

॥ श्रीमद्भारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतविराटपर्वसूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	एके	यत्ने	प्रकरणं	एके	यत्ने
विराटपञ्चरात्रम्.	१	१	विराटसमीपे युधिष्ठिरस्य गमनं ...	८	२६
जनमेजयकृतं काशातवाभकारजिज्ञासा	१	२	युधिष्ठिरं दृष्टवती विराटस्य वितर्कः ...	८	३०
वैशम्पायनकृतं काशातवाभकारकथनं	१	४	युधिष्ठिर, विराटयोः संवादः	८	११
विराटस्य हवामार्थमञ्जुनयुरिष्टिभ्योः			विराटस्य हे युधिष्ठिरवाम.	८	२१
संवादः	१	१०	भीमस्य सूदरूपेण विराटसमीपगमनं	८	२४
युधिष्ठिरस्य विराटस्य कर्तव्यकथनं	२	२	विराटभीमयोः संवादः	१०	५
भीमकर्तृककर्तव्यकथनं	२	८	विराटस्य हे भीमस्यतिः	१०	१४
अर्जुनकर्तृक भीमं प्रति युधिष्ठिरजिज्ञासा	२	१८	विराटसमीपे शेरिभ्योऽप्येवमत्रैपदो गमनं	१०	१७
अर्जुनकर्तृककर्तव्यकथनं	२	४	सुदृष्ट्या द्रौपदी संवादः	१०	२७
नकुलकर्तृककर्तव्यकथनं	३	१६	विराटस्य हे द्रौपदीस्यतिः	११	२७
सहदेवकर्तृककर्तव्यकथनं	३	२२	गोपवेशेन सहदेवस्य गमनं	११	३०
द्रौपदीकर्तृके युधिष्ठिरजिज्ञासा	३	२८	सहदेवविराटयोः संवादः	१२	४
द्रौपदीकर्तृककर्तव्यकथनं	४	२	सहदेवस्य विराटस्य हस्यतिः	१२	१८
भ्रातृन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४	८	दृष्टवतीवशेन अर्जुनप्रवेशः	१२	१९
पाण्डवान् प्रति धौम्यवाक्यं	४	१५	अर्जुनविराटसंवादः	१३	४
धौम्यं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६	१	कुमारोपरे अर्जुनवाक्यः	१३	८
पाण्डववृत्तान्ते वैशम्पायनवाक्यं	६	८	अश्वपालकवेशेन विराटसमीपे नकुलप्रवेशः	१३	१७
अर्जुनकर्तृकद्रौपदीवहनं	६	१७	नकुलविराटयोः संवादः	१३	२२
युधिष्ठिरं प्रति अर्जुनवाक्यं	६	२३	विराटस्य हे नकुलस्यतिः	१४	५
एके पाण्डवानां अश्वसंख्यापनं	६	२७	जनमेजयस्य वैशम्पायनं प्रति जिज्ञासा	१४	११
पाण्डवानां गुह्यनामानि	७	१५	वैशम्पायनस्य शातवामिनां पाण्डवानां		
युधिष्ठिरकर्तृकदुर्गासंवा	७	१८	वृत्तान्तं कथनं	१४	१२
युधिष्ठिरं प्रति दुर्गावाक्यं	८	१६	जीमूनेन युद्धार्थं भीमस्य गङ्गाप्रवेशे. ...	१५	१

॥ श्रीमद्भाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतविगटपर्वद्वयोपपन्नः ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पङ्क्तौ	पृष्ठे
भीमस्य कीचकमारणादिः	३०	१	भीमस्य कीचककुलमारणं ...	३१	१६
अग्निं प्रज्वाल्य द्रौपद्या मांसपिण्डात्मिकीच			भीमस्य द्रौपदीममाद्यासनं ...	३१	१७
कश्यपोरदर्शनं ...	३०	७	द्रौपदी प्रति भीमवाक्यं ...	३१	१८
द्रौपदीं प्रति भीमवाक्यं ..	३०	८	विराटसमोपे पौगाणां गन्धर्व्यं दत्त कीचक		
द्रौपदीमामस्य भीमस्य महानघगमनं ...	३०	१०	कयनादिः ...	३१	२५
द्रौपद्याः सभापालान् प्रति गन्धर्व्यं दत्त कीचक			विगटस्य स्यत्यान् प्रति कीचकदाहार्थमा		
निवेदनं ...	३०	११	देशः ...	३१	२०
द्रौपदीवाक्येन सभापालानां नर्त्तनागारा			सुदण्डा प्रति विराटवाक्यं ...	३२	९
गमनतया विधकीचकदर्शनादिः ...	३०	१३	भीममोक्षितद्रौपद्या विगटनगरप्रत्या		
कीचकबान्धवानां रोदनादिः ...	३०	१८	गमनं ...	३२	५
कीचकबान्धवानां द्रौपदीदर्शनादिः ...	३०	२१	द्रौपदीदर्शनेन पौराणां पनायनादिः ...	३२	७
कीचकानां द्रौपदीमारणायमादिः ...	३०	२२	द्रौपद्या महानघद्वारावस्थितभीमं प्रति		
कीचकेन सह द्रौपदीदाहार्थं विगटं प्रति			मद्वैतवाकादि ...	३२	८
कीचकानां वाक्यं ...	३०	२४	द्रौपदीं प्रति भीमवाक्यं ...	३२	१०
द्रौपदीदाहार्थं विराटानुमतिः ...	३०	२५	द्रौपद्या नर्त्तनागारिर्जुनदर्शनं ...	३२	११
कीचकानां दाहनाथं द्रौपदीपरुषं ...	३०	२६	द्रौपदीं प्रति राजकन्यानां वाक्यं ...	३२	१४
पतिमन्मोधानां द्रौपदीवाक्यं ...	३०	२८	द्रौपदी प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	३२	१५
द्रौपदीवाक्यश्रवणेन भीमस्य गघनादुत्था			भैरित्रीवृद्धसन्नासवादः ...	३२	१८
नादिः ...	३१	२	कन्याभिः सह द्रौपद्या राजेश्वरप्रवेशः ...	३२	२१
भीमस्य द्रौपद्यभयदानादिः ...	३१	३	भैरित्री प्रति राजपत्नीवाक्यं ...	३२	२२
कीचकानां मारणार्थं भीमस्य वेश्मपरिवर्त्त			राजपत्नी प्रति भैरित्रीवाक्यं ..	३२	२५
नादिः ...	३१	४	कीचकवधपञ्चममाप्ति ...	३२	२७
द्रौपदीरक्षणार्थं भीमस्य क्षत्राणामिमुख					
गमनं ...	३१	६	गोष्ठरक्षणपर्यारम्भ ...	३२	२८
भीमस्य कीचककुलमारणार्थं वृषोत्पाट			पाण्डवाभ्येतिषाणां निवृत्तिः ...	३३	५
नादिः ...	३१	८	चण्डालो दुर्योधनादिषमीपश्यागमनं ...	३२	९
तथाविधभीमदर्शनेन भीतकीचकानां वाक्यं	३१	१४	दुर्योधने प्रति चण्डाला वाक्यं ...	३३	८
उत्पाटितवृषमहितभीमदर्शनेन कीचकानां			चण्डालः गन्धर्व्यं दत्त कीचकटान्नकथनं	३३	१८
पनायनं ...	३१	१५	पारवाक्यश्रवणेन सभ्यान् प्रति दुर्योधनेति	३३	२४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवान्वेषणार्थं कर्णमन्त्रणा ...	२३	३०	तथाष्टहीतविराटदग्धनेन मत्स्यानां पला		
दुर्योधनं प्रति दुःशासनवाक्यं ...	२४	६	यनं ...	४०	५
दुर्योधनं प्रति द्रोणोपदेशः ...	२४	१२	विराटपराभवदग्धनेन भीमं प्रति युधिष्ठिर		
दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं ...	२४	१७	वाक्यं ...	४०	७
भीमस्य पाण्डवान्वेषोपायकथनं ...	२५	८	युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं ...	४०	८
दुर्योधनं प्रति कृपवाक्यं ...	२६	२	युधिष्ठिरस्य दृष्टोत्पाटनप्रवृत्तभीमनिवारणं	४०	१३
दुर्योधनं प्रति जिगत्तराजसुशर्मवाक्यं	२६	१६	धनुर्वेद्यपूज्यं भीमस्य सुशर्ममोष		
सुशर्मणोविराटधमाहरणमन्त्रणा ...	२६	२२	गमनादिः ...	४०	१८
सुशर्मवाक्यश्रवणेन दुर्योधनस्य कर्णादिभिः			भीमस्य सुशर्मवैत्यमारणं ...	४०	२३
सह विराटधमाहरणमन्त्रणा ...	२७	४	निहतधैर्यदग्धनेन सुशर्मचिन्ता ...	४०	२६
सुशर्मादीनां मत्स्यनगरगमनं ...	२७	११	युद्धप्रवृत्तपाण्डवदग्धनेन विराटधैर्यपरा		
सुशर्म्यहीतगोधनदग्धनेन गोपस्य मत्स्यनगर			वर्त्तनं ...	४०	२०
गमनं ..	२७	१८	युधिष्ठिरादीनां युद्धं ...	४१	१
विराटं प्रति गोपवाक्यं ...	२७	२२	सुशर्म्ययुधिष्ठिरयोर्युद्धं ...	४१	४
गोपवाक्यश्रवणेन विराटस्य वैत्ययोजनादिः	२७	२४	सुशर्मभीमयोर्युद्धं ...	४१	६
पाण्डवस्य हनार्थं मत्स्यराजावाक्यादिः	२८	५	पलायनपरसुशर्मार्थं प्रति भीमवाक्यं ...	४१	११
विराटवाक्येन शतानीकस्य भीमयुधिष्ठिर			भीमवाक्येन सुशर्मणो युद्धार्थप्रत्यागमनं	४१	१३
नकुलसहदेवेश्वा रथादिदामं ...	२८	८	सुशर्मपराजयः ...	४१	१६
भीमादीनां गोप्रत्याहरणार्थं गमनं	२८	१३	भीम्यहीतसुशर्मदग्धनेन चैगत्तानां पला		
विराटधैर्यपंथादिकथनं ...	२८	१८	यनं ...	४१	१८
विराटधैर्यानां विगत्तान् प्रति गमनं ...	२८	२२	भीमस्य युधिष्ठिरमोषे बहुसुशर्मनशनं	४१	२३
मत्स्यानां विगत्तं सह युद्धं ...	२८	२३	सुशर्मार्थं प्रति भीमवाक्यं ...	४१	२७
सुहृद्व्रवर्णनं ...	२८	२७	भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य सुशर्ममोचनानुज्ञा	४१	२८
शताभीकादिपुष्टकथनं ...	२८	१०	सुशर्मार्थं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	४१	३०
सुशर्मविराटयोर्युद्धं ...	२८	१५	सुशर्मप्रस्थानं ...	४२	१
सुशर्मविराटयोरानुयुद्धं ...	२८	२६	विराटस्य पाण्डवपूजनादि ...	४२	३
भ्रात्रा सह सुशर्मणो विराटावरोधनं ...	२८	२७	पाण्डवान् प्रति विराटवाक्यं ...	४२	५
विराटपराजयः ...	४०	१	युधिष्ठिरविराटयोः भेदादः ...	४२	८
सुशर्मणो विराटहरणं ...	४०	४	युधिष्ठिरस्य विराटजयघोषणानुज्ञा	४२	१६

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
दूतानां विराटजयघोषणा ४२	२०	१०	दृष्टव्यनामप्रेरितायवेगादिकथनं ... ४५	२६	२६
विगतं तन्मयमव्यवेद्यदर्शनं ननु व्योधानादीनां			कुर्वन्त्येव दर्शनेन दृष्टव्यलां प्रत्युत्तरवाक्यं ४६		३
विराटनगरगमनं ४२	२२	२२	उत्तरस्य दृष्टव्यलानुमयः ४६		१०
दुर्व्योधानादीनां विराटगोधनहर्षणं ... ४२	२५	२५	उत्तरं प्रति दृष्टव्यलावाक्यं ४६		१२
गोपाध्यक्षस्य विराटपुरगमनादिः ... ४२	२८	२८	उत्तरस्य दृष्टव्यलां प्रति वाक्यं ४६		१८
भूमिर्ज्वलनामकविराटपुत्रं प्रति गोपाध्यक्ष			स्यादवह्य उत्तरस्य पलायनं ४६		२१
वाक्यं ४२	३०	३०	पलायनपरोत्तरं प्रति दृष्टव्यलावाक्यं ४६		२२
गोपाध्यक्षवाक्यश्रवणेनान्तःपुरे उत्तरवाक्यं ४३	१५	१५	स्यादवह्य दृष्टव्यलाया उत्तरधारणार्थं		
उत्तरवाक्यश्रवणेनाज्जुनस्य द्वैपदी प्रति			गमनं ४६		२३
वाक्यं ४३	२७	२७	तथाविधोत्तरादिदर्शनेन कुर्वन्त्यानां		
उत्तरं प्रति द्वैपदीवाक्यं ४३	३०	३०	हास्यादिः ४६		२५
उत्तरद्वैपदीवाक्यं ४४	४	४	दृष्टव्यलादर्शनेन कौरवाणां तर्कः .. ४६		२६
भूमिर्निर्णयं प्रत्युत्तरवाक्यं ४४	८	८	अज्जुनस्योत्तरधारणं ४७		५
भ्रातृवाक्येनोत्तराया दृष्टव्यलासमीपगमनं ४४	११	११	उत्तरस्याज्जुनानुमयः ४७		७
उत्तराक्षपवर्षणं ४४	१३	१३	भोतीत्तरं प्रत्युत्तुनवाक्यं ४७		११
उत्तरादर्शनेन दृष्टव्यलावाक्यं ४४	१८	१८	अज्जुनस्योत्तरणे सह ग्यारोहयादिः .. ४७		१७
दृष्टव्यलां प्रत्युत्तरवाक्यं ४४	२२	२२	स्यादवह्यदर्शनेन भोतीनां चिन्तादिः ४७		२०
दृष्टव्यलासमीपे उत्तरायाः कुर्वन्तृकगोधन			कुर्वन्त्यानुपातदर्शनादिः ४७		२२
हरणेदिकथनं ४४	२८	२८	कुर्वन् प्रति भारद्वाजवाक्यं ४७		२५
उत्तरवाक्यश्रवणेन दृष्टव्यलाया उत्तरसमी			कण्ठस्य भारद्वाजभाषणं ४८		४
पगमनं ४४	३०	३०	कर्णे प्रति दुर्व्योधानवाक्यं ४८		५
दृष्टव्यलां प्रत्युत्तरवाक्यं ४५	२	२	अज्जुनस्य शमीवृक्षसमीपगमनादिः ... ४८		८
उत्तरं प्रति दृष्टव्यलावाक्यं ४५	६	६	उत्तरं प्रत्युत्तुनवाक्यं ४८		१०
दृष्टव्यलां प्रत्युत्तरस्य मारुत्यप्रार्थना ... ४५	८	८	दृष्टव्यलां प्रत्युत्तरवाक्यं ४८		१८
अज्जुनस्य स्त्रीमध्ये मर्षावगतिनादिः ... ४५	१०	१०	उत्तरं प्रति दृष्टव्यलापदेशं ४८		२२
उत्तरस्य युद्धार्थं गमनं ४५	१३	१३	अज्जुनवाक्येनोत्तरस्य शमीवृक्षारोहणादिः ४८		२४
दृष्टव्यलां प्रत्युत्तरादिकथनानां वाक्यं ... ४५	१४	१४	वृक्षाच्छोत्तरं प्रत्युत्तुनवाक्यं ४८		२५
उत्तरादौ प्रति दृष्टव्यलाप्रत्युत्तरं ४५	१७	१७	उत्तरस्य गाण्डीवादिदर्शनेन भोतिः ... ४८		२०
दृष्टव्यलाया उत्तरं हयमेरवादिः ४५	१८	१८	अज्जुनं प्रत्युत्तरस्यास्त्रपरिचयजिज्ञासा ४८		४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
उत्तरखण्डदशसप्तमोपे अर्जुनसंवादेपरि			अर्जुनसंवादेन ध्वजस्य रथे आभिर्भावादिः	५२	३
चयदानं ४८	४२		अर्जुनस्य शङ्खवादनं ..	५३	६
उत्तरखण्डदशसप्तमोपे अर्जुनादिहृत्तान्त			शङ्खशब्दश्रवणेनोत्तरमन्त्राद्यः	५३	७
जिज्ञासा ५०	४८		अर्जुनस्य भीमोत्तरममायामनं	५३	८
उत्तरसप्तमोपे अर्जुनस्य पाण्डवपरिचय			अर्जुनं प्रत्युत्तरवाक्यं ...	५३	१२
दानादिः ५०	४९		अर्जुनस्य उत्तरपावधानकरणादिः	५३	१८
उत्तरखण्ड अर्जुनदशनामजिज्ञासा ... ५०	४९		अर्जुनस्य पुनः शङ्खवादानादिः	५३	१८
अर्जुनस्योत्तरसप्तमोपे दशनामकथनं ... ५०	४९		अर्जुनस्य शङ्खशब्दश्रवणेन द्रोणवाक्यं	५३	२०
अर्जुनं प्रति दशनामकारणजिज्ञासा ... ५०	४९		द्रोणस्यात्पातदर्शनकथनं ...	५३	२१
उत्तरसप्तमोपे अर्जुनस्य दशनामकारणकथनं ५१	५१	१	भीमद्रोणकथनं प्रति दुर्योधनवाक्यं	५४	६
उत्तरखण्ड अर्जुनप्रणामादिः ५१	५१	११	कर्णं प्रति दुर्योधनस्य नीतिकथनं	५४	२२
उत्तरखण्ड अर्जुनानुनयः ५१	५१	१२	कर्णस्य दुर्योधनप्रत्युत्तरादनादिः	५५	१२
उत्तरखण्ड अर्जुनमारुह्य करणप्रार्थना ... ५१	५१	१६	कर्णविकल्पनं	५५	१४
अर्जुनस्योत्तरममायामनादिः ५१	५१	१७	कर्णं प्रति हपवाक्यं	५६	६
उत्तरखण्ड सप्तमोपे उवाच दर्वराहणं ... ५१	५१	२०	हपस्य पाण्डवप्रशंसादिः	५६	७
उत्तरसप्तमोपे अर्जुनस्य कृष्णभिः सह युद्ध			हपस्यार्जुनवीर्यैदिकथनं ...	५६	११
करणप्रतिज्ञादिः ५१	५१	२१	हपस्य कर्णमर्त्यनादिः	५६	१८
अर्जुनस्य प्रत्युत्तरस्यानुनयवचनं ५१	५१	२५	हपस्य युद्धोपायकथनं	५६	२६
उत्तरसप्तमोपे अर्जुनस्य युधिष्ठिरानुज्ञाया			अनृत्याद्यः कर्णमर्त्यना	५७	१
प्रतचर्योक्त्यादिः ५१	५१	२८	भीमवाक्यं	५८	१
अर्जुनसप्तमोपे उत्तरखण्ड महीभावप्रकाशादिः ५२	५२	१	भीमस्यानृत्यामहपस्यान्वना ...	५८	२
उत्तरखण्ड सारथ्यशृङ्खलादिकथनं .. ५२	५२	२	भीमं प्रत्युत्तरस्यामवाक्यं	५८	१४
अर्जुनस्य युद्धार्थपरिकररचनादिः ... ५२	५२	१०	दुर्योधनवाक्यं	५८	१६
कौरवसैन्यदर्शनेनार्जुनविजयशङ्कापिोत्तर			दुर्योधनस्य द्रोणादिचिन्माप्रार्थना	५८	१७
स्य वाक्यं ५२	५२	१८	दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं	५८	१८
अर्जुनस्य भीमोत्तरसमायासनादिः ५२	५२	२१	भीमस्य पाण्डववनवासादिकाखगणना	५८	२५
उत्तरखण्ड सह रथमारुह्यार्जुनस्य युद्धार्थ			दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं	५८	२८
यात्रा ५२	५२	२८	दुर्योधनस्य भीमसप्तमोपे खमनप्रकाशनं	५८	१०
अर्जुनस्य वानरध्वजप्रकरणं ५३	५३	१	भीमस्य तात्कालिकनीतिकथनं	५८	११

प्रकरणं	एछे	पंक्तौ	प्रकरणं	एछे	पंक्तौ
भीष्मादीन् संस्थाप्य मेनाद्युत्तमो गेन सह			कर्णपराजयः	६१	२७
गोधनमादाय दुर्व्योधनस्य गमनं ... ५८	१५		कर्णपथानं	६१	२८
भीमस्य पथि व्यूहरचनादिः ... ५८	१७		अपयातकर्णदर्शनेन दुर्व्योधनादीनामर्जुनं		
अर्जुनस्य व्यूहानीकधर्मोपागमनं ... ५८	२०		प्रत्यागमनं	६१	३०
अर्जुनभ्रात्र्यादिदर्शनेन द्रोणवाक्यं ... ५८	२३		अर्जुनस्य दुर्व्योधनादिभ्यै प्रत्यागमनं	६२	२
कुरुभैर्यदर्शनेनोत्तरं प्रत्यर्जुनवाक्यं ... ६०	१		अर्जुनस्य दुर्व्योधनभैर्याच्छादनादिः ... ६२	३	
अर्जुनवाक्येनोत्तरस्य दुर्व्योधनं प्रति			आद्यैर्युद्धदर्शनेनार्जुनप्रशंसादिः ... ६२	६	
रथप्रस्थापनं	६०	७	अर्जुनस्त्रारिमारणं	६२	७
अर्जुनाभिप्रायं बुद्ध्वा छपवाक्यं ... ६०	८		अर्जुनस्य बाणद्वारा द्रोणादिताडनं ... ६२	६	
अर्जुनस्य दुर्व्योधनसेनार्या बाणत्यागः ६०	१३		कौरवभैर्यः	६३	८
अर्जुनस्य ब्रह्मवादं	६०	१६	प्रभृच्चलदर्शनेनार्जुनं प्रत्युत्तरवाक्यं ... ६३	११	
अर्जुनब्रह्ममन्त्रेण गवां विराटनगराभिमुखं			छपभैर्यं प्रति रथवाहनायैमर्जुनस्त्रोक्तं		
यत्नायनं	६०	१८	रानुमतिः	६३	१२
गानिवर्त्यार्जुनस्य दुर्व्योधनाभिमुखं			द्रोणप्रदक्षिणकरणार्थमुत्तरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	६३	१४
प्रयाणं	६०	२१	उत्तरसमीपे अर्जुनस्य अद्यत्यामादि		
दुर्व्योधनाभिमुखप्रयातार्जुनं प्रति कुहं			परिचयदानं	६३	१८
वीराणां गमनं	६०	२३	दुर्व्योधनसमीपगमनार्थमुत्तरं प्रत्यर्जुनं		
व्यूहानीकदर्शनेनोत्तरं प्रत्यर्जुनवाक्यं ... ६०	२५		वाक्यं	६३	२१
अर्जुनवाक्येनोत्तरस्य कर्णं प्रति रथप्रेरणं ६०	२७		उत्तरसमीपे अर्जुनस्य कर्णादिपरिचय		
विचित्रेनादीनामर्जुनं प्रत्यागमनं ... ६०	२८		दानं	६३	२४
विचित्रेनादिभिः सहार्जुनस्य युद्धं ... ६०	२८		अर्जुनस्योत्तरसमीपे भीमपरिचयादि		
अर्जुनपराजितविकर्णपथानं	६१	१	दानं	६४	२७
अनुन्तपार्श्वयोर्युद्धं	६१	२	छपाज्जुनयुद्धदर्शनार्थं देवैः सहैन्द्रागमनं	६४	६
अनुन्तपवधः	६१	४	युद्धदर्शनार्थं वसुमन प्रष्टुमोनामागमनं	६४	१३
अर्जुनस्य कुरुभैर्यमारणादि	६१	५	छपसमीपे रथवाहनायैमुत्तरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	६४	२६
अर्जुनस्य कर्णभ्रात्रमारणं	६१	१०	उत्तरस्य छपं प्रति रथप्रस्थापनादिः ... ६४	२७	
भ्रात्रमारणेन कर्णस्त्रार्जुनसमीपगमनं ... ६१	११		अपरयस्यसमीपे अर्जुनस्य ब्रह्मवादं ... ६५	२	
कर्णाज्जुनयोर्युद्धं	६१	१२	अर्जुनेन च युद्धार्थं छपस्य ब्रह्मवादं ... ६५	७	
कर्णाज्जुनयुद्धदर्शनार्थं कुरुणामवस्थानं ... ६१	१४		छपाज्जुनयोर्युद्धं	६५	१०

प्रकरण	एके	पं०	प्रकरण	एके	पं०
लपापयानं ६६	८	उत्तरं प्रत्युत्तमस्य वसंथास्य दुष्टकयमादि ७१	८		
अर्जुनेन सह युद्धार्थं द्रोणस्यागमनं ... ६६	११	अर्जुनायामितोत्तरस्य भोगं प्रति रय	११		
द्रोणानोकममोपे रयवाहनार्थमुत्तरं प्रत्य		वाहनादिः ७१	११		
कर्जुनवापं ६६	१२	भोगस्यागच्छेदुत्तरं	१२		
उत्तरममोपे अर्जुनस्य द्रोणगुणकयमादि ६६	१६	अर्जुनस्य भोगागच्छेदनादि ७१	१६		
द्रोणं प्रत्युत्तरस्य रयवाहनं ६६	२१	दुःशामनादीनामर्जुनममोपागमनं ... ७१	२६		
द्रोणस्य शंखवाहनादि ६६	२२	अर्जुनेन सह दुःशामनादीनां युद्धं ... ७१	३०		
द्रोणं प्रत्युत्तमवाक्यं ६६	२८	दुःशामनस्य पलायनं ७१	३०		
अर्जुनं प्रति द्रोणस्य वाण्यागादि ... ६७	१	विकर्षांजुनयोर्दुःशामनादीनां युद्धं ... ७१	३०		
द्रोणाजुनयोर्दुःशामनादीनां युद्धं ६७	४	अर्जुनस्य विद्वद्विकर्षस्य रथापतनं ... ७२	४		
द्रोणपराजयः ६८	२२	विभिन्निदुःशामनादीनां युद्धं ... ७२	५		
अथवायोर्जुनवारणं ६८	२४	अर्जुनस्य विभिन्निदुःशामनादीनां युद्धं ... ७२	६		
द्रोणापयानं ६८	२८	विभिन्निदुःशामनादीनां युद्धं ... ७२	७		
अथवायोर्जुनयोर्दुःशामनादीनां युद्धं ... ६८	३०	मिलितकौरवेषां लामर्जुनेन सह युद्धं ... ७२	१०		
वाणपरिचयेणाश्वत्थानपराजयः ... ६८	१५	अर्जुनस्य कौरवभैरवविनाशनादि ... ७२	१०		
अर्जुनेन सह पुनर्दुःशामनादीनां युद्धं ... ६८	१६	अर्जुनस्य युद्धं नदीप्रवर्तनादि ... ७२	१६		
कर्षं प्रत्युत्तमवाक्यं ६८	२२	पुनर्दुःशामनादीनामर्जुनेन समागमः ... ७२	४		
अर्जुनं प्रति कर्षवाक्यं ७०	१	मिलितरूपद्रोणादीनामर्जुनेन सह युद्धं ... ७३	७		
अर्जुनस्य कर्षभर्तना ७०	७	अर्जुनस्य गाण्डीवे रेखास्तथोजनं ... ७३	११		
अर्जुनकर्षयोर्दुःशामनादीनां युद्धं ... ७०	८	रथिनां मोहादि ७३	१५		
अर्जुनस्य कर्षागच्छेदनादि ७०	१६	कौरवभैरवनां पलायनं ७३	१७		
अर्जुनस्य शरद्वारा कर्षपीडनं ७०	१७	प्रभप्रवर्तदर्शनं भोगस्य युद्धार्थमर्जुनममो			
कर्षस्य लायनं ७०	१८	पागमनं ७३	१८		
भोगस्य प्रति रयवाहनार्थमुत्तरममोपे		भोगस्य शंखवाहनं ७३	२२		
अर्जुनवापं ७०	२१	भोगाजुनयोर्दुःशामनादीनां युद्धं ... ७३	२४		
अर्जुनं प्रति क्रिष्टोत्तरवाक्यं ७०	२४	अर्जुनस्य भोगकर्षागच्छेदनादि ... ७४	१७		
अर्जुनस्योत्तरममोपागमनादि ... ७१	४	गन्धर्वादीनामर्जुनप्रशंसा ७४	२८		
भोगभेनाममोपे रयवाहनार्थमुत्तरं प्रत्य		अर्जुनस्य भोगपीडनं ७५	७		
अर्जुनवापं ७१	८	अर्जुनवाणाघातेन भोगभेदः ७५	८		

प्रकरणं	पृष्ठ	पक्षो	प्रकरणं	पृष्ठ	पक्षौ
भीष्मापधानं ७५	८	कौरवाणां प्रस्थानं ७७	२		
अपयातभीष्मदर्शनेन दुर्योधनस्य युद्धार्थं		प्रस्थितभीष्मदीनं प्रति अर्जुनस्य प्रथा			
मर्जुनसमोपागमनं ७५	११	मादि ७७	४		
दुर्योधनाञ्जुनयोर्मुहूर्तं ७५	१२	अर्जुनस्य दुर्योधनमुकुटच्छेदनादि ७७	५		
पुनरञ्जुनेन सह युद्धार्थं विकर्णस्नागमनं ७५	१८	अर्जुनस्य शङ्खवाहनादि ७७	६		
अर्जुनस्य विकर्णहस्तिमारणं ७५	१८	रथनिवर्त्तनार्थमुत्तरं प्रत्यञ्जुनवाक्यं ७७	७		
विकर्णस्य पलायनं ७५	२२	देवानां स्त्रस्त्रभवनगमनं ७७	८		
अर्जुनस्य दुर्योधनपीडनं ७५	२३	अर्जुनदर्शनेन भीतकुहसैन्यानां वाक्यं ... ७७	१३		
दुर्योधनसैन्यपलायनं ७५	२४	अर्जुनस्य भीतकुहसैन्यसनायासनं ... ७७	१४		
दुर्योधनस्य पलायनं ७५	२५	श्रमयवचनश्रवणेन सैन्यानामञ्जुनायोर्वा			
पलायनवरं दुर्योधनं प्रत्यञ्जुनवाक्यं .. ७५	२७	दादि ७७	१५		
अर्जुनवाक्येन दुर्योधनस्य प्रत्यावृत्तिः ७६	४	उत्तरं प्रत्यञ्जुनवाक्यं ७७	१८		
परावृत्तदुर्योधनरक्षणार्थं कर्णस्य गमनं ७६	७	उत्तरस्याञ्जुनवाक्यस्वीकारादि ... ७७	२१		
दुर्योधनरक्षणार्थं भीष्मस्य गमनं ... ७६	८	अर्जुनस्य समीपवचनमोपागमनं ७७	२३		
द्रोणादीनां दुर्योधनरक्षणार्थं गमनं ... ७६	८	अर्जुनस्यायुधस्थापनादि ७७	२५		
परावृत्तानीकदर्शनेनाञ्जुनस्य प्रत्यावृत्तिः ७६	१०	अर्जुनस्य वृहन्नलारूपधारणादि ... ७७	२७		
अर्जुनेन सह मिलितकौरवाणां युद्धं ... ७६	११	कौरवाणां हस्तिनापुराभिमुखगमनं .. ७७	२८		
अर्जुनस्य सखोद्घननामकास्त्रयोजनं .. ७६	१२	उत्तरं प्रत्यञ्जुनवाक्यं ७७	३०		
सपैनकौरवाणां मोहः ७६	१५	उत्तरस्य विजयघोषणार्थं दूतान् प्रत्याज्ञा ७८	४		
कौरवस्त्रहरणार्थमुत्तरं प्रत्यञ्जुनवाक्यं ७६	१८	अर्जुनोत्तरयोः शमोदके अस्त्रस्थापनं .. ७८	६		
उत्तरस्य कौरवस्त्रहरणं ७६	२०	वृहन्नलस्य सह उत्तरस्य स्त्रपुरागमनं .. ७८	८		
उत्तरस्य युद्धमथानिर्गमनार्थं रथवाहनं ७६	२१	युधिष्ठिरादिभि सह विराटस्य स्त्रपुरा			
युद्धमथानिर्गमनमये भीष्माञ्जुनयोर्मुहूर्तं ७६	२२	गमनं ७८	११		
अर्जुनस्य भीष्मपास्य युद्धेऽवस्थानं ... ७६	२३	स्त्रपुरागतविराटस्य उत्तरवार्त्ताजिज्ञासा ७८	१४		
कौरवाणां चैतन्यं दुर्योधनवाक्यञ्च ... ७६	२४	अन्तःपुरस्थानामुत्तरवृत्तान्तकथनं ... ७८	१५		
दुर्योधनं प्रति युद्धनिवर्त्तनार्थं भीष्मवाक्यं ७६	२५	असहायोत्तरयुद्धगमनश्रवणेन विराटस्य			
भीष्मवाक्यश्रवणेन दुर्योधनस्य हृत्पीडनं		मन्त्रिण प्रत्याज्ञा ७८	१८		
स्थानं ७६	२८	उत्तरमाज्ञाप्यार्थं विराटस्य सैन्यादिप्रैरणं ७८	२०		
युद्धनिवर्त्तनार्थं कौरवाणां शपथः ... ७७	१	अमितप्रविराटं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ... ७८	२५		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती
दूताणां विराटनगरे उत्तरजययोगा	७८	२८	उत्तरविराटयोः संवादः	८०	१४
मन्त्रिणां विराटसमीपे उत्तरजयादि			समयकां विराटं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८०	१८
कथनं	७८	२८	विराटसमीपे वृद्धसलागमनं	८०	२१
विराटं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७८	१	विराटस्तोत्रप्रशंसा	८०	२२
उत्तरविजयश्रवणेन विराटस्य नगरशोभा			उत्तरं प्रति विराटस्य जिज्ञासा	८०	२४
दिकरणाशा	७८	३	उत्तरविराटयोः संवादः	८१	४
उत्तरं प्रति विराटस्य मङ्गलवादिवादि			गोहरण्यपर्वसमाप्तिः	८१	२३
प्रेषणं	७८	८			
अचक्रोडाद्यं विराटवाक्यं	७८	१३	वैशदिकपर्वप्रारम्भः	८१	२६
युधिष्ठिरस्य अचक्रोडावारणं	७८	१४	युधिष्ठिरादीनां विराटसमाप्रवेष्टम्	८१	२७
युधिष्ठिरं प्रति विराटवाक्यं	७८	१६	समायां विराटसमागमनं	८१	२८
युधिष्ठिरस्य अचक्रोडायां दायकथनं	७८	१७	कङ्कं प्रति विराटस्य खेपवाक्यं	८२	२
युधिष्ठिरेण सहाचक्रोडासमये विराटस्य			विराटं प्रति कङ्कप्रशंसारूपमञ्जुनवाक्यं	८२	५
पुत्रजयकथनं	७८	२०	अञ्जनं प्रति विराटजिज्ञासा	८२	२७
युधिष्ठिरस्य वृद्धसलाजयकथनं	७८	२१	भोमादिभिः परिषयेऽञ्जनवाक्यं	८२	२८
विराटस्य युधिष्ठिरभर्त्सना	७८	२२	उत्तरस्य युधिष्ठिरादीनां परिषयदानं	८३	८
युधिष्ठिरस्य वृद्धसलाप्रशंसादि	७८	२५	उत्तरस्तोत्राञ्जनप्रशंसा	८३	१५
युधिष्ठिरं प्रति विराटस्य कोपादाक्यं	७८	२८	विराटोत्तरयोः संवादः	८३	१८
विराटस्य कोपायुधिष्ठिरमुखे अचाघातः	७८	३०	विराटादिभिर्युधिष्ठिरप्रसादनं	८३	२२
युधिष्ठिरस्य दस्ताभ्यां नासिकापतितरुक्			युधिष्ठिरं प्रति विराटवाक्यं	८३	२०
धारणं	८०	१	उत्तराविवाहप्रसादेऽञ्जनवाक्यं	८४	४
द्वैपद्या जलपूर्णपाविण युधिष्ठिररुक्धारणं	८०	३	विराटाञ्जनयोः संवादः	८४	६
उत्तरस्य नगरागमनं	८०	४	अभिमन्युप्रथतोनामानयनं	८४	२०
विराटसमीपे दारपालस्य वृद्धसलासहितो			अभिमन्यु उत्तरादानं	८४	२
नगरागमनकथनं	८०	६	श्रीकृष्णादीनां समागमः	८४	२६
वृद्धसलासहितोत्तरप्रवेशनार्थमुत्तराज्ञा	८०	७	द्विवाधोत्सववर्णनं	८५	२
उत्तरं प्रति वृद्धसलाप्रवेशवारणार्थं			वैशदिकपर्वसमाप्तिः	८५	१७
युधिष्ठिरवाक्यं	८०	८	विराटपर्वसमाप्तिः	८५	१७
उत्तरस्य विराटसमीपभागमनादि	८०	१२			

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
उद्योगपञ्चारम्भः	८६	१	वैश्यायनवाक्यं	८३	२४
सैनोद्योगपञ्चारम्भः	८६	२	ग्रन्थमिति युधिष्ठिरवाक्यं	८३	२५
पाण्डवानां विराटसभाप्रवेशः	८६	२	युधिष्ठिरं प्रति ग्रन्थवाक्यं	८४	१
समोपवेशवर्णनं	८६	५	कथमिन्द्रेण दुःख प्राप्तमिति युधिष्ठिरप्रश्नः	८४	१२
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं राज्ञः प्रति श्लोक्षणं			शस्त्रस्य वृत्तवधरूपेतिहासकथनं	८४	१३
वाक्यं	८६	१२	तद्वृत्तप्रकाशनेर्बिम्बरूपोद्भवदिकथनं	८४	१४
राज्ञः प्रति वलदेववाक्यं	८७	१४	विश्वरूपतपोदर्शनेन शकस्य चिन्ता	८४	१८
युद्धार्थं सर्वान् प्रति सार्थाकिकोधवाक्यं	८८	१	तपोभिन्नार्थं अस्मत्प्रति शकस्याज्ञा	८४	२०
सर्वान् प्रति द्रुपदवाक्यं	८८	२५	शकं प्रति अस्मत्प्रार्थना वाक्यं	८४	२५
राज्ञः प्रति दूतप्रवेशाय द्रुपदमिषायः	८८	२	अस्मदोगमने ग्रन्थवाक्यं	८४	२८
सार्थाकिं प्रति वसुदेववाक्यं	८८	२२	शकं प्रति प्रत्यागतानामस्मत्प्रार्थना वाक्यं	८५	१
श्लोक्षणस्य द्वारकागमनं	८९	२	शकस्य विश्वरूपवधोपायचिन्ता	८५	३
विनाटकर्तृकयुद्धोद्योगः	८९	३	विश्वरूपं प्रति शकस्य वज्रत्यागा	८५	६
कौरवसमोपे प्रेषणाय पुरोहितं प्रति द्रुपद			वज्राहतस्य विश्वरूपस्य पतनं	८५	७
वाक्यं	८९	१५	अस्य मित्रा वि किन्भीतितवाणं प्रति शकवाक्यं	८५	१२
पुरोहितस्य वृत्तिनापुरगमनं	८९	३०	तत्तत्प्रकाशो संवादः	८५	१३
सर्वप्रार्थवसमोपे दूतप्रेषणं	८९	३	तच्छृणु विश्वरूपमिरन्तेदने ग्रन्थवाक्यं	८५	२१
अर्जुनस्य द्वारकागमनं	८९	४	विश्वरूपमिरोभ्यग्रण्डेनात्पत्तिः	८५	२२
दुर्योधनस्यापि द्वारकागमनं	८९	७	पुत्रवधं श्रुतवस्तस्त्वदुर्वार्ताकं	८५	२८
दुर्योधनार्जुनयोः श्लोक्षणस्य प्रवेशः	८९	८	वृत्तासुरोत्पत्तिः	८६	२
दुर्योधनश्लोक्षणयोः संवादः	८९	१३	वृत्तस्य शकसमीपगमनं	८६	४
अर्जुनस्य श्लोक्षणार्थं प्रार्थना	८९	२४	वृत्तवासवयोर्धुवृत्तवर्णनं	८६	५
दुर्योधनस्य श्लोक्षणार्थं प्रार्थना	८९	२५	देवान् प्रतीन्द्रवाक्यं	८६	१६
दुर्योधनं प्रति वलदेववाक्यं	८९	३०	इन्द्रादीनां विष्णुसमीपगमनं	८६	२१
सर्वसैन्येन सह दुर्योधनस्य स्वस्थहामगनं	८९	७	विष्णु प्रति देवानां वाक्यं	८६	२२
वृष्णासुरयोः संवादः	८९	८	देवादीन् प्रति विष्णुवाक्यं	८६	२६
समन्यस्य शन्यस्यागमनं	८९	१६	मन्त्रिकरणार्थं देवादीनां वृत्तसमीपगमनं	८६	३०
दुर्योधनशन्ययोः संवादः	८९	२	वृत्तं प्रति च्यवोणां वाक्यं	८७	३
शन्ययुधिष्ठिरयोः संवादः	८९	१४	च्यवीन् प्रति वृत्तवाक्यं	८७	७

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
यथार्थं तु प्रति श्रीगीर्णां वाक्यं	... ८७	१०	विष्णुं प्रति देवानां वाक्यं	... १००	२२
तृतीय वरप्रार्थना	... ८७	१६	देवान् प्रति विष्णुवाक्यं	... १००	२५
तृतये शक्रस्य चिन्ता	... ८७	२१	शक्रस्य पवनार्थं अश्वमेधयज्ञकरणं	... १००	२८
तृते प्रति शक्रस्य रावक्षेपनत्यागः	... ८७	२७	तथादिषु ब्रह्महत्याविभागः	... १००	३०
तृते निहते दिग्धा प्रसन्नतादि	... ८७	२८	शक्रस्यान्तर्धानं	... १०१	३
ब्रह्महत्याभयान् शक्रस्य जले बाधः	... ८८	४	शक्रस्यादर्शनेन शचीविलापः	... १०१	४
इन्द्रत्वकरणे नक्षत्रं प्रति देवादीनां वाक्यं	... ८८	११	शच्या उपश्रुतिदर्शनं	... १०१	१०
देवादीन् प्रति नक्षत्रवाक्यं	... ८८	१३	शची प्रत्युपश्रुतिवाक्यं	... १०१	१२
पुनर्देवादीनां वाक्यं	... ८८	१४	उपश्रुत्या सह शच्याः शक्रान्वेषणार्थं गमनं	१०१	१४
नक्षत्रस्य शक्रराज्याभिषेकः	... ८८	१८	पद्ममध्ये स्थितस्य शक्रस्य दर्शनं	... १०१	२१
नक्षत्रस्याधिपत्यवर्णनं	... ८८	२०	शची प्रति शक्रवाक्यं	... १०१	२३
शची पुष्टवतीनक्षत्रस्य वाक्यं	... ८८	२७	शक्रं प्रति शचीवाक्यं	... १०१	२४
तृहस्यति प्रति शचीवाक्यं	... ८८	२८	शच्याः नक्षत्रसमीपागमनं	... १०२	४
शचीं प्रति तृहस्यतिवाक्यं	... ८८	३	शची प्रति नक्षत्रवाक्यं	... १०२	५
कुलं नक्षत्रं प्रति देवादीनां वाक्यं	... ८८	८	नक्षत्रं प्रति शचीवाक्यं	... १०२	८
देवान् प्रति नक्षत्रवाक्यं	... ८८	१२	शची प्रति नक्षत्रवाक्यं	... १०२	१६
इन्द्रापीमानयिष्यामदति देवानां वाक्यं	... ८८	१५	नक्षत्रस्य आमवहने श्रीगीर्णां नियोगः	... १०२	२२
तृहस्यति प्रति देवानां वाक्यं	... ८८	१७	तृहस्यति प्रति शचीवाक्यं	... १०२	२४
तृहस्यति प्रति शचीवाक्यं	... ८८	२१	शचीं प्रति तृहस्यतिवाक्यं	... १०२	२६
देवान् प्रति तृहस्यतिवाक्यं	... ८८	२२	शक्रान्वेषणार्थं तृहस्यतिर्होमकरणं	... १०२	२८
शरणागतपरित्यागे निन्दाकरणं	... ८८	२५	स्त्रीवैशं धृतवतोऽग्निरन्तर्धानं	... १०२	३०
देवादीन् प्रति तृहस्यतिवाक्यं	... १००	२	अग्निं तृहस्यतिर्होमवादः	... १०३	३
शचीं प्रति देवानां वाक्यं	... १००	७	अग्नेः शक्रदर्शनं	... १०३	१८
नक्षत्रममीपे शच्यागमनं	... १००	८	तृहस्यतिप्रसन्नानां शक्रममीपगमनं	... १०३	२२
शचीं प्रति नक्षत्रवाक्यं	... १००	१२	तृहस्यतिर्होमशक्रस्य	... १०३	२३
नक्षत्रममीपे शच्याः समयकरणं	... १००	१५	शक्रतृहस्यतिर्होमवादः	... १०३	२८
नक्षत्रस्य समदस्त्रोकारः	... १००	१८	शक्रममीपे कुवेरादीनामागमनं	... १०४	८
शच्याः तृहस्यतिर्होमपागमनं	... १००	१८	महेन्द्रं प्रति कुवेरादीनां वाक्यं	... १०४	११
शक्रान्वेषणे देवानां चिन्ता	... १००	२०	वदशादिभ्यः शक्रस्याधिपत्यदानं	... १०४	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति
शर्कं प्रत्यगन्त्य नष्टप्रभं शक्यं	१०४	२२	सञ्जययुधिष्ठिरयोः संवादः	११२	४
अगस्त्यं प्रति शक्रवाक्यं	१०४	२५	सञ्जयं प्रति वासुदेवसोपदेशवाक्यं	११६	५
अगस्त्यस्य नष्टप्रभं शक्यं	१०४	२८	कृपास्य कौन्तेयवृत्तमर्हितकर्मज्ञयनं	११७	१५
देवादीनां ह्येवं शक्यवाक्यं	१०५	११	सन्धिकरणाय कृपाय गमनाभिप्रायकयनं	११८	७
शक्रादीनां स्वर्गगमनं	१०५	१६	सुयोधनादीनां मन्युमयद्रुमवक्रयनं	११८	१४
शक्रस्य स्वर्गादिपालनं	१०५	१८	युधिष्ठिरादीनां धर्ममयद्रुमवक्रयनं	११८	१५
अङ्गिरसे शक्रस्य वरदानं	१०५	२१	युधिष्ठिरं प्रति सञ्जयवाक्यं	११८	२२
युधिष्ठिरं प्रति शक्योपदेशः	१०५	२६	सञ्जयं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	११८	२६
वैशम्पायनवाक्यं	१०६	७	युधिष्ठिरासञ्जयप्रशंसा	११८	२८
शक्यस्य प्रतिज्ञाकरणं	१०६	१०	म्राष्ट्राणादीन् प्रत्यक्षात्कुशलं वदेया इत्यादि		
शक्यस्य दुःखौघमसमीपगमनं	१०६	११	युधिष्ठिरवाक्यं	११८	९
सुधुधानस्य युधिष्ठिरसमीपगमनं	१०६	१३	सञ्जयं प्रति युधिष्ठिरोपदेशः	१२०	२८
युधिष्ठिरसमीपे पृष्टकौतुभमुचोनामागमनं	१०६	१८	धृतराष्ट्रं प्रत्येतत् कथनोपनिव्यादि युधि		
भगद्वादादीनां दुःखौघमसमीपगमनं	१०६	२७	धृतिवाक्यं	१२१	२
सेनेः योगपर्वसमाप्तिः	१०७	१६	भीष्मं प्रत्येगत् कथनोपनिव्यादि युधिष्ठिर		
			वाक्यं	१२१	६
सञ्जययानपर्वारम्भः	१०७	१७	युधिष्ठिरस्य दुःखौघनं प्रति वक्तव्यकथनं	१२१	१०
धृतराष्ट्रादिषमीपे द्रुपदपुरोहितगमनं	१०७	१८	सञ्जयस्य युधिष्ठिरसमीपात् प्रत्यागमनं	१२१	२३
भीष्मादीन् प्रति द्रुपदपुरोहितवाक्यं	१०७	२०	दारपालं प्रति सञ्जयवाक्यं	१२१	२५
द्रुपदपुरोहितं प्रति भीष्मवाक्यं	१०८	२२	धृतराष्ट्रं प्रति दाम्पत्यवाक्यं	१२१	२७
पुरोहितं प्रति कर्णवाक्यं	१०८	२८	सञ्जयानयने धृतराष्ट्रानुज्ञा	१२१	२८
कर्णे प्रत्यर्जुनप्रशंसारूपभीष्मवाक्यं	१०८	२६	सञ्जयस्य धृतराष्ट्रसमीपगमनं	१२२	१
धृतराष्ट्रस्य भीष्मानुनयवाक्यं	१०८	२८	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	१२२	३
पाण्डवसमीपे प्रेषणाय सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्र	१०८	३१	धृतराष्ट्रसञ्जययोः संवादः	१२२	६
वाक्यं	१०८	३३	सञ्जययानपर्वसमाप्तिः	१२२	३
सञ्जयस्य पाण्डवसमीपगमनं	११०	२५			
युधिष्ठिरं प्रति सञ्जयवाक्यं	११०	२७	प्रज्ञागरपर्वारम्भः	१२३	४
युधिष्ठिरस्य कौन्तेयकुशलजिज्ञासा	१११	२	त्रिदुरानयने दास्यं प्रति धृतराष्ट्रानुज्ञा	१२३	५
अर्जुनादिप्रशंसारूपयुधिष्ठिरवाक्यं	१११	२४	दास्यधृतराष्ट्रयोरेकित्युक्ती	१२३	८

प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्तिः
विदुरस्य धृतराष्ट्रमसीपागमनम् ...	१२४	१०	विदुरस्याधेयमाध्यमसादरूपेतिहासकथनम्	१४७	८
विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	१२५	१४	धर्मरूपिमहर्षिं प्रति माध्यानां वाक्यं ...	१४७	११
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरवाक्यं ..	१२५	१७	माध्यान् प्रति धर्मवाक्यं ...	१४७	१४
परं धर्मं श्रोतुमिच्छामोति धृतराष्ट्रवाक्यं	१२४	१८	विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	१४८	५
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य सदुपदेशः ...	१२५	२०	विदुरस्य महाकुलमत्तञ्जकथनं ...	१४८	४
विदुरस्य पण्डितमन्त्रणकथनं	१२५	२४	कुलदूषणमन्त्रणकथनं	१४८	७
विदुरस्य मूर्खलक्षणकथनं ...	१२४	११	सप्तप्रशंभाकथनं ...	१४८	१०
विदुरस्य नीतिकथनं ...	१२४	२३	धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य हितवाक्यं ...	१४८	१४
विदुरस्यासुरेन्द्रगोतेतिहासकथनप्रतिष्ठा	१२०	२५	धृतराष्ट्रस्य विदुरं प्रति जिज्ञासा	१४८	३
विदुरस्य राजनीतिकथनं ...	१२०	२६	विदुरस्य ज्ञानोपदेशः ...	१४८	५
दक्षामास्य कार्यं भूहोति धृतराष्ट्रप्रश्न	१२१	१८	विदुरस्य सप्तदशपुरुषकथनं ...	१४०	३
विदुरस्य राजनीतिकथनादि ...	१२१	२१	पुरुषस्य कथमायुः सपरति धृतराष्ट्रप्रश्न	१४०	१३
भूयोधर्मार्थमहितं वचोभूहोति धृतराष्ट्र			अतिमानादीशामायुर्नान्यकथनं	१४०	१४
प्रश्नः ...	१२४	१७	विदुरस्यापदेशः ...	१४०	१६
विदुरस्य धर्मोपदेशः ...	१२४	१८	पाण्डुरैः सह विपदे दीपकथनादि	१४१	२०
विदुरस्य विरोचनकेमिनीसुधन्वसंवाद			पुरुषार्थोपपन्नविधिसलकथनं ...	१४१	२०
रूपेतिहासकथनं ...	१२४	२१	विदुरस्य हितवाक्यं ...	१४२	४
केमिनीविरोचनयाः संवादः ...	१२४	२४	छद्मस्थाने विदुरवाक्यं ...	१४२	१४
सुधन्वन् आगमने विदुरवाक्यं ..	१२४	२८	चक्रिककादीनामातिथ्याभावकथनं	१४२	१०
सुधन्वविरोचनयोश्चक्रिप्रत्युत्तौ ...	१२५	१	अविक्रियद्रव्यकथनं ...	१४२	१८
प्रह्लादसमीपे तथोरागमने विदुरवाक्यं	१२५	८	मिलुकलक्षणकथनं ...	१४२	२०
विरोचनं प्रति प्रह्लादवाक्यं ...	१२५	१०	तापसलक्षणकथनं ...	१४२	२२
प्रह्लादं प्रति विरोचनवाक्यं ...	१२५	१२	विदुरस्य राजनीतिकथनादि ...	१४२	२३
प्रह्लादसुधन्वनोरुक्तिप्रत्युत्तौ ..	१२५	१२	विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	१४४	५
भूम्येना नृतं वसुमर्दनीत्यादि विदुरवाक्यं	१२५	२७	विदुरहितवाक्यं ..	१४४	७
विदुरस्य मद्यपानादिवर्जनकथनं	१२६	१	दुर्व्योषधं त्यक्तुं नोत्सृजे इत्यादि धृतराष्ट्र		
साय्ये वर्जनीयमन्युः कथनं ...	१२६	२	वाक्यं ...	१४४	१४
ब्रह्मघातिषमपुरुषकथनं ...	१२६	४	दोषिणा वर्जनादौ विदुरवाक्यं	१४४	१५
विदुरस्य नीतिकथनं ...	१२६	७	ज्ञातिषमज्ञानादौ विदुरवाक्यं	१४४	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
विदुरस्य हितोपदेशः ..	१४५	७	नृशंसधर्मपुरुषपरिचयः ..	१५४	२१
तापसादीनां मलकयनं ..	१४६	१६	पापशीलानां लक्षणकयनं ..	१५४	२२
शसादीनामत्रतप्तवकयनं ..	१४६	१७	माझास्य द्वादशगुणकयनं ..	१५४	२३
अक्रोधादिभिः क्रोधादिजयकयनं ..	१४६	१८	धृतराष्ट्रं प्रति मनसुजातस्य नीतिकयनं	१५४	२५
स्यादियु विश्वाभावावकयनं ..	१४६	२०	भौहदे षड्गुणकयनं ..	१५४	२०
पुत्र्यादिषु श्रेष्ठत्वकयनं ..	१४६	२२	सालिकपुरुषलक्षणादिकयनं	१५५	२
देहवशादीनां जराकयनं ..	१४६	२४	मनसुजातस्य योगोपदेशः	१५५	११
विदुरस्य वेदादीनां मलकयनं ..	१४६	२५	मनसुजातपर्वसमाप्तिः	१५७	५
स्वप्नादिभिर्नद्रादिजयाभावकयनं ..	१४६	२८			
विदुरस्य दामप्रशंसा ..	१४६	२८	यानवन्निषकारम्भः ..	१५७	६
विदुरस्य हितोपदेशः	१४७	४	धृतराष्ट्रादीनां राजबभागमनि वैशम्पाय		
विद्यायाः श्रवकयनं ..	१४७	८	नोक्तिः ..	१५७	७
विद्यार्थिनां सप्तदोषकयनं ..	१४७	८	समावर्णनं ..	१५७	१०
आश्वत्थीनां प्रतिमाशकलकयनं ..	१४७	१२	धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मादीनां सभाप्रवेशः	१५७	१२
यज्ञे स्थापयितव्यद्रव्यकयनं ..	१४७	१५	दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुःशासनदीनां सभा		
वैराग्योत्पादकशक्तादिकयनं ..	१४७	१८	प्रवेशः ..	१५७	१४
धृत्यादिभिः मित्रोदरादिजयकयनं ..	१४८	१	सञ्जयस्य सभाप्रवेशः ..	१५७	२१
ब्राह्मणादीनां धर्मकयनं ..	१४८	२	सभ्यान् प्रति सञ्जयवाक्यं ..	१५७	२२
विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ..	१४८	८	शर्जुनः किमब्रवीदिति सञ्जयं प्रति		
प्रजागरपर्वसमाप्तिः ..	१४८	११	धृतराष्ट्रप्रश्नः	१५७	२६
			सञ्जयस्य धनञ्जयोक्तकयनं ..	१५७	२८
मनसुजातपर्वारम्भः ..	१४८	१२	युधिष्ठिरदुःखप्रान्तिविषये धनञ्जयोक्तकयनं	१५८	१०
धृतराष्ट्रविदुरयोः संवादः ..	१४८	१२	युधिष्ठिरमविष्ययुद्धेऽर्जुनोक्तकयनं ..	१५८	१२
विदुरसमोप मनसुजातस्वागमनं ..	१४८	२१	भीममविष्ययुद्धे धनञ्जयोक्तकयनं ..	१५८	१५
मनसुजातं प्रति विदुरप्रार्थना ..	१४८	२२	नकुलमविष्ययुद्धे धनञ्जयोक्तकयनं ..	१५८	२५
धृतराष्ट्रस्य विदुरवाक्यप्रधानेन वैशम्पा			सहदेवमविष्ययुद्धे धनञ्जयोक्तकयनं ..	१५८	२७
यनोक्तिः ..	१४८	२६	श्रमिमन्ममविष्ययुद्धेऽर्जुनोक्तकयनं ..	१५८	२९
धृतराष्ट्रमनसुजातयोः संवादः ..	१४८	२८	द्रुपदादिमविष्ययुद्धेऽर्जुनोक्तकयनं ..	१५८	२९
मनुष्याणां द्वादशदोषकयनं ..	१५४	१८	मात्यकिप्रभृतीनां युद्धेऽर्जुनोक्तकयनं	१५८	२९

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
धृतराष्ट्रस्य द्यूताद्यनुमोदने मञ्जयवाक्यं	१६८	१६	भीष्मादिप्रमंशारूपे दुर्व्योधनवाक्यं	१७४	१६
मञ्जयस्त्राज्जुनादिप्रमंशा	२६८	२३	उन्मत्त इव मे पुत्रोविशपतोऽप्यादि धृत		
मञ्जयस्य दुर्व्योधननिन्दारूपद्वित्वकं	१७०	३	राष्ट्रवाक्यं	१७४	२२
मञ्जयवाक्यप्रणेत धृतराष्ट्रे प्रति दुर्व्योधन			पाण्डवान् कः सन्दोषयति तदूचोति मञ्जयं		
वाक्यं	१७०	७	प्रति धृतराष्ट्रप्रभ	१७४	२५
दुर्व्योधनस्य भीष्मादीनां युद्धाभिप्रायकयनं	१७०	२४	धृष्टद्युम्नस्य युद्धात्कारं मञ्जयवाक्यं	१७४	२६
दुर्व्योधनस्य धृतराष्ट्रसमाश्रयादि	१७०	२८	धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरप्रार्थनाकयनं	१७४	२८
दुर्व्योधनस्यात्मप्रमंशारूपवाक्यं	१७१	८	धृतराष्ट्रं प्रति मञ्जयस्य धृष्टद्युम्नकयनं	१७५	६
दुर्व्योधनस्य भीष्मादिमाहायकयनं	१७१	१८	दुर्व्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	१७५	१३
दुर्व्योधनस्य भीष्मादिपराक्रमकयनं	१७१	२७	युद्धमिदृत्यर्धं धृतराष्ट्रस्य दुर्व्योधनानुनयः	१७५	१४
कर्णप्रमंशारूपे दुर्व्योधनवाक्यं	१७१	३०	दुर्व्योधनस्य युद्धप्रतिज्ञाकयनं	१७५	२२
दुर्व्योधनस्यात्ममलकयनं	१७२	८	धृतराष्ट्रस्य दुर्व्योधनं प्रति सक्ताधवाक्यं	१७६	१
दुर्व्योधनस्यैकादशौघैर्हिणीवत्कयनं	१७२	१२	वैद्यमयनोक्तिः	१७६	११
पुनर्धृतराष्ट्रसमाश्रयादि	१७२	१३	कृष्णाज्जुनौ यद्वचनं तन्नो ब्रूहीति धृत		
दुर्व्योधनमञ्जययोः संवादः	१७२	१८	राष्ट्रप्रभ	१७६	१३
पाण्डवनविषये मञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रभः	१७३	१०	कृष्णाज्जुनौ यद्वचनं कथयामासीति धृत		
पाण्डवमाहाय्यार्थदृष्ट्यादीनामागमने			राष्ट्रं प्रति मञ्जयवाक्यं	१७६	१४
मञ्जयवाक्यं	१७३	११	मञ्जयस्य कृष्णाज्जुनसमीपे प्रवेशकयनं	१७६	१५
कृष्णैर्न पाण्डवादीनां पाण्डवमाहाय्य			मञ्जयस्य कृष्णाज्जुनयोरैकात्मनश्चितिकयनं	१७६	१७
कयनं	१७३	१२	मञ्जयं प्रति वासुदेववाक्यं	१७६	२०
द्रुपदादीनां पाण्डवमाहाय्यकयनं	१७३	१४	अजुनप्रमंशारूपे श्रीकृष्णवाक्यं	१७७	५
विगटादीनां पाण्डवमाहाय्यकयनं	१७३	१५	धृतराष्ट्रस्य गुणदोषवर्णने वैद्यमयनोक्तिः	१७७	१५
कारास्त्रिमप्रतीनां पाण्डवमाहाय्यकयनं	१७३	१७	दुर्व्योधनं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	१७७	१८
मञ्जयस्य पाण्डवसैन्यामागमनकयनं	१७३	२१	अजुनप्रमंशारूपे धृतराष्ट्रवाक्यं	१७७	२६
सुपुत्रनिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	१७४	५	धृतराष्ट्रस्य शमाभिप्रायकयनं	१७८	६
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवसैन्यप्रमंशा	१७४	८	दुर्व्योधनकोधे वैद्यमयनोक्तिः	१७८	८
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवसैन्यद्वेषां नामकयनं	१७४	८	धृतराष्ट्रसमाश्रयनरूपं दुर्व्योधनवाक्यं	१७८	१०
पाण्डवानां जयं कथं मन्त्रे दद्यादि दुर्व्यो			दुर्व्योधनस्यात्ममाकर्ण्यं	१७८	१७
धनवाक्यं	१७४	१५	वैद्यमयनोक्तिः	१७८	८

प्रकरण	एके	पक्षे	प्रकरण	एके	पक्षे
युधिष्ठिरकृतधनप्रबंधादि ...	१८६	१८	सात्यकिराक्षसेन योधानां हर्षवैश्यायनोक्तिः	१८५	२५
निर्धननामव्याकथन ...	१८६	२०	कृष्णं प्रति द्रौपदीवाक्यं वैश्यायनोक्तिः	१८५	२८
श्रीहोमस्त्यार्थाश्रितकथनं ...	१८६	२५	श्रीकृष्णं प्रति द्रौपदीवाक्यं ...	१८६	१
श्रीयुक्तस्त्यार्थाश्रितकथनादि ...	१८६	२८	द्रौपद्या स्वप्निमवकथनादि ...	१८६	१७
युधिष्ठिरस्य युद्धनिवारणामिप्रायकथनं	१८७	८	अर्जुनादीनां प्रति द्रौपद्यावेगवाक्यादि	१८६	२८
शूद्रादीनां वृत्तिकथनादि ...	१८७	१२	द्रौपदीविषादे वैश्यायनोक्तिः	१८६	३०
युद्धकरणे दोषकथनादि ...	१८७	१४	दुःशासनकृतकेवदशनेन द्रौपदीविषादवाक्यं	१८७	२
युधिष्ठिरं प्रति जनार्दनवाक्यं वैश्यायनोक्तिः	१८८	१५	द्रौपद्याभोमावेगवाक्यं ...	१८७	८
युधिष्ठिरकृष्णयोः संवादः ...	१८८	१८	कृष्णादीनां समीपे द्रौपदीरोदनं ...	१८७	८
युधिष्ठिरं प्रति युद्धकरणार्थं कृष्णोपदेशः	१८८	१	द्रौपदी प्रति कृष्णस्य मान्त्वनावाक्यं ...	१८७	११
दुःशासनादीनां पापाचरणकथनादि ...	१८८	१८	दुर्योधनादिनाशनेन श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञा	१८७	१५
कृष्णस्य दुर्योधनवधामिप्रायकथनं ...	१८८	२५	भगवन्तं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	१८७	१८
कृष्णस्य युद्धानुकूलनिमित्तकथनं ...	१८९	८	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	१८७	२२
श्रीकृष्णं प्रति भीमसेनवाक्यं ...	१८९	१४	श्रीकृष्णस्य गमनमाह्वयकरणेवैश्यायनोक्तिः	१८७	२३
भीमस्य अधार्मिकराजानां नामकथनं ...	१८९	२४	सात्यकिं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	१८७	२८
भीमस्य दुर्योधननिन्दाकथनादि ...	१८९	१	सात्यकिरेयमञ्जाकरणं ...	१८८	१
कृष्णस्य भीमवाक्यवशादौ वैश्यायनोक्तिः	१८९	८	श्रीकृष्णस्य रथारोहणं	१८८	८
भीमकोधवर्द्धनार्थं भगवद्वाक्यं ..	१८९	११	श्रीकृष्णगमने बाष्पादीनामानुकूलकथनं	१८८	१०
वैश्यायनोक्तिः ...	१८९	३	वसिष्ठादीनां प्रदविषकरणं ...	१८८	१४
कृष्णं प्रति भीमसेनवाक्यं ...	१८९	४	श्रीकृष्णस्य कौरववधदशगमनं ...	१८८	१६
भीमस्यात्मवचकथनादि ..	१८९	८	युधिष्ठिरादीनां श्रीकृष्णानुगमनं ...	१८८	१७
भीमं प्रति भगवद्वाक्यं ...	१८९	२३	युधिष्ठिरस्य कृष्णानुगमनादौ वैश्याय		
दशनिधनार्थं कृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	१८९	१३	नोक्तिः ...	१८८	२०
अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं ...	१८९	६	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्देशवाक्यं	१८८	२४
श्रीकृष्णस्य दुर्योधनादिनिन्दाकथनं ...	१८९	११	युधिष्ठिरस्यानुगमननिवृत्तिः ...	१८८	६
श्रीकृष्णस्यार्जुनोत्साहकवाक्यं ...	१८९	२२	गच्छन् श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	१८८	८
भगवन्तं प्रति मकुन्तवाक्यं ...	१८९	२८	अर्जुनवाक्येन भीमस्य हर्षादि ...	१८८	११
युद्धार्थं श्रीकृष्णं प्रति सहदेववाक्यं ...	१८९	१८	कृष्णानुगमने अर्जुनादीनां निवृत्तिः ...	१८८	१४
श्रीकृष्णं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	१८९	२९	श्रीकृष्णस्य पदिमये स्वपीयो दर्शनादि	१८८	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ता	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ता
अधीन प्रति श्रीरूपवाक्यं ...	१८८	१८	नोक्ति ...	१०७	१४
श्रीरूपं प्रति जामदग्न्यवाक्यं ...	१८८	२३	धृतराष्ट्रस्य दुःस्थोधमानुनय ...	१०९	१५
दशमहारथानां लक्ष्यानुगमने वैशम्पाय			दुःस्थोधननिन्दारूपं भीष्मवाक्यं ...	१०९	१७
नोक्ति. ...	२००	१	भीष्मस्य क्रोधेन समाया निर्गमनं ...	१०९	२१
श्रीरूपप्रयाणनिमित्तश्रवणे जनमेजयप्रश्न	२००	३	श्रीरूप्यागमने वैशम्पायनोक्ति ...	१०९	२३
वैशम्पायनोक्ति ...	२००	४	श्रीरूप्यानयनार्थं भीष्मादीनां प्रत्युद्गमनादि	१०९	२५
श्रीरूपप्रयाणनिमित्तानां कथनं ...	२००	५	श्रीरूपस्य धृतराष्ट्रस्य प्रवेशः ..	१०९	२७
यद्यि पुरवाविभिः श्रीरूपपूजादि ...	२००	१८	धृतराष्ट्रादीनामभ्युत्थानादि ...	१०९	२९
दृक्कसले श्रीरूपस्य रथादवरोहणसम्भवा			श्रीरूपस्यासमोपवेशादि ...	१०९	३०
करसादि ...	२००	२०	विदुरस्य श्रीरूपपूजादि ...	१०९	३५
दृक्कसले श्रीरूपस्य राशिवासादि ...	२००	२३	विदुरस्य पाण्डवकुशलप्रश्न ...	१०९	३७
तद्गामवासिमार्गानां श्रीरूपपूजादि	२००	२५	विदुरं प्रति श्रीरूपस्य पाण्डवकुशलकथनं	१०९	३८
वैशम्पायनोक्ति ...	२००	३१	लक्ष्यं प्रयासमीपगमने वैशम्पायनोक्ति	१०९	३९
भीष्मादीन् प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	२०१	१	श्रीरूपं प्रति पृथावाक्यं ...	१०९	४५
धृतराष्ट्रस्य श्रीरूपप्रवेशवाक्यं ...	२०१	४	वन पारश्वैः कथमूपुरित्यादि कुन्तीवाक्यं	१०९	४८
सभारचनार्थं धृतराष्ट्रानुशा ...	२०१	८	कुन्तीकृतयुधिष्ठिरप्रश्नं ...	१०९	५०
सभारचनार्थं दुःस्थोधनयज्ञ. ..	२०१	११	कुन्तीकृतभीमप्रश्नं ...	१०९	५३
धृतराष्ट्रं प्रति दुःस्थोधनवाक्यं ...	२०१	१७	भीमविषये कुन्तीजिज्ञासा ...	१०९	५८
विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	२०१	१८	कुन्तीकृतार्जुनप्रश्नं ...	१०९	६८
श्रीरूपसम्मानार्थं रथादिदाने धृतराष्ट्र			कुन्तीकृतसहदेवप्रश्नं ...	१०९	७६
मन्त्रया ...	२०१	२३	कुन्तीकृतनकुलप्रश्नं ...	१०९	८०
धृतराष्ट्रप्रश्नं वाक्यं विदुरवाक्यं ...	२०२	११	कुन्तीकृतद्रौपदीप्रश्नं ...	१०९	८४
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरोपदेश. ...	२०२	१६	कुन्तीविषादवाक्यं ...	१०९	८८
धृतराष्ट्रं प्रति दुःस्थोधनवाक्यं ...	२०२	२८	कुन्तीकृतविदुरप्रश्नं ...	१०९	९४
दुःस्थोधनस्य श्रीरूपमत्कारादिनिवारणं	२०२	३०	कुन्तीदुःखकोत्तने वैशम्पायनोक्ति	१०९	९४
भीष्मवाक्यं वैशम्पायनोक्ति ...	२०२	५	लक्ष्यं प्रति कुन्तीविषादवाक्यं ...	१०९	९५
धृतराष्ट्रं प्रति भीष्मवाक्यं ...	२०२	६	युधिष्ठिरं प्रति वक्रथे लक्ष्यं प्रति प्रयावकं	१०९	९५
लक्ष्यस्य बन्धनामिप्राये दुःस्थोधनवाक्यं ...	२०२	१०	धनध्यादीन् प्रति वक्रथे लक्ष्यं प्रति प्रया		
दुःस्थोधनवाक्येन धृतराष्ट्रविषादे वैशम्पाय			वाक्यं ...	१०९	९७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युद्धकर्णाय कुन्तीवाक्यं ...	२०७	१२	विदुरवाक्याभिनन्दनेन श्रीकृष्णवाक्यं ...	२१०	२४
हृष्यस्य पृथाश्वसं वैशम्पायनोक्तिः ...	२०७	२३	श्रीकृष्णस्यागमनहेतुकथनं ...	२१०	२६
कुन्तीप्रसंखरूपं वासुदेववाक्यं ...	२०७	२४	विरोधभञ्जकस्य फलप्राप्तिकथनादि ...	२१०	२८
कृष्णस्य पाण्डवानां युद्धोत्साहनाकथनं	२०७	२८	श्रीकृष्णप्रथमे वैशम्पायनोक्तिः ...	२११	१५
कुन्ती प्रति पाण्डवाभिवादनकथनं ...	२०८	१	शर्वरोगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	२११	१७
श्रीकृष्ण प्रति कुन्तीवाक्यं ...	२०८	४	सूतमागधदिभिः श्रीकृष्णप्रबोधनं ...	२११	२०
हृष्याय दुर्योधनमृहगमने वैशम्पाय			श्रीकृष्णस्य प्रातः कृपादिकथनं ...	२११	२१
नोक्तिः ...	२०८	८	श्रीकृष्णसमीपे शकुनिदुर्योधनयोनर्मनं	२११	२३
श्रीकृष्णस्य दुर्योधनमृहप्रवेशः ...	२०८	८	श्रीकृष्णं प्रति शकुनिदुर्योधनयोर्वाक्यं	२११	२४
श्रीकृष्णस्य दुर्योधनादिदर्शनं ...	२०८	१४	श्रीकृष्णस्य ब्राह्मणभ्यां हिरण्यादिदानं ...	२११	२६
दुर्योधनादीनामभ्युत्थानादि ...	२०८	१६	श्रीकृष्णस्य शिप्रदक्षिणकरणादि ...	२११	३०
श्रीकृष्णस्य दुर्योधननिमग्नणास्तीकारः	२०८	२१	श्रीकृष्णस्य रथारोहणं ...	२१२	१
श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	२०८	२२	विदुरस्य श्रीकृष्णरथारोहणं ...	२१२	२
श्रीकृष्णप्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः ...	२०८	२६	दुर्योधनादीनां श्रीकृष्णानुगमनं ...	२१२	३
दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२०८	२८	श्रीकृष्णायमने वाद्योद्यमादि ...	२१२	७
पूजापहणं वै दुर्योधनवाक्यं ...	२०८	२८	श्रीकृष्णस्य कौरवसमाप्रवेशः ...	२१२	१८
पाण्डवानुपहृष्टप्रवेशेन श्रीकृष्णवाक्यं ...	२०८	४	वासुदेवस्य गमनरोतिकथनं ...	२१२	१८
श्रीकृष्णस्य हृलेन दुर्योधननिन्दादि ...	२०८	८	श्रीकृष्णदर्शनेन धृतराष्ट्रादीनामुत्थानं ...	२१२	२२
श्रीकृष्णस्य दुर्योधनमृहान्निर्गमनं ...	२०८	१३	शक्राग्रस्यविगल्यदर्शनेन भीष्मं प्रति श्रीकृष्ण		
विदुरमृहं प्रति श्रीकृष्णस्य गमनं ...	२०८	१४	वाक्यं ...	२१२	२७
त्रैणादिभिः श्रीकृष्णस्योक्तिप्रत्युत्ती ...	२०८	१६	भीष्मस्य श्लिथश्रावणदानं ...	२१३	२
विदुरस्य श्रीकृष्णपूजादि ...	२०८	१७	दुःशासनदीनां मातृकिप्रभृतिभ्यः आनन		
श्रीकृष्णस्य विदुराश्रमाजनादि ...	२०८	२१	दानादि ...	२१३	४
कृष्णं प्रति दुर्योधननिन्दारूपं विदुर			श्रीकृष्णवत्क्यागस्य वैशम्पायनोक्तिः ...	२१३	१२
वाक्यं ...	२०८	२३	श्रीकृष्णस्य गमनाभिप्रायकथनं ...	२१३	१४
विदुरस्य कौरवार्थं मन्थ्यभिप्रायाभावकथनं	२०८	२८	श्रीकृष्णकृतकौरवकुलप्रभंषा ...	२१३	१६
कृष्णं प्रति शल्ययज्ञशरणाय विदुरवाक्यं	२१०	६	धृतराष्ट्रं प्रति प्रथमं वेशानार्थं श्रीकृष्णवाक्यं	२१३	१८
दुर्योधनसमागमनवारणार्थं विदुरवाक्यं	२१०	१०	श्रीकृष्णस्य युद्धे दोषकथनं ...	२१४	८
श्रीकृष्णदर्शनेन विदुरस्य मोतिकथनं ...	२१०	२१	श्रीकृष्णस्य धृतराष्ट्रं प्रति पाण्डवोक्तकथनं	२१४	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सभायामधर्माचरणे सभायां दोषकथनं	२१४	२८	मातसेर्देवादिभोक्तृत्वपणे कल्पवाक्यं	२१७	२८
धृतराष्ट्रं प्रति कृष्णस्य हितवाक्यं	२१५	३	कन्यया सह मातसेर्भागलोकागमनं	२१८	१
युधिष्ठिरादीनां धैर्यकथनादि	२१५	७	पथि मातसेर्नारददर्शनं	२१८	४
राज्ञां हृष्योभावे वैशम्पयनोक्तिः	२१५	१५	नारदमातसेोत्तिप्रत्युत्थी	२१८	५
राज्ञां चिन्तने श्वेदस्यायनोक्तिः	२१५	१७	नारदमातसेोर्वरुणलोकदर्शनादि	२१८	८
दम्भोद्धवराजस्य वृत्तान्तेन जामदग्न्योपदेशः	२१५	२०	मातसिनारदयोर्भागलोकभ्रमणं	२१८	११
ब्राह्मणान् प्रति युद्धार्थं दम्भोद्धवप्रश्नः	२१५	२२	मातसिं प्रति नारदस्य वरुणपुत्रादीनां		
नरनारायणार्था युद्धार्थं ब्राह्मणानां वाक्यं	२१५	२६	नामरूपादिकथनं	२१८	१३
दम्भोद्धवस्य नरनारायणवृत्तान्तजिज्ञासा	२१५	२८	नारदस्य वरुणलोकभ्रमणतिकथनं	२१८	१७
ब्राह्मणानां नरनारायणवृत्तान्तकथनं	२१५	३०	नारदस्य पातालस्थानवर्णनं	२१८	३०
दम्भोद्धवस्य नरनारायणश्रमगमनं	२१६	२	पातालनामनिरुक्तिः	२१८	५
दम्भोद्धवापातित्यदानादि	२१६	५	नारदस्य मातसिं प्रति पातालवृत्तान्त		
नरनारायणो प्रति दम्भोद्धववाक्यं	२१६	७	कथनं	२१८	६
युद्धनिवारणार्थं नरनारायणवाक्यं	२१६	८	पातसे गोमतिना वासप्राप्तिकथनं	२१८	१२
नरनारायणार्था दम्भोद्धवयुद्धे रामवाक्यं	२१६	११	गोमत्तलवचकथनं	२१८	१३
तौ प्रति दम्भोद्धववाक्यं	२१६	१५	रेरावणादिनागिराजवधतिकथनादि	२१८	१४
ताभ्यां दम्भोद्धवयुद्धे रामवाक्यं	२१६	१६	अन्यत्र गमनार्थं मातसेरनुज्ञा	२१८	१८
दम्भोद्धवस्य तत्पादयोः पतनं	२१६	२०	नारदस्य हिरण्यपुरनिर्घोषादिकथनं	२१८	२१
दम्भोद्धवे प्रति नरलोपदेशः	२१६	२१	हिरण्यपुरे कालकञ्जादीनां वधतिकथनं	२१८	२५
धनञ्जयं शरणं गच्छेत्त्यादि रामवाक्यं	२१६	२८	नारदस्य हिरण्यपुरं द्वादशदिवर्णनं	२१८	२८
अर्जुनस्याजिपलकथनं	२१७	४	अत्र ते रुचिर्भवेदिति मातसिं प्रति नारद		
जामदग्न्यस्य प्रमोपदेशः	२१७	६	जिज्ञासा	२२०	६
कल्पवाक्ये वैशम्पयनोक्तिः	२१७	१२	अन्यत्र गमनार्थं मातसिवाक्यं	२२०	७
हृष्योभावे प्रति कृष्णार्जुनप्रशंसाकल्प			नारदस्य सुपर्णलोकवृत्तान्तकथनं	२२०	११
वाक्यं	२१७	१३	नारदस्य सुपर्णकुलप्रशंसाकथनं	२२०	१७
बभ्रुस्य मातसेोपाख्यानकथनं	२१७	२२	सुपर्णसूडादीनां सुपर्णानां नामकथनं	२२०	१८
बन्धाप्रदानार्थं मातसिचिन्ता	२१७	२५	नारदस्य रसातलवृत्तान्तकथनं	२२०	२८
अनुरूपधराभावे मातसिहतकन्याजन्म			नारदस्य सुरभिप्रशंसाकथनादि	२२०	२८
निन्दादि	२१७	२६	दिक्पौरभीनां नामकथनं	२२१	४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नारदस्य रसातलप्रवेशाकथनं ...	२२१	११	गरुडं प्रति भगवत्प्रसादादि ...	२२४	१२
शेषपालिवभयवन्नोपरोहृत्तान्तकथनं	२२१	१४	गतदर्पस्य गरुडस्य दृष्टान्तेन दुर्योधन प्रति		
वायुकिप्रयत्नो नागानां नामकथनं	२२१	२२	कलौपदेशः ...	२२४	१५
अथ कश्चिद्रेषत इति मातलिं प्रति नारद			शमविधानार्थं कण्वस्य दुर्योधनानुनयः	२२४	१८
वाक्यं ...	२२१	३०	तदाकथनवर्णेन दुर्योधनहास्यादौ वैशम्पाय		
नारदं प्रति मातलिप्रश्ने कण्ववाक्यं ...	२२२	२	नैकिः ...	२२४	२०
नारदं प्रति मातलिजिज्ञासा ...	२२२	१	कण्वं प्रति दुर्योधनस्य नमोऽधवाक्यं ...	२२४	२२
नारदनिवेदेन कलौपतिः ...	२२२	५	वैशम्पायने प्रति जनमेशयप्रश्नः ...	२२४	२४
नारदस्य मुमुक्षुनागजन्मवृत्तान्तकथनं	२२२	६	दुर्योधनं प्रति नारदोपदेशः ...	२२४	२८
एष मे कश्चितोवा हत्यादि मातलिवाक्यं	२२२	८	नारदस्य गालवचरितकृपेतिहासकथनं	२२४	३०
आर्थकसमोपे नारदकृतमातलिप्रश्ना	२२२	११	विद्यामिषमोपे वप्रिष्ठवैशेन धर्मस्वागमनं	२२५	१
सुमुखेन विवाहार्थं आर्थकं प्रति नारदवाक्यं	२२२	१६	धर्मस्वातिव्यार्थं विद्यामिषस्य चरुपाक	२२५	३
आर्थककथने कलौपतिः ...	२२२	२३	भुक्तं मे तिष्ठ तावन्मत्स्युक्ता धर्मस्य गमनं	२२५	५
नारदं प्रति आर्थकनागवाक्यं ...	२२२	२४	अत्रयदीतवतो विद्यामिषस्य शतवर्धन्यतिः	२२५	६
आर्थकं प्रति मातलिवाक्ये कलौपतिः	२२२	२६	पुनरागतस्य धर्मस्य भोजनादि ..	२२५	८
शक्रमोपे मुमुक्षस्य गमनार्थं मातलिवाक्यं	२२३	१	गालवं प्रति विद्यामिषवाक्यं ...	२२५	१३
मुमुखादीनां शक्रमोपगमनं ...	२२३	३	दक्षिणा. काः प्रयच्छामोति गालववाक्यं	२२५	१४
शक्रमभायां नारदस्य विवाहादिवृत्तान्तकथनं	२२३	४	गालवस्य दक्षिणादानफलकथनं ...	२२५	१५
अनन्तदानार्थं विष्णुवाक्यव्योम्बं क्य वैशम्पाय			किं ददामोति बद्धो गालववाक्यं	२२५	१८
नैकिः ...	२२३	५	एकन श्यामकण्ठोनां हयानामहो शतानि		
शक्रं प्रति विष्णुवाक्यं ...	२२३	८	देहीति विद्यामिषवाक्यं ...	२२५	२०
शक्रस्य मुमुक्षायायुर्दानं ...	२२३	८	दक्षिणार्थं गालवस्त्राहारादिप्रतिग्रामे		
मातलिकन्याया सह मुमुक्षस्य विवाहादि	२२३	१०	नारदवाक्यं ...	२२५	२२
शक्रं प्रति गरुडोपदेशे कलौपतिः ...	२२३	१२	दक्षिणायां श्लामे गालवविलापः ..	२२५	२४
शक्रं प्रति गरुडवाक्यं ...	२२३	१५	गालवमोपे गरुडस्वागमनं ..	२२६	८
विष्णोर्गरुडवाक्यश्रवणे कलौपतिः ...	२२३	३०	गोमधं प्रति गरुडवाक्यं ...	२२६	१०
गरुड प्रति विष्णुवाक्यं ...	२२४	१	को दिशं यामोत्यादि सुपर्णवाक्यं ...	२२६	१४
भगवदाज्ञमारेण गरुडस्य पननादि ...	२२४	४	गरुडस्य पूर्वदिग्गृत्तान्तकथनं ...	२२६	१६
विष्णुं प्रति गतदर्पस्य गरुडस्य वाक्यं ...	२२४	८	सुपर्णस्य दक्षिणदिग्गृत्तान्तकथनं ...	२२७	३

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
सुपर्णस्य पश्चिमदिग्भूतान्तकथनं	२२७	२६	कन्यां गृहीत्वा गच्छगालवयोः प्रत्यागमनं	२२९	११
सुपर्णस्यान्तरदिग्भूतान्तकथनं	२२८	१७	गच्छस्य स्वभवनगमनं	२३२	१२
कामाग्रां गन्तुमिच्छतीत्यादि सुपर्णवाक्यं	२२८	१४	हृदयराजसमीपे कन्यायास्य गालवस्य गमनं	२३२	१४
दूर्योधनगमनार्थं गच्छं प्रति गालववाक्यं	२२८	१७	हृदयं प्रति गालववाक्यं	२३२	१६
गालवस्य गच्छपृष्ठारोहणे मारदवाक्यं	२२८	२१	हृदयचिन्तादौ मारदोक्तिः	२३२	१८
गच्छगतिप्रश्नार्थां गालववाक्यं	२२८	२२	हृदयं प्रति गालवस्य प्रत्युक्तकथनं	२३२	२२
वेत्यन्यमकरार्थां गालवस्य प्रार्थना	२२८	२७	गालवं प्रति हृदयवाक्यं	२३२	२६
गालवं प्रति गच्छवाक्यं मारदोक्तिः	२३०	६	गालवं प्रति कन्याया आत्मवरकथनादि	२३२	२८
गालवं प्रति गच्छवाक्यं	२३०	७	हृदयस्य ययातिकन्यायमिच्छुतीपादनं	२३३	४
सुपर्णस्य गच्छगालवयोः प्राप्तिर्लो			हृदयसमीपे पुनर्गतवती गालवस्य वाक्यं	२३३	७
प्राप्तापीदधनं	२३०	११	पुनः कन्यां गृहीत्वा गालवस्य भ्रमणं	२३३	८
प्राप्तिरन्या आश्रमे तथोभोजनादि	२३०	१३	कन्यां प्रति गालववाक्यं	२३३	१२
गच्छस्य गमनप्रतिगतिरुक्तकथनं	२३०	१४	गालवस्य दिवादाशसमीपगमनादौ मारदोक्तिः	२३३	१४
सौम्यपिण्डाकारं गच्छं प्रति गालवजिज्ञासा	२३०	१५	गालवं प्रति दिवादाशवाक्यं	२३३	१५
सुपर्णस्य तद्वन्मायाः कारणकथनं	२३०	१८	गालवस्य दिवादाशाय कन्यादानं	२३३	१८
प्राप्तिर्लो प्रति सुपर्णस्य प्रार्थना	२३०	२०	ययातिकन्यायां दिवादाशवर्तेष्टुष्टाना		
गच्छगालवो प्रति प्राप्तिजीवावाक्यं	२३०	२२	कथनं	२३३	१८
प्राप्तिर्लोत्ताचारप्रश्नादि	२३०	२५	माधव्यां दिवादाशस्य सुतेत्यभिः	२३३	२८
अन्यथास्य गालवस्य प्रत्यागमनं	२३०	२८	कन्यापक्षार्थं दिवादाशं प्रति गालववाक्यं	२३४	१
गच्छप्रतिष्ठा गालवं प्रति दिवादिमिवाक्यं	२३०	३०	कन्यायाः पुनर्गालवानुगमनं मारदोक्तिः	२३४	४
गालवं प्रति सुपर्णवाक्यं	२३१	२	कन्यायां सद्य गालवस्य भोजराजसमीपगमनं	२३४	५
गालवं प्रति सुपर्णवाक्येन मारदोक्तिः	२३१	५	भोजराजसमीपे मारदोक्तिः प्रति गालववाक्यं	२३४	६
ययातिकसमीपे गच्छगालवयोः गमनं	२३१	१४	गालवं प्रति भोजराजवाक्यं	२३४	१३
ययातिं प्रति सुपर्णस्य गालवपृष्ठारोहणकथनं	२३१	१६	भोजराजस्य कन्यापक्षणादि	२३४	२०
ययातिकसमीपे गच्छविषयाप्रार्थना	२३१	२२	माधव्यां भोजराजस्य सुतेत्यभिः	२३४	२३
ययातिपिण्डादौ मारदोक्तिः	२३१	२७	कन्यां गृहीत्वा गालवस्य गच्छसमीपगमनं	२३४	२४
सुपर्णं प्रति ययातिवाक्यं	२३२	१	गालवस्य समीपकथनकथने मारदोक्तिः	२३४	२६
ययातिर्वाक्यं मारदोक्तिः	२३२	४	सुपर्णादिभिः सद्य गालवस्य विषय मिषयमीप		
गालवस्य गच्छगालवयोः ययातिवाक्यं	२३२	७	गमनं	२३५	६

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
विद्यामित्रं प्रति गालववाक्यं ...	२३५	७	ययातिं प्रति दौहित्राणां वाक्यं ...	२३८	२
गालवं प्रति विद्यामित्रवाक्यं ...	२३५	११	ययातिसर्गभोगे नारदोक्तिः ...	२३८	४
विद्यामित्रस्य गुरुद्विषयाह्वयं ...	२३५	१२	ययातिं प्रति पितामहवाक्यं ...	२३८	१०
ययातिकन्यायां विद्यामित्रस्य भुतोत्पत्तिः	२३५	१३	मम पतनकारणं ब्रूहीति पितामहं प्रति		
कन्यां प्रति गालववाक्यं ...	२३५	१६	ययातिवाक्यं ...	२३८	१४
ययातये पुन कन्यां प्रदाय गालवस्य वनगमनं	२३५	१८	पितामहस्य ययातिपतनकारणकथनं ...	२३८	१८
कन्यास्वयम्बरार्थं ययातेरुद्योगः	२३५	२१	गालवययातिदृष्टान्तेन दुर्व्योधनं प्रति		
वनगमनार्थं कन्यायावरप्रार्थना	२३५	२५	नारदोद्देशः ...	२३८	२३
ययातिकन्यायास्तपस्वरणं ...	२३५	२६	नारदं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	२३८	१
ययातिकर्णवासादि ...	२३६	४	कथं प्रति धृतराष्ट्रस्य मन्त्रे वैशम्पायनोक्तिः	२३८	२
ययातिं दृष्टवतीं ब्रह्मादीनां विचारः	२३६	७	ग्रन्थे दुर्व्योधनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२३८	८
स्वर्गात् ययातिपतने नारदोक्तिः	२३६	१४	दुर्व्योधनं प्रति श्रीकृष्णजनभोगप्रमंसा	२४०	१८
मर्धं प्रापवती ययातेरनुतापः ...	२३६	१७	दुर्व्योधनं प्रति श्रीकृष्णकृतार्जुनप्रमंसादि	२४०	२०
ययातिं प्रति देवदूतवाक्यं ...	२३६	२०	वैशम्पायनोक्तिः ...	२४१	७
दौहित्राणां ययातये ययातिपतने	२३६	२३	भीमस्य दुर्व्योधनानुगमवाक्यं ...	२४१	८
ययातिं प्रति दौहित्राणां मन्त्रः	२३६	२८	दुर्व्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं ...	२४१	१५
तान् प्रति ययातेरात्मपरिषयदानं	२३७	१	विदुरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ...	२४१	२५
ययातिं प्रति राज्ञां वाक्यं ...	२३७	२	दुर्व्योधनं प्रति विदुरवाक्यं ...	२४१	२६
ययातेराज्ञाक्य स्वीकारः ...	२३७	३	धृतराष्ट्रस्य दुर्व्योधनानुगमवाक्यं ...	२४१	२८
राज्ञा माध्वोद्देशेन नारदोक्तिः ...	२३७	४	दुर्व्योधनं प्रति ग्रन्थे भीमद्रोणयोर्वाक्यं	२४२	६
मातरं माध्वीं प्रति राज्ञां वाक्यं	२३७	५	दुर्व्योधनप्रतिवचने वैशम्पायनोक्तिः ...	२४२	२६
वितरं ययातिं प्रति माध्वोद्देशं	२३७	७	श्रीकृष्णं प्रति दुर्व्योधनस्य सक्ताधवाक्यं ...	२४२	२७
ययातिं प्रति दौहित्राणां वाक्यं	२३७	१२	श्रीकृष्णशक्ये वैशम्पायनोक्तिः ...	२४२	२८
पुनर्ययातेः स्वर्गोद्देशे नारदवाक्यं	२३७	१५	दुर्व्योधनं प्रति श्रीकृष्णस्य सक्ताधवाक्यं	२४२	२४
मातामहं ययातिं प्रति वसुमन्त्रोवाक्यं	२३७	१८	दुःशासनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४४	१४
मातामहं ययातिं प्रति प्रतर्हन्वाक्यं	२३७	२०	दुर्व्योधनं प्रति दुःशासनवाक्यं ...	२४४	१५
मातामहं ययातिं प्रति शिविवाक्यं	२३७	२२	दुर्व्योधनोक्त्याने वैशम्पायनोक्तिः	२४४	१७
मातामहं ययातिं प्रत्यष्टकवाक्यं	२३७	२७	दुःशासनादीनां दुर्व्योधनानुगमनं	२४४	२०
ययातेः पुनः स्वर्गगमनं ...	२३७	२८	ययातेः दुर्व्योधनं प्रति भीमवाक्यं	२४४	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
भोभादोम् प्रति श्रीरुण्णवाक्यं	२४४	२६	कौरवाणां श्रीरुण्णानुगमनं	२४८	२०
धृतराष्ट्रवाक्यं वैशम्पायनोक्तिः	२४५	१४	गच्छन्तं रुण्णं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२५०	६
गान्धार्थानयने विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२४५	१५	धृतराष्ट्रादीन् प्रति श्रीरुण्णवाक्यं	२५०	११
गान्धारी प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२४५	२०	रुण्णस्य श्यामभोपगमने वैशम्पायनोक्तिः	२५०	१७
गान्धारीवाक्यं वैशम्पायनोक्तिः	२४५	२२	श्यां प्रति रुण्णस्य सर्ववृत्तान्तकथनं	२५०	१८
धृतराष्ट्रं प्रति गान्धारीवाक्यं	२४५	२३	पुष्पिष्ठिरं प्रति वक्रत्ये रुण्णं प्रति कुन्तीवाक्यं	२५०	२१
दुर्योधनस्य पुनः सभाप्रवेशः	२४६	१	मुमुक्षुन्दृष्टान्तेन कुन्त्या राजनोत्तिकथनं	२५०	२४
दुर्योधनं प्रति शमार्थं गान्धारीवाक्यं	२४६	३	कुन्त्या विदुलापुत्रसंवादरूपेतिहामकथनं	२५१	५३
दुर्योधनस्य सभायानिर्गमने वैशम्पायनोक्तिः	२४७	१०	पुत्रं प्रति तस्मिन्नाकूपं विदुलावाक्यं	२५१	२७
सौवलादिभिर्दुर्योधनस्य मन्त्रणा	२४७	११	विदुलां प्रति पुत्रवाक्यं	२५३	१
श्रीरुण्णस्य बन्धनाथं दुर्योधनादीनां मन्त्रणा	२४७	१३	पुत्रं प्रति विदुलाया उपदेशः	२५३	९
श्रीरुण्णादीन् प्रति सात्यकेर्दुर्योधनाभिप्रायकथनं	२४७	२२	विदुलाया अनुपमवर्त्तयनिन्दादि	२५३	८
सात्यकिवाक्यवशेन धृतराष्ट्रं प्रति विदुरवाक्यं	२४७	२७	युद्धकरणार्थं विदुलाया पुत्रं प्राप्यपदेशः	२५३	१३
धृतराष्ट्रं प्रति श्रीरुण्णवाक्यं	२४८	३	विदुलाया दारिद्र्यात्सन्निन्दाकथनादि	२५३	२०
दुर्योधनानयने विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२४८	१०	विदुलाया युद्धात्साहजनकवाक्यं	२५४	१
धृतराष्ट्रस्य कर्णोदिसमीपे दुर्योधनमर्त्तना	२४८	१३	पुत्रविदुलायाः संवादः	२५४	२१
धृतराष्ट्रस्य श्रीरुण्णविक्रमकथनं	२४८	१४	कुन्त्या अश्वनामेतिहासवर्णनफलकथनं	२५६	१८
विदुरस्य दुर्योधनं प्रति रुण्णविक्रमकथनं	२४८	२१	अश्वनं प्रति वक्रत्ये कुन्तीवाक्यं	२५६	१७
श्रीरुण्णवाक्यं वैशम्पायनोक्तिः	२४८	२५	द्रौपदी प्रति वक्रत्ये कुन्तीवाक्यं	२५७	८
दुर्योधनं प्रति श्रीरुण्णवाक्यं	२४८	३	माद्रौपतौ प्रति वक्रत्ये कुन्तीवाक्यं	२५७	१०
श्रीरुण्णस्य विद्यात्मकरूपधारणं	२४८	८	द्रौपदीसभागमनादौ कुन्तीखेदवाक्यं	२५७	१३
श्रीरुण्णस्य विद्यात्मकरूपवर्णनं	२४८	८	कुन्तीमृत्तान् श्रीरुण्णनिर्गमने वैशम्पायनोक्तिः	२५७	२१
तद्रूपदर्शनेन राक्षसं वानः	२४८	१८	श्रीरुण्णस्य पाण्डवसमीपगमनं	२५७	२२
भगवद्रूपदर्शनार्थं धृतराष्ट्रस्य प्रार्थना	२४८	२१	कौरवाणां कथोपकथनं	२५७	२३
धृतराष्ट्रस्य दिव्यचतुषोक्तम्	२४८	२३	वैशम्पायनोक्तिः	२५८	१
प्रार्थनायां विष्णवादि	२४८	२६	दुर्योधनं प्रति भोक्षद्रौपत्येवाक्यं	२५८	२
श्रीरुण्णस्य सभायां निर्गमनं	२४८	२८	भोक्षादितान्जुनप्रशमा	२५८	७
			दुर्योधनं प्रति शमार्थं भोक्षादिवाक्यं	२५८	११

प्रकरणं	पृष्ठे	श्लो०	प्रकरणं	पृष्ठे	श्लो०
दुह्ननिवारणार्थं भोषादोनां वाक्यं	२५८	१०	विदुरं प्रति कुन्तीविषादवाक्यं	२६५	१७
दुर्योधननिरुत्तरं वैशम्पायनोक्तिः	२५८	१०	विदुरं प्रति कुन्त्याः कर्णग्रस्यहृत्तान्त्रकथनं	२६५	२५
भोषस्य विषादवाक्यं	२५८	२	श्याया गङ्गासमीपे कर्णदर्शनादि	२६६	३
श्रेणस्य विषादवाक्यं	२५८	३	कुन्तीं प्रति कर्णवाक्यं	२६६	१०
श्रेणस्य दुर्योधनभर्षना	२५८	६	कर्णं प्रति जम्भट्टतान्त्रे कुन्तीवाक्यं	२६६	११
श्रेणस्य पाण्डवानामजेयत्वकथनं	२५८	१२	पाण्डवसाहाय्यार्थं कर्णं प्रति कुन्तीवाक्यं	२६६	१५
कथ्यः कर्णं किमत्रोदिति सञ्चयं प्रति			कर्णस्य दुर्योधनोत्तरवर्णने वैशम्पायनोक्तिः	२६६	२३
धृतराष्ट्रप्रश्नः	२५८	२३	कर्णस्य भतिक्षेप्यं वैशम्पायनोक्तिः	२६६	२५
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवाक्यं	२५८	२६	कुन्तीं प्रति कर्णोत्तरवाक्यं	२६६	२६
कर्णं प्रति वासुदेववाक्यं	२५८	२८	अर्जुनादितु तव सुताम् न हनिष्यामीति		
वासुदेवं प्रति कर्णवाक्यं	२६०	२३	कर्णप्रतिज्ञा	२६७	१२
कर्णस्य युधिष्ठिरसहकारित्यां भान्त्रकथनं	२६१	१५	कर्णं प्रति कुन्तीवाक्यं	२६७	१७
कर्णस्य यज्ञरूपकेन कुतः पाण्डवपुह्ववर्णनं	२६१	२२	कुन्तीकर्णयोः स्वस्वालयमनं	२६७	१८
कर्णं प्रति भगवदाक्षे सञ्चयोक्तिः	२६२	२२	पाण्डवान् प्रति कथ्यस्य सर्वहृत्तान्त्रकथने		
कर्णं प्रति भगवदाक्षं	२६२	२३	वैशम्पायनोक्तिः	२६७	२१
कथ्यस्य पाण्डवजयनिश्चयकथनं	२६२	२४	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	२६७	२५
अर्जुनादिपुह्वप्रशंसायां भगवदाक्षं	२६२	२८	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२६७	२६
भीमं प्रति वक्रत्ये कर्णं प्रति भगवदाक्षं	२६३	८	भीमादयः किमुक्तवन्त इति युधिष्ठिरप्रश्नः	२६७	२७
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्ये सञ्चयोक्तिः	२६३	१४	युधिष्ठिरं प्रति वासुदेवस्य दुर्योधनं प्रत्युक्त		
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्यं	२६३	१५	वाक्यकथनं	२६८	५
कर्णस्य दुर्योधनपराजयनिमित्तकथनादि	२६३	१८	वासुदेवस्य दुर्योधनं प्रत्युक्तभीमादि		
कर्णस्य कौरवपराभवस्य वणकथनं	२६४	४	वाक्यानां कथनं	२६८	७
युधिष्ठिरजये कर्णस्य स्तम्भकथनं	२६४	१३	दुर्योधनं प्रति भीमस्य भान्त्रमुपभृतीनां		
कौरवपराजये कर्णस्य स्तम्भकथनं	२६४	२५	राज्यकथनं	२६८	८
कर्णं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२६४	२८	भीमं प्रति प्रजानां वाक्यं	२६८	१८
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्यं	२६५	१	दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं	२६८	२१
कर्णस्य श्रीकृष्णस्याद्वरोदये सञ्चयोक्तिः	२६५	३	दुर्योधनं प्रति श्रेणवाक्ये कथ्योक्तिः	२६८	८
श्यां प्रति विदुरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२६५	७	दुर्योधनं प्रति श्रेणवाक्यं	२६८	८
श्यां प्रति कौरवनिन्दारूपं विदुरवाक्यं	२६५	८	विदुरवाक्ये वासुदेवोक्तिः	२६८	२४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
भोमं प्रति दुर्योधननिन्दाकृतं विदुरवाक्यं	२६६	२६	युधिष्ठिरस्य मेन निवेद्यकथनं ...	२७५	४
दुर्योधनं प्रति गान्धार्थाः सकोपवाक्यं ...	२७०	८	धृष्टद्युम्नादीनां शिविरनिर्भाषणार्थं यदा:	२७५	८
दुर्योधनं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये कृष्णाक्षि.	२७०	१०	कुरुचेने परिखाकरणादि ...	२७५	११
दुर्योधनं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये ...	२७०	१८	काशादीनां वधयकरणदि ...	२७५	१२
धृतराष्ट्रस्य चन्द्रवंशविवरणकथनं ...	२७०	१८	आधनुर्वाणादीनां शिविरं स्थापनं ..	२७५	१६
धृतराष्ट्रस्यात्मनोराव्याधिकां राभावकथनं	२७१	१५	पाण्डवेनानिवेद्यं श्रुत्वा दुर्योधनः क्रिमकरो		
युधिष्ठिरस्य राज्याय धृतराष्ट्रवाक्यं ...	२७१	१८	दित्यादि जनमेजयप्रभ. ...	२७५	२३
दुर्योधनाबोधे वासुदेवोक्तिः ...	२७१	२६	कर्णादीनप्रतिदुर्योधकाज्ञार्थविश्लेषायनोक्ति	२७५	३०
कुरुचेनगमनार्थं राज्ञः प्रति दुर्योधनाज्ञा	२७१	२८	कर्णादीनं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	२७६	१
युधिष्ठिरं प्रति कृष्णस्य स्त्रोत्रप्रकारकथनं	२७२	३	शिविरादिकरणार्थं दुर्योधनानुज्ञा	२७६	६
भगवद्दानपर्ववृत्ताप्तिः, ...	२७२	१६	आसनमेवः राज्ञामुत्त्वानादि	२७६	११
सैन्यनिर्धामपञ्चारम्भः, ...	२७२	१८	धार्तराष्ट्राणां युद्धोत्सवः ...	२७६	१२
अर्जुनादीनं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			दुर्योधनं कथयितुमश्रुतदित्यादि युधिष्ठिर		
नोक्तिः, ...	२७२	१८	प्रसूतिः ...	२७६	२२
सेनाविभागायै भ्रातृन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२७२	२०	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२७६	२८
द्रुपदादीनां सत्ताप्योनां भेनापतिलकथनं	२७२	२२	वैशम्पायनवाक्यं ...	२७७	७
विराटस्य सत्यभेनापतित्वायै सद्यदेववाक्यं	२७२	२८	भीमास्त्रार्थं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	२७७	११
नकुलवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ...	२७३	१	युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य श्रीकृष्णकथनं	२७७	१४
द्रुपदस्य भेनापतित्वायै नकुलवाक्यं ...	२७३	२	श्रीकृष्णस्यार्जुनवाक्यानुमोदनं ...	२७७	१७
धृष्टद्युम्नस्य भेनापतित्वायै सत्यभेनवाक्यं	२७३	८	युद्धार्थं कृतनिश्चयार्थं पाण्डवानां कुरुचेन		
शिशुपिडस्य भेनापतित्वायै भीमवाक्यं	२७३	१८	वायः ...	२७७	१८
दृष्ट्य भिमतज्ञानाय युधिष्ठिरवाक्यं	२७३	२१	दुर्योधनसेनाविभागादौ वैशम्पायनोक्तिः	२७७	२०
वैशम्पायनवाक्यं ...	२७३	२८	दुर्योधनसैन्यवर्णनं ...	२७७	२२
धृष्टद्युम्नस्य भेनापतित्वायै कृष्णवाक्यं ...	२७३	२०	सेनादीनां सत्त्वकथनं ...	२७८	१३
पाण्डवानां हृदं वैशम्पायनवाक्यं ...	२७४	१०	पत्तिप्रभृतीनां सत्त्वकथनं ...	२७८	१७
कुरुचेने पाण्डवानां वनगमनासकथनं ...	२७४	१२	कुरादीनां सेनापतिलकथनं ...	२७८	२१
पाण्डवानां कुरुचेनवाचा ...	२७४	१४	वैशम्पायनवाक्यं ...	२७८	२६
रघादीनां भ्रातृकथनं ...	२७४	२६	सेनापत्यायै भोमं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२७८	२७
			दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं ...	२७८	११

प्रकरणं	छे	पक्षः	प्रकरणं	छे	पक्षः
अदुतवेनावाग्ने भोगप्रतिज्ञा	... २७८	१६	धृतराष्ट्रं प्रति वञ्चयवाक्यं	... २८३	२
भोगप्रज्ञा कर्णचपवाक्यं	... २७८	१८	येन्यनिर्याप्यव्यसमाप्ति	... २८३	१०
ओषति गाङ्गेये नाहं योक्तामोति कर्णं					
प्रतिज्ञा	... २७८	२०	उलूकदूतागमनवर्त्तारम्भ	... २८३	१२
भोगप्रज्ञेनापत्याभियेके वैशम्पायनोक्ति	... २७८	२१	धृतराष्ट्रं प्रति वञ्चयत्युद्योधनमन्त्रणा		
कौरवाणां दुर्निमित्तकथनं	... २७८	२३	कथनं	... २८३	१३
दुह्यार्थं कौरवाणां निर्याप	... २७८	२७	उलूकदूतं प्रति दुद्योधनवाक्य	... २८३	१८
कौरवाणां शिविरादिकथनं	... २८०	१	दुद्योधनस्य विडालवनाख्यानकथनं	... २८३	२०
भोगप्रज्ञासम्पूर्णकं जनमेजयप्रश्न	... २८०	४	विडालसमीपे मूषिकाणामागमनादि	... २८४	३
वैशम्पायनवाक्य	... २८०	८	विडालं प्रति मूषिकाणां वाक्य	... २८४	६
आवादीन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	... २८०	१०	मूषिकान् प्रति विडालस्य प्रत्युत्तरं	... २८४	८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	... २८०	१२	मार्जारस्य मूषिकमन्त्रणादि	... २८४	१५
द्रुपदादीनाम्बैनापत्याभियेके वैशम्पायनोक्ति	२८०	१४	मूषिकाणां परस्परमन्त्रणा	... २८४	१६
पाण्डवगृध्रे अक्रूरादिभिः सह बलदेवस्य			मूषिकान् प्रति कौकिलमूषिकवाक्य	... २८४	२१
गमनं	... २८०	२०	मूषिकाणां विडालस्य च स्खलानगमनं	... २८४	२४
बलदेवदर्शनेन युधिष्ठिरादीनामुत्थानं	२८०	२४	तद्वृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रति वक्तव्ये उत्तुर्तं		
श्रीकृष्णं प्रति बलदेववाक्य	... २८०	२८	प्रति दुद्योधनवाक्यं	... २८४	२५
इक्ष्वाकुस्य तीर्यथाचार्यं गमनं	... २८१	८	वासुदेवं प्रति वक्तव्ये दुद्योधनवाक्यं	... २८५	६
युधिष्ठिरमाहाचार्यं रुक्मिराजस्यगमने			भीमं प्रति वक्तव्ये दुद्योधनवाक्यं	... २८५	१८
वैशम्पायनोक्ति	... २८१	१२	नकुलं प्रति वक्तव्ये दुद्योधनवाक्य	... २८५	२३
रुक्मिण्य पाण्डवसमूहप्रवेश	... २८१	२८	सहदेवं प्रति वक्तव्ये दुद्योधनवाक्यं	... २८५	२५
रुक्मिण्यर्चनेन युधिष्ठिरस्य प्रत्युद्गमनं	... २८१	३०	विराटद्रुपदौ प्रति वक्तव्ये दुद्योधनवाक्य	२८५	२६
अर्जुनं प्रति रुक्मिण्यसम्बन्धवाक्यं	... २८२	२	धृष्टद्युम्नं प्रति वक्तव्ये दुद्योधनवाक्य	... २८५	२८
रुक्मिण्यं प्रति धनञ्जयवाक्यं	... २८२	७	अर्जुनं प्रति वक्तव्ये दुद्योधनवाक्यं	... २८६	४
रुक्मिण्यो दुद्योधनसमीपगमनं	... २८२	१८	उलूकस्य पाण्डवसमीपगमने वञ्चयेति	२८७	२४
दुद्योधनद्वारादस्मिन्प्रत्याख्यानं	... २८२	१८	युधिष्ठिरं प्रत्युलूकवाक्यं	... २८७	२५
कुरवः किमकुर्वन्ति जनमेजयप्रश्न	... २८२	२४	उलूकं प्रति युधिष्ठिरस्य मन्त्रदानादि	... २८७	२६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं वैशम्पायनोक्ति	२८२	२५	युधिष्ठिरं प्रत्युलूकस्य दुद्योधनोक्तकथनं	२८७	२८
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	... २८२	२६	अर्जुनं प्रत्युलूकस्य दुद्योधनोक्तकथनं	... २८८	१०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवकोषे धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	१८८	८	युधिष्ठिरसेनानिर्यापणे सञ्जयवाक्यं	१८९	१६
उलूकदूतं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	१८८	१४	युधिष्ठिरस्थाज्जुनादिसेनानां वययाययं		
कृष्णाधिवेषेण राज्ञां क्रोधादि ...	१८८	२१	विभागः	१८९	१०
भोक्तृ सभाया उत्थानं ..	१८८	२६	उलूकदूतागमनपर्ववर्माभिः ...	१८९	२८
उलूकदूतं प्रति भोक्तृवाक्यं ...	१८८	२८	—		
उलूकदूतं प्रति सद्यदेववाक्यं ...	१८९	८	रथातिरयस्यज्ञानपर्वारम्भ ...	१८९	१
भोमं प्रत्यज्जुनवाक्यं ...	१८९	१६	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रपत्र. ...	१८९	२
धृष्टद्युम्नादीन् प्रत्यज्जुनवाक्यं ...	१८९	१८	वैशम्पायनवाक्यं ...	१८९	६
कृष्णवक्त्राववेषेण राज्ञां विभवादि ...	१८९	२४	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य भोक्तृवाक्यं	१८९	७
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रत्यज्जुनवाक्यं	१८९	३०	दुर्योधनं प्रति भीष्मस्य सभायाववाक्यं ...	१८९	८
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति श्रीकृष्ण			भीष्मं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	१८९	१३
वाक्यं	१८९	७	रथातिरयस्यज्ञानपर्वारम्भं दुर्योधनवाक्यं	१८९	१६
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	१८९	१५	दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं ...	१८९	१८
उलूकं प्रति पुनर्धनसञ्जयवाक्यं	१८९	१७	भीष्मस्य कौरवमुख्यमहाराजादीनां संख्या		
भीष्मचरने धनसञ्जयस्य प्रतिज्ञादि ...	१८९	२२	कथनं	१८९	१८
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रत्यज्जुनवाक्यं	१८९	३०	भीष्मस्य दुर्योधनादीनां पराक्रमकथनं	१८९	२१
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति युधिष्ठिर			भीष्मात्मविक्रमकथनं ...	१८९	२५
वाक्यं	१८९	८	भीष्मस्य कृतवर्षादीनां पराक्रमकथनं	१८९	२६
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति भीष्मवाक्यं	१८९	१५	भीष्मस्य विभुराजपराक्रमकथनादि	१८९	२९
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति अकुल			कीर्तिजादीनां पराक्रमकथनं ...	१८९	३०
वाक्यं	१८९	२२	भीष्मस्य विन्दानुविन्दयोः पराक्रमकथनं	१८९	३२
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये सद्यदेववाक्यं ...	१८९	२४	भीष्मस्य विगतानां पराक्रमकथनं ..	१८९	३५
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये विराटद्रुपदयोर्वाक्यं	१८९	२६	भीष्मस्य दुर्योधनपुत्रादीनां पराक्रमकथनं	१८९	३०
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये शिष्यपिडावाक्यं ...	१८९	२७	भीष्मस्य क्षत्रादीनां पराक्रमकथनं ...	१८९	३६
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये धृष्टद्युम्नवाक्यं ...	१८९	१	शकुनिपराक्रमकथने भीष्मवाक्यं ...	१८९	१
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये पुनर्धुधिष्ठिरवाक्यं	१८९	२	भीष्मस्याश्वत्थामपराक्रमकथनं ...	१८९	२
अज्ञस्य दुर्योधनममोपागमनं ...	१८९	६	भीष्मस्य द्रोणपराक्रमकथनं ...	१८९	२६
दुर्योधनं प्रत्युलूकस्थाज्जुनादिममादेशकथनं	१८९	८	भीष्मस्य पौरवादीनां पराक्रमकथनं ..	१८९	३८
देनाप्रदाने वर्णादीन् प्रति दुर्योधनवाक्यं	१८९	११	भीष्मस्य द्रुपसेनादीनां पराक्रमकथनं	१८९	३९

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
भोग्यलालसुखादीनां पराक्रमकथनं ...	२८७	३	गमनं ...	२०२	१२
अचरुष्टयकथा. पराक्रमकथने भोग्यवाक्यं	२८७	१०	भोग्यस्य कामिपतिकन्यानां हर्षं ...	२०२	१८
कर्णनिन्दारूपं भोग्यवाक्यं ...	२८७	१२	कन्याहर्षणसमये राजभिर्भिन्नस्य युद्धादि	२०२	२०
कर्णनिन्दारूपं द्रोणवाक्यं ...	२८७	१७	मातरं प्रति भोग्यवाक्यं ...	२०२	१
भीमं प्रति कर्णस्य सकोधवाक्यं ...	२८७	१८	भीमं प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०२	५
दुर्योधनं प्रति कर्णस्य भीमनिन्दावाक्यं	२८७	२८	अम्बायां शाल्यसमीपगमने भोग्यवाक्यं ...	२०३	१९
कर्णे प्रति भोग्यस्य सकोधवाक्यं ...	२८८	८	शाल्यं प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०३	१५
भीमं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	२८८	१८	अम्बां प्रति शाल्यस्य प्रत्याख्यानवाक्यं ...	२०३	१६
परंपरां रयवत्समान् श्रौतमिच्छामोनि			शाल्यं प्रति अम्बावाक्यं ...	२०३	२१
दुर्योधनप्रश्न ...	२८८	२०	शाल्यस्याम्बायाः प्रत्याख्यानं ...	२०४	५
भोग्यस्य पाण्डवरातिगृहसंस्थाकथनं ...	२८८	२३	अम्बाचिन्तानादौ भोग्यवाक्यं ...	२०४	७
भोग्यस्य युधिष्ठिरादिपराक्रमकथनं ...	२८८	२५	अम्बायास्तपसायमवासां ...	२०४	१७
भोग्यस्य कृष्णपराक्रमकथनं ...	२८८	८	तापसान् प्रत्यम्बायादृष्टान्तकथनं ...	२०४	१८
वैशम्पायनवाक्यं ...	२८८	२०	अम्बां प्रति शैब्यावयमुनिवाक्यं ...	२०४	२०
द्रौपदेयादीनां पराक्रमकथने भोग्यवाक्यं	२८८	२४	शैब्यावयवं प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०४	२२
भोग्यस्य विराट्कुपदयो पराक्रमकथनं ...	२९०	१	कन्यार्थं तापसानां चिन्ता ...	२०४	२८
मिथिलिपराक्रमकथने भोग्यवाक्यं ...	२९०	१०	अम्बां प्रति तापसानां वाक्यं ...	२०५	३
भोग्यस्य धृष्टद्युम्नादीनां पराक्रमकथनं ...	२९०	१३	तापसान् प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०५	१०
भोग्यस्य कैकेयादीनां पराक्रमकथनं ...	२९०	२३	होत्रवाहनस्य तत्र गमनादौ भोग्यवाक्यं	२०५	१४
भोग्यस्य काश्यादीनां पराक्रमकथनं ...	२९१	२	अम्बां प्रति होत्रवाहनवाक्यं ..	२०५	२२
कुन्तिमैत्रादीनां पराक्रमकथने भोग्यवाक्यं	२९१	१०	होत्रवाहनं प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०५	२७
भोग्यस्य मिथिलिना मह युद्धाभावकथनं	२९१	२५	रामसमीपगमनार्थमम्बां प्रति होत्रवाहन		
रयातिगृहसंस्थापर्वसमाप्ति ...	२९२	२	वाक्यं ...	२०६	१
—			रामानुचरस्थातत्रव्रणस्य तत्र गमनं ..	२०६	६
अनिपाख्यानपर्वारम्भ ...	२९२	४	अततव्रणं प्रति होत्रवाहनवाक्यं ...	२०६	१०
मिथिलिनां कथं नैव क्षत्यादित्यादि भीमं			होत्रवाहनं ग्रथकृतव्रणवाक्यं ...	२०६	१२
प्रति दुर्योधनप्रश्न ...	२९२	५	होत्रवाहनस्याम्बादृष्टान्तकथनं ...	२०६	१५
दुर्योधनं प्रति भोग्यवाक्यं ...	२९२	७	अततव्रणं प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०६	२८
विचित्रवीर्यस्य विवाहार्थं भोग्यस्य काश्या			अततव्रणस्याम्बोः संवादः ...	२०७	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
तत्र परशुरामस्यागमनादौ भीष्मवाक्यं	३०७	१५	भीष्मं प्रति रामवाक्यं	३१२	८
रामं प्रति क्षत्रवाहमवाक्यं	३०७	२१	भीष्मरामयोस्तुमुहयुद्धं ..	३१२	१३
रामसमीपे श्रम्यावारोदनं	३०७	२४	रामं प्रति भीष्मस्य सक्तीधवाक्यादि	३१२	१७
श्रम्यां प्रति परशुरामवाक्यं	३०७	२६	रामे पीडिते भीष्मस्य पद्यात्तापः	३१२	३०
रामं प्रत्यन्वावाक्यं	३०६	२७	दुर्योधनं प्रति पुनर्युद्धारम्भे भीष्मवाक्यं	३१३	५
रामस्य चिन्तादौ भीष्मवाक्यं	३०७	२८	रामबाणेन भीष्मस्य मोहः	३१३	१८
श्रम्यां प्रति रामवाक्यं	३०८	२	अकृतप्रणम्यतोनां स्वयं:	३१३	२१
भीष्मवधार्थं रामं प्रत्यन्वावाक्यं	३०८	५	भीष्मस्य संज्ञास्त्राभादि	३१३	२२
रामात्म्योः संवादः	३०८	१५	भीष्मबाणेन रामस्य मोहः	३१३	२८
रामं प्रति मुनिवाक्ये भीष्मवाक्यं	३०८	२२	रामानुचराणां पलायनं	३१३	३०
रामं प्रति मुनिवाक्यं	३०८	२३	संज्ञां स्वयंवतो रामस्य भीष्मं प्रति वाक्यादि	३१४	२
श्वर्धिं प्रति रामवाक्यं	३०८	१	भीष्मरामयोः पुनर्युद्धे दुर्योधनं प्रति भीष्म		
कन्यया सह रामस्य कुतश्चेवगमनं	३०८	७	वाक्यं	३१४	१४
रामागमनादौ भीष्मवाक्यं	३०८	१०	रामस्य पुनर्युद्धे भीष्मवाक्यं	३१५	८
श्रम्यापहणार्थं भीष्मं प्रति रामवाक्यं	३०८	१४	भीष्मवारणेः पतनं ..	३१५	१०
भीष्मरामयोः रक्तिप्रत्युक्तौ	३०८	१८	रामबाणेन भीष्मस्य पुनर्मोहादि	३१५	१५
रामं प्रति भीष्मस्य चिपवाक्यं	३१०	१	भीष्मबाणेन रामस्य पुनर्मोहः	३१५	३०
भीष्मस्य युद्धाभिप्रायकथनादि	३१०	५	रामे प्रीतिं ज्ञातवान्मेत्यादि कथनं	३१६	१
भीष्मकृतारामभर्तृणां	३१०	१२	भीष्मस्यात्मचिन्ताकथनं	३१६	१३
भीष्मं प्रति रामस्य सक्तीधवाक्यं	३१०	२२	भीष्मस्य स्त्रप्रावस्थायां ब्राह्मणानां वाक्यं	३१६	२०
युद्धार्थं रामस्य कुतश्चेवगमनं	३१०	२८	रामभीष्मयोः पुनरुत्तममुहयुद्धं	३१७	४
भीष्मरामयोर्दुहकथनं	३११	८	प्रस्त्रापार्थं प्रयुञ्जानं भीष्मं प्रति नारदशक्यं	३१७	२८
युद्धवारणार्थं भीष्मं प्रति गङ्गावाक्यं	३११	१३	रामं प्रति पिहणां वाक्यं	३१८	७
युद्धवारणार्थं रामं प्रति गङ्गावाक्यं	३११	१८	पिहन् प्रति रामवाक्ये भोगोक्तिः	३१८	१८
गङ्गायाः पुनर्भीष्मसमीपागमने वैश्रम्याद्य			युद्धनिवृत्त्यर्थं भीष्मं प्रति मुनीनां वाक्यं	३१८	२०
नोक्तिः	३११	२२	मुनीन् प्रति भीष्मशक्यं	३१८	२२
भीष्मरामयोः रक्तिप्रत्युक्तौ ..	३११	२५	युद्धनिवृत्त्यर्थं रामं प्रति मुनीनां वाक्यं	३१८	२४
रामभीष्मयोर्दुहवर्णनं	३१२	४	भीष्मरामयोर्दुहनिवृत्तिः	३१८	२८
रामं प्रति भीष्मवाक्यं	३१२	७	भीष्मकृतारामवन्दनं	३१८	२

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ
रामकृतमोक्षप्रबंधा	३१८	३	दर्शार्थकन्यायाः शिखण्डिन स्त्रीवशानादि	३२२	१४
श्रमां प्रति रामवाक्यं	३१८	७	शिखण्डिनः स्त्रीत्वे युतवतो दर्शार्थस्य		
रामं प्रत्यन्वावाक्यं	३१८	१२	क्रोधादि	३२२	१८
तपसा मोक्षवर्धं चिन्तयन्वास्तुत्या गमनं	३१८	१६	द्रुपदसमीपे दर्शार्थस्य दूतप्रेषणं	३२२	२१
भीमं प्रति व्यासनारदयोर्वाक्यं	३१८	२३	द्रुपदं प्रति दूतवाक्यं	३२२	२२
श्रमायास्तपस्यार्थाकप्रश्नं	३१८	२४	द्रुपदस्तोत्रराभावादौ भीमवाक्यं	३२२	२७
वसुभूम्याश्रमे श्रमाया आगमनं	३१८	३०	मार्था प्रति द्रुपदवाक्यं	३२३	८
भन्दाश्रमादिह्यन्वायास्तपस्यारणं	३२०	२	द्रुपदं प्रति शिखण्डिमातृवाक्यं	३२३	२०
गङ्गाभयोवृत्तिप्रत्युक्ती	३२०	६	द्रुपदस्य मन्त्रिभिरन्येषादि	३२३	२५
श्रमां प्रति तापधानां वाक्यं भीमोक्ति	३२०	१०	द्रुपदं प्रति भार्यायावाक्यं	३२४	१
तापधानं प्रति कन्यायावाक्यं	३२०	११	प्रापत्यागे शिखण्डिनदिनता	३२४	७
श्रमाया महादेवदर्शनं	३२०	२६	दुखेन शिखण्डिनो वनगमनादि	३२४	८
श्रमाया भीमपराजयवरप्राप्ति	३२०	२७	शिखण्डिनं प्रति स्यूगकर्षयवस्य वाक्यादि	३२४	१४
हृद् प्रति कन्यावाक्यं	३२०	२८	स्यूगकर्षं प्रति शिखण्डिवाक्यं	३२४	१७
श्रमां प्रति महादेववाक्यं	३२१	१	शिखण्डिन प्रति यववाक्यं भीमोक्ति.	३२४	२२
महादेवश्रान्तार्थानं	३२१	५	शिखण्डिनं प्रति यवस्य वाक्यं	३२४	२३
श्रमाया श्रमौ प्रापत्यागं	३२१	७	शिखण्डिन. वमयकरणं	३२४	२७
कन्या भूत्वा कथं पुत्रयोऽभवदिति दुर्व्याधन			यवशिखण्डिनोरन्यान्विज्ञपरिवर्तने		
प्रश्नं	३२१	१०	भीमवाक्यं	३२४	२८
भीमस्य शिखण्डिजन्मदृष्टान्तानुकरणं	३२१	११	पुंस्त्वं लब्ध्वा शिखण्डिनः स्वपुरागमनं	३२५	१
अपत्यार्थं महादेवं प्रति द्रुपदप्रार्थना	३२१	१२	दर्शार्थस्य द्रुपदरात्र्यागमनं	३२५	५
स्त्रीपुमांस्तौ भविष्यतीत्यादि महादेववाक्यं	३२१	१४	द्रुपदसमीपे दर्शार्थस्य दूतप्रेषणं	३२५	६
मार्था प्रति द्रुपदस्य वरकथनं	३२१	१६	द्रुपदं प्रति दर्शार्थदूतवाक्यं	३२५	११
शिखण्डिनोऽजमादिदृष्टान्तानुकरणं	३२१	२३	दर्शार्थसमीपे द्रुपदस्य दूतप्रेषणं	३२५	१६
शिखण्डिनोऽज्यगिरिदादौ भीमवाक्यं	३२२	१	दर्शार्थं प्रति द्रुपददूतवाक्यं	३२५	१७
कन्याया यौवनवाक्यादशनेन भार्या प्रति			दर्शार्थस्य शिखण्डिसमीपे युवतोप्रेषणं	३२५	१८
द्रुपदवाक्यं	३२२	५	दर्शार्थस्य युवतोमुखात् शिखण्डिन. पुत्रवार्थं		
मार्थाया द्रुपदप्रमाश्रयणं	३२२	६	अवर्णं	३२५	२०
दर्शार्थकन्याया सह शिखण्डिनो विवाहादि	३२२	७	हृष्टस्य दर्शार्थस्य द्रुपदस्यैवावादि	३२५	२१

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
स्यूणाकर्णसमीपे कुवेरस्यागमनं ...	३२५	२४	युधिष्ठिरस्य छत्रयुष्मादिभैरवप्रेषणे वैशम्पा		
यत्नान् प्रति कुवेरवाक्यं ...	३२५	२८	नोक्तिः ...	३२८	१२
कुवेरं प्रति यत्वाणां वाक्यं ...	३२६	१	युधिष्ठिरस्य भीमादिप्रेषणं ...	३२८	२०
अस्य खोलं तिष्ठत्विति स्यूणाकर्णं प्रति			विराटादिभिः सह युधिष्ठिरस्य गमनं	३२८	२१
कुवेरशायः	३२६	७	भीमादेः सैन्यानामव्यादिपरिमाणकथनं	३२८	२६
शिखण्डिनि हते अथं पुरुषो भवेदिति			अनोपाख्यानपर्वसमाप्तिः ..	३३०	१७
कुवेरस्य वरदानं ...	३२६	१२	उद्योगपर्वसमाप्तिः ...	३३०	१७
यत्नसमीपे शिखण्डिन आगमनादि ...	३२६	१५			
शिखण्डिनं प्रति यत्नवाक्यं ...	३२६	१८	भोगपर्वारम्भः ...	३३१	१
शिखण्डिनः प्रत्यागमनादौ भीमवाक्यं	३२६	२०	जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वारम्भः ...	३३१	२
भीमस्यास्त्रत्यागप्रतिज्ञावाक्यं ...	३२६	२१	वैशम्पायनं प्रति वर्तमानयमश्र	३३१	२
वैशम्पायनवाक्यं ...	३२७	३	तदुत्तरलेन वैशम्पायनवाक्यं ...	३३१	३
छत्राङ्गं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	३२७	५	युधिष्ठिरस्य सैन्यानां नामकरणं	३३१	१२
भीमं प्रति दुष्योधनयमश्रः ...	३२७	६	सैन्यानां वर्णदर्शनेन युधिष्ठिरादीनां हर्षः	३३२	२
भीमस्यात्मबलकथनं ...	३२७	१२	वायुदेवोऽनुनयोः शङ्खवादनं ...	३३२	३
द्रोणं प्रति दुष्योधनयमश्रं सञ्जयवाक्यं	३२७	१८	कुङ्कुमैः रक्तवस्त्रादि ...	३३२	७
द्रोणस्यात्मबलकथनं ...	३२७	२१	युद्धे कुहपाण्डवयोः सम्यकरणं ...	३३२	१२
कृपादीनामात्मबलकथनं ...	३२७	२३	छत्राङ्गसमीपे व्यासगमने वैशम्पायनोक्तिः	३३२	२२
कर्णवाक्येन भीमस्य ह्यास्यादि ...	३२७	२४	छत्राङ्गं प्रति व्यासवाक्यं ...	३३२	२५
भ्रातृन् प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			व्यासं प्रति छत्राङ्गवाक्यं ...	३३२	२८
नोक्तिः ...	३२७	२८	छत्राङ्गस्य युद्धयवच्छायां वैशम्पायनोक्तिः	३३२	२८
भ्रातृन् प्रति युधिष्ठिरस्य भीमादिप्रतिज्ञा			सञ्जयं प्रति व्यासस्य वरदानं ...	३३२	३०
कथनं ...	३२७	३०	वैशम्पायनवाक्यं ...	३३३	५
युधिष्ठिरं प्रत्यागमनामात्मबलकथनं ...	३२८	७	छत्राङ्गं प्रति व्यासशान्तिमिच्छकथनं ...	३३३	६
पाण्डवसैन्यानां पराक्रमेऽनुनवाक्यं ...	३२८	१४	अग्निमिच्छदर्शनेन व्यासवाक्यं ...	३३३	२५
पाण्डवान् प्रति दुष्योधनस्य भैरवप्रेषणे			व्यासं प्रति छत्राङ्गवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३३५	१२
वैशम्पायनोक्तिः ...	३२८	२२	व्यासचिन्तने वैशम्पायनवाक्यं ..	३३५	१५
दुष्योधनस्य शिविरादिकरणं ...	३२८	२५	युद्धवारणार्थं छत्राङ्गं प्रति व्यासवाक्यं ...	३३५	१६
सैन्यानां राशौ शिविरप्रवेशादि ...	३२८	२६	व्यासं प्रति छत्राङ्गवाक्यं ..	३३५	२५

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
यत्ने मनसि वर्त्तते तत्कथयेति व्याख्या	३३५	२८	रोरावतादिवर्षतृत्तान्तकथनं ...	३३८	१५
विजयिष्यतां चिह्नानि श्रातुमिच्छामोति			कैलासादिपर्वततृत्तान्तकथनं ...	३३८	१८
धृतराष्ट्रस्य ...	३३५	३०	विन्दुशरोमाहात्म्यकथनं ...	३३८	२१
व्यासस्य भाविष्यद्विष्टकथनादि ...	३३६	१	हिमालयादिपर्वतपु रावसादीनां वास		
व्यासस्य विविधप्रत्ययनादि ...	३३६	१८	कथनं ...	३३८	२८
व्यासगमने वैशम्पायनोक्तिः ...	३३६	२६	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	३४०	७
धृतराष्ट्रस्य चिन्तादि ...	३३६	२७	सञ्जयस्य सुमेरोत्तरपार्श्वस्य दशतृत्तान्त		
भौमगुणादियवणार्थं सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्र			कथनं ...	३४०	८
प्रश्नः ...	३३६	२८	सुमेरोः पूर्वपार्श्वस्य दशतृत्तान्तकथनं ...	३४०	२१
भौमगुणकथनार्थं सञ्जयप्रतिज्ञा ...	३३७	४	गोक्षपर्वतस्य दक्षिणस्य दशतृत्तान्त		
भूतानां द्विविधकथनादि ...	३३७	५	कथनं ...	३४०	२६
सञ्जयस्य पशूनां चतुर्दशभेदकथनं ...	३३७	७	मान्यवत्पर्वततृत्तान्तकथनं ...	३४१	५
श्वारण्यवत्पशूनां नामकथनं ...	३३७	८	वर्षादीनां नामानि कथयति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४१	१२
धान्यवत्पशूनां नामकथनं ...	३३७	९	सञ्जयस्य रंजणकवर्षतृत्तान्तकथनं ...	३४१	१३
व्यावराणां गुल्मादिपक्षजातिकथनं ...	३३७	१७	हिरण्यवत्पर्वततृत्तान्तकथनं ...	३४१	१५
सञ्जयस्य भूमिप्रदेशाकथनं ...	३३७	१४	रोरावतवर्षतृत्तान्तकथनं ...	३४१	२१
नदीनां नामधेयानि कथयेत्यादि धृतराष्ट्र			धृतराष्ट्रचिन्तनादौ वैशम्पायनोक्तिः	३४१	३०
प्रश्नः ...	३३७	१८	भागवतवर्षस्य शुक्रपायां धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४२	५
सञ्जयस्य चित्वादीनां पक्षाणां गुणकथनादि	३३७	२०	सञ्जयस्य दुर्व्याधनादीनां दोषकथनं ...	३४२	७
सञ्जयस्य मुद्गानदीपर्वततृत्तान्तकथनं ...	३३७	२०	सञ्जयस्य भारतवर्षतृत्तान्तकथनं ...	३४२	८
विश्वरूढीत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	३३८	७	भारतवर्षस्य नदीनां नामकथनं ...	३४२	१४
सञ्जयस्य हिमालयादिपर्वततृत्तान्तकथनं	३३८	१०	भारतवर्षस्य नदीनां नामकथनं ...	३४२	१७
सुमेरुपर्वतस्य परिमाणादिकथनं	३३८	१७	भारतवर्षस्य नदीनां नामकथनं ...	३४२	१९
सुमेरुपार्श्वस्थानां दोषाणां तृत्तान्तकथनं	३३८	२०	भागवतवर्षस्य गङ्गा परसराभिलाषकथनं	३४४	१५
सुमेरुपर्वतस्य देवादीनां वसतिकथनं ...	३३८	२३	भारतवर्षस्यायुःप्रमाणं कथयेत्यादि धृतराष्ट्र		
सुमेरुपार्श्वस्थानां दशतृत्तान्तकथनं ...	३३८	२८	प्रश्नः ...	३४४	२२
तत्त्वज्ञानानामायुःपरिमाणादिकथनं	३३८	३०	सञ्जयस्य चतुर्दशमनुयाया परमायुःकथनं	३४४	२४
गन्धमादनस्य स्थानानामायुःपरिमाणादि			जम्बूखण्डविनिर्वाणपर्वमस्मिन् ...	३४५	८
कथनं ...	३३८	३३			

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति
भूमिपर्वारम्भ.	२४५	१०	सञ्जयस्य भीष्मप्रसंगकयनं	२४८	२२
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्न	२४५	११	भीष्म. कथं हत इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न.	२४८	४
सञ्जयस्य अश्वत्थपटपरिमाणदिकथनं	२४५	१४	धृतराष्ट्रहतभीष्मप्रसंगे	२४८	१५
शाकदोषस्य विस्तारं श्रुत्वा धृतराष्ट्रप्रश्न.	२४५	२२	भीष्मार्थधृतराष्ट्रानुताप	२४८	२८
सञ्जयस्य शाकदोषपटुत्तान्तकथनं	२४५	२४	हत भीष्मे के येद्वारोऽभवत्तित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न.	२५०	२
प्रजा. कथं श्यामता प्राप्ता इति धृतराष्ट्रप्रश्न	२४६	२	भीष्म कथं हत इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न	२५०	१३
तदुत्तरत्वेन सञ्जयवाक्यं	२४६	२	हतभीष्मस्यवर्णेन धृतराष्ट्रानुताप	२५०	१८
शाकदोषस्य नामकीर्तनां नामकथनं	२४६	१३	शंभे तद्यथा चाग्रेषु हतमित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न	२५०	२६
शाकदोषस्य जनपदानां नामकथनं	२४६	१७	पुनर्धृतराष्ट्रानुताप	२५०	३०
सञ्जयस्योत्तरदोषानां वृत्तान्तकथनं	२४६	२४	हत भीष्मे दुर्योधनादयः किमनुवृत्तित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न	२५१	१२
सञ्जयस्य कुशदोषपटुत्तान्तकथनं	२४६	२८	पुनर्धृतराष्ट्रानुताप.	२५१	१६
सञ्जयस्य कौशदोषपटुत्तान्तकथनं	२४६	३०	धृतराष्ट्रप्रश्नाभिनन्दनेन सञ्जयवाक्यं	२५१	२५
कुशदोषपक्षपर्वतानां नामकथनं	२४७	२	सञ्जयस्य धृतराष्ट्रस्यान्ववाक्यं	२५१	३०
शैलद्विदादिवर्षनामकथनं	२४७	५	सञ्जयस्य व्यासस्य समस्तरणादि धृतराष्ट्रप्रश्न	२५२	१
सञ्जयस्य कौश्यादिपर्वतनामकथनं	२४७	१०	भारतयुद्धं विस्तरेण शृण्वित्यादि सञ्जयवाक्यं	२५२	४
कौश्यादिदेशानां नामकथनं	२४७	१४	भीष्मप्रकार्यं दुःप्राप्तं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२५२	६
पुष्करदोषादि वृत्तान्तकथनं	२४७	१७	सञ्जयस्य युद्धारम्भकौशलादिकथनमादि सञ्जयवाक्यं	२५२	१६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्न	२४८	२	युद्धारम्भानां शैल्यानां प्रोभाकथनं	२५२	२१
सञ्जयस्य स्वर्भानुपहासां परिमाणकथनादि धृतराष्ट्रप्रश्न	२४८	२	शत्रुनिर्घोषलादीनामवै दिशोनेत्रलक्षणं	२५२	३०
पञ्चमसः परिमाणकथनं	२४८	६	भीष्मस्य सर्ववैनापतिलकथनादि धृतराष्ट्रप्रश्न	२५२	३६
सूर्यस्य परिमाणकथनं	२४८	७	कुशपटुपटुत्वसमागमकथनं	२५२	८
सञ्जयस्य योग्यपटुत्तान्तकथनं	२४८	१०	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	२५२	१५
भूमिपर्वश्रवणफलश्रुतिकथनं	२४८	१२	सञ्जयस्य भीष्मद्वारेणहतपाण्डवाभ्यादकथनं	२५२	१८
भूमिपर्वसमाप्ति.	२४८	१७	राष्ट्रं प्रति भीष्मस्य नीतिकथनं	२५२	२२
भगवद्गीतापरिारम्भ.	२४८	१८	युद्धार्थं कुशल्यानां निर्धारणं	२५२	२६
सञ्जयस्य भीष्ममरणकथने वैशम्पायनोक्तिः धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य भीष्ममरणव्याख्यानकथनं	२४८	२१			

प्रकरण	छे	पङ्क्ति	प्रकरण	छे	पङ्क्ति
कुहसन्वर्णनं	२५४	१	दुर्गोक्तवपाठफलमुक्तिकथनं	२५८	२०
सैन्यवर्णनं सञ्चयवाक्यं	२५४	२६	दुर्योधननिन्दारूपं सञ्चयवाक्यं	२६०	२
सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	२५५	१६	केनो घोषा प्रष्टुया इत्यादि धृतराष्ट्रवाक्यं	२६०	७
सञ्चयवाक्यं	२५५	१८	उभययोधानां हर्षादौ सञ्चयोक्तिः	२६०	१०
अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२५५	१८	कुहसैन्ये मत्पुत्राः पाण्डवाश्च किमकुर्वन्तेति		
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	२५५	२२	धृतराष्ट्रप्रश्नः	२६०	१६
भीमस्य ब्रूहायणोचितकथनं	२५५	२२	सञ्चयस्य तदुत्तरकथनं	२६०	१७
अर्जुनस्य दुर्योधनं निर्गमनं	२५५	२८	तत्र द्रोणाचार्य्यः प्रातः पाण्डवसैन्यकथने		
पाण्डवसैन्यवर्णनं	२५६	१	दुर्योधनोक्तिः	२६०	१८
पाण्डवानां ब्रूहरचनाकथनं	२५६	११	आत्मसैन्यग्राह्यान्निष्पद्ये दुर्योधनोक्तिः	२६०	२२
सैन्येषु सञ्जीभूतेषु सूर्यस्य निम्नमदि	२५६	२०	द्रोणादौ प्रति भीमरचार्य्यं दुर्योधनवाक्यं	२६०	२६
सैन्यप्रवृत्ततायां सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	२५७	५	दुर्योधनवर्णनं भीमस्य ब्रह्मवादनं	२६०	२७
सञ्चयस्योभयवैभवं निर्निजानिजित			कृष्णाञ्जुनादौनां ब्रह्मवादनं	२६०	२०
कथनं	२५७	८	उभयसैन्ययोर्भेदे रथस्थापनार्थं श्रीकृष्णः ।		
भीमस्य सैन्यबृहकथनं	२५७	२२	प्रत्यर्जुनवाक्यं	२६१	७
कुहसैन्यं दृष्टवतीं युधिष्ठिरस्य विषादे सञ्च			कृष्णस्य सैन्योर्भेदे रथस्थापनादौ , ,		
योक्तिः	२५७	२८	सञ्चयोक्तिः	२६१	१०
धनञ्जयं प्रति युधिष्ठिरविषादवाक्यं	२५८	१	अर्जुनस्य युद्धानिना पिब्यादौर्ना दभनं	२६१	१२
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य समान्यसवाक्यं	२५८	४	युद्धानिना यन्मून् दृष्टाञ्जुनस्य विषादः	२६१	१३
युधिष्ठिरविषादापनयनादौ सञ्चयवाक्यं	२५८	१०	कथं प्रत्यर्जुनस्य विषादवाक्यं	२६१	१५
अर्जुनस्य वर्णनादि	२५८	२६	अर्जुनस्य कुलस्यस्य बह्मदोषताकथनादि	२६१	२७
भीमं दृष्टवतीं कुहसैन्यानां समयकथनादि	२५८	२०	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवाक्यं	२६२	८
अर्जुनं प्रति बासुदेववाक्यं	२५८	३	विषोदन्तमर्जुनं प्रति भगवदाक्यं	२६२	८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवाक्यं	२५८	७	भीमादौ प्रति वापैः कथं योत्स्यामीत्याद्य		
दुर्गोक्तवपाठार्थमर्जुनं प्रति भगवदाक्यं	२५८	८	अर्जुनवाक्यं	२६२	११
अर्जुनस्य रयादवरोहणादौ सञ्चयवाक्यं	२५८	८	जयाजययोर्धनस्य स्यात्तद्वृत्तीत्यर्जुनवाक्यं	२६२	१३
अर्जुनस्य दुर्योधनं दुर्योधनः	२५८	१०	अर्जुनस्य दुर्योधनस्य सञ्चयोक्तिः	२६२	१७
दुर्योधना आदिभेदे सञ्चयवाक्यं	२५८	२६	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य तत्त्वोपदेशः ..	२६२	१८
अर्जुनं प्रति देव्याज्यामीर्नन्दनं	२५८	२४	कृष्णस्य देवतासमयस्यनायनकथनादि	२६२	२०

प्रकरण	एछे	पक्षा	प्रकरण	एछे	पक्षा
विषयैरनभिभूतस्य मोक्षकथनादि	२६२	२२	अयुक्तस्य गुड्याद्यभावकथनादि	२६४	१८
सदसतोर्भावाभावकथनादि	२६२	२४	कामनापरित्यागे शान्तिप्राप्तिकथन	२६४	२९
देहानामवश्यमाश्रयकथन	२६२	२६	व्याधयोपेक्षकर्मणोमेतानुद्धिगित्याद्यर्जुन		
आत्मनोहननकर्तृत्वकर्मणाभावकथन	२६२	२७	वाक्य	२६४	२७
आत्मनोजन्मादिषड्भावविकाराभाव			तदुत्तरत्वेन भगवदाक्यं	२६४	२८
कथनादि	२७२	२८	कर्मणामनारम्भाद्यैक्यं न भवतीत्यादि		
देहे जीर्णे आत्मनो देहान्तरप्राप्तिकथनं	२६३	२	भगवदाक्यं	२६४	३०
शस्त्रादिभिरात्मनोऽपेक्ष्यत्वादिकथनं	२६३	४	निष्कामकर्मकर्तृत्वायमर्जुनं प्रत्युपदेश	२६५	४
जन्यपदार्थस्य सृष्ट्यारवश्यभाविन			कर्माकारणे दीपकथन	२६५	६
कथनादि	२६३	७	ब्रह्मण सर्वगतस्य कार्याभावकथनं	२६५	१०
आत्मनोदुःखत्वकथनं	२६३	१०	आत्मारतस्य कार्याभावकथनं	२६५	१२
वृत्तिधारायां पुद्गेन अर्थकथनं	२६३	१३	निष्कामकर्मणा भगवत्प्राप्तिकथनं	२६५	१५
पुद्गपरित्यागेऽर्जुनस्य प्रत्यवायादिकथनं	२६३	१४	श्रेष्ठाचारदर्शनेन लोकानां प्रवृत्तिकथनं	२६५	१७
सुखदुःखादीनां समवे पापाभावकथनं	२६३	२०	लोकमंथहार्यं शीघ्रण्यत्मान. कर्माचार		
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य कर्मयोगोपदेश	२६३	२१	कथनं	२६५	१८
निष्कामकर्मयोगोऽतिक्रमनाशभावकथनं	२६३	२२	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य तत्त्वोपदेश	२६५	२२
निष्कामकामिनोर्मुक्तिवैषम्यकथनं	२६३	२३	मयि सर्वकर्मणि संन्यस्य पुद्गलेत्यादि		
कामिनां व्यवसायात्मिकायुद्धाभावकथनं	२६३	२४	भगवदाक्यं	२६५	२६
वेदानां त्रैगुण्यविषयत्वकथनादि	२६३	२७	परधर्मस्थानाश्रयणीत्वकथनं	२६६	१
काम्यकर्मणामप्राप्तस्य कथनादि	२६३	२८	केन प्रवृत्तो जीवः पापं चरतीत्यर्जुनप्रश्न	२६६	२
कर्मफलत्यागे फलकथनादि	२६४	३	तदुत्तरत्वेन भगवदाक्यं	२६६	३
स्थितप्रज्ञस्य लवणादिशान्तिार्थमर्जुनप्रश्न	२६४	६	योगाचरणस्य पूर्वधर्मप्रदायप्रसिद्धत्वकथनं	२६६	१५
श्रीकृष्णस्य स्थितप्रज्ञलक्षणकथनं	२६४	७	स एव योगो मया प्रोक्त इत्यादि भगव		
श्रीकृष्णस्य स्थितधीलक्षणकथनं	२६४	८	वाक्य	२६६	१४
वेदादिरहितस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठाकथन	२६४	८	त्वमादौ प्रोक्तवान् कथमेतदिजानोयामित्या		
इन्द्रियाणामवशत्वकथनादि	२६४	१२	धर्जुनप्रश्न	२६६	१५
विषयध्यायिनः सन्नाधनर्यप्राप्तिकथनं	२६४	१४	आत्मजन्मदृष्टान्तो भगवदाक्य	२६६	२६
रागद्वेषादिरहितानां प्रसादकथन	२६४	१६	यदा धर्मस्य ग्लानिर्भवति तदात्मानं शृजा		
प्रसादस्य सर्वदुःखनाशकत्वकथनं	२६४	१७	मोत्यादिभगवदाक्यं	२६६	१८

प्रकरणं	एके	पङ्क्तौ	प्रकरणं	एके	पङ्क्तौ
ये यथा मां प्रपद्यन्त इत्यादि भगवद्वाक्यं	२६६	२२	तदुत्तरत्वेन भगवदुपदेशः	२७०	१
भगवदात्मतत्त्वोपदेशः	२६६	२४	अयति. श्रद्धयोपेत. कां गतिं गच्छतीत्याद्य	२७०	२
वर्षायोगहृन्मगतिलकयनं	२६६	२७	क्षुब्धप्रश्नः	२७०	३
निष्कामकर्मणः प्रवर्षाकयनं	२६६	२८	अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं	२७०	४
ब्रह्मयज्ञस्तान्त्रिकयनं	२६७	५	योगभूतस्य पुनर्व्यासदिकयनं	२७०	७
ब्रह्मयज्ञादिकयनं	२६७	८	योगिनः प्रवर्षायां भगवद्वाक्यं	२७०	११
कर्मायज्ञाज्ञानायज्ञस्य श्रेष्ठलकयनं	२६७	१४	दुक्तमस्य लक्षणकयनं	२७०	१३
ज्ञानयज्ञप्रवर्षाकयनं	२६७	१६	भगवतः साकच्येनात्मज्ञानोपायकयनं	२७०	१६
भगवन् प्रतिपत्तिप्रश्नः	२६७	२६	विज्ञानोपदेशार्थं श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञादि	२७०	१७
तदुत्तरत्वेन भगवदुपदेशः	२६७	२७	भूम्याद्यष्टप्रकृतिकयनादि	२७०	१८
कर्मायज्ञायोगोपदेशः	२६८	१	अलादिष्वान्तरात्मिकादिस्वरूपताकयनं	२७०	२३
निष्कामयोगिनः प्रवर्षाकयनं	२६८	२	मायया स्वसुदुर्लभताकयनं	२७०	२८
निष्कामयोगिनां मोक्षकयनं	२६८	१२	भगवच्छरणगतार्था भावाभावकयनादि	२७०	२८
ब्राह्मणादिषु पण्डितानां समदर्शनकयनं	२६८	१३	आचारोदितेषां भजनाधिकारिताकयनं	२७१	१
समदर्शिनः प्रवर्षाकयनं	२६८	१४	भजनाधिकारिणां चतुर्णां शान्ति विमिष्ट	२७१	२
इन्द्रियभोगार्था दुःखदात्मकयनं	२६८	१७	इत्यादि भगवद्वाक्यं	२७१	५
कामादिवैवर्ण्यमोक्षानां सुखकयनादि	२६८	१८	कामिनामात्मज्ञानाभावकयनं	२७१	५
निष्कामिनां प्रवर्षापूर्वकोभगवदुपदेशः	२६८	२७	सर्वव्यापारान्तरात्मिकाप्रकाशकयनादि	२७१	१०
योगाच्छ्रद्धा लक्षणकयनं	२६८	२०	मोक्षार्थमभिभूतानां भगवद्भजनकयनं	२७१	१३
आत्मनः स्वयमुचितलकयनं	२६८	१	किन्तु ब्रह्मविद्याय अर्जुनप्रश्नः	२७१	१८
युक्तयोगिनां लक्षणकयनं	२६८	३	ब्रह्मादि स्वरूपकयने भगवद्वाक्ये	२७१	२०
योगिनां योगाभ्यासकयनं	२६८	६	जीवैर्वा यं भावं स्मरन् कर्त्तव्यं त्यजति तमा	२७१	२३
युक्तयोगिनां लक्षणकयनं	२६८	१४	ज्ञेतीत्यादि भगवद्वाक्यं	२७१	२३
यथा दीपोनिवातस्य इत्यादि भगवदुपदेशः	२६८	१५	अभ्यासयोगयुक्तचेता परमपुरुषप्राप्तिकयनं	२७१	२५
योगस्य लक्षणकयनं	२६८	१८	अनन्यचेतसः सुखभावादिभिर्यादि भगवद्वाक्यं	२७२	१
कामादित्यागपूर्वकोन्द्रियसंयमकयनं	२६८	२०	ब्रह्मणे दिवारात्रिमासकयनं	२७२	४
मनःसंयमेन ब्रह्मज्ञानसुखप्राप्तिकयनं	२६८	२२	ब्रह्मणेदिनगव्यार्जिज्ञानां सुष्टिप्रलयकयनं	२७२	५
परमयोगिनां लक्षणकयनं	२६८	२५	प्रलयोपपन्नस्य भगवत्स्वरूपताकयनं	२७२	८
योगोपयोगस्तथा प्रोक्त इत्याद्यर्जुनप्रश्नः	२६८	२८	उत्तराद्यष्टविधायनयोर्मर्त्यकयनं	२७२	११

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
योगिप्रशंसाख्यं भगवदाक्ष ३७२	१४	अर्जुनं प्रति भगवदाक्षं ३७६	१६		
राजविद्याराजगुह्ययोगोपदेशार्थं भगवत्पतिज्ञा ३७२	१८	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्ये सञ्जयोक्ति ... ३७६	२२		
अर्जुनं प्रति राजविद्याराजगुह्ययोगोपदेश ३७३	१८	अर्जुनकृतश्रीकृष्णसत्त्वः ३७६	२४		
भगवत् कलादिसंस्कारकथनं .. ३७३	२	श्रीकृष्णं प्रति धर्माभ्यासनाकरूपमर्जुनवाक्यं ३७६	३०		
कामिनां गतिकथनं .. ३७३	१७	पूर्वस्वरूपधारणार्थमर्जुनप्रार्थना ... ३७७	४		
अन्यदेवयजिनामांसेव यजन्तोत्यादि भगवद्वाक्यं ३७३	११	अर्जुनसाम्बनाकरूपं श्रीकृष्णशक्यं ... ३७७	६		
देवव्रतादीनां देवादिसौकरप्राप्तिकथनं ३७३	१३	श्रीकृष्णस्य चतुर्भुजस्वरुपाक्षरे सञ्जयोक्ति ३७७	१०		
भक्तदत्तपञ्चपुण्यसहस्रनामोत्यादिभगवद्वाक्यं ३७३	११	चतुर्भुजस्वरुपदर्शनमर्जुनवाक्यं ३७७	१२		
भगवद्वाक्यानां नाशभावकथनं ३७३	१८	देवैरदृष्टरूपं दृष्टवानित्यादि भगवद्वाक्यं ३७७	१३		
मन्त्रनाभवादित्यादिभगवद्वाक्यं ३७३	२२	योगवित्तमानां ज्ञानार्थमर्जुनप्रश्न ... ३७७	१८		
अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं .. ३७३	२५	भगवतो युक्तमानां लक्षणकथनं ... ३७७	२०		
सुरादीनां स्वस्य दुर्भयताकथनं ... ३७३	२६	मन्त्रोपाधकानामप्यमेव प्राप्य इत्यादि भगवद्वाक्यं ३७७	२१		
जीवस्य घृष्टादिसंस्कारकथनं ... ३७३	२८	मन्त्रोपाधकानां दुःखकथनं .. ३७७	२३		
अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादि भगवद्वाक्यं ३७४	२	श्रीकृष्णो विष्टपित्तानामुद्धारादिकथनं ३७७	२४		
विभूतियोगज्ञानार्थमर्जुनप्रश्न ... ३७४	६	मन्यवे/मनश्चाधत्तेत्यादि भगवदुपदेश ३७७	२६		
अर्जुनं प्रति भगवतो विभूतियोगोपदेश ३७४	१२	अभ्यासादीनामुत्तरोत्तरविशेषकथनं ... ३७७	३०		
विश्वरूपदर्शनार्थमर्जुनप्रश्न ... ३७५	८	भगवत्प्रियस्य निरूपणं ३७८	१		
अर्जुनवाक्याभिनन्दनरूप भगवद्वाक्यं ३७५	१३	प्रकृत्यादीनां ज्ञानार्थमर्जुनप्रश्न ... ३७८	११		
अर्जुनस्य दिव्यचतुर्भागः ... ३७५	१६	चेचचेचज्ञादीनां ज्ञानार्थमर्जुनं प्रति भगवदुपदेश ३७८	१२		
अर्जुनस्य विश्वरूपदर्शनं मन्त्रयवाक्यं ३७५	१७	भगवतो चेचलक्षणकथनं , ३७८	१६		
विश्वरूपस्य वर्णनं .. ३७५	१८	भगवतो ज्ञानलक्षणकथनं ३७८	१८		
अर्जुनस्य श्रीकृष्णपरीरेणमहर्षिनं ... ३७५	२१	भगवतो ज्ञेयलक्षणकथनं ३७८	२३		
विश्वरूपदर्शनमर्जुनविषयः .. ३७५	२२	भगवतो ज्ञेयलक्षणकथनं ३७८	२७		
भगवन्तं प्रत्यर्जुनस्य दृष्टरूपाणां वयनं ३७५	२३	प्रकृत्यादीनामनादिसकथनं .. ३७८	२०		
अर्जुनकृतविश्वरूपसत्त्वः .. ३७५	२८	पुरुषलक्षणनिरूपणं .. ३७८	१		
विश्वरूपदर्शनमर्जुनभीतम्याभ्युनयवाक्यं ... ३७६	१	पुरुषं जानतां मोक्षकथनं ३७८	२		
		चेचचेचज्ञयोर्विशेषं जानतां मोक्षकथनं ३७८	१४		

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
उत्तमज्ञानोपदेशाय भगवद्वाक्य	३०८	१७	सालिकयज्ञादिकथनं	३८२	१५
गुणव्याणां प्रकृतिसम्भवकथनं	३०८	२१	शारीरगतपञ्चादीनां कथनं	३८२	१८
स्वनिगुणस्वरूपकथनं	३०८	२२	सालिकदानादिकथनं	३८७	२४
रजोगुणरूपकथनं	३०८	२३	भ्रातृभ्रातृनिर्देश इत्यादि भगवदुपदेश	३८२	२७
तमोगुणस्वरूपकथनं	३०८	२४	मन्यासनलज्जिषा वायामर्जुनप्रश्न	३८२	५
स्वनिगुणकार्यकथनं	३०८	२७	मन्यासत्यागयोर्लक्षणकथनं	३८३	६
रजोगुणकार्यकथनं	३०८	२८	कर्माणां त्वन्यात्वञ्चलकथनादि	३८३	७
तमोगुणकार्यकथनं	३०८	२९	यज्ञादीनामवयवकरणीयलक्षणनादि	३८३	८
सत्तादिषु प्रत्यय गतानां लोकप्राप्तिकथनं	३०८	३०	कर्माणामनिष्ठादित्रिविधफलजनयनं	३८३	१६
सत्तादीनां फलकथनादि	३८०	२	कर्माधिष्ठार्यमणिगतादिपञ्चकारणकथनं	३८३	१७
सालिकादीनां प्रायलोककथनं	३८०	४	सालिकादित्रिविधज्ञानकथनं	३८३	२४
कैशिकगुणतीतो भवतीत्याद्यर्जुनप्रश्न	३८०	७	सालिकादित्रिविधकर्माकथनं	३८३	२७
भगवतो गुणातीतलक्षणकथनं	३८०	८	कर्माणां सालिकादिभेदकथनं	३८३	३०
वेदखल्वस्वरूपकथनरूपपादिभगवदुपदेश	३८०	१६	सालिकादित्रिविधभुक्तिकथनं	३८४	४
पुरुषोत्तमस्योपदेश	३८०	२६	सालिकादित्रिविधभुक्तिकथनं	३८४	७
दैवपुरुषस्याभयादिकथनं भगवद्वाक्य	३८१	८	सालिकादित्रिविधसुखकथनं	३८४	१०
असुरपुरुषस्य दम्भादिकथनं	३८१	१२	ब्राह्मणाणां स्वाभाविककर्माकथनं	३८४	१६
असुरपुरुषाणां स्वाभाविककथनं	३८१	१५	क्षत्रियाणां स्वाभाविककर्माकथनं	३८४	१७
कामिनामाश्रमकारकथनं	३८१	२१	वैश्यशूद्राणां स्वाभाविककर्माकथनं	३८४	१८
कामिनां गतिकथनादि	३८१	२४	शूकराचार्येण मित्रिकथनं	३८४	१८
अविधिपूर्वक यज्ञकारिणामासुरभाव कथनं	३८१	२४	शूकरार्थमिन्द्रस्य ब्रह्माप्राप्तिकथनं	३८४	२४
कामादीनां निरयदागलकथनादि	३८१	२८	ब्रह्मभूतस्य भगवद्भक्तिनामकथनं	३८४	२८
श्रीकृष्ण प्रत्यर्जुनप्रश्न	३८२	५	भक्तियुक्तस्य लिख्यपदप्राप्तिकथनं	३८४	२८
अज्ञायाश्चैविकथनं भगवद्वाक्य	३८२	६	चेतना मन्त्रकर्माणीत्यादि भगवदुपदेश	३८५	१
त्रिगुणाधिकारिणा यजनीयदेवकथनं	३८२	८	मन्त्रना भव इत्यादि भगवदुपदेश	३८५	८
सालिकप्रियाहारकथनं	३८२	१२	इदं ज्ञानं तपोरहितेभ्यो न वाच्यमिति		
राजप्रियाहारकथनं	३८२	१३	भगवद्वाक्य	३८५	११
नामप्रियाहारकथनं	३८२	१४	कृष्णार्जुनसंवादाद्यधनेन भगवत्प्रीति कथनं	३८५	१३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
क्षणाञ्जुनसंवादश्च वणफलकयनं	२८५	१५	युयुत्सुं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२८८	२८
श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	२८५	१७	युयुत्सोः कौरवसैन्यपरित्यागे सञ्जयोक्तिः	२८८	२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	२८५	१८	युधिष्ठिरस्य कवचधारणादि	२८८	३
भगवद्गीतापर्वसमाप्तिः	२८५	२३	पाण्डवदर्शनेन धृष्टद्युम्नादीनां चर्चादि	२८८	६
—			पूर्व्यं के प्राहरन्ति धृतराष्ट्रप्रभृति	२८८	१३
भीष्मवधपर्यारम्भ	२८५	२५	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	२८८	१४
अञ्जुनस्य गाण्डोवधारणादौ सञ्जयोक्तिः	२८५	२६	सेनयोस्तुमुलशब्दः	२८८	१६
पुनः पाण्डवादीनां शङ्खवादनं	२८५	२७	भीमसेनहतशब्दस्य वर्णनं	२८८	२०
कुलपाण्डवयुद्धदर्शनाथं देवादीनामागमनं	२८५	२८	दुर्योधनादीनां भीमं प्रति वाणत्यागः	२८८	२७
भीमसमीपगमनाथं युधिष्ठिरस्य रथादव			दुर्योधनादिभिर्द्रोणपुत्रादीनां युद्धं	२८९	१
रोहणं	२८६	३	उभयसैन्ययोर्युद्धं	२८९	१०
अञ्जुनादीनां युधिष्ठिरानुगमनं	२८६	५	युद्धारम्भे सञ्जयवाक्यं	२८९	१७
युधिष्ठिरं प्रत्यञ्जुनादीनां वाक्यं	२८६	७	भीष्माञ्जनयोर्युद्धारम्भ	२८९	२४
युधिष्ठिरिनृत्तरे सञ्जयोक्तिः	२८६	११	सत्यकिहतवर्कणोर्युद्धं	२८९	२७
अञ्जुनादीनां प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८६	१२	भीमसैन्यद्वन्द्वयोर्युद्धं	२८९	१
युधिष्ठिरनिन्दारूपं कुलसैन्यवाक्यं	२८६	१७	भीमसैन्यद्वन्द्वयोर्युद्धं	२८९	५
भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२८६	२८	दुर्योधननकुलयोर्युद्धं	२८९	७
युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं	२८६	२८	दुर्योधनसदृशयोर्युद्धं	२८९	११
युधिष्ठिरभीमयोः संवादः	२८७	४	युधिष्ठिरशत्रुयोर्युद्धं	२८९	१४
युधिष्ठिरस्य द्रोणसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	२८७	११	धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धं	२८९	१७
युधिष्ठिरद्रोणयोः संवादः	२८७	१३	भीमदत्तिशत्रुयोर्युद्धं	२८९	२१
युधिष्ठिरस्य वसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	२८७	२८	काञ्चीकपृष्ठकेलियुद्धं	२८९	२४
युधिष्ठिररूपयोः संवादः	२८८	१	अलमुषघटोत्कचयोर्युद्धं	२८९	२८
युधिष्ठिरं प्रति छपवाक्ये सञ्जयोक्तिः	२८८	६	अश्वत्थामाश्विनिनोर्युद्धं	२८९	१
युधिष्ठिरस्य शङ्खसमीपगमनं	२८८	८	विगटभगदत्तयोर्युद्धं	२८९	४
युधिष्ठिरशत्रुयोः संवादः	२८८	१०	कैकेयकपयोर्युद्धं	२८९	७
पाण्डवार्थं कर्णं प्रति वासुदेववाक्यं	२८८	२१	द्रुपदजयद्रथयोर्युद्धं	२८९	१०
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्यं	२८८	२४	विकर्णश्रुतशोभनयोर्युद्धं	२८९	१२
युधिष्ठिरं प्रति युयुत्सुवाक्यं	२८८	२७	सुशर्मचकितानयोर्युद्धं	२८९	१५

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
शकुनिमतिविन्ध्ययोयुद्धं ...	३८२	१८	कुर्मि येतस्य तुमुलपुद्गकयनं ...	३८८	२
युतकस्यनदक्षिणयोयुद्धं ..	३८२	२२	भोअस्य पाण्डवमैत्र्यारणं ...	३८८	१०
विन्दानुविन्दकुन्तिभोजानां युद्धं ...	३८२	२७	भोअयेतयोयुद्धकयनं ...	३८६	१५
वीरवाह्नस्ययोयुद्धं ...	३८३	२	समैत्यस्य दुर्धनधनस्य युद्धं ...	३८८	२०
चेदिपत्यनूकयोयुद्धं ...	३८३	४	येतस्य दुर्धनधनमैत्र्यारणं ...	३८८	२१
उभयसेनयोयुद्धकयनं ...	३८३	६	पुनर्भोअयेतयोयुद्धं ...	३८८	२३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ..	३८३	१५	येतस्य भोअधृतराष्ट्रिच्छेदनं ...	३८८	२८
तत्र युद्धकारिणां पित्रपुत्रसम्बन्धाद्यभावः			भोअरचार्यं दुर्धनधनस्य सैन्यप्रेषणं ...	३८८	२
कयनं ..	३८३	१६	वाह्म कादिभिर्मैत्रिणं च येतस्य युद्धं ...	३८८	५
दुहोतीतिकयनं ...	३८३	१८	भोअयेतयो, पुनस्तुमुलपुद्गं ...	३८८	१०
मकुलपुद्गकयनं ..	३८४	१	भोअं प्रति येतस्य शक्तिव्यागं	३८८	२२
पित्रादिभि पुत्रादिनाशकयनं ...	३८५	१	भोअस्य येतशक्तिच्छेदनं ...	३८८	२८
भोअदधर्मेन पार्यधेनानां कथादि ...	३८५	३	भोअं प्रति येतस्य गदाप्रवेपः ..	४००	२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	३८५	७	येतस्य गदया ससृतस्य भोअरयस्य नाशः	४००	५
तत्र भोअरचार्यं दुर्धनवादीनां निजोगः	३८५	८	येतस्य नाशाय भोअस्याकाशवाणीश्रवणं	४००	८
भोअपुद्गकयनं ...	३८५	८	आकाशवाणीकयनं ...	४००	८
भोअेन युद्धार्थमभिमन्योर्गमनं	३८५	१३	आकाशवाणीश्रवणेन येतार्थं भोअप्रज्ञः	४००	११
हृत्तदकादिभिर्मैत्रिणं च अभिमन्योयुद्धं ...	३८५	१५	येतस्य खड्गेन भोअं शतुच्छेदनं ...	४००	१५
अभिमन्युरचार्यं पाण्डवमहारथानां गमनं	३८६	५	अश्वहनुर्धनोनायाकं नोअं प्रति भोअस्य		
भोअस्य भोअरघवश्चेदनं ..	३८६	८	बाणव्यागः ..	४००	१७
भोअभोअयोयुद्धं ...	३८६	१०	भोआदीन् प्रति भोअस्य बाणव्यागः ...	४००	२१
अक्षरशस्त्रयोयुद्धं ..	३८६	११	येनं प्रति भोअस्य ब्रह्मस्त्रव्यागः ..	४००	२४
शस्त्राक्षिणीद्विद्विद्योत्तरस्य पतनं ...	३८६	१४	ब्रह्मास्त्रेण येतस्य पतनं ..	४००	२८
अक्षरभाह्म येतस्य शस्त्रादिभिर्युद्धं ..	३८६	१८	येतस्य मरणेन पाण्डवानां शोकः कौरवाणां		
शस्त्ररचार्यं भोआदीनां गमनं ..	३८७	२	हर्षादि ..	४००	२८
भोअस्य भोआदिभिस्तुमुलपुद्गं ..	३८७	३	येते हते पाण्डवाः किमकुर्वन्निज्यादि धृत		
गन्धर्वं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	३८७	८	राष्ट्रप्रश्नः ...	४०१	६
शस्त्रार्थं प्रति येतस्य गमनं सञ्जयोक्तिः	३८७	१०	दुर्धनधनप्रमंशाख्य धृतराष्ट्रवाक्यः ..	४०१	८
भोआदिभिर्निग्रस्य तुमुलपुद्गकयनं ...	३८७	१४	येते हते धनञ्जयः किमकरोदित्यादि		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
धृतराष्ट्रप्रश्नः ४००	१८		भस्मान्नादोनां भोषरचार्यं दुर्योधननिषेधः ४०४	३०	
अर्जुनप्रश्नमारुपं धृतराष्ट्रवाक्यं ४०१	२०		कौरवाणां युद्धरचनाप्रकारकथनं ... ४०५	२	
येने हते धृष्टद्युम्नः किमकरोदित्यादि			कौरवाणां शङ्खवादनं ४०५	१४	
धृतराष्ट्रवाक्यं ४०१	२४		कौरवान् द्रुपदयतो भोषाद्यं शङ्खवादनं ... ४०५	१५	
धृतराष्ट्रमर्त्यनाख्यं सञ्जयवाक्यं ... ४०१	२८		श्रीकृष्णादोनां शङ्खवादनं ४०५	१८	
शङ्खं प्रति शङ्खान्यगमनं ४०२	१		कुरुपाण्डुशानां पुनर्युद्धारम्भः ४०५	२३	
शङ्खस्य रक्षणार्थं कौरवमधारयानां गमनं ४०२	५		कथं प्रहारं कृतवन्त इति धृतराष्ट्रप्रश्नः ४०५	२५	
शङ्खवधार्थं भीमस्य गमनं ४०२	६		युद्धाय दुर्योधनयाज्ञादाने सञ्जयोक्तिः ४०५	२६	
शङ्खस्य रक्षणार्थमर्जुनस्य गमनं भीमार्जुन			उभयभैरवयोस्तुल्ययुद्धं ४०५	२८	
योर्महद्युद्धं ४०२	८		सौभद्रादीन् प्रति भोषाद्यं वाणत्यागः ... ४०६	१	
द्रुपदं प्रति भीमस्य गमनं ४०२	१४		भीमप्रसन्नोपमर्त्यार्थं कृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ४०६	६	
भीमदर्शनं पाण्डुसैन्यानां भयादि ... ४०२	१७		अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ४०६	१०	
पाण्डवानां सैन्यव्यवहारकरणं ४०२	२३		अर्जुनस्य कौरवभैरव्यभारणं ४०६	१३	
कुरुपाण्डुयोः प्रथमदिवसीययुद्धनिष्ठितिः ४०२	२४		अर्जुनममोपे भोषायामननं ४०६	१६	
आदिमि सह युधिष्ठिरस्य कृष्णसमोपगमने			अर्जुनं प्रति भीमार्जुनां वाणत्यागः ... ४०६	१७	
सञ्जयोक्तिः ४०२	२५		भोषादेन प्रत्यर्जुनस्य वाणत्यागः ... ४०६	२१	
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरविषादवाक्यं ... ४०२	२७		वाक्यं किं भूतानामर्जुनरक्षार्थमागमनं ४०६	२३	
भीमप्रवेशाख्यं युधिष्ठिरवाक्यं ४०३	११		धृष्टद्युम्नस्यैषाण्योयुद्धं ४०६	२४	
भीमवधोपायनिज्ञाभाषां युधिष्ठिरवाक्यं ४०३	१७		अर्जुनं प्रति भीमार्जुनां वाणत्यागः ... ४०६	२५	
युधिष्ठिरसमाश्रयाख्यं कृष्णवाक्यं ... ४०३	२१		नहारयानां मध्यागतस्यार्जुनास्य महद्युद्धं ४०६	२७	
धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ४०३	२६		अर्जुनयुद्धदर्शनेन भीमं प्रति दुर्योधनवाक्यं ४०६	२८	
युधिष्ठिरं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं ४०४	१		द्रोणिदुर्योधनादीनां भोषरचार्यं वक्तुं ४०७	१४	
धृष्टद्युम्नं प्रति कौशव्यूहकरणार्थं युधिष्ठिर			भोषार्जुनयोर्महद्युद्धं ४०७	६	
वाक्यं ४०४	४		श्रीकृष्णं प्रति भीमस्य वाणत्यागः ... ४०७	१५	
कौशव्यूहप्रकारकथनं ४०४	७		शरविक्षुश्रीकृष्णाद्दर्शनेनार्जुनस्य क्रोधः ४०७	१६	
दुर्योधनस्य कौशव्यूहदर्शनं सञ्जयोक्तिः ... ४०४	२४		भोषार्जुनयोर्महद्युद्धदर्शनेन मर्त्यैः विषादः ४०७	२५	
आचार्यादीन् प्रति दुर्योधनवाक्यं ४०४	२५		तथोर्ध्वदृष्टेन देवादीनां वाक्यं ४०७	२७	
सञ्जयोक्तिः ४०४	२५		कुरुपाण्डुवैर्यानां युद्धं ४०८	४	
आचार्यादीन् प्रति दुर्योधनवाक्यं ४०४	२७		सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ४०८	१८	

प्रकरणं	पृष्ठे	दशो	प्रकरणं	पृष्ठे	दशो
अर्चनार्जुनेन सञ्जयोक्तिः ...	४०८	१२	धृष्टद्युम्नस्य हर्षेण शङ्खवादनदि ...	४१२	२६
सञ्जयस्य द्रोणधृष्टद्युम्नयोर्दुष्टकथनं ...	४०८	१३	सात्यकिः पार्थशर्यनयोः पार्थपहर्षं ...	४१२	३०
द्रोणपरिचयं दुर्योधनस्य सैन्यप्रेषणं ...	४०८	१५	वज्रभैरव्यानि नाशयन्त भोगं प्रति भोगादीनां		
भोगेन कनिष्ठगामस्य किंशं युद्धमिति			मागमनं ...	४१३	५
धृतराष्ट्रस्य ...	४०८	२१	भोगस्य प्रति सात्यकिप्रमत्तोनां गमनं	४१३	६
भोगस्य प्रति कनिष्ठस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४०८	२३	भोगेण सात्यकिप्रमत्तोनां तुमुनयुद्धं	४१३	७
शुनायुःप्रमत्तोनां भोगमनोपागमनं ...	४०८	२६	भोगं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	४१३	१८
कनिष्ठभोगमनोपागमनं तुमुनयुद्धं ...	४०८	२८	युद्धस्य पूर्व आलमनने सञ्जयोक्तिः	४१३	२६
कनिष्ठभोगमनोपागमनं ...	४१०	८	सञ्जयोक्त्या सञ्जयस्य सञ्जयस्य युद्धं		
कनिष्ठपुत्रस्य शतदेवस्य भोगमनोपागमनं	४१०	१२	कथनं ...	४१३	२७
भोगस्य गद्या शकदेवस्य पतनं ...	४१०	१४	धृष्टद्युम्नसाहाय्यादेमभिमन्योरगमनं	४१३	३०
कनिष्ठभोगमनोपागमनं ...	४१०	१८	अन्यादोगं प्रति नोभद्रस्य वाणघातः ...	४१४	१
भोगमनोपागमनं ...	४१०	२४	भोगस्य दृष्ट्या सञ्जयस्य गमनं ...	४१४	३
भोगमनोपागमनं ...	४१०	२८	नन्वाभोगमनोपागमनं ...	४१४	४
भोगस्य गजादिभिरुत्तमार्गं ...	४११	१	भोगमनं प्रति दुर्योधनादीनां गमनं	४१४	८
भोगस्य भ्रातादिपुत्रगतिरूपं ...	४११	८	महाशयैः संसक्तं पुनं दृष्ट्या सञ्जयस्य गमनं	४१४	१२
भोगस्य आदिभिरुत्तमार्गं ...	४११	१७	अभिमन्युस्यार्थमन्त्रेण तुमुनयुद्धं ...	४१४	१५
भोगस्य गजादिभिरुत्तमार्गं ...	४११	२२	अर्जुनयुद्धं दृष्ट्या द्रोणं प्रति भोगमाकं	४१५	२
शुनायुःप्रमत्तोनां भोगस्य मरुयुद्धं ...	४११	२७	भोगस्य सैन्यवहारायमभिमन्युः ...	४१५	६
भोगस्य गद्या शकदेवस्य ...	४११	३०	द्वितीयदिवसोद्युद्धनिर्दिष्टकथनं ...	४१५	८
भोगस्य गद्या शकदेवस्य ...	४११	४	प्रभाते कुरुः प्रति भोगमनं सञ्जयोक्तिः	४१५	१०
भोगस्य गद्या शकदेवस्य ...	४११	७	गदाद्वयस्य सञ्जयस्य प्रकाशकथनं ...	४१५	११
भोगस्य गद्या शकदेवस्य ...	४११	१०	पाण्डवस्य चित्तं दृष्ट्या सञ्जयस्य प्रकाशकथनं	४१५	२०
भोगस्य गद्या शकदेवस्य ...	४११	१४	ततोदिवसोद्युद्धनिर्दिष्टकथनं ...	४१५	२८
भोगस्य गद्या शकदेवस्य ...	४११	१५	अर्जुनस्य सैन्यस्य प्रकाशकथनं ...	४१६	६
भोगस्य गद्या शकदेवस्य ...	४११	२५	उभयसैन्ययोर्मनुजयुद्धकथनं ...	४१६	८
भोगस्य गद्या शकदेवस्य ...	४११	२७	दुष्टनिर्दिष्टकथनं ...	४१६	१४
भोगस्य गद्या शकदेवस्य ...	४११	२९	नन्वाभोगमनोपागमनं ...	४१६	२८
भोगस्य गद्या शकदेवस्य ...	४११	३३	भोगमनं प्रति पाण्डवस्य प्रकाशकथनं	४१७	१

प्रकरण	पृष्ठे	संज्ञा	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
भीमादिभिः कौरवसैन्यमाश्रयनं	४१७	३	भीमस्यार्जुनप्रभं माकथनं	४२०	२५
अर्जुनं प्रति राधां वाणादित्यागे रुद्रयोक्तिः	४१७	१२	भीमस्य कृष्णाङ्गुनौ प्रति वाणत्यागः	४२०	२७
अर्जुनस्य तदस्त्राणां निशरणं	४१७	१६	भीमभरारकमं दृष्ट्वा कृष्णस्य चिन्तनं	४२१	२
देवादीनामर्जुनप्रभं माकथनं	४१७	१७	पुनर्भीमवाणैर्दिशामाच्छादनं	४२१	१३
सात्यक्यमिमं सन्ध्यां सौम्यत्वात् युद्धं	४१७	१८	द्रोणादीनामर्जुनं प्रति युगपदाणत्यागः	४२१	१४
द्रोणभीमार्थां युधिष्ठिरादीनां युद्धं	४१७	२२	श्रिनिप्रवीरस्यार्जुनमाहात्म्यकरणं	४२१	१७
दुर्योधनादिभिर्घटोत्कचभीमयोर्धुद्धं	४१७	२५	पत्न्यापनपरं पाण्डवबलं प्रति श्रिनिप्रवीर		
दुर्योधनस्य मोहदग्नेन कौरवसैन्यमङ्गः	४१७	२८	वाक्यं	४२१	२०
भीमद्रोणवारितानां सैन्यानां पलायनं	४१८	२	प्रेमेयं प्रति श्रीकृष्णस्य मत्कोधवाक्यं	४२१	२४
अर्जुनस्य कौरवसैन्यमाश्रयनं	४१८	७	चक्रं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य भीमवधुखरमनं	४२१	२८
गतमोहस्य दुर्योधनस्य सैन्यनिवर्तनं	४१८	१०	युद्धार्थं धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णस्य प्रोत्साहनं	४२२	२
पुनरावर्तनां सैन्यं नां देवकथनं	४१८	१३	श्रीकृष्णं दृष्ट्वा भीमस्य स्तुतिवाक्यं	४२२	१७
भीमं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४१८	१४	भीमं प्रति श्रीकृष्णस्य मोक्षवाक्यं	४२२	१०
दुर्योधनं प्रति भीमस्य मोक्षवाक्यं	४१८	२२	अर्जुनस्य श्रीकृष्णगदाधारणादि	४२२	१३
भीमव कथनवशेन दुर्योधनस्य धर्षात्			अर्जुनस्य श्रीकृष्णमुनयवाक्यं	४२२	१६
शङ्खादिवादनं	४१८	२६	अर्जुनामुनयेन पुनः श्रीकृष्णस्य रथारोहणं	४२२	१८
कौरवशङ्खशब्दवशेन पाण्डवानां शङ्खादि			श्रीकृष्णादीनां शङ्खवादनं	४२२	१८
वादनं	४१८	२७	भूरिश्रवणादिभिरर्जुनस्य युगपद्युद्धं	४२२	२४
तत्र भीमः किमकरोदित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	४१८	२८	गाण्डीवशब्दं श्रुत्वा विराटादीनां तत्र गमनं	४२३	३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	४१८	१	अर्जुनवशेन वृद्धसैन्यानां पतनं	४२३	५
सुहृत्पाण्डवोस्तुमुल्लस्युद्धकथनं	४१८	४	अर्जुनस्य युद्धभूतिवर्णनं	४२३	८
रक्तनदीप्रावर्तनादिकथनं	४१८	१०	अर्जुनस्य युद्धभूतिवर्णनं	४२३	१७
सञ्जयस्य सुहृत्पाण्डवयुद्धप्रभं माकथनं	४१८	१२	अर्जुनादीनां श्रिविरगमनं	४२३	१८
योधानां नागाविधध्वनिकथनं	४१८	१६	अर्जुनप्रभं वाक्यः कौरवाणां शब्दः	४२३	१८
भीमस्यायुधं युद्धकथनं	४१८	१८	हतोयदिवधोययुद्धनिवृत्तिकथनं	४२३	२३
भीमवाणेन पाण्डवसैन्यमङ्गः	४२०	२	चतुर्थदिवधोययुद्धारम्भो सञ्जयोक्तिः	४२३	२७
सैन्यमङ्गदग्नेनार्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	४२०	१०	द्रोणादीनां भोगेण युद्धभूमिगमनं	४२३	२८
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्य मत्कोधवाक्यं	४२०	१६	अर्जुनस्य सुहृत्सैन्यदग्नेन	४२४	४
अर्जुनस्य भीमधनुस्तेजनं	४२०	२२	सैन्यस्यार्जुनस्य निर्गमनं	४२४	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तेः	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
उभयमैन्द्रेषु मेधादीनां शब्दः ...	४२४	८	भीमह्वनार्थं दुर्योधनस्य सैन्यप्रेषणे सञ्च		
उभयमैन्द्रेणां युद्धक्रमकथनं ...	४२४	१२	योगि. ...	४२८	११
भीमस्य युध्यमानाङ्गुनदर्शनं ...	४२४	१७	भीमपराक्रमप्रदर्शना ...	४२८	१५
भीमादीनामङ्गुनाभिमुखागमनं ...	४२४	१८	भीमस्य महद्युद्धकथनं ...	४२८	२१
अङ्गुनवाद्यायार्थमभिमन्युस्तयुद्धकथनं ...	४२४	२०	गणाङ्गनस्य मेदादिभिर्नरकतुल्यत्वकथनं	४२८	२८
अङ्गुनभीमयोर्महायुद्धं ...	४२४	२३	भीमस्य महायुद्धं दृष्ट्वा कौरवाणां विषादः	४२८	२
द्रौपिप्रश्रुतिभिरभिमन्योर्युद्धकथने			मैत्र्यानि यममानं भीमं दृष्ट्वा भीमस्यागमनं	४२८	५
सञ्चयोजि. ...	४२४	२८	सात्यकिप्रश्रुतीनां भीमं प्रति वाणत्यागः	४२८	८
दुर्योधनस्याभिमन्युं प्रति पञ्चसहस्रवक्त्रप्रेषणं	४२५	८	सात्यकिं प्रति भूरियत्रवागमनं ...	४२८	१५
मद्रभीकादिभिर्धृष्टद्युम्नस्य युद्धं ...	४२५	११	सात्यकिभूरियत्रवार्थं दृष्ट्वा सञ्चयोजि. ...	४२८	१८
सांयमनिपुल्लेखं धृष्टद्युम्नस्य युद्धं ...	४२५	१८	भूरियत्रवार्थं दुर्योधनादीनामागमनं	४२८	२०
सांयमनिपुल्लेखं पतनं ...	४२५	२७	सात्यकिवार्थं पाण्डवानामागमनं	४२८	२१
सांयमनिपुल्लेखं कौरवाणां हाहाकारः	४२५	२८	वार्ग्यं प्रति भीमवाक्यं ...	४२८	२६
धृष्टद्युम्नं प्रति सांयमनेगमनं ...	४२५	३०	दुर्योधनादिभिर्भीमस्य वाणयुद्धं ...	४२८	२८
सांयमनिधृष्टद्युम्नयोर्महायुद्धं ...	४२६	१	दुर्योधनवाणेन भीमस्य मूर्च्छा ...	४३०	७
सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रानुतापवार्त्ता ...	४२६	५	भीमं मूर्च्छितं दृष्ट्वाभिमन्युप्रश्रुतीनां युद्धं	४३०	८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवार्त्ता ...	४२६	११	भीमवाणपोडितस्य दुर्योधनस्य पलायनं	४३०	११
धृष्टद्युम्नस्ययोर्धृष्टकथनं ...	४२६	१२	सेनापतिसुषेणादीनां भीमं प्रति गमनं	४३०	१२
अभिमन्युप्रश्रुत्ययोर्धृष्टकथनं ...	४२६	१७	भीमवाणेन सेनापतिसुषेणादीनां नाशः	४३०	१६
अश्वरथस्य दुर्योधनादीनां गमनं ...	४२६	२०	धार्तराष्ट्रान् निहतान् दृष्ट्वा महानयान्		
दुर्योधनादीन् प्रति भीमादीनां गमनं	४२६	२२	प्रति भीमवार्त्ता ...	४३०	२४
दुर्योधनादिभिर्भीमादीनां महद्युद्धं ...	४२६	२४	भगदत्तस्य भीमसमीपगमनं ...	४३०	२७
भीमस्य महाधारणं ...	४२७	६	अभिमन्युप्रश्रुतिभिर्भगदत्तस्य युद्धं ...	४३०	२८
धृतराष्ट्रं भीमं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	४२७	७	भीमं मूर्च्छितं दृष्ट्वा भगदत्तस्य विह्वलाद		
भीमस्य कन्यनारणं ...	४२७	११	वार्त्ता ...	४३१	७
भीमवार्त्तां द्रौपदीपुलादीनां युद्धं ...	४२७	१४	घटोत्कचस्य नायया महद्युद्धं ...	४३१	८
भीमस्य मैत्र्यनारणं ...	४२७	२३	वार्त्तानादं श्रुत्वा द्रौणादीन् प्रतिभीमवार्त्ता	४३१	१७
भीमगदापोडितानां गमनार्त्ता पलायनं ...	४२८	१	भगदत्तवार्त्तां द्रौणादीनां गमनं ...	४३१	२४
भीमस्य महायुद्धकथनं ...	४२८	२	द्रौणादीन् दृष्ट्वा दुषिष्ठिगदीनामागमनं	४३१	२५

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचयुद्धं दृष्ट्वा त्रेधा प्रति भीष्मवाक्यं	४३१	२७	ब्रह्मणा भगवद्वशानिविधवाक्यं	४३५ १७
भीष्मवाक्येन कौरवाणां युद्धाभिवृत्तिः ...	४३२	२	ब्रह्मण स्वभवनगमने भीष्मवाक्यं	-	४३५ २३
नष्टज्ञानं कौरवान् दृष्ट्वा पाण्डवानां			दुर्योधनं प्रति भीष्मोपदेशः	४३५ २५
मादादिकरणं	४३२	३	युद्धनिषेधाथ भीष्मवाक्यं	४३५ २८
क्षत्र्यदिवसीययुद्धनिवृत्तिः ..	४३२	४	भीष्मस्य श्रीकृष्णसन्धानरूपोपदेशः.	...	४३६ २
पराजितानां कौरवाणां शिविरगमनं ...	४३२	५	पाण्डवानां जये कारणकथनं	४३६ ४
पाण्डवानां स्वशिविरगमनं ...	४३२	६	वासुदेवप्रशंसारूपं भीष्मवाक्यं	४३६ ७
शिविरगतस्य दुर्योधनस्य चिन्ता ...	४३२	१०	भगवत्तत्त्वज्ञानार्थं दुर्योधनप्रश्नः.	...	४३६ १२
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं ...	४३२	१४	भीष्मस्य दुर्योधनं प्रति वासुदेवतत्त्वकथनं	४३६	१३
स्नानविमुखान् दृष्ट्वा दुर्योधनादयः किं			श्रीकृष्णप्रसादादिकृतकथनं	४३७ १
कृतवन्त इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ..	४३२	२५	भीष्मस्य नारदादिकृतश्रीकृष्णस्तवकथनं	४३७	६
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	४३२	२८	दुर्योधनस्य केशववज्रमाने सञ्जयोक्तिः...	४३७	१७
पाण्डवप्रशंसारूपं सञ्जयवाक्यं ...	४३२	२८	शमविधानार्थं भीष्मवाक्यं	४३७ १८
कौरवनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं	४३३	२	पञ्चमदिवसीययुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	४३७	२६
धृतराष्ट्रमस्यनारूपं सञ्जयवाक्यं ...	४३३	६	भीष्मस्य युद्धाय निर्गमनं	४३७ ३०
पाण्डवजयकारणकथने सञ्जयस्य दुर्योधन			जन्त्येवा भीष्मानुगमनं	४३८ १
भीष्मसंवादकथनं	४३३	१०	पाण्डवानां श्येनयूहचरणप्रकारकथनं	४३८	३
भीष्मं प्रति दुर्योधनप्रश्नः	४३३	१४	भीष्मं प्रति भीमस्य वाणत्यागः	४३८	८
दुर्योधनं प्रति शमविधानार्थं भीष्मवाक्यं	४३३	१८	भीष्मस्य पाण्डवसैन्यं प्रति वाणत्यागः ..	४३८	८
भीष्मस्य पाण्डवानामवस्थलकारणकथनं	४३३	२२	अर्जुनस्य भीष्मं प्रति वाणत्यागः ..	४३८	१०
भीष्मस्य दुर्योधनं प्रति विशेषापाख्यानकथनं	४३३	२५	त्रैधा प्रति दुर्योधनवाक्यं	४३८ १२
गन्धमादने ष्वपि सहीपितस्य ब्रह्मणे			सात्यकिप्रभृतिभिर्द्रीणस्य युद्धं	४३८ १६
विमानदर्शनं ..	४३३	२६	भिष्मादिभिरभिमन्युप्रभृतीनां युद्धं	...	४३८ २०
ब्रह्मकृतविश्वरूपभगवत्स्वभावः ..	४३३	३०	भीष्मस्य तुलमुलुङ्गे सञ्जयवाक्यं	...	४३८ १
ब्रह्मणां प्रति भगवद्वाक्ये भीष्मोक्तिः ...	४३४	३०	किंचमलकादिभिर्दुर्लभमिश्रोभाकथनं	४३८	६
ब्रह्मणां प्रति भगवद्वाक्यं	४३५	१	कुरुपाण्डवयोस्तुलमुलुङ्गवर्णनं	४३८ १२
देवर्षिप्रभृतीनां ब्रह्मणां प्रति जिज्ञासा	४३५	२	दुर्योधनस्य भीष्मं पुरस्कृत्य युद्धकरणं	...	४३८ २८
अथादीनं प्रति पितामहस्य नरनारायण			भीमं पुरस्कृत्य पाण्डवानां युद्धकरणं	...	४३८ २८
यो. परिचयकथनादि	४३५	५	भीष्मं प्रत्यर्जुनागमने सञ्जयोक्तिः ..	४४०	१

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अर्जुनरथध्वजवर्णनं ...	४४०	३	सात्यकिपुच्छाणां पतनं ...	४४४	२६
गाण्डीवशब्दं श्रुतवतां घोषाणां भयकथनं	४४०	११	सात्यकिभूरियवोर्महायुद्धं ...	४४४	२८
'कामोज'दीनां युद्धार्थमागमनं ...	४४०	१२	अर्जुनकृतपञ्चविंशतिप्रहसमहारयनाय	४४५	४
घोषप्रतिघोषयोर्नामकथनं ...	४४०	२०	पञ्चमदिवषोययुद्धावहारः ...	४४५	७
तद्विवशोययुद्धनिमित्तकथनं ...	४४०	२५	कुरपाण्डवयोर्दुष्टाय निर्गमने सञ्जयोक्तिः	४४५	१३
क्षतसैन्यादीनां पतनकथनं ...	४४१	१	यूधरचनार्थं दृष्टद्युक्त्वं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४४५	१६
भीष्मादिभिः प्रियवृत्तिप्रसूतोनां युद्धे			मकरयूधरचनप्रकारकथनं ...	४४५	१८
सञ्जयोक्तिः ...	४४१	१५	भीमस्य यूधरचनार्थं ...	४४५	२०
'द्रौप्यादिभिरर्जुनस्य युद्धं ...	४४१	१६	कौसल्ययूधरचनप्रकारकथनं ...	४४५	२८
दुष्यधनादिभिर्मोमस्य युद्धं ..	४४१	१८	पठदिवषोययुद्धारम्भः ...	४४६	५
शकुन्तलकात्मां सहदेवस्य युद्धं	४४१	१८	उभयवनाभोमाकथनं ...	४४६	८
चित्राङ्गादिभिर्नकुलादीनां युद्धं ...	४४१	२१	भीमद्रोणयोर्दुष्टवर्णनं ...	४४६	११
शल्यादीनां प्रभामिर्दिष्टां शोभाकथनं	४४२	१	धृतराष्ट्रशानुतापवाक्यं	४४६	२१
'भीमभीमयोर्दुष्टकथनं ...	४४२	५	दुर्योधननिन्दारूपं दृष्टद्युक्त्वाक्यं ...	४४७	११
सात्यकिभीमयोर्दुष्टकथनं ...	४४२	१०	धृतराष्ट्रनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं ...	४४७	१५
भीमवाणेन सात्यकिचारये पतनं ..	४४२	१२	भीमस्य दुःशासनादीन् प्रति गमनं ...	४४७	२०
याण्डवाणां तुमुलशब्दः ...	४४२	१४	भीमस्य कौरवसमूहस्यप्रवेशः ..	४४७	२३
भीष्मादिभिर्दृष्टद्युक्तादीनां युद्धं ...	४४२	१७	भीमं दृष्टवतां दुःशासनादीनां वाक्यं	४४७	२४
विराटभीमयोर्दुष्टे सञ्जयोक्तिः ...	४४२	२१	जिघृषतां दुःशासनादीनां वधाद्यैर्भीमः॥		
द्रौप्यार्जुनयोर्दुष्टवर्णनं ...	४४२	२३	चिन्ता ...	४४७	२८
दुर्योधनभीमयोर्दुष्टं	४४२	२७	रथमुत्सृज्य गदामादाय भीमस्य युद्धकरणं	४४७	३०
चित्रसेनादिभिः शैमद्रस्य युद्धं ..	४४३	१४	दृष्टद्युक्त्वा भीमस्यारथदर्शनं ...	४४८	२
लक्ष्मणशैमद्रयोर्दुष्टं	४४३	२२	भीमसारथ्यं प्रति दृष्टद्युक्त्वाक्यं ..	४४८	२
लक्ष्मणस्य युद्धात् पलायनं ...	४४३	२८	दृष्टद्युक्त्वं प्रति भीमसारथ्यवाक्यं ...	४४८	५
सात्यकिमुलयुद्धे सञ्जयोक्तिः ...	४४४	५	दृष्टद्युक्त्वा स्रेष्ठवाक्यं ...	४४८	१०
सात्यकिं प्रति दुर्योधनस्य सैन्यप्रेषणं ...	४४४	८	दृष्टद्युक्त्वा कौरवयूहस्यैव गमनं ...	४४८	१६
सात्यकिभूरिवशोययुद्धं ..	४४४	११	दृष्टद्युक्त्वा भीमसमाश्लेषणं	४४८	२१
अथययव्यं प्रति सात्यकिपुच्छाणां वाक्यं	४४४	१७	दृष्टद्युक्त्वं दृष्ट्वा साष्टनं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४४८	२४
सात्यकिपुनैरुपग्रवोययुद्धं ...	४४४	२२	दृष्टद्युक्त्वं प्रति दुःशासनादीनां गमनं ...	४४८	२६

प्रकरण	पृष्ठे	श्लो.	प्रकरणं	पृष्ठे	श्लो.
एष्टद्युष्य प्रमोदणक्षेत्रे दुःशामनादीनां			भीष्मशतपापउपधेयनाशः	...	४५७ १२
मोहः	...	४४८	भीष्मस्य भैरवनाशः	...	४५७ १४
भैरवाणां पलायनं	...	४४८	युधिष्ठिरादीनां त्रिविगमनं	...	४५७ १५
एष्टद्युषं प्रति द्रोणस्यागमनं	...	४४८	गृहराणां त्रिविगमने मन्त्रयोगिः	...	४५७ १७
द्रोणस्य प्रज्ञाखेपे दुःशामनादीनां मोहः			भीष्मं प्रति दुर्व्योधनप्रश्नः	...	४५७ १८
नाशः	...	४४८	दुर्व्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	...	४५७ २५
सौमद्रादीन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	...	४४८	दुर्व्योधनाज्ञया धोधानां निर्गमनं	...	४५७ ३
सौमद्रप्रवृत्तीनां भीमवाहाय्याथ गमनं	...	४४८	मन्त्रयस्य कौरवमैत्र्यशोभाकथनं	...	४५७ ४
सौमद्रादीन् दुष्टा भीमष्टद्युषयोद्धेयं	...	४४८	भीष्मवाक्ये मन्त्रयोगिः	...	४५७ १२
एष्टद्युषद्रोणयोर्दुष्टं	...	४४८	दुर्व्योधनं प्रति भीष्मस्य वाक्यं	...	४५७ १३
द्रोणवाणेन एष्टद्युष्ययादीनां नाशः	...	४४८	भीष्मस्य पाण्डवानामग्रेयलकथनं	...	४५७ १८
एष्टद्युषस्याभिमन्युरचारादणं	...	४४८	भीष्मस्य यूधरचनाप्रकारकथनं	...	४५७ २३
दुर्व्योधनयुद्धे सज्जयवाक्यं	...	४५०	भैरवाणां महाशब्दादिकथनं	...	४५५ १
भीमदुर्व्योधनयोर्दुष्टकथनं	...	४५०	युधिष्ठिरस्य यूधरचनादि	...	४५५ ४
भीमनिपहायं दुःशामनादीनां यत्नः	...	४५०	योधप्रतियोधयोर्निर्गमनरूपं	...	४५५ ६
चित्रसेनादीन् प्रति भीमस्य वाणस्यागः	...	४५०	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	...	४५५ १६
अभिमन्युप्रवृत्तीनां युद्धे सज्जयोगिः	...	४५०	शत्रुमदिवधोयुद्धारम्भः	...	४५५ १८
अभिमन्युविकर्णयोर्दुष्टं	...	४५०	अर्जुनस्य महयुद्धं	...	४५५ २३
द्रौपदेयैर्दुर्व्योधनस्य युद्धं	...	४५१	अर्जुनं प्रति भीष्मस्य गमने सज्जयोगिः	...	४५५ २८
योधानां युद्धास्त्राहकथनं	...	४५१	अर्जुनपराक्रमं दृष्ट्वा दुर्व्योधनस्य वाक्यं	...	४५६ १
भीमं प्रति दुर्व्योधनगमने सज्जयोगिः	...	४५१	अर्जुनं प्रति भीष्मस्य गमनं	...	४५६ ६
दुर्व्योधनं प्रति भीमवाक्यं	...	४५१	भीष्मार्जुनौ दृष्ट्वा सैन्यानां चाशदि	...	४५६ ८
भीमस्य दुर्व्योधनकारुण्यदिच्छेदनं	...	४५१	द्रोणविराटयोर्दुष्टकथनं	...	४५६ १२
दुर्व्योधनरचारं भिन्युपत्यादीनामगमनं	...	४५१	द्रोणशतब्रह्मवधः	...	४५६ १८
विकर्णादिभिरभिमन्योर्महयुद्धं	...	४५२	विराटापयानं	...	४५६ २२
दुर्मखादिभिः श्रुतकर्म्मप्रवृत्तीनां युद्धं	...	४५२	अश्वत्थामशिशुपिडिनेर्दुष्टकथनं	...	४५६ २४
श्रुतकीर्त्त्यादिभिर्जयलेखनस्य युद्धं	...	४५२	अलम्बुपलायस्योर्दुष्टकथनं	...	४५७ ७
शताभोजेन दुष्टार्णववधः	...	४५२	अलम्बुपलायनायनं	...	४५७ १३
केकयं मह दुर्मखादीनां युद्धं	...	४५२	एष्टद्युषदुर्व्योधनयोर्दुष्टवर्णनं	...	४५७ १६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
स्तवर्षभोमयोयुद्धवर्णनं ...	४५७	२४	विगतैराजादीनामर्जुनसमीपगमनं ...	४६२	११
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	४५८	३	अर्जुनस्तत्रविगतैरादिपराजयः ...	४६२	१२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	४५८	६	युधिष्ठिरस्य भोगेय युद्धार्थं गमनं ...	४६२	१५
धृतराष्ट्रभर्तृनारूपं सञ्जयवाक्यं ...	४५८	१०	जयद्रथादिभिर्युधिष्ठिरादीनां युद्धं ...	४६२	१८
हरावदावन्त्ययोयुद्धवर्णनं ...	४५८	१४	शिशुपिडिनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	४६२	२२
वैदित्मभगदत्तयोयुद्धवर्णनं ...	४५८	२८	युष्ठिरवाक्येन शिशुपिडप्रत्यावर्त्तनं ...	४६२	२८
भगदत्तभयात्पाण्डवसैन्यानां पलायनं ...	४५८	२	ग्रन्थशिशुपिडिनोयुद्धवर्णनं	४६२	२८
पुनर्भेटात्कचमगदत्तयोयुद्धकथनं ...	४५८	४	गदां सृष्टीना जयद्रथं प्रति भोमस्य गमनं	४६३	५
षट्ठात्कचस्य युद्धादपदानं ...	४५८	१३	गदापातभयेन कौरवसैन्यानां पलायनं ...	४६३	८
भगदत्तस्तत्रपाण्डवसैन्यानां ...	४५८	१३	भोमगदया चित्रमेनगमनम् ...	४६३	११
शल्येन सह नकुलसहदेवयोयुद्धकथनं ...	४५८	१६	चित्रमेनस्य विकर्षणयारोहणे सञ्जयोक्तिः	४६३	१५
सहदेववाणेन ग्रन्थस्य मोक्षः ...	४५८	२४	भोमयुधिष्ठिरयोयुद्धवर्णनं ...	४६३	१७
नकुलसहदेवयोः द्रुपदादिवादने ...	४५८	३०	भोमवाणेन महारयानां नाशकथनं ...	४६४	५
श्रुतायुधं श्रुति युधिष्ठिरगमने सञ्जयोक्तिः	४६०	३	सञ्जयैः सह भोगस्य युद्धकथनं ...	४६४	१०
युधिष्ठिरश्रुतायुधोयुद्धकथनं ...	४६०	४	वायकिष्टयुधयोः कौरवसैन्यमारणं ..	४६४	१३
कुहं युधिष्ठिं दृष्टवन् देवादीनां			विन्दानुविन्दादिभिर्धृष्टद्युम्नादीनां युद्धं	४६४	१७
व्याकुलता	४६०	११	युद्धस्यास्य शोभावर्णनं ...	४६४	२५
युधिष्ठिरस्तत्रश्रुतायुधं प्रभृतिचैदने ...	४६०	१६	अर्जुनादीनां स्त्रिभिरगमनं ...	४६४	२८
युधिष्ठिरभयान् श्रुतायुधं पलायनं ,	४६०	१८	द्रुप्योधानादीनां स्त्रिभिरगमनं ...	४६५	१
चेकितानगरयोयुद्धं ...	४६०	२२	यशमदिवसोययुद्धनिर्वातकथनं ...	४६५	४
चेकितानगरयोः खड्गयुद्धं ...	४६१	१	अष्टमदिवसोययुद्धेयोमे सञ्जयोक्तिः	४६५	१२
शौमदन्तिष्टकेलार्युद्धवर्णनं	४६१	८	भोगस्य युद्धरचनाप्रकारकथनं ...	४६५	१६
क्रिषेनादिभिर्भिमन्त्योयुद्धवर्णनं ...	४६१	१३	कौरवचूडदग्नेन धृष्टद्युधं प्रति युधिष्ठिर		
श्रीकृष्णं प्रति रयप्रेषणार्थमर्जुनवाक्यं	४६१	१८	वाक्यं ...	४६५	२६
समर्थानं प्रवृत्त्युनवाक्यं ...	४६१	२३	धृष्टद्युधस्य दृष्टाटक्युद्धरचनाप्रकारकथनं	४६५	२८
समर्थप्रतीनानमर्जुनावरणं ...	४६१	२६	अष्टमदिवसोययुद्धारम्भः ...	४६६	७
अर्जुनस्य महायुद्धरूपे सञ्जयोक्तिः ..	४६२	१	पतां वारादीनां प्रभृतिगमनं ...	४६६	८
अर्जुनवाणेन महारयानां नाशः ,	४६२	८	भोगस्य युद्धार्थमागमनं	४६६	१८
अर्जुनस्य भोगसमीपगमनं ...	४६२	१०	धृष्टद्युम्नादीनां युद्धार्थमागमनं	४६६	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
भीमप्रभाकथने सञ्जयोक्तिः	४६६	२३	गजगवाद्यादीनां युद्धार्थमागमनं	४७०	१५
भीमकृतसञ्जयादिवध	४६६	२५	हरावता सह गजादीनां युद्धकथनं	४७०	१८
भीमभीमयोयुद्धकथनं	४६७	१	हरावत्कृतगजादिमैत्र्यवध.	४७१	३
भीमकृतमुनाभयकथनं	४६७	५	आर्य्यगृह्ण राक्षसं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४७१	६
आदित्यकेतुप्रहृतीनां भीमेन सह युद्धं	४६७	७	आर्य्यगृह्णराक्षसस्य दुर्योधनगमनं	४७१	१०
भीमकृतापराजितप्रशस्तिकौरववध.	४६७	१२	हरावदार्य्यगृह्णयोर्युद्धकथनं	४७१	१३
अन्वकौरवाणां युद्धादपयानं	४६७	२२	आर्य्यगृह्णपुत्रसौरावता सह युद्धस्य वर्णनं	४७१	२७
आद्यवधदर्शनेन सैन्यं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४६७	२३	आर्य्यगृह्णपुत्रकृतेरावद्वधः	४७२	४
सञ्जयस्य धृतराष्ट्रभर्तारूपवाक्यं	४६७	२५	हरावति हते सैन्येयव्यतिक्रमकथनं	४७२	७
भीमं प्रति दुर्योधनविलापवाक्यं	४६७	२८	पुत्रवधमज्ञानतोऽर्जुनस्य शीघ्रादिभिर्बुद्धं	४७२	१०
दुर्योधनभर्तारूपभीष्मवाक्ये सञ्जयोक्तिः	४६८	१	देशपराक्रमदर्शनेन पाण्डवानां समववाक्यं	४७२	१६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रानुतापवाक्यं	४६८	८	हरावत्याग्रदर्शनेन पार्या. भिन्नकुर्वतेति धृत		
दुर्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	४६८	१३	राष्ट्रप्रयः	४७२	२३
धृतराष्ट्रभर्तारूपं सञ्जयवाक्यं	४६८	१६	घटोत्कचस्य शब्दकरणादौ सञ्जयोक्तिः	४७२	२४
भीमं प्रति धृष्टद्युम्नादीनां गमनं	४६८	२२	घटोत्कचशब्देन शृयित्यादीनां कथादि	४७२	२५
अर्जुनादीनां कौरवान् प्रति गमनं	४६८	२६	घटोत्कचं प्रति दुर्योधनस्य युद्धार्थं गमनं	४७३	१
सञ्जयै. सह द्रोणस्य युद्धकथनं	४६८	२८	दुर्योधनादिभिर्घटोत्कचस्य सहयुद्धं	४७३	४
भीमकृतकौरवसैन्यवध.	४६८	३	दुर्योधनं प्रति घटोत्कचस्य सकोधवाक्यं	४७३	१७
भीमस्य हस्तिमूहनाशनं	४६८	६	दुर्योधनघटोत्कचयोर्युद्धं सञ्जयोक्तिः	४७३	२६
मल्लसहदेवघोरश्वमूहनाशनं	४६८	८	दुर्योधनशास्त्रार्थं वज्रराजस्यागमनं	४७४	२
हतेरयादिभिर्बुद्धभीष्मप्रभाकथनं	४६८	१२	घटोत्कचप्रेषितशत्र्या वज्रराजगमन्य नाश.	४७४	५
शकुनिमौवलादीनां पाण्डवान् प्रति गमने सञ्जयोक्तिः	४६८	१८	गजनागदर्शनेन दुर्योधनविषादादि	४७४	८
हरावतोऽर्जुनपुत्रस्य अन्ववृत्तान्तकथनं	४६८	२५	घटोत्कचशब्दश्रवणेन द्रोणं प्रति भीष्मवाक्यं	४७४	१६
अर्जुनं प्रति हरावतोवाक्यं	४७०	१	भीष्मवाक्येन घटोत्कचसमीपे द्रोणादौ		
अर्जुनस्य युद्धकाले हरावत. साहाय्य प्रार्थना	४७०	५	नामागमनं	४७४	१७
हरावतोऽप्यै. कौरवाद्यानां नाश.	४७०	६	द्रोणादिभिर्घटोत्कचस्य तुमुलयुद्धं	४७४	२१
हयसादिनां परस्परयुद्धकथनं	४७०	१०	दुर्योधनं प्रति वैदित्यस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४७५	१०
			घटोत्कचकृतशब्दश्रवणेन भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४७५	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचसाहाय्यार्थं भोमस्य गमनं ...	४०५	२०	भोमकृतभगदत्तसैन्यनाशकथनं ...	४०८	२०
सद्यधृतिप्रसन्नोनां भोमानुगमनं ...	४०५	२२	भोमरथं प्रति भगदत्तस्य नागप्रेषणं ...	४०८	२१
उभयोः शकुलपुङ्ककयनं ...	४०५	२६	भोमादीनां वाखेन नागस्य पलायनं ...	४०८	२२
तत्र स्वपरज्ञानाभावकथनं ..	४०६	३	पाण्डवमहारथानां घिघनादादिकरणं ...	४०९	४
पौधानामन्योन्यधावनादि	४०६	८	भगदत्तनामनेन पाण्डवसेनाभङ्गः ...	४०९	८
भीमं प्रति दुर्योधनागमने सञ्जयोक्तिः	४०६	२४	नागनागायै घटोत्कचस्य शूलग्रहणं ...	४०९	१२
दुर्योधनभोमयोर्थद्ववर्णनं ..	४०६	२५	भगदत्तवाखेन शूलस्य च्छेदनं ...	४०९	१५
भोममोहदर्शनेन घटोत्कचादीनामागमनं	४०६	२८	भगदत्तप्रेषितशत्रुवाविफलोकरणं ...	४०९	१८
कौरवान् प्रति द्रोणवाक्यं ...	४०७	२	घटोत्कचकर्म दृष्ट्वा देवादीनां विस्मयादि	४०९	२१
द्रोणवाक्येन कृपादीनामागमनं ...	४०७	५	भोमादीन् प्रति भगदत्तस्य वाणत्यागः	४०९	२५
द्रोणभोमयोर्थद्ववर्णनं ...	४०७	८	विरथस्य भोमस्य गदाग्रहणं ...	४०९	१
भोमवाणेन द्रोणस्य मोहः ..	४०७	१२	सगदं भीमं दृष्ट्वा कौरवाणां भयादि	४०९	२
द्रोणस्य मोहदर्शनेन दुर्योधनस्यागमनं ..	४०७	१३	भगदत्तेन युद्धार्थमर्जुनस्थायामनं ...	४०९	३
दुर्योधनदर्शनेन भोमस्य गदाग्रहणं	४०७	१४	अर्जुनागमनदर्शनेन दुर्योधनस्यागमनं	४०९	६
सगदं भीमं दृष्ट्वा कौरवाणामागमनं	४०७	१८	युधिष्ठिरेण युद्धार्थं भगदत्तस्य गमनं	४०९	८
अथत्यत्मानं प्रति नीलस्य गमनं ...	४०७	२२	भोमादर्जुनस्यैरावहथत्तान्तश्रवणं ..	४०९	१०
नीलाश्वत्यागोर्ध्वकथनं ...	४०७	२३	ररावहथश्रवणेनार्जुनविपारे सञ्जयोक्तिः	४०९	१२
द्रौणिं प्रति घटोत्कचस्य गमनं ,	४०७	२०	कीकथ्यं प्रत्यर्जुनखानुतापवाक्यं ...	४०९	१३
द्रौणिघटोत्कचयोर्ध्ववर्णनं ...	४०८	२	अर्जुनशक्येन कौरवान् प्रति कृष्णस्य रथः	४०९	२४
भोमनिवारितानां सैन्यानां पलायनं ...	४०८	८	प्रेषणः	४०९	२४
शास्त्रं प्रति दुर्योधनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४०८	१५	अर्जुनं प्रति भोमादीनां गमनं ...	४०९	२८
भीमं प्रति दुर्योधनव क्यं ...	४०८	१८	भोमकृतस्युडोरस्त्रादिवधः ...	४०९	४
दुर्योधनं प्रति भोमवाक्यं ...	४०८	२२	अन्यथा दुर्योधनानुज्ञानां पलायनं ...	४०९	१०
भगदत्तं प्रति भोमस्य वाक्यं ...	४०८	२१	द्रोणवारितस्यापि भोमस्य महायुद्धं ...	४०९	१२
भोमवाक्येन भगदत्तस्य घटोत्कचं प्रति	४०८	२१	भोमादिभिरर्जुनादीनां युद्धं ...	४०९	१७
गमनं ..	४०८	५	युद्धसमये पितृपुत्रज्ञानाभावकथनं ..	४०९	२५
आयाने भगदत्तं प्रति भोमादीनां गमनं	४०८	७	धनुरादीनां प्रमाकथनं ,	४०९	२८
भोमादिभिर्भगदत्तस्य महायुद्धकथनं ..	४०८	८	स्वतैपेय्यादिभिः इष्टयिषा शोभाकथनं ...	४०९	७
भीमं प्रति भगदत्तस्य गमनं ...	४०८	१६	अष्टमदिवसीययुद्धावधारकथनं	४०९	३०

प्रकरण	छंदे	पंक्तौ	प्रकरण	छंदे	पंक्तौ
दुर्योधनादीनां मन्त्रणायां सञ्चयवाक्यं	४८४	४	श्रमिमन्युना युद्धार्थमायुद्धेर्गमन	४८८	८
कर्णे प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	४८४	६	शार्थ्यद्रुक्त्रिभोमद्रयोर्दुहकयनं ...	४८८	१३
दुर्योधने प्रति भीष्मनिन्दारूपं कर्णवाक्यं	४८४	११	द्रौपदेयादिभीरावसख युद्धकयनं	४८८	१०
अनुयायिसखीकरणार्थं दुःशासनं प्रति			श्रमिमन्युरावसयोर्दुहकयनं ...	४८०	३
दुर्योधनवाक्यं ...	४८४	१८	श्रमिमन्युसख्ययोर्दुहकयनं धृतराष्ट्रप्रभ	४८०	८
भीष्मसमूहमात्रं पुनरागमिष्ये इत्यादि दुर्यो			धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवाक्यं ...	४८०	१२
धनवाक्यं ...	४८४	२०	सख्युपाशमिमन्योर्दुहकयनोक्ति	४८०	१६
भीष्मसमीपं गच्छतो दुर्योधनस्य शोभाकयनं	४८४	२२	अलमुपस्य सलापनं ...	४८१	८
भीष्मं प्रति दुर्योधनानुनयवाक्यं ...	४८५	१०	भीष्मादिभिः धौमस्य युद्धकयनं ..	४८१	१०
दुर्योधनवाक्येन भीष्मकोधादौ सञ्चयोक्ति	४८५	१८	शारदताञ्जुनयोर्दुहकयनं ...	४८१	१८
दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं ...	४८५	२९	गौतमसैन्ययोर्दुहकयनं ..	४८१	२०
अर्जुनप्रशंसारूपं भीष्मवाक्यं ...	४८५	२४	सैन्यद्रौपद्योर्दुहकयनं ...	४८१	२३
दुर्योधनमर्षनारूपं भीष्मवाक्यं ...	४८६	४	सैन्यं प्रति द्रोणस्य युद्धार्थं गमनं	४८२	४
दुर्योधनस्य खड्गविगमनं	४८६	१२	सात्यकिद्रोणयोर्दुहकयनं ...	४८२	६
सैन्यायोजनायै दुर्योधनाज्ञा ...	४८६	१५	अर्जुनद्रोणयोः समागमः ...	४८२	७
दुःशासनं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	४८६	१८	सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रप्रभः ...	४८२	१०
दुर्योधनवाक्येन दुःशासनादीनां भीष्म			द्रौप्याञ्जुनयुद्ध सञ्चयोक्ति	४८२	१३
रचायै यत्नः ...	४८७	१	दुर्योधनाज्ञया सुश्रवणप्रभृतीनां द्रोणस्य		
पुनर्दुःशासनं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	४८७	५	हाव्यायै समागमं ...	४८२	१८
युद्धार्थं भीष्मादीनां निर्वाणे सञ्चयोक्ति	४८७	१२	विगतं राजादिभिरर्जुनस्य युद्धं ...	४८२	२२
द्रोणादीनां यूहस्य वामपाशैरुत्थणं	४८७	१५	अर्जुनेन युद्धार्थं दुर्योधनादोनामागमनं	४८३	२
दुर्योधनादीनां यूहमध्यस्थिति	४८७	१७	गदामादाय भीमस्य रचात् पतनं	४८३	८
युधिष्ठादीनां यूहचरणया स्थिति	४८७	२०	भीमहतगजानोरुक्थं ...	४८३	११
युद्धार्थं कौरवपाण्डवयोः समागमः	४८७	२६	भीमभयात् महागजानां पनायनं ..	४८३	१७
युद्धार्थमात्रनिमित्तदर्शनं	४८८	२	मथ्यन्दिनयुद्धे सञ्चयोक्ति	४८३	२०
नवमदिवशीयपुद्गारमे सञ्चयोक्ति	४८८	१४	भीष्महतपाण्डवधैर्यवधः ...	४८३	२१
भौमद्रुह्य युद्धदर्शनेन रात्रौ चण्डी	४८८	१८	भीष्मस्य घटपुष्पादीनां युद्धकयनं	४८३	२३
भौमद्रावणप्रीडितानां भैरवागमापत्तनादः	४८८	४	भीष्मादीनां युद्धार्थं भीष्मसमीपगमनं	४८४	२
शार्थ्यद्रुक्त्रिं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	४८८	६	कौरवपाण्डवयोस्तुमुलयुद्धकयनं	४८४	५

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ती	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ती
युद्धे शेषितनदीप्रावर्त्तने ...	४८४	२२	भीष्मभयेन पाण्डवसेनाभङ्गः ...	४८८	२०
दुर्योधनद्वाराद्रोहिर्निद्रारूपं चत्विपार्षा			सैन्यभङ्गं दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	४८८	२४
वाक्ये ...	४८४	२८	श्रीकृष्णे प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	४८८	२०
भीमादीन् प्रति दुर्योधनस्य सेनाधवाक्यं	४८५	१	श्रीकृष्णस्य भीष्मसमीपे रथप्रेषणं ...	४८८	२
धृतराष्ट्रनिद्रारूपं सञ्जयवाक्यं	४८५	४	भीष्मवाणेनार्जुनरथाच्छादनं ...	४८८	४
सञ्जयस्त्वाऽर्जुनयुद्धकथनं	४८५	८	अर्जुनभीष्मयोर्दुर्वर्त्तनं ...	४८८	७
सुशर्मप्रभृतिभिरर्जुनस्य युद्धं	४८५	१८	अर्जुनस्य मृदुयुद्धतां दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य भीष्मं		
अर्जुनभयेन महारथानां पलायनं	४८५	१९	प्रति धावनं ...	४८८	१७
विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रति दुर्योधनस्य			कुहं श्रीकृष्णे प्रति भीष्मानुनयवाक्यं ...	४८८	२५
गमनं ...	४८५	१६	अर्जुनस्य बाह्व्यां श्रीकृष्णधारणं	४८८	२८
अर्जुनसाहाय्यार्थं पाण्डवानां गमनं	४८५	१८	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	५००	१
ताक्षध्वगादीनां सङ्कुलयुद्धकथनं	४८५	२१	पुनः श्रीकृष्णस्य रथारोहणं ...	५००	७
द्रोणमहाब्रह्मपादपायनं	४८६	१	भीष्मस्य शरदृष्टिकरणं ...	५००	८
भीमबाह्विकस्योर्ध्ववर्णनं	४८६	२	भीष्मभयेन सैन्यानां पलायनं ...	५००	१०
सात्यकिभीष्मयोर्दुर्वर्त्तनं	४८६	४	नवमदिवकीययुद्धनिष्ठौ सञ्जयोक्तिः	५००	१८
भीष्मकेषि सञ्जयोक्तिः	४८६	१७	युधिष्ठिरस्य सैन्यावसारकरणं ...	५००	१८
दुःशान्नं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४८६	१८	भीष्मयुद्धं दृष्ट्वाऽर्जुनं पाण्डवानां चिन्ता	५००	२४
सैन्यस्य दुःशान्तस्य भीष्मसाहाय्यार्थं गमनं	४८६	२३	राजौ दृष्ट्वाभिः पाण्डवानां मन्त्रणा	५००	२७
पाण्डवनवार्त्तायां दुर्योधनस्य सैन्यप्रेषणं	४८६	२७	श्रीकृष्णं प्रति भीष्मरराक्ते युधिष्ठिरवाक्यं	५००	३०
कौरवसैन्ययुधिष्ठिरादीनां युद्धं	४८७	२	युधिष्ठिरं प्रति सात्वतारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	५०१	१२
सैन्यं पराजितं दृष्ट्वा शन्यं प्रति दुर्योधन			श्रीकृष्णप्रसन्नारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	५०१	२८
वाक्यं ...	४८७	११	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः	५०२	८
दुर्योधनवाक्येन युधिष्ठिरं प्रति शन्यस्य			वधोपायजिज्ञासार्थं भीष्मं प्रति युधिष्ठिरा		
गमनं ...	४८७	१३	दीनां गमनं ...	५०२	१३
युधिष्ठिरादिभिः शन्यस्य युद्धवर्णनं	४८७	१७	युधिष्ठिरादीन् प्रति भीष्मस्य स्वागतप्रश्न	५०२	१६
सञ्जयस्य भीष्मयुद्धकथनं	४८७	२३	युधिष्ठिरस्य भीष्मं प्रति वधोपायजिज्ञासा	५०२	१८
भीमादीन् प्रति भीष्मस्य वाणत्यागः	४८७	२४	मधि जोवति जयो न भवेदित्यादि भीष्म		
भीष्मं प्रति नकुलादीनां वाणत्यागः	४८७	१६	वाक्यं ...	५०२	२७
भीष्मस्य महायुद्धकथनं	४८८	४	ब्रूहि तस्मादुपायमित्यादि युधिष्ठिरवाक्यं	५०२	१

प्रकरण	एके	यत्ना	प्रकरण	एके	यत्ना
भीष्मस्नानवधोपायकथनं ५०२	२	भीष्मततपाण्डवसैन्याग्र. ५०७	१०		
भीष्मवधोपायं ज्ञात्वा युधिष्ठिरादीनां		मिश्रिण्डनं प्रत्यर्जुनवाक्ये मञ्जयोक्ति ... ५०७	१८		
शिविरगमने मञ्जयोक्ति ५०३	१७	अर्जुनवाक्येन भीष्मं प्रति मिश्रिण्डेनागमन ५०७	२१		
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्य स्मरणवाक्यं ... ५०३	१८	छट्टुष्वादीनां भीष्मं प्रति गमनं ... ५०७	२५		
भीष्मेण युद्धमनिवृत्तमर्जुनं प्रति वाचदेवो		सोधप्रतियोधयोगीमनिवृत्तपथेन युद्धकथनं ५०७	२५		
पदेय ५०३	२४	छट्टुष्वास्त्रार्जुनप्रसंवाक्षपवाक्यं ... ५०८	८		
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ५०४	१	दुःशासनार्जुनयोर्युद्धवर्णनं ... ५०८	१५		
नवमदिवसावसारीत्तरमन्त्रणासमाप्ति. ५०४	५	चार्य्यष्टद्विषास्यवाक्योयुद्धे मञ्जयोक्ति ... ५०८	६		
मञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्न ५०४	७	भगदत्तसात्यक्योर्युद्धवर्णनं ... ५०८	१२		
पाण्डवानां युद्धार्थं निर्गमने मञ्जयोक्ति ५०४	८	आहूतं प्रति दुर्योधनवाक्यं ... ५०८	२०		
पाण्डवानां द्यूहस्थानप्रकारकथनं ... ५०४	१०	दुर्योधनवाक्येन कौरवाणां युद्धं ... ५०८	२२		
कौरवाणां युद्धार्थमागमनं ५०४	१७	षमिमन्तुकामिजराजसोयुद्धं ... ५०८	२४		
दशमदिवसीययुद्धारम्भ ५०४	२३	अथत्यासा विराटद्रुपदयोर्युद्धं ... ५०८	२८		
मञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्न ५०४	२०	रूपवहदेवोयुद्धवर्णनं ... ५१०	४		
मञ्जयस्य भीष्मयुद्धकथनप्रतिज्ञा ... ५०५	२	विकर्णनकुलयोर्युद्धवर्णनं ... ५१०	८		
भीष्महतमहायुद्धवर्णनं ५०५	५	दुर्मुखघटोत्कचयोर्युद्धवर्णनं ... ५१०	१३		
भीष्मयुद्धं द्रुपदतां कौरवपाण्डवानां हर्षे		भीष्मभूरिशशयोर्युद्धवर्णनं ... ५१०	१०		
विषादो ५०५	१२	द्रौणयुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णनं ... ५१०	२६		
भीष्मं प्रति मिश्रिण्डेनावारणत्याग ... ५०५	१६	द्रौणयुद्धे मञ्जयोक्ति. ... ५११	१५		
मिश्रिण्डनं प्रति भीष्मवाक्यं ५०५	१८	अथत्यामानं प्रति द्रौणवाक्य ... ५११	८		
भीष्मं प्रति मिश्रिण्डेनावारणं ५०५	२०	द्रौणस्य नानाविधानिमित्तकथनं ... ५११	११		
भीष्मं प्रति मिश्रिण्डेना वारणत्यागे मञ्जयोक्ति ५०५	२६	पुत्रं प्रति द्रौणस्यार्जुनयुद्धसंभववाक्यादि ५११	१८		
भीष्मं प्रति मिश्रिण्डेनप्रेषणार्थमर्जुनवाक्यं ५०५	२८	पुत्रं प्रति द्रौणस्य भीष्मप्रतिज्ञाकथनं ... ५११	२२		
कथं मिश्रिण्डो गाङ्गेपनिवृत्तिदि छतराष्ट्र		द्रौणस्यार्जुनजिघत्सकथनं ... ५११	२६		
प्रश्न ५०६	८	अर्जुनसमोपे प्रेषणार्थमथत्यामानं प्रति			
छतराष्ट्रं प्रति मञ्जयवाक्यं ५०६	१२	द्रौणवाक्यं ... ५११	२८		
अर्जुनमघातं कौरवसैन्यापयानं ... ५०६	२१	युधिष्ठिरप्रसंवाक्षं द्रौणवाक्यं ... ५१२	४		
भीष्मं प्रति दुर्योधनस्य वाक्यं ५०६	२३	दुर्योधननिन्दारूपं द्रौणवाक्यं ... ५१२	६		
दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं ५०७	२	अर्जुनेन युद्धार्थं पुत्रं प्रति द्रौणवाक्यं ... ५१२	७		

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ
द्रोणवाक्यं श्रुतवतां भगदत्तादीनां युद्धे			गमनं	५१६	१८
सञ्जयोक्तिः	५१२	१७	अथत्यामप्रभृतिभिः सात्याकिप्रभृतीनां युद्धं	५१६	१९
भीमं प्रति शन्यादीनां वाणश्यामः	५१२	२०	उभयसेनयोर्धनुःप्रहृतोनां शब्दः	५१७	२
भीमस्य शन्यादिभिर्युद्धवर्णनं	५१२	२४	अभिमन्युदुर्योधनयोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः	५१७	८
भीमसाहाय्यार्थमर्जुनस्यगमनं	५१२	३०	सात्याकिद्रोण्यायुद्धवर्णनं	५१७	१५
अर्जुनं प्रति प्रेदपाथं सुगन्धोषं प्रति दुर्योधनवाक्यं	५१४	५	कौरवघृष्टकेलायुद्धवर्णनं	५१७	१८
अर्जुनभीमार्थां युद्धार्यं सुगन्धोषगमनं ५१४	५१४	७	सुगन्धोषिचसेनयोर्युद्धवर्णनं	५१८	३
शन्यादिभिर्अर्जुनयुद्धे सञ्जयोक्तिः	५१४	१०	सौमद्रुष्टहलपोर्युद्धवर्णनं	५१८	६
कौरवैर्भीमाऽर्जुनयोर्युद्धवर्णनं	५१४	२०	भीमसेनरथानोकयोर्युद्धवर्णनं	५१८	१३
अर्जुनरथकर्म दृष्ट्वा दुर्योधनादीनां मोक्षं समीपगमनं	५१४	२७	धुधिष्ठिरप्रत्ययायुद्धवर्णनं	५१८	१६
भीमाऽर्जुनहतकौरवसैन्यनाशः	५१४	२८	विराटवैभवंधायुद्धवर्णनं	५१८	१८
शल्याऽर्जुनयोर्युद्धवर्णनं	५१५	२	द्रोणघृष्टसुखयोर्युद्धवर्णनं	५१८	२१
द्रोणमगधयोर्अर्जुनममीपागमनं	५१५	६	द्रोणेन पार्थस्य धनुस्त्वदनं	५१८	२२
भीममगधयोर्युद्धवर्णनं	५१५	८	द्रोणे प्रति पार्थस्य गदाचिपणं	५१८	२३
द्रोणभीमयोर्युद्धवर्णनं	५१५	११	द्रोणश्चिक्षायाः पार्थगदाया भूमौ निपतन ५१८	२५	
भीमादीनां भीमाऽर्जुनसमीपगमनं	५१५	१४	निहतं गदां दृष्ट्वा द्रोणम्युति पार्थस्य शक्तिं चिपणं	५१८	२६
पाण्डवादीनां भोष्मसमीपगमनं	५१५	१५	द्रोणेन नवभिर्ध्यायैः शक्तिं स्थित्वा पार्थस्य योद्धनं	५१८	२७
कौरवपाण्डवयोर्महायुद्धवर्णनं	५१५	१८	भीष्म योधयितुमर्जुनस्य गमनं	५१८	२८
भीष्मद्रुष्टान्तराधृष्टाद्रुष्टा	५१५	२५	भुष्टार्जुनं प्रति भगदत्तस्य प्रहणं	५१८	३०
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	५१५	२७	आयातं नानं प्रत्यर्जुनस्य वाणश्यामः	५१८	१
भीमाऽर्जुनमगमने युद्धकथनं	५१६	१	शिखण्डिनं प्रति यादोति भीष्मं प्रति जज्ञे नमिति वाऽर्जुनस्योक्तिः	५१८	२
सञ्जयस्य भीष्मात्मनाशमिप्रायकथनं ५१६	५१६	४	अर्जुनं हिला द्रुपदरथं प्रति प्राग्भ्योतिपस्य गमनं	५१८	३
धुधिष्ठिरं प्रत्यात्मनाशय भीष्मवाक्यं	५१६	७	अर्जुनस्य भीष्मं प्रति गमनं शिखण्डिनमो ज्ञत्वा युद्धप्रवर्तनञ्च	५१८	४
पाण्डवसेना प्रति घृष्टसुखवाक्यं	५१६	१२	कौरवद्रोणाभिमन्युनाभिमुखे गमनं	५१८	५
शिखण्डिनं पुरस्तात् पाण्डवानां भीष्मं प्रति गमनं	५१६	१६			
दुर्योधनादग्नेन दृष्ट्वा मनादीनामर्जुनं प्रति					

प्रकरणं	छन्दः	पङ्क्तिः	प्रकरणं	छन्दः	पङ्क्तिः
अर्जुनस्य कौरवसेनानां निग्रहः	... ५१८	६	दुर्योधनवाक्येन योधानां युद्धारम्भः	... ५२०	२४
भीष्मसाद्य शिखण्डिनोवाणवर्षणं	... ५१८	७	योधानां नामोल्लेखपूर्वकमर्जुनाभिमुख		
क्रोधाविष्टस्य भीष्मस्यास्त्रवेपथं	... ५१८	८	गमनकथनं	... ५२०	२६
भीष्मस्य सोमकानां वधः	... ५१८	१०	योधान् प्रत्यर्जुनस्य वाणव्यागः	... ५२०	२८
भीष्महतधोरयुद्धवर्णनं	... ५१८	११	वाणं विष्टजतोऽर्जुनस्य गाण्डीववर्णनं	... ५२०	३०
वैदिकाशिकरूपकुलपुत्राणां तनुव्यागः	५१८	१७	अर्जुनवाक्येन योधानां दयावस्यमृत्युकथनं	५२१	२
अपरार्चिनां शूराणां भीष्मसाद्य पर			दुःशासनं प्रत्यर्जुनस्य शरप्रेरणं	... ५२१	४
लोकगमनं	... ५१८	१८	अर्जुनप्रहितवाक्ये शूर्यो प्रविश्य दुःशासनस्य		
भीष्मपरक्रमं दृष्ट्वा जनानां वितर्कः	... ५१८	१९	सहयसारथ्येनपतनं	... ५२१	६
दशभस्त्रैर्भीष्मवचसि शिखण्डिनस्ताडणे			अर्जुनेन छपादीनां विरथीकरणं	... ५२१	८
सञ्जयोक्तिः	... ५१८	२४	विरथानां छपादीनां युद्धात् पलायनं	५२१	८
स्त्रीलं ज्ञातवतो भीष्मस्य शिखण्डिने प्रति			पुत्र्यमानस्यार्जुनस्य स्वरूपवर्णनं	... ५२१	११
प्रहाराभावकथनं	... ५१८	२६	कुत्तपाण्डवसैन्यमध्ये शोषितनदीप्रवाह		
भीष्मस्य रणे शिखण्डिनं प्रत्यर्जुनवाक्यं	५१८	२७	कथनं	... ५२१	१२
भीष्मं प्रति शिखण्डिनः शरवर्षणं	... ५१८	२८	नेमिनिहतज्ञानां गन्गाद्यादीनां निपतनं	... ५२१	१७
शिखण्डिनोवाणानचिन्तयित्वा भीष्मस्यार्जुनं			शोषितसमुत्थितरणभूमिवर्धनं	... ५२१	१८
प्रति वाणविवेपः	... ५२०	१	अर्जुनमभिभीष्मसागमनं	... ५२१	२४
सैन्यपाण्डवानां भीष्माच्छादनं	... ५२०	२	रणे धान्तं भीष्ममभि शिखण्डिनोगमनं	५२१	२५
पाण्डवसैन्यपरिहृतस्य भीष्मस्य शूद्रमारणं	५२०	४	भीष्मं मोहयित्वाऽर्जुनस्य सैन्यमारणं	... ५२१	२६
दुःशासनस्य पुत्रप्रशंसा	... ५२०	५	युद्धे सैन्यमरणपरात्मविवेकशून्यतोक्तौ		
दुःशासनं निमित्त्यार्जुनस्य भीष्माभिमुख			सञ्जयवचनं	... ५२१	२८
गमनं	... ५२०	१२	रथमारुह्य शल्यादीनां पाण्डवसेनावासनं	५२२	२
विजितस्य दुःशासनस्य पुनर्युद्धं	... ५२०	१४	शल्यादिभिर्भयमानपाण्डवसेनावर्णनं	... ५२२	४
वाक्ये शिखण्डिनोभीष्मपीडनं	... ५२०	१५	भीष्मनिहतमर्षणां पाण्डवानां वर्णनं	... ५२२	५
छन्नाकर्णस्य जलधारावद्भीष्मस्य शिखण्डि			पार्थस्य धार्तराष्ट्रसेनामारणादि	... ५२२	६
वाणधारासहनं	... ५२०	१७	पराक्रान्तं भीष्मालोक्य धार्तराष्ट्राणां गमनं	५२२	१०
युद्धार्थमर्जुनाभिमुखगमनं सर्वसैन्यं प्रति			सपुत्रहृतराष्ट्रतत्क्रोधान् सूत्रना पाण्डवानां		
दुर्योधनोक्तिः	... ५२०	१८	विभवेन युद्धप्रवृत्तिः	... ५२२	१२
तत्र सर्वेषां रक्षाकर्तृत्वेन भीष्मप्रशंसा	... ५२०	२०	भीष्माभिमुखगमनं सेनां प्रति सेनापतिवचनं	५२२	१४

प्रकरणं	छन्दः	श्लोकः	प्रकरणं	छन्दः	श्लोकः
सेनापतिवचनात् सेनानां भीष्ममभिगमनं			शिशुपिप्रवृत्तिवाणानां भीष्मशरीरे प्रवेगः	५२४	४
शरवर्षणञ्च ५२२	१६		शिशुपिनं पुष्कल्यार्जुनस्य भीष्मधनुर्वेदनं	५२४	५
कुट्टस्य भीष्मस्य रामदत्ताखशिवां स्त्रना			भीष्मधनुर्वेदनमसहमानानां द्रोणादीनाम		
गजाद्यादिभारणं ५२२	१७		कर्जुनाभिमुखगमनादि ५२४	६	
भीष्मस्य शतानीकस्य वधः ५२२	१८		अर्जुनं परोक्षनां सात्यकिमुखानामभिगमनं	५२४	१०
वज्रतः सेनां मारयतोभीष्मस्यावस्थानादि	५२२	१९	उभयमेतयोर्धुक्कयनं ५२४	१२	
भीष्मं पराक्रान्ते दृष्ट्वा धनञ्जयं प्रति शिखण्ड			अर्जुनरक्षितेन शिशुपिना भीष्मधनुरादि		
वचनं ५२२	२०		वेदनं ५२४	१४	
शिखण्डाश्वमेधाकर्जुनस्य भीष्मपरिवाणत्यागः	५२२	२१	अर्जुनेन भीष्मधनस्यधनुर्वेदनं ५२४	१६	
भीष्मस्यार्जुनवाणखण्डनं ५२३	२२		पुनः पुनश्च धनुषि भीष्मस्य शक्तिप्रदर्शनं	५२४	१७
भीष्ममायकैः पाशालगजादीनां षोडशं	५२३	२३	अर्जुनं प्रति भीष्मस्य शक्तिवैरथं ५२४	१८	
अर्जुनेन रक्ष्यमाणस्य शिशुपिनेऽस्य			अर्जुनेन क्षिपायाः शक्तेः पतनं ५२४	२१	
दृष्ट्वा भीष्मं प्रति गमनं ५२३	२४		क्षिपां शक्तिं शिलायां भीष्मस्य चिन्ता ५२४	२२	
सात्यकिप्रभृतीनां भीष्ममभिद्रवणादि ... ५२३	२५		सम्यगुं बद्धमन्यमानं भीष्मं प्रति विद्यतस्यपि		
तान् वाणान् विधूय भीष्मस्य सेनावगाहनं	५२३	२६	नस्यनां सत्यतिवचनं ५२४	२६	
खीलं स्त्रना शिशुपिनं प्रति भीष्मस्याग			देवदत्तुभिवादनं भीष्मपरि पुष्पहृदि	५२४	२८
मिस्रानं ५२३	२६		रथात् पतिवति भीष्मे देवानां सधुमः	५२५	१
मम्यादीनां वाचैर्भीष्मस्यावस्थानाकरणं	५२३	२७	भीष्मस्यार्जुनमभिगमनाभावः ५२५	२	
शिशुपिनमग्रेयाज्जुनस्य भीष्मामिमुखयानं	५२३	२८	भीष्मोर्गसि शिशुपिगोवाणप्रहारः ५२५	४	
शिशुपिपुनस्ताराणां पाण्डवानां भीष्मवधने			शिशुपिवाणेन भीष्मस्य चलत्कयनं ५२५	५	
वज्रपाशाः ५२३	२९		अर्जुनस्य भीष्मपरि वाणत्यागः ५२५	६	
पाण्डवानां वाचैर्भीष्मनाडनं ५२३	३०		अर्जुनवाचैर्भीष्मस्य मर्षव्यथनं ५२५	७	
वज्रभिलाषानां वाचैर्भीष्मस्य व्यथाभावः	५२३	३१	भीष्मेणाज्जुनवाणानां निवारणं ५२५	८	
भीष्मस्य युगान्ताग्निममताकयनं ५२३	३२		शिशुपिः कैर्भीष्मस्य व्यथाभावः ५२५	१०	
पाशालगजादीनवभय भीष्मस्य पाण्डवसेना			अर्जुनस्य भीष्मभवादिच्छेदनं ५२५	१२	
मध्यगमनं ५२३	३०		अर्जुनवाचैर्भीष्मस्य व्यथाभावः ५२५	१५	
सेनामध्यगमेन भीष्मस्य सात्यकादीनां वधनं	५२४	३१	अर्जुनस्य भीष्मं प्रति वाणत्यागः ५२५	१८	
भीष्मवाणान् निवार्य सात्यकिप्रभृतीनां			विद्रुस्य भीष्मस्य पुनर्दृष्टावनं प्रति वार्य	५२५	२०
वाणत्यागः ५२४	३२				

प्रकरणं	पृष्ठं	यत्किं	प्रकरणं	पृष्ठं	यत्किं
भीष्मस्यार्जुनं प्रति शक्तिवेषणं	५२५	२८	वादिनेषु वाचेषु भीमस्य नृत्यं	५२७	१८
अर्जुनस्य भीष्मशक्तिच्छेदनं	५२५	२८	पतिते भीष्मे सेनयोद्धाभयोः शस्त्रवर्त्यासादि	५२७	२८
भीष्मस्य चर्मधारणं	५२५	२९	अयोध्यां पिष्टाण्युभयभार्या	५२७	२९
रथादनवच्छेदस्य भीष्मस्य चर्मच्छेदनं	५२६	१	महोपनिषदं जपतोभीष्मस्य कालं प्रतीक्ष्य		
युधिष्ठिरस्य भीष्मं प्रति स्वसेनाप्रेरणं	५२६	२	स्थितिः	५२७	२९
युधिष्ठिरप्रेरितायाः सेनायाः भीष्ममभि			कथमाशङ्कयाद्योधा इत्यादि मन्त्रयं प्रति		
गमनं	५२६	३	धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	५२७	३०
भीष्मजयैविषाणां धार्तराष्ट्राणां गमनं	५२६	५	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	५२८	१
उभयोस्तुल्ययुद्धवर्णनं	५२६	६	तत्र भीष्मस्य मेदिनीमसृष्ट्या शयनकरणं	५२८	२
अर्जुनस्य कुरुसेनाद्रावणं	५२६	१०	भूतानां हाहेतिब्रह्मस्य कथनादि	५२८	३
सौवीरादिभिर्भीष्मस्यपरित्यागः	५२६	१२	अथ मन्त्रविदां श्रेष्ठ इत्यादि भीष्मप्रवृत्तिः	५२८	४
भीष्मस्य रथात्पतनं	५२६	१७	इति भीष्मे दुर्ध्याधनादोनामप्रतिपत्त्यादि	५२८	८
रथात् पतितस्य भीष्मस्य दिव्यभावाप्रतिः	५२६	२३	जयं सम्भवतां पाण्डवानां हिममयशङ्खवादि		
भीष्मस्य दक्षिणायनदर्शनं	५२६	२४	इत्यादि	५२८	१९
भीष्मस्य देवभाषीश्रवणं	५२६	२५	कर्षदुर्ध्याधनयोर्निर्वाणवर्त्यादि	५२८	१५
उत्तरायणं प्रतीक्ष्य भीष्मस्य प्राणधारणं	५२६	२७	पतितं भीष्मं दृष्ट्वा दुःशासनस्य श्रेणिमनोप		
गङ्गायाः भीष्ममनोपे मन्त्रवर्षाणां प्रेषणं	५२६	२८	गमनं	५२८	१६
हंसरूपिणां मन्त्रवर्षाणां भीष्ममन्त्रिणां			क्रियुं वक्ष्यतीति दुःशासनमायान्तं दृष्ट्वा		
गमनं	५२६	२८	कौरवसेनायां परिवारणं	५२८	१८
तेषां शरतन्त्रस्य भीष्मस्य दर्शनं	५२६	३०	श्रेणमनोपे दुःशासनस्य भीष्मवधकथनं	५२८	१८
भीष्मं दृष्ट्वा तेषां परस्परं वाक्यं	५२७	१	भीष्मवधं श्रुत्वा श्रेणस्य रथाधिपतनं	५२८	२०
तेषां दक्षिणदिगभिर्गमनं	५२७	३	शंखां लब्ध्वा श्रेणस्य स्वसेनानिवारणं	५२८	२१
हंशान् प्रति भीष्मवचनं	५२७	४	युद्धं त्यक्त्वा योधानां भीष्ममनोपगमनं	५२८	२३
भीष्मस्य शरशय्याशयनं	५२७	८	भीष्मं प्राप्य तेषामभिवाधावस्थानं	५२८	२३
पतिते भीष्मे पाण्डवानां सिंहादः	५२७	१०	उपगतान् कुरुपाण्डववीरान् प्रति भीष्मस्य		
कुक्ष्यां संघातादि	५२७	११	स्वागतप्रश्नादि	५२८	२६
हृदयुर्ध्याधनादीनां रोदनं	५२७	१२	सम्भ्रमणे शिरसि भीष्मस्योपधामप्रार्थना	५२८	२८
विषादक्षिप्तां युद्धोदाहारादि	५२७	१३	खट्वनुपधानानि ददतोराज्ञः प्रति भीष्मे		
जयं सम्भवतां पाण्डवानां शङ्खवादनं	५२७	१७	वाक्यं	५२८	२८

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ
अर्जुनसमीपे भोगलोपधानप्रार्थना ...	५२८	२०	कुरुपाण्डवानां भोगस्य निवृत्तमन ...	५२०	१४
भोगं प्रत्यर्जुनवाक्ये मञ्जयोक्ति ...	५२८	१४	भोगमुपायमानानां राज्ञां समावर्णन ...	५२०	१६
मया किं क्रियतामिति भोगसमीपे अर्जुनस्य			धीरतया वेदनां निवृत्त्य जलं पिपासोर्भोग		
काकूति ...	५२८	५	खण्डोपस्थान् राज्ञ प्रतिभाषण ...	५२०	१८
मम शिरस्युपधानं दीयतामिह अर्जुन प्रति			राज्ञां जनकुम्भोपापनयन ...	५२०	२०
भोगप्रवचनं ...	५२८	६	उपनीत पाशेष दृष्ट्वा भोगप्रवचन ...	५२०	२१
त्रिभिर्वाणैरर्जुनस्य भोगशिरस्युपधानप्रदान	५२८	८	पायिवाग्निन्दोभोगप्रदातुं द्रष्टुमिच्छा		
तादृशेनोपधानेन भोगस्य समोप ...	५२८	११	मोति भाषणं ...	५२०	२२
सन्निवृत्तमुदीच्य भोगस्यार्जुनप्रवेश ...	५२८	१२	भोगमागत्य किङ्करोमोत्यर्जुनवचनं ...	५२०	२४
अन्याया शपेयमित्यर्जुनं प्रति भोगप्रवचनं	५२८	१२	अपरा. स्तितमर्जुनं दृष्ट्वा भोगस्य जलप्रार्थना	५२०	२५
राज्ञः प्रत्यर्जुनदत्तमुपधानं परदधमित्यादि			तथेत्युक्तवतोऽर्जुनस्य रयमासुख गाण्डोवा		
भोगप्रवचनं ...	५२८	१३	कर्षणं ...	५२०	२८
सुखमुपासित्वेऽपि परिखा खन्यतामित्यादि			भोगप्रदविषणार्थेऽर्जुनस्य पाञ्चन्यस्तेष्व		
राज्ञः प्रति भोगस्य वचनं ...	५२८	१८	इत्योनेदनं ...	५२१	१
प्रक्ष्याद्वरवैद्यानामागत्य गमने सञ्जयोक्ति	५२८	२१	अर्जुनवाणिवैद्याया भूमेर्वारिधारात्पतन	५२१	२
वेद्यान् दृष्ट्वा दुर्योधनं प्रति भोगप्रवचनं	५२८	२२	तच्छीतलजलवधाराणां अर्जुनस्य भोगप्रवचनं	५२१	३
भोगवाक्यं युवा दुर्योधनस्य वैद्यानां			अर्जुनस्य तेन कर्षणा राज्ञां विस्मय	५२१	५
विषर्जनं ...	५२८	२५	शीताहितानां गवाभिष कौरवाणां प्रवेगं	५२१	६
वैद्यविषर्जनेन सर्वेषां विस्मयः ...	५२८	२६	अर्जुनं प्रति द्रष्टव्य भोगस्य वाक्यं	५२१	७
भोगलोपधानं दत्त्वा राज्ञ विधाय कुरु			भोगप्रदातुं प्रवचनं ...	५२१	११
राज्ञादीनां स्तनविषरसमं ...	५२८	२७	दुर्योधनं प्रति भोगस्य वैश्वचनं	५२१	१४
भोगपतनं दृष्ट्वा पाण्डवानुपगत्य युधिष्ठिरं			भोगप्रवचनं दुर्योधनस्य दीनमनस्य	५२१	१६
प्रति श्रीकृष्णप्रवचनं ...	५२०	१	तथाविध दुर्योधनं प्रति भोगप्रवचनं	५२१	१७
तत्र प्रसादादिजय इत्यादि युधिष्ठिरवाक्य	५२०	४	भोगस्य पाण्डवानामनेयतकथनं	५२१	१९
युधिष्ठिरवाक्येन अयमानस्य कृष्णस्य वाक्यं	५२०	७	पाण्डवे सङ्घस्य निवृत्तये दुर्योधनं प्रति भोग		
राज्ञो व्युत्थानं पायिवागां भोगप्रवचनं			प्रवाक्यं ...	५२१	२२
गमने सञ्जयोक्ति ...	५२०	८	राज्ञाहं पाण्डवेभ्योदियतामित्याद्युक्तिः	५२१	२३
कन्यानां भोगपरि चन्दनपूर्णवेषणं	५२०	११	इतदुक्ता भोगस्य दृष्ट्योक्तान्	५२१	२४
स्त्रीदृष्टादीनां भोगसमीपगमनं	५२०	१२	भोगप्रवचनं दुर्योधनाय नरोत्तमेति		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
सञ्जयोक्तिः	५३२	७	भीष्माश्वमेध कर्णस्य दुर्योधनं प्रति गमने		
दृष्टोभूते भीष्मे राधां स्वास्वयमने			धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	५३२	१७
सञ्जयोक्तिः	५३२	८	भीष्मवधपर्यन्तमाभिर्मन्त्रिभ्यश्च समाश्रित्य	५३२	१८
भीष्मं निहतं युत्वा कर्णस्य तत्समीपगमनं	५३२	१०			
कर्णस्य भीष्मदर्शनं	५३२	११	अथ द्रोणपञ्चारम्भः	५३५	१
भीष्मं प्रति कर्णस्य विनयवचनं	५३२	१२	द्रोणाभिषेकस्योपरान्तं	५३५	२
कर्णवचनादुन्मोहितत्वाच्च भीष्मस्य वाक्यं	५३२	१४	भीष्मं हतं युत्वा धृतराष्ट्रादयः किमकुर्वन्तेति		
कर्णं प्रति भीष्मस्य वाक्यं	५३२	१७	वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः	५३५	२
धर्मलोपेन जातत्वात्ते गुणिदेविषी युद्धि			जनमेजयं प्रति वैशम्पायनस्योत्तरं	५३५	६
रित्यादि भीष्मवाक्यं	५३२	२०	तत्र चिन्तयतो धृतराष्ट्रस्य समीपे सञ्जया		
कुलभेदभयात्तामर्षं परुषमुक्तवानिति वचनं	५३२	२२	गमनं	५३५	७
कर्णप्रमथं रूपं भीष्मवाक्यं	५३२	२४	शिविरादिभिः हस्तिनापुरमागतं सञ्जयं प्रति		
पाण्डवास्तु भ्रातरौऽतस्तान् सङ्गच्छेति कर्णं			धृतराष्ट्रस्य जिज्ञासा	५३५	८
प्रति भीष्मवचनं	५३२	२८	भीष्मनिधनं युत्वा धृतराष्ट्रस्य विज्ञापः	५३५	८
भीष्मं प्रति कर्णस्योत्तरवचनं	५३२	२	भीष्मं संगोष्ठ्य कुरुवं किमकारुरिति सञ्जयः		
तत्र सुगन्धा त्यक्तोऽहमित्यादिवचनं	५३२	२	प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५३५	१०
कृष्णेण पाण्डवार्थं वस्त्रादिकं त्यक्तमिति			धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्योत्तरं	५३५	१४
कथनं	५३२	३	तत्र कुरुपाण्डवयोः प्रथमं चिन्ता कथनं	५३५	१५
दुर्योधनार्थं सर्वं त्यक्तमयेत्यादि कर्णवचनं	५३२	४	सुधर्ममनुसरतां राज्ञां भीष्मायेवधाना		
परुषकारेण दैवं न निवर्त्यते इति वचनं	५३२	६	दिकं दत्त्वा पुनर्युद्धाय गमनकथनं	५३५	१६
जनमेजयान् पाण्डवानं विजयिष्ये इति			वाक्यं वादयित्वा कुरुपाण्डवानां युद्धस्थान		
कर्णवाक्यं	५३२	८	गमनं	५३६	१
धनञ्जयेनाहं योग्योऽनाममनुज्ञाय सक्तः			तत्र भीष्महीनानां कौरवाणामुपमानं	५३६	५
देवा न पश्यन्त्याभवन्तेति कर्णवचनं	५३२	१०	पाण्डवैरर्दितानां कौरवाणामवस्थाकथनं	५३६	१०
कर्णं प्रति भीष्मस्य प्रत्युत्तरवाक्यं	५३२	१२	कौरवाणां भीष्मपक्षेन कर्णकारुण्यं	५३६	१२
तत्रावच्छेदमुपगम्यसेदं तदा युद्धं खेति			कौरवाणां कर्णकर्तव्यक्रोधनं	५३६	१४
भीष्मानुज्ञा	५३२	१२	कौरवाणां कर्णं प्रत्येकानुरागकथनं	५३६	१५
धर्म्यपुद्गात् वृत्तियस्यान्तत् स्वेयानास्तीति			तत्राहं कथं कथं इति कौरवाणां भीष्मकथनं		
भीष्मवचनं	५३२	१५	कथनं	५३६	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भोग्वाक्येन कृद्ध्य कर्णस्य सति भोग्ये युद्ध			तपस्तपसा बलं बलेन वाथ्यते मनस्त्रिमिरिति		
त्यागप्रतिज्ञा ५३६	१८		कर्णवचनं ५३७	२०	
भोग्येण हतेषु पाण्डवेषु कर्णस्य वनममन			निवद्रोक्षे न मर्षणीयदति शरार्थं प्रति		
प्रतिज्ञा ५३६	२०		कर्णवाक्यं ५३८	१	
पाण्डवेभ्यो भोग्ये कर्णस्य स्वस्वमेवैव कृतं			तत्र भोग्यं वानुयास्यामि शत्रून् वा धातयि		
बलमारणे प्रतिज्ञा ५३६	२१		य्यामोति वचनं ५३८	२	
कर्णस्य दग्धाद्युद्धनिवृत्तिकथनं ... ५३६	२२		शत्रून् हत्वा धार्तराष्ट्राय राज्ञं दाशामी		
भोग्यस्य पाण्डवेनाहनमानुवादः ... ५३६	२३		त्यादिवचनं ५३८	४	
हते भोग्ये धार्तराष्ट्राणां कर्णस्यारणादि	५३६	१४	शरार्थं प्रति कर्णस्य निवध्यतां मे कवच		
कर्ण कौन्तेयनं सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये			मित्यादिवचनं ५३८	७	
वैशम्पायनोक्तिः ५३६	२८		तत्र तृणादियोजनेऽनुज्ञा ५३८	८	
तत्र धृतराष्ट्रवचनं ५३६	२८		अयं विशिष्यानयनानुमतिः ५३८	१२	
भोग्यं हते विदित्वा कर्णस्य कौरवबभौष			हेममासादियुक्तस्य रयस्यानयनकथनं ... ५३८	१४	
गमने सञ्चयोक्तिः ५३७	४		प्राधाधिकमत्र सद्रथानयने कर्णसादेशः	५३८	१७
तत्र कर्णवचनं ५३७	८		पाण्डवाभिमुखगमने स्मृतं प्रति कर्णसा		
तत्र भोग्यप्रशंसादिर्कर्णवाक्यं ... ५३७	८		नुमतिः ५३८	१८	
कर्णवचनेन कौरवाद्युक्तुगित्यादि सञ्चय			तत्र कर्णस्य पुषिष्ठिराद्यधित्तवलमनयनि		
वाक्यं ५३७	१४		त्याद्यावेधा ५३८	२१	
पुनःप्रवृत्ते युद्धे कौरवान् प्रति कर्णस्य शेष			कर्णस्य रयमारुह्य युद्धार्थगमने सञ्चय		
होषोक्तिः ५३७	१८		वचनं ५३८	२७	
तत्र तिस्रसु भवत्सु कथं भोग्यनिपातित			तत्र तस्य कौरवै पूज्यताकथनं ... ५३८	२८	
इत्यादि ५३७	२८		रथावृद्धस्य कर्णस्योपमानकथनं ... ५३८	३०	
पातिते भोग्ये राजानोऽधनञ्चयं सोढुमस			कर्णस्य भरतन्यस्यभोग्यदग्ने सञ्चय		
मिति वचनं ५३७	२०		वाक्यं ५३८	३	
भोग्यव्रमया कुहनेना रक्षणीति कर्ण			तत्र भोग्यं विशिष्य कथनं ५३८	७	
वचनं ५३७	२१		भोग्यं दृष्ट्वा कर्णस्य रथाद्वराहपादि ... ५३८	११	
वमाहितमात्मानि भारनित्यादि कर्णवाक्यं	५३७	२२	कर्णस्य भोग्यमिमुनोत्कर्षं ५३८	२२	
कर्णस्य पुषिष्ठिरादीनां बलमुक्त्वा तेपामजे			भुत्तिशक्येन कर्णस्य भोग्यप्रादानं ... ५३८	२४	
पलकथनं ५३७	२६		तत्राद्यमर्थं पाण्डवाः कुहस्यं कथित्यनी		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
त्यादिवर्कं ५३८	१०		वचनं ५४०	१२	
तत्र समिद्धाग्निवत्पाण्डवानां कुरुवयं			यानिममन्मातृपुत्रं सङ्गतं विप्रिष्टमिति		
करणं ५३८	२०		कथनं ५४०	१३	
तत्र मिलितयोर्व्याध्वन्योर्गुल्फादिदाहः			कर्षं प्रति भीष्मस्य मत्तमङ्गतोभूत्वा कुरुम्		
प्रकारकयनं ५३८	२१		पालयेति वचनं ५४०	१४	
कृष्णार्जुनयोर्व्याध्वस्त्ररूपलरोपणं ... ५३८	२२		भीष्मवचनं युवा कर्षं योद्धुमनोप		
त्वा विना कुहमेत्यानि वाशं यात्यमोति			गमनं ५४०	१५	
भीष्मं प्रति कर्षस्य वचनं ५३८	२३		कर्षस्य सेनादर्शनं ५४०	१६	
तत्र त्वदस्य कोऽर्जुनं धोषयितुमर्हन्तीति			कर्षमागतं दृष्ट्वा कौरवाणां वयं ... ५४०	१७	
वचनं ५३८	२४		उपस्थितं कर्षं दृष्ट्वा सिंहनादादिभिः		
शिशवकाशाद्वर्जुनस्य वरप्राप्तिमनूय कृष्ण			कौरवाणां पूजा ५४०	१८	
रचितममुं क शतो जेतुमिति वचनं ५३८	२६		कर्षं दृष्ट्वा शृष्टेदुर्व्योधमोऽववीदिति		
कर्षस्यात्मशूरत्वाख्यापनं ५३८	२८		सञ्जयवाक्यं ५४०	२१	
एवं मुञ्जलपन्नं कर्षं प्रति भीष्मस्य कालो			तत्र कर्षं प्रति दुर्योधनस्य त्वया सनाथमिव		
चित्वाक्यं ५४०	१		बलमित्युक्तिः ५४०	२२	
तपोपमानेन कर्षस्य प्रतिष्ठाकथनं ... ५४०	२		दुर्योधनेन प्रोत्साहयत कर्षस्य तं प्रत्युत्तरं ... ५४०	२३	
अचूतवमस्य सुहृदमानन्दयेत्याश्रीकृष्ण			तत्र वयं तव वयं यातुकामा भवानपि		
भीष्मवाक्यं ५४०	३		मान्याय्यं ब्रूयादिति कर्षवचनं ... ५४०	२४	
बाह्वलाख्यापनेन भीष्मस्य कर्षोत्साहनं			कर्षशक्त्यो दुर्योधनस्योत्तरं ५४०	२५	
तत्र नम्रजिदादीना जयकथनं ५४०	६		तत्र भीष्मस्य दग्धाहानि सेनापालनकथनं	५४०	२६
हिमालयस्थितकिरातजयाख्यापनं ... ५४०	७		तत्र दिवमास्थिते भीष्मेऽन्यसेनापतिके		
उत्कलादीना जयाग्रथनं ५४०	८		अन्यदिति कर्षं प्रति दुर्योधनवाक्यं ... ५४०	२७	
दुर्योधनस्यैविषा लघा सहवोनिज्जिता			सेनापतिं विना सेना मुहूर्तमपि न तिष्ठती		
इति कर्षं प्रति भीष्मवाक्यं ५४०	१८		त्यादिकथनं ५४०	२८	
तत्र दुर्योधनवत्त्वमपि कौरवाणां गर्तिभवेति			दुर्योधनस्य कर्षं प्रति मामकेषु सर्वेषु मध्ये		
वचनं ५३८	१०		सेनापतिं पश्येति वचनं ५४१	१	
कर्षं प्रति गच्छ शत्रुमि सद्य युद्धेति भीष्म			तत्र यं भवान् द्रक्ष्यति स स्वाध्याभि सेना		
स्थादेशः ५४०	११		पतित्वे वरणीय इति वाक्यं ५४१	२	
भवानस्माकं पौत्रसम इति कर्षं प्रति भीष्म			इमे सर्वे सेनापतिलमर्हन्तीति दुर्योधनायो		

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
कर्णोत्तरं ५४१	३		खगुणस्यापनार्थं पाण्डवान् योधयिष्यामीति द्रोणवचनं ५४१	७८	
तत्रोपस्थितानां राज्ञां सेनापतियोग्यसूचनं			तत्र पार्थतनून् हनिष्यामि स तु मद्भयं सृष्ट इति वचनं ५४१	३०	
कथनं ५४१	४		द्रोणस्य सर्वशोभकान् नाशयन् सैन्यानि योधयिष्यामीति कथनं ५४२	१	
एकदा सर्वे सेनापतयः कर्तुं न शक्यान्तौ			द्रोणस्य सेनापतये सञ्जयोक्तिः ५४२	२	
गुणाधिकं कर्तव्यमिति वचनं ... ५४१	५		तत्र दुर्योधनादीनां द्रोणाभियेकः ... ५४२	३	
तुभ्यामां तेषामेकस्य धत्करणे शेषाविममो			द्रोणे सेनापतौ कृते बादिबादिवादने ... ५४२	४	
भविष्यन्तीति कर्णवचनं ५४१	६		सूतमागधवन्दिप्रभृतोनां अथगन्दादि ... ५४२	५	
सर्व्येधागामाचार्योऽयं द्रोण सेनापतिः			सेनापत्यभ्याय द्रोणस्य व्यूहोक्त्य युद्धे		
कर्तुं युक्त इति दुर्योधनं प्रति कर्णाय देशं ५४१	७		अस्या गमने सञ्चयवाक्यं ५४२	७	
कर्णस्य द्रोणप्रशंसाकथनं ५४१	८		तत्र सैन्यवादीनां द्रोणस्य दक्षिणपार्श्वं स्थितिः ५४२	८	
अथमेव सेनापति कर्तव्यदेशोद्वेगकथनं	५४१	११	सैन्यवादीनां प्रपन्नतया गान्धारैः साहू शकुन्तममनं ५४२	९	
कर्णवचनात् दुर्योधनोद्द्रोणमप्रवीदिति सञ्चयवाक्यं ५४१	१२		छपादीनां द्रोणवामपार्श्वसमनं ... ५४२	१०	
तत्र दुर्योधनवचनं ५४१	१३		छपादीनां प्रपन्नतया कान्धोजादीनां गमनं	५४२	११
दुर्योधनस्य द्रोणास्त्राक्षरकगुणकथनं	५४१	१५	मद्रादीनां द्रोणप्रवृत्तोगमनं ५४२	१२	
तत्र भवान्न पातु भवन्नापका वयं जेतु निष्क्रामदिति वचनं ५४१	१६		सर्वधन्विनामपे कर्णस्य गमनं ५४२	१३	
तत्रोपमानानि ५४१	१७		गञ्जतः कर्णस्य दोतिकथनं ५४२	१५	
द्रोण प्रति दुर्योधनस्यैकादशाक्षौहि पक्षे वक्रगाः सन्ति इति वचनं ... ५४१	२०		कर्ण दृष्ट्वा योधानां भोग्रस्यवनादि विस्मरणं ५४२	१६	
तत्र वयमपि त्वामनुयास्यामस्तथायुक्तिं	५४१	२१	योधानां कर्ण दृष्ट्वा पाण्डवान् न स्यात् नोत्थादि कर्णस्यानेनवाक्यं ... ५४२	१७	
अपसरं द्रोणं दृष्ट्वाऽर्जुनस्य प्रहाराभाव कथनं ५४१	२२		रक्षाकं प्रकटयुद्धे द्रोणेन विहितं धर्मं राजेनतुकोत्सूह इति सञ्जयोक्तिः	५४२	२१
भवति सेनापतौ युधिष्ठिरे ज्ञेयामिति दुर्यो धनवाक्यं ५४१	२३		तत्र पाण्डवानां व्यूहापे कृत्वाऽर्जुनयोः स्थितिः ५४२	२२	
रथमुक्ते भैरिका द्रोणं जययूचुरिति सञ्जय वचनं ५४१	२४				
तत्र दुर्योधने प्रति द्रोणवचनं ... ५४१	२६				

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
अर्जुनस्य रथस्यप्रवर्णनं	५४२	२४	युधमानस्य द्रोणं प्रति पाञ्चालानामागमनं	५४४	१५
अर्जुनस्य रथस्यप्रवर्णनं	५४२	२६	द्रोणेनचिरैषैव सङ्घञ्जरपत्यस्यानां तेषां	५४४	१६
यथाऽर्जुनस्य परस्परदर्शनं	५४२	२८	५ वधादि	५४४	१७
आगतं द्रोणं योधानामार्त्तनादः	५४२	३०	युधमानस्य द्रोणस्य युधिष्ठिरसेनाभि	५४४	१८
कुतपाण्डवयोर्द्वन्द्वारक्षे योधानां सचकार	५४२	३१	गमनं	५४४	१९
योत्स्यतवर्णनं	५४२	३२	द्रोणेन सह भीमादीनां युद्धारम्भादि	५४४	२०
तत्र युद्धारम्भः	५४३	३३	द्रोणस्य स्वर्गमनकथनादि	५४४	२१
तत्र योधानां परस्परप्रहारः	५४३	३४	इते द्रोणं अथ, सङ्घञ्जरपाण्डवानां धिक्पदादः	५४५	२२
द्रोणस्य पाण्डवसैन्यं प्रहत्यागमनं	५४३	३५	किंशुत्राणां द्रोणं पाण्डवसङ्घस्या जगुः	५४५	२३
आगतं द्रोणं दृष्ट्वा, पाण्डवानां शरवर्षणं	५४३	३६	रिति सङ्घञ्ज इति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५४५	२४
द्रोणेन संक्षोभ्यमाना महाशक्त्या विभो	५४३	३७	तत्र रथमङ्गीकृत्यवाक्येभ्योऽदिवितर्कः	५४५	२५
यन्ता	५४३	३८	युद्धपण्डिततया द्रोणस्य विप्रवर्षः	५४५	२६
अस्त्राणि विकिरता, द्रोणेन पाण्डवसङ्घः	५४३	३९	पोरुपादैर्बलवदित्यस्य कथनादि	५४५	२७
यानां पीडनं	५४३	४०	धृतराष्ट्रस्यात्मनिर्वेदादि	५४५	२८
द्रोणेन दध्मामाना पाण्डवसङ्घस्यानां कथं	५४३	४१	द्रोणपतनस्यासंभाव्यताप्रतिपादनादि	५४५	२९
धृष्टद्युम्नस्य द्रोणस्यनामारणं	५४३	४२	धृतराष्ट्रस्य द्रोणप्रशंसादि	५४५	३०
द्रोणस्य पराजयवाक्येनार्थं तत्र सहसंघामः	५४३	४३	यवं सङ्घञ्ज इत्युक्ते धृतराष्ट्रस्य भूमिपतये	५४५	३१
अभिपन्नं द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवाव्यथिता	५४३	४४	वैशम्पायनवचनं	५४५	३२
इति सङ्घयवाक्यं	५४३	४५	परिचारकादिभिर्विचिंतनस्य धृतराष्ट्रस्य	५४५	३३
तत्र, धृष्टद्युम्नस्य प्रति कुम्भयोर्निर्निवार्यः	५४३	४६	जलसेवनादि	५४५	३४
तामिति युधिष्ठिरवाक्यं	५४३	४७	क्रमप्राप्तं धृतराष्ट्रस्य सङ्घयं प्रति पुनः	५४५	३५
द्रोणमस्त्रिदशार्जुनादीनां युद्धं	५४३	४८	प्रश्नः	५४५	३६
पाण्डवैरत्युपमार्णां सेनां दृष्ट्वा क्रुद्धस्य द्रोणस्य	५४३	४९	धृतराष्ट्रस्य द्रोणप्रशंसापूर्वकं विलापः	५४५	३७
युद्धकरणं	५४३	५०	वचनं	५४५	३८
क्रुद्ध द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवसेनानामामगमनं	५४३	५१	तत्र भीमशैल्यकथनादि	५४५	३९
प्रह्वन्तोऽपि पाण्डवसेनानां शब्देन द्रवा	५४३	५२	अर्जुनपराक्रमकथनादि	५४५	४०
भूमौ पतनं	५४३	५३	नकुलस्य प्रशंसादि	५४५	४१
नामविविधधनोद्रोणस्य रौद्रात्मतादि	५४३	५४	सहदेवस्य शैल्योदिकथनं	५४५	४२
करणं	५४३	५५	भीवीरराज्येनाप्रमयनत्पयुधानप्रशंसा	५४५	४३

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सात्त्विकं प्रपश्यन् धृतराष्ट्रस्य विलपनं ...	५४७	१६	अश्वत्थाय धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रस्थानतन्निष्पन्ना		
सत्तमैश्वर्यं स्वत्वा धृतराष्ट्रस्य शोचनं ...	५४७	२७	दिव्यकथनं	५४८	१८
धृतराष्ट्रस्य धृष्टकेतुप्रसंभारूपपरिदेयं ...	५४७	२	धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रस्थानतन्निष्पन्नवर्णमश्वत्थवधवा		
धृतराष्ट्रस्य केतुमन्प्रसंभारूपमोचनं ...	५४८	३	पञ्चदाहविषमोचनोपवारीकृतहरणा		
शिविण्डिपरारामसूचनेन धृतराष्ट्रस्य शोकः	५४८	४	दिकथनं	५४८	२५
श्रमिमन्युप्रसंभारूपमोचनं ...	५४८	६	धृतराष्ट्रस्य युद्धे गदादीनां पाण्डववलाप्रयण		
द्रौपदेयान् स्वत्वा धृतराष्ट्रस्य शोकः ...	५४८	१०	कथनादि	५५०	३
धृतराष्ट्रस्य धृष्टद्युम्नात्मजान् सन्नप्तवादीन्			वत्सलमस्य श्रोत्रस्थानतन्निष्पन्नकथनं ...	५५०	७
स्वत्वा शोकः	५४८	११	धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रस्थस्य पाण्डववहायामाज्यं		
वेदिज्ञानभारणेन धृतराष्ट्रस्य शोकः ...	५४८	१४	वहैकतमतादिकथनं	५५०	८
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवमाद्यस्य सुतान् कैकेयान्			अश्वत्थस्य धृतराष्ट्रं प्रति विलसिष्ये श्रावयध		
वह्नन्मर्त्याश्च क्षारं क्षारं शोकः ...	५४८	१५	कथनारम्भः	५५०	२०
धृतराष्ट्रस्य शैब्यानुभारणे तत्पितृतामहसौमी			तत्र शैब्यातयं प्राण्य श्रावयस्य दुर्योधनं प्रति		
नरस्य कीर्तिवर्धनं	५४८	२२	यथेच्छं प्रहृषोत्येति वचनं ...	५५१	१
षटीत्सवचरणरूपमोचनं	५४८	२०	श्राव्यं प्रति युधिष्ठिरं धृत्वा जीवन्ममसमीप		
धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रस्थसाधोव्येन पाण्डवानां			मानयेति दुर्योधनस्य वरप्रार्थना ...	५५१	४
ममेदमप्रतिपादनं	५४८	२	दुर्योधनं प्रति श्रावयस्य कथं जीवयुधिष्ठिरस्य		
अश्वत्थं प्रति धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रस्थवाक्याथ			वधमभिष्ठीषीयादि प्रत्युत्तरं ...	५५१	६
रिताहुनवधौदिकथनं	५४८	७	श्रावयस्य दुर्योधनस्य जीवयुधिष्ठिरविरुद्धे पुन		
तत्र वधराष्टवधः	५४८	८	धृत्वा जीवताडितित्ववद्विषयभाववक्तव्यं	५५१	१५
वधसुरवधकथनं	५४८	१०	दुर्योधनाय श्रावयस्य युधिष्ठिरधारणकार		
धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रस्थानतन्निष्पन्नप्रसंभारूपमुरमारणानु			प्रदत्तं	५५१	१८
वादः	५४८	११	श्रावयस्य दुर्योधनं प्रति वधप्रयत्नेन निवृत्ति		
अश्वत्थं प्रति धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रस्थानतन्निष्पन्नसुर			तदा युधिष्ठिरमानयामीत्यादिवचनं	५५१	१८
वधकथनं	५४८	१२	श्रावयस्य ज्यैष्ठ्यमश्वत्थवचनं	५५१	२०
धृतराष्ट्रस्य सुनामासुरवधकथनक्रीडास्थप्रवेशा	५४८	१३	युधिष्ठिरधारणे श्रावयस्य पाथकथनं ...	५५१	२५
श्रोत्रस्थस्य दुर्योधनो वधप्रदानमुवाच ...	५४८	१५	मन्त्रिणैः श्राव्यं युधिष्ठिरं धृत्वा मन्त्र		
धृतराष्ट्रस्य गान्धारीराज्यस्य स्वजनैः			ममोदुर्योधन इति वधप्रवचनं ...	५५१	२८
श्रोत्रस्थानतन्निष्पन्नवधकथनं	५४८	१६	तत्र प्रतिश्राव्यं मन्त्रेण वधजीवयस्य	५५१	२०

प्रकरणं ७ एके पक्षौ
 दुर्ध्याधनेन युधिष्ठिरधारणरूपद्रोणप्रतिज्ञा ॥ १ ॥
 याः धैर्येषु सुपापणं ॥ २ ॥
 सञ्जयस्य युधिष्ठिरधारणे द्रोणेन प्रतिज्ञाते ॥ ३ ॥
 श्रुत्वा सेनानां विदनादादिकथनं ॥ ४ ॥
 आश्रमयोयुधिष्ठिरेण तद्वारणरूपद्रोणप्रति ॥ ५ ॥
 ज्ञांयोः श्रवणं ॥ ६ ॥
 युधिष्ठिरस्याश्रमनमोपे द्रोणप्रतिज्ञाकथ ॥ ७ ॥
 नादि ॥ ८ ॥
 युधिष्ठिरं प्रत्यक्षानुलोत्तरं ॥ ९ ॥
 मयि कीर्तते द्रोणिना त्वां निरुद्धोपादिता ॥ १० ॥
 शङ्कनप्रतिज्ञा ॥ ११ ॥
 अश्रुनप्रतिज्ञानन्तरं सञ्जयस्य पाण्डवानां ॥ १२ ॥
 शङ्कादिवादकथनं ॥ १३ ॥
 पाण्डवपुरितवाधं श्रुत्वा कौरवाणां वादित्र ॥ १४ ॥
 घातनं ॥ १५ ॥
 ततो व्यसोक्तोभयसेनानां युद्धार्थमुपममनं ॥ १६ ॥
 कुहपाण्डवधैर्ययोयुद्धरिभः ॥ १७ ॥
 तत्र परस्परमुभयोरशक्यत्वकथनं ॥ १८ ॥
 सेनां निर्मम्य द्रोणस्य युद्धार्थमागमनं ॥ १९ ॥
 द्रोणमुक्तगराणां पाण्डववाक्यं ॥ २० ॥
 युधामांज्जैद्रोणस्य रूपवर्णनं ॥ २१ ॥
 सञ्जयस्य द्रोणसंततमुल्लयुद्धकथनं ॥ २२ ॥
 तत्र द्रोणमुक्तवाण्यस्य दिविमोक्षकथनं ॥ २३ ॥
 द्रोणमुक्तवाण्यस्य विदुलेन वर्णनं ॥ २४ ॥
 द्रोणमुक्तयुद्धस्य नदीक्षिणे वर्णनं ॥ २५ ॥
 युधिष्ठिरपुरोगमोणां द्रोणमभिगमनं ॥ २६ ॥
 आश्रमस्तान् प्रति कुर्वन्सेनां गमनं ॥ २७ ॥
 श्रुत्वा निरुद्धवयोयुद्धवर्णनं ॥ २८ ॥
 द्रोणस्य पाण्डवाभिने युद्धवर्णनं ॥ २९ ॥

प्रकरणं ८ एके पक्षौ
 विविश्रतिना भीमस्य युद्धवर्णनं ॥ १ ॥
 विविश्रतिना भीमस्याद्यादिमारणं ॥ २ ॥
 कुट्टस्य भीमस्य गदाया विविश्रत्यादि ॥ ३ ॥
 मधः ॥ ४ ॥
 शङ्खानकुलयोयुद्धवर्णनं ॥ ५ ॥
 धृष्टकेतुस्ययोयुद्धवर्णनं ॥ ६ ॥
 बात्यक्यादिभिः क्षत्रवर्षादीनां दम्बयुद्ध ॥ ७ ॥
 कथनं ॥ ८ ॥
 हेडिमासमुपयोदम्बयुद्धवर्णनं ॥ ९ ॥
 चेकितानानुविन्द्योयुद्धवर्णनं ॥ १० ॥
 योमद्रपौरवयोयुद्धवर्णनं ॥ ११ ॥
 पौरवपराभवदृष्ट्वा जयद्रथस्यागमनं ॥ १२ ॥
 अभिमन्युजयद्रथयोयुद्धवर्णनं ॥ १३ ॥
 श्रौते भये अभिमन्योरयाराधणं ॥ १४ ॥
 जयद्रथं दृष्ट्वाभिमन्योः शब्दकरणं ॥ १५ ॥
 अभिमन्युं प्रति शल्यस्य शक्तिवत् ॥ १६ ॥
 तया शत्रुवाभिमन्युं प्रतशलावारयिषातनं ॥ १७ ॥
 विराटोदितताभिमन्युप्रबंधा ॥ १८ ॥
 अभिमन्युं प्रति बह्वनां वीराणां वाणत्याग ॥ १९ ॥
 दम्बयुद्धयवर्णनं धृतराष्ट्रप्रश्नः ॥ २० ॥
 शल्यस्य गदायस्य सञ्जयोक्तिः ॥ २१ ॥
 शल्यं प्रति भीमस्य गमनं ॥ २२ ॥
 भीमशल्यसंवागमे द्रव्यनिनादादि ॥ २३ ॥
 भीमशल्ययोगेदोशोभाकथनं ॥ २४ ॥
 भीमशल्ययोगेगदायुद्धकथनं ॥ २५ ॥
 भीमशल्ययोगेगदायुद्धकथनं ॥ २६ ॥
 मूर्च्छितं शल्यं यद्वीरां क्षत्रवर्षाणं पलायनं ॥ २७ ॥
 भीमस्य पुनस्त्यानं ॥ २८ ॥
 अपयातशल्यं दृष्ट्वा कौरवाणां कथनं ॥ २९ ॥

प्रश्नसंख्या	प्रश्न	उत्तर	प्रश्नसंख्या	प्रश्न	उत्तर
१	पाण्डवादितां कौरवसेनानां पलायनं	५५७	१	अर्जुनवार्थं विगर्तादिहतप्रपकरणं	५६०
२	वृषसेनयुद्धे सञ्जयोक्ति	५५७	२	विगर्तादिहताञ्जनाज्ञानं	५६०
३	वृषसेनावलेन रथिप्रवृत्तीनां पतनं	५५७	३	संग्रसकाङ्क्षताञ्जुनस्य युधिष्ठिरमतिवाक्यं	५६०
४	शतानीकवृषसेनयोर्बुद्धं	५५७	४	अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५६०
५	शतानीकवाध्यायार्थं द्रौपदेयानां गमनं	५५७	५	युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	५६०
६	कौरवपाण्डवयोस्तुल्यद्वयवर्णनं	५५७	६	युधिष्ठिरानुज्ञादौ सञ्जयोक्ति	५६०
७	युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्य गमनं	५५७	७	विगर्तादीन् प्रत्यर्जुनस्य गमनं	५६०
८	कुमारेण युधिष्ठिरं प्रति धावमानस्य द्रोणस्य		८	अर्जुनगमनं दुर्वोधमन्यमाना वर्य	५६०
९	निवारणं	५५८	९	संग्रसकानां व्यूहचरणादौ सञ्जयोक्ति	५६०
१०	शिखण्डिप्रवृत्तीन् प्रति द्रोणस्य वाणव्याग	५५८	१०	तेनां वर्यं दृष्ट्वा शीघ्रं प्रत्यर्जुनवाक्यं	५६१
११	युधिष्ठिरं परीक्षुना विराटादौनां द्रोणं		११	अर्जुनकृतदेषदत्तप्रश्नं	५६१
१२	प्रति वाणव्याग	५५८	१२	दृष्ट्वा शिखण्डेन विगर्तवैयानां वासादि	५६१
१३	द्रोणवाक्येन विह्वलेनादौनां शिखण्डेन	५५८	१३	अर्जुनं प्रति युगपदाणव्याग	५७१
१४	युधिष्ठिररथवर्मादे द्रोणस्य स्थिति	५५८	१४	अर्जुनकृतदेषदत्तप्रश्नं	५६१
१५	द्रोणपराक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवसेनानामाभेनाद-		१५	संग्रसकाञ्जुनयोर्महबुद्धवर्णनं	५६१
१६	करणं	५५८	१६	अर्जुनवाक्येन सुगमनीनाम्	५६१
१७	बलजल्पयुक्तेषु द्रोणं प्रत्यर्जुनस्य गमनं	५५८	१७	अर्जुनमयेन विगर्तवैयानां पलायनं	५६१
१८	अर्जुनवाक्येन दिगाघात्प्रादम	५५८	१८	मेनां प्रति विगर्ताराज्यवाक्यं	५६१
१९	तद्विषयोयुद्धावधारकरणं	५५८	१९	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	५६२
२०	द्रोणमिवैकपर्व्वमासि	५५८	२०	विगर्तान् पुनर्निहतान् दृष्ट्वा शीघ्रं प्रत्य	
२१	संग्रसकानां पलायनं	५५८	२१	अर्जुनवाक्यं	५६२
२२	समपसेनानां विविरगमनं सञ्जयोक्ति	५५८	२२	अर्जुनरथप्रभाकयनं	५६२
२३	निहत्यर्जुनं युधिष्ठिरौ अतुमप्रकथं इत्यादि		२३	पुन संग्रसकाञ्जुनयोर्महबुद्धवर्णनं	५६२
२४	द्रोणवाक्यं	५५८	२४	अर्जुनं प्रति मोहितलोभे ओगणस्य वाक्यं	५६२
२५	द्रोणवाक्यं युगपतामन्येना कथनं सञ्जयोक्ति	५५८	२५	अर्जुनस्य वायव्याक्षेण संग्रसकानां नाश	५६२
२६	दुर्वोधम प्रति विगर्तादीनां वाक्यं	५५८	२६	इति वैय्यादिनिर्णयद्वयमिदं भाकयनं	५६३
२७	विगर्तादीनां प्रपयार्थमागमनं	५५८	२७	एतस्मिन्नन्तरं युधिष्ठिरनिपदाय द्रोणस्य	
२८	विगर्तादीनां प्रपयार्थं पूर्वाक्रियाकरणं	५५८	२८	यय	५६३
				पाण्डवनिपदाय द्रोणस्य सञ्जयोक्ति	५६३

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
द्रोणस्य सुपथं व्यूहरचनाप्रकारकथनं	५६२	१५	द्रोणस्य शिखण्डिप्रभृतोनां जयकरणं	५६०	८
द्रोणरचितव्यूहस्य प्रभाकथनं	५६३	१५	द्रोणभयानुधिष्ठिरस्य पलायनं	५६०	१२
कौरवव्यूहं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरं			द्रोणवाणेन पाञ्चालस्य सध.	५६०	१२
वाक्य	५६४	१	सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रमत्र	५६०	२१
युधिष्ठिरं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं	५६४	२	द्रोणहतपाशालादिजयं सञ्चयोक्ति	५६०	२०
द्रोण प्रति धृष्टद्युम्नस्य गमने सञ्चयोक्ति	५६४	५	क्षयं प्रति वृष्टस्य दुर्योधनस्य वाक्यं	५६८	२
धृष्टद्युम्नस्य योर्ध्ववर्णनं	५६४	०८	भीमादिप्रभञ्जकरणं कर्णवाक्यं	५६८	१०
निर्भय्यादयुद्धमहत्सिधर्षणं	५६४	१२	द्रोणरथं प्रति दुर्योधनस्य गमने सञ्चयोक्ति	५६८	२१
पतितगजादिभिर्बुद्धभूमिगोमाकथनं	५६५	१	पाण्डवानां रथचिह्नज्ञानाय धृतराष्ट्रमत्र	५६८	२४
शकुलदृष्टकथनं	५६५	०	भीमादीनां रथचिह्नं सञ्चयोक्ति	५६८	२५
युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्य वाणत्यागं सञ्च			सहदेवादीनां वाचकस्य चिह्नकथनं	५६८	२
योक्ति	५६५	१६	पाण्डवसेन्यानां युद्धगमनस्य नियमकथनं	५६८	५
युधिष्ठिरस्यार्थं द्रोणेन सत्यजितोयुद्धं	५६५	१८	शिखण्डिद्वयानां चिह्नकथनं	५६८	१३
द्रोणसत्यजितोर्ध्ववर्णनं	५६५	१८	शिखण्डिन्यानां सञ्ज्ञाकथनं	५६८	१४
द्रोणेन युद्धार्थं दृक्कथनं	५६५	२८	धृष्टकेतुप्रभृतोनां वाचकस्य चिह्नकथनं	५६८	१५
द्रोणवाणेन दृक्कथनं नाम	५६५	२०	शतानीकप्रभृतोनां वाचकस्य चिह्नकथनं	५६८	२४
पुनः सत्यजिद्रोणयोर्ध्वं	५६६	१	अभिमतप्रभृतोनां वाचकस्य चिह्नकथनं	५७०	१६
द्रोणवाणेन सत्यजिद्वधः	५६६	५	चेद्वितानप्रभृतोनां वाचकस्य लक्ष्यकथनं	५७०	८
सत्यजिद्वधं दृष्ट्वा द्रोणभीतस्य युधिष्ठिरस्य			पाञ्चालादीनां वाचकस्य चिह्नकथनं	५७०	१२
पलायनं	५६६	१६	पाण्डवस्य हतान्तकथनं	५७०	२०
युधिष्ठिरस्यार्थं द्रोणं प्रति पाञ्चालादीनां			पाण्डवानुपायिनां रथसङ्ज्ञाकथनं	५७१	५
गमनं	५६६	०	द्रोणस्य ध्वजचिह्नकथनं	५७१	१२
द्रोणेन युद्धार्थं शतानीकस्य गमनं	५६६	१८	भीमादीनां ध्वजचिह्नकथनं	५७१	१४
द्रोणवाणेन शतानीकस्य नाम	५६६	२२	सहदेवप्रभृतोनां ध्वजचिह्नकथनं	५७१	१८
द्रोणस्य सत्यजिद्वधकथनं	५६६	२२	युधिष्ठिरादीनां धनुर्ध्वजकथनं	५७१	२२
द्रोणहतपाण्डवसेन्यानाम्	५६६	२१	पाण्डवसेनापरक्रमकथने धृतराष्ट्रवाक्यं	५७२	१
द्रोणयुद्धमष्टाशो गतनदीवर्णनं	५६६	२२	धृतराष्ट्रानुतापवाक्यं	५७२	५
युधिष्ठिरप्रभृतोनां द्रोणं प्रति गमनं	५६६	२०	दुर्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	५७२	१३
द्विगुणप्रभृतोनां द्रोणं प्रति वाणत्यागं	५६७	२	युद्धहतान्तग्रपथार्थं धृतराष्ट्रमत्र	५७२	१०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवानां पुनर्युद्धागमने सञ्जयोक्तिः	५०२	२२	वात्यकिरणं प्रति भगदत्तस्य हस्तिप्रेषणं	५०६	१६
पाण्डवैराद्वेष्टे द्वेष्टा दुर्व्योधनस्य सैन्यं	५०२	२३	हस्तिना रये हस्ति युयुधानस्य पलायनं	५०६	१७
प्रेषणं	५०२	२४	भगदत्तहस्तिना यार्यिवानीं विषयः	५०६	१८
भीमं प्रति दुर्व्योधनस्य गमनं	५०२	२६	पाण्डवसैन्येषु मध्ये पुनर्भगदत्तं प्रति	५०६	१९
दुर्व्योधनभीमयोर्धुवर्णनं	५०२	२७	भीमस्यागमनं	५०६	२०
कृतवर्धनसैन्ययोर्धुवर्णनं	५०२	२८	भगदत्तवाणेन हस्तिप्रेषणेनाग्रः	५०६	२१
युधामन्युसमष्टिभिर्धुधिरादीनां युद्धं	५०२	२९	भगदत्तं प्रति भीमद्रादीनामागमनं	५०६	२२
लक्ष्मणभीमद्रयोर्धुवर्णनं	५०३	२२	भीमद्रादीन् प्रति दुर्व्योधनस्य वारणत्यागः	५०६	२३
विकर्णशिविष्ठिनोर्धुवर्णनं	५०३	२५	भगदत्तं प्रति भीमद्रादीनां युगपदाणत्यागः	५०६	२४
अङ्गदादिभिश्चमौजवादीनां युद्धवर्णनं	५०३	२७	भगदत्तहस्तिना भीमद्रादीनां विषयः	५०६	२५
कैकयैः सह कर्णस्य युद्धवर्णनं	५०३	२९	भगदत्तहस्तिना पाण्डवानां बाधादि	५०६	२६
दुर्जयादिभिर्नौवादीनां द्वायुद्धं	५०३	३०	सञ्जयस्यार्जुनयुद्धप्रशङ्गात्तरकथनं	५०७	५
भीमदत्तमणिमतोर्धुवर्णनं	५०३	३१	अर्जुनस्यैव युवा ओष्ठस्य प्रत्यर्जुनवाक्यं	५०७	६
घटोत्कचात्मसुयोर्धुवर्णनं	५०३	३२	अर्जुनवाक्येन भगदत्तयुद्धस्याने ओष्ठस्य	५०७	७
सञ्जयस्य युद्धप्रशङ्गात्तरकथनं	५०३	३३	प्रत्यागमनं	५०७	८
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५०३	३४	भगदत्तं प्रत्यागच्छतेऽर्जुनस्य संमते	५०७	९
भीमं प्रति दुर्व्योधनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	५०३	३५	राष्ट्राने	५०७	१०
नागानोकेन भीमस्य युद्धवर्णनं	५०३	३६	उभयकार्यस्याशुलस्यार्जुनस्य विन्ता	५०७	११
भीमवाणेन नागानोकेपीडनं	५०३	३७	प्रत्याहृत्य संश्रक्तं प्रत्यर्जुनगमनं	५०७	१२
दुर्व्योधनभीमयोर्धुवर्णनं	५०४	३८	संश्रक्तैर्जुनस्य तुमुनयुद्धकथनं	५०७	१३
दुर्व्योधनबाह्याय भीमद्राद्यागमनं	५०४	३९	अर्जुनवाणहतानां राक्षसपतनं	५०७	१४
भीमवाणेन वगत्रयाङ्गस्य नाशः	५०४	४०	अर्जुनवाणच्छिदानां शिरसो भीमाकथनं	५०७	१५
अङ्गद्वेष्टे कोरवसैन्यानां पलायनं	५०४	४१	अर्जुनयुद्धं दृष्ट्वा विश्रयेन ओष्ठवाक्यं	५०७	१६
सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा भीमं प्रति भगदत्तस्य गमनं	५०४	४२	संश्रक्तानां हता भगदत्तं प्रति याहोयर्जुन	५०७	१७
भगदत्तहस्तिना भीमस्य युद्धवर्णनं	५०४	४३	वाक्यं	५०७	१८
भगदत्तेन पाण्डवसैन्यराक्षसे	५०४	४४	द्वेष्टाणोर्धुवर्णनं हस्तिना रयेप्रेषणे सञ्जयोक्तिः	५०८	१
भीमं हतं मत्वा युधिष्ठिरादीनां भगदत्तं	५०४	४५	नागच्छन्नासर्जुनं प्रति पश्य सुसम्पन्नभागमनं	५०८	२
प्रति बाणवर्णनं	५०४	४६	सुसम्पन्नं दृष्ट्वा हस्तिना रयेप्रेषणे सञ्जयोक्तिः	५०८	३
दृष्ट्वा धृतराष्ट्रस्य भगदत्तं प्रति गमने	५०४	४७	अर्जुनवाक्येन हतास्य रयेप्रेषणे सञ्जयोक्तिः	५०८	४

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
द्रोणस्य सुपर्णव्यूहरचनाप्रकारेक्यनं	५६२	१५	द्रोणस्य शिखण्डिप्रभृतीनां जवकरणं	५६०	८
द्रोणरचितसूक्ष्मस्य प्रभाकयनं	५६३	१५	द्रोणभयं युधिष्ठिरस्य पलायनं	५६०	१२
कौरवव्यूहं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरः			द्रोणवापेन पाञ्चालस्य बध	५६०	१३
वाक्यं	५६४	१	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रभ	५६०	२१
युधिष्ठिरं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं	५६४	२	द्रोणकृतपाञ्चालादिनये मञ्जयोक्ति	५६०	२७
द्रोण प्रति धृष्टद्युम्नस्य गमने सञ्जयोक्ति	५६४	५	कौबे प्रति दृष्टस्य दुर्योधनस्य वाक्यं	५६८	२
धृष्टद्युम्नदुर्मुखयोर्धृष्टवर्णनं	५६४	८	भीमादिप्रसंवाक्यं कर्णवाक्यं	५६८	१०
निर्भयादयुद्धमहत्तिवर्णनं	५६४	१२	द्रोणरथ प्रति दुर्योधनस्य गमने सञ्जयोक्ति	५६८	२१
पतितगमादिभिर्धृष्टभूमिप्रोभाकयनं	५६५	१	पाण्डवार्णां रथचिह्नज्ञानाय धृतराष्ट्रप्रभ	५६८	२४
प्रकुलदुःखकथनं	५६५	७	भीमादीनां रथचिह्ने मञ्जयोक्ति	५६८	२५
युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्य बाणव्यागे मञ्ज			सहदेवादीनां प्राचक्षस्य चिह्नकथनं	५६८	२
योक्तिः	५६५	१६	पाण्डवसैन्यानां युद्धगमनस्य नियमकथनं	५६८	५
युधिष्ठिरस्यार्थं द्रोणेन सत्यजितोयुद्धं	५६५	२८	शिखण्डिद्वयानां चिह्नं जयनं	५६८	१२
द्रोणस्यजितोयुद्धवर्णनं	५६५	१८	शिखण्डिसैन्यानां सञ्ज्ञाकथनं	५६८	१४
द्रोणेन युद्धार्थं वृकस्य गमनं	५६५	२८	धृष्टकेतुप्रभृतीनां वाहकस्य चिह्नकथनं	५६८	१५
द्रोणवाणिन वृकस्य नाश	५६५	३०	शतानीकप्रभृतीनां वाहकस्य चिह्नकथनं	५६८	२४
पुनः सत्यजिद्विणयोयुद्धं	५६६	१	येषामप्रभृतीनां वाहकस्य चिह्नकथनं	५७०	१
द्रोणवाणिन सत्यजिद्वधः	५६६	५	चैतितानप्रभृतीनां वाहकस्य सवयकथनं	५७०	८
सत्यजिवाधं दृष्ट्वा द्रोणभीतस्य युधिष्ठिरस्य			पाञ्चालादीनां वाहकस्य चिह्नकथनं	५७०	१३
पलायनं	५६६	१६	पाण्डवस्य वृत्तान्तकथनं	५७०	३०
युधिष्ठिरस्यार्थं द्रोणं प्रति पाञ्चालादीनां			पाण्डवानुयायिनां रथसङ्काकथनं	५७१	५
गमनं	५६६	७	द्रोणस्य ध्वजचिह्नकथनं	५७१	१३
द्रोणेन युद्धार्थं शतानीकस्य गमनं	५६६	१८	भीमादीनां ध्वजचिह्नकथनं	५७१	१४
द्रोणवापेन शतानीकस्य नाश	५६६	२२	सहदेवप्रभृतीनां ध्वजचिह्नकथनं	५७१	२८
द्रोणस्य सत्यजिद्वधकरण	५६६	२२	युधिष्ठिरादीनां धनुर्ध्वजकथनं	५७१	२९
द्रोणकृतपाण्डवसैन्यानां	५६६	२९	पाण्डवसैन्यापराक्रमकथने धृतराष्ट्रवाक्य	५७२	१
द्रोणयुद्धमष्टमशोणितमरीचधनं	५६६	२९	धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं	५७२	५
युधिष्ठिरप्रभृतीनां द्रोणं प्रति गमनं	५६६	३०	दुर्योधननिदाहस्य धृतराष्ट्रवाक्यं	५७२	१२
शिखण्डिप्रभृतीनां द्रोणं प्रति वापाद्याग	५६७	३	युद्धक्षान्ताश्रयाय धृतराष्ट्रप्रभ	५७२	१०

पञ्चदश	एके	द्वौ	पञ्चदश	एके	पञ्चदश
इतान् वीरान् दृष्ट्वा दुर्भक्षानां भोक्षादि	५८४	१२	सञ्जयस्य तत्कथनारम्भा	५८०	४
सेनापतिवाक्येन पाण्डवानां द्रोणस्य प्रति	५८४	१३	तत्रादौ क्रमेण पाण्डवानां प्रशंसा	५८०	५
गमन	५८४	१४	पुनस्तदर्थमेव धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	५८०	६
द्रोणादीनां पाण्डवसेनानिवारणं	५८४	१५	तत्रादौ सञ्जयस्य द्रोणयूद्धनिर्माणप्रकार	५८०	७
द्रोणस्य पाण्डवसेनयाग्रं	५८४	१६	कथनं	५८०	८
अश्वत्थामा विमिश्रं द्रौपेयं प्रत्यज्जुनस्तामसं	५८४	१७	पाण्डवानां युद्धार्थं कुरुभ्यामिगमनकथनं	५८०	९
कौरवैर्युद्धदर्शनं	५८४	१८	द्रोणस्य तत्रिवारणकथनं	५८०	१०
अश्वत्थामा कौरवसेनयाग्रं	५८४	१९	सञ्जयस्य हेतुवचनमभिमन्युं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५८०	११
अश्वत्थामापीडितामामासंस्वरादि	५८४	२०	तच्च युधिष्ठिरं प्रत्यभिमुखवचनं	५८०	१२
कौरवसेनयाग्रां कर्णकथं द्रुपदाद्याकोशं	५८४	२१	अभिमन्युं प्रति पुनर्युधिष्ठिरवचनं	५८०	१३
सेनयाकोशं युवा कर्णस्य अश्वत्थामाभिगमन	५८४	२२	अभिमन्युं प्रति भीमवाक्यं	५८०	१४
कर्णस्य युवा कर्णस्य युद्धवर्णनं	५८४	२३	विपश्चरवचनार्थमभिमन्यो प्रतिज्ञा	५८०	१५
अश्वत्थामा युद्धवर्णनं	५८४	२४	प्रतिज्ञान्ते अभिमन्युं युधिष्ठिरवाक्यं	५८०	१६
भीमस्य कर्णवचनमाग्रं	५८४	२५	कथनं	५८०	१७
द्रुपदादीनां कर्णं प्रति वाक्यागमः	५८४	२६	युद्धहेतुवचनमभिमन्युं प्रति तत्प्राप्त्यर्थं	५८०	१८
कर्णवाक्यादौ दुष्येधनादीनामागमनं	५८४	२७	वाक्यं	५८०	१९
दुष्येधनादिभिर्द्रुपदादीनां युद्धं	५८४	२८	शरीरं प्रत्यभिमुख्यः शोषहानमुत्तरं	५८०	२०
सञ्जयस्य युद्धवर्णनं	५८४	२९	अभिमन्युं प्रति द्रोणादीनामभि	५८०	२१
अश्वत्थामा युद्धवर्णनमाग्रं	५८४	३०	गमनं	५८०	२२
अभिमन्युस्य प्रश्नारम्भः	५८४	३१	अभिमन्युस्य चौरवचनं	५८०	२३
तद्विषयो युद्धवर्णनं सञ्जयवाक्यं	५८४	३२	अभिमन्युः कौरवसेनाक्रमणवर्णनं	५८०	२४
प्रभाते द्रोणं प्रति दुष्येधनवाक्यं	५८४	३३	अभिमन्युं प्रति दुष्येधनाक्रमणे सञ्जयवाक्यं	५८०	२५
अश्वत्थामा युद्धवर्णनं द्रोणवाक्यं	५८४	३४	पुनर्द्रोणादीनामभिमुख्यमभिगमनं	५८०	२६
पाण्डववीरपातनाय द्रोणप्रतिज्ञा	५८४	३५	अभिमन्युः कौरवसेना प्रति वचनं	५८०	२७
द्रोणस्य युद्धनिर्माणं	५८४	३६	अभिमन्युनामहेतुवचनकथनं	५८०	२८
युधिष्ठिरास्य अभिमन्युस्य युद्धवर्णनं	५८४	३७	कर्णस्य द्रोणाभिमुख्यमभिगमनकथनं	५८०	२९
अभिमन्युः प्राणत्यागकथनं	५८४	३८	कर्णस्य द्रोणाभिमुख्यमहेतुवचनं	५८०	३०
अभिमन्युस्य धनकारवचनार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	५८४	३९	तच्च प्रति द्रोणस्य वचनं	५८०	३१

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
सुगन्धप्रतिभिरञ्जनस्य युद्धकथनं	५७८	११	अञ्जनं प्रति कौरवाणां युगपदस्त्रसेवः	५८१	८
सुगन्धैर्माद्ययित्वा कौरवान् प्रत्यञ्जनस्य			मायासृष्टानां खरोद्वादीनामञ्जनं प्रति		
गमनं	५७८	१७	धावनं	५८१	१४
कौरवाणामञ्जनवेगासृष्टेः	५७८	१८	अञ्जनवाणेन ध्वज्यो नाभः	५८१	१६
प्रागज्योतिषं प्रत्यञ्जनस्य गमनं	५७८	२०	मायाविनां ब्रह्मनिना महाञ्जनस्य युद्धं	५८१	१८
अञ्जनभगदत्तयोयुद्धकरणं	५७८	२८	अञ्जनभयातिं मकुनेः पलायनं	५८१	२२
अञ्जनमाधवयोनां शापं भगदत्तस्य हस्तिप्रपञ्चं	५७८	३४	ततोऽञ्जनवाणेन कौरवधेन्यभङ्गादि	५८१	२४
भगदत्तहस्तिना पाण्डवनागादीनां नाशः			कौरवाणामञ्जननिवारणसमर्थताकथनं	५८१	२६
दुष्टाञ्जनस्य क्रोधः	५७८	३६	अञ्जनशापपराक्रमकथनं	५८१	२८
पार्थः कुहूः किमकरोदित्यादिधृतराष्ट्रप्रश्नः	५७८	४०	अञ्जनवाणहतेयुद्धभूमिग्रीभाकथनं	५८१	३०
भगदत्ताञ्जनयोयुद्धे सञ्जयोक्तिः	५७८	४२	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५८१	३२
अञ्जनं प्रति भगदत्तस्य वैष्णवास्त्रसेवः	५७८	४४	सञ्जयस्य तदुत्तरवाक्यं	५८१	३४
श्रीकृष्णस्य वचसि वैष्णवास्त्रधारणं	५७८	४६	द्रोणायमर्मयोस्तुमुत्तयुद्धकथनं	५८१	३६
श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जनवाक्यं	५७८	४८	सञ्जयस्य कुर्वाणस्य युद्धप्रशंसावाक्यं	५८१	३८
अञ्जनं प्रति कृष्णस्य वैष्णवास्त्रहृत्तात्माकथनं	५७८	५०	कुर्वाहिनोनामार्थ्यनोलसागमनं	५८१	४०
तत्तात्पर्यमुत्तमुत्तिताकथनं	५८०	१	नीलं प्रति द्रोणपुत्रस्य वाक्यं	५८१	४२
नरकायै इष्टियावरप्रार्थनाकथनं	५८०	३	नीलास्यत्यागोयुद्धवर्णनं	५८१	४४
इष्टिवीर्याकथनं नरकाय वैष्णवास्त्रदानकथनं	५८०	७	द्रोणस्त्रेण नीलस्य वधः	५८१	४६
नरकात् भगदत्तस्य तदस्त्राप्रतिरूपनादि	५८०	११	नीलं हते पाण्डवधेन्यानां चिन्तनं	५८१	४८
श्रीकृष्णवाक्येन भगदत्तं प्रत्यञ्जनस्य वाणं			श्रीहृदिकर्षो प्रति भीमस्य वाणत्यागे		
वर्णनं	५८०	१४	पुनश्चयोक्तिः	५८१	५०
अञ्जनवाणेन भगदत्तहस्तिना पतनं	५८०	१६	भीमं प्रति द्रोणादीनां युगपदाणत्यागः	५८१	५२
अञ्जनवाणेन भगदत्तस्य रात्रौ हृदयभेदनं	५८०	१८	तदण्णनं निष्फलोऽर्थं भीमस्य द्रोणदीनं		
गतावाभगदत्तस्य चित्तो पतनं	५८०	२०	प्रति वाणत्यागः	५८१	५४
प्रागज्योतिषमरणादां सञ्जयोक्तिः	५८०	२२	भीमं चाप्ययुधिष्ठिरस्य सैन्यप्रवेशं	५८१	५६
गान्धाराजसुतधारोऽञ्जनेन युद्धकथनं	५८०	२४	युयुधानादिभिर्द्रोणादीनां युद्धकथनं	५८१	५८
अञ्जनहृतपञ्चशतगान्धारावीरनाशः	५८१	२६	बहुजययुद्धवर्णनं	५८१	६०
पनरञ्जनेन दृपकाचमयोयुद्धवर्णनं	५८१	२८	योधानां नामाविधवाक्यकथनं	५८१	६२
अञ्जनैकवाणेन दृपकाचस्यो पतनं	५८१	३०	कथपरामर्शरूपादिनां विधयुद्धकथनं	५८१	६४

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
इतान् वीरान् दृष्ट्वा दुर्बलानां मोहादिः	५८४	११	सञ्जयस्य तत्तत्कथनारम्भः	५८०	४
सेनापतिराज्येन पाण्डवानां द्रोणस्य प्रति	५८४	१२	तत्रादौ कमेण पाण्डवानां प्रशंसा	५८०	५
गमनं	५८४	१४	पुनस्तदर्थमेव धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	५८०	१८
द्रोणादीनां पाण्डवसेनानिवारणं	५८४	१०	तत्रादौ सञ्जयस्य द्रोणव्युहनिर्माणप्रकार		
द्रोणस्य पाण्डवसेन्यागमनं	५८४	१८	कथनं	५८०	१८
संक्रमकालं विजित्य द्रोणे प्रत्यर्जुनस्यागमनं	५८४	२१	पाण्डवानां युद्धार्थं कुहमेत्याभिगमनकथनं	५८८	४
कौरवैरर्जुनद्वयं	५८४	२२	द्रोणस्य तत्रिवारणकथनं	५८८	१०
अर्जुनवाणेन कौरवसेन्यागमनं	५८४	२३	सञ्जयहमेदार्यमभिमन्युं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५८८	१०
अर्जुनवाणपीडितामामातृस्वरादि	५८४	२०	तत्र युधिष्ठिरं प्रत्यभिमन्युवचनं	५८८	२१
कौरवसेन्यानां कर्णकर्णशत्याद्याक्रोधनं	५८४	२८	अभिमन्युं प्रति पुनर्युधिष्ठिरवचनं	५८८	२३
सेन्याक्रोधं श्रुत्वा कर्णस्यार्जुनमुखाभिगमनं	५८४	३०	अभिमन्युं प्रति भोमवाक्यं	५८८	२५
कर्णाज्जिनयोः सुमुखपुद्गवर्णनं	५८५	१	विपक्षवचनार्थमभिमन्योः प्रतिज्ञा	५८८	२०
अर्जुनस्तत्राग्न्ययादिवधः	५८५	८	प्रतिज्ञान्तिभिमन्यवेयुधिष्ठिरयोस्तादृशदान		
श्रीमस्य कर्णेपचीयनागमनं	५८५	१५	कथनं	५८८	२
दृष्ट्वास्त्रादीनां कर्णं प्रति वाणत्यागः	५८५	१४	यूहमेदार्योद्यतमभिमन्युं प्रति तत्तमारयि		
कर्णवाहायाथं दुर्योधनादीनामामगमनं	५८५	१८	वाक्यं	५८८	८
दुर्योधनादिभिर्दृष्ट्वास्त्रादीनां पुद्गः	५८५	२०	वारयिं प्रत्यभिमन्योः शोषहासमुत्तरं	५८८	१०
सङ्कुलपुद्गवर्णनं	५८५	२२	अभियान्तमभिमन्युं प्रति द्रोणादीनामभि		
संक्रमकवधपर्ववर्णनातिः	५८५	४	गमनं	५८८	११
			उभययन्त्रयोदितरतरतमुलकपुद्गवर्णनं	५८८	२१
अभिमन्युवधपञ्चारम्भः	५८६	४	यूहं भिल्लामिमन्योः सेन्यान्तरं प्रवेष्टवर्णनं	५८८	२५
तद्विषयोययुद्धावधारं सञ्जयोक्तिः	५८६	१	अभिमन्योः कौरवसेनाक्रमणवर्णनं	५८८	२०
प्रभाति द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्यं	५८६	१०	अभिमन्युं प्रति दुर्योधनाक्रमणे सञ्जयोक्तिः	५८८	२४
अर्जुनप्रशंसाद्वयं द्रोणवाक्यं	५८६	१५	पुनर्द्रोणादीनामभिमन्यवरमिमगमनं	५८९	२
पाण्डववीरपातनाथं द्रोणप्रतिज्ञा	५८६	१८	अभिमन्योः कौरवसेनाः प्रति ग्रचेनः	५८९	१२
द्रोणस्य व्युहनिर्माणं	५८६	२३	अभिमन्युनामसकेश्वरवधकथनं	५८९	१६
युधिष्ठिरास्य अभिमन्योः यूहमेदवर्णनं	५८६	२४	कर्णादीनामभिमन्यमभिगमनकथनं	५८९	१८
अभिमन्योः प्राणत्यागकथनं	५८६	२६	कर्णोद्विभिरभिमन्योर्महःपुद्गकथनं	५८९	२०
अभिमन्युवधप्रकारवचनार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	५८६	२८	छापं प्रति द्रोणस्य वचनवचनं	५८९	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णे प्रति दुर्योधनवाक्यं	५८२	११	खवलस्यममवलोका द्रोणादीनामभिमन्यु		
दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा दुःशासनस्य तं प्रत्युक्तिं	५८२	१७	मभिमन्युं	५८८	१६
दुःशासनस्याभिमन्युमभिमन्युकथनं	५८२	२२	अभिमन्युना सख्यपुत्रनामदुर्योधनपुत्रवध	५८८	२७
दुःशासनं प्रत्यभिमन्युः सख्यपुत्रवाक्यं	५८२	२८	अभिमन्युना काश्यपपुत्रवध	६००	१
दुःशासनं प्रत्यभिमन्योः शरसन्ध्यां	५८४	८	अभिमन्युना कौरवबलानां पुनर्विपुलपुङ्खं	६००	१३
पाण्डवाणां द्रोणादीनां प्रति अभिमन्युं	५८४	१८	कर्णेन वहाभिमन्योर्युद्धं	६०१	५
कर्णस्याभिमन्युं प्रति शरश्रेपादिकथनं	५८४	२३	दुःशासनस्य नारभिमन्युना युद्धं	६०१	१३
कर्णे प्रत्यभिमन्योरक्रमणं	५८४	२५	अभिमन्युना पराभूतस्य तस्य पलायनकथनं	६०१	१८
कर्णे भूमिपतिते तद्वाहुरभिमन्युमभिमन्युं	५८५	४	अभिमन्युवधोपायचिन्तावार्थं दुर्योधने प्रति		
अभिमन्युना कर्णानुजस्य शिरश्छेदः	५८५	१०	सौवलिवाक्यं	६०१	२०
कर्णे विमर्षोक्त्याभिमन्योरन्त्याभिमन्युं	५८५	१२	तत्र द्रोणं प्रति राधेयवाक्यं	६०१	२२
जयद्रथस्य पाण्डवसैन्याभिमन्युगमनं	५८६	११	अभिमन्युवशसार्थं द्रोणस्य प्रतिवचनं	६०१	२३
जयद्रथस्य पाण्डवाभिमन्युं धृतराष्ट्रस्य धर्मय			द्रोणोपदिष्टमुपायमवलम्ब्य कर्णस्य युद्धारम्भ	६०२	६
गर्भे प्रभू	५८६	१२	अभिमन्योरश्रत्यामानं प्रत्याक्रमणं	६०२	११
सख्यस्य जयद्रथतपः कथनगर्भेमुत्तरं	५८६	१६	द्रोणश्चाभिमन्युं प्रत्याक्रमणं	६०२	१६
जयद्रथस्य शिवास्तस्य पाण्डवस्य रूपवत्			दुःशासनस्य तदुपायानां अभिमन्युवध	६०२	१९
प्राधान्या	५८६	२०	अभिमन्युशोकानुल्लेखं स्वर्णं प्रति युधिष्ठिर		
शिवस्याङ्गुलनन्तरेण तादृशवरप्रदानं	५८६	२२	वाक्यं	६०३	२१
जयद्रथस्य युद्धादिकथनं	५८६	२७	सख्यस्यागतौ सायकौ शिविरगमनकथनं	६०३	२८
जयद्रथस्य पाण्डवसैन्यं प्रत्याक्रमणं	५८७	४	समरभूमिपरिवर्णनं	६०४	४
अभिमन्योः कौरवसैन्याविलोडनं	५८७	१८	युधिष्ठिरस्याभिमन्युमधिष्ठेय विलापः	६०४	२१
अभिमन्युना कौरवाणां तुमुसयुद्धकथनं	५८७	२१	युधिष्ठिरं विलपन्मालस्य देवायनागमनं	६०५	११
अभिमन्युना वसन्तीपमधकथनं	५८७	२७	देवायने प्रति युधिष्ठिरं विलापवाक्यं	६०५	१९
अभिमन्युना सत्यश्रवणे विवेकः	५८८	१२	विस्त्रयन् युधिष्ठिरं प्रति देवायनस्य प्रबोध		
अभिमन्युना वृक्षे विलोडिते मद्भिरश्वस्य			वाक्यं	६०५	१८
तदाश्रापनं	५८८	१८	देवायने प्रति युधिष्ठिरस्य कस्य मृत्युरित्यादि		
अभिमन्युना मद्भिरश्वमिच्छेदकथनं	५८८	२१	प्रश्नोपक्रम	६०५	२२
अभिमन्युनिपातितं वलमवलोका दुर्योधन			इति वाममुखेन देवायनस्य युधिष्ठिरं प्राप		
भयादि	५८८	३०	कारदानोपक्रम	६०६	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तिः
सत्वाकम्पनरपतेष्टान्तात्कारकः	६०६	७	मृद्योर्ध्वनकाश्रममभिगम्य परमतपोऽनुष्ठानं	६०८	१०
अकम्पनयुस्यश्चभुभियुद्धेनियाननं	६०६	१०	मृद्योर्ध्वनकतपोमि परितुष्टस्य प्रजापतेर्ज्ञा		
पुन्योक्त्यन्तमकम्पनमवगत्य नारदायमनं	६०६	१२	प्रति प्रीतिवाक्यं	६०८	२१
अकम्पनस्य देवर्षये शोकादिविज्ञापनं	६०६	१४	प्रजापतिं प्रति मृद्योर्वराभ्यर्थनमर्भं प्रति		
अकम्पनस्य देवर्षिष्विधा मृद्युल्लस्य			वाक्यं	६०८	२२
जिज्ञासा	६०६	१६	पुनः प्रजापतेर्मृद्युं प्रति प्रजासंहारायननु		
अकम्पनं प्रति नारदस्यात्तरकथनं	६०६	१८	ज्ञानं	६०८	२५
मन्त्राणां रोषिणाकाशादमलौत्पत्तिकथनं	६०६	२१	प्रजापतिनानुज्ञाताया मृद्योः संहारप्रकारा		
उत्पन्नानलेन परापरदाहकथनं	६०६	२२	यमभ्यर्थना	६०८	१
सृष्टिलोपकातरस्य गङ्गाधरस्य मन्त्रमन्त्रिभि			प्रजापतेर्मृद्युं प्रति संहारप्रकारकथनं	६०८	४
गमनं	६०६	२४	मृद्योः प्रजासंहाराश्चाकरणं नारदवाक्यं	६०८	१०
योगेते गङ्गाधरे मन्त्राणस्य प्रति प्रश्नवाक्यं	६०६	२५	अकम्पनं प्रति नारदस्य ध्यात्वनायक्यं	६०८	१२
तत्र गङ्गाधरस्य स्वाभिप्रायप्रकाशनं	६०६	२८	नारदवचनं श्रुत्वा तं प्रत्यकम्पनस्य प्रत्युत्तरे		
तत्र मन्त्रवाक्यं	६०६	३०	ध्यातवाक्यं	६०८	२०
मन्त्राणोरिदमर्थं श्रित्व विनयोक्तिः	६०७	३	इतिहासं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य शोकमपनीय		
मन्त्रोपसंहारपूर्वकं मृद्युत्पत्तिर्गमं नारद			युद्धोपन	६०८	२७
वचनं	६०७	१२	मन्त्रयस्य छत्रेण प्रति वाक्यं	६०८	३०
आकाशनि स्तनाया मृद्योर्द्विधाप्रभा			पुरातननरपतीनां चरितयवधार्यं युधिष्ठि		
मात्रपर्यं	६०७	१६	रस्य ध्यात्वं प्रति प्रश्न	६१०	१
मन्त्राणां मृद्युं प्रति प्रजासंहाराभ्यनुज्ञानं	६०७	१८	ध्यातव्यं युधिष्ठिरे प्रति श्रेयानुपाख्याना		
मन्त्रानामनिष्ठमभिलक्ष्य मृद्योरोदनं	६०७	२०	ज्ञानं	६१०	४
प्रजापतिं प्रति मृद्योर्विनयवाक्यं	६०७	२४	नारदपञ्चतामसां सहास्रीनां श्रेयात्मसंख्ये		
प्रजासंहारकातराया मृद्योर्ध्वनकाश्रमे तपो			प्रति तत्तनुजाया वराभिलाषेणगमनं	६१०	६
अनुष्ठानार्थमभ्यर्थना	६०७	३०	संख्येयस्य कन्यां दृष्ट्वा पञ्चैतद्विनर्गमं भाष्य	६१०	८
पुनः प्रजापते प्रजासंहारार्थं मृद्युं प्रत्यनुज्ञा	६०८	३	पञ्चैतं प्रति संख्येयस्य प्रतिशक्त्यं	६१०	१०
संहारविरतायां मृद्योः प्रजापतिप्रवाद			नारदस्य तत्कन्याविवाहेच्छया मृत्यं प्रति		
वचनं	६०८	६	प्रार्थना	६१०	११
प्रजापते निष्ठतराये मृद्योः लक्ष्मीषादप			नारदप्रार्थनां श्रुत्वा नृपस्य प्रदानाद्वी		
वरणं	६०८	८	करणं	६१०	१२

॥ श्रीमद्भारतीयदिनोद्येखण्डान्तर्गतद्रोणपर्वसूचीपत्र ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
पर्वतं प्रति नारदस्य प्रत्युत्तरं ...	६१०	१४	श्रीकापनोदन ...	६१३	३०
पुत्रकामस्य राज्ञो विप्रपूजाकरणं ...	६१०	१७	दिलोपट्टान्तकथनेन सञ्जयश्रीकापनो ...		
युजितानां विप्राणां नारद प्रति वीक्ष्यं ...	६१०	१८	इने नारदोक्ति ...	६१४	१५
सञ्जयरार्जं प्रति नारदवाक्यं ...	६१०	२०	मान्धात्युत्तान्तकथनेन सञ्जयश्रीकापनोदे ...		
नारदसमीपे सञ्जयस्य पुत्रप्रार्थना ...	६१०	२१	नारदोक्ति ...	६१४	२५
नारदवरेण सञ्जयस्य पुत्रव्यक्तिकथनं ...	६१०	२४	तत्र मान्धात्युत्तान्तकथनेन ...	६१४	२६
राज्ञः सत्यनिर्देशेन दलानां विना ...	६१०	२६	मान्धातरं प्रतीक्षानुपपन्नकथनं ...	६१४	२८
दंष्ट्रभिषेक्तस्य सुवर्णश्रीविना नाशः ...	६१०	२८	मान्धात्यनाथो यौगिकार्यकथनं ...	६१४	३०
भाशिते सुवर्णश्रीविनि सुवर्णमप्राप्तानो ...			मान्धात्यराज्ययादिकथनं ...	६१५	३
दंष्ट्रानां परस्परनाशः ...	६११	१	मान्धात्युरग्रमेधे ब्राह्मणादिपूजाकथनं ...	६१५	४
पुत्रनाशेन सञ्जयस्य विलापः ...	६११	२	यथातिष्ठान्तकथनेन सञ्जयश्रीकापनो ...		
विलपनं सञ्जयं प्रति नारदवाक्यं ...	६११	४	इने नारदोक्ति ...	६१५	१६
तत्र सञ्जयं प्रति नारदस्य मन्त्रतट्टान्तान् ...			तत्र यथातिष्ठान्तपुष्टरोकादियज्ञकथनं ...	६१५	१७
कथनेन श्रीकापनोदनं ...	६११	६	यथातेर्दिव्यहायितादिकथनं ...	६१५	१८
नारदस्य सुशेवराजतट्टान्तकथनेन सञ्जय ...			यथातेर्धृष्टादिकार्यकथनं ...	६१५	२०
श्रीकापनोदनं ...	६११	२१	अश्वत्थकामस्य यथातेर्गोपाकथनोद्दि ...	६१५	२२
शेवराजतट्टान्तकथनेन नारदस्य सञ्जय ...			अमरवीरतट्टान्तकथनेन सञ्जयश्रीकापनो ...		
श्रीकापनोदनं ...	६११	४	इने नारदोक्ति ...	६१५	२८
मिविराजतट्टान्तकथनेन नारदस्य सञ्जय ...			तत्र अमरवीरस्य शत्रुवधादिकथनं ...	६१५	२८
श्रीकापनोदनं ...	६११	१८	अमरवीरस्य यज्ञे ब्राह्मणादिपूजाकथनं ...	६१६	२
श्रीरामतट्टान्तकथनेन नारदस्य सञ्जय ...			अमरवीरकृतयज्ञस्य प्रवेशकथनं ...	६१६	१२
श्रीकापनोदनं ...	६११	४	अश्वविन्दुतट्टान्तकथनेन सञ्जयश्रीकापनो ...		
तत्र पित्राशापातनेन वनवासादिकथनं ...	६१२	५	इने नारदोक्ति ...	६१६	१७
तत्र श्रीर्माहरणरावणवधादिकथनं ...	६१२	७	तत्र अश्वविन्दोर्भाय्योपुत्तादियज्ञकथनं ...	६१६	१८
तत्र रामस्य राज्यप्राप्तादिकथनं ...	६१२	११	अश्वविन्दुहतायमेधे ब्राह्मणादिपूजाकथनं ...	६१६	२४
श्रीरामराधे प्रज्ज्वाला सुषेकथनादि ...	६१२	१६	गयराजतट्टान्तकथनेन सञ्जयश्रीकापनो ...		
श्रीरामराज्यकरणकालवर्षाकथनं ...	६१२	२४	इने नारदोक्ति ...	६१७	११
प्रज्ज्वाला मरुतो रामकं स्वर्गतिकथनं ...	६१२	३६	तत्र अश्विनीपुत्रे गयस्य वरप्रार्थनाकथनं ...	६१७	२
भगीरथतट्टान्तकथनेन नारदस्य सञ्जय ...			गयकृतदशपौर्णमासादियज्ञकथनं ...	६१७	३०

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
मथकृतयज्ञे वेदीप्रमाणकथनं ...	६१७	१६	अमुराणां मध्यायं श्रियविदोहने दोग्रादि		
मथकृतयज्ञे द्रव्यादिभिर्मांसाण्यपूजाकथनं ...	६१७	१७	नामकथनं ...	६१८	२२
रत्निदेववृत्तान्तकथनेन सृञ्चयशोकापनोद			दोहद्रव्यविशेषे दोग्रादिविशेषपनामकथनं	६१८	२४
ने नारदोक्तिः ...	६१७	२४	श्रयोर्मांसाण्यपत्करपोयहन्तीनां संख्या		
तत्र रत्निदेवस्याश्वयादिकथनं ...	६१७	२५	कथनादि ...	६२०	४
रत्निदेवस्य प्राप्नोष्ये धनदानादिकथनं	६१७	२८	परशुरामवृत्तान्तकथनेन सृञ्चयशोकाप		
निष्कपरिमाणस्य सत्त्वकथनं ...	६१८	२	नोदने नारदोक्तिः ...	६२०	८
अपिथिः कण्कादिदानकथनं ...	६१८	५	तत्र परशुरामपराक्रमकथनं ...	६२०	१०
रत्निदेवैश्वर्यदर्शनेन प्रजानां विस्मयः ...	६१८	७	विश्वधृज्जातारोपेण परशुरामकृतवृत्ति		
रत्निदेवयज्ञे देवादीनां प्रत्यक्षेण हव्यादि			नामकथनं ...	६२०	१७
पहणकथनं ...	६१८	१२	परशुरामकृतयज्ञस्य वृत्तान्तकथनं ...	६२०	२२
भरतराजवृत्तान्तकथनेन सृञ्चयशोकाप			कल्पभाषयापरशुरामस्य महेश्वर्यवर्तनावः	६२०	२८
नोदने नारदोक्तिः ...	६१८	१६	सृञ्चयद्रव्योपावादां व्याख्यानं ...	६२१	५
तत्र भरतस्य शास्त्रपराक्रमकथनं ...	६१८	१७	सृञ्चयं प्रति नारदवाक्ये व्याख्यानं ...	६२१	६
भरतस्यायमेधादियश्चकार्यकथनं ...	६१८	२२	सृञ्चयस्य प्रत्युत्तरे व्याख्यानं ...	६२१	७
भरतकृतयज्ञेऽस्त्रादिभिर्मांसाण्यपूजा			सृञ्चयं प्रति नारदवाक्यं ...	६२१	१०
कथनं ...	६१८	२८	नारदे प्रति सृञ्चयस्य मादवाक्यं ...	६२१	११
श्रुतराजवृत्तान्तकथनेन सृञ्चयशोकापनोद			वृत्तपुत्रप्रदानाय सृञ्चयं प्रति नारदवाक्यं	६२१	१२
इने नारदोक्तिः ...	६१८	४	वृत्तपुत्रप्रदार्भवे व्याख्यानं ...	६२१	१२
वैश्वस्य श्रुत्युपश्रुतिनां निष्किकथनं ...	६१८	५	पुत्रपुत्रेन सृञ्चयशोत्यादौ व्याख्यानं ...	६२१	१४
श्रुत्योराज्यस्य प्रमेसाकथनं ...	६१८	७	अभिमन्युलोकाप्रतिकथनं ...	६२१	१७
तौषितानां वनस्थितिप्रश्नोर्नां शृणुं प्रति			अभिमन्युप्राप्तशोककथनेन व्याख्यानं युधिष्ठि		
कथनं ...	६१८	१२	राजायनं ...	६२१	२४
वनस्थितिप्रश्नोर्नां वाक्येन वृत्तार्मुकस्य			युधिष्ठिरमुपदिश्य व्याख्यानार्थानं ...	६२१	२८
श्रुत्योः श्रुत्योः प्रति कथनं ...	६१८	१६	अभिमन्युवधपर्वणमात्रिः ...	६२२	२
शृणुं प्रति वसुधायावाक्यं ...	६१८	१८			
वसुधायावाक्येन कल्पितविधानस्य श्रुत्योराज्या			अयप्रतिज्ञापनारम्भः ...	६२२	५
श्रियविदोहने ...	६१८	१८	तद्विवशये युद्धनिवृत्त्यादौ मध्योक्तिः	६२२	६
दोहनायै निहितानां वस्त्रादीनां नामकथनं	६१८	२०	द्विविरे गच्छतोऽर्जुनस्य श्रीहृष्यं प्रति वाक्यं	६२२	८

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
वासुदेवस्यार्जुनसमायासवाक्यं ...	६२९	१२	कथनं ...	६२५	१६
वासुदेवार्जुनयोः सशिविरगमने सञ्जयोक्तिः	६२९	१३	युधिष्ठिरवाक्यं श्रुमाहापुनर्वाच्यार्जुन		
शिविरस्थानां निरुत्साहदर्शनेन कृष्णं प्रति			विलापनं ...	६२५	२३
युधिष्ठिरस्यार्जुनस्य वाक्यं ...	६२९	१५	संज्ञां सन्भवतोऽर्जुनस्य क्रोधवर्णनं ...	६२५	२४
कृष्णार्जुनयोरस्य साण्डवदर्शने सञ्जयोक्तिः	६२९	२२	जयद्रथहननार्थमर्जुनस्य प्रतिज्ञाकरणं	६२५	२७
बौभद्रमपश्यतोऽर्जुनस्य पाण्डवान् प्रति			सक्रोधस्य श्रीकृष्णस्य शस्त्रादानं ...	६२६	२९
प्रश्नः ...	६२९	२४	पाण्डवस्यन्विता जगदादिकथनं ...	६२६	२४
बौभद्रप्रश्नसारूपमर्जुनविषादवाक्यं ...	६२९	२६	प्रतिज्ञां श्रुनवतो जयद्रथस्य शोकं सञ्जयोक्तिः	६२६	२७
अभिमन्युबधनाश्रयमानस्यार्जुनस्य विलापः			समां गत्वा जयद्रथस्यार्जुनप्रतिज्ञाकथनं	६२६	२८
वाक्यं ...	६२९	२	आत्मरत्नार्थं जयद्रथस्य प्रार्थना ...	६२७	२
विलसतोऽर्जुनस्य युधिष्ठिरं प्रति प्रश्नः	६२९	२३	भीमं जयद्रथं प्रति दुर्योधनाश्रासनं ...	६२७	२८
तत्र स्वर्गतामिमुखः संख्येत्यादिजिज्ञासा	६२९	२४	दुर्योधनेन सह जयद्रथस्य द्रोणसमीपगमने		
अर्जुनस्य विलापवाक्यं ...	६२९	२८	सञ्जयोक्तिः ...	६२७	२७
वीरान् प्रति युयुसेनस्योत्साहमनं ...	६२९	३	द्रोणं प्रति जयद्रथस्य फाल्गुनपराक्रमः		
पुल्लशोकादिममर्जुनं प्रति वासुदेववाक्यं			जिज्ञासा ...	६२७	२८
सञ्जयोक्तिः ...	६२९	१२	त्वनोऽर्जुनाधिक इति जयद्रथं प्रति द्रोण		
शोकवन्तममर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशः	६२९	१३	वाक्यं ...	६२७	२९
कृष्णसमाश्रयितस्यार्जुनस्य अभिमन्युबधः			जयद्रथं प्रति द्रोणस्याश्रासनं ...	६२७	२९
दृष्टान्तान्वयवेषिका ...	६२९	२१	जयद्रथप्रशंसारूपदिद्रोणवाक्यं ...	६२७	२५
पाण्डवाद्यैरूपममर्जुनवाक्यं ...	६२९	२४	द्रोणाश्रासेन जयद्रथस्य निर्भवता ...	६२७	३०
कुट्टस्यार्जुनस्य दर्शने पाण्डवानामग्रकथा			कौरवसेनानां हर्षकथनं ...	६२८	१
कथनं ...	६२९	१२५	धनञ्जयं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६२८	३
अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्याभिमन्युबधदृष्टान्त			धनञ्जयं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	६२८	३४
कथनं ...	६२९	७	तत्र कौरवाणां विघ्ननादादिकथनं ...	६२८	८
तत्र स्त्रीयानां द्रोणनिवारणसमर्थताकथनं	६२९	८	तत्र श्रीकृष्णस्य सुयोधनजयद्रथसंवादकथनं	६२८	१४
पाण्डवप्रेषितस्य अभिमन्युस्य हर्म्ये प्रवेशः			श्रीकृष्णस्यार्जुनप्रशंसारूपजयद्रथवाक्यकथनं	६२८	२०
कथनं ...	६२९	११	जयद्रथस्य द्रोणरचितमकथनं ...	६२८	२६
अनुयायिनामस्माकं जयद्रथदृष्टनिवारणं	६२९	१४	कर्षादीनामविघ्नने श्रीकृष्णवाक्यं ...	६२८	२८
द्रोणादिभिः सप्तमहापौरैरभिमन्युनाश			श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	६२८	५

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
पुनर्जयद्रव्यवधार्यमञ्जुनप्रतिज्ञा	३३२	८	दारुकं प्रति प्रबुद्धस्य छण्णसाम्भुनप्रतिज्ञा	३३२	५
अञ्जुनसत्तापराक्रमकथनं	३३२	१२	कथनं	३३२	५
गाण्डीवस्रधनुरित्याद्यञ्जुनवाक्यं	३३२	२४	छण्णसाम्भुनवाद्यायार्थं स्वकर्तव्ययुद्धकथनं	३३३	१२
क्रैश्वं प्रत्यञ्जुनादेशे सञ्चयोक्तिः	३३२	३०	राखसञ्जीकरणार्थं दारुकं प्रति श्लोक	३३३	१२
वासुदेवाञ्जुनयोर्निद्राभावे सञ्चयोक्तिः	३३३	३	पणानुज्ञाः	३३३	१८
वासुदेवाञ्जुनयोः क्रोधेन देशानां चिन्ता	३३३	४	श्लोकस्य प्रति दारुकवाक्यं	३३३	२८
वात्पादीनां वृत्ताकथनं	३३३	५	अञ्जुनस्य प्रतिशास्त्रापादौ सञ्चयोक्तिः	३३४	१
सुमद्राश्वासमार्थं श्लोकस्य प्रत्यञ्जुनवाक्यं	३३३	११	शोकघनतत्त्वसाम्भुनस्य समीपे श्रीछण्णस्य	३३४	१
श्रीछण्णसाम्भुनगृहगमनं	३३३	१२	गमनं	३३४	२
सुमद्रा प्रति वासुदेवस्य समान्वासवाक्यं	३३३	१४	श्लोकस्याप्याञ्जुनस्य सनदानं	३३४	४
सुमद्राविज्ञापे सञ्चयोक्तिः	३३३	१५	शोकघनतत्त्वसाम्भुनं प्रति श्रीछण्णोपदेशः	३३४	६
सुमद्राया विज्ञापवाक्यं	३३३	२५	श्लोकस्य प्रत्यञ्जुनस्य प्रतिभाषा दुर्घटनं	३३४	१०
तत्र सुमद्राया भीमवक्त्राद्यापेपवाक्यं	३३३	२५	कथनं	३३४	१०
कुषामुद्दिश्य सुमद्राया विज्ञापनं	३३३	२७	अञ्जुनं प्रति श्रीछण्णस्य जयद्रव्यवधारणं	३३४	१८
वृत्तपुत्रं प्रति सुमद्राया छण्णसौक्यप्रतिज्ञा	३३३	२८	कथनं	३३४	१८
रूपायाम्नादः	३३३	२९	श्रीछण्णवाक्योवाञ्जुनस्य मनसाश्रित्यरूप	३३४	२२
सुमद्रासमीपे वैराटोपहिताया द्वैपद्या	३३३	३०	चिन्तनं	३३४	२२
आगमनं	३३३	३१	छण्णेन सहाञ्जुनस्य शिमास्यैकदेशगमनादि	३३४	२४
द्वैपद्यादिदशैवेन सुमद्रायाः चिन्ता पतनं	३३३	३२	छण्णेन सहाञ्जुनस्य स्वगैत्रादर्शनं	३३४	२७
सुमद्रामुखे श्रीछण्णस्य जलवेकादि	३३३	३३	अञ्जुनस्य कालापर्यन्तादिदर्शनं	३३५	१
मूर्च्छितां सुमद्रां प्रति श्रीछण्णवाक्यं	३३३	३४	अञ्जुनस्य ध्यानपरत्वं यमस्य दर्शनं	३३५	८
श्रीछण्णसाम्भुनसमीपगमनं	३३३	३५	हृषभभञ्जस्य रूपदर्शनं	३३५	८
श्रीछण्णसाम्भुनमवनप्रवेशादौ सञ्चयोक्तिः	३३३	३६	अञ्जुनवासुदेवदत्तप्रियवशाम	३३५	१३
अञ्जुनमवने श्रीछण्णस्य नैऋतिकाकरणं	३३३	३७	वासुदेवाञ्जुनगतप्रियवशतिकथनं	३३५	१४
अञ्जुनदशनेशोपहारं गृहीत्वाञ्जुनं प्रति	३३३	३८	वासुदेवाञ्जुनैः प्रति शिवस्य वाक्यं	३३५	२०
श्रीछण्णवाक्यं	३३३	३९	छण्णसाम्भुनगतमहादेवस्य	३३५	२५
श्रीछण्णस्य स्वमिविरगमनादि	३३३	४०	तेन स्वर्गेन शिवप्रसादे सञ्चयोक्तिः	३३५	२६
तद्दिने विविरस्तानां सर्वेषां चिन्ताकथनं	३३३	४१	अञ्जुनस्य शिवरूपदर्शने सञ्चयोक्तिः	३३५	२८
पाण्डवपुत्रोवाचानामञ्जुनं प्रति जयाश्लोचनं	३३३	४२	शिवसमीपे पार्थस्य पाण्डुपुत्रास्त्रप्रापणं	३३५	३०

प्रकरण	पृष्ठ	यति	प्रकरण	पृष्ठ	यति
वासुदेवाङ्गुली प्रति शिवेवाक्यं	६३६	११	युधिष्ठिरसमायामङ्गुनागमने सञ्जयोक्ति	६३८	१८
अख्यानयनार्थं वासुदेवाङ्गुनयोर्महादेव	६३६	११	युधिष्ठिरस्याङ्गुनासिञ्चयादि	६३८	१०
निर्दिष्टमरोगसन्	६३६	११	अङ्गुने प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६३८	१२
मलमये कृष्णाङ्गुनयोरस्त्ररक्षकनागदर्शनं	६३६	१०	युधिष्ठिरसमायामङ्गुस्य पाशपताखपाति	६३८	११
सर्पदर्शनेन कृष्णाङ्गुनहतमहादेवस्थानं	६३६	१८	एतन्नामकथनं	६३८	१२
महादेवमाहात्म्यात् सर्पधीर्धनुषाणाकारता	६३६	११	युधिष्ठिरागुप्राया सर्वेषां युद्धाय निर्गमनं	६३८	१६
प्राप्तिः	६३६	११	युधुधानजनाईनयोरङ्गुनगृहगमनं	६३८	१८
महादेवादङ्गुनस्यास्त्रलोभ	६३६	१३	श्रीकृष्णस्य रथसञ्चाकरणादि	६३८	१८
अङ्गुने प्रति महादेवस्य वरदानं	६३६	१८	रथाखण्डाङ्गुनस्य शोभाकथनं	६३८	१२
मिवानुसंधाय कृष्णाङ्गुनयोः स्वमिविरागमनं	६३६	११	श्रीकृष्णस्य रथिपहणादि	६३८	१०
युधिष्ठिरमेषाद्दौ सञ्जयोक्ति	६३७	१४	अङ्गुनप्रयाये मातृलोककथनं	६३८	२०
युधिष्ठिरमेषादार्थं नागधादीनां क्षति	६३७	१४	इमनिनिस्तानि वृद्धा सात्यकिं प्रत्यङ्गुन	६३८	२०
पाठादि	६३७	१४	वाक्यं	६३८	२५
प्रतिबुद्धस्य राज्ञ आश्चर्यकार्यकरणादि	६३७	१०	अङ्गुनवाक्येन युधिष्ठिररथार्थं सात्यकिगमनं	६३८	१६
तत्र युधिष्ठिरस्य खानसञ्चाकथनादि	६३७	११	प्रतिज्ञापूर्वसमाप्ति	६३८	१५
अस्मिन्महप्रविष्टस्य राज्ञो होमकरणादि	६३७	१६	अथ जयद्रथसंधर्षणार्थं	६३८	१६
आज्ञापेभ्यो युधिष्ठिरस्य काश्चनदानादि	६३७	१३	सञ्जये प्रति धृतराष्ट्रप्रश्न	६३८	१०
बाह्यकथं युधिष्ठिरस्य भूषणप्रवणादि	६३७	२६	तत्र हतपुत्रमङ्गुने वृद्धा युद्धे मामका	६३८	११
बन्दिप्रभृतीनां शब्दप्रवणादि	६३७	२२	किमकुर्वन्तेत्यादिप्रश्न	६३८	२०
युधिष्ठिरसमीपे द्वारपासस्य श्रीकृष्णगमनं	६३७	१४	पुष्पाणां निवेशनमुखादृशीं सचये इत्यादि	६३८	२५
निवेदनं	६३७	१४	प्रश्नः	६३८	२६
द्वारपार्श्वे प्रति युधिष्ठिरस्य श्रीकृष्णानयनं	६३७	१४	श्रेणपुमादीनां निरुद्धाहतायां धृतराष्ट्र	६३८	२५
रौतिकथनं	६३७	१६	प्रश्नः	६३८	२५
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये सञ्जयोक्ति	६३८	१०	सन्निविधानार्थमागतं कृष्णं धृतराष्ट्रस्य	६३८	२५
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६३८	११	दुष्येधनुं प्रत्युक्तस्य कथनेनानुताप	६३८	२८
द्विराटादीनां युधिष्ठिररथप्रवेशः	६३८	१३	यूननिन्द्याकथनेन धृतराष्ट्रस्यानुताप	६३८	२६
श्रीकृष्णसात्यकिरक्षासोपवेशः	६३८	१०	भीमाङ्गुनादीनां प्रवृत्तारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	६३८	२५
सर्वेषां समवे श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्य	६३८	१८	धृतराष्ट्रस्य पाण्डवपराजयाभावकथनं	६३८	२९
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य प्रत्युत्तरवाक्यं	६३८	२०			

प्रकरणं ८३	छंटे - पंक्ति	प्रकरणं ८३	छंटे - पंक्ति
धृतराष्ट्र पुत्राणां शोकविषयम् ॥ १०० ॥ ६४२	३	कौरवाणां भयेन सर्वत्रार्जुनदर्शनादि ॥ ६४५ ॥ २५	३
आश्वत्थ मर्मं ज्ञत्तु सर्वमित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ॥ ६४२ ॥ ६	६	अर्जुनयुद्धं दृष्ट्वा सर्वेषां विषमपदि ॥ ६४६ ॥ २	६
दुर्योधननिन्दाकथनेन धृतराष्ट्रप्रश्नः ॥ ६४२ ॥ १०	१०	युद्धखल्लोर्जुनस्य दुष्प्रेत्यत्वकथनं ॥ ६४६ ॥ ८	१०
सर्वदृष्टान्तकथनार्थं सञ्जयस्य प्रतिज्ञा ॥ ६४२ ॥ १२	१२	अर्जुनभयेन कौरवसैन्यानां पलायनं ॥ ६४६ ॥ १२	१२
तत्र धृतराष्ट्रचेष्टरूपेण सञ्जयस्य समाध्यासनं ॥ ६४२ ॥ १४	१४	प्रभवे सैन्ये के वीरान्धनसञ्चयं प्रत्युदीयुरिति ॥ ६४६ ॥ १४	१४
धृतराष्ट्रनिन्दारूपसञ्जयवाक्यं ॥ ६४२ ॥ २०	२०	धृतराष्ट्रप्रश्नः ॥ ६४६ ॥ १६	२०
शाण्डवप्रश्नारूपसञ्जयवाक्यं ॥ ६४२ ॥ २१	२१	तदुत्तरत्वेन सञ्जयवाक्यं ॥ ६४६ ॥ १८	२१
द्रोणस्य सेनाक्रमणार्थं सञ्जयोक्तिः ॥ ६४२ ॥ २३	२३	अर्जुनं प्रति दुःशासनस्य गमने सञ्जयोक्तिः ॥ ६४६ ॥ २०	२३
समयसैन्यानां परस्परगर्जनादिवर्णनं ॥ ६४२ ॥ २८	२८	अर्जुनेन दुःशासनस्य तुमुलपुद्गकथनं ॥ ६४६ ॥ २१	२८
अयद्रथं प्रति द्रोणवाक्यं ॥ ६४२ ॥ २७	२७	अर्जुनवाणेन गजादीनां नाशः ॥ ६४७ ॥ २	२७
द्रोणायस्वस्य अयद्रथस्य बहूनां बाह्यायेन ॥ ६४२ ॥ २८	२८	अर्जुनस्यैकावेन द्विचित्रिरसं स्वेदनादि ॥ ६४७ ॥ ८	२८
पुङ्गे स्थितिः ॥ ६४२ ॥ २९	२९	अर्जुनवाण्योद्धितानां सैन्यानां पतनादि ॥ ६४७ ॥ १२	२९
द्रोणस्य सचकसकटव्यूहनिर्माणं ॥ ६४२ ॥ २८	२८	हतसैन्यादिभिर्पुद्गभूमिगोमाकथनं ॥ ६४७ ॥ १५	२८
हानवर्गप्रसङ्गानां व्युत्स्थितिकथनं ॥ ६४२ ॥ २९	२९	अर्जुनभोतस्य दुःशासनस्य द्रोणवर्मापगमनं ॥ ६४७ ॥ १८	२९
द्रोणं दृष्टवतां कौरवादीनां प्रहर्षादि ॥ ६४२ ॥ ३०	३०	द्रोणानोकं प्रत्यर्जुनस्य गमने सञ्जयोक्तिः ॥ ६४७ ॥ २१	३०
कौरवव्यूहरचनादौ सञ्जयोक्तिः ॥ ६४२ ॥ २९	२९	द्रोणं प्रति विनयेनार्जुनवाक्यं ॥ ६४७ ॥ २२	२९
पुद्गलस्य सञ्जयचित्रो दर्शनं ॥ ६४२ ॥ ३१	३१	मामगिला अयद्रथो जेतुमशक्य इति द्रोणो ॥ ६४७ ॥ २३	३१
सञ्जयचित्रोऽयं वलवायवादीनां कीडादि ॥ ६४२ ॥ २५	२५	३ वाक्ये सञ्जयोक्तिः ॥ ६४७ ॥ २७	३१
प्रतापीकष्टदुःखयोः पाण्डवव्यूहरचना ॥ ६४२ ॥ ३२	३२	द्रोणार्जुनयोर्महायुद्धवर्णनं ॥ ६४७ ॥ २८	३२
प्रकारकथनं ॥ ६४२ ॥ ३३	३३	अर्जुनवाणेन द्रोणसैन्यानां नाशः ॥ ६४८ ॥ १	३३
सर्वसैन्याः प्रति दुर्क्षेपणवाक्यं ॥ ६४२ ॥ २९	२९	द्रोणस्यार्जुनवचसि वाणत्यागः ॥ ६४८ ॥ १२	३३
पुद्गलस्य धनसञ्चयस्य प्रमाकथनं ॥ ६४२ ॥ २६	२६	अर्जुनद्रोणयोर्महायुद्धवर्णनं ॥ ६४८ ॥ १४	३३
धनसञ्चयारणयोः शङ्खवादनं ॥ ६४२ ॥ २९	२९	उभयोर्पुद्गं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रोतव्यवाक्यं ॥ ६४८ ॥ २०	३३
शङ्खध्वनिप्रवणेन कौरवाणां बाधादि ॥ ६४२ ॥ २९	२९	द्रोणं त्यक्त्वा गच्छन्तमर्जुनं प्रति द्रोणवाक्यं ॥ ६४८ ॥ २२	३३
श्रीकृष्णं प्रत्ययमेषायां दृष्ट्वा अर्जुनस्य ॥ ६४२ ॥ ३०	३०	द्रोणं प्रत्यर्जुनवाक्यं ॥ ६४८ ॥ २४	३३
वाक्यं ॥ ६४२ ॥ ३१	३१	अयद्रथं प्रत्यर्जुनस्य गमने सञ्जयोक्तिः ॥ ६४८ ॥ २५	३३
दुर्क्षेपणसमीपे अर्जुनरथप्रेषणे सञ्जयोक्तिः ॥ ६४२ ॥ २९	२९	युधामन्यूतमौजिषोरर्जुनानुगमनं ॥ ६४८ ॥ २६	३३
तत्र अर्जुनयुद्धारम्भकथनं ॥ ६४२ ॥ ३४	३४	अपहतवर्षादीनामर्जुनाविरोधं ॥ ६४८ ॥ २७	३३
अर्जुनवाण्यभिरोमिः शयिव्याघ्रादनं ॥ ६४२ ॥ ३७	३७	अयद्रथारविमिरर्जुनस्य महायुद्धं ॥ ६४८ ॥ २९	३३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनस्य जयद्रथमोपगमने सञ्चयोक्ति	६४८	१	अर्जुनवाणच्छिवे शिरोभि शयित्वाच्छादनं	६५१	२८
अर्जुनशण्डतानामथादीनां पतनं	६४८	८	अर्जुनं प्रति श्रुतायुरश्रुतायुविरागमनं	६५१	२०
जयद्रथं प्रति गच्छताञ्जुनेन सह द्रोणस्य			ताभ्यामर्जुनस्य महायुद्धवर्धनं	६५२	१
युद्धं	६४८	१२	तवाञ्जुनं प्रति श्रुतायोसोमराक्षपरित्याग	६५२	४
कृतवर्मादिधर्मोपेक्षुनस्य गमनं	६४८	२२	श्रुतायुधोऽस्तेषाञ्जुनस्य मोह	६५२	५
भोजराजाञ्जुनयोर्युद्धवर्धनं	६४८	२३	मोहप्राप्तमर्जुनं प्रत्यश्रुतायुषं ब्रूयात्याग	६५२	६
कृतवर्माञ्जुनयोर्युद्धं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य			अर्जुनं हतं मत्वा कौरवाणां सिंहनादकरणं	६५२	८
चिन्तनं	६४८	२८	पाथं विचिन्तनं दृष्ट्वा सन्तप्तस्य श्रीकृष्णस्याञ्जु		
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	६४८	३०	नाश्यासनं	६५२	८
कृतवर्माणं मोहयित्वाञ्जुनस्य कामोजान्			प्रत्याप्तस्य वीभक्षोर्महायुद्धकथनं	६५२	१२
प्रति गमनं	६५०	१	अर्जुनवाणेन श्रुतायुरश्रुतायुर्वीरनाश	६५२	१७
कृतवर्माणं युधामन्युत्तमौजघोर्युद्धं	६५०	३	तौ हत्वाञ्जुनस्य भारतीवेनां प्रत्यागमनं	६५२	१८
जयद्रथं प्रति गच्छन्तमर्जुनं प्रतिश्रुतायुधस्य			तत्पुत्रयोर्निघतायुर्दीर्घायुवोरर्जुनं प्रति		
वाणवर्षणं	६५०	१०	गमनं	६५२	२०
श्रुतायुधार्जुनयोर्महायुद्धवर्धनं	६५०	११	अर्जुनवाणेन निघतायुर्दीर्घायुर्वीरनाश	६५२	२२
श्रुतायुधपराक्रमस्य वृत्तान्तकथनं	६५०	१८	अर्जुनवाणहते सैन्ये शयित्वावरणं	६५२	२६
श्रीकृष्णं प्रति श्रुतायुधस्य वरुणदत्तगदायाः			अर्जुनवाणविह्वानां गजानामसूक्ष्ममनादि	६५२	२९
क्षेपणं	६५०	२७	यवनपारदादीनामर्जुनं प्रति वाणवर्षणं	६५२	५
श्रीकृष्णस्य स्वन्विन श्रुतायुधगदाया धारणं	६५०	२८	अर्जुनशरैर्ध्वनादीनां नाश	६५२	८
प्रत्युद्यान्त्या गदया श्रुतायुधस्य नाशः	६५०	२८	अर्जुनकृतशोणितनदीवर्धनं	६५२	१२
श्रुतायुधमरणेन सैन्यानां हाहाकारादि	६५१	१	अर्जुनकृतहयादिनाशसंख्याकथनं	६५२	१६
कौरवसेनानां पलायनं	६५१	५	भारतीवेनां प्रविशन्तमर्जुनं प्रति श्रुता		
अर्जुनं प्रति कामोजराजपुत्रस्य गमनं	६५१	६	युरमहयोरारागमनं	६५२	२३
अर्जुनकामोजराजपुत्रयोर्महायुद्धवर्धनं	६५१	७	श्रुतायुधार्जुनस्य युद्धवर्धनं	६५२	२४
अर्जुनवाणेन कामोजराजपुत्रस्य नाश	६५१	१६	अन्नाष्टाञ्जुनयोर्युद्धवर्धनं	६५२	२५
अर्जुनं प्रति कौरवसेनानामागमने सञ्च			अर्जुनस्य द्रोणानौकप्रवेशे सञ्चयोक्ति	६५४	६
योक्ति	६५१	२४	सद्विषादौ हते दुर्व्याधनस्य द्रोणवमोपा		
अभोयाहसरसेनादिभिरर्जुनस्य युद्ध			गमनं	६५४	७
वर्धनं	६५१	२५	द्रोणं प्रति दुर्व्याधनस्य वाक्यं	६५४	१०

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
तत्र द्वेष्टाण्येपरूपं दुर्योधनवाक्यं	६५४	१६	कुक्षपाण्डवयोस्तुमुलपुद्गवर्णनं	६५६	२६
दुर्योधनं प्रति द्वेष्टाणवाक्यं	६५४	२४	उभयसैन्ययोर्विगमकथनं	६५७	२१
तत्राञ्जुनप्रसंवाक्यं द्वेष्टाणवाक्यं	६५४	२५	तत्र दृष्टद्युषेणद्वेष्टाण्योर्द्वेष्टकथनं	६५७	८
सूक्ष्ममुखं हितार्जुनं न योत्स्यामीति द्वेष्टा			दृष्टद्युषेण कौरवसैन्यानां मोहादिकथनं	६५७	१७
वाक्यं	६५४	२८	द्वेष्टाणवाण्योचितानां पाण्डवसैन्यानां भ्रमणं	६५७	२२
अञ्जनेन युद्धार्थं दुर्योधनं प्रति द्वेष्टाणवाक्यं	६५४	३०	उभयसैन्यानां संयुक्तगागाभावकथनं	६५७	२७
मया धनञ्जयो जेतुमशक्य इत्यादि दुर्यो-			भीमनिवारणार्थं विविधप्रतिप्रभृतीनां यत्नः	६५७	२८
धनवाक्यं	६५५	२	दम्भयुद्धकारिण्येकमयोर्नामकथनं	६५८	१
दुर्योधनं प्रति द्वेष्टाणवाक्यं	६५५	८	तत्र पुथिष्ठिरादीनां प्रति ग्रन्थादीनां गमनं	६५८	२
द्वेष्टाणस्तत्रदुर्योधनकवचवन्धने सञ्जयोक्तिः	६५५	१४	शिखण्डिप्रभृतीनां प्रति बाह्योक्षादीनां गमनं	६५८	७
दुर्योधनस्याकवचवन्धने द्वेष्टाणवाक्यं	६५५	१६	अथप्रभृतीनां जयद्वयवर्णनकथनं	६५८	११
कवचवृत्तान्तकथनार्थं द्वेष्टाण्येतिहासकथनं	६५५	२४	उभययुद्धकथनप्रतिपाद्ये सञ्जयोक्तिः	६५८	१६
ब्रह्माणं प्रति दैत्यभोतानां देवानां वाक्यं	६५५	२६	विन्दानुविन्दार्थो विराटस्य युद्धवर्णनं	६५८	१८
देवान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	६५५	२७	याग्रमेनिवाहोक्तयोर्द्वेष्टवर्णनं	६५८	२२
तत्र शक्ररसमीपगमनार्थं देवान् प्रति			दैत्यादिभिः काश्यपपुत्रादीनां युद्धवर्णनं	६५८	२६
ब्रह्मणो वाक्यं	६५५	३०	शकुनिप्रभृतिभिर्भिक्षुकादीनां युद्धवर्णनं	६५८	२६
ब्रह्मणा सद्य देवानां शक्ररदस्यार्थं मन्दर			युद्धस्याहुतलकथनं सञ्जयोक्तिः	६५८	२८
पथगतगमनं	६५६	२	तत्र जलसन्धादिभिर्भीमादीनां युद्धवर्णनं	६५८	२८
ब्रह्मादीनां प्रति शक्ररस्य स्वागतप्रार्थादि	६५६	२	उभयोः सैन्ययोः सङ्गतयुद्धवर्णनं	६५८	२४
शक्ररसमीपेदेवानां स्वाभिप्रायप्रकाशप्रार्थना	६५६	५	यत्प्रादीनां युद्धस्वार्थलितिकथनं	६५८	३०
देवानां प्रार्थनया शक्राय शक्ररस्य कवचदानं	६५६	७	अयं प्रार्थयतां वीराणां युद्धरीतिकथनं	६६०	१
शक्ररदकवचेनेन्द्रप्रभावे द्वेष्टाणवाक्यं	६५६	१०	द्वेष्टां दृष्ट्वा दृष्टद्युषस्य खड्गयुद्धकथनं	६६०	११
तत्कवचस्य पारमर्थ्येण प्रातिक्रयनं	६५६	१२	द्वेष्टाण्येन दृष्टद्युषस्य खड्गादिशब्ददानं	६६०	१६
दुर्योधनं प्रति पुनर्द्वेष्टाणवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६५६	१५	दृष्टद्युषारचार्यं सात्यकद्वेष्टाणवाण्येदनं	६६०	१८
दुर्योधनं प्रति कवचवन्धनार्थं द्वेष्टाणवाक्यं	६५६	१६	द्वेष्टाण्युद्धवर्णनार्थं हतराष्ट्रप्रत्य-	६६०	२५
अञ्जनेन युद्धार्थं बह्वकवचस्य दुर्योधनस्य			कुक्षस्य द्वेष्टाणस्य सात्यकिं प्रति गमनं		
मेरुस्य	६५६	१८	सञ्जयोक्तिः	६६०	२७
अञ्जुनसमीपे दुर्योधनगमनार्थां सञ्ज			यागस्कन्ते द्वेष्टां दृष्ट्वा सारथिं प्रति		
योक्तिः	६५६	२४	सात्यकिवाक्यं	६६१	२

पदस्य	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
द्रोणमनोपे सात्यकिगमनं	६६१	५	श्रीछण्ड्याञ्जुनमतसौकार.	६६४	१
सात्यकिद्रोणयोस्तुमुलपुद्गवर्णनं	६६१	६	श्रीछण्ड्ये प्रति पुनरञ्जुनमाद्यं	६६४	२
सात्यकिद्रोणयोस्तुं दृष्टान्त्यां युद्धोपरति	६६१	१८	अञ्जुनस्य द्वादाशरोहणे सञ्चयोक्ति ...	६६४	३
मुक्ताविद्रुमादिभि सात्यकिद्रोणयो. सोभा			अवतोर्षेऽञ्जुने घोषाभां हर्षणं तं प्रति वाण		
कथन	६६१	२९	हर्षणं :	६६४	४
सात्यकिद्रोणयोस्तुं द्वादशैर्नाथै ब्रह्मादीनामा			घोषाभां धनस्यभुजवसदर्थनं	६६४	५
गमन	६६१	२७	समुद्ररूपकेण दण्डस्थानवर्णनं	६६४	६
सात्यकिवाणेन द्रोणधनुषो ज्येष्ठेन	६६२	१	अञ्जुनं प्रति श्रीछण्ड्यस्य दण्डस्योऽस्यपेयोदका		
पुन पुनन्विष्टे धनुषि द्रोणस्य चिन्ताकथनं	६६२	२	भावकथनं	६६४	७
द्रोणकृतमानविकसात्यकिप्रशंसा	६६२	५	वाणेन मेदिन्यै भित्वाञ्जुनस्य दण्डपानमरो		
सात्यकिपुंस्तुं दृष्ट्वा देवादीनां हर्षादि	६६२	७	निर्माणं	६६४	८
कुड्मस्य द्रोणस्य सात्यकिवधाप दिव्यास्त			अञ्जुननिर्भिन्तास्यपानपरधो वर्जनं ..	६६४	९
भारणं	६६२	१२	अञ्जुनजनितवलिनादौ सञ्चयोक्ति	६६४	१०
द्रोणस्योयोस्तं दृष्ट्वा सात्यकिवैराग्यसाक्ष			पददृष्ट्यैव सरो दृष्ट्वा बिह्लादीनां साधुवाद		
परित्याग	६६२	१४	प्रदानं	६६४	११
दिव्यास्तधारिणौ दृष्ट्वा सर्वैश्च विषादादि	६६२	१५	पार्थिवप्रेमिताग्रैरञ्जुनस्य व्याथाभाव ..	६६४	१२
तदा पुष्पिष्ठरादीना सात्यकिरचार्यं यत्न	६६२	१६	कौरवाणां पार्यविक्रमप्रशंसा	६६४	१३
मत्स्यादीनां द्रोणरचार्यं यत्न	६६२	१८	श्रीछण्ड्यकृतान्विशिखीकरणदि ..	६६४	१४
दिव्यवसानादौ सञ्चयोक्ति	६६२	२६	पुन श्रीछण्ड्यस्य द्वादाशरो योजनं ...	६६४	१५
अथ द्रुपदवधार्थमञ्जुनवासुदेवयोगमनं	६६२	२५	अञ्जुनरथाश्वयोजनं दृष्ट्वातः कौरवाणां		
अञ्जुनरथस्य गतिप्रशंसा	६६२	२७	विमनस्तं	६६४	१६
अञ्जुनं प्रत्यावन्त्यपिरागमन	६६२	२८	विमनसो कौरवाणां भाव्य	६६४	१७
आवन्त्याभ्यामञ्जुनस्य युद्धकथनं	६६२	२९	प्रयातौ छण्ड्याञ्जुनौ दृष्ट्वा कौरवसेनानां		
अञ्जुनवाणेन ज्येष्ठस्य विन्दस्य नाश	६६२	३०	वाक्य :	६६४	१८
ज्येष्ठस्य नाशं दृष्ट्वा पुनविन्दस्य मदायुद्धकरणं	६६२	३१	अथ द्रुपं प्रति गच्छतोऽञ्जुनस्य निवार्यत्वं		
अञ्जुनवाणेनानुविन्दस्य नाशादि	६६२	३२	कथनं	६६४	१९
अञ्जुनं दृष्ट्वा कौरवाणां भयावेष	६६२	३३	अथानुप्रेमयित्वा श्रीछण्ड्यस्य शङ्खवादं		
अथ द्रुपं दूरस्थं दृष्ट्वा श्रीछण्ड्यं प्रत्यञ्जुन			अञ्जुनं प्रति दुर्योधनादीनामागमनं ..	६६४	२०
वाक्यं	६६२	३४	कौरवसत्तायां अमादौ सञ्चयोक्ति ...	६६४	२१

प्रकरण	पृष्ठे	पक्षौ	प्रकरण	पृष्ठे	पक्षौ
कौरववधैः श्रीकृष्णाञ्जुनदर्शनं ...	६६६	७	अञ्जुनस्य बाणत्यागे सञ्जयोक्तिः ...	६६८	१७
कौरवाणां यद्यद्रथजीविताशंसनं	६६६	१३	त्यक्तवापानां व्यर्थतां दृष्ट्वाञ्जुनवाक्यं ...	६६८	१८
जयद्रथवधार्थं कृष्णाञ्जुनयोः परस्परवाक्यं	६६६	१७	कृष्णाञ्जुनौ प्रति दुर्योधनस्य बाणवर्षणं	६६८	२०
कृष्णाञ्जुनौ प्रति कौरवाणामाक्रोशनं ...	६६६	१०	कुड्मस्याञ्जुनस्य बाणैर्दुर्योधनहत्यादीनां		
कृष्णाञ्जुनयोः प्रभाववर्णनं ...	६६६	२४	मात्रं ...	६६८	२३
जयद्रथदर्शनेन कृष्णाञ्जुनयोः विह्वलादादि			बाणप्राप्तस्य दुर्योधनस्य रश्मिभिरञ्जुनावरणं	६६८	२७
कारणं ...	६६७	५	अञ्जुनस्य दुर्योधनसेनानाशनं ...	६६८	३०
जयद्रथारचार्थं दुर्योधनस्यागमनं ...	६६७	८	पाञ्चजन्यध्वनिश्रवणेन योधानां विना पतनं	६७०	५
कृष्णाञ्जुनयोरपि दुर्योधनदर्शनेन कौरव			अञ्जुनदर्शनेन जयद्रथारविषा विह्वलादादि	६७०	७
मलानां हर्षं ...	६६७	१२	कृष्णाञ्जुनौ प्रति कौरवयोराणां गमने		
दुर्योधनं दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति तद्वधाद्यं वासुदेव			सञ्जयोक्तिः ...	६७०	१५
वाक्यं ..	६६७	१७	तत्र सैन्यानां प्रभावकथनं ...	६७०	१६
दुर्योधननिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं ...	६६७	१९	भूरियवसादिभिरञ्जुनावरणं ...	६७०	१८
अञ्जुनस्य श्रीकृष्णवाक्यं वीकोरादौ सञ्ज			भूरिश्रवसादीनामञ्जुनसमोपे शङ्खवादनं	६७०	२४
योक्तिः ..	६६८	५	तन्निनादश्रवणेन कृष्णाञ्जुनयोः शङ्खवाद		
दुर्योधनं प्रति कृष्णाञ्जुनयोरप्यपेयं ..	६६८	८	नादि ...	६७०	२५
दुर्योधनसमागमे सर्वसैन्यानां महानाद	६६८	११	दुर्योधनकर्षादिभिरञ्जुनस्य तुमुलपुद्ग		
अञ्जुनसमीपे निर्भेददुर्योधनदर्शनेन कौर			वर्षणं	६७१	७
बाणं शोकादि ...	६६८	१७	ध्वजानां विशेषज्ञानार्थं प्रश्नः ...	६७१	११
जनपदस्य युवा सेना प्रति दुर्योधनवाक्यं	६६८	२०	ध्वजानां रूपादिनिरूपणे सञ्जयोक्तिः	६७१	१२
अञ्जुनं प्रति शङ्खध्वज दुर्योधनस्य दृष्ट्वाञ्जुन	६६८	२१	अञ्जुनध्वजस्य लक्षणकथनं ..	६७१	१८
अञ्जुनप्रति दुर्योधनस्य बाणत्यगिसञ्जयोक्तिः	६६८	२६	असत्यामध्वजस्य लक्षणकथनं ...	६७१	२०
वासुदेवं प्रति दुर्योधनस्य बाणत्याग ...	६६८	२७	कर्षादिध्वजानां लक्षणकथनं ..	६७१	२
दुर्योधनं श्रयञ्जुनमेवितवापानां निष्कलता	६६८	२८	जयद्रथादिध्वजानां लक्षणकथनं ...	६७१	१०
अञ्जुनबाणनैष्कल्यं दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति श्रीकृष्ण			धृतराष्ट्रोचैरूपं सञ्जयवाक्यं ...	६७२	२२
वाक्यं ...	६६८	३०	अञ्जुनप्रश्नारूपं सञ्जयवाक्यं ...	६७२	२४
अञ्जुनस्य द्रोणदत्तामिषकवष्टुत्तात्मकय			पाञ्चालाकुडमि राई किमकुर्वतेति धृ		
मादि ...	६६८	६	राष्ट्रप्रश्नः ..	६७२	१
अञ्जुनस्य कवचमं त्रिपरम्पराकथनं ..	६६८	१४	पाञ्चालादीनां पुद्गे सञ्जयोक्तिः ...	६७२	९

प्रकरण	छे	पक्षौ	प्रकरण	छे	पक्षौ
द्रोणादिभिः पाञ्चासादीनां तुमुलयुद्ध		१	तद्वत्तपोहितस्य राक्षसस्य पलायनं	६७७	११
वर्णनं	६७३	४	असम्भुपं प्रति घटोत्कचस्य गमने सञ्जयोक्ति	६७७	१६
तत्र दृष्टवत्तवमेधधूर्त्यादीनां युद्धकथनं	६७३	७	असम्भुपघटोत्कचयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	६७७	१७
युधिष्ठिरादिभिर्द्रोणादीनां युद्धवर्णनं	६७३	११	युधमाममसम्भुपं प्रति भीमादीनां गमनं	६७७	२५
भीमसेनायाश्च द्रुपदोर्ध्ववर्णनं	६७३	१६	भीमादिभिर्घटोत्कचेन वासुस्य युद्ध		
विशेषेण द्रोणयुधिष्ठिरयोर्ध्ववर्णनं	६७३	१८	करणं	६७७	२७
द्रोणमया युधिष्ठिरस्यापधानं	६७४	१७	असम्भुपनादेन दृष्टिवीकथनं	६७८	३
दृष्टवत्तवमेधधूर्त्यादीनां युद्धकथनं सञ्जयोक्ति	६७४	२०	घटोत्कचस्य असम्भुपवधापायकरणं	६७८	११
दृष्टवत्तवमेधधूर्त्यादीनां युद्धकथनं	६७४	२४	घटोत्कचस्य असम्भुपमारणं	६७८	१५
धृष्टकेतुवीरधन्वयोर्ध्वकथनं	६७४	२८	असम्भुपे हते पाण्डवानां विश्वादाकरणं	६७८	१७
धृष्टकेतुमथ्या वीरधन्वनामात्रं	६७५	४	सर्वेषां घटोत्कचस्य सन्धानकरणं	६७८	२१
सहदेवदुर्मुखयोर्ध्ववर्णनं	६७५	८	सात्यकिर्द्रोणं कथं न्यवारयति धृतराष्ट्र		
विराट्स्य दुर्मुखस्य निरमित्रकारोहणं	६७५	१४	प्रश्नः	६७८	२५
सहदेववाणेन निरमित्रस्य नाशः	६७५	१५	द्रोणयुद्धकथने सञ्जयोक्तिः	६७८	२६
सात्यकियाप्रदत्तयोर्ध्ववर्णनं	६७५	२०	तत्र सात्यकिर्द्रोणयोर्ध्वकथनं	६७८	२८
सात्यकिना व्यप्रदत्तं हते तं प्रति मागधानां			द्रोण युद्धं दृष्ट्वा सात्यकेविषयता	६७८	४
गमनं	६७५	२१	सात्यकिविवादं दृष्ट्वा कौरवाणां वर्षादि	६७८	१६
मागधैः सह सात्यकेर्ध्वकथनं	६७५	२२	कौरवनिनादं श्रुत्वा सैन्यं प्रति युधिष्ठिर		
सात्यकिना धैर्ये विव्राविते तं प्रति द्रोणस्या			वाक्यं	६७८	७
गमनं	६७५	२७	द्रोणेन युद्धार्थं दृष्टवुषं प्रति युधिष्ठिर		
द्रोणदेवसेनादत्तायुद्धे सञ्जयोक्ति	६७६	१	वाक्यं	६७८	८
सहदेवपुत्रेण भीमदत्तनामा	६७६	१०	सात्यकिरत्तवार्ये सधैर्यस्य युधिष्ठिरस्यागमनं	६७८	१४
असम्भुपभीमसेनयोर्ध्ववर्णनं	६७६	१२	युधिष्ठिरादिभिर्द्रोणस्य युद्धकथनं	६७८	१६
भीमं प्रति क्रुद्धस्यासम्भुपस्य वाक्यं	६७६	१२	द्रोणहतपञ्चासादिजयकथनं	६७८	२२
मायां क्षत्रालस्यस्य भीमेन युद्धकरणं	६७६	२५	युधिष्ठिरस्य पाञ्चजन्यध्वजवधादि	६७८	२०
असम्भुपघटतश्च दृष्टवत्तवमेधधूर्त्यादीनां युद्धकथनं	६७६	२०	सात्यकिं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६८०	७
असम्भुपघट्टे शोणितनदीवर्णनं	६७७	४	तत्र सात्यकिप्रसंगारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	६८०	८
कौरवनिनादं श्रुत्वा क्रुद्धस्य भीमस्यासम्भु			अभ्युपगच्छायात्यर्थं युधिष्ठिरस्य मार्धानां	६८०	१२
प्रति स्वाहाश्रमधेयं	६७७	८	युधिष्ठिरस्यार्जुनपात्ययोर्ध्वकथनं	६८०	२०

प्रकरण	पृष्ठ	यत्तः	प्रकरण	पृष्ठ	यत्तः
सात्यकिप्रसंभारूपं पुनर्युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८०	२८	युधिष्ठिरमभिवाद्य सात्यकेरादौ हर्षं ...	६८१	८
सात्यकिं प्रति युधिष्ठिरस्त्वनुनमुद्वृत्तान्ते			सात्यकिना सह भीमस्य गमनं ...	६८१	११
कथनं ...	६८१	६	भीमं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८१	१४
अर्जुनार्थं युधिष्ठिरानुतापवाक्यं ...	६८१	१६	भीमसात्यकौ दक्षिणप्रत्युक्तौ ...	६८१	१७
हृष्यमुदिष्य सात्यकिं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६८१	२२	कौरवसैन्यमध्ये सात्यके प्रवेशं ...	६८१	२२
सात्यकिप्रसंभारूपं पुनर्युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८१	२७	सात्यकेर्ममनादौ सञ्जयोक्तिः ...	६८१	२६
सात्यकिप्रत्युत्तरे सञ्जयोक्तिः ...	६८२	११	तत्र हृष्टपुत्रस्य द्रौण्यार्थं प्रति गमनादि	६८१	२७
युधिष्ठिरं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८२	१२	सात्यके कौरवसैन्यगमनं ...	६८०	१
दुर्योधनवचनमार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८२	१६	सात्यकिवाप्यन्तसेनादिभिः द्वितीयेना		
युधिष्ठिरं प्रति सात्यकेर्ज्योत्सोक्तकथनं ...	६८२	२१	कथनं ...	६८०	८
युधिष्ठिरस्थान्यवाद्यायां सात्यकिवाक्यं	६८२	२	अर्जुनपर्यं जितनिघोः सात्यकेद्रौण्यत		
अर्जुनप्रसंभारूपं सात्यकिवाक्यं ...	६८२	७	निवारणं ...	६८०	१६
युधिष्ठिरावासायं सात्यकिवाक्यं ...	६८२	१२	द्रौण्यसात्यकौ युद्धवर्षनं ...	६८०	१८
अर्जुनं प्रति सात्यकेर्ममनाथं युधिष्ठिर			सात्यकिं प्रति द्रौण्यस्य सकोपवाक्यं ...	६८०	२५
वाक्यं ...	६८२	२०	द्रौण्यं प्रति सात्यकिविनयवाक्यं ...	६८०	२८
युधिष्ठिरस्य स्वरुपिणा नामकथनं ...	६८२	२३	द्रौण्ये दत्ता सात्यकिगमनादौ सञ्जयोक्तिः	६८०	२०
हृष्टपुत्रप्रसंभारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८२	२८	अर्जुनसमोपगमनार्थं वारुण्यं प्रति सात्यकि		
युधिष्ठिरवाक्येन सात्यकिविनाशे सञ्जयोक्तिः	६८४	४	वाक्यं ...	६८८	१
युधिष्ठिरं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८४	७	गच्छन् सात्यकिं प्रति द्रौण्यस्य क्रोधादनु		
तत्र युधिष्ठिरवचनारूपं वाक्यं ...	६८४	१०	गमनं ...	६८८	८
अर्जुनसमोपगमनार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा	६८४	१३	सात्यकेभारतीसेनामध्यश्वेकः ...	६८८	१०
कौरववचनमार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८४	१८	प्रविष्टस्य सात्यके कृतवर्षे कृतवर्षे	६८८	११
कौरववचनप्रसंभारूपं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८४	२२	कृतवर्षसात्यकौ युद्धवर्षनं ...	६८८	१२
किरातवधार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८५	१	कृतवर्षाणि वाप्येकादयित्वा तस्मात्पर्यं प्रति		
कुञ्जरमारणार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८५	६	वाप्येतान् ...	६८८	२१
कम्बोजमारणार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८५	१६	सात्यकिवाप्येन द्वादिभ्यश्चरयेर्नामादि	६८८	२२
रथवज्रायं सात्यकिवाक्यं ...	६८५	१८	कम्बोजसेना प्रति सात्यकेर्ममनादि ...	६८८	२६
सात्यकिरथमज्झाया सञ्जयोक्तिः ...	६८५	२०	सात्यकिं प्रति जितनिघोर्द्रौण्यस्य पाप्य		
अर्जुनवाद्यायां सात्यकेद्रौण्यकथनं ...	६८६	४	धैर्यकृतनिवारणं ...	६८८	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्य विस्मयवाक्यं ...	६८८	५	विश्वस्य सञ्जयस्य सात्यकिपुङ्गवकथनं ...	६८९	२७
तत्र धृतराष्ट्रस्यात्मीयसैन्यविशेषकथनं ...	६८८	६	भारयिं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८९	२८
सैन्यचिन्तां मामोद्देशेन धृतराष्ट्रवाक्यं ...	६८८	१३	सात्यकिवाक्येन विगर्तसमीपे भारयेरपा		
सैन्यसागररूपकेण धृतराष्ट्रवाक्यं ...	६८८	१७	गमनं ...	६८९	४
अर्जुनसात्यकयोः सैन्यार्थव्यभेदेन गमनकथनं	६८८	२०	विगर्तं सद्यः सात्यकेषुङ्गकथनं	६८९	७
अर्जुनसात्यकयोः प्रशंसाकृत्यं धृतराष्ट्रवाक्यं	६८८	२५	सात्यकिवाणपोडितार्ता गजार्तां पलायनं	६८९	८
अर्जुनं सात्यकिश्च दृष्ट्वा दुर्बोधन किं	६८८	२९	सात्यकिवाणपोडितार्ता सैन्यानां गतिकथनं	६८९	१२
कृतवानित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नं ...	६८९	२	गजानोके हते सात्यकिं प्रति जलसन्धस्था		
पुत्राणां भोक्तृवत्तया धृतराष्ट्रानुताप	६८९	५	गमनं ...	६८९	१५
वाक्यं ...	६८९	५	जलसन्धसात्यक्योर्पुङ्गववर्णनं	६८९	२१
अर्जुनसात्यकयोः सैन्यमध्यप्रवेशेन धृतराष्ट्रानु	६८९	५	सात्यकिवाणेन जलसन्धस्य बाह्वद्वयच्छेदनं	६८९	५
तापः ...	६८९	१५	सात्यकिवाणेन जलसन्धस्य शिरश्छेदनं ...	६८९	८
द्रोणपुङ्गववर्णार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नं ...	६८९	१८	जलसन्धे हते कौरवसैन्यानां विपादकथनं	६८९	१२
जयद्रथवधपट्टान्तप्रवर्णार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नं	६८९	२०	सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा सात्यकिं प्रति कौरवे सद्यः		
धृतराष्ट्रविषयकं सञ्जयस्य प्रत्युत्तरवचनं	६८९	२१	द्रोणस्यागमनं ...	६८९	१४
आगतान् भीमादीन् प्रति कृतवर्षाणोगमनं	६८९	१	द्रोणादिभिः सात्यकिपुङ्गे सञ्जयोक्तिः	६८९	१८
हार्दिकस्य पाण्डवसैन्यसारथ्यकथनं ...	६८९	३	तत्र द्रोणादीनां वधमभ्यारयानां सात्यकिं		
कृतवर्षाणं प्रति भीमस्य वाणव्यागः	६८९	५	प्रति युगपदाणव्यागः	६८९	२०
हार्दिकं प्रति सहदेवादीनां वाणव्यागः	६८९	६	द्रोणादीन् प्रति सात्यकेर्वाणववर्णनं	६८९	२४
द्रौपदेयादीनां कृतवर्षाणं प्रति वाणवर्षणं	६८९	७	तत्र सात्यकिदुर्बोधनयोर्पुङ्गववर्णनं	६८९	२८
भीमादिभिः कृतवर्षाणोः पुङ्गववर्णनं	६८९	८	सात्यकिवाणविद्वस्य दुर्बोधनसापयानं	६८९	२२
कृतवर्षायाश्चरन्त्याः प्रश्नस्य ...	६८९	५	आर्तनिनादं श्रुत्वा सात्यकिं प्रति कृतवर्षाण		
कृतवर्षावाणेन धृष्टद्युम्नस्य भोक्षादि	६८९	८	आगमनं ...	६८९	१४
कौरवाणां हार्दिक्याप पारितोषिकदानं	६८९	१०	आगच्छन्तं कृतवर्षाणं दृष्ट्वा भारयिं प्रति		
हार्दिक्यभरणीकृतस्य शिखण्डिनोऽपयानं	६८९	११	सात्यकिवाक्यं ...	६८९	१६
हार्दिक्यकृतपार्थदिजयकथनं	६८९	१२	पुनः कृतवर्षासात्यक्योर्पुङ्गववर्णनं	६८९	१८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	६८९	१८	सात्यकिवाणपोडितस्य कृतवर्षाण पतनं	६८९	२८
निनादं श्रुत्वा कृतवर्षासमीपे सात्यकेरागमनं	६८९	२१	कृतवर्षाणं विजित्वाऽर्जुनदंष्ट्रायां सात्यके		
कृतवर्षासात्यक्योर्पुङ्गववर्णनं	६८९	२२	गमनं ...	६८९	१

प्रकरणं	पङ्क्तिः	प्रकरणं	पङ्क्तिः
सात्यकिभयेन सैन्यानां कर्मणादौ सञ्जयोक्तिः	६८६	१ कथनं ...	७०० १
तत्र द्रोणसात्यकियोर्द्विवर्णनं ...	६८६	७ सात्यकेरज्युनसमीपप्राप्तौ सञ्जयोक्तिः	७०० ४
सात्यकिवाणेन द्रोणधारयैर्नामादि ...	६८७	४ अर्जुनसमीपगतस्य सात्यके प्रभाकथनं	७०० ५
विद्वन्तं द्रोणपर्यं प्रति कौरवसैन्यानां गमनं	६८७	७ दुर्योधनादिभिः सात्यकेरावरणकथनं ...	७०० १३
पुनर्व्यूहद्वारे द्रोणस्य स्थितिकथनं ...	६८७	८ दुर्योधनादीन् दृष्ट्वा सारथिं प्रति सात्यकिः	७००
सात्यकिहतद्रोणजयादौ सञ्जयोक्तिः	६८७	१३ वाक्यं ...	७०० १६
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८७	१५ दुर्योधनादिभिः सात्यकेस्तमुत्पुङ्गुकथनं	७०० १४
सैन्यमध्ये गच्छन् सात्यकेरनिवार्यत्वकथनं	६८७	१८ तत्र सञ्जयस्य सात्यकियुद्धप्रशंसावाक्यं ...	७०० २०
सात्यकिं प्रति सुदर्शनस्यागमनं ...	६८७	२० सात्यकिं प्रति दुर्योधनादीनां क्रमेणवाच	
सुदर्शनसात्यक्योर्द्विवर्णनं ...	६८७	२१ सर्वेषां ...	७०१ ४
सात्यकिवाणेन सुदर्शनहयादीनां नाशः	६८७	२० तदाष्टान् निवार्य दुर्योधनादीन् प्रति सात्यः	
सात्यकिवाणेन सुदर्शनस्य नाशः ...	६८८	१ कौरवाण्यत्यागः ...	७०१ ८
सुदर्शनं निहत्यार्जुनस्य पथा सात्यकेर्मम		३ शकुनिप्रवृत्तिभिः सात्यकेर्महायुद्धवर्णनं	७०१ ११
नादि ...	६८८	३ सात्यकिहतदुर्योधनसारथिनाशः ...	७०१ १५
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६८८	७ दुर्योधनस्य युद्धादपयानं ...	७०१ १७
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८८	८ सैन्यानां दुर्योधनस्य पथाह्वानं ...	७०१ १८
अर्जुनहतसैन्यस्य दृशेनार्थं सारथिं प्रति		दुर्योधनादीन् गिलाज्जुनरथं प्रति सात्यके	
सात्यकिवाक्यं ...	६८८	१४ गमनं ...	७०१ २०
दुर्योधनादिजयायै तेषां समीपे रथप्रेषः		सात्यकिं दृष्ट्वा मत्पुत्रा किमुर्ज्वन्तेत्यादि	
पथाय सात्यकिवाक्यं ...	६८८	१८ धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	७०१ २३
सात्यकिं प्रति सारथे, माहसवाक्यं ...	६८८	२४ सात्यकियुद्धप्रशंसाकृपं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	७०१ २७
सात्यकिप्रशंसाकृपं सारथिवाक्यं ...	६८८	२६ शृणुस्त्वावहितोराजक्षित्यादिवञ्जयवाक्यं	७०२ ३
मुष्णुऽदीनां नाशार्थं सारथिं प्रति सात्यकिः		तत्र सात्यकिं प्रति सैन्यानां दुर्योधना	
वाक्यं ...	६८८	२६ दीनां गतिकथनं ...	७०२ ५
सात्यकिरथप्रेषणे सञ्जयोक्तिः ...	६८८	१४ सात्यकिहततद्वननाशकथनं ...	७०२ ११
यवने, सह सात्यकेर्दुष्टकथनं ...	६८८	१६ सात्यकिहतहस्तिधेनुराशकथनं ...	७०२ १६
सात्यकिहतकामोजादिभक्षकथनं ...	६८८	२२ प्रमग्नान् दहन् प्रति दुःशासनवाक्यं ...	७०२ २०
रथसैन्येर्दुष्टमृगिभ्रातृकथनं ...	६८८	२४ सात्यकिमनीषं दुःशासनस्य पायापयोधिनां	
सात्यकिपराक्रमेण सारथादिकृततत्त्वज्ञानं		प्रेषणं ...	७०२ २२

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
दुःशासनवाक्येन सात्यकिं प्रति पोषाणधो	३१		द्रोणधृष्टद्युम्नयुद्धप्रसंगेन सञ्जयोक्तिः	३०५	१६
धिर्नो गमनं ...	३०२	२५	मण्डलादिकरणेनाभवयुद्धकथनं	३०५	२४
सात्यकिवाणपोडितां तेषां पतनं	३०२	२८	द्रोणस्य वाणेन धृष्टद्युम्नसारथ्येनाशः	३०५	२८
कौरवबालानां सात्यकिना सह युद्धत्यागः	३०३	७	इते सारथी धृष्टद्युम्नहत्यानां प्रह्वयः	३०५	२८
कौरवार्त्तनादं युवांस्तु प्रति द्रोणवाक्यं	३०३	८	पाञ्चालान् विजित्य क्षत्र्यद्वारे द्रोणस्य		
द्रोणं प्रति स्तुतयः प्रत्युत्तरवचनं	३०३	१४	पुनरागमनं ...	३०६	१
भीतानां कौरवबालानां द्रोणरथं प्रति गमनं	३०३	१८	सात्यकिं प्रति दुःशासनगमने सञ्जयोक्तिः	३०६	५
द्रोणस्य दुःशासनरथदग्ने सञ्जयोक्तिः	३०३	२२	सात्यकिं प्रति दुःशासनस्य वाणवर्षणं	३०६	५
दुःशासनं प्रति द्रोणवाक्यं	३०३	२३	दुःशासनादीन् प्रति सात्यकिवाणवर्षणं	३०६	७
तत्र दुःशासनावेष्टरूपं द्रोणवाक्यं	३०३	२५	सात्यकिमयातुं दुःशासनसैन्यानां पलायः		
पाण्डवे शमविधानार्थं दुःशासनं प्रति			यन् ...	३०६	१२
द्रोणवाक्यं ...	३०४	७	दुःशासनसात्यकौन्दमुल्लयुद्धवर्णनं	३०६	१०
द्रोणवाक्येनात्तरमदत्त्वा सात्यकिं प्रति			दुःशासनवाक्यायां चिन्तनां नागमनं	३०६	१४
दुःशासनस्य गमनं ...	३०४	१६	सात्यकिं प्रति चिन्तनां अवर्षणं	३०६	१६
द्रोणस्य पाण्डवसैन्यमध्यप्रवेशः	३०४	१८	सात्यकिवाणेन चिन्तनां बलनां नाशः	३०६	१७
द्रोणेन युद्धार्थं पाञ्चालमुपगच्छ कौरकेतोरार			इतरेणाभिः प्रयिवीशोभाकथनं	३०६	१८
गमनं ...	३०४	२१	सात्यकिवाणपीडितां चिन्तनां द्रोण		
द्रोणं प्रति कौरकेतोर्वाणवर्षणं	३०४	२२	रथं प्रत्यागमनं ...	३०६	२१
पाञ्चालैर्द्रोणस्यारथं अवर्षणस्य	३०४	२४	पञ्चभ्रान्त्युद्योधान् हत्वाञ्जुनरथं प्रतिवात्यके		
तदापान् निरप्य कौरकेतोरथं प्रति द्रोणस्य			निर्गमनं ...	३०६	२२
वाक्यत्यागः ...	३०४	२६	पथि दुःशासनसात्यकौपुंस्तुवर्णनं	३०६	२३
द्रोणवाणेन कौरकेतुमरथं	३०४	२८	सात्यकिवाणेन दुःशासनशङ्खनादीनां नाशः		
तदापान् विचरन्तुप्रभृतीनां द्रोणं प्रति			कथनं ...	३०७	४
गमनं ...	३०५	१	भीमवाक्यकारणेन दुःशासनवधाभावः	३०७	७
तदापयोडितस्य द्रोणस्य तद्वार्थं चिन्ता	३०५	३	दुःशासनं जिता सात्यकेभ्यः	३०७	८
द्रोणस्येन विचरन्तुप्रभृतीनां नाशः	३०५	४	मथेनायां किं सात्यकिनिवारकोनालोति		
पाञ्चालान् हतान् दृष्ट्वा द्रोणं प्रति दृष्ट			हतराष्ट्रप्रश्नः ...	३०७	१२
दुष्कृत्यागमनं ...	३०५	१०	हतराष्ट्रवाक्येनात्तररूपं वक्ष्यवाक्यं	३०७	१६
दृष्टदुष्कृत्यागमनं	३०५	१२	तत्र कौरवसैन्यमध्ये तुमुल्लसद्दकथनं	३०७	१७

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
द्रोणरचितयूधप्रशंसाकथनं	७०७	१८	द्रोणप्रति पाञ्चालादीनां गमनं	७१०	१८
भीमादीनामास्फालनं	७०७	२३	द्रोणवाणेन चेदिश्रेष्ठानां वधः	७१०	२३
अर्जुनवाक्येना सुखेन जयद्रथसमीपगमः	७०७	२४	द्रोणपराक्रममोतानां पाञ्चालानां भीमा	७१०	२४
नाथं सेना. प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७०७	२४	चाक्रानं	७१०	२४
भीमादिप्रेषितवधै कौरववधनाशनं	७०७	२७	द्रोणप्रशंसाकथनंभीमानां पाञ्चालानां वाक्यं	७१०	२६
पाण्डवसमीपे दुर्योधनस्यागमनं	७०८	३	तदाकथेन द्रोणं प्रति चवधर्षणप्रागमनं	७१०	३०
सञ्जयं प्रति दुर्योधनयुद्धे हतराष्ट्रमन्त्रः	७०८	५	चवधर्षणद्रोणयोर्द्विवर्णनं	७११	२
हतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्योत्तरवाक्यं	७०८	८	द्रोणवाणेन चवधर्षणे हते पाञ्चालानां	-	-
दुर्योधनविलोडितां सेनां दृष्ट्वा भीमादौ	७०८	१०	कम्पादि	७११	३
भामागमनं	७०८	१०	चेकितानद्रोणयोर्द्विवर्णनं	७११	५
भीमादिभिर्दुर्योधनस्य युद्धवर्णनं	७०८	११	हते हते चेकितानहयानां द्विवर्ण	७११	७
तत्र युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्द्विवर्णनं	७०८	१६	द्रोणं प्रकानं दृष्ट्वा क्रुपद्वाक्यं	७११	१२
युधिष्ठिरं प्रति गच्छन्तं दुर्योधनं प्रति	७०८	१६	पार्यानां व्यूहभेदादौ सञ्जयोक्तिः	७११	१८
पाञ्चालानामागमनं	७०८	१९	युधिष्ठिरचिन्तादौ सञ्जयोक्ति	७११	२१
द्रोणस्य पाञ्चालानां वधणं	७०८	२१	युधिष्ठिरस्यार्जुनदर्शनाभावकथनं	७११	२२
सकुलपुङ्गवकथनं	७०८	२२	ततो गाण्डोर्वधश्चन्द्रवर्षणादिभिर्युधिष्ठिरस्य	७११	२२
अपराक्रं तुमुलसंपाते सञ्जयोक्ति	७०८	२८	शान्त्यभावकथनं	७११	२३
तत्रद्रोणपराक्रमकथनं	७०८	२८	युधिष्ठिरस्य चिन्ताकथनं	७११	२६
दृष्ट्वाद्रोणयोर्द्विवर्णनं	७०८	२९	भीमसमीपगमनार्थं शारथ्यं प्रति युधिष्ठिर	७११	२६
द्रोणवाणेन दृष्ट्वाद्रोणस्याद्यादिभिः सहनाशः	७०८	३०	वाक्यं	७१२	१४
दृष्ट्वाचे हते शारथ्यं प्रति मिश्रपालपुत्रस्य	७०८	३०	युधिष्ठिरवाक्येन भीमसमीपे रथानघनं	७१२	१५
वाक्यं	७०८	३०	भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७१२	१६
द्रोणरथं प्रति मिश्रपालिष्टकृतेतानां गमनं	७०८	३३	युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य स्वात्ननावाक्यं	७१२	१८
एकैतद्रोणयोर्द्विवर्णनं	७०८	३४	अर्जुन हतमाश्रयं युधिष्ठिरवाक्यं	७१२	२१
द्रोणवाणेन मिश्रपालिष्टकृतेतानां गमनं	७०८	३४	अर्जुनसमीपगमनार्थं भीमं प्रति युधिष्ठिर	७१२	२१
चेदिराजे हते द्रोणं प्रति गतस्य तत्पुत्रस्य	७०८	३४	वाक्यं	७१२	२१
मायं	७०८	३४	युधिष्ठिरस्य भीमानुगमः	७१२	२१
जरासन्धसुतद्रोणयोस्तुमुलपुङ्गववर्णनं	७०८	३४	युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं	७१२	२१
द्रोणवर्णनं पाण्डवसैन्यनाशः	७०८	३४	भीमस्यार्जुनसमीपगमनादौ सञ्जयोक्तिः	७१२	२८

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
युधिष्ठिररक्षणार्थं धृष्टद्युम्नं प्रति भीमवाक्यं	७१३	१०	अर्जुनं दृष्ट्वा भीमस्य विद्वन्नादकरणादि	७१६	१८
भीमं प्रति धृष्टद्युम्नस्य वा ॥ ७१३	७१३	१५	सप्याकुनयोर्भीमहतशब्दयवणादि ...	७१६	२१
धृष्टद्युम्ने राजानं विविध भीमस्यार्जुनसमी			भीमहतशब्दयवणेनार्जुनस्य शब्दकरणादि	७१६	२३
पगमनोद्योगकथनं ... ७१३	७१३	१७	अर्जुनादीनां विद्वन्नादं युष्मा युधिष्ठिरस्य		
पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा पुनर्भीमं प्रति युधिष्ठिर			वर्षं ... ७१६	२४	
वाक्यं ... ७१३	७१३	२७	प्रोक्तस्य युधिष्ठिरस्य मानसिकार्जुनप्रमर्श		
युधिष्ठिरवाक्येन भीमस्यार्जुनसमीपगमन			वाक्यं ... ७१६	२७	
रौतिकयनं ... ७१४	७१४	२	महर्मानं भीमं के पर्यवारयन् इत्यादि		
पाञ्चालादीनां गच्छतो भीमस्यानुगमनं	७१४	८	धृतराष्ट्रमन्त्रं ... ७१७	१७	
दुःशलादीनां गच्छन्तं भीमं प्रत्यागमनं	७१४	८	तत्र भीमपराक्रमकथनेन धृतराष्ट्रवाक्य	७१७	१८
दुःशलादीनतीत्य भीमस्य द्रोणसमीपगमनं	७१४	१३	भीमं प्रति कर्णगमनं सञ्जयोक्ति	७१७	२६
भीमहतगजानोकमारण ... ७१४	७१४	१६	कर्णहतभीमगमनाध्वरोधं ... ७१७	२७	
द्रोणस्य भीमावरणं ... ७१४	७१४	१८	कर्णं दृष्ट्वा भीमस्य कोपादि ... ७१७	२८	
भीमं प्रति द्रोणवाक्यं ... ७१४	७१४	२१	कर्णभीमसमागमदर्शनेन प्रेवर्ता योधानां		
द्रोणं प्रति भीमस्य सक्तोद्यवाक्यं ... ७१४	७१४	२४	कम्पादि ... ७१७	२९	
भीमनिचिन्नगदया द्रोणस्याद्यादीनां नाश	७१४	२८	कर्णभीमयोस्तुमुल्यद्विवर्णनं ... ७१८	३६	
रथान्तरारुढस्य द्रोणस्य व्युहदारसितिकयनं	७१५	१	तत्र भीमवाक्येन कर्षेरयादीनां नाश	७१८	१७
दुःशलादिभिर्भीमस्य युद्धकथनं ... ७१५	७१५	२	कर्णं जित्वा भीमस्य विद्वन्नादकरणं	७१८	२०
भीमवाक्येन सुदर्शनस्य वध ... ७१५	७१५	१२	भीमस्य ध्वनिं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य हर्षं ... ७१८	२१	
भीममयात कौरवाणां पलायन ... ७१५	७१५	१५	दुर्योधनस्य द्रोणसमीपगमने सञ्जयोक्ति	७१८	२७
कौरवान् दुःशलादीन् जित्वा भीमस्य विद्व			द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्यं ... ७१८	२८	
नादादिकरण ... ७१५	७१५	१८	दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं ... ७१८	२८	
द्रोणस्य भीमनिवारणेच्छायां सञ्जयोक्ति	७१५	२२	तत्र सूतमनूय दुर्योधनतिरस्काररूप		
भीमप्रेषितगदादर्शनेन कौरवाणां पलायनं	७१५	२७	द्रोणवाक्यं ... ७१८	२३	
भीमस्य कौरवव्यूहमध्यप्रवेश ... ७१६	७१६	२	जयद्रथरक्षणार्थं द्रोणवाक्यं ... ७१८	१८	
द्रोणभीमयोर्महायुद्धवर्णनं ... ७१६	७१६	५	द्रोणवाक्येन जयद्रथरक्षणार्थं दुर्योधनस्य		
भीमस्य भोजानोकमारण ... ७१६	७१६	१४	गमनं ... ७१८	२१	
भीमस्य काम्योजाविबलातिक्रमणं ... ७१६	७१६	१६	पथि युधामन्यूतमोजोभ्यां दुर्योधनस्य युद्ध		
सात्यकिं दृष्ट्वा कर्जुनदर्शनार्थं भीमस्य गमनं	७१६	१७	कथनं ... ७१८	२५	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
विरयस्य दुर्व्योधनस्य शब्दयोरारोहणं	७२०	१२	विश्रयेन सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२१	२६
युधामन्यूत्तमैश्वर्योत्कृष्टमसौपगमेन	७२०	१०	कर्णपराजयेन धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं	७२१	२८
भीमं प्रति पुनः कर्णस्यागमने सञ्जयोक्तिः	७२०	१२	दुर्व्योधनाचेष्टरूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	७२४	१२
कर्णभीमयोर्दुष्टः कीदृश इत्यादि धृतराष्ट्र			कर्णभीमयोर्दुष्टवर्णनार्थं पुनर्धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२४	८
प्रश्नः	७२०	१४	कर्णभीमयोः पुनर्दुष्टकथने सञ्जयोक्तिः	७२४	१८
कर्णपराक्रमप्रसङ्गरूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	७२०	१७	भीमवाणेन कर्णसारथ्येनाशः	७२४	१२
भीमैकर्णयोः केन प्रकारेण युद्धमिति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२०	२०	उभयोर्बाणयुद्धकथनं	७२४	१८
दुर्व्योधनमिन्द्रारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	७२०	२३	उभयोर्दुष्टनादादिवर्णनं	७२४	२२
कर्णं पितृभ्रातृभीमस्यार्जुनसमौपगमेन च्छायां			भीमवाणेन कर्णस्यायादौनां नाशः	७२४	२८
सञ्जयोक्तिः	७२०	२०	अस्त्रादिनाशेन कर्णस्य चिन्तनं	७२४	२८
कर्णस्य भीमपद्याद्भावनं शरवर्षणञ्च	७२१	१	कर्णं मोहितं दृष्ट्वा दुर्गमं प्रति दुर्व्योधनाः		
भीमं प्रति कर्णस्याचेष्टवाक्यं	७२१	३	देशः	७२५	१०
कर्णज्ञानमसहमानस्य भीमस्य कर्णेन सह			भीमं प्रति दुर्जयस्यागमनं	७२५	३
युद्धकथनं	७२१	५	भीमवाणेन दुर्जयवधः	७२५	५
भीमकर्णयोर्दुष्टवर्णनं	७२१	१३	मृतस्य दुर्जयस्य कर्णक्षतप्रदविधौकरणादि	७२५	६
भीमक्षतकर्णपराजयकथनं	७२१	८	रयान्तरमारुह्य पुनः कर्णस्यागमने सञ्जयोक्तिः	७२५	१०
विमुखं कर्णं दृष्ट्वा दुर्व्योधनः किमश्वीदि			पुनः कर्णभीमयोर्दुष्टवर्णनं	७२५	१२
इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२२	११	कर्णं विरयं दृष्ट्वा दुर्मुखं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	७२५	२५
रयान्तरमारुह्य कर्णस्य पुनरागमनादौ			दुर्व्योधनवाक्येन भीमं प्रति दुर्मुखस्य गमनं	७२५	२६
सञ्जयोक्तिः	७२२	१४	भीमवाणेन दुर्मुखस्य नाशः	७२५	२८
पुनः कर्णभीमयोर्दुष्टवर्णनं	७२२	१७	दुर्मुखे हते कर्णस्य तद्भयोरारोहणं	७२५	३०
तत्र भीमस्याच्युतादिमभयक्रियामनुसरणे			मृतं दुर्मुखं दृष्ट्वा कर्णस्य मोहादि	७२६	१
सञ्जयोक्तिः	७२२	२१	शोचनं कर्णं प्रति भीमस्य बाणवर्षणं	७२६	४
क्षेमान् खलान् रुक्मोपस्य भीमस्य कर्णे प्रति			भीमवाणेष्विहितस्य कर्णस्य रणादपर्याप्तं	७२६	११
भावनं	७२२	२०	कर्णपनायनेन धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं	७२६	१६
भीमकर्णयोः परस्परपराक्रमप्रकाशकरणं	७२३	१	तत्र दुर्व्योधनेन कर्णप्रशंसाकथनेनानुतापः	७२६	१७
उभयोर्बाणेनोभयधैर्यनप्रकाशकथनं	७२३	२०	कर्णैकात्म्यप्रशंसाकथनेन धृतराष्ट्रानुतापः	७२६	२८
भीमस्य पुनः भ्रातृ धृतराष्ट्रस्य विश्रयवाक्यं	७२३	२४	भीमपराक्रमकथनेन धृतराष्ट्रानुतापः	७२६	२९
			दुर्व्योधनमिन्द्रारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	७२७	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
धृतराष्ट्रभर्षगारूपं सञ्जयवीर्यः	७२७	१७	दुर्योधनवाक्तेन कर्णस्यार्थं सर्वेषां धनः	७२८	१६
कर्णोपपातनेन दुर्मर्षणादीनां भीमसमीपा			भीमवाणेन शत्रुस्यपादीनां सन्नामां दुर्यो		
गमने सञ्जयोक्तिः	७२७	१४	धनभ्रातृणां भागः	७२७	१२
दुर्मर्षणादीनां भीमसमीपगमनदर्शनेन			सन्नामां मध्ये विकर्षणाग्नेन भीमस्य गोचरं	७२७	१०
कर्णस्य पुनरागमनं	७२७	१८	कर्णसमीपे भीमस्य विंहनादकरणं	७२७	१२
कर्णस्य भीमवाणेन दुर्मर्षणादीनां			भीमस्य विंहनादेन पुष्टिष्ठिरं प्रीतिकथ		
पञ्चानां पतनं	७२७	२१	नादिः	७२७	१४
भीमकर्णयोः संरंभेन परस्परदर्शनं	७२७	२४	एकचिंशद्भ्रातृन् निहतान् दृष्ट्वा दुर्योधनस्य		
हतदुर्मर्षणादिदर्शनेन कर्णस्य क्रीधाधिक्ये			विदुरवाक्यस्यतिः	७२७	१६
सञ्जयोक्तिः	७२७	२७	दुर्योधनादीनां निन्दाकूपेण सञ्जयवाक्यं	७२७	१८
भीमकर्णयोः परस्परवाणवर्षणं	७२७	२८	धृतराष्ट्राणेष्वप्यं सञ्जयवाक्यं	७२७	२४
भीमकर्णयोस्तुमुलपुङ्खवर्णनं	७२८	१	सञ्जयं प्रति शोकसन्तप्तस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	७२९	१
भीममयात् पुनः कर्णोपपातनं	७२८	१२	पुनः कर्णभीमयोर्पुङ्खकथनेन सञ्जयोक्तिः	७२९	४
अपपातं कर्णं दृष्ट्वा भीमसमीपे दुर्योधनस्य			भीमवाणपोडितस्य सैन्यस्य पलायनकथनं	७२९	१०
भ्रातृणां प्रेषणं	७२८	१४	योधानां भीमकर्णपुङ्खदर्शनार्थं स्थितिः	७२९	१५
भीमस्यैकैकेन वाणेन दुर्योधनभ्रातृणां			कथनं	७२९	१२
पतनं	७२८	२७	तद्विवीचयपुङ्खे श्रानितमदीवर्णनं	७२९	१५
तान् निहतान् दृष्ट्वा विदुरवाक्यं श्रुत्वा च			हतेनैमुन्यादिभिः श्रुतिबोभोभाकथनं	७२९	१६
शोकसन्तप्तस्य कर्णस्य पुनरागमनं	७२८	२८	कर्णभीमयोर्पुङ्खदृष्ट्वा चोरणविह्वानां विस्मय		
पुनः कर्णभीमयोर्पुङ्खवर्णनं	७२८	२९	कथनं	७२९	२६
भीमपरक्रमदर्शनेन कैरवयोः विलेनस्य	७२८	३४	पुनः कर्णस्यैवस्योर्पुङ्खे सञ्जयोक्तिः	७२९	२९
भीमस्य श्यातलनिलनं श्रुत्वा कर्णक्रीधे			भीमवाणेन कर्णस्य मोहकथनं	७२९	३८
सञ्जयोक्तिः	७२८	३८	संज्ञां सन्त्या कर्णस्य पुनर्पुङ्खकरणं	७२९	३०
भीमहतान् दुर्योधनभ्रातृन् दृष्ट्वा सन्तप्तस्य			कर्णभीमयोर्पुङ्खप्रभाववर्णनं	७२९	३४
कर्णस्य पुङ्खकरणं	७२८	४८	कर्णवर्णनमविगण्य कर्णं प्रति धावनं	७२९	४८
भीमविक्रमं दृष्ट्वा सर्वेषां हर्षो भीमं प्रति			भीमकर्णयोर्वाणिकाकाप्रपयच्छादनं	७२९	६
साधुवाक्यं	७२८	४९	उभयोर्नामाविधमश्वकरनादिः	७२९	१८
तुमुलशब्दश्रवणेन भीमेन योधानां			उभयोर्पुङ्खदर्शनां देवर्षिप्रभृतीनां पुष्यदृष्टिः		
दुर्योधनस्य सेनाप्रेषणं	७२८	४९	करणादिः	७२९	२९

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
'उभयोस्तुमुनयुद्धवर्णनं' ...	७३३	२२	विरथं भीमं प्रति सात्यकिर्गमनादौ सञ्ज
कर्णवाणेन भीमस्य धनुः प्रभृतीनां छेदनं	७३३	२८	योक्तिः ...	७३६	१२
'विधन्वन्ते' भीमस्य कर्णं प्रति शक्तिव्यागः	७३४	१	सैन्यमथं प्रविशत सात्यकिरनिवार्यत्वकथनं	७३६	१४
'कर्णवाणेन भीमस्य केन्द्रेण' ...	७३४	२	सात्यकिं प्रत्यक्षमुपस्थागमनं ...	७३६	१६
'भीमस्य कर्णं धनुः छेदनं' ...	७३४	६	अलम्बुपथायाः कर्णयुद्धवर्णनं ...	७३६	१७
कौरवाणां भीमहतकर्मप्रशंसादि ...	७३४	१२	सात्यकिवाणेन हृषादिषडित्थालम्बुवृक्ष
'कर्णभीमयोः वंशहारकथनं' ...	७३४	१६	क्रमेण नाशः ...	७३६	२०
विश्वस्य भीमस्य कर्णं प्रति मृतहस्तादि	दुष्प्राशनमपेक्ष्य दुर्योधनधातृणामागमनं	७३६	२८
'क्षेपणं' ...	७३४	२०	दुर्योधनधातृन् निवार्य सात्यकिर्गमनं ...	७३७	१
'अर्जुनहतप्रतिष्ठां स्तनवता समर्थेन भीमेन	सात्यकिं दृष्ट्वा अर्जुनस्य हर्षमाप्ति	७३७	२
'कर्णस्य भागभाव' ...	७३४	२५	दुःशासनस्य प्रति सात्यकिर्गमनादौ सञ्ज
'कुन्तीवाक्यस्वरूपेण कर्णहतभीमनाशाभाव	७३४	२८	योक्तिः ...	७३७	४
'धनुषीयस्यैव कुहूय भीमस्य कर्णमलकं	सात्यकिनिवारणार्थं विजयराजप्रभृती
'प्रहारकरणं' ...	७३४	२८	नामागमनं ...	७३७	५
ताडितस्य कर्णस्य क्रोधेण भीमं प्रति पश्य	विजयराजं जिवा सात्यकिर्भारतीयैश्चमथ
'वाक्यं' ...	७३४	३०	प्रवेगादि ...	७३७	७
'पुनर्भीमं प्रति कर्णस्य पश्यवाक्यं' ...	७३५	८	सात्यकिर्धुविशारदत्वकथनं ...	७३७	८
कर्णं प्रति भीमस्य पश्यवाक्यं ...	७३५	१२	शूरसेनशूराराणां सात्यकिनिवारणार्थमा
भीमस्य मत्तं ज्ञात्वा कर्णस्य युद्धाजित्वेति	७३५	१५	गमनं ...	७३७	१२
'विकृत्यमानं कर्णं प्रत्यर्जुनस्य वाण्यागः	७३५	१७	सात्यकिहतकविरूपेणैवमथकथनं ...	७३७	१२
'अर्जुनवाणपीडितस्य कर्णलोपयानं' ...	७३५	२०	सात्यकिं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति सात्यकिप्रशंसाकृतं
'सात्यकिरयमावृष्ट भीमस्य अर्जुनस्य मोगमनं	७३५	२२	श्रीदृष्ट्यवाक्यं ...	७३७	१५
'द्रोणपुत्रस्य कर्णं प्रति त्यागानामर्जुनवाणा	युधिष्ठिरार्थं दुहितस्यार्जुनस्य श्रीदृष्टं प्रति
'नां छेदनं' ...	७३५	२४	वाक्यं ...	७३७	२८
'अर्जुनवाणपीडितस्य द्रोणपुत्रस्य सैन्यमथ	आगच्छन्तं सात्यकिं प्रति भूरिश्रवणं चाग
प्रवेगं ...	७३५	२८	मनं सञ्जयोक्तिः ...	७३८	१२
'अर्जुनवाणेन कौरवसैन्यदेहविदारणं' ...	७३५	३०	सात्यकिं प्रति भूरिश्रवणविकृत्यनवाक्यं	७३८	१२
वृक्षस्य प्रति हतेराष्टशालेयवाक्यं ...	७३६	४	भूरिश्रवणं प्रति सात्यकिं प्रयुत्तरं ...	७३८	२५
'दृष्ट्वा शूरस्य युद्धं शूरीत्यादि हनराष्ट्रप्रभृति	७३६	१०	भूरिश्रवणं सात्यकिर्धुवर्णनं ...	७३८	१

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
सर्वधर्म्यानामुभयोर्गुणद्वयम्	७३८	१२	लष्णादिभिर्वायमाणेन सात्याकिनाभूरियवः	७४२	१८
परस्परव्यभिचारेण विरययोः साधारणियुक्तं	७३८	१४	गिरिज्येदम्	७४२	१८
कथनं	७३८	१४	भूरियवः कथं दृष्ट्वा देवानां प्रशंसाकरणं	७४२	२३
परस्परमिच्छाच्छेदनेनाभयोर्गुणद्वयम्	७३८	१४	कौरवान् प्रति सात्याकेराधिपवाक्यं	७४२	२६
कथनं	७३८	२१	सात्याकिभैरवमुक्ते सर्वेषां निन्दनरादेः	७४२	२६
पुण्यमानयोः कथयोर्द्विष्यत्प्रकारदर्शनं	७३८	२८	सज्जयोक्तिः	७४२	५०
पुण्यमानं सात्याकिं दृष्ट्वा कर्तुं प्रति श्रीलष्णा	७३८	२८	द्रोणादिभिरजित्तया सात्याकेः कथं भूरियवः	७४२	५०
वाक्यं	७३८	२८	कृतिनिष्ठ इति भूतराष्ट्रप्रभः	७४२	५०
पश्यतिः लष्णाञ्जनयोः समवे सात्याकिं	७४०	२	सात्याकिभूरियवभेदात्पत्तिकथनं सज्जयोक्तिः	७४२	५२
प्रति भूरियवभेदादप्राप्तः	७४०	२	तच्च श्रित्तिपथ्येन चन्द्रवर्षपरम्पराकथनं	७४२	५३
सौमदत्तवत्प्रभातं सात्याकिं दृष्ट्वा कर्तुं प्रति	७४०	४	वसुदेवायै जितेदेवकन्यायाह्वयं	७४२	५८
श्रीलष्णावाक्यं	७४०	४	श्रित्तिवैमदत्तयोर्गुणद्वयसौमदत्तस्य परामर्शः	७४२	५९
भूरियवः प्रशंसारूपं श्रीलष्णा प्रत्यञ्जनवाक्यं	७४०	७	परामर्शस्य सौमदत्तस्य महादेवप्रवादः	७४२	५९
भूरियवः कृतसात्याकिप्रहारे सैन्यानां हाहा	७४०	७	महादेवात्सौमदत्तस्य श्रित्तिपत्तयेऽप्युप	७४२	५९
कारादि	७४०	८	प्रार्थना	७४२	५९
कथेयुः परिहृत्यन्तं सात्याकिं दृष्ट्वा कर्तुं प्रति	७४०	८	महादेववरेण भूरियवो जयकथनं	७४२	५८
पुनः श्रीलष्णावाक्यं	७४०	१४	सज्जयस्य सात्वतस्याजयलकथनं	७४२	५९
अञ्जनस्य मानसिभूरियवः प्रशंसाकथनं	७४०	१७	छण्डिवं प्रशंसारूपं सज्जयवाक्यं	७४२	५९
अञ्जनकृतभूरियवावाञ्छेदं	७४०	२२	गुह्यवर्णनार्थं भूतराष्ट्रप्रभः	७४२	५९
भूरियवावाञ्छेदे सैन्यानां दुःखे सज्ज	७४०	२२	गुह्यान्तरकथनार्थं सज्जयवाक्यं	७४२	५९
योक्तिः	७४०	२५	अश्वमेधवर्णनार्थं श्रीलष्णा प्रत्यञ्जनवाक्यं	७४२	५९
अञ्जननिन्दार्थं भूरियवस्य वाक्यं	७४०	२८	अञ्जननिवारणार्थं दुर्योधनादीनामागमनं	७४२	५८
भूरियवस्य प्रत्यञ्जनस्य प्रत्यन्तरदानं	७४१	११	जयद्रथवधार्थं मनोज्ञं दृष्ट्वा कथं प्रति	७४२	५९
भूरियवस्य प्रायोपवेशादेः सज्जयोक्तिः	७४१	१८	दुर्योधनवाक्यं	७४२	५९
सर्वजनकृतलष्णाञ्जननिन्दनं	७४२	१	दुर्योधनाद्यावरूपं कथयवाक्यं	७४२	५९
निन्दन्तः कौरवान् प्रत्यञ्जनस्याधिपवाक्यं	७४२	४	अञ्जनकृतकौरवसैन्यमारणं	७४२	५९
भूरियवस्य प्रत्यञ्जनस्याशोच्यकथनं	७४२	११	जयद्रथरक्षणार्थं दुर्योधनादिभिरञ्जना	७४२	५९
भूरियवस्य प्रति वासुदेवस्याशोच्यकथनं	७४२	१३	वरणं	७४२	५९
सात्याकेत्यानादेः सज्जयोक्तिः	७४२	१५	द्रोणिप्रवृत्तिभिरञ्जनस्य युद्धकथनं	७४२	५९

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अर्जुनादिभिः कर्णस्य युद्धकथनं	७४६	१०	अर्जुनयुद्धप्रवेशाकथनं	७५०	१८
अर्जुनकर्णेयस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७४६	२५	कौरववल्लानां भ्रमादिकथनं	७५०	२२
विराटस्य कर्णस्य द्रौणिप्रयत्नोद्घरणं	७४७	४	जयद्रथरक्षिणं प्रत्यर्जुनस्य वाणवर्षणं	७५१	१
पुनः कर्णादिभिरर्जुनयुद्धवर्णनं	७४७	५	जयद्रथवधार्थमर्जुनस्यास्त्रयोजनं	७५१	७
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	७४७	११	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य जयद्रथवृत्तान्तं		
गाण्डीवनिल्लनं श्रुत्वा वल्लानां चोभे			कथनं	७५१	१०
सञ्जयोक्तिः	७४७	२६	श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य जयद्रथं प्रति वाणं		
अर्जुनस्यैन्द्ररक्षिणं कौरववल्लानां	७४८	१	त्यागः	७५१	२६
हिमदृष्टादिभिराश्वमेधनमोभाकथनं	७४८	२०	अर्जुनत्यागशेषेन जयद्रथमिरोद्धरणं	७५१	२८
अर्जुनकृतघोषितनदीवर्णनं	७४८	२७	अर्जुनस्य वाणैर्जयद्रथमिरसस्तत्पितृ क्रोडे		
अर्जुनकर्म दृष्टवतां कौरवाणां भयावेशः	७४८	४	स्थापनं	७५२	१
अर्जुनस्य कौरवमहारथातिक्रमणं	७४८	१०	क्रोडात् जयद्रथमिरपि पतिते तत्पितृमंसं		
जयद्रथं प्रति मञ्जन्तमर्जुनं प्रति वाणं			कलः शतधाभेदः	७५२	५
त्यागः	७४८	२५	तत्पितृमंसं दृष्ट्वा शैल्यानां विस्मयादि	७५२	६
द्रोणादीन् प्रत्यर्जुनस्य वाणत्यागः	७४८	२८	जयद्रथे हते श्रीकृष्णस्य तमः संहारः	७५२	८
अर्जुनजयद्रथयोर्युद्धवर्णनं	७४८	२९	जयद्रथनामं दृष्ट्वा दुर्योधनादीनां दुःखं		
अर्जुनवाणेन जयद्रथमारथेर्नाशः	७४८	२६	कथनं	७५२	१०
सूर्योदयरथार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	७४८	२८	वासुदेवादीनां ब्रह्मशूदनं	७५२	११
अर्जुनस्य श्रीकृष्णमतस्त्रोकारः	७५०	३	ब्रह्मनिल्लनं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य हर्षादिः	७५२	१३
सूर्योच्छादनार्थं श्रीकृष्णस्य तमः सञ्जनं	७५०	४	सौमके सह द्रोणस्य युद्धवर्णनं	७५२	१६
जयद्रथे सूर्यं पश्यत्यर्जुनं प्रति श्रीकृष्णं			सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७५२	२२
वाक्यं	७५०	७	जयद्रथे हते कृपद्रोणोर्अर्जुनं प्रति गमनं		
श्रीकृष्णवाक्येन कृपादीन् प्रत्यर्जुनस्य वाणं			सञ्जयोक्तिः	७५२	२३
त्यागः	७५०	१०	कृपद्रोणिभ्यामर्जुनस्य युद्धकथनं	७५२	२५
जयद्रथमपीपगतमर्जुनं दृष्ट्वा योधानां			मूर्च्छितस्य कृपस्त्रापयानः	७५२	१
संशयः	७५०	१२	कृपं मूर्च्छितं दृष्ट्वा अर्जुनस्य विलापः	७५२	४
अर्जुनस्य मरणासंकरं	७५०	१६	विलापनामर्जुनं प्रति कर्णस्यागमनं	७५२	१८
अर्जुनमरणासं दृष्ट्वा जयद्रथरक्षिणः			कर्णेन युद्धार्थं पाञ्चालाभ्यां सह मात्यकेरा		
पलायनं	७५०	२८	गमनं	७५२	२०

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
कर्णं प्रति द्रोणनिन्दारूपं दुर्योधनवाक्यं	७६२	१	भीमकः दुर्योधनदसारयिवध	७६७	२
दुर्योधन प्रति द्रोणस्य दोषामावे कर्णवाक्य	७६२	१३	दुर्योधनदुष्कर्णार्थां भीमस्य युद्धवर्णनं	७६७	३
दुर्योधनचेष्टारूपं कर्णवाक्यं	७६२	२६	भीम इष्टा कौरवसैन्यानां पलायनादि	७६७	८
युगयुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	७६२	३	पुत्रे हते सोमदत्तकोपादौ सञ्जयोक्ति	७६७	१०
अथ द्रव्यवधपर्वसमाप्ति	७६३	५	सात्यकिं प्रति पुत्रशोकसन्तप्तस्य सोमदत्तस्य		
			वाक्य	७६७	११
अथ घटोत्कचवधपर्वारम्भः	७६३	७	सोमदत्तस्य शपथकरण	७६७	१६
पाञ्चाक्षैः सह कौरवाणां युद्धे सञ्जयोक्ति	७६३	८	सोमदत्तं प्रति क्रुद्धस्य सात्यकिर्वाक्य	७६७	२८
गुहादिभिर्गजादीनां युद्धवर्णन	७६३	१२	सोमदत्तवधार्थं सात्यके शपथकरण	७६८	८
अथ द्रव्यवधसन्तप्तस्य दुर्योधनस्य पाण्डवधे			सोमदत्तसाहाय्यार्थं दुर्योधनादीनामा		
न्यावगाहनं	७६३	१८	गमन	७६८	११
भीमादीन् प्रति दुर्योधनस्य वाणवर्णनं	७६३	२८	सात्यकिसाहाय्यार्थं सैन्यदृष्टयुद्धसागमन	७६८	१५
युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्युद्धवर्णन	७६४	५	सोमदत्तसात्यकसन्तुल्युद्धवर्णन	७६८	१६
द्रोणादीनां युद्धे धृतराष्ट्रप्रश्न	७६४	१६	सात्यकिवाणमोहितस्य सोमदत्तस्य रणाद		
सायाक्तेद्रोणं प्रत्यञ्जुनादीनां गमने सञ्ज			पथान	७६८	१८
योक्ति	७६४	२३	विचक्ष्य सोमदत्त इष्टा सात्यकिं प्रति द्रोणस्य		
रात्रावुभयोलुमुल्युद्धवर्णन	७६५	६	गमनं	७६८	२०
द्रोणकृतपाण्डवसैन्यविमुखीकरणादि	७६५	२५	द्रोणमायानां दृष्ट्वा युधिष्ठिरादीनामा		
तस्मिन् प्रविष्टे दुर्लभं इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न	७६५	२८	गमनं	७६८	२१
रात्रि युद्धे द्रोणं प्रति पाण्डवानां गमने सञ्ज			युधिष्ठिरादीन् प्रति द्रोणस्य वाणवर्णनं	७६८	२३
योक्ति	७६६	११	स्वसैन्यं विद्रुत इष्टा द्रोणं प्रत्यञ्जुनसा		
द्रोणकृतकैश्यादिनाशकथन	७६६	१२	गमनं	७६८	२८
सैन्यानि नाशयन्तं द्रोणं प्रति शिविराजस्य			पाण्डवैः कर्णं द्रोणस्य तुमुल्युद्धवर्णनं	७६८	२३
गमन	७६६	१४	द्रोणं प्रत्यञ्जुनभीमयोगेति दृष्ट्वा पाञ्चाक्षा		
द्रोणशिविराजयोर्युद्धवर्णनं	७६६	१५	दीना पश्चाद्गमनं	७६८	६
द्रोणकृतशिविराजवध	७६६	१७	सात्यकि प्रत्यायानं द्रोणं प्रति घटोत्कच		
कनिष्ठसुतभीमयोर्युद्धवर्णनं	७६६	१८	व्यागमनं	७६८	१३
भीमस्य मुष्टिना कनिष्ठसुतवध	७६६	२१	घटोत्कचरयादिवर्णनं	७६८	१६
पुन कौरवसैन्यं प्रति भीमस्य गमनं	७६६	२०	घटोत्कचस्य रूपवर्णनं	७६८	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णे दृष्टाञ्जुमस्य श्रोत्राण्यं प्रति वाक्यं ...	७५२	२१	श्रोत्रेण प्रत्यञ्जुमस्य प्रत्युत्तरवाक्यं ' ...	७५६	२४
अञ्जुनं प्रति श्रोत्राण्यस्य प्रत्युत्तरं ...	७५३	२४	अञ्जुनवाणहतभेन्यानि प्रदर्श्याञ्जुनं प्रति		
कर्णसात्यक्योयुं ह्यश्वपथं धृतराष्ट्रमग्नं ...	७५३	२८	श्रोत्राण्यवाक्यं ...	७५६	२८
तदुत्तरत्वेन सञ्चयवाक्यं ...	७५४	१	पुद्गमूभिः प्रदर्शय श्रोत्राण्यस्य शब्दध्वनिकरणे		
श्रोत्राण्यप्रशंसारूपं सञ्चयवाक्यं ...	७५४	३	सञ्चयोक्ति ...	७५७	२६
विरयं सात्यकि दृष्ट्वा माधवस्य शब्दध्वनि			श्रोत्राण्यस्य युधिष्ठिरवन्दनं सञ्चयोक्ति ...	७५७	२८
करणं ...	७५४	६	युधिष्ठिरं प्रति श्रोत्राण्यवाक्यं ...	७५७	२८
माधवशब्दध्वनिं श्रुत्वा दाहकस्य रयामयमं	७५४	८	रथादाभुय युधिष्ठिरस्य कृष्णधाराक्षिप्तं	७५७	३०
कृष्णानुमतेन सात्यकेशद्रयारोहणं ...	७५४	९	कृष्णाञ्जुनौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७५८	२
कर्णे प्रति सात्यकेशमनं ..	७५४	११	श्रोत्राण्यनुक्तिर्यं युधिष्ठिरवाक्यं ...	७५८	५
कर्णसात्यकियुद्धप्रशंसाकथनं ...	७५४	१२	युधिष्ठिरं प्रति कृष्णाञ्जुनयोर्वाक्यं ...	७५८	२२
कर्णसात्यकेशमुल्लुङ्घनं ...	७५४	१८	भीमसात्यक्यायुधिष्ठिराभिवन्दनं ...	७५८	२८
सात्यकिकृतं कर्णस्य विरधीकरणं ...	७५४	२५	सात्यकिभीमौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७५८	१
विरये कर्णे ह्यश्वेनादोर्गं सात्यकिं प्रत्या			सैन्धवे निहतं दुर्योधनगोकादौ सञ्च		
गमनं ...	७५४	२८	योक्ति ...	७५८	१२
विश्वस्य कर्णस्य दुर्योधनरथारोहणादि	७५४	३०	सञ्चयस्य दुर्योधनमागविकाञ्जुनप्रशंसा		
सात्यकेशैः शिप्रमृतिविजयकथनं ...	७५५	६	कथनं ...	७५८	१५
सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रमग्नं ...	७५५	१०	कौरवान् प्रति दुर्योधनस्यानुतापवाक्यं	७५८	२३
सात्यकेशान्तरारोहणादौ सञ्चयोक्ति ..	७५५	१३	दुर्योधनोक्तौ द्रोणं किमवदीदिति धृतराष्ट्र		
विरयस्य कर्णस्य रथान्तरारोहणादिकथनं	७५५	१७	मग्नं ..	७६०	१८
भीमकृतैः किंशकैरजनाशने सञ्चयोक्ति	७५५	२०	तदुत्तरत्वेन सञ्चयोक्ति ...	७६०	२०
भीमं किमकार्षीदिति धृतराष्ट्रमग्नं ...	७५५	२४	दुर्योधनं प्रति दुःखितस्य द्रोणस्य वाक्यं	७६०	२३
भीमपुद्गलान्ते सञ्चयोक्ति. ...	७५५	२५	सूताद्यनुद्य दुर्योधनाचेपरूपं द्रोणवाक्यं	७६०	२६
अञ्जुनं प्रति कर्णवाक्यस्य पण्डितस्य भीमस्य			पुनर्युद्धकरणार्थं द्रोणवाक्यं ...	७६१	२०
वाक्यं ..	७५५	२६	दुर्योधनं प्रति द्रोणसायत्यामानं प्रति		
भीमवाक्येन कर्णे प्रत्यञ्जुनवाक्यं ..	७५६	१	वक्तव्यस्य कथनं ...	७६१	२२
कर्णमुतवधे ऽञ्जुनप्रतिज्ञां श्रुत्वा रयिनां			पाण्डवसञ्चयान् प्रति द्रोणस्य गमने		
तमुल्लुङ्घ्य ..	७५६	१४	सञ्चयोक्ति ...	७६१	२८
अग्रां गते सूर्ये ऽञ्जुनप्रशंसारूपं श्रोत्राण्यवाक्यं	७५६	१७	दुर्योधनस्य युद्धोद्योगादौ सञ्चयोक्ति ...	७६१	३०

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
कर्षे प्रति श्रेणनिन्दारूपं दुर्व्याधनवाक्यं	७६२	१	भीमकृतदुर्व्याधनवाक्यं	७६३	२
दुर्व्याधनं प्रति श्रेणस्य दोषाभावे कर्षेवाक्यं	७६२	१३	दुर्व्याधनदुर्व्याधनार्थं भीमस्य युद्धवर्णनं	७६३	३
दुर्व्याधनान्तरेण कर्षेवाक्यं	७६२	२६	भीम इष्टा कौरवसैन्यानां पलायनादि	७६३	८
पुनर्युद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	७६३	३	पुत्रे हते, भीमदत्तकोधादेः सञ्जयोक्तिः	७६३	१०
जयद्रथवधपर्वसमाप्तिः	७६३	५	सात्यकिं प्रति पुत्रशोकवन्तस्य भीमदत्तस्य		
			वाक्यं	७६३	११
अथघटोत्कचवधपर्वारम्भः	७६३	७	भीमदत्तस्य प्रपयकरणं	७६३	१६
पाञ्चालैः सह कौरवाणां युद्धे सञ्जयोक्तिः	७६३	८	भीमदत्तं प्रति कुहस्य सात्यकिर्वाक्यं	७६३	२८
गजादिभिर्गजादीनां युद्धवर्णनं	७६३	१२	भीमदत्तवधार्थं सात्यके प्रपयकरणं	७६४	८
जयद्रथवधवन्तस्य दुर्व्याधनस्य पाण्डवस्य			भीमदत्तसाहाय्यार्थं दुर्व्याधनादीनामा		
न्यायग्राह्यं	७६३	१८	गमनं	७६४	११
भीमादीन् प्रति दुर्व्याधनस्य वाणवर्णनं	७६३	२८	सात्यकिसाहाय्यार्थं सैन्यदृष्ट्युपलक्षणगमनं	७६४	१५
युधिष्ठिरदुर्व्याधनयोर्दुर्व्याधनं	७६४	५	भीमदत्तसात्यकयोर्मनुजयुद्धवर्णनं	७६४	१६
श्रेणानीनां युद्धे धृतराष्ट्रप्रश्नः	७६४	१६	सात्यकिवाणमोहितस्य भीमदत्तस्य रणोद		
सायाके श्रेणं प्रत्यर्जुनादीनां गमने सञ्ज			पयानं	७६४	१८
योक्तिः	७६४	२२	विश्वं भीमदत्तं दृष्ट्वा सात्यकिं प्रति श्रेणस्य		
राजावुभयोस्तुमुजयुद्धवर्णनं	७६५	६	गमनं	७६४	२०
श्रेणकृतपाण्डवसैन्यविमुखीकरणादि	७६५	२५	श्रेणमायानं दृष्ट्वा युधिष्ठिरादीनामा		
तस्मिन् प्रविष्टे दुर्व्याधे इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७६५	२८	गमनं	७६४	२१
यत्किं युद्धे श्रेणं प्रति पाण्डवानां गमने सञ्ज			युधिष्ठिरादीन् प्रति श्रेणस्य वाणवर्णनं	७६४	२२
योक्तिः	७६६	११	सैन्येन विद्रुतं दृष्ट्वा श्रेणं प्रत्यर्जुनस्य		
श्रेणकृतकेयूयादिनामकयनं	७६६	१२	गमनं	७६४	२८
सैन्यानि भाग्यवन्तं श्रेणं प्रति शिविराजस्य			पाण्डवे गार्ह्ये श्रेणस्य तुमुजयुद्धवर्णनं	७६४	२९
गमनं	७६६	१४	श्रेणं प्रत्यर्जुनभीमयोर्मति दृष्ट्वा पाञ्चाला		
श्रेणशिविराजयोर्दुर्व्याधनं	७६६	१५	दीनां पयादगमनं	७६८	६
श्रेणकृतशिविराजवधः	७६६	१७	सात्यकिं प्रत्यापान्तं श्रेणं प्रति घटोत्कच		
कलिङ्गसुतभीमयोर्दुर्व्याधनं	७६६	१८	स्वागमनं	७६८	१५
भीमस्य मुष्टिना कलिङ्गसुतवधः	७६६	२१	घटोत्कचरथादिवर्णनं	७६८	१६
पुनः कौरवसैन्यं प्रति भीमस्य गमनं	७६६	२०	घटोत्कचस्य रूपवर्णनं	७६८	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचदर्शनादिना कैरवमेतानां भयादि	७६८	२६	अथत्याघो युद्धशेषितनदीवर्णनं	७७३	१३
घटोत्कचपुङ्गवदृष्ट्वा सकर्षकैरवाणां	७६९	२७	भीमादीन् प्रति द्रैषिवाणवर्णनं	७७३	२०
द्रुपदस्य ...	७६९	२०	द्रैषिवाणेन श्रुताय शत्रुस्ययोनामः	७७३	२४
द्रैषिघटोत्कचयोर्धुङ्गवर्णनं	७७०	१	द्रैषिवाणेन घटोत्कचपराजयः	७७३	२६
घटोत्कचसुनायत्याघोर्धुङ्गवर्णनं	७७०	८	रावणं जितं ज्ञात्वा धृष्टदुष्यादीनां रथपरा		
द्रैषिवाणेन घटोत्कचसप्तवधः	७७०	१८	सुखीकरणं	७७३	२८
द्रुपदस्य दृष्ट्वा शोकमल्लितस्य घटोत्कचस्य	७७०	२७	सिद्धादिज्ञातयात्मप्रशंसा	७७४	१
द्रैषिं प्रत्यागमनं	७७०	२०	युधिष्ठिरस्य द्रुपदपुत्रादीनां नाशदर्शनं		
अथत्यामानं प्रति घटोत्कचवाक्यं	७७०	२२	सञ्जयोक्तिः	७७४	५
घटोत्कचं प्रत्यथत्याघोवाक्यं	७७०	२३	युधिष्ठिरादीनां युगपद्युद्धप्रवृत्तिः	७७४	६
घटोत्कचज्ञोपादैः सञ्जयोक्तिः	७७०	२५	सकुलपुङ्गववर्णनं	७७४	८
अथत्यामानं प्रति घटोत्कचस्य सकोपवाक्यं	७७०	२६	सात्यक्यादीनां वीर्यं सोमदत्तस्य मोक्षः	७७४	१०
नायाविनोघटोत्कचस्याथत्याघो युद्धकथनं	७७०	२७	सोमदत्ते सुगुहं युद्धार्थं वाह्निकस्य		
विवर्णं दुर्धोधनं प्रति द्रैषिवाक्यं	७७१	१५	गमनं	७७४	१५
अथत्यामानं प्रति दुर्धोधनस्य स्थानवाक्यं	७७१	१८	भीमवाह्निकयोर्धुङ्गवर्णनं	७७४	१६
सौमलं प्रति दुर्धोधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	७७१	१८	भीमवाणेन वाह्निककथनं	७७४	१८
पाण्डवान् प्रति युद्धार्थं सैन्यस्य सौमलस्य	७७१	२६	तत्पुत्रैर्नागदत्तादिभिर्मौल्यस्य युद्धवर्णनं	७७४	२१
गमनं	७७१	२७	भीमवाणेन नागदत्तादीनां वधादि	७७४	२३
द्रैषिघटोत्कचयोस्तुमुलपुङ्गववर्णनं	७७१	२७	युधिष्ठिरस्य कैरवसैन्यनाशकथनं	७७४	२०
घटोत्कचाश्रयाद्रैषिं प्रति रावणसेनानां	७७२	७	सेना नाशयन् युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्य		
गमनं	७७२	१०	गमनं	७७५	५
रावणैः सह द्रैषेर्धुङ्गकथनं	७७२	१०	द्रोणयुधिष्ठिरयोर्धुङ्गवर्णनं	७७५	७
अथत्याघोऽहतविक्रमकथनं	७७२	१८	सैन्यानां द्रोणयुधिष्ठिरप्रवृत्तौ कथनं	७७५	७
द्रुपदघटोत्कचस्य द्रैषिं प्रति वञ्जयागः	७७२	२६	युधिष्ठिरं विमुच्य पासासान् प्रति द्रोणः	७७५	७
पराहृतेन कृत्रिणे घटोत्कचरथादिनः	७७२	२८	स्वागमनं	७७५	७
धृष्टदुष्ययमावस्य द्रैषिं प्रति घटोत्कचस्य	७७३	१	द्रोणं प्रति भीमार्जुनयोर्ममनादि	७७५	७
धृष्टदुष्यस्य च वारवर्णनं	७७३	७	भीमार्जुनस्य विजयानां कैरवसेनानां		
द्रैषिवाणहतानां रावणादीनां पतनं	७७३	१२	विजयानां	७७५	७
द्रैषिवाणहत्यानां रावणादीनां पतनं	७७३	१२	कथं प्रति दुर्धोधनोऽत्रैः सञ्जयोक्तिः	७७५	७

प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ	प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ
कर्णं प्रति युद्धकरणाथं दुर्योधनवाक्यं	७७५	२५	अर्जुनं दृष्ट्वा कर्णः किं प्रत्यपद्यत इत्यादि		
दुर्योधनं प्रति कर्णस्य समायासवाक्यं	७७५	२८	हतराष्ट्रप्रश्नः	७७८	२५
कर्णं प्रति छपाकौ सञ्जयोक्तिः	७७६	३	अर्जुनं प्रति कर्णस्य गमनादेः सञ्जयोक्तिः	७७८	२८
कर्णं प्रति छपस्य भर्त्सनावाक्यं	७७६	६	अर्जुनकर्णयोस्तुमुल्युद्धवर्णनं	७७८	२८
छपं प्रति कर्णप्रगल्भवाक्यं	७७६	१८	अर्जुनवाणेन कर्णस्य धनुरादिच्छेदनं	७८०	८
पुनः कर्णाक्षेपरूपं छपवाक्यं	७७६	२७	विरयस्य कर्णस्य छपरयारोहणं	७८०	११
तत्र पाण्डवप्रशंसाकूपं छपवाक्यं	७८२	२८	कर्णं पराजितं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	७८०	१२
छपं प्रति कर्णोक्तौ सञ्जयोक्तिः	७७७	१३	प्रव्रतस्तान् प्रति दुर्योधनस्य समायास		
छपं प्रति कर्णस्य प्रगल्भवाक्यं	७७७	१४	वाक्यं	७८०	१४
कौरवप्रशंसाकूपं कर्णवाक्यं	७७७	२३	दुर्योधनस्यास्त्राधाधारणं	७८०	१७
पाण्डिभिरुपकृतं कर्णवाक्यं	७७७	२८	अर्जुनं प्रति क्रुद्धस्य दुर्योधनस्य गमनं	७८०	२१
गमनोद्ये सञ्जयोक्तिः	७७८	७	युद्धोद्यमं दुर्योधनं दृष्ट्वायत्यामानं प्रति		
पश्यत्यालोवाक्यं	७७८	१८	छपवाक्यं	७८०	२२
धनकृतनिवारणे			छपवाक्येन दुर्योधनं प्रत्ययत्यालो वाक्यं	७८०	२०
...	७७८	१६	अयत्यामानं प्रति दुर्योधनस्य सखेदवाक्यं	७८१	३
...	७७८	१७	पाण्डवमेतानाश्रयमयत्यामानं प्रति दुर्यो		
नानुनय			धनवाक्यं	७८१	७
...	७७८	१८	अयत्यामप्रशंसाकूपं दुर्योधनवाक्यं	७८१	१९
...	७७८	२२	पाण्डवमेतानाश्रयमयत्यामानयोः सञ्जयोक्तिः	७८१	१८
...	७७८	२४	दुर्योधनं प्रत्ययत्यालो वाक्यं	७८१	२०
मनादेः			कैकयस्यास्त्रादादेन प्रति युद्धारम्भप्रत्ययासौ		
...	७७८	२५	वाक्यं	७८२	७
...	७७८	२८	पाञ्चालादिभिरयत्यालो युद्धवर्णनं	७८२	८
...	७७८	६	द्रवनः पाञ्चालादीन् दृष्ट्वायत्यामानं प्रति		
शयत्या			हृष्टयुवस्य गमनं	७८२	१९
...	७७८	१७	योयान् निगतितान् दृष्ट्वायत्यामानं प्रति		
नमोप			हृष्टयुववाक्यं	७८२	१४
...	७७८	२२	अयत्यामहृष्टयुवयोः कोपेनोक्तिप्रत्युक्तौ	७८२	१८
...	७७८	२३	अयत्यामहृष्टयुवयोस्तुमुन्युद्धवर्णनं	७८२	२८

प्रकरण	पृष्ठे	श्लोका	प्रकरण	पृष्ठे	श्लोका
घटोत्कचदर्शनादिना कौरवसेनानां भयादि	७६८	१६	अश्वत्याघो युद्धेभोषितनदीवर्णनं	७७१	१३
घटोत्कचयुद्धं दृष्ट्वा सकर्णकौरवाणां	"	१	भीमादीन् प्रति द्रैषिर्वाणवर्णनं	७७३	२०
प्रद्ववर्णनं	७६८	१०	द्रैषिवाणेन श्रुतायुः शत्रुसैन्ययोर्नाशः	७७३	२४
द्रैषिघटोत्कचयोर्युद्धवर्णनं	७७०	१	द्रैषिवाणेन घटोत्कचपराजयः	७७३	२६
घटोत्कचसुताश्वत्याघोर्युद्धवर्णनं	७७०	१८	राचसं जितं ज्ञात्वा धृष्टद्युम्नादीनां रथपरा	"	"
द्रैषिवाणेन घटोत्कचसुतवधः	७७०	१८	क्षुखीकरणं	७७३	२८
पुत्रवधं दृष्ट्वा शोकज्वलितस्य घटोत्कचस्य	"	"	बिह्लादिहताश्वत्यामप्रशंसा	७७४	३
द्रैषिं प्रत्यागमनं	७७०	२०	युधिष्ठिरस्य रूपदपुत्रादीनां नाशदर्शनं	"	"
अश्वत्यामानं प्रति घटोत्कचवाक्यं	७७०	२२	सञ्जयोक्तिः	७७४	५
घटोत्कचं प्रत्यश्वत्याघोवाक्यं	७७०	२३	युधिष्ठिरादीनां युगपद्युद्धप्रवृत्तिः	७७४	६
घटोत्कचक्रोधादौ सञ्जयोक्तिः	७७०	२५	सङ्कुलयुद्धवर्णनं	७७४	८
अश्वत्यामानं प्रति घटोत्कचस्य क्रोधावाक्यं	७७०	२६	सात्याकादीनां वाणैः धोमदत्तस्य मोहः	७७४	१०
मापाविमोघटोत्कचस्याश्वत्याघो युद्धकथनं	७७०	२०	धोमदत्ते मृगधे युद्धार्थं बाहोकाश्या	"	"
विपक्षं युज्योर्धनं प्रति द्रैषिवाक्यं	७७१	१५	गमनं	७७४	१५
अश्वत्यामानं प्रति दुर्धौधनस्य समानवाक्यं	७७१	१८	भीमवाहोकीयोर्युद्धवर्णनं	७७४	१६
धौनलं प्रति दुर्धौधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	७७१	१८	भीमवाणेन बाहोकाश्या	७७४	१८
पाण्डवान् प्रति युद्धार्थं सधैर्यस्य धौनलस्य	"	"	तत्पुत्रैर्नागदत्तादिभिर्ममिस्य युद्धवर्णनं	७७४	२१
गमनं	७७१	२६	भीमवाणेन नागदत्तादीनां वधादि	७७४	२३
द्रैषिघटोत्कचयोर्मुल्लयुद्धवर्णनं	७७१	२७	युधिष्ठिरस्य कौरवसैन्यनाशकथनं	७७४	३०
घटोत्कचाश्वत्याद्रैषिं प्रति राचससेनानां	"	"	सेना नाशयन् युधिष्ठिरं प्रति द्रैष्यस्या	"	"
गमनं	७७२	७	गमनं	७७५	५
राचसे सद्य द्रैषेर्युद्धकथनं	७७२	१०	द्रैष्ययुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णनं	७७५	६
अश्वत्याघोऽभुतविक्रमकथनं	७७२	१८	सैन्यानां द्रैष्ययुधिष्ठिरप्रशंसाकरणं	७७५	१५
पुनर्घटोत्कचस्य द्रैषिं प्रति वज्रत्यागः	७७२	२६	युधिष्ठिरं विमुच्य पाञ्चालान् प्रति द्रैष्य	"	"
पराधनेनैखवज्रेण घटोत्कचस्यादिनः	७७२	२८	स्वागमनं	७७५	१६
धृष्टद्युम्नरथमारुह्य द्रैषिं प्रति घटोत्कचस्य	"	"	द्रैष्यं प्रति भीमार्जुनयोर्ममनादि	७७५	१८
धृष्टद्युम्नस्य च वाणवर्णनं	७७३	१	भीमार्जुनवाणव्यथितानां कौरवसेनानां	"	"
द्रैषिवाणवृत्तानां राचसदीनां पतनं	७७३	७	विमोर्षिता	७७५	२१
वृत्तसैन्यादिभिः पृथिवीभीमाकाश्या	७७३	१२	कथं प्रति दुर्धौधनोक्तिसञ्जयोक्तिः	७७५	२४

प्रकरणं	श्लो	पक्षौ	प्रकरणं	श्लो	पक्षौ
कर्णं प्रति युद्धकरणार्थं दुर्योधनवाक्यं	७७५	२५	अर्जुनं दृष्ट्वा कर्णः किं प्रत्यपद्यत इत्यादि	-	-
दुर्योधन प्रति कर्णस्य समायासवाक्यं	७७५	२८	छतराष्ट्रप्रश्नः	७७८	२५
कर्णं प्रति छपेकौ सञ्जयोक्तिः	७७६	५	अर्जुनं प्रति कर्णस्य गमनादौ सञ्जयोक्तिः	७७८	२८
कर्णं प्रति छपस्य भर्तृनावाक्यं	७७६	६	अर्जुनकर्णयोस्तुमुल्लयुद्धवर्णनं	७७८	२८
छपं प्रति कर्णप्रगल्भवाक्यं	७७६	१८	अर्जुनवाणेन कर्णस्य धनुरादिच्छेदनं	७८०	८
पुनः कर्णाचेष्टारूपं छपवाक्यं	७७६	२७	विरयस्य कर्णस्य छपरवारिहर्षं	७८०	११
तत्र पाण्डवप्रभसारूपं छपवाक्यं	७८२	२८	कर्णं पराजितं दृष्ट्वा कौरवाणां पञ्चापनं	७८०	१२
छपं प्रति कर्णौकौ सञ्जयोक्तिः	७७७	१३	प्रद्वेषतस्तान् प्रति दुर्योधनस्य समायास		
छपं प्रति कर्णस्य प्रगल्भवाक्यं	७७७	१४	वाक्यं	७८०	१४
कौरवप्रभसारूपं कर्णवाक्यं	७७७	२३	दुर्योधनस्यात्मयाथाकारणं	७८०	१७
छपाधिचेष्टारूपं कर्णवाक्यं	७७७	२८	अर्जुनं प्रति क्रुद्धस्य दुर्योधनस्य गमनं	७८०	२१
छपाधिचेष्टेणाश्रयत्यामकोधे सञ्जयोक्तिः	७७८	७	युद्धोद्यतं दुर्योधनं दृष्ट्वाश्रयत्यामानं प्रति		
कर्णं प्रति भर्तृनारूपमश्रयत्यामोवाक्यं	७७८	८	छपवाक्यं	७८०	२२
क्रुद्धस्याश्रयत्यामो दुर्योधनकृतनिवारणे			छपवाक्येन दुर्योधनं प्रत्यश्रयत्यामो वाक्यं	७८०	२०
सञ्जयोक्तिः	७७८	१६	अश्रयत्यामानं प्रति दुर्योधनस्य सखेष्टवाक्यं	७८१	३
कर्णाश्रयत्यामोवक्तिप्रत्युक्तौ	७७८	१७	पाण्डवेनानाशायमश्रयत्यामानं प्रति दुर्यो		
अश्रयत्यामशान्तनार्यं दुर्योधनानुनय			धनवाक्यं	७८१	७
वाक्यं	७७८	१८	अश्रयत्यामप्रभसारूपं दुर्योधनवाक्यं	७८१	१२
अश्रयत्यामप्रभादे सञ्जयोक्तिः	७७८	२२	पाण्डवेनानाशायमश्रयत्यामवन्ने सञ्जयोक्तिः	७८१	१८
कर्णं प्रति छपस्य चान्तिवाक्यं	७७८	२४	दुर्योधनं प्रत्यश्रयत्यामो वाक्यं	७८१	२०
पाण्डवान् प्रति कर्णस्य युद्धार्थं गमनादौ			क्रुद्धयास्त्रालादौन प्रति युद्धार्थमश्रयत्यामो		
सञ्जयोक्तिः	७७८	२५	वाक्यं	७८२	७
कर्णं दृष्ट्वा पाण्डवयोधानां वाक्यं	७७८	२८	पाञ्चालदिभिरश्रयत्यामो युद्धवर्णनं	७८२	८
पाण्डवयोधै कर्णस्य युद्धवर्णनं	७७८	६	द्रवन् पाञ्चालादीन् दृष्ट्वाश्रयत्यामानं प्रति		
कर्णपराक्रमं दृष्ट्वा तुष्टस्य दुर्योधनस्याश्रयत्या			छष्टयुधस्यगमनं	७८२	१२
मानं प्रति वाक्यं	७७८	१७	योधान् निरन्तितान् दृष्ट्वाश्रयत्यामानं प्रति		
कर्णरक्षणार्थं अश्रयत्यामप्रभो नामर्जुनममोष			छष्टयुधवाक्यं	७८२	१४
गमनं	७७८	२२	अश्रयत्यामछष्टयुधयोः कोपेनेक्तिप्रत्युक्तौ	७८२	१८
पाञ्चालैराष्ट्रस्थाञ्जुनस्य कर्णं प्रत्यागमनं	७७८	२३	अश्रयत्यामछष्टयुधयोस्तुमुल्लयुद्धवर्णनं	७८२	२८

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
उभयोर्युद्धं दृष्टवता सैन्याना इत्यादि ..	७८३	२८	दीपादिभोरणभूमिशोभाकथनादि ...	७८८	१
अथत्यामवाणेन धृष्टद्युम्नस्य धनुर्धेदादि	७८३	११	तस्मिन् प्रविष्टे वपामे इत्यादि धतराष्ट्र		
अथत्यामान प्रति युधिष्ठिरादीना गमने			प्रश्न	७८८	८
सञ्जयोति	७८३	२२	आहूतं प्रति दुर्योधनोक्तौ सञ्जयोक्ति	७८८	१८
पाण्डवान् प्रति दुर्योधनस्य गमनं ..	७८३	२३	आहूतं प्रति दुर्योधनवाक्यं	७८८	२०
युधिष्ठिरादीना युद्धवर्णन	७८३	२४	उभयसैन्यास्तुमुलयुद्धवर्णनं	७८८	२१
सोमदत्त प्रति सात्यक्यागमने सञ्जयोक्ति	७८४	१३	रात्रियुद्धादौ सञ्जयोक्ति	७८८	८
सोमदत्तसात्यक्यास्तुमुलयुद्धवर्णनं ..	७८४	१७	पाण्डवान् प्रति द्रोणसमीपगमनार्थं युधि		
सात्यकिवाणेन सोमदत्तस्य वध ..	७८५	१४	ष्ठिरवाक्यं	७८८	१०
सोमदत्त निहत दृष्ट्वा सात्यकिं प्रति कौरव			द्रोण प्रत्यागच्छतां सैन्याना प्रतिधेङ्गनामा		
योधाना गमनं	७८५	१५	कथन	७८८	११
द्रोणेनैव माधयन्त युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्या			तत्र क्षत्रवर्षयुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णन ..	७८०	१
गमनं	७८५	१८	हार्दिकप्ररोधितस्य युधिष्ठिरस्य रणद		
द्रोणयुधिष्ठिरयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७८५	२०	पेयानं	७८०	१८
द्रोणेन युध्यमानं युधिष्ठिरं प्रति वासुदेव			भूरित्तसात्यकिवारणे सञ्जयोक्ति ..	७८०	२१
वाक्यं	७८५	२८	भूरिसात्यक्यास्तुमुलयुद्धवर्णनं ..	७८०	२२
श्रीकृष्णवाक्येन द्रोणे त्यक्त्वा युधिष्ठिरस्य			सात्यकिप्रत्या भूरिबंधकथन ..	७८१	२
स्थानान्तरगमन	७८६	४	भूरि हत दृष्ट्वा सात्यकिं प्रत्येत्येत्यौ		
रात्रौ तुमुलयुद्धे सञ्जयोक्ति ...	७८६	८	गमनं	७८१	३
सञ्जयं प्रति धतराष्ट्रप्रश्न	७८६	१७	सात्यकिं प्रति गच्छन्तमयत्यामानं प्रति		
कौरवयूद्धरचनाप्रकारकथने सञ्जयोक्ति	७८६	१८	घटोत्कचवाक्य	७८१	५
सेना प्रति प्रदीपग्रहणार्थं दुर्योधनवाक्य	७८६	२२	घटोत्कचाश्वत्थोर्ध्वयुद्धवर्णनं ..	७८१	७
दुर्योधनवाक्येन सर्वेषां प्रदीपग्रहण ..	७८६	२४	घटोत्कचवाणेन द्रोणि मुग्ध दृष्ट्वा सैन्याना		
दीपादिभिर्धुङ्गर्धानप्रभाकथन ..	७८७	४	हाहाकारादि	७८१	२१
पाण्डवानामपि प्रदीपैस्तयासेनाप्रकाश			वधो सन्धातय्याश्च पुनर्धुङ्गकण ..	७८१	२५
करणं	७८७	१३	द्रोणिप्ररोधितस्य घटोत्कचस्यापयानं	७८१	२८
रात्रियुद्धदर्शनार्थं गन्धर्व्यादीनामागमन	७८७	२२	दुर्योधनभीमयोस्तुमुलयुद्धवर्णन ..	७८२	२
दीपैर्लोकं प्रकाशिते परस्परवधैविषया योधा			भीमस्य गद्या दुर्योधनरथादीनां नाम	७८२	१७
नामागमने सञ्जयोक्ति	७८७	२८	दुर्योधनस्य भीममयाश्वन्दकरयारोहणं	७८२	१८

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
दुर्योधनं हतं मत्वा भीमस्य सिंहनादादि	७८२	१८	प्रतिविन्ध्य विरयं दृष्ट्वा तद्गाढाणां दुःशासनं		
दुर्योधनं हतं मत्वा कौरवाणां शोचनं ...	७८२	२१	प्रत्यागमने ७८६	४	
सहदेव प्रति कर्णस्य गमने सञ्चयोक्तिः ...	७८२	२७	नकुलं प्रति शौवलस्यागमने सञ्चयोक्तिः	७८६	८
सहदेवकर्णयोस्तुमुलपुद्गवर्णनं ७८२		२८	नकुलशौवलयोर्पुद्गवर्णनं ७८६	१०	
पराजितं सहदेवं प्रति कर्णप्रसन्नवाक्यं	७८३	१२	नकुलशौवलपोदितस्य शकुनेरपयानं ... ७८६	२५	
कर्णवाक्यम्यपोदितस्य सहदेवस्य जनमेजय			शकुनिं निर्जितं दृष्ट्वा पाण्डवानामाक्रोशं	७८६	२६
रथोरोहणं ७८३		१८	शकुनिं निर्जित्य नकुलस्य द्रोणसमीपागमनं	७८६	२८
विराटं प्रति भद्रराजस्य गमने सञ्चयोक्तिः	७८३	२०	शिखण्डिछत्रपयोस्तुमुलपुद्गवर्णनं ... ७८६	३०	
विराटस्य योस्तुमुलपुद्गवर्णनं ७८३		२१	शिखण्डिछत्रपरिचयां परस्परपुद्गवर्णनं ... ७८७	१३	
विराटं विरयं दृष्ट्वा शतानीकस्यागमनं ... ७८३		२७	संकुलपुद्गवर्णनं ७८७	१८	
शन्यवाणेन शतानीकवधं ७८३		२८	दृष्टद्युवस्य द्रोणान्तिकागमने सञ्चयोक्तिः	७८७	३०
शतानीकरयमारुह्य विराटस्य पुनर्दृष्ट			दृष्टद्युवद्रोणयोर्पुद्गवर्णनं ७८८	५	
करणं ७८३		२८	दृष्टद्युवं प्रति कर्णादीनां वाणवर्षणं ... ७८८	१४	
शन्यवाणेपोदितस्य विराटस्यापयानं ... ७८४		२	कर्णादीन् वधं महारथान् प्रति दृष्टद्युवस्य		
सेनां विभ्रवन्ती दृष्ट्वा क्षणार्जुनयोः शस्य			वाणवर्षणं ७८८	१७	
समीपागमनं ७८४		४	दृष्टद्युवं प्रति क्रुमसेनस्य वाणवर्षणं ... ७८८	२०	
क्षणार्जुनौ प्रत्यक्षमुपराक्षमस्यागमनं ... ७८४		५	दृष्टद्युववाणेन क्रुमसेनवधं ७८८	२२	
अन्तमुपराक्षमस्य रथवर्णनं ७८४		६	वक्रभिर्घोषमानस्य दृष्टद्युवस्य रथार्थं मात्य		
अन्तमुपार्जुनयोर्पुद्गवर्णनं ७८४		१२	कौरागमनं ७८८	२८	
अन्तमुप विजित्यार्जुनस्य द्रोणान्तिकागमनं	७८४	१५	सात्यकिर्करोमुमुलपुद्गवर्णनं ७८८	३०	
शतानीकं प्रति चित्रसेनस्यागमने सञ्च			गाण्डीवनिखनं श्रुत्वा दुर्योधनं प्रति कर्ण		
योक्तिः ७८४		२०	वाक्यं ७८८	१५	
शतानीकचित्रसेनयोर्पुद्गवर्णनं ७८४		२१	कर्णवाक्येन शौवलं प्रत्यार्जुनप्रथार्यं दुर्योधन		
यार्जुनेन दृष्टमेनयोस्तुमुलपुद्गवर्णनं ... ७८५		४	वाक्यं ७८८	३०	
दृष्टमेनवालमोदितस्य यार्जुनेन स्थापयानं	७८५	१४	सधैरस्य शौवलस्यार्जुनेन युद्धार्थं गमनं	८००	५
द्रुपदेऽपयाते तदभीनां प्रवृषणं ... ७८५		१६	शौवले प्रयाते सात्यकिं प्रति कर्णादीनामा		
पाण्डवस्यान् निर्जित्य दृष्टमेनस्य युधिष्ठिरा			गमनं ८००	७	
निकागमनं ७८५		२१	दुष्टधनरयं प्रति सर्वेशं गमने सञ्चयोक्तिः	८००	१२
प्रतिविन्ध्यदुःशमनयोर्पुद्गवर्णनं ... ७८५		२४	कर्णादिभिर्दुष्टधनस्य पुद्गवर्णनं ... ८००	१५	

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
सात्यकिवाणेन बह्मना कौरवसैन्यानां नाशः	८००	१७	कर्णकृतपाशालसेनापीडनादि	८०४	१
सात्यकिरायं प्रति दुर्योधनस्यागमनं	८००	२३	सख्यैर् विद्रुतं दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८०४	११
सात्यकिदुर्योधनयोर्दुर्वचनं ...	८००	२६	युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जनवाक्यं	८०४	१६
विराट्देवदुर्योधनस्य हतवर्धनराजरोहणं	८०१	४	कर्णं प्रति घटोत्कचप्रेषणार्थमञ्जुनं प्रति		
अञ्जुनमघातययोर्युद्धवर्णनं ...	८०१	६	वामुदेववाक्यं ...	८०४	२३
अञ्जुनवाणश्चिद्विश्रमादिभिः प्रियव्रीशैर्भा			श्रीकृष्णवाक्येनाञ्जुनकृतघटोत्कचाक्रान्तादि	८०४	३०
कथनं ...	८०१	१२	कर्णेन युद्धाय घटोत्कचं प्रति वामुदेववाक्यं	८०५	४
विराटस्य अञ्जुनस्य कुरुरारोहणं	८०१	१८	घटोत्कचं प्रति धनञ्जयवाक्येनञ्जुनं प्रति	८०५	१८
अञ्जुनमघातकौरवसत्तां पलायनादि	८०१	२३	कृष्णाञ्जुनौ प्रति घटोत्कचसमासापवाक्यं	८०५	२२
धृष्टद्युम्नस्योद्युद्धवर्णनं ...	८०१	२६	कर्णं प्रति घटोत्कचस्य गमने मञ्जुनं प्रति	८०५	२५
धृष्टद्युम्नादीनां अज्ञातदणं ...	८०१	३	कर्णमनोपै रावणं दृष्ट्वा दुःशासनं प्रति		
अज्ञानं विद्रुतं दृष्ट्वा दुर्योधनरोधे मञ्जुनं प्रति	८०१	८	दुर्योधनवाक्ये मञ्जुनं प्रति	८०५	२८
द्रोणकर्णं प्रति दुर्योधनस्य वाक्यं	८०२	८	दुर्योधनं प्रति जटामुरमुनस्याममुवक्ष्यवाक्यं	८०६	२
दुर्योधनवाक्येन द्रोणकर्णयोः पाण्डवान्			दुर्योधनवाक्येन घटोत्कचं प्रत्यक्षमुवक्ष्या		
प्रत्यागमनं ...	८०२	१६	गमनं ...	८०६	१०
द्रोणादीनां सात्यकिं प्रति वाक्यवर्णनं	८०२	१८	अपाकमुवादिभिर्घटोत्कचस्य युद्धवर्णनं	८०६	१२
पाण्डवसेना नाह्वयमानं द्रोणं प्रति बोधकाणां			गच्छाम्युपघटोत्कचयोर्दुर्वचनं	८०६	२०
गमनादि ...	८०२	२१	घटोत्कचहतासमुवचनं	८०७	३
पाशाश्वेषु प्रभट्टेषु प्राङ्गुलं प्रति दीनमनस			अनसुषं वत्सा दुर्योधनं प्रति घटोत्कचवाक्यं	८०७	८
श्रीकृष्णस्य वचनं ...	८०२	३०	कर्णघटोत्कचयोर्दुष्टे हतवाहमन्त्रं	८०७	१६
विद्रुतस्य अज्ञानं प्रति कृष्णाञ्जुनयोर्वाक्यं	८०२	३	घटोत्कचस्यदिवचनं वक्ष्ययाति	८०७	२०
भोगमगच्छन्ना दृष्ट्वाञ्जुनं इति श्रीकृष्णवाक्यं	८०२	३	घटोत्कचमुनस्य विद्वत्पाण्डवपुत्रार्थे इय		
द्रोणकर्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यानां पुनरा			परादि ...	८०८	१

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
मायाचितरथेन पुनर्घटोत्कचस्य गर्भनादि	८१०	१८	अलायुधसैन्यादिभिर्युधधानादीनां युद्ध		
पुनर्भवोत्सुमुल्लुप्युद्धवर्णने	८१०	२१	कथनं	८१३	१८
घटोत्कचस्य मायाया नानारूपधारणं	८११	१	अलायुधघटोत्कचयोस्तुमुल्लुप्युद्धवर्णने	८१४	४
कर्णस्य बाणेन मायादिनाशनं	८११	१६	घटोत्कचकृतालायुधवधं	८१४	२४
पुनर्घटोत्कचस्यान्तर्धानं	८११	८	अलायुधे हते पाञ्चालादीनां विह्वलनादि	८१४	२६
दुर्योधनसमोपे अलायुधराक्षसस्यगमनादि			अलायुधं हतं दृष्ट्वा दुर्योधनस्योद्वेगादि	८१४	३०
सञ्चयोक्तिः	८११	११	घटोत्कचप्रहर्षादौ सञ्चयोक्तिः	८१५	५
दुर्योधनं प्रत्यालायुधराक्षसस्य वाक्यं	८११	१५	पाञ्चालादिभिः कर्णस्य युद्धकथनं	८१५	७
अलायुधवाक्ये शुभा वृष्टस्य दुर्योधनस्य			स्ववचं श्रुत्वा कर्णसमोपे घटोत्कचस्य		
प्रतिवचनं	८११	२१	गमनं	८१५	१८
दुर्योधनवाक्येनालायुधस्य भोमेने युद्धार्थं			कर्णघटोत्कचयोर्युद्धवर्णनं	८१५	२०
गमनं	८११	२२	घटोत्कचान्तर्धाने सञ्चयोक्तिः	८१५	२५
घटोत्कचस्यैवालायुधस्य रूपदिवर्णनं	८११	२४	तस्मिन्निवर्तिते मामकै किं प्रतिपन्नमिति		
राक्षसं दृष्ट्वा दुर्योधनादीनां हर्षादि			धृतराष्ट्रस्य	८१५	३०
सञ्चयोक्तिः	८१२	४	कौरवाणां घटोत्कचनाशमन्त्रसादौ		
कर्णराक्षसयोर्युद्धप्रसङ्गकथनं	८१२	१०	सञ्चयोक्तिः	८१५	३८
कर्णमार्तं दृष्ट्वालायुधं प्रति दुर्योधनवाक्यं	८१२	११	घटोत्कचस्य मायायुद्धवर्णनं	८१६	२
दुर्योधनवाक्येनालायुधस्य घटोत्कचसमीप			घटोत्कचयुद्धं दृष्ट्वा दुर्योधनादीनां		
गमनादि	८१२	१६	भयादि	८१६	१४
अलायुधघटोत्कचयोस्तुमुल्लुप्युद्धवर्णनं	८१२	१८	मायायुद्धेन कौरवसैन्यमहादि	८१६	२१
घटोत्कचसाहाय्यार्थं भीमस्यगमनं	८१२	२०	युद्धे कर्णस्य मोहाभावादिह्वयनं	८१६	२६
अलायुधभीमयोर्युद्धवर्णनं	८१२	२२	घटोत्कचवधार्थं कथं प्रति कौरवाणां		
पौरयुद्धं दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८१२	५	वाक्यं	८१७	२
श्रीकृष्णवाक्येनाञ्जुनस्य सेनानां ययोर्ययोर्य			कौरवराक्षसेन घटोत्कचं प्रति कर्णस्यैकपुत्र्य		
नियोग	८१२	१०	धातिनोयक्तिवैयः	८१७	१०
पुनरालायुधभीमयोर्युद्धवर्णनं	८१२	१२	शक्तिं दृष्ट्वा घटोत्कचादीनां भयादिवर्णनं	८१७	१३
राक्षसपक्षं भीमं दृष्ट्वा घटोत्कचं प्रति वासु			कर्णमपि तत्रकृत्वा घटोत्कचवधं	८१७	१८
देववाक्ये सञ्चयोक्तिः	८१२	२२	घटोत्कचदेषपतनं कौरवाणामपेक्षित्यो		
घटोत्कचस्यैवालायुधेन वधं युद्धं	८१२	२६	सेनानाश	८१७	२४

प्रकरणं	दृष्टे	पंक्ति	प्रकरणं	दृष्टे	पंक्ति
घटोत्कचे हते कौरवाणां सिंघनादादि	८१०	२६	छण्डोऽर्जुने वा शक्तिः कथं न त्यक्त्यादि धृत		
घटोत्कचे हते पाण्डवानां शोकं श्रीकृष्णस्य			राष्ट्रप्रभः	८२२	७
च हर्षं सञ्जयोक्तिः	८१८	१	युद्धकाले सर्वेषां शक्तित्यागविवेकता		
श्रीकृष्णस्य हर्षं दृष्ट्वाऽर्जुनवाक्यं	८१८	६	सञ्जयोक्तिः	८२२	६
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य हर्षकारणकथनं	८१८	१२	कौरवाधिपेण धृतराष्ट्रानुतापवाक्यं	८२२	१२
तत्र शक्तिवहितस्य कर्णस्याजेयत्वकथनं	८१८	१४	पुनर्युद्धव्यवर्णनं धृतराष्ट्रप्रभः	८२२	१४
श्रीकृष्णस्य कर्णपराक्रमकथनं	८१८	२५	घटोत्कचे हते कौरवाणां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः	८२२	२१
कर्णेनाशार्थं श्रीकृष्णस्योपायकथनं	८१८	२	कर्णविक्रमभीतस्य युधिष्ठिरस्य भीमं प्रति		
गरासन्धप्रसूतस्यः कथं घातितादति श्रीकृष्णं			वाक्यं	८२२	२३
प्रत्यर्जुनप्रभः	८१८	८	दुःखितं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८२२	२६
गरासन्धवधाधुपकारानुमोदनेन श्रीकृष्णं			घटोत्कचसहोपाकारणरूपेण युधिष्ठिरवाक्यं	८२२	२८
वाक्यं	८१८	८	कौरवपराक्रमदर्शनेन युधिष्ठिरवाक्यं	८२२	३०
तत्र गरासन्धविक्रमादिकथनं	८१८	१३	घटोत्कचवधेन युधिष्ठिरानुतापवाक्यं	८२२	३१
नैपादिविक्रमकथनादि	८१८	२४	अभिमन्युवधधारणेन युधिष्ठिरानुताप	८२२	३२
अर्जुनं विनैकवीरघातिनोऽशक्तिघटोत्कचे			द्रोणकर्णयोर्वैधार्थं श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिर		
कथं त्यक्त्यादि धृतराष्ट्रप्रभः	८२०	१३	वाक्यं	८२२	३८
धृतराष्ट्रवाक्यस्योत्तरं सञ्जयोक्तिः	८२०	२४	कर्णं प्रति युद्धार्थं युधिष्ठिरस्य गमनादि	८२२	२४
दुर्योधनाद्यालेपकृपधृतराष्ट्रप्रभः	८२०	३०	गच्छन्तं युधिष्ठिरं दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण		
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	८२१	३	वाक्यं	८२२	३६
तत्र शक्तित्यागार्थं कथं प्रति कथितवाक्यानां			अर्जुनस्य युधिष्ठिरपत्याद्वाचनं	८२२	३८
कथनं	८२१	४	कर्णं प्रति युद्धाय गच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति		
युद्धकाले शक्तित्यागे कर्णस्य विस्मृतिकथ			व्यासवाक्यं	८२४	१
मादि	८२१	१२	घटोत्कचवधपर्वसमाप्तिः	८२४	११
कर्णशक्तिविषये श्रीकृष्णं प्रति सात्यकिप्रभे					
सञ्जयोक्तिः	८२१	१७	अयद्रोणवधपन्वारम्भः	८२४	१२
दुर्योधनादीनां शक्तित्यागार्थं मन्त्रणायां			व्यासवाक्येन कर्णवधाद्युधिष्ठिरनिवृत्त्यादौ		
वासुदेवोक्तिः	८२१	१८	सञ्जयोक्तिः	८२४	१४
श्रीकृष्णस्य चरतकर्णमहादिकथनं	८२१	२४	द्रोणनिवारणार्थं दृष्टद्युधं प्रति युधिष्ठिर		
श्रीकृष्णकथोपसंहारं सञ्जयोक्ति	८२२	१	वाक्यं	८२४	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरवाक्येन पाण्डवीनां द्रोणवैषाद्य			विराटद्रुपदादीनां द्रोणे प्रति गर्भनादि	८२८	२३
निर्गमने	८२४	२२	विराटद्रुपदद्रोणानां युद्धवर्णनं	८२८	२७
कुरुपाण्डवयोधुमुलयुद्धवर्णनं	८२४	२५	द्रोणं दृष्ट्वा दृष्टयुषस्यप्रपयकण्यादि	८२८	७
रात्रियुद्धे सैन्यानां निद्रान्धताकथनं	८२५	२	दृष्टयुषं प्रति भीमस्य सकोपवाक्यं	८२८	१४
निद्राकुलाः सेना दृष्ट्वा ता. प्रत्यर्जुनवाक्यं	८२५	८	द्रोणेन युद्धार्य भीमदृष्टयुष योगमर्न	८२८	१८
अर्जुनवाक्येन सैन्यानां शयनं	८२५	१५	सूर्योदये तथैव युद्धमवस्थादौ सञ्जयोक्तिः	८२८	२५
प्राप्तनिद्राणां सैन्यानामर्जुनं प्रत्यागोर्ध्वचनं	८२५	१८	शङ्ख भेर्यादीनां तुमुलप्रवर्धनं	८२९	१
सर्वसैन्यानां निद्रास्थानवर्णनादि	८२५	२२	दुर्योधनादीनां चतुरा नकुलादीन् प्रति		
सञ्जोदवर्णनं	८२६	१	ममनं	८२९	२८
द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	८२६	१३	क्षिप्रचरणादिभीरणभूमिशोभाकथनं	८२९	७
द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्यं	८२६	१४	दुर्योधननकुलयोग्युद्धवर्णनं	८२९	१४
दुर्योधनवाक्येन द्रोणशोधादौ सञ्जयोक्तिः	८२६	२१	सहदेवं प्रति दुःशासनस्य ममने सञ्जयोक्तिः	८२९	२२
दुर्योधनं प्रति द्रोणस्य सकोपवाक्यं	८२६	२२	सहदेवदुःशासनयोग्युद्धवर्णनं	८२९	२३
तत्र अर्जुनप्रशंसारूपं द्रोणवाक्यं	८२६	२६	भीमकर्णयोग्युद्धवर्णनं	८२९	१
द्रोणकृतार्जुनप्रशंसायां दुर्योधनकोधादौ			द्रोणार्जुनयोधुमुलयुद्धवर्णनं	८२९	१५
सञ्जयोक्तिः	८२७	४	द्रोणार्जुनयुद्धदर्शनार्थं देवादीनामागमनं	८२९	२८
द्रोणं प्रति दुर्योधनस्य विकल्पनवाक्यं	८२७	५	द्रोणार्जुनयुद्धदर्शनेन भिद्वादीनां विजय		
दुर्योधनवाक्यमुपहस्य पुनर्द्रोणस्य तद्गर्वना			वाक्यं	८२९	२
रूपवाक्यं	८२७	६	महाक्षेत्रोभयोर्युद्धकथनं	८२९	८
रात्रे, शेषयामे उभयधैर्ययोर्युद्धे			दृष्टयुषं प्रति दुःशासनस्य ममने सञ्जयोक्तिः	८२९	१७
सञ्जयोक्तिः	८२७	२२	दुःशासनदृष्टयुषयोग्युद्धवर्णनं	८२९	१८
दैवीकृतान् कुलुक्ष्म दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण			दुःशामनं जित्वा द्रोणं प्रयागच्छन्तं दृष्टयुषं		
वाक्यं	८२७	२८	प्रति कृतवर्षेणश्रममनं	८२९	२१
श्रीकृष्णभिप्रायं ज्ञात्वा अर्जुनं प्रति भीम			युद्धस्य कलादिपराविजयकथनं	८२९	२६
वाक्यं	८२८	१	सकुलयुद्धवर्णनं	८२९	१
भीमवाक्येनार्जुनस्य द्रोणकर्णान्तिकमादौ			दुर्योधनवाक्येनः समागमकथनं	८२९	५
सञ्जयोक्तिः	८२८	४	दुर्योधनवाक्येनः संवादः	८२९	८
दुर्योधनादिभिरर्जुनस्य युद्धवर्णनं	८२८	६	प्रियवर्दिनं दुर्योधनं प्रति मातृहत्याक्ये		
द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवेभ्योना. चासादि	८२८	१७	सञ्जयोक्तिः	८२९	१७

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
दुर्योधनसायक्योन्मुक्तयुद्धवर्णनं ...	८३४	२२	एष्टयुध प्रति भीमवाक्यं ...	८४०	१७
सकुलदुद्धवर्णनं ...	८३५	३	पुनर्धृष्टसुखयोर्युद्धवर्णनं ...	८४०	२२
दुर्योधनसाहाय्यार्थं गच्छन्तं कर्णं प्रति			द्रोणं प्रति भीमवाक्यं ...	८४०	२७
भीमस्य गमनं ...	८३५	६	कर्णदीनाह्वय द्रोणस्यास्तत्यामादि ...	८४१	३
कर्णभीमयोर्युद्धवर्णनं ...	८३५	७	योगमाख्याय द्रोणस्य स्थितिकथनं ...	८४१	११
सन्वेना, प्रति युधिष्ठिरापदेशवाक्यं ...	८३५	१२	द्रोणस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिकथनं ...	८४१	१७
युधिष्ठिरवाक्येन सैन्यानां द्रोणं प्रति			ब्रह्मलोकगतस्य द्रोणस्य धृष्टद्युम्नहस्तशिरः		
गमनादि ...	८३५	१८	“ न्येदम ...	८४१	२३
पाञ्चालैः सह द्रोणस्य युद्धे सञ्चयोक्ति	८३५	२५	क्षिप्रं द्रोणशिरौ दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	८४२	२
द्रोणप्राणपीडितान् दृष्ट्वा स्मृन्तं प्रति श्रीकृष्ण			पाण्डवानां भिक्षनादौदिकरणं ...	८४२	८
वाक्यं ...	८३६	३	एष्टयुधं प्रति भीमवाक्यं ...	८४२	११
अश्वत्थामा हत इति द्रोणं प्रति भीमवाक्यं	८३६	१०	द्रोणवधपर्वसमाप्ति ...	८४२	१६
भीमवाक्येन कुट्टस्य द्रोणस्य युद्धवर्णनं ...	८३६	१४			
युट्टस्यानि विश्वामित्रादोनाम्बुषीणामागमनं	८३६	२७	अथ नारायणस्तमोवपुर्वीरस्य ...	८४२	१७
द्रोणस्य मरणनिश्चये श्वपीणां वाक्यं ...	८३६	३०	हते द्रोणे कौरवशोकादौ सञ्चयोक्ति ...	८४२	१८
द्रोणयुद्धं दृष्ट्वा अश्वत्थस्य कृष्णस्य युधिष्ठिरं			पाण्डवभयात् सकुलिकर्णशब्दादीनां क्रमेण		
प्रति मित्याकथनेऽदौपकथनं ...	८३७	१०	पलायनं ...	८४२	२६
भवद्वनौ कृष्णयुधिष्ठिरौ प्रति भीमवाक्यं	८३७	१४	बलभङ्गं दृष्ट्वा दुर्योधनं प्रत्ययत्यामवाक्यं	८४३	१६
भीमवाक्येनाश्वत्थामा हत इति गज इत्यादि			अश्वत्थामानं प्रति पितृवधकथनार्थं हर्षं प्रति		
युधिष्ठिरवाक्यं ...	८३७	१८	दुर्योधनवाक्यं ...	८४३	२३
युधिष्ठिरवाक्येन द्रोणस्य विपन्नता ...	८३७	२२	कृष्णद्रोणवधवृत्तान्तं कथनं ...	८४३	२६
विपन्नं द्रोणं प्रति दृष्टयुधस्यागमने			पितृवधे श्रुताश्वत्थामकोपे सञ्चयोक्ति	८४४	२७
सञ्चयोक्ति ...	८३७	२७	अधर्मेण हतं श्रुताश्वत्थामा किमश्वोदित्यादि		
दृष्टयुधद्रोणयोर्युद्धवर्णनं ...	८३८	८	धृतराष्ट्रप्रश्न ...	८४५	१
मात्यकिं प्रति दुर्योधनादोनामामगमने			द्रोणप्रश्नापूर्वकहृत्तगप्रश्न ...	८४५	८
सञ्चयोक्ति ...	८३८	२२	अश्वत्थामशोकादौ सञ्चयोक्ति ...	७४५	१७
दुर्योधनादिभिः मात्यकेर्युद्धवर्णनं ...	८३८	२६	दुर्योधनं प्रत्ययत्यामवाक्यं ...	८४५	१८
मेना, प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	८४०	३	युधिष्ठिरवधार्थमश्वत्थाय शपथस्मरणदि	८४५	२८
द्रोणयुद्धे दण्डवाताचनिमित्तकथनं ...	८४०	८	दुर्योधनमोपे अश्वत्थापश्चात्तस्य पाकारणं	८४६	८

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नारायणाक्षप्रतिष्ठनान्तकथनं	८४६	१६	दुर्धौधनसमीपेऽयत्याश्व पुन. प्रतिष्ठाकरणं	८५२	३
अथत्यामवाक्येन कौन्वाणां प्रत्यावर्त्तनं	८४७	२	पुन कुक्षपाण्डवसमागमादिकथनं	८५२	७
नारायणाक्षे प्रादुर्भूते दुर्निमित्तादौ			त्रैणिविप्रस्य नारायणाक्षस्य प्रमाकयनं	८५३	१३
सञ्जयोक्तिः	८४७	८	नारायणाक्षभोतानां पाण्डवानां पलायनं	८५३	२०
तदाधृष्टद्युम्नरचणे पाण्डवानां कामन्त्रकेत्यादि			द्रवमाण सैन्यं दृष्ट्वा विस्मितस्य युधिष्ठिरस्य		
धृतराष्ट्रप्रश्नः	८४७	१४	धृष्टद्युम्नादीन् प्रति वाक्यं	८५३	२३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयोक्तिः	८४७	१६	तच्च युधिष्ठिरस्य विलापवाक्यं	८५३	२६
पुनर्दुर्धौधनार्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	८४७	१७	नारायणाक्षान्मोक्षार्थायश्रोत्रेणैवपदेश.	८५४	५
युधिष्ठिरं प्रत्ययत्यामप्रमंभारूपमर्जुनवाक्यं	८४८	१४	श्रीकृष्णवाक्येनाच्छेमुत्सृष्टुकामान् स्वगतान्		
त्रोणवधेन दुःखितस्त्रार्जुनस्य युधिष्ठिरं			प्रति भीमवाक्यं	८५४	१२
प्रत्याचेपवाक्यं	८४८	१०	त्यक्तापाण्डोवमर्जुनं प्रति भीमवाक्यं	८५४	२०
अर्जुनवाक्येन महारथानां तूष्णीमावा			भीमं प्रत्यर्जुनस्यात्मव्रतकथनं	८५४	२१
सञ्जयोक्तिः	८४८	४	भीमश्रेष्ठोऽस्तुमुनयुद्धवर्णनं	८२४	२२
कुदृष्ट भीमस्त्रार्जुनं प्रत्याचेपवाक्यं ...	८४८	५	पाण्डवसैन्यानामस्त्रादित्यागः	८५४	२८
त्रोणवधमसहमानमर्जुनं प्रति धृष्टद्युम्नवाचि			नारायणाक्षस्याश्रं भीमं दृष्ट्वाऽर्जुनस्य वात्स्या		
पवाक्यं	८४८	२७	स्वत्यागे सञ्जयोक्तिः	८५५	३
जेनधर्मनिन्दापुर सरोधृतराष्ट्रप्रश्न ...	८५०	१८	रथादवभृज्य कृष्णार्जुनयोर्ममं प्रति धामनं	८५५	१२
धृष्टद्युम्नवाक्येनान्येषां तूष्णीमावावेऽर्जुनकोथा			दुःखादविरते भीमं प्रति वासुदेववाक्यं ...	८५५	१७
दौ च सञ्जयोक्तिः	८५०	२४	पाण्डवेस्ते त्यक्ते नारायणाक्षमायादौ		
धृष्टद्युम्निन्दारूपं सात्यकिवाक्यं	८५०	२७	सञ्जयोक्तिः	८५५	२९
सात्यकिं प्रति धृष्टद्युम्नवाचिपवाक्यं ...	८५१	१४	दुर्धौधनयायवोत्तमिपत्युर्गौ	८५५	२७
कौन्वनिन्दारूपं धृष्टद्युम्नवाक्यं ...	८५१	२७	तस्मिन्वस्ते प्रतिहते श्रेणि. निमकरो		
धृष्टद्युम्नं प्रति गदमाहाय सात्यकिर्ममनादौ			दिति धृतराष्ट्रप्रश्नः		
सञ्जयोक्तिः	८५२	४	धृष्टकेतुं प्रत्ययत्यामो गमने सञ्जयोक्तिः	८५६	६
वासुदेवमेषितेन भीमेन सात्यकिनिवारणं	८५२	८	धृष्टद्युम्नयत्यायोर्दुर्धौधनं	८५६	८
सात्यकिं प्रति सहदेवस्य विनयवाक्यं ...	८५२	११	दुर्धौधनकथादिभिः सात्यकेर्दुर्धौधनं	८५६	२२
सात्यकिं चमापयनं भीमं प्रति धृष्टद्युम्नस्य			सात्यकिवाणपोडितस्य त्रैमे सात्यकिं प्रति		
भोपहासवाक्यं	८५२	१८	वाक्यं	८५७	४
अत्यन्तमन्यमैन्नायादौ सञ्जयोक्तिः ...	८५२	२८	त्रैणिवापविस्त्रस्य सात्यकेऽप्ययनं ..	८५७	१०

प्रकरण	एके	पक्षौ	प्रकरण
द्रौणिवाणेन धृष्टद्युम्ने मुग्धेऽर्जुनादीनां			तत्कथाच्छ्लेमाश्च त्यामानं प्रति याः
तत्र गममादि ८५७	१२		व्यासवाक्यमुनाद्रौणि सैन्यावहारे म
अश्वत्थामाऽर्जुनादीनां युद्धवर्णन .. ८५७	२०		द्रौणि हते पाण्डवानामपि सैन्यावहार
पौरवादीनां नाभं दृष्ट्वा कुद्वस्य भोमस्य द्रौ			द्रौणि हते मामका. पाण्डवाश्च किमकु
णिना युद्धवर्णने ८५७	३०		ति धृतराष्ट्रप्रश्न
द्रौणिवाणेन भीमसारथौ मुग्धे हयाणां			अर्जुनसमीपे व्यासस्य यदृच्छागमनादौ
प्रवृत्तयं ८५८	१०		सञ्जयोक्ति
भीमस्यापपात्रं दृष्ट्वा पाञ्चालादीनां पलायनं ८५८	१३		युद्धसमये मदपतोऽयं लक्ष्ये स कश्चित्
अर्जुनकृतपलायनविचारणादौ सञ्जयोक्ति. ८५८	१८		अर्जुनप्रश्न
अश्वत्थामानं प्रत्यर्जुनस्य सकोधव कथं ८५८	२१		स एव सङ्कर इत्युक्त्वा व्यासस्य महादेवस्य
स्नानार्थं आचार्यपुत्रेऽर्जुन. कथं हसमप्रबो			कथनं
दिति धृतराष्ट्रप्रश्न ८५८	२६		महादेवपारियदाणां नामकथनादि ...
धृष्टराजादौ हनेऽर्जुनकोधे सञ्जयोक्ति ८५८	२८		अर्जुनं प्रति व्यासस्य महादेवस्य कथनं
अर्जुनवाक्येन कुद्वस्य द्रौणेरश्वेष्टास्तत्याग. ८६०	२		महादेवकृतचिपुरजयसुखान्तकथनं ... ८
द्रौणिनास्ते त्यक्ते उत्थापनादिकथनं ... ८६०	७		बाह्यमङ्गे कृत्वा कौरवमिति देवान् प्रति
द्रौण्यस्त्रप्रभाषेण पाण्डवसैन्यानां पतनादि ८६०	१५		पार्वतीजिज्ञासा ८
अर्जुनस्य प्रह्लास्येय द्रौण्यस्त्रनाशादि ८६०	२४		असूयतो वञ्चयन्तुकामस्य त्रेखसवञ्चवाज
केशवार्जुनौ विमुक्तौ दृष्ट्वा स्त्राणि न्यस्य			स्तम्भनादि ८६
द्रौणि पलायनं ८६१	३		इन्द्रादिदेवमहाप्रोत्थितप्रत्युक्तौ .. ८६
पथि व्यासं दृष्ट्वा तं प्रति द्रौणेरस्त्रस्य मित्या			शकाय प्रसादाय शङ्खकृतमहादेवस्तव ८६१
ले कारणजिज्ञासा ८६१	६		प्रह्लाषोवाक्येन महादेवप्रसादादौ व्याशोक्तिः ८६८
अश्वत्थामानं प्रति व्यासस्य नरनारायणवृत्ता			पश्यति प्रभयतोऽनौ नाभौ निरुक्तिरुपनं ८६७
न्तकथनं ८६१	१४		महादेवस्य त्रयवपादिफलकथनं ... ८६८
तत्र नारायणपथे वरदानार्थं महादेवस्य			अर्जुनमुपदिश्य व्यासस्य गमने सञ्जयोक्ति ८६८
गमनं ८६१	२०		द्रौणपर्वस्य फलश्रुतिकथनं ८६८
व्यामस्य महादेवस्य रूपवर्णनं ८६१	२१		नारायणस्य लोचपर्वस्य समाप्ति ... ८६८
नारायणकृतमहादेवस्तुति. ८६१	४		द्रौणपर्वस्य समाप्ति ०६८
महादेवस्य वरदाने व्याशोक्ति ८६२	१८		द्वितीयभागस्योप समाप्ताप ८६८
वरदानार्थं नारायणं प्रति शिववाक्यं ... ८६२	१८		

THE MAHÁBHÁRATA, AN EPIC POEM,

WRITTEN BY

THE CELEBRATED VEDA VYASA RISHI.

VOL II.

CONTAINING

PART IV—VIRAT PARVA
V—UDJOGA PARVA
VI—BHISMA PARVA
VII—DRONA PARVA

EDITED AND CAREFULLY COLLATED WITH THE BEST MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE
SANSKRITA COLLEGE OF CALCUTTA BY NIMACHAND SIRONMANI
AND NANDA GOPALA FANDITS

COMMENCED UNDER THE COMMITTEE OF PUBLIC INSTRUCTION AND UPON THE SCHEME OF ITS ORIENTAL PUBLICATIONS
COMPLETED UNDER THE AUSPICES OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

Calcutta.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS, CIRCULAR ROAD

1836

प्रकरणं	पृष्ठे	यत्नो	प्रकरणं	पृष्ठे	यत्नो
द्रौणिवाणेन धृष्टद्युम्ने मुग्धैर्जुनादीनां			तत्कथाच्छलेनाश्रयत्यामानं प्रति व्यासोपदेशः	८६२	२४
तत्र गमनादि ८५७	१२		व्यासवाक्यं युवाद्रौणिः सैन्यावहारे सञ्जयोक्तिः	८६२	२४
अश्वत्याघाजुनादीनां युद्धवर्णनं ... ८५७	२०		द्रौणिं हते पाण्डवानामपि सैन्यावहारः ... ८६३		
पौरवादीनां नाशं दृष्ट्वाकुड्डस्य भोमस्य द्रौ			द्रौणिं हते मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वन्नि		
णिना युद्धवर्णने ८५७	३०		ति धृतराष्ट्रप्रश्नः ८६३		११
द्रौणिवाणेन भोमसारथौ मुग्धे हयानां			अर्जुनसमोपे व्यासस्य यदृच्छागमनादौ		
प्रद्वर्णनं ८५८	१०		सञ्जयोक्तिः ८६३		१५
भोमस्यापद्यानं दृष्ट्वा पाञ्चालादीनां पलायनं ८५८	१३		युद्धसमये मदपतोयं लब्धेयं च कदात्यादि		
अर्जुनकृतवल्गुनिवारणादौ सञ्जयोक्तिः ८५८	१८		अर्जुनप्रश्नः ८६३		१६
अश्वत्यामानं प्रत्यर्जुनस्य सकोधवर्क्यं ८५८	२१		स एव सङ्गर इत्युक्त्वा व्यासस्य महादेवस्वरूप		
भामार्हे आचार्यमुनेऽर्जुनः कथं हवमप्रबो			कथनं ८६३		१८
दिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ८५८	२६		महादेवपारिवर्दानां नामकथनादि ... ८६३		२०
धृतराजादौ हतेऽर्जुनकेधिसञ्जयोक्तिः ८५८	२८		अर्जुनं प्रति व्यासस्य महादेवस्वरूपकथनं	८६४	
अर्जुनवाक्तेन कुड्डस्य द्रौणिरायेवास्तव्यागः ८६०	२		महादेवकृतचिपुरलघुहस्तान्तकथनं ... ८६५		१७
द्रौणिनास्ते त्यक्ते उल्तापातादिकथनं ... ८६०	७		बालमहदे कृत्वा कोयमिति देवान् प्रति		
द्रौण्यस्त्रप्रभावेण पाण्डवसैन्यानां पतनादि ८६०	१५		पार्वतीशिक्षाया ८६६		२१
अर्जुनस्य ब्रह्मास्त्रेण द्रौण्यस्त्रनागादि ८६०	२४		असूयतो वशं यमुकामस्य त्रेखसवज्जवाड		
केशवाङ्मुनौ विमुक्तौ दृष्ट्वास्त्राणि न्यस्य			शश्वगादि ८६६		२२
द्रौणिः पलायनं ८६१	३		इन्द्रादिदेवमन्त्रेणैव हन्ति प्रत्युक्तौ .. ८६६		२३
पथि ध्यामं दृष्ट्वा तं प्रति द्रौणेरस्तव्यमित्या			शक्राय प्रसादाय ब्रह्मकृतमहादेवस्तवः	८६६	१५
ले कारणजिज्ञासा ८६१	६		ब्रह्मणोवाङ्मने महादेवप्रसादादौ व्यावोक्तिः	८६६	१८
अश्वत्यामानं प्रति व्यासस्य नरागायणहन्ता			पश्यति प्रभ्यतोनां भावं निरुक्तिः कथनं	८६७	११
न्तकथनं ८६१	१४		महादेवस्तव्यत्रयणादिकथनं ... ८६८		१६
तत्र नारायणपथं वरदानार्थं महादेवस्था			अर्जुनमुपदिश्य व्यासस्य गमनेमञ्जयोक्तिः	८६८	१२
गमनं ८६१	२०		द्रौण्यपर्वकानश्रुतिकथनं ८६८		१४
व्यासस्य महादेवस्वरूपवर्णनं ८६१	२१		नारायणास्त्रमोक्षपर्वसमाप्तिः ... ८६८		१७
नारायणहृतमहादेवस्तुतिः ८६२	४		द्रौण्यपर्वसमाप्तिश्च ८६८		१८
महादेवस्य वरदानं व्यावोक्तिः ८६२	१८		द्वितीयभागसूची समाप्ता च ८६८		१८
वरदानार्थं नारायणं प्रति त्रिविधार्थं ... ८६२	१८				

THE MAHÁBHÁRATA, AN EPIC POEM,

WRITTEN BY

THE CELEBRATED VEDA VYA'SA RISHI.

VOL. II.

CONTAINING

PART IV—VIRAT PARVA
V—UDJO'GA PARVA
VI—BHISMA PARVA
VII—DRONA PARVA

EDITED AND CAREFULLY COLLATED WITH THE BEST MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE
SANSKRITA COLLEGE OF CALCUTTA BY NIMACHAND SIROMANI
AND NANDA GOPALA PANDITS

COMMENCED UNDER THE COMMITTEE OF PUBLIC INSTRUCTION AND UPON THE RESUMPTION OF ITS ORIENTAL PUBLICATIONS
COMPLETED UNDER THE AUSPICES OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

Calcutta:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS CIRCULAR ROAD

1836

श्रीमहाभारतं

श्रीमन्महापिण्डव्यासविरचिता

श्रीमन्महाभारतसंहिता

विराटाद्योगभोक्त्रोणपर्वघटितः

दिनोपसथ ।

साधारण विद्याल्लेखकमिद्विधमर्थेन मुद्रितुमारब्धस्तथासमाप्तचाम्
एवमिद्विद्याल्लेखकैर्द्विधमर्थेन मुद्रितुमारब्धस्तथासमाप्तचाम्

कलिकातास्य राजधान्या
एवमिद्विद्याल्लेखकैर्द्विधमर्थेन मुद्रितुमारब्धस्तथासमाप्तचाम्

मुद्रित

वत्सम्बन्धीयपुस्तकालया रुद्राधिवत्स

शकाब्दा. १८५०

ख. १८९६

श्रीमहाभारतं

॥ विराटपर्व ॥

॥ नमो गणेशाय ॥ भाराथेण नमस्तु नरक्षेत्र नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं विराटनगरे मम पूर्व्वपितामहाः । अज्ञातवासमुचिता दुर्व्वोधनभयाद्दिताः ।
पतिव्रता महाभामा सततं ब्रह्मादिनी । द्रौपदी च कथं ब्रह्मव्रज्ञाता दुःखिताऽवसत् ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यथा विराटनगरे तव पूर्व्वपितामहाः । अज्ञातवासमुचितास्तच्छृणुष्व नराधिप ।
तथा तु स वराहव्या धर्माद्दुर्धर्मभृतां वरः । गन्धार्थं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्व्वमेव तत् ।
कथयित्वा तु तत्त्वर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः । अरणीमहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।
ततो युधिष्ठिरो राजा धर्मपुत्रो महामनाः । सन्निवर्त्तमानुजान् सर्व्वानिति होवाच भारत ।
द्वादशेमानि वर्षाणि राज्यविप्रोपिता वयं । अयोदशेऽयं सम्यातः कृच्छ्रान् परमदुर्ध्वसः ।
स साधु कौन्तेय इतो वाममर्जुन रोचय । सम्मत्सरमिमं यत्र वधेमाविदिताः परैः ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ तथैव वरदनिम धर्मस्य मनुजाधिप । अज्ञाता त्रिचरित्र्यामो नराणां जात्र संशयः ।
किन्तु वाचाय राजाणि कीर्त्तयिष्यामि कानिचिन् । रमणीयानि गुणानि तेषां किञ्चित् का रोचय ।
सन्ति रम्या जनपदा वक्रजः परितः कुङ्कुम् । पाञ्चालाद्येदिमस्यास्य गुरुवेनाः पटवराः ।
द्वार्याण नवराष्ट्राश्च मजाः शाखा युगम्बराः । कुन्तिराष्ट्रश्च विपुलं सुराहावकयस्तथा ।
एतेषां कतमो राजबिशमस्तव रोचते । यत्र वक्ष्यामहे राजन् सम्मत्सरमिमं वयं ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतमेतन्महाबाहो यथा स भगवान् प्रभुः । अत्रतो न सर्व्वमृते बलत्तया न तदन्याया ।
अवयन्नेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखं । सयस्य संहितैः सर्व्वैर्बलव्यमकुतोभयैः ।
मत्स्या विराटो सतवानभिर्भोजेऽय पाण्डवान् । धर्मयोतो वदान्यस्य वृद्धस्य सततं प्रियः ।
विराटनगरे तात सम्मत्सरमिमं वयं । कुर्व्वन्मत्स्य कर्त्तव्याणि विहरिष्याम भारत ।
यानि यानि च कर्त्तव्याणि तस्य वक्ष्यामहे वयं । आसाद्य मत्स्यं तत् कर्म प्रभूतं कुहनन्दनाः ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ नरदेव कथं तस्य राट्टे कर्म करिष्यमि । विराटनगरे साधो वक्ष्यसे केन कर्मणा ।
मृदुर्ध्वाद्दोऽशोमाय धार्मिकः सत्यपट्टः । राजंस्तमापदा छटः किहरिष्यामि पाण्डव ।

न दुःखमुचितं किञ्चिद्राजा वेद यथा जन । स इमामापदं प्राप्य कथं घोरान्तरिक्ष्यसि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इदमुद्ध्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुतश्चिन्तनाः । विराटमनुसम्प्राप्य राजानं पुरुषर्षभा ।

सभाक्षारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः । कक्षो नाम द्विजो भूवा मताचः प्रियदेवनः ।

वैदूर्यान् काक्षान् न दान्तान् फलेज्यैतीरसैः सह । कृष्णाचासोद्विताचांस्य निर्वन्ध्यामि मनोरमान् ।

विराटराजं रमयन् धामात्यं सहयान्वयं । न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोपपिये च ॥ नृप ।

१२

आयं युधिष्ठिरस्त्राहं पुरा प्राणसमः सखा । इति वक्ष्यामि राजानं यदि मां सोऽनुयोक्ष्यते ।

इत्येतद्वा मया ख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा । वृकोदर विराटे स्वं वत्स्यसे केन हेतुना ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रेषु प्रथमाऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ भीमसेन उवाच ॥ पौरोगेवो भूवाणोऽहं वल्लो नाम भारत । उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ।

सुपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्त्रि महात्मने । कृतपूर्व्याणि यान्यस्य यञ्जनामि सुमिक्षितैः ।

तानयमिभविष्यामि मीतं सञ्जनघसहं । आहरिष्यामि दारुणां निषयान्नहतोऽपि च ।

१०

यमेव्य विपुलं कर्म राजा संयोष्यते स मां । अमानुषाणि कुर्वाणस्यामि कर्माणि भारत ।

राक्षसस्य परिप्रेथा मंथनो मां यथा भृप । भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेव नरः ।

दिप्ता वा बलिना राजन् वृषभा वा महाबलाः । विनिघाह्या यदि मया निषहीष्यामि तानपि ।

ये च केचिन्निघोत्स्यन्ति समाजेषु निघोधकाः । तानहं निहनिष्यामि रतं तस्य विप्रहृद्यन् ।

मत्तैतान् युधमानान् वै हनिष्यामि कथञ्चन । अथ तान् पातयिष्यामि यथा यास्यन्ति न चर्यं ।

१५

आरालिको गोविक्रतो सुपकर्मा निघोधकः । आयं युधिष्ठिरस्त्राहमिति वक्ष्यामि वृक्षतः ।

आत्मानमात्मना रक्षेत्करिष्यामि विशाप्तते । इत्येतत् प्रतिज्ञानामि विहरिष्याम्यहं यथा ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यममित्राङ्गणे भूला समागच्छन्तु वरः । दिग्बु खण्ड्यं दार्यं दामार्हवर्धितं पुरा ।

महावर्धं महाबाहुमजितं कुतश्चिन्तनं । सोऽयं किङ्कर्ष्य क्रीन्तेव करिष्यति धनञ्जय ।

योऽयमावाध तं दार्यं तर्पयामास पावकं । विजित्यैकरथेनैव हत्वा पञ्चगराचसान् ।

वासुके चर्यराजस्य खड्गारं दत्तवांशयः यः । श्रेष्ठो यः प्रतियोधानां सोऽर्जुनः किङ्करिष्यति ।

सुहृद् प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदं ब्राह्मणो वरः । आश्रोविषस्य सर्मणां मन्त्रिभिरुत्तमैः वरः ।

आयुधानां वरः वर्यं ककुद्भी च गर्वा वरः । इन्द्रानामुदधिः श्रेष्ठः पञ्चमेया वर्धतां वरः ।

भूतराष्ट्रय नागानां हस्तिवैरावणो वरः । पुष्ट प्रियाणामधिको भार्था च सुधृदा वरः ।

यथेतानि विमिश्रामि जात्यां जात्यां वृकोदर । सर्वं युवा गुडाकेभ्यः श्रेष्ठः सर्वधनुमतां ।

सोऽयमिन्द्रादगवरो यामुदेवाग्रहावृत्तिः । गाण्डीवध्वजा वीभक्षुः येनाथ किङ्करिष्यति ।

उपलि पञ्चवर्षाणि स्रष्टुमासस्य वेगमनि । अक्षयौगं ममापाद्य खवीर्यं गानुपातुमं ।

१५

दिव्यान्धस्याणि क्षात्रानि देवहृदेषु भासता । यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां चतुर्दशं । यक्षगो नवमं मन्ये पद्माणां दशमं

मया ।

यस्य बाह्य समौ दीर्घौ व्याघातकठिनत्वौ । दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वरः कृतः ।

हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव । विद्वानां यथा श्रेष्ठो वसुनामिव हव्यवाट् ।

मृगाणामिव शार्दूलो गरुडः पततामिव । वरः मन्त्रज्ञमानानां सोऽर्जुनः किङ्करिष्यति ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रतिज्ञां पाण्डकोऽस्मीति करिष्यामि नहोपते । व्याघातौ हि महानौ मे संवर्तुं नृप दुःकरो ।

बलैर्यन्त्रादयिष्यामि बाह्व क्लिष्टताविभौ । कर्षणोः प्रतमुच्चाहं कुण्डजे ज्वलनप्रभे ।

पिनङ्गकुक्कु पाणिभ्यां ब्रंतीयां प्रकृतिं गतः । वेशेकनविरा राजघाष्वा चैव दृष्टव्यम् ।

पठन्नाख्यायिकाद्यैव स्त्रीभावेन पुनःपुनः । रमयिष्ये महोपासमन्यांदान्तः पुरे अनान् ।

गीतं नृत्यं विचित्रञ्च वादिचं विविधं तथा । शिष्ययिष्याम्यहं राजन् विराटस्थ पुरस्त्रियः ।

प्रजानां समुदाचारं वञ्चकर्म कृतं वदन् । ह्लादयिष्यामि कौन्तेय माययात्मानमात्मना ।

युधिष्ठिरस्त मेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका । उपिताऽस्मीति वक्ष्यामि वृष्टो राज्ञा च पाण्डव ।

सतेन विधिना पृच्छन् कृतकेन यथाऽनलः । विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभग्नं सुखं ।

इत्येवमुक्ता मुत्पप्रवीरस्तथाऽर्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः । बाह्वं तथाऽसौ विरराम भूयो नृपोऽ परं भातरमावभाषे ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं लं नकुल कुर्वन्पणस्तत्र तात चरिष्यसि । कर्म तत्त्वं समाचक्ष राज्ञे तस्य महोपते । सुकुमारय
शूराय दर्शनीयः सुखोचितः ।

॥ नकुल उवाच ॥ अथवन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहं । सर्वथा ज्ञानसम्पदः कुशलः परिरचये ।

यन्त्रिक्तो नाम नास्माऽहं कर्मैतत् सुप्रियं मम । कुशलोऽह्ययमिच्छायां तयैवायचिक्लिष्ये ।

प्रियाय सततं मेऽद्याः कुरुराज यथा तव । ये मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ।

तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा । पाण्डवेन ह्यहं तात अयैवधिक्षतः पुरा । विराटनगरे पृच्छयारिष्यामि भद्रो
पते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि । किं वा लं कर्म कुर्वन्ः प्रपृच्छो विहरिष्यसि ।

॥ सहदेव उवाच ॥ गोवह्वाता भविष्यामि विराटस्थ नहोपते । प्रतिपेक्ष्य च देवराज च सङ्ग्राहे कुतलो गता ।

तन्निपात इतिख्यातो नास्माऽहं विदितस्तस्य । निपुणञ्च चरिष्यामि येतु ते मानसो ज्वरः ।

अहं हि सततं गोपु भवता प्रक्षितः पुरा । तत्र मे कौशलं सर्वमवबुद्धं विशाभ्यते ।

सचण्डरितं चापि गवां यद्यापि मङ्गलं । तस्यैव मे सुविदितमन्यथापि महोपते ।

दृष्टभानपि जानामि राजन् पूजितलक्षणान् । येषां मूचमुपाधाय अपि बन्ध्या प्रसूयते ।

सोऽहमेव चरिष्यामि मोतिरत्र हि मे सदा । न च मां वेक्ष्यन् कथितोपयिष्ये च पार्थिव ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इयं हि नः प्रिया माय्या प्राणेष्वेऽपि गरीयसी । मातेव परिपाच्या च पूज्या ज्येष्ठव च सप्त ।

केन स्य द्रौपदी कृष्णा कर्मणा विचरिष्यति । न हि किञ्चिद्विभ्रानाति कर्म कर्तुं यया स्त्रियः ।

सुकुमारी च याला च राजपुत्री यमखिनी । पतिप्रता महाभागा कयन्तु विचरिष्यति ।

मात्स्यगन्धाननद्वारान् वस्त्राणि विविधानि च । समन्त्रैर्वाभिजानाति यतो जाता हि भाविनी ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ सैरित्री रक्षिता लोके मुजिथ्याः सन्ति भारत । नेवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य नियमः ।

साऽहं प्रवाणा सैरित्री कुशला केशकर्णणि । युधिष्ठिरस्य मेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका ।

उपिताऽस्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत । आत्ममुग्धा चरिष्यामि यत्रां लं परिपृच्छमि ।

सुदेष्णां प्रत्युपस्थाख्ये राजभार्या यमस्त्रिणी । सा रक्षियति मां प्राप्तां माभुत्ते दुःखमोदुषं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कल्याणं भाषसे कृष्ये कुले जाताऽसि भाविनि । न पापमभिजानासि धाष्वी साधुव्रते स्त्रिता ।

यद्या न दुर्बदः दापा भवन्ति सुखिनः पुनः । कुर्यात्तथा लं कल्याणि लघयेयुर्न ते यथा ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रे तृतीयाध्यायः ॥ १ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कर्माश्रुतानि युष्माभिर्यानि पानि करिष्ये । मम चापि यथा बुद्धिरुचिता विधिनिश्चयात् ।

पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु । सुतपैरोग्रैः सार्द्धं दुपदस्य निवेशने ।

इन्द्रधनुमुखाद्यैरेवमादाय केवलान् । यान्तु दारवती शीघ्रमिति मे वचनं मतिः ।

इमाद्य नार्यैर् द्रौपद्याः सर्वेभ्यः परिचारिकाः । पञ्चालानेव भष्कन्तु सुतपैरोग्रैः सह ।

सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राज्ञाधम पाण्डवाः । गता ह्यस्मानपाकीर्यं सर्वं दैतवनादिति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं तेऽन्योऽन्यमात्मन्य कर्माश्रुता वृथकृत्यक । धीम्यमात्मन्त्वयामासु च स तान्मन्त्रमवोत् ।

॥ धीम्य उवाच ॥ विहितं पाण्डवाः सर्वे ब्राह्मणेषु सुदृढम् । याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निमु भारत ।

नया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः फाल्गुणेन च । विदितं ह्ये यथासर्वं लोकहृत्तमिदं तव ।

विदिने चापि वक्तव्यं सुबह्विरनुरागतः । एष धर्मस्य कामस्य अर्थस्यैव वनातनः ।

अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र नियोधत । हन्तेमां राजवर्षति रात्रिपुंश्च प्रधीमहे ।

यथा राजकुलं प्राप्य सर्वान् देवांस्तारिष्ये । दुर्व्यसत्त्वेन कौरव्या आगता राजवेयसि ।

अमानितैर्मानितैर्वा अज्ञातैः परिवर्तैः । ततस्तदुद्वेगं सर्वं चरिष्येयं युयासुधं ।

दिष्टद्वारो लभेत् द्रष्टुं रक्ष्येषु न विषेधत् । तदेवासममन्त्रिष्वेव न भाषिष्येत् परः ।

यो न धानं न पथ्येहं न घोठं न गजं रथं । आरोहेत् समन्तोऽस्मीति स राजवर्षति वषेत् ।

अथ यच्चैतमाधीनं प्रहरेन् दुष्टचारिणः । न तथैव विवेको वै स राजवर्षति वषेत् ।

न चानुग्रिष्याद्वाजानमश्नुन्तं कदाचन । दृष्ट्वाऽप्येनमुपाधीतं काले सममिपूजयेत् ।

असुयन्ति हि राजानो अमानमृतवादिनः । तथैव चायमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं यथा ।

भेषां दारिद्र्यं कुर्वीत भेषं प्राज्ञ कदाचन । अन्तःपुरचरा ये च देष्टुं यामहिताय ये ।

विदिने चाप्य कुर्वीत कार्याणि सुतर्क्यपि । एवं विचरता रोजि न चतिगायते कश्चित् ।

मच्छ्रमपि परां भूमिमपुष्टां क्षिणियोजितः । जात्यन्तं हव मन्ये । मर्यादामनुचिन्तयन् ।

न हि पुत्रं न गन्तारं न भ्रातरमरिन्दमाः । समतिक्रान्तमर्यादं पूजयन्ति गणाधिपाः ।

यद्वाचोपचरेदेनमग्निवदेव त्विह । अमृतोपाचरो हि इत्यादेव न शृण्वः ।

यद्यङ्गत्तांऽनुयुञ्जीत तत्तदेवानुवर्त्तयेत् । प्रमादमत्रलेपञ्च कौपञ्च परिवर्जयेत् ।
 समर्थनासु सर्वार्थसु हितञ्च प्रियमेव च । संवर्णयेत्तदेवाभ्य प्रियादपि हितं वदेत् ।
 अनुकूलो भवेद्यास्य सर्वार्थेषु कथासु च । अप्रियं चाहितं यस्यात्तदस्मै नानुवर्त्तयेत् ।
 नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा संवेत पण्डितः । अप्रमत्तश्च सततं हिं कुर्व्यान् प्रियञ्च यत् ।

११३

नास्यानिष्टानि संवेत नाहितैः सह संवसेत् । स्वस्यानाञ्च विकल्पेन स राजवर्षति वसेत् ।
 दक्षिणं वाऽथ वामं वा पार्थमासीत पण्डितः । रक्षिणं ह्यात्तमस्त्राणां प्यानं पद्यादिधीयते ।

११०

नित्यं हि प्रतिपिङ्गुलु पुरस्तादासनं महत् । न च सन्दर्भेन किञ्चित् प्रवृत्तमपि संजयेत् ।
 अपि ह्येतद्द्विद्राणां व्यतीकं स्थानमुत्तमं । न सृष्यामिहितं राज्ञां मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।
 असूयन्ति हि राजानो नरानमृतवादिनः । तथैव चावमन्यन्ते नरान् पण्डितमानिनः ।
 शूरोऽस्मीति न वृत्तः स्यादुद्धिमानिति वा पुनः । प्रियमेवाचगन् राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ।

११५

रेवमर्थं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः । अप्रमत्तो भवेद्राज्ञ प्रियेषु च हितेषु च ।
 यस्य कौपो महाबाधः प्रसादस्य महाफलः । कलास्य मनसाऽपीच्छेदनर्थं प्राज्ञवक्त्रतः ।
 न चैष्टो न भुञ्जो जानू न च वाक्को समाधिषेत् । सदा वातञ्च वाचञ्च धीवजश्चाचरेच्छने ।

११६

हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वक्तव्येभ्योऽपि केपुचित् । नातिगार्ढं प्रवृत्तेन चाप्युत्तमवद्वेषेत् ।
 न चातिधैर्येण चरेद्गुह्यं हि व्रजेततः । क्षिप्तान् मृदुपूर्वेण दध्यैरेदममादजं ।

११७

लामे न हर्षयेद्यत् न ह्यप्येषोऽवमानितः । अप्रमदस्य यो नित्यं स राजवर्षति वसेत् ।
 राजानं राजपुत्रं वा संवर्षयेयति यः सदा । अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठति प्रियः ।

११८

प्रत्यक्षीतस्य योऽमात्यो निवृत्तीतस्य कारणैः । न निर्वदति राजानं सभते सम्पदं पुनः ।
 प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च गुणवादी विचक्षणः । उपशीवो भवेद्राज्ञो विषये योऽपि वा भवेत् ।

११९

आमात्यो हि यदाह्नेतुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः । न स तिष्ठेच्चिरं स्थाने गच्छेच्च प्राणसंग्रथं ।
 ज्ञेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं राजा न संवदेत् । विप्रवेक्ष्य राजानं योग्यभूमिषु मन्वेदा ।

१२०

अप्यस्मिन् प्रेयमाणे तु पुग्लाद्य समुत्पतेत् । अहं किं करवाणीति स राजवर्षति वसेत् ।
 आन्तरे चैव वाञ्छे च राजा यथैव सर्वदा । आदिष्टो नैव कमेन स राजवर्षति वसेत् ।

१२१

यौ वै रथेभ्यः प्रववन् प्रियाणां नामसंस्मरेत् । दुःखेन सुखमन्विष्येत् स राजवर्षति वसेत् ।
 समवेष्टं न कुर्वीत नौषेः सन्निहितो हृषेत । न मन्त्रं वज्रधा कुर्व्यदिवं राजा प्रियो भवेत् ।

१२२

न कर्षेण नियुक्तः सन् धनं किञ्चिदुपसृजेत् । प्राप्तेति हि हरन् द्रव्यं यन्मनं यदिव वाधं ।
 यानं वज्रमलङ्कारं यदाव्यतं हृष्ययच्छति । तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ।

१२३

एवं धैर्यस्य चित्तानि यजतः पाण्डुनन्दमाः । समसभरमिमं तातासयाभोजा बुभूषवः । अथ स्वविषयं प्राप्य यदाकर्म
 चरिष्यथ ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अगुगिष्टा स्म भद्रेने भैतदकाऽसि कथन । कुन्तीकृते मातरं मे विदुरं वा महामतिं ।
यदेवानन्तरं कार्यं तद्वान् वक्तुमर्हति । तारणायास दुःख प्रथमाय जयाय च । १११

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुक्ततो राज्ञा धैर्येणैव दिजघत्तम । अकरोदधिध्वंसं प्रस्थाने यदिधीयते ।

तेषां समिध तानग्नीन्मन्त्रेण जुह्वाव च । सष्टद्विष्टद्विष्टाभाय वृथिविविप्रयाय च । ११२

अग्नीं प्रदक्षिणोक्त्य भ्रातृण्य तपोधानान् । याश्वेनो पुरस्कृत्य पश्येत्तत्र प्रवज्रम् ।

गतेषु तेषु वीरेषु धैर्येणैव जपनामर । अग्निर्दिवाण्युपादाय पाञ्चालानभ्यगच्छत् ।

इन्द्रेणादयस्यैव यथोक्तः प्राप्य द्याद्वान् । रथानयांस रचन् सुखमूषं सुबद्धता । ११३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि धैर्यपदेने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते वीरा बहूनिस्त्रिंशालायाधुकलाधिन । बहूनाधातुलिखाणा कालिन्दीममिता ययुः ।

ततस्ते दक्षिणं तोरमभ्यगच्छन् पदातय । निवृत्ता वनवासाद्देवराष्ट्रं प्रेषयन्तदा ।

वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धत्विन । विध्यन्तो मृगजातानि महेश्वासा महाबला ।

उत्तरेण द्रमार्णसि पञ्चालान् दक्षिणेन च । अन्तरेण यत्ततोमाञ्जूरसेनांस पाण्डवा ।

लुब्धा वृषाणा मल्लस्य विषयं भाविशन् ववात् । धत्विनो बहूनिस्त्रिंश विवर्षा । शयुधारिणः । ११४

ततो जनपदं प्राप्य कर्षा राजानमवधीत् । पश्येकपदो दृश्यन्ते चैवाणि विविधानि च ।

अथ दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति । वसानेहापरां रात्रिं बलवान् भे परिश्रम ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धनस्यैव समुद्यम्य पाञ्चालो वह भारत । राजधान्यां निवस्यामो विमुक्तय वनादित ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तामादाचार्यार्जुनस्यैव द्रौपदी भजरात्रिव । संप्राप्य नमराभ्यासमवातारयद्वज्रम् ।

स राजधानी संप्राप्य कैन्तेयोऽर्जुनमवधीत् । कायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्याम पुरं वयं । ११५

सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं यदि । समुद्देशे जनस्यैव करिष्यामो न संशय ।

गाण्डीवश्च महद्गाढ लोके च विदित नृगैः । तथेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयं ।

क्षिप्रमस्मान् विजानीयुर्ननुथा नात्र संशयः । ततो द्वादशवर्षाणि प्रवेक्ष्यं वने पुन । एकस्मिन्पि विशाते प्रतिज्ञातं हि
नक्षथा । ८

॥ अर्जुन उवाच ॥ इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी । भीमशाखा दुरारोहा स्मशानस्य समीपतः ।

न चापि विद्यते कश्चित् मनुष्य इति मे मति । योऽस्मान्निदधतो द्रष्टा भवेच्छ्रद्धाणि पाण्डव । ११६

उत्पद्ये हि वने जाता मृगव्यालनिधेयि । समीपे च स्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ।

समाधायायुधं शन्यां गच्छामो नगरं प्रति । स्वमत्र यथायोगं विहरिष्याम भारत ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुक्ता स राजानं धर्मराजं युधिष्ठिरं । प्रचक्रमे निधानाय मन्त्राणां भरतर्षभ ।

येन देवान्मनुष्यांश्च सर्वाचैकरथोऽजयत् । स्वीतान् जनपदांश्चान्यानजयत् कुरुपुङ्गव ।

तदुदार मद्भाषां सपञ्चवलसूदन । अत्रयमकरोत् पार्था गाण्डीवं सुभयहर । ११७

येन वीर कुरुचेजमभरचत् परन्तप । अमुष्यद्वन्द्वपक्षस्य जामवय्यां युधिष्ठिर ।

पाञ्चालान् येन सङ्ग्रामे भीमसेनोऽजयत्प्रभुः । प्रत्येधद्वज्रैः सपदांयेव दिग्जये ।

निग्रम्य यस्य विस्तारं शूद्रवन्त रणात् परे । पर्वतखेयदीर्घस्य विस्फोटमग्नैरिव ।

सैन्धवं येन राजानं पर्यामृतत चानघः । व्यापारं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ।

अजयत्पश्चिमाभां धनुषा येन पाण्डवः । माद्रीपुत्रो महाबाहुस्तथासौ मितभाषिता ।

तस्य सौख्यमपाकपञ्चूरः संक्रन्दनो युधि । कुनेनास्ति समो रूपे यस्मेति नकुलः स्मृतः ।

दक्षिणां दक्षिणाचरो दिशं येनाजयत् प्रभुः । अपज्यमरुतोदीरः रुद्रदेवस्तदायुधं ।

खड्गांश्च दोहान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् । विपाठान् चुराधारांश्च धनुर्मिर्विदधुः सह ।

॥ वज्रपायन उवाच ॥ अथाश्वश्रावसकुलं कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । पारश्वेमां श्रमो बोर धनुष्येतानि निविप ।

तांमुपाहृत् नकुनो धनुषि निदधे स्वयं । यानि तस्यावकाशानि दिव्यरूपाण्यमन्यत ।

यव चापशयत स वै तिरोवर्षाणि वर्षति । तव तानि दृष्टैः पाशैः सुगढं पर्यवन्मत ।

शरीरश्च नृनक्षैकं समवग्रन्त पाण्डवाः । विवर्ज्येयिथन्ति नरा दूरादेव शमोमिमां ।

आवृद्धं श्वमचेति गन्धमाघाय पूतिकं । अमोतिग्रनवर्षेण माना न इति वादिनः ।

कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि वा । समाश्रयाय दृष्टेऽस्मिन्निति वै व्याहरन्ति ते ।

आगोपालाविपलेश्वर आचलाणाः परन्तप । आजगमुर्भंगराभ्यासं पार्थाः शत्रुनिवर्हणाः ।

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्वजः । इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ।

ततो यद्यामतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् । अज्ञातवर्था वक्ष्यन्तो राष्ट्रे वर्षं च्योदयम् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अक्षयंस्थापने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विराटनगरं गन्धं गच्छमानो युधिष्ठिरः । अस्त्रवसनसा देवो दुर्गो विभुवनेश्वरी ।

ययोदाहृतंभसभूनां नारायणवरप्रियां । नन्दगोपकुले जातां मद्रुक्षां कुलवहूनीं ।

कर्मविद्रावणकरीमसुराणां चयद्वरीं । यिलातटविनिचित्रामाकाशं प्रति गाम्भिनीं ।

वासुदेवश्च भगिनीं दिव्यमान्यविभूषितां । दिव्याम्बरधरां देवीं खड्गखेटकधारिणीं ।

भारतावतरणे पुष्टे ये स्मरन्ति सदा शिवां । तान्वै तारयते पापात्पद्वे गामिव दुर्भञ्जं ।

सोतुं प्रचक्रमे भूयो विविधैः शोथमममैः । आमस्य दर्शनाकाक्षो राजा देवो सदानुजः ।

ममोऽसु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि । बालार्कसदृशकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ।

चतुर्भुजे चतुर्लक्षे पीनश्रेणिययोधरे । मयूरपिच्छवलये केयूराङ्गधारिणि ।

मासि देवि यथापद्मा नारायणपरिपथः । खरूपं ब्रह्मचर्यंश्च विभुं तव खेचरि ।

कृष्णच्छविना कृष्णं शङ्खपङ्कजसमानना । बिभ्रतो विपुलैः बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रये ।

पाथी च पङ्कजो पण्ड्यो स्त्रीविग्रहो च यामुवि । पाशमनुर्बहाचकं विविधान्यायुधानि च ।

कुण्डलाभां सुदूरार्थां कर्णाभ्यांश्च विभूषितां । चन्द्रनिर्मलैर्द्विना देवि मुखेन त्वं विराजते ।

मुकुटेन विचित्रैश्च केवल्यभेन शोभिना । भुजङ्गभोगवासिन श्रेणिसूत्रेण राजता ।

११

१०

१०५

१००

१०६

१००

विभाजये चावहेन भोगेनेवेह मन्दरः । ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजये ।
कौमारं प्रतमास्याय चिद्विंशतिं त्वया । तेन त्वं स्तूयसे देवि त्रिदशैः पूज्यसेऽपि च ।
चैलोक्यरक्षणाधाय महिषासुरनाशिनि । प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दयां कुरु शिवा भव ।

जया त्वं विजया चैव सङ्ग्रामे च जयप्रदा । ममापि विजयं देहि वरदा त्वञ्च साम्प्रतं ।
विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शायतं । कालि कालि महाकालि सीधुमंसपशुप्रिये ।
कृतानुयाचा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि । भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ।
प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि । न तेषां दुर्धर्मं किञ्चित् पुत्रतो धनतोऽपि वा ।
दुर्गोत्तारयसे दुर्गं तत्त्वं दुर्गा स्वता जयैः । काकारेध्वजस्त्राणां मग्नानाञ्च महाहर्षेण ।
दक्षुभिर्भ्यां निरुद्धाणां त्वं गतिः परमा मृणां । जलप्रतरणं चैव कान्तारैर्ध्वजेषु च ।
ये स्मरन्ति महादेवि न च शीदन्ति ते नराः । त्वं कीर्त्तिः श्रेष्ठतिः किङ्कर्तव्यं वा सन्ततिर्भक्तिः ।

१८१

१००

सन्ध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्तिः चमा दया । नृणाञ्च बन्धनं मोहं पुत्रनाशं धनसहं । व्याधिं मृत्युं भयञ्चैव पूजिता नाशयिष्यति ।

होऽहं राज्यात् परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् । प्रणतयः यया मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ।
चाहि मां पद्मपद्माक्षि सत्ये सत्या भवस्व मे । शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ।
एवं स्तुता हि सा देवी दक्षयामास पाण्डवं । उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ।
॥ देव्यावाच ॥ शृणु राजन्महाबाहो मदोद्यं वचनं प्रभो । भविष्यत्परादेव सङ्ग्रामे विजयस्तव ।
मम प्रसादाच्छिञ्ज्यस्व हता कौरववाहिनीं । राज्यं निष्कण्डकं हत्वा मोक्ष्यसे मेदिनी पुनः ।
भ्रातृभिः सहितो राजन् प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलां । मत्प्रसादाच्च ते शौख्यमारोग्यञ्च भविष्यति ।
ये च महोत्सृजिष्यन्ति सोऽके विगतकल्मषाः । तेषां तुष्टा प्रदास्यामि राज्यमायुश्च पुत्रान् ।
प्रवासे नगरे वाऽपि सङ्ग्रामे मृचुमदृष्टे । अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे सहने गिरौ ।
ये स्मरिष्यन्ति मां राजन् यदाऽहं भवता स्मृता । न तेषां दुर्धर्मं किञ्चिदक्षिप्तोऽपि भविष्यति ।
इदं शोचन् वरं भक्त्या शृणुयादा पठेत् वा । तस्य सर्वान्ति कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डवाः ।
मत्प्रसादाच्च वः सर्वान् विराटनगरे स्थितान् । न प्रशान्तिं कुरवो नरा वा तन्निवापिनः ।
इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमिन्दमं । रक्षां हत्वा च पाण्डूनां तवैवात्मरथीयत ।
इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि श्रीदुर्गास्तोत्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१०५

११०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो राजा सभायामुपविष्टमानजन् । वैदूर्यरूपान् प्रतिमुप्य काशनाम सान् । कचे परिश्रुत्वा वाक्यम् ।

११५

नगराधिपो राष्ट्रपतिं यमस्त्रिं महायशः कौरववंशवर्द्धन । महानुभावे नरराजसत्त्वतो दुराधदमोत्पण्डितो यथोरगः ।
वनेन रूपेण नरर्षभा महानपूर्यश्चरेण ययाऽग्रमग्राया । महाध्वजान्वितं संहृतो रविर्वेद्याजलो भग्नहतयुधोर्व्यगम् ।
तमापन्नं प्रपसीत् पाण्डवं विराटराजिन्दुमिवाधवंष्टतः । सभागतं पूर्णशक्तिप्रमानं महानुभावं नचिरेण दृष्टवान् ।

मन्त्रिद्विजान् सृतमुखान् विगृह्णाया ये चापि केचित् परितः समासते । पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समीपिवान् नृपोपमोऽयं शम
वेत्ते सभां ।

न तु द्विगोऽयं भविता नरेत्तमः पतिः प्रथिव्या इति मे मनोगतं । न चान्यद्दासो न रथो न कुक्षरः समीपतो भ्राजति
चायमिन्द्रवत् ।

शरीरनिर्झरपृष्ठचितो ह्ययं मूर्ढाभिषिक्तस्त्विति मे मनोगतं । समीपमायानि च मे गतवयो यथा गजसामरखीं मद्दे
कटः ।

वितर्कयन्तान् नरपंभस्रया युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् । सदाद्विजानान्विह जीवन्मार्च्यं विगृह्णन्मत्समुपागते द्विजं ।
इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके वसुं यथा कामचरस्रया विभो । तमब्रवीत् स्नागतमित्यनन्तरं राजा प्रष्टुः प्रतिपन्नहाज ॥
तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा प्रोत्थात्प्रना चैवमिदं वभाषे । कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वं कस्यासि राज्ञो विपयादिहागतः ।
गोवक्ष नामापि च ग्रंथं तत्ततः किं वाऽपि शिष्यं तव विद्यते कृतं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा वैद्याग्रपथः पुनरस्मि विप्रः । अत्रान् प्रयोक्तुं कुमलोऽस्मि देविता कहेति
नाचाऽस्मि विराट् विभुतः ।

॥ विराट् उवाच ॥ ददामि ते हन्त वरं यमिच्छसि प्रभाधि मर्यात्प्रमगो वाहं तव । प्रियाय धूर्तः मम देविनः सदा भवांश्च
देवोपमं राज्यमहंति ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मातो विवादः प्रथमं विग्राप्यते न विद्यते कश्चन मस्य हीनतः । न मे जितः कश्चन धारयेद्ग्लानं वरो
ममैषोऽस्तु तव प्रसादजः ।

॥ विराट् उवाच ॥ हन्यामवग्रं यदि मेऽप्रियस्त्ररेत् प्रभाजयेयं विपयाद्रिजान्स्रया । शृणुन्तु मे जानपदाः समागताः कक्षो
यथाऽहं विषये प्रभुस्रया ।

समानयानो भविताऽपि मे सखा प्रभूतवस्त्रो वरुणपानभोजनः पश्येत्स्वमन्त्र्य वह्निय सर्वदा कृतश्च ते दारमवाहनं मया ।
ये स्वाऽनुवादेधुरदृष्टिकर्षिता ब्रूयार्थं तेषां वचनेन मां सदा । दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो न मे भयं विद्यति मक्षिधौ मम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं स संस्था तु वरं समागमं विराटराजेन नरपंभस्रदा । उवाच धीरः परमार्थिनीः सुप्तो न चापि
कश्चिद्विरतं बुबोध तत् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अयापरो भोमयत्त्रिा ध्वनन्मुपाययो सिंहविनागविक्रमः । सखाश्च दर्श्याश्च करेण धारयन्निह
कालाङ्गमकोपमप्रणं ।

स सुदृष्टः परमेण वर्षया रविर्धया लोकमिमं प्रकाशयन् । सुहृष्णवासा गिरिराजमारवांश्च मत्स्वराजं ममुपेत्य तस्थिगम् ।
तं प्रपद्य राजानमिवान्तिकागतं ततोऽब्रवीज्जानपदान् समागतान् । सिंहोद्यतामोऽयमतीव रूपवान् प्रहृष्टते को नु नरपंभः
पुत्रा ।

प्रहृष्टपूर्वं पुरयो रविर्धया वितर्कयथात्वं सभासि निदयं । तदाऽस्य चित्तं ह्यपि संवितर्कयपरपंभस्याप्य नयमि
मत्ततः ।

दृष्ट्वैव चेनं न विचारयाम्यहं गन्धर्वराजो यदि वा पुनर्दरः । जानीत कोऽयं भगवन् दर्शने स्थितो यदीक्षितं तत्प्रभताम
मा चिरं ।

११५

विराटवाक्त्रेण च तेन चोदिता नरा विराटश्च सुशीघ्रगामिनः । उपेत्य कौन्तेयमथाश्रुवंशदा यथा स राजाऽवददधुतानुजं ।
ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवस्त्वदीनरूपं वचनं महामना । उवाच सुदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवो भग्नस्व मां यत्प्रनकारमुत्तमं ।
॥ विराट उवाच ॥ न सुदतां बल्लव अदधामि ते सहस्रनेत्रप्रतिमो विराजये । शिवा च रूपेण च विक्रमेण च प्रभासये त्वं
मृवरो मरेष्विव ।

॥ भीम उवाच ॥ नरेन्द्र सुदः परिचारकोऽस्मि ते जानामि स्त्रूपान् प्रथमं ॥ केवलान् । आस्तादिता ये मृपते पुराऽभवन्
धुधितरेणापि मृपेण सर्वेशः ।

बलेन तु न्यय न विद्यते मया नियुद्धशैलस्य सदैव पार्थिव । गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं सदा करिष्यामि तवानघ
प्रियं ।

११०

॥ विराट उवाच ॥ इदानीं ते हन्त वरान्महानये तथाऽधिकुल्याः कुग्रहं प्रभासये । न चैव मन्ये तव कर्म यत्तमं समुद्रनेमिं
इथिवो त्वमहंवि ।

यथाहि कामो भवतस्तथा कृतं महानये त्वं भव मे पुरस्कृतः । नराश्च ये तव समाहिताः पुरा भवाद्ये तवामधिपो मया कृतः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा स भीमो विहितो महानये विराटराशौ दयितोऽभवद्दृढं । उवाच राजश्च तं पृथग्जने
बुधैश्च तवानुचराश्च केचन ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि भीमप्रवेशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः केशान् समुन्मिष्य वेलितायामनिन्दितान् । कृष्णान् सूक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्रुष्य शूचि
क्षिता ।

गुगुहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनक्षितलोचना । वासश्च परिधायैकं कृष्णा समलिनं महत् ।

११५

कृत्वा वैश्वश्च सैरिन्ध्रक्षितो व्यचरदार्तवत् । तां नराः परिधावन्तः स्त्रियश्च समुपावन् ।

अपृच्छयेव तां दृष्ट्वा का त्वं किञ्च चिकीर्षसि । सा तामुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्रहमिहामता ।

कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां युयुत्सुति । तस्या रूपेण वैरेन स्रष्टव्या च तया गिरा ।

॥ अदधत तां दाधीमन्नेतोऽर्पयितो । विराटश्च तु कैकेयी भार्या परमप्रसता ।

आलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्युपदात्मजां । सा समीक्ष्य तथारूपामनाथमिक्त्वावसं ।

११०

समाह्वयाम्नोद्गदे का त्वं किञ्च चिकीर्षसि । सा तामुवाच राजेन्द्र सैरिन्ध्रहमुपागता । कर्म चेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मां
युयुत्सुति ।

॥ सुदष्टोवाच ॥ नैवंरूपा भवन्त्येव यथा वदसि माविनि । प्रपयन्ती च वै दाढीर्दाशंय विविधान्पङ्कज् ।

नासगुप्ता संहतोऽस्त्रिगम्भीरा पडुयता । रक्ता पद्मसु रक्तेषु हंसगद्गद्भाषिणी ।

सुक्रीं मुस्तनी प्रयामा पीनयौणिपयोधरा । तेन तेनैव सम्पदा काष्ठीरीत्र हरिद्रमी ।

शरालवपन्नयना विमोहो तनुमथमा । कमुवीरा गूढगिरा पूर्वचन्द्रनिभानना ।

११५

शारदात्पलवाद्या शारदात्पलगन्धया । शारदात्पलवेविन्या रूपेण सहयोगिया ।

का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथञ्चन । यक्षो वा यदि वा देवो गन्धर्वा यदि वाऽसुराः ।

देवकन्या भुजङ्गो वा नगरस्था देवता । विद्याधरी किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयं ।

अलस्युपा मित्यक्तेषी पुण्डरीकाक्ष्य मालिनो । इन्द्राणो वारुणो वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः । देवो देवेषु विख्यातास्त्राणां त्वं
कतमा शुभे ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ नास्मि देवी न गन्धर्व्यां नासुरी न च राक्षसी । चैरिभो तु भुजिण्याऽस्मि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । १९

केचान् जानाम्यहं कर्तुं पिये साधु विलेपनं । मल्लिकोत्पलपद्मानां चम्पकानां तथा शुभे ।

पद्मयिथे विषिष्याद्य खजः परमशोभनाः । आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषी प्रिया ।

कृष्णाश्च भार्या पाण्डूनां कुरुणानेकसुन्दरी । तत्र तत्र चरात्येवं लभमाना सुभोजनं ।

वाचांसि धारयन्ति स्म तावमावहमे तथा । मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा । साऽहंमद्यागता देवि सुदण्ये त्वमि
वेशनं ।

॥ सुदण्योवाच ॥ भूर्द्धि त्वां वाचयेयं वै संशयो मे न विद्यते । न चेदिच्छति राजा त्वां गच्छेत् सर्वेण चेतया । २०

स्त्रियो राजकुले याद्य याद्येमा मम वेषमि । प्रसक्तानां निरोचने पुमांसं कं न मोहये ।

हृत्वांवावस्थितान् पश्य य इमे मम वेषमि । तेषां त्वां वयमन्तीव पुमांसं कं न मोहये ।

राजा विराटः सुयोगि हृष्टा वपुरमानुषं । विहाय मां वरारोहे गच्छेत् सर्वेण चेतया ।

यं हि त्वमनुवद्याही तरसायतलोचने । प्रसक्तमभिवेजिया स कामवशगो भवेत् ।

यद्य त्वां सततं पश्येत् पुरुषद्यावदासिनि । एवं सर्वाननुवद्याही च वानव्रजगो भवेत् । २१

अधारोदेयया हृत्वांमधधैवात्मनो भरः । राजवेषमि ते सुभु रोरिते स्थातया मम ।

यया च कर्कटी गभैमाधत्ते हृत्युनात्म नः । तथाविधमहं मये वाचं तव शुचिस्मिने ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कदाचन । गन्धर्वाः पतयो मया युवागः पञ्च भाविनि ।

पुत्रा गन्धर्वराजस्य महासत्त्वस्य कसचित् । रचन्ति ते च मां गित्वा दुःखाचारा तथा ह्यहं ।

यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् । प्रीयेरंस्तेन वसिष्ठे गन्धर्वाः पतयो मम । २२

यो हि मां पुरुषो मध्येद्यथाऽन्याः प्राहताः स्त्रियः । तामेव निवसेद्भ्रात्रिं प्रविश्य च परां ननु ।

न चापहं चालयितुं प्रस्था केनचिदङ्गमे । दुःखमोला हि गन्धर्वास्तै च मे वनवनिधाः । प्रच्छन्त्यापि रचन्ति ते मां गित्वा
शुचिस्मिने ।

॥ सुदण्योवाच ॥ एवं तां वामयिष्यामि यया त्वं मन्दिनीच्छसि । न च पादौ न चोच्छिष्टं प्रद्वेषि त्वं कथञ्चन ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिषान्विता । उवासे नगरे तस्मिन् पतिधर्मवती स्त्री ।

न पैनां वेद तवान्यस्तत्तेन जनमेजय ।

इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि द्रौपदीप्रवेशे नवमाध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सहदेवोऽपि गोपानां हला वेदमनुत्तमः । आपादैष्येयं समाम्याप विराटं समुपादयो । २३

सखो मुकेयः परिधाय चान्यथा शुशोभ धन्वी कवचो शरी तथा । आरुह्य यानं परिधावतो भवान् सुते सभो मे भव
वा मया समाः ।

हातुकामः सन्मानं मत्स्योत्तरसा पातयस्व । नैवंविधाः क्रीवरूपा भवन्ति कथञ्चनेति प्रतिभाति मे मनः ।

गायामि नृत्याम्य वादयामि भद्रोऽस्मि नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते । त्वमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं भवामि
देव नर्तकः ।

किन्ताव प्रकीर्तयित्वा श्वशुरो कवर्द्धनं । दृष्टवलां मां नरदेव विद्धि सुतं सुतां वा पितृमाहवर्जितां ।

मि ते हन्ता वरं दृष्टवले सुनाञ्च मे नर्तय याव तादृशीः । इदमु ते कर्म समं न मे मतं समुद्र
तमर्हसि ।

स्वतां तामभिबीक्ष्य मत्स्यराट् कलासु नृत्येषु तथैव वादिते । समं च राजा विविधैः स्त्रम
सैनं प्रमदामिराशु वै ।

तं ततः कुमारोऽपुनरनुसर्ज्य तां । स शिष्यामास च गीतवादिनं सुतां विराटश्च धनञ्जयः

रेकाक्षया प्रियस्य ताशं न बभूव पाण्डवः ।

११०

प्रियाणि कुर्वन् वद ताभिरात्मवान् । तथाच तं तत्र न जश्निरे जना बहिष्करा वाऽप्यय

विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अर्जुनप्रवेशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दृश्यते पाण्डवः प्रभुर्द्विराटराजं तरसा समेयिवान् । तमापतन्तं दृष्ट्वा दृष्ट्यग्नौ विमुक्त
इलं ।

समीपमाप्तं स ददर्श मत्स्यराट् । ततोऽश्वीत्तावनुगाक्षरेयराः कुतोऽपमायाति नरोऽमर

सुवं हयशो भविता विचक्षणः । प्रवेक्ष्यतामेव समीपमागच्छ मे विभाति बीरो हि यथाऽमर

योऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु व । ह्येषु कौ नृपवन्तः सदा तवायुसूतो निपुणो

१११

धन निवेशनं ममायुसूतो भवितुं तमर्हसि । कुतोऽसि कल्याणि कथं त्वमागतं प्रभूदि

व्येढो भ्राता युधिष्ठिरः । तेनाहमर्थेषु पुरा नियुक्तः शत्रुकर्षण ।

सर्वेशः । दुष्टानां प्रतिपत्तिश्च कृत्स्नश्चैव विकल्पितं ।

वदताः कुतो हयाः । जनस्तु मामाह स चपि पाण्डो युधिष्ठिरो यत्किमेष

गोष्ठमासाद्य तिष्ठन्तं भवनस्य समीपतः । राजाऽथ दृष्ट्वा पुरुषान्प्राक्षिणाञ्जातविस्मयः ।

तमायान्तमभिप्रेत्य भ्राजमानं नरर्षभं । समुपस्थाप्य वै राजा पश्यच्छ कुरुनन्दनं ।

कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि । न हि मे दृष्टपुण्यत्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ।

सम्प्राप्य राजानमभिवतापनं ततोऽब्रवीन्नेधमहोद्यनिखन । वैश्याऽस्मि नाद्याऽहमरिष्टनेमिर्गोसह्य आसं कुरुपुङ्गवानां ।

वस्तुं लघोच्छामि विशां वरिष्ठं तावज्जासंहास्रहि वेष्टि पार्थिवान् । न शक्यते जीवितुमप्यकर्षणा न च तदन्यो मम रोचते

मृप ।

१२५

॥ विराट उवाच ॥ त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्रनेमोत्तररूपवानसि । आचक्ष मे तत्त्वमभिवर्षणं न वैश्यकं
लघि विशते चमं ।

कस्यासि राक्षो विषयादिहागत, किं वाऽपि शिष्यं तव विशते ज्ञानं । कथं त्वमस्मात् निवर्त्यसे सदा वदस्व किञ्चापि तवेह
वेतनं ।

॥ सहदेव उवाच ॥ पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः । तस्याष्टमतसाहस्रं गवां वर्गाः शतं शतं ।

अपरे दशसाहस्रं द्विसावन्तस्यथा परे । तेषां गोमह्यं आसं वै तन्निपास्येति मां विदुः ।

भूतं भयं भविष्यच्च यच्च संख्यागतं गवां । न मेऽस्यविदितं किञ्चित् समन्ताद्दृश्योजनं ।

१२६

गुणा सुविदिता ह्यावन्मम तस्य महात्मनः । आसीच्च स मया तुष्टः कुहराजो युधिष्ठिरः ।

चित्रश्रु गावो वज्रला भवन्ति न तासु रोगो भवतीह कथन । तैस्तेष्वपायेर्भिदितं ममैतदेतानि शिष्यानि मयि स्थितानि ।

अथर्भाद्यापि जानामि राजन् पूजितलक्षणां । येषां मूचमुपाप्माय अपि बन्धा प्रसूयते ।

॥ विराट उवाच ॥ शतं सहस्राणि सभाहितानि सर्वसर्वश्रेष्ठविमिश्रितान्गुणैः । पादून्सपातान् भवन्ते ददाम्यहं तदाश्रया
मे पश्यो भवन्निह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तया स राक्षो विदिता विद्याप्यतेहवाच तत्रैव सुखं नरोत्तमम् । न चैनमन्योऽपि विदुः कथञ्चन प्रादाच्च
तस्मै भरणं यथेष्टितं ।

१२७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथापरोऽदृश्यत रूपसम्पदा स्त्रीलामलहारधरो वृहत्पुमान् । प्राकारवमे प्रतिमुच्य कुण्डले दीर्घं च
कम्पूपरि हाटकेऽग्रे ।

शङ्खं शोभां प्रविकीर्य मूर्ध्निगन्धामुजो वारणस्तुच्छविक्रमः । गतेन भूमिं प्रतिकल्पयंसादा विराटमावाच सभा
समीपतः ।

तं प्रेक्ष्य राजापगतं सभातने याजान् प्रतिच्छदमरिप्रमाथिनं । विराजमानं परमेष्ठ वर्यसा सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्र
विक्रमं ।

सर्धानपृच्छ्य सभाऽनुचारिण, कुतोऽयमाप्यति पुरा न मे श्रुत । न चैनमूर्ध्निदितं तदा वराः सविप्रयं वाक्यमिदं श्रुत्वाऽ
श्रुतम् ।

१२८

स सोपपद्य पुरोऽमरोपमः श्लाघो युवा वारणस्तुच्छोपमः । आगुच्य कम्पूपरि हाटकेऽग्रे निमुच्य वेशोमपिन्द्र कुण्डले ।

सुखो सुकेशः परिधाय चान्यथा शुशोभ धन्वो कवची शरीतया । आरुह्य यानं परिधावतां भवान् सुतैः समो मे भव
वा मया समः ।

दृष्ट्वा ह्यहं वै परिहातकामः सर्वान् मत्स्यांस्तरसा पातयस्व । नैवंविधाः क्षीवरूपा भवन्ति कयश्चनेति प्रतिभाति मे मनः ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ गायामि नृत्याम्यथ वादयामि भद्रोऽस्मि नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते । तमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं भवामि
देव्या नरदेव नर्तकः ।

इदं रूपं मम येन किन्त्वथ प्रकीर्तयित्वा मृशशोकवह्नेन । दृष्ट्वा मां नरदेव विद्धि सुतं सुतां वा पित्रमाहवर्जितां ।
॥ विराट उवाच ॥ इदामि ते हन्त वरं दृष्ट्वा चे सुताश्च मे नर्तय यावत् तादृशीः । इदं तु ते कर्म समं न मे मतं समुद्र
नेमिं दृष्ट्वीं तमर्हसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दृष्ट्वा मां तामभिवोक्ष्य भस्त्रराट् कलासु नृत्येषु तथैव वादिते । समञ्च राजा विविधैः स्वम,
न्विमिः परोक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ।

अपुंस्तमयस्य निग्रम्य च स्थिरं ततः कुमारीपुरमुत्सवर्ज्य तां । स श्रितयोमास च गीतवादिनं सुतां विराटस्य धनञ्जयः
प्रभुः ।

सखीच तस्याः परिचारिकास्तथा प्रियस्य तायां स बभूव पाण्डवः ।
तथा स रुषेण धनञ्जयो वसन् प्रियाणि कुर्वन् सह तामिरात्सवान् । तया च तं तत्र न जग्निरे जना वदित्वा वाऽप्यथ
वाऽन्तरेचराः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अर्जुनप्रवेशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभुर्विराटराजं तरसा समेषिवान् । तमापतनं ददृशे दृष्ट्वा जनो विमुक्त
मन्त्रादिव सूर्यमण्डलं ।

स वै हयानि चतः तांस्ततस्ततः समीचमाशं स ददर्श मत्स्यराट् । ततोऽप्रवीक्षाननुगाचरेचरः कुतोऽपमायाति नरोऽमर
प्रभः ।

अथ हयानोचति मामकान् दृढं ध्रुवं हयशो भविता विचक्षणः । प्रवेक्ष्यतामेव समीपमाशु मे विभाति वीरो हि यथाऽमर
क्षपा ।

अभ्येत्य राजानममिचक्षाऽप्रवीज्ययोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु वः । ह्येषु कुतो नृपसमस्तः सदा तवाश्रमूतो निपुणो
भवाम्यहं ।

॥ विराट उवाच ॥ इदामि यानानि धन निवेशनं ममायस्यतो भवितुं तमर्हसि । कुतोऽपि कस्यापि कथं तमागतः प्रमूहि
प्रियं तव विद्यते च यत् ।

॥ मनुज उवाच ॥ पश्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः । तेनाहमेषु पुरा नियुक्तः प्रचुकर्षय ।
अथानां प्रकृतिं वेदि विनयश्चापि सन्मगः । दुष्टानां प्रतिपत्तिश्च हस्तश्चैव चिकित्सितं ।

स कातरं स्थाप्य भ्रातुं वाहनं म मेऽस्ति दुष्टा वडराः कुतो ह्याः । जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो युधिष्ठिरो यन्मिहमेव
नोमतः ।

॥ विराट उवाच ॥ यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनं तदस्य सर्व्वे सद्धीनमद्य वै । ये चापि केचिन्मम वाजियोजकास्तदा
श्रयाः सारथ्यस्य सन्तु मे ।

११०

इदं तवेष्टं यदि वै सुरापमं प्रवीहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु । न तेऽनुरूपं हयकर्षं विद्यते प्रभाषि रात्रि व हि शक्यते मम ।
पुथिष्ठिरस्यैव हि दर्शनेन मे समन्तवेदं प्रियमद्य दर्शनं । कथन्तु मत्स्यैः स विनाहृतो वने वषट्पतन्निधौ रमते च पाण्डव ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा स गन्धर्व्ववरोपमो युवा विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः । न सैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन प्रिया
भिरामं विचरन्तमभरा ।

एवं हि मत्स्ये न्यवसन् पाण्डवा यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः । अज्ञातवर्ष्या व्यपरन् समाहिताः समुदनेमोपतयोऽति
दुःखिताः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि मकुलप्रवेशे द्वादशोऽध्यायः समाप्तश्च पाण्डवप्रवेशपर्व्वः ॥ ११ ॥

॥ अथसमयपालनपर्व्वः ॥ १ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुहमन्दनाः । अत ऊर्ध्वं महानीर्याः किमकुर्व्वन्त वै द्विज । १११

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं मत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुहमन्दनाः । आराध्यन्तो राजानं यदकुर्व्वन्त तच्छृणु ।

दृष्टविन्दुप्रसादाच्च धर्म्यस्य च महात्मनः । अज्ञातवासमेवन्तु विराटनगरेऽवसन् ।

पुथिष्ठिरः सभास्तारो मत्स्यानामभवत् प्रियः । तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विष्णवन्ते ।

स चासहृदयश्चलं क्रीडयामास पाण्डवः । अचवत्यां यथाकामं सूचयद्वागिव द्विजान् ।

अज्ञातश्च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् । आटभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथाऽहं संप्रयच्छति ।

भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्यार्ण विविधानि च । अतिष्ठष्टानि मत्स्येन विक्रीणीते पुथिष्ठिरे ।

वासांसि परिशीर्षानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः । विक्रीणालस्य सर्व्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ।

सहदेवोऽपि गोपानां वैश्वामाश्रय पाण्डवः । इधि चीरं घृतैश्चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ।

नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनः । तुष्टे तस्मिन्नरपते पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ।

कृष्णा तु तस्मान् भ्रातृन्सावित्रीचकी तपस्विनी । यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भाविनी ।

एवं सप्तादयन्तस्ते तदानीन्त्यं महारथाः । विराटनगरे चैवः पुनर्गमधृता इव ।

चमद्वा धार्तराष्टस्य भयात् पाण्डुसुतासदा । प्रेक्षमाणसदा कृष्णामुपगृह्णा नराधिपाः ।

अय मांश्च चतुर्थं तु ब्रह्मणः समक्षोत्तरः । आसीत् सष्टहो मत्स्येषु पुरुषार्णं सुवषतः ।

तत्र मत्ताः समापितुर्दिग्भ्या राजन् सहस्रयः । समाजे ब्रह्मणे राजन् यथा यशुपतेरिव ।

महाकाया महावीर्याः कालसञ्ज्ञा इवासुराः । वीर्य्योन्मत्ता बलोदया राज्ञा समभिपूजिताः ।

सिंहस्तन्धकटिपोवाः खड्गदाता मगधिनः । अथल्लस्यतवासे रक्षे पार्य्यवप्रिधा ।

तेषामेका मशानासीत् सर्व्वमशानयाऽप्यत् । आचलामानं तं रक्षे भोपतिष्ठति कथन ।

यदा सर्व्वे विमनस्ये मत्ता इतथेतत् । अथ हृदेन तं मर्षं योधयामास मत्स्यराट् ।

धेयमानसदा भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिं । न हि शक्नोति विद्वते प्रत्याख्यातुं नराधिप ।

मतः स पुरुषथाघः शार्दूलमिथिलयन् । प्रविशे महारथं विराटमभिपूजयन् ।

१५

बबन्ध कक्षां कौन्तेयसूतः संहर्ययन् जनैः । ततस्तु दृक्पद्मां भीमो मलं समाकृत्य ।

जीमूतं नाम तं तत्र मलं प्रख्यातविक्रमं । तानुभो सुमहात्मादानुभो भीमपराक्रमो ।

मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ । ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धं समीपतः ।

वीरौ परमवैद्यौ कौन्तेयजयकाङ्क्षिणौ । आसीत्सुभीमः सन्धिता वज्रपर्वतयोरिव ।

उभौ परमवैद्यौ बलेनातिबलावुभौ । अन्योऽन्यस्यान्तरं प्रेक्षू परस्परजयैषिणौ ।

१६

उभौ परमवैद्यौ मत्ताविव महागजौ । कृतप्रतिहतैर्येषाम्बाहुभिर्य सुषट्कटेः ।

बलिपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथयन्सुधा । चेपथैर्मुष्टिभिर्यैव वराहोद्धृतनिखनैः ।

तैर्बलजनिपातैश्च प्रवृष्टाभिर्यैव च । बलाकान्तवपातैश्च पादोद्धृतैश्च दाहणैः ।

जानुभिर्दाम्निनिधैः शिरोभिर्यावदृग्नेः । तद्युद्धमभवद्गौरमगच्छं बाहुतजसा ।

बलमात्रेण भूराणो समाजोत्सवर्षाधि । अच्युत जनः सर्वं सोत्कष्टनिर्मदोत्थितः ।

१७

बलिनोः संयुगे राजन् दृक्पद्मावधोरिव । प्रकर्षणकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ।

आकर्षेत्तरयाभ्यामन्यं जानुभिर्यापि जगत्तुः । ततः शब्देन महता भर्षपसौ परस्परं ।

छूडोरस्कौ दीर्घभुभौ निपुङ्गुकुशलावुभौ । बाहुभिः समपञ्चेतामापथैः परिघैरिव ।

चर्कं दोर्भ्यामुत्पाद्य भीमो मल्लमभिच्छा । निगदन्तमभिक्रामन् शार्दूल इव वारणं ।

धनुषश्च महाबाहुर्धामयामास वीर्यवान् । तनो मवाद्य भक्ष्याय विस्मयं चक्षिरे परं ।

१८

भ्रामयित्वा शतगुणं शतसत्त्वमेषतनं । प्रत्यर्पिपद्माबाहुर्मलं भुवि दृकोदरः ।

तस्मिन् विनिहते वीरौ जीमूने चोक्तवियुते । विराटः परमं हर्षमगच्छद्दाम्निः सह ।

प्रहर्षात् प्रददौ विभं बड्ग राजा महामनाः । बह्मवाय महारथो धया वैद्यवत्सुधा ।

एवं स सुषट्कन् मल्लान् पुरुषांश्च महाबलान् । विनिग्रन् मक्षराजस्य प्रीतिमाहरदुत्तमो ।

यदाऽस्य तुल्यं पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते । तनो व्याधेय धिरेद्य दिरदैयाप्येवाधयत् ।

१९

पुनरक्तः पुरगतः स्त्रीणां मध्ये दृकोदरः । योध्यते स विराटेन विंशैर्धर्मैर्बलवान् ।

वीभक्षुरपि गीतेन स्तनूत्तेन च पाण्डव । विराटं तोषयामास अर्ध्यायान् पुरस्तिथः ।

अथर्विनीतैर्जनैस्तत्र तत्र समागतैः । तोषयामास राजानं नकुलो नृपसत्तमं ।

तस्मै प्रदेयं प्रायच्छन् प्रीतो राजा धनं यजः । विनीतान् दृष्टवान् दृष्ट्वा सहदेवश्च आभितः ।

धनं ददौ बड्गविधं विराटः पुरुषर्षभः । द्रौपदीं प्रेत्य तान् कर्त्तव्यं क्षिप्रमात्रमहारथान् ।

२०

गतिमोगमना राजसिन्ध्यासपरमाभवत् । एवं ते न्यवर्षश्च प्रच्छत्राः पुरुषर्षभाः ।

कर्त्तव्यं तस्य कुन्तीणा विराटनृपतेस्तदा ।

ति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि धर्मपावनपर्वणि जीमूनवधे चयोद्धोऽध्यायः समाप्तश्च धर्मपावनपर्वणः ॥ १३ ॥

॥ अथकीचकवधपर्व ॥ २ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा । महारथेषु कृत्रेषु माया दश समायुतः ।

थाश्वेनी सुदेष्णान् शुश्रूषन्तो विशास्यते । अथयत् परिचाराहं सुदुःखं जनमेजय ।

तथा चरन्तो पाञ्चाली सुदेष्णाया निवेगने । तां देवीं तोषयामास तथा चान्तपुरे स्त्रियः ।

१०१

तस्मिन् वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबलः । सेनापतिर्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजां ।

मां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव । कीचकः कामयामास कामत्राणप्रपीडितः ।

स तु कामाग्निमकृत् सुदेष्णामभिगम्य वै । प्रहसन्निव सेनानोरिदं वचनमब्रवीत् ।

मेयं मया जातु पुरेह दृष्टा रात्रौ विराटस्य निवेगने शुभा । रूपेण चोन्मादयतीह मां शृङ्गान्धेन जाता महिरेव भाविनी ।

का देवरूपा हृदयद्रुमा शुभा द्वापश्य मे कस्य कुतोऽपि शोभने । पितं हि निषेय्य करोति मां वधे न चान्यदभयमस्ति मे मतं ।

१००

अहो तवैयं परिचारिका शुभा प्रायश्चर्या प्रतिभाति मामिदं । अयुक्तरूपं हि करोति कथं ते प्रभ्रातु मां यच्च समाप्ति किञ्चन ।

मयं विदार्यं हृदयमिदं निर्दयवेगिता । प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रषण्डाङ्गुलदाहृताः ।

अत्युन्नादसमारम्भाः प्रीत्युन्नादकरा मम । आत्मप्रदानसंधोगैर्बामुद्धर्तुमिहाहं वि ।

विब्रमाह्याम्बरधरा सन्ध्याभरन्भूषिता । कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विनाशिता ।

नार्हदोहासुखं वन्दे सुखाहं सुखवर्जिता । भ्रातुं स्वनुत्तमं सौख्यं मत्तत्त्वं मत्तगामिनि ।

स्नादून्यमृतकम्पानि पेयानि विविधानि च । पितृमाना मनोज्ञानि रममाणानि यथासुखं ।

भोगोपचारान् विविधान् सौभाग्यं चाप्यनुत्तमं । पानं पिव महाभाग भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ।

इदं हि रूपं प्रथमं नवंबयो निरर्थकं केवलमद्य भाविनि । अधार्थमाया स्वगिशेत्तमा शुभा न द्योभवे सुन्दरि प्रोभता
वती ।

त्यजामि दारान्ममये पुरातना भवन्तु दासस्तव चारुहासिनि अहञ्च ते सुन्दरि दासवर्तितः सदा भविष्ये वरगो वरानने ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ अग्रायेनोयामिह मां स्तनपुञ्जाभिमन्यसे । निहोनवर्षां वैरिन्त्री बीभत्सां केयकारिणी ।

परदारार्पिता भद्रन्ते न युक्तं तव साम्प्रतं । दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ।

परदारं न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथञ्चन । विजृम्भं ह्यकार्यार्थामेतत् सुपुरुषव्रतं ।

मित्र्याभिमन्यो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः । अयमः प्राप्नुयाद्द्वारं महदा प्राप्नुयाद्भवं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा वैरिन्ध्या कीचकः काममोहितः । आनक्षपि सुदुर्बुद्धिः परदारभिमर्षणे

दोषान् बहून् प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् । प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्वैपदीमशितेन्द्रियः ।

नार्हस्तेषां वरारोहि प्रत्याख्यातुं वरानने । मां मन्मथसमाविष्टं लखते चारुहासिनि ।

प्रत्याख्याय च मां भोद वरगं प्रियवादिनं । नूनं त्वमसितापाङ्गि पद्यात्तापं करिष्यसि ।

अहं हि सुभु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमन्थमे । प्रमुन्वाषयिना चैव वीर्ये चाप्रतिमः क्षितौ ।

हृदयिष्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुनानिह । रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ।

सर्वकामसन्तुष्टेषु भोगैश्चानुत्तमैस्त्विह । भोक्तव्येषु च कस्यापि कसादास्ये रता ह्यसि ।

मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने । भञ्जस्व मां वरारोहि भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ।

एवमुक्त्वा तु सा साध्वी कीचकेनाशुभं वचः । कीचके प्रत्युवाचेदं गर्ह्यकथस्य गदहः ।

॥ वैरिन्ध्यावाच ॥ मा स्तनपुञ्जं मुञ्चस्व माऽद्यात्याची स्वजीवितं । आनीहि पञ्चभिर्घोरेर्द्विष्यं मामभिरक्षितां ।

॥ चापहं लया सभ्या गन्धर्वा पतयो मम । तेसां निहन्तुः कुपिता साध्वलं मा धनोन्नतः ।

अग्रक्षरूपं पुरुषैरभ्यानं गन्तुमिच्छसि । यथा नियेतनो वास कूलस्य कूलमुत्तरं । तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा स कर्तुं
मिच्छसि ।

अन्तर्बर्षो वा यदि वोढुमुत्पते. समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि । तथाऽपि तेभ्यो ॥ विमोचमर्षमि प्रमायिनो देवसुता हि
खेचराः ।

तं कातरापीमिव कथिदातुरः किं मां दुष्टं प्रार्थयसेऽद्य कीचक । किं मातारद्वे शयितो यथा शिशुदंष्ट्रं शिशुपुरिव
मन्यसे हि मां ।

तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति । न वर्त्तते कीचकते दृष्टा शुभं या तेन सञ्जीवनमयं येत ।

१९०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचककृष्णासंवादे तृदशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णा कीचकोऽब्रवीत् । अमर्यादेन कामेन घोरैरणिमपरिमुतः ।

॥ कीचक उवाच ॥ यथा कैकेयि सैरिन्ध्री समेयात्तद्विधीयतां । येनापायेन सैरिन्ध्री भजेन्मां गजगामिनो । तां सुदेष्णे परीक्षस्य मोहात् प्राणान् प्रहासिषं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य सा बह्व्रजः शुक्ला वाचं विलपतस्तदा । विराटमहिषो देवो कृपाक्षके मनस्विनी ।

स्वमन्त्रमभिषन्धाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च । उद्योगश्चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ।

॥ सुदेष्णोवाच ॥ पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामञ्जय कारय । तथैतां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकं । १९५

तत्र शम्भेयितामेनां विजने निरवपद्ये । सान्त्वयेया यथाकामं सान्त्वयामास रमेयदि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा स विनिक्रम्य भगिन्या वचनात्तदा । सुरामाहारयामास राजार्थं सुपरिष्कृतां ।

मह्यं विविधाकारान् बह्वंशेषावचोस्तदा । कारयामास कुशैरक्षपानं सुशोभनं ।

तस्मिन् कृते तदा देवो कीचकोऽपमन्त्रिता । सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्री कीचकाक्षयं ।

॥ सुदेष्णोवाच ॥ उन्निष्ठ गच्छ सैरिन्ध्री कीचकस्य निवेशनं । पानमानय कृष्णाणि पिपासार्थं प्रबाधते । १९७

॥ सैरिन्ध्रुवाच ॥ न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनं । तमेव राक्षि जानासि यथा स निरपचपः ।

न चाहमनवद्याङ्गि तव वेगनि भाविनि । कामहन्ता भविष्यामि पतोनां श्वभिक्षारिणी ।

त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः । प्रविशन्त्या मया पूर्यं तव वेगनि भाविनि ।

कीचकस्तु सुकेशान्ते मूढो मदन्दधितः । सोऽसंख्यति मां दृष्ट्वा न यास्ये तत्र शोभने ।

सन्नि बह्व्रजस्य प्रिया राजपुत्रि वशानुगाः । अस्यां प्रेयस भद्रन्ते स हि मामवमंखते । १९९

॥ सुदेष्णोवाच ॥ नैवं त्वं जातु हिंसास्य इतः संप्रेषिता मया । इत्युक्त्वा प्रददौ पार्श्वं श्वपिधानं हिरण्यधं ।

सा बह्व्रजमाह ददती देवं शरणमोद्युषो । प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनं ।

॥ सैरिन्ध्रुवाच ॥ यथाहमन्य भद्रं मेया भाभिजानामि कश्चन । तेन सद्येन मां प्राप्तां साङ्ख्येयात् कीचको वधे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उपातिष्ठत मां सुखं मुहूर्त्तमपलाततः । स तस्यापानुमयायाः सर्वं सुखोऽवयुद्भवान् ।

अन्तरितं ततस्तस्या रजो रक्षार्थमादिशत् । तथैतां नाजहात्तत्र सर्व्वावस्थासु निन्दितां । २००

तां गृहीत्वैव भंयन्तां दृष्ट्वा कृष्णां मगीपमां । उदतिष्ठन्मुदा सुतो नावं सम्येव पारय ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीसुराहारेण पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ कीचक उवाच ॥ स्नागतं मे सुकेशान्ते सुपुष्टा रजनी मम । स्नामिनी समनुप्राप्ता प्रकुर्वन् मम प्रियं ।

सुखं माताः पश्यन् सुष्ठुने परिहातके । नानापत्तनजे शुभे मलिरदस्य शोभनं ।

आहरन्तु पक्षाणि कौमिकान्यजिनानि च । खलि मे द्यपनं दिव्यं तदर्थमुपकल्पितं च । इति तत्र मया मार्द्धं विषस्य गधुमाधवी ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ अग्नेषीद्राजपुत्री मां सुराक्षरीं तवान्तिके । पानमाहर मे चित्रं पिपासा मयि चान्वीत् । ॥ ११ ॥

॥ कीचक उवाच ॥ अन्धा भद्रे मयिस्थिनि राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतं । इत्येतां दक्षिणे पाषे । सतपुत्रः परामृत्युत् ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ यथैवाहं नाभिचरे कदाचित् पतोन्मदाद्देमनसाऽपि जातु । तेनैव सत्येन बभूवुः कृतं त्वं द्रष्टुमि पापं परं
हृद्यमाणं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तामभिप्रेत्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्षयन्तीं । जयाह तामुत्तरवक्षदग्ने स कीचकनां
रुद्धाक्षिपन्तीं ।

प्रमृष्टमाणा तु महाजनेन मुञ्चर्विमिश्रस्य ॥ राजपुत्री । चित्तेप तं गाढममृत्युमाणा प्रवेपमानाऽतिरुपा श्शुभाङ्गी । तया
समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शास्त्रेण निरुक्तमूलः ।

आ गृहीता विधुन्वासा भूमावाक्षिप्य कीचकं । समां शरसमागच्छन् राजा युधिष्ठिरः । ॥ १२ ॥

तां कीचकः प्रधावन्ती केमपाशे परामृत्युत् । अथैतां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाश्वधीत् ।

तस्या योऽसौ तदाङ्कणं राक्षसः सन्निवोजितः । स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ।

स पपात तदा भूमे रक्षोवलसमाहतः । विघूर्णमानो निसेष्टस्त्रिभूत इव द्रुमः ।

तास्त्राक्षीना ददृशुर्भूमिमेव युधिष्ठिरैः । अमृत्युमाणा कृष्णायाः कीचकेन पराभवं ।

तस्य भीमो वधं प्रेक्षुः कीचकस्य दुरात्मनः । दनोर्दन्तांस्तदा रोषाक्षिप्पिषेवं महामनाः । ॥ १३ ॥

धूमश्चायामभजतां नेचे चोष्णितपक्ष्मरी । सखेदा भुङ्कुटी चोपा ललाटे समवर्त्तत ।

हस्तेन ममदे चैव ललाटे परबीरहा । भूयद्य स्मरितः कुट्टः सहस्रोत्यातुभैक्षत ।

अथादमृद्नादन्तुष्टमङ्गुलेन युधिष्ठिरः । प्रवेधनमयाद्राजा भीमं तं प्रत्यवेधयत् ।

तं मत्तमिव मातङ्गं वीचमाणं वनस्पतिं । स समावारयामास भीममेव युधिष्ठिरः ।

आलोकयसि किं दृष्टं सुद दारुकतेन वै । यदि ते दारुभिः कृत्यं बहिष्टेषाक्षिष्टहतां । ॥ १४ ॥

सा समाहारमावाध रुदती मत्स्यमप्रवीत् । श्रवेणमाणा सुयोणी पतींस्तान्दीनचेतसः ।

आकारमभिरचन्ती प्रतिष्ठां धर्षंरंहिता । दक्षमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ देवां वीरी न स्थिति बडेऽपि वियये वसन् । तेषां मां मानिनीं भार्या सतपुत्रः पदाश्वधीत् ।

ये दधुर्न च वासेयुर्ब्रह्मकाः सत्यवादिनः । तेषां मां मानिनीं भार्या सतपुत्रः पदाश्वधीत् ।

येषां दुन्दुभिर्निर्षेया व्याधायः श्रूयतेऽनिशं । तेषां मां मानिनीं भार्या सतपुत्रः पदाश्वधीत् । ॥ १५ ॥

ये च तेजस्विने दान्ता वलवन्तोऽतिमानिनः । तेषां मां मानिनीं भार्या सतपुत्रः पदाश्वधीत् ।

सर्वलोकममं हन्युर्धर्मपाशासितास्तु ये । तेषां मां मानिनीं भार्या सतपुत्रः पदाश्वधीत् ।

शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनां । शरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क नु तेऽय महारथाः ।

कथमेव सतपुत्रेण बध्यमानां प्रियां वतीं । मर्षयन्ति यदा क्रीडा वलवन्तोऽनिनोऽजसः ।

कनु तेषाममर्षय वीर्येभ्योऽजस्रं वन्ते । न परीषन्ति ये भार्या बध्यमानां दुरात्मना । ॥ १६ ॥

मया तु ममं किदुत विराटे धर्मद्रूपके । यः पश्यन्तां मर्षयति बध्यमानामनागवः ।

न राजा राजवत्किञ्चित् समाचरति कीचके । द्यूनामिव धर्मक्षेत्रे न हि संसदि शोभते ।

नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके । सभासदय पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमं ।

कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः कथञ्चन । सभासदोऽप्यधर्मज्ञाश्च एते पर्युपास्यते ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवंविधैर्बन्धेभिः सा तदा कृष्णाऽश्रुवाचना । उपालभत राजानं मास्त्रानां वरवर्णिनी । १८५

॥ विराट उवाच ॥ परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवधोरहं । अर्थतत्त्वमविज्ञाय किन्तु स्यात् कौशलं मम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तु सभा विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्यपूजयन् । साधुसाध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन् ।

॥ सभा ऊचुः ॥ यस्यैवं चारुसर्वाङ्गी भाषां ह्यादायतेक्षणा । परो सामस्तु तस्य स्यान्न च शोचेत् कथञ्चन ।

न हीदृशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी । नारी सर्वानवद्याङ्गी देवी मन्यामहे वयं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं संपूजयन्तस्तौ कृष्णां प्रेत्य सभासदः । युधिष्ठिरस्य कोपान्तु सलाटे स्वेद आगमन् । १८६

अथाऽनवीराजपुत्री कौरव्यो महिषो, प्रियां । गच्छ सैरिन्नि माचक्ष्माः सुदेष्णाया निवेशनं ।

भर्तारमनुबध्यन्व । क्षिराग्नी वीरपत्नयः । इन्द्रपुत्रा स्त्रियमाना पतितोक्तं जयन्त्युत ।

मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयन्तवः । तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः । सूर्यवर्चसः ।

अकालज्ञाऽसि सैरिन्नि शैलुषोऽपि विरोदिषि । विप्रं करोषि मत्स्यानां दीप्यतां राजसंसदि ।

गच्छ सैरिन्नि गन्धर्वाः । करिष्यन्ति तव प्रियं । यत्पनेत्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतं । १८७

॥ सैरिन्ध्रुवाच ॥ अतीव तेनां घृणिमामर्थेऽहं धर्मं पारिषी । तस्य तस्यैतं बद्धा येषां ज्येष्ठाऽवदेविता ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा माद्रवकृष्णा सुदेष्णाया निवेशनं । क्रोधान्मुक्त्वा च सुशोषो संरक्षाक्षीहितेक्षणा ।

शृङ्गभे वदनं तस्या रुदन्या । सुचिरं तदा । मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शस्मिण्डलं ।

॥ सुदेष्णावाच ॥ कस्याऽवधीद्वरारोहे कस्माद्ग्रेहादिपि शोभने । कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतं ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ कीचको माऽवधीस्तत्र सुराहारी गतान्तव । सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने वने । १८८

॥ सुदेष्णावाच ॥ घातयामि सुकेशान्तो कीचकं यदि मन्यसे । योऽसौ त्वां कामवधसौ दुर्लभासवन्यते ।

॥ सैरिन्ध्रुवाच ॥ अन्ये चैव बध्यन्ति, येयामाग, करोति सः । मन्ये चैवाद्य सुवक्तं यमलोक्तं गमिष्यति ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीपरिभवे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सा हता सुतपुच्छेन राजपत्नी यश्चिन्तो । बधं कृष्णा परीक्षन्तो सेनाबाहस्य भामिनी ।

जगामावाचमेवाय तदा सा द्रुपदात्मजा । कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा सा तनुमथ्यमा ।

गावाणि दास्यी चैव प्रचाक्य खलिलेन सा । चित्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निषेधं । १८९

किङ्करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम । इत्थं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसाऽगमत् ।

नान्यः कर्त्ता ष्ठते भीमस्यमाद्य मनसः प्रियं । तत उत्थाय राज्ञो सा विहाय शयनं स्वकं ।

माद्रवप्राथमिच्छन्ती कृष्णा नायवती सती । भवनं भीमसेनस्य चिप्रमायतलोचना । दुःखेन सहता युक्ता सामसेन मन

सिनी ।

॥ सैरिन्ध्रुवाच ॥ तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनाबाहे मम दिपि । तत्कथं जनवानद्य कथं निद्राक्षिपेवहे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यवमुक्ताऽथ तां शालां प्रविवेक्य मनस्विनो । यस्यां भीमसूया श्रुतिं मृगराज इव श्रवन् ।
तस्या रूपेण सा शाला भीमसूय महात्मनः । सख्युच्छितेन कौरव्य प्रज्ज्वाल च तेजसा । सा वै महानघं प्राप्य भीमघनेन श्रुषि
स्मिता ।

सख्येतेन माघेयी घने जाता चिहायनी । उपातिष्ठत पाञ्चाली वासितेन नरर्षभ ।

सा सतेन महाशालं फुल्लं गोमतितीक्ष्णं । परिखजति पाञ्चाली मथ्यनं पाण्डुनन्दनं ।

बाह्व्यां परिरभ्येन प्रबोधपदनिन्दिता । सिद्धं सुप्तं घने दुर्गे मृगराजवधूरिव ।

भीमघनेमुपास्त्रियङ्गुलिनीव महागजं । वीणेन मधुरावापा गान्धारं बाधुमूर्च्छतो । अभ्यभापत पाञ्चाली भीमघनेनमनि
न्दिता ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं श्रेष्ठे भीमघने यथा मृतः । नाहृतस्य हि पापीयान् भार्यामासभ्य जीवति ।

स सम्युहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः । उपातिष्ठत मेघाभः पर्यङ्के शेषपर्वणि ।

अधामवीद्राजपुत्रीं कौन्तेयो महिर्धौ प्रियां । केनास्यर्थेन संप्राप्ता स्मरितेन समान्तिकं ।

न ते प्रकृतिमान् वर्षं क्षत्रा पाण्डुस्य सत्सवे । आचख्य परिशेषेण सख्यं विद्यामहं यथा ।

सुखं वा यदि वा दुःखं देव्यं वा यदि वा मिये । यथावत्सख्यं माचख्य युवा आस्थामि यत् वनं ।

अहमेव हि ते हृष्ये विद्यासः सख्यं कर्मसु । अहमापसु चापि तं मोक्षयामि पुनः पुनः ।

शीघ्रमुक्ता यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितं । गच्छ वै शयनायेव पुरा गान्धर्वं नृपते ।

इति श्रीमदाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमघनवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ द्रौपद्युवाच ॥ अग्रेष्वर्च्यं हृतसखा यस्या भर्ता युधिष्ठिरः । जानन् सन्नेषि दुःखानि किं मां लं परिदृच्छसि ।

यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकानी तदाऽनयत् । सभापरिषदेऽ मध्ये तन्मां दहति भारत ।

पायिवस्य सुता नाम काऽनुजीवति मादृशी । अनुभूयेदृग्रं दुःखमन्यच्च द्रौपदीं प्रभो ।

वनवासगतयाद्य सन्धेवेन दुरात्मना । परामर्शो द्वितीयो वै शोडशमुत्सहते तु का ।

मत्स्यराजः समलङ्कु तस्य धूर्तं स पश्यतः । कीचकेन पद्मासुता का नु जीवति मादृशी ।

एवं बहुविधैः क्लेशैः क्रियमानाश्च भारत । न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ।

योऽयं राक्षो विराटश्च कीचको नाम भारत । सेनायोः पुरुषव्याघ्र श्यावः परमदुर्धतः ।

स मां वैरिभ्रिवेगेन वधन्ती राजवेगिनः । निजमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ।

तेनोपमन्यमाणया बधोर्हि स पश्यहन् । कालेनेव फले पक्वं हृदयं मे विदोर्ध्वते ।

भारतश्च विगर्हस्य ज्येष्ठं दुर्धूतदेविनं । यथास्मि कर्षणां प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकं ।

को हि राज्यं परित्यज्य सख्यं स चात्मना सह । प्रज्यायैव दीयेत् विना दुर्धूतदेविनं ।

यदि निजमहत्सेन यथान्यसारवद्भनं । सायं प्रातरदेविष्यदपि सनस्तरान् बहन् ।

इत्थं हिरण्यं वामं च यानं युग्ममश्विकं । अद्यायतरसाय न जातु सयमावहेत् ।

योऽयं द्यूतप्रवादेन दिया मयवरोपित । लब्धो मासो यथा भूदः खानि कर्षाणि विनायत् ।

दशनागसहस्राणि हयानां हेममालिनां । यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ।
 रथाः शतसहस्राणि नृपाणामभितौजसां । उपासन् महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरं ।
 शतं दासोदसहस्राणां यस्य नित्यं महानशे । पात्रोदसं दिवाराचमतिथीन् भोजयत्युत ।
 एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददताम्बरः । द्यूतजेन ज्ञानैर्येन महता समुपाश्रितः ।
 एवं हि स्वरसम्पदा बहुव स्रुतमागधाः । सायम्प्रातरुपातिष्ठन् सुष्टुष्टमक्षिण्डलाः ।
 सहस्रमृगयो यस्य नित्यमासन् समासदः । तप अतोपसम्पन्नां सर्वकामैरुपस्थिताः ।
 अष्टाशीतिहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः । विशद्वासीकश्चैको यान् विमर्त्तिं युधिष्ठिरः ।
 अमृतिपाहिषाश्चैव यतीनामूर्द्धरेतसां । दम्न चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ।
 आनृषंस्त्र्यम्भुनोऽयं संविभागसथैव च । यस्मिन्नेतानि सर्वानि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ।
 अन्धान् दृष्ट्वास्त्रियाऽनाद्यान् बालान् राक्षसे दुर्गंतान् । विमर्त्तिं विविधाबाजा धृतिमान् सत्यविक्रमः ।
 संविभागमग्रा नित्यमानृषंश्चायुधिष्ठिरः । स एष निरर्थं शत्रो मरुस्थले परिचारकः ।
 सभायां देविता राज्ञं कङ्क्षे हृते युधिष्ठिरः । इन्द्रप्रस्थे निवसन् समये यस्य पार्थिवाः ।
 आसन् बलिभूतः सर्वे सोऽद्यानैर्भूतिमिच्छति । पार्थिवा इयिषीपाळा यक्षावधमवैत्तिनः ।
 स्वयमे विवशो राजा धरेवामद्य वर्त्तते । प्रताप्य इयिषीं सर्व्यं रक्षिष्यानिव तेजसा ।
 सोऽयं शत्रो विराटश्च सभासारो युधिष्ठिरः । समुपासन् राजानः सभायाद्विभि सह ।
 तमुपाधीनमद्यान्यं पथेय पाण्डव पाण्डवं । सदृशं समुपाधीनं परस्व म्रियवादिनं ।
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो पङ्कते मामधमयं । अतदर्थं महाप्राशं जीवितार्थमिभिक्षितं ।
 दृष्ट्वा कथं न दुःखं स्थाहूमीत्मानं युधिष्ठिरं । उपासीस्व सभायां यं कृत्स्नवीरवसुधरं ।
 तमुपाधीनमप्यन्यं पश्य भारत भारतं । एवं बह्विधेर्दुःखैः पीड्यमानामनोयवत् ।
 शोकसागरमप्यस्यां किं मां भीम न परयति ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमवधादेश्वादेश्वाध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ द्रौपद्युवाच ॥ इदमु मे महदुःखं क्षम्यस्वामि भारत । ममेभ्यस्तथा कथंथा दुःखदेतद्ग्रीवम् ।
 सुदक्षर्षिणि होमे तमभमे भरतर्षभ । ब्रुवन् बह्वज्जातीयः कस्य शोकं न यद्दुःखे ।
 छपकारं विराटश्च बलवं मां विदुष्यन्ताः । प्रेक्षन् समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किं ।
 यदा महानशे सिद्धे विराटमुपतिष्ठथे । वृत्ताणो बलवं सुदसदा योदति मे मग्न ।
 यदा प्रवृष्टं सपाटं मां संघोषयति मुञ्चरैः । हवन्तान् पुरे मांथा मम हृदिजते मग्न ।
 शार्दूलैर्मर्दिषे बिदेरागारे योध्यसे यदा । कैकेयाः क्षिपमाणायास्तदा मे कथमेऽभवत् ।
 तत उत्थाय कैकेयो कथंथाः प्रव्यभाषत । प्रेक्षां समुत्तिताद्यापि कैकेयोक्ताः क्षिये शुभ्रम् ।
 प्रेत्य मामनरदात्रीं कथंनेपहतामिव । श्वेहान् धवाथमाहूयान् सुदमेवा गृक्षिपिता ।
 दोषमग्नं महावीर्यं हिंस्रं समुज्जोषति । कल्याणरूपा पैरिञ्चो बह्वरद्यापि शुन्दरः ।

स्त्रीणां चित्तं च दुर्ध्रं युक्तकूपी च मे मनौ । वैरिभ्योप्रियं वधापाचित्यं कदम्बवादिनी ।
 अस्मिन् राजकुले चोभौ तुल्यकालनिवासिनौ । इति ब्रुवाण वाक्यानि सा मां नित्यमनर्जयत् ।
 कुच्यन्तीं गात्र सम्येक्ष्य समशङ्कत मां त्वयि । तस्यां तथा ब्रुवन्त्यान् दुःखं मां महदविश्रुत् ।
 त्वयेवं निरयमग्राभे भोमे भोमपराक्रमे । शोके यौघिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितमुत्सहे ।
 य सदेवान्मुनूय्यां सर्वयैकरशोऽजयत् । सोऽयं राशो विराटस्य कन्यानां नर्त्तको युवा । १७०
 सोऽतर्पयदमेवात्मा खाण्डवे जातवेदसं । सोऽन्त पुरगतः पार्थ कूपेऽग्निरिव संहतः ।
 यस्माद्भयममिषाणां सदैव पुरुषर्षभान् । स लोकपरिभूतेन वेषेनास्ते धनञ्जय ।
 यस्य व्याचेपकठिनौ बाह्व परिघसन्निभौ । स शङ्खपरिपूर्वाभ्यां शोचन्नास्ते धनञ्जय ।
 यस्य व्यातलनिर्घोषात् समकल्पन्त शब्दवः । स्त्रियो गीतस्वनमस्य मुदिताः पश्यापसने ।
 किरीट सूर्यसदृशं यस्य सूर्यन्यगोभत । वेषोविरक्तकेशान्तः सोऽयमद्य धनञ्जय । १७१
 तं वेषोक्तकेशान्तं भोमधम्वानमर्जुनं । कन्यापरिहृतं दृष्ट्वा भोम सीदति मे मनः ।
 यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि । आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ।
 यस्य राजसदृशाणि तेजसाऽप्रतिमानि वै । समरे नाभ्यवर्त्तन् वेलासिव महाशरवः ।
 सोऽयं राशो विराटस्य कन्यानां नर्त्तको युवा । आस्ते वेशप्रतिच्छ्वः कन्यानां परिचारकः ।
 यस्य स्मरयघोषेण समकल्पन्त मेदिनी । स पथ्यंतवना भोमा सदृशवारजङ्गमा । १७२
 यस्मिन् जाते महाभागे कुन्या । शोको ध्वनयन् । स शोचयति मामद्य भोमसेन तवानुज ।
 भूषितं तमलद्वारैः कुण्डलैः परिहाटकैः । कम्पाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ।
 यस्य नास्ति समो शौर्यं कश्चिदुर्वान्बहुर्दूरः । सोऽद्य कन्यापरिहृतो गायक्षान्तो धनञ्जय ।
 धर्मे श्रेष्ठ्यं च सत्ये च जीवोक्तस्य सत्यतः । क्लेशविरक्तं पार्थ दृष्ट्वा सीदति मे मनः । १७३
 यदा ह्येनं परिहृतं कन्याभिर्दिवरूपिणं । प्रमिजन्मिव मातङ्गं परिकीर्ष्य करेणुभिः ।
 मत्स्यमर्धपतिं पार्थ विराटं समुपस्थितं । पश्यामि द्रव्यमथस्वं दिशो नश्यन्ति मे तदा ।
 भूममाय्या न जानाति कृच्छं प्रातं धनञ्जयं । अजातशत्रुं कौरव्यं मयं दुर्धूतदेविणं ।
 तथा दृष्ट्वा यवोयाधं सहदेवं गवाम्पतिं । गोपु गोवेषमायान्तं पापुभूताऽस्मि भारत ।
 सहदेवस्य हस्तानि चिन्तयन्ती पुनपुनः । न निद्रामभिगच्छामि भोमसेन कुतो रतिं ।
 न बिन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतं । यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयान् सत्यविक्रम । १७४
 दूयामि भरतयेष्ट दृष्ट्वा ते भानरस्मिन् । गोपु गोदृषसदृशं मरुत्सेनाभिनिर्गतिं ।
 संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपात्तानां पुरोगमं । विराटमभिनन्दन्तमद्य मे भवति श्वरः ।
 सहदेवं हि मे वीरं नित्यमाय्या प्रशंसति । महाभिजनसम्पन्नं शीतवान् हृत्तवानिति ।
 प्रीतिर्नैवो मधुरवाक् धार्मिकश्च प्रियय मे । स तेऽरथेषु योद्धव्यो याश्रयेनि कृपास्वपि ।
 सुकुमारस्य शूरस्य राजानं चाप्यनुमत्तः । श्लेष्मपथायिनं वीरं स्वयं पाश्चात्ति भोजये । १७५

इत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुनस्तद्विनी । प्रव्रजन्तं महारथं तं परित्यज्य तिष्ठती ।
 तं दृष्ट्वा व्यापृतङ्गायु वक्ष्यत्येकपात्रयं । सहदेवं युधां योष्ठं किंचु जौवामि पाण्डव ।
 यस्मिन्निर्वृत्यसम्पन्नो रूपेणाश्लेष मेधया । सोऽयमग्रे विराटस्य पश्य कालस्य पथ्यं ।
 अभ्यकीर्यन्त हृन्वानि दामयन्तिमुदीक्ष्यतः । विनयन्तश्चवेनायान् महाराजस्य पश्यतः ।
 अपश्यमेतं श्रीमन्तं भवस्यं भ्राजिष्यमुत्तमं । विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तश्च वाजिनः ।
 किंचु मां मन्यसे पार्थ सुखिनीति परन्तप । एवं दुःखवताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ।
 अतः प्रतिविमिश्रानि दुःखान्यन्यानि भारत । वर्त्तन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ।
 पुत्रासु भ्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत । शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परं ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कौषकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ द्रौपद्युवाच ॥ अहं वैरिभिर्येनैव चरन्ती राजवेग्लनि । गौषदाऽस्मि सुदेष्णाया चतुर्नल कारणात् ।
 विक्रियां पश्य मे तीर्त्तां राजपुत्रयाः परन्तप । आत्मकालमुदीचन्ती सर्वं दुःखं किलाम्भवत् ।
 अनित्या किंच मत्प्रानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ । इति कृत्वा प्रतीचामि भर्तृणामुदयं पुनः ।
 चक्रवत् परिवर्त्तन्ते ह्यर्थाय व्यसनानि च । इति कृत्वा प्रतीचामि भर्तृणामुदयं पुनः ।
 य एवं हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः । पराजये च हेतुश्च स इति प्रतिपालये ।
 किं मां न प्रतिजानीषे भीमसेन मृतामिव । दत्त्वा चापन्ति पुत्रदा हत्वा वधन्ति चापरे ।
 पातयित्वा च पातयन्ति परैरिति मे श्रुतं । न देवस्यातिभारोऽस्मि न वैवास्यातिवर्त्तनं ।
 इति आद्यागमे भूयो देवस्य प्रतिपालये । स्त्रियं पूर्व्यं जलं यच्च पुनस्तत्रैव गच्छति ।
 इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीचे उदयं पुनः । देवेन किल यस्यार्थः स नीतोऽपि विपद्यते ।
 देवस्य चागमे धनस्तेन कार्यो विजयता । यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनं ।
 पृच्छ मां दुःखिनां तत्त्वं शृष्ट्वा चाप ब्रवीमि ते । महिषी पापपुत्राणां दुहिता दुपदस्य च ।
 इमामवस्थां सम्प्राप्ता मदन्या का जिजीव्येत् । कुङ्कुमपरिभवेत् सर्वान् पाशालामपि भारत ।
 पाण्डवेयां च सम्प्राप्ता मम कौशेयं हारिन्दम । आह्वयिः च शूरेः पुनैवैकमि परिवारिता ।
 एवं समुदिता नारी कामन्या दुःखिता भवेत् । नूनं हि कालया धातुर्यया वै विप्रियं कृतं ।
 यस्य प्रभादादुद्यीतं प्राप्ताऽस्मि भरतर्षभ । सर्वेषांकात्रमपि मे पश्य पाण्डव पादुगं ।
 तादृशो मे न तवासीत् दुःखे परमके तदा । समेव भीम जानीवे यमो पार्थ मुखं पुरा ।
 हाऽहन्दाधीनमापन्ना न ज्ञानिमग्न्या समे । नादैविकमहं मन्ये यच्च पार्था धनक्षयः ।
 भीमपत्न्या महाबाहुरासे ऋष्य इवानसः । अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिना वै गतिर्धरेः ।
 विनिपातनिर्गमन्ये पुत्राकं ह्यविचिन्तितं । यस्या मम सुप्रेमया धूमनिद्रमयाः वदा ।
 वा प्रेमे सुखमन्यासामवराणां वरा वती । पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यया नाहंमि वै मया ।
 पुत्रासु भ्रियमाणेषु पश्य कालस्य पथ्यं । यस्याः वागरपर्यन्ता इयिषी ववर्त्तन्ती ।

१००

१०१

१०२

१०३

१०४

आशोक्ताऽथ सुदेष्णाया भीताऽहं वसवर्त्तनी । यथाः पुरःसरा आसन् दृढतद्यानुगामिनः । १०
 साऽहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पत्याच गामिनी । इदन्तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ।
 या न जातु स्वयं पिथं गात्रोदत्तं नमात्मनः । अन्यत्र कुन्त्या भद्रन्ते सा पितृवशे चन्दनं ।
 पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवाभूतां हि यौ पुरा । इत्यस्य दर्शयामास क्षिप्रवन्तौ कारुण्ये ।
 विभेति कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन । साऽद्यापती विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ।
 किं नु घट्यति सद्याहं वर्षक, सुकृतो न वा । मान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किञ्च रोषते । ११
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सा कीर्त्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी । हरोद् भगवैः कृष्णा भीमसेनमुदीचती ।
 सा वाप्यक्तया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः । इदं भीमसेनस्य घटयन्ती दमव्रवीत् ।
 ॥ द्रौपद्युवाच ॥ नास्य कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा । अभग्या यत्र जीवामि कर्त्तव्ये सति पाण्डव ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तस्याः करौ स्रसौ क्षिप्रवन्तौ हृकोदरः । मुखमागीय वै पत्न्या हरोद् परवीरहा ।
 तौ गृहीत्वा च कौन्तेया वाप्यमुत्सृज्य बोर्यं गन्तुं । ततः परमदुःखार्त्तं इदं वचनमब्रवीत् । १२
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
 ॥ भीमसेन उवाच ॥ धिगस्तु मे बाहुवर्धं गाण्डीवं फाल्गुनस्य च । यत्ते रक्षौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकियाविमा ।
 सभायाम्पु विराटस्य करोमि कदरं महत् । तत्र मे कारणं भाति कौन्तेया यत् प्रतीचरे ।
 अथ वा कीचकस्याहं पौषयामि पदा शिरः । ऐश्वर्यमदमत्तस्य कोऽजिव महादिप ।
 अपश्यन्तां यदा कृष्ये कीचकेन पदाहतां । तदैवाहं चिकीर्षामि मत्स्थानां कदरं महत् ।
 तत्र मां धर्मराजस्तु कटोचिण न्यशरयत् । तदहन्तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि । १३
 यत्र राजात् प्रचयनं कुरुषामवधय य । सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवन्तस्य च ।
 दुःश्रवणस्य पापस्य धर्मया न हतं शिरः । तस्मै दहतु गात्राणि इति श्रम्यमिवार्षितं ।
 मा धर्मं जहि सुश्रेणि त्रौधं जहि महामते । इदन्तु समुपावक्षं मत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
 द्रष्टुयादाऽपि कस्यापि कृतं जघ्नात् च जीवितं । धनञ्जये वा सुश्रेणि यमौ वा तनुमधमे ।
 लोकान्तरगतेष्वेव नाहं श्रद्धामि जीवितं । पुरा सुकन्या भार्या च भार्गवं श्वघ्नं वने । १४
 बल्लोक्तमूर्त्तं शान्तमन्वपद्यत भामिनी । नारायणी चेद्भवेना रूपेण यदि ते युता ।
 पतिमन्वचरद्गृहं पुरा वर्षवहसिणं । दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते युता ।
 पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनं । रचषा निग्रहं प्राप्य रामस्य महियो म्रिया ।
 क्षिप्रमानाऽपि सुश्रेणि राममेवान्वपद्यत । सोपामुद्रा तथा भीह वयोरूपममन्विता ।
 अगस्त्यमन्वयाद्विषा कामान्धर्वान्मानुषान् । धुमकेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनिन्दिता । १५
 सावित्र्यनुचारेका यमलोकं मनस्विनी । यथेता कीर्त्तिता नार्या रूपवत्य पतिव्रताः ।
 तथा लमपि कस्यापि बन्धैः समुदिता गुणैः । मा दीर्घं सम कालत्वे मासमहंश्च शक्तिं ।
 पूर्णं च योदमे वर्षे राक्षसां राक्षो भविष्यति ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ अन्त्यैतन्मया भीम कृतं वाप्यप्रभोचनं । अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपासमे ।

किमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल । प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यादन्तरो भव ।

ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवबद्धया । नित्यभुविजते राजा कथं नेयादिमामिति ।

तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः । कीचकोऽयं सुदुष्टात्मा यदा प्रार्थयते हि मां ।

तमहं कुपिता भीम पुनः कोऽयं नियम्य च । अत्रुवं कामसंभूदमात्मानं रक्ष कीचक ।

गन्धर्वाणामहं भार्या यस्यांतां महिषी प्रिया । ते त्वां निहन्युः कुपिताः शूराः काहवकारिणः ।

एवमुक्ताः सुदुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह । नहं विभेमि धैरिन्नि गन्धर्वाणां शूचिस्मिन् ।

शतं शतवह्मणि गन्धर्वाणामहं रणे । समागते हनिष्यामि त्वथोह कुह मे चणं ।

इत्युक्ते चात्रुवं मत्तं कामातुरमहं पुनः । न त्वमप्रतिबलदैर्वां गन्धर्वाणां सशस्त्रिणां ।

धर्मं स्निग्धस्मि सतां कुलमोलवमन्विता । नेष्ट्यामि कश्चिद्व्यक्तं तेन जीवसि कीचक ।

एवमुक्ताः सुदुष्टात्मा प्राहसत् स्वनवत्तदा । अयं मां तव कैकेयी प्रेययत् प्रणयेन तु

तमेव देशिता पूर्वं भ्राष्ट्रप्रियश्चिकीर्षया । सुरामानय कन्धाणि कीचकस्य निवेशनात् ।

सूतपुत्रस्तं मां दृष्ट्वा महत् सान्त्वयवर्त्तयत् । सान्त्वे प्रतिहते क्रुद्धः परात्मयमनाभयत् ।

विदित्वा तस्य वद्वेषं कीचकस्य दुरात्मनः । तथाऽहं राजन्नरणं जवेनैव प्रधाविता ।

सन्दर्शने तु मां राक्षः सूतपुत्रं पट्टावृषत् । पातयित्वा तु दुष्टात्मा पदाऽहन्तेन भाङ्गिता ।

प्रेचते ध्रु विराटस्तु कङ्कस्तु बहवो जनाः । रथिनः पीठमर्हाय हस्तारोहाश्च नैगमाः ।

उपातस्थो मया राजा कङ्कस्यापि पुनः पुनः । ततो न वारितो राक्षसः तस्य विनयः कृतः ।

योऽयं रामो विराटस्य कीचको नाम धारयिः । त्वक्तधर्मो नृधर्मश्च नरस्त्रीवयस्यः प्रियः ।

शूरोऽभिमावी पापात्मा स्वर्धैर्यु च मुग्धवान् । दारामर्षी महाभाग सभतेऽयं नृवह्मनि ।

आहरेदपि विभानि परेषां क्रोशतामपि । न तिष्ठति ध्रु सन्नामं नच धर्मो बुभुषति ।

पापात्मा पापभावस्य कामवाणवशानुगः । अविनोतस्य दुष्टात्मा प्रत्याख्योतः पुनः पुनः ।

दर्शने दर्शने हन्याद्यदि जघ्नाच्च शीवितं । तद्वर्षे यतमानानां महान् धर्मो नमिश्रति ।

समयं रक्षमाणानां भार्या वो न भविष्यति । भार्यायां रक्षमाणायो प्रजा भवति रक्षिता ।

प्रजायां रक्षमाणायामात्मा भवति रक्षितः । आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायते विदुर्बुधाः ।

भर्ता तु भार्याया रक्ष्यः कथञ्चायाकभादरे । वदतां वर्षधर्माश्च ब्राह्मणानामिति श्रुते ।

सच्चिदस्य सदा धर्मो नान्यः ब्रजुनिर्वहणात् । पश्यतो धर्मराजस्य कीचको माम्यदाऽयधीतु ।

तव चैव समचं वै भीमसेन महाबल । त्वया च्छहं परिचाता तस्माद्दोराण्डासुरात् ।

जयद्रथनयैव सम्भैषोर्भाहभिः सह । जहीममपि पापिष्ठं योऽयं मामवमन्यते ।

कीचको राजवह्न्याऽह्नाकलन्तमभारत । तमेवं कामसंभत्तं निम्नि कुञ्जनिवास्यनि ।

यो निमित्तमनर्थाणां वङ्गनां गम भारत । तथेव्हीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ।

विपमालोच्य पाप्मानि मा कीचकवधशुभम् । अथो हि मरणं मद्वाभीमघेन तवायतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्रादनुच्छ्रयं भीमसेनः समाश्रितः । भीमस्य ताम्बिरिष्यञ्च सहतृप्तान् प्रमुच्य च । १८०

आश्रासयित्वा वज्रगो शृंगमार्त्तां सुमथमां । हेतुतत्तार्थमयुक्तैश्चोर्मिर्दुपदात्मजां ।

प्रशुभ्य वदनं तस्याः पाणिनाऽभ्युसमाकुलं । कीचकं मनसाऽगच्छत् एकक्षी परिहंसन्निहन् ।

उवाच चैनां दुःखार्त्तां भीमः कोधसमन्विनः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीसम्बन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ भीमसेन उवाच ॥ तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वभीष्ट भाषमे । अद्य तं सुदयिष्यामि कीचकं सहवान्धवं ।

अस्याः प्रदोषे सर्वार्थाः कुरुष्वानेन सद्यतं । दुःखं शोकञ्च निर्वृण्व्य धात्र्यसेनि शुचिस्मिते । १८१

यैषा नर्तनमालेह मत्स्वरजेन कारिता । दिवाऽत्र कन्या नृत्यानि रात्रौ यान्ति यथासहं ।

तन्नामि श्रयणं दिव्यं वृद्धाङ्गं सुप्रतिष्ठितं । तवास्व दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितृमहान् ।

यथा च त्वं न पश्येद्युः कुर्व्याणां तेन भविंदे । कुर्व्यान्नाथा त्वं कस्यापि यथा सन्निहितो भवेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा तौ कथयित्वा तु वाप्यमुत्तुञ्ज दुःखितौ । रात्रिष्वेवं तमत्युपं धारयामासतुर्द्वि ।

तस्यां रात्रौ ध्येतीतार्थो प्रातस्तथाय कीचकः । गत्वा राजकुलापेक्ष द्रौपदीमिदमवधीत् । १८२

समायां परयतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽहने । नैवेवास्मभवे चाणमपिवा बन्धोयथा ।

प्रवादेनेह मत्स्यानां राजा नाश्वाऽयमुच्यते । अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै बाह्निनीपतिः ।

मां सुखे प्रतिपद्यस्व दास्ये भीह भवामि ते । अस्माय तव सुश्रेणि शर्तं निष्कं द्वादशहं ।

दास्येयमस्य ते दद्यां दाशानामपि चापरं । रथं चायतरीयुक्रमसु नौ भीह वङ्गमः ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ एवं मे समर्थं त्वय प्रतिपद्यस्व कीचक । न त्वां सखा वा धाता वा जानीयात्सुतं मया । १८३

अनुप्रवादाद्भीताऽपि गन्धर्वाणां यमस्त्रिणां । एवं मे प्रतिशानोहि ततोऽहं वज्रगा तव ।

॥ कीचक उवाच ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा सुश्रेणि भाषसे । शको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ।

समागमार्थं रकोह त्वया मदनमोहिनः । यथा तौ नैव पश्येयुर्गन्धर्वाः सुर्व्ववर्षवः ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ यदेतत्सर्व्वं नागारं मत्स्वरजेन कारितं । दिवाऽत्र कन्या नृत्यानि रात्रौ यान्ति यथासहं ।

तस्मिन्ने तव गच्छेया गन्धर्वास्तुह जानते । तव दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः । १८४

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमर्थमभिज्ञप्सन्त्याः छण्णायाः कीचकेन ह । दिवसाहं समभवन्मामेवैव ममं नृप ।

ततः सा भीमसेनस्य तमर्थं प्रत्यवेदयत् । कीचकोऽप्य स हं गत्वा शब्दे हर्षयन्निमुतः ।

नैरिञ्जोरुपिणं मूढो मृत्युं तत्रावमुद्भवान् । गन्धामरणमास्तेषु व्यासक्तः सन्निधेयनः ।

अनुश्लेषे तदात्मानं स्तवरं काममोहितः । तस्य तत् कुर्वेनः कर्षं कालो दीर्घं इवामवत् ।

अनुचिन्तयतयापि तामेवायतलोचनां । अमोदभ्यधिक्रा चापि श्रीः श्रियं प्रमुमुचतः । १८५

निर्वाणकाले दीपस्य वर्त्तीनिव दिधचनः । हनमस्पृश्ययत्तन्माः कीचकः काममोहितः ।

नाशनादिवर्षं धातं चिन्तयानः समागमं । ततस्त द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानयं ।

उपातिष्ठत कल्याणी सौख्यं यतिमनिकं । तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य मया हतः ।

सङ्गमो नर्त्तनागारे यथाऽवोच परन्नाप । शून्यं स नर्त्तनागारमागमिष्यति कीचकः ।

एको निशि महाबाहो कीचकं तं निरुदय । तं सुतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितं ।

गत्वा त्वं नर्त्तनागारं निर्व्विषं कुरु पाण्डव । दर्पाच्च सुतपुत्रोऽसौ गन्धर्व्वानवमन्यते ।

तं त्वं महरतां श्रेष्ठ दृढाघागमिवोद्धर । अथ दुःखाभिभूताया मम मार्ज्यस्य भारत ।

आत्मनश्चैव मद्भक्तो कुरुमानं कुलस्य च ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ एवं करोम्यहं भद्रे यथा त्वं भीरु भाषसे । स्वागतं ते वररोहे यकां वेदयसे प्रियं ।

न ह्यन्यं कश्चिदिच्छामि सहायं वरवर्षिणि । यामे ग्रीतिस्तथाख्याता कीचकस्य समागमे ।

हत्वा हिडित्वं वा ग्रीतिर्यमाषीदरवर्षिणि । सत्यं भ्रातृन्धुष्यं धर्म्यं पुरस्तात्प्रवीमि ते ।

कीचकं निहन्मिह्यामि वृषं देवपतिर्यथा । तं गङ्गरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकं ।

अथ चेदपि धोत्स्यन्ति हिंस्रे मत्स्थानपि ध्रुवं । ततो दुर्य्याधनं हत्वा प्रतिपत्स्य वसुन्धरं ।

कामं मत्स्यमुपास्ता हि कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ यथा न शय्यजेयास्ते सत्यं वै मळते विभो । निगूढस्त्वं तथा पार्थ कीचकं तं निरुदय ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे । अथ तं सुदयिष्यामि कीचकं सह बान्धवैः ।

अद्भुशमानस्तस्याच्च तमस्त्रिन्यामनिन्दिते । नागो विष्वमिवाकस्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ।

अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भीमोऽय प्रथमं गत्वा रावौ च्छ्वस्य उपाविशत् । सृगं हरिरिवाद्भुशः प्रत्यकाङ्क्षत कीचकं ।

कीचकस्याप्यसङ्गत्य यथाकाममुपागमत् । तां वेलं नर्त्तनागारं पाश्चात्तीवङ्गमाश्रया ।

मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविशत्ततः । प्रविश्य च स तदस्य तमसा संहृतं महत् ।

पूर्व्वभागं गतस्तत्र भीममप्रतिभाशयं । एकान्तावस्थितं चैनमाश्रयाद् सुदुर्गतिः ।

शयानं शयने तत्र सुतपुत्रः परावृणुत् । आश्वत्थमार्गं कोपेन हृष्याधरणेन च ।

उपपङ्क्त्य चैवं कीचकं काममोहितः । हर्षान्मयितचित्तात्मा स्रयमाणोऽभ्यभाषत ।

प्रापितको मया वितं बद्धरूपमनन्तकं । तत्कृतं धनरत्नाढ्यं दाषीयतपरिच्छदं ।

रूपलावण्ययुक्ताभिर्युक्तीभिरसङ्गतं । यत्वं चान्तपुरं सुभु कीडारतिविराजितं ।

तत्तत्त्वं मां समुद्दिश्य सहसाऽहमुपागतः । अकस्मात् मां प्रमथन्ति यदा यद्वहगतः क्षियः ।

सुवासा दर्शनीयया गात्र्योऽलि लादुश पुमान् ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ दिव्या त्वं दर्शनीयोऽय दिव्यात्मानं प्रमथसि । दद्भुशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्व्वो न काङ्क्षित् ।

स्पर्शं वेत्ति विद्वत्पक्षं कामधर्मविचक्षणः । स्त्रीणां ग्रीतिकरो मान्यस्तुल्यः पुरुषस्तिव ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा तं महायाज्ञभीमो ग्रीमपराक्रमः । सहस्रोत्पथ्य कौन्तेयः महद्यदमुवाच च ।

यत्वं तं भगिनी पापं हृदयार्थं मया भुवि । द्रष्टव्योऽद्रिप्रतीकाग्रं सिंहमेव महागजं ।

निरावाधा त्वयि हते धैरिन्त्री विचरिष्यति । सुखमेव चरिष्यन्ति धैरिन्ध्याः पतयः सदा ।

ततो जगद् केशेपु माल्यवत्सु महाबलः । स केशेपु परावृष्टो बलेन वलिनाम्बरः ।

आचिष्य केशान्वेगेन बाह्वैर्जगद् पाण्डवं । बाहुयुद्धं तथोरासीतकुह्योर्नरसिंहयोः ।

०१०

वसन्ते वासिताहेतोर्वलवद्भजयोरिव । कीचकानान्तु मुखस्य नराणामुत्तमस्य च ।

बालिसुयोत्रयोर्धात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः । अन्योऽन्ममभिवरन्तौ परस्परजयैषिषौ ।

ततः समुद्यम्य भुजौ पञ्चशोर्धाविवोरगौ । नखदंष्ट्राभिरन्योऽन्यं व्रतः क्रोधविपाद्भौ ।

वेगेनाभिव्रतो भीमः कीचकेन बलीयसा । खिरप्रतिघ्नः स रणे यदाह्न चलितः पदं ।

तावन्योऽन्यं समार्द्धस्य प्रकर्षन्तौ परस्परं । उभावपि प्रकाशिते प्रवृद्धौ हृषभाविव ।

०११

तयोर्ध्वासीत् सप्तमुक्तः सम्प्रहारः सदाहणः । नखदन्तायुधवतोर्थाग्रयोरिव दृप्तयोः ।

अभिपत्याद्य बाहुभ्यां प्रत्यष्टहादमर्षितः । मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखं ।

स चाप्येन तदा भीमः प्रतिजगद् बोध्यवान् । तमाचिपत् कीचकोऽय बलेन बलिनां वरः ।

तयोर्भुजविनिष्पेपादुभयोर्ध्वलिनोत्तदा । शब्दः समभवद्दोरो वेणुस्रोटवमो युधि ।

अथैनमाचिष्य बलाद्बुद्धमथे वृकोदरः । धूनयामास वेगेन वायुचण्ड इव दुर्म ।

०१०

भीमेन च परावृष्टो दुर्मलो बलिमा रणे । व्यसन्दन् यद्यप्रापं विचकर्ष च पाण्डवं ।

हृषदाकलितं चापि क्रोधात्तद्भुतपदं स्थितं । कीचको बलवान् भीमं आनुभ्यामाचिपद्भुवि ।

पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा । उत्पपाताद्य वेगेन दण्डपाणिर्विबलान्तक ।

स्रङ्खला च बलात्मनौ ताकुभौ स्तुतपाण्डवौ । निशोघे पर्यकर्षेतां बलिनौ निर्जने स्त्रे ।

ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः । बलवचापि संकुहावन्योऽन्यं प्रतिगर्भ्यतां ।

०११

तलाभ्यां स तु भीमेन वचस्यमिहतो बली । कीचको रोपयन्नाग्नः पदास्य चलितः पदं ।

मुहूर्तं तु स तं वेगं बलिमा भुवि दुःसहं । बलादधीगत तदा स्तनो भीमबलादितः ।

तं ह्ययमानं विज्ञाय भीमवेगेन महाबलः । वक्षस्यागीय वेगेन ममर्हैनं विचेतवं ।

क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनर्येन वृकोदरः । जगद् जयतां श्रेष्ठः केशेभ्येव तदा शब्धं ।

श्रेष्ठोवा कीचकं भीमो विहराव महाबलः । शार्दूलः पिप्रिताकाङ्क्षी श्रेष्ठोनेव महाभृङ्गं ।

०१०

तत स्तनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः । योजयामास बाहुभ्यां परं रश्मयया यया ।

नदन्तश्च महानादं भिन्नभेरीसमखनं । भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसं ।

प्रत्यक्ष तस्मादोभ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः । अपीडयत् कृष्णायास्तदा कोपेपमान्धये ।

अथ तत्प्रसभ्यं श्रुत्वा विद्वन्नयनाम्बरं । आकम्प्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमं ।

अपीडयत् बाहुभ्यां पराङ्मारममारयत् । तं विवोदन्तमाश्राय कीचकं पाण्डुमन्दनः ।

०११

भूतले भ्रामयामास बाहुं चैरमुनाच स । अद्याहमनृणो भूत्वा आतुर्भ्यापराधिर्यं । शान्तिं सन्मासि परमो हमा भैरिभि
कण्ठकं ।

इत्येवमुक्ता पुरुषप्रवीरस्त्वं कीचकं क्रोधशरामनेव । आखलउल्लामरथं स्फुरन्तमुद्गान्तेनैव व्यसमुत्सवर्जं ।

निम्बिथ पाणिना पाणिं सन्दष्टौष्ठपुटं बली । समाक्रम्य च सङ्गुह्ये वलेन बलिना वरः ।

तस्य पादौ च पाणी च शिरो योवाञ्च सर्वशः । काये प्रवेशयामास पञ्चोरिव पिनाकधृक् ।

तं संमथितसर्वाङ्गं भांसपिण्डापमं ह्ययं । कृष्णाया दर्शयामास भीमसेना महावतः ।

उवाच च महातेजा द्रौपदी योषिता वरा । पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथाकृतः ।

एवमुक्ता महाराज भीमे भीमपराक्रमः । पादेन पीडयामास तस्य कार्यं दुरात्मनः ।

ततोऽग्निं तव प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकं । पाञ्चाली स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ।

मार्थयन्ति स्रक्शक्ते चेष्वां श्रीलगुणान्वितां । एवमेव भीरु वध्यसे कीचकः शोभते यथा ।

तत् कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमं । तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शर्म ।

आमस्य द्रौपदी कृष्णां चिप्रमायास्मदानसं । कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषिता वरा ।

प्रहृष्टा गतसन्तापा सभापालानुवाच ह । कीचकोऽयं हतः श्वेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।

परास्त्रीकामसंमत्तस्य वागच्छत पश्यत । तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनगाररचिषः ।

सहस्रेव समाजमुदादयोक्ताः सहस्रतः । ततो गत्वाऽथ तदेव कीचकं विनिपातितं ।

गताश्च ददृशुर्द्भूमौ हृदिरेण समुचितं । पाणिपादविहीनान् दृष्ट्वा च व्यथिताऽभवन् ।

निरोचन्ति ततः सर्वे परं विस्मयमागताः । आमानुषकृतं कार्यं तं दृष्ट्वा विनिपातितं ।

कास्य यीवा क चरुषौ क पाणी क शिरस्तथा । इति स्म तं परीक्ष्यते गन्धर्वेण हतं तदा ।

इति श्रीमद्भारते विराट्पर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकवधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्काले समागत्य सर्वे तत्रास्य वान्धवाः । हृदयः कीचकं दृष्ट्वा परियार्य समन्ततः ।

सर्वे संहृष्टरोमाणः सन्मत्ताः प्रेक्ष्य कीचकं । तथा सन्निवृत्तसर्वाङ्गं कृष्ये स्त्रल इवोद्धृतं ।

पि चितं भीमसेनेन तमिद्रेणैव दानवं । संस्कारयितुमिच्छन्तो वहिर्गतं प्रचक्रुः ।

ददृशुस्ते ततः कृष्णां सुतपुत्राः समागताः । अदूराचानवचाङ्गीं कथमालिङ्ग्य तिष्ठती ।

समवेतेषु सर्वेषु ताम् पुरुषप्रीचकाः । हव्यतां श्रीधर्मवती सज्जते कीचको हतः ।

अथ वा नैव हन्तया दक्षतां कामिना सह । मृतस्यापि प्रियं कार्यं सुतपुत्रस्य सर्वथा ।

ततो विराट्मूच्ये कीचकोऽस्थाः स्तते हतः । सहायेनाद्य दक्षेन तदनुज्ञातमर्हति ।

पराक्रमान् सुतानां मत्वा राजाऽप्यभेदत । पैरिगृह्याः सुतपुत्रेण सह दाहं विनापति ।

तां समाघाद्य विवर्त्ता कृष्णां कमललोचनां । शोभामानानां ते तत्र जगत्क्रूः कीचका ध्वजं ।

ततस्तु तां समारोप्य निवध्य च सुमथ्यमां । जम्बुद्वीपं ते सर्वे आशानामिमुखाददा ।

द्विप्रमाणा ह वा राजन् सुतपुत्रैरनिन्दिता । प्राकोशमधमिच्छन्तो कृष्णा नाथवती पती ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ अथो अयमो विजयो जयस्येना जयहव । ते मे वाचं विज्ञानान् सुतपुत्रा नयन्ति मां ।

येषां ज्वातलनिर्धोषो विष्णूर्जितमिवाग्नेः । व्यसूयत महायुद्धे भीमधोयस्तरक्षिनां ।

रघघोषश्च बलवान् गन्धर्व्याणां तरस्त्रिणां । ते मे वाचं विज्ञानन्तु सुतपुत्रा नयन्ति मां ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्यास्ताः कृपणा वाचं कृष्णायां परिदेविता । श्रुत्वाभ्यापतद्भोमं श्रयणादविचारयन् ।

॥ भोमसेन उवाच ॥ अहं दृष्ट्वागमि ते वाचं स्वयां धैरिन्मिमांशितां । तस्मात्ते सुतपुत्रेभ्यो भयं भोह न विद्यते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा स महाबाहोर्विश्रज्जम्बे जिघांशया । ततः श्रययतं कृत्वा वेगं विपश्चित्य च ।

अदारेणाभ्यदस्कन्धं निर्व्वेगाम वह्निहता । स भोमसेन प्राकारमारुह्य तरसा द्रुतं ।

२६०

श्लशानाभिमुखः प्रायाद्य च ते कीचका गताः । स लङ्घयित्वा प्राकारं निरुध्य च पुरोत्तमान् ।

जवेन पतिता भोमः सुतानामपतल्लदा । चिताचमोपे गत्वा स तत्रापश्यदनस्त्रिंशं ।

तालमारुचं महास्कन्धमूर्ध्वदृष्टं विशाणैत । तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरेभ्य च ।

स्कन्धमारोपयामास दशश्यामं परमन्तप । स तं दृष्टं दशश्यामं सस्कन्धविटपं बली ।

प्रष्टुध्याभ्यद्रवत्सुतान् दण्डपाणि रिवाम्नाक । उरुवेगेन तस्याद्य न्ययोधात्यकिंशुकाः ।

२६१

भूमौ निपतिता दृष्ट्वाः सङ्घबलच भेरते । तं सिंहमिव संकुटं दृष्ट्वा गन्धर्व्वमागतं ।

विचेष्ट सर्व्वं स्रुता विषादभयकम्पिताः । तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्व्वं प्रेक्ष्य ते तदा ।

दिधक्षन्तास्तदा ज्येष्ठं भ्रातरं ह्युपकीचकाः । परस्परमयोचुले विषादभयकम्पिताः ।

गन्धर्व्व्या बलवर्नन्ति कुट्ट उद्यम्य पादपं । वैरिन्धो मुच्यतां शीघ्रं यतो नो भयमागतं ।

ते तु दृष्ट्वा तदाविद्धं भोमसेनेन पादपं । विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ।

२६२

द्रवतलांश्च समप्रेक्ष्य स बन्धो दानवानिव । शतं पञ्चाधिकं भोम प्राहिणेरघयपादनं ।

वृधेऽप तेन राजेन्द्र प्रमञ्चनसुतो बली । ततः श्वापाद्ययत् कृष्णां स विमुच्य विशाणते ।

उवाच न महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीं । अश्रुपूर्णमुखोन्दीनां दुर्द्ध्वं स ह्यकोदरः ।

एवन्ते भीरु बन्धने ये स्मः क्षिप्रश्रम्यनागशं । प्रेहि स्तं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तत्र ।

अन्वेनाहं गमिष्यामि विराटस्थ महानशं ।

२६३

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पञ्चाधिकं शतं तच्च निहतं तत्र भारत । महावनमिव च्छिद्यं मित्रे विगलितद्रुमं ।

एवन्ते निहता राजन् शतं पञ्च ॥ कीचकाः । स च बेनापतिः पूर्व्वमितेतत् सुतपट्टशतं ।

तद्दृष्ट्वा महादाययं नरा नार्य्यश्च सङ्गताः । विप्रथं परमं गत्वा नोक्तुं क्षिन्नं भारत ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि उपकीचकवधे चयोर्विदोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते दृष्ट्वा निहतान्सुतापात्रे गत्वा न्यवेदयन् । गन्धर्व्वनिहता राजन् सुतपुत्रा महायताः ।

यथा वज्रेण वै दीक्षं यन्वन्तश्च महश्चिरः । अतिकीर्णो प्रदृश्यन्ते तथा सुता महीतले ।

२६४

धैरिन्धो च विमुक्ताऽथ पुनरायाति ते न्यहं । सर्व्वं संशयितं राजन् नगरान्ते भविष्यति ।

यथारूपा च धैरिन्धो गन्धर्व्व्याय महाबला । पुंशामिष्ट्य विपयो मेयुनाय न संशयः ।

यथा धैरिन्ध्रदेवेषु न ते राजघ्निदं पुरं । विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नोतिर्निधीयतां ।

मेवां तदप्यवं श्रुत्वा विराटो बाहिनीपतिः । अश्रुवीर्य्ययताभेयां सुतानां शरमा क्रिया ।

एकस्मिन्नेव ते सर्वं सुसमिद्धे ज्ञतायमे । दृष्टान्तां कीचकाः शीघ्रं रक्षेगन्धैश्च सर्वशः ।

८१५

सुदेष्णामववीद्राज माहृषी जातसाध्वयः । वैरिन्ध्रीमागतां भूया ममेव वचनादिदं ।

गच्छ वैरिन्ध्रि भद्रन्ते यथाकामं वरानने । विभेति राजा सुशोणि गन्धर्व्वेभ्यः पराभवात् ।

न हि त्वामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्व्वरचितां । स्त्रियास्तदोपस्थां वक्तुमतस्थां प्रववीम्यहं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ मुक्ता भयात् कृष्णा सूतपुत्राच्चिरस्थ च । मोचिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ।

आसितेव मृगो बाला शार्दूलेन मनस्विनी । गावाणि वाघवी चैव प्रचान्य सविमेन सा ।

८१६

ता दृष्ट्वा पुष्ट्या राजन् प्राद्ववन्त दिशो दृश । गन्धर्व्व्याणां भयवलाः केचिद्दृष्ट्वा न्यमीलयन् ।

ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितं । ददर्श राजन्पाश्चाद्यो यथा मत्तं महादिपं ।

तं विसृज्यन्ती शनकैः संक्रामिरिदमव्रवीन् । गन्धर्व्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ।

॥ भीम उवाच ॥ ये पुरा विचरन्तीह पुष्ट्या वशवर्त्तिनः । तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा त्वनृणा विहरन्त्यतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सा नक्षत्रागारे घनञ्जयमपश्यत् । राज्ञ कन्या विराटस्य नक्षत्रायाम् महाभुजं ।

८१७

ततस्तानक्षत्रागारादिनिष्क्रम्य सहज्जुनाः । कन्या ददृशुरापाकीं क्षिप्रं कृष्णामगमघं ।

दृष्ट्वा तामेत्य सर्वास्ता इदमुचुः सहर्षिताः ।

॥ कन्या ऊचुः ॥ दिव्या वैरिन्ध्रि मुक्ताऽपि दिव्याऽपि पुनरागता । दिव्या विनिहताः स्त्रता ये तां क्षिप्रमवगमघं ।

॥ दृष्टव्योवाच ॥ कार्यं वैरिन्ध्रि मुक्ताऽपि कथं पापास्त ते हताः । दृष्ट्वापि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथं ।

॥ वैरिन्ध्र्युवाच ॥ दृष्टव्ये किन्तु तव वैरिग्न्या कार्यमय वै । था त्वं वचसि कस्यापि वदा कन्यापुरे सुखं ।

८१८

नहि दुःखमशोषि वैरिन्ध्री यदुपायते । तेन मां दुःखिनामेवं दृष्ट्वे प्रहसन्निव ।

॥ दृष्टव्योवाच ॥ दृष्टव्योऽपि कस्यापि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमं । तिर्यग्योनिगता बाले नष्टेनामवबुध्यसे ।

तया सहोपिता चास्मि त्वं च सर्व्वं सहोचिता । क्षिप्रमयां लयि सुशोणि को नु दुःखं न चिन्तयेत् ।

न तु केनचिदत्यन्तं कष्टचिद्दुःखदृक्काचिन् । वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सहैव कन्याभिर्द्वौपदी राजवेष्टा तत् । प्रविवेक सुदेष्णायाः समीपमुपगामिनी ।

८१९

तामववीद्राजपत्नी विराटवचनादिदं । वैरिन्ध्रि गन्धत्वां शीघ्रं यच्च कामयसे गतिं ।

राजा विभेति ते भद्रे गन्धर्व्वेभ्यः पराभवात् । तच्चापि तदृषी सुधु रूपेशप्रतिमा भुवि ।

पुंशमिष्टश्च विषयो गन्धर्व्व्यायान्तिकोपनाः ।

॥ वैरिन्ध्र्युवाच ॥ यथादशमहर्मात्रं मे राजा चाम्यतु मामिनि । जलकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्व्व्यास्ते न संशयः ।

ततो मामुपनेत्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियं । भुवश्च ज्ञेयसा राजा योच्छते सह मात्सर्व्वे ।

८२०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि कीचकदाहेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ यमाप्रहकोचकमधपर्व्व ॥

॥ अथगोक्षरूपपर्व्व ॥ २ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कीचकस्य तु घातेन शानुजस्य विप्रायते । श्रयाहितं चिन्तयित्वा व्यस्रयन्त इयमग्नयः ।

तस्मिन् पुरे जनपदे सञ्जत्योऽभूच्च सर्वशः । शौर्योद्धि वल्लभो राज्ञो महासत्त्वश्च कीचकः ।
 आघातं प्रहन्तां धैर्यानां दाराधर्मां च दुर्मतिः । स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूरुषः ।
 इत्यजत्यश्वहाराज परानोकविनाशनं । देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रधर्षणं ।
 श्रय वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये वहिद्वराः । मृगयित्वा बहून् यामान् राक्ष्वाणि नगराणि च । २१९
 संविधाय यथादृष्टं यथादेशप्रदर्शनं । कृतकृत्या न्यवर्तन्त ते चरा नगरं प्रति ।
 तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजं । द्रोणकर्णलपैः शङ्कैर् भोशेण च महात्मना ।
 सङ्गतं भ्रातृभिरपि विगर्तैश्च महारथैः । दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ।
 ॥ चरा ऊचुः ॥ हतोऽस्माभिः परो यत्रलक्षयामन्वेषणे सदा । पाण्डवानां मनुष्येभ्यस्तस्मिन्महि कानने ।
 निर्जने मृगसद्वीरेण नानाद्रुमलताकुले । लताप्रतानवद्भले नानागुल्मसमावृते । २२०
 न च विद्वो गता येन पार्थाः सुदृढविक्रमाः । मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ।
 गिरिकूटेषु दुर्गेषु नामाजगपदेषु च । जमाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु परेषु च ।
 नरेभ्य ब्रह्मशोऽपिष्टा नैव विज्ञेय पाण्डवान् । अत्यन्तं वा विनष्टास्ते भद्रकृन्धे नरवर्ष ।
 वर्तन्त्येष्वेयमाणा वै रथिनां रथिप्रसभ । न हि विद्वो गतिं तेषां वाधं हि नरवत्सभ ।
 कश्चित् कालं मनुष्येभ्य सुतानामनुगा वयं । मृगयित्वा ययान्यायं विदितायाः सा तत्त्वतः । २२१
 प्राप्ता दारवती सुता विना पार्थैः परन्तप । न तत्र हृष्टा राजेभ्य पाण्डवाश्च महात्मनाः ।
 सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ । न हि विद्वो गतिं तेषां वाधं वाऽपि महात्मनां ।
 पाण्डवानां प्रहसित्तु विद्मः कर्मापि वा कृतं । स न श्रद्धि मनुष्येभ्य अत ऊर्ध्वं विद्याम्यते ।
 अन्वेषणे पाण्डवानो भूधः किं करवामहे । इमाश्च नः मिथां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ।
 येन विगता निहता बलेन महता नृप । स्तेन राज्ञो मख्यस्य कीचकेन पुनः पुनः । २२२
 स हतः पतितः येनै गन्धर्वैर्निमिषि भारत । शङ्कश्रमानैर्दुष्टात्मा भ्रातृभिः सह योदरैः ।
 म्रियमेतदुपश्रुत्य ब्रह्मणाश्च पराभवं । कृतकृत्याश्च कौरव्य विधत्स्व यदनन्तरं ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्यागमने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्योधनो राजा ज्ञात्वा तेषां वचस्तदा । चिरमन्वेषमा भूत्वा प्रत्युवाच समाधत्तः ।
 सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः । तस्मात् सर्वे निरोचन्व क नु ते पाण्डवा गताः ।
 अन्वेषयिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठमन्ततः । तेषामश्नातवर्थाणामस्मिन्त्येषं चोदादेशे । २२३
 अथ वर्षस्य प्रेपद्येन यतोयुरिह पाण्डवाः । निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ।
 चरन्त इव मागेश्वाः सर्वे द्वाशोविशोपमाः । दुःखा भवेयुः संरन्धाः कौरवान् प्रति ते ध्रुवं ।
 सर्वे कालस्य वेत्तारः ह्यङ्गरूपधराः स्थिराः । प्रविशेयुर्धितकोधानावदेव पुनर्वनं ।
 तस्मात् क्षिप्रं शुभृषध्वं यथानेऽत्यन्तमव्ययं । राज्यं निर्दन्दमव्ययं नि सपथं चिरश्चेत्ते ।
 अथाप्रवीततः कथं । क्षिप्रं गच्छन्तु भारत । अन्ये धूर्ता नरा दद्या निधनाः काशुकारिणः । २२४

चरन्तु देशान् संवीताः स्वीतान् जनपदाखिलान् । तत्र गोहोषु रम्यासु सिद्धमजितेषु च ।
परिचारेषु तोषेषु विविधेष्वकारेषु च । विज्ञातया मनुष्यैस्सकंया सुविनीतया ।
विविधैस्तत्परैः सम्पक् तज्जैर्निपुणसंहतैः । अश्वेष्टयाः सुनिपुणैः पाण्डुनाश्चक्रावित ।
नदीकुञ्जेषु तीर्थेषु यामेषु नगरेषु च । आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ।

अयायजानन्तरजः पापभावानुरागवान् । श्रेष्ठं दुःशासनस्य भ्राता भ्रातरमश्रवीन् ।
येषु नः प्रत्ययो राज्ञ्यारेषु मनुजाधिपः । ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्मान्परिभारितुं ।
एतच्च कर्णे यत्प्राप्तं सर्वमोहामहे तथा । यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः ।
एते चान्ये च भूयांसो देहाद्देहं धयाविधिः । ननु तेषां गतिर्मात्रं प्रवृत्तियोपलभ्यते ।
अत्यन्तं वा निगूढास्ते पारं बोधिमते गताः । व्यालैरपि महारथे भविताः शूद्रमानिनः ।
अथ वा विषमं प्राप्य विगृह्यः शान्तोः समः । तस्मान्नानसमर्थं क्षमा सं कुर्वन्न्दन ।
सुखं कार्यं महोत्साहं मन्यसे यत्पराधिप ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णदुःशासनराक्षसेषु विशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ वैशम्पादन उवाच ॥ अथाश्वमेधाश्वमेधोऽष्टौ शस्त्रार्थेऽग्निं वा । न तादृशा विगम्यन्ति न प्रयान्ति पराभवः ।

शूद्राश्च क्षत्रविद्याश्च मुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः । धर्मज्ञाश्च क्षत्रज्ञाश्च धर्मपरांमनुव्रताः ।
भीतिधर्मोपेतैस्तु पितृवश्च समाहिताः । धर्मो स्थितं सत्यवृत्तिं ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयायिनः ।

अनुव्रता महात्मानो भ्रातरो भ्रातरं नृपः । अजातशत्रुं श्रीमन्तं सर्वेभ्रातृमनुव्रतं ।

तेषां तथाविधेयानां निभतानां महात्मानां । किमर्थं नोतिमान् पार्थः ज्येष्ठो नैवां करिष्यति ।

तस्माद्यन्तात् प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतं । न हि ते नाशमृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ।

साम्प्रतं चैव यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकं । क्रियतां साधु सन्धिष्य वासयैषां प्रचिन्वताम् ।

यथावत्पाप्मपुत्राणां सर्वार्थेषु हतात्मनां । दुर्ज्ञेयाः खलु शूद्रास्ते दुरापास्तपराहताः ।

शूद्रात्मा गुणवान् पार्थः सत्यवाचीतिमान् शूचिः । तेजोरात्रिरक्ष्येयेयः यद्वीर्यादपि चतुषा ।

विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भयं मृगयामहे । ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धेयं चान्ये तदिदं जनाः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे द्रोणवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ वैशम्पादन उवाच ॥ तत्र शान्तनवो भीष्मो भरतानां पितामहः । श्रुतवान् देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।

आचार्यवाक्योपरमे तदाक्यमभिपन्दधत् । हितार्थं समुवाचैमां भारतो भरतान् प्रति ।

युधिष्ठिरे समासक्ता धर्मज्ञे धर्मसंहतां । असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतं सदा ।

भीष्मः समवदत्तच्च गिरं साधुभिरर्चितं । यथैष ब्राह्मणः प्राप्तं द्रोणः सर्वार्थतत्त्ववित् ।

सर्वलक्षणसम्पन्नाः साधुव्रतसमन्विताः । श्रुतव्रतोपपन्नास्य नानाश्रुतिसमन्विताः ।

हृद्बानुशासने युक्ताः सत्यव्रतपरायणाः । समर्थं समर्थज्ञास्ते प्रात्ययन्तः शुचिप्रताः ।

चक्षुषभरता नित्यं केशवानुगताः सदा । प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबलाः ।

नावदीदितुमर्हन्ति उद्दहन्त सतां धुरं । धर्मतयैव गुप्तास्ते सुवीर्येण च पाण्डवा ।
 न नाग्रमधिगच्छेयुरिति मे धोयते मनिः । तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्डवान्प्रति भाग्यत । ८९
 न तु नीतिं सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेयितुं परैः । यन्तु शक्यमिहास्माभिस्तान् संधिस्थं पाण्डवान् ।
 बुद्ध्या प्रयुक्तं न द्रोहात् प्रवक्ष्यामि निबोध तत् । न विषयं मादृशैर्नीतिखलु वाच्या कदाचन ।
 सा त्वियं बाधु वक्तव्या न त्वनीतिः कथञ्चन । दृष्ट्वानुशासने तात तिष्ठता सत्यमोलिना ।
 अशङ्क्यं त्विह धीरेण सभामध्ये विवक्षता । ययार्थमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्तया ।
 तत्र नाहं तथा मन्ये यथाऽयमितरो जन । निवासं धर्मराजस्य वरंऽस्मिन् च योदधे । ९०
 तत्र तात न तेषां हि राज्ञां भाव्यमवामृतं । पुरे जन्मपदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 दानवीरो वदान्यश्च मित्रतो ह्यीनिषेवक । जनेजनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 मिथवादी सदा दानोऽभात्यः सत्यपरो जन । दृष्टं पुष्टं बुविर्दशैः यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 नास्त्यक्तो न चापीर्षुर्नाभिमानो न मत्सरो । भविष्यति जनस्य स्वयं धर्ममनुव्रत ।
 ब्रह्मचेपाश्च भृशंश्च, पूर्वाज्यस्तथैव च । क्रतवश्च भविष्यन्ति भृशंश्च भूरिदक्षिणः । ९१
 सदा च तत्र पर्यायः सम्यग्दर्शनं न संशय । सम्पन्नस्य च सद्यो निरातद्वा भविष्यति ।
 फलवन्ति च धान्यानि रसवन्ति फलानि च । गन्धवन्ति च मास्यानि शुभशब्दा च भारती ।
 वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपश्च दर्शनं । भयं नाभ्याविशेत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 गावश्च वज्रास्त्राश्च न कृशा न च दुर्बलाः । पर्यासि रधि सर्पं पितृ रसवन्ति हितानि च ।
 गुणवन्ति च पेयाणि भोज्यानि रसवन्ति च । तत्र देशे भविष्यन्ति धनं राजा युधिष्ठिरः । ९२
 रसाः स्यादाश्च गन्धाश्च शब्दाद्यापि गुणान्विताः । दृश्यानि च प्रमत्तानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 धर्माश्च तत्र सर्वैस्तु सेविताश्च दिजातिभिः । स्वैस्त्रैगुणैश्च संयुक्ता अस्मिन्नेव योदधे ।
 देशे तस्मिन् भविष्यन्ति तात पाण्डवसंयुते । सम्प्रीतिमान् जनस्य सन्तुष्टं शुचिरव्यय ।
 देवताऽतिथिपूजाश्च सर्वभावाणुरागवान् । इष्टदानं महीत्याहः स्वस्वधर्मपरायणः ।
 अशुभद्विदशुभमेषु निवर्त्य यत्र शुभव्रत । भविष्यति जनस्य यत्र राजा युधिष्ठिरः । ९३
 त्यक्त्वा कानूतनात शुभकस्याणमङ्गल । शुभाचैषु सुभमतिथेर्व राजा युधिष्ठिरः ।
 भविष्यति जनस्य नित्यधेष्टप्रियव्रतः । धर्मात्मा शक्यते ज्ञातुं नापि तात दिजातिभिः ।
 किं पुनः प्राज्ञैस्त्वात पापैः विज्ञायते क्वचित् । यस्मिन्मयेऽतिदानं परा ज्ञानिर्भुजः समा ।
 ह्यो श्री कीर्तिः, परन्तेज आनुश्रम्यमयाज्जिवं । तस्मात्तत्र निवासन्तु हन्ते यथेन धीमतः ।
 गतिस्य परमां तत्र नोसङ्गे वक्तुमन्यथा । एवमेतेषु मर्त्येभ्यः यत्कृतं मन्यते हितं । ९४
 तत् चित्रं कुशकौरव्य यद्येवं श्रद्धासि मे ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रयागारे भोगवाद्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ वेदस्यायन उवाच ॥ 'तत्' शारदते वाक्यमित्युवाच ह्यपराधः । युक्तं प्राज्ञश्च दृष्टेन पाण्डवान्प्रति भाषितं ।

धर्माद्यैरहितं सत्त्वं तत्ततयं सहेतुकं । तवानुरूपं भीष्मेण ममायत्नं गिरं श्रेष्ठम् ।
 तेषाञ्चैव गतिस्तोर्धैवासदेषां प्रविश्यतां । भीतिविधीयतां चापि साम्प्रतं या हिता भवेत् ।
 नावशेषो रिपुस्मात् प्राकृतोऽपि बुभुषतां । किं पुनः पाण्डवास्मात् सन्ध्यालकुशला रणे ।
 तस्मात् संचं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु मेहात्मसु । गूढभावेषु कृत्रेषु काले चादयमागते ।
 खराद्रे परराद्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः । उदयः पाण्डवानाञ्च शोभे काले न संशयः ।
 निहतसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः । महेष्वाहा भविष्यन्ति पाण्डवा क्षमिताजस्रः ।

८८

तस्माद्दृष्ट्वा कोपञ्च भीतिं चापि विधीयतां । यथाकालोदयं प्राप्ते सम्यक् सन्ध्यामहम् ।
 तात बुधास्मि तत्सर्वं बुध्यस्व बलमात्मनः । निघ्नतं सर्वस्मिन्नेषु बलवत्सु बलेषु च ।
 उवाच त्वं बलं ज्ञात्वा मध्यस्थः चापि भारत । प्रहृष्टमप्रहृष्टञ्च सन्ध्यामस्तं वा परैः ।

८९

बाष्पा भेदेन दानेन द्रष्टेन बलिकर्मणः । न्यायनाकाम्यं च परान् बलाचानन्यं दुर्ध्वतान् ।
 शान्तचित्ता तु मित्राणि बलद्वयोभाष्यतां सुखं । सकोपबलसंहृद्ः सत्यं विद्विमवास्तसि ।
 योऽस्यैव चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः । अन्यैस्तं पाण्डवेभ्योऽपि होनैद्यं बलवाहनैः ।
 सर्वं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः । यथाकालं मनुष्येन्द्रं चिन्तं सुखमवाप्स्यसि ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे छपवांशो एकान्विशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

९०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अयं राजा विगतौगां सुग्रहो रघुवृषपः । प्राप्तकालमिदं वाक्स्वमुवाच स्वर्जितो बली ।
 अवहन्निहतः पूर्वं मत्स्यशाल्ययुक्ः प्रभो । स्तौतैतत् च माण्डव्यः स्तौ चक्रेन पुनः पुनः ।
 बाधितो बन्धुभिः सार्द्धं बलाद्बलवतां विभो । स कर्णमभ्युदीच्याय दुर्ध्वधनमभाषत ।
 अवहन्नातस्त्राद्या मे राज्ञं बाधितमोजसा । प्रणता कीचकंस्तस्य बलवान्भवत्पुरा ।
 क्रूरोऽमर्षी च दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः । निहतः स तु गन्धर्वैः पापकर्मो मृतसवान् ।
 तस्मिन् विनिहते राजा हतदर्पो निराश्रयः । भविष्यति निहन्त्याहो विराट इति मे मतिः ।
 तत्र यावां मम मता यदि ते रोचतेऽनघ । कौरवाणाञ्च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ।
 हततम्राप्रमहं मन्ये कार्यमात्ययिकं हि नः । राजन्तस्याभियास्यामो बह्वृथान्यसमाकुलः ।
 आदहामोऽस्मै रत्नानि विकिधानि वस्त्राणि च । धामापाद्राणि वातस्य हरियासो विभागशः ।
 अयं त्रा गोचरहाणि शुभाणि च बह्वनि च । विविधानि हरियासः प्रतिपीडय पुरं बलात् ।
 कौरवैः सह बह्वृथ विगतैश्च विशासते । गास्तस्यापहरामोऽद्य सह सर्वैः सुधंशताः ।
 धंविभागिन हला तु निमग्नोऽस्मिन् पौरुषं । हला चास्ते चमं कृत्वा वधमेवानयामहे ।
 तं वधं न्यायतः हला सुधं वक्ष्यामिह वधं । भवतो यत्प्रहृष्टस्य भविष्यति न संशयः ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानममव्रवीत् । सक्तं सुग्रहं वा वाक्यं प्राप्रकालं हतं च नः ।
 तस्मात् क्षिप्रं विनियमो योजयित्वा वक्ष्येमीं । विभज्य चायनोक्तानि यथा वा मन्येऽनेनघ ।
 प्राज्ञा वा कुरुद्वेष्टाश्च सर्वेषां नः पितामहः । आचार्य्यय यथा द्रोणः छपः भारद्वाजस्तथा ।

९१

९२

मन्यन्ते ते यथा सर्व्वे तथा यात्रा विधीयतां । मयाच्य चाग्र निधाम साधनायै महीपते ।

किञ्च न पाण्डवे कार्य्यं क्षीनार्थवत्पौरुषै । श्रत्यन्तं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता वाऽपि यमवयं ।

यामो राजन्निहृदिमा विराटनगरं वयं । आदास्यामो हि गाक्षस्य विविधानि वसुनि च ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्य्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् । वैकर्त्तनस्य कर्णस्य चित्रमाज्ञापयत्समं । ८८

शासने नित्यमयुक्तं दुःशासनमनन्तरं । सह दृष्ट्वैस्तु समस्य चित्रं योजय वाहिनीं ।

यथोद्दिश्य च गच्छाम सन्नितास्तत्र कैरवे । सुगन्धा च यथोद्दिष्टं देशं याह्य महारथ ।

चित्रं सन्निता राजा समप्रबलवाहन । प्रगेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ।

जघन्यता वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरे । विषय मत्स्यराजस्य सुसंष्ट्रं सुसंष्टता ।

ते धान्नु सन्नितास्तत्र विराटनगरं प्रति । चित्र गोपान् समावाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनं । ८९

गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च । वयमयनुगृह्णेमो द्विधा कृत्वा वस्त्रयिनीं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तं स गत्वा यथोद्दिष्टा दिश वज्रमेहीपते । सज्जन्वा रथिनः सर्व्वेऽप्येदाता बलौकटा ।

प्रतिवेरं चिकीर्षन्तो गोधुं गृह्णा मिहामली । आदातुं गां सुगन्धाऽप्य कृष्णपर्व्वस्य सप्तनो ।

अपरं दिवसे सर्व्वे राजान् समूय कैरवाः । श्रुत्यन्ते न्यग्रहन्त गोकुलानि सखस्रज ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि सुगन्धादिमत्स्यदेशयाने विंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तेषां महाराजमवैवामिततेजसां । कृष्णविभ्रप्रविष्टानां प्राण्डवानां महात्मनां । ९०

शनीतः समर्थः सन्त्यक् वसतां वै पुरोत्तमैः । कुर्व्वतां तस्य कर्णोणि विराटस्य महीपते ।

कोचके तु वने राजा विराटः परवोरहा । परां समावर्त्तान्श्चके कुन्तीपुत्रेभ्यु बोधैवान् ।

ततस्तथोद्दिष्टस्थाने तस्य वर्षस्य भारतः । सुगन्धेणा गृहीतन्मद्भोधनं त्रैषा बभ्र ।

ततो जिवेन महता गोप पुरमथाग्रजत् । स दृष्ट्वा मत्स्यराजस्य रथात् प्रस्कृत्य कुण्डली ।

गूरौ परिहृतं येधि कुण्डलाद्बद्धधारिभिः । सहतं मुनिभिः सौहृदं पाण्डवेभ्य महात्मभिः । ९०

तं चभाषां महाराजमाभीन राष्ट्रवह्नेभः । सौऽम्रवीदुपसङ्गस्य विराटः प्रवृत्तपदाः ।

अक्षान् युधि विनिर्जित्य परिभूय सवाग्धवान् । गवां शतसहस्राणि विगन्ताः कात्तयन्ति ते ।

तान्प्रीत्यस्य राजेभ्यः आनेभ्यः प्रशवस्तव । तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ।

रथनागासकजिला पत्तिश्वजसमाकुलां । राजानो राजपुत्रास्य तनुस्रक्षय भेजिरे ।

भानुमन्ति विचित्राणि गूरुवेद्यानि भागशः । सवस्त्रायसगर्भन्तु कवचं तत्र काश्चनं । ९१

विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् । सर्व्वेपारसव वर्षे कन्यापण्डितं दृढं ।

शतानीकाद्वरजो मदिरासोऽभ्यहारयत् । शतस्रयश्शतावर्त्तं शतविंशुशताचिमत् ।

अभेद्यकं मत्स्यस्य राजा कवचमोहरत् । उत्सेधे यस्य पद्माग्नि शतं सौगन्धिकानि च ।

सुवर्णश्रेष्ठं सूर्याभं सूर्य्यदेतोऽभ्यहारयत् । दृढभीयसगर्भेभ्यः सेनं वर्षे शताचिमत् ।

विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः श्रेष्ठोऽभ्यहारयत् । शतयय तनुवाणि यथास्त्रेण महारथाः । ९२

येत्यमानाश्चन्द्रान् देवरूपाः प्रहारिणः । सुपस्क्रेषु भूध्रेषु महत्तमेषु च महारथाः ।
 श्रयक्काञ्चनसद्माहान् रथेष्वयानयोजयन् । सूर्ये चन्द्रप्रतीकाग्रौ रथे दिव्ये हिरण्यजे ।
 महानुभावो मत्स्यश्च ध्वज उच्छिन्नश्चैव । अयान्यान् विविधाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ।
 ध्यास्त्रं चत्त्रियः शूरा रथेषु समयोजयन् । अय मन्त्रोऽत्रवीराणां व्रतानीकं जघन्यम् ।
 मण्डवक्ष्यगोपाला दामग्रन्थिय दीर्घवान् । युध्येषुरिति मे दुद्धिर्व्यर्त्तते नात्र भङ्गयः ।
 शतैवामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः । कत्रचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
 प्रतिमुद्यन्तु गावेषु दीयन्तामयुधानि च । बीराङ्गरूपाः पुष्टवा नागराजकरोपमाः ।
 नेमे जातु न युध्येषुरिति मे धीयो मतिः । एवं श्रुत्वा तु मृपतेभ्योऽहं स्मरितमागवः ।
 व्रतानीकम् पार्थेभ्यो रथान् राजान् समदिशन् । सप्तदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ।
 तान्मण्डलंस्तनूना राजभक्तिपुरस्कृताः । निहिंष्टा नरदेवेन रथान् श्रीमन्मयोजयन् ।
 कत्रचानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च । विराट् प्रादिशयानि तेषामस्तिष्ठकर्मणः ।
 तान्यामुच्य शरीरेषु दंष्ट्रितामो परन्तपाः । रथान् हयैः सुपुष्पानामायाय च नरोत्तमाः ।
 निधेषुर्मुदिताः पार्थाः बभूवुर्भावमर्दिनः । तरस्त्रिणन्दनरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 रथान् हेमपरिष्कृतामायाय च महारथाः । विराटमन्वयुः पार्थाः संहिताः सुहृद्वहाः ।
 चत्वारो भामराः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः । भीमाय मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरदामुषाः ।
 धरन्तदेव नागेन्द्राः सुदन्ताः पट्टिहायनाः । आरूढा युद्धकुशलेः शिचिताश्चस्त्रिणादिभिः ।
 राजानमन्वयुः पञ्चदलस्त इव पर्वताः । विशारदांश्च मुल्यानां वृष्टानाञ्चानुयाजिनां ।

१०९

१०९

१०९

सादिनः सादिमिथैव गजैश्चापि महागजाः । अस्मिन् पट्टिदैः प्रायैः शक्तिमिहोमरैरपि ।
 धरन्त्याः समरे राजन्निगुरितरितरं । निघ्नन्तः समरेऽन्याऽन्यं शूराः परिचवाहवः ।
 मशेकुरभिधरन्त्याः शूराङ्कर्तुं पराङ्मुखान् । छत्तीत्तरोष्ठं सुनयं छत्तकेशमलङ्कृतं ।
 अदृश्यत शिरश्चिह्नं रजोध्वजं सकुण्डलं । अदृश्यन्त च गात्राणि शरैर्विघ्नानि भागयः ।
 शालस्त्वन्धनिकाशानि चक्षियाणां महामृधे । नागभोगनिकाशैश्च बाह्वभिश्चन्दनोचितैः ।
 आसीर्णो वरुधा भाति शिरोभियं सकुण्डलैः । रथिनां रथिभिश्चाव सम्पहारोऽभ्यवर्त्तत ।
 सादिमिः सादिनाश्चापि पदातीनां पदातिभिः । उपशाम्यशूरो भौमं रुधिरेश प्रसर्प्यत ।
 कश्मलश्चाविशेहोः निर्भय्यादमवर्त्तत । उपाविशान्गहत्मानः शरैर्गाढं प्रवेजितः ।
 अन्तरीक्षे गतिर्धेया दर्शनश्चान्यद्विधम् । ते घ्नन्तः समरेऽन्याऽन्यं शूराः परिचवाहवः ।
 मशेकुरनिधरन्त्याः शूराङ्कर्तुं पराङ्मुखान् । शतानीकः शतं हत्वा शिवालाञ्छयतु शतं ।
 प्रविष्टौ मरुतो सेनां गिरत्तां महारथौ । तौ प्रविष्टौ महाभेमां चलवन्तौ मनस्विनौ ।
 आसीर्णो बाह्वधरन्त्याः केशाकेशि रथारथि । छत्तयिवा चिगर्त्तानां तौ प्रविष्टौ रथग्रजं ।
 अयनः सूर्यदत्तश्च मदिराचक्षुः पृष्ठतः । विराटक्षत्रं सङ्गमैश्च पञ्च शतान् रथान् ।
 हयानाञ्च शतान्येष्टौ हवा पञ्च महारथान् । चरन्तु विविधाग्रागांययेन रथवत्तमः ।
 चिगर्त्तानां सुशोणमाङ्गदृक्परायं रथे । तौ व्यशहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ।
 अन्येऽन्यमभिगजैः गोष्ठेषु दृष्यमाविव । ततो राजा चिगर्त्तानां सुशर्मा युद्धदुर्धदः ।
 कस्यं धनीयाद्राजानं दैरयेन नरधमः । ततो रथाभ्यां रथिनोऽप्यनीयतुरमर्षणौ ।
 शरान् व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा क्षणा इव । अन्येऽन्यं चापि धरन्त्यौ विचरतुर्मर्षणौ ।
 क्षताक्षौ निमित्तैर्बाणैरस्मिन्निगदाभ्ये । ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ।
 पञ्चभिः पञ्चभिश्चाथ विव्याध चतुरौ हयान् । तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्धदः ।
 पञ्चाङ्गद्विः शितैर्बाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् । ततः सेनं महाराज मत्स्यराजसुशर्माणैः ।
 नाभ्यजानत्तद्विज्याऽन्यं कैत्येक रजसा हतं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि मुष्कविंशतिमुष्टे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमसाऽभिप्लुते लेके रजसा चैव भारत । अतिष्ठन्तै मुष्टैः तं यूष्मन्तौ कः पहारिणः ।
 ततोऽन्यकारे प्रणदुक्षुदतिष्ठत चक्षमाः । कुन्वेणो विमलो रात्रिं नन्दयन् चक्षिरान् युधि ।
 ततः प्रकाशमाशेष पुनर्दुक्षुवर्त्तत । धोरक्ष्यं तवस्त्रस्मिन् नावैवन्त परस्परं ।
 ततः सुशर्मा वैगर्तः सह आत्रा यदीयथा । अश्वद्वयकक्ष्यराजं रथमोतनं रथ्यः ।
 ततो रथाभ्यां प्रसूक्त्य आतरो चक्षिर्धर्मौ । गदापाणी सुधरन्त्यौ समभ्युवन्त रथान् ।
 तथैव तेषान् युजानि तानि क्रुद्धान्ययान्येऽन्यमभिद्वन्ति । गदासिद्धश्चैव परश्चैव पाशैश्च नीरुणपमुनीतधारी ।

बलन्तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा । प्रमथ्य जित्वा च प्रसङ्गं मत्स्यं विराटभोजस्त्रिगर्ताधिपतिः
धावत् ।

तौ निहत्य पृथग्धुर्यावभौ तौ पार्थिवसारथी । विरथं मत्स्यराजानं जीवयाद्भगवद्भूतं ।

तमुन्मथ्य सुशर्माऽयं युवतीमिव कामुकः । स्रन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शोघ्रबाह्वनः ।

१००१

तस्मिन् गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरि । प्राद्रवन्तं भयात् मत्स्यास्त्रिगर्तैरर्दिता मृगं ।

तेषु सन्त्यस्तमानेषु कुक्लीपुत्सो युधिष्ठिरः । प्रत्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिन्दमं ।

मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्तेन सुशर्माणा । तं मोक्षय महाबाहो न गच्छेद्विपत्तां वपं ।

उपिताः स्म सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः । भीमसेन त्वया कार्यं तत्त्वं वासस्य निष्कृतिः ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अहमेनं परित्याज्ये प्रासनात्तव पार्थिव । पश्य मे सुमहत्कर्म युध्यतः सह शत्रुभिः ।

१००२

स्वबाहुबलमाश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह । एकान्तमाश्रितो राजन् पश्य मेऽद्य पराक्रमं ।

सत्कृत्योऽप्यं महाहृत्तौ गद्गारुण इव स्थितः । एनमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि प्राचवान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तं भक्तमिव मातङ्गं बोधमाणं वनस्थितं । अश्वीन्द्रभ्रातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

मा भीम साहसं कार्ष्णीस्त्रिष्ठलेष वनस्थितः । मा त्वां दृष्ट्वेष्ट कर्माणि कुर्वाणमतिमानुषं ।

उक्ताः समवबुध्येरन् भीमोऽयमिति भारत । अन्यदेवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुषं ।

१००३

चापं वा यदि वा शक्तिं निखिंशं वा परशुधं । यदेव मानुषं भीम भवेदयैरलक्षितं ।

तदेवायुधमादाय मोक्षयाशुः कश्चिपतिः । यमै च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ । सहिताः समरे तत्र मत्स्यराजं
परीशुत ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः । गृहीत्वा तु धनुःश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः ।

अमुष्मच्छरवर्षाणि सतोय इव तोयदः । तं भीमो भीमकर्षार्णं सुशर्माणमयाद्रवन् ।

विराटं समबोध्यैनं तिष्ठतिष्ठेति शब्ददत् । सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकयमोपमं ।

१००४

तिष्ठतिष्ठेति भाषन्तं दृष्टवो रयपुङ्गव । पश्यतः सुमहत् कर्म महद्युद्धमुपस्थितं ।

परावृत्ता धनुर्गन्धं सुशर्मा भ्रातृभिः सह । निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः ।

रथानाञ्च गजानाञ्च वाजिनाञ्च सर्वादिनां । सहस्रशतवह्नाः शूराणामुपधम्विनां । पातितः भीमसेनेन विराटस्य
समीपतः ।

पञ्चयो निहतास्तेषां गदां गृह्य महात्मना । तद्गृह्णा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्धरैः ।

चिन्तयामास मनसा किं श्रेयं हि वनस्थ मे । अपरो दृश्यते येनैव पुरा ममो महाबले ।

१००५

आकर्णपूर्वेण तदा धर्मेणा प्रत्यदृश्यत । सुशर्मा सायकांक्षोऽपानुचिते च पुनः पुनः ।

ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगाभ्यपोदधयन् । दिव्यमखं विजुभांशुछिगर्ताभ्यप्रत्यमर्षणाः ।

ताश्चिह्नकारयामुद्गृह्णा पाण्डवान् वा महाबलम् । वैराटिः परमकुहो युधये परमाहुतं ।

सहस्रमवधोत्तव कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। भीमः सप्तसहस्राणि यमलोकमदर्शयत्।

नकुलदापि सत्रैव शतानि प्राहिणोच्छरैः। शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान्।

११००

। युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः। ततोऽभ्यपतदत्युग्रं सुग्रहाणमुदायुधं। हत्वा तां महतीं सेनां विगतांतां महारथः।

ततो युधिष्ठिरा राजा त्वरमाणा महारथः। अभिपत्य सुग्रहाणं श्रैरभ्याहनद्वृक्षं।

युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः। सुग्रहाण्यपि संसरन्वक्षरमाणा युधिष्ठिरं।

अविध्वन्नवभिर्वाणैर्युतुभिस्तुरो हयान्। ततो राजन्नामुकारी कुन्तीपुत्रो हृकोदरः।

समावाद्य सुग्रहाणमयानस्य व्यपोषयत्। वृद्धगोपांश्च तल्याय हत्वा परमसायकैः।

११०१

अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत्। चक्ररथश्च शूरो वै मदिराचोऽतिविभ्रुतः।

समायादिरथं दृष्ट्वा विगतां प्राहरत्तदा। ततो विराटः प्रस्कन्ध रथाद्यश्च सुग्रहेणः।

गदां तस्य परावृत्त्या तमेवाभ्यद्रवद्वजो। स चचार गदापाणिर्द्वेष्टोऽपि तक्षणे यया।

पलायमानं चैगतां दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत। राजपुत्रं निवर्त्तस्व मते युक्तं पलायनं।

अनेन वीर्येण कथं गास्त्रं प्रार्थयसे बलान्। कथं चानुचरांस्सखा शत्रुमध्ये विधेदसि।

११०२

इत्युक्तः स तु पार्थेन सुग्रहा रथयूथपः। तितृटितेति भीमं स सहसाऽभ्यद्रवद्वजो।

भीमस्तु भीमवद्वायो रथान् प्रस्कन्ध पाण्डवः। प्राद्रवन्नूर्णमथेयो जीवितेषुः सुग्रहेणः।

तं भीमसेनो धावन्नामभधावत वीर्यवान्। विगतां राजमादातुं सिंहः क्षुद्रमृगं यया।

अभिद्रुत्य सुग्रहेणं केशपथे परावृत्तम्। समुद्यन् तुरोपात्तं निष्येपेप श्वहीनवै।

पदा मुहूर्द्धं महाबाहुः प्राहरदिलपियतः। तस्य जानुं ददौ भीमो गदौ चैनमरविना।

११०३

स भीमहममद्राजा प्रहारउरपीडितः। तस्मिन् गुह्येति विरथे विगतांतां महारथे।

अभज्यत बलं सर्वं चैगतां तद्भयातुरं। निवर्त्तं गास्ततः सर्व्याः पाण्डुपुत्रा महारथाः।

श्रवजित्य सुग्रहेणं धनं चादाय सर्व्वशः। स्वबाहुवलसम्बन्धा ह्रीनियेवा यतत्र ताः।

विराटस्य महात्मानः परिल्लेगविनाशनाः। स्थिताः समसन्तो सर्व्वे तस्य भीमोऽभ्यभाषत।

नार्थं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति। किञ्चु शत्रो मया कर्त्तुं यद्वाजा सततं धृषी।

११०४

गते गृहीता राजानमानीय विवशं वयं। तत एनं विवेष्टन्तं वज्रा पाण्यो हृकोदरः।

रथमारोपयामास विषञ्जं पाण्डुगुण्डितं। अभ्येत्य रणमथ्यक्षमभ्यगच्छयुधिष्ठिरं।

दशैयामास भीमस्तु सुग्रहेणं नराधिपं। शोवाचपुरुषव्याघ्रो भीममाहवशेभिर्न।

तं राजा प्राहद्वृष्ट्वा मुप्यतां वै भराधमः। एवमक्तोऽप्रवीक्ष्योऽसुः सुग्रहेणं महाबलं।

॥ भीम उवाच ॥ जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शूरो। दागोऽस्मीति तया वार्थं धंसतु च समाधु च। ११०५

एवमेव जीवितं दद्यामिष युद्धजितो विधिः। तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वरः।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मुञ्च मुखाधमापादं प्रमाणं यदि ते वयं। दासक्यं गतो ह्येव विराटस्य महीपते।

अदायो गच्छ मुक्तोऽसि मैत्रं कार्षीः कदाचन।

इति भीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुग्रहेणियेये वार्त्ताखण्डोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुक्ते तु समीडः सुश्रूणोऽपीदधोमुखः । य मुक्ते ऽप्येव राजानमभिवाद्य प्रतस्त्रियान् ।

विष्टव्यं तु सुश्रूणं पाण्डवास्तु इतदिषः । स्वपाण्डवसम्यग्रा श्रोत्रिपेया यतप्रताः ।

११२०

सङ्गमशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिगोऽवपन् । ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुपविष्कमान् ।

अथयामास विप्तेन मानेन च महारथान् ।

॥ विराट उवाच ॥ स्यैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वैतथा । कार्यं कुरुते वे सर्वं ययाकामं ययासुखं ।

ददात्मनः कृता कन्या वसुनि विविधानि च । मनमयाभिमितं युद्धे शत्रुनिवर्धनः ।

युष्माकं विष्मदाद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिगानिह । तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामोदरा सर्वं एव हि ।

११२१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथेतिवादिनं सर्वं कौरवेया पृथक् पृथक् । ऊचुः प्राञ्चलय सर्वं युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

प्रतिनन्दामि ते वाक्च सर्वस्यैव विशास्यते । एतेनैव प्रतीताः स्य पत्नं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ।

ततोऽप्रवोत् शीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरं । पुनरेव महापाण्डुर्विराटो राजसत्तमः ।

एहि त्वामभिषेद्यामि मत्स्यराजस्य नो भवान् । मनसयाभिमितं यथेष्टं भुवि दुर्लभं ।

ततोऽहं प्रमृदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् । रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमयापि च ।

११२२

वैद्याघपद्य विभेद् सर्वस्यैव नमोऽस्तु ते । त्वत्कणे ह्यद्य पश्यामि राज्यं सन्तानमेव च ।

यतय जातधरक्षो न च शत्रुवशजितः । ततो युधिष्ठिरो सर्वं पुनरेवाभभाषत ।

प्रतिनन्दामि ते वाक्च भगेशं मत्स्य भाषसे । आनृशंसपररे गिर्यं सुसुखी यतनं भव ।

गच्छन्तु दूतास्तरितं नगरं तव पार्थिव । सुश्रूणां प्रियमाख्यातं घोषयन्तु च ते अर्थं ।

ततस्तद्वचनामस्यो दूतान् राजा समादिशत् । आचक्ष्वं पुरं गत्वा सङ्गमं विजयं मम ।

११२३

कुमार्यः समलङ्कृत्य पथ्यागच्छन्तु मे पुरात् । वादिवाणि च सर्वानि गणिकाश्च स्वलङ्कृताः ।

इताश्चाश्वां ततः सुला राज्ञा मत्स्येन चोदितः । तामाशो शिरसा कृत्वा प्रक्षिता वष्टमानवाः ।

ते गत्वा तत्र तां रात्रिमद्य सुख्येदयं प्रति । विराटस्य पुराभ्यासे दूता जयमघोषयन् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गीहरणपर्वणि विराटजयधेवि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ याते विगर्तान्मत्स्ये तु परीक्षान्वै परीक्षति । दुर्व्याधनः सहामात्यो विराटमुपपादय ।

भीमो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् । द्रौणिश्च धौवलयैव तथा दुःशासनः प्रभो ।

११२४

विविप्रतिर्बिकर्षश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् । दुर्मुखो दुःसहस्यैव ये वैवान्ये महारथाः ।

इते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य मदीपते । घोषाम्बुविद्राव्य तरसा गोधनं जङ्गुरोजपा ।

पटिं गत्वा सद्यस्त्राणि कुरवः कालयन्ति च । महता रथवैद्येन परिचार्यै समन्ततः ।

गोपालानान्तु घोषस्य हन्यन्ता तैर्बहारेभ्यः । आरावः समहानाभौत सम्यहारेभ्यश्चरैः ।

गोपाध्यक्षो भयवक्षो रथमास्त्राय सत्तरः । जगाम नगरायैव परिकीर्णशङ्कात्तवत् ।

११२५

संप्रविश्य पुरं रात्रौ नृपवेष्माभ्युत्ततः । अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविशे ह ।

दृष्ट्वा भूमिज्जय नाम पुंसं मत्स्यस्य मानिनं । तस्मै तत् सर्वमाचष्ट राट्स्य पञ्चकर्षणं ।

पटिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते । तदिजैतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राद्रवद्भन ।
राजपुत्र हितप्रेषुः चित्रं निर्याहि च स्वयं । तां हि मत्स्यो महोपालः शून्यपालमिहाकरोत् ।

तथा परिपदो मत्स्ये स्थापते स नराधिपः । पुत्रो ममानुरूपस्य शूरयेति कुलोदहः ।
दृष्ट्वस्ते निपुणो योषः सदा वीरस्य मे सुतः । तस्य तत्त्वमेवास्मिन्नुत्थेद्रस्य भाषितं ।

आवर्तय कुरुन् शिला पद्मन्पद्ममताम्बर । निर्द्वैपामनोकानि भीमेन शरतेजसा ।
धनुश्चुनैस्त्वामुद्धैः शरैः स्रजतपर्वभिः । द्विपतां भिन्धनोकानि गजानामिव यूयपः ।

पाशोपधानां ज्योतिस्त्रोच्चापदण्डां महास्रगां । शरवणौ धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ।
येता रजतपद्माश्च रथे युज्यन्तु ते हयाः । ध्वजश्च सिंहसौवर्धमुच्छ्रयन्तु तव प्रभो ।

हस्त्वपुङ्खाः प्रसन्नाद्या मुक्ता हस्तवता तथा । हृदयन्तु भ्रातः सुव्यं राशौ मार्गनिरोधकाः ।
रथे शिला कुरुन्सम्बान्वज्रपाणिरिवासुरान् । धर्मो महद्वाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ।

त्वं हि राष्टस्य परमा गतिमंस्त्यपतेः सुतः । यथाहि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयतां वरः ।
इदमेव गतिर्नूनं भवान् विषयवासिनां । गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्त्रीमथ उरुलोनासौ तदाक्यममयद्भरं । अन्तःपुरे स्थाप्यमान इदं वचनमप्रवीत् ।
रुति श्रीमहाभारते विराट्पर्वर्षिणि गोहरण्यपर्वर्षि उत्तरप्रश्नार्थां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ अथाहमनुगच्छेयं वृद्धधन्वा गर्वा पदं । यदि मे सारथिः कथिंस्त्वैवेदयेतु कोविदः ।
तन्वहं नावगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः । पश्यन्ध्वं सारथिं चित्रं मम युक्तं प्रयासतः ।

अष्टाविंशतिरात्रं वा भाषं वा नूनमन्ततः । यत्तदासीत्सहयुद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ।
स समेयं पदा त्वयं इययानविदं भरं । तत्रावःनद्य यान्ताऽहं समुच्छ्रितमहाध्वजं ।

विगाह्य तत्परातीकं गजवाजिरथाकुलं । शस्त्रप्रतापनिर्व्वीर्यान् कुरून् जितानये पशून् ।
दुर्व्व्याधनं शान्तानवं कथं वैकर्तनं कथं । द्रोणश्च सहयुज्येण मेहेन्वाशस्यमागतात् ।

विवासयित्वा सङ्ग्रामे दानवानिव वज्रधत् । अनेनैव मुहूर्त्तैर्न पुनः प्रत्यागये पशून् ।
मृन्द्यमासाद्य कुरवः प्रयान्यादाय गोधनं । किन्तु शस्त्रं मया कर्तुं यदहं तत्र नामभं ।

पथ्येयुरथ मे बीर्यं कुरवस्ते समागताः । किषु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्प्रवाधते ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुता तदङ्गुलो वाञ्छो राशः पुत्रस्य भाषतः । अतोतः समये काले प्रियां भार्यामनिन्दितां ।

द्रुपदस्य सुतान्तर्ष्यं पाश्चात्तीं पावकात्मशां । सत्याश्रवगुणोपेतां भर्तुः प्रियहिते रतां ।
उवाच रहसि प्रीतः कृष्णं सर्वार्थकोविदः । उत्तरं मूर्ध्नि कन्थाणि चित्रं मदधनादिदं ।

अयं वै पाण्डव्यासो सारथिः सज्जतो वृद्धः । महायुद्धेषु संभिदः स ते यन्ता भविष्यति ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषयत्य पुनः पुनः । न मास्मभ्यं पाश्चात्तीं बीमसोः परिकीर्तनं ।

अथैनमुपसङ्गम्य स्त्रीमच्छात् मा तपस्विनी । शोडशानेव वनकैरिदं वचनमप्रवीत् ।
योऽसौ दृढदारपाशो युवा सुप्रियदर्शनः । दृष्ट्वस्तेन विस्मृतः पार्थेन्वासीत् स सारथिः ।

धनुयन्वरदाशोक्तस्य त्रियो महात्मनः । दृष्टपूर्वो मया योर चरन्त्या पाण्डवान्प्रति ।
यदा तत्पावको दावमदहत खाण्डवं वनं । अर्जुनस्य तदाऽनेन वद्वृहीता ह्योक्तमाः ।
तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वत्रः । अजयत् खाण्डवप्रत्ये न हि यन्तासि तादृशः ।

॥ उत्तर उवाच ॥ सैरिन्नि जानासि तथा युवानं नपुंसको नैव भवेद्यथाऽसौ । अहं न शक्नोमि दृष्टवती शुभे वर्तुं स्वर्ध
यस्तु हयान्ममेति तैः । ११८०

॥ द्वैपयुवाच ॥ येयं कुमारी सुश्रेणी भगिनी ते यशोवती । अन्धाः सा यीर वचनं करिष्यति न संशयः ।
यदि वै सारथिः स ह्यान् सुहृन् सर्वेष्वंशत्रयः । जिह्वा गाय समादाय भुवमागमनं भवेत् ।
एवमुक्तः स सैरिगन्धा भगिनीं प्रत्यभाषत । गच्छ त्वमवधारिन् तामानय दृष्टवती ।
सा भ्रात्रा प्रेषिता श्रीव्रमगच्छत्तैनामहं । यवासे स महाबाहुस्तस्यः सचेष्ट पाण्डवः ।
इति श्रीमद्भागवते विराटपर्वणि गौडरथपर्वणि दृष्टवतीसारथ्यकथने षट्षोडशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सा भ्रातृवत्काञ्चनमाश्रयारिणी व्येडेन भ्रात्रा प्रहिता यमखिनी । सुदर्शिणा वेदिविप्रमथा सा पद्म
पद्मभगिभा शिखण्डिनी । ११८१

तन्वी शुभाङ्गी लण्डिचिन्मेखला मन्त्रस्य राशौ दुहिता त्रिया दृता । तज्जर्तनगारमरालपक्षा द्यतद्वा मेघमिवाभ्यपद्यत ।
सा हस्तिहोतापमर्षहोतृहस्तनिन्दिता आरुदती सुमथमा । आषाद्य तं वै वरमाश्रयारिणी पार्थं शुभा नागवधूरिव
दिपं ।

सा रत्नभूता मनसः प्रियाऽर्चिता सुता विराटस्य यथेष्टलक्ष्मीः । सुदर्शनीया प्रमुखे यमखिनी प्रत्याग्रीदव्युनमायते
क्षणा ।

सुसंहतोर्ध्वं कनकौज्यलवणं पार्थ, कुमारीं च तदाऽभ्यभाषत । किमागमः काञ्चनमाश्रयारिणीं शृणाचि किन्त्वं तरिते
व भाविनी ।

किं ते मुखं सुन्दरि न प्रसन्नमाचक्ष तत्त्वमम श्रीव्रमज्जनैः । ११८०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तं दृष्ट्वा विद्यालक्ष्मीं राजपुत्रीं सखी सखा । प्रहसन्नवोद्भाजनं किमागमनमित्युत ।

तमवोद्भाजनपुत्री समुपेत्य नरैर्धर्मं । प्रणयभाषयन्ती सा सखीमथ इदं वचः ।

गावो राक्षस्य कुहमिः काव्यतो नो दृष्टवती । तान् विजिह्वं मम भ्रात्रा प्रयासति धनुर्धरः ।

नचिरं निहतस्तस्य सङ्ग्रामे रथसारथिः । तेन नास्ति सम्ः सूतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ।

तस्मै प्रयनमानाय सारथ्यार्थं दृष्टवती । आचचले हयज्ञाने सैरिन्तो कौशलं तव । ११८१

अर्जुनस्य किलाशीस्त्रं सारथिर्दयितः पुरा । लयाऽजयत् सहायेन दृष्टिर्नो पाण्डववैभः । सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु
दृष्टवती ।

दूरादूरतरं गावो द्विपन्तो कुहमिर्हिनः । अयैतद्वचनं मेऽद्य निपुक्ता न करिष्यसि ।

प्रणयादुप्यमात्रं परित्यज्यामि जीवितं । एवमुक्तेन सुश्रेण्या तया सख्या परभाषः ।

जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः । तमाव्रजन्तन्वरितं प्रमिच्छामिव कुञ्जरं ।

अन्वगच्छद्दिशालाघो शिशुं गजवधूरिव । दूरादेव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।
 नया सारथिना पाथः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् । इयिदीमजयत् शकृतां कुनोपुत्रो धनञ्जयः ।
 वैरिभ्यो लोकां समाचष्ट स हि जानाति पाण्डवान् । संयच्छ मामकान्थांस्तथैव तं दृष्टव्रजे ।
 कुहभिर्योत्स्नमानस गोधनानि परोक्षतः । अर्जुनस्य किलासीस्ते सारथिर्दधितः पुरा ।
 तयाऽजयत्सहायेन इयिवो पाण्डवर्षभः । स्वमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं दृष्टव्रता ।
 का शक्तिर्भयं सारथ्यं कर्तुं सङ्ग्राममूर्ध्नि । गीतं वा यदि वा नृत्यं वादिचं वा दृष्टमिधं ।
 तत्करिष्यामि भद्रमेव सारथ्यं तु कुतो मम ।
 ॥ उत्तर उवाच ॥ दृष्टव्रते गायत्रो वा नर्तनो वा पुनर्भव । चित्रं मे रथमास्थाय निवृत्तौ च ह्येतन्मम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तत्र नर्पसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो वज्र । उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिन्दमः ।
 ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुद्यत । कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राद्वन्पुत्र्युवाच नः ।
 स तु दृष्ट्वा विमुह्यन् स्वयमेवोत्तरस्थतः । कवचेन महोदयं समनद्यद्दृष्टवान् ।
 स विभ्रत् कवचद्वार्यं स्वयमयं शुभमन्तरं । भ्रजञ्च सिंहमुक्षित्य सारथ्ये समकल्पयत् ।
 धनुं च महोदयं वार्ष्णेय रुचिरान्महन् । आदाय प्रययौ वीरः स दृष्टव्रतधारिणः ।
 अयोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामनुवंशदा । दृष्टव्रते आनयेद्य वासांसि रुचिराणि च ।
 पाञ्चालिकार्यं विषाणि सूत्राणि ॥ शृणुमि च । विजित्य सङ्ग्रामगतान् भीमद्रोणमुखान् कुरुन् ।
 एवं तां नृपतीः कन्याः संहिताः पाण्डुनन्दनः । प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघदुन्दुभिनिस्तनः ।
 ॥ दृष्टव्रतोवाच ॥ यद्युत्तरोऽयं रुद्रपामे विज्यति महारथान् । अथाहरित्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुक्ता तु बोधमुत्ततः प्राचोदयद्भवान् । कुरुनभिमुखः शूरो नानाभ्रजपताकिनः ।
 तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं दृष्टव्रतया सहितं महामुजे । स्त्रियस्य कन्याश्च दिशश्च सुव्रताः प्रदक्षिणं चतुरथोपु-
 क्रमाः ।
 यदार्जुनस्यैभतुस्त्वग्गामिनः पुराऽभवत् खाण्डवदाहनवृत्तं । कुरुनृमासाद्य रणे दृष्टव्रते सद्योत्तरेणाद्य तदस्य मन्त्रं ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरनिर्वाणं सप्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स राजधान्या निर्वाद्य वेराटिरकुतोभयः । प्रयाक्षीयन्नवीत् सुतं यत्र ते कुरवो गताः ।
 समवेतान् कुरुक्षेत्रात् जिगीषूनवजित्य वै । गाक्षोपां चिप्रमादाय पुनरेवाम्भं पुरं ।
 ततस्तोषोदयमास सद्यस्तन्पाण्डुनन्दनः । ते हया नरसिंहेन चोदिताः वातरंघराः ।
 आचिखन्त इवाकाग्रमुहः काञ्चनमालिनः । मातिदूरमयो गत्वा मत्स्यपुत्तपनञ्चयो ।
 अवेष्टेतामभिरुद्रो कुरुक्षेत्रमलिनां वनं । अशानमभितो गत्वा आशयाद कुरुनय ।
 तां शमीमण्डोचेतां व्यूढानीकांश्च सर्वशः । तदनीकं महत्तेषां विवर्षा सागरोपमं ।
 सर्पमाण्डमिवाकाशे वनं वज्रतपादपं । ददुर्बे पार्थिवो रैणुर्जनिस्तोत्रं संपता ।
 दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवसुकुहसत्तम । तदनीकं महद्दृष्ट्वा गप्ताय रथसदुत्तं ।

कर्णदुर्व्याधनहर्षेण शान्तमेव च । द्रोणेन च धनुषेण महेश्वरमेव धीमता ।

क्षत्रोमा भयोद्विग्नः पार्थ वैराटिरभवोत् ।

॥ उत्तर उवाच ॥ मोक्षहे धनुर्भिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे । बभ्रुवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदं । ११७०

प्रतियोद्धुं न शक्यामि क्षुरसैन्यमनन्तकं । नाशये भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भोमकामुङ्गं ।

रथगानाशकलितां पत्तिष्वप्रथमाकुलां । दृष्टुं हि धरामाजो मनः प्रययतीव मे ।

यव द्रोणश्च भीमश्च ह्यपः कर्णो विविञ्चति । अश्वत्यामा विकर्षय सोमदत्तश्च बाह्विक ।

दुर्व्याधनस्तथा वीरो राजा च रथिना वरः । युतिमन्तो महेश्वराः धर्मं युद्धविशारदाः ।

दृष्टुं हि क्षुरमेतान् व्यूढानोकान्प्रहारिणः । अघितानि च रोमाणि कथ्यतस्मात्तमम् । ११७१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अविजानो विजातस्य मोक्षोद्धृतांश्च पश्यतः । परिदेवयते मन्दः सकाशे पश्यवाक्स्निः ।

विगर्भान्ते पिता यातः शून्ये सम्प्रणिधाद्य मां । सन्ना सेनामुपादाय न मे सन्तोह सैनिकाः ।

सोऽहमेको बह्वन्वाशः क्षतास्त्रानहतमम । प्रतियोद्धुं न शक्यामि निवर्त्तस्य हृदयले ।

॥ दृष्ट्वलोवाच ॥ भयेन दीगक्षोऽपि द्विषतां हर्षवद्भूतः । न च तावत् क्षतं कथं परैः किञ्चित् रणाजिरे ।

स्वयमेव च मामात्य वह मां कौरवान्प्रति । सोऽहं तां तच्च मेव्यामि यथैते बभ्रुवा ध्वजाः । ११७२

मध्यमामिषमृधाणां क्षुरणामाततायिनां । नेत्यहमि तां महाबाहो इष्टियामपि युध्मता ।

तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च । कत्यमानोऽभिनिधाय किमर्थं न युयुत्सवे ।

न भेदिजित्वा गात्रास्त्रं गृह्णात्यै प्रतिवाक्यसि । महश्चिन्ति वीरास्त्रां नरा नार्यस्य बह्वताः ।

अहमप्यत्र वैरिगृह्णात्यातः सारथ्यकर्षणि । न च शक्यामनिष्कित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ।

क्षोत्रेणैव वैरिगृह्णात्यत्र वाक्त्रेण तेन च । कर्षं न युध्येयमहं क्षुरन् स्वर्णान् खिरो भव । ११७३

॥ उत्तर उवाच ॥ कामं हरन्तु मत्यानां भूर्यासः क्षुरवो धर्म । प्रहसन्तु च मां नार्या नरा वाऽपि दृष्टवले ।

चक्षुर्मे न च कार्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे । शून्यं मे नगरं चापि पितृष्वेव विभेन्वहं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्राद्वभृतीति रथात् प्रसून्स्य कुण्डली । त्यक्त्वा मानं च दर्पश्च विजित्य वधरन्ध्रनुः ।

॥ दृष्ट्वलोवाच ॥ नैव शूरेः क्षुतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनं । श्रेयस्य मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽप्युवाच रथोत्तमात् । तमन्वावह्वावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः । ११७४

दीर्घां वेशीं विधुष्वानः साधुशुक्ले च वासधी । विधूय वेशीं धावन्ममजानन्तोऽर्जुनं तदा ।

सैनिकाः प्राहसन् केचित्तरथारूपमेवेत्य तं । तं प्रोचमभिधावन्तं सम्प्रेत्य क्षुरवोऽभुवन् ।

क एष वेप्रशङ्क्यो भक्षन्त्येव क्षताग्रनः । किञ्चिदस्य यथा पुंशः किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ।

सारूप्यमर्जुनस्यैव क्षौरूपं विभर्त्सि च । तदेवैतच्छिरोशीवं तो नाहं परिघोपमौ ।

तददेवाश्च विकान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् । अमरेष्विव देवेभ्यो मानुषेषु धनञ्जयः । ११७५

एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनञ्जयात् । एकः पुत्रो विराटश्च शून्ये अधिहितः पुरे ।

य एष किञ्च निर्यातो बालमावाञ्च पौरुषात् । हवेण नूनं श्चक्षं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ।

उत्तरः सारथिं कृतानिधेयता नगरादहिः । स मेो मय्यामहे दृष्ट्वा भीत एष पलायते ।

तदूनमेव धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति स कुरवः सन्धे विष्टगन्तः दृष्ट्वा दृष्ट्वा । न च व्यवसितं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते । १९७.

च्छन्नं तथा तं सन्धे पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत । उत्तरान् प्रधावन्तमभिद्रुत्य धनञ्जय ।

गता पदमत्तं हर्षं केमपते परावृणत । सोऽर्जुनेन परावृष्टः पर्यदेवयदार्त्तवत् ।

वक्रतं कृपणश्चैव विराटस्य सुतस्तदा ।

॥ उत्तर उवाच ॥ इष्टुयास्त्वं हि कथाणि वृहन्नत्ते सुमथ्य मे । निवर्त्तय रथं चित्रं जीवन् मद्राणि पश्यति ।

शातकुम्भस्य इष्टुस्य व्रतं निष्कान् ददामि ते । मयीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमवद्भान् हापमान् । १९८.

हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तञ्च सुव्रतैः । मत्तांश्च दम् मातङ्गान् मुञ्च मार्त्तं वृहन्नते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमादीनि वाक्यानि विप्रपन्तमचेतसं । ग्रहस्य पुरुषव्याधौ रथस्थान्तिकमानयत् ।

अथैनमवधीत पाथैः भयात्तैः गृह्येतसं । यदि भोक्ष्यसे धीर्द्धं शत्रुभिः शत्रुकर्षण ।

इदि मे तं हयानुषच्छ धुष्यमानस्य शत्रुभिः । प्रयास्येतद्रथानीकं मदाङ्गवत्तरचितः ।

अप्रदृष्ट्यतमङ्गेरं गुप्तस्त्रीरैर्महारथैः । माभेस्त्वं रागपुत्राश्च चषियोऽपि परन्तप । १९९.

कथं पुष्पमाहूतं शत्रुमये विरोदसि । अहं वै कुक्षभिर्पौल्ये विजेष्यामि च ते प्रभून् ।

प्रतिश्रैतद्रथानीकमप्रदृष्टं दुरासदं । यतो भव नरमेष्ट स्योत्सेऽहं कुक्षिं सह ।

एवं ब्रुवाणो बीमसुखैराटिमपराजितः । समाश्रास्य मुहूर्त्तन्तमुत्तरं भरतवध ।

तत एनं विचेष्टन्तमकामं भवपीडितं । रथमारोपयामास पार्थः प्रहरताम्वरः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तराश्वसने अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तं दृष्ट्वा क्रीववेगेन रथस्थं नरमुक्त्वैव । सनीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य सौत्तरं । १९०.

भीमद्रोणमुखाक्षच कुरवो रथिषत्तमाः । विचस्तमनसः सन्धे धनञ्जयकृताङ्गयात् ।

तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाहुतात् । गुरुः शस्त्रमृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्याभाषत ।

अण्डाय वाताः श्वानि रुषाः शर्करवर्षिणः । भस्त्रवर्णप्रकाशेन तमसा सभृन्तं नभः ।

इषवर्णाश्च जलदा दृष्टान्तेऽहुतदर्शनाः । प्रसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ।

प्रियाय विनदन्त्येता दोस्तायां दिशि दाहणाः । हयाद्याश्रूणि मुञ्चन्ति भ्रजाः कम्पन्त्यकम्पिताः । १९१.

यादृशान्यत्र रूपानि रुन्दृशान्ते वदन्ति च । यत्ता भवन्तस्तदनु वाध्वंश्च समुर्पाश्वतं ।

रचध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि । वैश्वं च प्रतीचध्वं रचध्वस्यापि गोधनं ।

एष वीरो महेष्वासः सर्वेयस्त्रमृताम्वरः । आगतः क्रीववेगेन पार्थो नास्त्रव संशयः ।

मदीयं लक्ष्मणवारेतिकुर्षगाङ्गयो नाम नगरिखनु । एषोऽङ्गनावेवधरः शिरोऽपी शिलावर्धनेत्यति चाद्य गा वः ।

स एष पार्थो विक्रान्तः स्वयसाचो परन्तपः । आयुर्हेन निवर्त्तत सर्वैरपि सुरासुरैः । १९२.

होतय वने शूरो वासवेनापि शिचितः । अमर्षवशमापयो वासवप्रतिमो युधि ।
नेहास्य प्रतियोद्धारमहम्भ्यामि कारवाः । महादेवोऽपि पार्थेन युयते युधि तोषितः ।
किरातवेषप्रच्छद्यो गिरौ हिमवति प्रभुः ।

॥ फण उवाच ॥ सदा भवान्फाल्गुनस्य गुणैरग्राधिकृत्यसे । न चार्जुनः कलापूर्वो मम दुर्योधनस्य च ।
॥ दुर्योधन उवाच ॥ यद्येव पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्नमः । ज्ञाताः पुनर्यरिस्थितिं दादृशाम्दान्निशासते । ११०
अथैव कश्चिदेवान्यः क्लोववेगेन भागवः । शरीरेन सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् भ्रुवति तदाकं धार्तराष्ट्रे परन्तप । भीमो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौषपस्तदपूजयन् ।
इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गौहरणपर्वणि अर्जुनप्रश्नपाद्यां एकैकशतारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तां शमीमुपपन्नस्य पार्थो वैराटिमवबोत् । सुकुमारं समाश्रय सङ्ग्रामे नातिकोविदं ।
समादिष्टो मया चित्रं धनूंश्चकरोत्तर । नेमानि चित्त्वदीयानि वोढुं शक्यन्ति मे बलं ।
भारद्वापि गुहं वोढुं कुञ्जराखान् प्रमर्दतः । मम वा बाहुविवेपं शूर्पनिह विजेष्यतः । ११०

तस्माद्भूमिञ्चयारोह शमीमेतां पलायिनो । अस्मां चि पाण्डुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत ।
युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा । ध्वजाः शराश्च शूराणां दित्यानि क्वचानि च ।
अथ चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवं । एकं व्रतवहस्तेन समितं राजवर्द्धनं ।

व्यायामसहमत्यर्थं हृषराजसमं महत् । सर्व्यायुधमहाभावं शत्रुसन्धाकारकं ।
सुवर्णविभक्तं दिव्यं सत्त्वमायतममणं । अलभ्यारं गुहं वोढुं शक्यं चाहदर्शनं । ११०

तादृशान्येव सर्व्याणि बलवन्ति दृढानि च । युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ।
इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गौहरणपर्वणि अर्जुनसत्त्वकथने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ अस्मिन् दृष्टे किलोद्भूतं शरीरमिति नः श्रुतं । तदर्हं राजपुत्रः धनुःसुष्ठेयं पानिना कथं ।
नैवंविधं मया युक्तामालम्बुं क्षतयोगिना । महता राजपुत्रेण मन्त्रव्रतविदा सदा ।
सुसुप्तवन्तं शरीरं भो ब्रववाहनिवाग्भूषिं । कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्तं ब्रह्मले ।

॥ बृहन्नलोवाच ॥ व्यवहार्यं राजेन्द्र शूचिश्चैव भविष्यति । धनूंश्चेतानि मा भैस्ते शरीरं नात्र विधत्ते । १११
दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मन्त्रिणा । त्वं कथं निन्दितं कथं कारयेऽहं नृपात्मज ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्वमुक्तः स पार्थेन रथात् प्रस्कृन्व कुण्डलो । आहरोह श्रमोदृचं वैराटिरवशस्तदा ।
तमन्वशासत् प्रचुप्रो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः । अवरोपय दृचायात् धनूंश्चेतानि माचिरं ।

परिवेष्टनमेतेषां चित्रं चैव व्यपानुद । सोऽपहृत्य महाधौनि धनूंषि प्रयुवचयां ।
परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् । तथा सन्नहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः । ११२

अप्रयद्वाण्डिवं तत्र सतुर्मिरपरीः सह । तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्षाणां ।
विनिश्चेहः प्रभा दिव्या यद्वाणामुदयेष्विव । स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भतां ।

वृद्धोऽसौ भयोद्विष्टः क्षणेन समपद्यत । संसृज्य तानि चापानि भानुमन्ति दृहन्ति च ।

वैराटिरर्जुनं राजञ्चिदं वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अस्त्रारोपणे एकचवारिशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ विन्दुवो जातरूपस्य व्रतं यस्मिन्निपातिताः । सहस्रकोटिषोवर्णाः कक्षैतद्गुनुत्तमं ।

१११

वरणा यत्र शोवर्णाः दृष्टे भासन्ति दंष्ट्रिताः । सुपाथं सुग्रहस्यैव कक्षैतद्गुनुत्तमं ।

तपनीयस्य शुद्धस्य दृष्टे धस्रेऽङ्गोपकाः । दृष्टे विभक्ताः शोमन्ते कक्षैतद्गुनुत्तमं ।

सूर्या यत्र च शोवर्णास्तयो भासन्ति दंष्ट्रिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कक्षैतद्गुनुत्तमं ।

शूलभा यत्र शोवर्णास्तपनीयविभ्रविताः । सुवर्णमणिचित्रस्य कक्षैतद्गुनुत्तमं ।

हमे च कस्य नाराचाः साहस्रा शोमवाहिनः । समन्तात् क्लृप्तोताया उपासङ्गे द्विरप्यये ।

११२

विपाठाः दृश्यवः कस्य गार्हपथाः शिलाश्रिताः । क्षरिद्रवर्णाः सुसमाः पीताः सर्व्वायसाः शराः ।

कस्यायमवितथापः पञ्चगार्हपत्यस्यैव । वराहकथं व्यामिश्रान् शरान् धारयते दम् ।

कक्षैमे दृश्यवो दीर्घाश्च विस्मार्हदंष्ट्रिणाः । शतानि व्रतं निठन्ति नाराचा दधिराजनाः ।

कक्षैमे शुक्लपद्माः पूर्वैरर्द्धैः सुवासवः । उत्तैररायवैः पीतैर्मपुङ्गवैः शिलाश्रितैः ।

११३

गुहभारवहैः दिव्यः श्वाश्रवाणां भयहरः । कस्यायं शायको दीर्घः श्रितोऽष्टः श्रितो मुखः ।

वैद्यान्नकोमे निहितो हेमचित्रस्यैव शान् । दृष्टुमक्षिचकोमस्य किद्विणीशायको महान् ।

कस्य हेमस्यैव दिव्यः खड्गः परमनिर्घलः । कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये कोमे समर्पितः ।

हेमस्यैव नाधूयो नैवयो भारसाधनः । कस्य पाद्यनखे कोमे शायको हेमविपद्यः ।

प्रमाणरूपस्यैव पीत आकाशसन्निभः । कस्य हेममये कोमे सुतप्ते पावकप्रभे ।

निर्लिङ्गोऽयं गुरुः पीतः शायकः परनिर्घलः । कस्यायमवितः खड्गो हेमविन्दुभिराहतः ।

११४

शायोविषमस्यैव परकायप्रभेदनः । गुहभारवहो दिव्यः सपद्मानां भयप्रदः ।

निर्दिग्धस्य यथातत्त्वं यथा दृष्टा दृहस्यैव । विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरखाद्यध्वने दिक्पारिशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ दृहस्य उवाच ॥ यस्मां पूर्वमिहाष्टकैः श्रुत्वेनापहारिणं । गाण्डीवमेतत्पार्यथ्यं सोकेषु विदितं ध्रुवः ।

सर्वायुधमहाभारतं शतकुम्भपरिष्कृतं । सतत्तद्वर्ज्यनस्त्राणीन् गाण्डीवे परमायुधं ।

यस्य शूतसहस्रेण सन्निभं राट्वर्द्धनं । येन देवान् मनुष्यांश्च पार्थो विजयते मध्ये ।

११५

चित्रमुखावधैर्भाणैः सन्तुमायतमग्र्यं । देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शायकोः समाः ।

सतदर्पसहस्रान् ब्रह्मा पूज्यमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवायं प्रजापतिरधायत ।

शीलिं पञ्चशतं चैव शक्रोऽश्रोतिं च पञ्च च । शोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः व्रतं ।

पार्यः पञ्च च षट्षष्टि वर्षाणि श्वेतवाहनः । महाशौर्यं महादिव्यमेतत्तद्गुनुत्तमं ।

सतत्पार्थमनुग्राहं वरुणाचारदंष्ट्रिनं । पूजितं सुरमर्त्येषु विभर्ति परमं वपुः ।

११६

सुपार्थं भीमसेनस्य जातस्यपयहं धनुः । येन पार्थोऽजयत् कृत्वा दिशं पार्थो परन्तपः ।

इन्द्रगोपकचिचक्षुः यदेतच्छास्त्रदर्शनं । राशो युधिष्ठिरस्यैतदैराटे धनुस्तमः ।

सूर्या यस्मिन् सौवर्णाः प्रकाशन्ते प्रकाशिनः । तेजसा प्रज्वलन्तो ये नकुलस्यैतदायुधं ।

मलभा यच्च सौवर्णोत्तपनीयविविचित्रिताः । एतस्माद्रौद्रस्येतापि सहदेवस्य कर्मकं ।

ये त्विमे घुरसद्भाशाः सहसा सोमवाहिनः । एतेऽर्जुनस्य वैराटे वराः सर्पविशोपमाः ।

एते ज्वलन्तः सद्भासे तेजसा भ्रोग्यामिवः । भवन्ति वीरस्याक्षया व्यूहतः समरे रिपून् ।

ये चेमे प्रचवो दीर्घास्त्रविम्वारुदंशनाः । एते भीमस्य निशिता रिपुचयकराः वराः ।

हारिद्रवर्णा ये तेने हेमपुङ्खाः शिलाशिलाः । नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चबाहुलसजगः ।

येनासौ व्यजयत्कृत्वा प्रतीर्षो दिशमाहवे । कलापो ज्ञेयः तस्यासौमार्द्रौघस्य धीमतः ।

ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारशवाः वराः । एते चिचक्रियोपिताः सहदेवस्य धीमतः ।

ये त्विमे निशिताः पीता प्रचवो दीर्घबासवः । हेमपुङ्खास्त्रिपर्वणां राशे एते महावराः ।

यस्यैव सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः । अर्जुनस्यैव सद्भासे मुद्भारसहो दूढः ।

वैद्याचक्रोऽयं सुमहान् भीमसेनस्य सायकः । मुद्भारसहो द्विजः श्रावणां भयङ्करः ।

सुपलक्षितकोमस्य हेमसदरनुत्तमः । निस्त्रिंशः कौरवस्यैव धर्षराजस्य धीमतः ।

यस्य पाञ्चनखे कोशे निहितनिचयोधने । नकुलस्यैव निस्त्रिंशो मुद्भारसहो दूढः ।

यस्यैव विपुलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः । सहदेवस्य विज्ञेयं सर्वभारसहं दूढं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गौहरणपर्वणि उत्तरखाखड्गेने चित्रचरित्रोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ सुवर्णविक्रतामीमांसायुधानि महात्मनां । रुचिराणि प्रकाशने पार्थानामाशुकारिणां ।

कनु खिद्वर्जुनः पार्थः कौरवो वा युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवस्य भीमसेनस्य पाण्डवः ।

सर्वे एव महात्मानः सर्वोन्मिन्नविनाशनाः । राज्यमप्येः पराकीर्य न श्रूयन्ते कथञ्चन ।

द्रौपदी क च पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विद्युता । शितामवेष्टादा कृष्णा तानेवाचगमनं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अहमद्यर्जुनः पार्थः समालोरो युधिष्ठिरः । सर्वो भीमसेनस्य पितृक्षे रसपाचकः ।

अथबन्धोऽयं नकुलः सहदेवस्य गोकुले । वैरिन्नां द्रौपदीं विद्धि यत्काले कीचका हताः ।

॥ उत्तर उवाच ॥ दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे । प्रश्नान्नानि यदि मे श्रुतां सर्वमेव ते ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ हन्त तेऽहं समाचचे दश नामानि यानि वै । वैराटे शृणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।

एकापमानयो भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः । अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी सेतवाहनः ।

भीमसुर्विजयः कृष्णः सत्यसाक्षी धनञ्जयः ।

॥ उत्तर उवाच ॥ केनासि विजयो नाम केनासि सेतवाहनः । किरीटी नाम केनासि सत्यसाक्षी कथं भवान् ।

अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो भीमसुरेवच । धनञ्जयस्य केनासि ब्रूषि तस्मै तत्तनः ।

श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामसेतवः । तस्मै यदि मां श्रूयाः श्रुत्वा सर्वमेव ते ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ सर्वान् जनपदान् जिता वित्तमादाय केवलं । मये धनस्य तिष्ठामि तेनाङ्गम् । धनञ्जय । ११००

अभिप्रयामि सङ्ग्रामे ददर्श दुःखदुर्मदान् । नाजिता विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ।

येताः काञ्चनमहाबा रथे युज्यन्ति मे हयाः । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्रेतवाहनः ।

उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नचवाभ्यामहं दिवा । जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ।

पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यते दानवर्षभैः । किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभे तेनाङ्गम् । किरीटिनं ।

न कुर्व्यां कर्षं वीभत्सं युध्यमानं कथञ्चन । तेन देवमनुष्येषु वीभत्सुरिति विश्रुतः । ११०१

जमौ मे दक्षिणे पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सद्यसाधेति मां विदुः ।

प्रथित्यां चतुरन्तायां वर्षा मे दुर्लभः समः । करोमि कर्षं शूराञ्च तेन मामर्जुनं विदुः ।

अहं दुरापो दुर्द्वेषो दमनः पाकशासनिः । तेन देवमनुष्येषु जिष्णुनामाङ्गि विश्रुतः ।

कृष्ण इत्येव दशमं नाम शक्रे पिता मम । कृष्णावदातस्य सतः प्रियवादातकस्य वै ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स पाथैर्विराटिरभ्युदयदन्तिकान् । अहं भूमिर्ज्ञेया नाम नात्वाऽहमपि चोत्तरः । ११०२

दिष्ट्वा त्वां पार्थं पश्यामि स्वागतं ते धनञ्जय । धोहिनाच महाबाहो नागराजकरोपम ।

यदज्ञानादवोचं त्वां जनुमर्हसि तत्तम । यतस्तया कृतं पूर्वं चित्रं कर्षं सुदुष्करं ।

अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनपरिचये चतुर्थत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ आस्थाय बहिरं वीर रथं सारथिना मया । कतमं यास्यसेऽनुरुक्तो यास्याम्यहं त्वया ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रीतोऽस्मि पुष्टयथा न भयं विद्यते तव । सर्वान्मुदामि ते शूबून रणे रणविभारद । ११०३

स्वस्त्रो भव महाबाहो पश्य मां शत्रुभिः सह । युध्यमानं विमर्देऽस्मिन् कुर्वाणं मेरवं महत् ।

स्वतान्स्वजनपदासङ्ग्रान् शिरं वशीहि मे रथे । एकञ्चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा त्वरायानुत्तरस्तदा । अर्जुनस्यायुधान् यज्ञ धीवैरावतरस्ततः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अहं ते कुहमिदं त्वाम्यवज्ञेयामि ते पशून् । सद्यस्त्वपचविवेपं बाह्यमाकारतो रर्यं ।

विदण्डणसमाधमनेकध्वजसङ्कुलं । आचेषणे कौधटलं मेमीनिगददुन्दुभिः । ११०४

नगरं ते मया गुप्तरथोपसं भविष्यति । अधिष्ठितो मया यज्ञे रथो गाण्डीवधन्वा ।

अज्ञेयः शत्रुसैन्यानां विराटे व्येत ते मयं ।

॥ उत्तर उवाच ॥ निभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि । केचिन्मयापि सङ्ग्रामे साचादिद्रेण वा समं ।

इदमु वित्तयत्नेवं परिमुञ्चामि केवलं । निद्ययज्ञापि दुर्बोधा न गच्छामि कथञ्चन ।

एवं युक्ताङ्गरूपस्य सचणैः सुचितस्य च । केन कर्षं विपाकेन क्षीवन्मिदमागतं । ११०५

मन्ये त्वां क्षीववेनेन चरन्तं गृहपाणिनं । गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वाऽपि जनकतुं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भ्रातृश्रेष्ठे गात्रं ज्येष्ठस्य सम्बन्धरमिदं व्रतं । शराणि व्रतार्थं यज्ञस्य मेतद्भवामि ते ।

नास्मि क्षीवो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः । रत्नाग्रमतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं गृपात्मज ।

॥ उत्तर उवाच ॥ परमोऽनुग्रहे मेऽद्य यत्कर्तव्यं न मे दृष्टम् । नहीदृष्टाः स्त्रीवरूपा भवन्ति तु नरोत्तम ।

सहायवानसि रणे युध्येयममरैरपि । बाधयं हि प्रनष्टं मे किं करोमि त्रीहि मे ।

अहन्ते संघहोष्यामि हयानश्चुरथारुजान् । शिचितां क्षासि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ।

दारुकी वासुदेवस्य यथा शक्य मातलिः । तथा मां विद्धि सारथ्ये शिचितं नरपुङ्गव ।

यस्य याते न पश्यन्ति भूभौ शिष्टं पदं पदं । दक्षिणां ये धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ।

योऽयं धुरं धुर्यवरो वामं वदति शोभन । तं मन्ये मेघपुष्यस्य जवने सद्गुणं हयं ।

योऽयं काञ्चनसन्नाहः पार्थिव वहति शोभनः । समं श्रेयस्य तं मन्ये जवेन बलवत्तरं ।

योऽयं वहति मे पार्थिव दक्षिणामभित, स्त्रियं । चलाहकादभिमतः स जवे नोऽथवत्तरः ।

क्षामेवायं रथो वोढुं सङ्गमैर्हति धन्विनं । तस्मै रथमाख्याय योद्धुमर्हो मतो मम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विमुच्य बाहुभ्यां बलयानि स वीर्यवान् । चित्ते काञ्चनसन्नाहे प्रत्यमुच्चतादा द्रुमे ।

कृष्णान् भङ्गिमत केशान् येनोद्गन्ध्य वासवा । अथासौ प्राप्नुवो भूत्वा द्रुचिः प्रयतमानसः ।

अपि दधौ महाबाहुः सर्वान्छाणि रथोत्तमे । ऊचुश्च पार्थं सर्वानि प्राञ्चलीनि नृपात्मजं ।

इमे स्म परमोदारारः किङ्कराः पाण्डुनन्दन । प्रणिपत्य ततः पार्थ, समासन् च पाणिना ।

सर्वानि मानवानोह भवतेत्यभ्यभाषत । प्रतिपद्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ।

अधिगन्तारसा कला गाण्डीवं व्याचिपद्गुः । तस्य विचिष्यमाणस्य धनुषोऽभूत्सहाह्वनिः ।

अथा शैलस्य महतः शैलेनैवावजगत् । सनिघाताऽभवद्भूमिर्दिचु वायुर्वै शङ्गं ।

प्रपात महती चेत्का दिशो न प्रचकाशिते । आत्मध्वजे खलदासीत् प्रकम्पितमहाह्वनं ।

तं शब्दं क्षुरवोऽजानन् विस्फोटमग्नयेरिव । यदर्जुनो धनुः श्रेष्ठं बाहुभ्यामाचिपद्गुचे ।

॥ उत्तर उवाच ॥ एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बद्धमेतान्महारथान् । कथं जेष्यसि सङ्गमि सर्वैश्चलाख्यपारगान् ।

असहायोऽसि कान्तेय सहायास्य कौरवाः । अतएव महाबाहो भीतस्त्रिधाभि तेऽपतः ।

उवाच पार्थो मा मेवी महस्य खलवत्तदा । युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः समहावसैः ।

सहायो घे सथावायां कलदासीत् सखा मम । तथा प्रतिभये नस्मिन् देवदानवबहुषे ।

खाण्डवे युध्यमानस्य कलदासीत् सखा मम । निशानकवचैः शङ्खैः पौलोमैश्च महानवैः ।

युथतो देवराणार्थं क सहायस्तदाऽभवत् । खयमरे तु पाञ्चात्मा राजभिः सह संयुगे ।

युथतो वज्रभिक्षात कः सहायस्तदाऽभवत् । उपजोय मुहं द्रोणं शकं वैश्रवणं धनं ।

वरुणं पावकश्चैव छपं छण्यं च माधवं । पिनाकपाणिनं चैव कथमेतास्य योषधे ।

रथं वाहय मे ग्रीर्वयेतु ते मानवी ज्वरः ।

इतिश्री महाभारते विराटपर्वणि मोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धारणे पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उत्तरं सारथिं कृत्वा शर्मो कृत्वा प्रदक्षिणं । आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पाण्डुनन्दनः ।

ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथं । प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथि ।

देवीं मायां रथेषुक्ता विहितां विद्यकर्षणा । काञ्चनं सिंहलाङ्गुलं ध्वजं वानरलचयं ।

मनसा चिन्तयामास प्रभादं पावकस्य च । स च तं चिञ्चितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यद्रेषयत् ।

रथं तामागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा । रथमास्त्राय धीमनुः कौन्तेय । येनवाहनः

बहुगोधाङ्गुलिषाणः प्रसृष्टोत्तरासनः । ततः प्रायादुदीर्घं च कपिप्रवरकेतनः ।

स्नानवन्तं महाशङ्खं बलवानरिमहान् । प्राधमद्वयमास्त्राय दिपतां कोमहर्षणं ।

ततस्ते जवना धुर्यां जानुभ्यासगमन्महौ । उत्तरस्यापि सन्मत्तो रथोपस्य उपाविशत् ।

संस्त्राय चास्त्रान् कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः । उत्तरं च परित्यज्य समान्वासयदङ्गुनः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ माभैस्त्वं राजपुत्रास्य चक्षुर्योऽसि परन्तप । कथं पुरुषशार्दूलं शत्रुमथे विवोदसि ।

श्रुतास्ते शङ्खशब्दाद्य भेरीशब्दाद्य पुष्कलाः । कुञ्जराणां च नदां शूढानीकेषु तिष्ठतां ।

स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भोषितः । विपनक्षयो विषयः पुरुषः प्राकृतो यथा ।

॥ उत्तर उवाच ॥ श्रुता मे शङ्खशब्दाद्य भेरीशब्दाद्य पुष्कलाः । कुञ्जराणां च नदां शूढानीकेषु तिष्ठतां ।

सर्वविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः । ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्व्वं गृहीदृशं ।

धनुष्यापि निर्धौषः श्रुतपूर्व्वो न मे कश्चिन् । अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्त्रिनेन च ।

अमानुषेण शब्देन भूतानां ध्वजवाणिनां । रथस्य च मिनादेन मनो मुह्यति मे मयं ।

आकुचास्य दिशः सर्व्वो हृदयं व्ययतीव मे । ध्वजेन पिहिताः सर्व्वो दिशोऽपि प्रतिभान्ति मे ।

गाण्डोवस्य च शब्देन कर्णौ मे वधिरीकृताः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ एकान्तं रथमास्त्राय पद्भ्यां लभयपीडय । दृढं च रथोन्मुखं च शङ्खं प्रास्त्राम्यहं पुनः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शङ्खमुपाध्मासीद्द्वारयन्निव पर्व्वतान् । दिपतां दुःखजनकं सुहृदां हर्षवर्द्धनं ।

गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलांस्तथैव च । उत्तरस्यापि संकीर्णो रथोपस्य उपाविशत् ।

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्त्रिनेन च । गाण्डोवस्य च शब्देन पृथिवी समकम्पत ।

तं समान्वासयामास पुनरेव धनञ्जयः ।

॥ द्रोण उवाच ॥ यथा रथस्य निर्धौषो यथा मेघ उदीर्यते । प्रकम्पते यथा भूमिर्निर्धौष्यन् । सत्यसाधिनः ।

शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रक्षयन्ति वाजिनः । अग्रयय न भासन्ते समिह्नास्त्रज शोभनं ।

प्रत्यादिद्यं च नः सर्व्वे मृगा घोरप्रवादिनः । ध्वजेषु च निनीयन्ते वायुषास्तथ शोभनं ।

शकुनाद्यापस्यो नो वेदयन्ति महद्भयं । गोमायुरेष सेनाया इवमथे प्रधावति ।

अनाहतस्य निष्कान्तो महद्देदयते मयं । भवतां रोमरूपानि प्रहृष्टान्युपलस्ये ।

ध्रुवं विनाशो घृष्टेषु चक्षिणाणां प्रदृश्यते । श्योतीषि न प्रकाशन्ते दाहणा मृगपक्षिणः ।

उत्पाता विविधा धोरा दृश्यन्ते चक्षणाग्रनाः । विशेषत इहास्त्राकं निमित्तानि विनाशने ।

उल्काभिय प्रदीप्ताभिर्म्याथ्यते घृतना तव । वाहनान्यप्रहृष्टानि ददन्तीव विभ्रान्ति ।

उपासते च धैर्यानि गृध्रास्तव समन्ततः । तस्यैव वाहिनीं दृष्ट्वा पाशंवाणप्रबोधिताः ।
 पराभूता च न सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति । विवर्णमुखमूषिष्ठा सर्वे योधा विचेतयः ।
 गाय प्रसाप्य निष्ठायां ब्रूढानोका महारिणः ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि मोहरणपर्वणि उपातदर्शने षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ दुर्योधनो राजा समरे भीममब्रवीत् । द्रोण च रथमार्दूलं धृपं च मुमहारयं ।
 उक्तोऽयमर्थं आचार्यो भया कर्णेन चाब्रवीत् । पुनरेव च वक्ष्यामि नहि त्वयामि ते भुवन् ।
 पराजितैर्हि वक्ष्यते नैव दादृशवत्सरान् । वने जपपदेऽज्ञातेरेव एव पथो हि नः ।
 तेषां न तावच्छिष्टं वृत्तं तु च योदशः । अज्ञातवाचो भीमसुरास्त्राणि विमलगन् ।
 अनिष्टं नैवपि निर्व्यासे यदि भीमसुरागतः । पुनर्दादृशवर्षाणि वने वक्ष्यन्ति पाण्डवाः ।
 सोभादा ते न जातोयुरस्त्राभ्यामेव आविश्यत् । हीनातिरिक्तमेतेषां भीमो वेदितुमर्हति ।
 अर्थानां हि पुनर्दधे नित्यं भवति संशयः । अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ।
 स्वार्थं सर्वं विमुह्यन्ति येषु धर्मविदो जनाः । उत्तरं मार्गमाख्यानां मत्स्यानाश्च युयुत्सवाः ।
 यदि भीमसुरापातस्तदा कस्यापराधुमः । विगर्तानां वयं हेतोर्मेस्थानं योद्धुमिहगताः ।
 मत्स्यानां विप्रकारांस्तु बह्वनस्मानकोत्तयन् । तेषां भयाभिभूतानां तदस्त्राणि प्रतिश्रुतं ।
 प्रथमं तैर्गृहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् । सन्नम्यामपराह्वे वै तथा नलौ समाहितः ।
 अष्टम्या पुनरस्त्राभिरादित्यखोदयं प्रति । इमा गावो गृहीतव्या गते मत्स्ये गवाम्पदे ।
 ते वा गाक्षानपिष्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः । अस्त्राभ्यां क्षुपसन्धाय कुर्युर्मत्स्येन सङ्गतं ।
 अथवा तानपाशाय मत्स्यां जनपदे सह । सर्वथा सेनया सार्द्धं संहृते भीमरूपया ।
 आधातुं केवलां राविमस्मानं योद्धुमुपागतः । तेषामेव महावीर्यं कश्चिदेव पुरश्चरः ।
 अस्मानं योद्धुमुपाधातो मत्स्यो वा हि स्वयं भवेत् । यथैव राजा मत्स्यानां यदि भीमसुरागतः ।
 सर्वैर्याद्व्यमस्त्राभिरिति न समयो ह्यतः । अथ कस्यास्त्रिणा ह्येन रघेयु मरवत्तमा ।
 भीमो द्रोणं क्षपयैव विकर्णो द्रोणिरेव च । सधुन्तमनसः सर्वे काले ह्यस्त्रिणाहाराः ।
 अन्यथा दुष्टाश्चेद्विजित्वा तवास्त्रा मत्स्योपागतः । आस्त्रिणे गोधनेऽस्त्रापातयन्ति देवेन कश्चिन् ।
 धमेन वाऽपि सङ्ग्रामे को ह्यस्त्रिणपुरं व्रजेत् । शरैरेभिः प्रणुशानां भग्नानां गहने वने ।
 को हि जीवेत्पदातीनां भवेदस्येव संशयः । आचार्यं श्रुत्वा तस्मात्तथा नीतिर्विधीयतां ।
 जानाति हि मत्तं तेषां ममस्त्रासयतोव नः । अर्जुने चास्य सम्प्रोतिमधिकामुपचरये ।
 इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य विशेषतः । तथाहि दृष्ट्वा भीमसुमुपायान् प्रमदति ।
 यथा सेना न भजेत तथा नीतिर्विधीयतां । हेतिनं क्षुपगृष्ट्याने द्रोणे सर्वं विषद्वित ।
 अदेशिका महारथे धीमैः शत्रुमहता । यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयतां ।
 इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य विशेषतः । आसयक्षपराधांश्च कथ्यते स स्वयं तथा ।

अथानां द्वेयितं कुला काः प्रशंसापरो भवेत् । स्थाने वाऽपि व्रजन्ता वा सदा द्वेयन्ति वाजिनः ।

सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्धन्ति वासवः । स्तनयिन्नोश्च निर्धायः श्रूयते वज्रप्रमथा ।

किमव कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते । अन्यत्र कामादेपादा रोपादाऽस्मासु केवलात् ।

आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चोपायदर्शिनः । नैते महामये प्राप्ते सन्पृथ्याः कथञ्चन ।

प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषूपवनेषु च । कथा विचित्राः कुर्वन्त्याः पण्डितस्तत्र शोभनाः ।

वदन्त्याद्यर्थरूपाणि कुर्वन्तो जमसंसदि । इज्यास्ते चोपसन्धाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ।

परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च । हस्त्यश्वरथयन्त्रासु खरोद्वाजविद्वद्भिरिति ।

गोधनेषु प्रतोषीषु वरदारमुद्येषु च । असंसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ।

पण्डितान् दृष्ट्वा कला परेषां गुणवादिनः । विधीयतां तथा नीतिर्धिया बभूवै वै परः ।

गावश्च वस्त्रनिष्ठाप्य सेनां व्यूह्य समन्तातः । आरुचाश्च विधीयन्तां यथ यत्कामादेष परान् ।

इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि गोहरणपर्वणि दुर्धौघमहास्ये वज्रचरिर्गोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ कथं जवाच ॥ सर्वानायुधानां भीतान् घन्तकानिव उच्ये । अयुद्धमनस्यैव सर्वान्यैरामवक्षितान् ।

यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः । अहमावारयिष्यामि बभैव मकराक्षयं ।

मम चापमयुक्तानां शराणां नतपर्वणां । नाहनिर्गच्छतामसि सर्पाणानिव सर्पयतां ।

हस्त्वपुङ्खा । सुतीक्ष्णया मुक्ता हस्तता मया । हादयन्तु शराः पार्थ श्रवणा इव पादपं ।

शराणां पुङ्खपक्षानां मौर्व्याऽभिहतया दृढं । श्रूयतां तलयोः शब्दो भेद्यैराहतयोरिव ।

समाहितो हि बीभत्सुर्धैर्याश्रयौ च पञ्च च । जातखेह्य युद्धेऽस्मिन् मयि सम्महरिष्यति ।

पावीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव । शरीरान् प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान्बहस्य ।

एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विभ्रुतः । अहं चापि नरत्वेष्टाद्वर्जुनास्त्रावरः कषित् ।

इतद्येतन्नि निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गाङ्गाजितैः । दृष्ट्यतामद्य वै योम शंभौरिव संहते ।

अथाहस्त्रणमचयं पुरा वाचा प्रतिभुतं । धार्तराष्ट्रस्य दाक्षामि निहत्य समरेऽर्जुनं ।

अनाराब्धिमनानां मुङ्गानां व्यतिरीर्यतां । श्लभामानिवाकाशे भवारः वस्मदृश्यतां ।

हस्त्राग्निमसस्त्रं महेन्द्रममतेजसं । अर्हयिष्यामहं पार्थमुक्ताभिरिव कुञ्जरे ।

एषादतिरथं शूरं सर्वशक्तभूतो वरं । विवर्धं पार्थमादास्ये गहस्तानिव पक्ष्मं ।

तमग्निमिव दुर्धर्षं मसिगन्धिगरेभ्यनं । पाण्डवाग्रिमहं दीर्घं प्रदहन्ममिवाहितान् ।

अथनेगपुरोवातो रथौघस्तनयिब्रुमान् । शरधारो महामेघः श्रमयिष्यामि पाण्डवं ।

मत्कामुंश्चविनिर्मुक्ताः पार्थमाग्नीविषोपमाः । शराः समभिसर्पयन्तां वल्गोकमिव पक्षगाः ।

सुतेजनेहस्त्वपुङ्खैः सुपोनैर्नतपर्वभिः । आचित्रं पश्य कौन्तेयं कर्णकारैरिवाचलं ।

जामदग्न्यान्मया स्त्रक्षं सम्याश्रयविषत्तमात् । तदुपाश्रित्य वीर्यस्य युध्येयममरैरपि ।

ध्वजो वै वानरसिष्ठन् भस्मेन निहतो मया । अथैव पततां शूभो विनदन् भैरवान् रवान् ।

श्रीमया विपद्यानां भूतानां ध्वजवाहिनां । दिग् प्रतिष्ठमानानामस्तु ब्रह्मा दिवङ्गम ।

अथ दुर्योधनस्याहं शक्यं यदि चिरस्थितं । समूलमुद्धेरिष्यामि वीर्यशून्यं पातयन् रथात् ।

हतायं विरथं पार्थ पौरुषे पर्यवस्थितं । निश्चयं यया नागमय पश्यन्तु कौरवाः ।

कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलं । रथेषु वाऽपि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णविकृत्यने अष्टवल्ग्विशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ छप उवाच ॥ सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः । शूर्यानां प्रकृतिं वेत्ति नानुबन्धमवेत्यसौ ।

माया हि दृष्टव्यं सन्ति शास्त्रमायित्य चिन्तिता । तेषां युद्धं पापिष्ठं वेदेयं पुराविदः ।

देशकालेन संयुतं युद्धं विजयदं भवेत् । हीनकालं तदेवेह कलं न समते पुनः ।

देशे काले च विक्रान्ते कल्याणाय विधीयते । आनुकूल्येन कार्याणामन्तरं संविधीयते ।

भारं हि रथकारणं न व्यवसन्ति पण्डिताः । परित्यज्य तु पार्थेन सद्यपिता न न क्षमः ।

एकः कुतूहलभरचुदैक्याग्निमतर्पयन् । एकस्य पञ्चवर्षाणि ब्रह्मर्ष्यमधारयत् ।

एकः सुभद्रामारोप्य देरये कृष्णमाह्वयत् । एकः किरातरूपेण स्थितं रुद्रमयोधयत् ।

अस्तिस्त्रेव वने पार्थो हतां कृष्णमवाजयत् । एकस्य पञ्चवर्षाणि शक्रादस्ताप्यश्रितत् ।

एकः सोऽयमरिं जित्वा कुरुक्षामकरोद्यमः । एको गन्धर्वगजानं विचखेनमरिन्दमं ।

विजिग्ये तरसा सङ्घो धेनोः प्राप्य सुदुर्ध्वाः । तथा निवासकवचाः कालरुक्षाश्च दासवाः ।

दैवतैरप्यवस्थास्ये एकेन युधिपातिताः । एकेन हि लया कर्षं किं नाभेह कृतं पुरा ।

एकैकेन यया तेषां भूमिपक्षा वने कृताः । इन्द्रोऽपि नहि पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ।

यस्तेनाग्रसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भयं । आशोविषस्य क्रुहस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणं ।

अवमुच्य प्रदेक्षित्वा दंडामोदाहमिच्छति । अथवा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ।

अनङ्गुयः समावृत्त नगरं गन्तुमिच्छति । समिद्धं पावकं वाऽपि धृतभेदोवधाहतं ।

घृताक्षीरवामाख्यं मध्येनोत्सर्जन्मिच्छति । आत्मानं कं समुद्यय कण्ठे बध्ना महामर्षिता ।

समुद्रं प्रतरंश्चोर्ध्वा तत्र किं नाम पौरुषं । अकृतास्तः कृतास्तं वै मत्तकं सुदुर्बलः ।

तादृशं कर्षं च पार्थ योद्धुमिच्छेत्स दुर्भति । अस्त्रामिच्छेत्प लिखते वर्षाणोह जयोदक्षं ।

धिंस्रः पाशविनिर्मुक्तो न न श्रेयं करिष्यति । एकान्ते पार्थमायोनें क्रुपेऽग्निमिव संहृतं ।

अज्ञानादभ्यवस्तुषा प्राप्ताः शो भयमुत्तमं । महं पुथाग्रहं पार्थमागतं युद्धदुर्भेदं ।

शैत्यालिप्तम् मयङ्गा ध्यूदानीकाः प्रहारिणः । श्रेयो दुर्ध्वधनो भोगो भवाम्भोऽणिस्तया त्वयं ।

ममं पुथाग्रहं पार्थ कर्षं मा साहसं कृताः । वयं व्यवसिताः पार्थ वस्त्रपाणिमिश्रोद्भूतं ।

पद्भ्याः प्रतिपुथेम तिष्ठेम संकृता यदि । ध्यूदानीकानि शैत्यानि यत्ता परमधन्विनः ।

पुथाग्रहं पुनं कष्टे दासवा इव वासवं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि छपराधे एको गपद्वाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ अथत्यामोवाच ॥ न च ज्ञातव्यिता गावो न च क्षीमान्तरङ्गताः । ॥ हासिनपुरं प्राप्तास्तन्तु कर्णं विकल्पमे ।

सङ्ग्रामान् सुबहून् जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनं । विजित्य च परां सेनां नाड्यः किञ्चन पौरुषं ।

१४१५

दहत्यग्निरवाक्यस्य दृष्ट्वा भाति दिवाकरः । दृष्ट्वा धारयते लोकान् वसुधा सचराचरान् ।

चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि स्वयमुवा । धनं यैरधिगन्तव्यं यच्च कुर्वन्नुद्यति ।

अधीत्य ब्राह्मणे वेदान् याजयेत् यजेत् च । क्षत्रियो धनुराश्रित्य यज्ञैश्च न याजयेत् ।

वैश्योऽधिगम्य वित्तानि मत्तकर्माणि कारयेत् । शूद्रः शूद्रयूयं कुर्याच्चिपु वर्षेषु नित्यः ।

वच्चनायोगविधिभिर्जैतर्षीं वृत्तिमाश्रितः ।

१४१६

वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि नहीमिमां । वतकुर्वन्ति महाक्षमा गुह्यन् सुविगुणगपि ।

प्राप्य दूतेन को राज्यं क्षत्रियसोऽयमर्हति । तथा वृद्धसङ्ख्योऽयं धार्तराष्ट्रस्य निर्धृणः ।

तथाऽभिगम्य वित्तानि को विकल्पेद्विचक्षणः । निष्ठत्या वच्चनायोगैश्चरन्तैर्विको यथा ।

कतमद्वैतरं युद्धं यथाजैयोर्द्वेनक्षयं । गच्छन् सहदेवं वा धनं येषां तया हतं ।

सुधिष्ठिरो जितः कस्मिन्भीमो वा क्षत्रिणां वरः । इन्द्रमस्य तया कस्मिन्सङ्ग्रामे विजितं पुरा ।

१४१७

तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन् दृष्ट्वा जिता पुरा । शक्यस्ता सभां गीता दुष्टकर्षवजस्तथा ।

मूलमेयां महच्छत्रं सारार्थाचन्दनं यथा । कर्षाकारयियाः सूत तच्च किं विदुरोऽप्रवीत् ।

यथाशक्ति मनुष्याणां श्रममाश्रयामहे । अन्येषां चैव सत्त्वानामपि कीटपिपेक्षिकैः ।

द्वैपद्यासं परिक्षेत्रं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति । सयाष धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनक्षयः ।

त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा वार्षं वक्तुमिच्छसि । नैरान्तकरणे शिष्युर्न मेः श्रेवं करिष्यति ।

१४१८

नैव देवाश्च गन्धर्वास्त्रासुराश्च च राक्षसान् । भयादिह न युज्येत कुन्तीपुत्रो धनक्षयः ।

यं यमेवोऽभिवंशुदः सङ्ग्रामे निपतियति । दृष्टं महत्मान्बलेन विनिहत्य तमेत्यति ।

त्वतो विग्रिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समं । वासुदेवसमं युद्धे पार्थ को वा न पूजयेत् ।

देवेन देवं युधेन भागैव च मानुषं । अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात्क्रोड्जनेन शमः पुमान् ।

पुत्रादनन्तरः मिथ इति धर्कविदे विदुः । एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्वौ शस्त्र पाण्डवः ।

१४१९

यथा त्वमकरोर्धूतमिन्द्रमस्य यथाऽहरः । यथाऽग्नौः शर्मा दृष्ट्वा तथा युध्यस्व पाण्डवं ।

अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षात्रधर्मस्य कोविदः । दुर्धूतदेवो गान्धारः शकुनिधुष्यतामिह ।

मासान् क्षिपति गाण्डीवं न हनं दापरं न च । ज्वलतो निमित्तान् वार्षास्तोत्प्लान् क्षिपति गाण्डिवं ।

न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गाण्डिवपाः सुनेजनाः । नान्तरेष्ववतिदन्ते गिरीषामपि दाहणाः ।

अन्तकः पवो मृत्युस्तयाऽग्निर्नडवामुखः । कुर्युरेते कश्चिच्छेपे न तु कुद्वे धनक्षयः ।

१४२०

यथा सभायां दूतं ते मातुलेन महाकरोः । तथा युद्धान्न सङ्ग्रामे शैबनेन सुरचितः ।

युध्यन्तां कामतो योधा नाहं योक्षे धनक्षयं । मत्स्यो ह्यस्मान्निरायोथो यद्यगच्छेद्वा पदं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अष्टत्याममर्षनवाक्ये पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ भोग उवाच ॥ साधु पश्यति वै द्रोणिः कृपय साधु पश्यति । कर्णस्तु चाक्षर्येण केवलं योद्धुमिच्छति ।
 आचार्यो नामिवक्तव्यः पुरुषेण विज्ञानता । देशकालौ तु समेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ।
 यस्तु सूर्यसमाः पद्म सपत्न्याः सुप्रहारिणः । कथमभ्युदयेतेषां न प्रमुञ्चेत पण्डितः ।
 स्वार्थं सर्वं विमुञ्चन्ति येषां धर्मविदो जनाः । तस्माद्राजन् ब्रवीत्येतदाशं ते यदि रोचते ।
 कर्णे हि यद्वेचोचत्तां तेज सञ्जननाय तत् । आचार्यपुत्रः चमतां महत् कार्यमुपस्थितं ।
 नायं कालो विरोधस्तु कैमेतेषु समुपस्थिते । चतुर्थं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ।
 भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा । यथा चक्रमो लक्ष्मीः सर्वथा नापहृयते ।
 सर्वं भवतु ब्रह्मार्थं ब्रह्मास्त्रं प्रतिष्ठितं । चत्वार एकोतो वेदाः चात्रमेकच दृश्यते ।
 नैतत्कमस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः । अन्यत्र भारताचार्यान् सपुत्रादिति मे मतिः ।
 ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते । अन्यत्र भारताचार्यान् द्रोणात् पुरुषसत्तात् ।
 वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुनस्तनं । नामदग्न्यष्टौ राजन् को द्रोणादधिको भवेत् ।
 आचार्यपुत्रः चमतां नायं कालश्च भेदेन । सर्वं संहत्य युष्माकः पाकप्राशनमागतं ।
 यस्तु व्यसनाग्रीह धान्यकानि मनोविभिः । मुखो भेदो हि तेषान्ता पाविष्ठो विदुषां मनः ।
 ॥ द्रोणिहवाच ॥ नैवं न्याय्यनिर्दं वाच्यमस्माकं पुरुषवर्म । किन्तु रोषपरोरेण गुरुषा भाषिता गुणाः ।
 शौर्येण गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि । सर्वथा सर्ववज्रेण पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ।
 ॥ दुष्योधन उवाच ॥ आचार्य एव चमतां शान्तिरक्षिन्विधीयतां । अभियोगेन तु गुरो तदुक्तं श्रेयकारि ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुष्योधनो द्रोणं चमयामास भारत । सह कर्णेन भोगेण हृषेण च महात्मना ।
 ॥ द्रोण उवाच ॥ यदेतत्प्रथमं वाच्यं भोक्षः शान्तनवेऽग्रहीत् । तेनैवाहं प्रसजो वै नीतिरच विधीयतां ।
 यथा दुष्योधनं पार्थो गोपमर्षति सङ्गरे । यथा दुष्योधनो राजा न गच्छेद्विषयां वरं ।
 साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयतां । वनवासे ह्यनिर्हन्ते दर्शयेय स्वमर्जुनः ।
 धनस्यस्तभमानोऽथ नाथ तत् चतुर्मर्षति । यथा नाथं समापुत्राह्लात्तैराहं कथञ्चन ।
 न च मेना पराजय्यात्तथा नीतिर्विधीयतां । उक्तं दुष्योधनेनापि पुरस्तादात्मनोद्भवं ।
 तदनुष्ठाय गात्रं यो यथावदकुर्मर्षति ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि द्रोणवाक्ये एकपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
 ॥ भोग उवाच ॥ कलावाढाय युज्येन मूहतांय दिनानि च । अहंमासाय मासाय न चषाणि पदमाय ।
 चतुर्वयापि युज्यन्ते तथा ममस्रगा अपि । एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ।
 तेषां कामातिरेकेण ध्येतिपाद्य व्यतिक्रमात् । पश्यमे पश्यमे सर्वं दे मासावुपजायतः ।
 यथामण्डिका मासाः पद्य च दादश्च यथा । यथोदमासां वर्षाणामिति मे वर्णमे मतिः ।
 सर्वं यथावद्वर्तते यथेदमिः परिक्षुतं । सर्वमेतद्बुधे शाला ततो श्रीमभुजागतः ।
 सर्वं यै महात्मनः सर्वं धर्मार्थकोविदः । तेषां पुण्डितो राजा कस्माद्बुधोपराधुपुः ।

अनुन्यायैव कौन्त्याः कृतवन्तश्च दुष्करं । न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तु नृपायतः ।
तदैव ते हि विक्रान्तभीषुः कौरवमन्दगाः । धर्मपात्रनिबद्धास्ते न चेयुः चत्त्रियव्रतान् ।
यच्चानृतसि त्वायाद्यः स गच्छेत्पराभवं । दृष्टयुर्मरणं पार्था नानृतनं कथञ्चन ।
प्राप्तं काते तु प्राप्तव्यं नोऽन्येयुर्नैर्यमाः । अपि वक्ष्यता गुप्तं तयावीर्यं हि पाण्डवः ।
प्रतियुधेम समरे सर्व्वशस्त्रभृतां वरं । तस्माद्यद्व कञ्चाणं लोके सद्भिरनुष्ठितं ।
तत्संविधीयतां योधं मागो ह्यर्थोऽभ्यगात्परं । न हि पश्चामिषङ्गमि कदाचिदपि कौरव ।
एकान्तविद्धि राजेष्ट्र सम्प्राप्त्य धनञ्जयः । सम्प्रवृत्ते तु सङ्ग्रामे मावाभासौ जयाजयौ ।
अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयं ।

११६

तस्माद्युद्धेचितं कर्म कर्म वा धर्मसंहितं । क्रियतामाशु राजेष्ट्र सम्प्राप्तो हि धनञ्जयः ।
॥ दुर्योधन उवाच ॥ माहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह । युद्धोपचारिकं यन्तु तच्छीघ्रं संविधीयतां ।
॥ भीम उवाच ॥ अथ या मामिका बुद्धिः शूयतां यदि रोचते । सर्व्वया हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुहनन्दन ।
चिप्रं वनं चतुर्भागं गच्छ गच्छ पुरं प्रति । ततोऽपरस्तुभंगो गाः समादाय गच्छतु ।
वयं त्वहं नैन्येन प्रतियास्याम पाण्डवं । अहं द्रोणश्च कर्णश्च द्रैणिः शारदतस्तथा ।

११७

प्रति योस्याम बीभत्सुमागतं कृतनिश्चयं । मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा व्रनक्तुं । अहमावागयिष्यामि वेलेऽ मकरावधौ ॥ ११८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदाकथं वृत्ते तेषां भीमैर्योक्तं महात्मना । तयैव कृतवान् राजा कौरवाणामनन्तरं ।

• भीमः प्रत्याय राजानं गोधनं तदनन्तरं । धेनुमुखान् व्यवस्थाप्य ब्यूहितं सम्प्रचक्रमे ।

॥ भीम उवाच ॥ आचार्य्य मध्ये तिष्ठ त्वमयत्यामा तु सव्यतः । ह्यः शारदतो धीमान् पार्थ रचतु दविर्गं ।

अयतः कृतपुत्रस्तु कर्णसिष्ठतु दंशितः । अहं सर्व्वस्य सैन्यस्य पश्यास्यास्यामि पादयन् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि भीमवैवर्ष्वके द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तया ब्यूडेवनीकेषु कौरवाणां महारथैः । उपायादञ्जुनसूयं रथघोषेण नादयन् । ११९ ॥

ददृशुस्तु भ्रमापं वै शूयुवुय रथस्त्रनं । दौघ्यमानसश्च शर्म गाण्डीवश्च च निःस्त्रनं ।

ततः सर्व्वैः समलोकाः द्रोणश्च वृकमजरीन् । मकरावधौ तदापि दृष्ट्वा राण्डोऽभ्युत्थितः ।

॥ द्रोण उवाच ॥ स्तब्धगार्ग्यं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते । एष घोषः सरथस्यो रोरवीति च वानरः ।

वानरः सर्व्वधेनायो करोति भयमुत्तमं । एष तिष्ठत्यथेते रथे च रथिनाम्बरः ।

उत्कर्षति धनुःश्रेष्ठं गाण्डीवमभ्यनिस्त्रनं । इमो हि वाणो महितो पादयोर्मै व्यवस्थितः ।

११९

अपरो चापतिकान्नो कर्णो संस्पृश्य मे शरीरः । निवर्त्यं हि वने वारं कृत्वा कर्णानिमानुयं ।

अभिवादयते पार्थः शोभे च परिपृच्छति । चिरदृष्टोऽयमस्माभिः प्रज्ञावान् बान्धवमियः ।

अतीव ज्वलितो नक्ष्त्रा घ्राण्युपगो धनञ्जयः ।

रथो मरी चास्तवो निपट्रो बह्वी पताको कवचो किरीटी । खड्गो च ध्वजो विराट्त्रय पार्थः द्विष्टो धृतपुष्पिनिवावकिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽञ्जुनः कुहन् दृष्ट्वा सङ्ग्रामे समदंष्ट्रितान् । तत्कान्तपट्टं वासो मत्स्यपुत्रमभायत । १२० ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ इयुषाते च येनायां हवाभ्यंयच्छ सारथे । यावत्समीचे सैन्येऽस्मिन् काशे कुहकुलाधमः ।
 सर्वनितामनादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनं । तस्य भूर्द्धिं पतिष्यामि तत एते पराजिताः ।
 रथ व्यवस्थितो द्रोणेन द्रोणिषु तदनन्तरः । भीष्मः क्षपयं कर्णश्च महेश्वासा व्यवस्थिताः ।
 राजानं नाच पश्यामि गाः समादाय गच्छति । दक्षिणं मार्गमास्त्राय शब्दे जीवपरायणः ।
 उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यव सुयोधनः । तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषं ।
 तं जित्वा विनिवर्त्तये गाः समादाय सर्वशः ।

१६४५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तः स वैराटिर्हवाभ्यंयच्छ धनतः । नियम्य च ततो रम्हीन् पञ्च ते कुहपुङ्गवाः ।
 श्चोदयन्ततो वाहान् यतो राजा सुयोधनः । उत्सृज्य रथं व्रजन्तु प्रयाते येनशब्दे ।
 अभिप्रायं विदित्वा तं क्षोपा वचनमब्रवीत् । नैवेऽन्तरेण राजानं धीमनुः स्नातुमिच्छति ।
 तस्य पार्थिवं स्तब्धीयाभो ज्वेनाभिप्रयाप्यतः । नक्षेत्रमतिविक्रुद्धमेको दुष्टोऽसंयुगे ।
 अन्यो देवात्सहस्राक्षान् क्षणाद्वा देवकोसतात् । आचार्याश्च सपुत्राश्च भारद्वाजान्महारथात् ।
 किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा त्रिपुलं तथा । दुर्व्योधनः पार्थजले पुरा गौरिव मज्जति ।
 तथैव गत्वा धीमत्सुनाम विप्राश्च आत्मनः । शूलभैरिव तां सेनां व्रतैः शीघ्रमशक्तिरत् ।
 शौर्यमाणाः शरैश्चैव बोधासे पार्थेचोदितैः । नापश्यन्तः हतां भूमिमन्तरीचश्च पश्विभिः ।
 तेषामपेततां युद्धे नापयानेऽभवन्मनिः । शीघ्रमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ।
 ततः शङ्खं मद्रथैः च दिपतां सोमहर्षणं । विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्युचोदयत् ।
 तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्त्रिनेन च । भाण्डीवस्य च घोषेण शृचिवी समकम्पत ।
 अमानुषाणां सर्वेषां भूतानां ध्वजवासिनां । ऊर्ध्वं मुष्काब्धिपुष्पाना धावमानाः समन्ततः ।
 गावः प्रतिम्वर्त्तन्त दिशमास्थाय दक्षिणां ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गीतरणपर्वणि गानिकुर्त्तने निपद्याशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

१६४६

१६४७

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स श्रुत्वा तं तरसा प्रणय गासा विजित्वाऽय धनुर्हराण्यः । दुर्व्योधनायाभिमुखः प्रयातो भूयो रथे
 शोऽभिषिक्तीर्यमाणः ।

१६४८

गीतु प्रयातासु ज्वेन माह्वान् किरोटिनं कृतकांथेस मवा । दुर्व्योधनायाभिमुखं प्रयाते कुरुप्रवीरः सहसाभिप्रेतः ।
 तेषामनीकानि यक्ष्मि गाढं व्यूढानि दृष्ट्वा यज्जन्धशानि । मल्लस्य पुत्रं दिपतां निहन्ता वैराटिमात्म्य ततोऽभ्युशाच ।
 इतेन त्वं प्रतिपादयेमान् येनान् हयान् काञ्चनरश्मिप्राप्तान् । जेन सर्वेश कुह प्रयत्नमादायेवं कुहर्निहृष्टन्द ।
 गजो गजेनैव मेया दुरात्मा योद्धुं ममाकाङ्क्षति स्तनपुत्रः । तमेव मा प्रापय राजपुत्र दुर्व्योधनोपाययजतदर्थं ।
 स तेनैवेतजैर्हृष्टः पुत्रो विराटस्य सुवर्गकथे । व्यधेयपक्षर्ह्येनामनीकं ततोऽहस्याच्छमामिमये ।
 तं पश्वेनेन विप्रिषैर्भिप्रातेः, ध्यामजिच्छुष्वेहा जयय । प्रत्यययुर्भरतमापततां महारथाः कर्णमभीक्ष्ममानाः ।
 ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः शरासनाधि शरवेगतापः । प्राप्ते रथानामदहश्चमनुर्विभं यथाग्निः कुरुपुङ्गवानां ।
 तस्मिन् युद्धे तुमुने प्रहते पार्थ विक्रान्तिरथं रथेन । विपाटवर्षं कुरुप्रवीरो भीमेन भीमानुगतावसाद ।

१६४९

ततो विकसंश्च धनुर्विद्वत् आभून्दास्योपचितं दृढञ्च । अप्रतयत्तं ध्वजमस्य मय्य च्छिन्नध्वजः सोऽभ्यपयाञ्जयेन ।
तं शत्रवाणां गणवाधितारं कर्षाणि कुर्वन्तममामुखाणि । श्रुन्तपः पार्थमध्यमाणः समादयच्छरवैरेण पार्थ । १९०
स तेन राज्ञाऽतिरथेन विद्वो विगाहमानो ध्वजिनीं कुरुणां । श्रुन्तपः पश्चमिराशु विद्धा ततोऽस्य सृतं दशभिर्जघान ।
ततः स विद्वो भरतर्षभेण वाणेन गाचावरणातिगेन । गतासुराजो निपपात भूमौ नगो नगायादिव वातह्रमः ।
नरर्षभास्तेन नरर्षभेण वीरा रथे वीरतरेण भग्नः । चक्षुरे वातवधेन काले प्रकम्पितानीव महावनानि ।
हतास्तु पार्थेन नरप्रबोराः गतासवोऽपि । सुपुः सुविद्याः । वसुप्रदा दासस्तुत्यवीर्याः पराजिता वासवजेन सङ्घे ।
सुवर्णकर्पायसवर्षमन्त्रा नागा यथा हैमवताः प्रहङ्गाः । तथा स श्रुन्तुसमरे विनिघ्नं गाण्डोदधन्वा पुरुषप्रबोराः । १९१
चक्षार सङ्घे विदिशे दिग्ध्य दृष्टिवाग्निव्यनमातफले । प्रकीर्णपानि यथा वसन्ते विशातयिता पवनेऽमुदीद्य ।
तथा सपद्मान्विकिरन् किरीटो चक्षार सङ्घोऽतिरथो रथेन । गोणाश्वगहस्य हयाबिहत्य वैकर्त्तनं भ्रातुरदीनसत्त्वः ।
एकेन सङ्ग्रामजितः श्रेण शिरो जक्षाराशु किरीटमादी । तस्मिन् हस्ते भ्रातरि सप्तपुत्रो वैकर्त्तनो वीर्यमदाददानः ।
प्रसृष्ट दन्ताविव नागराजौ मधुर्धमं व्याध द्वाभ्यधावत् । स पाण्डवं दादृशमिः श्रुत्वा वैकर्त्तनं श्रीप्रलयो जघान ।
विद्याध गान्धिव हर्षाय सर्वान्विराटपुत्रस्य करे निजग्रे । तमापतनं सहसा किरीटो वैकर्त्तनं वै तरसापिपत्य । १९२
प्रसृष्ट वेगं न्यपतञ्जयेन नागं गह्वरानिव चित्रपचः । तावुत्तमो सर्वधनुर्हाराणं महाबाहो सर्वस्यपन्नबाहौ ।
कर्णस्य पार्थस्य निग्रम्य धुर्धुं दिदृक्षमाणः कुरयोऽवतस्युः । स पाण्डवस्य मुदीर्यकोपः कृतागधं कर्णमुदीर्य हर्षात् ।
स्येन सार्धं शरयं सस्रतमन्त्रैश्च घोरशरीरघट्टया । ततः सुविद्धाः शरयाः सनागा योधा विनेदुर्भरतर्षभाणां ।
अन्तर्हिता मोक्षमुखाः सहयाः किरीटिना कौर्णेरयाः श्रुत्वा । स चापि तानर्जुनवाङ्मुक्तान् शरास्करैरपि प्रतिहत्य वीरः ।
तस्यै महात्मा सधनुः सबाणः सविष्णुलङ्कागिरिबाहुः कर्णः । ततस्तथैव तनुतामस्यः सङ्ग्रामेरीपणवप्रणादः । १९३
प्रस्रुतव्यातवनिखननं वैकर्त्तनं पूजयतां कुरुणां । उद्धूतगङ्गा समहापताकध्वजोत्तमां वाकुलभोषणान् ।
गाण्डोवनिर्घोषकृतप्रणादं किरीटिनं प्रेक्ष्य नगाद कर्णः । स चापि वैकर्त्तनमर्हयिता सार्धं सस्रतं शरयं श्रुत्वा ।
तनावर्षयं प्रभंभं किरीटो पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा । स चापि पार्थं वज्रभिः पुष्पकैर्वैकर्त्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ।
तथैव कर्णश्च किरीटमालो रंष्कादयामास श्रितैः श्रुत्वा । तयोः सुतीक्ष्णान्ध्रजयोः शरीरान् महाशरीराल्वविह्वले रथे ।
रजो विजग्राविव हस्तद्वयैः स्रग्वलेरानुददृशं लोकम् । शराभुक्कारे कुरुरो हयैश्च सार्धं विद्याध शरैश्च नरैः । १९४
चिमिस्तु यन्तारमस्यमणोर्षां विद्याध ठणं विभिरैव केतुं । ततोऽभिर्विद्धः समरावमर्दं प्रवेधितः सिंह इव प्रमुक्तः ।
गाण्डोदधन्वा प्रवरः कुरुणामजिह्वागैः कर्षमियाय जिष्णुः । शरास्तद्व्या निहतो महात्मा प्रादुशकारानि नमुन्यकर्ष ।
प्राष्ठादयत्कण्ठं शरं श्रुत्वा तैर्होका निमान् सुख्यं हंशुग्रावैः । स हस्तिनेवामिहतो गजेन्द्रः प्रसृष्ट भस्मापिशितास्त्रिपङ्कान् ।
आकर्णपूर्णस्य धनुर्विद्वत् विद्याध मावेव्यथ सप्तपुत्रं । श्रयास्य बाह्विशिरोलज्जटं योशवरङ्गानि परावमर्द ।
प्रितेय वाणेषुधि निर्विन्दंभं गाण्डोवमुक्तेऽग्निप्रकाशैः । स पार्थमुक्तेर्विद्वैः प्रणुवो गजो गजनेव जितकरस्त्रो । विहाय
सङ्ग्रामधिरः प्रयातो वैकर्त्तनः पाण्डवशान्ततः । १९५
इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णोपपाने चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
॥ वैदम्यायन उवाच ॥ अपयति तु राधेये दुःखाधेनुरोगमाः । अनीकैः यथाखेन शनैराभ्यन्त पाण्डवं ।

वज्रधा तस्य सैन्यस्य बृद्धस्यापततः शरैः । अधारयत वेगं यवेत्तेव तु महोदधेः ।
 ततः प्रहस्य वीभक्षुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः । दिव्यमखं प्रकुर्वाणः प्रत्यायाद्रथसत्तमः ।
 यथा रश्मिभिरादित्यः प्राच्छादयत मेदिनीं । तथा गाण्डीवनिर्भुक्तेः शरैः पार्था दिशो दृष्ट ।
 ॥ रथानां न चायानां न गजानां ॥ वर्षणां । अनिविद्धं श्रुतैर्बाणैरासौ ह्यनुत्तमन्तरं । १०००
 दिव्ययोगाच्च पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च । शिचाग्निस्त्रोपापवत्त्वाद्दस्त्राणाञ्च परिक्रमात् ।
 बोर्येवत्वं द्रुतं चायं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् । कालाग्निमिव वीभक्षुं निर्दहन्मिव प्रजाः ।
 नारयः प्रेक्षितुं श्रेकुर्वन्लम्भमिव पावकं । तानि यस्यान्यनोकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ।
 शैलं प्रति बलाभ्राणि व्याप्तानोवार्धरश्मिभिः । अशोकानां वनानीव फुलानि कुसुमैः शुभैः ।
 रेजुः पार्थशरैस्तद्वत्ता सैन्यानि भारत । खञ्जोऽर्जुनशरैः शीघ्रं द्रुथ्यत्पुष्पं हिरण्यमयं । १०१५
 ह्यवापि च पताकाश्च खे दधार सदागतिः । खलवत्तवात्तवाः परिपेतुर्दिशो दम् ।
 रथाङ्गद्वेष्टानादाय पार्थश्चिह्नयुगा दधाः । कर्णकचविपाणेषु अन्तरेष्ठेषु चैव ह ।
 मर्मस्त्रुषे चारुतापातयत्तमरे गजान् । कौरवापगजानाम्नु शरैरेर्गन्तचेतसां ।
 क्षणेन संहता भूमिर्मध्येरिव नभसालं । युगान्तसमये सर्वं यथा सावरजङ्गमं ।
 कालचयमशेषेण दहत्यग्निः शिखी । तदन्तर्पार्थो महापात्रो ददाह समरे रिपून् । १०२०
 ततः सर्व्वास्त्रतोर्जोभर्धनयोः निःस्त्रेन च । शब्देनामानुपाणाञ्च भूतानां भ्रजवसिन्धवा ।
 भैरवं शब्दमत्ययं वानरस्य च कुर्वन्त । देवारिपाच्च वीभक्षुस्तस्मिन्देव्यौधने बले ।
 भयमुत्पादयामास सध्वानरिमर्द्दनः । प्रयत्नक्रिमित्राणां प्रागेव निपतद्भुवि ।
 योऽयमास्त्रहृष्टा पद्यास्त्राहृष्टाभ्युपेयिवान् । शरमातैः सुतीक्ष्णायैः शमादिष्टैः खगैरिवा
 अर्जुनस्तु खमावध्रे लोहितप्राश्नैः खगैः । अत्रमध्ये यथाऽर्कस्य रश्मयस्त्रिपतेजसः । १०२५
 दिशोऽसुच तथा राजर्षयस्त्र्यताः शरास्तदा । स्रष्टेवानन्तं श्रेकुरथमभ्यवितुं परे ।
 अलम्बः पुनरश्वस्त रथास्त्रोऽतिप्रपादयेत् । ते शरा दिदृशुरेरेषु यथैव न सर्वाश्चरे ।
 दिङ्मनीकेषु वीभक्षोर्ध्वं यमञ्जो रथस्तदा । स तैर्दिशोभयामास क्षारानिवलमश्रया ।
 अमलभोगो भुजगः क्रीडन्निव महाशैवे । अरुतो नित्यमत्यर्थं सर्वमेवातिगलया ।
 अयुतः शूयते भूतैर्धनुर्धपाः किरीटिनः । अमृताक्षश्च मानङ्गा वाणैरश्वान्तराश्वरैः । १०३०
 संहतामेव दृष्ट्वा मेघा इव गेभस्त्रिभिः । दिशोऽनुधमतः सर्व्वाः सव्यदक्षिणसङ्गतः ।
 क्षतं दृष्ट्वाते पुष्टे सायकाशनमप्युत्तं । पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षुषि न कदाचन ।
 नासत्तेषु शराः पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वनः । मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्वत्क्षता वेने ।
 यथा भवेत्तदा कथं रथमार्गः किरीटिनः । नूनं पार्थजयैर्विनाशकः सर्वामरैः सह ।
 हनयमानिदमन्यन् पार्थं निहताः परे । भ्रूलमत्यर्थमक्षितान्निजयन्तश्च मेगिरे । १०३५
 कात्तमभ्युनन्दपेल संहरन्मिव प्रजाः । क्षुरक्षेमाशरीराणि पार्थैरेतादृशान्दिव ।

सेदुः पार्यद्वतानीव पार्यकक्षानुशासनात् । अपधीनां शिरांषीव दिवच्छीर्षाणि सोऽन्यथा ।
 अवनैशः कुरुणां हि वीर्याण्यर्जुनजङ्गयात् । अर्जुनानिलमिचानि धनान्यर्जुनविदिषा ।
 चक्रुर्लौहितधाराभिर्धरणीं लोहितान्तरां । लोहितेन समायुक्तैः पांशुभिः पवनाद्भूतैः ।
 नभश्चतुर्लौहितास्तत्र स्थगमादित्यरम्यम् । सार्कं क्षुन्नतच्छेनापीक्षन्ध्यायामिव लोहितं ।
 अयसं प्राप्य सूर्योऽपि निवर्तत न पाण्डवः । तास्यर्जुनसमरे दूरः पारुषे भयमस्त्रितान् ।
 दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वानाक्कन्दुनुर्हरान् । स तु द्रोणं विप्रप्रत्या चुरप्रशां समापयत् ।
 दुःसहं दग्धभिर्गोशैर्लोषिमष्टाभिरेव च । दुःशासनं द्वादशभिः क्षपं शारद्वतं विभिः ।
 भीष्मं शान्तनवं यस्या राजानं च शतेन ह । कर्णश्च कर्णिना कर्णे विव्याध पुरवीरहा ।
 तस्मिन्निद्रे महेष्ट्यासे कर्णे सर्वास्त्रकोविदे । हताश्वसते विरथे ततोऽगोकममञ्जय ।
 तत्प्रभङ्गं बलं दृष्ट्वा पार्यमाजिखितं पुरः । अभिप्रायं समाश्राय वैराटिः पार्यमब्रवीत् ।
 ॥ उत्तरउवाच ॥ आस्त्राय हचिरं पार्यै रथं सारथिना मया । कतमद्यास्त्रेऽनीकमुक्तां पाश्याम्यहं तया ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ लौहिताश्वमरिष्टं यं वैद्यान्नमनुपश्यसि । नोलां पताकामात्रित्य रथे तिष्ठन्मुत्तर ।
 क्षपस्त्रैतदनीकार्यं प्रापयस्त्रैतदेव मे । एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ।
 कमण्डलुर्ध्वजे यस्य शतकुम्भमयः पुमः । आचार्यै एष हि द्रोणः सर्वशस्त्रभूतं वरः ।
 सदा ममैव मान्यस्तु सर्वशस्त्रभूतामपि । सुप्रसवं महावीरं कुरुक्षेत्रे मृदेचिरे ।
 अत्रैव चावरोहेनमेव धर्मः श्रुतातनः । यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरित्यति ।
 ततोऽस्य प्रहरित्यमि नास्य कोपो भवेदिति । अस्याविदूरे च धनुर्ध्वजाये यस्य दृश्यते ।
 आचार्यैस्त्रैप पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः । सदा ममैव मान्यस्तु सर्वशस्त्रभूतामपि ।
 एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्तथाः पुनः पुनः । य एष तु रथानीके सुवर्णकचपाहतः ।
 सेनाध्येण तूनीयेन व्यावहार्येण तिष्ठति । यस्य मागो भ्रजाये वै हेमकित्तं न वृहतः ।
 धृतराष्ट्रसुतः श्रीमानेव राजा सुयोधनः । एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथासुजं ।
 आपयस्त्रैप राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्ध्वदः । एष द्रोणस्य श्रियाणां शीघ्रास्त्रं प्रयत्नो मतः ।
 एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रथे । नागकणां तु हचिरा भ्रजाये यस्य तिष्ठति ।
 एष वैकर्तनः कर्णे विदितः पूर्वमेव ते । एतस्य रथमाषाद्य राधेयस्य दुरात्मनः ।
 एतौ भवेद्याः सङ्ग्रामे स्पर्द्धते हि सदा मया । यस्य नीलानुशारेण पशुतारेण केतना ।
 हस्तावापी वृद्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् । यस्य तारार्धचिचोऽसौ रथे भ्रजवरः स्थितः ।
 यस्मैतत्पाशुरं च्छ्वेदं विमलं मूर्द्ध्नि तिष्ठति । महतो रथवंगस्य मानाध्वजपताकिनः ।
 नवाहकापे सूर्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः । हैमचन्द्रार्कसद्व्यासं कवचं यस्य दृश्यते ।
 जातरूपमिरस्त्राणं मनस्त्रापयतीव मे । एष शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ।
 राजश्रियाऽभिदृष्ट्य दुर्बोधमवगन्तुमः । पयादेव प्रयातयेतां नु मे विप्रकरो भवेत् ।

५५१.

५५२.

५५३.

५५४.

५५५.

५५६.

वज्रधातस्य सैन्यस्य बूढस्थापनतः शरैः । अधारयत वेगं स वेलेव तु महोदधेः ।
 ततः प्रहस्य बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः । दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वीणः प्रत्यायाद्रथसत्तमः ।
 यया रश्मिभिरादित्यः प्राक्कादयत मेदिनीं । तथा गाण्डीवनिर्भुक्तैः शरैः पाथैश्च दिशो दध ।
 ॥ रथानां न चाश्वानां न गजानां न वर्षणां । अनिविद्धं शितैर्बाणैराशोद्भूतकुलमन्तरं । १००
 दिव्ययोगाच्च पाथैश्च हयानामुत्तरस्य च । शिवाशिल्यापपल्लादस्त्राणाञ्च परिक्रमात् ।
 वीर्यवत्त्वं द्रुतं चाथं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् । कालाग्रिमिव बीभत्सुं निर्दहन्मिव प्रजाः ।
 नारथः प्रेषितं श्रेकुञ्चलन्मिव पावकं । तानि यस्मान्यनोकानि रेजुरर्जुनमार्गणैः ।
 शैलं प्रति बलाभ्राणि व्यास्राभोवार्कैरग्निभिः । अशोकानां वनानीव फुलानि कुसुमैः शुभैः ।
 रेजुः पाथग्रैस्तद्वत्तदा सैन्यानि भारत । खञ्जोर्जुनशरैः शीघ्रं ब्रह्मत्पुष्पं हिरण्यम् । १०५
 ह्यवाणि च प्रताकाश्च खे दधार सदागतिः । स्ववसवाधनाक्षसाः परिपेतुर्दिशो दध ।
 रथाङ्गदशानादाय पाथैश्चिह्नयुगा हयाः । कर्णकक्षविषाणेषु अन्तरोष्ठेषु चैव ह ।
 मर्मस्त्रेषु चाहत्यापातयत्समरे गजान् । कौरवाधमजानान् शरैरेगंतचेतसां ।
 सपेन संवृता भूमिर्निघैरिव नभसां । युगान्तसमये सर्वं यथा स्यावजङ्गमं ।
 कालक्षयमशेषेण दहत्ययशिश्वः शिखी । तदह्यार्थं महाराज ददाह समरे रिपून् । ११०
 ततः सर्व्वास्त्रतैर्जोर्मधनुषो निःस्त्रनेन च । शब्देनामानुषाणाञ्च भूतानां भ्रजवाहिनां ।
 भैरवं शब्दमत्ययं वानरस्य च कुर्वतः । दैवारिपाञ्च बीभत्सुस्त्रिन्दोर्वीर्यधने बलैः ।
 भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्दनः । इयशक्तिमन्निवाणं प्रागेव निपतद्भुवि ।
 सोऽयथास्त्रहया पयसात्काहसाभाभ्युपैयिजान् । शरघातेः सुतोत्प्राणैः समादिष्टैः खगैरिवा
 अर्जुनस्तु समावन्न सोऽहितप्राशनेः खगैः । अश्वमध्ये ययाऽर्कस्य रश्मयस्त्रिभुवनैः च । ११५
 दिशोऽस्य तथा राजशर्मखाताः शराम्बदाः । मरुदेवानंतं श्रेकुरयमभ्यवित्तं परे ।
 अलभ्यः पुनरश्वेन रथास्त्रोऽतिप्रपादयेत् । ते शरा द्विद्वारैरेषु यथैव न सशस्त्रे ।
 द्विद्वारीकेषु बीभत्सोऽयं समस्त्रे रथसदा । स तदिशोभयामास शरानिबलमध्वरा ।
 अन्तर्भागो भुजगः कीडयित्वा महाण्वे । अह्नतो नित्यमत्ययं सर्वभेशानिगलया ।
 अश्रुतः श्रूयते भूतैर्धनुर्धोवः किरीटिनः । यस्मत्तास्तव मानुजा वाणैरव्याम्भाराशरैः । १२०
 संवृतास्त्रेण दृग्गते मेघा इव शंसिभिः । दिशोऽनुधमनः सर्व्वाः स्रज्जहन्निष्पन्नयः ।
 घनतं दृग्गते पुष्टं चापकाशनमपटवं । पतन्त्यहयेषु यया चधुंवि न कदाचन ।
 नामस्तेषु शराः पेतुस्तदा गाण्डीवधमनः । मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्भूष्यतो वने ।
 यदा भवेत्तदा जपे वद्यमार्गः किरीटिनः । जूनं पादंजयैषिनाब्धुक्तः सर्वामरेः सह ।
 हृन्मृगानिदमन्कल पादं न निहताः परे । प्रलम्भत्ययं भविता निजयन्मथ मेदिने । १२५
 पाल्मसर्जुनमहपेल संहरन्मिव प्रजाः । सुहसेनाशरीराणि पाथैर्नैवाह्वान्यवि ।

सेदुः पार्यदतानीव पार्यकर्षानुशासनात् । श्रापधोनां शिरांशीव द्विषच्छीर्याणि सोऽन्यथात् ।

अवनशुः कुरूणां हि वीर्याण्यजुंनजाह्नयात् । अजुंनानिस्मिन्नानि वनान्यजुंनविदिषां ।

चक्रुर्लौहितधाराभिर्धरणीं लोहितान्नरां । लोहितेन समायुक्तैः पांग्रुभिः पवनाद्वृतेः ।

बभ्रुवुर्लौहितास्तत्र भ्रममादित्यरम्भय । सार्कं ह्यनन्तचरेणासीत्सन्ध्यायामिव लोहितं ।

१०१०

अप्यसौ प्राप्य सूर्याऽपि निवर्त्तत न पाण्डवः । तावन्मामसमरे शूरः पौरुषे समवस्थितान् ।

द्विबोरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वान्माच्छेदनुद्धरान् । स तु द्रोणं विप्रमत्या घुरप्राण्यं समाधायत् ।

दुःसहं दशभिर्बाणैर्द्रोणिमष्टाभिरेव च । दुःशासनं द्वादशभिः क्षपं शारदत्तं विभिः ।

भीमं शान्तमर्धं यथा राजानं च शतेन च । कर्णञ्च कर्णिना कर्णे विव्याध पूरवीरहा ।

तस्मिन्निद्धे महेव्याधे कर्णे सर्वान्स्वकोविदे । हतायस्त्रते विरथे ततोऽनीकमभज्यत् ।

१०११

तत्प्रभमं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिखितं पुरः । अभिप्रायं समाश्राप्य वैराटिः पार्थमवबोत् ।

॥ उत्तरउवाच ॥ आस्त्राय हचिरं पार्थ रथं सारथिना मया । कतमद्यास्त्रेऽनीकमुक्त्रो पास्त्राम्यहं तया ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ लौहिताश्वमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्रयि । नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्मुत्तर ।

रूपलैतदनीकार्यं प्रापयस्त्रैतदेव मां । एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ।

कमण्डलुर्ध्वजे यस्य शान्तकुम्भमयः शुभः । आचार्य एष हि द्रोणः सर्वमस्त्रज्ञतां वरः ।

१०१२

सदा ममैव मान्यसु सर्वमस्त्रमभूतामपि । सुप्रसन्नं महावीरं कुरुक्षेत्रे प्रदेचिषं ।

अथैव शवरोरुहेनमेव धर्मः समातनः । यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ।

ततोऽस्य प्रहरिष्यामि नास्य कोपो भवेदिति । अस्त्रावदूरे च धनुर्ध्वजापे यस्य दृश्यते ।

आचार्यस्यैव पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः । सदा ममैव मान्यस्य सर्वमस्त्रमभूतामपि ।

एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्त्तथाः पुनः पुनः । य एव तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ।

१०१३

सेनायेण तृतीयेन व्यावहार्येण तिष्ठति । यस्य नामो ध्वजाद्यै वैदेर्मकितनसंवृतः ।

धृतराष्ट्रपुत्रः श्रीमानेव राजा क्षयोधनः । एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथास्त्रे ।

प्रापयस्त्रैव राजा हि प्रमादी युद्धदुर्धदः । एव द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रे प्रथमो मतः ।

एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रथे । नागकवा तु हविरा ध्वजापे यस्य तिष्ठति ।

एष वैकर्त्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते । एतस्य रथमासाद्य राधेयस्य दुरात्मनः ।

१०१४

एतो भवेथाः सङ्ग्रामे स्पर्द्धते हि सदा मया । यस्तु नीतानुसारेण पञ्चतारेण केतुजा ।

हस्तावापी वृहद्वृष्ठा रथे तिष्ठति वीर्यवान् । यस्य ताराकंचिजोऽसौ रथे ध्वजवरेः स्थितः ।

यश्चेतत्पाशुरं च्छेत् विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति । महतो रथवंशस्य नागाध्वजपताकिनः ।

चत्वारकापे स्थेथा वा य एष प्रमुखे स्थितः । हेमचक्रार्कध्वजाग्रं कवचं यस्य दृश्यते ।

जातरूपशिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे । एष शान्तनवो भीमः सर्वभानः नः पितामहः ।

१०१५

राजश्रियाभिहृद्वय दुर्बोधनवशानुगः । पयसि पयसि न मे विप्रकरो भवेत् ।

एतेन युष्मन्मास यत्तः संयच्छ मे हयान् । ततोऽभ्यवहद्वयो वैराटिः सथसाचिनं ।

यवातिष्ठत् क्षपो राजन् योत्सुमानो घनञ्चयं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनव्रतपञ्चमे पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तान्यनीकान्बद्धश्वान् कुरुणामुपधत्विनां । संवर्पते यथा मेघा घर्षन्ति मन्दमावताः ।

अभ्यासे वाजिनस्तस्य समाकृढाः प्रहारिणः । भीमरूपाय मातङ्गाक्षोमराद्भुवचोदिताः ।

१०१०

महामात्रैः समाकृढा विचित्रकवचोज्ज्वलाः । ततः शक्रः सुरगणैः समाह्वय्य सुदर्शनं ।

सहोपाधत्तदा राजन् विश्वाग्निमहतां गणैः । तद्देवयज्ञगन्धर्व्यमश्वोरमसमाकुलं ।

शुशुभेऽथ विनिर्मुक्तं यहाणामिव मण्डलं । अस्त्राणाञ्च बलं तेषां मनुजेषु प्रयुञ्जतां ।

तच्च घोरां महद्युद्धं कृपार्जुनसमागमे । द्रष्टुमभ्यागता देवा रिमान् सौः पृथक् पृथक् ।

शतं शतसहस्राणां यव स्यूणा हिरण्ययोः । मणिगजमयी चान्या प्रासादमुपधारयत् ।

१०१५

ततः कामगमं दिव्यं सर्वैरजविभूषितं । विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं शुभं ।

तच्च देवास्तपस्त्रिंशतिष्टान्ति सद्यसावताः । गन्धर्व्यां राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ।

तथा राजा वसुमता मलाचः सुप्रतर्द्दनः । अष्टकय विविधैव ययातिर्नृज्यो गयः ।

मनुः पूरुधुर्भानुः छत्राश्वः सगरो मलः । विमानन्देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ।

अपेरीमश्व सोमस्य वरुणस्य भृगायते । तथा धातुर्विधातुश्च क्षुरेरस्य यमस्य च ।

१०२०

अलमुपोयसेनानां गन्धर्व्यस्य च तुम्बुरोः । यथाभागं यथोद्दिश्य विमानानि चक्राग्निरे ।

सर्वं देवमिकायाय सिद्धाय परमर्षयः । अर्जुमस्य कुरुणाञ्च युद्धं द्रष्टुमुपागताः ।

दिव्यानां तत्र मास्त्राणां गन्धः पुष्पोऽथ सन्धः । प्रससार धसन्तादौ वृक्षाणामिव पुष्पिणोः ।

प्रातपचापि वासांसि भृगाय व्यजनाणि च । तच्च रत्नानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठतां ।

उपागन्त्यद्रुजो भीमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः । दिव्यान्गन्धानुपादाय वायुर्योधानधेवत ।

१०२५

प्रभासितमिवाकाशं पिबत्पमत्तदुतं । सन्ततकिः क्षितेशादि आगरज्वाभभूषितैः ।

विमानैर्विविधैश्चिह्नैरुपागीतैः सुरीतमैः । वज्रभृच्छुशुभे तच्च विमानस्य सुरैर्द्वेतः ।

विभ्रमन्मात्रं महतिजाः पयोऽप्यस्यमायुतां । विप्रेषमाणो नृजमिर्धाट्यस्तनूमाहवे ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि देवगमने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ द्रष्टुं यूढान्नदीकानि कुरुणां पाण्डुनन्दनः । तच्च वैराटिमासप्युपायौ वचनमब्रवीत् ।

जामुनदमयी वेरी भूमे सस्य प्रदृश्यते । तस्य दक्षिणतो याहि रूपः भारद्वाजो यवः ।

१०३०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धनञ्जयवचः श्रुत्वा वैराटिस्तरितक्षदा । हयान् रजतकदाशान् देसभाण्डान् चोदयत् ।

आनुपयुता तु तत्कर्म कवमाश्राप्य धातमैः । प्राद्विषोऽप्यश्वद्वयमात्रं कुपितानि च तान् हयान् ।

य गता कुरुक्षेत्रायाः समीपं हयवोविदः । पुनरावर्त्तयामास तान् हयान् वातरंहयः ।

प्ररक्षितमुपाहृत्य मण्डलं वयमेव च । कुरुक्षेत्रं देवांश्च मशो यात्रेन तस्य विभुः ।

चिचेप समरे क्रुद्धस्त्वयोदश शिलाश्रितान् । अथास्य युगमेकेन चतुर्भिर्यतुरो ह्वयान् ।

घटेन च गिरः कायाच्छरेण रथसारथेः । विभिर्स्त्रिवेषुं समरे दाभ्यामलं महारथः ।

१८१५

दादशेन तु भक्षेन चक्रन्तोऽस्य ध्वजेऽक्षमं । ततो वज्रनिकाशेन फाल्गुनः प्रहसन्निव ।

चयोदशेनेन्द्रसमः रूपं ववस्यविध्यत । स च्छिन्नधन्वा विरथो हताशो हतसारथिः ।

गदापाणिरवभूत्य तूष्णीं चिचेप तां गदां । सा च मुक्ता गदा गुर्वी छेषेण सुहृद्विरहृता ।

अञ्जुनेन शरैर्नुक्ता प्रतिमार्गमयागमत् । तन्मु योधाः परीक्षन्तः शारदन्तमर्मघणं ।

सर्व्वतः समरे पार्थ शरवैर्धराकिरन् । ततो विराटस्य सुतः सत्यमाहृत्य काजिनः ।

१८१६

धमन्तं मण्डलं कृत्वा तान्योधान् प्रत्यवारयत् । ततः रूपमुपादाय विरथं ते नरर्यभा ।

अपजङ्गुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राह्वनञ्चयात् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्व्वणि मोहरणपर्व्वणि छपापनयने सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ छपेऽपनीते द्रोणसु प्रष्टव्यं सगरं धनुः । अश्वद्वन्द्वनाष्टस्य शोणाश्वः श्वेतवाहनः ।

स तु रुक्मरथं दृष्ट्वा गुह्यमाथान्तमन्तिकान् । अञ्जुनो जयतां श्वेद उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ यथैवा, काञ्चनी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते । उक्लिता श्वरे दृष्टे पनाकाभिरवहृता ।

१८१७

तत्र मां वध भद्रं ते द्रोणानीकाय शरथे । अथाः शोणाः प्रकाशन्ते दृढन्तस्यारवाहिनः ।

स्त्रिभविद्वन्द्वमहाप्रास्तावासाः म्रियदर्शनाः । युक्ता रथवरे यस्य सर्व्वशिलाविमारदाः ।

दीर्घवाज्रकैवतिजा बलरूपसमन्वितः । सर्व्वलोकेषु विकान्तो भारदाजः प्रनापवान् ।

बुद्ध्या तुभ्यो ध्युमन्सो दृढसन्निभसो नये । वेदास्तथैव चतारो प्रब्रूयस्य तथैव च ।

समंहाराणि सर्व्वानि दिव्यान्वल्पाणि भारिय । धनुर्नैदस्य कार्य्येन यन्निवित्यं प्रतिष्ठितः ।

१८१८

चमा दमश्च सत्यश्च आनृमंशमयाज्जवं । रते चान्ये च बहवो यन्निवित्यं द्विजे गुणाः ।

तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे । तस्मात्तं प्रापयाचार्थं विप्रमुत्तर वाहय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अञ्जुनेनैव मुक्तस्तु वेराटिर्हमभूवणान् । चेदयामास तानयान् भारदाजवर्यं प्रति ।

तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरं । द्रोणः प्रत्युद्यो पार्थं मत्तो मत्तमिव दिपं ।

ततः प्राभापयच्छद्मं मेरीकतनिम्नादिनं । प्रयुषुमे बले सर्व्वमुद्धूत इव सागरः ।

१८१९

अथ शोणान् सदयान्ताम् इक्षवैर्धमनोजवै । मिथितान् समरे दृष्ट्वा व्यफायन्त रणे वराः ।

तो रथौ शीर्य्यमन्यौ दृष्ट्वा सङ्ग्राममूर्द्धनि । आचार्य्यैर्विध्यावजिता कृतविधौ मनस्विनौ ।

समादिष्टौ तदाऽन्येन्यं द्रोणपार्था महाययौ । दृष्ट्वा शक्यन्त मुञ्चन्ततानां महदन्ते ।

हर्षयुक्तस्तः पार्थः प्रहसन्निव शीर्य्यवान् । रथं रथेन द्रोणस्य समापद्य महारथः ।

अभिवाद्य महाशूराः सामपूर्व्वमिदं वचः । उवाच दृष्ट्वा याचा कौन्तेयः परवीरदा ।

१८२०

उपिताः स्त्रो वने वारं प्रनिकृष्यं चिकीर्षवः । कोपं नाहंसि नः कर्तुं सदा समरदुर्घ्वय ।

अहमु प्ररते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेष्वनय । इति मे वरंते बुद्धिसङ्गवान् कर्तुमर्हति ।

ततोऽसौ प्राहिणेद्वेष्टः शरानधिकविभ्रति । अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवान् ।

ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् । अवाकिरत्ततो द्वेष्टः शीघ्रमस्त्रं विदर्शयन् ।

हयांश्च रजतप्रख्यानकृद्भूषैः शिवायितैः । अवाकिरदमेयात्मा पार्थं शंकोपयञ्चिव ।

एवं प्रवृत्ते युद्धं भारदाजकिरीटिनोः । समं विमुञ्चतोः संख्ये विशिखान् दीप्तनेत्रेण ।

तावमौ ख्यातकर्मणाणामौ वायुसमौ जवे । उभौ दिव्यास्त्रविदुषाम्भावुत्तमनेजशौ ।

चिपन्तौ शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान् । व्यस्यन्त ततो योधाः ये तत्रासन्धमागताः ।

शरान् विलज्जतोऽसौ साधुषाधियपूजयन् । त्रेण हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फालुनात् ।

रौद्रं च निरयधर्मेऽयं गुह्येण यदयुध्यन् । इत्युज्वन् जनस्तत्र सङ्ग्रामशिरसि स्थिता ।

वीरौ तावभिर्दशैश्च सन्निष्टौ महाभुजौ । क्वादयेतां शरज्जालैर्न्योऽन्यमपराजितौ ।

विष्णुर्वायं सुमहाबापे हेमशृङ्गे दुरासदः । भारदाजोऽयं शरस्य फालुनं प्रत्यविव्यत ।

स सायकमयैर्गोहैरर्जुनस्य रथं प्रति । भानुमद्भिः शिवाधीतभैर्नारायणाच्छादयत्प्रभो ।

पार्थस्य सुमहाबाहोर्भद्रवैर्भेदहारथ । विव्याध निमित्तैर्बाणैर्भेदो दृष्टेव पर्वतं ।

तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरादाय पाण्डव । श्वघ्नं वेगवान् दृष्टो भारवाधनमुत्तमं ।

विसर्ज्य शरान्चिवान् सुवर्षविक्रान्तान्ध्रजान् । नाशयच्छरवर्षाणि भारदाजस्य वीर्यवान् ।

तृणं चापविनिर्मुक्तैस्तद्वृत्तमिवाभवत् । स रथेन चरन् पार्थं प्रेक्षणीयो धनञ्जय ।

युगपदिषु सर्वान् सर्वतोऽप्लाव्यदर्शयन् । एकच्छायमिवाकाशं वाणैर्युक्तं समन्ततः ।

नादृश्यत तदा त्रेष्टो गोहरिणेव संवृत । तन्वामवतदां रूपं संवृतस्य शरोत्तमैः ।

जाञ्जल्यमानस्य तदा पर्वतस्यैव सर्व्वतः । दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतं ।

स विस्मर्य्य धनुः श्रेष्ठं मेघसन्नितनिस्रगं । अग्निचक्रोपमं घोरं व्यवर्तयन्मायुधं ।

अपातयच्छरान्शोष्णान्द्वेष्टो समितिशोभनः । महागभूत्ततः शब्देः शंभामागिव दहन्तः ।

जाम्बूनदमयेऽपुष्पैश्चिषचापविनिर्गते । प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभो ।

ततः कनकपुष्पानां शरानां ननयन्वंशः । विष्वक्पराणां विपतिं दृष्ट्वा नैव बहवो ब्रजाः ।

द्वेष्टेणस्य पुङ्खवक्ताय प्रभवन्तः शरासनात् । एको दीर्घ इवाद्भ्युदाकाशे संवृत शरः ।

एवं तेन स्रष्टविक्रान्तविमुञ्चनो महाशरान् । शीकाशं संवृतं वीरावुक्ताभिरिव शरतुः ।

शरासायोस्त विनभुं फट्फटिर्हृणवाससः । पङ्क्तयः शरदि स्रम्यानां हंसानां चरतामिव ।

युद्धं समभवत्तत्र सुसंरज्यं महात्मनोः । त्रेष्टपाण्डवयोर्धिरं दृत्रशश्वयोरिव ।

तौ गजानिव चासास विषाणायै परस्परं । शरैः पूरयतां कृष्टैरन्योऽन्यमभिगच्छतु ।

तौ व्याहरतां युद्धे संरज्यौ रणभोगिनौ । उदीरयन्तौ समरे दिव्याव्युत्थाणि भागधः ।

अथ त्वाचार्यमुख्येन शरान्दृष्टान् शिवायितान् । न्यवारयन्विनैर्बाणैरर्जुनो जयतां वरः ।

दर्शयन् वीधमापानामस्तमुपपराक्रमः । इदुभिस्त्र्यंशमाकाशं यज्जभिय समावृणोत् ।

जिघांसन्तं नरयाप्रमर्जुनं तिग्मतेजसं । आचार्यमुख्य समरे द्रोणः ब्रह्मसुतामनः ।

अर्जुनेन सहाकीडच्छुरैः सस्यतपर्थभिः । दिव्यान्वस्त्राणि मुद्यन्तं भारद्वाजो महारथे ।

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्धं फाल्गुनं समयोधयत् । तयोऽरवीक्ष्मप्रहारः क्रुद्धयोनैरवशिष्टयोः ।

१८०१

अमर्षिणोऽसादोऽन्योऽन्यं देवदामवयोऽरिव । ऐन्द्रे वायव्यमाग्नेयमस्रमखेय पाण्डवः ।

द्रोणेन मुक्तमाचक्षुः ययति स पुनः पुनः । एवं शूरी महेश्वरि विद्यजैना मिताच्छरान् ।

एकच्छायं चक्रतुषावाफाशं शरदृष्टिभिः । तत्रार्जुनेन मुक्तानां पततां वै शरीरिषु ।

८१

पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां व्यूयते स्वनः । ततो नागा रथाश्चैव वाजिनश्च विभ्राम्यते ।

शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः । बाहुभिर्य सकेयुरेभ्यो विनैश्च महारथैः ।

१८०२

सुवर्णचिह्नैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः । योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थवाणमपीक्षितैः ।

बलमावीक्ष्यमुद्गन्तं द्रोणार्जुनसमागमे । विधुम्यगौ तु तौ तत्र धनुषी भारसाधने ।

आच्छादयेतामन्योऽन्यं ततश्चतुरथेषुभिः । तयोः समभवद्युद्धन्तुमुत्तं भरतर्षभ ।

द्रोणकीर्त्तयेद्योऽस्य बलिवासवयोऽरिव । अथ पूर्वोद्यतोत्तमैः शरैः सन्नपर्वभिः ।

व्यदारयेतामन्योऽन्यं प्राणयुते प्रवर्त्तिते । अयान्तरीचे मदोऽभूत् द्रोणं तत्र प्रवर्त्ततां ।

१८०३

दुष्करं कृतवान् द्रोणो यदज्जैनमयोधयत् । प्रमायिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदं ।

जेतारं देवदैत्यानां सर्वेषाञ्च महारथं । अविभ्रमश्च मिवाश्च सायकं दूरपातितं ।

पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः । अथ गार्जोन्मुखस्य दिव्यं धनुःसमर्थः ।

विचकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ । तस्य बाणमर्थं सर्वं शलभानामिवावर्त्ति ।

दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधुसाधित्यपूजयन् । न च कालान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पिर्दुः ।

१८०४

अग्निं सन्दधानस्य शरानुसृजतसाया । ददर्श नान्तरं कथितार्थेष्टाददतोऽपि च ।

तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्त्तमाने सुदारणे । शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानेन्यानुदीरेयन् ।

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणां । युगपत्प्रापतस्तत्र द्रोणस्य रथमन्ति कान् ।

अकीर्यमाणे द्रोणि तु शरैर्गण्डोवधन्वना । हाहाकारो महानाकीर्त्तन्यानां भरतर्षभ ।

पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं सधवान् प्राप्यपूजयत् । गन्धर्वाश्चरयश्चैव ये च तत्र समागताः ।

१८०५

ततो हृन्देन सहता रथानां रथपूथपः । आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ।

अथत्यामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः । पूजयामास पार्थस्य कोपद्यास्याकरोद्धुम् ।

स मनुष्यप्रमापद्यः पार्थमभ्यद्रवद्रथे । किरण्णरसहस्रं पञ्चन्य इव दृष्टिमाम् ।

आहत्य तु महाबाहुर्धेनो द्रोणिस्ततो हयाम् । अनन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य श्वपर्विर्दुः ।

स तु सन्धान्तरं त्वं व्यपायाव्यवनेहवौ । द्विजर्ष्यध्वजः शूरो निहतः परमेपुमि ।

१८०६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि मोहरणपर्वणि द्रोणापशानेष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो द्रोणिर्बाहाराज प्रयावज्जुनं रथे । संपार्थः प्रतिजपाद्य वायुवेगमिवोद्धतं ।

शरजालिन महता वर्षमाणमिवामुदं । तयोर्द्वैवासुरधमः सन्निपातो महानभूत् ।

किरतोः शरजालानि दृष्ट्वाश्वयोरिव । न स खल्वसदा भानि न च वाति समोरणः ।

शरजालादृते घोषि च्छायाभूते समन्ततः । महान् चटचटागन्धे घोषयोर्हन्मानयोः ।

दृष्ट्वातमिव वेषन्मासोत्पूरपुरस्त्रय । हयानक्षार्जुनः सन्निहृतवानन्यजोत्रितान् ।

ते राजस्रजानन दिग्गन्धान मोहिताः । ततो द्रौणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ।

विवरं सुद्धमालोक्य ज्यौ चिच्छेद कुरेण च । तदस्यापूजयन् देवाः कर्षं दृष्ट्वाऽतिमानुषं ।

द्रौणेो मोक्षय कर्णस्य रूपैव महारथः । साधुधाध्विभि भायसोऽपूजयन् कर्षं तस्य तत् ।

ततो द्रौणिर्घनुयेडमपहृत्य रथध्वं । पुनरेवाहन्तथार्थं हृदये कङ्कषभिभि ।

ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य खनवत्तदा । द्योतयामास नवया मौल्यां गाण्डोवमोजवा ।

ततोऽर्द्धचक्रमाहृत्य तेन पार्थः सुमागमत् । वारणेनेव सत्तेन सत्तो वारणयूथयः ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः । रणमध्ये दयोरेवं सुमहत्सोमहर्षणं ।

तौ बीरौ दृष्ट्वाः सैन्यं कुरवो विस्मयाचिताः । युध्मामाै महावीर्यौ दूषपाविव सङ्गताः ।

तौ हन्माजसुतुर्वीरावन्योऽन्यं पुरुषध्वं । शरैराग्नीविषाकारैश्चैव श्रिरिव पश्यतः ।

अच्यवाविपुधो दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः । तेन पार्थो रणे शूद्रससौ गिरिरिवाचव ।

अन्यथाऽऽपुनर्भाषाः विप्रमथस्रतो रणे । जम्भुः परिचयं तर्षमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ।

ततः कर्षो महाबाधं विव्रयाधधिकं तथा । अवाचिपत्ततः, शन्दो हाहाकारो महानभूत् ।

ततश्चतुर्दधे पार्थो यव विस्त्रायते धनुः । हृदयं तत्र राधेयं तस्य कोपो न्यवर्हत् ।

स रोपयन्मापस्रः कर्णमेव जिघांसया । तमेवत विवृत्ताभ्यां नेवाभ्यां कुरुपुत्रवः ।

तथा तु विमुचे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान् । तरिताः पुरुषा राजचुपाजङ्घुः सहस्रतः ।

उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनञ्जयेः । अमिदुद्राव सहसा कर्णेनैव सपन्नजित् ।

तममिदृत्य कैमन्यः कोधमरंक्रतोचनः । कामयन् दैरथं तेन युद्धं वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गौहरणपर्वणि अर्जुनाश्रित्यामयुद्धे एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ कर्णं धत्ते समामये वज्रवाचा विकल्पितं । न मे युधि शमोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितं ।

शोऽद्य कर्णं मया साह्रं व्यवहृत्य महामृधे । श्लाघसे वलमात्मीये न शान्यानवमन्यसे ।

अथैव यद्वा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवचं । इदं ॥ दुस्करं मन्ये यदिदं ते विकीर्षितं ।

यत्तया कथितं पूर्व्यं मामनासाद्य किञ्चन । तदद्य कुरु राधेय कुरुमये मया सह ।

यत्सभायां स पाप्मालो क्रियमानो दुरात्मभिः । दृष्टवानसि तस्याद्य फतमाभुहि केवचं ।

धर्मपाशनिबद्धेन यन्मया मथितं पुरा । तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मृधे ।

वने दादशवर्षाणि यानि शोढानि दुर्गते । तस्याद्य प्रतिकोपस्य फतमाभुहि केवचं ।

रुहि कर्णं मया साह्रं प्रतियुध्यस्व सङ्करे । प्रेषकाः कुरुवः सैन्यं भवन्तु तव सैनिकाः ।

॥ कर्णे उवाच ॥ ब्रवीषि वाचां धन्यार्थं कर्मणा तस्माच्चर । अतिशेने हि ते वाक्यं कर्मतत् प्रथितं भुवि ।

धत्त्वा मर्षितं पूष्यं तदशक्तेन मर्षितं । इतो गृहीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा पराक्रमं ।

धर्मपाशनिबद्धेन धत्त्वा मर्षितं पुरा । तथैव बद्धमात्मानमबद्धमिव मन्यसे ।

यदि तावदेने वासो ययोक्त्यरितस्तथा । तत्ते धर्मार्थं वित् क्लिष्टं च मया योद्धुमिच्छसि ।

यदि शक्नोः स्वयं पार्थ युध्येते तव कारणात् । तथाऽपि न व्यथा काचिन्मम स्वादिकमियत् ।

१८१५

अथ कौन्तेय कामसे न चिरात्समुपस्थितः । योत्स्यसे हि मया शार्ङ्गमद्य द्रक्ष्यसि मे यत्नं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ इदानीमेव तावत्तमपयातो रथान्मम । तेन जीवसि राधेय निहतस्तनुजस्तव ।

भ्रातरं घातयित्वा कस्त्यक्ता रणमिरय कः । त्वदन्यः कः पुमान् वासु त्रयादेवं व्यवस्थितः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति कर्णे मुक्तेन भीमसुरपराजित । अभ्यपादिशुश्रूषन् वाणान् कायावरणभेदिनः ।

प्रतिजपाह ते कर्णः श्रीधमाणो महारथः । महता शरवर्षेण वर्षमाणमिवाम्बुदं ।

१८१६

उपेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः । अविध्यदद्यान् बाह्येय सत्तावापं प्रयत्नं पूयक् ।

घोऽमृत्युमाणः कर्णश्च निपन्नस्त्वावलम्बनं । चिच्छेद निशितायेण शरैरानन्यपरीणा ।

उपासङ्गादुपादाय कर्णो वाणानघापरान् । विधाध पाण्डवं दसे तस्य मुष्टिरश्वीर्यत ।

ततः पार्थो महाबाहुः कर्णश्च धनुरच्छिनत् । स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै ताप्यार्थो व्यधमच्छरैः ।

ततो निपेतुश्चेहो राधेयस्य पदानुगाः । तांश्च गाण्डीवनिर्भुक्तैः प्राहिणोत्तमसादनं ।

१८१७

ततोऽष्टाश्वच्छरैस्त्रीष्टैर्वीभित्सुर्भारवाधनैः । आकर्णमुत्तेरथद्रोक्षे हताः प्रापतनुभुवि ।

अघापरेण वाणेन क्वचित्तेन महौजसा । विधाध कर्णं कौन्तेयस्त्रीष्टैर्नोरविर्भोर्व्यवान् ।

तस्य भित्त्वा तनुवाणं कायमभ्यगमच्छरः । ततः वतमसाविष्टो न स किञ्चित्प्रवशिवान् ।

स गाढवेदने हिला रथं प्रायादुदभुक्षः । ततोऽर्जुन उद्ग्रीवमुत्तरय महारथः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि मोहरणपर्वणि कर्णपथाने षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो वैकर्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् । एतन्वां प्रापघातकं यत्र तावो हिरण्ययः ।

१८१८

यत्र शान्तवती भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः । काङ्क्षमाणो मया युद्धं तिष्ठत्यमरदमनः ।

अथ धैर्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहवाकुलं । अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भृशं ।

माहं शङ्कामि वीरेह नियन्तुं ते ह्योत्तमान् । वियोदन्ति मम प्राणा मनो विक्रवतीव मे ।

अस्तापामिह दिव्यानां प्रभावात् सम्युच्चयतां । तया च कुहमिधैव द्रवन्तीव दिशो दध ।

गन्धेन मूर्च्छितयाहं बभूवधिरभेदसां । दैधीभृतं मनो मेऽद्य तव चैव प्रपश्यतः ।

१८१९

अदृष्टपूष्यः प्रूराणां मया सङ्गो समागमः । गदाघातेन महता शङ्खानां निखनेन च ।

विहनादैव प्रूराणां गजानां वृंक्षितेक्षया । गाण्डीवश्चेन भूभ्रमप्रतिप्रतिमेन च ।

श्रुतिः श्रुतिय मे वीर प्रनष्टाः मूढचेतसः । अलातचक्रप्रतिमं मण्डलं वततं त्वया ।

काचिप्यमाणं समरे गाण्डीवस्य प्रकर्षतः । दृष्टिः प्रचलिता वीर हृदयं दीर्यतीव मे ।

वपुःशोयं तव रणे कुङ्कुमेव पिनाकिनः । व्ययच्छेतस्तव मुजं दृष्ट्वा भीमे भवत्यपि ।
नाददानं न सन्धानं न मुञ्चन् शरोत्तमान् । तामहं न प्रपश्यामि पश्यन्नपि विधेतनः ।
श्रवणोदन्ति मे प्राणा भरियं चतुर्विधं च । न च प्रतोदं रम्भीय संयन्तु शक्तिरस्मि मे ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ माभेयोक्तं मयात्मानं त्वयाऽपि नरपुङ्गव । अत्यहृतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्खनि ।
राजपुत्रोऽपि भद्रन्ने कुले मत्स्यस्य विभुते । जातस्त्वं शत्रुदमेन नावसादितमहं वि ।

धृतिं कृत्वा सुविपुशं राजपुत्रं रणे पुनः । युध्यमानस्य समरे हयान् संयच्छ शत्रुहन् ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटिं भरषत्तमः । अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ।

सेनापमाद्भ्यु भीमस्य प्रापयस्वैतदेव मां । आच्छेत्स्यान्महमेतस्य धनुर्धामपि चाहवे ।
अस्त्रान् दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निग्रामय । शतश्रुदामिवाद्यान्ती सप्तविधैरिवान्तरे ।

सुवर्णशृङ्गं गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम । दक्षिणेनाथ वामेन कर्तरेण खिदर्युति ।
इति मां सङ्गताः कथं तर्कयिष्यन्ति शत्रवः । शोषितोदां रथावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययां ।

नदीं प्रसून्मयिष्यामि परलोकप्रगहिनी । पाणिपादभिरःश्रवणाङ्गमाखानिरन्तरं ।
वनं कुहूणां हेत्यामि शरैः सन्नतपर्वभिः । जयतः कौरवोऽसेनामेकस्य मम धन्विनः ।

शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकलीव कानने । मया चक्रमिव विहङ्गं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवचं ।
इत्यस्ते मित्तिं चित्रमहं दर्शयित्वाऽस्मि ते । अशम्भान्तो रथे तिष्ठ समेधु विषमेषु च ।

दिवमादृत्य तिष्ठन्ते गिरिं भिन्नां क्व पविभिः । अहमिन्द्रस्य वचनात्पुत्राभेऽथहन् पुरा ।
पैलोमान् कालकच्छंश्च सहस्राणि प्रतानि च । अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्ततां ।

प्रगाढे तुमुचं चित्रमनिविहं प्रजापतेः । अहं पारं समुद्रस्य हिरण्यपुरवाशिनां ।
जित्वा पटिं सहस्राणि रथिनामुपघन्विनां । शीर्यमाणानि कृतानि प्रहृष्टेनैव वायुना ।

मया कुहूणां हृन्धानि पात्यमानानि पश्य वै । ध्वजद्वयं पत्तिद्वयं रथविहङ्गपायुतं ।
वनमादोपयिष्यामि कुहूणामकतेजसा । तामहं रथनीडेभ्यः शरैः सन्नतपर्वभिः ।

पत्तीन् ध्वजान्तिबलान् योत्स्यमानानवस्थितान् । एकः सङ्कालयिष्यामि वज्रपाणिं रिवाधुरान् ।
रौद्रं वृद्धादहं ह्यस्त्रं वरुणादपि वारुणं । अस्त्रमाग्नेयमग्नेयं वायव्यं मातरिश्वनः । वज्रादीनि तथाऽस्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ।

धार्तराष्ट्रवंशनं घोरं नरसिंहाभिरचितं । अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे ज्येष्ठे ते भये ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाद्यासितलेन वैराटिः धन्याचिन्ता । व्यागादह्मराजानीकं भीमं भीमाभिरचितं ।

तमायान्तं महाबाहुं जिगीषन्तं रणे कुहून् । अश्ववारयद्वयथः क्रूरकर्षोऽपगायुतः ।
तस्य जिष्णुपाटय्य ध्वजं मूलादपातयत् । विहत्य कलधौतापैः स विह्वलः प्रापतहुवि ।

तं चित्रमास्त्राभरणाः कृतविद्धा मनस्विनः । आगच्छ भीमधन्वानं चलारय मक्षयताः ।
दुःप्राप्तो न विकर्षेत् दुःमहोऽयं विविशतिः । आगत्य भीमधन्वानं योभक्तुं पर्यवारयन् ।

दुःप्राप्तमनु भस्मेन विद्धा वैराटिमुत्तरं । द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत् सनाम्तरे ।

तस्य जिष्णुहपाहृत्य दृयुधारेण कर्णैः । शक्यं गार्हपत्ये जातरूपपरिष्कृतं । १८८
 अथैनं पद्मभिः पद्मात्म्यविध्यत् स्नानान्तरे । सोऽपयतो रणे हिमां पायंशानप्रवीडितः ।
 तं विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्हपत्यैरजिह्वगैः । विव्याध परवोरग्नमजुं धृतराष्ट्रजः ।
 ततस्तमपि कौन्तेयः शरेणानतपर्वणा । छलाटेऽभ्यहनत्तुर्षं स विद्धः प्रापद्रुधान् ।
 ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविंशतिः । अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीशुभान्तरं रणे ।
 तावुभौ गार्हपचाभ्यां निशिताभ्यां धनञ्जयः । विद्धा युगपदय्यपलायोर्बाह्वानसूदयत् । १८९
 तौ हताभौ विभिन्नाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ । अभिपत्य रथैरन्यैरपनोतौ पदानुगैः ।
 सर्वे दिग्दशभ्यपतद्बोभक्षुरपराजितः । किरीटमालौ कौन्तेयो लब्धवचो महाययः ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनदुःशासनादियुद्धे एकपट्टेऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ सङ्गम्य सर्वे ते कौरवाणां महारथाः । अर्जुनं संहिता धत्ताः प्रत्यविध्यन्त भारत ।
 स सायकमधैर्ज्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् । प्राक्कादयदमेयात्मा ग्रीहारेणैव पर्वतान् ।
 गदह्निष्य महानागैर्ह्येवमाणैश्च वाजिभिः । भेरीगङ्गुनिनादैश्च स शब्दस्तमुल्लोभयत् । १९०
 नागाश्चक्रायाकिर्भिक्षौघाणि कवचानि च । पार्थस्य शरजालानि विनिमेष्यतः सहस्रशः ।
 त्वरमाणः शरान्धनं पाण्डवः प्रयभौ रणे । मथ्यन्दिनगतोऽर्चिर्मान्शरदीव दिवाकरः ।
 उपश्रवन्ति विचक्षा रथेभ्यो रथिनंस्तथा । सादिनश्चाशुपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातयः ।
 शरैः संच्छिद्यमानानां कवचाणां महात्मनां । तावराजतेल्लोहानाम्प्रादुरावीक्षहासवः ।
 हृन्मनाधोधनं सर्वं शरीरैर्गन्तचेतसां । गजान्यसादिनां तत्र श्रितवाणान्तजोवितैः । १९१
 रथोपस्थाभिमपतितैरास्त्रिणा भानवैर्बर्ही । प्रनृत्यतोव सङ्गमि चापहस्तो धनञ्जयः ।
 झुला गाण्डोवनिर्घोषं विष्फूर्जितमिवाग्नेः । बलानि सर्वैवेत्याग्निव्यापागच्छन् महाहवात् ।
 कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपश्चजस्तथा । पतितानि च दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्द्धनि ।
 विस्त्रिभोक्तयितैर्गवैर्ब्राह्मभिर्य सकामुक्तेः । सहस्राभरणैर्यात्रैः प्रच्छन्ना भाति मेदिनौ ।
 शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः । अग्नद्विष्टिरिवाकाशादभद्रहरतर्धम् । १९२
 दर्शयित्वा तयात्मानं रौद्रं रुद्रपराक्रमः । अवहृष्टोऽश्वरथायां वर्षाणि विदशानि च ।
 क्रोधाग्निमुखजन् घेरित धातंराष्ट्रेषु पाण्डवः । तस्य तद्दहतः शैल्यं दृष्ट्वा घोरं पराक्रमं ।
 सर्वैः शान्तिपरा भूत्वा धातंराष्ट्रस्य पश्यतः । विचासयित्वा तस्मैन्मद्भावयित्वा महारथान् ।
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पथ्यवर्जित भारत । प्रावर्त्तयन्दीं घोरं शोषितोदां तरङ्गिणी ।
 अस्त्रिशैवालसम्पाधां युगान्ते कालनिर्षितां । शरचापश्वशं घोरं क्रोशैवलगादलं । १९३
 तनुचोष्णीषसम्पाधां नागकुप्यां महादिपां । मेदेवसाष्टकृपवशं महाभयविवर्द्धितां ।
 रौद्ररूपां महाभीमां श्वापदैरभिनादितां । तीक्ष्णसमहायाहां क्रव्यादगणशेकितां ।
 मुक्ताहारोष्मिकलितां चित्रासङ्कारबुद्धां । शरसङ्गमहावतां नागनकादुरत्ययां ।

महारथमहादीपां मङ्गदुन्दुभिनिखनां । चकार च तदा पार्थो नदीं दुस्तरमोणितां ।
 आददानख द्वि शरान् सन्धाय च विमुञ्चतः । विवर्पतय गाण्डीवं न किञ्चिद्दृष्टे जनः । १०९
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अञ्जनसदुत्पुङ्गे द्विपद्येऽध्यायः ॥ ६२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्व्याधनः कर्णो दुःशासनविबिम्बतो । द्रोणस्य सह पुत्रेण छपदापि महारथः ।
 पुनर्ययुज्य संरम्भा धनञ्जयजिघांसवः । विष्कारयन्तस्यापानि वसवन्ति दृढानि च ।
 तात्त्विकीर्यपताकेन रथेनादित्यवर्षसा । प्रत्युद्यौ महाराज समनादानरभ्रजः ।
 ततः छपस्य कर्णस्य द्रोणस्य रथिनो वरः । ते महात्त्रैर्महावीर्यैः परिवार्य धनञ्जय ।
 श्रौतान् सन्धायकान् बीमूना इव वार्धिकाः । ववर्षुः शरवर्षाणि पातयन्तो धनञ्जय । ११०
 इषुभिर्भ्रमिषूणि समरे सोमवाहिभिः । अदूरात्पथ्यैवस्थाप्य पूरयामासुरादृताः ।
 तथा तैरवकीर्येष्ट दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः । न तस्य शत्रुमुदमपि विहृतं सम्पुद्गच्छत ।
 ततः प्रहस्य बीमसुदिव्यमैश्वर्यं महारथः । अस्त्रमादित्यसङ्ग्रामं गाण्डीवे समयोजयन् ।
 शररश्मिरवाहित्यः प्रतस्थे समरे बली । किरीटमालो कौन्तेयः सर्वान् प्रच्छादयन् कुङ्कुम् ।
 यथा बलाहके विद्युत्पावको वा शिलोच्छेदे । तथा गाण्डीवमभवदिन्द्रायुधमिवाततं । १११
 यथा दर्पति पर्जन्ये विद्युद्भिर्भाजते दिवि । द्योतयन्तो दिशः सर्वान् प्रथिवीश्च समन्ततः ।
 तथा दश दिशः सर्वान् पतद्गाण्डीवमावृणोत् । नागाय रथिनः सर्वे समुद्रलव भारत ।
 सर्वे शान्तिपरा योधाः खचित्तानि न लेभिरै । सङ्ग्रामे विमुखाः सर्वे धोषाले हतवेनयः ।
 एवं सर्वान्पि दैत्यानि भग्नानि भरतर्षभ । व्यद्वन्त दिशः सर्वान् निराग्राणि खगोबिन्दे ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अञ्जनसदुत्पुङ्गे त्रिपद्येऽध्यायः ॥ ६३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शान्तमेव भीष्मो भरतानां पितामहः । बध्यमानेषु योधेषु धनञ्जयमुपाद्रवत् । ११२
 प्रत्यङ्ग कायुकयेष्टं क्षातरूपपरिष्कृतं । शरानादाय तीक्ष्णायास्त्रैर्महेदानुप्रमायिनः ।
 पाण्डुरेपातपत्रेण प्रियमाणेन मूर्ध्नि । शत्रुभे स नरन्यायो गिरिः सूर्योदये यथा ।
 प्रधाय द्रुह्यं गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान्प्रहयन् । प्रदक्षिणमुपावृष्ट्य बीभत्सुं समतारयत् ।
 तमुदीक्ष्य समाधानं कौन्तेयः परवीरहा । प्रथमद्वारं दृष्ट्वा धाराधरमिवाचनः ।
 ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् । समर्पयन्नाहवेगान् सममानानिरोरगान् । ११३
 ते ध्वजे पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतद्भिः । ज्वलन्तं कविमाश्रुः ध्वजार्धनिवर्षांश्च तान् ।
 ततो भस्मेन महता द्युधारेण पाण्डवः । क्वचं विश्वद भोषल्यैर्ध्वं तदपनहुवि ।
 ध्वजे चैवास्त्रं कौन्तेयः शरैरभ्यहनङ्गुम् । शोचत्स्वयं हास्य तयोर्भी पार्श्वसारथी ।
 अष्टयथापाण्डुभीमा जानयपि स पादवः । दिव्येनास्त्रेण महता धनञ्जयमशक्तिरत् ।
 तथैव पाण्डवो भीमे दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । प्रत्यङ्गदभेयात्ता महानिधमिवाचनः । ११४
 तयोस्तदभवत्पुङ्खं तमुत्तं सोमहर्षणं । भीमस्य सह पार्थेन वज्रिवाक्यवोरिव ।

प्रेतान्ते कुरवः सर्वे योधाश्च सहसैनिकाः । भैरवैः समामस्य भीष्मपाण्डयोर्युधि ।

अन्तरीक्षे व्यराजन्त खद्योताः प्रादुशीव हि । अग्निचक्रमिवाकिं सत्यदक्षिणमस्यत ।

गाण्डीवमभवद्राजन् पार्थैव सृजतः शरान् । ततः संहृदयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ।

पथन्ते वारिधाराभिश्चादयच्चिव तोयदः । तां स वेलाभिवोद्धूतां शरदृष्टिं समुत्थितां ।

१०६

व्यधमस्त्यगैर्भीष्मः पाण्डवं समवारयत् । ततस्तानि निष्ठातानि शरजालानि भागशः ।

समरे च व्यशोऽयं कालस्तु न स रथं प्रति । ततः कनकपुङ्खानां शरदृष्टिं समुत्थितां ।

पाण्डवस्य रथाक्षूर्णं शलभानामिवायति । व्यधमन्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ।

ततस्तैः कुरवः सर्वे साधुषां भित्तिषामुवन् । दुष्करं हतवान् भीष्मो च द्रुपदं नमोऽप्ययत् ।

शलवांस्तदणो दक्षः क्षिप्रकारी धनञ्जयः । कोऽप्यः समर्थः पार्थस्य वेगान्भारयितुं रथे ।

१०७

क्षते शान्तनवरात् भीष्मन्तं कृष्णादा देवकीसुतात् । आचार्ये प्रवराश्चापि भारदाजात्कहावलात् ।

अक्षैरस्त्राणि संवार्य भीडनौ भरतर्षभे । चक्षुषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबली ।

प्राजापत्यं तथैवैन्द्रमग्निं रौद्रदाहणं । कौर्वैरं वारुणश्चैव चान्यं वायव्यमेव च ।

प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विरेरत । विक्षिप्तान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संभुगे तदा ।

साधु पार्थ महाबाहो साधु भीमेति चामुवन् । नायं युक्तो मनुष्येषु योऽयं संदुश्शते महान् ।

१०८

महास्त्राणां सम्यघोगः समरे भीष्मपार्थयोः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं सर्वस्वविदुषोरस्तयुद्धमवर्तत । अक्षयुद्धे तु निर्द्वेसे शरयुद्धमवर्तत ।

अथ जिष्णुदपाद्वयं चुरधारेण कर्मुकं । चक्रे भीमस्य तदा ज्ञातपपपरिष्कृतं ।

निमेषान्तरमपि भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे । समादाय महाबाहुः सर्वं चक्रे महारथः ।

शरांस्य सुबहून् कुह्ना भुमोचाशू धनञ्जये । अर्जुनोऽपि शरांस्तोत्थान् भीष्माय निमित्तान् बहून् ।

१०९

चिचिप सुमहतिगास्तथा भीष्मय पाण्डवे । तयोर्द्विंशत्स्वविदुषोरस्तोनिमित्ताश्चरान् ।

न विमेषत्तदा राजन् लक्ष्मणे स महात्मनोः । अथाह गोहृदिदग्धः शरैरतिरथस्तदा ।

किरीटमाली कौन्तेयः भूराः शान्तनवस्तथा । अतीव पाण्डवे भीष्मं भीष्मयातीव पाण्डवं ।

बभूव तस्मिन् शत्रुमि राजन् लोकं तदद्भुतं । पाण्डवेन हताः भूरा भीमस्य रथरक्षिणः ।

भ्रैरते स तदा राजन् कौन्तेयस्याभितो रथं । ततो गाण्डीवमिमुक्ता निरसिचं चिकीर्षवः ।

११०

अगच्छन्पुङ्खसंक्षिप्तः श्वेतवाहनपचिणः । निष्यन्तो रथात्तस्य धौता हेरण्यशमशः ।

आकाशे समदृश्यन्तं संसामानिव पटङ्गयः । तस्य तद्विषयमखं हि विगाढं चिचमस्यत ।

प्रेतान्ते अन्तरीक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः । तं दृष्ट्वा परममोतो गन्धर्वश्चिवमदुतः ।

शमं देवराजाय चिवमेनः प्रतापवान् । पश्येमान्पार्थनिर्भुक्तान्संयत्तानिव गच्छन् ।

चिवमृपमिदं क्षिणोर्द्वयमस्तमुदीर्यतः । नेदं मनुष्याः संदधुर्षदीर्ते तेषु विद्यते ।

१११

धौराणामां महाघ्राणां विचित्रोऽयं समागमः । आददानस्य हि शरान् सन्वाय च विमुच्यतः ।

विकर्षतश्च गाण्डीवं नान्तरं समदृश्यत । मथ्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवामरे ।

न शकुन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रतिवोचितुं । तथैव भीष्मं गाङ्गेयं द्रुपुं नोत्सहते जनः ।

उभौ विद्युत्कम्पाणवुभौ तीव्रपराक्रमौ । उभौ सदृशकम्पाणवुभौ युधि सुदुर्जयौ ।

इत्युक्त्वा देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमं । पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ।

१०६

ततः शन्तवो भीष्मो वामे पार्थमताडयत् । पश्यतः प्रतिसन्धाय विथतः सयसाचिनः ।

ततः प्रहस्य बोधस्तुः शयुधारेण कार्थिकं । चिच्छेद गाङ्गेपत्रेण भीष्मस्यादित्यतेजसः ।

अथैनं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्सुनासुरैः । धतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

स योद्धिता महाबाह्वर्षेणोवा रथकूबरं । गाङ्गेयो युद्धदुर्हर्षसखौ दीर्घमिशन्तरं ।

तं विद्वेश्चमोवाह संयन्ता रथवाजिनां । उपदेयमनुसृत्य रथमाणो महारथं ।

१०७

इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मापयामि चतुष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भीष्मे तु सङ्ग्रामक्षिरो विहाय पलायमाने धृतराष्ट्रमुक्तः । उन्मुख्य केतुं निनदन्महात्मा धनुर्मिष्टछाश्वं
ममासवाह ।

स भीमध्वानमुदपवीर्यं धनञ्जयं शत्रुगणे चरन्तं । आकर्षयन्पूणाचरचोदितेन विव्याध भस्मेन सजाटमथे ।

स तेन वाणेन समर्थितेन जाम्बूनदण्डेण सुसंहितेन । रराज राजन् रजनीयकर्षा यथैकपर्वः दृष्टिरेकादृशः ।

अघास्य बाणेन विदारितस्य मादुर्लभवस्त्रगजसमुष्णं । स तस्य जाम्बूनदपट्टविचो भिला सजाटं सुविराजते स्म ।

स तेन बाणानिहतस्तारस्यो दुर्ध्वे धनोनाहतमन्युवेगः । शरानुपादाय विप्राधिकल्पान् विव्याध राजानमदीनसक्तः ।

१०८

दुर्ध्वोऽधनक्षपि तमुपतेजः पार्थय दुर्ध्वोऽधनमेकबोरः । अन्योऽन्यमागौ पुष्टप्रबोरो समौ समाग्नतुराजनीडे ।

ततः प्रभिन्नेन महागजेन महोधराभेन पुनर्लिकर्षः । रथेयतुर्भिर्गजपादरथे कुन्तीपुत्रं निष्कुम्भयाम्भधावत् ।

तमापतन्ते स्मरितं गजेन्द्रं धनञ्जयः कुम्भविभागमध्ये । आकर्षयन्पूरेण महायवेन वाणेन विव्याध महाजनेन ।

पार्थेन मृष्टः स ॥ गाङ्गेपत्रः अपुङ्खदेमान् प्रविशेन नागं । विद्वार्यै श्वेतप्रवरप्रकाशं यथाऽग्निः पर्वतमिन्द्रमृष्टः ।

शरप्रतप्तः स तु नागराजः प्रवेष्टिताङ्गे व्यधितात्मरात्मा । संवीरमानो निपपात मह्यो वज्राहतं उड्ङ्गमिवावसत् ।

१०९

निपातितेन हन्तिवरे द्रुपिथो वामादिकर्णं बहसाऽवतीर्य । छर्षे पदान्यष्टशतानि गत्वा विनिश्चिने स्यन्तमाराधनेन ।

निहत्य नागस्तु शरेण तेन वज्रोपमेनाद्विवराम्बुदाभं । तयाविधेनैव शरेण पार्थो दुर्ध्वोऽधनं वचसि निभिमदे ।

ततो गजे राजनि पैत्र मित्रे भग्नौ विकर्षे च सपादरथे । गाण्डीयमुक्तेर्निश्चिखे प्रलज्जालो योधमुत्था । महमात्रवन्मू ।

दृष्ट्वैव पार्थेन हतस्तु नागं योधास्य सर्वान् द्रवतो निश्चयः । रथं समाहृत्य कुरुप्रबोरो रणाममुद्रास्य यतो न पार्थ ।

तं भीमरूपं स्मरितं द्रवन्तं दुर्ध्वोऽधनं शत्रुवर्षेऽभिपङ्क्तान् । आस्तेऽयकोऽहमना किरोटी बाणेन विद्वं दृष्टिरेवमन्तः ।

११०

॥ अश्वेन उवाच ॥ विहाय कोर्णिं विपुलां यमय युद्धात्पराहत्य पञ्चयवे किं । न तेऽयं द्रुप्याणि समाशतानि तपेय
राज्यादवरोपिन्य ।

युधिष्ठिरस्याग्निं निदेशकारी पार्थन्तुतोयो युधि संखितोऽस्मि । तदर्थमाहृत्य मुष्टं प्रयच्छ नरेन्द्र हतं कर्तव्या
मंराह ।

भोगं तवेदं भुवि नामधेयं दुर्व्याधनेतोह कृतं पुरस्तात् । नहीह दुर्व्याधनता तवास्ति, पचायमानस्य रणं विहाय ।
न ते पुरस्तादथ घृष्टतो वा पश्यामि दुर्व्याधन रक्षितारं । अथैहि युद्धायुष्यप्रवीर प्राणान् म्रियान् पाण्डवतोऽथ रच ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गीतरणपर्वणि दुर्व्याधनपलायने पद्यपटोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आह्वयमानस्य स तेन सञ्ज्ञे महात्मना वै धृतराष्ट्रपुत्रः । निर्वर्तितस्य गिरदुमेन महागजे
मत्त इवाङ्कुशेन ।

११०५

सोऽमृत्यमाणो वषसाऽभिमृष्टो महारथेनातिरथस्तरस्त्री । पर्याववन्ताथ रथेन वीरो भोगो यथा पादतश्चामिष्टः ।
तं प्रेक्ष्य कर्णं परिवर्त्तमानं निवर्त्तय सन्तप्य च विद्वगाथं । दुर्व्याधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत्यार्थं नृवीरो युधि हेममाली ।
भीमशक्तः शान्तनवो विद्वद्य हिरण्यकचस्तरयाऽभिवर्द्धी । दुर्व्याधनं यद्यिमतोऽभ्यरथत्वायामहाबाहुरधिश्यधन्वा ।
द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च दुःशासनश्चैव विद्वद्य शीघ्रं । सर्वे पुरस्तादितेपुचापा दुर्व्याधनाथं त्वरिताभ्युपयुः ।
स तान्यमीकानि निवर्त्तमानान्मालोक्य पूर्णैर्घनिमानि पार्थः । हंसो यथा सेवमिग्रतन्तं धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्त्री । ११०६
ते सर्वतः सम्परिवार्य पार्थं ब्रह्माणि दिव्यानि शमाददानाः । ववर्षुरभ्यथ शरैः सैनैरान्धैश्च यथा भूधरमभ्युपगै ।
ततोऽप्लमलेण निवार्य तेषां गाण्डीवधन्वा कुहपुङ्गवानां । संमोहनं ग्रन्थहोऽयदस्त्रं प्रादुष्यकारैश्चिरवारणैश्च ।
ततो दिग्द्वानुदिगो विद्वद्य शरैः सुधारैर्क्षिप्रैः सुपदैः । गाण्डीवधोपेण मर्गैश्च तेषां महाबलः प्रत्यययाक्षकार ।
ततः पुनर्भीमरवम्पृष्टक्ष दोर्भ्यां महाबलमुदारयोधः । श्वनादथ त्वं प्रदिशो दिग्धं भुञ्ज्य पार्थो दिशतां निहन्ता ।
ते बल्वनादेन कुहप्रवीराः संमोहिताः पार्थसमीरितेन । उल्लुभ्य चापानि दुरावदानि सर्वे तदा शान्तिपराबभूवुः । ११०७
तथा विंशतिपु बलेषु पार्थः सन्ना च वाक्यानि तथोत्तरायाः । निर्वोहि मयादिति रुक्मपुत्रमुवाच धावत् कुरवो
विहंशाः ।

आचार्य्यमारुहतयोः सुगृह्णे कर्णस्य पीतं हचिरश्च वस्त्रे । द्रौण्य राक्षस्य तथैव नीले वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ।
भीमश्च संश्रान्तु तथैव सन्धे जानाति सोऽप्लप्रतिघातमेव । एतस्य बाह्वान् कुह सत्यतस्त्वमेवं हि यातव्यममूढसंज्ञैः ।
रम्भीसमुत्सृज्य ततो महात्मा रथाद्वभुज्य विराटपुत्रः । वस्त्यापुपादाय महारथानां दूर्ध्वं पुनः स्त्रे रथमाहरोह ।
ततोऽप्लवाचतुरः सदयान् पुत्रो विराटस्य हिरण्यकलान् । ते तद्वीर्य्युद्धे जिनामनोऽसं येता बहन्तोऽर्जुनमाजिमथ्यात् । ११०८
तथाऽनुयानं पुहप्रवीरं भीमः शरैरभ्यहनत्तरस्त्री । सचापि भीमश्च हयाचिह्नव्य विषाध पार्थो दग्धभिः प्रयत्नैः ।
ततोऽर्जुनो भीममपास्य युद्धे विद्यास्य यत्नारमरिष्टधन्वा । तस्त्री विमुक्तो रथहन्दमथानेधं विदार्य्यैव सहस्ररश्मिः ।
हन्त्या हि यज्ञां तु कुहप्रवीराः पार्थं निरोद्व्याथ सुरेन्द्रकण्यं । रणे विमुक्तं स्थितमेकमात्रो स धार्तराष्ट्रस्वरितं यमापि ।
अयं कर्णोऽहंघ्नतो विमुक्तस्तथा प्रस्यूत यया न मुचेत् । तमप्रवीत् शान्तनवः प्रहस्य कं ते गता मुद्धिरभूत् क पार्थि ।
शान्तिं परां प्राप्य यदा स्थितोऽहंघ्नकृज्य वाल्पेय धनुर्ध्विचिवे । न त्वेव वीमत्युत्सवंशं कर्तुं न पापेऽप्य मनो विमिष्टः । ११०९
धैत्योऽवेतां प्रजेशस्त्वपार्थं सर्वे न तस्माच्चिह्ना रणेऽस्मिन् । विप्रं कुहून् याहि कुहप्रवीर विजित्य गाय मतिपातु पार्थः ।

मा ते स्त्रतोऽर्थो निपतेत मेहाराजस्यंविधातयमरिष्टसन्धे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दुर्व्याधनस्य तु तत्रिमस्य पितामहस्यात्सहितं वचोऽय । शतीतक्रमो युधि सोऽत्यमर्षो राजा विनि
शस्य बभूव दूर्ध्वी ।

तद्भीषवाक्यं हितमोक्ष्य सर्वे धनञ्जयाग्रिञ्च विवर्द्धमानं । निवर्त्तनाथैव मनो निदधुर्दुर्ध्याधनं ते परिरचमाणाः ।

तान्प्रस्थितान् प्रीतमनाः स पार्थो धनञ्जयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् । आभाषमाणोऽनुनयं मुहुर्न वचोऽजवीक्ष्यपरिहृत्य
भूयः । ११९०

पितामहं शान्तनवञ्च वृद्धं द्रोणं गुरुञ्च प्रणिपत्य मुहुर्न । द्रौणिं कृपञ्चैव कुरुञ्च मान्याञ्चैरिष्विवैरभिवाद्य चैव ।
दुर्ध्याधनस्योत्तमरत्नचिचं चिच्छेद पार्थो मुकुटं ग्रहेण । आभक्ष्य वीराञ्च तथैव मान्यान् गाण्डीवघोषेण विनाद्य लोकान् ।
स देवदत्तं सद्यः विनाद्य विदार्य वीरो दिपतां मनांसि । ध्वजेन सन्धानमिभूद्य शूचून् सहेमजालेन विरजमानः ।
दृष्ट्वा प्रयान्तं कुरुन् किरीटी षष्टोऽजवीक्ष्य स मत्स्यपुत्रं । आवर्त्तयामास पशवो जितास्ते याताः परे घाहिपुरं प्रचष्ट ।
देवास्तु दृष्ट्वा महदद्भुतं तद्युद्धं कुरुणां सह फाल्गुमेन । जगमुर्यथा स्वं भवन् प्रतीताः पार्थञ्च कर्षाणि विचिन्तयन्तः । ११९१

इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धनिवर्त्तने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विजित्य सङ्ग्रामे कुरुन्स दृष्टभेषजः । समानयामास तदा विराट्स्य धर्मं महत् ।

गतेषु च प्रभग्नेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः । वनाक्षिकाम् गहनूद्भवः कुरुचैमिकाः ।

भयास्तन्तस्तमनसः समाजमुत्ततस्ततः । मुक्तकेशस्तदृश्यन् स्त्रिताः प्राञ्जल्यस्तदा ।

तुमिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः । ऊषु प्रणम्य सश्रान्ताः पार्थं किङ्कराम ते ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ स्त्रिंशति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन । नाहमात्मानं जिघांसामि भूक्षमायासयामि वः । ११९२

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तामभयं वाचं श्रुत्वा धोधाः समागताः । आयुःकीर्त्तियशोदाभिस्तमाग्रोर्भिरनन्दयन् ।

ततोऽर्जुनं नागमिव भ्रमिन्नमसूय्य शूचून् विनिवर्त्तमानं । विराटराष्ट्राभिमुखं प्रयान्तं शायकृवंसं कुरवोऽभियातुं ।

ततः स तक्षकमिवापतन्ति विद्रव्यः पार्थः कुरुमेघधैव्यं । मत्स्यस्य पुत्रं दिपतां निहन्ता वचोऽजवीक्ष्यपरिहृत्य भूयः ।

पितुः सकाशे तव तात सर्वे वसन्ति पार्था विदितास्तवैव । तान्मा प्रप्रेष्यैव नरं प्रविश्य भोतः प्रणयेद्विहं स मत्स्यराजः ।

मया जिता सा ध्वजिनी कुरुणां मया च गावा विजिता दिपदा । पितुः सकाशे नगरं प्रविश्य त्मात्मनः कर्म हतं
ब्रवीहि । ११९३

॥ उत्तर उवाच ॥ यत्ते कर्म कर्म न पारणीयं तत्कर्म कर्तुं मम नास्ति शक्तिः । न त्वं प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावद्य मं
वक्ष्यामि सव्यसाचिन् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स शूचसेनामवजित्य जिष्णुराक्षिञ्च सर्वञ्च धर्मं कुरुभ्यः । शशानमगात्य पुनः शरीं तामभ्येक्ष्य तक्षो
शरविचिताङ्गः ।

ततः स वज्रप्रतिमो महाकपिः सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात । तथैव माया विहिता वभूव ध्वजश्च धैहं युयुजे रथे पुनः ।

विधाय तत्रायुधमार्जिवर्द्धनं कुरुत्तमानामिपुधोः शरंस्तथा । प्रायास्तमस्यो नगरं प्रचष्टः किरीटिना शरदिना महात्मना ।

पार्थस्य श्रुत्वा परमार्थकर्म निहृत्य शूचून् दिपतां निहन्ता । चकार वेणोश्च तथैव भूयो अथाह रज्जोन् पुनरुत्तरात् । ११९४

विवेकं षष्टौ नगरं महात्मा दृढशलाकूपमुपेत्य शरयिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो निवृत्ताः कुरवः प्रमग्न्या वयमास्थिताः । इतिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना दयुस्तदा ।

पन्थानमुपसङ्गम्य फाल्गुना वाक्यमब्रवीत् । राजपुत्र प्रत्येव समानीतानि सर्वशः ।

गोकुलाग्नि महाबाहो वीर गोपालकैः सह । ततोऽपराद्धे यास्यामो विराटनगरं प्रति ।

आय्यास्य पायथिला च परित्राय च वाजिनः । गच्छन्तु त्वरिताश्चैमे गोपालाः प्रेषितास्तथा ।

२१५५

नगरे प्रियमाख्यान्तु घोषयन्तु च ते जयं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अयोत्तरस्वरमाणः स दूतानाग्रापयदचनात्फाल्गुनस्य । आचक्ष्वं विजयं पार्थिवस्य भद्राः परे
विजिताद्यापि गावः ।

इत्येवं तौ भारतमख्यवीरो संमन्य सङ्गम्य ततः शर्मिं तां । अभ्येत्य भूयो विजयेन दृष्टावुमृष्टमारोपयन्तां स्त्रमाण्डं ।

स शत्रुसेनामभिभूय सर्वानामाच्छिद्य सर्वंश्च धनं कुरुभ्यः । वैराटिरायाज्ञगरं प्रतीतो दृष्टवलाधारयिना प्रवीरः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरागमने सप्तपटोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनीपतिः । विजै नगरं दृष्टसुहृर्मानं पाण्डुरैः सह ।

२१५६

जित्वा विगतांश्चङ्गानि गाथैवादाय सर्वशः । अशोभत महाराज सहपार्थः श्रिया द्रुतः ।

तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्द्धनं । उपासाञ्चक्षिरे सर्वे सह पार्थैः परन्तपः ।

उपतस्युः प्रकृतयः समस्ताः ब्राह्मणैः सह । सभाजितः सर्वेभ्यस्तु प्रतिगम्याय मत्स्यराट् ।

विषर्जयामास नदा द्विजांश्च प्रकृतौकथा । तथा स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।

सुत्तरं परिप्रच्छ क्व यात इति चामशेत् । आचख्युमस्य तत्त्वार्थैः स्त्रियः कन्यास्तु वैशमि ।

२१५७

अन्तःपुरधराथैव कुरुभिर्गोधनं हतं । विजैतुमभिवरन्त्य एकं स्वातिषादसात् ।

दृष्टवलाधरायश्च निर्गतः दृष्टिवीक्ष्ययः । उपायातानतिरयान् भीमं शान्तनवं कृपं ।

कर्णं दुर्योधनं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च यज्ञयान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजा विराटोऽथ श्वश्रुमित्रतप्तः श्रुत्वा सुतं त्वेकरथेन यातं । दृष्टवलाधारयिमाजिबद्धं प्रोवाच
सर्वानथ मल्लिमुख्यान् ।

सर्वथा कुरवस्तै हि ये चाप्ये वसुधाधिपाः । विगतांश्चिद्यतान् श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ।

२१५८

तस्माद्वच्छन्तु मे योधा ध्येन महता दृताः । उत्तरस्य परोक्षार्थं ये विगतांश्चिद्यतः ।

हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं पदानिषर्वांश्च जतः प्रवीरान् । प्रस्थापयामास सुतस्य शेतोर्बिषिञ्चक्ष्माभरणौपपद्मान् ।

इवं स राजा मत्स्यानां विगटो वाहिनीपतिः । आदिदेशाथ तां चित्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीं ।

कुमारमाशु जागीत यदि जीवति वा नवा । यस्य धन्ता गतः धण्डा मल्योऽहं स न जीवति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमप्रवीरदूर्ध्वराजो विहस्य विराटराजं तु भृशमभितप्तं । दृष्टवलाधारयिष्येक्षरेऽपरे न नेयन्ति
तवाद्य गास्ताः ।

२१५९

मर्त्यान् महीपाङ्गवितान् कुरुंश्च तथैव देवामुरविद्वयसान् । अयं विजैतुं समरे सुतले खनुषितः मारयिष्या हि तेन ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अयोत्तरेण प्रहिता दूतास्तैः शीघ्रगामिनः । विराटनगरं प्राप्य विजयं समवेदयन् ।

राष्ट्रस्तत्त्वमावष्टौ मन्त्री विजयमुत्तमं । पराजयं कुरुणाद्यापुपाद्यामं तयोत्तरं ।

सर्वा विनिर्जिताः गावः कुरवस्य पराजिताः । उत्तरः सह सुतेन कुम्भी च परन्तपः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिव्या विनिर्जिता गावः कुरवश्च यत्नायिताः । नाहुतं त्वेव मन्त्रेऽहं यत्ने पुत्रोऽजयत् कुक्षम् । ११८०

ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता दृष्टवता ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विराटो नृपतिः सम्प्रहृष्टतनूदहः । शुभा स विज्ञेयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ।

आच्छादयित्वा दूतांस्तान् मन्त्रिणः कोऽभ्यर्चोदयत् । राजमाताः क्रियन्तां मे पताकाभिरङ्गताः ।

पुष्योपहारैरर्थेनां देवतायापि सर्वशः । कुमारो योषमुखाय गणिकाय स्तनद्वताः ।

वारिचाणि च सर्वान् प्रत्युद्यान्तु सुतं मम । घृष्टावान्मानवः शोभं भक्तमारुह्य वारणं ।

ददद्वाटकेषु सर्वेषु समाख्यातु जयं मम । उत्तरा च कुमारोभिर्बन्धुभिः परिवारिताः ।

दृष्ट्वा रवेयाभरणा प्रत्युद्यातु सुतं मम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शुभा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्वं परं स्तलिकपणि भूतं । मेर्ययं त्वयाणि च वारिजाय वैभैः परार्द्धं प्रमदाः

शुभाय ।

तथैव स्तुतेः सद्य मागधैश्च नान्दीरवाद्याः पणवास्त्र्यवाद्याः । पुरादिवाटस्य महाबलस्य प्रत्युद्युः पुत्रमननबोध्यं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रख्याप्य सेनां कन्याय गणिकाय स्तनद्वताः । मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् । ११८०

अचानाहर कैरिन्नि कङ्क धूतं प्रवर्त्ततां । तं तथा वादिनं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभापत ।

न देवितयं घृष्टेन कितवेनेति न श्रुतं । तं त्वामघ मुदापुनं नाहं देवितुमुखहे ।

प्रियं तु ते पित्रोर्षामि वर्यतां यदि मन्यसे ।

॥ विराट उवाच ॥ चित्थो मागो हिरण्यस्य यथान्यदस्य किञ्चन । न मे किञ्चित्पु रत्नमेव अन्तरेणापि देवितुं ।

॥ कङ्क उवाच ॥ किन्ते धूमैर्न राजेन्द्र बह्मदोषेय मानद । देवने बहवो दोषास्त्वस्मात्तत्परिवर्त्तयेत् । ११८१

श्रुत्वा यदि वा दृष्टः पाण्डवेयो युधिष्ठिरः । वराहं समहत् स्तोतं भ्रातृय चिदगोपमान् ।

राज्यं हारितवान् सर्वं तस्माद्धूतं ॥ रोचये । अथ वा मन्यसे राजन् दीव्याम यदि रोचये ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रवर्त्तमाने धृति तु मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् । पश्य पुत्रेण मे मुहे तादृशाः कुरवो जिताः ।

ततोऽब्रवीन्महात्मा स एव राजा युधिष्ठिरः । दृष्टवता यस्य यन्ता कथं स न जयेत् युधि ।

ह्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् । समं पुत्रेण मे वण्डं ब्रह्मबन्धो प्रशंसमि । ११८२

वाच्यावार्थं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे । भीमद्रोणमुखान् सर्वान् कक्षाध्व स विभ्रेयति ।

वपस्त्वान्तु ते ब्रह्मन्नपराधमिमं चमो । मेदृशं तु पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यव द्रोणस्तथा भीमो द्रौपदीर्लोकैर्जनैः रूपः । दुर्व्याधनय राजेन्द्रस्तयान्ये च महारथाः ।

मरुद्गव्ये परिष्टतः साक्षादपि मरुत्पति । कोऽन्यो दृष्टवतायास्तान् प्रतिपुष्येत मरुतान् ।

पथ याऊवसे तुभ्यो न भूतो न भविष्यति । अतोव समरं दृष्ट्वा हर्षो यथोपपन्नयते । ११८३

यो जयेत्सहितान् सर्वान् वसुगामुरमानवान् । तादृशेन महायेन कक्षास्य न विभ्रेयते ।

॥ विराट उवाच ॥ बह्मशः प्रतिपिष्टेऽसि न च वाचं नियच्छसि । मियन्ता चेन्न विधेत न कथिह्रमंमा परेत ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रकुपितो राजा तमचेष्टाहन् दृष्ट्वा । मुखे युधिष्ठिरं कोपाक्षैर्विमलैश्च मर्षयत् ।

बलवत्यतिविद्धस्य नखः शूलितमावहत् । तदग्रान्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्यवहत् ।
 अवैचत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्थैतं स्थितां । सा ज्ञात्वा तन्ममिषायां भर्तुं क्षित्तवशानुगा ।
 पात्रं गृहीत्वा सौवर्णं जलपूर्णमनिन्दिता । तच्छोषितं प्रत्यवहत् जलप्रसूताव नखत ।
 अयोध्याः प्रभुर्भग्नैर्वाक्यैश्च विविधैस्तथा । अवकीर्त्यमाणः संहृष्टो नगरं खेरमागतः ।
 सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्व्यानपदैस्तथा । आपाद्य भवनदारं पिवे संप्रत्यवेदयत् ।
 ततो दास्यः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् । बृहन्नलासहायश्च पुष्टो दार्युत्तरः स्थितः ।
 ततो हृष्टो मत्स्यराजः चत्वारिमिदमब्रवीत् । प्रवेष्ट्यातामुभौ त्वर्थं दर्शनेषुरर्हं तयोः ।
 चत्वारं कुहराजस्तु ग्रनैः कर्णेमुपाजपत् । उत्तरः प्रविशन्तेको न प्रवेष्ट्या बृहन्नला ।
 इतस्तु हि महाबाहो, व्रतमेतत्समाहितं । यो ममाङ्गे व्रणं कुर्थाच्छोषितं वाऽपि दर्शयेत् ।
 अन्यच्च सङ्ग्रामगतास्तु स जीवेत्कथञ्चन । न गृह्याद्भुवःकुण्डो मां दृष्ट्वा तु सशोषितं ।
 विराटमिह सामात्यं हन्यात्सबलवाहनं ।

१११०

१११५

१११०

१११५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राक्षः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत् इधिविज्ञय । शोभिवाद्य पितुः पादौ कङ्कशापुपतिष्ठत ।
 ततो हृधिर्ययुक्तामनेकाद्यमनागमं । भूमावासीनमेकानि शैरिन्ध्या प्रत्युपस्थितं ।
 ततः पश्य पितरं त्वरमाण इवोत्तरः । केनायं ताडितो राजन् केन पापमिदं कृतं ।
 ॥ विराट उवाच ॥ मयाऽयं ताडितो जिह्मो न चाप्येतावदर्हति । प्रमथ्यमाने यत् शूरैः त्वयि वण्डं प्रग्रसति ।
 ॥ उत्तर उवाच ॥ अकार्यं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाधना । मा त्वं ब्रह्मविषं चोरं समूलमिह निर्दहेत् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स पुत्रस्तु वचः श्रुत्वा विराटो राक्षवर्द्धनः । क्षमयामास कौन्तेयं भक्तश्चक्षुमिवानलं ।
 क्षमयन्तान् राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत । क्षिरं चान्तामिदं राजश्च मन्युर्विधत्ते मम ।
 यदि क्षेत्यपतेक्षुमे हृधिरं मम नखतः । सराद्वल्लं महाराज विनश्येत् ॥ वृषयः ।
 न द्रुपयामि ते राजन् यदि हन्याददूषकं । बलवन्तं भर्तुं राजन् क्षिप्रं दाह्यमाप्नुयान् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शोषिते तु यतिकामो प्रविवेक बृहन्नला । अभिवाद्य विराटन्तु कङ्कं चापुपतिष्ठत ।
 चामपिवा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतं । प्रमथंश्च ततो मत्स्यः शृणुतः श्वयवाचिनः ।
 तदा द्वापादवागपि कैकेयीनन्दिवर्द्धन । तदा मे सङ्गः पुष्टो न भूतो न भविष्यति ।
 पदं पदसहस्रेण ययुरघोषराभुयान् । तेन कर्णेन ते तात कथमाशीक्ष्यमागमः ।
 मनुयुक्तोके सकृन् पश्य तुल्यो न विद्यते । तेन भीष्मेण ते तात कथमाशीक्ष्यमागमः ।
 आचार्यो ह्यपि चोराणां कौरवाणाञ्च यो द्विजः । सर्व्वस्यस्य चाचार्यः सर्व्वशस्त्रशतान्वरः ।
 तेन द्रोणेन ते तात कथमाशीक्ष्यमागमः । आचार्य्यपुष्टो यः शूरः सर्व्वशस्त्रभूतामपि ।
 अथ यामेति शिष्यात्सखेनाशीक्ष्यः कथं । रणे यं प्रेत्य भीदन्ति जनस्य बलिजो यथा ।
 हृषेः तेन ते तात कथमाशीक्ष्यमागमः । पर्यन्ते योऽभिषिष्येत राजपुष्टो मेघपुष्टिः ।
 दुर्ध्याधेन ते तात कथमाशीक्ष्यमागमः । अथ गदा द्विपक्षो मे सुपेया वतोऽभिषाति मां ।

यत्नं धनमयाजैषीः कुरुभिर्गुह्यमाहवे । तेषां मयामिपन्नानां सर्वेषां वलमालिनां ।

नूनं प्रकाश्य तान् सर्वस्वस्य युधि नर्यम । आच्छिन्नं गोघनं सर्वं श्राद्धं तेनामिषं यथा ।

११४०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे अष्टपद्योऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ न मया निर्वृता गावो न मया निर्वृताः परे । कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ।

स हि भोतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् । स चातिष्ठद्रोषं लब्धं वज्रसन्नहो युवा ।

तेन ते निर्वृता गावः कुरवश्च पराजिताः । तस्य तत् कर्षं वीरस्य न मया तात तत्कृतं ।

स हि शरदन्तं द्रोणं द्रोणपुत्रश्च पद्मयज्ञः । सुतपुत्रश्च भीमश्च चकार विमुक्तान् शरैः ।

दुर्व्याधन् विकर्षञ्च सनामिव यूयपं । प्रभग्नमग्नोद्भोतं राजपुत्रं महाबलः ।

११४१

न हस्तिपुरे पाणं तत्र पश्यामि किञ्चन । व्याघ्रमेव परीक्ष्य जीवितं कौरवात्मज ।

न मोक्ष्यसे पलायस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु । श्रुतिर्वी भोक्ष्यसे जिला हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ।

स निवृत्तो नारयाघो मुञ्चन् वञ्चनिभान् शरान् । सचिवैः संहतो राजा रथे नाग इव न्यसन् ।

तं दृष्ट्वा रोमहर्षोऽभूद्रूपकम्पस्य मारिष । स तत्र सिंहसङ्ग्रामनीकं व्यधमच्छरैः ।

तत्पण्डु रयानीकं सिंहसंहननो युवा । कुरुस्त्वान् महसन् राजन् संखितान् जनवासवः ।

११४२

एकेन तेन वीरेण पद्मयाः परिनिर्वृताः । श्राद्धं लेभेत् सत्तेन यथा वनचरा मृगाः ।

॥ विराट उवाच ॥ कस वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महाययाः । यो मे धनमयाजैषीत् कुरुभिर्गुह्यमाहवे ।

इच्छामि तमहं द्रष्टुमर्षितुञ्च महाबलं । येन मे लब्धं गावश्च रचिता देवसुमना ।

॥ उत्तर उवाच ॥ अन्तर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः । स तु यो वा परयो वा मन्ये प्रादुर्भवत्येति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमात्यायमानन्तु श्चक्रं सचेण पाण्डवं । वसन्तं तत्र माञ्जारीदिराटो बाहिनीपतिः ।

११४३

ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना । प्रददौ तानि वाचांसि विराटदुहितुः स्ववं ।

उत्तरा तु महाबाँणि विविधानि नवानि च । प्रतिव्यङ्गाभवक्रीता तानि वाचांसि भाविनी ।

मन्त्रयित्वा तु कोन्तेय उत्तरेण महात्मना । इति कर्त्तव्यतां सर्व्वा राजन् पार्थ युधिष्ठिरे ।

ततस्तथा तद्वाद्वाद्ययावत्पुरुषर्षभ । सह पुत्रेण मरुत्वात् प्रहृष्टा भरतर्षभाः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः समाप्तश्च गोहरण

पर्व ॥ ६८ ॥

॥ अथ वैवाहिकपर्व ॥ ४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तुनीये दिवसे आतरः पक्ष पाण्डवाः । स्नाताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ।

युधिष्ठिरं पुरस्तात् सर्वभरणभूषिताः । दारि मत्ता यथा नागा धाजमाना महारथाः ।

विराटस्य सर्भां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ । निषेदुः पावकप्रस्थाः सर्वं धिष्येध्विनाग्रयः ।

तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः श्रुतिवोपतिः । आजगाम सर्भां कर्तुं राजकार्याणि सर्व्वसः ।

भीमतः पाण्डवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव । मुहुर्त्तमिव च ध्यात्वा सरोपः प्रयिवीपतिः ।

अथ मत्स्योद्भवोत्सङ्गं देवरूपमवस्थितं । मरुद्वैरुपाधीनं चिदग्नानामिवेश्वरं ।

२१६

सं क्लृप्ताक्षान्तिवपस्त्वे सभाक्षारो मया दृतः । अथ राजाग्ने कक्षादुपविष्टस्तददृतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ परिहासेष्वया वाक्यं विराटस्त निश्चय तत् । अयमानोऽर्जुनो राजत्रिदं वचनमप्रवीत् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ इन्द्रस्यार्द्धासनं राजस्रग्धर्मोऽदुमर्हति । ब्रह्मणः श्रुतवांस्त्वामी यज्ञमीनां दृढमतः ।

एष विग्रहवान् धर्मं एष बोध्यताम्वरः । एष बुद्ध्याऽधिको लोके तपसाश्च परायणः ।

एषोऽस्त्वं विविधं वेत्ति चैलोक्ये सचराचरे । न चैवान्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ।

२१७

मद्देवा नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः । गन्धर्व्यश्च प्रवरा सकिन्नरमहोरगाः ।

होर्ध्वदर्शिनोऽहतेजाः पौरजानपदम्रियः । पाण्डवानामतिरयो यज्ञा धर्मपरो वशी ।

महर्षिकल्पो राजर्षिः सर्वलोकेषु विभुतः । बलवान् धृतिमान् दचः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

धनैश्च सङ्घवैश्चैव शक्रवैश्वणोपमः । ययामनुर्महातेजा लोकानां परिरक्षिता ।

एवमेव महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः । अयं कुरूणास्त्यभो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

२१८

अस्य कीर्तिः क्षिता लोके सूर्यस्त्रेवोद्यतः प्रभा । संपरन्ति दिशः सर्वं यशसेऽस्य द्वांश्वरः ।

उदितश्चैव सूर्यस्य तेजसो नु गभस्पायः । एनं दृशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्त्रिणां ।

श्वन्वयुः पृष्ठतो राजन् यावदथावसत् कुरून् । चिंशदिवं सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः ।

सदयैरुपसंभवाः पृष्ठतोऽनुययुस्तदा । एनमष्टशताः सुताः सुसृष्टमणिकुण्डलाः ।

अश्वव्यामर्धेः सार्द्धं पुरा शक्रमिवर्षयः । इमं नित्यमुपासन् कुरवः किङ्करा वया ।

२१९

धर्मं च राजन् राजाग्ने धीमश्वरमिवामराः । एष सर्वान् महीपालान् कारदाम्बमकारयत् ।

वैश्यानिव महाभागो विवशान् खवशानपि । अष्टाशोतिवहस्राणि स्वातकानां महत्तमनां ।

उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतं । एष ब्रह्मनाशांश्च पङ्कन्यांश्च मानवान् ।

पुत्रवत्पलयाभास प्रजा धर्मैश्च वै विभुः । एष धर्मं इमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः ।

महामघादो ब्रह्मणः सत्यवादी च पार्थिवः । श्रीप्रतोषेन चैतस्त तथोक्तं च सुयोधनः ।

२२०

सपत्न्यः सह कर्त्तव्यं सैवेत्येतापि वा विभुः । न दृश्यन्तेऽस्त्रस्य सुहृदः प्रदह्यादुः करेन्दुर ।

एष धर्मपरो नित्यमानृशंस्य पाण्डवः । स्वमुक्तो महाराज पाण्डवः पार्थिवर्षभः ।

कथं मार्हति राजार्धमासने प्रयिवीपते ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ विराट उवाच ॥ यत्पेव राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । कतमोऽस्यर्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ।

नकुलः मरुदेवो वा द्रौपदी वा यमस्त्रिनी । यदा द्यूतजिताः पार्था न प्राज्ञायन्त ते कचिद् ।

२२१

॥ अर्जुन उवाच ॥ य एष सख्योऽस्मै सुदक्षव मराधिप । एष भीमो महाराज भीमवैगपराक्रमः ।

एष क्राधवशाहना पश्यते गन्धमादने । धौगधिकाग्निं दिव्याग्निं द्रष्टुमर्हं समुपाहरत् ।

गन्धर्व्य एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनां । व्याघ्रानृचान्वराहांश्च हतवानश्वीपुरे तत्र ।

यथासीदश्वबन्धले नकुलोऽयं परन्तपः । गोघह्नः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ।

शृङ्गारवेशाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ । महारथसहस्राणां समर्थौ भरतवैभौ ।

स्या पद्मपलाशाक्षौ सुमथा चाह्वाहिनी । शैरित्री द्रौपदी राजन्धर्यायै कीचका हताः ।

अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते आचमागतः । भीमादवरजः पार्थो यमाशो चापि पूर्वजः ।

उपिताः सौ महाराज सुखं तव निवेशने । अज्ञातवासमुपिता गर्भवास इव प्रजाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यदाऽर्जुनेन ते जीरा.कायिताः पञ्च पाण्डवाः । तदाऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ।

पुनरेव च तान् पार्थान् दर्शयामास सौत्तरः ।

॥ उत्तर उवाच ॥ य एष जाम्बूनदशङ्कुगौरतनुमहान्खिह इव प्रवृद्धः । प्रचण्डोष्णः पृथुदीर्घनेत्रस्तापघातकः कुहराजस्यः ।

अयं पुनश्चतुर्गजप्रगामी प्रतप्तचामीकरशङ्कुगौरः । इत्यायतांशो गुहृदीर्घबाहुर्दण्डकोदरः पश्यत पश्यतेनं ।

यन्नेव पार्थेऽस्य महाधनुर्मान्श्यामो युवा वारणयूथपोषमः । सिंहीश्रतांशो यमराजगामी पद्मायनाक्षोऽर्जुन एव वीरः ।

राज्ञः समीपे पुरुषोत्तमो तु यमाविभौ विष्णुमहेश्वरकन्यौ । मनुज्यजोक्तं सकृद्यं समोऽस्ति ययानं रूपेण बलेन शीघ्रे ।

आभ्यान्तु पार्थ कनकोत्तमाङ्गी येषां प्रभा मूर्त्तिमतीव गौरी । नीलोत्पलशभा मुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं निवेश तान् पार्थान् पाण्डवान् पञ्च भूषणैः । ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ।

॥ उत्तर उवाच ॥ अयं स दिपतां हन्ता मृगाणामिष केशरी । अचरद्रथदृष्ट्येव निग्रंथांस्तान् वरोनूरयान् ।

अनेन विद्धा मातङ्गे महाबलेकेपुणा हतः । सुवर्णकक्ष्यः सङ्ग्रामे दन्ताभामगमस्यही ।

अनेन विजिता गावो जिताथ कुहवो युधि । अथ शङ्खप्रणादेन कर्षा मे बधिरौष्ठतौ ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तदचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् । उत्तरं प्रत्युवाचैममभिपत्नो पुर्वधिते ।

प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये । उत्तराच्च प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्येव ।

॥ उत्तर उवाच ॥ आर्याः पूज्याय मान्याय प्राप्तकालं च मे मनं । पूज्यतां पूजनाशाय महाभागाय पाण्डवाः ।

॥ विराट उवाच ॥ अहं खल्वपि सङ्ग्रामे शूराणां वरमागतः । मोक्षितो भीमसेनेन भावश्यापि जितामथा ।

हतेषां सङ्क्रोधीषु अस्माकस्य ज्येष्ठेऽस्ये । एवं सन्मै सहमात्माः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

प्रसादयामो भूतने सानुजं पाण्डववैभं । यदस्माभिरजानङ्घ्रिः किञ्चिदुक्तो नराधिप ।

चक्षुर्महति तत्सर्वं धर्मोत्तमा स्त्रिय पाण्डवः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विराटः प्रथमं प्रवृष्टः समेत्य राज्ञा समयश्चकार । राज्यञ्च सर्वं विषयजं तसौ सद्रष्टु

कोपं सपुरं महात्मा ।

पाण्डवाश्च ततः सर्वान् मत्स्यराजः प्रतापवान् । धनञ्जयं पुरस्सृत्य दिश्यादित्येति चात्ररोत् ।

समुपात्राय मूर्द्धनं संस्थित्य च पुनःपुनः । युधिष्ठिरञ्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

नात्ययद्वेने तेषां विराटो वाहिनीपतिः । स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमयात्रवीत् ।

दिष्ट्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् । दिष्ट्या कल्याणिनं कृच्छं अज्ञातं वै दुरात्मभि ।

भीमतः पाण्डवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव । मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा मरियः प्रयिवोपतिः ।

अथ मत्स्योऽश्ववीर्यं देवरूपमवस्थितं । मरुद्वैरुपासीनं चिद्विद्वान्निवेशरं ।

२२१५

सं किलाचातिवापस्त्वे सभास्तारो मया दृतः । अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्वलङ्कृतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ परिहासेभ्यः वाक्यं विराटस्य निश्चयः तत् । सम्यगनोऽर्जुनो राजविदं वचनमब्रवीत् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ इन्द्रस्याङ्गैः सनं राजत्रयमारोदुमहेति । ब्रह्मणः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशोभो दृढव्रतः ।

एष विष्टवान् धर्म एष वीर्यवताम्बरः । एष बुद्ध्याऽधिको लोके तपसाञ्च परायणः ।

एयोऽस्त्रं विविधं वेत्ति चैलोक्ये सचराचरे । न चैवाव्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ।

२२१६

मदेवा नासुराः केषिन् मनुष्या न राक्षसाः । गन्धर्व्यथचप्रवरा शक्तिप्रमहोरगाः ।

दोर्ध्वदर्शी महातेजाः पौरजानपदम्रियः । पाण्डवानामतिरथो यन्त्रा धर्मपरो वशी ।

महर्षिकल्पो राजर्षिः सर्वलोकेषु विभ्रुतः । बलवान् धृतिमान् दक्ष सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

धनेश्च सङ्घैश्चैव शक्यैश्चणोपमः । यथामनुसंहतेजा लोकानां परिरक्षिता ।

एवमेव महातेजाः प्रजानुयहकारकः । अयं कुह्णाम्बुभो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

२२१७

अस्य कीर्तिः क्षिता लोके सूर्येष्टेवोद्यतः प्रभा । संभरन्ति दिशः सर्वे यमधेऽस्य इवाग्रजः ।

उदितस्यैव सूर्यस्य तेजसो नु गभस्तयः । एनं द्रष्टुमर्हन्तां कुञ्चराणां तरस्त्रिणां ।

शैब्युः दृष्टतो राजन् यावदथावसत् कुहून् । विंशदेवं स्रज्ज्वाणि रथाः काञ्चनमालिनः ।

सद्वैरुपसंयन्त्राः दृष्टतोऽनुययुस्तदा । एनमष्टमताः सूताः सुसृष्टमणिकुण्डलाः ।

अब्रुवन्मार्धेः सार्द्धं पुरा शकमिषयः । इमं नित्यमुपासन् कुरुवः किङ्करा यथा ।

२२१८

धर्म्यं च राजन् राजानो धनेश्वरमिवामराः । एष सर्वान् महीपालान् करदाग्वमकारयत् ।

वैश्यानिव महाभागो विवशान् श्ववशानपि । अष्टाश्रोतिषश्चाणि स्वातकार्णां मदात्मना ।

उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतं । एष दृष्टान्मार्धास्य पटूनन्वाद्यं मानवान् ।

पुत्रवत्पालयामास प्रजा धर्मेश वै विभुः । एष धर्मं दमे चैव क्रौंधि चापि जितव्रतः ।

महाम्रवादी ब्रह्मणः सत्यवादी च पार्थिवः । श्रीप्रतापेन वैतस्य तथ्यते स सुयोधनः ।

२२१९

सगणः स्रष्टुर्धर्मो वैवलेनापि वा विभुः । न शक्यतेऽस्त्रस्य गुणाः प्रवह्याहं नरेश्वर ।

एष धर्मपरो नित्यमानुशंस्य पाण्डवः । एवमुक्तो महाराजः पाण्डवः पार्थिवैर्वरैः ।

कथं नार्हेति राजार्हमासनं प्रयिवोपते ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ विराट उवाच ॥ यद्येव राजा कैरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । कतमोऽव्यर्जुनो भ्राता भीमय कतमो वली ।

मकुन्तः मरुदेवो वा द्रौपदी वा यमस्त्रिनी । यदा श्रुतमिताः पार्था न प्राशायन्ते ते कश्चित् ।

२२२०

॥ अर्जुन उवाच ॥ य एष सङ्गो ब्रूते खदसाव मराधिप । एष भीमो महाराज भीमवेगपराक्रमः ।

एष क्रोधवशमाह्ला पर्वते गन्धमादने । धैर्यधिकानि दिव्यानि हृष्याऽपि समुपाहरत् ।

गन्धर्व्ये एष वै हन्ता कीचकानीं दुरात्मनां । व्याघ्रान्छान् वराहांश्च हतवान्क्षीपुरे तत्र ।

यद्यासीदश्वन्धसे नकुलोऽयं परन्तप । गोषह्वा सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ।

शृङ्गारवेशाभरणौ रूपवन्तौ यश्चिन्तौ । महारथसहस्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ।

एषा पद्मपलाशाचीं सुमन्या चाह्वसिनी । सैरित्री द्वैपदी राजन्यस्यार्थं कीचका हताः ।

अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः । भीमादवरजः पार्थो यमाग्रे चापि पूर्वजः ।

उपिताः क्षौ महाराज सुखं तव निविशने । अज्ञातवासमुपिता गर्भवास इव प्रजाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यदाऽर्जुनेन ते वीरा काथिताः पञ्च पाण्डवाः । तदाऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ।

पुनरेव च तान् पार्थाञ् दर्शयामास चोत्तरः ।

॥ उत्तर उवाच ॥ य एष आम्बुनदश्शङ्खगौरतनुर्मेहान्निर्बिह इव प्रहृष्टः । प्रचण्डघोषः प्रयुदीर्घनेत्रस्ताप्रायताश्च कुहराजस्य ।

अयं पुनर्मत्तगेशद्रुगामी मत्तप्रचामीकरश्शङ्खगौरः । इव्यायतांसे गुहृदीर्घबाह्वर्द्धकादरः पश्यत पश्यतेनं ।

यस्त्वेष पार्थिऽस्य महाधनुर्मान्श्यामो युवा वारणयूथपोषभ । सिंहाव्रतांसे गजराजगामी पद्मायनाचोऽर्जुन स्य वीरः ।

राक्ष समीपे पुष्टोत्तमौ तु यमाविभौ विष्णुमहेन्द्रकन्यौ । मनुष्यघ्नेनैव सङ्गते समोऽस्ति ययोनं रूपेण वलेन श्रिते ।

आभ्यान्तु पार्थि कनकोत्तमाद्री यैवाभ्या मूर्त्तिमतीव गौरी । नीलात्पद्माभा सुरदेवतेव कृष्णा स्त्रिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं निवेद्य तान् पार्थाञ् पाण्डवान् पञ्च भूपे । ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ।

॥ उत्तर उवाच ॥ अयं स द्विपतां हन्ता शृगणामिष केयरी । अचरद्भयहन्द्देव निग्रेखांस्तान् वरोन् रथान् ।

अनेन विद्विहा मानवो महाभैरवपुष्पा हतः । सुवर्णकवचं सङ्ग्रामे दन्ताभ्यामगममार्धं ।

अनेन विजिता गावो जिताश्च कुहवो युधि । अस्य शङ्खप्रणादेन कर्षा मे वधिरौघतौ ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराज प्रतापवान् । उत्तरं प्रत्युवाचैममभिपद्ये युधिष्ठिरः ।

प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोच्यते । उत्तराश्च प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ।

॥ उत्तर उवाच ॥ आर्या पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मनं । पूज्यतां पूजनांश्च महाभागस्य पाण्डवाः ।

॥ विराट् उवाच ॥ अहं खल्वपि सङ्ग्रामे शङ्खां वशमागतः । मोचितो भोमर्षेण गावद्यापि जितास्तथा ।

एतेनैव सङ्गदीर्घेण अस्माकञ्च जयो मध्ये । एवं सर्वं महामाया कुलोपुनं युधिष्ठिरं ।

प्रसादयामि भद्रं ते शत्रुञ् पाण्डवर्षभ । यदस्माभिरजानङ्गि किञ्चिदुक्तो नराधिपः ।

चन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा क्षोण पाण्डवः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विराटः प्रथमं प्रहृष्ट समेत्य राजा समयञ्चकार । राज्यस्य सर्वं विषयजं तस्मै सदाप्य

कोपं संपुनं महात्मा ।

पाण्डवाय तत सर्वान् मत्स्यराज प्रतापवान् । धनञ्जयं पुरस्कृत्य दिव्यादिभ्योति चाग्रतोत् ।

समुपाश्रय मूर्द्धनं संक्षिप्य च पुनः पुनः । युधिष्ठिरस्य भोमस्य माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

नाट्यदर्शने तेषां विराटो वाचिनीपति । स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमयाग्रतोत् ।

दिष्ट्वा भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुप्रतिनो वनात् । दिष्ट्वा सम्प्राप्तिं कच्छं अज्ञानं वै दुरात्मभिः ।

इदञ्च राज्यं पार्थाय यत्तान्यदपि किञ्चन । प्रतिगृह्णन्तु तत्सर्वं पाण्डवा अविग्रहया ।

उत्तरां प्रतिगृह्णातु सख्यधात्री धनञ्जयः । अयं क्षीपयिको भर्ता तस्याः पुरुषवत्तमः ।

श्वमुक्ता धर्मराजः पार्थमेतद्भुजश्चयं । इक्षितयार्जुनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमब्रवीत् ।

प्रतिगृह्णामहे राजन् युवां दुरितरं तव । युक्त एव हि मत्स्यो मत्स्यभारतयोरपि ।

११२६

इति श्रीमद्भारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ विराट उवाच ॥ किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम । प्रतिगृह्णेतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अन्तःपुरेऽहमुपितः सदा पश्यन् सुतां तव । रहस्यं प्रकाशञ्च विद्यासा पिब्यवमयि ।

प्रियो बह्व्रतस्यायं भर्तको गोतकीविदः । आचार्यवच भो नित्यं मन्यते दुहिता तव ।

वयःस्यदा तया राजन्सह सन्तरोरपितः । अतिशङ्का भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ।

तस्मान्निमग्नयेऽहमेतं दुहितां मनुजाधिप । शूद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शूद्धिः कृता मया ।

११४०

क्षुपायां दुहितृयापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः । अत्र शङ्कां न पश्यामि तेन मुद्धिर्भविष्यति ।

अभिशापादहं भीतो मित्यावादात् परन्तप । क्षुपार्यमुत्तरां राजन् प्रतिगृह्णामि ते सुतां ।

स्वलोभो वासुदेवस्य वाचाद्देवशिष्ययोः । दधितयकहस्तस्य बाल एवास्त्वकीविदः ।

अभिमन्युमहाबाहुः पुत्रो मम विशास्यते । जामाता तव युक्ता वै भर्ता च दुहितुस्तव ।

॥ विराट उवाच ॥ उपपन्नं कुरुश्रेष्ठ कुन्तीपुत्रे धनञ्जये । य एवं धर्मनित्यय आतृशान्तं पाण्डवः ।

११४५

भन्तृ ह्यतः मन्थे पार्थ क्रियतां तदनन्तरं । सर्वे कामाः सगृह्णाय सन्मन्यो यस्य भेदजुनः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अन्वगायन् धर्मं धेगं समये मत्स्यपार्थयोः ।

ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत । प्रियवामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ।

तत्तत्तयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः । उपश्रव्य विराटस्य समपवन्त सर्वशः ।

अभिमन्युश्च बीभत्सुराग्निनाय जगार्दनं । आनर्त्तभ्योऽपि दाराहानानयामास पाण्डवः ।

११५०

काशेरारज्यं शैब्यश्च प्रीयमाणा युधिष्ठिरे । अशौहिणीभ्यां सहितावागतौ इक्ष्वीपती ।

अशौहिण्यां च सहितौ यशसेना महाबलः । द्वौपद्याश्च सुता वीरा शिखण्डौ चापराजितः ।

धृष्टद्युम्नश्च दुर्लभः सर्वशस्तभृताम्बरः । समस्ताशौहिणीपाला यज्जानो भरिर्दक्षिणः ।

वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे शूरास्तनुयजः । तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृताम्बरः ।

पूजयामास विधिवत् सख्यवत्तवाहनाम् । श्रोतोऽभवदुदितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे ।

११५५

ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः । तत्रागमदासुदेवो वनमालो हलायुधः ।

कृतवर्मा च हार्दिका युयुधानश्च सात्यकिः । अनाष्टष्टिस्तथाऽकूरः शाल्यो नियठ एव च ।

अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परन्तपाः । इन्द्रधेनादयश्चैव रथेभ्यः सुप्रमाहितैः ।

आययुः सहिताः सर्वे परिसन्तरोरपिताः । दशनागसहस्राणि हयानाञ्च दशायुतं ।

रथानामन्वदं पूर्णं निरुध्वंस्य पदातिनां । दृष्ट्वान्वकाश्च वश्यो भोजाय परमोजयः ।

११६०

अथयुष्टिष्णिगार्द्धं वामुदेवं महाद्युतिं । स्त्रियो रत्नानि वाषांसि पृथक्पृथगनेकतः ।
 ततो विवाहे विधिवददृधे मन्त्रपार्थयोः । ततः श्रद्धाय भेर्यय गोमुखाडमराशया ।
 पार्थः संयुज्यमानस्य नेदुर्ध्वत्स्य वेगमनि । उवावचान्मृगान् जमुर्ध्वथांश्च शततः पश्यन् ।
 सुरासैरयपानानि प्रभृतान्यभ्यहारयन् । गायनाख्यानश्रीलाय नटवैतालिकाश्रया ।
 सुवन्तस्तानुपातिवन् सुताय सह मागधैः । सुदेष्णाश्च पुरस्त्रत्य मन्त्रानाञ्च वरस्त्रियः । ११९
 श्रीजमुद्याहसर्वाञ्च सुमृष्टमणिकुण्डलाः । वर्णोपपन्नास्ता माय्यो रूपवत्यः स्वनदृताः ।
 सर्वाद्याभ्यभवतः कृपेण यमसा श्रिया । परिवार्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमवदृतां ।
 सुतामिव महेश्वर्य पुरस्त्रत्योपतस्त्रिरे । तां प्रत्यमृशत्कौन्तेयः सुतस्यार्थं धनञ्जयः ।
 वौभद्रस्थानवधाष्टौ विराटतनयां तदा । तवातिवन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ।
 चुपां तां प्रतिजघाह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रतिमृष्टश्च तां पार्थः पुरस्त्रत्य जनार्दन । १२०
 विवाहं कारयामास वौभद्रस्य महात्मनः । तस्मै सप्तसहस्राणि हयानां वातरं हर्षां ।
 देव मागधने मुखे प्रादाद्भुजधनं तदा । ऊत्वा सम्यक् समिद्भागिं अर्पयित्वा द्विजपत्नः ।
 राज्यं वनञ्च कोपञ्च सर्वमात्मानमेव च । हृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदद्युतः । गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
 भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च । भोजनानि च हयानि पानानि विविधानि च । १२१
 तप्तहोतव्यसहस्रम् हृष्टपुष्टजनाहृतं । नगरं मन्थराजस्य शृङ्गुमे भरतवधे ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहे द्विषमोऽध्यायः समाप्तं वैवाहिकपर्वं समाप्तञ्च विराटपर्वं ॥ ७२ ॥

अथ विराटपर्वणि अध्यायानां द्वाकाणाञ्च व्याख्येयव्याख्याधिकपद्या दृश्यते लिपिकरप्रमादान् कुपकुषाधिक्यं तन्निययो न भवतीति ॥

श्रीमहाभारतं

॥ उद्योगपर्व ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरक्षेत्रं नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीराक्षदाऽभिमन्योर्मुदिताः खरचाः । विश्वस्य राक्षस्यसि प्रतीताः समो विराटश्च ततोऽभिजग्मुः ।

समा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा मणिप्रवेकोत्तमरत्नचिवा । न्यस्तासना मांस्त्रवती सुगन्धा तामभ्ययुसो नरराजदृष्टाः ।
अथासनान्याविशतां पुरस्तादुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रे । दृष्ट्वाश्च मान्याः पृथिवीपतीनां पित्रा समं रामजनाह्नौ च ।
पाद्मालराजस्य समीपतस्तु मिनिप्रवीरः सहरोहिण्येव । मत्स्यस्य राजसु सुषन्निष्ठे जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ।
सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च । प्रद्युम्नश्चैव युधि प्रवीरो विराटपुत्रश्च सहाभिमन्युः ।
सर्वे च शूराः पितृभिः समाना बौध्यैश्च रूपेण तथा यत्नेन । उपाविशन् द्रौपदेयाः कुमारः सुवर्षचित्रेण वराधनेषु ।
तत्रोपविष्टेषु महारथेषु विभ्राजमानाभरणस्वरेषु । रराज सा राजवती समृद्धा यदेरिव सौभिमसैवमेता ॥

ततः कथामेव समवाययुक्ता कथा विचित्रा, पुरुषप्रवीराः । तत्सुभुङ्क्तं परिचिन्तयन्तः कृष्णं नृपास्तु समुदीचमाशः ।
कथान्तमासाद्य च आधवेन सहृदिताः पाण्डवकार्यहेतोः । ते राजसिंहाः, संहिता द्वाष्टस्त्रिणां च महार्थस्य महोदयश्च ।
॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ सर्वैर्भवद्भिर्बिदितं ययाऽयं युधिष्ठिरः सौख्येनाचक्रत्वां । जितो निरुत्थाऽपहृतश्च राज्यं वनप्रवासे समयः कृतम् ।

शकौर्बिजं तु तरसा मर्धं च सत्ये स्थितः सत्यरथेयं यावत् । पाण्डोः सुनैर्नहनमुयक्ष्णं वर्षाणि षट्पत्र च श्रीर्गमयैः ।
अयोध्यायैव सुदुस्सरोऽयमश्रायमानैर्भवतां समीपे । क्लेशानसह्यान् विविधान् सहस्रिथं योदितं तदिदितश्च सर्वैः ।
एतैः परमैर्यनियोगयुक्तैर्लोके महद्भिः खलेन राजन् । एवं गते धर्मं धृतस्य राज्ञो दुर्व्योधनस्यापि च यद्विदं न्यात् ।
तद्विन्त्यध्वं कुरुपाण्डुनां धर्म्यं च युक्तञ्च यद्वत्करञ्च । अधर्मयुक्तं न च कामयेत् राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ।
धर्मार्थयुक्तान् मदीपतिन् पानेऽपि कश्चिदिदं बुभूषेत् । पित्ये हि राज्यं विदितं नृपाणां ययाऽपहृते धृतराष्ट्रपुत्रेः ।
निधोपचरिषु ययाद्यत्नेन हस्तं महत्प्राप्तमसह्यक्ष्णं । न चापि पार्था विजिता रणे नैः खजेना धृतराष्ट्रस्य पुत्रीः ।

तथाऽपि राजा सहितः सुहृद्भिर्भीष्मतेऽनामयेव तेषां । यत्तु त्वं पाण्डुसुतैर्वैजिज्य समाहृतं भूमिपतीन्निषीद्य ।
तत्प्रायेयन्ते पुरुषप्रवीराः कुन्तीसुता माद्रवतीसुता च । वातास्त्रिमे तैर्विविधैरुपायैः संत्रायिता हन्तुमनिवृण्वते ।
राज्यं जिहीर्षद्भिर्भद्रिणैः सर्वैः च तेषां विदितं यथावत् । तेषाञ्च लोभं प्रमोक्ष्य दृढं धर्मश्रतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
मन्वन्वितां चापि समोक्ष्य तेषां मतिं कुरुष्व सहिताः यक् च । इमे च सत्योर्मरताः सदैव न पातयिता समर्थं
यथावत् ।

१०

अतोऽन्यथा तैरुपपद्यमाना हन्तुं समेतान् धृतराष्ट्रपुत्रान् । तैर्विप्रकारञ्च निग्रम्य कार्यं सुवृक्षनानामानुपरिवारदेरन् ।
युद्धेन बाधेयुरिन्मांसस्यैव तैर्विधमाणा युधि तस्य हन्तुः । अथाऽपि नेमेऽन्यतया समर्थानिषां जयायेति भवेन्नरं व ।
समेत्य सर्वैः सहिताः सुहृद्भिस्तेषां विनश्याय यत्नेपुरेव । दुर्व्याधनस्यापि मत्तं यथावत् ज्ञायते किन्तु करिष्यमीति ।
अज्ञायमाने च मते परस्त्र किं स्यात् समारभ्यतन्मत्तं व । तस्मादितो गच्छतु धर्मश्रीतः शूचिः कुलीनः पुरोऽ
प्रसक्तः ।

दूत समर्थं प्रथमाय तेषां राज्याहं दानाय युधिष्ठिरस्य । निग्रम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य धर्मार्थयुक्तं नधुरं समञ्च । ११
समाददे वाक्यमयायजोऽस्य सम्पूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरोहितयाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ बलदेव उवाच ॥ श्रुतं भवद्भिर्गदपूष्यैश्च वाक्यं यदा धर्मवदर्थवत् । अज्ञातप्रवेद्य हितं हितञ्च दुर्व्याधनस्यापि तथैव
राज ।

अहं हि राज्यस्य निरुक्तं वीराः कुन्तीसुतास्य हते घतन्ते । प्रदाय चाहं धृतराष्ट्रपुत्रः सुखी सदाकाभिरतीव मे देत ।
तस्मा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः सम्यक् प्रहृतेषु परेषु चैव । ध्रुवं प्रमान्ताः मुखमाग्निषुमेयां प्रमान्त्य हितं प्रजानां ।
दुर्व्याधनस्यापि मतञ्च वेत्तुं वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य । प्रियं मम स्याद्यदि चाप कथिहृजेतश्मार्थं कुरूपपाण्डवनां १०
स भीष्मसमस्य कुरुप्रवीरं वैचित्रवीर्यञ्च महानुभावं । द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपञ्च गान्धारराजञ्च सस्यतपुत्रं ।

सर्वैः च धेन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा वलप्रधाना निगमप्रधानाः । स्थिताश्च धर्मोप यदा सर्वेऽपि सौकर्यवतीराः श्रुतकावहताः ।

स्तेषु सर्वेषु समागतेषु पौत्रेषु दृष्टेषु च सङ्गतेषु । त्रीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं कुन्तीसुतस्यार्थकरं यदा स्यात् ।

महास्त्वयाम्भुस्य च ते न कोऽप्य सखी हि बोधेया बलमायिते ली । त्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य धृते प्रसक्तस्य वन खगाथं ।

निवार्यमाणस्य कुरुप्रवीरः सर्वैः सुहृद्भिर्हृदयमप्यतश्च । गान्धारराजस्य सुतं मनाञ्च समाह्वयदेवितुमाजमीढ । ११

दुरोदरान्धश्च महम्भोऽस्य युधिष्ठिरो यानुविषहेत जेतुं । उक्तुञ्च तान् सौवनमेव चापं समाकुर्यन्तेन श्रितोऽस्यवया ।

स दीप्यमानः प्रतिदीव्यदेनं अश्वेषु निव्यं तु पराङ्मुखेषु । संरक्षमाशो विजितः प्रसङ्ग तत्रापराधः प्रकुनेनं कथितुः ।

तस्मात्प्रणयैव वधो त्रीतु वैचित्रवीर्यं वज्रसामयुक्तं । तथा हि शक्योऽधृतराष्ट्रपुत्रः स्वार्थं निषोक्तुं पुरुषेण तेन ।

अयुहुमाकाङ्क्षतं कौरवाणां काश्रैव दुर्व्याधननः स्यध्वं । मावा त्रिजोऽयोऽवकीरा भवेन युद्धेन यो भवितानेह मोऽयं ।

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ एवं भुव्येव मधुप्रवीरः स्मिन्प्रवीरः सहभोः त्यगात् । तत्रापि वाक्यं एगिनिभ्य तत्र समाददे

वक्त्रमिदं मनस्युः ।

१२

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं सम्प्रभाषते । यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथा रूपं प्रभाषते ।
 सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा । उभाविवौ दृढौ पचौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ।
 एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्षीवमहाबलौ । फलाफलवती शाखे ययैकस्मिन् वनस्यते ।
 नाभ्यसूयामि ते वाक्ते ब्रुवतो लाङ्गलध्वज । ये तु शृण्वन्ति ते वाक्ते तानसूयामि माधव ।
 कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् । समते परिग्रह्यथे ब्याहर्तुं मकुतोभयः ।
 समाह्वय महात्मानं जितवन्तोऽसौकोविदाः । अनघञ्च यथाशङ्कं तेषु धर्मजयः कुतः ।
 यदि कुन्तोमुते गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह । अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मता भवेत् ।
 हमाह्वय तु कैमेत्ये चक्षधर्मरतं सदा । निष्ठत्या जितवन्तसौ किन्तु तेषां परं शुभं ।
 कथं प्रणिपतेष्यामिह कृत्वा पणं परं । वनवासाद्भिमुक्तस्य प्राप्तः पैतामहं पदं ।
 यद्यथं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः । एवमथयमतत्परं परं नार्हति याचितुं ।
 कथञ्च धर्मयुक्तस्य न च राज्यं जिहीषेवः । निवृत्तवासान् कौमेयान् पचाञ्जिदिता इति ।
 अमुनीता हि भीमेषु द्रोणेन च महात्मना । न व्यवसन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं पदं ।
 अहन्तु तां शितैर्वाणैरनुनीय रणे वचात् । पादयोः पान्थियव्यामि कौमेयस्य महात्मनः ।
 अथ ते न व्यवसन्ति मणिपाताय धीमतः । गर्मिथ्यन्ति सहामात्या यमस्य सदनं प्रति ।
 न हि ते युयुधानस्य संरन्धस्य युयुत्सवः । वेगं समर्थाः सेवार्तुं वज्रस्येव महीधराः ।
 कोहि गाण्डीवधन्वानं कस्य चक्रायुधं युधि । मास्त्रापि विपहेन् को नु कस्य भीमं दुरासदं ।
 यमौ च दृढधन्वानौ यमकाशोपमयुतौ । को जिजीविपुरासोदेह्नुष्टयुवश्च पार्थिव ।
 पक्षेमान्पाण्डवेयान् द्रौपद्याः कीर्तिर्द्धंगान् । समप्रमाणान् पाण्डूनां समवीर्यान्मदात्कटान् ।
 सौमद्रश्च सहेय्वासममरैरपि दुःसह । गदप्रयुज्यशाम्बास्य कालवज्रानलोपमान् ।
 ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह । कर्णेन तु निहत्याजार्वाभिवेष्ट्याम पाण्डवे ।
 नाधर्मो विद्यते कश्चित् ब्रूवन् हत्वा ततायिनः । अधर्म्यमयश्चक्ष्य शाचवाणं प्रघातनो
 वृद्धतत्त्वस्य यः कामधं कुहमनमज्जिताः । विस्मृतं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोत पाण्डवः ।
 अथ पाण्डुमेवो राज्यं समतां वा युधिष्ठिरः । निहता वा मया सर्वे शयन्ति वसुधातले ।
 इति श्रीमद्वाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पात्यकिरोधनाश्चे दितोऽष्टाध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ इदं पद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः । न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदेह्यति ।
 अनुवर्त्यति तद्यापि धृतराष्ट्रः सुतमियः । भीमद्रोणौ च कापेयान् मोर्ख्याद्रोषेयौभयो ।
 बलदेवस्य वाक्यान्नु भग्नं ज्ञाने न युज्यते । एतद्वि पुरुषेणाये कार्यं मुनयमिच्छता ।
 न तु बाह्यो गृह्युषो धार्तराष्ट्रः कथञ्चन । न हि मार्दवमाध्यामे पापवृद्धिर्नतो मम ।
 मार्दवं गर्दभं वृष्याद्रौपु तैत्वं समाचरेत् । गृह्यु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापवतेति ।
 गृह्यु धैमन्ये पापो भाषमाणमग्निकं । जितमर्थं विजानोथादयुषो मार्दवं मति ।

एतच्चैव करिष्यामो यत्रच क्रियतामिह । प्रस्थापयामो मित्रेभ्यो बलान्युद्योगयन्तु नः ।
 यत्रस्य धृष्टकेतोय जयसिन्धस्य वा विभो । कैकेयानास्य सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगः ।
 यच्च दुर्योधनो नूनं प्रेरयिष्यति सर्वैः । पूर्वमभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वसोदनं ।
 तत्परध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रेषादने । महद्भिः कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ।
 यत्रस्य प्रेयतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः । भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवामिने ।
 अमितीजसे तथोपाय्य हार्दिच्यायाङ्गकाय च । दीर्घप्रज्ञाय शूराय रोचमानाय वा विभो ।
 आनीयतां वृहन्तश्च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः । केनजिप्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवासुकः ।
 बाह्लीको मुञ्चकेश्च वैद्यधिपतिरिव च । सुपायश्च सुबाहुश्च पौगवश्च महारथः ।
 यत्नानां पञ्चवानाश्च दरदाचाश्च ये नृपाः । सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ।
 भीमश्च धीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् । दुर्भयो दन्तवजश्च वक्त्रो च जनमेजयः ।
 आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपालो च पार्थिवः । भूरितेजा देवकश्च शकलश्च महात्मजः ।
 काकपकाश्च राजानः सेमधूर्तिश्च वीर्यवान् । काम्बोजा खपिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ।
 जयसिन्धश्च काश्यपश्च तथा पञ्चनदा नृपाः । काश्यपश्च दुर्हयः पार्ष्णीतोयश्च ये नृपाः ।
 जानकिश्च सुगमाश्च मणिमान्पोतिमत्स्यकः । पाण्डुराश्रधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
 पौण्ड्रश्च दण्डधारश्च वृहसिन्धश्च वीर्यवान् । अपराजितो निपादश्च श्रेणिमान्सुमानपि ।
 वृहद्वीरो महौजाश्च बाहुः परपुरञ्चयः । समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रैश्च वीर्यवान् ।
 उल्लवः सेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः । कृतायुश्च दृढायुश्च माल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ।
 कुमारश्च कलिङ्गनामीश्वरो युद्धदुर्धदः । एतेषां प्रेयतां शीघ्रमेतद्भिः सम रोचते ।
 अयश्च ब्राह्मणो विद्वान् सम राजान् पुरोहितः । प्रेयतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयतां ।
 यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृपः । धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च रथिनां वरः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरोहितयाने वृत्तीयोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ उपपञ्चमदं वाक्यं सेमकानां धुरन्धरे । अर्थोर्ध्वद्विकरं राज्ञः पाण्डव्यमिति तैजसः ।
 एतच्च पूर्वकार्यैः नः सुनीतममिकाङ्क्षतां । अन्यथा ह्याचरन् कर्षं पुहयः स्यात् सुबाग्विभः ।
 किन्तु वसन्तकं तुल्यमस्मैकं कुरुपाण्डुषु । यद्येष्टं वसन्तलेषु पाण्डवेषु च तेषु च ।
 ते विवाहार्थमाजितो वयं सर्वे तथा भवान् । छने विवाहे मुदिता गमिष्यामो मयहान् प्रति ।
 भवान् वृद्धतमो राजा वयं यथा च श्रुतेन च । श्रियवन्ते वयं सर्वे भवान् नृपसंश्रयः ।
 भवन्तं धृतराष्ट्रश्च वतन्ते वयं मन्त्रे । आचार्ययोः मया चाग्निद्रोणस्य च वृत्तस्य च ।
 म भवान् प्रपत्यश्च पाण्डवार्थकरं वचः । सर्वेषां निश्चितं तस्यः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ।
 यदि तावत्परं सुकृतं त्वयि न कुरुपुङ्गवः । न भवेत् कुरुपाण्डूनां भौषाघेन महान् क्षयः ।
 अयं दर्पाश्रितो मोहाच्च कुर्व्याद्भृतराष्ट्रजः । अन्धैर्वा प्रेषयिता च परादपहान् समाह्वये ।

ततो दुर्योधनो मन्दः सहामाद्यः सथान्वयः । निष्ठामापत्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीयधन्वि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सत्त्रय वर्षेभ्यः विराटः पृथिवीपतिः । गृहानुप्रस्थापयामास शरणं सहवान्वयं । १०

क्षारकान्तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः । चक्रुः सान्नामिकं सर्वं विराटस्य महीपतिः ।

ततः समुपयामास विराटः सह बान्धवैः । सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदस्य महीपतिः ।

वचनात् कुदंभिनां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते । समाजगुर्भक्षोपालाः सम्प्रदृष्टा महाबलाः ।

तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्वनं । धृतराष्ट्रमुताद्यापि समानिन्मुर्भक्षोपतीन् ।

समाकुला मही राजन् कुरुपाण्डवकारणात् । तदा समभवत्तत्तच्छा सम्प्रयाणे महीचिताः । १०५

शङ्कुला च तदा भूमिस्तुरङ्गबलाश्रिता । बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।

चालयन्तीव गां देवीं सपत्न्यवनामिमं । ततः प्रज्ञावयोदृङ्गं पाञ्चाल्यः खपुरोर्दितं ।

कुहभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते स्थितः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पाञ्चाल्यपुरोहितयाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ द्रुपद उवाच ॥ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेष्वपि दिजातयः ।

द्विजेषु वैद्याः श्रेष्ठास्तैः वैद्येषु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः । ११०

य भवान् कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः । कुलेन च विभिष्टोऽसि वयसा च युतेन च ।

प्रज्ञया सदृशस्यासि शूकेशाद्विरथेन च । विदितस्यापि ते सर्वं यथावृत्तं स कौरवः ।

पाण्डवस्य यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । धृतराष्ट्रस्य विदिते वक्ष्यताः पाण्डवाः परैः ।

विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्त्तते । शकुनिर्बुद्धिपूर्व्यं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।

अनसक्तं मताच्च समूचपट्टते स्थितं शूचिं । ते तथा वक्ष्यन्ति ता धर्मराजं युधिष्ठिरं । ११५

न कन्यासिद्धवस्थायां राज्ञं दास्यन्ति वै स्वयं । भवान् धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन्वचः ।

भर्तासि तस्य योधानां भुक्त्वावर्त्तयिष्यति । विदुरस्यापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावत्कं ।

भीमद्रोणकृपादीनां भृदं संजनयिष्यति । अमात्येषु च भिन्नेषु बोधेषु विमुखेषु च । १२०

पुनरेकचक्रणं तेषां कर्म भजिष्यति । एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।

सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव सङ्ग्रहं । भिक्षुमानेषु च श्वेषु लम्बमाने तथा त्वयि । १२५

न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न भयं । एतप्रयोजनं चाव प्रधाप्येतेपलभ्यते ।

शत्रूणां धृतराष्ट्रस्य कुर्व्याद्वर्म्यं वचस्तव । य भवान् धर्मयुक्तस्य धर्म्यं तेषु समाचरन् ।

हृषान्तु परिक्षेपान्पाण्डवोयान् प्रकीर्त्तयन् । दृष्ट्वेषु कुलधर्मस्य भुवनं पूर्व्वैरनुष्ठितं ।

विभेदयति भगंस्तेषामिति मे माच संशयः । न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणे क्षासि वेदवित् ।

दूतकर्षणं युक्तं मयि विप्रपतः ॥ भयानुपययोगेन मुहुर्त्तेन जयेन च । १३०

कोरवेद्याग्रयासाश्च कौन्तेयपार्थविद्भवे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तयाऽनुमिष्ट प्रयथो द्रुपदेन महात्मना । पुरोधा हतसमश्रो नगरं नागवाह्यम् ।

श्रियैः परिवृतो विद्वान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः । पाण्डवानां हितायैव कौरवान् प्रति जग्मिवान् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनायोगपर्वणि पुरोहितयाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरे नागमाङ्गयं । दूतान् प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्तत्ततः ।

प्रस्थाप्य दूतानन्वय दारकां पुरुषर्षभ । खड्गं जगाम कौरव्यः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

१९०

गते दारवर्ती कृष्णे वन्देधे च माधवे । सह दृष्ट्वान्धकैः सर्वमैजित्य शतशस्तदा ।

सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितं । धृतराष्ट्रात्मजो राजा गूढैः प्रणिहितैश्चरैः ।

स सुत्वा माधवं यान्तं सदशैरनिलोपमैः । सत्तेन नातिमहता दारकामभयात्पुरी ।

तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुमन्दनः । आनर्त्तनमरौ रम्या जगामाशु धनञ्जयः ।

तौ यत्ना पुरुषव्याघ्रौ दारकां कुनन्दनौ । सुप्तं ददृशुः कृष्णं शयानं चाभिजग्मतुः ।

१९१

ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः । तच्छोषेतस्य कृष्णस्य निदसाद वरासने ।

ततः किरीटी तस्थानु प्रविवेश महामनाः । पथाङ्गं च स कृष्णस्य प्रहोऽतिष्ठत्कताञ्जलिः ।

प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शये किरीटिनं । स तयोः स्वागतं कृत्वा यथावप्रतिपूज्य तौ ।

तदागमनं हेतुं पमृश सधुसुदनः । ततो दुर्व्योधनः कृष्णमुवाच वरवर्षिव ।

विप्रहोऽस्मिन् भवान् शास्त्रं मम दातुमिहार्हं । समं हि भवतः सख्यं मयि वैशर्जुनेऽपि च ।

१९२

तथा सत्त्वन्धकं तुल्यमस्माकं नयि माधव । अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामय सधुसुदन ।

पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वधारिणः । तन्न श्रेष्ठतमो लोके सतामघ अनार्दन ।

सततं सस्मृतश्चैव सद्गतमनुपास्य ।

॥ कृष्ण उवाच ॥ भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः । दृष्टस्तु प्रथमं राजन् मया पार्थो धनञ्जयः ।

तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् । साहाय्यमुभयोरिव करिष्यामि सुयोधन ।

१९३

प्रवारणस्तु क्षालनां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः । तस्मादप्रवारणं पूर्वमहं पार्थो धनञ्जयः ।

सत्संहननस्तुहानां गोपानामर्जुनं महत् । नारायण इति स्थाताः सर्वे सङ्ग्रामयोधिनः ।

ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्येकस्य भैरिकाः । अयुधमानः सङ्ग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ।

आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ने ह्यतरे मृतं । तद्वृणीतां भवानये प्रवार्यस्वं हि धर्मतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्वमुकृत्य कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अयुधमानं सङ्ग्रामे वरयामास केयवं ।

१९४

नारायणमनिवर्जं कामाख्यातमगं नृप । सर्व्ववज्रस्य पुरतो देवदामवयोरपि ।

दुर्व्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्व्वमावरयत्तदा । सहस्रांशं सहस्रानु योधानां प्राप्य भारत ।

कृष्णं चापघ्नं शत्राव सम्प्राप परमां मुदं । दुर्व्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्व्वमाहृत्य पार्थिवः ।

१९५

ततोऽभ्ययाङ्गोमवेतो रौहिणेयं महाबलं । सर्व्वं चागमने हेतुं स तक्षो धन्यवेदयत् ।

प्रत्युवाच ततः शैरिङ्गाभराद्विमदं वचः ।

॥ दशदेव उवाच ॥ हिंस्ते मे शरव्याप्त सर्व्वं भवितुमर्हति । यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके नदा ।

निगृह्णातो वधीकेष्वस्तदर्थे कुरुनन्दन । मया सम्बन्धकं तुल्यमिति राजन् पुन पुन ।

नच तदाक्यमुक्तं वै केवलं प्रत्यपद्यत । नचाहमस्तस्यै कृष्णं विना स्थातुमपि चण ।

नाहं सहाय, पार्थस्य नापि दुर्योधनस्य वै । इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य च ।

जानेऽसि भारते वसे सर्वपार्थिवपूजिते । गच्छ युध्यस्व धर्म्येण चात्रेण भरतर्षभ ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवमुक्तस्तु तदा परिरव्यस्य हलायुधं । कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जय ।

सोऽभ्ययास्ततवर्षाणं धृतराष्ट्रसुतो नृप । हनवर्षा ददौ तस्य सेनाम्बौहिणी तदा ।

स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दन । वृत्त परिचयौ चष्ट सुहृद सम्प्रहर्षयन् ।

तत पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनादेन । गते दुर्योधने कृष्ण किरीटिनमयाजनीत् ।

अयुध्यमानं कां बुद्धिमास्थायार्हं वृत्तस्तथा ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भवान् समर्थस्तान् सर्वान्निहतुं न शक्यः । निहन्तुमहमप्येकं समर्थं पुरुषर्षभ ।

भवान्स्व कीर्तिमाप्तोके तद्यत्सत्त्वा गमिष्यति । यत्रया चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृत ।

सारथ्यस्तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा । चिरराचेष्टितं कर्तमं तद्ववान् कर्तुमर्हति ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ उपपन्नमिदं पार्थ यत्सर्वमिति मया सद्यः । सारथ्यं ते करिष्ये मि काम सम्पन्नो तव ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं प्रमुदितं पार्थ कृष्णेन सहितस्तदा । गतो दाशार्धधरैः पुनरायायुधिष्ठिरं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनादोगपर्वणि कृष्णसारथ्यस्त्रीकारे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शन्यं श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महताश्रुत । अभययात्पाण्डवान् राजन् सद्यः पुत्रैश्चकारथैः ।

तस्य सेनानिवेशोऽभ्युदयार्हमिव योजनं । तथा हि विपुलां सेनां विभर्त्ति स नरर्षभ ।

अबौहिणीपतीराजन् महावीर्यपराक्रम । विचित्रकवचा गुरुरा विचित्रभञ्जकार्युक्ता ।

विचित्राभरणः सर्वं विचित्ररथवाहना । विचित्रस्रग्धराः सर्वे विचित्राम्बरभूषणा ।

सुदेववेशाभरणा बीराः शतसहस्रज । तस्य सेनाप्रणेतरो बभूवुः सचिवयर्षभा ।

यद्यप्यसिन्न भूतानि कल्पयन्निव मेदिनी । प्रनेर्लिखामयन् सेनां स यथो येन पाण्डव ।

ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महात्मानं महारथं । उपायान्तमभिरुच्य स्वयमानसं भारत ।

कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभा । रमणीयेषु देशेषु रत्नचिन्ताः स्रजकुताः ।

त्रिस्त्रिभिर्भिविधैश्च क्रीडात्मक प्रयोजिता । तत्र मात्मानि नोषानि भयं पेषस्य सत्कृतं ।

नृपाय विविधाकारा मनोहर्षविवर्द्धनाः । बाणाय विविधाकारा शोदनानि स्यहाणि च ।

स तां सभा समायान् पूज्यमानो यथाऽमरः । दुर्योधनस्य सचिवैर्देवैः देशे समन्ततः ।

आजगाम सभामन्यां देवावधायार्थं । स तत्र विषयैर्मुक्तैः कस्यानैरतिमानुषैः ।

मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरन्दरं । पश्यन् स ततः प्रयान् प्रहृष्टः सचिपर्वभ ।

युधिष्ठिरस्य पुरुषा केचन चतुः सभा इमाः । आनीयन्तां सभाकारा प्रदेयार्था हि मे मताः ।

प्रसादमेवा दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यतां । दुर्योधनाय तस्मै कथयन्ति सा विप्रिताः ।

॥ शल्यउवाच ॥ शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्व्रवीषि दुरात्मनः । तेजोमघनिमित्तं मां स्तनपुच्छस मंयुगे ।

अहं तस्य भविष्यामि सङ्ग्रामे सारथिर्भुवः । वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ।

तस्याहं दुरुघातुं च प्रतीपमहितं वचः । ध्रुवं सङ्कयधियामि योद्धुकामस्य संयुगे ।

यथा स हनदर्पस्य हततेजास्य पाण्डव । भविष्यति सुखं हनुं सत्यमेतद्व्रवीमि ते ।

११०

श्वमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्य मां । यथान्यदपि श्रद्धामि तत्करिष्यामि ते प्रियं ।

यददुःखं त्वया प्राप्तं द्यूतं वै कृष्णया सह । पर्यासि च वाक्यानि स्तनपुच्छकृतानि वै ।

जटासुरात्परिक्लेमः कीचकाश्च महाद्युते । द्रौपद्याऽधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाऽऽशुभं ।

सर्वं दुःखमिदं वीर सुखोदकं भविष्यति । नाच मनुस्त्वया कार्यो विधिर्हि स्ववत्तरः ।

दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर । देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ।

११५

इद्रेण श्रूयते राजन् सभायैष महात्मना । अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारत ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि शल्यवाक्ये वृषभेऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथमिद्रेण राजेन्द्र सभायैष महात्मना । दुःखं प्राप्तं परं चौरमेतदिच्छामि वेदितुं ।

॥ शल्यउवाच ॥ शृणु राजन् पुराष्टत्तमितिहासे पुरातनं । सभायैष यथा प्राप्तं दुःखमिद्रेण भारत ।

त्वया प्रजापतिर्क्षाषीद्देवश्रेष्ठो महातपाः । स पुत्रं वै चित्रिरसमिद्रेहात्किंवाञ्जित् ।

रेन्द्रे स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः । तैस्त्रिभिर्वन्द्यैर्घोरैः सूर्यैर्दुःखलोपमैः ।

१२

वेदनिगेन घोऽधीते सुरमिकेन चापिवत् । एकेन च दिशः सर्वोः पिवस्त्रि विरिचते ।

स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मो तपसि चोद्यतः । तपसाञ्च महतीं च सुदुश्चरमरिन्दम् ।

तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्ये सत्यं चामिततेजसः । विवादमगमच्छक रज्ज्वाऽयं मा भवेदिति ।

कथं वञ्च्य भोगेषु न च तपेन सहतपः । विवर्द्धमानस्त्रिभिराः सर्वै हि भुवनं यजेत् ।

इति वक्षिष्य वक्रथा मुह्यमान् भरतर्षभ । आश्वापयस्योऽक्षरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ।

११५

यथा स वञ्च्यस्त्रिभिराः कामं भोगेषु वैभृशं । चित्रं कुहत गच्छन् प्रलोभयत सा चिरं ।

शृङ्गारवेशाः स्रयोष्णो हारैर्युक्ता मनोहरैः । हावभावसमायुक्ताः सर्वाः शौन्दर्यशोभिताः ।

प्रलोभयत भद्रं यः श्रमयध्वं भयं मम । अस्वस्यं ह्यात्मनात्मानं लब्धयामि वराङ्गनाः ।

भयं तस्मै महाघोरं चित्रं नाश्रयतामलाः ।

॥ अश्वरम ऊचुः ॥ तथा यत्नं करिष्यामः शक तस्य प्रलोभने । यथा नावाण्यविभयं तस्मादलनिस्सदन ।

१४०

मिदं हृदयि चतुर्भ्यां योऽस्वावालो तपोनिधिः । न प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयं ।

यतिव्यामो वमे कर्तुं व्यपनेतुञ्च ते भयं ।

॥ शल्य उवाच ॥ इद्रेण तास्वानुभूता जग्मुस्त्रिभिरसोऽनिकं । तव ता विविधैर्हवैर्लोभयन्त्ये वराङ्गनाः ।

नित्यं सन्दर्भयामास्तुल्यैर्वाङ्गेषु यौष्टवं । नाभ्यगच्छन् प्रहर्षन्ताः स पश्यन्सुसहातपाः ।

इन्द्रियाणि वमे कृत्वा पूर्णधागरथश्रिभः । ताच्छ यत्नं परं कृत्वा पुनः शकमुपस्थिताः ।

१४५

कृताञ्जलिपुटाः सर्व्वा देवराजमयाव्रुवन् । अथ शक्यः सुदुर्हर्षो धैर्याधारयितुं प्रभो ।

यत्ने कार्यं महाभाग कियतां तदनन्तरं । समूच्याश्चरसः शक्रो विष्टज्य च महामतिः ।

चिन्तयामास तत्सर्वं वधोपायं युधिष्ठिर । स तृष्णो चिन्तयन् वीरो देवराजः प्रतापवान् ।

विनिश्चितमतिर्ह्रीमान् वधे चिश्मिरसोऽभवत् । वज्रमस्य चिपामस्य स चिप्रं न भविष्यति ।

शत्रुः प्रहृष्टो भोपेष्टो दुर्व्वेलोऽपि वलीयस्य । शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढां ।

११०

अथ वैधानरनिभं घोररूपं भयावहं । सुभाच वज्रं संक्रुद्धः शक्रस्त्रिगिरसं प्रति ।

स पपात हतलोम वज्रेण दृढमाहतः । पश्नतस्त्रेव मिशरं प्रणुवं मेदिनीतेव ।

तन्तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमं । न शक्यं सेभे देवेन्द्रा दीपितस्तस्य तेजसा ।

हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव हि दृश्यते । यातितस्य शिरांशुं शो जीवन्मीवाहुतानि वै ।

ततोऽतिभीतो रूपान्तु शक्र आसौ विचारयन् । अघाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वद्धंकिः ।

१११

तदरन्ध्रं महाराज यथास्तेऽसौ निपातितः । स भीतस्तत्र तत्राणं घटमानं शचीपतिः ।

अपश्यदश्वीचैर्न सत्वरं पाकप्रायनः । चिप्रं किन्धि शिरांशस्य कुहस्य वचनं मम ।

॥ ततोवाच ॥ महाशक्त्यो ममं शेष परशुर्न भविष्यति । कर्तुमशक्यं न शक्यामि कर्षं वद्विर्विगर्हितं ।

॥ इदं उवाच ॥ माभिसं शोभतेतदे कुहस्य वचनं मम । ममसादाहि ते शक्यं वज्रकल्पं भविष्यति ।

॥ ततोवाच ॥ कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै । एतदिच्छाम्यहं शतं त्वमेव कथयस्व मे ।

११२

॥ इदं उवाच ॥ अहमिन्द्रा देवराजस्तत्त्वनिदितमस्तु ते । कुहस्येतद्यथां मे तवसा सं विचारय ।

॥ ततोवाच ॥ क्रूरेण नापचपसे कथं शक्यं कर्षया । अविपुत्रमिमं हत्वा शक्याहत्याभयं न ते ।

॥ इदं उवाच ॥ पद्यादुर्हर्षं करिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरं । शत्रुरेव महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ।

अद्यापि चाक्षुर्दिग्गजस्तत्रास्मादिभेमि वै । चिप्रं किन्धि शिरांशं सं करिष्येऽनुययं तव ।

शिरः पयोले दास्यन्मि भागं यज्ञेषु मानवाः । यय तेऽक्रुणहस्तवन् चिप्रं कुह मम प्रियं ।

११३

॥ इदं उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु तत्रा स भरेद्रवचनात्तदा । शिरांशस्य चिश्मिरः कुहरेणाच्छिन्नतदा ।

निहतोऽपि ततलेपु निष्कामवज्रशस्तस्य । कपिञ्चलास्तिनिराश कन्विद्धाश्च सर्वमः ।

येन वेदानधीते स पितृते सोममेव च । तस्मादस्मादिनियेतुः चिप्रं तस्य कपिञ्चलाः ।

येन सर्व्वा दिग्वा राजन् पिबन्निव निरीचने । तस्मादस्मादिनियेतुस्तिनिराशस्तस्य पाण्डव ।

यत्पुरापन्तु तस्यासीदन्तं चिश्मिरस्तदा । कन्विद्धाः समुत्पेतुः श्रेयनाय भरतपंथ ।

११४

ततलेपु निहतोऽपि विज्वरो मघवानस्य । जगाम चिदिवं हृष्टस्तथाऽपि खड्गहात्यया ।

मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सरारिषा । सहा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाय हतं सुतं ।

क्रोधधरं हनयन् इदं वचनमब्रवीत् ।

॥ ततोवाच ॥ तप्यमानं तपो नित्यं धानं दानं जितेन्द्रियं । विनाऽपराधेन यतः पुष्टं हंसितवाग्रम ।

तस्माच्छक्रविनाशाय दृष्टमुत्पादयाम्यहं । शोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपस्य वत्स महत् ।

११५

स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः । उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तस्मिन् सुमहाययाः ।
 अग्रा ऊला समुत्पाद्य घोरं वृचमुवाच ह । इन्द्रश्चो विवर्द्धस्व प्रभावात्तपसो मम ।
 सोऽवर्द्धत दिवं स्वप्ना सूर्यवैद्यनरोपमः । किङ्करोमिति चोवाच कावसूर्य इवोदितः ।
 शकं जहोति चापुत्रो जगाम त्रिदिवं ततः । ततो युद्धं समभवद्वृचवासवयोर्महतम् ।
 संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुषत्तम । ततो जघाद देवेन्द्रं वृचो वीरः शतक्रतुम् ।

१००

अपावृत्त्याचिपदके शकं कोपसमन्वितः । रक्षे वृचेण शके तु सभ्रान्तास्त्रिदिवेश्वराः ।
 अश्वजंते महासत्त्वा जृम्भिकां वृचनाग्निर्नि । विजृम्भमाणस्य ततो वृचस्यास्यादपावृत्ताम् ।
 स्वान्यङ्गान्यभिषङ्क्षिष्य निष्क्रान्तौ वलनाशनः । ततः प्रसृति लोकस्य जृम्भिका प्राणसंश्रिताः ।
 जघपुस्य सुराः सर्वे शकं वृष्ट्वा विनिःसृतं । ततः प्रवृत्ते युद्धं वृचवासवयोः पुनः ।
 संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतयेव । यदा प्यवर्द्धत रक्षे वृचो वलसमन्वितः ।
 लघुस्तोत्रोबलाविद्धस्तदा शक्रो न्यवर्चत । निवृत्ते च तदा देवा विषादमगमन्परं ।
 समेत्य सह शकेण लघुस्तोत्रोविमोदिताः । अमन्वयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ।
 किं कार्यमिति वै राजन्विचिन्मय भयोमहिताः । जम्भुः सर्वं महात्मानं मनोभिर्बिष्णुमव्ययम् ।
 उपविष्टा मन्दरापे सर्वे वृचवधेषुवः ।

१०१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्रविजये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृचेण जगदव्ययं । नष्टस्य सद्युगं किञ्चित् प्रतीपाताय यत्नवत् ।
 समर्थो ह्यहं पूर्वमसमर्थोऽस्मि साम्प्रतम् । कथं नु कुर्यामहे वो दुर्जयं स हि मे मतः ।
 तेजस्वी च महात्मा च युद्धे सामितविक्रमः । यवेस्त्रिभुवनं सर्वं यदेवासुरमानुषं ।
 तस्माद्विनिदयमिमं शृणुध्वं त्रिदिवौकसः । विष्णोः स्वयमुपागम्य समेत्य च महात्मानम् ।
 तेन संमन्य वेत्स्यामि यथोपायं दुरात्मजः ।

१०२

॥ शक्य उवाच ॥ एवमुक्ते मधवता देवाः सर्वाणिनास्तदा । शरणां शरणं देवं जम्भुर्विष्णुं महावर्धनम् ।
 ऊचुय सर्वदेवर्षि विष्णुं वृचभयादिताः । यथो लोकास्तस्या क्रान्तास्त्रिभुविक्रमणे पुरा ।
 अष्टमं चाहृतं विष्णो देव्याय निहता रक्षे । बलिं बद्धा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः क्षतः ।
 तं प्रभुः सर्वदेवानां तया सर्वमिदं ततः । त्वं हि देवो महादेवः सर्वलोकनमस्तनः ।
 गतिर्भवत्वं देवानां श्रेष्ठशाममरोत्तमम् । जगद्भातमिदं सर्वं वृचेणासुरसूदनम् ।

१०३

॥ विष्णु उवाच ॥ अत्रयं करणेयं मे भवता हितमुत्तमम् । तस्मादुपायं वेत्स्यामि यथायथैव भविष्यति ।
 गच्छध्व सर्विगन्धर्वा यथासौ विषरूपधृक् । साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेत्रथ ।
 भविष्यति जयो देवाः शकस्य मम तेजसा । अदृश्यस्य प्रवेष्ट्यामि यज्ञे ह्यस्त्रायुधोत्तमे ।
 गच्छध्वष्टपिभिः साहै गच्छध्वं सुरोत्तमाः । वृचस्य सह शकेण बन्धिं कुरुत माचिरं ।
 ॥ इत्य उवाच ॥ एवमुक्ते तु देवेन पृथग्विदग्धास्तथा । ययुः समेत्य हदिताः शकं कृत्वा पुरःसरं ।

१०४

ममीपमेत्य च यदा सर्व एव महौजयः । तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन् दिशो दग्ध ।
 यशन्तमिव लोकोस्तोत्र सूर्याचक्रमसौ यथा । ददृशुस्त तेनो हृवं श्रेष्ठेण सह देवताः ।
 षट्पयोऽथ ततोऽभ्येत्य हृत्रमूचुः प्रियं वचः । त्वात्तं अगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ।
 ॥ च शक्रोऽपि निर्वृत्तं वासवं वलिनाम्बर । युध्यतोऽपि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ।
 पीयूषे च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः । सख्यं भवतु ते हृत्र श्रेष्ठेण सह नित्यदा ।
 श्वासांसि सुखं तस्य शक्रलोकांश्च शान्तान् । श्वपिवाक्यं निश्चिन्त्या हृत्रः स तु महाबलः ।
 उवाच तानुपीन् सर्वान् प्रणम्य शिरसाऽसुरः । सर्वं यूयं महत्भागा गन्धर्वादेव सर्वशः ।
 यद्वृथ तच्छ्रुतं सर्वं समापि शृणुतानघाः । सन्धिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
 तेजसोर्हं दयोर्द्वेवाः सख्यं वै भविता कथं ।

१०१

११०

॥ अथ यजुः ॥ सद्यस्तौ सङ्गतं विश्विनयं ततः परश्विता अभ्यवेव । नातिक्रामेत्सपुह्येण सङ्गतं तस्मात् सतां सङ्गतं
 विश्वितयं ।

दृढं सतां सङ्गतं चापि नित्यं ब्रूयाद्यायं द्यौर्लक्ष्ये धोरः । महायवत् सपुह्येण सङ्गतं तस्मात् सन्तं न जिघांसेत धोरः । १११

इन्द्रः सर्गा सद्यस्तस्य निवासस्य महात्मनां । सत्यवादी छानिन्त्यस्य धर्मवित्सूक्तनिधयः ।

तेन ते सह श्रेष्ठेण सन्धिर्भवतु नित्यदा । एवं विश्वासमागच्छ मा ते भद्रद्विरन्यथा ।

॥ शब्द उवाच ॥ महर्षिर्वचनं मुना तानुवाच महारुतिः । श्वस्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ।

ब्रवीमि यदहं देशस्तस्मै कियते यदि । ततः सर्वं करिष्यामि यदूचुर्वा दिवर्षभाः ।

न शूक्ष्मेण न चार्द्धेण नाग्रना न च दाहया । न श्रेष्ठेण न चाक्षेण न दिवा न तथा निमि । ११०

द्यौर्भा भवेद्यं विमिन्द्राः शक्रस्य सह देवतैः । एवं मे रोचते सन्धिः श्रेष्ठेण सह नित्यदा ।

वाढमित्येव श्वययस्तमूर्धभरतर्षभ । एवं वृत्ते तु सन्धाने हृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ।

युक्तः सदाऽभवत्चापि शक्रो हर्षसमन्वितः । हृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ।

क्षिद्राचैषी समुद्रिषः सदा वपति देवराट् । स कदाचित्समुद्रान्ते तमसश्चक्राहसुरं ।

सन्ध्याकाल उपाहृते मुहूर्ते चानिदाहये । ततः सञ्चिन्त्य भगवान् वरदानं महात्मनः । ११२

सन्ध्येयं वर्त्तते रौद्रा न राशिर्दिवसं न च । हृत्रस्यावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरे रियुः ।

हृषं यदि न हन्मस्य वसुधित्वा महासुरं । महाबलं महाकार्यं न मे श्रेयो भविष्यति ।

एवं सञ्चिन्त्येव शक्रो विष्णुमनुस्मरन् । अथ केनं तदाऽपश्यत् समुद्रे पुन्येतापने ।

नायं शूक्ष्मो न चार्द्धोऽयं न च शष्पमिदं तथा । एवं चेष्टामि हृत्रस्य चणोदेव नम्रिष्यति ।

सवस्रमय केनं चित्रं हृत्रे निष्ठहवान् । प्रविश्य केनं तं विष्णुरथ हृवं व्यनाययत् । ११३

निहतं तु ततो हृत्रे दिशो वितिमिराभवत् । प्रवौ च शिता वायुः प्रजाय जघपुक्तया ।

ततो देवाः सगन्धर्व्यः सचरचोमहोरगाः । श्वययस्य महेश्रं तमस्तुवन्विभैः मयै ।

नमस्तुतः सर्वभूते सर्वभूतान्येषान्वयत् । हन्ता शत्रुं प्रहृष्टात्मा वाचकः सह देवतैः ।

स च पश्यतु देवेन्द्रे दुरात्मा पापधेनवः । उपस्पृष्ट ततः क्रुद्धस्तन्वी सुमहायशाः ।
 श्रग्ना ऊला समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुपाचक्ष । इन्द्रश्चो विवर्द्धन् प्रभावात्तपसो मम ।
 सोऽवर्द्धत दिवं सन्ध्या सूर्यवैश्वानरोपमः । किङ्करोमीति बोवाच काससूर्य इवोदितः ।
 शक्रं जहोति चापुत्रो अगम त्रिदिवं ततः । ततो युद्धं समभवद्ब्रह्मवायवयोर्महत् ।
 संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं क्रुद्धसन्म । ततो जघाह देवेन्द्रं वृत्रो यौरः शतक्रतुं ।
 अपाहृत्याक्षिपद्वेक्षे शक्रं कोपसमन्वितः । यक्षे वृत्रेण शक्रे तु सन्मान्तास्त्रिदिवेश्वराः ।
 श्रद्धजंस्ते महाशक्ता जृम्भिकां वृत्रमाग्निनी । विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपाहृतात् ।
 स्नान्यद्धान्भविष्यन्ति निष्कान्तो यत्नवाशनः । ततः प्रमृति लोकास्य जृम्भिका प्राणसंश्रिता ।
 जघ्नुश्च सुराः सर्वे शक्रं वृद्धा विनिःसृतं । ततः प्रवृत्ते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
 धंरन्ध्योस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ । यदा व्यवर्द्धत रणे वृत्रो यत्नसमन्वितः ।
 त्वष्टुल्लोजोयत्नाविद्वत्सदा शक्रो न्यवर्त्तत । निवृत्ते च तदा देवा विवादमगमन्पुरं ।
 समेत्य सह शक्रेण त्वष्टुल्लोजोविमोहिताः । अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ।
 किं कार्यमिति वै राजन् विचिन्त्य भयमोहिताः । जम्भुः सर्वं महात्मानं मनोभिर्बिम्ब्युमथय ।
 उपविष्टा मन्दराद्ये सर्वे वृत्रवधेष्वदः ।

१९०

१९१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि श्लोकोपनिषद्विंशोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदथर्व । जह्यास्य सद्यः किञ्चित् प्रतोपाताय यद्भवत् ।
 समर्थो ह्यमर्षं पूर्वमसमर्थोऽस्मि शाम्यते । कथं नु कुर्व्यामर्षं यो दुर्द्धर्षः स हि मे मतः ।
 तेजसो न महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः । यथेस्मिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषं ।
 तस्माद्विनियुज्यमिमं शृणुध्वं त्रिदिवौकसः । विष्णोः शयमुपागम्य समेत्य च महात्माना ।
 तेन संमथ्य वेत्स्यामि वधोपायं दुरात्मनः ।
 ॥ शक्य उवाच ॥ एवमुक्ते मघवता देवाः सर्षिगणास्तदा । शरणं शरणं देवं जम्भुर्बिम्बुं महाबलं ।
 कृत्वा सर्वदेवां विष्णुं वृत्रमवादिताः । यत्रो लोकास्तथा क्रान्तास्त्रिभिर्विक्रमणैः पुरा ।
 अमृते चादृते विष्णोर्देव्याय निहता रणे । बलिं बद्धा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः क्षतः ।
 तं प्रभुः सर्वदेवानां तया सर्वमिदं ततः । तं हि देवो महादेवः सर्वलोकमस्त्रतः ।
 गतिमैव त्वं देवानां श्रेष्ठानाममरोत्तम । जगद्वाप्तमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ।
 ॥ विष्णु उवाच ॥ अवश्यं करणीयं मे भवता हितमुत्तमं । तस्मादुपायं वेत्स्यामि यथाऽसौ न भविष्यति ।
 गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा यवासौ विग्रहरूपधृक् । साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेष्यथ ।
 भविष्यति जयो देवाः शक्रस्य मम तेजसा । अदृश्यस्य प्रवेत्स्यामि वक्त्रे ह्यायुधोत्तमे ।
 गच्छध्वमृषिभिः साहै गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः । वृत्रस्य सह शक्रेण सन्नि क्रुद्धत माचिरं ।
 ॥ शक्य उवाच ॥ एवमुक्ते तु देवेन अपयस्त्रिदशाक्षया । ययुः समेत्य सहिताः शक्रं हन्त्वा पुरःसरं ।

१९२

१९३

मनोपमेत्य च यदा सर्वं एव महाजयः । तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ।

१०१

प्रसन्नमिव लोकांस्तोन सूर्याचन्द्रमौ यथा । ददृशुस्ततो हृत् शक्रेण सह देवताः ।

अपयोऽय ततोऽभ्येत्य हृन्मूचुः प्रियं वचः । व्याघ्रं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ।

न च शक्रोऽपि निर्जेतं वासवं बलिनाम्बर । युध्यतोऽद्यापि वां कातो व्यतीतः सुमहानिह ।

पीद्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः । सख्यं भवतु ते हृत् शक्रेण सह नित्यदा ।

अवाप्तमि सुखं त्वञ्च शक्रलोकाञ्च शान्तवान् । अर्पित्वाक्यं निश्चिन्त्या हृत् स तु महाबलः ।

१०२

उवाच तानुदीनं सर्वान् प्रणम्य शिरसाऽसुरः । सर्वं यूयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ।

यद्वृथ तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानघाः । सन्धिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।

तेजसोर्हि द्यौर्द्देवाः सख्यं वै भविता कथं ।

॥ अथप्य ऊचुः ॥ स्रजस्ततां सङ्गतं लिप्तिगन्धं ततः परश्चविता भव्यमेव । आतिक्रामेत्सपुष्पेण सङ्गतं तस्मात् सर्तां सङ्गतं लिप्तिगन्धं ।

दृढं सर्तां सङ्गतं चापि नित्यं ब्रूयात्तार्थं सार्थकं क्लृपु धीरः । महायवन् सपुष्पेण सङ्गतं तस्मात् सन्तं न जिघंसेत धीरः । १०३

हन्तः सर्तां सप्ततश्च निवासस्य महात्मना । सत्यवादी ह्यनिन्द्यश्च धर्मेविश्वामित्रिदयः ।

तेन ते सह शक्रेण सन्धिर्भवतु नित्यदा । एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूषुर्हिरन्याय ।

॥ शक्र उवाच ॥ महापर्ववचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः । अवर्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ।

ब्रवीमि यद्दं देवास्तत्सर्वं क्रियते यदि । ततः सर्वं करिष्यामि यद्वृत्तुर्वा दिग्दर्शनाः ।

न शृण्वेण न चाद्रिं न नागमना न च दाहणा । न शक्रेण न चास्त्रेण न दिवा न तथा निमि ।

१०४

बभौ भवेद्यं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः । एवं मे रोचते सन्धिः शक्रेण सह नित्यदा ।

वाढमित्येव अथयसामूचुर्भरतवर्म । एवं हृत्ते तु सन्धाने हृत् प्रमुदितोऽभवत् ।

युक्तः सदाऽभवत्चापि शक्रो हर्षसमन्वितः । हृत्सख्यं सप्तसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ।

बिहग्विषो ममुदिभः सदा वसति देवराट् । स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरं ।

सन्ध्याकाश उपगच्छे मुहूर्त्तं चानिदाहणे । ततः सञ्चिन्त्य भगवान् वरदानं महात्मनः ।

१०५

सन्धेयं वर्त्तते रौद्रा न राविर्दिवसं न च । हृत्सखाश्चस्यवधौऽयं मम सर्वहरो रिपुः ।

हृत् यदि न हन्मम वध्मयिला महासुरं । महाबलं महाकार्यं न मे श्रेयो भविष्यति ।

एवं सञ्चिन्त्यन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन् । अथ केनं तदाऽपश्यत् समुद्रे पुन्यं तपमं ।

नायं शृङ्को न चाद्रिऽयं न च शक्रमिदं तथा । एनं चेष्टामि हृत्सख्यं चणुदेव नम्रिष्यति ।

सर्वज्ञमय केनं तं चिद्रं हृत्वे निष्टयवान् । प्रविश्य केनं तं विष्णुरय हृत्वं व्यनाशयत् ।

१०६

निहतं तु ततो हृत्वे दिशो वितिमिराभवत् । प्रवौ च शिरो वायुः प्रजाय जश्चपुत्रया ।

ततो देवाः सगन्धर्वा यस्त्रचोमहोरगाः । अथययु महद्रेतं तमस्तुवन्विबिधैः स्तवैः ।

नमस्ततः । सर्वभूतैः सर्वभूतान्यस्वाप्सयत् । हला श्रुत्वा प्रष्टव्यतां वासवः सह दैवतैः ।

विष्णुं विभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् । ततो हते महाबोध्यं हृत्वे देवमयद्वरे ।

अनुतेनाभिभूतोऽभ्युच्चकः परमदुर्मेनाः । वैशेषियाऽभिभूतस्तु स पूर्व्वं ब्रह्महत्याया ।

११४

सोऽन्तर्माश्रित्य लोकाणां नष्टधञ्जो विचेननः । न प्राज्ञायत देवद्रुक्षभिभूतः स्वकल्पवैः ।

प्रतिच्छन्नोऽवसथासु चेष्टमान इवोरगः । ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयादिने ।

भूमिः प्रधक्ष्मद्वाद्या निहृष्टा श्लक्ष्णकानना । विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरस्यनुदकानि च ।

सङ्क्षामयापि सत्त्वानामनाष्टष्टितोऽभवत् । देवाद्यापि शृङ्गं वत्सास्तथा सर्व्वं मर्दयैः ।

अराजकं जगत्सर्व्वमभिभूतमुपद्रवैः । ततो भीताभवन् देवाः को मो राजा भवेदिति ।

११५

दिवि देवर्षयद्यापि देवराजविनाशनाः । न का कस्य देवानां राज्ये वै क्षुद्रते मतिः ।

इति श्रीमद्भारते उद्योगपर्वणि सेनायोगपर्वणि दृक्पद्ये नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथ उवाच ॥ अथयोऽद्यावद्वन् सर्व्वं देवाश्च चिद्विदेवराः । अयं वै मज्जयः श्रीमान् देवराज्येऽभियच्छतां ।

तेजस्वी ॥ यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा । ते गन्ता मनुवन् सर्व्वे राजा मो भव पार्थिव ।

स तानुवाच मज्जये देवानुविगणांस्तथा । पितृभिः सहितान् राजन् परीक्षन् वितमात्मनः ।

दुर्भ्येतोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने । वलवान् जायते राजा बलं शक्ते हि नित्यदा ।

११६

तमनुवन् पुनः सर्व्वं देवा अभ्यपुरोगमाः । अस्माकं मपथा युक्तः पाहि राज्यं विपिष्टये ।

परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः । अभियच्छस्व राजेन्द्र भयं राजा विपिष्टये ।

देवदानवपक्षाण्यष्टपीणां रक्षसां तथा । पितृगन्धर्व्वभूतानां चतुर्ध्विपयवर्त्तिनां ।

तेज आदास्यसे पश्यन् वलशायं भविष्यसि । धर्मं पुरस्त्रत्य सदा सर्व्वत्रोकाधिपे भयं ।

ब्रह्मर्षीद्यापि देवाय गोपयस्व विपिष्टये । अभ्यपिच्छ राजेन्द्र ततो राजा विपिष्टये ।

११७

धर्मं पुरस्त्रत्य तदा सर्व्वत्रोकाधिपोऽभवत् । सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं विपिष्टये ।

धर्मात्मा धनतः भूत्वा कामात्मा समपयय । देवाद्यानिवु सर्व्वं मन्द्रेऽपवनेषु च ।

कैश्यामि हिसवत्युष्टे मन्द्रे जेतपथ्येते । सद्यो मदेन्द्रे मज्जये समुद्रेषु धरितुषु च ।

असुराभिः परिहृता देवकन्यासमाहृतः । मज्जये देवराजोऽयं कीदृक्मज्जयिष्यति तदा ।

शृण्वन् दिव्या वज्रविधाः कथाः सुनिमगाहराः । वादिषाणि च सर्व्वानि गीतस्य मधुरस्वनं ।

११८

विद्यावसुमैरदस्य गन्धर्वास्तरुणां गणाः । अमरः पट्टश्च देवेन्द्रं मूर्त्तिमन्मनुपस्थिताः ।

मासतः सुरभिर्भाति मनोशः सुपद्मोत्तमः । एवम कीदृकस्तस्य मज्जयस्य दुरात्मनः ।

अम्याता दशनं देवी दशस्य मरिचो मिया । य मां सन्दृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्व्वं न समायदः ।

दशस्य मरिचो देवी वरुणायां गोपतिवति । अहमिन्द्रोऽसि देवानां मेकात्मज तवेयराः ।

आगच्छतु इतो मया विप्रमय निवेक्षणं । न क्षुब्ध्वा दुर्मता देवोद्वह्यतिमुवाच ह ।

११९

एव मां मज्जयाद्वृत्तंस्तमस्मिन्न शरत्वं गता । सर्व्वलक्षणसमर्था ब्रह्मसर्व्वं मां प्रभाषसे ।

देवराजस्य दयितामया ननु सभाभिर्नी । अनेपदेन दुर्गा चापेक्षयिष्यति ततो ।

उक्ताजानमि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरं । नोक्तपूर्वञ्च भगवन् वृथा मे किञ्चिदीयर ।

तस्मादेतन् भवेत् सत्यं तयोक्तं द्विजसत्तम । वृहस्पतिरयोवाच शक्राणीं मयमोहितां ।

यदुक्तामि मया देवि सत्यं तद्भवितु भुवं । इत्युषे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतं ।

१११

न भेतव्यञ्च नङ्गपात्यमेतद्भवोमि ते । समानयिष्ये शक्रेण न चिराद्भवतोमहं ।

अथ गुरुवाच नङ्गपा शक्राणीं शरणं गतां । वृहस्पतेरङ्घ्रिरसद्युक्रोध स नृपसदा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ शन्य उवाच ॥ कुहं तु नङ्गं दृष्ट्वा देवा ऋषिपुरोगमा । अनुवन् देवराजानं नङ्गं चारदग्रं ।

देवराज जहि क्रोधं त्वयि कुहं अगदिभो । चक्षं सासुरगन्धर्वं शक्रिभरमहोरगं ।

जहि क्रोधमिमं साधो न क्षुण्यन्ति भवद्विधाः । परस्त्र पत्नी सा देवी प्रबोदस्त्र सुरेश्वर ।

११०

निवर्त्तय मनः पायात्परदारभिमर्षणात् । देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पातय ।

एवमुक्त्वा न जयाह तद्वचः काममोहितः । अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ।

अहन्त्या धर्मिता पूर्वमृष्टपिपत्नी यमस्त्रिणी । जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ।

वङ्गनि च नृमंसानि छतानीन्द्रेण वै पुरा । वैधर्म्याष्टुपधाद्यैव स वः किं न निवारितः ।

उपतिष्ठतु देशे मामेतदद्या हितं परं । युष्माकश्च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ।

११५

॥ देवा ऊचुः ॥ द्वात्रिंशोऽध्यायान्मया धयेच्छसि दिवस्त्रिणे । जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ।

॥ शन्य उवाच ॥ इत्युक्त्वा तं तदा देवा ऋषिभिः सह भारत । जग्मुर्वृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चागुम् वचः ।

जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तत्र वैरिणि । हन्ताभयाच्च विभेद् तया देवर्षिसत्तम ।

ते त्वा देवाः सगन्धर्वः ऋषयश्च महायुनि । प्रसादयन्ति चेन्द्राणो नङ्गपाय प्रदीयतां ।

द्वादिषिष्टो नङ्गपा देवराजो महायुनि । वृषीनिमं वरारोहा भर्तृन्ने वरवर्जिनी ।

११०

एवमुक्ते तु सा देवी वायुमुत्सृज्य सस्त्रमं । उवाच हृदतो दीना वृहस्पतिमिदं वचः ।

नाहमिच्छामि नङ्गं पतिं देवर्षिसत्तम । शरणागताऽस्मि ते ब्रह्मन्वायस्व महतो भयान् ।

॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणीं मम नियमः । धर्मज्ञां सत्यशीलाञ्च न त्यजेयमनिन्दितं ।

नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन् विप्रपतः । युतधर्मा सत्यश्रोत्रो जाननधर्मानुयायनं ।

नाहमेतत्कारिष्यामि शक्यं ध्वं वै सुराक्षमाः । अग्निंयार्यं पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदं ।

११५

न तस्य बीजं रोहति बीजकाले न तस्य वर्षं वर्षति वर्षकाले । भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न स चातारं लभते चाण
मिच्छन् ।

मोघमन्नं सिन्दति चाणचेना खर्गगोष्ठाद्गृह्णाति नष्टचेष्टः । भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै न तस्य हृद्यं प्रतिमृहति देवा ।

प्रमोयते चास्य प्रजा ह्यकाले सदा विवादं पितरोऽप्य कुर्वते । भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे भेदा देवाः प्रहरन्त्यस्य वयं ।

एतदेवं विज्ञानमैव न दास्यामि शचीमिमं । द्वात्रिंशो विभ्रतां लोकैः शक्यमहर्षिर्वा भिषां ।

अद्या हितं भवेद्यच्च मम पापि हितं भवेत् । क्रियतां तत्सुरभेष्टा न हि दास्याम्यहं शची ।

१८०

॥ शल्य उवाच ॥ अथ देवाः सगन्धर्वा गुरुमाहुरिदं वचः । कथं सुनोतं नु भवेत्साम्यस्य हृदस्यते ।

॥ हृदस्यतिहवाच ॥ नञ्जं याचतां देवी किञ्चित्कालान्तरं शुभा । इन्द्राणी हितमेतद्वि तथास्माकं भविष्यति ।

यज्ञविघ्नः सुराः कालः कालं कालो नयिष्यति । गर्भितो यत्नवांश्चापि नञ्जो वरसंश्रयात् ।

॥ शल्य उवाच ॥ ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तदाऽब्रुवन् । ब्रह्मन्वाध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवाकर्षा ।

एवमेतद्विग्रहे देवी चेयं प्रसाधतां । ततः समस्ता इन्द्राणी देवाद्याग्निपुरोगमाः ।

१८५

ऊचुर्वचनमथपा लोकानां हितकाम्यया ।

॥ देवा ऊचुः ॥ त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमं । एकपत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नञ्जवं प्रति ।

विप्रं त्वामभिकामश्च विनश्यति पापहृत् । नञ्जो देवि शक्रश्च सुरैर्यथैवमास्यति ।

एवं विनश्यं कृत्वा इन्द्राणी कार्यविहृष्ये । अभ्यगच्छत सजीवा नञ्जवं घोरदर्शनं ।

दृष्ट्वा तां नञ्जपद्यापि वयोर्ह्यसमन्वितां । समहृथत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ।

४००

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनासौगपर्वणि इन्द्राणीकालयाचने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ शल्य उवाच ॥ अथ ताम्रवीरदृष्ट्वा नञ्जो देवराट् तदा । यथायामपि लोकानामहमिन्द्रः शूरिस्मिन्ते ।

भजस्व मां वरारोहे पतिले वरवर्णिनि । एवमुक्ता तु सा देवी नञ्जेण पतिव्रता ।

प्रतिपत भयोद्दिग्धा प्रवाते कदली यथा । प्रणम्य सा हि तद्ग्लानं विरसा तु कृताञ्जलिः ।

देवराजमथोवाच नञ्जं घोरदर्शनं । कालमिच्छाम्यहं लभ्यं ततः कश्चित् सुरेश्वर ।

न हि विश्रायते शक्रः किं वा प्राप्तः क्वां गतः । तत्त्वमेतन्मु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ।

४०५

ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्वर्षेति ते । एवमुक्तः च इन्द्राणां नञ्जवः प्रीतिमानभूत् ।

॥ नञ्ज उवाच ॥ एवं भवतु सुश्रेणि यथा मामिह भाषसे । ज्ञात्वा चांगमनं कार्यं सत्यमेतदनुसरः ।

नञ्जेण विहृष्टा च निदकान ततः शुभा । हृदस्यतिनिकेतं च सा जगाम यशस्विनी ।

तस्याः संयुता च वषा देवाद्याग्निपुरोगमाः । चिन्तयामासुरेकायाः शक्रार्थं राजसूतम ।

देवदेवेन मन्त्रम्य विष्णुना प्रभविष्णुना । ऊचुर्धनं समुद्दिग्धा वाक्च वाक्चविशारदाः ।

४१०

ब्रह्मव्यामिमूर्ता वै शक्रः सुरगणेश्वरः । गतिश्च मल्लं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ।

रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुचमुपजग्मिषान् । तदीर्यनिहते हृषे वायवो ब्रह्महत्याया ।

हृत् सुरगणेश्वर मोघं तस्य विनिर्दिश । तेषां तदचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।

मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वञ्चिषं । पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।

पुनरेष्यति देवानामिह्रत्वमकुतोभयः । दुष्कर्षाभिश्च नञ्जो नाशं यास्यति दुर्मतिः ।

४१५

कश्चित्कालमिदं देवा भवेयध्वमतद्भिताः । श्रुत्वा विष्णोः शुभां वार्तां वार्षी तामस्यतेषाम् ।

ततः धर्मं सुरगणाः सोपाध्यायाः यक्षपिभिः । यत्र शक्रो भयोद्दिग्धो दंष्ट्रमुपचक्रमुः ।

तथायमेधः समहाग्नश्चेत्स मन्वात्मनः । वष्टते पावनाद्यं ये ब्रह्महत्यापक्षे नृप ।

विभश्य ब्रह्महत्यान् हृषेपु च नदीपु च । पर्यन्तेषु हयियास्य क्षीपु चैव युधिष्ठिर ।

स विभज्य च भूतेषु विष्टज्य च सुरेश्वरः । विज्वरो धूतपात्रा च वासवो भवदात्मवान् ।

१०८

अक्षयप्रदं स्थानाद्दृष्ट्वा वलनिसूदनः । तेजोऽं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहं ।

ततः शचीपतिर्देवः पुनरेव व्यनश्यत् । अद्भुतः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षो वषार च ।

प्रनष्टे तु ततः शको शची शोकसमन्विता । हा शक्नोति तदा देवो विललाप सुदुःखिता ।

यदि दत्तं यदि दत्तं गुरवलोपिता यदि । एकमर्त्तलमेवास्व सत्यं यद्यस्ति वा मयि ।

पुण्यां चेनामहं दिव्यां मष्टत्तामुत्तरायणे । देवो रात्रिं नमस्तस्मिन् सिध्दयां मे मनोरथः ।

१०९

प्रयताञ्च निग्रां देवोमुपातिष्ठत तत्र सा । पतिप्रतात्नात्ययेन सोपश्रुतिमयाकरोत् ।

यवाले देवराजोऽथैवं स देवं दर्शयत्स मे । इत्याहोपश्रुतिं देवो सत्यं सत्येन दृश्यतां ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि उपश्रुतिपाचने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ अथ उवाच ॥ अथैनां रूपिणो बालोमुपातिष्ठदुपश्रुतिः । तां वयोरूपसम्पन्नां दृष्ट्वा देवोमुपस्रितां ।

इन्द्राणो सम्प्रवृत्तास्मां सम्पूज्येनामयाव्रवीत् । इच्छामि लाभहं ज्ञातुं का सं ब्रूहि वरानने ।

॥ उपश्रुतिस्त्वाच ॥ उपश्रुतिरहं देवि तवान्निकमुपागता । दर्शने चैव सम्प्राप्ता तव सत्येन भाविनि ।

११०

पतिप्रता च धुका च यमेन नियमेन च । दर्शयिष्यामि ते शकं देवं हृत्पानसूदनं ।

विप्रमन्त्रेहि मद्रं ते द्रष्टव्ये सुरसक्तम् । ततस्तो महिनां देवो मिन्द्राणो सा समन्वगात् ।

देवारण्याव्यतिक्रम्य पर्वतांश्च वङ्गन्तः । हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्थमागमन् ।

समुद्भूतं समासाद्य बह्मयोगनविश्रुतं । आसपाद महादीपं नानाद्रुमवृताढृतं ।

तत्रापश्यत्सर्वे दिव्यं शुभं शकुनिमिहंतं । गतयोगनविक्रोशै तावदेवायतं शुभं ।

१११

तत्र दिव्यानि पद्मानि पद्मवर्णानि भूरुजः । पट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि वदन्तः ।

सरसलल सन्धि तु पद्मिनी महती शुभा । गैरिणोन्नतनालेन पद्मेन महता हृता ।

पद्मस्य भित्ता मालस्य विदेश संहिता तथा । विषतन्तुप्रविष्टस्य तत्रापश्यच्छतकतुं ।

तं दृष्ट्वा च सुसज्जेण रूपेणावलितं प्रभुं । सत्काररूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिं सा ।

इदं तुष्टाव चन्द्राणी विद्युतेः पूर्णकर्मभिः । खयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरन्दरः ।

११२

किमर्थमसि सम्प्राप्ता विज्ञातय कथं त्वहं । ततः सा कथयामास नञ्जयस्य विप्रेहितं ।

इदं त्वं क्षिपु क्षेपेषु प्राप्य वीर्यसमन्वितः । दर्पाविष्टस्य दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रोशः ।

उपतिष्ठेति स क्रूरः कालस्य हतवाक्यम् । यदि न चास्ति विभो करिष्यति स मां वने ।

इतेन चाहं सम्प्राप्ता नूनं शकं तवान्निकं । अहि रौद्रं महाबाहो नञ्जयं पापनिययं ।

प्रकाशपात्मनात्मनो देवदानवसूदनं । तेजः समामृष्टि विभो देवराज्यं मग्धाधि च ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्राजीकृतने चयोद्गोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ अथ उवाच ॥ स्वमुक्तः स भगवान् अथा तां पुनरवब्रवीत् । विरुमख न काङ्क्षास्यं नञ्जो वरवत्ततः ।

विवर्द्धितश्च यपिभिर्द्वै कथैश्च भाविनि । नीतिमय विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ।

गुणं चैतन्मया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे कश्चित् । गत्वा नङ्गपमेकान्ते प्रवीहि च सुमध्यमे ।

अपियायेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते । एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ।

इत्युक्त्वा देवराजेन पत्नी सा कमलेचणा । एवमस्त्वित्यथेति तु जगाम नङ्गं प्रति ।

नङ्गपक्षां ततो दृष्ट्वा सस्मितो वाक्यमब्रवीत् । स्वागतं ते वरारोदे किङ्करोमि शुचिस्मिते ।

भक्तं मां भज कन्याणि किमिच्छसि मनस्विनि । तव कन्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ।

न च ब्रीडा त्वया कार्या सुयोनि मयि विद्यते । सत्येन वै श्रपे देवि करिष्ये वचनं तव ।

॥ इन्द्राण्युवाच ॥ यो मे कृतस्त्वया काचस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते । तत्स्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ।

कार्यं च यदि मे यत्तद्देवराजावधारय । वक्ष्यामि यदि मे राजन् मयमेतत्करिष्यसि ।

वार्क्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्थां वव्रमा तव । इन्द्रस्य वाजिनो वाहा इक्षिनोऽय रयास्तथा ।

इच्छाम्यहमयापूर्व्यं वाहनं ते सुराधिप । यत्न विष्णेर्न इन्द्रस्य नासुराणां न रचसां ।

वहन्तु त्वां महाभागा अथयः सद्गता विभो । सर्वे शिविकया राजन्नेतद्भि मम रैरचने ।

कासुरेषु न देवेषु तुभ्यो भवितुमर्हसि । सर्वेषां तेज आदत्से स्वेन वीर्येण दर्शनात् ।

न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिच्छक्नोति वीर्यवान् ।

॥ शस्य उवाच ॥ एवमुक्तुः नङ्गस्य प्राद्व्यत तदा किं । उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रसामनिन्दितां ।

॥ नङ्गस्य उवाच ॥ अपूर्व्यवाहनमिदं लोकोऽनं वरवर्णिनि । दृढं मे हृषितं देवि त्वद्योऽस्मि वरानने ।

न ह्यन्यवीर्यो भवति यो वाहान् कुरुते सुनीन् । अहं तपस्वी बलवान् भूतभयभयप्रभु ।

मयि क्रुद्धे जगन्त्र स्थाप्रयि सर्वं प्रतिष्ठितं । देवदानवगन्धर्वाः किञ्चरारगराचषाः ।

न मे क्रुद्धस्य पद्यान्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते । चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहं ।

तस्मात्तं वचनं देवि करिष्यामि न संशयः । सप्रथयो मां वक्ष्यन्ति सर्वं ब्रह्मर्षस्तथा ।

पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिस्त वरवर्णिनि ।

॥ शस्य उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु मां देवीं विस्मज्य च वरानगं । विमाने योगधिया स श्ववीन्द्रियममास्थितान् ।

अप्रहृष्टा बलौपेतो मत्तो मदबलेन च । कामदृष्टः स दुष्टात्मा वाहयामास तानुधीन् ।

भङ्गपेष विमृष्टा च दृष्टस्तितमयाप्रवीत् । समयोऽन्यावशेभ्यो मे नङ्गपेषेण च कृतः ।

अत्र मृगय शीघ्रं लं भक्तायाः कुरु मे दयां । वाढसित्येव भगवान् दृष्टस्तितस्त्वाचं तां ।

न भेतव्यं त्वया देवि नङ्गपादुष्टचेतसः । नष्टप स्यास्यति चिरं गत एव नराधम ।

अधर्मज्ञो महर्षिर्णां वाहनाच ततः शुभे । दृष्टिश्चाहं करिष्यामि विनाशायैष दुर्धते ।

शक्रं चाधिगमिष्यामि भाभेस्त्वं भद्रमस्तु ते । ततः प्रज्वान्य विधिज्जुहाव परमं हविः ।

दृष्टव्यं तिमहातेजा देवराजोपलभ्यते । जलाऽपि योऽप्रवीद्राजन् शक्रमन्वित्यतमिति ।

तद्ग्रास्य भगवान् देव स्वयमेव ऊवाच । खीवेशमहूतं क्षत्वा तच्चैवान्तरधीयत ।

स दिग्गः प्रदिग्गश्चैव पर्वतोश्च वनानि च । प्रथिवीद्यान्तरिक्षञ्च विचित्राथ मनोगति ।

निमेषान्तरमात्रेण दृढस्थतिमुपागमत् ।

॥ अग्रिरुवाच ॥ दृढस्थते न पश्यामि देवराजमिह कश्चित् । आपः श्रेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहं ।

न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन् किमन्यत्करवाणि ते । तमवशेद्देवगुहुरपो विश महाद्युते ।

॥ अग्रिरुवाच ॥ नापः प्रवेष्टुं शक्यामि चयो मेऽत्र भविष्यति । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्खलि तेऽसु महाद्युते ।

अहोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षन्तमग्नौ लोहमुत्थितं । तेषां सर्व्ववगन्तज्ञः स्वासु योनिषु शान्ति ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि दृढस्थयप्रिर्व्वदे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ दृढस्थतिरुवाच ॥ तमग्नौ सर्व्वदेवानां मुखं त्वमसि हृद्यशट् । त्वमन्तः सर्व्वभूतानां गूढद्वारसि साचित् ।

त्वामाङ्गरेणै कवयस्त्वामाङ्गलिर्विधं पुनः । त्वया त्यक्तं जगत्सर्व्वं सद्यो नश्येद्भुताग्रज ।

कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वर्ग्वैविजितां गतिं । गच्छन्ति सद्यः पञ्चोभिः सुतैरपि च शश्वतौ ।

त्वमेवमिह हृद्यवाहस्त्वमेव परमं हविः । यजन्ति सचैस्त्वामेव यज्ञेय परमाधरे ।

सृष्ट्वा लोकांस्त्रीणिमान् हृद्यवाह भाते काष्ठे पचसि पुनः समिद्धः । त्वं सर्व्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमीवाग्ने भवसि पुनः

प्रतिष्ठा ।

त्वामग्ने जलदानाङ्गिर्ब्रह्मद्युतस्य मनोविष्णुः । वहन्ति सर्व्वभूतानि त्वत्सी निष्कस्य हेतयः ।

त्वयापो निहिताः सर्व्वस्त्वस्य सर्व्वमिदं जगत् । न तेऽस्थविदिनं किञ्चित् त्विषु लोकेषु पावक ।

स्त्रियोर्नि भजते सर्व्वो विप्रस्त्रापोऽविग्रहितः । अहं त्वां वर्द्धयिष्यामि ब्राह्मणैश्चैव सनातनैः ।

एवं स्तुतो हृद्यवाटः स भगवान् कविरुत्तमः । दृढस्थतिमयोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमं ।

दर्शयिष्यामि ते शकं पश्यमेतद्भूमीमि ते ।

॥ शन्य उवाच ॥ प्रविश्यापस्तुतो वज्रिः ससमुद्राः सपन्नवाः । आजगाम सरस्वतः गूढो यत्र शतक्रतुः ।

अथ तत्रापि पद्मानि विचित्रान् भरतर्षभ । अन्वपश्यत् स देवैश्च विषमश्रुतं तदा ।

आगत्य च तत्तत्क्षणं तमाचष्ट दृढस्थनैः । अणुमात्रेण वपुषा पद्मानन्वाश्रितं प्रभुं ।

गत्वा देवर्धगन्धर्व्वैः सहितोऽथ दृढस्थतिः । पुराणैः कर्ष्वमिदं वै तृष्टाव ववस्रदने ।

महासुरो हतः शकः नमुचिर्दाम्णस्त्वया । शम्भुरस्य वलस्यैव तयोभौ घोरविक्रमौ ।

शतक्रतो विवर्द्धस्व सर्व्वान् शूचूत्रिसदय । उत्तिष्ठ शकः सम्पश्य देवर्षीय समागतान् ।

भक्षेद् दानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्तया विभो । अपां केनं समासाद्य विष्णुतेजोऽतिष्ठंरितं ।

मया दृष्टो हतः पूर्ण्व देवराज जगत्पते ।

तं सर्व्वभूतेषु पराश्रयं दद्यात्स्त्वया समं विद्यतेनेह भूतं । त्वया धार्यन्ते सर्व्वभूतानि शकत्वं देवानां महिमानं चरुधं ।

पाहि सर्व्वान्श्लोकांश्च भक्षेद् वलमाप्नुहि । एवं संस्तूयमानस्य षोऽवर्द्धत शनैः शनैः ।

स्वयैव सपुरास्याय वभूव स बलान्वितः । अत्रनीच गुरुं देवो दृढस्थतिमवस्थितं ।

किं कार्यमवप्रिष्टं वो हतस्त्राष्टो महासुरः । दृवत्य सुमहाकायो यो वै शोकाजगामयत् ।

॥ दृष्टस्तिरुवाच ॥ मामुपो नज्जघो राजा देवर्षिगणतेजसा । देवराज्यमनुप्राप्तः सर्व्याभ्या वाधते शृंग । ४०९

॥ इन्द्र उवाच ॥ कथञ्च नज्जघो राज्यं देवानां प्रापदुर्लभं । तपसा केन वा युक्तः किंभोर्ध्या वा दृष्टपते ।

दृष्टस्तिरुवाच ॥ देवा भोताः श्रमकामयन्त मया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् । तदा देवाः पितरोऽर्घ्ययय गन्धर्भ्यमु

ख्याय समेत्य सर्वे । ४१०

शामुवन्नज्जघं तच्च शक्तं त्वं नो राजा भव भुवमस्य गोप्ता । तानम्रवीन्नज्जघो नास्मि शक्त आषाद्यध्वं तपसा तेजसा मां ।

भुक्तेर्वह्निं तस्यापि देवैराजाऽभवन्नज्जघो घोरवीर्यः । वैलोको च प्राप्य राज्यं महर्षिन् हत्वा वाहान् याति लोकान्

दुरात्म ।

गोहरं दृष्टिविषं सुघोरं मा त्वं पश्येन्नज्जघं वै कदाचित् । देवाय सर्वे नज्जघं श्मशानां न पश्यन्ते गूढरूपाद्यरन्तः । ४१०

शङ्ख उवाच ॥ एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे दृष्टस्तौ लोकपालः कुबेरः । वैवस्वतयैश्च यमः पुराणो देवस्य सेना वक्ष्य

स्वाजगाम ॥

वैवस्वमागम्य महेन्द्रमूर्च्छिषा त्वाङ्गो निहतयैश्च दृष्टः । दिव्या च त्वां कुम्भलिनममृतस्य पश्यामो वै निहतारिश्च शक्त ।

तान् यथावच्च हि लोकपालान् समेत्य वै प्रीतमना महेश्वरः । उवाच चैतान् प्रतिभाष्य शक्तः संक्षेपद्विष्यन्नज्जघस्या

स्तरेण ।

। जा देवानां नज्जघो घोररूपस्य सङ्घं दीयतां मे भवद्भिः । ते चामुवन्नज्जघो घोररूपो दृष्टो विपलास विभीम देव ।

चैत्राजानं नज्जघं पराजयेत्तौ सर्वं भागमर्हाम शक्त । इन्द्रोऽम्रवीन्नज्जघो भवान्पान्थितैर्ममः कुबेरस्य मयाऽभिषेकं । ४१५

शामुवन्नज्जघं सदैव दैवतैरिषुं जयाभो नज्जघं घोरदृष्टिः । ततः शक्तो कुम्भलोऽप्याह भागं प्रयच्छ सङ्घं भवत्सङ्घं करिष्ये ।

तं प्राह शक्तो भवितुऽग्रे तत्रापि चैत्राङ्गो वै भाग एको महाकतौ ।

॥ शङ्ख उवाच ॥ एवं सञ्चिन्त्य भगवान् महेश्वरः पाकशासनः । कुबेरं सर्वयक्षाणां धनानाम्च प्रभुं तथा ।

देवस्ततं पितृणाञ्च वक्ष्यन्त्याप्यपां तथा । आधिपत्यं देदौ शक्तः सञ्चिन्त्य वरदक्षया ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनायोगपर्वणि इन्द्रवक्ष्यादिर्षादेः पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ शङ्ख उवाच ॥ अथ सञ्चिन्त्यानास्य देवराजस्य धीमतः । नज्जघस्य बर्धोपायं लोकपाले सदेव ते ।

तपस्वो तच्च भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत । सोऽम्रवीदृक्षो देवैश्च दिव्या वै वर्द्धते भवान् ।

विश्वरूपविनाशेन वृत्तामुरयधेन च । दिव्या च नज्जघो भोऽतो देवराज्यान्पुरन्दर ।

दिव्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसदन ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ स्वागतं ते महर्षेऽस्तु श्रीनेऽहं दर्शनात्तव । पाद्यमाचमनीयस्य गामर्थ्यं प्रतीच्छ मे ।

॥ शङ्ख उवाच ॥ पूजितं चोपविष्टं तपसने मुनिव्रतमं । पर्येष्वन्त देवेशः प्रपद्ये ब्राह्मणधर्मं । ४१५

एतदिच्छामि भगवन् कथमागं दिजोत्तम । परिश्रष्टः कथं स्वर्गोन्नज्जघः पापनिक्षयः ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ शृणु शक्त प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् । स्वर्गान्नेष्टा दुराचारो नज्जघो वतदर्पितः ।

अमार्ताय वृक्षन्तं नज्जघं पापकारिणं । देवर्ष्या महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।

पप्रच्छुन्नज्जघं देव संश्रयं जयतां वर । य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्वा वै प्रोक्षणे मन्वा ।

एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव । नञ्जयो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ।

११०

॥ अथय ऊचुः ॥ अथर्वे संप्रवृत्तस्तन्मर्थेन प्रतिपद्यसे । प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव । अय मामसृष्टमूर्द्धि पादेनाधर्मयोगितः ।

तेनाभूद्वृत्तेजाय निःश्रीक्य महीपतिः । ततस्तं सद्यसाविग्रमेवाचं मयपीडितं ।

यद्यात्पूर्वं कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितं । अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्द्ध्नेस्तृणः पदा ।

यद्यापि लस्योन्मूढ ब्रह्मकल्पान् दुरासदान् । वाहान् कृत्वा वाहयसि तेन खगाद्धतप्रभः ।

११५

ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुष्टो महीतलं । दशवर्षसहस्राणि स्वर्परूपधरो महान् ।

विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः खगंमवास्थसि । एवं भट्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिन्दम ।

दिश्या बह्ममणे प्रकृते जाह्नवकण्टकः । विपिटपं प्रपद्यस्व पाहिषो कान्मृषीपते ।

जितेन्द्रियो जितानिषत्तयमानो महर्षिभिः ।

॥ अथ उवाच ॥ ततो देवा स्वर्गं तुष्टा महर्षिगणसंहताः । पितरश्चैव यथाय भुजगा नाचमास्तया ।

११६

गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चाक्षराणां गणाः । सरांसि सरितः मैत्राः सागराश्च विमोपते ।

उपागम्यामुवन् सर्वे दिश्या बह्वंसि बभूवन् । इतश्च नञ्जयः पापो दिव्याऽगस्त्येन धीमता ।

दिश्या पापसमाचारः कृतः सर्वो महीतले ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मेनेरोपगपर्वणि दृष्टागस्त्यसंवादे नञ्जयभेदे पौलस्त्योऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ अथ उवाच ॥ ततः प्रकः स्रष्टमानो गन्धर्वाश्चाक्षराणां गणैः । रेरावतं समाह्वय दिपेन्द्रं लक्षयैर्द्युतं ।

यावकः सुमहातेजा महर्षिश्च दृष्टसतिः । यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ।

११७

सर्वैर्देवैः परितुष्टः प्रकौ हृचनिसुदनः । गन्धर्वैरक्षरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ।

स समेत्य महेन्द्राणां देवराजः व्रतकृतः । मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ।

ततः स भगवांस्तच्च अङ्गिराः समङ्गयत् । अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ।

ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत । वरश्च प्रददौ तस्मै अथर्वोङ्गिरसे तदा ।

अथर्वोङ्गिरसो नाम वेदेऽस्मिन् वै भविष्यति । उदाहरणमेतद्धि यश्चभागश्च लस्यसे ।

११८

एवं संपूज्य भगवानथर्वोङ्गिरसे तदा । अथर्वयमपराज देवराजः व्रतकृतः ।

सम्पूज्य सर्वोऽस्त्रिदशार्णोऽर्चाय तपोधनान् । इन्द्रः प्रमुदितो राजा धर्मैवापालयत् प्रजाः ।

एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया । अज्ञातवाचश्च कृतः ब्रह्मणा वधकाङ्क्षया ।

नाव भन्युस्त्वया कार्यो वत् क्रिष्टोऽसि महावने । द्रौपद्या सह राजेन्द्र भानुमिदं महात्मभिः ।

एवं तमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत । वृषं हत्वा यदा प्राप्तः प्रकः कौरवनन्दन ।

दुराचारश्च नञ्जयो ब्रह्मदिष्ट पापचेवनः । अयस्यमापामिहतो विनष्टः प्रायशो यमाः ।

एवं तत्र दुरात्मागः ब्रह्मः बभूव सुदन । क्षिप्रं नामङ्गमिष्यन्ति कर्हदुय्योपाहारयः ।

ततः सागरपर्वणां भोक्ष्यसे भेदिनीमिमं । आतुभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सहानया ।

११९

उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदशक्तिं । राज्ञा व्युद्वेज्यनोकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ।
 तस्मात्क्षेत्रावयामि त्वं विजये जयतां वर । संख्यमाना वहुंते महात्मानो युधिष्ठिर ।
 चक्षिद्याणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मानां । दुर्व्योधनापराधेन भीमाजुंनवलेन च ।
 उपाख्यानमिदं विजयं य इदं नियतः पठेत् । धूतपाशा जितखर्गः परचेह श्चभेदते ।
 न चारिजं भयं तस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः । नापदं प्राप्नुयात्काक्षिद्वोर्धमायुश्च विन्दति ।
 सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचिन् पराजयं ।

१९०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाद्याक्षितो राजा शस्त्रेण भरतवर्म । पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मसूतां वरः ।
 श्रुत्वा तु शस्त्रवचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रत्युवाच महाबाहुर्महाराजमिदं वचः ।
 भवान् कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः । तच्च तेजोबधः कर्ण्यः कर्णेशाजुंनसंज्ञवः ।
 ॥ शस्य उवाच ॥ एवमेतत्करिष्यामि यथा मां सम्प्रभाषसे । यद्यान्यदपि शस्यमि तत्करिष्याम्यहं तत्र ।

१९१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्त्वामस्य कोमेत्याच्छस्यो मद्रूपधिपसदा । जगाम शयलः श्रीमान् दुर्व्योधनमरिन्दम ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि शस्त्रग्रमने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युयुधानस्ततो वीरः सालतामो महाारयः । महता चतुरङ्गेण वलेनागोयुधिष्ठिरं ।
 तस्य योधा महावीर्यो नानादेशसमागताः । नानाप्रहरणा वीराः शोभशास्त्रकिरे बलं ।
 परशुपैर्मिन्दिपौलैः शूलतोमरमुद्गैः । परिचैर्यष्टिभिः पात्रैः करवालैश्च निर्भजे ।
 खड्गकामुकनिष्ठैः शरैश्च विविधैरपि । तैलधौतैः प्रकाशैश्च तदशोभत वै बलं ।
 तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैः शोभितस्य च । बभूव रूपं सैन्यस्य मेघक्षेत्रं सविद्युतः ।
 अशौहिणी तु सा सेना तदा योधिष्ठिरं बलं । प्रविश्यान्महर्षे राजन् सागरं कुनदी यथा ।

१९२

१९३

तथैवाशौहिणीं गच्छा चेदीनामृपभो बली । धृष्टकेतुहपागच्छत्याण्डवानमितो जयः ।
 मागधस्य जयक्षमेना जरायन्मिहोदधयः । अशौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ।
 तथैव पाण्डवो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः । वृता बह्विधैर्भोधिर्धुधिष्ठिरमुपागमत् ।
 सत्यं सैन्यमतीशमीक्षन् बलसमागमे । प्रेक्षणीयतरं राजन् सुश्रेष्ठं बलवत्तदा ।
 द्रुपदस्यायम्भुक्सेना नानादेशसमागतैः । शोभिता पुरुषैः शूरैः पुष्टैश्चास्य महारथैः ।
 तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः । पार्ष्वतोयैर्भोपौलैः सहितः पाण्डवानियाम् ।
 दत्तयेतस्य पाण्डूनां समाजमुर्महात्मानां । अशौहिण्यस्तु शस्त्रेता विविधध्वजयुक्ताः ।
 धनुस्तमानाः कुरुभिः पाण्डवान् समर्षयन् । तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्हयन् ।
 भगदत्तो मदीपाचः सेनामशौहिणीं ददौ । तस्य सौमैः किरातैश्च काश्रवैरिव संहरते ।
 बभौ बलमनापूर्य कर्णिकारवर्मं यथा । तथा भरिचयाः शूराः शस्यस्य कुनन्दन ।
 दुर्व्योधनमुपायानामशौहिण्या हयकं पृथक् । कृतवर्मा च वार्हिको भोजान्यकुतुके सह ।
 अशौहिण्यैव समया दुर्व्योधनमुपागमत् । तस्य तेः पुरुषयोऽभिर्यनमावाधरेभ्यं ।

१९४

१९५

अशोभत यथा मत्तैर्बलं प्रकीर्तितैर्गजैः । अयद्रथमुखास्थान्ये सिन्धुषीवीरवाणिनः ।
 आजग्मुः दृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् । तेषामचौहिणे सेना बडला विवभौ तदा ।
 विधूयमानो वातेन बडरूप इवामुदः । सुदक्षिणस्य काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
 उपाजगाम कौरव्यमचौहिण्या विश्राप्यते । तस्य सेनासमावायः शूलभानामिवावभौ ।
 स च सम्प्राप्य कौरव्यं तथैवान्तर्दधे तदा । तथा माहिमतीवाषी नोजे लोलायुधैः सह ।
 महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापयवाशिभिः । आवन्त्या च महोपातो महाबलसुवृत्तौ ।
 दृश्यन्चौहिणीशं तार्वभयातो सुयोधनं । कैकेयाश्च नरव्याघ्राः सेदध्याः यश्च पार्थिवाः ।
 सहर्षयन्तः कौरव्यमचौहिण्या समाद्रवन् । ततस्ततस्तु सर्वेषां भूमिपालो महात्मनो ।
 निश्चोऽध्याः समवत्तन्त वाहिन्यो मरतर्यम् । एवमेकादशाहृताः सेना दुर्योधनस्य ताः ।
 द्युत्युत्तमानाः कौन्तेयान् नानाध्वजसमाकुलाः । न ह्यश्विनपुरे राजश्रवकाशोऽभवत्तदा ।
 राज्ञां स्वबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत । ततः पञ्चनदश्चैव कृतूश्च कुङ्गाज्जलं ।
 तथा रौहितिकारण्ये मरुभूमिश्च केवला । अहिष्कृतं कालकूटं गङ्गाकूचश्च भारत ।
 वारणं वाटधानस्य चामुनश्चैव पथ्यतः । दक्ष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ।
 बभूव कौरवेधाणां बलेनातीव संवृतः । तन्नु सेन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।
 यः स पञ्चातराजेन प्रेषितः कौरवान् प्रति ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पुरोहितवैव्यदर्शने अष्टादशोऽध्यायः समाप्तश्च सेनोद्योगपर्व ॥ १८ ॥

॥ अथ सञ्जययानपर्व ५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स च कौरव्यमावाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः । सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीमेण विदुरेण च ।
 सर्वं कौशल्यमुक्तादौ दृष्ट्वा चैवमनामयं । सर्व्वसेनाप्रणेतृणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ।
 सर्व्वैर्भवेद्विबिदिता राजधर्मः समात्मनः । वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ।
 धृतराष्ट्रस्य पाण्डुस्य सुतावेकस्य विभुनो । तयोः समानं द्रविणं पैदकं नात्र संशयः ।
 धृतराष्ट्रस्य ये पुत्राः प्राप्ताग्नेः पैदकं पदे । पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैदकं वसु ।
 एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा । न प्राप्तं पैदकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संवृतं ।
 प्राणान्निकैरणुपायैः प्रयतद्भिरनेकशः श्रेयवन्तो न शक्विता नेतुं वै यमसादयं ।
 पुनश्च वर्द्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः । कृत्स्नाऽपह्नं चुद्धैर्धातैरराष्टैः सधैःषटैः ।
 तदप्यनुमतं कथं यथा युक्तमनेन वै । वावितास्य महारण्ये वर्षाणोऽह जयोदध ।
 समाप्तो ह्येषितैर्गैः सहभार्य्यैस्तथा स्थं । अरण्ये विविधाः क्रोधाः सम्प्राप्तास्तैः सुदक्षिणाः ।
 नद्या विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव । प्राप्तः परमसंक्रोशो यथा पापैर्मेहात्मनिः ।
 ते सर्व्वे दृढतः कृत्वा तस्यैव पूर्व्वं किल्विपं । साभेव कुरुभिः सार्द्धमिच्छन्ति कुरुपुत्रयः ।

तेषाञ्च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य ॥ अनुनेतुमिहार्हन्ति धार्तराष्ट्रं सुहृज्जनाः ।

११४

न हि ते विपदं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह । अविनाशेन शोकस्य काञ्चने पाण्डवाः स्वकं ।

यज्ञाधि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्वादिपदं प्रति । य च हेतुर्न मन्त्रयो बलियोऽसहायि हि ते ।

अथोद्दिश्य सत्रैव धर्मपुत्रस्य सद्गताः । युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतोचन्तेऽस्य शासनं ।

अपरे पुत्रव्याघ्राः सहाचौहिण्योसमाः । सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ।

एकादशैतः वृत्तना एकतस्य समागतः । एकतस्य महाबाहोर्बलरूपो धनञ्जयः ।

११५

यथा किराटी सर्वाभ्याः सेनाभ्योऽप्यतिरिच्यते । एवमेव महाबाहोर्बासुदेवो महायुतिः ।

बल्ललक्ष्य सेनानां विक्रमश्च किराटिनः । बुद्धिमत्तश्च कृष्णश्च बुद्धा युधेय कौ नरः ।

ते भवन्तो यथाधर्मं यथा समयमेव च । प्रयच्छन्तु भद्रातथ्यं मा वः कालोऽप्यग्रादयं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जयवाक्येण पुरोहितवाक्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रशाष्टह्यो महायुतिः । सपूज्यैर्न यथाकालं भीमो वचनमब्रवीत् ।

दिष्ट्वा कुग्रथिनः सर्वैः सह दामोदरेण ते । दिष्ट्वा सहायवन्द्य दिष्ट्वा धर्मं च ते रताः ।

११६

दिष्ट्वा च सन्धिकामास्तो भ्रातरः कुरुनन्दनाः । दिष्ट्वा न युद्धमनयः पाण्डवाः सह बान्धवैः ।

भवता सत्यमुक्तान् एवमेतन्न संशयः । अतितीक्ष्णान् ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिनि मे मतिः ।

असंशयं क्लेशितास्तो वने चेह च पाण्डवाः । प्राज्ञाश्च धर्मतः सर्वे पितृधनमसंशयं ।

किराटी वलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महारथः । कौ हि पाण्डुसुते बुद्धे विपद्येते धनञ्जयं ।

अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्धरः । चयाणांमपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ।

११७

भीमे ब्रुवति तदाकं धूममाचिष्य मम्युना । दुर्योधने समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ।

न तथाविदिमं ब्रह्मन् लोकं भूमेन केनचित् । पुनश्चेन किमेन भावितेन पुनः पुनः ।

दुर्योधनार्थं शकुनिर्धूने निश्चितवान्पुरा । समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो बुधधिरः ।

म तं समयमादृत्य राज्यमिच्छन्ति पैतृकं । वतमाचिष्य मत्स्यानां पञ्चासानाश्च मूर्खवत् ।

दुर्योधनो भयादिदम्न दद्यात्पादमन्ततः । धर्मतस्तु मर्हो क्षत्र्यां प्रदद्याच्छत्रेऽपि च ।

११८

यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पित्रपैतामहं पुनः । यथाभितोषं कालं तं शरन्तु वनमाश्रिताः ।

ततो दुर्योधनस्याहे वर्षनामकुतोभयाः । अधार्मिको तु मा बुद्धिं मोक्ष्यात् कुर्वन्तु केवलं ।

अथ ते धर्ममुक्त्यै पुष्टमिच्छन्ति पाण्डवाः । आयाधेमान् कुर्येष्टान् क्षारिष्यन्ति वधो मम ।

॥ भीम उवाच ॥ किन्तु राधेय बाबा ते कथं तत्प्रपञ्चमर्हसि । एक एव यदा पार्थः पशूनाम्नितवान् युधि ।

न चेदेवं करिष्यामो यदर्थं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । भुवं युधि वतास्तेन भवयिष्याम पाण्डुकान् ।

११९

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धृतराष्ट्रकृतो भीममनुमान्य प्रसाधय । अवर्ण्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ।

अप्रद्विप्तं वाक्यमिदं भीमः ब्रान्तनबोऽब्रवीत् । पाण्डवानां हितं चैव सर्वेष्व जगतस्तथा ।

विजयिता तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि सञ्चयं । य भवान् प्रतिपात्यय पाण्डवानेव माचिरं ।

स तं मल्लय कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् । समासध्वे समाह्वय सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयाज्ञाने विमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्राप्तानाहुः सञ्जय पाण्डुपुत्रानुपग्रये तान् विजानीहि गत्वा । अज्ञातशत्रुञ्च समाजयेया दिशानक्ष
व्यानमुपस्थितस्त्वे । ११

कर्मान्वदेः सञ्जय स्वमिमन्तः कच्छं वासमतर्द्दहा निहत्य । तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं मिथ्यापेतानामुपकारिणा
सतो ।

माहं कश्चिदञ्जय पाण्डवानां मिथ्यावृत्तिं काञ्चन जालपयं । सन्ध्यां श्रियं ह्यात्मबोध्यं सन्ध्यां पर्याकाशः पाण्डवा
मञ्चमेव ।

दीपं ह्येषां नाथ्यगच्छं परीच्छन्तिव्यं कश्चिदेन गह्वरं पाद्यान् । धर्मार्थार्थ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं सुखप्रिये नानुहन्ति
कामान् ।

घर्षं श्रोतं क्षुत्तिपात्रे तथैव निद्रां तर्ज्ज्वां कोधहर्षौ प्रमादं । धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय घर्षार्थयोगात् प्रतयन्ति पांथा ।
त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले न संवासाञ्जीव्येति तेषु मैत्री । ययार्हमानार्थकरा हि पार्थास्तेषां द्रष्टा नास्त्वा
जनीढस्य पक्षे । १२

अन्यथ पापादिप्रमाणन्दुर्बुद्धेर्दुर्व्योधानां क्षुद्रतराश्च कांताः । तेषां क्षीनो क्षीनसुखप्रियाणां महात्मनां बह्वृषतो हि तेजः ।
उत्थानबोध्यः सुसमेधमानी दुर्व्योधनः सुहृतां मन्यते तत् । तेषां भागं यथ मन्यते वातः शशं हनुं जीवतां पाण्डवानां ।

यद्यार्जुन पदवी केयवयु ह्यकोदरः सात्यकोऽज्ञातप्रभोः । माद्रीपुत्रौ सञ्जयाद्यापि यान्ति पुरा युद्धास्वाधु तस्य प्रदानं ।
स ह्येवैकः प्रथिवीं मयमाची गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रघन्यः । तथा जिष्णुः केयवोऽप्यग्रधूयो लोकवयस्याधिपतिर्भृशतमा ।

तिष्ठेत् कलस्य मर्त्यः पुरस्ताद्यः सन्ध्याकेषु वरेण एकः । पर्जन्यघोषान् प्रवपश्चरौघान् पतङ्गवहानिव शीघ्रवेगान् । १३
दिग्गुदोचीमपि चोत्तरान् हुरुक् गाण्डीवधन्वेकरथो जिगाय । धर्मं चैवमाहरत्ययमाची भेनानुमान् द्राविणायैव चक्रे ।

धैर्यव देवा खाण्डवे सयमाची गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय शस्त्रान् । उपाहरत् फाल्गुनो जातवेदमे यशोमानं बह्वं
यनुपाण्डवानां ।

गदाधरां नानि समोऽद्य भीमाहस्त्वारोहो नास्ति क्षमस्य तस्य । रथेर्जुनादाङ्गरहीनमेतं बाहोर्ध्वेनापुतनागबोध्यं ।
सुमिचितः क्षतवैरस्तरस्त्रो दहेत् कुङ्कुमरसा धार्तराष्ट्रान् । सदाऽत्यमर्षी बलवाञ्च प्रभ्यो युद्धे जेतुं वासवेनापि साघात् ।

सुचेतना यस्मिन् शीघ्रहस्तो सुमिचितो भ्रातरौ फाल्गुनेन । श्येनो यथा पविपूगान् हनन्ती माद्रीपुत्रौ वेपथो न
मृचन् । १४

एतद्वनं पूर्वमग्नाकमेवं यत्सत्यं तान् प्राप्य नाप्नोति मन्ये । तेषां मध्ये वर्त्तमानस्तरस्त्रो धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिवैकः ।
सहामात्यः सोमकाणां प्रवर्धः कन्यकात्म्या पाण्डुवार्थं श्रुतो मे । अज्ञातशत्रुं प्रश्वेत कोऽप्येयं तेषां स स्यादपणोर्दृष्टिर्निर्भः ।

महोपितथरितार्थो वयस्यो मात्स्येयानामधिपो वै विराटः । स वै मपुत्रः पाण्डुवार्थं च शत्रुयुधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ।
अत्रह्ना यस्मिन् कैकेयेभ्यः महेम्बाशाभ्रातरः पञ्च सन्ति । कैकेयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा युद्धार्थिनयानुवर्त्तन्ति पापान् ।

सर्वे च बीराः प्रथिवीपतेनां समानीताः पाण्डवार्थं निविष्टाः । प्रहुरानर्हान् भक्तिमतः प्रह्णोमि प्रीत्या युक्तान् संश्रितान् धर्मराजं । ११५

मिथ्याश्रया दुर्गन्निवासिनश्च योधाः प्रथिव्यां कुचजाय दृष्टाः । चेच्छाय नानायुधवैर्यवन्तः समागताः पाण्डवार्थं निविष्टाः ।

पाण्डवस्य राजा समीतीन्द्रकन्या युधि प्रवीरैर्बन्धुभिः समेत । समागतः पाण्डवाय महात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजा । अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवात्कृपाङ्गीभाषेन हृतं प्रह्णोमि । यन्तं कार्ष्णिप्रतिममाङ्गरेकं स सात्यकिः पाण्डवार्थं निविष्टः । उपश्रिताद्येदिकक्षयकाय सर्व्वोद्योगैर्भूमिपालाः समेताः । तेषां मध्ये सूर्य्यमिवातपन्नं श्रियाहृतं चेदिपतिं ज्वलन्तं । अस्त्रक्षमीयं युधि मग्नमानो ज्ञा कथंतां श्रेष्ठतमं प्रथिव्यां । सर्व्वोत्साहं चक्षिषाणां निहत्य प्रसङ्गं कृष्णारसा सममहं । १२० यथोमानो बह्वैर्यु पाण्डवानां पुराऽभिनश्चिद्रूपालं समीक्ष्य । यस्य सर्व्वं बह्वैर्यन्ति स्य मानं कक्षपराजप्रमुखा मरेष्टाः । तमवच्छं केशवं तत्र मत्वा सुपीवयुक्तेन रथेन कृष्णं । सम्प्राद्रव्येदिपतिं विशाव बिहं दृष्ट्वा जुद्धमगा इवान्ये ।

कस्त प्रतीपक्षरसा प्रत्युद्योयादाश्रममनो देरथे वासुदेवं । सोऽग्नेत कृष्णेन हत परासुर्वांतेभ्योऽभ्यथितः कर्णिकारः । पराक्रमं मे धद्वेदयन्त तेषामर्थं सञ्चय केशवस्य । अनुस्मरंस्तस्य कर्मणि विष्णोर्गावन्त्ये नाधिगच्छामि शान्तिं । न जातु प्राञ्चक्षुरन्यः सहेत येषां स स्वादयणीर्दृष्टिर्निविष्टः । प्रवेपते मे हृदयं भयेन सुला कृष्णावेकरथे समेतौ । १२५ न चेन्द्रक्षस्त्रं मन्दबुद्धिशाभ्यां लभेच्छस्त्रं तदा सुतो मे । भोचेत्कुक्षु सञ्चय निहंतेतामिश्रो विष्णुर्देवसेनां ययैव । मतो हि मे शक्रसमी धनञ्जयः सनातनो दृष्टिबीरस्य विष्णुः । धर्मारामो श्रीनिवेशरखी कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः । दुर्योधनेन निहतो मनस्वी भोचेत्कुक्षु मदेष्टास्तराष्ट्रान् । नाहं तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवाङ्गीमादापि धमयोर्वा विभेमि । १३०

यथा राक्षः क्रोधदीप्तस्य स्तनभ्योरहं भीततरः सदैव । महातपा ब्रह्मचर्य्येण युक्तः सङ्कल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् । तस्य क्रोधं सञ्चयार्हं समीक्ष्य खोलवानन् श्रममस्यच भीतः । स गच्छ श्रीघ्नं प्रहितो रथेन पञ्चालराजस्य चमूनिवेशनं । १३५ अजातशत्रुं कुक्षुलं स्य शूकैः पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्व । अनाहंनं चापि समेत्य तात महामात्रं वीर्य्यवतामुदारं । अनामयं महचनेन दृष्ट्वेधृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीषुः । न तस्य किञ्चिदचनं न कुर्यात्कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य स्तन । प्रियदैपामात्ममय कृष्णो विदाद्येषां कर्मणि नित्ययुक्तः । समानीतान् पाण्डवान् सञ्चयार्थं अनाहंनं पुष्टुधानं विराटं । अनामयं महचनेन शूकैः सर्व्वोत्साहा द्रौपदेयांय पश्य । यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्यस्ते मन्वेथा भारतानां हितञ्च ।

तत्तद्वापिधाः मञ्जय राजमध्ये न मूर्खयेद्यत्र च युद्धहेतुः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि मञ्जययानपर्व्वणि धृतराष्ट्रकथायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राक्षस्य वचनं सुत्वा धृतराष्ट्रस्य मञ्जयः । उपसृत्यं यथो द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः । १४५

स तु राजान्मासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । श्रमिवाद्य ततः धूर्त्वं स्तनपुत्रोऽभ्यभाषत ।

गावर्गणः मञ्जयः स्तनपुत्रजानश्रममददत्ततीतः । दिश्या राजस्त्वामरोरं प्रपश्ये सहायवन्तस्य महेन्द्रकथं ।

अनामयं दृष्ट्वा त्वाऽभिकथो दृष्ट्वा राजा हतराष्ट्रो मनोपो । कण्ठिनीमः कुक्षुलो पाण्डवाभ्यां धनञ्जयसौ च माद्री तनूजौ ।

कश्चिद्विष्णुः द्रौपदी राजपुत्र्यो सत्यव्रता वीरपत्नी रूपेण । मनस्विनी यव च वाञ्छन्ति त्वमिष्टान् कामान् भारतस्त्वमि
कामः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गावलोके सञ्चय स्वागतं ते प्रीयामहे ते वयं दर्शनेन । अनामयं प्रतिज्ञाने तदाहं सहानुजैः कुम्भो
चास्मि विदन् ।

विरादिदं कुम्भं भारतस्य मुखा राज्ञः कुम्भद्वयस्य सुत । अन्ये साचादृष्टमहं नरेन्द्रं दृष्ट्वैव त्वं सञ्चय प्रीतियोगात् ।
पिनामहो नः स्वविरो ममस्त्री महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः । स कौरव्यः कुम्भो तात भीमो यया पूर्वं वृत्तिरस्त्वस्य कश्चित् ।
कश्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो वैचित्र्योर्ध्वः कुम्भो महात्मा । महाराजो वाह्निकः प्रातिपेयः कश्चिद्विद्वान् कुम्भो सुत
पुत्र ।

स वीरमदत्तः कुम्भो तात कश्चिद्भूरिजवाः सत्यमन्त्रः शल्य । द्रोणः सपुत्रस्य हृत्पथ विप्रो महेष्वाधाः कश्चिदेते
यरोगाः ।

सर्वे कुम्भ्यः सूर्यपत्नि सञ्चय धनुर्द्धरा ये हृदित्वा प्रधानाः । महाप्राज्ञाः सर्वे शास्त्रावदाना धनुर्द्धरा मुप्यतमा
हृदित्वा ।

कश्चिन्मनो तात लमन्त एते धनुर्धराः कश्चिदेतेऽयरोगाः । येषां राज्ञे निवसति दर्शनीयो महेष्वाधः शीतवान् द्रोणपुत्रः ।
वैश्यापुत्रः कुम्भो तात कश्चिद्विशामाशो राजपुत्रो युयुत्सुः । कर्णोऽमात्यः कुम्भो तात कश्चिदुयोधेनो पत्न्य मन्दो
विधेयः ।

स्त्रियो दृष्ट्वा भारतानां जनन्या महानुषो दामभाषास्य सुत । बन्धुः पुत्रो भागिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कश्चि
दप्ययचीकाः ।

कश्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथाकम्पवर्त्तने पूर्ववत्तात वृत्ति । कश्चिदायाकामकान् धार्तराष्ट्रो द्विजातीनां मञ्जय नोपहति ।
कश्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र उपपत्ते ब्राह्मणार्तिरुमान् । स्वर्गस्य कश्चिन् तथा वत्सभृतानुपेक्षणे तेषु सर्वे वृत्ति ।
सतज्ज्ञोतिर्योत्तमं जीवतोके द्रुपदं प्रज्ञानं विहितं विधाया । ते चेदेषं न नियच्छन्ति मन्दाः कृत्स्ना भावो भविता
कौरवाणां ।

कश्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो नृभूषणे वृत्तिममात्यवर्गे । कश्चिन् भेदेन जिज्ञीषिषन्ति सुषुद्रा दुर्बद्वैरुमन्यान् ।
कश्चिन् पापं कदरन्ति तात ते पाण्डवानां कुरवः सर्वे एव । द्रोणः सपुत्रस्य हृत्पथ वीरो नास्मान् पापानि वदन्ति कश्चित् ।
कश्चिद्राजानं धृतराष्ट्रं सपुत्रं केभ्योऽङ्गः कुरवः सर्वे एव । कश्चिद्दृष्ट्वा द्रुपदोऽहमेतान् क्षरन्ति पार्थस्य युधामन्युतः ।
मौर्खाभ्यासप्रतिभान् स तात शोधयमानेन धनुर्गुणेन । गाण्डीवमुक्तान् लज्जयिषुषेऽपानि त्रिद्वान् कश्चिन्मन्युतः ।
॥ चापस्यं कश्चिदहं पुदित्यं योषं धर्मं चाधिकश्चाजनेन । यत्केयवर्तिनिप्रियास्त्रीरूपधाराः सुरास्यः मन्दोऽहं तपःपः ।

गदापाणिर्गोमभेनक्षरस्त्री प्रपेयञ्च कुम्भान्नोके । नागः प्रमित्र इव नङ्गतेषु सङ्गते कश्चिदेनं क्षरन्ति ।
माश्रीपुत्रः कश्चिदेवः कश्चिद्राजं समागलनमपहन्कुरे । वामेनायुधविषेनेन यो वै महामने कश्चिदेनं क्षरन्ति ।
पुराजैते मङ्गलः प्रेतिगोऽप्ये जिज्ञीषिगतां सञ्चय पश्यतमे । दिवं प्रतीक्षं वरदानयन्ते माद्रीसुते कश्चिदेनं क्षरन्ति ।
परामनो देतवने य कश्चिदुर्ध्वमेतं धायथागतायां । यच्च मन्दोऽहं बुधं प्रयागान्मोदयद्गोमभेना जपय ।

अहं पत्यादर्जुनमभ्यरचं माद्रीपुत्रौ भीमसेनाऽप्यरचत् । गाण्डीवमृच्छन्नुसहानुदस्य स्वस्यागमत्क्षिदेनं पारन्ति ।

न कर्मणा साधुनैकेन नूनं सुखं शक्यं वै भवतीह सञ्जय । सर्वात्मना परिजेतुं वयस्त्रेण प्रकृता धृतराष्ट्रस्य पुत्रं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययामपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ यथात्य मे पाण्डव तत्तथैव कुरुन् कुरुयेष्ठजनश्च वृच्छसि । श्रीनामयास्तात मनस्विनस्ते कुरुयेष्ठान् वृच्छसि पार्थ यास्व ।

सन्धेय वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे सन्धेय पापाः पाण्डव तस्य विद्धि । दद्याद्रिपुभ्योऽपि हि धार्तराष्ट्रः कुतो दद्यात्तोपये द्वाह्मणानां ।

यद्युप्राक्तं वर्तते वैनधर्म्यमद्रुषेपु द्रुमधक्तत्र साधु । मित्रधुक् स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो युष्मान् द्वियन् साधुदत्तान् साधुः ।

न चानुजानानि श्रमश्च तथ्यते शोचत्यन्तः स्वविरोऽजातप्रथो । शृणोति हि प्राह्मणानां शर्मैत्य मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ।

स्मरन्ति तृष्यं नरदेव वयुगे युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः । समुत्कृष्टे दुन्दुभिश्च गच्छे गदापार्णि भीमसेनं स्मरन्ति ।

माद्रीपुत्रौ चापि रणाजिरेषु सन्ध्या दिशः सन्पतन्तौ स्मरन्ति । सेनां वध्नौ शरवैषैरञ्जसं महारथैः समरे दुःप्रकल्पौ ।

जनेव मन्त्रे पुरुषस्य राज्ञन्नागतं शायते यद्भवित्यं । तच्चेत्तथा सर्वधर्मोपपन्नः प्राप्तः क्षेमं पाण्डव कुरुहृष ।

त्वमेवैतत्त्वमस्य भयः समीकुर्याः प्रज्ञयाऽजातप्रथो । न कामार्थे सन्धयेयुर्हि धर्मं पाण्डोः सुताः सर्वं सवेद्वक्त्र्याः । २२

त्वमेवैतत्प्रज्ञयाऽजातप्रथो समीकुर्या येन प्रणीमुयुधे । धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सञ्जयाय ये चाप्यन्ये सविहृष्टा नरेन्द्राः ।

यन्मातृवीर्यदृतराष्ट्रो निमायामजातप्रथो वचनं पिता ते । सहामात्यं सहपुत्रस्य राजन् समेत्य तां वाचमिमां निबोध ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययामपर्वणि सञ्जयवाक्ये चयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ समागताः पाण्डवाः सञ्जयाय जगार्होऽनो युयुधानो विराटः । एते वाचं धृतराष्ट्रानुशिष्टं गावल्गणे ब्रूहि तस्मैतुपन्न ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अजातशत्रुश्च हकीद्वरश्च धनञ्जयं माद्रवनीसुतौ च । आमन्त्रये वासुदेवश्च शौरिं युयुधानं चैकितानं विराटं ।

पद्मावानामधिपश्चैव वृद्धं धृष्टद्युम्नं पार्थतं याज्ञवेशिनं । सर्वे वाचं शृणुतेमो मदीयां वदामि यां भूतिमिच्छन् कुरुहोः । २४

शर्म राजा धृतराष्ट्रोऽभिमन्द्ययोग्यस्वरमाणो रथं मे । सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राक्षसद्वेषतो पाण्डवानो प्रमोऽस्तु ।

सर्वधर्मः समुपेतान्तु पार्थाः संशानेन मादेवेनाश्वेन । कुले जाता धानृगंधा वदान्या ह्रीनिषेवाः कर्मणां निश्चयशाः ।

न युष्मते कर्म युष्मासु शीर्षं सत्त्वं हि वक्तादृशं भीमसेनाः । उद्भाषते क्षास्त्रमिन्दुवत्तच्छम्भे वक्ते यद्भवैत्किन्त्येव वः ।

सर्वधेया दृश्यते यत्र हस्तः पापोदयो निरयोऽभावमंशः । कस्तत्र कुर्याज्जातु कर्म प्रजामनृपराजयो यत्र समो जयस्य ।

ते वै धन्या ये । हतं शान्तिकार्थं ते वै पुत्राः सुवर्दा बान्धवाय । उपकुष्टे जीविनं सन्धयेयुधेतः कुरुणः नियतो वैभवः स्यात् ।

ते चेत् कुर्वन्नुद्विष्टाय पार्था निर्णय सर्वान् द्विषतो निरुद्ध समस्य वक्ताजीविनं मृत्युना स्यादजीवध्वं शान्तिवधेनसाधु ।

को ह्येव युष्मान् रुध केयवेन सचेकितात्पार्यनवाङ्गुमान् । ससाव्यकोनृविषहेतुं जेतुं सन्धापि देवान् मविशानपीड् ।
 को वा कुहन् द्रोणभीष्माभिगुप्तानश्वत्थाद्या शन्यकपादिमिव । रणे विजेतुं विषहेत राजन् राधेयगुप्तान् मह भूमिपान् ।
 महद्वनं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः को वै शक्तो हन्तुमचोयमाणः । सोऽहं जये चैव पराजये च निज्येयं नाधिगच्छामि किञ्चित् ।
 कथं हि नोचा इव दौक्षुतेया निर्धेर्मार्थं कर्म कुर्व्युष्य पार्थाः । सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं पञ्चालानामधिपं चैव हृष्टं । ॥२४॥
 कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये कथं खल्वि स्थातुं कुलसञ्जयानां । न ह्येवमेवं वचनं वासुदेवो धनञ्जयो वा जातु किञ्चित्
 कुर्व्यात् ।

प्राणान् ददौ याच्यमानः कुतोऽन्यदेतद्दिदन् माधनार्थं ब्रजेमि । एतद्वाञ्छा भोगपुण्येगमस्य मतं यदः शान्तिरिदोत्तमा स्यात् ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मञ्जययानपर्वणि मञ्जयवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कौ नु वाचं सञ्जय मे शृणोषि युद्धेपिषीं येन युद्धादिमेभिः । अयुद्धं वै तात युद्धाङ्गरीय कलमञ्चा
 जातु युधेत सतं ।

अयुधैर्न सौपुण्यस्य दण्ड्य सिधेत् सङ्कल्पो मनसा धेयनिश्चेत् । न कर्म कुर्यादिति वै समेतद्व्यङ्ग्यं युद्धादङ्ग्यमपीय ।
 कुतो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत्को देवशक्तो हि हृणीत युद्धं । सुखेपिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था धर्मादहीनं यच्च लोकस्य
 पथं ।

धर्मोदयं सुखमाशंसमानाः कृच्छ्रापायं तत्तत कथं दुःखं । सुखस्य सुखं निषांसय दुःखं य इति पार्था मीतिवमानुगामी ।
 कामानिन्ध्या स्मरतीरं दुनोति यया प्रमोको न करोति दुःखं । यथेष्टमानस्य समिद्धतेजसो भूयो यत् उर्हति पावकस्य ।
 कामार्थलोभेन तथैव भूयो न दृष्यते सर्पिषे गण्डिप्रिहः । समक्षेन भोगार्थं मत्तानं सहास्राभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ।
 नाश्रेयानीयुगे विषहाणां नाश्रेयान् वै गीतमन्दं शृणोति । नाश्रेयान्यै सेवते साम्यगन्ध्या चान्यश्रेयाननुवपतानि ।
 नाश्रेयान् प्रावारान् सन्निवर्त्तं कथं तस्मात्प्रणुदेत् कुलम् । श्वेतं खादनुयस्यैव कामं प्रायः शरीरे हृदयं दुनोति । ॥२५॥
 स्वयं राजा विपमस्य परेषु सामर्थ्यमनिच्छति तत्र साधु । यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव तथा परेषामपि सोऽभ्युपैतु ।
 आसन्नमग्निन् निदाघकाले गभीरकक्षे गहमे विह्वल्य । यया बृहं वायुवनेन शोचिन्नेमं मुमुक्षु मिश्रिच्यराधे ।
 प्राशैव्यै धृतराष्ट्राय राजा खलपते सञ्जय कस्य हेतोः । प्रस्यष्ट युष्मद्भिर्मनाभिरे रतं पुत्रं मन्दं मूढमनस्विण् ।
 अनाप्तवचास्तमस्य वाचः सुयोधनो विदुरश्चावमन्य । सुतस्य राजा धृतराष्ट्र प्रियैव सन्धुधनानो विमनेऽधर्मनेव ।
 मेधाविनं द्यौर्धनानं कुह्णां सङ्गुप्तं वाग्मिनं शीलवन्तं । स तं राजा धृतराष्ट्रः कुह्णो न कश्चर विदुरं पुत्रनाम्नात् । ॥२६॥
 मानप्रत्यक्षा मानकामस्य चेत्याः शरविणयार्थधर्मानिगलः । दुर्भाषिणो मनुजमानुषस्य कामात्मनो दोहर्देभारितस्य ।
 जनेष्वन्धान्नेषो दीर्घमन्वाश्विन्दुहः सञ्जय पापबुद्धेः । सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैव प्रपश्यमानं प्राग्दृष्ट्यन्तर्गतं ।
 तदैव मे मञ्जय दीयतेऽभ्युक्तां कुह्णामागतः खादभावः । काव्यो वाचं विदुरो भाषमाणो न विन्दते पट्टनगदान्
 प्रशंसं ।

चतुर्विंशोऽध्यायवर्त्तन् युद्धं कृष्टं कुह्णं सत तदाऽभ्याजगाम । यावत्प्राप्तमन्वर्त्तन् तस्य तावत्तयां रात्रिर्दृष्टिर्भूत् ।
 तदयुधस्य निषेध मेघ ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सन् । दुःशासनः प्रकुनिः सुतपुत्रो गान्धार्ते पश्य धर्मोदसस्य । ॥२६॥

योऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः कथं स्वस्ति स्थात् कुरुसञ्जयानां । आनैयर्थ्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः प्रमाजिते त्रिपुरे दीर्घदृष्टे ।
 आश्रमते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो महाराज्यमेषपदं दृष्टिथं । तस्मिन् ग्रामः कौत्रो गोपालभ्यः सर्वं स्वर्कं मद्रतं मन्यतेऽर्थं ।
 यत्तत्कर्णो मन्यते पारणोयं युद्धे गृहीतायुधमर्जुनं वै । आसंय युद्धानि पुरा महानि कथं कर्णे नामवद्गोप स्यां ।
 कर्णस्य जानाति सुयोधनस्य द्रोणस्य जानाति पितामहस्य । अन्ये च ये कुरुवल्गव सन्ति यथाऽर्जुनास्त्रास्त्रपरो धनुर्द्धरः ।
 जानन्त्येतत् कुरुवः सर्वे एव ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः । दुर्योधने राज्यमिहामवयया अरिन्दमे फाल्गुने विद्य
 माने ।

२१०

तेनानुबन्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममलं । किरीटिना तासमाचायुधेन तदेदिना संयुगं तत्र गत्वा ।
 गाण्डीवविस्कारितशब्दमाजवांश्छेदना धार्तराष्ट्रा ध्रियन्ते । क्रुद्धं न चेदीक्षते भीमसेनं सुयोधनो मन्यते बिह्वमर्थं ।
 इन्द्रेऽप्येतयोस्त्रहेक्तात हर्तुं मेयर्थं नो जीवति भीमसेने । धनञ्जये न कुले चैव सुत तथा भीरे सहदेवे सहिष्यौ ।
 साचेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं दृष्ट्वा राजा युध पुत्रेण सुत । एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा न नश्येयुः सञ्जय धार्तराष्ट्राः ।
 जानासि तं क्षेत्रमस्मासु हस्तं त्वां पूजयन् सञ्जयाहं जमेयं । यथास्माकं कौरवैर्भृतपूर्व्यं वा नो हृत्तिर्धातराष्ट्रे तदासीत् ॥ २११ ॥
 अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्ततां शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्य । इन्द्रप्रस्थे भवतु मैत्रवराज्यं सुयोधनो यच्छतु भारतायः ।

२११

२१२

२१३

२१४

२१५

२१६

२१७

२१८

२१९

२२०

२२१

२२२

२२३

२२४

२२५

२२६

२२७

२२८

२२९

२३०

२३१

२३२

२३३

२३४

२३५

२३६

२३७

२३८

२३९

२४०

२४१

२४२

२४३

२४४

२४५

२४६

२४७

२४८

२४९

२५०

२५१

२५२

२५३

२५४

२५५

२५६

२५७

२५८

२५९

२६०

२६१

२६२

२६३

२६४

२६५

२६६

२६७

२६८

२६९

२७०

२७१

२७२

२७३

२७४

२७५

२७६

२७७

२७८

२७९

२८०

२८१

२८२

२८३

२८४

२८५

२८६

२८७

२८८

२८९

२९०

२९१

२९२

२९३

२९४

२९५

२९६

२९७

२९८

२९९

३००

३०१

३०२

३०३

३०४

३०५

३०६

३०७

३०८

३०९

३१०

३११

३१२

३१३

३१४

३१५

३१६

३१७

३१८

३१९

३२०

३२१

३२२

३२३

३२४

३२५

३२६

३२७

३२८

३२९

३३०

३३१

३३२

३३३

३३४

३३५

३३६

३३७

३३८

३३९

३४०

३४१

३४२

३४३

३४४

३४५

३४६

३४७

३४८

३४९

३५०

३५१

३५२

३५३

३५४

३५५

३५६

३५७

३५८

३५९

३६०

३६१

३६२

३६३

३६४

३६५

३६६

३६७

३६८

३६९

३७०

३७१

३७२

३७३

३७४

३७५

३७६

३७७

३७८

३७९

३८०

३८१

३८२

३८३

३८४

३८५

३८६

३८७

३८८

३८९

३९०

३९१

३९२

३९३

३९४

३९५

३९६

३९७

३९८

३९९

४००

४०१

४०२

४०३

४०४

४०५

४०६

४०७

४०८

४०९

४१०

४११

४१२

४१३

४१४

४१५

४१६

४१७

४१८

४१९

४२०

४२१

४२२

४२३

४२४

४२५

४२६

४२७

४२८

४२९

४३०

४३१

४३२

४३३

४३४

४३५

४३६

४३७

४३८

४३९

४४०

४४१

४४२

४४३

४४४

४४५

४४६

४४७

४४८

४४९

४५०

४५१

४५२

४५३

४५४

४५५

४५६

४५७

४५८

४५९

४६०

४६१

४६२

४६३

४६४

४६५

४६६

४६७

४६८

४६९

४७०

४७१

४७२

४७३

४७४

४७५

४७६

४७७

४७८

४७९

४८०

४८१

४८२

४८३

४८४

४८५

४८६

४८७

४८८

४८९

४९०

४९१

४९२

४९३

४९४

४९५

४९६

४९७

४९८

४९९

५००

५०१

५०२

५०३

५०४

५०५

५०६

५०७

५०८

५०९

५१०

५११

५१२

५१३

५१४

५१५

५१६

५१७

५१८

अप्रमज्येमासं हित्वा पुरस्तादात्माधीनं यद्वत् क्षेतदासीत् । नित्यञ्च वयसाः सचिवास्तमे जनादनेन युयुधानश्च वीरः ।
 मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः प्रहारिभिः सह पुनैर्विराटः । राजानश्च ये विजिताः पुरस्तात्तामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ।
 महासहायः प्रपन्नं बलस्यः पुरस्तातो वासुदेवाजुनाभ्यां । वरानहनिथन् दिवतो रङ्गमध्ये व्यनियया धार्तराष्ट्रस्य दर्प्यं ॥ १०० ॥
 बलद्वस्माद्दुर्द्धयित्वा परस्य निजान्कस्मात्कर्षयित्वा सहायान् । निरुध्य कस्मादर्थपूगान्वनेषु युयुक्तेषु पाण्डव हीनकाशे ।
 अत्राज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो धर्मज्ञो वा भूतिमयोऽभ्युपैति । प्रज्ञावान्वा युध्यमानोऽपि धर्मं संस्तुभादा सोऽपि
 भूतैरपैति ।

माधर्म्ये ते धीयते पाथं बुद्धिर्न संरन्धात् कस्य चकथं पाथं । अथो किं तत्कारणं यस्य हेतोः प्रज्ञाविद्वद् कर्म चिकीर्षवोदं ।
 अत्रार्थिजं कटुकं शीर्षेरोगि यस्मैमुषं पापफलोदयश्च । सतां पथं यत्नं पिवन्त्यपन्तो मयुं महाराजं पिव प्रभास्य ।
 पापानुबन्धं कौमुतं कामयेत चमैव ते व्यापयो नोत भोगाः । यत्र भोगः भ्रान्तनवो हतः स्याद्यत्र द्रौणः सप्तपुत्रो
 हतः स्यात् ॥

रूपः शक्यः सौमदन्तिविकर्णो विविशतिः कर्णदुर्घोषधौ च । एतान् हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्वः सद्भिन्देयः सत्तनुहृदि पाथं ।
 सन्धाऽपीमां इयिषी सागरान्तां जराभट्टं चैव हि तं प्रजह्याः । प्रियापिये सुखदुःखे च राजन्नेवं विदन्नेव युद्धं कुरुत ।
 अमात्यानां यदि कामस्य हेतोरेवं युक्तं कर्म चिकीर्षति तं । अप्रकामैः सम्प्रदायेव तेषां सागास्त्वं वै देवयामापयोऽष्ट ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जयवाक्ये यद्विशेषोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अर्थयथं सञ्जय सत्यमेतद्भूमौ वरः कर्षणां यत्नमाय । ज्ञात्वा तु मां सञ्जय गन्धेयस्त्वं यदि धर्मं यद्य
 धर्मं चरेयं ।

यत्राधर्मो धर्मरूपाणि धत्ते धर्मः क्षत्रो दुश्शतैर्धर्मरूपः । विभद्भूमौ धर्मरूपं तथा च विदोषस्तं सम्प्रपश्यति बुद्ध्या ॥ १०१ ॥
 एवं तथैवापदि विद्भूमेतद्भूमौ नित्यवृत्ती भजेतां । आसंलिङ्गं यस्य तस्य प्रमाणापादृक्षं सञ्जय तस्मिन्निषेध ।
 असत्यामापदि कर्मणि वर्तमानो विकर्मस्य सञ्जय गन्धेय तैः । लुप्तान्क्तुं प्रकृतौ येन कर्म निष्पादयेत्तत्परोक्षेद्दिशत ।
 प्रकृतिस्त्वयापदि वर्तमानऽभौ गर्ह्यो भवतः सञ्जयेतौ । अविनाशमिच्छतां ब्राह्मणानां प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधाया ।
 सत्यश्रेयाः कर्मसु वर्तमानान् विकर्मस्थान् सञ्जय गन्धेयस्त्वं । मनोयिषो हन्तव्यश्चेदवाय विधीयते सप्तु हतिः सदैव ।
 अत्राज्ञायाः सति तु येन वैद्याः सन्धास्यं स्याधु सन्धेत तेभ्यः । तदभ्यासः पितरौ ये च पूर्व्यं पितरामहं ये च तेभ्यः
 परेऽन्ये ।

प्रश्नेषिषो ये च हि कर्म कुर्वन्तान्यं ततो नास्तिकोऽस्मीति मन्ये । यत्किञ्चनेदं वित्तमस्या इयिषो यद्देवानां विदमानां
 परं यत् ।

भ्राजापत्यं विदितं ब्रह्मज्ञाकं मष्टभतः सञ्जय कामयेयं । धर्म्यरः कुशलो नीतिभांश्चाणुपासितां ब्राह्मणानां मनोवी ।
 नानाविधांश्चैव महाबलांश्च राज्ञो विज्ञानघनमास्ति क्षणः । यदि ह्यहं विजयन् सामगर्ह्यो युध्यमानो यदि जहां स्वधर्मं ।

महाययाः केवलाद्वनीतु वासुदेवसुभयोर्वर्यकामः । नैनेनोऽयश्चेदयस्यान्धकाय वार्ष्णेयभोगः कुकुराः सञ्जयाय ।
 उपसीता वासुदेवस्य बुद्धिं निरुद्धा ब्रह्मन् सुहृदो बन्दयन्ति । दृष्ट्वान्धकाद्युपशेनादेया वै क्षणमणीनां स्मृत्यै रवेन्द्र
 कन्याः ।

मनस्विनः सत्यपराधणाय महाबला यादवा भोगवन्तः । काश्यो बभूव श्रियमुत्तमाद्भुतो, लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीश्वरान् ।
यस्यै कामान्धर्षति वासुदेवो योशास्त्रये मेघ इव प्रजाभ्यः । दृष्ट्वाऽयं केशवस्तात भूयान् विद्धि क्षेपेन कर्मणो निययश्रं ।

प्रियय नः साधुतमस्य कृष्णो नातिक्रमे वचनं केशवस्य ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जयवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ अविनाशे सञ्जय पाण्डवानामिच्छाम्यहं भूतिमेयां प्रियय । तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सुत समा
श्रेमे बहूपुत्रस्य वृद्धिः ।

कामो हि मे सञ्जय नित्यमेव मान्यदूयां तान्प्रति श्राम्यतेति । राज्ञश्च हि प्रियमेतद्वृणोमि मन्ये वै तत्पाण्डवानां
धनस्य ।

सुदुष्करस्तव श्रेतो हि नूनं प्रदर्शितः सञ्जय पाण्डवेन । यस्मिन्वृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः कक्षादिषां कलहो नावमूर्च्छन् ।
न त्वं धर्मं विचरं सञ्जयेह मत्तज्ज जानासि युधिष्ठिराच । अथो कक्षासञ्जय पाण्डवस्य उत्साहिनः पुरयतः स्वकर्म ।
यथा क्षयात्मावसतः कुटुम्बं पुरा कक्षात्साधु विजोपमात् । अस्मिन्विधौ वर्त्तमाने यथावदुत्सावथा मतया माह्वयानां ।
कर्मणास्तुः सिद्धिर्मेकं परत्र हिला कर्म विद्यथा सिद्धिर्मेकं । नाम्नाज्ञानो भव्योभाम्यस्य तूयोदिद्वानपीह विदितं
माह्वयानां ।

था वै विद्याः साधयन्तीह कर्म तांसां फले विद्यते नेनराशं । तत्रेह वै दृष्टकञ्चु कर्म पोषादकं श्राम्यति दृष्टव्यात् । ८१५
सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव ध्वस्तते सञ्जय तत्र कर्म । तत्र योऽन्यतज्जगणः साधु मथे मेघं तन्त्यालपितं दुर्ध्वलस्य ।
कर्मणाऽनो भान्ति देवाः परत्र कर्मणैवेह ध्वने मातरित्या । अश्वरात्रे विदधतकर्मैव अतश्चितो श्रयद्वदेति सूर्य ।
मासाह्नुमासामय नक्षत्रयोगान्प्रतिनयद्रमायाभ्युपैति । अतश्चितो दहते जातयेदाः समिद्धमारः कर्म कुर्वन् प्रजाभ्यः ।
अतश्चितो भारमिमं महान्तं विभर्ति देवो पृथिवी वनेन । अतश्चितोः शीघ्रमपो वहन्ति सनापयन्तः सन्ध्याहृतानि नद्यः ।
अतश्चितो वर्धति भरतिजाः सखादयन्नन्तरीचं दिशश्च । अतश्चितो प्रह्वयन्तं चकार श्रेष्ठतन्निष्पन्नयन्निहेवतागां । ८१६
हिला सुखं मनस्य प्रियाणि देव शक्रः कर्मणा श्रेष्ठमाप । सत्यधर्मो पालयन्नप्रमत्तो दमन्तिनित्यं समतो प्रियय ।
एतानि सन्ध्याभ्युपेयमानः सदेव राज्यं मधवाभ्याप मुख्यं । दृष्टव्यस्तिमैश्वर्यं चकार सनाहितः संशितात्मा यथावत् ।
हिला सुखं प्रतिश्रेष्ठियाणि तेन देवानामगमद्वारवः सः । तथा नक्षत्राणि कर्मणाऽमुत्र भान्ति रुद्रादित्या वषवोऽ
द्यापि विधे ।

यसो राजा वैश्वपः कुवेरो गन्धर्वयक्षासुरयश्च सुत । ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियाश्च निषेवमाणा स्ययौऽमुत्र भान्ति ।
८१७ जानप्रिमं सन्ध्याभ्युपेय धर्मं विम्रेद्राणं सप्तियाणां विशाश्च । स कक्षात्तं जानतां ज्ञानवान् सन् यायच्छसे सञ्जय
कौरवाय ।

आपाद्येषु नित्यधर्मयोगमस्य तथाऽयमेधे राजस्ये च विद्धि । संयुज्यते धनुषा वंशश्च स हस्त्ययष्टे रथमस्त्रेय भूयः ।
ने चेदिमे कौरवाणामुपायमवगच्छेयुरमघेनैव पार्थाः । धर्मबाणं पुच्छमेयां हन्ते स्यादार्थ्यं हन्ते भीमनेनं निगृह्य ।
ने चेत्पित्ये कर्मणि वर्त्तमाना आपचोरन् दिष्टवगेन गृह्यं । यथाशक्त्वा पूरयन्तः स्वकर्म तदपेयां निधनं स्यात्
प्रपद्यं ।

उताहो ॥ मन्यसे शत्रुमेव गच्छां युद्धे वर्त्तते धर्मतत्त्वम् । अयुद्धे वा वर्त्तते धर्मतत्त्वं तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ।
चातुर्वर्त्यस्य प्रथमं विभागमेव च ॥ सञ्जय खल्वे कथम् । निम्नप्रायो पाण्डवानां स्वकर्त्तव्यं प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते । ८१०
अधीयत ब्राह्मणे वै यजेत दद्यादियात्तीर्थमुत्पानि चैव । अध्यापयेद्याज्येषापि याज्यान् प्रतियहन्त्या विदित्वाप्रतीच्छेत् ।
तथा राजन्यो रचयेत् वै प्रजानां कृत्वा धर्मेषामप्रमत्तोऽथ दत्त्वा । यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य दारान् कृत्वा पुण्यहृदा
वसेद्ब्रह्मन् ।

स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुष्टं यदिच्छया व्रजति ब्रह्मत्वाय । वैश्योऽधीत्य कृषिगिरचपथैर्विक्तं चित्वा पातयत्य
प्रमत्तः ।

प्रियं कुर्वन् ब्राह्मणचत्त्रियाणां धर्मयोगः पुण्यहृदावसेद्ब्रह्मन् । मरिचय्या वन्दनं ब्राह्मणानां नाधीयत प्रतिविद्वांस्य यज्ञः ।
नित्योऽङ्गितो भूतयेऽनङ्गितः स्यादेवं सतः शूद्रधर्मः पुराणः । एतान् राजा पातयन्नप्रमत्तो नियोजयन् सर्वैव
एतान् स्वधर्मैः ।

अकामात्मा समदृष्टिः प्रजासु नाधार्यिकान्मुदयेत् कामान् । श्रेयास्तस्माद्यदि विद्येत कश्चिदभिज्ञातः सर्वधर्मापपन्नः ।
स तं द्रष्टुमनुगच्छाम्रजानामेतद्दुष्येन्न स तस्मिन्नपाद्युः । यदा स्थित्यरभूतौ गुरुषो विधिप्रकोपाद्व्रमाददानः ।
ततो राजां समभवचुद्धेतत्तत्र जातं वर्षं शलं धनुश्च । इत्येतेन हस्त्युपधाय कथं उत्पादितं वर्षं शलं धनुश्च ।
तत्र पुष्टं दस्त्युपधेन सभ्यते सोऽयं दीपः कुवभित्तोरूपः । अधर्मेऽधर्मेष्वधमबुधमानैः प्रादुर्भूतः सञ्जय तत्र पाद्युः ।
तत्र राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो धर्म्य हरन्याः पञ्चानामकम्पान् । नावेचते राजधर्मो पुराणं तदन्वयाः कुरवः सर्वे एव । ८११
होता हरेष्वधनं शूद्रदृष्टः प्रमत्त वा यत्र हरेत दृष्टः । उभौ गृहीतौ भवतः सञ्जयैतो किं वै श्रयश्च धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।
सोऽयं सोमान्नन्यते धर्मेनेतं यमिच्छति क्रोधवशानुगामी । भागः पुनः पाण्डवानां निविष्टलक्ष्मोऽकस्मादाददीरन् परे वै ।
अस्मिन्पदे पुण्यतां नो बधोऽपि ह्यद्यः पितृय परराज्यादिमिष्टं । एतान् धर्मान् कौरवार्वाणां पुराणानाचवीयाः सञ्जय
राजमथे ।

ये ते मन्दा हस्त्यवशाभिपन्नाः समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः । इदं पुनः कथं पापीय एव सभामथे पश्य हतं कुरुणं ।
प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां धर्मस्त्रिणो शोचवृत्तोपपन्नां । यदुपैवन्न कुरवो भीममुख्याः कामानुगेनोपहृतां हृदनीं ॥ ८१२
ताक्षतदा ते सकुमारवृद्धा अश्वरथिभ्यन् कुरवः समेताः । समं प्रियं धृतराष्ट्रोऽक्रियत् पुष्पाणाञ्च कृतमस्याऽभिविभ्यत् ।
दुःशासनः प्रातिलोम्बाश्रिनाय सभामथे यश्चुराणाञ्च कृष्णा । सा तत्र गीता कर्ष्य व्यरेत्स नान्यं सन्तुर्माघमवाप
किञ्चित् ।

कार्ष्णदेव भवितास्तत्र भूपा नाशकुर्वन् प्रतिवक्तुं सभायां । एकः सत्ता धर्ममर्थं ब्रवाणो धर्मबुद्ध्या प्रत्युवाचास्पबुद्धिः ।
अन्तुद्धा तं धर्मेनेतं सभायामयेच्छेत् पाण्डवलोपदेष्टुं । कृष्णा नेतृत्वं चकार शूद्रं सुदुष्करं तत्र समो समेत्य ।
येन कृष्णापाण्डवान्जहार तथामानं गौरिव सागरौघान् । यथाव्रीकृतपुत्रः सभायां कृष्णा स्त्रिणां यश्चुराणां
समीपे ।

न ते गतिर्विद्यते याज्ञशेनि प्रपद्य दाक्षी धार्तराष्ट्रस्य वेम् । पराजिताये पतयो न सन्ति पतिं चान्यं भार्गवि ॥
दृष्टोश्च ।

यो बीमसोर्द्धये ग्रेत आसीदस्थि च्छिन्दन् मर्षपाती रुधोर । कर्षाच्छरो वाङ्मयस्तिम्भतेजा प्रतिष्ठितो हृदये फा
लुगस्थः ।

कृष्णाजिनानि परिधित्समानान् दुःशासनं कटुकान्धमापत । एते सर्वे पण्डितिला विनष्टाः स्वयं गता नरकं
दीर्घकालं ।

गान्धारराजं प्रकुनिर्गच्छत्या यदब्रवीत् चूतकालेऽपार्थ । पराजितो नकुल किं तवास्ति कृष्ण्या त्व दीव्य वै
याज्ञसेन्या ।

जानासि त्वं सञ्जय सर्वमेतत् युते वाक्यं मर्षमेवं यथोक्तं । स्वयं त्वदं मार्घये तव गन्तुं समाधातुं कार्यमेतद्विपन्न । ॥ १६ ॥
अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थं समं कुरुक्ष्णामपि चेच्छक्यं । पुण्यक्ष मे स्वाचरितं महोदय मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ।
अपि मे वाचं भाग्यमाणस्य काव्यं धर्मारामामर्थवतीमहिंसा । अवेचेरन्धात्तैराज्ञा समर्थं मास्य मासं कुरव पूनयेयुः ।
अतोऽन्यथा रथिना फाल्गुनेन भीमेन सैवाहवदग्निनेन । परासिकान् धात्तैराज्ञांश्च गिद्धिं प्रदक्षमानान् कर्मणा स्नेन
पापान् ।

पराजितान् पाण्डवेषांस्त वाचो रौद्रा कृष्णा भावते धात्तैराज्ञा । गदाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो दुर्मोधानं स्मरयि
ता हि काले ।

सुयोधनो मनुमयो महाद्रुम स्कन्धः कर्षः प्रकुनितस्त्य बाहा । दुःशासन पुण्यक्षने सद्ये मूलं राजा धृतराष्ट्रो मनीषी । ॥ १७ ॥
पुष्टिधरो धर्ममेया महाद्रुम स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य बाहा । माद्रीसुतो पुण्यक्षने सद्ये मूलवत्तमं बलं ॥ बाह्याश्रयः ।

वनं राजा धृतराष्ट्रं सपुत्रो व्याघ्रालो वै सञ्जय पाण्डुपुत्र । सा वनं द्विभिः सत्याघ मा व्याघ्रा नीनशुभ्यन्तात् ।
निर्वनो बध्यते व्याघ्रो निर्यासं च्छिद्यते वनं । तस्माद्वाघो वनं रवेद्वनं व्याघ्रस्य पालयेत् ।

सताधर्मो धात्तैराज्ञा शाला सञ्जय पाण्डवा । न सता वदन्ते जातु महाद्रुममनाश्रिता ।

क्षिता भुयूपितुं पाथी क्षिता योद्धुमरिन्दमा । वक्तव्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिप । ॥ १८ ॥

स्थिता ग्रमे महात्मान पाण्डवा धर्मचारिण । योधा, समर्थोऽहिदन्नाचवीया यथातथं ।

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि सञ्जयवानपर्वणि कृष्णवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ आमन्त्रये त्वां नरदेव देव गच्छाम्यहं पाण्डव स्तुतिं तेऽस्तु । कश्चिन् वाचा वृजिनं हि किञ्चिदुवा
रितं मे मनसोऽभिपद्धान् ।

जनाङ्गनं भीमसेनाङ्गुनौ च माद्रीसुतौ, सात्यकिं चैकितानं । आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं च सौम्येन मा पश्यत चक्षुषा
मृपा ।

॥ पुष्टिधिर उवाच ॥ अनुज्ञात सञ्जय स्तुतिं गच्छ न न स्मरस्वप्रियं जातु विदन् । विप्रस्य त्वं ते च वयस्य सर्वे मुद्रात्मानं
मध्यगतमभास्य ।

आप्तो दूत सञ्जय सुप्रियो मे कक्षाचवाक् श्रीनृवाङ्मुनिमाय । न भुञ्जेत्सं सञ्जय जातु मत्पा न च क्रुध्यैष्यमभो
दुरते । ॥ १९ ॥

॥ मर्षगां जातु वक्तासि कृष्णो नापयुतिं कटुकां नो तु मुक्ता । धर्मारामामर्थवतीमहिंसाभेतां वाचं तव ज्ञानीम सुत ।

तमेव न मितमेऽपि दूत ददागच्छेद्विदुरो वा दितोयः । अमीष्ट्णदृष्टोऽपि पुन हि नस्तं धेनञ्चयस्यात्मसमः सयाऽपि ।
इतो गत्वा सञ्जय चिप्रमेव उपातिष्ठेया ब्राह्मणान् ये तदर्हाः । विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाः कुले जाताः सर्वधर्मो
पपन्नाः ।

स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिचवश्च तपस्विनो ये च नित्या वनेषु । अभावाद्या वै मदचनेन दृष्टास्तयेतरेषां कुशलं
वदेयाः ।

पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तथाचार्यानृत्विजो ये च तस्य । तैश्च तं तात सहितैर्यथाहं सङ्गच्छेयाः कुशलमेव स्मृतम् ।
अत्रोचिया ये च वसन्ति वृद्धा मनस्विनः शीलवलोपपन्नाः । आश्रमोऽस्माकमनुष्मरन्तो यथाशक्ति धर्ममात्रां चरन्तः ।
ह्याव्यस्य मां कुशलिनं स तमेवो ज्ञागमयं तात इच्छेज्जघन्यम् । ये जीवन्ति व्यवहारेण रात्रिं ये पातयन्तो निवसन्ति रात्रिं ।
आचार्ये दृष्टो भयगो विधेयो वेदानभीष्टन् ब्रह्मचर्यं चचार । योऽहं चतुष्पात्पुनरेव चको द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यस्तथाऽहौ ।
अधीतविद्यद्वयोपपन्नो योऽहं चतुष्पात्पुनरेव चको । गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्त्रिं तमयत्यामानं कुशलं स इच्छेः ।
शारदस्तथावसथं स गत्वा महारथस्यात्मविदां वरस्य । तं मानभीष्टुं परिकीर्तयन् वै कृपस्य पादौ सञ्जय पाणिना
सृजेः ।

यस्मिन् दैर्घ्यमानुषं तपस्य प्रज्ञा शीलं श्रुतिशस्त्रे धृतियः । पादौ गृह्णन् कुक्षयस्तस्य भोगस्य मां तव निवेदयेयाः ।
प्रज्ञाचक्षुषः प्रणेता कृष्णां बह्वश्रुतो वृद्धवेवो मनोमो । तस्मै राज्ञे स्वविरायाभिवाद्य आचक्षीयाः सञ्जय भामरोगं ।
क्रेष्टः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्त्रो मूर्खः शठः सञ्जय पापशीलः । प्रज्ञास्ता वै पूयिषो येन सर्वं सुखोद्यनं कुशले तात इच्छेः ।
भ्राता कनीयानपि तस्य मन्दस्तथाशीलः सञ्जय योऽपि जघत् । महेयासः शूरतमः कृष्णां दुःशवन् कुशलं तात वाच्यम् ।
स कामो वन्ते नित्यमेव मान्यः सम्राट्कारतागामिति स्म । स बाह्मिकानामष्टयभो मनीषी तयाऽमिवाद्यः सञ्जय साधु
शीलः ।

गुपैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो विशालवाजैश्च मिथुरो यः । खेहादमर्थं बहते सदैव स सोमदत्त पूजनीयो मतो मे ।
अर्हन्तमः कुक्षु सोमदत्तिः स मे भ्राता सञ्जय मत्सहाय । महेखावेः रघिनामुक्तमोऽहं बहामास्य कुशलं तस्य पृच्छेः ।
ये वैशान्ये कुरुमुख्या युवानः पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः । वंशमेवां मन्यते येन योग्यं तत्तन्मोक्षायामयं स्मृतं वाच्याः ।
ये राजानः पाण्डवाद्योधनाय समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् । अशतयः शालका केकयाश्च तथावन्त्या ये विगर्ताय मुग्धाः ।
प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरास्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे । अनुग्रहाः शीवहतोपपन्नास्तेषां सर्वेषां कुशलं स्मृतं
पृच्छेः ।

हस्तारोहा रघिनः शार्दिनश्च पदातयथार्थबद्धा महान्तः । आख्याय मां कुशलिनं स नित्यमनामयं पत्निपृच्छेः ।
तथा राज्ञो हार्थयुक्तानमात्यान् दीवारिकान् ये च सुखनाशयन्ति । आथव्यं ये गणयन्ति नित्यमर्थं ये च
यित्तयन्ति ।

दृन्दारकं कुरुमध्यममूढं महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नं । तस्य युद्धं रोषते वै कदाचित् वैश्यामुत्रं कुरुन् तात ।
निकर्तनं देवने योऽदितोयश्चोपपन्नः साधुदेवो मताद्यः । यो दुर्जयो देवितयेन स ह्येव सविश्वेष्टः कुशलं तात ।

गान्धारराजः प्रकुनिः पार्थिवो निरुक्तं योऽदितियोऽवदेव । मानं कुर्मन् धार्तराष्ट्रस्य स्रत मित्यामुद्धेः कुर्मन्
 . तात प्रच्छेः ।

यः पाण्डवनेकरथेन वीरः समुत्सहस्यप्रधृयान् विजितुं । यो मुञ्चतां मोहयिताऽदितियो वैरुक्तं नः कुर्मन् तस्य प्रच्छेः ।
 स एव भक्तः स गुरुः स भर्ता स वै पिता स च माता सुहृत् । अगाधबुद्धिर्भिन्दुरो दीर्घदर्शी म नो मन्त्रो कुर्मन्
 तं स प्रच्छेः ।

दृष्ट्वाः खिवो यास्य गुणोपपन्ना श्रायन्ते नः सञ्जय भारतरक्षाः । तामिः सर्वामिः संहितामिः समेत्य क्षीमिः सन्नुहामि
 रभिवादे वदेयाः ।

कश्चिपुत्रा जीवपुत्रा सुवस्यवर्त्तते नो वृत्तिमनूषंस्कृपाः । इति खोक्षा सञ्जय ब्रूहि पयादजातमधुः कुमली मपुत्रः ।
 यो नो भार्याः सञ्जय वेत्य तत्र तासां सर्वसां कुर्मन् तात प्रच्छेः । सुप्रभुताः सुरभवेऽनवद्या कश्चिद्वह्नाववद्याऽ
 . प्रमत्ताः ।

कश्चिद्वृत्तिं श्वरुरेपु भद्राः कथाणीं वर्त्तध्वमनूषंस्कृपां । यथा च स्युः पतयोऽनुकूलास्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वं ।
 या नः कुवाः सञ्जय वेत्य तत्र प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः । प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य तास्य युधिष्ठिरो वोऽश्वदत्तमवद्याः ।
 कन्याः खगेयाः सद्मेपु सञ्जय अनामयं मदचनेन दृष्ट्वा । कक्षाणा वः सन्तु पतयोऽनुकूलां द्यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ।
 अलङ्कृता वस्त्रवत्या सुगन्धा अबीभसाः सुखिना भोगवत्याः । लघु याथां दर्शनं वाक्च लब्धो वैमल्लियः कुर्मन् तात प्रच्छेः ।
 दास्यः सुयुयो च दासाः कुहूणा तदाश्रया बहवः कुलखम्बाः । आख्याय भां कुमलिनं स तेभ्योऽप्यनामयं परिदृच्छ
 जंघन्यं ।

कश्चिद्वृत्तिं वर्त्तते वै पुराणीं कश्चिद्भोगान् धार्तराष्ट्रो ददाति । अङ्गहीनान् रूपणान् वामशान्वा यानानूषंखो धृतराष्ट्रो विभक्तिं ।
 अन्वांश्च सर्वान् स्वविरांस्तथैव हस्तजीवा बहवो येष्व सन्ति । आख्याय मां कुमलिनं स तेभ्योऽप्यनामयं परिदृच्छजंघन्यं ।
 माभेष्ट दुःखेन कुजीवितेन नूनं कृतं परलोकेषु पापं । निर्यस्त्य ब्रह्मन् सचदेऽनुसृष्ट्य वायोभिरजेन च वो भरिष्ये ।
 सन्त्येवमे द्राष्टव्येभ्यः कृतानि भावीन्यथो नो वत वर्त्तवन्ति । तान् पश्यामि युक्तृपांस्तथैव तामेव सिद्धिं आवयेथा नृपतां ।
 ये चानाया दुर्भवाः सर्वकालमात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः । तांस्वापि तं रूपणान् सर्वथैव चक्षसाक्षात्कुर्मन् . तात प्रच्छेः । ८९
 ये चाप्यथे धर्मिता धार्तराष्ट्रानादिभ्योऽभ्यागताः स्रतपुत्र । दृष्ट्वा तथैवार्चनयापि सर्वान्वेष्येष्ट्याः कुर्मन् चाव्यक्षम् ।
 एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च राज्ञो दूतान् सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् । पृष्ट्वा सर्वान् कुर्मन् तांश्च स्रत पयादं कुमलीतेपु वास्यः ।
 ॥ हीदृग्माः सन्यपरे पृथिव्यां ये योषका धार्तराष्ट्रेण सभाः । धर्मस्तु नित्यो मम घर्षो एव महाबलः शत्रुनिवर्धनाय ।
 इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं सुयोधनं सञ्जय आवयेथाः । यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति कामः कुहून् स यमोऽनु शिष्यो ।
 न विद्यते युक्तिरेतस्य कश्चिन्नैव विधाः स्वाम यया प्रियं ते । ददस्व वा शक्रपुरीं ममेव युधत्स्व वा भारतमुख्य वीरं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जयानपर्वणि युधिष्ठिरवाञ्छे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ उत सन्तमसन्तं वा वाचं वृद्धं च सञ्जय । उतावत् वल्लोपायं धाता प्रकुर्वते वमे ।

सत मासाय पाण्डित्यं पण्डितायेत वाचतां । ददाति सर्वमीशानः पुरस्तात्कुक्कुमुचरन् ।

यत्नं जिज्ञासमानस्य आचक्षीया यथातथं । अयं मन्वं मन्त्रयित्वा व्यायात्येन दृष्टवत् ।
 गावल्पे कुरुन् गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलं । अभिवाद्योपसंगच्छ ततः शृङ्गेरनामयं ।
 भूयाद्येन त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितं । तत्रैव राजन् कीर्त्येण सुखं जैवन्ति पाण्डवाः ।
 तव प्रसादादास्तास्ते प्राप्ता रात्र्यमरिन्दम । रात्र्ये तान् स्थापयिचाऽपि भोपौर्वाभिनमिष्यते ।
 सर्वमप्येतदेकस्य नाशं सञ्जय कथञ्चित् । तात संहत्य जैशमो द्वियतां मा वशं गमः ।

तथा भोषं शान्तनवं भारतानां पितामहं । शिरसाभिवन्देयः स्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ।
 अभिवाद्य च वक्रयस्ततोऽस्माकं पितामहः । भवता शान्तनोर्भाशा निमग्नः पुनरुद्धतः ।
 यत्नं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामहः । यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्ताः परस्परं ।
 तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरुणां मन्त्रधारिणं । अयुद्धं शौम्य भाषस्य हितकामो युधिष्ठिरः ।

अथ दुर्योधनं ब्रूया राजपुत्रममर्यणं । मध्ये कुरुषामासीनमनुजोय पुनः पुनः ।
 अपापां यदुपैचस्त्वं कृष्णमेकां सभागतां । तद्दुःखमतिविशाम मावधिष्य कुरुनिति ।
 एवं पूभपरान् क्लेशान् तितिष्ठन्ते स्म पाण्डवाः । बलीयसिऽपि मत्तो यत्तत्सर्वं कुरवो विदुः ।
 यत्नः प्रमाजयः शौम्य अजिनैः प्रतिवाप्तिमान् । अतिविशाम हि च तत् मावधिष्य कुरुनिति ।
 यत्नत् कुन्तीमतिक्रम्य कृष्णं केशेभ्यधर्ययन् । दुःशासनस्तोऽनुमते तदास्माभिरुपेक्षितं ।
 यद्योचितं स्वकं भागं संभेमहि मरन्तप । निवर्तय परद्रव्यात् बुद्धिं गृह्णा नरवैभ ।
 शान्तिरेवं भवेद्वाजन् प्रीतिर्यैव परस्परं । रात्र्येकदेशमपि नः प्रयच्छ श्रममिच्छतां ।
 कुरुस्थले वृकस्थले माकन्दौ वारणावतां । अवसानं भवेद्दृष्टं कश्चिदेकस्य पक्षमं ।

भ्रातृणां देहि पक्षाणां पक्षग्रामान् सुयोधन । शान्तिर्नोऽस्तु महाशयः श्रान्तिभिः सह सञ्जय ।
 भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पत्नेय युज्यतां । सत्यमानाः समायानु पाञ्चालाः कुरुभिः सह ।
 अचतान् कुरुपाञ्चालान् पश्येयमिति कामये । सर्वे सुमनसस्तान् शान्त्याम भरतवैभ ।
 अन्तेव प्रमायासि तथा युद्धाय सञ्जय । धर्मार्थेयारलक्ष्याहं स्वदेवे दारुणाय च ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये विंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

‘ वैप्रसादन उवाच ॥ अनुज्ञानः पाण्डवेन प्रययौ सञ्जयस्तदा । शश्वनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ।
 सम्प्राप्य वासिष्ठपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च । अन्तःपुरं समाख्याय दास्यं वचनमब्रवीत् ।

आचक्षु धृतराष्ट्राय दास्यं मां समुपागतं । सकामात्पाण्डुपुत्राणां सञ्जयं मा चिरं कृयाः ।

जागर्त्तं चेदभिरुदेक्षं हि दास्यः प्रविशेयं विदितो भूमिपत्यानिवेद्यमवात्ययिकं हि भेदं हि दाक्षोऽयं मुना नृपतिं जगाद ।
 ॥ दास्य उवाच ॥ सञ्जयोऽयं भूमिपते नमस्ते दिदृक्षया दारमुपागतस्ते । प्राप्ता दूतः पाण्डवानां सकामात् प्रमाधि राजन

• क्रियं करोतु ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आचक्षु मां सुखिनं कथमस्मै प्रवेक्ष्यतां स्वागतं सञ्जयाय । न हि चाहमेतस्य भवाम्यतः स मे कथा

हारि तिष्ठेच शत्रुः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य महदेव्यः प्राज्ञः पूरायंगुप्तः । सिंहासनस्थं पादिवमासपादं वैचित्र्यदीर्घं ॥

• अत्रिः सुतपुत्रः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सञ्जयोऽहं भूमिपते नमस्ते प्राप्नोऽस्मि गत्वा नरदेवं पाण्डवान् । अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनसो युधि-

ष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ।

स ते पुत्रान् पृच्छति प्रीयमाणः कश्चिन्मुचै प्रीयसे नम्रमिह । तथा सुबुद्धिं सचिवैश्च राजन् ये चापि त्वामुपजीवन्ति तेन ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अभिमन्युः त्वां तात वदामि सञ्जय अज्ञातशत्रुश्च सुखेन पार्थ । कश्चिन्न राजा कुमारी सपुत्रः सहामात्यः

सानुजः कौरवाणां ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सहामात्यः कुशलो पाण्डुपुत्रो बुभूवते यच्च तेऽपि मनोऽभूत् । निर्णिकर्षकार्यकरो मनसो बद्धयुतो बृद्धि-

मान् शीलवान् च ।

परो धर्मः पाण्डवस्यानुग्रहं धर्मं, परो वित्तचयाम्नातेऽस्य । सुखप्रिये धर्माक्षीनेऽनर्पाथं नु दध्यते भारत तस्य बुद्धिः । ॥

परप्रयुक्तं पुत्रयो विचेष्टते सुखश्रोता दाहमयीव योषा । इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य मन्ये परं कर्म देवं मनुष्यात् ।

इमञ्च दृष्ट्वा तच्च कर्मदेवं पापोदकं चौरमवर्णरूपं । यावत्परः कामयतेऽतिवचं तावत्तरोऽयं लभते प्रशंसं ।

अज्ञातशत्रुश्च विहाय पार्थ जीर्णं लब्धं सर्वं दत्तावसमर्थः । विरोचतेऽहाय्यदृष्टेन धीरो युधिष्ठिरस्तथि पार्थ विद्वज्ज ।

हन्तात्मनः कर्म निबोध राजन् धर्माद्युक्तादाय्यदृष्टादपेतं । उपकोशं चेह गतोऽसि राजन् भूयस्य पापं प्रसजदमुच ।

स त्वमर्थं संशयितं विना तैरोग्रंसेषे पुत्रवशानुगोऽस्य । अधर्मग्रन्थस्य महान् पुण्यां नन्दं कर्म त्वत्समं भारताय । ॥

हीनप्रज्ञो दौर्बुद्ध्यो नृपेया दीर्घवैरो चक्षत्रिशास्त्रधीरः । सर्वधर्मानापदः संशयेयुर्हीनो बौद्ध्यं यच्च भवेदग्रेष्ठः ।

कुले जातो बलवान् यो यशसो बद्धश्रुतः सुखजीवी जितात्मा । धर्मोपशमौ सयितौ यो निमित्तं च ह्यस्य दिष्टस्य वशादुपेति ।

कथं हि मन्त्रायधरो मनीषी धर्माधेयोरपदि संप्रेतेता । स्वमुक्तं सर्वमन्त्रैरहीनो नरो नृशंसे कर्म कुर्यादमूढः ।

तव ह्यमी मन्त्रविदः संमत्य समासते कर्मसु नित्ययुक्ता । तेवामर्थं बलवान्निश्चयस्य कुर्वन्त्यो नियमेनोदपादि ।

अकालिकं कुरवो नाभविष्यन् पापेन शेषापमजगतश्च । इच्छेच्छातु त्वयि पापं विद्वज्ज निन्दा चेयं तव लोकोऽभविष्यत् । ॥

किमन्यत्र विषयादीश्वराणां यच्च पार्थ परलोकं क्षुद्रदुः । अत्यकामस्य तथा ससतः स्वास्य संशयो नास्ति मनुष्यकारः ।

इतान् गुणान् कर्तव्यतामेवेत्यभावाभावा वर्तमानावनिर्जयो । बलिर्हि राजा पारमस्मिन्मानो नान्यत्कारात्कारणं तच्च मेने ।

चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक्च जिह्वा ज्ञानस्रोतान्यायतनानि जन्ता । तानि प्रीतान्येव तृष्णाचयान्ते तान्ययथो दुःखहीनः ।

प्रणुयात् ।

न त्वेव मन्ये पुत्रस्य कर्म संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् । मातुः पितुः कर्मणा अभिप्रसूतं संवर्तते विधिवद्भोजनेन ।

प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजजिन्दाप्रशंसे च भजन्त एव । परस्तेन गृहयतेऽपराधे प्रशंसते साधुदृष्टं तमेव । ॥

स त्वां गर्शे भारतानां विरोधादन्तो भूतं भविताऽयं प्रजानां । नोचेदिदं तव कर्मोपराधात् कुरुन् ददेष्टाण्येवमिव कर्त्तं ।

त्वमेवैको मातुः पुत्रस्य राजन् वशं गत्वा सर्वलोके नरेन्द्रः । कामात्मनः द्याघनो द्यूतकाले नागाः श्रमे पश्य विपाकमस्य ।

अनात्मानां संघराष्ट्रं नरेन्द्र तयात्मानां निघराष्ट्रं राजन् । भूमिं स्वीतां दुश्मन्वत्तादनन्तामप्रकलं रचितुं कौरवेन्द्रः ।

• अनुज्ञातो रथवेगादधूतः आन्तोऽभिपद्ये श्रयन् नृपिह । प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातमनोऽर्चनं संमताः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अनुज्ञातोऽस्यावयवं परैहि सुखं प्रपद्यस्व मयनं सुतपुत्र । मातः श्रोतारः कुरवः सभायामज्ञातमवोर्ध्वचनं समेताः ।

२११

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे एकविंशोऽध्यायः समाप्तः सञ्जययानपर्व ॥ २१ ॥

॥ अथ प्रजागरपर्व ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दाः खं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः । विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय मा चिरं ।

प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः चत्वारमश्वीन् । ईयस्त्वां महाप्राज्ञो महाप्राज्ञं दिदृक्षति ।

स्वमुक्तं विदुरः प्राथ राजनिवेशनं । अश्वोद्धृतराष्ट्राय दाः खं मां प्रतिवेदय ।

॥ दाः ख उवाच ॥ विदुरोऽयमनुमोक्षो राजेन्द्र तव शासनात् । द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रमाथि मां ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रवेक्ष्य महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनं । अहं हि विदुरस्यास्य नाकशो जातु दर्शनं ।

२१२

॥ दाः ख उवाच ॥ प्रविशान्तःपुरं कर्त्तमहाराजस्य धीमतः । न हि ते दर्शनं ऽकस्मो जातु राजाऽप्रवोद्वि मां ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनं । अश्वीप्राञ्चलिविन्ध्यं चिन्तयानं नराधिपं ।

विदुरोऽहं महाप्राज्ञं सम्प्राप्तस्तत्र शासनात् । यदि किञ्चन कर्त्तव्यमयमस्मि प्रमाथि मां ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सञ्जयो विदुर प्राप्नो गर्हयिष्या च माङ्गतः । अज्ञातमवोः शो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ।

तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञानं वचो मया । तयो ददति गात्राणि तदकार्षीमज्ञागरं ।

२१३

जाग्रतो दक्षामानस्य श्रेयो यदनुपस्थितिः । तदूहि त्वं हि मल्लत घर्षार्थं कुम्भो ह्यसि ।

यतः प्रातः सञ्जयः पाण्डवेभ्यो न मे यथावसनः प्रशान्तिः । सर्वेन्द्रियाश्च प्रकृतिं गतानि किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽथ चिन्ता ।

॥ विदुर उवाच ॥ अभियुक्तं बलवता दुर्व्यवं चीनसाधनं । न खलं कामिनं शैरनाविगन्ति प्रजागराः ।

कश्चिदेनैर्महादेवैर्न सुष्टोऽसि नराधिप । कश्चित् परं वित्तोपु स्यञ्चन परितप्यसे ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैवेद्यं वचः । अस्मिन् राजर्षिर्भेदे हि त्वमेकः प्राश्नयस्व नः ।

२१४

॥ विदुर उवाच ॥ राजा सचक्षस्वमल्लैलोकस्याधिपो भजेत् । प्रवेक्ष्य श्रेयितेभ्य धृतराष्ट्रं मुधिष्ठिरः ।

विपरीततरस्य त्वं भागेधेय न वक्षतः । अर्षिणं प्रचयाचैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ।

आनृणं स्यादनुक्रोशाद्भूमौ कृत्यात् पराक्रमात् । गुह्यत्वात्पि यम्यैव्य वङ्गन् क्रोधात् तितिचेते ।

दुयोधेनौ सौमले च कथं दुःशासने तथा । एतेवैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भृतिमिच्छसि ।

आत्मज्ञानं मनारभसितिचा धर्षयित्वता । यमयोद्यापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ।

२१५

निपेते प्रमहानि निन्दितानि न खेते । अवास्तिकः श्रद्धान् एतत्पण्डितवचर्ष ।

कोधो र्षर्षं दर्षय ह्रीः स्मृता मान्यमानिता । यमयोद्यापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ।

यस्य हत्यं न जानन्ति मर्षं वा मन्त्रितं परे । हतमेवास्व जागन्ति स वै पण्डित उच्यते ।

यस्य हत्यं न विप्रन्ति श्रोतमुच्यं मयं रतिः । सद्यद्विरसद्यद्विषां स वै पण्डित उच्यते ।

- यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्यावनुवर्त्तते । कामादर्थं दृष्टोते य' स नै पण्डित उच्यते । ८८०
- यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वन्ते । न किञ्चिदवमन्यन्ते नराः पण्डितमुद्बुधः ।
- चिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् । नासम्पृष्टो ह्युपयुक्ते परार्थं तत्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ।
- नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नैच्छन्ति शोचितुं । आपस्तु च न मुञ्चन्ति नराः पण्डितमुद्बुधः ।
- निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्न्वयति कर्मणः । श्वन्ध्यकाक्षो वस्त्रात्मा स वै पण्डित उच्यते ।
- आय्यकर्मणि रज्यन्ते भृतिकर्माणि कुर्वन्ते । क्षित्तञ्च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ । ८८१
- न हृद्यत्यात्मसम्पत्तौ नावमाने न तथ्यते । गात्रो हृद् इवाद्योग्यो यः स पण्डित उच्यते ।
- तत्त्वज्ञ सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणः । उपायशो मनुशाशं नरः पण्डित उच्यते ।
- प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिभागवान् । आश्रुपन्याध्वका च यः स पण्डित उच्यते ।
- श्रुतं प्रज्ञानुर्गं धस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा । अश्वस्मिन्नाय्यमव्यादः पण्डितायां सेतत सः ।
- अश्रुतय समुज्ज्वो दरिद्रय महामना । अर्थोद्याकर्षणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः । १०००
- स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति । मित्या चरति मिथार्थे यश्च मूढः स उच्यते ।
- अकामान् कामयति यः कामयानान् परित्यजेत् । बलवन्तश्च यो देष्टि तमाङ्गमूढचेतसः ।
- अमिषं कुर्वते मित्रं मिषं देष्टि दिनसि च । कर्म चारभते दुष्टं तमाङ्गमूढचेतसः ।
- संसारप्रतिहत्यानि 'सर्व्वं विचिकित्सते । चिरं करोति चिप्रार्थं स मूढो भरतर्षभ ।
- आहं पिबेभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति । सुहृन्मित्रं न क्षमते तमाङ्गमूढचेतसः । १००१
- अनाहृतं प्रविशति अष्टौ बद्ध भाषते । अविद्यसे विद्यसि मूढचेता नराधमः ।
- परं चिपति देषिण वर्त्तमानः स्वयं तथा । यश्च कृष्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ।
- आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्यपरित्रप्सितं । बलभ्यामिच्छैष्यकर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ।
- अग्निं शालि यो राजन्यय शून्यमुपासते । कदर्थं भजते यश्च तमाङ्गमूढचेतसः ।
- अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा । विचरत्यसमुज्ज्वो यः स पण्डित उच्यते । १००२
- एकः सगन्धमप्राति वले वासय शोभनं । योऽर्षविभम्भोऽभ्येभ्यः को नृगंसतरस्ततः ।
- एकः पापानि कुर्वते फलं भुङ्क्ते महाजन । भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्त्ता दोषेण लिप्यते ।
- एकं हन्यान्नश हन्यादिपुर्मुक्तो धनुर्गता । बुद्धिर्बुद्धिमतोऽसृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकं ।
- एकया दे विनिश्चित्य चोयतुभिर्भगैर् कुरु । यश्च जिला विदित्वा पट् सन्न हिला सुखो भव । १००३
- एकं विपरयेः सन्ति श्लेषैकय वध्यते । सराष्ट्रं सप्रजं हनि राजानं मन्त्रविश्वः । १००४
- एकः स्वादु न मुञ्जीत एकयार्थोऽत्र चिन्तयेत् । एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जाग्रयात् ।
- एकमेवादितोयं तद्यद्राजघावयुष्ये । मत्वं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य गौरिव ।
- एकः समावर्त्ता दोषो द्वितीयो भोपपद्यते । यदेनं चमया युक्तमशक्तं मन्थते जनः ।
- योऽस्य दोषो न मन्तव्यः चमा हि परमं धनं । चमा गुणोद्यमकानां भक्तानां श्रवणं चमा । १००५

चमा वशीकृतिर्नैकं चमया किं न साध्यते । शान्तिस्तुः करे यस्तु किं करिष्यति दुर्जनः ।
 अथले पतितो वक्रिः स्वयमेवोपशान्ति । अचमात्रान परं दोषैराक्षानमेव योजयेत् ।
 एको धर्मः परं त्रेयः चमेका शान्तिरुत्तमा । विवेका परमा दक्षिणद्विषेका सुखावहा ।
 दाविमौ यस्तु भूमिः सौर्वो विनश्यानिव । राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवादिनं ।
 दे कर्मणो नरः कुर्वन्ब्रह्मणो विरोचते । अमुन पश्यं किञ्चिदुद्योगेन चर्यं लया ।
 दाविमौ पुष्यप्याथ परप्रत्ययकारिणौ । क्षिप्तः कामितकामिनो लोकः पूजितपूजकः ।
 दाविमौ कष्टकौ तोह्यौ शरीरपरिभोग्यौ । यथाधनः कामयते यस्तु कुप्यन्तीधरः ।
 दाविमौ न विराजते विपरीतेन कर्मणा । मयस्तु निरारम्भः कार्यं चाद्यैव मिश्रकः ।
 दाविमौ पुष्यौ राजन् स्वर्गलोपरि तिष्ठतः । प्रमुच्य चमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ।
 व्याघागतस्तु द्रव्यस्य बोद्धव्यौ दावतिक्रमौ । अपाचे प्रतिपत्तिस्तु पांचे चाप्रतिपादनं ।
 दावस्तु विनिचेयौ गाढं बद्धा गले म्रितां । धनिनश्चाप्रदातारं दरिद्रं चातपस्विनं ।
 दाविमौ पुष्यप्याथ स्वर्गमण्डलभेदिनौ । परित्राद्योगयुक्तस्तु रणे चामिमुखो हतः ।
 यद्योपाया मनुष्याणां नृपते मरुतर्धम । कनोयाकथनः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ।
 चिचिधाः पुष्या राजन् उत्तमाधममथमाः । नियोजयेद्यथावर्त्तस्त्रिविधैव कर्मणम् ।
 यद्यथाधना राजन् भार्या दावस्तु धनः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्तु ते तस्तु तद्वनं ।
 इत्यस्तु परस्त्रानां परदारामिर्मर्षणं । सुहृदस्तु परित्यागकथो दोषा भयप्रदाः ।
 चिचिधं नरकलोदं द्वारं नाम्नमात्मनः । कामः क्रोधस्तु लोभस्तु लोभस्तु लोभस्तु ।
 मरुस्तु भजमानस्तु तवास्तीति च वादिनं । जीनेताश्चर्यं प्राज्ञानविवसेपि न संयमेत् ।
 वरप्रदानं राज्यं पुत्रजम् च भारत । शत्रोश्च मोक्षं च शत्रोश्च चैकस्तु तत्समं ।
 चत्वारि राक्षा तु महाबलेन वज्रान्मात्रः पण्डितस्तानि विद्वान् । अल्पमैः सह मन्त्रं न कुर्यात्तु दीर्घं चैवैरुपैद्यारण्ये ।
 चत्वारि ते तात मयै वचन्तु मियाभिगुणस्तु मयस्तु यथै । ब्रह्मो ज्ञातिरवचनः कुबीनः स्यादरिद्रो भगिनी चानपया ।
 चत्वार्येह महाराज वादस्तानि ब्रह्मसतिः । पुच्छने चिद्वेदाय तानोमानि निषेध मे ।
 देवतानास्तु बह्वस्मन्नुभावश्च धोमतां । विनयं हतविद्यानां किमार्थं पापकर्मणां ।
 चत्वारि कर्माक्षयपहराणि मयं ग्रन्थं कल्पयथाकृताणि । मानाग्निहोत्रमुत्तमानामेनं मानेशाधीतमुत्तमानयश्च ।
 पश्चात्प्रयो मनुष्येष्ट परिचर्याः प्रयत्नतः । पिता माताऽग्निरात्मा च मुखं भरतर्धम ।
 पश्चेत् पूजयन् लोके यस्तु प्राप्नोति केवलं । देवान् पितृन् मनुष्यांस्तु मिश्रन्ति चिपुष्टमान् ।
 पश्च मातुगमिष्यन्ति यद्यद्यच्च भविष्यति । निषाद्यमिषा मयस्तु उपजीवोपजीविनः ।
 पश्चेत्प्रियस्य मयं शुद्धिं चिदेकमिष्ट्रियं । ततोऽस्तु स्ववति प्रज्ञा कृतेः पाचादिवोदकं ।
 यदोपायाः पुरश्चैव ज्ञातव्या भूतिमिच्छता । निद्रा लज्जार्थं क्रोध आलस्यं दीर्घकृता ।
 यद्विद्वान्पुष्यो ज्ञानाद्विज्ञां नाशनिर्वाणैः । अपवकारमाचार्यमनघोपायस्तु जितं ।

अरक्षितारं राजानं भार्या चाप्रियवादिनी । यामकामस्य गोपालं वनकामस्य नापितं ।
 पडेव तु गुणाः पुंसां च हतव्याः कदाचन । सत्यं दानमनालस्यमनसूया चमा धृतिः ।
 यडिमामि विनश्यन्ति मुहूर्त्तमगवेक्षणात् । गावः सेवा क्षयिभार्या विद्या हृदयवद्भ्रतिः ।
 पडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणं । आचार्यं प्रियिताः प्रियाः कृतदाराश्च मातरं ।
 नारीं विगतकामाश्च कृताघातं प्रयोजनं । नावं निखीर्य कान्तारा आतुराश्च चिकित्सनं ।
 अरिगणमानुष्यमविप्रवासः सङ्गमन्यैः सह संप्रयोगः । सप्रत्यया हृत्तिरभीतवासः सङ्गजीवलोकाश्च सुखानि राजन् ।
 ईर्ष्युघ्नी वसन्तुष्टः क्रोधो नित्यमद्वितः । परभाग्योपजीवी च पडेते नित्यदुःखिताः ।
 अद्यागमे नित्यमरोहिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च । वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या पङ्गोवलोकाश्च सुखानि
 राजन् ।

यथामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति । न च पापैः कुतोऽनर्थैर्बुध्यते विजितेन्द्रियः ।
 यडिमे यदसु जीवन्ति सममे गोपलभ्यते । पैराः प्रमत्ते जीवन्ति आधितिषु चिकित्सताः ।
 प्रमदाः कामयोगेषु यजमानेषु याजकाः । राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ।
 सप्त दोषाः सदा राज्ञा हतव्या व्यथेनादयाः । प्रायशो यैर्विजयन्ति कृतमूला अपीयराः ।
 स्त्रियोऽप्य मृगया पार्श्वं वाक्पादव्यस्य पक्ष्मं । महश्च दण्डपादव्यस्यमृदूषणमेव च ।
 अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनश्विनः । ब्राह्मणान् प्रथमं देहि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ।
 ब्राह्मणस्त्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति । रमते निन्दयाचैव प्रशंसं नाभिन्नन्दति ।
 नैतान् स्मरति हृदयेषु चापिन्त्याभ्यस्यति । एतान् दोषान् नरः प्रोक्ष्य बुधेदुष्टा विमर्शयेत् ।
 अष्टाविमानि हर्षेण नगतीतानि भारत । वर्त्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ।
 समागमस्य यडिभिर्महांदीव धनागमः । पुत्रेण च परिवृक्ष्यस्त्रिपातय मेयुने ।
 समये च प्रियालापः स्वयुचेषु समुन्नतिः । अभिप्रेतस्य लाभस्य पूजा च जनमेव हि ।
 अष्टौ गुणाः पुष्टं दीपयन्ति प्रज्ञा च कैलास दमः सुतस्य । पराक्रमश्चाष्टभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ।
 नवद्वारमिदं वेग्य विष्णुं पश्यवाचिकं । चेष्टाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः ।
 दश धर्मं न जामनि धृतराष्ट्र निबोध तान् । सप्त प्रमत्त उन्मत्त, आन्तः क्रुद्धो भुभुक्षितः ।
 सरमाणस्य शुभस्य भोगः कामो च ते दश । तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसज्येत पण्डितः ।
 अथैवोदाहरणीममितिहायं पुरातनं । पूर्वार्थमसुरेन्द्रस्य गीतस्यैव सुध्वजा ।

यः काममन्यु प्रजहति राजा पात्रे प्रतिष्ठापयते धनञ्ज । विवेकविक्रुतवान् चित्रकारी तं सर्वलोकं कुर्वते प्रमाणं ।
 जामाति विद्यामयितुं मनुष्यान् विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डं । जामाति माचास्य तया चमास्य नं तादृशं योर्जुवते समपा ।
 सुदुर्भ्यं भावजानाति कश्चिदुगो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् । न विषयं रोचयते सख्यैः काये च यो विक्रमते स धीरः ।
 प्राप्यादं न व्यथेते कदाचिदुद्योगमन्विहति चाप्रमत्तः । दुःखस्य काये सङ्गते महात्मा धुरन्धरस्य च जिताः संपन्नाः ।
 अनर्थकं विप्रवाहं रंभेयः पापैः सर्वत्र परदाराभिषेधं । दमं भवेत्पैत्रुं मथपात्रं न सेवते यस्य सुखो यदेव ।

न संरक्षेणारमते त्रिवर्गमाकारितः शंसति तत्त्वमेव । नमिवायै रोचयते विवादं नापूजिन कुपति चाप्यमूढः ।
 योऽभ्यस्यत्यनुकम्पते च न दुष्येन्न प्रातिभावं करोति । नात्याह किञ्चित्तत्त्वमते वै विवादं सर्वत्र तादृशमते प्रमथं । १००
 यो नोद्धृतं कुरुते जातु वेधं न पौरुषेणापि विकल्पते न्यान् । न मूर्च्छितः कटुकान्याह किञ्चित् प्रियं सदा नं कुरुते जना हि ।
 न वैरमुद्दोषयति प्रमानं न दर्पमारोहति नाक्षमेति । न दुर्गतेऽहोति करोत्यकार्यं तमार्थं शीलं परमाङ्गरायाः ।
 न स्त्रे मुखे वै कुरुते प्रदधं नान्यस्य दुःखे भवति प्रदष्टः । दत्ता न पयात् कुरुतेऽनुतापं स कथते सत्पुण्याश्रितः ।
 देवाचारान् समयान् जातिधर्मान् बुभूषते यः स परावरकाः । स यत्र तपापि गतः सदैव महाजनस्याधिपत्यं करोति ।
 दधे मोहं सखरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुनं पूगैर्वरं । मनोन्मत्तैर्दुर्जनैर्यापि वादं यः प्रज्ञावान् वर्जयेत्स प्रथमः । १०१
 दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि प्रायश्चित्तान् विविधास्तोत्रादान् । रतामि यः कुरुते नैत्यिहानि तस्मैत्यानं देवता धारयन्ति ।
 समैर्ब्रिवाहं कुरुते न शनैः सनैः सखं व्यवहारं कयाद्य । गुणैर्ब्रिंष्टिं यः पुरो दधाति विपयितस्तस्य नयाः सुनीताः ।
 मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो मितं स्वपितृमितं कथं कृत्वा । इदायमिदं च भियाचितः खं तमात्मवक्तं प्रज्ञात्यनयाः ।
 चिकीर्षितं विप्रकृतञ्च यद्य नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् । मन्त्रे गुप्ते सत्यगनुष्ठिते च मात्स्येऽप्यस्य च्यवते कदि
 दर्प ।

यः सर्वभूतप्रमने निविष्टः सत्यो मृदुर्मानुषश्चुडुमावः । अतोत्र स ज्ञायते ज्ञानिमये महाभारिजात्य इव प्रबलः । १०२
 य आत्मनाऽपचपते भ्रमं नरः स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत । अनन्ततेजाः सुमनः समाहितः स तेजसा सूर्य इवावभासते ।
 वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः पापेभ्यः पुत्राः पश्य पश्येन्नृकन्याः । तस्यैव बाढा वर्द्धिताः शिचिताश्च तत्रादेशं पाददण्डाभिर्येव ।
 प्रदायैवामुचितं तात राज्यं सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः । न देवानां नापि च मानुषाणां भविष्यति त्वं तर्कणीशो नरेश्वर ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरद्विवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आपतो दृष्टमानस्य यत्कार्यं मनुष्यसि । तद्वृत्तिं हि न ज्ञातुं धर्मायैकुम्भो ह्यधिः ।
 त्वं मां यथावद्विदुर प्रप्रापि प्रज्ञापूर्वकं सर्वमज्ञातश्रवीः । यन्मम्यस्ये पयमदीनसत्त्वं श्रेयस्करं ब्रूहि तद्दे कुहुर्यः । १०३
 पापाशङ्को पापमेवानुपश्यन् दृष्ट्वाहि त्वां व्याकुलेनात्मनाऽहं । क्वं तस्यो ब्रूहि सर्वं यथावत्सन्निविष्टं सर्वमज्ञातश्रवीः ।

॥ विदुर उवाच ॥ भूमि वा यदि वा पापं देव्यं वा यदि वा प्रियं । अपृष्टस्तस्य तद्व्याधस्य मेच्छेत्पराभवं ।
 तस्माद्दृष्ट्वाहि तं राजन् भवमिच्छन् कुहुर्यमिति । वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रूवतसन्निविष्टो न मे ।

मियोपेतानि कर्माणि शिद्धोपुर्ण्यानि भारत । अनुपाद्यप्रयुक्तानि मास्य तेषु मगः कथयः ।

तथैव योगविहितं न सिध्येत् कथं यन्नृप । उपाययुक्तं मेधावी न तत्र त्वपयेक्षणः । १०४

अनुबन्धानपेक्षितं सानुवन्तेषु कर्षेभ्यः सम्प्रदायं च कुर्वीत न वेवेगं समाचरेत् ।

अनुबन्धस्य सम्प्लेक्ष विपाकश्चैव कर्षणा । उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ।

यः प्रमाणं न जानाति स्थाने दृष्ट्वै तया चये । कोपे जनपदे दृष्टे न स राज्येऽवतिष्ठते ।

यस्तेजानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति । युक्ता धर्मार्थेयार्थानि स राज्यमधिगच्छति ।

न राज्यं प्राप्नोमिथ्य वक्तैतयमसाम्पत्ते । श्रियं ह्यविनया हन्ति जरा ह्यविभेदात्मनः । १०५

मध्योक्तमप्रतिष्ठाध्वं मत्स्यो वद्विप्रमायसं । सोमाभिपातो यथते नानुबन्धमपेक्षते ।

यच्छब्दं पशितुं यत्नं यत्नं परिष्कृतं यत् । हितञ्च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ।
 वनस्थेतरपक्षानि फलानि प्रचिनोति यः । स नाशोति रत्नं तेभ्यो वीजं चास्य विनश्यति ।
 यस्तु पक्षमुपादत्ते कृते परिणतं फलं । फलाद्रथं च समते जीवाश्चैव फलं पुनः ।
 यथा मधु समादत्ते रचन् पुष्पाणि षट्पदः । तददद्यान्मनुष्येभ्य आदद्यादतिर्हिंसया । ११९०
 पुष्पं पुष्पं विचिनोति मूलच्छेदं न कारयेत् । मालाकारं देवारामे न यथाङ्गारकारकः ।
 किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुम्भतः । इति कर्षाणि सन्निधौ कुर्यादा पुरुषो न वा ।
 अनात्मनो भवन्त्यर्थाः केचिच्चिंत्यं तथा गताः । कृतः पुरुषकारो हि भवेद्येषु निरर्थकः ।
 प्रसादो निष्कलो यथा कोधस्यापि निरर्थकः । न तं भर्त्ता रमिच्छन्ति यत्नं पतिमिव स्त्रियः ।
 कांक्षिदधैरवतः प्राप्नोत्पुमूलाग्रहाफलान् । क्षिप्रमारभते कर्तुं न विनश्यति तादृशान् । ११९१
 अङ्गुः पश्यति यः सर्वं चक्षुषा प्रपिवन्निव । आसीनमपि तुष्णीकमनुरन्यन्ति तं प्रजा ।
 सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्यादुरावहः । अपक्वः पक्वश्चाप्यत्रो न तु शीर्ष्येत कर्हिचित् ।
 चक्षुषा मनसा वाचा कर्मेणाथ चतुर्विधं । प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुमयोदति ।
 यस्यास्तनून्मि भूतानि मृगव्याधामृगा इव । सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ।
 पिबपैतामहं राज्यं प्राप्तवान् खेन तेजसा । वायुरश्वमिवापाद्य भंगयत्यनये स्थितः । ११९२
 धर्ममाचरते राज्ञः षड्विधरितमादिनः । वसुधा वसुधसूषां बह्वृते भूतिबह्वृती ।
 अथ वन्यजतो धर्ममधर्मज्ञानुतिष्ठतः । प्रतिघेयेष्टे भूमिरष्टौ चषाहितं यथा ।
 य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्दनं । स एव यत्नः कर्मणः स्वराष्ट्रपरिपालने ।
 धर्मैष राज्यं विन्देत् धर्मैष परिपालयेत् । धर्ममूलां क्रियं प्राप्य न जहाति न क्षीयते ।
 अयुष्मत्तात्पुत्रपतो बालाश्च परिजल्पतः । सर्वतः वारमादद्यादम्य इव काष्ठमं । ११९३
 सुव्याहतानि सूक्ष्मानि सुकृतानि ततस्ततः । सन्निधौ धीर आसीत शिलाहारी शिल्पं यथा ।
 गन्धेन गावः पश्यान्ति वेदः पश्यान्ति ब्राह्मणाः । चारैः पश्यान्ति राजानश्चतुर्थोऽमितरे जनाः ।
 भूयांसं समते क्लेशं या गौर्भवति दुर्मुखा । अथ या सुदुष्टा राजलैव तां वितुदन्त्यपि ।
 यदतस्तं प्रपमति न तस्मन्तापयन्त्यपि । यथ स्वयं गतं दाह न तस्मन्तापयन्त्यपि ।
 स्तयोपमया धीरः ससमेत बलौघसे । इन्द्राय च प्रणमते नमते यो बलौघसे । ११९४
 पर्जन्यमायाः पश्यो राजानो मन्त्रिबान्धवाः । पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ।
 क्षत्रिये रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते । मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं हृत्तेन रक्ष्यते ।
 मानेन रक्ष्यते धान्यमथान् रक्षत्यमुक्रमः । अभीष्टं दर्शनं गावः स्त्रियो रक्षेत् कुषेजगा ।
 न कुलं हृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः । अन्येष्वपि हि जातानां हृत्तमेव विप्रियते ।
 य ईर्षुः परविरोधे रूपे शीर्ष्ये कुमान्ये । सुधसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनलकः । ११९५
 अकार्यं हरणाद्गोतः कार्याणाञ्च विवर्जनात् । अकार्यं मन्त्रभेदाच्च येन माघेन तत्पित्रेत् ।

विद्यामदाधनमदक्षुणीयोऽभिन्नोमदः । मदाएतेजलिमानामेत एवसतां दमाः ।
 अवनतोऽभ्यर्थाः यद्भिः कश्चित्कार्यं कदाचन । तावच्च तस्य सुखं किञ्चित्कार्यं कदाचन ।
 मन्यन्ते सन्तनात्मानमसन्मपि विभ्रुतं । गतिरात्मवतां सन्तः सन्तएव सतां गतिः ।
 अथताश्चगतिः सन्तोऽनवसन्तः सतां गतिः । जिता सभा वक्षवता मिष्टाया गोमना जिता ।
 अध्वा जिता यानवता हव्यं शौचवता जितं ।

११४०

श्रीलं प्रधानं पुरुषे तद्यम्येह प्रणश्यति । न तस्य जीवितेनार्यो न धनेन न वस्तुभिः ।
 आद्यानां मोक्षपरमं मथ्यानां गोरसोत्तरं । तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं मरतपम ।
 सपन्नतरमेवास्मं दरिद्रा भुञ्जते सदा । क्षुत् खादुतां जनयति सा चाक्षेपु सुदुर्लभा ।
 प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते । ज्यैष्ठ्यपि तु काष्ठानि दरिद्राणां मदीयते ।
 अहन्तिर्भयमन्यानां मथ्यानां मरणाद्भयं । उत्तमानान् मथ्यानामवमानात्परं भयं ।
 ऐश्वर्यमदपापिष्टा मदाः पानमदादयः । ऐश्वर्यमदमन्तो हि नापतिता विवृण्यते ।
 इन्द्रियैरिन्द्रियाण्येव वर्त्तमानैरनिघ्नैः । तैरयं ताप्यते लोको न च वारिण ग्रहैरिव ।
 यो जितः पञ्चवर्गेण सहजमानुजं पिणा । आपदश्चख वर्द्धने प्ररूपपच इवोदुराट् ।
 अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते । अभिषायाजितामात्यः सोऽव्ययः परिशीयते ।
 आत्मानमेव प्रथमं देय्यरूपेण यो जयेत् । ततोऽमात्यामभिषाद्य न मोक्षं विजिगीषते ।
 वक्ष्येऽद्वयं जितात्मानं हतदण्डं विकारिषु । परीक्ष्य कारिणं धीरमन्यन्तं श्रीनिषेवते ।

११४१

११४२

११४३

११४४

यः शरीरं पुरुषस्य राजभ्राता नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाद्याः । तैरप्रमत्तः क्षुप्रलो सदयैर्दानीं सुखं याति रघीव धीरः ।
 यतान्यनिन्दहीतानि व्यापादयितुमर्हं । अविधेया इवादान्ता इयाः पथि सुखारथिं ।
 अनर्थमर्थतः पश्यत्यर्थस्यैवायनर्थतः । इन्द्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखं ।
 धर्माधी यः परित्यज्य ह्यादिन्द्रियवप्रानुगः । श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं च परिशीयते ।
 अर्थानामोशरो यः ह्यादिन्द्रियाणामनोशरः । इन्द्रियाणामनैयर्थ्यैरेश्वर्याह्वयते हि यः ।
 आत्मनात्मानमन्विच्छेन्नोनुह्रीद्वियेयतेः । आत्मा ह्येवात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
 बन्धुरात्मात्मनसाम्यं येनैवात्मात्मना जितः । स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ।
 बुद्धेरेव जलेन ज्वापावपिहितानुभौ । कामस्य राजन्कोपस्य नौ प्रधानं विलुप्ततः ।
 समवेक्ष्येह धर्मादीं सन्नारान् योऽधिगच्छति । स वै सन्नतसन्नारः सततं सुखमेधते ।
 यः पञ्चाभ्यन्तरान् ब्रह्मविजित्य मनोमयान् । जिगीषति रिपून्यान् रिपवोऽभिभवन्ति ॥ ।
 दृश्यन्ते हि दुरात्मानो वध्यमानाः स्वकर्षभिः । इन्द्रियाणामनोयत्नाद्वाजानो राज्यविभ्रमैः ।

असन्प्रागात्पापकृतामापांमुन्वो दण्डः सृजते मिश्रभावात् । प्रवृत्तिर्दृष्टते मिश्रभावात् तस्मात्पापैः सह यन्ति न
 कुर्यात् ।

निजानुत्पत्ततः ब्रह्म प्रपद्य पश्यप्रयोजनान् । यो मोहात्त निगृह्णाति तमापद्रुयते नरं ।

११४५

अनसूयाजैवे शैलं सन्तोषः प्रियपादिता । दमः सख्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनां ।
 आत्मज्ञानमनायासस्तित्तिवा धर्मानित्यता । वाक् चैव गुप्ता दानञ्च नैताव्यन्धेषु भारत ।
 आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्धुधा नुधान् । वक्ता पापमुपादत्ते चममाणो विमुच्यते ।
 हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिवत् । शूद्राणां तु बलं स्त्रीणां चमा गुणवतां बलं ।
 वाक्पथेनो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः । अर्थवच विप्रिचय न शक्यं बद्ध भावितुं ।
 अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता । सर्वे दुर्भाषिता राजन्नर्थयोग्योपपद्यते ।
 रोहते वायुर्बलैर्हृदं वनं परशूनां हतं । वाचा दुष्कं बीभत्सं न संरोहति वाक्चर्चनं ।
 कर्णिलोकोक्ताराचा निर्दरन्ति शरीरतः । वाक्शस्त्रस्य न निर्दहंतुं शक्यो हृदिग्रथो हि सः ।

११७०

वाक्सायका वदनास्त्रिभ्यन्तन्ति धैराहत शोचति राक्षसाणि । परस्व नाममंसु ते पतन्ति तान्यष्टितो नावसृजेत् परेभ्य ।

धर्मो देवाः प्रयच्छन्ति पुत्राय पराभवं । बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीमानि पश्यति ।

११७१

बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिति । अनयो नयसद्भाशो हृदयात्पापसर्पति ।

सर्वं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ । पाण्डवानां विरोधेन न चैनानामुद्यमे ।

राजलक्षणसम्पन्नैलोक्यस्यापि यो भवेत् । मिथ्यसो ग्रासिता सोऽस्तु धूमराश्च सुधितिरः ।

अतीत्य सर्वान्पुत्रांस्तु भागधेयपुरस्कृतः । तेजसा प्रसूया चैव युक्तो धर्मार्यतत्त्ववित् ।

आनुक्रोशादानुश्लाघोऽसौ धर्मभृतां वरः । गौरवान्तव राजेन्द्र बह्वृकोर्ग्रासितिचति ।

११७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये चयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः । शृण्वतो नास्ति मे हृत्तिर्निर्विचाराणीह भावये ।

॥ विदुर उवाच ॥ सर्वतीर्थेषु वा स्वानं सर्वभूतेषु राजैवं । उभे त्वेते सभे स्थातामाजैवं वा विप्रिच्यते ।

आजैवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो । इह कीर्तिं परो प्राप्य श्रेयस्त्वैव वास्यसि ।

यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोके प्रणीयते । तावत्स पुत्रव्याप्त स्त्वैवेत्येकं महोच्यते ।

अथाप्युदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । विरोचनस्य संवादं, केमिन्यर्थं सुधम्वरा ।

११७३

स्वधर्मरे स्त्रिता कन्या केमिनी नाम गामतः । रूपेणप्रतिमा राजन् विशिष्टपतिकाम्यया ।

विरोचनोऽय दैत्यसदा तवाजगाम ह । प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केमिनी ।

॥ केमिन्युवाच ॥ किं ब्राह्मणा, स्त्रियैरासौ दितिजाः स्त्रिद्विरोचन । अथ केन स पथैर्दं सुधम्वरा नाधिरोहति ।

॥ विरोचन उवाच ॥ प्राजापत्यास्तु वै श्रेष्ठ वयं केमिनि सत्तमाः । अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के दिजातयः ।

॥ केमिन्युवाच ॥ इदंवाचं प्रतीचाव उपस्थाने विरोचन । सुधम्वरा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ।

११७४

॥ विरोचन उवाच ॥ तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीह भावये । सुधम्वरान्च माधैव प्रातर्दृष्टासि सङ्गता ।

॥ विदुर उवाच ॥ अतीतायांश्च श्रव्यैर्ध्यामुदिते सूर्येनण्डले । अयाजगाम तं देशं सुधम्वरा राजशक्तम् ।

विरोचनो यत्र विभो केमिन्या सहित स्त्रितः । सुधम्वरा वै समागच्छन् प्राज्ञादिं केमिनो तथा ।

समागतं दिवं दृष्ट्वा केमिनी भरतर्षभ । प्रत्युत्थायासनं तस्मै पादग्रथं ददौ पुनः ।

॥ सुधन्वावाच ॥ अन्वाद्यमे हिरण्यायं ब्रह्मादेदं तवाचनं । एकत्वमुपपन्नयो न त्वासेऽहं तथा सह । ११८८

॥ विरोचन उवाच ॥ तवाहंते तु फलकी कूर्चं वाऽथथ वा दृषो । सुधन्वन् त्वमहोऽसि मया सह समाचनं ।

॥ सुधन्वावाच ॥ पिता पुत्रौ सहायोतां दौ विप्रौ चत्त्रियावपि । दृष्टौ वैश्वी च दृष्टौ च न तन्वावितरेतरं ।

पिता हि ते समाधीनमुपासीतेव मामधः । दाल सुखेधिता गेहे न त्वं किञ्चन बुधसे ।

॥ विरोचन उवाच ॥ हिरण्यश्च गवायश्च यदित्तमसुरेषु नः । सुधन्वन् विपणे तेन प्रभ्रं प्रच्छाव ये विदुः ।

॥ सुधन्वावाच ॥ हिरण्यश्च गवायश्च तथैवास्त विरोचन । प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रभ्रं प्रच्छाव ये विदुः । ११९०

॥ विरोचन उवाच ॥ आर्यं कुच गमिष्याव प्राणयोर्विपणे कृते । न तु देवेभ्यः स्याता न मनुष्येषु कर्हिर्विन् ।

॥ सुधन्वावाच ॥ पितरं ते गमिष्याव प्राणयोर्विपणे कृते । पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्लादो नानृतं वदेत् ।

॥ विदुर उवाच ॥ एवं कृतपणो कुहूँ न चाभिजगत्तुलदा । विरोचनसुधन्वानौ ब्रह्मादौ घञ् निठति ।

॥ ब्रह्मा उवाच ॥ इमौ तौ सम्प्रदृश्येने याभ्यां न चरितं सह । श्रयोविपाविव कुहूँ वैकमार्गो विहागतौ ।

किं वै सदैवं चरयो न पुरा चरथः सह । विरोचनैतत्पृच्छामि किंने सख्यं सुधन्वा । ११९२

॥ विरोचन उवाच ॥ न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे । ब्रह्माद तत्त्वं पृच्छामि या प्रभ्रमनृतं वदे ।

॥ ब्रह्मा उवाच ॥ उदकं मधुपर्कं वाऽप्यानयन्तु सुधन्वने । ब्रह्मसम्भवं नोयोऽसि येना गौ । पीवरीकृता ।

॥ सुधन्वावाच ॥ उदकं मधुपर्कं वा पयिष्वेवापि ते मम । ब्रह्माद त्वन्ने तथं प्रभ्रं प्रब्रूहि पृच्छतः ।

किं ब्राह्मणः । सिद्धेर्थाश्च उताहासि विरोचनः ।

॥ ब्रह्मा उवाच ॥ पुत्र एको मम ब्रह्मत्वञ्च सासादिह स्त्रियः । तयोर्विष्वदतोः प्रभ्रं कयमकादिधो वदेत् । ११९४

॥ सुधन्वावाच ॥ गां प्रदद्यात्सौरसाय यदाव्यन् स्यात् प्रियं धनं । दयोर्विष्वदतोऽन्यथ वाच्यञ्च मतिमं स्त्रया ।

॥ ब्रह्मा उवाच ॥ अथ यो नैव प्रयान् संयं वा यदि वाऽनृतं । एतत् सुधन्वन् पृच्छामि दुर्विष्वका स किं वदेत् ।

॥ सुधन्वावाच ॥ यं रात्रिमधिक्त्रा स्त्री याज्ञैवावपरोजितः । थाञ्च भारामितप्रज्ञो दुर्विष्वका स तां वधेत् ।

नगरे प्रतिदहः सन् बहिर्दारे बुभुक्षितः । अमिचान् भूयश्च पश्येद्यं वाऽनृतं वदेत् ।

पञ्च पन् नृते हन्ति दश हन्ति गजानृते । शतमयानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते । ११९६

हन्ति जातानजातंश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् । सैन्यं भूम्यनृते हन्ति मासभूम्यनृतं वदे ।

॥ ब्रह्मा उवाच ॥ मत्तः श्रेयानद्विवा वै सुधन्वा त्वविरोचन । माताऽप्य श्रेयषो मातुलसात्त्वन्नेन वै जितः ।

विरोचन सुधन्वाऽयं प्राणानामोदरस्तव । सुधन्वन् पुनरिच्छामि मया दत्तं विरोचनं ।

॥ सुधन्वावाच ॥ यद्वर्त्ममदृष्टीयास्तं न कामादनृतं वदे । पुनर्ददामि ते पुत्रं तस्मात्पुत्राद दुर्धमं ।

एष ब्रह्माद पुच्छते मया दत्तो विरोचनः । पादप्रवासनं कुर्यात् कुमार्यां सन्धिधौ मम । ११९८

॥ विदुर उवाच ॥ तस्मद्भोजिन् भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि । मा गमः मसुतामात्यो नाभं पुत्रार्थमव्रजन् ।

न देवा दण्डमादाय रचन्ति पश्यपातवन् । यन्तु रचितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविमवन्ति तं ।

यथा यथा हि पुरुषः कर्त्तारो कुरुते मनः । तदा तथाऽप्य संवायाः सिध्यन्ते नाव संशयः ।

भेन च्छन्दंसि दृग्जिह्वात्तारयन्ति मायाविने मायया वक्तमाने । नीडं ब्रकुन्ता इव जानपवाश्चन्दन्येन

मद्यपानं कलहं पुनर्वैरं भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदं । राजदिष्टं स्त्रीपुंसयोर्विवादं वर्मान्याङ्गघञ्च पत्याः प्रदुष्टः ।
सामुद्रिकं वणिजं चौरपूष्यं शलाकधूर्तञ्च चिकित्सकञ्च । अरिश्च मित्रञ्च कुशीलवञ्च नैतान् भाव्ये विप्रकुर्वीत मत्तः । १९९५
मानाग्निहोत्रमुत्तमानमैतान् मानेनाधीतमुत्तमानवयस्रः । एतानि चत्वार्यभयङ्कराणि भयं प्रच्छेदयन्पयाहृतानि ।

अगारदाहो गरदः कुण्डाग्नी सोमविक्रयो । पर्वकारय सुखी च मित्रभूक्तपागदारिकः ।
भूषण्हा गुरुतप्यो च यश्च स्थात्यानपो दिजः । अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ।
सुवप्रसहणो ब्राह्म्यः कोनाश्रयात्मवानपि । रत्नेत्युक्त्य यो हि स्थात् सन्ने, ब्रह्महमिः समाः ।
हृणोक्त्वा ज्ञायेत जातरूपं हृत्तेज भद्रे श्वहारेण साधुः । शूरे भयेष्वर्धकृच्छ्रेषु धीरः कृच्छ्रास्त्रापसु सुहृदयार
यय । १९९०

जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्षयन्ध्यामसूया । क्रोधः श्रिय शीतमनार्थैर्बद्धा द्विधं कामं सन्धमेवाभिमानः ।
श्रीमन्ब्रह्मात्मभवति प्रागल्भ्यात्मभूवर्जते । दाह्यान्तु कुरुते मूलं संयमात्पुतिरिति ।
अष्टौ गुणाः पुंस्यं दीपयन्ति प्रज्ञा ॥ कौत्सश्च दमः श्रुतश्च । पराक्रमश्चापञ्चभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ।
एतांगुणोत्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसङ्गः । राजा यदा संश्रयते मनुष्यं सन्ध्यांगुणैश्च गुणैः विभर्ति ।
अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके स्वर्गस्य लोकाश्च निदर्शयन्ति । चत्वार्येवामन्ववेतानि सद्भिस्तत्त्वार्थि चैषामनुधानि सन्तः । १९९५
यद्यो दानमध्ययनं तपश्च चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः । दमः सत्यमार्ज्ववसानुग्रहं चत्वार्येतान्यनुधानि सन्तः ।

इत्याध्ययनदानानि नयः सत्यं चमा धृणा । अलोभ इति मार्गाश्च धर्मन्यायविधः सन्तः ।
तत्र पूर्व्वयत्तुर्वर्गे द्वादशमपि सेच्यते । उत्तरश्च सतुर्वर्गे नामहात्मस्य तिष्ठति ।

न सा दमा यत्र न सन्ति दृष्ट्वा न ते दृष्ट्वा ये न वदन्ति धर्मं । नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्तत्तं यच्छलेनाभ्युपेत ।
सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौत्सं शीलं चलं धनं । शौर्यश्च चित्रभाष्यश्च दूरेमे स्वर्गयोगनयः । १९९०
पापं कुर्वन् पापकीर्तिः पापमेवाश्रुते क्लृप्तं । पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्तिः पुण्यमत्यन्तमश्रुते ।
तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः संशितव्रतः । पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः । पुण्यं प्रज्ञां बह्वैवति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
दृढप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः । पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्तिः पुण्यं स्थानं स गच्छति ।
तस्मात्पुण्यं निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः । अश्रयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृच्छ्रकः । १९९५

स कृच्छ्रं महदाप्नोति न विराट्पापमाचरन् । अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन् सदा ।
न कृच्छ्रं महदाप्नोति सर्व्वं च विरोचते । प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स प्रण्डितः ।
प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्माद्यैः शक्नोति सुखमेधितुं । दिवधेनैव तत् कुर्व्यादेव रात्रौ सुखं वेषत् ।
अष्टमाभेन तत् कुर्व्यात् येन वर्षाः सुखं वेषत् । पूर्व्वं ययि तत् कुर्व्यात् येन दृष्टः सुखं वेषत ।
धावज्जीवेन तत् कुर्व्याद्येनामुत्र सुखं वषेत । जीषमर्थं प्रशंसन्ति भार्याश्च गतयौवनाः । १९९०
शूरे विजितशत्रूनां गतपारं तपस्विनं । धनेनाधर्मलभ्येन यच्छूद्रमपिधीयते ।
अष्टमं तद्वपति ततोऽन्यदवदीर्यते । गुरुरात्मवतां ग्राह्या ग्राह्या राजा दुरात्मनां ।

अथ प्रच्छन्नपापानां शास्त्रा वैवस्वतो यम । अथीणाञ्च नदीनाञ्च कुञ्जानाञ्च महात्मनां ।
 प्रभवेऽनाधिगन्तव्यं स्त्रीणां दुःखरितस्य च । द्विजातिपूजामिरतो दाता ज्ञातिषु चार्ज्ववी ।
 चक्षिय मोहभायार्जसिंहरं पालयते मही । सुवर्णपुष्पां प्रथिवीं चित्रन्ति पुरुषास्त्रय । १२९
 शूरस्य कृतविद्यस्य यस्य ज्ञानाति सेवितुं । बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाह्यमद्यानि भारत ।
 तानि जहाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च । दुर्व्योघनेच शत्रुनैः मूढे दुःशासने तथा ।
 कर्णे दैव्यर्धमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि । सर्वैर्गुणैरुपेतोऽसु पाण्डवा भरतर्षभ ।
 पिब्रवत्यपि वर्तते तेऽपु वर्तस्व पुंसवन् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेण प्रजागरपर्वेण विदुरविरचिते चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ विदुर उवाच ॥ अथैवेदाहरन्तीममितिहासपुरातनं । आचेष्यस्व च संवादं साध्यानां चेति न श्रुत । १२९
 चरन्तं संस्वरूपेण महर्षिं संशितव्रतं । साध्या देवा महाप्रज्ञं पर्यष्टच्छन्त वै पुरा ।

॥ साध्या ऊचुः ॥ साध्या देवा वयनेते महर्षे इष्ट्वा भवन्तं न शत्रुनाऽनुमातुं । श्रुतेन धीरो बुद्धिमान्स्त्वं मतो न काव्यां
 वाचं वक्तुमर्ष्यसुदारा ।

॥ ईश उवाच ॥ एतत्कार्यममरा संश्रुतं मे धृतिं शमं सत्यधर्मानुष्ठितिं । यन्वि विनोयं हृदयस्य सर्वं प्रियाप्रिये चात्म
 सत्तमं नयीत ।

आकुशमानो नाकोशेऽन्त्यगुरेव नितित्थित । आकोष्ठारं निर्देहति सुकृतं शास्त्रं चिन्दति ।

नाकोशी स्थास्त्रावमानो परस्व मित्रद्वेषी ज्ञात गोपेऽपघेवी । न चाभिमानी न च हीनदृष्टो कृपां वाचमुपतीं वर्ज्यधीत । १३०
 मर्मास्त्रेऽस्त्रिणि हृदयं तथाऽऽसृन् कृपा वाशे निर्देहन्तीह युष्मां । तस्मादाचमुपतीं कृचकृपां धर्मारामो नित्यमो वर्ज्यधीत ।

अहनुर्दं परस्व कृचवाचं वाक्कण्डकौर्वितुदन्तं अनुय्यान् । विद्यादत्तस्त्रीकृतमं जनानां मुखे निबद्धं निश्चिन्ति वै सहन ।
 यद्येदेवमभिविष्येत वापैर्भूतं सुतीक्ष्णैरनलार्कप्रदीपैः । स विध्यमानोऽप्यतिदह्यमानो विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ।

यदि सन्तं सेवति यद्यपन्तं तपस्विन यदि वा स्नेममेव । वाधो यथा रङ्गवदं प्रयाति तथा स तेषां वयमभ्युपैति ।

अतिवाहं न प्रवदेन्नृवादयेये माहृत प्रतिहन्त्याहृत घतयेत् । हन्तुश्च यो नेच्छति पापकं वै तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय । १३१

अथाहृत व्याहृतोऽप्येव आहृतं सर्वं वदेद्वाहृतं तद्वितीर्थं । प्रियं वदेद्वाहृतं तत्कृतीर्थं धर्म्यं वदेद्वाहृतं तत्तत्तुर्थं ।

यादृशे संनिविशते यादृशांश्चोपसेवते । यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्यवति पुरुषः ।

यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते । निवर्तन्नाह्नि सर्वतो न वेत्ति दुःखमस्यपि ।

न जीयते नानुजिगीषतेऽप्येव वैरकृपाप्रतिपातकस्य । निन्दाप्रशंभासु समसमाधौ न शोचने ह्यशति नैव चायं ।

भावमिच्छति सर्वेषां नाभावे कुर्वते मन । मय्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपुरुषः । १३२

नामर्धकं शान्त्यपति प्रतिज्ञाय ददाति च । रत्नं परस्व ज्ञानानि यः स मध्यमपुरुषः ।

दुःशासनस्य परतोऽभिषेक्षो नावर्तते मन्दुवशात् कृतप्र । न कस्यचिन्निधमयो दुरात्मा कदाचैता अधनस्तेऽप्येव ।

न श्रद्धाति कस्य च परेभ्यो यात्माश्रितः । निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपुरुषः ।

उत्तमानेव सेवेत माप्रकासे तु मध्यमान् । अधमानो न सेवेत यः ह्येहभूतिमात्मनः ।

प्राप्नोति वै वित्तमयं यद्येन नित्योत्थानाग्रशया योऽप्येन । न त्वेव सत्यग्लभते प्रथमं न हस्तमाप्नोति महाकुशलां । १२०
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ महाकुलेभ्य स्पृहयन्ति देवा धर्माद्यनिर्वाय्य वज्रश्रुताय । पृच्छामि त्वां विदुर प्रथमेतं भवन्ति वै
फलानि महाकुलानि ।

॥ विदुर उवाच ॥ तपो दमो ब्रह्मवित्तं विताना पुण्या विवाहा. सततदानदान । येत्येते सप्त गुणा भवन्ति मध्यमूत्ता
स्थानि महाकुलानि ।

येषां हस्ते न व्यथते न योनिचितप्रसादेन चरन्ति धर्मैः । ये क्षीर्त्तमिच्छन्ति कुले विमिष्टा त्वकानूतास्थानि महाकुलानि ।

अनिश्वया कुविदारैर्बैदस्योत्सादनेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्थातिक्रमेण च ।

देवद्रव्यविनोशन ब्रह्मसद्वरेण च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणतिक्रमेण च । १२१

ब्राह्मणानां परि वात् परिवादाच्च भारतः कुलान्यकुलतां यान्ति व्यापहरणेन च ।

कुलानि धमुपेतानि गोभि पुष्पतेऽर्थतः । कुलसङ्घां न गच्छन्ति यान्ति क्षीनानि वृत्ततः ।

वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसङ्घं प्राञ्च गच्छन्ति कथंति च महद्यय ।

वृत्तं यत्नेन धरं चेद्विजितमेति च याति च । अघोषा वृत्ततः खोषा वृत्ततस्तु हतो हत ।

गोभि पशुभिरथैव कथाच सुसम्बद्धा । कुलानि च प्ररोहन्ति यान्ति क्षीनानि वृत्ततः । १२२

मा न कुले वैरहन्तु कश्चिदहन्तु राजामात्यो मा परस्वापहारी । मित्रदोषी नैष्ठितिकोऽमृतो वा पूर्वनाशो वा पित्रदेवाति
विभ्यः ।

यस्य नो ब्राह्मणान् हन्याद्यस्य नो ब्राह्मणान् दिषेत् । न तस्य समितिं गच्छेद्यस्य नो निम्बपेत् हवीन् ।

दणानि भूमिददकं वाक्चतुर्थी च सनुता । सताभेतानि गेहेषु नो च्छिद्यन्ते कदाचन ।

अहदा परया राजसुपनीताणि सक्तानि । प्रहृष्टानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मिणा ।

सृक्षोऽपि भार नृपते स्यान्मनो वै श्रौतो वेदु न तथाऽन्ये महीशः । एवं युक्ता भारसदा भवन्ति महाकुलीनाः न तथाऽन्ये
मनुष्याः । १२३

॥ तन्मित्रं यच्छ कोपादिमिति यदा मित्रं शङ्कितेनोपचर्य्य । यस्मिन्मित्रे पितरौ वाचयन्त तदै मित्रं सङ्कतानोत्तराणि ।

य कश्चिदप्यसम्बद्धो मित्रभावेन वक्षते । इहैव बन्धुस्तुल्यश्च वा गतिस्तत्परायणः ।

चलचित्तश्च वै पुंसो ब्रह्मननुपसेवतः । पारिश्रवमेतन्निव्यमपुत्रो मित्रवंगद ।

चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगं । अर्था समतिवर्तन्ते हंसा शृङ्खलरो यथा ।

अकस्मादेव कुपन्ति प्रवीदन्त्यनिमित्ततः । शीलमेतदसाधूनामध्वरिष्वतं यथा । १२४

सक्तताय हतार्थाय मित्रार्थं न भवन्ति ये । तान्मृतानपि कथ्यदा हनन्नालोपयन्मुञ्चते ।

अर्धधेदेव मित्राणि सति वाऽप्रतिज्ञा धमे । नानर्थयन् प्रजानाति मित्रायां सारफल्युता ।

सन्तापाङ्गुयते स्तब्धं सन्तापाङ्गुयते बलं । सन्तापाङ्गुयते ज्ञानं सन्तापाङ्गुयते धिक् ।

अनवाप्यश्च शोकेन शरीरं चोपतथ्यते । अमित्राय प्रवृत्त्यन्ति मास्य शोके मनः कथा ।

पुनर्नरो दियते जायते च पुनर्नरो क्षीयते वर्द्धते च । पुनर्नरो याचति याच्यते च पुनर्नरो मोचति मोच्यते च । १२५

सुखस्य दुःखस्य भवाम्भौ च लाभालाभौ भरणं जीवितं च । पर्यायस्य सर्वमेते स्पृशन्ति तस्माद्द्वीरो न च ह्येतेन शोचन् ।
चलानि क्षीमानि पङ्क्तिव्याणि तेषां यद्यदङ्गते यच्च यव । ततस्ततः खनते बुद्धिरस्य च्छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमभः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तनुवद्धं शिखी राजा मियोपचरितो मया । मन्दानासम पुच्छेणां युद्धेनानां करिष्यति ।

नित्योद्विगमिदं सर्वं नित्योद्विगमिदं मम । यत्तत् पदमनुदिगं तस्मै वद महामते ।

॥ विदुर उवाच ॥ नान्यत्र विद्यातपसेनान्यचेन्द्रियनिग्रहात् । नान्यत्र सोमसक्त्यागाच्छान्तिं पश्य मितेऽनघ । १११०

बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा बिन्दते महत् । गुह्यद्रुपया ज्ञानं शान्तिं योगेन विन्दति ।

आनाश्रिता ज्ञानपुष्पं वेदपुष्पमनाश्रिताः । रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ।

खपोतस्य स्युद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः । तपस्य सुतप्तस्य तस्मान्मै सुखमेवते ।

स्वास्तीजानि श्रयमानि प्रपन्ना न वै भिक्षा जातु निद्रा लभन्ते । न स्त्रीषु राजपति प्राप्नुवन्ति न सागधेः सुयमाना न सुते ।
न वै भिक्षा जातु चरन्ति धर्मं न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिक्षाः । न वै भिक्षा गौरवं प्राप्नुवन्ति न वै भिक्षा प्रथमं रोच्य
यन्ति । १११५

न वै तेषां स्वदन्ते पथमुक्तं योगसेमरूपते भव तेषां । भिन्नार्त्ता वै मनुजेभ्य परायणं न विभवे किञ्चिदन्यद्दिनाश्रित ।

सम्पन्नं गोपु सन्भाव्यं सन्भाव्यं ब्राह्मणे तप । सन्भाव्यं चापलं स्त्रीषु सन्भाव्यं ज्ञातिभ्यो भवं ।

तत्कवेऽप्यायिता नित्यं तनवे बज्रलां सनाः । बह्वृ बज्रतादाय शान् बह्वनोत्पुपमा सतां ।

धूमायन्ति व्यथेतानि ज्वलन्ति महितानि च । धृतराष्ट्रेण्मुक्ताग्रीवः ज्ञातयो भरतर्षभ ।

ब्राह्मणेषु च ये भूरा स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च । वृत्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते । ११२०

महानयेकजो वृषो बलवान् सुप्रतिष्ठित । प्रसङ्ग एव वातेन सत्कृत्यो मर्दितुं च पातु ।

अथ ये सहिता वृषाः सहस्रः सुप्रतिष्ठिताः । ते हि क्षीयन्तमान वातान् धवलीऽन्यान्यसंययात् ।

एवं मनुष्यस्येकं गुणैरपि समन्वितं । शक्यं दिवन्तो मन्यन्ते वायुर्दुर्ममिवैकम् ।

अन्यान्यसमुपलब्धादन्यान्यापाश्रयेण च । ज्ञातयः सम्भवद्भून्ते वरवीरोत्पदान्मुन ।

अवस्था ब्राह्मणा गोवि ज्ञातयः मिश्रवः खियः । येषाञ्चानानि भुञ्जीत ये च ख्यु मरणायनाः । ११२५

त सन्त्ये गुणं क्रुद्धिद्राजन्मधनतामृते । अत्रात्रात्राङ्गद्वेते स्रजकस्या द्वि रोसिलः ।

अव्याधिर्न कटुकं धीर्धैरोगि पापानुबन्धं पर्येषं तोत्तुमुष्यं । सतापेयं यच्च विशम्भयन्ता मयुं महाराज विव प्रशान्त्य ।

रोगार्दिता न फलान्यादियन्ते न वै लभन्ते विषयेषु तत् । दुःखे पीता रोगिणो नित्यमेव न बुध्यन्ते धनभोगाज्ज्योत्यै ।

पुराङ्गुलं नाकरोत्स्वं वचो मे शूते जिताश्रौपर्दी मेख्य राजन् । दुर्ध्याधमं वारयेत्यवयवां स्तितश्वं पण्डिता वञ्चयन्ति ।

न तद्वत् यमदुना विरथ्यते सुखो हि धर्मक्षरसा भवितव्यः । प्रभविनी क्रूरसमाहिता शीर्षदुग्धोक्ता गच्छति पुत्रेण
जान् । ११३०

धान्यराशः पाण्डवान् पातयन्तु पाण्डोः सुनाक्षव पुष्पाय पान्तु । एकस्मिन्ना सुरावे धेरुधर्मा जीवन्तु राजन् समिन्
समृद्धाः ।

मेढ्रोभूत फौरवाणां समघस्यधोर्नकुहकुलमाजमीढ । पार्थान् वालान् वनवासप्रतप्तान् गोपायस्य क्षयप्रलान्त

मन्वत्सु सं कौरवान् पाण्डुपुत्रैर्मतेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु । सत्ये स्त्रितास्ते नरदेव सर्वे दुर्व्याधनं स्यापय सं नरेन्द्र ।

इति श्रीमहाभारते प्रद्योतपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ विदुर उवाच ॥ सप्तदशेमान् राजेश्वरमनुः स्वायम्बुवोऽब्रवीत् । वैचित्र्यवीर्यं पुरुषानामादां मुष्टिभिर्भ्रतः ।

दानवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् । अथो भरीक्षिणः पादानयाच्छान् मृच्छन्स्रया । १११४

यथाशिर्यं शासि वै यस्य तुभ्येष्टयातिवेवं भजते द्रियन्तं । स्त्रियस्य यो रक्षति भद्रमभ्युते यस्यायाथं याचते वत्यते च ।

यथाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं यद्यानलो बलिना नित्यवैरी । अथहृधानाय च भो ब्रवीति यथाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ।

यथाऽवधांसं श्वशुरो मम्यते यो यथावसन्नभयो मानकामः । परचेवे निर्बर्षति यस्य बीजं स्त्रियस्य यः परिवदतेऽतिप्रेमं ।

यथापि लब्धा न क्षरासीतिवादी दत्त्वा च यः कृत्यति याच्यमानः । यथायतः श्रममुपानयीत एतादृशानि निरय पायहस्ताः ।

यस्मिन् यथा वर्त्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्त्तितव्यं स धर्मः । मायाचरो मायया वर्त्तितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्यु वेदः । १११५

जरा रूपं हरति हि धैर्यमात्रा नृत्युः प्राणान् धर्मैर्ध्यामसूया । कामो द्वियं कृष्मनार्थमेवा क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अतापुहन्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा । नाप्रोत्यस्य च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ।

॥ विदुर उवाच ॥ अतिमानोऽतिवादस्य तथाऽत्यगो नराधिप । क्रोधयात्माविधिस्ता च मित्रद्रोहस्य तानि पट ।

एत एवावस्यसीत्क्षणा, क्लृप्तन्यायंयुषि देहिनां । एतानि मानवान् प्रणि न नृत्युर्भद्रमस्यते । १११६

विषयस्तथैति यो दारान् यथापि गुरुतत्पणः । दृष्टलीपतिर्हिजो यस्य पापपञ्चैव भारत । १११७

आदेशदृष्टिहन्ता दिजानां प्रियकक्ष यः । शरणागतहा चैव सर्वं ब्रह्महृणः समाः । एतैः समेत्य कर्त्तव्यं प्रारब्धचित्त मिति श्रुतिः । १११८

गृहीतवाक्यो नयविद्वदान्य, अपात्रभोक्ता ह्यविहिंसकस्य । नानर्थकृत्याकुण्ठलः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ।

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः । अग्रियस्य तु पयस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ।

यो हि धर्मं सनाश्रित्य हिता भर्तुः प्रियाप्रिये । अग्रियाण्याह पयानि तेन राजा सहायवान् ।

त्यजेत् कुलार्थं पुरुषं प्रामग्यार्थं कुत्र त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्वार्थं आत्माार्थं प्रियिर्वा त्यजेत् । १११९

आपदर्थं धनं रवेद्वारान् रवेद्वैरगपि । आत्मानं सततं रवेद्वारैरपि धनैरपि ।

दूतमेतत्पुराकलेप्य द्रष्टुं वैरकरं नृणाम् । तस्माद्दूतं न खेते हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ।

उक्तं मया दूतकाण्डेऽपि राजश्रेष्ठ युक्तं वचनं प्रातिपेयं । तदौषधं पयमिवातुरस्य न रोचते तव वैचित्र्यवीर्य ।

काकैरिमांश्चिपवर्धामयूरान् पराजयेयाः पाण्डवान् धार्तराष्ट्रैः । हिना सिंहानक्रोद्युकान् मूढमानः प्राप्ते काले शोचिता सं नरेन्द्र ।

यस्मात् न क्रुध्यति सर्वकालं नृत्यस्य भक्तस्य हितैरतस्य । तस्मिन्मय्या भर्त्तरि विश्वमनि नचैनमापसु परित्यजन्ति । ११२०

न ध्यानां दृष्टिधरोधनेन राज्यं धनं संजिघ्रसेदपूर्वं । त्यजन्ति धनं वक्षिता वै विरुद्धा स्त्रिया ह्यमात्याः परिहीन भागाः ।

कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वाण्ययस्ये चानुरूपान् वृत्तिं । सङ्गृह्यादनुरूपान् सहायान् सहायसाध्यानि हि दुष्क
राणि ।

अभिप्रायं यो विदित्वा तु भक्तुः सर्वाणि कार्याणि करोत्यतद्वी । वक्ता हितानामनुरक्त आर्थः शक्तिश्चात्मेव हि सोऽनुकम्पः ।
वाक्यन्तु यो नाद्रियतेऽनुग्रिहः प्रत्याह यथापि नियुज्यमानः । प्रज्ञाभिमानो प्रतिक्लृवादी त्याज्यः स तादृक् स्वरथैव सत्यः ।

अस्तन्महोवमदीर्घस्त्वं सानुक्रोशं शृण्वन्महार्थमन्यैः । अरोगजातीयमुदारवाक्यं मृत्युं वदन्पटुगुणोपपन्नं । १११०

न विश्वासाज्जात परस्य गेहे गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले । न चत्वरं निशि तिष्ठेन्निरुद्धो न राजकार्म्यं योषितं प्रायथीत ।

न हि ह्रस्वं मन्त्रगतस्य गच्छेत्संछट्टमन्त्रस्य कुसङ्गतस्य । न च त्र्यास्राश्वसि त्वयीति सकारणं अपदेशन्तु कुर्यात् ।

धृषी राजा पुंयुखी राजभृत्यः पुत्त्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा । सेनाजीवीषोद्धतभूतिरेव व्यवहारेषु वर्जनीयाः स्युरेते ।

अष्टौ गुणान्तात पुरुषवन्द्योपयन्ति प्रज्ञा च कौशल्यञ्च अतन्द्रमसः । पराक्रमश्चावज्ञमायिता च दानं यथाशक्ति क्षतक्षता च ।

यतान्गुणान्तात महानुभावानेको गुणः संशयते प्रसङ्गः । राजा यदा सत्कुलते मनुजं सर्वाङ्गं गुणानेव गुणैः विभर्ति । १११५

गुणा इमं खानमोलं भजते वलं रूपं खरवणप्रसङ्गिः । सग्रंथं गन्धस्य विप्रसृजता च श्रीः शैकुमार्यं प्रवरास्य नार्थः ।

गुणाश्च प्रसूतभुक्तं भजते आरोग्यमायुस्य वलं सुखञ्च । अनारिषं चास्य भवत्यपत्यं चैनमाद्यून इति चिपन्ति ।

अकार्ष्णीलक्ष महामन्त्रस्य द्यौर्द्विष्टं वज्रमायं मृगधं । अदेयकालमनमिष्टवेगमेतान् गृहे न प्रतिवासयेत् ।

कदर्थ्यमाक्रोशवक्रश्रुतं च वनोक्तं धूर्तममान्यमानिनं । निदूरिणं दृढचैरं क्षतप्रमेतान् भूयार्त्तैऽपि न जातु याचेत् ।

संक्रिष्टकर्माणमतिप्रसादं नित्यानुत्तञ्जादृढभक्तिकञ्च । विष्टरार्गं पटुमानिनश्चाप्येतान् संवेन भराधमान् पटुः । ११२०

सहायधन्वनाह्वार्याः सहायायार्थधन्वनाः । अन्योन्यधन्वनवैतौ विनान्योन्यं न विद्यतः ।

उत्पाद्य पुत्रान्नृणांश्च हत्वा वृत्तिश्च तेभ्योऽनुविधाय कांश्चिन् । स्त्रान्कुमाराः प्रतिपाद्य सर्वा अश्वसंख्येऽयमुनिर्वृभूते ।

इति धातुर्लभतानामात्मनश् सुखावहं । तत्कुर्यादीश्वरे क्षेत्तमूलं सर्वार्थचिद्वये ।

बुद्धिः प्रभावक्षेजस्य सत्त्वमुत्थानमेव च । व्यवसायस्य र्यस्य स्त्रान् तस्यावृत्तिभयंकुतः ।

परस्य दोषान् पाण्डवैर्विपद्ये त्वं यत्र व्यथयस्युरपि देवाः सशक्राः । पुत्रैर्नैरं नित्यमुदिप्रवासो यम प्रणामो दिवतां च हर्षः । ११२५

भीमस्य क्षोपस्तव धैर्यैककल्पद्वेषस्य राशस्य मुधिष्ठिरस्य । उन्नादयेभोक्तिमिमं प्रहृष्टः येनो पक्षलित्यगिरापतन्त्रे ।

तव पुत्रप्रतक्षेव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः । इधिवीमन्त्रासेयुराखिलां सागराम्बरं ।

धातुं राज्ञा वनं राजन् व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः । मा वनं ह्निभि सञ्चारं मा व्याघ्रा मौनप्रवृत्ता ।

तस्मादनम्यते व्याघ्रान् व्याघ्रा न स्युर्हते वनं । वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैः शोषायचक्षुति काननं ।

न तथेच्छन्ति कन्याणान् परेषां वेदितुं गुणान् । यथैषां ज्ञातमिच्छन्ति नैगुण्यं पापचेतयः । ११३०

अयं विद्धि परामिच्छन् धर्ममेकादितथरेत् । न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवाप्त्यर्थः ।

यस्यात्मा विरतः पापात् कञ्चाले च निवेशितः । तेन सर्वमिदं नुह्यं प्रकृतिं स्मिन्तिय या ।

यो धर्ममर्थं कामस्य यथाकालं निवेशते । धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुनेव च विन्दति ।

सन्धिपथाति यो भेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः । स त्रिधा भाजनं राजन् यथायमनु मुच्छति ।

वलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे । यन्तु वाऽऽवर्णं नाम कनिष्ठं वज्रमुद्यमे ।

अमात्यनामो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते । तृतीयं धनलाभन्तु बलमाज्जमनोषिणः ।

यत्तस्य सहजं राजन् प्रहृष्येतामहं वचं । अभिजातबलं नाम तद्युत्तरं वलं स्रजं ।

येन त्वेतानि सर्वाणि संयद्वीतानि भारत । यद्वत्तानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ।

महते द्योऽपकाराय वरस्य प्रभवैश्वरः । तेन वैरं समासज्य दूरस्थोऽस्मीति नाशयेत् ।

स्त्रीपु राजसु संपैषु स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु । भोगेष्वायुषि विश्वासं को प्राज्ञः कर्तुमर्हति ।

१९८०

प्रज्ञाश्रेण्याभिमतस्य जन्तोश्चिकित्सकाः सन्ति न चोपधानि । न होममन्त्रा न च मन्त्रालानि नाशर्वणा नाप्यगदाः सुविह्वलाः ।

संप्रदाश्रित्य सिंहस्य कुलपुत्रस्य भारत । नावज्ञेया मनुष्येण सर्वं ह्येतेऽतितेजसः ।

अग्निस्त्रो मयस्त्रोके गूढस्त्रिष्ठति दाहयु । न चोपयुक्ते तद्दाहं यावन्नोद्दीयते परैः ।

स एव खलु दाहयेद्यदा निर्मथ्य दीप्यते । तद्दाहं च वनं शान्त्यग्निरिहत्याशु तेजसा ।

एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः । समावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ।

१९८५

सताधर्मा सपुत्रसं सताः पाण्डुसुता सताः । न सता यद्वेते जातु मयाद्रुममनाशिता ।

वनं राजसवं सपुत्रोऽम्बिकेय सिंहान् वने पाण्डवांस्तात विद्धि । सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत्सिंहः विनश्येयुश्च ते वने न ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ विदुर उवाच ॥ ऊर्द्धं प्राणा क्षुत्क्रामन्ति यूनः स्वविर आश्रयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ।

पीठं दत्त्वा साधवोऽभ्यागताय आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ । सुखं शृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यादक्षमवेक्ष्य धीरः ।

यस्योदकं मधुपर्कस्य ग्राह्यं न मन्त्रवित् प्रतिश्रुतिं गेहे । सोमाह्वयादयः कार्यं कथं वा तस्मान्नयं जीवितमाप्तराव्यौ ।

चिकित्सकः शल्यकर्मैवार्कणः श्लेष्मः क्रूरो मधोपे भूषणश्च । सेनाजीवो श्रुतिविकायकश्च मयं प्रियोऽप्यतिथिर्नो

दकार्हः ।

अविक्रेयं सवर्णं पक्वमन्नं दधि चौरं मधु तैलं घृतञ्च । तिला मांसं फलमूलानि शार्कं रक्तं वासः सर्व्वगन्धा गुडाश्च ।

अरोपणे चः समलोष्टाग्नकाष्ठानः प्रक्षीणशोको गतशन्निविषहः । निन्दाप्रसंघोपरतः प्रियाप्रिये त्यजुदाधीनवदेष्ट

भिच्छुकः ।

जीवारमूलेषु दृष्टाकट्विः सुसंयतात्माग्निकार्य्येषु चोद्यः । वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो धुरन्धरः पुण्यरुदेष्ट तापसः ।

अपहत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाशयेत् । दीर्घो बुद्धिमतो बाह्व द्याम्यो हिंसति हिंसितः ।

१९९५

न विद्यभेदविद्यसौ विद्यसौ नातिविद्ययेत् । विश्वासाङ्गयमुत्पन्नं मूलान्यपि निरुक्तन्ति ।

अनोपुर्गुप्तदारयः संविभागी प्रियंवदः । सन्तोषो मधुरवाक् स्त्रीणां न चाशं वशो भवेत् ।

पूजनीया महाभागः पुण्याय गृहदीपयः । स्त्रियः श्रियो गृहस्थोऽस्मात्प्राद्रव्या विप्रपतः ।

पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महामयं । गोपु चात्मायमं दद्यात् स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ।

गृह्यैर्वैणिज्यपाण्ड्य पुनैः सेवेत च दिजान् । अग्नौऽग्निर्गन्तः चक्षमस्यो लोहमुत्थितं ।

१९९०

तेषां सर्व्ववर्गं तेजः श्लाघ्यं योन्युप्राप्त्यति । नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।

समावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते । यस्य मन्त्रं न जानन्ति दाद्यादाभ्यभाराय ये ।

स राजा सर्वतश्चक्षुरिमैथर्यमद्रुने । करिष्यस्य प्रभायेत कृतान्वेव तु दर्शयेत ।
 धर्मकामार्थकायांश्च तथा मन्त्रो न भियते । गिरिष्ठमुपाहञ्ज प्रसाद वा रहोगत ।
 श्ररथे नि श्लोके वा तत्र मन्त्रो विधीयते । नासु ह्यप्यगम मन्त्र भारताहंति वेदितुं ।
 अपण्डितो वापि मुहन् पण्डितो वाप्यनात्मवान् । नापरोक्ष्य महीपालं कुर्यत्सचिवमात्मन ।
 अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररचरमेव च । कृतानि सर्वकार्याणि यत्नपण्डित विदुः ।
 धर्मं चार्थं च कामे च स राजा राजमत्तम । गूढमन्त्रस्य नृपतेस्सस्य सिद्धिर्गसंग्रह ।
 अग्रप्रज्ञानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति । स तेषां विपरिभ्रंशद्वयमेव जीवितादपि ।
 कर्मपाप्म प्रमत्ताभामनुष्ठानं सुखावहं । तेषामिवाननुष्ठानं यद्यात्तापकरं मतं ।
 अनधीत्य यथा वेदास्त विप्र आह्वमहंति । स्वमस्तुतयाङ्गुल्यो न मन्त्रं योतुमहंति ।
 स्थानदृष्टिचयस्य वाङ्मन्यविदितात्मन । अनवज्ञातश्रोतस्य खधीना प्रथिवीनृप ।
 अमाधेयोऽथहर्षस्य स्वयं कृत्यान्धवेचिण । आत्मप्रत्ययकोपस्य स्वाधीनेयं यस्यन्तर ।
 माममाचेण तुभ्येन कृत्रेण च महीपति । भृत्येभ्यो विद्वज्जदर्थार्थैक सर्वहरो भवेत् ।
 ब्राह्मणं ब्राह्मणे वेद भर्ता वेद स्थियं तथा । अमात्यं नृपतिर्निरा राजानमेव च ।
 न शत्रुर्धर्ममापन्नो मोक्षयो बध्यतां गत । न्यभूता पर्युपासीन वध्यं हन्यद्दले सति ।
 अहताहि भयं तस्मान्जायते न चिरादिव । दैवतेषु प्रयत्नेन रागसु क्रोधाशेषु च ।
 निपत्यन् सदा क्रोधो दृष्टवाचातुरेषु च । निरर्थकजहं प्राज्ञो वर्णयेन्मुदवेवितं ।
 कीर्तिंश्च लभने लोके न च नैधन युञ्जते । प्रगोहो नियन्त्रो यत्न क्रोधयापि निरर्थक ।
 न तं भर्तारमिच्छन्ति पण्ड पतिमिव स्थिय । न बुद्धिधनवाभाव न ज्ञानमनमृद्वये ।
 लोकपर्यायदृष्टान्तं प्राज्ञो जानाति नेतर । विद्याश्रोतवयोद्वहान बुद्धिदृष्टाश्च भारत ।
 धनभिजातदृष्टाश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते । अनार्थदृष्टमप्राप्तमस्यक्रमधाचिक ।
 अनर्था चिप्रमायानि वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा । अविशेवादनन्दानं समयलप्यतिक्रम ।
 आचर्यन्ति भूतानि सम्यक् प्रणिहिता च वाक् । अविशेवादेको दच कृतशो मतिमामृजु ।
 अपि सन्तोषकोषोऽपि लभते परिवारणं । धृति शनो दम शौचं काह्वं वागमिहुरा ।
 निवाधा ज्ञानभिदोऽहं शनैतां समिधं धिय । अथविभागी दुष्टात्मा लतज्ञो निरपवप ।
 तादृङ्गराधमो लोके वर्जनीयो नराधिप । न च रात्रौ मुखं ज्ञेते समर्पे इव वेम्नानि ।
 य कोपयति निर्द्वयं सदोषोऽभ्यन्तर जन । येषु दुष्टेषु दोषं कुर्याद्योगचेमस्य भारत ।
 सदा प्रसादन तेषां देवतानामिवाचरेत् । योऽयं क्षोपु यमायुक्ता प्रमत्तपतिनेषु च ।
 ये ज्ञानार्थमाश्रया सर्वे ते सन्नर्थं गता । यत्र क्षो यत्र कित्तो बाले यवानुप्रासिता ।
 मज्जन्ति तेऽवद्या राज्यस्यामकद्रवा इव । प्रयोजनेषु येऽस्मा न विभेयेषु भारत ।
 तानह पण्डितात्मने विभेया हि प्रवर्जिन । ये प्रवर्जन्ति किञ्चा य प्रवर्जन्ति चारणा ।

१४४

१४५

१४६

१४७

१४८

१४९

यं प्रशंसन्ति वन्द्येना न स जीवति मानवः । हित्वा तान् परमेष्वासान् पाण्डवानमितौजसः ।

आहितं भारतैश्वर्यं लया दुर्व्याधने महत् । तं द्रुपदसि परिश्रष्टं तस्मान्नमचिरादिव ।

ऐश्वर्यमदमकूटं बलिं लोकत्रयादिव ।

१८४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अनीयरोऽयं पुरुषो भवाभवे सूत्रप्रोता दारुमयोव योपा । धात्रा तु दिष्टस्य वशे कृतोऽयं तस्मादद
नं श्रवणे धृतोऽहं ।

॥ विदुर उवाच ॥ अप्राप्तकाले वचनं दृढसतिरपि ब्रुवन् । लभते बुद्धवशानमवमानस्य भारत ।

प्रियो भवति दामेन प्रियवादेन चापरः । मन्त्रमूलवसेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव स ।

द्वेष्टो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः । प्रिये शूभाणि कार्याणि दिव्ये पापानि चैव ह ।

उक्तं मया ज्ञातमात्रेऽपि राजन् दुर्व्याधनं त्यज पुत्रं स्वमेकं । तस्य त्यागात्पुत्रगतस्य दृष्टिरन्यात्यागात्पुत्रगतस्य मामः । १८५

न दृष्टिर्बुद्धमन्त्राया या दृष्टिः क्षयमावहेत् । अयोऽपि यज्ञमन्त्रयो यः चयो दृष्टिमावहेत् ।

न स चयो महाराज यः चयो दृष्टिमावहेत् । क्षयः सन्निह मन्त्रयो यं सन्धा यज्ञनाशयेत् ।

सम्बुद्धा गुणतः केचिद्भ्रान्तिं धनतोऽपरे । धनदृष्टान्गुणैर्हीनान् धृतराष्ट्र विवर्जय ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्वं समायतोयुक्तं भावसे प्राप्तवन्तः । न चोत्सहे सुतमृत्युं यतो धर्मस्ततो जय ।

॥ विदुर उवाच ॥ अतीवगुणसम्यक् न जातु विनयान्वितः । सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्द्दमुपेक्षते । १८६

परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च । परस्परविरौधे च यतन्ते सततैस्त्यक्ताः ।

सदैवं दर्शनं येषां शंकासे सुमहद्भयं । अर्थादाने महान् दीयः प्रदाने च महद्भयं । १८७

यो वै भेदनशीलासु सकामा निक्षपाः ब्रूताः । ते पापा इति विख्याताः सर्वासे पेरिगर्हिताः ।

शुक्लाद्यन्त्रैर्महादीपैर्यं नरास्मान् विवर्जयेत् । निवर्त्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्न चि प्रणश्यति ।

या चैव फलनिर्हन्ति, शौचदे चैव यत्सुखं । सतते चापवादाय यत्समारभते जये । १८८

अपेक्ष्यपकृते मोहात्तन्मन्त्रिमधिगच्छति । तादृशैः सङ्गतं नोपैवैर्बुधैरकृतात्मभिः ।

निग्रम्य निपुणं बुद्धा विद्वान् दूराद्विवर्जयेत् । यो ज्ञातिमनुसृष्टति दरिद्रं दीनमातुरं ।

स पुत्रपशुभिर्हृष्टिं श्रेयश्चानन्यममृते । ज्ञातयो बर्द्धनीयास्तैर्ये दृष्ट्वन्त्यात्मनः शुभं ।

कुलदृष्टिश्च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर । श्रेयश्च योऽस्ते राजन् कुर्वन्ते ज्ञातिभक्तियुताः ।

विगुणा अपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ । किं पुनर्गुणवन्तास्तैः सत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः । १८९

प्रसादं कुरु वीराणां पाण्डवानां विश्रान्तैः । दीयन्तां शमकाः केचित्तेषां हृत्पथमोदर ।

एवं लोके यमः प्राप्तं भविष्यति नराधिप । दृष्ट्वेन हि सत्या कार्यं पुत्राणां तात श्रवणे ।

मया चापि हितं वाच्यं विद्वि मां स्मृतिनैषिणं । ज्ञातिभिव्यहस्यत न कर्त्तव्यः शुभाधिना ।

सुखानि यद् भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ । श्रयोजनं यद्दयनं यस्मिन्नित्यु परस्परं ।

ज्ञातिभिः यद् कार्याणि न विरोधः कदाचन । ज्ञातयस्कारयन्तोह ज्ञातयो मज्जयन्ति च । १९०

सुष्ठुत्तासारयन्तीह दुष्टंता मञ्जयन्ति च । सुष्ठुत्ता भव राजेन्द्र पाण्डवाग्रति सानद ।

अधर्षणीयः शत्रूणां नैर्दृष्टस्त्वं भविष्यसि । श्रौमन् ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवबोदति ।

दिग्गजस्य मृग इव स रनस्तस्य विन्दति । पश्चादपि नरैश्चैव तव तापे भविष्यति ।

तान्वा इतास्तुतान् वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय । येन खड्गं समाकूटः परितप्येत कर्मणा ।

आदावेव न तत् कुर्व्यादधुवे जीवति सति । न कश्चिन्नापनयति पुमानन्यत्र भार्गवात् ।

११३६

श्रेयस्मयितिरिच्छन् वुद्धिमत्त्वेन तिष्ठति । दुर्व्याधनेन चयेतत्पापनीषु पुरा कृतं ।

न्या तत् कुलद्वन्द्वेन प्रत्यानेयं नरेन्द्र । तांस्तं पदे प्रतिघाय्य सौके विगतकम्पयः ।

भविष्यसि नरेन्द्र पूजनोद्यो मनीषिणां । सखा इतानि धोराणां कृततः परिचिन्तय यः ।

अधवस्यति कार्येषु चिरं यमसि तिष्ठति । अंसस्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशमैरपि ।

उपलभ्यस्त्वाविदितं विदितं चाननुष्ठितं । पापार्थफलं विद्वान् यो नारमति वरूते ।

११३७

यस्य पूर्वकृतं पापमविच्छेद्यानुवर्त्तते । अगाधपद्मे दुर्मेधा विषमे विनिपात्यते ।

मन्त्रभेदस्य पट्टाश्रो दाराणीमानि सचयेत् । अर्थवस्तुनिकामस्य रक्षेदतानि नित्यम् ।

मर्दं क्षमप्रविज्ञानमाकारं चात्मसम्भवं । दुष्टाभ्यास्येषु विश्वार्थं दूषाचाकुशलादपि ।

द्वाराभ्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नृपः । चित्रगंचरणे युक्तः स शत्रुनधितिष्ठति ।

न वै श्रुतमविज्ञाय दृष्टाननुपशेयवा । धर्मार्थैः वेदितुं यस्मै दृढस्थितिमैरपि ।

११३८

नष्टं धनुर्ग्रे पतितं नष्टं वायुमगदृष्यति । अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं कृतमनमिहं ।

मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्याः सन्धाद्य चासकृत् । श्रुतां दृष्ट्वाऽपि विज्ञाय प्रार्थयिष्ये समाचरेत् ।

अकीर्तिं विनयो इति इत्यनर्थं परोक्षम् । इति नित्यं समा शोधमाचारो इच्छत्यस्यं ।

परिच्छेदेन चैवेयं देशना परिचर्यया । परोक्षेन कुले राजन् भोजनाच्छादनेन च ।

उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादा न विद्यते । अपि निर्मुक्तदेहस्य कामगन्तव्यं किं पुनः ।

११३९

राजोपवेति वैश्वं धार्मिकं प्रियदर्शनं । मित्रवन्तं सुवाक्यं सुहृदं परिपालयेत् ।

दुष्कुलोत्तमः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् । धर्मोपेक्षी स्त्रुदुर्हीमान् स कुलीनप्रतापिनः ।

यथोद्यत्तेन वा चित्तं नैर्दृष्टं निश्चितं वा । शमेनि प्रज्ञया प्रज्ञा तथार्थीवो न जीर्यति ।

दुर्वृद्धिमत्कृतप्रज्ञं च्छत्रं कूपं ह्यैरिव । विवर्जयान् मेधावी तस्मिन्नेवो मग्नयति ।

अवतिष्ठेयु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च । तथैवपितृधर्मेषु न भैवोमाचरेदधः ।

११४०

छत्रधं धार्मिकं सत्यमचुर्द्रं दृढमकिं । जिनेन्द्रियं स्थितं स्थिरां मित्रमत्यागि चेष्यते ।

इन्द्रियाणामनुसर्गं श्रुत्युनाऽपि विप्रिष्यते । अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्देवतान्यपि ।

मार्दवं सभैरुतानामनुसूया समा दृतिः । चासूयायि बुधाः प्राङ्मित्राणां चापि मानना ।

अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीयते । सतिमांसाय सद्दुष्टं तदकापुमपन्नतं ।

आयत्वा प्रतिकारश्चक्षुदास्ते दृढनिश्चयः । श्रुतीते कार्यमेवञ्चो नरोऽर्थेन प्रदीयते ।
 कर्मणा मनसा वा वा यदभीष्टं निषेवते । तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ।
 मङ्गलालम्बनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवं । भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीष्टलक्षणं ।
 अनिर्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च । महान् भवत्यनिर्विषयः सुखं चानन्यमश्रुते ।
 नातः श्रीमत्तरं किञ्चिदन्त्यत्पथ्यनमं तथा । प्रमविष्टोऽर्थया तात चमा सर्वेच सर्वदा ।
 समेदयक्तः सर्वस्य शक्तिमान् धर्मकारणान् । अर्थानर्थैः समौ यद्य तस्य नित्यं चमा हिता ।
 यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थार्थ्या न क्षीयते । कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ।
 दुःखार्तेषु प्रमानेषु नास्ति केवल्येषु च । न श्रीर्व्यवदानेषु ये चास्माद्विवर्जिताः ।
 आर्जवेन नरं धुकमार्जवात्सव्यवचपं । अशक्तं मन्यमानास्तु धर्मयन्ति कुबहुयः ।
 अत्यार्थमतिदातारमतिशूरमतिव्रते । प्रज्ञाभिमानिनश्चैव श्रीर्भार्यात्रोपसर्पति ।
 न चातिगुणवत्त्वया नात्यन्तं निर्गुणेषु च । नैवा गुणान् कामयते नैर्गुणास्मानुरक्ष्यते ।
 लक्ष्मणा गौरिवाग्मा श्रीः कश्चिदेवावतिष्ठते । अग्रिहोचकना वेदाः शीलदृष्टफलं श्रुतं ।
 रतिपुत्रकला नारी दत्तभुक्तफलं धनं । अधर्मापार्जितैरर्थैः करेत्त्याध्वदेहिने ।
 न य तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्ष्येष्टं दुरागमात् । कान्तारे वनदुर्गेषु कच्छास्त्रापस्तु सश्रमे ।
 उद्यतेषु च श्लेषु नास्ति सचवताभयं । उत्थानं धयसो दाह्यमप्रमादो धृतिः स्वतिः ।
 समीप्य च समारम्भो विद्विक्कूलं भवत्य तु । तपो बलं तापसाणां ब्रह्म ब्रह्मविदां यत्नं ।
 हिंसा बलमभाधूनां चमा गुणवतां बलं । अष्टौ तान्यप्रतपानि श्रापेो मूलं फलं पयः ।
 श्वित्रास्त्राणकाम्या च गुरोर्भ्यश्चनभौपधं । न तत्परस्य मन्दध्यात् प्रतिक्कूलं यदात्मनः ।
 नैर्दुर्गैव धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते । अक्रोधेन जयेत् क्रोधमयाधुं बाधुना जयेत् ।
 क्रोधेत्करुण्यं दानेन जयेत् मत्तेन चानृतं । खीधूर्त्तकेल्लसे भौरौ चरे पुद्गमानिनि ।
 शैरे हतग्रे विद्यामो न कार्यो नच नास्ति के । अभिवादनशीलस्य नित्यं दृष्टोपसेविनः ।
 चत्वारि सम्प्रवर्द्धन्ते कीर्तिरायुर्धनं बलं । अतिहोत्रेण चेऽर्थाः शृद्धं मत्स्य तिकमेष च ।
 चरेभ्यः प्रणिपातिन माश्रय तेषु मनः हृष्टाः । श्विद्यः पुद्गः शोच्यः शोच्यं भेषुनमप्रजं ।
 निराहाराः प्रजाः शोच्यः शोच्यं राहमराजकं । अध्वा जरा देहवतां पर्यतानां जन्म जरा ।
 असमोगो जरा श्लोणां वाक्शस्त्रं ममसा जरा । अनःसायमसा वेदा ब्राह्मणसाधनं मनं ।
 ममं वृद्धिवा वादोऽष्टाः पुद्गपटान्नमं मनं । कौटुहलमना बाधो विप्रवर्धमनाः पियः ।
 सुवर्णस्य मनं कर्ष्यं कृपयापि ममं चपु । ज्ञेयं चपुमनं धीमं धीवत्यापि ममं मनं ।
 न व्यस्रेन जयेद्विद्वं न कामेन जयेत्सिखः । नेत्रमेन जयेद्विद्वं न पानेन शूरं जयेत् ।
 दम्भ दागजिनं मिथं ब्रह्मो धुधि निर्जिताः । अश्वपानजिना दागाः कर्पनं तस्य जीवितं ।
 रुहिसोऽपि जीवन्ति जीवन्ति इतिनशया । धुनराष्ट विमुयेष्टां न कदासिन्धीवते ।

१४००

१४०१

१४०२

१४०३

१४०४

१४०५

यत् प्रयित्वा मोक्षयितुं हिरण्यं पश्यतः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यच्च मुञ्चति ।

१४८

राजान्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर । समता यदि ते राजान् स्त्रेषु पाण्डुसुतेषु वा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

५ विदुर उवाच ॥ योऽभ्यर्चितः सद्भिरसज्जमानः करोत्यर्थं शक्तिमहापयिता । क्षिप्रं यशस्तं समुपैति शक्तमलं प्रसवा हि ।

सुखाय सन्ताः ।

महान्तमयर्थमधर्षयुक्तं यः सन्त्यजत्यनपाठ्य एव । सुखं सुदुःखान्यवमुच्यते जीर्णं त्वचं सर्पं दृष्टवमुच्य ।

अनृतं च समुत्कर्षो राजगामि च पेशुनं । गुरोद्यालीकनिर्व्वन्धं समानि ब्रह्मदत्तया ।

अस्त्रयैकपदं मृत्युरतिवादः शिषो बधः । अशुभ्या त्वरा दद्याद् विद्यायाः श्रवस्तथः ।

१४९

आलस्यं मदमेहौ च चापलं गोहिरैव च । सन्धता चाभिमानित्वं तथाऽत्यागित्वमेव च ।

एते वै वत्तदोपाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः । सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखं ।

सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत्सुखं । नाग्निकृत्यति काष्ठानां नागपाशां महोदधिः ।

नामकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ।

आधा धृतिरिति पट्टद्विमन्तकः क्रोधः श्रियं इति यशः कदर्यतां । अपासनं इति पश्यं राजजेतः कुट्टो माद्वयो इति रात्रं ।

१५०

अजायकान्तरं रजतस्य नित्यं मध्वाकर्षः शकुनिः शोचिष्य । हृष्टो ज्ञानिरवधसः कुलीन एतानि ते सन्तु गृहे हृदेव ।

अज्ञाचापन्दनं बोधाचादर्शो मधुसर्पिणी । विषमौदुम्बरं मङ्गः खण्डनाभोऽथ रोचना ।

गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुरब्रवीत् । देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ।

इदं त्वां सर्वपरं ब्रवीमि पुंशे पदं तात् महाविशिष्टं । न जातु कामात्त्र मयात्र सोमाद्भुतं ज द्याज्जीवितस्यापि हेतोः ।

नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्यो जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः । त्वत्कामित्यं प्रतिष्ठस्य नित्ये सन्त्य त्वं तोषपरो हि

सामः ।

१५१

महाशलाक्षपयश्च महानुभावान् प्रशाम्य भूमिं धनधान्यपूर्णैः । राज्यानि हिला विपुलांश्च भोगान् गताचरेद्रान् वप्रमन्तकस्य ।

खनं पुनर्न दुःखदुःखं सन्तुष्टा उत्तिष्य राजान् खड्गहासिहिरन्ति । तं मुक्तकेशः कर्णं ददन्ति चित्तमथे काष्ठनिव

विपनि ।

अन्यो धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते वयंषि चाग्निश्च शरीरधातुम् । दाश्यामयं सह गच्छत्यमुश्च पुच्छेन पपिन च वेद्यमानः ।

उत्सृज्य विनिवर्त्तन्ते ज्ञातयः सुखदः सुताः । अपुष्यामफन्तान् हृत्तान्यथा तात पतञ्जिनः ।

अग्नौ प्राशं तु पुरुषं कर्णान्वेति स्वयं कृतं । तस्मात्तु पुरुषो यद्वाह्मं सञ्चिनुयाच्छनैः ।

१५२

अस्मासिकादूर्द्ध्वममुष्य चाधि महत्तमसिष्ठति श्वन्धकारं । तदे महाभोहनमिन्द्रियाणां बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत् राजान् ।

इदं वचं श्रद्धयसि चेद्यथावन्निश्चयं सर्वं प्रतिपत्तुमेव । ययः परं प्राप्स्यसि जीवनेके भये न चामुश्च नचेत् तदस्ति ।

आत्मा नदी भारत पुष्पतीया सत्योदका धृतिवृत्ता द्योतिर्भिः । तस्यां स्नातः पूयते पुष्पकर्मा पुष्पा द्वात्मा नित्यमनेन एव ।

कामकोपधाहवती पञ्चेन्द्रियजनां नदी । नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि मन्तर ।

प्रशाहं धर्महृदं खड्गं विद्याहृदं वयसा चापि हृदं । कार्यकार्थं पूजयित्वा प्रयच्छ यः सन्पूज्य स मुद्रेष्यदासित् ।

१५३

धृत्वा शिरोदरं रचेत्याणिपादश्च चतुषा । चतुश्रेवे च मनसा मनो वाचश्च कर्षणा ।
नित्यादकी नित्यभोगोपयो नित्यलाभायो पतिव्रतार्त्ता । सत्यं ब्रह्मगुरवे कर्म कुर्वन्नास्ति श्रेयः । श्रेयः श्रेयः ।
अधीत्य वेदान्परिमन्योश्च चाग्नीविष्टा यज्ञे पालयिता प्रजाश्च । गोत्राह्मण्यं ब्रह्मपूतान्तरात्मा हतं सद्गामे चविय
स्वर्गमेति ।

वैश्वोऽधीत्य ब्राह्मणान् चतियांश्च धर्मं काले र्वेविनव्याश्रितांश्च । त्रेतापूर्णं धूममाघाय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गे दिव्यसुखानि भुङ्क्ते ।
ब्रह्म चक्रं वैश्ववर्षंश्च शूद्रं क्रमेणैताध्यायत पूजयान् । तृष्ट्येनेष्वयो दग्धपापक्षत्ता देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते । १५६
चातुर्वर्षस्यैव धर्मस्तवोक्ता हेतुं चान् ब्रूवेता मे निबोध । चाष्टाह्ममोद्धीयते पाण्डुपुत्रसं ॥ राजन् राजधर्मं नियुङ्क्ष्व ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा । ममापि च मति सौम्य भवत्येवं यथात्य मां ।
सा तु बुद्धि कृताऽप्येवं पाण्डवान् प्रति मे सदा । दुष्टैर्वाधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्त्तते ।
नदिष्टमप्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केनचित् । दिष्टमेव भुवं भन्ये पौष्टपन्तु निरर्थकम् ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये श्लोकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ समाप्तश्च प्रजागरपर्वः ॥

॥ अथ सनत्कुमारपर्वः ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अनुक्तं यदि ते किञ्चिदाद्य विदुर विधत्ते । तस्मै शूद्रपूतो ब्रूहि विविचाणीह भाषसे । १५७
॥ विदुर उवाच ॥ धृतराष्ट्र कुमारो वैद्य पुराणः समात्म । सनत्कुमार प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ।
स ते गुह्यान् प्रकाशयिष्ये सव्यान् चदयिष्येयान् । प्रवक्ष्यामि महाराज सत्यं बुद्धिमतां वर ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं त्वं न वेद तद्ब्रूयस्व यस्मै ब्रूयात्सनात्मन । तमेव विदुर ब्रूहि प्रशस्तिर्लोको जित् ।
॥ विदुर उवाच ॥ शूद्रदयोनावर्धं जातो जातोऽन्यदकुमुखश्च । कुमारस्य तु या बुद्धिर्बेद तां शान्तोत्तमं ।
माह्मी हि योनिमापन्नं सुगुह्यमपि यो वेदेत् । न तेन गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्वधीमि ते । १५८

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ त्रयोवि विदुः स मे पुराणं तं यनात्मन । कथमेतेन देहेन स्याद्विहैव समागमः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ चिन्तयामास विदुः सान्त्वयिषं शंसितप्रतं । स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दग्धयामास भारत ।
स चैनं प्रतिजपाद्य विधिदृष्टेन कर्षणा । सुखोपविष्टं विश्रान्तमधीनं विदुः प्रवेष्टुम् ।
भगवन् संवद वयिर्दुतगदस्य मानस । यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमपि वक्तुमर्हसि ।
यं श्रुत्वाऽयं मनुजश्च सत्यं सान्तिगो भवेत् । सामासाभौ प्रियदेवौ यथेनं न शराऽन्तकौ । १५९
त्रिवहेरन् भयार्थं च्युतिर्नाथे मदोद्भवौ । अरतिर्येव तन्त्रोद्य कामकोषौ च योदधौ ।
इति महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्कुमारपर्वणि विदुरवाक्ये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो गत्वा धृतराष्ट्रे मगधे संवृश्य वाक्यं विदुरेरितं तत् । सनत्कुमारं रविने महात्मा पश्यन्
बुद्धिं परमां सुभक्तम् ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सनत्कुमार यदिदं शृणोमि न मृत्युरस्तीति गव प्रवाद । देहापुरा ह्याचरन् ब्रह्मचर्यं गृह्यते तत्कन
रसु सत्यं ।

॥ सप्तसुजात उवाच ॥ अष्टकः कर्मणा यच्च मृत्युर्नास्तीति चापरं । शृणु मे ब्रुवतो राजन्ययेतन्मा विप्रद्विधाः ।
 उमे मृत्ये चक्षित्वैतस्य विद्धि मोहान्मृत्युः सप्ततोऽयं कवीनां । प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादममृतत्वं ब्रूवामि ।
 प्रमादादैव अमृतः पराभवचप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति । न वै मृत्युर्थेऽपि द्वाचि जन्तून्क्षयस्य रूपमुपलभ्यते हि । १४०
 यमं त्वेकं मृत्युमनोऽन्यमाह्वरात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् । पितृलोकं राज्यमनुशास्त्रं देवः शिवः शिवानामग्निवोऽग्निशानाम् ।
 अष्टादशान्निशरते मराणां क्रोधः प्रमादो लोमरूपश्च मृत्युः । अहंगतेनैव चरन् विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ।
 ते मोहितास्तदये वक्तव्या इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति । न तस्मान्देवा अनुविश्रवन्ते अतो मृत्युर्मरणाध्यामुपैति ।
 कर्मोदये कर्मफलानुरागालो तच्चानुयास्मि न तरन्ति मृत्युम् । सदर्थयोगानवगमात्समन्तात्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ।
 तद्वै महामोहमभिधियाणां मिथ्याऽर्थयोगेऽस्य गतिरिह नित्या । मिथ्याऽर्थयोगाभिहतान्तरात्मा क्षरन्नुपास्ते विषयान्वहम
 न्नात् । १४१

अभिध्या वै प्रथमं हन्ति लोकान् कामक्रोधावनुष्टङ्गाय पयात् । एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ।
 शोऽभिध्यायकुम्पतिताजिह्वयादगादरेण प्रतिबुध्यमानः । नैनं मृत्युर्मृत्युरिवास्तिभूत्वा सर्वं विद्वान् यो विनिहन्ति कामान् ।
 कामानुबारी युद्धः कामाननु विनश्यति । कामान्पुद्गलधुमेन यत्किञ्चित्पुरुषो रजः ।

तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते । मुञ्चन्त इव धावन्ति गच्छन्तः यन्भवमुषं ।
 अमूढहृत्तेः पुद्गलस्यैव कुर्यात्किं वै मृत्युलक्षणं द्वास्त्र व्याघ्रः । अमन्यमानः क्षमिष्य किञ्चिदन्याधीयीत निर्गुदक्षि
 वास्य चायुः । १४२

स क्रोधाधोमौ मोहवानन्तरात्मा स वै मृत्युस्तच्छरीरे च स्यः । सर्वं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञाने तिष्ठन्न विभेतीह
 मृत्योः । विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्मुक्त्यार्यया विषये प्राप्य मर्त्यः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धानेवाङ्गमिथ्या बाधुलोकान् दिशतीनां पुण्यतमानसनातनान् । तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा एत
 दिद्वानुपैति कथं नु कर्म ।

॥ सप्तसुजात उवाच ॥ एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र तथाऽर्थजातञ्च वदन्ति वेदाः । अनोह आयाति परं परात्मा प्रयाति
 मार्गिण निहत्य मार्गान् ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कोऽपि नियुक्ते तमजं पुराणं स चेदिदं सर्वमनुकमेण । किं वाऽस्य कार्यमय वा सुखञ्च तस्मै विद्वन्
 ब्रूहि सर्वं यथावत् ।

॥ सप्तसुजात उवाच ॥ दीपो महामघ विभेदयोगे ह्यनर्दियोगेन भवन्ति नित्याः । तथाऽस्य माधिक्यमपैति किञ्चि
 दनर्दियोगेन भवन्ति पुंशः । १४३

य एतदा भगवान्मु नित्यो विकारयोगेन करोति विषयं । तथाच तच्छक्तिरिति मन्थते तथाऽर्थयोगेन भवन्ति वेदाः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ योऽस्मिन्नधर्माच्चाचरन्तीह केचित्तया धर्मान् केचिदिहाचरन्ति । धर्मः चापेन प्रतिपद्यते विदुता
 हो धर्मः प्रतिहन्ति पार्थ ।

॥ सप्तसुजात उवाच ॥ उभयमेव तत्रोपपद्यते फलं धर्मस्यैवेतरस्य च ।
 तस्मिन्मृत्यो वाऽप्युभयं हि नित्यं ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति विद्वान् । तथाऽन्यथा पुण्यमुपैति देही तदागतं पापमुपैति विद्वान् ।

गत्वोभयं कर्षणा दुन्यतेऽस्थिरं शुभस्य पापस्य च चापि कर्षणा । धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान्धर्मो बलीयानिति तस्य सिद्धिः ।

१६००

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यन्निहातुं स्वस्य धर्मस्य लोकादिजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् । तेषां क्रमान्कथय ततोऽपि चान्धा श्रेतदिदमेवेमुमिच्छामि कर्म ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ येषां प्रतोऽय विस्मृतां बले बलवतामिव । ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोकं प्रकाशकाः ।

येषां धर्मं च विस्मृतां तेषां तज्ज्ञानसाधनं । ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति चिचिष्टुपं ।

तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वैदविदेः जनाः । नैनं मन्येत भूयिष्ठं ब्राह्मणमाभ्यन्तरं जनं ।

यद्यमन्येत भूयिष्ठं प्राहृषोत्रं दणोत्तपं । अन्नं पात्रं ब्राह्मणस्य तज्जीवेजानुधंश्चरेत् ।

यदाकथयमानस्य प्रयच्छत्यग्निं भयं । अतिरिक्तमिहाकुर्वन् च ज्ञेयाज्जेतरो जनः ।

यो वा कथयमानस्य आत्मानं जानुधंश्चरेत् । ब्रह्मसंज्ञोपभुञ्जीत तदन्नं सफलं वतः ।

यथा स्त्रे वान्तमन्नाति न्या वै नित्यमभूतये । एवमेतं वान्तमन्त्रन्ति स्त्रवीर्यस्योपवेशनात् ।

नित्यमज्ञानचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मण । ज्ञातीनां तु वषट्पथे तं विदुर्ब्राह्मणं बुधाः ।

को ह्यनन्तरमात्मानं ब्राह्मणो हनुमर्हति । निर्लिङ्गमप्येव शुद्धं सर्वदैवविजितं । तस्माद्भिः चरित्यस्यापि ब्रह्मवसति पश्यति ।

१६१०

योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं पैरिणात्मापहरिणा ।

अद्यान्तं आदनादाता सप्ततो निरुपद्रवः । शिष्टो न शिष्टवत्स्य स्यात् ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कवि ।

अनाद्या मानुषे विनि आद्या देवे तथा ऋतौ । ते दुर्धरा दुश्चकण्यास्तानुविद्याद्ब्रह्मणस्तनुं ।

सर्वानुस्मिष्टकृतां देवान् विद्याप इह कथम् । न समानो ब्राह्मणश्च तस्मिन्प्रयतते स्वयं ।

यमप्रयतमानस्तु मानयन्ति च मानितः । न मान्यमानो मन्येन न मान्यमभिधंश्चरेत् ।

लोकः स्त्राभाष्टत्तिहि निमेषाभिवचस्तदा । विहासो मानयन्तोह इति मन्येत भागितः ।

अधर्मनिपुणा मूढा लोके भाषाविशारदाः । न मान्यं मानयिष्यन्ति मान्यानामत्रमानिनः ।

नैव मानस्य मानस्य महिनी वसतः सदा । अयं हि लोको मानस्य अथैव नैमानस्य तद्विदः ।

श्री मुच्यतेह भंशम सा चापि परिपन्थिनो । ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रशासोनेन चरित्य ।

हाराणि तमेव वदन्ति मनोः वदप्रकाराणि दुराधराणि । यत्प्राप्ते द्रोहममैषविषया ययाग मोहमतिषन्धकानि ।

१६२०

इति श्रीमद्भागारते उद्दिगपर्वणि समकुशातपर्वणि समकुशातशोभे एकचकारिभ्योऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथैव भोजनं कतरपुभोजनं प्रसूहि विद्विह भोजनमायं । भोजेन विद्वानुत यानि भोजनं कथं मुने भोजनविशारदाः ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ यतो न वेदो ममथा यदेनमुनर्विषमि भोऽय भोजनं । यतोऽत्यतो वेदस्यक्तयाऽयं च तन्मय भोजनं विभाति वास्तवम् ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथा यन्मूषि यो वेदो धामवेदस्य वेदः यः । पापसि शुभं नृपादेन नियते किं न नियते ।

॥ मनसुजात उवाच ॥ नैनं सामान्यो वापि न यजुष्विचचपं । वायन्ते दक्षेणः पापस्य ते निज्या ब्रह्महं ।
न च्छन्दामि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानं । नोडं प्रकुन्ता इव खातपद्माश्छन्दस्येन प्रजहत्यन्त
काले । ११९९

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ नपेदेदा विना धर्मं चातुं शक्वा विचचप । अय कस्य तत्प्रपोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ।
॥ मनसुजात उवाच ॥ तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति महानुभाव । निर्दिश्य सम्प्रवदन्ति वेदास्तद्विद्य
वैष्णवमुदाहरन्ति ।

तदर्थमुक्तं तप एतद्विद्या ताभ्यामथै पुण्यमुपैति विद्वान् । पुष्टेन पापं विनिहत्य पश्यान् संजायते ज्ञानविदोपितात्मा ।
ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान् अथान्यथा वर्गफलानुबन्धो । अस्मिन् कृतं तत्परिच्छेद्य सर्वं मनुष्य भुङ्क्ते पुनरेति मार्गं ।
अस्मिन्नोक्तं तपस्तप्तं फलमन्यत्र भुज्यते । ब्राह्मणानामिमे लोका धातुं तपसि तिष्ठतां । ११९९

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं सष्टद्वयमसष्टद्वं तपो भवति केवलं । मनसुजात तद्गूह्यं यथा विद्यामतदयं ।
॥ मनसुजात उवाच ॥ निष्कर्मणं तपस्वेतत्केवलं परिचक्षते । एतत्सष्टद्वयमसष्टद्वयं भवति केवलं ।
तपोमूलमिदं सर्वं यथांश्चैव च तपसा वेदविदांसः परं तद्वदमाप्नुयुः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कल्पयं तपसो वृत्तिर्युतं निष्कर्मणं तपः । मनसुजात येनैवं विद्यां गुह्यं सनातनं ।
॥ मनसुजात उवाच ॥ क्रौधादयो द्वादश यथा दोषास्तथा नृपयानि द्वावि राजान् । धर्मादयो द्वादश ते पितॄणां
राष्ट्रे गुणो ये विदिता दिजानां । ११९९

क्रोधः कामो लोभमोहो विधिश्चऽक्रूरस्तथे मानमोहो स्पृहा च । ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा वृद्धाः सदा द्वाद
शैति नराणां ।

एकैकः पर्युगले इ मनुष्यान्मनुजधर्म । लिखमानोऽन्तरं तेषां मृगाणांमिव लुब्धकः ।
विकल्पनः स्पृहासुर्भनस्त्रो विभक्त्यां चरतोऽरक्षयश्च । एतान् पापाः यवनराः पापधर्मान् प्रकुर्वन्ते नोचसन्ताः सुदुर्गं ।
सधोगसम्बिद्धिर्धर्मोऽतिमानो दत्तानुतापो रूपणो वशीयान् । वर्गप्रबंधो वनितासु देहा एते परे वसन् नृपधर्मवर्गाः ।

धर्मस्य सत्यस्य दमस्तपस्य अमास्यं क्रीडति च जलस्य । यश्च दानस्य धृतिः सुतस्य व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य । ११९९
यस्मैतेभ्यः प्रभवन्तु द्वादशभ्यः सर्वानपिमांश्च विधिं च विद्यात् । निभिर्द्वाभ्यमेकतो वाऽप्येति यस्तस्य स्वमसीति स वेदितव्य ।

दमस्तपस्योऽप्रमादस्य एतेष्वष्टतमाहिता । तानि सत्यमुखान्माक्रमाह्वयानां ये मनोपिषाः ।
दमो द्वाष्टद्वयगुणः प्रतिबुद्धं हताकृतं । अनृतं चाभ्यस्तया च कामार्थं च तथा स्पृहा ।
क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च । भस्तरस्य विहिंसा च परित्यापस्तयाऽप्यति ।

अपकारस्यातिवादमया सत्त्वावनात्मनि । एतैर्निमुक्तो दोषैर्यः स दान्तः सद्भिश्च्यते । ११९९
मदोऽष्टादशदोषः स्यात्तानो भवति पद्धिः । विषयार्थाः सता एते मददोषा उदाहृताः ।
येषांस्त पद्धिधस्यागस्तृतीयो दुष्करा भवन्तु । तेन दुःखं तरत्येव मित्रं तस्मिन् जिते हते ।
येषांस्त पद्धिधस्यागः त्रियं प्राप्य न ह्वयति । दष्टापूर्ते द्वितीयं प्याधिद्यं वैराग्ययोगतः ।

कामत्यागस्य राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः । अथवाच्यं वदन्नेनैव तृतीयो गुणः स्मृतः ।

त्यक्त्रैर्यथैवति नोपयुक्तैः कामतः । न च कर्णसिद्धिषु दुःखं तेन च न त्वमेत् ।

११०

सर्वैरेवगुणैर्गुणैः द्रव्यवानपि यो भवेत् । अप्रिये च समुत्पन्ने व्ययो जातु न गच्छति ।

इष्टान् पुत्रांश्च दारांश्च न याचित कदाचन । श्रद्धेत याचमानाय प्रदेयं तच्छुभं भवेत् ।

अप्रमादो भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो भवेत् । सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।

अशेषं ब्रह्मचर्यञ्च तथाऽसंग्रह एव च । एवं दोषा मदसोक्तास्त्वेवापान्परिवर्जयेत् ।

तथा त्यागोऽप्रमादश्च सचाप्यष्टगुणो मतः । अष्टौ दोषाः प्रमादश्च तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

१११

इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसैश्च भारत । अतीतानागतभ्यश्च मुक्तुपेत, सुखी भवेत् ।

सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः । तांस्तु सत्यमुखाजाः सत्ये ह्यस्तममाहितं ।

निष्ठतेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् । एतद्वाङ्मनसं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतं ।

देवैरेतैर्बिन्दुस्तु गुणैरेतैः समन्वितः । एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलं ।

यस्मा दृष्ट्वैरि राजेन्द्र संक्षेपात्प्रबोधि ते । एतत्पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरापहं ।

११२

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आख्यानपञ्चमैर्वैदेर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः । तथा चाप्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ।

द्विवेदाद्यैकवेदाद्याप्यनृचश्च तथा परे । तेषाम्नु कतरः स स्वाध्यासं वेद वै दिजं ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्तो सत्त्वः क्षताः । सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिद्वसितः ।

एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते । दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत् प्रवर्तते ।

सत्यात्मच्यवमानानां सङ्कल्पश्च तथा भवेत् । ततो यज्ञः प्रतापेत सत्यसैवावधारणत् ।

११३

मनसाऽन्यस्य भवति वाचाऽन्यस्याय कर्षणा । सङ्कल्पसिद्धः पुण्यः सङ्कल्पानधितिष्ठति ।

अनैर्भूत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् । नामैतद्वातुनिर्दृष्टं सत्यमेव सतां परं ।

ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परीक्षं जायते तपः । विद्याद्वैतपठनान्नु दिजं वै यज्ञपाठिनं ।

तस्मात्तत्तद्विद्वान्मांश्चा जल्पितेनैव वै दिजं । य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ।

हन्दांमि नाम चत्त्रिध तान्यथैवापुरा जगौ महर्षिषष्ठः शयः । हन्दाविदस्ते य उतानधीतवेदा न वेदवेदस्य विदुर्हि तत्तं ।

११४

हन्दांमि नाम द्विपदां वरिष्ठं स्रष्टुर्न्योगेन भवन्ति तत्र । हन्दाविदस्ते न च तानधीत्यगता न वेदस्य न वेदमाय्याः ।

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्मि कश्चिन्नेता ॥ वृथ्यते वापि राजन् ॥ यो वेद वेदाश्च स वेद वेद्यं सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यं ।

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्मि वेद्ये न वेदं न विदुर्न वेद्यं । यो वेद वेदं सच वेद वेद्यं यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यं ।

यो वेद वेदान्मूष च वेद वेद्यं न तं विदुर्न वेदो ॥ वेदाः । तथाऽपि वेदेन विदन्ति वेदं यो ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ।

धामांशभाग्यं तद्याहि वेदा यथा च प्राखा हि महोत्तमस्य । श्वेदेनैव यथायामनन्ति तपिनुदि सत्ये परमात्मनो

ऽर्थं ।

११५

अभिज्ञानं मि ब्राह्मणं व्याख्यातारं विचक्षणं । यन्निष्ठविचिकित्सः स व्याचष्टे सर्वभक्षणान् ।

नाय पर्थेपणं गच्छेत्प्राप्तो नोत दक्षिणं । नार्थाप्तो न क्षुतमिथेन्द्रादिशन्नु कथयन् ।

तस्य पर्वेषु गच्छेत् प्रत्यर्थिषु कथञ्चन । अविविचित्रिणं वेदे तपः पश्यति तं प्रभुं ।

दृष्ट्वाभूत उपाधेत न चेष्टेऽन्यथा पि च । अभ्यावत्तस्य तद्ब्रह्म अन्तरात्मनि विश्रुतं ।

मौनान्न स मुनिर्भवति नारण्यवसनायुनिः । स्वचक्षणो यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ।

१९०

सर्वार्थानां धाकरणाद्व्याकरण उच्यते । तस्मै ततो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ।

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः । सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन्तद्दिद्वान्सर्वविद्वन्नेव ।

धर्मादिषु स्थितोऽप्येवं चक्षिय ब्रह्म पश्यति । वेदेषु ज्ञानपूर्व्येण शतदुष्टा भवो मि ते ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि समस्तज्जातपर्वणि समस्तज्जातवाक्ये द्विचलारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ समस्तज्जात यामिमां परां त्वं ब्राह्मीं वाचं वदस्व विस्वरूपा । परां हि कामेन सुदुर्लभां कथां तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ।

॥ समस्तज्जात उवाच ॥ नैतद्ब्रह्म त्वरणेन लभ्यं यन्मां प्रच्छसति ह्यस्यतीव । बुद्धौ विद्येने मनसि प्रचिन्त्या विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ।

१९१

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अत्यन्तविद्यामिति यत्समातर्गं त्रयीषु त्वं ब्रह्मचर्येण विद्वान् । अनारभ्या वसतीह कार्यकाचे कथं ब्राह्मणमष्टतलं लभेत ।

॥ समस्तज्जात उवाच ॥ अयमविद्यामभिधास्ये पुराणीं बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण विद्वान् । यां प्रायेण मर्त्यलोकं त्यजन्ति या वै विद्या गुरुद्वयेषु नित्या ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रह्मचर्येण या विद्या ब्रह्मा वेदितुमश्रया । तत्कथं ब्रह्मचर्यं खादितद्ब्रह्मन्त्रयीहि मे ।

॥ समस्तज्जात उवाच ॥ आचार्ययोगिमिह ये प्रविश्य भूत्वा गर्भे ब्रह्मचर्यं चरन्ति । ह्रैव ते ब्राह्मकारा भवन्ति मयाय देहं परमं यान्ति योगिनः ॥

अस्मिन्लोके वै जयन्तीह कामान्ब्राह्मीं स्थितिं ज्ञानुतितिचमाणाः । त आत्मानं निर्हरन्तीह देशकुञ्जादिपीकामिव हस संस्थाः ।

१९२

शरीरमेतौ कुतः पिता माता च भारत । आचार्यशास्त्रा या जातिः सा पुण्या साऽत्रारामरा ।

यः प्राष्टपोयवितयेन वर्षानन्तं कुर्वन्वष्टतं संप्रयच्छन् । तं मम्येत पितरं मातरश्च तस्मै न द्रुष्टेऽन्तमस्य जानन् ।

गुरुं प्रिया नित्यमभिज्ञादधीत स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रसक्तः । मानं न कुर्वन्नादधीत रोषमेव प्रयतो ब्रह्मवर्द्धनः ॥

प्रियवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः । ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रदत्तः पाद उच्यते ।

आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राप्तैरपि धनैरपि । कर्मणा मनसा कचच दिदीवः पाद उच्यते ।

समा गुरौ यथा हृत्तिर्गुरुपत्न्या तयाचरेत् । तत्पुत्रे च तदा कुर्वन्निवेदः पाद उच्यते ।

आचार्येणात्महतं विज्ञानं ज्ञात्वा चार्थं भाविनाऽप्युपयेव । यच्छेत् तं त्रिं हृष्टबुद्धिः स वै हरेर्हृष्टः ॥

माचार्यस्थानपाहृत्य प्रवाधं प्राह्यः कुर्वीत नैतदहं करोमि । इत्येवम्वेद न मादयेत स वै हरेर्हृष्टः ॥

कलिनं पादं लभते तथाऽपि तस्य पादं गुरुयोगतश्च । उरुहवेनैव च पादं हृष्टं हरेर्हृष्टः ॥

धर्मादयो दादय यस्य रूपमन्यानि साङ्गानि तदाऽष्टद्वयं । हरेर्हृष्टेने हरेर्हृष्टः ॥

एवं प्रवृत्तो यदुपालभेत वै धनमाचार्याय तदनप्रयच्छेत् । स तां वृत्तिं ब्रह्मगुणभोगेन गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ।
एवं वसन्तर्भूतो वरुणोऽथ बह्वन् पुसासभने च प्रतिष्ठा । वर्षन्ति चासौ प्रदिशो दिग्भ्य वषण्यन्ति न ब्रह्मचर्ये जनाय ।

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् । अथ यः महाभागा ब्रह्मलोकं मनोऽपणः ।

गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्युपसमाश्रुत् । एतेन ब्रह्मचर्येण ह्यर्चोऽप्यज्ञाय जायते ।

आकाङ्क्षार्थेण संयोगाद्भवेदार्थिनामिव । एवं क्षेत्रसमाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ।

१००३

यः श्रेयसावधेयापि राजन्सर्वं शरीरं तपसा तथमानः । एतेन वै सात्यमभ्येति विद्वान् शृङ्खलतया स जयत्यनकात्रे ।

अन्तवतः शस्त्रिय ते जयन्ति लोकान्जनाः कर्षणा निर्व्वेन । ब्रह्मैव विद्वान् लोकान् अभ्येति सर्वं नान्यः पन्थाः अपनाय विद्यते ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आभाति शूकमिव सोदितमिवायो ह्यस्य मायान्नं काट्टवं वा । स ब्रह्मलोकः पश्यति योऽत्र विद्वान्कथं
रूपं तदस्त्वमचरं परं ।

॥ सनत्कुजात् उवाच ॥ आभाति शूकमिव सोदितमिवायो ह्यस्य मायसमर्कवर्णः । स प्रयित्वां तिष्ठति नाम्नां रिचि नैतत् समुद्दे
सलिलं विभक्तिं ।

न तारकासु न च विद्युदाश्रितं न चाक्षेपु दृश्यते रूपमस्य । न चापि वायो न च देवतासु नैतच्छ्रे दृश्यते नोत सूक्ष्मं ।

१०१०

न च तन्मयजुःपु माययन्सु न दृश्यते वै विमलेषु सामसु । रथन्तरे वार्ष्णेय वाऽपि राजन्महाश्रतेनैव दृश्येद्भवं तत् ।

अपारणीयं तमसः परस्तात्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले । अणोवोरूपं क्षुरधारपावसं महच्च रूपं तदै पर्व्वतेभ्यः ।

सा प्रतिष्ठा तदन्तं लोकान्ब्रह्म तद्यथाः । भूतानि जज्ञिरे तस्मात्पुत्र्यं यानि तत्र च ।

अनामयं तन्महदुद्यतं यमो वाचो विकारं कथयो वदन्ति । अस्मिन्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरमृतास्तो भवन्ति ।

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्व्वणि सनत्कुजात्पर्व्वणि सनत्कुजात्पर्व्वणि चित्रार्त्तप्रोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ सनत्कुजात् उवाच ॥ शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता । ईर्ष्या मोहो विधिक्ता च कृपाऽसूया जुगुप्सता । १०१५
हादभैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ।

एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पथ्युपासते । धैराविष्टो नरः पापं भूदवंधो व्यवसति ।

स्पृष्ट्यालुब्धः पक्षो वदान्यः क्रोधं विभ्रमनशा वै विकल्प्यो । नृशंसधर्मीः पडिमे जना वै प्राप्याप्यर्थं नेत सभाजयन्ते ।

यन्मोगसन्मिद्विपनोऽतिमानी दत्ता विकल्प्यो कृपणो दुर्व्ववक्षः । ब्रह्मप्रणो वनितादिट् सदैव सन्नैरोक्ताः पापघ्नो लानृशसाः ।

धर्मस्य सत्यस्य तपो दमश्च अमात्यं ह्रीकृतिचाऽनसूया । दानं श्रुतश्चैव धृतिः क्षमा च महाप्रता हादश्च ब्राह्मणस्य । १०२०

यो नैतैभ्यः प्रत्येव्हादश्चः सर्व्वामयीमां श्रियंश्चैव स प्रियात् । विमिर्दाग्भ्यमिकतो वार्ष्णेयो यो नास्त्र खमसोति च वेदितव्यं ।

दमस्यागोऽयाप्रमाद इत्येतैस्त्वमृतं स्थितं । एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणां ।

सदाऽसदा परीशदे ब्राह्मणस्य न शस्यते । नरकप्रतिष्ठासु सुखं एवं कुर्व्वते जनाः ।

मदोऽशादशेषः स स्थापुरा योऽप्रकीर्त्तितः । लोकोदयं प्रातिकुल्यमभ्यसूया मृष्टावचः ।

कामक्रोधो पारतर्क्यं परिव्वादोऽथ पैशुन्यं । अर्थहानिर्व्विवादश्च मात्सर्य्यं प्राणिपीडनं ।

१०२५

ईर्ष्या मोहोऽतिवादश्च शंखानां गोऽभ्यसूयिता । तस्मात्प्राज्ञो न माकेन सदा ह्येतदिगर्हितं ।

योऽपदे वै पङ्कगण वेदितव्याः प्रिये ह्यन्यत्रिधे च ह्यन्ये । स्वादात्मनः सुहितं याचेते यो ददात्यथाप्यमपि देयं खलु स्यात् ।

इष्टान्पुत्रान्विभजान् स्त्रांश्च दारानभ्यर्थितद्वार्त्तं शुद्धभावं । त्यक्तद्रव्यं संवेक्षेद् कामात् भुङ्क्ते कर्म स्त्राग्निमाधने च ।

• द्रव्यवान् गुणवानेवं त्यागी भवति सान्त्विकः । पञ्चभूतानि पञ्चभ्यो निवर्त्तयति तादृशः ।

येतत्समृद्धमयूँडे तपो भवति केवलं । सत्ताम्रच्यवमानानां सद्भ्येन समाहितम् ।

१०१०

यतो यज्ञाः प्रवर्द्धन्ते सत्यक्षेत्रावरोधनात् । मनसाऽन्यस्य भवति वाचाऽन्यस्य कर्षणाः ।

सद्व्यसिद्धं पुरुषमसद्व्योऽधितिष्ठति । ब्राह्मणस्य विशेषेण किञ्चान्यदपि मे शृणु ।

अथापयेन्महदेतद्यगस्य वाचो विकारान् कवयो वदन्ति । अस्मिन् योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तदिदुरमृतानि भवन्ति ।

न कर्षणा सुकृतैरेव राजगृह्यस्यैजुहुयादा यजेदा । नैतेन वाचोऽमृत्युमभ्येति राजन् रतिघातौ न सभयन्तकश्चि ।

दृष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसाऽपि न । तथा संस्तुतिनिन्दार्थो ग्रीतिरोषो विवर्जयेत् ।

१०११

अथैव तिष्ठन् चक्षिय ब्रह्माविशति पश्यति । वेदेषु चानुपूर्व्येण सतदिदमवबोधि मे ।

इति श्री महाभारते उद्योगपर्वेऽपि सनत्सुजातपर्वेऽपि सनत्सुजातवाक्ये षट्सुत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ यत्तच्छुक्रं महश्च्योतिर्दीप्यमानं महद्यज्ञः । तद्दे देवा उपासन्ते तस्मात्सुख्यो विराजते ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्ले बर्द्धते । तच्छुक्रं च्योतिर्दीप्यमानं तपति तापनं ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

१०१२

अपोऽयश्चन्द्रां सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ मिश्रियान्तेऽन्तरिक्षे । अतज्जितः सवित्रिर्विस्वानुभौ विभर्ति इयिर्वी दिवस्य ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

उभौ च देवौ इयिर्वी दिवं च दिग्मः शुक्रो भुवनं विभर्ति । तस्माद्दिग्मं भरितश्च खल्विति तस्मात्समुद्रा विहिता महान् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

चक्रे रथस्य तिष्ठन्तोऽभ्रवत्याव्ययकर्षणः । केतुमन्तं वहन्त्यद्यास्तं दिव्यमजरं दिवि ।

१०१३

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

न तादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनं । मनीषयाऽयमनसा हृदा च य एवं विदुरमृतानि भवन्ति ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

द्वादशपूगां हरिं पिवन्तो देवरक्षिताः । मध्वीचन्तस्य ते तस्याः सञ्चरन्तीह घोराः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

१०१४

तदर्द्धमार्धं पिबति कश्चित्पि अमरो मधु । ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकम्पयत् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

हिरण्यपर्वमवत्यमपित्य ह्यपचकाः । तत्र ते पक्षिणो भूना प्रपन्ति यदादिभ्यः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

पूर्णतृणान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूतानि चक्रिरे । हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेशवद्विद्यते ।

१०१५

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

तस्मादे वायुराथातस्तस्मिंश्च प्रयतं सदा । तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ।

सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तदन्तु न शक्नुमः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः । आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः । १०१

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

एकं पादं नेतृचिपति सलिलाङ्गुलचरणम् । तद्येतत्सततमूढांय न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषोऽन्तरात्मा लिङ्गश्च योगेन स याति नित्यं । तमोयमोक्षमनुकल्पमाद्यं पर्ययन्ति मूढा न विराजमानं ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं । १०२

असाधना वाऽपि ससाधना वा समानमेतद्वक्ष्यते मानुषेषु । समानमेतदमृततत्त्वतस्तस्य मुक्तास्तत्र मन्त्र उक्तं समापुः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति तदा ऊतं चाऊतमग्निहोत्रं । मा ते प्राप्नुो लघुतामादधीत प्रज्ञानं स्वास्मान धीरा लभन्ते ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

एवंकूपो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् । यो वै तं पुरुषं वेद तस्मैहोत्रं न रिष्यते । १०३

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

यः सहस्रं सहस्राणां पञ्चान् सन्तत्य सम्पतेत् । मध्ये मध्यत्रागच्छेदपि चेत्यात्मनोऽनव ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

न दर्शनं तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वा । हितो मनोषो मनसा न तप्यते ये प्रप्रेतयुग्मस्तस्मै भवन्ति ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं । १०४

गूहन्ति सर्पा इव गङ्गराणि स्त्रिष्विषया स्त्रेन दृत्तेन मर्त्याः । तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा यथाऽध्वानं मोहयन्ते भयाय ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

माहं सदाऽसत्कृतं स्थां न मृत्युर्नामृत्युर्मृतं मे कुतः स्यात् । सत्यानृते सत्यधमानबन्धे सत्य योगिनिरसतश्चैव एव ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

न साधुना मोत असाधुना वा समानमेतद्वक्ष्यते मानुषेषु । समानमेतदमृततत्त्व विद्यादेवं युक्ता मधु तदै परीक्षेत् । १०५

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

मास्मात्तिवादा इदं तापयन्ति नानधीतं नाऊतमग्निहोत्रं । मनो प्राप्नुो लघुतामादधीत प्रज्ञायाधौ नाम धीरा लभन्ते ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

एवं यः सर्वं श्रुतेषु आत्मानमनुपश्यति । अन्यवान्यत्र युक्तेषु किं स ज्ञोषेत्ततः परं ।

यद्योदपाने महति सन्धतः सम्युतोदके । एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजानतः । १०६

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषो महात्मा न दृश्यते ऽथौ इति सविष्टः । अग्नयरो दिवारात्रमतन्त्रितश्च स तं भला कविरासो प्रसवः ।

अहमेव स्मृतो माता पिता पुत्रोऽस्यहं पुनः । आत्माऽहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ।

पितामहोऽस्मि स्वविरः पिता पुत्रश्च भारतः । ममेव धूममात्रास्मा न मे द्युयं न वो ह्यहं ।

आत्मेव स्थानं मम जन्म चात्मा भोतप्रोतो ऽहमजरःप्रतिष्ठः । अजथाहो रावमतन्त्रितोऽहं मां विधाय कविरास्ते प्रसन्नः ।

अणोरणोयानं सुमनाः सर्वभूतेषु जायति । पितरं सर्वभूतेषु पुष्करे निक्षिप्तं विदुः ।

१००

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ समाप्तश्च सनत्सुजातपर्वः ।

॥ अथयानसन्धिपर्वः ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता । साङ्गं कथयतो राज्ञः सा यतोयाय शर्च्चरो ।

तथा रजन्मो व्युत्पाद्यो राजानः सर्वे एव ते । सभाभाविविशुद्धेष्टा स्तुतलोपदिदृच्छया ।

शुश्रूपमाणाः पार्थांगो वाचो धर्माधर्मक्षिताः । धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ध्यूराजसभां शुभां ।

सुभावदातां विलोपां कनकाजिरभूषणं । चन्द्रभग्नं सुचरितं शिवां चन्दनवारिणां ।

सचिरैरावनेलौपां काञ्चनैर्दारवेरपि । अयस्यारमयेर्दानैः स्वासीर्गैः शोचतश्चन्दैः ।

१०६

भोमो द्रोणः कृपः शन्यः कृतवर्मा जयद्रथः । अयत्याम्ना विकर्षय शोमदत्तश्च वाह्निकः ।

विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः । सर्वे च वक्षिताः दुराः पार्थिवा भरतर्षभ ।

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुलां सभां शुभां । दुःशासनश्चिचवेनः शकुनिरपि शौचवः ।

दुर्मेधो दुःषयः कर्ण उलूकोऽप्य विविशति । कुबराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षयः ।

विविशुलां सभां राजन् दुराः शक्रशेदो यथा । आविशद्विस्तृता राजन् द्यूतैः परिचवाङ्गभिः ।

१०७

शुश्रुभे वा सभा राजन् सिंहैरिव गिरैर्गुहा । ते प्रविश्य महेश्वासाः सर्वा सर्वं महैजयः ।

आमनानि विचित्राणि भोजिरे सुख्यवर्षवः । आसनलेपु सर्वेषु तेषु राजसुभारत ।

दास्यो निवेदयामास स्तुतपुत्तमुपस्थितं । अयं स रथ आयाति योऽयावोत्पाऽज्ञानपति ।

दृतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः । उपेयाय तु स विभं रथात्प्रकृन्वा कुण्डलो ।

प्रविशेय सर्वा पूर्णा महोपातेर्ब्रह्मात्मभिः ।

१०८

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्राप्नोऽस्मि पाण्डवान् गत्वा तं विजानीत कौरवाः । यथावयः कुहूष्यन्तान् प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ।

अभिवादयन्ति दृष्ट्वाय वयस्योद्य वयस्यवन् । युनयाम्भवदन् पाथोः प्रतिपूज्य यथावयः ।

यथाऽहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमिति गतः । अमुवं पाण्डवान् गत्वा नक्षिपोधत पार्थिवाः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयप्रत्यागमने षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ईच्छामि त्वां सञ्जय राजमध्ये किमवचोदाकामदीनसत्तः । धनञ्जयमात युधो मणित दुर्गाकनो

जीवितश्चिन्महात्मा ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु यदमवोदञ्जुनो योऽस्यमानः । युधिष्ठिरस्थानुमने महात्मा धनञ्जयः शृणु

तः केऽवयः ।

१०९

अन्ववसो वाङ्मयीयं विद्वान् उपहरे वासुदेवस्य वीरः । अवोचत्वां योत्स्यमानः किरीटी मथे ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरुणां ।
 संश्लेषतस्तस्य दुर्भाषिणो वै दुरात्मानः स्तनपुत्रस्य स्तन । यो योद्धुमाशंसति मां सदैव मन्दप्रज्ञः कातपक्वोऽतिमूढः ।
 ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय समानोताः प्रष्टव्यतां चापि तेषां । यथा समर्थं वचनं मधोर्कं सहामात्यं श्रावयेया नृपं तत् ।
 यथा नूनं देवराजस्य देवाः इन्द्रपुत्रो वज्रहस्तस्य सर्वैः । तथाऽऽश्वत्थनः पाण्डवाः सञ्जयाय किरीटिना वाचमुक्तां समयां ।
 इत्यब्रवीदध्वजो योत्स्यमानो गाण्डीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः । न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य
 राज्ञः ।

१८१५

अस्ति नूनं कर्षं कृतं पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः । येषां युद्धं भीमसेनास्तेनाभ्यां तथाऽग्निभ्यां वासुदेवेन चैव ।
 जैनेयेन भुवमास्ताद्युधेन धृष्टद्युम्नेनाऽप्यग्निरुष्टिना च । युधिष्ठिरेणैश्वरकृत्येन चैव योऽपथ्यानाभिर्दहेद्वा दिवस्य ।
 तैश्चेद्योद्धुं मन्यते धार्तराष्ट्रो निहंसाऽयं सकलः पाण्डवानां । मा तत्कार्षीः पाण्डवस्यायं हेतोर्हृदि युद्धं यदि मन्यसे मे ।
 यां तां वने दुःखश्यामवासीश्रमाजितः पाण्डवो धर्मपराय । आश्रितो नां दुःखतरामनर्थां मन्यां श्रयां धार्तराष्ट्र परासुः ।
 द्विया ज्ञानेन तपसा दमेन धैर्येणाथो धर्मगुण्या बलेन, अन्यायवृत्तिः कुह पाण्डवे यानस्यातिवृद्धाधार्तराष्ट्रो दुरात्मा । १८१६
 'मायोपधः प्रणिपातार्जवाभ्यां तपोदमाभ्यां धर्मगुण्या बलेन । सत्यं ब्रुवन्प्रतिपक्षो नृपो नसितिवमाणः क्रियमानोऽतिवैल ।
 यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संश्रितात्मा क्रोधं यत्नं वर्षपूगान्सुघोरं । अवसष्टा कुरुपूवृत्तचित्तसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 कृष्णवर्त्मनं ज्वलितः समिद्धो यथा दहोत्कंचमग्निर्नदिधि । एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां युधिष्ठिरः क्रोधादीप्तोऽन्ववेद्य ।
 यदा द्रष्टा भीमसेनं रघयं गदाहस्तं क्रोधाविषं वमनां । अमर्षणं पाण्डवं भीमसेनं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 सेनाऽपगं दंष्ट्रितभीमसेनं स्वासत्तं वीरहणं परेषां । प्रन्मस्रमूमन्तकवधिवैवं तदा क्षर्त्ता वृषणस्याभिमानी । १८१७
 यदा द्रष्टा भीमसेनं नागान् निपातितान् गिरिकूटप्रकाशान् । कुशैरिवाक्षमन्तो भिन्नकुम्भासदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वत
 स्यत् ।

महाविंशो गाव इव प्रविश्य गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य । यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्व
 तस्यत् ।

महाभये वीतभयः कृतास्त्रः समागमे शत्रुवतावमर्दी । सहायेनाप्रतिमाषयोद्यान् पदातिवहान् गदयाऽभिनिघ्न ।
 'श्रीकृष्णं मार्गान्तरमा विगृह्य यदा चेत्ता धार्तराष्ट्रस्य भैरवं । हिन्द्वन्तं परमुनेव शूरसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 दृष्ट्वाप्रापं ज्वलनेनैव दग्धं यामं यथा धार्तराष्ट्रान्ममोक्ष । पक्षं संक्षेपेयुनेनैव दग्धं पराविकं विपुलं क्षम्योद्यं । १८१८
 वतप्रवीरं विमुपेयं भयार्त्तं पराङ्मुखं प्रायशो धृष्टयोध । शङ्काविषा भीमसेनेन दग्धं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 लपाशङ्कनाचरन् दक्षिणेन परं क्रतायकुशविषयोधो । यदा रथायो रथिनः प्रचेत्ता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 सुधोषितो दुःशमन्यो वनेषु दीपकान् मकुलो यामशेत । शमीविकः कुह इयोदमन् विवं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 तदनात्मनः पार्थिवोयोधनाय समादिष्टा धर्मराजेन सदा । रथैः शूभैः सेन्यमभिद्रवन्तो दृष्ट्वा पथानस्येन धार्तराष्ट्रः ।
 मिट्ठन् लघान्मिमप्रकाशान् यदा द्रष्टा कैरवः पथं शूरान् । यत्ता प्राणान् कैरवानाद्रवन्तान् तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो
 ऽन्वतस्यत् ।

१८१९

यदा गतोदाहमकुजगतां मुखगतरं रथमानरायो । दानैर्युक्तं पश्यदेवोऽधिकः क्रिराधि राक्षां चेष्यते मार्गशोषे ।

महाभये ममृष्टने रयस्यं विवर्त्तमानं समरे कृतास्त्रं । चत्वारं दिशः सम्यन्तं समीक्ष्य तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽभवत्सत् ।
 क्षीनिष्वेवा निपुणः सत्यवादी महाबलः सर्वघर्षोपपन्नः । गान्धारिमर्च्यैस्तमुने चित्रकारी चेत्ता जनान् सहदेवसखी ।
 यदा द्रुष्टा द्रौपदेयामहेधून् शूरान् कृतास्त्राययुद्धकोविदान् । आग्नेविषान् धीरविषानिवायतसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽ
 ऽभवत्सत् ।

यदाऽभिमन्युः परवीरपातो ग्रैः पराक्रमेण हवामिष्यन् । विगाहिता कृष्णधमः कृतास्त्रसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽभवत्सत् । १०१
 यदा द्रुष्टा बालमवावलीयं दिवचमूढत्युमिवापतन्तं । सौमद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽभवत्सत् ।
 प्रमद्वक्ताः शीघ्रतरा युवानो विशारदाः सिंहसमानवीर्याः । यदा चेत्तारो धार्तराष्ट्रानुसन्ध्यांसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽभवत्सत् ।
 द्वौ विराटद्रुपदौ महारथौ प्रयुक्तं समूहानामिवर्त्तमानौ । यदा द्रुष्टारौ धार्तराष्ट्रान् सन्ध्यांसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽ
 भवत्सत् ।

यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्वन् गिरांसि यूनां समरे रयसः । क्रुद्धः शरैर्द्वेष्टसति चापमुक्तेसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽभवत्
 सत् ।

यदा विराटः परवीरपातो सशेतरः बभूवमूं प्रवेष्टा । मल्लैः सार्द्धमनृगं वरूपैसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽभवत्सत् । १०२
 ज्येष्ठं मात्स्यमनृगं धार्यरूपं विराटपुत्रं रयिनं पुरस्तात् । यदा द्रुष्टादंशितं पाण्डवायं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽभवत्सत् ।
 रथे स्तेनैः कौरवाणां प्रवीरे शिखण्डिना सत्तमे शाल्मनुजे । न जातु नः शत्रवो धारयेयुर्ग्रस्यं सत्यमेतद्बोधि ।
 यदा शिखण्डो रयिनः प्रचिन्वन् भीमं रथेनाभिधातो वरूयो । दिव्यैर्धैरवस्त्रैश्च यैर्धांसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽभवत्
 सत् ।

यदा द्रुष्टा सञ्जयानामनीके धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानं । अलं यस्मै गुह्यमुवाच धीमान् द्रोणसदा तत्त्वनि धार्तराष्ट्रः ।
 यदा स वेनापतिरप्रमेयः पराष्ट्रद्विपुभिर्हार्तराष्ट्रान् । द्रोणं रथे बभूवसोऽभिधाता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽभवत्सत् । १०३
 धीमान्मनीषी बलवान्मनसो स लक्ष्मीवान् सोमक्रान्तां प्रवर्धः । न जातु ते शत्रवोऽन्ये सहेरन् देवांश्च सद्दण्णैर्हृदिषिदिः ।
 इदं ब्रूया मादृशोऽस्मिन्नेके युद्धे द्वितीयं वचिन्व रयस्यं । शिमेनस्तारं प्रहृष्टो मशार्द्धिर्नरः सन् वीरमयं कृतास्त्रं ।
 मशेरस्त्रो दीर्घबाहुः प्रमाथी युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी । शिमेनस्ता तावमावाक्यमुवाच नरः सन् वीरमयः कृतास्त्रः ।
 यदा शिनीनामधिपः नयोकः शरैः पराक्रमेण हव प्रवर्षन् । प्रह्लादयिष्यन्तिः सन्ध्यांसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽभवत्
 सत् ।

यदा धूर्तिं कुहते शोक्तमानः स दीर्घबाहुर्दधन्वा महात्मा । सिंहस्यैव गन्धर्वः स मशरुहेने शत्रोः सन्ध्यांसदा युद्धं
 स दीर्घबाहुर्दधन्वा महात्मा भिन्वाद्दिरीन्महेरस्यसंनोकात् । अस्त्रे हन्ते शत्रुः विरहो दिदिष्टः सन्
 मिभाति ।

चित्रः सन्ध्याः मुक्तो यादवस्य अस्त्रे योगो वृष्णिर्दिष्टः मृदुः दक्षिणः सन्ध्याः सन्ध्याः सन्ध्याः
 हयैतः ।

दिरपायं येन हयैव दुर्भियंदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य । द्रुष्टा युद्धे कालेऽस्मिन् तदा तदा युद्धं
 यदा रथं हेमनपिक्रांश्च येनाथयुक्तं वानरकेतुमुद्यं । द्रुष्टा युद्धे कालेऽस्मिन् तदा तदा युद्धं

यदा सौर्यास्तलनित्येयमुग्रं महाशब्दं वक्षन्निष्येवतुम् । विधूयमानस्य सहाये मया स गाण्डोत्थ श्रौत्यति मन्दबुद्धिः ॥ १८९ ॥
 तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्तप्ता युद्धे दुर्बलनिर्दुःसहायः । दृष्ट्वा भैरवं वाणवर्षान्धकारे प्रभञ्जन्ते गोकुलवद्गणायै ।
 वलाहकादुच्चरतः सुभोगान् विद्युस्फुल्लिङ्गानिव धोररूपान् । सहस्रान् दिवतां सङ्घरेषु अस्थिच्छिदे मर्मभिदः सुपु
 क्षान् ।

यदा द्रष्टा आमुषादासहान् गाण्डोवमुक्तानापततः शिनायान् । हयान् गजान् शिथिलाददानां सदा युद्धं धार्तराष्ट्रो
 ऽन्वतस्यत् ।

यदा मन्दः परवाणाश्चिमुक्ताश्चमेपुभिर्द्विषमाणान् प्रतीपान् । तिथ्यग्नियं च्छिद्यमानान् प्रपत्नैस्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रो
 ऽन्वतस्यत् ।

यदा विपाठा बहुजविप्रमुक्ता द्विजाः फलानीव सङ्घीरहापात् । प्रचेतार उत्तमाङ्गानि यूनां तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वत
 स्यत् ।

यदा द्रष्टा पततः सन्धनेभ्यो महागजभ्योऽप्यगमान् सुयोधान् । हरैर्हतान् पातितान्येव रङ्गे तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 अस्त्रप्रसादनक्षपथं परस्य यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् । अश्रुतः कथं युद्धं समन्तात्तदा युद्धे धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 पदातिवह्नामयमहान्समन्ताङ्गात्तामनः काल इवाततेषु । प्रयोत्स्यामि ज्वलितं शरणवैरैः शत्रून्सदा तस्यति मन्दबुद्धिः ।
 संध्या दिशः सन्तता रथेन रजोध्वस्तं गाव्रीमे प्रकृष्टं । यदा द्रष्टा स्वबलं संभ्रमूर्द्धं तदा पथात्तस्यति मन्दबुद्धिः ।

कान्दिभूतं च्छिन्नगात्रं विरञ्जं दुर्ध्याधनो द्रक्ष्यति सर्वेभ्यः । हतायवीराय्यनरेन्द्रनागं पिपासितं श्रान्तपत्रं भयात्तं । ॥ १९० ॥
 आर्त्तस्त्रं हन्यमानं हतश्च विकीर्णकेशश्चिकपालवहं । प्रजापतेः कथं यथाऽर्थनिहितं तदा दृष्ट्वा तस्यति मन्दबुद्धिः ।

यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च । द्वावचक्रयो देवदत्तश्च भास्व दृष्ट्वा युद्धे धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 उद्धर्त्तयन् दस्युसहान्समेतान् प्रवर्त्तयन् युगमन्ययुगानी । यदा धस्त्राभ्यग्नितैरवेयांसदा तत्रा धार्तराष्ट्रः सपुत्रः ।

सभ्राता वै सहसैन्यः सभृत्या भ्रष्टैश्चैव क्रोधवशोऽप्यचेताः । दर्पस्थानी विहता वेपमानः पद्यान्मन्दस्यति धार्तराष्ट्रः ।
 पूष्पाक्षे मां हतजयं कदाचिदिप्र प्रोवाचेदकान्ते मनेश्वर । कर्त्तव्यन्ते दुष्करं कथं पार्थ योद्धव्यं ते शत्रुभिः सत्यवाचिम् । ॥ १९१ ॥

इष्टो वा ते हरिमाञ्चजहलाः पुरस्ताद्यात् समरेऽरीन् विनिघ्नन् । सुधीवयुक्तेन रथेन वा ते पथात् कृष्णो रथत वासुदेवः ।
 धर्मो वाहं वक्ष्ये ह्यहं दक्षिणं युद्धे वासुदेवं सहायं । स मे सन्ध्यां दक्षुषधाप कृष्णो मन्थेतेद्विहितं देवतैर्मे ।

स बाह्यां सागरमुत्तिरीर्षेऽमहोदधिं घलितस्याप्रभेयं । तेजस्विने कृष्णमत्यन्तगूढं युद्धेन यो वासुदेवं जिगोषेत् ।
 गिरिं य इह्येत्तु तलेन भक्तुं श्रितोऽर्चयं येन मतिप्रमाणं । तस्यैव पाणिः सनेखा विमोर्ध्वं चापि किञ्चि स गिरेस्तु कुर्यात् ।

अग्निं शमिर्द्धं श्रमयेद्गुणार्थं च श्रद्धां सूर्यांश्च निवारयेत् । हरिर्देवानाममृतं प्रसद्य युद्धेन यो वासुदेवं जिगोषेत् । ॥ १९२ ॥
 यो हस्त्रिणो मेकरथेन भोजानुत्साद्य राक्षः समरे प्रसद्य । उवाह भायै यश्च ज्वलन्तीं सखां जमे रौक्मिणेया महात्मा ।

अथ गात्थारं शिरसा सम्प्रमथ्य जिला पुच्छाग्रजितः समधान् । बह्वं मुमोच विनदन् प्रसद्य सुदर्शने वै देवतामा
 सलामं ।

अथ कपाटेन र्जपान पाण्डवं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममर्द्धं । अनेन दग्धा वर्षपूगाननाद्या वाराणशी नगरी सन्
 भूव ।

अयं स पुद्गे मन्यतेऽन्यैरेजेयं तमेकलयं नाम निषादराजं । वेगेनेव ब्रह्मभित्तय अक्षः श्रेते स कृष्णेन हतः परासु ।
 तयोग्रमेनस्य सुतं सुदुष्टं वृष्ण्यन्मकानां मध्यगतं समाख्यं । अपातयस्तदेवद्वितीयो हत्वा ददौ चोपसेनाय राज्यं । १८८१
 अयं सौभं बोधयासास खल्वं विभोपणं मायया शास्त्रराजं । शौभदारि प्रत्यमहाच्छतग्रे दोर्भाषं क एनं विवहेत मर्त्यैः ।
 प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं पुराटोरमपुराणममहं । महावतो नरकक्षत्र भौमो जहाग्रादित्या मणिकुण्डले मुमे ।
 न तं देवाः सह यज्ञेण श्रेकुः समागता युधि मृत्योरभीताः । दृष्ट्वा च तं विक्रमं केयवस्य बलं तदैवास्तमवारण्योः ।
 क्षाम्नाऽस्य प्रकृतिं केयवस्य न्ययोजयन् द्रुपदवाधाय कृष्यं । स तत्कर्म प्रतिमुखाव दुष्करमैश्वर्यज्ञानं विद्विषु वासुदेवैः ।
 निर्वोचनं यद् वदस्विति हत्वा सच्छिद्य पाशां सहसा चुरान्तात् । मुरं हत्वा विनिहत्याचरन्तो निर्वोचनं चापि जगाम
 वीरः । १८८२

तत्रैव तेनास्य बभूव युष्मं महावलेनातिवलस्य विष्णोः । श्रेते स कृष्णेन हतः परासुर्वातेनेव मथितः कर्णकारः ।
 आहृत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते हत्वा च भौम नरकं मुरक्ष । श्रिया हृतो यमसा चैव विद्वान् प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ।
 अस्मै वरास्यदंक्षाच देवा दृष्ट्वा भीमं कर्म क्षतं रणे तत् । अमत्य ते युधमानस्य नखादाकाशे चापुच ते कनः ख्यात् ।
 शस्त्राणि गात्रे नच ते कमेरभित्येव कृष्णस्य ततः क्षतार्थः । एवंरूपे वासुदेवैः प्रमेये महावले गुणसम्पन्नदेव ।
 तमसख्यं विष्णुमनन्तबोध्यंमांसते धार्तराष्ट्रो विजेतुं । सदा चेन्न तर्कयते दुरात्मा तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान् समीक्ष्य । १८८३
 पथ्यागतं मन कृष्णस्य चैव यो मन्यते कलहं क्षमस्व । शक्यं न हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं तदेदिता संयुगं तथ गत्वा ।
 नमस्कृत्वा शान्तनवाय राक्षे द्रोणायायो सहपुत्राय चैव । शारदतायाप्रतिदक्षिणे च योऽस्याम्वहं राज्यमभोक्षमान् ।
 धर्मज्ञानं निधनं तस्य मन्ये यो योऽस्यते पाण्डवे । पापबुद्धिः । मिथ्यात्वमेव निर्जिता वै नृपदे । धर्मस्मरान् वै दादम राज
 पुत्राः ।

वासः छेद्वा विहितयाथागच्छे दीर्घं कालं चैकमज्ञातवर्षं । तेषां कक्षाञ्जीवतां पाण्डवानां नन्दिन्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ।
 ते चेदस्मान् युधमागान् जययुद्धैर्वैरहेन्द्रममुलैः सहायेः । धर्मादधर्मयन्ति गरीयांस्ततो भ्रवं नास्ति क्षणं साधु । १८८४
 न चेदिमं पुरुषं कर्मवद् नपेदस्मान्न्यतेऽसौ विप्रिष्टान् । अस्मिन्नेह वासुदेवद्वितीयो दुर्वोचनं वानुबन्धं निहन्तुं ।
 न चेदिदं कर्म नरेन्द्र मर्त्यं न चेत् भवेत्तत् क्षतं निष्फलं वा । इदञ्च तवाभियमोऽस्य नूनं पराजयो धार्तराष्टस्य साधुः ।
 प्रत्ययं व कुर्वतो यत् त्रयीमि युधमागानां धार्तराष्ट्राणं सन्ति । अन्यत्र युद्धात् कुरवो यदि स्युर्नपुद्गे वै श्रेय इहामि
 कथित् ।

हत्वा सह धार्तराष्ट्रान् सर्कर्णाचाख्यं कुरुणामवजेता समये । यद् कार्यं तत्कुरुष्व यथास्वमिष्टान्दाराणात्मभोगान्
 भजध्वं ।

अथैवं नो आद्याणाः सन्ति वृद्धा बह्वयुगाः शीतवन्तः कुलीनाः । साम्बरा ज्योतिषि चाभियुक्ता नचवयोगेषु च निय
 यन्ताः । १८८५

उषावर्षं देवपुत्वं रक्ष्यं दिव्यप्रज्ञा मृगचका मुद्गन्तीः । चयं महानं कुरुक्षेत्राणां विवेच्यते पाण्डवानां जयस्य ।
 यदा चिनो मन्यतेऽज्ञातव्यः संमिष्टाश्चैव धिपतां नियहाय । अनान्दिनयाप्यपरोचविषो न संशयं पश्यति वृष्टिर्भिद ।
 अहं नपैवं खनु भाविरूपं पश्यामि बुद्ध्या स्वपमप्रमत्तः । इष्टिद मेन व्यते पुराणी संयुधमागानां धार्तराष्ट्राणं

अनालम् जृम्भति गाण्डिवं धनुरनाहता कम्पति मे धनुष्या । वाणाय मे द्रुणमुखादिष्टाय मुङ्गमुङ्गर्गन्तुमुभन्ति चैव ।
खट्वः कोपान्निःसरति प्रसन्ने हिलेव जीर्णामुगगत्स्वचं खां । ध्वजे वाघे रौद्ररूपा भवन्ति कदा रथो योक्ष्यते ते
किरीटिन् ।

१८१०

गोमायुषहाय नदन्ति रात्रौ रक्षांस्त्रयो निष्पतन्त्यन्तरोच्चात् । शृगाः शृगालाः श्रितिकृष्णाय काका शृङ्गा वक्राश्चैव
तरुचवस ।

सुवर्णपचास्य पतन्ति पद्यान् दृष्ट्वा रथं येतद्वयप्रयुक्तं । अहं लोकं पार्यितान् सर्वदोधान् ब्रह्मन्वर्पन् मृत्युलोकं
नयेयं ।

समादधानः हृद्यगत्समागन् धवाग्निरिहो गहनं निदाघे । शूणाकर्णं पाशदपते महाश्वं ब्राह्मं चाश्वं यथ शक्रोऽप्युदाग्रे ।
अथ धृतो वेगवतः प्रमुञ्चन्नाहं प्रजाः किञ्चिदिष्टावशिष्ये । शान्तिं लप्से परमो ह्येष भावः स्थिरो मन इहि गावला
णे तान् ।

ये वैजय्याः समरे स्तुत लब्धा देवानपीदृप्रमुखान् समेतान् । तैर्भयने कलहं सम्प्रसृज्य धार्तराजः पश्यत मोह
मयः ।

१८११

बृहदो भीमः शान्तमवः कृपस्य द्रोणः सपुत्रो विदुरस्य धीमान् । इते सर्वे यददन्त्येतदस्तु आयुमन्तः कुरवः शन्तु सर्वे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि धानवन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत । दुर्योधनमिदं वार्त्तं भीमः शान्तमवोऽब्रवीत् ।

बृहस्पतिश्चोश्रमा च ब्रह्माणं पर्य्युपस्थितौ । महतस्य महद्रेण वयस्योग्निना सह ।

आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिविः । विश्वावसुश्च गन्धर्व्यं शुभाश्यासुरसाङ्गणः ।

नमस्कृत्योपजग्मुस्तैः लोकहृद्गं पितामहं । परिवार्य च विश्वेऽप्यर्पयत दिवौकसः ।

१८१२

तेषां मनस्य तेजसायाददाना विनौजसा । पूर्वदेवैः स्यात्क्रान्तौ नरनारायणादृषी ।

बृहस्पतिस्तु प्रपश्य ब्रह्माणं काश्मिमाविति । भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ यद्वितौ इद्वितौ धास्य भासयन्तौ तपस्विनौ । ज्वलन्तौ रौचमानौ च व्याप्यतीतौ महत्त्वतौ ।

नरनारायणवितौ लोकालोकं समासितौ । ऊर्ध्वितौ स्वेन तपसा महावत्सपराक्रमौ ।

इतीह कर्मणा लोकं नन्दयामासुतर्जुनं दिधाश्रितौ महाप्रज्ञौ विद्वि ब्रह्मन्परन्तपौ । अचुराणां विनाशाय देवगन्धर्व्यपू
जितौ ।

१८१३

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जगाम शक्रस्तच्छुला यत्र तौ तेपतस्तपः । सार्द्धं देवगणैः सर्वैर्देहस्यतिपुरोगमैः ।

तदा देवामुरे सुहृदे भये जाते दिवौकसा । अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरं ।

तावद्भूतां दृषीष्येति तदा भरतसत्तम । अथैतावद्वचोष्कृतः सद्यं नः क्रियतामिति ।

ततस्तौ शक्रमभूतां करिष्यावो यदिच्छसि । ताभ्यास्य सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ।

नर इन्द्रस्य सङ्ग्रामे जला ब्रह्मन् परन्तपः । पौलोमान् कालकञ्जांश्च सहस्राणि व्रतानि च ।

१८१४

इयं भूमिं रथे तिष्ठन् भक्षेतापाहरिच्छरः । जयस्य यथमानस्य तदा द्यौर्जुनमाहवे ।

एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमाव्रजत् । जिवा यष्टिं महष्ठाणि निवातकचवाषे ।

एष देवान् सहेन्द्रेण जिवा परपुरश्चरत् । अनर्पयन्महावाङ्मरुत्सुगौ जातवेदम् ।

नारायणस्यैवाच भृशशोऽन्यान् जघान ह । एवमेतौ महावीर्या तौ पश्यन् समागतौ ।

वासुदेवार्जुनौ वीरो समवेतौ महारथौ । नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।

१८११

अज्ञेयो मानुषे लोकं चेन्नैरपि मुरासुरैः । एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनय नरः स्रुतः ।

नारयणो नरदैव सन्मेकं दिधाकृतं । एतौ हि कर्मणा लोकाननुशातेऽक्षयान् भुवान् ।

तत्र तत्रैव ज्ञेयते युद्धकाले पुनः पुनः । तस्मात् कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।

एतद्वि सर्वमाद्यष्टं वृष्णिचक्रस्य वेदविन् । अष्टाचक्रं गदाहस्तं धरा इत्यमि केचन ।

पर्याददानं चास्तापि भीमधन्वानमर्जुनं । वनातनौ महात्मनौ कृष्णवैकरये स्थितौ ।

१८१२

दुर्व्याधनं तदा तात क्षाताऽपि वचनं मम । नो चेदयमभावः स्यात् कुक्ष्यं प्रत्युपस्थितः ।

अर्याच तात धर्माच्च तत्र बुद्धिरप्युता । नचेत् यदोक्ष्ये वाक्यं श्रोताऽपि मुचद्गन् वतान् ।

तत्रैव हि मत्तं सर्वैर्कुरुवः पर्युजसते । वयाणामेव च मत्तं तत्त्वमेकाऽनुमन्यसे ।

रामेण चैव शत्रुस्य कार्यंश्च भरतर्षभ । दुर्व्यातेः सुतपुत्रस्य मकुने, यौववस्य च ।

तथा युद्धस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशसनस्य च ।

१८१३

॥ कर्ण उवाच ॥ नैवमायुधता वाक्यं यन्मामात्य पितामह । स्ववर्षे ज्ञितो ह्यसि स्वधर्मादनपेयिवान् ।

किञ्चान्यत्रापि दुष्टं येन मां पग्निर्दधे । नहि मे वृजिनं किञ्चित् धार्तराष्ट्रः विदुः कथितम् ।

माचरं वृजिनं किञ्चित् धार्तराष्ट्रस्य नित्यम् । अहं हि पाण्डवान् सर्वान्दृष्टवान्मिथामि रणे स्थितान् ।

प्रान्विहृष्टैः समं घृष्टैः कथं वा क्रियते पुनः । राशौ हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं म्रियं मया ।

तथा दुर्व्याधनस्यापि च हि राक्षे समाहितः ।

१८१४

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीमः शान्तमनः पुनः । धृतराष्ट्रं महाराजं सभाय्येदं वचोऽब्रवीत् ।

पदयं कथ्यते निद्वं इत्ताऽहं पाण्डवानिति । नायं कत्रापि सन्ध्या पाण्डवानां महात्मनाम् ।

अनयो योऽयमागता पुष्पाणां ते दुरात्मनाम् । तदस्य कर्म जानीहि सुतपुत्रस्य दुश्मतेः ।

एतमाश्रित्य पुष्पले मन्दबुद्धिः सुयोधनः । अहमन्यत तान् वीरान् देवपुत्रान्दरिद्रमान् ।

किञ्चाप्येतेन तत्कर्म कृतपूर्व्यं सुदुष्करं । तैर्दया पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ।

१८१५

दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियं । धनञ्जयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतं ।

वदितान् हि कुरुन् सर्वान्भिमयातो घनञ्जयः । प्रमथ्य चार्च्छन्दाशः किमयं मेऽपितप्तदा ।

गन्धर्व्योपयाचार्या द्वियते यमुतपतवः । क तदा सुतपुत्रोऽभूत् य ददानीं वृषायते ।

मनु तत्रापि भोमेन पार्थेन च महात्मना । यमाभ्यामेव शत्रुस्य गन्धर्व्यान्ते पराजिताः ।

एतान्यपि गृह्योक्तानि बहूनि भरतर्षभ । विकृत्यनस्य भद्रने भदा धर्माद्रेतापिनः ।

१८१६

भीमस्य तु वचः श्रुत्वा भारदाशो महामनाः । धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमथेऽभिपूजयन् ।

यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तु कियतां नृप । काममर्थनिसूनां वचनं कर्तुमर्हसि ।

पुरा युद्धात् साधु मत्वे पाण्डवैः सह सङ्गतं । यदाश्वमर्जुनेनोक्तं सञ्जयेन निवेदितं ।

सर्वं तदभिजानामि करिष्ये च पाण्डवः । नक्षत्रं त्रिषु लोकेषु सद्गोष्ठिं धनुर्द्धरः ।

अनादृत्य तु तदाश्वमर्थवद्वेषभीषयोः । ततः स मन्त्र्यं राजा पर्याष्टच्छतं पाण्डवान् ।

१८१

तदेव कुरव सर्वे निराशा क्षीवितेऽभवन् । भीमदोषो यदा राजा न सम्पन्नभाषते ।

इति श्रीमद्भारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि भीष्मवाक्ये अष्टपञ्चारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत । युचेह वज्रनाः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः ।

किमसौ चेष्टते स्ततः योस्त्वमनो युधिष्ठिरः । के वाऽस्य भ्रातृपुत्राणां पश्यन्मात्रेणैव मुखं ।

केहिदेनं वारयन्ति युद्धाच्छाम्येति वा पुनः । निरुत्था कोपितं मन्दैर्धर्मैश्च धर्मवारिणैः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ राक्षो मुखमुदीचन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह । युधिष्ठिरस्य भर्तुने स सर्वाननुशासि च ।

१८२

पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः । आद्यान्ममभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

नभः सूर्यमिवोद्यमं कैलेयं दीपतेजसं । पाञ्चालाः प्रतिगन्दन्ति तेशोरामिवोदितं ।

ज्ञानोपात्ता विपलाद्य नन्दमाना युधिष्ठिरं । पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिगन्दन्ति पाण्डवं ।

ब्राह्मण्यो राजपुत्रस्य भिन्नो दुहितरस्य याः । क्रीडन्त्योऽभिवसायानि पार्थं सङ्गृह्णन्ति ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सञ्जयाचार्य्य सेनास्थानं पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । धृष्टद्युम्नसं सैन्येन सोमकानां यनेन च ।

१८३

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गादस्तापिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि । निर्यस्य सूर्यं दीर्घं मुहुः सञ्चिन्तयन्निव ।

तत्रानिभित्ततो दैवात् स्तुतं यज्ञाज्जमाविशत् । तदाचक्षते विदुरः सभायां कुरुसंसदि ।

सञ्जयोऽथ महाराज मूर्च्छितः पतितो भुवि । वाचं न श्रुत्वा काञ्चिद्वेनप्रवोऽन्यचेतनः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अपश्यन् सञ्जयो गूढं कुन्तीपुत्रान्महारथान् । तैरस्य पुरुषश्चावैश्वंशमुदेजितं मनः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सञ्जयचेतनां सन्ध्या मत्स्यायस्तेदमवधीत् । धृतराष्ट्रं महाराजं सभायां कुरुसंसदि ।

१८४

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् । मत्स्यराजमृदावाचनिरोधेनावकथितान् ।

शृणु वैश्वं महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे बलेश्चभ्ययुञ्जत ।

यो नैव रोषान्नमयान् सोमार्थकारणान् । न हेतुवादात् धर्मात्मा सत्यं अघातकदाचन ।

यः प्रमाणं महाराज धर्मैर्धर्मैश्चामरः । अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

यस्य वाज्रदले तुल्यः शपिथ्यो नास्ति कश्चन । यो नैव सर्वान्ममदीपानान् वशे चक्रे धनुर्द्धरः ।

१८५

यः कामोयद्भगधामं कच्छिद्राद्यं धाऽजयत् । तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

यस्य वीर्यं सहसा चकारो भुवि मानवाः । निरुत्था जतुगेहादे हिङ्गिमात् पुरुषादकात् ।

यस्यैवामभवद्वीपः कुन्तीपुत्रो द्रुकोदरः । याज्ञभेनीमयो यव विभुरात्रोऽपठश्वान् ।

तत्रैवामभवत् दीपः कुन्तीपुत्रो द्रुकोदरः । यद्य तान् पाण्डवान् सर्वान् सङ्गृह्णन् वारणावते ।

दक्षतो मोक्षयामास तेन वलेश्चभ्ययुञ्जत । छण्णायारुता प्रीतिं येन क्रोधवशा जताः ।

१८६

प्रविश्य विपमं धारं पर्वतं गन्धमादनं । यस्य नागायुतं वीर्यं भुजयोः शरमर्पितं ।

तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । कृष्णदितोयो विक्रम्य तुष्यर्थं जातवेदसः ।

अजयत् यः पुरा वीरो युधमानं पुरन्दरं । यः स चाचात् महादेवं गिरिशं प्रूलपाणिनं ।

तोययामास युद्धेन देवदेवमुमापतिं । यश्च सर्वान् वशे चक्रे लोकपालान् धनुर्द्धरः ।

तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे खेच्छगणायुतां ।

१८८

स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः । तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्हता ।

माद्रीपुत्रेण कैरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः कामीनङ्गमगधान् कलिङ्गांश्च युधाऽजयत् ।

तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यस्य वीर्येण सदृशास्त्रकारो भुवि सामवाः ।

अश्वत्थामा धृष्टकेतुश्चक्री प्रयुज्य एव च । तेन वः सहदेवेन युद्धं राजगमहालय्ये ।

यवौघा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च । तपस्वचारं यो धारं कामिकन्या पुरा सती ।

१९०

भीमस्य बधमिच्छन्तो प्रेत्यापि भरतवर्म । पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।

स्त्रीपुंशोः पुरुषस्यात्र यः स वेदं गुणागुणान् । यः कलिङ्गान् समापेदे पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।

शिखिण्डिना वः कुरवः कृताक्षिणाभ्ययुञ्जत । यं यच्चः पुरुषं चक्रे भीमस्य निधनेच्छया ।

महेष्वाधेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । महेष्वासा राजपुत्रा भातरः पञ्च केकयाः ।

आमुक्तकवचाः प्रुरासौत्य वशेऽभ्ययुञ्जत । यो दीर्घबाहुः चित्राख्यो धृतिमान् सत्यविक्रमः ।

१९१

तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन सङ्गरः । य आसीच्छरणं कलि पाण्डवानां महात्मनां ।

एष तेन विराटेन भविता वः समागमः । यः संकाशीपतीराजा वाराणस्यां महारथः ।

स तेपामभवत् योद्धा तेन वशेऽभ्ययुञ्जत । शिशुभिर्दुर्जयैः सङ्घो द्वैपदेयैर्बहात्मभिः ।

आग्नीविषसमसैर्मैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः कृष्णबद्धो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दमैः ।

तेनाभिगम्युना सङ्घो पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यथैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्बहायश्वः ।

१९२

युःसहः समरे क्रुद्धः शिशुपालिर्बहारथः । तेन वसेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

अचौहण्ड्या पण्डितः पाण्डवान् योऽभिवंशितः । यः संशयः पाण्डवानां देवानामिव बाधवः ।

तेन वो बासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतवर्म ।

करकंठेण सहितस्तार्क्ष्या वशेऽभ्ययुञ्जत । जारासन्धिः सहदेवो जयतसेनय तावुभौ ।

पुष्टेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवार्थं व्यवस्थितौ । द्रुपदश्च महासिन्धो बलेन महता द्रुतः ।

१९३

त्यक्तात्मा पाण्डवार्धाव योत्सुमानो बध्न्यतः । एते चान्ये च बहवः प्राच्यादीत्या महोचितः ।

प्रतप्तो यानुपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि मन्त्रययाज्ञे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ एतराश्च उवाच ॥ सर्वे एते महात्मास्तथा येनया परिकीर्त्तिताः । एकतस्त्वेव ते सर्वे सवेता भीम एकतः ।

भीमसेनाद्भि मे भूयो भयं सञ्जायते महत् । क्रुद्धादमर्षणात्तान् व्याघ्रादिव महाहरेः ।

जागमिं राघवः सर्व्यादोर्ध्वमुष्णञ्च निःश्वसन् । भीतो वृकोदरात्तात विह्वान्पशुरिवापरः । १०९०

न हि तस्य महाबाहोः शक्तप्रतिमतेजसः । सैन्येऽस्मिन् प्रतिपश्यामि य एवं विपक्षेत् युधि ।

अमर्षणस्य कौन्तेयो दृढवैरस्य पाण्डवः । अमर्षहासो येन्मादस्तिर्यक्प्रेतो महास्त्रजः ।

महावेगा महात्पादो महाबाहुर्धनुर्धरा । मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनानां करिष्यति ।

गुरुपादद्वयोतानां गदां बिभ्रदुकोदरः । कुहूणाष्टपभो युद्धे दण्डपाणिर्विवान्तकः ।

अष्टाश्रिमायवीं धोरां गदां कोद्यन्भयपणा । मनसाऽहं प्रपश्यामि ब्रह्मरण्डमिवोत्थितं । १०९१

यथा मृगाणां यूयेषु सिंहो जातयलक्षरेन् । मामकेषु तथा भीमो बभूवु विचरिष्यति ।

सर्व्वेया मम पुत्राणां धैर्यकः क्रूरविक्रमः । चङ्गाशो विप्रतीपस्य बाह्वेऽपि रमभः सदा ।

उद्वेपते मे हृदयं मे हि दुर्व्येधनादयः । बाह्वेऽपि तेन युध्यन्तो वारुणेनैव मूर्ध्निताः ।

तस्य वीर्येण संवर्त्ता नित्यमेव सुता मम । स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ।

यसमानमनोकानि नरत्वारणवाजिनो । पश्यामीवायतो भीमं क्रोधमूर्च्छितमाहवे । १०९२

अत्रे द्रोणाङ्गुनसमं वायुवेगसमं जवे । महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ।

सञ्जयाचक्षु मे शूरे भीमसेनममर्षणं । अतिलाभन्तु मन्येऽहं चत्सेन रिपुपातिना ।

तदैव न हताः सर्व्वे पुत्रा मम गच्छिना । येन भीमवला यथा राघवाय पुरा हताः ।

कथं तस्य रणे देगं मानुषः प्रसहिष्यति । न स जातु वञ्चे तस्यो मम बाह्वेऽपि सञ्जय ।

किं पुनश्चम दुष्पुत्रैः क्षिप्तः सम्प्रति प्राण्डवः । निहुरो रोपणेऽत्यर्थं भजेतापि न मममेत् । १०९३

नित्येकप्रेक्षोऽसंहतभूः कथं शान्तेदुकोदरः । शूररथाऽऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोन्नतः ।

प्रमाणता भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽङ्गुनात् । जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनऽत्येति कुञ्जरान् ।

अव्यक्तजर्त्तो मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो यवी । इति बाह्वेऽभुतः पूर्वं मया व्यासमुखापुरा ।

रूपतो वीर्यतथैव धायातय्येन पाण्डवः । आत्ययेन स दण्डेन रथाश्रमागवरात् ह्वयान् ।

हनिष्यति रणे कुहूः रौद्रः क्रूरपराक्रमः । अमर्षी नित्यधैर्यो भीमः प्रहरतां वरः । १०९४

मया तात प्रतीपानि कुर्वन् पूर्वं विमानितः । निष्कृष्टोमायसी ध्वंसां सुपाशैः काञ्चनैः गदां ।

शतश्रं शतनिर्झादं कथं शस्यन्ति मे सुताः । अपारमज्जवागधं समुद्रं वरवेगितं ।

भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तिनोर्व्वः । क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानविकः ।

विपमं भावमन्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः । संयुगं धे गमिष्यन्ति नररूपेण मृत्युना ।

नियतं चोदिता धावा धिहनेव हता मृगाः । भैक्ष्वां तात चतुष्किङ्कुं षडश्रिमिमौजधं । १०९५

प्रहितां दुःखसंखर्षा कथं शस्यन्ति मे सुताः । गदां भोमयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमशकान् ।

दृक्कणो सेलिहानस्य धाम्यमुत्पञ्जतो मुक्तः । उद्दिश्य भागान् पततः कुर्वन्तो भैरवाश्वान् ।

प्रतीपं पततो मत्तान् कुञ्जरान् प्रतिगर्ज्यतः । विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।

अग्नेः प्रज्वलितस्यैव अपि मुपेत मे प्रजा । वीर्यो कुर्वन् महाबाहुर्द्रोवयशम वादिनीं ।

नृत्त्यन्त्रिव गदापाणिद्युगान्त दर्शयिष्यति । प्रभिन्न इव मानङ्ग प्रभञ्जन पुष्पितान्द्रुमान् ।
 प्रवेक्ष्यति रणे सेना पुष्पाणा मे वृकोदर । 'कुर्वन्वयान् विपुस्वान् विचारयिष्यध्वजान् ।
 आहजन् पुरुष्याघ्रे रथिनः सादिनमथा । गङ्गावेग इवानुपासीरजान् विविधान् द्रुमान् ।
 प्रभङ्क्ष्यति रणे सेना पुष्पाणा मम सञ्जय । दिशो नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनमयार्दिता ।
 मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव सञ्जय । येन राजा महावीर्यं प्रविश्यान् पुर पुरा ।
 वासुदेववहायेन जरासन्धो निपातिता । छत्वेत्येव श्रुतिवो देवो जरासन्धेन धीमता ।
 मागधेष्ट्रेण बलिना वधे कृत्वा प्रतापिता । भीमप्रभावात्कुरवो मयेनाम्बकदृष्यय ।
 यश्च तस्य वधे जग्मुः केवल देवमेव तत् । स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरवा वाङ्मालिना ।
 अगाधुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिक । दीर्घकालसमाप्तं विपदाशीविषो यथा ।
 स मोक्ष्यति रणे तेन पुत्रेषु मम सञ्जय । महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसप्तमः ।
 भीमसेनो गदापाणिं सुदयिष्यति मे सुतान् । अविशङ्कामनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमः ।
 , पश्यामीवातिताषासमापतन्त वृकोदर । अगद्व्याप्यधनुषो विरचस्य विवर्त्मण ।
 बाहुभ्या युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदपतः पुमान् । भीमो द्रोणस्य विप्रोऽयं रूपः शारदन्तसया ।
 जामलेते यथैवाऽहं वीर्यज्ञस्य धीमतः । आर्यव्रतन्तु जानन्तः सङ्गरान्तं विधित्सव ।
 सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकारां नरधमा । वलीयः सर्वतो दिष्ट पुरुषस्य विप्रेतः ।
 पश्यन्नपि जय तेषां न नियच्छामि यत्सुतान् । ते पुराणं महेश्वासा मार्गमेन्द्र समाश्रिता ।
 त्वय्यन्ति तुमुचे प्राणान् रक्षन्ता पार्थिव यश्च । यथेषां मामकाम्नात तथेषां पाण्डवा अपि ।
 पौत्रा भीमस्य श्रियाश्च द्रोणस्य च रूपस्य च । यत्तस्मादाश्रयं किञ्चिद्वत्तमिष्टस्य सञ्जय ।
 तस्यापश्चिन्तिमार्थत्वात् कर्त्तारः स्वविगच्छय । आददानस्य शस्त्रं हि सप्तधर्मं परोक्षतः ।
 निधनं सन्नियस्योऽपि शरमेवऽहत्तमः । सर्वशेषामि सर्वोऽपि ये युयुत्सन्ति पाण्डवे ।
 विरुष्टं विदुरेणादौ तदेतद्भयमगतं । न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य सञ्जय ।
 भवत्यतिनरः क्षेतज्ज्ञानस्यायुषयातकः । ज्येष्ठोऽपि ह्यनिर्मुक्ता पश्यन्तो योऽकथंयहान् ।
 सुखैर्भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिता । किंपुनर्भ्राह्मणकस्तत्र तत्र महत्तथा ।
 पुत्रेषु राज्ये दारेषु पैत्तृष्वपि च वन्धुषु । धनये तु महत्यस्मिन् किं नु मे चेतमस्तमः ।
 विनाशं ह्येव पश्यामि बुरुणमनुचिन्तयन् । घूतप्रमुखमाभाति कुरुणा व्यपन महत् ।
 मन्देनैश्वर्यकामेन तोमात्पापमिदं कृतं । मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालप्रात्यन्तगामिनः ।
 चक्रे प्रधिरिवाधर्मोऽन्धस्य शस्त्रं पलायितुः । किं न कुर्व्यां कथं कुर्व्यां कं नु गच्छामि सञ्जय ।
 एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशद्वता । अवशोऽहं तदा तात पुष्पाणां निहते शनैः ।
 भोयामि निनदं क्षीणां कथं मा मरणं भूमते ।

२०१०

२०११

२०१२

२०१३

२०१४

२०१५

यथा निदाधे ज्वलनः समिद्धो दहेत्कचं वायुना चोद्यमानः । गदादहः पाण्डवो वै तथैव हन्ता मदीयान् मर्हताऽर्जुनेन ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यस्य वै नानृता वाचः कदाचिदनुग्रह्युम । त्रेतायामपि तस्य स्वायस्य षोड्धा धनञ्जयः । १०८

तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधवनः । अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतोयाद्रेथेन तं ।

असतः कर्षिनालोकान् मार्गणान् हृदयच्छिदः । प्रत्येता न समः कश्चिद्युधिगाण्डीवधवनः ।

द्रोणकर्णौ प्रतोयातां यदि सौरो नरपंभौ । कृतास्त्रौ यत्किं न श्रेयो समरेष्वपराजितौ ।

महान् स्थान् संग्रहो लोके भवति विजयो मम । घृणी कर्णः प्रमादो च आचार्यः श्वविरो गुरुः ।

समर्थो बलवान् पाथो दृढधन्वा जितकृमः । भवेत् सुतमुचं घुह्वं सर्वत्रोऽप्यपराजयः । १०९

सर्वोऽप्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्ययः । अपि सर्वामरैर्यथै त्यजेयुर्न पुनर्जयं ।

अथ नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फाल्गुमस्य वा । न च हन्ताऽर्जुनस्यास्ति ज्ञेया चास्य न विद्यते ।

मन्युस्तस्य कथं शस्येत् मन्दान् प्रति य उत्यितः । अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीवन्नेव जयन्ति च ।

एकान्तविजयस्त्वैव श्रूयते फाल्गुमस्य च । त्रयस्त्रिंशत्समाः सूत खाण्डवेऽग्निमतपयन् ।

जिगाय च सुरान् सर्वाभ्रास्य विद्वाः पराजयं । यस्य यत्नाः श्वीकेशः शीघ्रहस्तसमेता युधि । ११०

भुवं तस्य जयस्येत यथेष्टस्य जयस्यथा । कृष्णविकरये यत्तावद्विषं गाण्डिवं धनुः ।

युगपत् क्षेपि तैर्जांश्च समेतान्यनुग्रह्युम । नैवास्ति नो धनुस्ताड्डुर्न घोड्डो न च शरयिः ।

तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्ध्याधनवशानुगाः । ज्ञेययेदशनिर्दीप्ति निपतकूर्ह्विं सञ्जय ।

न तु श्रेष्ठं शरालातं कर्णुरस्ताः किरीटिना । अपि शस्त्रनिवाभाति निश्रिचिव धनञ्जयः ।

उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांश्च शरहृष्टिभिः । अपि बाणमयं तेजः प्रदीपमिव सर्वतः । १११

गाण्डीवोत्थं दहेताजौ पुलाहं मम वाहिनि । अपि सा रथघोषिष भयात्तौः वय्यवाचिनः ।

विचला यङ्गधा सेना भारती प्रतिभाति मे । यथा कचं महानभिः प्रदेहेत् सर्वतश्चरन् ।

महार्चिरनिघोडूतस्तदहृष्यति मामकान् ।

यदोदमयि शितान् बाणवद्वांस्त्राणागतयो समरे किरीटो । सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो बिधावा यथा भवेत्तददपारणीयः ।

यदा क्षमोर्द्धं सुषहन् प्रकारान् योताऽस्ति तातावधे कुरूणः । तेषां समन्ताच्च तथा रणायै सद्यः किञ्चाऽयं भरतानु
पैति । ११२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः । तथैवाऽभिपरास्तेष्वेवात्यक्तात्मानो जये धृताः ।

त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षोयाः परान्धम । पाशान्वा न केतयान्मास्यान्मगधान् वक्ष्यधूमिपान् ।

यद्य मेन्द्रनिमोक्षोऽनिच्छन् कुर्व्यादशे वशी । स श्रेष्ठो जमतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ।

धमस्तामर्जुनादिषां सात्यकिः क्षिप्रमात्रवान् । श्रेनेयः समरे स्थाता वीजवत् प्रवपन् शरान् ।

दृष्टद्युष्य पाश्चात्याः क्रूरकर्षा महाग्नयः । सामकेषु रणे कर्त्ता बलेषु परमास्त्वित् ।
 युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्ध्वनस्य च विक्रमात् । यमाभ्यां भोमयेनाच भयं मे तात जायते ।
 अमानुषं मनुष्यैर्ज्ञेयं विततमन्तरा । न मे सैन्यस्तरिस्थन्ति ततः कोशामि सञ्चय ।
 दर्शनीयो मनस्वी च सञ्जीवान् ब्रह्मवर्चसे । मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ।
 मित्रामात्यैः सुप्रबलः सम्यक्ने युद्धयोजकैः । भ्रातृभिः शत्रुरैर्वैरैरुपपन्नो महारथैः ।
 धृत्या च पुरुषयाधो नैद्यत्येन च पाण्डवः । अनृशंसा वदान्यश्च ह्रीनान् सत्यपराक्रमः ।
 बद्धश्रुतः कृतात्मा च दृष्टसेवो जितेन्द्रियः । तं सर्वगुणसम्पन्नं धर्मिहृन्निव पावकं ।
 तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतङ्गवत् । पाण्डवाग्निमनावार्यं सुमुपुर्वं दृष्टेन नः ।
 तनुवच्च प्रियौ राजा मियोपचरितो मया । मन्दानां मम पुत्राणां युद्धे गान्तं करिष्यति ।
 तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तुविषोधत । युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुसल्य भविता भवं ।
 स्यात् ॥ परमा युद्धिर्धैर्या श्राम्यति मे मनः । यदि त्वयुद्धमिदं वो वयं शानये यतामहे ।

११०

१११

८ न तु न क्षिप्यमानानामुपेचेत युधिष्ठिर । जुगुप्सति स्वधर्मेण मानेवाहिम्य कार्ष्णं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ स्वभेतस्महाराज यदा वदसि भारत । युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य गाण्डोने प्रदृश्यते ।
 इदं नु भाभिजानामि तव वीरस्य नित्यशः । थापुक्षवप्रमाणैस्तत्त्वज्ञः सत्यवाचिनः ।
 नैव कालो महाराज तव शस्यत्क्रान्तमगः । मया ज्ञेवादितः पार्था निहता भरतर्षभ ।
 पिता श्रेष्ठः सुहृत् पथः सम्यक् प्रणिहितात्मवान् । आस्त्रेयं हि क्षितं तेन न द्वेगघा गुरुदृश्यते ।
 इदं जितमिदं सञ्जमिति श्रुत्वा पराजितान् । द्यूतकाले महाराज क्षयध्वेक्ष कुमारवत् ।
 पदपाण्डुष्यमानांश्च पुरा पार्थानुवेचसे । कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ।
 दिव्यं राज्यं महाराज कुरवस्तु सजात्रलाः । अथ वीरैर्क्षितानुर्ध्वैर्मखिजं प्रत्यपद्यथाः ।
 बाह्वर्ध्वायैर्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता । मयेदं कृतमित्येवं मन्यसे राजसत्तम ।
 घत्तान् गन्धर्वराजैर्न मञ्जतोद्गम्यसे श्वसि । आनिनाय पुनः पार्थः पुष्पक्षेत्रे राजसत्तम ।
 कुमारवच्च क्षयध्वेक्ष द्यूते विनिष्ठतेषु यत् । पाण्डवेषु वनं राजन् प्रजगमु पुनः पुनः ।
 प्रवर्षतः शरमातामङ्गुलस्य शितान् बद्धन् । अपर्येषा विश्रुत्येषु किं पुनर्भाषयोनयः ।
 अस्तंता फाल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डोने धनुषां वरं । केशवः सर्वभूतानां चक्राणश्च सुदर्शनं ।
 शनरी रोचमानस्य केतुः केतुमतो वरः । स्वभेतानि स रथो वहन् श्वेनद्वयो रणे ।
 सपयिष्यति ते राजन् कान्तचक्रमिवोद्यतं । तस्याश्च वसुधा राजध्विषिता भरतर्षभ ।
 यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम । तया भोमहतप्रायां मञ्जुर्नो तव वाहिनी ।
 द्रुप्याधनमुपा दृष्ट्वा सद्यः यास्यन्ति कारवाः । ॥ भीमार्जुनयोर्मता सत्यन्ते विश्वं त्रिभो ।
 तव पुत्रा महाराज राजानयानुसारिणः । मन्दास्तामस्य नार्थन्ति पाण्डवाश्च बभूवुः ॥

११२

११३

११४

शस्त्रेणाः शूरसेनाय सर्वे तामवजानते । पार्थ ह्येति गताः सर्वे बौर्ध्याशास्त्रस्य धीमतः ।

भक्त्या ह्यस्य विहृद्यन्ते तत्र पुत्रैः सदैव ते । अनर्हानिव तु वधे धर्मयुक्तान् विकर्मणा ।

योऽस्मिन् यत् पाण्डुपुत्रान् यो विदेष्टाऽधुनाऽपि वै । सर्वोपायैर्नियमन्यः सानुगः पापपुरुषः ।

११०

तत्र पुत्रो महाराज नानुशोचितुर्नर्हसि । धूतकास्त्रे मया प्रोक्तं विदुरेण च धीमता ।

यदिदं ते विलपितं पाण्डवान् प्रति भारत । अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानवन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये विपश्चातोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ दुर्ध्याधन उवाच ॥ न मेतच्छ महाराज न शोच्या भवता वर्य । समर्थाः स्म परान् राजान् विजितुं समरे प्रभो ।

वने प्रमाजितान् पार्थान् यदायान्मुसूदन्तः । महता सलक्षणेन परराष्ट्रावमर्दिताः ।

केकषा धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः । राजानयान्वयुः पार्थान् बहवोऽप्येऽनुयायिनः ।

१११

इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात् समाजसुर्महारायाः । व्यगर्धयश्च सङ्गस्य भवन्नं सुहृदिः सह ।

ते युधिष्ठिरमासौमजिनैः प्रतिवासिते । ह्यस्य प्रधानाः संहृत्य पर्युपासत भारत ।

प्रत्यादानश्च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः । भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ।

युवा चैवं मयोक्तासु भीमद्रोणकृपास्तदा । ज्ञातिष्वयमयाद्राजन् भीतेन भरतवर्म ।

ततः स्यास्यन्ति वसये पाण्डवा इति मे मतिः । समुच्छेदं हि न कर्तव्यं वासुदेवचिकीर्षति ।

११२

एते च विदुरात् सर्वे यूयं यथा मता मम । धृतराष्ट्रसु धर्मज्ञो न वयः कुह्यसत्तम ।

समुच्छेदश्च कर्तव्यं नः कृत्वा तात जनाईनः । एकराज्यं कुरूणोऽस्य चिकीर्षति युधिष्ठिरे ।

तत्र किं प्राप्तकार्यं नः प्रणिपातः पलायनं । प्राणान् वा दधरित्यव्य प्रतिबुद्धामरे परान् ।

प्रतिबुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः । युधिष्ठिरस्य सर्वे वै पार्थिव वयवर्त्तिनः ।

विराटराष्ट्राय वयं मित्राणि कुपितानि नः । धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वज्ञः ।

११३

प्रणिपाते न दौषोऽस्ति सन्निभैः श्राश्रुतैः समाः । पितरन्त्वेऽशौचाग्निं प्रज्ञानेन जनाधिप ।

माहृतं दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकं । कृतं हि तव पुत्रेण परेषामवरोधनम् ।

भग्नियायं पुरैवेतत् विदितं ते नरोत्तम । ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारायाः ।

वैरं प्रतिशरित्यस्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः । ततो द्रोणोऽग्रणीत् भीमः कृपे द्रैः निश्च भारत ।

मत्वा भो महर्तो विन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियं । अभिद्रुग्धाः परे चेष्टा न मेतच्छ परन्तप ।

११४

न समर्थाः परे जेतुमस्मान् युधि समास्थिताम् । एकैकस्य समर्थाः स्त्रो विजितुं सर्वोपायिनाम् ।

आगच्छन्तु विनेयाभो दर्शयिष्यामि शिरैः शरैः । पुरेकेन हि भोगेण विजिताः सर्वोपायिनाः ।

मृते पितर्यन्तिकुड्रो रच्येनैकेन भारत । जघान सुवस्त्रं लेपां शरस्यः कुह्यसत्तमः ।

ततस्ते शरपं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् । स भीमः सुप्रमर्चोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।

परान् विजितुं तपस्ति स्येत् भीमरतयम् । इत्येषां नियया द्वासीत् तत्कालेऽमितनेत्रम् ।

११५

पुरा परेषां वृषिषी कृत्स्नाभीन् वयवर्त्तिनी । अस्मान् पुनरभी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ।

किन्नपचाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाय पाण्डवाः । अस्मत्संस्था च प्रथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
 एकार्थाः सुखदुःखेषु समानीताय पार्थिवाः । अप्यग्निं प्रविशेद्युक्ते समुद्रं वा परन्तप ।
 मदर्थं पार्थिवाः सर्वे तदिह हि कुरुक्षत्तम । उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तो ह दुःखितः ।
 विलपन्तं बह्विधं भोतं परविकल्पने । एषां क्षैत्तिको राज्ञां समर्थः पाण्डवान् प्रति । ११०
 आत्मानं मन्त्यते सर्वो ज्येष्ठः ते भयमागतं । जेतुं समयां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
 हन्तुमद्यत्स्वरूपेयं ब्रह्मणोऽपि स्त्रियशुभः । युधिष्ठिरः पुरं हिला पञ्च ग्रामान् स्या याचते ।
 भोता हि मामकात् सैन्यात् प्रभावाच्च मे विभो । समर्थ मन्त्ये यद्य कुन्तोपुत्रं हृकोदरं ।
 तन्मिया हि मे हस्तं प्रभावं वेत्ति भारत । मस्येनो हि गदायुद्धे प्रथित्या नास्ति कथन ।
 नाभीतु कथिदतिकान्तो भविता न च कथन । युक्तो दुःखोपनिवारं विहायारगतस्तथा । १११
 तस्मात् न भोमास्त्रान्येषो भयं मे विद्यते कश्चित् । दुर्धनस्येभो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
 सङ्घर्षस्य भद्रं ते यत्तदेनमुपायनं । युद्धे सङ्घर्षं गमो यत्तेनास्त्राधिको भुवि ।
 गदामहारं भोमे न ज्ञातु विवहेत् युधि । एकं प्रहारं यं दद्यां भोमाय हविता नृप ।
 स एवैनं मयेत् घोराः चित्रं वैवस्वतचर्यं । हृष्टेयस्य गदाहस्तं राजन् द्रष्टुं हृकोदरं ।
 सुचिरं प्रार्थितो ह्येव मम नित्यमनोरथः । गदया निहतो ह्यागौ मया पार्थो हृकोदरः । ११२
 विप्रोर्णगावः प्रथिवीं परासुः प्रपतित्यति । गदामहाराभिहतो ह्यमवानपि पथितः ।
 सङ्घन्मया विप्रोर्धेत गिरिः शतवहस्रधा । सचायेतत् विमानाति वासुदेवायुनो तथा ।
 दुर्धनस्येभो नास्ति गदायामिति निश्चयः । तस्मै हृकोदरमर्थं भयं ज्येष्ठ महाहवे ।
 ह्यपनेत्यान्धं क्षेत्रं मा राजन् विमना भव । तस्मिन् मया हते चित्रमर्जुनं वदते रथाः ।
 तुल्यरूपा विप्रिष्टा वा चेष्टन्ति भरतर्षभ । भोगो द्रोणः कृपो द्रोणिः कर्णो भूरिषराक्षयाः । ११३
 प्राञ्ज्योतिपाधिपः शल्यः विन्धुराजो जयद्रथः । एकैक एषां शतसु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
 समेतान् चणैनेतास्तेषान् धमसादनं । समया पार्थिवीसेना पार्थमेकं धनञ्जयः ।
 कक्षादग्रता निर्जैतुमिति हतुर्न विद्यते । शरवातेस्तु भोगेय शनैश्चोऽय स हस्तः ।
 द्रोणद्रोणिष्वप्येव गन्ता पार्थो धमचर्यं । पितामहेऽपि गात्रेयः शान्तनोरपि भारत ।
 ब्रह्मर्षिसदृशो जय देवैरपि सुदुःसहः । न हन्ता विद्यते चापि राजन् भोगक्षब्धन ।
 पिवा क्षुत्तः प्रसन्नैव नाकामस्तं मरिष्यसि । ब्रह्मर्षय भरदाज्ञात् क्रोडा द्रौपद नृपत ।
 द्रोणाक्ष्ये महाराज द्रोणिषु परमास्त्रवित् । उपश्यापार्थमुपेक्ष्य न हर्षेणैव नृपति ।
 शरशान्ताह्वः श्रीमान्नवथ इति मे मतिः । अपोनिश्राज्यन्ते विना नृपतं न ज्ञातुः ।
 अश्वत्थसेना महाराज स च शूरः स्थिता मम । सर्वे एते महाशूरा देवक्या महाराजः ।
 शक्यमपि मया दुर्धनं संयुगे भरतर्षभ । नैन्यामर्जुनः शक्यः कश्चिन्नेति हि तं ।
 वदितानु गद्याप हनियन्ति धनञ्जयः । भोगेनैव हन्तुं पाण्डवः कर्णो नृपत

११०

१११

११२

११३

११४

अनुज्ञातस्य रामेण सत्यमोऽपीति भारत । कुण्डले रुचिरे चास्त्रां कर्णस्य सद्यजे प्रभे ।

ते प्रत्यर्थं महेन्द्रेण याचितः स परन्तपः । अभोधया महाराज शत्राया परमभीमया ।

तस्य शत्रेयायगृहस्य कस्माज्जीवेद्वनञ्चयः । विजयो मे ध्रुवं राजन फलं पाणविदाहितं ।

अभिव्यक्तः परेषाञ्च हस्तो भुवि पराजयः । अङ्गाश्चैकेन भीमोऽयं प्रयुतं हन्ति भारत ।

११००

तत्समाय महेष्वासो द्रोणद्रौणिक्षया अपि । संसप्तकानां वृन्दानि चक्षियाणं परन्तप ।

अर्जुनं वयमस्मान्वा निहन्त्यात् कपिकेतनः । तच्चात्ममिति मन्यन्ते सव्यवाचिवधे कृताः ।

पाथिवाः स भवांस्तेभ्यो शकस्माद्भयते कथं । भीमसेने च निहते कोऽन्या युधेत भारत ।

परेषां तन्ममाचक्षु यदि वेत्य परन्तप । पञ्च ते भ्रातरः सर्वे घृष्टचुषोऽय सात्यकिः ।

परेषां समरे राजन् योधाः शरं बलं मते । अस्माकन्तु विशिष्टा ये भीमद्रौणक्षपादयः ।

११०१

द्रौणिर्भैकैर्कनः कर्णः सीमदत्तोऽय वाहिकः । प्राग्भ्योतिपाधिपः ब्रह्म आवन्त्योऽय जयद्रथः ।

दुःशासनो दुःसहस्य दुर्मुखस्य विश्रान्यते । सुतायुचिचखेनस्य पुत्रमित्रो विविंशतिः ।

शवो भूरियगाद्यैव विकर्णस्य तवात्मजः । अचैरिष्टो हि मे राजन् द्रुपदा च समाहताः ।

धृन्वाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्थात् पराजयः । मलं त्रिगुणतो शीनं योर्ध्वं प्राह दृष्टस्थितिः ।

परैर्भस्त्रिगुणा येधं मम राजघ्ननीकिनी । गुणहीनं परेषाञ्च बद्ध पश्यामि भारत ।

११०२

गुणोदयं बद्धगुणमात्मनस्य विश्रान्यते । एतत् सर्वं समाज्ञाय बलाय मम भारत ।

नूनतां पाण्डवानाञ्च न मोहं गन्तुमर्हसि । इत्युक्त्वा सञ्चयं भूय पर्यवृक्षत भारत ।

विविक्तुः प्राप्तकालानि ज्ञाना परपुरञ्चयः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानवन्धिपर्वणि दुर्योधनवाक्ये चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अचैरिष्टो मम लब्ध्वा राजभिः सह सञ्चयः । किंस्तिदिच्छन्ति कौन्तेयो युद्धेऽप्ययुधिष्ठिरः ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ अतीव मुदितो राजन् युद्धेऽप्ययुधिष्ठिरः । भीमसेनाज्जुनौ चेभौ यमावपि न विभ्यत ।

रथन्तु दिव्यं कौन्तेयः सर्व्वा विभ्राजयन्दिशः । भव्यं जिज्ञासमानः सन् भीमसुः समयोजयन् ।

तमपश्याम सद्यर्द्धं मेघं विदुघुतं यथा । समन्तात् समभिधाय हृद्यमाणेऽभ्यभाषत ।

पूर्वैरूपमिदं पश्य वयं जेथाम सञ्चय । भीमकुर्मः यथैवाच तयाऽनेयहमथुत ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ प्रभंस्यमिन्द्रस्तान् पार्थानसपराजितान् । अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमयाः कथं ध्वजाः ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ भीमनः पश्चक्रेण बद्धचित्तं विश्रान्यते । रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धाता षडा विभो ।

ध्वजे हि तस्मिन् रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया । महाधनानि दिव्यानि महानि च सधूनि च ।

भीमसेनानुरोधाय इदूमान्माहतात्मजः । आत्मप्रतिवृत्तिं तस्मिन् ध्वज आरोपयिष्यति ।

सर्व्वा दिशो घाजनाचमलनरं स तिर्यग्मूर्द्धं हरेषु वे ध्वज । न सञ्जोऽपि तस्मिन् संहृतोऽपि तथा हि साया विहिता भो ममेन ।

यथाकामे प्रकथनः प्रकाशते न चैकवर्णं न च वेष्टि किञ्च तत् । तथा ध्वजो विहितो भीमनेन ब्रह्माकारं दृश्यते रूपमस्य ।

यथाऽग्निधूमो दिवमेति हस्ता वर्षान् बिभ्रत् तैजसांश्चिररूपान् । तथा ध्वजा विहितो भौमनेन न चेद्भारो भविता नोत
रोधः ।

२९५

येतास्तस्मिन् वानवेगाः सदस्या दिव्या रथाश्चिवरथेन दत्ताः । मुख्यस्तरोवे दिवि वा नरेन्द्र एषा गतिर्दीयते नाव संध्या ।
शते यत्तत्पूर्यते नित्यकाले हते हते दत्तवरं पुरस्तात् । तथा राज्ञो दन्तवशां वृहन्नो रथे युक्ता भान्ति तद्दीर्यतुल्याः ।
अथप्रख्या भौमसेनस्य वाहा रथे वायोस्तुल्यवेगा वभ्रुवः । कल्पाषाड्वास्त्रितिरिचिवश्टा भान्ता दत्ताः प्रीयता फाल्गुनिन ।
भ्रातुर्दोरस्य सैखरद्वैर्विंशति मुदा युक्ताः सहदेवं वरुणि । माद्रौधुतं नकुले लाजभोदं महेन्द्रदत्ता हरयो बाजिमुल्याः ।
समा वायोर्बलवन्तस्तरुणिगे वरुणि वीरं वृत्रघ्नं धयेन्द्रं । तुल्याद्यैर्मिष्यथा विकलेष महाजवाश्चिररूपाः सदस्याः । २९६

सौभद्रादीन् द्रौपदेयान्कुमारान् वदन्त्यया देवदत्ता वृहन्तः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानमन्त्रिपर्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चपञ्चाभाध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कालाञ्च सञ्जयपश्यः प्रीत्यर्थेन समागतान् । ये योत्स्यन्ति पाण्डवाय पुत्रस्य मम बाहिनीं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ मुख्यमन्त्ररुष्णोनामपश्यं क्षणमागतं । चेत्किंतामश्च तच्चैव युयुधानश्च सात्यकिं ।

पृथग्वैर्हिणीभ्यां तु पाण्डवानभिषंजिता । महारथो समाख्यातावभौ पुष्टमानिगो ।

अर्चोहिष्ठाऽय पाण्डासो दशमिलनयेहृतः । सत्यजित्प्रमुखैर्वैरैर्धृष्टद्युम्पुुरोगमैः ।

२९७

द्रुपदो बर्हस्पतानं मिथश्चिपरिपालितः । उपायात् सन्वहेनार्गो प्रतिष्ठास्य तदा वपुः ।

विराटः सहपत्न्यां शङ्खनिषात्तरेण च । सूर्यदत्तादिभिर्वैरैर्मेदिराष्टपुरोगमैः ।

सहितं पृथिवीपात्रो ब्राह्ममिलनयैस्तथा । अर्चोहिष्ठाव सैन्यानां हतः पार्थे समायितः ।

जारासन्निर्माणस्य धृष्टकेतुस्य चेदिराट् । पुयक् पुयगुम्राष्टौ पृथग्वैर्हिणीभ्यो ।

कैकेया भ्रातरः पञ्च सर्वे लोहितकध्वजाः । अर्चोहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिषंजिताः ।

२९८

एतानेतावन्तस्तान् यानपश्यं समागतान् । ये पाण्डवाय योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य बाहिनीं ।

यो वेद मानुषं ब्यूहं देवं गान्धर्व्यमासुरं । स तत्र सेनाप्रमुख धृष्टद्युम्नो महारथः ।

भोमः शान्तनवो राजन्भागः कृतं मिथश्चिन् । तं विराटोऽभिषंखाता सार्द्धं मत्स्यैः प्रहारिभिः ।

ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्रधिपोदली । तौ तु तत्पञ्चमं केचित् विरमो नो प्रतापिनि ।

दुर्योधनः सहस्रतः सार्द्धं धाव्यतेनच । प्राप्याथ दाक्षिणात्याय भौमसेनस्य भागतः ।

२९९

अज्युनस्य तु भागेन कर्षो वैकर्त्तनो मतः । अथत्यामा विकर्षय सैन्यवय जयद्रथः ।

अश्वत्थायैव ये केचित् पृथिव्यां प्रूरमानिनः । सर्वोत्तानज्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ।

महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च कैकेयाः । कैकेयानेव भागेन हत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ।

तेषामेव हतो भागो मासवाः शान्तकास्तथा । विगत्तानाश्च वै मुखो यौ गौ संशक्तकविनि ।

दुर्योधनसुतः सर्वे तथा दुराश्वनस्य च । सौभद्रेण हतो भागो राजाचैव वृहद्वज्र ।

३००

द्रौपदेया महेष्वासा सुवर्णविरुत्तध्वजाः । धृष्टद्युम्मुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ।

चेत्किंतामः सोमदत्तं दैरेये योद्धुमिच्छति । भोजन्तु हनवर्षाणं युयुधानो युयुवन्ति ।

सहदेवस्तु माद्रेयः शूद्रः सङ्गन्दनो युधि । स्वयं सङ्कल्पयामास श्यालं ते सुवलात्मजं ।

उलूकं चैव कैतयं ये च सारखता गणाः । मकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ।

ये चान्ये पार्थिवा राजन् प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे । समाङ्गानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा श्रकल्पयन् ।

१११४

एवमेवामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः । यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्धृतदेविनः । येषां युद्धं वलवता भीमेन रणमूर्द्धनि ।

राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोचिताः कालधर्मेणा । गाण्डीवाग्रं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकं ।

विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्यहात्मभिः । तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभङ्गा पाण्डवैर्युधि ।

सर्वे ह्यतिरथाः शूद्राः कीर्त्तिमन्ताः प्रतापिनः । सूर्यपावकयोस्तु चास्तेजसा समितिह्वयाः ।

१११५

येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः । योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिह्नकोदरी ।

मकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्थनः । सत्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नश्च वानुजः ।

उत्तमैजाश्च पाश्चात्यो युधामन्युश्च दुर्लभ्यः । शिखण्डी चतुर्देवश्च तथा वैराटिहसरः ।

काश्यप्येदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृष्टव्याः । विराट्पुत्रो वभुश्च पाश्चात्याश्च प्रभङ्गाः ।

येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत् इषिबीमितां । वीराणां रणधीराणां ये भिन्नुः पर्वतानपि ।

१११६

तान् सर्वगुणसम्पन्नानमनुष्यप्रतापिनः । क्रोधतो सम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति सञ्चय ।

॥ युधामाधन उवाच ॥ उभौ स एकजातीयौ तयोभौ भूमिगोचरौ । यद्य कस्मात् पाण्डवानाभेकतो मन्यसे जयं ।

पितामहश्च श्रोणश्च रूपं कर्णश्च दुर्लभ्यः । जयद्रथं सोमदत्तमसत्यामानमेव च ।

सुतेजसो महेश्यासानिन्द्रेऽपि सहितोऽमरैः । अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्मात् पाण्डवाः ।

सर्वं च इषिबीपाला मदयेत् तान् पाण्डवान् । आर्याः शस्त्रधनः शूराः समर्याः प्रतिपादितुं ।

१११७

न मामकान् पाण्डवास्ते समर्याः प्रतिवीक्षितुं । पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून् सपुत्रान् योद्धुमाहवे ।

मन्त्रिषं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत । ते तानावारयिष्यन्ति श्रेणयानिव तन्मुना ।

महता रयवशेन हरजालय मामकैः । अभिद्रुता भविष्यन्ति पाश्चात्याः पाण्डवैः सह ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ उत्तम इव मे पुत्रो विनपत्येष सञ्चय । नहि शक्नो रथे जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

जानाति हि यद्या भीमः पाण्डवानां शस्त्रक्षिप्तं । बलवत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनां ।

१११८

यतो नागेचयदर्थं विषहं तेमहात्मभिः । किन्तु मञ्जय मे हृदि पुनस्तेषां विचेष्टितं ।

कल्पांश्चरन्मिनो भूयः सन्दीपयन्ति पाण्डवान् । अर्धिश्रतो महेश्यामान् इविषा पावकानिव ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ धृष्टद्युम्नः सहदेवान् सन्दीपयन्ति भारत । युष्यन्मिति माभेष्ट पुष्टाङ्गरतपस्यमाः ।

ये केचित् पार्थिवास्तश्च धार्तराष्ट्रेण भङ्गताः । युद्धे समागमिष्यन्ति तमुने शस्त्रबहुले ।

तान् भङ्गनाहवे कुटुम्बान् वानुबन्धान् समागतान् । अहमेकः समादायेति मिमिक्ष्यामिबोदकात् ।

१११९

भीमं द्रोणं हृपं कर्णं द्रोणिं शूरां युधामाधनं । एतांश्चापि निरोक्ष्यामि वेनेव मकरानयं ।

मया मुनयं धर्मताम्रां प्राह राजा युधिष्ठिरः । तत्र येऽयं यथैष्यं पाश्चात्याः पाण्डवैः सह ।

सर्वे मगधिपूढाः स्रग्भद्रामासः समुद्धर । जानामि स्वं महाबरो यत्तपर्थं व्यवस्थितं ।

समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां विनिगृहे । पुरन्नादुपयाताणां कौरवाणां युयुत्सतां ।
 भवता यद्विधातयं तत्र, श्रेयः परन्तप । सद्गामादुपयातानां भग्नानां शरैर्येषां । ११८८
 पौरुषं दर्शयन् शूरो यस्मिन्नेदयः पुमान् । क्रीणीयान्तं सहस्रेण हति नीतिमतां मतं ।
 मत्वं शूरस्य वीरस्य विक्रान्तस्य नर्गर्भम् । भयात्तामां परिचाता संयुगेषु न सन्धयः ।
 एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मानि युधिष्ठिरे । धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसं ।
 सर्वान् जनपदान् स्तुत तथा दुर्व्याधनस्य ये । सर्वाहिकान् कुरुन् नृपाः प्रानिपेयान् शरदतः ।
 स्तुतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथं । दुःशासनं विकर्षञ्च तथा दुर्व्याधनं नृपं । ११८९
 भीमश्च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छत माचिरं ।

युधिष्ठिरः साधुनैवाभ्युपेया मां बोधोऽधीदञ्जेना देवगुप्तः । राज्यं दातुं धर्मराजस्य त्वयं याचध्वं वै पाण्डवं लोकवीरं ।

नैतादृशे हि बोधोऽस्मि श्रियामिह कथन । धयाविध, सत्यवाचो पाण्डव सत्यविक्रमः ।
 देवैर्हि संहृतो दिव्यो रथो गाण्डोवधननः । न स जेयो मनुष्येण मास कुरुं मनो युधि ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि धानमन्त्रिपर्वणि सञ्जयवाक्ये षट्षष्ठाध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ चक्ष्रेतेजा ब्रह्मचारी कौमारोऽपि पाण्डवः । तेन संयुगमेयन्ति मन्दा विजयतां मम । ११९०

दुर्व्याधन निर्वर्त्तस्य पुद्गाद्भरतपत्तम । गृहि युद्धे प्रमथन्ति सर्वान्वाससमरिन्दम् ।
 अलमर्हं श्रियवाक्ते सहामात्यस्य जीवितं । प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम् ।
 एतद्भु कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितं । यत्नं प्रशान्तं मन्येयाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ।

अङ्गेनां समवेचस्य पुत्रस्त्वामेव वाहिनीं । जात एष तवास्त्रावहन्तं तु मोहाच्च बुध्यसे ।
 न ह्यहं योद्धुमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्मिकः । नच भीमो नच द्रोणो नायत्यामा न सञ्जयः । ११९१

न सोमदत्तो न शल्यो न कृपो योद्धुमिच्छति । सत्यव्रत युधमिथो जयो भूरिषवाक्षया ।
 येषु सम्प्रतिनिष्ठेषु, कुरवः पोडिगा, परैः । ते योद्धुं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोगतां ।
 न त्वं करोषि कानेन कर्णः कारयिता तव । दुःशासनस्य पापात्मा शुक्रनिश्यापि शैवतः ।

॥ दुर्व्याधन उवाच ॥ नाहं भवति न द्रोणे नायत्यास्त्रि न सञ्जये । न भीमे नच कान्येनैव न हपे नच बाह्मिने ।

सत्यव्रते युधमिथे भूरिश्चरि वा पुनः । अन्येषु यान्तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये । ११९२

अहश्च तात वर्यस्य रणयज्ञं वितत्य वै । युधिष्ठिरे पर्युहं कृत्वा दीक्षितो पुरुषधेमा ।
 रथो वेदोऽस्य खड्गे गदा शुकं कवचं मदः । चातुर्हावज्ज धूर्त्वा मे शरा दम्भा हविर्धराः ।
 आत्मयज्ञेन नृपते दृष्ट्वा वैवस्वतं रणे । विजित्य च समेत्याजो हतामित्रौ त्रियाहृतौ ।
 अहश्च तात कर्णस्य आता दुःशासनस्य मे । एते वर्यं हनिष्याम, पाण्डवान् ममरे चयः ।

अहं हि पाण्डवान् हत्वा प्रशान्ता श्रियविमिमां । माश्च हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्तारः श्रियिर्निमिमां । ११९३

त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वञ्च पार्यिव । न जातु पाण्डवै शार्ङ्गं वषेदमहमच्युत ।
 यावद्दि शूण्याकीर्त्याया विषेदयेण मारिष । तावदप्यपि त्याज्यं भूमेर्न, पाण्डवान् मति ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्वान् वस्त्रान् शोचामि त्वेका दुःखोऽधनो मया । ये भन्दमनुयास्यन्ते यान्तं वैवस्त्रतत्तयं ।

रुक्मणमिव धूयेषु व्याघ्रः प्रहरतां वरः । वरान् वरान् हनित्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ।

प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती । व्यक्ता सीमन्तिनी यस्या प्रमृष्टा दीर्घवाजना ।

११९५

सर्वेषु पूरयन् भूयो बलं पार्थिवसाधवः । शैलेयः समरे स्थाता वीजवत् प्रवपन् शरान् ।

सेनामुखे प्रयुङ्गतां भीमसेनो भविष्यति । तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्रकारमकुतोभयं ।

यदा द्रुपदि भीमेन कुञ्जरान् विनिपातितान् । विप्रोर्णदन्तान् गिर्याभान् मित्रकुम्भान् सशोणितान् ।

तानभिप्रेक्ष्य सङ्ग्रामे विशीर्णानिव ध्वंशितान् । भीतो भीमस्य संस्पर्शात् क्षाप्ताऽसि वचनस्य मे ।

निर्दुग्धं भीमसेनेन सैन्ये हतरयदिपं । गतिमग्रेरिव प्रेक्ष्य क्षाप्ताऽसि वचनस्य मे ।

११९६

महद्भीमयोगागमि मचेष्टास्यथ पाण्डवैः । गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ।

महाबलमिव हलं यदा द्रुपदि पातितं । बलं कुरुष्व भीमेन तदा क्षाप्ताऽसि मे वचः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्ता राजा तु सर्वान् स्नान् उपविपतीन् । अनुभाष्य महाराज पुनः प्रपञ्च सञ्जय ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि धानुषन्धिवर्षे धृतराष्ट्रवाक्ये सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यद्वृत्रां महात्मनो वासुदेवधनञ्जय । त्वेव ब्रूहि महाप्राज्ञ इन्द्रभूषे वचनं तव ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् यथादृष्टौ मया कृष्णधनञ्जयौ । ऊचतुस्यापि यदीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ।

पादाङ्गुलीरभिप्रेक्ष्य प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः । शृङ्गान् प्राविशं राजबाह्यातुं नरदेवयोः ।

११९७

भैवामिमन्युर्न यमौ नं देशमभियान्ति ये । यर्न कृष्णौ च कृष्णौ च सत्यभामा च भामिनी ।

उभौ मन्त्राधवचीवातुभौ चन्द्रनरुपितौ । सन्धिनौ वरवक्षौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ।

नैकरत्नविचित्रान् काञ्चनं महदामनं । विविधास्तरणाकीर्णं यथाशतामरिन्दभौ ।

अर्जुनोऽसङ्गो पादौ केशवस्योपलक्ष्ये । अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायाश्च महात्मनः ।

काञ्चनं पादपीठान् पार्श्वौ मे प्रादिशन् पदा । तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशः ।

११९८

ऊर्ध्वरेखतौ पादौ पार्श्वे शुभलक्षणे । पादपीठादपगतौ तत्तपस्यमहं शुभौ ।

श्यामौ हस्तौ तरुणौ शालस्त्वन्वाविबोद्धतौ । एकाग्रमनौ हृष्टौ भयं नो महदाविशन् ।

इन्द्रविष्णुममोवतौ मन्दातामा नावमुच्यते । संश्रयान् भीमद्रोणाभ्यां कर्णस्य च विकल्पनान् ।

निदेशस्याविमो यस्य मानसस्य सख्यते । सहस्यो धर्मराजस्य निययो मे तदाऽभवत् ।

यत्कृत्यापपागाम्यामाश्चर्यो लक्ष्यसत्त्वितः । अश्वासं ब्रूहि न्व्याध तौ सन्देहमपोदयं ।

११९९

धनुर्गुणकिंवाहेन पाणिना शृभलक्षणे । पादमानमवन् पार्श्वः केवले समपोदयत् ।

इन्द्रवैतुरिवोत्थाय मन्त्राभरणभूषितः । इन्द्रसौख्योपमः लक्ष्णः संविष्टो मामभाषत ।

वाचं धनदतां श्रेष्ठो ह्यदिदीर्घवचनसमं । आसमीं धार्तराष्ट्राणां शृणुपूज्या मुदाह्वयां ।

वाचं मं वचनश्रेष्ठ विषाकरममन्वितां । अथोपमहमिष्टार्थं पथाद्दृश्यशरिरे ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ संश्रयदे वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणं । कुरुमुत्थाय भीमस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ।

१२००

श्रवयोर्वचनात् स्मृत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् । यवीयसश्च कुशवं पद्मात् प्रष्टुवमुत्तरं ।
 यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्ब्रह्मैश्वर्यं दत्तदक्षिणाः । पुनैर्दौरैश्च मोदध्वं महेष्टा भयमागतं ।
 अथास्त्रजत पावेभ्यः सुतान् प्राप्नुत कामजान् । प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि तरते जये ।
 अष्टमेतत् प्रष्टुं मे हृदयान्नापस्यन्ति । यद्भोविन्देति सुकोप कृष्णा मां दूरवासिनं ।
 तेजोमयं दुराधैर्गणपद्भिर्वयस्य कार्मुकं । मद्द्वितीयेन तेनेह वैरं व. सव्यपाचिना । १११०
 मद्द्वितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमिच्छति । यो न कालपरोतो वाऽप्यपि साक्षात् पुरन्दरः ।
 बाह्वाभ्यामुद्वेष्टेत् भूमिं देहेत् कुड्ग इमाः प्रजाः । पातयेत् विदिवाद्देवानुयोऽर्जुनं समरे जयेत् ।
 देवासुरमनुष्येषु यत्तुगन्धर्वैर्भोगिषु । न तां पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्यधास्ये ।
 यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महद्भुतं । एकस्य च बह्वनाश्व पर्याप्तं तन्निदर्शनं ।
 एकैव पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा । भग्नः पद्यायय द्विशः पर्याप्तं तन्निदर्शनं । ११११
 शलः वीर्यश्रुत्तेजस्य शोचता लघुहस्तता । श्रविवादय धैर्यं च पार्थान्नाम्यत्र विद्यते ।
 इत्यनवीर्यपुत्रेण पार्थमुद्धवयन् गिरा । गर्जनं समयवर्षाव गगने पाकशासनः ।
 केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेनवाहनः । अर्जुनस्तस्मिन् दृष्ट्वा यममवरोद्गम इवर्षणं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सञ्जयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्जनेयवः । ततः सङ्घातुमारभे तदुचो गुणदीपतः ।
 प्रसङ्गाय च शौक्ष्ण्येण गुणदोषानुविचक्षणं । यथाश्रुतितत्त्वेन जपकामः सुतान् प्रति । १११२
 बलाबलं विनिश्चित्य धायातयेन बुद्धिमान् । शक्तिं सङ्घातुमारभे तदा वे मनुजाधिपः ।
 हेममानुषयोः शस्त्रा तेजसा चैव पाण्डवान् । कुरुन् शस्त्रास्तपतरथा दुर्योधनमथाश्रवात् ।
 दुर्योधनेयं चिन्ता मे शयन्न व्युपशाम्यति । सत्यं क्षीतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ।
 आत्मजेषु परं खेहं सर्वभूतानि कुर्वते । प्रियाणि पैत्रां कुर्वन्मि यथाशक्ति हितानि च ।
 एवंमेवोपकर्तव्यं प्रायशो लज्जयामहे । हृच्छन्ति वञ्चलं मनः प्रतिकर्तुं महप्रियं । १११३
 अग्निः शक्तिविकर्ता स्यात् खाण्डवे तत्क्षतं सरन् । अर्जुनस्यापि भोमोऽस्मिन् कुटुम्बपाशुवमागमे ।
 कालिस्तस्मादभिमप्राय पाण्डवानामनेकशः । धर्मोदयः समेयानि समाहृता द्वौकषः ।
 भोमद्वेष्टेणरुपादीनां भयादग्निसंक्षितं । रिरक्षिपन्तः मरुतं गर्भयन्तीति मे मतिः ।
 ते देवैः सहिता पार्था न शक्याः प्रतिवोचितुः । मानुषेण नरव्याधा वीर्यवन्ताऽन्वगताः ।
 दुर्गमदं यस्य दिव्यं गाण्डोत्रं धनुस्तमं । वारुणो वाचयौ दिव्यौ ब्रह्मर्षौ नरेभ्यो ।
 वानरस्य भजे दिव्यो नि पङ्के धूमवद्वति । रथस्य चतुरन्ताकां वज्रं नृपि वनः क्षितौ ।
 महाभेपनिभयापि निर्धायः श्रूयते जनैः । महाभजिसमः शब्दः शब्दः स मन्दहृत् ।
 यथातिमानुषं वीर्यं कृत्स्नं लोकौ व्यवस्यति । देवानामपि जेदरं बं विदुः पार्थिव रथैः
 इतानि पद्म चैवैषून् यो यद्वैदेव श्रूयते । निन्दन्तान् नन्दन्तान् नृहन्तान् पातयन् ।

यमाह भीमो द्रोणस्य रूपो द्रौणिस्तथैव च । मद्भ्राजस्यथा श्रेष्ठो मध्यस्थायै च मानवाः ।

११०५

हुतायावस्थितं पार्थ पाथिवैरतिमानुषैः । अश्वस्य रथमार्द्धसं पराजितुमरिन्दमं ।

मद्वशं बाजवोर्दश कार्तवीर्यस्य पाण्डवं । क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चवर्णागतानि यः ।

तमञ्जुं महेष्वायं महेश्रेष्ठेन्द्रविक्रमं । निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्द्दंस्त्रियसाहस्रैः ।

इत्येवं चिन्तयन् हततमहोगवाणि भारत । अनिद्रे निःसुखस्यास्मि कुरूणां शर्मचिन्तया ।

सद्योदयोऽयं सुमहान् कुरूणां प्रवृत्तपस्विनः । अथ चेत्कनहस्तान्तः शमादन्त्या न विद्यते ।

११०६

शमे मे रोचते म्रियं पार्थिस्ताग न विग्रहः । कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवान् शक्तिमत्तरान् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि आनसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रविचित्रे स्कान्दपुष्टोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः । आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदममवीत् ।

अमर्या देवसचिवाः पार्थाः क्षुरिति यद्वचान् । मन्यते तद्वचं श्रेष्ठ भवतो राजसत्तम ।

अकामदेवसंयोगात् क्षोभात् द्रोहाच्च भारत । उपेक्षया च भावार्ता देवा देवलमाप्नुवन् ।

इति दैपायनो व्यासो मारुदय महातपाः । कामदम्यद्य रामो न कथामकथयत् पुरा ।

११०७

नैव मानुषदेवाः प्रवर्तन्ते कदाचन । कामात् क्रोधात् तथा क्षोभात् दैवाश्च भरतपम ।

यदा क्षमिष्य वायुय धर्मं श्रेष्ठोऽस्मिनावपि । कामयोगात् प्रवर्तय पार्था दुःखमाप्नुयुः ।

तद्वत् भवता चिन्ता पार्थिव्या स्तात् कथञ्चन । दैवेष्वपेक्षका श्रेते शत्रुणां विपु भारत ।

अयमेव कामसंयोगात् दैवो क्षोभय लक्ष्यते । देवेषु देवभामाणां चैषां तदिकमियेति ।

मयाऽभिमतित शत्रुजातवदा प्रज्ञाभ्यति । द्विधसु सकलासौक्यं परिशिष्य समन्ततः ।

११०८

यदा परमकं मेमो येन युक्ता दिवौकसः । ममायनुपमं भूयो देवभ्यो विद्मि भारत ।

लोकपाचिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतं । आयासनार्थं भवतः प्रोक्तं न ह्याधया नृप ।
 नद्वाहं स्नायनो राजन् भूतपूर्वं कदाचन । असदाचरितं ज्ञातेऽदात्मनं प्रशंसति ।
 पाण्डवाद्यैव मत्स्याय पाञ्चालान् कैकेयै सह । स्यात्किं वासुदेवश्च श्रोतासि विजितान्मथा ।
 सरितः सागरं प्राप्य यथा नयन्ति सर्वशः । तथैव ते विनद्ध्वन्ति मामासाद्य सहान्वया ।
 परा बुद्धिः पर तेनो बौध्यश्च परममम । परा विद्या परो योगो भवतेऽप्ये विप्रिष्यते ।
 पितामहस्य द्रोणस्य रूपं ग्रन्थं श्रवणया । अस्त्रेषु यत् प्रज्ञानं तन्मयि विद्यते ।
 इत्युक्त्वा सञ्चर्य भूयः पर्येषु च भारत । ज्ञात्वा द्रुपदो कार्यणि प्राप्तकालमरिन्दम ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रानसन्धिपर्वणि दुर्ध्याधनवाक्ये पटोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा तु वृष्णन्तमतीव पार्थ वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयिष्यामि । उवाच कर्णो हृतराष्ट्रपुत्रं प्रहर्षयन् संसृष्टिः
 कैरवाणां ।

मित्रा प्रतिज्ञाय मया यद्वर्णं रामात्कृतं वदाम्यप्युरसात् । विज्ञाय तेषाम्नि तदैवमुक्त्वा नानाकाले प्रतिभास्यतीति ।
 महापराधे क्षापि यत्र तेन महर्षिणाऽहं गृह्णा च ग्रामः । यत्कं प्रदग्धं क्षापि तिर्यगेऽपि सवागममयवनि सहर्षं ।
 प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभूत् प्रयुज्यया स्वेन च पौरुषेण । तदस्मि चास्मै मम सावशेषं तस्मात् समर्थोऽस्मि मनैव भारः ।
 निमेषमात्रात्तस्यैव प्रसादमवाप्य पाञ्चालकुरुपमत्स्यान् । निहत्य पार्थेन सहपुत्रपौत्रैर्वैकानहं शम्भुजितान् प्रपत्सि ।
 पितामहसिष्ठस्तु ते वनोपे द्रोणश्च सर्वे च मरेन्द्रमुखाः । यथा प्रधानेन मत्सेन गत्वा पार्थान् हनियामि मनैव भारः ।
 एवं ब्रुवन्तं तमुवाच भीष्मः किं कृत्यसे कालपरीतबुद्धे । न कर्णं जानासि यथा प्रधाने हते हता क्षुष्टतराश्च पुत्राः ।
 यत् खाण्डवं दाहयता हतं हि ह्यष्टदिनोऽपि धनञ्जयेन । युत्सव तत् कर्षं नित्यनुमात्मा युक्तस्त्वया वै सह बान्धवेन ।
 पाञ्चापि शक्तिं विद्वाधपिप्लो ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः । मञ्जीरतां तां समरे विमोषां चकार तां द्रुपदसि केमवेन ।
 यत्ने शरं स्रपमुखे विमानि सदायमाक्रमेणित प्रयत्नात् । सपाण्डुपुत्राभिहतं शरौघे सह तया यास्यति कर्षं नाम ।
 बाणस्य भौमस्य च कर्षं हन्ता क्रीडिषि रचति वासुदेवः । यत्साद्रुमानाश्च वरीयसाश्च हन्तारिपूणां तुमुले प्रगडि ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ अहं सर्वं दृष्ट्विपतिर्येयोकस्तथा च भूयाद्य तेनो महात्मा । अहं यदुक्तं परंपरं किञ्चित् पितामहस्तथा
 फलं शृणोतु ।

न्यक्षामि प्रस्थापि न जातु सङ्क्षेपितान्महो द्रुपदसि मां वभाषां । तपि प्रयत्ने तु मम प्रभाव इत्यन्ति सर्वे भुवि भूमि
 पाता ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा स महाधनुमान् हिला समं स्वं मयं जगाम । भीमस्तु दुर्ध्याधनमेव राजन् मध्ये कुह
 णा प्रहमनुवाच ।

कृत्यप्रतिज्ञां किन्तु सतपुत्रमया स भारं विपहेत कस्मात् । यूहं प्रतिव्यूह्य शिरासि भिन्ना लोकवप पर्यत भीम
 सेनात् ।

आदम्यकालिङ्गजपट्टयेषु चेदिह्यजे तद्विषं वादिके च । अहं हनियामि सदा परेषा सहस्रमद्यायुतमयं पोधान् ।
 यदेव रामे भगवत्यनिन्द्ये प्रह्वानुवाच हतवांछदस्ते । तदैव धर्मस्य तपस्य मष्ट वैकर्तनमस्माधमपूरयस्य ।

नयोक्ताको नृपतीन्द्रभीमे नि चिष्य श्रद्धाणि गते च कर्णे । वैचित्रवोर्धस्य सुतोऽल्पबुद्धिर्दुर्व्योधन शान्तनवं वभाषे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि कर्णवाक्ये एकपद्योऽध्यायः ॥ ६९ ॥

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ सद्गुणान् मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मानां । कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयं ।

वयस्य तेऽपि तुल्य वै वीर्येण च पराक्रमे । समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ।

१०९०

अन्तेण योद्यमयामु मोघते कौशले तथा । सर्वे सा समजातीया सर्वे मानुषयोनय ।

पितामह विशाकीये पांशेषु विजयं कथं । नाहं भवति न त्रेणे न छपे न च वाह्निने ।

अग्नेषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारमे । अहं वैकर्त्तनं कर्णे भ्राता दुःशासनस्य मे ।

पाण्डवान् समरे पश्य हनिष्यामि श्रिते भूरे । नेता राजन्महायज्ञैर्बिम्बिषेर्भूरिदक्षिणैः ।

ब्राह्मणैर्ह्यर्षिपुत्रैर्वापि गोभिर्यैर्धनेन च । यदा परिहरिष्यन्ति देवेयानिव तन्नुना ।

१०९५

अपरिचानिव जले वाड्यभिर्भामकारेण । पराजन्तस्य परांश्च चरयनागवमाशुचान् ।

तदादौर्ध्वं विमोक्ष्यन्ति पाण्डवाः स च कौशव ।

॥ विदुर उवाच ॥ ६६ नि ज्ञेयसं ग्राह्यं ह्यज्ञा निश्चितदर्शिनं । ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ।

तस्य दानं समा मिहिर्ययावदुपपद्यते । दमो दानं तपो ज्ञानमधीतश्चानुवर्त्तते ।

दमस्तोमो बह्वर्पणं पवित्रं दम उत्तमं । विप्राणां दृढतेजस्य पुत्रस्य विन्दते सबलः ।

१०९०

ब्रह्माह्म इव भूतानामदानीभ्यः सदाभयः । सेवास्य प्रतिपेक्षार्थं चतुर्दशैः स्वयभुजः ।

पात्रमेव चतुर्धाहर्दममेवोत्तमं मतं । तस्य निद्रा प्रवक्ष्यामि चेदा समुदये दमः ।

समा धुनिरहिंसा च समता सत्यमाजवं । इन्द्रियाभिज्ञेया धैर्यं मार्दवं क्षीरपापलं ।

चकार्यैश्चमयैरश्वाः समोश्वाः अह्वयानता । एतानि यस्य रज्जिश्च स दान्यः पुत्रश्च श्रुतः ।

कामो सोमयः दर्पयः सत्यनिद्रा विवर्त्यमं । मानः ईर्ष्या च मोक्षयः नेतृहान्तो निषेवते ।

१०९५

अजिह्वममर्षं शत्रुमेतद्दाम्नायः सख्यं । अनेलुपलयाऽप्येषु कामानामविचिन्तिता ।

अनुद्वेषश्च पुत्रश्च स दान्यः परिकीर्त्तितः । सुदृक् स शीलश्च सत्यः प्रसदात्मातुविदुधः ।

शायिश्च शोके सक्ताः सुगतिं प्रेयः गच्छति । अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।

स वै परिषत्तमश्च प्रयातो मनुजोत्तमः । सर्वभूतहितो भवन्नल्लोभश्चिद्विजते नृजः ।

समुद्र इव गभीरः प्रज्ञाढस्तः प्रज्ञाढ्यति । सर्वेषां चरितं पूर्यैः शक्तिराचरितस्तस्य नृजः ।

१०९०

तद्देशात्पाप मोक्षो दाम्नाः समपरायणाः । भैक्ष्यार्थं वा यमास्त्याय ज्ञानतप्तो जितेन्द्रियः ।

कालाकाङ्क्षी चरैकोके ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मजीवामिशाकामि पदं भैरोपलभ्यते ।

इदं मया ब्रह्मस्य मुनेर्ज्ञेयं न दृश्यते । अनुश्रुत्वा वा गृहान् यस्तु मोक्षमेशभिर्मन्यते ।

॥ वासेभामपासस्य सर्वेभ्यः शायता दिशि ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि विदुरवाक्ये द्विपद्योऽध्यायः ॥ ६९ ॥

॥ विदुर उवाच ॥ ब्रह्मजीवामिशाकामि पदं भूमावयोऽन्यथा । अविच्छिन्नान्निकलान् पूर्यैः शक्तिभिः । १०९५

तस्मिन्नेव ब्रह्मैव युगपत् सदृशरिणौ । तावुपादाय तं पार्श्वं जग्मतुः स्ववरावुभौ ।
 तौ विहायधमाक्रान्तौ दृष्ट्वा ब्राह्मणिकमरा । अन्वगावदग्निर्विभो येन येन स गच्छतः ।
 तथा तमनुधावन्तं मृगयुं ब्रह्मचार्यिनं । आश्रमस्यो मुनिः कसिद्दृष्ट्वा कृताक्रिकः ।
 तावन्तरीचगो श्रीधमनुयान्तं महीचरं । शेकिनाभेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ।
 विविचमिदमायुष्यं मृगह प्रतिभाति मे । श्रवमाभौ हि स्वचरौ पदार्तरनुधावसि ।
 ॥ ब्राह्मणिक उवाच ॥ पात्रमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मनः । यव वै विवदियते तत्र मे वप्रमेयतः ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ तौ विवादमनुमात्रौ ब्रह्मैव मृत्युमश्नितौ । विदुश्च च सुदुर्बुद्धौ प्रथितौ संनिपेततः ।
 तौ युधामातौ संरथौ मृत्युपाशवबानुभौ । उपसृष्ट्यापरिज्ञातौ जपाह मृगहा तदा ।
 एवं ये ज्ञातयोर्येषु मियो गच्छन्ति विपद् । तेऽमिचत्रमायानि ब्रह्मनावि विपद्वात् ।
 धर्मो जन्तुं सङ्गृह्यन्तं सम्प्रजोऽप्य समागमः । एतानि ज्ञातिकाव्याणि न विरोधः कदाचन ।
 ये स काले समनसः सर्वे दृढानुयासते । सिंहगुहमिवारण्यमप्रदृष्ट्या भवन्ति ते ।
 येषु वततमावाह दीना इव समासते । त्रियं ते सम्यगच्छन्ति दिपद्भ्यो भरतर्षभ ।
 धूमायने व्यपेनानि ज्वरन्ति सहितानि च । धूमराष्टोऽनुक्रानोव ज्ञातयो भरतर्षभ ।
 इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि यथादृष्टं गिरौ मया । श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तया कुह ।
 वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरं । ब्राह्मणैर्देवक्यैश्च विद्याशक्तवर्तिकैः ।
 कुञ्जभृतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनं । दीपमानौषधिगणं सिंहगन्धर्वैर्वितं ।
 तत्रापय्याम वै सर्वं मधुपौतकमाचिकं । सहस्रपाते विपसे निविष्टं कुशवसितं ।
 आग्नीविपैरक्ष्माणं कुवैरदधितं मृगं । यत् प्राप्य पुरुषो मर्त्योऽप्यमरत्वं निवच्छति ।
 अचक्षुर्धमते चक्षुर्दृष्टो भवति वै युगः । इति ते कथयन्ति सः प्राज्ञाश्च जलवाधकाः ।
 ततः किरातान्दृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते । विनेश्वरिण्यमे तस्मिन् सर्वे गिरिगङ्गरे ।
 तथैव तव पुत्रोऽयं श्रियवीनेक इच्छति । मधु पश्यति सकोहात् प्रपार्श्वं नानुपायति ।
 दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे खयशाचना । न च पश्यामि तेनोऽस्य विक्रमं वा तथाविधं ।
 शक्नोत रथमास्थाय श्रियवीनेक निश्चिन्ता । भीमहीण्यभृतयः सन्तुलाः बाधुयायिनः ।
 विराटमगरे भद्राः किञ्च तत् विवृतं तव । प्रतीचमाशो यो वीरः समरे वीचितं तव ।
 द्रुपदो मत्स्यराजश्च संकुदश्च धनञ्जयः । न ज्ञेयसेयुः समरे वातयुक्ता इवाग्रयः ।
 अहं कुहश्च राजानं एतराष्ट युधिष्ठिरं । युष्मत्तोहिं द्रवोयुद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशत्यध्याये विदुरवाक्ये विष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दुर्योधन विजानीहि यत् त्वं वक्ष्यामि पुत्रकः । उत्पद्यं मन्यसे मागमनं भद्र इवाभ्यगं
 पद्मानं । पादुपुच्छाशो यत्तत्रः प्रजिहोषेधि । पद्मानामिव भूतानां महतां लोकधारिणं ।
 युधिष्ठिरं हि कौन्तेय परं धर्मनिहासितं । परं गतिमसंप्रेष्य न तं जेतुमिहार्हसि ।

भीममेनन्तु कौन्तेय यस्य नास्ति शमो वले । रणान्तकं तर्ज्यश्वे महावातमिव द्रुम ।

१४०४

सर्वशस्त्रमृतां श्रेष्ठ मेरुं शिखरिणामिव । शुद्धिं गाण्डोवधन्वानं को न युध्यत बुद्धिमान् ।

धृष्टद्युम्नस्य पाञ्चाल्य कमिहाद्य न ज्ञातयेत् । शत्रुमध्ये शरान् मुञ्चन् देवराडशनीमिव ।

सात्यकिश्चापि दुर्हृषं सकतोऽन्धकट्षिणपु । ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयस्मिते रत ।

य पुनः प्रतिमानेन त्रीलोकानतिरिच्यते । तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को न युध्यत बुद्धिमान् ।

एकतो ह्यस्य दारास्य ज्ञातयश्च सवान्धवा । आत्मा च प्रियवो ज्ञेयमेकतय धनञ्जय ।

१४०५

वासुदेवोऽपि दुर्हृषो यतात्मा यस्य पाण्डव । अविपश्चा प्रयित्वाऽपि तद्वत् यच्च कैश्वर ।

तिष्ठ तात सता वाक्ये सुहृदामर्थवादिनां । वृहत् श्रान्तनवे भीमं तितिवचस्य पितामह ।

भास्यं ब्रुवन् शत्रुसूयं कुरुणामर्थदग्निने । द्रोणं रूपं विकर्षेच्च महाराजश्च वाह्निकं ।

इते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा । सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यखेहाय भारत ।

यत्नदिराटनगरे बह्वभ्यङ्गभिरघत । उल्लस्य गा सुसम्पत्सु बले ते समप्रोच्यते ।

१४०६

यत्नैव नगरे तस्मिन् श्रूयते महदद्भुत । एकस्य च बहुनास्य पर्याप्तं तज्जिदग्ने ।

अर्जुनस्तु तथाऽकार्षीत् किं पुन सर्वं एव ते । सभाहृतमिजानीहि श्रुत्याश्च परिपालय ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये चतुःपटोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनं । पुनरेव महाभाग, सञ्जयं पर्यवृक्षत ।

ब्रूहि सञ्जय यच्छ्रेष्ठं वासुदेवादनन्तरं । यद्वर्त्मन उवाच त्वा परं कौतूहलं हि मे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जय । उवाच काले दुर्हृषो वासुदेवस्य शृणुत ।

१४०७

पितामहं श्रान्तनवं धृतराष्ट्रश्च सञ्जय । द्रोणं रूपश्च कर्षेच्च महाराजश्च वाह्निकं ।

द्रोणिश्च होमदत्तश्च शकुनिं चापिबैबलं । दुःशासनं बलञ्जैव मुहुरितं विविशति ।

विकर्षेच्चित्रसेनश्च जयस्येनश्च पार्थिवं । विन्दानुविन्दावावन्वो दुर्मुखश्चापि कौरवं ।

शैब्यं दुःषड्धैव भूरिश्रवसेनश्च । भगदत्तश्च राजानं जलधम्बश्च पार्थिवं ।

ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तथ योर्हं समागता कौरवाणां प्रियायं । गुमूर्खः पाण्डवाग्रीं प्रदीप्ते समानीता धार्तराष्ट्रेण
हेतुः ।

१४०८

यद्यानार्थे कौशलं बन्दनञ्च समागता मदचेनेन वाच्या । इदं ब्रूयां सञ्जय राजमध्ये सुयोधनं पापहता निधानं ।

अभयं दुर्भर्तं राजपुत्रं पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धं । सर्वं मयेनत् वचनं समये सहामात्यं सञ्जय श्रावयेथा ।

एव प्रतिष्ठाय धनञ्जयो मया ततोऽर्थवद्दुर्मयवापि वार्ष्णे । प्रोवाचेद् वासुदेवं समीक्ष्य पार्थो धीमान् शोभितान्तायताश्च ।

यद्यायुतं ते यदतो महात्मनो मधुप्रदीपस्य वचः समाहितं । तथैव वाच्यं भवता हि महच्च समागतेषु चित्तिपेषु
सर्वशः ।

मराभराग्रीं रघवायुनोद्धते धनुःसुवेणाश्वयन्तापहारिणा । यथा न होमं क्रियते महावृद्धे यत्नेत्य सर्वं प्रयतध्वमा
हता ।

१४०९

न चेत् प्रयच्छन्ममित्रघातिना युधिष्ठिरस्याश्रममौचितं खलं । नयामि वः सायपदातिकुञ्जरान् दिवं पितृणा
ममित्रां मितैः शरैः ।

ततोऽहमामस्य तदाधनञ्जयं चतुर्भुजं चैव नमस्व सखरः । अनेन सम्प्राप्त इहामरद्युते तवान्तिकं प्रापयितुं वचो
महत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानमन्त्रिपर्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तदेषो नाभिनन्दति । हृषीकेशे तु सन्निपु सन्निपु समुत्तमसुर्वर्यमाः ।

उत्थितेषु महाराज इयंथा सर्वराजसु । रक्षिते सञ्जयं राजा परिप्रयुं प्रचक्रमे ।

आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः । आत्मनश्च परेषाञ्च पाण्डवानाञ्च निरयं ।

१४१५

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ गावस्तपे ब्रूहि नः सारफलमुखेनायां यावदिहास्ति किञ्चित् । त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्स्य सर्वं कि
मेवं श्यायः किमु तेषां कनीयः ।

त्वमेतयोः सारवित् सर्वदर्शी धर्मार्थेभ्योऽभिप्रेतो निरयप्रज्ञः । स मे पृष्टः सञ्जय ब्रूहि सर्वं युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्
न सति ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ न त्वां प्रप्रां रक्षिते जातु किञ्चिददृष्ट्या हि त्वां प्रविशेत् राजन् । आनयस्व पितरं महाव्रतं गात्राशीच
महिषीमाजमीढ ।

तौ तेऽस्रयां विनयेतां नरेन्द्र धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निरयप्रज्ञौ । तयोस्तु त्वां सन्निधौ तददेयं कर्तुं मतं केयवपार्थयेयं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्ते च गात्राशी व्यासयाचाजगामह । आनीतौ विदुरेणैव सर्वां शीघ्रं प्रवेक्षितौ । १४१६

ततस्तस्मैमाहाय सञ्जयस्ताम्रजल्यः । अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णदेवायनोऽब्रवीत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ संपृच्छते धृतराष्ट्राय सञ्जय आचल्य सर्वं यावदेयोऽनुयुक्ते । सर्वं तावदेत्य तस्मिन् यथावदाघातुं वासुदे
वेऽर्जुने च ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानमन्त्रिपर्वणि सञ्जयवाक्ये षडधिकषष्ठोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनो वासुदेवश्च धर्मिणो परमर्षितौ । कामादयश्च सख्यौ सर्वभावाश्च सप्ततौ ।

धामान्तरं समाख्याय यथायुक्तं मनस्विनः । चक्रे तदासुदेवश्च भाषया वर्तते विभोः ।

सापक्रवं कौरवेषु पाण्डवानां सुखमतं । सारासारमलं ज्ञातुं तेजःपुञ्चावभाषितं ।

१४१७

नरकं शम्बरश्चैव कंसं चैवञ्च माधवः । जितवान् घोरसदाशान् श्रीउज्ज्वि मद्वाचल ।

पृथिवीक्षान्तरीचञ्च शास्त्रैव पुरुषोत्तमः । मनसैव विप्रिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वयो ।

भूयो भूयश्च यद्राजान् पृच्छसे पाण्डवान् प्रति । सारासारं वतं ज्ञातुं तस्मासेन मे शृणु ।

शक्नोत वा जगत्कृतमशक्नोत वा जगद्गनः । सारतो जगतः शक्त्यादतिरिक्तो जगद्गनः ।

भग्नं कुर्याज्जगदिदं मनसैव जगद्गनः । नच शक्तं जगच्छकं भस्मीकर्तुं जगद्गनः ।

१४१८

यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्यीशान् सर्वं यतः । ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णसतो जयः ।

पृथिवीं आन्तरीचञ्च दिवञ्च पुरुषोत्तमः । विषेष्टयति भूतात्मा श्रीउज्ज्वि जगद्गनः ।

यः क्षमा पाण्डवान् सर्वं लोकं संशोदयस्त्रिय । अघर्षनिरतामूढान् दग्धुमिच्छति ते सुतान् ।

कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रञ्च केचन । आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयते ऽनिग्रं ।

कालस्य च हि मृत्योश्च अङ्गमस्त्वावरस्य च । ईशते भगवानेक सत्यमेतन् प्रवीम ते ।

२४४

ईशस्यपि महायोगो सत्यं स जगते हरिः । कर्षाण्यारभते कर्तुं कीनाम् इव वह्नेन ।

तेन वक्ष्यते लोकाभ्यायायोगेन केचन । ये तमेव प्रपद्यन्ते तेन मुच्यन्ति मामवा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यामवन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये सप्तपटोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं त्वं माधवं वेत्य सख्यलोकमहेश्वरं । कथमेवं न वेदाहं तस्माच्चक्षुः सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इष्टपूराजस्य ते विद्या मम विद्या नक्षीयते । विद्याहीनो तमेभ्यस्ता माभिजानासि केचनं ।

२४५

विद्याया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनं । कर्त्तारमहान् देवं भूतानां प्रभवाण्ययं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ गावस्तपेऽचका भक्तिर्था ते नित्यं जगार्हने । यथात्ममभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ मायां न खेवे भर्ते न हृद्या धर्ममाचरे । इन्द्रभावंगनो मत्वा आस्तादेषि जगार्हने ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दुर्वैधान् हवीर्केन प्रपद्यस्व जगार्हने । आतो न सञ्जयस्य त शरणं गच्छ केचनं ।

॥ दुर्वैधान् उवाच ॥ भगवान्देवकीपुत्रो लोकांश्चेन्निरुत्थिति । प्रवदन्नर्जुने सख्यं नार्हं गच्छेऽद्य केचनं ।

२४६

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अर्थ्यं का गान्धारिपुत्रस्ते मच्छत्येव सुदुर्मतिः । ईदृङ्गुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिग ।

॥ गान्धार्युवाच ॥ ऐश्वर्यकामदुष्टात्मन् हृद्द्वानां शासनातिग । ऐश्वर्यजीविते हि ता पितर माश्च मास्त्रिग ।

वह्नेयं दुर्बह्नां प्रीति माश्च शोकेन वह्नेयम् । निहता भीमसेनेन स्मरन्तऽपि वचनं पितुः ।

॥ व्यास उवाच ॥ मिथोऽपि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निषाध मे । वक्ष्ये ते वञ्चयो दूतो वक्ष्यां अयसि योऽप्यने ।

जानात्येव हवीर्केन पुराणं यच्च वै पर । इन्द्रभूषमाणेनैकाग्रं मोक्षते महतो भयात् ।

२४७

वैचित्र्यवैद्यं पुष्ट्वा, क्रोधहर्षवमाहृता । विता वज्रविधे पाशैर्यै ॥ तुरा खकैर्धने ।

धमस्य वक्षमायां काममूढा पुन पुन । अन्धनेवा धयैवात्मा नीयमाना स्मरन्ते भि ।

स्य दकापन, पन्था येन यान्ति मनीषिणः । तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांसल च न सञ्जति ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अङ्ग सञ्जय मे श्रेष्ठ पन्थानमकुतोभयं । येन मत्वा हवीर्केन प्राप्नुयां बिद्धिमुत्तमं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ नाहतात्मा हतात्मनं जातु विद्याज्जगार्हने । आत्मनस्य कियोपायो नान्यथेन्द्रियनिषेधात् ।

२४८

इन्द्रियाणामुदीर्घाणां कामव्यागोऽप्रमादतः । अप्रमादो विहिंस्य च ज्ञानयोगनिरवेशय ।

इन्द्रियाणां यमे यतो भव राजन्नतर्जित । बुद्धिय ते मात्थयतु नियच्छेन्ता यतस्ततः ।

स्ततश्चान्नं विदुर्विप्रा भुवमिन्द्रियधारणं । रतज्ज्ञानश्च पन्थाय येन यान्ति मनीषिणः ।

अप्रायः केचन राजन्निन्द्रियैरजिनैर्दुर्मिभिः । आगमाधिगतात् योगात्तवमो तत्त्वे प्रवीदति ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यामवन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये इष्टपटोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्रुयो मे पुण्डरीकाक्षं सञ्जयाचक्षुः पृच्छतः । नामकर्षार्थं विज्ञात प्राप्नुयां पुष्टपोत्तमं ।

२४९

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुतं मे वासुदेवस्य नामनिर्वचनं शुभं । यावत्तच्चाभिजानेऽहमप्रमेयो हि केचन ।

वसनात् सर्वभूतानां वसुधैवयोनित । वासुदेवसतो वेद्यो दृष्टानात् विष्णुदृश्यते ।
मौनाद्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवं । सर्वतत्त्वमयनाच्च मधुहा मधुसूदन ।
हविर्देवाचक्र शब्दे ण्य निर्वृतिवाचकः । विष्णुसङ्गादयोगाच्च कृष्णो भवति सात्त्वतः ।
पुण्डरीके परं धाम नित्यमक्षयमन्ययं । तद्भावात् पुण्डरीकाक्षो दक्षुषासाञ्जनाङ्गन ।
यत् सत्त्वान्न च्यवते यच्च सत्त्वान्न क्षीयते । सत्त्वन् सत्त्वतस्तस्मादादर्शमादृषभेश्वर ।

११६

न जायते जनिताऽधमजस्तस्मादनोक्तजित् । देवानां स्वप्रकाशत्वात् इमाहामोदरो विभु ।
हर्षात् सुखात् सुखैवेत्येतत् त्रयोकेनैवमनुते । वाङ्मयं रोदसी विश्वमहावाङ्मय इति सत ।
अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्माद्बोधज । नराशमयनाद्यापि ततो नारायण सत ।

पूरणात् सदानाद्यापि ततोऽसौ पूर्योत्तम । अयमय सत्येव सर्वस्य प्रभावययात् ।
सर्वस्य च सदा ज्ञानात् सर्वज्ञेन प्रचक्षते । सत्ये प्रतिष्ठितं कृष्णं सत्यमच प्रतिष्ठितं ।
सत्यात् सत्यस्य गोविन्देस्तस्मात् सत्योऽयि नामन । विष्णुर्विक्रमयाद्देवो जयनाञ्जिष्णुदृश्यते ।
श्रावणत्वादनन्तस्य गोविन्दो वेदेनात्तु गवा । अतस्तत्तु हते तत्तं तेन मोहयते प्रजा ।

११७

सर्वविधो धर्मनित्यो भगवान्मधुसूदन । आगन्ता हि महाबाहो नराणां शरणं यथा ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानवन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये शकौनवक्त्रोऽध्याय ॥ ६८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ वसुप्रभो वै स्फुटधामि सञ्जय द्रष्टव्यमि मे वासुदेवं समीपे । विभ्राजमानं वपुषा परेण प्रकाशयन्तं
प्रदियो दिग्भ्यः ।

ईरयन्तं भारतीं भारतानामभ्यर्षणीयां शूद्रां क्षत्रयाणां । सुभूषेर्द्विर्घृष्टणीयामनिन्दां परासुनामपहणीयकृपां । ११७
वसुधन्तं सात्वतमेकवीरं प्रणेतारमृषभं धादवानां । निहन्तारं चोभणं श्राचवाणां मुमुक्षन्तश्च द्विपता वैद्यर्षाणि ।
द्रष्टारो हि कुरवस्तं वनेता महात्मानं ब्रह्महणं वरेण्यं । भुवन्तं वाचमनब्रह्मरूपां हृष्येष्टेष्टं मोहयन्तं मदीयान् ।
अयं सनातनतमं विपश्चितं वाच समुद्रं कलशं यतीनां । अरिष्टनेमि गदके सुपर्णं हरिं प्रजानां भुवन्तश्च धाम ।
सहस्रश्रेष्ठं पुष्टं पुराणमनादिमथान्मननकीर्त्ति । इष्टकृष्ण धातारमजस्रं मित्रं परं परेषां शरणं प्रपद्ये ।
पैद्योक्तनिर्वाणकरं जनित्रं देवासुराणामय नागरचरां । नराधिपानां विदुषां प्रधानमिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये । ११८
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानवन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये वसन्तिमोऽध्याय ॥ ७० ॥ समाप्तश्च यानवन्धिपर्वः ॥

॥ अथभगवद्धानपर्वः ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सञ्जये प्रतिपद्यते तु धर्मराजो युधिष्ठिर । अथमाशत द्वात्रिंशद्वर्षं धर्मवात्सल्यं ।
अयं स काच सम्प्रप्तो मित्राणां मित्रवत्सल । नच तदन्यं पश्यामि यो न आपस्तु तारयेत् ।
त्वा हि माधवमाश्रित्य निर्भया मोघदर्पितं । धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमश्वमनुयुद्धच्छेह ।
यथा हि सर्वस्वापस्तु पांसि दृष्ट्वोनिरन्दम । तथा ते पाण्डवा रक्ष्या पाक्षिकाप्यहतो भयान् ।
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षित । करिष्यामि हि तत् सर्वं यत् त्वं वक्ष्यहि भारत । ११८

॥ सुधृष्टिर उवाच ॥ श्रुते ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितं । रतद्वि मकलं कृष्णं मन्त्रया मां यदब्रवीत् ।

नन्मते धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विद्वतान्नर । यथोक्तं दूतं श्राव्ये वध्यं स्यादन्यथा ॥ १ ॥

अप्रदानेन राज्ञस्य शान्तिमस्मासु मार्गति । कुञ्चं पापेन ममया चरन्मममात्मन ।

यत्तत् द्वादशवर्षाणि वनेष्वप्युचिता वय । कदापि शरदक्षेका धृतराष्ट्रस्य श्रावणात् ।

स्यात्तान् समये तस्मान् धृतराष्ट्र इति प्रभो । नाहास्य समयं कृष्णं तद्विनो ब्राह्मणं विदु । १४८

ब्रह्मे राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति । वक्ष्यताम् पुनश्च द्विस्वाम्भन्दस्यान्विति श्रावण ।

सुयोधनमते तिष्ठत्याजाऽस्मासु जनाह्वेन । मिथ्या चरति कुञ्चं सन् चरन् हि प्रियमात्मन ।

इतो दुःखतरं विभु यदहं मातुरन्तत । न विधातुं न प्रक्षामि मित्राणां वा जनाह्वेन ।

काशिमिथेदिपाश्चात्तैर्मन्त्रैश्च मधुसूदन । भवता चैव नायेन पश्यंतामा ब्रुता मया ।

अविश्रुतं वृकस्यैव मावन्दो वारणावतं । श्वसानश्च गोविन्द कश्चिदेवाव पश्यम । १४९

पश्यन्त्यात दौघकाः श्यामा वा नगराणि वा । वेषम संहिता येषु मां च नो भरता नश्यन् ।

न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते । स्वार्थमात्मनि मत्ताऽसावतो दुःखतरं नु किं ।

कुले जातस्य वृद्धस्य परविक्षेपे गृध्रत । सोमं प्रशानमाहन्ति प्रह्लादं हन्ति हता द्विधं ।

श्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतं, श्रियं श्रीर्हता पुरुष हन्ति पुरुषस्याधर्मं वधं ।

अधनादिनिवर्त्तके ज्ञातय सुबहो दिजाः । अप्यादप्लुता वृक्षात् यथा कृष्ण पतयिष्य । १५०

इतश्च मरणं तान् यन्मस्य पतितादिव । ज्ञातयो विनिवर्त्तन्ते प्रेतवत्पतितादिव ।

जात पापीयर्थं काश्चिदवश्यं शम्भरोऽब्रवीत् । यव नैवाहं न प्रार्तेभाजनं प्रतिदृश्यते ।

धनमाह पर धर्मं धने सर्व्यं प्रतिष्ठितं । जीवन्ति धनिनो लोके हता ये त्वन्ना नरा ।

ये धनादपकर्षन्ति नरः स्वयत्नमास्त्रिताः । ते धर्ममर्थं कामश्च प्रमथन्ति नरश्च तं ।

इतामवस्थां प्राथिके मरुणे वस्त्रिरे जना । यामाथैके वनाथैके नाशाथैके प्रवव्रजु । १५१

उन्मादमेके पुर्यान् यान्पत्ये दिपता वने । दास्यमेके च गच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ।

आपदेवास्य मरणान् पुरुषस्य गरीयसी । श्रियो विनाशस्तान्ना निमित्तं धर्मकामयो ।

यदस्य धर्म्यं मरणं श्रायत् लोकवर्त्ता तत् । समन्तात् सर्व्यभूतानां नृपदत्येति कथन ।

तथा बाधते कृष्णं प्रकृता विधिनो जग । यथा भद्रं श्रियं प्राप्य तथा हीनं सुखेधित ।

स तदात्मा परोधेन सम्प्रोक्षितो व्यथन महत् । सेजान् गर्दयते देवानात्मानश्च कथञ्चन । १५२

न चास्य सर्व्यशास्त्राणि प्रभवन्ति निवर्धने । सोऽभिकृष्यति स्थानां सुचदस्याभ्यसूयति ।

तत्तदा मन्त्रैरेवैति स श्रेयं सम्प्रमुह्यति । स मोहवशमापन्नं कूरं कर्षं निषेवेते ।

पापकर्माणां चैव महत् तेन पुण्यं । महत्तेन नरकायैव सा काष्ठा पापकर्माणां ।

न चेत् प्रवृथ्यते कृष्णं मन्त्रायैव गच्छति । तस्य प्रबोधं प्रज्ञेयं प्रज्ञाचक्षुरिच्छति ।

प्रज्ञातामे हि पुरुषं श्लाघ्येवान्पदेवते । शास्त्रनिष्ठं पुनर्धर्मं तस्य शीरश्चमुत्तम । १५३

क्षीमान् हि पापं प्रदेष्टि तस्य शीरभिवर्द्धते । शीमान् स यावद्भवति तावद्भवति पूरयः ।
 धर्मनित्यं प्रशान्तात्मा कार्ययोगवह सदा । नाधर्मो कुरुते बुद्धिर् नैव पापे प्रवर्तते ।
 अज्ञो वा विमदो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् । नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति यया भूदस्तथैव स ।
 शीमान् नमति देवाश्च पित्र्येनात्मानमेव च । तेनाऽऽहृतं प्रजति सा काष्ठा पुन्यकर्मणः ।
 तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन । यथा राज्यात् परित्यक्ते वर्णमि व्रततीरिनाः ।
 ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् । अत्र नो यतमानानां बधस्तेदपि साधु तत् ।
 तत्र न प्रथमं कन्या यद्वय ॥ च माधव । प्रशान्ता भ्रमभेदाश्च श्रियं तामश्रुमीमहि ।
 तत्रैवा परमा काष्ठा रौद्रकर्मस्योदया । यदर्थं कर्तुं वा न हता तानि राष्ट्राण्यवाप्नुमः ।
 ये पुनः स्युरमस्मद्वा अनाय्यां कृष्ण ब्रह्मव । तेषामप्यवधं कार्यं किं पुनर्थं स्युरोद्गमा ।
 ज्ञातपक्षैव भूषिता सहायो गुरवश्च न । तेषां वधोऽतिपापीयान् किं नु युद्धेऽस्ति शोभनं ।
 पापं क्षन्तिपक्षोऽयं वयश्च क्षत्रवन्धव । स नोऽस्त्वयैव धर्मो वा हित्तरन्या विगर्हिता ।
 भूदः करोति शूरायुः वैश्या विप्रेण जीविका । वयं वधेन जीवाम कपालं ब्राह्मणैर्हृतं ।
 क्षत्रियान् क्षत्रियो हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति । या चार्म हन्ति दाम्नाहं सस्य धर्मो यथा गत ।
 युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणां बीदन्ति सद्युगे । बलन्तु नीतिमाधाव युद्धे जयपराजयौ ।
 नात्मकन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा । नाप्यऽकाले सुखं प्राप्य दुःखं वाऽपि यदृत्तम ।
 एकौ क्षपि वल्लभ हन्ति प्रत्येकं बह्वोऽप्युत । शूरां कापुंसो हन्ति श्रयश्चक्षौ समक्षिनः ।
 जयो नैवोभयोर्दृष्टो नोभयोश्च पराजयः । तथैवाप्यथो दृष्टो व्यथाने चयश्चथो ।
 सर्वथा हृजिन् युद्धं को ब्रह्म प्रतिहन्ते । हतश्च च ह्योक्तेऽसौ जयपराजयौ ।
 पराजयश्च मरणम् मन्येनैव विशिष्यते । यस्य स्वादिजय कृष्ण तस्याऽप्यपचयो भवः ।
 अन्ततो दयितं प्रप्तिं केचिदप्यपरे जना । तस्यैव बलहीनस्य पुत्रान् भ्रातृवप्यप्यन ।
 निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते । ये क्षेत्रे धीरा क्षीमन्त आर्या कर्णवेदिन ।
 त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यन्ते जन । हवाऽप्यनुग्रहो नित्यं परानपि जनार्दन ।
 अनुबन्धश्च पापोऽत्र श्रेयस्याप्यवशिष्यते । श्रेयो हि बलमसाधनं श्रेयसमशेषमेव ।
 सर्वो ह्येदे च यतते नैरक्षान्तविधित्तया । जयो वैरं प्रहर्जति दुःखमात्रे पराजयः ।
 सुखं प्रशान्तं स्वपिति हिला जयपराजयौ । जातवैरस्य पुंसो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
 अनिर्हृत्तेन मनसा सुषुप्ते हव वेद्यानि । उन्मादयन्ति यः सर्वं यमथा सर्वमुच्यते ।
 अकीर्तिं सर्वभूतेषु प्रायतीं स नियच्छति । नहि वैराशिं ग्रान्थन्ति दोषकल एतान्यपि ।
 आख्यातारस्य विद्यन्ते पुमांसोऽदियते कुले । नचापि वैरं वैरेण केनच व्युपगम्यते ।
 हृदियाग्निर्दया कृष्ण भूय स्वाभिबर्द्धते । अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्तव ।
 अन्तरं लिप्तमानानामयं दोषो निरन्तरः । पौरुषेयो हि बलवान्निर्बन्धवशाधनः ।

११९०

११९१

११९२

११९३

११९४

११९५

तस्य त्यागेन वा शान्तिं मरणापि वा भवेत् । अथ वा मूलघातेन दिपतां मधुसूदन ।

फलनिर्दिष्टिगिह्यास्त्रानुग्रहेतरं भवेत् । या तु त्यागेन शान्तिं स्थापितुं यद्य एव च ।

संशयाच्च समुच्छेदात् दिपतामात्मनः कथा । न च तदुक्तं तद्विद्वानो मन्वेच्छामः कुलस्य ।

अथ वा प्रणिपातेन शान्तिं शैव गरीयसी । सर्वथा यतमानानामधुद्रुममिच्छामः ।

सान्त्वे प्रतिष्ठते युद्धे पण्डिते नापरः क्रमः । प्रतिघातेन सान्त्वय दाक्षिणं सम्प्रवर्तते ।

११०

तच्छूनमिव सत्याने पण्डितैरुपलक्षितं । साङ्ख्यसत्त्वमं स्वेष्टा प्रतिशयो विवर्तनं ।

दन्तदर्शनभारतावसतो युद्धे प्रवर्तते । तत्र यो बलवान् कृष्ण जित्वा सोऽस्ति तदामिषं ।

एवमेव मन्येषु विधेषां मालि कथन । सर्वथा नेतदुचितं दुर्व्ययेषु बलीयसां ।

अनादितो विरोधश्च प्रणिपाती च दुर्व्यसं । पिता राजा च दृष्टश्च सर्वथा मानमर्हति ।

तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनाईन । पुत्रसौहृद्य बलवान् धृतराष्ट्रस्य माधव ।

१११

च पुत्रवशनापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति । तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरं ।

कथमयं च धर्मोऽयं न हीयेमहि माधव । इदृशे ह्यस्य कृष्णेऽस्मिन् कन्यं मधुसूदन ।

उपसम्पृष्टुमिच्छामि त्वां हते पुरुषोत्तम । प्रियस्य प्रियकामस्य गतिम् । सर्वकरीषां ।

को हि कृष्णाऽस्ति नृणां हृत् सर्वनिश्चयतत्त्ववित् ।

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ एवमुक्तं प्रत्युवाच धर्मराजं जनाईन । उभयेरेव वामस्यै यास्मांस्तु दुःखे च ।

११२

शमं तत्र लभेद्यद्येत् युष्मदर्थमज्ञापयन् । पुण्यं मे सुमहद्भ्राजं शान्तिं स्थापनाफलं ।

मोक्षयेयं नृपुण्ययातु संरम्भान् कुलसंज्ञयान् । पाण्डवान् धार्तराष्ट्रांश्च सर्वान् इयिषीमिमां ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न ममैतच्छान्ते कृष्ण धनं याथा कुरुन् प्रति । सुयोधनः स्वार्थमपि न करिष्यति मे वच ।

अनेनै पाथिवं क्लृप्तं दुर्व्याधनवशानुमं । तेषां मत्थावतरणे तव कृष्ण नरोचये ।

न हि न प्रीणयत् द्रव्यं न देवं कुतः सुखे । न च सर्वामरैश्चर्यं तव द्रोणेन माधव ।

११३

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जानात्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापितां । अवाच्यास्तु भविष्यान् सर्वलोके मदीयिभिर्ना ।

न चापि मम पर्याप्ता सहिता सर्वपापिण्या । कुरुक्षु संयुगे स्थातुं विंशत्येवमेतरे स्मृताः ।

अथेतेन प्रवर्तेरन् मयि किञ्चिदसम्भ्रते । निर्दयेयं कुरुन् सर्वानिति मे धीयते मतिः ।

न जातु गमनं तत्र भवेत् पार्थ निरर्थकं । अर्थप्राप्तिं कदाचिच्छादन्तो वाऽप्यवाच्यता ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् । कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वं द्रष्टुमि पुनरागतं ।

११४

विश्वक्सेनं कुरुन् गत्वा भारतान् जमघेः प्रभो । यथा सर्वं सुमनसः महं स्ताम सुचेतसः ।

भ्राता चासि सखा चासि यो भव्योर्मम च प्रिय । सोऽहं देनात्रिहोऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ।

अपान् वेत्य परान् वेत्य क्रेत्याथान् वेत्य भाषितुं । यद्यदस्मिन् कृष्ण तत्तदाद्य सुयोधनः ।

यद्यद्वर्षेण संयुक्तमुपपद्येद्वितं वचः । तत्तत् केनैव भावेयाः सार्वं वा यदि वेतरत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकषष्ठोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ श्रीमंगवानुवाच ॥ मञ्जयन् श्रुतं वाच्यं भवतश्च श्रुते भया । सर्वे ज्ञानाम्यभिप्रायं यत्तेषां भवतश्च यः । १८०

तत्र धर्माश्रिता बुद्धिर्लेषां वैराग्यया मतिः । यद्युद्धेन लभ्येत तत्ते यज्जमतं भवेत् ।

न चैवं नैतिकं कर्मे चत्तियम्य विज्ञान्यते । आञ्जराश्रमिणः सर्वे न भैक्ष्यं चत्तियश्चरेत् ।

जपो वधो वा षड्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः । स्वधर्मः चत्तियस्यैव कार्पण्यं न प्रमथ्यते ।

न हि कार्पण्यमास्याय शश्या दृत्तिर्दुर्धितिर् । विक्रमश्च महाबाहो जहि शत्रून् परन्तप ।

अतियद्वा हतवेहा दीर्घकात्वं सहेपिता । हतनित्राः हतवशा धार्तराज्ञाः परन्तप । १८१

न पर्यायोऽस्मि यस्यास्यं त्वयि कुर्युर्विद्यायै । वलवत्तां हि मन्थन्ते भीमद्रोणक्षत्रपादिभिः ।

यावच्च माह्वेतेतावाज्जुपरिरिच्यते । तावदेते हरित्यस्मि तव राज्यमरिन्दम ।

नानुक्रोधान्न कार्पण्यं च धर्मार्थकारणान् । अहं कर्तुं धार्तराज्ञास्तव काममरिन्दम ।

एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु ययः त्वयि । नारुत्यन्त कौपीनं तावत् कृत्वापि दुष्करं ।

पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः । ब्राह्मणाणाञ्च साधूनां राज्यं नगरस्य च । १८२

पश्यतां कुरुमुखाणां सर्वेषांभेव तत्तनः । दानशीलं सृष्टुं दानं धर्मशीलमनुव्रतं ।

यत्तामुपधिना राजन् धूने वञ्चितशंसदा । न चाऽप्यवपते तेन नृपः स्वेन कर्षणा ।

तथा ग्रीवसमाचारे राजन् मा प्रणयं कथाः । वयास्तो सर्वलोकस्य त्विं पुनस्तव भारत ।

यस्मिन्प्रतिरूपानिरतुदन्तां सहानुजं । साधमानः प्रवृष्टः सन् धात्रेभिः सह भारत ।

एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकं । नामधेयश्च गोचश्च तदपेक्षां नम्रियते । १८३

कालेन महता येषां भवित्यति पराभवः । प्रकृतिं ते भग्नियन्ति नष्टप्रकृतयो मयि ।

दुःशासनेन दोषेन तदा धूर्ते प्रवर्त्तिते । अनाथवत्सदा देवो द्रोपदी सुदुरात्मना ।

आह्वय केवे सदती समायो राजवंसदि । भीमद्रोणप्रमुखो गौरिति व्याहता मुञ्च ।

भवता वारिताः सर्वे आतरो भीमविक्रमाः । धर्मपात्रनिबद्धाश्च त्विं किञ्चित् प्रतिपेदिरे ।

एतावान्याश्च पश्या वाचः स समुदीरयन् । साधते ज्ञातिमथे सा त्वयि प्रव्रजिरे वनं । १८४

श्रेष्ठजन्तु मत्स्योऽपि हृष्टः सासतामसः । शत्रुक्रुद्धः क्रुद्धस्तस्य मत्स्यमासते तथा ।

न वैतन्भगन्देसो राजानो ब्रह्मणैः सह । सर्वे दुर्वैधानं तव निन्दन्ति सा समासदः ।

कुलीनस्य च या निन्दा वधो वाऽनिवर्त्तय । महागुणो वधो राजसूतमिन्दा कुजीविता ।

तदेव निहतो राजन् यदेव निरुपवपः । निन्दितश्च महाराज इयिष्यो सर्वराजभिः ।

ईपत्कार्यैः वधस्तस्य यश्च चारिवमोदये । प्रसून्देन प्रतिसास्यस्त्विवमूढ इव क्रुम ।

वयः सर्प इवानार्थः सर्वलोकस्य दुर्भेदिः । वञ्चनेन त्वमनिवप मा राजन् विचिकित्स्थियाः ।

सर्वया त्वचमञ्चेतत् रोचते च समानय । यत्ने पितरि भीमे च प्रणिपातं समाचरे ।

अहंन् दुर्बलोकस्य गत्वा ह्यस्यामि भंसयं । येषामस्ति दिधामानो राजन् दुर्वैधानं प्रति ।

मध्ये राजासहं तव प्रतिपौदयिकान् गुणान् । तव सदीर्घार्थिस्थानि ये च तस्य वीतिक्रमाः ।

ब्रुवतस्तव मे वाक्यं धर्मार्थमर्हितं हितं । निग्रह्य पाथिवा सर्वेनाना जनपदेश्वराः ॥ १०५ ॥

तस्य सम्प्रतिपत्त्यन्ते धर्मोत्था सत्यवागिति । तस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा सोभादवर्तत ।

गर्हयिष्यामि चैवेन पौरजानपदेश्वपि । दृढबालानुपादाय चातुर्भ्यै समागते ।

शमं वै याचमानस्तं नाधर्म्यं तव सख्यमे । कुरुन् विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रश्च पाथिवाः ।

तस्मिंश्चोपवित्येते किं कार्यमवशिष्यते । हते दुर्व्याधने राजन् यदन्त्य क्रियतामिति ।

द्यात्वा चाहं कुरुन् सर्वान् युष्मदर्थमक्षययन् । यतिये प्रशम कर्तुं सख्यिये च चेष्टितं । १०६ ॥

कौरवाणां प्रष्टन्तिश्च गत्वा युद्धादिकारिका । निग्रह्य विनिवर्तित्ये जयाय तत्र भारत ।

सर्वथा युद्धमेवाधर्माग्रंशमि परै सह । निमित्तानि हि सर्वाणि यन्मा प्रादुर्भवन्ति वै ।

मृगा शकुन्ताश्च नदन्ति घोरं हस्त्यश्चमुखेषु निशामुखेषु । घोराणि रूपाणि तथैव चाग्निवर्षाणामुपहृन्पुनरिति घोररूपान् ।

मनुष्यलोकश्चयुक्तमुघोरो नोचेदनुप्राप्त इवान्तक स्यात् । शस्त्राणि यन्त्र कवचायुधाय नागान् हयान् प्रतिपादयित्वा ।

योधाश्च सर्वे कृतनिश्चयास्तै भवन् हस्त्यश्चरथेषु युक्ता । साङ्गामिकं ते यदुपाज्जनीयं सर्वं समर्थं कुह तन्नरेन्द्र । १०७ ॥

दुर्व्याधनो मद्भक्तमद्य दातुं जीवन्तवैतत्पुनरे कथञ्चित् । यत्ते पुरस्तादभवत् सन्तुष्ट द्यूते जित पाण्डवमुख्यराज्यं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कृष्णपञ्चमे द्विप्रश्नोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ भीमसेन उवाच ॥ यथा यथैव घ्राणि स्यान् कुरुणां मधुसूदन । तथा तथैव भावेया मास्य युद्धेन भीमसे ।

अमर्षी जातधरम ज्येष्ठदेवी महामना । नेत्य दुर्व्याधनो वाक्वा सावैवैव समाचरे ।

प्रकृत्या पापसत्तस्य तुभ्यचेतास्तु दक्षुभि । शैत्यमदमत्तस्य कृतवैरस्य पाण्डवै ।

अदीर्घदर्शं निष्ठूरी चेत्ता क्रूरपराक्रम । दीर्घमनुरेयस्य पापात्मा निहतप्रिय । १०८ ॥

विद्येतापि न भजेन नैव जह्यात् स्वकथमत । तादृशेन शम कृष्ण मन्ये परमदुष्कर ।

सुहृदामयवाचीनस्यकथं प्रियानुन । प्रतिहन्येव सुहृदां वाचयैव मनादि, च ।

य मन्त्रवशमाप्य स्वभाव दुष्टमास्ति । स्वभावात् पापमभ्येति त्रैलोक्य इवोरय ।

दुर्व्याधनो हि यत्सेन सर्वदा विदितस्तव । यच्छीलो यत्स्वभावस्य सहयो यत्पराक्रम ।

पुरा प्रवन्ता कुरव सहपुत्रास्तथा वयः । इन्द्रजिह्वा इवामूम मोदमानाः सवान्धवा । १०९ ॥

दुर्व्याधनस्य क्रोधेन भारता मधुसूदन । धत्सुनो शिशिरापाये वनानीव उताग्रान् ।

अष्टादशमे राजान प्रख्याता मधुसूदन । ये समुच्छिच्छिदुर्ज्ञातोन् सुहृदस्य सवान्धवान् ।

अमुराणां सन्तुष्टानां स्वलतामिव तेजसा । पर्यायकावे धर्मस्य प्राप्ते कलिरजायत ।

हृदयानामुदावर्तौ नोपानां जनमेजय । यज्ञस्योत्तमजानां कर्मोणामुद्धतो वसु ।

अजविन्दु सुवीराणां सुराद्याणां रूपद्विक । अर्जुनस्य वलीहारां सोमानां धौतमूलक । ११० ॥

हयपीथे विदेहानां वरपुत्र महौजशां । वाञ्छ सुन्दरवैशाना दीप्ताक्षाणां पुरुरवा ।

सहजयेदिमास्थानां प्रवीराणां वृषध्वज । धारणस्यश्रवणानां मुकुटानां विगाहन ।

समय नन्दिवेगानामित्येते कुलपाशना । युगान्ते कृष्ण सन्ध्या कुलेषु पुरुपाधमा ।

अप्यथ न कुरुषोः स्याद्युगान्ते कालवभृत । दुर्योधनं कुलाङ्गरो जघन्य पापपूषण ।

तस्मात्कृदु शनैर्द्रव्या धर्कार्यवहित हित । कामानुबन्धवज्जल नोपमुपपराक्रम ।

१०१६

अपि दुर्योधनं हृण्य सर्वं वयमघश्चरा । नोचैर्मूलानुयासामो मास्य नो भरता नश्नु ।

अपुदायो नद्विन् स्याद्यथा न कुरुमि सद् । वासुदेव तथा कार्यं न कुरुननय सृजेत् ।

वाच्यं पितामहो वृद्धो ये च तस्य समावद । आह्वयामस्तु वैश्राव धार्तराष्ट्र प्रयास्यतां ।

अहमेतद्ब्रह्मेत्येव राजा चैव प्रशंसति । अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसो हि दयाऽर्जुने ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भीमवाक्ये विषयतोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतत् सुता महाबाहो केचन प्रवक्ष्यामि । अभून्पूर्वं भीमस्य माईशेषहितं वचः ।

१०१७

गिरैरिव लघुल ततः प्रीतन्वमिव पावके । मत्वा रामानुजं शौरिं शङ्क्यन्वा वृकोदरं ।

घ्नन्तेजयंस्तदा वागिमर्कतश्चियेव पावके । उवाच भीमस्य भीम हृष्याऽभिपरिभुत ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वमप्यदा भीममेव युद्धमेव प्रशंससि । वधामिनन्दिन कूरात् धार्तराष्ट्रान्तिमर्द्दिषु ।

न च क्षपिषि आगर्षि नृज्जं श्रेष्ठे परन्तप । चोरामगान्को रूपतो सदा वाचं प्रभाषसे ।

निःश्वसन्निवृत्तेन घ्नन्तः स्वेन मन्युना । अभ्यान्तमना भीम सधूम इव पवकः ।

१०१८

शकान्ते नि सधुम् श्रेष्ठे भारार्थं इव दुर्व्यथ । अपि वा केचिदुत्पन्न मन्यन्तेऽतदिदो जना ।

आह्वयं वृषाक्षिर्मुलां गजं परितुदन्निव । निद्रन् पङ्क्तिं चितिं भीम निःश्वसन् परिधावसि ।

मास्मिन् जनेन रमसे रदः क्षपिषि पाण्डव । नान्यस्मिन्नि दिवा चानि कदाचिदभिनन्दसि ।

अकस्मात् क्षयमानश्च रहस्यास्ते वदन्निव । जाने मूर्खेनमाधाय चिरमस्य प्रमोक्षितः ।

धूकुटिष्ठ पुन कुर्वन्लोष्टी च विदमन्निव । अभोऽहं दृश्यसे भीम सर्वं तस्मान्मुकारितं ।

१०१९

यथा पुरस्तात् सविता दृश्यते शुक्रमुचरन् । यथा च पद्माक्षिर्लोकैर्भुवं पर्वेति रश्मिमान् ।

तथा सत्यं ब्रवीत्येतत् नास्ति तस्य व्यतिक्रमः । हन्ताऽहं गदयाभ्येत्य दुर्योधनममर्षण ।

इति सा मध्ये आह्वयं सत्येनालमसे गदा । तस्य ते प्रथमे बुद्धिर्धीयतेऽद्यपरन्तप ।

अहो युद्धामिकाङ्क्षाणां युद्धकाळ उपस्थितिः । चेतोऽसि विप्रतोपानि धार्तां भीर्भीम विन्दति ।

अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि । स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात् प्रथममिच्छसि ।

१०२०

अहो नाप्रसवे किञ्चित् पुस्तं स्त्रीव इवात्मनि । कश्मलेनाभिपयोऽसि तेन ते विव्रत मनः ।

उद्वेपते ते हृदयं मनसि प्रतिषीदति । आह्वयस्योद्योतोऽसि तस्मात् प्रथममिच्छसि ।

अनित्यं किञ्च मर्त्यस्य पार्थं चित्तं चलाचल । वातेवगप्रचलिता अटोला शास्त्रानेरिव ।

तवैषा धिक्कृता बुद्धिर्गर्वा वागिव सानुषी । मगासि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यज्ञानिव ।

इदं मे महदायर्थं पर्वतस्तेष्व सर्पणं । यदोद्दृष्टं प्रभाषेया भीमसेनाद्यमं वच ।

१०२१

य इष्टा खानि कर्माणि कुचे जन्म च भारत । उत्तिष्ठस्व विषादं मा हृष्या वीरार्थरो भव ।

न चैतदनुत्पन्नं ते यत्तं ज्ञानिररिन्दम । यदोजसान सभने चक्षिया न तदद्भुते ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये चतुःसप्ततोऽध्याय ॥ ७४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरर्भण । सद्यश्च न समाधावत् बभूव न तदनन्तरं ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसे ऽच्युत । प्रणेतमावमत्यर्थं युधि सत्यपराक्रम ।

वेत्सि दाशार्धं स त्व मे दीर्घकाल सद्योऽपि । उत वा मानुजानां हि उन्नन् इदं द्वापुः ।

१७११

तस्मादनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मा त्वे समर्षं हि । कथं हि भीमसेन मां जानन् कथन माधव ।

ब्रूयादमतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि । तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं हृष्णिनन्दन ।

आत्मन यौहृष्यैव बलञ्च न समं परैः । सर्वथाऽनार्यैर्कर्मैतत् प्रशंसा स्वयमात्मन ।

अतिवादापविहृतं वक्ष्यामि बलमात्मन । पश्यते रौद्रसौ कृष्ण यथोराचक्षिमा प्रजा ।

अचक्षे चामतिष्ठे वा ऽत्यन्ते सर्वमातरौ । यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिते हव ।

१७१२

अहमेते विद्रुहीयां बाडभ्यां सचराचरे । पश्येतदन्तरं बाङ्गोर्महापरिधयोऽरि ।

य एतत् प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुष । हिनवांश्च समुद्रश्च ज्योः वा बलमिन् स्वयं ।

मयाऽभिपक्षं चापेरन् बलमास्थाय न नय । पुद्गार्हान् चक्षियान् सर्वान् पाण्डवेष्वाततापिन ।

अथ पादतले पैनामऽधितिष्ठामि भूतले । न हि त्वं मामिजानासि मम विक्रममच्युत ।

यथा मया विनिर्जित्य राजानि वज्रगा कृता । अथ सर्वेका न जानासि स्वर्थक्षेयोऽतः प्रभा ।

१७१३

विगाढे युधि सन्निधे देशस्य मे जगार्हण । परवैराचिपक्षे मे प्रणं पूतिमिवाश्रयन् ।

यथामति प्रवोम्येतत् विद्धि मामधिकं तत । द्रष्टासि युधि बन्नाथे प्रहृष्टे वैश्वसेऽहनि ।

मया प्रजुश्रान्मातृवाक्यमिदं सादिनस्तथा । तथा वराक्षभिकुट्टं निघ्नन्तं चक्षियर्षमान् ।

द्रष्टा मां तच्च लोकस्य विकर्षन्तं चराचरान् । न मे वीदन्ति मज्जानो न मेमेदिपते मन ।

सर्व्वेऽकादभिरुद्वाह्य भय विजये मम । किन्तु शौचदमेवैतन् कृपया मधूस्वन ।

१७१४

सर्व्वैः क्षितिये सक्तेषां स्थास्य गो भरता नमन् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये पञ्चसप्ततोऽध्याय ॥ ७५ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमेतत् । न चात्तेपाक्ष पाण्डित्याक्ष क्रोधाक्ष विवक्षया ।

वेदांश्च तव माहात्म्यमुत ते वेदं यद्विजं । उत ते वेदं कर्माणि न त्वां परिभवात्सहं ।

यथा चात्मनि कल्याणं समावयसि पाण्डव । सहस्रगुणमप्येतत् त्वसि सखात्रयात्सहं ।

पादूये च कुले जन्म सर्व्वराजामिपूजिते । बन्धुमित्र सङ्गहिय भीम तस्मिन् तादृश ।

१७१५

जिज्ञासन्तोऽसि धर्मस्य सन्दिग्धस्य हृकोदर । पर्यायं नाप्यवस्थन्ति देवमानुषयोर्जनाः ।

य एव चेत्तर्था हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु । विनाशेऽपि य एवास्य रुन्दिगं कथं पौरुषं ।

अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः । अन्यथा परिवर्त्तने वेगा इव नभस्ततः ।

सुमन्ति तं सुनोतश्च न्यायनद्योपपादितं । कृतं मानुषकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ।
 दैवमप्यहृतं कर्म पौरुषेण विहिन्यते । श्रौतमुष्णं तथा वर्षं चुत्पिपासे च भारत ।
 यदन्यद्द्विष्टभावास्त्य पुरुषस्त्य स्वयं कृतं । तस्मादनुपरोधश्च विद्यते तत्र सचरणं ।
 लोकस्त्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः । एवंबुद्धिः प्रवर्तते फलं स्यादुभयमानये ।
 य एवं कृतबुद्धिः सन् कर्मस्त्रिं प्रवर्तते । नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्ममश्रुते ।
 तत्रेयमनुमात्रं मे भोमधेन विवर्चिता । नैकान्तविद्धिर्त्सकतया प्रभुभिः सह संयुगे ।
 नातिप्रदीप्यरग्निः स्वात्तया भावविपर्यये । विषादमर्च्यं दृष्ट्वाग्निं वा ज्येष्ठदर्शं ब्रवीमि ते ।
 श्रो भूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव । यतिये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ।
 शमं चेत् करिष्यन्ति ततोऽनन्तं धर्मो मम । भवताश्च कृतः कामसेवाश्च श्रेय उत्तमं ।
 ते चेदभिमित्रेभ्यस्ति नाम्युपैष्यन्ति मे वचः । क्रुरावो युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति ।
 अस्मिन् युद्धे भोमधेन त्वयि मारः समाहितः । धूर्ज्जुनेन धार्या स्यात् बोद्धव्य इतरो जगः ।
 अहं हि यन्ता बोभलोभविता संयुगे सति । धनस्य यत्नं कामो न हि युद्धं न कामये ।
 तस्मादाग्रमग्नौऽहं हृकोदरं मर्तिं तव । गदतः स्त्रीयथा वाचा नेत्रसे समदोदये ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णशास्त्रोपनिषत्सप्तमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ उक्तं युधिष्ठिरेणैव यथा वाच्यं जनार्दन । तव वाक्यं मे सुखा प्रतिभाति परन्तप ।
 नैव प्रथममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो । बोभाद्रा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ।
 अकलं मन्यसे वाऽपि पुरुषस्त्वापराकर्म । न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ।
 तदिदं भाषितं वाक्यं तथाच न तथैव तत् । न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमपि किञ्चन ।
 किञ्चैतन्मन्यसे कृष्णमस्माकमवशादकं । कुर्वन्नि तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ।
 कन्याद्यमानं सत्यं च स्यात् कर्म सफलं प्रभो । स तथा कृष्ण वत्सल यथा शक्यं भवेत् परैः ।
 पाण्डवानां कुरुष्णाश्च भवान्नः भयनः सुहृत् । सुराणामसुराणाश्च यथा वीरः प्रजापतिः ।
 कुरुष्णा पाण्डवानाश्च प्रतिपत्स्व निरामये । अक्षद्वितमनुष्ठानं मन्ये तव न दुष्करं ।
 एवञ्च कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन । गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि जनार्दन ।
 चिकीर्षितमप्यान्त्ये तस्मिन् वीर दुरात्मानि । भविष्यति च तत्सर्वं यथा तव चिकीर्षितं ।
 शर्म तेः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितं । विचार्यमाणो यः कामस्य कृष्ण स नो गुरुः ।
 न स नार्हति दुष्टात्मा वर्षं समुतवात्यत्र । येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरुपमर्षिता ।
 यथाप्यपश्यतेऽपायं धर्षितं मधुसूदन । उपायेन नृपतेन हता दुर्धूतदेविना ।
 कथं हि पुरुषो जातः चर्त्तियु धनुर्धरः । समाह्वता निवर्त्तते प्राणव्यागेऽप्युपस्थिते ।
 अथर्षेण जितान् दृष्ट्वा वने प्रजितान्स्रया । वर्धतां मम वार्ष्णेय निर्गताऽप्यौ सुवोधनः ।
 न चैतद्व्रतं क्षणं मिथार्थं यच्चिकीर्षसि । क्रिया कथञ्च मुखा स्यात् मृदुना वेतरेश वा ।

अथ वा मन्यसे ज्ञायान् यधक्षेयामनन्तरं । तदेव कियतामाशु न विचार्यमतन्वया ।
 आनासि हि यथा तेन द्रौपदो पापमुद्धिमा । परिक्रिष्टा यमाम्ये तथ तथोपमर्षितम् ।
 स भाम सम्यक्तेन पाण्डवेष्विति माधव । म मे सञ्जायते मुद्धिर्वीजमुत्तमिजेपरि । १८९
 तस्माद्यन्मन्यसे धुक्तं पाण्डवानां हितञ्च यत् । तदाशु कुरुवार्थेय यय कार्यमनन्तर ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अर्जुनवाक्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७० ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ स्वभेतस्मादावाहो यथा वदसि पाण्डव । पाण्डवानां कुरुणाश्च प्रतिपश्ये निरामयम् ।
 सर्वं त्विदं समापन्नं वीभत्सो कर्कषोर्दये । चेन्न हि रघवच्छुद्धं कर्मण्येवोपपादितम् ।
 ऋते वयस्यै कौन्तेय जातु निर्व्यस्येत् फलम् । तत्र वै पौरव्यं मयुरारोहं यत्र कारितम् ।
 तत्र चापि भुवं पश्येच्छेषणं देवकारितम् । तदिदं गिहितं मुक्त्वा पूर्व्वरपि महात्मभि । १९०
 दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् । अहं हि तत् करिष्यामि परं पुरुषकार त ।
 देवन्तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथञ्चन । स हि धर्मश्च लोकश्च व्याप्ता चरति दुर्ध्वम् ।
 न हि सन्नयते तेन तथारूपेण कर्मणा । तथापि बुद्धिं पापिडां वर्ज्यन्मनस मन्त्रिणम् ।
 शक्तुमि, स्तुतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्यथा । स हि त्यागेन राज्यस्य न शर्मं समुपैष्यति ।
 अन्तरेण वधं पार्थ सानुबन्धं सुयोधनम् । न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् । १९१
 याचमानस्य राज्यं स न प्रदास्यति दुर्ध्वम् । न तु मन्ये स तदाच्यो यद्युधिष्ठिरमाश्रयम् ।
 उत्तमं प्रयोजनं यत्तु धर्मराजेन भारतम् । तथापापस्तु तत्त्वमैव न करिष्यति कौरव ।
 तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽपि लोकवन्धो भविष्यति । मम चापि स वधो हि जगतस्यापि भारत ।
 येन कौमारो धूर्तं सर्वं विप्रकृताः सदा । विप्रमुत्तमश्च वो राज्यं नृश्रेष्ठेन दुरात्मना ।
 न चोपशान्त्यते पापं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे । अवलक्षायहं तेन लक्ष्मणे पार्थ भेदितम् । १९२
 न मया तदुद्धीतञ्च पार्थ तस्य चिकीर्षितम् । आनासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।
 प्रियं चिकीर्ष्यमाणश्च धर्मराजस्य मामपि । सञ्जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
 अजानंस्त्रिवर्मा कक्षादर्जुनाद्याभिप्रायम् । यचापि परमं दिव्यं तच्चाप्यनुगतं त्वया ।
 विधानविहितं पार्थ कथं शक्यं भवेत् परम् । यन्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा वाऽपि पाण्डव ।
 करिष्ये तदहं पार्थ नलाश्रये शर्मं परम् । कथं मोहरणेद्भुक्तो नैतच्छर्मं तथा हितम् । १९३
 याच्यमानोऽपि भोगेण समत्सरगतेऽध्वनि । तदेव ते पराभूता यदा सङ्क्षिप्ततास्तथा ।
 सद्यः क्षणश्यापि न च तुष्टं सुयोधनम् । सर्व्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
 विभावं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कृष्णवाक्ये ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥
 ॥ नकुल उवाच ॥ उत्तं यद्विधं वाक्यं धर्मराजिन माधव । धर्मज्ञेन वदान्येन श्रुतयेवेह तत्त्वया ।
 मतमाश्राप्य राजस्य भीमसेनेन माधव । संश्रमो नाङ्गीर्य्यश्च स्थापितं साधवात्मनः । १९४

तथैव फाल्गुनेनापि यदुक्तं तत्तथा श्रुतं । आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवताऽसक्तम् ।
सर्वमेतद्विदितकृत् श्रुत्वा परमं भवान् । यत्प्राप्तकालं मन्येयान्तकुर्यात् पुष्टोत्तम ।
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव । प्राप्तकालं मनुष्येण चमं कार्यमरिन्दम ।
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थं पुनर्भवति सोऽन्यथा । अनित्यमनया सोऽपि नरा पुष्टयत्तम ।

८ अन्यथा बुद्ध्या द्वाष्टकृत्सासु वनवासिषु । अदृश्येभ्यश्च कृष्ण इत्येषु पुनरन्यथा ।
श्रुत्वाकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा । न तथा प्रगयो राज्ये यथा सम्पत्तिं वर्तते ।
निवृत्त-नवासाश्च श्रुत्वा वीर समागताः । यच्चैहिथ्यो हि सप्तेमास्वप्नसादाज्जनाह्न ।
हमान् हि पुष्टयाज्जगत्तिलयवलयैरुषान् । आत्तप्रज्ञावशे दृष्ट्वा न व्ययेदिह कं पुमान् ।

१८२

स भवान् कुरुमथ च सान्त्वपूर्वं भयोत्तरं । मृयादाकां यथा मन्दो न व्यथे सुयोधनः ।
युधिष्ठिर भीमसेनं वीभत्सुघापरजितं । सहदेवश्च भास्वैव त्वाच्च रामश्च केशव ।

१८३

सात्यकिश्च महावीर्यं विराटश्च सहात्मजं । द्रुपदश्च सहामात्यं द्रष्टुमेषु माधव ।
कामिराजश्च विक्रान्तं धृष्टकेतुश्च चेदिपं । मांसशोणितभक्षार्थं प्रतिपुद्येत को युधि ।
स भवान् गमनादेव साधयिष्यत्यवश्यं । इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य कुरुवं ।
विदुरस्यैव भीमस्य द्रोणस्य सहवाहिकं । ज्येष्ठं समर्था विशातमुच्यमानास्त्यजन्व ।

१८४

ते चैनमनुभवन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपं । तच्च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनं ।
आता साधेयं विदुरस्तच्च वक्रा जनाह्न । कमिशर्थं विवर्तनं स्थापयेतां न वर्तन्ति ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि नकुलवाक्ये एकोनाशीतेऽध्यायः ॥ ७८ ॥
॥ सहदेव उवाच ॥ इति तत् कथितं राजा धर्मं एव सनातनं । यथाच युद्धमेव स्थापयता कार्यमरिन्दम ।

९ यदि प्रथममिच्छेत् कुरुव पाण्डवै सह । तथऽपि युद्धं दामाहि योजयेयाः सहैव ते ।

कथन्तु दृष्ट्वा पाण्डवीं तया कृष्ण सभागतं । अयुद्धेन प्रशान्तेन मम मन्यु सुयोधने ।
यदि भीमास्त्रुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिका । धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ।

१८५

॥ सात्यकिरुवाच ॥ सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः । दुर्व्योधनवधे शान्तिलस्य कोपस्य मे भवेत् ।

न जानासि यथा दृष्ट्वा श्रीराजिनधरान् वने । तत्रापि मम्युद्धतो दुःखितान् प्रेक्ष्य पाण्डवान् ।

तस्मान्माद्रीसुतः प्रहरो यदाह रणकर्कशः । वचनं सर्वयोधानां तन्मनं पुष्टोत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं वदति वाक्यन्तु युयुधाने महामनौ । सुभीमं बिहनादोऽभूत् योधानां तत्र सर्वत्र ।

सर्वं हि सर्वशो वीरानुदत्तं अत्युत्तमम् । साधुवाञ्छिति श्रेण्यं हर्षयन्तो युयुत्सव ।

१८६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सहदेववाक्ये अशीतिनमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजशुद्धचरं श्रुत्वा धर्मार्थेण हि न हितं । कृष्णा दामाहं मासोनमत्र वो व्हाककपिता ।

सुता द्रुपदराजस्य अक्षितायतमूर्ध्ना । सम्युज्य सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथं ।

भीमसेनश्च शंभानं दृष्ट्वा परमदुर्धनाः । अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्कुमुदावेदं मनखिनी ।

विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन । यथा निरुतिमाभ्याय भुङ्गिताः पाण्डवाः, मृग्यात् ।

धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनाह्नैः । यथा च सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रक्षमि श्रावितः ।

१८१

युधिष्ठिरेण दाग्राहं तथापि विदितं तव । यथोक्तः सञ्जययैव तथैव श्रुतं तथा ।

पञ्च मत्स्यत दीयन्तां यामा इति महाश्रुते । अविस्मृतं वृकमयं माकन्दं वारणावते ।

अवसानं महाबाहो कश्चिदेकश्च पञ्चमं । इति दुर्योधनो वाक्यः सुहृदयाम्यकेनैव ।

न चापि ह्यारोहाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः । युधिष्ठिरस्य दाग्राहं श्रीमतः सन्धिनिष्कृतः ।

अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः । सन्धिनिष्कृतं कर्तव्यमन्य गत्वा कथञ्चन ।

१८२

शङ्कन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सञ्जयैः सह । धार्तराष्ट्रवत्तं योरं क्रुद्धं प्रतिममामितं ।

न हि वावा न दानेन श्रेयोऽर्थस्योप कथन । तस्मात्तेषु न कर्तव्या रूपा ने मधुसूदन ।

साम्रा दानेन वा कृष्ण ये न शान्तिं शक्यः । योक्तव्येषु दण्डः स्यात् जीवितं परिरक्षता ।

तस्मात्तेषु महादण्डः, क्षेमस्य क्षिप्रमश्रुत । तथा चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सञ्जयैः ।

एतत् समर्थं पार्थोमां तव चैव यशस्करं । क्रियमाणं भवेत् कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहं ।

१८३

क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमाश्रितः । अक्षत्रियो वा दाग्राहं क्षत्रधर्ममनुतिष्ठता ।

अन्यत्र ब्राह्मणपूजातः सर्वपापेष्ववस्थितात् । मुहूर्तिं सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसूतायमुक् ।

यथाऽवस्थे भवेद्द्विषो वध्यमग्निं जनाह्नैः । स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ।

यथा त्वं न सुश्रेयसं दीपः कृष्ण तथा कुहः । पाण्डवैः सह दाग्राहं सञ्जयैः सह धैरिक्कैः ।

पुनस्तत्र वक्ष्यामि विषयेषु जनाह्नैः । का नु क्षीमन्तिनी मादृक् शृण्विष्यामसि केनैव ।

१८४

सुता दुपुदराजस्य वेदोमथ्यात् समुत्थिता । धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ।

आजमीढकुलं प्राप्ता क्षुधा पाण्डोर्महात्मनः । महिषी पाण्डुपुत्राणां पक्षेन्द्रसमवर्चसां ।

सुता मे पक्षमिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः । अभिमन्युर्ध्या कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ।

साऽहं केमणहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभाङ्गता । पश्यन्तां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केनैव ।

जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेभ्यश्च वृष्णिषु । दाक्षीभृताऽस्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ।

१८५

निरमैर्द्वेषेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु । पाक्षिमामिति गोविन्द मनसा क्षिन्तोऽसि मे ।

यत्र मां भगवावाजा अमरुतो वाक्यमब्रवीत् । वरं वृणीष्य पाञ्चालि वरार्हाऽसि मताऽसि मे ।

अदासः पाण्डवाः सन्तु सखाः सायुधा इति । मयोक्ति यत्र निर्भृता वनवासस्य केनैव ।

सर्वविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनाह्नैः । चायस्य पुण्डरीकाक्ष समतुष्टातिबान्धवो ।

नम्यहं कृष्ण भीमस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः । क्षुधा भवामि धर्मैण साहं दाक्षीकृता वसता ।

१८६

धिकं पार्थस्य धनुमन्तां भीमघनेन धिगन्तं । यत्र दुर्योधनः कृष्ण मूढकर्तृमपि जीवति ।

यदि तेऽहमनुयाया यदि तेऽस्मि रूपा मयि । धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः कुर्वे कृष्ण विधीयन्तां ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा सृदुस्तरं वृजिनायं सुदर्शनं । सुनीतमसितापाङ्गौ सर्वगन्धाधिवासितं ।

सर्वत्राप्यस्यैव महामुग्रवर्चसं । केवले वरारोहा मृद्व्वा वामेन पाणिना ।
 पुष्पाक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य यज्जगामिनी । अश्रुपूर्णेक्षया दीना कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १८४ ॥
 अयम्ने पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्भूत । स्मृत्यः सर्वकार्येषु परेषां सन्निभिक्षतां ।
 यदि भीमाञ्जनैः कृष्ण कृष्णैः सन्निभामुक्तौ । पिता मे योत्स्वने हृद्गुः सह पुनर्गृह्णारथैः ।
 पञ्च चैव महावीर्या पुत्रा मे मधुसूदन । अग्निमन्युं पुरस्त्राय योत्स्वन्ते कुक्षिं सह ।
 दुःशासनभुजं श्यामं सहिषं पाण्डुगुण्डितं । यद्यहन्तु म पश्यामि का शान्तिर्हृदयय मे ।
 जयोदय हि वंशेऽपि प्रतीक्षन्त्या गतामि मे । निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावक । १८५ ॥
 विदीर्यन्ते मे हृदयं भीमवाक्पुत्रयोऽङ्गितं । योऽजमद्य महाबाह्वर्षसमेतानुपश्यति ।
 इत्युक्त्वा बाष्पघट्टेन कण्ठेनायतले चना । हरोद कृष्णा वोत्स्र्णं सखन्तं बाष्पगद्गदं ।
 स्नाना पीतायतश्रेणो सहितान्वितसंयतो । द्रवीभूतमिवात्युष्यं मुञ्चन्ती वारि नेत्रजं ।
 तामुवाच महाबाह्वः केवले परिसन्त्वयम् । अविरात् द्रव्येषु कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रिय ।
 एवं ता भीरुं रोत्स्यन्ति निहतश्रान्तिबान्धवा । हनमिवा हनवता पेर्यां कुट्टाऽपि भासिनि । १८६ ॥
 अहस्य तत् कर्तव्यामि भीमाञ्जनयमे सह । पुषिष्ठिरनियोगेन देवाश्च विधिनिर्दिताम् ।
 धार्तराष्ट्रः । कालपक्वा न चेत्तु द्रव्यमिति मे वचः । श्रयन्ते निहता भूमेः श्मश्रूनात्तदानीकृता ।
 चलेद्वि हिमवान् श्लो मेदिनी प्रमथा चेतुः । पतेषु सगवचा न मे मोक्षं वंशे भवेत् ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्ण बान्धो निष्ठहतां । हतानिचान्त्रिप्रापुस्तानविरा द्रव्येषु पतेत् ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मगवज्ञानपर्वणि श्रीकृष्णार्जके एकाशीत्याध्यायः ॥ २१ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ कुरुणामद्य सर्वेषां भवान् सुहृदनुत्तम । सख्यो दयितो नित्यनुभयोः पथयारपि । १८७ ॥
 पाण्डुरैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयं । समर्थं प्रथमश्चैव कर्तुमर्हसि केवले ।
 र मित पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षयं । शक्यं मे भारतं ब्रूया यत्तत् शक्यं पतिवहन ।
 तदा धर्माय युक्तश्चेदुक्तं विवमनामने । हिते नादास्यते बालो दिष्टस्य वप्रमेयति ।
 ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ धर्ममकाङ्क्षितस्त्वैव कुरुणां पदनामयं । एष दास्यामि राजानं धृतराष्ट्रननीश्वरा ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो व्यतेत तमसि सुखं विमल उद्भवे । मेघे मुहूर्ते सञ्जति मृदवैरिव दिवाकरे । १८८ ॥
 कौमुदे मासि गेहत्या शरदन्ते हिमागमे । स्त्रीः शत्रुमुखे काये कथे सत्त्वर्तं वरः ।
 मङ्गल्याः पुष्पनिर्धोषा वाच मृदुऽयं सुतताः । ब्राह्मणानां प्रतीतानास्त्वयोऽगमिष्यवापय ।
 हलापौर्वाहिकं हत्यं खात शुचिरुद्धृतं । उपतस्थे विवस्वन्तं पावकश्च ज्वहन् ।
 एषमं पुच्छ आत्मन् ब्राह्मणानमिवाद्य च । अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन् कक्षाऽमरते ।
 रत्नतिशाय वचनं पण्डितश्च ज्वहन् । शिनेर्नश्वरमाद्येनमभ्यापयन् पात्यकं । १८९ ॥
 रथ आरोप्यतां मङ्गल्यकश्च गदया सह । उपसङ्गाय प्रहस्य सर्वप्रहरणानि च ।
 दुर्व्याधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौवल । न च शत्रुवज्रोयो दुर्व्याधोऽपि वलीयवा ।

ततस्तन्मातमाज्ञाय केशवस्य पुर मरा । प्रसस्युर्वोजयिष्यन्तां रथ चकगदामृत ।

तं दोषमिव कालाग्निमाकाशमिवाध्वगं । चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समनद्धृतं ।

अर्द्धचद्वैद्य चद्वैद्य मत्स्यै सम्यगपचिभि । पुष्येय विविधैश्चिवं मणिरद्वैद्य सर्वेश ।

१८९

तद्व्यादित्यसद्व्यायं वृद्धन्ते चारुदर्शनं । मणिर्हैमविविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनं ।

स्यपस्करमनाद्यर्थं वेद्याग्रपरिवारण । यशोघ्नं प्रत्यमिवाणां यदूनां नन्दिवर्द्धनं ।

वाजिभि श्रेष्ठसुवीरैर्मेषपुष्यसलाहकै । स्त्रातै रम्यादयामासु सत्यै र्मर्त्यसम्पदा ।

महिमानन्तु कृष्णस्य भूय रवाभिवर्द्धयन् । सुघोष पतंगेष्ट्रेण ध्वजेन युयुभे रथ ।

तं मेघशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिलनं । आरुराह रथ शौरिर्निर्मानमिव कामगं ।

१९०

तत स्वात्मिकमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तम । इष्टिबीजान्तरीचश्च रथघोषेण नादयन् ।

व्योढाढ्याक्षसत काल क्षणेन समपद्यत । शिवस्यानुववौ वायु प्रशास्तमभवद्भज ।

प्रदक्षिणानुलोमाद्य मङ्गल्या मृगपक्षिण । प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिन ।

मङ्गलार्थपदे शब्दैरन्ववर्त्तन्त सर्वेश । सारसा व्रतपक्षाय वंशाश्च मधुसूदन ।

मन्माऊतिमहोत्तमैर्ह्रियमानस्य पावक । प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूम समपद्यत ।

१९१

वशिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युवो गय कय । शुक्रनारदवाल्मीका महत कुम्भिको धृगु ।

देवा ब्रह्मर्षयश्चैव कृष्णं यदुमुखावहं । प्रदक्षिणमवर्त्तन्त सहिता वामवानुज ।

एवमेतैर्वहभागेर्महर्षिर्गणसाधुभि । पूजित प्रययौ कृष्ण कुक्ष्णो मदने प्रति ।

तं प्रयागामनुप्रायात् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भोमसेनाब्जैर्नौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

प्रेक्षितानस्य विकान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिप । द्रुपद कामिरामश्च शिखण्डी च महारथ ।

१९२

धृष्टद्युम्न सपुत्रश्च विराट कैकथै सह । संवाधनार्थं प्रययु क्षत्रिषा क्षत्रियैश्च ।

ततोऽनुब्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिर । राज्ञो सकाशे क्षुतिमानुवाचेद वचनदा ।

यो नै म कामाक्ष क्रोधात्त्र भयासार्थकारणात् । अन्यायमनुवर्त्तत स्थिरबुद्धिरचोलुप ।

धर्मज्ञो धृतिमान् प्राज्ञ सर्वभूतेषु केशव । ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेव सनातन ।

तं सर्वगुणसम्पन्नं श्रीवत्सकृतचरणं । सम्परित्यज्य कौन्तेय मन्द्रेष्टुमुपश्रुतमे ।

१९३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ या सा वाच्यात प्रथयस्मान् पर्यवर्द्धयतामला । उपवासयत धीमता सदा स्वस्वयमे रता ।

देवतातिथिपूजासु गुरुश्रूयणे रता । वसला प्रियपुत्रा च प्रियापुत्राकं जनाहंन ।

सुघोषधनमयात् या नोऽचायतामिवकर्षण । महेता मृत्युधमाघादुद्धरेधौरिवारणवात् ।

अस्मत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव । अमृतामृतदुःखाहो तोषा इच्छेत्तममयं ।

मृदमाद्यामयेदेना पुत्रशोकपरिमुतां । अभिराध स्वयेयास्ते पाण्डवान् परिकीर्त्तयन् ।

१९४

ऊढामग्रश्चि दुःखानि अश्रुपाराणामरिन्दम । विकारान् न तदहं च पश्यन्ती दुःखममृते ।

अपि जात सकाश म्यात् इष्ट्य दुःखविपर्यय । यदाऽपि मानरं क्रिष्टां सखं दद्यामरिन्दम ।

प्रव्रजन्तोऽभिधावन्तो कृपणं पुच्छन्द्भिर्नो । रुदन्तीमपहायैनामगच्छाम वयं वनं ।

न नूनं सिध्यते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव । तथा पुत्ताधिभिर्गाढमार्तां ज्ञानतप्तं कृता ।

अभिधावाय सा कृण्वत्यथा मदचनादिभो । एतरादृश्य कारय्या राजानंश्च वयोऽधिकाः ।

१६६

भीमं द्रोणं ह्यप्येव महाराजश्च बाह्लिकं । द्रोणिश्च सोमदत्तश्च सन्तोष भरतान् प्रति ।

विदुरश्च महाप्राज्ञं कुच्छणं मन्त्रधारिणं । अगाधवृद्धिं धर्मज्ञं खजेया मधुसूदन ।

इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमथे युधिष्ठिरः । अनुज्ञातो निवृत्तं कृण्वे कला प्रदक्षिणं ।

प्रव्रजन्नेव बीभत्सुः सखायं पुरुषवर्भे । अग्रवीतं परवीरं दाग्राहमपराजितं ।

घटस्फाकं विभो हृत्पं पुरा वै मन्त्रनिखय । अङ्गराज्यस्य गोविन्दं विदितं सर्व्वराजसु ।

१६७

तच्चैदधुरचञ्चनं सत्त्वान्नवमन्त्रं च । प्रियं मे स्वास्वहावाहो मुञ्च्यते न सहो भयात् ।

अतयेदम्यथा कर्त्ता धात्तराज्ञोऽनुपायविन् । अन्नं नूनं करिष्यामि चक्षिण्यां जनाह्ननं ।

एवमुक्ते पाण्डवेन समीपस्थैर्कोदरः । मुहुर्मुहुः क्रोधवशात् प्रावपत च पाण्डवः ।

वैपमानश्च कौन्तेयः प्राज्ञोऽस्मद्गतो रवान् । धनञ्जयवचः श्रुत्वा हर्षात्किंकमना मग्नः ।

तस्य तं निन्दे श्रुत्वा सम्प्राविपन्ना धन्विनः । वाह्नानि च सर्वाणि शस्त्रान्येव प्रसुखुवुः ।

१६८

इत्युक्त्वा केशवं तत्र तया वाक्ता विनिश्चयः । अनुज्ञातो निवृत्तं परिरञ्ज्य जनाह्ननं ।

तेषु राजसु सर्व्वेषु निवृत्तेषु जनाह्ननः । तृणमभ्यागमदृष्टः श्रेष्ठसुवीरवाहनः ।

तं हृष्या वासुदेवस्य दाक्षकेण प्रचोदिताः । पथ्यानमाभिमुरिव यसमागा इवाम्बरं ।

अयापयन्महाबाहुः श्वेदीनध्वनि केशवः । प्राहृष्या त्रिधा दीपमानान् स्थितानुमथ्यतः पथि ।

सोऽवतीर्थं रथात् तृणमभिवाद्य जनाह्ननः । यथावत्तानुयीन् सर्व्वानभ्यभाषत पूजयन् ।

१६९

कच्चिन्नोकेषु कुशलं कश्चिद्विषयः खगुष्ठितः । ब्राह्मणानां च यो वर्णः कश्चित्तिष्ठन्ति शयने ।

तेभ्यः प्रदुज्यन्ते पूजां प्रोवाच मधुसूदनः । भगवन्तः कश्चिद्वाः का वीथी भवतामिव ।

किं वा कार्यं भगवतामर्थं किं करवाणि यः । केनार्थेनेह सम्प्राप्ता भगवन्तो महोत्तमं ।

तमप्रशोक्तामदम्यं उपेत्य मधुसूदनः । परिरञ्ज्य च गोविन्दं सुरासुरपतेः सखा ।

देववन्दः पृच्छन्तो ब्राह्मणस्य वज्रमुताः । राजरथस्य दाग्राहं मानयन्मस्तपस्विनः ।

१७०

देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महोपतेः । समेतं पार्थिवं चैवं विदुश्चानां सर्व्वतः ।

सभापदस्य राजानंस्त्वाच्च सख्यं जनाह्ननं । एतन्महाप्रचण्डीयं द्रष्टुं गच्छामि केशव ।

धर्मोऽपि संहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव । लयोच्यमानाः कुहपु राजमथे परन्तप ।

भीमद्रोणादप्येव विदुरश्च महामतिः । त्वञ्च यादवप्रादूरं सभायां वै समेतय ।

तव वाक्यानि दिव्यानि तथा तेषाञ्च माधव । श्रोतुमिच्छाम गोविन्दं सत्यानि च हितानि च ।

१७१

आश्टाष्टासि महावाहो पुनर्व्वैव्यामहे वयं । याज्ञमोन्नेन वै वीरं द्रष्टव्यमस्मां सभागतं ।

आधीनमाशने दिव्ये बलैरेजःसमागतं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायां भगवद्गीतायां अष्टोत्तशतिकाः ॥ ८२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रयातं देवकीपुत्र परवीररुद्रो दम् । महारथा मह-बाहुमन्वयुः शस्त्रपाणय ।
पदातोः ॥ सहस्रश्च सादिनाश्च परन्तप । भोज्यश्च त्रिपुल राजन् प्रेयाय शतयोगोपरे ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं प्रयातो दामार्हा महात्मा मधुसूदन । कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः । ५८१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य प्रयासे थान्वासधिमित्तानि महात्मनः । तानि मे शृणु सर्वार्णि देवान्यौत्पातिकानि च ।

अन्येषुऽपि निधौष सविद्युत्समजायत । अन्वगेन च पञ्जन्य प्रावर्षदिधौ भूम् ।

प्रत्यगूक्ष्यं हानच प्राप्नुवा सिन्धुसप्तमा । विपरोता दिग् सर्वो न प्राज्ञायत किञ्चन ।

प्राचलजग्नयो राजन् पृथिवी समकम्पः । उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चकृतयो जले ।

तम सङ्गतमयासीत् सर्वं जगदिदं तथा । न दिशो नादिशो राजन् प्राज्ञायते स्म रेणुमा ।

प्रादुरासीन्महाऽङ्गश्च खे मरोर न दृश्यते । सर्वेषु राजन् देशेषु तदङ्गतमिवामवत ।

प्राप्तप्राङ्गाङ्गिहिनुरं वानो दक्षिणपश्चिम । आरजन् गणयो वृक्षान् पृथगेऽप्यनिमिखन ।

यत्र यत्र च वार्षेयो वसते पथि भारत । तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं ह्यासीत् प्रदक्षिण ।

वर्धं दुष्यवर्षं कनकानि च भूरिभ्यः । समस्य पन्था निहुंखे व्यथितकुशकण्डरु ।

सक्तो ब्राह्मणैर्गीर्भिलश्च तत्र सख्यः । अर्चते मधुपर्कस्य वसुभिश्च वसुपदः ।

तं किरन्ति महात्मा न वन्दे पुन्ये सुगन्धिभिः । स्त्रिय पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतं ।

ह्यस्त्रातिभवन रत्य सर्वस्य समाचित । सुखं परमधर्मिष्ठमभ्यगाङ्गततर्षभ ।

पश्यन् वज्रपङ्कज धाम्यन् रम्यान् हृदयनोपगान् । पुराणि च व्यतिक्रामन्नाष्टाणि विविधानि च ।

नित्यं चष्टा सुमनसो भारतैरभिरक्षित । नोद्विग्नः परचक्राण्यभ्यनानामकोविदः ।

उपस्रज्यदायाम्य जना दुरनिशामिनः । पथ्यतिष्ठन्त सहिता विविक्ष्वेनदिदृक्षया ।

ते तु सर्वे समाधानमभिनिष्ठमिव प्रभु । अर्चयामासुरर्चं ह देशातिथिमुपस्थितं ।

वृकन्दल समासाद्य केचन परवीरहा । प्रकीर्णरम्भावादिस्थे व्योम्नि वै खेतितापयि ।

अवतीर्य रथान्पूर्वैरुवाच शैव यथाविधि । रथभोचनमादिश्यं सन्ध्यामुपविष्ट ह ।

दाहकोऽपि हयामुक्ता परिचर्यं च ग्राह्यतः । मुनोश्च सर्वयोगादि मुक्ता चैतानरास्रजतः ।

अभ्यतीर्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदन । युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वक्ष्यामहे चरां ।

तस्य रथममाश्रय्य चक्रुरावध मराः । क्षणेन च व्यपानानि गुणवन्ति समार्चयन् ।

तस्मिन् यामे प्रधानास्तु य आसन् ब्राह्मणा नृप । आर्था कुडीना ह्रीमनो ब्राह्मो वृत्तिमनुष्ठिताः ।

तेऽभिगम्य महात्मानं द्रुपोकेशमरिन्दभं । पूजाञ्चक्रुर्यदा न्यायमाभो यज्ञतस्युतां ।

ते पूजयित्वा दामार्हं सर्वत्र केपु पूजितं । न्यवेदयन्त वेत्ता नि रजवन्ति महात्मानः ।

तान प्रभु हन्तमिदृशा रक्तय च यथाऽर्जुन । अभ्यत्य चैवा वेत्तानि पुनरायात् सश्वरैः ते ।

सुमृष्ट भोजयित्वा तु ब्राह्मणं शेषं केचन । भुक्ता च सह ते सर्वैरवधमो चरां सुख ।

इति श्रीमद्वाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतपर्वणि भगवद्गीतानि न्यवेतोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदा दूतैः समाश्रय प्रयागं मधुसूदन । धृतराष्ट्रोऽप्यमोत भीममर्षयित्वा महाभुम् ।

द्रोणश्च सञ्जयश्चैव विदुरश्च महामतिः । दुर्व्याधनं सङ्गमात्यं हृष्टरोमा इन्द्रोदिदं ।

अहृतं महदाद्यर्थं यूयते कुरुनन्दन । स्त्रियो वाचाश्च हृद्वाश्च कथयन्ति म्यहे म्यहे ।

सत्प्राज्ञाचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः । इयन्वादाय वर्तन्ते चरन्तेषु ममासु च ।

१०१५

उपयास्मि दागार्हः पाण्डवार्थं पराक्रमो । स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ।

तस्मिन् हि योना लोकस्य भूतानामोयरो हि सः । तस्मिन् धृतिस्य बोध्यं प्रज्ञा चोद्यश्च माधवे ।

सतो मान्यो नरश्रेष्ठः स हि धर्मः अनातनः । पूजितो हि सुखाय ह्यादसुखः ह्यादपूजितः ।

स चेत्तु यति दागार्ह उपचारैररिन्दम । ह्यप्राप्तं सर्वानभिप्रायान् प्रास्थामः सर्वराजसु ।

तस्य पूजार्थमेवैवं संविद्यस्व परन्तप । सभाः पयि विधीयन्तां सर्वकामसमन्विताः ।

१०१६

यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै । तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्त्र्ये ।

ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिप । ऊकुः परममित्रेण पूजयन्तोऽप्य तदप्यः ।

तेषामनुमत्तं ज्ञात्वा राजा दुर्व्याधनस्तदा । सभावास्त्रानि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ।

ततो देष्टेऽपु सर्वेषु रमणीयेषु भागवतः । सर्वैरस्त्रसमाकीर्णैः सभायकुर्येकतः ।

आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः । स्त्रियो यन्मन्त्रद्वारान् सुखाणि वषणानि च ।

१०१७

गुणवन्मन्त्रपानानि भोज्यानि विविधानि च । माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ।

विशेषतश्च वासार्थं सर्वां पात्रे वृकस्येव । विदधे कैरवो राजा यस्त्रराजं मृगेरमं ।

एतद्विधाय वै सर्वे देवाहंमतिमानुषं । आचक्षौ हृतराष्ट्राय राजा दुर्व्याधनस्तदा ।

ताः सभाः कैवयः सर्वे रत्नानि विविधानि च । असमोऽस्यैव दागार्ह उपायात् कुरुस्य तत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीते चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ हृतराष्ट्र उवाच ॥ उपप्लव्यादिह सत्तं रूपायातो जनाह्नः । वृकस्यैव निवसति स च प्रातरिहैष्यति ।

१०१८

आङ्गकानामपिपतिः पुरोगः सर्वसालता । महामना महावीर्यो महाबली जनाह्नः ।

स्त्रीतस्य हृष्टिराष्ट्रश्च भर्ता गोप्ता च माधकः । ययापामपि लोकानां भगवान् प्रपितामहः ।

हृष्टपञ्चवाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपाहते । आदित्या वसतो रुद्रा यया बुद्धिं वृहस्पतेः ।

तस्यै पूजां प्रवक्ष्यामि दागार्हाय महात्मने । प्रत्येवं तव धर्मज्ञतां मे कथयतः शृणु ।

एकत्रयैः सुकृताङ्गैर्नैष्ठिजातेह्येवोत्तमैः । चतुर्थकान्वाङ्मसै रौद्र्यान् दास्यामि चोद्यम् ।

१०१९

नित्यप्रमिक्षात्मातङ्गानोपादनान् प्रहारिणः । अष्टानुचरनैकैकमष्टौ दास्यामि कौरव ।

दासीनामप्रजातांशु शुभानां ह्यव्ययर्षभ । शत्रुमस्यै प्रदास्यामि दागानामपि तावतः ।

आविकस्य सुखस्यैव पार्वतीयेरुपाहृतं । तदप्यस्यै प्रदास्यामि सहस्राणि दद्यात् च ।

वाजिनाश्च सहस्राणि शीनेद्वे द्ववानि च । तान्यथमस्य प्रदास्यामि यावदहंति क्रेशवः ।

दिवा रात्रौ च माद्येऽपि सुतेजा विमलो मणिः । तमप्यस्यै प्रदास्यामि तुमर्हति हि क्रेशवः ।

१०२०

रत्नेनाभिपतयिष्यां योषणानि चतुर्हं । यानमश्नन्तीयुक्तं दास्ये तज्जो तदप्यहं ।

यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्त पुरुषाश्च ते । ततोऽष्टगुणमप्यसौ भाव्यं दास्याम्यहं भद्रा ।

मम पुत्राय पौत्राय सर्वे दुर्योधनादृते । प्रत्युदास्यन्ति दाशार्हं रथैर्हृष्टैः खलङ्गताः ।

खलङ्गताश्च यस्याश्च पादैरेव सहस्रम् । वारमुखा महाभागं प्रत्युदास्यन्ति केवढं ।

नगरादपि या, कायितुं गमिष्यन्ति जनाह्वनं । द्रुपुं कन्याश्च कन्यास्त्रासाश्च यास्यान्धनादृताः ।

१०१५

सस्त्रीपुरुषबालश्च नगरं मधुसूदनं । उदीचतां महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजा ।

महाभ्यजयताकायं कियन्तां सर्वतो दिशः । जलावशितो विरजाः पन्थालख्येति चापशान् ।

दुःशासनश्च च गृहं दुर्योधनमृच्छादरं । तदश्च कियन्तां चित्रं सुसंमृष्टमवदृतं ।

एतद्धि वचिराकारैः प्रापादेवप्रोभितं । शिवश्च रमणीयश्च सर्वभुङ्क्ते महाधनं ।

सर्वमस्मिन् गृहे रत्नं मम दुर्योधनश्च च यद्यदर्शति वार्ष्णेयस्तत्तद्देयमर्धं प्रथमं ।

१०१६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ विदुर उवाच ॥ राजन् बह्वन्तश्चापि चैलोक्यास्तपि सत्तमः । सत्तावितस्य लोकस्य सत्तयासि भारत ।

यत्तमेवं गते ब्रूयां पक्षिमे वयसि स्थितः । प्राप्ताश्वा सुप्रतर्काश्वा सुस्त्रिः स्त्रिविरो ज्ञविः ।

लैखाऽग्नीव भां सूर्ये महोर्ध्विरिव सागरे । धर्मस्तथि तथा राजजिति व्यवसिताः प्रजा ।

इद्वै भावितो लोको गुणैः घैलव पार्थिव । गुणानां रचणे नित्यं प्रयत्नश्च सदाश्रव ।

आर्जवं प्रतिपद्यस्व मावाक्याद्बहु नीमम् । राजन् पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुचदस्यैव सुमियान् ।

१०१७

यत्तमिच्छसि कृष्णाश्च राजन्रतियये बहः । एतदन्यश्च दाशार्हं पृथिवीमपि चार्हति ।

न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा मियवारणात् । एतदिच्छसि कृष्णाश्च सत्योनात्मानमात्मने ।

मायैषा सत्यमेवैतच्छर्तैस्तद्भूरिदक्षिणा । जानामि तस्मत्तं राजन् गूढं बाधेन कर्षणा ।

पक्ष पक्षैव लिप्यन्ति यामकान् पाण्डवा नृप । न च दिवसि तेभ्यस्तो साच्छर्मं न करिष्यसि ।

अर्थेन तु महाबाहो वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि । अनेन चाधुपायेन पाण्डवेभ्यो विभेक्ष्यसि ।

१०१८

न च विन्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया । अन्यो धनञ्जयात् कर्तुमेतत्तत्तं भवोमि ते ।

वेदं कृष्णस्य माहात्म्यं वेदाश्च दृढमक्रितां । अत्याव्यमस्य जानामि प्राप्तेस्तुतं धनञ्जय ।

अन्यत् कुष्मादयः पूर्वदन्तात् पादावसेच्यतात् । अन्यत् कुम्भस्य मूत्रादेर्यस्यति जनाह्वनः ।

यत्तस्य मिथमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः । तदस्मै कियन्तां राजन् मानार्होऽसौ जनाह्वनः ।

आग्रसमानः कृष्णाश्च कुङ्कुमयन्ति केवढं । येनैव राजचर्येन तदेवास्मा उपार्जुन ।

१०१९

श्रममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनश्च च । पाण्डवानाश्च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ।

पिताऽपि राजन् पुत्रास्तो दृष्टुं श्रितवः परे । वर्त्तस्व पितृवक्तेषु वृत्तान्ते ते हि पुत्रवत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विदुरवाक्ये पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ यदाह विदुरः कृष्णं सत्यं तस्यत्यमप्युते । अनुरक्तो ह्यहं ह्यहं, पार्थिवं प्रति जनाह्वनः ।

यत्तस्यत्कारंयुक्तं देयं वयं जनाह्वने । अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदापन ।

देशः कालस्तथाऽयुक्तो न हि नार्हति केशवः । मंसत्यघोचजो राजन् भयादर्धेति मामिति ।

१०.८०

अवमानय यव स्यात्तृत्तियस्य विश्राम्यते । न तत्कुर्व्यात् वृधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ।

य हि पूज्यतमो लोके कृष्णः पृथुलोचनः । त्रयाणामपि सौकानां विदितं मम सर्वथा ।

न तु तस्मै प्रदेयं स्यात् तथा कार्यमिति प्रभो । विग्रहः समुपारम्भो न हि श्राम्यत्यविग्रहात् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तदचनं शुभा भोग्नः कुरुषितामहः । वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ।

सत्कृतोऽसत्कृतो वाऽपि न क्रुध्येत जनाईनः । नास्मेनमवज्ञातुं नावज्ञेयो हि केशवः ।

१०.८१

यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतं । सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित् कर्तुमन्यथा ।

य यत्प्रयत्नः महाबाहो तत्कार्यमविग्रहया । वासुदेवेन तोयैर्न सिद्धं संश्राम्य पाण्डवैः ।

धर्म्यमर्थे च धर्मात्मा भुवं वक्ता जनाईनः । तस्मिन् वाच्याः प्रिया वीरा भवता बान्धवैः सह ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ न पर्यायोऽस्ति यद्राजन् सिद्धं निज्जेवसामहं । तैः सहैवामुपाद्रोषां यावज्जीवं पितामह ।

इदं तु सुमहत् कार्यं द्रष्टुं मे यत् समर्थितं । परायणं पाण्डवानां नियतस्त्वामि जनाईनं ।

१०.८२

तस्मिन् बद्धे भविष्यति हृष्यथः प्रियवि तथा । पाण्डवास्तु विधेया मे य च प्रातरिहैव्यति ।

अत्रोपायान् यथा सम्यङ् न बुध्येत जनाईनः । न चापायो भवेत् कश्चित्तद्भवान् प्रव्रीतु मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तदचनं शुभा योगं कृष्णामिषं हिनं । धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विप्रनाऽभवत् ।

ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रेऽप्रबोद्धः । मेवं वोचः प्रजापाल नैव धर्मं सनातनः ।

दूतस्य हि हृषीकेशः समन्वो च प्रियस्य नः । अयापः कौरवेयेषु स कथं बन्धमर्हति ।

१०.८३

॥ भीम उवाच ॥ परीतस्तव पुत्रोऽयं धृतराष्ट्र सुमन्दधीः । हृषोत्थनवर्धनैवायं याच्यमानः सुदृक्पुनैः ।

इममुत्पथि वर्त्तन्तं पापं पापानुबन्धिभं । वाक्याणि सुचरं हिला त्वमप्यस्यानुवर्त्तसे ।

कृष्णमस्तिष्ठकर्मणासाद्यायं सुदुर्कतिः । तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ।

पापसास्य नृमंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्कतिः । नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताः स्यात् वाचः कथञ्चन ।

इत्युक्त्वा भरतर्षभो दृष्टः परममन्युमान् । उत्थाय तस्मान् प्रातिष्ठद्वीमः बल्यपराक्रमः ।

१०.८४

इति श्रीमद्भगवद्गीते उपागपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्योधनवाक्ये महाभारतेऽष्टाध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रातस्तथाय कृष्णस्तु कृतवान् सर्वमाङ्गिकं । ब्राह्मणेभ्यश्च ज्ञातः प्रवयो नगरं प्रति ।

तं प्रयात्स महाबाहो मनुज्ञाण्य महावले । पर्यवर्त्तन्त ते सर्वे दृक्कलवनिवासिनः ।

धातंराष्ट्राः समाधानं प्रत्युज्जग्मुः खलुदुताः । दुर्योधनादृते सर्वे भीमद्रोणकृपादयः ।

पौरास्तु बडला राजन् हृषीकेशं दिदृक्षुः । यानैर्वैरविधेरेव पश्चिदेव तथाऽपरे ।

स वै पथि समागत्य भीमद्रोणकृष्टकर्मणः । द्रोणेन धातंराष्ट्रेयं तेहंते नगरं पथे ।

१०.८५

कृष्णसमागत्यैव नगरं समस्तदुतं । बभूव राजमार्गेण बडराजसमाधितः ।

न च कथिद्रुव राजंस्तदाधीत् भरतर्षभ । न स्तो न दृष्टो न शिष्योऽसुदेवदिदृक्षया ।

राजमार्गे वरासस्मिन् संस्तुवन्वर्त्तन्तः । तस्मिन् काले महाराज हृषीकेशप्रवेशेन ।

आवृत्तानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्वपि । प्रचलनीव आरेण दृश्यन्ते स्य महीतले ।

यथा च गतिमन्तो वासुदेवस्य वाजिनः । प्रनष्टगतयोऽभ्रवसाजमार्गे नैरुह्यते ।

२१५

स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुवर्षणः । पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैश्चपशोभितं ।

तिष्ठः कक्षा व्यतिक्रम्य केशवो राजवेद्यनः । वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिन्दमः ।

अभ्यागच्छति दाराहं प्रज्ञाचतुर्नराधिपः । सदैव द्रोणभोभाभ्यामुदतिष्ठन्महायुगाः ।

छपय सोमदत्तस्य महाराजस्य बाह्विह । आसनेभ्योऽचलन् सर्वं पूजयन्तो जनार्दनं ।

ततो राजानमावाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनं । स भीमं पूजयामास वार्ष्णेया वाग्भिरञ्जया ।

२१६

तेषु धर्मान्पूर्वोक्तां प्रयुज्य मधुसूदनः । यथावयः समीपाद्य राजभिः सह माधवः ।

अथ द्रोणं सवाहीकं सपुत्रस्य यशस्विनं । छपय सोमदत्तस्य समीपाद्य जनार्दनः ।

तवासीदूर्जितं गृष्टं काञ्चनं महदासनं । ब्राह्मणाद्भृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ।

अथ गौ मधुपर्कश्चाप्युदकस्य जनार्दनं । उपजर्घुर्धेयान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ।

कृतान्तिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान् परिहसन् कुहन् । आसौ साम्बन्धिकं कुर्वन् कुहभिः परिवारितः ।

२१७

सोऽर्चितो धृतराष्ट्रे पूजितस्य महायुगाः । राजानं समनुज्ञाय विरक्रामदरिन्दमः ।

तैः समेत्य यथान्यायं कुहभिः कुहसंशदि । विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधव ।

विदुरः सर्वकल्याणैरभिमग्न्य जनार्दनं । अर्चयामास दाराहं सर्वकौमहपस्थितं ।

था मे मीतिं पुष्कराक्ष लहर्भनसमुद्भवा । सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्माऽसि देहितां ।

कृतान्तिथ्यस्तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मविन् । कुहसं पाण्डुपुष्पाषामष्टकस्यधुसूदनं ।

२१८

प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो हृष्यिसत्तमः । धर्मार्थनित्यस्य सतो गतरोपस्य धीमतः ।

तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितं । चक्षुराचष्ट दाराहः सर्वप्रत्यक्षदर्शितान् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विदुरभगवत्संवादे षष्ठाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ वैद्व्यायन उवाच ॥ अद्योपगम्य विदुरमपराजितं जनार्दनः । पित्र्यस्वसारं स प्रयामभ्यगच्छदरिन्दमः ।

सा दृष्ट्वा छण्डमायान्तं प्रमत्तादित्यवर्धवं । कण्ठे गृहीत्वा 'प्रक्रियाम्' स्मरन्तो तनयान् प्रययत् ।

तैर्वा सत्त्वतैः मथ्ये गोविन्दं रुहचारिणम् । चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं बाभ्यमाहारयत् प्रया ।

२१९

साऽत्रतोऽष्टावर्षाभिरागतं कृतान्तिथं युधान्वितं । वाय्वगद्गदपुष्पेन मुखेन परिगुह्यता ।

ये ते बाह्यात् प्रथेयव गुरुश्रुत्युपेयं रताः । परस्परस्य सुहृदः सखाताः समचेतसः ।

निष्ठया भ्रंशिता राज्यान् जनार्दो निर्जनं गताः । विनोतकोधहर्षाद्य ब्रह्मण्याः सत्यरादिनः ।

त्यक्त्वा प्रियमुखे पार्श्वं रुदन्तोमपहाय भा । अक्षयुंय वनं यान्तः समूने हृदये मम ।

अतदर्शं महात्मानं कथं केशव पाण्डवाः । उज्जुर्भवावने तात 'सिंह'व्यामगगजकुले ।

२२०

यासां विशीमाः पित्रो ते मया सततलासिताः । अपश्यन्त्यय पितरौ कथमपुष्पैर्हावने ।

प्रष्टुमुमुभिर्निर्घोषैर्दद्वैर्भैरुनिःस्त्रभैः । पाण्डवा समबोध्यन्त बाह्यान् प्रथेयि केशव ।

ये स वारणश्चैन हयानां द्रुपितेन च । रथनेमिनिनादैश्च व्योद्यन्त तदा गृहे ।
 गङ्गाभेरीनिनादेन वेणुवोषा निनादिना । पुण्याश्चोषमिश्रेण पूज्यमाना दिजातिभिः ।
 वक्षेरक्षैरतद्वारैः पूजयन्तो दिजन्मज । गोभिर्मन्त्रलयुक्ताभिर्जाह्नवाणां महात्मना । ११०
 अश्वैरर्चनैर्यैः स्वर्गद्वारभिनन्दिनाः । प्रासादाद्येव्यवोद्यन्त राक्षसाजिनशायिनः ।
 क्रूरश्च निनदं मुलाश्चापदानां महाबले । न सोपयान्ति निद्रान्ते न तदर्हा जनार्दन ।
 भेरोष्ठद्वजनिनदैः गङ्गावैश्वनिखनैः । स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ।
 वन्दिमागचक्षुनैश्च सुवह्निर्वीथिताः कथं । महाबलेष्ववुद्यन्तश्चापदानां हतेन च ।
 स्त्रीमान् सत्यष्टतिद्वान्तो भूतानामनुकम्पिता । कामदेवौ यमो हन्ता सतां वर्त्मन्युवर्त्तते । १११
 अश्वरीपक्ष मान्धातुर्यथातेर्गङ्गवत् । भरतश्च दिक्षोपत्य शिवैराशीनरश्च च ।
 राजर्षीणां पुराणानां धुरन्धते दुर्बुद्धाः । शीतृष्टतोपसर्गसो धर्मज्ञः सत्यमङ्गरः ।
 राजा सर्वगुणोपेतः सैलोक्यस्यापि यो भवेत् । अजातशत्रुर्धर्मोत्तमा शूद्राश्चाभ्युदप्रभः ।
 श्रेष्ठः कुत्सु सर्वेषु धर्मतः सुतद्वृत्ततः । त्रियद्वौ दीर्घभुजः कथं हृण्य युधिष्ठिरः ।
 यः च नागायुतप्रणो वातरहा महाबल । शानभेः पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियह्वरः । ११२
 कीचकश्च तु शत्रुतिथिं हन्ता मधुसूदन । शूद्रः क्रोधवमानाश्च विदिम्बश्च बकश्च च ।
 पराक्रमे शक्रसमो भ्रातरिश्च समो वलैः । महेश्वरश्चमः क्रोधे भीमः प्रहरतांवरः ।
 क्रोधं बलममर्षयः मेः निधयः परम्पराः । जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातृस्तिष्ठति शत्रवे ।
 तेजोराशिं महात्मानं वरिष्ठममितीजर्ष । भीमं प्रदर्शयन्नापि भीमसेनं जनार्दन ।
 तन्ममाचक्षुर्वाप्येय कथमद्य ह्रकोदरः । आसे परिचवाङ्गः च मध्यमः पाण्डवो वली । ११३
 अर्जुनेनार्जुनो यः स हृण्य वाङ्गवहस्त्रिणा । दिवाङ्गः संहते नित्यमतोतेनापि क्रेश्वर ।
 सिपयितेन वेगेन पक्षबाणशतानि यः । इत्येते सहस्रो राक्षः कार्तवीर्यश्च पाण्डवः ।
 तेजसादित्यसृष्टो महर्षिसृष्टो दमे । समया दृष्टिवीतुम्यो महेश्वरमविक्रमः ।
 आधिपत्यं सहदीप्तं प्रथितं मधुसूदन । आहते वेन वीर्येण कुरुणां सर्वराजसु ।
 यश्च वाङ्गवले सर्वे पाण्डवाः पर्युपासते । स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः । ११४
 धं गत्वाऽभिमुखः सङ्गे न जीवन् कथिदाव्रजेत् । यो जेता सर्वभूतानामवेषो जिष्णुरच्युत ।
 योऽप्राप्यः पाण्डवानां देवानामिव वासवः । स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य घनश्रयः ।
 दयावान् सर्वभूतेषु श्रेष्ठिनिषेवो महास्त्वितुः । सुदुष्टं सुकुमारय धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।
 सहदेवो महेश्वरः शूद्रः सन्तिप्रोभनः । सौहार्दो हृण्य शूद्रपुर्धर्मार्थेकुर्यो युवा ।
 सहैव सहदेवश्च भ्रातरो मधुसूदन । हन्ते कक्षाणहन्तश्च पूजयन्ति महात्मनः । ११५
 व्योषोपयायिनं वीरं सहदेवं युधानतिं । शूद्रपुं मम वार्ष्णेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष मे ।
 सुकुमारो युवा शूद्रो दर्शनोदय पाण्डवः । भ्रातृणां चैव सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिरुदरः ।

चित्रयोधो च नकुलो महेष्वासो महाबलः । कश्चित् स कुशलो हृष्य वसो मम सुखेधितः ।

सुखोचितमदुःखाहं सुकुमारं महारथं । अपि जातु महाबाहो पर्येषं नकुलं पुनः ।

पद्मस्योतज्जे काले नकुलेन विनाशता । न तमामि हृतिं वीर साऽद्य जीवामि पश्य मम ।

११०

सर्वैः पुत्रैः प्रियतरा द्रौपदी मे अनाह्नन । कुचीना रूपसम्पन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ।

पुच्छोष्मात्पनिलोकं दृष्टवाना सत्यवादिनो । प्रियान् पुत्रान् परित्यज्य पाण्डवाननुबध्यते ।

महाभजनसम्पन्ना सर्वकामैः सुपूजिता । हंयरो सर्वकञ्चाणो द्रौपदी कथमप्युत ।

पतिभिः पञ्चभिः शूरेरप्रिकल्पैः प्रहारिभिः । उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ।

चतुर्हर्षनिदं सर्वं यात्रापश्यमरिन्दम । पुत्राधिभिः परिचूना द्रौपदीं सत्यवादिनीं ।

१११

न नूनं कर्णमिः पुष्पैरभूते पुरुषः सुखं । द्रौपदी चेत्तया दृष्टा नाभूते सुखमथयं ।

न प्रियो मन हृष्टाऽर्थो वीरभूतं युधिष्ठिरः । भीमवेगो यमो चापि यदपश्यं सभागतां ।

न मे दुःखतरं किञ्चित् भूतपूर्वं ततोऽधिकं । स्त्रीधर्म्मिर्ज्ञो द्रौपदीं यत् श्रमुराणो वनोपगां ।

आनायितामनार्येण कोधलोभानुवर्तिना । सर्वे प्रैवन्त कुरव एकवज्रां सभागतां ।

तत्रैव धृतराज्य महाराज्य वाहिकः । हृष्य सोमदत्तश्च विर्बिन्वाः कुरवस्तथा ।

११२

तथा संवदि सर्वैर्या चत्वारं पूजयाम्यहं । हृत्तेन हि भवताम्यो न धनेन न विथया ।

तस्य हृष्य महाबुद्धेर्गोश्वरस्य महात्मनः । चतुः शीलमन्त्रद्वारो लोकान् विष्टभ्य तिष्ठति ।

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ सा शोकान्ता च दृष्टा च दृष्टा गोविन्दमागतं । नागाविधानि दुःखानि सर्वान्नेष्टवान्श्रीकृष्णतैः ।

पूर्वैराचरितं यत्तत् कुराजभिररिन्दम । अचयूतं मृगयः कश्चिदेवं सुखवहं ।

तन्मो दहति यत्तस्या सभायां कुरुवसिधौ । धार्तराष्ट्रैः परिक्रिष्टा यया न कुमयं तथा ।

११३

निर्वासनस्य जगरात् प्रव्रज्या च परन्तप । नागा विधानो दुःखानामभिज्ञाऽसि अनाह्नन ।

अज्ञातयया यात्रानामवरोधय माधव । न मे ह्येतन्मं तस्मात् पुनैः सह परन्तप ।

दुर्व्याधनेन निहता सर्वमद्य चतुर्हर्षं । दुःखादपि सुखं नः स्यात् यदि पुण्यकनचयः ।

न मे विद्मो जालावीहार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः । तेन सत्येन हृष्य मे दृतामिषं शिष्याहृतं ।

हृष्टादिमुक्तं ब्रह्मात्मात्पश्येयं पाण्डवैः सह । नैव ब्रह्माः पराजितं सर्वं क्षीयं तथाविधं ।

११४

पितरन्वेव गर्ह्यं भातामं न सुयोधनं । सेनाहं कुन्तिभोजाय धनं दृष्टीरिवापिता ।

साधो मामार्यकस्तुभं कीडर्णो कन्दुहृष्टिर्भः । अदास्तु कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ।

साहं पिता च निहता श्रमुरैव परन्तप । अत्यन्तदुःखिना हृष्य किं जोषितकृतं मम ।

यस्यां रागप्रवीर्यं धृतेर्यो सत्यपाणिनः । पुत्रस्य श्रियो जेताप्यग्राह्य दिवं प्रुयेत् ।

इमा कुरु नृप महाजने राज्यं प्राप्य धनञ्जयः । भानुभिः सह कोभेयस्त्रीन् मेधागाहिरित्यति

११५

माहन्तामभ्यवयामि नमो धर्म्मय वेधधे । हृष्याय महते नित्यं यथा धारयति प्रजाः ।

धर्म्मदेदति सार्धं यत्तया रागभ्रमायत । तस्यापि तजया हृष्य सर्वं सभादपिपद्यि ।

न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरता । तथा शोकाय दहति यथा पुनर्जिना भव
याऽहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रमृतां वरं । धनञ्जयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ।

इतस्तद्वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरं । धनञ्जयश्च गोविन्द यमौ तच्च हृकोदरं ।

११००

जीवनार्थं प्रनष्टानो आहूँ कुर्वन्ति मानवः । अर्थतस्तं मम मृतास्तेषाञ्चाहं जनार्दन ।

ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । भूयोस्ते होयने धर्मो मा पुनरु हृथा कथाः ।

पराम्रथा वासदेव या जीवति धिगस्तु तां । हृतेः कार्पण्यलभ्याया अप्रतिष्ठैव ज्ञायसी ।

अथो धनञ्जयं ब्रूया नित्याद्युक्तं हृकोदरं । यदर्थं चक्षित्या सुते तस्य काशोऽयमागतः ।

अस्मिन्द्विद्वद्गतं काशे मित्या सान्तिरिति । लोकसमाविताः सन्तः सन्तुष्टं करिष्यय ।

११०१

नृश्रेष्ठे च वो युक्तास्त्वजिधं प्रायनीः समाः । काशे हि समनुमाने त्यक्तयमपि जीवने ।

माह्नीपुत्रो च वक्तव्यो चक्षधर्मरतैः सदा । विक्रमेणास्मिताम् भोगान् हृषीकेशं जीवितादपि ।

विक्रमाधिगता हृषीकेशः चक्षधर्मैश्च जीवतः । मने मनुष्यस्य सदा प्रीणति पुंसोत्तम ।

गता ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रमृताम्बरं । अञ्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीधर ।

विदितौ हि तवात्पन्नं संकुट्टे । तौ यथाऽन्तकौ । भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिं ।

११०२

तयोद्येतद्वशात् यत् सा कृष्णा सभा गता । दुःशासनश्च कर्णश्च पदवायश्चमावतां ।

दुर्व्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनं । पश्यतां कुंसुख्यार्भां तस्य ब्रूयति तत् फलं ।

न हि वैरं समासाद्य प्रशान्यति हृकोदरः । अचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशान्यति ।

थावदन्तं न नयति शाश्वत्कुरुक्षेत्रेणः । न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।

प्रमज्जनन्तु पुत्राणां न मे तदुःखकारणं । यन्तु सा ब्रह्मती श्यामा एकवक्ता सभा गता ।

११०३

अश्रुयोत् पश्यता वाचः किन्तु दुःखतरं ततः । स्त्रीधर्मिणी वरारोहा चक्षधर्मरता सदा ।

नाभ्यगच्छन्तदा नाथं कृष्णा माधवती सती । यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।

रामश्च यत्किञ्च ज्ञेयः प्रसुखस्य महारथः । साऽहमेवं विधं दुःखं सधैवं पुंसोत्तम ।

भीमे जीवति दुर्द्धवं विजये चापवायिनि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत आश्रयस्थामास पुत्राधिभिरभिभुतां । पित्रस्वचारं शोचन्तीं श्रौतिः पार्यषद्यः पृथो ।

११०४

॥ वासदेव उवाच ॥ का तु भीमनिनी माहृक् लोकेष्वसि पित्रस्वसः । शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीडकुलं गता ।

महाकुलीना भवती ब्रह्मातृदमिवागता । रंघरी सर्वकक्षाणी भवति परमपूजिता ।

वीरसर्वरूपज्ञो न सख्यैः समुदिता गुणैः । सुखदुःखे महाप्राज्ञो लाटुशो शोढमर्हति ।

निद्रा तन्त्री कोपहर्षो क्षुत्तिपाशे हिमातपौ । एतानि पार्था निर्विजित्य नित्यं वीरसुखे रताः ।

त्यक्तपामसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः । न ते स्वल्पेन तुल्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ।

११०५

अन्तं धीरा निवेदन्ते मर्त्यं शान्तसुखप्रियाः । उत्तमांश्च परिक्रिञ्चन् भोगाद्यान्तौ मानवान् ।

अन्तेपु रैरिरे धीरा न ते मथेपु रैरिरे । अन्तःप्राप्तिं सुखमाहर्तुं स्वमन्त्रमेतयोः ।

अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह क्षण्यथा । आत्मानञ्च कुशंतिनं निवेद्याङ्गरनामयं ।

अरोगान् सर्वथिद्वार्थान् चिप्रन्द्रक्ष्यति पाण्डवान् । ईश्वरान् सर्वलोकस्य हतामिमान् श्रियाहृतान् ।

एवमाद्यासिता कुन्ती प्रत्युवाच जगद्गनं । पुत्राधिभिरभिध्वंसा निर्युद्धानुद्धिर्न तमः ।

१९१०

॥ कुन्तुवाच ॥ यत्पुत्रेणो महाबाहो पथं खान्मधुसूदन । यथा यथा त्वं मन्यथाः कुर्याः क्षण्य तथा तथा ।

अविशेषेण धर्मस्य अनिरुद्धा परन्तप । प्रभावज्ञाऽस्मि ते क्षण्य सत्यस्वामिजनस्य च ।

व्यवस्थायाश्च मित्रेषु बुद्धिर्विक्रमयोक्तया । समेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ।

त्वं भ्राता त्वं मत्तन्मह्यं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं । यथैवात्य तथैवेतत् त्वयि सत्यं भविष्यति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तामामास्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । प्रतिष्ठित महाबाहुर्दुर्योधनमृष्टहान् प्रति ।

१९११

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कुन्तीरूपसंवादे एकौनवनवोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रथमामास्य गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । दुर्योधनमृष्टं शौरिरभ्यगच्छदरिन्दमः ।

लक्ष्म्या परमया पुनर्गुणन्दरमृष्टोपमं । विचित्रैरासनेषु प्रविशेज्जगद्गनः ।

तस्य कक्ष्या व्यतिरस्य तिष्ठो द्वाक्षैरवारितः । ततोऽब्यधनसहस्रं गिरिकूटमिवोत्थितं ।

श्रिया ध्वस्तं प्रासादमाहरोह महायथाः । तत्र राजसचस्यैव कुहमिवाभिषेधतं ।

धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शोषोणमासमे । दुःशासनञ्च कर्णञ्च शकुनिञ्चापि शेषलं ।

१९१२

दुर्योधनसमीपे तामासनस्यानुददर्श सः । अभागश्चक्रेति दाशार्थं धार्तराष्ट्रे महायथाः ।

सदतिष्ठत् सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनं । समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केवच ।

राजमिक्षाव वार्ण्यैः समागच्छत् धृष्टावयः । तत्र जाम्बूनदमयं पथ्यैर्दं सपरिष्कृतं ।

त्रिविधास्तरणालीर्णमभुपाविशदक्ष्युतः । तस्मिन् गो मधुपर्कस्याप्युदकञ्च जगद्गनं ।

निवेदयामास तदा गृहाचार्यश्च कौरवः । तत्र गोविन्दमासीनं प्रवक्ष्यादित्यत्रार्थं ।

१९१३

उपासाद्यत्रिरे सर्वं सुरवो राजभिः सह । ततो दुर्योधनो राजा वार्ण्यैः जयतो वरं ।

व्यमन्ययत् भोजनेन गाभ्यमन्द्य केवच । ततो दुर्योधनः क्षण्यमत्रोत् कुपसंषदि ।

मृदुपूर्वं शठोदकं कर्णमाभास्य कौरवः । वस्त्रादस्त्रानि पानानि वार्धसि शयनानि च ।

मर्दयमुपसीतानि नागहीस्तं जगद्गनं । उभयोद्याददः साक्ष्यमुभयोद्य हिते रतः ।

समन्तो दयितव्यासि हृतराष्ट्रस्य माधव । त्वं हि गोविन्द धर्मोपायं वेत्स्य तत्तेन धर्मज्ञः ।

१९१४

तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुञ्चवगदाधर ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः । उदयोधमनः काले प्रसृज्य विपुलं भुजं ।

चक्षुर्मृतमपममनिरस्त्रमसदुत्तं । राजोरनेनो राजानं हतमदाक्यमुत्तमं ।

हतायं भुञ्जते दूताः पूर्णां गृह्णन्ति येन च । हतायं मां सहामात्यं धर्मवैयसि भारत ।

इवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जगद्गनं । न युक्तं भवताऽस्मासु प्रतिपन्नमाम्नामते ।

१९१५

हतायं वा हतार्थं त्वं वयं मधुसूदन । यतामवे पूजयितुं दाशार्थं न शक्नुमः ।

न च तत्कारणं विद्वां यस्मिन्ना मधुसूदन । पूजां कृतां प्रियमाशेषांमत्स्यः पुरुषोत्तम ।
 वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रह । स भगन् प्रपन्नोऽस्तितु नेदृशं वक्तुमर्हति ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जगद्देवः । अमित्रोऽयं महामात्यं दामार्हः प्रहसन्निव ।
 माहं कामाक्ष संस्थाच देवाश्चार्थकारणात् । न हेतुवादात्तोभाद्रा धर्मं जज्ञां कथञ्चन । १८१
 सम्प्रोतिभोज्यान्त्राणि आपद्भोज्यानि वा पुनः । न च सम्प्रोथवे राजञ्च चैवपद्मना वधं ।
 अकस्मात् देष्टि वै राजन् जन्मप्रमृति पाण्डवान् । म्रियानुवर्तिनो आहून् सर्वैः समुदिताम् गुणैः ।
 अकस्माच्चैव पार्थानां देवेषु नोपपद्यते । धर्मो न्यिनाः पाण्डवेया कृत्तान् किं वक्तुमर्हति ।
 यस्तान् देष्टि स मां देष्टि यस्तान्नु स मामनु । कैकाक्ष्यं मां नानं विद्धि पाण्डुप्रेषधर्माचारिभिः ।
 कामकोधामुवर्तिं हि यो मोहाद्विरुहस्यति । गुणवन्तश्च यो देष्टि तमाङ्कः पुरुषधर्मः । १८२
 यः कल्याणगुणान् ज्ञातेन् मोहादोभाद्दिदृक्षते । सोऽजितात्माऽजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति त्रियं ।
 अथ यो गुणवत्तमान् हृदयस्थान्प्रियानपि । प्रियेषु कुरुते वयस्यंयिरं यथसि तिष्ठति ।
 सर्वमेतन्न भोक्तव्यमयं दुष्टाभिर्धत्तं । चतुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ।
 एवमुक्ता महाबाहू दुर्व्याधनममर्षणं । नियकाम ततः शुभ्राह्वात्ताराज्ञिनेश्वरात् ।
 निर्दाय च महाबाहूनामुदेवो महामनाः । निवेशय यथो वेद्यं विदुरस्य महात्मनः । १८३
 ततश्च गच्छेत्पुण्यं कृष्ण भोभोऽयं बाह्विरुः । कुरवस्य महाबाहू विदुरस्य गच्छेत् स्थितं ।
 त ऊचुर्बाधवं वीरं कुरवो मधुसूदनं । निवेदयाम वार्ष्णेय वरवोसे गृहान्वयं ।
 तानुवाच महातेजाः कौरवान् मधुसूदनः । सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ।
 यत्तेषु कुरुषु क्षता दामार्हमपराजितं । अमर्षयामास तदा सर्वे कामैः प्रयत्नवान् ।
 ततः चत्ताऽत्रपानानि शुचीनि गुणवन्ति च । उपाहरदनेकानि केववाय महात्मनः । १८४
 तैर्कर्मयिता प्रथमं प्राज्ञाणामधुसूदनः । वेदविज्ञो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ।
 त्तेऽनुयायिभिः बाहूँ मरुक्षिरिव वासवः । विदुराश्वनिं युभुमे शुचीनि गुणवन्ति च ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मगवद्यानपर्वणि श्रीकृष्णदुष्यन्तवन्दे कथितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तं भुक्त्वा तमाद्यस्तं निश्रयः विदुरोऽब्रवीत् । नेदं समग्र्यवर्षितं केववागमनं तव ।
 अर्घ्यधर्मातिगो मन्दः संरम्भो च जगद्देव । मानसो मानसमयं कृत्वा मां प्राशनातिगः ।
 धर्मशास्त्रातिगो मूढो दुरात्मा प्रहसद्गतः । अनेयः श्रेयसां मन्दो धार्तराष्ट्र जगद्देव । १८५
 कामात्मा प्राशमानो च मित्रघ्नः सर्वभद्रितः । अकृतां चाकृतग्रयं त्यक्तधर्मां प्रियानृतः ।
 मूढयाकृतमुद्दिष्टं द्रव्याणामनोयतः । कामानुवारी छव्येषु सर्वैश्चकनिययः ।
 रतेयान्येयं बद्धमिदं धैरेयं कमचित् । लयोप्यमानः श्रेयोऽपि संस्थाप्य यथीयति ।
 भोमे श्रेयेषु कृष्ण कृष्णं द्रोणपुत्रे जयद्वये । मृगयर्षो वर्त्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ।
 निदिनं धार्तराष्ट्राणां सकर्षाणां जगद्देव । भोभद्रोणमुखां पाप्यां न शक्ताः प्रतिवोचिर्तुं । १८६

सेनासमुदयं कृत्वा पार्थिवं मधुसूदन । हतार्थं मन्यते वाच आत्मानमविचक्षणः ।
 एकः कर्णः परान् जेतुं समर्थ इति निश्चितं । धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स भ्रमं नोपयासति ।
 स्मिन्धि धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव । भ्रमे प्रयतमानस्य तव सौमित्रकाङ्क्षिणः ।
 ॥ पाण्डवानामस्त्राभिः प्रतिदेयं यथोचितं । इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्थाञ्जिरर्थकं ।
 यच्च स्त्रोतं दुश्कृतञ्च समं स्थानमधुसूदन । न तव प्रसपेत् प्राप्नो बधिरैस्त्रिव गायनः । ११८०
 अविजानतु मूढेषु निर्दयैर्ध्यायेषु माधव । न त्वं वाक्यं ब्रुवन् युक्त्याण्डालेषु दिशो यथा ।
 द्यौर्धं चलत्या मूढस्य न करिष्यति ते वचः । तस्मिन्निर्दयकं वाक्यमुक्तं सत्यव्रते तव ।
 तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसां । तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ।
 दुर्बुद्धीनामगिष्टानां बहूनां दुष्टचेतसां । प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ।
 अनुपासितवृद्धलात् श्रियो दध्यौष भोहितः । वयोदयौदमर्षाच्च न ते श्रेयो यद्योथति । ११८१
 बलं बलवदप्यस्य यदि वक्षसि माधव । लव्यस्य महती बह्ना न करिष्यति ते वचः ।
 नेदमद्य पुधा शक्यमिन्द्रेणापि रुहामरैः । इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ।
 तेत्येवमुपपक्षेषु कामकोधानुवर्तिषु । समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ।

मध्ये तिष्ठन् हृत्पत्नीकस्य मन्दो रथाय्ययुक्तस्य चलस्य मूढः । दुर्योधनो मन्यते वीतभीतिः कृत्वा ममेवं हृथिवो जितेति ।
 आशंसते वै धृतराष्ट्रस्य पुत्रो महाराज्यमपक्षेण पृथिव्यां । तस्मिन् भ्रमः केवलो नोपसन्धेः बद्धं वन्तं मन्यते लब्धमर्थं । ११८०
 पर्यस्तैव पृथिवी काटपका दुर्योधनार्थं पाण्डवान् घोडुकामाः । समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां राजानस्य चित्तिपालैः सेनाः ॥
 सर्वैश्चेत हतवैराः पुरस्तात् तया राजानो हतवाराश्च कृष्ण । तवेदिमात् संशिता धार्तराष्ट्रान् सुधंसताः सद्य कर्णेन वीराः ।
 तदात्मानः सद्य दुर्योधनेन चष्टा घोडुं पाण्डवान् सर्वयोधाः । तेषां मध्ये प्रविशेया यदि त्वं न तस्मत् मम दायाद्वीर ।

तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसां । कथं मध्ये प्रपद्येयाः शूलैः शत्रुकर्षणं ।
 सर्वेषां तं महाबाहो देवैरपि दुश्कृतैः । प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् । ११८१
 धाम मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव । प्रेम्णा च बद्धमाना च सौहृदाच्च ब्रवीत्यर्थं ।
 धाम मे प्रीतिः पुष्कराच्च सहस्रं समुद्रजम् । मा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्माऽपि देशिनां ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णविदुरसंवादे एकमवतोलोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यथा मूयात्माहामाप्नो यथा मूयाद्विचक्षणः । यथा वायुस्तदिधेन भवता मदिधः सुहृत् ।
 धर्मात्तुंयुक्तं तथ्यस्य यथा लव्युपपद्यते । तथा वचनमुक्तोऽपि त्वयेतत् पितृमाह्वत् ।
 सत्यं प्राप्नोस्य युक्त्याप्येवमेव यथात्य सां । शृणुष्यामने हेतुं विदुरावशिष्टो भव । ११८२
 शैरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य उप्रियाणाञ्च वैरतां । सर्वमेतदर्थं जानन् सन्तः प्राप्नोस्य कौरवान् ।
 पर्यस्तैः हृथिवी सर्वाः सत्याः वरयक्षुश्चराः । यो मोक्षयेत् शत्रुपात्रान् प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमं ।
 धर्मकार्यं यतन् शत्रूणां मोचेत् प्राप्नोति मानवः । प्राप्नोति भवति तत् पुण्यमद्य मे मासि संश्रयः ।
 मनया चिन्तयन् पापं कर्मणा अभिरौचयेत् । न प्राप्नोति फलं तद्यथैव धर्मविदो विदुः ।

सोऽहं यतिष्ये प्रथमं चत्तः कर्त्तुममायया । कुरुणां हञ्जयामाञ्च सङ्ग्रामे विनश्यता ।

१११५

सेवमापन्मया घोरा कुरुष्वेव भुमुत्थिता । कर्णदुर्योधनकृता सर्वे क्षेते तदन्याः ।

यस्यने क्षिप्रमानं हि ये मित्रं नाभिपद्यते । अनुनीय यथाशक्ति तं नृपसं विदुर्मुधाः ।
आक्षेपयद्दृष्टान् मित्रमकार्यान् सन्निवर्त्तयन् । अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथावत् ।

तत् समर्थं शुभं वाक्च धर्मार्थयुक्तं हितं । धार्तराष्ट्रः सहामात्यो यदीतं विदुरार्हति ।

हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानाम्पदेव च । इयिथां सन्निधाणाञ्च यतिष्येऽहममायया ।

१११६

हिते प्रथमतः मां श्रेष्ठेऽह्योधनो यदि । हृदयस्य च मे प्रीतिरानूष्णञ्च भविष्यति ।

ज्ञातोऽहं हि मियो भेदे यन्निधं नाभिपद्यते । सर्वयत्नेन माध्यस्यं न तन्निधं विदुर्मुधाः ।

न मां मूर्खरधर्मिष्ठा मूढा ह्यमुच्यन्ते । शक्रो नावारयन् कृष्णः संरञ्जान् कुरुपाण्डवान् ।

उभयोः साधयत्तयमहमागत इत्युत । तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृष्ववाच्यतां ।

मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयं । नचेदादास्यते बाहो हृष्टस्य वन्नमेयति ।

१११७

अज्ञापयन्माण्डवार्धं यथावच्छमं कुरुणां यदि वाचरेयं । पुण्ड्र मे स्वाचरितं महात्मन् मुच्येरंश्च कुरवो नृत्युपाश्रान् ।

अपि वार्धं भापमाणस्य काथा धर्मारामामर्थवतीमर्हिषां । अवक्षेरन् धार्तराष्ट्राः शमार्थं माञ्च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ।

न चापि मम पर्याशाः सहिताः कुरुपार्थिवाः । क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थाते सिंहक्षेत्रे मृगाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं दृष्ट्वा गच्छन्महात्मनः । शयने सुखसंख्यं शिष्ये यदुसुखावहः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि भगवद्गीतापर्वेणि श्रीकृष्णविदुरसंवादे दिग्वतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा कथयतोरेवं तयोर्मुद्गिमतीस्तदा । शिवा नखच सन्मत्ता सा व्यतीयाय शर्बरी ।

धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचिचार्यपदाचराः । शृण्वतो विविधा बाहो विदुरस्य महात्मनः ।

कथाभिरनुकृपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः । अकामस्यैव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्बरी ।

ततश्च सूरधर्मज्ञा बहवः सुतमागधाः । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केचन प्रत्यधोधयन् ।

तत उत्थाय दामार्हं चक्षुः सर्वसालतां । सर्वमावय्यकञ्चक्रो प्रातः कार्यं जगार्हणः ।

क्षतोदकानुजयः स कृताग्निः समतद्भूतः । ततयादित्यमुच्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ।

१११८

अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिरपि सौमवः । सन्ध्यां तिष्ठन्मामथ्येव दामार्हमपराजितं ।

आचक्षेतान्तु कृष्णस्य हृतराष्ट्रं सभागतं । कुहंश्च भोग्रप्रमुखान् राक्षः सर्वस्य पार्थिवान् ।

स्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः । तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साक्षा परमवल्लभा ।

ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जगार्हणः । ददौ हिरण्यं वासोषि गाद्यायाञ्च परमपदः ।

विद्युन्व बह्वरत्नानि दामार्हमपराजितं । तिष्ठन्मुपपदंगम्य वन्दे सारयिष्ठदा ।

१११९

ततो रेथेन शृङ्गेण महता किङ्किणीकिना । हयोत्तमयुजा शोभमुपातिष्ठत दग्धकः ।

तमुपासितमाश्राय रथं दिव्यं महामनाः । महासूचननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितं ।

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणाञ्च जगार्हणः । कैाशुभं मणिमामुष्य श्रिया परमया ज्वलन् ।

कुहभिः संवृतः कृष्णो दृष्टिमिश्राभिरक्षितः । आतिष्ठत रथं भौतिः सर्वथादवनन्दनः ।

अन्दासुरोद्दामाहं विदुरः सर्वधर्मवित् । सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वयुद्धिमतं वरं ।

१११५

ततो दुर्व्याधनः कृष्णं शकुनिर्यापि सौवलः । दितोयेन रथेनेनगम्ययातां परन्तपं ।

सात्यकिः कृतवर्मा च दृष्ट्वा नाश्वापरे रथाः । पृष्ठतोऽनुवयुः कृष्णं गजेरश्वैरश्वैरपि ।

तेषां हेमपरिष्कारैर्युक्ताः परमवाजिभिः । गच्छतां घोषिणश्चिवा रथा राजन् विरेजिरे ।

संघट्टधंसिकरजः प्रतिपेदे मघापयं । राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमान् श्रियाञ्जलम् ।

ततः प्रयाते दामाहं मावाद्यनैकपुष्कलाः । शङ्खाश्च दक्षिणे तत्र बाद्यान्यन्यानि धामि च ।

१११६

प्रवीराः सर्वलोकाश्च युवानः सिंहविक्रमाः । परिवार्य रथं शैरेरगच्छन् परन्तपाः ।

ततोऽप्ये वज्रसाहस्य विचित्राहृतवासवः । अविप्रासायुधधराः कृष्णस्यास्युरः सराः ।

राजाः पद्मशतास्त्रज रथाश्चासन् सहस्रशः । प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दामाहंमपराजितं ।

पुनं कुहूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनं । ययासदृष्टं सखीकं रथ्यागतमग्निन्दनम् ।

वेदिकामाश्रिताभिर्य समाक्रान्तान्यनेकशः । प्रचलन्तीव भारेण योर्षिर्द्धमवनायुज ।

१११७

स पूज्यमानः कुहभिः संघट्टणन् मधुराः कथाः । ययार्हं प्रतिवत्कुर्वन् प्रेक्षमाणः शनैर्ध्वयौ ।

ततः समो समावाद्य केवलयानुधापिनः । सङ्घैर्वैष्णुनिर्घोषैर्दिग्भः सर्वा यनादयन् ।

ततः सा समितिः सर्वा राज्ञामनितेजसां । सम्प्राकृत्य रथेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ।

ततोऽभ्यासगते कृष्णे समद्वयजराधिपाः । मुक्ता तं रथनिर्घोषं पञ्चन्यनिनदोपमं ।

आवाद्य तु समाहारमृगमः सर्वसालतां । श्वतीर्य रथाश्चैरिः कैलाशमिखरोपमताम् ।

१११८

नवनेत्रप्रतीकाग्रो ज्वलन्तीमिव तेजसा । महेन्द्रसदनप्रस्थां प्रविवेश समो ततः ।

पाणौ गृहीत्वा विदुरं बासकिञ्च मघापयाः । ज्योतीर्यादित्यवद्राजन् कुहन् प्राच्छादयन् श्रिया ।

अप्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्व्याधनावुभौ । दृष्ट्वा यः कृतवर्मा चाप्यासन् कृष्णस्य पृष्ठत ।

धृतराष्ट्रं पुरस्ताद्य भीमद्रेणादयस्ततः । आसनेभ्याऽसत् सन् पूजयन्तो जनार्दनं ।

अभागाच्छति दामाहं प्रशासतुर्नरेश्वरः । हृष्टे द्रेणभीभाभ्यामुदत्तिक्काहायभाः ।

१११९

उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे । तानि राजसहस्राणि समुत्तल्यु समन्ततः ।

आसनं सर्वतोभद्रं जाम्यूनदपरिष्कृतं । कृष्णार्धे कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य आसनात् ।

स्यमानस्तु राजानं भीमद्रेणैव च माधवः । अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञान्यान् यथावयः ।

तत्र केवप्रमाणर्षुः सम्यग्भागतं समं । राजानः पार्थिवः सर्वे कुरवश्च जनार्दनं ।

तत्र तिष्ठन्म दामाहं राजमध्ये परन्तप । अपराधनरोक्षस्थान् श्वपीन् परपुरञ्चयः ।

११२०

ततस्तानभिमन्त्र्य भारदप्रमुखानुपीन् । अभ्यभाषत दामाहं भीमं ज्ञानमन्त्रे श्रमे ।

पार्थिवो रुमितिं द्रष्टुमर्थाऽभ्यागता द्रुप । निमज्जतामासनेय सत्कारेण च भूयसा ।

नैतद्युगपदिष्टेपु मयं केनचिदासितं । पूर्वां प्रयुज्यतामागु मुनीनां भावितात्मनां ।

अधीऽन्धानेनो दृष्ट्वा सभादारमुपस्थितान् । त्वमायसतो मृत्पांसावनानीत्युचोदयत् ।

आसनान्यथ मृष्टानि महानि विपुलानि च । मणिकाञ्चनचित्राणि समाजहुस्ततस्ततः ।

१२०१

तेषु तथोपविष्टेषु मृष्टीनाथेषु भारत । निषादासने कृष्णे राजानस्य पथासनं ।

दुःशामनः स्यात्कृपे ददावाहनमुत्तमं । विविधतिर्ददौ योऽं काञ्चनं कृतवर्णं ।

अविद्वरन्तु कृष्णस्य कण्डुर्व्योधनावभौ । एकासने महात्मानो निवेदतुस्त्वर्षणैः ।

गान्धारराजः शंकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः । निषादासने राजा सहपुत्रो विश्राम्यते ।

विदुरो मणिपीठे तु प्रकुण्डलाग्निलोभरे । संसृष्टासनं शौरेर्महामतिरुपाविशत् ।

१२०२

चिरस्य दृष्ट्वा दामार्हं राजानः सर्वं एव ते । अमृतस्येव नाटयन् प्रेचमाणा जगार्हन् ।

अतस्वीपुत्रसङ्काशः पीतवासा जगार्हन् । व्यधाजत सभामथे ह्यवीरोपहितो मणिः ।

ततस्तूर्ण्यं सर्वमासीत् गोविन्दगतमात्मनः । न तत्र कश्चिन् किञ्चिद्वा व्याजहार पुमान् कश्चित् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवदुपनिषे विनवनेऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां पीतेषु सर्वेषु तृष्णीभूतेषु राजसु । वाक्यमभ्यादे कृष्णः सुदर्शो दुःखमिहिनः ।

जोमूत इव धर्मान्ते सर्व्वा संश्रावयन् सभां । धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य धर्मभाषत माधव ।

१२०३

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुरुषां पाण्डवानाञ्च श्रमः स्त्रादिति भारत । अग्रणीभ्यः वीराणामेतथाचितमागतः ।

राजस्रान्यप्रवक्तव्यं तत्र नैत्रयसं वचः । विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमिन्द्रम् ।

इदं ह्यद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पाथिवं । क्षुण्णतपोपसम्पन्नं सर्वैः समुदितैर्गुणैः ।

कृपायुक्तया कादृष्टमानुशंस्यस्य भारत । तथार्जुनं समा सत्यं कुरुष्वेतद्विश्रम्यते ।

तस्मिन्नेवविधे राजन् कुले महति तिष्ठति । त्वनिमित्तं विशेषेण नैव युक्तमभ्युत्तं ।

१२०४

सं हि धारयिना श्रेष्ठः कुरुषां कुरुक्षत्तम । मिथ्याप्रचरतां तात वाङ्मेवमन्तरैषु च ।

ते पुत्रास्त्रय कौरव्य दुर्ध्याधनपुरोगमाः । धर्मार्थौ पृष्ठतः कृता प्रचरन्ति नृमंसवन् ।

अग्रिष्ठा गतमर्थाः सोमेन हन्येतेव । स्त्रेषु वन्धुषु मुखेषु तदेव पुष्टपथम् ।

संयमापन्नहाधोराः कुरुष्वेव समुत्थिता । उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिर्षं घातयिष्यति ।

ब्रह्मा चर्यं समयितुं त्वष्टेदिच्छति भारत । न दुष्करो ह्यत्र श्रमे मेता मे भरतेषम ।

१२०५

सत्यधीनः श्रमो राजन् मयि चैव विश्राम्यते । पुत्रान् स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ।

आज्ञा तव हि राजेष्ट्र कार्या पुनैः सहान्वयी । हितमन्त्रदत्तेषां तिष्ठतां तव श्रमणे ।

तव चैव हितं राजन् पाण्डवानामयो हितं । श्रमे प्रयतमानस्य तव श्रमसङ्क्षितः ।

स्वयं निष्कसमात्मस्य संविदस्त्र विश्राम्यते । सहायभृता भरतामोत्रैव क्षुर्मेदव ।

धर्मार्थयोस्त्रिंशत् राजन् पाण्डवैरभिरक्षितः । न हि ब्रह्माप्यथाभ्यास्यते न हि नृणां ।

न हि तं पाण्डवैर्जितुं रक्ष्यमाणं महात्मनिः । इष्टोऽपि देवैः कश्चित् स्तुते नृणां नृणां ।

यव भीमस्य द्रोणस्य रूपः कर्षो विविधतिः । अथयाम विवर्षते स्तुतेऽपि नृणां नृणां ।

सैन्यवय कलिद्वय कामोजय सुदक्षिणः । युधिष्ठिरो भीमसेनः सत्यबाँचो यौमा तथा ।
 सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च मदारथः । को नु तान् विपरोतात्मा युध्यत भरतर्षभ ।
 लोकस्त्रेयवतां भूयः शत्रुभिर्द्याप्यष्टयतां । प्राश्रयिषि त्वममित्रज्ञ सहितः कुरुपाण्डवैः । १२१
 तस्मा ते पृथिवीपालास्तत्प्रसादाः पृथिवीपते । श्रेयांसश्चैव राजानः सन्धास्वन्तो परन्तप ।
 स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पित्र्यभिर्भ्रातृभिरपि । सुहृद्भिः सन्ततो गुप्तः सुखं श्रद्धयि जीवितुं ।
 शतानि पुरोधाय साक्यश्च यया पुरा । अखिलां भोक्तृश्रेष्ठं सर्व्यः पृथिवीं पृथिवीपते ।
 शतैर्भिः सहितैः सर्वैः पाण्डवैः स्त्रैश्च भारत । अन्यान् विजेष्यसे शत्रून्नेष स्तार्यैस्तवायुधैः ।
 तैरेवोपास्मितां भूमिं भोक्तृश्रेष्ठं च परन्तप । यदि सम्पश्यते पुनैः सहामाद्यैर्ष्वराधिप । १२२
 शत्रून् वै महाराज दृश्यते सुमहान् क्षयः । क्षये चोभयतो राजान् कं धर्ममनुपश्यसि ।
 पाण्डवैर्निहतैः सह्यैः पुत्रैश्चापि महाबलैः । यदिन्द्रेणाः सुखं राजंस्तद्गृहि भरतर्षभ ।
 गृह्राय हि कृतास्त्यय सर्वं युद्धाभिरुद्धि यैः । पाण्डवास्तावकाश्चैव तावच्च महतो भयात् ।
 न पर्येम कुहन् धर्मान् पाण्डवांश्चैव शत्रून् । क्षीणानुमयतः गृह्राण् रयिभो रयिभिर्हताम् ।
 समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम । अमर्षेवैवमापन्ना नात्रेवयुरिमाः प्रजाः । १२३
 चाहि राजक्षिप्तं लोकं न मध्येयुरिमाः प्रजाः । त्वयि प्रकृतिमापद्ये श्रेयः स्यात् कुहनन्दन ।
 गृह्णा वदान्धा हीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः । अन्यान्यवशिष्या राज्ञस्तान् पाहि महतो भयात् ।

१२१

१२२

१२३

न चास्य शयं कृन्तन्ति विहास्तु च सभासदः। धर्मं एतानाञ्जति यथा न दनुर्कृत्रवन्।

ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन् आसते। ते सत्त्वमाकर्षयन्त्यस्य भरतर्षभ।

अथ किमन्यदुक्तं ते दानादन्यत् जनेश्वर। ब्रुवन्तु वा महीपालाः सभायां ये सभासते।

धर्मायां सम्प्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहं। प्रमुञ्चेमभ्युपाशान् चक्षिणोः पुष्टयैव।

प्रशान्त्य भरतश्रेष्ठ मामन्यत्र समन्वयाः। पितृमेभ्यः प्रदायाग्रं पाण्डुरेभ्यो यथोचितं।

ततः सपुत्रः सिद्धयै भुङ्क्षु भोगान् परन्तप। अज्ञातशत्रुं जानीवे स्थिनं धर्मं सतां सदा।

सपुत्रे त्वयि हृत्तिष्ठ वर्त्तते यां नराधिप। दाक्षिण्य निरस्तु त्वन्नेत्रेपाश्रितः पुनः।

इन्द्रप्रस्थं त्वयैवैषां सपुत्रेण विवासितं। स तत्र निवसन् सर्वान् वंशमानीय पार्षियान्।

लन्मुखानकरोद्राजव च त्वामत्यवर्त्तत। तस्मैवैवर्त्तमानस्य सौवर्गेन जिहीर्षता।

राष्ट्राणि धनधान्यश्च प्रयुक्तः परमोपधिः। स तामवस्थां सम्प्राप्य कथां प्रेक्ष्य सभां गतां।

चक्षधर्मादनेयात्मा नाकल्पत युधिष्ठिरः। अहन्तु तत्र तेषां श्रेय इच्छामि भारत।

धर्मादधातुं सुखाच्चैव मम राजकीनेशः प्रजा। अनर्घमर्घं सन्वानोऽप्यर्थज्ञानं यमात्मनः।

केमेति प्रवृत्तान् पुत्राश्चिच्छेद्य विद्याप्ये। स्त्रिणाः शूद्रभूयितुं पार्था। स्त्रिणा येऽहुर्मरिन्दमाः।

यत्ते पथ्यतेमं राजंलक्ष्मिस्तित्ति परन्तप।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ न दानार्थं पार्थिव। सर्वं हृदयैः समपूजयन्। न तत्र कश्चिदनु हि वा रं प्राप्तामदयतः।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायां चतुर्मासतेऽध्याये ॥ ८४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केचन सहात्मना। क्षिप्ता चष्टरोमाण आसन् सर्वे सभासदः।

कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान्। इति सर्वे मनोभिले चिन्तयन्ति स्म पार्थिवः।

तथा तेषु च सर्वेषु तृष्णीभूनेषु राजसु। जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत् कुहसंविदि।

इमां मे शेषमां वाचं शृणु कथमश्रुतः। तां श्रुत्वा श्रेय आचक्षु यदि वाञ्छितं मन्ये।

राजा ह्यशोद्धवो नाम सार्वभौमः पुराऽभवत्। अखिलां बुभुजे सर्वान् पृथिवी मेति नः श्रुते।

सकांतिन्यं निशपाथे प्रातस्त्याय कीर्यमान्। ब्राह्मणान् चत्विर्वैश्वर्यं पृच्छन्तो महाशयः।

अस्ति कश्चिदिष्टो वा मद्विषा वा भवेत् युधि। शूद्रो वैश्य चक्षिणो वा ब्राह्मणो वाऽपि वत्सह।

इति भुवश्चरत् स राजा पृथिवीमभि। द्रव्यं महता मत्तः कश्चिद्व्यभविन्त्यन्।

तश्च वैद्या अष्टपणा ब्राह्मणाः सर्वानोऽभयाः। प्रत्येकेन राजानं ह्यथमानं पुनः पुनः।

निपिष्यमानोऽप्यवस्तु पृच्छत्येवं स वै दिजान्। अस्मिन्मनं श्रिया मत्तं तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा।

मपस्त्रिणां महात्मानां वैद्वत्तमस्मिताः। उदीर्यमाणं राजानं केचदोता दिजातयः।

अनेकजयिनो वल्लो यो वै पुष्टयसत्तमा। तयोस्तं न समो राजन्मन्त्रिणां किदावत।

एवमुक्तः स राजा तु पुनः परमं तान् दिजान्। क नो धीरो कथमानो किं कश्चो च को च तो।

॥ ब्राह्मण उजु ॥ भरो भारादप्येव सापसारिणि न श्रुः। आयातो मानुवे सोऽने तार्था युद्धेन पारिषः।

श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणवृभौ । तपो धीरमनिर्द्वैषं तथैते गन्धमादनौ ।

स राजा महर्षौ सेनां योजयित्वा वरज्जिनीं । अष्टयमाणः सम्प्रायात यत्र तावपराजितौ ।

स गत्वा विषमे घोरं पर्वतं गन्धमादनं । खगयाणां स्वर्गच्छतेनां तापसां वनमाश्रितौ ।

तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृणौ धमनिसन्तौ । शीतवातातपैश्चैव कथितौ युष्मत्तमौ ।

अधिगन्तोपपेक्षं ह्य पथ्यश्चक्षुदनामथं । तमर्चिता फलेर्मूर्धाराधनेनादकेन च ।

न्यमन्मयेतो राजानं किङ्कार्यं क्रियतामिति । ततस्तामानुपूर्वीं स पुनरेवावकीर्त्तयत् ।

बाहूभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः । भवद्वा युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽसि पर्वत ।

आतिथ्यं दीयतामेतत् काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ नरनारायणवृत्तः ॥

अपेक्षाधोतोमोऽद्यमायमो राजवत्तम । न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कृतः शत्रुं कृतोऽनुजः ।

अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्षः बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ।

॥ राम उवाच ॥ उच्यमानस्तथापि कां भूय एवाभ्यभाषत । पुनः पुनः चान्यमाणः सान्त्वयमानस्य भारत ।

दभोद्भवो युद्धमिच्छन्नाङ्गपत्येव तापसै । ततो नरस्त्रियोकार्णो मुष्टिमादाय भारत ।

अप्रवीदेह युधत्सु युद्धकामुक क्षत्रिय । सर्वशत्रूणां पादत्सु योजयत्स च बाहिनीं ।

अहं हि ते विनैवामि युद्धशङ्कामितः परं ।

॥ दभोद्भव उवाच ॥ यद्येतदस्त्वस्मासु युक्तं तापस मन्यसे । एतेनापि त्वया पोत्ये युद्धाभीत्यहमागतः ।

॥ राम उवाच ॥ इत्युक्त्वा शरवर्षणं सर्वतः समवाकिरत् । दभोद्भवस्तपस्यन् जिघांसुः सधैर्येनिकः ।

तस्य तानस्तौ चोरानिपुण परतनुच्छिदः । कदर्याकृत्य स मुनिरियोकाभिः समपयत् ।

ततोऽसौ प्राद्यजन्तुघोरमेपीकमपराजितः । अस्त्वमप्रतिपक्षेयं तदनुतमिवाभवत् ।

तेषामक्षीणि कर्णाय नाविकाश्चैव भाषया । निमित्तवधौ स मुनिरियोकाभिः समापयत् ।

स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमियोकाभिः समाश्रितं । पादयोन्येतत् राजां खल्वि मेऽस्ति ति शान्दवीत् ।

तमब्रवीद्यरो राजश्चरणाः शरपैविणा । ब्रह्मणो भव धर्मात्मा मा च क्षैत्रं पुनः क्षयाः ।

भैताडुकं पुद्गलं राजन् चयधर्ममनुम्ररन् । मनेषा नृपणादूल भवेत् परपुरश्चयः ।

मा च द्रव्यमाविष्टः सेषोः कांश्चित् कथञ्चन । अक्षोधासं विशिष्टं वा तत्ते राजन् समाहितं ।

कृतप्रभो शीतलोभो निरहङ्कार आत्मवान् । दान्तः क्षान्तोऽष्टदुः सौम्यः प्रजाः पालय पायिष्व ।

मा धा भूयः विपेः कश्चिदविदिमा न्नामयसं । अनुज्ञातः खल्वि गच्छ मेवं भूयः समाचरेः ।

कुमरं ब्राह्मणान् पुण्ड्ररावघोषिचक्राङ्गम् । ततो राजा तयोः पादावभिजाद्य महात्मनोः ।

प्रत्याजगाम सपुरं धर्मक्षेत्राचरद्भुम् । सुमेहश्चापि तत्कार्यं यश्रेण कृतं पुरा ।

ततो गुणैः सुवक्त्रभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् । तस्माद्यावद्भुम् श्रेष्ठं गच्छीवेत्स न युज्यते ।

तावत्समाप्तमुत्सृज्य गच्छ राजन् धनश्रयं । कालुषोऽहं शुकं नाकमविषमजर्जं तथा ।

क्षत्तानि नमस्कं घोरमाशुभादकमष्टमं । एतेर्विहाः सर्वं एव मरणं यान्ति मानवाः ।

कामक्रोधौ मोभमोहौ मदमानौ तथैव च । मातृप्याहंती चैव क्रमादेतदुदाहृताः ।
 उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टपंशा विचेतनः । स्वप्नि च यवन्ते च हर्दयन्ति च मानवाः ।
 मूचयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च । निष्ठाता सर्वलोकानामोत्तरः सर्वैकचित् ।
 यत् नारायणो बभूवर्ज्युनो दुःमहो युधि । कलमुत्सहते जेतुं विप्रु लोकेषु भारत ।
 वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यन्म नास्ति समो युधि । असंख्येया गुणाः पापै तदिगिष्टो जनाहृन् ।
 तमेव भूयो जानासि कुन्तोपुत्रं धनञ्जयं । नग्नारायणो यो तौ तविशर्ज्युनकेयवौ ।
 विजानोहि महाराज प्रवरं पुरोक्तमौ । यद्येनदेनं जानासि न च मामभिग्रूये ।
 आर्यो मतिं समाक्याय शान्त्य भारत पाण्डवः । अयं चकन्त्येव श्रेयो न जे मेदो भवेदिति ।
 प्रशान्त्य भगवत्प्रेम मा च युद्धे मनः कथाः । भवनाच्च कुप्येत् कुलं वज्रमते भुवि ।
 तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्थाप्यमेवोपचिन्तय ।

१८८

१८९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि भगवद्गीतापर्वेणि जामदग्न्यशक्ने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जामदग्न्यशक्नेः श्रुत्वा कथं ऽपि भगवानुपि । दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुदसंभवि ।
 ॥ कल उवाच ॥ अत्ययदाव्ययैश्च प्रह्ला लोकापितामहः । तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणदृष्टौ ।
 आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेक सनातनः । अजय्यदाव्ययैश्च शायनः प्रभुरीश्वरः ।
 निमित्तमरणाद्यान्ते चन्द्रसूर्यमहीजनं । वायुरग्निस्तदाकाशं पद्माक्षारामगन्धमा ।
 ते च सदा नैव जगतेऽस्मिन् लोकत्रयं सदा । चर्यं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ।
 मूहन्तमरणास्त्वय्ये मानुषा मृगपक्षिणः । तैर्योग्येभ्योऽपि ये शान्तिं जीवन्तोऽकृष्यन्त्या ।
 भूयिष्ठेन च राजानः श्रियं भुक्तायुजस्ये । तद्वत्ताः प्रणिपद्यन्ते भोक्तुं सुकृतदुष्कृतैः ।
 स भवान्धर्मपुष्टेन श्रमं कर्तुमिहाहंति । पाण्डवाः कुरवश्चैव पाण्डयेन वसुन्धरा ।
 बलवानहमियेवं न मन्तव्यं सुयोधन । बलवन्तो बलिभ्यो हि दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ।
 न बलं बलिना मध्ये यत् भवति कौरव । बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ।
 अथाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातन । मातृवैर्हातुकामस्य कन्या मृगयते वरं ।
 सतस्त्रिनेत्रैः कुराजस्य मातृलिङ्गम शरपिः । तथैकैश्च कुत्रे कन्या रूपतो लोकाविश्रुता ।
 गुणैक्येति विख्याता नावा सा देवरूपिणी । त्रिधा च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः पादतिरिच्यते ।
 तस्याः प्रदानममयं मातलि । स ह्यर्थाय । शाला विमल्यै राज्ञस्तप्यरः परिचिन्तयन् ।
 धिक् सन्नु सपुत्रीजानामुच्छ्रितानां यमस्त्रिनां । नराणां मृदुसत्त्वानां कुत्रे कन्या परोदयं ।
 मातुः कुलं पित्रकुलं यत्र चैव प्रदीयते । कुलवयं संशयिनं कुरुते कन्यका सतां ।
 देवमानुषभोक्तो दो मानुषेष्वेव च सुता । अत्रगच्छैव विविनौ न च मे रोक्षते वरः ।
 ॥ कल उवाच ॥ न देवाश्चैव दिवित्राश्च गन्धर्वाश्च माणवान् । शरोचयदरुहने तथैव वज्रवन्नुपौ ।
 आर्द्यमानु स सम्यक् सह राशौ सुधर्मया । मातृलिङ्गमोजोकाय चकार गमने मति ।

१८९

१९०

१९१

न मे देवमनुष्येषु गुणकेशशा समो वर । रूपतो दृश्यते कस्यिदमिषु भविता भुवं ।
 इत्यामव्य सुधर्मा स ह्यता चाभिप्रदक्षिण । कन्या शिरस्तुपाप्राय प्रविशेत्तमहोत्तमे ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि मातलीयोपाख्याने षष्ठ्यतोऽध्याय ॥ ८६ ॥
 ॥ कथं उवाच ॥ मातलिस्तु व्रजव्यागं नारदेन महर्षिणा । वरुणं गच्छता दृष्टुं समागच्छश्च दृष्ट्वा ।
 नारदोऽथाऽब्रवीदेनं कं मवानं गन्तुमुद्यत । स्नेहं वा स्नेहं कार्येण शमनाद्वा व्रतक्रतोः ।
 मातलिनारदेनैवं वस्यष्ट पयि गच्छता । यथावत् सर्वमाचष्ट स्वार्थं वरुणं प्रति ।
 तमुवाचाय स मुनिर्गच्छाव संहिताविति । सलिलेऽदिदृच्छार्थमहमनुद्यतो दिव ।
 ॥ अहन्ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन् वसुधातलं । दृष्ट्वा तत्र वर कश्चिद्वैरप्यप्याव मातले ।
 ॥ अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ । ददृशते महात्मानौ लोकपाशमपाशयितुं ।
 ॥ तत्र देवर्षिसदृशौ पूजां स प्राप नारद । भद्रं भद्रमहोच्चैव मातलि प्रत्यपद्यत ।
 तामुभौ प्रीतमनसा कार्यवनौ निवेद्य च । वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचरतु ।
 नारद सर्वभूतानामन्तर्धामनिवाषिणा । जानन्त्यकार व्याख्यानं कन्तु सर्वमवेषत ।
 ॥ नारद उवाच ॥ दृष्ट्वा वरुणं स्नेहं पुनर्पौनसमाहृत । पर्यादकपते स्नानं सर्वतो भद्रं हृदिमत् ।
 एष पुन्रो महाप्राज्ञो वरुणस्यैव गोपते । एष वै श्रीवृद्धो ज्ञेयः शैवेन च विश्रियते ।
 एषोऽस्य पुनोऽभिमतं पुष्करं पुष्करेणुषु । रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्रा हृतं पति ।
 व्याहृताकाशीति यामाहर्षिर्दीर्घा रूपतः श्रियं । अदित्यायेव यः पुनो ज्यैष्ठ्यं हृतं हृतं ।
 भवनं परमं वारुणं यदेतत् सर्वकाञ्चनं । सुप्राप्य सुरतां प्राप्ता सुरा सुरपते सखे ।
 एतानि हतराग्यानां दैतयानां स मातले । दीपमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणायुत ।
 अक्षयानि विवैतानि विवर्तन्ते स मातले । अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि च ।
 अत्र राक्षसाद्यैश्च दैत्यजाद्यैश्च मातले । दिव्यप्रहरणायुषु सर्वदेवतनिर्मिता ।
 अग्निरेव महाहर्षिणान् आगर्षितं वारुणे हृदे । वैष्णवस्त्वस्मादिह विधूमेन हविषता ।
 इयं गाढीमययाये लोकशंसारशृङ्गत । रचते दैवतैर्निधयतस्तद्विष्टं धनुः ।
 इयं हत्यै समुत्पन्ने तत्तद्धारयते वधं । सहस्रशतसङ्ख्यानं प्राप्तेन सततं भुव ।
 अश्वखानानि मास्तेव रथोन्मुख्ये राजसु । स्रष्ट प्रथमतस्तद्विष्टं ब्रह्मणा ब्रह्मणादिना ।
 इतच्छकं नरेन्द्राणां महच्छुक्लेण भावितं । पुत्रा सलिलराजस्य धारयन्ति महोदये ।
 इतस्त्वलिलराजस्य चक्रे कवचैश्च स्मितं । सर्वतः सलिलं शीतं जीमूतं द्रव वर्धति ।
 इतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्घृतं । तमसा मूर्च्छितं भाति येन नास्ति दर्शनं ।
 महत्सङ्गतं रूपानि द्रष्टव्यानीह मातले । तत्र कार्योपरोधसु तस्माद्गच्छाव मा चिर ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि मातलीयोपाख्याने षष्ठ्यतोऽध्याय ॥ ८७ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ इतन्तु नागलोकस्य नाभिल्याने स्थितं पुर । पातालमिति विख्यातं दैत्यराजवधेवितं ।

११९०

११९१

११९०

११९१

११९०

११९१

इदमग्निः ममं प्राप्ता ये केचित् भ्रुवजङ्गमाः। प्रविशन्तो महोनादं नदन्ति भयपोडिताः।

अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः । व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समवधत् ।

अचामृतं सुरैः पीत्वा, निहितं निहतारिभिः । अतः सोमस्य हानिय दृष्ट्वैव प्रदृश्यते ।

अत्रादित्यो ह्यग्निराः काले पर्वणि पर्वणि । उत्तिष्ठति सुवर्णाखं वाग्मिरापरयज्ञगतम् ।

तस्मादले समस्तास्ताः पतन्ति जलमूर्त्तयः । तस्मात् पातालमित्येव ख्यायते परमं तमम् ।

येरावतोऽस्मात् संलिप्तं गृहीत्वा जगतेऽहितः । मेघेष्वाम्बुधते शीतं यन्महद्दः प्रवर्षति ।

अथ नानाविधाकारोस्त्रिमयो नैकरूपिणः । अथ सोमप्रेभा पीत्वा वर्मान्तिं जलचारिणः ।

अत्र सूर्योऽग्निर्भिन्नाः पातालतलमाग्निना । मृता दिवसतः सृतं पनर्जिवन्ति वै निधिः ।

उद्दन्वित्यथ्यान् संद्रमा रश्मिवाङ्गभिः । अमृतं सद्यः संस्पर्शात् सञ्जीवयति देहिनः ।

अथ ते धर्मनिरता बहूः कोट्यन पीडिताः । दैत्या निवसन्ति स्म वामदेन हतश्रियः ।

अब भूतयतिनाम सर्वभूतसंदेश्वरः । भूतये सर्वलोकानामाचरत्तय उत्तमं ।

अत्र गोप्रतिनो विप्राः स्नाथ्यायाश्चयकषिताः । त्यक्प्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ।

यच्च तच्च श्रयो नित्यं येन केनचिदाश्रितः । येन केनचिदाश्रितः स गोत्रत इहोच्यते ।

ऐरावणो नागराजो वामनः कुमरोऽञ्जनः । प्रेक्षताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणमत्तमाः ।

पश्य यद्यन्न ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः । वरयिष्यामि ते गत्वा यत्रमास्याय मातने ।

अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव त्रिधा । आप्रजाने । निरर्गादे नोद्धियति न सर्पति ।

नास्य ज्ञानिं निसर्गं वा कथ्यमानं दृष्टोमि वै । पितरं मातरश्चापि नास्य जानाति कथं ।

अतः किल महावप्रिरनकाले समुत्थितः । धृष्ट्यते मातले सर्वत्रैजोऽयं सचराचरं ।

मातस्त्विव्रवीत् श्रुत्वा नारदस्याय भाषितं । न मेऽत्र रोचते कस्यिदन्यतो व्रज माषिरं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवत्पञ्चमस्कन्धे मातङ्गिषोपाख्यानं अष्टमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ मारु उवाच ॥ हिरण्यपुरनिवृत्तिं ख्यातं पुरवरं महत् । दैत्यानां दानशतान्च मायाप्रतविचारिणं ।

अनल्पेन प्रयत्नेन निमित्तं विश्वरूपं । मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितं ।

अथ मायासहस्राणि विकल्पाणि महोजसः । दानत्र निवसन्ति स भूरा दत्तवराः पुरा ।

निते शक्येण नान्यत् यमेन वरुणेन वा । शक्येति वशमानेतुं तथैव धनदेन च ।

असुराः कालकञ्जाय नथा विष्णुपदोद्भवाः । नैर्हता यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये ।

दंष्ट्रिणी भीमवेगाय वातवेगपराक्रमाः । मायावीर्यापिसम्पन्ना निवमन्त्यव मातते ।

निवातकत्रचा नाम दानत्रा युद्धदुर्भेदाः । जानासि च यथा प्रज्ञो नेतान् प्रज्ञोति बभितुं ।

बद्धो मातने तच्च तत्र पुच्छत् गोमुखः । निर्भयो देवराज्यं सद्गुप्तः प्रसीरतिः ।

पश्य वेम्भानि रौक्माणि मातले राजतानि च । कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ।

वदूय्यमाणिचित्राणि प्रवालरुचिराणि च । अर्द्धस्यटिकगुम्भाणि वज्रमाराज्यज्वालानि च ।

न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः । रूपतो दृश्यते कथितान्गेषु भविता भुवं ।

११९०

इत्यामस्य सुधर्मो म ज्ञत्वा चाभिप्रदक्षिण । कन्यां शिरसुपाधाय प्रविशेत् महोत्तमं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि मातल्योयोपाख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ कण उवाच ॥ मातलिस्तु व्रजस्योर्मि नारदेन महर्षिणा । वरुणं गच्छता दृष्टुं सभागच्छद्गच्छया ।

नारदोऽप्यारोदेनं क भवान् गन्तुमुद्यतः । स्नेहं वा सूतं कार्येण ग्रामनादा ज्ञतकृतो ।

मातलिर्नारदेनैवं संपृष्ट पथि गच्छता । यथावत् सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति ।

तमुवाचाय स मुनिर्गच्छात् संहिताविति । सलिलेऽदिदृक्षार्चमहमप्युद्यतो दिव ।

११९१

अहन्ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन् वसुधातलं । दृष्ट्वा तत्र वरं कश्चिद्देवपुत्रिव्याव मातमे ।

अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ । दृश्यते महात्मानौ लोकपालमपास्यते ।

तत्र देवर्षिर्बृहद्वीं पूजां स प्राप नारदः । महद्ब्रह्मोद्येव मातलिं प्रत्यपद्यतः ।

तामुभौ प्रीतमनसौ कार्यवन्तौ निषेधं च । वरुणेनाभ्यमुञ्जातौ नागलोकं विचेरतु ।

नारदः सर्वभूतानामन्तर्निनिर्वाणिनः । आनन्दकारं व्याख्यानं यन्तु सर्वमब्रवीत् ।

११९२

॥ नारद उवाच ॥ दृष्टो वरुण सूत पुत्रयोत्तममाहृतः । पश्येत्कपते स्नानं सर्वेता भद्रवृद्धिमत् ।

एष पुभौ महाप्राप्तो वरुणस्येह गोपतेः । एष वै श्रोतृहृत्तेन श्रोतेन च विप्रश्चितः ।

एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करं पुष्करेणुषः । रूपवान् दर्शनीयश्च सोमपुत्रा हृतं पतिः ।

व्यात्स्नाकालीति यामाङ्गर्दिनीयां रूपतः । त्रियं चदित्योद्येव च पुत्रोऽष्टिः श्रेष्ठ हतः स्मृतः ।

भवनं पश्य वारुणं यदेतत् सर्वकाञ्चनं । सुगन्धं सुरतां प्राप्ता सुरा सुरपतेः सखे ।

११९३

एतानि चतराज्यानां देतेषां च मातले । दीपमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ।

अचयानि किञ्चितानि विवर्तन्ते च मातले । अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि च ।

अथ राचवजात्यस्य दैत्यजात्यस्य मातले । दिव्यप्रहरणाद्यासनं सर्वदेवनिर्भिता ।

अग्निरेव महाविभ्रान् जागर्ति वारुणे हृदे । नैष्येवस्य कर्माविद्धं विधेयं हविप्रता ।

एष गाण्डीमपयापो लोकधाहारधृष्टः । रचने देवतैर्निर्वायतस्तद्वाण्डिर्धनुः ।

११९४

एष हत्यै समुत्पन्ने तत्तद्धारयते वरुणं । सहस्रव्रतसङ्घेन प्राणैश्च कृतं ध्रुवः ।

अग्रास्थानपि शास्त्रेषु रघोर्वसुषु राजसु । दृष्टं प्रयमतयण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ।

एतच्छृण्वं मेन्द्राणां महच्छुक्लेण भाषितं । पुत्राः सलितराजस्य धारयन्ति महोदयं ।

एतसलितराजस्य च्छ्वं क्वयदे स्थितं । सर्वे सलिलं शीतं जीमूतं इव वर्षति ।

एतच्छ्वात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्गमं । तमसो भूर्च्छन्ति भाति येन नाच्छन्ति दर्शनं ।

११९५

महन्मनुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले । तत्र कार्योपरोधसु तस्माद्ब्रह्मव मा चिरं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि मातल्योयोपाख्याने अष्टत्रयोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ नारद उवाच ॥ एतन्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरं । पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवभेतिनं ।

पार्थिवानोव चाभान्ति पद्मराममयानि च । शैलानोव च द्रुश्यन्ते दारवाणोव चाणुन ।
 सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निचदृशानि च । भस्मिजानविचित्राणि प्रागृणी निविडानि च ।
 नैतानि ब्रह्मं निद्वेष्टुं रूपतो द्रव्यतत्त्वाया । गुणतयैव सिद्धानि प्रमाद्यगुणवन्ति च ।
 आक्रोडान पश्य देत्याना तथैव ब्रपमान्नु । रजवन्ति महाहाणि भवनान्यामनानि च । १२५०
 ललदाभासाया शैलास्तोद्यप्रखवर्णानि च । कामपुष्पफलाद्यापि पादपान् कामचारिण ।
 मातने कस्यिदचापि स्तुतिरस्ते वरो भवेत् । अथ वाऽन्या हिंसा भूभेगमैश्चाव यदि मन्यसे ।
 मातस्तिस्त्रिवीदेन भाषमाण तयाविध । देवैर्नैव मे कार्यं विप्रिय चिद्वैवाकथा ।
 नित्यानुषङ्गवैरा हि भातरो ह्रस्वदानवा । परपक्षेण सम्बन्ध रोचयिष्याम्यहं कथ ।
 अन्यत्र बाधु गच्छाव द्रष्टुं नाशमि दानवान् । जानामि तव चात्मानं हि सात्त्विकमलमया । १२५१
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि मातलीयोपाख्याने स्कानशतमोऽध्याय ॥ ८८ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ अथ लोकं सपर्वणा पक्षिणा पञ्चगायिना । विक्लेन गगने भारे नैयामस्ति परिचयम् ।
 त्रैलोक्यसूते स्मृतं बह्विजलतमिदं कुल । सुमुखेन सुनासा च सुनेत्रेण सुवर्चसा ।
 सूर्या पक्षिराजेन सुवलेन च मातले । वर्द्धितामि प्रसूत्या वै विनम्राकुलकर्दमि । १
 पक्षिराजाभिजात्याना सहस्राणि ज्ञातानि च । कश्यपस्य ततो वक्षे जातैर्भूतिविबुद्धैः । २
 सर्वे ज्ञेते श्रिया युक्ता सर्वे श्रीवत्सलचणा । सर्वे श्रियमभीषन्तो धारयन्ति वलान्नुन । ३
 कर्णया चक्षुर्याद्यैते निर्धुणा भोगभोगिन । ज्ञातिसङ्घयकहेत्वात् ब्राह्मण्यं न लभन्ति वै । ४
 नामानि चैषा वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु । मातले ज्ञाच्यमेतद्भिः कुलं विष्णुगिरिच । ५
 दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायण । इति शेषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव सदा गति । ६
 सुवर्णसूतो नागाग्रो दाहणयण्डतुण्डक । अमिलद्यानलैश्चैव विशालोऽपि च कुण्डली । ७
 पद्मजिह्वस्त्रिजम्बा वैनतेयोऽयं वामन । वातवेगो दिशाचतुर्निर्मिवोऽनिमिललोधा । ८
 चिवाः सप्तवारय वास्तोकिर्दीपकस्तथा । दैत्यदीप परिदोषं शरत् पश्यकेतन । ९
 सुमुखश्चिक्तेतुश्च चित्रवर्णस्तथाऽनघ । मेघवल्कुमुदो दक्ष संपन्न सौमभोग्न । १०
 गुह्यभाः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरामक । विष्णुधर्मो कुमारश्च पारिवंशो हरिस्तथा । ११
 सन्वरो मधुपक्षश्च समवर्णस्तथैव च । मलयो मातरिश्वा च निमाकरदिवाकरौ । १२
 रुते प्रदेशमात्रेण मथोक्ता गुरुत्वात्मजाः । प्राधान्यतस्तैः यज्ञया कीर्तिता प्रास्तव्यं वै । १३
 यद्यत्र न रक्षि कार्ष्णिदेहि गच्छाव मातले । तत्र न विद्यामि देव त्वा वर येषां पलक्ष्यते । १४
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि मातलीयोपाख्याने शततमोऽध्याय ॥ १०० ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ इदं रसात्मकं नाम सत्तमं श्रियिनीत । यत्रास्ते सुरभिर्भक्ता गवामष्टतधमवा ।
 चरन्तो सततं घोरं पुण्यवीपारयम्भव । यथा रसानां सारेण रसमकमनुत्तमं ।
 अष्टतेनाऽभिष्टमस्य सारमुद्भूतं पुरा । पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ।

१२५०

१२५१

१२५०

१२५६

१२५०

१०१

११०

१११

११२

११३

११४

यथाः चौरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले । द्रुतः छतः चौरनिधिः पवित्रं परमुच्यते ।
 पुष्पितस्त्रेव केनेन पथ्यन्तमनुवेष्टितं । पिवन्तो निवसन्त्यत्र केनपा मुनिप्रसन्ताः ।
 केनपा नाम ते ख्याताः केनाहाराद्य मातले । उये तपसि वर्तन्ते येषां बिभ्यति देवताः ।
 अस्वाद्यतस्त्रे धेन्वेऽन्या दिक्षु सर्वसु मातले । निवसन्ति दिशं पाथ्या धारयन्त्ये, दिशः स्मृताः ।
 पूर्व्या दिशं धारयते सुकपा नाम कौरभो । दक्षिणं धर्मिका नाम धारयत्यररां दिशं ।
 पश्चिमा वाक्पणी दिक्षु धार्यते वै सुभद्रया । मदानुभावयां नित्यं मातले विग्रहरूपया ।
 सर्वकामदुघा नाम धेनुधारयते दिशं । उत्तरां मातले धर्म्या तथैलविलसंजितां ।
 आसाम्पु पयसा मित्रं पयो निर्धन्य सागरे । मन्वानं मन्दरं छला देवैरसुरसंक्षितैः ।
 उद्धृता वाक्पणी लक्ष्मीरमृतज्ञापि मातले । उच्चैश्च वाक्पराजो मणिरत्नञ्च कौ सुभं ।
 सुधाहारेषु च सुधा स्त्रधोभाजिषु च स्त्रधा । अमृतस्त्रामृतयोगे सुभो चरते पयः ।
 अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः । पौराणी श्रूयते लोकैः गीयते या मनोऽपिभिः ।
 न भागलोकैः न स्वर्गे न विमाने चिपिष्टे । परिव्राजसुखस्तद्व्यपाततले यथा ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि भगवद्गीतापर्वणि मातलीयेपाख्यानं रक्षाधिपप्रवृत्तमेऽद्यायः ॥ १०१ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ इयं भोगवती नाम पुरो वासुकिपाविता । यादृशी देवराजस्य पुरीं बर्ध्याऽमरावती ।
 स्य शेषः स्त्रिता नागो धेनेयं धार्यते वदा । तपसा लोकमुख्येन प्रभावसंहितां ह्रुते ।
 श्रिताचलनिभाकारो दिव्याभरणभूषितः । सहस्रं धारयन्मुहुः । आलाभिको मन्वत्सलः ।
 इह नामाविधाकारा नामाविषविभूषणाः । सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतयथाः ।
 मणिस्रस्तिकषकाङ्गाः कमण्डलुकलवणाः । सहस्रवज्रा बलिनः सर्वे रौद्राः स्त्रभावतः ।
 सहस्रशिरसः, केचित् केचित् पञ्चशताननाः । शतश्रीषालया केचित् केचित् त्रिशिरसोऽपि च ।
 द्विपञ्चशिरसः केचित् केचित् सप्तमुखालया । महाभोगा महाकायाः पञ्चभोगभोगिनः ।
 बह्वीह बह्वर्चाणि प्रयुतान्यर्चुदानि च । नागानामेकंशानां यद्यश्रेष्ठान् मे श्रेष्ठान् ।
 वासुकिस्तकद्यैव कर्कोटकधनञ्जयो । काव्यो मङ्गपद्यैव कम्बलाशतरावभो ।
 वाक्पुण्ड्रो मणिश्रीगलैधवापूरणः खग । वामगद्येनपचयः सुहृदः कुकुनसया ।
 आर्यको मन्दकद्यैव तथा कलशपोतको । कैलाशक पिञ्जरको नागदेरावतसया ।
 समनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दको । आशः कोटरकद्यैव शिखो निष्ठुरिकसया ।
 निक्तिरिर्हस्तिमद्रयः कुमुदो मान्यपिण्डकः । दौ पद्मो पुण्डरीकस्य पुण्या मुहुरपर्यकः ।
 करवीरः पिठरकः समुत्तोहत एव च । पिण्डरो विन्मपवयः मृषिकादः शिरोपकः ।
 दिवीपः शङ्खश्रीषयः स्त्रानिम्बोऽद्यापराजितः । कौरव्यो हृतराष्ट्रस्य कुहुरः छगकसया ।
 विरजा धारणद्यैव सुवाङ्मन्त्रो जयः । यधिरान्धो विशुष्टिद्य विरसः सुरमसया ।
 रते पाथ्ये च मन्वः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः । मातले पश्य यद्यत्र कदिने रोचते वरः ।

॥ कण उवाच ॥ मातलिखेवमन्यः यतनं यन्निरीक्ष्य वै । पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ।

स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्थकस्य तु । द्युतिमान् दर्शनाय कथेष कुवन्न्दनः ।

१८१६

कः पिता जननी बाण्य कतमस्यैव भोगिनः । वंशस्य कस्यैव महान् केतुभूत इव स्थितः

प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे । मनः प्रविष्टो देवेषु गुणकेश्याः पतिर्वरः ।

॥ कण उवाच ॥ मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् । निवेद्याभास तदा माहात्म्यं गम्य कथं च ।

॥ नारद उवाच ॥ शरावतकुले जातः सुमुखो नाम आगराद् । आर्यकस्य मतः पौत्रो दीहित्रो वामनस्य च ।

इतस्य हि पिता नागशिकुरो नाम मातलिः । न चिराद्देवतेयेन पद्मलमुपपादिताः ।

१८१७

ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मातलिर्नारदं वच । एष मे वक्षितश्चात जामाता भुजगोत्तमः ।

क्रियतामेष यत्नो हि प्रीतिमानस्येनेन वै । अस्मै नागाय वै दातुं प्रियां दुहितरं मुने ।

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि मातलीयोपाख्याने द्युधिक्रान्तमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

॥ नारद उवाच ॥ स्मृतोऽयं मातलिर्नाम यत्नस्य दयितः सुहृत् । इति च शीलगुणोपेतस्तेजसी वीर्यवान् बली ।

शक्रस्याऽयं सखा चैव मन्मथो शरधिरिव च । अल्पाक्षरप्रभावस्य वाचनेन रणे रणे ।

अयं हरिश्चक्षणे युक्तं जैत्रं रथोत्तमं । देवासुरेण युद्धेऽपि मनसैव प्रयच्छति ।

१८१८

अनेन विजितान्येदं देवा गच्छति वाचनः । अनेन बलमित्पूर्व प्रहते प्रहरत्युत ।

अस्य कन्या वरारोहा रूपेशासङ्गो भुवि । सत्यशीलगुणोपिता गुणकेशीतिविश्रुता ।

तस्यास्य यन्नाशरतलैलोक्याममरच्युते । सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ।

यदि ते रोचते सत्यभुजगोत्तम मा चिरं । क्रियतामर्थैकं विभं बुद्धिः कन्यपरिग्रहे ।

यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा साक्षा विभावरोः । कुले तत्र तथैवास्य गुणकेशी सुमध्या ।

१८१९

पौत्रस्यार्थं भवांसस्मात् गुणकेशीं प्रतीच्छतु । सदृशीं प्रतिरूपस्य वाचवस्य शशीनिव ।

पितृहीनमपि ह्येन गुणतो वरयामहे । ब्रह्ममाणाश्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ।

सुमुखस्य गुणैश्च शीलशौचदमादिभिः । अभिगम्य स्वयं कन्यामर्थं दातुं समुद्यतः ।

मातलिस्तस्य सन्मानं कर्तुमर्हो भवानपि ।

॥ कण उवाच ॥ स तु दीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमर्थकः । प्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ।

१८२०

॥ आर्यक उवाच ॥ न मे चेतन् वक्तुं मत्तं महर्षे वचनं तव । सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यार्थं नेष्टितो भवेत् ।

कारणस्य तु दौर्भन्यात् चिन्तयामि महामुने । अस्य देहकरत्वात् मम पुत्रो महाच्युते ।

भक्षितो वैमतेयेन दुःखार्तास्तेन वै वयं । पुनरेव च तेनाहं धनतेयेन गच्छता ।

माषेनाऽप्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो । भुवं तथा तद्भविता जानोमस्तस्य निश्चयं ।

तेन ह्यर्थः प्रनष्टो मे सुपण्वचनेन वै ।

१८२१

॥ कण उवाच ॥ मातलिस्तत्रोदेनं बुद्धिरिव कृता मया । जामादभवेन हृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ।

सोऽयं मया च सहितो नारदेन ॥ पक्षगः । विलोक्यैव सरपतिं गत्वा पश्यतु वाचनं ।

प्रवेष्टेवास्व कार्येण प्रज्ञास्थान्यहमायुष । सुपर्णस्य विधाते च प्रयतिथ्यामि सत्तम ।
 सुमुखश्च मया सार्द्धं देवेशमभिगच्छतु । कार्यसंसाधनार्थाय स्तस्मि तेऽस्तु भुजङ्गम ।
 ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व्व एव महाजय । ददृशुः प्रकमायीन देवराजं महाद्युति । १११
 सङ्गृह्या तत्र भगवान् विष्णुरासीषतुर्भुज । ततस्तत्सर्व्वमाचखौ नारदो मातलि प्रति ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः पुरन्दरं विष्णुस्त्वाच भुवनेश्वरं । अमृतं दीयतामस्मै कियताममरैः सम ।
 मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव । समतां भवत कामान् काममेतं यथेक्षितां
 पुरन्दरोऽप्य सच्चिन्मय वेनेत्यपराक्रमं । विष्णुमेवात्रोदेनं भवानिव ददामिति ।
 ॥ विष्णुस्त्वाच ॥ ईदृशं सर्व्वलोकानां चरणामचराय ये । तया दत्तमदत्तं क कर्तुमुत्सहते विभो । ११२
 प्रादाच्छक्रातस्तस्मै पद्मगायायुदत्तमं । तलेनमस्तुप्रार्थं चकार बलवद्वाह ।
 लब्ध्वा वरान् सुमुख सुमुखं सर्व्वभूष ह । कृतदोरा यया कामं जगाम च गृहान् प्रति ।
 नारदस्त्वाय्यं कथैव कृतकार्य्यो मुदाद्युतो । अभिजगमत्तुरन्धर्ष्यं देवराजं महाद्युति ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि मातलीयोपाख्यानं व्यधिकृततमोऽध्यायः ॥ १० ॥
 ॥ कण उवाच ॥ गह्वरलोकं प्रुग्राव यया वृत्तं महाबल । आयुःप्रदानं प्रकेश कृतं नामस्य भारत ।
 पञ्चवतिन महता रज्जा विभुवन खग । सुपर्णं परमं क्रुद्धो वासव समुपावृवत् । ११३
 ॥ गह्वर उवाच ॥ भगवन् किमवशानादुक्तिं प्रतिहतं मम । कामकारं वरं दत्त्वा पुनश्चक्षितवानऽपि ।
 निषण्णो सर्व्वभूतानां सर्व्वभूतेश्वरेण मे । आहारो विहितो धाया किमयं वार्य्यते त्वया ।
 वृत्तश्चैव महानाग स्थापित समयश्च मे । अनेन च मया देव भक्त्यै प्रषयो महान् ।
 एतस्मिन् त्वयाभूते भान्यं हि विहितमुत्सहे । क्रोडसे कामकारेण देवराज यथेच्छकं ।
 ११४
 योऽहं प्राणान् विमोह्यामि तया परिजने मम । ये च भव्या मम गृहे प्रीतिमान् भव वासव ।
 एतथैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृषहन् । वैलोकाश्वेश्वरो योऽहं परभ्यस्तलमागत ।
 त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णु कारणं मम । पैलोकाश्वराजं राज्यं हि त्वयि वासव शायनं ।
 ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपं पिता । अहमप्युत्सहे लोकान् समन्तादोदुमञ्जया ।
 अशङ्कं सर्व्वभूतानां ममापि विपुलं बलं । मयाऽपि सुमहत्कर्म्म कृतं देनेत्यविपहे ।
 श्रुतश्रो श्रुतसेनश्च विवस्वान् रौच्यनामुख । प्रसूत काचकाचश्च मयाऽपि दिग्निजा हता । ११५
 यत्तु भ्यजस्थानगतां यद्यात्परिचराम्यहं । वहामि चैवानुजने तेन मामवमन्यसे ।
 कोऽन्या भारसहे क्षति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः । मया योऽहं विमृष्टं स न वहामामी यं वान्यव ।
 अवशाय ॥ यत्तेऽहं भोजनाद्वावरोपितः । तेन मे गौरवं नष्टं लज्जयास्माच वासव ।
 अदित्या य इमे जाता बलविक्रमशालिन । लमेयां किञ्च सर्व्वेषां बनेन बलवत्तर ।
 योऽहं पचैकदेहेन वहामि त्वा गतक्रमः । विमृष्टं सर्व्वं ब्रूतेऽस्मात् कोऽयं बलवानिति । ११६
 ॥ कण उवाच ॥ स तस्य वचनं श्रुत्वा खगस्योदकैर्दहार्ण । अयोधं चोभयं स्यात्सुमराच रथदक्रधत् ।

गह्वरमप्यस्य त्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् । असमस्तपमचक्षते सोऽनुमात्राणमण्डजम् ।

चैतोऽकामपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे । अहमेवात्मानात्मानं वहामि त्वांश्च धारये ।

इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सथेतरे वद । ध्येयं कं धारयस्तेनं सफलं ते विकल्पितम् ।

ततः स भगवांस्तस्य स्तब्धं बाहुं समासजत् । निपपात सभारार्त्तां विक्रान्तो नष्टचेतनः ।

११८६

यावान् हि भारः कृत्स्नायाः श्रुतिः पश्यते सह । एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत ।

न तेन पीडयामास बलेन बलवत्तरः । ततो हि जीवितं तस्य न बभूव नष्टद्युम् ।

वान्तास्तः स्वस्तकायस्य विभेता विह्वलः खगः । मुमोष पद्माणि तदा गुरुभारप्रपोजितम् ।

स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतासुतः । विभेता विह्वलो दीनः किञ्चिदचनमग्नौ ।

भगवन् लोकसारस्य सङ्ग्रेहेन वपुष्मता । भुजेन खैरभुजेन निष्पिष्टोऽस्मि महाबलः ।

१०९०

चक्षुर्महसि मे देव विह्वलस्तस्य चेत्तव । बलदर्पविहीनस्य पश्यित्वा ध्वजवादिनः ।

न हि ज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो । तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मना न समं परैः ।

ततश्चक्रे स भगवान् प्रसादं वै गह्वरतः । मेवं भूय इति खेहात् तदा चैनमुवाच ह ।

पदाद्भुष्टेन चित्तेऽप्यसुखं गह्वरारवि । ततः प्रभृति राजेन्द्र सह सर्वेण वर्त्तते ।

इवं विष्णुलोकान्तो गर्भनाभमुपागतः । गह्वरो बलवान् राजन् वैनतेयो महायशसः ।

१०९५

॥ एष उवाच ॥ तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुतास्ये । नासादयसि तान् वीरंश्चावष्ठीवसि पुत्रकम् ।

भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः । धनञ्जयश्चेत्सुतो न हन्यातां कुं कं रथम् ।

विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मशोऽश्विनावुभौ । एते देवास्तस्या केन हेतुना वीक्षितं चमः ।

तदस्मिन् विरोधेन शर्म गच्छ नृपात्मज । वासुदेवेन तीर्थेन कुर्व रक्षितुमर्हसि ।

प्रत्यक्षदर्शं स्वयं नारदेऽयं महातपाः । माहात्म्यस्य तदा विष्णोः शेषयज्ञकगदाधरः ।

१०९०

॥ नैश्मपायन उवाच ॥ दुर्ध्याधनस्तु तत् शुला निश्चसन् भ्रुकुटोमुखः । राधेयमभिसम्प्लव्य जहास खनवत्तदा ।

कदर्थं कृत्य तदाकथ्यते कस्य दुर्मतिः । ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ।

सथैवेत्यरष्टोऽस्मि यद्वावी याच मे गतिः । तथा महर्षे वर्त्तामि किं प्रलापः करिष्यति ।

इति श्रीमद्भारते उत्तमोपपन्नं भगवद्गीतापर्वणि मातलीयोपाख्याने चतुरधिकशततमाध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ जगभञ्जय उवाच ॥ अनर्थं ज्ञाननिर्वन्धं परार्थं लोभमोहितं । अनार्यैक्यमिदं मरणं कृतनिश्चयम् ।

ज्ञातोऽं दुःखकर्तारं बन्धुनां शोकवर्द्धनम् । सुहृदां क्रोधादातारं दिपतां हर्षवर्द्धनम् ।

१०९५

कथं नैनं विमार्गं चारयन्तीह बाधवा । बाधदादा सद्यन् विमो भगवान् वा पितामहः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ऊरुं भगवता वाक्यमुक्तं भीमिण यत्कृतम् । ऊरुं यद्विधक्षेव नारदेनापि तत् शृणु ।

॥ नारद उवाच ॥ दुर्लभं वै सुहृद्विज्ञाता दुर्लभं इति सुहृत् । तिष्ठते हि सुहृत्पथं न बन्धुत्वात् तिष्ठति ।

ज्ञातयमपि पश्यामि सुहृदां सुहृदन्धनम् । न कर्तव्यं निर्वन्धो निर्वन्धो हि सुहृदणः ।

अथाप्युदाहरन्मीममितिहासं पुरातनम् । यथा निर्वन्धनः प्राप्ते गात्रेण पराजयः ।

१०९०

विद्यामित्रं तपस्तप्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा । अभ्यागच्छत् स्वयं भूना वशिष्ठो भगवानुपि ।
 संतर्पणमन्यतमं वेदमास्याय भारत । सुमुक्तुः कुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकश्च त ।
 विद्यामित्रोऽयं सध्रान्तः श्रयामास वै चर । परमाद्यस्य त्रेते न च तं प्रत्यगात्तयत् ।
 अत्र तेन यदाभुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः । श्रयः यच्छात्रमयुष्मं विद्यामित्रोऽयुपागमत् ।
 भुक्तं मे तिष्ठ तावन्मित्युक्ता भगवान् यवौ । विद्यामित्रस्तनो राजन् स्खित एव महाद्युतिः ।
 मत्तं प्रमदश्च मुहुः वै भाद्रभ्यां संश्रितव्रतः । स्खितः स्थाणुरिवाऽभ्यासे निवेष्टो माहतामनः ।
 तस्य शूद्रपुत्रे यज्ञमकरोत्तालवो मुनिः । गौरवाद्भ्रमामास हार्दिनं प्रियकात्याय ।
 अथ वंशते पूर्णं धर्मः पुनरुपागमत् । वाशिष्ठं वेदमास्याय कौशिकं भोजनेषु च ।
 स हृष्टा शिरसा भक्तं प्रियमाणं महर्षिणा । तिष्ठता वायुमन्त्रेण विद्यामित्रेण धीमता ।
 प्रतिगृह्य ततो धर्मैस्तथैवेण तथा वत् । मुक्ता प्रीतोऽस्मि विप्रश्च तमुक्ता स मुनिर्गैः ।
 सत्त्वमावात्पगतो ब्राह्मणसमुपागतः । धर्मस्य वचनात् प्रीतो विद्यामित्रस्तथाभवत् ।
 विद्यामित्रश्च श्रियस्य गालवश्च तपस्विनः । शूद्रपुत्रया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह ।
 अमुष्मता मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव । इत्युक्तः प्रत्युवाचेर्दं गालवो मुनिवत्तनम् ।
 प्रीतो मधुरया वाचा विद्यामित्रं महाद्युतिम् । दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भर्ते गुहकर्मणि ।
 दक्षिणामिहपते हि कर्म सिध्यति मानवे । दक्षिणानां हि दाता वै स्वपर्वण्ये सुव्रते ।
 स्वर्गे क्रतुफलं तद्धि दक्षिणा शान्तिश्च्यते । किमाहरामि मुन्यर्थं ब्रवीतु भगवानिति ।
 स जानन्तेन भगवान् जितः शुश्रूवसेन वै । विद्यामित्रस्तमवदद्भ्यश्च गच्छेत्परोदयत् ।
 अस्वदद्भ्यश्च गच्छेत् विद्यामित्रेण भाषितः । किं ददामीति वदशो गालवः प्रत्यभाषत ।
 निर्वन्धतस्तु वदशो गालवश्च तपस्विनः । किञ्चिदागतवैरभो विद्यामित्रोऽब्रवीदिदं ।
 एकतः श्रामवर्णनां हयाकाश्ववर्षा । अष्टौ व्रतानि मे देहि गच्छ गालव मा चिरं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते पञ्चाधिकशततमेऽध्याये ॥ १०५ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा तेन विद्यामित्रेण धीमता । जालेन शीते माह्वारं कुरुते गालवस्तदा ।
 लग्नसिन्धुतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः । शेषमानोऽतिमार्वं स दद्वामानश्च मन्दुवा ।
 गालवो दुःखितो दुःखादिलत्राप सुयोधन । कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थः सद्यः कुतः ।
 हयानाश्चन्द्रशेखरा व्रतान्यष्टौ कुतो मम । कुतो मे भोजने अद्वा सुखसद्वा कुतश्च मे ।
 अद्वा मे जीवितस्यापि च्छिन्ना किं जीवितेन मे । अहं पारं समुद्रश्च श्रयिष्या वा परम्परात् ।
 गमात्मानं विरुद्धानि किं फलं जीवितेन मे । अयनस्यारुतार्थं त्यक्तं विविधे । फले ।
 अयं धारयमाणश्च कुतः सुखमनोहया । सुहृदां हि घने मुक्ता रुवा प्रणयमीक्षितं ।
 प्रतिकर्तुं ममकश्च जीविताश्रयणं वरं । प्रतियुज्य करिष्येति कर्मण्यं तदकुर्वीत ।

मिथ्या वचनदग्धस्य दृष्टापूर्तं प्रणश्यति । न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्याऽस्ति सन्नतिः ।

नानृतस्याधिपत्यञ्च कुत एव गतिः शुभा । कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखं ।

१०१

अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणं ।

पापो भुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन् कृतं । सोऽहं पापः कृतघ्नस्य रूपणयानृतोऽपि च ।

शुरीर्यः कृतकार्यैः संस्तत्करोमि न भाषितं । सोऽहं प्राणान् विमाच्छामि कृत्वा यद्वन्ननुत्तमं ।

अर्थना न मया काचित् कृतपूर्व्या दिवौकषा । मानयन्ति च मां सर्वे विद्वद् यज्ञधंसरः ।

अहम्बु विवधयेष्टं देवं चिभुवनेश्वरं । विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरं ।

१०२

भोगा यस्मात् प्रतिष्ठन्ते व्याप्य सर्वान् सुरासुरान् । प्रणतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्णं योगिममव्ययं ।

एवमुक्ते सखा तस्य गहडो विनतात्मजः । इमेयामाव सं प्राह धंष्टः प्रियकाम्यया ।

सुचक्ष्वान् नम मत्तः सुचक्षाश्च मत्तः सुक्ष्न् । हस्तिनेनाऽभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ।

विभवस्यास्ति मे विप्र वासवाऽवरजो दिवः । पूर्वमुक्तस्त्वदर्थस्य कृतः कामस्य तेन मे ।

स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां ययासुखं । देवं पारं प्रयित्वा वा गच्छ गात्रं मा चिरं ।

१०३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गात्रवचरिते षडधिकप्रतमेऽध्यायः ॥ १०६ ॥

॥ सुप्रथं उवाच ॥ अनुग्रहिोऽस्मि देवेन गात्रं ज्ञानयोगिना । भूहि कामान् कां चापि द्रष्टुं प्रथमतो दिवं ।

पूर्व्या वा दक्षिणां वाऽहमथ वा पश्चिमां दिशं । उत्तरां वा दिशयेष्ट कुनो गच्छामि गात्रवः ।

यस्मामुदयते पूर्व्यं सर्वलोकप्रभावनः । सविता यत्र सन्धायां साध्यानां वर्तते तपः ।

दक्षां पूर्व्यं मतिर्याता यया व्याप्तमिदं जगत् । चक्षुषी यत्र धर्मस्य यन्त्रं वै सुप्रतिष्ठितं ।

कृतं यतो जतं सद्यं सर्वं ते सर्वतो दिशः । एतद्द्वारं दिशयेष्ट दिवसस्य तयाऽध्वनः ।

१०४

अथ पूर्व्यं प्रसूता वै दाक्षायणः प्रजाः स्त्रियः । अक्षां दिशि प्रदृष्ट्वा कस्यपस्यात्मसम्भवाः ।

अतो भूतं सुराणां शीर्षं शक्रोऽभ्यविष्यत । सुरराजैन विप्रैर्देवेयाश्च तपश्चितं ।

एतस्मात् कारणात् ब्रह्मन् पूर्व्येत्या दिगुच्यते । तस्मात् पूर्व्यन्तरे काले पूर्व्यन्वेवाहता सुरैः ।

अतएव च पूर्व्यपां पूर्व्यामाशं प्रचक्षते । पूर्व्यं सर्वेषां कार्याणि देवानां सुखमोक्षतां ।

अथ वेदान् जगौ पूर्व्यं भगवान् लोकभावनः । अथैवाक्ता सविचासीत् सवित्री ब्रह्मवादिषु ।

१०५

अथ दत्तानि सूर्येण यज्ञं पि दिजसत्तम । अथ स्रज्जवरः धामः सुरैः कृतपु धीयते ।

अथ दत्ता जतवहाः स्त्र्यां योगिमपयुञ्जते । अथ पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ।

अथ पूर्व्यं वदितव्यं पौराणस्य दिश्वरं । सतिथैव प्रतिष्ठा च निधमश्च प्रकाशते ।

आकारस्याच जायते दशमे दशतोऽहं । पिबन्ति मुमयो यत्र हविर्धुमं स धूमपाः ।

प्रोक्षिता यत्र वरुणे वराहाद्या दृगा बने । शक्रेण यज्ञभागार्थं देवतेषु प्रकल्पिताः ।

१०६

अचरिताः दशप्राय मानुषायासुराश्च ये । उदयंस्तान् हि सर्वान् वै क्रोधाहन्ति विभाजसुः ।

एतद्द्वारं विषोकस्य स्वर्गस्य च सुसप्तस्य । एष पूर्व्या दिशो भागो विशावोऽयं यदीच्छसि ।

दिव्यं कार्यं हि मे तस्य यस्मात्प्रि वक्षते स्मितः । ब्रूहि गात्रव यस्मात्प्रि शृणु पापपरां दिवं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गात्रवचरिते सप्ताधिकव्रततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥
 ॥ सुपर्ण उवाच ॥ इयं विवस्वता पूर्व्यं सोमेण विधिना किञ्च । गुरवे देविश दत्ता दविषेत्युच्यते च दिक् ।
 अत्र लोकत्रयस्था पितृपचः प्रतिष्ठितः । अत्रोन्नतानां देवानां निवासः श्रूयते दिज्ज । ११०
 अत्र त्रिभ्यो वदा देवाः पितृभिः सार्द्धमाधते । इज्यमानाः सा सोमेण सप्ताह्नामुन्नतमागताः ।
 इतन् दितीयं धर्मस्य द्वाग्मासचते दिज्ज । जुष्टिभ्यो सप्तम्यापि गच्छते कान्तिययः ।
 अत्र देवर्षयो गित्यं पितृलोकैर्यस्तथा । तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतयथाः ।
 अत्र धर्मस्य सत्त्वकर्षं चात्र निगच्छते । गतिरप्या दिज्येष्ठ कर्षं चात्मावसायिनां ।
 इया दिक् सा दिज्येष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते । इतस्तत्तरोधेन सुखमेतन् न गच्छते । १११
 नैष्ठिकाणां सहस्राणि बल्लभ्य दिज्येष्ठम । सप्तानि प्रतिकृण्वन्ति द्रष्टव्यास्तथात्मभिः ।
 अत्र मन्दस्कुञ्चेषु विमर्षिष्वनेषु च । गायन्ति गाया गन्धर्व्याश्चिन्तवुद्भिहरा दिज्ज ।
 अत्र सामानि गायामि कुला गोतानि रैवतः । गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वर्णं गतः ।
 अत्र सावर्णिना चैव यवकीताहजेन च । मर्यादा स्थापिता ब्रह्मन् यां सूर्यो नाऽतिवर्तते ।
 अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना । राक्षसेन तपयन्तां सुरेभ्योऽमरता हुता । ११२
 अत्र हुक्तेन हृषेऽपि शक्रशत्रुजमीधिवान् । अत्र सन्ध्यायवः प्रज्ञाः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ।
 अत्र दुष्कृतकर्माणो भराः पच्यन्ति गात्रव । अत्र वैतरणी नाम भद्रो वैतरणैर्हता ।
 अत्र गत्वा सुखस्थानं दुःखस्थानं प्रपद्यते । अत्राहृती दिनकरः सुरर्षं चयते ययः ।
 काष्ठाष्टासाद्य वाग्निर्हि हिममसृजते पुनः । अत्राहं गात्रव पुरा सुधातोः परिचिन्तयन् ।
 सन्ध्यान् सुहानानां दौ हृहन्तो गजकच्छपौ । अत्र चक्रधनुर्धामं सूर्यं ज्योतिः महानृपिः । ११३
 विदुर्यं क्षपिषं देवं येनात्ताः सगगात्मजाः । अत्रचिह्ना मिवा नाम ब्राह्मण्यो वेदपारगा ।
 अपीत्य सकृन् वेदान् संभे मन्देहमधर्यं । अत्र भोगवती नाम पुरो वायुकिपात्रिना ।
 तच्छक्रेण च नागेन तथैवैरावतेन च । अत्र निर्व्याण काशेऽपि तमः सम्प्राप्यते महन् ।
 अमेयं भास्करेणानि स्वयं वा कृष्णवर्शना । एवं तस्यापि ते मार्गः परिवर्त्यश्च गच्छ ।
 ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु पापपरं । ११४
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गात्रवचरिते सप्ताधिकव्रततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥
 ॥ सुपर्ण उवाच ॥ इयं दिग्दक्षिता रात्रो वक्ष्यस्य तु गोपतेः । सदा सज्जितराजस्य प्रविष्टा चादिरेव च ।
 अत्र पयादहः सूर्यो विमर्षयति गाः स्वयं । पदिमेत्यभिनिष्कृता दिगियं दिज्यसक्तम ।
 पादसामच रात्रेण सज्जितश्च गुप्तये । कर्मणो भगवान् देवो वक्ष्येष्टाभ्यवेदयन् ।
 अत्र पीना ममपानं वै वक्ष्यस्य रक्षास्तु पदः । जायते तद्वक्षः सोमः शूद्रकथादो नमिषया ।
 अत्र पदान् हुता देव्या वायुना संयतास्तदा । निश्चरन्तो महावती रक्षिताः सुपुपुर्दिन । ११५

मिथ

पादः सुखं प्रणयिष्यति प्रतिगृह्णाति सर्वतः । असौ नाम यतः सन्ध्यां पश्चिमा प्रतिवर्षति ।

रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसश्च ये । जायते जीवलोफस हर्तुमर्हमिवायुषः ।

उत्तरे दिशि सुप्तामात्मप्रवधारिणी । विगर्भात्मकरोष्को यव जातो मघद्वजः ।

अथ मूर्ध्नि हिमवतो मन्दरं याति ब्राह्मणं । अपि वर्षसहस्रेण न चान्तोऽस्याधिगम्यते ।

अथ काञ्चनगिरौ काञ्चनाम्बुरुहस्य च । उद्धेक्षोरमासाद्य सुरभिं चरते पयः ।

अथ मध्ये समुद्रस्य कवचं प्रतिदृश्यते । स्वर्भानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्या जघांसतः ।

सुवर्गगिरौऽप्यथ हरिरोष्णं प्रगायत । अदृश्यसोममेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ।

अथ ध्रुवती नाम कुमारी हरिमेधसः । आकाशे तिष्ठतिष्ठेति तस्या सूर्यस्य ब्राह्मणाः ।

अथ वायुस्तथा वह्निरापि खद्यापि गलितः । आग्निर्कधैव नैश्वस्य दुःखस्य विमुञ्चति ।

अथ प्रभृति सूर्यस्य तिर्यग्नावर्तते गतिः । अथ ज्योतीषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलं ।

अथ विप्रतिरारब्ध संक्राम्य सह भानुना । निप्यतन्ति पुनः सूर्यान् सोमसंयोगयोगतः ।

अथ नित्यं खवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः । अथ लोकत्रयस्थापल्लिङ्गानि वहेणालये ।

अथ पद्मगराजस्यायनस्तस्य निवेशनं । अनादिनिधनं स्याच्च विप्रोः स्थानमनुत्तमं ।

अथानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनं । महर्षेः कश्यपस्याच मारी

रश्मते पश्चिमे मार्गे दिग्दारेण प्रकीर्तितः । ब्रूहि गालव गच्छ

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायां गालवचरिते

॥ सुपर्ण उवाच ॥ यसादुत्तार्यते पापात् यः

दिग्गन्तम

॥ १३ ॥

अत्र तिष्ठति वै स्थानिरचाया उदयः स्मृतः । अत्र यज्ञं समाधाद्य भुवं स्थाता पितृमहः ।

१०११

स्योतींषि चन्द्रसूर्या च परिवर्त्तन्ति नित्यम् । अत्र गायत्रिकाद्वारं रचन्ति दिव्यवत्तम ।

धावमाना महात्मानो मुनयः सत्यश्रदिनः । न तेषां ज्ञायते स्मिन्नाकृतिर्न तपश्चित्तं ।

परिवर्त्तनवद्व्याणि कामभोज्यानि गालव । यथा यथा प्रविशति तस्मान् परतरं नरः ।

तथा तथा दिग्ज्येष्ठ प्रविलीयति गालव । नैतन् केनचिदभ्येन गतपूर्वं दिव्यम् ।

एते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमभ्ययं । अत्र कैदायनिव्युक्तं स्थानमैव विवक्ष्य तत् ।

१०१२

अत्र विद्युत्प्रभा नास जग्मिरे ऽसुरयो दश । अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतं ।

चिदोक्तविक्रमे ब्रह्मसुत्तरा दिशमाश्रितं । अत्र राश्या मष्टत्तेन यज्ञेनेष्टं दिशोत्तम ।

उद्योतकीभि विप्रैर् यत्र कामूनर्दं सरः । ओमूतस्याय विप्रैर्देवतस्थे महात्मनः ।

साक्षाद्देवतः पुष्टो विमलः कनकाकरः । भास्वरेषु च यत्कस्तज्ञं स्वयं कृत्वा धनं महत् ।

वने धनं महर्षिः स जैमूतं तद्वनं ततः । अत्र नित्यं दिशो पादाः साधं प्रागर्दिज्यभाः ।

१०१३

कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रौञ्चन्ति गालव । एवमेवा दिग्ज्येष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा ।

उत्तरेणि परिख्याता सर्व्वकर्म्मसु चोत्तरा । एता विस्तारमन्ता तत्र बद्धीर्त्तिता दिशः ।

एतस्यः क्रमयोगेन कामाशाङ्गकुनिच्छसि । उद्यतोऽयं दिग्ज्येष्ठ तत्र दर्शयितुं दिशः ।

शृण्वीक्षाखिला ब्रह्मस्तस्मादरोह भां दिज ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालववर्तिते दश्याधिककृतमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ गालव उवाच ॥ गदत्तन् मुजगेन्नरे सुपर्णे विनतात्मज । नय भां ताव्यं पूर्वं यत्र धर्मं च चक्षुषी ।

१०१४

पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्त्तिता । देवतानां हि सावित्र्यं यत्र कीर्त्तितवानसि ।

अत्र सत्यस्य धर्मस्य त्वया सम्यक् प्रकीर्त्तितं । ईच्छेयन्तु समागतान् समस्तैर्देवतैरयं ।

अथय तान् सरान् द्रष्टुमिच्छेममदणामुज ।

॥ नारद उवाच ॥ तमाह विनतासुनुरारोहस्तेति वै दिजे । आदरोहाय स मुनिर्गदत्तं गालवस्तदा ।

॥ गालव उवाच ॥ क्रममावस्थ ते रूपं दृश्यते पञ्चगात्रन । आस्करलेखे पूर्व्वेष्टे सहस्रामोर्विवक्षनः ।

१०१५

पञ्चवातद्रुणस्त्राणां वृक्षाणामनुगामिनां । श्रुतितानामिव वने पश्यामीह गतिं खग ।

समागरवनामुर्ध्वं सञ्चलवनकाननां । आकर्षेन्नित्यं चाभासि पञ्चवातेन खेचर ।

समीनमागचक्रस्य खमिवारोप्यते जलं । वायुना चैव महता पञ्चवातेन चाग्निर्ग ।

तुल्यरूपाननान् मत्स्यासाया निर्मितमिच्छितान् । नागाय नरवक्राया पश्याम्यनुश्रितानिव ।

महार्णवस्य च रवेः आग्ने भेदधरे कृते । न दृष्टेयमि न पश्यामि नात्मनो वेद्य कारणं ।

१०१६

इमे स तु भवान् यातु ब्रह्मव्यामनुसरन् । न दृश्यते रविकात न दिशो न च खं खग ।

तम एव तु पश्यामि शरीरं तेन सत्ये । मणो वा आत्मा पश्यामि चक्षुषो तेऽहमण्ड ।

शरीरान् न पश्यामि तत्र चैवात्मनय च । पदे पदे तु पश्यामि शरीरादप्रमुत्थितं ।

अथ सूर्यं प्रणयिषं प्रतिगृह्णाति सन्तत । असौ नाम यत सन्ध्या पयिमा प्रतिवर्पति ।
 अतो रात्रियं निद्रा च निर्गता दिवसस्ये । जायते जीवलोफस्य हर्तुमर्हं मित्रायुष ।
 अथ देवो दिति सुप्रामात्रप्रवधारिणी । विगर्भामकरोच्छ्रको यव जातो महद्गुण ।
 अथ मूलं क्षिप्तो मन्दर याति श्रान्तं । अपि वर्षसहस्रेण न चानोऽस्याधिगम्यते ।
 अथ काञ्चनशैलस्य काञ्चनान्मुहस्य च । उदधेलोरमासाद्य सुरमिं चरते यय ।
 अथ मध्ये समुद्रस्य कपन्ध प्रतिदृश्यते । स्वर्भानो सूर्यकन्यस्य भोमसूर्यो जिघांसत ।
 सुवर्षाग्निरसोऽप्यथ हरिरोष्णं प्रगायत । अद्भुतस्य प्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनि ।
 अथ ध्वजवती नाम कुमारी हर्षमेधव । आकाशे तिष्ठतिष्ठेति तस्मा सूर्यस्य शासनात् ।
 अथ वायुक्षया वक्रराप खड्गापि गालव । आञ्जिकधैव नैशङ्ग दुःखस्य विमुञ्चति ।
 कृत प्रभृति सूर्यस्य निर्यगावर्त्तते गति । अथ चोमीषि सूर्याणि विगम्यादित्यमण्डल ।
 अष्टाविंशतिराचक्षु संक्रम्य सह भानुना । निष्पतन्ति युग सूर्यात् भोमसंयोगयोगत ।
 अथ निधं क्वचनीनां प्रभवः सागरोदय । अथ लोकचयसापक्षिदग्नि वदणालये ।
 अथ पद्मगराजस्यायनस्तस्य निवेशन । अनादिनिधनस्याच विप्रो स्थानमनुत्तम ।
 अजानलसप्तस्थापि पवनस्य निवेशनं । महर्षे कश्यपस्याच मारीचस्य निवेशनं ।
 दय ते पश्चिमे मार्गो दिग्दारेण प्रकीर्तित । ब्रह्मि गालव गच्छाये का दिशं दिजसप्तम ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते नवाधिकप्रतमोऽध्याय ॥ १०६ ॥
 ॥ सुपर्ण उवाच ॥ यस्मादुत्पात्यते पापात् यस्माच्चिरेयवेऽद्भुत । अस्मादुत्तारणवत्तदुत्तरेणुच्यते दिज ।
 उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापसं गालव । मार्गं पश्चिमपूर्वद्वयोर्दिग्भावे मयम स्मृत ।
 अस्मा दिशि वरिष्ठायामुत्तराया दिग्दर्भ । नाचैर्यो नाविधेयात्मा नाधर्मा वसते जन ।
 यव नारायणं कृष्णो जिष्णुधैव नरोत्तम । ददर्यामात्रमपदे तथा ब्रह्मा च श्रान्त ।
 अथ वै चिमवत्पृष्ठे नित्यमाक्षे महेश्वर । प्रकृत्या पुरुषं ब्राह्मं युगान्ताग्निमप्रभ ।
 न स दृष्टो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवै । गन्धर्व्यस्यसिद्धैर्देवैः नरनारायणज्ञते ।
 अथ विष्णुं सहस्राक्षं सहस्रवरणोऽव्यय । सहस्रग्निरस्य श्रीमानेकं पश्यति मायया ।
 अथ राज्यं विप्राणां चन्द्रमाद्याभ्यपिच्यत । अथ गङ्गां महादेवं पतन्तीं गगनाद्युतां ।
 प्रतिगृह्णाददेवो लोकं मानुषे ब्रह्मवित्तम । अथ देव्या तपस्तप्त महेश्वरपरीक्षया ।
 अथ कामय रोपय शैलदोमा च समभु । अथ राक्षस्यचाणा गन्धर्व्याणाञ्च गालव ।
 आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचित । अथ चैवरथ सभ्यगच वैखानसाश्रम ।
 अथ मन्दाकिनीं चैव मन्दरय दिजर्वम । अथ योगनिष्ठवनं नैर्धनेरपि रक्ष्यते ।
 ब्राह्मं कदन्तोस्तन्मयं सन्तानं नृणां । अथ सयमनित्यानां विद्वानां खैरधारिणा ।
 विमामान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गात्व । अथ ते श्वपय सप्त देवो चाहन्वतो तथा ।

१८२

१८३

१८४

१८५

१८६

अत्र तिष्ठति वै स्नानिरवासा उदयः स्मृतः । अत्र यज्ञं समाधाद्य भ्रवं स्नाता पितामहः ।
 श्रोतीषि चन्द्रसूर्या च परिवर्त्तन्ति निर्यामः । अत्र गायत्रिकादारं रचन्ति द्विजवत्तम ।

१११

धातमाना महात्मानो मुनयः सत्यमदिनः । न तेषां ज्ञायते स्मृतिर्नाकृतिर्न तपश्चितं ।
 परिवर्त्तसहस्राणि कामभोज्यानि गालव । यथा यथा प्रविशति तस्मात् परतरं नरः ।

तथा तथा द्विजैश्च प्रविशोयति गालव । नैतत् केनचिदभ्येन गतपूर्वं द्विजधम ।

श्रुते नारायणे देवं नरं वा जिष्णुमख्यं । अत्र कैत्रासमित्युक्तं स्नानमेव विलस्य तत् ।

११३

अत्र विष्णुप्रभा नाम जगिरे ऽधुरसो दश । अत्र विष्णुपदं नाम कर्मता विष्णुना कृतं ।

त्रिजोक्तिक्रमे प्रह्लादचुत्तरा दिग्गमाश्रितं । अत्र राशा मरुतेन यद्येगं द्विजोत्तम ।

उन्नोदवीजे विप्रैः यत्र जाम्बूनदं सरः । जीमूतस्याच विप्रैरेव तस्मै महात्मनः ।

साक्षाद्भैरवतः पुष्टो विसलः कनकाकरः । ब्राह्मणेषु च यत्कालं स्वयं कृत्वा धनं महत् ।

यत्र धनं महर्षिः स जैमूतं तद्वनं ततः । अत्र नित्यं दिशां यासाः सायं प्रातर्दिग्वर्षाः ।

११४

कस्य कार्यं किमिति वै परिकीर्तयति गालव । एवमेवा द्विजैश्च गुणैरन्यैर्द्विजुत्तरा ।

उत्तरेणि परिख्याता सव्यं कर्त्तुं चोत्तरा । एता विस्तारयन्त तत्र सङ्कीर्त्तिता दिग्गः ।

चतस्रः कमयोगेन कामाश्चाङ्गनुमिच्छसि । उद्यतोऽहं द्विजैश्च तत्र दर्शयितुं दिग्गः ।

इयिवोद्याखिलां ब्रह्मलगादारोह भां द्विज ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते द्वायधिकप्रतन्तोऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ गालव उवाच ॥ गदत्तम् भुजगेन्द्रं सुपर्णं विनातात्मज । नय भां ताव्यं पूर्वं यत्र धर्मस्य चकुर्वी ।

११५

पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्त्तिता । देवतानां हि सावित्र्यं यत्र कीर्त्तितवानसि ।

अत्र सत्यं धर्मस्य तथा कर्मकं प्रकीर्त्तितः । इच्छेयन्तु समागन्तुं समीहैर्देवैरेव ।

अथय तान् सुरान् द्रष्टुमिच्छेयमदणानुज ।

॥ नारद उवाच ॥ तस्माद् विनासकनुरारोहस्तेति वै दिग्गः । आरुरोहाथ स मुनिर्गैरुहं गालवसदा ।

॥ गालव उवाच ॥ कर्ममावस्य ते कथं दृश्यते यद्यगात्मन । आस्तरस्तेव पूर्वमेते सहस्रांशोर्विस्तारः ।

११६

पञ्चवातः पुष्पाणां वृक्षाणामनुगामिनां । दक्षितामासिव यत्र पश्चात्तमोह गतिं खग ।

समागर्वनामुष्नीं सञ्चेलनकाननां । आकर्षयन्ति चाभासि पञ्चवातेन खेचरः ।

रुमीनमागवकश्च समिवारोहते जले । वायुना चैव महत् पञ्चवातेन चानिर्गम ।

तुच्छरूपाननान् मङ्गलास्तथा निमित्तिमिद्विज्ञान् । नागाश्च नरवन्तश्च पश्चात्तम्ययितवानिव ।

महापर्वस्य च रसे श्रेष्ठे भेदधरे कृते । नष्टेषामि न पश्चात्ति मात्मनो वेद्य कारणं ।

११७

इति च तु भवान् यातु ब्रह्मव्यामनुसरन् । न दृश्यते रविताम न दिशो न च यं खग ।

तम एव तु पश्चात्ति शरीरे तेन सत्ये । मयो वा आत्यो पश्चात्ति चषुषो तेऽहमग्रज ।

शरीरान् न पश्चात्ति तत्र पैशात्मनय च । पदे पदे तु पश्चात्ति शरीरादग्रिमृत्युति ।

स मे निर्व्याप्य सहसा चतुर्वी शम्यते पुनः । तत्रियच्छ महर्षेर्गमने विनतात्मज ।

न मे प्रयोजनं किञ्चिद्गमने पञ्चगाशन । सञ्चिक्ते महाभाग न वेगं विषहामि ते ।

१८५

गुरवे संश्रुतानोद्गतान्पटौ हि वाजिनां । एकतः श्शामकर्णनां शुभाणाञ्चन्द्रवर्षां ।

तेषाञ्चैवापवर्गाय मां पश्यामि नाष्टज । ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मां मयात्मनः ।

नैव मेऽस्ति धनं किञ्चिद् धनेनाश्रितः सुहृत् । न चर्येनापि महता श्रद्धमेतज्ज्ञोदितं ।

॥ नारद उवाच ॥ एवं वद च दीनश्च ब्रूवाणं गालवं तदा । प्रत्युवाच ब्रजजैश्च प्रहसन् विनतात्मज ।

नातिप्रशोऽसि विप्रैर्यो त्मानं त्यक्तुमिच्छसि । न चापि छानिमः कातः कातो हि परमेश्वरः ।

१८६

किमर्थं पूर्वमेवैव भवता नाभिचोदितः । उपायोऽय महात्मसि येनैतदुपपद्यते ।

तदेव ह्यभो नाम पर्वतः सागरान्तिके । अथ विप्रस्य भुक्ता च निवर्त्तित्याव गालव ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ नारद उवाच ॥ हृदयमस्य ततः शृङ्गं निपत्य दिजपश्चिणैः । श्राष्टिर्लो माह्वणी तच्च ददृशते तपोऽश्रितं ।

अनिवाच सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य तं । तंया च स्वाग्नेनोक्तौ विष्टरे सञ्चिदीदतु ।

सिद्धमर्थं तथा दत्तं वलिसम्प्रापद्वेहितं । भुक्ता शत्रावुभौ भूमा सुप्तौ तावन्तु मोहितौ ।

१८७

मूढं नातं प्रतिमुह्यन् सुपर्णा गमनेच्छया । अथ भट्टनूजाङ्गमात्मानं ददृशे खगः ।

मौसण्डिपोपमो भूत्वा मुखपादाश्रितः खगः । गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विषयः पर्यवृष्टत ।

किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनं कलं । वासोऽपनिह कालन्तु किमर्थं नौ भविष्यति ।

किमु मे मनसा व्यातमशुभं धर्मदूषणं । न ह्यर्थं भवतः स्वप्यो व्यभिचारे भविष्यति ।

सुपर्णोऽपान्वीतुं विप्रं प्रतिध्यातं मया द्विज । इमां सिद्धामितो नेतुं तच्च यच्च प्रशयति ।

१८८

यच्च देवो महादेवो यच्च विष्णुः शमातनः । यच्च धर्मस्य यश्च यत्तच्चैवं निवर्धेदिति ।

योऽहं भगवर्तो योऽपि प्रणतः प्रियकाम्यया । मयैतन्नाम प्रधानं मनसा शोचता किल ।

तदेवं वज्रमात्मनो मयेहानोष्ठितं कृतं । सुकृतं दुष्कृतं वा मे माहात्म्यात् चक्षुर्महेशि ।

सा नो तदाऽप्रदीपुता पतमेन्द्रदिजर्षभो । न मेतयं सुपर्णोऽसि सुपर्णं त्यज सधुमं ।

निन्दितार्द्राक्ष मया द्रक्ष्यते च निन्दो चमाम्बहं । लोकैः च परिश्रयेत् यो मां निन्देत् पापकृत् ।

१८९

क्षीणपाऽस्यचैः सर्वैरुपायान्दिनितया मया । आचारं प्रतिशृङ्खल्य सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ।

आचारः पश्यते धर्ममाचारः फलते धर्मं । आचारात् धियमाप्नोति आचारे हयसत्तवं ।

तदायुश्च खगपते यथेष्टं गम्यतामिति । न च मे गर्हणीया हि गर्हितयाः स्त्रियः कश्चित् ।

अविताऽसि यथा पूर्वम् वज्रोऽयं समन्वितः । बभूवुस्तन्मन्त्रस्य यथो द्रविणवत्तरो ।

अनुज्ञातस्तु श्राष्टिस्ता यथागतमुपागमन् । नैव चासादयामास तथा रूपांस्तद्वद्वाम् ।

१९०

विश्वामित्रोऽयं दृष्ट्वा गालवश्चाभ्यनि स्मित । उवाच वदतां श्रेष्ठो नैमनैयथ कथिष्या ।

दृष्ट्वा रूपांमेवार्थः प्रतिज्ञातो मयि द्विज । तस्य कातोऽपवर्गस्य यथाया मन्यते भवान् ।

प्रतोचिष्यान्वहं कालमेतावन्तं तथाऽपरं । यथा संस्थिते विष स मार्गस्तु निश्चयः ॥

सुपणोऽथावबोहो न गानवं मृगदुःखितं । प्रत्यक्षं खनिदानो मे निशामिषो यदुक्तवान् ।

तदागच्छ दिग्नेष्ट मन्त्रयिष्याव गालव । भादता गुरवे ब्रथां छत्तुमर्थं तदासितुं ।

१८६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गाववचरिते द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ नारद उवाच ॥ अथाह गाववन्दो न सुपर्णः पततां वरः । निश्चितं वद्विना भूमौ वायुना बद्धितं तथा ।

यस्माद्विरण्यं सर्वं हिरण्यमेतन् चोच्यते । धत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्भुतं ।

तदेतु चिपु कोकेतु धर्मं तिष्ठति शान्तं । नित्यं प्रोष्ठपदाभ्याश्च शृणुते धनप्रदौ तथा ।

मनुष्येभ्यः समादत्ते शृङ्गयन्तिर्हर्षितं धनं । अत्रैकपादहर्षिभ्यै रक्षते धनदेन च ।

एवं न शक्यते लब्धुमलभ्यं दिगर्षभ । श्वते च धनमद्यानां नावाप्तिर्विधेते तव ।

१८७

स त्वं याचाव राजानं किञ्चिद्वाजपर्वण्यं । अपोद्य राजा पौरान् हि यो नो कुर्यात् कृताधिना ।

अस्ति सोमाश्वयो मे जातः कश्चिन्नुपः सखा । अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवे भुवि ।

ययातिर्नाम राजपितृकुपः सत्यविक्रमः । स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्पितः स्वयं ।

विभवद्यास्य सुमहानाषोढूनप्रतेरिव । एवं गुरुधनं विदन् दानेनैव विशेषधयः ।

तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्प्रभं । प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थिता ।

१८८

प्रतिगृह्य च सत्कारैरर्थं पादादिकं वरं । पृष्टयागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ।

अर्थं मे नाह्वय सखा गाववस्तपसो निधिः । विद्यामिषस्य प्रियोऽभ्युदयान्युत्तमो नृपः ।

कोऽयं तेनाभ्यनुशास उपकारेभ्यसा दिज । तमाह भगवान् काले द्वादशं गुरुदक्षिणं ।

असहज्जेन चोक्तं किञ्चिदागतमनुना । अयमुक्तः प्रयच्छेति जागता विभवं लघु ।

एकतः श्यामकर्षाणां शृङ्गाणां शृङ्गमनंता । अष्टौ शनानि मे देहि हयानाश्चक्रवर्धना ।

१८९

गुह्यं दीयतामेष यदि गालव मन्यवे । इत्यवमाह सक्रोधो विद्यामिषस्तपोधनः ।

कोऽयं शोकेन मदता तथामासो दिगर्षभ । अत्रैकः प्रतिकर्तुं तत् भवन्तं शरणं गतः ।

प्रतिगृह्य नरयाश्च ततो भिचां गतययः । कृत्वाऽपवर्गे गुरवे चरिष्यति महत्तपः ।

तपसः संविभागे भवन्तमपि योष्यते । स्तेन राजपितृपसा पूर्णतां पूरयिष्यति ।

यावन्ति रोमाणि हये भवन्तीह नरेभ्यः । तावतो वाजिनो योक्तव्यं प्राप्नुवन्ति मशोरने ।

१९०

पात्रं प्रतिपद्यस्वयं दातुं मित्रं तथा भवान् । शृङ्गं चोरमिषावर्कं भवनेतत्तपोधनः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गाववचरिते द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्तः सुपर्णेन तथैव वचनमुत्तमं । विस्मयावहितो राजा निदित्य च पुनः पुनः ।

यथा कृतवक्ष्यामि दाता दानपतिः प्रभुः । ययातिः सर्वकाशो ह दं वचनमप्रवोत् ।

दृष्ट्वा मियसं ताक्ष्यं गालवश्च दिगर्षभ । निदर्शनं तपसां भिचां दद्यात्स कोत्तितां ।

अतीत्य च नृपात्मनानादित्यकुलसम्भवान् । मसकाममनुप्राप्तावेनो मुद्दिमनेत्य च ।

अथ मे सफलं जन्म तारितश्चाद्य मे कुलं । अद्यायं तारितो देवो मम तार्त्यं तयाऽनघ ।

वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा । न तथा वित्तवानकिं क्षीणं वित्तञ्च मे सखे ।

न च शक्नोसि ते कर्तुं मोघभागमनं खग । न चाग्रामस्य विप्रपेत्स्विनयोऽर्क्तुमुत्सहे ।

तनु दास्यामि यत् कार्यमिदं सन्पादयिष्यति । अभिमन्यु हताशो हि निवृत्तो दहते कुलं ।

नातः परं वैनतेय किञ्चित्पापिष्ठमुच्यते । यथाशान्नाश्रनालोके देहिनामनोति यदच ।

१८१५

हताशो ह्यहतायः सन् हतसम्भावितो नरः । दिनस्त्रि तस्य पुत्राश्च पौत्राद्याकुर्वन्ते हितं ।

तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयिषी सुता मम । इयं सुरसुतप्रस्था बन्ध्वधर्मोपचायिनी ।

बदा देवमनुष्याणामसुराणाञ्च गालव । काङ्क्षिता रूपतो बाह्य सुता मे प्रतिगृह्णातां ।

अस्यां शुक्तं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि भुवं । किं पुन श्यामकर्णानां दशानां दे चतु प्रभे ।

स भवान् प्रतिगृह्णातु ममैतौ माधवी सुतां । अहं दैहिचवान् स्था वै वर एव मम प्रभो ।

१८१६

प्रतिगृह्णा च तौ कन्या गालव सह पचिषा । पुनर्द्रव्याव दत्तुञ्चा प्रतये सह कन्यया ।

उपलब्धमिदं दारमस्यानामिति चाख्यजः । उक्ता गालवमाष्टृष्य जगाम भवनं स्वकं ।

गते पतङ्गराजे तु गालव, सह कन्यया । चिन्तयानः चर्म दाने राश्यां वै शुक्लतोऽगमन् ।

सोऽगच्छन्मनवेच्छाकुं हर्ष्यन् राजशक्तमं । प्रयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गबलान्वितं ।

क्रौञ्चान्यबलोपेतं प्रियपौरं दिजप्रियं । प्रजाभिकामं ब्राह्मणं क्षुत्पान्तप उत्तमं ।

१८१७

तनुपागम्य विप्र स हर्ष्यन् गालवोऽमोत् । कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्द्धिनी ।

इयं शुक्लेन भार्यायै हर्ष्यन् प्रतिगृह्णातां । शुक्लं ते कीर्तयिष्यामि तन्नुवा समप्रधार्यातां ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते चतुर्दशधिकप्रतप्तमोऽध्यायः ॥ ११.४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ हर्ष्यन्स्त्वब्रवीद्राजा विविन्य बह्वधा ततः । दीर्घमुष्णञ्च नि सख प्रजोदतेर्मुपोत्तमः ।

उज्जतेवृजता वटसु स्रक्का स्रक्कोपु सप्रसु । विगभीरा विगभीरे स्विधं रक्ता सुपक्षसु ।

बह्वदेवासुरालोका बह्वगन्धर्वदर्भगा । बह्वलक्षशम्भवा बह्वप्रवधार्तरिणा ।

१८१८

समर्थेयं जनयितुं ह्यकवर्त्तिनमात्मजं । भूक्षि शुक्लं दिजमेष्ट समीक्ष्य विभवे मम ।

॥ गालव उवाच ॥ एकतः ब्रह्मकर्णानां श्रुतान्यष्टौ प्रथक् मे । दयानाश्चन्द्रमुखाणां देवजानां वपुश्रतां ।

ततस्तव भविषीयं पुष्पाणां जननी प्रभुभा । शरणीव ऊताग्रानां योनिरायतनोचमा ।

॥ नारद उवाच ॥ स तन् शुला वचो राशा हर्ष्यन् काममोहितः । उवाच गालवं दोनो राजर्षिर्ह्येषिषत्तमं ।

दे मे श्रुते र्गनिषिते हर्ष्यानां यद्विधासव । एर्यथाः प्रतयस्तन्ये चरन्ति मम वाजिनः ।

१८१९

सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव । अस्त्रामेतं मवान् कामं सन्पादयतु मे वरं ।

इतत् शुला च सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् । मम दत्तो वरः कथित् केनचित् ब्रह्मादिना ।

प्रसृत्यनो प्रसृत्यनो कन्यैव सं भविष्यसि । स तं ददस्व मां राशे प्रतिगृह्णा द्योत्तमान् ।

नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यो पूषान्यष्टौ प्रतानि मे । भविष्यन्ति तथा पुत्ता मम चत्वार एव च ।

क्रियतामुपहृता गुर्व्यो दिवसत्तम । एषा तावत् मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे दिज ।

१८९

एवमुक्त्वा स मुनिः कन्याया गालवस्तदा । हर्ष्यंश्च प्रविशोपालमिदं वचनमब्रवीत् ।

हर्षं कन्या नरञ्चेष्ट हर्ष्यश्च प्रतिपद्यता । चतुर्भागेन शुश्रूक्ष जनयस्त्रैकमात्मजं ।

प्रतिपद्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनम्य च । समये देशकाले च तत्त्वान् सुतमोषितं ।

ततो वसुमना नाम वसुभ्या वसुमत्तरः । वसुप्रभो नरपतिः स वभूव वसुप्रदः ।

अथ काले पुनर्धर्मान् गालवः प्रत्युपस्थितः । उपसङ्गम्य शिवा च हर्ष्यं प्रीतमानधं ।

१९०

जातो नृप सुतलोप्यं बालो भास्करश्चिभः । कालो गन्तुं नरञ्चेष्ट मिचार्यमपरं नृपं ।

हर्ष्यं सत्यवचने स्थितः स्थिता च पौरुषे । दुर्लभत्वाद्दयानाद्य प्रददौ माधवीं पुनः ।

माधवी च पुनर्हीनां परित्यज्यं नृपयिष्यं । कुमारो कामतो भूत्वा गानवं वृढतोऽप्यगात् ।

सत्येव तावत्तिष्ठन् हृषा हृत्युकशान् दिजः । प्रययौ कन्याया वाङ् दिवोदासं भोजयरे ।

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भागवतचरिते पञ्चदशधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ गालव उवाच ॥ महाशय्यो महीपालः कामोनामोदरः प्रभुः । दिवोदास इति ख्यातो मैमवेतिर्नराधिपः ।

१९१

तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मां शुचः । धार्मिकः संघमे युक्तः संघे च जनेश्वरः ।

॥ नारद उवाच ॥ तमुपागत्य स मुनिर्न्यायतस्तौ सत्तनः । गालवः प्रसवस्त्वायं तं नृपं प्रत्यक्षोदयत् ।

॥ दिवोदास उवाच ॥ सुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्ता विस्तरं दिज । काक्षितो हि ममैषाऽयं युनेव दिवसत्तम ।

शतस्र मे वज्र मंतं यदुत्तुष्य नराधिपान् । मामेवमुपदातोऽपि भावि चैतदमर्थं ।

स एव विभवोऽस्माकमन्यानामपि गालवः । अहमप्यक्रमेद्यान् जनयिष्यामि पार्थिवं ।

१९२

तथेयुक्ता दिजयेष्ठः प्रादात् कन्यां महीपते । विधिपूर्वमेव तां राजा कन्यां प्रतिपद्यीतवान् ।

रेने स तथा राजर्षिः प्रभाकर्त्या यथा रविः । स्नाहायाश्च यथा वक्रिर्वया अथाश्च वासवः ।

यथा चन्द्रश्च रोहिण्यामूर्ध्नितायां यथा घनः । वज्रश्च यथा गौरी यथा चर्षा धनेश्वरः ।

यथा मारायणो सत्प्रां जाह्नवाश्च यदोदधिः । यथा रुद्रश्च रुद्राणां यथा देव्यां पितामहः ।

अदृश्याश्च वाशिष्ठैः वसिष्ठश्चासमाधया । च्यवनश्च सुकन्यायां पुत्रव्यः सन्ध्या यथा ।

१९३

अगस्त्योऽपि वैदर्भ्या सावित्र्यां सत्यवान् यथा । यथा शङ्खः पुनःमाधामदित्यां कश्यपो यथा ।

रेणुकायां यथा र्षिको हैमवत्याश्च कौशिकः । वृहस्पतिय तारायां शुक्रश्च शतपूर्वया ।

यथा भूमां भूमिपतिरहंश्याश्च पुष्करवाः । अशोकः सत्यवत्याश्च वरस्त्रयां यथा मनुः ।

प्रकुन्तलायां दुःखनोऽष्ट्या धर्म्यश्च शान्तः । दमयन्त्यां नन्द्यैश्च सत्यवत्याश्च नारदः ।

जलतोऽर्धश्च रत्नायां पुनस्त्यश्च प्रतीप्यया । मेनकायां यथोर्जापुनस्त्यश्च रथया ।

१९४

वासुकिः प्रतीप्यायां कुमार्याश्च धनञ्जयः । वैदेह्याश्च यथा रामो वसिष्ठाश्च जगद्गणः ।

तथा ॥ रममाणश्च दिवोदासश्च भूपते । माधवो जनदामाश्च पुनर्ममं प्रतर्हं ।

अथाजगाम भगवान् दिवोदासं स गालवः । समये समनुप्राप्तिं वचनं चैवमब्रवीत् ।

निधातयतु मे कन्या भवोत्तिष्ठन्तु वाजिनः । यावदन्यत्र गच्छामि शुद्धस्वार्थं प्रयिवीषते ।

द्विदोदासोऽथ धर्मोत्तमा समये गालवस्य तां । कन्या निधातयामास स्युतः सत्ये महीपतिः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते पोट्टाधिकर्मगततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ नारद उवाच ॥ तथैव तां श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यं प्रसूनि । माधवी गालवं विप्रमन्त्रयात् मत्तमद्भरात् ।

गालवो विप्रस्येव स्वकार्यगतमानसः । जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौघोन्नरं नृपं ।

तमुवाचाय गला स नृपतिं सद्यःविभ्रमं । इयं कन्या सुतो दौ ते जनयिष्यति पार्थिवे ।

अस्या भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च । सोमार्कप्रतिषङ्गागौ जनयित्वा सुतो नृप ।

शुक्लान् सर्वधर्मज्ञं हयानाद्यन्वेषेतां । एकतः श्यामकर्णानां देयं मर्षां चतुःशतं ।

गुर्वेद्याऽयं समारम्भो न हयैः क्षत्यमस्ति मे । यदि शक्यं महाराज क्रियतामविचारितं ।

अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव । पितृन् पुत्रस्येन त्वमात्मानश्चैव तारय ।

न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिव । न धाति नरकं घोरं यथा गच्छन्त्यस्मात्तजाः ।

एतच्चान्यत्र विविधं शुभा गालवभाषितं । उद्योन्नरः प्रतिवचा ददौ तस्य नराधिपः ।

श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव । विधिक्षु चक्षुःशृणु ब्रह्मन् प्रवर्षं हि मनो मम ।

श्रुते दे तु ममाद्यानामीदृशाणां द्विजोत्तम । इतरेषां सदृशाणि सुवद्भूति चरन्ति मे ।

अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव । पुत्रं द्विज गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहं ।

मूलेनापि स मे कुक्ष्यां तवाहं द्विजवन्तम । पौरजानपदार्थान् समार्थो नास्मभोगतः ।

कामतो हि धर्मं राजा पारक्यं च प्रयच्छति । न स धर्मिण धर्मोत्तमं पुत्र्येन यमसा न च ।

सोऽहं प्रतिपद्यिष्यामि ददावेतां भवान्मम । कुमारौ देवगर्भाभामेकपुत्रमवाध मे ।

तथा तु ब्रजधा कन्यामुक्तवन्तं नराधिपं । उद्योन्नरं द्विजप्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ।

उद्योन्नरं प्रतिपाद्य गालवः प्रयथा वधे । रमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव त्रिये ।

कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निक्षिपेत्तु च । वातायनविमानेषु तथा गर्भेऽप्येषु च ।

उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च । हरेषु रमणेषु प्रायः दक्षिणेषु च ।

ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रौ गालवविप्रभ । शिविर्गोत्राऽभिविख्यातो च स पार्थिववन्तम ।

उपस्थाद्य च तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च । कन्यां प्रयातस्तौ राजन् दृष्टवान् विनतात्मजं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते सप्तदशाधिकर्मगततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

॥ नारद उवाच ॥ गालवं नैनेतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् । दिव्यां छतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज ।

गालवस्तु त्वचः श्रुत्वा नैनतेयेन भाषितं । चतुर्भागावगमिष्टन्तदाचक्षौ कार्यमस्य हि ।

सुपर्णस्य प्रवीदेनं गालवं वदतां वरः । प्रयत्नेन न कर्त्तव्यो नैव सधस्यते तव ।

पुरा हि कान्यकुक्षौ वै गाधे सत्यवर्गो सुतां । भार्यायै वरयत् कन्यामृषोर्कलेन भाषितः ।

एकतः श्यामकर्णानां हयानाद्यन्वेषेतां । भगवन्दीयतां मर्षां सदृशमिति गालव ।

१ अथोक्तु तथेत्युक्ता वरुणस्यालव गतः । अथतीर्थे ह्य्यान् लज्जा दत्तवान् पार्थिवाय वै ।
 दृष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा दिशतिषु । तेभ्यो दे दे श्रुते क्रोधा प्राप्ते तैः पार्थिवैस्तदा ।
 अपराधपि चत्वारि श्रतानि दिजसत्तम । नोयमानानि सन्तारे हतान्यावशितस्तथा ।
 २ एवं न यक्ष्यमप्राप्य प्राप्तुं गालव कर्हिचित् । इमामयशताभ्यां वै दाभ्यां तस्मै निवेदय ।
 विद्यामिवाय धर्मात्मन् यद्विरयश्रुतैः सह । ततोऽभि गतसम्प्राप्तः कृतकृत्यो दिनाक्षम ।
 गालवस्तं तथेत्युक्ता सुपर्णसहितस्ततः । आदायायांस कन्याश्च विद्यामित्रमुपगमत् ।
 अश्वानां काङ्क्षितार्थानां षड्विमानि श्रतानि वै । श्रतदयेन कन्त्येभ्य भवना प्रतिगृह्यतां ।
 अस्थां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्तथा । चतुर्थे जनयत्नेन भवानपि गरीश्वरम् ।
 पूर्णान्वितं श्रतान्यष्टौ तुरगानां भवन्तु ते । भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्या यथासुखं ।
 विद्यामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवे सह पक्षिणा । कन्याश्च तां वारोहामिदमिच्छन्नोदय ।
 किमिधं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव । पुत्रा ममेव चत्वारो भवेयुः कुम्भभावनाः ।
 प्रतिगृह्यामि ते कन्यामेकपुत्रकलाय वै । अथाद्याश्रममाषाद्य चरन्तु मम सर्वश्रमः ।
 ३ य तथा रममाणोऽथ विद्यामित्रो महायुतिः । आत्मज्ञं जनयामास माधवोपुत्तमष्टकं ।
 ज्ञातमात्रं सुतं तस्य विद्यामित्रो महाभुवि । धर्मोऽन्यैस्तथा धर्मेरयैस्तैः समयोजयन् ।
 अथाष्टकं पुत्रं प्रायात् तदा सोमपुरप्रभं । निदात्य कन्यां मिथ्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ।
 गालवो पि सुपर्णेन सह निदात्य दक्षिणं । मनसाऽभिप्रीतेन कन्यामिदमुवाच ह ।
 ज्ञातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथाऽपरः । सत्यधर्मेरतयान्यो यज्वा चापि तथा परः ।
 तदा गच्छ वरगेहं तारितस्ते पिता सुतैः । चत्वारश्चैव राजानस्तथा चाहं सुमन्त्रम् ।
 गालवस्तन्मनुष्याय सुपर्णे पञ्चगामर्न । पितुर्निर्धात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ।
 ४ इति श्रीमद्भारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते अष्टादशधिकयत्तमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ य तु राजा पुनस्तथाः कर्तुंकामः स्वधर्मरं । उपगम्यायमपदं गङ्गायमुनवद्भवे ।
 गृहीतमान्यदामानां रथमागम्य साधवो । पुरुषद्वय भगिनोमायमे पर्यधावतां ।
 नागपक्षमनुयाशां गन्धर्वमृगपक्षिणां । श्वेतद्रुमवनाकानामाशोत्तव समागम ।
 शानपुरुषपदेऽश्वानामीश्वरैश्च समाकुलं । अष्टभिर्वैद्यकल्पैश्च समन्तादाहृतं वनं ।
 निदिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी । वरानुत्क्रम्य सर्वास्तान् वरं द्रुतवती वने ।
 अन्तरीये रथात् कन्या नमस्कृत्य च बन्धुषु । उपगम्य वनं पुच्छं तपस्तेपे ययातिराज ।
 उपवासेषु विविधैर्दत्ताभिरिन्धमैस्तथा । आत्मनो लघुतां कृत्वा यमश्च मृगचारिणो ।
 वेदव्याहुरकम्पानि मृदूनि हरितानि च । चरन्ती घञ्जलसन्धानि त्रिकानि मधुगणि च ।
 स्रग्मतीनाश्च पुष्पाणां सुरसानि शूचीनि च । पिवन्ती वारिमुख्यानि क्रोतानि निमग्नानि च ।
 वनेषु मृगराजेषु व्याघ्रविप्रादिनेषु च । दावाश्विविषयुक्तेषु शूल्येषु गहनेषु च ।

चरन्ती हरिणैः सार्द्धं मृगोव वनचारिणी । चचार त्रिपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृतं ।
 यथातिरिप पूर्वंयां राक्षो हतमनुष्ठितः । बह्वर्षसहस्रायुर्वयुजे कालधर्मात् ।
 पुरुषदुय दौ वंशो वद्धमानो नरोत्तमो । ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोकः परलोकं च नाड्यम् ।
 महीपते नरपतिर्यथातिः स्वर्गमास्थितः । महर्षिकल्पे नृपतिः स्वर्गाय्यकत्रभुम्भिः ।
 बह्वर्षसहस्राख्ये काले बह्वर्षे गते । राजर्षिषु नियमेषु महोदयः सु महर्षिषु ।
 अत्रमेने नरान् सर्वान् देवान् पृथिव्यां क्षया । यथातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ।
 ततस्तं बुधे देवः शक्रो बलनिस्तनः । ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ।
 विचारय समुत्पन्नो निरोक्ष्य नृजयात्मजं । को न्ये कस्य वा राज्ञ कथं वा स्वयमागतः ।
 कर्मण केन सिद्धोऽयं क वाग्नेन तपश्चितं । कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ।
 सर्वं विचारयन्तस्ते राजानं स्वर्गवासिनेः । इष्ट्वा पप्रच्छुरन्योऽन्यं यथार्तिं नृपतिं प्रति ।
 विमानपासाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरचिणः । इष्ट्वा आसनपालाद्य न जानीभेत्ययामुवन् ।
 सर्वे ते द्वाहृतशाना नाभ्यजानन्त तं नृपं । य मुहूर्त्तोदय नृपो हृत्ताज्यामवत्तदो ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि यथार्तिमोक्षे राज्ञोर्विश्वयधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ अथ प्रश्नितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः । कस्मिन्नेव मनसा धर्षितः शोकवन्निना ।
 ज्ञानसमूहविज्ञानः प्रभष्टमुकुटाङ्गदः । विघूर्णन् लक्षसन्धौकः प्रभष्टाभरणाम्बरः ।
 अदृश्यमानसाम् पश्यन्पश्यन् पुनः पुनः । शून्यः शून्येन मनसा प्रतिपश्यन्महीतलं ।
 किं मया मनसा ध्यातमश्रुमं धर्षदूषणं । येनाहं चलिगः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ।
 ते तु तत्रैव राजानं सिंहाद्याखरसलया । अपश्यन् निरालम्बं तं यथार्तिं परिच्युतं ।
 अथैव पुरुषः कश्चित् चोणपुण्ड्रनिपातकः । यथातिमन्त्रवोद्राजन् देवराजस्य शासनान् ।
 अतीव मदमत्तस्त्वं न किञ्चिन्नावमन्यसे । मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नाहस्ते पार्थिवात्मज ।
 न च प्रज्ञापसे गच्छ पतंस्तेति तमब्रवीत् । पतेयं सत्स्ति विचस्त्रिदक्षा नृजयात्मजः ।
 पतिर्यथिन्तधामास गर्तं गतिमतां वरः । एतस्मिन्नेव काले तु मैमिषे पार्थिवर्षमान् ।
 चतुरोऽप्यस्मन् नृपाक्षिपां मध्ये पथान् ॥ अत्रह्नेो वसुमनाः शिविरोशोनेरोऽष्टकः ।
 बाजयेथेन यशेन तपथन्ति सुरेश्वरं । तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितं ।
 यथातिरुपजिघ्रन् वै निपपात मही प्रति । भूमौ स्वर्गेण सम्बद्धां नरी धूममयीमिव ।
 गङ्गां गामिव गच्छन्तोमालम्ब्य जगतीपति । श्रीमत्स्वयमृतायेषु चतुर्षु प्रतिवन्धुषु ।
 मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेयु यः । चतुर्षु ऊतकल्पेपु राजर्षिर्ब्रह्मसाम्निषु ।
 पपात मध्ये राजर्षिर्यथातिः पुण्ड्रसहये । तमाहुः पार्थिवाः सर्वे दीप्यमानमिवग्निषु ।
 को भवान् कस्य वा बन्धुर्दृष्टश्च नगरस्य वा । यस्य वाऽप्यथ वा देवो गन्धर्वा राक्षसोऽपि वा ।
 ॥ इति मानुषरूपोऽसि को वाऽयं काङ्क्षन्ते मया ।

॥ ययातिरुवाच ॥ ययातिरस्मि राजर्षिं क्षीणपुच्छकृतो दिव । पतेयं सत्त्विति धायन् भवत्यु विनिपातित ।

१११

॥ राजान ऊचुः ॥ सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुष्टपर्वणम् । सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्म्यं प्रतिपद्यतां ।

॥ ययातिरुवाच ॥ नाऽहं प्रतिपद्यहमेतं ब्राह्मण । चक्षिणोऽहोहं । न च मे प्रवृत्ता बुद्धिः परपुष्टविनाशने ।

॥ नारद उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागतां । माधवीं मेव राजानसोऽभिवाचेदमनुवन् ।

किमागमनकृत्यन्ते किं कुर्वं शासनं तव । आज्ञाया हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ।

तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा । पितरं समुपागच्छन् ययातिं वा वचन्द च ।

११२

सूष्ट्वा मूर्ध्नि तान् पुत्रांस्तपोधो वाक्यमब्रवीत् । दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ।

इमे त्वा तारयिष्यन्ति दृष्टमेतत् पुरातनम् । अहं ते दुहिता राजन् माधवी मृगप्रातिषी ।

मृयाऽप्युपचितो धर्मसत्तोऽहं प्रतिपद्यतां । यस्माद्वाजन् मरा सर्वे अपत्यफलभागिनः ।

तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान् यथा त्वं वसुधाधिप । ततस्ते पार्ष्णिषाः सर्वे विरसा जूनो तदा ।

अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमयामुवन् । उच्चैरनुपमैः क्षिप्तैः खरैरापूर्य मेदिनी ।

११३

मातामहं नृपतपस्तारयन्तो दिवश्च्युत । अथ तस्मादुपगतो गान्धर्वोऽप्याह पार्ष्णिषं ।

तपसो मेऽष्टभगिन स्वर्गमारोहतां भवान् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि ययातिर्भवे विप्रत्यधिकव्रततमोऽप्याह ॥ १२० ॥

॥ नारद उवाच ॥ प्रत्यभिज्ञातमाचोऽय सन्निखैर्नरपुङ्गव । समाहरोह नृपतिरस्युग्रन् वसुधातलं ।

ययातिर्दिव्यसंज्ञां वभूव विगतचरा । दिव्यमात्मामरधरो दिव्याभरणभूषित ।

दिव्यगन्धगुणपेता नृपस्वीमस्पृशन् पदा । ततो वसुमना पूष्वमुच्चैरारयन् वच ।

११४

त्यातो दानपतिर्वीर्ये व्याजहार नृपं तदा । प्राप्तवानस्मि यस्मैके धर्मवर्षेऽवगृह्या ।

तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् । यत् फलं दानशीलस्य चमशोदस्य यत् फलं ।

यद्य मे फलमाधने तेन संयुज्यतां भवान् । तत् प्रहृणोऽप्याह वाक् चक्षिणपुङ्गव ।

यथा धर्मरतिर्निर्द्वन्द्वं युद्धपरायण । प्राप्तवानस्मि यस्मैके चाक्षत्रोद्भव्यं यम ।

वीरशब्दफलं तेन संयुज्यतां भवान् । विविरोऽश्विनरो धीमानुवाच मधुरा गिरां ।

११५

यथा बालेषु नारीषु देहाय्येन तथैव च । सङ्करेषु निगतेषु तथापद्मवनेषु च ।

अनृतं शोकपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज । यथा प्राणाय राज्यञ्च राजन् कथं सुखं नि च ।

त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज । यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावक ।

प्रीत व्रतकृत्यैव तेन सत्येन खं व्रज । अष्टकस्तय राजर्षि कैशिको माधवो मुन ।

अनेकव्रतपञ्चान नाह्वयं प्राप्य धर्मवित् । व्रतत्र पुष्टरीका मे गोपशायरिता प्रभो ।

११६

कतवो वाजनेपाय त्वा फलमवाप्नुहि । न मे रत्नानि न धनं न तपऽन्ये परिच्छदा ।

प्रतुष्यन्पयुक्तानि तेन भवेव खं व्रज । यदा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्ते नगधिप ।

तथा तदा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं गतः । एव सर्वे धमसान्ते राजान् मृत्तैरुदरा ।

ययाति स्वर्गते भ्रष्टं तारयामासुरास्य । दौहित्राः स्वेन धर्म्यं यमदानकृतं वै ।

चतुर्धु राजज्येषु सखाताः कुलवर्द्धनाः । मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्ति ते ।

॥ राजान ऊचुः ॥ राजधर्मगुणैर्युतः सर्वधर्मगुणान्वितः । दौहित्रास्ते वयं राजन् दिवमारोह पाथिवं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायां द्वाविंशत्यधिकप्रकरणे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ १२१ ॥

॥ नारद उवाच ॥ सन्निरारोपितं स्वर्गं पाथिवैर्भूरिदक्षिणैः । अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान् यथातिदिवमास्थितः ।

अभिदृष्ट्य वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना । परिवृक्त्य पुष्टेन वायुना पुष्पगन्धिना ।

अचलं स्थानमासाद्य दौहित्रफलनिर्जितं । कर्मभिः खलपचिनो जज्वाल परया श्रिया ।

उपगीतोपनृत्तश्च गन्धर्व्यास्तरसां गणैः । प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गं दुन्दुभिनखिनैः ।

अभिद्युतश्च विविधैर्देवराजपिचार्यैः । अर्चितसोत्तमार्थेण देवतैरभिनन्दितः ।

प्राप्तः स्वर्गफलश्चैव तमुवाच पितामहः । निवृत्तं शान्तमनसं वसोभित्तपर्यव्रजिव ।

चतुष्पादस्त्वयं धर्मयुतेन लोकैरेव । अचयस्त्वं लोकार्थं कीर्तयेवास्मया दिवि ।

पुनस्त्वथैव राज्यं सुकृतेन विधाति । आहृतं तमसा चैव सर्वेषां स्वर्गवाणिना ।

येन त्वं नाभिजानन्ति ततोऽज्ञातोऽपि पातितः । प्रीत्यैव चापि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ।

स्थानञ्च प्रतिपन्नोऽपि कर्मणा स्वेन निर्जितं । अचलं श्रान्तं पुण्यमुत्तमं भुवमश्नुय ।

॥ यपारिहवाच ॥ भगवन् सुश्रयो मेऽस्ति कश्चित् क्षेममहर्षिः । न स्वयमेव महर्षिं प्रष्टुं लोकपितामह ।

वज्रवर्षवहस्रान्तं प्रजापालनवर्द्धितं । अनेककतुदानैर्धैर्यज्जितं मे महत्फलं ।

कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्ति पातितः । भगवन् वेत्स्य लोकार्थं शश्वतान् मम निर्विघ्नान् ।

कथं नु मम तत् सर्वं विप्रगणं महाद्युते ।

॥ पितामह उवाच ॥ वज्रवर्षवहस्रान्तं प्रजापालनवर्द्धितं । अनेककतुदानैर्धैर्यस्त्वयोपाश्रितं फलं ।

तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनास्ति पातितः । अभिमानेन राजेज् धिक्कृतः स्वर्गवाणिभिः ।

मायं मानेन राज्यं न धत्ते न हिसया । न शब्देन न मायाभिर्लोको भवति श्रान्तः ।

नावमान्यास्त्वया राजधर्मभोऽल्लष्टमथ्यताः । न हि मानप्रदग्धानां कथिदस्ति समः कश्चित् ।

पतनारोहणमिदं कथावर्णनं ये नराः । विमथास्त्वपि ते प्राप्तास्तारिष्यन्ति न संशयः ।

॥ नारद उवाच ॥ एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो यथातिता । निर्विघ्नताऽतिमात्रश्च गात्रदेन महीपते ।

क्रान्त्यै हितकामानां सुखदोऽहितमिच्छता । न कर्त्तव्यो हि निश्चयेन निश्चयेन हि चयोदयः ।

तस्मात्सर्वमपि गान्धारे मांनं कोपय्य सर्वज । सन्तुष्टं पापउद्धारिणं वरपते त्वय पाथिव ।

इदानीं यत् पाथिवं यत् करोति यदा तपस्तपति यज्जुहोति । न तं श्य नामोऽस्ति न चापकर्षो नान्यत्तादत्राति स एव ।

इति ।

इदं महापद्मानममुत्तमं हितं वज्रयुतानां गतारोपगणिनां । समीक्ष्य लोकैः वज्रधा प्रधारितं विष्णोर्दृष्टिः प्रयिवो गुपाद्युते ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायां द्वाविंशत्यधिकप्रकरणे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ १२१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भगवन्नेवमेवैतत् यथा वदसि नारद । इच्छामि चाहमप्येवं न लोको भगवन्वह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुक्त्वा तत् कृष्णमभ्यभाषत कौरव । स्वार्थं लोकस्य मामात्य धर्म्यं न्यायञ्च केचन ।

न त्वहं स्ववशस्तान् कियमाणं न मे प्रियं । अग्रं दुर्व्याधनं कृष्ण मन्दं ब्राह्मणातिगं मम ।

अनुनेतुं महाबाहो यत्तत्स पुद्गलोत्तम । न शृणोति महाबाहो वचनं साधु भाषितं ।

गान्धार्थाय द्योकेष विदुरस्य च धीमत । अथेपाक्षैव सुद्धा भीष्मादीनां हितैविषां ।

स त्वं पापमतिं क्रूरं पापवित्तमचेतनं । अगुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्व्याधनं वृषं ।

सुहृन्कार्यन्तु सुमहन् कृतं ते स्याज्जगद्गहन ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽभ्याहृत्य कर्णं द्यौर्व्याधनममर्षणं । अमरीश्वरं वार्ष्णेयं धर्मार्थं धर्मोत्तमवित् ।

दुर्व्याधन-निषेधेनं महाकथं कुरुवत्तम । शर्माय ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ।

महाप्रश्नकुव जात साध्येतत् कर्तुमर्हसि । श्रुतदृष्टोपपन्नस्य सर्वं समुदितो गुणैः ।

दैत्येभ्यो दुरात्मानो नृपशा निरपवपा । एतदीदृशं कुर्यादयं तां तात सन्यसे ।

धर्मार्थपुक्ता धेनोस्मिन् प्रष्टुमिच्छते सतां । असतां विपरीता तु सस्यते भरतर्षभ ।

विपरीता त्वयं दृष्टिरसकृद्भवे त्वयि । अधर्मस्यानुबन्धोऽपि घोर प्राणहरो महान् ।

अनिष्टद्वानिमित्तस्य न च शक्यं भारत । तमनये परिहरसात्मकेष करिष्यसि ।

भ्रातृशमय भृत्यानां मित्राणञ्च परन्तप । अधर्मयादयश्चास्य कर्णस्य प्रमोदयिषे ।

प्राप्ते शूरेभ्योऽहोरात्रवह्निर्नङ्कमुने । सन्धस्व पुद्गलप्राप पाण्डवैर्भरतर्षभ ।

तद्विदुषः प्रियैश्च धृतराष्ट्रस्य धीमत । पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामते ।

कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमत । अथत्याघो विकर्णस्य सञ्जयस्य त्रिविप्रतेः ।

शान्तिनाक्षैव भृषिणं मित्राणाञ्च परन्तप । शमे सर्वं भवेत्तात सन्धेय जगतस्तथा ।

श्रीमानासि कुले जात श्रुतवाननृषयान् । निष्ठ तात पितु शाले मातुष्य भरतर्षभ ।

एतत् श्रेयो हि मन्यते पिता यच्छाति भारत । उक्तमापन्नं सर्वं पितु क्षरति प्राशनं ।

रोचते ते पितृक्षान पाण्डवे सह सङ्गज । सामात्यस्य कुह्येत् तत्सुभं तात रोचतां ।

कुवा यः सुद्धं शालं मर्त्यो न प्रतिपद्यते । विपाकान्मोदहृत्येवं किम्पाकमिव भक्षितं ।

यस्तु निश्रेयसं वाक्यं भोक्षाञ्च प्रतिपद्यते । स दीर्घसुखां होनार्थं पश्यान्तापेनं युज्यते ।

यस्तु निश्रेयसं युवा प्राक् तदेवानिपद्यते । आत्मनो मनमुमुक्षुस्य स लोकं सुखमेधेन ।

योऽर्षकामस्य वचनं प्रातिकूल्यं न शृणोते । शृणोति प्रतिकूलानि द्विपतां वप्रमेति स ।

स तां सतमतिक्रम्य योऽमतां वर्त्तते मते । भ्रातृभ्यो व्यसने तस्य सुद्धो न धिरादिव ।

मुष्यान्मत्स्यान्मनुष्यान् यो निहोनाक्षिपेवेति । स चोरात्मापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ।

योऽमसेवो दयाचरो न शोता सुद्धः सतां । परान् दृषीते स्वाङ्गं देष्टुं नोऽस्त्वयति भारत ।

स त्वं विदुष्य तैर्वारिन्त्येभ्यस्तान्मिच्छसि । अग्निद्रेभ्योऽमर्षणं मूढेभ्यो भरतर्षभ ।

को हि शक्यमान् ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् । अन्यैश्चक्षुषामाशेषेष्वन्यो भुवि मानवः ।
 जन्मप्रसूतिं कौन्तेया मित्यं विनिरुक्ता स्वया । न च ते जातु कृष्यन्ति धर्मोत्तमानो हि पाण्डवाः ।
 मियोपचरितस्तान् जन्मप्रसूतिं बान्धवाः । त्वयि सम्यङ्महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ।
 त्वयाऽपि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ । खेपु बन्धुषु मुखेषु मामन्युपशमन्धवाः ।
 चिवर्गयुक्तः प्राज्ञानामारम्भो भरतर्षभ । धर्मार्थावनुरुध्यन्ते चित्रांगसम्भवे नराः ।
 इत्यक्ष च विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते । मथ्यमोऽर्थं कालं वाचः काममेवानुरुध्यते ।
 दृष्ट्वैवैः प्राकृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः । कामार्थावनुपायेन लिप्सुमानो विनश्यति ।
 कामार्था लिप्सुमानस्तु धर्ममेवादित्यरेत् । न हि धर्मोऽप्येत्यर्थः कामो वाऽपि कर्त्तरन् ।
 उपार्थं धर्ममेवाङ्गस्तिवर्गस्य विश्रम्यते । लिप्सुमानो हि तेनाशु कर्त्तुमिष्टिरिव बह्वृते ।
 सर्वं तातानुपायेन लिप्सुषु भरतर्षभ । आधिराज्यं महद्दीर्घं प्रथितं सर्व्वराजसु ।
 आत्मानं तच्छति क्षीय वनं परशुना घया । यः सम्यक्त्वत्तमानेषु मिथ्या राजन् प्रवर्त्तते ।
 न तस्य हि मर्त्तं हिन्द्यात् यस्य नेच्छेत् पराभवं । अबिच्छिन्नमनेरस्य कक्षाष्वे धीयते मर्त्तः ।
 आत्मबान्धवमन्येत क्षिपु लोकेषु भारत । अथन्यं प्राकृतं किञ्चित् किमु तान् पाण्डवैर्भान् ।
 अमर्षवशात्प्रसी न किञ्चिदुष्यते जगः । क्षिप्यते ज्ञातं सर्व्वं प्रमाणं पश्य भारत ।
 श्रेयस्ते दुर्ज्ञानास्मात् पाण्डवैः सह सङ्गतं । तैर्हि सम्प्रीयमाणस्त्वं सर्व्वान् कामानवाप्स्यसि ।
 पाण्डवैर्निर्य्यक्तां भूमिं मुञ्चानो राजसत्तम । पाण्डवान् वृष्टतः कृत्वा चाणमार्गसवेऽन्यन ।
 दुःशासने दुर्मित्रे कौं चापि सधैवते । एतेवैयर्थ्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ।
 न शैते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा । विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान् प्रति भारत ।
 न क्षीमे सर्व्वराजान् पर्याप्ताः सहितास्तथा । क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेरितं मुखमाहवे ।
 इदं ब्रुवित्तं तात समघं पार्थिवं वने । अथ भीमस्तथा द्रोणः कथं स्यात् तया रूपः ।
 भरिष्यताः धामदत्तिरयत्यामा जयद्रथः । अश्वक्ताः सर्व्व एवैते प्रतियोद्धुं धनञ्जय ।
 अजयो द्रुपदः संख्ये सर्व्वरपि सुरासुरैः । मानुषैरपि गुन्धर्व्वैर्ष्या युद्धे चेत आधियाः ।
 दृष्टवन्तां वा पुमान् कथित् समघे पार्थिवं वने । योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्खलिमान्नाम्रजेत् पृष्ठहान् ।
 किन्ति जनघयेण हतेन भरर्षभ । यस्मिन् जिते जितं ते स्थात् पुमानेकं स दृश्यते ।
 यः स देवान् मगन्धर्व्वान् सयत्तासुरपदगान् । अजयत् खाण्डवप्रख्ये कस्तं युद्धेन पाण्डवं ।
 तथा विगाढनगरे श्रूयते महदहृतं । एकस्य च वधनाच्च पर्याप्तं तैर्धिदर्शनं ।
 युद्धे येन महादेवः साक्षात् सन्नावितः शिवः । तमजेषमनाष्टयं विजितुं जिष्णुमथुते ।
 आश्रमदीह समरे वीरमञ्जुनमूर्त्तिरितं । महितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमर्हति ।
 युद्धे प्रतीपमायानमपि साक्षात् पुरन्दरः । बाहुभ्यामुद्धरेत् भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमाः प्रशाः ।
 पातयेत् चिद्विद्विमान् योऽर्जुनं समरे जयेत् । पश्य पुष्पामया भ्रातृन् ज्ञातीन् समन्धिमस्तथा ।

४१५२

४१६०

४१६२

४१७०

४१७६

४१८०

तत्कृते न विनयेयुरिमे भरतवत्तमाः । असुभेयं कौरवाणां मा परामुदिदं कृते ।
कुलप्र इति नेच्छेया नष्टकीर्तिनराधिप । तामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महाराथाः ।
महाराज्येऽपि पितरं हतराष्ट्रं जनेश्वरं । मा तात श्रियमायान्मोमवमंखाः समुदतां ।
अहं प्रदाय पाप्येभ्यो महतीं श्रियमाप्नुहि । पाण्डवैः सङ्गमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
संग्रोयमाणो मिषैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ।

११०३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्वाक्ये चोर्विश्वस्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शान्तनवो भीष्मो दुर्योधनमभर्षयत् । केयवश्च वचः सुता प्रोवाच भरतर्षभ ।

कृष्णोऽपि वाक्यमुक्तेऽपि सुहृदं शममिच्छता । अन्वपद्यत् तत्तात मा मन्युवन्नमन्नाः ।

अकृत्वा वचनं तात केयवश्च महात्मन । श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ।

धर्म्यमर्थं महाबाहुराह त्वां तात केयव । तदर्थमभिपद्यस्व मा राजवीर्यनः प्रजाः ।

ज्वलितो त्वमिमां क्षप्तिं भारतीं सर्वराजपुः । औवतो हतराष्ट्रश्च दौराक्यात् भर्षयिष्यसि ।

११००

आत्मानश्च सहासाय सपुत्रभ्रातृयान्वयं । अहमित्यनया मुमुक्षु जीवितान् भर्षयिष्यसि ।

अतिकामन् केयवश्च तथैव वचनमर्थवत् । पितुश्च भरतश्चेद विदुरश्च च भीमतः ।

मा कुलप्रः कुपुष्यो दुर्मतिः कापयद्भुजः । मातरं पितरश्चैव मा मञ्जोः शोकपागरे ।

अथ श्रेणोऽप्रवीतश्च दुर्योधनमिदं वचः । अमर्यवशमापन्नं निःसर्गं पुनः पुनः ।

धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केयव । तथा भीष्मः शान्तनवस्त्युपयस्व नराधिप ।

११०१

प्राज्ञो मेधाविनो दान्तावयंकाभौ बह्वभुतो । आहतस्त्वं हितं वाक्यं तस्म्यप्यस्व नराधिप ।

अनुतिष्ठ महामात्र कृष्णभीष्मो यदूचतुः । साधवं बुद्धिमोहेन माऽवमंखाः परन्तप ।

ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्वाय कर्हिचित् । वैरं परेषां क्षीयायां प्रतिभाक्ष्यन्ति क्षुण्णे ।

माजीघनः प्रजाः संखाः पुत्रान् भ्रातृन्सौधैव च । वासुदेवाङ्गुनौ यद्य विक्षुभ्येयं वचं हि तत् ।

एतच्चैव मतं वत्यं सुहृदोः कृष्णभीमयोः । यदि नादास्यसे तात पयान्तस्त्वसि भारत ।

११०२

योदाक्तं जामदग्न्येन भूयानेय तनोऽर्जुनः । कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि सुदुःपहः ।

किन्ते सुहृदप्रियेणैव प्रोक्तेन भरतर्षभ । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छं हि तथा कुरु ।

न हि त्वामुत्तरे वक्तुं भूयो भरतवत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् वाक्यान्तरे वाक्यं चत्तापि विदुरोऽप्रवीतु । दुर्योधनमभिप्रेत्य धार्तराष्ट्रमभर्षयत् ।

दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ । दमो तु दृष्टौ शोचामि गान्धारीं पितरश्च ते ।

११०३

यावन्नाथो चरिष्येते त्वया पाथेन दुर्धदा । इतमिषौ इतामात्यौ मूलपचाविशण्डजौ ।

मिपुत्रौ विशरिष्येते शोचन्तौ श्रियीरिमिमां । कुलप्रभीदृशं पापं जनयिमा कुपूरयं ।

अथ दुर्योधनं राजा हतराष्ट्रोऽभ्यभाषत । आहीनं भावमिः बाह्यं गात्रमिः परिवारितं ।

दुर्योधनं निषेधेदं शेरिलेकं महात्मना । आदत्स्व द्विवमत्सर्गं योगधेमद्वन्द्वपं ।

अनेन हि सहायेन कृष्णेनास्मिष्टकर्मणा । दृष्टान् सर्वानभिप्रायान् प्राप्स्यामः सर्वराजसु ।

३०१.

सुसंहितः केशवेन तात गच्छ युधिष्ठिर । चर स्वस्वयनं कर्तुं भरतानामनामयं ।

वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संग्रमं । कालप्राप्तिमिदं मन्ये मा तं दुष्ट्याधनातिगाः ।

शमचेत्याचमानं तं प्रत्याप्याम्यसि केशवं । न दर्शयामि जल्पन्तं न तवास्वपराभवः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये चतुविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धृतराष्ट्रवचः शुक्ला भीष्मद्रोणौ समव्यथौ । दुष्ट्याधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगं ।

यावत् कृष्णावसंगेहौ यावन्निष्ठति गाण्डिवं । यावद्द्वौस्यो न मेधाग्नौ जुहोतीह दिपद्वयं ।

३०२.

यावत् प्रेक्षते कुट्टः सेनां तत्र युधिष्ठिरः । ज्ञीनिषेवो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैश्वं ।

यावत्त दृश्यते पार्थः खेयनोकेष्ववस्थितः । भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैश्वं ।

यावन्नो चरते मार्गान् वृत्तनामभिधरयन् । भीमसेनो गदापार्श्वस्तावच्छाम्यतु पाण्डवैः ।

यावत्त ज्ञातपत्न्याग्नौ शिरांसि गजयोधिनां । गदया वीरघानिन्या फलानीव वनस्थेः ।

कालेन परिपक्वाणि तावच्छाम्यतु वैश्वं । नकुलः सहदेवश्च दृष्टयुयय पार्थतः ।

३०३.

विराटश्च शिखण्डो च शैशुपालश्च दंशितः । यावत् प्रविशन्त्येते मत्ता एव महार्णवं ।

कृताक्याः सिप्रमखमस्तावच्छाम्यतु वैश्वं । यावत्त सुकुमारेषु शरीरेषु महीचिनां ।

गार्हपत्याः पतन्मुपास्तावच्छाम्यतु वैश्वं । चन्द्रगुहदिग्धेषु क्षारनिष्कधरेषु च ।

नारःसु यावत् योधानां महेष्वाधैर्कश्यपः । कृताक्यैः सिप्रमखमिदूरपातिभिरायवाः ।

अमिषद्वयैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैश्वं । अभिवादयमानं तं शिरसा राजकुञ्जरः ।

३०४.

पाणिभ्यां प्रतिवृत्तात् धर्मराजो युधिष्ठिरः । क्षत्राहुमयताकाहं दक्षिणं ते मुदक्षिणः ।

स्कन्धे निक्षिपतां बाणं शान्तिवै भरतयन्म । रथोपधिषमेतेन रथाङ्गुलिनेनेन च ।

उपशिष्टस्य वृष्टन्ते पाणिना परिमार्ज्यत । शालाक्यो महाबाहोः स्वशानो वक्रोदरः ।

न चाहं कश्चिदत्ययमपराधमरिन्दम । विचिन्तयन् प्रपश्यामि सुखस्रमपि केन ।
 प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन । जिताः शकुनिना राज्यं तव किं मम दुष्कृतं ।
 यत् पुनर्द्रविणं किञ्चित्वाजीयन्त पाण्डवाः । तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ।
 अरराधो न चास्माकं यत्ने ज्ञातैः पराजिताः । अजेया जयतां श्रेष्ठा पार्थाः प्रवृजिता वनं ।
 केन वाऽप्यपवादेन विद्वन्मरिभिः सह । अश्वकाः पाण्डवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यामिवन्त ।
 किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन् वा पुनरागमि । धार्तराष्ट्रान् जिघांसन्ति पाण्डवाः सृज्येः सह ।
 न चापि वचमुपेय कर्माणा वचनेन वा । प्रश्रुष्टाः प्रणमामेह भयादपि शनकतुं ।
 न च तं कृष्ण पश्यामि चक्षुर्धर्ममनुष्ठितं । उत्सहेत् युधा मेतुं यो नः शत्रुनिवहणः ।
 न हि भोऽसह्यप्राणाः सकर्षा मधुसूदन । देवैरपि युधा मेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ।
 स्वधर्ममनुपश्यन्तो यदि माधव संयुगे । अस्त्रेण निधनं हन्ति प्रास्थाम् स्वर्गमेव तत् ।
 मुख्यदैवैष मे धर्मः क्षत्रियाणां जगद्गन । यश्चर्योमहि यज्ञानि श्रतत्पमता वयं ।
 ते वयं वीरशयनम्प्रास्थामो यदि संयुगे । अग्रण्यैव शत्रूणां न मलस्यति माधव ।
 कस्य जातु कुले जातः क्षत्रधर्म्येण वर्त्तयन् । भयादुत्तिं समीक्ष्यैव प्रपमेदिह कर्हिचित् ।
 उद्यच्छेदेव न ममेदुद्यमो धीव पौरुषं । अग्रपर्वणि मज्जेत न ममेदिह कर्हिचित् ।
 इति मानववचनं परीक्ष्यति हितैश्वरः । धर्माय चैव प्रणमेद्वाङ्मणेभ्यश्च मद्विधः ।
 अचिन्तयन् किञ्चिदन्त्यं यावज्जीवन्तयाचरेत् । एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतत्तमे सद ।
 राज्ञां प्रशान्ताभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराऽभवत् । न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केनचन ।
 यावच्च राजां प्रियते धृतराष्ट्रो जगद्गन । न्यस्तशस्त्रां वयं ते वाऽप्युपजीवाम माधव ।
 अग्रदेवं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम । अशानादा भयादापि मयि बाले जगद्गन ।
 न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्हस्तिनन्दन । प्रियमाणे महाबाहौ मयि सम्प्रति केनचन ।
 यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या विधेदग्रेण केनचन । तावदद्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान् प्रति ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्योधनवाक्ये दक्षिण्यधिरुद्रततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रहस्य दाशार्हः कौर्धपय्याकुलेक्षकः । दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुवंशज ।
 कृष्णं वीरशयनं कामनेतदवाप्यसि । स्थिरो मय सहामात्यो विमर्हो भविता महान् ।
 यथैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः । पाण्डवेष्विति तत् सर्वं निबोधत नराधिपताः ।
 श्रिया शनयमानेन पाण्डवानां महात्मनां । सया दुर्यन्तितं द्यूतं सौवलेन च भारत ।
 कथञ्च शतयुक्तात श्रेयांसः साधु सखाताः । अयान्थाप्यमुपस्यतुं शिखेनाजिह्वाधारितः ।
 अचर्युतं महाप्राज्ञ सतां मतिविनाशनं । असतां तच्च आयन्ते भेदाय व्यसनानि च ।
 तदिदं व्यसनं पोरं लया द्यूतमुखं कृतं । असमीक्ष्य रुदाचारैः शार्ङ्गं पापानुबन्धनैः ।
 कथान्यो भाग्यभार्या मे विमर्कुं तथाऽर्हति । ज्ञानोद्य च यमां व्यक्तं यद्येका द्रौपदी नया ।

कुलीना भीमसम्पन्ना प्राणभ्याऽपि मरीचयो । महिषो पाण्डुपुत्राणां तथाविनिहता लया ।

जानन्ति कुरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंदि । दुःशासनं कौन्तेया । प्रप्रजन्तः परन्तपः ।

सम्पत्तेष्वनुज्येयु सततं धर्मचाग्रिषु । खेषु वन्धुषु कः साधुश्चरेदेवमसाम्प्रतं ।

नृशंस नामनार्याणां पुरुषाणाञ्च भाषणं । कर्णदुःशासनाभ्याञ्च लया च वज्रशः कृतं ।

४१०

सह माचा प्रदग्धुन्तान् बालकान् वारणावते । आस्थितः परमं यत्नं न समृद्धञ्च तत्तव ।

कपुञ्च सुचिरं कालं प्रच्छेद्यः पाण्डवास्तदा । माचा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।

विशेष सर्वश्रेष्ठ्य यतिताः पाण्डवास्तथा । सर्वपापैर्विनाशाय न समृद्धञ्च तत्तव ।

एवंयुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् । कथन्ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ।

यद्येभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमेवं न दत्तसि । तच्च पाप प्रदातामि भ्रष्टैश्चर्यैर्ना निपातितः ।

४११

कदा बहुभ्यक्तसंनिधि पाण्डवेषु नृशंसवत् । मिथ्यावृत्तिरनार्यः सद्यश्च विप्रतिपद्यते ।

मातापित्रभ्यां भीमेण द्रोणेन विदुरेण च । शान्तेति मुहुर्कृतोऽसि न च शान्तसि पार्थिव ।

शमे हि सुमहात्मस्तव पार्थस्य सोमयोः । न च रोचयसे राजन् किमन्यत् बुद्धिश्चाधवात् ।

न शर्म प्राप्स्यसे राजसुतस्य सुचक्षुः वचः । अधर्म्यमयमस्यैव कियते पार्थिव लया ।

॥ वैद्यपापन उवाच ॥ एवं ब्रुवति दाशार्हं दुर्व्योधनममर्षणं । दुःशासन इदं वैद्यमप्रवीत् कुरुसंदि ।

४१२

न चेत् सन्धाकृते राजन् स्नेह कामेन पाण्डवे । यद्वा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ।

वैकर्तनं त्वाञ्च माञ्च जीनेताम्ननुजयंभ । पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीमो द्रोणः पिता च ते ।

॥ वैद्यपापन उवाच ॥ आतुरेतद्दृष्ट्वा मुग्धा धार्तराजः सुयोधनः । क्रुद्धः प्रातिष्ठितोत्थाय महाभाग इव ययम् ।

विदग्धं धृतराष्ट्रं महाराजञ्च बाह्विजः । रूपस्य सोमदत्तश्च भीमं द्रोणं वनादहनं ।

आज्ञकः पुनरस्माभिर्ज्ञानिभिश्चापि मत्कृतः । उद्यमेनः स्तोत्रं राजा भोजराज्यस्य बहूनाम् ।
 कर्ममेकं परित्यज्य कुलार्थं सर्वथादवाः । सख्यं सुखेति धनं भारताम्बकहृत्पथः ।
 अपि चाप्यवदद्वाजन् पश्येष्टो प्रजापतिः । बृद्धे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वप्युधेषु च ।
 दैधीभूतेषु सेकेषु विनश्यसु च भारत । अत्र वेत् सृष्टिमान् देशं भगवान् लोकभावनः ।
 पराभविष्यन्धसुरा दैतेया दानवैः सह । आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः ।
 देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोऽसुरगणैश्च । अस्मिन् युद्धे सुमंजसा इति व्यन्ति परस्परं ।
 इति मत्वाऽब्रवीद्भूतं परमेष्ठो प्रजापतिः । वरुणाय प्रयच्छेत्तान् बद्धा दैतेयदानवान् ।
 एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात् परमेष्ठिनः । वरुणाय ददौ सर्वान् बद्धा दैतेयदानवान् ।
 तान् बद्धा धर्मपाशेन स्रजं पाशैर्भवेत्तरः । वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रचति दानवान् ।
 तथा दुर्ध्याधनं कथं शङ्कनिष्ठापि सौवर्णं । बद्धा दुःशामनं चापि पाण्डवस्य प्रयच्छन् ।
 त्यजेत् कुलार्थं पुण्यं सामान्यं कुचं त्यजेत् । धामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं इष्टिर्वा त्यजेत् ।
 राजन् दुर्ध्याधनं बद्धा ततः संगम्य पाण्डवैः । मत्कृतेन विनायिकेन चक्षिणा चक्षिण्यम् ।
 इति श्रीमद्वाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायां श्रीकृष्णस्य वचनं त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृष्णस्य तु वचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । विदुरं सर्वधर्मज्ञं तस्मात्पुत्रोऽभ्यभाषत ।
 गच्छ तात महाप्रज्ञां गान्धार्गी दीर्घदर्शिनीम् । आनयेह तथा सार्द्धमनुजैश्चामि दुर्भितम् ।
 यदि चापि दुरात्मानं शमयेत् दुष्टचेतसं । अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेन वचनं वयं ।
 अपि सौभाग्यमनुजस्य पन्थानमनुदश्येत् । दुर्भुङ्क्षुः महायस्य ममाद्यं भवती वचः ।
 अपि नो व्यसनं घोरं दुर्ध्याधनकृतं महत् । शमयेच्चिररात्रौ धोमयेमवदव्ययं ।
 राजान् वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनी । आनयामास गान्धार्गी धृतराष्ट्रस्य शमनात् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एष गान्धारि पुत्रलो दुरात्मा शवनातिगः । शैत्ययोगाभिर्यस्य जीवितस्य प्रहास्यति ।
 अस्मिन्वदमर्थादः पापैः सह दुरात्मवान् । ममाया निर्गता मूढा व्यतिकल्प सुहृदवः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सा भर्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यमस्त्रिणी । अनिरुन्तो मरुत्प्रेयो गान्धारो वाक्यमब्रवीत् ।
 ॥ गान्धार्व्या उवाच ॥ आशापय सुनं धिर्मं राज्यकामुकमातुरं । न हि राज्यमस्मिन्नेन शक्यं धर्मार्थं योषिताम् ।
 आशुमात्रं तथाऽपीदमविनीतेन सर्वथा । त्वं ज्ञेयाश्च शक्यं गच्छा धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
 यो जानन् पापतामस्य तपश्शामनुवर्तते । स एष काममनुभूयां प्रजया लोभमाश्रितः ।
 अत्र योऽप्यस्य राजन् विनिवर्त्तयितुं व्रजत् । गच्छप्रदाने मूढस्य चात्रिण्यस्य दुरात्मनः ।
 दुःमहायस्य सुखस्य धृतराष्ट्रोऽनुते फलं । कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत् मदीपतिः ।
 भिन्नं हि स्वजनेन त्वं प्रहसिष्यन्ति शत्रवः । या हि शक्या महाराज साया दानेन वा पुनः ।
 निवर्त्तुमापदः स्वेन दण्डं कल्पय पातयेत् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शवनाद्दुराष्ट्रस्य दुर्ध्याधनममर्षयं । नातु च वचनान् चत्ता ममां प्रजेश्वर पुनः ।

स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेक पुनः सभां । अतितामेक्षणः क्रोधात्रियमन्त्रिव पन्नगः ।
 तं प्रथिममभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितं । विगर्हमाणो गान्धारी श्रमार्थं वाक्यमब्रवीत् ।
 दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक । दितं ते सानुबन्धस्य तथायत्ना सुखोदयं ।
 दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरतवत्तमः । भोभो द्रोणः कृपः चत्ता सुहृदां कुरु तदच ।
 भोमस्य तु पितृयैव मम चापचितिः कृता । भवेद्द्रोणमुखानाञ्च सुहृदां ग्राह्यता तया ।
 न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते । श्रवाग्रं रचितुस्वापि भोक्तुं भरतवत्तम ।
 न शक्येन्द्रियो राज्यमश्रीयाद्दोषमन्तरं । विजितात्मा च मेधावी स राज्यमपिपाद्येत ।
 कामक्रोधौ हि पुण्यमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः । तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीं ।
 लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतत्पुं दुरात्मभिः । राज्यं नामेषुर्न स्थानं न शक्यमभिरचितुं ।
 इन्द्रियाणि महत्ते सुनिबद्धेदधधर्मयोः । इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्बद्धेत इन्द्रियैर्वन्धनैः ।
 अविधेयानि क्षीमानि यथापादयितुमशक्यं । अविधेया इवादान्ता इयाः पथि कुमारिणं ।
 अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते । अनिबान् वाऽजिनामात्यः सोऽवशः परिक्षीयते ।
 आत्मानमेव प्रथमं देवरूपेण योजयेत् । ततोऽमात्यान्मिषांश्च न मोक्षं विजिगीषते ।
 वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु । परीक्ष्यं कारिणं धीमत्यर्थं श्रीनिवेशते ।
 शुद्राक्षेणैव कालेन ह्यपावपिहितानुभौ । कामक्रोधौ शरीरस्यो प्रज्ञानं तौ विनुषतः ।
 धाम्ना हि देवाः स्वर्गात् स्वर्गस्य पिदधुर्मुखं । विभ्येताऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्य बद्धितौ ।
 कामं क्रोधश्च मोमश्च दग्धं दर्पश्च भूमिपः । सम्यग्जितुं यो वेद स महोमभिजायते ।
 सततं विपक्षं युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः । ईश्वरधंस धर्मश्च दिपताश्च पराभवः ।
 कामाभिभूतः क्रोधादा यो मिथ्या प्रतिपद्यते । स्वेपु चान्येषु वा तस्य न महाया भवत्युत ।
 एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः गृहैरेव निवर्ह्यते । पाण्डवेः प्रियर्षी तात भोक्ष्यसे महितः सुखे ।
 यदा भीमः शान्तनवो द्रोणस्यापि महातरुः । आहतुस्मात् तस्यत्यमोभ्यो कृष्णपाण्डवौ ।
 प्रपद्यस्व महाबाहो कृष्णमक्तिष्टकारिणं । प्रवेद्या हि सुखाय स्वादुभयेरेव केशव ।
 सुहृदामर्षकामार्गो यो न तिष्ठति ज्ञानेन । प्राज्ञानां हतशिष्टानां न नरः शत्रुमन्दनः ।
 न युद्धे तात कप्यार्णं न धर्मार्थं कुतः सुखं । न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधियाः ।
 भोक्षेण हि महाप्राज्ञ पिबाते वादिकेन च । द्रोणेशः पाण्डुपुत्राणां भेदात् भीतेरिरन्दम ।
 तस्य चेत् प्रदामस्य काममद्यामुपश्रमि । युद्धे इत्यर्थे हतत्वां गृहैरेव निवर्ह्यते ।
 प्रपद्य पाण्डुपुत्राणां यथोचितमिरन्दम । यदोष्यसि महामात्या भोक्तुमर्हस्य महोमिभा ।
 जनमर्हं प्रदिश्यामि महामात्या जौवनं । सुहृदां वधने तिष्ठन् यद्य प्राप्स्यसि भारत ।
 श्रीमद्भारतवर्द्धिभ्यो बुद्धिमद्भिर्विजिगीष्ये । पाण्डवैर्मिषहृतात् भक्षयेन्महतं सुखात् ।
 निरप्य सुहृदां मृत्युं शपि राज्यं यथोचितं । स्वामं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतयमं ।

२४०

२४१

२४२

२४३

२४४

२४५

अनमङ्गं विकारोऽयं त्रयोदशसमाः कृतः । त्रयैतन् महाप्राज्ञ कामकोपसमेवितम् ।
 न चैव शक्तः पार्थानां यत्नमयमभीष्टसि । सतपुषो दृढकोषो धैर्या दुःशासनश्च ते ।
 भीमे द्रोणे कृपे कर्णे भीमकेने धनञ्जये । छट्पुत्रे च शङ्खुद्रे न भ्युः सर्वाः प्रजाः भूयः ।
 अमर्षवशमाप्यो माकुलंस्तान् औघनः । यथा हि प्रथिवी दृष्ट्वा मागमत्तन् हने वधः ।
 यच्च त्रै मन्त्रे मूढ भोगद्रोणरुपादयः । योऽस्येते सर्वं शक्तेरिति नैतदद्योपपद्ये । १६९
 समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं हि विदितात्मना । पाण्डवेभ्य युष्मासु धर्मस्तत्त्वधिकस्ततः ।
 राजपिण्डभादेते यदि कास्यन्ति जीवितम् । न हि शक्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीचितम् ।
 न कामादर्थमप्यन्ति नैराणामिह दृश्यते । तदर्थं तात सोमेन प्रणम्य भरतर्षभ ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गान्धारीवाक्येष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तन्नु बाह्यमनादृत्य योऽयं वक्ता ह्यपि । पुनः प्रत्येकं संरक्षत् सकाग्रमकृतात्मनां
 ततः सभाया निर्गत्य मन्त्रयामास कौरवः । सोऽवचेन मतावेव राज्ञा शकुनिना सह । १७०
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः बौध्नस्य च । दुःशासनचतुर्धागामिदमावीद्विचेष्टितम् ।
 पुराण्यमस्मान् स्मरन्ति चित्रकारी जगद्गुरुः । क्वहिता एतराश्चैव राज्ञा शान्तनवेन च ।
 वपमैव हृषीकेशं निमृच्छीम वतादिव । प्रसन्नैव पुरुषव्यावमिद्रे वैरोर्चनं यथा ।
 श्रुत्वा मृष्टोते वार्ष्णेय पाण्डवा इतचित्ततः । निरुत्साहा भविष्यन्ति भगवद्वा इवोग्गाः । १७१
 अथैवैषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म कर्म च । अस्मिन् गृहीते वेरदे अस्मि सर्वं शक्ततां ।
 निरुत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह । तस्मादयमिदं वैने केशवं चित्रकारिणम् ।
 क्रोधतो एतराश्च वज्रा योऽह्यामहे रिदून् । तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसां ।
 इति ततः कविः चित्रमन्त्रवृक्षत सात्यकिः । तदर्थमभिनिरूप्य हार्दिकेन महस्वितः ।
 अत्रवीत् कृतवर्षाणं चित्रं योजय वाहिनो । ब्यूढानोकम्भादारमुपतिष्ठक्ष दंशितः ।
 पावदाख्यान्वहैस्तन् कृष्णायान्तिप्रकारिणे । स प्रविश्य समो वीरः संशो गिरिसुहामिव । १७२
 आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने । एतराश्चान्तथैव विदुरश्चाबभापत ।
 तेषामेतमभिप्रायमाचचचे म्नापयिव । धर्मोदरं चाकामाच कर्म बाधुविगर्हितम् ।
 मन्दाः कर्तुमिहैच्छन्ति न चत्वाणं कथञ्चन । पुरा विकुर्वन्ते मूढाः पापात्मानः समागताः ।
 धर्षिताः काममनुष्ठां कोपलोभवशानुगाः । इमं हि पण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यवसेतमः ।
 पटेनाग्निं प्रज्वलितं यदा वाता यथा जडा । सात्यकेन दचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शितान् । १७३
 एतराश्च महाबाहुः कृतवीत् कुहंसेदि । राजन् परोतकालो पुत्राः सर्वं परन्तप ।
 अशक्तमप्यशक्त्य कर्तुं कर्म समुच्यताः । इमं हि पण्डरीकाक्षमभिष्टय प्रसन्न च ।
 निपरीतोऽस्मिच्छन्ति क्वहिता वासवानुजः । इमं पुरुषब्राह्मणमहं दुर्गमम् ।
 आशय न भविष्यन्ति पतन्ना इव पावकः । अयमिच्छन् हि तान् सर्वान् युध्मामान् जनार्दन ।

मिहे नागानिज क्रुद्धो गमयेत् यमसादनं । न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात् पापं कथञ्चन ।

११९

न च धर्मोदपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः । विदुरेणैवमुक्तं तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ।

धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदोऽष्टशतं मिथः । राज्ञेते यदि क्रुद्धा मां निगृह्युरोजसा ।

एते वा मामहं वैनाननुजानीहि पार्थिव । एतान् हि सर्वान् संरम्भानियन्तुमहमुच्ये ।

न चाहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथञ्चन । पाण्डवो हि लुभन्तः स्वार्थान् ह्रासन्ति ते सुतः ।

एते चेदेवमिच्छन्ति हतकार्यो युधिष्ठिरः । अथैव ह्यहमेनायथे वैनाननुभारत ।

१२०

निगृह्य राजन् पार्थिव्या दह्यं किं दुष्कृतं भवेत् । इदन्तु न प्रवर्त्तयं निन्दितं कर्म भारत ।

अग्निधौ ते महाराज क्रोधजं पापमुद्भिजं । एष दुर्व्याधनो राजन् यथेच्छति तथाऽस्तु तत् ।

अहन्तु सर्वाननया ननुजानानि ते नृप । एतत् सुता तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।

विप्रमातय तं पापं राज्यसुखं सुयोधनं । सहमित्रं सहामात्यं सहादर्यं सहानुगं ।

शत्रुषां यदि पत्यानमवतारयितुं पुनः । ततोऽदुर्व्याधनं सत्ता पुनः प्रावेशयत् सभां ।

१२१

अक्रामं भ्रातृभिः साह्यं राजभिः परिवारितं । अयं दुर्व्याधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।

कर्णदुःशासनभ्याश्च राजभिर्द्याभिषेकृतं । नृपस्य पापभ्यामिह सुदुर्कर्मसहायवान् ।

पापैः महादैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षुषि । अग्रस्यमयग्रस्यश्च सद्भिर्द्यापि विगर्हितं ।

यदा त्वादृशो मूढो व्यवस्रेत् कुसुपासनः । त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रहृत्य दुरामदं ।

पापैः महादैः संहत्य निघरीतुं किञ्चेच्छसि । यो न शक्नोति बलाद्भक्तं देवैरपि महादैः ।

१२२

तं ॥ प्रायश्चमे मन्दं बालद्वन्द्वमथ यथा । देवैर्भक्त्युपैर्गन्धर्वैरसुरैररुणैश्च यः ।

न बोद्धुं ममरे शक्यते न बुध्यमि कश्चन । दुर्पोष्टः पाणिना वायुर्दुस्सर्गः पाणिना शिखी ।

दुर्हंरा इषिषी मूर्खा दुर्पाश्वाः केमेवो मलात् । इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण सत्ताऽपि विदुरेऽब्रवीत् ।

दुर्व्याधनमभिप्रेक्ष्य धार्मराष्ट्रममर्षणं ।

जन्मान्तरमुपागम्य हयपीवन्त्या दतः । तं न बुध्यसि गोविन्दं धीरविक्रममच्युतं ।

॥ ११३ ॥

आशीर्वियमिव क्रुद्धं तेजोराशिर्मानन्दितं । ग्रथयन्महाबाहुं कृष्णमक्रिष्टकारिणं ।

पतङ्गेऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विदुरवाक्ये एकौनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विदुरैषैवमुक्तस्तु केनैवः शत्रुपूगहा । दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यापय वीर्यवान् ।

शक्रोऽहमिति यन्महात्मन्येष मां सुयोधन । परिभूय सुदुम्बुद्धे यदीतं मां चिकीर्षसि ।

इहैव पाण्डवाः सर्वे तयैवान्धकटृष्यथ । इहादित्याद्य इन्द्राय वषवस्य सहर्षिभिः ।

॥ ११४ ॥

इवमुक्त्वा जहासोषैः केनैवः परवीरहा । तस्य संशयतः शौरैर्विबुधैरुपा महात्मनः ।

अद्भुतमाचारैश्चिदद्या मुमुक्षुः पावकार्षियः । अथ ब्रह्मा लज्जतस्यो इदो वषमि चामवत् ।

लोकपाला भुजैश्चासक्षिप्रास्तादजायत । आदित्याद्यैव साध्याद्य वषवोऽयाग्निनावपि ।

महतस्य सहेज्जैश्च विष्ये देवास्तथैव च । बभूवुद्यैकरूपाणि यच्चगन्धर्वरचषाः ।

प्रादुरास्तां तथा दौर्भ्या मर्ह्येणधनञ्जयौ । दक्षिणेऽयाञ्जुनो धन्वी हवी रामस्य वयनः ।

॥ ११५ ॥

भीमो युधिष्ठिरस्यैव मोद्रीपुत्रौ च प्रहृतः । अन्धका वृष्यस्यैव प्रशुचप्रमुखास्तन ।

अथे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहापुधा । शङ्ख चक्रगदाप्रकिरात्रालाङ्गवनन्दकाः ।

अद्भुतलोचनान्येव सर्वप्रहरणानि च । नामाबाहुषु कृष्णस्य दीपमानानि सर्वशः ।

मेवाभ्यां नस्तस्यैव शोभाभ्याश्च सम्मनतः । प्रादुरासन्महाराष्ट्राः सधूमाः पावकार्षियः ।

रोमकृपेपु च तथा सूर्यस्यैव मरीचयः । तं दृष्ट्वा धीरमात्मानं केनैवस्य महात्मनः ।

॥ ११६ ॥

न्यनीनयन्नेनापि राजानस्तस्यैव ततः । अथे द्रोणश्च भीमश्च विदुरश्च महात्मनि ।

सञ्जयश्च महाभागस्तथैव तपोधनान् । प्रादात्तेषां स भगवान् दिव्यैश्चतुर्भुजैर्हृत् ।

तद्दृष्ट्वा महादास्यैर् माधवस्य समातले । देवदुन्दुभयो नेदुः पुन्यैर्ष पपात च ।

॥ इतराश्च उवाच ॥ तमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतो हितः । तस्मात् तं यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

भगवन्मम नैवाणामनर्थान् हृणे पुनः । भवन्तं द्रष्टुमिच्छामि तान्यं द्रष्टुमिहोक्तमे ।

॥ ११७ ॥

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्इतराष्ट्रं जनार्दनः । अद्भुतमाने नैव दे भवेतां कुपन्दन ।

तथाभुतं महाराज इतराष्ट्रस्य चतुषी । लब्धवान् वासुदेवाश्च विषयकपदिदृश्या ।

लब्धचतुदमाक्षीन् धृतराष्ट्रं नराधिप । विस्मिता अपिभिः सार्द्धं तदुत्तमधुसदनं ।

चचात् च मही लक्ष्मा सागरस्यापि चतुर्भेः । विस्मयं परमं ब्रह्मः पार्थिव भरतयभ ।

ततः स पुरुषप्राज्ञः सञ्जहार वपुः स्वकं । तां दिव्यमहतां चित्राव्यङ्गिमत्तमगिन्दमः ।

॥ ११८ ॥

ततः सात्यकिमादाय प्राणौ हार्दिकमेव च । अपिभिरनुज्ञातो निर्धया मधुसदनः ।

अथोऽन्तर्हिता जगुस्ततस्ते नारदश्च यः । तस्मिन् कोलाहने हृते नदहृतमिव भवत् ।

तं प्रसितमभिप्रेत्य कौरवाः सह राजर्षिभिः । अनुजगुनुरव्याधं देवा इव शनकृतं ।

अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्भ्राजमण्डलं । नित्यकाम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ।
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना । हेमगालविचित्रेण सधुना मेघनादिना ।
 सुप्रसूरेण शुभ्रेण वैद्यघ्रेण वरूणिना । शैव्यसुघोवसुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ।
 तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः । दृष्ट्वाणां सम्यतो धीरो हार्दिकैः समदृश्यत ।
 उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्नामरिन्दमं । धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ।
 धावत् बलं मे पुच्छेदु पश्यतसे जनाईन । प्रत्यचन्ने न ते किञ्चित् परोचं शत्रुकर्षण ।
 कुरुणां शमनिच्छन्तं यतमानञ्च केशव । विदिनैतामवस्थां मे नाभिगृह्णतुमर्हसि ।
 न मे पापोऽस्यभिप्रायः पाण्डवान् प्रति केशव । ज्ञातमेव हि तदाहं यमयोक्तः सुयोधनः ।
 जानन्ति कुरवः सर्वे राजानयैव पार्थिवाः । शमे प्रयतमानं मां सर्वयज्ञेन साधव ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽब्रवीत्सहायाङ्गधृतराष्ट्रं जनयर्चः । द्रोणं पितामहं भीमं चत्तारं बाह्लिकं कृपं ।
 प्रत्यबभूवतस्तं यदुक्तं कुरुवंशदि । यथा चाग्निद्वयमन्दो रोषादद्य समुत्थितः ।
 वदत्यभीष्टमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः । आशुच्ये भवतः सर्वान् गमिष्यामि युधिष्ठिरं ।
 आमय्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषपथं । अनुजम्मुनेहेत्याशां प्रवीरा भरतपथं ।
 भीमो द्रोणः कृपः चत्तारो धृतराष्ट्रोऽप्य बाह्लिकः । अत्ययामा चिक्कण्य युयुक्लुष महारथः ।
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना । कुरुणां पश्यतां द्रष्टुं स्वयारं स्विपतुयर्थै ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विद्युरूपदर्शने विंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १३० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रविश्याथ श्वरं तस्याद्यरणावभिवाद्य च । आचर्या तत् समासेन यदुक्तं कुरुवंशदि ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ उक्तं यज्ञविधं वाक्यं यदुक्थं बहूक्तं । अविभिद्येव च मया न चाऽपेक्षंहीतवान् ।
 कालपक्वमिदं सर्वं सुयोधनव्रतानुगं । आशुच्ये भवतो शीघ्रं प्रयास्य पाण्डवान् प्रति ।
 किं वाच्याः पाण्डवेदास्ते भवत्या वचनाश्रया । तद्ब्रूहि सर्वं महाप्राज्ञे शूत्रयुष वचनं नव ।
 ॥ कुन्तिवाच ॥ ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुनस्तु हृष्या कृपाः ।
 द्यौर्विद्युयैव ते राजान् मन्दकस्याविपद्यितः । अनुशकहता बुद्धिर्हर्ममेवैकमीरये ।
 अज्ञावेषस्य धर्मस्य घटादृष्टः सद्यधुना । बाह्नतः चरित्यः दृष्टो बाह्नवीर्यापजोविता ।
 क्रूराय वर्णने गिर्यं प्रजानां परिपाद्यने । शूणु चाधोपमामेकां वा दृष्ट्वाः श्रुता मया ।
 मुचुमुन्दस्य शर्मर्षन्ददन् शयिवीमिमां । पुरा वैश्वरजः प्रोतो न चापेक्षंहीतवान् ।
 बाह्नवीर्याग्निं राज्यमद्रीपामिति कामये । ततो वैश्वरजः प्रोतो विस्मिन् समपचन ।
 मुचुमुन्दस्यतो राजा सोऽप्यग्राहदमुन्धरां । बाह्नवीर्याग्नितां सम्यक् चक्षतधर्ममनुव्रतः ।
 यं हि धर्मदरणीह प्रजा राजा गुरुरिषिताः । चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा विन्देन भारत ।
 राजा चरति चेष्टुर्धं देव लायेव वप्यते । यदेष्टुर्धमस्यगनि नरकायैव गच्छति ।
 दण्डनीतिः स्वधर्मस्य चातुर्धर्मं निपत्यति । प्रपुत्रा स्वामिना सम्यग्धर्मोभय प्रपत्यति ।

४४४

४४५

४४६

४४७

४४८

४४९

दण्डनीत्या यदा राजा सम्मर्काद्व्यनवर्त्तते । तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्त्तते ।

कालो वा कारणे राज्ञो राजा वा कालकारणं । इति ते संशयो माधुद्राजा कालस्य कारणं ।

राजा कृतयुगस्य चैताया दापरस्य च । युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणं ।

१०१

कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्रुते । चैतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्रुते ।

प्रवर्त्तनात् दापरस्य यया भागमुपाश्रुते । कलैः प्रवर्त्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्रुते ।

ततो वसति दुष्कर्मा नरके शायतोः समाः । राजदोषेण हि जगन् स्पृश्यते जगतः स च ।

राजधर्मान्वेषस्य पिष्टपैतामहोचितान् । नैतद्राजपिष्टं हि यत्र तं स्यात्तुल्यच्छविः ।

न हि वैकृत्यसंछट्ट आनुरोधव्यवस्थितः । प्रजापालनसम्भूतं फलं किञ्चिन्न लभ्यते ।

१०२

न ज्ञेयामाशिषं पाण्डुरं चापं न पितानहः । प्रयुक्तवन्तः पूर्व्वेने यया चरवि मेघया ।

यद्यो दानं तपः शौच्यं प्रज्ञा कृत्तानमेव च । माहात्म्यं बलमोजस्रं नित्यमार्गचितं मया ।

नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुपदेवताः । दीर्घमायुर्धनं पुत्तान् सम्मगाराधिताः शुभाः ।

पुष्पेष्वाग्राशने नित्यं पितरौ देवतानि च । दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनं ।

एतद्भक्त्यमर्धं वा जन्मैवाभ्यजाययाः । ते तु वैशः कुले जाता अहृत्या तात पीडिताः ।

१०३

यत्र दानपतिं गूढं दुष्टिताः दुष्टिवीचराः । प्राप्य तुष्टाः प्रतिश्लेष्ते धर्मः कोऽभ्यधिकृतः ।

दानिनायं बलेनान्यं तथा सुनृतया परं । सर्व्वतः प्रतिश्लेष्टोयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ।

ब्राह्मणः प्रचरेत् भैक्ष्यं क्षत्रियः परिपालयेत् । वैश्या धनार्जनं कुर्यात् गूढः प्रचरेच्च तान् ।

भैक्ष्यं विप्रतिषिद्धन्ते क्षत्रिणोऽपि पश्यते । क्षत्रियोऽपि चतान् वाता बाह्वीर्य्योपशीविना ।

उद्यम्य धुरमुत्क्षेपदाजानेयकृतं स्मरन् । कुत शक्तश्च मानश्च विद्धि पौरुषमात्मनः ।

१०४

पितृमर्गं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर । सत्या भेदेन दानेन दण्डेनाऽपि नयेन वा ।

ततो दुःखतरं किञ्च यदहं शीनवान्भव । परपिण्डमुदीचि वै तं सुता मित्रनन्दनं ।

पृथक्स्य राजधर्मेण मा निमज्जोः पितामहान् । मागमः वीरपुण्यस्त्वं शानुजः पापिकां गतिं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भ्यञ्जानपर्वणि कुन्तीवाक्ये एकविंशदधिकतृशतमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

॥ कुन्त्युवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्मीमंमितिहासं पुरातनं । विदुलायाय बन्बार्दं पुरस्स च परन्तप ।

ततः श्रेयस्य भूयस्य यथावदक्रमहति । यमस्त्रिणी मन्ममतो कुले जाता विभावरो ।

१०५

सधधर्धरता दाम्ता विदुला दीर्घदीर्घनी । विदुला राजवंशसु युतवाक्या वज्रयुता ।

विदुला नाम राजज्या जगर्हं पुधमौरसं । निश्चितं मिश्रराजेन शयानं दीनधेतमं ।

॥ विदुलोवाच ॥ अनन्दन मनोजात दिपतां हर्षवर्द्धन । न मया तं न पित्रा च जातः काभ्यामनो क्षयि ।

निर्बन्धुयापददोयः पुरुषः क्षीवकाधनः । यावज्जीवं निगमोऽपि कथाणय धुरं वह ।

मात्मानमवमन्यस्य मेनमत्पेन वीभरः । ननः कृता सुकृत्वाणं माभैस्त्वं प्रतिषेधर ।

१०६

उत्तिष्ठ रे कापुरुष मा श्रेष्ठेवं पराजिनः । अमिवाद्यन्ददन् सर्व्वार्थिपांनो यन्मुशोरुदः ।

सुपूरा वै कुन्दिका सुपूरा मूयिकाञ्जलिः । सुसन्नोपः कापुरुषः खल्यकेनैव तृण्यति ।
 अथहेराक्षजन् दंष्ट्रां मायेव निधनं ब्रज । अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमेः ।
 अथरेः श्येनवच्छेद्रं पश्येत्स्वं विपरिक्रमन् । विवदन् वाऽयं वा तृष्णो योषि वाऽपरिश्रितः ।
 तमेवं प्रेतवच्छेपे कस्मादञ्जयो यथा । उत्तिष्ठ हे कापुरुष मास्त्रापी, शत्रुनिर्विजयः ।
 माऽसौ गतस्त्वं ह्यपणो विश्रूयस्व स्वकर्षण । मा मथे मा अघन्ये त्वं मा धोभ्रष्टिष्ठ चोर्वित्तः ।
 अस्त्रातं तिन्दुकस्येव मुहूर्त्तमपि हि ज्वल । मा तुषामिस्त्रिवानर्धिधूमायस्व जिजीविषुः ।
 मुहूर्त्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितश्चिरं । मा हस्य कस्यचिद्भेदे जनोराज्ञः खरो मृदुः ।
 कृत्वा मानुष्यकं कर्षं स्त्रातार्जं यावदुत्तमं । धर्मस्थानृष्यमाप्नोति न चात्मानं त्रिगर्हते ।
 अत्रश्वा यदि वा कन्धः नाभुग्राचति पण्डितः । आनन्तर्येष्टारभते न प्राणानां धनाद्यते ।
 उद्भावयस्व दोष्यं वा तां वा काच्छ भुवां गतिं । धर्मं पुत्रायतः कृत्वा किं निमित्तं हि जीवसि ।
 दृष्टापूर्वं हि ते क्षीव कीर्त्तिंश्च सकला वता । विच्छिन्नं भोगमूलं ते किं निमित्तं हि जीवसि ।
 शत्रुर्निमज्जता याश्चा जहायां प्रपतिथता । विपरिच्छिन्नमूत्रेऽपि न विषोदेत् कयश्चन ।
 उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाशनेयकृतं स्मरन् । कुरु सत्तञ्च मानसं विद्वि पौरुषमात्मनः ।
 उद्भावय कुलं मम तत्कृते स्वयमेव हि । यद्य हृतं न जल्पन्ति मानवा महद्दहतं ।
 राश्विर्वह्नेनमारवं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् । दाने तपसि संये च यस्य नोच्चारितं यमः ।
 विद्यायामर्थलाभे वा मातृहृत्कार एव सः । श्रुतेन तपसा वाऽपि श्रियः वा विक्रमेव वा ।
 जनान् योऽभिभवत्यन्यान् कर्षणा हि स वै पुमान् । न तेव जाह्नवी कापावी हृत्तिमेपितुमर्हसि ।
 मृगंक्षामयमस्याद्य दुःखा कापुरुषोचितं । धमेनमभिनन्देयुरभिजाः पुरुषं क्षमं ।
 लोकस्य समवज्ञातं निहीनासनग्रास्यं । अहो लोभकरं होममन्यजीवनमन्यकं ।
 नेदृशं बन्धुमापाद्य बान्धवः सुखमेधते । अदृष्टेव विपत्सामो वयं राक्षान् प्रवाशिताः ।
 धर्मकामरवेर्हृताः स्थानभ्रष्टा नकिञ्चनाः । अवन्तुकारिणं शत्रु कुलवंशस्य याग्रनं ।
 कर्त्तिं पुत्रप्रवादेन सञ्चय त्वामजीवन् । निरामयं निरुत्साहं निर्बोध्यमरिणन्दनं ।
 भाष्मभीमन्तिनो काचित् जनेधेत् पुत्रमोदृशं । माधूमाय ज्वतयन्तमाक्रम्य जहि शत्रवान् ।
 लक्ष मुहूर्त्त्यमिवाणं मुहूर्त्तमपि वा क्षणं । स्त्रातामेव पुरुषो यदमर्षी यदधमो ।
 क्षमावापिरमपय नैव स्त्री ॥ पुनः पुमान् । सन्नोपो वै श्रियं हन्ति तथाऽनुक्रोश एव च ।
 अतुल्याभये क्षामे निरीहो नाद्रुते महत् । रभ्या निष्ठतिपापेभ्यः प्रमुञ्चतात्मानमात्मनः ।
 अयसं हृदयं कृत्वा गृहयस्व पुनः स्मरं । पुरं त्रिषहते यस्मान् तस्मात् पुरुषपुत्रयोः ।
 तमाऽऽर्ष्येयं नामानं स्त्रीकृत् य ह ह जीवति । शूररभ्याज्जितवित्तस्य ईश्वरिक्तामचारिणः ।
 दिष्टभावं गतमपि विषये भेदते प्रजाः । य चात्मानः प्रियसुखे हिता गृहयते श्रियं ।
 अमात्यानामपि हर्षमादधात्यचिरेण सः ।

४१.४

४१.५

४१.६

४१.७

४१.८

४१.९

॥ पुन उवाच ॥ किं नु ते मामपश्यन्त्याः श्रित्या अपि प्रसूयन्त्याः । किमाभरणकृत्यन्ते किं भोगैर्जीवितेन वा ।

॥ मातोवाच ॥ श्रनादृतानां ये लोका दिपन्तस्थानवाभ्युपुः । ये त्वादृतानां लोकाः सुखदस्तान् व्रजन्तु नः ।

मृत्योर्बिहीयमानानां परपिण्डोपजीविनां । कृपणानामसत्त्वानां भाट्टितिमनुवर्तिन्याः ।

अनुत्तां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुखदस्तयाः । पर्यन्त्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुः ।

१३३

यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्चय । पकट्टममिवापाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ।

यस्य मूर्धुरस्य विकानैरेधने बान्धवाः सुखं । चिदग्रा इव शक्रस्य बाधु तस्येह जीवितं ।

खवाङ्गसलमाश्रित्य योऽभ्युक्तीवति मानवः । स लोके क्षमते कीर्तिं परच य मूढां गतिं ।

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विदुषामुपनिषद्भाष्ये द्वाविंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

॥ विदुषोवाच ॥ अथैतस्यामवस्थायाम्येषां पौरुषं हातुमिच्छसि । निहीनं विवर्तितं मार्गं गमिष्यस्व चिरादिव ।

यो हि तेजा यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् । क्षत्रियो जीवितकाङ्क्षी खेन ह्येव ते विदुः ।

१३४

अथैवम्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च । नैव, सम्प्राप्नुवन्ति त्वं मुमुर्षुमिव भेषजं ।

क्षन्ति वै सिन्धुराजस्य सन्मुष्टा न तथा जनाः । दौर्ब्यन्यादासते मूढा व्यसनीघप्रतीक्षिणः ।

सहायोपचितिं कृत्वा श्ववसायं ततस्ततः । अनुदुख्येयुरपरे पश्यन्तस्त्वव पौरुषं ।

तैः कृत्वा सह सङ्घातं गिरिदुर्गोत्थयश्चर । कालव्यसनमाकाङ्क्षन्नेवायमजरामरः ।

सञ्जयो नामतस्य त्वं न च पश्यामि तत् । अथैवमामा भव मे पुत्र मा शय्येनामकः ।

१३५

सत्यमदृष्टिर्मेहाप्राप्नो बाधं त्वां बाह्मणोऽब्रवीत् । अथैव प्राणमहत्कष्टं पुनर्दृष्ट्वा गमिष्यति ।

तस्य स्मरन्ती वचनमाश्लेषं विजयं तव । तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ।

यस्य ह्यार्थाभिनिर्दृष्टा भवन्त्याप्यायिताः परे । तस्यार्थविहिनिर्वयता नयेन्वर्थाऽमुषारिणः ।

समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वैर्पां मम सञ्चय । एवं विद्वान् मुदुमगा भव मा प्रत्युपाहरः ।

नातः पापीयर्षी काश्चिदवस्थां शम्भरोऽब्रवीत् । यच्च नैवाद्य न प्रातर्भाजनं प्रतिदृश्यते ।

१३६

पतिपुत्रवधादेतत् परमं दुःखमब्रवीत् । दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ।

अर्धं महाकुष्ठे जाता द्रुदात् द्रुदमिवागता । ईदृशी सर्वकङ्काणी भर्वा परमपूजिता ।

महार्हमास्त्राभरणां मुष्टेष्टां वरवाससां । पुरा हृष्टां सुहृद्वर्गं मामपश्यः सुखदता ।

यदा मासैव भार्याश्च द्रष्टासि श्रेण्डुर्वन्तां । न तदा जीवितेनार्थो भविता तव सञ्चय ।

दासकर्मकरान् मृत्यानाचार्यबन्धुपुरोहितान् । श्रुत्वाऽस्यान् प्रजहते दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ।

१३७

यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्याहं यथा पुरा । द्वाघनीयं यमस्यस्य का शान्तिर्ददयस्य मे ।

मेति चेद्वाह्यं भूयां दीर्घैतं हृदयं मम । न ह्यहं न च मे मर्त्ता नेति बाह्यणमुक्तवान् ।

वयमाययणीयाः स न श्रोतारः परस्य च । नान्यमापाद्य जीवन्ती परित्यज्यामि जीवितं ।

अपारे भव नः पारमज्ये भव नः स्वः । कुर्वन् स्थानमस्थाने मृतान् सञ्जीवयस्य नः ।

सर्वे ते श्रवणः सञ्ज्ञा न चेज्जीवितमर्हसि । अथ चेदीदृशीं दृष्टिं क्षीयामभ्युपपद्ये ।

१३८

सुपूरा वै कुनदिका सुपूरा मूषिकाञ्जलिः । सुसन्तोषः कापुरुषः खल्यकैनेव तृप्यति ।
 अयहेराहजन् देष्टा मायेव निधनं व्रज । अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमेः ।
 अयरेः श्रेयनवच्छिद्रं पश्येस्ते विपरिक्रमन् । विवदन् वाऽयं वा तृष्णीं ध्येयि वाऽपरिश्रितः ।
 तमेवं प्रेतवच्छेषे कस्मादवाप्तो यथा । उत्तिष्ठ हे कापुरुष मास्त्राधीः शत्रुनिर्जितः ।
 माऽस्ते गतस्ते रूपेण विशूयस्व स्वरूपेण । मा मध्ये मा अध्ये त्वं मा धोभृक्षिष्ठ चोर्मितः ।
 अस्मात् तन्दिन्दुतलेव मुहूर्तमपि हि ज्वल । मा तुषाग्निरिवानर्चिधूमायस्व जिओविपुः ।
 मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितश्चिरं । मा हस्य कल्यक्षिद्वेहे जगोराज्ञः खरो मृदुः ।
 कृत्वा मानुष्यकं कर्म स्वर्गाजं यावदुत्तमं । धर्मस्थानूष्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ।
 अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नाभुवोक्षति पण्डितः । आनन्तर्यद्वारभते न प्राणानां धनायते ।
 उद्भावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ भुवं गतिं । धर्मं पुष्पायतः कृत्वा किं निमित्तं हि जीवसि ।
 दृष्टापूर्वं हि ते क्षीव कीर्तय सकला जता । विच्छिन्नं भोगमूलं ते किं निमित्तं हि जीवसि ।
 शत्रुनिर्मम्यता यास्ते जहायां प्रपतियता । विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषादेत् कयश्चन ।
 उद्यम्य धुरमुर्त्तुर्वेदाजमेघकृतं स्मरन् । क्षुद्रसत्त्वश्च मानश्च विद्धि पौरुषमात्मन ।
 उद्भावय कुलं मम तत्कृते स्वयमेव हि । यस्य दृष्टं न जल्पन्ति मानवा महद्भुतं ।
 राशिवहेनमार्चं स नैव क्षी न पुनः पुमान् । दाने तपसि यथे च यस्य नोक्षारितं यमः ।
 विद्यायामध्यासे वा मातुहृत्कार एव सः । श्रुतेन तपसा वाऽपि श्रिया वा विक्रमेण वा ।
 जनान् षोऽभिभवत्यन्यान् कर्मणा हि स वै पुमान् । न त्वेव जाल्मी कापालीं दृष्टिमेपितुमर्हसि ।
 मूर्खसामयशस्याश्च दुःखाः कापुरुषोचिता । धमेनमभिनन्देयुरभिवाः पुरुषं ह्ययं ।
 लोकस्य समव्रजातं निहीनाद्यन्यथसं । अहो लोभकरं हीनमन्यश्रीवनमन्यकं ।
 नेदृशं बन्धुभासाद्य बान्धवः सुखमेधते । अष्टत्वेव विपस्यामो वयं राजान् प्रवाधिताः ।
 सर्वकामरवेर्हृतिः स्थानभद्रा नकिञ्चनाः । श्रवण्युकारिणं सख्यु कुलवंशस्य नाश्रनं ।
 कर्त्तुं पुत्रप्रवदेन सञ्चय त्वामजीवने । निरामयं निरुत्साहं निर्बोध्यैर्मरिमन्दनं ।
 मास्य सीमन्तिनी काचित् जनयेत् पुत्रमोदृशं । साधूभाय ज्वलत्यन्तमाक्रम्य अहि शाचवान् ।
 ज्वल मूढं नमिकाणां मुहूर्तमपि वा चर्यं । एतावमेव पुरुषो यदमर्यां यदचमो ।
 समानाश्रितमर्पय नैव स्त्री न पुनः पुमान् । सन्तोषो वै श्रेयं हन्ति तथाऽनुकोप एव च ।
 अगुत्यानभये चोभे निरीहो नाश्रुते महत् । श्रेयो निरुतिपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ।
 आर्यस्य हृदयं कृत्वा मृगयन् पुनः स्वकं । पुरं विपद्यते यस्मान् तस्मान् पुदयउच्यते ।
 तमाऽर्थ्येयं ग्रामानं स्तीवत् य इह जीवति । शूरशोर्जितचित्तस्य चिह्नविकान्तचारिणः ।
 दिष्टभावं गतमपि विषये मोदते प्रजाः । य आत्मनः प्रियसुखे हिला मृगयते श्रेयं ।
 श्रमात्यानामघो हयं मादधात्यचिरेण सः ।

५१४

५१५

५१६

५१७

५१८

५१९

॥ पुत्र उवाच ॥ किं नु ते मामपश्यन्त्याः श्रिया अपि सन्ध्या । किमामरणकृत्येन किं भोगैर्जीवितेन वा ।

॥ मातोवाच ॥ अनादृतानां ये लोका दिपन्तस्तानवाप्नुयुः । ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुखदक्षान् व्रजन्तु नः ।

मृत्यैर्विन्ध्योयमानानां परपिण्डोपजीविनां । कृपणानामशक्तानां नादृत्तिमनुवर्तिन्याः ।

अनुत्वा तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुखदक्षया । पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुः ।

यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्चय । पशुदुर्मनिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ।

यस्य दूरस्य विकान्तैरेष्यन्ते धान्यवाः सुखं । विदग्धा इव शक्रस्य बाधु तस्येह जीवितं ।

सुबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः । स लोके लभते कीर्तिं परत्र च श्रुतां गतिं ।

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विदुलापुत्रानुवाक्ये द्वाविंशदधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

॥ विदुलोवाच ॥ अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं ह्यतुमिच्छसि । निहोमर्षेति मां गमिष्यस्य चिरादिव ।

यो हि तेजो यथाशक्ति दर्शयति विक्रमात् । चाक्षेयो जीवितोऽकाङ्क्षो सेन इत्येव ते विदुः ।

अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च । नैव सम्प्राप्नुवन्ति तां मुमुर्षुमिव मेयजं ।

सन्ति वै सिन्धुराजस्य सन्मुष्टा न तथा जनाः । दौर्बल्येन्यादासते मूढा यस्मैौघप्रतीक्षिणः ।

सद्वायोपचितिं कृत्वा यवसायं ततस्तनः । समुदयेयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषं ।

तैः कृत्वा सव सहातं गिरिदुर्गोत्तरयक्षुर । कालव्यसनमाकाङ्क्षन्नेवायमजरामरः ।

सञ्जयो नामतस्य त्वं न च पश्यामि तत् त्वयि । अर्चयेनामा भव मे पुत्र मा चर्येनामकः ।

सत्यदृष्टिर्मेहाप्राप्तो बाणं तां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । अथे प्राप्य महत्कष्टं पुनर्दृष्ट्वा गमिष्यति ।

तस्य स्मरन्ती वचनमाश्रेषे विजयं तव । तस्मात्प्राप्तं ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ।

यस्य ह्यर्थोभिनिर्द्वैता भवन्त्यायायिताः परे । तस्यार्थोविद्विर्नियता नयेन्मर्यादमुपधारिणः ।

सद्वह्निरसद्वह्निर्वा पूर्वेषां मम सञ्चय । सर्वं विद्वान् युद्धमना भव मा प्रत्युपाहरः ।

नातः पापीयर्षो काक्षिदवस्थां शम्भरोऽब्रवीत् । धव नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ।

पतिपुत्रवधादेतत् परमं दुःखमब्रवीत् । दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ।

अहं महाकुले जातां हृदात् हृदमिवागता । ईश्वरी सर्वकञ्जाली भर्ता परमपूजिता ।

महार्हमास्माभरणं मुष्टं वरवासं । पुरा बह्वं सुखदं मामपश्यः सुखदं तं ।

यदा माक्षैव भार्यासु दृष्टासि श्रेष्ठदुर्विचारा । न तदा जीवितेनार्थो भविता तव सञ्चय ।

दासकर्मकरान् श्रुत्यानाचार्यैर्लिकपुरोहितान् । अदृष्ट्याऽस्मान् प्रजहते दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ।

यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्याहं यथा पुरा । द्वापनीयं यमस्यस्य का शान्तिर्षेदयस्य मे ।

नेति चेद्वाङ्मणं मूयां दीर्येन ददयं मम । न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्त्वान् ।

वयमाश्रयणीयाः स्य न श्रोतारः परस्य च । नान्यमासाद्य जीवन्तो परित्यज्यामि जीवितं ।

अपारे भव नः पारमसत्त्वं भव नः श्रवः । कुहस्य स्थानमस्थाने शृतान् सञ्जीवयस्य नः ।

सर्वे ते शत्रवः सद्भात स चेज्जीवितमर्हसि । अथ चेदोद्दृष्टोऽर्त्तं क्रीवामभ्युपपद्ये ।

निर्विषात्मा हतमना मुक्षेतां पापजीविकां । एकग्रबुद्धेनैव शूरो गच्छति विभ्रुतिं ।

इन्द्रो दृष्टवधेनैव महद्भ्रंः समपद्यत । मोक्षेन्द्रं प्रयहं सेमे सोकानाशेयरोऽभवत् ।

नाम विश्वाय वै सख्यौ शूचूनाह्वय दंशितान् । सेनायश्चापि विद्राव्य हत्वा वा पुष्टं वरं ।

यदैव सन्ते वीरः स्वपुङ्गेन महत्प्रभः । तदैव प्रययन्तेऽस्य शत्रवो विनर्मानि च ।

त्यक्तात्मानं रणे दंष्टं शूरे कापुण्या जनाः । अवशाः पूरयन्ति स्म सर्व्यकामसमृद्धिभिः ।

३१११

राज्यद्याप्यपविश्रं संश्रयो जीवितस्य वा । न सम्बध्य हि शत्रोर्वै श्रेवं कुर्वन्ति साधवः ।

खर्गहारोपमं राज्यमथवाऽप्यमृतोपमं । रुद्धमेकायने मत्वा यतोऽस्तु क इवारिपु ।

कहि शूचून् रणे राजन् स्वधर्ममनुपालय । मा त्वा दृष्टं सुहृत्पणं शूचूणां भयवर्द्धनं ।

असदोदयेय मोचर्ग्नर्नदक्षिण परैर्हृतं । अपि लां नानुपश्येयं दीना दीनमिव स्थितं ।

स्य सौवीरकन्याभिः द्याय्य स्वार्थैर्यथा पुरा । मा च सेन्यवकन्यानामवशो वशमः ।

३११२

ध्रुवा रूपेण सत्यसौ विद्ययाऽभिजनेन च । यस्त्वादृशो विदुर्भोजितं यशस्यो लोकविभुतः ।

अनङ्गानिव बौद्धस्यो मन्ये मरणमेव तत् । यदि त्वामनुपयस्यामि परस्य प्रियवादिनं ।

पृष्ठतोऽनुजगन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे । मास्मिन्जातु कुत्से जातो गच्छेत्तयोऽन्यस्य पृष्ठतः ।

न त्वं परस्यानुचरसात जीवितुमर्हसि । अहं हि सत्तद्दयं वेद यत् परिश्रयतं ।

पूर्वैः पूर्वन्तैः शोक्तं परैः परतरैरपि । श्रायन्त्याययस्यैव प्रजापतिविनिर्मितं ।

३११३

यो वै कश्चिदिहाजातः सन्नियः सन्निकर्षविन् । भयात् कृत्स्नं समोक्ष्यैव न नमेदिह कस्य चित् ।

उद्यच्छेदेव न ममैवदमो ह्येव योहयं । अयपन्मर्थि भञ्जित न नमेतिह कस्य चित् ।

मातङ्गो मत्त इव च परीयात् स महामनाः । ब्राह्मणेभ्यो नमेदित्यर्थं धर्मायैव च सञ्जय ।

नियच्छन्नितरान् वर्षां विनिग्नन् सर्वदुष्कृतः । ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विदुलापुत्रानुशासने अयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

॥ पुन उवाच ॥ कृष्णायसखे च ते संहत्य हृदयं कृते । मम मातस्त्वकादयं वीरप्रभो क्षमपण्ये ।

३११४

अहो सत्तमसाचरो धव मामितरं यथा । नियोजयसि धुह्राय परमातेव मानसा ।

इदं वचनं श्रूयान् भवती पुष्टमेकजं । किमु ते मामपश्यन्त्याः श्रयिष्या अपि सर्वथा ।

किमाभरणपट्येन किमोगैर्जीविनेन वा । मयि वा सङ्गरहिते प्रियपुत्रे विशेषतः ।

॥ मातोवाच ॥ सर्वत्रस्था हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् । तावैवाभिममीक्ष्याहं सञ्जय त्वामचूचुदं ।

॥ समीप्य क्रमोपेतो मुखः कालोऽयमागतः । अस्मिन्नेदगते काले कार्यं न प्रतिपद्ये ।

३११५

असम्भारविरूपस्त्वमानुश्रमं करिष्यसि । ते त्वामयशसा स्मृष्टं न श्रूयं यदि सञ्जय ।

शरीरात्तन्मयमाजसत्रिःसामर्थ्यमहेतुकं । सङ्क्षिप्तगर्हितं मार्गे त्यज मूर्खनिपेक्षितं ।

अविद्या वै महत्यस्ति धामिनां संश्रिताः प्रजाः । तव स्यात् यदि सद्गुणं तेन मे ते प्रियो भवे ।

धर्मार्थगुणयुक्तेन मेतरेण कथयन् । देवमानुषयुक्तेन सङ्गिराचरितेन च ।

यो ह्येवमवनीतेन रमते पुष्पनृणा । अनुत्यानवता चाऽपि दुर्विनीतेन दुर्धिया ।

०१८०

रमते यस्तु पुष्पेण मोधेयं तस्य प्रजाफलं । अकुर्वन्तोऽहि कर्षीण कुर्वन्तो निन्दितानि च ।

सुखे नैवेह नाऽमुत्र सभन्ते पुरुषाधमाः । युद्धाय चक्षियः स्रष्टः सञ्चयेह जयाय च ।

जयन् वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोक्तं । न शत्रुभवे पुण्ये दिवि तत् विद्यते सुखं ।

यदि मिथान् वेपथुस्तथा चक्षियः सुखमेधते । मनुष्या दक्षमानेन पुरुषेण मनस्विना ।

निहतनेह वज्रश्च शत्रून् प्रति जिगीषया । आत्मानं वा परित्यज्य शत्रुं वा विनिपात्य च ।

०१८१

अतोऽप्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कृता भवेत् । इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।

यस्य स्वल्पं प्रियं लोके भुवं तस्याल्पमप्रियं । प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनं ।

श्रुवद्वाभावमभ्येति गत्वा गजैव सागरं ।

॥ पुत्र उवाच ॥ नैयं मतिस्तथा वाच्या मातः पुत्रे विज्ञेयतः । कारुण्यमेवानुपश्य भूमेह जहमूकवत् ।

॥ मातोवाच ॥ अतो मे भूयसो गन्धिर्देवमनुपश्यसि । चेद्यं माद्योदयस्येतत् स्वयं वै चाद्यामि ते ।

०१८२

अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वधैर्यवान् । अहं पश्यामि विजयं कृतं भाविनमेव ते ।

॥ पुत्र उवाच ॥ अकोशलासहायस्य कृतः सिद्धिर्लभ्यो मम । इत्यवस्थां विदित्वा मातात्मनात्मनि दादृशं ।

राज्याङ्गिषो मिष्टतो मे विदिवादिव दुष्कृतः । इदृशं भवती किञ्चिदुपायमनुपश्यति ।

तस्मै परिणतप्रसे सत्यं प्रदूहि पृच्छते । करिष्यामि हि तत् सर्वं यथावदनुशासनं ।

॥ मातोवाच ॥ पुत्र नात्माऽवमनस्य पूर्याभिरसद्विभिः । अभूत्वाऽभिभवन्नर्थः भूत्वा नश्यन्ति चापरे ।

०१८३

अनर्थेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुवाचिभः । सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ।

अनित्यमिति जानन्नो ॥ भवन्ति भवन्ति च । अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ।

ऐकगुणमनोहायामभावः कर्मणां फलं । अथ द्वैगुणमोहायां फलं भवति वा न वा ।

यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता । मुदेदृष्टिबद्धी च प्रतिकूले नृपात्मज ।

उत्पातय्यं गाढतथं योक्तव्यं भूतिकर्षसु । भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा मतमम्यथै ।

०१८४

मन्त्रालिनि पुरस्त्यक्तं ब्राह्मणं येनैवैः सह । प्राशस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।

अभिवर्त्तति सक्तीसं प्राचीनिव दिवाकरः । निदर्शनम्युपायाय बह्व्युद्घर्षाणि च ।

अनुद्विग्नरूपोऽपि पश्यामि कुरु पौरुषं । पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्षमि ।

कुड्मान् लुब्धान् परिच्छीणानवलितान् विमानितान् । खड्गिनैव ये केचित्तान् युक् उपधारय ।

०१८५

एतेन त्वं प्रकोरुष महतो मेख्यसे गणान् । महाविग्न इवोद्धूतो सातरिष्या यत्नादकान् ।

तेषामपप्रदायी ह्यः कलौत्यायी प्रियवदः । ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरोधाष्यन्ति च भुवं ।

यदेव शत्रुं आभीयात् सप्यस्य त्यक्तीवितं । तदैवास्मादुद्विगते सर्पादिगमतादिव ।

तं विदित्वा पराक्रान्तं वने न कुरुते यदि । निर्भयैर्निर्भयैर्देवमन्ततस्तद्विविधितः ।

निर्भादादासदं सन्ना धनवृद्धिर्भविष्यति । धनवर्त्तं हि मिवाणि भजते चाश्रयन्ति च ।

स्वस्तिताये पुनस्तानि सम्यजन्ति च बान्धवा । अण्डिन्नायधनो च जुगुप्सुनो च तादृगं ।

११०

शत्रुं कृत्वा य सहाय विद्यासमुपगच्छति । ततः सखायमेवेतन् यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विदुषापुत्रानुशासने चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ मातोवाच ॥ नैव राजा दरः कार्यो जातु कस्याश्चिदापदि । अथ चेदपि दोषं स्थात्रैव वर्त्तेत दीर्घवत् ।

दीर्घं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते । राष्ट्रं वनममात्याय पुण्यकुर्वन्ति ते महौ ।

शत्रून्नेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः । अन्ये तु प्रजिहोषन्ति ये पुरसादिमानिताः ।

य स्यात्यन्तमुद्धत एव पर्युपासते । अशक्यं स्वस्तिकामा बद्धवत्सा हता इव ।

१११

शोचन्तमनुगोचन्ति पतिताग्निं बान्धवान् । अपि ते पूजिता धूर्त्वंमपि ते सुहृदो मताः ।

ये राज्ञमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमोयुषः । मा दीदरस्व सुहृदो मा तां दीर्षं प्रहासिषु ।

प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासक्या मया तव । विदधत्या समायावमुक्तं तेजो विट्पृथ्वे ।

यद्येतत् सविजानासि यदि सम्यग्प्रबोध्यसे । कृत्वा सौम्यमिवात्मानं जयायेच्छिष्टं सञ्जय ।

अस्ति न कोपनिचयो महान्विदितस्तव । तमहे वेद नान्यस्तमुपसमादयामि ते ।

११२

यन्ति नैक्यता भूय सुहृदस्तव सञ्जय । सुखदुःखसहावीर्यमार्हा ह्यनुवर्त्तिनः ।

तादृशं हि सहाया वै पुरुषस्य बुभूषतः । इष्टं जिहोषत किञ्चित् वचिवा । शत्रुर्क्षयः ।

तथास्त्रीदृग्गच्छं वाक्यं श्रुत्वाऽपि खल्यचेतसः । तमस्त्वपागमस्तस्य सूचिचार्यपदार्तरः ।

॥ पुत्रउवाच ॥ उदके भूरिधं धार्यो मर्त्येयं प्रवणे मथा । यस्मै भवती नेचो भविष्यत् भूतिदर्शिनो ।

अहं हि वचनं लक्ष्यं श्रुश्रुपुरपरापरं । किञ्चित्किञ्चित् प्रतिवर्द्धन्त्युपोमार्थं मुञ्जमुञ्ज ।

११३

अत्रत्यज्जन्तस्यैव कृच्छ्रास्तस्यैव बान्धवान् । उद्यच्छास्यैव शत्रूणां नियमार्थं जयाय च ।

॥ कुन्तुवाच ॥ मदस्य हव स चित्तं प्रणुश्रो वाक्यसायकैः । तत्प्रकारं तथा सर्वं यथायदनुशासनं ।

इदमुद्धर्षणं भोमं तेजोवर्द्धनमुत्तमं । राजानं आत्येकान्त्री वीर्यमं शत्रुपीडितं ।

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा । मही विजयते चित्रं श्रुत्वा शत्रून् महन्ति ।

इदं पुंसवनश्चैव वीराजनममेव च । अभीष्टं गमिणी श्रुत्वा भुवं वीरं प्रजायते ।

११४

विद्यागूरुं तपःशूरं दानगूरुं तपस्विनं । ब्राह्म्याश्रिया दीप्यमानं साधुवादे च सक्तं ।

अर्चिर्भक्तं यथोपेतं महाभागं महारथं । इतिमन्तमनाष्टव्ये जेतारमपराजितं ।

नियन्तारमसाधूनां गोपारं धर्मचारिणा । इदं च वक्ष्यामि स्मृते वीर सत्यपराक्रमं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कुन्तोवाक्ये पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

॥ कुन्तुवाच ॥ अश्विनं केवळं श्रुत्वास्तस्य जाते स्म सुतके । उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ।

अद्यान्तरीचे वागावीर्यरूपमनोरमा । सहस्राक्षसमं कुनि भविष्यत्येव ते घृत ।

११५

एष धैर्यतः सङ्गमे कुण्डन् सर्वान् समागतान् । भोमसेनैदनीयस्य लोकमुदत्तंयिष्यति ।

पुत्तस्य पृथिवीजैता यमदास्य दिवं ह्युते । हता कुर्क्षेय सङ्गमे वासुदेवसहायवान् ।

पितृमंथं प्रनष्टं पुनर्युद्धरिष्यति । आरुभिः सहितं श्रीमांस्त्रिभुवनहरिष्यति ।
 स मत्पयस्त्रे। बीमस्तुः सत्यवाची यथाऽच्युतः । तथा त्वमेव जानासि बलवन् दुरासदं ।
 तथा तदस्य दाशार्हं यथा वागभ्यभाषत । धर्मस्यैदंक्षि वाच्यं यथा सत्यं भाविष्यति । ॥१८॥
 मञ्चापि तत्तया कृष्ण सर्व्वं सम्पादयिष्यसि । नाहं तदभ्यसयामि यथा वागभ्यभाषत ।
 मनो धर्माप महते धर्मो धारयते प्रजाः । स्तद्वृत्तं यथा वाच्यं नित्योपुक्तो ह्येकदत्तः ।
 यदर्थं क्षत्रिया स्मृते तस्य काशोऽयमागतः । न हि वैरं समाधाद्य धीदन्ति पुरुषवर्माः ।
 विदिता ते सदा बुद्धिर्भोमस्तु न प्राप्ताम्यति । यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्षणः ।
 सर्व्वधर्मविमेषज्ञो ज्ञायो पाण्डोर्महात्मनः । ब्रूया माधव कस्याणो कृष्ण कृष्णो यशस्विनो । ॥१९॥
 युक्तमेतन्महाभगे कुले जाते यशस्विनि । धर्मो पुत्रेषु सर्व्वेषु यथावत्प्रवर्त्तयिष्यते ।
 माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरताकुभौ । विक्रमेणाश्विन्तान् भोगान् कृषीन् जीवितादपि ।
 विक्रमाधिगता श्रथाः क्षत्रधर्मेण जीवत । मनो मनुष्यस्य सदा शीघ्रंति पुरुषोत्तम ।
 यच्च वः श्रेष्ठमायानां सर्व्वधर्मोपचारिणो । याश्चास्मि यदवायुना को न तु त्वं वनुमर्हति ।
 न राज्यहरणे दुःखं क्षूने चापि पराजयः । प्रभाजर्णं सुतानां वा न मे तत् दुःखकारणं । ॥२०॥
 यच्च वा दृष्टी भ्यामा समाधौ सद्गती तदा । श्रेयोयुतं यथा वाचस्तमे दुःखतरं महत् ।
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा । मायागच्छतदा नार्य कृष्ण मायवती वती ।
 तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्व्वप्रकम्भतो वरं । अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं श्रेष्ठपद्याः पदवीधर ।
 विदिता हि तवात्मनः कुट्टाविष्यमानोऽहो । भीमाश्विनौ भयेतो हि देवानपि परा गति ।
 तयोद्यैतदवधानं यत् वा कृष्ण समागताः । दुःशासनश्च धृष्टीर्मे कटुकान्यभ्यभाषत । ॥२१॥
 पश्यतां कुहवीराणां तच्च संस्कारयैः पुनः । पाण्डवान् कुशलं शुकैः सपुत्रान् कृष्णया वद ।
 माद्य कुशलिनीं मूयाक्षोपु भूयो जगार्दन । अरिष्टे सख्यं पश्यान् पुत्रास्ते प्रतिपादय ।
 ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ अत्रिवाङ्मय तो कृष्णः कृता चाभिप्रेदक्षिणं । निदृक्ष्य स महाबाहोः विह्वलगतित्ततः ।
 ततो विस्मयमास भोष्ठादीन् कुहपुत्रवान् । आरोप्याथ रथे कथं प्रयात् वायकिना वद ।
 ततः प्रयाते दामोद्रे कुरवः सङ्गता मिथः । जङ्गल्युर्महदास्त्र्यै केवले परमाहुते । ॥२२॥
 प्रगूढा पृथिवी सर्व्वा मृत्पुपाश्वरोक्षता । दुर्योधनस्य बालिश्याद्यैतदक्षोति चाभ्रवन् ।
 ततो निर्धाय नगरात् प्रययौ पुरुषोत्तमः । मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुविरे वद ।
 विस्मयिता राधेयं सर्व्वयादवनन्दनः । ततो जैनं सहता दूर्णमशनैषादयत् ।
 ते पितृन् दवाकां दारकेण प्रचोदिताः । हया जयुर्महावेगा मगामाहतरेहयः ।
 ते यतोऽय महाभानं चित्रं श्येन दवाङ्गुगाः । उच्चैर्युग्मपश्यन् शार्ङ्गधन्वानमावहन् । ॥२३॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कुन्तोवाक्ये षट्षिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीमद्रोणौ महारथौ । दुर्योधनमिदं वाक्यमुत्तुः शासनातिगं ।

श्रुतं ते पुरुषयाघ कुन्त्या कृष्णस्य सन्निधौ । वाक्यमर्थवद्व्यपमूर्तं धर्म्यमनुत्तमं ।

तत् करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य सन्मते । न हि ते जातु शत्र्येरन्वृते राज्येन कौरव ।

क्षेपिता हि त्वया पार्था धर्मपाशवितास्तदा । सभायां द्रौपदी चैव तेन तन्मार्पितं तव ।

कृताञ्चं श्रुत्वां प्राप्य भीमञ्च कृतनिययं । गाढीवक्षेपुधी चैव रथञ्च ध्वजमेव च ।

॥१८०॥

नकुलं सहदेवञ्च वलवीर्यसमन्वितौ । सहायं वासुदेवञ्च न चेन्मति युधिष्ठिरः ।

प्रत्यक्षन्ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता । विराटनगरे पूर्वं सर्वं स युधि निर्जिता ।

दानवा घोरकर्षाणां निघातकवचा युधि । रौद्रमर्लं समादाय दग्धा वानरकेतुना ।

कर्णप्रसूतघस्त्रेण लब्ध्वापि कवचो रथो । मोचितो घोषयाचायं पर्वतं तच्चिदर्शनं ।

प्रशान्त्य भरतवैद्य भ्रातृभि सह पाण्डवै । रथेभ्यो वृथिवो सर्वां शृत्वा दैर्घान्तरं गता ।

॥१८१॥

ज्येष्ठो भ्राता धर्मश्रीरो बल्लभः क्षत्रवाक् कवि । तं गच्छ पुरुषयात्रं व्यपनोयेद्य किन्विद्यं ।

दृष्ट्वा तं पाण्डवेन व्यपनोतशरासन । प्रशान्तभुक्कुटि-ओमान् कृता शान्तिं कुक्षस्य न ।

तमभ्येत्य सहामात्य परिख्यञ्ज नृपात्मजं । अभिवादय राजानं यथापूर्वमरिन्दम ।

अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपुम्बज । प्रतिश्रुत्वा तु चैहादात् कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिर ।

विंशस्कन्धोद्वाङ्मूलां वृत्तायतमहामुज । परिख्यञ्जतु बाङ्गभ्यां भीमं प्रहरतां वर ।

॥१८२॥

कम्बुपीधो गुडाकेशसामस्तां पुष्करेच्छण । अभिवादयतां पार्थं कुन्तोपुत्रो धनञ्जय ।

आग्निनेयौ नरयात्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि । तौ च त्वां गुरुवत् प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयतां ।

मुञ्चन्वानन्दजायुषि दाशार्धप्रमुखा नृपा । सङ्गच्छ भ्रातृभि सार्द्धं मानं सन्ध्या पाधिष्व ।

प्रशान्तिं वृथिवो कृत्वा ततस्त्वं भ्रातृभि सह । समाविज्ज्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परं ।

खलं युद्धेन राजेन्द्र सुचर्दं द्रष्टुं वारणं । भुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ।

॥१८३॥

ज्योतीर्षि प्रतिकृत्वा नि दाहणा स्तगपक्षिण । उत्पाता विविधा वीर दृश्यन्ते क्षत्रवामनाः ।

विशेषत इहाकाकं निमित्तानि निवेशने । उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्यथाभ्यन्ते घृता तव ।

बाह्यान्वप्रक्षरानि रुदन्तीव विश्राम्यते । शृङ्गास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ।

नगरं न यथा पूर्वं तथा राजनिवेशनं । शिवाद्यामिव निर्घोषा दीप्ता भवन्ति वै दिशं ।

कुहं वाक्यं पितृभोतरुष्माकस्य हितैषिणं । त्वयायत्तो महाबाहोः एव च

न चेत् करिष्यसि वध सुहृदामरिकर्षण । तस्यैव वाचिर्नो दृष्टुं

भीमस्य च मरणानन्दं मदतः शृङ्गिणो रणे । श्रुत्वा सप्तौषि मे वा

यद्येतदपश्यन्ते वधो मम भविष्यति ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीता

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्व विमनास्त्रियः

तं वै विमनसं दृष्ट्वा सम्प्रेक्ष्यान्व्यमन्त्रिकान् । पुनरेवात्तरं वाक्कमुक्तान्ता नरपंगौ ।

१०६

॥ भीष्म उवाच ॥ शूद्रमुपमनस्यश्च ब्रह्मणं सत्यवादिनं । प्रतिपेत्यामहे पार्थमेते दुःखतरं नु किं ।

॥ द्रोण उवाच ॥ अष्टपथाणि यथा पुत्रे भूयो मम धनञ्जये । बहुमानः परो राजन् सन्नतियः कपिभञ्जे ।

तच्च पुत्रात् प्रियतमं प्रतियोज्ये धनञ्जयं । चाक्षे धर्ममनुष्ठाय धिगस्तु चक्षत्रीविकां ।

यस्य लोके सप्तो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः । अमरसादात् स नोभक्तुः श्रेयानभ्यर्धनुर्धरेः ।

मित्रभूक् दुष्टभावश्च नास्ति कोऽयानृजुः शठः । न ससु लभते पूजां यस्मै मूर्ख इवागतः ।

१०७

वार्थ्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति । चोत्समानोऽपि पापेन शूभात्मा शुभमिच्छति ।

मित्र्यापचरितः श्रेते वर्त्तमाना ह्यनुप्रिये । अहितवाय कल्पते दोषा भरतसत्तम ।

लमुक्तः कुहट्टेन मया च विदुरेण च । वासुदेवेन च तथा श्रेयो मैत्रामिपद्ये ।

अस्मि मे दधमित्येव वदता नं तितोर्पेसि । स्याद्गुणकमकरं गङ्गावेग इवाण्वं ।

वाम एव यथा त्यक्तं ग्राह्यतोऽद्य मन्यसे । स्वर्गं त्यक्तामिव ग्राह्यलोभात् यौधिष्ठिरिं श्रियं ।

१०८

द्रौपदीवहितं पार्थ सायुधैर्भ्रातृभिर्हतं । वनस्यमपि राज्यस्यः पाण्डवं को विजेष्यति ।

निर्देये यत्प राजानः सर्वे तिष्ठन्ति किङ्कराः । तमेतन्निजभावाच्च धर्मराजो व्यराजत ।

कुवेरसदं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च । स्त्रीतमाकम्प्य ते राई राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ।

दत्तं जतमधीतञ्च ब्राह्मणालपितां धनैः । श्रावधोगंतमायुज्य कृतकृत्यौ द्विविद्धौ नौ ।

लन्तु हिला सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च । विपदं पाण्डवे कृत्वा महद्भवनमास्यसि ।

१०९

द्रौपदी यत्तु चाग्रतो विजयं सत्यवादिनी । तपोधोरग्रता देवी कथं जेष्यसि पाण्डवं ।

मन्त्रो जनार्दनो यस्य भाता यस्य धनञ्जयः । सर्वशक्तश्चर्तुः श्रेष्ठः कथं जेष्यसि पाण्डवं ।

सहाया ब्राह्मणा यस्य प्रतिमनो जितेन्द्रियाः । तमुपनपदं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवं ।

पुनरुक्तं वक्ष्यामि यत् कार्यं भूतिमिच्छता । सहा मास्त्वामनेषु सहासु व्यसनार्हेव ।

अहं पुष्टेन तैर्जीरैः श्लाघ्यं त्वं कुहट्टद्वये । मागमः समुनामात्यः सन्नय परामवं ।

११०

॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भीष्मद्रोणवाक्योद्घाटनचंद्रपिकवततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ उत्तराष्ट्र उवाच ॥ राजपुत्रे परिहृतस्तयाऽमात्येय सञ्जय । उपाराधय रथे कथं निर्धतो मधुसूदनः ।

किमनरोदमेयात्मा राधेयं परबोरहा । कानि सान्त्वनि गोविन्दः सुतपुत्रे प्रयुक्तवान् ।

उद्यन् मेघसूतः काले क्षणः कर्ममयाश्रित् । शूद्रो वा यदि वा तीर्त्तं तन्ममाचल सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शानुपूर्व्येण व्याक्यानि नीत्स्नानि च शूद्रानि च । प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ।

इदयदपणीयानि राधेयं मधुसूदनः । धान्यव्रीहमेयात्मा तानि मे शूद्रा भरत ।

१११

॥ वासुदेव उवाच ॥ उपार्जितस्य राधेय ब्राह्मण वेदपरिगः । तत्तर्पणं परिगृह्याय नियतेनानुसूयया ।

तमेव कथं जानामि वेदवादान् सनातनान् । तमेव धर्मब्राह्मेणु सुश्रेणु परिनिष्ठित ।

कानीनय शोकादय कन्यायां दय जायते । वेदोदरं पितरं तस्य प्राङ्गः ब्राह्मनिदेव जनाः ।

सोऽसि कर्ष तया जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः । नियहाद्वर्षशास्त्राणामेहि राजा भविष्यि ।

पिष्टपत्ने च ते पार्थो मादृपत्ने च दृष्टपयः । दौ पञ्चावभिजानोहि तमेतौ पुदपयम् ।

मया सार्द्धमिति यातमद्य त्वं तात पाण्डवाः । अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजानं युधिष्ठिरात् ।

पादौ तव यक्षीयन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः । द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रयापराजितः ।

राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवांचैव समागताः । पादौ तव यक्षीयन्ति सर्वं चान्धकदृष्टपयः ।

हिरण्ययांच ते कुशाद्याजताम् पार्यिवांस्तथा । श्लेषश्चः सर्वबीजानि सर्वैरक्षानि वेदधः ।

राजन्या राजकन्याश्चान्यनयन्वाभिषेचनं । षष्ठे त्वाच्च तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ।

अग्निं जुष्टो वै धौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः । अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वैद्या द्विजातयः ।

पुरोहितः पाण्डवानां ब्रह्मकर्षण्यवस्थितः । तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुदपयभाः ।

द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाद्येदयस्तथा । अहस्यत्वाभिषेक्ष्यामि राजानं प्रथिमीपतिं ।

द्युवराजस्तु ते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । गृहीत्वा व्यजनं श्रेतं धर्मात्मा संश्रितमतः ।

उपाचारोद्गृह्य रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । क्वच्यते ते महाश्रेतं भीमवेनो महाबलः ।

अभिषिक्तश्च कौन्तेयो धार्यिष्यति मूर्ध्नि । किङ्किणीप्रतर्निधाय वैशात्रपरिवारणं ।

रथं श्रेतहथैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति । अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासज्जो भविष्यति ।

मकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये । पाञ्चालाद्यानुयास्यन्ति मिश्रच्छ्रीं च महारथः ।

अहस्यत्वाभिषिक्तश्च सर्वे चान्धकदृष्टपयः । द्वात्रिंशः परिवारास्तौ द्वात्रिंशश्च विभ्रास्यते ।

भुङ्क्ष्व राज्यं महाबाहो भ्रात्रभिः सह पाण्डवैः । अपेक्षेमिच्च संयुक्तो मङ्गलैश्च प्रथमविधेः ।

पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः सह कुन्तलैः । अञ्जालाचराश्चैव सुवृषा रेणुपास्तथा ।

श्वतन्तु त्वाच्च वज्रभिः सुतिभिः सूतमागधाः । विजयं वसुपेणश्च घोषयन्तु च पाण्डवाः ।

स त्वं परित्ततः पार्यिर्नचैरिव चन्द्रमाः । प्रभाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीश्च प्रतिनन्दय ।

मित्राणि ते प्रचक्षन्तु व्ययन्तु रिपवस्तथा । सौम्याश्चैव तेऽद्यास्तु भ्रात्रभिः सह पाण्डवैः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्वाक्ये श्लोकचत्वारिंशदधिकप्रतप्तमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

॥ कर्ण उवाच ॥ अश्वं यं सौहृदायो प्रणयाश्चाथ केशव । सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्करामृतधैव च ।

सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः । नियहाद्वर्षशास्त्राणां यथा त्वं कृण्व मन्त्रये ।

कन्या गर्भं समाधत्त आस्त्राणां जनाह्नं । आदित्यवचनाधैव जातं मो सा व्ययर्जयत् ।

सोऽसि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः । कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुत्रच तथा ।

सुतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैवाभ्यनयत् गृहान् । राधायाश्चैव मो प्रादान् सौहार्दंभूपुत्रदत्तम् ।

मत्स्नेहाधैव राधायाः पथ चीरमवातरत् । सा मे मूर्धं पुरीषश्च प्रतिजग्धाह माधव ।

तस्याः पिष्टपयपयं कुर्यादक्षद्विधः कथं । धर्मविद्वर्षशास्त्राणां श्रवणे यततं रतः ।

तथा मामभिजानाति सुतयाधिरथः सुतं । वितरद्याभिजानामि तमहं सौहृदात् सदा ।

स हि मे जातकर्मोदि कारयामास माधव । आह्वदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनाहंन ।
 नाम वै वधुषेति कारयामास वै द्विजै । आर्य्यायाडा मम प्राप्ते धौवने तत्परिग्रहात् ।
 तासु पुत्राय पोत्ताय मम जाता जनाहंन । तासु मे वदयं कृष्ण संज्ञातं कामवन्धनं ।
 न इष्टिया सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः । हर्षात् भयाद्वा गोविन्द मिथ्या कर्तुं तदुत्सहे ।
 धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्ध्याधनसमाश्रयात् । मया चयोद्भवममा भुक्तं राज्यमकल्हक ।
 इष्टस्य वज्रमिदं वै वद सन्तैर्मयाऽवकृत् । आवाहाय विवाहाय सह सन्तैर्मया कृतम् ।
 माह्व कृष्ण समावाच कृतं वल्लभमुद्यमः । दुर्ध्याधनेन वार्ष्णेय विपदयापि पाण्डवै ।
 तस्माद्रूपे देवस्य मेो प्रत्युद्यतातरमच्युत । कृतवान् परमं कृष्ण प्रतीपं सव्यसाचिन ।
 वधाद्भ्रातृप्रादाऽपि सोमादाऽपि जनाहंन । अनृतं नोत्सहे कर्तुं धातं राष्ट्रस्य धीमत ।
 यदि ह्यस्य न गच्छेयं देवस्यं सव्यसाचिना । अक्रोतिं स्याद्वृषीकेम मम पार्थस्य सोमयो ।
 अश्वमेधं हितायैव ब्रूयात्स्वं मधुसूदन । सर्व्वस्य पाण्डवाः कुर्युस्त्वदग्निनामं वज्रय ।
 मन्त्रस्य नियमं कुर्यात्स्वमव मधुसूदन । इतदव हितं मन्ये सर्व्वं यादवनन्दन ।
 यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा सव्यतोऽत्रिय । कुन्त्या प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं पृथ्व्यति ।
 प्राय चापि महद्भ्राज्यं तदहं मधुसूदन । स्वीतं दुर्ध्याधनायैव सम्प्रदायामरिन्दम ।
 स एव राजा धर्मात्मा श्रयतोऽस्य युधिष्ठिरः । नेता यस्य ह्ययोकेनो योद्वा यस्य धनञ्जयः ।
 पृथिवी तस्य राष्ट्रस्य यस्य भीमो महारथ । नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ।
 धृष्टद्युम्नश्च पाण्डवाः सात्यकिश्च महारथ । उत्तमौजा युधामन्यु सत्यधर्मा च यौमकि ।
 वैद्यश्च चैकितानश्च शिखण्डी चापरजितः । द्रुपदोपकर्णश्च कौरवा धातरक्षया ।
 द्रुपदयुधवर्णाश्च कुन्तिभोजो महामना । मातृजो भीमसेनश्च श्येनजिष्ठ महारथः ।
 शङ्खः पुत्नो विराटश्च निधिल्लस्य जनाहंन । महानयं कृष्ण कृतं वल्लभ समुदागतम् ।
 राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रयितं सर्व्वराजसु । धातं राष्ट्रस्य वार्ष्णेय शल्ययज्ञो भविष्यति ।
 अथ यशस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनाहंन । आध्वर्य्यज्ञश्च ते कृष्ण कृतावस्थिन् भविष्यति ।
 होता वैवाच यौमत्सु सशङ्खः स कपिध्वज । गाण्डीवस्तुक्तया चाश्वं नोर्थ्यं पुनो भविष्यति ।
 ऐश्व प्रापुपत प्राक्ष्ण सूसाकर्णश्च माधव । मन्त्रास्त्वव भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिन ।
 अनुपातय पितरमधिको वा पराक्रमे । गीतं स्तोत्रं स यौमद्भः सम्पृक्तं तव भविष्यति ।
 उद्गाताऽच पुनर्मम प्रक्षेप्ता सुमहाबलः । विनदन् स नग्याघो नागानोऽज्ञान्तछद्रे ।
 स चैव तव धर्मात्मा अश्वराजा युधिष्ठिरः । अपहोमेय संयुक्ता बल्लभ काग्यिष्यति ।
 बभ्रुमन्त्रः समुरजा भेदय मधुसूदन । उत्कृष्टं सिंहदय सप्रह्वणो भविष्यति ।
 मङ्गलः सहदेवश्च माद्रौपुत्रो यशस्विनो । शर्मिर्न तो महापौर्य्यो सम्पृक्तं तव करिष्यतः ।
 कम्पापदयो गोविन्द विमला रथपङ्क्तयः । द्यूताः समुपकृन्तन्तः मग्निमग्ने जनाहंन ।

कर्णिगालीकनाराचा वस्त्रदम्भोपहृष्टः । तेमराः सोमऋतवाः पवित्राणि धनूंषि च ।

अभयोऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च । हविगु रुधिरं कृष्णं तस्मिन् यज्ञं भविष्यति ।

दध्नाः परिधयैव शक्रयो विमला गदाः । सदस्या द्रोणशिश्याश्च कृपश्च च शरदत् ।

दृपवोऽत्र परिक्षोभा मुक्ता गाण्डोर्वधन्वना । महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रोणिप्रपोदिताः ।

प्रतिमास्थानिकं कर्म सात्यकिश्च करिष्यति । दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ।

घटोत्कचोऽत्र शमिचे करिष्यति महावज्रः । अतिराचे महाबाहो व्रितते यज्ञकर्षणि ।

दक्षिणा तस्य यज्ञस्य दृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । वैतानिके कर्ममुखे जातो यः कृष्ण पावकात् ।

यदद्भुतमहं कृष्ण कटुकानि स पाण्डवान् । प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तथे चक्रमेषा ।

यदा द्रुपदि मं कृष्ण निहतं सव्यसाचिना । पुनश्चित्तिशरा चास्य यज्ञसाथ भविष्यति ।

दुःशासनस्य रुधिरं यदा पात्यति पाण्डवः । शान्दं नैतः सम्यक् तदा सत्यं भविष्यति ।

यदा द्रोणश्च भीमश्च पाञ्चाल्यो पातयिष्यतः । तदा यज्ञावसानान्तं भविष्यति जनाह्नः ।

दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः । तदा समाप्तो यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।

सुपाय प्रसुपायैव धृतराष्ट्रस्य वङ्गताः । हतेयरा नष्टपुत्रा हननायाश्च केव ।

रुदन्यः सह गान्धाऱ्या न्यग्रप्रकुरराकुले । स यज्ञोऽस्मिन्नस्य यो भविष्यति जनाह्नः ।

विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियधर्म । वृद्धा भूयुं न कुर्वीरंस्तत्कृते मधुसूदन ।

शस्त्रेण निधनं मथेत् सद्यः क्षत्रमखलं । कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यास्यपि केव ।

यदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीक्ष्णं । यया कार्त्तव्यं वार्ष्णेय चक्षं स्वर्गमशुभान् ।

यावत् स्यादन्ति गिरयः वनित्य जनाह्नः । तावत् कीर्त्तिमयः शब्दः शत्रून्तोऽयं भविष्यति ।

ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाह्वं । समागमेषु वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यज्ञोधनं ।

समुपाय कौन्तेयं युद्धाय मम केव । मन्मथवरणं कुर्वन्निवृत्तेऽत्र परन्तप ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कर्णवाक्ये क्षत्रार्थं दधिकथनतुमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केव । परबोरहा । उवाच प्रहसन् वाक्यं क्षितपूज्यमिदं यथा ।

॥ भगवानुवाच ॥ अपि त्वां मलभेत् कर्षं राभ्यनयोपपादनं । मया दत्तां हि वृत्तिर्धनं प्रशमितुमिच्छति ।

भुवो जयः पाण्डवानामितोदं न संशयः कथनं विद्यतेऽत्र । जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य समुत्थितो वानरकेतुहयः ।

दिश्या माया विदिता भीमनेन समुत्थिता दृष्टकेतुप्रकाशाः । दिश्यानि भूतानि जयावहानि दृश्यन्ति तेषां भयान

कानि ।

न वञ्जते मेनवनस्यतिभ्य ऊर्ध्वं नित्यग्योऽन्नमाचक्षपः । श्रीमान् ध्वजः कर्षं धमञ्जयस्य समुत्थितः पावकतुल्यरूपः ।

यदा द्रुपदि सङ्ग्रामे तैत्तिरीयं कृष्णपारथिं । ऐन्द्रमखं विकुर्षाणमुभे चापप्रिमाहते ।

गाण्डीवश्च च निधार्थं बिम्बूर्जितमिवाहनेः । न तदा भविता भेता न हतं दापरं न च ।

यदा द्रुपदि सङ्ग्रामे कुन्तीपुत्रं पुथिहिरं । जपहोमसमायुक्तं स्यां रचनं महाचमूः ।

आदित्यमिव दुर्द्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीं । न तदा भवति चेता न कृतं दापरं न च ।

यदा द्रष्टव्यमि सङ्ग्रामे भोमयेनं महाबलं । दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ।

प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिदिरदधातिनं । न तदा भवति चेता न कृतं दापरं न च ।

यदा द्रष्टव्यमि सङ्ग्रामे द्रोणं शान्तनवं रूपं । सुयोधनस्य राजानं धैर्यवच्च जयद्रथं ।

पुङ्खायापततस्त्रुधं वारितान् सव्यसाचिना । न तदा भवति चेता न कृतं दापरं न च ।

यदा द्रष्टव्यमि सङ्ग्रामे माद्रीपुत्रो महाबलौ । वाहिनी धार्तराष्ट्राणां धोमयनौ गजाविव ।

विगाढे शस्त्रसम्पाति परबोररथावजौ । न तदा भवति चेता न कृतं दापरं न च ।

ब्रूयाः कर्णं हतो गत्वा द्रोणं शान्तनवं रूपं । कैश्याऽयं वर्तते माघः सुप्रापयवस्थेनः ।

सर्वोपाधिवनस्सोतः फलवानल्पमचिकः । निप्यहो रसवसोयो कात्युष्णः शिशिरः सुखः ।

सप्तमाक्षापि दिवसादमांवाख्या भविष्यति । सङ्ग्रामो युष्मतां तस्यां तानाजः शक्रदेवताः ।

तथा राज्ञो वदः सर्वान् ये पुङ्खायाभ्युपागताः । यदो मनोवितं तदै सर्वैः स्यादयाम्बहं ।

राजानो राजपुत्राश्च दुर्ध्याधनवशानुगाः । प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमां ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीते एकैकवार्त्तप्रदधिकृततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ केशवस्य तु तदाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं द्रुपदं । अत्रबोदमिवंयूय कर्णं तं मधुसूदनं ।

जानन्मा किं महाबाहो संभोदयितुमिच्छसि । बोध्यं इयियाः कार्त्तवीर्यं विनायः समुपस्थिनः ।

निमित्तं तच्च शकुनिरहं दुःशासनस्तथा । दुर्ध्याधनय नृपनिधृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ।

अश्वप्रथमिदं कृष्ण महयुद्धमुपस्थितं । पाण्डवानां कुरूशाश्च घोरं रुधिरकह्मं ।

राजानो राजपुत्राश्च दुर्ध्याधनवशानुगाः । रणे शस्त्राग्निना दग्धः प्राप्स्यन्ति यमसादनं ।

स्वप्ना हि बभूवो घोरा इत्यग्नौ मधुसूदन । निमित्तानि च घोरानि तथोत्पाताः सुदाहणाः ।

पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयञ्च युधिष्ठिरे । शंभवा इति वार्ष्णेय विविधा रोमहर्षणाः ।

प्राजापतयं हि नक्षत्रं यक्षलोत्थेन महापुतिः । जनैश्चरः पीडयति पीडयन् प्राणिनोऽधिकं ।

हत्वा चाङ्गारको वक्त्रे व्येतायां मधुसूदन । अनुराधां प्रापयते मैत्रं सङ्गमयञ्जिव ।

सूतं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितं । विशेषेण हि वार्ष्णेय चित्रां पीडयते यदः ।

धेमस्य लक्ष्म्यं व्याहृतं राऊरकमुपैति च । दिव्येऽप्लाः पतन्त्येताः सर्वाधमाः सकल्पनाः ।

निष्टनन्ति ॥ मातङ्गा मुञ्चन्त्यूणि वाजिनः । पानोयं यत्रवस्यापि नाभिनन्दन्ति माधव ।

प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाकुरुपस्थितं । निमित्तेषु महाबाहो दाहणं प्राणिनाम्नं ।

अप्ये भुक्ते पुरीषस्य प्रभृतमिह इत्यने । वाजिनो वारणानाश्च मनुष्याणाश्च केशव ।

धार्तराष्ट्रेषु धैर्येषु सर्वेषु मधुसूदन । परामयस्य तस्मिन्मिति प्राङ्मनोविषः ।

प्रदष्टं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते । प्रदक्षिणं मृगादेव ततोऽयं जयलक्ष्यं ।

अपमया मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव । वाचदायः शरीरिण्यात्परामयदर्शः ।

मयूराः पुष्पशकुना हंसपारुषण्यकाः । जीवन्तीविकसद्वायान्गुगुह्नि पाण्डवान् ॥ १८० ॥
 यथाः कदा यथा श्रेया यातुधानास्तथा वृकाः । मक्षिकाणाञ्च सङ्घाता श्रुनुधावन्ति कैरवान् ॥
 धार्तराष्ट्रस्यैवेयु भेरीणां नासि निखनः । अगाधताः पाण्डवानां नदन्ति पटवः ॥ किल ।
 उदपानाय नर्दन्ति यथा गोष्ठ्यभास्तथा । धार्तराष्ट्रस्यैवेयु तन् पराभवमस्य ॥
 मोक्षोपहितवर्षञ्च वृष्टं देवेन माधव । तथा गन्धर्व्वनगरं भानुमत्समुपसितं ॥
 सम्राकारं सपरिचं सवयसाहसैरसं । कृष्णस्य परिप्लवत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ १८१ ॥
 उदयास्तमने मध्ये वेदयन्ती महद्भयं । एकपचाक्षिचरणा नर्दन्तो घोरदर्शनं ।
 पक्षिणो व्यसृजन् घोरं तपराभवसचयं । शिवा च वायने घोरं तन् पराभवसचयं ॥
 कृष्णपीवाय शकुना रक्तपादा भयानकाः । सन्ध्यामभिमुखा यान्ति तन् पराभवसचयं ॥
 ब्राह्मणान् मयमं वेष्टि मुख्यं मधुसूदन । मृत्यान् भक्तिमतदायि तन् पराभवसचयं ॥
 पूर्व्वोदितलोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा । आमपाचप्रतोक्ताश्च मयिमा मधुसूदन ॥ १८२ ॥
 मदीमाश्च दिग्गः सर्व्वे धार्तराष्ट्रस्य माधव । महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातदर्शने ।
 सहस्रपादं मासादं स्त्रमन्ते स्य युधिष्ठिरः । अधिरोहन्मयादृष्टः सहस्राद्यभिरच्युतः ॥
 श्रेतोष्णीपाद्य दृश्यन्ते सर्व्वे ते वै सुवासवः । आसनाणि च शूराणि सर्व्वेषामुपलक्ष्ये ॥
 तत्र चापि मया कृष्ण स्त्रमन्तो दधिराविला । अन्तेण प्रयिजो दृष्टा परिचिन्ना जनार्दन ॥
 अस्त्रिसहस्रमाकूटयामितैः जा युधिष्ठिरः । सुवर्णपाश्यां संक्षेष्टा भुक्तवान् घृतपाथवं ॥ १८३ ॥
 युधिष्ठिरः मया दृष्टो पशमानो वसुन्धरा । यथा दत्तामिमां व्यक्ता भोक्ष्यते स वसुन्धरा ।
 उपपश्यन्तमाकूटो भीमकर्मा वृकोदरः । गदापाणिर्नरव्याघ्रो यथस्त्रिव महीमना ॥
 लपयिष्यति नः सर्व्वान् स सुव्यक्तं महारणे । विदितं मे हृषीकेश यतो धर्म्व्वसतो जयः ॥
 पाण्डुरं गजमाकूटो गाण्डीवो स धनञ्जय । तया सार्द्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥
 द्यूयं सर्व्वान् वधिष्यन्तं तव मे नास्ति संशयः । पार्थिवान् समरे कृष्ण दुःश्याधनपुरोगमान् ॥ १८४ ॥
 नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः । शूककेतूश्चकण्डवाः शूकमाक्यान्मरादृताः ॥
 अधिहृष्टा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमं । वय एते मया दृष्टाः पाण्डुरश्च ववासव ॥
 श्रेतोष्णीपाद्य दृश्यन्ते वय एते जनार्दन । धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान् विजानोहि केनैव ॥
 अथत्यामा रूपयैव क्षतवर्षा च स्यात्ततः । रक्तोष्णीपाद्य दृश्यन्ते सर्व्वे माधव पार्थिव ॥
 सप्रयुक्तमाकूटो भीमद्रेणैव महारथैः । मया सार्द्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण वा विभो ॥ १८५ ॥
 अगस्त्यमासाद्य दिग्गं प्रयाताः स्य जनार्दन । अचिरैरेव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनं ॥
 अहस्यान्ये च राजानो यद्यत्तत्सहस्रमुदलं । गाण्डीवार्धिं प्रवेद्याम इति मे नास्ति संशयः ॥
 ॥ कृष्ण उवाच ॥ उपस्तिगविशमेषं नूनमद्य वसुन्धरा । यथा हि मे वच कथं भोपेति हृदयं तव ॥
 सर्व्वेषां तात भूतानां विनाशे प्रत्युपस्थिति । अनयो मयसङ्घातो हृदयाद्यापसर्पति ॥

॥ कथं उवाच ॥ अपि त्वां कृष्ण पश्याम जीवन्तो ऽस्मान्महारणान् । समुत्तरीणां महाबाहो वीरसन्निभानाम्नात् ।

४२००

अथ वा सद्रमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता भुवं । तवेदानीं समेषाम् पुनः सार्द्धं तयाऽनघ ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रुपदा माघवं कर्णः परित्यज्य च पीडितं । विस्मितः केशवेन रथोपसदादवातरत् ।

ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितं । सहास्राभिर्विवृढते राधेयो दीनमानसः ।

ततः शीघ्रतरं प्रायात् केशवः सहस्राद्यकिं । पुनश्चारयन्वाणीं याहि याद्वेति सारथिं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कृष्णकृष्णसंवादे द्विचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अचिद्भानुनेत्रे कृष्ये कुक्ष्यः पाण्डवान् गते । अभिगम्य पृथां वृथा जगैः शोचन्निवात्रवीत् ।

४२०१

जानामि मे जीवपुत्ति भावं नित्यमविविधे । क्रोधतो न च मृच्छते वचनं मे सुयोधन ।

उपपन्नैः क्षयैः राजा चेदिपाञ्चालकैः कथैः । भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ।

उपपन्नैः निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः । काङ्क्षते ज्ञानिषोऽहो ह्येषान् दुर्बन्धेन यथा ।

राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न ज्ञास्यति । मत्तः पुत्रमदेनेव विधर्मं पथि वर्त्तते ।

जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च । कौबलस्य च दुर्बुद्ध्या गियो भेदः प्रपश्यति ।

४२०२

अधर्मेण हि धर्मिष्ठे कृतं वैकार्यमोद्भूतं । येषां तेपामयं धर्मः सानुवन्धो भविष्यति ।

द्विधमाप्ये वराहर्षे कुहमिः को न संशरेत् । असाधो केशवे यति समुद्योत्यन्ति पाण्डवाः ।

ततः कुरुणामनयो भविता वीरनाशनः । चिन्तयन्न लभे निद्रामहः सु च निद्रासु च ।

श्रुत्वा तु कुन्ती तदाश्चमयं कामेन भाषितं । सा निःशयनी दुःखार्ता मनसा विममर्षह ।

धिगस्त्यै वन्तुतेऽयं महान् ज्ञानिवधः कृतः । वस्यते सुहृदाश्चैव युद्धेऽस्मिन् वै पराभवः ।

४२०३

पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः । भारतेः सह योत्स्यन्ति किमु दुःखमतः परं ।

पर्ये दोषं भुवं युद्धे तयाऽयुद्धे पराभवः । अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिषो जयः ।

इति मे चिन्तयन्त्या वै श्रुति दुःखं प्रवर्त्तते । पितामहः शान्तनव आचार्यश्च युधोपपतिः ।

कर्णश्च धार्तराष्ट्राथं बह्वैरपि भवं मम । नाचार्यः कामवान् शिवैर्द्रोणो युधेन वातुषिन् ।

पाण्डवेषु कथं हाहं कुर्यामि च पितामहः । अयस्त्वेको दृष्टादृष्टिषोऽर्त्ताश्च दुर्मेतः ।

४२०४

मोहानुवर्त्तं सततं पापेो देष्टि च पाण्डवान् । महत्यनयं निर्वन्धो बलशाल विमेषतः ।

कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे ददति सम्पत्ति । आश्रमे लघु कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान् प्रति ।

प्रसादयितुमाद्य दशंयन्ती यथातथे । तौषिती भगवान् यव दुर्भासा मे वरं ददे ।

आङ्गनं मन्त्रयुक्तं वदन्त्याः पितृवैरमणि । साऽहमन्तःपुरे राक्षः कुन्तिमोक्षपुरस्तथा ।

चिन्तयन्ती यद्विधिं श्रुयेन विदूयता । बलावलञ्च मन्त्राणां मन्त्राण्यश्च वाग्वनं ।

४२०५

स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः । धाव्या विद्यश्चया गुप्ता यज्ञोऽनघ्नता तदा ।

दोषं परिहरन्ती च पितृशरित्वरचिणी । कथन्तु मुहुनं मे न्यायापराधवती कथं ।

भवेयमिति वसिष्ठ्य ब्राह्मणं तं नमस्य च । कौटिल्यान्तु तं सप्त्या वासिष्ठादचरन्तदा ।

कन्या सती देवकमागदयमदन्तः । योऽथै कानोमगर्भो मे पुत्रवत्परिरचितः ।
 कस्माच्च कुर्व्यादधनं पथ्यं भाव्यं ततः । इति कुन्तो विनियत्य कार्यनिययमुत्तमं ।
 कार्यार्थमभिनियत्य यथै भागोऽर्थी प्रति । आत्मजस्य तत्समस्य घृणिनः सत्यमङ्गिनः ।
 गङ्गातीरे प्रयाऽश्रौषीदेदाध्ययननिखनं । प्राङ्मुखोऽर्द्धबाहोः सा पथ्यतिष्ठत पृष्ठतः ।
 स्यादवसानं कार्यार्थं प्रतीचनी तपस्विनी । अतिष्ठत् सूर्यनपात्तां कर्षेत्तत्तत्तवाग्धिः ।
 कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुश्रूषती । आश्रयतायाज्जगत् स परिहृत्य यतमतः ।
 दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिव्यक्तताञ्जलि । यथान्यायं महानेजा मानी धर्मधर्ता वरः ।
 उत्सृज्यन् प्रणतः प्राह कुन्तो वैकृत्तमो ह्यहः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कुन्तीकथं समागमे विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

॥ कर्ण उवाच ॥ राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिरादये । प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 ॥ कुन्तुवाच ॥ कौन्तेयस्य न राधेयो न तवाधिरथः पिता । नासि स्तनकुले जातः कर्णेन दिदृक्षु मे वचः ।
 कान्तिनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुचिणा धृतः । कुन्तिराजस्य भवने जातस्त्वमसि पुत्रक ।
 प्रकाशकर्म तपने योऽर्थं देवो विरोचनः । अजीजनत् त्वां मयेपि कर्षेत्तत्तत्तवाग्धिः ।
 कुण्डलो बद्धकवचो देवगर्भः श्रियावृतः । जातस्त्वमसि दुर्द्धवो मया पुत्र पितृगृहे ।
 स त्वं भाव्यनयस्य मोहाद्यदुपसेवे । धार्तराष्ट्रं न तदुक्तं त्वयि पुत्र विषेयतः ।
 इतद्वर्मफलं पुत्र नराणां धर्मे निश्चये । यन्मुनयस्य पितरो माता चाथेकदग्निनी ।
 अर्जुनेर्जायतां पूर्वजनां लोभादवाधुभिः । आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरी त्रियं ।
 अथ पश्यन्तु कुरवः कर्णाञ्जुनसमागमं । धैर्यानि समस्तस्य धनमन्तामसाधवः ।
 कर्णाञ्जुनौ वै भवेतां यथा रामजनाङ्गना । असार्थं किञ्च लोके स्थातुं युवयोः वदितात्मनाः ।
 कर्णे भ्रातृव्ये नूनं पश्यमिर्धालमिदृतः । दैवै परिहृतो ब्रह्मा वेशामिव महाधरः ।
 उपपन्नो गुणैः सर्वैः श्रेष्ठः श्रेष्ठपुत्र बन्धुषु । हतपुत्रेति मा शब्दः पार्यस्तमसि शीर्ष्यवान् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कुन्तीकथं समागमे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सूर्याजिसरितो कर्णः शुश्राव भारती । दुरत्ययो प्रणयिवो पितृवत् भास्करेरिति ।

सत्तमास पृथा वाक्यं कर्णं भाव्यवचः कुरु । श्रेयस्ते स्वास्त्रव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वन्मात्रा च स्वयं पिपा च भानुना । चचाल मेव कर्षस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ न चैतत् अद्भुते वाक्यं चक्षिये भाषितं तया । धर्मद्वारं ममेतत् स्वास्त्रियोगकरणं तव ।
 अकरोन्मयि यत् पापं भवती सुमहाव्ययं । अपाकीर्णोऽस्मि यस्मात्तत्तद्व्यकीर्तिनाशनं ।
 अरुधेत् चक्षियो जातो न प्राप्तः चक्षस्तत्क्रियां । सत्कृते किञ्च पापीयः शत्रुः कुर्व्यान्महाहितं ।
 क्रियाकाष्ठे लघुक्रात्रमश्रुता लसिमे मम । धीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः ।
 न वै मम हितं पूर्वं माहवचेष्टितं तया । सा मां सम्बोधयस्व केवलात्महितेतिणे ।

कृष्णेन सहितात् को वै न कथयेत् धनञ्जयात् । कोऽद्य भीतं न मां विद्यात् पार्थानां समितिं गतं ।

अधाता विदिनः पूर्व्यं युद्धकाले प्रकाशितः । पाण्डवान् यदि गच्छामि किं मां चत्तं वदित्यति ।

सर्वकामैः संविभक्तः पुजितश्च यथासुखं । अहं वै धातुराष्ट्राणां कुर्व्यां तदफलं कथं ।

उपनष्ट परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते । नमस्कुर्वन्ति च सदा वधवो वासवं यथा ।

१८१०

मम प्राप्तेन ये शत्रून् शक्ताः प्रतिसमासितुं । अन्यन्ते ते कथं तेषामहं ह्दिष्यां मनोरथं ।

मया श्रेवेन सङ्ग्रामं नितीर्यन्ति दुरत्ययं । अत्रे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथं ।

अथ हि कावः सम्प्रतो धातुराष्ट्रापजोविनां । निर्जैष्ट्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ।

हतायाः सुभता ॥ हि हत्यकाले क्षुपस्थिते । अनवेष्ट्य हतं पापा विजुर्न्ययगवलिताः ।

राजकिन्निविषां तेषां भद्रं पिण्डपहारिणं । नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्षणां ।

१८११

धृतराष्ट्रश्च पुत्राणामर्थे ध्यायामि ते सुतैः । यद्यच्च शक्तिश्चास्त्राय न वै त्यज्यमृतं वदे ।

आनृणं लामयो वृत्तं रक्षन् शत्रुहोषितं । अतोऽयं हरमयेतन्न करोम्यहं ते वधः ।

न च तेषां समारक्षो मयि मोघो भविष्यति । वथान् विषयान् सङ्ग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान् ।

पुथिष्ठिरश्च भीमश्च यमौ चैवार्जुनादृतैः । अर्जुनेन समं युद्धं मम योधिष्ठिरे वसे ।

अर्जुनं हि निहत्यजो सम्प्राप्तिं स्थातुं फलं मया । यत्र वा वापि युज्येयं निहतः स्यस्यसिना ।

१८१२

न ते जातु विगह्यमन्ति पुत्राः पञ्च यमखिनि । निरर्जुनाः सकृपा वा सार्जुना वा हते मयि ।

इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात् प्रवेपथी । उवाच पुत्रनाष्ट्रिय कर्ण धैर्यादकण्ठनं ।

एवं वै भाव्यमेतेन चयं पाशानि कौरवाः । यथा त्वं भापये कर्ण देवन्तु सवत्सरां ।

त्वया चतुर्थः भ्रातृणाममयं शत्रुकर्षणं । दत्तं तत् प्रतिजानीहि सङ्ग्रहप्रतिनोषणं ।

अनामयं स्वस्तिषेति पृथाऽथो कर्णमब्रवीत् । तां कर्णोऽन नयेयुक्ता ततस्तौ जयतुः पृथक् ।

१८१३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कुन्तीकथं समागेन पञ्चषवारं प्रदधिकप्रततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आगत्य क्षात्रिपुरादुपस्य मरिन्दमः । पाण्डवानां यथाहृतं केवशः सर्वमुक्तवान् ।

सभाय सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः । स्वमेव भवनं क्रौरिर्निष्क्रामार्थं जगाम ह ।

विद्वञ्च सर्वान्सृपतीन् विराटममुखास्त्रदा । पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भागवत्स गते सति ।

सन्ध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतेभामघाः । आगत्य कृष्णं दार्द्रहं पुनर्यस्त्रममन्त्रयन् ।

॥ पुथिष्ठिर उवाच ॥ तया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रज । किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तत्तः प्रसितमहर्षि ।

१८१४

॥ वासुदेव उवाच ॥ मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रज । तथं पथं हितघोको न च शङ्कति दुर्मतिः ।

॥ पुथिष्ठिर उवाच ॥ तस्मिन्नुत्पथमपावे कुरुहृष्टः पितामहः । किमुक्तवान् हवीक्रेषु दुर्व्याधनममर्थं ।

आचार्यो वा महाभाग भारदाजः किमब्रवीत् । पिता वा धृतराष्ट्रं लब्ध्वा गान्धारी वा किमब्रवीत् ।

पिता यवोयानऽस्त्राकं चत्ता धर्मविदं वरः । पुत्रशोकाभिषन्तः किमाह धृतराष्ट्रज ।

किञ्च सर्वं नृपतये सभायां वि समासते । उक्तवन्तो यथातर्तं तद्वृद्धिं त्वं जगद्वन ।

१८१५

उक्तवान् भगवान् सव्यं वचनं कुरुमुख्ययोः । धार्तराष्ट्रस्य तेषां शिवचनं कुरुसंघदि ।
 कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञभासिनः । अग्रियं हृदये मद्यं तत्र तिष्ठति केचन ।
 तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो । यथा च नाभिपद्येत कालसात तथा कुरु ।
 भवान् हि नो गतिः क्षण भवान्नाथो भवान् गुरुः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ शृणु राजन् यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधन । मध्ये कुरुयां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे । ४८०

मया विश्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः । अयं भीष्मः सुसंकुष्ट इदं वचनमब्रवीत् ।
 दुर्योधन निबोधेदं कुरार्यं यद्वीमि ते । तच्छ्रुत्वा राजगार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ।
 मम तात पिता राजन् शान्तनुर्लोकविभूतः । तस्याहमेक एवाहं पुत्रः पुत्रवर्ता वर ।
 तस्य बुद्धिः संमुत्पन्ना द्वितीयः स्यात् कथं सुत । एकं पुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 न चोच्छेदं कुलं यायात् विलोप्येत कथं ययः । तस्याहभीषिणं बुद्ध्या कालो मातरमाहरं ।
 प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितर्यै कुलस्य च । अराजा चेद्धरेताय यथा सुविदितं तव ।
 प्रतीतिं निवसत्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् । तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान् कुरुकुलोदहः ।
 विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कवीयान्नामपार्यय । स्वयंतेऽहं पितरि ते स्वराज्ये संन्यवेष्टयं ।
 विचित्रवीर्यं राजानं मृत्यो भूत्वा हृद्ययः । तस्याहं सव्यमाहं दारावजिह्वं समुपाहरं ।
 जित्वा पार्थिवसङ्घातमपि ते वज्रजः श्रुतं । ततो रामेण समरे दन्दयुद्धमुपागमं ।
 स हि राम भयादेर्भिर्भोगैर्विप्रवासितः । दारेष्वतिप्रसक्तस्य चक्ष्माणं समपद्यत ।
 यदा लराजके राज्ञे न वर्षे सुरेश्वरः । तदाऽभ्यधावयामेव प्रजाः कुह्लयपीडिताः ।

॥ प्रजा ऊचुः ॥ उपचीणाः प्रजाः सर्व्वा राजा भव भवाय न । ईतीः प्रणुदभद्रान्ने भ्रान्तनोः कुलवर्द्धन ।
 दीक्षन्ते ते प्रजाः सर्व्वा व्याधिभिर्हृष्टदाहणैः । अल्पावशिष्टा गात्रेय ताः परिचातुमर्हसि ।
 आधीन् प्रणुद वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय । लघि जीवति माराष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रजानां क्रोधतीर्त्ना वै नैवाकुम्भत मे मनः । प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्गुणं क्षरतस्तथा ।
 ततः पारा महाराज भोता काली ॥ मे श्रुत्वा । मृत्याः पुरोहितताचार्यां ब्राह्मणस्य वज्रयुता ।

भामुष्यर्थसन्तप्ता भव राजेति सन्तप्तं । प्रतीपरचितं राष्ट्रं त्वं प्राप्य विनश्यति ।
 बलमसङ्घितार्थं वै राजा भव महासते । इत्युक्तः प्राञ्चविभूला दुःखितो भृशमातुरः ।
 तमेवा न्यवेदयन् च प्रतिज्ञां पितृगौरवात् । ऊद्धरेता अराजा च कुलस्थार्थं पुनः पुनः ।
 विशेषतस्त्वदर्थस्य धुरि मा मां नियोजय । ततोऽहं प्राञ्चविभूला मातरं सम्प्रसादयं ।
 नाम्ना शान्तनुजा जातः फौर्वं वयमुदहन् । प्रतिज्ञां वितथां कुप्यामिति राजन् पुनः पुनः ।
 विशेषतस्त्वदर्थस्य प्रतिज्ञां कृतवानहं । अहं प्रेत्यस्य दास्य तवान्न सुतवत्सले ।
 एवं तामनुमीयाहं मातरं जनमेव च । अयाहं भावदरेषु तदा प्याहं महामुनिं ।
 सह माया महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा । अपत्यार्थं महाराज प्रसादं कृतवानस्य यः ।

शोन् स पुत्रानजनयत् तदा मरतसत्तम । अन्धः करणहीनत्वाच्चैव राजा पिता तव ।

राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः । स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।

मा तात कलहं कार्षीराज्यत्थाह्मं प्रदीयतां । मयि जीवति राज्यं कः संप्राप्स्येत् पुमानिह ।

माऽवमेत्यावचो मद्यं शममिच्छामि वः सदा । न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।

मतमेतत् पितृशुभं गात्रार्था विदुरस्य च । श्रुतव्यं खलु दृष्टानां माऽभिगद्दीर्घो मम ।

नाशयिष्यमि सा सर्वमात्मानं श्रियिर्न तथा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मगवद्यानपर्वणि मगवद्वाक्ये षट्षत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ भीष्मेणोक्तो ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत । मये नृपाणां भद्रं नैव वचनं वचनं वचनः ।

॥ द्रोण उवाच ॥ श्रुत्वा त्वं श्रान्तनुस्नात कुलक्षार्यं यथा स्थितः । यथा देवव्रतो भीमः कुलक्षार्यं स्थितोऽभवत् ।

तथा पाण्डुरनरपतिः सत्यवन्धो जितेन्द्रियः । राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुप्रसादितः ।

षष्ठ्याप राज्ञ्यमददद्भुतराष्ट्राय धीमते । यशस्ये तथा चत्ते कुरूणां वंशवर्द्धनः ।

ततः सिंहासने राजन् स्थापयित्वैनमच्युतं । वनं जगाम कौरवो भार्याभ्यां सहितो नृपः ।

नीचैः स्थिता तु विदुर उपासो स विनोतवत् । प्रेषवत् पुरुषस्याग्रे बालयश्मनमुत्तिष्ठत् ।

ततः सर्वैः प्रजास्नात धृतराष्ट्रे जनेयुर । अन्वपयन् निधिवत् यथा पाण्डुं जनाधिपं ।

विद्वज्ध धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुगय च । चचार श्रियिर्न पाण्डुः सर्वो परपुरञ्जयः ।

कौपसम्बले दाने सन्धानः स्यान्वेक्ष्यते । भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यमङ्गरः ।

सन्धिविपद्बन्धुको राज्ञः संवाहनक्रियाः । श्रैलत महातेजा भीमः परपुरञ्जयः ।

सिंहासनस्यो नृपतिर्धृतराष्ट्रा महाबलः । श्रान्वास्तमानः सततं विदुरेण महात्मना ।

कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यथयि । सभूय भ्रातृभिः सार्द्धं भुङ्क्ते भोगान् जनाधिप ।

ब्रवीन्महत् कापेष्ठान् नार्थहेतोः कथञ्च न । भीमैश्च दत्तमिच्छामि न तया राजवत्तम ।

नाहं ततोऽभिकान्द्रियं दृष्टुमायं जनाधिप । धृतो भीमस्ततो द्रोणो यज्ञीमस्ताह तत्कुहः ।

दीपतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्हं मरिक्वणं । सममाचार्यकं तात तव तेपाद्य मे सदा ।

अथत्यामा यथा मद्यं तथा श्रुतहयो मम । बज्जना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ स्वमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा । व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः सत्यमङ्गरः ।

पितृर्षदमन्धोऽस्य परितृप्य च धर्मवित् ।

॥ विदुर उवाच ॥ देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः । प्रनष्टः कौरवो वंशस्तथा यत् पुनरुद्धतः ।

तमे विप्रमानस्य वचनं समुपेक्ष्यते । कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन् कुलपापनः ।

तस्य सोभामिश्रतस्य मतिं समनुवर्त्तते । अनायैस्तातृणस्तस्य सोभेन श्रुतेन च ।

अतिक्रामति यः शालं पितृर्ह्यर्थाय दर्शिनः । एते नश्यन्ति कुरवो दुर्योधनहृतेन वै ।

यथा ते न प्रणयेयुर्महाराज तथा कुरु । माक्षेव धृतराष्ट्रस्य सर्वमेव महीपते ।

चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा स्थापितवानसि । प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहरते तथा ।
 नेपेचस्य महाबाहो पश्यमानः कुलचयं । अयं तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे मृत्युपस्थिते ।
 वनं गच्छ मया सार्द्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह । बद्धा वा निष्ठतिप्रश्नं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिं ।
 ग्राधीदं राज्यमद्याशु पाण्डवैरभिरर्चितं । प्रसीद राजशाट्टं च विनाशो दृश्यते महान् ।
 पाण्डवानां कुरुणाश्च राज्ञामभितेजसां । विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।
 प्रस्थायमानः ॥ तदा निःश्वसेत् पुनः पुनः ।

१०१५

१०१६

ततोऽद्य राज्ञः सुमन्त्रस्य पुत्री धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभिता । दुर्योधनं पापमतिं नृपेवं राज्ञां समर्थं सुतमाह कोपात् ।
 'ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा ब्रह्मवेद्या ये च सभासदेऽन्ये । शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापरार्थं पापस्य सामात्यपरिच्छेदस्य ।
 राज्यं कुरुणामनुपूर्वमेवायं क्रमागतो नः कुलधर्मो रथः । तं पापं बुद्धेऽतिनृपमधिकं न राज्यं कुरुणामनयादिहं हि ।
 राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी तस्मान्नृजो विदुरो दीर्घदर्शी । एतावन्तिकम्यं कथं नृपतं दुर्योधनं मार्थयसेऽद्य मोहात् ।
 राजा च वत्सा च महानुभावौ भीमौ स्थिते परवन्तौ भवेतां । अयन्तु धर्मश्रतया महात्मा न राज्यकामो नृवरो न दीज ॥ १०१०
 राज्यन्तु पाण्डोरिदमप्रधूयं तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति ज्ञान्ये । राज्यं नैतद्विखिलं पाण्डवानां पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ।
 यदे ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा देवव्रतः सत्यवन्तो मनीषी । सर्वे तदस्माभिरहस्यं कार्यं राज्यं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ।
 अनुश्रुया चाद्य महाव्रतस्य म्र्यामुपोऽयं विदुरस्त्वयैव । कार्यं भवेत्तत् सुहृदांसिभ्यश्च धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालं ।
 न्यायागतं राज्यमिदं कुरुष्वो पुधिष्ठिरः शाश्वतं वै धर्मपुत्र । प्रेषादितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा पुरस्कृतः शान्तमनसश्चैव ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कृष्णवाक्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ एवमुक्ते तु गान्धार्यो धृतराष्ट्रोऽनेश्वरः । दुर्योधनमुवाचेदं राज्ञां मध्ये जगदिधिपः ।

१०१७

दुर्योधन निवाचेदं यत् त्वो वक्ष्यामि पुत्रक । तथा तत् कुरु भद्रन्ते यद्यस्ति पितृवैरवं ।

सौम, प्रजापतिः पूर्वं कुरुष्वो वंशवर्द्धनः । सोमाहभूय यद्येऽयं यथातिर्नृजयात्मजः ।

तस्य पुत्रा बभूवुर्हि पञ्च राजपिषत्तमाः । तेषां यदुष्महातेजा व्येष्टः समभवत् प्रभुः ।

पूर्वदेवीयाद्य ततो योऽस्माकं वंशवर्द्धनः । शर्विष्ठया संमसृतो दुहिवा ह्यपमर्षः ।

यदुद्य भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत् । दौहिजप्रातं शृणुष्व काव्यस्थामिततेजसः ।

१०१८

यादवानां कुलकरो बलवान् धीर्यसम्यक्तः । श्रवमेने स तु च संदंष्टपुण्ड्रः सुमन्दर्धीः ।

॥ चातिष्ठत् पितुः शस्त्रं बलदधं विमोहितः । श्रवमेने च पितरं आह्वयाम्यपराजितः ।

शृष्टियाश्चतुरन्त्यां यदुरेवाभवद्गनी । वयो कृत्वा स नृपतीन् न्यवशवागवाङ्मये ।

तं पिता परमकुट्टो यथातिर्नृजपात्मजः । शशाप पुत्रं गान्धारं राज्याद्यापि व्यरोपयत् ।

ये येनमन्वत्सन्त आतरो बलदर्पितं । शशाप तानपि कुट्टो यथातिस्तनयानय ।

१०१९

यवीयाधं तत पूर्वं पुत्रं स्वशश्वत्तिनं । राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ।

एवं व्येष्टोऽप्येयोसिक्तो न राज्यमभिजायते । यवीयाधोऽपि जायन्ते राज्यं हृष्टोपसेवया ।

तथैव सर्वधर्मज्ञः पितृधर्मं पितामहः । प्रतोपः शृष्टिरोपावृत्तिपु सोकेषु विभुतः ।

तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्म्येण भासतः । तयः प्रजगिरे पुत्रा देवकन्या यशस्विनः ।
 देवापिरभवच्छ्रेष्ठे वाह्योक्तसदनन्तरं । तृतीयः शान्तनुस्वात धृतिमान्मे पितामहः ।
 देवापिस्तु महतीजस्तुष्टेदायी राजसत्तमः । धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शत्रुपणे रतः ।
 पौरजानपदानाञ्च सस्यतः साधुसत्कृतः । सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयङ्गमः ।
 सदान्यः सत्यसन्धश्च सर्वभूतहिते रतः । वर्त्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ।
 बाह्योक्तस्य प्रिया भ्राता शान्तनोश्च महात्मनः । शोभ्रावश्च परं तेषां सहितानां महात्मना ।
 अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिषत्तमः । सभारामभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ।
 कारयामास सर्वाणि मङ्गलार्थानि वै विभुः । तं ब्राह्मणस्य वृद्धस्य पौरजानपदैः सह ।
 धर्मं निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनं । स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिवेकनिवारणं ।
 शत्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्येषोचत चात्मजं । एवं बदान्यो धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च शोऽभवत् ।
 प्रियः प्रजानामपि स त्वदोवेण प्रकृतितः । होमाङ्कं श्रियीपात्रं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
 इति क्त्वा नृपसेष्ठं प्रत्येधन् दिजर्षभाः । ततः प्रययित्वाङ्गोऽसौ पुत्रशोकममन्वितः ।
 निवारितं नृपं वृद्धा देवापिः संश्रितो वनं । बाह्योक्तो मातुलकुलं त्यक्त्वा राज्यं सम्प्राप्ततः ।
 पित्रभ्रातृन् परित्यज्य प्राप्तवान् परमर्ह्यमतः । बाह्योक्तेन तनुश्रुतः शान्तनुर्लोकविद्युतः ।
 पितृभ्युपरते राजन् राज्यकाममकारयत् । तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पापकुना ।
 ज्येष्ठः प्रभक्षितो राज्यात् होमाङ्क इति भारत । पाण्डुस्तु राज्यं सम्प्राप्तः कनीयानपि सन्नुपः ।
 विनामि तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिन्दम । मय्यभार्गिणि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ।
 शराजपुत्रो ह्यस्मान्मी परस्त्वं हर्तुमिच्छसि ।

युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा न्यायागतं राज्यमिदञ्च तस्य । स कैरवस्यास्य कुलस्य भर्ता प्रणयिता चैव महानुभावः ।
 स सत्यसन्धः स तथा ऽममत्तः शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः । प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पो जितेन्द्रियः साधुजनस्य
 भर्ता ।

समा नितिवा दम अर्जवश्च सत्यव्रतसं श्रुतमप्रमादः । भृतानुकम्पाः ह्यनुशासनञ्च युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ।
 शराजपुत्रस्त्वमनार्थवृत्तो लुब्धः सदा बन्धुषु शापवृद्धिः । क्रमागतं राज्यमिदं परेषां हर्तुं कथं प्रवृत्तिं दुर्निनीत ।
 प्रयच्छ राज्याहंमेतमोहः सदाहर्षं त्वं सपरिच्छदश्च । ततोऽवश्यं तव भीतिस्तु सहाजुजस्यैव भेदभरेत् ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कृष्णवाक्ये ऽष्टमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

बाणदेव उवाच ॥ एवमुक्ते तु भोषेण द्रोणेन विदुरेण च । गाम्भार्था हृतराष्ट्रेण न वै मन्दोऽन्यवृत्ततः ।

अवधूयोऽस्यितो मन्दः कोपधरकतोषनः । अन्धवन्तं तं पद्यात् राजानस्यकशोविताः ।

आज्ञापयस्य राज्ञस्तान् पार्थिवान् नष्टचेतसः । प्रयाध्वं वै कुरुचेनं पुन्योऽयेति पुनः पुनः ।

ततस्ते श्रियीपात्राः प्रययुः सहस्रेनिकाः । भोर्भं सेनापतिं क्त्वा संघटाः कान्तोऽदिताः ।

अपौरुषेण द्रैकेण च कैरवाणां समागताः । तासां प्रमुखो भोऽप्रसक्तचेतुर्योचन ।

यद्वयुक्तं प्राप्तञ्च तद्विधत्स्व विग्राम्यते । उक्तं भीमेण तदाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्था धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत । एतत्ते कथितं राजन् यदुक्तं कुरुसंघदि ।
 साम्यभादौ प्रयुक्तं मे राजन् सौम्यावमिच्छता । अभेदायाम्प्यंशस्य प्रजाग्रास्य विष्टद्वये ।
 पुनर्भेदय मे युक्तो यदा साक्षा न स्पृह्यते । कर्मानुकीर्त्तनस्यैव देवमानुषसंहितं ।
 यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्व्यं सुयोधनः । तदा मया समामोच भेदिताः सर्वपापिण्याः ।
 अहृतानि च घोरानि दारुणानि च भारत । संमानुषाणि कर्माणि दम्रितानि मया विभो ।
 निभर्त्सेयिष्या राज्ञस्त्वनृषीकृत्य सुयोधनं । राधेयं भीमयिष्या च शैबलस्य पुनः पुनः ।
 द्यूततो धार्तराष्ट्राणां निन्दां कृत्वा तथा पुनः । भेदयिष्या नृपान् सर्वान् वान्निर्मन्त्रेण चासन्नत् ।
 पुनः सामाभिर्बहुक्तं सम्प्रदानमयामुवं । अभेदात् कुरुसंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ।
 ते शूरा धृतराष्ट्रस्य भीमस्य विदुरस्य च । तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ।
 मयच्छन्तु च ते राज्यमनौघास्तो भवन्तु च । यथाह राजा गात्रेभ्यो विदुरस्य हितं तव ।
 सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च धामान् विसर्ज्य । अन्यथा भरणीया हि पितृसो राजसत्तम ।
 स्वभुक्तोऽपि दुष्टात्मा नैव भागं व्यमुञ्चत । दण्ड्यस्तुथै पश्यामि तेषु पापेषु मान्यया ।
 निधौतास्य विनाशाय कुरुचेन्न नराधिपाः । एतत्ते कथितं राजन् यदुक्तं कुरुसंघदि ।
 न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव । विनाशहेतवः सर्वे त्रयुपस्थितमृत्पथ ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतापर्वणि एकानुपञ्चासदधिकप्रततमेऽध्यायः ॥ १४ ॥ समाप्तः
 भगवद्गीतापर्वण्यं

॥ अथ सैन्यनिर्माणपर्व ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जगार्हन्वचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । आह्वयवाच धर्मोक्ता धमचे केमवस्य ह ।
 श्रुते भवद्विषदृष्टं समायां कुरुसंघदि । केमवस्याऽपि यदाक्यं तत् सर्वसंभवधारिते ।
 तस्मात् सेनाविमार्गं मे कुरुहं नरसत्तमाः । अचोहिष्ठस्य सन्नेताः समेता विजयाय वै ।
 तार्था ये पतयः सप्त विख्यातास्त्रास्त्रिबोधत । द्रुपदस्य विराटस्य दृष्टद्युम्नस्य च ।
 शाल्यकिशकितानस्य भीमसेनस्य चौर्यवान् । एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ।
 सर्वे वेदेविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः । श्रीमन्तो नीतिमन्तस्य सर्वे युद्धविभारदाः ।
 द्रुपदकुण्डलाः सर्वे तथा सर्वोत्तमोधिनाः । सन्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ।
 यः सहेत रणे भीमं शराधिं पावकोपमं । तन्नावेत् स ह देवाव प्रभूहि कुरुनन्दन ।
 स्वमतं पुरपय्यात्र को नः सेनायति धमः ।
 ॥ सप्तदेव उवाच ॥ संपुक्त एकदुःखस्य वीर्यवांश महीपतिः । यं समाग्रित्य धर्मसं स्वमंमनुयुद्धं करे ।
 मत्स्यो विराटो दसवान् वृतास्तो युद्धदुःखैः । प्रवर्त्तयति सङ्ग्रामे भीमं तांश्च महारथान् ।

॥ वैश्यायन उवाच ॥ तथोक्तं सद्यदेव वाच्यं वाक्यविद्यारदः । नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमप्ररोत् ।

वयसा शालतो धेयात् कुलेनाभिप्रनेन च । हीमान् वयान्वितः श्रीमान् सर्वयास्यविद्यारदः ।

वेद शालं भरद्वाजदुर्हयः सत्यमङ्गरः । यो नित्यं सङ्गते द्रोणं भोग्यैव महावतं ।

छाद्यः पार्थिववंशस्य प्रमुखे बाह्निपतिः । पुत्रपौत्रैः परित्ततः श्रतयाश्च द्वयद्रुमः ।

यस्तताप तपो धीरं सदारः श्रियवोपतिः । रोयात् द्रोणविनायाय वीरः समितिशोभनः ।

पितृवाङ्मनः समाधत्ते यः सदा पार्थिववंशमः । यद्गुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनाप्यं सम्प्रकथेतु ।

स द्रोणभीष्मावाद्यानौ सद्येदिति मतिर्धमः । स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो गृपः ।

माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुहनन्दनः । वासविवाश्वसमः सत्यसाध्यप्रवीरवचः ।

योऽयं तपःप्रभावेन श्रपिसन्तोषणेन च । दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाभुजः ।

धनुर्मान् कवची खड्गी रथमारुह्य दंष्ट्रितः । दिव्यैर्हयवैर्युक्तेरग्निकुण्डात् समुत्थितः ।

गर्जन्निव महाभयो रथघोषेण बोध्यमान् । सिंहसंहननो वीरः सिंहतुल्यरराकसः ।

सिंहारस्कः सिंहभुजः सिंहश्चा महायतः । सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहहन्त्रो महाशक्तिः ।

सुभूः सुदंष्ट्रः सुशरुः सुबाहुः सुमुखोऽरुहः । सुजन्तुः सुविशालाक्षः सुपादः सुमतिशितः ।

अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रमित्र इव वारणः । अक्षो द्रोणविनायाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

धृष्टद्युम्नसं मन्ये सद्येद्वीरस्य सायकान् । वज्राग्रनिभमस्त्राणां दीक्षास्थानुरगानिव ।

यमदूतसमान् वेगे निपाति पावकोपमान् । रामेणाजो विपहितान् वज्रनिक्षेपदाहणान् ।

पुष्टं तं न पश्यामि यः सङ्गते महाशतं । धृष्टद्युम्नते राजश्रिति मे धीयते मतिः ।

क्षिप्रहस्तदिशयोधी मतः सेनापतिर्धमः । अभेद्यकवचः श्रीमान् भातङ्ग इव धूपयः ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ वधाद्यं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः । वदन्ति मिहा राजेन्द्र श्रपयस्य समागताः ।

यस्य सङ्ग्राममथे तु दिव्यमस्त्रं प्रकृत्यतः । रूपं द्रव्यमिति पुरुषा रामेश्वर महातमनः ।

न तं युद्धे प्रपश्यामि यो भिन्द्यात्तं शिखण्डिनं । शस्त्रेण समरे राजन्ममहद्वन्द्वेन स्थितः ।

दैरये समरे नान्यो भीमं हन्यामहाशतं । शिखण्डिनहृते वीरं न मे सेनापतिर्मतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वेषां जगतस्तान् मागधारं वनायतं । सर्वे जानाति धर्मात्मा मनमेवाद्य केन च ।

यमाह छण्डो दामार्हः कोऽस्तु सेनापतिर्धमः । छतास्त्रोऽप्युक्तताप्नो वा वृद्धो वा यदि वा युवा ।

स्य गो विजये मूलमेव तात दिपय्यये । अथ प्राचाय राज्यस्य भावमात्रो सुखायुजे ।

स्य धाता विधाता च सिद्धिरच प्रतिष्ठिता । यमाह छण्डो दामार्हः कोऽस्तु गो बाह्निपतिः ।

प्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निष्ठा मनमिवर्त्तने । ततः सेनापतिं ह्यवा छण्डस्य वधमर्त्तिनः ।

राधेः श्रेष्ठे यतिकानि प्रयासामो रणाङ्गिरं । अधिवाक्षितमस्याय हनकेतुकमद्वयाः ।

॥ वैश्यायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमताः । अभरोत् पुण्डरीकाक्षो धनश्रपमवेत्यहम् ।

मनायते महाराज भगद्विष्यं उदाहृतः । नेतारं जत्र सेनाया मना त्रिकामधोधिनिः ।

सर्वं यत् समर्था हि तव शत्रुं प्रयाधितुं । इन्द्रस्यापि भयं ह्येतं जनयेयुर्महाहवे ।
 किं पुनर्धातृराष्ट्राणां लुब्धाणां पापकेतवां । मयाऽपि हि महाबाहो लभियार्थं महाहवे ।
 कृतो यत्रो महास्तव श्रमः स्यादिति भारत । धर्मस्य गतमानुष्यं न ध्वा वाचा विवर्तता ।
 कृतास्वं मन्यते बाल आत्मानमविवक्षणः । धार्तराष्ट्रो नलस्यस्य पश्यत्यात्मानमातुरः ।
 युज्यन्तां वाहिनी साधु वधसाध्या हि मे मताः । न धार्तराष्ट्राः शब्दं न्ति स्वातुं दृष्ट्वा धनञ्जय ।
 भीमसेनश्च धेनुर्द्धं यमो चापि यमोपमो । युयुधानद्वितीयश्च धृष्टद्युम्नसमर्पणं ।
 अभिमन्युं द्रौपदेयान् विराटद्रुपदावपि । अर्जुनोपतोऽयान्माक्षरान् भीमविक्रमान् ।
 सारवद्धलमक्षां दुष्प्रभं दुरासदं । धार्तराष्ट्रबलं सङ्क्षेपे हनिष्यति न संशयः ।
 धृष्टद्युम्नसहं मन्ये हेमोपतिमरिन्दम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ते तु कृष्णेन सम्प्राप्त्यनुरोत्तमाः । तेषां प्रहृतमगर्भं नादः समभवंश्महान् ।
 योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां सम्प्रधावतोः । हयवारणशब्दाद्य नेमिपोषाद्य सर्वतः ।
 शङ्खदुम्बुभिषोषाद्य तुमुलाः सर्वतोऽभवन् । तदुपं सागरनिभं चुम्बं दलधमामसं ।
 रथपत्तिगजोदयं महीर्मिभिरिवाकुलं । धावतामाङ्गयामानां तनुबाणश्च वज्रतां ।
 प्रयासतां पाण्डवानां सधैर्यानां समन्ततः । गङ्गेव, पूर्णा दुर्द्धया समदृश्या वाहिनी ।
 अपातोके भीमसेनो माद्रीपुत्रो च दंष्ट्रितौ । भीमद्वे द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नस्य पार्यतः ।
 प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः । ततः शब्दः समभवत् समुद्रस्यैव पर्वणि ।
 चट्टानां सम्प्रयातानां घोषो दिवमिवास्तुतः । प्रहृष्टा देशिता घोषाः परानो कविदारणाः ।
 तेषां मध्ये यथै राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । शकटापणवेशाद्य यानयुग्मश्च सर्वशः ।
 कोपयन्तायुधैवथै च वैद्यायिकिसकाः । फलाग्नश्च बलं किञ्चित् यच्चापि कश्चिदुज्ज्वलं ।
 मत्सङ्गश्च यथै राजा ये चापि परिचारकाः । उपश्रव्ये तु पाञ्चालो द्रौपदी सत्यवादिनो ।
 सहस्रोभिर्मिवहते दासोदाससमावृताः । कृत्वा मूलप्रतीकारं गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
 स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः । ददतां गां हिरण्यश्च ब्राह्मणैरभिषेहताः ।
 ह्ययमात्रा दयराजन् रथैर्मणिविभूषितैः । कैकेया धृष्टकेतुश्च मुक्तः काश्यपश्च वा विभुः ।
 श्रेणिमान् वसुदानश्च शिखण्डो चापराजितः । चट्टास्तृष्टाः कवचिनः शशपाः समलङ्कृताः ।
 राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्यै युधिष्ठिरं । जघनाद्धं विराटश्च याज्ञवेनिय यौमकिः ।
 सुश्र्मा कुन्तिभाजश्च धृष्टद्युम्नश्च आत्मजाः । रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्तथा ।
 पत्तिरैवेयं दशगुणं गजानामयुतानि पट् । अनाधृष्टियेकितानो धृष्टकेतुश्च साव्यकिः ।
 परिवार्यै ययुः सर्वैः बाधदेवधनञ्जयै । आषाद्य तु कुरुष्वेवं व्यूढानोकाः प्रहारिणः ।
 पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्दन्ता दृषमा इव । तेजवगाश्च कुरुष्वेवं शङ्खान् दण्डररिन्दमाः ।
 तथैव दभतुः शत्रुं वायुदेवधनञ्जयै । पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाग्नेः ।

निग्रम्य सर्वदेवानानि समद्वयन्त सर्वशः । शत्रुन्दुर्भिसंसृष्ट सिंहनादमरस्त्रिना ।

प्रथिवीच्चान्तरोचञ्च वागरांशानुनादयन् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्माणपर्वणि कुरुचेचप्रवेशे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो देशे समे द्विगे प्रभृतयवसेन्धने । निवेशयामास तदा सेना राजा युधिष्ठिरः । १५०

परिहृत्य गताशनानि देवतायतनानि च । आश्रमाद्य महर्षिणा तीर्थान्यायतनानि च ।

मधुरादूपरे देशे शूरो पुण्ये महामति । निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

ततश्च पुनस्तस्यास्य सुखं विश्रान्तवाहन । प्रययौ प्रथिवीपालैर्हृतः शतसहस्रम् ।

विद्राव्य शतशो गुन्धान् धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् । पर्यङ्कामत् समन्ताच्च पार्थिव सह केशव ।

शिविरं मापयामास धृष्टद्युम्नस्य पापत । सात्त्विकस्य रथोद्गारे युयुधानस्य बौर्धगम् । १५१

आसाद्य सरितं पुण्यं कुरुचेचे हिरण्यनी । स्वपत्नींश्च शूचिजगं शर्करापद्मवर्जिताम् ।

छानयामास पङ्क्तिं केशवमन्त्र भारत । गुह्यघमपि चादृश्य बलं तच्च न्यवेद्यत ।

विधियं शिविरस्थासीत् पाण्डवानां महात्मनां । तद्विधानि नरेन्द्राणां कारयामास केशव ।

प्रभृततरकाष्ठानि दुराधर्षतराणि च । भक्ष्यभोज्यान्नपानानि शतशोऽप्य महस्रम् ।

शिविराणि महाहाणि राज्ञां तच्च पूयक पूयक । विमानानोव राजेन्द्र निविष्टानि महोत्तमे । १५२

तत्रासन् शिल्पिनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः । सर्वापकरणैर्युक्ता वैद्या शस्त्रविशारदाः ।

व्याधनुर्बभ्रुस्तलाश्च तथैव मधुर्गर्पयाः । सहस्रैरसपांगूनां राशयः पश्वैतेपमाः ।

बद्धकं स्रवसं तुपाङ्गारसमन्वितं । शिविरे शिविरे राजा सञ्चकार युधिष्ठिरः ।

महायन्त्राणि गाराचालोमराणि परशवाः । धनूयि कवचादोनि यष्टयस्त्रययुता ।

गजाः कष्टकसन्नाहा लोहवर्मान्तरच्छदाः । दृश्यन्ते तच्च गिर्याभाः सहस्रतथोधिना । १५३

निर्विष्टान् पाण्डवांस्तच्च ज्ञात्वा मित्राणि भारत । अभिससुर्य्यादेशं सबन्ध महावाहना ।

चरितमग्राचर्याले सोमपां भूरिदक्षिणा । जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजसुखोचितम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्माणपर्वणि शिविरादिनिर्माणे शकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ युधिष्ठिर सहानीकमुपायान् युयुत्सवा । सन्निविष्टं कुरुचेचे वासुदेवेन पालितं ।

विराटद्रुपदाभ्याश्च सपुत्राभ्या समन्वितं । कैकेयैर्हृष्टिभिर्देव पाथिने शतशो हृतं ।

महेन्द्रमिव चादित्यरभिमुखं महारथैः । श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत । १५४

एतदिच्छाम्यहं शतं विस्तरेण महामते । सक्षमे तुमुने तस्मिन् यदासीत् कुरुजाह्नवे ।

यद्यप्येयुरिमे देवान् क्षेत्रानपि समागमे । पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ।

धृष्टद्युम्नस्य पाञ्चान्नः शिखण्डो म महारथः । युधामन्युश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ।

एतदिच्छाम्यहं शतं विस्तरेण तपोधन । कुरूणां पाण्डवानाञ्च यददानीदिच्छेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रनियाते तु दामार्हं राजा दुर्योधनसदृश । कथं दुःशासनश्चैव शकुनिश्चामरोदद । १५५

श्रुतेनैव कार्येण गतः पार्थानघोषजः । स एनाम्नानुना विष्टो ध्रुवं धत्स्वत्यंश्रयं ।
 दष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः ॥ भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्थस्य मते खितौ ।
 अज्ञातशत्रुरत्यर्थं भीमसेनवशानुगः । निहतस्य मया पूर्व्यं सह सर्वैः सहोदरैः ।
 विराट्द्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह । तौ च सेनाप्रेणतारौ वासुदेववशानुगौ ।
 भविता विग्रहः सोऽयं तुमसो लोमहर्षणः । तस्मात् संशयमिकं सर्वं कार्यध्वमतज्जिताः ॥ १२० ॥
 शिविराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः । सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ।
 आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽयं सहस्रशः । अक्षेद्याहारमार्गाणि सन्धाच्छ्रयचितानि च ।
 विविधायुधपूर्णानि यताकाध्वजवर्तिनः च । समास्य तेषां पण्यामः क्रियन्तां नगरादहिः ।
 प्रयाणं द्युत्यतामथ योभूत इति भाषिरे । ते तथैति प्रतिज्ञाय यो भूते चकिरे तथा ।
 हृष्टरूपा महात्मानो निवासाय महीचिन्तां । ततस्ते पार्थिवः सर्वं तच्छ्रुत्वा राजाश्रयनं ॥ १२१ ॥
 आसनेभ्यो महासैन्यं उदतिष्ठन्मर्षिताः । बाहून् परिचरुक्ताग्रान् संसृजन्तः शनैः शनैः ।
 काञ्चनाङ्गददीप्रांस्य चन्दनागुरुभूषितान् । उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकान्धैः करैः ।
 अन्तरोष्णोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः । ते रथावधिनिः श्रेष्ठा हयाय चयकोविदाः ।
 सज्जयन्ति स्म नागांस्य भागशिक्षास्त्रनुष्ठिताः । अथ वर्षाणि चिवाणि काञ्चनानि बहूनि च ।
 विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सर्व्याणि सर्वशः । पदातयश्च पुंश्चाः शस्त्राणि विविधानि च ॥ १२२ ॥
 उपाजङ्गुः शरीरेषु हेमचिवाच्यनैकशः । तदुत्सव इवोदयं सम्प्रहृतनरादृतं ।
 नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारताधीत् समालुलं । जनौघसलिलावर्त्तो रथनागायमीनवान् ॥
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः कोपसञ्चयरत्नवान् । चिवाभरणवर्षोर्षिशस्त्रनिर्घोलमेवान् ।
 प्रासादमालाद्विहतो रय्यापणमहाद्भटः । घोषश्चन्द्रोदयोद्भूतः कुबराजमहार्षवः ।
 व्यदृश्यत तदा राजंयन्त्रोदय इवार्णवः ॥ १२३ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्माणपर्वणि दुर्योधनसैन्यसञ्चायां दिपश्यामदधिकगतमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वासुदेवस्य तदाक्यमनुस्मृत्य पुधिष्ठिरः । पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं सन्दोऽप्रवीदिदं ।

अस्मिन्भयानगे काले किञ्च नः सममच्युत । कथञ्च वर्तमाना वै क्षधर्म्यान् च्यवेमहि ।

दुर्योधनस्य कर्णस्य शत्रुनेः धैर्यस्य च । वासुदेव मतश्चोऽसि मम सभाष्टकल च ।

विदुरस्यापि तदाक्यं श्रुतं भीमस्य चोभयोः । कुन्त्याय विपुलप्रश्न प्रश्ना कार्त्तुन ते श्रुता ।

सर्वमेतदतिशय विचार्य च पुनः पुनः । चेभं यथा महाबाहो तत् प्रवीक्ष्यविचारयन् ॥ १२४ ॥

श्रुते तत् धर्मराजस्य धर्मार्थं हितं वचः । मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृप्यो वाक्यमयाऽप्रवीतु ।

॥ श्रीरथ उवाच ॥ उक्तवानऽसि यदाक्यं धर्मार्थं हितं हितं । न तु तन्निश्चितप्रश्ने कौरवे प्रतिनिष्ठति ।

न च भीमस्य दुर्मैधाः शृणोति विदुरस्य वा । मम वा भाषितं किञ्चित् सर्वमेवातिवर्त्तते ।

नेव शमयते धर्मं नैव कामयते ययः । जितं य मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ।

नन्मन्नापयामास मम चापि सुयोधनः । न च तं सञ्चवान् कामं दुरात्मा पापनिश्चयः ।

न च भीष्मा न च द्रोणे युक्तं तत्रास्तुर्वचः । सर्वे तमनुवर्त्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ।

शकुनिः सौवलयैव कण्डु शशनावपि । त्वय्युक्तान्यभाषन्तं मूढा मूढममर्षणं ।

किञ्च तेम मयोक्तेन यान्यभाषत कौरवः । संक्षेपेण दुरात्माऽसौ न युक्तं त्वयि वक्तंते ।

पार्थिवेषु न सर्वेषु च रमे तव सैनिकाः । यत् पापं यत्र कन्याणं सर्वं तस्मिन् प्रतिष्ठितं ।

न चापि वयमप्येयं परित्यागेन कर्षिषिन् । कौरवे, श्रममिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा पार्थिवः सर्वं वासुदेवस्य च पितं । अत्रवन्तो मुञ्च राज्ञः समुदेचना भारत ।

युधिष्ठिरस्तभिराश्रयमभिलक्ष्य मदीक्षितां । योगमाज्ञापयामास भीमाञ्जुनयमैः सह ।

ततः किलकिताभूतमनोके पाण्डवस्य ह । आज्ञापितं तदा योगे समद्वयता सैनिका ।

अवध्यानां वधं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः । नि ययन् भीमवेगञ्च विजयश्चेदमप्रवीत् ।

घर्द्ध वनवासस्य प्राप्तं दु खञ्च यस्मात् । सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्ननः ।

तस्मिन् यत्र सतोऽस्माभिः स नो क्षेमः प्रयत्ननः । अरुते तु प्रयत्नेऽस्मानुपाहृतः कविर्नृणाम् ।

कथं ह्यवधैः सङ्ग्रामस्तत्त्वं सह भविष्यति । कथं हला गुह्यं हङ्गान् विजयो नो भविष्यति ।

तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सत्यसाक्षी परन्तपः । यदुक्तं वासुदेवेन आश्रयामास तद्वचः ।

उक्तवान् देवकीपुत्रः कृत्याय विदुरस्य च । सर्वे न तस्या रजिनिखिलेनावधारितः ।

न च तौ वज्रतोऽधर्मेमिति मे नैष्ठिकी मतिः । नापि युक्तञ्च कोनोय निवर्त्तितुमशुभ्यत ।

तच्छ्रुत्वा वासुदेरोऽपि सत्यसाक्षिचक्षुः । क्षयनानोऽप्रतोदः का पार्थमेवमिति ब्रुवन् ।

ततोऽहृतसङ्ख्या युद्धाय सहसैनिका । पाण्डवेया महाराज तं रात्रिं मुखमावसन् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे त्रिपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ व्युष्टायां सैरन्यथा हि राजा युथ्येधस्ततः । व्यभजत्तान्यनीकानि द्रव्यैश्चैव भारत ।

गरुडस्तिरयाद्यानां शरं मध्यञ्च फल्गु च । सर्वेऽप्येतस्मिन्नेषु सन्दिदेशं नरार्थय ।

शानुक्पौः, सट्ठीरा, सवह्याः सतोमराः । शेषासङ्गा मयक्तीका, सनिपङ्गा, सहर्ष्यः ।

सञ्जया सपताक्षः समरासकतोमराः । रज्जुभिश्च त्रिविधाभिः सपाशाः सपरितराः ।

सकसपहविचेपाः सतैलगुडवालुकाः । शशीपिषट्टा सर्वे ससर्ज्वरसंपात्रवः ।

सपष्टफनकाः सर्वे सावोगुडमत्तोपलाः । सग्नानभिन्दिपात्राश्च समधूर्च्छुमुद्राः ।

सकाण्डदण्डकाः सर्वे सगीरविशतोमराः । सगुर्धर्षिपटकाः सर्वे सदावीरुमतोमराः ।

सकोलकवचाः सर्वे कालीट्टादनाविताः । व्याघ्रचर्मपरोमारा दीपिकं गङ्गाताय तै

सहर्ष्यः सगुड्याश्च सम्रासविधायुधा । सकुठाराः सकुहाराः सतोऽधोमधर्षिणः ।

सक्याजालमणिष्वश्वा मानामणिविष्टपिना । सिन्धुपेया ज्वलिता इव पात्रकाः ।

तथा कश्चिन् शूराः शस्त्रेषु कृतनिययाः । कुक्षीना शययोनिद्रा, शरपे विनिवेदिताः ।

यद्धारिष्टा यद्दकषा यद्दध्वजपताकिनः । यद्दामरणनिर्यूहा यद्दशर्माभिपट्टिभाः ।
 चतुर्युगे रथाः सर्वे सर्वे चान्तमवाजिनः । सप्रासच्छट्टिकाः सर्वे सर्वे धृतशरासमाः ।
 धुर्य्ययोर्ध्वयोरेकस्तयान्वा पाण्डिसारथी । तौ चापि रथिना यैत्रे रथो ह इयविश्वया ।
 मगराणीव गुप्तानि दुराधर्षाणि शत्रुभिः । श्रावययसहस्राणि हेममासनि सर्वशः ।
 यथा रथास्तथा नागा यद्दकषाः खलदृताः । यद्भुवः सप्तपुण्या रथवन्त इवाद्रयः ।
 दावदुशधरो तत्र दातुत्तमधनुर्दुरौ । दौ वरासिधरो राजश्रेष्ठ क्रतिपिनाकशू ।
 गजैर्मृत्तैः समाकीर्णं सर्वमायुधकोपकै । तद्भुवः सप्त राजन् कौरव्यस्य महात्मनः ।
 आसुक्तकवचैर्युक्तैः सपताकैः खलदृतैः । सादिर्मयोपपन्नास्तथा चायुतशो हयाः ।
 अश्वङ्गाः सुसम्पन्ना हेमभाण्डपरिच्छदाः । अनेकशतशो हस्ताः सर्वे सादिर्वशे स्थिताः ।
 नामाकृष्टविकाराद्यु नामाकवचमस्त्रिणः । पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममासिनः ।
 रथस्त्रासन् दश गजा गजस्त दश वाजिनः । मरा दश हयस्त्रासन् पादरथाः समन्ततः ।
 रथस्त नागाः पञ्चाशच्छागस्त्रासन् शतं हयाः । हयस्त पुण्याः सप्त भिन्नशब्दानकारिणः ।
 सेनापञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च । दंष्ट्रसेना च प्रतना प्रतना दंष्ट्राहिनी ।
 सेना च बाहिनी चैव प्रतना ध्वजिनी चम् । अचोहिणो तु पर्य्योर्ध्वैरिहता च वरुचिनी ।
 एवं व्यूढान्यनौकानि कौरवेयेण धीमता । अचोहिणो दंष्ट्राका च महाताः सप्त चैव ह ।
 अचोहिणस्त सप्तैव पाण्डवानामभूद्वह । अचोहिणो दंष्ट्राका च कौरवाणामभूद्वह ।
 नराणां पञ्चपञ्चाशदेवा पक्तिर्विधीयते । सेनामुखश्च तिस्रस्तु गुल्म इत्यभिग्रन्धिते ।
 यथो गुल्मा गणस्त्रासीन् गणस्तपुतमो भवेत् । दुर्योधनस्त सेनासु योग्यमानाः प्रहारिणः ।
 तत्र दुर्योधनो राजा शूरान् बुद्धिमतो नरान् । प्रसमीत्य महाबाह्वयके सेनापती सुदा ।
 पृथग्वैराक्षिणीनाश्च प्रणेतृस्तरसत्तमान् । विधिवत् पूर्व्यमानोय पार्थिवानभ्यभाषत ।
 हर्षं द्रोणश्च शल्यश्च सैन्धवश्च जयद्रथं । सुदर्षिणश्च काम्बोजं कृतवर्माणमेव च ।
 द्रोणपुत्रश्च कर्णश्च भरिश्यत्रसमेव च । शकुनिं सौवलक्षैव वाहीकश्च महावर्त ।
 दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेत्तु भारत । चक्रे च विविधाः पूजाः प्रत्यक्षं पुनः पुनः ।
 तथा विनियता सर्वे ये च तेषां पदानुगाः । बभूवुः सेनिका राजान् प्रियं राशच्चिकीर्षवः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेन्यनिघोषपर्वणि दुर्योधनसैन्यविभागे चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ ततः शान्तनवं भीमं प्राञ्चलधितराज्जग । सह सर्वैर्महोपायैरिदं वचनमब्रवीत् ।

अतः सेनाप्रणेतारं प्रतना सुमहत्त्वपि । दीर्घ्यते युद्धमासाश्च पिपीलिकपुटं यथा ।

त हि जातु दुर्योधुद्धिः समा भवति कर्हिचित् । योग्यं स वनेतृणां स्वर्द्धते च परस्परं ।

शूयते च महाप्राज्ञ इहयानमितौजसः । अभ्युदयो ह्येषाः सर्वे समुत्क्रितकुशध्वजाः ।

तानभ्ययुसुदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह । एकतस्त च यो वर्णा एकतः क्षत्रियवर्षमा ।

ततो युद्धेयमच्यन्त च यो वर्षा, पुन पुन । चक्षियाथ जयन्ते वज्रजघ्नेतो वरं ।
ततस्ते चक्षियामेव प्रप्रक्षुर्द्विजसत्तमा । तेभ्य शंसुर्धक्षश्चा याथातथ्यं पितामह ।
वयमेकस्य इष्टवाना महायुद्धिमतो रणे । भवन्तस्तु पृथक्स्वमेव खबुद्धिवशवर्तिन । १५८
ततस्ते ब्राह्मणाश्चकुरेकं सेनापतिं दिजं । नयेतु कुशवं गुरुरमजयन् चक्षियांस्तत ।
एवं ये कुशवं गुरुरं हितेष्टिनमकथयं । सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ।
भवानुग्रहसा तुभ्यो हितैषो च सदा मम । असह्यं स्थितो धर्मं स न सेनापतिर्भव ।
रक्षिततामिवादित्यो बोरुधामिव चक्ष्मा । कुबेर इव यक्षाणां देवानामिव वासव ।
पर्यन्तानां यथा मेहं सुपर्णं, पक्षिणा यथा । कुमार इव भूतानां वसनामिव हव्यवाट । १५९
भवता हि वयं गुप्ताः शक्येव दिवौकथ । अनाद्यया भविष्यामस्मिदशानामपि भुवं ।
प्रयातु नो भवानघो देवानामिव पावकि । वयं त्वामनुयास्यामः सैरभेया इवर्षभं ।
॥ भीम उवाच ॥ एवमेतद्ब्रह्माद्वा यथा वदसि भारत । यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवा ।
अपि चैव मया श्रेयो वार्थं तेषां जगधिप । संयोद्धव्यं तत्रार्थाय यथा मे समयं कृत ।
न च पर्याप्तिं योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि । श्वेतं तस्मान्नरव्याघ्रात् कुन्तोपुष्पाद्भुजपात् । १६०
स हि वेदं महायुद्धिर्द्विभ्यान्वस्त्राण्येकम् । न तु मां विद्वतो युद्धे जातु युथेत पाण्डव ।
अचक्ष्वेव चणेनैव निर्गन्तुमिदं जगत् । कुर्यां प्रक्षयलेनैव ससुरासुरराक्षसं ।
न त्वेवोत्सादनोया मे पाण्डो पुत्रा जगधिप । तस्मात् योधानं हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ।
एवमेपां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन । न चेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वंमेव समागमे ।
सेनापतिस्त्वहं राजन् समयेनापरेण ते । भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रातुमिहार्हसि । १६१
कर्णो वा युधता पूर्वंमहं वा प्रयिवोपते । स्पृहंते हि सदाऽर्थाय सूतपुत्रो मया रणे ।
॥ कर्ण उवाच ॥ माह जीवति गात्रेये राजन् योस्ते कथञ्चन । हते भीमे तु येस्यामि सह गाण्डीवधन्वा ।
॥ वैशम्पयन उवाच ॥ ततः सेनापतिश्चक्रे विधिवत भूरिदक्षिण । धृतराष्ट्रश्चमो भीमो वोऽभिषिको व्यरोचत ।
ततो भैरोद्य शङ्खाय शतशोऽयं सहस्रम् । वादयामासुरव्यथा वादका राजमाहवान् ।
विंशनादाय विविधा वाहनानाञ्च मिस्रणा । प्रादुरासीदग्रे च रथं रुधिरकर्दम । १६२
निर्घाताः प्रयिवोपता गजहृत्तनिस्रना । आशंसु सर्वयोधानां पीडयन्तो मनाम्युन ।
वाचयाप्यशरीरिणो दिवयोक्ताः प्रपेदिरे । श्रितास्तु भयवेदिनो नेदुर्दृष्टतरा म्यम् ।
सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् । तदैवान्युरूपणि बभूवुः शनभो नृप ।
ततः सेनापतिं हत्वा भीमं परधलाह्न । वाचयित्वा दिजश्रेष्ठान् गोभिर्निष्कैश्च भृग्वि ।
वह्ममनो जयाश्रीर्भिर्निर्घंयौ सैन्यैरेतः । आपमेघं पुरस्त्रत्य भ्राष्ट्रमि रुहितसदा । १६३
स्कन्धावरिणं मरुता कुरुक्षेत्रं जगाम ह । परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरव ।

शिरिर् आपयामास समे देशे जनाधिप । मधुरानूपरे देशे प्रभृतयवसेन्यने ।

यथैव हस्तिनपुरं तदक्षिरमासमे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि भीमसेनापत्ये पञ्चपक्षाग्रदधिकगततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ आपगेय महात्मानं भीमं शूलधृता वरं । पितामहं भोरतानां ध्वजं सर्वमहोत्तितां ।

दृहस्पतिसमं बुद्ध्या समया शृष्ट्वीसमं । समुद्रनिव गाभीर्यं हिमवन्निव स्थिरं ।

प्रजापतिमिवोदायं तेजसा भास्करोपमं । महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं गरुडप्रतिभिः ।

रणयज्ञे प्रवितते सुभोमे सोमदक्षणे । दीक्षितश्चिररावाय युवा तव युधिष्ठिरः ।

किमत्रवीरमहाबाहोः सर्व्यं प्रसूयतां वरः । भीमसेनाङ्गुनो वाऽपि कृष्णो वा प्रत्यभापयत ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आपद्दृष्ट्वायं कृष्णो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः । सर्वान् आहूय समानोय वासुदेवञ्च शायनं ।

उवाच वदतां श्रेष्ठः शान्त्युपस्थमिदं वचः । पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तात्सिलघट दंष्ट्रिताः ।

पितामहन यो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति । तस्मान् धमसु सेनासु प्रणेतृन्मम पश्यतः ।

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ यथाऽहंति भयान् वक्रुनस्मिन् काले क्षुपस्थिते । तथेदमर्थवदाश्रममूर्ते ते भरतर्षभ ।

रौचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरं । नायकस्तत्र सेनायां क्रियन्तानिह यत्नवै ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो द्रुपदमागम्य विराटं श्रिनिपुङ्गवं । छटसुखञ्च पाञ्चाथं छटतेतुञ्च पार्थिव ।

श्रिविष्णिञ्च पाञ्चाथं सहदेवञ्च मागधं । शतान् सप्त महाभागान् वीरान् युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।

सेनाप्रणेतृन् विधिवदभ्यपिच्छत् युधिष्ठिरः । सर्व्यसेनापतिश्चाथ छटयुवञ्चकार च ।

द्रोणान् हतेऽह्यप्यत्र य दृष्ट्वा ज्ञातवेदसः । सर्व्यपामेव तेषाम्नु सप्तशतानां महात्मानां ।

सेनापतिपत्तिक्षके गुडाक्षेर्ध धनञ्जयं । अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव वाजिनां ।

सह्यपणानुजः श्रीमान्नृहोर्द्ध्वज्जनाह्वनः । तद्द्रुपस्त्विच्छित्तं युद्धं समासन्नं महात्तयं ।

प्राविशन् भवनं राजन् पाण्डवञ्च हवायुधः । सहाक्रूरप्रधृतिभिर्मन्दचास्मिद्वादितिभिः ।

रौक्मिणेयाञ्चकन्दनद्याददेष्णपुरोगमैः । दृष्णिमुखैरधिगतैश्चात्रैरिव बलान्कटैः ।

अभिगुप्तो महामाञ्जयं हस्तिनिव वासवः । गोचकौशेयवसनः कलाशमिखरोपमः ।

मिहखलगतिः श्रीमान्मदरक्तान्तलोचनः । तं दृष्ट्वा धर्मराज्यके प्रवय महायुतिः ।

उदतिष्ठततः पार्थो भीमकर्मा द्रुकोदरः । गाण्डीवधन्वा वि पाथ्ये राजानस्तत्र केचन ।

पुत्रयाज्ञकिरे ते वै समायान्तं हवायुधं । ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्यन् पाणिना ।

वासुदेवपुरोगास्तं सर्व्यं शवाभ्यवादन्यन् । विराटद्रुपदे दृष्ट्वा विमिवाच हवायुधः ।

युधिष्ठिरेण सहित उपविशदरिन्दमः । ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।

वासुदेवमभिप्रेक्ष्य रौक्मिणेयोऽभ्यभाषत । भविताऽयं महारौद्रो दाहणः पुरुषचयः ।

दिष्टमेतत् पुनं मन्ये न शक्यमतिवर्त्तितं । अस्मान् युद्धान् धमन्तोर्णानपि वः समुच्चज्जमान् ।

अग्रेगानचैतदेहैष्टास्मोति मतिर्भैम । समेतं पार्थिवं च त्वं कालपकममंशय ।
विमहंश्च महान् भावो मांशशोणितकंदमः । उक्तो मया वासुदेवः पुन पुनरुपज्जने ।
मन्मन्विषु सभां वृत्तिवर्त्तस्व मधुसूदन । पाण्डवा हि यथाऽस्माकं तथा दुर्व्योधवो नृप ।
तस्यापि क्रियतां सद्यं सपर्य्येति पुन पुन । तच्च मे नाकरोदाद्यं तदर्थं मधुसूदन ।
निर्व्विष्टः सर्वभावेन धनञ्जयमवेत्य ह । भ्रुवो जय पाण्डवानामिति मे निश्चि ॥ मतिः ।
तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत । न चाहमुसहं कृष्णस्यैव लोकांमुदीचिंतु ।
ततोऽहमनुवर्त्तामि केवलं चिकीर्षितं । उभौ धियो हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ।
तुल्यबोद्धेऽस्म्यतो भोमे तथा दुर्व्योधने नृपे । तस्मान् पाश्यामि तीर्थानि सरस्वद्य निवेष्टितु ।
न हि मस्यामि कौरव्यान्मत्स्यमानानुपेक्षितुं । एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातः पाण्डवैः ।
तीर्थयात्रां यथा राज्ञो निर्व्वर्त्तय मधुसूदन ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेन्यनिर्दोषपर्वणि रामगमने षट्षष्टाश्रदधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भोद्रकक्ष महात्मनः । हिरण्यरोऽथैव नृपते साचादिशस्त्रखड्गैः ।

आज्जगाममधिपतिर्भोगकालियशखिनः । दाक्षिणात्यपते पुनो दिक्षु हस्कोतिविश्रुतः ।
य किमुत्पर्व्विहंश्च गन्धमादननविनः । कृत्स्नं शिष्यो धनुर्भेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ।
यो मर्दित्रं धनुर्भेदे तुल्यं गण्डीवतेजसा । शार्ङ्गं च महाबाहुः शक्तिं दिशश्चरयत् ।
जीर्णैवितानि दिव्यानि धनुर्धि दिविचारिणः । बाहूणं गाण्डिवं तच्च सार्वभेदं विजयं धनुः ।
शार्ङ्गं तु वैष्णवं शार्ङ्गदिव्यं तेजोमयधनुः । धारयामास तत् कृष्ण परमेनामवाहवं ।
गाण्डीवं पावकाक्षेभे खाण्डवे पाकशासनिः । क्रुमाद्रुक्को महातेजा विजये प्रत्यरयन् ।
सन्दिग्ध भौरवान् पाश्यान्नित्यं मुरभोजया । निर्जित्य नरकं भौममाहृत्य मण्डिपुण्डवे ।
दोहमखीरसहस्राणि रत्नानि विविधानि च । प्रतिपेदे ह्योकेन शार्ङ्गं धनुस्तप्तम् ।
हस्को तु विजयं लब्ध्वा धनुर्भेदनिभस्त्रजम् । विभोपयन्निव अगत पाण्डवानभ्यवर्त्तत ।
माख्ययन् पुरा योऽनौ खबाहुमलम्बितः । हस्त्रिणा हरयं वीरौ वासुदेवेन धीमता ।
हत्वा प्रतिज्ञां माहत्वा मिश्रंतिथि जनार्दनः । ततोऽन्धधावत् वार्ष्णेयं सर्वश्रेष्ठधृता वरं ।
केनया चतुरङ्गिणा महत्या दूरपातया । विचिनायुधवर्षिण्या गङ्गैव प्रवृद्धया ।
म समामाद्य वार्ष्णेयं योगिनामीवरं प्रभुः । व्यथितो मोहितो राजवाजगामः स कुण्डिनः ।
यपैव हस्त्रेण रणे निर्जितं परवीरहा । तच्च भोजकटं नाम कृतं नगरमुत्तमं ।
सेन्येन महता तेन प्रभुतमप्रवाजिना । पुरं तद्वि विख्यातं नाथा भोजकटं नृप ।
य भोजराजः सैवैव महता परिवारितः । अचौहिण्या महावीर्यं पाण्डवान् छिप्रमागन्तु ।
ततः स कवची पन्थी सज्जो खड्गो शरासनी । ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविशन् महाधमू ।
विदितं पाण्डवैयानां वासुदेवप्रियेष्ठया । युधिष्ठिरस्तु ते राजा प्रयुद्धम्याभ्युपगन्तु ।

स पूजित पाण्डुपुत्रैर्यथान्याय सुषस्तुत । प्रतिगच्छतु तान् सर्वान् विप्रान् सहसैनिक ।
 उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्र धनञ्जय । सहायेऽस्मिन् खितो युद्धे यदि भीतोऽस्मि पाण्डव ।
 करिष्यामि रणे सङ्गमसङ्ग तव शत्रुभि । न हि मे विक्रमे तुल्य पुमानसि ह कथन ।
 हनिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव । अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीमकर्णवयो पुन ।
 अथ वा सर्वं सर्वैरेते तिष्ठन्तु वसुधाधिपा । निहत्य समरे शत्रून् दास्यामि मेदिनी ।
 इत्युक्तो धर्मराजश्च केशवश्च च सन्निधौ । शृणुता पार्थिवेन्द्राणामन्येषाञ्चैव सर्वश ।
 वासुदेवमभिप्रेत्य धर्मराजश्च पाण्डव । उवाच धीमान् कौन्तेय प्रहस्य सखिपूर्वक ।
 कौरवाणां कुले जात पाण्डो पुत्रो विशेषत । द्रोणं व्यपदिशन् शिष्या वासुदेवसहायवान् ।
 भीतोऽस्मीति कथं भूया दधानो गाण्डिवं धनु । युधमानस्य मे वीर गन्धर्व्यं सुमहावतैः ।
 सहायो घोषघावायां कुलदासीत् सखा मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवसङ्घे ।
 खाण्डवे युधमानस्य क सहायस्तदाऽभवत् । निवातकवचैर्पुङ्खे कासकैर्युद्धं दानवै ।
 तत्र मे युधमानस्य क सहायस्तदाऽभवत् । तथा विराटनगरे कुहभि सह सङ्गरे ।
 युध्यते बलमिश्रक क सहायोऽभवत्तम । उपशोभ्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं चम ।
 वरुणं पावकश्चैव रूप द्रोणश्च माधवं । धारयन् गाण्डिवं दिव्य धनुस्तैश्चामय दृढ ।
 अचयश्चरभयुक्तो दिव्यास्त्रपटिर्हृदि । कथमस्त्राधिधो भूयात् भीतोऽस्मीति यमोदरं ।
 वचन मरणादूर्ध्व वज्र युधमपि स्त्रय । नास्मिभीतो महाबाहो सहायार्थं नास्मि मे ।
 यथाकामे यथायोग गच्छ चाऽन्यत्र तिष्ठ वा । विनिवर्त्य ततो हस्मि सेनां शगरथ बिभाम् ।
 दुर्योधनमुपामृच्छन्तयैव भरतर्षभ । तथैव चाभिगम्यैनमुवाच वसुधाधिप ।
 मत्प्राप्त्या तस्य तेनापि च तदा मूरमानिना । द्वावेव तु महाराज तस्मात् युद्धादप्येतत् ।
 रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो हस्मि च वसुधाधिप । गते रामे तीर्थयात्रां भीमकस्य सुते तथा ।
 उपविशन् पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव च । समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवमकुला ।
 शृणुमहे तारकैश्चिन्ता घोषश्रेणैव भारत ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भैरवनिर्वाणपर्वणि हस्तिप्रत्याख्यानं सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ तथा यूडेवमोकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ । किमकुर्वन् कुरुव कालेनाभिप्रचोदिता ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा यूडेवमोकेषु युत्सेतु भरतर्षभ । एताराष्ट्रो महाराज सञ्जय वाक्यमब्रवीत् ।
 शहि सञ्जय सर्वं मे आचख्यानवशेषत । सेनानिवेष्टे यदुक्त कुरुपाण्डवेभनयो ।
 दिष्टमेव पर मन्ये पौरुषसाधनार्थक । यदहं युधमानोऽपि युद्धोपायान् चोदयाम् ।
 तथाऽपि निहतप्रश्नं पुत्र दुर्धनदेविनं । न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हितमात्मनः ।
 भवेत्येव हि मे सत मुष्टिर्दोषामुदग्निनो । दुर्योधन समासाद्य धुन मा परिवर्तते ।
 एवं गते वै यदभावि तद्गतिर्यनि सञ्जय । सद्यश्च किं रणे तुल्यागो हि पूजित ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तदुक्तोऽयमनुमत्तो महाराज यथेच्छसि । ननु दुष्योधने दोषमिममाधातुमर्हति ।

शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव । य आत्मनो दुश्चरितादहम् प्राप्नुयाच्चरम् ।

न म कालं न वा देवं वक्तुमेतदिहार्हति । महाराज मनुष्येषु निन्द्य य सर्वमाचरेत् ।

य वधो र्ध्वलोकाश्च निन्दितानि समाचरेत् । निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्तपतीक्षया ।

अनुभूताः महामात्यैर्निहतैरधिदेवने । हयानाञ्च गजानाञ्च राश्याञ्चामिततेजसा ।

वैशम्पत्येन हतं यत्तमे शृणु सर्व्वम् । स्थिरो भूत्वा महाप्राज्ञ सर्व्वजगद्वयोदयम् ।

यदाभूतं महायुद्धे कुला चैकमना भव । न ह्येव कर्त्ता पुरुष कर्मणो शुभपापयोः ।

अस्त्रतन्त्रो हि पुरुष कार्य्येण दाहयन्त्ववत् । केपिदीश्वरनिर्दिष्टो केपिदेव यदृच्छया ।

पूर्व्वकर्म्मभिरप्यन्यैश्चैवमेतत् प्रवृत्त्यते । तस्मादनर्थमापन्नं स्थिरो भूत्वा निशमय ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्माणपर्वणि सञ्जयवाक्ये अष्टपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः समाप्तश्च सैन्यनिर्माणपर्वः ॥ १५८ ॥

॥ अथ उलूकदूतागमनपर्वः ॥ ११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हिरण्यो निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । ग्विचिन्तो महाराज कौरवेया यथाविधि ।

तत्र दुष्योधनो राजा निवेश्य वलमोजवा । सम्पानयित्वा मृततीन्त्यस्य मुष्माक्षयैश्च ।

आश्लक्ष्य विधिं शला योधानां तत्र भारत । कथं दुःशासनैश्च शकुनिष्ठापि कैषवम् ।

आत्माय नृपतींश्च मन्त्रयामास भारत । तत्र दुष्योधनो राजा कर्णेन सह भारत ।

सम्पानयित्वा कर्णेन भ्रात्रा दुःशासनेन च । सौवनेन च राजेन्द्र मन्त्रयित्वा नरपथम् ।

आज्ञेयोपहरे राजशत्रुकमिदमवबोत् । उलूकं गच्छ कैतव पाण्डवान् सहयोगिभिरात् ।

गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वताम् । इदन्ततममनुग्रामं वर्य्यपूगाभिषिन्तिनम् ।

पाण्डवानां कुहूणाञ्च युद्धं शोकमयम् । यदेतत् कल्पनावाक्यं सञ्जयो महदवबोत् ।

वासुदेवसहायस्य गर्ज्जति मानुजस्यते । मध्ये कुहूणा कौन्तेय तस्य कोतोऽयमागतः ।

यदा व सम्प्रतिशस्तं तत् सर्व्वं क्रियन्मिति । ज्येष्ठं तयैश्च कौन्तेय ब्रूयात्स्व वचनात्मम् ।

भ्रातृभिः सहितं सर्व्वं योमकैश्च सदैक्यैः । कथं वा धार्मिको भूत्वा तमधर्मे मग्नः कथाः ।

य इच्छसि अगस्त्यं नश्यमानं नृपशत्रुम् । अभयं सर्व्वभूतेभ्यो दाता तमिति मे मतिः ।

अप्येहि हि पुरा गीतः शोकोऽयं भग्नपर्यम् । प्रह्लादेनाय भद्रं जने राज्ञे तु देवने ।

यस्य धर्म्यभजे नित्यं सुरा ध्वज इवोद्भूतः । प्रह्वन्नानि च पापनि वेदानां नाम तत् प्रभम् ।

अथ ते वर्त्तयिष्यामि आत्मानमिदमुत्तम । कथिर्न नारदेनेह विप्रवर्त्तमं नृगाधिर ।

मात्सर्यः किञ्च दुष्टात्मा निघोष्ट सर्व्वकर्म्मसु । उद्ध्वस्तश्च स्थितो राज्ञ् गृह्णातीरे कदाचन ।

य वैहत्या मग्नः शुद्धिं प्रत्ययायै शरीरिणम् । करोमि धर्ममिच्छा सर्व्वानेव शरीरिणम् ।

तस्य कालेन महता विग्रहं जयपुरण्डजाः । समेत्य च प्रशंसन्ति माभ्यारं तं विशास्यते ।

पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पतिभिः पद्मिभोजनः । आत्मजाय्यं कृतं मेने चर्यायाय कृतं फलं ।

अथ दीर्घस्य कालस्य तन्देशं मूपिका ययुः । ददृशुस्तस्य ते तत्र धार्मिकं प्रनष्टारिणं ।

काथ्येण महता युक्तं दम्भयुक्तेन भारत । तेषां मतिरियं राजघातोक्तव निनिशये ।

वक्रमिवा वयं सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययं । रक्षां करोतु सततं दृढबाहस्य सर्व्वेभ्यः ।

उपगम्य तु ते सर्व्वे विजालमिदमब्रुवन् । भवप्रसादादिच्छामयत्तुं धैव ययासुखं ।

भवाम्भो गतिरथवा भवान्नः परमः सुखम् । ते वयं सहिताः सर्व्वे भवन्तं शिरणङ्गताः ।

भवान् धर्मपरौ नित्यं भवान् धर्मं व्यवस्थितः । स यो रक्ष भवामाश्रयं विदमानि वक्ष्येभ्यः ।

एवमुक्तस्तु तैः सर्व्वैर्मूपिकैः च विशास्यते । प्रत्युवाच ततः सर्व्वामूपिकाम्बुधिरिक्तान्तम् ।

इधो योमं न पश्यामि तपसो रक्षस्य च । अवश्यन्तु मया काथ्यं वचनं भवतां इदं ।

युष्माभिरपि कर्त्तव्यं वचनं मम नित्यम् । तपसाऽपि परिश्रमो दृढं नियममास्थितः ।

न चापि गमने शक्तिं काञ्चित् पश्यामि चिन्तयन् । सोऽस्मि नेधः सदा तात नदीकूटमितः परं ।

तथेति ते प्रतिज्ञाय मूपिका भरतर्षभ । दृढबाहस्येण सर्व्वे माञ्जाराय न्यवेदयन् ।

ततः स पावो दुष्टात्मा मूपिकानर्थं भवयन् । पीवरस्य सुवर्ण्यं दृढवस्त्रं च जायते ।

मूपिकाणां गणद्याच भूमिं वञ्चीयतेऽथ सः । माञ्जरो बहून् चापि तेजोवत्तवमन्वितः ।

ततस्तौ मूपिकाः सर्व्वे सभेत्याभ्यास्यमब्रुवन् । मातुलो वक्षते नित्यं वयं वीर्यामहे स्वं ।

ततः प्राञ्चतमः कश्चित् डिण्डिका नाम मूपिकः । अत्रवीत् वचनं राजन् मूपिकाणां महागणं ।

गच्छतो वो नदीतीरं सहितानां विभेषतः । शृष्टतोऽहं गुमिष्यामि सहैव मातुलेन तु ।

साधुषाध्विति मे सर्व्वे पूज्यास्त्विरे नदा । चक्रुर्धैव यथान्तर्यं डिण्डिकस्य बोधाऽर्थवत् ।

अविज्ञानात्ततः, कोऽथ डिण्डिकं क्षुपभृकवान् । ततस्तौ सहिताः सर्व्वे मन्त्रयामासुरक्ष्वा ।

तत्र दृष्टतमः कश्चित् कोकिलो नाम मूपिकः । अत्रवीद वचनं राजन् ज्ञातिमथे यथातथं ।

न मातुलो धर्मकामन्त्र्यमात्रं कृता शिखा । न मूनफत्रमचस्य विद्या भवति सोमया ।

अस्य गात्राणि बहून्ते गणस्य परिधीयते । अथ सप्ताष्टदिवसात् डिण्डिकोऽपि न दृश्यते ।

एतच्छ्रुत्वा वचः सर्व्वे मूपिका विप्रदुःखम् । विजालोऽपि सुदुष्टात्मा जगामैव ययागतं ।

तथा तमपि दुष्टात्मन् वैजालं मतमास्थितः । अरसि ज्ञातिपु मदा विजालो मूपिकेजिह्व ।

अन्यथा किन्तु ते वाक्यमन्यथा कथं दृश्यते । दर्शनाद्येव लोकस्य वेदाद्योपमस्य ते ।

त्यक्त्वा ह्यत्र लिदं राजन् चतुर्धर्षं समाश्रितः । कुरु कार्याणि सर्व्वार्ण धर्मिष्ठोऽपि नरर्षभ ।

वाङ्मवैर्य्येण श्रुतिर्वीर्य्यं कृत्यं भरतसत्तम । देहं दानं दिजातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितं ।

मित्राणां वर्षपूगाय मातुर्मैष्टस्ति स्तिनः । प्रमाञ्जराशु रणे जित्वा संमार्गं परमावह ।

पद्मपामा वृता यत्राद्यास्माभिरपवर्जिताः । युष्मामहे कथं सख्यौ कोपयेम च पाण्डवान् ।

सत्कृते दुष्टभावस्य सन्ध्यागो विदुरस्य च । जातुपे च गृहे दाहं धरन्तं पुरुषो भव ।
यत् कष्टमयोः सत्तमायान्तं कुरुष्वदि । अयमस्मि खिणो राजन् प्रमाथ समराय च ।
तस्यायमागतः कालः समरस्य मराधिप । स्तदर्थं मया सर्वं कृतमेतन् युधिष्ठिर ।
किन्तु युद्धान् परं लाभं चक्षितो वक्र मन्ये । किञ्च तं चक्षितकुले जातं सम्प्रक्षितो भुवि ।
द्रोणदस्तापि स्मृष्या कृपाच भरतर्षभ । तुल्ययोनौ समबले वासुदेवं समाश्रितः ।
ब्रूयास्तं वासुदेवस्य पाण्डवानां समीपतः । आत्मार्थं पाण्डवार्थं यत्तो मां प्रतिषोधय ।
सभास्ये च यद्रूपं मायया कृतवानसि । तत्तयैव पुनः कृत्वा सार्धेनौ साममिद्व ।
इन्द्रजालस्य माया वै कुहका वाऽपि भोयसा । आत्मसखस्यं वज्राग्ने वहसि प्रतिगर्भयताः ।
वधमयुःसहेम योऽस्य गच्छेम मायया । रसातलं विस्त्रामाऽपि रेदं वा पुनमेव तु ।
द्वर्षयन्तं कृपापि खमरीरे बह्वन्यपि । न तु पर्व्यायतः सिद्धिर्बुद्धिमात्रेण मानुषैः ।
मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वधे । धनं वज्रोपि च वाष्पेय धातैराज्ञानहं रणे ।
घातयित्वा प्रदास्यामि पार्थिव्या राज्यमुत्तमं । आचरन्ते च मे सर्वं सञ्जयतव भाषितं ।
मद्रितीयेन पार्थिवेन वैरं वः सव्यसाचिना । च कथमद्भुतो भूत्वा पाण्डवार्थं पराक्रमो ।
दुश्शत्राव रणे यतः पश्यामः पुरुषो भव । यत्तु प्रभुमभिप्राय इदं पौहपत्यासिन ।
करोति हियतं शोकं यः कीर्तनं सुजीवितं । अकस्माच्च ते कष्टं ख्यातं शोकं महद्ययः ।
अद्येदानीं विजानीमः सन्नि यष्टाः सः इन्द्रकाः । मद्विधो नापि नृपतिस्तस्य युक्तः कथयन् ।
कदाहं दंयुगं कर्तुं कंसभत्ये विधेयः । तच्च त्ववरकं बालं बह्मसिन्धविवरकं ।
उनूक मद्भवा ब्रूहि अपठत् भीमसेनकं । विराटनगरे पार्थं यस्तं सुदो ह्यभः पुरा ।
बह्वो नमः विख्यातस्तदात्मैव हि पौरुषं । प्रतिज्ञानं सभामध्ये न तस्मिन्ना तदा पुरा ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि प्रकृते । यत्प्रवरोपि च कौन्तेय धातैराज्ञानहं रणे ।
निहनिष्यामि तरसा तस्य कालोऽयमागमः । तं हि मे ज्ञेयं पुरस्ताद्योऽभ्युपेयं च भारत ।
तद्युद्धं च भोक्तव्यं युद्धस्य पुरुषो भव । इयिष्यति ह्येते भूमौ गदामाविष्ठं भारत ।
तद्व्या च समस्ये वलितं ते वृकोदर । उनूकं नकुलं ब्रूहि वचनामगम भारत ।
युधामन्युः स्थिरा भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषं । युधिष्ठिरानुरागस्य देयस्यं मयि भारत ।
कृष्णायाश्च परिक्लेशं करेदानीं यथातथं । ब्रूयास्तं सहदेवस्य राजस्ये वधो मम ।
युधेदानीं रणे यतः क्रेमाम् क्षरं च पाण्डव । विराटद्रुपदेऽप्येवौ ब्रूयास्तं वचनामगम ।
न इह पूर्वा भक्तारो मयैरपि महागुणैः । तयाऽप्येतिभिर्धेया यतः कष्टः प्रजापतः ।
अस्त्राद्येऽथ नरपतिर्बुधोदरिति चागतं । ते यूयं संहता भूत्वा तद्विधायं ममपि च ।
आत्मार्थं पाण्डवार्थं प्रयुध्यन्ते मया सह । एष्टुयुधस्य पाश्चात्त्यं ब्रूयास्तं वचनामगम ।
एष ते समयः प्राप्नोः सख्यस्य तदाऽपि सः । द्रोणमावाच समरे श्लाघ्ये हितमुत्तमं ।

युध्यस्व समुद्धृत्यार्थं कुरु कर्म सुदुष्करं । शिखण्डिनमयो भूहि उलूकं वचनाम्भम ।
 स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कारव । गात्रेभ्यो धन्विना श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्मय । १४८
 कुरु कर्म रणे यत्नं पश्याम पौरुषं तव । एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्वानुकमत्रवोत् ।
 धनञ्जय पुनर्ब्रूहि वासुदेव्य प्रपुष्टत । अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रयाधि धृष्टिवीमिमा ।
 अथवा निजितोऽस्माभोरणे वीर श्रियिष्यसि । राष्ट्रास्त्रिज्वावनकेन वनवाघस्य पाण्डव ।
 छण्णायाद्य परिक्षेत्रं सस्मरन् पुरुषो भव । यदर्थं क्षत्रिया स्त्रेते सत्यं तदिदमागत ।
 वन वीर्यञ्च शैव्यञ्च परस्त्रायस्व लाघव । पौरुषं दर्शयन् युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृति । १४९
 परिक्षिप्तस्य दीनस्य दीर्घकाजोपितस्य च । हृदयं न स्फुटेत कस्य शैव्ययानं भ्रमिन्तस्य च ।
 कुले जातस्य शूरस्य परविशेषस्य च । अस्मिन् राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दोषयेत् ।
 यत्तदुक्तं महाबाह्य कर्मणा तदिभाव्यता । अकर्मणा कृत्यैतेन सन्तः सुपुरुष विदुः ।
 अमित्राणां वने स्थानं राज्यञ्च पुनरुद्धर । दाशैर्वा युद्धकामस्य तस्मात् कुतः पौरुष ।
 पराजितोऽसि धूनेन छण्णा चानायिता सभा । शत्रोऽस्यो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना । १५०
 दाहयैव तु वर्षाणि वने धिष्ण्याद्विवासित । सत्यस्य विराटस्य दास्यमास्थाय चोषित ।
 राष्ट्रास्त्रिज्वावनकेन वनवाघस्य पाण्डव । छण्णायाद्य परिक्षेत्रं सस्मरन् पुरुषो भव ।
 अमित्राणाञ्च वचनं प्रपुष्टत पुनः पुनः । अमर्षं दर्शयस्व त्वममर्षो ह्येव पौरुषं ।
 क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोऽस्त्रलाघवं । इह ते दृश्यतां पार्थ युध्यस्व पुरुषो भव ।
 सोढामिहारो निर्हन्तः कुरुष्वेवमरुद्धम् । पुष्टास्त्रेभ्यो भृता घोडा यो युध्यस्व सकेयव । १५१
 असमागम्य भोक्षेण सयुगे किं विकृत्यसे । आहूय्युष्या मन्दं पथ्यत गन्धमादन ।
 इव कत्यसि कौलेय अकृत्यन् पुरुषो भव । स्तनपुच्छं सुदुह्यं श्लथ्य यस्मिन् वरं ।
 द्रोणश्च यस्मिन् श्रेष्ठं शचीपतिश्च युधि । अजिना संयुगे पार्थ राज्यं कथमिदं हिच्छसि ।
 प्राप्ते धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तर्गदयोः । युधि ध्रुवमविरोधमनीकचरमच्युतं ।
 द्रोणं महापुतिं पार्थ भेतुमिच्छसि यन्मृदा । न हि प्रशुभं वातेन भेदमुत्पत्तिं गिरि । १५२
 अमिनो वा वरेणैव शीघ्रोऽपि निपतेयसीं । युगं वा परिवर्तितं यद्येव श्यात् यथाय मं ।
 वेगो ह्यग्ना जीवितावाहो प्राप्यस्त्रमरिमर्दम् । पार्थो वा हतरो याऽपि कोऽप्यस्त्रं स्त्रिहान् भजेत् ।

यदीह कत्यनास्तेकेमिथे कथं घनञ्चय । सर्वे भवेयुः सिद्धायां कत्यने को हि दुर्गत ।
नानामि ते वासुदेवे सहायं जानामि ते गाण्डिवं तालमावं । जगन्महं लाङ्गो नास्ति योद्धा जानानस्ते राज्यमेतद्
रामि ।

११५

नतु पद्यायधर्मो विद्धि प्राप्नोति मानवः । मनसेवानुकूलानि विधाता कुर्वते वीरे ।
चयोदश समा भुक्तं राज्यं विजयतस्तव । भूयश्चैव प्रयासिथे त्वं निहत्य सवान्धवं ।
ततः तदा गाण्डिवं तेऽभूत् यदा दासपणैर्विजितं । कतं तदा भीमसेनस्य बलमासीच फाल्गुन ।
सगद्वात् भीमसेनाद्वा फाल्गुनाद्वा सगाण्डिवात् । न वै मोक्षस्तदा वेऽभूद्दिना कृष्णामनिन्दितां ।
या नो दान्ये समापन्नान् मोक्षयामास पार्यतो । अमानुष्यं समापन्नान् दासकर्मण्यवस्थितान् ।

११६

अबोधयत् पण्डितमानहं वक्ष्यमेव तत् । धृता हि वैशो पार्येन विराटनगरे तदा ।
सुददर्शणि च आन्ते विराटस्य महानसे । भीमसेनेन कौन्तेय यन्तु तन्मम यौहव ।
वेणी कृत्वा पण्डवेश कथ्यं गन्तितवानसि । आख्यां वैष्णव कक्ष्यास्य संयुगे यः पलायते ।
एवमेव मदा दण्डं चक्षिया चक्षिये दधुः । न मयादासुदेव न चापि तव फाल्गुन ।

११७

राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युधामन्युसहकेश्वरः । न माया क्षीद्रजालं वा कुहका वाऽपि भीषणाः ।
आत्तशस्त्रस्य सङ्ग्रामे वह्निं प्रतिगर्जनाः । वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनां प्रतापि वा ।
आसाद्य माममेषु दुर्विषयिनि दिशो द्रुमः । संयुगे गच्छ भीमेण भिक्षि वा शिरसा गिरिं ।
तर वा त्वं महाभागं बाह्म्यं पुरुषोदधि । शारदं तमहामीनं विविगन्तिमहोरगं ।

भीमसेगमपर्यन्तं द्राणया हदुरासदं । कर्ममन्त्रप्रयावर्त्तं कान्तेजवडवामुखं ।

हृद्वद्वमहोष्णान् वैमदन्तिनिर्मिद्विलं ।

११८

युयुत्सुतोयं भगदत्तमाहृतं श्रुतापुहार्दिसमहासमुद्रं । दुःशासनैश्च शस्त्रमन्त्रमत्स्यं सुपेक्षिवायुधनागनकं ।

जयद्रथाक्षिं पुरुमिचगांधं दुर्कर्मेशदं शकुनिप्रपातं । शल्यैश्चमचय्यमभिशठहं यदावगात्र अननष्टचेताः ।

भविष्यति त्वं हतसर्वैवाश्ववहादां मनसो परितपामेयेति । तदा मनसो चिदिवादिवाशुचैर्नैर्वर्जिता पायं महीप्रमासनात् ।

मयास्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया वृक्षितं कूर्मं दवापतस्त्रिना ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि दुर्योधनशस्त्रे शकौलपथ्यधिकव्रतततोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ भेमानिवेशं स्मरान् । कैतव्यं पाण्डवस्य ह । समागतं पाण्डेयैर्युधिष्ठिरमभापय ।

११९

अभिद्रो दूतवाक्यानां यथोक्तं श्रुतो मम । दुर्योधनघनादेवं श्रुत्वा न कोऽमुसंवि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उलूकं न भयन्तेऽस्मि हृदि त्वं विगतचक्रः । यत्नो धार्तराष्ट्रस्य सत्यश्रीदोषदर्शनं ।

ततोऽनुतिमनो मध्ये पाण्डवानां महात्मनां । सञ्जयानाञ्च मन्त्रानां श्रुत्वा यमस्त्रिना ।

द्रुपदस्य मपुत्रस्य विराटस्य च सविधौ । भूमिरानाञ्च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ।

॥ उलूक उवाच ॥ इदं ताम्रव्रीह्यानां धार्तराष्ट्रो महामनाः । शूराणां कुहवीरणां तन्निबोध युधिष्ठिर ।

१२०

पराजितोऽपि धूनेन कृष्णा जनायिता सभा । शस्त्रोऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ।

दादशैव तु वर्षाणि वने धिष्योद्विवासिताः । सम्मत्तरं विराटश्च दाक्षमास्राय चोपिताः ।
 अमर्षं राज्यहरणं वनवासञ्च पाण्डव । द्रौपद्याश्च परितोषं संस्मरन् पुरुषो भव ।
 अग्रजेन च यच्छत्रं भीमसेनेन पाण्डव । दुःशासनश्च रुधिरं पोषतां यदि शक्यते ।
 सोऽहमिहारी नष्टैस्तः कुरुचेजमकूर्हमं । समः पन्था गृतास्तेऽप्याः शोषुष्यस्व शकेऽश्वः ।
 असमागत्य भीमेण संयुगे किं विकल्पये । आरुरुचुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनं ।
 एवं कत्यपि कौन्तेय अकत्यन् पुरुषो भव । सूतपुत्रं सुदुर्द्धवं शक्यश्च वसिन्तां वरं ।
 द्रौपद्य बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि । अजिता संयुगे पार्थं राज्यं कथमिदंश्चरिषि ।
 ब्राह्मे धनुषि चाचार्य्यं वेदघोरन्तगं दयोः । युधि धुर्य्यमविजोभ्यमनोऽकचरमप्युतं ।
 द्रौणं महायुतिं पार्थं जेतुमिच्छामि तच्छ्रया । न हिं ग्रन्थुम वातेन मेरुमुत्पाद्यते गिरिं ।
 अनिजो वा वहेमेवं दौर्भाग्यं निपतेन्महो । युगं वा परिवर्त्तेत यद्येवं स्यात् यथात्य भो ।
 को अस्ति जीविताकाङ्क्षी प्राप्येममस्मिहर्षनं । गजो वाजो रथो वाऽपि पुनः खल्वि गृहान् व्रजेत् ।
 कथमाभ्यामभिधातः संश्लो दाक्षणेन वा । रणे जीवन् विमुच्येन पदा भूमिमुपपृषन् ।

१११

११२

११३

११४

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

१२५

१२६

१२७

१२८

१२९

१३०

१३१

१३२

१३३

१३४

१३५

१३६

१३७

१३८

१३९

१४०

१४१

१४२

१४३

१४४

१४५

१४६

१४७

१४८

१४९

१५०

१५१

१५२

१५३

१५४

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

१६०

१६१

१६२

१६३

१६४

१६५

१६६

१६७

१६८

१६९

१७०

१७१

१७२

१७३

१७४

१७५

१७६

१७७

१७८

१७९

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

१८६

१८७

१८८

१८९

१९०

१९१

१९२

१९३

१९४

१९५

१९६

१९७

१९८

१९९

२००

२०१

२०२

२०३

२०४

२०५

२०६

२०७

२०८

२०९

२१०

२११

२१२

२१३

२१४

२१५

२१६

२१७

२१८

२१९

२२०

२२१

२२२

२२३

२२४

२२५

२२६

२२७

२२८

२२९

२३०

२३१

२३२

२३३

२३४

२३५

२३६

२३७

२३८

२३९

२४०

२४१

२४२

२४३

२४४

२४५

२४६

२४७

२४८

२४९

२५०

२५१

२५२

२५३

२५४

२५५

२५६

२५७

२५८

२५९

२६०

२६१

२६२

२६३

२६४

२६५

२६६

२६७

२६८

२६९

२७०

२७१

२७२

२७३

२७४

२७५

२७६

२७७

२७८

२७९

२८०

२८१

२८२

२८३

२८४

२८५

२८६

२८७

२८८

२८९

२९०

२९१

२९२

२९३

२९४

२९५

२९६

२९७

२९८

२९९

३००

३०१

३०२

३०३

३०४

३०५

३०६

३०७

३०८

३०९

३१०

३११

३१२

३१३

३१४

३१५

३१६

३१७

३१८

३१९

३२०

३२१

३२२

३२३

३२४

३२५

३२६

३२७

३२८

३२९

३३०

३३१

३३२

३३३

३३४

३३५

३३६

३३७

३३८

३३९

३४०

३४१

३४२

३४३

३४४

३४५

३४६

३४७

३४८

३४९

३५०

३५१

३५२

३५३

३५४

३५५

३५६

३५७

३५८

३५९

३६०

३६१

३६२

३६३

३६४

३६५

३६६

३६७

३६८

३६९

३७०

३७१

३७२

३७३

३७४

३७५

३७६

३७७

३७८

३७९

३८०

३८१

३८२

३८३

३८४

३८५

३८६

३८७

३८८

३८९

३९०

३९१

३९२

३९३

३९४

३९५

३९६

३९७

३९८

३९९

४००

४०१

४०२

४०३

४०४

४०५

४०६

४०७

४०८

४०९

४१०

४११

४१२

४१३

४१४

४१५

४१६

४१७

४१८

४१९

४२०

४२१

४२२

४२३

४२४

४२५

४२६

४२७

४२८

४२९

४३०

४३१

४

वासुदेवधर्मं वा फाल्गुनानां मतानि वा । आभासमममोषेषुं द्विविधं दिशो दृष्ट ।
संयुगे गच्छ भोगेण भिक्षि वा शिरसा गिरिं । प्रतरस्व महागाधं वाङ्मयां पुरुषोदधिं ।
शरद्वतमहाभीनं विविधतिष्ठयाकुलं । दृढद्वन्द्वेष्टाङ्गलं सोमदत्तितिमिह्रिषं ।
भोगवेगमपर्वन्तं द्रोणपाहदुरासदं । कर्णमृगयवावर्त्तं कामोजवडवामुखं ।

जयद्रथाद्रिं पुरमिवगाढं दुर्गवैषादं शकुनिप्रपातं । मल्लौघमचक्ष्मन्तिप्रहृष्टं यदावगाह्य प्रमनष्टपेताः । १६०
भविष्यति त्वं हतवर्ष्यवाभ्यवत्तदा मनस्ते परितापमेव्यति । तदा मनस्ते विदिवादिवाङ्गुचे विविचितां पाथं महीप्रमासनात् ।

प्रमास्य राज्यं हि सुदुर्लभं तथा युश्रुपिन स्वर्गं इवातपस्विना ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि उलूकवाक्ये षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ उलूकस्तर्जुनं भूयो ययोक्तं वाक्यममवीत् । आभीविपमिव क्रुद्धं तदन् वाक्यमलाकया ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्रुपिताः पाण्डवा स्तब्धं । प्रागेव मृगशकुङ्काः कैतयेनार्प घर्षिताः ।

आचनेयुदतिष्ठन्त पाण्डवैश्च प्रचिधिषु । आभीविषा इव क्रुद्धा वीचास्तकुः परस्परं ।

श्रवाक्शिरा भीमसेनः समुदेवत कोशवं । नेवाभ्यां लोहितान्ताभ्यामाभीविष इव शशम् ।

आसौ वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधितामिहतं स्तब्धं । उलूकयस्त्रिंश दामार्हं कैतय प्रत्यभाषत ।

प्रधाहि ग्रीष्मं कैतय मृदाद्यैश्च सुयोधनं । श्रुतं वाक्यं यहीतोऽर्घ्यो मत्तं यस्ते तथाऽस्य तत् ।

इवमुक्त्वा महाबाहुः क्रोधवो राजसत्तम । पुनरेव महाप्राशं युधिष्ठिरमुदेवत ।

सृष्टयानाञ्च सर्वेषां हृणस्य च यमस्त्रिणः । द्रुपदस्य सप्तस्य विराटस्य च वज्रिधौ ।

भूमिपानाञ्च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह । उलूकोऽप्यर्जुनं भूयो ययोक्तं वाक्यममवीत् ।

आभीविपमिव क्रुद्धं तदन् वाक्यमलाकया । हृष्टादीद्यैव तान् सर्वान् ययोक्तं वाक्यममवीत् ।

उलूकस्य तु तदाक्य पापं दारुणमीरितं । श्रुत्वा विचतुर्भे पाथौ लनाटस्त्रायमार्ज्वयत् ।

तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पाथैः सा समितिर्नृप । नाश्रयन्त महाराज पाण्डवानां महारथाः ।

अधिधेपेण हृणस्य पाथस्य च महात्मनः । श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाभ्यञ्जतुरभ्युत् ।

दृष्टपुत्रं प्रसृष्टो च सात्यकिय महारथ । कैकेया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च षटोत्कचः ।

द्रौपदेयामिम्ययुय दृष्टकेतुश्च पाथैश्च । भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ।

उत्पेतुरासनात् सर्वं क्रोधवर्षरज्जोचलाः । बाह्वन् प्रसृष्टश्च शिरान् रक्तचन्दनभूषितान् ।

अद्भ्यः पारिहर्ष्यस्य केयूरैश्च विभूषितान् । दन्तान् दन्तैश्च निम्बिश्च सृङ्गैश्च यरिवेतिहन् ।

तेषामाकारभावश्च कुन्तोपुच्छो द्रकोदरः । उदतिष्ठत् स्ववेगेन क्रोधेन प्रज्वलञ्चित ।

उद्वृत्य वधसा नेत्रे दन्तान् कटकटाव्य च । हस्तं हस्तेन निम्बिष्य उलूकं वाक्यममवीत् ।

अश्मकानामिवास्त्राकं प्रोक्त्वा हननिमित्तकं । श्रुतं ते वचनं मूर्खं यत्नां दुर्व्याधनोऽमवीत् ।

तमे कपयतो मन्दं शृणु वाक्यं दुरासदं । सर्वेष्वप्यस्य मध्ये सं यदव्यस्य सुयोधनं ।

शृणुत सतपुमस्य शकुनेश्च दुरात्मनः । अस्माभिः भौतिकमैव धातुर्वैद्विष्यति ।

मरिष्यते दुराचारं तत्त्वं न शङ्ग मन्यसे । मेवितस्य रपीकेषु श्रमाकाङ्क्षी कुर्वन् प्रति । १६०
 कुलस्य हितकामिन धर्मराजेन धीमता । त्वं कान्तपोदितो भूने गन्तुकामो यमचर्यं ।
 गच्छस्वाहवमगमभिषाच यो भविता भुवं । मयाऽपि च प्रतिज्ञातो वधः सध्याष्टकञ्च ते ।
 स तथा भविता पाप नाच कार्या विचारणा । वेलाभितिक्रमेत् सद्यः धामरो वदुलानयः ।
 पथ्यताय विशेष्येयुर्मयोक्तं न मृषा भवेत् । महायसो यदि यम कुर्वेरो रुद्र एव वा ।
 यथाप्रतिज्ञं दुर्भुद्धे प्रकरिष्यन्ति पाण्डवाः । दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथोद्युतं । १६१
 यद्येह प्रतिशंख्यं चक्षिष्यो माऽभिषास्यति । अपि भीष्मं पुरश्चर्यतां नैवामि यमचर्यं ।
 यथैतदुक्तं वचनं मया चक्षस्य संशदि । यथैतद्भविता सत्यं तथैवाद्यानामालभे ।
 भीमसेनवचं श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्यणः । क्रोधसंरक्तजनयनस्ततो वाक्यमुवाच ह ।
 शौण्डिरीयदूरवदुर्मनोः कजमसंधदि । द्रष्टुं पाप वधो मया यदायेो हि पिता तया ।
 नास्माकं भविता भेदः कदाचित् कुर्वमि सह । धृतराष्ट्रस्य सन्त्यो यदि न स्यात् त्वया सह । १६२
 तन्तु शोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च । उत्पद्यो वैरपुरुषः क्षत्रकुलप्रथ पापकृत् ।
 कर्मप्रभृति चास्माकं पिता ते पापपूरुषः । अहितामि नृग्रामानि नित्यं कर्तुमिच्छति ।
 तस्य वैरानुवद्वस्य गन्ताऽस्यन्तं सुदुर्गमं । अहमादौ निहत्य त्वां शकुने सम्प्रपश्यत ।
 ततोऽस्मि शकुनं हन्ता मिषतां सर्वधन्विनां । भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयोः ।
 उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयञ्चिव । भीमसेन न ते सन्ति येषां दैरं त्वया सह । १६३
 मन्दा गेहेषु सुखिना मृदुपाशवशज्जिता । उलूकस्य न ते वास्य परवर्षं पुरयोत्तम ।
 दूता किमपराध्यन्ते यथोक्तस्थानुभाषिणः । स्वमुक्ता महाबाहोर्भीमं भीमपराक्रमं ।
 द्रष्टुं शुभमुखान् वीरान् सुहृदः समभाषत । श्रुते वक्षस्य पापस्य धातं राष्ट्रस्य भाषितं ।
 कुत्सनं वासुदेवस्य मम चैव विप्रेयत । श्रुत्वा भवन्तः संख्या अस्माकं हितकाम्यया ।
 प्रभावाद्वासुदेवस्य भवताञ्च प्रयत्नत । समये पार्थिवं वचनं सर्वैर्न गमयाम्यहं । १६४
 भवद्भिः समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरं । उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यति सुयोधनं ।
 यो भूते कथितस्यास्य प्रतिवाक्यं समुमुखे । गाण्डीवेनाभिधास्यामि स्त्रीवा हि वचनोत्तराः ।
 ततो पार्थिवाः सर्वे प्रशंसुर्धनञ्जयं । तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राजपुत्रताम् ।
 अनुनीय च तान् सर्वान् ययाम्यायं यथावयः । धर्मराजं तदा वाक्यं तत्प्राप्यं प्रत्यभाषत ।
 आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात् पार्थिवोत्तम । तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव द्रष्टुं यत्नतः । १६५
 उलूकं भरतश्रेष्ठ शमपूर्वमयोद्धितं । दुर्घोधनस्य तदाक्यं निशम्य भरतपथम् ।
 अतिलोहितनेत्रमभ्यामाशोविय इव शयन् । स्मयमान इव क्रोधात् दृक्छणीं प्रसिंहिहन् ।
 जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभ्येवदमवधीत् । अभ्यभाषत कैतव्यं प्रष्टुं विपुलं भुजं ।
 उलूक गच्छ कैतव्यं ब्रूहि तात सुयोधनं । कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिं कुलपांशुनं ।

पाण्डवेषु सदा पाप नित्यं जिह्मं प्रवर्त्तसे । स्ववीर्याद्य पराक्रम्य पापं श्राकृत्यते परान् ।
 अभीतः पूरयन् वाक्यमेष वै चक्षियः पुमान् । स पाप, चक्षियो भूत्वा श्रमनाश्रय संयुगे ।
 मान्यामान्यान् पुरस्कृत्य युद्धं मागाः कुलाधम । आत्मवीर्यं समाश्रित्य भूतवीर्यं च कौरव ।
 श्राकृत्यस्व रणे पार्थान् सर्वथा चक्षियो भव । परवीर्यं समाश्रित्य यः समाकृत्यते परान् ।
 अशक्तः स्वपमादात्तमेतदेव नपुंसकं । यस्त्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बद्ध मन्यसे ।
 कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान् समभिगच्छेसि ।

१६०

१६१

॥ श्रोत्रस्य उवाच ॥ मदधृष्टापि भूयसे वक्तव्ये हि सुयोधन । अद्धानीं प्रपद्येताः पुरुषो भव दुर्मते ।
 मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्यसि जगद्भ्यः । सारथ्येन हृतः पार्थैरिति त्वं न विभेयि च ।
 जघन्यकालमयेतच्च भवेत् सर्वपार्थिवान् । निर्दहेयमहं क्रोधात् तृणानीव ऊताशनः ।
 युधिष्ठिरनियोगान् फाल्गुनस्य महात्मनः । करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं विजितात्मनः ।
 यद्युत्पत्सि चोकांस्तीन् यथाविशिष्टं भूतत्वं । तच्च तत्राजुं नरयं प्रभाते द्रष्टव्ये पुनः ।
 यथापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघमापितं । दुःशासनस्य रुधिरं पोतमद्यावधारय ।
 न त्वां समीक्षते पार्थैः नपि राजा युधिष्ठिरः । न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि भगवद्वाक्ये एकपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६०

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनस्य तदाकथं निश्चयं भरतर्षभ । नेचाभ्यामतिताबाधो कैतव्यं समुदैक्षत ।
 क्रोधं समभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशः । अभ्याषत कैतव्यं प्रयच्छ विपुलं भुजं ।
 स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाकृत्यते वै परान् । अभीतो युध्यते शत्रून् सर्वे पुरुष उच्यते ।
 परवीर्यं समाश्रित्य यः समाकृत्यते परान् । चतुर्वन्धुरशकलात् शोके स पुरुषाधमः ।
 स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः । स्वयं कापुरुषो मूढ परांयं चेमुमिच्छसि ।
 यस्त्वं दृष्टं सर्वराज्ञां हितवृद्धिं जितेन्द्रियं । मरणाय महाप्राज्ञं दीवयित्वा विकृत्यसे ।
 भावस्ते विदितांस्सामिदुंश्चुद्धे कुलपावन । न हनिष्यति गात्रेभ्य पाण्डवे वा घृणयेति ह ।
 यस्तु वीर्यं समाश्रित्य धात्रेराष्ट्रं विकृत्यसे । हन्ताऽग्निं प्रथमं भीष्मे मियतां सर्वघनिनां ।

१६१

१६२

कैतव्य गता भरतान् समेत्य सुयोधनं धात्रारं वदस्व । तथेत्युवाचाजुनः सद्यसाधो निब्राह्मणाय भविता विमर्दः ।
 यदोऽमरीतवाक्यमदीनस्तथा सद्ये कुन्धुर् हर्षयन् वदत्यन्धः । अहं हन्ता शत्रुयानाममीकं शस्त्रेपकाद्येति समेष भारः ।
 हन्यामहं द्रोणमृतेऽपि शोकं न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्य । ततो हि ते लब्धमिदं स्वराज्यमापन्नताः पाण्डवाद्येति भावः ।
 स द्रुपदपुत्रो न समीक्षते त्वमेतन्मत्स्यमपि वर्त्तमानं । तस्मादहं ते प्रथमं समूहे हन्ता समवेतं कुहट्टमेव ।
 सूर्यादये युक्तेभ्यः प्रतीक्ष्य ध्वजो रथो रचत सत्यबन्ध । अहं हि व. पश्यतां दीपमेतं भीमं रथान् पातयिष्यामि
 मायैः ।

१६२

शोभते कल्पनावाक्यं विशास्यति सुयोधनः । आश्रितं भरतलेन मया दृष्ट्वा पितानहं ।
 यदुक्तं यमात्म्ये पुरुषो दृष्टदर्शनः । क्रुद्धेन भीमसेनेन धाता दुःशासनस्यतः ।

अधर्मेणो नित्यवैरी पापमुद्धिर्नृशंसवत् । सत्यप्रतिज्ञामचिरात् द्रष्टुं ये तां सुयोधन ।

अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपाशव्ययोस्तथा । नैतुर्यस्यावलेपस्य आत्मसम्भावनस्य च ।

नृशंसतायासौ चरस्य धर्मविद्वेषणस्य च । अधर्मेणापवादस्य दृष्टान्तिकमणस्य च ।

दर्शनस्य च चक्रस्य छत्तस्योपनयस्य च । द्रव्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधन ।

वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधम । आशा ते जीविते मूढ राज्ञि वा केन हेतुना ।

शान्ते भीमे तथा द्रोणे सूतपुत्रे च पातिते । निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ।

भ्रातृणां मिथुनं युवा युवाणाञ्च सुयोधन । भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ।

न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिजानामि कैतव । सत्यं ब्रवीम्यहं ज्ञातुं सर्वं सत्यं भविष्यति ।

पुष्टिष्ठिरोऽपि कैतवमुलूकमिदमब्रवीत् । उलूक मद्भक्तो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधन ।

स्त्रीं वृत्तेन मे वृत्तं माधिगन्तुं त्वमर्हसि । उभयोरन्तरं वेद स्मृतानृतयोरपि ।

न चाहं कामये पापमपि कोटिपिपीठयोः । किं पुनश्चातिषु वर्धं कामयेयं कथञ्चन ।

एतदर्थं मया तात पञ्च धामा वृताः पुरा । कथं तव सुदुष्कृद्धे न प्रवेक्ष्यसे महत् ।

य त्वं कामपरीतात्मा मूढभावाच्च कृत्यसे । तथैव वासुदेवस्य न गृह्यसि हितं वचः ।

किंचेदानीं वल्लभेन युध्यसे वद भान्ववै । मम विप्रियकत्तारं कैतव ब्रूहि कौरवं ।

श्रुतं वार्क्यं गृहीतोऽर्थो ममं वत्ते तथाऽप्यु नत् । भीमसेनस्ततो वार्क्यं भूय आह नृपात्मज ।

उलूक मद्भक्तो ब्रूहि दुर्मतिं पापयूढयं । ब्रह्म नैष्ठिकं पापं पुराचारं सुयोधन ।

गृहीतरे वा वस्तुयं पुरे वा मागवाङ्मये । प्रतिज्ञानं मया यच्च सभामध्ये नराधम ।

कर्त्ताऽहं तद्वचः सत्यं सत्यमेव प्रपामि ते । दुःशासनस्य बधिरं हला पाशान्यहं गृह्ये ।

वसिष्ठी तव भद्रकैव हला हि तव बोदरान् । सर्वेषां धार्तराष्ट्रानामहं गृह्ये सुयोधन ।

सर्वेषां राजपुत्राणामभिमन्युरर्धश्रयं । कर्षणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु ।

हला सुयोधन तां वै सहितं सर्वभेदादरैः । आकम्बिषे पशु मूर्द्ध्नि धर्मराजस्य पश्यतः ।

नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह महीपते । उलूक ब्रूहि कौरव्यं धार्तराष्ट्रं सुयोधन ।

श्रुतं ते गदतो वार्क्यं सर्वमेव यथातथं । तथा कर्त्ताऽसि कैवल्य यथा त्वमनुप्रासि मां ।

सहदेवोऽपि नृपते इदमाह त्रैलोक्यवत् । सुयोधन मतिर्यो ते तथैवा ते भविष्यति ।

श्रीचिष्ये महाराज सपुत्रशान्तिषास्त्रतः । इमस्य क्षेत्रमस्माकं ज्ञेयं यत् सर्वं विकृत्यसे ।

विराटद्रुपदे । दृष्टावतुलूकमिदमब्रवीत् । दामभावं नियच्छेव माधोरिति मतिः सदा ।

मो च दाशवदशैः वा पौरुषं यत्थ चादृष्टं । शिखण्डी तु ततो वाक्यमुलूकमिदमब्रवीत् ।

वक्रको भवता राजा पापेभ्यभिरतः सदा । पश्य सर्वं मां रणे राजन् कुर्वाणं कथं दाशव्यं ।

यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यते विजयं युधि । तमहं पातयिष्यामि रथात् नव पितामहं ।

अधं भीमवधात् दृष्टो मूर्ध्नि धावा मन्त्रात्मना । कोऽहं भीष्मं हविष्यामि मिपतां सर्वधन्विनां ।

धृष्टद्युम्नोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् । सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपते सुत ।
 अहं द्रोणे हनिष्यमि गगणं सहनाम्बव । कर्त्ता चाऽहं तथा कथं यथा नाऽन्यं करिष्यति ।
 तमब्रवीद्वर्धराजः कारुण्यायै वचो महत् । माहं ज्ञानिवर्धं राजन् कामयेय कथञ्चन ।
 तवैव दोषादुन्मुद्धे सन्वेनेतत्त्वनाहृतं । अवश्यञ्च मया कार्यं कर्त्तव्याञ्जरितं महत् ।
 स गच्छ माधिरं तात उलूक यदि मन्यसे । दह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हितं तव बान्धवा ।
 उलूकस्ततो राजन् धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । आमच्छ प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधन ।
 हृत्युक्तं क्षित्तो वाक्यमुपधार्य च यज्ञतः । अनुज्ञातो निवृत्तते पुनरेव यथागतं ।
 उलूकस्तत्र आगत्य दुर्व्योधानमपवर्णं । अर्जुनस्य समादेवं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ।
 वासुदेवस्य भीमस्य धर्मराजस्य पौरुषं । मकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत ।
 सप्तदेवस्य च वचो धृष्टद्युम्नस्य पित्रोः । केन्दुवाक्जुनयोर्वाक्यं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ।
 कैतव्यस्तु तद्वाक्यं निब्रूय भरतर्षभ । दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनिश्चापि भारत ।
 आश्रापयत राजस्य बलं मित्रबलं तथा । यथा प्रागुदयात् सर्वं युक्तामिष्टमपनीकृतम् ।
 ततः कर्णसमादिष्टा दूताः संवृतिरा रथैः । उड्ग्रामोभिरप्यन्ये सहस्रैश्च महाजैः ।
 तथैव परिययुः सेनां कृतज्ञां कर्णस्य ज्ञानमातः । आश्रापयन्तो राजस्य योगं प्रागुदयादिति ।

१८०

१८१

१८२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि उलूकापयाने दिव्यव्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

॥ इन्द्राय उवाच ॥ उलूकस्य वचः सुमां कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । सेनां निधापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमा ।

पदातिनीं नागवतीं रथिनीमश्वदन्दिनीं । चतुर्न्निधवतीं भीमामकम्पा पृथिवीमिव ।

भीमसेनादिभिर्गुप्तां शार्ङ्गेभ्यः महारथैः । धृष्टद्युम्नशः दुर्गां सागरक्षिमितापमा ।

तथास्तल्पे महेष्वासं पाञ्चाशो युद्धदुर्बदः । द्रोणप्रेक्षुरनीकानि धृष्टद्युम्नो व्यरपेत ।

यथावत् यथोसाहं रथिनः समुपादिशत् । अर्जुनं सुतपुत्राय मोमे दुर्व्योधानाय च ।

धृष्टकेतुश्च शत्र्याय गौतमायोज्जमाजहः । अश्वत्थामे च मकुलं वैशस्य कृतवर्षणे ।

कैन्दवाय च वार्ष्णेयं द्रुपदानं समादिशत् । शिशुपिणश्च भीमाय प्रमुखे समकल्पयत् ।

सप्तदेवं शकुनये चैकितानं शत्र्याय च । द्रौपदेर्धातप्या पञ्च विगर्तभ्यः समादिशत् ।

दृष्टपेनाय सौभद्रं प्रेपाणाञ्च महोचितं । स समर्थं हि तं भजे पार्थोदन्धधिक्षं रणे ।

एवं विभज्य योर्धास्तान् पुण्यक् च सह पैव च । ज्वालावर्णो महेष्वागो द्रोणमंभ्रमकल्पयत् ।

धृष्टद्युम्नो महेष्वासं सेनापतिपत्तिमतः । विधिवन् व्यूहं मेधावो युद्धाय धृतमामभ ।

यथोदिष्टानि केन्यानि पाण्डवानामयोजयत् । अथाय पाण्डुपुत्राणां यत्तत्सत्त्वो रथाजिरे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि सेनापतिनिर्गणे त्रिव्यधिकप्रतमोऽध्यायः समाप्तः

उलूकदूतागमनपर्व ॥ १६३ ॥

॥ अथ रथातिरथसङ्ग्रहानपर्वः ॥ १२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रतिज्ञाते फाल्गुनेन वधे भीष्मस्य संयुगे । किमकुर्वन्त मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः ।

हन्तमेव हि पश्यामि गात्रैश्च पितरं रथे । वासुदेवसहायेन पार्थेन वृद्धधन्वना ।

५०१२

स चापरिमितप्रज्ञश्चक्रुः पार्थमार्षितं । किमुक्त्वान् महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ।

सैन्यापत्यञ्च सम्प्राप्य कैरवाणां धुरन्वरः । किमचेष्टत गात्रेभ्यो महाबुद्धिपराक्रमः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तान् यत्नयत्सर्वैः सर्वमेव न्यवेदयत् । यथोक्तं कुण्टद्वेन भोग्नेषामिततेजसा ।

॥ यज्ञय उवाच ॥ सैन्यापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शान्तमेवा नृप । दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ।

नमस्कृत्य कुमारस्य सेनान्ये शक्रिपाणये । अहं सेनापतितोऽद्य भविष्यामि न संशयः ।

५०२०

सेनाकर्षणमिच्छाऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च । कर्त्तुं कारयितुं चैव शतानयश्रुतास्तथा ।

यात्रायाने च धुङ्क्षे च तथा प्रश्नमेव च । श्रमं वेद महाराज यथा वेद ब्रह्मसतिः ।

शूषाणाञ्च समारम्भान् देवगन्धर्वमानुषान् । तेरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान् व्येष्ट ते अवरः ।

सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्त्व वारिणी । यथावत् शास्त्रतो राजन् व्येष्ट ते मानसो ह्वरः ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ विद्यते मे न गात्रेभ्य अयं देवाद्यरेखपि । समलेपु महाबाहो सत्यमेतन् प्रवीमि ते ।

५०२४

किं पुनस्तपि दुर्हर्षं सैन्यापत्ये व्यवस्थिते । द्रोणे च पुरुषधाम्ने स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ।

भवद्भ्रां पुरुषाभ्याम्भ्यां स्त्रिताभ्यां विजयो मम । न दुर्धमं कुर्येष्ट देवराज्यमपि धुर्वं ।

रथसङ्ग्रहान् कार्त्तिकेन परेषामात्मनस्तथा । तथैवातिरथानाञ्च वेत्तुमिच्छामि कैरवः ।

पितामहो हि कुण्डलः परेषामात्मनस्तथा । आहुमिच्छाम्यहं सर्वं यथैभिर्वसुधाधिपेः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ गात्रान्दरे शृणु राजेन्द्र रथसङ्घां खल्वे वने । ये रथाः इच्छिष्येपाह तथैवातिरथाश्च ये ।

५०२८

यज्ञनीह चक्षुषि प्रयुक्तान्यनुदादि च । रथानां तत्र सेनायां यथा मुख्यान् मे शृणु ।

भवानपि रथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः । दुःप्राशनप्रस्थितिभिर्धौलभिः शतवर्षितैः ।

सर्वैः हतप्रहरणान्धैरभेद्यविशारदाः । रथोपले गजस्कन्धे गदाप्रासादिचर्चसि ।

संयन्तारः प्रहन्तारः कृताका भारवाधनाः । रथस्ते द्रोणत्रिषाद्य रूपस्य च शरदतः ।

इते हनिष्यन्ति रथे पञ्चालान् पुत्रदुर्गदाम् । कृतकिल्बिषाः पाण्डुर्येधोर्धानराज्ञा ममस्त्रिणः ।

५०३२

ततोऽहं भरतयेष्ट सर्वसेनापतिसत्तवः । बभूवन्धिर्वसयिष्यामि कदर्योक्त्य पाण्डवं ।

न त्वात्मनो गुणान् वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते । हतवर्षा इतिरथो भोजः शस्त्रशूनो वरः ।

अर्थमिद्धं तव रथे करिष्यमि न संशयः । शस्त्रविद्धिरनाष्टयो दूरपातो वृद्धायुधः ।

हनिष्यति चमूं मेधां महेश्रो दानवानिव । महाराजो महेश्वासः ब्रह्मो भोऽतिरथो मतः ।

सङ्घंते वासुदेवेन नित्यं यो मे रथे रथे । माग्निनेवाग्निजोऽस्त्यस्त्य ब्रह्मो राजशक्तमः ।

५०३६

इयं योग्यति मन्त्राभे पाण्डुशय महाराजान् । भागरोक्षिषमेर्षाणैः श्रवणशिव वाचशान् ।

भूरिपशः कृताख्य तव चापि हितः सुहृन् । भौमदत्तिर्गोहृष्याभो रथयुत्तमयुधपः ।

शरसयममिषाणं शुमहाकं करिष्यति । विभूराभो महाराज भतो मे दिगुणो रथः ।

योत्स्यते समरे राजन् विक्रान्तो रथसत्तमः । द्रौपदीहरणे राजन् परिक्रिय्य पाण्डवैः ।
 संस्मरन्ते परिक्रियं योत्स्यते परवोरहा । रतेन हि तदा राजंस्त्व आस्त्राय दारुणं ।
 सुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान् योद्धुमाह्वे । स एव रथशार्दूलसहदेरं संस्मरन्नेव ।
 योत्स्यते पाण्डवैस्तात माणोत्सृजता सुदुःखजान् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथमहानपर्वणि कौरवरथातिरथमहानायां चतुःपञ्चदशध्यायः ॥ १६४ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ सुदर्शिनस्तु काम्बोजो रथ एकगुणो मतः । तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन् योत्स्यते समरे परैः ।
 इतस्तु रथसिंहस्तु तवार्थं राजसत्तम । पराक्रमं यथेन्द्रस्तु द्रव्यन्ति कुरवो युधि ।
 इतस्तु रथवंधे हि तिम्रवेगप्रहारिणः । काम्बोजानां महाराज असमानाभिवायतोः ।
 भीष्मो माक्षितीवावो भीलवर्मा रथस्तव । रथवंधेन कदमं वधूणां वै करिष्यति ।
 हतवैरः पुरा चैव सहदेवेन मारिष । योत्स्यते सततं राजंस्तु तवार्थं कुहनन्दन ।
 विन्दानुविन्दावावन्मैव सन्निभो रथसत्तमो । हतिभौ समरे तात इडवीर्यपराक्रमैः ।
 रतौ ते पुरुषव्याघ्रो रिपुधैर्यं प्रघट्यतः । गदाप्रासासिनाराचेक्षीमरैश्च करयुतैः ।
 युद्धाभिकामो समरे क्रीडन्ताविव यूथपौ । यूथमध्ये महाराज विचरन्मौ हतान्तवत् ।
 विगता भ्रातरः पञ्च रथोदारो मता मम । हतवैरस्य पार्थले विराटमगरे तदा ।
 मकरा इव राजेन्द्र समुद्रततरङ्गिणी । गङ्गां विचोभयिष्यन्ति पार्थाणां युधि बाहिनी ।
 ते रथाः पञ्च राजेन्द्र येवां सत्यरथो मुखं । रते योत्स्यन्ति सङ्ग्रामे संस्मरन्तः पुरा हतं ।
 व्यधीकं पाण्डवेन भीमसेनानुजेन ह । दिमौ विजयता राजन् येतवाहेन भारत ।
 ते हनिष्यन्ति पार्थाणां तामावाद्य महारथान् । वरान् वरान् मेहेयवाग्नं चक्षिष्याथा धुत्स्मरान् ।
 सङ्कपस्तव पुत्रस्य तथा दुःशासनस्य च । उभौ तौ पुरुषव्याघ्री सङ्ग्रामेक्षपत्तायिनौ ।
 तद्वयो मुकुमरि च राजपुत्रौ तरलिभौ । युद्धागस्तु विवेकशो प्रणेतारौ च सैन्यशः ।
 रथौ तौ कुशपाटूतौ मतौ मे रथसत्तमौ । सङ्कपस्य रतौ योरौ महत्कर्मकरिष्यतः ।
 दण्डधरो महाराज रथ एको नरवर्धन । योत्स्यते तव सङ्ग्रामे स्नेन सेन्येन पालितः ।
 छद्दहस्तया राजा कौशिक्यो रथसत्तमः । रथो मम मतस्तात महावेगपराक्रम ।
 एव योत्स्यति सङ्ग्रामे स्नान् वञ्चन् सम्प्रहर्षयन् । उद्यायुधो महर्षयो धार्तराष्ट्रहिते रतः ।
 रूप. शरदतो राजन् रथयूथपयूथपः । म्रियान् प्राणान् परित्यज्य प्रघट्यति रिपून्तव ।
 गौतमस्य महर्षेयं आचार्यस्य शरदतः । कात्तिकेय इवात्रेय शरसमात् सुतोऽभवत् ।
 एव सेनाः सुवज्रता विविधायुधकार्यकाः । अभिवन् समरे तात चरिष्यति विनिर्देहन् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथमहानपर्वणि कौरवरथातिरथमहानायां चतुःपञ्चदशध्यायः ॥ १६५ ॥

॥ भोम उवाच ॥ शकुनिर्मातुलस्तेऽगौ रथ एको मराधिप । प्रयुज्य पाण्डुवैर्भरं योत्स्यते नाव मेघयः । १००
 रतस्य सेना दुर्द्धया समरे प्रतियायिनः । विविधायुधमूयिता वायुवेगवमा जवे ।
 द्रोणपुत्रो महेश्वरः सर्वानेवातिधन्विनः । समरे चित्रयोधो च दृढास्त्रय महारथः ।
 रतस्य हि महाराज यथा गाण्डोदधन्व न । वरासनर्जितमृक्ताः संशक्ता यान्ति सायकाः ।
 नैव शक्नो मया वीर संख्यातुं रथवत्तमः । निर्द्वेदपि सौकांतोऽस्त्रिभ्यश्च महारथः ।
 क्रोधलोजय तपसा संभृतोऽथमवाधिना । द्रोणेनानुग्रहोतस्य दिव्यैरस्त्रैर्दारधीः । १०१
 द्वापस्त्रस्य महानेको येनेव भरतर्षभ । न मे रथो नातिरथो मतः पार्यवत्तम ।
 जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा दिजः । न ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि ।
 हन्यादेकरथेनैव देवानामपि बाहिनीं । वपुर्भास्त्रलघोयेव सौष्टयेदपि पर्यंतान् ।
 अश्वहोयगुणो वीरः प्रहन्ता दाहणद्युतिः । दण्डपाणिनिवायस्य कालवत् प्रचरिष्यति ।
 युगान्ताग्रिममः क्रोधात् सिंहघोरो महाद्युतिः । स्य भारतमुद्रस्य षष्ठं संग्रमायस्यति । १०२
 पिता तस्य महातेजा दृष्टोऽपि युवभिर्वरः । रथे कर्म महत्कर्त्ता अथ मे नास्ति संग्रयः ।
 अस्त्रवेगाग्निरोद्धूतः सेनाकचेन्मनोत्थितः । पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधत्स्यति रथे धृतः ।
 रथयूथपयूथानां यूथपोऽयं भरतर्षभ । भरद्वाजात्मजः कर्त्ता कर्म तोर्म हितं तव ।
 सन्धैर्मूर्खान्भिषिक्तानामाचार्यः स्त्रिवीरः गुरुः । गच्छेदन्तं धृञ्जयानां प्रियस्तस्य धनञ्जयः ।
 नैव जातु महेश्वरः पार्यमस्त्रिकारिणः । हन्यादश्चार्यकं दोषं सेनास्य गुणनिर्जितं । १०३
 स्थापतेऽयं सदा वीर पार्यम्य गुणविक्षरैः । मुक्तादभ्यधिकक्षेत्रं भारद्वाजोऽनुपश्यति ।
 हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वमानुषान् । शकीभूतानपि रथे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ।
 पौरवो राजगार्हस्तव राजन् महारथः । मनो मम रथोदारः परवीररथाह्वजः ।
 क्षेत्रे नैवेन महता प्रतपन् शत्रुबाहिनीं । प्रधत्स्यति च पाद्मालान् कलमग्निगतिर्यथा ।
 घट्यग्रश रथस्त्रेको राजपुत्रो दृष्टदत्त । तव राज्ञिपुत्रे कालवत् प्रचरिष्यति । १०४
 रतस्य योधा राजेन्द्र विषवक्त्रचायुधाः । विचरिष्यन्ति सङ्ग्रामे निम्नतः शत्रुवांस्तव ।
 द्रुपसेनो रथस्योऽयं कर्णपुत्रो महारथः । प्रधत्स्यति रिपूणान्ते बलन्तु बलिभं वरः ।
 जलधन्वो महातेजा राजवधवरस्तव । त्यज्यते समरे प्राणाग्नाधवः परवीरहा ।
 स्य योत्स्यति सङ्ग्रामे गजस्कन्धविभारदः । रथेन वा महाबाहुः क्षपयन् शत्रुबाहिनीं ।
 रथ स्य महाराज मतो मे राजत्तमः । तदर्थं त्यज्यते प्राणान् सहसैन्या महारथे । १०५
 स्य विभक्तयोधो च चित्रयोधो च सङ्गरे । भीतभीयापि ते राजस्कन्धुभिः सह योत्स्यते ।
 वाह्मीकोऽतिरथयैव समरे ऋग्विर्जितः । मम राजन्मतो युद्धे दूरो वैवस्वतोपमः ।
 न द्वेप समरं प्राप्य निवर्त्तत कथञ्चन । यथा सततगो राजन् स हि हन्यात् पराश्वये ।
 सेनापतिर्महाराज मत्स्यवंशि महारथः । रणेऽप्यहृतकर्त्ता च रथो पररथाह्वजः ।

१८००

१८०१

१८०२

१८०३

१८०४

१८०५

रतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथाऽस्ति कथञ्चन । उत्स्रयन्त्यतथैव परान्वयपथे स्थितान् ।
 एष वाऽरिपु विकान्तः कर्म क्षुण्णोऽपि । कर्त्ता विमर्दे समहन् नदर्थं पुण्योत्तमः ।
 अलम्बो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महारथः । हनिष्यति परान् राजन् पूर्वैरैरमनुस्मरन् ।
 एष राक्षसैरन्यानां सर्वेषां रघुसत्तमः । मायावो दृढवैरस्य समरे विचरिष्यति ।
 प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान् । गजान्धुमधरश्चेतो रघो चैव विभारदः ।
 रतेन युद्धमभवत्पुरा गाण्डीवधन्वजः । दिवसान् सुवहन् राजशुभयोर्जयमद्विनेतः ।
 ततः सखायं गान्धारे गानयन् पाकप्रासनं । अकरोत् सखिदं तेन पाण्डवेन महात्मना ।
 एष योत्स्यति सङ्ग्रामे गजस्कन्धविभारदः । ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रघुतिरयमल्लानपर्वणि कौरवरघुतिरयमल्लानपर्वणि अष्टमस्कन्धे कर्त्तव्यतन्त्रे अध्यायः ॥ १६६ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अचतो ह्यपकश्चैव सहितो व्यातरावुभौ । रघौ तत्र दुराधर्षो ययून् विध्वंसयिष्यतः ।
 बलवन्मौ नरव्याघ्रो वृद्धकोपपरायणो । गान्धारमुख्यो तद्वह्नी दृग्गनीयौ महाबलो ।
 सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्त्तमः । उन्नाहयति राजंस्त्वं विरह्य पाण्डवेः सह ।
 पुहयः कत्यनो भीष्मः कर्षो वैकर्त्तनसत्र । मन्वी नेता च यन्मुख्य मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ।
 एष नैव रथः कर्षो न चायतिरथो रथो । वियुक्तः क्वचनेनैव सहजेन विषेतनः ।
 क्षुण्डलाभ्याश्च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणो । अभिप्रापाच रामस्य ब्राह्मणस्य न भाषणात् ।
 करुणामां वियोगाच्च तेन मोह्यैरथो मतः । नैव फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीविन् विमोक्ष्यते ।
 ततोऽवतीन् पुनर्द्रोणः सर्वप्रसन्नस्ततो वरः । एवमेतत् यथात्य त्वं न मिथ्याऽस्ति कदाचन ।
 रथे रथोऽभिमानी च विमुखापि दृश्यते । घृणो कर्षः प्रमादी च तेन मोह्यैरथो मतः ।
 रतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फाल्य दोषने । उवाच भीष्मं राधेयसुदन् वामिः प्रतोदवत् ।
 पितामह दधेष्टं मां वाक्कुरैरपकृन्तसि । अनागर्यं सदा देवादेवमेव पदे पदे ।
 मर्धयामि च तत्सर्वं दुर्व्याधनकृतेन वै । तन्तु मां मन्वसे मन्दं यथा कापुह्यं तथा ।
 भवानर्हुरथो मर्धं मतो वै नात्र संशयः । सर्वस्य जगत्यैव गात्रयो न मृषा वदेत् ।
 क्षुरणामहितो नित्यं न च राजाऽवनुद्यते । को हि नाम समानेषु राजसुदारकर्त्तसु ।
 तेजोवधमिदं कुर्यात् विभेदयिपुराह्वे । यथा त्वं गुणविदिषादपरान् चिकीर्षसि ।
 न हार्यनर्षं पलितैर्षं वित्तैर्षं च यन्मुग्धिः । महारथत्वं मृष्टाहं मर्धं चक्षन्त्य कौरव ।
 सन्त्येष्टं स्वतं चक्षं मन्मथेष्टा द्विजतपः । धनयेष्टाः स्वता वैश्या शुद्रान् वयसाऽधिकाः ।
 यथेष्टं स्वयं मृषाद्रघानतिरधालया । कामदेयपनायुक्तो मोहात् प्रकुप्यते भवान् ।
 दुर्व्याधन महाबाहो बाधु सन्मग्नोऽप्यस्यतां । तद्व्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किन्विष्यतस्तत्र ।
 भिक्षा हि देना नृपते दुःसन्धेया अवन्त्युत । मौला हि पुरुषस्यापि किमु नागा समुदितताः ।
 रथां देषं समुत्पश्यं योधानां युधि भारत । तेजोवधो न । कथिते प्रत्यचेन विषेतनः ।

रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भोगोऽल्पवेन न । अदमावारयिष्यामि पाण्डवानामनोकिनीं ।
 आनाद्य मामभोधेयुं गमिष्यन्ति दिशो दश । पाण्डवाः सहस्राक्षतः शार्दूलं दृष्ट्वा इव । १८१
 क्व च युद्धं विमर्द्दां वा मन्त्रं सुव्याघ्रतानि च । क्व च भोगो गतवया मन्दात्मा काचोदितः ।
 शकाकी सङ्कुते नित्यं सर्वेण जगता सह । न चान्यं पुरुषं किञ्चित्मन्यते भोषदर्शनं ।
 आतथ्यं खलु दृष्टवानामिति श्लाघनिदर्शनं । न तेव ह्यतिदृष्टवानां पुनर्वासा हि ते मताः ।
 अहमेका हनियामि पाण्डवानामनोकिनी । खयुद्धे राजशार्दूलं यद्यो भोगं गमिष्यति ।
 कृतः सेनापतित्वेपि त्वया भोगो नराधिप । सेनापतौ यद्यो गन्ता न तु योधान् कथञ्चन । १८२
 नाहं जीवति गात्रे ये धेत्ये राजन् कथञ्चन । हते भोगे तु धोडाऽपि सर्वैरेव महारथैः ।
 ॥ भोग उवाच ॥ समुद्यतोऽयं भारो मे सुमहान् सागरोपमः । धार्तराष्ट्रस्य सङ्ग्रामे वर्षपूर्वगामिषिञ्जितः ।
 तस्मिन्मन्त्रागते कावे सङ्ग्रामे सोमहर्षजे । मिथो भेदा न मे कार्यत्वेन जीर्यति स्रुतज ।
 न ह्यहं त्वय विक्रम्य स्वाविरोऽपि शिशोस्त्वय । युद्धशृङ्गामर्हं ह्निष्यां जीवितार्थे च स्रुतज ।
 जामदग्न्येन रामेण महाप्राणि विमुञ्चता । न मे यथा कृता काचित् त्वन्तु मे किं करिष्यसि । १८३
 कामं नैतत् प्रशंसति सन्तः स्वयत्संसारं । वक्ष्यामि तत्त्वं सन्तोषो निहोनकुलपांसन ।
 समेतं पार्थिवं चर्षं काशिराजस्त्वयम् । निर्भित्यैरुदयेनैव याः कन्यास्तस्या हताः ।
 ईदृशानां सहस्राणि विप्रिष्टानामथो पुनः । मध्येकेन निरस्तानि सवैर्यानि रणागिरे ।
 त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुह्णामनयो महान् । उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ।
 पुण्यस्य समरे पार्थ येन विखड्गैरे सह । द्रष्ट्यामि त्वां विनिर्मुक्तमस्मात् युद्धात् सुदुर्मते । १८४
 तमुशच ततो राजा धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् । मां समीचस्व गात्रेण कार्यं हि महदुश ।
 क्षिप्यतामिदमेकाधे मम निःश्रेयसं परं । उभावपि भवन्तौ मे महत्कर्म करिष्यन् ।
 भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषां रथघत्तमान् । ये चैवातिरथास्तत्र ये चैव रथपूययाः ।
 यत्नावलममित्राणां श्रोतुमिच्छामि कैरव । प्रभातायां रजन्या वै रदं युद्धं भविष्यति ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ग्रामपर्वणि भीष्मकर्णकल्हं सप्तस्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥
 ॥ भोग उवाच ॥ एते रथालवाख्याता स्त्रियैवातिरथा नृप । ये चायुद्धैरथा राजन् पाण्डवानामतः शृणु । १८५
 यदि कौटहलं तेषां पाण्डवाणां वसे नृप । रथसङ्घां शृणुष्व त्वं सर्वमिर्बसुधाधिपे ।
 स्वयं राजा रथोदारः पाण्डव कुन्तिनन्दनः । अग्रिवत् समरे तात चरिष्यति न शंभयः ।
 भीमसेनश्च राजेश्च रथोऽष्टगुणवर्धितः । न तस्यासि समो युद्धे गदया सायकैरपि ।
 नागायुतवद्वेो मानो तेजसा न स मानुषः । माद्रीपुत्रौ च रघिनी दाववे पुरुषयंभौ ।
 अश्विनाविव द्रुपेण तेजसा च समन्वितौ । एते चमूमुखगताः श्वरन्ताः क्लृप्तमुत्तमं । १८६
 रुद्रयत् प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नानि शंभयः । सर्वे एव महात्मानः शाललम्बा द्वेोदृताः ।
 प्रादशेनाधिकाः पुंभिरश्वेभ्यो च प्रमाणतः । सिंहसङ्घाताः सर्वे पाण्डुपुत्रा महाययाः ।

चरितमद्वाचयां सञ्जं तात तपस्विनः । श्रोमन्तः पुष्टय्यान्ना व्याघ्रा इव वलोत्कटाः ।
 जवे प्रहारे सभर्हं सञ्जं स्वातिमानुषाः । सञ्जं किंता महीशाला दिग्जये भरतर्षभ ।
 ॥ चेपां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् । विपहन्ति सदा कर्तुमधिग्नान्यपि कौरव ।
 १०५०
 उद्यन्तं वा गदा गुर्वीः शरान् विच्छेत्तुमाहवे । जवे सज्यस्य हरणे भोज्ये पांशुविकर्षणे ।
 बालैरपि भवन्तौः सञ्जं एव विमेषिताः । एतत् सैन्यं समासाद्य सञ्जं एव वलोत्कटाः ।
 विध्वंसयिष्यन्ति रणे मास्र तैः सह सङ्गमः । एकैकग्रस्ते सभर्हं हन्युः सर्वान् महीदितः ।
 प्रत्यृचं तव राजेन्द्र राजसूये यथाऽभवत् । द्रौपद्याय परिक्षेपं धूने च पश्या गिरः ।
 ते क्षरन्तस्य रुद्राग्ने चरिष्यन्ति च रुद्रवत् । लोहितोद्यो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ।
 १०५१
 अभयोः सेनयोर्बलीरा रथो नास्तीति तादृशः । न हि देवेषु वा पूर्व्वं मरुत्यैरुग्रैरुपु च ।
 राक्षसेभ्यश्च यद्येव मरेषु कुत एव तु । भूतोऽस्य वा भवित्यो वा रथः कश्चिन्मया क्षुतः ।
 समापुनो महाराज रथः पार्थस्य धीमनः । वासुदेवस्य संयन्ता योद्धा चैव धनञ्जयः ।
 गाण्डीवश्च धनुर्द्व्यं ते चाथा वातरंहसः । अभयं कवचं दिव्यमथैवा च महेषुधी ।
 अक्षपातस्य मावेष्टा रौद्रः कैविर एव च । धान्यस्य वात्सल्यैव गदाद्योपप्रदर्शनः ।
 १०५२
 वज्रादीनि च मुख्यानि नागाप्रहरणानि च । दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनां ।
 हतान्येकरथेनास्ति कलस्य सदृशो रथः । एष हन्याद्वि संरक्षी बलवान् सत्यविक्रमः ।
 तव सेनां महाबाहूः काक्षैव परिपालयन् । चरक्षै रं प्रत्युरीयामाचरिष्यौ वा धनञ्जयं ।
 न हतौयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोहभयोरपि । य एनं शरवर्षाणि सर्वान्मुदियाद्भ्यो ।
 १०५३
 जीमूत इव धर्मान्ते महाव्रतसमीरितः । समायुक्तस्य कौन्तेयः वासुदेवसहायवान् ।
 तदण्य हतौ चैव जीर्णवात्रामुभावपि ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतत् सुता तु भीमस्य राज्ञो विध्वंसिरे तदा । काशनाङ्गदिनः पीमा भुजाद्यन्दनरुषिताः ।
 मृगोभिः सद्यः संवेगैः संसृज्य च पुरातनैः । वामयै पाण्डवेश्यानां यथाप्रत्यवदर्शनं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथमञ्जानपर्वणि पाण्डवरथातिरथमञ्जानां अष्टमोऽधिकप्रतप्तमोऽध्यायः ।

॥ १६८ ॥

॥ भीम उवाच ॥ द्रौपदेया महाराज सञ्जं पशु महारथाः । वैराद्विहत्तरथैव रथोदारो मतो मम ।
 अभिमन्युर्गद्वाबाह्वरथयूथपयूथयः । समः पाण्डेन समो वासुदेवेन चारिहा ।
 १०५४
 सध्वजयिषयोधो च मनस्वी च दृढमनः । संहरन् वै परिक्षेपं खपितुर्बिक्रमियति ।
 सात्यकिर्माधवः शूरेण रथयूथपयूथयः । एष दृष्णिप्रवीराणाममर्षा जितपाध्वयः ।
 उक्तभोगाक्षया राजपयोदारो मतो मम । युधामन्युस्य विक्रान्तो रथोदारो मतो मम ।
 रतेपां यक्षसाहस्य रथा नागा हयास्तथा । योत्स्यन्ते ते तनूस्त्वक्त्रा कुन्तीपुत्रप्रियेसया ।
 पाण्डवैः सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत । अग्निमाहवद्राजनाङ्गयन्तः परस्परं ।

अजेया समरे दृष्टे विराटद्रुपदौ तथा । महारथो महावीर्यो मनो मे पुरुषर्षभौ ।
 वयोदृष्ट्वापि हि तौ चतुर्थमपरायणौ । यतिथेते परं शक्त्वा स्थितौ वीरगते पथि ।
 सम्बन्धेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यमलाचयात् । आर्यव्रतौ महेश्वाधौ खेदवीर्यसितावुभौ ।
 कारणं प्राप्य तु नराः सर्वे एव महाभुजाः । शूरा वा कातरा वापि भवन्ति क्षुब्धपुङ्गव ।
 एकान्यनगतवितौ पाथिवौ दृढधन्विनौ । प्राणोत्थक्ता परं शक्त्वा घटितारौ परन्तप । १८९
 वृथगेषाहिणीभ्यान्नावुभौ संयति दारुणौ । सम्बन्धिभावं रचनौ महत्कर्म करिष्यतः ।
 लोकावीरौ महेश्वाधौ त्यक्तात्मानौ च भारत । प्रत्ययं परिरचनौ महत्कर्म करिष्यतः ।
 ति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथानिरयसङ्ख्यानपर्वणि पाण्डवरथानिरयसङ्ख्यायां स्कौनसप्तत्यधिकतमोऽध्यायः

॥ १६८ ॥

॥ भीम उवाच ॥ पञ्चाक्षराजस्य सुतो राजन् परपुरञ्चयः । शिखण्डी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत ।
 एष योत्स्यति सङ्ग्रामे नाशयन् पूर्वैर्वसन्ति । परं यमो विप्रययंस्तव सेनासु भारत ।
 रतस्य बज्राः सेनाः पञ्चाक्षर्य प्रमदकाः । तेनाथो रथबंधेन महत्कर्म करिष्यति । १८९
 धृष्टद्युम्न्य सेनानोः सर्वैर्येनासु भारत । मतो मेऽतिरथो राजन् द्रोणशिख्यो महारथः ।
 एष योत्स्यति सङ्ग्रामे सुदयन् नैपरायणे । भगवानिव संकुलः पिनाको युगसङ्घे ।
 रतस्य तद्रथानीकं कथयन्ति रणमियाः । बज्रत्वात् सागरप्रथं देवानामिव संयुगे ।
 चतुर्धर्मात् राजेन्द्र मतो मेऽद्वैतरथो नृप । धृष्टद्युम्नस्य तनयो बाष्पाघातिहतमम ।
 शिशुपालसुनो वीरसेदिराजो महारथ । धृष्टकेतुर्भवेश्वाधः सम्बन्धी पाण्डवस्य ह । १९०
 एष चेदिपतिः शूराः मम पुत्रेण भारत । महारथानां सुकरं महत्कर्म करिष्यति ।
 चतुर्धर्मे रतो मया मतः परपुरञ्चयः । चतुर्देवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ।
 जयन्त्यामिनौजाय सत्यजिष महारथः । महारथो महात्मनः सर्वं पाञ्चावसत्तमाः ।
 योत्स्यन्ते समरे तात संरम्भा इव कुञ्जराः । अजो भोजय विक्रान्तो पाण्डवायें महारथौ ।
 योत्स्येते बलिनी शूराः परं शक्त्वा चयिष्यतः । श्रीप्राप्तो विचयोद्धारो कृतिनो हृदविक्रमौ । १९१
 कैकेयाः पञ्च राजेन्द्र भ्रातरौ युद्धदुर्गदाः । सर्वे चैव रथोदाराः सर्वे लोहितकल्भजाः ।
 काशिकः सुकुमारस्य नीतो ययापरो नृप । सूर्यदत्तस्य यज्ञस्य मंदिराथस्य नामतः ।
 सर्वं एते रथोदाराः सर्वे चाहवचक्षणाः । सर्वे चाहवविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ।
 बार्हस्पतिर्महाराज मतो मम महारथः । चित्राद्युधस्य नृपतिर्मतो मे रथवत्तमः ।
 स हि मद्रामोभी च भक्त्यापि किरीटिनः । चेक्रान्तः सत्याधुति पाण्डवानां महारथौ । १९२
 दाविमौ पुरुषयोधौ रथोदारौ मतो मम । ध्याप्रदत्तस्य राजेन्द्र चतुर्वेगस्य भारत ।
 मतो मम रथोदारौ पाण्डवानां न संशयः । सेनापिन्दुस्य राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ।
 यः सेना वासुदेवेन भीमधनेन वा सिमे । स योत्स्यति हि विजयं समरे त्वं येनिके ।

मास्य द्रोणं हृषीकेशं यथा संमन्यते भवान् । तथा स समरक्षायो मन्त्रयो रथसत्तमः ।

काश्यः परमगीब्रह्मन् द्वाघनीयो नरोत्तमः । रथ रक्तगुणो मर्द्धाश्वेयः परपुरञ्चयः ।

१८५५

अथस्य युधि विक्रान्तो मन्त्रयोऽष्टगुणो रथः । सत्यजित् समरक्षायो द्रुपदस्यात्मजो युवा ।

गतः सोऽतिरथ तं हि धृष्टद्युम्नेन सशिवः । पण्डवानां यमस्त्रामः परं कर्म करिष्यति ।

अनुरक्तश्च धृतरथ रथोऽयमपरो महान् । पाण्डुराजो महावीर्यः पाण्डवानां धनुर्द्धरः ।

दृढधन्वा महेष्वासः पाण्डवानां महारथः । श्रेष्ठिमान् कौरवश्रेष्ठो वसुदेवाक्ष पार्थिवः ।

उभावैतावतिरथौ मतौ परपुरञ्चयः ।

१८५६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रघुतिरयसह्यानपर्वणि पाण्डवरघुतिरयसह्यायां सप्तम्यधिकप्रतमोऽध्यायः ।

॥ १०० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ रौचमानो महाराज पाण्डवानां महारथः । योत्स्यते ऽमरवत्सङ्गे परसैन्येषु भारत ।

रिपुजित् कुन्तिभोजश्च महेष्वासो महाबलः । मातुलो भीमसेनश्च स च मेऽतिरथो मतः ।

श्च वीरो महेष्वासः कृतो च निपुणश्च ह । चित्रयोधो च शक्रश्च मतो मे रथपुङ्गवः ।

स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः । योधा ये चास्य विख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः ।

भार्गवैरुक्ते वीरः स करिष्यति सङ्गरे । सुमहत् कर्म पाण्डूनां स्थितः प्रियव्रिते रतः ।

१८५७

भीमसेनर्षभाराज हैडिम्बो राक्षसेन्द्रः । मतो मे वज्रमायावो रथयूयययूयपः ।

योत्स्यते समरे तात मायोवो समरप्रियः । ये चास्य राक्षसा वीराः सचिवा वयवर्तिनः ।

श्मते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः । समेताः पाण्डवस्त्रार्थं वासुदेवपुरोगमाः ।

श्मते प्राधान्यतो राजन् पाण्डवस्य महात्मनः । रथास्त्यतिरथाश्चैव ये चान्येऽङ्गे रथा नृप ।

नेयन्ति समरे सेनां भीमां पार्थाधिरां नृप । महेश्रेष्ठेव वीरेण पात्र्यमानां किरीटिना ।

१८५८

तैरथ समरे वीर मायाविक्रिर्जयपिभिः । योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन् वान निधनं रणे ।

वासुदेवश्च पार्थश्च चक्रगण्डोवधारिणौ । सन्ध्यागताविवर्किन्दू समेत्येते रथोत्तमौ ।

ये चैव ते रथादाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः । सहसैन्यामहन्ताश्च प्रतीयां रणमूर्द्धनि ।

श्मते रथाद्यातिरथाश्च तृभ्यं यथाप्रधानं नृप कीर्तिता मया । तथा परे योर्द्धेरथाश्च केचित्तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र ।

अर्जुनं वासुदेवश्च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः । सर्व्वास्मान् वारयिष्यामि यावद्दृष्ट्यामि भारत ।

१८५९

पाञ्चाख्यन्तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखण्डिनं । उद्यतेषुमयो दृष्ट्वा प्रतियुध्यन्तमाहवे ।

लोकसंवेदं यदहं पितु प्रियचिकीर्षया । प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्यव्रते स्थिनः ।

चित्राङ्गदं कौरवाणामाधिपत्योभ्यषेचयं । विचित्रवीर्यस्य शिशुं धावराज्योभ्यषेचयं ।

देवप्रतप्तं विश्राय्य प्रयिष्यां सर्व्वराजस्य । नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्व्वं कदाचन ।

स हि स्त्रीपूर्व्वको राजन् शिखण्डो यदि ते श्रुतः । कन्या भूत्वा पुमान् जातो न योत्स्ये तेन भारत ।

१८६०

॥ भीम उवाच ॥ ततोऽहं भगतश्रेष्ठ मातरं नीरमातरं । अभिमन्यापथं गच्छ दाशेधोमिदमनुं ।

इमाः काश्रिपते कन्या मया निज्जित्य पार्थिवान् । विचित्रवीर्यस्य ह्येतो वीर्यश्रेष्ठ उवाच ॥ १७३ ॥

ततो मूर्द्धन्यपाधाय पथं श्रुतयना नृप । आह सत्यवती हृष्टा दिव्या पुत्र जितं तया ।

सत्यवत्यास्त्रनुमते विवाहे समुपस्थिते । उवाच वाक्यं समीडा ज्येष्ठा काश्रिपते सुता ।

भीम स्वमपि धर्मज्ञः सर्वथास्वविभारदः । युवा च वचनं धर्म्यं सद्यं कर्तुमिहाहं सि । १८०

मया शास्त्रपतिः दूर्बलं मनसाऽमिदृता वरः । तेन चास्मि हृता दूर्बलं रक्षस्वदिते पितु ।

कथं मामन्यकामां त्वं राजन् धर्ममतीत्य वै । वासयेया गृहे भीम कौरवः सन् त्रिभुवनः ।

एतद्बुद्ध्वा विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ । यन् स्वमते महाबाहो तदिहाराज्यमहं सि ।

स मां प्रतीचते व्यक्तं शास्त्रराजो विभाष्यते । तस्मात्मां त्वं कुहश्रेष्ठ समनुज्ञातमहं सि ।

हृषीकेश महाबाहो मयि धर्ममृतां वरः । त्वं हि सत्यमनो वीर इयिष्यामिति नः श्रुतं । १८१

॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वोऽष्टमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

॥ भीम उवाच ॥ ततोऽहं समनुज्ञाय कार्त्तं गन्धर्वतो तदा । मन्त्रियशुल्लिङ्गैव तथैव च पुरोहितान् ।

समनुज्ञामिधं कन्यामम्बा ज्येष्ठं नराधिप । अनुज्ञाता यथा सा तु कन्या शास्त्रते पुरं ।

हृद्देशं जातिभिर्नुता धात्र्या चानुगता तदा । अतोऽयं तमध्वानमावाह नृगतां तया ।

सा तमावाह राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत् । आगताऽहं महाबाहो त्वामुद्दिश्य महामते ।

तामब्रवीच्छास्त्रपतिः स्मयन्निव विभाष्यते । त्वयऽन्यदूर्बलं नाहं भाव्यार्यो वरवर्णिनि । १८२

गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भीमकृष्ण वै । नाहमिच्छामि भीमेण गृहीतां त्वां प्रसूया वै ।

त्वं हि भीमेण निज्जित्य नीता प्रीतिमती तदा । परास्त्रस्य महाबुद्धे निज्जित्य पूयिषीरनो ।

नाहं त्वय्यन्यदूर्बलां भाव्यार्यो वरवर्णिनि । कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वा प्रवेशयेत् ।

भारी विदितविद्वान् परेषां धर्ममादिशन् । यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा त्वां कालोऽय्यगादयं ।

अन्ता तमब्रवीत् राजसूयमङ्गुलीकृतः । मैत्रं वद महीपाल मैतदेवं कथञ्चन । १८३

कास्मि प्रीतिमती नीता भीमेयास्त्रिवर्ण्यः । बलालोकास्त्रि बद्धो विद्राव्य दृष्टोऽपरीतः ।

भजस्व मां शास्त्रते भद्रां बालामनागमं । भक्तानां हि परित्यागो न धर्मो प्रमथते ।

साऽहनामस्य गात्रेयं समरेष्वनिर्वर्तितं । अनुज्ञाता च तेनैव ततोऽहं गृह्यमाणता ।

न स भीमो महाबाहुर्मांमिच्छति विभाष्यते । आहृहेतोः समारब्धो भीमस्येति श्रुतो मया ।

मगिनौ समये नीते अमिकाऽम्बालिके नृप । प्रादाद्विचित्रवीर्याय गात्रेयां हि यत्रोपसे । १८४

यदा शास्त्रते नान्यं वरं ध्यायामि कञ्चन । तामृते पुद्गलप्रदं तया मूर्द्धनमालभे ।

न चान्यदूर्बलां राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता । सत्यं ब्रवीमि शास्त्रेण सत्यं त्वामनागमवभे ।

भजस्व मां विमलाचक्षुष्यं कन्यामुपस्थितां । अनन्यपूर्वां गजेन्द्र त्वत्प्रादादभिक्रान्तिषा ।

तामेवं भाषयामाणु शास्त्रं काश्रिपते सुता । अयञ्जत् भरतश्रेष्ठ कीर्णं स्वचमिभोरगः ।

केचिच्छास्त्रपतिं गत्वा नियोज्यमिति मेनिरे । मेति केचित् व्यग्रम्यन्ति प्रत्याख्याता हि तेन सा ।

एवं गते तु किं शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः । पुनरुच्युत तां सर्वं तापसाः संश्रितव्रताः ।

अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः । इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनं ।

प्रतिपश्यति राजा स पिता ते यदनन्तरं । तत्र वक्षसि कन्याणीं सुखं सर्वगुणान्विता ।

न च तेऽन्या गतिर्नाय्या भवेत् भद्रे यथा पिता । पतिर्वाऽपि गतिर्नाय्याः पिता वा वरवर्णिनि ।

गतिः पतिः समाख्याया विषमे वा पिता गतिः । प्रमत्त्या हि सुदुःखं सुकुमार्या विधेयतः ।

राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भाविनि । भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ।

आश्रमे हि वनन्यासे न भवेयुः पितुर्महं । ततस्त्वन्यं ब्रुवन् वाक्यं तापसास्तं तपस्विनीं ।

स्नानिहैकाकिनीं दृष्ट्वा निर्जने गहने वने । प्रार्थयिष्यन्ति राजानस्तस्मात्त्रैवं मनः कृपाः ।

॥ अन्वावाच ॥ न शक्यं काशिनगरं पुनर्गन्तुं पितुर्महान् । अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न मर्शयः ।

उपिताऽस्मि तथा ब्राह्मे पितुर्वैश्वानि तापसाः । नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तु च यत्र पिता मम ।

तपस्तप्तुमभीक्ष्णामि तापसैः परिरक्षिता । दया परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्तयः ।

दौर्भाग्यं तापसश्रेष्ठास्तस्मात्तप्त्याम्यहं तपः ।

॥ भीम उवाच ॥ इत्येवमेतु विप्रेषु चिन्तयामु यथातथं । राजर्षिर्नादने प्राप्तस्तपस्वी शेषवःहनः ।

ततस्तौ तापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपं । पूजाभिः स्नागताद्याभिरासनेनादकेन च ।

तत्क्षेपविष्टस्य सतो विज्ञानस्योपशृङ्खलनः । पुनरेव कथास्रकुः कन्यां प्रति वनौकसः ।

अन्वायास्तां कथां श्रुत्वा काशिराश्वश्च भारत । राजर्षिः स महातेजा वभूवैर्द्विप्रमाणवः ।

तां तयावादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपाः । राजर्षिः रूपयाविष्टो महात्मा शेषवाहनः ।

स वेपमान उत्थाय मातुल्लयाः पिता तदा । तां कन्यामहमारोप्य पर्यायासयत प्रभो ।

स तामवृच्छत् कार्त्स्न्येन यशमोपतिमादितः । सा च तस्मै यथावृत्तं विल्लरेष न्यवेदयत् ।

ततः स राजर्षिरभूत् दुःखशोकसमन्वितः । कार्येऽपि प्रतिपेदे तत्क्षणं स सुमहातपाः ।

अत्रासीत् वेपमानश्च कन्यामार्त्तां सुदुःखितः । मागाः पिश्रवः भद्रे मातुल्लो जनको ह्यहं ।

दुःखं क्षिप्यामहं ते वै मयि वर्त्तस्व पुष्टिके । पर्याप्तं ते मनो वसे यदेवं परिश्रुष्यसि ।

गच्छ मद्वचनाद्भारमं जामदग्न्यं तपस्विनं । रामेन सुमहदुःखं शोकैश्चापनेत्यति ।

हिन्यति रणे भीमं न करिष्यति चेदवः । त्वं गच्छ भार्गवश्रेष्ठं कात्याग्रिमतेजशं ।

प्रतिष्ठापयिता स त्वां यमे पयि महातपाः । ततस्तु सुस्तरं वाय्वमुत्सृजन्तो पुनःपुनः ।

अत्रासीत् पितरं मातुः सा तदा शेषवाहनं । अभिवाद्यित्वा शिरसा गमिष्ये तत्र श्राममान् ।

अपि मामाद्य पश्येयमार्थं न सोऽद्विभुतं । कथय तोमं दुःखं मे नाशयिष्यति भार्गवः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रातुं यथा वास्यामि तत्र वै ।

॥ होत्रवाहन उवाच ॥ रामं द्रक्ष्यसि भद्रे त्वं जामदग्न्यं महावने । उये तपसि वर्तन्ते सत्यसन्धं महावतं ।

महेन्द्रं वै गिरिचैष्ठं रामो नित्यमुपासितः । अथ यो वेदविदांशो गन्धर्वाधुरसंस्तया ।

तत्र गच्छस्व भद्रको ब्रूयाद्येवं वचो मम । अभिवाद्य च तं मूर्ध्ना तपोष्ठं दृढमर्तं ।

१०१

ब्रूयाद्यैनं पुनर्भद्रे यत्ने कार्यं मनोपितं । सयि सद्दीर्घितं रामः सन्धं तत्ते कुरुष्विति ।

मम रामः सखा वसे श्रीनियुक्तः सुखं मे । जमदग्निमुतो वीरः सर्व्वशस्त्रशतं वरः ।

एवं भुवति कन्यान्तु पार्थिवे होत्रवाहने । अरुतव्रणः प्रादुरासीद्रामस्तानुचरः प्रियः ।

तत्से मुनयः सर्व्वे समुत्तम्यः सहस्रशः । स च राजा वयोष्ठः सृञ्जयो होत्रवाहनः ।

ततो दृष्ट्वा कृतातिथ्यमन्यान् तं वनौकसः । सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्य्य तं ।

१०२

तत्से कथयामासुः कथास्तास्ता मनोरमाः । धन्या दिव्याय राजेन्द्र प्रीतिहर्षमुदा युताः ।

ततः कथाऽन्ते राजर्षिर्कहात्मा होत्रवाहनः । रामं श्रेष्ठं महर्षीणामष्टच्छतव्रणं ।

का सम्प्रति महाबाहो जामदग्न्यः प्रतापवान् । अरुतव्रण शब्धो वै द्रष्टुं वेदविदां वरः ।

॥ अरुतव्रण उवाच ॥ भवन्तमेव सततं रामः कीर्त्तयति प्रभो । सृञ्जयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ।

६६ रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्धम । द्रष्टुं त्वेगमिहायानं तत्र दर्शनकाङ्क्षया ।

१०३

इयंश्च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागत्य । कस्य चेयं तत्र च का भवतीच्छामि वेदितुं ।

॥ होत्रवाहन उवाच ॥ दौहित्रेयं मम विभो कामिराजसुता प्रिया । ज्येष्ठा स्वयम्बरं तस्या भगिनीभ्यां सहानय ।

इयमस्मेति विख्याता ज्येष्ठा कामिपतेः सुता । अमित्राऽन्नालिके कन्य कनीयष्टौ तपोधन ।

समेतं पार्थिवं च त्रैकाग्रिपुर्व्वं ततोऽभवत् । कन्यानिमित्तं विमर्षं तत्राऽपीदुस्त्वो महान् ।

ततः किञ्च महावीर्य्यो भीमः शान्तनवो गुपान् । अधिचिष्य महतेऽशिक्षिचः कन्यां जहार ताः ।

१०४

मित्रिज्यै पुष्यिषीपातानय भीमो गजाङ्गयं । आजगाम विप्रङ्गता कन्याभिः सह भारत ।

सद्यवयि निवेद्याय विशाहं स्मनन्तरं । भ्रातृर्त्रिचिचवीर्य्यस्य समाश्रयत प्रभुः ।

तन्नु वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपाश्रितं । अमरोत्तमं तत्र गङ्गैवं मन्त्रिमये दिश्येभ ।

मया शान्तपतिर्क्षीरं मनसाऽभिहतः पतिः । न सामर्हसि धर्म्यं दातुं भावेऽन्यमानसः ।

तच्छ्रुत्वा वचनं भीमः कण्ठस्य सह मन्त्रिभिः । निवित्य विश्वस्यैमां सद्यस्तथा मते स्थितः ।

१०५

अनुधाता ॥ भीमेण शान्तं भैरवपतिं ततः । कन्येयं मुदिता तत्र कति वचनममरोत्त ।

त्रिधर्म्माऽस्मि भीमेण धर्म्यं भां प्रतिपादय । अनसाऽभिहतः पूर्वं मया त्वं पार्थिववर्ध ।

प्रत्याचक्ष्यो च शान्तोऽस्मादाग्निसखाभिर्ब्रूतः । धेयं तपोवर्धं प्राप्ता तापस्योऽभिरता स्मरं ।

मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्त्तमान् । अथ दुःखस्य शोषतो भीममेवैव मन्यते ।

॥ अभिवाच ॥ भगवदेवमेवैव यथाह इयिवीर्य्यपतिः । शरीरकर्त्ता मातुर्धं सृञ्जयो होत्रवाहनः ।

१०६

न दुष्पुत्रे स्तनगरं प्रतिपातुं तपोधन । अपमानभयाथैव प्रीयता च महाभुने ।

६८ मां भगवाणो यद्यपि दिश्यस्तम । तेषां कार्य्यमर्गं कार्य्यमिति मे भगवन्मतिः ।

६९ श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वे च अभिवाख्यानपर्व्वे अरुतव्रणवर्णनामांशः षट्षत्तयधिकतमोऽध्यायः ॥ १०७५ ॥

॥ अतः तत्र उवाच ॥ दुःखदयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षयि । प्रतिकर्तव्यमनवे तत्त्वं वक्षे वदस्व मे ।

यदि यो भवति भद्रे नियोज्यो मतस्तव । नियोज्यति महात्मा स रामस्त्वद्विक्तकाम्यया ।

अथापगेयं भीमं तं रामेणैच्छसि धीमता । रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भागव ।

१०५

सञ्जयस्य वचः श्रुत्वा तव पैत्रं श्रुचिस्मिते । यदच ते श्रुतं कार्यं तदद्यैव विचिन्तयतां ।

॥ अमोवाच ॥ अपनीताऽस्मि भीमेण मगवन्नविजानता । नाभिजानाति मे भीमा ब्रह्मन् शास्त्रगतं मम ।

एतद्विचार्य मनसा भवानेतादिनिश्चयं । विचिन्तोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ।

भीमे वा कुदशाहूँसे शास्त्रराजिऽय वा पुनः । उभेयोरैव वा ब्रह्मन् युक्तं यत् तत् समाचर ।

निवेदितं मया ह्येतदुःखमयं यथातथं । विधानं तच्च भगवन् कर्तुमर्हसि युक्तिः ।

१०६

॥ अतः तत्र उवाच ॥ उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वर्तमानं । धर्मं प्रति वक्षे त्रूयाः शृणु चेदं वक्षामि ।

यदि त्वामापगेयो वै न मेयद्रजसाङ्गयं । शास्त्रं त्वं शिरसा भीरुः शृणुयाद्रामचोदितः ।

तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्माद्वीताऽसि भाविनि । संशयः शास्त्रराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ।

भीमः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च । तस्मात् प्रतिक्रिया युक्ता भीमे कारयितुं तव ।

॥ अमोवाच ॥ ममाप्येव सदा ब्रह्मन् यदि कोमाऽभिवर्तते । चापयेयं यदि रणे भीमनियेयं नित्यदा ।

१०७

भीमं वा शास्त्रराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि । प्रयाधि तं महाबाहो यः शत्रोऽहं सदुःखिता ।

॥ भीम उवाच ॥ एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः । रात्रियं भरतः श्रेष्ठं सुखमीतोऽप्यमाहता ।

ततो रामः प्रादुरासीत् मण्डलमिव तेजसा । विभेः परिहृता राजन् जटाधोरधरो मुनिः ।

धनुष्याणिरदीनात्मा दृष्टुं विभ्रत् परमधी । विरजा राजशार्दूलं शोभ्ययात् सञ्चय नृपं ।

ततस्तै तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपाः । तस्युः प्राञ्जल्यो राजन् सा च कन्या तपस्विनी ।

१०८

पूजयामासुरथ्या मधुपर्केण भागव । अर्चितस्य यथान्यायं निवेदाद वदेत् तैः ।

ततः पूर्वस्थतीतानि कथयन्तौ ह्य तादृभौ । आघातां आमदन्त्यस्य सञ्चयद्यैव भारत ।

तथा कथाऽन्ते राजर्विर्भगुश्रेष्ठं महाबलं । उवाच मधुरं काले रामं वचनमधवंत ।

रामेयं मम दैहिकी काशिराजसुता प्रभो । अस्माः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविचारद ।

परमं कथ्यतामेति तां रामः प्रत्यभाषत । ततः साऽभ्यागमद्रामं ज्वलन्मिव पावकं ।

१०९

ततोऽभिवाद्य शरणौ रामस्य शिरसा उभौ । स्फुट्वा पद्मदत्ताभ्यां पाणिभ्यामयत स्तिता ।

हरोद सा शोकवती वाप्यय्याकुललोचना । प्रपदे शरणयैव शरणं शृणुमन्दनं ।

॥ राम उवाच ॥ यथा त्वं सञ्जयस्यास्य तथा मे त्वं नृपात्मजे । ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचने तव ।

॥ अमोवाच ॥ मगवः शूर्येण त्वं प्रपद्याऽसि महाप्रते । शोकपदार्णवाग्रां यो रादुर्हर मां विभो ।

॥ भीम उवाच ॥ तस्यायं दृष्ट्वा रूपस्य वपुयामितव पुनः । शौकुमार्यं परद्यैव रामदिन्नापरोऽभवत् ।

११०

किमिदं वक्ष्यतीत्येवं विममयं शृणुदहः । इति दद्यौ चिरं रामः रूपयाऽभिरुद्रियुतः ।

कथयतामिति सा भूयो रामेणोक्ता श्रुचिस्मिता । सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भागवै ।

तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपत्न्या वचस्तदा । उवाच तां वरारोहो निश्चिन्त्याथविनिश्चयं ।

॥ राम उवाच ॥ प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भाविनि । करिष्यति वचो मच्छं श्रुत्वा च स नराधिपः ।

न चेत् करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः । धव्याम्यहं रणे भद्रे सामात्यं ब्रह्मतेजसा ।

००११

अथ वा ते मतिस्तव राजपुत्रि निवर्त्तते । यावच्छाल्मषुपतिं वीरं योगयाम्यत्र कर्षणि ।

॥ श्रीमोवाच ॥ विस्मर्त्तताऽहं भीष्मेण श्रुत्वेव भृगुनन्दन । शाल्वराजगतं भावं मम पूर्व्वं मनीषितं ।

सोभराजमुपेक्षाहमवोचं दुर्व्वचं वचः । न च मां प्रत्यश्नन्नात् स चारित्रपरिग्रहितः ।

इतत् सर्व्वं विनिश्चित्य स्वयुद्धा शृगुनन्दन । यदवोपायिकं कार्य्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ।

मम तु श्यषनस्यास्य भीमो मूलं महाव्रतः । योगार्हं वज्रमानीता समुत्थित्य बलात् तदा ।

००१०

भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशं । प्राप्ताऽहं भृगुग्राहूल चराम्यप्रियमुत्तमं ।

स हि सुभय नीपद्य जितकायो च भागेव । तस्मात् प्रतिक्रियां कर्तुं युक्ता तस्मै लयाऽनघ ।

एष मे क्रियमाणाया भारतेन तदा विभो । अभवद्बुद्धिं पटुल्या चातयेयं महाव्रतं ।

तस्मात् कामं मेमाद्येमं राम वणादयानघ । जहि भीष्मं महाबाहो यथा हृषं पुरन्दरः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि श्रीमोपाख्यानपर्व्वणि रामात्मार्सवदे सप्तपञ्चत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति भ्रमे । उवाच इदतीं कथां चोदयन्तीं पुनः पुनः ।

००११

कार्य्ये न कामं शृणुमि शृण्वं वै वरवर्णिनि । श्वेने ब्रह्मविदारहेतोः किमन्यत् करवाणि ते ।

कामं भीष्मस्य शाल्वस्य मम राशिं वज्रानुगो । भविष्योऽनवद्याह्निं तत्कारयामि मा शूचः ।

न तु शृण्वं यद्यीयामि कथां चेदपि भाविनि । श्वेने निद्योगादिप्राणमेव मे समपः कृतः ।

॥ श्रीमोवाच ॥ मम दुःखं भगवता श्यपनेयं यतस्ततः । तच्च भीष्मप्रसूते मे तं जहीष्यर मा चिरं ।

॥ राम उवाच ॥ कामिकर्त्तव्यं पुनर्नृहं भीष्मस्ते चरणानुभो । शिरसा बन्दनार्होऽपि यद्यीयति गिरा मम ।

००१०

॥ श्रीमोवाच ॥ जहि भीष्मं रणे राम गर्ज्जन्तमसुरं यथा । समाहृतो रणे राम मम चेदिच्छमि प्रियं ।

प्रतिभुतस्य यदपि तत् सत्यं कर्त्तुमर्हसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ तयोः संवदन्तोरवै रामयामात्मयोस्तदा । श्वपिः परमधर्मात्मा इदं वचनमवसीत् ।

शरणागतो महाबाहो कथां न त्यक्तुमर्हसि । यदि भीमो रणे राम समाहृतस्तथा मुधं ।

निर्जितोऽस्मीति वा भूयान् कुर्यादा वचनं तव । कृतमस्या भवेत् कार्य्यं कथाया शृगुनन्दन ।

००११

दार्ढ्यं सत्यस्य ते वीर भविष्यति कृते विभो । इयस्यापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महाभुजे ।

जित्वा वै क्षत्रियान् मर्षान् प्राद्वलेषु प्रतिश्रुता । प्राद्वण्यं क्षत्रियो वैश्याः शूद्रश्चैव रणे यदि ।

ब्रह्मदिहभविता मं वै दनिष्यामीति भागेव । शरणाग्र्यप्रपक्षां भीतानां शरणाग्र्येणो ।

न शृण्वामि परित्यागं कर्त्तुं कीदृक्कपयस्य । यस्य हतं रणे सर्व्वं विजेयति ययामतं ।

दीप्यात्ममथं तस्य जनिष्यामीति भागेव । स एवै विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोदरः ।

००१०

तेन युधस्य यद्गमो यमेव शृगुनन्दन ।

॥ राम उवाच ॥ क्षराम्बुहं पर्वकृतं प्रतिज्ञान्द्विपत्तम् । तथैव च करिष्यामि यथा शक्यं तत्पते ।

कायमेतन्महद्द्वान् कारिष्यामि नो गतम् । गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय च यः ।

यदि भीष्मा रणक्षोभी न करिष्यति मे वपः । हनित्वा मृतमुद्रिकामिति मे निवृत्तिः सति ।

न हि वाणा मयोदृष्टाः सन्तु नो ह्यस्तीरणा । कायेषु विरिति तस्थे पुरा चक्षिप्रमङ्गरे ।

यवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मादिभिः । प्रयाणाय सति कृत्वा समुत्तमो महातपाः ।

मत्स्ये तामुपिला तु रजनीं तत्र तापसाः । ऊताग्रयो जम्बव्याः प्रतप्तुर्भस्विधानया ।

अभ्यगच्छन्तो रामः सह तैर्ब्रह्मादिभिः । कुरुचेवं महाराज कन्यया सह भारत ।

न्यविशन्त ततः सर्वे परिरुद्ध परस्वर्गाः । तापसाले महात्मानो मृगशृङ्गपुरजिताः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वश्चक्रवर्तीपाठान्तरपर्वणि रामकुरुचेवमात्रे अष्टमस्कन्धेऽध्यायः ॥ १७८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ तत्सुतोये दिवसे मन्दिदेयं व्यवस्थितम् । कुर्वन्मियं य मे राजन् प्रातोऽस्मीति महाव्रतम् ।

तमागतमहं युवा विषयान्ते महावधम् । अभ्यगच्छे जनेनायुः प्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुम् ।

गां परस्वृत्य राजेश्च ब्राह्मणैः परिवारितः । कर्मणिर्मदं वक्तव्यं तथैव च पुरोहितैः ।

म मामभिगतं दृष्ट्वा जानदभ्यः प्रतापवान् । प्रतिजयाह मां पूर्वा वचनबद्धमवरोत् ।

॥ राम उवाच ॥ भीष्म का बुद्धिमास्थाय काश्मिराजसुता तदा । शक्रमेव तया नीता पुनर्यैव विभर्जिता ।

विभर्जिता तया द्यौर्धर्मादाते यमस्त्रिणो । पराजयं तया हीमो को हि गन्तुमिहाविति ।

प्रत्याख्याता हि श्वाप्तेन तया नीतेति भारत । तस्मादिमां मन्त्रियोगात् प्रतिपद्येद्यं भारत ।

स्वधर्मं पुरुषस्याहं राजपुत्री समन्वितम् । न युक्तस्त्वमानोऽयं राजन् कर्तुं तयाऽनघ ।

ततस्तव विमनसमुदीक्याहमयामुवम् । नाहमेनां पुनर्दयां प्रदद्यान् भ्रात्रे कथञ्चन ।

शस्त्रस्वाहमिति प्राह पुरा मामिव भागव । मया चैकम्यनुज्ञाता मतेवै नगरं प्रति ।

न भयात्राप्यनुकीमात्रधर्माभाज्ज कान्त्या । चापैर्धर्मसहं जह्यामिति मे प्रतमादितम् ।

अथ मामवरोद्रामः क्रोधपर्याकुलेचक्षुः । न करिष्येति चेदतश्चाहं मे मरपुङ्गव ।

हनित्वा मि सहामात्यं तामवेति पुनः पुनः । शरभादवरोद्रामः क्रोधपर्याकुलेचक्षुः ।

तमहं गोभिर्हरिषामिः पुनः पुनरिन्दम । अयाचं मृगशृङ्गं न चैव प्रशङ्गाम यः ।

प्रणम्य तमहं मृद्वा भूया ब्राह्मणसत्तमम् । अश्वं कारणं किन्तु यत्तं युद्धं मयेच्छसि ।

इत्यस्ते मम वानस्य भवतैव चतुर्विधम् । उपदिष्टं महाबाहो म्रियेद्यस्मि तत्र भागम् ।

ततो मामवरोद्रामः क्रोधचरकलोचनः । जानीषे मां गुरुं भीष्म गृहसीमां न चैव ह ।

सुतो काश्यप्य कोरव्य मन्त्रियाश्च महान्वितः । न हि मे विदुः शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ।

गृहाण मां महाबाहो रत्नस्रकुलमात्मनः । तया विश्वेभिना द्यौर्धर्मो नाधिगच्छति ।

तया ह्यनन्तं तमहं रामं परपरश्चर्यम् । नतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मणं किं श्रेष्ठं ते ।

गुरुत्वं त्वयि सम्पन्नं जानदभ्यः पुरातनम् । प्रसादयेत्तां भगवत्स्त्रीषां तु पुरा मया ।

को जातु परभावं हि नारी व्याचीमिव स्थिता । वामयेत् स्वगृहे जायन् स्त्रीणां दोषान् महाव्रतम् ।
 न भयाद्वापवच्छापि धर्मो अर्द्धो महाव्रत । प्रसीद मां वा यदा ते श्राव्यं तत् कुह मा चिरं ।
 अथ ह्यपि विद्मः द्वात्मन् पुराणे श्रूयते विभो । मरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ।
 गुरोरथ वत्सिष्ठस्य कार्याकार्थमजानतः । उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ।
 स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संस्मानितो भृशं । गुरुदत्तिं न जानीषे तस्मात् योत्स्यामि वै त्वया ।
 गुरुं न हन्या समरे ब्राह्मणश्च विप्रपते । विप्रपतस्तपोऽष्टद्वेवं चान्तं मया तव ।
 उद्यतेषुमयो दृष्ट्वा ब्राह्मणं चक्षुःश्रुत्वा । यो हन्यात् समरे क्रुद्धं युध्यन्तमपलायिनं ।
 ब्रह्महत्या न तस्य ह्यादिति धर्मेषु निश्चयः । चक्षुर्याणो स्त्रियो धर्मो चक्षुर्योऽस्मि तपोधन ।
 यो यथा वक्षते पश्चिन्तास्त्रिषु प्रवर्त्तयेत् । नाधर्मो समवाप्नोति न चाश्रयश्च तिन्दति ।
 अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देवकालवित् । अर्थसंशयमापन्नः श्रेयान्ति भंशयो नरः ।
 यस्मान् संशयितोऽप्यर्थं यथान्यायं प्रवर्त्तये । तस्मात् योत्स्यामि सहितस्तथा राम महाह्वे ।
 पश्य मे जाह्नवीर्यं च विज्रमस्त्रातिमानुर्यं । एवं गतेऽपि तु मया यच्छंखं स्मृगमन्दन ।
 तत् करिष्ये कुहचेवं योत्से विप्र त्वया सह । दन्दे रामं यथेष्टम् वल्मीकेन महाशुते ।
 यत्र त्वं निहतो राम मया शरव्रताह्वितः । प्रास्थं निर्जिताश्लोकाञ्चल्लूतो महाव्रते ।
 स गच्छ विनिवर्त्तस्व कुहचेवं रणप्रिये । त्वेय्यामि महाबाहो युद्धाय त्वं तपोधन ।
 अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः । तत्राहमपि हत्वा त्वं शौचं कर्ताऽस्मि भार्गव ।
 तत्र राम समागच्छ लरितं युद्धदुर्भेद । व्यपनेय्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणश्रुतं ।
 यद्यपि वत्यसे राम वज्रश्च परिकरः । निर्जिताः क्षत्रियाः शोके मयैकेनेति तत् शृणु ।
 न तदा जातवान् भीष्मं क्षत्रियो वाऽपि मद्वधः । पश्चात् जातामि तेभ्योऽसि श्लेषेण ज्वलितं त्वया ।
 यस्ते युद्धमर्थं दर्पं कामञ्च व्यपनाशयेत् । सोऽहं जातो महाबाहो भीष्म परपुरञ्चय ।
 व्यपनेय्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तेन मामश्रवीह्राम प्रवक्षस्मि भार्गव । दिव्या भीष्म मया साङ्गे योद्धुमिच्छन्नि सङ्गरे ।
 अर्थं गच्छामि कौरव्य कुहचेवं त्वया सह । भार्गवे ते करिष्यामि तत्र गच्छ परन्तप ।
 तत्र त्वं निहतं माता मया शरव्रताञ्चितं । जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध्रकदम्बलाशनं ।
 हृषणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणमेविता । मया विनिहतं देवो रोदतामघ पाथिप ।
 अतदर्शो महाभाग भगोरथसुता नदी । था त्वामजीजनस्मन्दं युद्धक्षामुकमातुरं ।
 रुद्धि गच्छ मया भीष्म युद्धकामुक दुर्मद । गृहाण सर्वं कौरव्य रथादिभरतपथम् ।
 इति श्रुवाणं तमहं रामं परपुरञ्चयं । प्रपन्न्य शिरसा राममेवमलित्वयाऽश्रुतं ।
 एवं कृत्वा यथो रामं कुहचेवं युयुत्सया । प्रविश्य नगरे चाहं सत्यवत्यै न्येदयं ।
 गीतं कृतसंख्यदनामाचा च प्रतिनन्दित । दिशानोन्वाच्य पुत्राहं स्त्रिषु चैव महाशुते ।

००१६

००२०

००२५

००३०

००३६

००४१

रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरेहये । संपेक्षतु र्खाधदानं वेद्याधपरिवारणं ।

उपपन्नं महाव्रत्तं सन्ध्यापकरणान्वितं । तत्पुनीनेन वीरेण हयशास्त्रविदारणे ।

यत्तं स्तुतेन शिष्टेन वज्रमो दृढकर्षण । दंयिनः पाण्डुरेणाहं कवचेन धनुप्रतां ।

पाण्डुरं कार्मुकं गृह्य प्रायो भरतसत्तम । पाण्डुरेणांतपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि ।

पाण्डुरेद्यापि यज्ञमैर्विज्यमानो वराधिप । शूक्तवासाः श्वेताष्णीयः सर्वशूक्तविभूषणः ।

स्तुयमानो जयाभीर्भिनिष्कल गजघातयात् । कुरुचेवं रणे च वमुपायां भरपम ।

ते हयाद्योदितस्तेन स्तुतेन परमाहवे । श्रवहन्तां भृशं राजन् भनोमाहतरहस्यः ।

गत्वाऽहन्तं कुरुचेवं स च रामः प्रतापवान् । युद्धाय बहूनां राजन् पराक्रान्ता परस्परं ।

ततः सन्दर्भेन तिष्ठन्नामस्थातितपस्विनः । प्रमृष्टा गङ्गाप्रवरं ततः प्राधममुत्तमं ।

ततस्तत्र दिङ्गा राजस्तापघाय वनोक्तसः । अपश्यन्त रणे दिव्यं देवाः सन्मृगशास्त्राः ।

ततो दिव्यानि माण्डोनि प्रादुराचक्षतस्ततः । वादिवाणि च दिश्यानि मेघदृन्दाणि चैव ह ।

ततस्ते तापघाः सर्वे भार्गवस्तमुपायिनः । प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणजिरे ।

ततो मामवब्रीहिवी सर्वभूतहितैषिणी । माता खलुपिणी राजन् किमिदं नै शिकीर्षितं ।

गत्वाऽहं जामदग्न्यन्तु प्रयाचिष्ये कुरुदह । भीमेण सह मा घोसीः श्रियेणेति पुनः पुनः ।

मा मेव पुननिर्धेन्यं कुरु विप्रेण पार्थिव । जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्यवभर्षयत् ।

किञ्च वै क्षत्रियहणे हरतुक्षपराक्रमः । विदितः पुन रामस्ते यत्तस्य योद्धुमिच्छसि ।

ततोऽहममुवं देवी नमिषोच कृताञ्जलिः । सर्वैर्नृपैरतमेव यथावृत्तं स्तुयन्मरे ।

यथा च रामो राजेन्द्रः मया पूर्वप्रषोदितः । काशिराजसुनायाय यथा कथं पुरातनं ।

ततः सा राममन्धेय जगती मे महानदी । मर्त्यं तद्वपि देवो चमयामास भार्गव ।

भीमेण सह मा घोसीः श्रियेणेति वचोऽब्रवीत् । स तु तामाह याचन्तो भीष्मेव निवर्त्तय ।

न च मे कुरुते काममित्यहन्तमुपागमं ।

॥ वैश्यायन उवाच ॥ ततो गङ्गा सुतखेदात् भीष्मं पुनरुपागमत् । न चास्याद्याकरोदाग्नौ क्रोधपयोक्तुमेषणः ।

अथादृश्यत धर्मोत्तमा शृंगशेठा महातपाः । आह्वयामास च तदा युद्धाय द्विजवत्तमः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अज्ञेयपञ्चानपर्वणि गुह्यवाक्ये स्कान्दोद्योगधिकप्रतमेऽध्यायः ॥ १७२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ तमहं क्षयचित्र रणे प्रत्यभावं व्यवसितं । शृंगशेठो मेवाहं योद्धुं भवन्तं रथमास्थितः ।

अरिरोह सन्दनं वीर कवचञ्च महामुज । बंधान समरे राम यदि योद्धुमिदं क्वसि ।

ततो मामवब्रीहामः स्तुयमानो रणजिरे । रथो मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदाः सदयवत् ।

स्तुतय मातरस्यां नै कवचं वेदमातरः । समवीतो रणे तामिर्व्येग्लेऽहं कुरुनन्दन ।

सर्वं ब्रूवाण गान्धारे रामो मां स्तुत्यविक्रमः । शरघातेन महता सर्वेणः प्रत्यवारयत् ।

ततोऽपश्य जामदग्नं रथमध्ये व्यवसितं । सर्वायुधधरे श्रीमयदुतोऽयमदर्शनं ।

मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे । दिव्याद्ययुजि सद्योऽहं काचनेन विभ्रषिते । ०१९०
 कवचेन महद्बाहो भोमाक्षैरुतत्तचये । धनुर्द्वरो बद्धदशो बद्धगोधाङ्गुलिचवान् ।
 शारय्यै रूतवांस्तव युयुत्सोररुतवण । सखा वेदविदित्यन्तं दक्षितो भार्गवस्य ह ।
 आङ्गयानः स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे । पुनः पुनरभिकोमन्त्रभिषाहीति भार्गव ।
 तमादित्यमित्रोद्यन्तमनाष्टयं महाबलं । चत्तियान्नकरं राममेकमेकः समाचरं ।
 ततोऽहं वाणपतेषु त्रिषु बाह्यक्षिप्य ह वै । श्वतोय्यं धनुर्ग्रंथं पदातिर्धैर्यवसत्तमं । ०१९१
 अभ्यगच्छं तदा राममर्षिष्यन् द्विजसत्तमं । अभिवाद्य चैनं विधिवदमुत्रं वाञ्छमुत्तमं ।
 घोस्त्रं त्वया रणे राम सद्गुणेनाधिकेन वा । गुह्या धर्म्येभीलेन जयमाग्रास्य मे विभो ।
 ॥ राम उवाच ॥ एवमेतत् कुह्येऽहं कर्तव्यं भूतिमिच्छता । धर्मो ह्येव महाबाहो विद्विष्टः सह युध्यतां ।
 श्रेयं त्वं न चेदेवमागच्छेया विज्ञाप्यते । युध्यस्व त्वं रणे यतो धैर्यमागम्य कीरव ।
 न तु ते जयमाग्रासे त्वं विज्ञेऽतुमहं स्थितः । गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रोतोऽस्मि चरितेन ते । ०१९२
 ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमावृणु सत्वरः । ग्राभापयं रणे गच्छं पुनर्हमपरिच्छृतं ।
 ततो युद्धं समभवन्मम तेषां च भारत । दिवसान् सुबहून् राजन परस्परजिगीषया ।
 स मे तस्मिन्नेषे पूर्व प्राहरत् कङ्कषविभिः । पथा शतैश्च नवभिः शराणां नतपर्मणां ।
 चत्वारिंशेन मे बाहोः सुतस्यै विज्ञाप्यते । अनिदुःखमथैवाहं समरे दंशितः स्थितः ।
 नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः । तमहं क्षयस्त्रिव रणे प्रथमायं व्यवस्थितं । ०१९३
 आचार्यता मानिता मे निर्मय्यादे द्वापित्वयि । भूदस्य ऽष्टणु मे ब्रह्मन् सन्धं धर्म्यसङ्गदे ।
 ये ते वेदा शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् । तपस्य महता तपं न तेभ्यः महाराम्यं ।
 प्रहारे चतुर्धर्मस्य यं त्वं राम समान्वित । ब्राह्मणं चत्तियत्वं हि याति ब्रह्ममनुचमात् ।
 पश्य मे धनुषो बौर्यं पश्य बाहोर्ध्वनं मम । एष मे कार्मुकं कीरं क्षिपस्व निशितेषुषा ।
 तस्मादं निमित्तं भवं चित्तये भगवतपम । तेनास्य धनुषः कोटिं हस्ता भूमवपतये । ०१९४
 तथैव च प्रयत्नार्तां मत्तानि नतपर्मणां । चित्तये कक्षपथायां जामदग्न्यरथं प्रति ।
 कापे विविक्तास्तदा बायुना समुदोरिताः । चेहः चरन्तो हृदिर् नगा इव च ते शराः ।
 चतस्रोऽक्षतमन्त्राङ्गः चरणं च हृदिर् रणे । बभौ रामतदा राजन् मेरुधातुमिवोत्सृजन् ।
 हेमन्तान्ते ऽष्टौ इव शक्रलवकमण्डितः । बभौ रामनया राजन् प्रफुल्ल इव किंशुकः ।
 ततोऽन्यद्गुणदाय राम मोघधमन्वितः । हेमपुङ्गवान् धुनिश्रितान् शरीरान् नृषि वरपं यः । ०१९५
 ते समाचारं मां रौद्रा बद्धा मर्षमेदिनः । अक्षयवत्सहविगाः सर्पानलविषोपमाः ।
 तमहं समवष्टभ्य पुनरागमानमाहवे । शतवह्नोः शरैः कुहूलदा राममवाकिरं ।
 इतराम्यहं बद्धां शरीराभोग्धिपमैः । शितैरभ्यर्हितां रामो मन्दचेता दवाभवन् ।
 ततोऽहं रथपाविष्टो विष्टथात्मानमात्मना । धिग्धिगित्यङ्गं युद्धं चतुर्धर्म्यं भारत ।

असह्यमानुवे राजञ्ज्वाकवेगपरिभुतः । अहो वत हंतं पापं मयेदं वत्तधर्षणा ।

गुरुर्दिजातिर्धर्मात्मा यदयं पीडितः शरैः । ततो न प्रादुरभूयो जामदग्न्याय भारत ।

अथावताप्य पृथिवीं पूषा दिवसवह्नये । जगामासं सहस्रांशुकतो द्युद्धमुपारमत ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि श्रीमोपाख्यानपर्वणि भीष्मरामयुद्धे भीष्मपद्यान्तपि अग्नीत्यधिकमततमोऽध्यायः ॥१८०॥

॥ भीष्म उवाच ॥ आत्मनस्तु ततः सुतो हवानाञ्च विश्रान्ते । मम चापनयामास शस्त्रान् कुशलवधतः ।

स्त्रोतापट्टसुरगेर्ध्वतोथैरविह्वलैः । प्रभाते चोदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्त्तत ।

दृष्ट्वा मां तूष्णमायान्तं दंष्ट्रितं रुन्दने स्थितं । अकरोद्द्रव्यमत्यर्थं रामः सज्जं प्रतापवान् ।

ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणं । धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसाऽवतरं रथात् ।

अभिवाद्य तथैवाहं रथमावृद्धा भारत । युयुत्सुर्जामदग्न्याय प्रमुखे धीतभीः स्थितः ।

ततोऽहं शरवर्षेण महता समवाहिरं । च च मां शरवर्षेण वर्षन्तं समवाहिरत् ।

धंकुटो जामदग्न्याय पुनरेव सुतेजितान् । सम्प्रयोक्ते शरान् धोरान् दीप्तास्त्रानुरगानिव ।

ततोऽहं निश्रितैर्भक्तैः शतशोऽप्य सहस्रशः । अक्लिदं सहसा राजभ्रन्तरीषे पुनःपुनः ।

ततस्तस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्याः प्रतापवान् । मयि प्रयोजयामास तान्यहं प्रत्यवेधयं ।

अक्षरेव महाघातो चिकीर्षन्निधिकां जिघां । ततो दिवि महाबाहवः प्रादुरासीत् समनतः ।

ततोऽहमस्त्रं वायस्य जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् । प्रत्याग्रे च तद्रामो गुह्यकाक्षिण भारत ।

ततोऽहमस्त्रमोप्राधमनुमस्य प्रयुक्तवान् । बाहणेनैव तद्रामो शरयामास मे बिभुः ।

एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्त्राहमवारयं । रामस्य मम तेजस्वो दिव्यास्त्रविदिरिन्दमः ।

ततो मां हयतो राज्ञे रामः कुर्वन् द्विजात्तमः । उरस्त्रविधत् संकुटो जामदग्न्याः प्रतापवान् ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठं वज्रघोदं रथोत्तमे । ततो मां कशलाविष्टं सुतसूर्यमुदावहत ।

स्त्राधन्तं भरतश्रेष्ठं रामवाणप्रपीडितं । ततो मामप्रयान्तं वै श्वश्रुविद्धमपेतधं ।

रामस्यानुचरा वष्टाः स्रष्टुं दृष्ट्वा विस्फुक्नुः । अहतव्रणप्रधतय काशिकन्या च भारत ।

ततस्तु स्रष्टवर्षाऽहं क्षात्वा सुतमद्याऽभुवः । याहि सुत यतो रामः स्रष्टोऽहं गतवेदनः ।

ततो मामवहत् सुतो हयैः परमशोभिनेः । गृह्यक्षि रिब कौरव्य माहृतप्रतिमेर्गता ।

ततोऽहं राममावाद्य बाणवर्षेण कौरव । अवाहिरं सुशरम्भः संरन्ध्रश्च जिगीषया ।

तामापतत स्वाशौ रामो काणानजिह्मगान् । काणैरेवाच्छिनत्पूर्णमेकैर्कं विभिराहवे ।

ततस्ते मुदिताः स्रष्टुं मम वाणः सुदंशिताः । रामवाणैर्दिधाच्छिष्टाः शतशोऽप्य सहस्रशः ।

ततः पुनः शरं दीप्तं सुभद्रं कालवधितं । अस्त्रं जामदग्न्याय रामायाह जिघांसया ।

तेन लभितो गार्द बाणवेगवशतः । भूमौ ह समरे रामो भूमे च निपपात ह ।

ततो दाशहन्तं स्रष्टुं रामे भूतलमाश्रिते । जगत् भारत वध्निष्ठं ययाऽप्येतन् भवेत् ।

तत एनं समुदिष्टाः स्रष्टुं एवाभ्दिदुःखः । तपोधनासो सहसा काङ्क्षा च कुहनन्दन ।

तत एनं परिख्यञ्च शनैरायासयंस्तदा । पाणिभिर्जलशोथेय जयाश्रीर्मिथ कौरव ।
 दत्तः स विज्ञप्तं वाक्यं राम उवाच चामवीत् । तिष्ठ भीम हतोऽधोतिवाणं सन्ध्याय कार्युके । १८०
 स मुक्तो न्यपतन्नूर्णं स्ये पाथे महाहवे । येनाहं भ्रष्टमुद्दिशे व्याघूर्णितं हव द्रुमः ।
 हत्वा हयोस्तो रामः शोभास्तेषां महाहवे । अवाकिरन्वां विशम्भो वापैरैवैमवाहिमि ।
 ततोऽहमपि शोभांश्च समरप्रतिवारणं । अवाह्यं महाबाहो तेऽन्तराधिष्ठिता शराः ।
 रामस्य मम चैवाद्भुतं व्योमादृत्य समन्ततः । न ह्यसूर्य्यं प्रतपते शरजालसमाहतः ।
 मातरस्या ततस्तस्मिन् मेघवद्वह्मभवत् । ततो पायोः प्रकम्पाच्च सूर्य्यश्च च गमस्तिमि । १८१
 अभिघातप्रभावाच्च पावकः समजायत । ते शराः स्वमनुत्येन प्रदीप्तादिवमानुना ।
 भूमेः सन्त्ये तदा राजन् भस्मभूताः प्रपेदिरे । तदा व्रतसहस्राणि प्रयुतान्यर्धुदाणि च ।
 अयुतान्यथ खर्बाणि निखर्बाणि च कौरव । राम शराणां संकुले मयि दृष्टं न्यपातयत् ।
 ततोऽहं तामपि रणे श्रैराशीविषोपमेः । संक्षिप्तं भूमेः नृपते पातयेयं नगानिव ।
 एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतधन्तम । सन्ध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात् स च मे गुरुः । १८२
 इति श्रीमहाभारते लक्ष्मणपर्वणि अश्वोपाख्यानपर्वणि रामभीमयुद्धे रक्षाशोथधिकव्रतमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणं । अन्येद्युस्तमुत्तं युद्धमभवत् भरतर्षभ ।
 ततो दिव्यास्त्रविष्कूरो दिव्यान्यज्जाणनेकशः । अयोजयत् स धर्मात्मा दिग्धे दिग्धे विभुः ।
 तान्यहं तप्ततीघातैरक्षैरस्त्राणि भारत । अयमन्तुमुते युद्धे प्राणास्वका सदुत्सवान् ।
 अक्षैरस्त्रेषु वज्रधा हतेष्वेव च भारत । अयुधत महातेजस्वकराण्यः स संयुगे ।

ततः शक्तिं प्राप्तिषात् घोररूपामश्वे वद्धे जामदग्न्या महात्मा । काशोत्सृष्टां प्रज्वलितानिबीर्यां सन्दीपायां तेजसा
 व्याप्यलोकं । १८३

ततोऽहन्तामिमुभिर्दीप्यमानां समायाज्जीमन्तकालार्कदीप्तां । हिला बिधा पातयामास भूमेः ततोः सवो पवनः
 पुण्यगन्धिः । १८४

तथा हिलायां कौधदीप्ताऽथ रामः शक्तीघोरारः प्राहिणेत् दादशान्याः । ताषां रूपं भारत नोत्तमकं तेजस्त्रिभासा
 घवापेव वक्तुं । १८५

किन्नेवाहं विव्रत सम्प्रदिश्य दिग्भ्यः सर्व्वास्ता महोक्ता इवाग्रे । नानारूपास्तेजोघेये दीप्ता ययादित्या दादश ले
 कषह्वये । १८६

ततोऽजलं वाणमयं विष्टमं सन्दृष्ट्य भिला शरजालेन राजन् । दादशैषून् प्राहिण्वन् रणेऽहं ततः शक्तीरप्यधमं घोररूपाः ।
 ततो राजन् जामदग्न्या महात्मा शक्तीघोरारः व्याधिपट्टेमदण्डाः । त्रिचिचिताः क्राश्वनपट्टमद्भुता यया महोक्ता ज्वलि
 तास्तथा ताः । १८७

मायापुपादग्निंश कारयित्वा सन्नेनाग्रे पातयित्वा नरेन्द्र । सार्वेदिनैर्जामदग्न्यस्य सङ्घे दिवान्दामभयवयं सस्ततान् ।
 निर्दुक्तानां पश्यामां सरूपा इष्टा शक्तीरन्विषा निरुताः । प्रादुश्यके दिव्यमश्वं महात्मा कौधाविष्टो देहधेनप्रमाथो । १८८

ततः श्रेष्ठः शलमानामिवोपाः समानेतुर्भिर्ब्रिजानां प्रदीप्ताः । समानितोषाणि भूमं शरीरं हयान् सन् वरयश्चापि मग्नः ।

रथः शरैर्ध्वं निक्षिप्तः सन्तोऽभूत्तया हयाः सारथिश्चैव राजन् । युगं रथे सा च तथैव शनो तथैवाचः शरदन्तोऽपि ।

य मग्नः ।

ततस्तस्मिन् वाणवर्षे व्यतीते शरीरेण प्रत्यवर्षे गुरुत्वं । संविततो मार्गेश्वरं द्वाराभिर्देहादजस्रं मुमुवे भूरि रक्तं । १८१

यथा रामो बाणजाताभितप्तस्तथैवाहं सुमृशं गाढविद्धः । ततो युद्धं व्यरमवापरह्नि भानावलो प्रतिपाने महीधरे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अमोपाख्यानपर्वणि रामभोषयुद्धे अक्षिप्रवेषे द्रुपदीयधिकप्रतप्तोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततः प्रभाते राजेन्द्र सूर्यो विमलनाडते । मार्गंश्च मया काङ्क्षं पुनर्युद्धमवर्तत ।

ततोऽभ्रान्तो रथे तिष्ठन् रामः प्रहरतां वरः । वर्यं शरजातामि मयि मेघ इवाचले ।

ततः सुतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः । अपयातो रथोपस्थान्मनो मम विशादयन् ।

ततः सुतं ममात्यर्थं कथञ्च प्राविशन्महतः । वृथिस्थाश्च शराघाताजिपपात मुनोह च । १८२

ततः सुतोऽगहन् प्राणान् रामवाणप्रयोजितः । सुहृत्तां दिव राजेन्द्र मास भोऽपुविशतदा ।

ततः सुते हते तस्मिन् क्षिपतलस्य मे शरान् । प्रमत्तमनसो रामः प्राक्षिणोन्मूल्युधमितिान् ।

ततः सुतवधनिर्णे विभुतं मां स भागवः । शरैश्चाभ्यहत्य गाढं विहत्य बलवद्गुणः ।

स मे भुजान्तरे राजक्षिपत्य कथिराग्नः । मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधानले ।

मत्वा तु निहतं रामसुतो मां भरतर्षभ । मेघवह्निनादोषैर्भस्मह्वे च पुनः पुनः । १८३

तथा तु पतिते राजस्यपि रामो मुदा युतः । उदकोत्थकानां सह तैरनुयायिभिः ।

मम तवामवन्त्ये तु कुरवः पाश्वनः क्षिताः । आगता अपि युद्धमन्त्रनास्तव दिदृशुः ।

आर्त्तिं परमिकां जम्बुले तदा पतिते मयि ।

ततोऽपश्यं पतितो राजर्षिर्द्विजगणैश्च सूर्यज्जनाग्रनाभः । ते मां समन्तान् परिवार्य तस्यः स्ववाक्त्रभिः परिवार्यो जिमथे ।

रक्षमाणश्च तैर्भिर्देहांधं भूमिमुपासृजं । श्वनरौघे हतो द्वाक्षि तैर्भिर्देहांधैरेव । १८४

अवशिष्टान्तरोचे च जलदिन्दुमिहक्षितः । ततले ब्राह्मणा राजसमन्वन् परिरुह्य मां ।

माभैरिति च मां सर्वं स्वस्ति तेऽस्ति ति वाचकन् । ततस्तोषामर्धं वाग्विस्तपितः सहस्रोत्थितः । मातरं धरितां श्रेष्ठामपश्यं

रथमाश्रिता ।

हयाश्च मे संश्लोतास्तथाप्यन् महानद्या संघति कौरवेन्द्र । पादौ जनन्याः प्रतिगृह्य चाहं तया पितृपौ रथमभरोहं ।

ररथ सा मां सरथं हयैरुपापस्कराणि च । तामहं प्राञ्चक्षिर्भत्ता पुनरेव व्यथञ्जयं ।

ततोऽहं स्वपुत्रस्य हयोस्तान् वातरहस्यः । अयुधं जामदग्न्येन निहतोऽहनि भारत । १८५

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ वेगवत्सं महाबलं । अमुधं समरे वाणं रामाय हृदयार्धदं ।

ततो जगाम वसुधां मम वाणप्रपीडितः । जानुभ्यां धनुश्चमुन्य रामो माहववद्भुतः ।

ततस्तस्मिन्प्रपति रमे स्मरिषहसदे । आवमुज्ज्वलदा श्याम चरन्तो रुधिरं वज्र ।

लक्षाश्च शतशः पेतुः सनिघाताः सकम्पनाः । अर्कश्च सद्यः दीप्तं स्वर्गानुरभिंष्टुणात् ।

ववुश्च वाताः परुषाश्चिता च वसुधैरा । गृध्रा वलाद्य कदाश्च परिपेतुमुदा युताः ।

दीप्तायां दिशि गोमायुर्दक्षेण मुञ्चतुहदत् । अनाहता दुन्दुभ्यो विनेदुर्दृष्टदुःखनाः ।

एतदोत्पातिकं सर्वं धारमाघोहयद्भरं । विमंजकस्य धरणीं गते रामे महात्मानि ।

ततो वै सप्तसोत्पद्य रामो मामभ्यवेत्तन् । पुनर्युद्धाय कौरव्य विह्वलः क्रोधमूर्च्छितः ।

आददामो महाबाहुः कार्मुकं वलसमिभं । शरं मया ददानन्तं राममेव न्यवारयन् ।

महर्षयः कृपायुक्ताः क्रोधाविष्टोऽप्य भर्गवः । स मेऽहरदमेधात्मा शरं कालानलोपमं ।

०१५३

ततो रविर्नन्दमरीचिमण्डलो जगामोक्षं धांशुपुष्पावगूढः । निशा खगाहत् सुखशीतेमोहता ततो युद्धं प्रत्यवहारयावः ।

एवं राजस्रवहरो बभूव ततः पुनर्विभक्तोऽभूत् सुघोरं । कल्यं कल्यं विंशतिर्व्यं दिनानि तथैव शान्यानि दिनानि
कीणि ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अज्ञोपाख्यानपर्वणि रामभोजयुद्धे गङ्गाद्वयसङ्ग्रे व्यशोत्यधिकप्रतप्तोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽहं निमि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा । ब्राह्मणानां पित्रणाञ्च देवतानाञ्च सर्वश्रमः ।

नृकक्षराणां भूतानां राजन्यानां विश्राम्यते । जयन् प्राप्य रहिते मनसा रमचिन्तयं ।

जामदग्न्येन मे युद्धमिदं परमं दारुणं । अहानि च बह्वन्त्यश्च वर्तते सुमहात्थयं ।

०१५४

न च रामं महावीर्यं शक्नोमि रणमूर्खनि । विजितुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलं ।

यदि शक्नो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् । देवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशा मम ।

ततो निमि च राजेन्द्र प्रसन्नः शरविह्वलः । दक्षिणेनेह पार्थेन प्रभातसमये तदा ।

ततोऽहं विप्रमुख्यैर्क्षेपैरस्मि पतितो रथात् । उत्थापितो हतश्चैव माभेरिति च यास्वितः ।

त एव मां महाराज श्वेदे दर्शयमेत्य वै । परिवार्यामुवन् वाक्यं तस्मिन्नेव क्षुब्धदह ।

०१५५

उत्तिष्ठ मामेर्गाङ्गेय त्वमर्थं तेऽस्ति किञ्चन । इचामहे त्वां कौरव्य स्वधरीरं हि नो भवान् ।

न त्वां रामो रणे जेतो जामदग्न्यः कथञ्चन । तमेव समरे रामं विजितो मरतर्थात् ।

इदमर्घ्यं मुदयितं प्रत्यभिश्चाकृते भवान् । विदितं हि तत्रायेतत् पूज्यं स्मिन् देवधारणे ।

प्राजापत्यं विद्वक्तं प्रसापं नाम भारत । न दीदं वेदे रामोऽपि श्रयिष्यां वा पुमान् कश्चित् ।

तत् परस्व महापरां शस्त्रं श्रेयाजयस्य च । उपस्थास्यति राजेन्द्र स्वयमेव तवानघ ।

०१५६

येन र्ध्वात् महावीर्यान् प्रसासिष्यसि कौरव । त्वं च रामं त्वयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ।

एतन्मा न तु भवान् प्राप्यसे जातु मानदं । स्थास्यते जामदग्न्याऽस्त्रे महादशस्योदितः ।

ततो जित्वा तमेवैनं पुनरुत्थापयिष्यमि । अस्त्रेण दक्षितेनाज्ञौ भोजयन्मोघनेन वै ।

एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रयनाश्रितः । प्रसुप्तं वा मृतं वेति तुल्यं मन्यामहे वयं ।

न च रामेण मर्त्यं कदापि दपि पार्थिव । ततः समुत्पन्नमिदं प्रसापं युज्यतामिति ।

०१५७

इत्युक्तान्निर्हिता राजन् सर्वे एव द्विजोत्तमाः । अष्टौ सदृग्रह्यास्तो सर्वे मासुरमूर्तयः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अमोपाख्यानपर्वणि रामभीमयुद्धे खप्रोपदेशे चतुरश्रोत्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

॥ भीम उवाच ॥ ततो रात्रौ व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत । ततः सन्धिष्य वै खप्रमवापं हर्षमुत्तमं ।

ततः समभवत् युद्धं मम तस्य च भारत । तमुत्तं सर्वभूतानां लोमहर्षसम्भृतं ।

ततो वाणमयं वर्षं वर्षं मयि भार्गवः । न्यवारयमहं तच्च व्रजजलेन भारत ।

ततः परमदं कुट्टः पुनरेव महातपाः । द्वालेनेन च कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोक्तयि ।

इन्द्राग्निमसस्मां धमदण्डसमप्रभां । ज्वलन्तीमप्रिवत् सङ्क्षो सेलिहानां समन्तातः ।

ततो भरतशार्दूल धिष्यन्माकाशं यथा । सा मामभ्यवधोऽपूषं जवुदेमे कुरुदह ।

अथाक्ष भोऽक्षतः पौरं गिरिगैरिकधातुवत् । रामेण सुमहाबाहो चतस्रः चतरोच्च ।

ततोऽर्धं जामग्न्याय श्वश्रं क्रोधसमन्वितः । चित्तेप नृत्यसङ्काशं वार्षं वर्षवियोपमं ।

स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजमत्तमः । अयोभत महाराज सङ्गृह्य हव पथैतः ।

स संरन्ध्रः समाहृत्य शरं काशान्तकोपमं । सन्धे बसवत्पथ्य पौरं प्रमुनिवर्धनं ।

स वचसि पपातोऽप शरो व्यात हव स्वसन् । मर्हो राजंस्तयाहमगमं हृदि रावितः ।

संप्राप्य तु पुनः श्वश्रं जामदग्न्याय धीमते । प्राहितं विमलं शक्तिं ज्वलन्तीमप्रनीमिव ।

सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपयात् भुजान्तरे । विह्वलस्याभवद्वाजन् वेपयुधैर्नमाविशत् ।

तत एनं परिच्छिज्य सखा विभो महातपाः । अततत्रयः शुभैर्भक्त्यैरायाययदनेरुधा ।

समाश्रुस्ततो रामः क्रोधाभयं धमन्वितः । प्रादुश्यके तदा प्राक्षं परमास्त्रं महामतं ।

ततस्तन्निघातायै माहमेवास्त्रमुत्तमं । मया प्रयुक्तं जज्वाल युगात्तमिव दग्धयत् ।

तद्योर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदन्तरा वै समागमः । अवस्थाप्यैव रामश्च भास्व भारतपत्तम ।

ततो योषि प्रादुरभूतस्य एव हि केवलं । भूतानि चैव सर्वाणि जग्युरासिं विग्रास्यते ।

अपयथ सगन्धर्वा देवतायैव भारत । सर्वापे परमं जग्युरस्ततोऽमिषीरिताः ।

ततश्चात इष्टिवी सपत्नैव नद्रुमा । स्तनानि च भूतानि विशाहं जग्युरुत्तमं ।

प्रजज्वाल मभा राजन् धूमायको दिशो दग्धः । ज स्थातुमस्तरे चैव श्रेष्ठनाकायमासदा ।

ततो हाहास्ते लोके शदेवासुरराक्षसे । इदमन्तरमियेऽं नोक्तुताभोऽस्मि भारत ।

प्रक्षापमर्धं लरितो वचनान् ब्रह्मादिनां । विधिबन्ध तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभासदा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अमोपाख्यानपर्वणि रामभीमयुद्धे ब्रह्मास्त्रप्रयोगे पञ्चाशोत्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

॥ भीम उवाच ॥ ततो हलहलाभ्यां दिवि राजन् महानभूत् । प्रक्षापं भीम मास्त्राचोरिति कौरववन्दन ।

अयुधमेव चैवाहं तदस्त्रं सगुनन्दने । प्रक्षापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ।

एते विद्यति कौरव्य दिवि देवगया स्त्रिताः । ते तं निवारयन्त्यस्य प्रक्षापं मा प्रयोजय ।

रामस्तपस्वी ब्रह्मणो ब्राह्मण्य गुर्य मे । तस्यावमानं कौरव्य मास्त्र कार्षीः कथयन् ।

ततोऽपश्य दिविष्ठान् वै तानष्टौ ब्रह्मावादिनः । ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र जनकैरिदमब्रुवन् ।

‘सिंहाह भरतश्रेष्ठ नारदस्तत्तयो कुरु । एतद्वि परमं श्रेयो लोकाभां भरतर्षभ ।

०१९१

ततश्च प्रतिशंस्य तदस्व खायेन महत् । ब्रह्मास्त्रं दीपयाञ्चते तस्मिन् युधि यथाविधि ।

ततो रामो रूपितो राजसिंहः दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्त्तितं वै । जितोऽस्मि भीमोऽस्ति सुमन्दयुद्धिरित्येव वाक्यं सहसा ययुः ।

अतः ।

ततोऽपश्यत् पितरं जामदग्न्यः पितृस्तथा पितरञ्चास्त्रं मान्यं । ते तत्र चेनं परिवार्यं तस्युक्तयुच्येनं सान्त्वयून् तदानीं ।

॥ पितरं जयुः ॥ मास्त्रेवं साहसं तात पुनः कार्यः कथञ्चन । भीमेण संयुगं गन्तुं चक्षिणेण विवेपितः ।

०१९२

चक्षिणस्य तु धर्मोऽयं ययुर्द्वे भृगुनेन्दन । स्त्रायोऽथो व्रतचर्यायं ब्राह्मणानां परं धनं ।

इदं विनिर्दिष्टं कस्मिंश्चिदस्त्राभिः प्रागुदाहृतं । अस्त्रधारणमैतुषं तत्प्राकार्यं कृतं त्वया ।

वत्स पर्याप्तमेतत् तव भीमेण सह संयुगे । विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयोहि रणादत्र ।

पर्याप्तमेतन् भद्रमेतत् तव कार्यकधारणं । विषम्येतेषु दुर्हृषं तपस्वस्य भागव ।

एष भीमः शान्तनवो देवैः सर्वैर्निवारितः । निवर्त्तस्व रणादस्त्रादिति चैव प्रसादितः ।

०१९३

रामेण सह मायोऽसौर्गुरुरेति पुनः पुनः । न हि रामो रणे गेहं त्वया न्याय्यं कुरुद्वह ।

मानं कुरुष्व गात्रेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे । वयं नु गुरवस्तुभ्यं तस्मात् त्वां वारयामहे ।

भीमो वस्त्रनामन्यतनो दिव्या जौह्वि पुष्पकः । गात्रेयः शान्तनोः पुत्रो वसुरेष महायशसः ।

कथं शक्यस्त्वया गेहं निवर्त्तस्वैव भागव । अश्विनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरन्दरसुतो बली ।

भीमस्तु त्वयैवाकाशं विक्षिप्तो वै स्वयम्भुवा ।

॥ भीम उवाच ॥ स्वमुक्तं स्वपिबिम्बः । पितृव्यामोऽग्रोर्दिदे । नाहं युधि निवर्त्तयन्मिति मे व्रतमाहितं ।

०१९४

॥ निवर्त्तितपूर्व्वथ कदाचिद्रणमूर्हन्नि । निवर्त्तयतामापमेवः काभं युद्वात् पितामहाः ।

ममहं विनिवर्त्तये युद्वादस्मात् कथञ्चन । ततश्च मुनयो राजन्मूचीकप्रमुखास्तदा ।

नारदेनैव सहिताः समागम्यदमब्रुवन् । निवर्त्तस्व रणात्तात मानवस्य दिजोत्तम ।

इत्येवोचमहन्ताय चक्षधर्म्यपेयसा । मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्वात्कदाचन ।

०१९५

विमुखो विनिवर्त्तयं दृष्टोऽभ्याहतः शरैः । नाहं लोभाच्च कापश्याच्च भयाच्चायकारणात् ।

त्यजेयं शत्रुतं धर्ममिति मे शिथिला मतिः । ततश्च मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा वृष ।

भागोरथो य मे माता रणमर्थं प्रपेदिरे । तथैवात्तशरैः धनौ तथैव दृढनिधयः ।

०१९६

स्थिरोऽस्मिहाहवै योर्हं ततश्च राममब्रुवन् । समेत्य सहिता भूयः समरे शृगुनन्दनं ।

नावनीतं हि वदयं विप्राणां शान्त्य भागव । राम राम निवर्त्तस्व युद्वादस्मात् दिजोत्तम ।

अवधो वै त्वया भीमस्तस्य भीमस्य भागव । एवं मृगस्तो सर्वे प्रतिहृष्य रणाजिरे ।

०१९७

न्याययास्यकिरे शस्त्रं पितरो भृगुनन्दनं । ततोऽहं पुनरेवायं तानष्टौ ब्रह्मावादिनः ।

अद्राघं दीपमानान् भूय दहामहाविरोदिताम् । ते मां सप्रणयं वाक्यमब्रुवन् समरे स्थितं ।

०१९८

प्रेदि रामं महाबाहो गुहं लोकहितं कुर्वे । दृष्ट्वा निवर्तितं रामं सुहृदाक्षेन तेन वै ।
 लोकानाञ्च हितं कुर्वन्नहमथाददे वच । ततोऽहं राममायाच वन्दे भृगुजितम् ।
 रामद्याभ्युत्थयन् प्रेम्णा मामुवाच महातपा । तत्त्वमो नास्ति लोकेश्छिन्नं चक्षिष्य श्रियोतये ।
 गन्त्यां भीष्म युद्धेऽस्मिन्लोकितोऽहं भृगुजया । मम चैव समचन्तां कन्यानाम्न्य भागवत् ।
 उक्तवान् दीनया वाचा मध्ये तेषां महात्मनां ।

०११५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपञ्चमिणि अमोपाख्यानपञ्चमिणि रामभीमयुद्धनिवृत्तौ षड्भोत्यधिकशततमोऽर्धप ॥ १८६ ॥

॥ राम उवाच ॥ प्रत्यचेमेतेषांकां सख्यैपमित्रभाविनि । यथाशक्त्वा मया युद्धं कृतं वै पौरव परं ।

न चैवमपि शक्नोमि भीष्मं शूलमृतां वरं । विशेषयितुमत्ययंमत्तमास्त्राणि द्रष्टव्यम् ।

एषा मे परमा शक्तिरसौ परमं वधं । यद्येष्टं गन्त्यां मद् किमन्यदा करोमि ते ।

०११६

भीष्मेव प्रपद्यस्व न तेऽन्या विद्यते गतिः । निजितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।

एवमुक्त्वा ततो रामो विमिश्रं महात्मना । हृषीमाशीर्त्त कन्यां प्रावाच भृगुनन्दनम् ।

भगवन्नेवमेवैतत् प्रधाह भगवांस्तथा । अत्रेया युधि भीष्मोऽयमपि देवैरदारभ्यो ।

यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं तया । अनिवार्यं रूपे दोष्यमस्त्राणि विविधानि च ।

न चैव शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्त । न चाहमेनं घास्यामि पुनर्भीष्मं कथञ्चन ।

०११७

गमिष्यामि तु तत्राहं यच्च भीष्मं तपोधन । समरे पार्तायस्यामि स्वयमेव भृगुदह ।

एवमुक्त्वा ययौ कन्यां रोपयान्कुलोचना । तापस्त्रे धृतपद्मस्थां सा मेचिन्तयती वधं ।

ततो महेन्द्रं सह तैर्मृनिभिर्मृगुचक्षुः । यथागतं तथा सोऽगात् मामुपामन्य भारत ।

ततो रथं समावृज्य सूयमानो दिजातिभिः । प्रविश्य नगरं माचे सत्यवथ्यै न्येदयं ।

यथाहन्त महाराज सा च भो प्रत्यनन्दत । पुरुषाद्यादिषु प्राज्ञान् कन्यं ह तान्तरुर्भाणि ।

०११८

दिवसे दिवसे ह्येषा गतिं जल्पितप्रेक्षितं । प्रत्याहरय ते युष्मा स्त्रिता प्रियहिते सदा ।

यदैव हि वनं प्रायात् सा कन्यां तपसे धृता । तदैव व्यथिता दीनो गतचेतः इवाभवत् ।

न हि मोक्षसिद्धिं कश्चित् बोध्यैव व्यजयत् युधि । चने ब्रह्मविदस्तान् तपसा बध्निष्यन्तान् ।

अपि चैतन्मया राज्ञारदे विनिवेदितं । यथैव तथा कार्यं तौ येनौ सामवेक्षयत् ।

न विषादस्तथा कार्यो भीष्मं कामिभूतां प्रति । देवं पुरुषकारेण को निवर्तितमुत्प्रेक्षेत् ।

०११९

सा कन्या तु महाराज प्रविश्यायममण्डलं । युमुनातीरमाश्रित्य तपस्नेषतिमानुषं ।

निराहारा कृत्वा कृत्वा जटिला मलपङ्क्तिनी । षण्मासान् बाधुमवा च स्वाणुभूता तपाधना ।

यमुनाजलमाश्रित्य समसमयापरं । उपवासनिराहारा धारयामास भविनी ।

मृगेष्वेव चैकैव पारयामास सा पर । समसरन्तीरकोपा पादाङ्गुष्ठापधिक्षिता ।

एवं द्वादशवर्षाणि तपयामास रोदरी । निवर्त्यमानाऽपि च सा ज्ञानिभिर्विजं ब्रह्मणे ।

०१२०

ततोऽगमत् वत्सभूमिं सिद्धचारुषेवितां । आश्रमे पुण्ड्रोद्यानां तापसनां महात्मना ।

तत्र पुण्येषु तोयैषु सा सुतप्रीतिं दिवानिर्वा । व्यचरत् कामिकन्या सा यथाकामविवारिणी ।

मन्दाश्रमे महाराज तथालूकाश्रमे शुभे । अवनसाश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ।

प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव ह । भोगवत्यां महाराज कामिकसाश्रमे तथा ।

माण्डव्यसाश्रमे राजन् दिन्दीपसाश्रमे तथा । रामहृदे च कौरव्य पैलगर्मस्थ चाश्रमे ।

१११४

एतेषु तोयैषु तदा कामिकन्या विश्राम्यते । आश्रावयत गात्राणि व्रतमाख्याय दुष्करं ।

तामब्रवीच्च कौरव्य मम साता जने स्थिता । किमर्थं क्रिस्त्यसे भद्रे तथ्यमेव घदस्व मे ।

सैन्यामयाभवीद्राजन् हत्वाऽस्त्रलिमनिन्दिता । भोग्येषु समरे रामो निर्वृजितश्चास्त्वेषुने ।

कोऽन्यस्यामुक्तेऽस्मैतुमुद्यतेषु महीपतिः । साऽहं भोग्यविनाशाय तपस्तप्ये सुदारुणं ।

विचरामि मही देवि यथा हन्यामहं नृपं । एतत् व्रतफलं देवि परमस्मिन् यथा हि मे ।

१११५

ततोऽब्रवीत् सागरगा जिह्मघ्नरसि भोविनि । नैषकमोऽनवयाङ्गि शक्यं प्राप्तुं त्वयाऽनवे ।

यदि भोग्यविनाशाय काशे चरसि वै शतं । व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विद्योत्स्यसि ।

नदी भविष्यति शुभे कुटिला वार्षिकोदका । दुस्तीर्या न तु विज्ञेया वार्षिकी माहमासिकी ।

भीमदाहवती शोरा सर्वभूतभयहरी । एवमुक्त्वा ततो राजन् कामिकन्या न्यवस्रजत् ।

साता मम महाभागा स्तयमानैव भाविनी । कदाचिदष्टमे मासि कदाचिद्विश्वेने तथा ।

१११६

न प्राप्नोतीदकमपि पुनः सा वरवर्णिनी । सा वत्सभूमिं कौरव्य तोयं वैभाक्ततस्ततः ।

यत्किता परिधावन्ती पुनः कामिने, सुता । सा नदी वत्सभूम्यान्तु प्रयिता चेति भारत ।

• वार्षिकी दाहवज्जला दुस्तीर्या कुटिला तथा । सा कन्या तपसा तेन देशद्वेन व्यप्रायत ।

नदी च राजन् वक्ष्ये कन्या वैवाभवत्तदा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि अम्बातपखार्या वत्सभीत्यधिक व्रतनमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ भीम उवाच ॥ ततस्ते तापकाः सर्वे तपसे धृतनिद्ययाः । दृष्ट्वा न्यवस्रजेऽस्मात् किं कार्यमिति चाब्रुवन् ।

१११७

तानुवाच ततः कन्या तपोदृष्ट्वा नृपौक्षया । निराकृताऽस्मि भीमेश भंजिता पतिपथतः ।

वधार्थं तस्मादोषा मे न लोकार्यं तपोधनाः । निहत्य भीमं मत्क्षेयं शान्तिनित्येव नियय ।

यस्मत्ते दुःखवसतिमिसं प्राप्ताऽस्मि शान्त्यनी । पतिभोकादिहीना च नैः स्त्री न पुनानिह ।

नाहता युधि गात्रेयं निवर्त्तिष्ये तपोधनाः । एव मे यदि सहस्र्या यदिदं कथितं मया ।

• स्त्रीभावे परिनिर्वासा पुंस्त्वर्थे हतनिद्यया । भीमे प्रतिचिकीर्षामि गात्रिा वार्ष्येति ते पुनः ॥

१११८

तां देवा दर्शयामास शुश्रूषाणिहमापतिः । मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन ह्येष तपार्थः ।

हन्त्यामाणा वरेण्यश्वा वने मत्पराजयं । इति यद्योति तां देव प्रयुताश्च मन्त्रिष्वी ।

ततः सा पुनरेवाप कन्या हृदमुवाच च । उपपदेत् कथं देव श्रिया युधि जयो मम ।

स्त्रीभावेन च नैः शार्द ममः शक्तमुमापते । अनियुक्त्य भूतेन तया भीमपराजयः ।

यथा व सत्यो भवति तथानुहं हृदयम् । यथा हन्त्या समागत्य भीमं शक्तमनं युधि ।

१११९

तामुवाच महादेवः कन्यां किञ्च वृषध्वजः । न मे वागनुतं प्राह सत्यं भद्रे भविष्यति ।
हनिष्यसि रणे भीमं पुरुषलक्ष्म वरुणसे । स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सती ।
द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः । शीघ्रास्तस्मिन्लक्षणयोधो च भविष्यसि सुसम्मतः ।
यद्योक्तमेव कन्याणि सर्वमेतत् भविष्यति । भविष्यसि पुमान् पश्यान् कस्माच्चित् कालपर्ययात् ।
इवमुक्त्वा महादेवः कपर्दीं वृषभध्वजः । पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत् ।

७१२

ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता । समाहृत्य वनात्तस्मात् काष्ठानि वरवर्णिनी ।
चित्तां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च ऊताग्रनं । प्रदोष्टेऽग्रे महाराज रोषदीप्तेन चेतसा ।
उक्त्वा भीमवधायेति प्रविशेज् ऊताग्रनं । ज्येष्ठा कामिमुता राजन् यमुनामभितो नदीं ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अमोपाख्यानपर्वण्यम्बाऊताग्रनप्रवेशे अष्टाशोत्यधिकव्रततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥
॥ दुर्ध्याधन उवाच ॥ कथं शिखण्डी गात्रेय कन्या भूत्वा पुरा तदा । पुरुषोऽभूत् युधिष्ठिरं तन्मे वृष्टिं पितामह ।
॥ भीम उवाच ॥ भार्य्याः तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महोपते । महिषी दयिता द्याव्युपमा च विद्यामते । ७१९०
इतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदेऽवै महोपति । अपत्यार्थं महाराज तोषयामास इन्द्रं ।
कस्तद्वधार्थं निश्चित्य तपोधोरं समाहितः । स्तेन कन्यां महादेव पुत्रो मे स्वादिति ब्रुवन् ।
भगवन् पुत्रमिच्छामि भीमं प्रतिचिकीर्षया । इत्युक्तो देवदेवन स्त्रीपुमांस्तौ भविष्यति ।
निवर्त्तस्व महोपास नैतत् चालन्यया भवेत् । स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ।
कृतो यज्ञो महादेवि तपसा राधितो मया । कन्या भूत्वा पुमान् भवो इति चोक्तोऽस्मि शम्भुना । ७१९५
पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः । न तदन्यच्च भविता भवितव्यं हि तत्तथा ।
ततः सा नियता भूत्वा चतुर्काले मनस्विनी । पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदे प्रविशेज् ह ।
क्षेमे गर्भं यथाकार्त्तं विधिदृष्टेन कर्मणा । पार्थस्य महोपास यया मां नारदोऽब्रवीत् ।
ततो ह्यधर सा देवी गर्भं राजीवलोचना । तां स राजा प्रियां भार्य्यां द्रुपदः कुरुनन्दन ।
पुत्रलेहान्महाबाजः सुखं पर्य्यचरत्तदा । सर्वानभिशायकृतान् भार्याऽज्जतान् कौरव । ७१९५
अपुत्रस्य सती राज्ञो द्रुपदस्य महोपते । यथाकालम् सा देवी महिषी द्रुपदस्य ह ।
कन्यां प्रयरूपान् भ्राजायत नराधिप । अपुत्रस्य तु राज्ञः सा द्रुपदस्य मनस्विनी ।
ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो ह्येष ममेति वै । ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छायां नराधिप ।
पुत्रवन् पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् । रचयञ्चैव मन्त्रस्य महिषो द्रुपदस्य सा ।
चकार सर्वदलेन मुवापा पुत्र इत्युत । न च तां वेदं नगरे कथिदन्त्यत्र पार्यतात् । ७१९५
अद्भुतानो हि तदास्य देवस्याच्युततेजसः । कादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत् ।
जातकर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिव । पुत्रदिधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः ।
अहमेकम् चारेण वचनाद्वारदस्य ह । शतवान् देवस्याग्नेन अमायास्तपसा तथा ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अमोपाख्यानपर्वणि शिखण्डपुत्रोत्पत्तौ एकोनत्रत्यधिकव्रततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ भीम उवाच ॥ चकार यत्र द्रुपदः सुतायाः सर्वकर्षसु । ततो लेखादिपु तथा त्रिल्यपु च परन्तपः ।

इत्यत्रैवैव राजेन्द्र द्रोणश्रियो बभूव ह । तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ।

०४१०

चोदयामास भार्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा । ततस्तं पार्थितो दृष्ट्वा कन्यां सम्प्राप्तयौवनं ।

स्त्रियं मत्वा ततश्चिन्ता प्रपदे सह भार्यया ।

॥ द्रुपद उवाच ॥ कन्या समर्थं सम्प्राप्ता यौवनं शोकवर्द्धिनी । मया प्रच्छादिता चैवं वचनात् प्रूलपाणिनः ।

॥ भार्यौवाच ॥ न नमिष्यामि महाराज भविष्यति कथञ्चन । चैलाक्यकर्ता कस्माद्धि दृष्टा वक्तुमिहार्हति ।

यदि ते रोचते राजन् वक्ष्यामि द्रष्टु मे वचः । सुवेदानो प्रपद्येयाः स्त्रा मतिं ह्यथात्मज ।

०४१५

क्रियतामस्य धनेन विधिवद्धारवच्छब्दः । भविता नदृशः सत्यमिति मे निश्चिता मतिः ।

ततस्तौ निदयं दृत्वा तस्मिन् कार्येऽप्य दम्पती । वरयाञ्चकतुः कन्यां दशार्णधिपतेः सुतां ।

ततो राजा द्रुपदो राजर्षिः सर्वोपाशः कुलतः सन्निभः । दशार्णकस्य नृपतेस्तनूनां मिश्रिण्डिने वरयामास दारान् ।

हिरण्यवर्कैति नृपो योऽसौ दशार्णकः स्मृतः । स च प्रादात्माहीपालः कन्यां तस्मै मिश्रिण्डिने ।

स च राजा दशार्णेषु महानाथीत्सु दुर्जयः । हिरण्यवर्णा दुर्द्वयो महावर्णे महामनाः ।

०४२०

कृते विवहि तु तदा सा कन्या राजसूतम् । यौवनं समनुप्राप्ता सा च कन्या मिश्रिण्डिनी ।

कृतदारः मिश्रिणी च कामिष्यं पुनरागमन् । ततः सा वेद तां कन्यां कश्चिच्छाकं स्त्रियं किल ।

हरण्यवर्कः कन्या ज्ञात्वा तान् मिश्रिण्डिनीं । धात्रीणाञ्च सखीनाञ्च श्रीजमाना न्यवेदयत् ।

कन्या पद्मालराजस्य सुतां तान् मिश्रिण्डिनीं । ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो दशार्णकास्तदा ।

जम्बुराक्षिं परां प्रेम्णाः प्रेययामासुरेव च । ततो दशार्णधिपतेः प्रेम्णाः सर्वान् न्यवेदयन् ।

०४२५

विमलभं यथादृष्टं स च कुतोप पार्थिवः । मिश्रिण्डापि महाराज पुत्रद्राजकुले तदा ।

विजहार मुदा युक्तः स्त्रीलभेव तिरोहयन् । ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ।

हिरण्यवर्मा राजेन्द्र रोपादार्त्तिं जगाम ह । ततो दशार्णको राजा तीव्रकोपसमन्वितः ।

दूतं प्रत्यापयामास द्रुपदस्य निवेशनं । ततो द्रुपदमासाद्य दूतं काञ्चनवर्कणः ।

एक एकान्तमुषार्थं रक्षे वचनमब्रवीत् । दशार्णराजो राजक्षेमिदं वचनमब्रवीत् ।

०४३०

अभिपङ्गात् प्रकुपितो विमलभस्तयाऽनघ । अवमन्ये मां नृपते नूनं दुर्मन्त्रितं तव ।

यन्मे कन्यां स्त्रकन्दार्थं मोहात् याचितवानसि । तस्याद्य विमलभास्य कलं प्राप्नुहि दुर्मने ।

एष मां सजमामात्यमुहुरासि स्त्रियो भव ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टोपस्थानपर्वणि हिरण्यवर्कदूतप्रेषणे नवत्यधिकशतततोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्त्वा दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप । शिरस्येव दृष्टीतस्य न प्रावर्त्तत भारती ।

॥ यत्रमकरोत् तीर्थं समन्विजनुमाने । दूतेकंपुरश्चरणापैर्धतदस्तीति रुन्दिमन् ।

०४३५

स राजा भूय एवाद्य ज्ञात्वा तन्मयागमत् । कन्देति पद्मालसुतां लरगाणो विमियंये ।

ततः केनपयामास मिश्रिण्डासमितीजशं । दुहितुमिप्रयत्नं तं धात्रीणां वचनास्तदा ।

ततः समुदयं कृत्वा वलानां राजसत्तमः । अभियाने मतिश्चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ।
ततः सम्बन्धयामास मन्त्रिभिः स महीपतिः । हिरण्यवर्षां राजेन्द्र पाञ्चालं पार्यिवर्षं प्रति ।
तत्रैव निश्चितं तेषामष्टद्राक्षां महात्मनां । तथैव भवति चेदेतत् कन्या राजन् शिखण्डिनी ।
वज्रा पञ्चालराजममानयिष्यामहे वयं । अन्यं राजानमाघाय पाञ्चालेषु नरेश्वरं ।
घातयिष्याम नृपतिं पाञ्चालं सशिखण्डिनं । तत्तदा नूनमाज्ञाय पुनर्दूताच्चराधिपः ।
प्राच्यापयत् पार्यताय निहन्मीति स्थिराभव ।

॥ भोम उवाच ॥ स हि प्रकृत्या वै भीतः किल्बिषाश्च नराधिप । भयन्तीव्रममुप्राप्ते द्रुपदः श्रियीवोपतिः ।
विहृष्य दूतान् द्राक्षार्णे द्रुपदः शोककोधितः । समेत्य भार्यां रहिते वाञ्छमाह नराधिपः ।

भयं महताविष्टो वदि शोकेन चाहतः । पाञ्चालराजो ह्यतितां मातरश्च शिखण्डिनः ।
अभिधावति सो कोपात् सम्बन्धी सुमहाबलः । हिरण्यवर्षा नृपतिः कर्षमाणो बहूयिनीं ।
किमिदानीं करिष्यामि मूढो कन्यामिमं प्रति । शिखण्डो किञ्च पुत्रस्ते कन्येति परिगृहितः ।
इति वदित्वा यत्नेन समिवः सवलानुगः । वदितोऽस्मीति भवानो मां किलोद्धर्तुमिच्छति ।
किमत्र तर्ह्य सुतोषि मिथ्या किं ब्रूहि गोभने । श्रुत्वा तप्तः शूमे वाक्च संविधास्याम्यहं तथा ।
अहं हि संशयं प्राप्नो वाचा चेयं शिखण्डिनी । लक्ष्य राक्षि मयन् लक्ष्मं सम्प्राप्ता वरवर्णिनी ।
हा त्वे सर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्याहि वृष्णतः । तथा विदधां सुतोषि कृत्यमाशु शूचिभित्ति ।
शिखण्डिनि च मामैतलं विधास्ये तत्र तत्ततः । कृपयाऽहं वरारोहे वदितः पुत्रधर्मतः ।
मया द्वापार्णको राजा वदितः स महीपतिः । तदाचक्ष महाभागो विधास्ये तत्र वदितः ।

जामता हि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्व वै । प्रकाशस्त्रोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिं ।
इति महाभारते उद्योगपर्वणि अमोपाख्यानपर्वणि द्रुपदप्रश्ने एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ भोम उवाच ॥ ततः शिखण्डिनी माता यथातलं नराधिप । आचरन् महाबाहो भवं कन्यां शिखण्डिनीं ।
अपुत्रया महाराज सपत्नीनां भयादिदं । कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदितः ।
तथा चैव नरेश्वर तन्मे प्रीत्याऽनुमोदितं । पुत्रकर्म कृतञ्चैव कन्यायाः पार्यिवर्षम् ।
भार्या चेदानीं तया राजन् दशार्णाधिपतेः सुता । मया च प्रत्यभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ।
कन्या भूत्वा पुमान् भागीत्यवैतदुपेक्षितं ।

एतत् श्रुत्वा द्रुपदो यश्मेनः सर्वं तत्त्वं मन्त्रविज्ञो निवेद्य । मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन् ययापुर्नरश्चगे वै प्रज्ञानं ।
सम्बन्धकश्चैव समर्थं तस्मिन् द्राक्षार्णके ॥ नृपतौ नरेन्द्रः । स्वयं कृत्वा त्रिप्रलम्बं दयावत् मन्त्रैकतया नियुज्य वै जगाम ।

स्वभावगुणं नगरमापतकाले तु भारत । गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समलङ्कृतं ।

अतिंश्च परमां राजा जगाम सह भार्येया । दशार्णपतिना सार्द्धं विरोधे भरतर्षभ ।

कथं मन्त्रिना सार्द्धं भजे स्यात् विद्योरे महाम् । इति वदित्वा मनसा देवतामर्चयत् तदा ।

तनु दृष्ट्वा तदा राजन् देवो देवपरमदा । अथा प्रयुञ्जानमथे भार्यापूजनमवधीत ।

देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्यं साधुमता सतां । किमु दुःखार्थं प्राप्य तस्मादर्थघतां गच्छन् ।
 देवतानि च सर्वानि पूज्यन्ता भूरिदक्षिण । अग्नयस्यापि ह्ययन्ता दामार्थप्रतिपेधने ।
 अपृष्टेन निवृत्तिस्तन्न मनसा चिन्तय प्रभो । देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्विविध्यति ।
 मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्द्धं तया प्रयुक्तोचन । पुरस्थास्याविनाशाय तत्र राज्ञसाया कुह । ०४१०
 देवं हि मानुषोपेतं श्रेष्ठं सिध्यति पार्थिव । परस्परविरोधाद्धि सिद्धिरस्ति न चेतयोः ।
 तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैः सह । अर्चयस्व यथाकामं देवतानि विभ्रान्तये ।
 एवं सन्नायमाणा तु दृष्ट्वा शोकपरायणौ । शिखण्डिनी तदा कन्या शोभितेव तपस्विनोः ।
 ततः सा चिन्तयामास मत्स्यते दुःखितावुभौ । इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने ।
 एवं वा निश्चयं कृत्वा श्रेष्ठं शोकपरायण । निर्जगाम गृहं त्यक्त्वा गच्छन् निर्जनं वनं । ०४१५
 यक्षशङ्खमता राजान् स्तूणाकर्णेन पालितं । तद्व्यादेव च जनो विषर्जयति तदनं ।
 तत्र च स्तूपभवनं सुधावृत्तिकलेपनं । लाजोष्ठापिकधूमाच्छुभ्रप्रकारतोरणं ।
 तत्प्रविश्य शिखण्डौ सा द्रुपदस्यात्मजा नृप । अनन्नाग्नौ बह्विधं शरीरमुदधोषयत् ।
 दर्शयामास तां यक्षः स्तूपो मार्गवर्धयुतः । किमेतौऽयं तत्रारम्भः करिष्ये ब्रूहि मा चिरं ।
 अशक्यमिति सा यत्नं पुनः पुनरुवाच ह । करिष्यामीति वै चित्रं प्रत्युवाचाय गुह्यकः । ०४२०
 धनेश्वरस्यानुचरे वरदोऽस्मि नृपात्मजे । अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ने विवर्धितं ।
 ततः शिखण्डौ तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् । तस्मै यक्षप्रधानाय स्तूणाकर्णाय भारत ।
 ॥ शिखण्डुवाच ॥ अपुत्रो मे पिता यक्ष न चिराद्वाशमेत्यपि । अभियास्यति शक्योऽपि दशार्कधूपतिर्हि तं ।
 महाबलौ मेहात्माश्चः सहेमकवचो नृपः । तस्माद्रक्षस्व भो यक्ष मातरं पितरश्च मे ।
 प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिश्रमो मम । भवेयं पुह्यो यक्ष लग्नवादादनिन्दितः । ०४२५
 यावदेव स राजा वै नापयाति पुरं मम । तावदेव महायक्ष प्रसादं कुह गुह्यक ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अथोपाख्यानपर्वणि स्तूणाकर्णप्रत्यक्षे दिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥
 ॥ भोष उवाच ॥ शिखण्डवाक्यं श्रुत्वाऽय स घेवा भरतवध । प्रोवाच मनसा चिन्तय देवेनापनिषीदितः ।
 भवितव्यं तया तद्धि मम दुःखाय कौरव । भद्रे कामं करिष्यामि समययन् निवेश मे ।
 किञ्चित्कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्त्रिमिदं तत्र । आगन्तव्यं तया काले सत्यमेव वदस्व मे ।
 प्रभुः सद्गुणविदोऽस्मि कामसारी विहङ्गमः । भगवदादौ पुरश्चैव चाह वन्धूय केवलं । ०४३०
 स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि तवेदं पार्थिवात्मजे । सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियन्तव ।
 ॥ शिखण्डुवाच ॥ प्रतिदाश्यामि भगवन् पुंलिङ्गं तव सुप्रत । किञ्चित् कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निश्चाचर ।
 प्रतियाते दमार्थं तु पार्थिव हेमवर्धणि । कनैव हि भविष्यामि पुत्रपुत्रं भविष्यसि ।
 ॥ भोष उवाच ॥ इत्युक्त्वा समयतत्र शक्यते तावुभौ नृप । अथैवाप्यभिवन्देहे तौ सद्गमयतां ततः ।
 स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्तूणा यवोऽय भारत । यक्षरूपश्च तद्गोत्रं शिखण्डौ प्रत्यपश्यत् । ०४३५

ततः शिखण्डो पाञ्चाशोः पुंस्तमाशोच पाथिव । विवेश नगरं हृष्टः पितरश्च समासदत् ।
यथाष्टत्तनु तत्तत्तमाचखौ द्रुपदश्च तत् । द्रुपदश्च तच्छ्रुत्वा धर्ममाहारयत्परं ।
समाख्येत्तच्च सङ्गार महेश्वरवचलदा । ततः सम्येषयामास द्वापराधिपतेनृप ।
पुंसोऽयं मम सुतः श्रद्धातु भवानिति । अय द्वापराधो राजा सद्गुणध्यागमत्तदा ।
पञ्चाक्षराजं द्रुपदं दुःखशोकसमन्वित । ततः कापिस्थितमासाद्य द्वापराधिपतिस्ततः ।
प्रेषयामास सत्तत्तु दूतं ब्रह्मविदा वरं । ब्रूहि मदचनात् दूत पाञ्चाशं तं नृपाधमं ।
यन्मे कथां स्वकम्यार्थं वृत्तवानसि दुष्मते । फलं तस्यावलेपस्य द्रष्टव्यं न संशयः ।
श्वमुक्त्य तेना सौ ब्राह्मणे राजवत्तम । दूतः प्रयातो नगरं द्वापराधमृषोदितः ।
तत आसादयामास पुरोधो द्रुपदं पुरे । तस्मै पञ्चाशको राजा गामर्थ्यं च सुसत्ततं ।
प्रापयामास राजेन्द्र सद्गुणेन शिखण्डिना । तं पूर्वां नाभ्यनन्दत्वा वाक्येदमुवाच ह ।
यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञा काञ्चनवर्णना । यत्तेऽहमधमाचार दुहित्याप्यभिवाञ्छतः ।
तस्य पापस्य करणान् फलं प्राप्नुहि दुष्मते । देहि युद्धं नरपते ममास रणमूर्द्धनि ।
उद्धरिस्थामि ते सद्यः सामात्यसुतवान्धवं । तदुपासम्भवंयुक्तं आवितः किम पाथिव ।
द्वापराधपतिना चोक्तो भन्विमये पुरोधसा । अमवत् भरतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानत ।
घदाह मां भवान् ब्रह्मन् सन्निधिवचनादप । अशोक्तं प्रतिवचो दूतो राज्ञो वदित्यति ।
ततः सम्येषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने । हिरण्यवर्णं दूतं ब्राह्मणं वेदपारंगं ।
तमागम्य तु राजानं द्वापराधिपतिं तदा । तदाक्यमाददे राजन् यदुक्तं द्रुपदेन ह ।
आगमः क्रियतां व्यक्तः कुमारोऽयं सुतो मम । मियेतदुक्तं केनापि तत्र अद्वैयमित्युते ।

०१००

०१०१

०१०२

ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा विमर्षयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः । सम्येषयामास सुसादररूपाः शिखण्डिनं स्त्रीपुमान् वेति वक्तुं ।
ताः प्रेषितास्तत्तत्तमाच विदिता प्रीत्या राज्ञे तच्छृणुसुहिं सन्धे । शिखण्डिने पुत्रं कौरवेन्द्र द्वापराधराजाय महाशुभाय ।
ततः श्रुत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमानय । समद्विना समागम्य हृष्टो वाचमुवाच ह ।
शिखण्डिने च मुदितः प्रादादितं जनेश्वरः । हस्तिनाश्यां च गाथैव दासोऽयं ब्रह्मकाषया ।
पूजितस्य प्रतिपद्यो निर्भयस्य तनयो किल । विमोक्तकिल्बिषे प्रीते हेमवर्धणि पाथिवे ।
प्रतियातो द्वापराधो हृष्टरूपा शिखण्डिनी । कस्यचित्तस्य कालस्य कुवेरो नरवाहनः ।
शोकयात्रां प्रकुर्वीतः स्थूलहागान्निवेशनं ।

०१०३

स तत् स्थूलोपरिवर्त्तमान आलोकयामास धनाधिगोप्ता । स्थूलस्य यत्तस्य विशेषेण स्वपुत्रं नाम्नागुणैर्विन्दितं ।
शार्ङ्गेय गम्येय तथा वितानैरभ्यर्चितं धूपनूपितं च । ध्वजे पताकाभिरनूततश्च भस्त्राक्षपेव मियदन्तशोभं ।
तत्तत्तमं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समस्तदूतं । मणिरत्नसुवर्णगं मासाभिः परिपूर्णं ।
मानां कुसुमगन्धांश्च चिह्नं संवृष्टमिति । अयात्रवोत् यत्तपतिष्ठान् यत्तानुगमादृष्टा ।
स्वपुत्रमिदं वेत्स्य स्थूलस्यामितविक्रमाः । नोपसर्पति माक्षैव कणादस्य स मन्त्रधीः ।

यथाजगन्मन्त्रमन्दात्मा मामधो नापसर्पति । तस्मात्तयो महादण्डो धार्यः स्यादिति मे मतिः ।
 ॥ यथा जगत् ॥ द्रुपदस्य सुता राजन् रामो जाता मिश्रिङ्गिनी । तस्याग्निमित्तं कर्णं दत्त्वा प्रादात् पुत्रपञ्चयम् ।
 ॥ अग्रहीतवर्णं स्त्रीणां स्त्रीभूता निष्ठेन गृहे । नापसर्पति तेनाधो यमोदः स्त्रीलक्ष्मणम् ।
 एतस्मात् कारणाद्वाजन्मूषो न साध्यः संपत्तिः । श्रुतास्तु यथाव्याप्तं विमानमिह तिष्ठतः ।
 आनीयतां स्त्रीण इति ततो यथाधिपोऽननोत् । कर्माऽस्मि निघटं तथा मयुषाच पुनः पुनः । ०११०
 सोऽभ्यगच्छत यत्केन्द्रमाहृतं प्रयिवीपते । स्त्रीलक्ष्मणो महाराज तस्या मोक्षममप्यितः ।
 ॥ तं ब्रह्मापाद्य संकुटो धनदः कुहनन्दनः । एवमेव भवत्यस्य स्त्रीमं पापम् मुञ्चकाः ।
 ततोऽब्रवीत् यत्तपतिर्केशात्मा यथादास्त्यगवममेह यवान् । मिश्रिङ्गिनी वक्ष्यं पापमुद्धे स्त्रीलक्ष्मणं चाग्रही पाप
 कर्मन् ।
 अमृष्टत्तं सुदुष्पुङ्खे यथादेतत् त्वया कृतं । तस्मादद्य प्रत्येव स्त्रीलं वा पुत्रयस्तथा ।
 ततः प्रसादयामासुर्थं चा वैश्रवणं क्षितः । स्यूयस्वार्थं कुहव्यान्तं ब्रापयेति पुनः पुनः । ०१११
 ततो महात्मा यत्केन्द्र मयुषाचानुगामिनः । सर्वान् यद्यगणांस्तात ब्रापयामासिर्हीरवा ।
 मिश्रिङ्गिनि हते यथाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते । स्त्रीणां च सोऽनिर्हर्देना भगवति महात्मनाः ।
 इत्युक्त्वा भगवान् देवो यत्पराजः सुपूजितः । प्रययौ सन्ति सर्वैर्निर्मसन्तरचारिभिः ।
 स्यूयस्व ब्रापं संभ्राय तच्चैव न्यवसत्तदा । समये चागमन्सूर्णं मिश्रिङ्गो तं चपापरं ।
 सोऽभिगम्याब्रवीत् वार्क्यं प्राप्नोऽस्मि भगवन्निति । तमब्रवीत्ततः स्यूयः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः । ०११२
 आर्क्यवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं मिश्रिङ्गिनं । सर्वमेव यथाहृतमापचचे मिश्रिङ्गिने ।
 ॥ यत्त उवाच ॥ ब्रह्मो वैश्रवणेनाहं सत्कृते पार्थिवात्मज । गच्छेदानीं यथाकामश्चर लोकान् यथासुखं ।
 दिष्टमेतत् पुरा मन्ये न ब्रह्ममतिवर्जितं । गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दग्धेन ।
 ॥ भीम उवाच ॥ एवमुक्तः मिश्रिङ्गो तु स्यूययत्नेन भारत । प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महता हृतः ।
 पूजयामास विविधैर्गन्धमाक्षौर्महाधनैः । द्विजातीन् देवतायैव चेत्यानद्य चतुष्पयान् । ०११३
 द्रुपदः सह पुत्रेण चिह्नार्थेन मिश्रिङ्गिना । मुदच्च परमां खेमे पाश्चात्त्यं सह वात्सवैः ।
 शिष्यार्थे प्रददौ बाधं द्वेष्टाया कुहपुङ्खे । मिश्रिङ्गिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूज्यं तथा ।
 प्रतिपदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः । मिश्रिङ्गो सह युष्मामिष्टं बुधयः पार्थतः ।
 मम सेतुचरास्तात यथावत् प्रत्यवेदयन् । जडाभ्यवधिराकारा ये यत्का द्रुपदे मया ।
 एवमेव महाराज स्त्रीपुमान् द्रुपदात्मजः । स सम्भूतः कुहयेष्ट मिश्रिङ्गो रथसत्तमः । ०११४
 क्लृष्टा काश्चिपतेः कन्या तस्या नामेति विव्रुता । द्रुपदस्य कुले जाता मिश्रिङ्गो भरतपुत्रम् ।
 हाहमेनं धनुष्याणि युयुक्तं समुपस्थितं । मुहूर्त्तमपि परमेयं प्रचरेयं न चाभ्युत ।
 प्रतसेतत् मम सदा प्रयित्यामपि विव्रुतं । स्त्रियां स्त्रीपूज्ये चैव स्त्रीनाधि स्त्रीलक्ष्मणि ।
 न मुद्येमधं वाणमिति कौरवनन्दनः । न हन्यामहमेतेन कारणेन मिश्रिङ्गिनं ।

एतत् तत्त्वमहं वेद जन्म तांत त्रिषष्टिभ्यः । ततो नैनं जनिष्यामि समरेखाततादिनं । ॥ १८३ ॥

यदि भीमः स्त्रियं हन्यात् मन्तः कुर्युर्ब्रिगर्हणं । नैनं तस्माद्जनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्त्रियं । ॥ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्यैव । मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भीमे पुनर्ममन्यत । ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अयोपाख्यानपर्वणि त्रिषष्टिपुस्तकप्रोक्ता त्रिवन्ध्याधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

॥ वञ्चय उवाच ॥ प्रभतायान्तु शैब्यैः पुनरेव सुतक्षत्रे । मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहेमष्टकृत । ॥

पाण्डवेयस्य गात्रेय यदेतत् सैन्यमुद्धतं । प्रभूतनरनागाद्यं महारथसमाकुलं । ॥

भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेश्वासैर्महाबलैः । लोकपालसमैर्गुप्तं दृष्ट्वाद्युपुरोगमैः । ॥ १८४ ॥

अमर्त्यमनावार्यमुद्रुतमिव सागरं । सेनासौगरमसौभ्यमपि देवैर्कहाह्वये । ॥

केन कालेन गात्रेय चपयेया महाद्युत । आचार्यो वा महेश्वासः क्षप्तो वा सुमहाबलः । ॥

कथो वा समरक्षायो द्रोणिर्वा दिग्वसन्तम । दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले सम । ॥

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतुहलं हि मे । इति नित्यं महाबाहो वक्रमर्हसि त्वयाम् । ॥

॥ भीम उवाच ॥ अनुरूपं कुरुमेष्ट सत्येनष्ट रथिवीरते । बलावलममन्त्राणां तेषां यदिह ईप्सुषि । ॥ १८५ ॥

दृष्टुं राजन्मम रणे वा शक्तिं परमां भवेत् । शत्रुवीर्ये रणे यच्च भुञ्जोय महाभुज । ॥

आर्जुनेनैव युद्धेन धोद्ध्व्य इतरो जनः । मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्वर्णनित्यम् । ॥

हन्यामहं महाभाग पाण्डवामाग्रीकिनी । दिवसे दिवसे कृत्वा मार्गे प्रागाह्निकं भम । ॥

योधिनां दशसाहस्रं क्षत्वा मार्गे महाद्युते । सहस्रं रथिनामेकमेव मार्गे मतो भम । ॥

अनेनाहं विधामेन ह्यहं चततोऽत्यन्तः । चपयेयं महसैन्ये कालेनमेव भारतम् । ॥ १८६ ॥

सुखेयं यदि वाऽस्माणि महाभानि समरे स्त्रिय । शतसाहस्रघातोनि हन्या माघेन भारत । ॥

॥ वञ्चय उवाच ॥ श्रुत्वा भीमस्य तदाक्यं राजा दुर्योधनसुत । पर्यष्टकृतं राजेन्द्र द्रोणमात्रिरंधा वरे । ॥

आचार्यं केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् । निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच हृषस्त्रिव । ॥

स्त्रिविरेऽसि महाबाहो मन्दप्राणविषेष्टित । ब्रह्माग्निना निर्देहेयं पाण्डवानामग्रीकिनीं । ॥

यया भीमः शान्तनवे अभिनेति मतिर्भम । स्या मे परमा शक्तिरेतमे परमं वरं । ॥ १८७ ॥

दाभ्यमेव तु मासाभ्यां क्षपः क्षारदतोऽब्रवीत् । द्रोणिस्तु दक्षराधेय प्रतिजग्ने बलसर्वम् । ॥

कर्णस्य पञ्चराधेय प्रतिजग्ने महाश्रवित् । तच्छ्रुत्वा सुतपुत्रस्य वक्तुं सागरगासुतः । ॥

जहास सखनं हार्यं वाक्यमेदमुवाच ह । न हि यावद्रणे पाण्डुरणे ब्रह्मघनुर्हरे । ॥

वाद्यदेवसमायुक्तं रथेनायान्तमाह्वये । समार्गच्छसि रथेय तेनेवमभिमन्येव । ॥

ब्रह्ममेवैव भूयस्य तया युक्तं यथेष्टतः । ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अयोपाख्यानपर्वणि भीमादिशक्तिप्रकरणे चतुर्गव्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेय कर्मान् आह्वयमुपपञ्चरे । आह्वय भरतकेष्ट इदं वचनमब्रवीत् । ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुस्त्रा मम । ते महर्षिं प्रयच्छन्ति भमेमां युधिनां निद्रा । ॥

दुर्योधनः किलाष्टच्छदापगेयं महाव्रतं । केन कालेन पाण्डूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ।
मासेनेति च तेनोक्तो घातंराष्ट्रः सुदुर्धर्तः । तावता चापि कालेन द्रोणेऽपि प्रतिजज्ञिवान् ।

। गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतं । द्रौणिस्तु दमराचेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् । १८५

तथा दिव्यास्त्रवित् कथं संश्रुष्टः कुरुसंश्रुतिः । पञ्चभिर्दिवसैर्हन्तुं ससैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ।
तस्मादक्षमपि च्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः । कालेन कियता ब्रह्मन् सपथेरिति फाल्गुन ।

एवमुक्त्वा गुडाकेशः पार्थिवेन धनञ्जयः । बासुदेवं समीप्य दं वचनं प्रत्यभाषत ।

सर्वं एते महात्मानः कृतास्त्रास्त्रिवयोधिनः । असंश्रयं महाराज हन्युरेव न संशयः ।

अपैतु ते मनसापो यथासद्यं त्रयोव्यूहं । हन्यामि कुरुरथेनैव बासुदेवसहायवान् । १८६

सामरानपि लोकांस्त्रीन् सर्वान् स्वावरजङ्गमान् । श्रुतं भयं भविष्यच्च निमेषादिति मे मतिः ।

घत्तत् चोरं पश्यपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम । कैराते हन्तुं तु तदिदं मम वर्त्तते ।

तद्युगान्ते पश्यपतिः सर्वभूतानि संहरन् । प्रयुक्ते पुरुषस्याप्त तदिदं मयि वर्त्तते ।

यस्य जानाति गात्रेभ्यो न द्रोणो न च गौतमः । न च द्रोणसुतो राजन् कुत एव तु सूतमः ।

न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः इयमजम् । आश्वमेदेनैव युद्धेन विजेष्यामीत्यं परान् । १८७

तथेने पुरुषस्याज्ञाः सहायास्तव पार्थिव । सर्वे दिव्यास्त्रविदाः सर्वे युद्धाभिकाक्षिणः ।

वेदान्तावभ्युपगताः सर्वे एतेऽपराजिताः । निहन्तुः समरे सर्वे देवानामपि पाण्डव ।

शिखण्डी युयुधानस्य दृष्टपुत्रस्य पार्वतः । भीमसेनो धर्मो चोमौ युधामन्युसमौजयौ ।

विराटद्रुपदौ चोमौ भीमद्रोणसमौ युधि । ब्रह्मस्यैव महानाहुर्हन्तिमस्य महाबलः ।

पुत्तोऽष्टाञ्जनपत्न्या तु महाबलपराक्रमः । शैलेयश्च महाबाहुः सहायो रथकोविदः । १८८

अभिमन्युश्च बलवान् द्रौपद्याः पञ्च शात्मजाः । स्वयं चापि समर्थोऽपि चैलाकोत्सादनेऽपि च ।

क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येत्स्यात् प्रकमपुते । स चिप्रं न भवेत् व्यक्तमिति तौ वेषि कौरव ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अथोपाख्यानपर्वणि अर्जुनवाक्ये पञ्चमस्कन्धेऽध्यायः ॥ १८५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः । दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान् प्रति ।

आज्ञाय द्रुपदः सर्वं सखिणः शुक्रवाचसः । अश्वमेदस्य ध्वजिनः स्वस्तिशाय्य कृताग्रयः ।

सर्वे ब्रह्मविदः द्रुपदाः सर्वे सुचरितयताः । सर्वे कामलतयेव सर्वे चाक्षयचक्षणाः । १८९

आहवेपु पराङ्गाकान् जिगीक्षन्तो महाययाः । शकायमनसः सर्वे अद्रुधानाः परस्परं ।

विन्दन्मुविन्दावावन्मौ कौकेया वासुकैः सह । प्रययुः सर्वे रथेन भारद्वाजपुरोगमाः ।

अदत्तात्मा दान्तमवः सैन्धवाऽथ जयद्रथः । दाक्षिणात्यः प्रतीच्याय पार्थ्वीपाथ्य ये नृपाः ।

गान्धारराजः द्रुपुनिः प्राचोदीच्याय सर्वशः । मद्राः किराता यवमाः शिवेयोऽथ वसन्तयः ।

क्षैः क्षैरगोकैः सक्षिताः परिवाय्य महारथं । एते महारथाः सर्वे द्वितीयं निर्ययुर्ध्वजे । १९०

कृतवर्मा सहाभोक्षिगर्भय महागन्धः । दुर्योधनस्य नृपतिर्धौर्ध्वमः परिवारितः ।

श्लो भृत्रिवाः श्लो कौशलेऽय दृष्टदृश्य । एते पञ्चादनुगता धार्तराष्ट्रपुरोगमा ।
 ते समेत्य यथान्वाये धार्तराष्ट्रा महावला । कुहचेवस्य पञ्चाद्वै व्यवतिष्ठन्त दंशिता ।
 दुर्योधनस्य शिविरं कारयामास भारत । यथैव क्षत्रिगपुरं दितीयं समलङ्कृतं ।
 न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिविरस्य वा । कुशलां अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिन ।
 तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपति । कारयामास कौरव्य जनशोऽय सहस्रम् ।
 पञ्चयोजनमुत्सृज्य मण्डलं तद्विजितं । सेनानिवेशो राज्ञाविम्वञ्जितसदृश ।
 तत्र ते श्रियवोपात्ता यथोत्साहं यथावलं । विविशु शिविराख्यत्र द्रव्यवन्ति सहस्रम् ।
 तेषां दुर्योधनो राजा ससैन्यानां महात्मनां । व्यादिदेश सवाह्यानां भव्यभोज्यमनुत्तमं ।
 सनागाश्चमनुष्याणां ये च श्रित्येपजीविन । ये चान्येऽनुगतास्तत्र सुतमागधवन्दिन ।
 धण्डो गणिकाद्वारा ये वैव प्रेक्षका जना । सर्वान्स्वाम् कौरवो राजा विधिवन्त्यवैव ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अन्वोपाख्यानपर्वणि कौरवसैन्यनिर्याये ब्रह्मत्रयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथैव राजा कैन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिर । धृष्टद्युम्नस्य वीरार्थोदयमास भारत ।
 चेदिकामिकहृषाण नेतारं बृहद्विक्रमं । सेनापतिमभिन्नं धृष्टकेतुमयादिशत् ।
 विराटं द्रुपदश्चैव युधुधानं विशिष्टमं । पाञ्चालो च महेष्वासो युधामन्युत्तमोजयौ ।
 ते शूरराक्षिचर्मोरक्षप्रकुण्डलधारिण । आञ्जयविक्रां ज्वलिता धिष्यसेभिव ऊतामना ।
 अग्रोभक्त महेष्वासो यहा प्रज्जलिता इव । अय सैन्यं यथाधोगं पूजयित्वा नरर्षभ ।
 दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपति । तेषां युधिष्ठिरो राजा ससैन्यानां महात्मनां ।
 व्यादिदेश सवाह्यानां भव्यभोज्यमनुत्तमं । सगजाश्चमनुष्याणां ये च श्रित्येपजीविन ।
 अभिमन्यु दृष्टन्तश्चैव प्रपदेथांश्च सर्वम् । धृष्टद्युम्नस्य नेतान् प्राहिणोत्पाण्डुनन्दन ।
 भीमश्च युधुधानश्च पाण्डवश्च धनञ्जय । दितीयं प्रेक्षामास वल्लभं युधिष्ठिर ।
 भाव्य समारोपयतां चरतां सम्प्रधावतां । ब्रह्माणां तत्र योधानां शब्दो दिव्यमिशालुम्बत् ।
 स्वयमेव तत पयात् विराटद्रुपदान्वित । अयापरैर्भेदीपाक्षै सह प्रायाःसहोयति ।
 भीमधन्वायनो येन धृष्टद्युम्नेन पालिता । गङ्गेव यूर्ध्वा क्षिमिता खन्दमाणा व्यूहयत ।
 तत पुनरनीकानि न्ययोजयत बुद्धिमान् । मोहयन् धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिनिदधे ।
 प्रपदेयामहेष्वासानमिमन्युश्च पाण्डवः । नकुलं सहदेवश्च सर्वार्थाय प्रमद्वकान् ।
 दम पाण्डवहृषाणि दिव्यहृषाणि दन्तिनां । अयुतश्च पदातीनां रथा पञ्चमते तथा ।
 भीमनेत्रश्च दुर्द्वेर्ष प्रथमं प्रादिमद्वलं । मथ्यमे च विगटश्च जयसेनश्च पाण्डव ।
 महारथौ ॥ पाञ्चालो युधामन्युत्तमोजयौ । वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाक्षय्यकर्धारिणौ ।
 अन्वयातां तदा मथ्ये वासुदेवधनञ्जयो । सभृवुरतिधरश्चा लतप्रहरणो नरा ।
 तेषां विशतिषाहस्राः हयाः शूरैरधिष्ठिता । पञ्च मागधहृषाणि रथवशाद्य सर्वम् ।

पदातयय ये शूराः काशुंकासिगदाधराः । सहस्रशोऽन्वयुः पश्चादपनय सहस्रशः ।

युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव सत्ताणिवे । तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पथ्योत्थिताः ।

तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च । तथा रथसहस्राणि पदातीनाञ्च भारत ।

चेक्रितानः स्वयमेव महता पार्थिवर्षभ । धृष्टकेतुश्च चेदीनां प्रेता पार्थिवो ययौ ।

सात्यकिश्च महेश्वाहो दृष्णोनां प्रवरो रथः । द्रुतः शतसहस्रेण रथानां प्रपुद्गन् वती ।

१८१

क्षत्रहा क्षत्रदेवश्च रथस्यो पुरुषवर्धन । जघनं पालयन्तौ च दृष्टतोऽनुप्रजग्रहतः ।

शक्रटापणवेशश्च यानं युग्यश्च सर्वशः । तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।

फल्यु सर्वं कलत्रञ्च यत्किञ्चित् शत्रुदुर्लभं । कोशसङ्घयवाहाञ्च कोष्ठगारं तथैव च ।

गजानीकेन सहस्रं शनैः प्राप्ययुधिष्ठिरः । तमन्वयात् सत्यादृतिः पौषिस्तिथुर्दुर्मदः ।

श्रेणिमान् वसुदानय पुत्रः काश्यपश्च वा विभुः । रथा विंशतिबाह्वश्च ये तेषामनुयायिनः ।

१८२

हयानां दशकेन्यश्च महतां किङ्किणीकिनां । गजा विंशतिबाह्वश्च ईषादन्ताः महारिणः ।

कुलीना भिन्नकरटा भेषा इव विवर्णिणः । दृष्टिर्नागसहस्राणि दद्यान्मानि च भारत ।

युधिष्ठिरश्च दान्यावन् युधि सेनासु सतत । चरन् इव जीमूताः प्रभियकरटामुखाः ।

राजानमन्वयुः पश्चाच्चक्रन् इव पथ्यताः । एवं तस्य वरं भीमं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।

तदाश्रित्याय युयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनं । ततोऽन्ये शतशः पश्चात्सहस्रायुतशो वराः ।

१८३

मर्द्दमः प्रययुक्षेयामनीकानि सहस्रशः । तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खपनामयुतानि च ।

न्यवादयन्त संहृष्टाः सहस्रायुतशो वराः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि । अंशोपाख्यानपर्वणि । पाण्डवसैन्यनिर्धारणे शतशतैश्चिकमततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

समाप्तश्चेदुद्योगपर्वः ॥

अथ श्लाकाध्यायसहस्रयारादिपर्वलिखितसङ्ग्रान्यथालं यत्तद्विपिकरप्रमोदादौष्यभैरवशक्तिवर्मान्येयात्मनि ॥

श्रीमहाभारतं

॥ भीष्मपर्वः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षेत्रं नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं च ततो जवेमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः । पार्यंताः सुमेधात्मनो नामाद्देवसमागताः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः । कुरुक्षेत्रे तपस्त्रे चंद्रगु तं दृष्टिवीपते ।

अवतीर्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहस्रोमकाः । कौरवानभ्यर्त्तना जिगोषन्तो महावज्राः ।

वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे युद्धाभिरुन्दिनः । आशंसन्तो जयं युद्धे बलेनाभिमुखा रणे ।

अभिधाय दुराधर्मा धार्तराष्ट्रस्य बाहिनीं । आक्रुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त बधेनिकाः ।

सुमनसपद्मकादाहं प्रिविरागि सहस्रशः । कारयामास विधिवत् कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः ।

भूज्या च दृष्टिवी रक्षां वासहृद्वावशेषिता । निरक्षपुरुषेवावीर्यपुञ्जवरश्चिता ।

धावक्षपति सुर्व्यो हि जम्बुदीपसमण्डलं । तावदेव समायातं सर्वं पार्यंशवत्तम ।

एकस्याः सर्व्ववर्णोत्ते मण्डलं बहुयोजनं । पर्य्योक्तामन देक्षाय नदीः प्रैतान् वनानि च ।

तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्व्वेषां पुरुषर्षभ । व्यादिदेश सवाह्मनां मत्स्यभोज्यमनुत्तमं

चंद्रशय विविधासाक्षाक्षेपाक्षके युधिष्ठिरः । एवंवादी वेदिमथ्य पाण्डवेनाऽयमभ्युत ।

अभिज्ञानानि सर्व्वेषां चक्रं व्यामरणानि च । योगयामास कौरवो युद्धकाल उपस्थिते ।

दृष्ट्वा ध्वजायं पार्यंश धार्तराष्ट्रो महामनाः । सह सर्व्वैर्बैरोराते प्रशयूर्ध्वं पाण्डवं ।

पाण्डुरेषातपत्रेण भियसाणेन मूर्ध्नि । मध्ये नागसहस्रस्य आढभिः परिवारितः ।

दृष्ट्वा दुय्योधनं दृष्ट्वाः पाशाला दृष्ट्वाग्निनः । दधुः शङ्खान् महारावान् भेर्यय मधुरखमाः ।

ततः प्रहृष्टां तां सेनामभिवोदथाय पाण्डवाः । बभ्रुवर्षेष्टमनसो वासुदेवस्य वीर्यवानं ।

ततो हर्षं समागत्य वासुदेवघनञ्च यो । दधत्तः पुरुषव्याघ्रो दिव्यो शङ्खो रथे स्थितो ।

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः । श्रुत्वा तु निनदं योधाः शङ्खान् बभ्रुसुतुः ।

यथा विहस्य मदतः खनं श्रुतेतरे मृगाः । चक्षेयुर्धिनदं श्रुत्वा तयाऽप्येदत तद्वत् ।

उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राशायत किञ्चन । अक्षं गत इवादित्यः सैन्येन सहसा दृतः ।

ववर्ष तच्च पर्जन्या मांसमोणितद्विष्टमान् । दिक्षु सर्व्वाणि सैन्यानि तद्वह्नुमिवाभवत् ।

शायुलतः प्रादुरभूत् नीचैः शर्करकर्षणः । विनिर्घ्नंस्तान्यनीकानि क्रतमोऽय सहस्रमः ।

उभे सैन्ये च राजेन्द्र पुङ्गाय मुदिते मयं । कुहरोचे स्थिते यत्ते सागरचुम्बितोपमे ।

तयोश्च सेनयोराभीरुहृतः स तु सङ्गमः । युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोरेव ।

शून्याऽसौत् प्रथितो सर्व्वा बाहवृद्धावभेषिता । तेन सेनासमूहेन समानेनैव कैरवैः ।

ततस्तौ समयं चक्रुः कुहपाण्डवसौमकाः । धर्मान् संस्थापयामासुर्मुद्गान् भरतयेव ।

निवृत्तौ विहिते पुष्टे स्थान् भोतिर्नः परस्परं । यथापरं यथायोगं न च स्थाप्यन्तं पुनः ।

वाचा पुष्टे प्रहृष्टांतां वाचैव प्रतियोधनं । निष्क्रान्ताः प्रतनामथाय सन्तथाः कदाचन ।

रथी च रथिना योध्या गेजेन गजधूर्गतः । अश्वेनाप्यी यदातिष्ठ पादातेनैव भारत ।

यथायोगं यथाकामं यद्योत्साहं यदाबलं । समाभाष्य प्रहसंथं न विप्लवे न विवृले ।

शक्येन सह धंयुक्तः प्रपन्नो विमुखस्तथा । क्षीणशक्तौ विवर्षा च न शक्तयः कदाचन ।

न ह्यनेषु न धूर्ध्वेषु न च वृक्षोपजीविषु । न मेरीशङ्खादेषु प्रहसंथं कथञ्चन ।

श्वस्य सनयं दृष्ट्वा कुहपाण्डवसौमकाः । विक्षयं परमं अगुः प्रेक्षमाणाः परस्परं ।

निर्मिश्रं च महात्मानस्तनस्ते पुरुषर्षभाः । चट्टकपाः सुमनसो बभ्रुः सहस्रेनिकाः ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि सैन्यविवर्षणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः पूर्वापरं सैन्ये समीप्य भगवानृचिः । सर्व्वेदेविदो नेष्टो व्यासः सत्यशतोत्तनः ।

गदित्वानि रथे धारे भरतानां यितामहः । प्रत्यक्षदर्शी भगवान् भूतभक्ष्यविश्वकिन् ।

वैश्वित्रीः राजानं सहस्रस्रमभीदिदं । शोचन्तमार्तं ध्यायन्तं पुष्पाणामनयं तदा ।

॥ व्यास उवाच ॥ राजन्परीतकांशस्ते पुष्पाद्यान्वे च पायिशाः । ते हिंसन्तीव शङ्खान् धमापाद्येतरतरं ।

तेषु कालपीतेषु विनश्यन्त्येव भारत । कालपय्योयमाश्रय मास्य भोक्ते रुनः क्षयाः ।

यदि चेच्छसि शङ्खान् द्रष्टुमेतानुविशाम्यते । चक्षुर्ददामि ते पुनः पुष्टं तव निगमय ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ न रौच्ये शान्तिवधं द्रष्टुं मद्रार्थिसत्तम । युद्धमेतत्स्ववेगेन शृणुषां तव तेजसा ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रतस्त्रियेष्वस्ति द्रष्टुं शङ्खान् शोचन्तिष्ठति । वराणामीयरो दाता वक्ष्याय वरं ददौ ।

स्य ते सञ्जयो राजन् युद्धमेतददित्यति । प्रकाशं वाऽपवाशं वा दिवा वा यदि वा निमिः ।

मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति सञ्जयः । नैनं ब्रह्मणो वेत्स्यन्ति नैनं वाधिष्यते श्रमः ।
 गात्राणिरण्यं क्षौद्रमुद्रादस्मादिमोक्ष्यते । अहन्तु कीर्त्तिमतेषां कुरूषां भरतर्षभ ।
 पाण्डवानाञ्च सर्वेषां प्रययिष्यामि मा श्रुचः । दिष्टमेतत्परयाध्र नाभिगोचरितुमर्हसि ।
 न चैव शस्त्रं संयन्तु यतो घञ्जतो जयः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यवमुक्त्वा स भगवान् कुरूषां प्रपितामहः । पुनरेव महाभागो धृतराष्ट्रमुवाच ह ।
 इह युद्धे महाराज भविष्यति महान् चयः । तयैव च निमित्तानि मयदानुपलक्षये ।
 ऐह्या ऋषाश्च काकाश्च कदाश्च सद्भिना वकैः । संयतन्ति जगोपेणु समवायांश्च कुर्वते ।
 अभयश्च प्रपश्यन्ति युद्धमनन्दिनो दिवाः । क्रव्यादा भवन्ति यानि मंशानि गजवाजिनैः ।
 निर्दम्याभिवाञ्छन्तो भैरवा भयवेदिनः । कदाः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशं ।
 उभे पूर्वापरौ सन्ध्ये गिर्यो यस्यामि भारत । उदयास्तमने सूर्ये कवचैः परिवारितं ।
 श्वेतवोहितपथैर्नाः हृष्यपीवाः सविद्युतः । त्रिवर्षाः परिचाः सन्धौ भानुमन्मन्वारयन् ।
 ज्वलिनाकैन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षयं । अश्वराजं मया दृष्टं तद्वयाय भविष्यति ।
 अलक्ष्यः प्रभया क्षीनः पार्श्वमाशङ्क्ष कान्तिके । चक्षोः भूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णं नभस्तले ।
 स स्यान्ति निहता वीरा भूमिमाहत्य पार्थिवः । राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिषदादिवः ।
 अन्नरीचै वराहश्च हृषदंश्च सोमयोः । प्रषादं युध्यते रजौ रौद्रं नित्यं प्रशाद्ये ।
 देवताप्रतिमाश्चैव कल्पन्ति च हसन्ति च । वसन्ति रुधिरं चाक्षैः स्त्रियन्ति प्रपतन्ति च ।
 अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विप्राण्यते । अयुक्ताश्च प्रवर्त्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ।
 कोकिलाः शतपचाश्च चापा भासः शूकास्तथा । शारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दाहणाः ।
 ऋहोतग्रस्ताः क्रौञ्चानि चर्म्मिणो वाजिहृगवाः । अश्वेणादये मृदूः सन्ते शतशः शलभजगः ।
 उभे सन्ध्ये प्रकाशन्ते दिशो दाहसमुद्भवे । पञ्चन्यः पांशुवर्षी च क्षावर्षी च भारत ।
 या चैवा विश्रुता राजंस्तेतोक्ते साधुवशता । अहन्ती तयाप्येव वशिष्ठः पुनतः क्षतः ।
 रोहिणीं पीडयन्नेव स्थिता राजन् शनैश्चरः । व्याटनं सक्ता सोमस्य भविष्यति महद्भयं ।
 अमन्त्रे च महामारः क्षान्तः शूयते स्वनः । बाहनामाश्च रुदता निपतन्त्यसुविन्दवः ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अमृतसङ्घविनिर्माणपर्वणि श्रौत्याष्टमोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ खरा गोपु प्रजापन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः । आनर्त्तवं पुण्यकर्म दक्षयन्ति वने क्रुमाः ।
 गर्भिणी आतपुत्राश्च जनयन्ति विमोषणान् । क्रव्यादाः पक्षिभिर्वापि बह्वान्ति परस्परं ।
 विविषाणायतुर्नृचाः पक्षपादादिमेहनाः । दिगोर्षाश्च द्विपुष्पाश्च रंदिशः पञ्चशोऽभिवाः ।
 जायन्ते विहताश्चाश्च व्याहरन्तोऽग्निवा गिरः । विपदाः प्रिखिनस्तार्क्ष्यास्तुर्दंष्ट्रा विराणिनः ।
 तयैकान्याश्च दृश्यन्ते क्षिप्रौ वै ब्रह्मवादिनां । वेनतेया मयूराश्च जनयन्ति पुरेतव ।
 गोवत्सं वडवा स्तुते आश्रयालं मदीपते । कुङ्कुरान् करभादेव शूकाश्चाश्रुमवादिनः ।

स्त्रियः क्षयित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जातमाचार्य नृत्यन्ति गार्ग्यन्ति च हसन्ति च ।
 इष्टकृज्जनस्य सम्बन्धे क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगार्ग्यन्ति वेदयन्तो महद्भवं ।
 प्रतिमाद्याल्लिखन्त्येताः स्रग्धराः कालचोदिताः । अन्योन्यमभिधावन्ति शिरोधौ दण्डपाणयः ।
 अन्योन्यमभिष्टुङ्गन्ति नगराण्य युयुत्सवः । पद्मोत्पलाचि हृत्तेषु जायन्ते तु मुद्रानि च ।
 विश्वम्वाताय वान्द्यया रजेनाश्रुपद्मम्यति । अभोत्सवं कम्पते भूमिरकं राड्डपैति च ।
 श्वेतो यद्वस्त्राया चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभवां हि विशेषेण कुक्ष्यां तत्र पश्यति ।
 धूमकेतुर्महाधोरः पुण्यञ्चाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरश्विं चोरं करिष्यति महाघवः ।
 मघास्रङ्गारको वक्रः अवले च दृढस्यति । भगं नचवमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीडये ।
 शुक्रः प्रौढपदे दूर्ध्वं समाह्वय विरोचने । उत्तरे तु परिक्रम्य सधितः समुदीक्यते ।
 श्वेतो पद्मः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । रेन्त्रं तेजस्विनस्रवं ज्येष्ठमाक्रम्य तिष्ठति ।
 ध्रुवः प्रज्वलितो धोरमपभवं प्रवर्त्तते । रेदिशि पीडयन्तो तावुभौ च शशिभास्वरौ ।
 चित्रास्त्रात्यन्तरे चैव धिष्ठिः परहयद्गः । वक्रानुवक्रं कृत्वा च अथवं पावकप्रभः ।
 ब्रह्मरश्मिं समाहृत्य लोहितान्नो व्यवस्थितः । सन्धैवस्यपरिष्किन्ना पृथिवी सख्यशालिनी ।
 पद्मश्रीर्षा यवाद्यापि व्रतश्रीर्षाश्च शालयः । प्रधानाः सम्बैतकस्य यदायतमिदं जगत् ।
 ता गावः प्रक्षुता बन्धैः शोणितं प्रचरन्त्युत । निसेहरश्चिपसापात् खड्गाय ज्वलिता भूय ।
 द्यौः पश्यन्ति शस्त्राणि सङ्ग्रामं समुपस्थितं । अग्निवर्णा यथाभावाः शस्त्राणामुदकस्य च ।
 कवचाणां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान् क्षयः । पृथिवी शोणितावर्त्ता ध्वजोत्पसमाकुला ।
 कुक्ष्यां वैश्वे राजान् पाण्डवैः सह भारत । दिक्षु प्रज्वलितास्त्राञ्च व्याहरन्ति मृगहिजाः ।
 अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्तो महद्भवं । एकपलाचिचरणैः शङ्कुनिः खचरो निशि ।
 रौद्रं वदति संरम्भः शोणितं कूर्दयन्निव । शस्त्राणि चैव राजेन्द्र प्रज्वलन्तीव संस्थिता ।
 सप्तर्षिणामुदाराण्य समवच्छाद्यते प्रभा । सम्प्रसरस्यायिनौ च यदौ प्रज्वलितावुभौ ।
 विद्याखायाः सनीपक्षौ दृढस्यति श्वनैरौ । अघोभिना दिशः बन्धाः पाण्डुर्यैः समन्ततः ।
 उत्प्लातमेवा रौद्राद्य रावौ वर्षन्ति शोणितं । छत्तिका पीडयन्तीत्यैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ।
 अभोत्सवाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येते आक्रमन्जननं महत् ।
 पिपु सन्धेपु पुष्पेपु नचनेपु विद्यामते । शृङ्गः सम्पतते शीघ्रं जनयन् अभ्युत्तमं ।
 चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूम्नाञ्च योडशीं । चन्द्रसूर्यावुभौ यस्मादेकमासीं चयोदशीं ।
 अपूर्वाणि यहायिनौ प्रजास्रग्धययिष्यतः । शोणितैर्भस्मसंपूर्णा अष्टप्रास्तव राचराः ।
 प्रतिश्रोतोमहानघः सरितः शोणितोदकाः । केनायमाणाः कुपाय कूर्दन्ति ह्यभो इव ।
 पतकुष्ठाः रुनिर्धाताः शक्राग्निममप्रभाः । अथ चैव निशां व्युष्टमनयं समावश्यय ।
 विनि द्यत मेरास्त्राभिलिभिरं स्रज्यतो दिशं । अन्योन्यमपतिष्ठद्दिक्षु चोक्तं महर्षिभिः ।

भूमिपालवद्वहारां भूमिं पास्वति शोणितं । कैलासमन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः ।
 सहस्रशो महा शब्दः खचराणि पतन्ति च । महाभूता भूमिक्रमे चत्वारः सागराः प्रयक् ।
 वेदाः मुदन्त्यन्तीव सोमयन्तो नृपरां । वृक्षान् प्रमथ्य वानस्पृशा वाताः शर्कराकविताः ।
 अमग्राः सुमहाशतैरशनीभिः समाहताः । वृक्षाः पतन्ति चैत्याद्ययमेषु नगरेषु च ।
 नीललोहितपीतस्य भवत्यग्निर्द्वेगो द्विजैः । वामार्चिर्दुष्टगन्धश्च मुञ्चन् वै दाहणं स्वनं ।
 स्यात्ता गन्धा रसाद्यैव विपरीता महीपते । धूमं ध्वजाः प्रमुञ्चन्ति कण्ठमाना मुहुर्मुहुः ।
 मुद्यन्त्यङ्गारवर्षश्च भेर्यस्य पटहासाया । शिखराणां समृद्धानामुपरिष्टात् समन्ततः ।
 वायवाद्य इव न्युद्यं वामं मण्डलमाश्रिताः । एकापकेति सुभ्रमं वावाश्रयन्ते वर्षादि च ।
 निनीयन्ते ध्वजापेषु जयाय इयिषीचितां । ध्यायन्तः प्रकिरन्त्य आकाशे वेपथुर्मुमुताः ।
 दीनास्तरुजमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः । एतच्छ्रुत्वा भवानश्च प्रातःकालं व्यवस्रतां ।
 यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत् भारत ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पितृवैचो निम्नमैतं ह्यनराद्रोऽप्रवीदिदं । दिष्टमेतत् पुरा मन्ये भविष्यति नरक्षयः ।
 राजानः चत्तधर्मैश्च यद्यवध्यन्त संयुगे । वीरलोकं समावाद्य सुखं प्राप्स्यन्ति केवलं ।
 इह कीर्त्तिं परे लोके दीर्घकालं महासुखं । प्राप्स्यन्ति पुण्यश्रयाः प्राणैस्त्वज्जा महाहवे ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं मुनिषोऽयुक्ता कथोक्ते राजवत्तम । धृतराष्ट्रेण पुत्रेभ्यश्चानमन्त्रगमत् परं ।
 स मुहूर्तं तदा ध्यात्वा पुनरेवाप्नोत् वच । 'अर्धमर्थं पार्थिवेष्ट काल' संचयते जगत् ।
 ह्यजे च पुनर्लोकान् नेह विद्यति श्रान्तं । श्रान्तीनाञ्च कुरूणाञ्च सन्निभसुखदान्तया ।
 धर्म्ये देश्य पन्थानं समर्थो ह्यसि वारणे । सुदं शान्तिवधं प्राङ्मोकुरुष्व ममामित्रं ।
 काशोऽयं पुच्छरूपेण तत्र जातो विशांपते । न वधो पूज्यते वेदे हितं नैव कथञ्चन ।
 हन्यात् स सर्वं यो हन्यात् कुलधर्मं स्वकां तनुं । काले नोत्पयगन्तासि शक्ये सति यथापदि ।
 कुलसास्य विनाशाय तथैव च महीचितां । अनर्थो राज्यरूपेण तत्र जातो विश्रान्तते ।
 कुलधर्मा परेषां धर्मो दर्शय वै सुतान् । तेन राज्येन दुर्द्वैवं येन प्राप्नोसि कित्त्वियं ।
 यशो धर्मश्च कीर्त्तिश्च पालय स्वर्गमाप्स्यसि । लभन्ता पाण्डवा राज्यं त्रमे गच्छन्तु कौरवाः ।
 एवं भवति विभेद्रे धृतराष्ट्रोऽस्मिन्नासुत । आश्रित्य वाक्यं वाक्यशो वाक्यैवामवोत् पुनः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथा भवान् वेत्ति तथैव वेत्ता भावाभावा विदिता मे यथार्था । स्वार्थं हि संमुद्रति तात लोको मा
 चापि लोकात्मकमेव विद्धि ।

प्रसादये त्वामतुल्यप्रभावं त्वं मे गतिर्दर्शयिता च धीरः । न चापि ते मद्वग्ना महर्षेऽनुग्रहं कर्तुमर्हो हि मे मतिः ।
 त्वं हि धर्मप्रवृत्तिय यत्र कीर्त्तिश्च भारती । कुरूणां पाण्डवानाञ्च मान्यस्यापि विनामहः ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ वैचित्र्योर्ध्वं नृपते दत्तं मनसि वर्त्तते । अभिधत्स्व यथाकामं ह्येत्ताऽस्मि तत्र संशयं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यानि विद्वानि सद्गुणो भवन्ति विगयिष्यतां । तानि सर्वानि भगवन् श्रोतुमिच्छामि तत्ततः ।

॥ व्यास उवाच ॥ प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्त्तन्निखो विधूमः । पुण्यागन्धाद्याऊतीनां प्रवान्ति जयस्येत्तत् भावि
नो रूपमाङ्गः ।

गभीरघोषाद्य महास्त्रनाद्य शङ्खं मृदङ्गाद्य नदन्ति यय । विशुद्धिरश्मिसापनः प्रसन्नं च जयस्येत्तत् भाविनो रूपमाङ्गः ।
इष्टा वाचः प्रसृता वायव्यानां संस्थितानाञ्च गमिष्यताश्च । ये वृष्टतले नरयन्ति राजन् ये चायनले प्रतिबोधयन्ति । ११५
कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः शुक्राः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यय । प्रदक्षिणाद्यैव भवन्ति सङ्घे भुवं जयस्य वदन्ति
विप्राः ।

अलङ्कारैः कवचैः केतुभिर्य सुखप्रशदैर्दक्षिणैश्च हयानां । आग्निपती दुष्प्रतिनोचसीया चेवाधूमले विजयन्ति शत्रून् ।

इष्टा वाचस्तथा सस्यं योधानां यय भारत । न ह्यायन्ति खञ्जैव ते तरन्ति रणेदधि ।

इष्टा वाचः प्रविष्टस्य दक्षिणः प्रविचिन्ततः । पथात् सन्धारण्यधर्मये च प्रतिवेधिकाः ।

शब्दरूपरसस्पर्शगन्धास्त्राविकृताः शुभाः । सदा सर्वस्य योधानां जयतामिह सवर्ण । ११६

अनुगा वायवो वान्ति तथाऽभ्राणि पथांश्च यय । अनुस्रवन्ति मेघाश्च तथैवेन्द्रधनुंश्च यय ।

शतानि जयमानानां लक्षणाणि विज्ञान्यते । भवन्ति विपरीतानि मुमुक्षूणां जनाधिप ।

अस्त्रायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चयः । हर्षो योधगुण्यैका जयलक्ष्ममुच्यते ।

एको दीर्घो दारुणत सेनां सुमहतीमपि । तां दीर्घामनुदीर्यन्ते योधाः शूरतरा अपि ।

दुर्भिवत्सा तदा चैव प्रमग्ना महती चमू । अपामिव महावेगा खस्ता मृगगणा इव । ११७

नैव शक्या समाधातुं सन्निपाते महाचमू । दीर्घामित्येव दीर्यन्ते सुविदांशेऽपि भारत ।

भीतान् भ्रातृषु सम्येष्टस्य भयं मृथोऽभिवर्द्धते । प्रमग्ना सहसा राजन् दिशो विद्वधते चमू ।

नैव ह्यापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमू । संस्रज्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महोपते ।

उपायं विजयं श्रेयमाङ्गैर्मदेन मयमं । जघन्य एव विजयो यो युद्धेन विज्ञान्यते ।

महान् दोषः सन्निपातस्तथायः चय उच्यते । परस्परह्नाः संहृष्टाः खड्गधृताः सुनिश्चिताः । ११८

अपि पञ्चाशत्तं शूरा मृदन्ति महतीं चमू । अपि वा पञ्च षट्षष्ट विजयन्त्यनिर्वर्त्तनः ।

न वैमतेयो गहकः प्रसंसति महाजनं । इष्टा सुपर्वाऽप्यर्चितं महत्या अपि भारत ।

न बाह्यलोचन सेनाया जघा भवति निर्ययः । अभ्रुवो हि जघा नाम देवदत्त परावर्णः । ११९

जघवन्तो हि सङ्ग्रामे जघवन्तो भवन्ति हि ।

इति श्रीमहाभारते भोगप्रसर्गणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि निमित्ताख्यानोद्देशतोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ययौ बालो धृतराष्ट्राय धीमते । धृतराष्ट्रेऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवावपद्यत । १२०

य मुहुर्त्तमिव ध्याता विनिःशस्त्र मुहुर्मुहुः । सञ्चयं संश्रितात्मानमपृच्छत् भरतधैम ।

सञ्चयेमे महोपायाः शूरा युद्धानिर्निन्द्यः । अथोऽन्यमभिनिघ्नानि शस्त्रैश्चात्तचैरिह ।

पार्थिवाः शयिवीहेतोः सममित्यज्य जीवितं । न वा शान्तिरिति निघ्नतो वद्व्ययन्ति यमचयं ।

नैनमैदर्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते परस्परं । मन्ये यज्ञगुणं शूरीं नयमाचख्य सञ्चय ।

बह्वर्नि च सहस्राणि प्रयतान्यर्बुदानि च । कोदय वीरलोकानां समेताः कुरुजाह्वये ।
 देशानाञ्च परीमाणं नगराणाञ्च सञ्चय । आहुमिच्छामि तत्त्वेन यत् एते समागताः ।
 दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा । प्रमावात्तस्य विप्रपैत्र्यसंस्थामिततेजसः ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ यथाप्रज्ञं महाप्रज्ञ भौमान् वक्ष्यामि ते गुणान् । श्लाघ्यचतुरवेत्तस्य नमस्ते भरतर्षभ ।
 द्विविधानीह भूतानि चराणि स्वात्तराणि च । त्रयाणां त्रिविधा योनिरष्टखेदजरायुजाः ।
 त्रयाणां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजन् जरायुजाः । जरायुजानां प्रवरा मानवाः पञ्चम्य ये ।
 नानारूपधरा राजंशेषां भेदाद्यतुर्दश । अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः ।
 सिंहा व्याधा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा । ऋषाश्च वानराश्चैव चतारण्याः स्मृता नृप ।
 गौराजविमनुष्याश्च अन्येष्वन्तरगर्दभाः । एते ग्राम्याः समाख्यातः पञ्चवः सप्त माधुमिः ।
 एते वै प्रपञ्चो राजन् ग्राम्यारण्याद्यतुर्दश । वेदोक्ताः इयिषीपात्त येपु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ।
 ग्राम्याणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिंहाश्चारण्यावासिनः । सर्वेषामेव भूतानामन्योऽन्येनोपजीवनं ।
 उल्लिङ्ग्याः स्वावराः मोक्षास्तेषां पञ्चैव जातयः । हृत्तगुल्फशतावह्यस्त्वर्क्षाराक्ष्णजातयः ।
 तेषां विश्वतिरेकेना महाभूतेषु पञ्चसु । चतुर्विंशतिरदृष्ट्या गायत्री लोकसम्पत्ता ।
 य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणाम्बितां । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रपश्यति ।
 भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति । भूनिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव सनातनं ।
 यथा भूमिस्तस्य सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमं । तत्रातिगृह्य राजानो विनिघ्नन्तीतिरेतरे ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भौमगुणकथने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ धृतराज उवाच ॥ गदीनां पञ्चैतानाञ्च नामधेयानि सञ्चय । तेषां जनपदानाञ्च ये शन्ये भूमिमाश्रिताः ।
 प्रमाणञ्च प्रमाणञ्च इयिव्या मम सर्व्वतः । निखिलेन समावृष्टं कालनामि च सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ पञ्चैमानि महाराज महाभूतानि संगृह्यात् । जगतीत्यानि सर्व्वानि समान्याङ्गमनोविषयः ।
 भूमिरापल्लया वायुरग्निराकाशमेव च । गुणोत्तराणि सर्व्वानि तेषां भूमिः प्रधानतः ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । भूमेरेते गुणाः प्राक्ता ऋषिभिरात्मवेदिभिः ।
 चत्वारोऽसु गुणा राजन् गन्धस्त्वत्र न विद्यते । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजश्चोऽयं गुणाख्यः ।
 शब्दः स्पर्शश्च वायोऽसु आकाशे शब्द एव तु । एते पञ्च गुणा राजन् महाभूतेषु पञ्चसु ।
 वर्त्तन्ते सर्व्वलोकेषु येषु भूताः प्रतिष्ठिताः । अन्योऽन्येनाभिवर्त्तन्ते शान्त्यं भवति ये यदा ।
 यदा तु विप्रभीभावमाविशन्ति परस्परं । तदा देवैर्देवलो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ।
 आनुपूर्व्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्व्व्यैः । सर्व्वान्शरिरेभ्योऽपि तदेषां रूपमेषरं ।
 तत्र तत्र हि दृश्यन्ते घातवः पञ्चभौतिकाः । तेषां मनुष्यार्कणं प्रमापानि प्रवचते ।
 अक्षिभ्यः स्तब्धं ये भावा न तालर्कणं श्रावयेत् । प्रहृतिभ्यः परं यन्तु तद्वदक्षयं स्रवजं ।
 सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि दीपन्तु कुरुनन्दन । परिमण्डलो महाराज दीपाऽधो चरुचक्षितः ।

मदीजलप्रतिष्ठासः पर्वतैर्याभ्यध्वजिभैः । पुरेय विविधाकारै रभ्यैर्नपदैसाया ।
 छत्रे, पुष्पफलोपेतै सन्धधनधान्यवान् । स्रजेभ समुद्रेण समन्तात् परिवारितः । १००
 यथा हि पुरयः परेन्द्रादेर्गं मुखमात्मनः । एवं सुदर्शनदीपो दृश्यते चन्द्रमण्डपे ।
 दिरेन्द्रे पिप्लस्तत्र दिरेन्द्रे च ग्रो महान् । सर्वैरपिधिममावायः सर्वतः परिवारितः ।
 आपस्ततोऽन्या विभेधा शेषः सहेय उच्यते । ततोऽन्य उच्यते चापमेनं संचिपतः गृण् ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अमृतमण्डविनिर्माणपर्वणि सुदर्शनदीपवर्णने पद्यमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॥ धृतराज उवाच ॥ उक्ते द्वीपस्य संक्षेपे विधियन् मुद्धिमंस्तथा । तत्त्वश्रयार्थमन्यथ विस्तरे सूहि सञ्चय ।
 यावान् भूस्त्वकाशोऽयं दृश्यते श्रवणक्षणे । तस्य प्रमाणं प्रसूहि ततो वक्ष्यामि पिप्लवं । १०१
 श्वसुकः स ररञ्जो तु सञ्चये वाग्यममरीत् ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ प्रागाद्यतो महाराज पठते पर्वताः समाः । अत्राढा द्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ।
 हिमवान् हेमकूटश्च निपथय भोगात्तमः । नीलश्च वेदूर्यमयः येतय श्रवणध्वजिभः ।
 सर्वेऽतुपिनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः । एते वै पर्वता राजन् सिद्धचारणचेविताः ।
 तेषामन्तरविच्छेदा धोजनानि सहस्रम् । तत्र पुण्या जनपदास्थानि पुण्यानि भारत । १०२
 वसन्ति तेषु वलानि मानाजातोनि सर्व्वशः । इदमु भारतं वर्षं ततो हेमवतं परं ।
 हेमकूटात् परश्चैव हरिवर्षं प्रचक्षते । दक्षिणेन तु नीलश्च निपथध्यात्तरणे तु ।
 प्रागाद्यतो महाभाग भास्ववाज्नाम पर्वतः । ततः परं माच्छयनः पर्वतो गन्धमादनः ।
 तैमैव क्रमयोगेन पर्वतो गन्धमादनः । परिमण्डलस्तोभंभे मेरुः कनकपर्वतः ।
 आदित्यतहणाभाशे विधूम इव पावकः । धोजनानां सहस्राणि योऽङ्गशः किल स्थितः । १०३
 उच्चैश्च चतुरासीतिथीजनानां महीपते । ऊर्द्धमधय तिर्यक्च लोकानाद्रुह्य तिष्ठति ।
 तस्य पार्श्वेऽम्बुनी द्वीपाश्चत्वारः संयिता विभो । भद्राश्च कर्तुमालय जम्बूद्वीपश्च भारत ।
 उत्तराश्चैव कुरवः क्षतपुण्यमतिशयाः । विहगः समुखो यश्च सप्तसंख्यात्मजः किल ।
 स वै विचिन्तामामश्च सौवर्णान् वीक्ष्य वायसान् मेरुस्तममध्यानामधमानाश्च पश्चिणः ।
 अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहं । तमादित्योऽनुपर्व्येति सतनं ज्योतिषास्वरः । १०४
 चन्द्रमाश्च सनचर्चो वायुश्चैव प्रदक्षिणः । स पर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलाश्रितः ।
 भवनैरावृतः सर्व्वैर्जाम्बूनदपरिष्कृतैः । तत्र देवगणा राजन् गन्धर्व्यासुरराक्षसाः ।
 अशुररागणधंयुक्ता भैले कीडन्ति सर्व्वदा । तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्य पि सुरेश्वरः ।
 समेत्य विविधैर्गैर्धजनेनैकदक्षिणैः । तुम्बवर्नारदश्चैव त्रिधावसुहाहा ऊर्ध्व ।
 अभिगम्यामरयेठास्तुष्टुर्विधैस्तवः । सप्तैव्यो महात्मानः कस्यपथ प्रजावतिः । १०५
 तत्र गच्छन्ति भद्रनो सदा पर्व्वणि पर्व्वणि । तस्मैव मूर्द्धन्युगनाः काव्यो दिवि महोपते ।
 हेमानि तस्य रत्नानि तस्मैव रत्नपर्व्वताः । तस्मात् कुबेरो भगवांयतुर्धं भागमम्रुते ।

ततः कदाचं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति । पार्थ तयोत्तरे दिश्य सर्वतः कुसुमैक्षितं ।
 कर्णिकारवनं रम्यं मिलाजालसमुद्गतं । तत्र साचात् पाण्डुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ।
 उमासहायो भगवान् रमते भूतभावनः । कर्णिकारमयी मातां विभ्रत्पादाज्जलिन्यो ।
 चिभिर्नैवैः कृतोद्योतस्त्रिभिः सुखैरिवोदितैः । तमुपतपसः सिद्धां सुव्रताः सत्यादिनः ।
 पश्यन्ति न हि दुर्दृष्टैः शत्रो द्रष्टुं महेश्वरः । तस्य शैवस्य शिरसः क्षीरधारा मरेश्वरः ।
 विश्वरूपाऽपरिमिता भीमनिघातनिस्स्रवा । पुण्या पुण्यमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी श्रुता ।
 पतत्यजस्रवेगेन हृदे चन्द्रमसः शुभे । तथा ह्युत्पादितः दुष्यः स हृदः सागरोपमः ।
 तां धारयामास तदा दुर्द्वरां पश्यतैरपि । घनं वर्षसहस्राणां शिरसेन पिनाकहृत् ।
 मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमाखी महोपते । जम्बूखण्डे च तत्रैव महाजनपदी नृपः ।
 अमुर्द्वैश्वरहस्ताणि वर्षाणां तत्र भारतः । सुवर्णवर्षास्य नरा स्त्रियस्याश्वरक्षोपमाः ।
 अनामया वीतशोका निर्यो मुदितमानसाः । जायन्ते मनवास्तत्र निवृत्तकनकप्रभाः ।
 गन्धमादनमृगेषु कुबेरः सहराक्षसैः । संवृतोऽश्वरसां सदैर्भोदते गुह्यकाधिपः ।
 गन्धमादनपार्श्वे तु परे लपरगण्डिकः । एकादशश्वहस्ताणि वर्षाणां परमायुजः ।
 तत्र कृष्णा नरा राज्ञोऽजोयुक्ता महाबलाः । स्त्रियद्योत्पलवर्णभाः सर्वाः सुमित्रदर्शनाः ।
 नीलोत्पलतरं येन येताह्वैरशकं परं । वर्षमैरावतं राज्ञान्मजनपदावृतं ।
 धनुर्बलं महाराज दे वर्षे दक्षिणोत्तरे । इलाहृतं मध्यमन्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ।
 उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्दिष्यते गुणैः । आयुः प्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्धतः ।
 समन्विनानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारतः । स्वमेया महाराज पश्यतैः पृथिवी चिन्ता ।
 धेन्मृकूटस्तु समहान् कैलासो नाम पर्वतः । यत्र वैश्रवणो राजन् गुह्यकैः सह भोदते ।
 अभ्युत्तरेण कैलासं नैनाकं पर्वतं प्रति । हिरण्यगृह्णः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ।
 तस्य पार्श्वे महर्दिव्यं शृङ्गे काञ्चनबालुकं । रम्यं विन्दुशरो नाम यत्र राजा भागीरथः ।
 दृष्ट्वा भागीरथी गङ्गामुत्रास वज्रलाः समाः । यूपो मणिमयास्तत्र चैद्याद्यापि हिरण्ययाः ।
 गन्धेष्टा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशः । स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकांश्च वनात्मकः ।
 उपास्यते तिम्रोजा यत्र भूतैः समन्ततः । नरनारायणो ब्रह्मा मनुः स्यान्मुद्य पद्ममः ।
 तत्र दिव्या चिपयगा प्रयमन्तु प्रतिष्ठिता । ब्रह्मलोकादपकान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ।
 दक्षोऽक्षधारा भनिनो पावनी च सरस्वती । जम्बूगदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ।
 अग्निद्या दिव्यसंकाशः प्रभोरैषैव संविधिः । उपास्यते यत्र शक्रं पञ्चस्रयमपथ्ये ।
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा च भवति तत्र तत्र सरस्वती । एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिपु लोकेषु विश्रुताः ।
 रक्षांसि नै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः । सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे च तपोधनाः ।
 देवामुराणां सर्वेषां श्रेतपर्वत उच्यते । गन्धर्वा निषधे नित्यं गीते ब्रह्मर्षयस्तथा ।

१२०

१२१

१२०

१२१

१२०

१२१

शृङ्गवीर्यं महाराज देवानां प्रतिपद्यतः । इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागवतः ।
 भूतान्पुनर्विष्टानि गतिमन्ति भुवाणि च । तेषाम्द्विर्बद्धविधा दृश्यते देवमानुषी ।
 अशक्या परिसंख्यातं यद्देवा तु बुभूवता । यान्ते दृष्ट्वैषि मां राजन् दिव्यामेनां प्रशास्तितं । १३०
 पार्थ शशश्व द्वे वर्षे उक्ते ये दक्षिणोत्तरे । कर्णौ तु नागदोषश्च कश्यपदोष एव च ।
 तादृशपूर्णं शिला राजन् श्रीमान् मलयपर्वतः । एतत् द्वितीयं दोषश्च दृश्यते प्रशंस्यस्त्रितं ।
 इति श्रीमहाभारते श्रीकथयत्वेण जम्बूखण्डविनिर्वाणपर्वणे भूम्यादिपरिमाणविवरणे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ मेरोरारण्यनरं पार्थ पूर्व्वं सद्यश्च सद्यश्च । निखिलेन महाबुद्धे माह्वयन्तश्च पर्व्वतं ।
 ॥ सद्यश्च उवाच ॥ दक्षिणेन तु नीलश्व मेरोः पार्थ तथोत्तरे । उत्तराः क्षुरवे राजन् पुण्याः सिद्धनिवेदिताः ।
 तत्र वृक्षा मधुकला नित्यपुष्पफलोपमाः । पुष्पाणि च सुगन्धोनि रसवन्ति फलानि च । १३१
 सर्व्वकामफलास्तत्र केचित् वृक्षा जनाधिप । अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ।
 ये रक्षन्ति सदा क्षीरं यद्भवच्छाम्भतोपमं । वक्त्राणि च प्रसूयन्ति फलेभ्यःश्रवणानि च ।
 सर्व्वामणिमयी भूमिः सुललास्यनवालुका । मणिरत्ननिभं रत्नं यक्षवैदूर्यवन्निभं ।
 भूभागं दृश्यते तत्र पद्मरागसमप्रभं । सर्व्वैर्जुसुखसंस्पर्शा निष्पन्ना च जनाधिप ।
 पुष्करिण्यः शुभास्तत्र सुखस्पर्शा मनोहराः । देवलोकाच्युताः सर्व्वे जायन्ते तत्र मानवाः । १३२
 शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्व्वे सुमित्रदर्शनाः । मिथुनानि च जायन्ते स्त्रिययाश्चरदोपमाः ।
 तेषां क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसन्निभं । मिथुनं जायते काले समस्तत्र प्रवर्द्धते ।
 तुल्यरूपगुणैरेतं समवेद्यं तथैव च । रश्मिमानुरूपश्च चक्रवाकसमं प्रभो ।
 निरामयाय ते शोका नित्यं मुदितमानसाः । दशवर्षसहस्राणि दशवर्षप्रतानि च ।
 जीवन्ति ते महाराज न चान्योऽन्यं जहत्युत । आरुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा भयानकाः । १३३
 ताजिर्हर्लीह स्युताम्दरीषु प्रक्षिपन्ति च । उत्तराः क्षुरवे राजन् आख्यातास्ते समासतः ।
 मेरोः पार्थमर्षं पृथक् वक्ष्याम्यपि यथातथं । तस्य पूर्व्वोऽभिषेकस्तु भद्राश्वस्य विशास्यते ।
 भद्राश्वस्तत्र दण्ड कालाक्षय महाद्रुमः । कालाक्षस्तु महाराज नित्यपुष्पफलद्रुमः ।
 द्रुमश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणशेवितः । तत्र ते पुहवाः श्वेतास्तेजोवुका महावज्राः ।
 क्षिप्रः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः । चन्द्रभासश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभमानवाः । १३४
 चन्द्रभीतलगाच्यश्च नृत्यगीतविहारदाः । दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ ।
 कालधरसपीतास्ते नित्यं संस्त्रियतेवनाः । दक्षिणेन तु नीलश्च निषधशोकोत्तरेण तु ।
 सुदर्शनो नाम महान् जम्बूवृक्षः समातनः । सर्व्वकामफलः पुष्पः सिद्धचारणशेवितः ।
 तत्र शवा समाख्याता जम्बूदोषः समातनः । योजनानां सहस्रस्य त्रयस्य भरतर्षभ ।
 स्वर्गेशो वृक्षराजश्च दिव्यगुणैर्गन्तुशेधरः । शरद्वीनां सहस्रस्य त्रयस्य दश पञ्च च । १३५
 परिपारस्तु वृक्षश्च फलानां रश्मिदिग्गं । यतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं धनं ।

मुञ्चति च रवं राजन् तद्विषयतमस्मिन् । तस्या जम्बा फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।
 मेवं प्रदक्षिण कृत्वा ममूखत्युत्तरान्कुहून् । तत्र तेषां मन शान्तिर्न पिपाषा जनाधिप ।
 मस्मिन् फलरसे पीते न अरा बाधते च तम् । तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणं ।
 दम्भुगोपकषट्पाय आयते भस्करान्तु तत् । तस्यादित्यवर्णस्य आयन्ते तत्र मानवा । १९०
 तथा माखवत इष्टे दृश्यते हव्यवाट सदा । भाषा सम्पत्तौ नाम कालाग्रिर्भरतवर्म ।
 तथा माखवत इष्टे पूर्वपूर्वभानुगच्छिका । योजनानां सहस्राणि पञ्चाशद्व्याप्यवाहृप ।
 महारजतवह्नाया आयन्ते तत्र मानवा । मल्लोलोक्त्युता सर्वे सर्वे च ब्रह्मवादिनः ।
 तपस्तप्यन्ति ते तीर्थं भवन्ति शूङ्गेरेतसः । रक्षणार्थं भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरं ।
 षष्टिस्तानि सहस्राणि षष्टिरेव जतानि च । रक्षणापतो यान्ति परिवार्य दिवाकर । १९१
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिरेव जतानि च । आदित्यतापतभासो विवर्त्तन्ति ब्रह्ममण्डल ।
 इति श्रीमहाभारते भोम्यपर्वणि ममूखण्डविनिर्माणपर्वणि माखवदर्शने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 ॥ धृतराज उवाच ॥ वर्षाणाञ्चैव नामानि पर्वताणाञ्च सञ्चया चाचक्ष मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु । वर्षं रमणक नाम आयन्ते तत्र मानवा ।
 इष्टकाभिजनसम्पन्ना सर्वे सुप्रियदर्शनाः । निषधनाथ ते सर्वे जायन्ते तत्र मानवा ।
 दक्षिणेन तु मोलस्य निषधस्योत्तरेण तु । वर्षं हिरण्यम नाम यत्र वैरखती नदी । १९२
 यत्र चाय महाराज पश्चिराट् पतगोत्तमः । यत्नानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः ।
 महाबलास्तत्र जना राजन् मुदितमानसाः । द्वादशवर्षसहस्राणि जतानि दय पञ्च च ।
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति वर्षाणाल्ले जनाधिप । इष्टाणि च विविधाणि शीघ्रेण मनुजाधिप ।
 शकं मणिमयं तत्र ययैके रौक्ममहृतः । सर्वरत्नमयैक भवभूषणमभितं ।
 तत्र खयम्यभा देवी नित्यं वसति शण्डिनी । उत्तरेण तु इष्टस्य समुद्रान्ते जनाधिप । १९३
 वर्षभैरवतं नाम यस्माच्छूङ्गवत परः । तत्र सूर्यस्तपति न वीर्यतो च मानवा ।
 चन्द्रमास्य घनचोरा व्योतिर्भूत इवावृतः । पद्मप्रभं पद्मवर्णं पद्मपत्रनिभेषणा ।
 पद्मपत्रमुगन्थाय जायन्ते तत्र मानवा । अन्धधन्दा दृष्टगन्धा निराहारा जितेन्द्रियाः ।
 देवलोक्त्युता सर्वे तथा विरजसा नृप । त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणाल्ले जनाधिप ।
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति अरा मरत सत्तमः । चोरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः । १९४
 दक्षिणं तत्र वैकुण्ठं शकटे कमकामये । अष्टचक्रं हि तथानं भूतपुत्र मनोज्ञः ।
 अग्निवर्णं महाविगं जाम्बूनदविभूषितं । स प्रभु सर्वभूतानां विभुयः मरुतर्षभ ।
 संपेया निरारेय कर्त्ता कारयिता तथा । इष्टियापस्तयाकाशं वायुलोकं च पार्थिव ।
 स यशः सर्वभूतागमास्यं तस्य कुताग्रजः ।
 ॥ वैशम्पादन उवाच ॥ स्वमुक्तः सञ्चयेन धृतराजो महामना । ध्यानमन्त्रगनद्वारा पुत्रं नृपतिं जनाधिप । १९५

स विचिन्त्य महतिज्ञा पुनरेवाश्वीदध । अथंमयं सूतपुत्र कास्य चक्षिपते गगत् ।

सृजते च पुन सन्धे नैव विद्यति शायतं । नरो नारायणस्यैव सर्वज्ञ सर्वभूतज्ञत् ।

देवा वैकुण्ठमिच्छाङ्गनरा विष्णुमिति प्रभुः ।

इति श्रीमद्भारते भोक्षपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माण पर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यदिदं भारतं वर्षं यवेदं मूर्च्छन्तं वलं । तवातिमात्रं सुयोद्धवं पुत्रो दुर्व्योधनो मम ।

यव गृह्णा । पाण्डुपुत्रा यव मे मज्जते मम । एतस्मै तत्तत्माचक्षु त्वं हि मे बुद्धिमान्नयत । ११०

॥ सञ्जय उवाच ॥ न तव पाण्डवा गृह्णा गृणु राजन् वचो मम । गृह्णा दुर्व्योधनस्तत्र शकुनियपि शौवतः ।

अपरे क्षत्रियाश्चैव नामाजमपदेश्वरा । ये गृह्णा भारते वर्षे न नृव्यमिति परस्परं ।

अथ ते कीर्तयिष्यामि वर्षं भारत भारतं । प्रियमित्रस्तु देवस्य मनोर्वैवल्लतस्य च ।

पुत्रोऽस्य राजवैवस्य तथेष्टाकोर्महात्मन । ययातेरन्मरीपस्य मित्रेरीश्वोरस्य च ।

अथमस्य तथैवस्य मुगस्य नृपतेस्तथा । कुम्भिकस्य च दुर्द्वर्षं गाधेयैव महात्मन । १११

सोमकस्य च दुर्द्वर्षं दिक्षीपस्य तथैव च । अन्येषां महाराज क्षत्रियाणां बलौघां ।

सर्वेषामेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतं । तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम ।

गृणु मे गदतो राजन् यन्मां त्वं परिपृच्छसि । महेन्द्रो मलय सङ्घा मक्तिमान् गन्धमादनः ।

विन्ध्यस्य पारिपाजस्य सङ्गते कुलपर्वता । तेषां सहस्रस्यो राजन् पर्वतास्तो वसोपत ।

अविज्ञातां सारवन्तो विपुलाश्चित्रमाणव । अन्ये ततो परिज्ञाता द्रुसा हस्तेऽप्यश्विनः । ११२

आर्यांश्चेच्छास्य कौरव्य तैर्मिनाः पुरुषा विभो । नदीं पिवन्ति विपुमां गङ्गा धिन्मुं सरस्वतीं ।

गोदावरी नर्मदाश्च वाङ्गदाश्च महानदी । अतद्रूं चन्द्रभागाश्च यमुनाश्च महानदी ।

दृषदतीं विषाग्नाश्च विषापां खूलवालुकां । नदी वेचवतीश्चैव क्षणवेणीश्च निषगां ।

हरावतीं वितस्ताश्च पयोष्णीं देविकांमपि । वेदस्यतां वेदवतीं त्रिदिवाभिषुमावतीं ।

करीषिणीं चित्रवहा चित्रवेणाश्च निषगां । गोमती धृतपापाश्च गण्डकीश्च महानदीं । ११३

कौम्भिकीं निक्षितां कृतां निक्षितां सोहतादिणीं । रहस्यां शतकुभाश्च सरयूश्च तथैव च ।

चर्मणतीं चन्द्रभागां हस्तिषोमां दिशं तथा । शरावतीं पयोष्णीश्च परी भोमरयोमपि ।

कावेरीं सुलकाश्चपि वीणा शतवलांमपि । नीवारं महिताश्चपि सुप्रयोगां जनाधिप ।

पवित्रां कुण्डलां धिन्मुं राजनीं पुरमाक्षिणीं । पूर्वोभिरामा वीराश्च भीमामोघवती तथा ।

पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पाटलावतीं । करीषिणीमसिकीश्च कुम्भचोरां महानदीं । ११४

मकरां प्रवरां मेना हेमा घृतवतीं तथा । पुरावतीमनुष्णाश्च भैरवां कापोश्च भारत ।

सदानोरामपृथ्वाश्च कुम्भधारां महानदी । सदाकान्तां शिवाश्चैव तथा वीरवतीमपि ।

शास्त्रं सुवासं गौरीश्च कम्पनां महिरण्मतीं । वरां वीरहराश्चपि पद्मनोश्च महानदीं ।

रथचित्रां श्रोत्रिरयां विषामिवां कपिञ्चलां । उपेन्द्रा यङ्गवाश्चैव कुचोरां मधुवाहिनीं ।

विनदी पिच्छजं वेणुं सुप्तवेणुं महानदी । विदिशं कृष्णवेणुं तासां कपितामपि ।
 शंखं सुवामां वेदाभ्यां हरियावां भक्षोपमां । शोभांश्च पिच्छलाश्चैव भारदाजीश्च निधगा ।
 कौशिकीं निधगां शोभां याजुदामथ चन्द्रमां । दुर्गामस्तद्विनाश्चैव ब्रह्मवोथ्यां वृहदतीं ।
 यवचामयगेहीश्च तथा जाम्बूनदीमपि । सुनसां तमसां दासीं वसाश्च वरुणमर्षीं ।
 भासां धृतिमतीश्चैव पूर्णायाश्च महानदीं । तामर्षीं हृषभाश्चैव ब्रह्ममेथां वृहदतीं ।
 शतायान्याश्च वज्रभां महानद्यो जनाधिप । यदानिरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीं ।
 ब्रह्मणीश्च महागौरीं दुर्गामपि च भारत । चिचोपसां चिचरथां मञ्जुंश्च वाहिनीं तथा ।
 मन्दाकिनीं वैतरणीं कौशां चापि महानदीं । मुक्तिमतीं मनिङ्गाश्च पुण्येऽप्युत्तमावतीं ।
 सोहिद्यां करतोयाश्च तथैव वृषकाङ्गयां । कुमारीमृषिकुल्याश्च भारिपाश्च भरस्तीं ।
 मन्दाकिनीन्तु पुष्पाश्च सर्वमङ्गाश्च भारत । विद्युत् मातरः सर्वाः सर्वैश्चैव महाप्रजाः ।
 तथा नद्यस्तमकाशाः शतशोऽप्य सहस्रशः । इत्येताः सरितो राजन् समाप्यातां ययास्मति ।
 अत ऊर्ध्वं जनपदानिविधो गदतो मम । तथेमे कुहपाद्याः शान्ता माद्रेयजान्ता ।
 गुरुरेनाः कलिङ्गाश्च बोधा मालाश्चैव च । मर्याः मुकुयाः भौषद्याः कुन्तलाः कायिकोदराः ।
 चेदिमत्यकृष्णाश्च भोजाः विन्धुपुलिन्दकाः । उत्तमाश्च दम्पाण्यां मेकलाद्योक्तैः सह ।
 पाद्यालाः कौमिजाश्चैव नैकहृष्टाधुरन्धराः । बोधा मद्भुजिङ्गाश्च कामयोऽपरकाश्च ।
 जठराः कुकुराश्चैव यदम्पाण्य भारत । कुन्तोयाऽनन्तपथैश्च तथैवापरकुन्तयः ।
 गोव्रता मन्दकाः यष्टा विदमां रूपवाहिकाः । अशकाः पांशुराश्राय गोपराश्राः करीतयः ।
 अधिवाज्यकुलाद्यश्च मसराश्चैव केरुः । वारपाय्यापवाहाश्च चक्रा वक्रातपाः वक्रा ।
 विदेहा मागधाः खचा मलयः विजयास्तथा । अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यजुर्बेमान एव च ।
 मङ्गाः सुदेवाः मङ्गादाः माहिका शायिकालया । वाह्वीका वाटधानाश्च श्रामोरा कालनेपकाः ।
 अपरान्ताः परान्ताश्च पञ्चवायंमण्डलाः । अटवीमिशराश्चैव मेहमताश्च भारिप ।
 उपाह्वानानुपाह्वतः खगडाः केरुयास्तथा । कुहपापरान्ता माहेयः कचाः यामुदनिकुटा ।
 अन्ध्याश्च बह्वो राजदन्ताग्न्यस्तथैव च । बहिर्गिर्यङ्गमन्त्रा मागधा मानवभेकाः ।
 मद्रुत्तराः प्राह्वेया भार्गवा जनाधिप । पुण्ड्रा भार्गाः किरातश्च सुदेष्टा यामुनास्तथा ।
 शका निपादा निपधालयैश्च नत्तैश्चताः । दुर्गताः प्रतिमास्याश्च कुन्तलाः कुन्तपत्तया ।
 तोरयशा सुरमेनाः ईजका कन्यकागुणाः । तिलभारा समोराश्च अधुमन्तः सुकन्दकाः ।
 कामीरा विन्धुभौवोरा गान्धारा दंशकास्तथा । समीधारा उद्यन्ताश्च शैबाना कादिकान्तया ।
 दर्भी च वानरादन्त्या वातज्ञानरयोरागाः । बाह्रबाधाश्च कौरवाः सुदामान मुमन्त्रितैः ।
 यथाः करीपकाद्यापि कुन्दिनापत्यकालया । वातायना दम्पाण्यां रोमाण्यः कुहविन्दवः ।
 कचा गोपावकण्य जाङ्गवाः कुहवर्षकाः । किराता वर्यराः विह्व वेदेरास्तथन्त्रिकाः ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

शोडशा, पौष्ट्या, वैयक्त्याः पाम्बनीयाय मारिष । अद्यापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ॥ १८ ॥
 श्रविष्ठा केरसा प्राच्या मूर्धिका वनवायकाः । कर्णाटका मारिषका विक्रिया मूषकाश्रयाः ।
 जित्तिका कुन्ताश्वेय शैबदा मन्वानाः । भोष्टुकाश्रया चोत्था कौटुषा मालवानाः ।
 समद्रा करकाश्वेय कुष्टुराङ्गारमारिषाः । ध्वजिन्यस्रवहेताक्षिगर्भाः प्राण्येकेन्द्रः ।
 वकाः कोकरका, प्रोष्ठा समवेगवशास्रया । तथैव विम्वज्जनाः पुलिन्दा, कश्मिरे सह ।
 मासवा मल्लाश्वेय तथैवपरवल्गभाः । कुलिन्दा कासवाश्वेय कुम्भकाः कट्टाश्रयाः ॥ १९ ॥
 मूषकास्तनवाश्रय मनीषापट्टश्चयाः । अलिन्दाः पात्रिगट्टाश्रय तनयाः पुनयाश्रयाः ।
 दक्षीविदर्भाः कान्तोकाश्रयाः परतङ्गणाः । उत्तराद्यापरे जेष्ठा, क्रूरा भरतवत्तम ।
 यवनाक्षीतकामोजा दाह्या खेष्टजातयः । सक्तहाहाः कुन्त्याय ज्ञा पारथिवैः सह ।
 तथैव रमणाक्षीनाश्रयैश्च मालिकाः । अक्षिवा योनिवेशय वैष्णवद्रकुजानि च ।
 श्रुद्धामोराय हरदा काक्षीराः पत्तिभिः सह । खमीरात्यान्तचाराय पञ्च गिरिगङ्गराः ॥ २० ॥
 आश्रयाः समरदाजाश्रयैश्च लनयोधिका, । प्रोपकाय कविश्राय किरातानाश्च जातयः ।
 तोमरा वृषमर्गाश्च तथैव करभञ्जकाः । एते चान्ये जनादा प्राच्योदीथाश्रयैश्च ।
 उद्देशमेषिण मया द्रेशा, सदीर्घिता विभो । यथागुर्वं वल्लभापि विवर्गल महाकव ।
 दुष्टैश्च धेनु कामधुक् भूमि, सम्यगुद्धिता । तथैव स्थानि राजान् शूरा धर्मार्थैकविदाः ।
 ते त्यजन्त्याश्चैव प्राणान् वसुमद्वाहारक्षिनः । देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणं ॥ २१ ॥
 अन्योन्यावलुम्बन्ति चारमेया यथामिदं । राजन्य भरतकेष्ट भोक्तुकामा वसुध्वरः ।
 न चापि हस्ति कामानां विद्येऽपि कश्चित् । तस्मात् परिपथे भूमिर्धनेन कुरुपाण्डवः ।
 हाहा भेदेन दानेन दण्डनेव च भारत । पिता भ्राता च पुत्राश्च खल्वीय नरपुङ्गव ।
 भूमिर्भवति भूतानां सम्यग्विद्वद्भवेन ।
 इति श्रीमद्भारते श्रीमद्भारते जम्बूद्वीपविनिर्माणपर्वणि भारतीयनद्यादिनामकथने नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भारतस्यास्य वपश्च तथा दैमवतश्च च । प्रमाणमायुषं स्तुत वल्लभापि शुभाश्रुते ॥ २२ ॥
 अनागतमतिक्रान्तं वत्सैरामास्य संज्ञय । आचक्षु मे त्रिस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अन्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ । कर्तं चेत्ता द्वावरेक्ष त्रिथश्च कुर्वद्भन ।
 पूर्व्यं कृतयुगं नाम तत्सत्तायुगं प्रभो । संक्षेपात् दापरस्याश्च तत्त्रिथं प्रवर्त्तते ।
 अन्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां कुरुक्षेत्रम् । आयु रज्ज्वा कृतयुगे संख्याता राजपत्तम ।
 तथा क्षीणि सहस्राणि जेतायां मनुजाधिप । द्वे सहस्रे दापरे च भुवि तिष्ठन्ति साम्यं ॥ २३ ॥
 न प्रमाणस्तिर्धार्ष्टि त्रिथ्यस्मिन् भरतर्षभ । गर्भस्याश्च धियन्तेऽव तथा जाता सिद्यन्ति च ।
 महाबला महामत्वाः प्रज्ञागुणधमन्विता, प्रजायन्ते च जाताश्च प्रत्येऽप्य सहस्रम् ।
 जाताः कृतयुगे राजन् धनिन, मियद्भवेनः । प्रजायन्ते च जाताश्च मुनयो वै तपोधनाः ॥

महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः । प्रियदर्शना वपुष्मन्तो महावीर्या धनुर्धराः ।
 वराणां युधि जायन्ते चक्षियाः शूरवत्तमाः । चेतायां चक्षिया राजन् सर्वे वै चक्रवर्तिनः ।
 आयुष्मन्तो महावीरा धनुर्धरवरा युधि । जायन्ते चक्षियाः शूरास्तेतायां वक्रवर्तिनः ।
 सर्वे वर्णा महाराज जायन्ते दापरे सति । महोत्साहा वीर्यवन्तः परस्परजयैषिण ।
 तेजमाल्येन सयुक्ताः क्रोधनाः पुष्पा नृप । लुब्धा अनृतकादैव तिथे जायन्ति भारत ।
 ईषां मानसया क्रोधो मायाऽस्यथा तथैव च । तिथे भवति भूतानां रागो सोमश्च भारत ।
 सङ्क्षेपो वर्त्तते राजन् दापरेऽस्मिन्नराधिप । गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं तथैव च ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूद्विपरिमाणपर्वणि भारताद्यायुर्निर्णये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ समाप्तश्च जम्बूद्वि
 विनिर्माणपर्वः ॥

॥ अथ भूमिपर्व ॥ १ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ जम्बूद्विपत्तया प्रोक्तो यथावदिह सञ्चयः । विष्कम्भस्य भद्रं हि परिमाणम् तत्तत् ।
 समुद्रस्य प्रमाणञ्च सम्मगच्छिद्दर्शनं । शाकदीपञ्च मे ब्रूहि सुबदीपञ्च सञ्चयः ।
 अष्टमदिक्षेव तत्तेन कौशदीपं तथैव च । ब्रूहि गवलायै सर्वं राक्षोः सोमार्कयोस्तथा ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ राजन् सुबहवो दीपो धैरिदं स्मृतं जगत् । सप्त दीपान् प्रवेक्ष्यामि चन्द्रादित्या पद्मास्तथा ।
 अष्टादश सदृष्टाणि योजनानां विगम्यते । पट्टयतानि च पूर्वाणि विष्कम्भो जम्बुपर्वतः ।
 लवणस्य समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः स्मृतः । जामाजमपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ।
 नैकधातुविचित्रश्च पर्वतैरुपशोभितः । सिद्धचारणसद्गौर्यः सागरः परिमण्डितः ।
 शाकदीपञ्च वक्ष्यामि यथावदिह भारत । शृणु मे त्वं यथान्याये ब्रूतः सुहृन्मन्दन ।
 जम्बूदीपप्रमाणेन द्विगुणः कुह्नमन्दन । विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागश्च ।
 शीरोदो भरतश्रेष्ठ येन समरिवारितः । तत्र पुण्या जलपदा न तत्र सिधे नरः ।
 कुठम्बश्च दुर्मिर्बलमातेजोयुता हि ते । शाकदीपस्य सङ्क्षेपो यथावत् भरतर्षभ ।
 उक्तं स्य महाराज किमन्यत् श्रेष्ठमिच्छसि ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शाकदीपस्य सङ्क्षेपो यथावदिह पूर्वैश्च । उक्तं स्य महाप्राज्ञ विलसं ब्रूहि तत्तत् ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ तथैव पर्वता राजन् सप्ताच मणिभूषिताः । रत्नाकरास्तथा मद्यक्षो नामानि मे शृणु ।
 अतीव गुणवत् सर्वं तत्र पुष्पं जनाधिप । देवर्षिगन्धर्वैर्युतः प्रथमो मेरुश्च्यते ।
 प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः । यतो मेघा प्रवर्त्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः ।
 ततः पूर्वैश्च कौरव्य जलधारेः महागिरिः । यत्र नित्यमुपादत्ते वायव्यं परमं जलं ।
 ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले जनैश्चर । उषैर्गङ्गोरेवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितं ।
 रेवती दिवि मद्यक्षं पितामहकृतो विधिः । उत्तरेण तु राजेन्द्र यक्षामो नाम महागिरिः ।

नमोऽप्यमः प्रांशुः श्रीमानुज्यलविषहः । ततः श्यामलमापया जना जनपदेश्वर ।

३१०

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सुमहान् संशयो मेऽद्य प्रोक्तोऽयं सञ्जय त्वया । प्रजाः कथं सुतपुत्र सम्प्राप्ता श्यामतामिह ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सर्वेऽप्येव महाराज दीपेषु कुहनन्दन । गौरः कृष्णश्च पातङ्गे यतो वर्षान्तरे दिजाः ।

श्यामे यस्मात् प्रवृत्तो वै तत्ते वक्ष्यामि भारत । ततः परं कौरवेन्द्र दुर्गमो महादयः ।

केशरी केशरयुतो यतो वातः प्रजायते । तेषां योजनविष्कम्भो दिगुणः प्रविभागशः ।

वर्षाणि तेषु कौरव्य सप्ताकानि मनोषिभिः । महामेघमहाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः ।

३११

जलधरो महाराज सुकुमार इति स्मृतः । रेवतश्च तु कौमारः श्यामश्च मणिकाञ्चनः ।

कैदारश्चाथ मोदाकी परेण तु महापुमान् । परिवार्य च कौरव्य दैर्घ्यं ब्रह्ममेव च ।

जम्बूद्वीपेन सङ्घातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः । शाको नाम महाराज प्रजा यत्न सदापुगाः ।

तत्र पुण्या जनपदाः पूज्यते यत्र बङ्गरः । तत्र मच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा देवतानि च ।

धार्मिकाश्च प्रजा राजंश्च लोकोऽतीव भारत । वर्षाः स्वधर्मनिरता न च खेनाऽपि दृश्यते ।

३१२

दीर्घायुषो महाराज जरावृत्त्युविचिन्तिताः । प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ति वर्षास्त्रि वसुद्रगाः ।

नद्यः पुण्यजलाश्च गङ्गा च वज्रधागता । सुकुमारी कुमारी च सीता कावेरिका तथा ।

महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी । चक्षुर्द्धनिका चैव नदी भरतसत्तम ।

तत्र महता पुण्यादा नद्यः कुहकुलोद्भवः । सहस्राणां शतान्येव यतो वर्धते वायवः ।

न तावां नामधेयानि परिमाणं तथैव च । शक्यते परिसङ्ख्यातुं पुण्याला हि वरिद्धराः ।

३१३

तत्र पुण्या जनपदाश्च लोकोऽप्यमताः । नृगाश्च मन्त्रकाश्चैव मानवा मन्दगाश्च ।

नृगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वधर्मनिरतास्तथा । मन्त्रकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ।

मानवाश्च महाराज वैश्वधर्मोपजीविनः । सर्वकामसमायुक्ताः शूद्रा धर्मार्थनिक्षयाः ।

शूद्राश्च मन्दगास्तत्र पुण्या धर्मशीलिनः । न तत्र राजा राजिन्द्र न दण्डो न च दण्डिकः ।

स्वधर्मज्ञैव धर्मशास्त्रे रचन्ति परस्परं । यथावदेव शक्यन्तु तत्र दीपे प्रभापितुं ।

३१४

यतदेव तु श्रोतव्यं शाकद्वीपे महाजमि ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भूमिपर्वणि शाकद्वीपवर्णने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ उत्तरेषु च कौरव्य दीपेषु श्रूयते कथा । एवं तत्र महाराज सुव्रतस्य निमोघ मे ।

पूततोषः समुद्राऽपि दधिमण्डादकः परः । सूर्योदः भागरथैव तथाऽन्या जलभागरः ।

परस्परं दिगुणाः कर्म दीपा नराधिप । एवमेव महाराज समुद्रैः परिवारिताः ।

गौरस्तु मध्यमे दीपे गिरिर्भागः श्रियो महान् । पश्चिमे कृष्णा नारायणसंज्ञा नृप ।

३१५

तत्र यदाणि दिव्यानि स्वर्गं रचन्ति केचनः । प्रपद्यमानवत्तत्र प्रजानां व्यदधस्तुषः ।

सुप्रसन्नः सुप्रदीपे मध्ये जगपदेऽपि । समुज्जने शास्त्रालये दीपे शास्त्रनिर्गमः ।

क्रायादीपे महाशेखो गिरिराजश्चपाकरः । समुज्जने महाराज पातुष्वर्थेन निर्यदा ।

गोमन्दः पर्वतो राजन् सुमहान् सर्वधातुकः । यत्र नित्यं निवसति श्रीमान् कमलोचनः ।
 मोचिभिः सङ्गतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः । कुशदीपे तु राजेन्द्र पर्वतो विदुर्मैक्षितः ।
 खनामनामा दुर्हर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः । युतिमाश्राम कौरव्य द्वतीयः कुमुदो गिरिः ।
 चतुर्थः पुष्यशस्त्राम पञ्चमस्तु कुशेश्वरः । पठो हरिगिरिर्नाम षष्ठे पर्वतोत्तमः ।
 तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः सर्वभागशः । श्रौद्धिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेषुमण्डलं ।
 तृतीयं सुरयाकारं चतुर्थं कम्बलं स्तनं । धृतिमत् पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरं ।
 सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षतश्चक्राः । एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाय जगतीश्वर ।
 विहङ्गने रमन्ते च न तेषु क्षियते जनः । ॥ तेषु दशवः शक्ति चेच्छ्रुतास्तपि वा मृष ।
 गौरप्रायो जनः सर्वः सुकुमारस्य पार्थिवः । अश्विष्टेषु सर्वेषु वक्ष्यामि भुजेश्वर ।
 यथाश्रुतं महाराज तदव्ययमनाः शृणु । कौश्लदीपे महाराज कौश्लो नाम महागिरिः ।
 कौश्लान् परो वामनको वामनादन्धकारकः । अन्धकारान् परो राजन् मैनाकः पर्वतोत्तमः ।
 मैनाकान् परो राजन् गोविन्दो गिरिरत्नमः । गोविन्दात् परो राजन् निविडो नाम पर्वतः ।
 परस्तु द्विगुणक्षेपो विष्कम्भो वंशवर्द्धन । देशास्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।
 कौश्लस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः । मनोनुगात् परयोष्यो देशः कुशकुलोदह ।
 उष्यात् परः प्रावरकः प्रावारादन्धकारकः । अन्धकारकदेशात् मुनिदेशः परः सतः ।
 मुनिदेशात् परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्त्रनः । सिद्धचारणसङ्कीर्णो गौरप्रायो जगधिप ।
 एते देशा महाराज देवगन्धर्वसंविताः । पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नवान् ।
 तत्र नित्यं प्रवसति स्वयं देवः प्रजापतिः । तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षयः ।
 वाग्मिर्कर्मोऽनुकृताभिः पूजयन्तो जगधिप । जम्बूदीपात् प्रवर्तन्ते रत्नानि विविधानि च ।
 एवं दीपेषु सर्वेषु प्रजानां कुहनन्दन । ब्रह्मचर्येण सत्येन प्रजानां हि दमेन च ।
 आरोग्यायुःप्रमाणभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः । एको जनपदो राजन् दीपेभ्यस्तु भारत ।
 लक्षा जनपदा येषु कर्म चैकं प्रदृश्यते । ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ।
 दीपानान्तु महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा । स राजा स शिशो राजन् स पिता प्रपितामहः ।
 गोपायति नरयेष्ट प्रजाः सज्जडपण्डिताः । भोजयन्त्याश्च कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थिते ।
 सिद्धमेव महावाहो तद्धि भुञ्जन्ति नित्यदा । ततः परं समा नाम दृश्यन्ते लोकसंस्थिते ।
 चतुरस्रं महाराज चपस्त्रिंशत् मण्डलं । तत्र तिष्ठति कौरव्य चत्वारो लोकसंस्थिताः ।
 दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः । सुप्रतीकजया राजन् प्रमित्रहरटामुषः ।
 तथाष्ट परिमाणान् न सङ्गातुमिहोत्सदे । अश्वहताः स नित्यं हि तिर्यग्मूर्धमधनया ।
 तत्र वै वायव्यो वानि दिग्म्यः सर्वाम्भ एव च । अश्वमह्ना महाराज तस्मिंश्चिद्विद्वन्ति ते द्विपाः ।
 पुष्करैः पद्मपद्मैर्विकसद्भिर्ब्रह्माश्रमैः । शतधा पुनरेवाश्रमे तान् भुञ्जन्ति नित्यमः ।

अथक्षिप्तुंश्चमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः । आगच्छन्ति महाराज तत्स्त्रियन्ति वै प्रजाः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ परो वै विस्तरोऽयं तथा सञ्जय कीर्तितः । दर्शितं क्षीपमंस्थानमुत्तरं ब्रूहि सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ उक्ता क्षीपा महाराज गृहन् वै शृणु तत्त्वतः । स्वर्भानोः कौरवश्रेष्ठ यावदेव प्रमाणतः ।
 परिमण्ड्यो महाराज स्वर्भानुः श्रूयते यद्दः । योजनानां सहस्राणि विष्कम्भा दादशास्तु वै ।
 परिणामेन पट्टाक्षद्विपुलत्वेन चानघ । पट्टिमाह्वः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ।
 चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजश्रेष्ठादयः स्मृतः । विष्कम्भेण कुह्येष्ट वयस्त्रिंशत्तु मण्डलं ।
 एकानपट्टिविष्कम्भं शीतश्रेष्ठं हात्मनः । स्वर्भस्त्रेष्टा सहस्राणि दे वापि कुहनन्दन ।
 विष्कम्भेण ततो राजन् मण्डलं शिंशता समं । अष्टपद्यायतं राजन् विपुलत्वेन चानघ ।
 श्रूयते परमोदारः पतगोऽसौ विभावसुः । यतन् प्रमाणमन्यस्य निर्दिष्टमिह भारत ।
 स राज्ञश्चादयतेनो यदाकाशं महत्तया । चन्द्रादित्यौ महाराज सङ्क्षेपोऽयमुदाहृतः ।
 इत्येतत्त महाराज वृक्षतः शास्त्रवक्तुया । सर्वं मुक्तं यदातत्त तस्माच्छ्रममवाप्नुहि ।
 यथादिष्टं मया प्रोक्तं मनिर्माणमिदं जगत् । तस्मादायस्य कौरव्य युत्वं दुर्व्योधमनं प्रिय ।
 श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिर्न्य मनेनूतः । श्रीमान् भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुपत्तमः ।
 आयुर्वैलक्ष्य कीर्तिंश्च तस्य तेजस्य वद्भवे । यः शृणोति महीपालः पर्वण्योदं यतव्रतः ।
 प्रीणन्ति पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः । इदमु भारतं वर्षं यव वर्त्मामहे वर्ध ।
 पूर्वैः प्रवर्त्तितं पुण्यं तस्यैव श्रुतवानसि ।
 इति श्रीमद्वाभारते भीमपर्वणि भूमिपर्वण्युत्तरकुर्वादिनिरूपणे दादगोऽध्यायः ॥ २२ ॥ समाप्तश्च भूमिपर्वः ॥

॥ अथ भगवद्गीतापर्वः ॥ २ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ गावराणिविंशान् शंयुगोदित्य भारत । प्रत्यक्षदर्शो यमैस्तु भूतभयमविश्वविम् ।
 ध्यायते धृतराष्ट्राय सर्वयोत्पत्त्य दुःखितः । आचष्ट निहतो भीमो भारतानां पितामहः ।
 ॥ भगवत् उवाच ॥ भगवोऽहं महाराज जमले भरतर्षभ । हतो भीमः शान्तमेवो भरतानां पितामहः ।
 ककुदं सर्वयोधामां धाम सर्वधनुश्रतां । भरतव्यगलः सोऽद्य मेते कुहपितामहः ।
 यद्यु क्षीयं धमाश्रित्य धूतं मुच्यन्तवाकरोत् । स मेने निहतो राजन् मध्ये भीमः शिष्यपिमा ।
 यः सर्वान् प्रविशेपामान् समनेनान् महावृष्टे । जिगायेकरयेनैव कामिपुर्थां महारथः ।
 जामदग्न्यं रणे रामं सोऽयुध्यदपराधम् । न हतो जामदग्न्येन स हतोऽद्य शिष्यपिमा ।
 मरुदमदृमः शैल्यै र्वैद्यै च हिमरानिव । समुद्र इव गाभीर्ये सर्वहृणुते धराधमः ।
 हरदंष्ट्रो धनुर्भक्षः सशस्त्रिणो दुर्गमदः । नरशिंहः पिता मेऽद्य यासाद्येन निपातितः ।
 पण्डुशर्मा महापौर्यं च दृष्ट्वापगतमाहवे । आवेपत भयोद्विगं शिबं दृष्ट्वा गोमगाः ।
 परिरुह्य स भेर्मा गो दहशर्षं प्रवीरजा । जगामाद्यमिश्रादित्यं कृत्या सर्वं सुदुष्करं ।

यः स शक्र इवास्त्रेभ्यो वर्धन् वाणान् सहस्रशः । जघान युधि योधानामर्जुनं द्रुपदिदिनैः ।

स शैते निहतो भूमे वातभग्न इव द्रुमः । तव दुर्मन्त्रिते राजन् यथा नार्हः स भारतः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भीष्मसृष्ट्युपश्लेषे चयोद्देशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं कुरूणाभ्युपगता इतो भीष्मः शिखण्डिना । कथं रथात् स न्यपतन् पिता मे वासवोपम ।

कथमासंय मे पुत्रा हीना भीमेण सञ्जय । खलिना देवकन्येन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ।

तस्मिन् इमे महाप्राज्ञे महासाधे महाबले । महासन्नि नरव्याघ्रे किं न आसीन्नमस्तदा ।

आसि परामाविशसि मनः संसृत्य ॥ इतः । कुरूणाभ्युपगतां वीरमकम् पुत्रपर्यभं ।

के तं शान्तमनुपप्राप्ताः के वाऽस्यासन् पुरोगमाः । केऽतिउन्मत्तं के न्यवर्तन्त केऽभ्यवर्तन्त सञ्जय ।

के दुरा रथगार्हूलमहूतं क्षत्रियपर्यभं । तथाऽनोकं गाहमानं समरे दृष्टोऽभ्युः ।

यत्तमोऽहं इवापोहन् परशैव्यममिचक्षा । सहस्ररश्मिप्रतिभः परेषां भयमादधत् ।

अकरोत् दुष्करं कर्म रणे पाण्डुसुतेषु य । यथमानमनोकामि य एनं पर्यवारयत् ।

इतिनन्तं दुराधर्षं सञ्जयास्तत्त्वमन्तिके । कथं शान्तमर्षं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ।

निहन्तान्तमनोकामि शरदंष्टं तरखिनं । चापव्याप्ताननं घोरमभिजिह्वं दुराधर्षं ।

अनर्हं पुत्रपत्याघ्रे द्रोमन्तमपराजितं । पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि ।

उपधत्वानमुपेयुं वर्तमानं रथोत्तमे । परेषामुत्तमाङ्गानि प्रचिन्वन्तमयेषुभिः ।

पाण्डवानां महत् कैन्धवं दृष्ट्वाद्यन्तमाहवे । कालाग्रिमिव दुर्हर्षं समचेष्टन् तित्थशः ।

परिहृत्य स वेनान्तु दमरावमनोकहा । जगामाकमिवाहित्यः क्षत्वा कर्म सुदुष्करं ।

यः स शक्र इवास्त्रेभ्यो वर्धन् शरमयं सिपन् । जघान युधि योधानामर्जुनं द्रुपदिदिनैः ।

स शैते निहतो भूमे वातभग्न इव द्रुमः । तव दुर्मन्त्रितेनाजो यथा नार्हति भारतः ।

कथं शान्तमर्षं दृष्ट्वा पाश्चात्तानामनोकिनी । प्रहर्तुमशक्ततत्र भीष्मं भीमपराक्रमं ।

कथं भीमेण सङ्ग्राममकुर्वन् पाण्डुनन्दनाः । कथञ्च नाजयत् भीमो द्रोणे जीवति मञ्जय ।

इषे सन्निहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा । भीष्मं प्रहरतां यैः कथं स निधनं गतः ।

कथञ्चातिरथसेन पाञ्चान्येन शिखण्डिना । भीमो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरावदः ।

यः सङ्कटे गणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलं । अजितं जामदग्न्येन शक्रतुपराक्रमं ।

तं इतं समरे भीष्मं महारथकुजेदितं । सञ्जयाच्च मे वीरयेन शक्यं न विद्महे ।

ममैकाः के मेधेवशा नजहः कञ्जयाच्युतं । दुर्ध्याधनममादिष्टाः के वीराः पर्यवारयन् ।

दक्षिणदिशि मुखाः सर्वे पाण्डवा भीष्ममभ्युः । कबितो कुरवः सर्वे नाजहः सञ्जयाच्युतं ।

अग्नहारमये नूनं हृदयं सुदृढं मम । यच्छ्रुत्वा पुत्रपत्याघ्रे इतं भीष्मं न दीर्यते ।

तस्मिन् सत्यञ्च मेधा च नोतिथ भरतर्षभे । अग्रमेयाणि दुर्हर्षं कथं स निहतो युधि ।

भौर्वाधोपशान्दियुः प्रयत्नप्रयतो महान् । धनुर्वाद्महाभन्दा महाभेद्य देवायतः ।

योऽभ्यवर्षत कौन्तेयान् संपाद्यालान् सञ्जयान् । निघ्नन् परन्धान् योरो दानवानि वृक्षमृत ।
 इव्यस्त्रसागरं घोरं वाणयाहं दुरासदं । कार्युकोर्निषमचव्यमदौषं चनमघ्नं ।
 गदासिमकराभासं हयावत्तं गजाकुलं । पदातिमखकलितं शङ्खदुन्दुभिनिखनं ।
 हयान् गजपदातीक्ष्य रथाश्च तरसा वह्नन् । त्रिमज्जयन्ते समरे परवीरापहारिणं ।
 विदध्मामनं कोपेन तेजसा च परन्तप । वेलेव मकरावापं के वीरा पथ्यवारयन् ।
 भीमो यदकरोत् कर्म समरे सञ्चारिहा । दुर्योधनहिताघातं के तदऽस्य पुरोऽभवन् ।
 केऽरघन् दक्षिणं चक्र भीमस्यामिततेजस । पृष्ठतः के परान् वीरानपसेधन् यतव्रता ।
 केपुरसादवर्त्तन् रत्ननौ चोपमन्तिके । केऽरघुनरं चक्र वीरा वीरस्य युध्यत ।
 वाने चक्रे वर्त्तमानाः केऽग्नन् सञ्जय सञ्जयान् । अघ्नोऽपमनीकेषु केऽथरघुन दुरासदं ।
 पार्थिव केऽभ्यरघुन गच्छतो दुर्गमा गतिं । समूहे के परान् वीरान् प्रत्ययुध्यन् सञ्जय ।
 रत्नमाण कथं वीरैर्गोप्यमाणाश्च तेन ते । दुर्जयानामनीकानि नाजयंस्तरसा युधि ।
 सञ्जलोकेशरखेव परमेष्ठी प्रजापते । कथं ग्रहन्तुमपि ते श्रेष्ठ सञ्जय पाण्डवा ।
 यस्मिन् द्वीपे समायुज्य युध्यन्ते कुरुव परैः । तं निमग्न नरत्वाघं भीम शससि सञ्जय ।
 यश्च वीर्यै समाश्रित्य मम पुत्रो दृढदृढ । न पाण्डवानगणयत् कथं स निहत परैः ।
 यः पुरा विपुषे सैन्यं साक्षाद्य युद्धदुर्मदं । काङ्क्षितो दानवान् भद्रि पिता मम महाव्रत ।
 यस्मिन् जाते महावीर्ये शान्तनुर्लोकविभुत । शोकं दैन्यञ्च दुःखञ्च प्राजहत् पुत्रलक्ष्मि ।
 प्रोक्त परायणं प्राज्ञं स्वधर्मनिरतं शूचिं । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञ कथं शससि मे हतं ।
 सर्वस्वविनयोपेतं शान्तं दानं मनस्विनं । हत शान्तनवं श्रुत्वा मम्य श्रेष्ठ हत बलं ।
 धर्मोदधर्मौ सत्त्वान् सम्प्राप्तं हति मे मति । यच्च दृष्टं गुह्यं हत्वा राज्यमिच्छन् पाण्डवा ।
 जामदग्न्य पुरा रामो सर्वस्वविदगुत्तम । अन्तर्धनुषात् सञ्जो भीमेण युधि निर्जितं ।
 तन्निष्क्रमकर्मणं कबुद्धं सर्वधन्विनां । हतं मंसवि मे भीमं किमु दुःखमत पर ।
 अश्वहन् क्षत्रियमातां सञ्जो येन विनिर्जिता । जामदग्न्येन रामेण परवीरनिघातिना ।
 न हतो यो महापुङ्गवः स हतोऽयं शिखण्डिना । तस्माच्छूनं महावीर्यात् मार्गवात् युद्धदुर्मदात् ।
 तेजोवीर्ययत्नेभ्योऽयं शिखण्डो द्रुपदात्मज । यः शूरेरुतितन युद्धे सर्वप्राप्तिविभारदं ।
 परमास्त्रविदं शूरेरुतितन भरतर्यम । के वीरास्तमन्त्रिप्रमन्त्रयुः शल्यंसमदि ।
 शूरे मे तत् प्रया चाधीत युद्धभीमस्य पाण्डवे । योषिव हतवीरा मे वेना पुत्रस्य सञ्जय ।
 अगोपमित्रो योऽहं गोक्षुण्णं तद्वनं मम । यौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्मिन् महाहवे ।
 परास्ते ततश्चस्मिन् कथमाधीत्यनस्तदा । जीवितेऽप्यथ यामर्थ्यं किमवाप्तासु सञ्जय ।
 घातयित्वा मरावीर्यं पितरं लोकधार्मिकं । अगाधमन्त्रिन् मन्त्रा नौकां दृष्ट्वैव पारग ।
 भीमे हत शूरे दुःखान् मये शोचन्ति पुत्रका । अद्रिमारमयं बूनं यदयं मम सञ्जय ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

यच्छुक्त्वा पुरुषयाघं हतं भीष्मं न दीर्यते । यस्मिन्नस्त्राणि मेधा च नोतिथ्य पुरुषर्षभे ।
 अग्रमेयाणि दुर्द्वये कथं स निहतो युधि । न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेधया न च ।
 न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्दिमुच्यते । कालो नूनं महावीर्यैः सर्वलोकादुरात्म्यम् ।
 यत्र शान्तमव भीष्मं हतं शंसि सञ्जय । पुत्रप्राकाभिषन्ततो महदुःखमचिन्तयन् ।
 आर्येणैह पुरा पाणं भीष्माच्छान्तनुनन्दनाह । यदादित्यमिवापश्यत् पतनं भुवि सञ्जय ।
 दुर्व्याधनः शान्तमव किन्तदा प्रत्यपगत । नाहं स्वशं परेषां वा बुद्ध्या सञ्जय चिन्तयन् ।
 श्रेयं किञ्चित् प्रपश्यामि प्रत्यनोके महीचितां । दातव्यः सत्तर्धश्चाऽप्यष्टविभिः सम्प्रदधितः ।
 यत्र शान्तमव हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः । वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा महाजतं ।
 सत्तर्धमे द्यिताः पार्था नापराध्यन्ति पुत्रकाः । एतदर्थेण कर्तव्यं कृद्वास्त्रापत्सु सञ्जय ।
 पराक्रमः परा शक्तिस्तु तस्मिन् प्रतिष्ठितं । श्रीकानि विनिज्जन्तं ह्रीमन्ममपराजितं ।
 कथं शान्तमव तातं पाण्डुपुत्रा न्यवारयन् । यथा युक्तान्यनोकानि कथं युद्धं महात्मभिः ।
 कथं वा निहतो भीष्मः पिता सञ्जय मे परैः । दुर्व्याधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौवतः ।
 दुःशासनश्च कितवो हते भीमे किमब्रुवन् । यच्छरीरैरुपहीर्षो नरवारणवाजिनां ।
 शरशक्तिमहावृत्तामराख्यां महामयां । प्राविशन् किन्वा मन्दः र्धमा युद्धविमोहदाः ।
 प्राणयुग्मे प्रतिभये के दीर्यतो नरर्षभाः । के जीयन्ते जितास्तत्र कृतवत्स्य निपातिताः ।
 अन्ये भीष्माच्छान्तनवात् तन्ममाचक्षु सञ्जय । न हि मे शान्तिरस्तीह श्रुत्वा देवव्रतं हतं ।
 पितरं भीमकर्मणं भीष्ममाहवशोभिनं । शक्तिं मे हृदये कृष्टां महतीं पुत्रहानिनां ।
 त्वं हि मे सपिपेवाग्निं प्रदीपयसि सञ्जय । महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सर्वलोकिकं ।
 दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः । शौच्यामि तानि दुःखानि दुर्व्याधनकृतानहं ।
 तस्मान्मे सर्वमाचक्षु यदुक्तं तत्र सञ्जय । यदुक्तं तत्र सञ्जये मन्दस्त्राबुद्धिसम्भवं ।
 अपनोतं सुनीतं यत् तन्ममाचक्षु सञ्जय । यत्कृतं तत्र सञ्जये भीष्मेण जयमिच्छता ।
 तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंस तच्चाप्यब्रूतः । यथा तदभवद्बुद्धं कुरुपाण्डवसेनयः ।
 क्रमेण येन यस्मिन् काले यस्य यथाऽभवत् ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्यन्तं द्वादशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ न्युक्तोऽयमनुप्रज्यो महाराज यथाऽहंमि । न तु दुर्व्याधने दोषमिममायकुमर्हति ।
 य आत्मनो दुश्चरितादग्रभं प्राप्नुयात्तरः । एतसां तेन नान्यं स उपपन्नं हितमर्हति ।
 महाराज मनुष्येषु निन्द्य यः सर्वमाचरेत् । स वध्यः सर्वलोकाश्च निन्दितानि समाचरेत् ।
 निकारो निष्ठतिप्रशोः पाण्डवैस्तप्रतोचया । अनुभूतः सहामात्यैः शान्तश्च सुचिरं वने ।
 इयानाश्च यशानाश्च राजाश्चामितेजशः । मय्यसं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगवसेन च ।
 शृणु तत् श्रुतिवोक्तं मा च शोके मनः कृपाः । दृष्टमेतत् पुरा नूनमिदमेव नराधिप ।

११

१२

१३

१४

१५

१६

नमस्कृत्य पितृसोऽहं पाराशर्याय धीमते । यस्य प्रसादाद्विभ्यं यत् प्राप्ते ज्ञानमनुत्तमं ।

दृष्टिश्चातीन्द्रियो राजन् दूरान् श्रवणमेव च । परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ।

१८१

व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिं शुभा । अक्षैरयन्ने। युद्धेषु वरदानाग्नहात्मनः ।

शृणु मे विस्तरेणैदं विचित्रं परमाहुतं । भारतानामभूत् युद्धं यथा तस्मैमहर्षयः ।

तेष्वनीकेषु यत्नेषु व्यूढेषु च विधानतः । दुर्योधनो महाराज दुःशामनमयाव्रवीत् ।

दुःशामन रथास्त्रैर्धुज्यन्ता भोभरचिणः । अनीकानि च सर्वानि श्रेष्ठ त्वेभनुचादय ।

अयं स मामभिप्राप्तो वर्षपूगाभिर्चिन्तितः । पाण्डवानां सर्वान्यान् कुरुक्षेत्रे समामगम ।

१८२

नातः कार्यतमं मन्ये रणे भोभल्ल रचणात् । हन्यात् गुप्तो ह्येष पार्थान् सोमकांश्च सष्टय्यान् ।

अश्वीच विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनं । मृत्युते स्वी ह्यसौ पूर्वं तस्मात् वर्ज्यो रणे मम ।

तस्मात् भोभो रचितयो विप्रैरेणेति मे मतिः । शिखण्डिनो धधे यत्ता सर्वे तिरन्तु मामकाः ।

तथा प्राच्या प्रतीत्याश्च क्षात्रिण्योत्तरायथा । सर्वशस्त्रेषु कुशलाक्षै रचन्तु पितामहं ।

अरक्ष्यमाणं हि हृको हन्यात्सर्वं महानलः । मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयाम शिखण्डिना ।

१८३

वामं चक्रं युधामन्युहन्तमैजाश्च दक्षिणं । गोमरौ फाल्गुन प्राप्ते फाल्गुनोऽपि शिखण्डिनः ।

वरक्ष्यमाणं पार्थेन भीमेण च विवर्जितं । यथा न हन्यात् गात्रेय दुःशामन तथा कुह ।

इति श्रीमहाभारते भोभपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्योधनदुःशामनसंवादे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ पञ्चमः उवाच ॥ ततो रजन् व्युष्टायां स शब्दः सुमहानभूत् । जोगता भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति ।

शङ्खदुन्दुभिषोवैष धिहनादैश्च भारत । दयद्वेषितनादैश्च रथनेमिस्त्रैस्तथा ।

गजानां हंढताक्षैव योधानाश्च विगर्जतां । छेदितास्त्रैः शिखण्डिनोऽपि सुमुखस्यैतेऽभवत् ।

१८४

उदतिष्ठन् महाराज सर्वं युक्तमशेषतः । सूर्यादये महस्यैव कुरुपाण्डवसेनयोः ।

राजेन्द्र तव पुत्राणां पाण्डवानां तथैव च । दुष्प्रहयाणि चास्त्राणि शस्त्रकवचाणि च ।

ततः प्रकाशे धैर्यानि समदृश्यन्त भारत । नदीयानां परेषाञ्च प्रवहन्ति महानि च ।

तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृताः । विभाजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः ।

रथानीकान्यदृश्यन्त मगराणीव भूरिशः । अतीव शुशुभे तत्र पितृते पूर्णशङ्खतः ।

१८५

धनुर्भिर्घृष्टिभिः शूरेर्गदाभिः शक्तिमैरैः । योधा प्रहरन् शस्त्रैस्तेष्वनीकेष्ववस्थिताः ।

गजा पदाता रथिनस्तुरगाश्च विगर्जन्ते । व्यतिष्ठन् वागुराकाराः श्वश्रोत्रैश्च सहस्रजः ।

ध्वजा वज्रविधाकारा व्यदृश्यन्त समुच्चिताः । खेपाश्चैव परेषाञ्च घुतिमन्तः सहस्रजः ।

काश्चना मणिचिवात्रा ज्यलन्त इव पावकाः । अर्धिमन्यो व्यरोचन्त ध्वजारोहा सहस्रजः ।

महैर्भक्तैश्च शूभ्रा महैर्भयदने खिव । सखद्वाले प्रयोराय ददृशुर्बुद्धकाक्षिणः ।

१८६

उद्यतैरायुधैश्चैवैवालमहा कलापिनः । अथभावा मनुष्येन्द्राश्च मूमुखगता वभुः ।

शत्रुनि भेषयन् शस्त्र आवर्त्योऽय जयद्रथ । विन्दानुविन्दैः कैकेया काम्बोज्य सुदक्षिणः ।

श्रुतायुधस्य कालिज्ञे । जयत्सेनेस्य पार्थिव । । दृढदंष्ट्रस्य कौरव्यः । कृतवर्षा च सावतः ।
 दशैते पुरुषव्याघ्राः । गूढराः परिघवाहवः । । श्वौहिणिनां पतयो धन्वानो मूरिदक्षिणाः ।
 एते चाम्ये च बह्वैरे दुर्योधनवशानुगाः । राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महारथाः ।
 सचद्वाः समदृश्यन् स्वेयवनीकेष्ववस्थिताः । बहुकृष्णाजिनाः सर्वे बलिना युद्धशालिनः ।
 दृष्टा दुर्योधनस्त्रार्थे ब्रह्मयोगाये दीक्षिताः । समर्था दशबाहिन्यः परिरुद्धा व्यवस्थिताः ।
 एकादशो धांसराष्ट्रो कौरवाणां महाधमूः । अपत सर्वैरेभ्यः यच्च ज्ञान्तवोऽग्रणीः ।
 श्रेताष्ठीयं श्रेतश्चैवं श्रेतवर्माणमच्युतं । अपश्याम महाराज भीमं चन्द्रमिवोदितं ।
 हेमतालम्बजं शौरं राजते स्वेन्द्रे स्थितं । श्रेताश्च हव श्रोतांश्च दृष्ट्वा सुहृत्पाण्डवाः ।
 सञ्जयाच्च महेश्वासो दृष्टपुष्पपुरोगमाः । जूष्मत्सर्ष महोर्विहं दृष्ट्वा सुदृग्मा पया ।
 धृष्टपुष्पमुखाः सर्वे समुद्विजिरे मुजः । एकादशैताः शोभुष्टा बाहिन्यस्तव पार्थिव ।
 पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः । उच्चत्तमकरावैर्ता महापादसमाकुर्वौ ।
 युगान्ते समवेतो दौ दृश्यते सागराविष । नैव नैस्तादृशौ राजन् दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ।
 श्रुनोक्तानां समेताणां कौरवाणां तथाविध ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ यथा स भगवान् व्यासः कृष्णदेवायनोऽब्रवीत् । तथैव संहिता सर्वे समाजमुर्मघोचिन् ।

महाविषयगः शोभमानोऽस्मिन् प्रत्यपद्यत । दीप्यमानाश्च सन्तेति दिवि सप्त महापहाः ।

द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत । ज्वलन्त्याः प्रिखया भूयो भानुमानुदितो दिवि ।

ववाग्निरे च दीप्तायां दिग्निगोमायुवायसाः । लिप्तमानाः शरीराणि मांसमोक्षितभोजनाः ।

अहन्यहनि पार्थानां दृष्टः कुरुपितामहः । भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातस्त्याय सयेतो ।

जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुरारिन्दमौ । युयुधाते तवाधाय यथा स समयः कृतः ।

सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव । समानीय महोपालानिदं वचनमब्रवीत् ।

इदं कः श्रुत्वा हारं स्तुतव्योऽस्मद्वत्तं मरुत् । शङ्खध्वजैश्च शक्रस्य शङ्खराज्यं सज्जितं ।

एष वः श्रुतिजः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतैः कृतः । सभावायध्वमात्मनमवयमनयो युधि ।

नाभाग्यं यथानिधु मान्वाता नरूपो वृगः । सविद्धाः परमं स्थानं गता कर्मभिरोद्भूतैः ।

अधर्मैः क्षत्रियक्षेत्र्य दृष्टाधिमरणं महे । यदाज्ञौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ।

एवमुक्ता महोपाला भोग्येण भरतर्षभ । निर्ययुः स्वान्धनोऽस्मिन् शोभयन्तो रथोत्तमैः ।

स तु वैजयन्तं कर्णः सामात्यः सह बन्धुभिः । न्यासितः समरे शङ्खं भोग्येण भरतर्षभ ।

अपेतकर्णः पुच्छस्ते राजानश्चैव तावकाः । निर्ययुः सिंहादेन नादयन्तो दिशो दृष्टः ।

श्रेतश्चैव पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः । तान्यनीकानि शोभन्ते मग्नैर्ययदातिभिः ।

भेरोपणवश्चैव दुन्दुभीनाश्च निखनैः । रथनेमिनिनादेयं बभूवकुजिता मही ।

काञ्चनाद्दकेयूरैः । कर्मकैश्च महारथाः । भ्राजमाना व्यराजन्त साधवः पर्वता दव ।
 तालेन महता भीमः पद्मतरिण केतुना । विमलादित्यमहाप्रज्ञाया कुरुचमुपतिः ।
 ये मदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ । अवर्तन्ता यथादेवं राजन् शान्तमवस्थ ते ।
 स तु गोवाहन श्रेष्ठः सहित सर्वराजभिः । ययौ मोतङ्गराजेन राजाऽर्हण पत्राकिना ।
 पद्मवर्णस्वमीकानां सर्वेषामयत स्थितः । अश्वत्थामा ययौ यत्र विंशत्सहस्रकेतुना ।
 श्रुतायुधसिन्धवेन पुद्गमिषो विविशति । शूलो भूरिश्रवायैव विकर्षय महारथः ।
 रते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः । खन्दनैर्व्वरवर्षाणो भीष्मस्यासन् पुरोगमाः ।
 नैषामपि महोत्सेधा, शोभयन्तो रयोज्ज्वलाः । भ्राजमाना व्यरोचन्ता जाम्बूनदमयध्वजाः ।
 जाम्बूनदमयी वेदी कमण्डलुविभूषिता । केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ।
 अनेकप्रतपाह्वमनीकमनुकथैः । महान् दुर्घोघनस्यासौघागो भणिमथो ध्वजः ।
 तस्य पौरवकालिङ्गा, कामोजाः समुदधिनाः । चेमधन्वा च शन्यय तस्युः प्रमुखतो रथाः ।
 खन्दनेन महाऽर्हण केतुना हृयभेण च । प्रकर्षेत्तेव सेनाऽयं मागधस्य रिपुं ययौ ।
 तदङ्गपतिना गुप्तं हृयेण च मनस्विना । श्वारदाभयमप्रख्यं प्राच्यानां सुमहद्वजः ।
 अनीकप्रमुखे तिष्ठन् वराहेण महायथा । शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्वयः ।
 शत रथसहस्राणां तस्यासन् वशवर्तिनः । अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि वटः ।
 तन् सिन्धुपतिना राजा पालिनं ध्वजिनीमुखं । अनन्तरथनागाश्वमश्वोभत महद्वजः ।
 पश्चा रथसहस्रेषु नागानामयुतेन च । पति संर्व्वकलिङ्गानां ययौ केतुमौ सः ।
 तस्य पञ्चतस्रङ्गाया व्यरोचन्ता महागजाः । धन्वतोमरुत्तपीरपताकाभिश्च शोभिताः ।
 शुशुभे केतुमुख्येन पात्रकेन कलिङ्गकः । श्वेतच्छ्रेण निष्केण चामर्य्यजनेन च ।
 केतुमानपि सातङ्गं विशिखपरमाकुशं । आस्थित समरे राजन् मेघस्य इव भानुमान् ।
 तेजसा दीपमानसं वारणं तं समास्थितः । भगदन्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ।
 गजस्वत्सगतावाक्ता भगदन्तेन भणिमैः । विन्दानुविन्दावावन्मैः केतुमन्तमनुमनैः ।
 मरयानीकवान् व्यूहो हस्त्रहो नृपधीर्व्वान् । वज्रिपद्, पतव्युयः प्रहसन् सर्वतोमुखः ।
 द्रोणेन विहितो भगम् राजा शान्तमवस्थ च । तथैवाचार्यपुत्रेण वाह्नोकेन हृयेण च ।
 इति श्रीमद्भारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने शतदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो मुहूर्त्तौत्तुमुलः शब्दो हृदयकम्पनः । अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुस्ता ।
 ब्रह्मदुम्भुमिषोपैद्य वारणानाञ्च हृदिनैः । भूमिघोषैरयानाञ्च दीप्यन्तीव वसुधरा ।
 ह्ययानां वृषमाणानां योधानाञ्चैव गर्भतां । क्षणेनैव जभो भूमिः शब्देनापूरिततन्दा ।
 पुष्पाणां तत्र दुर्द्धर्ष पाण्डवानां तथैव च । समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमागमे ।
 तत्र भगा रथादेव जाम्बूनदविभूषिताः । भ्राजमाना व्यदृशन्ता मेघा इव सविद्युः ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

ध्वजा वज्रविधाकारास्तावकानां नराधिप । काञ्चनाद्दिनो देजुर्जलिता इव पावकाः ।

स्वेषाश्चैव परेषाञ्च समदृश्यन्तां सारत । महेन्द्रकैतवं शुभ्रा महेन्द्रमदनेखिव ।

काञ्चनेः कवचैर्विरा ज्वलितार्कसमप्रभैः । मयद्वाः समदृश्यन् ज्वननार्कसमप्रभाः ।

सुरयोधवरा राजन् विशिवायुधकाशुकाः । उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तावद्वाः पिनाकिनः ।

अपमाचा महेष्वासायममुखगता वभुः । पृष्ठगोपात् भीमस्य पुत्रास्ताव नराधिप ।

दुःशासनो दुर्बिषहो दुर्मुखो दुःसहस्रया । विविशतिश्चिवसेनो विकर्णश्च महारथ ।

मत्स्यमतः पुरुमित्रो जयो भृगुश्चैव । रथा विप्रतिषाहस्तास्तथैषामनुयायिनः ।

अभीपाहा, शूरसेनाः शिबयोऽप्यं वंसातयः । शान्ता मत्स्यास्तथाऽमठालैर्गताः कैकयास्तथा ।

सौवीरा, कैतवाः प्राच्याः प्रतोषोदीच्यवासिनः । द्वादशैते जनपदाः सर्वे गुणसानुव्रजः ।

महता रथवैद्येन ते ररक्षुः पितामहं । अनोक्तं दम्भाहन्तं कुञ्जराणां तरुखिनां ।

मागधो येन नृपतिस्त्राज्ञो कन्तमवयात् । रथानाञ्चकराद्य पादरथाय दन्तिनां ।

अभूवन् वाहिनीमथै प्रतानामयुनानि पट् । पादातादायतोऽगच्छन् धनुशुर्वाशिपाणयः ।

अनेकमतपाहन्ता नखग्रामाद्ययोधिगः । अचौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत ।

अदृश्यन् महाराज गङ्गेव यमुनान्तरे ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अचौहिण्या दशैकाश्च व्यूढा इष्टा युधिष्ठिरः । कथमन्येन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ।

यो वेद मानुषं व्यूहं देवं गान्धर्वमायुरं । कथं भीमं स कौन्तेयः प्रत्यव्यूहत सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धार्तराष्ट्रान्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूहानि पाण्डवः । अभ्यभाषत धर्मताम धर्मराजो धनञ्जयः ।

महर्षेर्वचनात्तात वेदयन्ति दृढसन्तः । संहतान् व्योधयेद्व्यान् कामं विस्तरधत्तं वदन् ।

सूचीमुखमनीकं स्यादव्यानां वज्रमिः सह । अस्त्राकञ्च तथानैन्यमन्योयः सुतरो परैः ।

रतदचनमाश्रय महर्षेर्व्यूह पाण्डव । रतच्छ्रुता धर्मरार्थं प्रत्यानायत पाण्डव ।

एष व्यूहमिति ते व्यूहं गजपत्तम दुर्जयं, अरुणं तप्तं, अस्त्राणां विहितं, अस्त्रसंयुतम् ।

यः स वात इवाद्भूतः समरे दुःसहः परैः । स नः पुरो योत्स्यते वै भीमः प्रहरतो वरः ।

तेजोभिः त्रिपुमेन्यानां मृद्वन् पुरुषपत्तमः । अयोऽयुगैर्योत्स्यति नो युष्टोपायविषयः ।

यं दृष्ट्वा कुरवः सर्वे दुर्ध्याधनपुरोगमाः । निर्वीर्येभ्यस्ति श्वेभ्यः सिंहं दृष्ट्वा यथा ।

॥ सर्वे भयंयिष्यन्तः प्राणान्मकुतोभयाः । भीमं प्रहरतो जेतुं देवराजमिन्द्रमराः ।

न हि भोऽस्मि पुमानोके यं संकुर्वन् दृकोदरं । द्रष्टुमत्युपकथानं विपहेत नररथम् ।

एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्र धनञ्जयः । व्यूहं तानि मया न्याय्य मयथौ फाल्गुनस्तथा ।

सम्ययाताम् कुहून् दृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमू । गङ्गेव पूर्वा लिमिता स्यान्द्धाना बहूम्भनः ।

भीमसेनोऽप्यलोक्षोपां धृष्टद्युम्नस्य वीर्यवान् । नकुल सहदेवस्य धृष्टकेतुस्य पार्थिव ।
 विराटस्य ततः पश्चात् राजाऽप्यलोक्षोऽपि । आत्मभि सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरचन् पृथक् । ७९
 चक्ररथौ तु भीमस्य माद्रोपुत्रो महाद्युती । द्रौपदेया वधोभद्रा पृथगोपाखरस्त्रिन ।
 धृष्टद्युम्नस्य पाञ्चाल्यलोक्षो गोपाना महारथ । सहितः पूतनाशूरैरथमुख्यैः प्रभद्रकैः ।
 शिखण्डो ह ततः पश्चादङ्गुनेनाभिरक्षितः । यत्तां भीमविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ ।
 पृथतोऽप्यङ्गुनस्त्रासीत् युयुधानो महाबल । चक्ररथौ तु पाञ्चाल्यो युधामन्यूनमौजसौ ।
 कैकेयो धृष्टकेतुस्य चेकितानस्य वीर्यवान् । भीमसेनो गदां विभक्तुं वज्रपाशरमयो दृढा । ८०
 चरन् वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् । रते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षन्तस्ते जनाधिप ।
 धृतराष्ट्रस्य दाययाद इति बोभत्सुरब्रवीत् । भीमसेनं तदा राजन् दृश्यस्व महाबलं ।
 ब्रुवाणस्तु तथा पार्थ सर्व्वेऽन्यानि भारत । अपूजयंस्वदा वाग्निरनुकूलाभिराहवे ।
 राजा तु मध्यमानोक्ते कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । दृढस्त्रिंशु चक्रैर्भसैद्यलङ्घिरस्त्रैरिव ।
 अवोद्विष्टाऽप्य पाञ्चाल्यो यशसेनो महासना । विराटमन्वयात् पश्चात् पाण्डवार्थं पराक्रमो । ८१
 तेषामादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः । नानाचिह्नधरा राजन् रथेष्वाम्बु महाध्वजाः ।
 समुत्सार्य्य ततः पश्चात् धृष्टद्युम्नो महारथ । आत्मभि सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरचन् युधिष्ठिरं ।
 त्वदीयानां परेषाञ्च रथेषु विपुलान् ध्वजान् । अभिभूयाञ्जुमस्यैको रथे तस्यो महाकपि ।
 पदातास्तपतो गच्छन्निशिताष्टिपाणय । अनेकशतवाहना भीमसेनस्य रक्षिण ।
 वारणा दशवाहना अभिजकरटामुखा । शूरा हेममयैर्जलेदीप्यमाना इवाचला । ८२
 चरन्त इव जीमूता महाहर्षा पद्मगन्धिन । राजानमन्वयुः पश्चाच्चरन्त इव पर्व्वताः ।
 भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन् परिघोपमां । प्रचकर्ष महासैन्यं दुराधर्षो महासनाः ।
 तमर्कमिव दुग्धेऽथ तपन्ममिव वाहिनी । न श्रेष्ठः सर्व्वयोधास्तो प्रतिविचिन्तमन्त्रिके ।
 वज्रो नामैव ॥ द्यूहो निर्भयः सर्व्वतोमुखः । चापविद्युत्ध्वजो घोरो गुप्तो गण्डवीरधन्वना ।
 यं प्रतिबुद्धः तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनी । अजेयो मानुषे लोके पाण्डवैरभिरक्षितः । ८३
 मन्ध्या तिष्ठत्यु सैन्येषु सूर्य्यलोदयन प्रति । प्रावात्यपृथतो वायुर्निर्ममे स्तनयिषुवान् ।
 दिव्यमहाताय विजुर्नचि शर्करवर्षिणः । रजसोद्भूयमानस्तु तमसाच्छादयज्जगत् ।
 पपात महती चोक्ता प्राशुषो भरतर्षभ । उद्यन्तं सूर्य्यमादित्य व्यग्रोऽर्थं महासना ।
 अथ सज्जीयमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ । निष्प्रभोऽभ्युद्ययो सूर्य्यः सद्यो भूयश्चाल च ।
 व्यधीर्य्यत शत्रूनां च भूतदा भरतर्षभ । निघातामहवो राजन् दिक्षु सर्व्वान् स चाभवन् । ८४
 प्रादुर्भावीद्रजसीर्षं न प्राशायत किञ्चन । ध्वजानां धूयमानानां सहस्रा मातरियना ।
 किङ्किणीजातवह्नाणां काक्षधस्रग्वरात्मरैः । महतां सपताकानामादित्यवमतेजसां ।

७९

८०

८१

८२

८३

८४

सर्वं स्रग्ग्रीभृतमभीतालवनेष्विव । सर्वमे पुण्यथावाः पाण्डवा दुःखमन्दितः ।

व्यवस्थिताः प्रतियुद्धं तत्र पुत्रस्य वारिणी । यत्नत इव मन्त्रा नो योधानां भरतपुत्रम् ।

दृष्ट्वाऽप्यतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितं ।

इति श्रीमद्भारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पाण्डवसैन्यबृहे स्कौनविंशतिर्नोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सूर्योदये सञ्जये के तू पूर्व दृष्टुमत्रो ह्यस्मादा इवामहम् । मामका वा भीमनेत्राः समीपे पाण्डवा वा भीमनेत्राणां दानां ।

केषां जघनौ भीमसैन्यो ववायू केषां मेनं व्यापदाद्याभक्तम् । केषां यूनां मुखवर्गा प्रचवा सर्वं मे त्वं दृष्टि तत्त्वं पद्यातम् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ उभे मेने तुज्यमिवोपयाने उभे बृहे हृष्टरूपे नरेन्द्र । उभे चित्रे वनगजिप्रकये तथैवमे नागरयादृष्टपूर्वम् ।

उभे मेने हृष्टतौ भीमरूपे तथैवमे भारत दुर्विषष्टे । तथैवमे स्वर्गत्रयाय सृष्टे तथैवमे मत्पुत्रोपपन्नोऽहम् ।

पद्याभुक्ताः कुरवो धार्तराष्ट्राः क्षिताः पाथाः प्राङ्मुखा द्याधमानाः । दैत्यैश्चनेत्र च कौरवाणां दैवैश्चनेत्र च पाण्डवाणां ।

एते वायुः श्रुतः पाण्डवानां धार्तराष्ट्रान् उपदा व्याहरन्ति । गनेन्द्राणो मदगन्धार्थ तोत्राश्च वेशिरे तत्र पुत्रस्य नागा ।

दुर्योधनो हस्तिनं पञ्चवै सुवर्गकच जायन्तानं प्रभितं । समान्यितो मथगतः कुक्कुटं संख्यमानो वन्दिर्महागधैः ।

एन्द्रप्रभं येतमयातपत्रं कौरवसमभ्राजते चोत्तमाङ्गे । तं सर्वतः शकुनिः पार्मतीये बाह्वै गान्धारैर्येति गान्धारराजः ।

भीमोऽप्यत सैन्येन्यथ हृष्टः येन च्छ्वयः येतधनुः सद्यः । येतोऽप्यीव पाण्डुरेव ध्वजेन येनैरथै येनैवैवमकाशः ।

तस्य सैन्ये धार्तराष्ट्राश्च सर्वे बाह्योक्तानामेकैश्चः शट्पदः । ये चमडाः क्षत्रिया ये च विज्यान्तथा कौबीगः पद्मनदाश्च शूराः ।

शौण्डैयैश्चरयो महाका द्रोणो धनुष्याणिग्दीनवन्तः । शालो मुनः प्रायशः सर्वैराक्षां पञ्चाप भुनोन् इवामियाति ।

बाह्वैचक्षिः सर्वसैन्यस्य मध्ये भूरियथाः पुष्टमिवो जययः । शाला नक्ताः नैकथादेति सर्वं गगनीके भातरौ यो ह्यमाता ।

भारद्वजोत्तमधूमर्षहाता मवेष्टामो गौतमसिचयोधो । शक्रे किरातैर्धवैरेव शङ्खे तदा चमूमुत्तरतोऽभियाति ।

सहस्रकलामयुतं रथानां मृदुर्जयो बाह्वैर्जनेनैव राजन् कृताश्वः । प्रमातराक्षो विगर्भाय शूराः ।

कार्ष्ण द्रुपदहन्तु नागानां तत्र भारते । नागे नागे रथवर्तं वनमदा रथे रथे ।

अथैवे द्रष्टुं धानुष्का धानुष्के द्रष्टुं चर्षिणः । एवं ब्यूढान्यनीकानि माभिन तत्र भारत ।

मंयुद्वा मानुषं बृहद् दैवगन्धर्वमायुरं । दिवसे दिवसे प्राप्ते भोक्ता शान्तनोऽप्यग्रे ।

महागदौघविपुलः समुद्र इव घेयकम् । भीमेन धार्तराष्ट्राणां बृहः प्रयङ्गुजो दुग्धः ।

अनन्तरा ध्वजिनो मरेन्द्र भीमा लदोय न तु पाण्डवानां । ताक्षैव जन्त्ये हृष्टा दुःखदृष्ट्यां पद्मनेत्रा देवशर्ङ्गैः ।

इति श्रीमद्भारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने विंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रस्य सेनं दृष्ट्वा समुद्रतां विषादमगन्तुं राजा कुन्तीपुत्रो दुर्धितः ।

बृहद् भीमेन चनिधं कन्वित्रं प्रेत्न पाण्डवः । अनेचमिव संश्लेषः किञ्चिद्विजृम्भनमवरोत् ।

धनञ्जय कथं शक्यमस्माभिर्व्याहृतमाहवे । धार्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां धोहः । पितामहः ।

अस्माभ्योऽयमभेद्यश्च भीमोऽस्मिन्निवर्त्तयिष्यते । कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरिवर्धना ।

ते वयं संशयं प्राप्ताः सधैर्याः शत्रुकर्षण । कथमस्मात् महाव्यूहादुत्थानं नो भविष्यति ।

अथाञ्जुनोऽब्रवीत्पाथ युधिष्ठिरमभिब्रूयात् । विपश्चित् संशयं तव राजसूयनीकिर्नो ।

प्रशयाऽभ्यधिकान् दूरान् गुणयुक्तान् सङ्गमपि । अयन्यन्यतरा येन तस्मिन्नेव विद्यामते ।

तच्च ते कारणं राजन् प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । नारदस्तद्विषेदं भीमोद्गाथां च पाण्डव ।

एवमेवायं मासिद्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत् । पितामहः किल पुरा मेहेन्द्रादीन् दिशोकथः ।

न तथा बलवोऽस्माभ्यां जयन्ति विजिगीषवः । यथा सत्यानृगंवाभ्यां धर्मैरेकेन चानघ ।

ज्ञात्वा धर्ममधर्मं च सोमश्चोद्यममास्थिताः । युध्यन्ममहङ्कारा यतो धर्मस्ततो जयः ।

एवं राजन् विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः । यथा तु नारदः प्राह यतः क्षणस्ततो जयः ।

गुणभूतो जयः कृष्णं पृष्ठतोऽभ्येति माधवं । तद्यथा विजयेद्यस्य सन्नित्यापरे गुणाः ।

अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्ययः । पुरुषः सनातनतमो यतः क्षणस्ततो जयः ।

पुरा श्रेष्ठ हरिश्चेत्वा विकुण्ठोऽकुण्ठसायकः । सुरासुराणां विस्फूर्जन्मन्त्रोन्नेत्रो जयन्ति ।

अन कृष्णं जयेमेति धैर्यं तच्च तैर्जितं । तत्प्रगदाङ्घ्रिं चैवास्त्रं प्राप्तं शकादिभिः सैतः ।

तस्य ते न व्यर्था काङ्क्षिदिह पश्यामि भारत । यस्य ते जयमाश्रितो विद्यमुक्त्वा विदेवहरः ।

इति श्रीमद्भागवते भीमपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ धञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरा राजा स्त्रां सेनां समनोदयत् । प्रतियूहजनीकानि भीमस्य भरतधम ।

यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रयव्यूहन् पाण्डवाः । खर्गो परममिच्छन्तः सुयुद्धेन कुहूदृशः ।

मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रचितं ध्वजपाणिना । धृष्टद्युम्नश्चरन्नेव भीमसेनेन पालितः ।

अनीकं दक्षिणं राजन् युयुधमेन पालितं । श्रीमता घालताम्रेण शक्येनैव धनुशता ।

महेन्द्रपानप्रतिमं रथगुं सोपस्करं घाटकरत्नचिह्नं । युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयुक्तं समास्थितो नागकुलस्य मध्ये ।

समुत्क्रान्तं दन्तप्रदाकमस्य सुपाण्डुरं हवमतीव भाति । प्रदक्षिणैवमुपाचरन्ति महर्षयः संवृतिभिर्महोद्भूतैः ।

पुनोद्विताः शत्रुवधं वदन्ति ब्रह्मर्षिभिः । क्षुतवन्त एनं । जयैश्च मन्त्रैश्च महौपधोभिः समन्ततः । सख्ययमेव प्रवृत्ताः ।

ततः सहस्राणि तथैव गाश्च फलाणि पुण्याणि तथैव निष्कान् । कुरूजतो ब्राह्मणसाम्राज्ञात्मा कुर्वन् यथौ शक्र

द्वामरोमः ।

महत्समर्थः इतकिद्विणीकः परार्द्धगामूनदधेमचिवः । रथोऽञ्जुनस्यशिरिवाचिमात्रो विभाजते येतद्वयः सुचक्रः ।

तमास्थितः केमवधंटीतं कपिध्वजो गातिववाणपाणिः । धर्मधरो यस्य समः पृथिव्यां न विद्यते नो भविता कदाचित् ।

उदत्तपिथ्यस्तव पुत्रसेनामतीव रौद्रं स विभर्त्ति रूपं । अनायुधो यः सुभुजो भुजाभ्यां नरोऽयं नागान् युधिभक्त

कुर्यात् ।

स भीमसेनः सधितो यमाभ्यां द्रुकोदरो वीररथस्य गोत्रा । तं तच्च सिंहरथमसखेनं लोकं महेन्द्रप्रतिमानकथं ।

समीक्ष्य सेनापगतं दुरासदं संविव्यधुः पङ्कगता यथा दिपाः । दृकोदरं वारणराजदं योधास्तदीया भयभ्रमप्रसङ्गाः ।

अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुच्छं दुरासदं । अवतीत् भरतश्रेष्ठ गुडाकेशं जनार्दनः ।

२८०

॥ वासुदेव उवाच ॥ य एष रोषात् प्रपन्नन् वलस्यो यो नः सेनां सिद्धं दवाचकये । स एष भीमः कुर्वन् प्रकेतुर्धेना हतास्त्रियते
वाजिमेधाः ।

एतान्यनीकानि महानुभावं गूहन्ति मेघा इव रश्मिवन्तः । एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर काङ्क्षन् धुङ्क्षु भरतर्षभेण ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ धार्तराष्ट्रपथं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितः । अर्जुनस्य हितार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ द्रुपिर्भूत्वा महाबाहो यङ्गामाभिमुखे स्थितः । पराजयाय श्रवणां दुर्गामोचमुदीरय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तोऽर्जुनः सङ्कोचं वासुदेवेन घोमता । अवनीर्य रथात् पार्थः सौचमाह कृताञ्जलिः । २८१

॥ अर्जुन उवाच ॥ नमस्ते सिद्धसेनानि आर्ये मन्दरवासिनि । कुमारि कालि कापालि कमिसे कृष्णपङ्कजे ।

भद्रकालि नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते । षण्डि चण्डे नमस्तुभ्यं तारिणि वरवार्षिणि ।

कात्यायनि महाभागे कर्णालि विजये जये । मिथिलिपिच्छजघरे नानाभरणभूषिते ।

चङ्गद्वृक्षप्रहरणे खड्गखेटकधारिणि । गोपेन्द्रधनुजे ज्येष्ठे चन्दगोपकुलोद्भवे ।

महिषासृकमुषि नित्यं कौशिकि पीतवासिनि । अङ्गहारे कोकमुखे नमस्तेऽस्तु रणमित्रे । २८२

उभे शक्रभरि श्वेते कृष्णे कैटभनाभिनि । हिरण्यगि विरूपाक्षि भूषाक्षि च नमोऽस्तुते ।

वेदश्रुतिमहापुण्ये ब्रह्मणे गानधेदशि । जम्बूकटकचैत्येषु नित्यं सचिचितामये ।

सं ब्रह्मविद्या विद्यानां महाविद्या च देहिनां । स्कन्दमातर्भगवति दुर्गे कामारवासिनि ।

स्त्राहाकारः स्त्रधा चैव वशा काष्ठा वरस्वती । सावित्री वेदमाता च तथा वेदान्तउच्यते ।

स्तुताऽसि त्वं महादेवि विशुद्धेनान्तरात्मना । जयो भवतु मे नित्यं तत्प्रसादाद्गुणजिरे । २८३

कान्तारमयदुर्गेषु भक्त्या पाशनेषु च । नित्यं वससि पातले धुङ्क्षु जयसि दानवान् ।

त्वं जम्बुनी मोहिनी च माया ह्रीः श्रीलक्ष्म्यैव च । मत्स्या प्रभावती चैव सावित्री जननी तथा ।

तुष्टिः पुष्टिर्धृतिर्दीप्तिर्द्वन्द्वद्विद्वयविवर्द्धनी । भूतिर्भूतिमतां सङ्क्षेपे वीक्ष्यसे मिह्वारणैः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पार्थस्य विज्ञाय भक्तिं मानववत्सला । अन्तरीक्षगतोवाच गोविन्दस्वापतः स्त्रिता ।

॥ देव्युवाच ॥ क्लृप्तेनैव तु कलिनं शून्यं ज्येष्ठसि पाण्डव । वरस्त्वमसि दुर्हर्षं नारायणमहापवान् । २८४

अत्रेयस्यं रणेऽरीणामसि वज्रस्यतः स्वयं । इत्येवमुक्त्वा वरदा चयेनान्तरघोषतः ।

सञ्ज्ञा वरन्तु कोन्तेया मेने विजयमात्मनः । आरुरीह ततः पार्थो रयं परमशक्तं ।

कृष्णार्जुनोदकशो दिव्यौ ब्रह्मौ प्रदधतुः । च ददं पठते सौचं कथं उत्थाय मानवः ।

यधरधःपिमावेभ्यो न मयं विद्यते सदाः । चापि रिपवस्तैभ्यः संपाद्या ये च दंदिणः ।

न मयं विद्यते तस्य सदा राजकुलादपि । विवादे जयमाप्नोति बह्वोऽमुच्यते वन्द्यनात् । २८५

दुर्गं तरति चावश्यं तया शरैर्बिभृम्यते । सङ्ग्रामे विजयो नित्यं सङ्गी माप्नोति केवलं ।

आरोग्यवलसम्पन्नो जीवेत् वर्षशतं तदा । एतत् दृष्टं प्रमादाच्च मया ॥ यामस्य धीमतः ।
 मोक्षदेता न जानन्ति नरनारायणादयो । तव पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मनुजमानुषाः ।
 प्राप्तकालमिदं वाक्यं कालपात्रेण गुह्यताम् । दैपायनो नारदश्च कण्वो रामस्तथा परः ।
 अवारधंस्तव सुतं न चासौ तत् स्मरतिवान् । यत्र धर्मो युतिः कान्तिर्यत्र श्री श्रीतया मतिः ।
 यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।
 इति श्रीमहाभारते भोगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्गास्तोत्रे चयोर्विभोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२२

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कैषा प्रवृत्तास्तवाप्येवोधा युष्मन्ति सञ्जय । उद्धमनसं के वा के वा दीना विचेतनः ।

के पूर्व्वं प्रादुरास्तव युद्धे हृदयकम्पनं । मामका पाण्डवयाश्च तस्मात्तच्छ सञ्जय ।
 कस्य सेनासमुद्भूते गन्धर्वाश्च समुद्भवः । वाक् प्रदक्षिणायैव योधानामतिगर्जतः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ उभयोः सेनयोस्तव योधा जहिरिरे तदा । स्रजं ममाः सुगन्धानामुभयश्च समुद्भवः ।
 संवृत्तानामनीकानि व्यूढाणां भरतर्षभ । संवर्गात् समुदीर्षाणां विमर्दं सुमहानभूत् ।
 वादिचशब्दस्तुल्यं शङ्खभेरोविमिश्रितः । शूराणां रणशूराणां गर्जतामितरेतरं ।
 उभयोः सेनयोराजन् महाव्यतिकरोऽभवत् । अन्योऽन्यं वीर्य्यमार्षाणां योधानां भरतर्षभ ।
 कुञ्जराणाञ्च वदता सैन्यानां च प्रवृत्ततां ।

२३

इति श्रीमहाभारते भोगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्म्येचेन कुर्वन्ने समवेता युयुत्सवः । मामका पाण्डवश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रुपः तु पाण्डुबानो कं व्यूढः दुर्योधनस्तदा । आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ।
 पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्यं महतीं चमूं । व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ।
 अत्र शूरा महेश्वासा भीमार्जुनसमा युधि । युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।
 धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्य्यवान् । पुबजित्कुन्तिभोजश्च श्रेष्ठश्च नरपुङ्गवः ।
 युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्य्यवान् । सौमद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व्वे एव महारथाः ।
 अस्माकन्तु विशिष्टा ये तात्त्रिवो धिक्कृतमः । मायका मम सैन्यस्य संश्रयं तान् प्रवीक्षिते ।
 भवान् भोग्यं कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदर्तिश्चैव ह ।
 अन्ये च बहवः शूरा मदर्थं त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्व्वे युद्धविशारदाः ।
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भोग्याभिरचितं । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भोग्याभिरचितं ।
 अयनेषु ॥ सर्व्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भोग्यमेवाभिरचन्तु भवन्त सर्व्वे एव हि ।
 तस्य मञ्जनयन् दधं कुहटश्च पितामहः । विहनादं विनयोधे शङ्खः द्रौपौ प्रतापवान् ।
 ततः शङ्खाश्च मेरुद्वयं पणवानकगोमुखाः । सहस्रैवावहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ।
 ततः क्रौन्धेयैर्धुक् महति चन्दने स्थितौ । माघवः पाण्डवश्चैव द्वियौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ।
 पाण्डुजयं चपोकैरे देवदत्तं धनञ्जयः । पौण्ड्रं द्रौपौ महाशङ्खं भीमकर्मा हृकोदरः ।

२४

२५

अनन्तविजये राजा कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमसिपुष्पकौ ।
 काश्यपः परमेष्वायः ग्लिस्त्यो च महामयः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च बाह्यकिशोपराजिनः ।
 द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वेः इयिषोपते । कौमदश्च महाबाहो । प्रह्लादः द्रुपः पूयकः पूयकः ।
 च घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदागच्छत् । नमश्च पूयिषीश्चैव तुमुषोऽचनुनादयन् ।
 अथ व्यथितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रमन्त्राते धनुर्हृद्यं पाण्डवः ।
 हयोकेषं तदा वाक्यमिदमाह महोपते ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ सेनयोद्धमयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽयुत । यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
 कैमया सह योद्धव्यमस्मि च शमश्च मे । योद्धुमानानवेषेऽहं य एतेऽव समगताः ।
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्वृत्तैर्दुष्टैः मियचिकीर्षवः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ एवमुक्त्वा हयोर्क्रेमो गुडाक्रेमेन भारत । सेनयोद्धमयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं ।
 भीमद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां महोचितं । उवाच पाण्डु पश्यैतान् समवेतान् कुहमिति ।
 तत्रापस्थितः स्थितान् पाण्डुः पितृनय पितामहान् । आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सर्वोत्तमाः ।
 शत्रुरान् सुहृदश्चैव सेनयोद्धमयोरपि । तान् समोदृष्ट्वा च कौन्तेयः सर्वान् बभूववस्थितान् ।
 हृदया परयाविष्टो विवोदनिद्रमव्रवीत् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेवं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं । सीदन्ति मम गावाश्चि मुखश्च परिमुच्यति ।
 वेपथुश्च शरीरे मे रोमचर्षश्च जायते । गाण्डोर्वं संनते हस्तात् खड्गश्चैव परिदह्यते ।

न च शक्नोन्वहं ह्यनु भ्रमतीव च मे मनः । निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केचन ।
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे । न कङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
 किन्ना राज्ञेन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा । येषामर्थे काङ्क्षितं मे राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त इमवस्थितो द्रुपेः प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च । आचार्यान् पितरः पुत्रास्त्रैश्च च पितामहाः ।
 मातुलाः शत्रुराः पौत्राः श्यावाः सम्बन्धिनस्तथा । एताश्च हन्मुनिष्कामि हतोऽपि मधुसूदन ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हतेः किञ्चु महोदते । निहत्य धार्तराष्ट्राश्च का मीतिः स्यान्मनाद्देन ।
 पापमेवाश्रयेदस्मान् हनैतान्मृततायिनः । तस्मान्मार्हा बयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः ह्यम साधवः । यद्ययेते न पश्यन्ति लोकभोगहृतचेतसः ।
 कुलघयटं देयं मित्रद्वेष्टि च पातकं । कथं न श्रेयमस्माभिः पापादध्माभिर्वर्जितं ।
 कुलघयटं देयं प्रपश्यद्भिर्मान्देन । कुलघये प्रपश्यन्ति कुलधर्मोः सन्ततया ।
 धर्मं न ह्येकं शक्नुमः शस्त्रमथर्कोऽभिभवत्युत । ऋषीर्कोऽभिभवान् कृष्ण प्रमुख्यन्ति कुलधियः ।
 क्षीयुः दुष्टाश्च वार्ष्णेय जयते वर्धमानः । सहरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 पतन्ति पितरो ह्येषां भ्रातृपिण्डादकृपया । दौषैरेतैः कुलघ्नानां वर्धमानकारकैः ।

उत्साधन्ते जातिधर्मा कुलधर्माश्च शाश्वता । उत्सृज्य कुलधर्माणां मनुष्याणां जन्तान् ।

मरके नियतं वशो भवतोऽत्यनुग्रहम् । अहो वत महत्पाप कर्तुं व्यथिता वयं ।

यद्वाञ्छसखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यतः । यदि मामप्रतीकारमशक्तं शक्तपाणय ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तस्ये चेमतरे भवेत् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वमुक्ताऽर्जुन सङ्क्षेपं रथापस्य उपाविशत् । विजृम्भ सगरं चापं शोकसंविग्रमानम ।

इति श्रीमद्भारते भीमपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादो नाम प्रथमोऽध्यायः । भीम
पर्वणि तु पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ मनाद्या हृत्पथाविष्टमनुपूर्णाकुलेचणं । विषोदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदन ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कथञ्चमिदं विषमे समुपस्थितः । अनार्य्यगुणमख्यमकीर्त्तिकरमर्जुन ।

क्षेत्र्य माक्ष्मण पार्थ नैतत्पुण्यपद्यते । कुट्टं हृदयैर्दाव्यत्र त्यक्तोऽस्मिन्न परन्तप ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ कथं भीममह सङ्क्षेपं द्रोणश्च मधुसूदन । द्रुपुमि प्रतियोस्यामि पूजार्हं वरिष्ठदत्त ।

गुरुमहता हि महानुभावान्श्रेयो भोक्तुं भक्ष्यमपीह लोके । ह्लादयंकामांस्तु गुरुनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान्
न चैतद्दिग्ध कतरजो गरीयो यदा जयेम यदि वा नो जयेयुः । यामेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे
धार्तराष्ट्राः ।

कार्ष्णदेवोपहृतस्त्रमाव पृच्छामि त्वा धर्मसङ्गोऽचेता । यच्छ्रेयः स्यान्निर्यतिं ब्रूहि त्वेयं शिष्यसेऽहं प्राधि मां त्वां प्रपन्नं ।
न हि प्रपश्यामि समापनुद्यात् यच्छाकमुन्मेषणमिन्द्रियाणां । अवाप्य भूमावधपन्नसङ्कटं राक्षसराणामपि चाधिपत्य ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वमुक्त्वा हृषीकेश गुडाकेश परन्तप । न तेषां इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ।

तमुवाच हृषीकेश प्रहसन्निव भारत । सेनयाहभयार्मथ्य विषोदन्तमिदं वच ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशेषान्त्वग्रेष्वक्षेपं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गतास्त्रनगतास्त्रंश्च कानुग्रोचन्ति पण्डिताः ।

न त्वेवाहं जातु नाहं न लजेमि जनाधिप । न चैव न भविष्याम सर्व्वं वयसत परं ।

देहिमोऽस्मिन् यथा देहकौमारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धिरस्त्रश्च न मुह्यति ।

मात्रास्त्रशस्त्रौक्त्येयं शीतोष्णसुखदुःखदा । आगमायायिभ्योऽभित्याहाकितित्वल भारत ।

य हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःखसुखधीरं सोऽमृतत्वाय कथ्यते ।

मायता विद्यते भावो नाभावा विद्यते यत । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविनाशि तु तद्विद्महेन सर्व्वमिदं ततं । विनाशमवययस्यास्य न कश्चित् कर्त्तुमर्हति ।

अन्तवन्त इमे देहा नित्यसंक्रामाः शरीरिणः । अनाग्निनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ।

य एनं वेत्ति हन्तारं यद्येनं मन्यते हतं । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ।

न जायते म्रियते वा कदाचिच्छाद्यं भूत्वा भविता वा न भूय । अज्ञो नित्यं प्रायतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने
शरीरे ।

वेदाविनाशिनं नित्यं य स्मनजमव्ययं । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कं ।
बाधांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति
नवानि देही ।

८०

नैनं हिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं स्नेहयन्नापो न मोहयति माहृत ।
अश्वेद्योऽयमदाहोऽयमज्ज्योऽशोषश्च । नित्यं सर्वगतं स्थाणुरचलोऽयं मनात्मन ।
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते । तस्मादेवं विदित्वैनं नानुमोचितमर्हसि ।
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतं । तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं मोचितमर्हसि ।
जातस्य हि भ्रुवो मृत्युर्भवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येयं न त्वं मोचितमर्हसि ।
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अथक्निधनन्वित्र तच्च का परिदेवता ।

८१

आद्यर्थवत् पश्यति कथिदेनमाद्यर्थवत् वदति तथैव चान्य । आद्यर्थवत् चैनमन्यं ब्रूणेति श्रुत्वाऽप्येव वेदं न
चैव कश्चित् ।

देही नित्यमवधोऽयं देहे धर्मस्य मारत । तस्मात् धर्माणि भूतानि न त्वं मोचितमर्हसि ।
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकल्पितमर्हसि । धर्म्याह्नि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्तियस्य न विद्यते ।
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपाहृत । सुखिनं क्षत्रियाः पार्थ क्षन्ते युद्धमीदृशं ।
अथ चेत्तमिभं धर्मं सङ्गमं न कर्षिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्त्तिंश्च हिता पापमवाप्स्यसि ।
अकीर्त्तिंश्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययः । सध्यावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ।
भयाद्वाणदुपरतं मंक्षन्ते त्वं महारथा । धेयाश्च त्वं वज्रमनो भूत्वा याच्यसि साधव ।
अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तव हिता । निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरमु किं ।
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्तृष्वे मही । तस्मादुत्तिष्ठ कोन्तेय युद्धाय क्षतनिश्चय ।
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ । ततो युद्धाय युज्यस्व नैव पापमवाप्स्यसि ।
इवा तैर्भाहिता बाह्यो बुद्धिर्योगे निमा गृह्ण । बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ।
नेहाभिक्रमन्नाहोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्तब्धमणश्च धर्मस्य आपते महतो भयात् ।
यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुमन्दन । वज्रशब्दा ह्यनन्त्या बुद्ध्योऽयं व्यवसायिनो ।
यामिमा पुष्पिता वाच प्रवक्ष्यामिपदिष्ट । वेदादरता पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ।
कामात्मानं स्वर्गपरा अन्तर्कर्मफलप्रदां । क्रियाविशेषवज्जला भोगेन्द्रियगतिं प्रति ।
भोगेन्द्रियप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसां । व्यवसायात्मिका बुद्धिं समाधौ न विधीयते ।
त्रैगुण्यविपया वेदा निष्प्रेगुणो मवाञ्छुन । निर्देन्दो नित्यसत्त्वो निर्घ्यागचेम आत्मवान् ।
पावानयं उदपाने सञ्जतं संयुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्रह्मण्य न विजानतः ।
कर्मक्षेपाधिकारणे मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्नाते सङ्गोऽस्तु कर्मणि ।
योगश्च कुरु कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय । विद्वाधिक्षो समो भूत्वा समल्ल योग उच्यते ।

८२

दूरेण धारं कर्म बुद्धियोगाद्गुणश्च । बुद्धौ शरणमन्विष्य लपसाः फलहेतवः ।

बुद्धियुक्तो ज्ञातीह उभे सुगतदुष्कृते । तस्मात् योगाय युञ्ज्यस्व योग कर्मसु कौशलं ।

कर्मजं बुद्धियुक्तो हि फलं त्यक्त्वा मनोपिणं । जन्मबन्धविनिर्मुक्तो पदं गच्छन्मनसामयं ।

यदा ते मोक्षकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्वेदं आतपस्य श्रुतस्य च ।

श्रुतिप्रतिपत्त्या ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव । स्थितधी किं प्रभाषेत किमासीत प्रजेत किं ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यजहति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदीयते ।

दुःखेष्वनुद्विग्नमना, सुखेषु विगतस्पृह । शीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ।

यः सर्वानभिलेष्टं तत्तत् प्राप्य श्रुभाश्रुभं । नानिमन्दति न दृष्टिं तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानोव सर्वशः । इन्द्रियाणोन्द्रियाचैर्भ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिने । रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ।

यततो ह्यपि कान्तेय पुरुषस्य विषयिनः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ।

तानि सर्वाणि सपथं युक्त आसीत मापरः । वशे हि यथेन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

ध्यायतो विषयान् पुंश्च सङ्गोपपञ्चायते । सङ्गान् सञ्चायते कामं कामात् कोट्योऽभिजायते ।

क्रोधात् भवति सफाहः सफोहात् क्षृतिविभ्रमः । क्षृतिभ्रंशान् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशान् प्रशस्यति ।

रागद्वेषवियुक्तस्य विषयानिन्द्रियैश्चरन् । आत्मवशैर्बन्धेधात्मा प्रसदगधिगच्छति ।

प्रसदे सर्वदुःखानां हानिरस्त्रोपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ।

मासि बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना । न चाभावयत शान्तिरशान्तस्य क्षुतं सुखं ।

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञा वायुनौयमिवाश्वसि ।

तस्मात् पथ्य महाबाहो निरुद्धीतानि सर्वशः । इन्द्रियाणोन्द्रियाचैर्भ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

घां निघ्ना सर्वभूतानां तंलां जागर्ति संयमी । यथो जायति भूतानि सा निघ्ना पश्यते मुने ।

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यदत् । तदत् कामा यः प्रविशन्ति सर्वं ॥ शान्तिमाप्नोति न कामकामी ।

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमाश्चरति निस्पृहः । निर्वैभो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ।

एषा मास्ती स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वात्माऽभ्यन्तकालोऽपि शान्तिं निश्चायते ॥

इति श्रीमद्भागवते भीमपर्वणि श्रीभगवद्गीतासु र्गविषयु ओष्ठष्ठाञ्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः । भीम पर्वणि तु षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ व्यायसो चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जगद्गर्हन् । तत् किं कर्मणि घोरं मा नियोजयसि क्षेमव ।

व्यामिश्रेणैव साचेन बुद्धिं मोक्षयसीव मे । तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ।

॥ भगवानुवाच ॥ सांख्यिकिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता गथाऽपि । शानयोगेन साद्यानां कर्मयोगेन योगिनां ।

न कर्ममनारम्भैर्कर्म्युत्पद्यते । न च ह्यप्रज्जनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ।

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशं कर्म कर्त्तव्यं प्रकृतिजगुण । ८४
 कर्मोद्भियाणि सयस्य य आले मनसा स्मरन् । इन्द्रियाणान् विमुढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ।
 यस्मिन्द्रियाणि मनसा नियन्त्रारभतेऽर्जुन । कर्मोद्भिये कर्मयोगमसक स विप्रियते ।
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म व्यथ्या ह्यकर्मण । शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्देदकर्मण ।
 यज्ञायात् कर्मणाऽन्यत्र लोकोऽय कर्मवन्धन । तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तवत् समाचर ।
 सहयज्ञा प्रभा सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापति । अनेन प्रपविष्यध्वमेव बोऽस्मिष्टकामधुक् । ८५
 देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयं परमवाप्स्यथ ।
 इष्टान् भोगान हि वो देवा दाम्यन्ते यज्ञभाविना । तैर्देत्ता न प्रदद्यैभ्यो यो मुहे स्तेन श्व स ।
 यज्ञाग्निष्टाग्निं सन्नो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषे । भुञ्जते ते त्वज्वापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ।
 अन्नात् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादक्षपथवः । यज्ञात् भवति पर्जन्यो यज्ञ कर्मसमुद्भव । ८६
 कर्म ब्रह्मादिव विद्भि ब्रह्माक्षरसमुद्भव । तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं ।
 एव प्रवर्त्तन्तु चक नानुवर्त्तयतो ह य । अघादुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ।
 यस्मात्परतिरेव स्यादात्मवप्रत्य मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ।
 नैव तस्य ह्यते नार्थो नाहोतेनेह कथन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपायय ।
 तस्मादसक सततं कार्यं कर्म समाचर । अशको ह्यचरन् कर्म परमाप्नोति पूरय ।
 कर्मणैव हि बहिर्दिमास्थिता जनकादयः । लोकसद्गुहमेवापि कण्ठस्थं कर्तुमशक्नुमि । ८७
 यद्यदाचरति श्रेयस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ।
 न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानाशक्तमशक्त्यं वर्त्तं श्वं च कर्त्तव्यं ।
 यदि ह्यहं न वर्त्तय जातु कर्मस्थतद्भित । मम वर्त्तमानुवर्त्तन्ते मनुयाः पार्थ सर्वशः ।
 जस्रीदेयुर्मि लोका न कुर्या कर्म चेदहं । बहुरस्य च कर्त्ता स्वामुपहन्वामिमं प्राय ।
 यन्ता कर्मण्यविदासो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्याद्दिदाम्नाय जनकश्चिकोर्नैव कथय ह । ८८
 न बुद्धिभेद जनयेदज्ञाना कर्मसङ्घिना । ज्ञापयत् सर्व्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ।
 प्रकृते क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्व्वशः । अहंकारविमुढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते ।
 तत्त्वविच्छु महावाक्श गुणकर्माविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न भङ्ग्यते ।
 प्रकृतेगुणषूढा मज्जन्ते गुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदो मन्दान् छात्स्नवित्र विचक्षतेत ।
 मयि सर्व्वेण कर्माणि स्रज्ज्वाध्यात्मचेनसा । निराशीर्धर्ममो भूत्वा युध्यस्व विजनपरा । ८९
 ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवा । श्रद्धावन्तोऽनसृयन्तो मुष्यन्ते तेषां कर्मभिः ।
 ये नेतदभ्यसृयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मत । सर्व्वज्ञानविमुढास्त्रान् विद्धि नष्टानशतशः ।
 सद्गुरुं पश्यते श्रुताः प्रभेज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निदध किं करिष्यति ।
 इन्द्रियेन्द्रियस्थापै रागद्वेषौ व्यस्यितौ । तेषां च वशमगच्छेत्तौ ह्यहं परिपश्येनौ ।

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयवहः ।

२८

॥ अर्जुन उवाच ॥ श्रेयं केन प्रयुक्तोऽयं पापघ्नरति पूर्यः । शनिच्छत्रपि वान्धव भेदादिव मिथोजितः ।

॥ भगवानुवाच ॥ काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः । महाभोगो महापाप्मा विद्वानभिर्ह वैरिणः ।

धूमेणाग्नयिते वह्निर्गन्धार्द्रा भूलेन च । यथोत्प्लवनादृता गन्धस्तथा तेन दमादृतः ।

आदृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणः । कामरूपेण कौन्तेय दुष्परेणानलेन च ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतेभिर्बोद्धयत्येव ज्ञानमादृत्य देहिम ।

२९

तस्मात्तन्निन्द्रियाण्यादौ नियन्त्र भरतर्षभ । प्राप्ताग्नें प्रजहि ज्ञानं ज्ञानविज्ञाननाशनं ।

इन्द्रियाणि पराण्याह्वरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धः परतस्तु सः ।

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संशब्ध्यात्मानमात्मना । जहि श्रेष्ठ महाबोहा कामरूपं दुरासदं ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि श्रीमगवद्गीतासुपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्षयामोनाम

वृत्तीयोऽध्यायः भीष्मपर्वणि तु वसुधैवकुटुम्बकः ॥ २० ॥

॥ भगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं । विवस्वान् ममैव प्राह सगुरिरात्मा मे ऽप्रवीत ।

एवं परस्परप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालिह महता योगो नष्टः परन्तप ।

२९

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ज्ञातदुत्तम ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतदिजानोयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ।

॥ भगवानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव शार्ङ्ग । ताम्यहं वेद सर्वान्पि न त्वं वेत्स्य परन्तप ।

अज्ञोऽपि सन्नयथात्मा भूतानामोयरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भावमात्मनायथा ।

यदा यदा हि धर्मस्य स्त्यानिर्भवति भारत । अस्त्यत्यानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ।

३०

परित्राणाय साधनां विनाशाय च दुष्कृता । धर्मवस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ।

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म भेति मामेति चोऽर्जुन ।

वीतरागभयक्रोधा भक्त्या मामुपाश्रिताः । बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं । मम वर्त्मानुबर्त्तन्ते मनुज्याः पाथ सत्त्वराः ।

काङ्क्षन्तः कर्षणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मामुपैवोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ।

३१

आतुर्व्यर्थं मया खट्वं गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्त्तारमपि मां विद्वाक्कर्त्तारमव्ययं ।

न मां हिमनो कर्षोणि न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिनो म वध्यते ।

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि भुमुचेभिः । कुरु कर्मव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृत ।

किं कर्म किमकर्षति कथयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयथऽभार ।

कर्मणा द्रुपि योद्धव्यं योद्धव्यस्य विकर्मणः । अकर्मण्यस्य योद्धव्यं गहना कर्मणा गतिः ।

३२

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मण च कर्म यः । स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्तव्यकर्मकृत ।

यस्य धर्मो समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ।

त्यक्ता कर्मफलासङ्गं विमुक्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तेऽपि नैव किञ्चित् करोति यः ।

निराशेयतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शरीरं केवलं कर्षं कुर्वन्नाप्नोति किञ्चिदं ।

यदृच्छालाभमनुष्ठेयं दन्दतीतो विमलरः । समं सिद्धावशिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ।

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्षं समग्रं प्रविलीयते ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ।

दैवमेवापरं यज्ञं योगिनः पर्युपासते । ब्रह्माप्नोति परं यज्ञं यज्ञैवेवायुजुहोति ।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्येव संयमाग्निषु जुहोति । शब्दादीन् विषयान्ये इन्द्रियाग्निषु जुहोति ।

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहोति ज्ञानदीपिते ।

द्रव्ययज्ञास्त्रयोपयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संश्रितव्रताः ।

अपाने जुहोति प्राणं प्राणेषु पातं तथा परे । प्राणापानगतो रुद्धा प्राणायामपरायणः ।

अपरे नियताहारा प्राणान् प्राणेषु जुहोति । सर्वेयेति यज्ञविदे यज्ञचपितकल्पाय ।

यज्ञप्रियामृतभुक्ते यान्ति ब्रह्म समातनं । भायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यं कुरुषत्तम ।

एवं वद्धविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे । कर्षंजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विनात्यसे ।

श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञं परत्तमम् । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।

तदिद्धि मणिपातेन परिमथेन सेवया । उपदेस्यामि ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्तद्भिन्नम् ।

यज्ञज्ञात्वा न पुनर्नौहमेव धास्यसि पाण्डव । येन भूतान्येषेण दृच्छत्यात्मन्यथो मयि ।

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्रदेनेन जगिनं सन्तारिष्यसि ।

यद्येधासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽञ्जुम् । ज्ञानाग्निं सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ।

न हि ज्ञानेन सद्ग्रसं पवित्रमिह विद्यते । तत्सर्वं योगधर्षिदुः कालेनात्मनि विन्दति ।

अह्नावाप्तमेव ज्ञानं तत्परं संयतेन्द्रिय । ज्ञानं लब्ध्वा परं ज्ञानमधिरेणाधिगच्छति ।

अज्ञस्याह्नधानस्य संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।

योगसन्त्यक्तकर्माणं ज्ञानधर्षिदुःप्रशयं । आत्मवत्सं न कर्माणि निवर्जन्ति धनञ्जय ।

तस्मादज्ञानमभूतं हृत्सर्वं ज्ञानाग्निनात्मनः । किञ्चैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ।

इति श्रीमहाभारते श्रीभगवद्गीतापर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भवद्गीतासुपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम

चतुर्थोऽध्यायः श्रीभगवद्गीते तु अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ अञ्जुं न उवाच ॥ कस्यास्य कर्षणं कृष्ण पुनर्थयोगश्च अपरि । यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मत्प्राप्त्यः कर्षयोगस्य नि श्रेयसकरानुभो । तयोस्तु कर्षमप्राप्तात् कर्षयोगो विप्रियते ।

उप यः स नित्यसत्याभो यो न द्रष्टुं न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं यस्यात् प्रमुच्यते ।

सांख्ययोगो धृष्टमात्रा प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्मिन् सम्यग्भयोर्विन्दते क्षत्र ।

यत् सांख्ये प्राप्यते स्वाभं तत्प्रागेवपि गम्यते । एकं सांख्यस्य योगस्य यः पश्यति स पश्यति ।

सद्यःसम्पु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगत । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ।
 योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रिय । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ।
 नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वतः । पश्यन् शृण्वन् स्पर्शन् शिष्यश्च भगवत् स्वपन् श्रमन् ।
 प्रलपन् विद्वज्जन् गृह्यन् बुद्धिर्ब्रह्मविमपन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ।
 ब्रह्मस्यैवाध्यास कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाध्यासा । १०१
 कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्मा कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ।
 युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकी । अयुक्तः कामकारेण फले प्रको निवध्यते ।
 सर्वकर्माणि मनसा रुद्विष्यात्से सुखं वशी । नवदारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् ।
 न कर्तव्यं न कर्माणि शोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ।
 नादत्ते कलचित्पापं न चैव सुकृते बिभुः । अज्ञानेनादत्तं ज्ञानं तेन मुमुक्षुनि जन्तवः । १०२
 ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां माश्रितमात्मनः । तेषामादित्यवत् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परं ।
 तद्बुद्धयस्तदात्मानसश्चिदासुखपरायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिवृत्तकल्पायाः ।
 विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । गृणि चैव शपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।
 इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्मात् ब्रह्मणि ते स्थिताः । १०३
 न प्रच्येत प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियं । स्थिरयुद्धिरसंभूदो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः ।
 बाह्यस्पर्शोन्मोक्षमात्मा बिन्दत्यात्मनि यत्सुखं । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमस्यमम्रते ।
 ये हि संसर्गजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ।
 ब्रह्मोतीहैव यः सेतुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधाद्वैवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ।
 योगिनः पुष्टोऽनरारामश्चान्तर्ज्योतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति । १०४
 धर्मज्ञे प्रह्लाद निर्वाणस्तपयः चीणकम्पयाः । द्विजद्वैधा यतात्मान सर्वभूतहिते रताः ।
 कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसां । अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्त्तते विदितात्मना ।
 स्वर्गान् कृत्वा ब्रह्मविद्याय बुधैरान्तरे भुवैः । प्राणायामौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणो ।
 घतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा युक्त एव यः ।
 भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमश्नुते ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसंन्यासयोगो नाम
 दशमोऽध्यायः भीष्मपर्वणित्तु एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
 ॥ भगवानुवाच ॥ अश्रितं कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स सद्योपि च योगी च न निरमिन्नं चाक्रियः । १०५
 यं सद्योपमिति प्रादुर्योगं ते विद्मि पाण्डव । न ह्यस्य मनसहस्यो योगी भवति कथम् ।
 आरुह्येभुर्न योगं कथं कारणमुच्यते । योगाद्दृष्टस्य तस्यैव शमः, कारणमुच्यते ।
 १०६ हि मेन्द्रियार्थेषु न कथं स्वमुच्यते । सर्वसहस्यस्य योगाद्दृष्टदोषोच्यते ।

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ज्ञात्मानो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मानः ।
 बन्धुरात्मात्मनश्च येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु ब्रुवन् वृत्तं तात्मैव श्रुत्वत् ।
 जितात्मानः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः । योगीन्द्रसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ।
 शानविशानद्वयात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः । युक्त इत्युच्यते योगो यमनोष्टागमाश्चनः ।
 सुहृन्नित्रार्थेदासीनमथस्थदेयबन्धुषु । साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विश्रज्यते ।
 योगी युष्मन्ति सततमात्मानं रहसि स्थितः । रकाको यतचित्तात्मा गिराग्रीरपरिचयः ।
 शूषो देमि प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युष्णं नानिनीचं चैवाग्निमुपश्रितम् ।
 तपैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युष्मात् योगमात्मविशुद्धये ।
 सर्वं कारयिरोयोगं धारयन्नचलं स्थिरः । सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिग्दयानवकाययन् ।
 मुद्यान्मात्मा विगतभौत्रेण पारिव्रजे स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ।
 युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगो नियतमानसः । शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ।
 नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः । न चातिस्त्रुप्रसीतस्य जायते नैव चाज्जुनम् ।
 युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्त्रावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ।
 यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ।
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता । योगिनो यतचित्तस्य युष्मन्ते योगमात्मनः ।
 यद्योपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यद्येवात्मात्मनो परमयात्मनि स्थितिः ।
 सुखमात्यन्तिकं यत्तदुद्धियाद्यमतीन्द्रियं । वेत्ति यच्च न चैवायं स्थितयुतति तत्ततः ।
 यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विषान्यते ।
 तं त्रिषादुःखं योगवियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्बिषयेतदा ।
 ब्रह्मैवमभवान् कामास्त्यक्त्वा सर्वानग्रेषतः । मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य यमन्ततः ।
 शनैः शनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृतिमृहीतया । आत्मसंख्यं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।
 यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमखिरं । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वसन्नेतत् ।
 प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् । उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्पयम् ।
 युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन ब्रह्मसंस्पृष्टमन्त्यन्तं सुखमश्नुते ।
 सर्वभूतसमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ।
 यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं स मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।
 सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्त्तते ।
 आत्मोपस्थेन संसेव्यमानं पश्यति योऽञ्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ।
 ॥ अञ्जुन उवाच ॥ योऽयं योगस्तथा प्रोक्तः शब्देन मधुसूदन । एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलतात् स्थितिं स्थिरां ।
 चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दुर्धनम् । तस्याहं निग्रहं मन्ये वाचास्मिन् सुदुष्करम् ।

॥ भगवानुवाच ॥ अथग्रथं महाबाहो मनो दुर्निर्घटं चक्षे । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ।

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः । तस्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः । ११००

॥ अर्जुन उवाच ॥ अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृण्व मच्छति ।

कश्चिन्मयविभ्रष्टश्चिन्माभिव नश्यति । अत्रैतद्वै महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ।

एतन्ने संशयं कृण्व केतुमर्हस्यमेतत् । तदन्यः संशयस्योऽस्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ।

॥ भगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेह मामुच विनाशस्तस्य विद्यते । स हि कल्याणकृत कथित् दुर्गतिं तात गच्छति ।

प्राप्य पुण्यकृतान् लोकानुपित्वा शान्तोऽसमाः । शुचीनां श्रीमतां मेहे योगश्चेष्टेऽभिजायते । ११०१

अथ वा योगिनामेव कुत्र भवति धीमता । एतद्भिः दुर्धमतरं लोकैः जन्म यदीदृशं ।

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्ण्वदेहिकं । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुर्वन्मनः ।

पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवशोऽपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दश्चातिवर्जितः ।

प्रयत्नात् यतमानस्तु योगी संशुद्धकिंस्वियः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ।

तपस्विनोऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कश्चिन्मयाधिको योगी तस्मात् योगी भवाञ्जुन । ११०२

योगिनामपि सर्वेषां मङ्गलानाम्परात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ।

इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो नामषष्ठो

ऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ भगवानुवाच ॥ भव्यामकमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाययः । अथग्रथं समग्रं मे यया शास्त्रं तत्तुष्टु ।

ज्ञानमेतद् ध्वजज्ञानमिदं वक्ष्याम्येषतः । यज्ञज्ञानां नेह भूयोऽन्यज्ञातयमवशिष्यते ।

मनुष्याणां चरुषु कश्चित् यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेति तत्ततः ।

भूमिरापोऽनलो वायुः शं मनो बुद्धिरिव च । अहङ्कार इतोयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । ११०३

अपरेयमित्तकत्वां प्रवृत्तिं विद्धि मे परां । जीवभूतां महाबाहो यथेदं धार्यते जगत् ।

एतद्योनीनि भूतानि सर्वान्योन्युपधारय । अहं कर्तृत्वा जगतः प्रभवः प्रणवस्तथा ।

मत्तः परतरं नायत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सुखे मणिगणा इव ।

रथोऽहमस्य वेत्ति यः प्रभाऽग्निं त्रिमुख्ययोः । प्रयत्नः सर्ववेदेषु शब्दो गोपैर्हं नृषु ।

पुष्टो गन्धः पृथिव्यां तेजसाग्नि विभावधौ । ओशनं सर्वभूतेषु तपसाग्नि तपस्विषु । ११०४

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनं । बुद्धिर्बुद्धिमतामग्निं तेजस्तेजोऽग्निनामहं ।

सर्वं ब्रह्मतादात्म्यं यामरागविशर्भिनं । धर्मो विदुः श्रेष्ठो भूतेषु कामोऽग्नि भरतर्षभ ।

ये चैव वास्तिका भावा राजासालामयाद्य ये । मत्त एवेति तान् विद्धि न सर्वं तेषु मे मयि ।

चर्मिर्गुल्फचर्मरेरिमि, सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेवः परमवयं ।

देवो देवा गुल्मयो मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायाभेतां तस्मिन् मे । ११०५

न मां दुष्टतृप्तो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययापह्नवज्ञानां आचरन् भावमाश्रिताः ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्त्ता जिज्ञासुरार्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ।

तेषां ज्ञानो नित्ययुक्त एकमङ्गिर्विश्रयते । प्रियो हि ज्ञानिनो नित्यमहं स च मम प्रिय ।

उदाराः सर्वे स्येते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं ।

बहूनां जन्मानामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वामुदेव सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।

११९

कामैर्मलैश्चैतज्ज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवतां । तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्मृताः ।

यो यो यो धां तनुं भक्तः अहृद्याऽर्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचरां, अहृद् तामेव विदधात्यहं ।

स तथा अहृद्या युक्तस्त्याराधनमीहते । समेत च तद्, कामान् मयैव विहितान् हितान् ।

अन्तवत्सु फलं तेषां तद्भवत्यन्पमेधयां । देवान् देवयज्ञो यान्ति मङ्गला यान्ति मामपि ।

कल्याणं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमज्ञानेनो ममाव्ययमनुत्तमं ।

११९

नार्हं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । भूतोऽयं नाभिजानाति लोको मामभ्रमययं ।

वेदाहं समतीतानि वर्त्तमानानि चाञ्जुन । भविष्याणि च भूतानि मानु वेद न कश्चन ।

दृष्ट्वादेवमुत्थेन दन्दनोहेन भारत । सर्वभूतानि यस्मैहं सर्वं यान्ति परन्तप ।

येषां लन्तर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणां । ते दन्दनोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढमता ।

गरामरपमेधाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्बिदुः कृत्स्नमध्यात्मं कथं चाखिलं ।

११९

आधिभूताधिदैवं मां आधियज्ञश्च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतवः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विज्ञानयोगो नामषष्ठोऽऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ किन्तु ब्रह्म किमध्यात्मं किङ्कर्तव्यं पुद्गलसम । अधिभूतश्च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ।

अधियज्ञं कथं कोऽहं देहेऽस्मिन् मधुसूदन । प्रयाणकाले च कथं श्रेयोऽपि तिथतात्मभि ।

॥ भगवानुवाच ॥ अचरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंश्रितः ।

अधिभूतं चरो भावः पुद्गलआधिदैवतं । अधियज्ञोऽहमेवाव देहे देहभूतात्मनः ।

११९

अन्तकाले च मामेव स्मरन् भूत्वा कलेवरं । यः प्रयाति स मङ्गलार्थं याति नास्त्यत्र संशयः ।

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं । तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभाषिणः ।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथु च । मय्यर्पितमनोवृत्तिर्मा मे वै श्रमः श्रमः ।

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना । परमं पुद्गलं दिव्यं याति पाश्चात्तिलयम् ।

कविं पुराणमनुशासितारमणारणीयांशमनुस्मरेत् । सर्वस्य धातारमविश्वरूपमादित्यवयं तमसः परन्तात् ।

११९

प्रयाणकाले मनसाऽस्तेन भक्ता युक्ता योगयत्नेन चैव । भूवोर्मये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुद्गलमुपैति दिव्यं ।

यदधरं वेदविदो वदन्ति विप्रानि यत् यतयो वीतरागाः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तपे पदं मण्डपप्रसङ्गे ।

सर्वद्वाराणि बंधयन्तो यदि निश्चयः च । सूक्ष्माध्यात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणं ।

ॐ मित्येकाधरं ब्रह्म व्याहरन् मानुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स गतिं परमां गतिं ।

अनन्यचेताः सततं ये मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुखमः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ।

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमश्नास्यतं । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ।

आम्रह्मभुवनाश्रोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।

दृढस्वयुगपदन्तमहर्षतु ब्रह्मणे विदुः । रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदेऽजनाः ।

अव्यक्तात् व्यक्तयः सर्वेऽः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंश्लेः ।

भूतयोमः स एवायं भूला भूता प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवश्यं पार्थ प्रभवत्यहरागमे ।

परस्मात्कान्तु भावोऽन्योऽन्योऽन्यथात् सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु मग्नस्तु न विनश्यति ।

अव्यक्तोऽचरहत्युक्तसमाहः परमां गतिं । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ।

पुरुषः स परः पार्थ भक्ता लभ्यस्त्वनन्यथा । यस्यान्तःस्थानि भूतानि देन सर्वमिदं ततं ।

यत्र काले वनाष्टत्तिमाष्टत्तिश्चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ।

अग्निर्ब्रह्मातिरहः द्युक्तः पञ्चाषा उत्तरायणं । तत्र प्रयाता भक्षन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदेऽजनाः ।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पञ्चाषा दक्षिणायनं । तत्र चाद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ।

द्युक्तकृष्णे गतो ज्ञेते जगतः शान्ते मते । एकदा चात्यनाष्टत्तिमन्यथावर्त्तते पुनः ।

नेते ह्यतो पार्थ ज्ञानं योगी मुञ्चति कश्चन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाञ्जुन ।

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत् पुण्यफलं मदिष्टं । अत्येति तत् सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यं ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासप्तपिण्डसु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे महापुरुषयोगी नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

ध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानवहितं यज्ज्ञाना मोक्षयेऽशुभान् ।

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमशक्यं ।

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परक्ताप । अप्राप्य मां निवर्त्तन्ते मृत्युसंधारवर्त्तमानि ।

मया ततमिदं सर्वं जगदयत्नमूर्त्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि ॥ चाहं तेभ्यश्चित्तितः ।

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं । भूतभूतं न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ।

यदाकामस्थितो नित्यं वायुः सर्व्वस्येव महात् । तथा सर्व्वानि भूतानि मर्यादानीत्युपधारय ।

सर्व्वभूतानि कौन्तेय प्रष्टानि यान्ति मामिकं । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्प दे । विष्टजाम्दधं ।

प्रष्टतिं स्वात्मवद्विष्टजानि पुनः पुनः । भूतपापमिधं लक्ष्मणवधं प्रष्टतेऽवमात् ।

न च मां तानि वर्णाणि निबध्नामि धनश्रय । उदासीनः उदासीनमसकंते तु कर्षणम् ।

मयाऽध्येषणं प्रष्टिः क्षयते मयराशरं । हेतुनाऽनेन कौन्तेय अगदिपरिवर्त्तते ।

अज्ञानमिति मां भूदा मानुर्षीं तनुमाश्रितं । परं भावमज्ञानेना मम भूतमैश्वरं ।

मोघाद्या मोघपर्थाण्यो मोघज्ञाना विषेतकः । राक्षसीमायुरीक्षेव प्रष्टतिं मोहिर्षीं शिवाः ।

महात्मानस्य मां पार्थ देवीं प्रष्टतिगाह्विताः । भक्त्यन्यन्यमनेषा ज्ञाना भूतादिमयं ।

सततं कीर्तयन्ता मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्ता नित्ययुक्ता उपासते ।

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्ता मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन वज्रधा विद्योनामुषं ।

११८

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधं । मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं जलं ।

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोद्धारमृक्क्षाम यजुरेव च ।

गतिर्भक्ता प्रभु साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययं ।

तपायहमहं वर्षाश्निग्दस्मत्सृजामि च । अमृतक्षैव मृत्युश्च सदसचाहमज्जुन ।

चैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यश्चेत्क्षिप्य स्वर्गंति प्राथयन्ते । ते पुष्पमासाद्य सुरेन्द्रलोकमत्रान्ति दिव्यान् दिवि देव
भागान् ।

११९

ते तं भुक्ता स्वर्गलोकं विद्यालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं च यो धर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामजाता लभन्ते ।

अनन्याश्रित्य यन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगधर्मं वहाम्यहं ।

येऽथान्यदेवता भक्ता यजन्ते अद्भुद्यान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्यविधिपूर्वकं ।

अहं हि सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ तु मामभिजानन्ति तन्नेनागच्छन्ति ते ।

यान्ति देवव्रता देवान् पितृन् यान्ति पित्रव्रताः । भूतानि यान्ति भूतेभ्यः यान्ति मद्याजिनोऽपि मां ।

१२०

पशं पुर्यं फलं तोयं धो मे भक्ता प्रयच्छति । तदहं भक्ष्यपक्षतमममि प्रयतात्मनः ।

यत्करोषि यददासि यच्छुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्षणं ।

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षये कर्मबन्धनैः । सदाशयोगयुक्तात्मा विमुक्ता मामुपैयसि ।

समोऽहं सर्व्वभूतेषु न मे देवोऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्ता मयि ते तेषु चाप्यहं ।

अपि चेत् सुदुराचरो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक् व्यवसितो हि स ।

१२१

स्मिप्रं भवति धर्मात्मा श्रद्धाच्छान्तिं निगच्छति । कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे मरुः प्रणश्यति ।

मां हि पार्थ श्यामश्रित्य येऽपि स्तु पापयेनयः । क्षिप्या वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिं ।

किं पुनर्ब्राह्मणः पुष्टा भक्ता राजर्षयन्मया । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां ।

भक्तना भव भङ्गतो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैयसि युक्त्वैवात्मानं मत्परायणः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगे

नाम त्रयोऽष्टमोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ भूय एव मद्यानाहो गृह्णु मे परं न वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वदामि हितकाम्यया ।

१२२

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणाञ्च सर्व्वम् ।

यो मामजमनादिस्र वेत्ति लोकमहद्दरं । अश्वमूढः स मर्त्येषु सर्व्वपापैः प्रमुष्यते ।

बुद्धिर्ज्ञानमभिमोहः क्षमा मर्त्यं दमः क्रमः । सुखं दुःखं भयं भावो भयक्षयमभयश्च ।

अस्मिन् समता तुष्टिस्तपो दानं यज्ञोऽयज्ञः । भवन्ति भावा भूतानां सत्त एव श्रयस्विताः ।

महर्षयः सत पूज्यं चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानवा जाता येषां लोक इमा प्रजाः ।

१२३

अनन्यचेताः सततं ये मां स्मरति नित्यम् । तस्याहं सुखम् पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ।

१११

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमवाप्नुयते । चाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताम् ।

आश्नन् भुवनलोकान् पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विन्दते ।

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षतु ब्रह्मणे विदुः । रात्रिं युगसहस्रां तां तेषोरात्रविदे जनाः ।

अव्यक्तात् व्यक्तयः सर्वेऽऽप्रभवव्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलयोन्ते तत्रैवाव्यक्तसंश्रके ।

भूतप्राग्मः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलयोन्ते । रात्र्यागमेऽवग्रहः पार्थ प्रभवव्यहरागमे ।

११२

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु भग्यस्तु न विनश्यति ।

अव्यक्तोऽचरदत्युक्तमाहुः परमां गतिं । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्गम परमं मम ।

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्वा लभ्यस्त्वनन्यथा । यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ।

यच्च कठिं लनाट्टितमाट्टितिक्षेव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः यस्मादा उत्तरायणं । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदे जनाः ।

११३

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः वस्मादा दक्षिणायनं । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ।

शुक्लकृष्णे गतो ह्येते जगतः शान्ते मते । सकृदा चात्यनाट्टितमन्यथावर्त्तते पुनः ।

नैते ह्यतो पार्थ जानन् योगी मुञ्चन्ति कथन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाऽर्जुन ।

वेदेषु यज्ञेषु तपस्य चैव दानेषु यत् पुण्यफलं ददितुं । श्रुत्येति तत् सर्वमिदं विदिता योगो परं स्थानमुपैति साधुम् ।

इति श्रीमद्भारते भीमपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासप्तपिण्डसु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे महापुरुषयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

ध्यायः ॥ भोमपर्वणि तु द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयकम् । ज्ञानं विज्ञानयश्चितं यज्ञज्ञाना मोक्षस्य ऽष्टमात् ।

११४

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्याचावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमशक्यम् ।

अश्रद्धाघानाः पुरुषा धर्मस्थास्तु परन्तप । अमाप्य मां निवर्त्तन्ते स्त्वयुसंधारवर्त्तमानि ।

मया तत्तमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेऽन्ववस्थितः ।

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमेश्वरं । भूतसंस्तु न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनाः ।

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्व्ववेगा महान् । तथा सन्निधिं भूतानि मत्स्थानोऽत्युपधारय ।

११५

सर्व्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकां । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पे दौ विद्युज्ज्वाल्ह्वरे ।

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विष्टजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवग्रहं प्रकृतेर्व्रजन्तम् ।

न च मां तांनि कर्माणि निवर्त्तन्ति धनञ्जय । उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कथं सु ।

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः स्रियते सधराचरम् । हेतुनाऽनेन कौन्तेय अगद्विपरिवर्त्तते ।

अवजामन्ति मां भूदा मानुर्था तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ।

११६

मोघाश्च मोघकर्माणि मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीक्षेव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भगवन्मन्यमनेषां ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्त्य दृढव्रताः । नमस्तन्त्य मां भक्ता नित्ययुक्ता उपासते ।

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन वज्रधा विश्वोभुषं ।

११८

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधं । मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं ज्ञतं ।

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोद्धारमृक्षाम यजुरेव च ।

गतिर्भक्ता प्रभु साची निवासः शरणं सुहृत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमयथं ।

तपाम्यहमहं वर्षमिह स्यान्मृत्युनामि च । अमृतञ्चैव मृत्युस्य सदसचाहमर्जुन ।

वैविद्या मां वोमपाः पूनपापां यज्ञैरिष्टा स्वर्गानि प्रार्थयन्ते । ते पुण्यमावाच सुरेन्द्रलोकमभ्रान्ति दिव्यान् दिवि देव
भागान् ।

११९

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विग्राहं क्षीरे पुष्ट्वा मर्त्यलोकं विगन्ति । एवं च यो धर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामक्रामा लभन्ते ।

अनन्यायित्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं ।

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते अद्रुधान्मिताः । तेषां मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकं ।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वात्तच्छावन्ति ते ।

यानि देवव्रता देवान् पितृन् यानि पित्रव्रताः । भूतानि यानि भूतेश्च यानि महाजिनाऽपि मां ।

१२०

पञ्च पुण्यं फलं तोयं यो मे भक्ता प्रयच्छति । तदहं भक्षुपक्षतमश्रामि प्रयत्नात्मनः ।

यत्करोषि यदश्रापि यच्छुद्धोऽपि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्षयं ।

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः । सन्नासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ।

सन्तोऽहं सर्वभूतेषु न मे देवोऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्ता मयि ते तेषु चाप्यहं ।

अपि चेत् सुदुराचरो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक्-यवमिती हि सः ।

१२१

सिप्रं भवति धर्मात्मा श्रद्धाच्छान्तिं निगच्छति । कौन्तेय प्रतिशान्तिं हि न मे भक्तः प्रणश्यति ।

मां हि पार्थ व्यपश्रित्य घेऽपि स्तु पापयेनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यानि परा गतिं ।

किं पुनश्चाङ्गणाः पुष्टा भक्ता राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां ।

मन्मना भव मद्भक्ता मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैक्यं विष्णुं तैवैवात्मनः शरणाय व्रजः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासुपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजमुष्मथो

नाम नवमोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु चयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परं नवचः । यत्तेऽहं प्रोयमाणस्य वक्ष्यामि हितकाम्यया ।

१२२

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणाञ्च सर्व्वेः ।

यो मामजमनादिषु वेत्ति लोकमहेश्वरं । अर्धमूढः स मर्त्येषु सर्व्वपापैः प्रमुष्यते ।

सृष्टिर्ज्ञानमभेदात् स मां त्वं दमः शमः । सुखं दुःखं भयं भवो भयक्षाभयमेव च ।

अर्हं वा समता तुष्टिस्तपो दानं यज्ञोऽयसः । भवन्ति भावा भूतानां सन्त एव इत्यम्बिकाः ।

महर्षयः भद्र पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ।

१२३

एतां विभूतं योगश्च मम यो वेत्ति तत्त्वतः । भोऽविकल्मेन योगेन युज्यते माच संशयः ।
 अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ।
 मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परं । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ।
 तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं । इदामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ।
 तेषामेवानुक्तमर्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदोषेन माखता ।

१११६

॥ अर्चुन उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं ।

आज्ञस्ताम्रपथः सर्वे देवार्धर्षारदस्तथा । अक्षिता देवस्य व्यासः स्वयज्ञैव ब्रवीमि मे ।

सर्वमेतद्भूतं मन्ये यन्मां वदसि केनच । न हि ते भगवन् व्यक्तं विदुर्द्वा न दानवाः ।

स्वयमेवात्मानमात्मानं वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तम । भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ।

वक्तुमर्हस्त्वशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः । यामिन्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं ध्याय तिष्ठसि ।

१११७

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वं सदा परिचिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु चिन्तोऽसि भगवन् मया ।

विस्तरेणात्मनो योगो विभूतिश्च जगद्भूतः । भूयः कथय ह्यर्षिर्हं शृणुतो नास्मि मेऽमृतं ।

॥ भगवानुवाच ॥ इन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुद्देशेन नाख्यन्ते विस्तरस्य मे ।

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताश्चरस्थितः । अहमादिश्च मध्यस्थ भूतानामस्य एव च ।

आदित्यानामहं विष्णुर्द्यौतिषां रविरंशुमान् । मरुतोऽचमं हतामसि नवचाणामहं शशी ।

१११८

वेदानां सामवेदाऽसि देवानामसि वाक् । इन्द्रियाणां मनसासि भूतानामसि चेतना ।

इन्द्राणां शङ्करस्यासि वित्तेशो यच्चरचरां । वसूनां पावकस्यासि मेघः शिखरिणामहं ।

पुरोधसाश्च मुखं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिं । वेनानीनामहं स्कन्दः सरसामसि सागरः ।

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्यैकमचरं । यज्ञानां जपयज्ञोऽसि स्वावराणां हिमालयः ।

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः । गन्धर्वाणां शिखरस्य पिङ्गानां कपिलो मुनिः ।

१११९

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि मामश्वतोद्भवं । रैरावतं गजेन्द्राणां नराणाञ्च नराधिपं ।

आयुधानामहं वज्रं धेनुनामसि कामधुक् । प्रजनस्यासि कन्दर्पं सर्पाणामसि वासुकिः ।

अनन्तस्यासि नागनां वरुणो चादक्षमहं । पितृशामर्थना चासि यमः संयमतामहं ।

प्रज्ञादस्यासि दैत्यानां कालः कलयतामहं । मृगाणाञ्च मृगेन्द्रेऽहं वनतेयश्च पक्षिणां ।

पवनः पवतामसि रामः ब्रह्ममृतामहं । श्रवाणां मकरस्यासि स्रोतसामसि जाह्नवी ।

११२०

मर्गाणामादिरन्तश्च मध्यक्षैवाहमर्जुन । अथात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहं ।

अचराणामकारोऽसि बन्धः क्षामासिकश्च । अहमेवाचयः काशो धाताऽहं विद्येनामुखः ।

मृत्युः सर्वहरस्याहमुद्भवश्च भविष्यता । कीर्तिः श्रीर्नैकश्च नारीणां स्वतिर्गंधा धृतिः चमा ।

वृहत्साम तथा साध्यां गायत्री रुद्रसामहं । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृद्धनां कुसुमाकरः ।

दूतं हृषयतामसि तेजस्रोऽश्विनामहं । जयोऽसि व्यवसायोऽसि सत्यं धनवतामहं ।

११२१

दृष्टीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जय । मुनीनामप्यहं व्यास कवीनामुग्रना कवि ।
 दण्डो दम्पयतामस्मि नीतिरस्मि जिगोषतां । मौनघैवास्मि गुह्यानां ध्यानं ज्ञानवतामहं ।
 यथापि सर्वभूतानां वोजं तदहमर्जुन । न तदस्मि विना यथात्मया भूतचराचरं ।
 नान्तोऽस्मि मम दिव्यानां विश्वतोनां परन्तप । एष त्वद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विश्वरो मया ।
 यद्यदिभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽग्रसम्भवं ।
 अथ वा ब्रह्मनेतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाग्रेण स्थितो जगत् ।

१११

इति श्रीमहाभारते भोक्षपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगोनाम दशमोऽध्यायः ॥ भोक्षपर्वणि तु चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ मदनुपहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञित । यत्तयोक्तं वचस्तेन मोक्षोऽयं विगतो मम ।
 भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया । तत्तत्तत्कमलपत्राद्य माहात्म्यमपि श्राव्यं ।
 एवमेतद्यथात्वं त्वात्मानं परमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ।
 मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमन्यथं ।
 ॥ भगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽप्य सहस्रशः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णोक्तानि च ।
 पश्चादित्यान् वक्षन् वदन्निनैव मत्तत्त्वाया । बह्व्यदृष्टपूर्वैरपि पश्चाद्यर्थेषु भारत ।
 इहैकस्य जगत्सत्त्वं पश्चाद्य सचराचरं । मम देहे गुहाकेषु यथान्यत् द्रष्टुमिच्छसि ।
 न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमेश्वरं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ता ततो राजन् महायोगिष्ठरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमेश्वरं ।

११२

११३

अनेकवक्त्रनयनमेकाहुतदर्शनं । अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकाद्यतापुषं ।
 दिव्यमास्त्राभरणं दिव्यगन्धानुलेपनं । सर्वार्थसमर्थं देवमनन्तं विश्वतोमुखं ।
 दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेत् युगपदुत्थिता । यदि भां सदृशो वा स्यात् भावसत्त्व महात्मन ।
 तत्रैकस्य गजत् कर्तुं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवसदा ।
 ततः स विस्फटाविष्टो ज्जटुरोमा धनञ्जय । प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ।

११४

॥ अर्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवांस्तत्र देव देहे सर्वैश्चात्मया भूतविशेषसङ्घान् । ब्रह्माण्मयीं कमलासनस्थसृष्टीं च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ।

अनेकबाहुदरवक्त्रनेत्र पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपं । नान्तं न मर्थं न पुनस्तर्हि पश्यामि त्रिेश्वर विश्वरूपं ।
 किरीटिनं गदिनश्चक्रिणश्च तेजोरार्णवं सर्वतो दीप्तिमन्तं । पश्यामि त्वां दुर्निरोध्यं समन्तात् दीप्तानलार्कपुतिमममेयं ।

तमचरं परमं वेदितव्यं तमस्य विद्यस्य परं निधानं । तमन्यथ शान्तधर्मगोप्ता सनातनस्य पुरुषो भूतो मे ।
 अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तवाक्त्रं शशिचर्येनैव । पश्यामि त्वां दीप्तकृताग्रवक्त्रं खेतेत्रया विद्यमिदं तपन्तं ।
 छायादिव्यारिदमन्तरं दिव्यान्न त्वयैकेन दिश्य सर्वैः । दृष्ट्वाऽहुतं रूपमिदं तत्रोद्य लोकत्रयं प्रत्ययितं महात्मन् ।

११५

अमी हि त्वां सुरसङ्गा विगन्ति केचित् भीताः प्राञ्चलयेऽव्यवृणन्ति । स्वस्त्युक्ता महर्षिर्षिद्वयमहाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ।

हृद्गादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽद्यिनौ महत्तयोऽगपाय । गन्धर्व्यश्चाऽसुरमिद्वयमहा वीर्यवान् त्वां विग्नता दैव सर्वे ।

रूपं महत्ते बज्रवज्रनेत्रं महाबाहो बज्रबाह्वृषादं । बह्मदरे बज्रदंष्ट्राकराले दृष्ट्वा लोकाः प्रत्ययितास्तथाऽहं ।

नभः सृष्टं दीप्तमनकवर्णं व्याप्ताननं दीप्तविशालनेत्रं । दृष्ट्वा हि त्वां प्रत्ययितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमश्च विष्णोः ॥१९॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसखिभाभिः । दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवाच ।

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सदैवावनिपालमहैः । भीमो द्रोणः सुतपुत्रस्तथाऽभौ सहास्रदोषैरपि बोधमुखैः ।

ब्रह्माणि ते त्वरमाणा विगन्ति दंष्ट्राकरालानि मयानकानि । केचिद्विदग्धा दग्धान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ।

यथा नदीनां बहवोऽसुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति । तथा तवामी नरलोकयोरा विगन्ति ब्रह्माण्यभितो ज्वलन्ति ।

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतद्वा विगन्ति नाशाय सन्दृष्ट्वेगाः । तथैव नाशाय विगन्ति लोकास्तवापि ब्रह्माणि सन्दृष्ट्वेगाः ॥२०॥

लेलिह्यैव यद्यमानः समन्तात् लोकान् समग्रान् बदेनैर्वलङ्घिः । तेजोभिरापूर्वं जगत्समय भाषस्तोषायाः प्रतपन्ति विष्णोः ।

आख्याहि मे कैः भवानुग्रहो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद । विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं ।

॥ भगवानुवाच ॥ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान् समाहरन्मिह प्रवृत्तः । क्षते पि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ।

तस्मात्प्रमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जिवा श्वनू भुङ्क्ष्व राज्यं सन्दृष्ट्वं । मधैवेते विहताः पूर्वमेव निमित्तमाद्यं भव द्रव्य साचिनः ।

द्रोणश्च भीमश्च जयद्रथश्च कर्णस्तथाऽन्यानपि बोधवीरान् । मया हतास्त्वं जहि मायस्थिठा युधस्व जेतावि रणे सपत्नान् ।

१९०

॥ सञ्जय उवाच ॥ दत्तच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्च विनैपमानः किरीटी । नमस्कृत्वा भूय रवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थानि ह्यपीकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रह्वयत्यनुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धयुक्ताः ।

कष्माच्च ते म न मेरन् महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्षे । अनन्तदेवेश जगत्त्रिवाच त्वमचरं यदयत् तत् परं यत् ।

त्वमादिदेव पुरुषः पुराणस्तमस्य विद्यस्य परं निधानं । वेत्ताऽपि वेद्यश्च परश्च धाम लया ततं विद्यमननरूपः ।

वायुर्महोऽर्धवर्षणः शराहः प्रजापतिस्तु प्रपितामहस्य । नमो नमोऽस्तु सहस्रकलः पुनर्य भूयोऽपि नमो नमो ॥ २१॥

नमः पुरस्तादयं पृथक्ते नमोऽस्तु ते सर्वतः श्व सर्वं । अनन्तवीर्यामितविक्रमस्तु सर्वं समाग्रेऽपि ततोऽपि सर्वं ।

मयेति मत्वा प्रमथं यदुक्तं हेतुष्य देयादव देवयेति । अज्ञानता महिमानं त्वंदं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ।

यथावहामाद्यमसत्कृतोऽसि विहारश्च्यवसनेभाजनेषु । एकोऽय वाऽप्युच्यत तत्समं च तत्सामये त्वामहमप्रमेयं ।
 पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य तमस्य पूज्यस्य गुरुर्गरीयान् । न त्वमोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ।
 तस्माद्राण्य प्रणिधाय कायं प्रसाद्ये त्वामहमीशमीयं । पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुं । १२८
 अदृष्टपूर्वं ह्यपितोऽसि दृष्ट्वा भवेन च प्रव्यथितं मनो मे । तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेण जगन्निवास ।
 किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वं द्रष्टुमर्हं तथैव । तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ति ।
 ॥ भगवानुवाच ॥ मया प्रसञ्जेन तवाञ्जनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् । तेजामयं विश्वमनक्तमार्थं यन्मे त्वदन्त्येन न
 दृष्टपूर्वं ।

न वेदयश्चाध्ययनेन दानेन च क्रियाभिर्न तपोभिरपि । एवंरूपः शश्वज्ज नृलोके द्रष्टुं त्वदन्त्येन कुरप्रवीर ।
 मा ते व्यया मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमोदुक्लमेदं । व्यपेतभोः शीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य । १२९
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्यञ्जुनं वासुदेवस्तयोक्ता स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः । आयासयामास च भीतनेन भूत्वा पुनः सौम्यवपु
 र्महात्मा ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेदं मातुपं रूपं तव सौम्यं जनाह्वनं । इदानीमसि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ।
 ॥ भगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अथस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाक्षिणः ।
 ग्राहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शश्व सर्वविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यया ।
 भक्त्या त्वनन्याया शश्वज्जमेवैविधोऽञ्जुन । श्रातुं द्रष्टुश्च तत्त्वेन प्रवेष्टुश्च परत्तप । १३०
 मत्कर्महतं मत्परमो महत्कः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ।
 इति श्रीमहाभारते भोग्यपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासुपनिषत्पु श्रीकृष्णञ्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शने नाम
 एकादशोऽध्यायः ॥ भोग्यपर्वणि तु पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ अञ्जुन उवाच ॥ एवं समतयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यपरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ।
 ॥ भगवानुवाच ॥ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्यमुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्तो मे युक्ततमा मनाः ।
 ये त्वपरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमश्चिन्त्यश्च कूटस्थमचलं ध्रुवं ।
 सखिदन्त्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । १३१
 क्रियाधिकतरलक्ष्योपमव्यक्तायुक्तचेतसां । अथका हि गनिर्दुःखं देहवद्विरवाप्यते ।
 ये तु सर्वान् कर्माणि भव्य संन्यस्य मत्पराः । अन्त्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ।
 तेषामर्हं समुद्भूतां शृणु संसारसागरात् । भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसां ।
 मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेद्य । निर्विशयसि मय्येव श्रुत ऊर्ध्वे न संशयः ।
 अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोसि मयि स्थिरं । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय । १३२
 अभ्यासोऽयमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव । मर्त्यमपि कर्माणि कुर्वन् शिद्धिमवाप्स्यसि ।
 अद्येतदप्यभ्योऽसि कर्तुं र.योगमायिनः । सर्वकर्माकर्तव्यांगं ततः कुरु यत्नात्मवान् ।
 श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते । ध्यानात् कर्माकर्तव्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरं ।

अदेष्टा सर्वमूतानां मेवः कर्ण एव च । निर्ममा निरहङ्कारः समदुःखमुखः क्षमी ।

सन्तुष्टः शततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ।

११५

यथाद्योदितजे लोको लोकाद्योदितजे च यः । ह्यर्धमर्धभयोदेर्गुणैः कौतुह्यो यः स च मे प्रियः ।

अनपेक्षः शुचिर्दत्तः उदासीनो गतव्ययः । सर्वारम्भपरित्यागी यो भक्तः स मे प्रियः ।

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति । शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ।

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ।

तुल्यनिन्द्यास्तुतिर्मनो सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ।

११६

ये तु धर्म्यान्धमिदं यथोक्तं पर्युपासते । अहङ्कारा मत्परभा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासुपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रकृतं पुरुषं चैव चेवं चेवञ्चमेव च । एतदेदितुमिच्छामि ज्ञानं श्रेयञ्च केन च ।

॥ भगवानुवाच ॥ इदं शरीरं कौन्तेय जेवमित्यभिधीयते । एतत्तयो वेत्ति तं प्राज्ञः चेवञ्चमिति तद्विदः ।

चेवञ्चापि मां विद्धि सर्वं चेवेषु भारत । चेवचेवञ्चयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ।

तत् चेवं यच्च यादृक् च यदिकारि यद्य यत् । स च यो यथाभावश्च तत् समासेन मे शृणु ।

११७

अपिभवंदधा गीतं हृद्योर्भिर्नविधेः इत्यक् । नृणां स्रवणपदैश्चैव सेतुमङ्गिर्नैवियतैः ।

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि द्रव्यैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ।

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं शङ्काश्चेतना धृतिः । एतत्तु चेवं समासेन सविकारमुदाहृतं ।

अमानित्वमदभिलम्भांश्चातिराज्यं च । आचार्योपासनं शौचं स्त्रियं नानाविधम् ।

इन्द्रियाण्येव वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजरायाधिदुःखदोषानुद्वेगं ।

११८

अप्रतिरनभिवृत्तः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यञ्च समचित्तमिष्टानिष्टापत्तिषु ।

मयि चान्यथ्येगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशेष्विवलमरतिर्जनसंसर्गि ।

अथात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ।

श्रेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तत्तदुच्यते ।

सर्वतः परिष्पादन्सर्वतोऽस्त्रिशिरोमुखं । सर्वतः श्रुतिमहोक्ते सर्वमावृत्य तिष्ठति ।

११९

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं । असक्तं सर्वस्यैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ।

वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सुक्ष्मालक्ष्णद्विविधं दूरस्थं चान्तिकं च तत् ।

अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमित्यत्र स्थितं । भूतभर्ता च तज्ज्ञेयं यस्मिन् प्रभुवत्पुण्यं च ।

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिषमयः परमुच्यते । ज्ञानं श्रेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितं ।

इति संघं तथा ज्ञानं श्रेयसोक्तं शनोक्तं । भक्तश्च एतद्विज्ञाय मङ्गलावोपपद्यते ।

१२०

प्रकृतं पुरुषश्चैव विद्वानादी उभावपि । विकारांश्च गुणान्येव विद्धि प्रकृतिमन्वान् ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् । कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्यो निजमसु ।
 उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भक्तो भोक्ता भक्षेय्यरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ।
 य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह । सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ।
 ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति कैचिदात्मानमात्माना । अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ।
 अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ।
 यावत् सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजसुम् । चेवचेवज्ञसंयोगाच्चद्विद्धि भरतर्षभ ।
 समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् परमेश्वरं । विनश्यत्स्वविनश्यत् नः पश्यति स पश्यति ।
 समं पश्यन् हि सर्वेषु समवस्थितमोक्षरं । न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परार्जुन ।
 प्रकृत्यैव तु कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथारत्मानमकर्तारं स पश्यति ।
 यदा भूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्यजते तदा ।
 अगादिनात् निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमवयवः । शरीरस्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ।
 यथा सर्वगतं सौहृद्भादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्राप्यस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ।
 यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । जेवं जेवो तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ।
 जेवजेवज्ञेश्वरैवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षश्च ये विदुष्यान्ति ते परं ।

१११

११२

११३

इति श्रीमद्भारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासुप्रसिद्धसु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे जेवजेवज्ञयोगो नाम
 चषोदशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ परं भूयः प्रब्रूयामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं । यज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां विद्विन्ति गताः ।
 इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।
 मम ध्यानमवद्वह्य तस्मिन् गर्भे दधाम्यहं । सञ्जयः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।
 सर्वधानिषु कौन्तेय भूतयः सञ्जयन्ति याः । तासां ब्रह्म महत्तयोनिरहं वोमप्रदः पिता ।
 सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः । निवर्त्तन्ति महामाहो देहे देहिनस्ययं ।
 तत्र सत्त्वं निर्गलत्वात् प्रकाशकमनामयं । सुखसङ्गेन यथाति ज्ञानसङ्गेन चानय ।
 रजो रागात्मकं विद्धि दृष्ट्वा सङ्गसमुद्भवं । तत्रिवर्त्तन्ति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिने ।
 तमस्तु ज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिना । प्रमादालस्यनिद्राभिर्गलिवर्त्तन्ति भारत ।
 सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्षणि भारत । ज्ञानमावृत्त्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ।
 रजस्तमयाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजश्चया ।
 सर्वदारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विद्वद् सन्निवृत्त ।
 धेनवः प्रकृतिरारम्भः कर्मणामग्रमः स्पृहा । रजस्तमानि जायन्ते विद्वद् भरतर्षभ ।
 अग्रकाशोऽप्रकृतिश्च प्रमादो मोह एव च । तमस्तमानि जायन्ते विद्वद् कुबुन्दम् ।
 यदा सत्त्वं प्रवृत्तं प्रलयं याति देहस्थत् । तदा तप्तमपिदां लोकानमत्रान् प्रतिपद्यते ।

११४

११५

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्घिषु जायते । तथा प्रलीनस्रमसि मूढयोनियु जायते । ११५

कर्मणः सुकृतस्थाः सत्त्विकं निर्मलं फलं । रजससु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं ।

सत्तात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ।

ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्त्वस्या मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।

मान्यं गुणैभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । गुणैभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सेऽधिगच्छति ।

गुणनितागतीत्य चोन् देशी देहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्बन्धुकोऽमृतमश्नुते । ११६

॥ अर्जुन उवाच ॥ कैर्लेङ्गैस्त्वीन् गुणानेतागतीतो भवति प्रेम्हा । किमाचारः कथञ्चैतांस्त्वीन् गुणानतिवर्त्तते ।

॥ भगवानुवाच ॥ प्रकाशश्च प्रवृत्तिश्च मोहमेव च पाण्डव । न देष्टा सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ।

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचारयते । गुणा वर्त्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेहते ।

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाक्षनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुत्यमिन्दात्मवस्तुतिः ।

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मिचारिपथयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते । ११७

मासु घोऽप्यभिचारेण भक्षियोगेन जेवते । स गुणान् समतीत्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च । शान्तस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ।

इति श्रीमद्वाभारते भोगप्रपञ्चेणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासुपरिपत्यु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणव्यविभागो नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ भोगप्रपञ्चेणि तु अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ ऊर्द्धमुत्तमः प्राखमन्यत्वं प्राङ्तरव्ययं । ऊर्द्धांसि यस्य पर्णानि यथा वेद स वेदवित् ।

अथ योऽर्द्धं प्रष्टुमास्तस्य प्राखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवाहाः । अथ स भूगान्यनुषन्ततानि कर्मानुबन्धोनि मनुष्यलोके ।

न रूपमशेषं तपोपचभ्यते ज्ञानो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा । अत्यत्यमेनं सुविच्छेदमूलमशङ्कप्रक्षेण दृढेन हित्वा । ११८

ततः पदं तत् परिमार्गितयं यस्मिन् गता न निवर्त्तन्ति भूयः । तमेव चार्थं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रवृत्ता

पुराणी ।

निर्मानमोहाजितमद्भुतापा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । दशैर्बन्धुकाः सुखदुःखसङ्गैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययन्तत् ।

न तत् भागयते सर्व्यो न प्रशङ्को न पावकः । यत् गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्भ्राम परमं मम ।

ममैश्वर्यो जीवनेके जीवमृतः सनातनः । मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रवृत्तिस्थानि कथंति ।

इरीरं यदवाप्नोति यथापुत्कामनीयस्यः । यहीनैतानि संयाति वायुगन्धान्निवाश्रयात् । ११९

श्रावं चक्षुः श्रवणंश्च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्टाय मनसायं विषयानुपसेवते ।

उत्क्रामन्तं स्थितं याऽपि भुञ्जामं वा गुणान्वितं । विमूढा जलुपग्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ।

यतन्तो घोगिनश्चैर्न पश्यन्त्यात्मन्यश्चिन्तं । यतन्तोऽप्यहतात्मानो भैर्न पश्यन्त्यपेक्षः ।

यदादित्यमग्नं तेजो जगद्भासयतेऽपि स । यत्प्रमसि यथाग्नी तर्ज्जो विद्धि मामकं ।

गामाविग्रहं च भूतानि धारयामहमोजया । पुष्पाणि चोपधीः सर्वाः योगो भूयश्च रथात्मकः । १२०

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः यथाम्यत्रं चतुर्भिर्धे ।

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः सत्तिज्ञानमपेक्षनस्य । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृदेद्विदेव चाहं ।

दाविमोः पुरोयो लोके चरत्याचर एव च । चरः सर्वोऽपि भूतानि कूटस्थोऽचर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्तन्यः परमात्मैत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यव्यय ईश्वरः ।

यस्मान् चरमनोतोऽहमचरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रयितः पुरुषोत्तमः ।

१४०

यो ममेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं । स सर्व्वेवित् भवति मां सर्व्वमावेन भारत ।

इति गुह्यतमं प्रार्थमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासुपरिणयसु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ अभयं कृत्वसंशुद्धिज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ।

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्हवं द्वीरचापवम् ।

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहा नातिमानिता । भवन्ति स्युर्दं दैवीमभिजातस्य भारत ।

१४१

दक्षो देवाभिमानीश्च क्रोधः पाक्ष्यमेव च । अज्ञानज्ञाभिजातस्य पार्थ स्युर्दमासुरी ।

दैवी स्युर्दमोऽद्याय निषन्धाद्यासुरी मता । मा शूचः स्युर्दं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ।

दो भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च । दैवो विस्तराग्रः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ।

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च जना न विदुरासुराः । नाग्रौ च नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ।

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाडरणीश्वरं । अपरस्परसंभृतं किमन्यत् कानिचैतुकम् ।

१४२

एतां दृष्टिमवश्यं नष्टारमानोऽप्यबुद्धयः । प्रभवन्मुयककार्षः स्याय जगतोऽहिताः ।

काममाश्रित्य दुष्पूरं दक्षमानमदाश्विताः । मोहाद्गुह्योत्तमोऽप्यज्ञानं प्रवर्त्तन्तेऽशुचिमतः ।

चिन्तामपरिमेयं च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ।

आश्रापाग्रप्रतीर्षद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईदन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थयष्टयान् ।

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राख्ये मनोरथं । इदमस्मीदमपि मे भविष्यति पुनर्दुर्लभम् ।

१४३

अथैव मया हतः शत्रुर्धनिव्यं चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगो भिक्षोऽहं वनवान् मुखी ।

आक्षोऽभिजनवानस्मि कोऽन्याऽस्मि बहुशो मया । यस्मै दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालबमाहृताः । प्रपक्वाः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ।

आत्मसमाश्रिताः सन्ध्या धनमानमदाश्विताः । यत्रन्ते नामयज्ञैरेव दधेनाविधिपूर्व्वकम् ।

अहङ्कारं वन्दं दपं कामं क्रोधश्च संश्रिताः । आमात्मपरदेहेषु प्रदिषन्तोऽभ्यसुयकाः ।

१४४

तानहं दिपनः क्लृप्तं संघारेषु नराधमान् । चिन्ताम्यत्रसमशुभानासुरोच्चैव योनिषु ।

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मन्ति जन्मन्ति । मानप्राप्येव कौन्तेय ततो यान्मधमां गतिं ।

चिविधं नरकधेदं दारं नाग्रनमात्मनः । कामः क्रोधस्तया लोभस्तद्भेदेतत्तत्रत्यजेत् ।

एतेऽर्मुकः कौन्तेय तमोदारेऽस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिं ।

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वृत्तैः कामकारतः । न स सिद्धिं भवाप्नोति न सुखं न परां गतिं ।

१४२

तस्मात् शास्त्रं प्रमाणत्वे कार्याकार्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाहं हि ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसम्पत्तियोगो नाम
षोडशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते अह्नयाऽश्विनाः । तेषां निष्ठा ॥ का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ।

॥ भगवानुवाच ॥ चिविधा भवति अह्ना देहिनां वा स्वभावज्ञा । सात्त्विको राजसो चैव तामसो चेति तां शृणु ।

सत्त्वानुरूपं सर्वस्य अह्ना भवति भारत । अह्नामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।

यजन्ते सात्त्विका देवान् यश्चरचांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणान्सायन्ते यजन्ते तामसा जनाः ।

१४३

अशास्त्रविरहितं चौरां तथैव ये तपोधनाः । देवाहृद्द्वारसंयुक्ताः कामरागवशाश्रिताः ।

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतपगममचेतसः । माघैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्यासुरनिधयान् ।

आहारस्तपि सर्वस्य चिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ।

आयुःसत्वबलारोग्यसुखमेतिविवर्द्धनाः । रथाः शिघ्राः क्षिराश्च वाहाराः सात्त्विकप्रियाः ।

कृद्बलवणात्पुष्पनीक्षणैश्च विदारिणः । आहारा राजस्येष्टा दुःखमोक्षकामयप्रदाः ।

१४४

यातयामं गतरथं धूतिं पर्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चमिर्धं भोजनं तामवप्रियं ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञा विधिदृष्टो य इज्यते । यद्यथमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ।

अभिपन्नाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतयेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं ।

विधिहीनमसृष्टाञ्जं मन्त्रहीनमदक्षिणं । अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ।

देवदिङ्गुहप्राज्ञपूजनं भोचमार्जवं । ब्रह्मचर्यमर्हिषा च शरीरं तप उच्यते ।

१४५

अनुदेगकरं वार्यं सत्यं मियदितस्तु यत् । स्वाध्यायान्धवनश्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ।

मनः प्रसादः शैत्यलं मौनमात्मविनियहः । भावसंशुद्धिरिज्येतत्तपो मानसमुच्यते ।

अह्नया परया तप्तं तपस्तपिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ।

सत्कारमानपूजार्थं तपो दमेन चैव यत् । कियते तदिह प्रोक्तं राजसं चतस्रभुवं ।

मूढपादेनामनो यत् पीडया कियते तपः । परस्त्रोत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतं ।

१४६

दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणि । हेमे फाले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं ।

यन्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतं ।

अदेयकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । अवस्तनमवस्त्रातं तत्तामसमुदाहृतं ।

ऊतकदिनि निर्देशे ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाय यज्ञाय विहितः पुरा ।

तत्पादोऽमित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रियाः । प्रवर्धन्ते विधानोक्ताः यतस्तं ब्रह्मादिनां ।

१४७

तदित्यलमभिपन्नाय फलं यज्ञतपक्रियाः । दानक्रियाय विविधाः क्रियन्ते भोचकाङ्क्षिभिः ।

यद्वावे साधुभावे च परिधेयम् मनुष्यते । प्रश्लेषो वर्थापि तथा सत्प्रश्लेषं पार्थ युज्यते ।

यस्यै तपसि दाने च स्थितिः कुरिति चास्थिने । कथं चैव तदर्थं यदिच्छेत्तमिधीयते ।
अथ ह्युक्ता दत्तं तपसा तं हतस्य यत् । अथ दिव्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेयः नो इह ।
ति श्रीमहाभारते भोक्तृपर्यन्ति श्रीमगवद्गीतापर्यन्ति मगवद्गीतासुपरिषत्तु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अष्टावधविभागे नाम
महाद्वयोऽध्यायः ॥ भोक्तृपर्यन्ति तु एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ सत्यायन महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं । त्यागस्य च त्वयोक्तेमृदयकं केचित्निवृत्तम् । ॥ १॥

॥ भगवानुवाच ॥ कान्दानां कर्मसं न्यायं सत्यायनं स्वयो विदुः । सर्वकर्मकृत्यागं माह्व्यागं विचचराः ।

त्याग्यं दोषवदित्येकं कर्म प्राहर्मेनोषिणः । यश्च दानतपः कथं न त्याग्यमिति चापरे ।

नियतं द्रष्टुं मे तव त्यागे मरुतपत्तम । त्यागो हि पुण्यस्यात्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ।

यश्च दानतपः कथं न त्याग्यं कार्यमेव यत् । यद्यो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा कृतानि च । कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं । ॥ १॥

नियतस्य तु सत्यायः कर्मसो गोपयद्यने । मोहात्तस्य परित्यागमात्मनः परिकीर्तितः ।

दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्रेमप्राप्यते । स ह्यत्रा राजसं त्यागं नैव त्यागज्ज्ञेयम् ।

कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं कुर्वतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलस्यैव स त्यागः सात्त्विको मतः ।

न हेतुकुर्यात् कर्म कुर्वन् नानुपज्जते । त्यागी सत्त्वमाविष्टो मेधावी द्विजसंघः ।

न हि देहस्य तां शक्त्या त्वक्तुं कर्मोऽप्यमेव । यस्तु कर्मकृत्यागो स त्यागीत्यभिधीयते । ॥ १॥

अग्निष्टमिष्टं मिथश्च त्रिविधं कर्मसुः फलं । भवत्यद्यागिनां प्रेयः न तु सत्यागिनां कवित् ।

पद्मेमानि महाबाहो काङ्क्षानि निबोध मे । साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि विद्वदे सर्वकर्मसं ।

अधिष्ठानं तदा कर्त्ता करणञ्च प्रयत्निव । त्रिविधास्य प्रयत्नः चेष्टा देवैश्चैव प्रथमं ।

इत्येवाङ्मनोनिर्धेयं कर्म प्राग्मते नरः । न्याय्यं वा विरगेन वा पक्षेन तस्य देवतः ।

तत्रैव हति कर्त्तारमात्मानं केवलम् । यः पाप्य दहतुर्वह्निर्वाय स पापयति दुर्मतिः । ॥ १॥

यस्य नाहङ्गो भावो बुद्धिर्बलं न श्रियो । हमाग्रे स इमाडोकाय हति न निवर्त्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मबोद्धता । कारणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्मसंघः ।

ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिविधं गुरुभेदतः । प्रोच्यते गुरुष्वह्निः सदायन् द्रष्टुं ताम्बुरि ।

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं ।

प्रयत्ने न तु यज्ज्ञानं नामाभावान् प्रयत्निधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसं । ॥ १॥

यत्तु ह्यस्तुवदेकस्मिन् कार्ये सक्रमहेतुकं । अतलादयद्वयस्य तत्तामसमुदाहृतं ।

नियतं सङ्गरहितमगद्विषयतः छनं । अरुतप्रेषुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ।

यत्तु कामेक्षुता कर्म माहङ्कारेण वा पुनः । क्रियते बह्विधादायं तद्भारममुदाहृतं ।

अनुबन्धं स्यं विंशमनेपेक्ष्य च दौर्ध्वं । मोहादात्मनो कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ।

मुष्मद्भोजनसंशयो ह्यस्तुसाहसमन्वितः । मिद्वं बह्वेर्विभिन्नाः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते । ॥ १॥

यः शास्त्रविधिमनुकृत्य वर्त्तते कामकारतः । न स सिद्धिर्भवति न सुखं न परां गतिं । १४५

तस्मात् शास्त्रं प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । शास्त्रा शास्त्रविधानोक्तं कथं कर्तुमिहार्हम् ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगद्गीतासूत्रपनिबन्धु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसम्पत्तियोगो नाम
शेडशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमनुकृत्य यजन्ते अह्नयाऽन्विताः । तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्वमाहो गगनम् । १४६

॥ भगवानुवाच ॥ चिन्विधा भवति अह्ना देहिनां सा स्वभावज्ञा । शालिको राजसो चैव तामसो धेति तां शृणु ।

कृत्तानुरूपं सर्वस्य अह्ना भवति भारत । अह्नमयोऽयं पुरुषो यो यच्छुद्धः स एव सः ।

यजन्ते शालिका देवान् यच्चरन्वांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणायाम्ये यजन्ते तामसा जनाः । १४७

अशास्त्रविरहितं चौरं तथ्यन्ते ये तपोधनाः । देवाहृद्द्वारसंयुक्ता कामरागवशान्विताः ।

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । माद्यैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्यासुरनिययान् ।

आहारस्त्वपि सर्वस्य विविधो भवति प्रियः । यश्चक्षुषस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ।

आयुःस्त्ववरोग्यसुखप्रोतिविबुद्धिनाः । रक्षाः स्त्रियाः स्त्रिरा हृदा आहारः शालिकप्रियाः । १४८

कद्वच्चक्षुषणात्युष्णतीक्ष्णरूचविदाहिनः । आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः । १४९

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितस्तथ । उष्णिष्ठमपि शमित्यं भोजनं तामसप्रियं ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्मित्रो विधिबुष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स शालिकः ।

अभिसन्धाय तु फलं दम्भायमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं वस्त्रं विद्धि राजसं ।

विधिहीनमसृष्टार्थं मन्त्रहीनमदक्षिणं । अह्नाविरहितं यत् तामसं परिचक्षते ।

देवद्विजगुरुप्राप्तपूजनं शौचमार्जवं । ब्रह्मचर्यमर्हिषा च शरीरं तप उच्यते । १५०

अनुदेगकरं वार्क्यं सत्यं प्रियहितस्तथ । स्वाध्यायभजनश्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ।

मनः प्रसादः शैत्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंग्रहश्चिरञ्जित्तपो मानसमुच्यते ।

अह्नया परया तर्प तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्मयैकैः शालिकं परिचक्षते ।

सत्कारमानपूजार्थं तपो दधेन चैव यत् । कियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमभुवं ।

मूढपादेनारमते यत् पीडया क्रियते तपः । परस्त्रोत्पादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतं । १५१

दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणि । देवे काष्ठे च पात्रे च तद्दानं शालिकं स्मृतं ।

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतं ।

अदेशकाष्ठे यद्दानमपाचेभ्यश्च दीयते । अथस्तनमवशान्ते तत्तामसमुदाहृतं ।

ऊतस्तदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ।

तस्मादेमित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां । १५२

तदित्यनभिमतप्राप्य फलं यज्ञतप क्रियाः । दातव्यक्रियाश्च विविधाः कियन्ते भोषकाङ्क्षिभिः ।

कदाचिन्माधुभावेन सदित्येतत् प्रवृज्यते । प्रशक्ते कर्षणे तया सत्तृण्य पात्रं युज्यते ।

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चेत्थाने । कथं चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ।

अत्र ह्यपि ऊतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । अयदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो दद ।

इति श्रीमहाभारते भोग्यपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अष्टावयविभागे नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥ भोग्यपर्वणि तु एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ सञ्ज्ञां सञ्ज्ञां महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं । त्यागश्च च ह्योक्तेः प्रयत्नं केन निमृदय । ॥ १ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यायं सञ्ज्ञां कथये विदुः । सर्वकर्मफलत्रयां प्रादक्षिण्यं विचक्षणाः ।

त्याज्यं दोषवदित्येकं कर्म प्राद्वर्त्तनीयम् । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ।

निययं दृष्टुं मे तव त्यागे भरतपत्तम । त्यागे हि पुरुषस्याथ विविधः सम्प्रकीर्तितः ।

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव यत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ।

एतान्यपि तु कर्माणि ब्रह्म कृत्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे पार्थ नियतं मतमुत्तमं । ॥ १० ॥

नियतस्य तु मन्त्राद्यः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागसामयः परिकीर्तितः ।

दुःखमित्येव यत् कर्म कायजोऽभयात्प्रेतम् । स कृत्वा राजवं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ।

कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं कुरुतेऽर्जुन । मर्द्रं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ।

न द्वेष्ट कुपयै कर्म कुपयै नानुपज्जते । त्यागी सत्त्वप्रमाविष्टो मेधावी द्विजवंशजः ।

न हि द्वेष्टता मयं त्यक्तुं कर्माच्छ्रेयसतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते । ॥ ११ ॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च विविधं कर्मणः फलं । भवत्यत्यागिनां प्रेथ न तु सञ्ज्ञासिनां क्षतिः ।

पक्षेमानि महाबाहो कारणानि निषेध मे । बाह्ये कृत्वा नो मोक्षानि निद्रुवे सर्वकर्मणां ।

अधिष्ठानं तया कर्त्ता कारणञ्च प्रयत्निव । विविधाश्च प्रयत्नं चेष्टा दैवधैराच पद्मम् ।

शरीरवाङ्मनोभिर्देतुं कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पक्षेने तस्य हेतवः ।

तथैवं सति कर्त्तारमार्गमात्रं केवलम् । पश्य यत्तनुबुद्धिर्वाच स पर्यति दुर्मतिः । ॥ १२ ॥

पश्य नाहङ्गता भावो बुद्धिर्यस्य ॥ नियते । हताऽपि स दमोऽवाकाय इति न निबध्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता विविधा कर्मसाधना । कारणं कर्म कर्त्तैति विविधः कर्मसंघटः ।

ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च विधेयं गुणभेदतः । आस्थाने गुरुकृष्णानि दृष्ट्वात् दृष्टुं तान्यपि ।

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविमर्कं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं ।

इत्यकले न तु यज्ज्ञानं मानाभावान् पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वभूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजवंश । ॥ १३ ॥

यस्तु हृत्पददेकमिन् कार्यं सक्रमैवेतुके । अतत्प्रायेवदन्त्यस्य तत्तामसमुदाहृतम् ।

नियतं मन्त्ररहितमरागद्वेषतः कृतं । अकृतप्रेषुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ।

यस्तु कामेदुना कर्म बाह्यद्वारेण वा पुनः । कियते यज्ञतायासं तद्वाङ्मसमुदाहृतम् ।

अनुबन्धं यत् रिशमनपेक्ष्य च दौर्दण्यं । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ।

मुक्तेऽज्ञानसंशयो हृत्पुष्ट्याहमस्मिन्निः । मिथ्याविद्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते । ॥ १४ ॥

रागो कर्मफलप्रेषुलुब्धो हि सात्मकोऽग्रजिः । हर्षप्रोक्तान्वितः कर्त्ता राजघः परिकीर्तितः ।
 अयुक्तः प्राकृतः सन्धः श्रेष्ठो नैकतिकाग्रजः । विषादी दीर्घसूत्रो च कर्त्ता तामस उच्यते ।
 बुद्धिभेदं धृतेष्वैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । प्रोच्यमानमपेक्षेण शृणु कर्त्तव्यं धनञ्जय ।
 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्यकार्थ्ये भयाभये । बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ।
 यया धर्मेऽधर्मश्च कार्यकार्थ्यमेव च । अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी । १४८
 अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाहता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ।
 इत्याद्या धारयते मनः प्राणैर्न्द्रियक्रियाः । योगेनात्मविचारिणा धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ।
 यया तु धर्मकार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ।
 यया स्वार्थं भवं शोक्तं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्भेदा धृतिः सा पार्थ तामसी ।
 सुखं विदित्वा विविधं शृणु मे भरतर्षभ । अथावाद्भुते यच्च दुःखान्नाश्च निगच्छति । १४९
 यत्तदपे विषमिव परिणामेऽव्युत्थितम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्राक्तनमारम्भबुद्धिप्रमादज ।
 विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदपेऽव्युत्थितम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्रजम् ।
 पदपे चानुबन्धे च सुखं मोहममात्मनः । निद्रालसप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ।
 न तदस्ति इति या वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिर्गैर्मुक्तं पदेभिः स्नातुं विभिर्गुणैः ।
 ब्राह्मणर्षस्त्रिविधोऽग्रजः परन्तप । कर्षाणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभैर्गुणैः । १५०
 श्रेष्ठो दमनपः शौचं क्षान्तिराश्रमेव च । ज्ञानं विज्ञानमस्ति श्रेष्ठं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ।
 शौचं तेजः धृतिर्दौर्त्यं युद्धे चाप्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्च आत्मकर्म स्वभावजम् ।
 कृपिगोपस्थवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ।
 स्त्रे स्त्रे कर्षकाभिरतः संविद्धिं लभते नरः । स्वकर्मणि रतः सिद्धिं यया विन्दति तच्छृणु ।
 यतः प्रवृत्तिर्भेदात्तां येन सर्वमिदनातं । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव । १५१
 श्रेयान् स्वधर्मा विगुणः परधर्मेण खलु हतात् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ।
 सङ्गं कर्म कौन्तेय सदापमपि न त्यजेत् । सर्वकार्या हि देवेषु धूमेनाविर्वाहताः ।
 अमृतबुद्धिः सर्वत्र शिताम्सा विगतस्पृहः । नैकैर्बन्धैर्निर्मुक्तः परमां सत्यामेवाधिगच्छति ।
 सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म तथाप्नोति निवाधमे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ।
 युद्धा विग्रह्यया युक्ता धृष्टात्मानं नियम्य ॥ । श्रद्धादीन् विषयांस्वक्या रागेदोषा व्युदस्य च । १५२
 विविक्तचेतो लब्धाय यतत्राकृष्यमानसः । ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ।
 अहङ्कारं सर्वं दप्यं कामं कोपं परिषहं । विमुच्य निर्दमः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 ब्रह्मभूतं प्रसवामा न मोक्षति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परा ।
 भक्त्या मामभिजानाति यावान् यदास्ति तत्ततः । ततो मां तत्पतो ज्ञात्वा विशते तदनन्ददे ।
 सर्वत्र योगस्थो ब्रह्म कुर्वन्ना भद्रप्राप्तयेव । मत्प्रसादादवाप्नोति शान्तिं पदमन्यथा । १५३

चेतसा सर्वकर्मोणि मयि सद्यस्व मात्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ।
 मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । अथ चेत्तमहङ्कारान्न श्रोत्र्यसि विनष्टस्यसि ।
 यदहङ्कारमाश्रित्य न शोक्त्य इति मन्यसे । मिथैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां निषोक्त्यसि ।
 स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्माहात्करिष्यस्वश्रोऽपि तत् ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽज्जुन तिष्ठति । भामयन् सर्वभूतानि यन्नाह्नुद्वानि मायया । १११
 तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात् परं शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शान्तम् ।
 इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्यात् गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदग्रेण यथेच्छसि तथा क्रुह ।
 सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे वृद्धमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ।
 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कृतु । मामेवैष्यसि सत्यन्ते प्रतिगाने प्रियोऽसि मे ।
 सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः । ११२
 इदमेतन्नातपस्त्राय नामकाय कदाचन । न चाशुभूपवे वाच्यं न च मां शोभ्यसुवति ।
 य इमं परमं गुह्यं मद्भक्त्यभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ।
 न च तस्मात् मनुष्येषु कश्चिन्नो मियच्छातमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो भुवि ।
 अथैष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनार्हन्मद्यः स्वामिति मे मतिः ।
 अद्भुतवाननस्य यः शृणुयादपि यो नरः । श्रोऽपि मुक्तः श्रुभाषोक्तान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणा । ११३
 कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वैकापि चेतसा । कश्चिद्ज्ञानसंवादः प्रमदस्य धनञ्जय ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ मष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा तत्प्रसादात् मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्यहं वांसदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममश्रौयमह्रतं त्वोमहर्षर्ष ।
 व्यामप्रसादात् श्रुतवानेतेतत् गुह्यतमं परं । योगं योगेश्वरात् कृत्वात् साक्षात् कथयतः स्वयं ।
 राजन् संसृत्य संसृत्य संवादमिममह्रतं । केनार्जुनयोः पुण्यं कथामि च मुहुर्मुहुः । ११४
 तच्च संसृत्य संसृत्य रूपमत्यह्रतं हरेः । विस्मयो मे महाराज इयामि च पुनः पुनः ।
 यच्च योगेश्वरः कृणो यच्च पार्थो धनुर्धरः । तच्च श्रीवृंजयो भूतिर्धृवा नीतिर्मतिर्भेम ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासुखनिपत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सप्त्यामयोगो नाम अष्टा
 दशोऽध्यायः श्रीभीष्मपर्वणि ॥ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ समाप्तश्च भगवद्गीतापर्वः ॥

॥ अथ भीष्मवधपर्वः ॥ ३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो धनञ्जयं दृष्ट्वा वाणगाण्डोवधानि । पुनरेव महानादं व्यस्रजन्त महारथाः ।
 पाण्डवाः सञ्जयाद्यैव ये वैपामनुवायिनः । द्रुपः समुदिताः शङ्खगन्धोराः सागरसम्भवान् ।
 तथा मेथ्यय पेयय कृकचा गोविषाणिकाः । सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् । ११५
 अथ देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च जनेश्वर । सिद्धचारणसहाय्य समीपुक्ते दिदृक्षवा ।

अथयश्च महाभागः पुरस्कृत्य यतकतुं । समीयुस्त्वय सहिता द्रष्टुं तदैश्वर्यं महत ।

ततो युधिष्ठिरो द्रष्टुं युद्धाय सधमुद्यमे । ते खेमे सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ।

विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधं । श्रवणश्च रथान्तूर्यं पद्भ्यामेव कृतान्त्रिभिः ।

पितामहमभिप्रेत्य धर्मराजो युधिष्ठिरः । वाग्यतः प्रययौ येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीं ।

११०

तं प्रयान्तमभिप्रेत्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । श्रवतीर्य रथान्तूर्यं श्रावणिः सहितोऽभ्यगात् ।

वासुदेवश्च तं राजन् दृष्टवोऽनुजगाम ह । यथामुखाय राजानक्षमत्वाजमुदसुक्ताः ।

॥ श्रीमन् उवाच ॥ किन्ते व्यवसितं राजन् यदस्मानपह्नाय वै । पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीं ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ क्व गमिष्यसि राजेश्वर निक्षिप्तकवचायुधः । दंष्ट्रितेजस्वरिष्येभ्यु श्रावणमुच्य पाथिव ।

॥ मकुल उवाच ॥ एवं गते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत । भीमं दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान् क्व नु ।

१११

॥ सद्यदेव उवाच ॥ अस्मिन् रणसमूहे वै वर्त्तमाने महाभये । योद्धव्ये क्व नु गन्ताऽसि शत्रून्ममिमुखा नृप ।

॥ धनञ्जय उवाच ॥ एवमाभाष्यमाणोऽपि श्रावणिः क्षुब्धमन्दन । गोवाच वाग्यतः किञ्चित् द्रव्यत्वेव युधिष्ठिरः ।

तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महात्मनाः । अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ।

एष भीमं तया द्रोणं गौतमं शन्यमेव च । अनुमान्य मुहुन् सर्वान् योत्स्यते सध शत्रुभिः ।

यूपते हि पुरा कल्पे मुहुदृष्टान् खंवान्ववाणः । अनुमान्य यथाशार्त्तं चतु युथेत् महत्तरैः ।

११२

भुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्गमः । एवं भुवति कृष्ये तु धार्तराष्ट्रकर्म प्रति ।

हाराकारो महाप्राज्ञो निःशब्दास्त्रपरैऽभवत् । द्रष्टुं युधिष्ठिरं वीरो धार्तराष्ट्रस्य धैरिक्ताः ।

मियाः सद्ययासुर्कुप्यो हि कुलपीयूषाः । यत्कं भीत इवाभ्येति राजाऽपि भीममजितकान् ।

युधिष्ठिरः समोदर्यः शरणाप्यं प्रयाचकः । धनञ्जये कथं नाथे पाण्डुपुत्रे हृकोदरे ।

मकुले सद्यदेवे च भीतोऽभ्येति च पाण्डवः । न नूनं क्षत्रियकुले जातोऽयं प्रचितो भुवि ।

११३

यथाऽस्य हृदयं भीतमल्पमल्पं संयुगे । ततस्तौ धैरिकाः सर्वे प्रभमन्ति यः कौरवान् ।

ब्रह्माः सुमनसो भूता चेदानीं दुधुः इयक् । व्यनिन्दन् ततः सर्वं योधास्तत्र विशङ्कते ।

युधिष्ठिरं समोदर्यं महितं वेश्मेन तु । ततस्तत् कौरवं खेनं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरं ।

निःशब्दमभवत्तुल्यं पुनरेव विशङ्कते । किं नु वदन्ति राजाऽपि किं शोभः प्रतिरेक्ष्यति ।

किं भीमः समरपाथो किं नु कृष्णार्जुनाविति । विवक्षितं किमभ्येति संशयः सुमहानभूत् ।

११४

उभयोः संपदा शत्रून् युधिष्ठिरहते मदा । योऽवमादा चमूं शनोः शरशनिमसाकुनां ।

भीममेवाभ्यपात्तुं श्रावणिः परिवारितः । तमुवाच ततः पादो कवाभ्यां वीर्य पाण्डवः ।

भीमं शान्तमयं राजा युद्धाय समुपस्थितं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अमरकथं मां दुर्हर्षं तया योद्धामहे वद । अनुज्ञाभीहि मां तत्र आशिषयैव योग्य ।

॥ भीम उवाच ॥ दयेनं नाधिगच्छेदा युधि मां इति शीघ्रं । प्रपये मां महाराज पराभावाय भारत ।

११५

भीतोऽसि पुन युध्यस्य जयं प्राप्नुहि पाण्डव । यत्तेऽभिमतं चान्दत् तदाशुनि संयुगे ।

म्रियताञ्च वरः पार्थ किमस्मिन्नोऽभिकाङ्क्षसि । एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ।

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कश्चित् । इति श्रुत्य महाराज बहोऽसुर्येण कौरवैः ।

अतस्त्वं क्षीयवद्वाक्यं ब्रवीमि कुह्नन्दन । बहोऽसुर्येण कौरवैर्युद्धादन्यत् किमिच्छसि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मन्त्रयस्त्र महाप्राज्ञ हितार्थो मम नित्यम् । युधस्त्र कौरवस्त्रार्थे ममैव सततं वरः । ॥१०॥

॥ भीष्म उवाच ॥ राजन् किमत्र सङ्गमे करोमि कुह्नन्दन । कामं योक्ते परस्त्रार्थं ब्रूहि यत्ने विवर्धितं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तस्मात् प्रच्छाम्यहं तात पितामह नमोऽस्तु ते । कथं जयेयं सङ्ग्रामे भवन्तमपराजितं ।

इतस्मे मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युधन्तमाहवे । विजयेत पुमान् कश्चिदपि सावान् व्रतकृत् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हन्तप्रच्छामि तस्मात्त्वं पितामह नमोऽस्तु ते । बधोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः । ॥११॥

॥ भीष्म उवाच ॥ न स्म तं तात पश्यामि समरे यो जयेत मां । न तावन् मृत्युकावो मे पुनरागमनं क्षुब्धम् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुह्नन्दनः । शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाच च ।

भागान् पुनर्महाबाह्वराचायस्य रथं प्रति । पश्यतां सर्वधैर्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ।

स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणं । उवाच वाचा दुर्द्धर्माचार्यं श्रेयसे वचः ।

श्रामन्वधे तां दुर्द्धवं योक्ते विगतकल्मषः । कथं जये रिपून् सर्वान्धनुर्भातस्त्वया दिज । ॥१२॥

॥ द्रोण उवाच ॥ यदि मां नाधिगच्छेया युद्धाय कृतनिश्चयः । श्रेयं तं महाराज पराभावाय सर्वशः ।

तत् युधिष्ठिर हृष्टोऽस्मि पूजितय त्वया ज्ञेय । अनुजानामि युधस्त्र विजयं समवाप्नुहि ।

करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्ने विवर्धितं । एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि ।

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कश्चित् । इति श्रुत्य महाराज बहोऽसुर्येण कौरवैः ।

अतस्त्वं क्षीयवद्वाक्यं युद्धादन्यत् किमिच्छसि । योक्स्वामि कौरवस्त्रार्थं तव शस्त्रेण जयो मम । ॥१३॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ जयमाश्रस्य मे ब्रह्मन् मन्त्रयस्त्र च महितं । युधस्त्र कौरवस्त्रार्थे वर एव हतो मया ।

॥ द्रोण उवाच ॥ भूयस्ते विजयो राजन् यद्य मन्वी हरिस्तव । अहं त्वामभिजानामि रणे शत्रून् विजेष्यमि ।

यतो धर्मक्षतः कृष्णो धनः कृष्णक्षतो जयः । युधस्त्र गच्छ कौन्तेय प्रच्छ मां किं ब्रवीमि ते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रच्छामि त्वां दिव्यश्रेष्ठ शत्रु मे यदिवर्धितं । कथं जयेयं सङ्ग्रामे भवन्तमपराजितं ।

॥ द्रोण उवाच ॥ न तेऽस्ति विजयश्चात्र तावत् युधामन्युहं रणे । ममाग्र निधेयं राजन् यत्तस्त्र मह सोदरैः । ॥१४॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ हन्त तस्मात् महाबाहो बधोपायं वदात्मनः । आचार्यं प्रणिपत्यैव प्रच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ।

॥ द्रोण उवाच ॥ न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितं । युधन्तानं सुमरसं शत्रव्योपवर्धितं ।

यत्ने प्रायगतं राजन् न्यस्तश्चक्रमर्धेन । हन्यान्तां युधि यो वीरः सत्यमेतन् ब्रवीमि ते ।

अस्य द्वाहं रणे जघ्नां युवा सुमहदभियं । अह्नेयवाक्शान् पुत्रपात् सत्यमेतन् ब्रवीमि ते ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतन् श्रुत्वा महाराज भारद्वाजश्च धीमतः । अनुमान्य तमाचार्यं प्रादक्षिण्यं प्रदत्तवान् । ॥१५॥

योग्यमिवाद्य ह्येवं राजन् कृत्वा श्रामिप्रदक्षिणं । उवाच दुर्द्धर्षतरे वक्त्रं वाक्यविश्रामदः ।

अनुमानयित्वा योत्स्येहं गुरो विगतकल्मषः । जयेयञ्च रिपून् सर्वाननुज्ञातस्त्वयाऽनघ ।

॥ छप उवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेया युद्धाय हतनिययः । श्रेयसं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ।

अर्थस्य पुर्यो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बहुलस्यैव कौरवैः ।

तेषामर्थं महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः । त्रयोम्यन्तः क्षीववत्त्वं युद्धादन्यत् किमिच्छसि । १९०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हन्त वृष्कामि ते तस्मादाचार्य्यं शृणु मे वचः । इत्युक्त्वा यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवर्चितं । श्रव्योऽहं महाराज युध्यस्व जयमाप्नुहि ।

प्रीतस्तोऽभिगमेनाहं जयन्तव मराधिप । आत्रासिधे सदेत्याय सत्यमेतत् त्रयोमि ते ।

एतत् श्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा । अनुमान्य छपं राजा प्रययौ येन मद्राट् ।

स शस्त्रमभिवाद्याऽप्य कृत्वा चाभिप्रदर्शयं । उवाच राजा दुर्द्धर्षमात्मानिःश्रेयसं वचः । १९१

अनुमानये त्वां दुर्द्धर्ष योत्स्ये विगतकल्मषः । जयेयञ्च परान् राजन् अनुज्ञातस्त्वया रिपून् ।

॥ शस्य उवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेया युद्धाय हतनिययः । श्रेयसं त्वां महाराज पराभावाय वैरणे ।

तुष्टोऽस्मि पूजितस्त्रासि यत्तुकाङ्क्षसि तदस्य ते । अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ।

ब्रूहि वै वचनं वीर केनार्थः किं ददामि ते । एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि ।

अर्थस्य पुर्यो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं वचो राजन् बहुलस्यैव कौरवैः । १९२

करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेष्टितं । त्रयोम्यन्तः क्षीववत्त्वं युद्धादन्यत् किमिच्छसि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्भितमुत्तमं । कामं युध्य परस्वार्थं वरमेतं वृषोम्वहं ।

॥ शस्य उवाच ॥ किमत्र ब्रूहि सन्नने करोमि नृपवत्तम । कामं योत्स्ये परस्वार्थं वृत्तोऽस्यैव कौरवैः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स एव मे वरः शस्य उद्योगे यस्त्वया कृतः । सुतपुत्रस्य सङ्ग्रामे कार्य्यक्षोभोऽवधस्तथा ।

॥ शस्य उवाच ॥ सम्पत्स्यत्येव ते कामः कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर । यथेष्टितं गच्छ युध्य प्रतिजाने जयं तव । १९३

॥ सञ्जय उवाच ॥ अनुमान्याय कौन्तेयो मातुल मद्रकेन्दुरं । निर्जगाम महासेन्यात् आत्मनि परिवारितः ।

वासुदेवस्य राधेयमाहवेऽभिजगाम ह । तत एनमुत्तापेर्दं पाण्डवार्थं गदायजः ।

श्रुतं मे कर्णं भीमस्य देपात् किञ्च गयोत्स्यसि । अस्मान् वरय राधेय धावत् भीमो न हन्यते ।

हते तु भीमे राधेय पुनरेत्यसि संयुगं । धार्तराष्ट्रस्य बाहोभ्यं यदि पश्यसि चेत् समं ।

॥ कर्ण उवाच ॥ न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केनच । त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्व्योधनचित्तेपियं । १९४

तत् श्रुत्वा वचनं कृष्णः स न्यवर्त्तन् भारत । युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह सङ्गतः ।

अथ सैन्यस्य मध्ये तु भोक्तृवत् पाण्डवायजः । योऽस्मान् वृणोति तमहं वरये सन्नकारणात् ।

अथ तान् समभिप्रेक्ष्य युयुमुनिर्दमब्रवीत् । प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

अहं योत्स्यामि भवतः संयुगे धार्तराष्ट्रजान् । युगार्थं महाराज यदिमां वृणुषेऽनघ ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एदोहि सर्वं योत्स्यामस्तत्र आह्वनपण्डितान् । युयुक्ता वासुदेवस्य वयस्य दूम सर्वशः । १९५

वृषोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् । तस्य तन्नुय पिण्डय धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ।

भजस्त्रास्त्रान् राजपुत्र भजमानान् महाद्युते । न भविष्यति दुर्भुद्धिधान्तराष्ट्रो ह्यमर्षाः ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततो युयुत्सुः कौरव्यान् परित्यज्य मुतांस्तव । जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विज्याय दुर्भुम् ।

ततो युधिष्ठिरो राजा सुसंक्षेपो महाभुजः । जघाह कवचं भूयो दोषिणम् कनकाञ्ज्वलं ।

प्रत्यपद्यन् ते सर्वे रथान् खान् पुष्पपर्षभाः । ततो ब्यूहं यथापूर्वं प्रत्ययूहन्त तौ पुनः ।

अवादनं दुन्दुभीय इतश्चैव पुष्करान् । विह्वलादीन् विविधान् विन्दुः पुष्पपर्षभाः ।

रथस्थान् पुष्पव्याघ्रान् पाण्डवान् प्रेत्य पार्थिवः । धृष्टद्युम्नादयः सर्वे पुनर्जङ्घिरे तदा ।

गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान् मानयताञ्च तान् । दृष्ट्वा महीक्षितमन्त्रं पूजयाञ्चकिर मयं ।

सौन्दर्यं कृपाक्षैव प्राप्तकालं महात्मनां । दयाञ्च ज्ञातिषु परां कथयाम्भिरै नृपाः ।

साधुसाध्विति सर्वत्र निधेयः सुतिषंहिताः । वाचः पुण्याः कौर्त्तिमताः मगेहदयस्त्वयाः ।

वेष्मन्त्याय्योश्च ये तव ददृशुः शत्रुबुद्धदा । इतं तं पाण्डुपुत्राणां हृदयैस्ते सगद्गदाः ।

ततो अर्जुनहमेरो इतश्चैव पुष्करान् । शङ्खाय गोचोरनिमान् दभुर्दृष्ट्वा मनस्विनः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मद्रोणकृतपद्यस्त्राभिगमने चित्रवारिर्गोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं ब्यूहव्यनीकेषु मामकैश्चितरेषु च । के पूर्व्वं प्राहरंस्तव कुरवः पाण्डवास्तथा ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ भ्रातृसदृशं श्रुत्वा पुत्रो दुःशामनस्तव । भीष्मं प्रमुखः स्रवा प्रययौ सेनया सह ।

तथैव पाण्डवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः । भीमेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्दृष्टमानवाः ।

स्रष्टा, किलकिलाशब्दाः कुरुषा गोविपाणिकाः । मेरोरुदङ्गमुरजा हयकुञ्जरनिस्स्रगाः ।

उभयोः सेनयो राजलतयो स्म समाद्रवन् । वयं तान् प्रति मर्दन्तस्मदावीक्षुमुत्तं महत् ।

महान्यनीकानि महासमुद्भूये क्षमागमे पाण्डवधान्तराष्ट्रयोः । चक्रिरे शङ्खपटवद्विनःस्त्रिभूः प्रकपितानीव वनानि वायुना ।

नरेन्द्रनागाश्चमहाकुलानामत्यायनानामश्विमे मुहूर्त्तं । बभूव घोषस्तुमुद्रमूर्त्तं वानोदृष्टानामिव सागराणां ।

तस्मिन् समुत्थिते शब्दे तुमुले सोमहर्षणे । भीमसेना महाबाहो, प्रावदन् गोद्वयो यथा ।

शङ्खदुन्दुभिर्निर्घोषं वाग्गणाश्च दृंहितं । विह्वलादस्य सेन्यानां भीमनेनरवोऽभ्यभूत् ।

हयानां त्रेपमागानामनीकेषु महत्प्रभः । सर्वानभ्यभवच्छन्दान् भीमसेनश्च निस्स्रगः ।

तच्छ्रुत्वा निन्दं तस्य सेन्यास्तव वितचक्षुः । जीमूतसेव नदतः शक्राग्रनिषमस्त्रयं ।

वाहनानि च स्रष्टाणि शरशूत्रं प्रसस्तुतुः । शब्देन तस्य वीरस्य विह्वलैवेतरे मृगाः ।

दर्शयन् घोरमात्मानं महाभूमिव नादयन् । भीमयसो मुतांस्तव तत रतान् समभ्ययात् ।

तमायान्तं महेश्वाभं सोदर्याः पर्व्ववारयन् । कादयन्तः प्ररत्रातेर्वैषा इव दिशकरं ।

दुर्योधनश्च पुत्रो दुर्मुखो दुःसहस्रया । दुःशासनयातिरयस्तथा दुर्भर्यो नृप ।

विविगितयिबर्भो विकण्ठे महारणः । पुद्गलिचो अयो भोजः धौमरन्तिश्च वीर्यवान् ।

महाबापाणि धुमन्तो अलदा इव विद्युत । आददानाय नाराचाच्चिर्भुक्कामो विषोपमान् ।

अथ ते द्रौपदीपुत्राः सौमद्रस्य महारथः । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । १९५
 धार्तराष्ट्रान् प्रतिघुरद्वयन्तः श्रितैः शरैः । वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराश्रिता ।
 तस्मिन् प्रथमसङ्ग्रामे भीमज्यातुलनि खनैः । तावकानां परेषाञ्च नाशीन् कश्चित् पराङ्मुखः ।
 लाघवं द्रोणशिर्याणामपश्यं भरतर्षभ । निमित्तवेदिनां राजन् शरानुसृजतां मृगं ।
 भोपशम्यति निर्धोषो धनुषां कूजतां तथा । विनिवेशः शरा दोष्टा ज्योतीषोव नभस्तज्जात ।
 सर्वे तस्य महोपासाः प्रसक्ता इव भारत । ददृशुर्दृष्टनोयं तं भीमं ज्ञातिषमाममं । १९६
 ततस्ते जातवेरभाः परस्परकृतानघः । अन्योऽन्यसङ्घैश्च राजन् व्यापृच्छन्त महारथाः ।
 कुरुपाण्डवेष्वेते ते हस्त्ययस्त्रयश्चतुर्वे । शुश्रूमाते रणेऽतीव पटे चिचगते इव ।
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रमदहीनशराधनाः । श्रुत्वा ह्येतत् चादिह्य सैन्येन रजसा वृतः ।
 सहस्रैश्चाः समापेतुः पुत्रस्य तव श्रापमात् । तेषामाधावनं तव गजान्यरुलिखे महाम् ।
 सिंहनादरबोन्मित्रः शङ्खभेरीसमाकुल । स घोषवाञ्छरघाहधनुर्नगोऽधिकच्छपः । १९७
 धावत्स्नातपुरोवात आसीत् क्षुब्धश्चिक्छनः । युधिष्ठिरेण चादिष्टा पार्थिवास्ते सहस्रशः ।
 सहस्रैश्चाः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीं । उभयोः सेनघोस्त्रोन्नतः सैन्यानां सुषमामगमः ।
 प्रयुद्धानां प्रभङ्गानां पुनरावर्त्ततामपि । न तु खेपो परेषाञ्च विशेष समदृश्यत ।
 तस्मिन् स्रुतमुले पुङ्खे वसन्माने महाभये । अतिशर्माण्यनोकानि पिता तेऽतिथिरोचन ।
 इति श्रीमहाभारते भोमवधपर्वणि भोमवधपर्वणि युद्धारम्भे षट्सप्तवारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥
 ॥ सप्तम्य उवाच ॥ पूर्वार्धे तस्य रौद्रस्य युद्धमङ्गो विश्राम्यते । प्रावर्त्तत महाधोरं राक्षसां देहावकर्त्तनं । १९८
 कुरुणा सृष्ट्यानायश्च सङ्ग्रामे विजिगीषतां । सिंहानामिव संहारो दिवसुर्वर्द्धनादयन् ।
 आसीत् किचकिताशब्दस्तस्य शङ्खरवैः सह । अग्निरे सिंहनादाय मरणं प्रतिगम्यतां ।
 ततश्चाभिहतयैव ज्योत्स्नो भरतर्षभ । पत्नीनां पादशब्दश्च वाजिनाञ्च महास्वनः ।
 तोषाङ्गुनिपातश्च आयुधानाञ्च निस्वनः । घण्टाशब्दश्च नागानामन्योऽन्यमभिधावतां ।
 तस्मिन् समुदितः शब्दस्तमुत्तौ लोमहर्षणः । बभूव रथनिर्घोषः पञ्चम्यनिनदोपमः । १९९
 ते मनुःकूरमाश्चाय समभित्यकूजिताः । पाण्डुपुत्राभ्यवर्त्तन्त सर्वे श्वेदोत्तमध्वजाः ।
 स्वयं श्रान्तनवो राजश्रमधवाहूनश्रयं । प्रमदं कार्मुकं धोरं कालदण्डोपमं रणे ।
 अञ्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गावोर्वं शोकविर्युतं । श्रमधावत तेजसी गात्रेयं रणमूर्द्धनि ।
 तापुभो कुरुषादूँलो परस्परवधैपिणो । गात्रेयस्तु रणे पार्थं विद्धा माकम्पयद्भनो ।
 तथैव पाण्डवो राजन् भीमं माकम्पयत् युधि । सात्यकिस्तु महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् । २००
 तयोः स्रुतमुष्टं पुङ्खं समहभोमहर्षणं । सात्यकिं कृतवर्माणं कृतवर्माणं च सात्यकिं ।
 श्रमत्स्रुतं अनिर्धोषो तप्तमाणो परस्परं । तौ शराक्षितधर्माङ्गौ शुश्रूमाते महाधवे ।
 वधनो पुष्पधरोऽपि पुष्पिताविव किंशुको । अभिमन्युर्भवेत्याधो वृहद्वलमोपधत् ।

ततः कोमलतो राजा भीमद्रुक्ष विग्रास्यते । ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिद्व्याभ्यपातयत् ।
 भीमद्रुक्ष ततः क्रुद्धः पानिते रथसारथौ । वृहद्वलं महाराजं विव्याध नवभिः शरैः ।
 तयापराभ्यां भग्नं भ्यां शिताभ्यामरिगृह्णः । ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्श्वमेकेन सारथिं ।
 अन्योन्यं शरैस्तीक्ष्णस्ततश्चतुररिन्दमौ । मानिनं समरे दीप्तं कृतवैरं महारथं ।
 भीमसेनस्तव सुतं दुर्व्याधनमयोधयत् । तावमौ नरगार्दूतौ क्रुद्धमुखौ महारथौ ।
 अन्योऽन्यं शरवर्षाभ्यां बहृपाते रणाजिरे । तौ वीक्ष्य तु महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ।
 विलस्यः सर्वभूतानां समपद्यत भारत । दुःशासकस्तु नकुलं प्रत्युद्याय महारथं ।
 अविध्यक्षितैर्वैषैर्वज्रभिर्मभेभेदिभिः । तस्य माश्रीघृतः केतुं समरञ्च शरासनं ।
 चिच्छेद निमित्तैर्वैषैः प्रहसन्निव भारत । अद्यैनं पक्षविग्रह्या जुष्टकाणां समपयत् ।
 पुनस्तु तव दुर्द्वयौ नकुलस्तु महाहवे । तुरङ्गाद्यैश्च चिच्छेद ध्वजस्यैव न्यपातयत् ।
 दुर्मुखः सहदेवस्तु प्रत्युद्याय महाबलं । विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ।
 सहदेवस्तौ वीरौ दुर्मुखस्तु महाहवे । शरैश्च शृग्नोऽस्त्रेण पातयामास सारथिं ।
 तावन्त्योऽन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ । चासयेनां शरैर्धोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
 युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्राजानमभ्ययात् । तस्य मद्रपतिश्चापं दिधाय चिच्छेद पयसा ।
 तदपास्य धनुर्द्वन्द्वं कुन्तीपुत्रौ युधिष्ठिरः । अन्यत् कार्ष्णिकमादत्त वेगवत् बभूवुस्ततः ।
 ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः सन्नतपर्वभिः । कादयाभासं संकुहक्षिपतिष्ठिते चामवीत् ।
 धृष्टद्युम्नस्तौ श्रेणमभ्यधावन भारत । तस्य श्रेणः सुसंक्रुद्धः परासुकरं दृढं ।
 धनुश्चिच्छेद समरे पाञ्चान्यस्तु महाक्रमः । शरैश्च महाघोरं कालदण्डमिवापरं ।
 म्रिययामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत । अघान्मद्रनुरादाय सायकाय चतुर्दश ।
 श्रेणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे । तावन्त्योऽन्यं सुसंक्रुद्धौ चक्रतुः सुधर्मं रणे ।
 भीमदर्शिनं रणे शङ्कोरभं रभशं युधि । अभ्युद्यौ महाराजं तिष्ठतिष्ठिते च त्रयीत् ।
 तस्य वै दक्षिणं वीरौ निर्निभेद्रु रणे भुजं । भीमदर्शिनतः शङ्कं जघ्नेऽप्ये समाहनत् ।
 तयोः समभवत् युद्धं घोररूपं विग्रास्यते । दृष्टयोः समरे दृष्टं देवदामवधोरिव ।
 बाह्यीकस्तु रणे क्रुद्धः क्रुद्धरूपं विग्रास्यते । अभ्युदयमेयात्मा दृष्टकेतुर्महारथः ।
 बाह्यीकस्तु ततो राज्ञस्तु दृष्टकेतुममर्षणं । शरैर्वज्रभिरानर्च्यत् सिंहनादमयानदत् ।
 चेदिराजस्तु संक्रुद्धो बाह्यीकं नवभिः शरैः । विव्याध समरे दृष्टं मत्तो मत्तमिव दिपं ।
 तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दनौ च मुष्टमुष्टः । समोद्यतः सुसंक्रुद्धावङ्गारकमुधाविव ।
 राक्षसं क्रूरकर्मणं क्रूरकर्मा घटोत्कचः । अलम्बुपं प्रत्युदियाद्वनं शक इवाहवे ।
 घटोत्कचस्तु संक्रुद्धं राक्षसं तं महाबलं । नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दासयामास भारत ।
 अलम्बुपस्तु समरे भीमसेनिं महाबलं । यज्जघा दासयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ।

१९८

१९९

१९९

१९९

१९९

१९९

यथाजितो ततोऽथ तत्तु संयुगे शरविषतो । शिष्यतो समरे राजन् द्रोणिमभ्युद्यो यतो ।
 अथत्यामा तत्तु मुहुं शिष्यतोऽपि मवित्यतः । नारायणेन सुतोऽपि मवित्यतः ।
 शिष्यतोऽपि ततो राजन् द्रोणिपुत्रमाश्रयत् । चायकेन सुधीनेन तोऽपि मवित्यतः ।
 कप्रतप्तो तदाऽप्योऽप्यं शरैर्मयैव विधेयं । भगदत्तं रणे गृहं विराटो वादिनीपतिः ।
 अभ्ययात्परितो राजस्ततो युद्धमवर्त्तत । विराटो भगदत्तन्नु शर्वर्षेण भारत ।
 अभ्यवपत्सुमुकुटो मेघो हृष्टो हवाच । भगदत्तस्तत्तु विराटं पृथिवीपतिः ।
 छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितं । हृष्टस्तत्तु कैकेयं रूपः शाङ्कतो ययौ ।
 तं रूपः शर्वर्षेण छादयामास भारत । गौतमश्च सुभकुटं शरद्व्याभ्युपूरयत् ।
 ततोऽप्योऽप्यं हयान् हवा धनुःशिला च भारत । विरथावसिपुञ्जाय समीपतुरमर्षयैः ।
 ततोऽपि मवित्यतः युद्धं घोररूपं दुरासदं । द्रुपदस्तु ततो राजा सैन्धवं वै जयद्वयं ।
 अभ्युद्यो सुवर्षेः दृष्टरूपं परन्तपः । तत् सैन्धवको राजा द्रुपदं विशिष्येतिभिः ।
 ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत । तयोः सममवत् युद्धं घोररूपं सुदारणं ।
 ईक्षित्प्रोतिजनकं दृक्काङ्गारकधोरिव । विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं श्रुतधर्मं महारथं ।
 अभ्याज्जवैरैर्यस्ततो युद्धमवर्त्तत । विकर्णं श्रुतधर्मस्तु विज्ञा नाकम्पयच्छरेः ।
 श्रुतधर्मो विकर्णश्च तदद्भुतमिवाभवत् । सुशर्माणं नरव्याघ्रदेवितानो महारथः ।
 अभ्यद्रवत् सुसंकुटः पाण्डवाधि पराक्रमी । सुशर्मा च महाराज चेकितानं महारथं ।
 महता शर्वर्षेण वारयामास संयुगे । चेकितानोऽपि शर्वर्षः सुशर्माणं महाहवे ।
 धवयं शर्वर्षेण महामेघ इवाचले । शकुनिं प्रतिविन्ध्यन्तु पराक्रान्तं पराक्रमी ।
 अभ्यद्रवत् राजेन्द्र मत्तं विंश इव द्विपं । धौधिरिः सुसंकुटः धौधरं निमित्तं शरैः ।
 अदारयत् सङ्ग्रामे मधवा इव दानवं । शकुनिः प्रतिविन्ध्यन्तु प्रत्यविध्यत् महाहवे ।
 अदारयत् महाप्राशः शरैः सजतपार्श्वभिः । सुदक्षिणन्तु राजेन्द्र कामोजानां महारथं ।
 श्रुतकक्षा पराक्रान्तमभ्यद्रवत् संयुगे । सुदक्षिणस्तु राजेन्द्र सहदेवं महारथं ।
 विज्ञा नाकम्पयत् वै मैनाकमिव पर्वतं । श्रुतकर्षा तत्तु क्रुद्धः कामोजानां महारथं ।
 शरैर्वज्रभिरानर्च्यदारयन्निव सर्वशः । दरावानय संकुटः श्रुतायुधममर्षयं ।
 प्र्युद्यो रणे यत्तो यत्तरूपं परन्तपः । शार्ङ्गानिस्तत्तु समरे हयान् हला महारथः ।
 मनाद यत्तवान् राजेक्षन्धैर्यं प्रत्युपूरयत् । श्रुतायुस्तु सुवर्षः फाल्गुने समरे हयान् ।
 निजघान गदायेण ततो युद्धमवर्त्तत । विन्दानुविन्दावावन्यैः कुन्तिभोजं महारथं ।
 सधेनं ससुतं वीरं समसज्जतुराहवे । तत्राहुनमपश्यामस्तयोधैरं पराक्रमी ।
 अयुधेतां स्थिरो भूला महत्या सेनया सह । अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमनाश्रयत् ।
 कुन्तिभोजस्तु तं दृष्ट्वा शर्वर्षैरवाकितः । कुन्तिभोजस्तुऽपि विन्दं विव्याध सायकैः ।

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

११०

स च तं प्रति विव्याध तद्वृत्तमिवामवत् । कैकेया भ्रातरः पञ्च गान्धारान् पञ्च मारिष ।
 सधैर्यान् सहसैन्यास्तु योधयामासुराहवे । वीरवाञ्छय ते पुत्रा वैराटिं रथयत्तमं । १०१
 उत्तरं योधयामास विव्याध नवभिः धरैः । उत्तरस्थापि तं वीरं विव्याध निमित्तैः धरैः ।
 चेदिराट् समरे राजन् उनूकं सममिद्वत् । तथैव भरवर्षेण उनूकं समविष्यत् ।
 उनूकस्यापि तं वाणैर्निमित्तैर्लामवाहिनि । तयोर्बुद्धं समभवत् धाररूपं निग्रासते ।
 हारैर्यतां सुसंयुक्तावन्योन्यमपराजितौ । एवं दक्षसहस्राणि रथवारणवाजिनं ।
 पदानोनाञ्च समरे तत्र तेषाञ्च सङ्कुले । मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीत् मधुरदर्शनं । १०२
 तत उन्मत्तवद्भ्राजन् भ्रात्रायत किञ्चन । गजो गजेन समरे रथो च रथिनं यथै ।
 अथोऽयं समनिप्रेत्य पदानि च पदानिने । ततो युद्धं सुदुर्द्धवं व्याकुलं समपद्यत् ।
 मूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परं । तत्र देवर्षयः सिद्धाधारणाय समागता ।
 प्रैक्षन्त तद्गणं घोरं देवासुरसमं युधि । ततो दन्तिमहस्राणि रथानाञ्चापि मारिष ।
 अशेषाः पुरुषौघाद्य विपरीतं समापयुः । तत्र तत्र प्रदृश्यन्ते रथवारणपङ्क्तयः । १०३
 सादिनय नरव्याघ्र युध्यमाना मुष्टमुष्टः ।

इति श्रीमहाभारते भोन्नवधपर्वणि भोन्नवधपर्वणि दक्षयुद्धे पञ्चवत्सर्गोऽध्यायः ॥ ४५ ॥
 ॥ पञ्चय उवाच ॥ राजञ्छ्वेतसहस्राणि तत्र तत्र पदानिनां । निमित्थादं प्रयुहानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ।
 न पुच्छः पितरं जग्मे न पिता पुत्रमौरधं । न भ्राता भ्रातरं तत्र सुखोऽयं न च मातुलं ।
 न मातुलस्य सुखोऽयं न सखायं सखा तदा । आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुत्रभिः सह ।
 रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतन् रथैः । अभ्यपन्त रथैरेव युगानि भरतर्षभ । १०४
 रथेपाथ रथेपाभिः कूवरा रथकूवरेः । सङ्गते सङ्गता केचित् परस्परजिघांसवः ।
 न श्रेकुयन्ति केचित् सञ्जगद्य रथारथैः । प्रभिन्नास्तु महाकायाः सन्निपत्य महागजैः ।
 बद्धा दारयन् क्रुद्धा विपात्यैरितरेतरं । सतेरणपतकैश्च वारणा रणवारणैः ।
 अभिघ्नन्त महाराज वेगवह्निर्महागजैः । दन्तैरभिघ्नन्ताश्च शुकुम्भः परमातुराः ।
 अभिनोताय शिवाभिनीषादुग्रसमाहताः । अभिघ्नन्त अभिघ्नन्त सन्ध्याभिमुखं ययुः । १०५
 अभिघ्नन्त मयुकाः केचित्तत्र महागजाः । कौशवक्षिणदं हन्ता प्राद्वन्त तनन्तः ।
 सम्यक् प्रणोताय तथा प्रमिच्छकरटामुखाः । अष्टितोमरनाराधेर्निबद्धा भरवारणाः ।
 विनेतुमिष्टमर्भाणि निपेतुय गताश्वः । प्रधावन्तो दिग् केचित् मदन्तो भैरवान् रवन् ।
 गजानां पादरसाय व्यूढोत्कृष्टाः प्रहारिणः । अष्टिमिय धनुर्भिय विमनेय परश्वधैः ।
 गदाभिमुपनयेध भिन्दिपातैः सतोमरेः । सायकैः परिचैद्यापि निक्षिपेर्विमनेः प्रितैः । १०६
 सम्यहोतेः समरेत्या द्रवमाणस्तनसत । व्यदृश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः ।
 राजमानाय निक्षिपन्तः शंसिका नरगोष्ठितैः । प्रत्यदृश्यन्त मूराणामन्योन्यमभिधावताः ।

अवचित्तवधूतानामधीनां घोरवाङ्मभि । सञ्चजे तुमुन शब्द पततां परमर्षसु ।

गदामुपलक्षणां भिन्नानाञ्च बरां षभि । दन्दिदन्तावभिप्राया मृदितानाञ्च दन्तिभि ।

तत्र तत्र नरोघाणां शोभतामितरेतरं । शुश्रूषुर्दाह्या वाच प्रेतानामिव ॥ तत ।

१०१

हयैरपि हयारोहाद्यामरापोखधारिभि । हयैरिव महावेगेरन्यान्यमभिविद्रुता ।

नैविमुक्ता मद्याप्राञ्ज आम्बुदविभूषणा । आम्बुगा विमलास्त्रोत्थ्वा सपेतुर्भुजगोपमा ।

अश्वैरयजैवै केषिदाजुता महता रथान् । गिरांश्चादशिरे घोरा रथिनामथमादिन ।

यज्ञनपि हयारोहान् भक्षै सन्नतपर्ज्यभि । रथी जघान सम्प्राथ वाणगोचरमागतान् ।

नवमेघप्रतीकाद्याश्चापिण्य तुरगान् गजा । स्वपादैरवमृद्भून्ति मत्ता कनकभूषणा ।

१०२

पाश्यामानेषु कुम्भेषु पार्थैवपिसुदाह्या । प्राग्निर्विमथिता केचित् विन्दु परमातुरा ।

साधारोहान् हयान् केचित् केषिदुन्मथ्य वारणान् । यद्वा चिषिपुस्तत्र सङ्कुले परमे सति ।

साधारोहान् विवाण्यैरुत्थित्य तुरगान् गजा । रथोघानवमृद्भून्त सध्वजानभिवचनम् ।

पुष्पादतिमत्त्वाच्च केचित्तत्र महागजा । साधारोहान् हयान् जगु कौ सचरपैस्तथा ।

प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्थैवपि च वारणान् । आश्रुगा विमलास्त्रोत्थ्वा सपेतुर्भुजगोपमा ।

१०३

नराश्च कायाभिर्मिथ्य सौहानि कवचाणि च । निपेतुर्विमला शस्त्रो घोरवाङ्मभिरर्पिता ।

मनोक्ताप्रतिमा घोरालुचतत्र विशास्यते । दोषिचर्माववहैश्च व्याघ्रचर्ममयैरपि ।

विक्रीर्णैर्विमलै खड्गैरभिजगु परान रथै । अभिमुतमभिकुट्टमेकपार्थैर्विदारितै ।

विद्वर्धयन्त सपेतु खड्गचर्मपरस्थै । केषिदाक्षिण्य करिण साथानपि रथान् करै ।

विकर्षन्ता दिग्ग सर्वां समीपु सन्धेः शब्दम् । शक्तिभिर्दोरिता केचित् संक्षिप्त्य परस्थै ।

१०४

हस्तिभिर्धृदिता केचित् क्षुण्णान्ये तुरङ्गम् । रथमेमिनिहताश्च निहताश्च परस्थै ।

व्याक्रोशन्त महाराज तत्र तत्र छा बान्धवान् । पुत्तान्ये पितृन्ये भाद्वेय सह यन्त्रुभि ।

मातुलान् भागिनेर्थाश्च परानपि च संयुगे । विक्रीर्णांश्चा सुवह्वो भग्नचक्राश्च भारत ।

वाङ्मभिश्चापरे च्छिन्नै पार्थेषु विदारिता । क्रन्दन्त समदृश्यन्त सुयुग्म जोवितेषुव ।

हयापरिगता केचिदस्यस्ता विशास्यते । भूमौ निपतिता सङ्क्षे मृगयाद्यकिरे जयै ।

१०५

हयैराघपरिक्रिञ्चा क्षिप्तमानाश्च भारत । व्यनिन्दन् स्रग्मात्मानं तव पुत्राश्च स्रज्जतान् ।

अपरे क्षत्त्रिया गूरा छतैरौ परस्पर । नैव शूलं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति गारिप ।

तर्जयन्ति च संक्षेपस्तत्र तत्र विशास्यते । निर्दृश्य दशनैश्चापि कोघात् खरदनचक्रै ।

भुकुटोक्तिलैर्वह्नि मेघजोऽपि परस्पर । अपरे क्षिप्तमानास्तु शरार्णां प्रापोक्षिता ।

निष्कृजा समपयन्त दृढसत्ता महाबला । अन्ये च विरथा गूरा रथमन्यथ संयुगे ।

१०६

प्रार्थयाना निपतिता संक्षेप वरवारथै । अशोभन्त महाराज सपुण्या दव किश्रुका ।

सम्भङ्गुरनोकेषु यद्वा भैरवखना । वर्तमाने महाभौमे तस्मिन् घोरवरस्थे ।

अहनसु पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे । स्वस्त्रीयो मातुलञ्चापि स्वस्त्रीयञ्चापि मातुल ।
सखायश्च सखा चापि सन्ध्यां वाम्बवांसया । एवमेव चेत्यो वृत्तं कुह्णा पाण्डवै मह ।
वर्त्तमाने भये तस्मिन् निर्मय्यादे महाभये । भीममासाद्य पाथोनां वाहिनी समकृतत ।
केतुना पञ्चतारेण तावेन भरतर्षभ । राजतेन महानाडवच्छित्तेन महारथे ।

१८५

बभौ भीमस्तदा राजञ्चक्रमा हव मेहणा ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि सङ्खनयुक्ते पट्टचत्वारिंशाऽध्याय ॥ ४६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ गतपूर्व्याकृष्टयिष्ठे तस्मिन्नहनि दाहणे । वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन्नरवरषेय ।

दुर्मुखं हतवर्मां च रूपं, शन्यो विविशति । भीमं जुगुपुगसाद्य तव पुत्रेण चेदित्ता ।

एतैरतिरथैर्गुप्तं पञ्चभिर्भरतर्षभ । पाण्डवानामनोकानि विजगाधे महारथ ।

१८६

चेदिकाशिकरूपेषु पाण्डवेषु च भारत । भीमस्य वज्रधा तस्य चक्रेतुरदृश्यत ।

स शिरासि रणे शीरो रथाद्य सयुगध्वजान् । विचक्रेत्तं महावेगेभञ्जे सन्नतपर्वभि ।

नृत्यतो रथमार्गेण भीमस्य भरतर्षभ । केशिदासंस्वरं चक्रुर्मागा मर्षसु ताजिता ।

अभिमन्यु सुचक्रुह, पित्रैस्तुरगोत्तमैः । संयुक्त रथमास्थाय प्रायात् भीमरथं प्रति ।

जाम्बूनदविचित्रैर्कर्णिकारेण केतुना । अभवन्तं भीमस्य तादैव रथसत्तमान् ।

१८७

सतालकतोत्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पविण्ण । भीमेण युयुधे शीरस्तस्य चानुरथे बह ।

हतवर्माणमेकेन शस्त्रं पञ्चभिरागुनैः । भिक्षा नवभिरानर्च्छत् शराणैः प्रपितामहैः ।

पूष्पधतुविच्छेदेन सम्यक् प्रणिहितेन च । भञ्जमेकेन चिच्छेद जाम्बूनदविभूषितं ।

दुर्मुखस्य तु भञ्जेन कर्मावरणभेदिना । जहार सारथे कायाच्छिर, सन्नतपर्वणा ।

धनुश्चिच्छेद भवेन कर्णस्वरविभूषित । रूपस्य निप्रितायेण तस्य तोत्तलमुखे शरैः ।

१८८

जघान परमकुटो नृत्यजिव महारथ । तस्य साधवमुदीर्य तत्तदुर्देवता अपि ।

सम्बल्लस्यतया कर्ण्यैः सर्वैः भीमसुखा रथा । सन्नतपर्वसम्यक् सखादिव धनञ्जय ।

तस्य साधवमार्गस्य श्रुतातमदृशमभ । दिशः पथैरप्यथापि ग्राण्डीर्वामव घोषयन् ।

स तमासाद्य वेगेन भीमो नवभिरागुनैः । विव्याध समरे वृषंमार्धुनि परवीरहा ।

भञ्जसास्य विभिर्भञ्जिच्छेद परभोजय । सारथिश्च विभिर्भाणैराजघान यतव्रत ।

१८९

तथैव हतवर्मां तु रूपं शन्यथ मारिय । विद्धा नाकस्यत् कार्ण्यं भैमाकमिव पर्वते ।

स ते परिहृत शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथैः । वर्यं शरवर्षाञ्जि कार्ण्यं पञ्चरथान् प्रति ।

ततस्तेषां महास्त्राणि निवार्य शरदृष्टिभिः । मनाद मनवान् कार्ण्यैर्भासाद्य विच्छजन् शरान् ।

तथास्य सुमहद्वाजन् शङ्काश्चेतमदृश्यत । यतमानस्य समरे भीममर्दयत शरैः ।

पराक्रान्तस्य तथैव भीमोऽपि प्राहिणोच्छरान् । स तांश्चिच्छेद समरे भीमवापयन्तुताञ्छरान् ।

१९०

ततो भञ्जमोघेषुर्भीमस्य नवभिः शरैः । चिच्छेद समरे शीरस्तत उचुकुगुर्भगा ।

स राजतो महाकुम्भहातो मणिविमुपितः । सोमद्रविमिश्रैश्चैवः पपात भुवि भारत
 ध्वजं सोमद्रविमिश्रैः पतन्तं भरतध्वजम् । दृष्ट्वा भोमोऽनन्ददृष्टः सोमद्रमभिवपयन् ।
 अथ भोमो महाक्लापि दिव्यानि च वव्रनि च । प्रादुश्यके महारौरु रणे तस्मिन् महाप्रसः ।
 ततः शरस्रक्षणे सोमद्रं प्रपितामहः । श्रवाकिरदमेयात्मा तदहनुमिवाभवत् ।
 ततो दश मह्यवासाः पाण्डवानां महारथाः । रथाधेममध्यावन्त सोमद्रं लरिता रथैः ।
 विराटः च व पुच्छेण धृष्टद्युम्नस्य पार्यतः । भोमस्य केकयश्चैव चात्यक्तिय विश्राप्यत ।
 ज्वेन पततो तयो भोमः शान्तनवो रणे । पाञ्चाक्षं विभिरान्कृतं चात्यक्तिं नवभिः शरैः ।
 पूर्णोद्यतविद्युद्येन शुरेण निमितेन च । ध्वजेनकेन चिच्छेद भोमसेनस्य पविष्णो ।
 शान्तनूदमस्यः केतुः केसरो नरवत्तमः । पपात भोमसेनस्य भोम्रेण मद्यितां रथात् ।
 ततो भोमस्त्रिभिर्विज्झा भोमं शान्तनवं रणे । हृपमेकेन विस्थाप हतवर्षाणमष्टभिः ।
 प्रवृद्धोतायइत्येन वेराटिरपि दन्तिना । अश्वद्वयं राजानं महाधिपतिमस्तरः ।
 तस्य वारणराजस्य रथे चापततो जवात् । शङ्खो निवारयामास वेगमप्रतिमं रणे ।
 तस्य क्रुद्धः स नागोऽहं हतः साधुवाहिनः । पृथा युगमधिष्ठाय जघान चतुरां रथान् ।
 स वताये रथे तिष्ठन् महाधिपतिरायवै । उत्तरान्तकीं शक्तिं चिवेप भुजगोपमां ।
 तया भिषत्तनुषाणः प्रविष्टा विपुलं तमः । स पपात गजकुम्भात् प्रमृताश्चक्रतामराः ।
 समादाय च शङ्खोऽधिमवसृत्य रथोत्तमान् । वारणेभ्यश्च विक्रम्य चिच्छेदाय महाकरं ।
 भिषत्तमो ग्रामातेन्द्रिजहताः स वारणः । भीममात्तस्वरं कृत्वा पपात च समार च ।
 एतदीदृशकं कृत्वा मद्रागो जनाधिप । आहरोह रथं तृणं भास्वरं हतवर्षणं ।
 उत्तरमुत्तं दृष्ट्वा वेराटिभ्रातरं तदा । श्वेतः शत महावीरान् दृष्ट्वा क्रोधममन्विनः ।
 धनूयि तेषां चिच्छेद बाणैः सधतपन्नेभिः । निहतान्वि तानि स्य समदृश्यन्त भारत ।
 ततस्ते तु मिमपाढात् प्रतिपद्य धनूयि च । सप्त चैव हृपत्काय श्वेतार्ये पय्यपातयन् ।
 हतः पुनरमेयात्मा भूमिः मरभिराशुभिः । निषकृत् महाभारतस्यैव चापानि धत्स्वित् ।
 ते निहन्तमहाचापाः स्फुरमाणो महारथाः । अथ शक्तो परादृश्य विन्दुर्भैरवान् रवान् ।
 मुमुक्षुर्भरतश्रेष्ठ सप्त श्वेतरथं प्रति । ततस्ता ज्वलिताः सन्त्या महाक्लापानिनिखनाः ।
 अत्रात्राः सप्तभिर्मैद्यिच्छेद परमास्त्रविन् । ततः समादाय शरं सर्वकायविदारणं ।
 प्राक्षिपान् भरतश्रेष्ठ बाणं श्वेतरथं प्रति । तस्य देहं निपतिता वाणे वज्रातिगा महान् ।
 ततो हस्तरथो राजगुप्तायकेन दृढं हतः । विपसाद रथोपमे कम्पलङ्घाविग्रहहतः ।
 तं विपशं विमनशं स्वरमाणम् सारथिः । अपोवाहस्रभयं सन्तोकाकृष्य पश्यातः ।
 श्वेतोऽप्यायान् समादाय वाजिनो वेमश्रुपितान् । तेषां स च महाबाह्वध्वजोऽध्यापानयत् ।
 दवांश्च श्वेताग्निर्भेद सारथिस परम्प । शरैर्येनान् समाकीर्य प्राप्यास्त्रस्वारयं प्रति ।

ततो ह्यलहताश्वस्तव सैन्येषु भारत । दृष्ट्वा सेनापतिं त्वर्षं यान्तं प्रस्तरयं प्रति ।
ततो भीष्मं पुरस्कृत्य तव पुत्रो महाबलः ॥ शूरेर्दंतश्च सैन्येन प्रायाच्छस्त्ररथं प्रति ।
मृग्योरास्त्रमनुप्राप्तं मद्राजममोचयत् । ततो युद्धं समभवत् तुमुलं सोमहर्षणं ।
तावकानां परेषाञ्च व्यतिपत्तरथदिपं । सैमद्रे भीमसेने च सात्यके च महारथे ।
कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्थते । एतेषु नरसिन्धेषु चेदिसैन्येषु चैव हि ।
वर्षथं शरवर्षाणि वृष्टः कुरुपितामहः ।

१८१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि श्वेतयुद्धे सप्तपत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्वं येने महेष्वासे प्राप्ते शस्त्ररथं प्रति । कुरवः पाण्डवेयाश्च किमकुर्वन्त सञ्जय ।
भीष्मः शान्तनवः किं वा तन्ममाश्च वृच्छतः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजश्रुतसहस्राणि ततः क्षत्रियपुङ्गवाः । येनं सेनापतिं शूराः पुरस्कृत्य महारथाः ।
राशो बलं दर्शयन्तस्तव पुत्रश्च भारत । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य चातुर्भुजं महारथाः ।
अश्ववर्जन्त भीमश्च रथं हेमपरिष्कृतं । जिघांसन्तो युधा अष्ट तदासीत् तुमुलं महत् ।
ततोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि महावेशसमद्भुतं । तावकानां परेषाञ्च यथा युद्धमवर्त्तत ।

१८२

तत्राकरोद्भयोपस्थान् शून्यान् शान्तनवो बहून् । प्राकृन्तदुत्तमाङ्गानि शैरैरर्क्षयथाक्षतः ।
समाह्वेयोच्चैरैरर्कमर्कतु यप्रतापवान् । तुदन् समन्तान् धमरे रविदहन् यथा तमः ।

१८३

तेनाज्ञौ प्रेषिना राजन् वीराः शतसहस्रगः । क्षत्रियान्तकराः सङ्क्षेपे महावेगा महाबलाः ।
पातयामास शूराणां शिरांसि शतशो रथे । राजन् कष्टकसन्नद्धा वीरा विगतमस्तकाः ।
रथा रथेषु संसृता व्यदृश्यन्त विग्राह्यते । रथो रथोपार्थवर्त्तन्तुरगस्तु तुरङ्गमं ।

स्त्रवत् निहितं वीरं सम्मानं सकामुर्कं । उदीर्णाश्च हया राजन् बहन्तश्च ततस्ततः ।
बह्वह्वनिपङ्गाय विध्वंसकवशा हताः । शतशः पतिता भूमौ वीरशयास्तु शिरते ।

१८४

परस्परं धावन्तः पतिताः पुनस्त्यिताः । उत्याय च प्रधावन्तो हन्त्युद्धमवाप्नुवन् ।
पीडिताः पुनरन्योऽन्यं लुण्ठिता रणमूर्ध्नि । मत्सो गजः पर्वयतच्छतेषा रथिनो हताः ।
वरया रथिनश्चापि विष्टङ्गन्ताः समन्ततः । शब्देन न्ययत कश्चिन् निहतोऽन्येन शायकैः ।

हतशरयिरप्युचैर्निपपात महारथः । युध्यमानश्च सङ्ग्रामे व्यूढे रजसि चोत्थिते ।
धनुःकृजितविज्ञानं तत्रासीत् प्रत्ययुध्यतां । गावस्पर्शं च घोधानां व्यशास्त्रे परिपन्थिनं ।
युध्यमाना शरैराजन् सञ्जिनी ध्वजिनो न्यगता । अन्योऽन्यं वाणशंशब्दे नाभ्युयत भटेः हतः ।

१८५

शब्दायमानं सङ्ग्रामे पटशे कर्णदारिणि । युध्यमानश्च सङ्ग्रामे कुर्वन्तः पौरुषं स्वकं ।
नाश्रोपोघाम युद्धे तु तुमुले सोमहर्षणं । पिता स्वभारं पुत्रं नाभिजानीत कथन ।
सकं भग्नं युगक्षेत्रको धुर्यो हयो हतः । आसितः शब्दनादोरः सशरयिरजिह्वगैः ।
विधुरे भिन्नशक्ते च रथेषु विवशो हते । तेन तेन वा दृश्यन्तो बान्धवानां परस्परं ।

यो हतः शिरसा द्वित्रो मर्मभिर्निहतो हतः । अहतः कोऽपि नैवाशोत् भीमे निप्रति शङ्कवान् ।
 श्वेतः कुरुणामकरोत् स्वयं तस्मिन् महाहवे । राजपुत्रोऽस्तथोदारानवधोऽहतसंघमः ।
 चिच्छेद रथिनां वाणैः शिरांसि श्वेतसङ्घमः । साङ्गदा बाहवश्चैव धनूषि च समन्ततः ।
 रथिनो रथचक्राय रथारोहा रथानि च । क्षुद्राणि च महाह्राणि पताकाय विग्रामते ।
 हृद्योघाय रथोघाय नरोघायेति भारत । वारणाः श्वेतसङ्घेव हताः श्वेतेन भारत । १८८
 वधं श्वेतभयात् भीतो विहाय रथमुत्तमं । अघातास्ततः पश्चाच्च पश्याम ते धुरं ।
 शरपातमपकन्य कुरुषुः कुरुनन्दन । भीमं शान्तनवं युद्धे स्थिता युद्धाय दंमिताः ।
 अदीनो दीनसमये भीमोऽस्त्राकं महाहवे । एकस्तस्यै नरव्याघ्रो गिरिमहतिराचनः ।
 आहृदगो रणे प्राणान् सविता शिबिराख्ये । गमस्तिभिरिवादित्यस्तस्यै हेममरीचिमान् ।
 स भुमोऽसमहेत्वाचः शरसङ्घाननेकशः । निप्रक्षन्मिचान् समरे चक्रपाणिं रिसुरान् । १८९
 ते वध्यमाना भीमेण मज्जसं महाहवे । स्वधूयादिव ते धूयान् मुक्ताग्निमिव दाहणा ।
 तमेकमुपलभ्यैको हृष्टः पुष्टः परन्तपः । दुष्योधनम्रिये युक्तः पाण्डवान् बह्वशेषयत् ।
 जीवं तदुत्थितं त्यक्त्वा भयस्र स महाहवे । पातयामास सैन्यानि पाण्डवानां विग्रामते ।
 महरत्नमनोकानि पिता देवप्रतप्तव । दृष्ट्वा सेनापतिं भीमो वेगेन स समन्वयान् ।
 स भीमं शरजातेन महता समवाकिरत् । श्वेतस्यैव तथा भीमः शरैश्चैः समवाकिरत् । १९०
 तौ हृषाविव नर्दन्तौ मत्ताविव महादिपौ । व्याघ्राविव सुचरन्तौ श्वेत्येन्यमभिजगृहः ।
 अजैरस्त्राणि संवार्य ततस्तौ पुरुषर्षभौ । भीमः श्वेतश्च युयुधे परस्परवधैषिणौ ।
 यकाङ्गा निर्दहेत् भीमः पाण्डवानामनौकिनी । शरैः परमसंकुटः श्वेतो यदि न पालेयत् ।
 पितामहं ततो दृष्ट्वा श्वेतेन विमुखीकृतं । महर्षे पाण्डवा जम्भुः पुत्रस्तो विमगा ह्यभूत् ।
 ततो दुष्योधनः क्रुद्धः पार्थिवैः परिवारितः । सैन्यः पाण्डवानाकमभ्यद्रवत संयुगे । १९१
 श्वेतो गात्रियमुत्तम्य तव पुत्रस्य वाहिनी । भाग्यवामास वेगेन हृष्टान् वार्युरिवौजसा ।
 द्वावपिला दम्बूक्षेव वैराटिः क्रोधमूर्च्छितः । आयातः समहाराज सच भीमो व्यथितः ।
 तौ तत्रापि गतौ राजन् शरदीप्तौ महाबलौ । श्वयुधेता महात्मानौ यथा वा हृचक्रवर्तौ ।
 श्वेत्याद्यन्तु महाराज परस्परवधैषिणौ । निगृह्णा कार्युक्तं श्वेतो भीमं विव्याध सप्रणि ।
 पराक्रमं ततस्तस्य पराक्रम्य पराक्रमौ । तरसा पारयामास मर्त्तो मत्तमिव दिपं । १९२
 आश्रयान् ततो भीमं श्वेतः क्षिप्यनन्दनः । तं प्रत्यविध्यदृशमिर्भीमः शान्तनवश्च ।
 स विद्वस्तेन बलवान्नाकम्पत यथाऽक्षयः । श्वेतः शान्तनवं श्वयः शरैः सद्यतपर्मभिः ।
 विव्याध पद्मविग्रया तदद्भुतमिवाभवत् । महस्य च रणे श्वेतः स्रक्कणोपरि संलिहन् ।
 धनुषिच्छेद भीमस्य दशभिर्दशधा शरैः । सन्ध्याय विमिच्छेव शरं सोमप्रवाहितं ।
 उग्रमाघ ततश्चासं ध्वजमर्थं महात्मनः । केतुं निपतितं दृष्ट्वा भीमस्य तनयाक्षय । १९३

हतं भीष्ममन्यन्त येतस्य वधमागतं । पाण्डवा अपि संहृष्टा दधुःशृङ्खान् समन्ततः ।
 भीष्मस्य पतितं केतुं दृष्ट्वा तासं महात्मनः । ततो दुर्योधनः क्रोधात् स्वमनोऽकमघोदयत् ।
 यद्वात् भीष्मे परिचुष्ये रचमाणाः समन्ततः । तानूचे पश्यमानांस्तान् येतोऽस्ममथवाप्युति ।
 भीष्मः शान्तनवः प्रहस्तया सत्यं ब्रवीमि ते । राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ।
 भवेन चतुरङ्गेन गात्रेयमनुपालयन् । वाह्योक्तः कृतवर्मा च कपः शय्यश्च भारत । १८१४
 जारासन्निर्विकर्णश्च चित्रसेनो विविश्रतिः । त्वरमाणास्त्वेराज्ञासु परिवार्य्य समन्ततः ।
 शङ्खद्वष्टिं सुवज्रं च येतस्योपार्थ्यपातयन् । तान् क्रुद्धाननिशितैर्बाणैस्त्वरमाणा महाबलः ।
 श्ववारयदमेधात्मा दंशयन् पाण्डिवाधवं । स निवार्य्य च तान् सर्वान् कैशरीं लुञ्जरातिव ।
 महता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराङ्कितम् । ततोऽन्यद्भनुरादाय भीष्मः शान्तनवो युधि ।
 येतं विव्याध राजेन्द्र कङ्कपत्रैः शिखीमुखैः । ततः सेनापतिः क्रुद्धो भीष्मं वज्रभिराश्रुगैः । १८१५
 विव्याध समरे राजन् सर्वलोकास्य पश्यतः । ततः प्रययितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितम् ।
 प्रवीरं सर्वलोकास्य येतेन युधि वै तदा । निष्ठानकस्य सुमहांस्तव सैन्यस्य चाभवत् ।
 तं धीरं त्वरितं दृष्ट्वा येतेन शरविचरतं । हतं येतेन मन्यन्त येतस्य वधमागतं ।
 ततः क्रोधाग्निं भातः पितो देवव्रतस्य च । ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा तां च सेनां निवारितां ।
 येतं प्रति महाराज व्यथजत् सायकान् वज्रम् । तानावार्य्य रणे येतो भीष्मस्य रथिनां वरः । १८१६
 धनुश्चिक्रेद् भवेन पुनरेव पितृस्त्रय । उत्सृज्य कार्मुकं राजन् गात्रेयः क्रोधमूर्च्छितः ।
 अन्यत् कार्मुकमादाय विपुलं बलवत्तरं । तत्र सन्धाय विपुलान् भक्षान् सप्त शिलाघ्नितान् ।
 चतुर्भिद्यत्तुर्यां च येतस्य पूतनापतेः । ध्वजं दाम्भाय चिक्रेद् व्रतमेन च शरयोः ।
 शिरश्चिक्रेद् भवेन चक्रुर्द्वे लघुविक्रमः । हताश्वसतात् शरयादवमुत्थ महारथः ।
 श्रमवर्धयमापन्नो थाकुलः श्रमपद्यत । विरथं रथितो श्रेष्ठं येतं दृष्ट्वा पितोमहः । १८१७
 ताडयामास निशितैः शरसहैः समन्ततः । स ताड्यमानः समरे भीष्मचापच्युतैः शरैः ।
 स्वरथे धनुस्तृज्य शक्तिं गगण क्राञ्चनी । ततः शक्तिं रणे घोरं मृह्योत्प्रां महाभयां ।
 कालदण्डोपमां घोरं मृह्योत्प्रां व्रमनघमां । श्रमवीथ तदा येतो भीष्मं शान्तनवं रणे ।
 तिष्ठेदानीं सुसंरम्भः पश्य मां पुरुषोत्तम । श्वमुक्ता महोव्याघ्रो भीष्मं युधि पराक्रमी ।
 ततः शक्तिममेधात्मा चित्रेण भुजगोपमां । पाण्डवार्थं पराक्रान्तुश्वानयंश्चित्रोपमं ।
 शाहाकारो महानगैश्च पुष्पाणां ते विशाप्तते । दृष्ट्वा शक्तिं महाघोरां मृह्योत्प्रां व्रमनघमां ।
 येतस्य करनिर्मुक्तां निर्मुक्तैरमर्षाद्यमां । अपतत् महदा राजन् मन्दैर्दन्तमद्यताम् ।
 ज्वलन्तोमन्तरीचे तां ज्वालाभिरिव संहतां । सुमंभ्रान्पटा रश्मिः देवव्रतनव ।
 श्रष्टिर्नवधा भीष्मः शक्तिं चिक्रेद् पविभिः । उल्लङ्घ्येन्मृह्योत्प्रां चित्रं निशितैः शरैः
 उचुकुगुह्यतः सर्वं तावका भरतर्षभ । शक्तिं निशितः दृष्ट्वा मन्दैः क्रोधमूर्च्छितः

कालोपहतचेतास्तु कर्त्तव्यं नाभ्यजानत । क्रोधसंमुर्च्छितो राजन्वैराटिः प्रहसन्निव ।
 गदां जग्राह संश्लो भोमस्तु निधनं प्रति । क्रोधधरक्तमयनो दण्डपाणिरिवापरः ।
 भीष्मं समभिदुद्राव जलौघ इव पर्वतं । तस्य वेगमस्माधं मत्वा भीष्मः प्रतापवान् ।
 प्रभावित् प्रमोक्षाद्यै सहसा धरणीं गतः । श्वेतः क्रोधवशाद्वाजन् भ्रामयित्वा महागदां ।
 रथे भोमस्तु चिचेप यथा देवो महेश्वरः । तया भीमनिपातित्वा सरथो भस्मसात्कृतः ।
 सध्वजः सहस्रतेन सायः सहयुगन्धरः । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनं ।
 अभ्यधावन्त सहसा शल्यप्रभृतयो रथाः । ततोऽन्यं रथमास्याय धनुर्विस्तृत्य दुर्धनाः ।
 शनकैरभ्यधाच्छ्वेतं भीष्मो दृष्ट्वा रथोत्तमं । एतस्मिन्नन्तरे भीष्मः शूराव विपुलां गिरं ।
 आकाशोदीरितां दिव्यमात्मनो हितसंशयां । भीष्म भीष्म महाबाहो योषं यदं कुरुष्व वै ।
 रथं ह्यस्य जघे कालो निर्दिष्टो विषयोनिना । एतन् श्रुत्वा तु वचनं देवदूतेन भाषितं ।
 सम्प्रदृष्टमना भूत्वा वधे तस्य मनो दधे । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनं ।
 संहितास्तु न्यवर्त्तन् परीक्षन्तो महारथाः । सात्यकिभीमसेनश्च दृष्ट्युच्चस्य पापितः ।
 कैकेया दृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्यवान् । एतानापततो दृष्ट्वा द्रोणशस्त्रज्ञपैः सह ।
 अवारयदमेयात्मा वायुवेगान्निवाचलः । सखिद्वेष्टेभ्यः सन्धिषु पाण्ड्वेभ्यः महात्मासु ।
 श्वेतः खड्गमयाश्रय भीमस्तु धनुराच्छिनत् । तदपात्य धनुश्चिह्नं त्वरमाणः पितामहः ।
 देवदूतवचः श्रुत्वा वधे तस्य मनो दधे । ततः प्रवाय्यमाणस्तु पिता देवव्रतस्तव ।
 सन्त्यक्त्य कर्मादाय त्वरमाणो महारथः । क्षणेन सज्जमकरोत् शकचापसमप्रभं ।
 पिता ते भरतश्रेष्ठ श्वेतं दृष्ट्वा महारथं । द्रुतम् तु तेनैरव्याघ्रभीमसेनपुरोगमैः ।
 अभ्यवर्त्तन् गात्रैः श्वेतं सेनापतिं क्षते । आपतन्तं ततो भीष्मं भीमसेनः प्रतापवान् ।
 आजग्रे विग्रिहः पश्या सेनान्यश्च महारथः । अभिमन्युश्च समरे पिता देवव्रतस्तव ।
 वारयित्वा शरैर्धैरैरन्यानपि महारथान् । आजग्रे भरतश्रेष्ठ विभिः सञ्जतपर्वभिः ।
 सात्यकिश्च श्वेतनाजो भरतानां पितामहः । दृष्ट्युच्चस्य विग्रह्या कैकेयश्चापि पश्वभिः ।
 तांश्च सर्वान् महेश्वासान् पिता देवव्रतस्तव । वारयित्वा शरैर्धैरैः श्वेतमेवाभिदुद्रुवे ।
 ततः शरं शूत्युषमं भारसाधनमुत्तमं । विहृत्य पलवान् भीष्मः समधनं दुरासदं ।
 ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तं तं शरं सोमवाहिनं । ददृशुर्देवगन्धर्वाः पिशाचैरगरारचसाः ।
 स तस्य कवचं भित्त्वा प्लवदग्निस्मैजयः । जगाम धरणीं बाणे महाशक्तिरिवोच्चलन् ।
 अक्षं गच्छन्निवादित्यः प्रभामादाय त्वरः । एवं जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम वः ।
 तं भीष्मेण नरव्याघ्रं तथा विनिहतं युधि । प्रपतन्तमपश्याम गिरिः शूङ्गमिव च्युतं ।
 अग्रेष्वन् पाण्डवाः सर्वे क्षत्रिया ये महारथाः । प्रचष्टानु सुताः स्मै कुरवयापि सर्वैः ।
 ततो दुःशासनो राजन् श्वेतं दृष्ट्वा निपातितं । वादित्रनिनदैर्धैरैर्व्युत्थितं सा समन्ततः ।

१८४

१८५

१८६

१८७

१८८

१८९

तस्मिन् हते महेष्वासे भीष्मेणान्नशोभिना । प्रविपन्ना महेष्वासाः शिखण्डिमुखा रथाः ।
ततो धनञ्जयो राजन् वार्ष्णेयश्चापि सर्व्वशः । अवहारं शनैश्चक्रुर्निहते वाहिनीपतौ ।
ततोऽवहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च भारत । तावकानां परेषाञ्च नदंताश्च मुञ्चमुञ्चः ।
पार्थो विमनसो भूत्वा प्राविशन् महाारथाः । चिन्तयन्तो वधं धीरं दैरयेन परन्तप ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि श्वेतवधे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्वेते सेनापतौ तात सङ्ग्रामे निहते परैः । किमकुर्वन् महेष्वासाः पाञ्चासाः पाण्डवैः सह । १८८

सेनापतिं समाकर्त्तुं श्वेते युधि निपातिनं । तर्ह्य यतताश्चापि परेषां प्रपन्नायिनः ।

मनः प्रीणाति मे वाक्यं त्वं सञ्जय शृणुतः । प्रत्यवायं चिन्तयतो सङ्गां प्राप्नोति मे नहि ।

वर्षमाणोऽनुरक्तश्च दृढः क्षुब्धपतिः सदा । हतयैरसदा तेन पितुः पुत्रेण धीमता ।

तस्योद्देशात् भयाच्चापि संश्रितः योगेदवान् पुरा । स सर्व्वलं परित्यज्य दुःखं सन्निधौ तिष्ठति ।

पाण्डवानां प्रतोपेन दुर्गदं प्रविश्य च । सपञ्चात् सततो बाधमायं हनिमनुष्ठितः ।

आययं वै तदा तेषां पुरा राजा सुदुर्कृतिः । ततो युधिष्ठिरं भग्नं कथं सञ्जय सुदिनः ।

प्रसिद्धः सगतिः क्षुद्रः पाताले पुष्पाधमे । न युद्धं रोचयेत् भीमो न चाचार्य्यः कथञ्चन ।

न हृषीकेशो न च गान्धारी नाहं सञ्जय रोचये । न वासुदेवो वार्ष्णेयो धर्मराजश्च पाण्डव ।

न भीमो माञ्जुनयैव न धर्मो पुष्पदंभो । वार्यमाणो मया नित्यं गान्धार्यो विदुरेण च ।

आमदन्त्येन रामेण ध्यायेन च मेहात्मना । दुर्व्योधनो दुष्टमना नित्यमेव हि सञ्जय ।

कर्णश्च मतमाज्ञाप्य शैवतश्च च पापकृत् । दुःशासनेन च तथा पाण्डवानभ्यसूयत ।

तमहं धावने धीरं मन्ये प्राप्तुन् सञ्जय । श्वेतश्च च विनायेन भीष्मश्च विजयेन च ।

शंक्रुद्धः क्षुब्धश्चिह्नः पार्थः किमकरोत् युधि । अर्जुनाहि मयं श्रूयस्तस्मै तात न शान्यति ।

स हि शूरश्च कौन्तेयः चिप्रेकारो धनञ्जय । मन्ये शरैः शरीराणि प्रमथिष्यति शार्ङ्गवान् ।

इन्द्रं इन्द्राजस्रममुपेन्द्रसदृशं रेणे । शमोषकोधवद्वह्मन् दृष्ट्वा वाः किमभूत्तन ।

स चैव वदेत् शिखूरो व्यडनाकं धमयुति । शैत्राखविदमेवात्मा प्रापेत्तु सन्तिनिष्ठय ।

सर्व्वज्ञस्यैव रूपानामस्त्राणामसिताऽरिषु । शीघ्रव्याघ्रेपहस्तश्च कौन्तेयो यो महारथ ।

स सञ्जय महाप्राज्ञो द्रुपदस्यात्मजो बली । धृष्टद्युम्नः किमकरोत् श्वेते युधि निपातिने ।

पुरा पेशापरार्धेन वधेन च चमूपेतः । मन्ये मनः प्रजञ्जाल पाण्डवानां महात्मनां ।

तेषां कोधं चिन्तयन्तु अहः स च निशासु च । न शान्तिमधिगच्छामि दुर्व्योधनहतेन हि ।

कथं बाभूव महायुद्धं सर्व्वमाचक्षु सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् खिरो भूत्वा तवापनयनो महान् । न च दुर्व्योधने दोषमिममाघातमर्हति ।

गते दके श्वेतपत्न्या यादृक् तादृक् भतिप्लव । सन्दीप्तो भवेन यदत् कुपय खननं यथा ।

गतपूर्व्वाऽऽत्मये तस्मिन् महपि दाहये । सेनापतौ श्वेते श्वेते भीष्मेण युधि भारत ।

कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शन्यमवस्थितं । वैराटिः समरस्त्रापी बह्व- परवलाहने ।
 सद्यः क्रोधात् प्रजज्वाल हविषा हृद्यवाञ्छितं । च विस्मय्य महर्षांश्चक्रचोपापमं वन्दे ।
 अभ्यधावज्जिघासुर्ध्वं गङ्गे । मद्राधिपं युधि । महतरयवेगेन समन्तान् परिवारितः ।
 सृजन् वाणमयं वर्षं प्रायाच्छ्वरयं प्रति । तमापतन्ते सम्प्रेत्य सप्तवारविक्रमं ।
 तावकानां रथाः सप्त समन्तात् पर्यवारयन् । मद्राजं परीक्षन्तो मृत्योर्दृष्टान्तरङ्गतां ।
 ततो भीमो महाबाहुर्विनश्य जलदेहं यथा । तासमाधं धनुर्दृष्ट्वा गङ्गामभ्यद्रवणैः ।
 तमुद्यतं समीक्ष्य सहेव्याधं महारथं । सन्तप्ता पाण्डवो सेना वातवेगहेतव नौः ।
 तत्राञ्जुनः सन्वितः गङ्गासावीतुरधरः । भीष्माद्रह्योऽयमचेति तयोर्धृष्टमवर्त्तत ।
 बाहाकरो महानावीशोधार्मा युधि युध्यतां । तेजसेजशि संश्रुतमित्येवं विस्मयं ययुः ।
 अथ शन्यो गदापाणिरवतीर्थं महारथात् । गङ्गां चतुरो बाहानहगङ्गतरयैर्भ ।
 स वृताश्चाद्रयानूर्णं खड्गसादाय विद्रुतः । भीमयोः खन्दनं प्राप ततः शान्तिमवाप च ।
 ततो भीमरथानूर्णमुपतप्ति पतन्निष्ठः । धैर्यनरिचं भूमिश्च सन्ततं समवसूत ।
 पाञ्चालानय मत्स्याय केकयाय प्रभद्रकान् । भीमः महरतां श्रेष्ठः पातयामास पत्रिभिः ।
 उत्सृज्य समरे तूर्णं पाण्डवं सत्यवाचिनं । अभ्यद्रवन् पाञ्चाख्यं द्रुपदं सेनया हृतं ।
 मिथं समन्विनं राजज्ज्वरानवकिरन् गङ्गन् । अग्निमेव प्रदग्धानि वनानि त्रिभिरात्यये ।
 प्रदग्धान्बुध्न्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य च । पतिष्ठत रणे भीमो विधूम इव पावकः ।
 मध्यन्दिने ययादित्यं तपन्तमिव तेजसा । न श्रेष्ठः पाण्डवेयस्य घोषा भीमं निरीक्षितुं ।
 वीरसाक्षकुः समन्तानि पाण्डवा भयपीडिताः । चातारं नाभ्यगच्छन्त गावः शीतार्दिता इव ।
 हतविप्रद्रुते सैन्ये निवृत्ता हि विमर्दिता । बाहाकरो महानावीत्याण्डवेन्येषु भारत ।
 ततो भीमः शान्तमनो गत्य मण्डलकार्यकः । सुमोच बाणान्दीप्तायानशोनाशोविषामिव ।
 शरैरेकाग्रनीकुर्वन्दिष्टः सर्वान् यतमनः । जघान पाण्डवरथानादिग्यादिग्य भारत ।
 ततः सैन्येषु भग्नेषु मयितेषु च सर्वम् । प्राप्ते चान्नं दिनकरे न प्राप्तायत किञ्चन ।
 भीमश्च समुदीर्यन्तं दृष्ट्वा पार्था महाहवे । अवहारमकुर्वन् सैन्यानां भरतयैर्भ ।
 इति श्रीमहाभारते भीमप्रपञ्चे । भीमवधपर्वणि गङ्गायुद्धे प्रथमदिवसावहारे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
 ॥ मन्त्राय उवाच ॥ हतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमं भरतयैर्भ । भीमे च युधि संरत्येष्टे दुर्व्योधने तथा ।
 अर्धराजभूतसूयमभिगम्य जनार्दनं । ध्यायन्ति सन्ति सर्वे सर्वस्यैव जनेश्वरैः ।
 द्रुपदा परमया पुनश्चिन्तयान् पराजयं । वार्ष्णेयमप्रवीद्राजन्दृष्ट्वा भीमस्य विजयं ।
 हृष्य पश्य मरेव्याधं भीमं भीमपराक्रमं । शरैर्देहन्तं सैन्यं मे भीमं कथमिवाननं ।
 कथमेवं गदात्मानं मत्स्याम् । प्रतिशीक्षितुं । खेसि ह्यमानं सैन्यं मे वसिष्ठममिवाननं ।
 सन्ति हि पुरपथापं धनुर्धरं महारथं । दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं मदीयं मार्गेणाहतं ।

शक्यो जेतुं यम मुह्ये वज्रपाणिय संयुगे । वरुण पाशवद्भेदोऽपि कुबेरो वा गदाधरः ।
 न तु भोमो महातेजाः शक्यो जेतुं महारथः । सोऽहमेवं गते ममो भीष्मागाधे जले स्रजः ।
 आत्मनो बुद्धिदौर्बल्येन्याद्रीशमासाद्य केवच । वन यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे तव जीवितुः ।
 न त्विमान् पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे । चेपयिष्यति मे श्रेयां कृष्ण भोमो महाहावितुः ।
 यथाऽनलं प्रचलितं पतद्वा समभिद्रुता । विनाशायैव शक्नोति तथा मे सैनिका जनाः ।
 सद्यं भोतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी । भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्षिताः शरपीडिताः ।
 मरुते भ्रातृवैराद्विद्राव्याद्भ्रातृशक्त्या सुखान् । जीवितं वञ्च मन्यते जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ।
 जीवितस्याविशेषेण तपस्तस्यामि दुररः । न घातयिष्यामि रथे मित्राणीमानि केवच ।
 रथाग्ने वज्रसाहस्यान्द्वैत्यैर्महाबल । घातयत्यग्निमभीष्ट प्रवराणां प्रहारिणां ।
 किन्तु कृत्वा कृतं मे स्याद्बुद्धिमाधव आचिरः । मथ्यस्यामिव पश्यामि धमरेः सव्यपाणिनः ।
 एको भीम परं शक्त्यो युद्धेऽपि महाबलः । केवलं बाह्वीर्येण चतुर्धर्ममनुसरन् ।
 गद्या वीरघातिन्या यद्येतास्ते महामनाः । श्रोतुमुक्तं कर्म गजानवरथपत्तिषु ।
 अस्मैव सद्यं कर्तुं परैर्येभ्यु मारिष । आर्जवेनैव युद्धेन वीरो वंशप्रतेन वा ।
 एकाऽस्त्रविश्रुता तेऽयं सौण्डर्यान् समुपेक्षते । निर्दोषमानान् भोमेष द्रष्टेन च महात्मना ।
 दिव्यान्स्त्राणि भीमस्य द्रोणस्य च महात्मनः । धृष्टकेन सन्निधानं सर्वान् प्रयुक्तानि पुनः पुनः ।
 कृष्ण भोम सुभरम्यं संहितं सर्वपापिदैव । सद्ययिष्यति नो नूनं यादुश्रेष्ठ पराक्रम ।
 तत्त्व पश्य महेश्वाय योगेश्वर महारथ । यो भीष्मं प्रमयेकस्ये दावाभि जलदो यथा ।
 तव प्रसादाद्गोविन्द पाण्डवा निहतदिष । स्वराज्यमनुषप्रप्ता मोदयिष्यति सवान्धवाः ।
 एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः । चिरमन्नर्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ।
 शोकार्तं पाण्डवं दृष्ट्वा दुःखेन स्तब्धचेतसः । अश्वीक्षत् गोविन्दे । हर्षयन् सर्वपाण्डवान् ।
 मादृशो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि । यव ते भ्रातरः शूराः सन्त्ये लोकस्य धन्विनः ।
 अहं प्रियकृशान् शक्त्या कियं महारथ । विराटद्रुपदे द्रुपे द्रुपद्युधाम पार्थ ।
 तथैव मबला सर्वे राजानो राजसत्तम । त्वत्प्रसादप्रतीका वै त्वद्गक्राद्य विद्यापते ।
 स्य ते पार्थिता नित्यं हितकामः प्रिये रतः । सेनापत्यमनुप्राप्तो द्रुपद्युधो महारथ ।
 शिष्योऽयं महाबाहो भोमस्थान्तकरः किल । रतश्चक्रमा महाराजो द्रुपद्युधो महारथ ।
 अश्वीक्षमिती । तस्यां वासुदेवस्य शृणुत । द्रुपद्युधं निवाधेद यत्ना वक्ष्यामि पार्थ ।
 नाभिमुद्य भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् । भवान् सेनापतिर्महो वासुदेवेन मन्थितम् ।
 कार्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा । तथा त्वमपि पाण्डूनां सेनानी भवतर्पणम् ।
 म त्वं पुरुषमादृत विक्रमो जहि कौरवान् । अहं च माऽनुयास्यामि भीमं कृष्णश्च मारिष ।
 माद्रोमुधो च संहितो द्रौपदेयाद्य दंष्टिता । ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधाना पुरुषवर्गम् ।

२००

२०१

२१०

२११

२१२

२१३

ततमूढवैयन् सर्वान् दृष्टुञ्चोद्यमभापत । अहं द्रोणान्तकं पार्थं विहितः शत्रुणा पुरा ।
रणे भीमं तथा द्रोणं हर्षं शब्धं जयद्रथं । सर्वानपि रणे दृष्टान् प्रतियोग्यामि पार्यिवान् ।

१००

अथोतकुरु मधुवीर्यं पाण्डवैर्युद्धदुश्मदैः । समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्यते शत्रुसुदने ।
अश्वतोष ततः पार्थः पार्यते धृतराष्ट्रं । व्यूहः कौश्लारुणो नाम सर्वशत्रुनिबर्हणः ।
यं दृष्टुमिति रज्ज्वा तदा देवाभ्युरेव प्रसेत् । ते यथावन्मतिर्युद्धं परानीकविनाशनं ।
अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुमि सह । तयोक्तः सं नृदेव न निष्पुर्जश्चतेव ह ।
प्रभाते सर्वसैन्यानामपि चक्रे धनञ्जयं । आदित्यपथगः केतुस्तस्यासुतमनोरमः ।

१०१

शासनानुसङ्गतं निमित्तं विचक्षणं । इन्द्रायुधधर्याभिः पताकाभिरुद्धतः ।
आकाशग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः । मृत्युमान इवाभाति रथचर्यासु भारिपः ।
तेन रत्नवता पार्थः स च गण्डीवधन्वना । सभ्रुव परमेपितः स्वयम्भूरिव भानुना ।
शिरोऽभूदुपदे राजा महत्या सेनया वृतः । कुन्तिभोजय मैथय चक्षुषासोऽन्वनेश्वरैः ।
दामोद्रेण प्रयागाद्य दायेरकणैः सह । अनूपकाः किराताश्च योवायाश्चरतथैव ।
पटवैरैव ऊर्ध्वैश्च राजन्यैरवकैः सह । निषादैः सहितैश्च दृष्टमाशुघुधिरैः ।
पचै तु भीमसेनश्च दृष्टुञ्चस्य पार्थतः । दौपदेयानिमित्तं स्यात्कियं महारथः ।

१०२

पिमासा दारदाश्चैव पौण्ड्रः कुण्डोविषैः सह । मडका लडकाश्चैव तद्वृणाः परतद्गताः ।
बाह्विकान्तिनिराशैव पाण्ड्याद्योद्गात्राश्च भारत । अरवाक्षुम्भाश्चैव वेन्दाश्च वृहन्नाकुलैः ।
नकुलः सहदेवश्च वामं पार्थमुपाश्रितौ । रथानां समुत्तं पचैः शिरश्च नियुतं तथा ।
दृष्टमर्षुर्दन्वेवाशोत्सहस्राणि च विंशति । योवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्तति ।
पक्षिकोटिषु पक्षिषु पशान्तिषु च वारणाः । जम्बु परिहृता राजन् स्वल्पत इव पश्वताः ।

१०३

अधमं पालयामास विराटः सह केकयैः । काशिराजश्च मैथय रथानामयुतैस्त्रिभिः ।
एवमेतं महाव्यूहं व्यूहा भारत पाण्डव । सूर्योदयनमिच्छन्तः स्विता युद्धाय दग्निताः ।
तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महानि च । श्वेतच्छायाश्चोभन्त वारणेषु ध्वजेषु च ।
इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि कौश्लयूहनिर्माणे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

१०४

॥ अश्वय उवाच ॥ कौश्लं दृष्ट्वा महाव्यूहमभेवं तनयस्तव । व्यूहं दृष्ट्वा महाघोरं पाण्डवेनास्मितौजसा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य हर्षं शब्धं भारिप । सोमदन्तिं विकर्णं चोदयत्यामानमेव च ।
दुःशामनादीन् भार्ताय सर्वानपि च भारत । अन्येभ्यः समन्तन् गूरून् पुद्गाय समुपागतान् ।
प्रसिद्धं वचनं काले हर्षयस्तनयस्तव । नानाग्रक्षप्रहरणाः सर्वे ब्राह्मार्थकीविदाः ।
शकैक्यः समर्था हि सूर्यं सर्वे महारथाः । पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं सचेत्याः किमु संहताः ।
अपूर्यासं तदस्माकं बलं भीमाभिरचितं । पथ्यान्ति निदमेतेषां बलं भीमाभिरचितं ।
संस्थानाः गूरुसेनाश्च वेणिकाः कुक्षुराष्टकाः । रेचकाश्च विगताश्च मद्रका यवनाष्टकाः ।

१०५

शत्रुञ्चयेन सहितास्तथा दुःशासनेन हि । विकर्णेन सुवीरेण तथा नन्दोपमन्दकैः ।
चिवसेनेन सहिताः सहिता मणिभद्रकैः । भीममेवाभिरचन्तु सहसैन्यपुरस्सराः ।
ततो भीमस्य द्रोणस्य तवपुत्राय मारिष । अयूहन्त महायूहं पार्थायां प्रतिवाधने ।
भीमः सैन्येन महता समन्तात् परिवारितः । ययौ प्रकर्षन्महतो वाहिनीं सुरगडिव ।
तमन्वयात् महेश्वरो भारद्वाजः प्रतापवान् । कुन्तलेद्य दशार्णस्य मागधैश्च विश्रान्यते ।
विदेभैर्मलकैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि । सहिताः सर्वसैन्येन भीममाह्वयामिनं ।
गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिषयोऽप्य वषातयः । शकुनिश्च स सैन्येन भारद्वाजमपासयत् ।
ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वशोदरैः । अयातकैर्विकर्णस्य तथा वामनकोश्रतैः ।
दरदैश्च हृकैश्चैव तथा चुद्रकमालवैः । अभ्यद्रवत संचष्ट पाण्डवेयश्च वाहिनीं ।
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष । विन्दानुविन्दावावन्ध्या वामं पार्थमपालयन् ।
सोमदत्तः सुशर्मा च काम्बोजस्य सुदक्षिणः । शतायुस्य भुतायुस्य दक्षिणं पलमाश्रिताः ।
अथत्यामा छपयापि छतवर्मा च शालतः । महत्या सेनया सार्द्धं सेनापृष्ठे व्यस्थिताः ।
पृष्ठगोपाय तस्यास्त्राणाजिनपदेश्वराः । केतुमान् वसुदानस्य पुत्रः काश्यपश्च वा विभुः ।
ततस्तै तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत । दशुः शङ्खान् मुदा युक्ताः सिंहनादांस्तथाऽनदन् ।
तेषां भुला तु हृष्टानां कुहकृष्टः पितामहः । सिंहनादं विनशोचिः शङ्खं दधौ प्रतापवान् ।
ततः शङ्खाय मेर्यश्च पेशश्च विविधाः परैः । आनकायाभ्यहन्त्यन्त स शब्दस्तुमोऽभभवत् ।
ततः श्वेतेर्यैर्युक्तैः सहति स्यन्दने स्थितैः । प्रदभतुः शङ्खवरी हेमरत्नविभूषिता ।
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः । पौण्ड्रं दधौ महाशङ्खं भीमकर्मा हृकोदरः ।
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । मकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ।
काशिराजश्च मैत्रेयश्च शिखण्डी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथ ।
पाञ्चालस्य महेश्वरो द्रौपदेयाश्च पञ्च वै । सर्वे दभुर्महाशङ्खान् सिंहनादांश्च नेदिरैः ।
स घोषः सुमहांस्तव वीरसौ समुदीरितः । नभस्य दृष्टिवोश्चैव तुमुषो व्यनुनादयन् ।
एवमेतै महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः । पुनर्युद्धाय सञ्जमुन्नापयानाः परस्परं ।
इति श्रीमहाभारते भीमप्रपञ्चणि भीमवधपर्वणि कैारवपैन्व्यूहै एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं व्यूढेष्मन्त्रेकेषु मामकैश्चित्तरेषु च । कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं व्यूढेष्मन्त्रेकेषु सचङ्का इतिगन्धजाः । अपारमिव सन्दृश्यं सागरप्रतिमं वनं ।
तेषां मध्ये स्थितो रात्रिपुत्रो दुर्योधनस्तत्र । अत्रवीत् तावकान् सर्वान् युध्यध्वमिति दंष्ट्रिताः ।
ते मग्नं क्रूरमास्त्राय समभित्यक्रजोविताः । पाण्डवानभ्यवर्तन्त मूर्ध्न्यै रवोऽक्षितज्जवाः ।
ततो युद्धं समभवत्तुमुलं सोमहर्षणं । तावकानां परेषाञ्च व्यतिपिकरपदिपं ।
मुक्ताम्बु रथिभिर्गोपायाहपुङ्गाः सुतेजिताः । सज्जितैस्तुरकुण्डाभ्यां भागेषु च हयेषु च ।

तथा प्रवृत्ते सङ्गामे धनुर्विद्यया दंष्ट्रितः । अभिपद्य महाबाहुर्मिमांसा भोगपरान्तरः ।
 सोमद्रे भीमसेने च अङ्गुणे च महारथे । कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ।
 रतेषु नववीरोषु चेदिमत्स्येषु वा पुनः । वर्षेण प्रवर्षाणि दृष्टः कुहृतितामसः ।
 प्राकल्पत महाव्यूहसालिन् वीरसमागमे । सर्वेषामेव सैन्यानामाभीष्टान्तिकरो महान् ।
 बाहिना ध्वजिनश्चैव क्षताः प्रवरवाजिनः । विप्रयातरथानोकाः समपद्यन् पाण्डवाः ।
 अङ्गुणस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथं । वार्ष्णेयमब्रवीत् क्रुद्धो द्याहिं यव पितामहः ।
 एष भीष्मं सुपङ्क्तुहो वार्ष्णेय मम बाहिर्नी । जययिष्यति सुयुक्तं दुर्व्याधनरहिते रतः ।
 एष द्रोणः कृपः शन्यो विकर्णश्च जगद्गणैः । धार्तराष्ट्राश्च सन्ति दुर्धनधनपुरोगमाः ।
 पाश्चात्तज्जिह्वानिहन्ति रक्षिता दृढधन्विना । सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि सैन्यसैनोर्लान्दनाह्न ।
 तममब्रवीत् बासुदेवो यत्तो भव धनञ्जय । एष त्वां प्रापये वीर पितामहरयं प्रति ।
 एवमुक्त्वा ततः शौर्यैरथ तं लोकविभुतः । प्रापयामास भीमस्य रथं प्रति अनेश्वर ।
 चरतुवज्रपतकेन वल्गाकावल्गुवाजिना । समुक्लितमहाभीमनददानरकेतुना ।
 महता मेघनादेन रथेनादित्यवर्षसा । विनिघ्नन् कौरवानोक्तं शूरसेनांश्च पाण्डवः ।
 आगच्छत रणे शीघ्रं सुहृदो हर्षवर्द्धनः । तमापतन्तं वेगेन प्रभिसमिव कुञ्जरैः ।
 बासपायं रणे शूरान् पातयन्तश्च साधकैः । सैन्यवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकैकेयैः ।
 सहसा प्रत्युदीयाद्य भीष्मं शान्तमवोऽङ्गुणं । को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुहृतितामहात् ।
 द्रोणैवैकतनाम्नां वा रथी संघातुमर्हति । ततो भीष्मो महाराज कौरवाणां पितामहः ।
 अङ्गुणं सप्तसप्तत्या नारायणां समर्पयत् । द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चशतैः शरैः ।
 दुर्व्याधनश्चतुःपञ्चाशत् नवभिः शरैः । द्रोणिः वज्रा नरव्याघ्रो विकर्णश्च त्रिभिः शरैः ।
 आर्त्तायनिर्लिप्तिर्मैत्रे राजन् विद्याध पाण्डवं । स तैर्विद्वो महेश्वाचः समन्ताभिगतेः शरैः ।
 विद्यधे महाबाहुर्मिथमाग दवाचलः । स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपश्च नवभिः शरैः ।
 द्रोणं वज्रा नरव्याघ्रं विकर्णश्च त्रिभिः शरैः । आर्त्तायनिं त्रिभिर्वीरैः राजानश्चापि पञ्चभिः ।
 प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटो भरतर्षभ । तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 द्रौपदेयामिन्मन्युश्च परिवप्रधनञ्जयं । ततो द्रोणं महेश्वाचं गाङ्गेयश्च हितेरतं ।
 अभवर्चन्त पाश्चात्तः संयुक्तः सह सोमकैः । भीमस्तु रथिनो मेघस्तु वीरं विद्याध पाण्डवं ।
 अग्नौ नाशितैर्वीरैस्तोऽस्तुयन्त तार्वकाः । तेषां निगदं श्रुत्वा प्रहृष्टानो प्रहृष्टवत् ।
 प्रविवेश ततो मथं रथसिंहः प्रतापवान् । तेषां रथसिंहानां मध्ये प्राप्य धनञ्जयः ।
 चिरीद धनुषा राजसस्यं कृत्वा महारथान् । ततो दुर्व्याधनो राजा भीष्ममाह नरेश्वरः ।
 पीडयामां स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्षन संयुगे । एष पाण्डुसुतस्तु कृष्णेन संहितो मत्तो ।
 पातयन् सर्वसैन्यानि मूर्धं नः परिरुन्तति । त्वयि जीवति गाङ्गेय द्रोणे च रथिनां वरे ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

तत्काले ह्येष कर्णोऽपि न्यस्तग्रस्तो विगम्यते । न युध्यति रणे पार्थान् हितकामः सदा मम ।
 स तथा कुरु गाङ्गेय यया हन्येत फाल्गुनः । स्वमुक्तस्ततो राजन् पिता देवव्रतस्तव ।
 धिक्चक्षुषमभिमन्युका प्रायात्प्राथरथं प्रति । उभौ श्वेतद्वयौ राजन् संस्थितौ प्रेक्ष्य पार्थिवः ।
 सिंहनादं भृशं चक्रुः शङ्खान् द्रुपद्य मारिष । द्रौणिर्दुर्ध्वोधनश्चैव विकर्णश्च तत्रात्मजः ।
 परिवार्य्य रणे भीमं स्थिता युद्धाय मारिष । तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य्य धनञ्जयं ।
 स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्त्तत । गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमान्च्छ्वसवभिः श्रवैः ।
 तमञ्जुनः प्रत्यविध्यत् द्रुमभिर्मर्शभेदिभिः । ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
 अञ्जुनः समरद्वायो भीमस्यावारयत् दिशः । शरजालं ततस्तनु शरजातेन पार्थिवः ।
 वारयामास पार्थश्च भीमः शान्तमवस्तदा । उभौ परमसन्तुष्टावुभौ युद्धाभिनन्दिनौ ।
 निविशेप्रमथुध्येतां कृतप्रतिकृतैरपिषौ । भीमचापप्रयुक्तानि शरजालानि सङ्ग्रहः ।
 शीघ्र्यमाणान्दृष्ट्यन्त भिन्नान्यञ्जुनसायकैः । तथैवाञ्जुनमुक्तानि शरजालानि सर्वशः ।
 गाङ्गेयमरुन्वानि न्यपतन्त महीतले । अञ्जुनः पञ्चविंशत्या भीममाच्छ्विञ्चतेः शरैः ।
 भीमोऽपि समरे पार्थं विद्याध नवभिः शरैः । अन्योन्यं तौ वयान् विद्धा भ्रजौ च मुमहावयौ ।
 रथेयां रथचक्रश्च चिक्रीडतुरन्दिनौ । ततः कुड्डो महाराज भीमः प्रहरतां वरः ।
 वासुदेवं विनिर्वर्षेरारजघान क्षतान्तरे । भीमचापच्युतेक्षु निविद्धो मधुसूदनः ।
 विरराज रणे राजन् सपुष्य इव किंशुकः । ततोऽञ्जुनोऽभिसंकुड्डो निविद्धं प्रेक्ष्य माधवं ।
 गाङ्गेयशरार्थं सङ्क्षौ निर्विभेदं बिभिः शरैः । घतमानो ततो वीरावन्योन्यस्य रथं प्रति ।
 नाशक्रुतां तदाऽन्याम्यमभिसन्धातुमाहवे । मण्डलानि विचित्राणि मतप्रत्यागतानि च ।
 दृश्यमानाश्छुराजन् क्षतसामर्थ्यलाघवात् । अन्तरञ्च प्रहारेषु तर्कयन्तौ विशास्यते ।
 राजन्नन्त रमागच्छौ स्थितावाकां मुहुर्मुहुः । उभौ सिंहवोऽस्मिन्नङ्गप्रवृत्तश्च चक्रतुः ।
 तथैव चापनिर्धाय चक्रतुलौ महारथौ । तयोऽङ्गप्रणादेन रथनेमिस्त्रेन च ।
 हारिता वृक्षा भूमिद्यकस्य ननाद च । न तयोर्नरं कश्चिद्दृष्टो भरतपथि ।
 वलिनौ समरे शूरावन्योन्यसदृशवुभौ । चिह्नमात्रेण भीमस्य प्रययुस्तव कैरवाः ।
 तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जम्बिरे । तथोर्नवरयो राजन् दृष्ट्वा तदृक् पराक्रमं ।
 विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारत संसृगे । न तयोर्नरं कश्चिद्दृष्टो पश्यति भारत ।
 धर्मस्थितस्य हि यया न कश्चिद्विजिनं क्वचित् । उभौ हि शरजातेन तावदृश्यौ बभूवतुः ।
 प्रकोपे तु तत्तल्यं बभूवतुर्भौ रणे । तत्र देवाः सगन्धर्वाश्चारणाय महर्षयः ।
 अन्योऽप्यं प्रत्यभापन् तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमं । न शक्यौ युधि संरज्यौ जेतुमेता महारथौ ।
 स देवासुरगन्धर्वैर्लोकैरपि कथञ्चन । आश्चर्य्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाह्वनं ।
 नैव चेतादृशं युद्धं भविष्यति कदाचन । नैव शक्यौ रणे जेतुं भीमः पार्थेन धीमता ।

११९०

११९१

११९०

११९१

११९०

११९१

सधनुः सरथः सान्धः प्रवपन् सायकान् रणे । तथैव पाण्डवं युद्धे दैवैरपि दुर्गेभ्यः ।
 न विजितुं रणे भीम उद्यतेत धनुर्द्धरं । आलोकादपि युद्धं हि सममेतद्भवत्यति ।
 इति स्रवाचः श्रुयन्ते प्रचरन्त्यस्तनस्रतः । गात्रेयार्जुनयोः सखी क्षत्रयुक्ता निश्राम्यते ।
 सदीयास्तु ततो योधाः पाण्डवेयाश्च भारत । अन्योन्यं समरे जग्रुस्तयोस्तत्र पराक्रमे ।
 शितधारेस्तथा खड्गे विमलेषु परश्वधैः । शरैरन्येषु वज्रभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ।
 उभयोः सेनयोः प्रहारा न्यक्तन्मास परस्परं । वर्षमाने तथा युद्धे घोरे तस्मिन्सुदराक्षणे ।
 द्रोणपाञ्चालयो राजन् महानासीत् समागमः ।

११०

११८

११०

११५

११५

११५

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमपथपर्वणि भीमार्जुनयुद्धे दिपद्याशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं द्रोणे महेष्वासः पाञ्चाल्येषु पापतः । रणे समीपतुर्धनौ तन्माचक्षु सञ्जय ।
 दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय । यत्र शान्तनवो भीमो नातरत्युधि पाण्डवं ।
 भीमो हि समरे क्रुद्धो हन्योऽशोकंश्चराचरान् । स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत्सञ्जयोजस ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत् सुदराक्षं । न ब्रह्मः पाण्डवो जेतुं दैवैरपि सवायवै ।
 द्रोणस्तु विविधैर्वैधुष्टयुद्धममर्षणं । शरयिज्ञास्य भेजेन रथगीडादपातयत् ।
 तस्याप्युत्तरो बाहोस्तुभिः सायकोपमैः । पीडयामास धनुर्द्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिष्य ।
 धृष्टद्युम्नस्यो द्रोणं जवत्या निशितैः शरैः । विद्याध समरे वीरस्त्रिंशतिषु चान्वीत ।
 ततः पुनरमेधात्मा भारद्वाजः प्रतापवान् । शरैः प्रव्हादयामास धृष्टद्युम्नमर्षणं ।
 आददे च शरं चारं पार्षतस्य बधं प्रति । अक्रान्तिमस्यस्य मृत्युदण्डमिवापरं ।
 हाहाकारो महानासीत् सर्वभूम्यस्य भारत । तस्मिन् सन्धितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ।
 तत्राहुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषं । यदेकः समरे वीरस्तस्यै गिरिरिवाचलः ।
 तच्च दीप्तं महाधोरमायान्तं मृत्युमात्मनः । चिच्छेद ब्रह्मदृष्टिं भारद्वाजे मुने च ह ।
 ततः उच्चक्रशुर्दृष्टा पाञ्चालाः पाण्डवै सह । धृष्टद्युम्नेन तत् कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करं ।
 ततः शक्तिं महाविगां खण्वैवदूर्ध्वभूमिपतां । द्रोणस्य निधनाकाङ्क्षी चिच्छेप स पराक्रमी ।
 तामापतन्ती सहस्रं शक्तिं कनकभूषणं । विधा चिच्छेद समरे भारद्वाजो ह्यश्विन ।
 शक्तिं विनिहतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । वर्षं शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ।
 शरवर्षं ततस्तत्र सन्निवार्य महारथः । द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कर्मिणं ।
 स श्चिच्छेदधन्वा समरे गदां गुर्वं महायशाः । द्रोणाय प्रेषयामास गिरिवारमथो वली ।
 सा गदा तत्करान्मुक्ता प्रामात् द्रोणजिघांसया । तत्राहुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमं ।
 स्थापवात् व्यसयामास गदां हेमविभूषितां । व्यसयित्वा गदाश्चैव प्रेषयामास पार्षते ।
 भगान् सुनिशितान् पीतान् खर्गपुङ्गवान् शिलाशितान् । ते तस्य कवचं भित्ता यपु शोणितमाहवे ।
 अथान्यद्गुरादाय धृष्टद्युम्नो महामना । द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विद्याध पञ्चभिः ।

हधिराज्ञौ ततस्तौ तु शशुभान्ते-जयपैभौ । वधन्ते पुण्यश्ववधौ पुण्यिताविव किमुकौ ।

अमर्षितस्तौ राजन् पराक्रम्य चमूमुखे । द्रोणो द्रुपदपुत्रस्तु पुनश्चिच्छेद-कायिकौ ।

अथैनं ह्रिषधन्वानं शरैः सज्जनपर्वभिः । अवाकिरदमेयात्मा दृष्ट्वा मेघ इवाचनं ।

भारयि चास्य भस्मेन रथनीडादपातयत् । अथास्य चतुरो वाहस्यतुर्भिर्निशितैः शरैः ।

पातयामास समरे भिंहनादं ननाद-च । ततोऽपरेण-भस्मेन हस्ताश्वपमयाच्छिनत् ।

स ह्रिषधन्वा विरथो हताश्वो हतशरारिः । गदापाणिरवारोहत् स्थापयन् पार्श्वं महत् ।

तामस्य विविधैर्लणं पातयामास भारत । रथादनवरुडस्य तदह्नुतमिवाभवत् ।

ततः सविपुलं चर्म-शतचक्रं ततो रणे । खड्गञ्च विपुलं दिव्यं प्रष्टुञ्च सुभुजा बन्धु ।

अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य यधकाङ्क्षया । अमिषार्थं यया सिंहा बने मत्तमिव दिपं ।

तत्रार्थ्यैर्मपश्याम भारद्वाजस्य पार्श्वं । लाघवश्चास्त्रयोगेन वलं बाह्वोश्च भारत ।

यदेकः शरवर्षेण वारयामास पार्श्वतः । न शशाकं ततो गन्तुं, वंसशानपि संयुगे ।

तत्र स्मितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथं । वारयार्णं शरैर्होय चर्मणा कृतहस्तवत् ।

ततो भीमो महाबाहुः सहसा न्यपेतत् बन्धु । बाह्वार्यकारी समरे पार्श्वतश्च महात्मनः ।

स द्रोणं निमित्तैर्वापि राजन् विव्याध सप्रभिः । पार्श्वतश्च तदा लण्येन्यमारोपयद्रथं ।

ततो दुर्वैधनो राजा कलिङ्गं समसोदयत् । सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य गोपने ।

ततः सा महती सेना कलिङ्गानां नरेभ्यः । भीममभ्यासयौ भीमा तव पुत्रश्च शश्वनात् ।

पाञ्चाल्यमभिसन्ध्यञ्च द्रोणोऽपि रथिनां वरः । विराटद्रुपदो दृष्ट्वा योधयामास सङ्गतौ ।

धृष्टद्युम्नोऽपि समरे धर्मराजं समभ्यधात् । ततः प्रवृत्ते युद्धं तमुत्तं वीमहर्षेण ।

कलिङ्गानाञ्च समरे भीमस्य-च महात्मनः । जगतः प्रसवकरं पाररूपं भयानकं ।

इति श्रीमहाभारते-भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि धृष्टद्युम्नद्वेष्टे विपद्याशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पुत्रेण मम सम्प्राप्तः कलिङ्गो वाहिनीपतिः । कथमह्नुतकक्षीर्णं भीमधेनं महामघं ।

शरन्तं गदया वीरं दण्डपाणिमिशान्तकं । योधयामास समरे कलिङ्गः सह धेनवो ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः । महत्या सेनया युक्तः प्रायात् भीमरथं प्रति ।

तामापतन्तौ महतीं कलिङ्गानां महोच्चमू । रथायनामकलिङ्गो प्रष्टुक्षीतमहाबुधो ।

भीमधेनः कलिङ्गानामाश्नत् भारत वाहिनी । केतुमन्ताञ्च नेपादिमायानं सद्यं चेदिमिः ।

ततः श्रुतायुः संकुटो राजा केतुमता सह । आसमाद रणे भीमं युढानीजेन दंभिः ।

रथैरनेकपाहसैः कलिङ्गानां जनाधिपः । अयमेव गजानाञ्च निपादिः सह केतुमान् ।

भीमधेनं महाराज समन्तात् पर्यवारयत् । चेदिमस्यकरुणासु भीमधेनपुरोगमाः ।

अयवर्षेण सहसा निपादान् सह राजभिः । ततः प्रवृत्ते युद्धं पाररूपं भयानकं ।

प्रधावताश्च योधानां परस्परजिघांसया । पोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य प्रहमा पयः ।

आहूतः सिंहवेगेन सानुमानिव पर्वतः । पततथाप्यवपुत्य गजान् भारत भारतः ।
 खड्गपाणिरदीनात्मा तस्यौ भुवि स दंशितः । स चचार बहून्मार्गानभोतः पातयन् गजान् ।
 अग्निचक्रमिवाविद्धं सञ्चतः प्रत्यदृश्यतः । अथदृष्टेः पुनरपि रथानीकेषु वा विभुः ।
 पदातीनाञ्च सङ्घेषु विनिघ्नन् प्रत्यदृश्यतः । श्वेनवज्रचरन् सङ्घो युधि भीमो महाबलः ।
 हिन्दुस्तोषां शरीराणि शिरांसि च महाजवः । खड्गेन श्रितधारेण संयुगे गजयोधिनां ।
 पदातिरेकं संकुट्टः मधूणां मयवङ्गनः । मोहयामास शूरांस्तान् कालान्तक्यमोपमं ।
 मृडास्त एव च रणे विनदन् समाद्रवन् । सासिमुत्तमवेगेन विचरन् महारणे ।
 निहत्य रथिनामाजौ रथेषाञ्च युगानि च । जघान रथिनस्यापि बलवानरिमर्दनः ।
 भीमसेनश्चरन् मार्गान् सुषड्गन् प्रत्यदृश्यतः । भ्रान्तमुद्गन्तामविद्वद्भासुर्न प्रष्टुं सुतं ।
 सत्यातं समुदीर्णञ्च दर्शयामास भारतः । केचिदधासिना हिंसाः पाण्डवेन महात्मना ।
 विनदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुञ्च गतासवः । हिन्दुस्तोषाञ्च हिन्दुस्तोषाञ्च परे ।
 विद्योधा स्त्रान्यनीकानि जगुर्भारत वारणा । निपेतुर्दृष्ट्वाञ्च तदा विनदन्तो महारवाम् ।
 हिंसाय तोमरा राजन् महाभाषशिरांसि च । परितोमानि चिवाणि कवाय कनकोज्ज्वलाः ।
 धैर्यवान्य ग्रन्थोय पताकाः करिषान्तयः । दधोराष्टय यन्त्राणि विचित्राणि धनुर्वि च ।
 अग्निदण्डानि शूभाणि तोषांशैराङ्गुलैः बद्धः । घण्टाय विविधाकारा हेमगर्भानसोनपि ।
 पततः पतितोदैव पश्याम सद्यः सादिभिः । हिंसागात्राङ्गकरैर्निहतैस्यापि वारवै ।
 आसीत् तस्मिन् रणे भूमिं पर्वतैः पतितैरिव । विष्टेयैव महानागान् मरुद्वान्तर्यमः ।
 अश्वारोहवन्धित पातयामास भारतः । तदुद्धममवत् घोरे तस्य तेषाञ्च मारिपि ।
 खलीनाम्यद्योक्तं च कवाय कनकोज्ज्वलाः । परितोमाय प्रासाद्य खड्गय महाधनाः ।
 कवदान्य चर्मणि चिवाण्याभरणानि च । तत्र तत्रापविष्टानि व्यदृश्यन् महाहवे ।
 स चक्र वसुधां कीर्णः श्वलां कुमुदैरिव । आमुत्य रथिनः कौन्तिन् पराम्य महाबलः ।
 पातय मास खड्गेन बह्वजानपि पाण्डवः । मुहुर्त्यततो दिक्षु धावत्य तरसिन् ।
 मार्गाय चरतयिषान् व्यग्रयन् रणे जनाः । निजघान पदाः कौन्तिदाक्षिण्यान्यनयोययत् ।
 खड्गेनाम्यञ्च विच्छेद नादैरन्यानभीपयत् । उरवेगेन चापम्यान् पातयामास भूतले ।
 अपरे चैनमाशोकं भयात् विद्राविणोऽभवन् । एवं सा बह्वला सेना कलिङ्गनां तरसिनां ।
 परिवार्य रणे भीमं भीमसेनमुपाद्रवन् । ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुख भरतयमः ।
 युतायुपमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समम्यान् । तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कलिङ्गो नवभिः श्रेष्ठैः ।
 भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत् स्नानान्तरे । कलिङ्गवाणाभिहतशोवाहिन इव दिवः ।
 भीमसेनः प्रज्ज्वाल कोधेनाग्निरिवेन्मनैः । अथाशोकं समादाय रथं हेमगरिष्ठतं ।
 भीमे स्यादध्यामास रथेन रथिनां वरः । तमाद्रवन् रथं दृष्ट्वा कौन्तेयः श्रुत्वाद्रवन् ।

११०५

११०६

११०७

११०८

११०९

१११०

कालिङ्गमभिद्रुवाव तिष्ठ तिष्ठति चाब्रवीत् । तत श्रुतायुर्बलवान् भीमाय निशितान् शरान् ।
 प्रेषयामास संकुट्टो दग्धयन् पाणिलाघवं । स कार्यकुवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ।
 समाहतो मृग्य राजन् कलिङ्गेन महाबल । सशुक्रोऽथ मृग्य भीमो दण्डाहत द्रवोरग ।
 क्रुद्धः स चापसाधय्य बलवत् बलिनाम्बर । कलिङ्गमवधीत पार्थो भीम शर्भभिरायुषैः ।
 शराभ्यां चकरौ च कालिङ्गस्य महाबलौ । सत्यदेवस्य सत्यञ्च प्राहिणोत् यमसादनं ।
 तत पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितैः शरैः । केतुमन्त्वरणे भीमोऽगमयत यमसादनं ।
 तत कलिङ्गा संकुट्टा भीमघेनममर्षणं । श्वनैर्कैर्नृजसाहसैः चक्षियाः समयोधयन् ।
 तत शक्तिगदाखड्गतोऽमरर्ष्टिपर्यधै । कलिङ्गा शतशो राजन् भीमघेनमवारयन् ।
 खड्गिवायं तु तां राजन् शरदृष्टि समुच्छ्रितां । गदामादाय तरसा परिसृत्य महाबल ।
 भीम सप्तशतान् शीराननयत यमसादनं । पुनश्चैव दिसाश्छान् कालिङ्गान्निर्महन् ।
 प्राहिणोत् मृग्यैलाकाय सदङ्गुतमिवाभूयन् । एवं स तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुन पुन ।
 विभेदं समरे शीरो भीमो भीमपराक्रम । हतारोहाय सताङ्गाः पाण्डवेन हता रणे ।
 विप्रज्जगुरनीकेषु घना वातहता इव । मृदन्त स्नान्यनीकानि मिनदन्तः शरतुरा ।
 ततो भीमो महाबाहो खड्गसकमहाभुजः । सम्प्र दृष्टो महाघोरः शङ्ख प्रभापयन् बली ।
 सर्वकालिङ्गधैन्यानां मनांसि समकम्पयत् । मोहयामि कलिङ्गानामाविशे परत्नाप ।
 प्राकम्पन्त च सैन्यानि बाहूनानि च सर्वशः । भीमघेनेन समरे गजेन्द्रेणैव सर्वतः ।
 मार्गान् बद्धन् विचरता धावेता च ततस्ततः । मुकुटपततां चैव संमोह समजायत ।
 भीमघेनमयवक्तं सैन्यं तत् समकम्पत । चोभ्यमाणमममाधं घातेणैव महाभर ।
 चासितेषु च शीरेषु भीमेनाहुतकम्पणा । पुनरावर्त्तमानेषु विद्रवसु समनत ।
 सर्वकालिङ्गदाधेषु पाण्डुभा ध्वजिनीपति । शशादीन् स्नान्यनीकानि दुध्यध्वमिति भारत ।
 सेनापतिपथ श्रुत्वा शिघ्रचिह्नप्रमुखा गणाः । भीमघेनाभ्यवर्त्तन्त जयानीकं प्रहारिभिः ।
 धर्मराजश्च तान् सर्वानुपजग्राह पाण्डव । महता मेघवेणुन मागानीकेन पृथक् ।
 एवं सद्योऽथ सर्वान् स्नान्यनीकानि पाततः । भीमघेनस्य जग्राह पार्थिवः सत्युद्बोधिता ।
 न हि पाद्यानराजस्य मोक्षे कश्चन विद्यते । भीमसात्यक्योरन्य प्राणेभ्यः प्रियलक्ष्मण ।
 कोऽपश्यत कलिङ्गेषु चरन्तमस्मिदमं । भीमघेनं महाबाहो पाततः परशीरहा ।
 गगदः प्रहृष्टा राजन् दृष्ट्वाभीन् परत्नापः । शङ्खं दधौ च समरे धिहमादं गगदः च ।
 स च पाणवतायश्च रणे रैमपरिष्कृते । कोविदारब्धं दृष्ट्वा भीमघेन समाययत् ।
 धृष्टद्युम्नं यं दृष्ट्वा कात्रिङ्गं समभिद्रुमं । भीमघेनममेवात्मा बाणाघातो समशययत् ।
 तां दृष्ट्वा सात्यकि दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नकोदरैः । कान्तिङ्गान् समरे शीरो योधयन्तो मनलियोः ।
 य तप गत्वा प्रेमदो जनेन जयताम्बर । पार्थपार्थिवो पार्थिवः जग्राह पृथुपर्धम ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

स हत्वा कदम्बं तत्र प्रमृष्टोत्तरासन । आस्थितो रौद्रमात्मान जघान समरे परान् ।
 कलिङ्गप्रभवाक्षेप मासशोणितकर्दमा । रुधिरस्थन्दिनीं तत्र भीमं प्रावर्त्तयन्वदी ।
 अयान्तरे कलिङ्गाणां पाण्डवानाञ्च बाहिनी । सन्ततार सुदुस्तारा भीमसेना महाबल ।
 भीमसेन तदा दृष्ट्वा मक्रोशंसावका नृप । कालोऽय भीमरूपेण कलिङ्गे सद्य युज्यते ।
 तत आन्तनवो भीम आत्मा ॥ निनद रणे । अभ्यधात लरितो भीम व्यूढानौक समन्तत ।
 त सात्यकिभीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षत । अभ्यद्रवन्त भीमश्च रथ हेमपरिष्कृत ।
 परिबार्धु तु ते सर्वे गाङ्गेय तरसा रणे । विभिस्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीममानर्क्षुरक्षसा ।
 प्रत्यविध्यच्च ताम् सर्वान् पिता देवव्रतस्तव । यतमानान् महेष्वासास्त्रिभिरजिह्वगैः ।
 तत शरसहस्रेण सञ्चिवार्थं महारथान् । हयान् काञ्चनसङ्गाहान् भीमस्थान्महन्चरैः ।
 हताम्बे तु रथे तिष्ठन् भीमसेन प्रतापवान् । शक्ति चिषेप तरसा गाङ्गेयस्य रथ प्रति ।
 सम्प्राप्तामथ ता शक्तिं पिता देवव्रतस्तव । दिधा चिच्छेद समरे पृथिव्यां सा व्यमोह्यत ।
 तत श्रेष्ठायशो गुर्वीं प्रमृष्टा महती गदा । भीमसेनो रथात् तर्षे पुत्रुवे मनुजवर्षम् ।
 धृष्टद्युम्नमारोय खरये रथिनां वर । पश्यन्तां सन्वसैन्यानामपोवाह यश्चिन्न ।
 सात्यकोऽपि ततस्त्वं भीमस्य प्रियकामया । सारथि सुहृद्वृक्ष पातयामास सायकैः ।
 भीमस्य निहतं तस्मिन् सारथौ रथिना वर । वातायमानैरथैस्तेरपनोतो रणाजिरात ।
 भीमसेनस्ततो राजस्यपनीतो महारथे । प्रजम्पात यथा बह्निर्दहन् कचमिवोत्पलम् ।
 स हत्वा सर्वकालिङ्गान् सेनामध्ये धवस्थितः । नैनमभ्युत्सहन केचित् तावका भरतवर्षम् ।
 स पूज्यमानः पाञ्चान्यैर्मह्यैश्च भरतवर्षम् । धृष्टद्युम्नं परिवृज्य समीपादय सात्यकि ।
 अध्यामवीत् भीमसेन सात्यकिः सत्यविक्रम । प्रहर्षयन् यदुशोषा धृष्टद्युम्नस्य पश्यत ।
 द्रिष्ट्वा कलिङ्गराजस्य राजपुत्रस्य केतुमान् । ब्रह्मदेवस्य कालिङ्गो कालिङ्गाय मध्ये हता ।
 स्वबाहुवलवीर्येण नागाशूरयवकुला । महापुरुष भूषिष्ठो वीरयोधनिषेवित ।
 महाबुध कलिङ्गागमेकेन मृदितस्तथा । श्वमुक्ता शिमेनैवा दीर्घवाडररिन्दम ।
 रथस्य तमभिद्रुत्य पर्यव्यजत पाण्डव । तत खरयमागम्य पुनरेव महारथ ।
 तावकानवधीत क्रुद्धो भीमस्य बलमादधत् ।

१११३

१११४

१११५

१११६

१११७

१११८

इति श्रीमहाभारते भीमवधपर्वणि भीमवधपर्वणि कलिङ्गराजवधे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ गते पूर्वोक्तसमये तस्मिन्वहनि भारत । रथनागायपत्नीनां सादिनाञ्च महाचये ।
 द्रोणपुत्रेण शक्येन रूपेण च महात्माना । समसञ्जत पाञ्चाङ्गस्त्रिभिरतेर्महारथैः ।
 स लोकविदितान्शस्त्रजिघांस महाबल । द्रोणे पाञ्चालदायाद शिमेर्बह्निभिराग्ने ।
 तत मन्थरप तर्षमास्त्राय हतवाहन । द्रोणि पाञ्चालदायादमभ्यवर्त्तन्पुत्रेषुभिः ।
 धृष्टद्युम्नु भक्त द्रोणिना वृक्ष आगत । सौमद्रोऽभ्यपतन् तर्षे विकिरन्निशिताम् शरान् ।

स शल्यं पञ्चविंशत्या हृषय मवभिः शरैः । श्रद्धत्यामानमष्टाभिर्विधाध भरतर्षभ ।
 आञ्जुनिन्तु तत्तत्तुल्यं द्रौणिर्विधाध पचिषा । शल्यो द्वादशभिर्द्यौ हृषय निशितैः शरभिः ।
 सल्लक्षणस्तव पौत्रस्तु सौभद्रं पर्यवस्थितं । श्रद्धवर्त्तत संकुद्रस्तु द्रुहममश्नत ।
 दौर्ध्याधनिस्तु संकुद्रः सौभद्रं निशितैः शरैः । विधाध समरे राजन् तदद्भुतमिवाभवत् ।
 अभिमन्युश्च संकुद्रो धातरं भरतर्षभ । शरैः पञ्चशतैः क्षिप्रं विप्रदक्षोऽभ्यविष्यत ।
 सत्क्षणादपि ततस्तस्य धनुर्विच्छेदं पचिषा । मुष्टिद्वेने महाराज त तपचक्रुर्गुर्जनाः ।
 तदिहाय धनुर्विच्छेदं सौभद्रः परवीरहा । अन्यदादत्तवान् शिबं कार्युर्कं वदतां वर ।
 तौ तत्र समरे युक्तौ कृतप्रतिक्रितौ पौषे । अन्योन्यं निशितैः सौम्यैर्जगत्तुः पुरुषधर्मौ ।
 ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुच्छं महाबलं । पौञ्चितं तव पौत्रेण प्रासात्तत्र जनेश्वरः ।
 सल्लिहत्ते तव सुते सत्ये एव जनाधिप । आञ्जुनिं रथवेगेन समन्तात् पथ्यं वारयन् ।
 स तैः परिहृतः शूरीः शूरो युधि सुदुर्जयः । स ख प्रव्यथितो राजन् कृष्णतुल्यपराक्रमः ।
 सौभद्रस्य सैवतं दृष्ट्वा तत्र घनश्रवणः । अभिदुष्टाव संकुद्रं स्थातुकामः स्वमात्मनः ।
 ततः स रथनागाद्या भीमद्रोणपुरोगमाः । श्रद्धवर्त्तन्त राजानः सदिताः सक्षसाक्षिनः ।
 षट्पुत्रं सः सः भीमं नराश्वरदसादिभिः । दिवाकरपथं प्राप्य रजसोममदृश्यत ।
 तानि नागवहस्राणि श्वमिपालव्रतानि च । तस्य वाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्त्तन्त सर्वशः ।
 प्रवेष्टुः सर्वभूतानि च भवभुक्तिमिरा दिशः । कुक्ष्यामनयस्योन प्रत्यपश्य दाहणः ।
 नायन्तारिषं न दिशो न भूमिं न आस्तरः । प्रज्ञायन वरत्रेष्ठं वरपथैः किरीटिनः ।
 सादिनो भ्रजनागास्तु हताया रथिणो शृंगैः । विप्रदुतरथाः केचित् दृश्यन्ते रथयूथपाः ।
 विरथा रथिनश्चाप्यै धावमानास्तमस्ततः । तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधैः साङ्गदैर्भुजैः ।
 हयारोहा हयान्यक्ता गजारोहाश्च दन्तिनः । अञ्जुनस्तु भवाद्राजन् समन्तात् विप्रदुद्रुवः ।
 रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हथेभ्यश्च नराधिपाः । पातितः पात्यमानाश्च दृश्यन्ते अञ्जुनसायकैः ।
 सगदानुधत्ता माद्ग्नं सल्लङ्घय विभ्राम्यते । सपाशंश्च सल्लङ्घीरान् समरान् सशराध्वनाम् ।
 साकुप्रान् सपताकांश्च तत्र तवाञ्जुनो भृशं । निचकर्त्त शरैश्चैरैर्दं विभ्रदपुस्तदा ।
 परिधामां विदीर्णानां मुद्राणाञ्च मारिय । प्रासातां भिन्दिपालानां निखिंशानाञ्च संयुगे ।
 परशुधानां तीक्ष्णानां तोमराणाञ्च मारत । वर्षाणां चापमिह्वानां काञ्चनानां च भूतये ।
 ध्वजानां चर्मणश्चैव श्यजनानाञ्च सर्वशः । हवाणां हेमदण्डानां तोमराणां च भारत ।
 प्रोदाणां कम्पाणाञ्च पोक्ताणाञ्चैव मारिय । राशयः सा प्रदृश्यन्ते विनिकीर्णा रणचितौ ।
 माघोत्तप पुमान् कश्चित् तव सैन्यस्य मारिय । चोऽञ्जुनं समरे शूरं प्रत्युदीयान् कथयन् ।
 यो यो हि समरे पार्थ प्रत्युद्यमानि विभ्राम्यते । स शरैर्विभिन्नैः सौम्यैः परजोकाय भो प्रते ।
 तेपु विद्रवमाणेषु तत्र सोधेषु सर्वशः । अञ्जुनो वासुदेवश्च ब्रह्मं दधत्तदन्तनाम् ।

१११

११२

११३

११४

११५

११६

तत् प्रभङ्गं वलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तत्र । अत्रवीत् समरे भूरं भारद्वाजं क्षयञ्चिव ।
 स्य पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो वली । तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्व्यात् धनञ्जयः ।
 न ह्येष समरे यद्यो जेतुमद्य कथञ्चन । यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तक्यभोषमं ।
 न निवर्त्तयितुं ह्यपि शक्यं महतोचमूः । अन्योन्यप्रेषया पश्य दुर्व्यजेयं वरुहिनी ।
 स्य चालं गिरिं श्रेष्ठं भानुमानं प्रतिपद्यते । चक्षुषि सर्वलोकस्य संहारञ्चि सर्वया ।
 तत्रावहारं सम्प्राप्तं मन्येऽहं पुनर्पथम् । ज्ञान्ता भीताश्च ये योधा न योऽस्त्रिनि कश्चन ।
 एवमुक्त्वा ततो भीमो द्रोणमाचार्यं वसन्तम् । अवहारमयो चक्रे नावकाणां महारथः ।
 ततोऽवहारः सैन्यानां तत्र तेषाञ्च मारिव । अलं गच्छति स्वयंऽभूत् मन्थ्या च समवर्त्तन ।
 इति श्रीमहाभारते भीमवधोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 ॥ अक्षय उवाच ॥ प्रभातायान् शुभं भोगः ज्ञान्तवस्ततः । अनोक्तान्यथ संवाते व्यादिदेश परन्तप ।
 गार्डस्य महायूहं चक्रे ज्ञान्तवस्तदा । पुत्रार्थां ते जयाकाङ्क्षो दृष्टः कुटुम्बितामहः ।
 गार्डस्य रूपं तुष्टे पिता देवव्रतस्तत्र । चतुर्गुणं च भरद्वाजः कृपवर्मा च वसन्तः ।
 अथत्यामा हृषदैव त्रिरक्षास्तां यज्ञक्षिणा । विगर्त्तैर्मन्युकेकेष्वैराधनायै चतुर्गुण ।
 भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च नारिव । मद्रकाः चिन्मयैर्वीरैस्तथा पञ्चनदाद्य ये ।
 जयद्रथेन सहिता योत्रायां सन्निवेष्टिताः । श्रेष्ठे दुर्योधनो राजा सेतुर्ध्वः सानुगैर्हृतः ।
 विन्दानुविन्दावावन्धो काव्योजाश्च शकैः सह । पुच्छमावमहाराज भूरसेनाय मारिव ।
 नागधाय कविज्ञाश्च दाशेकगणैः सह । दक्षिणं पलमासाद्य श्रिता वृहत् संमितो ।
 काश्चाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डाः कौण्डीणपाशया । वृहद्वेन सहिता वामपार्श्वे समाश्रिताः ।
 यूढं दृष्ट्वा तु तस्मै च वक्ष्यामीति परन्तपः । धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्ययूहत् संयुगे ।
 तावकामाश्च तं यूढं प्रत्ययूहत् पाण्डवः । अर्द्धचन्द्रेण यूहेन यूढं तमतिदारणं ।
 दक्षिणं शङ्खमाश्रय भीमसेनो व्यरोचत । नागावलीघणसैनैर्नानादेशैर्गुणैर्हृतः ।
 तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः । तदनन्तरमेवाथ नीलो नीलायुधैः सह ।
 शीलादनन्तरं चैव धृष्टकेतुर्लहारथः । चेदिकारिकरूपैश्च पौरवैर्यामिषं हृतः ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च पाञ्चालाश्च मभद्रकाः । मध्ये संयेन सहिता श्रिता युद्धाय भारत ।
 तत्रैव धर्मराजोऽपि गजानोकेन संहृतः । ततस्तु सैव्यको राजन् द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
 अभिमन्युस्तनमूर्ध्निगिराशाय ततः परं । भैमिषे निस्ततो राजन् कैकेयाय महारथाः ।
 ततोऽभूत्तुदिपदो श्रेष्ठो वामपार्श्वमुपाश्रितः । सर्वं ह्यजगतो गोप्ता यथ गोप्ता जनार्दनः ।
 एवमेतं महायूहं प्रत्ययूहन्त पाण्डवाः । नाशायै तत्र पुत्रार्थां तत्पक्षं ये च संश्रिताः ।
 ततः प्रवहन्ते युद्धं यतिभिन्नरथदिपं । तावकाणां परेषाञ्च निजनामितरेतरे ।
 वरुणाप्यय रथेषाश्च तत्र तत्र विहास्यते । संस्तन्तो व्यदृग्मन्त निमग्नश्च परस्परं ।

११९

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

धावताश्च रथाधानां युयुताश्च वृथक् वृथक् । सध्वं तुमुषः शब्दे निमित्रो दन्दुमिच्छते ।
 दिवसूक् नरयोराणां निघ्नतामिदरेतरं । सम्यहारे तु तुमुषे तव तेषाञ्च भारत ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि गार्वाङ्गपञ्चदशनिभाणे पटपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततो व्यूढेयनीकेषु तावकेष्विदरेषु च । धनञ्जयो रथानीकमवधीत्तत्र भारत । २११
 शरैरतिरथो युद्धे पातययययूथपान् । ते वध्यमानाः पार्थेन कसेनैव युगचये ।
 धार्तराष्ट्रा रणे यत्ता पाण्डवान् प्रत्ययोधयन् । आर्षयाना यमो दोष्टं मृत्युं छला निवर्त्तनं ।
 रुक्मायमनसा भूत्वा पाण्डवानां वरुधिनी । बभभ्रुव्यह्नो राज्ञे चामभ्यन्त संयुगे ।
 ब्रह्मिष्ठिरथ भग्नैश्च परिवर्त्तैर्हरेव च । पाण्डवैः कौरवेभ्यश्च न प्रशायत किञ्चन ।
 उदतिष्ठद्रुजो भामे ह्लादयामं दिवाकरं । न दिग्गः प्रदिश्यापि तत्र जगम् कथञ्चन ।
 अमुमानेन संश्रामिंशमगोचैश्च संयुगे । वर्त्तते सा तदा युद्धं तत्र तत्र विभ्राम्यते ।
 न ध्रुवो भिद्यते तत्र कौरवाणां विभ्राम्यते । रक्षितः स धया तेन भारद्वाजेन मारिष ।
 तथैव पाण्डवयानां रक्षितः सत्यसाचिना । आभिद्यत महायूहो भीमेन च सुरक्षितः ।
 सेनायादभिनिप्यत्य आयुधैस्तत्र भानवा । उभयोः सेनयो राजन् व्यतिपत्तिरथदिपाः ।
 हयारोहैश्चयोराहाः पात्यन्ते सा महाहवे । अष्टिभिर्विमलयाभिः प्रावैरपि च संयुगे । २१२
 रथो रथिमासाद्य बाणैः कनकभूषणैः । पातयामास समरे तस्मिन्नातिभयहरे ।
 गजरोहा गजरोहान् काराचमरैरामरैः । संयुक्तान् पातयामासुखव तेषाञ्च सङ्गः ।
 पत्तिवङ्गा रणे पत्तीन् भिन्दिपाक्षपरय्यधै । न्यपातयन्त सङ्घातः परस्परकृतामघः ।
 रथो च समरे राजन्नासाद्य गजयोधिनं । सगर्जं पातयामास गजो च रथिमन्तया ।
 रथिनश्च हयारोहः प्रायेण भरतर्षभ । पातयामास समरे रथी च रथसादिनं । २१३
 पदाती रथिनं सङ्घो रथो चापि पदार्तिनं । न्यपातयच्छित्तैः शक्तैः सेनयोहभयोरपि ।
 गजरोहा हयारोहान् पातयामासुराहवे । हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् ।
 गजरोहबरेद्यापि तत्र तत्र पदातयः । पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः ।
 पत्तिवङ्गा हयारोहैः सादिसङ्घास्तु पत्तिभिः । पात्यमाना व्यदृश्यन्त ततोऽप्य सहस्रमः ।
 ध्वजैस्तत्रापूर्वद्वैश्च कार्मुकैस्तोमैरैस्तथा । परितोमैः कुयामिश्च कम्पयैश्च महाधनैः । २१४
 प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिक्षैः कर्णैस्तथा । शक्तिभिः कञ्चैश्चिदैः क्षुण्णैरक्षुभैरपि ।
 निक्षिप्रैश्चिम्बैश्चैव खण्डपुद्गैः शरैस्तथा । भूभाति भरतश्चैव समदामैरिव चिचिता ।
 मरान्यकायैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे । अगम्यरूपा वृषिवो मांसशोणितकूटमा ।
 प्रशशास राजा भौमं युधितं नरशोणितैः । दिशश्च विमलाः सर्व्याः समपद्यन्त भारत ।
 उत्थिताम्यगेष्वपानि कबजानि समन्ततः । चिह्नभूतानि जगता विनाशाय भारत ।
 तस्मिन् युद्धे महारैद्रे वर्त्तमाने सुदारणे । प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः ।

ततो भोगप्रद द्रोणस्य धैर्यवत् जयद्रथः । पुत्रमिवो विकर्णस्य शकुनियानि भवतः ।
 एते समरदुर्द्धेया विंशत्यन्यराक्रमाः । पाण्डवानामनीकानि बभञ्चुः समरे स्त्रिताः ।
 तथैव भोगप्रदोऽपि राक्षसस्य घटोत्कचः । सात्यकिश्चेत्तिमानस्य द्रौपदेयाय भारत ।
 तावत्कांक्षत पुत्रांश्च मरिताः सन्त्तोजभिः । द्रौपद्यामासुराजिह्वांश्चिदपि दानवानिव ।
 तथा ते समरेऽन्येऽन्ये निग्रन्तः च विधर्षमाः । रक्तोचिता घोररूपा विरेजुः किंशुका इव ।
 दिग्विजयं च रिदून् राजन् सेनयोरुभयोरपि । व्यदृश्यन्त महाभावा मृदा इव नभस्तले ।
 ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्ध्याधनस्तव । अभ्ययात् पाण्डवान् युद्धे राक्षसस्य घटोत्कचं ।
 तथैव पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह । भोगप्रदोऽपि रथे शूरा प्रत्युद्युररिन्दमौ ।
 विरिटीतो ह यथै क्रुद्धः समन्तात् पार्थिवोत्तमान् । आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः शौबलं वलं ।
 ततः प्रवहन्ते भूयः सङ्ग्रामो रोमहर्षणः । तावत्कानां परेषाञ्च जिगीषूणां परस्परं ।
 इति श्रीमहाभारते भोगप्रदधर्षणि भोगप्रदधपर्वणि तृतीयदिवसपट्टाश्वमेधपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततस्तो पार्थिवाः क्रुद्धाः फाल्गुनं वीज्य संयुगे । रथैरेतैरुवाचैः समन्तात् पर्यवारयन् ।
 अयेन रथवर्गेण कोष्ठकोष्ठव्य भारत । शरैः सुवज्रवाहकैः समन्तात् पर्यवारयन् ।
 प्रकीर्य विमलास्त्रीणां गदाश्च परिधेः सह । प्राधान् परवधंधांश्चैव मुद्रान् सुवज्रानपि ।
 चिचिपुः समरे क्रुद्धाः फाल्गुनस्य रथं प्रति । अस्त्राणामप्य तां दृष्टिं प्रलभमाना मिवायति ।
 हरोऽथ सर्वतः पार्थः शरैः कनकभृषयैः । तत्र तत्तापसं दृष्ट्वा वीमलैरतिमानुवै ।
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । बाधुषाश्चित्ति राजेन्द्र फाल्गुनं प्रत्युजयन् ।
 सात्यकिश्चाभिमन्युश्च महत्या सेनया सह । गान्धाराः समरे शूरा हरुः सहस्रावकाः ।
 ततः कैवलकाः शूरा वार्ष्णेयस्य रथोत्तमं । तिलगच्छिक्विबुः क्रोधात् प्रज्वै शोभाविधेरपि ।
 सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्षमाने महाभये । अभिमन्योरथं द्रुपमाहरोऽथ परम्प ।
 तावैव रथधंशैः धौबलेयस्य वाहिनी । अग्रतुर्निमित्तैर्लक्षं शरैः सस्रतपर्धभिः ।
 द्रोणभीमौ रथे यत्तौ धर्षराजस्य वाहिनी । नाशयेतां शरैस्त्रीणां कद्रुपचपरिच्छदेः ।
 ततो धर्ममुने राजा माद्रीपुत्रा च पाण्डवौ । मियतां सर्ववैद्यानां द्रोणालोकमुपाद्रवन् ।
 तत्रामृतं सुमहत्पुष्टं तुमुने लोमहर्षणे । यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमाशौतं सदाहणं ।
 कुर्वाणौ तु महत् कर्षं भोगप्रदघटोत्कचौ । दुर्ध्याधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावयवारयत् ।
 तत्राहुतमपम्याम वैदित्यस्य पराक्रमं । अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यन् भारत ।
 भोगप्रदधं शंक्रुद्धो दुर्ध्याधनममर्षणं । अयविद्यत् दृष्टेत्कन प्रहसन्निव पाण्डवः ।
 ततो दुर्ध्याधनो राजा महारथरथोदिताः । निजसाद रथोपस्थे कम्पतश्च अग्राम ह ।
 तं विधंशयतो दृष्ट्वा त्वरमाणोऽप्य वारयिः । अपेवाह रसाद्रांश्छतः सेन्मभमग्र्यन् ।
 ततस्तं कार्त्तवी सेनां द्रवमाणं ततस्ततः । निग्रन् भोगः शरैस्त्रीणां रण्डमाजं शृणुतः ।

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

१६०

पार्थतय रणश्रेष्ठे धर्मपुत्रय पाण्डवः । द्रोणस्य पश्यत, सैन्यं गात्रेद्यस्य च भारत ।
 जगत्तुर्भिः श्वेतोत्तरेण, पराभीकविनाशनै । द्रवमाणं तु मत् सैन्यं तत्र पुण्यस्य संयुगे ।
 नाशकृतां वारयितुं भीमद्रोणेण महारथैः । वार्यमाणस्य भीमेण द्रोणेन च महातमना ।
 विद्वत्स्यैव तत् सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीमयोः । ततो रथमहमेव विद्वत्सु तनन्ततः ।
 तावास्थितविकरथं भीमद्रुग्निपुङ्गवो । सौवर्णो समरे सेनां नाशयतो परन्तप ।
 द्रुग्द्रुग्नामे ततस्तो तु सैन्यकुहपुङ्गवौ । अमावास्यां गतो यदत् नोमर्त्यं नमस्तुति ।
 अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धसाव सैन्यं विशास्यते । वर्षे भरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ।
 बधमानं ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य संयुगे । दुद्राव कौरवं सैन्यं विधादभयकण्ठितं ।
 द्रवतस्तत्समाशोक्य भीमद्रोणेण महारथैः । न्यवारयेतां मंक्रुद्धौ दुर्व्योधनद्वितेयिणौ ।
 ततो दुर्व्योधनो राजा समाश्रय्य विशास्यते । न्यवर्तयत तत् सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः ।
 यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो यः पश्यति भारत । तत्र तत्र न्यवर्तन्ना चत्त्रियाणां महारथाः ।
 ताश्चिदन्तान् धनोत्थैव ततोऽन्येषोतरं जना । अन्योऽन्यत्पङ्क्त्या राजन् सज्जया चावतस्त्रिरे ।
 पुनरावर्ततां तेषां वेग आघातु विशास्यते । पूर्यत बागरस्त्रे चन्द्रशेखरादयः प्रति ।
 सन्निवृत्तास्तत्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः । अत्रोत्तरितो गत्वा भीमं शान्तनवं वच ।
 पितामह निषेधिदं यत्नां वक्ष्यामि भारत । नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ।
 द्रोणे चास्त्रविदो श्रेष्ठे सपुत्रे ससहज्जने । रूपे चैव महेश्वासे द्रवते यत् वक्ष्यिमी ।
 न पाण्डवान् प्रतिबलाक्षयमन्ये कथञ्चन । तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रोणेयापि रूपस्य च ।
 अनुपाद्या पाण्डुसूता नूनं तत्र पितामह । यथेमां समसे वीर बधमानां वक्ष्यिमी ।
 सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन् पूर्वमेव समागमे । न दोष्ये पाण्डवान सङ्घे नापि वाच्यकिपार्थता ।
 कुलाङ्गं वचनं तुभ्यमाचार्यस्य च भारत । कथं सति कृत्यं चित्तयानस्य देव हि ।
 यदि नाहं परित्याग्यो शुवाभ्यामिह संयुगे । किमेतान् रूपेण युध्वां पुरुषवर्भो ।
 इत् तृश्रुवा वचो भीम मन्त्रेण वै मुञ्जमुञ्ज । अश्वक्षेत् तनयं तुभ्यं कौधात् व्याहत्य चतुर्वी ।
 वज्रभोऽपि मया राजन् पश्यमुक्ता द्वितं वचः । अजेधा पाण्डवा युद्धे देवैरपि वशावधे ।
 यन्तु शत्रुं मया कर्तुं दृष्टेनात्र नृपोत्तम । करिष्यामि यथाशक्ति प्रेषेदानीं सवान्धव ।
 अथ पाण्डुसुते रसन्नां ससैन्यान् सह बन्धुभिः । मिथतो वारयिष्ये नि सन्वेतोऽकथं पश्यत ।
 स्वमक्तस्य भीमेण पुत्रस्य नरेन्दर । दधौ शङ्खं मुद्रा युक्तो मेरोर्य समताडयत ।
 पाण्डवाय ततो राजन् श्रुत्वा तु निन्दं सद्यः । दधौ शङ्खाय मेरोर्य मुरजांस्याभ्यश्रयन् ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणे भीमवधपर्वण्ये भीमदुर्व्योधनस्य द्रोणपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रतिज्ञाते ततस्तस्मिन् युद्धे भीमेण भारत । मम पुत्रस्य वाक्यैश्च क्षोभितेन विशास्यते ।
 भीम किमकरान्तं पाण्डवेयेषु सञ्चय । पितामहे वा पाशालास्यन्माचक्ष्व सञ्चय ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ गतपूर्व्वाहभूयिष्ठे तस्मिन्वधनि भारत । पथिमां दिग्गमाख्याय किञ्चित् पाते दिवाकरे । ११०
नयं प्रतिपु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु । सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।
अभयदातु ज्वनैरथैः पाण्डवानामनोकिनी । महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रेण सर्वज्ञः ।
प्रावर्तत ततो युद्धं तुमुक्तं लोमहर्षण । अस्माकं पाण्डवैः भार्द्वमनयास्तव भारत ।
धनुषां कुजतां तव तलानाद्याभिहन्त्यतां । वभ्रुव सुमहान्मन्दैः गिरीणामिव दीर्यतां ।
तिष्ठ स्त्रितोऽस्मि विद्योर्न निवर्तस्व खिरो भव । स्त्रितोऽस्मि प्रहरस्विति श्रद्धाः श्रूयन्ति सर्वज्ञः । १११
काञ्चनेषु तनुवेषु किरीटेषु ध्वजेषु च । म्रिलानामिव श्रेष्ठेषु पतिताममभूत्स्वनः ।
पतिताम्युक्तमाङ्गानि बाह्वव्य विभूयिताः । व्यथेष्टन्त महीं प्राप्य व्रतगोऽय सहस्रजः । ११२
छतोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः । प्रवृद्धीतायुधाश्चैव तक्षुः पुष्पवक्त्रमाः ।
प्रावर्तन्त महावेगा नदी वधिरवाहिनी । मातङ्गाङ्गम्रिलोचरा मांसमोणितकर्दमा ।
वरायनरनगानां वरीरप्रभवा तदा । परलोकार्णवमदी मृगगोमामुमोदिनी । ११३
न दृष्टं न श्रुतं वाऽपि युद्धमेतादृशं नृप । यथा तव सुतानाद्य पाण्डवानाद्य भारत ।
नाभीद्रव्यपयस्तत्र योधैर्युधि निपातितैः । गजेर्निपतितैर्नौलैर्गिरिशृङ्गेरिवाहतैः ।
विकीर्णैः कवचैर्युधैः शिरस्त्राणैश्च भारिष । शृङ्गश्रेष्ठैः तद्रणस्थानं वरदीय नभस्तलं ।
विनिर्मिन्ना नराः केचिदन्नापीडप्रकर्षिणः । अदीनाः समरे ब्रूवन्वभवास्त दपिताः ।
मात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मन मातुल । मा मां परित्यजेत्यतन् चुक्रुधुः पतिता रणे । ११४
अथाभ्येहि त्वमागच्छ किं भीतोऽसि क यास्तसि । स्त्रितोऽहं समरे माभेरिति चान्वे विशुक्रुधुः ।
तत्र भीष्मः शान्तमनो नित्यं मण्डलकार्मुकः । मुमोच वाणान् दोषाघानहोनाग्नीविषानिव ।
वरैरेकायनीकुर्वन् दिशः सर्व्वा यतव्रतः । अधान पाण्डवरयानादिश्यादिश्या भारत ।
नृत्यन्वै रथमार्गेषु द्रक्ष्यन् पाणिलाघवं । अलातवक्रवद्वाजन् तत्र तत्र स्म दृश्यते ।
तमेकं समरे शूरं पाण्डवाः स्तब्धैः सह । अनेकव्रतबाह्वं समपश्यन्त स्याचवान् । ११५
सायाहतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्म मेतिरे । पूर्व्वैर्यो दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृग्गुर्जनाः ।
उदीच्याश्चैवमालोक्य दक्षिणस्यां तथैव च । प्रतियुध्यन् स समरे गाक्ष्यः प्रत्यदृश्यत ।
न चैनं पाण्डवेयानां वयित् शक्नोति वीचित्तुं । विजिहानेव पश्यन्ति भीष्मचापश्रुतान् बहून् ।
कुर्व्वाणं समरे कर्म सुदयानद्य वादिनी । व्याकोचन्त रणे तत्र शीरो वज्रविधं वज्र ।
अमानुषेण रूपेण चरन्त रितरं तव । व्रतभा इव राजानः पतन्ति स्म प्रमोदिताः । ११६
भीष्माग्निमिव शङ्खुद्धं विनाशाय सहस्रजः । न हि मोघः भरः कश्चिदासीत् भीष्मस्य संयुगे ।
नरमागाथकायेषु वज्रलाह्वपुथोधिनाः । मिनत्येकम च रणे मुञ्चन् नतपर्व्वणा ।
गजकण्टकमहद्वं वसेणैव म्रियेष्टव । दौ क्षीमपि गजारोहाम् पिष्टितान् पर्व्वनामिव ।
भाराधेन सुतीक्ष्णेन मिश्रघान पिता तव । यो यो भीष्मं नरव्याघमभवेति युधि कथय ।

पुनरपि संकुटः शरीः प्रतमहस्यः । कृष्णयोरुधि संरब्धो भोगवधवर्गद्विजः ।

वार्ययद्य शरीरौष्ठैः कल्पयामास रोपितः । मुकुटभुक्तस्यन्भीषः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।

ततः कृष्णस्य समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमं । सम्येष्ट्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धतां ।

तं भीष्मं शरवर्षाणि सृजन्तमनिर्घं युधि । प्रतपन्तमिवादिद्यं मध्यमासाद्य सेनया ।

वरान् वरान् विनिघ्नन् पाण्डुपुत्रस्य बैनिकान् । युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं योधिष्ठिरे वते ।

अष्टम्यामणो भगवान् केशवः परवीरहा । अचिन्त्यदमेधात्मा नास्ति योधिष्ठिरं वधं ।

एकाक्ला हि रणे भीष्मो नाशयेत् दैत्यदानवान् । किमु पाण्डुपुत्रान् युद्धे बध्नान् सपदानुगान् ।

द्रव्यै च महत्सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः । एतं च कौरवास्तत्र प्रभप्राग्बोत्स्य बामकान् ।

आद्रवन्ति रणे दृष्ट्वा हर्षयन्तः पितामहं । सोऽहं भीष्मं निहन्म्य पाण्डवायां दंशितः ।

भारमेनं विनेष्ट्यामि पाण्डवानां महात्मनां । अर्जुनेः हि शरीरौष्ठैर्वध्यमानोऽपि संयुगे ।

कर्तव्यं नाभिजाताति रणे भोगस्य गौरवात् । तथा चिन्त्यतस्तस्य भूय एव पितामहः ।

प्रेमयामास संकुटः शरान् पार्थरथे प्रति ।

तेषां वज्रान् सुधर्मं शरानां दिशोऽयं सन्धाः पिहित्वा बभूव । न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्कोऽऽप्यत रश्मिमावी ।

बबुध वातास्तमुठाः सधूमा दिग्बध सन्धाः क्षुभिता बभूवः । द्रोणो विकर्णस्य जयद्वयस्य भुविश्रवाः क्षतवर्मा कपय ।

सुतापुरन्ध्रपतिश्च राजा विन्दारुविन्दो च सुदक्षिणश्च । प्राच्याय भैरवगणाय सर्वं वशातयः पुद्गकमालवाय ।

किरीटिनं वरमाणा विशकुर्विद्रेग्गाः शान्तनवस्य राज्ञः । तं वारिष्यादातितयोऽप्यजितरेनकबाहस्रैर्ददं ।

किरीटिनं वरिवार्यमाणं विनेर्भता वारणयूपेय । ततश्च दृष्ट्वास्मिन्वासुदेवो पदातिनागादरथैः समन्तान् ।

अभिद्रुतां वृक्षमतां वरिष्ठैः शिनिप्रवीरोऽभिमहार तथं । स तान्यनोक्तानि धनुप्रतां वरः शिनिप्रवीरः सहसाऽभिमय ।

चकार बाह्यायमयाऽर्जुनस्य विष्णुर्यया वृचनिपूदनस । विशोष्यनागासरथं अजौघं भीष्मेण विषादितमर्धयोधं ।

युधिष्ठिराभीकमभिद्रवन् मेवाच संहय शिनिप्रवीरः । क क्षत्रिया यस्त्रय नये धर्मः सतां पुत्रान्त कपितः पुराणिः ।

मा स्तां प्रतिज्ञां त्यजत मवीराः स्ववीर्यार्थान् प्रतिपादयध्वं । तान् वासवानन्तरजो निमग्न नरेन्द्रमुद्राश्च द्रवत

समेतान् ।

पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुध्वां च भीष्मस्य मृदुयुध्वाणं । अष्टयमाणः स ततो महात्मा यमस्त्रिनं सर्वदाशार्धभर्ता ।

उवाच शैनेयमभिप्रेक्षन् दृष्ट्वा कुक्कनापतत समन्तान् । ये यान्ति यान्तेव शिनिप्रवीर येऽवस्थिताः सान्त तेषां धाम् ।

भीष्मं रथात्पथस्य निपात्यमानं द्रेष्टव्यं सद्यो भगवं मयाच । न मे वने वासतकौगवाणां मुद्रस्य मुच्येत रणेऽद्य कथित् ।

तस्मादहं सद्य रथाङ्गमुयं प्राणं हनिष्यामि महाव्रतकः । निहत्य भामं भगवं तथाजौ द्रेष्टव्यं शैनेय रथमवीरौ ।

द्रोणं करिष्यामि धनञ्जयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथाचिनाय । निमग्न संभ्रान् धृतराष्ट्रपुत्रान्तपथिणो ये च नरेन्द्र

मुख्याः ।

राज्येन राजानमजातबन्धुं हन्यादविव्यम्यहमद्य दृष्ट्वा । ततः सुनामं वसुदेवपुत्रं सुव्यंममं वद्वहस्यतुभ्यं ।

सुरान्तमुद्रास्य भुजेन चर्कं रथादवमुच्य विशज्य बाहान् । वद्वहस्यतुभ्यं गच्छतुभ्यं तदा भवेन कृष्णः प्रमहार भीष्मं ।

मदान्धमाजो रुमुदीर्णदं पिंडो जिघोषच्चिव वारणेन्द्र । सोऽभ्यद्रवत् भोगमनोकमये क्रुद्धो महेश्चावरणः प्रमाथी ।
 व्यालमिषोतान्तपटयकाग्रं घनोयथा खे चिरमापिनदुः । सुदग्धेनश्चास्य राजा गौरैस्तथकपत्रं सुभुजोऽनातं ।
 यथादिपत्रं तरुणां कवर्णं रराज नारायणनाभिजातं । तत्कृष्णोपोदयसूर्ययुद्धं चुरान्तोत्थापयुजातपवं । १९०
 तस्यैव देहोदयरः प्रकृष्टं रराज नारायणवाङ्मनालं । तमात्तचक्रं प्रगदन्मुधैः क्रुद्धं भवेत्प्रवरजं समीक्ष्य ।
 सन्धिं भूतानि स्रग् विनेदुः स्रग् कुरुषामिति चिन्तयित्वा । स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्त्तयिष्यन्न जीवलोकां ।
 अभ्युत्पत्तु लोकगुरुर्ध्वंभावे भूतानि ध्वंस्यन्न धूमकेतुः । तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं समीक्ष्य देवं दिपदामरिष्टं ।
 अघममात् कार्मुकवाणपाथोरथे स्निग्धः शान्तमेवाभ्युवाच । शस्त्रे हि देवेश जगन्निवास नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदाधिपानि ।
 प्रसन्नं भं पातय लोकनाथ रथोत्तमात् भूतशरणं सख्यैः । तया हतस्यैव समासं कृष्ण येयः परस्मिन्निहैव लोके । १९१
 घमाविमोऽस्यन्धकृष्टिनाथ लोकेऽस्मिन्मय प्रथितप्रभायः । सुबाध वाचः शान्तनवस्य कृष्यो वेगेन धावंस्तमाभ्युवाच ।
 तं मुचमलेह भुवि चयस्य दुर्योधनश्चास्य समुद्धरिष्यसि । दुर्यंतदेवो नृपतिर्निर्वाण्यः सुमन्त्रिणा धर्मपथि स्थितेन ।
 त्वं चोऽप वा कासपरीतवुद्धिर्धर्मोतिगो यः कुलपांशनः स्नात् । भोगस्तदाकर्ण्य यदुप्रभोरं राजा परं देवतमित्युवाच ।
 त्यक्तस्तु कंठो यदुभिर्हितायै सन्ध्याधमनो न बुबोध राजा । क्लेशाय देवादिपरीतवुद्धिः श्रोता हितं यस्तु न कश्चिदस्ति ।
 रथादवमुत्थ तत्स्वरावान् पाथैः पदा द्रुत्य यदुप्रभोरं । जघाघ योनेजतत्तन्मवाङ्गं बाह्वैर्हं व्यायतपीनबाङ्गः । १९२
 निद्राश्चापान्तु तमः हि देवो स्रग् हरोऽप । किल चात्मयोगो । आदाय वेगेन जगाम जिष्णुं विष्णुमहावातं हवैकहृत् ।
 पाथंस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ भोगान्तिर्कं त्वंमभिद्रवन्तं । बलासिन्धवांश्च न संहाता पादेऽयं राजन् दग्धेन कश्चिदुत् ।
 न वास्त्येतच्च प्रणिपत्य कृष्यं प्रीतोऽस्मिन्तः काञ्चनचिन्मालो । उवाच कोपं प्रतिघहरेति गतिर्भेषान् क्लेशव पाण्डवानां ।
 न वास्त्येत कर्त्तं यथाप्रतिशं पुनैः शपे केनैव सोदरेषु । अन्तं गमिष्यामि यथा कुरुषां तयाहमिन्द्रानुज सम्युक्तः ।
 ततः प्रतिशं घमयस्तु तस्य अनार्हणः प्रीतमना निग्रम्य । स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य रथं सचक्रः पुनराहरोह । १९३
 च तानभोयुगं पुनराददानः प्रगृह्य ब्रह्मं दिवतं निहन्ता । निनादयामास दिशो नभस्य च पाञ्चजन्यस्य रवेण शैरिः ।
 आबिहन्निष्काङ्गदकुण्डलं तं रजोविकीर्णं क्षितपत्तनेनं । विमुह्यदं प्रगृहीतब्रह्मं विचुकुमुः प्रेक्ष्य कुवप्रवीराः ।
 मृदङ्गभरीपटवप्रशदा नेमिस्त्रिणा दुन्दुभिनिःस्त्रिणाथ । सविहनादाश्च बभूवुषाः सन्धैः लोकेषु ततः कुरुषां ।
 गाण्डीवघोषः क्षणयिष्युक्तेषां जगाम पाथंस्तु नभो दिग्गजः । जग्युय वाणा विमलाः प्रसन्नाः सन्धैः दिशः पाण्डवपापमुक्ताः ।
 तं कौरवाणामधिपो बलेन भोग्रेण भूरिप्रवधा च बाह्वैः । प्रत्युद्ययावुषाशाणपाणिं कचं दिधचस्त्रि धूमकेतुः । १९४
 अघार्क्षुनाथ प्रमहार भस्मान् भूरिशशः सप्त सुवर्णपुङ्गवान् । दुर्योधनसोमरमुपेगं ब्रह्मा गदां शान्तनवस्य शक्तिं ।
 च सततः सप्तशरप्रवेगान् संवार्य भूरिशशवा प्रमुक्ताः । श्रितेन दुर्योधनवाङ्ममुक्तं चुरेण ततोऽमरसुखमाय ।
 ततः शुभामापततीक्ष्णं शक्तिं विद्युप्रभां शान्तनवेन मुक्तां । गदाश्च मद्राधिपवाङ्ममुक्तां दाभ्यां शराभ्यां निचकत्तं वीरः ।
 मनो भुजाभ्यां वलवद्विहस्य विषं धनुर्गाण्डिमप्रमेयं । महिम्नस्र्धं विधिं वत् सुघोरं प्रादुष्यकाराहुतमन्तरीये ।
 ततोऽन्तमावेण ततो मशान्ता सन्धैः लोकाणि महाधमुक्ताः । शरीरजालैर्बिम्बवाग्निर्वर्षे निवारयामास किरीट

माली ।

१९५

ब्रह्मोद्भाः पादधनुर्निघटा रथान् ध्वजापाणि धर्मं वाङ्मन् । निहत्य देहान् विविधः परेषां भोग्रेणामोऽतुतत्रमाणां ।

ततो दिग्गः षोडशदिग्द पार्थः शरैः सुधारैर्निमित्तैर्वितत्य । गाण्डोवशब्देन मनांसि तेषां किरोटमाली व्यययाच्चकार ।
 तस्मिंस्तथा घोरतमास्तपुद्धे भङ्गखना दुग्धुभिनिःखनाय । अन्तर्हिता गाण्डिर्वनिखनेन समुत्तुहयाद्य रयप्रणादाः ।
 गाण्डोवशब्दं तमयो विदित्वा विराटराजप्रमुखा नृवीरा । पाञ्चातराजो द्रुपदश्च वीरस्तु देशमाजगुरदोनसत्ताः ।
 मयं हि सैन्यानि तु तावकाणि जग्मुर्यतो गाण्डिवशः प्रणादः । ततस्ततः सञ्चतिमेव जग्मुरे तं प्रभोतोऽभिसन्धाय कश्चिन् । रत्नं
 तस्मिन् सुधौरे नृपसंग्रहारे हतः प्रवीराः सगयाश्च सुताः । गजश्च नाराचनिपाततश्च महापताकाः शुभद्वन्द्वकलाः ।
 परेतसत्ताः सहसा निपेतुं किरोटिना तत्र त्रिभिस्त्रयायाः । दृढाहताः पत्रिभिरुद्योगे, पार्थेन भस्त्रैर्निमित्तैः त्रितापैः ।
 निहतस्यन्ताः निहतेन्द्रजालः ध्वजा नृगणां ध्वजिनीमुखेषु । पदातिगङ्गाय रयाश्च सङ्घे हयाश्च नागाश्च धनञ्जयेन ।
 वाणाहतास्तूयमपेतसत्ता विद्वन्म गात्राणि निपेतुर्हर्ष्या । ऐन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राजन् महाहवे भिन्ननृपकायाः ।
 ततः शरौघैर्निमित्तैः किरोटिना नृदेहश्लक्ष्मणतलोहितोदा । नदी सुघोरा नरमेदफेना प्रवर्तिता तत्र रणाग्निरे वै । स्तर
 वेगेन खातोव द्रुपुप्रवाहा परेतनागाश्चवगी गतोरा । नरास्त्रमज्जोद्धतमोक्षपङ्कः प्रभुतरषो गजदृक्कभूनाः ।
 शिरः कपालाकुलकेशश्चादला शरीरसङ्घातगहस्त्रवाहिनी । विकीर्णनानाकवचोभ्रंशकुला नरास्त्रमगाद्धनिहन्त्यकंर ।

तस्मिन्मनीकप्रमुखे विपत्ता दोधूयमानाश्च महापताकाः । सुरक्रपोतामितापाण्डुराभा महागजस्कन्धगता विरेजुः ।
 सा वाहिनी शान्तमेव राज्ञा महारथैर्वारणवाजिमिश्र । बभौ सविद्युत्स्वनयिष्यकृष्णा अलागमे द्यौरिव जातमेघा । ११०
 ततो रथायामिमुखो प्रयाता प्रहर्षं न शान्तनवाभिगुप्ता । सवार सेना सहसा कुरूणां वेगो यथा भीम द्वापगया ।
 तं व्याघ्रनानाविधगूढधारं गजायपादातरयौघपथं । बभूव महाभेषधमं महात्मा ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ।
 स निर्धयो केतुमता रथेन नरसंभः येतद्येन वीरः । बह्विनीनां प्रमुखे महात्मा बलैर्हतः सर्वसपन्नसेनां ।

होपस्कंरं सोत्तरबन्धुरीयं यन्ता यदूनाष्टपमेण सङ्घो । कपिध्वजं प्रेत्य विषेदुराभौ सदैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ।
 प्रकर्षता गुप्तामुदायुधेन किरीटिना लोकमहारथेन । तं बहुराजं ददृग्दृष्ट्वदीयायुधसुखांलसहस्रकोणं । १११
 यथा हि पूर्व्येऽहनि धर्मराज्ञा बभूवः कृतः कौरवसन्तमेन । तयाभृतो मागधैर्येह लोके न दृष्टपूर्व्यां न च विभ्रतश्च ।
 ततो महाविगसमाहतानि भेरोसहस्राणि विनेदुराभौ । बह्वस्त्रनास्त्रैर्यैरवाय जग्मुः सर्वेष्वनीकेषु च सिंहनादाः ।

ततः सवाणानि महास्त्रानि विस्त्रायमाणानि धनूंषि वीरैः । चषेन भेरोपघवप्रणादानन्तर्धुं बभूव महास्त्रनाथ ।
 तच्छब्दमद्वादतमनारोपमुद्धतभोमद्भुतरज्जुजालं । महावितानावततप्रकाशमालोक्य वीराः सहसा निपेतुः ।
 रघी रथेनाभिहतः सस्रतः पपात नाथ सरथः सकेतुः । गजो गजेनाभिहतः पपात पदातिना अभिहतः पदातिः । ११२
 आवर्त्तमानान्यभिवर्त्तमानैर्धैराकृतोन्महत्तद्भ्रमणानि । प्रापेय खड्गैश्च समाहतानि सददृष्ट्वादि सदसदृष्ट्यै ।
 सुवर्णताराणभूषितानि सूर्य्यप्रभाभाणि शरावराणि । विदार्यमाणानि परधमैश्च प्रापेय खड्गैश्च निपेतुर्हया ।

गजेविधापैर्भरहस्तदृग्णा केचित् स सृता रथिनः प्रपेतुः । रथधमायापि रथधमेऽत्र निपेतिरे वाणहताः प्रपिब्याः ।
 गजौघवेगोद्धतवायकानां श्रुत्वा निपेदुर्ध्वमुधा मनुष्याः । आसंखरं वादिपदातिपूनां विषाणगावावरताजितानां ।
 सन्तान्नागाधरथे मुहूर्त्तं महाघवे वादिपदातिपूनां । महारथैः सम्परिवार्यमाणो ददर्श भीमः कपिराजकेतुः । ११३
 तं पश्यतापोऽश्रुतपद्मकेतुः सदधवेगादतिवार्यमाणं । महाखेगेगान्निदीप्तिमनं किरीटिनं शान्तनवोऽभ्यधावन् ।

तया तमात्मजं युद्धं विक्रमन्ममरिन्दमं । दृष्ट्वा पाप्या रणे यत्तं सिंहनादमयानदन् ।
 पीडयानश्च तस्यैव पौत्रे तत्र विशास्यते । दृष्ट्वा तदीया राज्ञश्च समन्तात् पथ्यवारयन् ।
 ध्वनिनीं धातुराष्टाणां दीनमचरदीनवत् । प्रत्युद्येया स शोमद्रोहजया च वनेन च ।
 तस्य बाधवमागच्छमादित्यसदृशप्रभं । व्यहस्यत महर्षाश्च समरं युधतः परः ।
 स द्रौणिमियुक्तेन विज्ञा शङ्कश्च पञ्चभिः । ध्वजं बांयमनश्चापि सोऽष्टाभिः पथ्यपातयत् ।
 रक्ताक्षो महाशक्तिं मेधिता शोमदत्तिना । शितनारमसङ्काशं पत्तिषा विजहार तां ।
 शङ्कश्च स महाधाराण् परयतः शतशः शरान् । निवाय्याकानदायादौ जघान चतुो हयान् ।
 भरिश्वायश्च शङ्कश्च द्रौणिः बांयमनिः शलः । नाभ्यवर्त्तन्तं संरज्याः कार्ष्णिबाहुवहोदयं ।
 ततस्त्रिगता राज्ञश्च मद्राश्च सह ककयैः । पञ्चविंशतिगोहसाक्षत्रं पुत्रेण चोदिताः ।
 धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयोः श्वभियुधिः । सहपुत्रं जिघासन्तं परिवश्रुः किरोटिनं ।
 तो तत्र च पितामहौ परिचिभ्ररथावुभौ । ददमं राजन् याज्ञात्यः सेनापतिरमिचजित् ।
 स वारणरथायन सहस्रेवज्रभिहतः । बाजिभिः पत्तिभिश्चैव दृगः शतसहस्रशः ।
 धनुर्विस्फाप्यं संक्रुद्योदयित्वा च बाहिनीं । ययौ तन्मद्रकानीकं ककेयाश्च परन्तप ।
 तैर्न कीर्त्तिमता गुप्तमनोः कं द्रुहधनना । प्रयुक्तरथनागार्थं योत्कृत्मानमशोभत ।
 शोऽजुनं प्रति वयातः पाश्चात्कुलवज्रुनः । बिभिः शारदते वाणैर्कचुदंशे समदयत् ।
 ततः स मद्रकान् भित्ता दग्धभिर्जिघ्रितैः शरैः । शठरथे जघानाग्नं भस्मेन क्षतवर्षणः ।
 दमनश्चापि दायादं पारवश्व महात्मनः । जघान विपुलायेण नारारणेन परन्तपः ।
 ततः बांयमनेः पुत्रः पाश्चात्कं युद्धदुर्मदं । अविध्यहाग्रनावाणैर्दग्धमिन्द्राश्च शारधिं ।
 शोऽतिविह्वला महैव्यासः सृक्षिणीं परिलेविहन् । भस्मेन श्रमतीक्ष्णेन निचकत्तांश्च कामुकैः ।
 तथैव पञ्चविंशत्या चित्रमेव समदयत् । अशोद्यास्त्रावधोऽराजन् उभौ तो पार्थिवारथौ ।
 इताये स रथे तिष्ठन् ददमं भरतपथः । पुत्रः बांयमनेः पुत्रं पाश्चात्त्यश्च यशस्विनः ।
 कम्पय्यश्च महाधारां निक्षिप्रशरमायसं । पदातिक्षूणमानश्चैव रथस्थं द्रुपदात्मजं ।
 तं महाशक्तिविराजन्तं छात्पतन्ममिवारणं । क्षान्तावरणनिक्षिप्रं कालोत्सृष्टमिवान्तरं ।
 दीपमानमिवादित्यं मत्तवारणविक्रमं । अपश्यन् पाण्डवास्तत्र दृष्टुमुत्थं पार्थतः ।
 तस्य पाश्चात्त्यपुत्रश्च प्रतीपमभिधावतः । श्रितनिर्क्षिप्रहस्तश्च शरावरणधारिणः ।
 वाणवेगव्यतीतस्य रथाः श्वासमुपयुयः । नरन् बांयमनोः कुहो विभेदं गदया शिरः ।
 तस्य राजन् सन्निवृत्तिं सुप्रभं शरवारणं । इतस्य पततो हस्तात् शोसिधमपतत् भुवि ।
 तं निहत्य गदायेण लेभे स परमं यशः । पुत्रः पाश्चात्तराजश्च महात्मा भोमविक्रमः ।
 तस्मिन् हते महैव्यामं राजपुत्रं महारथे । शहाकारो महानाथोत्तमं तव धैर्यं मारिष ।
 ततः बांयमनिः कुहो दृष्ट्वा निहतमात्मजं । अभिदुहाव वेगेन पाश्चात्कं युद्धदुर्मदं ।

६ ततः तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनौ वरौ । ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ।
 ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्यंतं परबोरहा । आजघान चिमिर्भाणैस्तौ चैरिव महादिपं ।
 तथैव पार्यंतं शूरे शस्त्रं धमितिशोभनं । आजघागोरपि क्रुद्धस्तौ पुष्टमवर्ततं । १०१
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मधर्मपर्वणि सांयमनिपुत्रपथे एकवष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ देवमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय । धत्सेन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुर्देव्यम सधने ।
 नित्यं हि मामकान् स्मृत इतानेव हि शंसिषि । अहतांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंसिषि पाण्डवान् ।
 इतान् पुत्रपकारेण मामकानश्च सञ्जय । पतितान् पात्यमानांश्च इतानेव च शंसिषि ।
 पुथमानान् चयाशक्ति घटमानान् जयम्व्रति । पाण्डवा विजयन्त्येव शीघ्रमेव चैव मामकाः ।
 सोऽहन्तोत्रापि दुःखानि दुर्व्योधनकृतानि च । अथैवं सततं तात दुःखानि बह्वनि च । १०२
 तमुपायं न पश्यामि शीघरेण येन पाण्डवाः । मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्वेन सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सद्यं मनुष्यदेहाणां गजवाजिरथस्यं । शूरा राजन् खिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ।
 धृष्टद्युम्नश्च शल्येन पीडितो नवभिः शरैः । पीडयामास संक्रुद्धो मद्राधिपतिमायधेयः ।
 तत्राहूतमपश्यान् पार्यंतं पराक्रमं । स्ववारयत यत्तुं ब्रह्मं धमितिशोभनं ।
 नान्तरं ददृशे कश्चित् तयो धरन्त्यो रथे । मुहूर्तमिव तद्युद्धं तयोः समभवत्तदा । १०३
 ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नश्च संयुगे । धनुषिच्छेदभक्तेन पीतेन निमित्तेन च ।
 अथैनं शरवर्षेण क्वादयामास भारत । गिरिं जलाग्रे सद्यन् जलदा जलधारिणः ।
 अभिमन्युश्च संक्रुद्धो धृष्टद्युम्ने च पीडिते । अभिदुद्राव वेगेन मद्राजरथं प्रति ।
 ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः सम्प्राप्य कोपनं । आस्तायंगिभयेयात्मा विषाध निमित्तैस्त्रिभिः ।
 ततस्तु तावका राजन् परोक्षग्नौऽर्जुनं रणे । मद्राधिपरथं तथैव परिवाचोवतस्त्रिरे । १०४
 दुर्व्योधनो विकर्णश्च दुःप्रासमविचिञ्चती । दुर्धर्मणो दुःसहस्य विषधेनय दुर्मुखः ।
 सत्यप्रत पुत्रमित्रो विकर्णश्च महारथः । रते मद्राधिपरथं पालयन् क्षिता रणे ।
 तान् भीमघेन संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षितः । द्वैपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 धान्तराष्ट्रान् दशरथान् दशैव प्रत्यवारयन् । नानारूपाणि शस्त्राणि विस्त्रज्जतो विशास्यते ।
 अभ्यवर्तन् संक्रुद्धो परस्परसंधैषिणः । ते च शनोयुः सङ्ग्रामे राजन् दुर्मन्त्रिते तव । १०५
 तस्मिन् दशरथं क्रुद्धे वर्तमाने महामये । तावकानां परेषांश्च प्रेचका रथिनोऽभवन् ।
 शस्त्राण्येकैकरूपाणि विस्त्रज्जतो महारथाः । अन्योन्यमभिमर्दन्तः सम्प्रसारं प्रचक्रिरे ।
 ते तदा जातधरमाः सर्वेऽन्येन्यै जिघांसवः । अन्योऽन्यमभिमर्दन्तः स्पर्द्धमानाः परस्परं ।
 अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् ज्ञातयः सङ्ग्रता मिथः । महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरभयथाः ।
 दुर्व्योधनश्च संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च महारथे । विषाध निमित्तैर्वाप्यतर्भिः समरेऽद्भुतं । १०६
 दुर्मर्षेणश्च विप्रया विषधेनय पञ्चभिः । दुर्मुखो नवभिर्वाणैर्दुःसहयापि पञ्चभिः ।

विविचिन्तिः पञ्चमिषु त्रिमदुंशासनकथा । तान् प्रत्यविष्णुर्गच्छ पार्थतः क्रुशुमापनः ।
 एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन् हस्तलाघवं । सत्यमतश्च समरे पुष्कमिव च भारत ।
 अभिमन्युरविष्यन् दुर्महेश्मिः शरैः । माद्रीपुत्रौ च समरे मातुलं महाबलद्वौ ।
 कादयेतो शरैश्चोत्प्लेसदहृतमिवामवत् । ततः शन्यो महाराज खल्वीधौ रयितामरौ ।
 शरैर्व्यञ्जमिरानकं तु हतप्रतिहताविषे । कायमानौ ततसौ तु माद्रीपुत्रौ न चेदतुः ।
 अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः । विचिन्तुः कनहस्तान्तं गदां गपाह पाण्डवः ।
 तमुद्यनगदं दृष्ट्वा कैलाशमिव उद्विग्नं । भीमसेनं महाबाहू पुत्राक्षो माद्विग्नं मयात् ।
 दुर्योधनस्य संक्रुद्धो मागधं समपोदयत् । शन्योक्तं दम्बाहसं कुञ्जराणां तरङ्गिणां ।
 गजानोक्तेन सहितसेन राज्ञा सुयोधनः । मागधं पुरतः हत्वा भीमसेनमयाभ्ययात् ।
 आपतन्तश्च तं दृष्ट्वा गजानोकं हकोदरः । गदापाणिपरिवारोऽष्टद्वयात् सिह इवासदन् ।
 अद्रिधारमयौ गुह्यौ मयश्च महतीं गदां । अभ्यधावद्गजानोकं धादितारु हवान्तकः ।
 ये गजान् गदया निग्नन् समरे व्यचरद्भयो । भीमसेनो महाबाहू च ह्वा दानवेविव ।
 तस्य नादेन महता मनोहृदयकनिषा । व्यत्यचेष्टन्त बंहत्य तदा भीमस्य नहतः ।
 ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्थतः ।
 शृष्टं भीमस्य रचनाः शरवर्षेण वारयन् । अभ्यधावन्त वनतो मेघा इव गिरीम्यया ।
 क्षुरैः क्षुरप्रैर्मैत्रेय पीनैरश्वलिङ्गैः श्रितैः । व्याहरन्नुत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनां ।
 श्रितोभिः प्रपतद्भिश्च बाहूमिष्य विभ्रमिभिः । अस्मद्विष्टिरिवामति पाणिभिश्च सहाहूयैः ।
 श्रुतोक्तमाङ्गाः स्तब्धेषु गजानां गजयोधिनाः । अदृश्यन्तावस्थापेपु दुग्धा भग्नशिखा इव ।
 धृष्टद्युम्नहतानन्यान् पश्याम महागजान् । पतितान् पात्यमानांश्च पार्थतेन महात्मना ।
 भागधोऽय महापातो गजमैराक्तोपभं । प्रेषयामास समरे सौभद्रश्च रथं प्रति ।
 तमापतन्तं ध्रुवेऽय मागधस्य महागजं । निजघानेषुणा घोरः सौमद्रः परघोरतः ।
 तस्यावर्जितनागस्य कार्पण्यं परपुरश्चयः । राघो रक्तपुङ्खेन भलेनापाहर्षितः ।
 विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः । व्यचरत् समरे ध्वङ्गुन् गजामिन्द्रे गिरीनिव ।
 एकमहारे निहताम् भीमसेनेन दन्तिव । अपश्याम रणे तस्मिन् गिरीन् वञ्चहतामिव ।
 भग्नदन्तान् भग्नकटान् भग्नशर्करांश्च वारणान् । भग्नपृष्ठान् भग्नकुशान् निहताम् पर्वतोपमान् ।
 अपश्यन्निहतस्नागान् रजन् निडोवतोऽपरान् । वनतो हृदिर्षाथ्ये मिषकुथा महागजः ।
 विरुल्लवो गता भूमिं श्रेता इव धरातले । मेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वधाम्ब्यासमुचितः ।
 व्यचरत् समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः । गजानां हृदिर्षाङ्गो गदां विभ्रदुकोदरः ।
 घोरः प्रतिभयदायीन् पिनाकीन् पिनाकधृक् । निर्घय्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः ।

२३५

२३६

२३७

२३८

२३९

२४०

सहसा भद्रवन् त्रिष्टा स्रष्टुमास्तववादिनी । तं हि भोमं महेष्वासा धीमद्रप्रमुखा रथा ।
 पर्य्यरक्षन् युध्यन्त वज्रायुधमिवामरा । शोणितानां गदां विभ्रदुषितां गजमोहिनी ।
 कृतान्ता इव रौद्रात्मा भोमसेनो व्यदृश्यत । व्यापक्यमानं गदया दिक्षु सर्वान्धु भारत ।
 भोमसेनमपश्याम मृत्यन्तमिव शृङ्गार । यमदण्डोपमा गुर्वीमिन्द्राग्रनिमम्वनां ।
 अपश्याम महाराज रौद्रो विश्वसर्पो गदा । व्युत्थितां केमनजाभिः प्रदिग्धां रुधिरैश्च । १०१
 पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नत यशून् । यथा यशूनां सङ्घातं यथा घातं प्रकाशयेत् ।
 तथा भीमो गजानोके गदया पर्य्यकाशयेत् । गदया बध्यमानाथ मार्गेष्वेव समन्ततः ।
 स्नान् स्थान्दनान् विष्टुक्ता भद्रवन् सुचक्राकृत । महावात इवाभ्याणि विधमिता रणाङ्गनाम् ।
 अतिष्ठत् समरे भीमः श्लाघान् इव शूलभूत ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमसूत्रपर्वणि भोमसेनपराक्रमे द्विष्टोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इति तस्मिन् गजानोके पुष्पोद्भूयैधनस्तव । भोमसेनं प्रतेत्येव सर्वैरेव्यान्येषोदयत् । १०२
 ततः सर्वैरपि सैन्यानि पुत्तस्य तव शासनात् । अभ्यद्रवन् भोमसेनं नन्दन् भैरवान् रवान् ।
 तं बलौघमपर्य्यन्तं देवैरपि सुदुःसह । आपतन् सुदुर्व्यारं समुद्रमिव पर्व्वणि ।
 रथनागाशकलिलं शङ्खदुन्दुभिमादितं । अनकारयपादात् रजसा सर्वतोद्भूतं ।
 भोमसेनस्य समरे महोदधिमिश्रपरः । सेनासागरमेषोभ्य वेलेव समवारयन् ।
 तदाद्यैर्मपश्याम पाण्डवस्य महात्मनः । भोमसेनस्य समरे राजानं कर्णोत्तिमान्नुयं । १०३
 उदीर्णान् पार्थिवान् सर्वान् शायान् धरयकुञ्जराव । अवधूतमभीनवेनो गदया समवारयन् ।
 स सदायै बलौघास्तान् गदया बलिनाम्बर । अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मेहरिवाचस ।
 तस्मिन् सुतमुले घोरे रणे परमदारुणे । आतरन्नेव पुत्ताय धृष्टद्युम्नस्य पार्ष्वत ।
 द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखण्डो चापराजित । न प्राजहन् भोमसेनं भवे जाते महाबला ।
 ततः प्रैक्षायधीं गुर्वीं प्रशृङ्गं महतीं गदा । अभावत तावकान् योधान् दण्डपाणिरिवान्तक । १०४
 योययययष्टन्दानि वाजिष्टन्दानि वा विभु । व्यचरन् समरे भीमो युगान्तो पावको यथा ।
 विनिघ्नन् समरे योधान् युगान्तो काशवदिभु । उर्व्वेमेव सङ्घर्षन् रथज्वाहानि पाण्डव ।
 यतानि च समर्हान् नृज्वालोश्च कुञ्जर । स्रष्टुन् रथेभ्यो रथिनो गलेभ्यो मजयोधिन ।
 घादिनद्याश्चपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातिन । गदया व्यहनत् सर्वान् यतो हृचानिवैजया ।
 भोमसेनो महापाण्डवस्य पुत्तस्य वै बले । भेदोमज्जावसाभासैः प्रदिग्धा रुधिरैश्च । १०५
 अदृश्यत महारौद्रो गदा नागायघातिनी । तत्र तत्र हतैरपि मनुष्यगजवादिभिः ।
 रणाङ्गनं तदभवत् मृत्योरागारसन्निभं । पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नत यशून् ।
 यमदण्डोपमामुपामिन्द्राग्रनिमम्वनाम् । ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रो विश्वसर्पो गदा ।

अविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । बभौ रूपं महाघोरं कालखेव जगत्स्ये ।

तां तथा सहर्षं सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः । दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवन् ।

१८०

घोता यतः प्रेक्षते स्रग्गदामुद्यच्छ पाण्डवः । तेन तेन स्रग्दीर्यन्ते सर्वैर्येनानि भारत ।

प्रदारयन्तं भैर्यानि सौधेनापराजितं । यद्यमानमनोकानि व्यादितास्त्रमिवान्तकं ।

तं तथा भीमकर्षाणं प्रसृष्टीतमहागदं । दृष्ट्वा ह्रकोदरं भीमः सदैवैव चतभ्ययान् ।

महता मेघधोपिण्य रथेनादित्येवर्षसां । क्वादयन् शरवर्षेण पञ्चन्य इव हृष्टिमान् ।

तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्याप्तामनमिवान्तकं । भीमसेना महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षितः ।

१८१

तस्मिन् चणै सात्त्विकः सत्यमन्धः शिनिप्रवीरोऽभ्यपतन् पितामहं । निग्नसनिशान् धनुषा दृढेन संक्रुण्वन्स्रव पुत्रस्य
सेनां ।

तं यान्तमश्वैरजतप्रकाशैः शरान् वपन्तं निशितान् सुपुङ्गवन् । नागक्रूरान् वारयितुं तदानीं सर्वे जना भारत ये
त्वदीयाः ।

अविध्यदेनं दशभिः प्रपत्नैरलम्बुषो राक्षसोऽसौ तदानीं । शरैर्यतुर्मिं प्रतिविध्य तस्य सप्ताग्निरेरभ्यपतद्ध्येन ।

अन्वागतं हृषिष्वीरं निग्रम्य मध्ये रिपूणां परिवर्त्तमानं । प्रवारयन्तं कुवपुङ्गवांस्य पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ।

योधास्त्वदीयाः शरवर्षैरवर्षन् मेघा यथा भूधरसम्बुधैः । नागक्रूरान् वारयितुं वरिष्ठं मध्वन्दिनं सूर्यमिवातपन्तं ।

१८२

न तत्र कश्चिद्विपक्ष आघोदन्ते राजान् सोमदन्तस्य पुत्रं । स त्वाददन्तो धनुस्पर्शेण भूरिशवा भारत सोमदन्तिः ।

दृष्ट्वा रथान् स्नान् व्यपभीषमानान् प्रत्युद्यथा सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि सात्त्विकभूरिश्वधोः समानगे विपटोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ ततो भूरिशवा राजान् सात्त्विकं नम्रं भीमः । अविध्यत् श्वधेनूद्वेषैरिव महाद्विषं ।

कौरवं सात्यकिश्चापि शरैः सन्नतय्वर्षभिः । अवारयदनेवात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः ।

ततो दुर्योधनो राजा योद्धव्यं परिवारितः । सोमदन्तिं रणे यत्तं समन्तात् पथ्यशरयन् ।

१८३

तथैव पाण्डवाः सर्वे सात्त्विकं तरसा रणे । परिवार्य स्थिताः सख्यै समन्तान् सुमहाजयः ।

भीमसेनस्य संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत । दुर्योधनमुद्यान् सर्वान् पुत्रान् पथ्यशरयन् ।

रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधाभर्षधमन्वितः । नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमधेनं महाबलं ।

विषाध निशितेस्त्रीहृष्टैः कङ्कपवैः शिलाघ्नितैः । दुर्योधनस्तदा राजान् भीमधेनं महाद्वेषे ।

आजघानोरंभि क्रुद्धो मार्गधेनवभिः श्रैः । ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुनहावजः ।

१८४

आहरोह रथं श्रेष्ठं विभोक्छेदमप्रवीन् । एते महारथाः शूरा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।

भामेव भृमर्षक्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि । एतानघ हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ।

तस्मात् समायान् सङ्क्रान्ते यत्तः संयच्छ वारथे । स्वमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्रं तव विद्यापते ।

विषाध दशमिस्त्रीहृष्टैः शरैः कनकभूषणैः । नन्दकस्त विभिर्भाणैः प्रत्यविध्यन् स्नान्तरैः ।

ततो दुर्योधनः प्रस्था विद्धा भीमं महाबलं । विभिरन्ये सुनिशितैर्विभोक्छेदं प्रत्यविध्यत् ।

१८५

भीमस्य चरणे राजन् धनुश्चिच्छेद आस्तरं । सुष्टिरेभ्य इरैस्त्रोद्वैलिभिराजैश्चरन्निव ।
 भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशेषं संयुगे तदा । पौडिनं विशिखैस्त्रोत्प्लेख्य पुच्छेण धन्विना ।
 अमृत्यमाणं संकुड्धो धनुर्द्विधं परावृणुत् । पुच्छस्य ते महाराज बर्धाद्यं पुरुषपथम् ।
 समादत्त संपरं चुरग्रे लोमवाहनं । तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमं कार्मुकमुत्तमम् ।
 अपास्य तु धनुश्छिद्यं पुच्छेन क्रोधमूर्च्छितम् । अन्यत् कार्मुकमादत्त सत्वरं वेगवत्तरम् । १८१
 सन्धाय विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभम् । तेनाजघात सफुड्धो भीमसेनं खनान्तरे ।
 स गाढविद्धो व्यथितः खन्दनोपस्थं आविशत् । निपसाद रथोपस्थे मूर्च्छां चाभिजगाम च ।
 तं दृष्ट्वा व्यथितः भीमसमिन्पुत्रीगमा । नास्त्यन्त महाभागा पाण्डवार्नामहारयाः ।
 ततः स्रुतमुखां दृष्टिं शराणामुद्यतेजसां । पातयामासुरव्यथा पुच्छस्य तव मूर्च्छं नि ।
 प्रतिपद्य ततः स्रग्वां भीमसेनो महाबल । दुर्घोषधनं विमिर्बिन्द्धा पुनर्विष्याथ पञ्चभिः । १८२
 शन्यच्च पञ्चविंशत्या इरैर्विष्याथ पाण्डव । ह्यस्त्रपुद्गैर्भवेत्स्वायं स विद्धोऽथपयात् रणात् ।
 प्रत्यक्षपुलतो भीमं तव पुच्छाद्यतुर्दशम् । सेनापतिं सुषेणस्य जलसन्धं सुलोचनम् ।
 उग्रो भीमरथो भीमो वीरवाङ्मरुतो नृप । दुर्ध्रुवो दुग्धधर्यस्य विविक्षुर्विजुष्टं समम् ।
 विष्टजन्तो बह्वन्वाषाण् क्रोधवर्गरुणोचना । भीमसेनमभिद्रुत्य विविक्षुः संहितां ध्वजम् ।
 पुच्छांस्तु तव सन्धेः स्थो भीमसेनो महाबल । स्रक्किणो विविहन् वीर पाण्डुमध्ये हृष्टो यथा । १८३
 अभिपत्य महावाङ्मरुहत्मानिव वेगितः । सेनापते चुरग्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डव ।
 धम्पुहस्य च चट्टात्मा विमिर्बिण्णैर्महाभुज । जलसन्धं विनिर्भिद्य सोऽजयसमसादनं ।
 सुषेणश्च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्युवे । उग्रस्य शिरश्छाणं शिरश्चक्षुःप्रभं भुवि ।
 पातयामास भवेन क्षुण्डलाभ्यां विभूषितं । वीरवाङ्मरुतस्य शान्धकेतुं सवारयि ।
 निनाय समरे भीम परलोकाव पाण्डव । भीमभीमरथौ सोमो भीमसेनो ह्यसृजिव । १८४
 भ्रातरौ रभसौ राजन्नयपद्मसादनं । ततः सुलोचनं भीमं चुरग्रेण महामृधे ।
 मियतां सर्वैश्चान्याननयपद्मसादनं । पुच्छास्तु तत्र ते दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम् ।
 त्रिपाद्येऽभ्येक्षन् तत्र ते भीमस्य भवत्सदा । त्रिप्रद्रुता रणाद्वाजन् वध्यमाणा महात्मना ।
 ततोऽप्रवोक्षान्तमव सर्वानेव महारथान् । स्य भीमो रणे क्रुद्धो धार्तराष्ट्रां महावशान् ।
 यथाप्रशान् यथावीरान् यथाऽहुराण्य मृह्णान् । निपातयत्युपधत्वा तं प्रष्टवो न पाण्डव । १८५
 श्वमुक्ताशितं सर्वे धार्तराष्ट्रस्यैविका । अभद्रवन्तं संकुड्धो भीमसेनं महाबलं ।
 भगदत्तं प्रमिथेन क्षुब्धरेण विमान्यते । अपतन् वधसा तत्र यत्र भीमो व्यार्थितः ।
 अपतयेत्र चरणे भीमसेनं त्रिगणितम् । अद्रुग्धं समरे चक्रे जौमूतं हत आस्तरं ।
 अभिमन्युमुग्रास्तत्र नास्त्यन्त महारथाः । भीमस्याच्छादनं यद्वै स्वयाज्जवत्माश्रितम् ।
 तर्ह्येव शरैरेव समन्तं पर्यवारयन् । गजस्य शरदृष्ट्या तु विमिद्रुते समन्तम् । १८६

स प्रह्वदृष्ट्याऽभिहतः समक्षैस्तेर्महारथैः । प्राग्ज्योतिषमज्ञो राजन् नानालिङ्गैः सुतेजसैः ।
 सञ्जातदधिरोत्पीडैः प्रेचणीयोऽभवद्गुणे । गभलिभिरिवाकैश्च संसृता जलदो महान् ।
 सद्योऽदितो मदस्त्राग्रे भगदत्तेन वारुणः । अभ्यधावत तान् सर्वान् कालोत्सृष्ट इवान्तकः ।
 दिगुणं जवमास्थाय कल्पयंयुरथैर्महीं । तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ।
 अथ ह्येवं मन्यमानास्तैः विप्रमन्त्रोऽभवन् । ततस्तु नृपतिं कुहो भीमसेनं स्नानान्तरेः । १८९
 आजघान नरव्याघ्र इरेणानतपर्वणा । सोऽतिविह्वो महेष्वाससेन राज्ञा महारथः ।
 मूर्च्छयाभिपरोत्ताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः । तांस्तु भीतान् समालक्ष्य भीमसेनश्च मूर्च्छितं ।
 जनाद् बलनस्त्राद् भगदत्तः प्रतापवान् । ततो घटोत्कचो राजन् दृष्ट्वा भीमं तथागतं ।
 संकुहो राक्षसो घोरस्तत्रैवास्तरधीयत । स कृत्वा दारुणं मायां भीरुणां भयवर्द्धिनो ।
 अदृश्यत निमेषाद्वाहो ररूपं समाश्रितः । ऐरावतं समावृष्ट्य खं मायामयं कृतं । १९०
 तस्य चान्येऽपि दिङ्गाणा बभूवुर्नृपायिनः । अस्त्रेणो वामनस्यैव महापद्मस्य सुप्रभः ।
 अथ एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः । महाकायास्त्रिंशो राजन् प्रखवन्तो मदं वज्र ।
 तेजोवीर्यबलोपेता महाजवपराक्रमाः । घटोत्कचस्तु खं नागं प्रेवयामास संयुगे ।
 सगमं भगदत्तस्तु हनुकुम्भ परान्तपः । ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैः सुमहावसैः ।
 परिपेतुः सुबहुङ्गास्तुर्हन्तास्तुर्हिंस्रं । भगदत्तस्तु तं गं विषाणैरवपीडयन् । १९१
 सपीडयानस्तैर्नागैर्बद्धनासैः शराहतः । अगदन् सुमहानादमिश्रायनिधनसूत्रनः ।
 तस्य तं मदतो नादं सुघोरं भीमनिखनं । श्रुत्वा भीष्मोऽप्रतोद्वेगं राजानश्च सुयोधनं ।
 एष युध्यति सङ्ग्रमे धैर्यमेव दुरात्मना । भगदत्तो महेष्वासः कृत्स्नं च परिचरन्ते ।
 राक्षसस्य महाकायः स च राजाऽतिकोपनः । भुक्त्वा समेतौ समरे कालमृत्युसमाप्नुभौ ।
 क्रुध्यते क्षेम चट्पत्नां पाण्डवानां महास्त्रजः । हस्तिनस्यैव सुमहान् भीतस्य ददितध्वजिः । १९२
 तत्र गच्छाम भद्रं नो राजानं परिरक्षितुं । शरत्समापः समरे क्षिप्रं प्राणान् विमोक्ष्यति ।
 तत् त्वरन् महावीर्यो मा क्षिप्रं कुरुतानघाः । महान् विवर्द्धते रौद्रः सङ्ग्रामो सेमहर्षणः ।
 भक्त्यस्तु पुत्रस्य मूरत्य पृतनापतिः । युष्मं तस्य परिचायं कर्तुमस्मानिरिच्छुनाः ।
 भीमस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः । दक्षितां सर्वराजानो भगदत्तपरीक्षया ।
 उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्वच सोऽभवत् । तान् प्रयातान् समालोक्य दुधिष्ठिरपुरोगमाः । १९३
 पाश्चात्ताः पाण्डवैः शङ्कितोऽनुययु परान् । नान्यनीकान्यथास्तोत्रा गच्छेद्भूः प्रतापवान् ।
 जनाद् सुमहानादं विस्फोटमग्नयेरिव । तस्यापि निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागोयं युध्यतः ।
 भीष्मः शान्तनवो भूया भारद्वाजमभाषत । न रौद्रते मे सङ्ग्रामो धैर्यमेव दुरात्मना ।
 यत्सर्वीर्यमाविष्टः सद्यहायस्य शाम्यतः । नैव शक्यो युधा जेतुमपि वज्रमृता रूपं ।
 सत्यतः प्रहारी च वयस्य श्रान्तवाहनाः । पाश्चात्ते पाण्डवैश्चैव वयस्य क्षतविधताः । १९४

तन्मे न रोधते युद्धं पाण्डवैर्जितकाग्रिभिः । शुश्रूतामवहारोऽद्य यो योत्सामः परैः सह ।

पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः प्रहर्षिताः । उपायेनापयातास्ते घटोत्कचमयादिताः ।

कौरवेषु निष्ठस्तेषु पाण्डवा जिनकाग्रिन । सिंहादादमकुर्वन् शङ्खवेषुस्त्रैः सह ।

एवं तदभवत् युद्धं दिवसं भरतर्षभ । पाण्डवानां कुक्कुषाश्च पुरस्तात् घटोत्कचं ।

कौरवान् ततस्त्रिंशत् प्रययुः शिविरं स्वनं । मोहाश्रिता निष्काकले पाण्डवेषु पराजिताः ।

१८८

शरविचतगात्रान् पाण्डुपुत्रा महारथाः । युद्धे सुमनसो राजन् जम्मुः स्वशिविरं प्रति ।

पुरस्तात् महाराज भीममेनघटोत्कचैः । पूजयन्तो महाराज मुदा धरमया युताः ।

नहन्तो विविधास्त्रादान् दूर्योधनविभूषितान् । सिंहादाद्य कुर्वाणा विमिश्रान् शङ्खनिःस्त्रैः ।

निहन्तो महात्मान् कम्पयन्त्य मेदिनी । घटयन्त्य मर्माणि तव पुत्रस्य भारिव ।

प्रयाता शिविरायैव निष्काकाले परन्तपाः । दुर्योधनश्च नृपतिर्दिनो भ्रातृवधेन च ।

१८९

मुहूर्तं चिन्तयामास वाय्वशोकसमाकुलः । ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्थ यथाविधि ।

प्रदधौ शोकवन्तस्तो भ्रातृवधमकर्षितः ।

इति श्रीमहाभारते भोगवधपर्वणि भोगवधपर्वणि चतुर्थयुद्धदिवसवहारे चतुःपर्वोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भयं मे सुमहत् जानं विस्मययैव सञ्जय । श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्मे देवैः सुदुष्करं ।

पुत्राणाञ्च पराभावं श्रुत्वा सञ्जय सर्व्वमेव । चिन्ता मे महती भूता भविष्यति कथयन्ति ।

भुवं विदुरवाक्यानि धव्यन्ति हृदये मम । तथा हि दृश्यते सर्व्वं दैवयोगेन सञ्जय ।

१९०

तत्र भीममुखान् शूरानखलान् योधसक्तमान् । पाण्डवानामनौकेषु योधयन्ति प्रहारिणः ।

किन्तेऽतपन् महात्मानः पाण्डुपुत्रा नरावरा । किन्ते दत्तशरालान् किं वा ज्ञानं विदन्ति ते ।

येन सर्व्वं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव । पुनः पुनर्न मृश्यामि हंतं सैव्यश्च पाण्डवैः ।

मयैव दण्डः पतति दैवात्परमदाहणः । यथावस्थाः पाण्डुपुत्रास्तथावथायमे सुताः ।

एतन्मे सर्व्वमाचक्ष्य यथातस्मिन् सञ्जय । न हि पारं प्रपश्यामि दुःखसाक्ष परन्तप ।

१९१

समुद्रस्त्रेव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः । पुत्राणां वधने मयै भुवं प्राप्तिं सुदाहणं ।

घातयिष्यति मे पुत्रान् सर्व्वान् भीमो न संशयः । न हि पश्यामि तं योरं यो मे रक्षेत् सुतान् रणे ।

भुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम सञ्जय । तस्मान्मे कारणं सुत युक्त्वैव विप्रवतः ।

वृच्छता वै यथातन् सर्व्वमाख्यं तुमर्हसि । दुर्योधनस्तु यच्च मे दृष्ट्वा खान्तिमुखान् रणे ।

भोगद्वेषो ह्ययैव शैवलेयो जयदृष्टः । दौर्णिष्याऽपि सहैवास्मो विकर्षो वा महावनः ।

१९२

निरयो वाऽपि कपेष्ठा तदा क्षापीन्महात्मानां । विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इदम् राजस्यरहितः श्रुत्वा चेवावधारय । नैव मन्व्यक्तं किञ्चिदेव मायां तथानिधे ।

न वै विभीषिकां काशिराजन् कुर्वन्ति पाण्डवाः । युध्यन्ति ते यथान्यायं शनिमन्त्य संश्रुने ।

धर्म्येण सर्व्वकाव्यैषि जीवितादौनि भारत । आरमन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयन्ता महाद्यमः ।

ते न युद्धाच्चित्रं तेन धर्मो वेता महाबलाः । श्रिया परमया युक्ता येता धर्मलोता जयः । १८१४
 तेनावथा रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव । तत्र पुत्रा दुरात्मान, पापेष्वाभिरताः सदा ।
 निदुरा द्यौनकर्मणस्तेन होयन्ति संयुगे । सुवह्निनि नृपैरानि पुत्रैस्तव जनेश्वर ।
 निहतानोह पाण्डूनां नो चैरिव यथा नरैः । सर्वैश्च तदनादृत्य पुत्राणां तत्र किल्बिषं ।
 सापञ्चवास्तथैवास्मन् पाण्डवाः पाण्डुपुत्र्यज । न चैतान् वञ्च मन्थसे पुत्रास्तव विश्राम्यते ।
 तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः । सम्प्राप्तान् महद्दोर्ग फलं क्लिपाकसन्निभं । १८१५
 तत्तद्दृष्ट्वा महाराज सपुत्र, ससुहृज्जनः । नावनुश्रियि यद्वाजन् वार्यमाणः सुहृज्जनैः ।
 विदुरेणैव भीमेण द्रोणेन च महात्माना । तथा मया चाप्यसहन् वार्यमाणो न मुच्येध ।
 वार्यं हितश्च पथ्यश्च मन्थः पथ्यमिदोषधं । पुत्राणां सतमाख्याय जितान् पथ्यसि पाण्डवान् ।
 शृणु भूयो यथातत्त्वं यथा त्वमनुश्रुष्वसि । कारणं भरतेश्च पाण्डवानां जयं प्रति ।
 तत्तैः कथयिष्यामि यथाश्रुतमैरिन्दम । दुर्योधनेन संष्ट इतमेधं पितामहः । १८१६
 दृष्ट्वा भ्रातृन् रणे सर्वान् विजितान् सुमहाराजान् । शोकसमूहद्वये निशाकाले स कौरव ।
 पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह । यदेवमिदं श्रुत्वा च तस्मै शृणु जनेश्वर ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ द्रोणश्च लक्ष्मणश्च कृपश्च द्रोणिस्तथैव च । कृतवर्मा च दार्ढ्यः कामोजय सुदर्षिणः ।
 भूरियवा विकर्णय भगदत्तश्च वीर्यवान् । महारथाः समालाता, कुलपुत्रास्तनुग्रहः ।
 चयाणामपि लोकानां यथोक्ता इति मे मतिः । पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे । १८१७
 तत्र मे संशयो जातश्च ममाचक्षुः शृणुत । यं समाश्रित्य कौन्तेया जयमश्नान् पदे पदे ।
 ॥ भीम उवाच ॥ शृणु राजन् वचो मया कृतं वक्ष्यामि कौरव । वञ्चय मया कौन्तेयि न च मे तत्पथा कृतं ।
 क्रियतां पाण्डवैः शङ्कं शमो भरतसंज्ञम । इतत् सममहं मन्ये प्रिययास्तव वा विभो ।
 भुङ्क्षेमः प्रियवीं राजन् भ्रातृभिः सहितः सुखी । सुहृदसंपर्पन् सर्वान् बन्धयंस्यापि बान्धवान् ।
 ॥ च मे क्रोधात्तस्मान् श्रुतवानसि वै पुरा । तदिदं समनुग्रामं यत् पाण्डून् वमन्त्ये । १८१८
 यश्च हेतुरवस्थेन तेषामक्रिष्टकर्मणां । तं शृणुस्व महाराज मत्तं कथयत, प्रभो ।
 नासि लोकेषु तद्भूतं भविता मे भविष्यति । यो जयेत् पाण्डवान् सर्वान् पालितान् ब्राह्मणान् ।
 यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः । पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुस्व यथातथं ।
 पुरा कृतं सुरा, सर्वे श्वपथस्य समागताः । पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ।
 तेषां मध्ये सुखाद्येन, प्रजापतिरपगम्यत । विमानं प्रज्जन्तभासा स्थितं प्रवरमम्बरे । १८१९
 ध्यानेनावेधं तद्गच्छा हत्वा च नियतोऽञ्जलिं । नमस्कृत्य च हृष्टात्मा पुरुषं परमेश्वरं ।
 श्वपथस्य देवाश्च द्रुपदाकाशे समुत्थितं । स्थिताः प्राञ्चलय, सर्वे परमोतो महदद्भुतं ।
 यथावत् तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदो यरः । जगाद् जगत, सृष्टा परं परमधर्मावित् ।
 श्वापुर्बन्धुमूर्त्तिर्विश्वेश विद्यकेशेन विश्वकर्मा वस्री च । विश्वरो वासुदेवोऽसि तस्माद्योगात्मानं देवं तामुपैमि ।

जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत । जय योगेश्वर विभो जय योगपरावर । १८०
 पद्मनाभ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर । भूतभवभक्षाय जय भोक्तृजात्मज ।
 अश्वत्थेयगुणाधार जय सर्वपरायण । नारायण सुदुष्यार जय शत्रून्धुर्धर ।
 जय सर्वसुरोपेत विश्वमूर्ते निरामय । विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकायंतत्पर ।
 महोरग वराहाक्ष हरिकेश विभो जय । हरिवाच दिशामीश विश्वावाशमितावय ।
 अक्षायकामितस्थान नियतेन्द्रिय सत्क्रिय । अश्वत्थेयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद । १८१
 अनन्तविदितमङ्ग मित्यं भूतविभावन । कृतकार्यं कृतप्रज्ञ धर्मज्ञ विजयावह ।
 शुद्धात्मन् सर्वयोगात्मन् स्फुटसंभूतसम्भव । भूतात्मन्त्वलोकेषु जय भूतविभावन ।
 आत्मेशो न महाभाग कल्पसङ्क्षेपतत्पर । उद्भावनमनोभाव जय ब्रह्मजनप्रिय ।
 निसर्गसमैरित कामेश्वर परमेश्वर । अमृतोद्भव ब्रह्माव पुण्ये विजयप्रद ।
 प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल । आत्मभूत महाभूत कर्मात्मन् जय सर्वद । १८२
 पादौ तव धरा देवो दिशो बाहुद्विर्वर । मूर्तिर्योऽहं सुरा कायसन्नादित्यौ च चक्षुषी ।
 बलं तपय सत्यस्र धर्मकर्मात्मजं तव । तेजोऽग्निं यवनं चास आपस्ते स्वेदसम्भव ।
 अग्निर्वा अरणी मत्तैवा देवो जिह्वा सरस्वती । वेदा मंस्कारनिष्ठा हि त्वेदं जगदाश्रितं ।
 सङ्गां न परिमाणं ते न तेजो न पराक्रमं । न बलं योगयोगीश जानीमुले न सत्त्वम् ।
 त्वत्कृतिनिरता देव नियमैस्त्वां समाश्रिता । अर्धयाम सदा विष्णो परमेष्ठां महेश्वरं । १८३
 अथ यो देवगन्तव्यो यत्परायणपङ्कजा । पिशाचा मानुषाश्चैव शृगपक्षिचरोरुपा ।
 श्वमादि मया सृष्ट पृथिव्यां त्वत्प्रसादजं । पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःखप्रशमन ।
 त्वगतिं सर्वभूतानां त्वं मेता ॥ जगन्मुखं । त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विमुक्ताः सदा ।
 पृथिवी निर्भयादेव त्वत्प्रसादात् सदाऽभवन् । तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवन्नविवर्द्धन ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां वधाय च । जगतो धारणार्थाय विश्वायै कुरु मे विभो । १८४
 यत्तत्परमक गुह्यं त्वत्प्रसादादिदं प्रभा । वासुदेव तदेतत्संभोऽहो न यथातथे ।
 दृष्ट्वा सङ्कर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना । कृष्ण त्वमात्मनः साक्षी प्रचुष्य आत्मसम्भवम् ।
 प्रपुष्पशानिरुद्ध ॥ ॥ विदुर्भिष्णुमव्ययं । अनिरुद्धोऽमृज्यां वै ब्रह्माणं लोकधारिण ।
 वासुदेवमयं योऽहं सयैवास्मि विनिर्दिष्ट । विशृज्य भागवत्तात्मानं व्रज मानुषतां विभो ।
 तथासुरवधं कृत्वा सर्वलोफसुखाय वै । धर्मं स्थापय यत्र प्राप्य योग प्राप्स्यसि तत्ततः । १८५
 तं हि ब्रह्मर्षयो लोकं देवायामितविक्रम । तस्यै स्वेर्गममिमंका गायन्ति परमाहुतं ।
 किंताय सर्वं त्वयि भूतपञ्च । हन्ताययं तं वरदं सुपाशे । अनादिमथ्यान्मपारयोगं लोकस्थं सेतुं प्रवदन्ति विभो ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वण्यं विद्यापाठ्याने पञ्चपट्टेऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 ॥ गोप्त उवाच ॥ ततः ॥ भगवान् देवो लोकानामोश्वरेश्वरः । ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं क्षिप्रगम्भीरया गिरा ।

विदितं तात योगान्ते सर्वमेव तवस्थितं । तया तद्भवितेत्युक्ता तवैवान्तरधीयत ।

ततो देवर्षिगन्धर्वा विश्वं परमं गताः । कौटुहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ।

१८०३

हो न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयादिभ्यो । वाग्भिः श्रुतो वरिष्ठभिः श्रोतुमिच्छामहे वयं ।

एवमुक्त्वन् भगवान् प्रत्युवाच पितामहः । देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान् सर्वान् मुपुरया गिरा ।

यत्तत्परं भविष्यन्न भविता यच्च यत्परं । भूतात्मा च प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं परं ।

तेनास्मि कृतपंचादः प्रमथेन सुरर्षभाः । जगतोऽनुग्रहायैष याचितो मे जगत्पतिः ।

मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः । चसुरार्थां वधार्थाय सन्नवस्त्रं महीतये ।

१८०४

सङ्ग्रामे निहता मे ते दैत्यदानवराक्षसाः । त इमे नृप सभूता घोररूपा महाबलाः ।

तेषां वधार्थं भगवान् नरेण सहितो बली । मानुषीं योनिमाप्ताय चरिष्वसि महीतवे ।

नरनारायणौ तौ ॥ पुराणादृषिषत्तैमा । अत्रेयौ हि त्रयो यौ तौ समेतैरमरैरपि ।

सहितौ मानुषं लोके सभूतावभितद्युतौ । मूढास्ते तौ न जानन्ति नरनारायणादृषौ ।

यस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वेषु जगत पतिः । वासुदेवोऽनुनेयो व सर्वलोकमहेश्वरः ।

१८०५

तया मनुष्योऽयमिति कदाचित् सुरसत्तमाः । नावज्ञेयो महाबोधिः ब्रह्म चक्रगदाधरः ।

एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं परं । एतत् परमकं ब्रह्म एतत् परमकं यशः ।

एतदधरमयकमेतच्छास्त्रमेव च । एतत् पुरुषधेज्ञो वै गीयते श्राप्यते न च ।

एतत्परमकं तेज एतत् परमकं सुखं । एतत् परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्षण ।

तस्मात् सुरासुरैः सर्वैः सैश्वर्यामित्रविक्रमः । नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभो ।

१८०६

यद्य मानुषमाचोऽयमिति ब्रूयात् स मन्दधीः । ह्योकेषमवज्ञानात्तमाङ्गः पुरुषार्थम ।

तं योगिनं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुं । योऽवमन्येदासुदेवं तमाङ्गस्त्वाममं जनाः ।

देवं चराचरात्मानं जीवन्नाहं ध्रुवध्वं । पश्यन्ममं न जानाति तमाङ्गस्त्वाममं जनाः ।

किरीटैकास्तभधरं मित्राणामभयहरं । श्वजानन् महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ।

एवं विदित्वा तत्कार्यं लोकानानीयरेश्वरः । वासुदेवो नमस्कार्य सर्वलोकैः सुरैस्तमा ।

१८०७

॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्त्वा न भगवान् सर्वदेवर्षिणान् पुरा । विश्वस्य सर्वभूतानि जगाम भग्नं स्त्रकं ।

ततो देवाः सगन्धर्वान् मुनयोऽश्वरयोऽपि च । कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ।

एवं श्रुतं मया तात अद्योऽहं भावितात्मानां । वासुदेवं कथयतां कमवाये पुरातनं ।

जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः । व्यासनारदयोऽपि श्रुतं श्रुतविशारदः ।

एतदर्थं विश्वाय श्रुत्वा च प्रमुमय्यथ । वासुदेवं महात्मानं लोकानानीयर्षं प्रभुं ।

१८०८

यस्य स्यादात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता । कथं न वासुदेवोऽयमर्थेद्यज्य मासकैः ।

वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्भावितात्मभिः । मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विना ।

पाण्डवैः धार्ष्टिमिति यत्तन्न मोहाद्य बुध्यसे । नन्ये त्वा राक्षसं क्रूरं तया चाभितमोहतः ।

तस्मात् द्विषि गोविन्द पाण्डवश्च धनधनं । नरनारायणे देवो कोऽन्यो दिव्यास्त्रि मानवः ।
 तस्माद्भूमीमि ते राजभेदोऽथैवाश्रयतोऽप्यथ । सर्वलोकमयो नित्यं प्राप्ता धाता धरो भूष । १०८
 लोकान् धारयते यस्मिंश्चराचरगुरुः प्रभु । भोक्ता जयय जेता च सर्वप्रकृतिरोदरः ।
 राजन् सत्तमयो ध्येय तमोरजविवर्जित । यत रुष्यस्तनो धर्मो यतो धर्मस्तनो जय ।
 तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्माभयेन च । धृताः पाण्डुसुता राजन् जययैषां भविष्यति ।
 श्रेयोदुर्गां सदा मुक्तिं पाण्डवानां दधाति यः । सत्तस्यपि रणे मितं भविष्येव रक्षति ।
 स एव प्राप्नोति देव सर्वभूतमयः प्रिय । वारुदेव इति श्रुत्यातो यन्मां मे परिपृच्छसि । १०९
 ब्राह्मणैः चक्षिर्धर्मैश्च शूद्रैश्च कृतसचयैः । सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्यपुनः स्मर्यमाणैः ।
 द्वापरस्य युगस्थान्ते चादौ कलियुगस्य च । स्यात्तं विधिमाश्रय्य गीतं मङ्गलं येन यः ।
 स एव सर्वं सुरमार्त्यलोकं समुद्रकचान्तरिता पुरीष । युगे युगे मानुषेभ्यश्च वारं पुन पुन श्रूयते विचक्षणैः ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भोगवधपर्वणि विद्योपाख्याने षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
 ॥ दुर्बोधोऽयं उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोककेषु कथ्यते । तस्मान्नमं प्रतिष्ठाप्य ब्राह्मिण्यैः पितामहः ।
 ॥ भीम उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्वदेवतदेवतं । न परं पुण्डरीकाक्षोऽहं ह्यते भरतर्षभ । ११०
 मार्कण्डेयश्च गोविन्द कथयत्यद्भुतं महत् । सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
 आपो वायुश्च तेजश्च यमेतदकल्पयत् । स सृष्ट्वा श्रियिषी देव सर्वलोकेश्वरः प्रभु ।
 अथ वै श्रयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः । सर्वतेशोमयो देवो योगात् सुखाय तच्च ह ।
 मुखतः सोऽग्निमसृजप्राणादायुमद्यापि च । सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः सृज्येऽच्युत ।
 एव लोकान् सर्वजादौ देवान्सर्पिर्मणैः सह । निधनं चैव स्रुत्युच्च प्रज्ञायां प्रभवान्यथौ । १११
 एव धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामदः । एव कर्ता च कार्यं च स वै देव सर्वं प्रभु ।
 भूतभयभयविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत् । सृष्टारं जगत्तद्यापि महात्मा प्रभुरव्ययः ।
 अयम् सर्वभूतानां सर्वार्थमकल्पयत् । श्रेयश्चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ।
 यो धारयति भूतानि धरा चैव सपत्नीतां । ध्यानेयोगेन विज्ञास्य त्वं दान्ति महौजस्रः ।
 कर्णेष्टोतीह्रवश्चापि मधुं नाम महासुरं । तमुग्रमुग्रकर्षणमुग्रो वुद्धिं समास्थितं । ११२
 ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वन्निधानं पुरुषोत्तम । तस्य तात ब्रह्मदेव देवदानवमानुषाः ।
 मधुसूदनमित्याहुः श्रययश्च गुणार्दनः । वराहश्चैव चिन्मयश्च चिक्किमगतिः प्रभु ।
 एव माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः । हरिर्हि पुण्डरीकाक्षोऽहं भूतं भविष्यति ।
 मुखतोऽसृजदिप्राणाहुः चक्षिर्धर्मस्तथा । वैश्यांश्चाप्यरुतो राजन् शूद्रान्यज्ञातयैव च ।
 तपसा नियतो देवमिधानं सर्वदेहिनां । ब्रह्मभूतममावर्त्या पौर्णमास्यां तथैव च । ११३
 योगभूतं परिचरन् केनचनं महदाप्नुयात् । केनचनं परमन्तेजः सर्वलोकपितामहः ।
 एतमाहुर्धर्मोऽयं मुनयो वै भराधिप । एतमेव विश्वानीयादाचार्यं पितरङ्गुहः ।

कृष्णो यस्य प्रदीदेत लोकालोनाचया जिताः । यथैवेनं भयस्थाने के प्रवं शरणं व्रजेत् ।

यदा नरः पठेचेदं स्वस्तिमान्स भवेत्सुखो । ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुञ्चन्ति मानवाः ।

भये महति यो मग्नान्याति नित्यं जनादेनः । शतचुषिष्ठिरौ ज्ञात्वा यायातथ्येन भारत ।

सर्वात्मना महादेवं के प्रवं जगदीश्वरं । प्रपन्नः शरणं राजन्यागोशं श्रियवीश्वर ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि विद्योपाख्याने सप्तपटोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ भीमउवाच ॥ गृह्णु चेदं महाराज ब्रह्मशोकं स्तवं मम । ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ।

साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः । लोकभावमभावश्च इति त्वं नारदोऽब्रवीत् ।

भूतनाथं भवियश्च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह । यज्ञानां चैव यज्ञं त्वाच्चकं स्थापयतस्तथा ।

देवदेवोऽसि भूतानामिति देवाय नोऽब्रवीत् । पूर्व्यं प्रजानिषर्गेषु दक्षमाजः प्रजापतिं ।

सृष्टारं सर्वभूतानामग्निरास्त्वं ततोऽब्रवीत् । अयं ते शरीरोत्पत्त्यं यत्काले मनसि स्थितं ।

देवा वाक्संभवायेति देवसत्त्वां तयाऽब्रवीत् । ब्रिरसा ते दिवं व्याप्तं वाङ्मथा श्रियिव धृता ।

जठरे च यो लोकाः पुष्टयोऽसि सनातनः । दैवन्धामनिजानन्ति तपसाभाविता नराः ।

आत्मदर्शनदृष्टानामृषीणां चासि सत्तमः । राजर्षीणामुदाराणामाहवेभ्यस्त्विहंतिनां ।

सर्वधर्मप्रधानां त्वद्गतिसर्पुषद्वज्र । इति नित्यं योगविद्विगर्भगन् पुष्टीत्तमः ।

सनत्कुमार प्रभुषैः स्मृत्येभ्यश्चैनेहरेः । एष ते विश्वरक्षात सक्षेपय प्रकीर्तितः ।

के प्रवक्ष्य यथातत्त्वं सुप्रियो भव के प्रवे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ पुरुषं श्रुत्वेतदाख्यामं महाराज सुतस्तव । के प्रवं संजमेने च पाण्डवांस्य महाराथान् ।

तमब्रवीन्महाराज भीमः शान्तनवः पुनः । माहात्म्येन श्रुतं राजन् के प्रवक्ष्य महात्मनः ।

मरुत्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । यदर्थं गृणु सख्युतो नरनारायणवृभो ।

अजेयै च यथा वीरैः संयुगेष्वपराजितैः । यथा च पाण्डवा राजन्नवस्था मुधि कलुषित् ।

प्रीतिमान् हि दृढं कृष्ण पाण्डवेषु यमस्त्रियु । तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र ब्रमो भवतु पाण्डवै ।

श्रियिव भुङ्क्ष्व सहिनीं भावनिर्वन्निभिर्भ्यो । नरनारायणैः देवावश्रवाय विनन्द्यसि ।

एवमुक्त्वा तव पिता द्रुपदीमासीद्विश्रायते । व्यसञ्जयश्च राजानं शिविरश्च विवेश ह ।

राजा च शिविरं प्रायात् प्रणिपत्य महात्मने । शिष्ये च श्रयने गृध्रे तौ रात्रिं भरतयम् ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि विद्योपाख्याने अष्टपटोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ क्षुपितायांश्च शर्व्व्यामुदिते च दिवाकरे । उभे स्मिन् महाराज सुहृद्वैव समीपतः ।

अभधावन्त षडङ्गुहः परस्परजिगीषवः । ते सर्व्वे महिता युद्धे समालोक्य परस्परं ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च राजन् दुर्ष्यन्ति ते तव । व्यूहौ च व्यूहं मयद्वाः सम्यग्गृह्णातः प्रहारिणः ।

अरुचन्मकरं व्यूहं भीमो राजन् भ्रमन्ततः । तथैव पाण्डवा राजशरचन् व्यूहमात्मनः ।

स निधेया महाराज पिता देवव्रतस्तव । महता रथवर्मेन संहृतो रथिनां वरः ।

इतरे चान्यथुः सर्वे यथास्थानमवस्थिताः । रथिनः पत्तयथैव दन्तिनः भादिनस्तथा ।
 तान् दृष्ट्वा प्रोद्यतान् सर्वे पाण्डवाय यशस्विनः । श्येमेन व्यूहराजेन तेनाजेनेन संयुगे ।
 अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः । नेत्रे शिखण्डी दुर्द्वया दृष्टव्यस्य पार्थतः ।
 शीर्षे चास्याभवदोरः सात्यकिः सत्यविक्रमः । विधुमन् गाण्डिवं पार्थो योरायामभवत्तदा ।
 अशौहिष्ठा समलया वामपक्षोऽभवत्तदा । महात्मा द्रुपदः श्रीमान् सप्तपुत्रेण संयुगे ।
 दक्षिणस्याभवत् पञ्च कैकेयाशौहिणीपतिः । पृष्ठतो द्रौपदेयाय सोमद्रयापि वीर्यवान् ।
 पृष्ठे समभवच्छ्रीमान् स्वयं राजा युधिष्ठिरः । भाद्रभ्यां सहितो वीरो यमाभ्याश्चामविक्रमः ।
 प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तथा । भीममासाद्य सङ्ग्रामे ह्लादयामास सायकैः ।
 ततो भीमो महास्त्राणि पातयामास वीर्यवान् । मोहयन् पाण्डुपुत्रार्थां व्यूहं मैत्र्य महाहवे ।
 संमुञ्चति तदा धैर्ये त्वरमाणो धनञ्जयः । भीमं गरसहस्रेण विव्याध रणमूर्धन ।
 युधि स्त्रयाय चास्त्राणि भीममुक्ताणि संयुगे । स्नेहानीकेन चष्टेन युद्धाय समवस्थितः ।
 ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत । पूर्व्वं दृष्ट्वा यधं घोरं वल्लव वल्लभा वरः ।
 भ्रातृणाञ्च वधं शक्ये त्वरमाणो महारथः । आचार्यं सततं त्वं हि हितकामो ममानघ ।
 वधं हि त्वां समाश्रित्य भीमं चैव पितामहं । देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न शंशयः ।
 विमु पाण्डुपुत्रान् युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् । स तथा कुद भद्रतो यथा वध्यन्ति पाण्डवाः ।
 श्वसुक्रस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण संयुगे । अभिनत् पाण्डवानीकं प्रेषमाणस्य सात्यके ।
 सात्यकिश्च ततो द्रोणं वारयामास भारत । ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकं ।
 शैनेयन् रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । अविध्यद्दशभिर्बाणैर्जनुद्वेष्टे स्यसिध्वं ।
 भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत । स रचन् सात्यकिं राजन् द्रोणाच्छस्तमताम्बरात् ।
 ततो द्रोणश्च भीमश्च तथा शल्यश्च मारिषः । भीमसेने रणे क्रुद्धा ह्लादयाश्चक्रिरे गरैः ।
 तथाभिमन्युः कृष्णो द्रौपदेयाय मारिषः । विविधुर्निश्चितैर्बाणैः सर्वान्स्नानुचतायुधान् ।
 भीमद्रोणि तु संक्रुद्धावापतन्तो महाबलौ । प्रत्युद्ययौ शिखण्डी च महेष्वासो महाहवे ।
 प्रगृह्य बलवद्दोरौ धनुर्वज्रदनिःस्त्रजं । अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णैः ह्लादयामौ दिवाकरं ।
 शिखण्डिनं तथासाद्य भारतानां पितामहः । अवज्जैयत सङ्ग्रामे स्त्रीलं तद्यानुसंस्मरन् ।
 ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत् संयुगे । रक्षमाणस्तदा भीमं तव पुत्रेण चोदितः ।
 शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्तमतां वरं । अवज्जैयत सन्वस्तो युगान्ताग्निमिवोज्ज्वलं ।
 ततो श्येमेन महता पुच्छस्तव विग्रह्यते । जुगोप भीममासाद्य प्रार्थयानो महद्यमः ।
 तथैव पाण्डवा राजन् पुरस्कृत्य धनञ्जयं । भीममेवाभ्यवर्तन्ता जये कृत्वा दृढां मतिं ।
 तद्युद्धमभवत्तु घोरं देवानां दानवैरिव । जयमाश्रयन्तां शक्ये यशस्य महदहृतं ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमसधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धारम्भे एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शान्तनवस्तदा । भीमसेनमयादिच्छन् पुत्रांस्तारयितुन्तव ।

१०८

पूर्वाङ्गे तु महारौरुं राज्ञा युद्धमवर्त्तत । कुरुणा पाण्डवानाञ्च मुख्यमूरविनाशनं ।

तस्मिन्नाकुलसङ्ग्राहे वर्तमाने महामये । अभवत्तुमुलः शब्दः संसृष्टन् गगनं मघान् ।

मद्भिद्य मघानागैर्द्वयमाणैश्च वाजिभिः । मेरीश्वरनिनादेय तुमुलं समपद्यत ।

युयुत्सवश्च विक्रान्ता विजयाय महाबलाः । अन्योऽन्यमभिगर्षन्तो गोष्ठेषु ह्यभा इव ।

धिरशो पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः । अयमष्टाष्टिरिकाशे बभूव भरतर्षभ ।

१०९

कुण्डलोष्णोपधारीणि जानकपोक्त्ववानि च । पतितानि स्रग्दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ।

विशिखोन्मयितेगौवैः शिरोभियं सकुण्डलैः । सहस्राभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता महो ।

कवचोपहितैर्गात्रैर्भुजैश्च समलङ्कृतैः । सुवैद्य चन्द्रशङ्खैश्चैरत्नान्नयनैस्तदा ।

गजवाजिमनुयाणां सर्वैर्गात्रैश्च भूषितैः । आसीत् सर्वो समाकीर्णो मुहुर्जनं वसन्तरा ।

११०

रजोमधैश्च तुमुलैः शस्त्रविपुलकाश्चिभिः । आयुधानाञ्च निर्घोषैः क्षान्तिमुपमाप्नोवत् ।

स संप्रहारस्तमुलः कटुकः शोणितोदकः । प्रावर्त्तत कुरुपाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत ।

तस्मिन् महामये घारे तुमुले लोमहर्षणे । बबभूवः शरजालानि चञ्चिद्या युद्धदुर्भन्दाः ।

क्रौञ्चानि कुञ्जराद्याश्च शरवर्षप्रतापिताः । तावकानां परेषाञ्च पर्यधावन् समुद्यताः ।

संरन्धानां च वीराणां धीराणामतिनेजसा । धनुषां तलघोषेण न प्राज्ञायान किञ्चन ।

उत्थितेषु कनकैषु सर्वतः शोणितोदके । अपरे पर्यधावन् नृपा रिपुवधोद्यताः ।

१११

शरशक्तिगदामिश्च खड्गैश्चामितनेजसः । निजघ्नः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघवाहवः ।

बभूवुः कुञ्जराद्याश्च शरैर्विह्वा निरकुप्याः । अस्याश्च पर्यधावन् वतारोहा दिशो दृष्टा ।

उत्पत्य निपतन्त्यश्च शरघातप्रपीडिताः । तावकानां परेषाञ्च पर्यधावन् समन्ततः ।

बाह्यानामुत्तमाङ्गानां कार्मुकाणां तथैव च । गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाद्योऽस्त्रिभिः सह ।

पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्वशः । राशयस्याश्च दृश्यन्ते भीमभीमसमागमे ।

११२

अद्यानां धावमानानां कुञ्जराणां निवर्त्ततां । सहाताः स्रग्दृश्यन्ते तत्र तत्र विशास्यते ।

गदाभिरसिभिः प्राक्षैर्वाणैश्चानतपर्वभिः । जघ्नः परस्परं तत्र चञ्चिद्याः कावचोदिताः ।

अपरे बाङ्गभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि । वज्रघा समसम्पन्ना आस्यतेः परिघैरिव ।

मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तनैः कोनैर्विघ्रास्यते । अन्योऽन्यं जग्मिरे वीरालावकाः पाण्डवैः सह ।

पतितैः पात्यमानैश्च विचष्टद्विद्य भूतैश्च । घोरमायोधनं जज्ञे तत्र तत्र नरेन्द्वर ।

११३

विरथा रयिनयाश्च निस्त्रिंशवर्धारिणः । अन्योऽन्यमभ्यधावन् परस्परबधैरिणः ।

ततो दुर्व्योधानो राजा कानिश्चैकमिहन्तः । पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्त्तत ।

तदैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य ह्येकोदरं । भीममभ्यद्रवन् क्रुद्धा रणे रमभवाहनाः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्ततुष्टे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ सद्य उपवाच ॥ वृष्टा भोगेण संयुक्तान्भ्रातृनन्यांश्च पाथिवान् । समभ्यधावद्भ्रातृभ्यमुद्यतात्तो धनञ्जयः ।

पाञ्चजन्यस्य निर्धारं धनुषो गाण्डिवस्य च । ध्वजश्च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्म्यथो भयमाविशत् ॥ ११०

पिंहलाङ्गुलमाकाशे ज्वलन्तमिव पर्वतं । अथकाशेन हृत्तेषु धूमकेतुमिवोत्थितं ।

वज्रवर्णश्च ध्वजश्च दिव्यं वानरसञ्चलं । अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डोदधन्वमः ।

विद्युतं मेघमथस्यां भ्राजमानामिवाम्बरे । ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मशृङ्गं महाशृङ्गे ।

अशुभं भयं चास्य शक्येवातिगर्जितं । सुधोरं तवयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनी ।

ज्वलन्ती यथा मेघः सविद्युत्तनयिषुमान् । दिशः संज्ञावधामास शरवर्षैः समन्ततः ॥ १११

अभ्यधावत गात्रेयं मेरवास्तो धनञ्जयः । दिशं प्रार्थं प्रतोषीच्च न जानीमोऽस्तनोहितः ।

कान्दिभूताः आन्तपथा हताश्वा हतचेतसः । अन्याऽन्यमभिर्घृष्ट्य योधास्ते भरतर्षभ ।

भीष्ममेवामिलीयन्ते सह सर्वैरावात्मजैः । तेषामात्मायनमभङ्गीभूतः प्रान्तनवो रणे ।

समुपतप्ति विवस्ता रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनयात्पश्येभ्यो ममैव पापि पदातयः ।

शुला गाण्डोदनिर्धारं विभूषितमिवाम्बरे । सर्वैरेभ्योऽपि भीतानि व्यलीयन्त भारत ॥ ११२

अथ कामोज्ज्वरैर्महद्भिः शीघ्रगामिभिः । गोपाणां वज्रसाहसैर्वैलेर्गोपासनेर्हतः ।

मद्रौघावीरगान्धारैर्जैर्गैर्नैश्च विश्राम्यते । सर्वकालिङ्गमुखैश्च कलिङ्गाधिपतिर्हतः ।

नानामरगणैश्चैव दुःशासनपुरःसरः । जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः ।

हयारोहा वराक्षव तव पुत्रेण चोदिताः । चतुर्दशहस्ताणि सैन्धवं पर्यवारयन् ।

ततस्तैः सहिताः सर्वैः विभक्तयवाहनाः । पाण्डवाः समरे जग्नस्तावकान् भरतर्षभा ॥ ११३

रथिभिर्नारणैरश्वैः पादातैश्च समीरितं । घोरमायोधनं चक्रे महाभयदृक् रजः ।

तोमरमासमाराचगजश्वरथयोधिनः । बलेन महता भीमः समसञ्जत्किरीटिना ।

आवन्त्यः काशिराजेन भीमर्मेगेन सैन्धवः । अजातशत्रुर्मद्राणामुपभेण यशस्विना ।

सहपुत्रः सहामात्यः ब्रह्मेण समसञ्जत । विकर्षेः सहदेवेन चिचयेनः शिखण्डिना ।

मत्स्या दुर्व्याधनं जम्बुः शकुनिश्च विश्राम्यते । द्रुपदस्यैकितानस्य सत्याकिश्च महारथः ॥ ११४

द्रोणेन समसञ्जन्त सपुत्रेण महात्मना । रूपश्च कृतवर्माश्च धृष्टद्युम्नमभिद्रुते ।

शर्वं प्रमाजितायानि भ्रान्तनागरथानि च । समसञ्जन्त युद्धानि तत्र तत्र समन्ततः ।

निरमे विद्युतशीघ्रं दिशश्च रजसा हृताः । प्रादुरासन्नैर्होत्वाश्च सनिर्घाता विश्राम्यते ।

प्रादुर्बन्धौ महावातः पाण्डुरवर्पः पपात च । नमस्तन्तर्दधे सूर्यः सैन्येन रजसा हृतः ।

प्रमोहः सर्वभूतानामतीव समपद्यत । रजसा चाभिभूतानामखजजालैश्च युध्यतां ।

वीरवाङ्मिष्टष्टानां सर्ववारेणभेदिता । संह्लादः शरजासानां तुमुलः समपद्यत ।

प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुञ्जन्तमैः । नचचविमलामानि शस्त्राणि भरतर्षभ ।

पार्थभाणि विचित्राणि रुक्मशालतानि च । स्येत्तुर्दिव्यं सर्वान् चर्मणि भरतर्षभ ।

सुख्यवेषेषु निर्वाह्यै पात्यमानानि सर्व्वशः । दिवु सर्व्वखट्टस्थान् जरीराणि विराजिषु ।

भग्नकलाघनीडाद्य निपातितमहामुखाः । हतायाः पृथिवीं जम्बुसूत्रं तत्र महारायाः ।

परिपेतुर्हयाद्याव केचिच्छृङ्खलतत्रणाः । रयाय परिवर्त्तन्ते हतेषु रथयोधिषु ।

शराहता भिषदेहा बहुयोक्ता हयोत्तमाः । युगानि पर्य्यवर्त्तन्ते तत्र तत्र हि भारत ।

अदृश्यन्त स्रुताद्य सान्याः सरययोधिनः । स्वेन बलिना राजन्वाषेण निहता रणे ।

गन्धं हस्तिमदस्तावमाधाय बह्वो रणे । सन्निपाते बलौघानां वातमाददिते गजाः ।

सन्निपाते बलौघानां चोदितैर्नरवारणैः । निपेतुर्द्युधि सन्ध्याः हयोघाः सर्व्वतो गजाः ।

नागराजोपमैर्हस्तैर्नगैराविष्य संयुगे । अदृश्यन्त महाराज सन्ध्यापर्य्यवराः ।

विभीर्षणराजाश्च केचिन्नाचिष्य दन्तिभिः । हुमनासा इवाचिष्य निष्पिष्टा रथिणो रणे ।

रथेषु च रथा युद्धे संसृता बरबोरणाः । विकर्षेणो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्व्वस्यद्गताः ।

तेषां तथा कर्षताश्च गजानां ह्यग्रावभौ । सरःसु नत्तिनोजासं विपन्नमिव कर्षतां ।

एवं सञ्ज्ञादितं तत्र बभूवोयोधनं महत् । सादिमिष पदानैश्च सन्ध्याय महारथैः ।

इति श्रीमहामहाराते भोगवधपर्व्वणि भोगवधपर्व्वणि सप्ततुष्टुष्टु एकवर्त्तनोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ शिखण्डो सह मत्स्येन विराटेन विभ्राण्यते । भोगमाश्रु महेष्वायमासवाद सुदुर्लभं ।

श्रेणं ह्यं विकर्षेण महेष्वायान् महाबलान् । रात्र्यान्त्यान् रणे शूराण् बहूनां ह्यहमस्ययः ।

सैन्यवद्ध महेष्वासं सामात्यै सह बन्धुभिः । प्राच्यान् दक्षिणायाम् भूमिपान् भरतर्षभ ।

पुनश्च ते महेष्वासं दुर्व्वोधनममर्षणं । कुसहस्रैव समरे भीमवैरोऽभ्यवर्त्तत ।

सहदेवश्च शकुनिमुनूकश्च महारथं । पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्त्तन्त दुर्जयो ।

युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः । समवर्त्तन्त सद्ग्रामे पुष्टेन लिङ्गतत्वात् ।

मात्रीपुत्रस्त ननुवः शूरः शंकन्दनो युधि । विगर्त्तानां रथोदारोः समसञ्जन पाण्डवः ।

अभ्यवर्त्तन्त दुर्द्धवाः समरे शाल्यकैकयान् । पात्यकियैकितानश्च बौभद्रश्च महाबलः ।

ष्टयकेतय समरे राक्षस्य घटोत्कचः । पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युधाता सुदुर्जया ।

हेमापतिरमेयाक्ता षट्पुत्रो महारथः । श्रेणैव समरे राजन् समीपायोधकर्मणा ।

स्वमेते महेष्वासास्तवकाः पाण्डवैः सह । समेय समरे शूराः सम्यहारश्च चकिते ।

मथ्यन्दिनगते सूर्ये नभस्याकुलताङ्गते । कुरु पाण्डवेयाश्च निजप्रवृत्तिरेतरे ।

ध्वजिना हेमचिन्नाङ्गा विचरन्तो रणाग्निरे । सपताका रथा रेजुर्नयाधपरिवारपटः ।

समेतानाश्च समरे जिगीषूणां परस्परं । बभूव तुमुल क्रन्दः सिंहांगमिव गर्ज्जन्तः ।

तथाहृतमपग्राम सन्ग्रहार्ं सुदारुणं । यमकुर्वन् रणे वीराः सञ्जया दुःस्मिन् सह ।

नेव सं न दिवो राजश्च सूर्य्यं प्रचुतापन । विदिशो वाऽप्यपग्राम इरेऽर्द्धं हन्तः

शक्तीनां विमलापाणां तोमराणां तथाऽस्त्राणां । निधिंश्रानाश्च पीतानां नीलात्पलमिमाः प्रभाः ।

कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा । खं दिग्गदिश्वैव भासयामासुरोज्जवा ।

वपुर्भिक्षं नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्यममप्रभैः । विरराज तदा राजसत्त्वतत्र रणपट्टने । ११०

रथसिंहा नरव्याघ्राः समायाताश्च संयुगे । विरेजुः समरे राजन् गृहा इव नभस्वले ।

भीमस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनो महाबलः । श्वारयत् संक्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पथगतः ।

ततो भीमविनिमुक्ता हस्त्रपुङ्खाः शिलाशिताः । अभ्यघ्नन् समरे भीमं तैलधौताः सुतेजिताः ।

तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः । क्रुद्धाभोविपसङ्गाशं प्रेषयामास भारत ।

तामापतन्तो सहस्र हस्त्रदण्डाः दुरासदाः । चिच्छेद समरे भीमः शरैः सञ्जतपर्वभिः । १११

ततोऽपरेण भस्मेन पीतेन निश्चितेन च । कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ।

बाण्यकिस्तु तत्तल्लूषं भीममासाद्य संयुगे । चाकण्ठप्रहितैस्तोत्सृजेन्निश्चितैस्त्रिभुजैः ।

शरैर्वज्रभिरानश्चेत् पितरं ते जनाधिप । ततः सन्धाय वै तोत्सृजेत् परमदारुणं ।

बाणैर्यस्य रथाङ्गेषु पातयामास सारथिं । तस्यास्याः प्रभुता राजन् निहतै रथधारयै ।

तेन तेनैव धावन्ति मनोमांसतरङ्गसु । ततः सैन्यस्य सैन्यं निहन्तुमुचोऽभ्यन्त । ११२

हाहाकारस्य रज्जेश पाण्डवानां महात्मना । अभिद्रुजत गृहीत हयान् यच्छत धावन् ।

हत्याभीमुमुसुः प्रभो युयुधानरथे प्रति । एतस्मिन्नेव काले तु भीमः शान्तनवसदा ।

अवधीत पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा । ते वध्यमाना भीमैश्च पाञ्चालाः सेनायैः सह ।

आर्या युद्धे मर्तिं हन्ता भीममेवैभिर्दुदुनुः । दृष्टद्युधमुखाद्यापि पार्याः शान्तनवै रणे ।

अभ्यधावन् जिघांसन्तस्तत्र पुत्रस्य दाहिनी । तथैव तावका राजन् भीमश्रेष्ठमुखः परान् । ११३

अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवधत् ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमपराक्रमे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विराटोऽयं विभिर्बाणैर्भीममाच्छेत् महाहर्यं । विव्याध तुरंगायाश्च विभिर्बाणैर्भीमहर्यः ।

तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्मोक्षः शान्तनवः शरैः । हस्त्रपुङ्खैर्महेन्मासः कृतस्तेना महाबलः ।

द्रौणिगण्डोदधन्वानं भीमधन्वां महाहर्यः । अविविद्यदपुमि पङ्क्तिं दृष्ट्वा कृपाकरो ।

कार्मुकं तस्य चिच्छेद फाल्गुनः परवीरहा । अविविध्य च श्वं तीक्ष्णैः पशुभिः श्वधुरैर्यथः । ११४

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगवान् क्रोधमूर्च्छितः । अस्त्रयमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहव ।

अविधत् फाल्गुनं राजन् नवत्या निश्चितैः शरैः । वासुदेवस्य शत्रव्या विव्याध परमेष्ठुभिः ।

ततः क्रोधाभितापाद्यः सह हृष्येन फाल्गुनः । दीर्घमुष्णस्य निधम्य चिन्तयित्वा मुञ्चमुञ्चः ।

धनः मन्थोऽयं वामेन करेणानिचक्रयणः । गाण्डीवधन्वा संक्रुद्धः शितान् सञ्जतपर्वभ्यः ।

भीवितान् करान् घोरान् समाधत्त शिरोमुखान् । तैस्तैश्च समरेऽविविध्यद्रेणिं यववतामरः । ११५

तस्य ते कवचं भित्ता यः शोषितमाहव । न विव्यधे विनिर्भिषा द्रौणिगाण्डोदधन्वा ।

तथैव च शराम् पापं प्रतिमुध्वविहृतः । तस्यैव समरे राजंस्वातुमिच्छन् महाव्रतं ।
तस्य तत्समहृत्कर्म शम्यः कुरुयत्तमाः । यत्कृष्णार्था समेताभ्यामभ्यापतत संयुगे ।
स हि नित्यमनेकेषु युध्वे भयनाम्यतः । अस्वयामं वंशं हारं द्रोणात्प्राप्य मुदुलेभं ।
ममाचार्यमुनीं क्षेप द्रोणस्यातिप्रियः सुतः । ब्राह्मणस्य विमेषेण माननीयो भवेति च ।
समास्वाय मतिं वीरो बोधस्तु व्रजतापनः । कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाजमुनिं प्रति ।
द्रोणिं त्यज्जा ततो युद्धे कान्तेय येनवाहनः । युयुधे तावकास्त्रिंशस्वरमाणः पराक्रमी ।
दुर्योधनस्तु दशभिर्गार्धपथैः शिवाश्रितैः । भीमसेनं महेश्वारं वक्रपुङ्खैः समर्दयत् ।
भीमसेनस्तु वंशुद्धः पराभुकरं हृष्टः । चित्रं कामुकमादत्त शरं च निगिरान्द्रथ ।
आक्रमं महितैस्तोऽर्क्षैर्विगितैः सितैः श्रितैः । अथयस्त्रीहृष्टमाविशतु कुरुराजं महोरधि ।
तस्य काश्चनस्रवस्तु शरैः परिहृतो मणिः । रराजोरधि खे सुख्यो गहैरिव समावृतः ।
पुष्टस्तु तव तेजस्वी भीमसेन तदुत्तः । नास्त्वय्यन यद्यां नागसल्लवश्च समीरितः ।
ततः शरैर्भराराज वक्रपुङ्खैः शिवाश्रितैः । भीमं विव्याध संकुट्हायमाणो वक्रचिर्नी ।
तौ युध्वामां समरे श्वश्रमन्धोऽन्यविषेणौ । पुंस्तौ ते देवसद्विशो विरोचेता महावधौ ।
चित्रसेनं नरव्याघ्रं भीमद्रुः परवीरहा । अविध्यं चित्रितं शोणे पुष्टमिचय शशभिः ।
सत्यव्रतस्य सत्यया विद्धा वक्रसमो युधि । नृत्यस्त्रिंश रथे वीर आर्त्तिं नः समजो जगत् ।
तं प्रत्यविध्यद्वयमिचित्रसेनः शिलोमुखैः । सत्यव्रतस्य शशभिः पुष्टमिचय शशभिः ।
स विद्धो विचरन् वक्रपुङ्खं शरं महत् । चित्रेद चित्रसेनस्य चित्रं कामुकमार्जुनिः ।
भिष्वा चान्य तनुवाणं श्रेणोरभ्यताडयत् । ततस्तौ तावका वीरा राजपुत्रा महागयाः ।
समेत्य युधि वरजौ निविधुर्मिश्रतैस्तदा । तांश्च वर्माश्वरैर्कोऽर्क्षैर्जघान परमास्त्रवित् ।
तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिवन्तुः सुतास्तव । दहन्तं समरे बोधास्तव कंच यद्योत्सवं ।
अपेतमिदं कान्ते समिद्धमिव पावकं । अभ्यरोचत भीमद्रुस्तव येनानि ज्ञातयन् ।
तत्तस्य शरितं दृष्ट्वा पाञ्चस्रव विभ्रामते । लङ्काश्वभ्यपतन्तूषं शालतोपुष्टमाश्वे ।
अभिमन्दस्तु संकुट्टो लक्षणं शुभलक्षणं । विव्याध विमिश्रे पङ्क्तिं वागधिष्ठ महाारयः ।
तथैव लङ्काया राजन् भीमद्रुं निश्रितं शरैः । अविध्यन् महाराज तदहृतमिवावत ।
तथाश्वं चतुरो हत्वा शरणिष्ठ महाारयः । अभ्यद्रवत भीमद्रो लङ्कां निश्रितं शरैः ।
इताये तु रथे निष्ठस्तक्षणः परवीरहा । अर्क्षिं विसेन संकुट्टः भीमद्रुश्च रथं प्रति ।
तामापनस्तौ महमा धोरुषां दुरासदां । अभिमन्यु श्रेणोऽर्क्षैश्चिच्छेद भुजगपमां ।
ततः स्वरूपमागच्छ सङ्काशं गौतममदा । अपवाह रथेतांश्च सन्निभेन्यस्य पश्यत ।
ततः समाकुसे तस्मिन् वसन्तमाने महाभये । अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः परस्परवधैषिणः ।
तावकाय मेदभ्यासाः पाण्डवाय महारथाः । जुहुतः समरे प्राणान् निजतृप्तितरेतरं ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

मुक्तकेशा विक्रवसा विरयान्त्रिदशकामुक्ता । बाहुभि समयुधन्त सञ्चयाः क्षुद्रभिः सह ।
 ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनां । सेनां जघान संकुहो दिव्यैरस्त्रैर्महाबल ।
 हतेत्यैरग्रेऽस्त्रं नरैरग्रेऽथ पातितै । रथिभिः आदिभिर्येव समास्त्रीर्यत मेदिनी ।
 इति श्रीमहाभारते भोसपर्वणि भोसपर्वण्यणि द्वादशोऽध्यायः ॥ ७३ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ अथ राजन् महाबाहुः सात्यकिर्युद्धमुदं । विरुध्य समरे शार्पं भारसाधनमुत्तमं । ११०
 प्रामुख्यं पुङ्खसंयुक्तान् शरानाग्नीविषोपमान् । प्रगाढं सधृचिवक्ष्ये द्रम्यन् हस्तलाघवं ।
 तस्य विचिपतश्चापं शरान्म्यांश्च मुञ्चत । आददानस्य भयस्य सन्धानस्य चापरान् ।
 चिपतस्य शरान्म्यांश्च रणे ब्रून् विनिव्रत । दहमे रूपमत्यर्थं मेघखेव प्रवर्षत ।
 समुदोर्ध्वन्मालोक्ष्य राजा दुर्ध्याधनक्षत । रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ।
 तांस्तु सर्वान्महेव्यासास्यात्यकिं सत्यविक्रम । जघान परमिव्वाधो दिव्यान्स्त्रेण बौर्यवान् । १११
 स क्षाला दारुणं कर्म प्रगृहीतशरारणम् । आघवाद् ततो वीरो भरिश्यवसमाहवे ।
 स हि दहन्त्युः सेनां ते युयुधानेन पातितं । अभ्यगावन् संकुहं क्षुद्रशो कौर्त्तिवर्धन ।
 दहन्त्युधधवर्षं तस्य विस्त्रायं महद्गुणम् । व्यस्रजद्वन्द्वभंकाशान् शरानाग्नीविषोपमान् ।
 सहस्रशो महाराज द्रम्यन्वाणिलाघवं । शरान्म्यांश्च युधंशान् सात्यकेन पदानुगाः ।
 न विप्रेक्ष्यता राजन्मुहुर्मुक्षे समन्तत । विहाय समरे राजन्सात्यकिं युद्धमुदं । ११२
 तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दग्धमहाबला । महारथा समाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः ।
 समासाध महेव्याधं भरिश्यवसमाहवे । ऊचुः सर्वे सुधरेभ्यो घृपकेतुं महारथे ।
 भीमोः कौरवदायाद् महास्त्राभिर्षंहाबल । इति युध्यस्तं भंगानि समस्तं प्रथगेव वा ।
 अस्त्रान्वा लम्परित्यज्य यश्च प्राप्स्यति संयुगे । वर्यं वा तौ परित्यज्य ग्रीतं यास्याम वै परं ।
 स्वमुक्तसदा शूरैस्तानुवाच महाबल । बोधयिष्यामी नरश्रेष्ठस्तान् दृष्ट्वा समुपस्थितान् । ११३
 क्षाब्धिं कथ्यते वीरा यदिदं परित्यज्य वै । युध्यध्वं संहिता यत्ना निहनिष्यामि ते रथे ।
 स्वमुक्ता मेहव्यासो वीराः क्षिप्रकारिणः । महता शरवर्षेण क्षमिवर्षेण चरिन्दमे ।
 अत्रास्त्रं महाराज मंगामस्तुमुलोऽभवत् । एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे ।
 तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरवर्षैरवाकिरन् । प्राहयौव महाशैलं विपिचूर्णददा नृप ।
 तैस्तु मुजान् श्रेष्ठांस्तान्यमदण्डान्ननिखनान् । अथमप्राप्तान्महेशास्त्रांश्चिच्छेद स महारथः । ११४
 परिवर्त्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमु । यैमदक्षिणं संकुहलोपा चापानि भारत ।
 शार्पस्य समरे रार्जयिच्छेद विविधैः शरैः । ते हता न्यपतद्भूमौ वज्रभद्रा इव द्रुमाः ।
 तान् दृष्ट्वा निहतान्परो रणे पुष्पाद्यामपान् । धार्प्येयो विनदन् राजन् भरिश्यवसमभ्यात् ।
 रथं रथेन समरे पीठयित्वा महाबलौ । तावन्मोक्ष्यस्तं समरे निहत्य रथतैजिन ।
 विरथावमिदंस्तनौ समीपानां महारथौ । प्रगृहीतमहाशङ्खौ तौ सञ्चयसुधारिणौ । ११५

शूराभाते नरव्याघो युद्धाय समवस्थितौ । ततः सात्यकिमभ्येयं निश्चिंश्वरधारिण ।
भीमसेनस्वरत्नराजन् गन्धमारोपयत्कूर्कं । तवापि तनयो राजन् भूरिश्रवसमाह्वे ।
आरोपयद्द्वयं त्वयं परश्वतां सर्वधन्विनां । तस्मिन्सदा वर्तमाने रणे भीममहारथं ।
अयोधयन् शेरम्भा पाण्डवा भरतर्षभ । होहितायति चादित्ये त्वरमाणे धनञ्जय ।
पञ्चविंशतिहाहास्त्राजिघानमहारथान् । ते हि दुर्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिवर्हणे ।
सम्प्राप्यैव गता नात्र श्लभा इव पावकं । ततो मत्स्या केकयाश्च धनुर्वेदविभारदा ।
परिव्रजन्सदा पार्थ सहपुत्रं महारथं । यतस्मिन्नेव काले तु सूर्योऽस्तमुपगच्छति ।
सर्वेषां चैव सैन्यानां प्रतोह समजायन । श्वहारं ततश्चके पिता देवव्रतस्तव ।
सन्ध्याकाले महाराज सैन्यां सन्नान्तवाहना । पाण्डवानां कुरूणाञ्च परस्परसमागमे ।
ते हेनेभयंनश्मि ययतु स्त्रिंशवेगं । ततः स्त्रिविरङ्गत्वा न्वविप्रंस्तप भारत ।
पाण्डवाः सञ्जये सार्द्धं कुरवश्च यथाविधि ।

१२००

१२०१

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि पञ्चमयुद्धदिग्बधवाहारे चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ विहत्य च ततो राजन्सहितां कुरूपाण्डवा । श्यतोताया तु सर्वैर्यो पुनर्दुष्टाय निर्वयुः ।
तत्र द्रष्टे महानासीत्तव तेषाञ्च भागत । युज्यन् रायमुखाणां वस्यतां चैव दन्तिनां ।
सन्नद्धता पदानीनां हयानां चैव भारत । ब्रह्मदुन्दुभिर्निर्घोषास्तमुना । सर्वैतोभिरन् ।
ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नभाषत । व्यूहं व्यूहं महाबाहो मरुतं प्रवृत्तापनं ।
स्वमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः । व्यादिदेश महाराज रयिनो रयिनामरः ।
घिरौऽभूत्पदस्तव पाण्डवश्च धनञ्जय । चतुर्वी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः ।
तुष्टमासीन्महाराज भीमसेनो महाबल । सौभद्रोऽग्रेपदेयाश्च राचवश्च घटोत्कच ।
सात्यकिर्हर्मराजश्च व्यूहधीरां समाश्रिताः । धृष्टमासीत् महाराज विराटो वाहिनीपतिः ।
धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृतः । केकया चातरः पञ्च वानं पक्षं समाश्रिताः ।
धृष्टकेतुर्नरयः प्रसेकितानश्च वीर्यवान् । दक्षिणं पञ्चमाश्रित्य श्रिता व्यूहस्थ रक्षणे ।
पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान्महारथः । कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः ।
मिषण्डी तु महेश्वासः सौमके सहतो बली । इरावाञ्च ततः पुच्छे मकरश्च व्यवस्थितौ ।
एवमेतं महाव्यूहं व्यूहं भारत पाण्डवाः । सूर्योदये महाराज पुनर्दुष्टाय दक्षिताः ।
कौगवानभ्ययुस्तुर्ग्रे हस्त्यदरयपत्तिभिः । रुम्भितैर्भ्यजेन्द्रैश्च शल्यैश्च विमलैः श्रितैः ।
व्यूहं दृष्ट्वा तु तस्मिन् पिता देवव्रतस्तव । कौशेन महता राजन् प्रत्यव्यूहनं वाहिनीं ।
तस्य तुष्टे महेश्वरो भारद्वाजोऽभ्यवर्तत । अश्वत्यामा हृषयैव चतुरास्त्रात्रेयव ।
वृत्तवर्षा तु सहितः कामोजवगवाहिकैः । गिरिस्थासौम्यरश्मेष्टः सर्वधनुश्रतां ।
दीवायां शूरसेनस्तु तत्र पुत्रश्च भारत । दुर्योधनो महाराज राजभिर्बहुभिर्हृतः ।

१२०२

प्रागुच्योत्तिपन्तु सशितो गद्वैद्यो रकेतैः । उरस्यभूयस्यैव महत्या मेनया हृतः । ११८
 स्वमेनया च सहितः सुहृत्पां प्रत्यक्षाधिपः । धर्मं पथं धर्माश्रयः दंशितः धर्मवर्षितः ।
 ह्यपारा यवमास्यैव शकाय सह चूलिकैः । दक्षिणं पञ्चमाश्रयः स्थिता व्यूहस्य भारतः ।
 गुतायुयः शतायुयः भौमदक्षिणः मारिषः । व्यूहस्य जघने तस्यूरचुमाणा परस्परं ।
 ततो युद्धाय सञ्जयः पाण्डवाः कौरवैः सह । सुयोदये महाराज ततो युद्धमवर्ततः ।
 प्रतीयूरस्थिनो नागा नागाय रथिनो ययुः । हयारोहान् हयास्यैव रथिनस्त्यापि मादिनः । ११९
 सादिनयः हयान् राजन्कुञ्जरांश्च महारणे । हस्तारोहान् रथा राजन् गजिनस्त्यापि सादिनः ।
 रथिनः पत्तिभिः सार्द्धं सादिनस्त्यापि पत्तिभिः । अन्योन्यं समरे राजन् प्रत्यधावस्रमर्षिताः ।
 भीमसेनाजुंघमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः । भीमते पाण्डवो सेना मत्तचैरिव शम्भरी ।
 तथा भीमरूपेण श्रेष्ठदुष्येधनादिभिः । तवापि विषमौ सेना सहैर्धैरिव संहृताः । *
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी । अभययाज्ज्वलैरथैर्भारद्वाजस्य वाहिनी । १२०
 द्रोणस्तु समरं क्रुद्धो भीमं जघनिरायसैः । विव्याध समरं राजन् मर्षाण्युद्दिष्टः वीर्यवान् ।
 दृढाहस्ततो भीमो भारद्वाजेन संयुगे । सारथिः प्रेषयामास धमकीं चदन् प्रति । *
 स वज्रद्वयं स्वर्णं वाहान् भारद्वाजः प्रतापवान् । व्यधमत् पाण्डवो सेना हननराग्निसिमानलः ।
 ते बध्यमाना द्रोणेन भीमेण च मरेत्तमः । सञ्जयाः कैकयैः सार्द्धं पलायनपराभवन् ।
 तथैव तावत्तं सैन्यं भीमाकुंभपङ्क्तिं । मुह्यते तत्र तत्रैव समदेववराज्जना । १२१
 अग्निद्योतां ततः सेनैः तस्मिन् वीरवररथे । आघोद्वानिकरो वीरस्त्वैव तेपात्रः भारतः ।
 तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह । एकायनगताः सर्वे वदयुधस्त भारतः ।
 प्रतिबन्धाय चास्त्राणि तेऽन्योन्यं विशास्यते । युयुधुः पाण्डवाद्यैव कौरवाश्च महावृधे ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि षष्ठदिवसयुद्धारम्भे पञ्चपत्रतोऽध्यायः ॥ ७५ ॥
 ॥ छतरा उवाच ॥ एवं बद्धगुणं सैन्यमेव बद्धविधम्बरं । व्यूहमेतद्यथाशक्तममोघक्षैव सञ्जय ।
 छट्टमस्माकमत्यन्तमभिकामश्च न सदा । प्रह्वमवधेनोपेतं पुरस्ताद्दृढविक्रमः । १२२
 नार्तिदृष्टमवालस्य न ह्यनं च पौर्वरं । लपुष्टत्तार्थतप्रायः सारगावमनामयः ।
 आनस्रम्राह्मणश्च बद्धस्तपरिग्रहः । अश्वियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे ॥ कौविदः ।
 प्राशष्टितोमरेव्यगौ परिघेष्यायसेषु च । भिन्दिपालेषु शक्यौ मुशलेषु कृतश्रमे ।
 शस्त्रपक्षपविद्यासु चर्मासु परिनिष्ठितं । आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरजुते ।
 सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कौविदः । नागाश्चरथयानेषु बद्धश्च सुपरोक्षितः । १२३
 परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनापपादितं । न गोष्ठ्या नोपकारेण न समन्वितमित्ततः ।
 न मेहादेवनेनापि न कुलीनपरिग्रहैः । समृद्धजनमार्थैश्च तुष्टमल्लतवाञ्छवः ।
 हतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च । सजवैद्यः नैर्मुंक्षैर्बद्धो मुखकर्मभिः । *

लोकपालोपमेक्षात पात्रितं लोकविभ्रुते । वज्रमि. चक्षियैर्गुप्तं प्रयिया लोकसमतेः ।

अस्मानभिगतैः कामात् स्वतैः सपदानुगैः । महोदधिनिवापूष्मापगामिः समन्ततः ।

११४

अपतैः पक्षध्वैर्यैर्गैश्च संवृतं । नानासुयोधनं भीमं बाह्यमोर्मितरङ्गपि ।

सेपणीभिर्गन्दायन्तिग्रग्राधैः समाकुल । अजभूषणसम्पाधं रत्नपद्मसुसंश्रितं ।

बाह्वने. परिधावद्भिर्बायुवेगविक्रान्तं । अपारमिव गर्जनं सागरप्रतिमं महत् ।

द्रोणभीमाभिगुप्तश्च गुप्तश्च कृतवर्कणा । छपदुःशासनाभ्याश्च जयद्रथमुखैस्तथा ।

मगदक्ष विकर्णभ्यां द्रोणिशौबलवाहिकैः । गुप्तं प्रवीरेलोकस्य सारवद्भिर्महात्मभिः ।

११५

यदहन्त्यते संपामे दिष्टमत्र पुरातनं । नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽय मानुषाः ।

अथवा वा महाभागा पुराणा भुवि सञ्जय । ईदृशोऽपि बलौघस्तु युक्तः शाल्यार्धसमदा ।

वध्यते यत्र सङ्ग्रामे विमन्यद्भागधेयतः । विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति स्म सञ्जय ।

उक्तो हि विदुरेणैव हितं पश्यस्य नित्यतः । न च स्पृहति तन्मन्दः पुत्रो दुर्घोधनो मम ।

तस्य मन्ये मतिं पूर्णैः सर्वज्ञस्य महात्मनः । आसीद्यदागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ।

११६

अथ वा भावमेव हि सञ्जयेतेन सर्वथा । पुरा, धात्रा यथास्पृष्टस्तत्तथा न तदन्यथा ।

इति भीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायां षट्षप्तगोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ आत्मदेवात्पत्न्या राजन् प्राप्तं व्यसनमौदुम्भं । न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ।

यानि त्वं दृष्टवान् राजन् धर्मसङ्काशिते । तव दोषात् पुराहृतं द्यूतमेतदिदृशयते ।

तव दोषेण पुष्टश्च प्रहृतं सह पाण्डवैः । तमेवाद्य फलं भुङ्क्ष्व कृत्वा किञ्चिन्महात्मनः ।

आत्मनैव हतं कथं ह्यात्मनैवोपभुज्यते । इह वा प्रेत्य वा रागंस्त्वया प्राप्तं यदा तथा ।

११७

तस्माद्राजन् क्षिरो भूला प्रापेदं व्यसनं महत् । इदमु युद्धं यदाहृतं शेषतो मम सौरिय ।

भीमसेन. सुनिश्चितैर्बाणैर्मित्वा महाबभूव । आससाद् ततो वीरः सर्वान् दुर्योधनानुगान् ।

दुःशासनं दुर्मिबहं दुःसहं दुर्मदं जयं । जयसेने विकपिञ्च चित्रसेने सुदर्शने ।

चारुचिचं सुवर्माणं दुःकर्णं कर्णसेन च । एतानन्वांश्च सुवज्रन् समीपस्थान् महारथीन् ।

धातैराज्ञान् सुषेनुहान् दृष्ट्वा भीमो महाबलः । भीमेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाबभूव ।

११८

अघालोक्त्य प्रतिठक्तं ऊचुस्तो सर्वे एव हि । जीवयाहं निमृक्षोमी वयमेनं नराधिपाः ।

सतैः परिहृतः पार्थो भाटमिः कननिययैः । प्रजामहरणे सुखं क्रूरैरिव महाप्रहैः ।

सम्प्राप्य मथं ब्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत् । यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रः प्राप्य दानवान् ।

ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वशस्त्रिणां । उद्यतानि श्रौर्धौरेस्तमेकमनुवमिरे ।

स तेषां प्रवरान् योधान् हृद्यश्चरथसादिनः । अधान समरे शूरो धातैराज्ञानचिन्तयन् ।

११९

तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षतां । समस्तानां वधे राजन् मतिं चक्रे महाबलः ।

ततो रथं समुत्थञ्च गदामादाय पाण्डवः । अधान धातैराज्ञाणां तं वज्रीघमहार्षेवं ।

भोमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षते । द्रोणमुत्सृज्य तस्मात् प्रयया यच्च सैव च ।
निवार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभ । आसवादं रथं प्रवृत्त्यं भोमसेनस्य सयुगे ।
दृष्ट्वा विशोकं समरे भोमसेनस्य सारथिं । धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मानां गतचेतन । ११५

अष्टच्छद्वायुषश्छेदं निश्चयनं वाचमीरयन् । मम प्राणैः प्रियतम क्व भोम इति दुःखित ।
विशोकस्तमुवाचेद् धृष्टद्युम्नः कृताञ्जलि । सखाय्य मामिह बली पाण्डव सुमहाबल ।
प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेको बलमहाश्रव । मामुक्त्वा पुरुषव्याध प्रीतियुक्तमिदं वच ।
प्रतिपासय मां सुत नियम्यास्थान् मुहूर्त्तक । यावदेतामिह गम्यस्य य इमे मदधोवता ।

ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावन् महाबल । सर्वेषामिव धैर्यानां सर्वेषु समजायत । ११६
तस्मिन् सुतमुचे युद्धे वर्त्तमाने महाभये । भित्वा राजन महाव्यूहं प्रविशेऽस्य सखा तव ।

विशोकस्य वचं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षते । प्रत्युवाच ततः सुत रणमध्ये महाबल ।
न हि मे जीवितेनापि विद्यतेऽद्य प्रयोजन । भोमसेन रणे हित्वा खेहमुत्सृज्य पाण्डव ।
यदि धामि निना भोम किं मां चक्षुः वदित्यति । एकायनगते भोमे मयि चावस्थिते युधि ।
अस्त्रास्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः शक्रपुंगवमा । यः सहायान् परित्यज्य स्त्रलिमानां भ्रमेऽब्रुवान् । ११७

स मे भोम सखा सैव सर्वेभ्यो च महाबल । भक्तो मे भक्तिमायाहं तस्मिन् रनिपूदने ।
सोऽहं तच्च गमिष्यामि यच्च पातो ह्येकोदर । निग्नन्त मां रिपून् पश्य दानवानिव वाचस ।

एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारत । भोमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रसथितैर्गैत्रैः ।
य ददर्श तदा भोम दहन्त रिपुवाहिनीं । ततो हृष्टानिव बहन् प्रभञ्जन् रणे नृपान् ।

ते हन्यमानाः समरे रथेषु सादिनस्तथा । पदाता दन्तिनस्यैव चकुरात्तस्त्रर महत् । ११८
हाहाकारं यः श्रुत्वा तैः सैन्यस्य सारथिः । वध्यतो भोमसेनेन कृतिना विचयोधिना ।

ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परित्यज्य ह्येकोदर । अभीताः समकुर्वन्त शस्त्रहृष्टिं समन्ततः ।
अभिद्रुतं शस्त्रमृतां वरिष्ठं समन्ततः पाण्डवं लोकवीरं । सैन्येन चोरेण सुचरितेन दृष्ट्वा बली पार्षतो भोमसेन ।

अथोपगच्छच्छरवर्धितं द्रुपदानिं क्रोधविषं वमन्त । आश्रयामयत पार्षते भोमसेन गदाहस्तं कालमिबान्तकावे । ११९
निःशस्त्रमेव चकार द्रुपदोऽप्यथात्मरथे महात्मा । सृष्टं परित्यज्य च भोमसेन आश्रययामास च शत्रुमध्ये ।

भ्रातृनयोपेत्य तत्रापि पुष्पसस्त्रिभिर्युद्धं सहसाऽभ्युवाच । अथ दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः समागतो भोमसेनेन सङ्घः ।
तं याम सर्वे वरिता निहन्तुं सा नो रिपुः प्रार्थयतामनोक्तं । युलाऽद्य वाद्यं तममृष्यमास्य ज्येष्ठपुत्रा चोदिता धार्तराष्ट्राः ।

यथाय निप्येतुं द्वापुधासौ युगस्यै केतवो यददुष्य । प्रयच्छ चित्राणि धनुषि वीरा व्यानेमिचोपैः प्रविकल्पयन्त ।
शरैरवर्षन् द्रुपदस्य पुत्रं यथाऽमुदा भूधर वारिजात् । निहन्त्यमानोऽपि शरैः सुतोऽष्टैर्न विजयेय समरे चित्रयोधी ।

कमन्दवीर्योऽयं तस्मात्कालाद्या निगम्य वीरानभिनः स्त्रितावणे । जिघांसुह्य द्रुपदात्मजो युवा प्रमोहनाद्य युयुधे महा १२०
रथः ।

क्रुद्धो यथां तत्र पुत्रेषु राजन् दैत्येषु यदस्त्रमरे महेष्ट । तयो व्यमुद्यन्त रणे नृवीराः प्रमोहनास्त्राहतमुद्धिगन्ताः ।

मदुद्रु कुरवथैव सव्यं सवाजिनागा सरथा समन्तात् । परीकालानिव नष्टसज्जान् मोहायत्तास्त्रव पुत्रान्निग्रम्य ।
 रतस्मिन्नेव कांते तु द्रोणं शस्त्रधत्ता वर । द्रुपदं विभिरासाद्य शरैर्विबाध दारुणै ।
 सोऽतिविह्वलदा राजन् रणात् द्रोणेन पार्थिव । अपायाद्द्रुपदो राजन् पूर्वैरमनुधरन् ।
 जित्वा द्रोणस्तु द्रुपदं बह्व दभौ प्रतापवान् । तस्य बह्वस्त्रेन श्रुत्वा विवेकः सर्वसामका । ११२५
 अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणं शस्त्रधत्ता वर । प्रमोहनाख्येण रणे मोहितानात्मजांस्त्रव ।
 ततो द्रोणो राजयद्बहो त्ररितोऽभ्याययौ रणात् । तत्रापश्यन् महेष्वाखो भारदाज्यं प्रतापवान् ।
 धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च विचरन्तौ महारणे । मोहाविष्टाश्च ते पुत्रानपश्यन् स महारथः ।
 ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रमग्रतस्तत । अथ प्रत्यागतप्राणास्त्रव पुत्रा महारथाः ।
 पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्थतौ । ततो दुग्धिष्ठिरः प्राह समाह्वय स्वधैरिक नृ । ११२६
 गच्छन्तु पदवीं शक्ता भीमपार्थतयोर्युधि । सैभद्रममुखा वीरा रथा द्वादश दमिता ।
 प्रहस्तिमधिगच्छन्तु न हि शुष्यति मे मन । एव ते सदनुज्ञतां शूरा विक्रान्तयोधिनि ।
 बाढमित्येवमुक्ता तु सव्यं पुरुषमानिन । सत्यन्दिनगर्तं सूर्यं प्रययुः सव्यं एव हि ।
 कैवेया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् । अभिमन्युं पुरस्त्राय महत्या सेनया हता ।
 ते कृत्वा समरे व्यूहं सुधीमुखमरिन्दमा । विभिदुर्धर्तैराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहरे । ११२७
 तान् प्रधातान् महेष्वाखान्भिमन्युपुरोगमान् । भीमसेनमयाविष्टा धृष्टद्युम्नमोहिता ।
 न सत्कारयितुं शक्तास्तव सेना नगधिप । तदा मूर्च्छांश्चितात्माहि प्रमदेऽश्वनि स्थिता ।
 तेऽभिप्राय महेष्वाखा सुवर्णविक्रतध्वजाः । परीक्षितोऽभ्यधावन्त धृष्टद्युम्नहृकोदरा ।
 तौ च दृष्ट्वा महेष्वाखान्भिमन्युपुरोगमान् । बभ्रवतुर्मुदा युक्ता निग्रन्तौ तव वाहिनी ।
 दृष्ट्वा च सहस्रयानं पाञ्चान्यो गुरुमात्मन । नाग्रसत बध वीर पुत्राणां तव पार्थिव । ११२८
 ततो रथं समारोप्य कैकेयश्च हृकोदरः । अभ्यधावन् सुषकुद्धो द्रोणमिच्छत्प्रारग ।
 तस्यापि पततस्तूर्ण्य भारदाज्यं प्रतापवान् । क्रुद्धश्चिच्छेद भस्त्रेण धनुः शत्रुनिस्तदन ।
 अन्योऽयं शतशो धाणान् प्रेषयामास पार्थते । दुर्ध्याधनहितार्थाय भक्तं पिण्डमनुस्मरन् ।
 अद्यान्मद्भुनुरादाय पार्थतः परवीरह । द्रोणं विबाध स्रज्या रुक्मपुङ्खे शिताग्रिते ।
 तस्य द्रोणं पुनश्चाप चिच्छेदामिचकण्ठेन । ह्येयाश्च चतुरस्रूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमे । ११२९
 वैवस्वतश्च घोरं प्रेषयामास भारत । सारथिं चास्य भस्त्रेण प्रेषयामास स्रज्या ।
 हतान्धातं स रथात्सूत्रमवमृत्वा महारथ । आहरोह महाबाह्वरमिन्योर्षहारथ ।
 ततः सरथनागाश्च समकम्पत वाहिनी । पश्यतो भीमसेनश्च पार्थतश्च च धीमत ।
 तत् प्रमग्नं वत् दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा । नाशक्रवन् वारयितुं समस्त्राले महारथाः ।
 वध्यमानान् तत् सैन्यं द्रोणेन निग्रितैः शरैः । व्यधमत्तव तवैव चोभ्यमाण इत्यर्थव । ११३०

तथा दृष्ट्वा च तस्मैर्न जहय च यत् तव । दृष्ट्वाचार्यश्च संकुटं दहन्ति रिपुवाहिनी ।

चक्रुः सर्वेता योधाः सांध साध्विति भारत ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वण्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो राजा मोहात् प्रत्यागतस्तदा । भरवैषः पुनर्भीमं प्रत्यारयदद्युतं ।

एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः । समेत्य समरे भीमं योधयामासुस्तथा ।

भीमसेनोऽपि समरे संग्राह्य स्वरथं प्रति । समाहूय महाबाहुर्धैर्यं यत् तवात्मजः ।

प्रसृज्य च महावेगः परासुकरं दृढं । चित्रं शरासनं बद्धं शरैर्विधाय ते सुत ।

ततो दुर्योधनो राजा भीमसेनं महाबलं । नाराचेन सुतीक्ष्णेन शूरेण मर्माप्यताडयत् ।

सोऽतिविद्धो महेष्वासस्रवपुणेण धन्विना । संरक्तनयनः मोधादिगोदाहृत्य काशुकं ।

दुर्योधनं विभिन्नैर्बलैश्चोद्धरति चापयत् । स तथाभिहतो राजन् नाचलद्विरिराडिव ।

तो दृष्ट्वा समरे कुट्टो विनिव्रज्यो परस्परं । दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः सन्त्यक्तजीविताः ।

संस्तुत्य मन्त्रितं पूर्वं निरहं भीमकर्मणः । निरयं परमं कृत्वा निरुद्धोत् प्रचक्रुः ।

तामापतत स्वजा भीमसेनो महाबलः । अभ्युद्यौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ।

भृगं च कुह्लो गञ्जी नाराचेन समर्दयत् । चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायमाः ।

तथैतरास्त्रव सुतास्ताडयामास भारतः । भरवैषकुविधेः बद्धो बन्धुपुङ्खेः सुवेगितः ।

ततः संस्थाप्य समरे हान्यनोकानि सैन्धवः । अभिमन्युप्रसृतयस्ते हृदि महारथाः ।

प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः । प्रत्युद्युर्महाराज राजपुत्रान् महारथान् ।

दृष्ट्वा रथस्यांशोऽङ्कुरान् स्रव्याग्रिमतेजसः । सन्निवे महेष्वासान् भाजमानान् श्रियाहृतान् ।

महाचेन दीपमानान् सुवर्णविक्रतोच्चतान् । तद्युगः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ।

तांश्चावृण्वत कैन्तेयो जीवमाना गता इति ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वण्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शनैव च युगः सन्निवृत्तः पुत्रानपोडयत् । अभिमन्युश्च समरे भीमसेनेन संयुतः ।

पार्थनेन च सम्येक्ष्य तव सैन्यं महारथाः । दुर्योधनप्रसृतयः प्रसृज्योत्तमराजनाः ।

शरमयेः प्रज्वितैः प्रयुधं च ते रथाः । शरपारुषे ततो राजन् प्रावृत्तं महारथः ।

तावकानाद्य बलिमां परेषाश्चैव भारत । अभिमन्युर्विकर्णश्च हृद्यान् हमा महाहवे ।

अदेनं पशुविभ्रंशं शूद्रकाणां समाचिन्तत् । हताश्च रथमुत्सृज्य विकर्णश्च महारथः ।

आहरोह रथं शर्मद्विचपेनश्च आस्तरं । क्षितावेकरथे तो ह भूतरो कुह्वरुनो ।

आकुन्तिः भरवैषश्च हृदयामास भारत । दुर्गन्धोऽप्य विकर्णश्च काण्डि पशुभिरायथैः ।

विद्याप तेन नाकमत्त पाण्डिभरित लिताः । दुःकायनश्च समरे कैकेयान् पशु मारय ।

योषधामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवामवत् । द्रौपदेया रणे कुह्ना दुर्व्याधनमवारयन् ।
 एकैकस्मिन्निरानच्छन् पुत्रं तव विद्यामते । पुत्रोऽपि तव दुर्ज्ञेयो द्रौपद्यास्तनयात्सवे ।
 सायकैर्निश्चितैराजघाजघान पृथक् पृथक् । तैश्चापि विद्वद्भ्यश्चमे रुधिरैः समुचितः ।
 गिरिः प्रखण्डैर्यदद्विग्निधातुविमिश्रितैः । भोगोऽपि समरे राजन् पाण्डवानां वरुधिर्यो ।
 कालयामास वलवान् पाण्ड. पश्यगणानिव । ततो गाण्डोर्विनिर्घोषा प्रादुरासोदिशाम्यते ।
 दक्षिणेन वरुधिन्या पार्थस्त्रागेन विनिर्घत । उन्नत्यु समरे तव कवचानि सहस्रम् ।
 कुरुणाश्चापि सैन्येषु पाण्डवानाञ्च भारत । शोषितोद्ग्रारावर्त्तं गजदीपं हयोर्विभं ।
 रथपौर्णमिर्नरयात्रा प्रतेह सैन्यसागरं । द्विजहता विकचपा विदेहाश्च नरोत्तमाः ।
 पतितास्तव दृष्टान्तो यतमोऽप्यसहस्रम् । निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोषितौघपङ्क्तिभिः ।
 भूर्भानि भरतश्च पञ्चतैरन्विता यथा । तवाद्भुतमपश्यामस्त्वतेषाञ्च भारत ।
 न तवासीत् पुमान् कश्चिद्यो योऽहं नामिकाङ्क्षति । एवं युयुधिरं वीरः पार्थवानां महद्ययः ।
 तावका पाण्डवैः सार्द्धं काङ्क्षमाणा जयं युधि ।
 इति श्रीमहाभारते भोगवधपर्वणि भोगवधपर्वणि सद्भुतयुद्धे शैकोनामीतेऽध्यायः ॥ ७८ ॥
 ॥ अक्षय उवाच ॥ ततो दुर्व्याधनो राजा लोहितायति भास्करे । सङ्ग्रामरमर्षो भीमं हन्तुं मोक्षयधावत् ।
 तमायान्तमिमिमेत्य नृशेरं दृढवैरिणं । भीमसेनं सुभङ्गुद्वन्द्वमचममवतीत ।
 अयं स कालः सम्प्राप्तो वर्षेऽङ्गामिकाङ्क्षित । अथ त्वां निहिन्यामि धर्मं नोक्नुजसे रथं ।
 अथ कुन्या परिक्रमे वनवामञ्च कृतज्ञम् । द्रौपद्यं परिक्रमे प्रणेत्यामि हते त्वयि ।
 यत्पुरा मत्सरो भूत्वा पाण्डवानवमन्दसे । तस्य पापस्य गान्धारे पश्य क्वचनमागतं ।
 कर्णस्य मतमास्याय सौवल्लभ यत्पुरा । अचिन्त्य पाण्डवान् कामात पयोष्टे कनवानधि ।
 याचमानञ्च यमोद्वाहाद्याहंमवमन्दसे । उलूकस्य समीपे यद्ददायि च दृष्टवत् ।
 तेन त्वां निहिन्यामि सहितं सर्वभान्वै । शर्मं करिष्ये तत्पापं यत्पुरा कृतवानधि ।
 दृढमुक्ता समाह्वय धनुरायन्त्य च सटतु । समादाय द्रगन्धोरां नृमहाप्रनिबन्धमभान् ।
 यद्विषमतरसा क्रुद्धो मुमोचाद्भ्यः सुयोधने । ज्वलितप्रिप्रिषाकारान् वज्रकल्पानजिह्वागान् ।
 ततोऽस्यकामुकं दाम्भां स्तनं दाम्भाञ्च त्रिषधे । चतुर्भिर्जवानानयाननयययमसादने ।
 दाम्भाञ्च सुविष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः । चिच्छेद समरे क्वचं राक्षसस्य रथोत्तमान् ।
 विभिद्येषाञ्च चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमं । हिला तच्च ननादोदेषाव पुच्छस्य पश्यत ।
 रथाश्च स ध्वजः श्रीमान् नानारत्नविभूषितः । पपात सहसा भूमौ विधुञ्जयधगादिव ।
 ज्वलन्तं सद्यपद्भ्यां नागं मणिमयं दृष्टम् । ध्वजं कुरुपतेऽस्मिन् दहद्भ्यः सर्वपार्थिव ।
 अथैवं दशभिर्वापैस्तैर्विव महागजं । आजघान रणे भीमः सत्यजिव महारथ ।
 ततस्तु राजा विन्धूनां रथश्रेष्ठो महावल । दुर्व्याधनस्य अयाह पार्थिवं सत्यरथैर्हतः ।

१५०

१५१

१५२

१५३

१५४

१५५

छपद् रयिनां श्रेष्ठः कारव्यममिताजर्षः । आरोपयद्भयं राजन् दुर्व्याधनममर्षणं ।
 स गाढविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे । निपसाद् रयोपस्य राजा दुर्व्याधनसदा ।
 परिवार्यं ततो भीमे हन्तुकामो जयद्रथ । रथैरमेकसाहसैर्भीमस्थावारयद्दिशः ।
 धृष्टकेतुस्ततो राजश्रमिमन्युश्च बोध्यवान् । केकया द्रौपदेयाश्च तत्र पुत्रानयोधयन् ।
 आजघान तत्तत्पूर्णभूमिमुन्महामनाः । एकैकं पक्षेभिर्विद्धा शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 बद्धस्त्युप्रतीकाग्रैश्चित्रायुधविनिःसृतैः । असृज्यमाणोऽसौ सर्वे यौमत्तं रथमुत्तमं ।
 ववमुंमौगैस्तोत्तणैर्गिरि मेरुमिश्रामुदा । स योद्धमानः समरे कृतास्तो युद्धदुर्मदः ।
 अभिनन्युमहारज तावकान् समकल्पयन् । यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ।
 विकर्णश्च ततो भक्तान् प्रेषयामास भारत । स्वतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानांशोविधोपमान् ।
 स तैर्विकर्णश्च रथान् पातयामास बोध्यवान् । ध्वजं सुतं दयाद्याश्च नृत्यमान इवाश्वे ।
 पुनद्यान्यान् शरान् पीतान्गुल्फाद्यानजिह्वागान् । प्रेषयामास यौमत्तो विकर्णश्च महारथः ।
 ते विकर्णं समासाध कङ्कवर्धिनवाससः । क्षित्वा देहं गता भूमिं यमन्त इव पञ्चगाः ।
 ते शरा हेमपुङ्खाया व्यदृश्यन्त महीतले । विकर्णरुधिरक्षित्वा वमन्त इव शोणितं ।
 विकर्णं बोध्य निर्भिजं तथैवाग्रे सहोदराः । अभ्यद्रवन्त समरे यौमत्तप्रमुखावधान् ।
 अभियाय तथैवाग्रे रथस्यान् सुख्यवचसः । अविध्यन् समरेऽन्यान्यं रथस्या युद्धदुर्मदः ।
 दुर्मुखः श्रुतकर्मोऽपि विद्धा पञ्चभिर्दाम्पत्यैः । ध्वजमेकेन चिच्छेद् शरविशाल्य सप्तभिः ।
 अयाश्चान्ननुदेर्जासैः प्रच्छन्नास्तातरं हसः । जघान पङ्क्तिराशश्च शरयिष्य न्यपातयत् ।
 स हताश्वे रथे तिष्ठन् श्रुतकर्मो महारथ । शक्तिं चित्तपथं कुर्वेत् मेधास्तो ज्वलितामिव ।
 सा दुर्मुखश्च विपुले वर्षा भित्त्वा यशस्विनः । विदार्य प्राविशद्भूमिं दीपमाना सुतेजना ।
 तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतयोमो महाबलः । पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्ततः ।
 श्रुतकीर्त्तिमत्ता घोरो जयसेनं सुतं तव । अभ्ययात् समरे राजन् हन्तुकामो यशस्विनं ।
 तस्य विधिपतयापं श्रुतकीर्त्तिर्महात्मन । चिच्छेद् समरे राजन् जयत्सेनः सुतत्वव ।
 सूरप्रण सुतीक्ष्णं प्रहमन्निव भारत । तं दृष्ट्वा क्षिप्रधनान् प्रतानीकः सहोदरः ।
 अभ्यपद्य तं जशो मिहवन्निनदन् मुहुः । प्रतानीकस्तु समरे दृढं विस्मयार्थं कामुकं ।
 विव्याध दशभिर्मुक्तं जयसेनं शिरीमुखैः । ननाद सुमहानादं प्रमिष इव वारणः ।
 अयान्येन सुतीक्ष्णेन संस्वारणमेदिना । प्रतानीको जयसेनं विव्याध हृदये श्वं ।
 तस्मिन्मया वर्षमाने दुष्कणे भ्रातुरन्तिके । चिच्छेद् समरक्षायं नाकुलेः कोपमोहितः ।
 अयाह्न्यह्नुरादाय भारसाधनमुत्तमं । समादत्त शिताम्बालान् प्रतानीको महाबलः ।
 तिष्ठ तिष्ठेति शमस्य दुष्कणे भ्रातुरगतः । सुमोष निमित्तान्बालान् ज्वलितान् पञ्चगानिव ।
 ततोऽपि धनुरेकम दाम्भासुतश्च मारिष । चिच्छेद् समरे तस्य विव्याध पश्चिभिः ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

दृष्ट्वा दुर्घोषो राजा रणे पार्थस्य विक्रमं । त्वरमाणः समभ्येय सर्वान्मानववीरुणान् ।
 तेपाद्य प्रमुखे शूरे सुशर्माणं महाबलं । मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य प्राह महर्षयन्वचः ।
 स्य भीष्मः शान्तनवो योद्धुकामो धनञ्जयं । सर्वस्यात्मना कुरुयेद्वन्द्यका जीवितमात्मनः ।
 तं प्रयान्तं परानीकं सह सैन्येन भारतं । संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहं ।
 बाढमित्येवमुक्ता तु तान्यनौकानि सर्वस्य । नरेन्द्राणां महाराज समाज्युः पितामहं ।
 ततः प्रयातः सहसा भीष्मं शान्तनवोऽर्जुनं । रणे भारतमाद्यान्तमासवाद महाबलं ।
 महाश्वेताययुक्तेन भीमवानरकेतुना । महता मेघनादेन रथेनातिविराजिता ।
 समरे सर्वसैन्यानामुपयातं धनञ्जयं । श्रमवत्तुमुखो नादो भयादृष्ट्वा किनेटिनं ।
 श्रीभीषुक्षं क्षणञ्च दृष्ट्वादित्यमिवापरः । मध्यन्दिनगतं सूर्यं नाशिकुं प्रतिवोचिन्तुं ।
 तथा शान्तनवं भीष्मं श्वेतायं श्वेतकामुकं । मञ्जुः पाण्डवा द्रुपुं श्वेतपद्ममिवोदितं ।
 स सर्वतः परिवृत्तकिर्णैः सुमहात्मभिः । आद्यभिः सह पुत्रैश्च तथाऽन्यैश्च महारथैः ।
 भारद्वाजश्च समरे मत्स्यं विव्याध पविषा । ध्वजश्चास्य श्रेण्याजो धनुष्येकेन विच्छिदे ।
 तदप्यस्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः । अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढं ।
 शरांश्चाग्नीविपाकारान् ज्वलितान् पञ्चगानिव । द्रोणं चिभिः प्रविध्याथ चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
 ध्वजमेकेन विव्याध वारयिश्चास्य पञ्चभिः । धनुरेकेपुणोऽविष्यत्तवाकुर्वाद्भ्रजर्षभः ।
 ततो द्रोणोऽप्यधिदद्यान् शरैः सन्नतपर्वभिः । अष्टभिर्भरतश्रेष्ठ सुतमेकेन पविषा ।
 स हताश्वदवसृत्य स्यन्दनाद्भुतधारयिः । आरुरोह रथं तृणैः शङ्खं रथिनामनरः ।
 ततस्तौ तु पितापुत्रौ भारद्वाज रथे स्थितौ । महता शरवर्षेण वारयामासतुर्व्यलात् ।
 भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाग्नीविषोपमः । चित्तेप समरे तृणैः शङ्खं प्रति महाबलः ।
 स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे । जगाम चरणीं बाणो लोहितः श्रेष्ठकच्छविः ।
 स पपात रथात्पुं भारद्वाजशराहतः । हिला धनुः शरांश्चैव पितुरेव समीपतः ।
 शतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्ववद्भयात् । उत्सृज्य समरे द्रोणं व्योत्ताननमिवान्तकं ।
 भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाबलम् । वारयामास समरे शतशोऽप्य सहस्रम् ।
 शिखण्डोपि महाराज द्रोणिमासाय संयुगे । आजघान भुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ।
 स वमौ नरशार्ङ्गो सन्नटे मंसिनैः क्षिभिः । शिखरैः काञ्चनमयैर्बलिभिरवोच्छ्रितैः ।
 अत्यत्यामा ततः क्रुद्धो निमेषार्द्धांश्छिखण्डिनः । सुत ध्वजमयो राजपुत्रगानायुधधनया ।
 शरैर्बलिभिरुद्दिश्य पातयामास संयुगे । स हताश्वदवसृत्य रथादे रथिनामनरः ।
 खड्गमादाय सुश्रितं विमलं शरवारणं । श्येनवज्रापरत् क्रुद्धः शिखण्डो श्वनुतापनः ।
 सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे । नान्तरं दहमे द्रोणिस्तद्वह्नुमिवाभवत् ।
 ततः शरसहस्राणि सङ्गनि भरतर्षभ । प्रेषयामास समरे द्रोणि परमकोपन ।

अश्वान् मनोजवांसस्य कन्यापान्नीतकन्यसः । अधान् निशितैस्त्रिंशं सर्वान् द्वादशभिः शरैः ।

अथापरेण भजेन सद्युक्तेन निपातिना । दुष्कर्णे समरे क्रुद्धो विव्याध ददधे श्वं ।

स पपात ततो भूमौ वज्रहस्य इव द्रुमः । दुष्कर्णे निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजान् महारथाः ।

जिघांसन्तः शतानीकं समन्तात् पर्यवारयन् । घातयन्तः शरव्रातैः शतानीकं यमस्त्रिनं ।

११००

अभवत्तन्तं संक्रुद्धाः केकयाः पञ्च सोदराः । तानभ्यापततः प्रेत्य तत्र पुत्रा महारथाः ।

अभ्युद्युमहाराज गजा इव सहागजान् । दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्धर्षणो युवा ।

अनुस्रव्यः शत्रुसहः सर्व्वे क्रुद्धा यमस्त्रिनः । प्रत्युद्धता महाराज केकयान् भ्रातरः समः ।

नक्षेत्रं गरमहाभैर्यैर्युक्तरुद्धतैः । नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरुद्धतैः ।

वरपापधरा बीरा विचित्रकवचधराः । विविग्दुस्ते परं सैन्यं शिंशा इव वनादनं ।

११०१

तेषां तु हमुषं पुष्टं व्यतिथक्करयद्विषं । अवत्तंत महारौद्रं निघ्नतामितरतरं ।

अन्योन्यागच्छन् राजान् यमराष्ट्रविवर्धनं । मुहूर्त्तं सारुमिने सूर्य्ये चक्रुर्गुहं सुदातणं ।

रथिनः सादिनश्चैव व्यकीर्यन्त सद्यस्त्रयः । ततः शान्तनवः क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।

नाशयामास सेनां ता भीमसेनो महात्मना । पाञ्चालानाञ्च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमसर्पः ।

११०२

श्वं भिक्षा त्वनीकानि पाण्डवानां पितामहः । कृत्वाऽवहारं सैन्यानां यथौ स्त्रिभिरिं नृपः ।

धर्मराजोऽपि सम्रेष्ठः धृष्टद्युम्नकोदरी । मूर्द्ध्नि सैतानुपात्राय संवृष्टः श्रिभिरं ययौ ।

इति श्रीमहामारुते भीमपर्व्वणि भीमवधपर्व्वणि षष्ठदिवसावहारे अश्वीनितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ शूरा महाराज परस्पररुक्तामवः । जग्मुः स्त्रिभिराख्येव रुधिरिण समुचिताः ।

विश्रास्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परं । सज्जताः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षवः ।

ततस्तत्र सुतो रागं क्षिन्त्याऽभिपरिमुत । विस्मयाच्छोषिताक्रान्ताः परच्छेदं पितामहं ।

सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि व्यूहानि सम्मिपुलध्वजानि । विदार्य्य हत्वा विनिषोद्य शूरास्ते पाण्डवाणां वरिता

रथौघाः ।

११०३

धर्मोद्वा सर्व्वान् युधि कीर्त्तिमन्तो व्यूहस्थं तं मकरं वज्रकण्ठं । प्रविश्य भीमेन निवर्त्तितोऽस्मि धैरैः शरैश्चतुष्टयप्र

काशैः ।

क्रुद्धन्तमुदीव्य भयेन राजान् सधूर्त्तितो नालभं शान्तिमद्यः । इच्छे प्रधादात्तव सत्यपथ्य प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुं ।

तेनैवमुक्तः प्रहसन् महात्मा दुर्य्योधनं जातमन्युं विदित्वा । तं प्रत्युवाच विमना मनसो गङ्गासुतः प्रहसन्तान्मरिष्ठः ।

परेण यत्नेन विगाद्या सेनां सर्व्व्वात्मनाऽहं तव राजपुत्र । इच्छामि दातुं विजयं सुखञ्च न चात्मानं च्छादयेऽहं तदर्थः ।

एते तु रौद्रा बहवो महारथा यमस्त्रिनः शूरतमाः कृतास्त्राः । ये पाण्डवानां समूरे सहाया जितश्रमाः कौधविपं

वमन्ति ।

११०४

ते नैव शक्याः सद्यसा विजेतुं वीर्य्योन्मद्धाः कृतवैरास्तथा च । अहन्तेनान् प्रतिधोव्यामि राजान् पन्नात्मना जीवितं त्यज्य

बीरान् ।

दृष्ट्वा दुःखो धनो राजा रणे पार्थस्य विक्रमं । त्वरमाणं समन्वेत्य मन्त्रैस्तान्नवोद्भूतान् ।

तेषाञ्च प्रमुखे शूरं सुशर्माणं महाबलं । मध्ये सर्व्वस्य सैन्यस्य प्राह संहरयन् नचः ।

११०

एष भीमः शान्तनवो योद्धुकामो धनञ्जयं । सर्वात्मना कुशयेष्टस्यैका जीवितमात्मनः ।
तं प्रयान्तं परानीकं सह सैन्येन भारतं । संयत्ता समरे सर्व्वे पालयध्वं पितामहं ।

वाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनोक्तानि सर्व्वशः । नरेन्द्राणां महाराज समाजगुः पितामहं ।

ततः प्रयात सहस्र भीम शान्तनवोद्भूतं । रणे भारतमाद्यात्तामसमाद महाबलं ।

महायेताय युक्तेन भीमवारकेतुना । महता भेषनादेन रथेनातिविगजिना ।

१११

समरे सर्व्वसैन्यानामुपयातं धनञ्जयं । अभवत्तुमुखी गाढो भयाद्दृष्ट्वा किगेटिर्न ।

अभीषुङ्क्षन् हृष्टश्च हृष्टादित्यमिवापरं । मथ्यन्दिनगतं सूर्यं नाशेक्षु प्रतिवोचिषु ।

तथा शान्तनवं भीम येताये येतकामुकं । न श्रेकुः पाण्डवा द्रष्टु येतयष्टमिवोदितं ।

स सर्व्वतः परिव्रतस्त्रिगर्त्तैः । समहात्मभिः । आदृभिः सह पुत्रैश्च तथाऽन्यैश्च महारथैः ।

भारदाजश्च समरे मर्त्यं विव्याध पविष्ठा । ध्वजश्चास्य श्रेणजो धनुयेकेन चिच्छिद्रे ।

११२

तदप्यस्य धनुस्त्रिंशं विराटो बाहिभीपतिः । अन्यदादत्तं वेगेन धनुर्भारवशं दृढं ।

शरं यात्रीविव्याकारान् ज्वलितान् पन्नगानिव । द्रोणं चिभिः प्रविव्याध सतुर्भिर्बाणैश्च वाजिनः ।

ध्वजमेकेन विव्याध सारथिश्चास्य पञ्चभिः । धनुरेकेपुण्याऽविधत्तत्राकुक्ष्यद्विजयम् ।

ततो द्रोणोऽवधीदयान् शः सन्नतपर्व्वभिः । अष्टभिर्भरतयेष्ट सन्तमेकेन पविष्ठा ।

स हतायादवसृत्य खन्दनाद्धतसारथिः । आरुरोह रथं तूर्णं शङ्खं च रथिनाम्बरः ।

११३

ततस्तौ तु पितापुत्रौ भारदाजं रथे स्थितौ । महता शरवर्षेण वारयामास तुभ्यंलात् ।

भारदाजस्ततः क्रुद्धः शरमाग्रीविषोपमं । चिच्छेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति महाबलः ।

स तस्य हृदयं भित्ता पीत्वा शोणितमाहवे । जगाम धरणी वाणे सोहिताद्रैः कृत्स्नैः ।

स पपात रथात् । भारदाजशराहतः । हिला धनुः शरं चैव पितुरेव समीपतः ।

हर्तं स्वसन्तमजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्ववह्वयान् । उन्मथ्य समरे द्रोणं व्याप्ताननमिषान्तकं ।

११४

भारदाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूः । वारयामास समरे शतशोऽपि सहस्रम् ।

शिरःपद्मपि महाराज द्रौणिमाशय संयुगे । आजघाम भुवोक्षेधे नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ।

स यमो नरशार्ङ्गो सलाटे भस्मितस्त्रिभिः । शिखरं काञ्चनमयैर्बलिभिर्निर्वाचिष्ट तैः ।

अथ यत्नामा ततः क्रुद्धो निभेषाट्टाच्छिष्यगणः । सतः ध्वजमयो राजन्तुरगानाथधनया ।

शरैर्बलमिन्द्रिय पातयामास संयुगे । स हतायादवसृत्य रथदि रथिनाम्बरः ।

११५

खट्वादाय मुञ्चितं विमलं शरसारथं । येन उवाचरन् क्रुद्धः शिखण्डो यन्तापनः ।

स रथस्य महाराज शरतलप्य संयुगे । मन्दैः दहन् द्रोणिलदहनुमिवाभवत् ।

ततः शरसरस्यापि यष्टभिः भरतैः । प्रेषयामास समरे द्रोणि परमकोपनः ।

तामापतन्ती समरे शरदृष्टिं सुदारुणां । अग्निना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनामरः ।
 ततोऽतिविमलं द्रौणि शतचक्र मनारमं । चर्षाच्छिन्ददधिष्ठास्य खण्डयामास संयुगे । १९०
 शरैः सुवज्रगो राजन् तच्च विव्याध पत्रिभिः । शिखण्डी च तत खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ।
 आविध्य व्यधजन्तून् ज्वलन्तमिव पद्मगं । तस्मात्तपन्तं सहसा कालानलसमप्रभं ।
 चिच्छेद समरे द्रौणिर्देशयन् पाणिनाथवं । शिखण्डिनश्च विव्याध शरैर्बलभिरायसैः ।
 शिखण्डी तु श्वशं राजंश्चाद्यमान शिनैः शरैः । आहूरोह रथन्तूर्णं माधवश्च महात्मनः ।
 सात्यकिस्त तत क्रुद्धो राक्षस क्रूरमाहवे । अलम्बुषं शरैर्घोरैः प्रत्याकिरत सर्वतः । १९१
 राक्षसेन्द्रस्तस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारतः । अर्द्धचन्द्रेण समरे तच्च विव्याध सायकैः ।
 मायाश्च राक्षसीं कृत्वा शरवैर्परयाकिरत् । तच्चाहुतमपश्याम शनैश्च पराक्रमं ।
 नासधूमद्यत्समरे बध्यमान शिनैः शरैः । ऐन्द्रमस्तश्च वार्योद्यो योजयामास भारतः ।
 विजयाद्यननुप्राप्तं माधवेन दयस्विना । तदस्तस्यस्यनात्तना मायान्तां राक्षसीं तदा ।
 अलम्बुषं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वतः । पद्मेतं वारिधाराभिः प्राष्टयौव बलाहकः । १९२
 तत्तथा पीडितं तेन माधवेन महात्मना । प्रदुद्राव भयाद्रुचेः हिला सात्यकिमाहवे ।
 तमजघं राक्षसेन्द्रं स्वयं मधवताऽपि च । शनैश्च प्राणदंष्ट्रिणा योधानां तव पश्यतां ।
 न्यहनत्तावकाद्यापि सात्यकि सत्यविक्रमः । निशितैर्बलभिराणैस्त्रैस्तद्वन्त भयार्दिताः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली । धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेयवं ।
 ज्ञादयामास समरे शरैः सन्नतपद्मेभिः । संहायमानो विशिखेर्धृष्टद्युम्नेन भारतः । १९३
 विव्ययेन च संचक्षो तव पुत्रो जनेयवः । धृष्टद्युम्नश्च समरे त्वयं विव्याध सायकैः ।
 यद्याश्च निमता चैव तदहुतमिवाभवत् । तस्य सेनापतिं क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद भारतः ।
 दद्यांश्च चतुर सङ्घो निजघान महारथः । शरैश्चैनं सुनिशितैः शोच विव्याध सप्तभिः ।
 स हताश्वान्महाबाज्जरवज्रुत्य महाबली । पदातिरहिमुद्यम्य प्राधावत्पार्षतम्युतिः ।
 शकुनिस्तु समभ्येत्य राजम्यह्नी महाबलः । राजानं सर्वलोकास्य वयमारोपयत् स्वकं । १९४
 ततो गुपं पराजित्य पार्षत परवीरहः । न्यहनत्तावकं सैन्यं बल्लभाणिरिवाभुरः ।
 क्षतवर्मा रणे भीमं शरैर्बलं नृमहारथं । प्रज्झादयामाव च तं महामेघो रविं यथा ।
 तत महस्य समरे भीमसेन परम्पप । प्रेक्षयामास संक्रुद्ध सायकान् क्षतवर्धणे ।
 तैर्बन्धमानोऽतिरथ सात्तत सत्त्वगोऽधिकः । नाकमृत महाराज भीमं चार्क्षेच्छितैः शरैः ।
 तस्याश्वायतुरो हला भीमसेनो महाबलः । सारथिं पातयामास ध्वजश्च सुपरिष्कृतः । १९५
 शरैर्बलविधैश्च नमश्चिनोत् परवीरहा । शकुलीक्षतवर्माश्च द्याविद्ध समदृश्यतः ।
 हताश्वान् तया त्वयं दृषकस्त रथं ध्रुवो । श्यामस्त ते महाराज तव पुत्रं पश्यतः ।

भीमसेनोऽपि संकुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत् । निजघानं सुसंकुद्धो दष्टपाणिरिवान्तकः ।

इति श्रीमहाभारते भीमवधपर्वणि द्वैतये व्यक्तीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ छतराष्ट्र उवाच ॥ बहूनि हि विचित्राणि दैरथानि स्र सञ्जय । पाण्डूनां मामकै चार्जुनश्रेष्ठैः तव जल्पतः ।

न चैव मामकं कश्चिद्दृष्टं शंससि सञ्जय । नित्यं पाण्डुसुतान् दृष्टानभ्योऽश्वं शंससि ।

कीयमानान्त्विमनसो मामकान्त्वगतौजसः । वद मे संयुगे स्तुत दिष्टमेव न संशयः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ यथाशक्ति वयोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः । दर्शयानाः परं शत्रोः पौरुषं भरतर्षभ ।

गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकं । महोदधिगुणाभ्यासाक्षतपलं निधच्छति ।

तथा तत्पौरुषं राजंस्तावकानां महात्मनां । प्राप्य पाण्डुसुतान्पौरान् व्यथं भवति संयुगे ।

घटमानान् यथाशक्ति कुर्वाणान्कर्म दुष्करं । न दोषेण कुरुश्रेष्ठ स्नान्योधान् गन्तुमर्हसि ।

सवापराधात् सुमहान् सपुत्रस्तु विशास्यते । श्रियया प्रसूयो घोरौ यमरात्रिविद्वहः ।

आत्मशेषात् समुत्पन्नं शोचितं नार्हते नृप । न हि रक्षन्ति राजानः सर्वथाऽपि जीवितं ।

युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्ति वसुधाधिपाः । वनं विगाच्छ युयुत्सो नित्यं स्वर्गपरायणः ।

पूर्व्यां तु महाराज प्रावर्त्तत जनस्य । तन्ममैकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमं ।

आवनैव तु महेष्वासो महासेनो महाबलौ । इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ ।

तेषां प्रवृत्ते युद्धं तमुपै रौमहर्षणं । इरावांस्तु ततः क्रुद्धौ भ्रातरौ देवकृपिणौ ।

विव्याध निश्चितं ह्यैः सञ्जयपर्वभिः । तावेव प्रत्यविधेतां यमरौ चित्रेयाधिनौ ।

द्युतां हि ततो राजन् विमेषो न स दृश्यते । यततोः शत्रुनाशाय क्षतप्रतिक्षतैर्विणोः ।

इरावांस्तु रणे राजसन्नुविन्दस्व छायकैः । चतुर्भिश्चतुरो वाहाननयशमसादनं ।

भक्त्या च सुतीक्ष्णभ्यां धनुः केतुश्च मारिषः । विश्वेदे समरे राजंस्तदनुतमिवाभवत् ।

अक्रान्तुविन्दोऽप्य रथं विन्दस्व रथमास्थित । धनुर्दंहीना मुकुटं भारसाधनमुत्तमं ।

तावेकस्मै रणे वीरावावनैवौ रथिगाम्बरी । इरान् मुमुचुस्तु मिरावति महात्मनि ।

ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषिताः । दिवाकरपर्यं प्राप्य छादयामासुरम्वरं ।

इरावांस्तु ततः क्रुद्धौ भ्रातरौ तौ महारथौ । वर्षं शरवर्षेण वारिणं चापपातयत् ।

तस्मिन्निपतिते भूमे गतसत्वेऽथ वारथौ । अथ प्रदुहाव दिशः समुद्गन्तव्यस्तथा ।

तौ च जित्वा महाराज मागराजसुतासुतः । पौरुषं स्थापयन्सूते व्यथमत्तवज्रदिनौ ।

सा यथामागता यमरे धार्तराष्ट्री महाचमूः । वेगान् यज्जविधांयुक्ते विपं पीनेव मानवः ।

दिङ्मनो राघवेन्द्रस्य मगदधं समाद्रवत् । रथेणादित्यवर्णेन सध्वजेन महावध ।

ततः प्राग्श्रोत्रियो राजा मागराजं समास्त्रितः । यथा वज्रधरः पूर्वं सङ्ग्रामं तारकामवे ।

तत्र देवः सगन्धर्वा एवमस्य समागताः । विमेषं नैव विविर्दुर्दृष्टिमभगदत्तयोः ।

यथा सुरपतिः कुडूस्तासयामास दानवान् । तथैव समरे राजन् द्राव्यामास पाण्डवान् ।
 तेन विद्रव्यमाणां पाण्डवाः सर्वतोदिशं । चातारं नाथगच्छन्तं खेयनीकेषु भारत ।
 भैमसेनि रथस्थन्तु तत्रापस्थाम मारत । शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्वन्त महारथाः ।
 निवृत्तेषु च पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत । आघोचिष्टानको घोरस्तव मेन्यस्य संयुगे ।
 घटाल्कचस्ततो राजन् भगदत्तं महाहवे । शरैः प्रच्छादयामास मेघं गिरिमित्राभुदः ।
 निपात्य तान् शत्रान् राजा राक्षसस्य धनुस्तान् । भैमसेनि रणे त्वणं सर्वमस्यस्तताडयत् ।
 स तादात्मनो यज्ञभिः शरैः सञ्चतपर्वभिः । न विव्यधे राक्षसेष्टेः भिद्यमान इवाक्षयः ।
 ततः प्राग्भ्योतिथः कुडूलोमरान् स चतुर्दश । प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद राक्षसः ।
 तौ श्छत्वा स महाबाहुलोमराभिहितैः शरैः । भगदत्तश्च विव्याध चतस्रा वज्रपन्निभैः ।
 ततः प्राग्भ्योतिथो राजा प्रहसन्निव भारत । तस्याश्चाक्षतुरः सङ्क्षेपेयामास मृत्यवे ।
 स हताथे रथे तिष्ठन् राक्षसेष्टः प्रतापवान् । शक्तिं चिच्छेप वेगेन प्राग्भ्योतिथगजं प्रति ।
 तामातपन्तो सहस्रं हेमदण्डां सुवेगितां । विधा चिच्छेद नृपतिः सान्कीर्य्यं भूतये ।
 शक्तिं विनिहितां दृष्ट्वा वैडिभ्यः प्राद्ववृक्षयात् । यथेन्द्रस्य रणतत्पूर्वं नमुविदेत्यवसतनः ।
 तं विजित्य रथे शूरे विकान्तं ख्यातपौरुषं । अजेयं समरे राजन् यमेन वधयेन च ।
 पाण्डवो समरे सेनां सममर्दं सकुञ्चरः । यथा वनगजो राजन् स्रङ्गद्वयरति पद्मिनी ।
 मद्भ्येरनु समरे यमाभ्या सह सङ्गतः । सखीयौ ह्यादयाश्चक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ ।
 सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य सङ्गतं । अवारयच्छरौघेन मेघो यदद्विधाकरं ।
 ह्याद्यमानः शरैश्चैव बहुरूपतरोऽभवत् । तथोच्चाद्यभवत् प्रातिरतुना मादकारणान् ।
 ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः । अयान्वे चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
 प्रेषयामास समरे यमस्य सदनम्पति । हतायान्तु रथात्तूर्णमवमुक्त महारथः ।
 आहरोह ततो यानं भ्रातृवैव यमस्त्रिणः । रथस्यो ह रथे शूरो दृढे विविधस्य कार्मुके ।
 मद्भ्यराजयं कुडूः ह्यादयेतां रणोत्कटा । सक्काद्यमानो यज्ञभिः शरैः सञ्चतपर्वभिः ।
 खञ्जीयाभ्यां नरकाभ्यां नाकपत्तं यथाऽक्षयः । प्रहसन्निव ताक्ष्णिप शरदृष्टिं जघान ह ।
 सहदेवस्ततः कुडूः शरमुद्यम्य नोर्ध्ववान् । मद्भ्यराजमभिद्रुत्य प्रेषयामास भारत ।
 स शरः प्रेषितस्तेन गह्वरानिव वेगवान् । मद्भ्यराजे विनिर्भिस्य निपपात महोत्तमे ।
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः । निषसाद महाराज कल्पयज्ञ जगाम ह ।
 तं विषज्ञं निपतितं सुतः सत्यव्यस्य संयुगे । अपोवाच रथेनाजौ यमाभ्याममिषोडितं ।
 दृष्ट्वा मद्भ्येररथं धात्तराष्ट्राः पराङ्मुखं । सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ।
 निर्जित्य मातुलं सङ्क्षेपे माद्रीपुत्रो महारथो । द्रष्टुमुदितां ब्रह्मो सिंहादस्य नेदतः ।

१९०

१९१

१९२

१९३

१९४

अभिद्रुद्रावतु षष्ठौ तव सैन्यं विष्णोः । यथा दैत्यवृन् राजसिन्धुप्रेक्षाविधामरौ ।

१८८

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरा राजा मथं प्राप्ते दिवाकरे । अनायुधमभिप्रेक्ष्य चोदयामास वाजिनः ।

अभ्यधावन्ततो राजा अनायुधमरिन्दम । विनिघ्न सायकैस्त्रीन्पैर्वभिर्ननपर्वभिः ।

स संवार्य रणे राजा प्रेषितान् पाण्डुसूनुना । शरान् वृक्षमदेव्यास कौन्तेयाय समर्पयत् ।

ते तस्य कवचं भित्वा पपु शोणितमाहवे । अस्त्रनिव विचित्रन्तो देहे तस्य महात्मनः ।

पाण्डवस्तु सृष्टं विद्वत्सेन राजा महात्मना । रणे वराहकण्ठेन राजान् इदि विवधे ।

१८९

अथापरेण भजेन केतुं तस्य महात्मनः । रथवेष्टा रथार्जुनं भूमा पार्था न्यपातयत् ।

केतुं निषतितं दृष्ट्वा अनायुधः स तु पार्थिव । पाण्डव विप्रिच्छेत्सीत्स्नैराजन्वियाध सप्रभिः ।

ततः क्रोधात् प्रज्ज्वाल धर्मपुष्पो युधिष्ठिरः । यथा युगान्ते भूतानि धधन्निव ऊर्ताशनः ।

क्रुद्धन् पाण्डव दृष्ट्वा देवगन्धर्वराक्षसाः । प्रविशन्नुत्तमं शराजं व्याकुलं चापभृज्जगत् ।

सर्वपाक्षैव भूतानामिदमासीन्नमोगतं । बोलोकानद्य सकुट्टो नृपेऽप्य धृष्टतीति वै ।

१९०

अथयथैव देवाश्च शक्रः खल्ययनं महतः । लोकानां नृप ज्ञान्यर्थं क्रोधि ते पाण्डवे तदा ।

स च ब्रोधसमाविष्टो ललितहन् छकिणी मुहुः । दधारात्मवपुर्धर युगान्तादित्यशक्तिम् ।

ततः सर्वानि सैन्यानि तावकानि विष्णोः । निराशान्धर्मवस्तव जीवितं प्रति भारतः ।

स तु धैर्येण तं कोपं सन्निवार्य महावृक्षः । अनायुधं प्रचिक्षेद मुष्टिदेगे महद्गुणः ।

अथैनं क्षिप्रधन्वानं नाराचेन सान्नातरे । निर्विभेद रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।

१९१

सत्वरं च रणे राजसस्य बाह्यान्महात्मनः । निजघ्नान् शरैः क्षिप्रं स्रुतश्च सुमहाबलः ।

हतायन्तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राक्षसं पीडय । विप्रद्रुद्राव वेगेन अनायुधः समरे तदा ।

तस्मिन्निजे महेव्यासे धर्मपुष्पेण सयुगे । दुर्ध्याधनवलं राजन् सर्वमासीत् पराङ्मुखः ।

इतच्छला महाराज धर्मपुष्पो युधिष्ठिरः । या ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ।

चेकितानश्च वाण्येयो गौतमं रथिनाम्बरः । प्रेक्षतां सर्वधैन्यानां ह्लादयामास सायकैः ।

१९२

सन्निवार्य शरांस्तान् क्षपः शरदन्तो युधिः । चेकितान रणे यत्तं राजन् विव्याध पत्तिभिः ।

अथापरेण भजेन धनुश्चिक्षेद भारतः । शरसिन्धोः भजेन क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ।

हृद्यायास्त्रावपिद्राजन्भूमा च पाण्डिषारथ्योः । सोऽप्युत्थ रथार्जुनं गदां जघाह शालतः ।

स तथा बोरपातिन्या गदया गदिनाम्बरं । गौतमस्य हृद्यान् हत्वा शरसिन्धुं न्यपातयत् ।

भूमिष्ठो गौतमस्य शरांसिचेष पौड्याः । ते शराः शालतं भित्वा प्राविशन् धरणीतलः ।

१९३

चेकितानस्ततः क्रुद्धो गदां चिचेष त्रा पुनः । गौतमस्य मधाकाक्षीं वृषक्षेत्रं पुरन्दरः ।

तामापन्नो विपुलमश्रमो महागदाः । शरैरनेकसाहसैर्वारयामास गौतमः ।

चेकितानम्वतः खड्गं कोपादुद्धृत्य भारत । लाघरं भग्नमास्त्राय गौतमं समुपाद्रवत् ।
 गौतमोऽपि धनुस्तृता प्रष्टुञ्चासि सुसहते । वेगेन महता राज्ञेऽङ्कितानमुपाद्रवत् ।
 तावुभौ वलवन्मौ निस्त्रिंश्वरधारिणौ । निस्त्रिंश्वर्यौ सुनीत्त्राभ्यामेन्यान् सन्ततचतुः ।
 निस्त्रिंश्वर्याभितौ ततसौ पुनर्वर्षभौ । धरणीमनुसम्प्राप्तौ सर्वभूतनिषेविता ।
 मूर्च्छयाऽभिपरीताऽहो व्याथामेन च मोहितौ । ततोऽभ्यधावदेमेन करकपं सुहृत्तया ।
 चेकितानं तदाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्भट् । रथमारोपयन्नेन सर्वैश्चन्द्र्य पश्यत् ।
 तथैव शकुनिः पृष्ट्वा श्यालस्तत्र विद्यामने । आरोपयद्रथं त्वर्यं गौतमं रथिनाम्बरं ।
 सौमदक्षिं तया कुट्टो घृष्टकेतुर्ब्रह्मवत् । नवत्या सायकैः क्षिप्रं राजन् विद्याध वक्ष्मि ।
 सौमदक्षिहरन्मैलैर्दंष्ट्रं बाणैरभोभत । मथ्यन्ति महाराज रक्षिमिक्षपतेऽप्यया ।
 भरिस्त्रास्य समरे धृष्टकेतु महारथं । हतस्ततहयं दक्षे विरयं सायकोत्तमै ।
 निरयश्चैवमाशोक्य हताथं हतसारथिं । महता शरवैर्यथ ह्लादयामास संयुगे ।
 स च तं रथमुद्धृत्य धृष्टकेतुर्ब्रह्ममनः । आहरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष ।
 क्षिप्रमेवो विकरन् राजन् पुनर्वर्षरक्षया । रथिना चैवसन्नादा सौमद्रमभिवुदुव ।
 क्षमिमन्त्रोत्तमैस्तु घोरां युद्धमवर्तत । शरीरस्य यथा राजन् वातपिपककैर्क्षिप्रं ।
 विरथास्तत्र पुलास्तु हत्वा राजन् महाहवे । न जघान नरव्याघ्र स्मरन् भीमवचसदा ।
 ततो राज्ञा वज्रशैर्गजान्तरययापिमि । प्रहृते समरे भीमं देवैरपि दुर्गवहं ।
 प्रयातं शीघ्रमुदीक्ष्य परिचातु सुतांस्तत्र । क्षमिमन्त्रं समुद्दिश्य बालमेकं महारथं ।
 वासुदेवमुवाचेद कौन्तेय श्रेतवाहन । सोदयायन् जयोक्तेषु यचैते वज्रजा रथाः ।
 इते क्षिप्रवः पृष्ट्वा कृतस्त्रा युद्धदुर्मदा । यथा न हन्युः चेनां नक्षया माधव सोदय ।
 स्वमुक्तः स वार्ष्णेय कौन्तेयानामिनाजया । रथे श्रेतहयैर्दक्ष प्रेषयामास संयुगे ।
 निष्ठानको महानास्त्रीस्तत्र सैन्यस्य मारिष । यद्वर्जुनो रणे कुट्टं संयातलावकान् प्रति ।
 समावाधु कौन्तेया राक्षसान् नोस्मरन्ति । सुग्रहाणमथै राज्ञिषु वचनमब्रवीत् ।
 जानामि तां युधि श्रेष्ठ कृत्यं ते पूर्ववैरिणं । पथ्यायकाद्य सम्प्रभू फले पश्य सुदाहणं ।
 अथ ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रतान पितामहान् । एवं सञ्चल्यतस्तस्य वीमलोऽश्वमुपातिन ।
 शुनाऽपि पश्य वाक्यं सुग्रहा रथयूयप । न जैनमववीत् किञ्चिच्चुम् वा यद्विद्याऽभूत् ।
 अस्मिन्नाज्जैनं वीरं राजमिदं भिर्हृतं । पुरस्तात् घृष्टतथैव पार्येत वैरं सर्वतः ।
 परिवर्थास्तेन सङ्घो तत्र पुनैः सहानघ । शरैः सञ्क्रादयामास मेघैरिव दिवाकरं ।
 ततः प्रहृते सुमहान् सङ्घातं शोषितोदकः । तावकान् च समरे पाण्डवानाञ्च भारत ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि सुग्रीवार्जुनवर्चमागने पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ धन्य एवाव ॥ स तु यमानस्तु शरीरधन्यः पदाशतो नाग इव द्रव्यमन् यत्नी । वाणेन वाणेन महारथाणां चिच्छेद चापानि
रणे प्रसज्य ।

संख्येय चापानि च तानि राजखेपां रणे भीर्यवतां चणेन । विव्याध वाणैर्युगपन्महात्मा निशेषमां तेव्यम
न्यमान ।

नितुराजो रुधिरप्रदिग्धस्तो ताखिता शक्रधृतेन राजन् । विमिथगावा पतितोत्तमाङ्गा गतामवखिन्नतनुवकादा ।
महो गता पार्थशराभिभूता विचित्ररूपा युगपदिनेष्ट । दृष्ट्वा हतांस्तान् युधि राक्षपुष्पाखिगतां राज प्रययौ रथेन ।
तेषां रथानामथ दृष्टगोपा दाचिन्नतोऽन्वेष्टभ्यतन्त पार्थ । तथैव ते न परिवार्य पार्थ प्रकृत्य चापानि महारवाणि । ११५
शवीटुघ्न बाणमहोचष्ट्या यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः । संपीड्यमानस्य शरीरघट्टया धनञ्जयस्तान् युधि जातरोप ।
बद्धा शरीरे संयति तैलधैतजंघान तानथय दृष्टगोपान् । बहिर् रथांस्तानवजित्य बद्धौ धनञ्जय प्रीतमना यमूखी ।
अथात्वरङ्गीप्रवधाय जिष्णुर्लानि राजां समरे निहत्य । विगर्त्तराजो निहतान् समीक्ष्य महारथांस्तानय बन्धुवर्गान् ।
रणे पुरस्तात् नराधिपांस्तान् जगाम पार्थ त्वरितो बधाय । अभद्रुतं चास्त्रविदा बरिष्ठं धनञ्जयं वोढ्य शिखण्डिमुष्ण ।
अभ्युद्युतो श्रितशस्त्रहस्तो रिरिचिषन्तो रयन्नुनस्य । पोथेऽपि तानापतत समीक्ष्य विगर्त्तराज्ञा सहिताम् नृवीराम् । ११६
विभ्रं चित्ता समरे धनुर्मान् गाण्डोवमुकैर्मिश्रिते प्रयत्नैः । भीमं यियासुर्पुंथि सन्दर्शे दुर्व्योधमं सैन्यवादींश्च राज ।
आवारयिष्यन्नभिसम्प्रयाय मुहूर्त्तनाभौघ्य बलेन वीर । उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्यो जयद्रथादीन् नृगाम्भोजान् ।
ययौ ततो भीमबहो मनखो गात्रेयनाजो शरचापपाणि । युधिष्ठिरस्योपबद्धो महात्म समाययौ त्वरितो जातकोप ।
मह्राधिपं सनभित्यस्य बद्धौ खभागमाप्तनमनन्तकीर्तिं । सार्द्धं समाद्रोक्षुतभीमवने भीमं ययौ स नानव रणोप ।
तैः सम्प्रयुक्तैः स महारथौघैर्गङ्गाक्षतं समरे चित्रयोधो । न विव्येधे ब्रह्मन्तरो महात्मा समागत पाण्डुसुतैः समस्तैः । ११७
पितृ राजा युधिस्तयसन्धो जयद्रथोऽप्युपबद्धो मनखी । चिच्छेद चापानि महारथां प्रसज्य तेषां धनुषा वरेण ।
युधिष्ठिरं भीमवेन यमौ च पार्थ तथा युधि सञ्जातकोप । दुर्व्योधं क्रोधविषो महात्मा जघान वाणैरनलप्रकाशैः ।
प्रपेय शस्त्रेण श्वेनैव तथा विभो विषवेनेन चापि । विद्धा शरीरेऽतिवैदहकोपा देवा यया दैव्यान् सैन्यैः ।
हिन्नायुधं शान्तवेन राज्ञा शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोप । अजानमनु समरे महात्मा शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच शस्त्रं ।
जज्ञा तथा त्वं पितुरपतो मामहं हनियामि महाप्रतन्त । भीमं शरीरैर्विमलाकैरिणैः सद्यं वदामीति क्षत्रा प्रतिज्ञा । ११८
तथा न सैन्यं सफलं करोषि देवप्रतं यन्न विहंसि युद्धे । मिथ्याप्रतिज्ञो भवे मा नृवीर रथस्व धर्मस्व कुलं यशस्व ।
प्रेक्षस्व भीमं युधि भीमवर्गं सर्व्वास्तपन्तं मम सैन्यसघान् । शरीरजालैरतिनिर्मितजने कोटो यथा कालकृतं चणेन ।
निष्ठस्तचापं समरानपेक्ष पराजितं शान्तवेन राज्ञा । विहार्य बन्धूनय सोदरांश्च क यास्त्रे नानुष्पे तवेद ।
दृष्ट्वाऽपि भीमं तमनन्तवीर्यं भग्नश्च सैन्यं द्रवमाणमेवं । भीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र तथा हि ते मुखवर्णोऽप्रदष्ट ।
आश्रायमानेन धनञ्जयेन महाहवे संप्रसक्तो नृवीर । कथं हि भीमात् प्रथितं प्रथितां मय तमस्य प्रकरोषि वीर । ११९
स धर्मराजस्य वधो निगम्य रुद्राचरं विप्रतापापविद्ध । प्रत्यादेभ्य भव्यमानो महात्मा प्रतलरं भीमप्रवधाय राजन् ।
तमापतन्त महता जवेन शिखण्डिनं भीममभिद्रवन्त । आवारयामास हि शस्त्र शनमखेण घोरेण हि दुर्जयेन ।
स चापि दृष्ट्वा समुदोर्ध्वमाणमखं युगान्ताग्निमप्रभाव । नाशौ व्यमुहोऽद्रुपदस्य पुत्रो राजन् महेन्द्रप्रतिमप्रभाव ।

तस्यैव च तत्रैव महाधनुर्मान् शरैरुद्धं प्रतिवाधमानः । अथाददे वारुणमन्यदक्षं शिखण्डायैः प्रतिघातमस्य ।
तदस्त्रमस्त्रेण निवार्यमाणं सखाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च । भीमस्तु राजन् समरे महात्मा धनुः सुचित्रध्वजमेव
चापि ।

१०८०

क्षित्वाऽनदत्पाण्डुसुतस्य वीरो युधिष्ठिरस्तत्रजमोढस्य राज्ञः । ततः समुत्सृज्य धनुः सवर्णं युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतं ।
गदां यद्वीक्षत् भिषपात् सख्यौ जयद्रुथंभीमसेनं पदातिः । तमापतन्तं सहसा जवेन जयद्रुथं सगदं भीमसेनं ।
विद्याधरौ घोरैर्यमदण्डकस्त्रे शितैः शरैः पशुघ्नतैः समन्तात् । अचिन्तयित्वा स शरांस्तस्मिन् वृकोदरः क्रोधपरोतचेताः ।
जघान् वाहान् समरे समस्ताभारदृजान् विन्दुराजस्य सख्यौ । ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभावस्तवात्मजस्तरमाणो रथे न ।
अभ्यायधौ भीमसेनं नियन्तुं समुद्यत्वा स्त्रुं सुरराजकन्य । भीमाऽप्ययैर्न सहसा विनष्टं प्रत्युद्यधौ सद्यः तर्जमानः । १०८१
समुद्यत्तां तां यमदण्डकन्यां दृष्ट्वा गदां कुरुवं सनन्तात् । विहाय सर्वे तत्र पुत्रमुपै पतं गदायाः परिहर्तुं कामाः ।
अपक्वास्तास्तुमे सर्वैर्मदं सुदाक्षे भार्ता भोदनीये । अमूढचेतास्तस्य चित्रवेणो महागदामापतन्ती निरीक्ष्य ।
रथं समुत्सृज्य पदातिरागौ प्रगृह्य खड्गं निमग्नश्चरन् । अवभुजः सिंह इवाचलापाङ्गगामे न भूमिस्त्रमप्रदेयं ।
गदाऽपि सा प्राप्य रथं विचित्रं सार्धं सख्यौ विनिहत्य सख्यौ । जगाम भूमिं ज्वलितामघोस्ता भद्राश्वराङ्गानिव सप्ततन्ती ।
आद्यैर्यैरूपं समहस्तदीया इष्टैव तद्गतैः सम्यग्बह्यः । सर्वे विभेदुः सहिता समन्तात् प्रपूजिते तवं पुंनं वसैत्याः । १०८२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चित्रवेनरथभङ्गे पटवतीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
॥ सख्यश्च उवाच ॥ विरथं तं ममावाद्य चित्रवेनं मनस्विनं । रथमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव ।
तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने तुमुने सहजे धर्म । भीष्मः शान्तनवसूयं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।
ततः वरयनागाद्या समकण्ठं वृक्षया । गृह्योरास्त्रमनुश्रुतिं मेतिरे च युधिष्ठिरं ।
युधिष्ठिरोऽपि कौरवो यमाभ्यां सहितः प्रभुः । महेश्वर्यं नरव्याघ्रं भीष्मं शान्तनवं ययौ ।
ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन् पाण्डवो युधि । भीष्मं सञ्ज्ञादयामास यथा मेघो दिवाकरं । १०८३
तेन सख्यं प्रणीतानि शरजालानि भाग्यं प्रतिजग्राह याद्वेयः । शतशोऽप्य सहस्रम् ।
तथैव शरजालानि भीमेणास्त्रानि मारिय । आकाशे समदृश्यन्त खगमार्गां वजा इव ।
मिमेधाङ्गान् कौन्तेय भीष्मः शान्तनवो युधि । अहस्यं समरे चैकं शरजालेन भाग्यं ।
ततो युधिष्ठिरो राजा कौरवस्य महात्मन । नाराचमपेयामास जुद्धं आश्रित्योपमं ।
असम्प्राप्तन्तु तं तत्र क्षुरपेण महारथः । चिच्छेद समरे राजन् भीष्मस्तस्य धनुस्तथा ।
तनुं क्षित्वा रथे भीष्मो नाराचं कालमस्थितः । निजग्रे कौरवेन्द्रस्य हयान् काञ्चनभयणान् ।
हतायन्तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । आहरोह रथं तर्षं नकुलस्य महात्मनः ।
यमावपि सुसंकुष्टो ममावाद्य रथे तदा । शरैः सञ्ज्ञादयामास भीष्मः परपुरञ्चय ।
तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मवाणप्रपीडितौ । जगामाद्य परं चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ।
ततो युधिष्ठिरो राजन् राज्ञस्तान् समचोदयत् । भीष्मं शान्तनवं सर्वे निहत्येति सुवदन्तान् ।
ततले पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं । महता रथश्रेण परिवव्रुः पितामहं । १०८४

स समन्तात्परिवृतः पिता देवप्रतस्तव । चिकीर्षधृष्या राजन् पातयानो महारथान् ।

तं चरन्ते रणे पाथाः ददृशुः कौरवैः युधि । मृगमध्ये प्रविश्येय यथा सिंहमृगं वने ।

तज्यमाने रणे मृगारोहामयानस्य भावैः । दृष्ट्वा जेसुमहाराज सिंहमृगणा इव ।

रणे भरतविध्वज ददृशुः क्षत्रिया गतिं । अग्रिमादुसहायस्य यथा कर्त्तुं दिध्वजः ।

शिरांसि रथिनां भीमः पातयामास संयुगे । तात्वेभ्य इव पत्तानि फलानि कुशलो वरः ।

पतद्भिज्य महाराज शिराभिर्धरणीतले । बभूव तुमुलः शब्दः पततामग्गनामिव ।

तस्मिन् तुमुले युद्धे वर्त्तमाने सुदारणे । सर्वेषामेव भैत्यानामोद्भित्तकरो महान् ।

भिजेषु तेन बह्वेषु क्षत्रिया इतरेतरं । एकमेकं समाह्वयं युद्धाद्यैवेवतस्थिरैः ।

श्लिखण्डौ तु समाबाध भारताम् पितामहं । अभिदुष्टाव वेगेन तिष्ठतिष्ठति चाग्रजीव ।

अनादृत्य ततो भीमसं श्लिखण्डनमाहव । प्रयथो हृज्जयान् भीमः क्षीत्वं चिन्त्य श्लिखण्डिनः ।

हृज्जयाय ततो हृष्टा दृष्ट्वा भीमं महाहव । चिन्तनादान् बह्वविधायकः शतविमिश्रितान् ।

ततः प्रवहते युद्धे व्यतिपत्करधदिपे । अपरो दिशमाख्याय स्थिते सवितरि प्रभो ।

धृष्टमुनोऽय पाञ्चाखाः सात्यकिश्च महारथः । पौण्ड्रयन्तौ श्वं वैद्यं शक्तिमरुदृष्टिभिः ।

शरैश्च बह्वभीराजसाजगुलावकाशयै । ते इत्यमानाः समरे तावकाः पुहपर्वम् ।

आर्यो युद्धे मर्तिः क्षान्ता न यजन्ति च संयुगे । यथोत्साहश्च समरे जघ्रुलोकमहारथाः ।

तत्राकन्दो महानाथोत्तावकागो महात्मता । बभूव तं समरे राजन् पाप्यतेन महात्मना ।

तं श्रुत्वा निन्दं घोरं तावकागो महारथो । विन्दानुविन्द्यावावक्यैः पाप्यतं प्रत्युपस्थिता ।

तौ तस्य तुरगान् हत्वा त्वरमाथो महारथौ । कादयां मासतुहभौ शरवैषणं पाप्यत ।

श्वबभूव्याय पाञ्चाखा रथान् मृगारथः । आहरोह रथं त्वरं शाल्यके समहात्मनः ।

ततो युधिष्ठिरौ राजा महत्या भनवा दृतः । आवक्यौ समरे कुडावभ्यधातु स परम्पयो ।

तथैव तव पुत्रोऽपि सर्वलोचिगेन मारिष । विन्दानुविन्दौ समरे परिवार्यौ पतस्थिवान् ।

अर्जुनद्यापि संकुहः समरे क्षत्रियधर्मान् । श्रयोधयत सङ्गामे वज्रपाणि रिवारुणम् ।

द्रोणय समरे क्रुहः पुत्रश्च प्रियव्रतव । व्यधमतं सर्वपाञ्चालोत्तराग्निमिवानलः ।

दुर्योधनपुरोगांस्तु पुञ्चास्तव विशम्पते । परिवार्यै रणे भीमं युवधः पाण्डवैः सर्वे ।

ततो दुर्योधनो राजा क्षिप्तायति भास्करे । प्रावर्त्तत नदी घोरं शोणितो घतरङ्गिणी ।

गोमायुगणशङ्कोर्यो चनेन रजनीमुखे । शिवाभिरग्निभिश्च हवर्त्तन्निर्ववं रवं ।

घोरमायोधनं जज्ञे श्वेतवद्वसमाकुलं । राक्षसाय पिशाचाय तथाऽन्ये पिप्रिताग्निः ।

समन्ततो व्यदृश्यन्तं शतशोऽथ सदृशः । अर्जुनोऽयं सुशर्मादीन् राज्ञास्तान् सपदानुमान् ।

विजित्य हतनामथे यथौ खमिरं प्रति । युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो ब्राह्मणः शक्तिः प्रभः ।

प्रयथो शिविरं राक्षसिमायां सेवया दृतः । भीमधनोऽपि राज्ञश्च दुर्योधनमुखावयान् ।

अवजित्य नृपान् यज्ञे प्रययौ शिविरम्भति । दुर्योधनोऽपि नृपतिं परिवार्य महारथैः ।
भीमं शान्तनवतुल्यं प्रययौ शिविरं प्रति । द्रोणा द्रौणि कृपं शक्यं कृतवर्मा च सात्वत ।
परिवार्य चतुर्भ्यो प्रययुः शिविरं प्रति । तथैव सात्यकीराजन् दृष्टद्युम्नश्च पार्वत ।
परिवार्य रथे योधान्यतुः शिविरं प्रति । स्वमेते महाराज तावका पाण्डवै सह ।
पर्यवसन्त सहिता निशकौले परन्तपा । ततः स्वशिविरं गत्वा पाण्डवाः कुरुवस्तथा ।
न्यविशन्त महाराज पुत्रयन्त परस्पर । रथा कृतात्मनः शूरा न्यखुगुलान्यथाविधि ।
अपनोय च शक्यांश्च स्थात्वा च विविधैर्जलैः । कृतस्वस्त्रयणा सर्वैः स्वयमानाश्च बन्दिनि ।
गीतवादिग्रन्थैश्च यकीडन्त यमस्त्रिणः । मुहूर्तैर्मिव तत्सर्वमभवत् स्वर्गसंमित ।
न हि धुक्कथाद्वाङ्मिषश्च कुरुनर्यमा । ते प्रसुप्ते बले तत्र परित्रान्तजने नृप ।
हस्त्ययमङ्गले राजन् प्रेक्षणीये बभूवतु ।

१८०

१८१

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धावहारे सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥
॥ बभूवतु उवाच ॥ परिणाम्य निशान्ताम् सुखसुप्ता जनेश्वरा । कुरुवं पाण्डवाश्चैव पुनर्धुक्काय निर्ययुः ।
ततः शब्दैः महानासीत सैन्ययोद्भवैरपि । निर्गच्छमानयो यज्ञे सागरप्रतिनो महान् ।
ततो दुर्योधनो राजा चित्रसेनो विविशति । भीष्मश्च रथिना श्रेष्ठो भारद्वाजश्च बोध्यवान् ।
एकीभूना सुवयक्ता कौरवाणां महारथाः । धूमान् विदधूराजन् पाण्डवान् प्रति दृशिताः ।
भीमं कृत्वा महं व्यूहं पिता तत्र विशास्यते । सागरप्रतिमूहोऽप्यारोपितरश्मिर्गतः ।
अपत सर्वैर्हैन्यानां भीमं शान्तनवो ययौ । मालवैर्दक्षिणात्यैश्च श्रवण्यैश्च समन्वित ।
ततोऽनन्तरमेवाशीक्षारद्वाज प्रतापवान् । पुलन्दैः पारदैश्चैव तथा सुदृक्मालवैः ।
द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्त प्रतापवान् । मागधैश्च कलिद्रैश्च पिशाचैश्च विशास्यते ।
भगदत्तादनु नृप कौशल्याय दृढदल । भेलकैश्चैपुण्ड्रैश्च चिच्छिन्नेश्च समन्वित ।
दृढहस्तस्तु शूरक्षीगर्तं प्रत्यक्षाधिप । कामोजैर्बलमि साङ्गैः यवनैश्च सहस्रशः ।
द्रौणिश्च रभश्च शूरक्षिगतादनु भारत । प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातल ।
तथा सर्वैश्च सैन्येन राजा दुर्योधनस्तदा । द्रोणेरनन्तरं प्रायात सोदरैः परिवारित ।
दुर्योधनादनु ततः कृप आरदतो ययौ । स्वमेव महाव्यूहं प्रययौ सागरोपम ।
रेणुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि वा विभो । अङ्गदान्यश्च चिन्ताणि महाबाहो धनूषि च ।
तच्च दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः । युधिष्ठिरोऽश्वोत्तमैः पार्षतं पृतनार्पित ।
पश्य व्यूहं महेश्वसं निर्मितं सागरोपम । प्रतिव्यूहन्ममपि वै कुरु पार्षत आचिरं ।
ततः स पार्षत शूरो व्यूहक्षणे सुदारुणः । शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशन ।
शृङ्गाभ्यां भीमसेनश्च शार्वाङ्गश्च महारथः । रथैरनेकषाहस्रैश्च हयपदातिभिः ।
नाभ्यामभूजैश्च श्वेताश्वैश्च वानरध्वजः । मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

१८२

अथेतरे महेष्वासाः सद्यस्यैव नराधिपः । यूष्मन्तं पूरयामास यूष्मास्तु विभारदाः ।
 अभिमन्युस्ततः पञ्चादिराटश्च महारथः । द्वैपदेवाश्च बर्हिष्ठा राक्षसश्च धृष्टोत्तकः ।
 एवमेतन्महायूष्मन्तं भारत पाण्डवाः । अतिष्ठन् समरे गुरा योद्धुकामा जयैषिणः ।
 भेरीशब्दाश्च तमुवा विमिश्राः शृङ्गानिःस्रजैः । खड्गितास्फाटितोत्क्रुष्टैः सुभीमाः सर्वतो दिग् ।
 ततः गुरा समासाद्य समरे ते परस्परं । नेत्रैरनिमिषैराजववैचल्यं परस्परं । १८०
 मनोभिस्ते मनुष्येभ्यः पूज्यं योधाः परस्परं । युद्धाय समवर्तन्त समाह्वयतेतरे ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धे धोररूपं भयावहं । तावकानां परेषाञ्च निग्रतामितरेतरे ।
 नारायणं निग्रताः सञ्चो सन्तति स्य भारत । व्यान्तानना भयक्रा उरगा इव सर्वशः ।
 निमित्तु ज्विमला शङ्खलैवधैताः सुतेजनाः । अमुदेभ्यो यथा राजन् भ्राजमानः शतद्वन्दाः ।
 गदाश्च विमलैः पद्मैः पिण्डाः खण्डभूषिताः । पतन्त्यस्ताव दृश्यन्ते गिरिशृङ्गापमाः शृङ्गाः । १८१
 निस्त्रिंशच्च थराजना विमलाम्बरधरिभाः । आर्षभाणि च चर्षाणि शतचन्द्राणि भारत ।
 अशोभन्त रणे राजन् पतमानानि सर्वशः । अन्योऽन्यं समरे स्नेने युध्यमाने नराधिप ।
 अशोभन्त यथा दैत्यदेवेषु समुद्यते । अभ्यवर्तन्त समरे तेऽन्योऽन्यं वै समन्ततः ।
 रथास्तु रथिभिरूष्णं प्रेषिताः परमाहवे । युगेयुगानि संस्त्रिभ्य युयुधुः पार्थिववर्षभाः ।
 दन्तिनां युध्यमानानां शङ्खपातं पावकोऽभवत् । दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतो दिग् । १८२
 प्रातैरभिहताः कैषिद्वजयोधाः समन्ततः । पतमानाः स्य दृश्यन्ते गिरिशृङ्गास्रगा इव ।
 पदानाद्यायुद्धस्यन्त निग्रतो हि परस्परं । शिवरूपधरा गुरा नखरप्राशवोर्धिनः ।
 अन्योऽन्ये समासाद्य कुरुपाण्डववैनिकाः । शरैर्नावाविधाकारै रणे निन्युयंमचर्य ।
 ततः शान्तमवो भीमो रथघोषेण नादयन् । अभ्यागमद्रुणे पाण्डून् धनुःशब्देन मोहयन् ।
 पाण्डवानां रथाद्यापि नदन्तो भैरवं रवं । अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । १८३
 ततः प्रवृत्ते युद्धे तव तेषाञ्च भारत । नराश्चरथनामैर्ना व्यतिवर्तते परस्परं ।
 इति श्रीमद्भारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धारम्भे अष्टाश्विनेऽध्यायः ॥ ७८ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ भीष्मान् समरे क्रुद्धं प्रपतन्तं समन्ततः । न श्रेष्ठः पाण्डवा द्रुष्टुं तपन्तमिव भास्करं ।
 ततः सर्वानि सैन्यानि धर्मपुत्रश्च ग्रासनात् । अभ्यद्रवन्त गात्रे व मर्दयन्तं गिरैः शरैः ।
 स तु भीमो रणक्षोभो सोमकान् सद्यश्चयान् । पाञ्चालाश्च महेष्वासान् पातयामास सायकैः ।
 तं वध्यमाना भीमेण पाञ्चालाः सोमकैः सह । भीष्ममेवाभ्ययुक्लूषं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयं । १८४
 स तेषां रथिनाम्भीरो भीमः शान्तमवो युधि । चिच्छेद समरे राजन् वाहनय मिरांश्चि च ।
 विरथाश्चयिनयको पिता देवप्रतस्तव । पतिताभ्युत्तमाङ्गानि हृद्येभ्यो हृद्यसादिना ।
 निर्यमुर्याश्च मानङ्गान् शयानान् पथ्यतेपमान् । अपश्याम महाराज भीष्माखेण प्रमोहितान् ।
 न तपश्चोत् पुमान् कथितं पाण्डवानां विग्रह्यते । अन्यच्च रुचिनां श्रेष्ठास्ते ममेवान् महाबलान् ।

स हि भीमं समासाद्य तावयामास संयुगे । ततो निष्ठानको चोरो भोगभीमसमागमे ।
 बभूव सर्वसैन्यानां धोररूपो भयानकः । तथैव पाण्डवा दृष्ट्वा विह्वलाश्चमयान् ।
 ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः । भीमं युगोप समरे वर्तमाने जनस्ये ।
 भीमस्तु शरयिं हत्वा भीमस्य रयिनाम्बरः । विद्रुताये रथे तस्मिन् द्रवमाणे समन्ततः ।
 सुनाभस्य शरैणाशु गिरिचिच्छेद चारिहः । चुरग्रेण सुतोत्थेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
 तस्मिन् हते महेष्वास्ये तव पुत्रे महारथे । नादृश्यन्त रणे शूरा सोदर्याः सप्त मारिषः ।
 आदित्यकेतुर्ब्रह्माग्नी कुण्डधारो महोदरः । अपराजितः पण्डितको विशालाक्षः सुदुर्जयः ।
 पाण्डवं चित्रसङ्गाहं विश्विकवसायुधाः । अभवर्चन्त सङ्गामे योद्धुकाम रिमर्दनाः ।
 महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पश्विभिः । नवमिर्वज्रसङ्गाग्रैर्नमुचिं हृषथा यथा ।
 आदित्यकेतुः सप्तधा वज्राग्नी चापि पश्विभिः । नवधा कुण्डधारस्तु विशालाक्षस्तु पश्विभिः ।
 अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः । शरैर्वैजभिरानर्च्छंस्त्रीमयेन महानलः ।
 रणे पण्डितकश्चैनं विभिर्योपैः समर्पयत् । स तस्मिन्स्थिते भीमः द्रुपुर्भिव्यधनाह्वे ।
 धनुःप्रपीड्य बामेन करेणामिषकर्षणः । गिरिचिच्छेद समरे शरैर्णाननपर्वणा ।
 अपराजितस्तु सुमर्षं तव पुत्रस्य संयुगे । पराजितस्तु भीमेन निपपात गिरौ महीं ।
 अथापरेण भीमेन कुण्डधारं महारथं । ग्राहिणेऽनृयुगकाय सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 ततः पुनरमेयात्मा प्रसन्नाय श्लोमुखं । प्रेययामास समरे पण्डितं प्रति भारतः ।
 स शरं पण्डितं हत्वा विवेकं धरणीतलं । यथा नरं निहत्याशु भुजगं कालचोदितः ।
 विशालाक्षगिरिच्छेदो पातयामास भूपते । विभिः शरैरदीनात्मा स्मरन्क्षीर्षं पुरातनं ।
 महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्नानाकरे । विव्याध समरे राजन्स्य हतो न्यपतद्भुवि ।
 आदित्यकेतोन्मत्तश्च हित्वा वाणेन संयुगे । भीमेन भूशतोत्थेन गिरिचिच्छेद भारतः ।
 वज्राग्निं ततो भीमः शरैर्णाननपर्वणा । प्रेययामास संकुलो यमस्य सदने प्रति ।
 मद्रुद्रतुल्यतप्तोऽग्रे तव पुत्रो विशाम्पते । मन्यमाना हि तस्मत्वं सभायां तस्य भाषितं ।
 ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनक र्षितः । अत्रवोसावकान् सर्वान् भीमोऽयं बध्नात्मानितः ।
 स्वमेते महेष्वासं पुत्रास्तुव विशाम्पते । आहूतं सन्दृष्ट्वा निहतान् प्राश्नारन् हि तदक्षः ।
 यदुक्तवान् महाप्राज्ञः सत्ता हितमनामथे । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ।
 लोभमोहसमाविष्टं पुत्रप्रीत्या जनाधिप । न बुध्यसे पुरा यत्तु तथ्यमुक्तं हितं वचः ।
 तथैव च वधायाय पुत्राणां पाण्डवो बलीः । नूनं जातो महाबाहुर्धृष्टा क्षतोह कौरवान् ।
 ततो दुर्योधनो राजा भीममासाद्य मारिषः । दुःखेन महता विष्टो विलगापतितु क्षितः ।
 निहता भोतरः शूरा भीमसनेने मे युधि । यतमानास्तथाऽन्येऽपि हन्यन्ते सर्वैर्नेनिकाः ।
 भवान् मथ्यक्षिततया नित्यमस्मानुपचते । सोऽहं कापयमाह्वः पश्य देवमिदं मम ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धः पिता देवमतस्त्रयं । सुयोधनमिदं वाक्शममवीत् सायुधोत्तम । १८९
 एकमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च । गान्धार्था च यमस्त्रिन्या तत्त तान् न ब्रुवाम् ।
 समयय मया पूर्वं छतो व शत्रुकर्षण । नाहं युधि विमोक्तयो नाप्याचार्य कथञ्चन ।
 यं यं हि धातृराष्ट्राणां भीमो ब्रूयति संयुगे । हनियति रणे तन्तं सत्यमेतद्वीरिनि ते ।
 स त्व राजन स्थिरा भूत्वा दृढो ज्ञत्वा रणे मति । योधयस्त्र रणे पार्थान् स्वयं ज्ञत्वा परायय ।
 न यस्या पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवै । तस्माद्युद्धे मर्तिं ज्ञत्वा स्थिरा युधस्त्र भारत । १९०
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि आदित्यकेतुप्रमथितवधे एकोनवनवतिसोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ इष्ट्वा मम हृत्मान् पुत्रान् बह्वनेकेन सञ्जय । भीमो द्रोण क्षपयैव किमकुर्वत सञ्जय ।
 अहमहनि मे पुत्राः । त्वयं गच्छन्ति सञ्जय । मय्येह सर्वथा स्मृतं देवेनापहता मृग ।
 यत्र मे तनयाः सर्वे जीयन्ते न जयन्त्युत । यत्र द्रोणस्य भीमस्य रूपस्य च महात्मन ।
 यौमदत्तस्य भीरस्य भगदत्तस्य चोभयो । अथत्यागस्तनूतात् शूराभे सुमहात्मनां ।
 अन्येषां चैव शूराणां मथ्यास्तनया मम । यदहमन्तं ब्रूमी किमन्यद्वाग्वेषेण । १९१
 न हि दुर्ध्याधेना मन्दः पुरा प्रोक्तममुध्यत । वार्यमाणो मया तात भीमेण विदुरेण च ।
 गान्धार्था चैव दुर्मथाः । परतं प्रियकाण्डया । नावपुथ्यत् पुरा मोक्षस्तस्य प्राप्तमिदं फलं ।
 यद्वीरमेव समरे पुत्रान्मम विप्रेषत । अहमहनि भक्तुः नयते यमसादनं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इदं तामसमुप्राप्तं सप्तुर्वचनमुत्तमं । न ब्रुवामन्मि विभो प्रोच्यमानं हितं तया ।
 निवारय मुत्तान् पूतान् पाण्डवान् मादुहेति च । सुहृदा हितकामानां भुवतां तत्तदेव च । १९२
 न शूद्रपुत्रि तद्वान्यं मर्त्यं पथ्यमिवोपध । तदेव सामनुप्राप्तं वचनं साधुभाषितं ।
 विदुरेन्द्रोऽपि भीमप्राणां तथान्वेषा हितैषिणः । अहमा वचनं पथ्यं त्वयं गच्छन्ति कौरवाः ।
 तदेतन् वमनुप्राप्तं पूर्वमेव विशाम्यते । तस्मान्मे शृणु तन्नेन यथा युद्धमवर्त्तत ।
 मध्यन्नि सुमहारेष्ठं बहूनां वमपद्यत । लोकस्यकरो राजमानसं निगदत शृणु ।
 ततः सर्वान् हि मेत्यानि धर्मपुत्रस्य श्रमवान् । संरन्त्याभ्यधावन् भीममेव जिघांसया । १९३
 धृष्टपुत्रश्च शिशुपतिश्च साध्विकश्च महारथ । युक्तानीका महाराज भीममेव वमभयु ।
 विराटो द्रुपदयैव मरिच मर्धमासुके । अभद्रवन् मद्रुमे भीममेव महारथा ।
 वैकेया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दर्शितः । युक्तानीका महाराज भीममेव वमभयु ।
 अर्जुनो द्रौपदेयाश्च वैजिताणश्च वीर्यवान् । दुर्योधनसमादिष्टान् राक्षीं मर्भान् वमभयु ।
 अभिमन्युश्च पाशोः । वैजिस्य महारथः । भीममेव संकुह्यन्मभ्यधावन् कौरवान् । १९४
 दिपायनिरवधन् पाण्डवे कौरवा युधि । तथैव कौरवेण शत्रवधत्वा परे रणे ।
 द्रोणस्य रदितां मेघः । मे महान् युधये यय । अभद्रवन् संकुहः प्रेवदिष्यन्मभय ।
 तथाहन्ते महाबाहीन् युधयानां महात्मनां । मर्भानां वमरे राजान् भारद्वाजेन धर्मिना ।

द्रोणेन निहतास्तव चक्षिया बहवो रणे । विचेष्टन्तो व्यदृश्यन्त व्याधिक्षिप्ता नरा इव ।
 कूजता कन्दताच्चैव स्नानताच्चैव संयुगे । अनिघ्नं श्रूयते ब्रह्म कुतश्चिद्गानां नृणामिव ।
 तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबल । चकार कदनं घोरं क्रुद्धं काल इवापर ।
 वधतां तव सैन्यानामन्याऽन्येन महारणे । प्रावर्तत नदी घोरान् रुधिरौघप्रवाहिनी ।
 स सङ्गमो महाराज घोररूपोऽभवत्प्रहान् । कुक्ष्या पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धन ।
 ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसस्य विग्रेषत । गजानोकं समाधाद्य प्रेययामास मृत्यवे ।
 तत्र भारत भीमेन मारुताभिहता गजाः । पितुः सेदुष्य नेदुष्य दिग्दश परिवधमु ।
 हिरण्महा महानामान्किक्षगाचाय मारिय । क्रौञ्चवद्विनदन्तस्य शृङ्गिवीमधिमिश्रिते ।
 नकुलं सशदेवस्य हयानीकमभिद्रुतो । ते हया काञ्चनापीडा हस्त्रमाच्छपरिच्छदा ।
 वधमाणा व्यदृश्यन्त घतघोऽप्य सहस्रम् । पतद्भिद्य हयैराजन समाशोष्यत मेदिनो ।
 निजिज्ञैश्च यवर्षाश्च कूजद्भिद्य गतासुभि । हयैर्बभौ नरयेष्ट मानारूपधरैर्धरा ।
 अर्जुनेन हतैः सङ्घो तथा भारत राजभि । प्रबभौ वसुधा घोरान् तत्र तत्र विश्रागते ।
 रथेभ्योऽर्जुनैश्चैनैश्चैव सुमहाप्रभे । चामरव्यजनैश्चैनैर्निष्कसैश्च महायुधै ।
 शरैर्निष्कैः सकेयुरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । उष्णोपैरपविष्टैश्च पताकामिद्य सर्वम् ।
 अनुकैर्बभौ रथैश्चैव सहरिभि । शस्त्रैश्च वसुधा माति वसन्तो कुसुमैरिव ।
 एवमेव च योः वृत्तं पाण्डूनामपि भारत । क्रुद्धे शान्तशवे भीमे द्रोणे च रथिनाम्बरे ।
 अश्वत्थानि ह्यपे चैव तथैव कृतवर्षणि । तथैतरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि च य ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वण्यष्टमदिवसयुद्धे नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ सञ्चयउवाच ॥ वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन् वीरवरचये । शकुनि सौवल श्रीमान् पाण्डवान् समुपाद्रवत् ।
 तथैव बालतो राजन् हार्दिकं परवीरहा । अभ्यद्रवत सङ्ग्रामे पाण्डवानामनोकिनो ।
 तथा कान्बाजमुख्यानां नदीजानाञ्च वाजिना । आरुहानां महीजानां विभुजानाञ्च सर्वम् ।
 बानाधुजानां शूराणां तथा पर्वतवासिना । वाजिना बद्धभिः सङ्घो समस्ताप्यव्यवारयत् ।
 ये चापरे तित्तिरजा जवना वातरहस्य । सुवर्णान्वृत्तैस्तत्र वर्षवद्भिः सुकल्पितैः ।
 हयैर्वातजवैर्मुखाः पाण्डवस्य सुतो बली । अभ्यवर्तत तल्लेख्यं हृष्टरूपं परन्तप ।
 अर्जुनस्यात्मज श्रीमान् दुरावास्त्राम बीर्यवान् । सुतायां नागराजस्य जात पाथेन धीमता ।
 शेरवतेन सा दत्ता ह्यनपत्या महात्मना । पत्न्या हते सुपर्शेन रूपेणा दीनचेतना ।
 मार्यार्थं ताञ्च जयाह पार्थ कामवशानुगा । एवमेव समुत्पन्न परचेष्टार्जुनात्मजम् ।
 स नामलोके सट्टो माघा च परिरचितः । पितृव्येण परित्यक्त पार्थदंष्ट्रादुरात्मना ।
 रूपवान् बलसम्पन्नो गुणवान् सत्यविक्रमः । द्रुपदलोक जगामाशु श्रुत्वा तथार्जुनकृतम् ।
 सोऽभिगम्य महाबाहु पितरं सत्यविक्रमः । अभ्यवादयत ह्यपे नियमेन कृताञ्जलि ।

१८१४

१८१०

१८१५

१८०९

१८०८

१८०७

न्यवेदयत चात्मानमज्जेनस्य महात्मनः । इरावानस्मि भद्रक्रेते पुत्रश्चाहं तव प्रभो ।
मातुः समागमो यस्तु तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् । तच्च सर्वं यथाष्टत्तं अनुसंसार पाण्डवः ।
परिख्यज्य सुतश्चापि सोऽत्मान सहशं गुणैः । प्रीतिमानभवत्पापौ देवराजनिषेधेन ।
सोऽर्जुनेन समदिष्टो देवलोको तदा नृप । प्रीतिपूर्वम् महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ।
युद्धकाले तयाऽस्माकं सङ्घं देयमिति प्रभो । वाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपागतः ।
कामवर्जजैरैर्यैः संहतो बह्मभिर्नृप । ते हथाः काञ्चनापीडा नानावर्णा महाजवाः ।
उत्पेतु सहस्रा राजन् हंसा इव महोदधौ । ते तदीयान् समासाद्य हयसङ्घान् महाजवान्
क्रोडे क्रोडानभिन्नतो घोषाभिश्च परस्परं । निपेतुः सहस्रा राजन् स्ववेगाभिहता भुवि ।
निपतद्भिस्त्रिधा तैश्च हयवहैः परस्परं । शूश्रुवे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा ।
तथैव च महाराज समेत्यान्योऽन्यमाहवे । परस्परबधं धारं चकुले हयसादिनः ।
तस्मिंसादा वर्त्तमाने सङ्कुले तुमुले भूयं । उभयोरपि संभ्रान्ता हयसङ्घाः समन्ततः ।
प्रवीणसाधका इरा निहतायाः अमादराः । विजयं समनुप्राप्तास्त्यक्त्वा माणाः परस्परं ।
ततः क्षीणे हयानीके किञ्चिच्छिष्टे च भारत । शेषवस्थानुज्ञां शूरा निर्गता रणमूर्द्धनि ।
वायुवेगसमस्तान् वायुवेगसमान् जवे । आह्वय्य शीतशल्मसान् वयःस्नान् तुरगोत्तमान् ।
गञ्जा गवाक्षो ह्रस्वभक्षकवानाञ्चैव युक् । वसेते वलसम्पन्ना गिर्ययुग्महते वसान् ।
वार्यमाणाः शकुनिना खैश्च योधैर्बहानवै । सन्नह्य युद्धकुशला रौरूकपा महाबलाः ।
तदनीकं महाबाहो भिन्ना परमदुर्लभं । वलेन महता युक्ताः खर्गाश्च विजयैषिणः ।
विविद्रुस्ते तदा दृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः । तान् प्रहृष्टास्त्रादा हृष्टा इरावानश्चोर्व्यवान् ।
अत्रवीत् समरे योधात्पञ्चिवाभरणायुधान् । यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः सायुधबाहनाः ।
हन्यन्ते समरे सर्वे तथा नीतिविधोयतां । वाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे योधा इरावत ।
जघ्नुर्वीर्यं बलानीकं दुर्जयं समरे परे । तदनीकमनीकेन समरे वीर्य पातितं ।
अष्टय्यमाणास्ते सर्वे सुयलसात्मजाः रणे । इरावन्तमभिद्रुत्य सर्वेतः पर्यवारयन् ।
ताडयन्तः श्रितैः प्राथेयादयन्तः परस्परं । ते शूराः पर्यधावन्तं कुर्वन्तो महदाकुले ।
इरावानपि निर्विद्रुः प्राथेयीक्ष्णोऽर्जुनात्मभिः । खवता रुधिरैः श्लेष्मैश्चैर्विद्रु इव दिपः ।
उरस्थि च हृत् च पार्श्वयोश्च भ्रमाहतः । एको यद्धमिरत्यर्थं धैर्याद्वाजस्र विजये ।
इरावानय शंकुहः रुध्मात्माप्रिमितैः शरैः । मोहयामास समरे विद्रा परपुरश्चय ।
प्रांशान्कृत्य संधाय खड्गरीरादरिन्दम् । तैरेव ताडयामास सुयलसात्मजापणैः ।
निष्कम्प्य च श्रितं खड्गं खड्गोन्ना च शरावरं । पदानिभूर्णमागच्छन्निपांसु शेषतान् युधि ।
ततः प्रत्यागतपाणाः सर्वे ते सुयलसात्मजाः । मूय कोधसमाविष्टा इरावन्तमभिद्रुताः ।
इरावन्तपि धेनुं रश्मयं पाविसापधं । अभ्यवर्त्तत तान् यन्तान् योषवत्तान् वलदमितं ।

१८८

१८९

१९०

१९१

१९२

१९३

लाघवेनाथ चरत सर्वे ते सुवलात्मजाः । अन्तरं भाभ्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगैह्यै ।
 भृष्टिदमय तं सङ्गे सम्प्रदृश्य तत पुनः । परिवार्य्य स्वर्गं सर्वं यद्दीतुमुपचक्रमुः ।
 अयाभ्यासगतानां स खड्गेनाभिवक्रवैणः । असिहस्तास्त्रापहस्तास्त्रेयां गान्धाश्छन्तत ।
 आयुधानि च सर्वेषां बाह्वनपि च भूषितान् । अपतन्त निरुत्ताङ्गा मृता भूमौ गताश्वः ।
 दृषभस्तु महाराज वज्रधा परिरचितः । अनुच्यत महारौद्रात्तस्माद्दीरावकर्त्तवान् ।
 तान् सर्वान् पतितान् दृष्ट्वा सुतो दुर्योधनस्तत्र । अभ्यभाषत शकुन्तो राक्षसहोदरदर्शनं ।
 आर्य्यशूद्रं महेश्वासं मायाविनमरिन्दमं । वैरिणं भीमसेनस्य ख्यातं वक्रवधेन वै ।
 पश्य वीर यथा श्रेष्ठ फाल्गुनस्य सुतो वधो । मायावो विप्रियं धारं साकारवन्नि वलचयं ।
 तच्च कामगमस्तान् मायास्ये च विप्रारदः । कृतवैरस्य पार्थिव तस्मादेवं रूपे जहि ।
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो धोरदर्शनं । प्रययौ विहनादेन यथाशुभसुतो युवा ।
 आरूढैर्धुङ्कुशवैब्विन्मलप्राशयोधिभिः । वीरैः प्रहारिभिर्धुनैः क्षैरनीकैः समावृत ।
 ततः श्रेष्ठैर्धाराण द्विषाहस्रैर्हयोत्तमैः । निहन्तुकाम, समरे दुरावन्त महाबलं ।
 दुरावानपि शंकुद्वल्लरमास्य पराक्रमो । हनुकामर्ममर्षप्रो राक्षसं मत्प्रवारयत् ।
 तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य राक्षस, सुमहाबल । त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोकुमुपचक्रमे ।
 तेन मायामया दृष्टा हयासावन्त एव हि । आरूढा राक्षसैर्घातैः शूलवद्विषपाणिभिः ।
 ते धरन्त्याः समागम्य द्विषाहस्ताः प्रहारिणः । अचिराद्गमयामासु प्रेतलोकं परस्परं ।
 तस्मिन् निहतं सैन्ये ताडुमौ युद्धदुर्मदौ । सङ्ग्रामे व्यर्त्तितेतां यथा वै दृषवाश्वौ ।
 प्राद्वन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदं । दुरावान् क्रोधाधरन्तो वारयन् सुमहाबलः ।
 समभ्यासगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मते । चिच्छेद कामुकं धिर्मं शरान् वै पश्य पश्यथा ।
 स निहतं धनुर्दृष्ट्वा खड्गेन समाविशत् । दुरावन्तमभिकुङ्क्षं मोहयच्चिब मायया ।
 ततोऽन्तरीचमुपत्य दुरावानपि राक्षसं । विमोहयित्वा मायाभिलस्य गात्राणि संयुगे ।
 चिच्छेद सर्वधमैश्च कामरूपो दुरासदः । तथा स राक्षसमेव कृतं कृतं पुनः पुनः ।
 सम्भव महाराज समवाप्य च यौवनं । माया हि सहजा तेषां वयोरूपस्य कामजे ।
 एवं तद्वाचसस्याङ्गं हिर्यं च्छिन्नं व्यरोचत । दुरावानथ शंकुद्वो राक्षसं तं महाबलं ।
 परवधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुन पुनः । स तेन वलिना वीरश्चिह्नमान इव द्रुम् ।
 राक्षसो व्यनदहोरं स शब्दस्तुमलोऽभवत् । परवधर्त्तनं रत्नं सुखाव धर्तिं वज्र ।
 ततयुक्तो वलवांशुको वेगश्च संयुगे । आर्य्यशूद्रस्त्रिस्तथा दृष्ट्वा समरे शत्रुमुज्जितं ।
 कृत्वा धोरं महद्रूपं यद्दीतुमुपचक्रमे । अश्विनस्य सुतं वीरमिरावन्तं यमस्त्रिं ।
 सङ्ग्रामशिरसो मथे सर्वेषां तत्र पश्यतां । तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसश्च मन्त्रयत् ।
 दुरावानपि शंकुद्वो मायां खड्गं प्रचक्रमे । तस्य क्रोधाभिमतस्य संयुगे हन्तिर्दन्तिनः ।

योऽन्वयो माहकैस्तस्य च एनमभिपेदिवान् । स नागैर्बहुजो राजन् सर्वतः सृष्टो रणे ।
 दधार सुमहद्रूपमनन इव वेगवान् । ततो वज्रविधेर्नागैश्चादयामास राक्षसं ।
 ह्याद्यमानस्तु नागे । स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गव । सौपर्णरूपमास्थाय भयवामास पञ्चगान् ।
 मायया भचिते तस्मिन्नस्थे तस्य माहके । विमोहितमिरावन्तर्मसिना राक्षसोऽवधोत् ।
 सकुण्डले समकुटं पश्येत्सुहृद्गणप्रभं । दरावत् जिरो रचः पातयामास मूलतः ।
 तस्मिंस्तु निहतो वीरे राक्षसेनाङ्गनाम्नजे । विमोकाः समपद्यन्त धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
 तस्मिन् महति सङ्ग्रामे तादृशे भैरवे पुनः । महान् व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ।
 हया गजाः पदास्तस्य विमिश्रा दक्षिर्भिहताः । रथाभ्या दान्तनयैव पत्तिर्भिक्षवः सृदिताः ।
 तथा पत्तिरयोघाद्य हयाद्य बहवो रणे । रथिभिर्निहता राज्ञस्तव पैशाश्च बहुले ।
 अजानन्जुनस्यापि निहतं पुत्रमौरवं । जघान समरे शूराः राज्ञान् भीमरक्षिणः ।
 तथैव तावका राजन्सृष्ट्वायस्य सहस्रम् । जुहुवुः समरे प्राणाग्निग्निरितरेतरं ।
 मुक्तकेयाय रथिन्स्त्रिष्वङ्गशिकामुक्ताः । वाङ्मनिः समयुध्यन्त समवेना परस्परं ।
 तथा सन्धातिगैर्भीमो निजघान महारथान् । कथयन् समरे सेनां पाण्डवानां महान्वल ।
 तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः । दन्तिनः सादिनयैव रथिनीऽथ ह्यास्तथा ।
 तत्र भारत भीमस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमं । तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत ।
 रौद्रमावीतया युद्धं सात्ततस्य च धन्विनः । दृष्ट्वा द्रोणस्य विकान्तं पाण्डवान् भयमाविशत् ।
 एक एव रणे श्लोः हनुमस्यान् सधैरिकात् । किं पुनः श्रियोग्रुरेयोधिधम्राते समाहृत ।
 इत्ययुवन्महाराज पार्था द्रोणेन पीडिताः । वर्त्तमाने तथा रौद्रे सङ्ग्रामे भरतर्षभ ।
 लमयोः सेनयोः शूरा नाम्दध्यन्त परस्परं । आविष्टा इव युध्यन्ते रथोभूतैर्मेहावसाः ।
 तावका पाण्डवस्याश्च शरब्धानात् धन्विनः । न स्य पश्यामहे कश्चिच्च प्राणान् परिरेक्षति ।
 सङ्ग्रामे दैत्यमहामि तस्मिन् वीरवरधये ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि दरावदधे एकनवतीऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ छतरात्र उवाच ॥ दरावन्तानु निहतं युत्वा पार्था महान्वलाः । सङ्ग्रामे वदकुर्वन्त तन्ममाचक्षुः सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ दरावन्तानु निहतं सङ्ग्रामे वीर्यं राक्षस । यमदत् सुमहानादं भैमवेनिधेटात्कच ।
 मदतस्तस्य यन्त्रेण हृदि वीर्यं धाराम्भारः । सपर्वतवना राज्ञश्चालः सृष्ट्यन्तदा ।
 अमनीषं दिग्दशैव सन्ध्याय प्रदिशस्तथा । तं युत्वा सुमहानादं तस्य सैन्यस्य भारत ।
 उरुलभः समवेदपशुः श्वेद एव च । सम्येव च राजेन्द्र तावका दोनपेतवः ।
 संपश्यन् समवेष्टमा शिंहाहीना गज्या इव । तन्मदस्य सुमहानादं निर्घातमिव राक्षस ।
 ज्वलितं शूलमुदग्य रूपं हत्वा विभोषणं । नागाग्रहरथैर्यैरेहता राक्षसपुङ्गवै ।
 अजगाम सुभङ्गुः काष्ठान्नाकपयोपमः । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य शङ्कुं भीमदर्शनं ।

स्वं वन्द्य भयान्तश्च प्रायशो विमुञ्चोक्तं । ततो दुर्व्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ।
 सङ्क्रान्तमग्रं चापं मन्दवज्रान्दम्बुज । पृष्ठतोऽनुययौ चैनं खवद्भिर्पुञ्जैर्तपमै ।
 कुञ्जरैर्दंष्ट्राहस्तैर्वज्रानामधिपः स्वयं । तमापतन्त सम्प्रेक्ष्य गजानोकेन सहतं ।
 पुञ्जं तव महाराज चुकोप स निशाचरः । ततः प्रवहते युद्धं तुमुलं वीरमहर्षण ।
 राक्षसानाञ्च राजेन्द्र दुर्व्योधनवलयं तु । गजानोकञ्च सम्प्रेक्ष्य मेघद्वन्द्वमिवचतं ।
 अश्वधावन् सुयंकुट्टा राक्षसाः शस्त्रपाशयः । नदन्तो विविधास्त्रादान्मेषा इव सविद्युतः ।
 द्रक्षन्तुः क्षिप्रारैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः । मिन्दिपालैस्तथा शूलैर्धुङ्गैः सपरश्वैः ।
 पर्वतापैश्च हृष्टैश्च निजगुल्मे महागजान् । मिश्रकुम्भान् विहृष्टिगन् मिश्रगात्रांश्च वारणान् ।
 अपर्याप्तमहागणं बधमानांश्चिन्तयन् । तेषु प्रचोदयमाणेषु भग्नैः पुनर्योधिषु ।
 दुर्व्योधनो महाराज राक्षसान् समुपाद्रवत् । अमर्षवशापक्षन्त्यका जीवितमात्मनः ।
 मुमोच निमित्तान् वाणान् राक्षसेषु महाबलः । जघान स महेश्वरः प्रधानांस्तत्र गजवशान् ।
 संकुट्टे भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्व्योधनस्तत्र । वेगवन् महारौद्र विद्युज्जिह्वं प्रमाथितं ।
 शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः । ततः पुनरभेयात्मा शरवर्षं दुरासदः ।
 मुमोच भरतश्रेष्ठ निशाचरवत् प्रति । तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म तव पुत्रस्य साक्षिणः ।
 क्रोधेनाभिप्रज्वाल्य भैरवेनिर्महाबलः । विस्मयार्थं स अहश्चापमिन्द्राग्निविसमप्रभः ।
 अग्निद्वारं वेगेन दुर्व्योधनममर्षणं । तमापतन्तमुडोत्स्य कालक्षष्टमिवान्तकः ।
 न विध्यै महाराज पुत्रो दुर्व्योधनस्तत्र । तथैवमब्रवीत् कुहं क्रोधशरकण्ठोपनः ।
 अद्यानुष्ठं गमिष्यामि पितृणां सातुमेव च । ये त्वया सुनृशेन दीर्घकालं प्रवासिताः ।
 यच्च ते पाण्डवा राजन् पण्डुने पराजिताः । दैवेन द्रौपदी कृष्णा एकवक्त्रा रजस्तलाः ।
 सभामानीय दुर्द्वे वक्रधा क्रोशिता त्वया । तव च प्रियकामेन ह्याश्रममया दुरात्मना ।
 वैश्वेन परिक्रिष्टा परिभूय पितॄन्मम । एतेषामवमानानामभ्येषाच्च कृतायमः ।
 अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोक्तं दमे रथं । शस्त्रमुक्तास्तु कैःचित् नराहिरिभिर्यत्कथं ।
 इन्द्रस्य द्रुपदेनैव दृक्कणो परिणेतवितुः । महता शरवर्षेण दुर्व्योधनमवाकिरत् ।
 पञ्चत वाग्निधारिणि प्रावृषोव ब्रह्मणः ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मदधपर्वणि षष्ठिमुद्धे दिनतोऽष्टमः ॥ ६२ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ ततस्तदाहणं दन्तु दुःसहं दानवैरपि । दधार युधि राजेन्द्रो यथा वयं महादिजः ।
 ततः क्रोधमभाविष्टो निद्रमक्षिव पञ्चमः । संशयं परमं प्राप्तं पुच्छते भरतवधम् ।
 मुमोच निमित्तान् क्षीणवाराणान् पञ्चविशतिं । तेषु तन्महा राज्ञांस्मान् राक्षसपुङ्गवैः ।
 आशीविषा इव कुट्टा पञ्चैर्गन्धमादने । सतैर्विह्वलैश्च खवकं प्रमिन्न इव कुञ्जरैः ।
 दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिप्रिताशनः । जघाह च महाशक्तिं गिरीषामपि दारिणीं ।

सम्प्रदीप्तां महोत्कामामशनीं ज्वलितामिव । समुद्यच्छन् महाबाहुर्जिघासुस्तनयं तव ।
 तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वज्रानामधिपस्वरन् । कुञ्जरं गिरिषङ्गायं राचधं प्रत्यचोदयत् ।
 स नागप्रवेरणे जा वलिना शीघ्रगामिना । यतो दुर्योधनरथत्वं मार्गं प्रत्यपद्यत ।
 रथञ्च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते । मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वज्रेण धूमता ।
 घटोत्कचो महाराज क्रोधधरकलोचन । उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिन्निवेप वारणे ।
 स तथाभिहतो राजंस्तेन बाहुविमुक्तया । सञ्जातसुधिरौत्पीड्य पपात च ममार च ।
 उत्पत्य च गजाद्यापि बङ्गानामोद्यरो बली । जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलं ।
 दुर्योधनोऽपि सम्प्लव्य पातित वरवारणं । प्रभग्रक्ष बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथां ।
 सत्तथर्ष्य पुरस्ताद्य आत्मनश्चाभिनामिता । आग्नेयकमणे राजा तस्या गिरिरिवाचल ।
 सत्यायनं श्रितं वाणं कालाग्रिमतेजसं । मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन् धारे निशाचरे ।
 तमापतन्तं सम्प्लव्य वाणमिश्राग्निप्रभं । छांधवान्नाच्यामास महात्मा वै घटोत्कच ।
 भूयस्य विनाशोदोषं क्रोधधरकलोचन । चांसयन् सर्वसैन्यानि युगान्ति जलदो यथा ।
 तं श्रुत्वा निनदं घोर तस्य भीमस्य रथस्य । आचार्यमुपसङ्गम्य भीष्मं शान्तनवोऽब्रवीत् ।
 यथैव निनदो घोर शूयते राक्षसेति । सैडिम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्योधनेन ह ।
 नैव शक्यो हि सङ्गमे जेतुं भूतेन केनचित् । तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ।
 अभिद्रुतो महाभोगो राक्षसेन महात्मना । एतद्धि परमे कृत्यं सर्वेषां न परन्तपा ।
 पितामहवच श्रुत्वा लज्जमाणा महारथा । उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्वैव कौरव ।
 द्रोणस्य सोमदत्तस्य बाह्निकोऽथ जवद्वय । क्षीपो भूरिश्रवा शक्यश्चावलस्य सट्टसहस्र ।
 अश्वत्थामा विवर्षथ चित्रसेनो विविशति । रथास्थानिकसाहस्य ये तेषामनुयायिनः ।
 अभिद्रुत परीक्षन् पुनं दुर्योधनं तत । तदनीकमनाधृत्यं पालितन्तु महारथे ।
 आततायिनमाचार्यं प्रेक्ष्य राक्षसमन्तम । नाकस्यत महाबाहुर्भीमाक रव पर्वत ।
 प्रमदश्च विपुनं चार्धं ज्ञानिभिः परिवारित । शूलमुद्धरद्वैतस्य नानाप्रहरणैरपि ।
 ततः समभवद्युद्धं तुमुर्मे सोमहर्षणे । राक्षसानास्य मुखस्य दुर्योधनवत्सल च ।
 धनुषां कुजतां शब्दं सर्व्वतस्तुमुनो रणे । अशूयत महाराज वंशानां दद्यातमिव ।
 प्रह्लाणं पात्यमानाभौ कत्रेषु शरीणिं । शब्दं सममवद्राजघ्नीक्षणमिव भिन्दन्त ।
 शीघ्रबाहुविष्टाणानां तोमराणां विशास्यते । रूपाभासीद्विद्यतस्थाना सर्पाणांमिव सर्पतां ।
 ततः परमभद्रुष्टो विष्णवाय सुमहद्भुत । राक्षसेन्द्रा महाबाहुर्ब्रिंहदन् भैरवं स्वनं ।
 आचार्यं छाड्ढं प्लेनं द्रुडद्विष्टेद कामुकं । सोमदत्तस्य भलेन ध्वजसाम्राज्यं चानदत् ।
 बाह्निकस्य चित्रिंशोऽपि प्रयविष्य पृथगन्तरे । जयभक्तेन वियाध चित्रसेनं जिमि शरे ।
 पूर्णापतविष्टेन सद्यःकृष्णदिनेन च । जघुदेवो धनावाद्य विवर्षं समताडयत् ।

४५

४५०

४५५

४५०

४५५

४५५

श्रुतीदत्त रथोपस्थे शोणितेन परिभुतः । ततः पुनरमेधात्मा नाराचोन्द्रं पञ्च च ।

भूरिश्रवसि शकुन्तुः प्राहिणेऽङ्गरतर्पणम् । ते वर्षा भिक्षा तदाऽङ्गु प्राविशन् घरणोत्तम् ।

विविशतेत्येव शैवेयं यन्मरौ समताडयत् । तौ येतद्वरयोपस्थे रश्मिनुत्सृज्य वाजिनाः ।

सिन्धुराजोऽर्द्धचन्द्रेण वराहं स्वर्णभूषितम् । उन्ममाद्य महागजं दितोयेनाक्किन्द्वम् ।

चतुर्भिरयं नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः । जघान चतुरो वाहान् क्रोधघरकजैश्चन ।

४७६

पूरुषायतविष्टेन पीतेन निशितेन च । निम्बिभेद महाराजं राजपुत्रं दृष्टवत् ।

स गाढविद्धौ व्यथितो रथोपस्थउपाविशत् । श्वश्रु केथेन चाविष्टो रथस्यो राचसाधिपः ।

चिन्तेन निशितास्तोत्पन्नशरानाशोविषोपमान् । बिम्बिदुल्ले महाराजं शब्दं युद्धविशारदम् ।

इति श्रीमहाभारते भोगवधोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विमुखोऽस्य तान् सन्धास्तावकान् युधि राचसः । जिघामुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् ।

तमापतन्तं सन्धेय्य राजानं प्रतिवेगितम् । अभ्यधावन् जिघांसन्तावका युद्धदुर्मदाः ।

४७७

तासमावाणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः । तमेकमभ्यधावन्तो नदन्तं सिंहसद्वत् ।

अथैनं शरवर्षेण समन्तान् पथ्यवारयन् । पथ्यन्तं वारिधाराभिः शरदोष वलाहकाः ।

स गाढविद्धौ व्यथितस्तोचादितं इव द्विपः । उपपात तदाकाशं समन्तादैतेनयवत् ।

व्यनदन् समहानादं जीमूत इव शारदः । दिग्बलं विदिग्बलैश्च नादयन् भैरवस्वनः ।

राचसस्य ततः शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । उवाच भरतश्रेष्ठ भोमसेनमरिन्दमः ।

४७८

युध्यते राचसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः । यथाऽस्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवस्वने ।

अतिभारश्च पश्यामि तस्मिन्नाचसपुङ्गवे । पितामहस्य शकुन्तुः प्राक्षालान् हन्तुमद्यतः ।

तेपाश्च रक्षणेऽर्थाय युध्यते फलान्न वरैः । एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपसितम् ।

गच्छ रक्षय हैडिम्बं संशयं परमं गतम् । आतुर्वचनमाश्राय त्वरमाप्नो हृकोदरः ।

प्रययौ सिद्धमादेन चासयन् सन्धेय्यार्थिवान् । वेगेन महता गजजपन्त्यकाले यथोदधिः ।

४७९

तमन्ध्यात् सत्यधृतिं सौचित्तियैर्दुष्टदुर्मेदः । अस्मिन्नाम्बसुदानस्य पुत्रं काश्यपस्य वारिभुम् ।

अभिमन्युमुदाधैव शैवपदेना महारथाः । सप्तदेवस्य विकान्तं सप्तधर्षणां तथैव च ।

अनूपाधिपतिर्यैव भीलः स्ववसमास्त्रितः । महता शरवर्षेण हैडिम्बं पथ्यवारयन् ।

कुञ्जैरस्य महासन्तैः षट्सहस्रैः प्रहारिभिः । अभ्यरचन्तं यद्विता राचसेन्द्रं षटोत्कचः ।

मिहनादेन महता नेमिधिषेण शैवः च । उदयशब्दनिपातैश्च कम्पयन्तो वसुन्धराः ।

४८०

तेपामापतता श्रुत्वा शब्दन्तं तावकं बलः । भोमसेनमयोदिष्टं विवर्णवदनं तथा ।

परिहृत्तं महाराजं परित्यज्य षटोत्कचः । ततः प्रवृत्ते युद्धं तत्र तेषां महात्मनां ।

तावकानां परेषाञ्च सङ्ग्रामे ह्यनिवर्त्तिनां । नानाकृपाणि शस्त्राणि विष्टजन्तो महारथाः ।

अन्धोऽन्यमभिधावन्तं सम्प्रहारं प्रचक्रिरे । व्यतिष्ठन्तं महारौद्रं युद्धं भीरुमेवावहम् ।

हृद्येगजेः समाजगुः पदाता रथिभिः सह । अन्येऽन्ये समरे राजनप्राथम्यात्माः समभ्ययुः ।

सहसा चाभवत्तमोऽसन्निपातान्तरजः । रथायुगजपत्तीनां पादनेमिममुद्धतं ।

धूमारुणरजकोशं रणभूमिं समावृणोत् । मैत्रेय न परे राजन् समजानन् परस्परं ।

पिता पुत्रे न जानीते पुत्रा वा पितरं तथा । निमेषादे तथाभूतं वेषधे लोमहृषणे ।

शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ अनुश्याणाच्च गर्जतां । सुमहानभवच्छन्दः प्रेतानामिव भारत ।

गजवाजिमनुश्याणां गोपितामां तरङ्गिणी । प्रावृत्तैर्नदी तत्र केवशैवलमादया ।

नराणां चैव क्षायेभ्यः शिरसां पततां रणे । शूश्रूवे सुमहान् शब्दः पततामग्नानामिव ।

विशिरस्केर्मनुशैव क्षिप्रगात्रैश्च वारणेः । अश्वैः समिसददेव्य शङ्कोर्णाभूदसुभरा ।

जानाविधानि शस्त्राणि विरुज्जता महारथाः । अन्येऽन्यमभिधावन्तः सम्पुहरार्थमुद्यताः ।

हया हयान् समासाद्य प्रेषिता हयबादिभिः । समाहृत्य उष्णेऽन्येऽन्ये निपेतुर्गतजीविताः ।

नरा नरान् समासाद्य क्रोधरक्तचक्षुः भूयः । उरासुरोभिरन्येऽन्ये समास्रिष्ट निजगिरे ।

प्रेषिताश्च महामाघैर्वारणाः परिवारणैः । अभिप्रन्ति विषाणायैर्वारणानिव संयुगे ।

ते जातवर्धिरापीडाः पताकाभिरलङ्घिताः । घसकाः प्रत्यदृश्यान् मेघा इव सविभुतः ।

केचिद्विन्ना विषाणायैर्भिक्षकुभाश्च तोमरैः । विनदन्तोऽप्यधावन्तो गर्जमाना घना इव ।

केचिद्वृक्षैर्दिधा च्छिन्नैश्चिक्वगात्रासया परैः । निपेतुस्तुमवे तस्मिन्विजयपवा इवाद्रयः ।

पार्थ सुदारितरन्त्येवारणैर्वारणाः । नमुषुः गोष्ठिते भूरि धातुनिव धराधराः ।

नाराचनिहतास्त्रान्ये तथा विह्वल्य तोमरैः । हयारोहा व्यदृश्यन्त विरुद्रा इव पर्वताः ।

केचन क्रोधाघसमाविष्टा महाम्बा निरवगहाः । रथानहयान् पदातींश्च समुद्रुः शतशो रणे ।

तथा हया हयारोहैस्त्राडिताः प्रासतोमरैः । तेन तेनाभ्यवर्त्तन् कुर्वन्तो व्याकुला दिग्गः ।

रथिनो रथिभिः शङ्खैः कुलपुत्रास्तनुत्यजः । परा शक्तिं समाश्लाय चक्रुः कषाणभीतवत् ।

स्वयम्बर इवामर्दं प्रजह्नु रितरेतरं । प्रायेवाना यशो राजन् स्वर्गं वा युद्धशालिनः ।

तस्मिन्निधाय वर्त्तमाने बहूनि लोमहृषणैः । धातुराष्ट्रं सहत्तु शैवैः प्रायेण विमुखीकृतं ।

इति श्रीमहाभारते भीम पर्वणि भीमवधपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ शत्रून् निहतं दृष्ट्वा राजा दुःखोपनसदा । अभ्यधावत् संकुहे भीमसेनमरिन्दमं ।

प्रयच्छ सुमहपापमिन्द्राग्रिसमप्रभं । महताः प्ररवेवैष पाण्डवं समवाकिरन् ।

अर्हं चन्द्रश्च मन्थाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिन । भीमसेनश्च चिच्छेद चापं क्रोधाघसन्वितः ।

तदन्तरे च समुद्यत् नरमाणो महारथः । प्रसन्दधे शिखं वाणं गिरीणामवदारयन् ।

तेमोरसि महापाज्जभीमसेनमताहतम् । स गाढविह्वल्य व्यथितः स्रक्शो परिचलितम् ।

समाप्तमने तेजस्वी ध्वजं रेगपरिवृतम् । तथा विमलं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ।

क्रोधेनाभिप्रजन्त्यान् दिधचभित् पावकः । अभिमन्युमपाद्यैव पाण्डवानो महारथाः ।

समभधावन् क्रोशन्तो राजानं जातधर्ममा । सम्प्लव्य तानापतत सकुटुहम् जातसङ्गमान् ।
 भारद्वाजोऽनवीदाश्च तावकानां महारथान् । चित्रगच्छत मद्रुवो राजानं परिरचत ।
 संशय परमं प्राप्त मञ्जन्त व्यसनाणिवे । एते कुट्टा महेष्वासो पाण्डवानां महारथाः ।
 भीमसेनं पुरस्कृत्य द्यूधोऽधनमुपाद्रवन् । नानाविधानि शस्त्राणि विस्त्रजन्तो जये हता ।
 नदन्तो भैरवान्नादास्तासथन्तश्च मूर्ध्निमा । तदाच व्यैवच युता सोमदत्तपुरोगमा ।
 तावका समधावन्त पाण्डवानामनोकिनी । कपो भूरिश्वावा श्वयो द्रोणपुत्रो विजिगृति ।
 चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवोऽपि वृहद्वत । श्वान्यौ च महेष्वासौ कौरव पर्यवारयन् ।
 ते विशतिपदं गत्वा सम्प्रहारं प्रचक्रे । पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च परस्परनिर्घासव ।
 द्रवमुक्त्वा महाबाहुर्नैव दिश्याय कामुके । भारद्वाजस्तौ भीमं वद्विजया समार्दयत् ।
 भूयथैनं महाबाहुं मरि शीघ्रमवाकिरन् । पर्वतं वारिधारामिं प्राहृषीव वहाइक ।
 तं प्रत्यविद्यद्भूमिर्मोमसेनं शिरोमुखे । त्वरमाणो मदेषाव श्वे पाथ्ये महाबल ।
 स गाढविह्वो व्यथितो न्येष्टहृद्भ्य भारत । प्रनष्टशं सहसा रथोपस्य उपाविशत् ।
 गुह्यं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्विधनः स्वथ । द्रोणायनिश्च संकुटो भीमसेनमभिद्रुतौ ।
 तावापतन्तौ सम्प्लव्य कालान्तकयमोपमौ । भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वर ।
 श्वमुत्थाय रथान्तर्णनं शौ गिरिरिवाचत । समुद्यन्त गदां गुर्वी कालदंष्ट्रापमं रथे ।
 तनुघतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव द्रष्टव्यं । कौरवो द्रोणपुत्रश्च शक्तिवर्धयावता ।
 तावापतन्तौ वदितौ त्वरितौ वलिना वरौ । अभधावन्त वेगेन भीमसेनो महाबल ।
 तमापतन्त सम्प्लव्य सकुटु भीमदर्शनं । समभधावंस्त्वरिता कौरवाणां महारथाः ।
 भारद्वाजमुक्त्वा श्वे भीमसेननिर्घासया । नानाविधानि शस्त्राणि भीमकोरुणपातयन् ।
 वदितो पाण्डवं श्वे पोडयन्त समन्ततः । तं दृष्ट्वा संशयः प्राप्त पीड्यमान महारथः ।
 अभिनन्दुप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः । अभधावन् परीक्षितः प्राणांस्त्वक्ता सुदुस्त्वजान् ।
 अनुपाधिपतिं शूरो भीमय दयित स्वथा । नीलो नीलाश्वदप्रस्थ सकुटो द्रोणिमभधातु ।
 अर्जुने हि महेष्वासो नित्य द्रोणसुतेन च । स विस्कार्य सहसा द्रौणिं विव्याध पथिणा ।
 यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानव । विप्रचित्तिं दुरोधं देवताना मयहरं ।
 येन लोकत्रयं क्रोधात्तापितं स्तेन तेजसा । तथा नीलेन निर्भिद्य समुक्तेन पतत्पिणा ।
 सञ्जातवह्निरोत्प्लोदो द्रौणिं क्रोधासमन्वित । स विस्कार्य धनुश्चित्रनिद्राग्रानिसमस्त्रनं ।
 शकं नीलविनाशाय मतिं मतिमताम्बर । ततः सन्धाय विमलान् भवान् कर्भारचवितान् ।
 जघान चतुरो वाहान पातयामास च ध्वज । कृष्णेन च भस्मेन नीलं विव्याध वचसि ।
 स गाढविह्वो व्यथितो रथोपस्य उपाविशत् । मोहितो वीक्ष्य राजानं नीलमश्वचयोपनं ।
 घटोत्कचोऽपि सकुटो ज्ञातिभि परिवारित । अभिद्रुव वेगेन द्रौणिमाहवोर्भिनः ।

तथेतेरे चाम्यधावन राक्षसा युद्धदुष्पदाः । तमापतन्तं सम्पुष्ट्य राक्षसं घोरदर्शनं ।
 अन्धधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्तरुन् । निप्रधानं तु धनुःकृदा राक्षसान् भीमदर्शनान् ।
 घेऽभयव्रजतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः । विमुखैरेव तान् दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युते, शरैः ।
 अक्रुथत महाकायि भैमसेनिर्घेटात्कचः । प्रादुश्यके महामायां घोररूपं सुदारुणं ।
 मोहयन् समरे द्रौणिं मायावो राक्षसाधिपः । ततस्ते तावकाः सैन्यं मायया विमुखीकृताः ।
 अन्योऽन्यं समदृश्यन् निष्ठत्ता भेदिनीतथे । विवेष्टमानाः कृपणः शोषितेन परिमुताः ।
 द्रौणा दुर्व्याधनः श्लथ अयत्यामा तथैव च । प्रययुधे महेश्वाया ये प्रधानाः सकौरवाः ।
 विध्वंसा रचिनः सैन्यं राजानस्य निपातिताः । हयाद्यैव हयारोहा विनिष्ठत्ताः सहस्रशः ।
 तद्दृष्ट्वा तावके सैन्यं विद्रुते शिविरं प्रति । मम माक्रोभतो राज्ञस्त्वया देवप्रतश्च च ।
 दृष्ट्वायं मा पलायय्य मायैवा राक्षसो रणे । घटोत्कचप्रयुक्तैर्नानिष्ठन्त विमोहिततः ।
 नैव ते अद्भुधुर्भोता वेदतोरावयोविचः । तस्य प्रव्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्तास्य पाण्डवाः ।
 घटोत्कचेन संहिताः विहनादान् प्रचक्रिरे । बहून्मुनिभिर्निर्योः समन्तात् नेदिरि शब्दः ।
 एवं तव वलं सैन्यं वैदित्वेन दुरात्मना । छव्यालमनवेलायां प्रभयं विद्रुतं दिशः ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि वैडित्यमायायां पञ्चमवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् महति संक्रन्दे राजा दुर्व्याधनसदा । गात्रैर्यमुपसंगम्य विनयेनाभिवाद्य च ।
 तस्य सैन्यं यथाहृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे । घटोत्कचस्य विजयमात्मनस्य पराजये ।
 कथयामास दुर्दुर्वीरिनिःसल पुनः पुनः । अमवीक्ष तदा राजन् भीमं कुक्षुपितामहं ।
 भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः । पाण्डवैर्निग्रहो घोरः समारब्धो भया प्रभो ।
 एकादश समाख्याता अचौहिण्यस्य या मम । निदेष्टे तव तिष्ठन्ति मया यादौ परन्तप ।
 सोऽहं भरतप्रादुर्भूत भीमसेनपुरोगमैः । घटोत्कचे समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निजितः ।
 तस्मै ददति गात्राणि शृङ्खलवमिवालयः । तद्विष्कामि महाभाग त्वत्प्रसादात् परन्तप ।
 राक्षसापदं हन्तुं स्वयमेव पितामह । त्वां समाश्रित्य दुर्धर्षं तस्मै कर्तुं लभसि ।
 इतश्चुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसुत्तम । दुर्व्याधनमिदं वाक्यं श्रोत्रः श्रान्तमगोऽप्रवीण ।
 शृणु राजन् मम वक्षो यस्यां वक्ष्यामि कौरव । यथा त्वया महाराज वर्तितं तथे परन्तप ।
 आत्मा रक्ष्यो रणे तात सन्ततिस्तस्करिन्दम । धर्मराजेन सङ्ग्रामस्तथा कार्यः सदाजय ।
 अङ्गेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः । राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमर्हति ।
 अहं द्रोणः छपो द्रौणिः छतवश्चा ॥ सात्त्वतः । शल्यश्च भीमदन्तिश्च विकर्णश्च महारथः ।
 तव च भ्रातरः शूरा दुःश्रामनपुरोगमाः । तदर्थे प्रतियोग्यामो राक्षसं तं महाबलं ।
 तस्मिन् रौद्रे राक्षसे यदि ते हृष्ययो महान् । अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मतः ।
 भगदत्तो महीपाणः पुरन्दरसभो युधि । एतावदुक्ता राजानं भगदत्तमथाप्रवीण ।

समत्तं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः । भीष्मे गच्छ महाराज हैडिमे युद्धदुर्गदं ।

वारयस्व रणे सत्तां मिपतां सर्व्वधन्विना । राचमे क्रूरकर्षाणं यथेष्टस्तारकं पुरा ।

तव शस्त्राणि दिव्यानि विक्रमस्य परेन्तप । समागमस्य वज्रभिः पुरामूढधुरैः सह ।

सं तस्य राजशार्दूलं प्रतियोद्धा । महाह्रवे । खर्व्वेनोद्धितो राजन् अहि राचसंपुङ्गव ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पूतनापतेः । प्रथयौ चिह्ननादेन परानभिमुखो द्रुतं ।

तमाद्रुधन्वं सप्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदं । अभ्यवर्त्तन्त संकुट्टाः पाण्डवानां महारथाः ।

भीमसेनोऽभिमन्युश्च राचसस्य घटोत्कच । द्रौपदेया सत्यधृतिः चत्तदेवस्य मारिष ।

चेदिजो वसुदानस्य दशार्णाधिपतिस्तथा । सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽभ्युपाद्रवत् ।

ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं । पाण्डूनां भगदत्तेन यमराजविवर्द्धनं ।

प्रयुक्ता रथिभिर्बाणा भीमवेगाः सुतेजनाः । ते निपेतुर्महाराज नागेषु च रथेषु च ।

प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिनादिभिः । परस्परं समासाद्य सन्निपेतुरभीतवत् ।

मदान्धो रोपसंरुन्धो विषाणायैर्बहाह्रवे । विभिदुर्दन्तमुग्रनैः समासाद्य परस्परं ।

हृषाय चामरापीडाः प्राशपाणिभिरास्त्रिताः । चोदिता, चादिभिः विप्रं सन्निपेतुरभीतवत् ।

पदाताद्य पदातोयैस्ताञ्जिताः शक्तितोमैः । न्यपतन्त तदा भूमेः शतशोऽपि सहस्रशः ।

रथिनश्च दधै राजन् कर्षिणावीकसायकैः । निहत्य समरे वीरान् चिह्ननादान्निरेदिरे ।

तर्क्षिस्ताद्या वत्तमाने सङ्ग्रामे सोमहर्षणे । भगदत्तो महेश्वासो भीमसेनमपाद्रवत् ।

कुञ्जरेण प्रसिन्नेन सप्तधा खवता मदं । पश्येतेन यथा तोयं खवमावेन सर्व्वशः ।

किरन् शृङ्गसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः । श्रेरावतस्यो भगवान् पुरन्दरदवाङ्मथ ।

स भीमं व्रधधारामिस्ताडयामास प्रार्थिव । पर्व्वतं वारिधाराभिलपान्ते जडेदो यथा ।

भीमसेनस्तु संकुट्टः पादरचान् परःश्रतान् । निशचान महेश्वासः संकुट्टं शरैरुहिभिः ।

तान्दृष्ट्वा निहतान् क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् । चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेनरथं प्रति ।

स नाग, प्रेषितस्तेन क्षाणे आचोदितो यथा । अभ्यधावते वेगेन भीमसेनमरिन्दम् ।

तमातपन्तं सप्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ।

कैकपाद्याभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः । दशार्णाधिपतिः शृङ्गः चत्तदेवस्य मारिष ।

चेदिपथिकेतेतुय संकुट्टाः सर्व्वे स्वमे । उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महावता ।

तमेकं कुञ्जरं वृद्धाः समन्तात् पथ्यवारयन् । स विद्धो वज्रभिर्बाणैश्चो रतं महादिपः ।

सञ्जातश्च धिरोत्थो धातुचिच द्वादशिराट् । दशार्णाधिपतिर्थापि गजे भूमिघरे पमं ।

समास्त्रितोऽभिदुर्दिव भगदत्तस्य वारणं । तमातपन्तं समरे गजे गजपतिः स च ।

दधार सुप्रतीकोऽपि बलेन मकरोत्थं । वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दाशान् स्य महात्मन ।

साधुसाध्विति सैन्यानि पाण्डवाद्याभ्यपूजयन् । ततः प्राज्यातिथः वृद्धसोमगन्तुवै चतुर्दश ।

प्राचिणोत्तत्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम । वर्षं मुख्यं तनुवाणं श्रान्तुध्वपरिष्कृतं ।
 विदाम्य प्राविशन् चित्रं वस्त्रोक्तमिव पद्मगा । स गाढविद्धे व्यथितो नागो भरतसत्तम ।
 उपावृत्तमदं चित्रमभ्यवर्त्तत वेगित । स प्रदुद्राव वेगेन प्रणदन् भैरवं रं ।
 समर्दयान् खलवं वायुवृक्षानिवोजसा । तस्मिन् पराजिते नागे पाण्डवानां महारथा ।
 सिंहनादं विनचोर्ध्वेद्धायैवोपतस्थिरे । ततो भीम पुरस्त्राय भगदत्तमुपाद्रवन् ।
 किरन्तो विविधान् बाणान् शस्त्राणि विविधानि च । तेषामापतनां राजन् सकुटुम्भानाममर्षिणां ।
 श्रुत्वा स निनदं पारममर्धाद्गतधाध्वस । भगदत्तो महेष्वासः खं नागं प्रत्यर्षादयत ।
 स नागप्रवराः सन्तानुग्राहुष्ठचोदित । तस्मिन् सणे समभवत् सत्त्वर्त्तक इवानुस ।
 * रथसङ्घातस्थानागान् हर्षाय सह सादिभिः । अष्टद्वन् समरे राजन् सधृषावसुतस्तत ।
 यादातांश्च सुसंकुट्ठं मत्तोऽय सहस्रम् । तेन संतोद्यमानान्नु पाण्डूनां तद्वत् सहत् ।
 सङ्कुतोऽपि महाराज चर्मवाग्नौ समाहितं । मग्नस्तु खलवं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ।
 धटोत्करोऽय संकुट्ठे भगदत्तमुपाद्रवन् । विकटं पुरयो राजन् द्रोणाख्यो दीप्तोत्तम ।
 रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण मन्त्रवज्रिव । जग्राह विमलं शूलं गिरीणामपि दारणे ।
 नागं जिघांसु सहस्रा चिंचेप च महाबल । सविस्त्रुगिन्नात्मभिः समन्तात् परिवेष्टित ।
 तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा प्राञ्ज्योतिषो नृप । चिंचेपश्चिचिर् तोत्स्व चङ्कचङ्कं सुदारणं ।
 चिंचेद् संमहच्छूलं तेन बाणेन वेगवान् । उतपातं दिधा च्छूलं शूलं हेमपरिष्कृतं ।
 महाप्रनयैषा भ्रष्टा श्रममुक्ता नभोगता । शूलं निपतितं दृष्ट्वा दिधा कर्त्तं च पार्थिव ।
 रुक्मदण्डो महाशक्तिः जग्राहगिन्निष्ठोपमा । चिंचेपतां राक्षसस्य तिष्ठतिवेति चान्वीत् ।
 तामापतन्तोऽपि संमेष्य विद्युत्सामग्रनीमिव । उत्पत्य राक्षसस्यै जग्राह च ननाद च ।
 यमस्य चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत । पश्यत पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवामवत् ।
 तद्देवस्य कृतं कर्म राक्षसेन वलीयषा । दिवि देवाः सगन्धर्वाः मुनयस्यापि विस्मिता ।
 पाण्डवाश्च महाराज भीमसेनपुरोगमा । साधुसाध्वित्तिनादेन पृथिवीमचनार्दयन् ।
 तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टानां महात्मानां । शास्त्रयत्त महेष्वासो भगदत्स प्रतापवान् ।
 स विस्मार्थं महत्पापमिन्द्राग्रनिधमप्रभं । तर्जयामास वेगेन पाण्डवानां महारथान् ।
 विष्मजन् विमर्वांस्तोत्स्वान्नारायानं ज्वलनप्रभान् । भीममेकेन विव्याध राक्षसं नवभिः शरे ।
 अभिमन्युः विभिधैवैककयान् पञ्चमिक्षया । पूर्णायतविस्मृष्टेन शरेणामतपर्वणा ।
 विभेदं दक्षिणं बाणं चतुर्देवस्य चाहवे । प्रपातं सहसा तस्य सशरन्मनुदत्तम ।
 द्रौपदेयास्ततः पश्य पश्यमि समताडयत् । भीमसेनस्य च क्रोधाज्जिघासं तुरङ्गमान् ।
 धर्मं केसरिणं चाप्य चिंचेद् विमिषैस्त्रिभिः । निम्बिभेदं त्रिभिश्चैव सारथ्यं चाप्य पत्रिभिः ।
 स गाढविद्धे व्यथितो रथोपस्य उपाविशत् । त्रिशोको भरतयेष्ट भगदत्तेन संयुगे ।

ततो भीमा महाराज विरथो रथिनां वरः । गदां प्रयत्नं वेगेन प्रचकन्द महारथात् ।

तमद्यनगदं दृष्ट्वा सद्गृहमिव पर्वतम् । तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारतम् ।

एतन्निवेद्य काले तु पाण्डवः कृष्णपारथिः । आजगाम महाराजं निवृत्तञ्चक्रम् । समन्ततः ।

५२५

यत्र तो पुरुषव्याघ्रो पितापुत्रौ महारथौ । प्राग्ज्योतिषेण सहितौ भीमसेनघटोत्कचौ ।

दृष्ट्वा च पाण्डवो भ्रातॄन् युध्यमानान्महारथान् । स्मरितौ भरतश्चैव तवायुधतकिरन् ब्रह्मान् ।

ततो दुर्योधनो राजा खरमाघो महारथः । सेनामघोदयत् चित्रं रथनागसभाकुचम् ।

तानामपतन्तीं सहस्रं कौरवाणां महाचक्रम् । अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः सेनवासनम् ।

भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारतम् । विवृद्धं पाण्डवचक्रं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।

५२६

तदावोत्सुगुर्व युद्धं भगदत्तस्य मारियः । पाण्डविः सञ्जयेथैव कथयैद्यौघतायुधैः ।

भीमसेनोऽपि समरे तावभो केशवाजुनौ । अद्यावद्यद्यद्युद्धतमिरावद्धममुत्तमम् ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भगदत्तपराक्रमे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ षष्ठ्यपञ्चाशः ॥ पुनर्न तु निहतं श्रुत्वा विराट्पत्नीं धनञ्जयः । दुःखेन सहताविष्टो निःश्वसन् पश्यन् यया ।

अत्रवीत् समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः । इदं नूनं महाप्राप्नो विदुरो दृष्टवान् पुरा ।

कुहूणो पाण्डवानाञ्च भयं घोरं महामतिः । ततो न्यवारयन् वो धुराङ्गं जनैर्ययौ ।

५२७

अन्ये च बहवो वीराः सङ्ग्रामे मधुसूदनम् । निघ्नताः कौरवैः सङ्घे तयाऽस्त्राभिश्च कौरवाः ।

अयं हतो नरैरेष्ट कियते कथं कुत्सितं । धिगर्थान् घल्यते ह्येवं क्रियते ज्ञातिषङ्कयः ।

अधनस्य मृतं ज्येष्ठो न च ज्ञातिवधाद्धनम् । किन्नु प्राप्नुमहे कृष्णं शला ज्ञातीन् समानान् ।

दुर्योधनापराधेन शकुनिः सोमं च च । चक्षिया निधनं यान्ति कथं दुःखं निवेन च ।

इदानीञ्च विजानामि सुकृतं मधुसूदनम् । कृतं राज्ञा महाबाहो याचयामासेषोधनम् ।

५२८

रोज्याहं पञ्च यामान् वा नाकापीन् स च दुर्बलितः । इष्ट्वा च चक्षियाऽङ्कुरान् शयानान् धरणीतले ।

निन्दामि मृगमात्मानम् । धिगलु चतस्रो विक्रं । अश्रुमिति ममिमे शास्त्रानि चक्षिया रणे ।

पुहृन्नु मे न वचिर्न ज्ञातिभिर्न मधुसूदनम् । बह्वोदयं हयान् चित्रं धांसराहचक्रम् प्रति ।

प्रतरिये महापारं भुजान्ध्या समरोर्दधि । माघं क्रीवयितुं कालो विद्यते मांघव कचित् ।

एवमकुरु पांथिनं केशवः परवीरहम् । सोदयामास तान् शयान् पाण्डुरान् वातरं हसन् ।

५२९

अथ इन्द्रो महानासीत् तव सेन्यस्य भारतम् । माहताहूतवेगस्य सागरखेयं पर्वणि ।

अपराधे महाराज सङ्ग्रामः समपद्यन् । पञ्चन्यधमनिर्घोषो भीमस्य सह पाण्डवः ।

ततो राज्ञस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन् । परिवार्य रणे द्राक्ष्यं वसवा वासवं यया ।

ततः शान्तनवो भीमः कृपय रथिनां वरः । भगदत्तः सुप्रसा च धनञ्जयमुपाद्रवत् ।

हार्दिक्यो वाष्पिकयेव सात्यकि समभिद्रुतो । अश्वठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवस्थितः ।

५३०

येषां स्त्रन्ये महाराज देयानिव महारथारः । ततः प्रवृत्ते युद्धे घोररूपं भयावहम् ।

भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्त्व जनेश्वर । प्रजन्वात् उणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाजिव ।
 पुत्रास्तु तव कौन्तेयः कादयाश्चकिरे शरैः । प्राट्पीव महाराज जलदा पर्वतं यथा ।
 संच्छाद्यमानो वद्धा पुत्रैस्त्व विशास्यते । सृङ्गणी लेविह्वन बीरः शार्दूल इव वेगवान् ।
 व्यूढोरस्तु ततो भीम पातयामास भारत । चुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभिवद्गतजीवित । ११५
 अपरेण ॥ भस्मेन धीतेन निशितेन च । अपातयत् कुण्डलिनं सिद्धं क्षुद्रमृगं यथा ।
 ततः सुनिशितान् पीतान् समादत्त शिलीमुखान् । सख्यं लवया युक्तं पुत्रास्ते प्राप्य मारिष ।
 प्रेषिता भीमसेनेन शराले दृढधन्विना । अपातयन्त पुत्रास्ते रथेभ्यः सुमहारथान् ।
 अनाधृष्टि कुण्डभेद वैराट् दीर्घलोचनं । दीर्घबाहु सुबाहुश्च तथैव कनकध्वज ।
 प्रपतन्ति स्म ते बीरा विरेजुर्भरतवर्धन । वधन्ते पुष्यश्वनायूता प्रपतिता इव । ११६
 ततः प्रवृद्धुः शेषा पुत्रास्त्व विशास्यते । तं कालमिव मन्यन्तो भीमसेनं महाबलं ।
 द्रोणस्तु समरे बीर निर्देष्टुं सुतास्त्व । यथाऽद्रि वारिधाराभिः समस्ताञ्चकिरेऽश्वरैः ।
 तत्राहुतमपश्यामः कुन्तीपुत्रस्तु यौवय । द्रोणेन वार्यमाणोऽपि निजज्ञे यत सुतास्त्व ।
 यथा हि गोष्ठ्येभ्यः वर्षेभ्यश्चारयति खातृ पतन् । भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीनवत् ।
 अद्भुतञ्च महाराज तत्र चक्रे वृकोदर । यत् सुमार्गोऽवधीसङ्घो द्रोणश्चैव न्यश्रापयत् । ११७
 पुत्रेषु तव बीरेषु चिकीडाऽर्जुनपूर्व्वज । ऋगेष्विव महाराज चरन्त्याजो महाबल ।
 यथा हि पशुमध्यक्षोऽद्रावयेत् पशून् वृकः । वृकोदरस्तु सुतास्तु यथा व्यद्रावयद्रणे ।
 गात्रेभ्यो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथ । पाण्डव रभसं युद्धे वारयामासुर्ऽर्जुनं ।
 अक्षैरस्ताणि सवार्यं तेषां सोऽतिरथो रणे । प्रवीरास्तु सैन्येषु प्रेषयामास मृग्येव ।
 अभिमन्युश्च राजानमम्वत् लोकविभूतं । विरथ रथिना श्रेष्ठ कारयामास सायकैः । ११८
 विरथो बध्यमानः स भीमद्रेण यशस्विना । अवमुच्य रथान्तूरुं सवीडो मनुजाधिप ।
 अग्निं चित्तेऽप समरे भौमद्रुम्भ महात्मन । आशरोह तथ चेत्त दार्दिक्यस्तु महाबल ।
 आपतन्तश्च निस्त्रिभु युद्धमार्गविशारदः । वाघवात् खंषयामास भीमद्रु परबीरहा ।
 व्यसितं वीक्ष्य निस्त्रिभु भीमद्रेण दूषे तथा । साधु भाविति सैन्यानां प्रणदोऽभृदिम्रास्यते ।
 धृष्टद्युम्नस्तु सैन्ये तव सैन्यमयोधयन् । तथैव तावका सन्धेः पाण्डुसैन्यमयोधयन् । ११९
 तथाक्रन्दो महानामोत्तव तेषाञ्च भारत । निपता दृढमन्योऽन्य कुम्भता कर्म दुष्करं ।
 अन्योऽन्यं हि रणे शूराः केशेभ्योऽन्य मारिष । नखैर्दंशैरप्युष्यन्त मुष्टिभिर्गोपुभिस्तथा ।
 तन्नेत्रैश्च निष्कृष्टैश्चाङ्गभित्तु सुपर्शितैः । विरम्भाय शन्याऽन्यमनयन् यमपादम् ।
 न्यह्नयन् पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा । व्याकुलीकृतपर्व्वान् द्युधुस्तव मानस ।
 रणे शोचन्ति आपानि हेमप्रशानि भारत । इतानामपविष्टानां कलापाय महाधना । १२०
 जातरूपमपि पुष्टैराजैर्निर्मिता शराः । तेषां ता शराजगन्ति निमुक्तभुजगोपमाः ।

हसिदन्तसङ्घं खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान् । चर्मणि चापविहानि रक्ताचिवाणि धनिना ।
 सुम्यं विहृतान् प्राधानं पट्टिज्ञानं देनभूषितान् । जातरूपमया यष्टौ शक्येय कनकोज्ज्वला ।
 सुप्रवाहाश्च पतिनाम सुश्रुतानि गुह्यणि च । परिधानं पट्टिज्ञानं चैव भिन्दिपालांश्च मारिष ।
 पतितान् विविधानं च पानं चिचिहमपरिष्कृतान् । कुयाश्च वज्रधाकारां चामरयजनानि च ।
 नानाविधानि शक्याणि विहृत्य पतिना नरा । जीवन्त इव दृश्यन्ते गजमत्ता महारथा ।
 गदाविमदितेर्गोचैर्मुग्धैर्भिन्नमस्तका । गजवात्रिरयत्तुषां शेरते स्म नरा चिन्तौ ।
 तथैवायनूनागानां शरीरैरावभौ तदा । चक्षुषा वसुधा राजन् पश्यन्तेरिष सर्वम् ।
 समरे पतितैश्चैव यत्पट्टिगम्यतोमरै । निस्त्रिंशैः पट्टिगैः प्रचैरयत्कुलैः पश्यथे ।
 परिधैर्भिन्दिपालैश्च शत्रोर्मिलित्येव च । शरीरैः शस्त्रभिर्नैव ममास्तीर्यत मेदिनी ।
 विमन्दिररूपम्वैद्यं शोणितौघपरिभूते । गतं सुभिरमिषत्र विप्रैर्वा सट्टता मही ।
 सन्तुः पश्येयुर्वाङ्गमिदमन्वोचिते । हस्तिहस्तोपमैश्चिवैरहमिष्य तंरस्त्रिनां ।
 बद्धचूडामणिधरैः शिराभिश्च वकुण्डलैः । पतितैर्दृष्टभाषाणां वभौ भारत मेदिनी ।
 कवचैः शोणितादिगैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चने । रत्नाञ्च सुभ्रमं भूमिं शान्तं चैमिग्विचरन् ।
 विप्रविहैः कवचैश्च पतितैश्च शरासनैः । विप्रकीर्णैः शरीरैश्चैव रक्तापुष्पैः समन्ततः ।
 रथैश्च वज्रभिर्मग्नैः किङ्किणीनामभूषितैः । वाजिभिश्च ततैः कीर्णैः सस्तजिह्वैः शोणितैः ।
 अश्वैश्च पताकाभिस्तपावैश्चैवैरपि । प्रवीराणां महाबलैश्च विप्रकीर्णैः सुपाशधुरैः ।
 सलहलैश्च मातङ्गैः शयानैर्विप्रभौ मही । नानारूपैरलङ्कितैः प्रमदेवाभ्यलङ्कितः ।
 दन्तिभिद्यापरैश्चैव सम्राट्पद्मवन्दनैः । करैः शस्त्रैश्च विमुञ्चन्ति शीत्कारश्च मुकुमुञ्च ।
 विवभौ तद्रणस्थानं सन्दमानैर्गिवाचैव । नानावैर्णैः कवचैश्च परितोमैश्च दन्तिनां ।
 वैदूर्यमणिदण्डैश्च पतितैर्दुग्धैः शुभैः । यस्याभिश्च शस्त्राणां पतितामि समन्ततः ।
 विपाटितविचिवाभिः कुयाभोराडवैलया । येष्वैवैश्चिरूपैश्च रक्ताकवाभिरेव च ।
 यनैश्च वज्रधास्त्रैश्चैवैसागैश्चापि काञ्चनैः । अद्यानां रणुकपिलैश्चैवैश्चैवैश्चैवै ।
 चादिना च भुजैश्चैवै पतितैः सङ्गदैलया । प्रामैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलैश्चैवै पट्टिभिः ।
 उष्णैश्च तथा चिचैर्विप्रट्टैस्तत्तन । विचिचैर्वैश्चैश्चैव जातरूपपरिष्कृतैः ।
 अद्यापरपरितोमैराङ्गवैर्दितैलया । नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचिचैश्चैव महाधनैः ।
 ह्वैश्चैवापविहैश्चैव चामरयजनैरपि । पश्येदुद्युतिमिहैव वदनेयावकुण्डलैः ।
 कृष्णभृशुभिरत्यर्थं वीराणां ममलङ्कृतैः । अपविहैर्महाराजमुष्णैश्चैवैश्चैवै ।
 यद्वनवचश्चैव चौरिवासीदधुन्वरा । श्वमेते महाधने स्मृतिं तव भारत ।
 परस्परं समापाद्य तव तेषाञ्च संयुगे । तेषु शान्तेषु भग्नैः सृदिनेषु च भारत ।
 रात्रिं समभवहोरा नापश्यत ततो रण । ततो ज्वहारां सैन्यानां प्रचक्षुः कुत्पाण्डवा ।

अन्वीयमान सततं सोदरैः परिवारित । दक्षिणं दक्षिण, काले संवृत्य खभुजं तदा ।
हस्तिहोलापमं पोतं सर्वैश्चतुर्निवर्हणं । प्रयत्ना साञ्जलौखणामुचयान् सर्वतो दिशः ।
शुश्राव मधुरा वाचो नानादिशनिवासिनां । संखयमान, सूतैश्च मागधैश्च महायथाः ।
पूजयानश्च तान् सर्वान् सर्वलोके महेश्वर । प्रदीपै काञ्चनैस्तत्र गन्धैस्तावसेचितैः ।
परिवृष्टमहात्मान् प्रचलद्भिः समन्ततः । स तैः परिवृतो राजा प्रदीपै काञ्चनैश्चतुर्भुजैः ॥ ६६ ॥

शुभे शङ्कसा युक्तो दीप्तैरिव महाययै । काञ्चनोष्णोषिणस्तत्र वेवस्वर्धरपाणयः ।
प्रास्ताद्वन्त, वनकैस्तं जनं सर्वतो दिशः सन्पाथ तु ततो राजा भीमश्च सदं शुभं ।
श्रवतोऽयं दयावापि भीमं प्राप्य वनेश्वर । श्रमिवाद्य ततो भीम निषन्न परामासने ।
काञ्चने सर्वतोभेदे सङ्घातारणसंहते । उवाच प्राञ्जलिर्भीमं वाय्वकण्डोऽभुजोचन ।
तां वयं हि समाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन । उत्सहेम रणे जेतुं चेद्भानपि सुरासुरान् ॥ ६७ ॥

किमु पाण्डुसुतान् वीरान् ससुचङ्गणबान्धवान् । तस्मादर्घ्यं गात्रेय क्षपां कर्तुं मयि प्रभो ।
जहि पाण्डुसुतान् वीरान् महेन्द्र इव दामवान् । अहं सर्वान् महाराज निहनिष्यामि वीरकाम् ।
पाश्चात्तान् कौक्यैः सङ्घातं कर्ष्यायेति भारत । त्वद्वचः श्रुत्यमेवास्तु जहि पार्थान् समागतान् ।
वीरकाम महेष्वासान् शत्रुवाम्भवा भारत । दयया यदि वा राजन् दैव्याभावान्मम प्रभो ।
मन्दभाग्यतया वाऽपि यदि रक्षसि पाण्डवान् । अमृजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिने ।
स जेष्यति रणे पार्थान् ससुचङ्गणबान्धवान् । स खमुक्ता नृपतिः पुत्रो दुर्व्याधनस्तव ।
नोवाच वचनं किञ्चिद्भो भीमपराक्रम ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमदुर्योधनवैवादे अष्टमवतोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ वाक्शून्यैस्तत्र पुत्रेण सोऽतिदिङ्मो महामना । श्रवमाणो यथा नागः शृङ्गो वाक्शून्यवाक्ये ।

दु खेन महताविष्टो नोवाच मिथमपि । स ध्यात्वा सुचिरं कालं दु खरोषमन्वित ।
उद्धृत्य चतुषो कोपाग्निहृद्भस्त्रिव भारत । सदेवासुरगन्धर्वं लोकं लोकाविदो वर ।
अवतीत् तत्र पुत्रं तु सामपूर्वमिदं वच । किं त्वं दुर्व्याधनैवं मां वाक्शून्यैरपहस्यसि ।

घटमान यथाशक्ति कुर्वाणश्च तत्र श्रियः । जुहुमान् समरे प्राणैस्तैश्च श्रियकं न्यायः ।
यदा तु पाण्डवः शूराः खाण्डवैर्मिमितपथयत् । पराजित्य रणे शत्रून् पर्याप्तं तच्चिदर्शनं ।
यदा च तां महाबाहो गन्धर्वैर्हतमोजवा । अमोचयत् पाण्डुसुतं पर्याप्तं तच्चिदर्शनं ।
द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तत्र प्रभो । सतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तच्चिदर्शनं ।

यद्य न सहितान् सर्वान् विराटनगरे तदा । एक एव समुदातः पर्याप्तं तच्चिदर्शनं ।
द्रोणश्च युधि शत्रुसंघातं निर्वृत्त्य वयुगे । वाचांश्च च समादत्त पर्याप्तं तच्चिदर्शनं ।
यदा द्रोणिं महेष्वासं शारदन्तमयापि च । गोपधे जितवान् पूर्णं पर्याप्तं तच्चिदर्शनं ।
विजित्य च यदा कर्णे सदा पुरुषमानिनं । उत्तराधे ददौ वर्यं पर्याप्तं तच्चिदर्शनं ।

निवातकवचान् दुष्टे वासवेनापि दुर्जयाम् । जितवान् समरे पार्थ प्रथोऽन्तं तच्चिदर्शनं ।

॥१॥

को हि शक्नो रणे जेतुं पाण्डवं रमयं तदा । यत्प्रगोप्ता जगद्गोप्ता ब्रह्मचक्रगदाधरः ।

वासुदेवोऽनन्तर्धौ स्मिन् सृष्टिष्वंशकारकः । सर्वेश्वरो देवदेवः परमात्मा सनातनः ।

एतौ हि यज्ञयोः राजन् नारदाद्यैर्महर्षिभिः । तन्नु मोहात् ज्ञानोपै वाचाचार्यं सुयोधन ।

मुमुर्षुर्हि नरः सर्वान् वृक्षान् पश्यति काञ्चनान् । तथा त्वमपि गान्धारे विपरोतानि पश्यसि ।

स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सह सञ्चयैः । युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव ।

॥२॥

अहन्तु सोमकान् सर्वान् पाञ्चाशद्य समानतान् । निहन्तिष्ये नरव्याघ्र वर्ज्ययिता शिखण्डिनं ।

नैरहं निहतः सङ्क्षोभमिष्ये यमसादन । तान् वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं तव ।

पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डो राजवेश्मनि । वरदानात् पुमान् जातः सैवा वै स्त्री शिखण्डिनी ।

तमहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत । याऽसौ माङ्गिकीता धाचा सैवा वै स्त्री शिखण्डिनी ।

सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वाऽस्मि कर्षा महारथं । यं जनाः कथयिष्यन्ति यावत् स्थास्यति मेदिनी ।

॥३॥

एवमुक्तस्य सुतो निष्काम नरेश्वर । अभिवाद्य गुरुं मूढ्वा प्रययौ खं निवेशनं ।

आगत्य तु ततो राजा विस्मय्य च महाजयं । प्रविशेग ततस्तूर्ध्वं चयं शशुवयद्गरः ।

प्रविष्टः च निशं ताञ्च गमयामास पार्थिवः । प्रभातायाञ्च शर्व्वेयां प्रातस्तयाय ताक्षुषं ।

राज्ञः समाश्रययत् सैनो योजयतेति हि । अथ भीमो रणे कुट्टेऽनिहिन्यति सोमकान् ।

दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा राजैः विगुपितं वज्र । मन्यमानः स तं राजन् प्रत्यादेशनिवात्मनः ।

॥४॥

निर्व्वेदं परमं गत्वा विविच्य परवाच्यतां । दीर्घं दधौ शान्तनवेनो योद्धुर्कामोऽङ्गुलं रणे ।

इत्तिनेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन निश्चिन्तितं । दुर्योधनो महाराज दुःशसनमपोदयत् ।

दुःशसन रथाखण्डं युज्यन्ता भीमरक्षिणः । द्वाविंशतिमनोकानि सर्व्वक्षेवातिषोदय ।

इदं हि समुपप्राप्तं वधैपूगाभिषिन्तितं । पाण्डवानो वधेयानो वधो राज्यस्य चागमः ।

तत्र कार्य्यतमं मन्त्रे भिक्षुकाभिरुचयं । स नो गुप्तः सहायः स्यात् इत्यान् पार्थाय संयुगे ।

॥५॥

अब्रवीद्वि विगृह्णात्मा नाहं इत्यां शिखण्डिनं । स्त्रीपूर्व्वको धौरो राजन् तस्मादश्वो मया रणे ।

सोऽकस्मदेदं यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया । राज्यं स्त्रीतं महाबाहो क्षियत्यत्यक्तवान् पुरा ।

मेव चाहं क्षियं जातु न स्त्रीपूर्व्वं कथञ्चन । इत्यां युधि नरयेष्ट शक्त्यभेतद्ब्रवीमि ते ।

अयं स्त्रीपूर्व्वको राजन् शिखण्डो यदि ते श्रुतः । उद्योगे कथितं यत्तत्तया जाता शिखण्डिनी ।

कन्या भूत्वा पुमान् जातः स च मां योधयिष्यति । तस्माहं प्रमुखे बाणान् न मुञ्चयं कथञ्चन ।

॥६॥

युद्धे हि क्षत्रियांसात् पाण्डवानां जयैषिलः । सर्व्वानन्यान् हनिष्यामि सम्प्राप्तान् रणमूर्द्धनि ।

एवं मां भरतयेष्टो गाङ्गेय माह शास्त्रवित् । तत्र सर्व्वतामना मज्जे गाङ्गेयस्थैः पालनं ।

अरक्ष्यमाणं हि एको इत्यान् मिहं महाबले । सा वृकेश्वर गाङ्गेयं घातयेत् शिखण्डिना ।

मातुषः शकुनिः मन्त्रः एषो द्वौजो विविञ्चति । यत्ता रघुन्नु गाङ्गेयं तस्मिन् गुप्ते भुवो जयः ।

रत्नकुला तु ते सर्वे दुर्व्योधनवचस्तदा । सर्वतो रथवर्गेन गाङ्गेयं पर्यवारयन् ।
 पुत्राय तव गाङ्गेयं परिवार्यं ययुस्तदा । कम्पयन्तो भुवं द्वाञ्च सोमयन्तश्च पाण्डवान् ।
 तैरथैः सुप्रसङ्गैर्दन्तिभिश्च महारथाः । परिवार्यं रणे भीमं दंष्ट्रिताः समवस्थिताः ।
 यथा देवासुरे युद्धे विदया वज्रधारिणः । सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रत्नलसं महारथं ।
 ततो दुर्ध्याधनो राजा पुनश्चातरमव्रवीत् । सद्यं चकं युधामन्युहस्तमौजाश्च दक्षिणं ।
 गोमारावक्ष्यन्क्षैतावक्ष्यन्गोऽपि शिखण्डिनः । रक्ष्यमाणः स पाथेन तयास्त्रामिर्विवर्जितं ।
 यथा भीमं स नो हन्यात् दुःशासन तया कुरु । भ्रातृस्तद्वचनं श्रुत्वा युधो दुःशासनस्तव ।
 भीमं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया । भीमन्तु रथवर्गेन दृष्ट्वा समभिप्रेतं ।
 अक्षुण्णो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नश्च ह । शिखण्डिनं नरव्याघ्रं भीमश्च प्रमुखेनृप ।
 श्यापयश्चाथ पाञ्चाथ तस्य गोमार्हमित्युत ।

इति श्रीमहाभारते भोगपर्वणि भोगवधपर्वणि दुर्व्योधनदुःशासनसंवादे जनवतोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः शान्तवतो भीमो निर्घयो सह सेनया । व्यूहस्थाव्यूहनं महत् सर्वतोमङ्गमात्मना ।

छपय छतवर्मा च शैथयैव महारथः । ब्रह्मनिः सर्ववयैव कामोजय सुदक्षिणः ।

भीमेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत । अघतः सर्वैवेत्यानां व्यूहश्च प्रमुखे स्थिताः ।

द्रोणो भूरिशवाः शस्त्रो भगदत्तश्च मारिषः । दक्षिणं पञ्चमाश्रित्य स्थिता व्यूहश्च दंष्ट्रिताः ।

अश्वत्थामा धोमदत्तश्चावर्ण्यौ च महारथौ । महत्या सेनया युक्ता वामं पञ्चमपालयन् ।

दुर्व्योधनो महाराज विगर्तः सर्वतो वृतः । व्यूहमध्ये स्थितो राजन् पाण्डवान् प्रति भारत ।

अश्वत्थो रथिमेष्ठः श्रुतायुय महारथः । वृष्टतः सर्वैवेत्यानां स्थितो व्यूहश्च दंष्ट्रितौ ।

रथश्च तं तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः । सञ्जयः समहरयन्त प्रतपन्त इवाग्रयः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः । नकुल सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ।

अघतः सर्वैवेत्यानां स्थिता व्यूहश्च दंष्ट्रिताः । धृष्टद्युधो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ।

स्थिताः कैथेन महता परानीकविनाशनाः । शिखण्डो विजयधैर राक्षसश्च घटोत्कचः ।

चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् । स्थिता ऋणे महाराज महत्या सेनया वृताः ।

अभिमन्युर्भहेव्यासो द्रुपदश्च महावल्गुः । कैकेया भ्रातरश्चैव स्थिता युद्धाय दंष्ट्रिताः ।

रथं तेषां महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्जयं । पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय दंष्ट्रिताः ।

तावकाभु रणे घत्ताः महसेना नराधिपाः । अभ्युद्ययूरणे पार्यान् भीमं कृत्वाऽग्नौ मृप ।

तथैव पाण्डवा राजन् भीमसेनपुरोगमाः । भीमं योद्धुमभीषन्तः शत्रून् विजयैषिणः ।

खेडाः किनकिनाम्बदाः कक्रवा गोविपाणिकाः । भेरोष्ठदद्वपिङ्गान् नादयन्तश्च कुश्वरान् ।

पाण्डवा अभ्यवर्तन्त नदन्तो भैरवान् रवान् । भेरीष्टदद्वपिङ्गानां दुन्दुभीनाश्च निखनेः ।

पुरुशः सिंहनादैश्च धत्तिमश्च श्यमिधैः । वयं प्रतिनदन्तानां गच्छामश्च त्वरान्विताः ।

सहैवामिधं कुङ्कुमादायैः सुमुचं महत् । ततोऽन्योऽन्यं प्रधावन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ।
 ततः शब्देन महता प्रचक्रन् वसुधरा । पचिष्य महाधोरं धाहरन्तो विषभ्रमः ।
 सप्रभयोदितः स्रष्टो निष्प्रभः समपद्यत । वसुधावातामुमुलाः श्रवन्तः सुमहद्भयं ।
 घोराराध घोरनिद्रादाः शिवास्तत्र ववागिरे । वेदयन्तो महाराज महद्देशममगतं ।
 दिशः प्रवृत्तिरा राजन् शंशुर्वर्षपात च । रुधिरैश्च समुन्मिद्यमन्त्रिष्वर्थं तथैव च ।
 रुदतां वाहनानाञ्च जेजेभ्यः प्रापतज्जलं । सुखमुखासक्तमूर्ध्वं प्रधायन्तो विग्राह्यते ।
 अन्तर्हितः महाबाहाः शूयन्ते मरतर्पभ । रथसां पुरुषादानां नदतां मेरवान् रवान् ।
 समतलस्य दृश्यन्ते गोमायुवसवयथाः । श्वानस्य विविधैर्मादैर्वाग्नान्तमवमान्य ।
 ज्वलिताश्च महोक्ता वै समाश्च दिवाकरं । निपेतुः सद्यः भूमौ वेदयन्तो महद्भयं ।

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

१०६

महान्मनीकानि महावमुच्छ्रये ततस्तथो । पाण्डवधातैरादृष्टोः । चक्रिरे शङ्खशुद्धनि स्वनैः प्रकल्पितानोव वगानि
 वायुना ।

नरेन्द्रनागाद्यमहाकुलानामभ्यागतानामग्निं मुहूर्तं । बभूव घोषसुमुचयमूर्तां वाताहुतानामिव सागराणां ।

इति श्रीमहाभारते भोमपर्वणि भोमवधपर्वणि उत्पातदर्शने त्रतमेऽध्याय ॥ १०० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अभिमन्यूरघोदारः पित्रैस्तुरगोत्तमैः । अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्व्याधनघलं महत् ।

विकिरन् शरवर्षाणि वारिधारा इवामुदः । न श्रेष्ठः समैर कुट्टं योभद्रमरिखदनं ।

शल्लोचिनं गाहमानं वेनासागरमध्वयं । निवारयितुमयाजौ लदीयाः कुहनन्दन ।

तेन मुक्ता रथे राजन्मराः शत्रुनिवर्हणाः । चक्षिषाननयच्छूरान् प्रेतराजविवेशनं ।

धमदण्डोपमान् घोरान् ज्वलिताग्नीविषोपमान् । योभद्रः समैर कुट्टः प्रेययाभास सायकान् ।

सरधान् रथिनस्तृणैर् हर्षयिषु ससादिनः । गजरोहोद्व समजान् दारयामास फाल्गुनि ।

तस्य तत् कुर्वन्तः कर्म महत् सङ्क्षेपं महीधतः । पूजयाचक्रिरे वृष्टाः प्रशंससुख फाल्गुनि ।

तान्यनीकानि योभद्रे द्वावयामास भारत । दृष्टरात्रीनिवाकोमि मादतः सर्वन्तो दिशं ।

तेन विद्राव्यमाणा नि तव सैन्यानि भारत । चातारं माध्यगच्छेरन् पश्ये मग्ना इव दिपाः ।

विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम । अभिमन्यु स्थितो राजन् विधुमोऽग्निरिव क्षयन् ।

न चैनं तावका राजन्विषेऽरिघातिनं । प्रदोशं पावकं यदन् पतङ्गाः कालघोदिताः ।

प्रहरन् सर्वसैन्यं पाण्डवानां महारथः । अदृश्यत महेश्वाशः सर्वज्ञ इव वासवः ।

समश्रुतं धनुसाद्य ददृशे विचरद्दिशः । तोयदेषु यथा राजन् राजमाना शतद्वदाः ।

शराय निशिताः पीता निशरन्ति ह्य शयुगे । वनात् फुल्लुमाद्राजन् भ्रमराणांमिव मन्त्राः ।

तथैव चरतस्तस्य योभद्रस्य महात्मनः । रथेन काञ्चनाङ्गेन ददृशुर्नान्तरं जनाः ।

मोहयित्वा क्षपं द्रोणं द्रोणिञ्च सुमहदलं । सैन्यवच्च-महेष्वाशो विहरन् सप्त सुपु च ।

मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्यामि भारत । सूर्यमण्डलवद्भासं दहतस्तव वाहिनी ।

तं दृष्ट्वा चक्षिषाः श्रुताः प्रपन्नं तरस्त्रिणं । दिक्पालुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ।
 तेनाहिता महाराज भारती या महाचमूः । बध्यमानस्तत्र तत्रैव योषिण्यदवशादिव ।
 द्वावयिला महाशैलं कल्पयिता महाराजान् । नन्दयामास सुहृदो मयं जितेव वाचवः ।
 तेन विद्रायनाणानि तत्र भैरवाणि संयुगे । चक्रुस्तत्त्वरं घोरं पर्जन्यनिनदोपमं ।
 तं श्रुत्वा जिनदं घोरं तत्र भैरव भारत । मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्यैव पर्वणि ।
 दुर्व्याधनमदा राजसार्थ्यमृद्धिभाषत । एकः कार्ष्णिर्षहाबाहो द्वितीय इव फाल्गुनः ।
 चमूं द्वावयते कोपद्रुचो देवचमूनिव । तस्य चान्यं न पश्यामि संयुगे भेषजं महत् ।
 चने त्वा राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारंगं । स गवा त्वरितं घोरं जहि सौभद्रमाहवे ।
 वयं पार्थ हनिष्यामो भोगश्रेणपुगेमयाः । स रवमुक्तो बलवान् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
 प्रययौ समरे द्रष्टुं तव पुत्रस्य शासनात् । नर्दमानो महानादं प्राट्टयौव वलाहकः ।
 तस्य शब्देनं महता पाण्डुशानं पडं महत् । प्रचलत् सर्वतो राजन् वाताङ्कन इवार्षवः ।
 बहवश्च महाराज तस्य नादेन भोषिताः । प्रियान् प्राणान् परित्यज्य निपेतुं रणोत्तरे ।
 कार्ष्णिंयापि मुदा युक्तं प्रसन्नं समरं धनुः । नृयस्त्रिं रथोपस्थे तद्वधः समुपाद्रवत् ।
 ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैश्वर्यं निरथे । नानिदूरे स्थितो तस्य द्वावयामास वै चमूं ।
 तं बध्यमानाश्च तया पाण्डुशानं महाचमूं । मलयुधौ रथे रथो देवसेनं यथा वतः ।
 विमहं सुमहानामीत् तस्य शैलस्य मारिष । रक्षसा भोरकृतेय बध्यमानस्य संयुगे ।
 ततः शरमहस्रैस्तं पाण्डुशानं महाचमूं । व्यद्रावयद्रथे रथो दमयन् स्वपराकर्म ।
 सा बध्यमाना च तया पाण्डुशानामनोकिनी । रक्षसा चोरकृपेण प्रदुद्राव महह्वयात् ।
 प्रसन्नं च रथे मेनां पक्षिणो वारणा यथा । ततोऽभिदुद्राव रथे द्रौपदेयान् महाबलः ।
 तेन क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः । राक्षसं दुद्रुक्ः स्रष्टुं यथाः पञ्च रविं यथा ।
 वीर्यबद्धितलेनैव पौडिगो राक्षसोत्तमः । यथा युगलवै घोरे चन्द्रमाः पञ्चभिर्घैः ।
 प्रनिर्ध्वस्तो रथो विभेद निश्चितः शरैः । सर्वपारमर्त्यैर्नृमकुण्डायैर्षहाबलः ।
 स तैर्मन्त्रनुवाणः श्रुत्वा राक्षसोत्तम । मरौषिभिरिवाकंश संयुगो जलदो महान् ।
 विषमैः स शरैः जितपनीयपरिच्छेदः । शार्थ्यमृद्धिभ्यो राजन् दीप्तमृद्धि द्वावयतः ।
 सततो भानः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे । विद्यधुर्निर्मितैराणैस्तपनीयविभ्रितैः ।
 स निर्मितं शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव । अत्रमुखा मृदं राजन् नागेन्द्र इव सुकुधे ।
 सेऽतिविह्वला महाराज मुहूर्तमिव मारिष । प्रविश्य ततो दीर्घे पीडितमोर्षहाण्ये ।
 प्रतिपश्य ततः मंशं कोपेन दिगुल्लतः । बिच्छेद स यकालेयां ध्वंशयैव धृष्टिद ।
 एकैकं पञ्चभिर्धामैराजघान क्षययित । अतमुखा रथोपस्थे नृयस्त्रिं महाराजः ।
 सरमाणः सुधरस्यै रथोत्तमं महाशमं । अपान राक्षसः क्रुद्धः मर्दन् मर्दन्

११०

१११

११२

११३

११४

* विभेद च सुवेरम्भः पुनर्यैतान् सुसंश्रितैः । शरैर्व्यङ्गविधाकारैः प्रतपोऽय सहस्रम् ।
 विरथाय महेश्वाम्नि कृत्वा तत्र स राक्षसः । अभिदुद्राव वेगेन हन्मुकामो निघाचरः ।
 तानर्हि तान् रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना । दृष्ट्वाऽर्जुनसुतः संख्ये राक्षसं मगुपाहवत् ।
 तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवामवयोरिव । ददृशुश्चावका सर्व्वे पाण्डवाय महारथाः ।
 तौ समेतौ मध्यायुद्धे कोपधौमौ परस्परं । महावतौ महाराज कोपधरकनोचनौ ।
 परस्परमवेक्षितौ कालानलसमौ युधि । तयोः समागमो घोरैर वभूव कटुकोदयः ।
 यथा देवासुरे युद्धे शक्रेश्वरयोः पुरा ।

इति श्रीमहाभारतं भीमपर्व्वणि भीमवधपर्व्वणि नवमदिवस युद्धारम्भे अलम्बुपाभिमन्युवर्मागमे एकाधिरुद्रप्रतमोऽध्यायः

॥ १०१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आर्जुनं समरे शूरं विनिग्रन्तं महारथान् । अनम्य कथं युद्धे प्रत्यययत् भारत ।
 आर्य्यशृङ्गि कथञ्चैव यौभद्रः परवीरहा । तन्ममाचक्ष तत्त्वेन यथावृत्तं स्र संयुगे ।
 भीमो वा रथिना श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कच । नकुलः सहदेवो वा धार्तराष्ट्रौ महारथः ।
 इतदाचक्ष मे सत्यं सुष्ठोऽप्यसि सञ्जय । धनञ्जयस्य किं पक्षे मम सैन्यस्य संयुगे ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्ता तेऽहं प्रवक्ष्यामि यद्भार्य्यं लोमहर्षणं । यथाऽभूद्राक्षसेन्द्रस्य यौभद्रस्य च मारिष ।
 अर्जुनस्य यथा सङ्घो भीमसेनस्य पाण्डवः । नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमं ।
 तथैव तावकाः सर्व्वे भीमद्रोणपुरावरा । अहुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्ष्याण्भीतवत् ।
 अलम्बुषु समरे अभिमन्युं महारथं । विनष्टं सुमहानादं तस्मैयिता मुहुर्मुहुः ।
 अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठतिष्ठति आम्बोन् । अभिमन्युश्च वेगेन सिंहवदिवदभ्युज्ज ।
 आर्य्यशृङ्गि महेश्वारं पितुरात्मनवैरिणं । ततः समीपतु सङ्घो त्रितीतो नरराक्षसो ।
 रथाथं रथिना श्रेष्ठो यथा वै देवदानवौ । मायावो राक्षसश्रेष्ठो दिव्य वज्रस्य फाल्गुनिः ।
 ततः कार्ष्णिर्भृंहाराज निश्रितैः सायकैस्त्रिभिः । आर्य्यशृङ्गि रणे विद्धा पुनर्विज्याध पञ्चभिः ।
 अलम्बुषोऽपि चक्रुः कार्ष्णैः नवमिराश्रुगैः । इदि विज्याध वेगेन तोषैरिव महादिपं ।
 ततः शरचरखणं चित्रकारी निघाचरः । अर्जुनस्य सुतं संख्ये पीडयामास भारत ।
 अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवमिवैतपर्व्वभिः । विभेद निश्रितैर्वैषैराक्षसेन्द्रं महोरैरिव ।
 ते तस्य विविग्रसूणं कार्य्यं निर्भिद्य मर्षंसु । स तैर्विभिन्नपर्व्वभिः शूराभ्यो राक्षसोत्तमः ।
 पुष्यिनैः किंशूकैराजन् संक्षोर्षे हव पर्व्वतः । सन्धारयाणश्च शरान् क्षेमपुङ्गवान् महाघतः ।
 विवभो राक्षसश्रेष्ठः सञ्जाल हव पर्व्वतः । ततः क्रुद्धो महाराज आर्य्यशृङ्गिरमर्षणः ।
 महेन्द्रप्रतिमं कार्ष्णं क्वादयामास पञ्चभिः । तेन ते विशिखा मुक्ता यमदण्डोपमाः श्रिताः ।
 अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन् धरातलं । तथैवाऽर्जुनिना मुक्ताः शराः कनकमूषणाः ।
 अलम्बुपं विनिर्भिद्य प्राविशन् धरातलं । यौभद्रश्च रणे रथः शरैः सप्ततपर्व्वभिः ।

चक्रे विमुखमावाद्य मयं शक इवाहवे । विमुखश्च ततो रचो बध्यमानं रणेऽरिणा ।
 प्रादुश्यके महामायां तामशो पयतापन । ततस्ते तमया सर्वे हताश्चासन् महोपते ।
 नाभिमन्युमपश्यन् नैव खान् न परान् रणे । अभिमन्युश्च तं दृष्ट्वा धोररूपं महत्तमं ।
 प्रादुश्यके सौरमस्तं भोस्वरं कुङ्कुमन्दन । ततः प्रकाशमभवज्जगतस्त्वं महोपते ।
 ताञ्चाभिजगिष्वान् मायां राक्षसस्य दुरात्मनः । संकुद्ध्य महावीर्यां राक्षसेन्द्रं मेरात्तम ।
 क्लादयामास समरे श्रैः सञ्जतपत्न्येभि । सङ्कोष्टायाऽन्या मायास्य प्रयुक्तास्तेन रचसा ।
 सर्वोत्पदिदमेयात्मा वारयामास फाल्गुनि । हतमायस्ततो रचो बध्यमानश्च सायकैः ।
 रथ तथैव सन्ध्यश्च प्रादुर्बन् महतो भयात् । तस्मिन् विनिर्जिते त्वयं कूटयोधिनि राक्षसे ।
 आर्जुनि समरे धैर्यं तावत्तं ममसहृद् ह । मदान्धो वन्यनागेन्द्र सपत्न्यां पद्मिनीमिव ।
 ततः शान्तनवो भीष्मं सैन्ये दृष्ट्वाऽभिविष्टुतं । महता श्रवणैर्ष्य मौभर्तुं पर्यवरायत ।
 कोष्ठोदृत्य च तं वीर धार्तराष्ट्रा महाारथा । एकं सुबहवो युद्धे ततश्च सायकैर्दुर्दं ।
 स तेषां रथिनां वीरः पितृशत्रुभरक्रमः । सङ्कोचो वासुदेवस्य विक्रमेण वसेन च ।
 उभयोः सङ्कुचं कर्म च पितृर्भातुल्य च । रणे बद्धविधे चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 ततो धनञ्जयो वीरो विनिर्गच्छेव धैनिकान् । आसवाद रणे पुनं पुनश्चसुरमर्षण ।
 तथैव समरे राजन् पिता देवव्रतस्य च । आसवाद रणे पार्थ स्वर्भानुरिव आस्करं ।
 ततः सरथनागाद्यां पुष्पाक्षव जम्भेश्वर । परिब्रूय रणे भीष्मं जुगुप्सुश्च समन्ततः ।
 तथैव पाण्डवा राजन् परिवार्य धनञ्जयं । रणाय सहते युक्ता दंशिता भरतर्षभ ।
 शरव्रतस्य तो राजन् भीष्मस्य प्रमुखे स्थितं । अर्जुनं पद्मविप्रतया सायकानां समाधिनात् ।
 प्रत्युद्गम्याय विव्याध सात्यकिर्लो मिते श्रैः । पाण्डवमियकामार्थं शार्ङ्गं इव कुञ्जरं ।
 गौतमाऽपि त्वरायुक्ता माधवं नवभिः श्रैः । हृदि विव्याध संकुद्धः कङ्कपचपरिच्छेदः ।
 श्रेणेयोऽपि ततः कुङ्कुसापमानस्यैव जवान् । गौतमान्तकरं त्वयं समाधत्त शिवीमुखं ।
 तन्नापतन्तं वेगेन श्काशनिममद्युतिं । दिधा चिच्छेद संकुद्धेऽद्रौणि परमेकापन ।
 समुत्सृज्याय श्रेणेयो गौतम रथिनां वरः । अभ्यद्रव्ये द्रौणिं गङ्ग । खे शशिनं यया ।
 तस्य द्रौणसुतयापं दिधा चिच्छेद भारत । अथैनं ह्रिषघ्नानं ताडयामास सायकैः ।
 शोऽन्यत् कार्मुकमादाय शत्रुं भारसाधनं । द्रौणि यथा महाराज वाङ्माहुरसि पार्थयत् ।
 च विद्धोऽप्यपिनयैव मुहूर्त्तं कम्पताञ्चित । त्रिषाद रथोपस्थे ध्वजवष्टि समाश्रित ।
 प्रतिपद्य ततः संशः द्रौणपुत्र प्रतापवान् । वार्ष्णेयं समरे कुङ्क्षे नाराचिन समर्हयत् ।
 श्रेणेय च तु निर्भिद्य प्राविशद्भरणीतले । वदन्तकाले चलतान् बिभे सपैश्वर्यया ।
 अथापरेण भस्मेन माधवस्य ध्वजेऽन्तर्गते । चिच्छेद समरे द्रौणि विहगाद् मुमोच ह ।
 दुमद्यैः शरैर्घोरैश्च दयामास भारत । निदाधानो महाराज यया मेघो दिवाकनं ।

॥१५॥

॥१६॥

॥१७॥

॥१८॥

॥१९॥

॥२०॥

सात्यकोऽपि महाराज शङ्खालं निहत्य तत् । द्रोणिमभ्याकिरन्तूर्णे शरजालेनेकधा । १०१
 तापयामास च द्रोणिं शनैश्च परवीरहा । विमुक्तो मेघजालेन धीरेव तपनलघा ।
 शराणाञ्च सहस्रेण पुनरेव समुद्यत । सात्यकिश्चादयामास ननाद च महाबल ।
 दृष्ट्वा पुत्रं तया यत्नं राउणेव निशार्करं । अभ्यद्रवत शनैश्च भारद्वाज प्रतापवान् ।
 विव्याध च सुतोद्रेण पृथक्केन महाभृधे । परोक्षन् सुसुते राजन् वार्ष्णेयेनाभिपीडितं ।
 सात्यकिसु रणे हिवा गुरुपुत्रं महारथं । द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारथै शरैः । १०२
 तदन्तरमयोत्तमा कौन्तेय शत्रुतापन । अभ्यद्रवद्रेणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथ ।
 ततो द्रोणश्च पार्थस्य सनेयाता महाभृधे । यथा बुधस्य शुक्रस्य महाराज नभस्तले ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवृक्षपर्वणि सङ्कलपुद्गे द्रोणाङ्गुनसमागमे द्वाधिकशतोऽध्याय । १०३ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं द्रोणो जहृस्वाय पाण्डवस्य धनञ्जय । समीप्यतरेण यत्नौ तावुभौ पुरुषप्रभौ ।
 प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमत । आचार्यस्य रणे नित्यं प्रियं पार्थस्य सञ्जय ।
 तावुभौ रथिनौ सङ्घौ चष्टौ विहाविशोत्कटौ । कथं समीप्यतुयतौ भारद्वाजधनञ्जयौ । १०४
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ न द्रोणं समरे पार्थ जानीते प्रियमत्मान । सत्तर्धनं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुणमाहवे ।
 न क्षन्तिरा रणे राजन् वर्य्ययन्ति पश्यार । निर्भय्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भाहभिः सह ।
 रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्वल्लिप्ति शरैः । नाक्षिन्तिवच तान्वाणान् पार्थं चापश्रुतान् दुधि ।
 शरदृष्ट्वा पुन पार्थं ह्लादयामास त रणे । स प्रज्ज्वाल रोषेण गहनेऽग्निं रिवोत्थितं ।
 ततोऽङ्गुनं रणे द्रोणं शरैः सन्नतपर्वणि । ह्लादयामास राजेश्च न विरादेव भारत । १०५
 ततो दुर्योधनो राजा सुश्रवाणमचे दधत् । द्रोणस्य समरे राजन् पार्थिवदणकारणात् ।
 विगर्तैराडपि क्रुद्धो भृशमायस्य कार्मुकं । ह्लादयामास राजेश्च पार्थं वार्ष्णेरयोमुखे ।
 ताभ्यां मुक्ता शरा राजन्नन्तरि च विभेजिरे । हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ।
 ते शराः प्राप्य कौन्तेय समन्ताद्विबिभ्रुः प्रभो । फलभारगत यदन्तुःखादुद्वहं विशङ्कताम् ।
 अङ्गुनस्तु रणे नादं विनश्य रथिना वर । विगर्तैराजं समरे सुपुंसं विव्यधे शरैः । १०६
 ते विव्यमाना पार्थेन कालमेव युगचये । पार्थमेवाभ्यवर्त्तन्त मरणे कृतस्मिद्यथा ।
 मुमुक्षु शरदृष्टिश्च पाण्डवस्य रथं प्रति । शरदृष्टिं ततस्तान् शरवर्षं समन्तत ।
 प्रतिजपादराजेश्च तोयदृष्टिं मवाच व । तवाहृतमपश्याम वोभयोर्हस्तलघाव ।
 विमुक्ता वज्रमिदं धे शस्त्रदृष्टिं दुरासदं । येदंको वाग्यामास मासतोऽभ्यगणानिव ।
 कर्मणा तेन पार्थस्य तुष्टपुर्देवदानवाः । अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगन्तान् प्रति भारत । १०७
 मुमोचास्त्रं महाराज वायवं प्रतनामुखे । प्रादुरासीत्तो वायु चोभयाणो नभस्तनं ।
 पातयन् वै तदगणान् विनिग्रथैव भैतिकान् । ततो द्रोणोऽग्निजोऽग्रे वाययास्त सुदाहण ।
 श्वेतमन्दमहाराज धारमर्षं मुमोच ह । द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्नेव नराधिप ।

प्रशाम ततो वायु प्रसन्नाय दिशो दश । ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगन्तस्य रथमजान् ।
निहन्ताहासतयुक्ते विमुखान् विपराक्रमान् । ततो दुर्योधनस्यैव रूपय रथिना वर ।
अपत्यामा तथा शश कान्ध्याजय सुदक्षिण । विन्दानुविन्दावावन्त्यो वाहिक सह वाहिकैः ।
महता रथवेगेन पार्थस्यावारयन् दिशः । तथैव भगदत्तस्य युतायुष्य महाबल ।

॥११॥

गजानीकेन भीमस्य तावदारयता दिशः । अरिश्वा शलशैव सौवलय विशाम्यते ।
शरौघैर्महैस्तोह्यैर्माद्रौपुत्राववारयत् । भीमस्य सहित मध्ये धार्तराष्ट्रे मघैनिकैः ।
युधिष्ठिरं समासाद्य सर्व्वैत पर्य्यवारयत् । आप्तनन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्था वृकोदर ।
सेलिहन् सुकणी वीरो मृगराडिव कानने । भीमसु रथिना श्रेष्ठो गदा गृह्य महाहवे ।

॥१०॥

अवमुत्थ रथापूर्णं तव सैन्यमभिययत् । तमुदीत्य गदाहस्तं ततस्ते गजमादिन ।
परिवमूले पद्मात् भीमसेन समन्ततः । गजमध्यमनुप्राप्त पाण्डव सचराजतः ।
मेघजालस्य महतो यथा मध्यगते रवि । व्यधमन्तं स गजानीकं गद्या पाण्डवंभ ।
महाभ्रजालमतुलं मातरिष्येव क्कान्त । ते बध्यमाना बलिना भीमसेनेन दन्तिन ।

॥११॥

आर्त्तनादं रणे चक्रुर्गजान्मो जलदा इव । मज्जधा दारितस्यैव विपाणैश्च दन्तिभिः ।
कुल्लामो कनिम पार्थ शूराभे रणमूर्ध्नि । विपाणे दन्तिनं गृह्य निविषाणमयाकरोत् ।
विपाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिन । पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तक ।
शोणितानां गदां बिभ्रन् भेदामप्लाकृतच्छवि । कृताभ्यङ्ग शोणितेन रुद्रवत् प्रत्यङ्मुख्यतः ।

॥१०॥

एव ते बध्यमाना यतशेषा महागजाः । प्राद्वन्त दिशो राजन् विसृजन्त स्त्रक बल ।
द्रवद्विस्तम्भेनानैव समन्ताद्भरतर्षभ । दुर्योधनस्यैव सर्व्व पुनरासीत पराङ्मुख ।
इति श्रीमहाभारते भोगवधपर्व्वणि भोगवधपर्व्वणि भीमपराक्रमे अष्टमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ मध्यन्दिने महाराज यज्ञात्तम समपद्यत । लोकचयकरो रौद्रे भीमस्य बह्वैव समासैः ।

गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठ पाण्डवानामनोकिनी । व्यधमस्त्रिशितैर्बाणैः शतशोऽयं महत्सम ।

संसमर्द्धं च तत सैन्यं पिता देवप्रतस्तव । धान्यानामिव लूनानां प्रकारं गोगणा इव ।

धृष्टद्युम्न मिश्रङ्गी च विराटो द्रुपदस्तथा । भीममासाद्य समरे शरैर्विभ्रुष्यहारयं ।

॥१०॥

धृष्टद्युम्न ततो विद्धा विराटश्च शरैस्त्रिभिः । द्रुपदश्च च नाराच प्रेषयामास भारत ।

तेन विद्धा महोत्साहा भीमेष्वामिव कर्पिणा । चुकुधुं समरे राजन पाददृष्ट्वा हवीरगा ।

मिश्रङ्गी तच्च विद्याध भारतानां पितामह । स्त्रीमय मनसा ध्याना नाशे प्राहन् द्रुपदम् ।

धृष्टद्युम्नस्य समरे क्रोधेनाग्निरिव ज्वलन् । पितामहं विभिर्बाणैर्बाणैश्चोरयि चारयन्त ।

द्रुपदं पद्मविप्रत्या विराटो दशभिः शरैः । मिश्रङ्गी पद्मविप्रत्या भीमं विद्याध सायकैः ।

॥१०॥

भोगवधे विद्धो महाराज शोणितौघपरिभूत । वपुर्नो पुष्पश्रवणो रत्नामोक इवावभौ ।

तान् प्रत्यविध्यत गाङ्गेयस्त्रिभिर्बाणैर्भरजिह्वैः । द्रुपदस्य च भजेन धुङ्गिच्छेद कारयि ।

सोऽन्यत् कामुकमादाय भीमं वित्याघ पञ्चभिः । सारथिश्च विभिर्बाणैर्निश्चितैरमूर्द्धनि ।

तथा भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । कैकेया धातरः पञ्च सात्विकियैव सासतः ।

अभद्रदन्त गात्रेयं युधिष्ठिरपुरोगमाः । रिरचिपन्तः पाञ्चालान् दृष्टवृक्षपुरोगमान् ।

तथैव तावकाः सर्वे भीमरचार्यमुद्यताः । प्रत्युद्युः पाण्डुसेनाः सहस्रेभ्यो नराधिप ।

तथामोत्समश्चुद्धं तव तेषाञ्च बहुलं । नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्द्धनं ।

रथो रथिनमासाद्य प्राक्षिणोद्यमवादनं । तथेतरेभ्यः समासाद्य नरनागाश्वघादिनः ।

अमद्यन् परलोकाय शरैः सञ्जतपर्शभिः । शरैश्च विविधैर्घोरैस्तैश्च तत्र विश्राण्यते ।

रथास्तु रथिभिर्हीना हतवारययस्तदा । विप्रदुताश्च समरे दिशो जग्मुः समन्ततः ।

धृष्टमाना मरणाजन्तु हयाश्च सुयज्ञन्त रणे । वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्व्वेनमरीपमाः ।

रथिनश्च रथैर्हीना वस्त्रिणस्तेजसा युताः । कुण्डलोष्णोपिणः सर्वे निष्काङ्गदविभूषणाः ।

देवपुत्रपमाः सर्वे शौर्यैः शक्रसमा युधि । अस्त्रा वैश्ववर्णास्ते नयेन च दृढवृत्तिः ।

सर्वलोकेक्षराः शूरास्तैश्च तत्र विश्राण्यते । विप्रदुता व्यनश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ।

दन्तिमूय नरश्रेष्ठ हीनाः परमघादिभिः । मृद्भक्तः स्यान्नृणोक्तानि निपेतुः सर्वशब्दमाः ।

चक्षुर्भिक्षामरैर्युधिः पताकाभिश्च मारिषः । कृत्तैः क्षितेर्हर्मद्वैद्यैश्चामरैश्च समन्ततः ।

विभीर्षीर्निप्रधावन्तो दृश्यन्ते सा दिशो दश । नवमेघप्रतीकाश्च जलदोषमनिस्त्रनाः ।

तथैव दन्तिभिर्हीना गजारोहा विश्राण्यते । प्रधावन्तो व्यदृश्यन्त तव तेषाञ्च बहुले ।

नानादेशप्रमुत्थाय तुरङ्गान् हेमभ्रूयितान् । वातायमानान्द्राचं शतशोऽप्य सङ्घस्रजः ।

अथारोहान् हतैरधैर्दहीताम्रीन् समन्ततः । द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणाय संयुगे ।

गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महाहवे । ययौ प्रवृष्ट तरसा पदातान् वाग्निनस्तथा ।

तथैव च रथान् राजन् प्रममर्द्ध रणे गजः । रथाद्यैश्च समासाद्य पतितान् मृगान् भुवि ।

व्यवृद्धन् समरे राज्ञश्चरन्त्याय नरावणे । सर्वे ते बद्धा राजन् प्रवृष्टद्वन् परस्परं ।

तस्मिन् रौद्रे तथा युद्धे वर्जमाने महाभये । प्रावृत्तैः नदी घोरा शोणितानाम्तरङ्गिणी ।

अस्त्रिणश्चातसमाधा केनमेवमवाद्या । रथघटा शरावर्त्ता हयमीना दुरासदा ।

श्रीर्षोऽपमममाकीर्णं हनिताहममाकुला । कवयोष्णीपफेनेषा धनुर्भ्यामात्मकच्छपा ।

पताकाभ्यश्चष्टाद्या मायंकृतापहारिणी । क्रव्यादश्चसदीर्णा यमराष्ट्रविवर्द्धिनी ।

तां नदीं चत्विधा शूरा रथनागहयवृक्षैः । प्रतेक्ष्यैवैवो राजन् भयं त्यक्त्वा महारथाः ।

अपरारो रणे भीष्मकमतेनाभिषट्ठतान् । यथा नेतरणी मेतान् मेतराजपुरं प्रति ।

प्राक्रोष्टन् चसिपाण्यश्च दृष्ट्वा तदैश्वर्यं महत् । दुर्योधनापराधेन गच्छन्ति क्षत्रियाः धृपे ।

गुणवत्सु कथं देवं धृतराष्ट्रं जनेश्वरः । हतवान् पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा मेतमोहितः ।

एवं बद्धविधा वाचः शूयमेधं परस्परं । पाण्डवस्तत्रैव युद्धाः पृथार्थां ते सुहृद्वनाः ।

ता निशस्य ततो वाचः सर्व्वेयोधैरुदाहता । आगच्छन् सर्व्वनोकस्य पुत्त्रो दुर्व्विधाधमस्तव ।
 भीष्मं द्रोणं कृपश्चैव शन्यञ्चैवाच भारत । युध्यध्वमनहङ्गारः किं चिरं कुरुयेति च ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धे कुरूणां पाण्डवै सह । अचक्षुतकृते राजन् सुघोरं वेदमं महत् ।
 यत्परा न निश्चसिषि कार्य्यमाणो मदात्मभिः । वैचित्र्यवीर्य्यं तस्मैदं फलं पश्यसि दारुणं ।
 न हि पाण्डुमुता राजन् सन्ध्यां स्वपदानुगाः । रचन्ति समरे प्राणान् कौरवा वाऽपि संयुगे ।
 दतस्मात् कारणात् घोरैरा वर्त्तन्ते स्वजनचयः । देवाहा पुरुषथात्रे तव चापनयाश्रुप ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीमवधपर्व्वणि सङ्ख्ययुद्धे चतुरधिकशतौऽध्यायः ॥ १०४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनस्तान् परव्याघ्रो निमग्ननुषरास्त्रयान् । अनयत् प्रेतराजस्य मदनं सायकैः शितैः ।
 सुशर्मापि ततो वाणैः पार्थैर्विबाध संयुगे । वाद्यदेवस्य सप्तत्या पार्थस्य नवभिः पुनः ।
 तस्त्रिवायं शरैरेण शक्रस्तनुषाहारयः । सुशर्मणो रणे योधान् प्राक्षिपेद्यमसादनं ।
 ते मथ्यमानाः पार्थेन कालेनैव युगचये । व्यद्वन्त रणे राजन्भये जाते मृहारयाः ।
 उत्सृज्य तुरगान्कोचित् रथान् कोचिच भारिषः । गजानन्ये समुरलस्य प्राद्वन्त दिशो दम् ।
 अपरे तु तदादाय वाजिनागरघातये । त्वरया परधा युक्ताः प्राद्वन्त विभ्राम्यते ।
 पदातास्यापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे । निरपेक्षायथावन्त तेन तेन स्य भारत ।
 कार्य्यमाणैः सुवज्रशस्त्रैर्गतैः सुशर्मणा । तयाऽन्यैः पार्थिवश्रेष्ठेन व्यतिष्ठन् संयुगे ।
 तद्वत् प्रवृत्तं दृष्ट्वा पुत्त्रो दुर्व्विधाधमस्तव । पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्व्वसेन्यपुरस्कृतः ।
 सर्व्वयोगेन महता धनञ्जयमुपाद्वन् । विगर्भाधिपतेरर्थं जीवितस्य विभ्राम्यते ।
 स शकः समरे तस्यै किरन्वज्रविधान् शरान् । भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैः श्रेया हि प्रवृत्ता परा
 तथैव पाण्डवा राजन् सर्व्वैर्योगेन हंसिताः । प्रययुः फाल्गुनार्थाय यव भीमो व्यतिष्ठत ।
 द्वायमाना रणे वीर्य्यघोरं गाण्डीवधन्वन् । हाहाकारकृतोष्माहा भीष्मं जम्बु समन्ततः ।
 ततस्तालभजः शूरः पाण्डवानां वक्ष्यिषीं । कादयाद्वाय समरे शरैः सञ्जतपर्व्वभिः ।
 रकीभूतास्ततः सर्व्वैः कुरवः सह पाण्डवैः । अयुध्यन्त महाराज मध्ये प्राप्ते दिवाकरे ।
 बाह्यकिः कृतवर्माणं विद्धा पञ्चभिराश्रुगैः । अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्वाणान् महश्चम ।
 तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्धा शिते शरैः । पुनर्विबाध सप्तत्या शरारिषास्य पञ्चभिः ।
 भीमसेनस्य राजानं वाह्निकं प्रपितामहं । विज्ञानदन्महानादं शार्दूलं दव कानने ।
 आर्जुनिद्युचसेनेन विद्धे वज्रभिराश्रुगैः । चित्रसेनं विभिर्वाणैर्विबाध हृदये शृङ्ग ।
 समागतौ तौ तु रणे महामोभौ व्यरोचता । यथाकाशे महाराज स्त्रियौ मुघशनेयुगैः ।
 तस्याद्यांशुतुगे इत्वा सतस्र नवभिः शरैः । मनाद वसवाच्चादं सोमद्रः परवोद्घा ।
 इताद्यान्तु रथान्पूरे कोऽवमुत्स्य महारथ । आहरोह रथं तृणं दुर्मुखस्य विभ्राम्यते ।
 द्रोणस्य द्रुपदं मित्वा शरैः सञ्जतपर्व्वभिः । शरारिषास्य विबाध नरमाणः पराक्रमी ।

पीडमानस्ततो राजन् दुपदो वाहिनीमुखे । अपायाज्जवनैरथैः पूर्ववैरमनुस्रजम् ।
 भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्त्तादिव वाहिकं । व्यस्रुतरथं चक्रे सर्वैवेत्यस्य पश्यतः ।
 सकम्भो महाराज संग्रथं परमं गतं । अवसुत्य ततो वाहादाहिकः पुष्टोत्तमः ।
 आहरोह रथं दृष्टं लक्ष्मणस्य महाहवे । सात्यकिः छतवर्षाणं वारयित्वा महारणे ।
 शरैर्वज्रविधेराजशामसाद पितामहं । स विज्झा बाणधृष्टा तु निशितैर्वामवाहिभिः ।
 नृत्यन्निव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्भुजः । तंष्टावर्षो महाशक्तिं चित्रेपाय पितामहः ।
 हेमचिर्वा महावेगो नागकन्यापमो शुभो । तामापतन्तो सहसा मृत्युकन्यां सुदुर्जयां ।
 क्षेप्यमास वार्ष्णेयो वाघवेन महाघमाः । अमासाद्य तु वार्ष्णेयं शक्तिं परमदाहणा ।
 न्यपतद्दुरणीष्टे महोक्तेव महाप्रभा । वार्ष्णेयस्तु ततो राजन् स्त्रां शक्तिं कनकप्रभां ।
 वेगवद्भुजं चित्रेप पितामहरथं प्रति । वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रलुब्धा सा महाहवे ।
 अभिदुद्वाव वेगेन कालराचिर्यथा नरं । तामापतन्तो सहसा विधापिच्छेद् भारतम् ।
 क्षुरमाथ्या सुतीक्ष्णाभ्यां सा व्यग्रोर्ध्वत मेदिनी । क्षिप्वा शक्तिं नृगात्रेयः सात्यकिं नवभिः शरैः ।
 आजघानौरसि क्रुद्धः प्रहसन् श्चक्रवर्णः । ततः मरधनागायाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वजं ।
 परिवर्तुरणे भीमं माधवनाणकारणम् । ततः प्रवहते युद्धं तमुत्तं सोमहर्षणं ।
 पाण्डवानां कुक्ष्याद्य समरे विजयैषिणां ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमशरण्ययुद्धे पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥
 ॥ मन्त्रप उवाच ॥ इष्ट्वा भीमं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिमहतं । यथा मेघैर्बलराज तपान्ते दिवि भास्करं ।
 दुर्ध्याधनो महाराज दुःशासनमभायत । स्य शूरो मेहेव्यासो भीमः शूरानिबद्धनः ।
 ह्यदितः पाण्डवैः शूरोः समस्माद्भरतर्षभ । तस्य कार्यं तथा वीर रचणं सुमहात्मनः ।
 रत्नमाणीषि धमरे भीमोऽस्माकं पितामहः । निहत्यात् समरे सर्वान् पाञ्चालान् पाण्डवैः सह ।
 तच्च काव्यतमं मन्ये भीमथैवाभिरचणं । गोत्रा ह्येव मह्येवमो भीमोऽस्माकं महाप्रतः ।
 स भवान् सर्वैवेत्येव परिकार्यं पितामहं । समरे कर्म कुर्वीणं दुष्कर्मं परिरचतु ।
 य स्यमुक्तं समरे पुनो दुःशासनस्य च । परिवार्य्य स्यतो भीमं नैवेत्य महा हतः ।
 ततः शतपक्ष्माणां हयानां सुधनात्मजः । विमलपामहक्षानामष्टद्वितोमरधारिणः ।
 दर्पितानां सुवेगनां वनश्यामां पताकिनां । प्रिचितैर्धुङ्कुप्रभैरुपेतानां शरोत्तमैः ।
 ननुमं महदेवस्य धर्मराजस्य पाण्डवं । व्यसरथधरयेष्टान् परिवार्य्य समस्तान् ।
 ततो दुर्ध्याधनो राजा शूराणां हयवादिनां । अपुतं प्रेयशामाय पाण्डवानां निवारणे ।
 ते प्रविष्टैर्बावैर्गोहत्याभिरिवाहवे । मुराहता धगा रात्रंयकले च मनाद च ।
 मुरहृष्यय सुमहान्वाजिनां शूयुवेतरा । महावंशवन्धेय दक्षमानस्य पथंते ।
 जपगद्गिधं तेनच समुद्भूतं महद्भुजः । दिवाहृषयं प्राप्य ह्यदशामाय भास्करं ।

वेगवह्निर्हृषेक्षेत् सोमिता पाण्डवो चमूः । निपतद्भिर्बलैर्वैर्हृषैरिव महत्सरः ।
 द्वेपतश्चैव शब्देन न प्राज्ञायत किञ्चन । ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 प्रत्यग्रं सरसा वेगं समरे हयसादिनां । उद्धतस्तु महाराज प्रावृट्काशेऽतिपूर्यतः ।
 पौर्णमास्यामन्वेगे यथा वेला महोदधेः । ततस्ते रथिनो राजन् शरैः सञ्जतपर्वभिः ।
 न्यक्तमनुत्तमाङ्गानि शरेण हयसादिनां । ते निपेतुं महाराज निहता दृढघनभिः ॥ १०५ ॥
 नागैरिव महानागा यथावत् गिरिगङ्गरे । तेषां प्रायैः सुनिश्चितैः शरैः सञ्जतपर्वभिः ।
 न्यक्तमनुत्तमाङ्गानि विचलन्तो दिशो दम् । अथाहता हयारोहा षष्टिभिर्भरतधम ।
 अत्यनुत्तमाङ्गानि फलानोव महाद्रुमाः । ससादिनो हया राज्ञस्तत्र तत्र निहृदिताः ।
 पतिताः पात्यमानास्तु प्रत्यदृश्यन्त सर्वेऽपि । बध्यमाना हयोश्चैव प्रावृट्बन्त मयादिताः ।
 यथा विहं धमासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः । पाण्डवास्तु महाराज जिला शूचू प्रह्लाद्वधे ।
 द्रुपु मङ्गांश्च भेरीक्ष ताडयामासुराहवे । ततो दुर्योधनो दीनो द्रुपु सैन्यं पराजितं ।
 चम्रवीत् भरतश्चैव मद्रराजमिदं वचः । एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो यमाभ्यां बहिनो रथे ।
 पश्यतां वो महाबाहो सेनां द्वावयति प्रभो । तं वारय महाबाहो येनैव मकरावधं ।
 तं हि संयुयमेत्ययं मसङ्गवचविक्रम । पुच्छस्व तत्र तद्वाच्यं शुभो यथाः प्रतापवान् ।
 च यथा रथवेगेन यत्र राजा युधिष्ठिरः । तदापतते सद्यः ब्रह्मक्ष सप्तहस्तं ।
 महोद्यवेगं समरे वारयामास पाण्डव । मद्रराजस्तु समरे धर्मराजो महारथः ।
 दम्भिः सायकैश्छेदं माजघान सनामनरे । नकुलः सहदेवस्तु तं सप्तभिरजिह्वगैः ।
 मद्रराजोऽपि तान् सर्वानाजघान विभिक्षिभिः । युधिष्ठिरं पुनः पश्चा विव्याध निश्चितैः शरैः ।
 माद्रीपुत्रौ च संभान्तो दाम्भ्यां दाम्भ्यामताडयत् । ततो भीमो महाबाहुर्द्रुपु राजानमाहवे ।
 मद्रराजं रथं प्राप्तं नृत्योरास्यगतं यथा । अभ्यपद्य सङ्ग्रामे युधिष्ठिरमभिचजित् ।
 ततो पुङ्गुं महाघोरं प्रार्जतत सुदारुणं । अपरां दिग्मास्त्राय यतमाने दिवाकरे ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि शल्याधर्मराजवधमागमे षडधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥
 ॥ अथैव उवाच ॥ ततः पिता तत्र क्रुद्धः निश्चितैः सायकोत्तमैः । आजघान रथे पाशान् सहस्रेणान् समन्मतः ।
 भीमं दादमभिर्विद्धा सात्त्विकं नवभिः शरैः । नकुलस्तु विभिविद्धा सहदेवस्तु पतभिः ।
 युधिष्ठिरं दादमभिर्बाह्वोरसि सार्पयत् । एष्टपुष्यन्ततो विद्धा ननाद सुमहावतः ।
 तं दादमभिर्नकुलो माधवस्तु विभिः शरैः । एष्टपुष्यस्तु सप्तत्या भीमसेनस्तु पतभिः ।
 युधिष्ठिरो दादमभिः प्रत्यविद्यत् पितामहं । द्रोणस्तु सात्त्विकं विद्धा भीमसेनमविचन ।
 एकैकं पञ्चभिर्बाणैर्धमं पण्डोपमैः ब्रिते । तौ च तं प्रत्यविध्यतो विभिक्षिभिर्जिह्वगैः ।
 तोषैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुङ्गवं । धौवीराः क्रिन्वाः प्राप्याः प्रतोऽप्योद्योयमावताः ।
 अभीषासाः शूरभेगाः शिवयोऽय वषातय । संघामे माजघ्नभीमं बध्यमानं ब्रिते शरैः ।

तथैवान्ये महीपात्वा नानादेशममागताः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त विविधायुधपाणयः । १०१
 तथैव पाण्डवा राजन्परिव्रजः पितामहं । स समन्तात् परिहृतो रथौघैरपराजितः ।
 गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रज्ज्वाल दहन् परान् । रथान्यमारयापाचिंरसिप्रसिद्धिगदधेनः ।
 शरस्रुलिङ्गा भीष्माग्निदेहाश्च क्षिययथमान् । सुवर्णपुङ्खैरिपुमिनां हृत्पदैः सुतेजैः ।
 कथितालोकनाराधेष्वाद्यामास तद्वत् । अपानयद्भ्रजं यैव रथिनश्च श्रितैः शरैः ।
 मुण्डतासवनानोव चकार स रथप्रजान् । निर्यमुष्यान् रथान् राजन् गजानमांसं संयुगे । १०२
 अकरोत् स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः । तस्य व्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाग्रमः ।
 निग्रय्य सर्वभृतानि समकल्पन् भारत । अगोचा क्षमवन् बाणाः पितुसे भरतवधम् ।
 नाशकान्तं तनुषु भीमपापश्रुताः शराः । हतवीरान् रथावाजन् संयुक्तान् जवनेहृष्यैः ।
 अपश्याम महाराज द्वियमाणान् रणजिरे । चेदिकाशिकक्षयां सहस्राणि पटुहं । १०३
 महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुव्यशः । अपरावर्त्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ।
 बंधामे भीष्ममाघाद्य व्यादिताश्च निवान्तकं । निमग्नाः परलोकाय सर्वाजिरयकुञ्जराः ।
 भद्राष्टोपस्कृगान् कांश्चिद्गणपकोय भारत । अपश्याम महाराज शतशोऽप्य सहस्रम् । १०४
 सर्वक्षयरथैर्भैररथिभिर्य निपातितैः । शरैः सुकवपैर्निक्षेपैः पट्टिशैश्च विनाशितैः ।
 गदाभिर्भिन्दिपादैश्च निमित्तैश्च शिलोमुचैः । अनुकर्षदपाशैश्च कैर्मैत्रेय मारिव । १०५
 बभ्रुभिः काभुकैः खट्वैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । ततैरेव हृत्तिचैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
 चापैश्च वज्रधाक्क्षिभैः समाकीर्ण्य मेदिनौ । हतारोहा गजा राजन् हताश्च वयपादिनः ।
 न्यपतन्त गतमाणाः शतशोऽप्य सहस्रम् । यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान् महारथान् ।
 नाशकान् वारयितुं भीमबाणप्रपीडिताम् । महेन्द्रधमबोधैश्च बध्यमाना महारथम् । १०६
 अमर्याद महाराज न च ह्यैव धावतः । चाविह्वरयनाशायं पत्तिध्वजवमाकुले ।
 अनीकं पापपुत्राणां हाहाभूतमचेतनं । नघामात्र पिता पुत्रं पुरय्य पितरं तथा । १०७
 प्रियं वधाययसाहस्यं मया देवव्रतानुष्ठितम् । विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रश्च धेनिकाः ।
 प्रकीर्णं केशम् धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः । तद्भोक्तुमभिधोक्तुमनुगृह्णामरथकुवरं ।
 दहन्ते पाण्डुपुत्रश्च धेन्यमार्जुनं तदा । प्रमथ्यमानं धेन्यम् दृष्ट्वा पादवगन्धनः ।
 उवाच पाथं भीमतुं निर्यद्य रथमुत्तमं । त्वयं म काम् । सम्प्राप्तः पाथं यः काङ्क्षितस्त्वय । १०८
 प्रहराक्षिभरयाश्च न चेन्नाद्यादिमुद्यमि । यत्पुरा कथितं वीर राज्ञां नेषां समागमे ।
 विराटनगरे पाथं वक्ष्यम्य समीपतः । भीमद्रोणमुष्मान् सर्वान्मूर्धाभारादप्य धेनिकान् ।
 धानुद्वयान् हनिष्यामि ये मां योष्यन्ति संयुगे । इति तम् कुहूँ कोमोप त्वयं वाच्यमरिन्दम् ।
 जतपद्ममण्डपं मुच्यते विगतश्वरः । हत्यन्ता वायुदेवेन निर्यदृष्टिरधोमुखः ।
 अकामः इव भीमकुर्विदं वचनमब्रवीत् । अगत्यां त्वं वधं त्वया वा नरकोपतरं ।

दुःखानि वनवासे वा किं नु मे स्थातुं भवेत् । चोदयामास ॥ १ ॥
 पातयिष्यामि दुर्द्धर्षं भीष्मं कुरुपितामहं । स चाश्वान् रजतप्रस्थान् चोदयामास माधवः ।
 यतो भीष्मस्ततो राजन् दुष्टोऽय्यो रस्मिवा निव । ततस्तत् पुनरावृत्तं युधिष्ठिरवत् महत् ।
 दृष्ट्वा पार्थ महाबाहो भीष्मायोद्यतमाहवे । ततो भीष्मः कुरुक्षेत्रे सिंहवद्भिनदन्मुहुः ।
 धनञ्जयरथं ग्रीवं शरवैधिरवाकिरत् । सस्तेन स रथस्तस्य सद्यः सहस्रारथः ।
 शरवैधेण महता न प्राज्ञायत किञ्चन । वासुदेवस्तमप्राप्तो धैर्यमास्थाय सत्वरः ।
 चोदयामास तानथान् विमुञ्चान् भीष्मपायकैः । ततः पार्थो धनुर्दृष्ट्वा दिव्यं जसदनिखनं ।
 पातयामास भीष्मस्य धनुर्भित्तां शनैः शरैः । स स्खिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यथाहङ्गुः ।
 भैरवान्तरमात्रेण सख्यं शक्रे पिता तव । अयास्य तदपि कुहूयिच्छेदं धनुरभ्युनो ।
 तस्य तत् पूजयामास छायेवं शान्तनोः सुतः । साधुसाधु महाबाहो साधु कुन्तीसुतेति च ।
 समामाद्यैनमपरं प्रयच्छा रुचिरं धनुः । मुमोच समरे भीष्मः शरान् पार्थरथं प्रति ।
 अदर्शयद्वासुदेवो हयथाने परं खलं । भोषान् कुर्वन् शरांस्तस्य मण्डलानि निदर्शयन् ।
 शूद्रभृते नरय्यात्रौ तौ भीष्मशरविभक्तौ । गोहृष्याविव भङ्गद्वौ विषाणैस्त्रिखितरङ्गितौ ।
 वासुदेवस्तु सम्यक् पार्थस्य हृदयुद्धतां । भीष्मस्य शरवर्षाणि स्रजस्तर्जनीं युधिः ।
 प्रतपन्निवादिभ्यं मथामाकाशे खेप्योः । वरान् वरान् विनिर्गन्तो पाण्डुपुत्रस्तथैविकान् ।
 युगान्तमिव कुत्वाणं भीष्मं पार्थद्विरे वते । नास्त्यत महाबाहोऽर्थाधनः परवीरहा ।
 क्षतस्त्रज्ज रजतप्रस्थान् हयान् पार्थस्य मारिचः । कुहूतो नाम महायोगी प्रसङ्गन्द महारथात् ।
 अभिदुद्राव भीष्मं स भुजमहरणो वली । प्रतोदपाणिस्त्रेखली सिंहवदिनदन्मुहुः ।
 दारयस्त्रिपद्मा ॥ जगतीं जगतींश्वरः । क्रोधातयेक्षणः कृष्णो जिघांसुरमितयुतिः ।
 असन्ति इव चेतामि तावकानां महाहवे । दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यतमनिके ।
 हतो भीष्मो हतो भीम इति तत्रैव च महत् । अश्रुयते महाराज वासुदेवमयात्तदा ।
 पीतकौषेयसन्तो मणिश्यामो जनार्दनः । शूद्रभृते विह्वन् भीष्मं विवृणोतीव तोयदः ।
 स सिंह इव मातङ्गं यूयर्धमं हव्यर्धमं । अभिदुद्राव वेगेन विनदन् माधव्यर्धमः ।
 तमापतन् संप्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे । समभ्रमं रणे भीष्मो विचक्रे महद्भुजः ।
 उवाच धैर्यं गोविन्दमसंभ्रान्तेन चेतसा । शङ्कितं पुण्डरीकाक्ष देवदेव गतोऽहं ते ।
 मामद्य शालतत्रेह पातयस्व महाहवे । तया हि देवसंग्रामे हतस्यापि ममानघ ।
 येप ख्व परं कृष्णं लोकं भवति सर्वतः । सत्वावितोऽस्मि गोविन्द वैभोऽस्ते शाय संयुगे ।
 महरस्य पयोध्वं वै दासोऽस्मि तव चानघ । अश्वमेव ततः पार्थ समभिदुद्राव केशव ।
 निजपाद महाबाहोऽर्ज्याः परित्यज्य वै । निर्यस्तमापः पार्थेन कृष्णो राजोत्तोषनः ।
 जगाम चैनमादाय वेगेन पुन्योत्तमः । पार्थस्तु विह्वलवन्तो चरणौ परवीरहा ।

निजयाह इयोकेयं कथञ्चिद्दृशमे पदे । तत एनमुवाचार्त्तं क्रोधपञ्चाकुलेक्षणं ।
 नियदन्तं यथा नागमञ्जुन प्रणयात्सखा । निवर्त्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ।
 यन्त्या कथितं पूर्व्वं न चेत्स्यामीति केशव । मिथ्यावादीति लोकास्त्रा कथयिष्यन्ति माधव ।
 ममैव भारः संज्ञा हि हनिष्यामि पितामहं । शपे केशव शस्त्रेण सत्येन सुकृतेन ॥
 अन्तं यथा गमिष्यामि शङ्खेण शत्रुसूदन । अथैव पश्य दुर्द्धवं पात्यमानं महारथं ।
 तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छ्या । माधवस्तु वच श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः ।
 अकिञ्चिदुक्ता सक्रोध आहरोह रथं पुनः । तौ रथस्थौ भरथाभौ भीम भान्तनवः पुनः ।
 ध्वजं शरवैद्येण मेघेण दृष्ट्वा हवाचलं । प्राणनाथस्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ।
 गमस्त्रिभिरिविदित्युक्तेजांश्चि शिशिरात्पथे । यथा कुहूणां सैन्यानि बभञ्जुर्बुधि पाण्डवाः ।
 तथा पाण्डवसैन्यानि बभञ्ज बुधि ते पिता । इति विद्वत्सैन्यास्त निरुत्साहा विचेतवः ।
 सत्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्त्रतेजसा । ते बन्धमाना भीमेण शतशोऽय सहस्रशः ।
 निरोषितुं न श्रेकुले भीममप्रतिमे रणे । कुर्वाणं समरे कषीप्यतिमानुषविक्रमं ।
 बोधाक्षकुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः । तथा पाण्डवसैन्यानि द्रुपिथमाणानि भारतः ।
 आतारं नाथगच्छन्त गावः पङ्कगता इव । पिपीलिका इव लुप्ता दुर्बला बलिना रणे ।
 महारथं भारत दुष्प्रकर्षं शरोक्षिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् । भीमं न श्रेकु प्रतिवोचितुं ते शराक्षिणं सूर्य्यमिवातपन्तं ।
 विद्वद्भूतस्तस्य तु पाण्डुवेनामस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः । ततो बलानां नमस्कृतिनां मनोऽवहारं प्रतिसम्बध्व ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्व्वणि भीमवधपर्व्वणि नवमेऽदिवसपुद्गलसमाप्तौ सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥
 ॥ अञ्जय उवाच ॥ युध्यतामेव तेषाम्ना भास्करेऽरुमुपागते । बन्ध्या श्वमभवद्द्वारा नापश्याम ततो रणं ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा बन्ध्यां सन्दृश्य भारत । बन्धमानस्त भीमेण त्यक्त्वाऽर्ज्वं भयविह्वलं ।
 स्वधैर्य्यस्त परादृष्टं वलायनपरायणं । भीमस्त युधि धरन्त्यं पीडयन्तं महारथं ।
 धोमकांश्च जितान्दृष्ट्वा निरुत्साहान् महारथान् । चिन्तयित्वा ततो राजा स्ववहारमभोदयत् ।
 ततोऽवहारं सैन्यानां शक्रे राजा युधिष्ठिरः । तथैव तत्र सैन्यानामवहारो द्रष्टव्यस्तदा ।
 ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः । न्यविशन्त कुहूयेष संघामे शतविचिताः ।
 भीमस्त समरे कर्षं चिन्तयित्वा तु पाण्डवाः । नास्मन् ततः शान्तिं भीमवाणप्रयोजिताः ।
 भीमोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान् सहस्रस्रयान् । पूज्यमानस्तव सुतेनन्दमागय भारत ।
 न्यविशन् कुहूभिः शार्ङ्गं दृष्ट्वायै समन्ततः । ततो रात्रिः समभवत् सर्व्वभूतप्रमोदिनी ।
 तस्मिन् रात्रिमुपे धारो पाण्डवा दृष्ट्विभिः सह । दृष्ट्वाय दुराधर्षो मन्त्राय समुपाविशन् ।
 आत्मनि त्र्यधं धर्म्यं प्रापकाधं महाबलाः । मन्त्रयामासुरथया मन्त्रनिययकोविदाः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चरं गुपः । वायुदेवं समुदीत्य वधनधेदमाददे ।
 इत्थं पश्य महात्मानं भीममुपपराक्रमं । गर्जं नलवमानोऽव विद्वद्भूतं यत्वं मम ।

न चैवेन महात्मानमुक्तामो निरोचितं । सेविञ्चमानं वेत्येव प्रवृद्धमिव पात्रकं ।
यथा घोरौ महानागस्तत्रको वै विद्योत्सवः । तथा भीमो रणे कुटुम्बोत्प्रेक्ष्यतः प्रतापवान् ।
यद्देवतापः समरं प्रमुञ्चविशिशान् शरान् । शत्रो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिय देवराट् ।
वरुणः पाशपृथ्वाऽपि सगर्दी वा धनेश्वरः । न तु भीमः सुमंक्रुद्धो जेतुं शत्रो महाहवे ।
सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे । आत्मनो वृद्धिदौर्बल्यात् भीममाशय संयुगे ।
वनं यास्यामि दुर्द्धं श्रेयो मे तत्र वै गतं । न युद्धं रोचये कृष्ण हन्ति भीमो हि नः मदा ।
यथा प्रज्वलितं वज्रं पतङ्गः समभिव्रजन् । एकतो मृत्युमभ्येति तयाऽहं भीममोषिवान् ।
अथ नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्येतेन पराक्रमो । भ्रातरस्यैव मे शूराः सायकैश्च गीकृताः ।
मत्कृते भ्रातृवैराद्वाङ्मात्राभ्यधृष्टा वनं गता । परिक्रिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदन ।
जीवितं वज्रमन्येऽहं जीवितं ह्यस्य दुर्लभं । जीवितस्यास्य श्रेयं च शरित्ये धर्ममुत्तमं ।
यदि तेऽहमनुपाहो भ्रातृभिः सह कोश्व । स्वधर्मस्याविगेधेन हितं व्याहर कोश्व ।
एतत् सुखा वचस्तस्य कारुण्याद्भवितारं । प्रत्युशच ततः कृष्णः सान्वशमो युधिष्ठिरं ।
धर्मपुत्र विपादं त्वं मा कृथाः मत्पुङ्गव । यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः मनुजदना ।
अर्जुनो भीमसेनश्च वायस्पृपमतेजयो । माद्रोपुत्रौ च विकान्तौ चिदशानामिष्येयौ ।
माह्वापि युद्धं सैाहार्तं योस्ये भीमेण पाण्डव । तन्प्रयुक्तो महाराज त्वं न कुर्व्यं महाहवे ।
हनिष्यामि रणे भीममाह्वय पुरुषर्षभ । पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि नेऽह्नि का गुणः ।
यदि भीमे हते कोरे जयं पश्यसि पाण्डव । हन्तास्येकरचेनाद्य कुर्वह्य पितामहं ।
पश्य मे विक्रमं राजन् महेन्द्रिय धंयुगे । विमुञ्चन्तं महात्माणि पातयिष्यामि तं रथात् ।
अथ पाण्डुपुत्राणां मच्छुः स न शंभयः । मर्द्या भवदोषा ये ये मदोषास्तैव ते ।
तव आता मम सखा हन्तव्यौ शिष्य एव च । मां सान्नु कृत्य दास्यामि फाल्गुनार्घ्यं मदीपते ।
एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् । एष न समयन्तारार्येभ्य परस्परं ।
स मां नियुह्य राजेन्द्र यथा घोडा भवान्यदे । प्रतिज्ञातमुपश्रये यत्तत् पार्थेन पूर्व्वन ।
घातयिष्यामि गाङ्गेयमिति लोकस्य सन्निधौ । परिरक्ष्यन्दि तावत्तव च पार्थस्य धीमतः ।
अनुशातन्तु पार्थेन मया कार्यमर्मभयः । अथ वा फाल्गुनस्यैव भारः परिमितो रणे ।
म हनिष्यति वज्रमि भीमं परपुरश्चर्यं । अश्वमपि कुर्व्याद्धि रणे पार्थ समुद्यतः ।
चिदशान् ॥ समुद्युक्तान् सद्वितान् दैत्यदानवैः । निहन्त्याद्वैजुं सङ्घो किमु भीमं नराधिप ।
विपरोतो महावीर्यो गतः सौन्दर्यचेतनः । भीमः शान्तनवो नूनं कर्त्तव्यं नात्रवृथे ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्वावाहो यथा वदसि माधव । सर्वे स्तेन न पथ्यास्तान् वेगविधारणे ।
निघ्नं समवास्यामि सर्वमेतदप्येक्षितं । यस्य मे पुरुषस्याद्य भवान् पथे व्यवस्थित ।
सेन्द्रानपि रणे देवान् कथेयं जयतां वर । तया नाचेन गोविन्द किमु भीमं महारथं ।

५००

५०१

५०२

५०३

५०४

५०५

न तु तामेनूतं कर्तुमुत्सहे स्वात्मगौरवात् । श्रियांश्चमानं साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ।
 समयसु कृतं कश्चिन्मम भोगेण संयुगे । मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्से कथञ्चन ।
 दुर्योधनायै योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो । स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्त्वैव च माधव ।
 तस्माद्देवव्रतं भूयो बधोपाचार्यमात्मन । भवन्तं संहिताः सर्वे प्रयाम मधुसूदन ।
 ते वयं संहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तम । न चिरात् सर्वं वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरव ।
 स वक्ष्यति हितं वाक्यं सत्यमस्मान्जनार्दन । यथा च वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्षाऽसि संयुगे ।
 स मे जघस्य दाता स्यान्मन्त्रस्य कृद्व्रत । बाला पित्रा विहीनास्य तेन संवर्द्धिता वध ।
 तस्मै तु पितामहं दृष्ट्वा हनुमिच्छामि माधव । पितुः पितृमित्रस्य धिगन्दु चक्षजोर्विका ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततोऽप्रवीणक्षारज वार्ष्णेय कुद्वन्द्वनं । रोचते मे महाप्राज्ञराजिन्द्र तव भाषितं ।
 देवव्रतं कृती भीष्मं प्रेषितेनापि निहंहेत् । गम्यतां स बधोपायं प्रष्टुं सागरवासुतं ।
 वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया दृष्टो विप्रेपत । ते वयं तत्र गच्छाम प्रष्टुं कुहपितामहं ।
 गत्वा शान्तनवे दृष्ट्वा मन्त्रं पृच्छाम भारव । स मे दास्यति मन्त्रं यं तेन योत्स्यामहे परान् ।
 एवमात्मन्यः । ते वीरा प्राण्डवा पाण्डुपूज्यजं । जम्बुसे संहिता सर्वे वासुदेवस्य वीर्यवान् ।
 विमुक्तस्तव वक्ता भीष्मस्य सदनं प्रति । प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोग्रं प्रतिपेदिरे ।
 पूजयन्ते महाराज पाण्डवा भरतर्षभ । प्रणम्य शिरसा नैनं भीष्मं प्रणमन्भव्यु ।
 तानुवाच महाबाहोभीष्म कुहपितामह । स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतम् धनञ्जय ।
 स्वागतं धर्मराजाय भीमाय धनयोस्तथा । किंवा कार्यं करोम्यद्य युष्माकं प्रीतिवर्द्धनं ।
 सर्व्वात्मनाऽपि कर्षासि यथापि स्वात् सुदुष्करं । तया ब्रुवाणं गाढ्रं प्रीतियुक्तं पुन पुन ।
 उवाच राजा दीनात्मा प्रीतियुक्तमिदं वच । कथं जयेम सर्वंश्च कथं राज्यं लभेमहि ।
 प्रजाणां सङ्क्षयो न स्यात् कथं तस्मै वद प्रभो । भवान् हि मे बधोपायं ब्रवीत स्वयमात्मन ।
 भवन्तं समरे वीर विप्रहेम कथं वयः । ॥ हि मे सूत्रामणसि रत्नं कुहपितामह ।
 मण्डलैव धनुषा दृश्यसे संयुगे वहा । आददानं सन्दधानं विक्रान्तं धनुर्मे च ।
 पश्यामस्त्वं महाबाहो रथे मूर्ध्न्यभिवापरं । रथाश्चमरनागाणां हन्तारं परवीरहन् ।
 कोऽपि स्यात्सहते जेतुं त्वां पुमान् भरतर्षभ । वर्धता शरवर्षाणि संयुगे नैशवं क्षतं ।
 सद्यं नीता हि वृत्तना संयुगे महती मम । यथा युधि जयेम त्वां यथा राज्यं लभेमम ।
 मम सैन्यस्य च सेमं तस्मै ब्रूहि पितामह । ततोऽप्रवीच्छान्तनव पाण्डवान् पाण्डुपूज्यज ।
 न कथयन् कौन्तेय मयि जीवति संयुगे । अयो भवति धर्मज्ञ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 निम्जिते मयि धुङ्गेन रणे ज्ञेय्य पाण्डवा । विप्रं मयि प्रहरन् यदीच्छस्य रणे जयं ।
 चतुर्गामि व पाप्या प्रहरन् यथापुष्टं । एव हि सुष्ठवं मये भवतां त्रिदितोऽप्युष्टं ।
 रते मयि वतं सर्वं तस्मादेवं विधीयतां ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रूहि तस्मादुपाय नी यथा युद्धे जयेमहि । भवन्त समरे कुरु दण्डहस्तमिवानकं ।

अक्रोधा वस्त्रधरो जेतुं वरुणाऽय यममाया । न भवान् समरे अक्रोधेऽत्रैरपि सुरासुरैः ।

॥ भीष्म उवाच ॥ मत्समेतस्त्वामादिशे यथा वदसि पाण्डव । नाहं जेतुं रणे अक्रोधेऽत्रैरपि सुरासुरैः ।

अन्तश्चक्षो रणे यत्नो मृहीतवक्त्राकुम्भः । ततो मां न्यस्तश्चक्षुः तु एते हनुर्महारथा ।

निचितप्रसक्ते पतिते विस्मलकवचध्वजे । द्रवमापे च भीमे च तवास्सीति च वादिनि ।

स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले पैकपुच्छिणि । अप्रसक्ते नरे चैव न युद्धं रोचते मम ।

इदं मे शृणु राजेन्द्र सङ्ख्यं पूर्व्वचिन्तित । अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येय कदाचन ।

य एष द्रुपदो गजकृत्तव सैन्ये महान्वय । शिखण्डो समरामर्षो शूरस्य समितिञ्जय ।

यथाऽभवत् स्त्रीपूर्व्वं पद्यात् पुंस्त्व समागत । जागन्ति च भवन्तोऽपि सर्व्वमेतद्वयातय ।

अर्जुन समरे शूरे पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । मामेव विप्रिष्वेत्तोऽस्मीरभिद्रवतु दंशित ।

अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन् स्त्रीपूर्व्वं च विप्रपत । न प्रहर्त्तुं न भोष्णामि मृहीतेषु कथञ्चन ।

तदन्तरं समावाद्य पाण्डवो मा धनञ्जय । शरैर्धातयतु चिरं समन्तात् भगवतर्म ।

न त पश्यामि लोकेषु मां हन्यात् य समुद्यत । अत्रै कृष्णाश्वहाभागान् पाण्डवादा धनञ्जयात् ।

एष तस्मात् पुनोधाद्य कश्चिदन्यं समागत । अन्तश्चक्षो रणे यत्नो मृहीतवक्त्राकुम्भः ।

मां पातयतु वीमत्सुरेव तव जयो भुव । एतत्कुरुष्व राजेन्द्र यथोक्तं मम सुमत ।

संपामे धार्तराष्ट्राय हन्या भव्यान समागतान् ।

॥ वञ्चय उवाच ॥ ते तु ज्ञात्वा ततः पार्था ङ्गुन्वशिविरं प्रति । अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुहपितामहं ।

तथोक्तवति गाङ्गेये परतोकाय दीविने । अर्जुनो दुःखमन्ततः भवोऽमिदमवरोत ।

गुह्या कुरुद्वेष्टेन कृतप्रज्ञेन धीमता । पितामहेन संपामे कथं योद्धाऽस्मि माधव ।

क्रीडना हि मया बाल्ये वामदेव महामना । पांडुरूपितगात्रेण महात्मा कनुधीकृत ।

यथाहमधिदृष्ट्वाहं वातः किल गदायजः । ततियेवार्चं पितरं पितुः पापेऽर्हंहात्मनः ।

काहं तातमन्तः पितृहातेऽस्मि तत्र भर्तः । इति मामप्रदीक्षन्त्येव स वधः कथं मया ।

काम वधतु सैन्यं मे नाहं येऽस्मि महात्मना । जयो वधो वा मे भूयात् कथं वा कृष्ण मन्त्रे ।

॥ वामदेव उवाच ॥ प्रतिज्ञाय वधं जिष्ण्या पुरा भीमस्य संयुगे । सध्वर्धस्त्वितः पार्थः कथं नैव हनिष्यति ।

पातयैव श्यात् पार्थः सन्निर्य युद्धदुर्बद । साहयः युधि गाङ्गेयं विप्रयस्ये भविष्यति ।

दृष्टमेतत् पुनः देवैर्गमिष्यति यमस्यं । यदृष्टं हि पुनः पार्थ तत्तथा न तदन्या ।

न हि भीमं दुर्गाधर्षं व्याप्ताननमिवानकं । तदन्यं शक्रुयात् योद्धुमपि वज्रधरः स्वयं ।

अहि भीमं क्षिरा भ्रूता शृणु चैव वचो मम । यथोवाच पुरा शक्यं महाबुद्धिर्हं हसति ।

व्याधासमपि चेत्तु ह्युजैरपि समन्वित । अततायिनमायान् हन्यात् पातकमात्मनः ।

शान्तोऽयं क्षितो धर्मः सन्निर्यापः धनञ्जय । योद्धव्यं रक्षितयस्य प्रहयसानुस्रियणि ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ शिखण्डो निघ्नं कृष्ण भोगस्य भविता भुवः । दृष्टुं हि सदा भीमः पाशाख्यं विन्दते ।
ते वयं प्रमुखे तस्य पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । गात्रैर्वा पातयिष्यामि उपायेनेति मे मतिः ।

१८०

अहमन्यान्महेष्वासान् वारयिष्यामि सायकैः । शिखण्डापि युधौ श्रेष्ठ भोगमेवाभियोधयेत् ।

श्रुतं हि हिरमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनं । कन्यां क्षपां पुरा भत्वा पुरुषः समपद्यत ।

इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः । अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्हृष्टमानसाः ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि नवमदिवसाद्वारोत्तरमन्त्रे अष्टाधिकशतं । अध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शिखण्डो गात्रैर्यमभ्यवर्त्तत संयुगे । पाण्डवाश्च कथं भीमस्तन्ममाक्ष्य मञ्जय ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततस्तैः पाण्डवाः सर्वे सुखेष्टादयनं प्रति । तादृशान्गासु भेरीषु स्फटकेष्वानकेषु च ।

१८१

भाषास्तदधिर्वैयु गन्तव्ये समन्ततः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निधाताः पाण्डवा युधि ।

कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिवहणं । शिखण्डो सर्वधैन्यानामयश्रीदिशात्मने ।

चक्ररथो ततस्तस्य भीमसमन्धनश्च यो । पृष्ठतो द्रुपदपुत्रश्च सोमद्रुच्यैव बोधवान् ।

वायकिक्षेपितानस्य तेषां गोम्राः महारथः । धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चान् प्राञ्चालैरभिरक्षितः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सञ्चितः प्रभुः । प्रययौ सिन्धुनादेन नादयन् भगवतः ।

१८२

विगाटस्ततः पश्चात् खेन सैन्येन सहितः । द्रुपदश्च महाबाहो ततः पश्चादुपाद्रवन् ।

कैकेया भ्रातरः प्रक्षुधूकृतश्च बोधवान् । जघने पालयामासुः पाण्डुसैन्यस्य भारत ।

एवं व्यूहं महासैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनी । अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।

तथैव कुरवो राजान् भीमं कृत्वा महारथः । अग्रतः सैन्येनानां प्रययुः पाण्डवान् प्रति ।

पुष्पैस्तव दुराधर्षो रक्षितः समहावलेः । ततो द्रोणो महेष्वागः पुत्रयास्य महावचः ।

१८३

भगदत्तस्ततः पश्चाद्भगानीकान् सहितः । रूपय कृतवर्षाश्च भगदत्तमनुव्रता ।

कामोजराजो बलवान् ततः पयान् मुदक्षिणः । मागधश्च जयसैनः सौबलश्च सहदवः ।

तथैवान्ये महेष्वागाः सुप्रसन्नप्रमुखा नृपाः । जघने पालयमासुस्तव सैन्यस्य भारत ।

दिवसे दिवसे प्राप्ते भीमः शान्तनवो युधि । आसुरानकरोद्वाहान् पैशाचाण्यश्च राक्षसान् ।

ततः प्रवहते युद्धं तव तेषां भारत । अन्योऽन्यं निघ्नतो राजन् समराष्ट्रविवर्द्धन ।

१८४

अर्जुनप्रमुखाः पांथाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । भीमं युद्धेऽभ्यवर्त्तन्त किरणो विविधान् शरान् ।

तत्र भारत भीमेन ताडितास्त्रावकाः शरैः । बधिरोघपरिक्षिप्ताः परलोके यधुस्तदा ।

मकुलः स्रष्टुं देवय मायकिय महारथः । तव सैन्यं समासाद्य पौड्यामासुरो जषा ।

ते सधमानाः समरे तावका भरतपथ । नाशकृन्वन् वारयितुं पाण्डवानां महद्वज्र ।

ततस्तत्तावकं सैन्यं सधमानं समन्ततः । सुसम्प्राप्तं द्रुपदं दिशः काल्यमानं महारथैः ।

१८५

जातारं नाथगच्छन् तावका भरतपथ । सधमानाः श्विनीभिर्वा पाण्डुः सह सञ्चरतः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पीडयमानं वलं दृष्ट्वा पांथभीमः पराक्रमी । यदकार्षीद्रुपं मुहुस्तस्मादक्ष्य मञ्जय ।

कथं वा पाण्डवान् युद्धे प्रत्युद्यन्त । परन्तप । विनिघ्नन् सोमकान् वीरसुतांश्च समानघ ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आचचे ते महाराज यदकार्षीन् पिता तव । षोडशे तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसञ्जये ।
 प्रहृष्टमनसः शूरा पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज । श्रभ्यवर्त्तन्ति निघ्नन्तस्त्वपुत्रस्य वारिणीं ।
 तं विनाशं मन्यन्ते नरवारणवाजिनः । नास्त्वथ तदा भोक्ष सैन्यघातं रणे परेऽ ।
 स पाण्डवान् मोहयामास पाशालंघैश्चञ्चयान् । नाराचैर्नसदनैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा ।
 श्रभ्यवर्षन् दुर्द्धवस्त्यक्ता जीवितमात्मन । स पाण्डवानां प्रवरान्पञ्च राजन् महारथान् ।
 श्वात्तमस्त्रैश्च रणे यत्तान् वारयामास सायकैः । नानाशस्त्रास्त्रवैषेक्षान् वीर्यामर्षप्रवेरितैः ।
 निजग्रे समरे कुड्डो हृत्पथं चामितं बद्ध । रचिनो घातयन्नाजन् रथेभ्यः पुरुषवर्षम् ।
 सदिनस्याश्वश्रेष्ठेभ्यः पदातीक्ष्य समानतान् । गजारोहान् गजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयं ।
 तमेकं समरे भोक्ष त्वरमाथं महारथं । पाण्डवाः समवर्त्तन्त वज्रवृत्तमिवामुद्राः ।
 शक्राग्रनिधिमस्यमानं विमुञ्चन्निघ्नितान् शरान् । दिव्यदृश्यत सन्धासु घोरं सन्मारयन्वपुः ।
 मण्डलीभूतमेवास्त्रं नित्यं धनुरदृश्यत । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य शक्रचोपापम महत् ।
 तद्वृष्ट्वा समरे कर्ष्यं पुत्रास्तव विशास्यते । विस्त्रयं परमं गत्वा पितामहमपूजयन् ।
 पार्था विमनोषा भूला प्रैक्षन् पितरं तव । युध्यमानं महाशूरं विश्विचिन्तमिवामरा ।
 न चैनं वारयामासुर्लान्ताननमिवान्तकः । दशमेऽहनि सङ्ग्रामे रथानीकं शिखण्डिन ।
 अदृशन्निघ्नितैर्गणैः कृष्णवैक्रमं काननं । तं शिखण्डो विभिर्भ्रातृरभ्यतिथ्यत् क्षणान्तरे ।
 आग्नीविपनिव कुड्डं कालसृष्टमिवान्तकः । स तेनातिशयं बिभृक्ष प्रेक्ष्य भोक्षं शिखण्डिनं ।
 अग्निच्छन्निव संकुटः प्रहसन्निदमप्रवीत् । काममभ्यष वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथञ्चन ।
 धैव हि त्वं कृता धावा सैव हित शिखण्डिनो । तस्य तदचन श्रुत्वा शिखण्डो क्रोधमूर्च्छितः ।
 उवाच भोक्षं समरे सृक्कणी परिसलिहन् । जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रियाणां चयद्वर ।
 मया श्रुत्वा ॥ पुष्टं जामदग्न्येन चैव हि । दिव्यस्य ते प्रभावोऽयं मया च बद्धः श्रुतः ।
 जानन्नपि प्रभावान्ने योत्स्येऽद्याहं नथा सह । पाण्डवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च परत्वाप ।
 अद्य त्वां योषयिष्यामि रणे पुरुषवत्तम । भुवक्ष त्वां हनिष्यामि शयं धत्येन तेऽपत ।
 एतच्छ्रुत्वा च महाकथं यत् कृत्यं तत् समाचर । काममभ्यष वा मा या न मे जीवन् विमोह्यसे ।
 सृष्टं कियतां भोक्ष लोकैऽयं समितिञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो भोक्षं पथमर्भितपर्वभिः । अभिष्यत् रणे भोक्षं सतुभ्यं वाक्यपापकैः ।
 तस्य तदचन श्रुत्वा सन्धासोऽयं महारथः । कालोऽयमिति वदित्वा शिखण्डिनमपोदयत् ।
 अहं त्वमनुयोत्स्यामि परान् विद्रावयन् शरेः । अभिद्रव सुसंरम्भो भोक्ष भोमपराक्रमः ।
 न हि ते संपुगे पीडां शक्यं कर्तुं महाबल । तस्मादद्य महानाहो यत्तो भोक्षमभिद्रव ।
 अहत्वा समरे भोक्ष पदि यास्वसि मारिष । अवहासोऽस्य लोकस्य भविष्यति मया सह ।

१०२

१०३

१०४

१०५

१०६

१०७

राक्षसं क्रूरकर्मण भैरवेनि महाबलं । भीमस्य निधनं प्रेषुदुर्मुखोऽभ्यद्रवहो ।
 सात्विकं समरे यानां तव पुत्रो न्यवारयत् । अभिमन्युं महाराज यान्त भीमरथं प्रति ।
 सुदक्षिणे महाराज कामाज प्रत्यवारयत् । विराटद्रुपदौ दृष्ट्वा समेतावरिमर्दनौ ।।
 अथत्यामा तत क्रुद्धो वारयामास भारत । तथा पाण्डुसुतं क्रोष्ट भीमस्य यधकाङ्क्षिणं ।
 भारद्वाजो रणे यतो धर्मपुत्रमवारयत् । अर्जुनं रमसं युद्धे पुरस्त्रय विस्त्रिडनं । ११०
 भीमप्रेषु महाराज भासयन्तं दिशो दत्त । दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे ।
 अन्ये च तावका योधा पाण्डवानां महारथान् । भीमस्याभिमन्युं यातान् वारयामासुराहवे ।
 धृष्टद्युम्नस्य सैन्यानि प्राकोशंसु पुन पुन । अभ्यद्रवत संरम्भा भीममेक महारथ ।
 द्रुपदोऽर्जुनो रणे भीमं प्रयाति क्षुरनन्दन । अभ्यद्रवत मामैष्ट भीमो हि प्रास्थते नव ।
 अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वाचक । किमु भीमो रणे वीर्ये गतसत्त्वोऽन्यजीवित । १११
 इति सेनापते शुभा पाण्डवना महारथा । अभ्यद्रवन्त संवृष्टा गाङ्गेयस्य रथस्युति ।
 आगच्छमानान् समरे वीर्योपायान् प्रबलानिव । अवारयन्त संवृष्टास्त्वाम्ना पुष्टवर्षभा ।।
 दुःशासनो महाराज मयै त्यक्त्वा महारथ । भीमस्य जीवितकाङ्क्षी धनञ्जयमुपाद्रवत् ।
 तथैव पाण्डवा शूरा गाङ्गेयस्य रथस्युति । अभ्यद्रवन्त यद्गामे तव पुत्रान् महारथान् ।
 तथाहुतमपश्याम चिचक्षुषं विव्राण्यते । दुःशासनरथ प्राप्य क्षत्यापी नोभ्यवसत । ११२
 यथा वारयते वेदा क्षुब्धतोऽयं महार्थव । तथैव पाण्डव क्रुद्ध तव पुत्रो न्यवारयत् ।
 उभा तौ रथिनां योधावुभा भारत दुर्जयौ । उभा चक्रार्कसदृशा कान्या दीप्ता च भारत ।
 तथा तौ जातवरन्भावयोऽन्यबंधकाङ्क्षिणौ । समोयतुर्षहावहौ मधमकौ यथा पुरा ।
 दुःशासनो महाराज पाण्डवं विमिश्रैस्त्रिभि । वामुदेवस्य विव्रत्या ताडयामास संयुगे ।
 ततोऽर्जुनो जातमन्युर्वीर्येण वीक्ष्य पीडितं । दुःशासनं शतेनाजो वारयानां समर्पयत् । ११३
 तौ तस्य कवच भित्ता पपु शोषितमाहवे । दुःशासनस्तत क्रुद्ध पार्थं विव्वाध पक्षभि ।
 सलाट भरतयेष्ट शरैः सुनिमित्तैस्त्रिभि । सलाटस्त्रैस्तैर्वाणैः शूद्रशूरे पाण्डवो रणे ।
 यथा मेरुर्भहारज शूद्रे रात्र्यर्थमुच्छ्रिते । योऽतिविहो महेष्वास पुत्त्रेण तव धन्विना ।
 अवारजत रणे पार्थ किंऽप्यक पुष्पवानिव । दुःशासनस्तत क्रुद्ध पीडयामास पाण्डव ।
 पर्थण्येव सुषंक्रुद्धो राज युष्मै निशकरं । पीडयामास मत्संता पुष्टस्तव विव्राण्यते । ११४
 विव्वाध समरे पार्थ कष्टपथैः शिलाश्रितैः । तस्य पार्थो धनुष्कित्वा रथस्याथ त्रिभि शरैः ।
 अप्रैवीरिशिखान् घोरान् यमदण्डोपमान् बद्धन् । अप्राप्तामेव तान् बाणान् चिच्छेद तमयस्तव ।
 यतमानस्य पार्थस्य तदहन्मित्राभवत् । पार्थं सुनिमित्तैर्वाणैरविश्रज्जनयस्तव ।
 तत क्रुद्धो रणे पार्थ शरान् सन्धाय कार्ष्णेकं । प्रेषयामास समरे क्षयं पुष्टान् मिश्राग्रितान् ।
 न्यमज्जंश्च महाराज तस्य काये महात्मन । यथा ह्यस्य महाराजं तद्वानं प्राप्य भारत । ११५

पीडितश्च पुत्रलो पाण्डवेन महात्मना । हिला पार्थ रणे तूष्णीं भीष्मस्य रथमाव्रजत् ।
अगाधे मञ्जतस्तस्य दीपो भीष्माऽभवत्तदा । प्रतिलम्बततः मंथो पुत्रस्तव विश्राण्यते ।
अवारयततः शूरो भूय एव पराक्रमी । शरैः सुनिमित्तैः पार्थ यथा वृक्षे पुनन्दरः ।
निर्विभेद महाकायो विष्ये भव चार्जुनः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अर्जुनदुःशानसमागमे एकादशाधिकप्रतीत्युपायः ॥ १११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सात्यकिं दंष्ट्रितं युद्धे भीष्मायाम्युद्यतं रणे । आर्य्यगृह्णीष्वेह्यासो वारयामास संयुगे । ११२

माधवस्य सुसंकुष्टो राक्षसं नवभिः शरैः । आजघान रणे राजन् प्रहसन्निव भारत ।

तथैव राक्षसो राजन् माधवं नवभिः शरैः । अर्हयामास राजेन्द्र संकुष्टः शिनिपुङ्गवं ।

शैनेयः शरसङ्गान् प्रेषयामास संयुगे । राक्षसाय 'सुसंकुष्टो माधवः परवीरहा ।

ततो रथो महाबाहुः सात्यकिं सत्यविक्रमं । विव्याध विप्रिखेसोत्तरे, सिंहनादं ननाद च ।

माधवस्तु रणे निह्नो राक्षसेन मृगं तदा । योर्यमात्मन्य तजस्वी जहास च ननाद च । ११३

भगदन्तस्ततः कुष्टो माधवं निमित्तैः शरैः । ताडयामास समरे तोवैरिव महागजं ।

विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनाम्बरः । प्राग्ज्यातिपाय चिषेय शरान् सततपर्वणः ।

ततः प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्वृत्तं । चिच्छेद श्रितधारेण भवेन कृतहस्तवन् ।

अघान्यद्वनुरादाय वेगवन् परवीरहा । भगदन्तं रणे कुह्रं विव्याध निमित्तैः शरैः ।

सोऽतिविह्वो महेश्वासः स्रक्शो परिचलिहन् । शक्तिं कनकवेदूष्यामायवर्षा भूपितां हठां । ११४

यमदण्डोपमां धोर्मा चिषेय परमाहवे । तामापतन्तो सहसा तस्य बाहुभवेरितां ।

सात्यकिः समरे राजन् दिधा चिच्छेद सायकैः । ततः पपात सहसा महोत्थेव हतप्रभा ।

शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विश्राण्यते । महता रथवशेन वारयामास माधवं ।

तथा परिहृतं दृष्ट्वा वाष्पेयानां महारथं । दुर्योधनो मृगं कुह्रं भ्रातृन् सर्वानुवाच च ।

तथा कुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि । न जीवन् प्रति निर्धयति महतोऽस्मात् रथप्रजान् । ११५

तस्मिन् हते हतं मन्ये पाण्डवाणां महद्वृत्तं । तथेति च वचस्तस्य परिमृष्टा महारथाः ।

शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखे तदा । अभिमन्यु तदायान्तो भीष्मस्याभ्युद्यतं रणे ।

कामोजराजो बलवान् वाग्दयामास संयुगे । आर्जुनिर्नृपति विह्वो शरैः सञ्जतपर्वभिः ।

मुनरैव चतुःपञ्चा राजन् विव्याध तं नृपं । सुदर्चिणस्तु समरे पुनर्बिंब्याध पश्यभिः । ११६

धारयिष्यास्य नवभिरिच्छन् भीष्मस्य जीवितं । तपुह्रमाशौत् सुमहत्तपोऽन्तव समागमे ।

यदभ्यधावद्वाङ्मेघं शिस्रपटो ब्रह्मकर्षणः । विराटद्रुपदैः वृद्धौ वारयन्तो महाचर्मन् ।

भीष्मस्य युधि मंत्र्यावाहन्तो महारथौ । अथत्यामा रणे वृद्धः समिवाद्द्रुपदतमः ।

ततः प्रवहते युद्धं मृषास्त्रस्य च भारत । विराटो दशभिर्महाराजपान परन्तप ।

पतमानं महेश्वाधं त्रैलोक्याहवशोमिनं । द्रुपदस्य विभिन्नाणैर्विव्याध निमित्तैस्तदा ।

अर्जुना वार्यमाणस्तु वज्रशस्त्रं भारत । विमुषीकृत्य पुत्रं ते सेनां तव मम ॥ ११८ ॥
 दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्यमाणस्तु । कथं भोगं न नो हन्यादिति निश्चिद्य भारत ।
 सा वधमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी । सोऽस्मि ते रथिभि औष्ठैस्तव तवैव भारत ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वादशमभागे द्वादशाधिकप्रयोगेऽध्यायः ॥ ११९ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ धीरो महेष्वाधो मत्तवारणविक्रम । यमादाय महश्चापं मत्तवारणवारणं ।
 विधुन्वानो नरश्रेष्ठो द्रावयाणो वक्रचिर्गो । श्रुतानां पाण्डवेयाना गाहमानो महाबलः ।
 निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान् । प्रत्यन्तमनोऽस्मान् द्रौण्यं पुत्रमभायत ।
 अयं स दिवमस्तात यत्र पाथो महाबल । जिघांसुः समरे भोगं परं धनं करिष्यति ।
 उत्पतन्ति हि मे वाणा धनुः प्रवहुरतो व । योगमस्त्राणि च्छिन्दन्ति क्रूरं मे वर्तते मतिः ।
 दिष्टग्राह्यानि घोरानि व्याहरन्ति मृगहिजाः । नीचैर्यथाणि छीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ।
 नष्टप्रभ इवादित्य सर्वतो सोहिता दिशः । रथते व्यथते भूमि कम्पतो व सर्वशः ।
 कलशप्रभा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः । शिवाद्यैवायिवा घोरान् वेदयन्त्यो महद्भयं ।
 पपात महती चेत्का मध्येनादित्यमण्डलान् । सकबन्धय परिघो मानुमाहृत्य तिष्ठति ।
 परिवेशन्त्या घोरान्द्रुमास्करयोरभूत् । वेदयानो मयं घोरं राशां देवशक्तनं ।
 देवतायतनम्याश्च कैरवेष्टस्य देवताः । कम्पन्ते च हृदयन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ।
 अपसव्यं पद्माक्षकुरलचरणं दिवाकरं । श्रवाकर्मिराश्च भगवानुपातिष्ठत चन्द्रमाः ।
 वभूवि च अरेद्राणां विगताभानि लब्धये । धार्तराष्ट्रस्य मेत्येव न च श्वाग्निर्दंमिताः ।
 वेमयोहमयोद्यैव समन्तान् शूयते महान् । पाण्डवस्य निघोषो गाण्डीवश्च च नि स्त्रजः ।
 भुवमाप्याय बीमसुहृत्तमास्त्राणि सयुगे । अपाशान्यान् रणे योधाभ्यस्तति पितामहं ।
 च्यवन्ति रोमकूपानि शीदन्ती व मे मजः । चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्जुनमभागम् ।
 तच्चैव निहतप्रशं पाशार्थं पापचेतसं । पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्योपाधनं गतः ।
 अग्रवीच पुरा भीमो माहं हन्यां शिखण्डिनं । स्त्री श्रेया विहिता धावा देवाश्च स पुनः पुमान् ।
 अमङ्गलं ध्वजयैव याश्वेतिर्निरहावतः । मं चामाङ्गलिके तस्मिन् मूढरेदपगासुतः ।
 रतदिचिन्तयानस्य मजः शीदति मे श्वशः । अभ्युद्यतो रणे क्रुद्धः क्रुष्टहृद्मुपाद्रवत् ।
 पुष्टिदिरश्च च कोपो भीष्मयाज्जुनघङ्गत् । मम चाव समारब्धः प्रजानामभिवं भुवं ।
 मनस्वी बलवाङ्मूढः हतास्त्रो सधुर्विक्रमः । दूरपातो दृढेपुत्र्य निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ।
 अजेयः समरे चापि देवैरपि शवाश्वैः । बलवान् बुद्धिर्मायैव जितक्रेमो युधां वरः ।
 विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रय पाण्डव । मत्स्य मार्गं परिहरन् द्रुतं गच्छ यतव्रत ।
 परयाधैतकहाघोरं संयुगे वैश्वं महत् । हेमचित्राणि शूराणां महन्ति च शूमानि च ।
 कवचानि विदीर्षन्ते शरैः बध्मतपस्विभिः । क्षिपन्ते च भजपाणि तोमराश्च धनूषि च ।

११८

११९

११९

११९

११९

११९

प्रासाद्य विमलासौक्ष्ण्यः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः । वैजयन्त्यश्च नागानां संकुहेन किरीटिना ।
 नायं संरचितं कालः प्राणान्पुष्टोपजीविभिः । याहि स्वर्गं पुरस्तात् यश्च विजयाय च । १११
 रथनागद्वयावर्त्ता महाघोरां सुदुर्गमां । रथेन सङ्ग्रामनदी तरल्येष कपिभजः ।
 ब्रह्मक्षता दमो दानं तपश्च चरितं महत् । इदं दृश्यते रात्रिं श्रुता यस्य धनञ्जयः ।
 भीमसेनश्च बलवान् माद्रौपुत्रो च पाण्डवौ । वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ।
 तस्यैव मनुप्रमवो धार्तराष्ट्रश्च दुर्क्षते । तपोदग्धशरीरश्च कोपो दहति भारती । ११२
 एष सङ्ग्रहते पांथा वासुदेवश्चाश्रयः । वारचम् सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्रानि सर्वशत्रुः ।
 एतदालोक्यते सैन्यं चोत्थमाणं किरीटिना । नरोक्तिर्गङ्गां सुमहतिमिन्नक्रपमाकुलं ।
 हाहाकिरुकिराब्ध्याः शून्यमे च समुमुखे । याहि पाञ्चावदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरं ।
 दुर्गमं क्षान्तरं रात्रौ व्यूहस्थामिततेजसः । समुद्रकुचिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ।
 पात्यकिद्यामिमनुद्यं धृष्टद्युम्नकोदरौ । पर्यरचन्त राजानं यमौ च मनुजेयरां । ११३
 उपेन्द्रहृद्यः पद्मामो महाशाल इवोद्गतः । एष गच्छत्यनीकायै दितीयः इव फाल्गुनः ।
 उत्तमास्ताणि बाधत्स्व गृहीत्वा च महद्गुणः । पापमे याहि राजानं युधत्स्व च हृकोदरं ।
 को हि नेच्छेत् प्रियं पुत्रं जीवन्तं प्रायतोः समाः । चक्षधर्षन्तु संग्रह्य तत्सत्त्वं निपुणजसहं ।
 एष चाति रथे भीमो दहते वै महाबभूव । पुष्टेपु सङ्ग्रहस्तात यमस्य वक्ष्यस्य च ।
 इति श्रीमहाभारते भीमवधर्षणि भीमवधपर्वणि द्रोणाश्रयात्मामहर्षादे चयोदशाधिकप्रतोल्लेखः ॥ ११४ ॥
 ॥ अथयं पञ्चाश ॥ एतन् शुभा वक्ष्येऽहं नृपस्य च महात्मनः । भगदत्तः क्षपः शक्यः छतवर्मा तथैव च । ११५
 विन्दानुविन्दावावन्धौ धैर्यवश्च जयद्रथः । चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्गर्षणादयः ।
 दशनेतावका घोषा भीमसेनमयोधयन् । महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया ।
 भीमस्य समरे राजन् प्रार्थयामा महाश्रमः । शक्यस्तु नवभिर्भ्रातृभिर्ममसेनमताडयत् ।
 छतवर्मा बिभिक्षणे, एषश्च नवभिः शरैः । चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारियः ।
 दशभिर्दशभिर्भ्रातृभिर्ममसेनमताडयत् । धैर्यवश्च बिभिक्षां धैर्ममसेनमताडयत् । ११६
 विन्दानुविन्दावावन्धौ पद्मभिः पद्मभिः शरैः । दुर्गर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निमित्तेः शरैः ।
 स तान् मर्षान् महाशराजं राजसामान् पृथक् पृथक् । प्रवरान् सर्वथोकाक्षधार्तराष्ट्रान् महारथान् ।
 जपान् रंगरे योरः पाण्डवः परंरीरुहः । यशसि शक्यमानिष्यत् छतवर्माणमष्टभिः ।
 एषश्च महर्षं चापं मथो चिच्छेद भारतः । अथैवं क्षिप्रधन्यान् पुनर्विधाप यशसिः ।
 विन्दानुविन्दौ च तथा बिभिक्षिनिगताडयत् । दुर्गर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पद्मभिः । ११७
 विक्रम दशभिर्भ्रातृभिः पद्मभिः जयद्रथः । विंश्या भीमोऽनदृष्टः धैर्यवश्च पुनर्बलिभिः ।
 पद्मव्यङ्गुरादाय गौतमो रविना सरः । भीमं विधाप धर्मेण दशभिर्निर्मितैः शरैः ।
 स विंश्या दशभिर्भ्रातृभिः पद्मभिः महारथः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ।

गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे । सैन्यवत् तयाऽन्यथा सारथिश्च चिम्भ शरैः ।
 प्राहिणेनृत्तुलोकाय काशान्तकमद्युतिः । इताथान्तु रथान्तूर्णमवमुत्त महारथः ।
 शराण्येव निमित्तान् भीमसेनस्य संयुगे । तस्य भीमो धनुर्मेधे दाम्भां चिच्छेत् मारिष । १११
 भस्त्राभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्यवत् महात्मनः । स च्छिद्यधन्वा विरयो इताथो हतसारथिः ।
 चित्रसेनरथं राजप्राप्तो ह त्वरान्वितः । अत्यहुतं रणे वशं कृतवांस्तत्र पाण्डवः ।
 महारथान् शरैर्विद्धा वारयित्वा च मारिष । विरथं सैन्यं चको सञ्चलोकस्य पश्यतः ।
 तदा न मत्तये ग्रन्थो भीमसेनस्य विक्रमं । स सन्ध्याय शरांस्तोत्प्लुण्णकर्षात् परिमाञ्जितान् ।
 भीमं विद्याध समरं तिष्ठतिष्ठेति चाग्रवोत् । रूपस्य कृतवर्षां च भगदन्तस्य बोध्यवान् । ११२
 विन्दानुविन्द्यावावन्मैत्रा चित्रसेनस्य संयुगे । दुर्गन्धेषो विकर्णस्य सिन्धुराजस्य बोध्यवान् ।
 भीमं मे विद्यधुलूणं शस्त्रहेतोररिन्दमाः । स च तान् प्रतिविद्याध पद्मभिः पद्मभिः शरैः ।
 शस्त्रं विद्याध सन्नतया पुनस्य दग्धभिः शरैः । तं ग्रन्थो नवभिर्मित्वा पुनर्बिन्धाध पद्मभिः ।
 सारथिश्चास्य भस्त्रेण गाढं विद्याध मर्षयि । विभोक्तं प्रेक्ष्य निमिषं भीमसेन प्रतापवान् ।
 मद्राजं चिभिर्गणैर्बभौह रवि चापयत् । तथेतान् महेश्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वाभैः । ११३
 ताडयामास समरे सिंहवदिननाद च । ते हि यन्ता महेश्वासाः पाण्डवं युद्धकोविदं ।
 त्रिभिस्त्रिभिरकुप्टाघैर्धमं लक्ष्यस्तताडयन् । सोऽतिविद्धो महेश्वाशो भीमसेनो न वियेष ।
 पञ्चतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिशामुदैः । स तु कोपयमाविष्टः पाण्डवानो महारथः ।
 मद्रेश्वरं चिभिर्गणैर्धमं विद्धा महापद्मः । प्राग्गोतिषं शतैराज्ञौ राजन् विद्याध साधकैः ।
 रूपस्य सज्जभिर्गणैर्धमं विद्धा महापद्मः । ततस्तु समरं चापं शालतस्य महात्मनः । ११४
 क्षुरमेण स्रुतीक्ष्णेन चिच्छेद हतदस्तवत् । तथाऽन्यद्भुतादाय कृतवर्षा द्रकोदरः ।
 आजघान भुवोर्मध्ये नाराचेन परन्तपः । भीमस्तु समरे विद्धा शस्त्रं नवभिरापयैः ।
 भगदन्तं चिभिर्गणैः कृतवर्षाणमष्टभिः । दाम्भां दाम्भान् विद्याध गौतमप्रभूतीन् रथान् ।
 तैऽपि तं समरं राजन् विद्यधुर्निजिनैः शरैः । स तथा पीडयामासपि सर्वैश्चलैश्चरथैः ।
 मत्वा श्रेण ताम् तुच्छाम विचचार गतस्यय । ति चापि रथिनां शिष्टा भीमाय निमित्तान् वरान् । ११५
 प्रेययामासुरव्याघ्राः शतशोऽप्य सङ्गृह्य । तस्य शक्तिं महावेगां भगदन्तो महाबलः ।
 चित्रेण समरे वीरः खण्डयद्वा महात्मनः । तोमरं सैन्यवो राजा पट्टिब्रह्म महाभुजः ।
 द्रतग्रीव रूपो राजन् शरं शङ्खस्य संयुगे । अथेतरे महेश्वासाः पद्म पद्म शिलीमुखान् ।
 भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेययामासुरोजगता । तोमरश्च दिधा चक्रे क्षुरमेणानिस्ताम्रजः ।
 पट्टिब्रह्म चिभिर्गणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् । स विभेद शतग्रीव नवभिः कल्पपरिधभिः । ११६
 भीमसेनो रणघातो विधेयैकं समाञ्जितः । तांश्च सर्वान् महेश्वासान् त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
 ततो धनश्रयस्तत्र वर्तमाने महारणे । आजगाम रथेनाज्ञौ भीमं दृष्ट्वा महारथं ।

निम्नान् समरे श्वनूयोधमानश्च सायकै । तौ तु तत्र महात्मानो समेतौ वोढ्य पाण्डवौ ।
 न श्वंसुर्जय तत्र तावका पुर्वभा । अथाकुर्वीत रणे भीम योधयन्तं महारथान् ।
 भीमश्च निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । आसपाद रणे वीरांस्तावकान् दध्म भारत । ११८
 येस्य भीम रणे राजन् योधयन्तौ व्यवस्थिता । नोभ्यस्तानृतया विव्यत् भीमश्च प्रियकाय्या ।
 ततो दुर्ध्याधेनो राजा सुशर्माणमेषादयत् । अर्जुनश्च वधार्थाय भीमसेनश्च चोभयो ।
 सुशर्मन् गच्छ भीम त्व वलौघे परिवारित । जहि पाण्डुसुतावेतौ धनञ्जयह्यहोदरौ ।
 तच्छ्रुत्वा वचन तस्य चैर्गन् प्रसूलाधिप । अमिदुश्च रणे भीममर्जुनश्चैव धन्विनौ ।
 रथैरमेकवाहस्य समन्तात् पर्यवारयत् । तत प्रवहते युद्धमर्जुनश्च परे सह । ११९
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे चतुर्दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥
 ॥ वज्रय उवाच ॥ अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथं । ह्लादयामास समरे श्रैरे, सन्नतपर्वणि ।
 सुशर्मणं ह्यपश्य चिभिक्षिभिरविध्यत । प्राग्ज्योतिषश्च समरे सैन्यवश्च जयद्रथं ।
 शिवसेने विकर्णश्च क्षतवर्माणमेव च । दुर्धर्षेणश्च राजेन्द्र ह्यावन्यौ च महारथौ ।
 एकैकं त्रिभिरामर्षन् कङ्कवर्षिणवाजिते । श्रैरतिरथो युद्धे पीडयन् वाहिनी तव ।
 जयद्रथो रणे पार्थ विद्धा भारत सायकै । भीम विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थित । १२०
 शल्यश्च समरे जिष्णु रूपश्च रथिना वर । विव्याधते महाराज बद्धा मर्मभेदिभिः ।
 शिवसेनादयश्चैव पुञ्जास्तव विज्ञान्यते । पञ्चभिः पञ्चभिर्हूणैः सयुगे निमित्ति श्रैरे ।
 आजगुरर्जुनं बद्धौ भीमसेनश्च सारिष । तौ तत्र रथिना श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।
 अदीक्ष्येता समरे विगर्ताना महाबल । सुशर्म्याऽपि रणे पार्थ श्रैर्नैवभिराग्नौ ।
 मनाद बलवन्नाद वाचयानो महद्बल । अन्ये च रथिन शूरा भीमसेनधनञ्जयौ । १२१
 विद्यधुर्मितेर्व्यापेक्ष्यपुष्टैर्गजिह्वगैः । तेषाञ्च रथिना मध्ये कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।
 क्रीडमानौ रथोदारौ शिवरूपौ व्यदृश्यतां । आग्निषू गगं मध्ये विहाविव मदोत्कटे ।
 ह्रित्वा धूर्तपि शूराणां शराय बद्धा रणे । पातयामासतुर्घोरौ शिरांसि शतशो कृणुः ।
 हताय वधैवो भग्ना हयाश्च शतशो हता । गजाश्च श्वगजारोहा पेतुस्तथा महाहवे ।
 रथिनः सादिनयेव तप तत्र निपूदिता । दृश्यन्ते बहवो राजन् वेपमाना यमन्तत । १२२
 शतैर्गजे पदातोषेभ्योऽजिमय निपूदिता । रथैश्च बद्धा भग्नौ समाप्तीर्थत मेदिनी ।
 तत्राहुतमपगमाम रणे पार्थश्च विकर्म । श्रैरे शतार्थं तान् वीरान् वञ्चयाम महाबल ।
 पुनस्ततः स दृष्ट्वा भीमार्जुनपराक्रमं । गात्रयश्च रथाभ्यामनुपजमे महाबल ।
 ह्यप्य हतवर्मा च सैन्यवश्च जयद्रथ । विन्दानुविन्दावावन्धौ नाजङ्ग सयुगंतदा ।
 ततो भोर्नो महेष्वास फाल्गुनश्च महारथ । कौरवाणां च भू घोरां भूञ्च दुद्रवहरेण ।
 ततो वरिषवाजानामयुतान्यभ्युदादि च । धनञ्जयरथे द्रुपे पातयन्नि सा भूमिपाः । १२३

ततस्तान् मरजात्तेन सखिवार्यं महारथान् । पाथैः समन्तात् समरे प्रेषयामास मृत्यवे ।
 शब्दस्तु समरे जिष्णुं क्रीडन्निव महारथः । आजघानोरसि कुट्टो मलैः सन्नतपर्वभिः ।
 तस्य पाथो धनुर्बद्धा वृक्षावापञ्च पञ्चभिः । अथैनं सायकैस्तोहोर्ध्वं विव्याध मर्मणि ।
 अयान्यद्गुनरादाय समरे मारसाधनं । मद्भयरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोषितः ।
 विभिः शरैर्महाराज वासुदेवश्च पञ्चभिः । भीमसेनश्च नवभिर्वाङ्गाहरसि चार्पयत् ।
 ततो द्रोणो महाराज भागधन्य महारथः । दुर्योधनसमादिष्टात् देशमुपजग्मतुः ।
 यत्र पाथो महाराज भीमसेनस्य पाण्डवः । कैरव्यस्तु महारथो जग्रतुः सुमहाराथ ।
 कपसेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं पुधि । विव्याध निमित्तैर्वाणैरष्टभिर्मरतर्षभ ।
 तं भीमो दशभिर्विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः । सारथिश्चास्तु भजेन रथनीडादपोतयत् ।
 उड्गानैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः । मागधोऽपस्ततो राजा सर्वसैन्यस्त पश्यतः ।
 द्रोणस्य विवरं दृष्ट्वा भीमसेनं शिखीमुखैः । विव्याध वाणैर्निमित्तैरष्टभिर्मरतर्षभ ।
 तं भीमः समरक्षायी गुहं पितृसमं रणे । विव्याध पञ्चभिर्भैक्षुष्या पञ्चा । च भारत ।
 अर्जुनस्तु सुप्रमाणं विद्धा वङ्गमिराधये । व्यधमस्तस्तु तस्मै महाम्राणि ययाऽनिलः ।
 ततो भीमस्य राजा च कौशिल्यश्च दृढदन्तः । समवर्तन्त धंकुहा भीमसेनघनञ्चयौ ।
 तथैव पाण्डवः शूरा दृष्टुञ्चक्षुः पाथतः । अभ्यद्रवन् रणे भीमं यादितान्निविगन्तः ।
 शिखण्डो तु समासाद्य भारतानीं पितामहं । अभ्यद्रवत संक्षेपो भयं त्यक्त्वा महारथान् ।
 पुधिष्ठिरमुखाः पाथोः पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । अवोधयन् रणे भीमं सहिताः सर्वैश्च स्रष्टैः ।
 रथैव तावकाः हर्षं पुरस्कृत्य यतज्रतं । शिखण्डिप्रमुखान् पाथोन् योधयन्ति स्र संयुगे ।
 ततः प्रवहेत युद्धं कैरवाणां भयावहं । तत्र पाण्डुसुतेः बाहू भीमस्त विजये प्रति ।
 तावकानीं जये भीमा ग्लह आसीद्विश्रान्तः । तत्र हि धूमतावर्गं विजयायेतदाय च ।
 दृष्टुञ्चक्षुः राजेन्द्र सर्वसैन्यान्चोदयत् । अभ्यद्रवत गाङ्गायं माभेष्ट रथसत्तमाः ।
 सेनापतिवक्त्रः युवा पाण्डवानां वरुधिनी । भीमं समभ्ययान्पूर्णं प्रार्णोत्पुष्पा मृदाहवे ।
 भीमोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजघाह तो वधुं । आपतन्तीं महाराज वेगामिव महोदधिः ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमाजुनपराक्रमे पञ्चदशधिकप्रतोऽध्याये ॥ ११५ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं श्रान्तमेव भीमो दशमेऽहनि सञ्चय । अयुध्यत महावीर्यैः पाण्डवैः सह सञ्चयैः ।
 कुरव्य कथं युद्धे पाण्डवान् प्रत्यवारयन् । आचक्षु मे महायुद्धं भीमस्याहवमोभिनः ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ कुरवः पाण्डवैः बाहुं यद्युध्यन्त भारत । यथा च तदभ्युद्धं तत्रैव वल्लामि साम्प्रतं ।
 गमिताः परलोकाय परमादिः किरीटिनः । अहन्यहनि संकुल्लाप्तावकां महारथाः ।
 यथाप्रतिशं कैरव्यः स चापि समितिञ्चयः । पाथोनामकरोद्भीमः सतनं समितिचयं ।
 कुरुभिः सहितं भीमं युध्यमानं परन्तप । अर्जुनस्य सपाद्यान् संश्रयो विशदोऽभवत् ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीमार्जुनसमागमे । प्रावर्त्तत महारौद्रः सततं समितिचर्य ।
 तस्मिन्नयुतशो राजन् भूयशस्य परन्तप । भीमः शान्तनवो योधान् जघान परमास्त्रवित् ।
 येषामज्ञातकल्पानि नामगोषाणि भारत । ते हतास्ते च भीमेण शूरा सर्वेऽनिवर्त्तिनः ।
 दशहानि ततस्तस्मा भीमः पाण्डववाहिने । निरविद्यत धर्मोत्तमा जीवितेन परन्तप ।
 स चिप्रं यधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखो रणे । न हन्त्या मानवश्रेष्ठान् सङ्ग्रामे सुबह्वनपि ।
 चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव । अभ्यासस्य महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् ।
 युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वज्ञोऽस्त्रविभारद । शूण्ड्रस्य वचनं तात धर्म्यस्त्वर्ग्यं जल्पत ।
 निर्विघ्नोऽस्मि श्वश्रुं तात देहेनानेन भारत । ज्ञतस्य मे गत काल सुबह्वन् प्राणिनो रणे ।
 तस्मात् पार्थ पुरोधाय पाञ्चाशान् सञ्जयांस्तथा । भद्रे कियतां यज्ञो मम चेदिच्छसि म्रियं ।
 तस्य तन्मतमाश्राप्य पाण्डवः सत्यदर्शन । भीमं प्रति यथै राजा सङ्ग्रामे सह संञ्जये ।
 धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् पाण्डवस्य युधिष्ठिरः । शुक्ला भीमस्ततो वाचं वेदयामासतुभ्यं ।
 अभिद्रवध्वं युध्धं भीमं जयत संयुगे । वचिताः सत्यसन्धेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना ।
 अदक्षापि भवेद्यावः पार्थतो वाहिनोपतिः । भीमर्षेण च समरे पालययति वो भुवं ।
 मा वो भीमार्जयं किञ्चिदहस्य युधि छन्दयाः । भुवं भीमं विजेष्याम पुरस्कृत्य सिखण्डिनं ।
 ते तथा वसथं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवा । ब्रह्मलोकपरा भूत्वा सञ्जयम् क्रोधमूर्च्छिताः ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवश्च धनञ्जयः । भीमस्त पातने यत्नं परमं ते समास्त्रिताः ।
 ततस्तव मुतादिष्टा कामाजमपदेशरा । द्रोणेन सह पुत्रेण सहभेना महाबला ।

११५

११६

११७

सा च सर्व्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कसदृशो प्रभा । वीराङ्गदकिरीटेषु निभ्रमा समपद्यत ।

रजो मेघाय भंजम्भुः शस्त्रविद्युद्भिगट्टनाः । धनुषाञ्चापि निर्घोषो दारुणः समपद्यत ।

बाणशङ्खप्रणादाय भरीशाञ्च महास्रनाः । रथघोषयुः संजज्ञे सेनघोरुभयोरपि ।

पाशशङ्खद्विषद्वैद्य वारुणघैर्य समाकुलं । निप्रक्राममिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ।

अन्योऽन्य रथिनः पेतुर्वाजिनय महाहवे । कुञ्जरान् कुञ्जराजम्भुः पदातोय पदातयः ।

११७१

तथाधीतुं समहयुद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । भीमहेतोर्नरव्याघ्रं स्येनवोरामिव यया ।

तेषां समागमो घोरो बभूव युधि सङ्गतः । अन्योऽन्यस्य बधायैव जिगोषुषां महाहवे ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमोपदेशे षोडशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् । महत्या सेनया युक्तं भीमहेतोः पराक्रमी ।

ततो दुष्योधनो कार्ष्णिं नवभिनैतपर्वभिः । आजघानोरसि क्रुद्धः पुनर्यैव बिभिः शरैः ।

तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्हृत्वाघोरामिव स्वधां । प्रेययामास शङ्कुहो दुष्योधनरथं प्रति ।

११७०

तामापतन्तो बहवो घोररूपो विशास्यते । द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुण्णं महारथः ।

तद्युद्धमभवद्गौरं चिररूपश्च भारत । इन्द्रियप्रीतिजननं सर्व्वपार्थिवपूजितं ।

भीमस्य निधनार्थाय पार्थस्य निजयाय च । युयुधाते रणे वीर्ये वीरभद्रकुरुपुङ्गवौ ।

सात्यकिं रभसं युद्धे द्रोणिमोहणपुङ्गवः । आजघानोरसि क्रुद्धो नारचिन परन्तपः ।

शैनयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्व्वमर्कसु भारत । अनाडयदमेयात्मा नवभिः कडवाजितैः ।

११७२

अन्यत्यामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः । विंशता च पुनर्दूणं बाह्योदरसि चार्पयत् ।

बोऽतिविह्वो महव्यसो द्रोणपुत्रेण सानत । द्रोणपुत्रं बिभिशेषैराजघान महाययाः ।

पौरवो धृष्टकेतुश्च शरैराच्याघ संयुगे । बड्धा दारयाक्षके महव्यासं महारथः ।

तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्बहारथः । विंशता निशितैर्वाणैर्विब्याधाग्रु महाबलः ।

पौरवस्तु धनुश्चिह्ना धृष्टकेतोर्बहारथः । मनाद बलवाक्कादं विब्याध च श्रितैः शरैः ।

११७०

बोऽन्यत् कामुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः । आजघान महाराजं विषमत्या प्रिलीमुखैः ।

तो तु तत्र महव्यासौ महामात्रौ महारथौ । महता शरवर्षेण परस्परमविश्रताः ।

अन्योऽन्यस्य धनुश्चिह्ना हयान् हत्वा च भारत । विरथावसियुद्धाय समीधतरुमर्षणौ ।

आपर्वे चर्षणी चित्रे शतचन्द्रपुङ्गवौ । नारकाशतचित्रे च निस्त्रिंशो सुमहाप्रभौ ।

प्रसृष्ट विमहो राजन्नावन्द्योऽन्यमभिद्रुतौ । वासितामङ्गमे सैनौ विहाविव महाबले ।

११७१

मण्डलानि विचित्राणि गतमृत्पागतानि च । चेरतुर्दंशयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परं ।

पौरवो धृष्टकेतुश्च शङ्खदेशे महास्रिना । ताडयामास शङ्कुलिष्ठनिष्ठेति चात्रवोत् ।

चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभं । आजघान शितायेण जघुदेशे महास्रिना ।

तावन्त्येनं महाराज समासाद्य महाहवे । अन्योऽन्यवेगाभिहतौ निपेततुरिन्दभौ ।

ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तत्र । जयस्तेनो रथेनाजावपोवाह रथाजिरात् ।
 धृष्टकेतुन्नु समरे माद्रीपुत्रः प्रतापवान् । अपोवाह रथे प्रहृतः सहेदेवः पराक्रमी ।
 चित्रमेनः सुमर्षाणं विद्धा वज्रभिरायसैः । पुनर्विव्याध तं पश्चा पुनश्च नर्वभिः शरैः ।
 सुमर्षा तु रणे क्रुद्धस्तत्र पुंश्च विव्याध । दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निश्चितैः शरैः ।
 चित्रमेनश्च तं राजस्त्रिगतातपर्वभिः । आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ।
 भीमस्य समरे राजन् यशो मानश्च वद्धयन् । सौमद्रो राजपुत्रन्तु दृहदलमयोधयत् ।
 पार्थहेतोः पराक्रान्ता भीमस्यायोधनं प्रति । शार्ङ्गुर्नि कौशलैर्द्रुस्तु विद्धा पञ्चभिरायसैः ।
 पुनर्विव्याध विंगत्या शरैः सकतपर्वभिः । सौमद्रः कौशलैर्द्रुस्तु विव्याधाष्टभिरायसैः ।
 नाकमयत वज्रगमे विव्याध स पुनः शरैः । कौशल्यस्तु धनुष्यापि पुनश्चिच्छेद फाल्गुनिः ।
 आजघान शरैर्यापि विंगता कट्वर्षाभिः । सौम्यत् कान्तुकमादाय राजपुत्रो दृहदलः ।
 फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध वज्रभिः शरैः । तथोद्युङ्गं समभवत् भीमहेतोः परकृतप ।
 शरंभयोर्षहाराज समरे चित्रधोधिनीः । यथा देवासुरे युद्धे वसिवायवयोरभूत् ।
 भीमवेनो रथानीकं योधयन् वज्रमोभत । यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन् पश्येतात्तमान् ।
 ते बध्यमानाः समरे मातङ्गा गिरिवज्रिभाः । निपेतुर्वर्ष्या सहिता नादयन्तो वसुन्धरा ।
 गिरिमात्रा हि ते नागा निष्पाञ्चनचयोपमाः । विरेजुर्बसुधां प्राप्ता विकीर्णा इव पर्वताः ।

११८

११९

१२०

१२१

अर्जुनस्तु ततो नागमायाज्जं रणतोपमैः । विमलैरायस्योत्प्लैरविधत्त महारथे ।
 शिखण्डिनश्च कौन्तेयो याहि याहीत्युचोदयत् । भीमं प्रति महाराज जज्ञेनमितिचात्रवीत् ।
 प्राग्ज्योतिषस्ततो हिला पाण्डवं पाण्डुपूर्वज । प्रियधौ तरितो राजन् द्रुपदस्य रथं प्रति ।
 ततोऽर्जुनो महाराज भीममभ्यद्रवद्भुतं । शिखण्डिनं पुरस्त्रत्य ततो युद्धमवर्तत ।
 ततस्तौ तावकोऽशूराः पाण्डवं रभसं युधि । समभ्यधावन् क्रोधान्तस्तदद्भुतनिशमयत् ।
 नानाविधान्यनीकानि पुत्ताणाम्ते जनाधिप । अर्जुनो व्यधमत्काशे दिशोऽभ्यासि मासतः ।
 शिखण्डो तु समासाद्य भारतानां पितामहं । द्रुपुमिखण्डंमयसो बभ्रुभिः समवाचिनेत् ।
 रथाभ्यगारस्थापारिरेरिमिक्तिगंदेध्नवः । शरमङ्गमहाज्वाल, खलियान् समरेऽदहन् ।
 यथाऽग्निः समहामिह कचे चरति सानिव । तथा जज्ञास भीमोऽपि दिव्याम्यस्त्राणुदीरयन् ।
 सोमकांस्य रणे भीमो जज्ञे पाथेपदानुगान् । न्यवारयत तस्मैयं पाण्डवस्य महारथः ।
 सुवर्णपुङ्खेरियुभि मिते, सज्जनपर्वभिः । मादयन् स दिशो भीमः प्रदिशय महाहवे ।
 पातयन् रथिनो राजन् हथांस्य हयवादिभिः । मुण्डतालवनानीव स चकार रथमजान् ।
 निर्भन्तुव्यान् रथान् राजन् गजानथांस्य संयुगे । चकार समरे भीमः सर्वैरस्रस्तताम्वरः ।
 तस्त्राज्यातलनिर्घापं विष्कृज्जितमिवाश्वनेः । निशम्य सर्वतो राजन् समकल्पन् सैनिकाः ।
 अमोघा न्यपतन् वाषाः पेतुले मनुजेश्वर । नासज्जन्त शरीरेषु भीमचापच्युताः शराः ।
 निर्भन्तुव्यान् रथान् राजन् संयुक्तान् जज्ञेर्हथैः । वातायमानान्द्रावं द्वियमाणान् विमार्षते ।
 वेदिकाग्रिरुद्धपाथं स्रष्टुं चतुर्हस्तः । महारथाः समाख्याताः कुलमुत्ताखुल्यजः ।
 अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णवह्निध्वजाः । सद्रामे भीममावाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ।
 जम्बुले परले काय व्यादितान्यमिवान्तकं । न तवासीदृणे राजन् सोमज्ञानो महारथ ।
 यः सम्प्राप्य रणे भीमं जीवमान, समाव्रजेत् । तांय सर्वान् रणे योधान् प्रेतरांजपुरं प्रति ।
 नीतानमन्यन्त जना द्रुपु भीमपराक्रमं । न कथिदेन समरे प्रत्युधांति महारथः ।
 ष्ठते पाण्डुसुतं वीरं येनार्थं कृष्णशरार्थिः । शिखण्डिनश्च समरे पाश्चात्यममिनाजघं ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि सद्गुणपुङ्खे सप्तदशाधिरुगतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ शिखण्डो तु रणे भीममावाद्य पुरदपर्वम । दशमिनिमिर्तेभैरराजघान 'क्षान्तरे' ।
 शिखण्डिनन्तु गात्रेण क्रोधदोमेन चघुशः । सम्येचन कटाचेन निर्दहज्जिव भारत ।
 स्त्रीनं तप्य स्मरन् राजन् सर्वलोकस्य पश्यतः । नाजघान रणे भीमः स च तस्मावबुद्धवान् ।
 अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषेन । अमिद्रवस्र तरितं जहि सैनं पितामहं ।
 किमो विवक्षया वीर जहि भीमं महारथं । न क्षायमनुपश्यामि किञ्चिद्यौधिष्ठिरे वने ।
 यः शक्रः समरे भीमं प्रतियोद्धु महाहवे । षडे तां पुरुषव्याघ्र सत्यनेनद्वयोमि ते ।
 रवमुकस्य पाथेन शिखण्डो भरतपर्वम । शरैर्नानाविधैश्चर्यं पितामहमवाकितम् ।

११९

११९

११९

११९

११९

११९

अचिन्तयित्वा तान् वाञ्छान् पिता देवमतस्तव । अर्जुन समरे कुङ्कुमारयामास सायकै ।
 तथैव च चर्मसम्भा पाण्डवानां महारथ । अग्नेयोत्तम शरैस्तीक्ष्णैः परलोकाय मारिय । ११०
 तथैव पाण्डवा राजन सैन्येन महता वृत्ता । भीष्मसङ्क्रादयामासुर्महा इव दिवाकर ।
 स समन्तात् परिवृतो भारतो भरतर्षभ । निर्दोहाह रणे शूरान् वने वक्रिर्विजलन ।
 त्वाहुनमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं । अयोधयश्च यत् पाथे जुगोप च पितामहं ।
 कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विन । दुःशासनस्य तु तपुः सर्वं लोका महात्मन ।
 यदेक समरे पार्थान् सार्ज्यमान समयोधयत् । न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुस्तत् । १११
 दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृता । सादिनय महेष्वासा हस्तिनय महाबला ।
 विनिर्मिता शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले । शरातुरास्तथैवान्ते दन्तिनो विदुता दिश ।
 यथाऽग्निर्निम्बेन प्राप्य ज्वलेद्दोष्ताश्चिरस्त्यज । तथा ज्वाले पुत्रस्तो पाण्डुसेना विनिर्दहन ।
 तं भारत महात्मानं पाण्डवानां महारथ । जेतुं गौतमहते कर्षास्त्राभ्युघात कथञ्चन ।
 ऋते महेऽश्रुतमयात् श्रेतायात् कृष्णसारथे । स हि त समरे राजन निर्जित्य विजयोऽर्जुन । ११२
 भीष्ममेवामिदुद्भाव सर्वलोकस्य पश्यत । विजितस्तव पुत्रस्तु भीष्मवाञ्छयापश्य ।
 पुन पुन समाश्रय्य प्रायुध्यत मदीकट । अर्जुनस्तु रणे राजन् योधयन् संश्वराजत ।
 शिखण्डो तु रणे राजन् विव्याधैव पितामह । शरैरश्वनिषत्सुर्गैस्तथा सपेविद्योपमै ।
 न च स ते हज चम्पु पितृस्तव जनेश्वर । सत्यमानस्तु गात्रे यस्तान् वाणान् जयद्दे तदा । ११३
 उष्णार्तो हि नरो यदनु जलधारा प्रतीच्छति । तथा अयाह गात्रेय शरधारा शिखण्डन ।
 तं चक्ष्त्रिया महाराज ददृशुर्धौरमाहवे । भीष्म दहन्त सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनां ।
 ततोऽब्रवीन्नव सत सर्वसैन्यानि मारिय । अभिद्रवत वयामे फाल्गुन सर्वतो रणे । ११४
 भीष्मो व समरे सर्वान् पालयिष्यति धर्मवित् । ते भय सुश्रम त्वत्पा पाण्डवान् प्रत्ययुध्यत ।
 हेमतालेन महता भीष्मस्तिष्ठति पालयन् । सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां समरे शर्मं वर्षं च ।
 त्रिदशपि समुद्युक्ता नाल भीष्म समाश्रित । किमु पार्था महात्मान मर्त्यभूता महाबल । ११५
 तस्माद्भवन्त मा योधा फाल्गुन प्राप्य वयुगे । अहमद्य रणे यन्तो योधयिष्यामि पाण्डव ।
 महित सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपै । तच्छ्रुत्वा तु वक्षो राजन तव पुत्रस्य धन्विन ।
 सर्वं योधा सुशरम्भा यत्नवन्तो महाबला । ते विदेहा कलिङ्गाश्च दशेरकगणाय ह ।
 अभिप्रेतुर्निर्पादाय भौवीराय महारथे । बाह्योका दरदयैव प्रतीच्योदीच्यमासव । ११६
 अभिपादा शूरसेना शिख्योऽय वषातय । प्राप्ता शकास्त्रिगर्ताय अमृता कैकये सह ।
 अभिप्रेतुरथे पार्थ पतञ्जल इव पावक । स तान् सर्वान् शतानोक्तान् महाराज महारथान् ।
 दिव्यान्वघ्राणि सन्निव्य प्रशस्त्राय धनञ्जये । स तैरस्त्रैर्माहावैभवेद्देहाद्वाग् महाबल ।
 शरप्रसापैर्वैभक्तु पतञ्जनिव पावक । तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विन । ११७

दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत । ते शरार्त्ता महाराज प्रिकीर्णहाध्वजाः ।

नाभ्यवन्तं राजान् सहिता वानरध्वजं । ध्वजा रथिनः पेतुर्यारोहा हव्ये सह ।

सगजाश्च गजारोहाः किरीटिग्रताक्षिताः । ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृत्ताखोदमुन्मरा ।

विद्वद्भिश्च बज्रधा वलैराश्रं समन्ततः । अथ पार्थो महाराज द्रावयिषा बहूथिनीं ।

दुःशासनस्य च बहून् प्रेषयामास शयकान् । ते तु भित्ता तव सुतं दुःशासनमयामुखाः ।

धरणीं विविशुः सर्वे बलीकमिव पद्मगाः । हयंयास्य ततो अग्रे सारयिश्च न्यातग्रन् ।

विविद्यतिश्च विमत्या विदरेयं कृतवान् प्रभुः । आजघान भृशश्चैव पद्ममिर्लनपर्वभिः ।

ह्रपं विकर्णं शक्यश्च विद्धा बज्रभिगयधैः । चकार विरघंश्चैव कौन्तेयः श्वेतावनः ।

श्वन्ते विरघा सर्वे ह्यः शक्यश्च मारिषः । दुःशासना विकर्णश्च तथैव च विविद्यतिः ।

सम्प्राद्रवन्त समरे निर्वृताः शक्यपाचिना । पूर्वोक्ते भरतमेव पराजित्य महारथान् ।

प्रजग्वात्त रणे पार्थो विधूम इव पावकः । तथैव शरवर्षेण मास्करो रश्मिवानिव ।

अन्यत्रपि महाराज पातयामास पार्थिवान् । पराङ्मुखो जय तथा शरवर्षैर्मासारयान् ।

प्रावन्तयत् सङ्ग्रामे शीघ्रितोदां महानदीं । मध्येन कुहसैन्यानां पाण्डवानाञ्च भारत ।

गजाश्वरथपङ्क्त्याश्च बज्रधा रथिभिर्हनाः । रघाश्च निहता नगैर्हयैश्चैव पदातिभिः ।

अन्तरास्त्रैश्च समानामि शरीराणि शिरोभि च । निपेतुर्हिंशु सर्वान् गजाश्वरथयोधिनां ।

हृक्षमायोधने राजन् कुण्डवाङ्मरधारिभि । पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैश्चैवहार्यैः ।

रथनेमिजसैश्च नगैश्चैव यथोपिनी । पदातायाश्चैव नानाः सहययोधिनाः ।

गजाश्च रथयोधाश्च परिपेतुः समन्ततः । विकीर्णाय रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ।

तद्गजाश्वरथोयानां वशिरेण समुचितं । हृक्षमायोधने रणे रक्ताभमिव शरदं ।

श्वन् काकाश्च श्वभ्राश्च हृका गोमायुभिः सह । प्रपेदुर्भक्ष्यमायाश्च विहताश्च श्वगदिजाः ।

श्वध्वजैश्चैव दिक्षु सर्वान् माहताः । दुःशमनेषु रचसु भूतेषु च नदत्सु च ।

काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधना । ध्रुयमाना अदृश्यन्त सहसा माहतेरिताः ।

श्वेच्छस्त्रसहस्राणि ध्वजाश्च महारथाः । विकीर्णैः समदृश्यन्त पतिता धरणीतले ।

ततो भीमो महाराज दिव्यमल्लमुदीरयन् । अभधावत् कौन्तेयं निपतां सर्वधन्विनां ।

तं शिखण्डो रणे यान्तमभ्यद्रवत् दर्शितः । ततः समाहरन् भीमलक्ष्मं पातकोपमं ।

रतक्षिप्त्वा काले तु हनैत्यः श्वेतावनः । निजैव तावकं श्वेत्वं भावयित्वा पितमहं ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि सद्गुलपुङ्गे अष्टादशधिकप्रमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं व्यूढैश्चानेकेषु मृदिष्ठैश्च निवर्तिनः । ब्रह्मजोक्तेपराः सर्वे समपद्यन्त भारत ।

न ह्यनीकमनोकेन समसञ्जन्त सद्गुले । रथिनो रथिभिः शङ्खैः पदाताश्च प्रदातिभिः ।

अथादाहैर्युधैश्च गजाश्च रथयोधिभि । उन्मत्तवन्महाराज युधामनो तव भारत ।

महान् व्यतिकरो रैद्रः सेनयो समपद्यत । नरनागगणेष्वेवं ध्वक्तीर्षेषु सर्व्वशः ।
 ह्ये तस्मिन्महोरद्रे निश्शेषमजायत । तत शन्य कृपयैव चिच्छेनस्य भारत ।
 दुःशासनो विकरस्य रथानास्त्राय भास्वरान् । पाण्डवाना रणे शूरा ध्वजिर्न समकम्पयन् । ११५
 सा बध्माना समरे पाण्डुदेवा महात्मनि । आभ्यते बद्ध्वा राजन् माहतेनैव नैर्ज्यते ।
 यथा हि भैरवः कालो गवो मर्षाणि छनति । तथा पाण्डुसुतानां वै भीमो मर्षाणि छनति ।
 अतीव तव सैन्यस्य पार्थिव ॥ महात्मना । नवमेघप्रतीकाशः पातिता बद्ध्वा गजाः ।
 मृद्यमानाश्च दृष्ट्यन्ते पार्थिव नरयूथपाः । इयुभिस्ताद्यामानाश्च नारायस्य सहस्रशः ।
 पेतुरात्तस्त्र चोरं कृत्वा तच्च महागजाः । आनङ्गभिर्गणैः कार्यैर्निहतानां महात्मनां । ११६
 ह्यत्रमायोधनं रजे धिरोभिय सकुण्डले । तस्मिन्नेवं महाराज महावीरवरचये ।
 भीमे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनञ्जये । ते पराक्रान्तमात्रोक्त राजन् युधि पितामह ।
 अभ्यवर्त्तन्त ते पुत्राः सर्व्वेभ्यःपुरस्कृताः । इच्छन्तो निधनं युद्धे खर्गं कृत्वा पराध्वजं ।
 पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त तस्मिन् वीरवरचये । पाण्डवाश्च महाराज स्मरन्तो विविधान् बहून् ।
 क्षीमान् कृतान् क्षुप्तेषु नया धूमैः नराधिय । मयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकाय तत्पराः । ११७
 तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयस्मि प्रहृष्टवत् । सेनापतिस्तु समरे प्राह सेना महाराज ।
 अभ्यद्रवत गात्रैर्धौमकाः सञ्जये ॥ सेनापतिवचः श्रुत्वा धौमका सञ्जयाय ते ।
 अभ्यद्रवन्त गात्रैर्व शरदृष्ट्वा समाहताः । बध्मानस्ततो राजन् पिता शान्तनवस्त्रव ।
 अभ्यवर्त्तमानो योधायामास सञ्जयान् । तस्य कीर्त्तिमतस्तात पुरा रमेण धीमता ।
 सम्प्रदत्ताऽलमिषा वे परानीकविभाग्रिनी । स तां शिष्यामधिष्ठाय कुर्वन् परवलचयं । ११८
 अहन्यहनि पार्थानां दृष्टः क्षुद्रपितामहः । भीमो दृश्यसहस्राणि जघान परवीरहा ।
 तस्मिन् दिवसे प्राप्ते दशमे भरतधेन । भीमैकेन मत्स्येन पाञ्चालेषु च संयुगे ।
 गजानामयुतं हत्वा दत्ताः सप्त महारथाः । हत्वा पञ्चसहस्राणि रथानां प्रपितामहः ।
 शराणाञ्च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्हं । दन्तिनाञ्च सहस्राणि हयानामयुतं पुनः ।
 शिष्यामसेन निहतं पिषा तव विद्याभते । तत सर्व्वमहोपायां शययित्वा वरुचिर्न । ११९
 विराटश्च मिषो भ्राता प्रतानीको निपातितः । प्रतानीकश्च समरे हत्वा भीमः प्रतापवान् ।
 सहस्राणि महाराज राधां भक्षेरयातयन् । ये च केचन पार्थानामभिवाता धनञ्जयं ।
 राजानो भीष्मभाषाद्य गतामे यमपादनं । सर्व्वं दृष्ट्वादिशे भीमः शरजालं समन्ततः ।
 आहूय सेनां पार्थानामवतसे समन्ततः । स हत्वा सुमहन् कर्षं तस्मिन् वै दशमेदहनि ।
 येन दत्तामरे तिष्ठन् प्रपृथीतमरायण । न सेनं पार्थिवः केचिच्छक्ता राजन् निरीक्षितं । १२०
 मयं प्रातः यथा दीपे तपन्मं भास्वरं दिशि । यथा देव्यधुं मङ्गलापयामास संयुगे ।
 तथा भीमः पाण्डवैरापराधमास भारत । तथा येन पराक्रान्तमात्रोक्त मधुसूदनः ।

उवाच देवकीपुत्रः प्रियमाणो धनञ्जय । एष ज्ञान्तनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्त्रियः ।

सन्निहत्य वलादेनं विजयसे भविष्यति । वलान् संक्षययस्त्रैनं यथैवा भिद्यते चमूः ।

न हि भीष्मप्ररानन्यः शोढमुच्यते विमो । ततस्तस्मिन् चण्डे राज्ञोदितो वानरध्वजः ।

११०

सध्वजं वरधं सार्धं भीष्ममन्तर्दधे वरैः । स चापि कुहमुख्यानारुपमः पाण्डवेरितान् ।

प्ररमातेः प्ररमातान् वज्रघा विददार तान् । ततः पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।

पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । यमौ च चेकितानश्च कैकेयाः पञ्च भैव हि ।

सात्यकिश्च महाबाहुः सोमद्रोणश्च घटोत्कचः । द्रौपदेयाः शिखण्डो च कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।

सुशर्मो च विराटश्च पाण्डवेया महाबलाः । एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः ।

१११

समुद्धृताः फाल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे । ततः शिखण्डो वेगेन प्रवृत्तः परमायुधं ।

भीष्मनेत्राभिन्दुद्राव रघ्यमाणः किरीटिना । ततोऽन्यामुचरान् हत्वा सन्ध्याषड्विभागविन् ।

भीष्मनेत्राभिन्दुद्राव बोभस्तरपराजितः । सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

विराटो दुपदेवश्च माद्रोपुष्पो च पाण्डवो । दुद्रुवर्भीष्मनेत्राजौ रक्षिता दृढघनिना ।

अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पञ्च चात्मजः । दुद्रुवः समरेभ्यो समुत्पन्नमहायुधाः ।

११२

ते सर्वे दृढघन्मानः संयुग्मवलायिनः । वज्रघा भीष्मान् चर्कुर्भांगैः सतमर्गैः ।

विधूय तान् बाणगणान् ये मुक्ताः पार्यिवेत्तनैः । पाण्डवानामदीनात्मो यगाहत वरुण्यर्वाः ।

चक्रे प्ररविपातश्च कीर्त्तयित्वा पितामहः । नाभिसम्भक्त पाञ्चाले अथमाणो मुहुर्बभूव ।

स्त्रीत्वं तस्य तु संस्तव्य भीष्मो वाणान् शिखण्डिनं । जघान् दुपदानोक्तो रथान् सप्त महावरयः ।

ततः किलकलाग्रदः क्षणेन सममूतदा । मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावतां ।

११३

ते नराश्चरथमार्ताभ्यांगणैश्च परन्तप । तमेकं च्छादयामासुर्मेधा इव दिवाकरं ।

भीष्मं भागोरयोपुत्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् । ततस्तस्य च तेषाञ्च युद्धे देवासुरोरपम् ।

किरीटी भीष्मान् चर्कुत्पुरस्कृत्य शिखण्डिनं ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मपराक्रमे श्लोकविंशतिः ॥ ११८ ॥

॥ सञ्जय उवाच । एवंने पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । विद्युः समरे भीष्मं परिवार्य समन्ततः ।

शतशोभिः सुधाराभिः परिघैश्च परसथैः । मुद्गरैर्मुच्यते प्रायैः सेपण्यैश्च सर्वशः ।

११४

प्रैः कनकपुद्गैश्च शक्तिमैरकल्पनैः । नाराचैर्वैद्यदन्तैश्च भुशुण्डोभिय सर्वशः ।

अताडयन् रणे भीष्मं सहिताः सर्वैश्चञ्चयाः । स विभीर्षितुनुवाणः पीडितो वज्रभिलदा ।

न विद्यते तदा भीष्मो भिद्यमानेषु मर्षसु । मन्दीप्रग्रवापाग्निरस्तप्रसृतमासतः ।

नेमिनिर्घोदसन्तापो महाक्षोदयपावकः । शिवचापमहाज्वालो वीरस्यमदेभ्यनः ।

युगान्ताग्निममप्रयः परेषां समपद्यत । विहृत्य रथमहानामन्तरेण विनिश्चत ।

११५

दृश्यते स मरेन्द्राणां पुनर्दधे गतदरन् । ततः पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुमचिन्त्य च ।

पाण्डवानोकिनोमथ्यमायसाद् विशास्यते । ततः सत्यकिमोमैः च पाण्डवश्च धनञ्जयः ।
 द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पापतः । भीमघोषेणैवैवमैषां वरणमेदिमिः ।
 पञ्चताम्रिप्रितैर्भीमः प्रविधाधोत्तमैः शरैः । तस्य ते निशितान् वाणान् चक्षिवाथ्ये महारथाः ।
 दशभिर्दशभिर्भीमर्दयामासुराजसः । शिखण्डो तु महावाणान् यान्मुमां च महारथः ।
 ते भीमं विविगुल्लुर्षं खण्डपुङ्खः शिलाशिताः । ततः किरीटो वरन्ध्रा भीममेवाभ्यधावत ।
 शिखण्डिनं पुरस्तात् धनुर्धैव समाच्छिनत् । ते भीमघनपञ्चदे नान्यथ्यन्त महारथाः ।
 द्वाणश्च कृतवर्मा च येन्यवश्च जयद्रथः । शरिस्रवाः शरः शर्या भगदन्तस्तथैव च ।
 शरैते परमकुट्टाः किरीटिनमभिरुताः । तत्र शर्याण दिव्यानि दशयन्तो महारथाः ।
 अभिपेतुर्भयं कुहान्शरदयन्तश्च पाण्डवः । तेषामापततो शब्दः फाल्गुनस्य रथं प्रति ।
 ते शब्दं तुमुनं युता पाण्डवानां महारथाः । अभिधावन् परीक्षितः फाल्गुनं भरतपथम् ।
 सत्यकिमभिघनश्च धृष्टद्युम्नश्च पापतः । विराटद्रुपदौ चोमौ रोचकश्च घटोत्कचः ।
 अभिन्युश्च संकुट्टः शरैते क्रोधमूर्च्छिताः । समभ्यधावन्सरितासिचक्रार्मुकधारिणः ।
 तेषां समभवदुद्धं तुमुनं सोमहर्षणं । सङ्ग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवेरिव ।
 शिखण्डो तु रथे श्रेष्ठो रथ्यमाणः किरीटिना । अविध्यद्दशभिर्भीमैः श्लिखधन्वानमावे ।
 धारयिं दशभिश्चाथ भगवैकेन चिच्छिदे । सोम्यत् कार्मुकमादाय गाङ्गोरो वेगवन्तर ।
 तदप्यस्य प्रितैवाप्लिभिश्चिच्छिदे फाल्गुनः । सर्वं च पाण्डवः कुट्ट आत्तमात्तं पुनः पुनः ।
 धनुश्चिच्छिदे भीमस्य सयवाणो परन्नापः । च श्लिखधन्वा संकुट्टः सङ्कणो परिसंहलिहन् ।
 कर्त्ति जघास तरसा गिरीणामपि दारणो । तास्य चित्तेप शंकुट्टः फाल्गुनस्य रथं प्रति ।
 तामापतन्तो धमेस्य ज्वलन्तोमशनीमित्रः । समादन्त शितान् भगान् पञ्च पाण्डवनन्दनः ।
 तस्य चिच्छिदे तां कर्त्ति पञ्चधा पञ्चभिः शरैः । शंकुट्टो भरतश्रेष्ठ भीमवाज्रप्रवेरिता ।
 वा पपात रथाच्छिदा शंकुट्टेन किरीटिना । मेघदन्तपरिभृष्टा विश्लिषेव प्रतद्भद्रा ।
 श्लिषां तां कर्त्तिमालोच्य भीमः क्रोधममन्वितः । अक्षिण्यदृष्टे वीरो युद्धा परपुरघ्नयः ।
 कर्त्तेऽहं धनुर्वैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् । यद्येतां न भवेद्भोक्ता विषयस्तेना महापथः ।
 स्फारणददमाप्ताप नाभं योऽक्षामि पाण्डवान् । अथयथाश्च पाण्डवो ह्योभावाच शिखण्डिनः ।
 पिबा तुष्टेन मे पूर्व्यं यदा काष्ठोविशङ्किता । श्लिखदन्तमरणं दन्तमथथनं रणे तथा ।
 तस्मान्मुमुमर्षं मन्ये प्राप्ताकारमिशासनः । सर्वं ज्ञाना यत्किंनं भीमप्यामितनेत्रमः ।
 अथयो बहवथैव विपण्या भीममभ्युत्तम् । यत्ते यत्किंनं तात तदप्याकमपि मिथं ।
 रत्नरत्न महाराज पुष्टं बुद्धिं निरर्भव । अथ वाक्यस्य निधने प्रादुरापीच्छिप्राशिनः ।
 यन्मोमः युगन्तो च दृष्टमप्यमन्तः । देवदुम्भययैव सम्यगेदुम्भवाक्षनाः ।
 यदाग दुम्यहृष्टि भीमशेवपरि गात्रिच । न च तत् शुश्रुवे कथितंतां शंसतां नृप ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

ष्ते भीष्म महाबाहुं माहापि मुनितेजसा । संश्रमय महानाघोन् विद्वानां विज्ञाप्यते ।
 पतियति रथाद्भोमे सर्वलोकप्रिये तदा । इति देवगणानाञ्च वाक्यं श्रुता महातपाः ।
 ततः शान्तनवो भीष्मो वीमकुं नाभ्यवर्त्तत । मिद्यमानः प्रितेर्जायैः सर्ववारणभेदिभिः ।
 शिखण्डो तु महाराज भारतानां पितामहं । आजघानोरध क्रुद्धो नवभिर्निप्रितैः शरैः ।
 स तेनाभिहतः मध्ये भीष्मः कुरुपितामहः । नाकम्पत महाराज चितिकम्पे यथाऽञ्जन ।
 ततः प्रवृत्त्या वीमकुर्व्याचिपन् गाण्डिवं धनुः । गाण्डिवं पञ्चविंशत्या जुद्धकाणां समर्पयत् ।
 पुनः शरशैरेणं वरमाणो धनञ्जयः । सर्वगात्रेषु संक्रुद्धः सर्वमर्थस्तान्प्रयत् ।
 श्वमन्यैरपि श्वयं विथमानः सहस्रशः । तानप्याहूः शरैर्भीष्मः प्रविद्याञ्च महारथः ।
 तैश्च मुक्ताञ्जुरान् भीष्मो पुधि कृत्यपराक्रमः । निवानयामास शरैः श्वं मग्नतपर्वभिः ।
 शिखण्डो तु रथे बाणान् यान् मुमोच महारथः । न चक्रुस्ते श्वं तथ हृत्पापुङ्गाः शिलाप्रिताः ।
 ततः किरौटी संक्रुद्धो भीष्ममेवाभ्यवर्त्तत । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुयाश्च समाञ्जितम् ।
 तथैव नृशर्मिभिला ध्वजमेकेन चिच्छिदे । वारयिं विमिश्रित्वाश्च द्रमभिः समकल्पयत् ।
 सोऽन्यत् कांशुकमादाय गाण्डियो बन्धवत्तरं । तदप्यष्ट प्रितेर्भैक्षिणा विनिष्पातुदत् ।
 निमेषान्तरमात्रेण शान्तमात्रं महारथे । श्वमस्य धनुयाजौ चिच्छेद सकलान्यपि ।
 ततः शान्तनवो भीष्मो वीमकुं नाभ्यवर्त्तत । अथैव पञ्चविंशत्या जुद्धकाणां समर्पयत् ।
 सोऽतिविद्धो मर्षेवाघो दुःशासनमापत । श्व पाण्ड्यारणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः ।
 शरैरेकहाह्वैर्मांमेवाभ्यगते रथे । न चैव समरे शक्रो जेतुं वशमता अपि ।
 न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः । माहापि शक्रा निर्जितुं किमुमर्त्या महारथाः ।
 श्वं तयोः संवदतोः फाल्गुनो निप्रितैः शरैः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मे विद्याञ्च संयुगे ।
 ततो दुःशासनं भूयः क्षयमान इवावधीत् । अतिविद्धः प्रितेर्वाणैश्चैत्रं गाण्डिवधन्वना ।
 वज्राग्निबलस्यार्धं अजुंनेन शरा युधि । मुक्ताः सर्वेऽव्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखण्डिनः ।
 निहन्तमाना मर्षाणि इडावरणभेदिनः । मुग्नता इव मे प्रन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ।
 बह्मदप्यधमस्यार्धं वज्रैरेदुरासदाः । मम प्राणानाहवन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ।
 नाशयन्तीव मे प्राणान् धमदूता इवाहिताः । गदापरिप्लवङ्गा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ।
 भुजगा इव संक्रुद्धा लेलिहाना विषोल्बशः । समाविशन्ति मर्षाणि नेमे बाणाः शिखण्डिनः ।
 अजुंनश्च नेमे बाणा नेमे बाणाः शिखण्डिनः । छान्ति मम गात्राणि माधमाधे गवा इव ।
 सर्वे अपि न मे दुःखं कुर्युन्त्ये मराधियाः । वीरं गाण्डिवधन्वान्मरुते जिष्णुं कपिध्वजं ।
 इतिश्रुन् शान्तनवो दिग्दक्षिण पाण्डवान् । अग्निं चित्तेषु पाश्याञ्च ततो भीष्मः प्रतापवान् ।
 तामस्य विमिश्रित्वा विद्यां विभिरपातयत् । पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत ।
 रथं दादत गाण्डियो जातरूपपरिष्कृतं । श्वं चान्यतरं त्रेफुर्ध्वोरथे जयाय वा ।

तस्य तच्छतधा चर्मं व्यधमत् सायकैश्च । रथादमवच्छेद्य नदहतमिवामवत् ।
 ततो युधिष्ठिरः राजा स्वान्यनोकान्येषादयत् । अमिद्रवत् गात्रेय मा वोऽस्तु भयमखपि ।
 अथ ते तोमरैः प्रायेष्वाणैश्चैव समन्तम् । पट्टिग्रैश्च सुनिखिन्नेनारचैश्च तथा श्रुतिः ।
 वक्ष्यन्तेनय भक्ष्ये तमेकमभिदुद्रु । सिंघनादस्ततो घोर पाण्डवामामभृत्तदा ।
 तथैव तव पुत्राय राजन् भोजयैषिणः । तमेकमभ्यवर्त्तन्त सिंघनादांश्च नेदरे ।
 तचासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह । दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्माच्छूनमभागम् ।
 आसीत् गात्र इवावर्त्तः मुहूर्तमुदधेरिव । सैन्यानां युध्यमानानां निवृत्तामितरेतरं ।
 असैन्यरूपा पृथिवी ज्ञोणिताकाऽभवत्तदा । समस्त विषमज्ञैश्च न प्रघायत किञ्चन ।
 सोधानामयुतं हता तस्मिन् स दशमेऽहनि । अतिष्ठदाहवे भीष्मा भियमानेषु मर्त्यसु ।
 ततः सेनानुखे तस्मिन् स्थित पाथो धनुर्द्वरः । मध्येन कुरुसैन्यानां द्राव्यामास बाहिनीं ।
 वयः सेतवहाङ्गीताः कुन्तीपुत्राङ्गुनञ्जयात् । पीयूषमानां श्रुतिं शक्ये प्राद्ववाम रणे तदा ।
 वैवीराः कितवा, प्राच्याः प्रतीच्यादोच्यभासवा । अमोषाहा शूरेवेना श्रिवयोऽय व्रततथः ।
 शाल्वा श्यास्तिर्गताश्च अन्वडा कैकेये सह । सर्वे रते महात्मानः शरार्त्ताः श्रणपीडिताः ।
 सङ्ग्रामे नाजङ्गमौघं युध्यमानं किरीटिना । ततस्समेकं बहव परिवार्य समन्ततः ।
 परिभूय कुरुन् सन्नाम् शरवैरैरुवाकिरन् । निपातयत् खडीत युध्यध्वं विनिहन्तम् ।
 इत्याशेत् तुमुच, शब्देः राजन् भोजरथं प्रति । निहत्य समरे राजन् शतशोऽय सहस्रशः ।
 न तून्वावीदनिर्मिजं गात्रे द्वाङ्गुलमन्तरं । स्वभूतस्तव पिता शरैर्विषकवीकृतः ।
 श्रितापैः फाल्गुनेनाजौ प्राक्कुशिराः प्रापतद्रथात् । किञ्चिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यतां ।
 हाहेति दिवि देवानां पार्थिवानाञ्च भारत । पतमाने रथाङ्गीशे बभूव सेमहास्त्रवः ।
 क्षपतन्तममिरेष्ट्य महात्मानं पितामहं । सह भीषेण सर्वेषां प्रापतम् इदानीनम् ।
 स पपात महाबाहुर्ध्वं सुधा समकण्ठयन् । इन्द्रध्वज इवोत्प्लुटः केतुः सर्वधनुःशतः ।
 धरणीं न स परमं शरवहैः समाहतः । शरतले महेष्वासं शत्र्यान् पुरुषर्षभं ।
 रथात् प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् । अभवर्वष पञ्चनभ्यः प्राकम्पत च मेदिनी ।
 पतम् स दृष्ट्वा चापि दक्षिणेन दिवाकरं । संशं ज्ञोपासमद्भोर कालं सञ्चिन्त्य भारत ।
 अन्तरीक्षे च शूत्राव दिव्या वाचः समन्ततः । कथं महात्मा गात्रेय सर्वत्रास्त्रधृतां वरः ।
 कालं कुक्षां नरस्याग्र समीपे दक्षिणयने । न्यितोऽस्म्येति च गात्रेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमवबोत् ।
 धारयामास च प्राणान् पतितोऽपि महीतले । उत्तरायणमन्विच्छन् भीष्म, कुरुपितामह ।
 तस्य तस्मत्तमाश्राय गङ्गा हिमवतं सुता । महर्षीन् हसकूपेण प्रेषयामास तत्र वै ।
 ततः सप्यातिनो हंसास्तरिता मानवौकस । आजगमुः सचिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहं ।
 एष मेति मरुश्रेष्ठ, शरतले पितामहः । ते तु भीष्म समासाद्य खपयो हंसरूपिणः ।

अपश्यन् शरतस्यस्यं भोमं कुरुकुनोदहं । ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ।
 गात्रेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणे चैव भास्करे । इतरेतरमामय्य प्राङ्मुखं मनोविणः ।
 भोमं कथं महात्मा सन् संख्यितो दक्षिणायने । इत्युक्त्वा प्रस्थिता हंसा दक्षिणामभितो दिशं ।
 धेमस्य वै महाबुद्धिस्त्रिन्विंशतिना च भारत । तानब्रवीच्छान्तनवो नाह गन्ता कदाचन ।
 दक्षिणावर्तं आदित्ये एतन्ने मनसि स्थितं । गमिष्यामि स्वकं स्थानमागोद्यमे पुरातनं ।
 उदगायन आदित्ये हंसा सत्यं ब्रवीमि व । धारयिष्याम्यहं प्राणान् उत्तरायणकाङ्क्षया ।
 ऐश्वर्यभूत प्राणानामुत्सर्गो हि यतो मम । तस्मात् प्राणान् धारयिष्ये मुमुर्षुर्दगायने ।
 यद्य दत्तो वरो मद्गं पिबा तेन महात्माना । हन्तौ मृत्युरित्येव तस्य चासु वरसया ।
 धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गो नियते सति । इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसान् स जेतै शरतस्यग ।
 एवं कुरुणा पतिते शूङ्गे भोमे महौजसि । पाण्डवाः सञ्जयादेव सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
 तस्मिन् हते महाबले भारताणा पितामहे । न किञ्चित् प्रत्यपद्यन् पुत्रास्ते भरतवर्ध ।
 संमोहयैव तुमुल कुरुणामभवत्तदा । कृपदुर्योधनमुखा नि शय्य हृदयुक्ततः ।
 विषादाच्च विरहालमतिष्ठन् विगतेऽत्रिया । दधुदेव महाराज न युद्धे दधिर मनः ।
 ऊहयाहृदहीतास्य नाभ्यधावन्त पाण्डवान् । अबधे शान्तनो पुत्रे हते भोमे महौजसि ।
 अभावः सहसा राजन् कुरुनागादतस्त्रित । हतप्रवीरास्तु वयं निहतास्तु श्रितैः शरैः ।
 कर्त्तव्यं नाभिगामोमे निर्वृतिं वा वयस्यचिन्ता । पाण्डवाश्च जय सञ्जा परच च परां गतिं ।
 सर्वं दधुर्माहृष्टान् शूरा परिषदावच । योगकाय सपाञ्चाला प्राहृत्यन्त जनेश्वर ।
 ततस्तूर्यसहस्रेषु नदन्तु समहावले । आस्रोटयामास श्वश्रं भीमवेनो ननाद च ।
 हेनयोद्बभौद्यापि गात्रेये निहते विभेः । सश्वस्य वीरा श्लाघि प्राध्यायन्त समन्ततः ।
 प्राक्रोशन् प्राद्रवधान्ये जग्मुर्गोहं तथा परे । चर्चं चान्येभ्यनिन्दन्त भोमं चान्येभ्यपूजयन् ।
 स्वयं पितरस्यैव प्रथमं सुसहामृतं । भरतानाञ्च ये पूर्व्ये ते चैनं प्रशंसिरे ।
 महोपनिषदस्यैव योगमासाय बोध्यवान् । जपन् शान्तनवो धोमान् कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ।
 इति भीमशमरते भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वण्यणि भीष्मनिपातने विष्वादिफलोत्पादोपा ॥ १२० ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथममंसादा योधा हीना भीमेण सञ्जय । बलिना देवकस्येन गर्भ्यैः ब्रह्मचारिणा ।
 तदैव निहतान् मन्ये कुरुन्याय पाण्डवै । तत्र प्राहरयदा भोमो घृणितादुपदात्मभं ।
 ततो दु खतरं मन्ये किमन्यत् प्रभविष्यति । यदद्य पितरं युता निहतं मम दुर्भते ।
 अश्वसारथय मूढं हृदयं मम सञ्जय । श्रुत्वा विनिहतं भोमं श्रुतथा यत्र दीर्यते ।
 यदद्य निहतेनाज्ञो भीमेण जयमिच्छता । चेष्टितं कुरुमिहेन तन्ने कथय मुप्रत ।
 पुन पुनर्गमिष्यामि हतं देवप्रत रणे । न हतो आमदम्येन दिव्यैरश्वैरयं पुरा ।
 स हतो श्रेयपदेयेन पाञ्चान्नेन मिषच्छिन्ना ।

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

१२५

॥ मञ्जु उवाच ॥ सायाह्ने, निहतो भूमी धार्तराष्ट्रान् विषादयन् । पाञ्चालानां ददौ हयं भीष्मं कुरुपितामह ।

स श्रेते शरतस्यस्यो मेदिनीमसृग्मन्त्रचा । भीष्मे रथात् प्रपतिते प्रच्युते धरणीतले ।

हाहेति तुमुलं शब्दो भूतानां समपद्यत । क्षीमावृत्ते निपतिते कुरुषां समितिञ्चये ।

सेनयोर्भयोराराजन चन्द्रियान् मयमाविशत । भीष्मं शान्तनवं दृष्ट्वा विशेषेणैव चञ्चलं ।

कुरवः पर्यवन्तन् पाण्डवोश्च विग्राह्यते । खं तम संवृतमभूदासीङ्गानुगतप्रभम् ।

रराय पृथिवी चैव भीष्मे शान्तनवे हते । अयं ब्रह्मविदोऽष्टो ह्ययं ब्रह्मविदो वरः ।

हत्यभावन भूतानि यथा मे पुरुषर्षभ । अयं पितरमाज्ञाय कामाभौ शान्तनुं पुरा ।

जान्तेरेतस्मात्मानं (वकोरः पुरुषर्षभः । इति स्म शरतस्यस्यं भारताणां महत्तमं ।

अपयस्त्वभ्यभावनं वदित्वा । विद्वत्पारथै । हते शान्तनवे भीष्मे भारताणां पितामहे ।

न किञ्चित् प्रत्यपद्यन् पुञ्जास्त्व हि मारिष । विषमवदनाद्यावन् हतश्रीकाश्च भारत ।

अतिदृग्भीषितायैव हिद्या युक्तास्त्वधोमुखाः । पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा सङ्ग्रामशिरसि स्थिताः ।

सर्वे दभुर्गहाग्रहान् हेमज्जालपरिक्लृताः । हर्षानुर्यसहस्रेषु वाद्यमानेषु चानघ ।

अपश्याम महाराज भीमघनं महाबलं । चिकोडमानं कौन्तेय हर्षेण महता युतं ।

निहत्य तरसा शत्रुं महाबलसमन्वितं । सेमाहस्यापि तुमुलः कुरुषामभवत्ततः ।

कर्णद्व्येधाधौ चापि निष्ठेतां मुञ्जकैश्च । तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां पितामहे ।

हाहाभूतमभूत् सर्वं निर्धैर्यादमवर्त्तत । दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुनो दुःशासनस्तव ।

जलमे जवमास्याय द्रोणानोकमुपाद्रवत् । आषा प्रस्त्रापितो वीरः स्नेहनीकेन दंष्ट्रितः ।

प्रपथो पुरुषथात्र, स्वधैर्यश्च विषादयन् । तंमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्यवारयन् ।

दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति च । ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरव ।

द्रोणस्तथापि युष्मा महम् अपतद्रथात् । स संश्रामुपलभ्याद्भू भारद्वाज प्रतापवान् ।

निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष । विनिष्टस्तान् कुरून् दृष्ट्वा पाण्डवश्च स्वधैनिकान् ।

दूते, क्षीमावृत्तयुक्ते, संमन्नात् पर्यवारयन् । निष्ठेतेषु च सेन्येषु पारम्येषु सर्वशः ।

निष्क्रोक्त्वैव सर्वे भीष्मयुनराधिपा । व्यपरन्व ततो युद्धाद्योधा, शतसहस्रम् ।

उपतस्युर्भवात्मानं प्रजापतिमिवामराः । ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतपते ।

अभिवाद्यावतितन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह । अथ पाण्डून् कुरुष्वैव प्रणिपत्यापत स्थिताम् ।

अभभापय धर्मात्मा भीष्म शान्तनवस्तदा । स्वागतं वो महामागा स्वागतं वो महाराजः ।

तुभ्यामि दर्शनावाहं पुष्पाकममरोपमा । अभिमन्याय मानेवं शिरसा लम्बताऽजवोत् ।

मित्रे मे हस्तेऽप्यप्यमुपधानं प्रदायतां । ततो नृपाः समाजघ्नुस्तनूनि च खट्वनि च ।

उपधानानि मुष्पाणि भैष्मज्ञानि पितामहः । अयाजवोद्यरथाश्चः प्रवृत्तानि तापुपान् ।

नेतानि क्षीरमयान् पुक्कुर्याणि पार्थिव । ततो वोद्य नरयेष्टमभ्यभापय पाण्डवं ।

धनञ्जय दीर्घवाङ् सर्वलोकमहारथं । धनञ्जय महाबाहो शिरा मे तात लम्बे ।

दीयतामुपधानं ॥ यद्युक्तमिदं मन्यसे ।

इति श्रीमहाभारते भोगपर्वणि भोगवधपर्वणि दशमदिवसावहारे एकविंशत्यधिकप्रश्नाध्याय ॥ १२१ ॥

॥ रुञ्जय उवाच ॥ समारोप्य महत्वापममिवाद्य पितामहं । नेत्राभ्यामश्रुपूष्पाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ।

आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वेभ्यस्तृतां वर । प्रयोऽहं तत्र दुर्द्धर्षं क्रियतां किं पितामह ।

तमत्र वोच्छान्तनव शिरा मे तात लम्बे । उपधानं कुरुश्रेष्ठ फाल्गुनोपनयस्य मे ।

अथनखानुरूपं वै शीघ्रं वीर प्रपच्छ मे । त्वं हि पार्थ समर्थो वै श्रेष्ठ सर्वधनुश्रतं ।

चक्षुषोऽस्य वेत्ता च युद्धिसत्त्वगुणान्वित । फाल्गुनोऽपि तथेत्युक्ता व्यवसायमरचयत् ।

प्रमृष्ट्यामस्य गाण्डीव शरान् सञ्जनपञ्चय । अनुमेन्य महात्मानं भारतानां महारथं ।

चिमिषीत्येकैर्वावेगैरन्वयमृष्टकाच्छिरः शरैः । अधिप्राये तु विदिते धर्मात्मा वयसाश्रिता ।

अतुल्यद्वरतश्रेष्ठो भीमो दृष्ट्वाऽप्य तत्त्वबिन् । उपधानेन दत्तेन प्रत्यगन्तुह्वनञ्चय ।

श्राद्धं सर्वान् समुदीक्ष्य भरतान् भारत मति । क्षीणीदुर्लभं युधा श्रेष्ठं सुखदा श्रीतिवर्द्धनं ।

अथनखानुरूपं मे पाण्डवोपहत लया । यद्यन्यथा प्रपद्येयां शपेयं तामह तथा ।

एवमेव महाबाहो धर्मेषु परितिष्ठता । स्तब्धश्च क्षत्रियेशाग्रे शरतत्पगतेन वै ।

एवमुक्ता तु बीभत्सु सर्वोत्तानप्रवीर्य च । राक्षस्य राजपुत्राश्च सर्वोत्तानभिषस्त्रिगान् ।

पश्यन्ध्वमुपधानं मे पाण्डवेनाभिषन्धितं । श्रेष्ठोऽहमस्मा श्रयायां यावदावर्त्तनं न्वे ।

ये तदा भा गर्गिर्वान्ति ते च द्रुप्यन्ति मां नृपाः । हिंस्र वैश्रवणाकान्ता यदा गन्ता दिवाकरः ।

मूलं कृत्वायुक्तो न रथेनोत्तमतेजसा । विमोक्ष्योऽर्धं नृदा प्राणान् संभ्रमं सुप्रियाणपि ।

परिखं खन्यतामस्य ममावपदने नृपाः । उपाधिष्वे विवस्त्रन्तमेव शरप्रतापित ।

उपारमन्धं सङ्गामात् वैरमुत्सृज्य पार्थिवः ।

॥ वञ्जय उवाच ॥ उपातिष्ठन्नेया वैद्याः श्रेष्ठोऽहमेषोविहा । सर्वोपकरैर्षुंक्तां कुश्वै साधु मिक्षिता ।

तान् दृष्ट्वा जाग्रवीपुत्रः प्रोवाच तनय तव । धनं दत्त्वा विद्वज्यन्ता पूजयित्वा चिकित्सताः ।

एव गते भयेदानं वैद्यैः कार्यमिहास्ति किं । चक्षुष्यैः प्रशस्ता हि प्रशोऽस्मि परमा गतिं ।

मैत्र धर्मो महीपाता शरतत्पगतश्च मे । समिरेव शरैश्चाह दग्धयोऽस्मि नराधिपा ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्व्योधनस्तव । वैद्यान् विसर्ज्ययामास पूजयित्वा यथाऽर्हत ।

ततश्चो विक्षयं जग्मुर्नोलाजनपदेशरा । स्थितिं चर्षपरा दृष्ट्वा भीमस्यामिततेजसः ।

उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्तो मनुजेयरा । सहिता पाण्डवा सर्वे कुरवश्च महारथाः ।

उपगत्य महात्मानं शयानं शयने श्रमे । तस्मिन्निवाच महात्मानं श्रवाच विप्रदिविजः ।

विधाय रथा भीमस्य सर्वे एव समन्तात् । वीरा स्त्रिभिराश्वेव ध्यायन्त परमाहुराः ।

निवेशाभ्यामुपागच्छन् सायाह्ने रुधिराचिता । निविष्टान् पाण्डवांश्चैव प्रीयमाणान् महारथान् ।

भीमस्य पतेन दृष्टानुपगत्य महाबल । उवाच माधव, कावे धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । १२१
 दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीमो निपातितः । अयथो मानुषैरेव सत्यधर्मो महारथ ।
 अथ वा दैवते साह्रं धर्मशस्त्रस्य पारगः । त्वां तु चतुर्दशं प्राप्य दग्धा धौरेण चक्षुषा ।
 श्वमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनाह्वनं । तव प्रसादादियं कोधात्तव पराजयः ।
 त्वं हि न शरणं कृष्ण भक्तानामभयङ्कर । अनासृज्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केव ।
 रक्षिता समरे नित्यं नित्यद्यापि क्षिते रत । सर्वथा त्वां समासाद्य नात्यर्थमिति मे मतिः । १२२
 श्वमुक्तः प्रत्युवाच क्षयमानो जनाह्वन । तवैवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते भीमवधोर्व्वेणि भीमवधोर्व्वेणि भीमोपधानदने द्वाविंशत्यधिकश्लोकाः ॥ १२३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कुश्यायानु महाराजः शर्व्वेय्यो शर्व्वपार्थिवः । पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च उपतिष्ठन् पितामह ।
 तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुचक्षमं । अभिवाद्योपतस्तुर्वै चक्षिया चक्षियर्व्वभं ।
 कन्यासन्दनैर्गुण्य लामैर्मात्रैश्च शर्व्वशः । अवाकिरन् शान्तनवं तच्च गत्वा सहस्रशः ।
 क्षिप्रो दृष्ट्वा लब्ध्वा बाष्ठा प्रेचकाश्च दृष्ट्यञ्जना । समभ्ययुः शान्तनवं भूतानीव तमोनुदं । १२४
 तथैवापि गणिका वाराक्षधैव गटनर्त्तका । मिस्त्रिनश्च तथा जम्बु कुरुदृष्टं पितामहं ।
 उपारुम्य च पुद्गेभ्यः सखाहान् विप्रमुष्य ते । आपुधानि च नि विष्य यक्षिताः कुरुपाण्डवाः ।
 क्षमासन् दुरोधं देवप्रतमरिन्दमं । अन्याऽन्ये प्रीतिमन्त्रो यथापुण्यै यथावयः ।
 या पार्थिवप्रतापीर्षा समितिर्भीमोभिता । शुभ्रे भारती दीप्ता दिवोर्वादित्यमण्डलं ।
 विवभैः च नृपाणां वा गङ्गासुतमुपासतां । देवानामिव देवेशे पितामहमुपासतां । १२५
 भीमश्च वेदना धैर्योऽस्मिच्छा भरतर्षभ । अभितप्तः श्रैक्षैव निषयन्नुरगो यथा ।
 शराभितप्तकायोऽपि प्रसन्नमनापमूर्च्छितः । पानीयमिति समीपे राक्षसान् प्रत्यभाषत ।
 ततस्ते चक्षिया राजन् समाजहुः समन्ततः । भक्ष्यानुषावसान् राजन् वारिकुम्भांश्च शीतवान् ।
 उपानीतान् पानीयं दृष्ट्वा शान्तमवोऽब्रवीत् । नाद्यतात मया शत्रवा भोगाः केचन मानुषाः ।
 अप्रताप्ता मुमुक्षेभ्यः शरश्यागतोऽस्यहं । प्रतीक्षमाणसिद्धामि निष्ठतिं प्रसिद्धयेथा । १२६
 श्वमुक्त्वा शान्तमवो मिन्दन् वाक्येन पार्थिवान् । अर्ज्जुनं द्रुपदिष्कामोत्थभभाषत भारत ।
 अद्योपेत्य महाबाहुरभितप्तः पितामहं । अनिष्ठत् प्राञ्चलि प्रश्नं किं करोमीति चाब्रवीत् ।
 तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजयभित्वाद्ययः स्मितं । अभ्यभाषत धर्मोत्तमा भीमः प्रीतो धनक्षयं ।
 दृष्ट्वा तव शरीरं मे संहत्य तवेवमुचि । ममाणि परिदूषन्तो मुखश्च परिमुष्यति ।
 वेदनात्प्रतीरिष्य मयश्चापो ममार्ज्जुन । त्वं हि शक्नो मेहयाश्च दातुमप्यो यथाविधि । १२७
 अर्ज्जुनस्तु तपेद्युक्त्वा रथमावृज्य बोधैवान् । अधिप्यं वनवत् हत्वा गाण्डोर्वेय्याधिपद्वज् ।
 तस्य व्यातस्त्रिणोप विष्णूर्ध्वैतमिवाश्रमे । विषेयः शर्व्वधैर्यानि शर्व्वे श्रुता च पार्थिवः ।
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य गच्छेन रक्षिता वरः । शयानं भरतयेष्टं शर्व्वशस्त्रधृता वरः ।

कन्धाय च शरं दौष्टमभिमख्य स पाण्डव । पार्श्वान्नाखेष्ट सयोध्य सर्व्वलोकस्य पश्यत ।

अविध्यन् इयिर्गो पार्थ पश्येन्भीष्मस्य दक्षिणे । उत्पपात ततो धारा वारिषो विमता शुभा ।

१०८१

श्रीतम्यास्तकल्पस्य दिव्यान्धरसह च । अतर्पयन्तन पार्थ श्रीतया जनधारया ।

भीष्म कुक्ष्यामृत्युमं दिव्यकर्मपराकर्म । कर्मणा तेन पार्थस्य इक्ष्वाकु विजुञ्जत ।

विजय परम जगमुत्तले मनुयाधिपा । तत्कर्म प्रेक्ष्य बीमसारतिमानुषविक्रम ।

सम्प्रेत्येन कुरवो गावः श्रीताहिता इव । विजयाघोत्तरीयाणि व्याविध्यन् सर्व्वतो नृपाः ।

शङ्खदुन्दुभिनिर्घेयं सर्व्वतस्तमुजोऽभवत् । दृष्ट्वा शान्तनवस्यापि राजन् बीमरुमवरोत् ।

१०८२

सर्व्वपार्थिववीराणां सन्निधौ पूजयन्निव । नैतच्छिव महाबाहो मयि कैरवनन्दन ।

कथितो नारदेनासि पूर्व्वर्विरमितघुने । वासुदेववहायस्तु मन्त्रं कर्म करिष्यसि ।

यज्ञोक्तमिति देवेन्द्र सह देवैरपि भुवं । विदुस्तं धन्विन पार्थ सर्व्वचक्रस्य तदिदं ।

धनुर्ह्यराणामेकस्त्व इयिर्वा प्रथेरा नृप । मनुष्या जगति श्रेष्ठा पथिष्या पतंगेयरा ।

शक्तिं वागरं श्रेष्ठो गार्ग्यैरिष्टा चतुष्पदा । आदित्यलोकाश्च श्रेष्ठो गिरीषा हिमवान् शरा ।

१०८३

जातीनां ब्राह्मणं श्रेष्ठं श्रेष्ठस्त्वसि धन्विना ।

इव मुत पात्तरीयेण वाक्यं मयोच्यमानं विदुरेष्ट चैव । श्रेष्ठेन रामेण अनाहर्नेन मुकुर्मुक सञ्चयेनापि पौक ।

रतीतदुद्धिर्हि विषयकत्वेना दुर्व्याधेन न च तत अदधानि । च श्रेष्ठे वै निहतक्षिराय शास्त्रातिगो भीमवत्प्रभिमूत ।

रतच्छ्रुता तद्वचः कौरवैरेऽ दुर्व्याधेनो दीनमना बभूव । तमप्रवोक्त्वा नानवोऽभिधीष्य निबोध राजन्भव वीतमन्युः ।

दृष्ट्वा दुर्व्याधेनदेनो यथा पार्थेन धीमता । अलघागस्य जनिता श्रीतम्यास्तगन्धिनः ।

१०८४

एतस्य कर्त्ता लोकैस्त्रिभुवन्य कश्चन विद्यते । आग्नेयं बाहस्य सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवं ।

दैन्द्र पाण्डुपत चैव पारमेष्ठ्य प्रजापते । धातुस्तदुक्तं बवितुर्भैवस्तनमथापि वा ।

सर्व्वस्मिन्मानुषे लोकैर्वेत्येको हि धनञ्जय । कृष्णो वा देवकीपुत्रो नाम्नो वेदेह कश्चन ।

अथवा पाण्डवत्तात युद्धे जेतु सुरासुरैः । अमानुषाणि कर्त्तव्याणि यत्केतानि महात्मनः ।

तेन वत्यवता बह्वी शृङ्गाहवशेभिना । कृतिना समरे राजन्सन्निर्भवतु माचिर ।

१०८५

यावत् कृष्यो महाबाहो खाधीनं कुरुवत्तम । तावत् पार्थेन शूरेण सन्निधौ तात युज्यता ।

यार्वाचित्तर्हन्ति समरे इतमेया सहोदरा । नृपाश्च बहवो राजस्रावत सन्धिः प्रयुज्यता ।

न निर्हंसति ते यावत् क्रोधदीप्तवज्रदम् । युधिष्ठिरो रणे तावत् सन्निधौ तात युज्यता ।

मनुष्ये सहदेवश्च भीमधनञ्जय पाण्डव । यावच्चर्मं महाराज नाशयन्ति न सर्व्वथा ।

तावत्तं पाण्डवैर्वीरैः सौहार्दं मम रोचते । युद्धं मदन्तमेवास्तु तात सशान्य पाण्डवैः ।

१०८६

एतत्तं रोचता वाक्यं यदुक्तासि मयाऽनघ । एतत्तं चेममहं मन्ये तव चैव कुण्डल्य च ।

तद्वत्ता मन्दुमुपशान्तस्य पार्थं पर्व्वान्नमेतद्यत् कृतं फान्नुनेन । भीमस्थान्तादस्तु व सौहृदश्च जीवन्तु श्रेया साधु राजन् प्रबोद ।

भीष्मस्य पतेन दृष्टानुपगम्य महाबलः । उवाच माधवः कालं धर्मपुत्रं यधिष्ठिरं । १२१
 दिष्टा जयति कौरव्य दिष्टा भीमो निपातितः । अन्धो मानुषैरेव सत्यधर्मो महारथः ।
 अथ वा दैवतैः सार्द्धं सर्वशस्त्रस्य पारयः । त्वां तु चक्षुर्दणं प्राण्य देवो धीरेण चक्षुः ।
 श्वमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनाह्नः । तव प्रसादादिजयः कौशात्तव पराजयः ।
 त्वं हि नः शरणं कृण्व भक्तानामभयद्वरः । अनासृत्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केव ।
 रक्षिता समरे नित्यं मित्यश्वापि रक्षितः रतः । सर्वथा त्वां समावाच नाशयामिति मे मतिः । १२२
 श्वमुक्तः प्रत्युवाच क्षयमानो जनाह्नः । तवैवैतच्छुक्ररूपं वचनं पार्थिवोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मापधानद्वये द्वाविंशत्यधिकश्रुताध्यायः ॥ १२२ ॥
 ॥ शब्दश्च उवाच ॥ दृष्टापानु महाराज सर्वेभ्यो सर्वपार्थिवाः । पाण्डवां धार्तराष्ट्रासु उपातिष्ठन् पितामहं ।
 तं धीरश्रयने वीरं शयानं कुरुवत्तमम् । अभिवाद्यापतस्तुर्वं क्षत्रियाः क्षत्रियवर्गम् ।
 कन्यासूदनपुण्यसु लाजिकालेभ्यः सर्वशः । अवाकिरन् शान्तनवे तत्र गत्वा सहस्रशः ।
 क्षिप्रं दृष्ट्वाक्षया बालाः प्रेचकाश्च शृङ्गजनाः । समभ्ययुः शान्तनवे भूतानीव तमोदं । १२३
 त्र्यंशपि गणिका वाराक्षेव नटनसंकाः । सिम्पिनश्च तथा जम्बुः कुरुद्वं पितामहं ।
 उपारम्य च पुङ्गवः सखाहान् विप्रमुच्यते । आयुधानि च निःक्षिप्य सद्विताः कुरुपाण्डवाः ।
 अन्धासन् दुराथे देवप्रतमरिन्दनम् । अन्योऽन्ये प्रीतिमन्त्रेण यथापुन्यं यथावयः ।
 या पार्थिवप्रतापीणां समितिर्भीष्मोभिता । शुभे भारती दीप्ता दिवोवाहित्यमण्डलं ।
 विबभौ च नृपाणां सा गङ्गासुतमुपासतां । देवानामिव देवैश्च पितामहमुपासतां । १२४
 भीष्मस्य वेदना धैर्योन्नितश्च भरतपथम् । अभितप्तः शरैरेव निचबधुरगो यथा ।
 शराभितप्तकोपापि शस्त्रधन्नापमूर्च्छितः । पानीयमिति संप्रेक्ष्य राज्ञाञ्चान् प्रत्यभाषत ।
 ततस्तं क्षत्रिया राजन् यमाजहूः समन्ततः । भक्ष्यानुषावपात्रं राजन् वारिकुम्भांश्च शीतलां ।
 उपासीतान् पानीयं दृष्ट्वा शान्तनवोऽब्रवीत् । नाशतात मया शत्रो भोगाः केचन मानवाः ।
 अपक्रान्ता मुमुक्षुः शरश्यागताऽस्यदे । अतोऽपमाणक्षिप्रमि निहृष्टे किं प्रीत्युत्थिताः । १२५
 श्वमुक्ता शान्तनवो मन्दन् वाक्त्रेण पार्थिवान् । अस्मिन् द्रष्टुमिच्छामीत्यभ्यापयत भारत ।
 अद्यपेक्ष्य महाभाऊरभिशाप पितामहं । श्रितवन् प्राञ्चलिकः प्रभुः किं करोमीति चाभेदोत् ।
 तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजयमिवावायतः क्षितं । अभ्यभाषत धर्मात्मा भीमः प्रीतो धनक्षयं ।
 दृष्ट्वा गोवधंतेरे मे मंहतं तवैवुभिः । ममापि परिदूयन्ते मुखस्य परिमुच्यति ।
 मेदनासंशरीरेषु प्रपञ्चापो ममाज्जुगं । त्वं हि प्रभो महत्पाप दातृमप्यो यथाविधि ।
 अस्मिन्नुतपेटेद्रा रथमारुह्य कौरवैवान् । अघिर्वा बलवत् क्षत्र्या गाण्डोर्व्यासिपत्न्यः ।
 तस्य व्यासवर्णिपौर्वं विष्णुर्जन्तमिवाहमे । विषेसुः सर्वधेन्यानि सर्वे श्रुत्वा च पार्थिवाः ।
 ततः प्रदक्षिणीयस्व रथेण रथिना वरः । शयानं भरतयेष्टं सर्वश्रेष्ठभक्तो वरः ।

कन्धाय च शरं दौघमभिमन्त्र्य स पाण्डवः । पार्श्वान्यास्त्रेण संशोध्य सर्वलोकस्य परम्यत ।

अविद्यन्त इयिर्नो पार्थ पश्ये भोगस्य दक्षिणे । उत्पपात ततो धारा वाग्निषो विमला शुभ्रा ।

श्रीतम्यामृतकल्पस्य दिव्यमन्त्ररसस्रजम् । अतर्पयत्ततः पार्थ, श्रीतया जलधाराया ।

भीमेन कुरुणामृतमभं दिव्यकर्मापराक्रमं । कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विक्रान्तम् ।

विष्मयं परमं जगन्मूलतो वसुधाधिपाः । तत्कर्म ज्ञेय्य बोभत्सारतिमानुपविक्रमं ।

बभूवैरान् कुरवो गावः श्रीतार्हिता इव । विस्मयाचोत्तरीयाणि व्याविध्यन्ममर्षतो नृपाः ।

शङ्खधुन्दुमिनिर्धायः सर्वान्मृतमुलोऽभवत् । हस्तः शान्तनवस्यापि राजन् बोभत्समप्रवीणम् ।

सर्वपार्थिवबोराणां सन्निधौ पृथक्स्थितः । नैतस्मिन् महाबाहो त्वयि कौरवमन्दनम् ।

कथितो नारदेनासि पूर्वोपरिमितघृते । वासुदेवस्यैवैवस्वमहत् कर्म करिष्यसि ।

पयोत्सहति देवेभ्यः सह देवैरपि भुवं । विदुस्तं धन्विनं पार्थ सर्वक्षत्तस्य तद्दिदः ।

धनुर्हाराणामेकस्त्वं इयिष्यां प्रबोरा नृप । मनुष्या जगति श्रेष्ठः पक्षिणो पतंगेश्वरः ।

चरितां वागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाः । आदित्यस्यैव श्रेष्ठो गिरीणो हिमवान् शरः ।

जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्तमसि धाम्निनाम् ।

नैव अतर्पयन् धार्तराष्ट्रेण वाक्यं मयोच्यमानं विदुरेण चैव । श्रेष्ठेन रामेण जनार्दनेन मुञ्जशृङ्गः सञ्चयेनापि चोक्तम् ।

परीतवृद्धिर्हि विंशकल्पा दुर्ध्यागेन न च तत् अहधाति । स श्रेष्ठो वै निहतस्त्रिरायः शास्त्रातिगो भीमवलाभिभूतः ।

एतच्छ्रुत्वा तद्वचः कौरवेष्ट्रे दुर्ध्यागेनो दीनमना बभूव । तमप्रवीक्षान्तनवोऽभिविद्यन् निबोध राजन्मव वीरमनुः ।

वृष्टं दुर्ध्यागेनदन्ते यथा पार्थेन धीमता । जलधाराय जगिताः श्रीतम्यामृतगन्धिनः ।

एतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन् नान्यः कश्चन विद्यते । आग्नेयं वाहणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवं ।

ऐश्वर्यं पाण्डुपते चैव पारमेष्ठ्यं प्रजापते । धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्भ्यस्त्वत्तमयापि वा ।

सर्वस्मिन्मानुषे लोके वैतेकौ हि धनञ्जयः । कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वेदेह कश्चन ।

अश्वश्च, पाण्डवस्यात पुष्टे जेतुं सुरासुरैः । अमानुषाणि कर्माणि यस्मैतानि महात्मनः ।

तेन यत्प्रवृत्ता शस्त्रे शूरेणाहवशोभिना । कृतिना समरे राजन् सन्निर्भवत् साचिरम् ।

यावत् कृष्णो महाबाहो स्त्राधीनः कुरुक्षेत्रम् । तावत् पार्थेन शूरेण सन्निधौ तात युज्यताम् ।

यावत्तिष्ठन्ति समरे हतश्रेयाः सहोदराः । नृपाश्च बह्वो राज्ञास्त्वावत् सन्धिः प्रयुज्यताम् ।

न निर्दहति ते यावत् क्रोधदीप्तैश्चक्षुर्धुम् । युधिष्ठिरो रणे तावत् सन्निधौ तात युज्यताम् ।

नकुलः सहदेवश्च भीमसन्तश्च पाण्डव । यावच्चर्मं महाराज नाशयन्ति न सन्धिः ।

तावन्ते पाण्डवैर्वीरैः, सौहार्दं मम रोचते । युद्धं मदन्तमेवास्व तात संशय्य पाण्डवैः ।

एतन् रोचतां वाक्यं यदुक्त्वासि मयाऽनघ । एतत् चेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ।

त्यक्त्वा मनुमुपशान्त्यस्व पार्थ पर्याप्तमेतद्वत् कृतं फाल्गुनेन । भीमस्यान्नादस्व चः सौहृदश्च जीवन्तु श्रेयाः साधु राजन् प्रवीर ।

राज्यस्थाङ्गे दीयता पाण्डवानामिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽभियातु । मामिन्द्रभुक् पाण्डवानां जघन्य पापां कोर्ति प्रासवे
कोरवेन्द्र ।

समावधानान् शान्तिरस्तु प्रजानां सङ्गच्छतां पाण्डवाः प्रीतिमन्त्र । पिता तु त्वं मातुल भागिनेये भ्राता चैव भ्राता प्रेत
राजन् ।

अ चेदेवं प्राप्तकाल वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपाद्यस्वबुद्ध्या । तस्यस्मिन् एतदन्ता स्य धर्मं सत्यामेता भारतीमोरघामि । १२५
एतद्वाक्यं शौचदादापगेयो मध्ये राज्ञा भारत आवधिला । तृष्णीमाघोच्छ्रयसन्तप्तमर्था योऽप्यात्मानं वेदना सविदय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मार्थैरहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयं । नारोचयत पुच्छते मुमुक्षुरिव भेषजं ।

इति श्रीमहाभारते भीमवधपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमप्रियाकाकथने चयोर्विशत्यधिकशततोऽध्याय ॥ १२६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्वे जग्मुः खानासयाम् पुन । तृष्णो भूते महाराज भीमे शान्तनुमन्दने ।

श्रुत्वा तु निहत भोग राधेय पुरुषपते । रसदागतसन्नासस्वरयोजगाम ह ।

स ददर्श महात्मान् भरतस्वगतं तदा । जन्मप्रव्यागतं वीरं कार्ष्णिंकेयमिव प्रभु । १२७

निमीलितार्चं त वीरं साञ्जुकण्डलादा दृष्ट्वा । अन्वेष्ट पादयोस्तस्य निपपात महाद्युति ।

राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यमचिगतस्तव । देवोऽहं तव सर्वेषु इति चैनमुवाच ह ।

तच्छ्रुत्वा कुरुहृदोऽपि मलात् सङ्गतलोचनं । मनेरदोक्ष्य सखेहमिदं वचनमब्रवीत् ।

रहितं धिष्यमासौक्यं समुक्तार्थं च रक्षिष्ये । मितेव पुत्रं गात्रेय परिरम्भैकपाणिना ।

एदोहि मे प्रतीप लं सङ्क्षेपं लं मया सह । यदि मौ नाधिमच्छेया न ते श्रेयो भुवं भवेत् । १२८

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथ पिता । श्रुतस्त्व हि महाबाहो वदतो नारदान्मया ।

हृष्यदेपायनावापि तव सत्यं न संशयः । न च देवोऽस्मि मे तात त्वयि सत्यं व्रीमि ते ।

तैर्जायधनिमिक्तान् पदंश्च त्वा समभुवं । अकस्मात् पाण्डवान् सर्वानवधिपयि सुव्रत ।

जातोऽस्मि धर्मलोपेन ततस्ते मुद्गिरीदृष्टी । नीचान्मयाश्वत्थरेण देविषो गृणिनामयि ।

तेनासि बहुशो हृष्टं याविन कुरुसखि । जानामि समरे वीर्यं ब्रह्मर्षिं सह भुवि । १२९

महाश्रुता च शौर्यंश्च दाने च परमा स्मिति । न तया सङ्गं कश्चित् पुरुषेष्वमरोपम ।

कुलमेदमयासाधे मदा धिष्यमुक्त्वान् । इत्यस्ते चास्वपन्मनि साधवेऽस्त्वमेव तथा ।

सदृशं फाल्गुमेनासि हृष्येन च महात्माना । कर्णं कामिपुरं गत्वा त्वयैकेन धनुश्रता ।

कन्यायै कुरुराजस्य राज्ञो नो ह्यदिता युधि । तथा च यवमान् राजा वरासमेता दुरासद । १३०

समरे समरद्याघी न तया सङ्गोऽभवत् । प्रह्लाथ सत्ययोधो च तेजसा च वलेन च ।

देवगमेषम सङ्गो मनुयैरधिको युधि । श्यपनीतोऽयं मन्त्रो मे यस्मां प्रति पुराकृत ।

देवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्चितुं । सोदर्या पाण्डवा वारा भ्रातरखोरिखदन ।

सङ्गच्छ तैर्महाबाहो मम चेदच्छसि प्रिय । मया भवतु निर्दत्तं नेमादिद्वयमन्दन ।

इदिव्या धर्मराजोऽभिपश्यन् विरामयत् ।

॥ कर्म उवाच ॥ जानाम्येवं महाबाहो सर्वमेतच्च संशय । यथा वदसि मे भोग कौन्तेयोऽहं न सुतज्ज ।

अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सुतेन च विवर्द्धित । भुक्त्वा दुर्योधनैश्चर्य्य न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ।

वसुदेवसुतो यदत् पाण्डुवार्य्यं दृढव्रतः । वसु चैव शरीरञ्च पुत्रदारास्तथा यम् ।

सर्वं दुर्योधनस्यार्य्यं त्यक्त मे भूरिदक्षिण । मा चैतद्वाधिमरणं च ते स्यादिति कौरव ।

कोपिता पाण्डवा नित्य समाश्रित्य सुयोधनं । अत्राप्यभावी ह्यर्थोऽयं यो न शक्यो निवारितुः ।

देवपुरुषकारेण को निवर्त्तितुमुत्सहत् । पृथिवीचयशोनि निमित्तानि पितामह ।

भवद्भिस्त्वपलाभानि कथितानि च संशदि । पाण्डवा वासुदेवस्य विदिता मम सर्वशः ।

अजेया पुरुषैरन्यैरिति ताद्योत्सहामहे । विजयिष्ये रणे पाण्डुनिमि मे निश्चित मन ।

न च शक्यमवसृष्टु वैरमेतत् सुदारुण । धनञ्जयेन योष्येऽहं स्वधर्मप्रीतमानस ।

अनुजानीष्य मा तात पुङ्गाय कृतनिश्चयं । अनुज्जातस्तथा चोर युध्येयमिति मे मति ।

दुष्टक विप्रतोष वा रमसाचापलाप्तया । यन्मयेह कृतं किञ्चित् तन्मे त्वं चन्तुमर्हसि ।

॥ भोग उवाच ॥ न चेच्छक्यमवसृष्टु वैरमेतत् सुदारुण । अनुजानामि कर्णं त्वं युध्यस्व स्वर्गकामया ।

निर्मन्युर्गतसरम्भं कुरु कर्म नृपस्य हि । यथाशक्ति यथोत्साहं सता हृत्तेषु वृत्तवान् ।

अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाशुहि । चप्रेधर्मजितान् लोकानवाप्त्यसि धनञ्जयात् ।

युध्यस्व निरहङ्कारो बलवीर्य्यवपात्रय । धर्म्याद्वि युद्धान् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ।

प्रथमे हि कृतो यत्नः सुमहान् सुचिरं मया । न चैव शक्तिं कर्तुं कर्णं सत्त्वं ब्रवीमि ते ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्युक्त्वति गात्रेभ्ये अभिवाद्य प्रसाद्य च । रथेया रथमारुह्य प्रायान्तव सुतं प्रति ।

इति श्रीमहाभारते भोगपञ्चमि भोगवधपञ्चमि भोगकर्णवर्णनाम चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

समाप्तश्चेदशोपपत्तेः ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ द्रोणपर्व ॥

—०००—

नारायणं नमस्कृत्य नरैश्च नरोत्तमं । देवीं सरस्वतींश्च ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जयमेजय उवाच ॥ तमप्रतिमसौजोबलवीर्यपराक्रमं । हतं देवमतं श्रुत्वा पाण्डास्तेन शिखण्डिना ।

धृतराष्ट्रसदा राजा बाष्पय्याकुललोचनः । किमचेष्टत विप्रस्ये हते पितरि वीर्यवान् ।

तस्य पुत्रो हि भगवन् भीमद्रोणमुखैरथैः । पराजित्य महेष्वासान् पाण्डवान् राज्यमिच्छति ।

तस्मिन् हते स भगवन् केनौ सन्बन्धुभ्रतां । यदचेष्टेत कौरव्यन्तस्य ब्रूहि सुयोधन ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ निहतं पितरं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनाधिप । सेभे न शान्तिं कौरव्यसिन्धोः प्राकप्रायः ।

तस्य चिन्तयतो दुःखमनिर्गन्धं कौरवस्य तत् । आजगाम विरुद्धात्मा पुनर्गन्धर्वसिन्धुः ।

शिविरात् सञ्चर्य प्राप्तं निमि नागाङ्ग्यं पुरं । आम्बिकेयो महाराज धृतराष्ट्रोऽवपृच्छत ।

श्रुत्वा भीमस्य निधनमप्रहृष्टमना श्रुतं । पुत्राणां जयमाकाङ्क्षन् विवल्वापातुरो यथा ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ संशोच्य तु महात्मानो भीमं भीमपराक्रमं । किमकार्यं परं तात कुरवः कालचोदिताः ।

तस्मिंस्तु निहतं शूरे दुराध्वे महात्मनि । किञ्चिन्नुत्तुरवाङ्कार्युर्निर्ममः शोचसागरे ।

तदुदीर्णं परं सैव्यं वैलाक्यस्यापि सञ्चयः । भयमुत्पादयेन्नोमं पाण्डवानां महात्मनां ।

देवमते तु निहतं कुरुणाष्टमे तदा । यदकार्यं नृपतयस्य नामाचक्षुः सञ्चयः ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ शृणु राज्ञेकमना वचनं ब्रुवतो मम । यत्ने पुत्रास्तदाकार्यं हते देवमते मृधे ।

निहतं तु तदा भीमे राजन् सत्यपराक्रमे । तावक्ता पाण्डवेयास्य प्राध्यायन् पृथक् पृथक् ।

विस्मितास्य प्रहृष्टस्य चक्षुष्यं विशाण्यते । स्वधर्मं पश्यमानोऽपि प्रणिपत्य महात्मने ।

शयनं कल्पयामासुर्भीष्मायामितनेजसे । सोपधानं नरव्याघ्राः शरेः सजतपर्वभिः ।

विधाय रक्षां भीमाय रुमाभाय परस्परं । अनुमान्य च गोड्वयं कृत्वा चापि मृदुलिङ्गं ।

क्रोधधरकनयनाः समवेक्ष्य परस्परं । पुनर्युद्धाय निर्जङ्गमः चक्षियाः कालचोदिताः ।

तत्स्वरूपं निनादैर्यं भेरीणां निनदैव च । तावकानामनीकानि परेषाञ्चैव निर्धयुः ।
 व्यावृत्तेऽहनि रजिन्द्र पतिते जाह्नवीसुते । अमर्षवशमापन्नाः कालोपहतचेतसः ।
 अनादृत्य वचः पथं गाङ्गेयस्य महात्मानः । निर्धयुर्भरतश्रेष्ठाः शष्पाणांदाय सवरो ।
 मोहात्तव सपुत्रस्य वधाच्छान्तनवस्य च । कौरवा मृत्युनाहताः सहिताः सर्वराजभिः ।
 अजायव इवागोपा वेगे व्यापद्सङ्कुले । भृशमुद्विग्नमनसा शीना देवव्रतेन ते ।
 पतिते भरतश्रेष्ठ बभूव कुरुवाहिनी । धीरिवापेतनचचा शीनं खमिव वायुना ।
 विपन्नसखेव सहो वाक्पेवाधेक्षता यथा । आसुरीव यथा सेना निर्यहीते पुरा वशैः ।
 विधेवे वरारोहा शुष्कतोयेव निष्पन्ना । वृकैरिव वने रुद्धाः पृथगो हतयूथपा ।
 शरभाहतसिंहेव सहस्रो गिरिकन्दराः । भारती भरतश्रेष्ठ पतिते जाह्नवीसुते ।
 विश्रम्यातहेता रुद्रा नीरिवासेऽन्धशृण्वे । बलिभिः पाण्डवे वीरैरुन्मूल्यैर्भृशार्दिता ।
 सा तदासीद्गुह्यं सेना व्याकुलाश्वरथदिपा । विपन्नश्चेत्तिष्ठतरा कृपणा चक्षुःमानसा ।
 तस्यां चक्षा नृपतयः सैनिकाश्च पृथग्विधाः । पाताञ्च हव मन्वानो शीना देवव्रतेन ते ।
 कर्णे हि लुगवोऽस्मापुः स हि देवव्रतोपमः । सर्वैर्मण्डभृतां श्रेष्ठं रोचमानमिवातिथिं ।
 बन्धुमापन्नतेष्टैव तमेवोपागमन्मनः । चुक्रुशुः कर्णकर्णेति तत्र भारत पारिधा ।
 राधेयं हितमस्माकं सूतपुत्र तनुत्यजे । स हि नायुध्यत तदा दशाहानि महाययाः ।
 सामात्यैश्च कर्णो वैतसाङ्गथत माचिरं । भीमेण हि महाबाहुः सर्वैश्चक्षुष पश्यतः ।
 रथेषु गण्यमानेषु वसुविक्रमशालिषु । सङ्घातोऽङ्गेरथ कर्णो दिग्गजः सचरधमः ।
 रथानि रथसङ्घातो योऽप्यथो गूरुव्रतः । पिङ्गविश्वाम्भुदेवेशानपि यो योद्धुमुत्सहेत् ।
 स तु तेनैव कोपेन राजन् गाङ्गेयमुक्तवान् । त्वयि जीवति कौरव्य नाहं योत्स्ये कदाचन ।
 यथा तु पाण्डवेषु निहतेषु महाश्वे । दुर्योधनमनुग्राह्य वनं यावामि कौरव ।
 गण्डर्वैर्वा हते भीम त्वयिस्मर्गमुपेयसि । हन्तास्यैकुरथेनैव कृतज्ञान् धान्वात्येव रथान् ।
 एवमुक्ता महाबाहुर्दृग्माद्यनि महायया । आयुध्यत ततः कर्णः पुच्छस्य तव शक्यते ।
 भीमः समरविक्रान्तः पाण्डवेयस्य भारत । जघान समरे योधानसङ्घेयपराक्रमः ।
 तस्मिन्निहतं गूरुं सत्यसन्धे महाजसि । तत्पुताः कर्णमस्मार्युक्तार्तुकामा इव पुत्रं ।
 तावकास्तव पुत्राश्च सहिताः सर्वराजभिः । हाकर्णमिति चाकन्दन्कालोऽयमिति चाब्रुवन् ।
 जामदग्न्याभ्युपातमध्ये दुर्भारपौरुषं । अगमन्वो मनः कर्णं बन्धुमात्रयिकेक्षिव ।
 स हि शनो रणे राजन् चातुमस्मान् महाभयात् । विदशानिव गोविन्दः भतलं सुमहाभयात् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा ॥ सभ्यैः कर्णं कीर्तयन् पुनः पुनः । आशोविषयदुक्कृत्य धृतराष्ट्रोऽप्रीदय ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तु वैकर्णेन कर्णमगमदो मनुजदा । अथापश्यन् राधेयं सूतपुत्रं तनुत्यजे ।
 अपि तत्र गृथा कर्णो युधि सत्यपराक्रमः । सङ्घाट्णो तदासीनो चक्षुःशालो जालमिच्छताम् ।

अपि तत्पूरयाश्चक धनुर्हरवरो युधि । यत्तदिनिहते भीमे कैरवाणामुपाश्रये ।

तत्खण्डं पूरयन् कर्णं परेषामाद-रुद्धयं । कृतवान् मम पुत्राणां जयायां सफलामपि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिकेपर्वणि छतराष्ट्रप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ इतं भीममाधिरथिर्विदित्वा भिक्षां नावमितायगाधे कुरूषां । सोदर्यवद्भुषणात् सुतपुत्रं सन्नारथियं
सुतं पुत्रसेनां ।

श्रुत्वा तु कर्णं पुरुषेभ्यमच्युतं निपातितं शान्तनवं महारथं । अयोपयायात् सहचारिकर्षणे धनुर्हराणां प्रवरसदा नृप ।
इति तु भीमे रथसत्तमे परैर्जिमन्त्र्यते नावमिवाणेषु कुरून् । पितेव पुत्रोत्तरितोऽभ्ययात्ततः सन्नारथियं सुतसेनां ।

॥ कर्ण उवाच ॥ धस्मिन् धृतिर्वुद्धिपराक्रमौज सत्यं दमो वीरगुणाय सख्यं । अस्त्राणि दिव्यान्य सन्नतिर्हि मिया ॥ वाग
मुस्रया च भीमे ।

सदा हतश्रे विजयपुष्यातके सनातने चन्द्रमयोव लङ्का । स चेत् प्रशान्तं परवीरहन्ता मन्ये हतानेव हि सख्येयोधान् ।
नेह भुवं किञ्चन जातु विद्यते लोके हस्मिन् कर्षणे नित्ययोगात् । सुख्येऽदये को हि विमुक्तसंशयो भावं कुर्वीताद्य महाश्रते
इति ।

वसुप्रभावे वसुवीर्यसम्भवे गते वसुनेव वसुन्धराधिपे । वसुनि पुत्राय वसुन्धरा तथा कुलंश्च शोचध्वमिमाश्च बाहिनी ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ महाप्रभावे वरदे निपातिते लोकेऽथे शान्तनवे सहौजसि । पराजितेषु भरतेषु दुर्धना, कर्णे श्वश्रवाय
सदशु वर्त्तयन् ।

इदन्तु राधेयवचो निमग्न ते सुताश्च राजंस्तव सेनिकाश्च ह । परस्परं बुभुक्षुः सन्तिर्जं श्वं तदाऽशु मेवेर्मुमुषुर्हि श्वश्च
वत ।

प्रवर्त्तमाने तु पुनर्गहाहवे विगाद्यमानाश्च चमूपा पार्थिवे । अथाश्वोद्धर्षकरं वचसदा रथर्षभान् सख्यमहारथर्षभः ।
जगत्समित्ये सततं प्रधावति सखिन्तयन्नस्त्रिमेव सख्ये । भवत्यु तिष्ठत्स्त्रिह पातितो रथे गिरिप्रकाशं कुरुपुङ्गव कथं ।

निपातिते शान्तनवे महारथे दिवाकरे भूतलमाग्निने यथा । न पार्थिवा शौद्रमलं धनञ्जयं गिरिप्रबोद्धारमिवातिष्ठ द्रुमा ।
हतप्रधानं निदमोत्तं परैर्हतात्माहमनाद्यमद्य वै । मया कुरूषां परिपाल्यमाहवे बले यया तेन महाक्रमा तथा ।

समाहितं चात्मनि भारमीदृशं जगत्सयानित्यनिदश्च सख्ये । निपातितघाहवशौण्डमाहवे कथं न कुर्व्यामहाहवे
भयं ।

अहन्तु तान् कुरुहृदयमानजिह्वैः प्रवेप्रथन् यमसदने रथे चरन् । धय, परं जगति विभाज्यवर्त्तिता परैर्हता युधि प्रथिताऽ
य वा पुन ।

युधिष्ठिरो धृतिमतिधर्मसत्त्ववान् दृकोदरो गजप्रतप्तस्यविक्रमः । तथाऽर्जुनस्त्रिदशवरात्मजो युवा न तद्वत् सजयमिहामरै
रपि ।

यमौ रथे यव यमोपमौ बले ससात्यस्त्रियं च देवकीसुत । न तद्वत् कापुरुषोऽभ्युपेयिवान् निवर्त्तते स्त्र्यमुषादित्वा
सुवत् ।

तपो ह्युदीर्णं तपैव बाध्यते बलं बलेनैव तथा मनस्विनिः । मनसु मे शत्रुनिवारणे भुव सुरचणे ॥

ध्रुवक्षेपा याधमाने प्रभावं गलेवाह तान् प्रजयाभ्यश्च स्तन । मित्रद्रोहोऽमर्यादीयो न मेऽयं भद्रे सैन्ये य समेयान्मनिषं ।
कर्त्तास्मियत्तत् पुष्ट्या आत्मकथं त्यक्ता प्राणाननुयाकर्त्तामि भीम । सर्वान् सङ्गो शत्रुघ्नान् हनिष्ये हतक्षेत्रां धीरान्
कं गमित्ये ।

सम्प्राकृष्टे रुदिनस्त्रीकुमारं परिभृते पौरुषे धार्तराष्ट्रे । भया कृत्यमिति जानामि स्तन तस्माच्छत्रुघ्नं रात्रौ विभजे ।
कुरुन् रचन् पाण्डुपुत्रान् जिधासन् त्यक्ता प्राणान् धीररूपे रणेऽस्मिन् । सर्वान् सङ्गो शत्रुघ्नान्निहत्य दास्यामि
धार्तराष्ट्राय राज्यं ।

निवध्यतां मे कथं विविच्यैवं शूभ्रं मणिरत्नावमामि । मिरस्वाणं चार्कममानभामं धनु गरांश्चाग्निविक्रि
दक्ष्यान् ।

उपायज्ञान् वीरान् घोजयध्वं धर्मं दिव्यानि तया हरन् । शरांश्च शक्तेय गदाय गुर्वी शस्त्रं जाम्यनदक्षिभान् ।
हमां रौक्मी नागकथा विविच्यैवं ध्वजैश्च दिव्यमिन्दोवरामं । सुखैर्वस्त्रैर्विप्रशृङ्गानयस्य चित्रां मालाञ्चानुवृद्धा
सगतां ।

अद्यागन्त्यान् पाण्डुराभ्रप्रकाशान् पुष्टान् चातान् मन्त्रपूताभिरङ्गि । तन्निर्भाष्यै यशस्वनैरभ्युपेतान् श्रीवाच्यैर्व सत
पुत्रानयस्य ।

रथे द्वाय्यैरममालावनङ्कै रत्नैश्चिषं पद्मस्यैप्रकाशै । द्रव्यैर्युक्तं सम्प्रहारोपपन्नैर्भीरैर्युक्तं त्वंमावसंतयस्य ।
चित्राणि चापानि च वेगवन्नि व्यासोत्तमा संहननोपपन्ना । त्वरांश्च पूर्णोत्सदत्तः शराणामासञ्ज गन्धार
णानि चैव ।

प्राथमिकं चानय चाश्रु सर्वं दद्या पूर्णं धीर कायश्च हैमं । आनीय मालामववथ चाङ्गं प्रवादयताश्रु जयाय
गेरी ।

प्रयाहि सुताश्रु यत किरीटी कुकोदरो धर्मपुत्रा यमो च । तान् वा हनिष्यामि समेत्य सङ्गो भीष्माय दैव्यामि हतो
द्विपङ्क्ति ।

पक्षिन् राजा कृत्यधतिर्वृधिरिव समास्थितौ भीमसेनार्जुनौ च । वायुदेवः वात्यजि, सृञ्जयाश्च मयो वत तद
जय्य महीपैः ।

तक्षेन्मनु सर्वहरोऽभिरचैत् सदाऽप्रमत्तः समरे किरीटिन । तथाऽपि हन्तास्मि समेत्य सङ्गो द्वास्यानि वा भीम
पथा यमाय ।

न त्वेवाहं न गमिष्यामि तेषां मध्ये शूराणां तव चाहं ब्रवीमि । मित्रद्रोहो दुश्चलभक्तयो जये पापात्मनो मम
नैते वहायाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सट्टाङ्गमन्तं रथसत्तमं दृढं सकृवरं हेमपरिष्कृतं शुभं । पताकिन वातजवैर्ह्येतात्तमैर्युक्तं समाख्य
यथै जयाय म ।

स्यूतज्ञानं कुरुभिर्भवात्मा रथयैर्भैर्देवगणैर्यथेष्टम् । यथै तदायोधनमुग्रधन्वा यचावसान भरतर्षभस्य ।
रुदिना मरुता सध्वजेन सुवर्णमुक्तमणिरत्नमालिना । सदस्ययुक्तेन रथेन कर्णो मेघस्वनेनाकं द्रुवामितैजः ।

ऊताशनामः स ऊताशनप्रभे शुभः शुभे वै खरये घनुद्धरः । खितो रराजाधिरथिर्षहारथः स्वधं विमाने चरराडिव स्थितः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णनिर्वाणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ भरतस्य महात्मानं शयानमनितौजसं । महावातसमूहेन समुद्रमिव शोधितं ।

दृष्ट्वा पितामहं भीमं सर्वचक्षान्तकं गुहं । दिव्यैरक्षैर्षेधैश्चासं पातितं सद्यसाचिवा ।

अथाग्रा तव पुत्राणां संभग्रा वर्षं वर्षं च । अपाराणांमिव दीपमगाधे गाधमिच्छतां ।

श्रोतवां यामुनेनैव शरीरेण परिभुतः । महेन्द्रेणैव मेनाकमपेक्षं भुवि पातितं ।

नमस्तुतमिवादित्यं पातितं धरणीतले । शतक्रतुमिवाचिन्त्यं पुरां दृष्ट्वैव निज्जितं ।

मोहनं सर्वसैन्यस्य युधि भीमस्य पातनं । ककुदं सर्वसैन्यानां सख सर्वधनुश्रतां ।

धनञ्जयप्रख्यातं पितरं ते महाश्रतं । तं वीरप्रथमे वीरं शयानं पुरुषपर्वनं ।

भीममाधिरथिर्दृष्ट्वा भारतानां पितामहं । अवतीर्य रथादान्तः शोकमाहपरिभुतः ।

पद्मानेव जगामार्त्तं शोष्यथाकुललोचनः । अभिवाद्यास्त्रलिङ्गञ्चा वन्दमानोऽभ्यभाषत ।

कर्णोऽहमस्मि भद्रन्तो वद मामभि भारत । युष्मथा स्त्रेया वाशा चतुरा चात्वलोक्य ।

न नूनं सुहृत्तुल्ये फलं कश्चित् समश्नुते । यत्र धर्मपरो दृढः शक्ते भुवि भवान् व्रतः ।

कोशसञ्चनने मन्त्रे व्यूहे प्रहरणेषु च । नाहमन्यं प्रपश्यामि कुहूनां कुहसप्तन ।

बुद्ध्या विमुद्भूया युक्तो यः कुहूत्तारयेद्भयात् । योधास्त वज्रधा हला पिबेत्तान्कं गमिष्यति ।

अथ प्रयति संकुट्टा व्याघ्रा इव मृगवधं । पाण्डवा भरतश्रेष्ठ करिष्यन्ति कुहचर्यं ।

अथ गाण्डीवधोपस्य वीर्यश्लाः सद्यसाचिनः । कुहूभ्यः सन्निविष्यन्ति वज्रपाणेरिवाधुराः ।

अथ गाण्डीवमुक्तानामशनीनामिव स्त्रेयाः । चासन्निविष्यन्ति वाषाणां कुहून्त्यांश्च पार्थिवान् ।

समिद्धोऽग्निर्येषा वीर महाज्वालाद्रुमान् दहति । धार्तराष्ट्रान् प्रदह्यन्ति तथा वाषाः किरीटिन ।

येन येन प्रवरतो वाय्वग्री र्हितौ वने । तेन तेन प्रदहतो भूरि गुल्मवद्रुमान् ।

बाहुशोऽग्निः समिद्धस्त तादृक्पाथो न संशयः । यथा बाधुनैरव्याघ्रतया कृष्णो न संशयः ।

नदत् पाञ्चजन्यस्य रमतो गाण्डिवस्य च । मृला सर्वाणि सैन्यानि चासं धास्यन्ति भारत ।

कपिध्वजश्रोतप्रतो रथस्याभिषकर्षिणः । शब्दे सोढुं न शक्यन्ति लास्यते वीर पार्थिवः ।

कौ शङ्खन्तं योधयितुं त्वदस्य पार्थिवोऽहंति । यस्य दिव्यानि कर्षाणि प्रवदन्ति मनोविशः ।

अमानुषस्य संग्रामस्वयम्केण महात्मना । तस्माच्चैव वरं प्रप्नो दुष्टापमकृतात्मभिः ।

कोऽन्य शक्नो रथे जेतुं पूज्यं यो न-जितस्त्रया । पाण्डुपुत्रो वल्लभाधो गाधवेन च रचितः ।

जितो येन रथे रामो भवता वीर्यशालिना । अविशान्तकरो धीरो देवदानवपूजितः ।

तमधाद्यं पाण्डवयुद्धेऽप्यहमस्यमाणा भवता चानुश्रितः । आग्नीविषं दृष्टिहरं सुधोरं शूरं शक्याम्यस्तपसा सिद्धनुं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तस्य घालयमाणस्य मुहुरहः । पितामहः । देशकालोचितं याचयामवतीत् । प्रीतमानम । ११
 समुद्र इव धिन्भूनां ज्योतिषामिव भास्करः । सत्यस्य च यथा सन्नो जीनानामिव शोभरा ।
 पञ्चन्य इव भूतानां प्रतिष्ठा सुषदां तव । याम्भवास्त्वानुजोवन्मु सदृशार्चमशामरा ।
 मानरा भव श्रद्धा मिवाणां नन्दिषर्द्धन । कौरवाणामपि भग्नमृषया विष्णुर्दिवौकमां ।
 स्वबाहुबलवोद्येष धार्तराष्ट्रप्रियेपिणा । कर्णं राजपुत्रं गता कामाजा निर्जितास्तया ।
 गिरिप्रजगताद्यापि नम्रजिह्वमुखा नृपा । अमृताय विदेहाय गान्धाराय जितास्तया । १२
 हिमवद्गुर्गमितया किराता रणकर्कशा । दुर्व्योधनस्य वमगा क्षताः कर्णं मया पुरा ।
 उत्कला मेकला, पौण्ड्रा, कलिङ्गान्नाय बंधुगो । निपादाय विगताय वाक्षोकाय जितास्तया ।
 तत्र तत्र च सद्भाने दुर्व्योधनहितेपिणा । सहसो निर्जिता धीरस्तया कर्णं महाजघ ।
 यथा दुर्व्योधनक्षतसन्नातिकुलबान्धव । तथा त्वमपि सर्वेषां कौरवार्था गतिर्भव ।
 श्रिवेनामिवदामि नां गच्छ दृष्ट्वैव शुभमि । अनुग्राहिं कुरुन् वक्ष्ये धत्स्व दुर्व्योधने जयं । १३
 भवान् पौत्रसनेऽस्माकं यथा दुर्व्योधनस्तया । तद्याऽपि धर्षत सर्वे यथा तस्य वयं तथा ।
 यौनास्तम्यन्वकाक्षोके विमृष्टं सद्गतं सतां । वङ्गि सह नरयेष्ट प्रवर्तन्तं मनोविण् ।
 स सत्यसद्गतो भूत्वा भवेदमिति निश्चितं । कुरुणां पाचय सर्वं यथा दुर्व्योधनस्तया ।
 निशम्य वचनं तस्य चरणवभिवाच च । यथैवैकतनू कर्णः समीपं सर्वंधत्विनां ।
 सोऽभिवोद्य नरौघाणां स्थानमप्रतिम महत् । ब्यूढप्रहरणारस्त्वं सेन्यं तत्समदृष्टयत् । १४
 क्षपिता कुरव सर्वे दुर्व्योधनपुरोगमा । तमागतं महाबाहुं सर्वानौकपुरं सरं ।
 कर्णदृष्ट्वा महात्मानं पुङ्गव्यं समुपस्थितं । क्षेडितास्क्रोडितरवै बिहनादरवैरपि ।
 धनु शब्दैश्च विविधैः कुरव समपूजयन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रौपद्युष्मणि द्रौणाभिवेकपर्वणि कर्णायामे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ रथस्थं पुरुषव्याघ्रं दृष्ट्वा कर्णमवस्थितं । दृष्टो दुर्व्योधनो राजजिह्वं वचनमवतीत् ।
 सेनायामिव मन्येऽहं भवता पालितं वलं । मन्ये किं नु समर्थं यत् हितं तत् सम्प्रधाव्यतां । १५
 ॥ कर्ण उवाच ॥ ब्रूहि न पुरुषव्याघ्र त्वं हि प्राज्ञतमो नृप । यथा चार्थपतिं क्षत्यं पश्यते न तथेतरं ।
 ते सः सर्वे तव वचं श्रोतुकामा नरेश्वरा । मान्याय्यं हि भवान् शक्यं मूढादिति मतिर्धम ।
 ॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ भीष्म सेनाप्रणेताधीतृवयसा विक्रमेण च । अनेन चोपसम्यक् सर्वैर्व्योधनैस्तथा ।
 तेनातिप्रसदा कर्णं प्रत्वा शत्रुगणान्नाम । सुयुद्धेन दशाहानि पालिताः स्त्रो महात्माना ।
 तस्मात्प्रसृकरं कर्म कृतवत्यास्तिते दिवं । कर्णं सेनाप्रणेतारं मन्यसे तदनन्तरं । १६
 न विना नायकं सेना मुहूर्तमपि तिष्ठति । आहवेभ्याश्च वशे कर्णं क्षीनेव जौह्वले ।
 यथा द्युक्कर्णधारा शौर्यो वाऽसारयिष्यथा । द्रुवेद्यथेष्टं तदस्त्रादृते सेनापतिं वल ।
 अद्रेयिको यथा सार्थं सर्वैर्जघ्मं समर्च्यति । अनायका तथा सेना सर्वान् दोषान् समर्च्यति ।

स भवान् वीक्ष्य संव्यु मानकेषु महात्मसु । पर्य सेनापतिं युक्तमनु श्रान्तनवादिह ।

य हि सेनाप्रणेतारं भवान् द्रुह्यति संयुगे । तं वयं संहिताः संव्यं करिष्यामे न संशयः ।

१११

॥ कथं उवाच ॥ सर्वं एव महात्मान इमे पुरुषवत्तमाः । सेनापतित्वमर्हन्ति नाव कार्या विचारणा ।

दुत्तसंहननशानैरुत्तविक्रमबुद्धिभिः । युक्ताः कृतज्ञा धीमन् आद्येभ्यः निर्वर्तनैः ।

युगपन्न तु ते शक्याः कर्तुं संव्यं पुरस्कृताः । एक एव तु कर्त्तव्यो यस्मिन् वैशेषिका गुणाः ।

अन्योऽन्यस्य ह्रीनां तेषां यद्येकं भवति स्थितिः । श्रेया विमनसा व्यक्तं न योऽप्यस्ति हितसाधनः ।

अथ ह्य सर्वयोगाणामाचार्यं न्यविरो गुरुः । युक्तसेनापतिः कर्तुं द्रोणः शस्त्रमृताम्बरः ।

११२

को हि तिष्ठति दुर्द्धवं द्रोणे शङ्खाविदुषत्तमे । सेनापतिः खादन्यस्माच्छुक्काक्षिरसदर्शनात् ।

न च कोऽप्यस्ति ते योगः सर्वराजसु भारत । द्रोणं च समरे धाम्ना नामयास्यति संयुगे ।

एष सेनाप्रणेतृणामेष शस्त्रभृतामपि । एष बुद्धिमतां श्रेष्ठो राज्ञेष्व गुरुश्च ते ।

एनं दुर्ध्याधनाचार्यमाशु सेनापतिं कुरु । जिगोषन्तोऽसुरान् बह्वी कार्त्तिकेयमिवामराः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ शङ्ख उवाच ॥ कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्ध्याधनलदा । सेनामथगतं द्रोणमिदं वचनमब्रवीत् ।

११३

॥ दुर्ध्याधन उवाच ॥ वर्षेभ्यश्चात् कुवोत्पत्त्या जनेन वयसा धिया । वीर्यादाव्यादादध्वन्यादादर्धशानाक्षयाव्ययान् ।

तपसा च कृतश्रमात् दृढः सर्वगुणैरपि । युक्तो भवत्समो गेता राजामन्यो न विद्यते ।

स भवान् पातु नः सर्वान् विभुधानिव वासवः । भवक्षेपाः परान् जेतुमिच्छामो द्विजवत्तम ।

सङ्गराणामिव कापाक्षी वल्लभाभिव पावकः । कुवेर इव सत्पार्श्वो महतामिव वासवः ।

वशिष्ठ इव विमार्शो तेजसामिव भास्करः । पितृणामिव धर्मेन्द्रे यादवामिव चाम्पुराट् ।

११४

नक्षत्राणामिव शशी दितिजानामिवोन्नताः । श्रेष्ठः सेनाप्रणेतृणो म नः सेनापतिभेदः ।

अर्धैरिष्टो दशैका च वयसा सन्तु तेऽनघ । तामि शङ्खन् प्रतिब्यूझ्य जहीन्द्रे दानवानिव ।

प्रयातु मे भवानपि देवानामिव पावकः । अनुयास्यामहे त्वाज्ञौ सौरभेया इवर्षभ ।

उपधत्वा महेष्वाधो दिव्यं विश्वारयन धनुः । अयमेवं त्वान्तु दृष्ट्वा नाज्युनः प्रहरिष्यति ।

भुवं युधिष्ठिरं बह्वी सानुबन्धं सबान्धवं । जेष्यामि पुरुषव्याघ्र भवान् सेनापतिर्यदि ।

११५

॥ शङ्ख उवाच ॥ एदमुक्ते ततो द्रोणं जयेत्युत्तंराधिपः । सिंहनादेन महता हर्षयन्तलवात्मजः ।

सैनिकाश्च मुदा युक्ता बर्हयन्ति द्विजोत्तमः । दुर्ध्याधनं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्तो महद्ययः ।

दुर्ध्याधनं ततो राजन् द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिषेकपर्वणि दुर्ध्याधनप्रोत्साहे पठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ द्रोण उवाच ॥ वेदं दृढं वेदादमर्थं विद्याश्च मानवीं । चैत्यम्बकमयेष्वलमल्लालि विविधानि च ।

ये चाप्युक्ता नयि गुणा भवद्विज्वैयकाक्षिभिः । चिकीर्षुस्तानहं सर्वान् योगयित्यामि पाण्डवान् ।

११६

पार्थतनु रणे राजन् न हनिष्ये कथञ्चन । स हि श्रेष्ठो वधार्थाय ममैव पुरुषर्षभ ।

योधयिष्यामि सैन्यानि जाग्रयन्सर्व्वेषामकाम् । न च मां पाण्डवा युद्धे योधयिष्यन्ति हर्षिताः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ स एवमभ्यनुज्ञातयुक्ते सेनापतिं ततः । द्रोणन्तव सुतो राजन् विधिदृष्टेन कर्मणा ।

अथाभिविषिचुद्राणं दुष्योधनमुखा नृपाः । सेनापत्ये यथा स्कन्दं पुरा शक्रमुखाः सुराः ।

ततो वादिशोधेण प्रह्वानाश्च महास्त्रिणः । प्रादुरासीत् कृते द्रोणि हर्षः सेनापतौ तदा ।

ततः पुण्याहोषेण स्वस्तिवादस्त्रेण च । संस्तवैर्गीतशब्दैश्च सुतमागधवन्दितम् ।

जयशब्दैर्दिशाग्राणां सूतानां भर्तितैस्तथा । सत्कृत्य विधिना द्रोणं मेनिरे ध्वजवाम् जिताम् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सेनापत्यन्तु सम्प्राप्य भारद्वाजो महारथः । युयुत्सुर्धृष्टके सैन्यानि प्रायात्तव सुतं सह ।

सैन्यवक्ष्य कलिङ्गस्य विकर्णस्य तवात्मजः । दक्षिणं पार्श्वमास्थाय समतिष्ठन् दर्शितः ।

प्रपञ्चः शकुनिलोपां प्रवरैरेवसादिभिः । यथौ गान्धारकैः साह्यं विमलप्राशयोधिभिः ।

छपश्च कृतवर्मा च चित्रसेनो विविश्रुतिः । दुःशासनमुखा यत्ताः सर्वं पञ्चमपालयन् ।

तेषां प्रपञ्चाः कात्याजो सुदक्षिणपुरःसराः । ययुर्यैर्वाहवैर्गैः शक्राय यवने, सह ।

मद्राक्षिगन्ताः बान्धवाः प्रतोष्योदीच्यमालवाः । शिवयः शूरसेनाश्च शूद्राश्च मलदैः सह ।

सौवीराः क्षितवाः प्राच्या दाक्षिणात्याश्च सर्व्वशः । तवात्मजं पुरस्कृत्य सुतपुत्रस्य वृष्टतः ।

हर्षयन्तः स्रवैर्यानि बलेषु बलमादधन् । यथौ वैतर्जनः कर्णः प्रमुखे सर्व्वधन्विनां ।

तस्य द्रोणो महाकायः खान्द्यनो कानि हर्षयन् । शलिकर्षो महाकेतुर्ध्वंभो सूर्य्यपमद्युतिः ।

न भोजय्यसन् कश्चिद्दृष्ट्वा कर्णममन्यत । विशाकाद्याभवन् सर्व्वे राजानः कुटुम्भिः सह ।

चष्टाश्च सहस्रो योधास्तत्राज्यन्त सङ्गताः । न हि कर्णै रणे दृष्ट्वा युधि स्थासन्ति पाण्डवाः ।

कर्णो हि समरे शक्तो जेतुं देवान् सवासवान् । किमु पाण्डुसुतोन् युद्धे क्षीनवीर्य्यपराक्रमान् ।

भीमेण तु रणे पार्थाः पालितां वाङ्मालिना । तांस्तु कर्णः शरैस्तोह्यैर्वाश्रयिष्यति संयुगे ।

एवं ह्रजन्तोऽन्योऽन्यं चष्टरूपा विशास्यते । रथिष्वं पूजयन्तश्च प्रशंसन्तश्च निर्दयुः ।

अस्माकं शकटयूहो द्रोणेन विहितोऽभवत् । परेषां कौञ्च एवासीद्गुहो राजन् महात्मना ।

प्रीयमाणेन विहितो धर्मराजेन भारत । यूधप्रमुखतलेषां तस्यतः पुरुषधर्मो ।

वानरध्वजमुच्छ्रित्य विष्वक्सेनधनञ्जयो । ककुद् संव्यसैन्यानां धाम संव्यधनुश्रुता ।

आदित्यपयगः केतुः पार्थस्यामिततेजसः । दीपघामास तत्सैन्यं पाण्डवं महात्मन ।

यया प्रचलितं सूर्या युगान्ते वै वसुन्धरा । मदहनदृश्यते तदन्तः केतुः पार्थस्य धीमतः ।

योधानासर्ज्जुनः श्रेष्ठो गाढोऽयं धनुषो वरः । वासुदेवस्य भृतानां चक्राणाञ्च सुदर्शनं ।

चत्वार्य्येतानि मेधांश्चि वदन् श्रेतहयो रथ । परेषामपतस्तस्यो कालचक्रमिवोद्यतं ।

एवं तौ सुमहात्मानौ वल्लभेणायगावुभौ । तावकानां मुखे कर्णः परेप्राश्च धनञ्जयः ।

तौ जातावभिसंरज्यौ परस्परवर्धयिष्ये । अवत्येतां तदान्योऽन्यं समरे कर्णपाण्डवौ ।

ततः प्रयाते सहस्रा भारद्वाजे महारथः । आर्त्तनादेन घोरैर्न वसुधा समकर्मत ।

स तोम्रकोपमाख्याय रथे समरदुर्गदः । व्यधमत् पाण्डवानो कमभाषीय सदागतिः ।
 रथानयाधराक्षागान्मिधावधितस्ततः । चचार मत्तवद्वेष्टा दृष्टोऽपि तद्वेष्टा यया ।
 तस्य श्रेष्ठितदिग्धोद्भूतः श्रेष्ठोऽसौ वातरहसः । आशानेया हया राजस्रवित्रान्ताः श्रियं दधुः ।
 तमन्तरुमिव कुट्टमापतन्तं यतव्रतं । दृष्ट्वा संप्राद्वत्तु योधा, पाण्डवस्य ततस्ततः ।
 तेषां प्रद्ववतां भीमं, पुनरावर्त्ततामपि । वीचतां तिष्ठतां चाषीच्छब्दः परमदाहणः ।
 शूराणां धृष्टजनेन भीरूणां भयवर्द्धन- । क्षात्राष्टधियोर्विवरे पूरयामास सर्वतः ।
 ततः पुनरपि द्रोणेना नाम विधावयन् युधि । अकरोद्रौद्रमात्मानं कैरान् शरवतैः परान् ।
 स तथा तेजवीकेषु पाण्डुपुत्रस्य मारिष- । कालवज्राचरद्द्रोणे युधेव स्वविरौ वशी ।
 उल्लस्य च शिराक्षुषो बाह्वनपि समूषणम् । क्षत्वा शून्यान् रथोपस्थानुद्देशाग्रशरवारान् ।
 तस्य हर्षप्रणादेन वाणवेगेन वा विभो । प्राकम्पन् रणे योधा गात्रः श्रोतार्द्धिता इव ।
 द्रोणस्य रथयोधेन सौम्योऽनिय्येषणेन च । धनुःशब्देन चाकाशे शब्दः समभवत्प्रह्वान् ।
 अथास्य धनुषो वाणा निचरन्तः सहस्रशः । व्याप्य सर्वा दिशः पेतुर्भागाशरचपन्तिषु ।
 तं कार्मुकमहावेगमस्तज्ज्वलितपावकं । द्रोणमाषादयाक्षक्रुः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 तान् सकुञ्चरपत्यधान् प्राहिणोद्यमसादनं । चक्रेऽविरेश च द्रोणोः सर्वो श्रेष्ठितकृद्भक्तं ।
 तन्मता परमास्त्राणि शरान् शनतममृता । द्रोणेन निहितं दिक्षु बाणजालमदृश्यत ।
 पदातिस्तन्दनायेषु रथेष्वपि च सर्वशः । तस्य विधुदिवधेषु चरन् केतुरदृश्यत ।

स कैकयानां प्रवराश्च पञ्च पञ्चालराजश्च शरैः प्रमथ्य । युधिष्ठिरानीकनदीनसवो द्रोणोऽभ्यधात् कार्मुकवाणपाणिः ।
 तं भीमसेनस्य धनञ्जयस्य श्रेष्ठस्य भग्नं हृपदात्मजाय । शैवालस्य काशिरपतिं श्रिविय दृष्ट्वा नदन्ता क्षकिरन् शरौपे ।
 नेषामस्य द्रोणधनुर्भिमुक्ताः पतन्निशः काञ्चनचिवपुङ्खाः । भिक्षा शरीराणि गजान्यधूनां जगुर्मुक्षो श्रेष्ठितदिग्ध
 वाजाः ।

सा योधवर्षीय रथैश्च भूमिः शरैर्विभिन्नैर्गजवाणिभिश्च । प्रच्छाद्यमाना पतितैर्व्यभूव समारुता शिरिव कालमेधैः ।
 श्रेष्ठेनभीमार्जुनराहित्योर्ध्वं धैर्मद्रपाञ्चालवकाशिराजं । अन्त्याय शीरान् समरे समृद्धन् द्रोणः सुतानां तत्र भूतिकाम ।
 दानानि चान्यानि च कैरवेन्द्र कर्माणि क्षत्वा समरे महात्मा । प्रताप्य सौकायिक कालसूक्ष्मो द्रोणो गतः स्वर्गमिदो वि
 राजन् ।

स तु क्षत्वा महत् कर्म द्रोणः परमवर्द्धनः । एवं हृत्कारयः शूरो हत्वा शतमहयशः ।
 पाण्डवानां रणे योधाण् पार्पतेन निपातितः । अयोहिणीभ्यामधिकं शूराणामभिवर्त्तिनः ।
 निहत्य पराहुतिमानगच्छन् परमां गतिं । पाण्डवैः सह पाञ्चालैरश्रितैः क्रूरकर्मेभिः ।
 हतो हृत्कारयो राजगृहत्वा वयं सुदुष्करं । ततो निनादो भूतानामाकाशे समशायत ।
 शैत्यानाञ्च ततो राजयाचायं निहत्य युधि । सां धरां यं दिशो वापि प्रदिशयानुनादयन् ।
 अर्धोऽधिगतिं भूतानां शब्दः समभवद्भृशं । देवताः पितरथैव सर्वं ये चास्य वाचसाः ।

दृष्टुर्निर्गतं तत्र भागदानं महारथं । पाण्डवान् अयं सन्धा सिद्धानां प्रचकिरे ।

सिद्धानां महता समकल्पत मेदिनी ।

१९०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणमित्रेयपर्वणि द्रोणवधश्चर्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं कुर्वाणं रणे द्रोण जघ्नः पाण्डवस्य च । तथा निपुणमस्त्रेषु सर्व्वदक्षतममपि ।

रथमङ्गो बभूवास्व धनुर्वाग्गोम्येतास्त । प्रमत्तो वाऽभवेद्द्रोणस्ततो मृत्युमुपेयिवान् ।

कथन्तु पार्थस्मात् शत्रुभिर्दुःश्रयर्षणं । किरन्तमिपुसह्यान् दक्षपुङ्गवानेकशः ।

क्षिप्रहस्तं हिजयेठं छनिमं चित्रयोधिनं । दूरेषु पातिनं दान्तं शल्ययुद्धेषु पारंगं ।

१९१

पाश्चात्पुलो न्यधोत् दिव्यास्तधरमच्युत । कुर्वाणं दारुणं कर्णं रणे यत्नं महारथं ।

व्यक्तं हि देवं वलवत् पौरुषादिति मे मतिः । यद्द्रोणो निहतं शूरं पार्थेन मया क्रमात् ।

अर्क्षं चतुर्भिर्धं वीरे यस्मिन्नासीत् प्रविष्टितं । तमिष्वल्परथाचार्यं द्रोणं शर्मसि मे हतं ।

शुभा हतं हस्कारयं वैद्याप्रपरिवारितं । जातरूपपरिष्कारं नाथ शोकमुपानुदे ।

अनूनं परदुःखेन सिधते कोऽपि सञ्जय । यच्च द्रोणमहं युवा हतं जीवामि मन्दभाक् ।

१९२

दैवमेव परं मन्ये नमनर्थं हि पौरुष । अस्वधारमयं नूनं दृष्ट्वं दृष्टुं मम ।

यच्छुचा निहतं द्रोणं शतधा यत्न दीप्यते । ब्राह्मो देव तथेवमेव यमुपाधन् गुणार्थिनः ।

ब्राह्मणा राजपुत्राश्च स्रक्तयं मृत्युना हत । शोषश्चामरस्त्रेऽभेरारिव त्रिषर्षणं ।

पातनं भास्वरस्त्रेव न मृत्यो द्रोणपातनं । दुष्टाणां प्रतिघेहाचोद्धार्यिकाणाञ्च रचिता ।

योऽहमेतत् कृपणस्यार्थं प्राणानपि परम्प । मन्दानां मम पुत्राणां जयाश्रं सत्यं विक्रमे ।

१९३

दृष्ट्वास्तुमनसुक्ता बुद्ध्या स निहतं कथं । ते च शोणा दृष्ट्वाऽप्यन्धत्वा ज वैर्हरणस्यै ।

रथे वातजवा युक्ताः सर्व्वशलातिगा रणैः । बलिनो द्वेषिणो दान्ता सैन्यशः साधुवाहिनाः ।

दृढा सङ्ग्राममध्येषु केचिदासन् न विहता । करिणा दृष्टां युद्धे शङ्कदुन्दुभिर्मिश्रितैः ।

व्याधिपश्रवरधोणा शूलाणाञ्च सहिष्णवः । आश्रयन्त परान् जेतुं जिनयासा जियथया ।

इया पराजिता शोभा आरहाजरथोदहा । ते सा हस्कारथे युक्ता नरवीरवमाहिता ।

१९४

कथं नाभ्यतरन्तात् पाण्डवानामनीकिनी । जातरूपपरिष्कारमास्त्रय रथमुत्तनं ।

भारहाज किमकरोत् शूरश्रेष्ठोऽन्यो युधि । विद्यां यच्छोपजीवन्ति सर्व्वतोऽक्षधनुर्हराः ।

स सत्यसन्धो वलवान् द्रोण किमकरोद्युधि । दिवि शक्रमिव श्रेष्ठं महात्माय धनुर्धरा ।

के तु ते रौद्रकर्षण युद्धे प्रयुज्यवूरथाः । ननु हस्कारयं दृष्ट्वा प्राद्ववन्ति सा पाण्डवाः ।

दिव्यमस्त्रं विकुर्वाण रणे तस्मिन्नाहायल । उताहो सर्व्वसैन्ये धर्मराज महानुज ।

१९५

पाश्चात्पुत्रघो द्रोण सर्व्वतः पर्य्यवारयत् । नूनमावारयत् पार्थो रथिनोऽन्यार्थमङ्गलैः ।

ततो द्रोण समारोहत् पार्थतः पापकर्मक्षतः । न ह्यहं परिपश्यामि बधे कञ्चन शूणिणः ।

धृष्टद्युम्नाहते रौद्रान् पाशमानान् किरीटिना । तैश्चैव शूरं पाश्चात्पावदक्षान् ।

कैकेयेश्चैदिकारूपेभ्यस्तैरन्यैश्च भूमिपे । व्याकुलीकृतमाचार्यं पिपोसेदरंगं यथा ।

कर्णस्यसुकरे शक्तं अधानेति मतिर्मम । योऽधीत्य चतुरो वेदान् याज्ञानाख्यानपञ्चमान् ।

ब्राह्मणानां प्रतिष्ठासीत् स्रोतसामिव धारः । चक्षय ब्रह्म भवेत् योऽभ्यतिष्ठत् परन्तप ।

स कथं ब्राह्मणेष्टु शक्तेः बधमाप्तवान् । श्रमपेणा मार्यतवान् क्लिष्टमानः सदा मया ।

अनहंमाणः कैन्तेयान् कर्मणस्तस्य तत्फलं । यस्य कर्मानुजीवन्ति लोके सर्वधनुर्मृत ।

स सत्यपन्थे सुकृतो श्रीकामेनिहतः कथं । दिवि शक्र इव श्रेष्ठो महाशयो महावत ।

स कथं निहतः पार्थे चुरमत्स्यैष्यथा निमि । क्षिप्रहस्तश्च बलवान् दृढधर्माग्निमर्दन ।

न यस्य विजयाकाङ्क्षो विषयं प्राप्य जीवति । यदौ नजघत् शब्दो जीतमानं कदाचन ।

ब्राह्मण्य वेदकामाणांश्चोपय धनुस्ततः । अदीनं पुरुषं यत्नं श्रीमन्ममपराजितं ।

नाहं मृत्युं वर्तं द्रोणे सिद्धिरिदमिह । कथं सञ्जय दुर्लभमनाष्टयशोभते ।

पश्यतां पुरुषेन्द्राश्च समरे पार्थेऽनघोत् । के पुरस्तादयुध्मन् रत्नो द्रोणमन्तिकात् ।

के तु पश्चादवर्तन्त गच्छन्तो दुर्धमां गतिं । केऽरचन दक्षिणं शकं सर्वं के च महात्मन ।

पुरस्तात् के च बीरस्य युध्यमानस्य सङ्ग्रे । के च तत्र तनून्मृत्ना प्रणीपं मृत्युमात्रजन् ।

द्रोणस्य समरे बीरा केऽस्तु चैव परां गतिं । कश्चिन्नृणं मया सन्दा क्षतिश्च व्यजहन्नरणे ।

क्षितारस्ततः शून्ये कश्चिन्नैका हतः परैः । न स शठमन्त्रासाङ्ग्रे द्रोणं प्रदर्शयेत् ।

परामयापदं प्राप्य कथं स निहतः परैः । शतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्त्रापस्तु सञ्जय ।

पराम्रमेद्यथा शक्त्वा तच्च तस्मिन् प्रतिष्ठितं । मुञ्चते मे मनस्तात कथा तावन्निर्वर्त्यतां ।

भूयस्तु लब्धसंज्ञस्त्वा परिदृष्ट्वा नि सञ्जय ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रशोकं नमोऽध्याय ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं दृष्ट्वा सूतपुत्र चष्काकेनाहितां भ्रमं । जये निराशः पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽपत्स्थितौ ।

तं विधेज्ञं निपतितं मिषिषु परिचारका । अलेनात्यर्थशोतेन बीजन्तं पुण्यगन्धिन ।

पतितं चैनमासौ स्य समन्ताद्भरतस्त्रियः । परिव्रज्य शराजमसृष्टैव पाणिभिः ।

उत्थाप्य चैनं शनैरेराजानं दृष्टिवीतलात । आसनं प्रापयामासुर्बोध्यकृपेण बगङ्गना ।

आसने प्राप्य राजा तु मूर्च्छयाभिपरिभूतः । निक्षेष्टोऽतिष्ठत् तदा वीज्यमानः समन्ततः ।

स लब्धः शनैः संशोः वेपमानो महीपति । पुनर्गावलाणि स्तनं पथ्यदृष्ट्वा दयातय ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यः स उद्यमिवादिद्वौ ज्योतिषा प्रणुदेक्षत । अज्ञातमनुमायानं कर्णं द्रोणादवारयत् ।

प्रभिममिव मातङ्गं यथा कुहं तरुखिनं । प्रशन्नवदनं दृष्ट्वा प्रतिदिरदगामिनं ।

वाग्विनामङ्गमेव यददजयं प्रतिपूयते । निजघान रणे बीरान् बीरः पुरुषधत्तम ।

यो श्लोको हि महाबाहोर्धर्मैर्देहोऽरचयत् । शतैर्दुर्धैर्यधनयः धृतिमान् सत्यवह्वरः ।

स हर्षणं जये शक्तमिन्द्रासधरमश्नुत । दान्तं वक्रमतं लोके के दूराः समवारयन् ।

के दुष्टधर्प राजानमिच्छासधरमंच्युतं । समसेदुर्ध्वरव्याघ्र कौन्तेयं तव मामकाः ।
तरसैवाभिपद्यथ ये वै द्रोणमुपाद्रवन् । यः करोति महत्कर्म शत्रूणां वै महाबलः ।
महाकाया महोत्साहो नागायुतसमो बलः । तं भीमधेनमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् ।

यदायाज्जलदप्रख्या रथः परमवीर्यवान् । पर्जन्य इव भीमस्तुमुलानम्रनोमिव ।
विशृजन् शरजालानि वर्षाणि मघवानिव । अवस्फूर्जन् दिशः सर्वास्तलनैर्मिखनेन च ।

चापविद्युत्प्रभो धोरी रथगुल्मजलाहकः । सनेमिघोषस्तनितः शरशृङ्गातिवन्धुरः ।
रौपनिर्मितजोमूतो मनोऽभिप्रायशीघ्रगः । रक्षातिगो वाणधरस्तुमुलः शोणितोदकैः ।

संज्ञावयन दिशः सर्वा मानवैरनको यथा । भीमनिखनितो रौद्रे दुर्ध्याधनपुरोगमान् ।
युद्धेऽयविषद्विजयो गार्हपथैः शिलाशितैः । गार्ज्येवं धारयन् धीमान् कौदृवं वो मगस्तदा ।

इयुसमाधमाकाशं कुर्वन्कपिवरध्वजः । यदायात् कयमाषोचु तदा पार्थ समीक्ष्य तं ।
कश्चिद्वाणडीवशब्देन प्रणम्य तव वै बलं । यद्वा स भैरवं कुर्वन्जुनो मृगमभयात् ।

कश्चिक्पापानुदन्नापात्रिपुर्मिर्वा धनञ्जय । वातो मेघानिवाविशत् प्रावाच्छरवणानि च ।
को हि गाण्डीवधन्वानं रणे शोढुं नरोऽर्हति । यमुपश्रुत्य सेनाये जनः सर्वे विदीर्यन्ते ।

यत्सेनाः समकल्पन यदीरानसूयद्वयं । के तत्र नाजङ्गद्वैर्ण के जुद्धाः प्राद्रवन्भयात् ।
के वा तत्र तनून्त्यक्ता प्रतीपं मृत्युमात्रजम् । अमानुपाणां जेतारं युद्धेष्वपि धनञ्जय ।

न च वेगं सितायस्त्र संघट्टिष्यन्ति मामकाः । गाण्डीवस्त्र च निर्दोषं प्राट्छत्तदनिःस्त्रम् ।
विश्वकुसेनो यस्य यन्ता यस्य घोडा धनञ्जय । अग्रस्य स रथो जेतुं मन्त्रे देवासुरैरपि ।

सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयस्त्र पाण्डवः । मेधावी निपुणो धीमान् युधि सत्यवराकमः ।
आरावं विपुलं कुर्वन् व्यघयन् सर्वसैनिकान् । यदायासकुलो द्रोणं के शूराः पर्यवारयन् ।

आयोविप इव क्रुद्धः सहदेवो यदाऽभ्ययात् । कदमं कर्ण्यच्छत्रूणां येताथो दुर्जयो युधि ।
आर्यव्रतमनोघञ्जि मन्तमपराजितं । सहदेवं समायान्तं के शूराः पर्यवारयन् ।

यस्य वीरवीरराजस्य प्रमथ्य महतीं चमू । आदत्त महिषीं भोजो कान्ध्या सर्वान्जोभनः ।
सत्यं धृतिं यथैर्यश्च ब्रह्मचर्यश्च केवले । सर्वाणि युयुधाने च नित्यानि पुरुषधर्मे ।

यत्तिनं सत्यकर्मायमदीनमपराजितं । वासुदेवसमं युद्धे वासुदेवादमन्तरं ।
धनञ्जयोपदेशेन श्रेष्ठमिधस्त्रकर्षणि । पार्थेन सममस्त्रेषु कसं द्रोणादवारयन् ।

दृष्ट्वा नोनां प्रवरं वीरं शूरं सर्वधनुमतां । रामेण सममस्त्रेषु यशसा विक्रमेण च ।
सत्यं धृतिर्यति शौर्यं ब्राह्म्यं चास्त्रमनुत्तमं । सत्वते तानि सर्वाणि नैलाकमिध कोशवे ।

तदेवं गुणसम्पन्नं दुर्वारमपि दैवतैः । समासाद्य महेश्वारं के शूराः पर्यवारयन् ।
पाद्मालपुत्तमं वीरमुत्तमार्भिर्जनप्रियं । नित्यमुत्तमकर्मभाण्डमुत्तमौघसमाहवे ।
तुल्यं धनञ्जयवहिते समानार्थमुत्थितं । यमवैश्रवणादित्यमहेद्रवहृषोपमं ।

महारथं समाख्यातं द्रोणाद्योद्यतमाहवे । त्यजन्तं तुमुले प्राणान् के शूराः समवारयन् ।
 रकोऽपस्त्य चेदिभ्यः पाण्डवान् यः समाश्रितः । धृष्टकेतुं समायान्तं द्रोणं कलं न्यवारयत् ।
 योऽवधीतं केतुमान् वीरो राजपुत्रं दुरासदं । अपकान्तं गिरिद्वारे द्रोणात् कलमवारयत् ।
 स्त्रीपुंसयोर्नरव्याघ्रो यः सवेदं गुणगुहान् । शिखण्डिनं याज्ञसेनिमखानमनघं युधि ।
 देवव्रतस्य समरे चेतुं मृत्योर्माहात्मनः । द्रोणायामिमुखं धान्तं के वीराः पर्यवारयन् ।
 दृष्ट्वा नां प्रवरं शूरं वरं सर्वधनुश्रतां । यस्मिन्नभ्यधिका वीरे गुणाः सर्वे धनञ्जयात् ।
 यस्मिन्नभ्यधिका सत्यञ्च ब्रह्मचर्यञ्च सर्वदा । वासुदेवसमं वीर्यं धनञ्जयसमं बले ।
 तेजसादित्यवृद्धं दृष्ट्वा तिस्रसमं मतौ । अभिमन्युं महात्मानं यात्नानमनिवातकं ।
 द्रोणायामिमुखं धान्तं के शूराः समवारयन् । तदणसदणप्रज्ञः धौमद्रः परवीरहा ।
 यदाभ्यधावदै द्रोणं तदागीदो मनः कथं । द्रौपदेया नरव्याघ्राः समुद्रमिव सिन्धवः ।
 यद्द्रोणमाद्रवत् सङ्क्षेपे के शूरास्तानवारयन् । ये ते दादशवर्षाणि कीडानुसृज्य वालकाः ।
 अस्वार्यमवसन् भीमे विभक्तौ व्रतमुत्तमं । चक्षश्चयः चक्षदेवः चक्षवर्मा च मानदः ।
 धृष्टद्युम्नात्मजा वीराः के तान् द्रोणादवारयन् । शतादिमिष्टं यं युद्धे सममन्वन्त दृष्ट्वा यः ।
 चेक्रिन्तानं महेष्वासं कलं द्रोणादवारयत् । भ्रातरः पञ्च कैकेया धार्मिकाः सत्यविक्रमाः ।
 हनूमोपकच्छाग्रा रक्तवर्मायुधध्वजाः । मातङ्गसु भुता वीराः पाण्डवानां जयार्थिनः ।
 तान् द्रोणं हनुमायातान् के वीराः पर्यवारयन् । यं योधयन्तो राजानो नाजयन् वारणावते ।
 यस्मान्नपि संरन्ध्रान् शिघ्रावन्तो युधां पतिं । धनुश्रतां वरं शूरं सत्यसन्धं महाबलं ।
 द्रोणात् कलं नरव्याघ्रं युयुत्सुं पर्यवारयत् । यः पुष्टं कामिराजस्य वाराणसां महारथं ।
 समरे स्त्रीपु यद्वधन्तं भतेनापाहरद्रवान् । धृष्टद्युधं महेष्वासं पार्थिनां मन्त्रधारिणं ।
 युक्तं दुर्दोधनार्थं दृष्टं द्रोणवधाव च । निर्दहन्तं रणे योधाग्नं दारयन्तश्च सर्वशः ।
 द्रोणामिमुखमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् । उत्तरा हव संहर्षं द्रुपदस्यास्त्रवित्तमे ।
 शिखण्डिनं द्रुपदगुहं के वा द्रोणादवारयन् । य रमां शृचिरी कृतज्ञा चर्षवन् परिवेष्टयेत् ।
 महाता रथपदिषु मुज्यगिभि महारथः । दद्याद्यगेधामाग्रे स्त्रजपाणान् सुदक्षिणान् ।
 निर्गन्तान् सर्वमेधान् पुष्टवत् पातयन्प्रगाः । गङ्गाभोतसु यावत् पिकतायाप्यग्रेयतः ।
 तापशीर्षां ददौ वीरः उमीनरसुतोऽध्वरे । न युर्वै भापरे चक्रुरिदं केचन मानवाः ।
 इतीदं पुनर्दुर्दवाः कने वर्षाणि दुष्करे । पश्चामखिपु सोकेषु न तं संयाचुषारिपु ।
 जानं वापि जनिष्यन् दिनोपद्यापि साम्प्रतः । अन्यगौशोनरास्त्रेव्यादुरोमोडाग्नित्युत ।
 गर्तिं यत्न न याप्यन्ति मानुषा सोकशशिः । तत्र भग्नमायान्तं श्रेष्ठं कः समवारयन् ।
 विराटस्य गद्यानोर्कं मत्स्यस्थानिषयातिनः । प्रेषुशं समरे द्रोणं के योगिनः पर्यवारयन् ।
 यदो हकोदराप्यतो महायवपराक्रमः । दयावावो रासुधो वीरो यस्मान्नम महद्दुधं ।

१०

११

१२

१३

१४

१५

पार्थानां जयकामं तं पुत्राणां मन कष्टकं । घेटात्कचं महाकार्यं कलं द्रोणादवारयत् ।
 एते बान्ये च बहेना येषामर्थाय सञ्चय । त्यकारः संयुगे प्राणान् किन्तेपामजितं युधि ।
 येषाञ्च पुरुषव्याघ्रं द्वाह्वं धत्वा व्याघ्रयः । हितार्थी चापि पार्थानां कथं तेषां पराजयः ।
 लोकानां गुरुत्यर्थं लोकनाय सनातन । नारायणे गच्छेन्नाथो नृणां दिव्यात्मवान्प्रभु । १०
 यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनीषिणः । तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि भक्तास्त्रैर्व्यायमात्मनः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ इष्टु दिव्यानि कर्माणि वासुदेवस्य सञ्चय । कृतवान् यानि गोविन्दो यया नान्य पुमान् कश्चिन् ।
 बंधुता गोपकुले बालेनैव महात्मना । दिव्यापितं वलं बाह्योऽस्त्रिपुल्लोकेषु सञ्चय ।
 उच्चैः श्वस्तन्यवलं वायुवेगसमं जवे । जघान हयराजानं यमुनावनवाप्तिनं ।
 दानवं चोरकर्कार्णं गवां मृत्पुमिवेत्यितं । हृषपृथधरं बान्ये भुजाभ्यां निजघान ह । ११
 प्रलम्बं नरकं जर्म्भं पीठं वाऽपि महाधुरं । मुरघामरषट्काममवधीप् पुष्करैश्चरः ।
 तथा कंघो महातेजा जराहन्धेन यान्तिः । विक्रमेणैव कृत्स्नेन वृणः पातिनो रथे ।
 सुनामा रणविक्रान्तं वनयाचौहिणीपतिः । भोजराजस्य मण्यन्वा भ्राता कंसस्य बौर्धवान् ।
 बलदेवद्वितीयेन कृत्स्नेनामिषघातिना । तरलो समरे दग्धः क्षेप्यैः शूरसेनराट् ।
 दुर्वावा गान विमर्षितया परमकोपनः । आराधिनं सदारेण स त्रासो प्रददौ वरान् । १२
 तदा गान्धारराजस्य सुतां वीरः स्वदम्बरे । निर्जित्य प्रयिवोपानावावहत पुष्करैश्चरः ।
 शृङ्खलमाणा राजानो यस्य जात्या हया इव । रथे वैशदिके युक्ता प्रतोदेन कृतव्रजः ।
 जरासन्धं महाबाहुमुपायेन जनाहृन् । परेण घातयन्मास समग्राचौहिणीपतिं ।
 चेदिराश्च विक्रान्तं राजसेनापतिं वीर्ये । श्रेष्ठे विवदमानश्च जघान परावृत्तदा ।
 शैभं दैत्यपुत्रं खल्वं धाव्यगुप्तं दुगावदं । समुद्रकुक्षौ विकृत्य पातयामास नावतः । १३

सञ्जमत्ताः प्रमथोऽपमद्राथं कृष्णभीमरं । तस्यैव विदितं गर्भं प्रत्यक्षमिव भागम् ।
 नाम्नां विषमयुक्तस्य बुद्ध्या युक्तस्य वा पुनः । कर्मणा ब्रह्मणे गन्तुं ह्यपीकम्पद मञ्जय ।
 तथा गदस्य श्मश्र्वस्य प्रधुषेऽय विदूरथः । अगावशोऽनिदुह्य चारुदण्यः । मघारथः ।
 उल्लुके निमग्नयैव शिशोवभ्रुय बोध्यवान् । इयुय विश्वयुधैव गमोकोऽयारिमेत्रयः ।
 एतन्मै यत्नवन्नाय हृष्णिषोरः प्रहारिणः । कर्षसिन्धुपाण्डवानोक्तं यद्येयुः भमरे स्मिताः ।
 आस्रता हृष्णिषोरेण केशवेन महात्मना । ततः शर्मयितं सर्वं भवेदिति मतिर्गमम् ।
 नागायुतवली वीरः कैलासमिखरोपमः । वनमालो हृत्तो रामकाच यच्च जनाह्वनः ।
 दन्ताजः सर्वपितरं वासुदेवं दिज्ञातय । अपि वा क्षेप पाण्डुनां योत्स्यतेऽर्थाय मञ्जय ।
 स यदा तात सन्नद्येत् पाण्डुवार्थाय मञ्जय । न तदा प्रतिघेयाद्वा भवितः तस्य कथम् ।
 यदि स कुरवः सर्वे जघेयुर्नाम पाण्डवान् । वार्ष्णेयोऽर्थाय तेषां वै गृहीयाच्छलमुत्तमम् ।
 ततः सर्वान्शरव्याघ्रो हन्ता मरुपतीन् रणे । कौरवांश्च महायाजः कुनैव दद्यात् स मेदिनी ।
 यस्य दन्ता ह्यवीकेशा योद्वा यस्य धनञ्जयः । रथस्य तस्य कः सहो प्रत्यनीतो भवेद्रथः ।
 न केनचिदुपायेन कुरुणां दृष्टमे जयः । सखाभे सर्वमाचख्य यथा युद्धमवर्तत ।
 अर्जुनः केशवस्यात्मा कृष्णोऽप्यात्मा किरीटिनः । अर्जुने विजयो नित्यं कृष्णे कीर्तिर्यथायती ।
 सर्वेष्वपि च लोकेषु बीमसुरपरजितः । पाधाभ्येनैव भयिष्ठममेयाः केशवे गुणाः ।
 मोहात्तु दुर्वीधनः कृष्णं यो न वेत्तो ह केशवं । मोहितो देवयोगेन मृत्युयागपुरस्कृतः ।
 न वेद कृष्णं दाशार्हमर्जुनं चैव पाण्डवं । पूर्वदेवो महात्मानो नरनारायणानुभो ।
 एकात्मानो द्विधाभूतो दृश्यते मानुषैर्भुवि । मनसाऽपि हि दुर्हर्षो वनामेतां यमस्त्रिणैः ।
 नाप्येतामिदं च्छ्वां मानुषलाघ नेच्छतः । युगलैव विपर्यायो लोकानामिव मोहनं ।
 भीमस्य च बधलात् द्रोणस्य च महात्मनः । न क्षेव ब्रह्मचर्येण न वेदस्थयनेन च ।
 न क्रियाभिर्न चाक्षेण मृत्योः कश्चिज्जिवाय्ये । लोकसर्वावितौ वीरौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ।
 भीमद्रोणौ हतौ शुभः किं भुजीवामि मञ्जय । यान्तां श्रियमंखयाम पुरा दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
 अथ तामनुजीवामो भीमद्रोणवधेन ह । मल्लते चायुधप्राप्तः कुरुष्वमेव सहायः ।
 पक्षानां हि वधे सूत वज्रायन्ते दृष्टान्यपि । अनन्तमिदमैश्वर्यं लोके प्राप्नो युधिष्ठिरः ।
 यस्य कोपान्मेच्छन्नामो भीमद्रोणौ निपातितौ । प्राप्तः प्रकृतितो धर्मो न धर्मो मामकान् प्रति ।
 क्रूरः सर्वविनाशाय कानोऽसौ भवतिवर्त्तते । अन्यथा चिन्तिता क्षया नैस्सात मनस्विभिः ।
 अन्यथैव विपद्यन्ते देवादिति मतिर्गमम् । तस्मादपरिहृष्येऽर्थं सम्प्राप्ते ह्यष्ट उत्तमे ।
 अपारलोभे दुस्त्रिणे यथाभूतं प्रसक्त मे ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि छतराष्ट्रविंशतौ एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्ता ते कथयिष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदृशितान् । यथा सञ्जयतद्रोणः सारितः पाण्डुदृष्टः ।

सेनापतिं सम्प्राप्य भारद्वाजो महारथ । मये सर्वेख्येन्यस्य पुत्रं ते वाक्यमब्रवीत् ।

४१२

यत् कौरवाणामृषभादापनोयादनन्तरं । सेनापत्येन मां राजघ्नस्य सत्त्वानवानि ।

सदृशं कर्षणस्तस्य फलमाप्नुहि भारत । करोमि कामं कन्तेऽद्य प्रष्टव्यं धृष्टेऽसि ।

ततो दुर्योधनो राजा कर्णेदु शासनादिभि । तमयोवाच दुर्द्धर्षमाचर्यै जयतां वरं ।

दर्दांसि चेद्वरं मद्वा जीवधाहं युधिष्ठिरं । गृहीत्वा रथिनां श्रेष्ठं मत्समीपमिहामय ।

ततः कुरुष्णामाचार्य्यं श्रुत्वा पुत्रस्य ते वचः । सेनां प्रहर्षयन् सर्वामिदं वचनमब्रवीत् ।

४१३

धन्यः कुन्तीसुतो राजा यस्य गृहणमिच्छसि । न सधार्थं सुदुर्द्धर्षं वरमन्यं प्रधाससे ।

किमर्थं नरव्याघ्र न बधं तस्य काङ्क्षसि । नाशंसि क्रियामेतां मन्यो दुर्योधन भुवं ।

आहोस्वहिर्भरजस्य देष्टा तस्य न विद्यते । यदिच्छसि त्वं जीवन्तं कुलं रथसि चात्मनः ।

अथ वो भरतश्रेष्ठ निर्जित्य युधि पाण्डवान् । राज्यं सम्यग्नि दत्त्वा च सौधाघं कर्तुमिच्छसि ।

धन्यः कुन्तीसुतो राजा सुजामञ्चास्य धीमत । अजामञ्चुता तस्य सत्यं यत् सिद्धान्ते भवान् ।

४१४

द्रोणेन त्वेवमुक्तस्य तव पुत्रस्य भारत । सदृशं नि सुतो भावो योऽस्य नित्यं वदि स्थित ।

नाकारो गूढितुं शक्यो ब्रह्मन्निषमैरपि । तस्मान्नव सुतो राजन् प्रब्रूहो वाक्यमब्रवीत् ।

बधे कुन्तीसुतस्यैवा नाचार्य्यं विजयो मम । इतो युधिष्ठिरे पार्थो हन्यात् सर्वान् हि नो भुवं ।

न च शक्यो रणे सर्वे निहन्तुममरैरपि । य एव तेषां श्रेष्ठः स्थात् स एवास्मान्निषेधयेत् ।

सत्यप्रतिज्ञे त्वानीते पुनर्युतेन निर्जिते । पुनर्यास्त्रान्धरस्याघ पाण्डवास्तमनुजता ।

४१५

सोऽयं मम ज्येष्ठो व्यक्तं दीर्घकालं भविष्यति । अतो न बधमिच्छामि धर्मैराजस्य कर्तुमिच्छित् ।

तस्य जिह्ममभिप्रायं शाला द्रोणोऽर्थतत्त्ववित् । तं वरं सान्तरं तस्मै ददौ सच्चिन्म बुद्धिमान् ।

॥ द्रोण उवाच ॥ न चेद्युधिष्ठिरं वीरं पालयत्यर्जुनो युधि । मन्यस्य पाण्डवश्रेष्ठमानीते वधमात्मनः ।

न हि शक्यो रणे पार्थः सैत्रेर्द्दवासुरैरपि । प्रत्युद्यातुमतस्मात् नैतदामर्षयाम्यहं ।

असंशयं स विद्यो मे मत्पुत्र्यस्तास्य कर्त्तव्यं । तद्वै सुहृतेभ्युक्तं एकाग्रमगतस्य ह ।

४१६

अस्त्राणीन्द्राश्च रुद्राश्च भूयः स समवाप्रवान् । अमर्षितस्य ते राजन् ततो नामर्षयाम्यहं ।

स चापकमतां युद्धात् येनोपायेन शक्यते । अपनीते ततः पार्थं धर्मैराजो जितस्त्वया ।

यस्ये हि जयस्तस्य न बधे पुरुषार्थम । एतेन चाप्युपायेन यदर्थं समुपैष्यति ।

अथ गृहीत्वा राजानं सद्यधर्मपरायणं । आनयिष्यामि ते राजन् वधमद्य न संशयः ।

यदि स्थास्यति सङ्ग्रामे मुहूर्त्तमपि मेऽद्यत । अपनीते नरव्याघ्रे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये ।

४१७

फाल्गुनस्य रुक्मचतुर्न हि शक्यो युधिष्ठिरः । यद्वीरं वमरं राजन् सैत्रैरपि सारासुरैः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सान्तरं तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन नियते । गृहीते तममन्यन् तव पुत्राः सुवालिना ।

पाण्डवेषु च सापेक्षं द्रोणं जानाति ते सुत । ततः प्रतिज्ञास्यैर्यार्थं स मन्यो वज्रलोचनः ।

मोहयित्वा ततः सैन्यं भारद्वाजं प्रतापवान् । दृष्टुं च यत्नं कृतं व्यधमनिमित्तैः श्रैः ।
 स दिग्गजं सन्ततो रुद्धा संवृत्य समजिह्वगैः । पार्थेना यच्च तत्रैव मष्टदे पाण्डुवाहिनी ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणभियेकपर्वणि युधिष्ठिरपक्षप्रतिज्ञायां चयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः स पाण्डवानीके जनयंस्तुमुक्तं महत् । व्यचरत् पृतनां द्रोणा दहनं कृतमिवानतः । ११
 निर्दहन्तमनीकानि साक्षादग्निनिवेत्यितं । दृष्ट्वा रुक्मगणं क्रुद्धं समरुपन्त सञ्जया ।
 प्रतप्तं कथ्यत सञ्जो धनुषोऽस्थानुकारिणः । व्याघोपः शूद्रयुवेत्यर्थं विस्फूर्जितमिवाग्नेः ।
 रथिनः स्याद्विनाशाय नागानयान् पदातिनः । गैर्वा हस्तयता मुक्ताः संवृद्धन्ति स्य साधकाः ।
 नामघ्नानां पर्वण्यं स्यान्नित्यं शुचिषड्वये । अग्नवर्षमिवावर्षन् परेषामवहङ्गयः ।
 विश्वरूपं तदा राजन् सेनाः सञ्जोभयन् प्रभुः । वर्द्धयामास सन्तानं गात्रजाणामनानुप । १२
 तस्य विद्युदिवाम्बुधे चार्पं क्षेमपरिष्कृतं । अमर्यादसुदे तस्मिन् दृश्यते स्य पुनः पुनः ।
 स क्षीरं सत्यवान् प्राप्नो धर्मनिष्ठः सदा पुनः । धुगान्तकात् संकुहो रौद्रो प्रावर्त्तयन्नदी ।
 अमर्षदेगप्रभवां क्रत्यादगच्छदुःखं । दसौये सन्ततः पूर्णो बोरहृषपाहारिणी ।
 शोणितोदां रथावर्त्तः हस्तयत्तरोधवां । कवचोत्पलसंयुक्तां मांसपट्टसमाकुलां ।
 मेदोमज्जाशिखिजतं मुखोपपरफेनिलं । सङ्ग्रामजलदापूर्णं प्रासमत्यसमाकुलां । १३
 नूनागाद्यकलिकां शरदेगौषवाहिनी । शरीरदास्यसंहरां रथकच्छपयकुलां ।
 उत्तमाङ्गोपलतटां निखिन्नमृगसङ्कुलां । रथनागद्वन्द्वेपेतां नामाभरणभूषितां ।
 महारथगतवर्त्तः शृङ्गिरेणुर्धर्मालिनी । महावीर्यवतां सञ्जो सुतरां भीरुदुरारः ।
 शरीरघ्नतप्तवर्त्तः कद्रुमृगनिषेवितां । महारथसङ्कुलां गिरिगन्धि यमसादनं ।
 शूद्रव्यालसमाकीर्णः प्राणिराजिनिषेवितां । क्षिप्रच्छत्रमहाह्वेन मुकुटाष्टशवेवितां । १४
 चक्रकूर्मोद्गदानकां शरसुद्रमृगकुलां । बलमृगमृगालां घोरसङ्कुलनिषेवितां ।
 निहतान् प्राणिनः सञ्जो द्रिणिम बलिना रणे । बहूनीं पिबलोकाय व्रतशो राजसत्तम ।
 शरीरघ्नतप्तवर्त्तः शरदेगौषवाहिनी । शरीरदास्यसंहरां रथकच्छपयकुलां ।
 तजैयन्तमनीकानि तानि तानि महारथं । सर्वतोऽभ्युदयेण युधिष्ठिरपुरोगमा ।
 तानभिद्रवतः शूरास्त्रावका दृढ विक्रमाः । सर्वतः प्रथमस्तन् तदभ्रलोमइयं । १५
 शतमायन्तु यदुति, सहदेवं समाद्रवत् । अनियन्तृध्वजयथं वियाध निमित्तैः श्रैः ।
 तस्य माद्रीसुतं केतुं धनुः सुतं हयानपि । नातिकुहः शरैर्निहतः पश्चात् त्रियाध शौचवं ।
 शौचलसुगन्दां यद्वज्रं प्रवृत्तं रथोत्तमात् । स तस्य गदया गगनं रयात् सुतनगातयत् ।
 ततस्तौ विरथौ राजन् गदाहस्तौ महाबलौ । चिकीडहरणे श्रैः सट्टाविविधैः पर्वणैः ।
 द्रोणं पञ्चावराजानं विद्धा दग्धमिरागुणैः । नञ्जिह्वेन चाम्पकं न वियाध ततोऽधिकैः । १६
 विविधमिति भीमसेना विंशत्या निमित्तैः श्रैः । विद्धा नाकस्य यदोरस्य दहनमिवाभयम् ।

भामित पुनरुद्धा न्नामाधूतं पुनरुत्थितं । चर्षनिस्त्रिंशयोरानजन् निर्विशेषमदृश्यत ।
 स पौरवरयस्त्रिंशमाश्रित्य सहसा नदन् । पौरवं रथमास्थाय केतुपते पराश्रयन् ।
 जघानास्य पदा स्तनसिन्धुपातयन् ध्वजं । विभीषाभोनिधि तावत्सुखागमिव चाविपत् ।
 तमागलितवेशानां ददृशुः सर्वपाथिवा । उवाचमिव सिंहं पात्यमानमचेतवं ।
 तमाञ्जुनिवधं प्राप छव्यमाणमनायवत् । पौरवं पतितं दृष्ट्वा नाम्नामजयदृश्य ।
 स वरिष्ठ महाराज किङ्किणोद्यतआलसत् । चर्षं चादाय खड्गञ्च नदन् पर्वजतदृश्यात् ।
 ततः सैन्यमालोक्य कार्श्णिहृत्पुत्रं पौरव । उत्पपात रथान्धूतं श्येनवक्षिपपात च ।
 प्रासपट्टिमिस्त्रिंशश्चतुभिः सम्यगेदितान् । चिच्छेदरथाणि कार्श्णिं धर्षणा संहराय च ।
 सन्दर्शयित्वा सैन्यानां स्वबाहुवलमात्मन । तमुद्यम्य महाखड्गं चर्षं चाय पुनर्व्यजेत् ।
 दृष्ट्वा चतस्रः दायार्दं पितुरत्यन्तवैरिणं । ससाराभिमुखं शूरा गार्हस्त्यश्च कुञ्जरं ।
 तौ परस्परमावाद्य खड्गदन्तनखायुधौ । हृष्टवन् संप्रजह्वाते व्याघ्रकेपरिषाविव ।
 सप्तातेष्वमिषतेषु निपातेष्वमिषकर्मणोः । न तथोरन्तरं कसिद्दृश्यं नरविहयोः ।
 अवसेषोऽपिनिर्हादः श्लान्तरनिर्दशनं । बाह्यान्तरनिपातश्च निर्विशेषमदृश्यत ।
 बाह्यान्तरभयान्नैव चरन्तौ मार्गमुत्तमं । ददृश्याते महात्मानौ सपञ्चविं पर्वतौ ।
 ततौ विक्षिपन् खड्गं सौमद्रश्च यशस्विनः । शरावरणपचान्ते प्रजहार जयदृश्य ।
 हृत्कारवान्तरं सकलस्त्रिंशं चर्षयि भागत । सिन्धुराजबेलादूतः सौभज्यत महानवि ।
 भग्नमाश्राय निस्त्रिंशं सौवज्य पदानि षट् । अदृश्यं निमेषेण खरयं पुनराश्रित ।
 तं कार्श्णिं समरान्मुक्तमाश्रितं रथमुत्तम । सहिताः सर्वराजानः परिवन्त समन्त ।
 ततश्चर्षं च खड्गञ्च समुत्थिय महाबलः । जनादाञ्जुनदायादः प्रेक्षमाणो जयदृश्य ।
 सिन्धुराज पराश्रित्य सौमद्रः परवीरहा । तापयामास तस्मैव भुवनं भास्करो यथा ।
 तस्य सर्वार्थोऽपि शक्तिः प्रच्छ कनकभूषणं । चित्रेण सनरे घोर्गं दीक्षामशिशिषामिव ।
 तानवज्युज्जग्राह विकोशं चाकरोदपि । वैजतेयो यथा कर्षिः पतन्तमुर्गोत्तमं ।
 तस्य शपथमश्नाय सत्तन्नामिततेजसः । सहिताः सर्वराजानः सिंहनादमघानदन् ।
 ततस्तानेव शब्दश्च सौमद्रः परवीरहा । भुमोच भुजवोर्व्येय वैदूर्यविलताजिरां ।
 सः तस्य रथमावाद्य निर्भुकमुज्जगोपमा । जघान स्तनं यत्स्य रथोऽनमयातयत् ।
 ततो विराटद्रूपैः दृष्टकेतुर्धुधिरि । सात्यकिः कैक्यो भामो दृष्टयुषश्चित्राङ्गिना ।
 यमो च द्रोणदेवाय बाधुषाश्विति चुक्रुशुः । बाणशब्दाश्च विविधा सिंहनादाश्च पुष्कलाः ।
 प्रादुरासन् हर्षयन्त सौमद्रमपचायिन । तन्नाश्रयन्त पुच्छास्ते जघोर्विजयलक्षणे ।
 अथैनं सहसा सर्वे समन्तान्निशितैः शरैः । अभ्याकिरन् महाराज जलदा इव पर्वतं ।

१११

११२

११३

११४

११५

११६

तेषाञ्च प्रियमन्विष्यन् द्यूतस्य च पराभवं । आर्त्तायनिरमिचक्रः क्रुद्धः सौमद्रमभ्ययात् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिषेकपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे षतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ वद्महि भुवि चिवाणि दम्पयुद्धानि सञ्चय । त्वयोक्ताग्निनिशम्याहं स्मृदयामि वचसुषा ।

आश्चर्यभूत लोकेषु कथयिष्यन्ति मानवाः । कुरूणां पाण्डवानाञ्च युद्धं देवासुरोपमं ।

य हि मे दक्षिरस्त्रीश्च शूलतो युद्धमुत्तमं । तस्मादार्त्तायनेयुद्धं सौमद्रस्य च शंस मे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सादितं प्रेक्ष्य यन्तारं श्रद्धा सन्ध्यायसौ गदां । स्फुटित्य नदन् क्रुद्धः प्रचक्रन्द रथोत्तमात् । १७

तं दीप्तमिव कालाग्निं दण्डहस्तमिवानकं । जनेनाभ्यपतङ्गोऽसौ प्रयत्ना महतीं गदां ।

सौमद्रोऽप्यग्निसंख्यां प्रवृत्त्या महतीं गदां । एक्ष्णोहीत्यग्नीच्छ्रयां यत्नाङ्गीभेन वारितः ।

वारयित्वा तु सौमद्रं भीमसेनः प्रतापवान् । शस्त्रमाधाद्य समरे तस्मै गिरिरिवाचलः ।

तथैव मद्राजोऽपि भीमं दृष्ट्वा महाबलः । सवाराभिमुखसूर्यं शार्ङ्गं च द्रुपद्वरं ।

ततस्तथैवादिश्व शङ्खानाञ्च सङ्घं च । सिंहनादस्य सञ्जये भैरोणाञ्च महाखेनः । १८

पश्यन्तः शतशो ह्यग्नीदन्वोऽप्यमभिधावतां । पाण्डवानां कुरूणाञ्च बाधुर्भाष्यति निःस्वनः ।

न हि मद्राधिपदस्य सन्ध्याजसु भारत । षोडशमुखहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ।

तथा मद्राधिपस्यापि गरविर्गं महात्मनः । षोडशमुखहते चोके युधि कौन्तेय हृकोदरात् । १९

पट्टैर्जानूतैर्बद्धा सञ्जय जनहयिणी । प्रज्ज्वाल्य तदा बिद्धा भीमेन महतीं गदां ।

तथैव चरतो मार्गान् मण्डलानि च भागय । महाविद्युपतौकायां शस्त्रस्य शृङ्गभे गदां । २०

तौ वृषाविव नहन्तौ मण्डलानि विधेरतः । आवर्त्तितगदाशृङ्गावुभौ शस्त्रहृकोदरा ।

मण्डलावर्त्तनार्थेभ्यु गदाविहरणेभ्यु च । निर्विघ्नेषमभूयुद्धं तयोः पुहर्षसिंहयोः ।

ताडिता भीमसेनेन शस्त्रस्य महती गदा । साग्निज्वाला महारौद्रा तदा दृश्यमानौघ्यत ।

तथैव भीमसेनस्य द्विपतामिहतागदा । वर्षाप्रदेये खयोतैर्हता वृष्टदवावधौ ।

गदा चित्रा तु समरे मद्राजेन भारत । शोभा दीपयमाना सा सञ्जये पावकं मुहुः । २१

तथैव भीमसेनेन द्विपते प्रेषिता गदा । तापयामास तत्सैन्यं महोक्ता पततो यथा ।

ते वैश्वेभो गदे श्रेष्ठे कमायास्य परस्परं । श्वकन्धैः नागकन्धैश्च कष्टजाते विभावहूः ।

नक्षैरिव महायाभौ दन्तैरिव महामजौ । तौ विचरत्तुरायास्य गदायाभ्यां परस्परं ।

ततो गदाप्याभिहतौ क्षणेन वधिरोचिता । ददृशते महात्मागौ पुष्पताविव किङ्करी । २२

शृङ्गवे दिक्षु सभासु तयोः पुच्छसिंहयोः । गदाभिघातमङ्गादः शकाग्रनिरवोयमः । २३

गदया मद्राजेन सव्यदक्षिणमाहत । नाकस्य तदा भीमो मिथमान इवाचत ।

तथा भीमगदाधिगताद्यमानो महाबलः । धैर्यान्मद्राधिपलाशौ वक्षैरिव गिरिद्वजः ।

अपेततुल्यहावेगो भुमुष्कृतगदावुभौ । पुनरन्तरमार्गस्यौ मण्डलानि विधेरतः ।

अथाशुत्य पदान्त्यष्टौ सन्निपत्य गजांविष । सहसा लोहदण्डाभ्यामन्योन्यमभिजग्रतुः ।
 तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्याश्च भृशहतौ । युगपत् पेततुर्वीरा चित्ताविह्वलाविव ।
 ततो विह्वलमानं तं निःश्वसन् पुनः पुनः । शल्यमभ्यपतन्तूर्णं कृतवर्था महारथः ।
 दृष्ट्वा चैनं महाराज गदयाऽभिनिपीडितं । विवेष्टन्नं यथा नागं मूर्ख्येयाऽभिपरिभुतं ।
 ततः खरयमारोप्य मद्राणामधिपं रणे । अपोवाहं रणान्तूर्णं कृतवर्था महारथः ।
 चीववद्विह्वलो घोरो निमेषान् पुनरुत्थितः । भीमोऽपि सुमहाबाहुर्गदापाणिरदृश्यत ।
 ततो मद्राधिपं दृष्ट्वा तव पुत्राः पराङ्मुखं । समागपत्स्वरथाः समकण्ठं सारिषः ।
 ते पाण्डुरैर्यमानास्त्रावका जितकायिभिः । भीता दिशोऽन्वपद्यन्त वातानुजा घना इव ।
 निष्क्रियं पाण्डवेयास्त्रान् घातैराश्रान् महारथाः । व्यरोचन्त रथे राजन् द्रोणमाणा इवाम्रयः ।
 विह्वलादान्भृशं चक्रुः शङ्कान् दभ्युश्च र्षिताः । मेरीच्य वादयामासुर्दह्नाद्यानकैः सह ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि अष्टाध्यायः ॥ १६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तदलं सुमहदीर्घं तदीयं प्रेक्ष्य वीर्यवान् । दधारैको रणे राजन् दृष्टवनेऽस्ममायया ।
 शरा दशदिशो मुक्ता वृषधेनेन संयुगं । विषेरुते विनिर्मिद्य नरवाजिरथदिपान् ।
 तस्य दीप्ता महाबाणा विनिस्सृष्टः सहस्रशः । भानोरिव महाराज घर्षकाक्षे मरीचयः ।
 रेनाहिता महाराज रथिन् खादिनस्तथा । निपेतुर्गच्छां सहसा वातभया इव क्रुमाः ।
 ययौघांश्च रथौघांश्च गजौघांश्च महारथः । अपातयद्रेणे राजञ्छन्तमोऽय सहस्रशः ।
 दृष्ट्वा तमेकं समरे विचरन्तमभीतवन् । सहिता, सर्व्वराजानः परिव्रजु समन्ततः ।
 भाङ्गुलिस्तु श्रतानीको वृषधेनं समभ्ययातं । विव्याध दशभिदैर्न गाराचैर्यथैर्नेदिभिः ।
 तस्य कर्णात्मजयापं क्षिप्त्वा केतुमपातयत् । तं भ्रातरं परीक्ष्य तो द्रौपदेयाः समभ्ययुः ।
 कर्णात्मजं शरमातैश्चकुद्यादृश्यमञ्जसा । तानुदन्तोऽभ्यधावन्त द्रोणपुत्रमुखा रथाः ।
 ह्लादयन्तो महाराज द्रौपदेयान् महारथान् । शरैर्नाभाविधैस्त्रैर्ण पर्व्वतान् जलदा इव ।
 तान् पाण्डवाः मत्स्यगृहंस्त्रिताः पुच्छगृह्णिनः । पाञ्चालाः कैरुया मत्स्याः सञ्जयाद्योद्यतायुधाः ।
 तद्युद्धमभवद्द्वारं सुमहस्रोमहर्षणं । लदीधैः पाण्डुपुत्राणां देशानामिव दानवैः ।
 एवं युयुधिरे वीराः संरन्धाः कुरुपाण्डवाः । परस्परमुदीचन्तः परस्परकृतागश्च ।
 निषां दह्मिरे कोपात् वपूंश्चामिततेजसां । युयुत्सुनामिवाकाशे पतन्निबरभोगिनां ।
 भीमकर्णरूपद्रोणद्रौणिपायतथात्यक्तैः । वभासे च रणेद्द्वेयः कांससर्व्व इवेदितः ।
 तदाक्षीर्तुमुलं युद्धं निघ्नतामितरेतरं । महाबलानां वलिमिहानवानां यथा सुरैः ।
 ततो युधिष्ठिरानीकमुदीतार्णवनिखनं । लदीयमवधीत सैन्यं सम्प्रदूतमहारथं ।
 तत् प्रभवं वलं दृष्ट्वा श्रुत्वाभिर्ह्यविचरं । श्वलं द्रुतेन वः शूरा इति द्रोणोऽभ्यभाषत ।
 ततः शोणहयः कुड्मयतुर्हन्त इव दिपः । प्रविश्य पाण्डवानोर्कं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।

तमविधिविन्तैर्वाणैः कल्पयैर्युधिष्ठिरः । तस्य द्रोणे धनुर्विद्वत्ता तं द्रुपतं समुपाद्रवत् ।
 चक्ररचं कुमारस्तु याज्ञात्माना यज्ञस्कर । दधार द्रोणमायान्तं वसेव भरितां पतिं ।
 द्रोण निवारितं दृष्ट्वा कुमारेण दिज्यर्षभं । सिंहनादरवो घोषित्वाधुषाधिति भाषितं ।
 कुमारस्तु ततो द्रोणे सायकेन महाघवे । विद्याधोरसि संकुहं सिंहवच नदग्राह्यं ।
 सवार्थं तु रणे द्रोणे कुमारस्तु महावच । शरैरेनेकसाहसैः क्षतघ्नो जितक्रमः ।
 तं शूरमार्थप्रतिनं मन्वास्तुतनिययं । चक्ररचं पराशुद्रात् कुमारं दिज्यपुत्रतः ।
 स मन्थं प्राप्य सैन्यानां सन्ध्यां प्रविचरन् दिग्भ । तव सैन्यस्य गोप्तावोत् भारद्वाजो दिज्यर्षभ ।
 शिखण्डिनं द्वादशभिर्विशत्या चोत्तमैजयं । नकुलं पञ्चभिर्विद्धा सहदेवस्य सप्तभिः ।
 युधिष्ठिरं द्वादशभिर्द्रोपदेयास्त्रिभिस्त्रिभिः । सात्यकिं पञ्चभिर्विद्धा मत्स्यस्य दशभिः शरैः ।
 व्यसोभयद्वये योधान् यथामुख्यमभिद्रवन् । अभ्यवर्त्ततं सम्येषु कुन्तोपुत्रं युधिष्ठिरं ।
 युगन्धरस्ततो राजन् भारद्वाज महारथं । वारयामास संकुहं वातोद्धृतमिवार्षवं ।
 युधिष्ठिरं च विद्धा तु शरैः सक्तपर्वभिः । युगन्धरान्तु भलेन रथनीडादपातयत ।
 ततो विराटद्रुपदो कैकेया सात्यकि शिबि । व्याघ्रदत्तस्य पाञ्चाल्य सिंहसेनयं वीर्यवान् ।
 एते चान्येऽथ सहव परीक्षितो युधिष्ठिरं । आवृजुस्तस्य पन्थानं किरन् सायकान् बद्धन् ।
 व्याघ्रदत्तस्तु पाञ्चाल्यो द्रोणं विद्याध मागैः । पञ्चाशस्त्रिं शिरोराजस्तत उच्चकुटुम्बेना ।
 तस्मिन् सिंहसेनस्तु द्रोणं विद्धा महारथं । प्राहयत् रुह्या दृष्टस्त्राययन् वै महारथान् ।
 ततो विस्मयं नयने धनुर्ग्रामवद्वज्रं च । तल्लब्धं महत् कृत्वा द्रोणं समुपाद्रवत् ।
 ततस्तु सिंहसेनस्तु शिरः कायात् संकुण्डलं । व्याघ्रदत्तस्य चाकस्य मत्स्यभ्यामाहरदसी ।
 ताम् प्रष्टव्यं शूरप्राने पाण्डवानां महारथान् । युधिष्ठिररथाभ्यामे तस्यौ मृत्युरिवान्तक ।
 ततोऽभवत्सहाश्रम्ये राजन् युधिष्ठिरे वसे । हतो राजेति योधानां समीपस्य वतप्रते ।
 अभ्रवन् धैनिकास्त्रान् दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रमं । श्वरा राजा धार्तराष्ट्रं कृतार्थो वै भविष्यति ।
 अस्मिन् मुहूर्त्ते द्रोणस्तु पाण्डवं दृष्ट्वा क्षपितं । आगमिष्यति मे नूनं धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
 श्वं सञ्जयतां तेषां तावकां महारथं । आयाज्येनै कौन्तेयो रथधोषेण नादयन् ।
 भ्रातृतादां रथावर्त्तौ कृत्वा त्रिघने नदीं । शूरास्त्रिवपुवद्वीपैः भैरवैः कृत्वापहारिणो ।
 ता शरीरमहाफेनां प्रासमस्यसमाकुलां । नदीमुत्तीर्य वेगेन कुहून् विद्राव्य पाण्डव ।
 ततः किरीटी सहसा द्रोणनीकमुपाद्रवत् । कादयन्निपुजालेन महता मोहयन्निव ।
 श्रीधममथ्यतो वाणान् मन्दधानस्य चानिगं । नान्तरं दृष्ट्वा कथितं कौन्तेयस्य यमस्त्रिणं ।
 न दिशो नान्तरिष्यन् न शीर्षेण च भेदिनी । अद्रश्यत महाराज वाणभृता हवामवत् ।
 नाद्रयत तदा राजंश्चक्षुः किञ्चन संयुगे । वाणान्यकारे महति कृते गाढोदधन्वना ।
 सूर्यं चाक्षामनुप्राप्ते रजसा चाग्निघृते । नाश्नायत तदा श्वत्सुं मुह्यन् च कथन् ।

ततोऽवहारं चकुनो द्रोणदुर्योधनादयः । तान् विदित्वा पुनस्तत्तानयुद्धमनसः परान् ।
स्वान्नोकार्नि धीमस्तु शनकैरवहारयत । ततोऽभितुष्टु पार्थ प्रहृष्टा पाण्डुञ्जया ।
पाश्चात्ताय मनोघ्नाभिवंशि सुखं निवर्षय । एवं स्वश्रिविर् प्रायोज्जिता शत्रून् धनञ्जय ।
वृष्टनस्तस्य सैन्यानां मुदितो वै सकेशव ।

सुदारगन्धर्ववर्णरूपैर्वज्रमवावच्छादिकैश्च मुखैः । चित्रे रश्मिपाण्डुसुतो वमसे नलत्रचित्रे विपतीव चन्द्र ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिकेकपर्वणि अर्जुनजये पौद्गण्ड्याय ॥ समाप्तश्च द्रोणामिकेकपर्वः ॥ १६ ॥

॥ अथ संशप्तकवधपर्वः ॥

॥ इन्द्राय उवाच ॥ ते सेने श्रिविर् गत्वा न्यविशेतां विशास्यते । यथाभागं यथान्यार्थं यथागुल्फश्च सर्वम् ।
छलाऽवहारं सैन्यानां द्रोणः परमदुर्गता । दुर्योधनमभिप्रेत्य समोऽभिदमव्रवीत् ।
उक्तमेतन्मया पूर्वं न तिष्ठति धनञ्जये । शस्यो यदोक्तं वज्रान्मे देवैरपि युधिष्ठिर ।
इति तूहः प्रपततां हत पार्थेन संयुगे । माविमहीष्वेषामस्त्रमजेयौ क्षणराण्डवौ ।
अपनीते तु योगेन केनचिच्छेत्ताहने । तत एव्यति ते राज्ञः वशमद्य युधिष्ठिर ।
कश्चिदाह्वयतां वृद्धो देशमन्य प्रकषेत् । तमजित्वा न कौन्तेयो निवर्त्तत कथञ्चन ।
एतस्मिन्नन्तरे शून्ये धर्मराजमहं नृप । यदोक्त्यामि चमूं भित्वा दृष्टुमर्हं पश्यत ।
अर्जुनेन विहीनस्तु यदि गोसूते रणे । मामुपायान्तमालोक्य न्यहीत विद्धि पाण्डवं ।
इवन्तोऽहं नृहाराज धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । समानेयामि वगणं वशमद्य न संशय ।
यदि तिष्ठति वज्रान्मे मुहूर्त्तमपि पाण्डव । तमानयामि वज्रान्मादिजयास्तदिष्टियते ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रोणश्च तद्वचः श्रुत्वा चिगर्गाधिपतिसुधा । आहृष्टो संहिता राजनिदं वचनमब्रवीत् ।
वयं विनिष्ठता राजन् वहा गण्डीवधन्वता । अनागच्छपि चागच्छादस्मात्सु मरतवर्ध ।
ते वधं स्मरमाणस्तान् विनिकारान् शृण्विभान् । क्रोधाग्निना दह्यमाना नृपे महि सदा निमि ।
स ने दिव्यास्तवपद्मदलविषयमागत । कर्त्तारं स वधं कर्त्तुं यत्किरीर्षाम इदम् ।
भवतश्च मिथं पत्न्यादस्माकञ्च यमस्त्वरं । वयमेनं हनिष्यामो निष्कम्पायेधनादहि ।
अद्यास्त्वाङ्गुना भूमिरविगर्गाऽयं वा पुनः । सत्यं ते प्रतिजानोमो नैतन्मिथ्या मविष्यति ।
एवं पथरपेक्षाक्ता सत्यवर्मा च मारत । पथम्रतस्य पथोपुः कृत्यकर्षो तथैव च ।
रुहिता भ्रातरं पञ्च रथानामयुतेन च । न्यवर्त्तत महाराज छला प्रपयमाहवे ।
मालवस्तुष्टिकेरस्य रथानामयुतेस्त्रिमि । सुगर्भा च नरव्याधं विगर्त्तं प्रहृष्टाधिप ।
मालवकैर्ललितैश्च सहितो मद्रकैरपि । रथानामयुतेनैव शोऽगमत् आहृष्टो वद ।
मानाजपपेदेभ्यश्च रथानामयुतेन च । समुत्थितं विमिष्टानां प्रपथार्थमुपागमत् ।
ततोऽव्यवमानाय छला कर्त्तुं दृढकृ दृढकृ । अष्टकं कुम्भीराणि चित्राणि कवचानि च ।

ते च वदन्तु गणा घृताकाः सुप्रवीरिणः । सौम्वीर्सेखलिना वीराः सहस्रशतदक्षिणः । (१)
 यत्नान् पुच्छिणे लोत्थाः कृतकृत्यास्तनुव्यसः । धेक्ष्यमाणस्तदाऽस्मानं यमया विजयेन च ।
 ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैः क्रतुभिश्चातदक्षिणैः । प्राप्य लोकान् सुयुद्धेन चिप्रमेव विद्यामव ।
 ब्राह्मणां क्षर्पयित्वा च निष्कन्दत्वा दृयक् दृयक् । गच्छ वार्षाधि च पुनः समाभास्य परस्परं ।
 प्रज्वाल्य क्षणवर्त्तमानमुपगम्य रणे व्रतं । तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां दृढनिश्चयाः ।
 गृह्णतां सर्वभूतानामुधैर्वैषो वभाधिरे । धृतां धनञ्जयवधे प्रतिज्ञाद्यापि चकिरे । (२)
 ये वै लोकानानृतिनां ये च वै ब्रह्मघातिनां । मद्यपस्य च लोका ये गुरुदाररतस्य च ।
 ब्रह्मखहरिणस्यैव रानपिष्ठापहारिणः । शरणागतं वा त्यजतो याचमानं तथा व्रतः ।
 अगारदाहिनाश्चैव ये न गो निजतामपि । अपकारिणश्च ये लोका ये च ब्रह्महिषामपि ।
 स्वभार्यामृतकालेषु यो मोहाद्योभिगच्छति । आहूमेयुनिकानाञ्च ये चाप्यात्मापकारिणः । (३)
 न्यासापहारिणः ये च मृतं नाश्रयताञ्च ये । क्षीवेन युध्यमानानां ये च क्षीनानुषारिणः । (४)
 नास्तिकानाञ्च ये लोका येऽग्निमाह्वयति त्वजं । तानाश्रयामुधै लोकान् ये च पापकृतामपि । (५)
 दशहत्वा बध सर्वं निर्वर्त्तैम धनञ्जयं । तेन चाभ्यर्हितास्त्रासाह्वयेमहि पराबुधाः ।
 यद्विलसुकरं लोके कर्म कुर्याम संयुगे । दृष्टान् लोकान् प्राप्नुयाम वयमद्य न संशयः ।
 स्वमुक्त्वा ततो राज्ञोऽभ्यवर्त्तन्त संयुगे । आह्वयन्तोऽर्जुनं वीराः पितृगुणं दिवं प्रति । (६)
 आह्वयन्तेनैरव्याप्त पार्थ परपुरस्त्रयः । धर्मराजमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् । (७)
 आह्वतो न निर्वर्त्तयमिति मे व्रतमाहिने । संग्रहकाय मां राजञ्चाह्वयन्ति महावृधे ।
 स्य च भ्रातृभिः सार्द्धं सुशर्माः कथते रणे । वधाय वगणस्यास्य मामनुज्ञातुमर्हसि ।
 नैतच्छक्तेमि धंधेदुमाङ्गलं पुरुषमेव । सत्ये ते प्रतिजानामि हतान् विद्धि परान् युधि ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुत्वा तत्त्वत्प्रातः सङ्क्षेपेन चिकीर्षितं । यथा तदनुतं तस्य भवेत्तत् त्वं समाचर । (८)
 श्रेणि हि बलवान् शूरः कृतास्त्रश्च जितयमः । प्रतिज्ञातञ्च तेनैतत्पश्यं मे महारथ । (९)
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ अयं वै मत्पुत्रोऽजस्रश्च त्वो रचिता युधि । प्रियमाणे तु पाञ्चालो नाचार्यं कामसाक्षति ।
 हते तु पुरुषयोधे रणे सत्यजिति प्रभो । सर्वैरपि समेतैर्वा न स्यातर्था कथञ्चन ।
 ॥ वसन्त उवाच ॥ अनुज्ञातस्ततो राज्ञा पश्चिक्तस्य फाल्गुनः । प्रेष्या दृष्ट्य वरुधा ह्याग्निपक्षस्य योगिताः ।
 विधायैवं तत पार्थस्त्रिगजानां प्रत्ययाह्वी । चुधितः चुद्धिपातार्थं विंशो मृगगणानिव ।
 ततो दौर्बोधं येन मुदा परमया पुनः । अतोऽर्जुनं धर्मं कुहं धर्मराजस्य निपद्ये । (१०)
 ततोऽभ्यास्येन ते येन समाश्रयतुराजसा । गङ्गापरिधौ विंशेन प्रादुर्धौ बोल्यनोदके ।
 इति श्रीमद्भागवते श्रेणपर्वणि संग्रहकथनपर्वणि धनञ्जयवने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ वसन्त उवाच ॥ ततः संग्रहका राजन् धमे दंभे व्यवस्थिताः । व्यूढाभोक्तं रघैरेव चन्द्राकारं मुदा युताः ।
 ते किरीटिनमायानां दृष्ट्वा हर्षेण भारिय । उद्वेगप्रवरयात्राः शब्देन महता तदा ।

स शब्दं प्रदिश सर्वान् दिशः खड्गं समावृणोत् । आहृतत्वाच्च लोकस्य नासीत्तत्र प्रतिस्त्रज ।
 सोऽतीवसम्पृच्छांस्तानुपलभ्य धनञ्जय । किञ्चिदभ्युत्स्रयन् कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् ।
 पर्येतान् देवकीमातर्मुमूर्षून्ध संयुगे । आहूँस्तेष्वर्त्तकानेव रोदितव्ये प्रवर्षिताम् ।
 अथ वा हर्षकालोऽयं वैगर्तानामसम्प्रय । कुनैर्दुरवापानं चिं लोकान् प्रास्थन्यन्तमान् ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुं हृषीकेशं ततोऽञ्जुन । आसन्नाद रणे व्यूढां चिन्तानामनीकिनी ।
 स देवदत्तमादाय शङ्खं हेमपरिष्कृतं । द्रुपौ वनेन महता घोषेणापूरयन् दिशः ।
 तेन घोषेण सन्नत्ता सशस्त्रकवचयिनी । निवेष्टाऽवस्थिता सङ्घे ह्यस्यवारमयी यथा ।
 बाह्यलोषां विष्टतां चाल्म्यकर्णैर्मिरोधरा । विष्टश्चरणा भूर्ध्वं दधिरक्ष प्रसुसुतु ।
 उपलभ्य ततः संज्ञामवस्थाय च बाहिर्गी । युगपत् पाण्डुपुत्राय चिचिपुं कद्वपविण ।
 तान्यञ्जुनं सहस्राणि दशपञ्चभिराशुगै । अनागतान्येव शरैर्यच्छेदाशुपराक्रम ।
 ततोऽञ्जुनं शितैर्वाणैर्दशभिर्दशभि पुनः । प्रत्यविध्यत्ततः पार्थस्तानाविध्यत्विभिस्त्रिभिः ।
 एकैकस्तु ततः पार्थ राजन् विव्याध पञ्चभिः । स च तान् प्रतिविव्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमो ।
 भूय एव तु सकुटुस्तोऽञ्जुनं सहकेशव । आपूरयन् शरैश्चणै तडागमिव दृष्टिभिः ।
 ततः शरसहस्राणि प्रापतकञ्जुनं प्रति । अमराणांमिव ज्ञाता फुल्लं द्रुमगणं वने ।
 ततः सुबाहुजिह्वद्विरद्विरारमयै शरैः । आविध्यदियुभिर्गाढं किरीटं सर्वथाविध ।
 तैस्त्रिंशत् । किरीटस्यैहमपुङ्खैरजिह्वगै । शतकुम्भा इवापीडो बभौ सूर्य इवोत्थित ।
 हस्ताबाधं सुबाहोस्तु भवेन धुधि पाण्डव । चिच्छेद तच्चैव पुनः शरवैर्धरवाकिरत् ।
 ततः सुग्रीवो दशभिः सुरयश्च किरीटिनं । सुधर्मो सुधनुर्धैव सुबाहुश्च संमार्ययन् ।
 तांस्तु सन्धान् इयमाणैर्वाजरप्रवरध्वज । प्रत्यविध्यद्वाद्येषां भस्त्रैश्चिच्छेद काञ्चनान् ।
 सुधन्वो धनुस्त्रिंशत् हयाश्चास्त्रावधीच्छरैः । अद्याद्य शरिरस्त्राणं शिरः काथादपाहरत् ।
 तस्मिन्निपतिते शरे वल्लासस्य पदानुगा । व्यद्रवन् भयाङ्गीता येन दौर्घ्योर्धनं बलं ।
 ततो जघान सकुटो वायविंशता महाचभू । शरजालैरविच्छिन्नैस्तम सूर्य इवाशुभिः ।
 ततो मग्नं बचे तस्मिन् विप्रलीने समन्ततः । सर्वसाविनि संकुलं वैगर्तान् भयमाविशत् ।
 ते बध्यमाना पार्थेन शरैः सज्जतपर्वभिः । अमुञ्चस्तथ तथैव वल्ला मृगगणा इव ।
 ततस्त्रिंशत्तारां कुटुस्तानुनाच महारथान् । अत्र द्रुतेन व शूरा न भयं कर्तुमर्हय ।
 श्लाघ्य प्रपयान् घोरान् सर्वसैन्यल पश्यत । गत्वा दौर्घ्योर्धनं सैन्यं किं वा वल्लय मुख्यम् ।
 नावहास्या कथं शोके कर्षणांतेन संयुगे । भवेम सहिता सर्वे निवर्त्तध्वं यथावत् ।
 एवमुक्त्वा तु ते राजन्नुदक्रोशान्मुकुम्भुः । ब्रह्मास्त्रं दक्षिणे वीरा हर्षयन् परस्पर ।
 ततस्तौ धन्यवर्त्तन्त संशस्त्रकगणा पुनः । नारायणश्च गोपावा मृत्युं कृत्वा निवर्त्तन्त ।
 इति श्रीशुभारते द्रोणपर्वणि सप्तमस्कन्धपर्वणि सुधन्ववधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु सन्निभं तान् सन्निभकण्ठान् पुनः । वासुदेवं महात्मानमर्जुनं समभाषत ।

चोदयामास हृषीकेशं सन्निभकण्ठान् प्रति । नैते हासन्ति सङ्ग्रामं जीवन्त इति मे मतिः ।

पश्य मेऽद्य बलं चौरं बाह्यैरिवात्मनश्च । अद्यैतान् पातयिष्यामि हृद् पशुमणानिव । १

ततः कृष्ण क्षितं कृत्वा प्रतिनन्द्य शिवेन तं । प्रावेक्षयत दुर्हर्षो यत्र धैर्यं च्छेदयन्तु ।

सरथो भ्राजतेऽत्यर्थमुद्यमाने रणे तदा । उद्यमानमिवाकाशं विमानैः पाण्डुरेह्ये ।

मण्डलानि ततश्चैकं गतप्रत्यागतानि च । यथा शक्ररथो राजन् युद्धे देवासुरे पुरा ।

अथ नारायणा, कुड्मः विविधायुधपाषाण । क्लृप्तं च शरमात्रं परिवर्धनञ्च यं ।

अदृश्यञ्च मुहूर्त्तं चक्रुः भरतर्षभ । कृष्णेन चक्षितं युद्धे कुन्तीपुत्रं धनञ्जयं ।

कुड्मस्तु फाल्गुनं सख्यं दिगुणोद्धतविक्रम । गाण्डीवं धनुःसमञ्जसं तूष्णं जघाह संयुगे ।

बद्धा च भुक्तुर्दिग्बलं कोधश्च प्रतिलक्ष्णं । देवदत्तं महाशङ्खं पूरयामास पाण्डवः ।

अथात्समरिष्वङ्गं त्वाङ्गमभ्यस्यद्वन्द्वं । ततो रूपसहस्राणि प्रादुरासन् प्रथक् प्रथक् ।

आत्मनः प्रतिकूपैर्नागाकूपैर्विमोहिताः । अन्योन्यमर्जुनं मत्वा स्वमात्मानञ्च अग्निरः ।

अयमर्जुनोऽयं गोविन्द इमौ पाण्डवयादवौ । इतिब्रुवाणा सख्युद्धा जघ्नरन्त्योन्यमाह्वे । ११

मोहित परमास्त्रेण चर्चं जम्बु परस्परं । अग्नौ भग्नरणे योधा पुष्पिणा इव किंशुकाः ।

ततः शरसहस्राणि तैर्बलमुक्तानि भग्नमातुः । कृत्वा तदस्त्रं तान् वीराननयसमवादनं ।

अथ प्रहृष्ट ब्रीहस्तुर्धित्यान्मालवानपि । मावेक्षतांस्त्रिगताय योधिर्बाह्याह्वयश्चरे ।

ते हन्यमाना वीरेण क्षप्रिया, काशचोदिता । व्यसृजन् शरानि पार्थे नानाविधानि च ।

ततो नैवाकुलस्तत्र न रथो न च योधिवः । प्रत्यदृश्यन्त चोरेण शरवैरेण संहृता । १२

ततस्तैः सञ्चलद्वादन्योन्यमभिचुक्रुः । हतौ कृष्णाविति प्रीता बाष्पास्त्राधुनुत्तदा ।

भेरीमृदङ्गमङ्गाय दधुर्भेरीः सहस्रम् । विह्वलाद्वरवाद्यापि चक्रिरे तत्र मारियः ।

तत्र प्रविशिदे कृष्णः खिन्नश्चाकुलमग्नयोत् । कापि पार्थ न पश्येत् त्वं कश्चिन्नोवपि शत्रुहन् ।

तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा त्वरमाणा धनञ्जय । बाधय्यास्त्रेण तैरस्त्रां शरदृष्टिमपाहरन् ।

तत्र सन्निभकण्ठान् स्यादपि परपापुधान् । उवाच भगवान् वायुः शुक्लपर्वण्यपानिव । १३

उद्यमानास्तु मे राजन् सङ्गोभन्त वायुना । उद्युता पक्षिणः काले दृष्टेभ्य इव मारियः ।

तांस्तथा व्याकुलीकृत्य त्वरमाणा धनञ्जय । जघान निमित्तैर्वापि मयस्त्राणि शतानि च ।

शिरांसि भस्मेऽहनदाह्नपि च सायुधान् । इतिहस्तोपमाद्योऽप्यहरेरुत्थामपातयन् ।

दृष्ट्वा त्वं विचरणात् यादृष्टेष्टकाकुलान् । माणाद्वातववैर्निनाम चकारारीन् धनञ्जय ।

गन्धर्व्यनगराकारान् विधिवत्कल्पितान् रथान् । शरैर्विशक्रगोक्रुन्तं च ते व्यथयद्विपान् । १४

मुण्डतालवनाभीरु मय तत्र चक्राग्निरः । क्षिप्रं शरयंत्राणां केचित्तत्र क्षिप्रं क्षिप्रम् ।

सोत्तरायुधिना नामा मपताशङ्कुशब्धमा । पेतुं शक्राग्निहता द्रुमवन्त इवाचलाः ।

चामरापीडकवचाः स्रजान्वनयनासवः । सारोहासुरगाः पेतुः पार्थबाणहताः चितौ ।
 विप्रविद्धाग्निस्तराग्निस्त्रवर्षाग्निसन्धयः । पत्तयन्क्वचमर्षाणः कृपणाः शेरते हताः ।
 तैर्हतेर्हन्मनैश्च पतद्भिः पतितैरपि । भनङ्गिनिष्टनङ्गिश्च कूरमायोधनं वभौ ।
 गजश्च महदुद्धृतं ग्रान्तं रुधिरवृष्टिभिः । महो चाप्यभवदुर्गो कवचमग्नमद्भुतम् ।
 तदभौ रौद्रवीभक्तं वोभेत्यार्थानमाहवे । शक्रोऽहं हव रुद्रश्च व्रतः कालात्यये पशून् ।
 ते वध्यमानाः पार्थेन स्याकुलाश्वरथद्विपाः । तमेवाभिमुखाः क्षीणाः शक्रस्यातिथितां गताः ।
 सा भूमिर्भरतयेष्ट निहतैस्तेष्वंहारयैः । आक्षीर्णा वन्धू भौ सर्वथा प्रतीभूतैः समन्ततः ।
 दत्तस्मिन्नन्तरे चैव प्रमत्ते सत्यसाचिनि । व्यूढानीकसतो द्रोणे युधिष्ठिरमुपाहवत् ।
 तं प्रत्यव्यहस्तरिता व्यूढानीकाः महारिणः । युधिष्ठिरं परीक्ष्यस्तदाक्षीणमुर्मं महत् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संग्रहकवधपर्वणि अर्जुनयुद्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ परिणाम्य निशान्तान् भारद्वाजे महारथः । उक्तवाहं राजेन्द्र वचनं वै सुयोधनं ।
 विधाय योगं पार्थेन संग्रहकगणैः सह । निष्क्रान्ते च तदा पार्थे संग्रहकवधं प्रति ।
 व्यूढानीकसतो द्रोणः पाण्डवानां महाबलम् । अभ्यधाह्वयत्तत्रैव धर्मराजजिघृक्षया ।
 व्यूढं दृष्ट्वा सुपर्णान् भारद्वाजेन तत्तदा । व्यूढेन मण्डलाह्वेन प्रत्यव्यहृद्युधिष्ठिरः ।
 मुखं त्वाक्षीन् सुपर्णश्च भारद्वाजे महारथः । शिरौ दुर्धधाधो राजा वेदार्थैः सानुगीर्हतः ।
 चक्षुषी हतवर्षा ॥ गौतमस्यास्य भास्वरः । भूतशर्मा शेमशर्मा करकाक्षश्च बौध्मेवान् ।
 कलिङ्गाः सिंहलाः प्राच्याः गूढाभीरा देशेरकाः । शक्रा यवनकाम्बाजालाया हंसपदाश्च ये ।
 ग्रीवायां शूरधेनाश्च देरदा मद्रकैकयाः । गजान्वरथपत्नीषालास्युः शतवहस्रजः ।
 भूरिभवास्तथा शन्यः शेमदत्तश्च वाहिकः । अबौहिष्ठा हता बीरा दक्षिणं पार्थमाश्रिताः ।
 बिन्दानुबिन्दावावन्धौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः । वामं पार्थ समाश्रित्य द्रोणपुत्रायतः स्थिताः ।
 वृष्टे कलिङ्गाः साम्बठा मागधाः पाण्डुमद्रकाः । गान्धाराः शकुनाः प्राच्याः पार्ष्वतीया वयातयः ।
 पुच्छे वैकर्तनं कर्णं सपुष्पज्ञातिबान्धवः । महत्या सेनया तस्मै नानाजनपदोत्सया ।
 जघ्रयो भीमरथः श्मपादिर्धोजभोजयः । भूमिञ्जयो हवः काथो नैवधय महाबलः ।
 हता बलेन महता नङ्गलोफपरिष्कृताः । व्यूहस्योरसि ते राजन् स्थिता युद्धविभारदाः ।
 द्रोणेन विहितो व्यूहः पदात्यश्वरथद्विपैः । वल्लोद्भूतार्थशकारः प्रनृत्यत्विज सज्यते ।
 तस्य पचप्रपञ्चेन निप्यतन्ति युयुत्सवः । सविद्युत्सनिता मेघाः सर्वदिग्भ्य हवोष्णगे ।
 तस्य प्राग्जातिषो मध्ये विधिवत् कल्पितं गर्जं । आस्थितः शुशुभे राजवंशुमानुद्वे यया ।
 मात्यदामवता राजन् श्वेतच्छलेण धार्यता । छत्तिकायोगयुक्तेन पार्ष्णमास्त्रमिवेन्दुना ।
 नीलाञ्जनचयप्रक्षो मदान्त्रो दिरदो वभौ । अतिवृष्टो महाभैरवैर्यया स्थात् पर्वतो महान् ।
 नानानृपतिमिवीरैर्विधायुधभूषणैः । समन्ततः पार्ष्वतीयैः शक्रो देवगणैरिव ।

ततो युधिष्ठिर प्रेत्य व्यूहं तमतिमानुष । अजय्यमरिभिः सङ्घो पार्षतं वाक्यमब्रवीत् ।
 ब्राह्मणस्य वशं नाहमियामच यथा प्रभो । पारावतसर्वशैत्य तया नोतिर्विधीयतां ।
 ॥ धृष्टद्युम्न उवाच ॥ द्रोणस्य यतमानस्य वशं नैथसि सुमत । अहमावारयिष्यामि द्रोणमद्य सहास्रम् ।
 मयि जीवति कौरव्य नोदेगं कर्तुमर्हसि । न हि शक्नो रणे द्रोणे विजितुं भां कथञ्चन ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ यवमुक्ता किरन वाणान् द्रुपदस्य सुतो ववी । पारावतसुर्वशैत्य स्वयं द्रोणमुपाव्रवत् ।
 अनिष्टदर्शनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नमवस्थितं । क्षणेनैवामवद्वेष्टो नातिवृष्टमना हव ।
 तन्तु सन्नेष्ट्य पुनस्ते दुर्मुखे शत्रुक्षेपेण । म्रियं चिकीर्षुर्द्रोणस्य धृष्टद्युम्नवारयत् ।
 स संप्रहारस्तमुत् सुघोरं समर्पयत् । पार्षतस्य च पूरुषस्य दुर्मुखस्य च भारत ।
 पार्षतं शरजालेन चित्रं प्रच्छाद्य दुर्मुखं । भरीहाजं ब्रौघेन महता समशारयत् ।
 द्रोणमावारितं दृष्ट्वा शयमायात्तवाक्षमे । नानाविद्धैः शरजालैः पार्षतं समोदयत् ।
 तदाविषक्तो सङ्घो पाश्चात्त्यकुलमुखयोः । द्रोणो यौधिष्ठिरं सैन्यं वज्रधा यथमच्छरेः ।
 अनिलेन रथाभ्याणि विच्छिन्नाणि समन्ततः । तथा पार्थस्य सैन्यानि विच्छिन्नानि कश्चित् कश्चित् ।
 मुहूर्तमिव तपुद्गमाक्षीन्मधुरदर्शनं । तत उन्मत्तवद्वाजान् निर्गर्थादमवर्त्तत ।
 नैव स्त्रे न परे राजनाशायतं परस्परं । अनुमोहेन क्षत्रभिर्गुह्यं तत् संमवर्त्तत ।
 जूडामणिषु निष्क्रेपु भ्रूषणेष्वपि वर्षसु । तेपामादित्यदर्शनाभा रम्यस्य प्रसङ्गाग्निरे ।
 तत्प्रकीर्णपताकामां रथशरिण्यजिना । बलाकासबलाक्षेभं दहये क्षपमाहवे ।
 नरानेव नरा अभ्रुपदपाद्य दया हयान् । रथोद्य रथिनेः अनुचौरिणान् धरवारणा ।
 सन्नुच्छ्रितपताकामां गजानां परमोदये । क्षयेन तुमलो घोरः सङ्घातः समर्पयत् ।
 तेषां सप्तगणाणां वर्षतामिनरेतरं । दम्भहतात्तद्वर्षतामधूनाः शिरिजायन ।
 विप्रकीर्णपताकामि विपाणजनिताग्रयः । बभ्रुवु स्त्रं भमाबाद्य संविद्युन् दयाभुदा ।
 विषिपद्भिर्दक्षिण निपतद्भिश्च वारणैः । क्षमभूव मही कीर्णं म्रियेर्धौतिव शारदी ।
 तेपामाह्वयमानां वायुलोभरहृष्टिभिः । धारणामां रवो ब्रह्मे मेघपाभिमिव धमने ।
 तेमराभिहतं केचिदाण्येय परमदिपा । विवेधु सव्यनागानां शब्दमेवापेयउग्रजम् ।
 विपाणभिहताद्यापि केचित्तत्र गजा गमे । चक्रुर्नालिनं घोरमुत्पातजगददा हव ।
 प्रतीपा क्रियमाणाय वारणा धरवारणैः । उन्मथ्य पुनराजगु म्रियतां परमादुमे ।
 महामायेभ्यो दामाशलाशिता भरतोभरे । गजेभ्यः पूयिर्धौ अमृगुत्तमप्रहरणादुश्रुता ।
 निष्क्रेपुशाय मातङ्गा विनदन्मनसता । क्लिजग्राणोव समेत सम्यविशं परम्पर ।
 जतान्परिवहन्तश्च पतितान् पतितायुधान् । दिग्धा अमृग्यशानागाः केचिदेकधरा हव ।
 ताडितास्ताड्यमागाय तोमरार्तिपरम्परे । पितृगर्भस्वरं हवा तदा विजगमे गजाः ।
 तेषां क्रमेणैव कायेर्निपतद्भिः समन्ततः । आर्द्रता बध्ना भूमिद्यकमे च नगादस्य ।

सादितैः सगजारोहैः सपताकैः समन्ततः । मातङ्गैः शृङ्गैः भूमिर्विकीर्णैरिव पन्तैः ।
 गजस्रांस्य महामात्रा निर्भिन्नहृदया रणे । रथिभिः पातिता भवेविकीर्णादुग्रतोमराः ।
 क्रौञ्चवदिनदन्तोऽप्ये नाराचमिहता गजाः । परान् स्वांश्चापि मृदून्तः परिपेतुर्हिषो दश ।
 गजाश्चरथयोधानां शरीरोघसमाहृता । बभूव पृथिवी राजन् मांसशोषितकर्हमा ।
 प्रमथ्य च विषाणायै समुत्क्षिप्ताश्च वारणैः । सचक्राश्च विचक्राश्च रथैरेव महारथाः ।
 रथाश्च रथिभिर्हाना निर्घन्तुमाश्च वाजिनः । हतारोहाश्च मातङ्गादिभ्यो जग्मुर्भयातुराः ।
 जघाना च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा । हृत्पावोन्मुमुर्षे युद्धं न प्राश्रयत किञ्चन ।
 आगुन्तेभ्योऽवबोदन्तो नरा लोहितकर्हभैः । दीपमानैः परिक्षिता दारैरिव महाद्रुमाः ।
 शोणितैः सिन्धुमामानि वल्गाणि कवचानि च । ह्रवाणि च पताकाश्च सर्वे रक्तमदृश्यत ।
 ह्यौघाश्च रथौघाश्च नैरौघाश्च निपातिताः । संहताः पुनराहत्य वज्रधा रथनेमिभिः ।
 च गमाघमहावेगः परासुनरमैवतः । रथौघतुमुत्तारत्तः प्रबभौ धैर्यवागतः ।
 तं बाह्वनमहानोभिर्धौघा जघममैषिणः । अद्वा द्वाप्यमज्जन्तो वैरमोहं प्रचक्रिरे ।
 शरवर्षाभिदृष्टेषु योधिष्व्वावितलकसु । न तेषु चिन्तितां लेभे कश्चिदाहतलचयः ।
 वनमानेन तथा युद्धे चोरकृषे मयहरे । मोक्षयन्ता परान् द्रोणे । युधिष्ठिरमुपाद्रवन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सप्तमस्कन्धपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ २० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरं द्रोणो हृष्टाऽन्तिकमुपागतं । महता शरवर्षेण प्रत्यष्टाद्वादीतवत् ।
 ततो वृहत्पाण्डव आलोच्यार्धिष्ठिरे बले । जिघृक्षति महानिहे गजानामिव ध्रुवम् ।
 हृष्टा द्रोणं ततः शूराः सत्यजित् सत्यविक्रमः । युधिष्ठिरमभिप्रेतुराचार्य्यं समुपाद्रवत् ।
 तत आचार्य्यपाञ्चाक्षौ पुपुधानो महाबलौ । विद्योभयनौ तक्षैर्मित्रवैरोचनाविव ।
 ततो द्रोणं महेष्वाकः सत्यजित् सत्यविक्रमः । अविष्यच्चिन्तायेण परमात्वं व्यदर्शयत् ।
 तथाऽस्य शरये पञ्च शरान् सर्पविशेषमान् । अमुच्यदन्तकप्रख्यानं हनुमोहाश्च शरयिः ।
 अथाऽस्य सहस्राविधह्वयान् दशमिराश्रयैः । दशभिर्दशभिः कुङ्कु उभौ च पार्श्व्यशरयो ।
 मण्डलान् सम्राट् सत्यजित् पृतनामुखे । ध्वजं चिच्छेद च क्रुद्धो द्रोणस्यामिबकर्वणः ।
 द्रोणस्त तक्षमलोक्त्य चरितं तस्य संयुगे । जनसा विज्जयामास प्राक्तकात्मरिन्दमः ।
 ततः सत्यजितं तीक्ष्णैर्दशभिर्बाणैर्दिभिः । अविष्यच्चोद्यमाचार्य्यं क्लृप्ताऽस्य शरैः धनुः ।
 स भीष्मतरसादाय धनुरन्यत् प्रतापवान् । द्रोणमभ्यहनद्रजस्विंश्चक्रिः कद्रुपविभिः ।
 हृष्टा सत्यजिता द्रोणं सक्तमानमिवाहवे । सुक्रुशः पाण्डवा राजन् वल्गाणि दुधुवुथ ह ।
 एकस्त पद्मः कुङ्कु द्रोण्यं पश्य सानन्तरं । विव्याध बलवान् राजेक्षदहतमिवामवत् ।
 द्रोणस्त शरवर्षेण च्चाक्षमानो महारथः । वेगं चक्रे महावेगः कोधादुदृत्य चतुर्वी ।
 ततः सत्यजितश्चापं हिला द्रोणो वृकश्च च । यद्भिः ससृतं सह्यं शरैर्द्रोणोऽनघोदृक् ।

अथान्यद्वनुरादाय सत्यजिद्वेगवत्तरं । सत्यं ससूतं विमिश्रेष्ट्रैः विधाध सध्वजं ।
 स तं न मृष्टे द्रोणः पाश्चात्येनादिनो मृष्टे । ततस्तस्य विनाशाय सत्यं बध्नज्ज्वरान् ।
 ह्यान् ध्वजान् धनुर्भूषितसुभौ च पाष्णिषारथो । अवाकिरंस्ततो द्रोणः शरवर्षे, महस्रज्, ।
 तथा संच्छिद्यमानेषु कर्णकेषु पुनः पुनः । पाश्चात्यः परमास्तत्र शोणितान्नमयोधयत् ।
 स सत्यजितमालोक्य तथोदीर्णं महाहवे । कर्हृषद्रेण पिच्छेदं शिरस्तस्य महात्मनः ।
 तस्मिन् हते महामात्रे पाश्चात्यानां महारथे । अपायान्जवनैरथैर्द्रोणसप्तो युधिष्ठिरः ।
 पाश्चात्याः केकया मत्स्यायेदिकाहयकोशनाः । युधिष्ठिरमभीक्ष्णतो दृष्ट्वा द्रोणमुपाव्रवत् ।
 ततो युधिष्ठिरं प्रेषुराचार्ये, शत्रुपूगहा । व्यधमत्तान्यभीक्ष्णानि त्वरारामिभिवानलः ।
 निर्हन्तमभीक्ष्णानि तानि तानि पुनः पुनः । द्रोणं मत्स्याद्वरजः शतानीकोऽभ्यवन्त ।
 सूर्यरश्मिप्रतीकाग्रैः कर्भारपरिमाञ्जितैः । वह्निः ससूतं सद्यं द्रोणं विद्धाइनदह्मन् ।
 क्रूराय कर्णेन युक्तयिकीर्षु कर्णे दुष्करं । अवाकिरंस्वरजान्भारदाजं महारथं ।
 तस्य नामदतो द्रोणः शिरः कापात् सकुण्डलं । चुरेणापाहरन्तुर्न ततो मत्स्याः प्रदुद्रुवः ।
 मत्स्यान्निजलाजयचेदीनं काहपात् केकयानपि । पाश्चात्यान् सञ्चयाम् पाण्डून् भारदाजः पुनः पुनः ।
 तं दहन्तमभीक्ष्णानि क्रूहमग्निर्घया वनं । दृष्ट्वा हस्तरथं शीरं समकम्पन्त सञ्चयाः ।
 उत्तमं चाददागस्त्य धनुरस्याशुकारिण । व्याघोर्षो निग्नतोऽभिचान्दिषु सर्व्वासु द्रुमुवे ।
 नागान्नान् पदानीय रयिनो गजसादिन । रौद्रा हस्तवतो मुक्ताः प्रमेयन्ति स्म सायकाः ।
 नामघातनः पर्जन्यो मिश्रवातो हिमात्यथे । अश्ववर्षमिवावर्षन् परेषां भयमादधत् ।
 सर्व्वादितः समचलन् सर्व्वा विचेभियस्त्रिव । बली शूरो भवेन्मासे मिषाणामभयह्वरः ।
 तस्य विदुर्दिवाभ्रेषु चार्पं हेमपरिभूतं । दिषु सर्व्वासु पश्यान् द्रोणस्थानितेजसः ।
 शोभमानां ध्वजे चास्य वेदीमद्रास्य भारत । हिमवच्छिखराकारां चरतं सधुमे श्वरं ।
 द्रोणस्तु पाण्डवानीके चकार कदनं महत् । यथा देवगणे विष्णुः सुरासुरान्समस्तान् ।
 स शूरेः सत्यवाक् शान्तो बलवान् सत्यविक्रमः । गह्वानुभावः कल्याणो रौद्रां भोदविभीषणां ।
 श्वघोर्षिर्भञ्जयर्षी मर्त्यकृत्पापहारिणी । गजवाजिमहापाशामभिधोना दुरासदं ।
 शीरास्त्रिगर्करां रौद्रां भेरीमुरजकच्छपां । सर्व्ववर्षस्रवां घोरान् केकयैवलमादनां ।
 शरीरघर्षो धनुः श्रोतां बाणपञ्चवशङ्कुधां । रणभूमिवर्षां गोमां कुलपञ्चयवाहिनीं ।
 ममूयुर्गोर्षपापाणां गवियमोनां गदोदुपां । उष्णोपफेनवर्षां विकीर्णान्तपरोरुपां ।
 शीरापहारिणीमुपां मांसमोलितकर्हृमां । हस्तिघर्षां केतुघ्नां सन्निपाणां निमज्जनीं ।
 क्रूरां शरीरकण्ठां सादिनक्रां दुरत्ययां । द्रोणः प्रावर्तयन्तत नदीमन्तकगामिनीं ।
 प्रत्यादगलक्ष्म्युष्टां श्वस्रगालगणायुतां । निषेवितां महारौद्रेः पिश्रिताग्निः समन्ततः ।
 तं दहन्तमभीक्ष्णानि रघोदारं कृतान्तवत् । सर्व्वतोऽभ्यद्रवन्द्द्रोणं कुन्तीपुत्रपुरोगमाः ।

ते द्रोणं सहिता शूराः सर्वतः प्रत्यवारयन् । गभस्तिभिरिवादित्य तपन्त भुवनं यथा ।
 तन्तुं शूरं महेष्वासे तावत्प्रभुयतायुधाः । राजानो राजपुत्राश्च समन्तात् पथ्यवारयन् ।
 शिखण्डो तु ततो द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्वभिः । चक्षधर्मा च विंशत्या वसुदानस्य पञ्चभिः ।
 उत्तमौजास्त्रिभिर्वाणे चक्षदेवस्य पञ्चभिः । सात्यकिश्च शतेनाजो युधामन्युस्तथाऽष्टभिः ।
 युधिष्ठिरो दादृशमिद्रोणं वित्याध सायकैः । धृष्टद्युम्नश्च दशमिश्रैकितान्त्रिभिः शरैः ।
 ततो द्रोणः सद्यसन्धं प्रभिन्न इव कुञ्जरः । अभ्यतीत्य रथानीकं दृढसेनमपातयत् ।
 ततो राजानमावाच अहरन्तमभीतवत् । अविश्वजवमि चेमं स हन्तः प्रापतद्रथात् ।
 संसन्धं प्राप्य सैन्यानां सर्वान् प्रविचरन् हिमः । वाता ह्यभवद्वेद्यान् न ज्ञातयः कथञ्चन ।
 शिखण्डिन् दादृशमिद्रोणं चोत्तमौजसं । वसुदानस्य भवेन् प्रपययमवादनं ।
 अशीत्या चेमवर्षाणं पश्चिमाया सुदक्षिणं । चक्षदेवन्तु भस्मे रथनीकादपातयत् ।
 युधामन्युं चतुः पत्न्या चिन्मता चैव सात्यकिं । विद्धा हस्कारयस्त्रिंशं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।
 ततो युधिष्ठिरः चित्रं गृह्णतो राजसत्तम । अपायाञ्चनैरथैः पाञ्चालो द्रोणमभ्यधात् ।
 त द्रोणं सधनुष्कन्तु सान्वयन्तारमाशिषोः । स हन्तः प्रापतद्रूमौ रथाज्योतिरिवास्मरान् ।
 गोमिन् हन्ते राजपुत्रे पाञ्चालानां यशस्करे । हतद्रोणं हतद्रोणमित्यासीद्विक्लवा महान् ।
 तास्तथा श्वशरैर्भजन् पाञ्चालान् मन्थकैकयान् । सञ्जयान् पाण्डवान् चैव द्रोणो व्यचौभयहवी ।
 सात्यकिं चेतितानश्च धृष्टद्युम्निः शिखण्डो । बार्हस्पतिश्चैवैवेति सेनाविन्दु सुवर्षधः ।
 शताश्वान्याश्च सुवह्मन्नाजपदेश्वरान् । सर्वान् द्रोणोऽजययुद्धे क्लृप्तमि परिवारितः ।
 तावकाश्च महाराज अयं शब्दा महाहवे । पाण्डवेयान् रणे जघ्नुर्देवमायान् समन्ततः ।
 ते दानवा इव द्रोणं बध्यमानाः समन्ततः । पाञ्चालाः कैकया मथ्याः समकल्पन्त भारतः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सप्तमस्कन्धपर्वणि द्रोणयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भारद्वाजेन भग्नो पाण्डवेषु महामुधे । पाञ्चालेषु च सर्वेषु कश्चिद्वेद्योऽभ्यवर्तत ।
 आर्यो युद्धे मतिं कृत्वा चक्षिषाणां यशस्करः । अवेतितां कापुदैव वेतितां पुरुषर्षभे ।
 अहो नासीत् पुमान् कश्चिदुद्धा द्रोणं व्यवस्थितं । कुक्षमाणमिव व्याघ्रं प्रभृज्जनिव कुञ्जरः ।
 द्युमन्तमाहवे प्राणान् सञ्जह्नु चिवयोधिभं । महेष्वासे नरथाप दिवता भयवर्द्धन ।
 शतशं सत्यनिरन्तं दुर्योधनद्वितैषिण । भारद्वाजं तथाऽनोके दृष्ट्वा शूरमवस्थितं ।
 क वीराः संयवर्तन्त तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तान् दृष्ट्वा चतितान सङ्क्षो प्रणुधान् द्रोणसायकैः । पाञ्चालान् पाण्डवान् मन्थान् सञ्जयार्थेदि
 कैकयान् ।

द्रोणं चापविमुक्तेन शरोपेनाग्राह्यारिणा । सिन्धोरिव मरौपेन द्वियमाणान् दद्यान्नान् ।
 फौरवा सिंहादेन नानावाद्यस्त्रेण च । रथदिपनरायैव सर्वतः समवारयन् ।

तान् पश्यन् सेन्यमथस्त्रो राजा खड्गमपेष्टत । दुर्योधनोऽमवीक्ष्य प्रहृष्टः प्रहसन्निव ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ पश्य राधेय पाञ्चालान् प्रणुमान् द्रोणसायकैः । विहिनेषु सृगान् वन्यान् कानितान् दृढ धांविना ।

मेते जातु पुनर्युद्धमीहेयुरिति मे मतिः । यथातु मग्ना द्रोणेन वर्ततेनैव महाद्रुमाः ।

अद्यमानाः शरैरतैरव्यपुष्टैश्चहात्मना । यथानैकेन गच्छन्ति धूर्णमानास्ततस्तन ।

सन्निहृष्टाश्च कौरव्यैर्द्रोणेन च महात्मना । एतेऽन्ये मण्डवीभृताः पात्रकेनैव कुञ्जराः ।

भ्रमरैरेव चाविष्टा द्रोणस्य मिश्रितैः शरैः । अन्योऽन्यं समलीयन्त एवायनपरायणः ।

एष भीमो महाकोपीपीन पाण्डवसञ्चये । मदीयैराहतायोधे कथं नन्दयतीन मां ।

यत्किं द्रोणमयं लोकमद्य पश्यति दुर्धनः । निराशो जीवितासूनुमद्य राज्याश्च पाण्डवः ।

॥ कथं उवाच ॥ नैव जातु महाबाहोर्जीविनाहवमसृजेत् । न चेमान् पुरुषव्याघ्र विह्वलादिन् वदित्यति ।

न चापि पाण्डवा युद्धे मज्जेरन्निति मे मतिः । शूराश्च मलवनाथ कृताञ्चा युद्धदुर्गदाः ।

विद्याप्रसूतधैर्यवान् वनवासञ्च पाण्डवाः । क्षरमाणा न हासन्ति संघामनिति मे मतिः ।

निवृत्तौ हि महाबाहोरमितो जा ह्येकोदरः । वरान् वरान् हि कील्येयः रथोदारान् हनित्यति ।

अविना धनुषा मग्ना ह्येवैर्गैर्नरैरथैः । अथवेन च द्रष्टेन ज्ञातान् ज्ञातान् हनित्यति ।

तमेतमन्वर्त्तन्त सात्यकिप्रमुखा रथाः । पाञ्चालाः वेकया मत्स्याः पाण्डवाश्च विभ्रमयन्त ।

शूराश्च बलवन्तश्च विक्रान्ताश्च महारथाः । विभ्रमयन्त भीमेन संरन्ध्रेनाभिषेदिताः ।

ते द्रोणमभिवर्त्तन्तः सर्वतः कुरुपुङ्गवाः । ह्येकोदरं परोक्षम्, सूर्यमभ्यगवा इव ।

रुक्मायनगता श्वेते पीडयेयुर्धनप्रतः । अरक्ष्यमाणं शलभा यथा दीपं मुमुक्षुवः ।

अभ्रमयं कृतास्ताश्च पर्याप्तास्यापि वारणैः । अतिभारमहं मन्ये भारद्वाजे समारितं ।

ते श्रीप्रमदगच्छामि यत्र द्रोणो व्यवस्थितः । कोका इव महानागं मा वै हेतुर्धनप्रतः ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ राधेयस्य वचः कुला राजा दुर्योधनस्ततः । आदत्ति, सहितो राजन् प्रायाद्द्वेणेरयं प्रति ।

तत्र राधे महानागोदेकं द्रोणं विधासतां । पाण्डवानां निवृत्तानां भागवर्षैर्हृद्योक्तमै ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संश्लेषकपर्वणि द्रोणयुद्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ एतरात्र उवाच ॥ सर्ववामेव मे ब्रूहि रथचक्रानि सञ्चय । यद्रोणमभ्यर्त्तन्त कुट्टा भीमपुरोगमाः ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ अथशर्णहर्षैर्दृष्टा व्यायच्छन्त ह्येकोदरं । रजतायस्तन, शूरेः सेनेय संन्यर्त्तत ।

सारङ्ग्यं युधामन्युश्चक्रमागो हयोक्तमै । पथेवर्त्तन्त दुर्धनं, कुट्टो द्रोणरथं प्रति ।

पारावतवर्णैश्च हेमभाण्डैर्महाजने । पाञ्चालराजस्य सुतो दृष्टयुधो न्यनर्त्तत ।

पितरन्तु परिभेषु सप्तपथा यतप्रतः । विह्विष्टाश्च पराः काङ्क्षन्धोणान् संन्यर्त्तत ।

पद्मपत्रनिर्भायाश्चान् मल्लिकाशान् खण्डूकान् । मेघरिः चण्डदेवश्च स्वयं धनरथमप्ययौ ।

दर्शनीयास्तु कामोजाः शूकपत्रपरिष्पदाः । वदन्तो मकुञ्जं श्रीधं तावत्कानिभिरुदुतुः ।

इष्टाय मेघपङ्कजा श्रवणक्षेत्रमौजम् । दुर्द्वयायाभिन्नाय कुङ्कु पङ्कज भारत ।
 तथा तित्तिरवध्याया हया वातममा जवे । श्रवणक्षेत्रमुने युद्धे महदेवमुदावधुम् ।
 दन्तवर्गस्तु राजानं कावशात्ता युधिष्ठिर । भीमवेगा नरव्याघ्रमवहन वाररहम् ।
 हेमोक्तमप्रतिच्छेदयेत्तस्यैवे । श्रवणक्षेत्रं मेव्यानि श्रवणक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
 राक्षस्यनक्तरो राजा पाञ्चालो द्रुपदोऽभवत् । जातरूपपण्डितः सर्वलोचरमिगितः ।
 सज्जामे हरिर्भयुक्तः सर्वशब्दवहयुधि । राज्ञां मध्ये महेश्वरः शान्तभीमवर्तन ।
 तं विराटोऽप्ययाष्टीधं वध सर्वशब्दहारयै । कैवल्याय शिखण्डो च धृष्टकेतुनाथ च ।
 सैः सैः सैः परिहृता मत्स्यराजानमवयुः । तन्तु पाटलपुष्पाणः समवर्णः हयोत्तमाः ।
 वधमाना श्यराजान मत्स्यस्यामिचपातिनं । हरिद्राघमवर्णाय जवना हेममालिन ।
 पुत्रं विराटराजस्य समरं समुदावहन् । इन्द्रगोपकवर्णं भ्रातर पञ्च कैवल्या ।
 जातरूपसमाभावाः सर्वे लोहितकधजाः । ते हेममालिनः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 वर्षन्त इव जीमूताः प्रथमस्तु दंशिताः । श्रमपाचनिकाशान् पाञ्चालमनिरौजम् ।
 दन्तवर्गस्तु तुरगाः शिखण्डिनमुदावहन् । तथा दादशबाह्व्याः पाञ्चालानां महारथाः ।
 तेषां पद्महस्ताणि ये शिखण्डिनमवयुः । पुत्रस्तु शिखण्डपात्रस्य नरविहङ्ग्य मारिष ।
 आकीर्णो वशन्ति सा शारङ्गवत्या हयाः । धृष्टकेतुस्तु चेदीनामवधोऽतिवशान्वित ।
 कामोजैः श्रवणक्षेत्रमवर्तन्त दुर्जयः । हृत्तुष्टदन्तु कैवले सञ्जुमारा हयोत्तमा ।
 पलाशधूमवहायाः श्वेताः शीघ्रमावहन् । मर्विकायाः पद्मवर्णं वाकिजाताः स्रजद्वताः ।
 शूरां शिखण्डिनः पुत्रं स्रजदेवमुदावहन् । हस्त्रभाष्यप्रतिच्छेदः कैवलयद्वया हयाः ।
 श्रमावन्तोऽवहन् मंथो धेनुविन्दुमरिन्दम् । सुवानसवहन् युद्धे कैवल्याः हयोत्तमाः ।
 काव्यस्याभिमुखं पुत्रं सञ्जुमारं महारथं । येनास्तु प्रतिविधमं लक्षणीया मनोज्ञाः ।
 दन्तुः श्रोतिका राजान् राजपुत्रमुदावहन् । स्रजधोमं तु यं सोमात्पायं पुत्रमपाच ।
 मावपुष्पवर्णालमवहन् काञ्चिने ।
 वधस्योत्तममतिमा मधुव पुरे कुङ्कुममुदयेशुनाशि । तस्मिन् ख्यातः सोमध्वजस्तु यन्नात्तपान् स्रजधोमोऽभवत् ।
 नाकुन्तिस्तु श्रतानीकं शालपुष्पनिभा हया । आदित्यनक्षत्रमध्याः श्रवणक्षेत्रमुदावहन् ।
 काव्यमप्रतिभेयैर्नैर्मयूरपीथमविभाः । द्रौपदेयं नरव्याघ्रं श्रुतकथां गमाह्वे ।
 श्रुतकीर्तिं श्रुतमिधि द्रौपदेयं हयोत्तमाः । ऊग्रः पार्थसमं युद्धे श्रवणक्षेत्रनिभा हया ।
 दमाङ्गराध्वं गुणं लक्षणापायां च संयुगे । अभिमन्युं पिङ्गानं कुमारमवहन् रणे ।
 एकस्तु धार्तराष्ट्रिः पाण्डवान् वा समाश्रितः । मं हृन्तो महाकाया युद्धमुत्तवहन् रणे ।
 पलाशकाव्यवर्णस्तु बाहुर्धमं तरङ्गिनं । ऊग्रः सुतमुने युद्धे हया हया स्रजद्वता ।
 कुमारं मितिपादास्तु हस्त्राभैरवहन् रणे । योऽतिमवहन् युद्धे यन्तुः श्रवणक्षेत्र हयाः ।

हृक्पाशवकीर्णोऽसु कौशेयसदृशः हयाः । सुवर्णमादिगः क्षान्ताः श्रेणिमन्ममुदावहन् ।

अलापाश्च धनुर्वेदे प्राप्ते वेदे न पारयं । तं सद्यष्टिमाध्यामनहनाः समुदावहन् ।

यः स पाश्चात्तयेनाग्रीर्णमश्रमकल्पयेत् । पाराजतसवर्णास्तु दृष्टद्युषमुदावहन् ।

तमस्यान्तं सद्यष्टिः कैचित्तिर्युद्धदुर्गदः । श्रेणिमान्ममुदागद्य पुनः काश्यान् मे विभुः ।

युगैः परमकाः स्वाजैर्जवैर्दममाक्षिभिः । भीषयन्तो दिपां येन्यं यमवैयलोपमाः ।

प्रभद्रकास्तु काश्यानाः पटसदृशास्तुदायुधाः । नानावर्णहयैर्दमविषहयध्वजैः ।

शरघातैर्विधुक्ताः श्वन् विततकोष्ठाः । समानस्तृत्योः शृङ्गा धृष्टद्युषं समन्वयः ।

बभ्रुकौशेयवर्णास्तु सुवर्णैरमाक्षिभिः । ऊडरपाशमनुसदेकितानं हयोत्तमाः ।

इन्द्रायुधसवर्णैस्तु कुन्तिभोजो हयोत्तमैः । शोघातुं सदैवः पुरजिमातुल्यः सयसाक्षितः ।

अन्तरिक्षवर्णास्तु तारकाक्षिचितो हवः । राजानं रोहमातं ते हयाः सङ्घो वमावहन् ।

शमलोहितवर्णास्तु पाण्डुरोद्गतराजयः । पाश्चात्तं गोपतेः पुच्छं विहरेन्मुदावहन् ।

पाश्चात्तातां नरकाग्रो यः ख्योता जगभञ्जयः । तस्य स्यपपुष्पाणां तुल्यवर्णा हयः समः ।

माधववर्णस्तु जवरा हृङ्गनो हेममाक्षिभिः । दधिपृष्ठास्तुमुखाः पाश्चात्तं गवहन् दुर्गः ।

शूरास्तु भद्रकाश्चैव शरकाण्डनिना हयाः । पद्मकिञ्चलवर्णाभा दृष्टद्युषमुदावहन् ।

राक्षसाह्वयवर्णाभाः पृष्ठतो मूषिकप्रभाः । बलान्ताश्च सवर्णा व्याघ्रदन्तमुदावहन् ।

हरयः कालकाश्चिवाक्षिन्माख्यविभूषिताः । सुधन्वानं नरकाग्रं पाश्चात्तं समुदावहन् ।

इन्द्राग्निहस्तस्य शर इन्द्रगोपकवन्निभाः । कार्यैश्चिवाक्षिन्माख्यिवायुधमुदावहन् ।

विभ्रतो हेममास्तु शक्रशक्रोदरो हयाः । क्रोशहाधिपतेः पुच्छं सुचले शशिनेऽवहन् ।

शबलास्तु हृङ्गनोऽद्या दान्ता जाम्बूनदस्त्रजैः युद्धे सद्यष्टिः कैचित्तिर्युद्धदुर्गदः ।

शकवर्णैश्च सर्वेण ध्वजेन काञ्चन च । धनुषां रथवाहैश्च नीलेर्नीलोऽस्यवर्तते ।

समुद्रैश्च पञ्चतनुः समुद्रा इतिजशः । अद्याः शमोद्गवहन्मुदावहन् ।

नीलोत्पलसवर्णास्तु तपनीयविभूषिताः । श्रेयं चित्रवर्णं सङ्घो चित्रमाख्यवहन् हयाः ।

कलायुधसवर्णास्तु येतलोहितराजयः । रथवर्णैश्च ध्वजैः समुद्रैर्युद्धदुर्गदः ।

यन्तु सर्वमनुत्थेयः प्राङ्गः शूरतरं नृपैः । तं पटवहन्तारं शूरास्तु गवहन् हयाः ।

चित्रायुधं चित्रमाख्यं चित्रवर्णाद्युधध्वजं । ऊङ्गः किङ्गकवर्णाणां समवर्णा हयोत्तमाः ।

शकवर्णैश्च सर्वेण ध्वजेन काञ्चन च । धनुषां रथवाहैश्च नीलेर्नीलोऽस्यवर्तते ।

नानारूपैरत्र चित्रैर्वह्यध्वजकार्मुकैः । वाजिध्वजपताकामिचिवैश्चिनेऽस्यवर्तते ।

ये तु पुष्करवर्णस्तु तुल्यवर्णा हयोत्तमाः । ते रोचमानस्तु सन्तं हेमवर्णमुदावहन् ।

योधय भद्राकारस्तु शरदण्डानुदण्डयः । योताण्याः कुक्कुटाण्यस्तु दण्डकेतुः हयवहन् ।

कैशवेन हते सङ्घो पितृव्यं नराधिप । भिक्षं कपाटे पाण्डुराणां विदुतेषु च बभ्रुषु ।

भीमादवाप चास्त्राणि द्रोणाद्रामान् कृपात्तया । अस्त्रे समन्तं सम्प्राप्य रुक्मिणश्चुम्बन्त्युतैः ॥ १॥
इयेष दारकां हन्तुं हस्तां नेतुश्च मेदिनी । निवारितस्ततः प्राज्ञे सुहृद्विहितकाम्यया ।
वैरानुबन्धमुत्सृज्य खराज्यमनुयाति यः । स चारुध्वजः पाण्ड्यायुद्धरश्चिनिर्महर्षे ।
वैदूर्यशासनश्चक्रेर्वैद्यैर्द्रविणमाश्रितः । दिव्यं विस्फारयंश्यापं द्रोणमभ्यद्रवद्वली ।
आटरूपकवर्णाभा हया पाण्ड्यानुयाचिनां । अवहन् रथमुल्यानामधुतानि चतुर्दश ।
जानावर्णेन रूपेण नानाकृतिमुखा हयाः । रथचक्रध्वजं धीरं घटोत्कचमुदावहन् ।
भरतानां सनेतानामुत्सृज्येतो मत्तानि च । गतो युधिष्ठिरं भस्मा त्यक्त्वा सर्वमभोक्षितं ।
लोहिताक्ष महाबाहू दृष्ट्वा तं तमरिध्वजाः । महासत्या महाकायाः सौवर्णशब्दने स्मितं ।
सुवर्णवर्णा धर्मश्रमनोः कस्य युधिष्ठिरः । राजश्रेष्ठ हयश्रेष्ठ सर्वतः शृणुतोऽनघः ।
वर्णैश्चावधैरन्यै सदस्यानां प्रभद्रका । सन्त्यवर्त्तन्त युद्धाय बहवो देवकपिणः ।
ते यत्ता भीमसेनेन संहता काञ्चनध्वजाः । मत्स्यदृश्यन्त रामेन्द्र चेन्ना इव दिवौक्तवः ।
मत्स्यरोचत तान् सर्वान् धृष्टद्युम्न समागतान् । सर्वार्णति च सैन्यानि भारद्वाजे व्यरोचत ।
अतोय द्रुपदुभे तस्य ध्वजः कृष्णाग्निगोचरः । कम्पजलुर्गह्वराज जातरूपमयं द्रुमः ।
ध्वजन्तु भीमसेनस्य वैदूर्यमणिस्तोचनं । भागमानं महाचिह्नं राजतं दृष्टवानहं ।
ध्वजन्तु क्षुरराजस्य पाण्डवस्य महौजसः । दृष्टवानस्मि सौवर्णैः सेनैः सहगगान्वित ।
मृदुप्री चाच विभुनो दिव्यौ नन्दोपनन्दौवा । यस्मैगाहम्यमौनौ च सुखी हर्षवर्द्धनौ ।
शरभ पृष्ठवैवर्ध नकुलस्य महाध्वजं । अपश्याम रथेऽप्युयं भोपयार्थमवस्थितं ।
संवसु राजत श्रीमान् ध्वजे घण्टापताकशङ्कु । सहदेवस्य दुर्द्वेपौ दिपतां शोकवर्द्धन ।
पद्मानां द्रौपदेयानां त्रिनिमाध्वगभूषणं । धर्ममाहवक्त्राणामभिनेत्य महात्मनो ।
अभिमुख्यैः कुमरस्य शार्ङ्गपथी हिरण्यवः । रथे ध्वजवरो राजंस्तथाभीरुरोञ्जवः ।
घटोत्कचस्य रागेन्द्र ध्वजे श्रेष्ठो व्यरोचत । अद्याप्य कामगाहस्य रावणस्य यथा पुरा ।
महेन्द्रस्य धनुर्दिव्यं धर्मराजे युधिष्ठिरं । वायवं भीमसेनस्य धनुर्दिव्यमभूषण ।
सौवर्ण्यरक्षणार्थाय ब्रह्मणा कृतमादुधं । तद्विषमज्जरेवैव पाण्डुनाधाय य धनुः ।
वैष्णवं नकुलार्थाय सहदेवार्थं चाग्निनः । घटोत्कचायैव पाण्डुस्य धनुर्दिव्यं भयानकं ।
रौद्रम प्रेषकौर्वधं धाम्य गिरिजसेन च । पद्मानां द्रौपदेयानां धनुर्गजानि मारत ।
रौद्रं धनुर्धरं श्रेष्ठ समेय रोहिणोस्तुत । तं तुष्ट प्रदेदो रामः सौमद्राव महात्मने ।
इते चान्ये च बहवो ध्वजा जेमविश्रुतिना । तचादृश्यन्त मुराणां दिपतां शोकवर्द्धना ।
तदभूज्जगन्नाथमकापुष्टपथितं । द्रोणानोक्तं महाराज पटे चित्रमिवापि ।
मुद्गुर्नगमिगोचाणि वीराणां कंठुगे तदा । द्रोणमाद्रवतो राजन स्वयमरनिमाहवे ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि श्रुतकथनपर्वणि ध्वजादिकथने चवोविंशेऽध्यायः ॥ २३ ॥

१०९

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ व्यथयेयुरिमे सेना देवानामपि सञ्जय । आहवे न्यत्रतैर्न ह्येकोदरनुशा नृपा ।

रुन्ध्रयुक्तं किलैवायं द्रिष्टे भवति पूरुष । तस्मिन्नेव च सर्वार्था प्रदुर्गन्धेन प्रथम्विवा ।

दोर्ध्वं विमोषितं कात्तमरुणे अटिलोऽग्निनी । अज्ञातयैव लोकस्य विजहार युधिष्ठिर ।

स एव महती सेना समावर्तयदाहवे । किमन्यद्देवसयोगान्मम पुत्रस्य चाभवत् ।

युक्त एव हि भाग्येन भुवमुत्पद्यते नरः । स तथा लुप्यते तेन न यया स्वयमिच्छति ।

सूतव्यसनमासाद्य क्रोशितो हि युधिष्ठिर । स पुनर्भागधेयेन सहायानुपलम्बवान् ।

अथ मे केकया लब्धा कोशिका कोमलाय ये । चेदयक्षापरं बद्धा मामेव समुपाश्रिता ।

पृथिवी भूयसी तात मम पार्थस्य नो तथा । इति मामवशैर्न सूत मन्दो दुर्व्याधनः पुरा ।

तस्य सेनाममूहस्य मध्ये द्रोणे सुरचितः । निहतं पार्थेनाज्ञौ किमन्यद्गङ्गाधेयत ।

मध्ये राणां महाबाहूँ सदा युद्धाभिर्नान्दिनः । सैन्यास्त्रपारगं द्रोणं कथं खट्वमुपेयिष्याम् ।

यमनुप्राप्तस्तच्छ्रेष्ठं भोऽहं परममागत । भीमद्रोणौ हतौ श्रुत्वा नाह जीवितुमुत्सहे ।

यस्मां चत्तामवीत्तात प्रपश्यन् पुत्तमद्विजितः । दुर्व्याधनेन तस्मै प्राप्तं सूत मया सह ।

नृगंधन्तु परं नु ख्यात्तस्मा दुर्व्याधनं यदि । पुत्रमेवं चिकीर्षेयं कृत्स्नैर्न मरणं व्रजेत् ।

यो हि धर्मं परित्यज्य भवत्यर्थपरो नृप । सोऽस्याच क्षीयते लोकान् चुद्रभावाच्च गच्छति ।

अथ चापस्य राक्षस्य हतोऽस्मादस्य सञ्जय । अवशेनं पश्यामि कङ्कटे स्फटिते वरि ।

कथं स्यादवशेयै हि धुर्व्याधोरभ्यतीतयो । यौ नित्यमुपजीवाम चमिषौ पुरुषवर्भौ ।

यत्तमेव च मे श्रेष्ठ यथायुद्धमवर्तत । कोऽयुधन् कस्यपाकर्षेण के चूदा प्राद्रवन् भयात् ।

धनञ्जयस्य मे श्रेष्ठ ययस्यै रथयभः । तस्माद्भयं नो भविष्य भ्रातृव्याच ह्येकोदरात् ।

यथाक्षीय निहत्येषु पाण्डवेषु सञ्जय । मम सैन्यावशेषस्य सन्निपातं सुदारुणः ।

कथस्य वै मनसात निहत्यैवभवत्तदा । मामकानाञ्च को शूरास्तेषां तच्च न्यशरयन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सप्तमस्कन्धपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ महद्भैरवमानीष्य सन्निवृत्तपु पाण्डुपु । दृष्ट्वा द्रोणं क्षात्रमानं तैर्भास्करमित्रानुदै ।

तैर्द्योतुर्न रणक्षीमवशके दमस्तव । ततो हतममस्याम द्रोणं दृष्टिपथे हते ।

तांस्तु शूरान् मरेश्वासान् कूर्क कर्षं चिकीर्षत । दृष्ट्वा दुर्व्याधनस्तुं स्वसैन्यं समचूचुदन् ।

यथाशक्ति यथोक्ताह यथाशक्त नराधिप । वारयन् यथाधोगं पाण्डवानामनोकिर्नि ।

ततो दुर्व्याधेनो भीममभ्यगच्छत सुतस्तव । आरादृष्ट्वा किरन्वाणैरिच्छन् द्रोणस्य जीवितं ।

वाक्ये समालिखोऽहोमं कुङ्क्षे खट्वुरिवोक्षे । तस्य भीमो तुदहणैस्त्रादासीत्तुमुनं महन् ।

तर्ह्यवरयमादित् प्रशां शूरा प्रहारिणः । राज्यं खट्वभयं त्यक्त्वा प्रात्यतिष्ठन् परान् युधि ।

हतवर्मा शिमे पोषभतो मृगमिश्र द्विधं । येन च सप्तश्रीणमायान्तं निमित्तैर् शरे ।

उदधया मोहयाम्बं यतो द्रोणादवारयत् । हतवर्मा मित्रपतेऽपि स्या केतनकाभुंके ।

नाराचैर्दंशभिः कुट्टं सर्वमसंख्यताडयत् । अयान्यद्गुरुरादाय सैन्यं कृतदृष्टयत् ।
 विद्याध चक्षुर्व्याणं रणे सर्वोपसैः शरैः । युयुत्सु पाण्डुवार्थं यतमानं महारथं ।
 सुबाहुर्धनैरंशूरं यत्ता द्रोणोदवारयत् । सुबाहोः सुधनुर्वाणौ व्यसक्तं परिघोषमौ ।
 युयुत्सु सितपीताभ्यां क्षुराभ्यामच्छिनद्गुणैः । राजानं पाण्डुश्रेष्ठं धर्मात्मानं सुधिष्ठिरं ।
 वेलेव सागरं दुग्धं मद्राट् समवारयत् । तं धर्मराजो वज्रभिर्धर्मैर्विद्विरवाकिरत् ।
 मद्रेशं चतुःपञ्चाशदंशैर्विद्धोऽनदद्गुणं । तस्य नानदत्तं केतुमुचकत्तं च कामुकं ।
 क्षुराभ्यां पाण्डुवदृष्टत उचुकुश्रुज्जना । तथैव राजा बाह्यो राजानं द्रुपदं शरैः ।
 आद्रवन्तं सहानीकौ महाभीकौ न्यवारयत् । तद्युद्धमभवद्गौरं दृष्टयोः सहस्रेणयोः ।
 यथा महायूयधोर्दंशयोः सम्प्रभिन्नयोः । बिन्दानुबिन्दावावन्तौ विराटं मत्स्यमावर्तौ ।
 सह सैन्ये सहानीकं यथेन्द्राग्रौ पुरा बलिं । तदुत्पिञ्जलकं युद्धमासाद्देवासुरोरपमं ।
 मत्स्यानां कैकयैः शार्ङ्गमभोर्तायथदिपं । नाकुत्स्निक् प्रतानीकं भूतकर्म समापत् ।
 अस्त्रान्तिमुज्जालानि यन्तं द्रोणोदवारयत् । ततो मकुलदायादस्त्रिभिर्भैः सुदंशितैः ।
 चक्रे विबाहुमिरसं भूतकर्मणमाहवे । सुतधोमन्तु विकान्तमाद्यान्तं तं शैराधिपे ।
 द्रोणायामिमुखं वीरं विविशतिरवारयत् । सुतसोमसं शंकुद्वैः स्त्रियतृयमजिह्वैः ।
 विविशतिं शरैर्भित्ता भाभ्यवर्तत दंशित । अथ भीमरथं शाल्वमागुगैरायसं मितैः ।
 वज्रिः सायनियन्तारमनयद्यमसादनं । भूतकर्मणमाद्यान्तं मयूरभङ्गैर्हवैः ।
 चित्रचैर्निर्भराज तव पुंस्तमवारयत् । तौ पौत्रौ तव दुर्द्धर्षा परस्परवधैरिणौ ।
 पिष्टाणामर्थं पिष्टाय चकतुर्धुद्धमुत्तमं । तिष्ठन्तमथे तं दृष्ट्वा प्रतिविन्ध्य महाहवे ।
 द्रोणिर्मानं पितुः कुर्वन् मार्गणैः समवारयत् । तं कुट्टं प्रतिविद्याध प्रतिविन्ध्यः मितैः शरैः ।
 सिंहसङ्घसलक्षार्णं पितुरर्पे व्यस्थितं । प्रवपन्निव वीजानि वीजकाले नरवैभ ।
 द्रोणायपि द्रौपदेयाः शरवैरवाकिरन् । आर्जुनिं श्रुतकीर्त्तिन् द्रौपदेयं मदारथं ।
 द्रोणायामिमुखं यान्तं दौ शर्मनरवारयत् । तस्य कृष्णसमं कार्णिक्स्त्रिभिर्भैः सुमंघ्रितैः ।
 धनुर्ध्वजश्च स्तब्धं क्षित्वा द्रोणान्तिकं ययौ । यत्तु द्रुरतनो राजसुभयोः सेनयोर्भूतः ।
 तं पटशरहकारं लक्ष्मणं समवारयत् । स लक्ष्मणलेश्वसनं क्षित्वा लक्ष्मं च भारत ।
 लक्ष्मणे शरज्जालानि विस्मजन् वज्रशोभत । विकर्षेत्तु महाप्राग्रो याश्रवेनिं यिषगिद्धनैः ।
 पथ्यवारयदायान्तं युवानं समरे युवा । ततस्त्रिमुज्जालेन याश्रवेनिः समावृणोत् ।
 विधूय तदाणजलं समौ तव सुतोऽयली । अत्रुदोऽभिमुखं वीरमुत्तमौजसमाहवे ।
 द्रोणायामिमुखं यान्तं शरौघेण न्यवारयत् । ससम्पहारस्तुमुल्लस्योः पुष्पसिंहयोः ।
 मेनिकानाश्च सर्वेषां तयोश्च प्रीतिवर्द्धन । दुर्भुसश्च महेशो वीरं पुत्रजितं यली ।
 द्रोणायामिमुखं यान्तं वसुधनैरवारयत् । सदुर्मुखं भुवोर्ध्वे नाराचेनाभ्यताडयत् ।

तद्य तद्विषये वक्त्रं वनासमिव पङ्कजं । कर्णस्तु कैकयान् धातुन् पञ्च लोहितकण्ठमान् । ११५
 द्रोण्यायानिमुखं यान्तं शरवैर्यरवारयत् । ते चैनं मृगसन्तप्राः शरवैर्यरवाकिरन् ।
 स च तान् ह्लादयामास शरजातैः पुनः पुनः । नैव कर्णेन न ते पञ्च ददृग्दर्शनमंभृता ।
 सायस्रतध्वजरायाः परस्परशराचिताः । पुच्छास्ते दुर्जयस्यैव जयस्य विजयस्य च ।
 नीलकाश्यजयतेभेनास्त्रयस्त्रीन् प्रत्यशारयन् । तद्युद्धमभवद्दोरमीच्छिद्ग्रीतिवर्द्धनम् ।
 सिंहव्याघ्रतरुणां यथार्थमहिर्पथे । चेमधूर्तिरुद्धनौ तु भ्रातरौ सान्ते युधि । ११६
 द्रोणामिमुखमायान्तं शरैस्तीक्ष्णैस्तचतुः । तयोस्तस्य च तद्युद्धमव्यहृतमिवाभवत् ।
 क्षिप्तस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रमिच्छाभ्यां यथा वने । राजानन्तु तथाऽन्तर्दनेन युद्धाभिनन्दिनम् ।
 चेदिराज, शरान्तस्य कुहो द्रोणादवारयत् । ततोऽन्वर्षोऽस्थिभेदिन्या निरभिधच्छलाकया ।
 स त्वाज्ञा समदं चापं रथात् भूमिमुपागमत् । बाह्वैर्मित्तु वाण्येव रूपं शारदतः प्रैः ।
 अशुद्धः कुट्टकैर्वाणैः कुट्टकरूपमवारयत् । मुञ्चन्तौ रूपशार्ण्येन येऽपश्यन्विचर्योर्ध्वेन । ११७
 ते युद्धावकर्मनयो नाग्नौ युयुधिरे क्रियं । सौमदत्तस्तु राजानं भविष्यन्तमतर्जितम् ।
 पर्यवारयदायान्तं यथो द्रोणस्य बह्व्ययन् । स सौमदत्तस्तरितस्तस्त्रेयस्त्रेयस्त्रेयम् ।
 पुनः पताकां हतस्य हर्षं चापातयद्यात् । अथाशुत्य रथाचूर्णं यूपकेतुरभिषङ्गा ।
 सायस्रतध्वजरथं तं चकन्त वराविना । रथस्य स्त्रं समास्त्राय धनुरादाय चापम् ।
 स्वयं यच्छन् हयान् राजन् व्यथमत् पाण्डवो चमू । पाण्ड्यामिन्द्रनिशाचान्तमसुरान् प्रति जगृव । ११८
 समर्थं, सायकौघेन दृषवेनो न्यवारयत् । गदापरिचनिस्त्रिशपद्विशयोधनव्रै ।
 मुपलेकुङ्गरैर्यकैर्भिन्दिपावपरयथै । यांश्चवाताग्निशलिर्भस्मशोऽष्टण्डुमे ।
 आरजन् प्रवजन् भञ्जन् विघ्नन् विद्रावयन् क्षिपन् । सेना विभोपयश्चाद्भ्योर्ध्वं प्रैसुर्धटोत्क्षव ।
 तन्तु नानामहदरूपैर्नागायुद्धविशेषैः । राघवं राघवं कुट्टं समाजग्रे क्षामयत् ।
 तथोत्तदभवद्युद्धं रचैषामणिमुख्ययोः । तादृक बाहू पुरा हतं शम्भरामरराजशेः । ११९
 एवं दन्दप्रतान्याकन् रथवारणवाजिनः । पदातीनाश्च भञ्जन् तव तेषाञ्च द्युले ।
 गैतादृशो दृष्टपूर्वः सङ्ग्रामो नैव च युत । द्रोणस्याभावभावे तु प्रभक्तानां यथाऽभवत् ।
 इदं घोरमिदं चिचमिदं रोद्रमिति प्रभो । तच्च युद्धान्यदृश्यन् प्रतपानि बहूनि च ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संज्ञकप्रथमपर्वणि दन्दयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तेष्वेवं सचिद्वृत्तेषु प्रत्युद्योतेषु भागशः । कथं युयुधिरे पार्थो मामकाय तरसिन् ।
 किमञ्जुनयायकरोतु संज्ञकप्रथमं प्रति । भञ्जप्रका वा पार्थस्य किमकुर्वन्त सञ्जय । १२०
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा तेऽन्विद्वृत्तेषु प्रत्युद्योतेषु भागशः । स्वयमभद्रकक्षीन् नागानोकेन ते हत ।
 समाग द्रव नागेन गोदृषेणैव गोदृषः । समाह्वय स्वयं राज्ञा नागानोकेमुपाद्रवन् ।
 स युद्धकुपलः पार्थो बाहुवीर्येण चाश्रितः । अभिनत् कुञ्जरानीकमचिरैरेव मारिय ।

ते गजा गिरिपद्माद्याः चरन्तः सर्वतोमदं । भोमसेनस्य नाराचैर्बिम्बुखा विस्लोकताः ।
 विधमेदभ्रालानि यदा वायुः समुद्रतः । व्यवसत्तान्यनोकानि तथैव पश्चात्तमः । १११
 स तेषु विद्यन् वाणान् भीमो नागव्यशोमत । भुवनेष्विव सर्वेषु गमनेनोदितो रविः ।
 ते भीमवाणाभिज्ञाः संघाता विवर्गजः । यमसिभिर्गिरिफेख्यो विनामवाहकाः ।
 तथा गजानां कदनं कुलाणमनन्तात्मजं । क्रुद्धो दुर्व्याधनेऽभ्येय प्रत्यविशत् श्विने शरैः ।
 ततः श्वेनं विनिर्गच्छन् चतुःप्रतिमेवयः । चयं निनेपुर्निर्गमैर्निर्गमैर्विषय पविमि । ११२
 स शरापितृमन्त्रः क्रुद्धो विद्याघ पाण्डवः । नाराचैर्कैरभ्याग्नेर्ममसेनं श्रयन्निव । ११३
 तस्य नागं मणिमयं रत्नचिह्नं ध्वजे स्थितं । महाभ्यां कार्मुकक्षेत्रं विप्रं चिच्छेद पाण्डवः ।
 दुर्व्याधनें दीप्तमानं दृष्ट्वा भीमेन भारिप । सुबोभविपुराभ्यागदङ्गो मानसमास्थितः ।
 तमापन्नं नागेन्द्रममुदप्रतिमखनं । कुक्षान्तरे भीमसेनो नाराचगाह्यद्वयं ।
 तस्य कार्यं विनिर्गच्छन् न्यमञ्जुहरीणिव । ततः पपात हिरदो वज्राह्न इवाकम् । ११४
 तस्य वज्रितनागाश्च चेष्य च पतियेनः । गिरिचिच्छेद भजेन विप्रकारी हृकोदरः । ११५
 तस्मिन्निपतिते वीरे सप्ताश्रवत का चम् । सप्ताभ्यां द्वापराया पदातीनवष्टङ्गती ।
 तेजनीकेषु भग्नेषु विद्रवसु समन्ततः । प्राञ्ज्योतिपसतो भीमं कुञ्जरेण समाश्रवत् ।
 चरणाभ्यामयो द्वाभ्यां संहतेन करेण च । व्याहृतनयनः क्रुद्धः प्रहसितः पाण्डवः ।
 हृकोदरं यन्मायविशेषमपूर्णयत् । पद्मां भीमोऽप्ययोधावन् तस्य गाचेवज्रयत् ।
 जानघ्नश्चलिकावैर्न दकामन पाण्डव । गात्राभ्यन्तरगे भूला करेण ताडयन्क्रुद्धः । ११६
 कालयामास तं नागं वधाकाङ्क्षि समयय । कुलालचक्रवज्रागस्तदा दूर्ध्वमयोधमेत ।
 नागाद्युतवती श्रीनाम् कालयानो हृकोदरः । भीमोऽपि निष्क्रम्य ततः सुप्रतीकापतेऽभवत् ।
 भीमं करेणावगन्ध जानुभ्यामभ्यपातयत् । योत्राथां वेष्टयित्वेनं यगजो दक्षुमेहत ।
 करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं दत्ताभ्यामपयत् । पुनर्गात्राणि नागस्य प्रविशे हृकोदरः ।
 द्यावन् प्रतिगजायातं स्खलनसमवेत । भीमोऽपि नागमावेभ्यो विनिष्क्रम्य यथैवाश्रवत् । ११७
 ततः सर्वस्य सैन्यस्य नादः समभ्यवहन् । श्वेनं धिक्छिन्नो भीमः कुञ्जरेणैव भारिप ।
 तेन नागेन सन्निपात पाण्डवानामनौकिनी । सहस्राभ्यद्रवद्राजन् यथ तस्यो हृकोदरः ।
 ततो पुष्टिरेव । राजा हतं सत्त्वा हृकोदरः । भगदत्ते सपाद्यायः सर्वतः सनवारयत् ।
 तं रथैरयिनां श्रेष्ठः परिवार्य समन्ततः । श्रवाकिरचरैस्त्रीस्तैः शतैश्चैव सहस्रमः ।
 स विपानं दृष्ट्वा नामदुग्धेन समाचरन् । गजेन पाण्डुपाद्यालान् व्यधमन् पर्वतेन्दरः । ११८
 तदनुगमपश्चाम भगदत्तस्य संयुगे । तथा दृष्ट्वा चरितं कुञ्जरेण विह्वल्यते ।
 ततो राजा दशार्थमां प्राञ्ज्योतिपमुपाश्रवन् । तिर्यग्गमेन नागेन समदेनामुगामिना ।
 तपोर्ध्वं सममय यथोर्भीमरूपयात्र सपथयोः पञ्चतपोर्धवाद्यद्रुमयोः पुरा ।

प्राग्ज्योतिषपतेर्नागः संनिष्ठत्वापहत्य च । पार्थ्यं दशाष्टाधिपतेर्भिन्ना नागमघातयत् ।

तोमरैः सुखैरग्न्याभैर्भगदत्तोऽथ सप्तभिः । जघान द्विरदक्षं तं शत्रुं प्रचेष्टिताघनं ।

व्यवच्छिद्य तु राजानं भगदत्तं युधिष्ठिरः । रथानोक्तेन सद्यत सज्यतः पथ्यवारयत् ।

सकुञ्जरस्यो रथिभिः शुश्रुमे सर्वतोऽवृतः । पर्वते वनसम्यख्यो ज्वलन्निव ज्जनाग्रजः ।

मण्डलं सर्वतः छिद्ये रथिनामुपयन्तिनां । किरतां शरवर्षाणि संनागः पथ्यं स्थितः ।

ततः प्राग्ज्योतिषो राजा परिगृह्य महागजं । प्रपयामास तं नागं युयुधानरथं प्रति ।

शिने, पैाक्षस्य तु रथं परिगृह्य महादिपः । अतिचिन्नेप वेगेन युयुधानस्तपाकमत् ।

वृहत्तः सैन्धवानयान् समुत्सृज्याय सारथिः । तस्यौ सात्यकिमासाद्य स भुतस्तं रथं प्रति ।

सु तु हन्त्याज्जितं नागस्तस्मिन् रथमण्डलात् । निष्कृत्वा ततः सर्वान् परिचिन्नेप पार्थिवान् ।

ते त्वाग्रगतिना तेन चाख्यमाना नरर्धमाः । तमेकं द्विरदं सङ्घो मेनिरै शतशो दिपां ।

ते गजस्येन काश्यपो भगदत्तेन पाण्डवाः । तेषां प्राद्वतां भीमः पाञ्चालानामिन्द्रजितः ।

गजवाजिह्वतः शब्दः सुमहान् समगायन । भगदत्तेन समरं काश्यमानेषु पाण्डवेषु ।

प्राग्ज्योतिषमतिरुद्धः पुनर्भीमैः समभ्ययात् । तस्याभिद्रवतो वाहान् हस्तमुक्तेन वारिणः ।

विह्वा व्यवाययकागस्तं भीमः प्राकिरन्ततः । ततस्तमभ्ययात्तूष्णं रुचिपत्न्या क्षतोक्षतः ।

प्रवर्धन् शरवर्षेण रथस्योऽग्नकवज्रिभिः । ततः स रुचिपत्न्यां शरैश्चलतपर्वणा ।

सुवर्षाः पर्वतपतिर्निर्म्यै वैवस्वतचष्यं । तस्मिन्निपतिते वीरे धौमद्रेः द्रौपदीसुतः ।

चेकितानो धृष्टकेतुश्चुयुत्सुर्चाद्वयन् दिपं । त स्म शरंधाराभिधाराभिरिव तोषदाः ।

विपिचुर्भैरवाद्यादान् विनदन्तो जिघोषवः । ततः पाण्डवदुष्माकृष्टैः क्षतिना बोदिनो द्विपः ।

प्रसारितकरः प्राद्यान् क्षन्धकर्णेक्षणे द्रुतः । योऽधिष्ठाय यदा वाहान् संयुक्तोः क्षतमां सजत् ।

युयुत्सु रथाद्राजसपाक्रामत् सरान्वितः । ततः पाण्डवयोधासौ नागराजं शरैर्द्रुतं ।

विपिचुर्भैरवाद्यादान् विनदन्तो जिघोषवः । पुनस्तु तवे सन्ध्यान्तः यौभद्रस्य द्रुतो रथः ।

स कुञ्जरस्यो विच्छजप्रियुषां रिपुं पार्थिवः । यमौ रक्षोनिवादिनो भुवनेषु समुत्सृजन् ।

तस्मान्निर्वाद्यमिथ्ययुद्धं प्रभिः शरैः । चिन्निस्त्रिभिर्द्रौपदेया धृष्टकेतुस्य विष्णुः ।

योऽतियद्वापितैर्वाणेराक्षितो द्विरदो यमौ । संख्यत इव सूर्यस्य रश्मिभिर्ज्वलदो महान् ।

नियन्तुः मिथ्ययद्वाभ्यां मेरितोऽरिगराहितः । परिचिन्नेप ताषागः ॥ रिपून् ध्वज्यदक्षिणं ।

गोपाल इव देहेन यथा पराग्रजान् वने । आविष्टयत तां सेनां भृगदत्तस्यैवा मुञ्जः ।

चित्रं श्रेणामिपघातां वायसानामिव स्वनः । भवूत पाण्डवेयानां गर्भं विद्रवतो स्वनः ।

॥ नागराजः पराद्रुषाहतः पुरा सपत्नोऽद्विबरो यथा नृप । भयं तदा रिपुषु समादधद्गुप्तं वणिग्जनानामभिर्तो

यथाऽर्णवः ।

ततोऽधनिर्दिग्दरपाशपाथिर्भयद्वाहवज्रजिनिमोऽतिभैरवः । चिन्नि विषदा विदिभो दिक्कथा समावृणोत् पार्थिवं संभवेत ।

स तेन नागप्रवरेण पार्थिवो मृगं जगाह द्विपतामनोकिनी । पुरा सुगुप्ता विबुधैरिवाहवे विरोचनो देववह्निनोमिव ।
मृगं ववो ज्वलनसखो विद्युज्ज समारुणोन्मुहुरपि श्रेव सैनिकान् । तमेव नागं गण्डो यया गजान् भ्रमन्तो द्रुतमय
मेनिरे जनाः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संवत्सकवधपर्वणि भगदत्तपुद्गे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ यस्मां पार्थस्य सङ्ग्रामे कर्माणि पविष्टासि । तच्छृणुष्व महाबाहो पार्था यदकरोन्मृधे । ११८१

रजो वृष्टा समुद्भूतं शुभा च जननिस्त्रय । भगदत्ते विकुर्व्याणे कौन्तेय क्षणमप्रवोत् ।

यथा प्राग्गोतिगो राजा गजेन मधुसूदन । त्वरमाणोऽभिनिक्रान्तो भुवं तथैव निस्त्रय ।

इन्द्रादनवरः सङ्को गजयानविभारद । प्रयमो वा द्वितीयो वा दृष्टिस्थामिति मे मति ।

स चापि हिरदश्रेष्ठ सदाऽप्रतिगजो युधि । सर्व्वद्रव्यातिग सङ्को क्षतकर्मा जितह्रम ।

सोढा प्रक्षिपितात्मानमग्निसमंल चानघ । स पाण्डववर्त्तं सर्व्वमयैको नाशयिष्यति । ११८२

नचावाभ्यामृतेऽन्योऽसि शक्तस्तं प्रतिबाधितुं । त्वरमाणस्ततो याहि यत प्राग्गोतिपाधिप ।

शुचसङ्का द्विपवर्त्तं ययसा चापि विस्मितं । अथैनं श्रेष्ठयय्यामि चवहन्तु । मिथतिरिथि ।

वचनादथ क्षणस्तु प्रययौ सयसाचिन । दीर्य्यते भगदत्तेन यच्च पाण्डववाहिनी ।

तं प्रयान्तं तत पथादाङ्गयन्तो महाहरया । संवत्सका यमारोहन् सङ्गत्याणि चतुर्दश ।

दशैव तु सङ्गत्याणि विगर्त्तन्ता महाहरया । चत्वारि च सङ्गत्याणि वासुदेवस्य चानुगाः । ११८३

दीर्य्यमाणं चमू वृष्टा भगदत्तेन मारिय । आह्वयमानस्य च तैरभवद्बुद्धय दिधा ।

किन्तु श्रेयस्करं कर्म भवेदद्येति चिन्तयन् । इह वा विनिवर्त्तयं गच्छेय वा युधिष्ठिरं ।

तस्य बुद्ध्या विचार्य्यवस्यन्तस्य कुरुद्वज । अभवद्बुद्धयो बुद्धि संशतकवधे त्विरा ।

स सन्निवृत्त सङ्गसा कपिप्रवरकेतन । एको रथसङ्गत्याणि निहन्तुं वासवीरणे ।

साहि दुर्ध्याधनसाधोमति कर्णस्य सौभयो । अर्जुनस्य बधोपाये तेन दैधमकल्पयत् । ११८४

स तु दोषायमानो वा दैधीमावेन पाण्डव । बधेन तु नरायाणामकरोत्तो मृषा तदा ।

तत शतसङ्गत्याणि शराणा नतपर्थ्णान् । अक्षयज्ज्वले राजन् समस्तकमहारया ।

नैव क्षुतोसुत पार्था नैव क्षणो जनार्दन । न हया न रथो गजन् वृक्षन्ते स्म शरैर्यिता ।

यदा मोहमनुप्राप्तः सखेदय जनार्दन । ततस्तान् प्रायशः पार्थो ब्रह्माक्षेण निजप्रियान् ।

अतश्च पाण्यन्विष्टाः भेषुज्वातसकाशुकाः । केतवो वाजिनः सृता रथिनयापतन् चित्तो । ११८५

सुमाचनार्यामुधरे सप्तकाया सुकल्पिता । हनारोहा चित्तो पेतुर्दिपा पार्थशराहता ।

विप्रविद्धकुयावसाश्चिन्नभाषडा पराश्व । शारोहास्तुरगा पेतुर्मयिता मार्णैश्च्यं ।

सष्टिप्रामादिनखरा समुद्गरपरसधा । सञ्चिन्ता बहव पेतुर्नृणा भवे कीटिना ।

शासादित्याम्बुजन्दूना तुल्यरूपाणि मारिय । सञ्चिन्त्यान्त्यजुनशरे शिरासुर्थ्य प्रपेदिरे ।

अज्वालावद्भूते सैना पविमि प्राणभोजने । नाभारूपमदाभिधान् कृद्वे निप्राति कल्पने । ११८६

भोभयन्तं तथा सेनां दिग्दर्शनं नलिनोमिव । धनञ्जयं भूतगणां बाधुधाञ्चित्यपूजयन् ।

दृष्ट्वा तत् कर्म पार्थस्य वासवस्येव माधवः । विस्मयं परमं मत्वा प्राञ्जनिनामुवाच ह ।

कर्मोत्तमं पार्थं शक्येन यमेन घमदेन च । दुष्करं समरे यत्ते कृतमधेति मे मतिः ।

युगपत्समरे यत्ते व्रतमोऽयं सदृशम् । पतिता एव मे दृष्टा, संग्रहकमहारया ।

तत् संग्रहकान् हत्वा भूद्यिष्टं च न्यवस्थिताः । भगदत्ताय चाक्षेति कृष्णं पार्थोऽभ्युपदेयत् ।

१९१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संग्रहकवधपर्वणि संग्रहकवधे सर्वावशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ यियासतस्तत् कृष्णः पार्थस्याद्यान् मनोजवान् । सम्यगोद्धमं चक्ष्वन्नान् द्रोणाणीकाय पाञ्चुरान् ।

त प्रधानं कुरुश्रेष्ठं खान् भ्रातृन् द्रोणतापितान् । सुगर्वा भ्रातृभिः सार्द्धं सुहृदर्थं वृढतोऽप्ययात् ।

तत् श्रेतद्वयं कृष्णमग्नवोदजितञ्च य । एष मां भ्रातृभिः सार्द्धं सुगर्वाह्वयतोऽभ्युत ।

दीर्यते चोत्तरैषैव तत्तथैव्यं श्रुत्वा दन । दैधीभूतं मनो मेऽयं कृतं संग्रहकैरिदं ।

किन्तु संग्रहकान् हन्मि खान् रक्षाम्यहितं देवान् । इति मे त्वं मते वेत्य तच्च किं सुकृतं भवेत् ।

१९२

एवमुक्त्वा दाशार्धं स्यन्दनं प्रत्यवर्त्तयत् । धेनु चिगर्त्ताधिपतिं पाण्डव समुपाह्वयत् ।

ततोऽर्जुनं सुगर्वाणं किञ्चा समभिराश्रुगे । क्षत्रं धनुश्चास्य रथे चुराभ्या समकृन्तत ।

चिगर्त्ताधिपतेत्यापि आतरं यङ्गिराश्रुगे । सायं ससृतं त्वरितं पार्थं प्रैषीद्यमस्यं ।

ततो भुजगसङ्काशां सुगर्वां शक्तिमाययी । चिन्तेपाङ्गुनमादिश्य वासुदेवाय तोमरं ।

शक्तिं चिभिः शरैश्चिन्ते तोमरं चिभिरर्जुन । सुगर्वाणं व्रतार्त्तैर्बहिर्विना न्यवर्त्तयत् ।

१९३

तं वासवनिवायान्तं भूतिवर्धशरैश्चिणं । राजंस्तावकसैन्यानां नोयं कश्चिद्वारयत् ।

ततो धनञ्जयो वाणैः सर्वानेव महारथान् । आयादिनिघ्नन् कौरवान् दहनं कक्षमिवानलं ।

तस्य वेगमसह्यं तु कुन्तीपुत्रस्य धीमत । नाशक्रुवंस्ते सशोढुः स्वयमग्नैरिव प्रजा ।

ध्वेष्टपन्ननीकानि श्रवणैश्च पाण्डव । सुपर्णपातवद्वाजान् प्रायात् प्राग्ज्योतिषं प्रति ।

यत्तदा नाम वाष्पिष्णुर्भरतानामपयिनां । धनुः सेमकरं सङ्को द्रियतामशुवेङ्केन ।

१९४

तदेव तपः सुतस्य राजन् दुर्धनैरस्मिन् । कृते वृत्तविनाशाय धनुरादयश्च दक्षुनः ।

तथाविचोभ्यमाणा सा पार्थेन तव वाहिनी । व्यभोर्व्यत महाराजन् नौरिवासाय पर्वतैः ।

ततो दशसहस्राणि न्यवर्त्तन्त धनुशता । गतिं कृत्वा रणे क्रूरा वीरा जयपराजये ।

व्यपेतश्च दशनासा आबभूव महारथा । श्रय पार्थो गुरु भारं सर्वभारसहो युधि ।

यथा पद्मजनं क्रुद्धं प्रविष्टं यष्टिहायन । मदोयान्मददायस्य पार्थोऽमृद्वाशमू तव ।

१९५

तस्मिन् प्रमथिते धैर्ये भगदत्तो नराधिप । तेन नागेन सहसा धनञ्जयमुपाद्रवत् ।

तं रथेन नरव्याघ्रं प्रदग्धच्छादूनञ्च य । स यस्त्रिपातस्यमलो बभूव रथनागयोः ।

कल्पिताभ्यां यथाप्राक्तं रथेन च गजिन च । सङ्क्रामे चिरतुर्वीरे भगदत्तधनञ्जयो ।

ततो कोमूतसङ्काशावगादिभ्य इव प्रभुः । अभ्यवधश्चरौघेण भगदत्तो धनञ्जयः ।

सचापि शरवर्षे तत् शरवर्षेण वार्षावि । अमात्रमेव चिच्छेद भगदत्तस्य बौर्धवान् । १२१०
ततः प्राञ्ज्येतियो राजा शरवर्षे निवार्य्य तत् । शरैर्ज्जिते महाबाहुं पार्थं कृष्णञ्च मारिष ।
ततः स्म शरजालेन महताऽभ्यवकीर्त्य नौ । चोदयामास तं नागं वधायाच्युतपार्थयोः ।
तमापतन्तं विरदं दृष्ट्वा कुहूमिवान्ताङ्गं । चक्रेऽपसव्यं त्वरितं खन्दनेन जनाङ्गनः ।
तम्प्राशमयि नेयेष परावृत्तं महादिपं । सारोहं मृत्युघातकर्त्तुं स्मरन् धर्मं धनञ्जयः ।
स तु नागो द्विपरयास् हयांश्चात्स्न्य मारिष । प्रादिष्येन्मृत्युलोकाय ततः कुहो धमञ्जय । १२११
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकव्यवर्षेणि भगदत्तयुद्धे चष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पार्थं कुहूँ किमकरोद्भगदत्तस्य पाण्डवः । प्राञ्ज्येतियो वा पार्थस्य तन्मे श्रेष्ठ यथातथं ।
॥ धमञ्जय उवाच ॥ प्राञ्ज्येतियेण संवत्सवैभा दामार्हपाण्डवौ । मृत्युर्द्वान्तिकं प्राप्ता सर्वमृतानि मेनिरे ।
तयास्य शरवर्षाणि पातयन्निगं प्रभो । गजस्कन्धान्द्वाराज कृष्णयोः खन्दनस्यदोः ।
अथ कार्पाण्यसैवाणैः पूषकांशुकलिखतैः । अविच्छेद्वैकोपुंशं हेमपुङ्खैः शिनागितैः ।
अग्निस्त्रिशंभुमाकीर्ण भगदत्तेन चोदिताः । निर्भिद्य देवकीपुत्रं चितिं जग्मुः सुवासयः । १२१२
तस्य पार्थो धनुर्ब्रह्मा परिपारं निहत्य च । स्थावरास्त्रिव राजानं भगदत्तमयोधयन् ।
सोऽर्कैर्मिनिभोलोच्छ्रांक्षोमरान् वै चतुर्हय । प्रेरयन् स्रव्यवाची तु पिथेकैकमयाच्छिनत् ।
ततो नागस्य तद्वर्षं व्ययमत् पाकयासनिः । शरजालेन महता तद्भयोर्व्यत भूतत्वे ।
विशोर्ध्ववैभ्रा सगजं शरैः सुधशमदितः । वभौ धारानिपाताक्रो व्यध पञ्चतरास्त्रिव ।
ततः प्राञ्ज्येतियः शक्तिं हेमदण्डमयोमयी । व्यसृजद्वामुदेवाय दिशः तामर्च्युनोऽच्छिनत् । १२१३
ततस्त्वं ध्वजद्वैव ब्रह्मन् राजोऽर्जुन शरैः । विव्याध दग्धमितूर्ध्वमुत्स्रयन् पर्वतेयरां ।
सोऽतिविह्वोऽञ्जुनशरैः सपुङ्खैः कद्वपविभिः । भगदत्तस्यतः कुहूः पाण्डवस्य जगधिप ।
व्यसृजत्तोमराभूर्नि श्वेताश्वस्त्राजनाद च । तैरञ्जुनस्य समरे किरोटं परिवर्त्तितं ।
परिवृत्तकिरीटं तत् यमदिविव फाल्गुन । सद्रुष्टः क्षिपतां लोक इति राजानमब्रवीत ।
एवमुक्तस्तु संकुहूः शरवर्षेण पाण्डवं । अभ्यवर्षत् सगोविन्दं धनुरादाय भास्वरं । १२१४
तस्य पार्थो धनुर्ब्रह्मा क्षणीरान् संनिष्ठय च । त्वरमाणे दिवस्रत्या सर्वमर्षंस्तताडयत् ।
विह्वलतो विद्यधितो वैष्णवास्त्रमुदीरयन् । अभिमन्यादुग्धं कुहो व्यसृजत् पाण्डवोरपि ।
विहृष्ट भगदत्तेन तदस्त्रं सर्वघाति वै । उरसा प्रतिजग्राह पार्थं संस्थाप्य केयवः ।
वैजयन्तमवन्माला तदस्त्रं केयवोरपि । ततोऽञ्जुनः स्नानमना केयवं प्रत्यभाषय ।
अयुधमानसुरगान् संयन्तास्त्रि तवानघ । इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षं प्रतिज्ञां स्था न रक्षमि । १२१५
यदहं व्यसनी वाल्मन्त्रको वा निवारणे । तत्स्त्वयैव कार्यं त्वाद्य तत् कार्यं मयि स्थिते ।
सवाणं सधनुश्चाहं ससुरासुरमानुषान् । श्रेष्ठो लोकानिमान् जेतुं तच्चापि विदितं तव ।
ततोऽञ्जुनं वासुदेवः प्रत्युवाचाय तदधः । शृणु गुह्यामिदं पार्थपुरावृत्तं यदाऽनघ ।

चतुर्थीर्त्तिरहं शब्दलोकवाणधिमुद्यत । आत्मानं परिभज्येह लोकानां हितमादधे ।
 एका मूर्त्तिलपयथ्यां कुरुते मे भुवि स्थिता । अग्रा पश्यति जगत् कुन्वाणं माध्वपाधुनी ।
 अपरा कुरुते कर्षं मानुषं लोकमाश्रिता । श्रेते चतुर्थी त्वपरा निद्रां वर्षसहस्रिकी ।
 याऽसौ वर्षसहस्रान्ते मूर्त्तिलत्तिष्ठते मम । वराहर्षि वरान् श्रेष्ठान् तस्मिन् काष्ठे ददाति सा ।
 तन्नु कालमनुप्राप्तं विदित्वा श्रुतिवी तदा । अयाचत वर यस्मा नरकार्थाय तच्छृणु ।
 देवानामासुराणाञ्च ह्यवधत्तानयोऽस्तु मे । उपेतो वैष्णवास्त्रेण तन्मे लं दातुमर्हसि ।

१९८

एवं वरमहं श्रुत्वा जगत्यास्तनये तदा । अमोघमर्त्तं प्रायच्छं वैष्णवं परमं पुरा ।
 श्रवोचं चैतदर्थं वै क्षमोचं भवतु चिते । नरकस्याभिरचार्य नैनं कश्चिदधिप्यति ।
 अनेनास्त्रेण ते गुप्तं सुतं परवसाह्वनं । भविष्यति दुराधर्षं सर्वलोकेषु सर्वदा ।
 तथेत्युक्त्वा गता देवी कृतकामा मनस्विनी । वचाप्यासी दुराधर्षा नरकं शत्रुतापन ।
 तस्मात् प्राञ्ज्योतिषं प्राप्तं तदस्त्रे पार्थ मामहं । नास्त्रावधोऽस्ति लोकेषु श्रेष्ठेऽप्यु मारिष ।
 तस्मात्वा तत्कौतं ह्येतदन्यथा व्यपनावितं । विमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरं ।
 वैरिण्य युधि दुर्द्धं भगदत्तं सुरदिषे । शशाङ्कं जङ्गिवान्पूर्व्वं हितार्थं नरकन्तथा ।
 श्वमुक्तस्तदा पार्थ कैवलेन महात्मना । भगदत्तं मितेन्द्राण्ये सहसा समवाकिरत् ।
 तत पार्था महाबाहूदरर्षभान्मो महामना । क्षुब्धयोरग्नौ नागं नाराचेन समार्षयत् ।
 स समाघाद्य तं नागं वाणो वज्रं द्वाचक्षं । अभ्यगात् मह पुङ्गेन वल्कीर्कमिव पञ्चग ।
 स गजो भगदत्तेन प्रेर्यमाणो मुञ्च्यैकं । न करोति वचस्तस्य दरिद्रस्यैव घोषित ।
 स तु विष्टभ्य गावाणि दन्ताभ्यामवनिं ध्रुवौ । नदस्यान्तस्तर प्राणानुत्संख्यं महादिप ।
 ततश्चक्राह्वं विम्लेन वाणिनामनपमं । विभेदं हृदयं राज्ञो भगदत्तस्य पाण्डव ।
 स भिन्नहृदयो राजा भगदत्तं किरीटिना । शरासने शरायैव गतासु प्रमुनोष ह ।
 शिरस्तस्य विभ्रष्टं प्रपपात वरोऽग्नौ । नास्तताडनविभ्रष्टं पलायं कलिनादिव ।

१९९

१९९

१९९

सहसमासी तपनीयमाप्यान् पपात नागाङ्गिरसत्रिकाशान् । सुपुष्पिता मातन्तेवस्त्रो महीधरापादिव कर्णिकार ।
 निहत्य तं न गतिमिन्द्रविक्रमं वयायामिन्द्रस्य तदैश्वर्यादधे । ततोपरान्तवज्रयकाङ्क्षितो नरान् बभञ्च बाधुर्लक्ष्मणं द्रुमा
 निव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि पञ्चमस्कन्धपर्वणि भगदत्तवधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ मन्त्रप उवाच ॥ प्रियमिन्द्रस्य सततं वयायाममितौजसं । हन्ता प्राञ्ज्योतिषं पार्थ मद्विद्यमगमन्त ।

ततो गान्धारराजस्य सुतो परपुरञ्जयो । आर्द्रतामञ्जुनं सटो ध्यातरो हृदकाधरो ।

मैः समोदाकुर्नं शरीरे पुनः पयाय घम्बिने । अविधेता महावेगेर्नमितीरागुमीध्वनं ।

हृदयस्य हृदयान् सततं धनुर्दधं ध्वजं रथं । तिलमो ययनान् पार्थ शोवलस्य मिते शरीरे ।

ततोऽर्जुनं शरमार्गैर्नागाप्रहरणैरपि । गान्धारानाहुसादकं शोवलममुग्रागुपु ।

१९९

ततः पञ्चशतान् धीरान्गाम्भारानुद्यतायुधान् । माहिलोन्मृग्युक्तोकाय क्रुद्धे वार्ष्णेनञ्जय ।

हताद्यान्तु रथान्धर्मवतीर्य महाभुजः । आरुरोह रथं भातुरन्यत्र धनुराददे ।

ताविकं रथमाहूतौ भ्रातरौ दृषकाचवौ । शरवर्षेण वोभक्तमविद्येता मृदुमृजुः ।

श्यामौ तव महर्ताभौ राजानौ दृषकाचवौ । श्यमं निजव्रतुः पार्थमिदं दृष्टवलादव ।

११९०

सञ्जितौ तु गाम्भारवहतौ पाण्डवं पुनः । निदाघवार्धिका माघौ सौके घर्षामुभिर्यया ।

तौ रथसौ नरव्याघ्रौ राजानौ दृषकाचवौ । संसिद्धाद्वौ स्थितौ राजन् गघानैकेषुणाञ्जुनः ।

तौ रथान् विह्वलद्रोहौ सोदितौ महाभुजौ । गतास्तु पेततुभ्योरौ सोदथ्यैकलक्ष्यौ ।

तयोर्द्विभं गतौ देशौ रथादभ्युजगमिथौ । ययौ दशदिशः पुण्यं गमयित्वा व्यवस्थितौ ।

दृष्ट्वा विनिहतौ वीरौ मातुलावपसायिनौ । श्यमं मुमुक्षुरस्त्राणि पुष्पास्तव विश्रम्यते ।

११९१

निहतौ भ्रातरौ दृष्ट्वा मायाग्रमविशारदः । कृण्वे संमोहयत्पायां विदधे शकुनिसतः ।

लगुणाद्योगुडाग्रामान्नम्रमथ सन्नतयः । गदापरिघनिर्लिङ्गशूलसमुद्गरपट्टिभ्याः ।

सकम्पमर्दिगखरा मुग्रवानि परचथाः । क्षुरा क्षुरप्रनालीका वल्लदन्तास्त्रिवन्धयः ।

चक्राणि विशिखाः प्रासा विविधान्यायुधानि च । प्रवेतुः धर्मतो दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यश्चाञ्जुनं प्रति ।

खरोद्रमहि पाय्वाघ्राः सिंहः घृमरचिह्नकः । च्छात्रः शालाहका यष्टाः कपयक्ष सरोक्षपाः ।

११९२

विविधानि च रत्नांसि धुषितान्यञ्जुनं प्रति । संकुड्गान्यभ्यधावन्त विविधानि वर्याणि च ।

ततो दिव्यास्त्रविचूरः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । विद्वज्जिपुजालानि वक्ष्या तान्यताडयत् ।

ते हन्यमानाः शूरेण शूरेः सायकैर्द्वैः । विह्वलौ महारारवं विनेशुः सञ्जितौ हताः ।

ततस्तमः प्रादुरभूदञ्जुनस्य रथं प्रति । तस्माच्च तमघो वाचः क्षुराः पार्थमभवर्धन ।

तत्तमो भैरवं घोरं भयद्वर्द्धं महाहवे । उत्तमास्त्रेण महता ज्योतिष्केणाञ्जुनोऽवधोत् ।

११९३

हते तस्मिन् जलैषास्तु प्रादुरासन् भवानका । अभवान्तु विनाशार्थमादित्यास्त्रमघाञ्जुनः ।

प्रयुक्ताभक्ततलेन प्रायशोऽलेष्यं शोषितं । एवं वक्रविधा माया भौवलस्य कृताः कृताः ।

जघानास्त्रवलेनाशु प्रहसन्नञ्जुनसदा । तथा हतासु मायासु चलोऽञ्जुनशराहतः ।

अपयाज्जवनैरर्थैः शकुनिः प्राकृतो यथा । ततोऽञ्जुनोऽस्त्रविच्छेदं दश्यवात्सर्गोऽरिपु ।

अभयं चक्षुरौघेण कौरवाणामनोकिर्नि । सा हन्यमाना पार्थेन तव पुनस्तत्र वाहिनी ।

११९४

द्विधीभूता महाराज भङ्गवासाद्य पर्वतं । द्रोणमेवाम्बपुत्रस्त केचित्तत्र नरपभाः ।

केचिदुर्व्योधानं राजव्रजमानाः किरीटिना । नापश्यामस्ततस्त्वेनं सैन्यं वै रजघातते ।

गाण्डीवस्य च निर्घोषः श्रुतो दक्षिणतो मया । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वादित्राणाञ्च निःस्वनं ।

गाण्डीवस्य तु निर्घोषो व्यतिक्रम्यासृणहिवं । ततः पुनर्दक्षिणतः सङ्ग्रामसिञ्चयौषिणां ।

स युद्धं चार्जुनस्योदहन्यु द्रोणमन्त्र्या । यौधिष्ठिराण्यनीकानि प्रहरन्ति ततस्ततः ।

११९५

नानाविधान्यनीकानि पुष्पाणां तव भारत । अर्जुनो व्यधमन् काले दिवीवाधाणि माहतः ।

तं वासवमित्रायास्तं भरिर्त्य, श्रौतधिण । महेश्वामं नरव्याघ्रभोषं कथिदवारयत् ।

ने हन्यमानां पार्थेन लदीया व्यथिताः स्मृन् । खनिव बहवो जम्बुविद्रवन्मत्तस्ततः ।

तेऽर्जुनेन शरा मुक्ता कङ्कपचास्तनुच्छिद । मलभा इव शन्येतु संष्टलना दिशो दम् ।

तुरङ्गं रथिनं वागे पोदातिमपि मारिय । विनिर्भिद्य चितिं जम्बुद्वीपकमिव पञ्चगाः ।

न च द्वितीयं व्यस्रजत् कुञ्जराद्यनरेषु म । प्रथगेकशरादद्या निपेतुस्ते गतासव ।

हृत्कामुद्यैर्द्विरदेशं सव्यतः शराभिद्यष्टैश्च द्यौर्निपातितैः । तदा न्यगोमाधुवनभिनादितं विचित्रमायोधशरो बभूवत ।

पिता सुतं त्येज्य सुहृदं सुहृत्तयेव पुत्रं पितरः शरातुराः । स्वरक्षणे कृतमतपक्षदा जनाह्यजना बाहानपि पार्थ

पोडिताः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सप्तमस्कन्धपर्वणि शकुनिपलायने त्रयोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तेष्वनीकेषु भग्नेषु पाण्डुपुत्रेण सञ्जय । चलितांशु द्रुतानाञ्च कथमावीक्ष्यते हि व ।

अनीकानां प्रमथानामवहस्रमपश्यता । दुस्करः प्रतिसन्धानं तत्प्रमाचक्ष्व सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथाऽपि तव पुत्रस्य प्रियकामा विश्राम्यते । यश्च प्रवीरा लोकेषु रचनो द्रोणमन्त्रयुः ।

समुद्यतेषु चास्तेषु सन्मानी च युधिष्ठिरे । अकुन्भंश्चायं कर्षाणि भैरवे सत्यभीतवत् ।

अनरं भीमसेनस्य प्रापतन्नमितौजस । सात्यकेष्वेव वीरस्य दृष्टयुस्य वा विभो ।

द्रोणं द्रोणमिति क्रूरा पाञ्चाला समघोदयन् । सा द्रोणमिति पुत्राले कुरुन् सन्धानघोदयन् ।

द्रोणं द्रोणमिति श्लोके माद्रोणमिति चाग्नेरे । कुरुषां पाण्डवासाञ्च द्रोणघ्नमवर्तत ।

यं य प्रमथते द्रोणं पाञ्चालानां रथप्रजं । तच्च त्वचक्षुः पाञ्चालोऽदृष्टयुक्तोऽभ्यवर्तत ।

तथा भागविपर्यये सङ्ग्रामे भैरवे सति । वीरा समासदन् वीरान् कुर्वन्तो भैरवं रवं ।

अकल्पनीया शूरा बभूवुस्तत्र पाण्डवा । आकल्पयन्त्यनीकानि स्मरन्त्या लोभमात्मनः ।

तेऽमर्यवसम्प्राप्ता ह्रीमन्तः सत्त्ववादिता । त्यक्त्वा प्राणान् न्यवर्तन्ता व्रजो द्रोणं महाहृदः ।

अथामिव क्षणात् श्रितानामिव चाभवत् । दोष्यता तुमुले मुष्टे प्राणैरमिततेजसा ।

न तु स्मरन्ति सङ्ग्राममपि द्वासायाविधं । दृष्टपूर्वं महाराज सुतपूज्यमचारिणः ।

प्रकथ्यते च दृष्टिके तस्मिन् वीरावसादने । निवर्तता बलीघेन महता भारपोडिता ।

घूर्णतेऽपि वगैश्च दिवं सन्त्येऽवनि स्तन । अजातशत्रोस्तत्पथ्यमाविशेऽसुभैरवः ।

तन्मासाद्य तु पाण्डूनामनोकानि सुहृदः । द्रोणेन चरन्तः सद्यः प्रमथानि, श्रिते, वरे ।

तेषु प्रमथ्यमानेषु द्रोणेनाहुतकर्षणाः । पर्यवारयदायक्षो द्रोणं वेनापति स्वं ।

तदहुतमपश्याम द्रोणपाञ्चालयोस्तदा । मैत्र तक्षोपमा काचिदिति मे निश्चिता मतिः ।

ततो नीलोऽनन्यप्रिया ददाह कुञ्जवाहिनी । शरस्फुलिङ्गदापार्द्धं दृष्ट्वन् वचमिवानलः ।

तं दहन्तमनोकानि द्रोणपुत्र प्रतापवान् । पूर्वोभिलाषो मुञ्चन्त्यै क्षयमानोऽभ्यभायत ।

नील किमप्यभिर्दग्धैश्च योधैः शराधिपा । मयैकेन विमुष्यस्व कुरुः प्रहर चाग्रे मया ।

तं पद्मनिकगकारं पद्मपत्रनिभैर्ललं । आकाशपद्ममिमुषं नीलो विद्याध शायकैः ।
 तेनानिविद्धं सहस्रा द्रोणिभैः शितैस्त्रिभिः । घन्ध्वजश्च कवचश्च दियत् समकृततः ।
 सोऽवमुद्य रयात्कान्धोतदर्थं बरासिधत् । द्रोणायुगेः शिरः शयाद्भुजं मेच्छत् पत्रविवृतम् ।
 तयोऽत्रतांशं सुनयं शिरः कायात् सकुण्डलं । भस्त्रेनापाहरद्द्रोणिः क्षयमान इवानघ ।
 दम्पूर्णचन्द्राभमुषं पद्मपत्रनिभैर्ललं । प्राशुहृत्पलपत्राभो निहता न्यपतत् वितो ।
 ततः प्रविश्य ये सेना पाण्डवो मृगमाकुलाः । आचार्यपुत्रेण हते नीले व्यतिततैर्जशः ।
 अस्त्रिन्दयं हते सर्वं पाण्डवानां महारयाः । कथं नो वायविष्वात्याश्चतुश्च हव मारिष ।
 दक्षिणेन तु सेनायाः कुरुते कदनं वसी । संश्रक्तवस्त्रेणस्य नारायणवत्सल च ।
 इति श्री महाभारते द्रोणपर्वणि संश्रक्तवस्त्रपर्वणि नीलवधे सर्वाक्षिः अध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ अथवा उवाच ॥ प्रतिभातान् कुन्त्यस्य मातुष्यत इकोदरः । सौम्यदम्बुवाङ्मिक्तं पथा कर्णश्च दशमिः शरैः ।
 तस्य द्रोण शितैर्नैषेक्षीत्युधरैर्जिह्वानैः । जीवितान्नममिमेष्टुर्धर्मोपाशु अधाम ह ।
 आगन्तव्यमभिद्रेक्षुः पश्चिन्त्या समार्पयत् । कथं द्वादशमिन्धौरेयस्यात्मा च शत्रुभिः ।
 दक्षिणैर्ध्याधनो राज्ञः ततः शनमयाकिणः । भीमसेनोऽपि तान् सर्वान् प्रत्यविधन्महाबलः ।
 द्रोणं पद्माग्रोदूषः कथं दशमिः शरैः । दुर्योधनं द्वादशमिर्द्रोणिं चाहमिराद्रुगे ।
 आरावं तुमुष कुन्तिवधवर्जितं तद्रे । तस्मिन् सन्ध्याति प्राणान् मृत्युपाधारणोऽहते ।
 अजातशत्रुत्वान् धियात् भीमं जातित्योदयत् । ते ययुर्मन्त्रेणैव समीपमसितोऽजः ।
 युध्मधानप्रकृतयो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । ते हमेव सुसंग्रहः सहिताः पुरुषर्षभाः ।
 महेन्धमवरैर्गुप्ता द्रोणाभीकं विमिश्रतः । समपितुर्कहाधीर्वा भीमप्रकृतयो रयाः ।
 तान् मृत्युदण्डादव्ययो द्रोणापि रयिना वरः । महारथानतिपदान् वीरान् समरयोधिनः ।
 राज्ञं मृत्युभयं त्यक्त्वा तावकः पाण्डवान् ययुः । सादित सादिनाऽभ्यग्रेतथैव रयिना रयाः ।
 अलीच्छन्मित्रपातो पुद्गमाभेत् परश्वधैः । प्रकृष्टमसिपुद्गुह्य यथैव ककुदोदयं ।
 कुञ्जराकाश स्फूर्तिपुद्गमाभेत् सुदारुणं । अपतत् कुञ्जरादयो हयाद्भुल्लवाकुशिराः ।
 वीरा वायविर्निर्मिता रथादन्धस्य मारिषः । तत्रान्यथ च धर्महं पतितस्य विवर्धनम् ।
 शिरः प्रध्वंसयामास वल्लभश्च कुञ्जरः । अपगच्छोपरेऽष्टद्वजं वारणाः पतितान् यरान् ।
 विपापेयावर्जं गत्वा धामिन्दल रदिनो बहन् । आराचैः केचिदपरे विषाणालप्रधंसके ।
 यश्चमुः समरे नागा मृदुन्मः शनो वरान् । कार्त्तव्यसतनुषापाशगदरमकुञ्जरान् ।
 पतितान् पोदपाशकुर्दिपा, स्रुज्ज्वास्त्रि । श्यप्रवक्षिवाशेषि जयनानि मगधियाः ।
 श्रीमन् कासकर्मणं सुदुःपान्त्रेते । हन्ति स्नात्र पिता पुत्रं रदेनाभ्यतिवर्जितम् ।
 पुत्रस्य पितरं मेहादिभ्योऽटमवर्जितम् । जलो भयो ध्वजश्चिद्वन्धवमुज्ज्वलं निपातितम् ।
 दुर्गं दिसमादाय प्रदुहाव तथा हवः । सविम्बाद्रुधिपतिः शिरसि ध्वं कटुऽहवम् ।

११८

११९

११९

११९

११९

११९

गजेनास्त्रिण वलिना रथ सधूर्णित चितौ । शरोद्वयापतदाजो गजेनाभ्याक्षतो मर्मः ।
 निर्मोह्यादं महद्युद्धमवर्त्तत सुदारुणं । क्षातात चा पुन सखे कांसि तिष्ठ क धावसि ।
 प्रहराहर जह्नेन स्थातवेदितगर्जितौ । इत्येवमुचरन्तिस्त्र शूशने विविधा गिरः ।
 नरस्यास्यस्य नागस्य समसञ्जत शोणितं । उपशाम्यद्भ्यो भोगं भोक्तुं कस्य वमाविशत् ।
 शक्रेण चक्रमासाद्य वीरो वीरस्य संयुगे । अतीतेऽप्यपये काले जहार मदया गिरः ।
 आसीत् केद्वपरामोघं मुष्टियुद्ध सुदारुणं । नखैर्दन्तैश्च शूराणामदोषे क्षीपमिच्छतां ।
 तत्राच्छिद्यत शूरास्य सखेष्टो याज्जह्यत । सधनुश्यापरस्यापि समरं साङ्गुमसया ।
 आक्रोशदन्त्यमन्योऽथ तयाऽन्यो विमुखोऽभवत् । अन्यं धमस्य चान्यस्य गिरः कायादपाहरत् ।
 सञ्जदमद्रवचान्यं शब्दादन्योऽथ सङ्गुमे । खानन्योऽथ परानन्यो जघान निर्मिते शरैः ।
 गिरिशृङ्गोपमस्याच नाराचेन निपातितः । भातङ्गो न्यपतङ्गुमो नदीरोधे द्वाप्यगे ।
 तथैव रयिन नागः शरम् गिरिरिवाहजम् । अवातिष्ठत्यदा भूमौ सहस्रं सहस्रा रयिः ।
 शूराण् प्रहरतो दृष्ट्वा कृतास्तान् रुधिरचितान् । वह्मन्वाविशमोहो भोक्तुं हृदयदुर्बलान् ।
 सर्वमाविशमभवत्तन्मात्राश्रयत किञ्चन । सैन्येन रजसा ध्वस्तं निर्धेयादमवर्त्तत ।
 तत चेनापति शीघ्रमयं काल इति भुवन् । नित्याभिलशितानेव सस्यान्मास पाण्डवान् ।
 कुर्वन्त श्रासन तस्य पाण्डवा याज्जगलिनः । वीरो दृष्ट्वा हवपितुं शनौ द्रोणरथं प्रति ।
 शृङ्गोपाद्रवतान्योऽथ भाविभोत निष्ठान्तः । इत्यासीन्नुमुलं शब्दे दुर्दैवस्य रथं प्रति ।
 ततो द्रोण रूप कर्णो द्रोणो राजा जयद्रथः । विन्दानुविन्दावान्त्यौ शक्यस्य ताम्रशरयम् ।
 गो त्वाय्यधर्मवरेत्वा दुर्निवारा दुरामदाः । शराक्षो न गङ्गद्रोण पाशास्त्रा पाण्डवे सह ।
 ततो द्रोणेऽतिशंकुद्धो विद्यजच्छतम् शरान् । चेदिपाश्चात्पाण्डूनामकरोत् कदमं महत् ।
 तस्य ज्वातलनिर्धोषं शूश्रुवे दिक्षु मारिषः । वज्रसंहादसहायस्तास्यन्मामवाग् वधम् ।
 इतस्मिन्नन्तरे जिष्णुर्जिता नम्रप्रकांश्च वधम् । अभ्ययात्तत्र युवावौ द्रोण पाण्डून् प्रमदन्ति ।
 तान् शरीरमहावर्त्तान् शोषितोदात्ताह्वद्वदाम् । तीर्णं संशतकान् हत्वा प्रत्यङ्मुखेन फाल्गुनः ।
 तस्य कीर्त्तिमतेऽक्ष सूर्यप्रतिमतेजसः । दीप्यमानमपश्याम तेजसा वानरध्वजः ।
 संशतवधमुद्र तमुष्काय्यभ्यगमक्षिभिः । स पाण्डुयुगान्मार्कं सुहृत्पथ्यतोतपत् ।
 प्रददाह सुहृन् मय्यान्मृगं शयतेजसा । युगान्मो मर्त्यभूतानि धमकतुरिषोऽस्तित् ।
 तेन बाणसहस्रोपैर्गोशरययोधिना । तावदमाणा विमि जमुषुकैश्चैवा शरादिताः ।
 केचिदात्तस्तरं चतुर्भिर्दुरावरे पुनः । पार्यशणहता केचिन्निवृत्तविगतांसवः ।
 तेषामुपतिगाम् काश्चित् पतितास्य पराङ्मुखान् । न जघामाक्रेणो योधान् योधततमनुसरन् ।
 गो विभीर्षरय शिवाः प्रायश्चय पराङ्मुखाः । कुरव कर्णकर्मिणो दारुणतप विचक्रुः ।
 तमाधिः सिराबन्दं विजग्यं शरणेषिणो । मागेति प्रतिश्रुत्य यथावभिमुखोऽभ्युनं ।

स भारतरथयेष्ठः सर्वभारतद्वेष । प्रादुर्भूतदाप्रियमस्त्रमस्त्रविदा वर ।

तस्य दीप्तश्रीर्धस्य दीप्तवापधरस्य च । शरीरान् शरजालेन विदुद्राव धनञ्जय ।

तथैवाधिरथिस्तस्य बाणान् ज्वलिततेजसः । अस्त्रमस्त्रेय संवार्य मृगदक्षिणन् शरान् ।

धृष्टद्युम्नस्य भीमस्य सात्यकिश्च महारथः । विषय कर्णमाणाद्य विभिस्त्रिभिरजिह्वैः ।

अर्जुनास्त्रान् राधेय संवार्य भरट्टिभिः । तेषां चयाणां आपानि चिच्छेद विप्रिषेस्त्रिभिः ।

ते निष्ठतायुधा वीरा निर्विधा भुजगा इव । रघातृशक्ती समुत्थित्य मय संघा इवानदन् ।

ता भुजापैर्महावेगा विस्फुटा भुजगोपमाः । दीप्यमाना महाशक्तौ अत्राधिरथि प्रति ।

ता निष्ठाय भरप्रतैस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः । ननाद् बलवान् कर्णः पाथेय विष्टजञ्जरान् ।

अर्जुनस्यपि राधेयं विद्धा सप्तभिराश्रमे । कर्णादवरजं वापैर्ज्वलान् निर्वृते शरे ।

ततः प्रमुञ्चय हस्ता पाथेयं घट्टिरजिह्वैः । जहार सद्यो भलेन विपाटस्य विद्रो रघात् ।

पश्यतां धातृराष्ट्राणामेकेनैव किरीटिना । प्रमुखे स्रतपुत्रस्य सोदर्यां निहतास्तय ।

ततो भीम समुत्पत्य खरघादेनतेवत् । वराणिना कर्णेपक्षान् जघान दम पञ्च च ।

पुनः खरघमास्याय धनुरादोय आपरः । विषाद्य दशभिः कर्णे स्रतमथांश्च पश्यभिः ।

धृष्टद्युम्नोऽप्यश्विरवर्णं आदाय भास्वरं । जघान चञ्चवर्णं दृष्टवत्पञ्च नैवेधं ।

ततः खरघमास्याय पाथेयोऽन्यथ कर्मुकं । आदाय कर्णं विषाद्य विवस्त्रत्या गदन रणे ।

ज्ञेनेयोऽन्यदादाय धनुर्निश्वस्यधुति । स्रतपुत्रस्य पञ्चा विद्धा विह इवानदत् ।

भक्त्या भाधुमुक्ताभ्यां हित्वा कर्णस्य कर्मुकं । पुनः कर्णं विभिर्वापैर्भोक्षेहरवि चार्पयत् ।

ततो दुर्वैधनो राजा श्लोणैव जयद्रथ । निमज्जमानं राधेयमुज्जह्नु सात्यकर्णवात् ।

पथ्यशरघमातङ्गस्तदीयं शतशोऽपरे । कर्णमेवाभ्यधावन् वाषधानाः प्रहारिण ।

धृष्टद्युम्नस्य भीमस्य साम्राज्यं एव च । नकुल सहेदेवस्य सात्यकिं जुगुपूरणे ।

एवमेव महारैद्रः चयार्थं धर्मध्वनिं । तावकां परेषां च त्वाका प्राणान्भूयः ।

पदान्तिरथनागाद्या गजस्य रथपत्तिभिः । रथिनो नागपथ्यैरथपत्तो रथदिपे ।

अथरथा गजैश्चागा रथिनो रथिभिः सह । संयुक्ता समदृश्यन्त पत्तययापि पत्तिभिः ।

एवं सुकलितं युद्धमाधीत् कथाददर्शण । महद्विस्मैरभीतांता यमराष्ट्रविवर्द्धनं ।

ततो हता नररथवाजिह्वशरैरेकैश्चो दिपरथपत्तिवाजिनः । गजैर्गजा रथिभिर्हतायुधैरथैर्हैर्हता पत्तिगणैश्च पतवः ।

रथैर्दिपा दिरदबरेर्महाहया हयैर्धरा बरैरथिभिरथ वाजिनः । निरस्तजिह्वाद्रथेनैव चानो चयं गता प्रमदितम् ।

भूषणाः ।

तथापरैश्चक्ररथैर्भारतपुंरता गजैः प्रतिमयदर्शना रथिभिः । विप्रायिता एवमप्यदत्त विना सहाय्यं नारपुंरता

यता ।

प्रमोदमे व्यापदपश्चिरक्षया जर्णक्षये वर्त्तन्ति तत्र दाक्षणे । महावलासि क्षुपिता परस्परं निपूरयन् प्रविपेरुजिषा ।
ततो यथे भ्रमलुक्षिते परस्परं निरोद्धामाणे रुधिरोपधनुते । दिवाकरेऽग्नौ गिरिमास्थिते जनैरमे प्रयाते गिरिराव
भारत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संपन्नकथधर्मणि सद्युधयुक्ते द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तस्य सप्तमकथधर्मस्य ॥

॥ अथ अभिमन्युवधपर्वः ॥

॥ पञ्चय उवाच ॥ पूर्वमस्मात् भग्नो फाल्गुनेनाग्निगोत्रया । द्रोणे च मोघपदस्य रक्षिते च युधिष्ठिरे ।
सर्वे विध्वस्तकवचास्तवाका युधि निर्मिता । राजसूया यथोदिग्ना वीचमाणा दिवो दध्म ।

अवहारे तत क्षमा भारदाजस्य सपते । लब्धयेव परेहाना भ्यावहसिता रणे ।

क्षामानेषु मूतेषु फाल्गुनखानितान् गुणान् । केवलय च योहादौ कीर्त्यमानेऽर्जुने प्रति ।

अभिगता इवाभूवन् ध्यानमुक्यमार्क्षिणा । तत प्रभातममथे द्रोणं द्युत्थाधनोऽप्रवीत ।

प्रणयादभिमामास दिपदृष्टा च दुर्भंगा । प्रवृत्ता सर्वयोधानां संरम्भे वास्यकोविदः ।

मूर्ध्न वय नधपक्षा भवेता दिजयन्तम । तथाहि नायसौ प्राप्तं समोपेक्ष युधिष्ठिर ।

इच्छतस्तं न मुच्येत चक्षुःप्राप्तो रणे रिपु । जिघृक्षतो रक्ष्यमाण समरेरपि पाण्डवे ।

वरं दत्त्वा मम प्रीत पथाद्रिकृतवानसि । आशाभङ्गं न कुर्वन्ति भक्तसाध्याः कथञ्चन ।

ततोऽप्रीतस्तथोक्तं सन् भारद्वाजोऽप्रवीत । गार्हपे मां तथा ज्ञातु घटमानं तव प्रिये ।

समुद्रासुरगन्धर्वाः संयचारमराक्षसा । नाल वीका रणे जेतु पात्यमानं किरीटिता ।

विश्वसदृष्टं गोविन्दं हृतगानीसयाऽर्जुन । तत्र कस्य वज्र क्रामेदन्यत्र व्यन्क्तात्मभिः ।

सद्य तात प्रवीन्य नैतज्जालन्यथा भवेत् । अथैषा प्रवरं वीर पातयिष्ये महारथ ।

तस्य व्यूहं विधास्यामि योऽभेद्यस्ति दैवैरपि । योगेन केनचिद्राजसंजुनस्तपनीयता ।

नद्याज्ञातमसाध्य वा तस्य सङ्क्षेपसि किञ्चन । तेन क्षुपात् सकलं सर्वं ज्ञानमितस्ततः ।

द्रोणेन व्याचते सर्वे सप्तप्रकण्ठा पुनः । आकवलोऽर्जुन सङ्क्षेपे दक्षिणामभिरो दिश ।

ततोऽर्जुनसाथ परे सार्द्धं समभवद्वृण । तादृशोयादृशा गान्धे अतो दृष्टोऽपि वा कश्चित् ।

तत्र द्रोणेन विहितो व्यूहो राजसूत्रोमत । चरन् मध्यान्दिने सूर्ये प्रतपन्निव दुर्दृश ।

तज्ज्वामिमन्युर्वचनान् पितृर्ज्यैष्ठ्य भारत । विभेद दुर्मिदं सङ्क्षेपकन्यूलमनेकधा ।

॥ क्षत्वा दुष्कर कर्षं रत्ना वीरान सहस्रम् । यदसु वीरेषु सप्तको दौ शासनिवद्भूतः ।

॥ योभद्रः पृथिवीपाल जैहो प्राणान्परन्तप । वय परमवधं द्वा पाण्डवा शोककथिता ।

॥ योभद्रे निहते राजचवहाङ्गमुकुर्महि ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पुत्र पुरुषसिंहस्य सञ्जयाप्राप्तयौवनं । रणे विनिहतं श्रुत्वा स्रग्भे दीर्यते मनः ।

दारुणं च धर्ममोक्षाय विहितं धर्मकर्मभिः । येन राज्येषु गुरां बलिं ब्रह्मपतिपत्नम् ।

बाह्यमन्युसुखिनं विचरन्तमभीतवन् । कृतांश्चो यद्वेन जघ्नुर्ब्रह्मिण्येव गावनाणि कथं ।

विभिक्षुना रथानोकं सोमद्रेणाभितो जमा । विक्रीडितं यथां सद्यः तन्ममाचक्षुः सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ यद्वा पृच्छसि राजेन्द्र सोमद्रेष्य निपातनं । तत्ते कार्त्तवीनं वक्ष्यामि शृणु राजन् समाहितः ।

विक्रीडितं कुमारं ययाज्ञीकं विभिक्षता । आह्वय्य यथा श्रीरा दुरात्रागं जयिष्येव ।

दावाग्न्यभिपरीतां भूरिगुल्मद्वन्द्वम् । वनौकसामिवारण्ये लदीयानामभूद्वयम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि चक्रवर्त्तुनिर्माणपरामर्शे चरित्रोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ समरेऽत्युपकृष्टाण कर्माभिम्यञ्चितयमा । सङ्ख्याः पाण्डवाः पञ्च देवैरपि दुरासदाः ।

सर्वकर्माभ्यैर्बुद्धाः कीर्त्या च यथासा म्रिया । नैव भूतो न भविता नैव तुल्यगुणैः पुमान् ।

सत्यधर्मरतो दानो विप्रपूजादिभिर्गुणैः । सदैव चिदिवं प्राप्तो राजा किञ्च पुथिष्ठिरः ।

युगान्ते च नृको रजिन् जामदग्न्यद्य बोध्यवान् । रथस्यो भीमसेनश्च कथ्यन्ते बहुशस्त्रयः ।

प्रतिष्ठाकर्मदत्तश्च रणे गण्डोर्वधश्चन । उपमां नाधिगच्छामि पाथंश्च बहुर्मी चितो ।

गुह्यवाक्यमन्युना नैर्धृत्य विनयो दमः । नकुत्सेऽप्रतिरूपश्च शौर्यश्च नियतानि वदः ।

श्रुतगाम्भीर्यमाधुर्यं सत्कृपपरार्कम् । सद्गुणो देवयोर्बोर्ः सहदेवः किचाशिनोः ।

धे च कृष्णं गुणाः स्कीता पाण्डवेषु च ये गुणाः । अभिमन्योः किचैकस्या दृश्यन्ते गुणसंघायाः ।

पुथिष्ठिरश्च धैर्येण ह्येषाश्च चरितेन च । कर्मभिर्मोमसेनश्च सद्गुणोभीमकर्षणः ।

धर्मश्च यथा रूपेण विक्रमेण श्रुतेन च । विनयान् सहदेवश्च सद्गुणो नकुलश्च ।

॥ दुरात्र उवाच ॥ अभिमन्युमहंस्तु सोमद्वमपरजित । श्रोतुमिच्छामि कार्त्तवीनं कथं यथावोधने इतः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शिरो भव महाराज शोकं धारय दुर्हृदः । महान्तं बन्धुनाशने कथयिष्यामि तच्छृणु ।

चक्रवर्त्तो महाराज आचार्येणभिक्षितः । तत्र ब्रह्मोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः ।

दारुण्येनैव विन्द्या कुमारः सुखैर्बध्नेतः । ब्रह्मार्ता राजपुत्राणां सर्वेषामभवत्पदाः ।

कृताभिसमथा सर्वे सुवर्णविकृतभञ्जकाः । रक्तज्वरधराः सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः ।

सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिताः । चन्द्रगुहदिव्यधोऽङ्गाः सन्निव सुकेशावधः ।

बहिताः पर्यधावन्तः काष्ठीं प्रति युयुत्सवः । तेषां दम्भहत्याणि वभूवुर्द्वयध्विनां ।

पौत्र तत्र पुरस्कृत्य सप्तमं प्रियदर्शनं । अन्योऽन्यममदुःशास्त्रे अन्योऽन्यमवाहृषा ।

अन्योऽन्यमुद्दामाया अन्योऽन्यश्च हिते रताः । दुषोधनस्तु राजेन्द्र सैन्यमध्ये व्यज्जितः ।

कर्णदुःशामनद्विप्रेता राजा महारथैः । देवराजोपमो श्रीमान् येतच्छ्रवामिभहतः ।

चामरव्यञ्जनसौम्यदयस्त्रिभुवः । प्रमुञ्चे तस्य सैन्यस्य द्रोणावस्थितनायकः ।

विभुराजस्तदातिष्ठन् श्रीमाम्भेरिवाचत । विभुराजश्च पाथंश्च हृदयामपुरोगमाः ।

सुतासुव महाराज चित्रजिह्वश्चभिभाः । गान्धारराजः किलच ब्रह्मो भूरिश्रवास्तथा ।

पाथेन मित्पराजस्य यथाजैन महारथा । ततः प्रवहते युद्धं तुमुं लोमहर्षेण ।
तावत्तानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तते ।

इति श्रीमद्भागवते द्रोणपर्वणि अमिमन्युवधपर्वणि चक्रव्यूहनिर्भाषे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ अञ्चय उवाच ॥ तदनीकमनाष्टयं मारुदाजेन पालित । पाथां समभ्यवर्त्तन् भीममेनपुरोगमा ।

सात्यकिश्चेकितानश्च दृष्टवृक्ष पाथेन । कुन्तिभोजस्य विकान्ता द्रुपदस्य महारथ ।

आर्जुनि चक्रधर्मो च दृढस्तम्भस्य वीर्यवान् । चेदियो दृष्टेःतुय मग्रीपुत्रो घटोत्कच ।

धुधामन्युश्च विकान्त मिच्छन्तो चार्पराजित । उत्तमोज्ञस्य दुर्हर्षो विराटस्य महारथ ।

द्रौपदेयाश्च शंभो भैरवपत्निय वीर्यवान् । कैकयाय महावीर्या दृष्टवाय सवस्त्रम् ।

एते चान्ये च वगणा कृताक्षा पुद्गुर्ध्वदा । समभ्यधावन् सहसा भारद्वाज युयुत्सव ।

सैन्येपि वर्त्तमानोऽस्मात् भारद्वाजोऽपि वीर्यवान् । असम्मानां शरैरेषेण महता समशरयत ।

महोद्य सलिलक्षेत्रे गिरिमाषाद्य दुर्भेदं । द्रोण तेनाभ्यवर्त्तन् वेलाभिव जलाश्रया ।

पीशमानां शरैराजन् द्रोणोऽपविर्णिजते । मे मेकुं प्रमुखे स्थातुं भारद्वाजस्य पाञ्चश ।

तद्द्रुतमयश्याम द्रोणस्य भुजयोर्व्यंजं । यदेन नाभ्यवर्त्तन् पाञ्चाला सञ्जयैः सह ।

तमायान्तमभिकुट्ट द्रोणं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । बद्ध्वा चिन्तयामास द्रोणस्य प्रतिवारण ।

अशक्यन्तु तमन्येन द्रोणं ममा युधिष्ठिरः । अविषङ्गं गुह्यं भारं सैमिद्रे समवाच जतु ।

वासुदेवादनवरं माहगुनाचामितोजस्य । अश्वीनू परवीरप्लमभिमन्युमिदं वैच ।

सैत्येनोऽर्जुनो गच्छेद्यथा गतं तथा कुह । चक्रव्यूहस्य न वयं विप्र भेदं कथञ्चन ।

न वाऽर्जुनो वा कृप्यो वा भिन्यान् प्रयुज्य एव वा । चक्रव्यूहं महाबाहो पश्य मेो ज्ञापय मे ।

अभिमन्यो वरं तात चरणा दातुमर्हसि । पितृणां मातुलानाञ्च सैन्यानां चैव सर्वशः ।

धनञ्जयोहि नृकात गर्हधेदेत्य सयुगात् । चिप्रमर्त्यं समादाय द्रोणानीकं विशातव ।

॥ अमिमन्युवधाच ॥ द्रोणस्य दृढमत्स्ययमनीकप्रवरं युधि । पितृणां जयमाकाङ्क्ष जवगाहेऽवितन्वित ।

उपदिष्टो हि मे पित्रा योगिनीकविशतैरे । नोत्सहेऽहं विनिगैन्मुमं कक्षाचिदापदि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भिन्यनीकं युधा श्रेष्ठ दारं सञ्जनयस्व न । वयं त्वाऽनुगमिष्यामो येन न तात धाकृषिः ।

धनञ्जयसमं युद्धे त्वा वयं तात मयुगे । प्रणिधायानुयास्यामो रचन्तं सर्वतो मुखे ।

॥ भीम उवाच ॥ अहं त्वाऽनुगमिष्यामि दृष्टवृक्षोऽयं सात्यकिः । पाञ्चालां केकया मत्स्याप्राया सर्वे प्रभङ्क ।

सहद्विघ्नं तया व्यूहस्य तच्च वयं पुनः । वयं प्रभुगविय्यामो निगमानां वरान् वरान् ।

॥ अमिमन्युवधाच ॥ अहमेतन् प्रवेक्ष्यामि द्रोणानीकं दुराष्ट्रद । पतङ्ग इव मकुट्टे ज्वलन्ते जातदेव ।

तज्जम्भाद्य दग्ध्यामि हितं यद्यर्थो देया । मातुलस्य च यत् प्रीतिं करिष्यामि पितृभ्य मे ।

प्रियुनेन सङ्ग्रामे कान्धमानानि कथं । दृष्टवन्ति सर्वभूतानि दिशश्चैव निवे मया ।

नाथं मां देव जातं स्थां न च जातं समष्ट्या । यदि मे मयुगे कथिञ्जीविताञ्चाद्यमुच्यते ।

यदि नैकरथेनाहं समग्रं चक्रमण्डलं । करोम्यष्टधा युद्धे न मेवाभ्यर्जुनात्मजः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेव भाषमाणस्य बलं बौभद्रवद्धृता । यत्समुत्सहसे भेत्तुं द्रोणानीकं दुरासदं ।

रचितं पुरुषपथाधैर्येभ्योऽयैर्महावै । साध्यश्चमदत्कन्पेयस्त्वयादित्यविक्रमै ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स यत्नारम्भोदयत । सुमित्राश्चानुरणे विप्रद्रोणानीकाय सोदय ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युप्रतिज्ञायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ बौभद्रस्तद्वच श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमनः । अचोदयन् यत्नारं द्रोणानीकाय भारत ।

तेन सञ्ज्ञाद्यमानस्य याहि याहीति सारथिः । प्रत्युवाच ततो राजन् अभिमन्युमिदं वच ।

अतिभारोऽयमायुस्सहाहितस्त्वयि पाण्डवे । मम्यधार्थ्यं स्वमेव युद्धा ततस्त्वं योद्धुमर्हसि ।

आचार्यो हि ह्यतो द्रोणः परमास्त्रे कृतश्रमः । अत्यन्तसुखपेष्टेऽस्त्वं स्यात्यन्तविशारदः ।

ततोऽभिमन्युः प्रवचन् सारथिं वाक्यमब्रवीत् । सारथे को न्यघं द्रोणः समग्रं चक्रमेव वा ।

हैरावतगतं शक्रं सहामरणैरहं । योधयेयं रणमुखे न मे चप्रेऽद्य विभ्रयः ।

न ममैतद्विषयस्यैव कलामर्हति योद्धव्यं । अपि विन्यजितं विष्णुं माहृतं प्राप्य सुतज ।

पितरं चार्जुनं युद्धे न भोर्भामनुयास्यति । ततोऽभिमन्युः सां योचं कदर्थीकृत्य सारथे ।

याहीत्येवाभीर्येनं द्रोणानीकाय साधिरं । ततः सञ्ज्ञोदयमासं हयानस्य विहीयणान् ।

नातिचष्टमनाः सुतो हेमभाण्डपरिच्छदान् । ते प्रेषिताः सुनिषेणे द्रोणानीकाय बाजिनः ।

द्रोणमभ्युद्वेज्य राजान् महावेगपरक्रमाः । तमुदीक्ष्य तयोपानं स्वमेव द्रोणपुरोगमाः ।

अभ्यवर्त्तन्त कौरव्या पाण्डवाश्च तमन्वयुः ।

यकर्षिकारप्रवरोऽश्वितभञ्जः सुवर्णवर्माञ्जुनिरर्जुनोदरः । युयुत्सवा द्रोणमुखानभोनवन्तः समोदयन् विहगिगुर्व्ययादिपान् ।

ते विग्रन्तं मुदा युक्ता सम्प्रहारं प्रवक्रिरे । आसीत् गात्र इवावर्त्तः मुहूर्तमुदधाविव ।

दुराणां युधमागानां निग्रतामिनरेतरं । सङ्ग्रामसमुत्था राजन् प्रावर्त्तन्त सुदाहणः ।

प्रवर्त्तमाने कङ्कमि तस्मिन्निभयङ्करे । द्रोणस्य सिंहेनाऽप्युहं भित्त्य प्राविशद्दाम्भुजि ।

न प्रविष्टं विनिग्रन्तं शयुमध्ये महाबलं । हस्तशरयफलापां परिवर्त्तयुद्धाश्रितः ।

नानावादिप्रतिघोषैः छेदितस्त्रैःकाटगच्छितैः । कङ्कारैः सिंहनादेय तिर्र निवेतिनि स्त्रेन ।

धोरैर्दलहृदाश्चेष्टांगस्त्रिदोऽश्वमामिति । अनावहममुवेति प्रवदन्ति मुञ्चयुञ्ज ।

हृदिनां शिघ्रिनेहाभैः क्षुरनेमिस्त्रनैरपि । सञ्ज्ञादयन्तो वसुधामभिरुद्धवराञ्जुनि ।

तेषामापततोऽथोर्ग शोभं धूर्त्तमयोद्धवः । सिप्रास्त्रे न्यवधीहृत्वाहन् मन्त्रेणा मर्षमेदिमिः ।

ते हन्यमाना विवक्षा नानाविधैः बिभेः शरैः । अभिपेतुस्तमेवाजो प्रयमा इव योयक ।

ततस्त्रेणा शरीरैश्च शरोरावयवैश्च स । बलस्यार तदा भूमिं चुम्बन्दीमिवोभरे ।

बहुगोधाश्रुतिवपाणम् सञ्ज्ञासनायकान् । साधिर्योद्धामोपून् यतोमरणपरदधान् ।

कगदापोमुडमाहान् सृष्टीमरणपट्टिमान् । समिन्दिपातपट्टिघ्नं सशक्तिप्रकम्पमान् ।

सप्रतोदमहाप्रज्ञान् सकुन्तान् सकंचयहान् । समुद्ररजेषणीयान् सपाशपरिघोपतान् ।

सक्रेयुराह्नदानं वाह्यन् ह्यगम्यानुलेपनान् । स चिच्छेदार्जुनिस्तूर्णं त्वदीयानां महस्रमः ।

तै स्फुरन्निर्झ्वाराज द्रष्टुमे भू सलोहितै । पञ्चासैः पद्मगैम्बिनैर्गङ्गदेनेव मारिप ।

सुकेशाननकेशान्तरप्रणेशास्कुण्डले । मन्दैष्टौषपुटे क्रोधात चरद्भिः शोणितं यज ।

सारस्यमुकुटोष्णोपैर्भणिरत्नैर्विराजितै । विनाचनलिनाकारैर्द्दिवाकरंशशिप्रभै ।

द्विप्रियंवदे काले ववमि पुण्यगन्धिभिः । दिपच्छिरोभिः श्रुतिभोभवत्सार फाल्गुनि ।

गन्धर्वमगराकारान विविधाम् कल्पितान् रथान् । ईषामुखान् पिबेष्णून् न्यस्तृण्डकवन्धुरान् ।

विजङ्गाद्विषरांस्तत्र विनासादग्रानपि । विचक्रौपस्करोपस्थान् भग्नोपकरणानपि ।

प्रपातिनोपस्तरणान्हतयोधान् सहस्रम् । सरैर्बिम्बकलीबुम्बेन् दिक्षु सर्वासु भारत

पुनर्दिपान् दिपारोहान् तैजयन्धुग्भजान् । तृणवर्मास्थियो कक्षान् पौत्रेयाण्ययं कम्बलान् ।

घण्टाः शुद्धान् विद्यापीथान् गन्मालापदानुगम् । शरीर्ब्रह्मिणधारायै श्रावणाभ्यासयत् ।

वानाद्युजान् पार्वतीयान् कामोजानय वाहिकान् । स्थिरबालधिरुणत्तान् जवनान् साधुवादिन ।

आहूतान् प्रित्तिर्थायै, शत्रुष्टिमासयोधिभिः । विध्यन्त सारमुकुटान् विप्रविद्धमकीर्णकान् ।

निरस्तजिह्वानयनान् निष्कोषान्नयकृतान् । इतारोहान् भिन्नघण्टान् कृत्वा दणभोदनान् ।

निष्ठान्दर्भकश्चान् यत्कृन्वास्तुगाभूतान् । निपात्यन्नागमंशोऽस्तवकान् संय्यरोचत ।

एको विष्णुर्वाचिण्यं हत्वा प्राक्कर्ष्यं दुष्करं । तथा विमथितं तेन अर्जुनं तव बलं महत् ।

यथाऽसुरवर्गं धारं व्यस्यकेनाभितौजसा । हत्वा कर्ष्य रणेऽसृष्टं परैरार्जुनिराश्रये ।

अभिनतः स पदाध्यायान् स्वदीयानिव सर्व्वम् । एवमेकेन तां सेवां योभद्रेण शिते श्रैः ।

मृत्युं विमहतां दृष्ट्वा स्कन्देनैवासुरो यमं । तदीयास्तव पुत्रीय वीचमाणा दिवो दक्ष ।

संयुक्ताद्यासलेखाः प्रसिद्धा टोमहर्षणे । पलायनहतात्माहा निहताहा दिव्यजये

गोचनानभिरन्याऽन्यैः क्रन्दन्तो जीवितेपिणः । हतान् पुत्रान् पितृन्धातृन्बन्धून् सम्यन्धिनकथा ।

प्रातिष्ठन्त ममुत्सृज्य त्वरयन्तो ह्यदिपान् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिन्युवचपदैर्णि अभिन्युपराकमे षट्चिंशोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ तां प्रमत्तां चमं दृष्ट्वा शोभद्रेणामितौजसा । दुर्व्याधनो मृगं मुहुः स्वध शोभदमन्वयात् ॥ ११ ॥

ततो राजानमावृत्तं भोमद्रु प्रति संयुगे । दृष्ट्वा क्षोणोऽम्बवीक्षोधान् पर्यामुतनराधिपान् ।

पुराऽभिर्मनुष्यं न. पश्यन्तं वृत्तिं वीर्यवान् । तमाद्रवत माभेष्ट सिधं रघुत कौरव ।

तत एतच्छा यस्मिन् सुखदो जितयामिन । चाश्रमाणा भयादोरं पङ्क्तिप्रसवेवात्मजम् ।

द्रोणो द्रोणिं हप' यथं हतवर्षां च यौवस' । वृद्धलो मद्रराजो भृतिर्भूरिमेवा मस' ।

पौरवो हृषभेनयं दिष्टजम्ः श्रिताञ्जुरान्। मूर्ध्नि चरुर्षेण महता समधारयत्।

• कपोतयित्वा तमसो दुर्ध्वार्धनमभोषणम् । आस्थाद्वाधमिवाक्षिप्तं ममृषे नाधुनात्मजम् ।

तान् शरौघेण महता मान्यसूतान्महारथान् । विमुखीकृत्य सौमद्रं सिन्धनादमथानदत् ।

तस्य नादं ततः श्रुत्वा सिंहस्यैवमिवेपि । नामृत्यन्तं सुवरेभ्यः पुनर्द्वैलमुखा रथाः ।

त एनं कोष्ठकीकृत्य रथवेगेन मारिष । व्यसृजन्निपुणानि नानाचिह्नानि सङ्गम् ।

तान्यन्तरिक्षे चिच्छेद पौलस्तव श्रितैः शरैः । तासैव प्रतिविव्याध तदद्भुतमिनाभवत् ।

ततस्तौ कोपितास्तेन शरैराग्नीविषोपमैः । परिवर्ज्जिघासन्तः सौमद्रमपत्वाधिन ।

समुद्रमिव पथेस्त त्वदोय तं वलाण्वं । दधारैकोऽप्युनिर्वाणैर्व्यलेव भरतपथम् ।

शूराणां पुथ्यमानानां निप्लुतामितरेतरं । अभिमन्यो परेषाञ्च नासीत्क्षित्पराङ्मुखः ।

तस्मिन् घोरसङ्ग्रामे वर्धमाने भयङ्करे । दुःसहो नवभिर्भ्रातैरभिमन्युमविविधम् ।

दुःशासनो द्वादशभिः कृष्णं शारदन्तस्त्रिभिः । द्रोणस्तु सप्तदशभिः शरैराग्नीविषोपमैः ।

विविधतिय सतत्या छतवर्षा च सप्तभिः । वृहद्वलस्यष्टाष्टाभिरस्यत्यामा च सप्तभिः ।

भूरिश्रवास्त्रिभिर्बाणैर्मैत्रेय धृष्टिगार्ग्यैः । द्वाभ्यां शराभ्यां शकुनिलिभिर्दुर्व्याधनो नृपः ।

स तु तान् प्रतिविव्याध निर्मिस्त्रिभिर्जिह्वारैः । नृत्यन्निव महाराज चापहस्तः प्रतापवान् ।

ततोऽभिमन्युः सकृद्वृक्षाकमानस्तवात्मज । विदग्धयन् वै सुमहच्छिवाश्यासकृतम्वलं ।

गव्हालिलरक्षोभिर्धनुर्बाण्यकरैर्हयैः । दानैर्गम्भकदायादं त्वरमाणमवारयत् ।

स्त्रिया तस्याघतः शोमान्यसकल मुतो बलौ । विव्याध दशभिर्बाणैश्चित्तिठितेति चाश्रयौत् ।

तस्मिन्मन्युर्दशभिर्बाणैः खनं हयान् ध्वजान् । बाहू धनुः शिरसाभ्यां अयमानो न्यपातयत् ।

ततस्तस्मिन् हते घोरौ सौमद्रेणान्नकेयरे । सञ्चालयन् वलं शर्म वलायनपरायणम् ।

ततः कर्णं कृषा द्रोणो द्रोणिर्यन्माराट्बलः । शस्त्रो मूरिश्रवाः क्राय सौमदत्तो विविश्रितः ।

वृषधेनः सुवेणस्य कुण्डभेदो प्रतेहेन । वृन्दारकोऽसित्यस्य प्रवाहार्द्धिषेनोचनः ।

दुर्व्याधमयः सकृद्भ्रूः शरवर्षैरवाकिरत् । घोऽतिविह्वो महेस्वाधेरभिमन्युरजिह्वारैः ।

शरमादत्त कथोपः शर्मकायावभेदिनः । तस्य भित्ता तनुवाणं देहं निर्मिष चाग्नौगम् ।

माविशद्भूर्यो राजन् वलीकमिव पन्नगः । स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विह्वलश्चिव ।

सञ्चालयन् कर्णे चित्तिकम्पे धर्याऽश्चतः । तयाऽन्येनिश्रित्येवोणे सुवेगे दोषेनोचनः ।

कुण्डभेदिनः सकृद्वलिमिस्त्रो नवधीदलो । कर्णस्तन्महविश्रया भोगाचानां समापेदत् ।

अथत्यामा च विंशत्या छतवर्षा च सप्तभिः । स शरावित्तपन्नाङ्गः सकृद्भ्रूः शक्रात्मशक्तिम् ।

विषरन् द्रुमेधैव धाग्वहस्त इवानकः । अन्यश्च शरवर्षेण समीपस्थमवाकिरत् ।

उदकोऽग्रहावाकस्तव सैन्यानि भीषयन् । ततः स विह्वोऽप्यविदा रुक्मैर्भस्मिन्निह्वारैः ।

शस्त्रो राजन् रथोपम्ये निपदाद मुभोह च । तं हि दृष्ट्वा तथा विह्वैः सौमद्रेण यमनिना ।

सम्प्राद्रवयन् सैन्या भारदाञ्च पश्यतः । तं प्रेक्षन्ते महाभाऊं शक्रपुत्रेण समाहृतः ।

मदोया प्रपसाधन्त मृगाः सिंहादिना इव ।

स तु रणययासाभिपूज्यमानः पितृसुरचारणसिद्धयतेः । अवनितलविगेतस्य भूयसहरेभिमनोः उतभययाव्यसिद्धः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिपूज्यधर्षण्यं श्रीमन्मनुष्यपराक्रमे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा प्रमथमानं तं महत्त्वासानजिह्वगेः । आर्जुनं मामकाः स्रष्टे के त्वेन संसारयन् ।

॥ मध्व उवाच ॥ शृणु राजन्कुमारस्य रणे विकीर्णितं महत् । विमिषते रथानीकं भारद्वाजेन रचितं ।

सद्रेषं सादितं दृष्ट्वा सोमद्रेणाशुमेरणे । शल्यादवरजः कुट्टः किरन् वाणान् समभ्यधात । ॥ १८ ॥

तथाऋजुनिः शिरोयोगे पाणिपादं चतुर्हयान् । कृषं ध्वजं नियन्तारं चित्रेण कल्पमेव च ।

चर्मं धुनेपादणीरानुपाकर्ष्य सायकैः । पंताकां शकगोमरौ सव्यापकरणानि च ।

समुहस्यः प्रचिच्छेद दहमेवं स कश्यप । स पपात चित्तां वीर्यं प्रविष्टाभरणान्वरः ।

वायुनेव महावैरः सधमोऽभिततेजसा । अनुगाद्यापि विवस्ताः प्राद्वनं स्रष्टेतदिशः ।

आर्जुनेः कर्म तद्वृष्टा सम्यग्देवः समन्ततः । नादेन सर्वभूतानि चाधु साध्विति भारत । ॥ १९ ॥

शल्याभ्रातर्ग्यथारणे वज्रशस्त्रस्य सैनिकाः । कुलाधिरासनामानि आवयन्तोऽभुनात्मनः ।

अभ्याधान्तं संकुट्टा विविधायुधपाणयः । रथैरथैर्गैश्चान्ये पद्भिश्चान्ये बलौकटाः ।

बाणशब्देन महता रथनेमिस्त्वनेन च । हृद्गारैः स्फुरितैरकुट्टैः सिंशनादेन गर्जितैः ।

क्यातलप्रसन्नैरन्यैर्ऋजुनाऽऋजुनन्दनं । ब्रुवन्तस्य न नो जीवन्मोक्षस्य जीवितादपि । ॥ २० ॥

तांस्तथाभ्रवतो दृष्ट्वा सोमहः महमस्त्रिव । यो यश्च प्राहरत् पूज्यं तं तं विव्याध पचिमिनिः ।

सन्दर्भवियन्त्राणि विचिषाणि समृणि च । आर्जुनिः समरे शूरो ह्युदपूज्यममुष्यत ।

वासुदेवादुपात्तं यदस्त्रं यश्च धनञ्जयात् । यदस्त्रं यत तत् कार्ण्यः कृष्णाभ्यामविशेषवत् ।

दूरमस्य गुहं भारः साध्वमस्य पुनः पुनः । सन्दर्भद्विजंसेयुन् निविशेयमहश्शत ।

चापमण्डलमेवाथ विष्णुरद्विष्टदृश्यत । सुदीप्तस्य शरत्काले सवितुर्गण्डं सुर्याः ।

व्यामदः शुभ्रवै तस्य तत्प्रसज्य भारत । महाशनिमुखः काले पयोदसेन निखनः । ॥ २१ ॥

ह्रीमानमर्षिं सोमद्रेः मानकमियदभंगः । समिमानविपुर्वीरानिखलेयाण्युष्यत ।

शुद्धर्मज्ञा महाराज दाहणः समपद्यत । वर्षाभ्यतीतोऽगवान् शरदीव दिवाकरः ।

शरान् विचिषान् यज्जगो दृष्ट्वापुहान्प्रियाश्रिताम् । सुभाष शतमः कुहो गमस्योनिव भास्करः ।

धुर्मर्षेऽसदनीय विपाठेऽय महायथाः । नाराचेरहं चक्रामेमेतेरश्चलिकेरपि ।

अवाकिरद्रयानीकं भारद्वाजस्य पर्यगतः । तत्तत्तत्सैन्यमभवद्विमुक्तं शरपीडितं । ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिपूज्यधर्षण्यं श्रीमन्मनुष्यपराक्रमे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ देहोभवति मे चित्तं द्विधा तृथा च सध्वय । मम पुत्रस्य कथेन्यं सोमहः समसारयत् ।

विलोकेन मे शमं सर्वभूतारणे पुनः । विकीर्णितं कुमारस्य स्कन्दयोगासुरैः सह ।

॥ मध्व उवाच ॥ इत्थं ते सम्यग्दत्तामि विमर्हसन्निदाहणं । एकस्य च वज्रशस्त्रं यथाधीशुमुने रथः ।

अभिमन्युः हतात्माः क्षतीयाशानरिन्दमान् । रथस्योरयिनः पर्यासावसानमवश्यमतः ।

द्रोणं कर्षं हपे शन्य द्रोणिं भोजं वृद्धदलं । दुर्व्याधनं सौमदन्ति ब्रह्मनिष्ठ महावचं ।

११०

नानानृपास्तृपसुतान् सैन्यानि विविधानि च । असातचक्रवत्सैन्यान् नरमाणः समार्पयत् ।

निब्रह्मनिवान् सौभद्र परमात्मे प्रतापवान् । अदर्शयत तेजस्वी दिक्षु सन्ध्यासु भारत ।

तद्वृष्टा चरितं तस्य सौभद्रस्यामितोजस्र । समकम्पन्त सैन्यानि तदीयानि पुन पुन ।

अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो भारद्वाज प्रतापवान् । हर्षेणात्फुल्लनयनं हृषमाभाय्यं सखरं ।

घटयन्निव मर्षाणि पुच्छस्य तव भारत । अभिमन्युं रणे दृष्ट्वा तदा रणविभारदं ।

१११

एष गच्छति सौभद्रः पार्थं नामघतो युवा । मन्दयन् सुषुप्तं सन्ध्यां राजानञ्च युधिष्ठिरं ।

नकुलं वंशदेवञ्च भीमसेनञ्च पाण्डवं । बन्धून् सन्ध्यान्धिन्यान्मन्थयन् सुषुप्तमाथा ।

नास्य पुष्टे धर्मं मन्ये कश्चिदन्यं धनुर्धर । इच्छन् हन्यादिभां सेना किमयमपि नेच्छति ।

द्रोणस्य प्रीतिपयुक्तं श्रुत्वा वाक्यं तेजःश्रज । आर्जुनिं प्रति संकुशो द्रोणं दृष्ट्वा क्षययन्निव ।

अथ दुर्व्याधनं कर्णमब्रवीद्वाक्किं नृप । दुःशासनं मद्राजं तस्मान् सान्त्वयन्महाहरायान् ।

११२

सन्ध्यामूर्द्धाभिषिक्तानामाचार्यो ब्रह्मविचक्षण । अर्जुनस्य सुप्तं मूर्धो नायं हन्तुमिच्छेत्कति ।

मन्त्रस्य समरे मुच्येदन्तकोऽप्याततायिन । किमहं पुनरेवान्यो मर्त्यं सत्यं ब्रवीमि वः ।

अर्जुनस्य सुप्तं वेषं श्रियत्वादभिरर्चति । शिष्या पुत्राश्च इयितास्तदपराधं धर्षयिषं ।

धरत्यपमाणो द्रोणेन मन्यते कीर्यमात्मनः । आत्मसन्ध्यावितो मूढस्तं प्रमथीत माचिरं ।

एवमुक्त्वा स्तु ते राजन् बालतोपसमभययु । धरत्यस्त्रो जिघासन्तो भारद्वाजश्च पश्यत ।

११३

दुःशासनस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्व्याधनवचसाह । अत्रवीत् कुहशादूषो दुर्व्याधनमिदं वच ।

अहमेन हनियामि महाराज ब्रवीमि ते । निषतां पाण्डुपुत्राणां पाद्याखानाञ्च पश्यतां ।

पशियाम्यथ सौभद्रं यथाराज्यं हि वाकरं । उल्लस्य चाब्रवीद्वाक्यं कुहराजमिदं पुन ।

श्रुत्वा हृष्यो मया यत् सौभद्रमतिमानिना । गमिष्यत प्रेतलोकां जीवतोक्ताञ्च शयय ।

तां च श्रुत्वा मृतौ व्यक्तं पाण्डोः सेवोद्भवः सुता । एकाक्रा संसुहृदगं क्षेप्याद्वास्त्विति जीवितं ।

११४

तस्मादग्निं हते प्रीतिं हतां सर्वेऽहितास्तव । श्वेतेन ध्यादि मां राजश्रेयं वसि रिदूक्षव ।

एवमुक्त्वा गदन् राजन् पुनोदुःशासनस्तव । सौभद्रमभ्यधात् कुहूँ शरवैर्बराहिरन् ।

तमतिकुहमायान्तं तव पुत्रमरिन्दम । अभिमन्युं ब्रूहीदृष्टे वरिष्ठं तथा समार्पयत् ।

दुःशासनस्तु सकुहः प्रमिष्य इव कुच्छर । अयोधयत सौभद्रमभिमन्युञ्च तं रणे ।

तां मण्डलानि चिवाजि रथाभ्यां न्यदक्षिषं । चरमाणवपुयेतां रथमिघाविमारदे ।

११५

अथ पणवष्टदङ्गदुष्टभोगां क्रकृषमहानकमेरिर्अर्धराथा । निनदमतिशयं नरा प्रचकुर्धरं पणजोद्भवविहनादमिषं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवचपर्वणि दुःशासनपुष्टे एकान्तपराजोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ अथैव उवाच ॥ ब्रह्मविचक्षणवपु प्रत्यक्षिवमवस्थितं । अभिमन्युं क्षययन्धोमान् दुःशासनमयामरीन् ।

दिष्ट्वा पश्चामि बभ्रुमि मानिनं मूरमागतं । निष्ठुरन्यरूपधर्माणमाक्रोधानपरायणं ।

यत् सभायां तया राज्ञो दृतराष्ट्रस्य शृण्वतः । कोपितं पश्येत्वाकौ धर्मराजोऽप्युधिष्ठिरः । १
 वलोक्यतेन भीमस्य विव्रललेन भाषितं । अलङ्कृतं समाश्रित्य सौवल्क्यात्मनो वलं । २
 तत्त्वदेदमनुप्राप्तं प्रकोपात् वै महात्मना । परविन्तापहारस्य क्रोधस्याप्रशमस्य च । ३
 लोभस्य ज्ञाननाशस्य श्रेष्ठस्यात्याहितस्य च । पिष्टस्या मम राज्यस्य हरणस्योद्यमिना । ४
 मद्यद्वेषमधर्मेस्य फलं प्राप्नुहि दुर्धने । शसितास्त्वय्य ते वाने, सर्वमेत्यस्य पश्यत । ५
 इत्यहमनृणस्य कोपस्य भविता रणे । श्रमसितायाः कृष्णयाः काङ्क्षितस्य च मे पितुः । ६
 अथ कौरव्य भीमस्य भवितास्त्रयनूना धिः । न हि मे मोक्षये जीवन् यदि नोऽवृजये रणे । ७
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्नृणं दुःश्रामनान्तक । सन्दधे परबोरघ्नः काद्यान्यनितवर्धनं । ८
 तत्पारस्वर्णमासाद्य जघदेने विभिद्यतं । जगान सह पुङ्खेन वल्लोकमिव पञ्चग । ९
 अथैनं पद्मविंशत्या पुनरेव समाप्ययत् । शरैरसिपमस्त्रैर्वैराक्यैश्चमचेदितं । १०
 स गाढविद्धे व्यथितो रथोपस्य उपाविशत् । दुःशासनो महाराज कमलं चाविशश्चहत् । ११
 शरसिस्तरमाणस्तु दुःशासनमचेतनं । रणमध्यादपोवाह सौमद्रूपदीक्षित । १२
 दण्डिनो द्रौपदेयाश्च विराटश्च समोत्थत । पाद्माद्या केकयाश्चैव विंशनादमथानदन् । १३
 वादिबाणि च सर्वेऽपि नागालङ्कानि सर्वशः । प्रावाचन्त सुखं वृष्टाः पाण्डूनां तथ धेनिका । १४
 अथगगनं ध्रुवमालाभो भीमस्य विचेष्टित । अत्यन्तदेरिणं द्रुपं दृष्ट्वा शत्रुं पराजितं । १५
 धर्ममाहृत्यकाणामग्निने प्रतिमाकृया । धारयन्तो ध्वजारेषु द्रौपदेया महारथा । १६
 नात्यक्तियेकितामथ दृष्टुञ्चस्त्रिजण्डिनौ । केकया दृष्टकेतुस्य मत्स्यापद्यालक्षणा । १७
 पाण्डवाश्च मुदा द्रुमा पुधिष्ठिरपुरोगमाः । अभ्यद्रवन्त स्मरिता द्रोणानीकं विभिन्स्रव । १८
 ततोऽभयमहापुङ्गवदीयानां परे । यद्यप्यमाकाङ्क्षमाणां शूराणामनिर्वृत्तिर्मा । १९
 तथा तु वर्तमाने वै शूराभिर्ममवहरे । दुर्धनाधनो महाराज राधेयमिदमप्रवीत । २०
 पश्य दुःशामनं भीरमभिमन्युव्रतं गतं । प्रतपन्तमिवादिष्य निग्रहं प्रापवान् रणे । २१
 अथ चैतं सुभरम्भा विंश ह्रव वल्लोकटा । भीमद्रमुचतास्त्रातुमभ्यधावन्त पाण्डवा । २२
 तत कर्ण शरैस्तीक्ष्णैरभिमन्यु दुग्धवर्द । अभ्यर्षयत सकृद् पुत्रस्य हितकृत्तर । २३
 तत च मुषरांभीक्ष्णैर्भिक्ष्य धरमेपुनि । अथप्रापून्विक शूरः भीमस्य रणजिते । २४
 अभिमन्युस्य राधेयं चिमष्टत्या क्लिप्तमुधे । अविष्यत्परिता राजन् दीणं प्रेषुर्भक्षामना । २५
 तं तदा नाभयन् कदिहोणादारयितुं रथो । आहजन्त रथश्रेष्ठान् वज्रहस्तात्मजाग्रतः । २६
 तत वर्तो जयप्रभुर्गमो सर्वधनुर्धनो । भीमद्रु प्रतप्योऽविष्यदुत्तमास्त्राणि दमयन् । २७
 दोऽभयश्चरिदा श्रेष्ठो रामत्रिभ्यः प्रणापवान् । समरे द्रुपदुर्ध्वमभिमन्युमधीकृत्यत् । २८
 स तदा पीडमानस्त राधेयेनाद्यदृष्टिभिः । समरेऽमरमहात्र भीमद्रो मव्यथेऽथन । २९
 तत किनाहिनेऽस्तीर्भक्षेणतपर्भभिः । हित्वा धनुर्वि गूराणामाशुनि कथंमदयत् । ३०

धनुर्गण्डतनिर्मुक्तैः शरैराशीविषोपमैः । सक्त्वध्वजयन्तारं सायमागुः क्षयञ्जितः ।
 कर्णः पश्चाच्च चित्तेषु बाणान् सज्जतपर्वणः । अथश्वान्तश्च तान् सर्वानन्यथागन्तुं फान्मुनात्मजः । १२०
 ततो मुहूर्तान्तं कर्णश्च बाणेनैकेन वीर्यवान् । सज्जं काशुकं वीरशक्तिं भूमावपातयत् ।
 ततः कृच्छ्रगन्तं कर्णं दृष्ट्वा कर्णादनन्तरं । शोभद्रमभ्यधातुषु दृढमायस्य काशुकं ।
 ततः उच्यते पार्थोक्तेषां चानुचरा जनाः । वादिवाणि च सञ्चद्रुः शोभद्रश्चापि तुष्टुः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्यूवधपर्वणि दुःशासनकर्णपराक्रमे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥
 ॥ सञ्चद्रु उवाच ॥ सोऽनुगञ्जनं धनुष्याणि र्ज्यां विकर्तुं पुनः पुनः । तयोर्धोहात्मनोऽनूयं रथान्तरमपातयत् ।
 सोऽविद्यद्भ्रमभिमोक्षैरभिमन्युः दुरासदः । सक्त्वध्वजयन्तारं सायमागुः क्षयञ्जितः । १२१
 पिष्टपैतामहं वक्त्रं कुर्वाणमतिमानुषं । वृष्ट्वाऽर्हितं शरैः कार्ष्णिं तदोषां वृषिताभवत् ।
 तस्याभिमन्युरायस्य सयवेकेन पचिषा । शिरः प्रच्यावयामास तत्रैवातुः प्रापतद्वृषिः ।
 कर्णिकारमिवाधूतं वातेनापतितं नगात् । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा राजस्य कर्णः । यथा यथैः ।
 विमुखोऽयं कर्णस्तु शोभद्रः कङ्कपविमि । अन्यानपि महेश्वासान् तर्षमेवाभिदुष्टुवे ।
 ततस्तद्विविधं कैस्य हस्त्यद्वयपतिसम् । कुट्टेऽभिमन्युः निर्वसितगतेना महायथा । १२२
 कर्णस्तु वज्रभिर्वैरैरर्धमानैः अभिमन्युना । अपायाध्वजैर्यैश्चैतानोर्कममभ्यतः ।
 शूलमेविव चाकोषा धारामिरिव चाहते । अभिमन्योः शरैराजसामाश्रयत किर्त्तनम् ।
 ॥ तावकानाम्नू योधानां वधतां निमित्तं शरैः । अन्यथैवैवाद्राजन् वक्त्रं कश्चिदतिष्ठत ।
 शोभद्रस्तु ततः यज्ज् यज्ज् पुरुषधेमः । शीघ्रमभ्यपतन्तेनां भारती भरतेर्षधः ।
 वक्त्रेऽग्निरिवोऽसृष्टे निर्दहंस्तरसा रिपून् । मध्ये भारतेभ्योनामार्जुनि पर्व्यवर्ततः । १२३
 रथनागाश्चमनुजान् दृष्ट्वा निमित्तं शरैः । सम्यग्विद्याकरोऽर्जुनः कवन्धगणदहृषां ।
 शोभद्रश्चापमभैर्निहन्ता परमेमुभिः । क्षान्तिवामिसुखान् भ्रष्टां प्राद्वन् वीरितार्थिनः ।
 ते घोरा रौद्रकर्माणो विपाठा बहवः क्रिताः । निव्रज्यो रथनागाश्चान् जङ्गरावन् वसुन्धरां ।
 सायुधाः सायुधिकाणां सगदाः साहृदा रणे । दृष्ट्वा ते बहवैरिन्ध्याः शोभमरणप्रविताः ।
 शरोद्यापानि सङ्घातं शरीरगणि शिराणि च । वक्तुं पण्डितानि सन्तोषि भूमावपन् वदन्तः । १२४
 गोपश्चरैरधिष्ठानैरीपादण्डकवन्धुरैः । अश्वैर्मिथितैश्चैर्भग्नैश्च वज्रपा दगैः ।
 शक्तिचापानिमित्तैः पतितैश्च महाध्वजैः । अर्धचापशरैश्चैव व्यतिकीर्णैः समन्ततः ।
 निहतैः अग्निपैर्यैश्चैर्यथ विघ्नान्पतेः । सगम्यकन्याः प्रयिवोऽपेक्षामोः सुदाराणां ।
 यथाता राजपुत्राणां कन्दतामिरतेतरं । प्रादुरागो सदाश्रयो योद्धा भयवर्द्धनः ।
 स शब्दे भरतमेव दिशः सर्वे व्यादादयतः । शोभद्रश्चाह्वयन्तेनां भग्नवराश्रयदिपाः । १२५
 कश्चमग्निरिवोऽसृष्टे निर्दहंस्तरसा रिपून् । मध्ये भरतेभ्योनामार्जुनि प्रत्यदृश्यतः ।
 विचरन् दिशः सर्वैः प्रदिग्धश्चापि मारुतः । तं तदा भावुपग्यानं शब्देन रजसा हृतम् ।

आददामि गङ्गाशान्ता मृणाक्षार्थं पि भारत । अणेन भूयः प्रश्यामि सुखे मथ्यन्दिने यथा ।
 अभिमन्यु महाराज प्रतपन्तं दिवङ्गणम् । स यास्यवसन्ः सङ्घे वासवस्यात्मजात्मजः ।
 अभिमन्युमहाराज सैन्यमध्ये यथापत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युवधपर्वण्यभिमन्युपराक्रमे एकवचनारिषोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सात्वतमर्थान्तस्तुतिं समाकुरुष्वदापितं । धृष्टेः कुशस्य गौरः कुसपुत्रं तनुजम् ।
 गाहमानुमनोकाणि सदयैश्च विहायसैः । अपि योधिष्ठिरात् सैन्यात् कथिदन्वपतद्गती ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनः शिशुषोः शाल्यकिर्यमौ । धृष्टदुषो विराटश्च द्रुपदश्च वक्रवः ।
 धृष्टकेतुश्च संरथ्योः सत्यायाभ्यपतन् रथे । तेनेव तु प्रयाधाताः पितरो मातुः सह ।
 अभ्यद्रवन् प्ररीपन्ता यूढानीकाः महारिणः । तान दृष्ट्वा द्रवन्ः शूरानुमदीया विमुखाभवन् ।
 ततश्चक्षुर्मखं दृष्ट्वा तत्र खनोर्महद्वह । कामता तत्र तेजसो विष्टभयिपुराद्रवन् ।
 सैन्यवत् महाराज पुंसा राजा जयद्रथः । सपुत्रमृद्धिन्ः पाथान् सह सैन्यान्वारयत् ।
 उग्रधन्वा महेश्वरो दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । शार्ङ्गवृत्तिरपामिहतः प्रवशादिव कुञ्जरः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अतिभारमहं मन्ये सैन्ये मञ्जयाहितं । यदेकः पाण्डवान् कुहान् पुत्रमेवमवारयत् ।
 अत्यहूतमहं मन्ये वनं प्रोत्थिंश्च सैन्ये । तत्र प्रवृद्धि मे शीघ्रं कर्तुं शक्यं महात्मनः ।
 किं दत्तं ज्ञतमिष्टं वा सुतप्रमथ वा तपः । सिन्धुराजो हि येनैकः कुहान् पाथान्वारयत् ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रोपदीहरणं यत्तत् भीमसेनेन निज्जितं । आनात् सुतशत्रान् राजा वरावीं सुमहत्तपः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियाण्यैः प्रियैश्चः सञ्चितैश्चः । क्षुत्पिपाशातपश्चः शत्रोः भ्रमनिशक्तनः ।
 देवमाराधयच्छस्त्रं शृणुन् शङ्खं सनातनः । भक्तानुकम्पी भगवान् तस्य चक्रे सतो दया ।
 क्षप्रान्नेत्यथ वैवाहं हरः सिन्धुपतेः सुतं । वरं दृणीम् प्रोत्सासि जयद्रथं किमिच्छसि ।
 स्वमुक्तस्तु प्रोत्स्य सिन्धुराजो जयद्रथः । उवाच प्रणतो वरः प्राञ्चविनियतात्मवान् ।
 पाण्डवैयानहं सङ्घे भीमवीर्यपराक्रमान् । वारयामि रथेनैकः समस्तानिति भारत ।
 स्वमुक्तस्तु देवमी जयद्रथमयाश्रयेत् । ददामि ते वरं सौम्यं विनाः पाथै धनञ्जये ।
 वारयिष्यमि शत्रून्मे चतुरः पाण्डुमन्दनाम् । स्वमस्त्रिणि देवेशमुक्तावुधत्तः पाथिव ।
 स तेन वरदानेन दिव्योत्साहयलेन च । एकः सम्भारयामास पाण्डवानामनोकिनी ।
 तस्य व्यातलपेपिणं चत्तियान् भयमाविशत । परास्ताव तु सैन्यश्च ह्यः परमक्रोभभत ।
 दृष्ट्वा तु चत्तिया भारं सैन्ये सख्यमर्पितं । उत्सृज्य शत्रुवनराजन् येन योधिष्ठिरं वलं ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युवधपर्वणि जयद्रथयुद्धे दिव्यवारिषोऽध्यायः ॥ ३२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मो वृष्णसि राजश्च सिन्धुराजश्च विक्रमः । शृणु तत् सख्यमाख्यासि यथा पाण्डुनयोधवत् ।
 तमूकः सारथ्येनैश्चाः सैन्यवाः बाधनादिनः । विकृष्याणो दृष्टव्योऽयः श्वसनापमरहः ।
 गन्धर्वनगराकारं विधिवत् कथितं रथं । तस्यात्यशोभयत् कटुवैराघो राजतो महान् ।

येतच्छ्वपता कामिद्यामेरयजनेन च । स च नो राजविज्ञैस्त्वारपतिरितान्नेरे ।
 मुक्तावचमपि स्वर्गैर्भूयितानामयक्षयं । वरुणं विवभौ तच्छ्रुत्वातिभिः स्वमिश्रितं ।
 स विस्त्राप्य महत्पापं किरन्निपुणशान् बह्वन् । तं ब्रूहं पूरयामास यज्ञादारयदाङ्गुलिः ।
 स मात्सर्किं विमित्राणैरष्टाभिश्च द्रुकोदरं । द्रुपदं तथा वज्रा विराटं द्रुमि शरैः ।
 द्रुपदं पञ्चभिलोदौदर्यमिश्च मिश्रिष्यन् । धैकयान् पञ्चविंशत्या द्रौपदेयांश्चिमिक्षिभिः ।
 युधिष्ठिरं तु सप्तत्या ततः शेषानुपानुदत् । द्रुपजालेन महता तदह्नुतमिवाभवत् ।
 अथास्त्रसितपीतेन भस्मेनादिश्रमं कार्मुकं । चिच्छेद् ग्रहसङ्घं राजन्धर्मपुङ्गवः प्रतोपवान् ।
 अहोर्निमेषमात्रेण सोऽन्यदादाय कार्मुकं । विव्याध द्रुमभिः पार्थ तं दैवान्यांश्चिमिक्षिभिः ।
 तस्य तत्तापस्यं ज्ञात्वा भीमो भस्मेक्षिभिः पुनः । धनुर्ध्वजश्च चक्रश्च चित्रा चित्रमपातयत् ।
 सोऽन्यदादाय बलवान् सव्यं हस्ता च कार्मुकं । भीमस्यापातयत् केतुं धनुर्ध्वजं मारिषम् ।
 स हताश्वदावमुद्यच्छिन्नधर्मो रथोत्तमान् । सात्यकेराजुनो धामं गिर्येषमिव केयरी ।
 ततस्त्वदीयाः संहराः सार्धं सार्धितं चुक्रुः । चिन्मुरांश्च ततः कर्षं पूजयन्तो मुञ्चमुञ्चः ।
 संकुङ्कान् पाण्डवानो यद्धारुणास्तजेषा । ततस्तस्य कर्षं भूतानि सर्वांश्चोद्यन्मभूजयन् ।
 भीमद्वेजे हते पूर्व्यं शौनराधोधिभिर्दिपैः । पाण्डूनां दम्भितः पन्थाः शैत्येन निवारितः ।
 यतमानास्त ते वीरा मत्स्यपाञ्चासकैकयाः । पाण्डवाद्यान्वपद्यन् प्रतिश्रेकुञ्चं वैश्वरं ।
 यो यो हि यतते भेत्तुं द्रोणानीकं नवाक्षितं । तन्तमेव वरं प्राप्य वैश्वरं प्रत्यवारयत् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वेष्वात्मिमन्युवधपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ वैश्वेन निबद्धेषु अयमद्विषु पाण्डुषु । सुघोरमभवदुद्धं तदीयानां परैः सह ।
 प्रविश्यापाङ्गुनिः सेनैः सत्यपन्थो दुरासदः । अस्तेभ्यस्तत्रस्त्री मकरैः सागरं यथा ।
 तन्तथा प्रवर्षेण सोमयन्तमरिन्दमं । यथाप्रधानं शौमद्रमभ्यवृक्षरत्नमोः ।
 तेषां तस्य च समहो दादण् समपद्यत । सृजतां शरवर्षाणि प्रथकममिताजेषां ।
 रथत्रजेन संहरुषीरमिचैलयाङ्गुलिः । द्रुपदेन स रथारं हत्वा चिच्छेद् कार्मुकं ।
 तस्य विव्याध बलवान् शरैरथानजिज्ञौग । वानार्यमानैरय तैरथैरेवेक्षतो रणान् ।
 तेनान्तेरेणामिमन्योर्धन्याऽपासारयद्भयं । रथत्रजास्ततो बहवः सार्धं सार्धितं चुक्रुः ।
 तं विषमिव संकुङ्कं प्रमथन्तं शरैरेरीन् । आरादायान्तमभ्येत्य वषातो योऽभ्यधादुतं ।
 सोऽभिमन्युः शरैः पन्थाः स्रक्नुक्षैरवाकिलः । अत्रवीचने भेजोवन् जीवतो युधि मोक्षये ।
 तमयस्ययवर्षाणमिपुनः दूरपातिता । विव्याध हृदि शौमद्रः स पपात स्रक्ः क्षितौ ।
 वषातीयं हतं द्रुष्ट्वा कुह्ला सन्निवर्ण्यतां । परिवसुस्रया राजेन्द्र पौत्रजिघांसकः ।
 विस्मारयन्तस्यापानि आनाक्योपलोककः । तदुद्धममवद्रेर्द्धं शौमद्रक्षारिभिः सह ।
 तेषां शैरान्धस्यनान् शरीराणि त्रिराशि च । सकुण्डलानि सन्तोषि कुह्लिच्छेद फलानि ।

१००

१०१

१०२

१०३

१०४

सख्यः सानुलिवाणा सपत्न्यसपरस्यधा । अदृश्यन् भुजाङ्गिकां समाभरणमुपिता । ॥ १८८ ॥
 सभिभराभरणैर्वक्षेः पानितेय महाध्वजे । वर्षाभित्थमिहारेषु कुट्टेक्ष्वचामरे । ॥ १८९ ॥
 उपस्करैरधिष्ठामैरीषादण्डकवन्धुरैः । अर्धैर्विमयितेयकेभ्यैश्च वज्रधा युगेः । ॥ १९० ॥
 अनुकैयः पताकाभिस्तयामारयिवागिभिः । रथेय भग्नैर्गमैश्च हयैः कोणाभ्रवन्महो । ॥ १९१ ॥
 नितैः चक्षिेयः शूरैर्भामाजनपदेशैः । जयगद्गैर्हताभिमिदादृष्टा समपद्यत । ॥ १९२ ॥
 दिभो विचरतस्तस्य स्वर्णाय प्रदिशस्तथा । रणेऽभिमन्योः क्रुद्धस्य रूपमन्तरधीयत । ॥ १९३ ॥
 काश्वने यद्यदस्याधीक्ष्य चाभरणानि च । धनुषस्य शरपाणस्य तदपश्याम कैवलं । ॥ १९४ ॥
 तं तदा नामकत् कथित् चक्षुर्भामभिषोचिह । आर्द्रहृत्तन शरैर्योधान् मध्ये सुख्यमिव क्षितं । ॥ १९५ ॥
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युवधपर्वण्यं अभिमन्युपराक्रमे चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ १९६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आर्द्राक्ष्णसु शूराणामात्यर्थमवदोज्जुनि । अन्तक स्वर्भूतानां प्राणान् काश हवागत । ॥ १९७ ॥
 स शक्र इव शिकान्, शक्रसुनोः सुतो बली । अभिमन्युसादानीकं लोहपद्मं वज्रग्राभत । ॥ १९८ ॥
 प्रविश्य स तु राजेन्द्र चक्षियेर्ज्ञानकोपमः । सत्यश्रवसमादत्त व्याघ्रो मृगमिश्रोत्स्वयः । ॥ १९९ ॥
 सत्यश्रवस चाक्षिते त्वरेण सा महारथा । प्रयच्छे विविधं शस्त्रमभिमन्युमुपाद्रवन् । ॥ २०० ॥
 अहं पूर्वमेव पूर्वमिति चक्षिषुपुङ्गवाः । संहृष्टमानाः समाजमुर्जियासतोऽज्जुनात्मज । ॥ २०१ ॥
 चक्षिषाणामनोकानि मृदुतान्यमिधावता । जयास तिमिरासाश्च क्षुद्रमस्यानिवार्यते । ॥ २०२ ॥
 ये केचनगतोत्तलास्य धर्मोपमपलायिनः । न ते प्रतिन्यवेर्ज्ञान समुद्रादिव सिन्धवे । ॥ २०३ ॥
 महावातमृगहेतेव वार्ष्णेगमयाहिता । समकल्पत सा वेना, विभ्रान्ता गौरिवार्धवे । ॥ २०४ ॥
 अथ ह्यस्मरथा नाम मद्देशरसुनो बली । चलाभायोसयन् सेनामचतो नाक्षमेमवीत । ॥ २०५ ॥
 अलं वाचेन सः शूरा नैव कथित्वापि क्षिते । अहमेनं यदीद्यामि जीवपाहं स संशय । ॥ २०६ ॥
 स्वमुक्ता तु श्रीमद्रमभिमुद्राव बोध्यवान् । सुकृष्णितेनास्त्रमान्छन्दनेन विराजता । ॥ २०७ ॥
 सोऽभिमन्यु विमिवौ मित्रा वरस्यथानदत् । विमिष्य दक्षिणे बोधो सखे चेनिशितेक्षिभिः । ॥ २०८ ॥
 स तसेष्वायनं क्षिप्वा फाल्गुनि, स्वयदक्षिणैः । भुजो मिरस्य स्त्रिषु क्षितौ क्षिप्रमपातयत् । ॥ २०९ ॥
 दृष्ट्वा ह्यस्मरथं भद्रं पुत्रं शक्यास्य मानिनं । जीवपाहं जिघृक्षन्तं श्रीमद्रेण यमक्षिणा । ॥ २१० ॥
 सङ्ग्रामदुर्भेदा राजन् राजपुत्राः महारिणः । वयस्या, शक्यपुत्रस्य सुवर्णविकृतध्वजाः । ॥ २११ ॥
 त समवाणं चापानि विक्वर्णना महारथाः । आर्जुनि श्रवणेषु धमन्तात् पर्यवारयन् । ॥ २१२ ॥
 शूरैः प्रिचवलापेनैसदृष्टेयमपै । दृष्ट्वाकं समरे शूरं श्रीमद्रमपराजितं । ॥ २१३ ॥
 ह्यायमानं शरघातेष्टो दुर्व्याघ्रमोऽभवत् । वैवस्वतस्य च गृहं गतं क्षेपममन्यन । ॥ २१४ ॥
 सुवर्णपुङ्क्षेरिपुभिर्गनाविद्वेक्षिभिस्त्रिभिः । अदृश्यमाज्जुनि चकुर्निमेवास्ते नृपात्मजाः । ॥ २१५ ॥
 सखतश्च ध्वजं तस्य स्रन्दनं तस्य मानिव । आक्षिप्तं समपश्यामसाविद्वं श्लभेरिव । ॥ २१६ ॥
 य गाढविद्वः क्रुद्धस्तु तौवैर्गज इवादितं । गान्धर्वमस्तमायच्छद भारत । ॥ २१७ ॥

अङ्गुनेन तपस्तप्ता गन्धर्वेभ्यो, यदा हत । तन्महप्रमुखेभ्यो वै तेनामो हयताक्षितान् ।

एकधा व्रतधा राजन दृश्यते सा सद्यश्वा । अत्यतचक्रवर्त्योऽत्रिप्रमत्तानि दृश्यन् । १८१

रथवर्षास्त्रमायाभिर्मोहयिषा परानृप । विभेद व्रतधा राजन् शरीराणि महोचितं ।

प्राणः प्राणमृतं चैव प्रेषिता निश्चिते शरीरे । राजन् प्रापुर्मुं लोकं शरीराण्यवनिं ययुः ।

धनूं यथाश्चिपन्त्य ध्वजान् वाह्यं स साङ्गदाम् । शिंशं च श्रितैर्महोत्सवं चिच्छेद कान्तानि ।

शूतारामो यथा भग्नः पथवर्षफेजोद्धमः । राजपुत्रघनं तद्वन् वीमदेयापतद्भृतं ।

कुह्याभ्यो विपद्गामान् सुसुमारान् येषां चितान् । एकेन निहतान्द्रुद्रा भोता दुर्व्योधनोऽभवत् । १८२

रयिनः कुञ्जरान् सान् पदार्थिद्यावमहंत । दृष्ट्वा दुर्व्योधनं चिप्रमुपापात्तममर्षितं ।

तयोः क्षणमिवापूर्वं, सङ्ग्रामस्तुभ्योऽभवत् । अयो भवते विमुखं पुनः शरवर्षाद्भित् । १८३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दुर्व्योधनपराजये पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथा वदमि मे सुत एकस्य वज्रंमि श्वः । सङ्ग्रामं तुमुं शीरं जयस्यैव महात्मनः ।

अश्वद्वेषमिवाद्यर्थं वीमदृष्याय विक्रमं । किन्तु नाप्यदुर्गं मन्ये येषां हर्षोऽन्याश्रयः ।

दुर्व्योधने तु विमुखं राजपुत्रघते हते । केभ्योऽपि प्रतिपत्तिं कां प्रत्यपयन्त मात्मकाः । १८४

॥ वज्रप उवाच ॥ संश्रद्धास्त्रास्त्रक्षेत्राः प्रलिखा लोमहर्षणाः । पलायनकृतोत्साहा निहत्याश्वा दिपज्ये ।

शतान् भ्रातृन् पितृन् पुत्रान् सुहृन् सन्निवाहवान् । उग्रयोत्सुश्च सङ्ग्रामस्तरयन्तो हयदिपान् ।

तान् प्रमद्यांस्तो दृष्ट्वा द्रोणो द्रोणिर्दृष्टवत् । हृषो दुर्व्योधनः कर्णः क्षत्रवर्षा च शैवत् ।

अभ्यधावन् सुषंकुहः केभ्योऽपराजितं । तेऽपि पौष्पेयते राजन् प्रायेण विमुखीकृताः ।

एकस्तु सुखवद्देहा बाह्याद्दोष निर्भयः । इत्यस्त्रविक्रमिता लक्षणेऽङ्गुनिमभ्ययात् । १८५

तमन्वगेवाश्व पित्वा पुच्छद्व्यो न्यवर्तत । अन्तु दुर्व्योधनं चान्ये न्यवर्तन्त महारथाः ।

ततोऽभिपिपिषुर्गौरीक्षया गिरिमिवानुमि । स च तान् प्रममाद्यैको विप्रमता ययामुदान ।

पौष्पस्तु तव दुर्द्वेषं सङ्कर्षं प्रियदर्शनं । पितुः समोपेतिष्ठन्तं शूङ्गमुद्यतक्रावुर्ध्वं ।

अत्यन्तसुखमर्दं धनेयगसुतोपमं । आघवाद् रणे कर्णिकेलात्तमत्तमिव दिपे ।

लक्ष्मणस्तु सङ्ग्रामं वीमदः परवीरजा । शरीरं सुनिर्मितं शीघ्रं शीघ्रं शीघ्रं चार्पितं । १८६

धं कुहो वै महापाङ्कजं दृष्ट्वा हतं होरगः । पौष्पस्तु महागजं तव पौष्पनभाभतं ।

सुदृष्टः कृपतां लोकोऽङ्गुं लोकं गमिष्यमि । पश्यतां वान्धवानां तां जयमि यमसादनं ।

यममुक्ता ततो भयं वीमदः परवीरजा । उदवर्हं महापाङ्कजं निष्कुंठोरगवर्धनं ।

स तस्य भुजमिषुं शीघ्रं लक्ष्मणस्तु सुदर्शनं । सुनयं सुभुकेभ्योऽन्तं शिरोऽहार्पितं सुदृष्टवत् ।

लक्ष्मणं निहन्तं दृष्ट्वा हाहेत्पुच्छद्व्यो न्यवर्तत । ततो दुर्व्योधनः कुहः प्रिये पुनः निपातितः । १८७

शतैरिति चुकोऽश्वं सन्निवाहं सन्निवर्धयत् । ततो द्रोणः कर्णः द्रोणपुत्रो दृष्टवत् ।

क्षत्रवर्षा च शार्दिशः वज्रपाः पर्यवारयन् । स तान् बिद्धा बित्तैर्गणैर्विमुखीकृत्य पाशुनि ।

वेगेनभ्यतन् क्रुद्धः सैन्यबलमहदलं । आक्रमणस्य पन्थानं गजानीकेन दंशितः ।

कालिङ्गाय निपादाय कायपुत्रस्य वीर्यवान् । तत्प्रसक्तमिवात्थं युद्धमासीद्विश्रान्तः ।

ततश्च कुञ्जरानीकं व्यधमदृष्टमार्जुनिः । यथावायुर्नित्यगतिजलदान् व्रतमोऽम्बरे ।

ततः कायः भरमातेरार्जुनिं संभवारयत् । अथेतेरे सन्निवृत्ताः पुनर्दोषमुखा रथाः ।

परमास्त्राणि तत्त्वानां मौभद्रमभिदुद्रुवुः । ताञ्चिवार्यार्जुनिर्घोषैः कायपुत्रमघादयत् ।

शरीरेणप्रमेयेण खरमाणा जिघांसया । स धनुर्व्याणकेयूरो बाह्व समकुटं शिरः ।

हृत्तं ध्वजं नियन्तारमयं स्यात् न्यपातयत् । कुलघोलयुतघ्नैः कीर्त्या चास्त्रबलेन च ।

युक्ते तस्मिन् दत्ते वीराः प्रायशो विमखाभवं ।

इति श्रीमद्भागवत रते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि कायपुत्रवधे षट्षष्ठाध्यायः ॥ २६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा प्रविष्टे तदणे सोमद्रुमपराजिते । कुलानुरूपं कुर्वाण सङ्ग्रामेव्यपवर्धितम् ।

आजानेयैस्तु बलिभिर्याममयैस्त्रिहायणैः । श्रवमानमिवाकाशे के मूराः पथवारयन् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अभिमन्युः प्रविश्येत् तावकाक्षिगतेः शरैः । अकरोद्विमुखान् सर्वान् प्रायिवान् पाण्डुमन्दनः ।

तं तु द्रोणः रूपः कर्णे द्रोणिश्च न दृष्टदलः । कृतवर्मा च शार्ङ्गः पञ्चपाथः पथवारयन् ।

दृष्ट्वा तु सैन्येव भारमतिमान् समाहितं । सैन्यं तव महाराज युधिष्ठिरमुपादवत् ।

सौमद्रमितरे वीरसम्भवेऽङ्गराश्रमिः । तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः ।

तांस्तु सर्वान् महेष्वासान् सर्वविधास्तु निष्ठितान् । व्यष्टम्भयद्वेषे वाणैः सोमद्रः परवीरहा ।

द्रोणं पञ्चाशताविध्यत विमत्या च दृष्टदलं । अग्रीत्या कृतवर्माणं रूपं पश्चा शिलीमुखैः ।

दक्षपुङ्खैर्महावेगेराकणैरसमर्पदितैः । अविध्यदशभिर्नाणैरथत्यामानमार्जुनिः ।

स कर्णे कर्णिना कर्णे पीतेन च श्रितेन च । फाल्गुनिदिशतां संघे विव्याध परभेषुणा ।

पातयित्वा रूपस्यान्धान् तयोमो प्राण्यिणरयो । अथैनं दशभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत स्वनाम्नरे ।

ततोऽष्टारकं वीरं कुर्वाण कीर्तिवद्भुजं । पुच्छाणां तव वीराणां पश्यतामवधोदलो ।

तं द्रोणिः पञ्चविंशत्या सुद्रकाणां समार्षयत् । शरं बरुममिवाणामादृजन्तमभिनवत ।

सतु वाणैः श्रितेस्त्रयं प्रत्यविध्यत मारिष्य । पश्यतां धार्तराष्ट्राणामथत्यामानमार्जुनिः ।

सञ्चा शराणां तं द्रोणिस्त्रियंघरेः सुतेजैः । उग्रैर्वैकल्पयद्विद्धां मेनाकमिव पथ्यतं ।

स तु द्रोणिर्दिशतया संमपुष्टैर्जिह्वैः । प्रत्यविध्यतहातेजा बलशानपकारिणः ।

तस्मिन् द्रोणो वाणश्रतं पुनर्मृष्टो न्यपातयत् । असत्यामा तथा पार्थे परोक्षेन पितरं रवे ।

कर्णो दाविमतिं भस्मान् कृतवर्मा षट्पदम् । दृष्टदलस्तु पञ्चाशतं रूपः शारदतो दश ।

तांस्तान् प्रत्यवधोत् सर्वान् दशभिर्दशभिः शरैः । तं फाल्गुनाममधिपः कर्णिनाताडयद्वदि ।

स तस्यान्धान् ध्वजं चापं सतस्यापातयत् चित्तैः । अथ कौशलराजस्तु विरयः सञ्चर्यमादयत् ।

इत्येव फाल्गुनः पायात् शिरां हनुं सजुण्डलं । कौशल्यानो स भर्तारं राजपुत्रं दृष्टदलम् ।

इदि विव्याध वाणेन स भिन्नहृदयोऽपतत् । समञ्च च सहस्रां दश रक्षां महात्मना ।

रजतामग्निरावाच खड्गकाम्पु रुधारिणा । तथा दृढदल हस्ता धौमद्रे व्यचरदृष्टे ।

यष्टभयन्महेष्वासान् चोधास्तव शराम्भुमि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधोपखण्डे दृढदलजये वतस्वार्त्तिमोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ स कर्णं कर्णिना कौं पुनर्विव्याध फालानि । शरैः पञ्चाशता चैनमविधत् कापयन् भूमि । १०८

अतिविव्याध राधेयस्तावद्विरथ तं पुन । शरैराचिन्सिन्धो वज्रमोमत भारत ।

कर्णश्चाय शरान् क्रुद्धे रुधिरांत्योडवाहिन । कर्णेऽपि विवमौ भूम्न शरैर्निष्करोऽष्टगोमुन ।

तौ तथा शरचिचोऽत्रा रुधिरण समुचितौ । वश्वतुर्गहात्मनो पुंस्मिताविव किडकौ ।

अथ कर्णश्च सचिवान् पट्टारंघ्रिवयोधिन । सार्वसुतध्वजरथान् धौमद्रे निजघान् ह ।

तथैवेतामहेष्वासान् दशभिर्दशभिः शरैः । प्रत्यविष्येदसम्मान्तसुदहृतमिवामभत् । १०९

मागधस्य पुन । पुत्रं हला पङ्क्तिजिह्वये । सार्वं ससुतं तदणमयकेतुमपातयत् ।

मार्त्तिकवातिकं भोजं तत कुञ्जरकेतनं । सुरमेण समुसय्य ननाद विवृणन् शरान् ।

तस्य दौशामनिभिन्दा चतुर्भियतुरो हयान् । सुतनेकेन विव्याध दशभिर्धा नृणां तज ।

ततो दौशामनं कार्ष्णिभिन्दा दशभिराशुमे । संरन्धाद्रैकनयेना वार्ष्णमुचैरथमवीत् ।

पिता तवास्वं त्यक्ता गत कपुक्षो यथा । दिष्टा तमपि जाग्रीवे ये ह्यु न तस्य मोक्ष्यते । ११०

रतावदुक्ता वचन कर्षारपरिमाक्षिते । नाराचं विवर्धन्नादैर् तं द्रोणिस्तभिराच्छिन्तत् ।

तस्याञ्जुनिर्वज्रयिला शस्त्रं विभिरताडयत् । तं शूलो नृवभिलेणोर्गोर्द्वेषैतातडयत् ।

हृदयभ्रान्तवद्भ्राजन् तदहृतमिश्रमवत् । तस्याञ्जुनिर्द्वन्द्वुन्विता हलोभो पाण्येषारथो ।

तं विव्याधायै पङ्क्तिं सौपाक्रामत् रथान्तरं । श्वसुञ्जय चन्द्रकेतुं महामघं सुवर्धनं ।

सूर्यभावाच्च पश्येताम् हला विव्याध सौवर्धनं । स सौवर्धनस्त्रिभिन्दा दुर्व्योधनमथाग्रतः । १११

सर्वं शनं प्रमद्वीम पुरैकेकं हिनक्ति न । बधोपायं चिन्ततो वै नृप द्रोणकृपादिभि ।

अयामवीक्षतो द्रोणं कर्णे वैकसेनो रणे । पुरो सर्वान् प्रमद्वीति शूद्रस्य वधमाशु न ।

ततो द्रोणो महेष्वासां सन्ध्यास्तान् प्रत्यभाषत । अस्ति साध्यान्तरं किञ्चित् कुमारस्यापि पश्यत ।

अन्यस्यान्तरं ह्यथ शरत सर्वतो दिग्मे । शीघ्रता नरसिंहस्य पाण्डवेयस्य पश्यत ।

धनुर्भण्डवमेवाथ रथमार्गोपु दृश्यते । सन्दधानस्य विमिश्रान् शोषक्षेत्र विमुञ्चत । ११२

आरुण्यमपि मे प्राशान् मे हृदयमपि सायकैः । प्रहर्षयति मां भूय धौमद्रे परवीरहा ।

अति मां मन्दपतेय धौमद्रे विचरयणे । अन्तरं यस्य भरन्वा न पश्यन्ति महारथाः ।

अमतोऽप्युहस्तस्य दिक्षु सर्वो महद्भुमि । न विरुधं प्रपश्यामि रणे गाण्डीवधन्व न ।

अथ कौ पुनर्द्रोणमाशङ्कुनिगराहत् । स्वातन्त्र्यनितिगामि योद्यमानोऽभिमन्युना ।

तेजस्विन कुमारस्य शराः परमदाहया । विवृणन् हृदयं मेऽयं धोरा पावकतेश्च । ११३

तमाचार्योऽब्रवीत् कथं जनकैः प्रहसन्निव । अभैद्यमस्य करचं एवा चाहपराक्रमः ।

उपदिष्टा मया ह्यस्य पितुः कञ्चधारणा । तामेष निखिलां वेत्ति भुव परपुरञ्जयः ।

शक्यं तस्य धन्युद्धेतुं आश्रयं वापिः समाहितैः । अभोयुध हयाश्चैव तयोर्भौ पाण्डिषारथौ ।

एतत्कुह महेश्वास राधेय यदि शक्यसे । अयेन विमुखीकृत्य पश्यति प्रहरणं कुरु ।

सधनुष्ठा न प्रयोऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुहसैनं यदीच्छसि ।

तदाचार्यैवचः श्रुत्वा कुरु वैकृन्तनस्तरन् । अत्यन्ता लघुहस्तस्य प्रपल्लेऽनुराचिन्तत ।

अस्यानानवधीज्ञेया गौतमः पाण्डिषारथी । श्रवान् कृत्स्नयन्वान् शरवैरैराकिरन् ।

त्वरमाणास्तराकाले विरथं पल्लहारयाः । शरवैरैरकहणा बालमेकमवाकिरन् ।

स च्छिद्यन्वा विरथः स्व धर्ममनुपालयन् । खड्गचर्षधरः श्रीमाननुत्पपात विहायसा ।

मार्गैः स कौशिकोऽथैव लाघवेन बलेन च । आर्जुनित्यैवरात्रोऽपि शस्त्रं वै पश्चिराडित ।

मयेव निपतत्येव साधिरित्युद्धृत्यः । विषधुलं महेश्वासः समरेऽहिरदग्निः ।

तस्य द्रोणोऽश्चिन्तमूढो खड्गं मणिमयसह । चुरप्रेष महतिजास्तरमाणः सपन्नजित् ।

राधेया निग्रितैर्नाणैर्यधमशर्म जैतमम् । आसिचर्षीपुष्पण्डितः सौजन्तीसात् पुनः चितिः ।

आस्थितसंकममयम् द्रोणं कुहोऽभ्यधावत ।

सचकरेणुज्ज्वलशोभिताङ्गा सभाप्रतीवाञ्चतर्षकाणि । रणेऽभिमन्युः लणमास रौद्रः स वासुदेवानुवर्ति प्रकुर्वन् ।

स्मृतशधिरक्षतेकरागवलेता भुङ्कुटिपुटोऽकुटिलोऽतिविह्वलाहः । प्रभुरभितबलो रणेऽभिमन्युर्बुध्वरमध्यगती विराजते स ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि । अभिमन्युयुद्धे अष्टस्वार्थोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विष्णोः सप्तमन्दकरः सविस्त्रायुधभूषितः । रराजातिरथः सङ्गं जनाहिन इतोपर ।

माहताद्भुतकेशान्तनुयताविवरायुधं । वपुः समीक्ष्य हृद्योऽहः समील्यं सुरैरपि ।

तस्यैव भयमुद्दिष्टाः संसिद्धिदुरनेकधा । महारथसत्पा काण्ठिः संजयाह महागदा ।

विधनुः खन्धनासिलैर्भिषकयारिभिः कृतः । अभिमन्युर्बहावज्जरस्यत्यामानमाद्रवत् ।

स गदामुदता इष्टा ज्वलन्तीमशनीमिव । सपाकमदयोपस्थादिकमास्तीव्ररर्षभः ।

तस्यायान् गदया हत्वा तयोर्भौ पाण्डिषारथौ । शराचिताङ्गः शोभन्ः श्रविदन्तं प्रत्यदृश्यत ।

गतः सप्तदशयादं काविकेयमपोचयत् । जघान चास्यामुचरान् गान्धाराम सप्तप्रभितः ।

पुनर्महामातोयान् जघान रश्मिनो दम् । कैकयानां रथान् सप्त हत्वा च दम् कुञ्जराम ।

दोः शशविरथं सार्धं गदया समपोचयत् । ततो दोः शशनिः कुहो गदामुच्य मांरप ।

अभिदुद्राव दुर्धर्षसिद्धिनिष्ठं शमवीन् । तावन्तगदे वीरावन्ध्याऽन्यवधकाङ्क्षिणौ ।

धाव्यौ सम्पन्नजिते पुरेवं शमकाव्यौ । तावन्ध्याऽन्यं गदापाश्यामास्य पतितौ धितौ ।

इन्द्रध्वजाविशामुष्टे रणमध्ये परान्नोप । दोः शशविरथोत्थाय कुरूणां कौन्तिवृद्धनः ।

उत्तिष्ठमानं शोभन् गदया मूढोऽताडयत् । गदविगेन महता श्वायामेन च मोहितः ।

विचिता न्यपतङ्गमौ शोमद्र परवीरहा । एवं विनिहतो राजन् एको नङ्गमिराहवे ।
 शोमयिता चमू सञ्जा नलिनीमिव कुञ्जर । अशोभत हतो वीरो व्याधैर्वनगजो यथा ।
 तं तथा पतितं शूद्र तावकाः पथ्यवारयन् । दाव दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरात्यये ।
 विमृष्ट तद्वृद्धाणि सञ्चित्तमिवानिवं । अस्ते गतमिवादित्यं तस्मा भारतवाहिनीं ।
 उपसृतं यथा शोम संशुष्कमिव सागरं । पूर्वचन्द्रामवदनं काकपचष्टताचिकं ।
 तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा तावकास्ते महारथाः । मुदा परमया युक्तायुक्ता सहवन्मुक्त ।
 आसीत्परमको हयस्तावकानां विघ्रापते । इतरेषास्तु वीराणां नेत्रेभ्यः प्रापतच्छलं ।
 अन्तरिक्षे च भूतानि प्राप्ताशान्तिं विश्राप्यते । दृष्ट्वा निपतितं शूद्रं स्युत चन्द्रमिवाम्बरात् ।
 द्रोणकर्णमुखे पङ्क्तिर्गार्तरौघैर्बहिरथैः । एकोऽयं निहतः श्वेतैः नैव धर्षा मतो हि न ।
 तस्मिंस्तु निहतो वीरो बह्वशोभत मेदिनी । द्यौर्धया पूर्णचन्द्रेण नचमगलमालिनी ।
 एकापुङ्खेयं सद्योऽपि दधिरौघैश्च मजुता । उत्तमाङ्गैश्च वीराणां भ्राजन्तौ न सकुण्डले ।
 विचित्रैश्च महोष्णीषैः पताकाभिश्च सहता । चामरैश्च कुपाभिश्च प्रविद्धैश्चात्ममायुधैः ।
 रथाश्चरनरागामासङ्कारैश्च सुप्रभैः । खड्गैश्च निमित्तैः वीरैर्निर्मुक्तभुजगैरिव ।
 चापैश्च विशिखैश्चैव शङ्खट्टिमासकणैः । विविधैर्यायुधैश्चैव सहता भूरशोभत ।
 बाजिभिर्द्यापि निर्जीवैश्च यद्वि शोणितोचितैः । सारोर्ध्वैश्चैवमा भूमिः शोभद्रेण निपातितैः ।
 साङ्गुणैः समहामाचैः सुचक्रैर्यायुधैर्गुह्यैः । पतन्तैरिव विध्वंसैर्विभिन्नैश्चैव यतैर्गणैः ।
 दृष्ट्वियामनुकीर्णैश्च सायवारयिथोधिभिः । शूरैरिव प्रभुभिर्हतनगैरथोत्तमैः ।
 पदातिमण्डैश्च हतैर्विशिद्यायुधभूषणैः । भीरुणा चासज्जननी चोररूपाऽमवभासी ।
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ चन्द्रार्कसदृशद्युतिं । तावकानां परा गीतिं पापदूनास्तभवद्भया ।
 अभिमन्यो हतो राजन् शिशुकेऽप्राप्तधौवने । सम्प्राद्रवचमू सञ्जा धर्मराजस्य पश्यत ।
 दीर्यमाणं वलं दृष्ट्वा शोभद्रे विनिपातिते । अज्ञातमकुलान् वीरानिदं वचनमब्रवीत् ।
 स्वर्गमेव गतं शूद्रो यो हतो न पराङ्मुखः । संस्तव्यत माभेष्ट विजेष्यामो वयं रिपून् ।
 इत्येव स महतिगा दुःखितेभ्यो महाद्युतिः । धर्मराजो युधां श्रेष्ठो ब्रुवन् दुःखमयानुदत् ।
 युद्धे श्लाघीयपाकारान् राजपुत्रान् रणे रिपून् । पूर्वैर्निहत्य सपुमैः पद्यादार्जुनिरन्मथात् ।
 हला दशवह्नाणि क्रौञ्चान्यस्य महारथः । कृष्णास्त्रमयमं कार्ष्णिं ब्रह्मसङ्गतो भुवं ।
 उपाश्वरमातङ्गान् विनिहत्य सहस्रशः । अविहतः ससङ्क्रामादयोऽथ युष्मकं संकृतः ।
 गतः पुच्छरुतः कोकान् भास्वरान् पुण्ड्रनिर्मितान् ।
 इति शोमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युवध एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ वपन्तु प्रवरं हला तेषां ते श्रयोद्विताः । निवेशयाभुपायान् सायाङ्गे दधिरौघिना ।
 निरीक्ष्यमाणस्तु वधं परे सायोधर्मं व्रतैः । अपयाता महाराजं मृगं प्राप्ता विधेयम् ॥

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

१०६

ततोनिशाया दिवसस्य चाग्निराग्राहते । सन्धिरवर्त्तताहुत । कुम्भयापोऽग्निमे दिवाकरे विलम्बमभिः सन्मुपेत्य पवन्तः ।
वरासिगङ्गाद्विबुध्यन्मेषा विभूषणानाथ समान्निधयः प्रभाः । दिवस भूमिस्त समान्निधयः प्रियां तनुं भानुदधौ
पावक ।

सहाभ्रकूटाचलशृङ्गसन्निभैर्दिपैरनेकैरिव वज्रपातितैः । सर्वजयन्त्यङ्गुलवर्षेयन्तुभिर्निपातितैर्नष्टगतिविना चित् ।
हतेत्यर्थैरुल्लिख्यपुष्करैर्हेतास्यसन्निविताककेतुभिः । संधारयैर्भूः शृङ्गमे विचूर्णितैः । अदिरवामिवहतेनराधिप ।
रथाश्वहन्ते सहसादिभिर्हतेः प्रविद्धभाण्डास्तरणैः प्रथमविधैः । निरस्तजिह्वाश्चान्मलोचनेधरा वभौ घोरविह्वलदंष्ट्रम् ।
प्रविद्धवक्त्राभरणान्वरायुधा विपन्नहस्त्यरथानुया नराः । संहारंश्चयास्तरणोचितान्साक्षात् चित्तावनगा इव भरेते हता ।
अतीव हृष्टा शृङ्गालवधया वकाः सुपक्षाः सट्टकास्तरचवः । वरास्यसकपाथ्य रचसा गणाः पिशाचसङ्घास्य सुदा
हणा रणे ।
त्वचो विनिर्मितं पिवन्ममसकृत् तथैव मज्जां पिबिन्नानि चाप्नुवन् । यथा विलुप्तानि हवन्ति राक्षसाः प्रकर्मणां कुप
यान्त्येकम् ।

शरीरवहातवहा द्वागगजला रथोत्तुपा कुञ्जरैश्चलसङ्कटाः । मनुष्यग्रीवोत्पलमांसकर्ममा प्रविद्धनानाविधशस्त्रमाग्निः ।
भयावहा नैतरणीव दुस्तरा भवन्ति योधनरैस्तदा नदो । उवाह मध्येन रणोजितं युद्धं भयावहा जीवहतप्रवाहिनी ।
पिबन्ति चात्रान्ति च यथ दुर्दंष्ट्राः पिशाचसङ्घास्य नदन्ति भरवाः । सुनेन्दिनाः प्राणशून्या भयङ्कराः समानमेवा शृङ्ग
गालपक्षिणः ।

तथा तदायोधनमुपदर्शनं निशामुखे पिष्टपतिराश्वहृन् । निरोचमाणाः शून्यैर्जङ्घरैः समुत्थिताचूचकवन्धुवृन् ।
अपेतविध्वस्तमहाहृष्टपक्षं निपातितं मरुतमं महारथं । रणेऽभिमन्युं ददृशुस्तदा जना कपेतहस्यं सङ्गीतं पावकं ।

इति श्रीमद्भागवते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि समरभूमिवर्षेने पञ्चांशोऽध्यायः ॥ ५० ॥
॥ सङ्घो लडाच ॥ तस्मिन् निहतं वीरे सोमद्रे रथयूपे । विमुक्तययवकाहाः सर्वे निक्षिप्तकाकुकाः ।

उपोपविष्टा राजानं परिवार्य युधिष्ठिरं । तदेव दुःखं ध्यायन्ना सोमद्रेगतमानसाः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा विललाप सुदुःखितः । अभिमन्यो हते वीरे भाहपुत्रे महारथे ।

द्रोणानीकमस्वाधं मम प्रियचिकीर्षया । भित्वा व्यूहं प्रविष्टोऽसौ गोमथमिव केशरी ।

यस्य शूरा महेष्वासाः प्रत्यनीकगता रणे । प्रभङ्गा विनिवर्त्तन्ते कृतास्त्रा युद्धदुर्गताः ।

अत्यन्तध्वरसाक्षं येन दुःशासनः शूरे । धिप्रं ह्यभिमुखं सङ्घो विपन्नो विमुखोऽसौ ।

स तीव्रं दुर्नरं वीरो द्रोणानीकमहाहर्षं । प्राप्य दौ शार्ङ्गं कार्ष्णिघ्नो नैव स्रुतचयं ।

कथं द्रष्टव्यमि कोप्येयं सोमद्रे निधेत्यर्जुनं । सुभद्रां वा महामायां प्रियं पुत्रमपश्यतो ।

किं हि दयमपेतायमसिष्टममममममं । तावता प्रतिवध्यामो ह्यवीकशधनञ्जयो ।

अहमेव सुभद्रायाः केववाञ्जुनवोरपि । प्रियकामो अथाकाङ्क्षो कृतवानिदममियं ।

क लुप्तो युधते दोषाभोऽस्माभाम् प्रवर्त्तते । मधुलिपुहिं नापश्यं प्रापतमहमोदयं ।

प्रीतिं भोज्यं पुरस्कृत्यो यानेषु ग्रथनेषु च । भूयणेषु च सोऽस्मानिर्भालो युधि मुरच्छत ।

कथं हि बालसङ्गो युद्धानामविभारदः । सद्य इव सन्नाधे विषमे चेममर्हति ।

अहोऽयं वधमयेनं महोमनुशयीमर्हि । वीभत्सो कोपदीप्तस्य दग्धा छपच्चक्षुषा ।

शत्रुभ्यो मतिमान् द्रोमान् चमावान् रूपवान्वली । वपुष्मान्नानलद्वीरे प्रिय सत्यपरायणः ।

यस्य द्यापन्ति विषुधा कर्माण्यूर्जितकर्षण । निवातकवचान् जघ्ने कालकेधायं वीर्यवान् ।

महेन्द्रमववो येन हिरण्यपुरवासिनः । अर्जुनमिषमार्जेण पौलोमा मगणा हताः ।

परेभ्योऽप्यभयाधिभ्यो यो ददात्यभयं विभुः । तस्मात्सार्धमर्धे शक्तिस्त्रातुमद्यात्तजो भयात् ।

भयन्तु दुर्महतं प्राज्ञं धार्तराष्ट्रान्नहायलात् । पार्थ पुत्रवधात् क्रुद्ध कौरवान् शोषयिष्यति ।

क्षुद्र क्षुद्रसहायस्य स्वपचयकारकः । व्यक्तदुःखार्धना वृष्टा शोचनहासति जीवितं ।

न मे जय प्रीतिको न राशं न चामरत्वं न सुखं श्लोकता । इमं सनीत्याप्रतिवीर्योपाख्य निपातिनं देववरात्मजात्मजं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिनयवधपर्वणि युधिष्ठिरविराणे एकपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथैनं विलपन्तं न कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । कृष्णदैपायनस्य आजगाम महादूषि ।

तमर्चिता यथाव्यायमुपविष्टो युधिष्ठिरः । अमजोऽशोकपन्थिः भातु पुत्रवधेन सः ।

अधर्मयुक्तेर्लज्जाम् परिवार्य महारथे । युध्यमानो महेन्द्राये यौभद्रो निहतो रथे ।

बालबाबालुह्रियं यौभद्रं परवीरहा । अनुपायेन यद्गामे युध्यमानो विमेषतः ।

सयाऽप्युक्तं स संजयि दारं सञ्जनयस्व नः । प्रविष्टोऽयमग्रे तस्मिन् यन्मित्रेन निवारिताः ।

ननु नाम सभं युद्धमेष्ट्यं युद्धजीविभिः । इदं वैवाचनं युद्धमोदुमं पत्यत परे ।

तिनास्मि स्रग्धरस्य शोकं कथाम्यमाकुलः । इमे नैवाधिगच्छामि चिन्तयान पुनः पुनः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ त तथा विलपन्तं वै शोकवैगममाकुलं । उवाच भगवान् बालो युधिष्ठिरमिदं वचः ।

॥ व्यास उवाच ॥ युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वथास्वविभारदः । व्यसनेषु न मुञ्चन्ति त्वादृशो भरतर्षभ ।

स्वर्गमेव गतं शूद्रं मनुं हन्ता वदन्नये । अवालसदृशं कर्म कृत्वा वै पुरुषोत्तम ।

अनतिक्रमणीयो वै विधिरेव युधिष्ठिरः । देवदानवगन्धर्वायुर्धरः भारतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे वै श्रियोपाया भेरते प्रचिन्तिते । निहता इतनामथे मृतसंज्ञा महावताः ।

तस्मात्पुनरुज्जगामोऽहं पुनरेव गच्छामि । तच्च ते निदिष्टां मुक्तौ उज्जगच्छां कर्तुरेताः ।

नैवो पश्यामि हन्तारं प्राणिना यद्युगे कश्चित् । विक्रमेऽपि यज्ञा हि तेजोबन्धमन्विताः ।

जेतव्यमिति चान्योऽन्यं निर्व्यं येषां यदि स्थितं । अयं चेमे हताः प्राज्ञा भेरते विगतायुषः ।

मृता इति च शब्दोऽयं वर्तते च ततोऽर्थवत् । इमे मृता महीपात्रा प्राथमो भीमविक्रमाः ।

नियेष्टा निरभीमाना शूरोऽशुभवद्भूताः । राजपुत्राश्च भरता वैशानरमुखवृताः ।

अत्र मे मंथ्यं प्राह कुतः सज्ञा मृता इति । कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः कथं सहरते प्रजाः ।

इत्यमरसहाय तन्ने ब्रूहि पितामहः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तन्नेथा परिपृच्छन्तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । आयासनमिदं वाक्कुमुदाच भगवान्दूषि ।

॥ व्यास उवाच ॥ अत्राद्युदाहरन्तीममितिहासं पुगातनं । अक्रमनस्य कथितं नारदेन पुरा नृप ।
 स चापि राजा राजेन्द्र पुत्रव्यसनमुत्तमं । अप्रसङ्गतमं लोके प्राप्तवानिति मे मति ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि मृद्वो प्रभवमुत्तमं । ततस्त्वैवाप्येष दुःखात्तेष्वन्यनसंश्रयात् ।
 पुरावृत्तमिदं तात शृणु कीर्तयतो मम । धन्यमाख्यानमाधुष्यं शोकघ्नं पुष्टिवर्द्धनं ।
 पवित्रमरिष्यघ्नं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । यथैव वेदाध्ययनमुपाख्यानमिदन्तया ।
 श्रवणीयं महाराज प्रातर्निर्वृतिं विजोत्तमै । पुत्रानामुत्तमो राज्यमोहमानै श्रियन्तया ।
 पुरा कृतयुगे तात ह्याषीद्वाजा ह्यक्रमन । स शत्रुवशमापन्नो मध्ये सङ्ग्राममूर्ध्वनि ।
 तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बलै । श्रीमान् कृतास्त्रो मेघाबो युधि शक्रोपमो बली ।
 स शत्रुभिः परिहृतो बद्धधा रणमूर्ध्वनि । व्यसन् वाणसहस्राणि योधेषु च गजेषु च ।
 स कर्म धुक्करे कृत्वा सङ्ग्रामे प्रचुतापनः । शत्रुभिर्निहत सङ्क्षो धृतनाथो युधिष्ठिर ।
 स राजा प्रेतकर्मोऽपि तस्य कृत्वा श्रुतान्वित । शोचन्नहनि रात्रौ च नासभसुखमात्मनः ।
 तस्य शोकं विदित्वा तु पुत्रव्यसनसम्भवं । अथाजगाम देवर्षिर्नारदोऽस्य समीपतः ।
 स तु राजा महाभागो दृष्ट्वा देवर्षिमागतं । पूजयित्वा पथान्याहं कथामकथयसदा ।
 सर्वं तस्य समाचष्ट पथावृत्तं नरेन्दर । शत्रुभिर्विजयं सङ्क्षो पुत्रस्य च बधन्तया ।
 मम पुत्रो महावीर्य इन्द्रविष्णुसमश्रुति । शत्रुभिर्विजयं सङ्क्षो पराक्रम्य हतो बली ।
 कथं नृप सृष्ट्युर्भगवन् किञ्चिद्विषयवचनैरुप । एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं गतिमताम्बर ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदो वरदम् प्रभु । आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रिमाकापहं मदत् ।
 ॥ नारद उवाच ॥ शृणु राजन्महाबाहो व्याख्यानं वज्रविसरं । यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयाऽपि वस्तुधाधिप ।
 प्रजाः दृष्ट्वा तदा ब्रह्मा ह्यादिर्गोपितामह । अश्वत्थं महतिजा दृष्ट्वा जगदिदं पुनः ।
 तस्य चिन्ता समुपपन्ना संसार प्रतिपार्थिव । चिन्तयन् ह्यसौ वेदं संहारं वस्तुधाधिप ।
 तस्य रीत्यान्महाराज खेभ्योऽग्निहदतिष्ठत । तेन सर्वो दिशो व्याप्ता सान्निर्देशान् दिधत्ततः ।
 ततो दिवं भुवं खड्गं ज्वालांमावापमाकुलं । चराचरं जगत्सर्वं ददाह भगवान् प्रभु ।
 ततो दत्तानि भूतानि चराणि स्यावराणि च । महता क्रोधवेगेन चासयन्निव शोभेशान् ।
 ततो हरो जटो म्याणुर्निशचरपति शिव । जगाम शरं देवं ब्रह्माण परमेष्ठिनं ।
 तस्मिन्निपतिते स्याणो प्रजानां हितकाम्यया । अश्वतोत्तरभो देवोऽज्ज्वलान् महाभुजि ।
 किं कुर्मं कामं कामार्हं कामाज्जातोऽपि पुत्रक । करिष्यामि प्रियं सर्वं ब्रूहि स्यावो यदिच्छसि ।
 इति श्रीमहाभारते श्रौणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि शोकापनोदने दिपक्षोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ म्याणु उवाच ॥ प्रजापतर्गमिमिने हि हतो यत्रस्त्वया विभो । त्वया दृष्ट्या दृष्ट्वा भूतधामा इष्टमिषाः ।
 ताखवेह पुनः क्रोधान्नशा ददामि सर्वत्र । मा दृष्ट्वा मम कादृश्य प्रबोद भगवन् प्रभो ।
 ॥ ब्रह्मा उवाच ॥ संहृतं नृप शर्मो मे एतदेव भवेदिति । प्रथिया हितकामं तु ततो मां मन्युराविम ।

इय हि मां सदा देवी भारतात्ता समवुचुदत् । संहारार्थं महादेव भारेणामिह ज्ञ यतो ।
ततोऽहं नाधिगच्छामि तथा वज्रविध्वन्नादा । संहारमप्रमेयस्य ततो मां मन्युराविशत् ।
॥ रुद्र उवाच ॥ संहारार्थं प्रयोदस्य मां स्वो वसुधाधिप । मा प्रजां स्थावरार्थैव जङ्गमाद्य व्यनीनाम् ।

तव प्रसादाद्भगवन्निदं वर्त्तन्ति या जगत् । अनागतमतीतञ्च यत्तु संप्रति वर्त्तते ।
मगवान् क्रोधयन्दीप्तं क्रोधादग्निमिवाह्वयत् । सदृश्यमग्निकूटानि द्रुमांश्च सरितस्तथा ।
पल्लवानि च सर्वाणि सर्वे चैव दण्डावया । स्थावरं जङ्गमञ्चैव निशेषं कुरुते जगत् ।
तदेतद्भक्ष्याद्भूतं जगत्स्थावरजङ्गमं । प्रयोद भगवन्स्वयं रोषो न स्यादहो मम ।

सर्वे हि मष्टा नश्यन्ति तत्र देव कथञ्चन । तस्माज्जिवन्तीं तेजस्तत्त्वैवेह प्रसीयतां ।
तापस्य देव सुख्यं प्रजानां हितकाम्यया । यथेमे प्रणिन्य सर्वे निवर्त्तन्तीया कुरु ।
अमांश्च नेह गच्छेयुस्त्यजजननाः प्रजाः । अधिदैवे नियुक्ताऽस्मि तया लोकैषु साकृत् ।
मा विनश्येष्मगन्धाय जगत् स्थावरजङ्गम । प्रसादाभिमुखं देवं तस्मादेवं त्रयोमहं ।

॥ नारद उवाच ॥ श्रुता हि वचनन्देव प्रजानां हितकाम्यया । तेजः स्मरारयामास पुनरेवान्तरात्मनि ।
ततोऽग्निमुपसंहृत्य भगवाञ्जोषयत्कृतः । ग्रहस्तश्च निहत्तश्च कथयानाथ स प्रभु ।
उपसंहृतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा । प्रादुर्भूतश्च विदेभ्यो गोभ्यो नारी महात्मनः ।

कृष्ण रक्ता तथा पिङ्गा रक्तजिह्वास्तोचना । कुण्डलाभ्यां च राजेन्द्र तत्राभ्यां तत्रभूषणा ।
द्या निःपृत्य तथा खेभ्यो दक्षिणा दिग्गमायिता । सत्यमाणा च सार्वभ्य देवो विद्येयगदुभौ ।
तामाह्वय तदा देवो लोकादिनिधनेश्वर । मृत्वी इति महीपात्र जहि चेमाः प्रजा इति ।
तं हि संहारवृद्धाऽय प्रादुर्भूता स्वो मम । तस्मात्सहर सर्वस्वं प्रजाः वज्रवपुषि ताः ।

मम तं हि नियोगेन तन श्रेयो ह्यवास्तसि । स्वमुक्ता तु सा तेन मृत्वी कमलशोचना ।
दधौ चात्यर्थमववा मरुतोद च सुखरं । पाणिभ्यां प्रतिग्रहाह तान्मृत्वि पितामह ।
सर्वभूतहितार्थाय तां चाश्विनयंस्तदा ।

इति श्रीमहामारते श्रेणपर्वणि अभिन्नानुवधपर्वणि मृत्युकथने विषयप्रोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ नारद उवाच ॥ विनीय दुःखमववा आत्मन्वेव प्रजापति । उवाच प्राञ्जलिभूता उत्तरेवर्तिता पुनः ।

॥ मृत्यु उवाच ॥ 'तया मृष्टा कथं नारी ईदृशी वदताम्बर । क्रूरं कर्माहितं कुर्यात्तदेव किमु ज्ञानती ।

विभेद्यहमधर्मोद्भिः प्रयोद भगवन्प्रभो । प्रियान् पुष्पान् वयस्यांश्च आहूतं पितृनृपतीसदा ।

अपथास्तु नि मे देव मृतेष्वेभ्यो विभेद्यह । कृपशानां विरुदतां ये पतन्त्ययुविन्दव ।

तेभ्योऽहं भगवन् भोता शरणं ताऽहमागता । यमस्य भवनन्देव न गच्छेयं सुरोत्तम ।

प्रसादयेत्ता वरद भूङ्गादयमखेन च । एतदिच्छामहं कामं लज्जा लोकापितामह ।

इच्छेयं लक्ष्मणादौ तपस्तप्तुं प्रजेधर । इतिशेनम्बरं देवं तं मया भगवन्प्रभो ।

तया ह्युक्ता गमिष्यामि धेनुकाश्रममुत्तमं । तत्र तस्ये तपस्वींश्च तत्रैवाराधने रता । १०
 नहि शक्यामि देवेश प्राणान् प्राणैश्च । प्रियान् । हनुं । विद्यमानानामामधर्माच्चमिरच भा ।
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ मृत्योः सङ्कल्पिताऽमि त्व प्रजासंहारहेतुना । गच्छ सहस्रं सर्वान् प्रजा मां ते विचारणा ।
 भविता त्वत्तदेवं हि नैतज्जालन्त्यया भवन् । भवन्निन्दिता लोके कुरुष्व वचनं मम ।
 ॥ नारद उवाच ॥ स्वमुक्ताऽभवन्तीता माञ्चलिर्भगवन्मुखी । सहस्रे नाकरोदुद्धं प्रजानां हितकाम्यया ।
 तृष्योमासीत्तदा देव प्रजानामीश्वरेश्वर । प्रसादश्चागमन्तिप्रमात्मानैः पितामह । ११
 क्षयमानश्च लोकेशो लोकान् सर्वं गवेत्य च । लोकाद्यासन यथा पूर्व्वं दृष्टास्ते नापमृत्युना ।
 निवृत्तरीषे तस्मिन् भगवत्यपराजिते । सा कन्यापजगमाथ यमीपात्तस्तु धीमत ।
 अपमृत्याप्रतिन्युत् प्रजासहरण तदा । त्वरमाणा च राजेन्द्र मृत्युर्देनुकमभ्यगात् ।
 सा तत्र परम तीक्ष्ण चचार व्रतमुत्तम । सा तदा लोकपादेन तस्मै पद्मानि प्रोद्धत् ।
 पञ्च चाब्दानि कारुण्यात्प्रजानाञ्च हितैषिणी । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु प्रजाभ्यः सञ्चिरेत्य सा । १२
 ततस्त्वेकेन पादं पुण्याङ्गानि सप्त वै । तस्मै पद्मानि पटं चैव सप्त चैकश्च पाथिवं ।
 ततः पद्मापुतश्चैव मृगैः सह चचार सा । पुनर्गत्वा ततो नन्द्या पुण्यां शीतामलोत्कां ।
 अथ वर्षमहस्राणि सप्त चैकश्च बाधयत् । धारयित्वा तु नियमं नन्द्यायां वीतकल्मषा ।
 सा पूर्व्वं कौशिकीं पुण्यां जागाम निधने धृता । तत्र वायुजलाद्वारा चचार नियमं पुनः ।
 पञ्चगङ्गापु सा पुण्यां कन्या चेतसकेषु च । तपो विशिषैर्वर्ज्जभिः कथैश्चेष्टमात्मनः । १३
 ततो गत्वाऽय गङ्गा सा महाभेदस्य केवलं । तस्मै चाग्नेव निवेष्टा प्राणायामपरायया ।
 पुनर्हिमवतो मूर्ध्नि पञ्च देवाः पुरायजन् । तच्चाङ्गुलेन सा तस्मै निखल्यै परमा शुभा ।
 पुष्करव्ययं गोकर्पे नैमिषे मण्डपे तथा । अपाकर्षत्सक देहं नियमैर्धनस्य प्रियैः ।
 अनन्यदेवता नित्यं बृढभक्त्या पितामहे । तस्मै पितामहश्चैव तोषयामास सर्व्वतः ।
 ततश्चात्मव्रीणीतो लोकानां प्रभोऽय्यथ । सैमिन मनसा राजन् प्रीत प्रीतमनास्तदा । १४
 मृत्योः किमिदमत्यर्थं तपोषि चरमोति ह । ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामह ।
 नाहं हन्ता प्रजा देव खल्लाद्यालोकातीतदा । एतदिच्छामि सर्व्वेश लसी वरमहं प्रभो ।
 अपर्कभयभीताऽस्मि ततोऽहं तप आम्बिता । भीताऽऽसु मेहामाग प्रयच्छामभयमस्यये ।
 आर्त्ता राजगमो नारी याचामि भव मे गति । तामप्रवीततो देवो भूतभयभविष्यवित् ।
 अपर्को नास्ति मे मृत्योः सहस्रव्याहमा प्रजा । मया चोक्तं मृता भद्रे भविता न कथञ्चन । १५
 तस्मात्सहर पञ्चाणि प्रजा सर्व्वं यतुर्विधा । धर्मं समातनय त्वा सर्व्वेया याचयिष्यति ।
 शेवपाशो धमदैव रक्षाया व्याधयस्य ते । अहं विमुपाथैव पुनर्हन्तामि ते वर ।
 मया समेनवा पुनः विरजा ख्यातिर्मेव्यसि । येनमुक्ता महाराज हताश्च निरिहं विभुं ।

पुनरेवाग्नोदात्त प्रसाद्य शिरसा तदा । यथेतेनत्कर्तव्यं मया नखादिना विभो ।

तत्र चा मूर्द्ध्नि मे न्यत्वा यत्तु बन्ध्यामि तच्छृणु । ताम कोधाऽन्यसूयेथा द्रोणे मोहस्य देहिना ।

१११०

॥ अहोऽन्याऽन्यपक्षा देहं भिक्षु प्रयमित्रा ।

॥ ब्रह्मोव च ॥ तया भविष्ये मृत्यो साधु संहर वै प्रजा । अर्धत्वे न भविता नापथात्याम्यहं शूने ।

दान्युद्वन्द्वेन करोमसाधते ते व्याधये प्राणिनामात्मजाता । ते मारयिष्यन्ति नरान्गतासुत्राऽप्यंते भविता मासनेने ।

माधमैले भविता प्राणिना वै तं वै धर्मस्तहि धर्मस्य चेसा । धर्म्या भूत्वा धर्मनित्या धरिचो तस्म त्पचाच्चर्म्येनाभिपश्य ।

सर्वेषां वै प्रणिनां कामराषौ सन्त्यय ॥ संहरस्तेह जोः । एवं धर्मत्वं भगिष्यत्यनतो निग्रहत्तान् मारयिष्यथ

धर्म ।

११११

तेनात्मानं पश्यस्यत्मानं तं पापेनात्मानं मर्जयिष्यथर्त्तम् । तस्मात्कामं रोपमयागतं मे सन्त्ययात संहरस्तेनि जीवान् ।

॥ नारद उवाच ॥ सा वै भीता मृत्युर्भोपदेशाच्छायाद्भीता वादमित्यत्रोचं । सा च प्राय प्राणिनान्कावेकमनोधो

त्यज्य हरत्यसक्ता ।

मृत्युलोकां व्याधयस्तुप्रसूता व्यधो रोगो रुज्यत येन जन्तु । सर्वेषां वै प्राणिनां प्रायणान्ते तस्माच्छोकं माहया निपकतं तं ।

सर्वं देवाः प्राणिमि प्रथयन्ते गत्वा वृत्ताः पश्चिद्वृत्तास्तथैव । एवं सर्वे प्रायितस्तत्र गत्वा वृत्ता देवां मर्यादाजविह ।

वायुर्भीमा भीमनदा महौजा भेत्ता देहान् प्राणिनां सर्वगोऽप्येव । नोवा वृत्तिं नैव हन्ति कदाचित् प्राप्तात्युपागन्तवेने

विशिष्ट ।

१११२

सर्वे देवान्तांशविमिष्टास्तुष्मात्पुनं माशुचो राजविह । स्वर्गं प्रप्ते मोदते तत्तन्मजे नित्यं रम्यन्श्चौरलोकानवाप्य ।

त्यक्ता दुःखं हृदत पुच्छन्निष्पा मृत्युर्देहदिष्टा प्रजानां । प्राप्ते काले संहरन्तो यथावत् स्वयं कृता प्राणहरा प्रजानां ।

आत्मानं वै प्राणिनां घ्नन्ति सर्वे जने मृत्युर्देहपारिर्हन्ति । तस्मात्कृतावानुशोचन्ति धीरा सत्य शाला निचयं ब्रह्मदष्टं ।

इत्ये सृष्टिर्देवकृतां विदिता पुत्रान्नष्टाच्छोकमाशु त्यजस ।

॥ व्यास उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाधर्मवदात्ता नारदेन प्रकाशिते । उवाचाकपमो राजा वज्राय नारदमया ।

१११३

व्यपेतशोकं प्रीतोऽस्मि भगवन्नृपिसत्तम । श्रुतेतिहासे तत्तत्तु कृतायोऽस्मभिरादये ।

तयोक्तौ नारदलोच राजा च्छिवरोत्तम । जगाम मन्दन शीघ्रं देवप्रीतिमात्मनः ।

पुण्यं वयस्यै स्वर्ग्यैश्च धन्यमायुष्यमेव च । श्रुतेतिहासस्य सदा श्रवणं श्रावयंतया ।

एतदर्थपदं श्रुत्वा तदा राजा सुधिष्ठिर । चक्षुष्यं च विज्ञाय शूराणां च पराश्रुतिं ।

सम्प्राप्तेऽभौ महोदीर्य स्वर्गशोकं महारथ । अभिमन्यु परान् ह्वा प्रमुखे सर्वं श्रुत्वा ।

१११४

पुथ्यमानो महोवासा हतं श्रेष्ठिममुखो रणे । श्रुतिना गदया शक्या धनुना च महागदः ।

विरजा रोमस्तनुं स पुनस्तत्र प्रवीर्यते । तस्मात्परां हृतिं कृत्वा आदामि सह पश्यन् ।

अप्रमत्तं सुधनुस्तु शीघ्रं योद्धुमुपाक्रमत् ।

इति श्रीमहाभागते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि मृत्युप्रजापतिवदंटे वृद्धनद्वारे १११५

॥ अक्षय उवाच ॥ शुचा मृत्युवदुत्पत्तिं कर्त्तव्यमुपमानि च । धर्मज्ञः पुनर्देहं प्रकल्पयति ॥

१

त

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गुरवः पुण्यकर्षणं शक्रप्रतिमविक्रमा । म्यभि राजर्षयोऽग्रं प्रपन्नपा वदन्नादिनः ॥१॥
 भूय एतत् सोऽत्यर्थं वाभिरभिरुह्य । राजर्षोऽगं पुराणानां समाश्रय कर्तव्यम् ।
 कियन्त्या दक्षिणा दत्ता कैय दत्ता महात्मभिः । राजर्षिभिः पुण्यद्विज्जिह्वाभ्याम् प्रमतेतुम् ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ शैब्य नृपते पुण्यं सृज्यते नाम नामतः । सत्रायो तस्य वैशोभोऽथो पर्वतमारदौ ।
 तौ कदापिदृष्टं तस्य प्रविष्टौ तद्दिदृक्षया । विधिवशाच्चितौ तमे श्रीतौ तथेवपुः सुधम् ।
 तद्गदाचित्तुखाक्षीने ताभ्यां सह शुचिस्मिताः । दुष्टिताभ्याममत्कन्या सृष्ट्वाऽम्बरवर्णिनी । ॥२॥
 तस्याऽभिव्यक्तिं कन्यामभ्यनन्दयामि विधिः । तस्य लिङ्गाभिराग्नीभिरिष्टाभिरभिनः स्मिताः ।
 तास्मिन्निष्ठासन्निधास्तस्य पर्वतः । प्रहसन्निवः कस्येय चक्षुषापाद्गौ सञ्जयवसयस्यता ।
 उताहो भाः सिद्धकेश ज्वलनस्य शिखा त्रिषंः श्रीर्क्षा कीर्तिर्दृष्टिं पुष्टिं चिद्विद्यमम प्रभा ।
 एवं भुवांश्च देवर्षि नृपति सृज्यतेऽप्रवीतः । मनेषधमगन् कन्या मत्तो वरमभीषुति ।
 नारदस्तत्रवीदेनं देहि मन्त्रमिमं नृप । भार्यार्यं समहर्ष्यं प्राप्नुवेदिव्यस्य नृप । ॥३॥
 ददानीत्येव संवत्स्रं सृज्यते प्राह नारदः । पर्वतस्य सुवर्णस्य नारदं वाक्त्रमप्रवीतः ।
 हृदयेन मया पूर्वं वृतां वै वृत्तवानसि । यस्मादृता तया विप्र मागा स्वर्गं यथेषुया ।
 स-मन्तो नारदसौ प्रत्युवाचोत्तरं वचः । मनोवाग्मुहुरिषयाया दत्ता चोदकपूर्वकम् ।
 पाणिपद्ममन्त्राय प्रथितं वरलक्षणं । नयेवा निश्चिता निष्ठा निष्ठा सप्रपदी स्मृता ।
 अनुत्पन्नं च भार्यार्यं मानवं ध्यातवानसि । तस्मान्त्वमपि न स्वर्गं गमिष्यसि मया विना । ॥४॥
 नन्याऽन्येभ्यं श्रद्धा वै तस्यतुल्यं तादृशी । अथ सोऽपि नृपो विप्राणामाच्छादनभोजने ।
 पुत्रकाम परं श्रद्धा यजेनोपाचरन्कुचि । तस्य प्रसन्ना विप्रैश्च कदाचित्पुत्रमीष्व ।
 तपः खाद्याभिरिता वेदेवेदाङ्गपारगा । सहिता नारदं प्राङ्मूर्ध्नि सौ पुत्रमीषिन् । ॥५॥
 तथेत्युक्त्वा द्विजैस्तः सृज्यते नारदोऽप्रवीतः । तुभ्यं प्रसन्ना राजर्षे पुत्रमीषन्ति ब्राह्मणाः ।
 वरं वृणीव भद्रं ते यादृशं पुत्रमीषितं । तथोक्तं प्राञ्जलीराजा पुनं वने गुणान्वितं ।
 यद्गच्छितं कीर्तिमन्तोजस्मिन्मरिन्दम् । यस्य मूवं पुरीषस्य क्रोदः खेदस्य काशस्रं ।
 सुवर्णधीविरित्येवं तस्य मामाभवत्सितौ । तस्मिन् वरप्रदानेन बह्व्यत्यमितम्भनं ।
 कारयामास नृपतिः सौवर्षं सर्वमीषितं । गृहप्राकारदुर्गाणि ब्राह्मणावसथान्यपि । ॥६॥
 शय्यासनानि स्थानानि स्नातोपिठरभोजनं । तस्य राज्ञोऽपि यदेष्टं वाद्याद्योपस्कराय ये ।
 सर्वं तत्काश्चनमय कालेन परिवर्द्धितं । अथ दक्षुगणा श्रुत्वा दृष्ट्वा चैनं तयाविधं ।
 सभूय तस्य नृपते समारब्धासिक्थीषितुः । केचित्तेवामुवन् राज्ञं पुनं गृह्येन वै स्वयं ।
 योऽस्माकरः काश्चनस्य तस्य यत्नश्चरामहे । ततस्तो दक्षयोऽनुभा प्रविश्य नृपतेर्येहं ।
 राजपुत्रं ततो जङ्घुः सुवर्णधीनिं वलात् । गृह्येनमनुपायज्ञा नीलारण्यमचेतसः ।
 हत्वा विमलं चापश्यन्नुन्मा वस किञ्चन । तस्य प्राणैर्विमुक्तस्य नरन्तदरद वस ।

दक्षवयु तथान्योऽन्य जहुर्मूर्धा विरेतस । इत्वा परस्परं मष्टा कुमारं चाहुत मुवि ।
 अश्रमायं गता धीरं नरकन्दुकारिणः । तं दृष्ट्वा निहतं पुत्रं वरदत्तं मदातया ।
 विष्टपापं सुदुःखात्तं ब्रह्मा कर्षणं नृप । वित्तपन्नं निबन्धाय पुत्रगोकहतं नृप ।
 प्रत्यदृश्यत देवार्पणं नरेदो मृषसन्निधौ । उवाच चैनं दुःखार्त्तं वित्तपन्नमचेतसं ।
 सञ्चयं नारदोऽभ्येत्य तन्निवेधं युधिष्ठिर । कामानामनित्तत्त्वं सञ्चयेह मरिच्यधि ।
 यस्य चेतो बयद्वेगे ण्विता ब्रह्मवादिनः । आविचितं मरुत्तञ्च मृतं सञ्चयं शुश्रुम ।
 सम्भतं याजयामास स्पर्द्धया वै दृढस्पर्द्धा । यस्यै राजर्षये प्रादाद्वेदं स भगवान् प्रभु ।
 हैमं हिमवतः पार्श्वं यियचोर्विभिधैः सखैः । यस्य सेन्द्रामरगणा दृढस्य तिपुरोगमाः ।
 देवा विश्वरूपः सर्वे यजमाने समासते । यज्ञशटम्य सौवर्षाः सर्वे चाक्षरिच्छदाः ।
 यस्य सर्वे तदा अन्नं मनोऽभिप्रायगं शुचि । कामतो बुभुजुर्बिप्रा सर्वे चाक्षार्येनो दिजाः ।
 मयोदधिघृतं चैवैश्वर्यमोऽज्यस्य शोभनं । यस्य यज्ञेषु सर्वेषु वार्धास्याभरणानि च ।
 हंसितान्युपतिष्ठन्ते प्रहृष्टाश्चैव पारगान् । मरुतः परिविष्टारो मरुत्तस्याभवन् गृहे ।
 आविचितस्य राजर्षेर्विश्वेदेवा समासदः । यस्य वीर्यवतो राज्ञः सुदृष्ट्या मर्त्यवन्द्यः ।
 हविर्मन्त्रिपिता येन सप्तक्वत्तैरिदोक्थः । अश्विणाञ्च पितृणाञ्च देवानां सुखजीविनां ।
 ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैः सर्वैर्दानैश्च सर्वदा । श्रयणासनयानानि स्वर्वाग्राभ्यः दुस्त्वगा ।
 तत्सर्वममिदं वित्तन्दत्तां विभेभ्य इच्छया । सोऽनुष्वातस्तु शनैश्च प्रजा कृत्वा निरामयाः ।
 अद्भुतानो जितान्तोऽकान् गन् पुण्यदुष्टोऽस्यमान् । सप्रजः सनृपामात्यवदारापयबान्धवः ।
 योदनेन सहस्राब्दं मरुतो राज्यमन्वजात् । स चेन्ममार सञ्चयं चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रान्पुण्यतरस्तुभं मा पुत्रमनुतप्यथा । अयन्वानमदाचिष्यमभियैयेति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अमिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ सुशेच नाम राजानं मृतं वृञ्चयं शुश्रुम । एकवीरमष्टयन्तममरैरभिविचितं ।
 यः प्राप्य राज्यं धर्मैश्च कनिग्रहपुरोहितान् । अश्वच्छात्मनः श्रेयं दृष्ट्वा तेषां मते स्थितः ।
 प्रजानां पातनं सर्वेषां दानमिच्छा द्विषज्ययः । एतत्कुक्षौ विद्याय धर्मैश्चैव च्छुनागमं ।
 धर्मैश्चाराधयन् देवान्वाणैः शत्रून् जयन्त्यथा । सर्वेषां च भूतानि स्वगुणैरथ्यरञ्जयत् ।
 यो भुक्तेमा वसुमती चेच्छाटविकवर्जितः । यस्यै ववर्ष पत्न्येनो विरथं परिवत्सरान् ।
 शैरण्यास्तव वाहिन्यः खेरिण्येष्टाभवन् पुरा । याहान कर्कटकांश्चैव म्लयांश्च विविधान् बहून् ।
 कामान्वर्षति पत्न्येनो रूपाणि विविधानि च । शौवर्षान् प्रमेयाणि वाप्यथ कोमलधियाः ।
 सहस्रशमनान् कुमान् नृकान् मकरकच्छपान् । शौवर्षान् विहितान् दृष्ट्वा ततोऽप्रायत ये तदा ।
 तत्सुवर्षमप्यन्तं राजर्षिः कुरुजाञ्चते । ईजानो वितते जज्ञे ब्रह्मण्येष्टोऽहमन्वत ।
 सोऽयमेधसश्चैव राजसूयमतेन च । पुष्टौ चक्षिद्ययमैश्च प्रभूतवरदक्षिणैः ।

११२

११३

११४

११५

११६

११७

काम्यनैमित्तिकाजसैरिष्टाङ्गतिमवाप्नुयात् । सचेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्तथा ।
 पुष्पापुष्पतरस्तभ्यं मा पुंक्षमनुत्थयाः । अथज्वानमदाचिष्यमभिधैषीति व्याहरन् । १११
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि योद्धराजिके षट्षष्टाध्याये ॥ ५६ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ राजानं पौरवं वीरं शूतं सञ्जय शुश्रुम । यः सहस्रं सहस्राणां श्रेतानयानवा स्रजत् ।
 तस्याग्रमेधे राजर्षेर्देशाद्देशात्मनेयुषां । शिवाचरविधिज्ञानां नासौत्संख्या विपर्यिता ।
 वेदविद्याप्रतप्ताता वदान्याः प्रियदर्शनाः । सुमित्राच्छादनशृङ्गाः सुगन्ध्यासनवाहनाः ।
 मदनभेनगन्धर्वैः पूषकैर्वह्ममानकैः । नित्योद्योगैश्च क्रीडद्भिस्त्वयसा परिहर्षिताः ।
 यमे यमे यथा कालं दक्षिणाः सोऽत्यकालयत् । दद्याद्दमसहस्राख्याः प्रमदाः काश्यपप्रभाः । ११२
 सञ्जयाः सपताकाश्च रथा हेममयास्तथा । यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
 धूर्ध्वशायगणाढ्याः सशस्त्रेणोग्रताः । शतं शतसहस्राणि क्षत्रमात्रे महात्मनां ।
 गवा सहस्रानुचरान् दक्षिणामत्यकालयत् । तत्रास्य गाथा गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।
 हेमदृज्जो रोप्यसुराः सक्ताः कांक्षदोदनाः । दासीदासखंरोध्राश्च प्रादादाजाविकं वज्र ।
 रत्नानां विविधानाञ्च निविधानाञ्चपर्वतान् । तस्मिन् संविनते यमे दक्षिणामत्यकालयत् । ११३
 अङ्गुल्य यजमानस्य स्त्रधर्मोधिगतः । शुभाः । गुणोत्तरास्तु कृतवत्सखायन् चार्यकानिकाः ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्तथा । पुष्पापुष्पतरस्तभ्यं मा पुंक्षमनुत्थयाः ।
 अथज्वानमदाचिष्यमभिधैषीति व्याहरन् ।

रताहन्त्रा वरानिष्टान् शिविः काले दिवङ्गतः । सचेन्ममार सञ्जय चतुर्भङ्गतरस्तथा ।

पुत्रात्पुष्टतरस्तुभे मा पुत्रमनुत्पयदाः । अयञ्जानमदाचिष्ठमभिधैथेति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ नारद उवाच ॥ राम दामरयिष्वेव सृतं सञ्जय मुमुक्षुम् । यं प्रजा अन्वमोदन्त पिता पुत्रानिवारवान् ।

असह्योया गुणा यस्मिन्नासन्नमिततेजसि । यच्चतुर्दशवर्षाणि निदेशोत्पितुरच्युतः ।

वने वनितया सार्द्धमवसन्नक्षणाग्रजः । अधान च जनस्थाने राक्षसान्मनुजवर्गम् ।

तपस्त्रिंशं रक्षार्थं सहस्राणि चतुर्दश । तत्रैव वसतस्तस्य रावणो नाम राक्षसः ।

कहार भाव्यो वैदेशी संमोक्षेन सहायुगं । तमागच्छारिणं रामः पौलस्त्यमजितं परैः ।

अधान समरे कुङ्कः पुरेव अन्मकोऽन्धकं । सुरासुरैरवधन्तं देवम्राक्ष्यकण्टकं ।

अधान स महाबाहुः पौलस्त्यं सगणं रणे । स प्रजानुग्रहं कृत्वा चिदमैरभिपूजितः ।

व्याय कृत्स्नं जगत् क्रौर्या सुरार्पिगणसेवितः । स प्राप्य त्रिविधं राज्यं सर्वभूतानुकम्पकः ।

आजहार महायज्ञं प्रजा धर्मेण पावयन् । निर्गलं सजाक्षयमयमेधयतं विभुम् ।

आजहार सुरैर्मस्य हविषामुदमावहत् । अन्येय विविधैर्गैरीजे वज्रगुणैश्चैव ।

क्षुत्पिपासेऽजपद्मः सर्वैरोगार्थं देहिनां । सततं गुणसम्यगो दीप्यमानः स्तौतेऽपि ।

अतिमूर्खाणि भूतानि रामो दामरयिष्यभौ । स्वशोणं देवतानाञ्च मानुषाणाञ्च सर्व्वयः ।

वृथिभ्यां सह बाधोऽभूद्रामे राज्यं प्रशासति । नाहीयन्त तदा प्राणाः प्राणिनां न तदन्यथा ।

प्राणापानसमानास्य रामे राज्यं प्रशासति । पर्य्यदीप्यन्त तेजोऽपि तथानथाञ्च नामवन् ।

दीर्घदुवः प्रजाः सर्व्वा युवा न चियते तदा । वेदेयतुर्मिः क्षुधीताः प्राप्नुवन्ति दिवौत्सवः ।

इयं कथ्यते त्रिविधं निष्पूतं कृतमेव च । अदंशमशका देशा नष्टव्यासवरीहयाः ।

मासु प्राणसृतां मृत्युमाकाशे ज्वरुनोऽद्दहन् । अघर्षैरुचयो बुभुक्षा मूर्खो वा नामर्षस्तदा ।

प्रजाः शिष्टेष्टवर्षाण्यः सर्व्वे वर्णास्तदाऽभवेन् । स्वधा पूजाञ्च रचोभिर्जनस्थाने प्रणामित ।

प्रादास्त्रितय रक्षांसि पिष्टदेवेभ्य इन्दुरः । सहस्रपुत्राः पुत्रया दशवैवशतासुव ।

न च व्योढाः कनिष्ठेभ्यस्तदा आह्वान्यकारयन् । युवा श्योभो लोहिताभो मत्तमातङ्गविक्रमः ।

आजानुवाञ्च सुभुजः सिंहस्तुभ्यो महाबलः । दशवर्षसहस्राणि दशवर्षयुतानि च ।

सर्व्वभूतमनःकानो रामो राज्ञ्यमकारयन् । रामो रामो राम इति प्रजानामभवन् कथा ।

रामात् रामं जगद्भूद्वर्गमे राज्यं प्रशासति । चतुर्विधाः प्रजा रामः स्वर्गं नीत्वा दिवं गतः ।

आत्मानं सम्प्रतिष्ठाय राजदंशमिहाष्टया । स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भङ्गतरस्तथा ।

पुत्रात्पुष्टतरस्तुभे मा पुत्रमनुत्पयदाः । अयञ्जानमदाचिष्ठमभिधैथेति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके एकोनवष्टोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

॥ नारद उवाच ॥ भगीरथश्चेद्राजानं सृतं सञ्जय मुमुक्षुम् । येन भागीरथो गङ्गा चयनैः काश्चनेक्षिता ।

य. सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः । राज्ञय राजपुत्रांश्च ब्राह्मणेभ्योऽहमन्यत । १५०
 सर्वारथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्भुजः । रथे रथे गतं गागाः सर्वे वै हेममालिनः ।
 सहस्रमथाथैकेन राजानं पृष्ठतोऽन्यथः । श्वे श्वे श्वे श्वे गावो गवां पयादजाविकं ।
 तेनाक्रान्ता जलैधेन दक्षिणा भूयसीर्ददत् । उपह्वरेऽतिथयिता तस्याहो निपसादह ।
 तथा भारीरथो गङ्गा उर्व्वगो चामवत् पुरा । दुहित्वं गता राज्ञः पुत्रतममगमत्तदा ।
 तान्नु गाथां जगुः प्रीता गन्धर्वाः सूर्यवर्षयः । पितृदेवमनुष्याणां प्रह्वनां बलपुत्रादिनां । १५१
 भारीरथं यजमानमेष्ठाकं भूरिदक्षिणं । गङ्गा समुद्रगा देवो वने पितरमोचरं ।
 तस्य सेनैः सुरगणैर्देवैश्चः खड्गहृत् । सम्यक्परिगृहीतश्च ज्ञानविज्ञो निरामयः ।
 यो य इह्येत विभो वै यव यचात्मनः प्रियं । भगीरथस्तथा प्रीतस्तत्र तनानयदधो ।
 नादिषं ब्राह्मणेभ्योऽधीत्यस्य यत् स्यात् प्रियं धनं । योऽपि विप्रप्रसादिनं ब्रह्मजोऽकगतो नृपः ।
 येन यातौ मखमुखौ दिग्गवाविहृपादयाः । तेनावस्थातुमिच्छन्ति तं गत्या राजमोचरं । १५२
 स चेक्षमार सृञ्जय चतुर्भरतरस्तथा । पुत्रात् पुण्यतरस्तुभं मा पुत्रमनुतथया ।
 श्वज्ज्वानमदाचिण्ममभिषेयेति व्याहरन् । १५३
 इति श्रीमद्वाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ दिलोपं वै चैलविषं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । यस्य यज्ञयतोऽवाचन् प्रसुतापुतयो दिगाः ।
 तत्तज्ज्ञानार्थं ह्यमन्त्रा यज्ञान्, पुत्रपौत्रिणः । य इमां वसुधं पूर्णं वसुधां वसुधाधिपः ।
 ईजानो विविधैर्धैर्ब्राह्मणेभ्योऽहमन्यत । दिलोपस्य च यज्ञेभ्यु जतः पन्था हिरण्यस्य । १५४
 तं धर्मनिव कुर्व्वाणाः सेनैः देवाः समागमन् । श्वात्वं प्रपवाचस्य यस्य शूरे हिरण्यस्य ।
 रागखाण्डवमोक्षैश्च मत्ताः पथियु शरते । तदेतद्वृत्तं मन्ये श्वेनैः सङ्गं नृपैः ।
 यदसु युधमानस्य श्वे न परिपेततुः । राजानं दृढधर्मानं दिलोपं सत्यवादिनं ।
 योऽपश्यन् भूरिदक्षिणं तेऽपि खर्गजितो वराः । पञ्चशब्दा न जीर्घ्यन्ते खट्वाङ्गस्य निवेशेन ।
 स्वाध्यायघोषो व्याघ्रायः पितृताञ्जित खादत । स चेक्षमार सृञ्जय चतुर्भरतरस्तथा । १५५
 पुत्रात् पुण्यतरस्तुभं मा पुत्रमनुतथयाः । श्वज्ज्वानमदाचिण्ममभिषेयेति व्याहरन् ।
 इति श्रीमद्वाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके एकत्रयोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ मान्याता चेदौवनाशो मृतं सृञ्जय शुश्रुम । देवासुररुन्यथाणां चोक्तविजयो नृप ।
 यं देवावधिनौ गर्भान् पितुः पूर्व्वं शक्यतुः । भृगव्यां विचरन् राजा वपित आन्तवाहनः ।
 धूमं दृष्ट्वाऽगमत् सर्वं प्रपदाज्यमवाप यः । तं दृष्ट्वा युवनायश्च अठेरं सनुतां गतं ।
 गर्भोद्भिज्जर्तुं देवावधिनौ मियजाम्यरौ । तं दृष्ट्वा पितृबलोद्भयानं देववर्षं । १५६
 अन्योऽन्यमब्रुवन् देवाः कथयं धास्यतीति वै । मामेवायं धवलये इति हृष्टाह वासवः ।
 ततोऽङ्गुलिभ्यो धीन्द्रक्ष आदुरासीत् पयोऽमृतं । मां धास्यतीति कारुण्यात् यदोद्भोक्ष्यन्कल्पयत् ।

तस्मान्नु मान्धातेत्येवं नाम तस्य तु तैः कृतं । ततस्तु धाराः पयशो घृतस्य च महात्मनः ।

तस्यास्यै यौवनायस्य पाणिभिर्द्रक्ष्य चाखवत् । अपिवत् पाणिभिर्द्रक्ष्य तमापाद्य व्यद्वेष्ट ।

सोऽभ्यवद्वा दशमसो दादशहेन वीर्यवान् । इमास्तु शयिवो कृतज्ञमिकाङ्क्षा स व्यजो जयत् ।

धर्मात्मा धृतिमान् दीर्घः सत्यपञ्चो जितेन्द्रियः । जनमेजयं सुधन्वानं गयं द्रुपदं वृहद्रथं ।

असितञ्च नृगञ्चैव मान्धाता धनुषाऽजयत् । उदेति च यतः सुय्यो यव च प्रतितिष्ठति ।

तत्सर्वं यौवनायस्य मान्धातु चेवमुच्यते । सोऽयमेधमतेरिष्ट्वा राजसूयप्रतेन च ।

अददद्देहितास्तस्यान् प्राङ्मणेश्चैः विनापते । देहस्थान् योजनोत्थेधान् आधत्ताम् द्रव्ययोजनं ।

वज्रप्रकारान् सुखादून् भक्ष्यभोग्यान्पर्वतात् । अतिरिक्तं प्राङ्मणेश्चैः भुञ्जन्नाद्रीयते जनः ।

भक्ष्यान्नपाननिचयाः शूद्रशूद्रमुख्यक्षर्यताः । घृतहृदाः सुपपङ्का दधिमेणो गुडादकाः ।

रुद्धुः पर्वतान् नद्यो मधुघोरवहाः शूद्राः । देवासुरनरा यथा गन्धर्वैरगपविष्णुः ।

विप्रास्तवागनासासन् वेदेवेदाङ्गनरगाः । प्राङ्मणेश्चैः स्वययद्यापि नासंस्तथाविपक्षितः ।

समुद्रान्तां वसुमतीं वसुपूर्णाञ्च स्रज्यतः । स तां प्राङ्मणेश्चैः कृत्वा जगामास तदा नृपः ।

गतः पुष्कटताक्षोकान् सुधायश्च यश्च द्रिश्च । स चेन्नानारं सृज्य चतुर्भद्रतरस्त्रया ।

पुष्कान् पुष्कतरस्तुभ्यं मा पुष्पमनुतयथा । अयज्जानमदाविष्यमभिष्येति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके द्विष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ नारद उवाच ॥ यथातिं गाङ्गमञ्चैव भूतं सृज्य शूद्रभुम् । राजसूयमतेरिष्ट्वा सोऽयमेधमतेन च ।

पुण्डरीकसदृशेण वाजमेधमतेनैवा । अनिराचसदृशेण चातुर्भास्त्रेयं कामतः ।

अग्निष्टोमैश्च विविधैः स्रजैश्च प्राज्यदक्षिणैः । अन्नह्मणानां यदि सः शयियामक्षि किञ्चन ।

तत् सर्वं परित्यज्याय ततो प्राङ्मणेश्चात्करोत् । व्यूढे देवासुरे युद्धे कृत्वा देवसहायतां ।

चतुर्हो दमजत् सर्वैः चतुर्भ्यः शयिवीमिमां । यश्चैर्गोत्राविधैरिष्ट्वा प्रजामुत्पाद्य चोत्तमां ।

देवयान्याद्यौघमक्षां पार्श्वेष्ठायाञ्च धर्मतः । देवारण्येषु सर्वेषु विजहारामरोपमः ।

आत्मनः कामकारेण द्वितीय इव वासवः । यदा नाथ्यगमच्छान्तं कामानां सर्ववेदवित् ।

ततो गाधामिमो गीता सदारः प्राविशदभे । यत् शयियो गोहियवै हिरण्ये पन्नगः स्त्रियः ।

शासनैकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शनं ब्रजेत् । एवं कामान् परित्यज्य यथातिर्घृतिमेव च ।

पूर्वं राज्ये प्रतिष्ठाप्य प्रयतो वनमोत्थरः । स वेत्स्यमारं सृज्य चतुर्भद्रतरस्त्रया ।

पुष्कान् पुष्कतरस्तुभ्यं मा पुष्पमनुतयथा । अयज्जानमदाविष्यमभिष्येति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके त्रिष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ नारद उवाच ॥ नामागमम्बरीषश्चेन्मृतं सृज्य शूद्रभुम् । यः सहस्रं स्रजसाणां राजाश्चैकस्त्रयोधयत् ।

त्रिगोपनाणान् सृज्मानं समन्तादैरिष्टोऽभ्ययात् । अस्त्रयुद्धं हि देवा भिराः सृजन्त्याग्निवा गिराः ।

सलभाभादमीकृत्य तेषां सोऽस्तवनेन च । कदायुधध्वजरायान् कृत्वा प्राणान्गतयथा ।

११८०

११८१

११८२

११८३

११८४

११८५

त एनं मुक्तसत्राहः प्रार्थयन् जीवितैषिणः । शरणमीयुः शरणं तव स्म इति वादिनः ।

स तु तान् वशगाम् कृत्वा जित्वा चेमां वसुन्धरा । इदं यज्ञमैरिष्टैर्ध्यायस्त्वं तथाऽनघ ।

सुभुजु सन्धैर्यक्षमन्त्रमन्ये जनास्तदा । तस्मिन् यज्ञे तु विम्रेष्टाः सुवृष्टाः परमार्चिताः ।

मोदकान् पूरकान् पूषान् स्वादुपूर्वाद्य मृकुलीः । करस्थान् प्रयुष्टदोका अघानि सुकृतानि च ।

सुषान् मेरयकान् पूषान् रागखाण्डवपानकान् । मिष्टान्नि सयुक्तानि मृदूनि सुरभीणि च ।

घृतं मधु पयसोधं दधोनि रसवन्ति । फलं मूलञ्च सुखादु दिशास्तत्रोपभुञ्जते ।

मादनीयानि पानानि विदित्वा चात्मनः सुखं । आपिबन्ति यथाकालं पानपा गीतवादिनैः ।

यद्यस्मै गाथा गायन्ति शीवा हृष्टाः पतन्ति च । नाभागस्तुतिर्धनुक्ता ननृतस्य सदक्षसः ।

तेषु यज्ञेयस्त्रीषो दक्षिणामत्यकालयत् । राज्ञां व्रतसहस्राणि दक्षप्रयुतयाजिनः ।

हिरण्यकवचान् सर्वान् श्वेतच्छ्वचक्रकोणकान् । हिरण्यखन्दनाकुट्टान् शानुयाचपरिच्छदान् ।

ईजानो विविधैर्भोजैर्दक्षिणामत्यकालदत् । मूर्ध्नाभिषिक्तान् मृषान् राजपुत्रव्रतानि च ।

सदण्डकोपनिचयान् ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । नैवे पुण्यजनाद्यकुः करिष्यन्ति चापरे ।

यदस्त्रीषो भूपतिः करोत्यमितदक्षिण । इत्येवमनुमोदन्ते श्रोता यक्ष महर्षयः ।

स चैतन्मरार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्रया । पुत्रान् पुण्यतरस्त्रयं मा पुत्रमनृतयथाः ।

अदज्जानमदाक्षिणमभिधेयेति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ ब्रह्मविन्दुं च राजाभं मृतं सञ्जय प्रभुसुम । इदं स विविधैर्दक्षैः श्रीमान् सदपराक्रमः ।

तस्य भार्यासदृशं व्रतमाधेयमात्मनः । एकैकस्यास्य भार्यायां सदृशं व्रतमाभवत् ।

ते कुमारः पराक्रान्ताः धर्मं नियुतयाजिनः । राजानः क्रतुभिर्मुख्यैरीजाना वेदपारगाः ।

हिरण्यकवचाः धर्मं धर्मं शोक्तमधश्चिनः । धर्मैः स्यमेधैरीजानाः कुमारः ब्राह्मविन्दवः ।

ज्ञानयन्त्रेण राजेभ्यो ब्राह्मणेभ्योऽदत् पितः । व्रतं व्रतं रथगजा एकैकं वृष्टतोऽचयुः ।

राजपुत्रं तदा कन्याशपनीयस्त्ववदृताः । कन्यां कन्यां व्रतं नागा नागैः कागैः व्रतं रथाः ।

रथे रथे व्रतश्चात्रा वाजिनो हेममालिनः । अथे अथे सदृशज्ञा गवो पश्चाद्वाविकाः ।

श्मश्रून्मन पयसाममन्त्रमेधे महामये । ब्रह्मविन्दुर्महाभागो ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।

वार्धाय पूषा धावमे । अथमेधे महामये । ते तथैव पुनर्याम्ये तावन् काञ्चनाभवनम् ।

भयदायपाननिचयाः पर्वताः शोभन्मुच्यताः । मध्यायमेधे निर्वृते राज्ञः शिष्टाख्येयदम् ।

तुष्टपुष्टजगदीर्षाः शान् विप्रास्तनामयाः । ब्रह्मविन्दुरिमां भूमिं चिरं भुक्ता दिवं गतः ।

स चैतन्मरार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्रया । पुत्रान् पुण्यतरस्त्रयं मापुत्रमनृतयथाः ।

अदज्जानमदाक्षिणमभिधेयेति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ नारद उवाच ॥ गयश्चामूर्तरयसं मृतं छन्देय शुश्रुम । यो वै वर्षव्रतं राजा कृतमिष्टाग्रनोऽभवत् ।

तस्मै क्षामिर्वरं प्रादात्ततो वने वरं गयः । तपसा ब्रह्मचर्येण व्रतेन नियमेन च ।

गुरुणाञ्च प्रयादेन वेदानिच्छामि वेदिह । स्वधर्मैषा विहिंसान्यान्धनमिच्छामि चाद्यम् ।

विप्रेषु ददन्तैव अह्ना भवति नित्यम् । अनन्यासु सर्वज्ञासु पुत्रजन्यं च मेभवेत् ।

अन्नं मे ददतः अह्ना धर्मो मे रमतां मनः । अविघ्नं चान्तु मे नित्यं धर्मकार्येषु पावकः ।

तथा भविष्यतीत्युक्ता तत्रैवान्तरभोजयत् । गयो ह्यवाप्य तत् सर्वं धर्मैषारीनञ्जीवयत् ।

स दम्पतेषमासाधो कालेष्वापपणेषु च । चातुर्थाद्वैद्य विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणैः ।

अयजच्छ्रद्धया राजा परिसम्पत्सरान् व्रतं । नवां व्रतसहस्राणि व्रतमयव्रतानि च ।

व्रतं निष्कषडक्षाणि गवाश्चाप्युतानि पट् । उद्यापोत्थाय संभ्रादात् परिसम्पत्सरान् व्रतम् ।

नक्षत्रेषु च सर्वेषु ददन्तव्रतदक्षिणाः । हंसैश्च विविधैर्यज्ञैश्चैवा सेनाऽऽह्विरां यथा ।

शैवर्षा इष्टिर्षो कृत्वा च इमां मणिप्रकरां । विप्रेभ्यः प्राददद्राजा अयमेधे महामखे ।

जान्मूदमया यूयाः सर्वे रत्नपरिच्छदाः । गयलासन् सख्द्रासु सर्वभूतमनोहराः ।

सर्वकामसख्द्रासु प्रादात्तांश्च गयनया । ब्राह्मणेभ्यः प्रहृष्टेभ्यः सर्वभूतेभ्य इव च ।

सप्तमूत्रनदीपनदीनदवनेषु च । नगरेषु च रात्रेषु दिवि व्याधि च योऽवसन् ।

भूतयामास विविधाः संहता यज्ञसम्पदाः । गयस्य सङ्गो घग्ना गायस्य इति तेऽनुवृत् ।

यत्किञ्चिदोजनायामा विप्रयोगनमायता । पश्चात्पुरश्चतुर्विधदेदी ह्याषीद्विष्णुस्यो ।

गयस्य यजनानस्य मुक्तावशेषमक्षिणता । प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽयं वारंस्थामरणानि च ।

अयोक्ता दक्षिणाद्यान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणः । यत्र भोजनमिष्टान्नं पर्वताः पञ्चविंशतिः ।

कुन्याः सुव्रतवाहिन्यो रथानामभवत्सदा । वस्त्राभरणगन्धानां राशयश्च इष्टमन्त्रिधाः ।

अथ प्रभावाच्च गयस्तिषु लोकेषु विभुतः । वटस्याद्यप्यकरणः पुण्यं तद्वापरस्य तत् ।

स चेन्नमार सञ्जय चतुर्भूततस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्त्वयं ना पुत्रमनुत्तमयाः ।

अपज्जानमदाविष्णुमभिशैत्येति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि श्रीमन्मनुबधपर्वणि षोडशराजिके षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ नारद उवाच ॥ साकृत्तं रनिदेवस्य मृतं सञ्जय शुश्रुम । यस्य द्रिस्तवाहता आसन् सदा महात्मनः ।

सहानभ्यागतान् विप्रान् नित्योन् परिवेशकाः । पक्षापकं दिवारारक्षमपर्याप्तं धनं तदा ।

न्यायेनाधिगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यो क्षामयत् । वेदानधोव्य धर्मैश्च यज्ञके दियतो वने ।

उपस्थिताश्च पशवः स्वयं यं संवितमत् । वहव स्वर्गमिच्छन्तो विधिवत्सवयजिनः ।

नदी महानसाद्यस्य प्रवृत्ता चर्मराशिनः । सप्ताचर्मण्वी पूर्वमग्निहोत्रेऽभवत् पुनः ।

ब्राह्मणेभ्योऽददन्निष्कं शैवर्षश्च प्रभावतः । तुभ्यन्निष्कानुभविष्कमिति हस्त प्रमापते ।

तुभ्यं तुभ्यमिति प्रादात् निष्कान् निष्कान् सहस्रशः । ततो पुनः समाश्वास निष्कानेव प्रयच्छति ।

अस्मं दत्तं मयाचेति निष्ककोटिं प्रदाय सः । सकाङ्का दास्यति पुनः कोऽन्यस्तत् सम्यदास्यति ।
 द्विजपाणिर्विद्येगेन दुःखं मे शान्त्यन्तं महत् । भविष्यति न सन्देह एवं राजाऽदददसु ।
 सहस्रमय सौवर्षानुपमान् गोमृतानुगान् । साष्टं व्रतं सुवर्षानां निष्कमाङ्गुलं तदा ।
 अथर्द्धमासमददद्वाह्मणेभ्यः समाः व्रतं । अग्निहोत्रोपकरणं यज्ञोपकरणञ्च यत् ।
 क्षपिभ्यः करकान् कुशान् खालीः पिठरमेव च । शयनासनयानानि प्राधादांश्च गृहाणि च ।
 ह्यरांश्च विविधान् दद्यादस्मानि विविधानि च । सर्वं सौवर्षं नेवासोद्वन्तिदेवस्य धीमतः ।
 तत्र स गायत्र्या गायन्ति ये पुराणविदो जनाः । रन्तिदेवस्य तान्दृष्ट्वा सन्तुष्टमनिमानुषी ।
 नेतादृशं दृष्टपूर्वं कुवेरसदमेवपि । धनञ्च पूर्यमाणं नः किं पुनर्मनुजेष्वपि ।
 यत्नं ब्रह्मोक्तपारेयमित्यूचुस्तत्र विस्मिताः । साङ्कृतेरन्तिदेवस्य या रात्रिमतिथिर्भवेत् ।
 आहभ्यन्त तदा गावः सहस्राष्टकविंशतिः । तत्र स सूर्याः क्रोशन्ति सुभृष्टमणिकुण्डराः ।
 स्रपं मूयिष्ठमश्रीध्वं नाथ मौषं यया पुरा । रन्तिदेवस्य यत्किञ्चित् सुवर्णमभवत्तदा ।
 तत् सर्वं वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । मत्पुत्रं तस्य हव्यानि प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
 वप्यानि पितरः काले सर्वकामान् द्विजोत्तमाः । स येनमार सृष्टय चतुर्भङ्गतरङ्गया ।
 पुष्टात्पुष्टतरुस्थं भा पुष्पनगुत्तपथाः । शयज्जानमदाक्षिणमभिषेद्येति व्याहरन् ।
 इति श्रीमद्भागारते द्वापयर्षेणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके सप्तपटोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

चक्रवर्त्ति ह्यदोनात्मा जितारिस्तजिनः परैः । स चेन्ममारं सूक्ष्मं चतुर्भङ्गतरस्तथा ।

पुत्रात् पुण्यतरस्तथ मा पुन्रमनुतथथा । अयन्मानमदाचिह्नमभिधेयेति व्याहरन् ।

इति श्रीमद्भारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशरात्रिके षष्ट्यष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ नारद उवाच ॥ इयं वैश्वज्ञ राजानं मृतं सूक्ष्मं शुश्रूषम् । यमभ्यषिञ्चन् साधान्ये राजसूये मर्हस्य ।

यज्ञतः प्रयितेत्युत्तु सन्धानमिमवन्पृथु । चतान्नस्वास्ते सन्धानं दत्तेवं चक्षितोऽभवत् ।

इयं वैश्वं प्रजा इष्ट्वा रक्षां स्मेति यदब्रुवन् । ततो राजेति नामास्य ह्यनुरागादजायत ।

अकृष्टपथा इयिषो आषोदैश्वस्य कामधुक् । सन्धानं कामदुघा गात्रं पुटके पुटके मधु ।

आषन् हिरण्यथा दर्भा सुखसर्पाः सुखावहा । तेषां चोराणि सन्धानां प्रजालेभ्यश्चेरते ।

फलान्यमृतकल्पानि स्नादूनि च मृदूनि च । तेषामाषीत्तदाहारो निराहाराऽनमभवत् ।

अरोगा सर्वविद्वांसो मनुयाश्चक्रुतोभया । न्यवसन् ययाकामं वृषेषु च गुहामु च ।

प्रविभागो न राजाणां पुराणश्चाभवत्तदा । ययासुखं ययाकामं तथैवा मुद्रितं प्रजा ।

तस्य संलक्षिता आपः समुद्रानभियास्यत । पञ्चताश्च ददुर्धर्मानं ध्वजमद्वयं नानवन् ।

तं वनस्यतयं शैलादेवास्तानगरेगराः । सप्तवैद्यं पुण्यजना गन्धर्वान्सुरयोऽपि च ।

पितरश्च सुखाशीनमभिगच्छेदमब्रुवन् । सघाडवि चक्षितोऽपि राजा मे प्रजा वितासि न ।

देहसम्भं महाराजं प्रभुं सञ्जीवितान् वरान् । यैवंयं श्रान्तौस्तु त्रिदैर्नैविद्यामहे सुखं ।

तथेत्युक्ता इयुर्बैष्णो महीलाजगव धनुः । अरांश्चाप्रतिमान् घोरान् विन्निविन्नाप्रशोभयौ ।

एतेष्वि वसुधे चित्रं चरैभ्यः काङ्क्षितं पथः । ततो दास्यामि भङ्गे ते सर्वं यद्य यथेष्टिन ।

॥ वसुधोवाच ॥ दुहितुलेन मां घोरं बह्वन्त्ययितुमर्हसि । तथेत्युक्ता इयुः सर्वं विधानमकरोदगो ।

ततो भूतनिकायस्ता वसुधां दुदुङ्गस्तदा । तां वनस्यतये पूर्वं समुत्तस्युर्दुपुवव ।

घातिष्ठद्वस्तवा वसुधो दोग्ध्री पात्राणि चेच्छते । वसोऽभूत्पुष्टिः शालः स्रवो देग्माऽभवत्तदा ।

ह्रिक्प्ररोहणं दुग्धं पाचमौदुम्बरं शुभम् । उदयः पर्वतो वसो मेरुर्दोग्धा महागिरिः ।

रत्नन्यापथयो दुग्धं पाचमय्यमयं तदा । देग्मा चावीत्तदा देवो दुग्धमूर्ध्वोत्तरं शिथं ।

असुरा दुदुङ्गर्ध्वमात्रपात्रे तु ते तदा । देग्मा दिगूर्ध्वं तत्राषोद्वस्तवाषो विरोचनः ।

अपिष्टं शस्त्रं नरा दुदुङ्गं इयिषीतये । स्नायस्त्रयो मुनिर्वसुधो देग्माऽभवत् इयुः ।

असुरपात्रे च तदा विष्टं दुग्धा वसुध्वरा । एतराष्टोऽभवद्देग्मा तेषां वसुधु तवक्तुः ।

सर्वविभिर्नृणां दुग्धं तया चाक्रिष्टकर्मभिः । देग्मा वृद्धस्यति पात्रं कन्दे वस्यथ सोमराट् ।

अन्तर्धानं चामपात्रे दुग्धं पुण्यजनेर्विराट् । देग्मा वैश्वस्यक्षेपा वसुधाषोदुपध्वजः ।

पुण्यगन्धान् पद्मपात्रे गन्धर्वान्सुरयोऽदुहन् । वसुध्विरयक्षेपां देग्मा विव्यत्सि प्रभुः ।

स्वधा रजतपात्रेषु दुदुङ्गं पितरश्च तां । वसो वैश्वस्यक्षेपां यमो देग्मानकृतादा ।

एवं निकायैस्तेर्दुग्धा पयोभीष्टानि सा विराट् । यैर्वर्त्तयन्ति ते ह्यत्र पात्रैर्वैश्वस्य नित्यम् ॥ ११
 यज्ञैश्च विविधैरिष्टा शृष्ट्यैश्च प्रतापवान् । सन्तर्पयित्वा भृतानि सर्वैः कामैर्षम प्रियैः ॥
 हेरष्यानकरोद्वाजा ये केचित् पार्थिवा भुवि । तान् ब्राह्मणेभ्यः प्रायच्छदयमेधे महामेधे ।
 यष्टिं गमहस्त्राणि यष्टिनागव्रतानि च । सौवर्षानकरोद्वाजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान् ददौ ।
 इमाश्च शृष्टिनी सर्वैः मणिरत्नविभूषिताः । सौवर्षामकरोद्वाजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान् ददौ ।
 स चेन्ममारुह्य चतुर्भद्रतरस्तथा । पुत्रान् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्तमम् ॥ १२
 अयज्जानमदाक्षिणमभिधेयेति यादवन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके एकोनसप्ततीऽध्यायः ॥ ६६ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ रामो महात्मनो द्रुपदो वीरलोकनमस्तुतः । जामदग्न्याऽप्यतिथया अविवक्षो मरिचिभिः ।
 दक्षायामनुपव्येति भूमिं कुर्वन्निमां सुखा । न चासीद्विक्रिया यस्तु प्राप्य त्रियमनुत्तमम् ॥ १३
 ॥ चत्त्रिधौ परावृष्टे वसे पितरि चाम्रवन् । ततोऽवधीत् कार्पवीर्यमजितं समरे परैः ।
 चत्त्रियाणां चतुर्षष्टिमयुतानि सहस्रम् । तदा मृत्योः समेतानि ह्येकैकं धनुषाऽग्रयत् ॥ १४
 बद्धदिपाद्याय तस्मिन् सहस्राणि चतुर्दश । पुनरन्यानि जघाह दन्तकूरं जघान ह ।
 सहस्रं मुष्केनाग्रन् सहस्रमस्त्रिणाऽवधीत् । उद्धन्वनात् सहस्रान् हृहया समरे हताः ॥ १५
 सरयायजगा वीरा निहतस्तत्र येरते । पितुर्नधामर्षितेन जामदग्न्येन धीमता ।
 निजघ्ने दक्षमाहसान् राम परशुना तदा । मल्लमृष्यन्त ता वाचो यासौर्ध्वममुदीहिताः ॥ १६
 भृगो रामाभिधावेति यदाऽक्रन्दन् दिजेत्तमाः । ततः कायोरदरदान् कुन्तिचुद्रकमासवान् ।
 अश्ववृक्कलिह्वाय विदेहान् ताघक्षिप्रकान् । रत्नोवाहान् वीतशेषान् विगर्जान् आर्पिकावतान् ।
 त्रिवीगन्यांश्च राजन्यान् देवाद्देवान् सहस्रम् । निजघान त्रितैर्षैर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ १७
 कोटोभ्रतमहस्त्राणि चत्त्रियाणां सहस्रम् । इन्द्रगोपकवर्षसा बभूवोवनिभक्ष च ।
 हथिरस्य मरीवाहान् धूर्जयित्वा मरीचि च । सर्वानष्टादशदीपान् वयमानीय भागैव ।
 हेजे कतुग्रते पुथी यमाप्तवरदक्षिणे । वेदीमष्टनलोत्सेधां श्रोत्रेणैः निधिमिर्निक्षेताः ।
 सर्वैरदग्नैः पूषा यताकाग्रतमाजिर्गः । घात्यारैश्च पशुगणैः सम्पूणांश्च महीमिमा ।
 रामस्य घामदग्न्यस्य प्रतिजघाह कश्यप । ततः शतसहस्राणि दिपैर्घातन् वेमभूपणान् ।
 निर्दंष्टुं पुष्टिर्षीं कृत्वा त्रिष्टेष्टज्जगदुधम् । काश्यपस्य ददौ रामो हयमेधे महामेधे ।
 विमद्वारात् पुष्टिर्षीं हृत्वा नि चत्त्रियाणां प्रभुः । द्रुपः कतुग्रतेर्वीरः ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
 सप्तदीपां वयुमनीं मार्गिषोऽष्टकं दिजः । रामो प्रोवाच निर्गच्छ वयुधातो ममाशेषा ।
 स वज्रपथः सप्तान् श्रोत्राण्यैः स्रितां पतिं । द्रुपपतिर्मुधां श्रेष्ठः कुर्वन् ब्राह्मणश्रामनम् ।
 अथावमद्रिः स्रियेष्टं महेष्टं पथतो जगम् । एवं गुणव्रतेर्जुष्टा भृगूणां कीर्तिर्बह्वनम् ॥

जामदग्न्याऽप्यतियथा मरिष्यति महाद्युतिः । तया चतुर्भद्रतरः पुष्पात् पुष्पतरस्तत्र ।

अथज्जानमदाचिच्छे मा पुन्रमनुतथयाः । एते चतुर्भद्रतरास्तथा भद्रयताधिकाः ।

मृता नरवरश्रेष्ठ मरिष्यन्ति च सञ्जय ।

१४१०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ व्यास उवाच ॥ पुष्पमाख्यानमायुष्यं श्रुत्वा षोडशराजिकं । श्रव्याहरचररपतिस्त्रिष्वपीमाधीत् स सञ्जयः ।

तमब्रवीत्तथाचीनं नारदो भगवानृषिः । श्रुतं कीर्त्तयतो मध्वं यद्योतने महाद्युते ।

अहोसिद्धं ततो नष्टं आहं गृह्णापतेरिव । स स्वमुक्तः प्रत्याह प्राञ्जलिं सृष्टयंसदा ।

एतत् श्रुत्वा महाबाहो धन्यमाख्यानमुत्तमं । राजर्षीणां पुराणानां यज्ज्ञानं दक्षिणावतां ।

विस्मयेन हतो ब्रोक तमबोवाक्यैरेतथा । विपाशास्ययथोपेतो ब्रूहि किंकरवाक्यहं ।

१४११

॥ नारद उवाच ॥ दिव्याऽपहतबोकस्त्वं त्रयोलेह यदिच्छसिः । तप्तत् प्रपक्षसे सर्वं न मृषावादिनो वध ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतेनैव प्रतीतोऽहं प्रसन्नो यद्भवान्नमः । प्रसन्नो यद्य भगवान् न तस्यालोह दुर्लभं ।

॥ नारद उवाच ॥ मृतं ददामि ते पुच्छं दस्युभिर्हतं हृद्या । उद्धृत्य नरकात् कष्टात् पश्यवत् प्रोक्षित यथा ।

॥ व्यास उवाच ॥ मादुरासीत्तत् पुच्छं सञ्जयस्याहृतं प्रभुः । प्रसन्नैर्नर्षिणा दत्तं कुर्वरेतनयोपमः ।

तत् सङ्कल्प्य पुच्छेण जीतिमानभवन्नृप । इजे च क्रतुभिः पुच्छैः समाप्तवरदक्षिणे ।

१४१२

अकृतार्थस्य भोतस्य न च साक्षादिको हत । अपञ्चाङ्गानपत्यस्य ततोऽप्यैवोचितः पुनः ।

गुरोरो वीरः कृतार्थस्य प्रताप्यारीन् सहस्रशः । अभिमन्युर्गतो वीरः पूतनाभिमुखो हतः ।

ब्रह्मचर्येण धान् काञ्चित् प्रश्रया च श्रुतेन च । स्त्रिये च क्रतुभिर्धानि तांसे पुच्छेऽवधान् गतः ।

विदांश्च कर्मभिः पुच्छैः स्वर्गमोहनि नित्यशः । ननु स्वर्गादये लोक काम्ये स्वर्गवांसिभिः ।

तस्मात् स्वर्गगतं पुच्छमञ्जुनस्य हतं रणे । न चैहानयितुं शक्यं किञ्चिदप्राप्यमोहितं ।

१४१३

यान् योगिनीं ध्यानविविक्तदर्शनः प्रयान्ति याज्ञोत्तममर्षिज्ञानो जनाः । तपोमिरिद्धैरनुयान्ति यत्तथा तामचर्यते तनयो गतो गतिं ।

अन्नात् पुनर्भावगतो विराजते राजिव वीरो ह्यमृतात्मरश्मिभिः । तामैन्दवीमात्मतनुं द्विजैर्धितां गतोऽभिमन्युर्न स शोकम ईति ।

एवं श्रुत्वा स्त्रिरो भूला गह्वरीन् धैर्यमाप्नुहि । जीवन्त एव न शोच्या ननु स्वर्गगतानघ ।

श्रोतुतो हि महाराज अधमेव विवर्द्धते । तस्माच्छोकं परित्यज्य श्रेयसे प्रयतेदुधः ।

प्रथममभिमानञ्च सुखप्रतिष्ठं चिन्तयेत् । एतदुद्धा बुधा शोकं न शोक शोक उच्यते ।

१४१४

एवं विद्धि धमुत्तिष्ठ प्रयतो भव मा गृह्य । श्रुतले सम्भवा मृत्योरुपांस्तनुपमानि च ।

सर्वभूतसमलङ्घ्यं चक्षुष्य विभूतयः । सञ्जयस्तु तं पुच्छं सृज्यं सञ्जोविनं पुनः ।

एवंविद्धं महाराज मागृह्य साधु धाम्यहं । एतावदुक्ता भगवांस्तु चैवान्तरथोयत ।

वागीशाने भगवति व्याधे व्यध्नवमः प्रभे । गते मतिमतां श्रेष्ठे समायास्त युधिष्ठिरं ।

पूर्वेषां पाथिभ्यां मदेद्वयतिभोजसं । न्यायाधिगतविज्ञानां तां कुला चक्षुषम् ।

संपूज्य मनसा विदुश्चित्रोकाश्चतुर्धिरः । पुनश्चाविनायकेन किं स्निह्ये धनञ्जय ।-

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि धौव्यराजिके एकहस्तोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ समाप्तश्च अभिमन्युवधः ॥

॥ अथ प्रतिज्ञापनम् ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन्निह निवृत्ते घोरे प्राणधनं च ये । आदित्येऽस्मिन् गते श्रीमान् सन्ध्याकाल उपसिते ।

अपयानेषु वासाय सैन्येषु सरतवसे । हत्वा संश्लक्ष्णकृतान् दिव्यैरस्त्रैः कपिध्वजः ।

प्राधान् स्त्रिभिरं जिष्णुमैत्रमास्याय तं रथं । गच्छेत् स गोविन्दं सान्द्रकलेऽभ्यभावतः ।

किं नु मे हृदयं त्रस्तं वाक् सञ्जति केवच । सन्दन्ति चापतिष्ठानि गात्रं सोदन्ति चाप्युतः ।

अनिष्टश्चैव मे शिष्टं हृदयापापमपेति । भुवि ये दिक्षु चाप्युपा उत्पानास्त्रासयन्ति मां ।

वज्रप्रकारा वृष्टयन्ते सर्वेऽपि नायकं विन । अयि स्त्रिभिरं महेन्द्राश्च सामात्यस्तु गुरोर्मम ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अर्थाशिवं तव अग्रतः सामात्यस्तु भविष्यति । माश्रुषुः किञ्चिदेवाभ्युत्थोऽकानिष्टं भविष्यति ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः सन्ध्यामुपास्यैव वीरौ वीराववादनैः । कथयन्तौ रणे कृतं मयातौ रथमास्त्रिभिरं ।

ततः स्त्रिभिरं प्राप्नो हतानन्दं हतमिव । वासुदेवोऽङ्गुनैव हत्वा कर्णं सुदुष्करं ।

भस्त्राकारं समासत्सु त्रिभिरं परवोरहा । श्रीमत्सुरमवोत् कृष्णमस्तु हृदयस्तुतः ।

मदन्ति नाद्य त्वयाणि माश्रुष्यानि जनाह्वन । मिश्रादुन्मुनिविषेयैः प्रज्ज्ञाशास्त्रैः सह ।

वीजा नैवाद्य वाद्यने श्रव्यातासस्त्रैः सह । मन्त्रानि च गीतानि न गायन्ति पठन्ति च ।

स्त्रुतिपुक्ताणि रम्याणि ममानीकेषु मन्त्रिनः । न्योषाद्यापि हि मां कृष्टा निवर्त्तन्ते ह्यधोमुखाः ।

कर्षाणि च ययापूर्वैः कृता नाभिवदन्ति मां । अपिस्त्रिभिरं भवेदद्य आदयोऽस्मै माधव ।

नहि प्रवृत्ति मे भावे कृष्टा स्त्रजममालुषं । अविषाद्यावराजस्य विराटस्य च मानदः ।

हर्षेणासौ वीर्यवान् सामर्थ्यं स्यात्प्रमाप्युत । नच मामद्य धीमदः महेन्द्रो भ्रातृभिः सह ।

रणादायान्तमुदितं प्रापुयाति हयस्त्रिवः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं संकथयन्तौ तौ प्रविष्टौ त्रिभिरं स्त्रेः । ददृशानि श्चक्रास्त्रस्यान् पाण्डवास्तु वीराः ।

कृष्टा भ्रातृय पुत्रांश्च विमना मानरध्वजः । अपश्यैव यैर्मादमिदं वचनमप्रवोत् ।

मुखसौऽप्रसन्नो वः सर्वेषामेव सद्यमे । नचाभिमन्युं पश्यामि मय मां प्रतिगन्दय- ।

मया न्युद्यत द्रोणेन चक्रव्यूहो विनिर्णतः । नचवस्तस्य मेलाऽस्ति विना श्रीमद्भर्भके ।

नचोपदिष्टास्त्राणीश्वराणीकादिनिर्गमः । कश्चिन्न वासो युष्मामि परानीकं प्रवेष्टितः ।

भित्वाऽनीकं महेष्वायः परेषां वज्रशो वृधिः । कश्चिन्न निहतः स्रष्टो भोमदः परवोरहा ।

मोहितासं महाबाहो जानं विन्दसिवादिषु । उपेन्द्रपदं ज्ञातु कथमायोधनेऽहतः ।

समद्राया प्रियं पुनर्द्रोणया केवल्य च । अन्वाधाय प्रियं नियं कोऽनघीत काटनोदितः ।
 बद्धो वृष्णिवीर्य्य केवल्य महात्मनः । विक्रमरुतिमाश्रम्यै कथमायोषने हतः ।
 वाष्णेयोदयितं शूरा मया सततचान्तिः । यद्विपन्नं न पश्यामि पश्यामि यमवादनं ।
 मृदुकुञ्चितकेशाकां बालं बालमगेश्वरं । मत्तद्विद्वद्विकान्त बालपोतनिवाहनं ।
 क्षितमिमधिगं शान्तं गृह्णाम्यकरं सदा । वाच्येऽयबालकर्षाणं प्रियवाञ्छाममत्सरं ।
 महोत्साहं महावीर्य्य दीर्घगजीवल्लोचन । मत्तानुकम्पिनं दान्तं न च नोचनुसारिणं ।
 कृतज्ञं शान्तवस्त्रं कृतात्मनिर्वाचिने । युष्मन्मिनन्दिनं गिर्यं द्विपतां मयवर्द्धनं ।
 खेया प्रियस्ति युक्तं पितृणां जययद्भिनः । न च पूर्वप्रहन्तारं सङ्ग्रामे नष्टवध्नं ।
 यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमवादनं । रघेयु गण्यमानेषु गणितं तं महारथं ।
 मयाऽयद्गुणं सङ्ग्रे तद्वधं बाहुशालिनं । प्रदुखल प्रियं निद्र्य केवल्य ममैव च ।
 यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमवादनं । सुनवं सुवराटाकं स्वविषूदयनच्छदं ।
 अपश्यतस्तद्वदनं का शान्तिर्हृदयस्य मे । तन्मोक्षगन्तुं रम्यं पुंस्त्रोक्तिरममध्वनिं ।
 अष्टोत्ततस्तस्य खनं का शान्तिर्हृदयस्य मे । रूपं चाप्रतिभं तस्य विदेशेऽन्तिदुर्धमं ।
 अपश्यतां हि वीरस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे । अमिव दग्धदं रं पितृणां वचने रतं ।
 नाचाहं यदि पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे । सुकुमारं सदा वीरं महार्थयथोदितः ।
 भूमावनायवच्छेत्त नूनं नायवतां वरः । श्रयानं समुपासति यं पुण्यममरस्थिषु ।
 धूमन्ध्या विप्रविहङ्गाश्चमुपासन्धृष्टिवा शिवाः । यः पुरा बोध्यते सुतः सुतमागधवन्दिमि ।
 बोधयन्मद्यतं नूनं स्त्रोपदां विहृते खने । हृष्यायासमुचितं तस्य तददने शुभं ।
 नूनमद्य रजोध्वंसं रणे रेणुं करिष्यति । सापुत्रकाविहङ्गस्य सततं मुत्तदर्शनं ।
 भाग्यहीनस्य कालेन यदा मे शौर्यं वञ्चान् । साऽग्नं संयमनी नूनं सदा सुसतिनां गतिं ।
 क्षमाभिर्नोदिता रम्या तयाऽत्यर्थं विराजते । नूनं वैवस्वनस्य त्वां वरुणस्य प्रियातिथिं ।
 इतस्तुर्हृदयेऽग्रे प्राप्नोमर्षं नदीवृक्षं । एवं विलय्य नङ्गाया भिक्षोपातो वणिग्यया ।
 दुःखेन महताविष्टो युधिष्ठिरमष्टवज्रः । कश्चित स कदनं कृतां परेयां कुलनन्दन ।
 खनितेऽभिमुखं सङ्ग्रे युध्यमानो नरर्षभैः । स नूनं वक्रमिर्ध्वं युध्यमानो नरर्षभैः ।
 अथवाय सहायार्थं मामनुध्यातवान् भुवः । पीडयन् शरैस्त्रोत्प्रेक्ष्यैः कष्टदोषादिभिः ।
 मानान्त्रिंशैः सुधाताथैर्मम पुत्रोऽल्यवेन । इह मे स्थात् परिचारं पितेति स पुनः पुनः ।
 इति विप्रनपन मन्ये नृर्षभैर्भुवि पातितः । अथवा मत्प्रसन्नं स खलोयो माधवस्य च ।
 सुभद्राय च समूहो नैवै वक्रमहेति । वज्रवारमयं नूनं हृदयं मृदुदं मम ।
 अपश्यतां दीर्घबाहुं रक्षाधं यव्यं दीर्घ्ये । कथम्याले महोत्साहा नृपेणा मर्षमेदिनः ।
 लोकोये वासुदेवस्य मम पुत्रोऽविपन्नः शरान् । यो मां निद्र्यमदोनात्मा प्रत्युद्गम्यमिनन्दति ।

उपयान्तं रिपून् हत्वा सोऽद्य मां किं न पश्यति । नूनं स पतितो ज्ञेते धरायां रुधिराक्षितः ।
 शोभयन्नेदिनीं गावैरादित्य इव पातितः । सुभद्रामनुशोचामि या पुत्रमपलायिनम् । १, ६, १
 रणेऽभिनवितं श्रुत्वा शोकार्ता वै विनद्धस्यति । सुभद्रा वक्ष्ये किं मां अभिमन्युमपश्यति ।
 द्रौपदी चैव दुःखार्ते तेऽपि वक्ष्यामि किञ्चन । वक्ष्यारमयं नूनं हृदयं यत्नं यास्यति ।
 सहस्रधा वधं दृष्ट्वा रुदतीं शोककर्षितां । दुःखानां धार्तराष्ट्राणां विदनादो मया श्रुतः । ७१
 युयुत्सुश्चापि कृष्णेन श्रुतो वीरानुपालभन् । श्रद्धावन्तो वीरस्य बालं हत्वा महारथाः ।
 किं मोदध्वमधर्मज्ञा पाण्डवं दृश्यन्तां वरं । किन्त्योऽबिप्रियं कृत्वा केयवार्जुनयोर्हृदये ।
 सिंहवद्वधो मोताः शोककाल उपस्थिते । आगमिष्यति वः श्विप्रं फलं पापस्य कर्मणः ।
 अघ्नोऽहि कृतस्त्रीन् कथं खादफलचिरं । इति तान् परिमाषन् वै वैश्यापुत्रो महामतिः ।
 अपायाच्छस्त्रमुत्सृज्य कोपदुःखमेव नितम् । किमर्थमेतन्नाख्यातं स्वया कृष्ण रणे मम । ७२
 अधस्तान्नामहं क्रूरांसादा सर्वान् महारथान् ।
 ॥ वक्ष्यामि उवाच ॥ पुत्रशोकाहितं पाथं ध्यायन्तं सानुलोचनं । निर्यज्ञा वासुदेवस्य पुत्राधिभिरभिभुतः ।
 मैवमित्यत्रोत्तु कृष्णस्त्रीशोकसमन्वितः । सर्वपापेभ्य वै पन्था शूराणामनिवर्त्तिनां ।
 क्षत्रियाणां विशेषेण येषां युद्धेन जीविका । स्या वै युध्यमानानां शूराणामनिवर्त्तिनां ।
 विहिता धर्मशास्त्रैर्गतिर्मतिमताः वरः । भुवं हि युद्धे मरणं शूराणामपलायिनां । ७३
 गतं युष्मकृतशोकानभिमन्युनसंभवम् । एतच्च सर्ववीराणां काङ्क्षितं भरतवर्धन ।
 सङ्ग्रासेऽभिमुखो न्यत्युः प्राप्नुयादिति मानदः । सच वीरान् रणे हत्वा राजपुत्रान् महाबलान् ।
 शीरेराकाङ्क्षितं न्यत्युः सम्प्राप्नोऽभिमुखं रणे । ना शूचं पुत्रवत्यान् पूर्वैरेव सम्यतनः ।
 धर्मोद्विग्नो कृतो धर्मो क्षत्रियाणां रणे क्षयः । इमे ते श्वातरः सर्वे दीना भरतवत्सवः । ७४
 मयि शोकवमाविष्टे नृपाय सुहृदस्तव । एतांश्च वचसा श्लाघा समाश्रयस्व मानदः ।
 विदितं वेदितव्यं ते न शोकं कर्तुमर्हसि । एवमाश्रयितं पाथं कृष्णेनाहुतकर्मणाः । ७५
 ततोऽवतीक्षता आदत्तु सर्वान् पाथं सगद्गहान् । स दीर्घबाहुः शूरोऽपि दीर्घराजीवलोचनः ।
 अभिमन्युर्यथाष्टकं श्रोतुमिच्छामि हतया । सगगलन्दनहृदयान् द्रष्टव्यं निहताभयाः ।
 सङ्ग्रामे सानुयन्तांस्तान् मम पुत्रस्य वैरिणः । कथञ्च व कृतास्त्राणां सर्वेषां शस्त्रपाणिनां ।
 मीमाद्रे निधनं गच्छेदक्षिणापि समागतः । यथेवमहमज्ञास्त्रमशक्तपक्षणे मम । ७६
 पुत्रस्य पाप्मुषास्त्रान् मया गुप्तो भवेत्ततः । कथञ्च वै रथस्थानां शरवर्षाणि मुञ्चतां ।
 मोताऽभिमन्युनिधनं कदर्योऽह्य व परैः । अहो य पौरुषं नास्ति न च बोद्धिः पराक्रमः ।
 यथाभिमन्युः समरं पश्यतां वो निपातितः । आत्मानमेव गदं यदहं वै मुदुर्ध्ववान् ।
 पुत्रानाशाय निर्यातो भीष्महतनिश्चयान् । अशस्त्रिभूषणयोगिन् यथैव श्लाघासुधानिवः । ७७
 वाचस्य दक्तं सद्यः मम पुत्रमरसर्गा । एवमुक्ता ततो वाक्यं तिर्यंयापवरसिमानम् ।

नस्त्राग्रम्यत यीमत्सु केनचित् प्रसमीक्षितु । तस्यन्तकमिव क्रुद्ध निःश्वसन्त मुञ्जशृङ्ग ।

पुच्छोक्ताभिस्त्रासमस्यपुच्छमुखनदा । न भाषितुं शक्नुवन्ति द्रष्टु वा सुहृदीऽर्जुन ।

अन्यत्र वासुदेवादा व्योढादा पाण्डुनन्दनात् । सर्वोऽखवस्त्रासु हि तावज्जुनस्य मनोऽनुगौ ।

वज्रमानात् प्रियत्वाच्च तावेनं वक्तुमर्हन् । ततस्तं पुच्छशोकेन शृङ्गं पीडितमानवम् ।

राजीवलोचनं क्रुद्धं राजा वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिष्ठापर्वणि अर्जुनकोषे द्विसप्तमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सत्यं धाते महाबाहो संशयकृतं प्रति । स यजनकरोत्तोमरावासा पश्ये मम ।

व्यूढानोकं वयं द्रोणं शारयाम स्म सर्व्वेभ्यः । प्रतिव्यूह्य रथाऽनोकं यतमानं तथा रणे ।

स वार्यामेषा वज्रभिर्मैत्रिं चापि सुरक्षिते । अस्मान्मित्रघानाग्र्य पीडयन्निमिने शरैः ।

ते पीडयमाना द्रोणेन द्रोणानोकं न शक्नुमः । प्रतिवीक्षितुमप्यात्रो भेषु तत् कुन एव तु ।

वयं त्वप्रतिमं वीर्य्यं सर्व्वं शौभद्रमात्मज । उक्तवन्तः स्म तं तात भिन्ध्यतीकमिति प्रभो ।

स तथाचादितोऽस्मान्मि सदृश इव वीर्य्यवान् । अथह्यमपि तं भारं तोढुमेषोपचक्रमे ।

स तवालोपदेवेन वीर्य्येण च समन्वितः । प्राविशन्नद्वलं वाक् सुपर्श इव सागरम् ।

तेऽनुधाता वयं वीरं सत्तमोपुष्पमाहवे । प्रवेष्टुकामास्तेनैव येन स प्राविशचमम् ।

ततः शैब्यवक्तो राजा सुद्रुक्तात् जयद्रथ । वरदानेन रुद्रस्य सर्व्वोक्तं समवरयत् ।

ततो द्रोणं रूप कर्षो द्रौणि कौघल्य एव च । कृतवर्षाच शौभद्र वज्रया पर्य्यवारयन् ।

परिवार्य्य तु ते सर्व्वैर्युधि बाहो महागैः । यतमानं परः कृत्वा वज्रभिर्विचरिषीकृत ।

ततो दौशावनि चित्रं ततलोविन्धोऽननं । सर्व्वथ परमं प्राप्य दिष्टान्तेनाभ्यधो गतम् ।

अतुं हत्वा सहस्राणि नरायरयदन्तिना । अष्टौ रथसहस्राणि नव दन्तिप्रतापि च ।

राजपुत्रसहस्रे द्वे वीरावाल्किनाम्बहून् । वृहद्वलस्य राजानं स्वर्गेशाजो प्रयोज्य ह ।

ततं परमधर्मात्मा दिष्टान्तमुपजग्मिवान् । एतावदेव निष्ठं तमस्माकं शोकवर्द्धनम् ।

स चैवं पुरुषधाम् स्वर्गलोकमवाप्तवान् । ततोऽर्जुनो वचं सुता धर्मराजेन भाषितम् ।

हा पुत्र इति नि श्रव्य व्यथितो न्यपतह्वयि । विषमवदन् सर्व्वं परिवार्य्य धनञ्जयम् ।

नेत्रैरभिर्ममैर्दना प्रत्यवेक्षन् परस्परम् । प्रतिपद्य तनः शङ्को वाशवि क्रोधमूर्च्छितम् ।

कथमानो ल्वरणेव निःश्वसन् मुञ्जशृङ्ग । पाणि पाशौ विनिश्चिष्य शस्त्रमग्नौऽगुनेववान् ।

उन्मत्त इव विमेषन् रुद्र वचनमब्रवीत् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ सत्यं व प्रतिजानामि यो निहन्ता जयद्रथ । न चैवमवाहीतो धातुराहान् महाशक्ति ।

न चास्मान् शरण गच्छेत्कृत्यं वा पुष्टोत्तमम् । भवन्त वा महाराज श्रेऽस्मि हन्ता जयद्रथ ।

धर्मराद्रिमयिकर मयि विस्मृतमौहदः । पाप बालवचे हेतु शोऽस्मि हन्ता जयद्रथ ।

रक्षमाणाय तुं यद्वै यो मा योत्स्यन्ति केचन । अपि द्रोणं रूपो राजर्न ह्यादयिष्यामि तान् शरैः ।

१३५

१३६

१३७

१३८

१३९

ज्ञानेन कुर्यात् पुण्यधर्माः । मांश्च पुण्यकृतास्तु कान् मांशुषां शूरपत्तमाः ।
 तद्वद्वृणां ये चापि पिबन्धातिनां । गृह्णन्तस्तानां ये पिशुनानाञ्च ये सदः ।
 ते ये च ये स्त्रियां परिवदिनाः । ये च निचपहन्तृणां ये च विद्यासघातिनां ।
 स्त्रियं ये च मिन्दतामयस्त्रिणां । ब्रह्मज्ञानाञ्च ये लोका ये च गोपातिनामपि ।
 यवायं वा शकं क्षत्रसेव वा । संयावापूपमांसानि ये च लोका दृष्याऽन्तरा ।
 धिगच्छेयं न चेद्व्या जयद्रथ । वेदाध्यायिनमत्यर्थं शंसितं वा द्विजोत्तम ।
 तौ दानयाति दंडासाधुगुरुं स्त्रिया । स्त्रुमते ब्राह्मणान्माञ्च पादेनाग्रिश्च या भवेत् ।
 पुरीषञ्च मूषः च मुञ्चतां गतिं । तां गच्छेयं गतिं कष्टां न चेद्व्या जयद्रथ ।
 यमानस्य था च बन्धयति ये गतिः । उत्कोचिणां श्रुयोक्तानां बलकानां च या गतिः ।
 दिविषां या च या च त्रिष्याभिषेयिणां । स्वयैः सन्दृश्यमानानां पुत्रदाराश्रितेस्तथा ।
 बुद्ध्यां या गतिमिदमश्रुता । तां गच्छेयं गतिं चोरां न चेद्व्या जयद्रथ ।
 अपि यस्त्वया साधु तदचने रत्नं । न विभर्ति नृपसाक्षां निन्दते चोपकारिणं ।
 निवेष्टाय आहूयो न ददाति च । अनर्हभ्यस्य यो दद्यादुपलपेत्तयस्तथा ।
 क्षमार्थादः कृतज्ञो भूतनिन्दकः । तेषां गतिमियां चित्रं न चेद्व्या जयद्रथ ।
 ये चान्ये मया नावानुकीर्त्तिताः । ये चानुकीर्त्तितस्त्रिणां गतिं चित्रमवाप्नुयां ।
 मिमांसां रात्रिषो न रन्त्या जयद्रथ । इमां चायपरां भव्यः प्रतिज्ञो मे निवेधत ।
 इति पापे सृष्टेः समुपयास्यति । इति च सम्प्रवेष्टाऽहं स्वचितं जातवेदसं ।
 पश्चिमे वारगा वा पिबन्तजनिचरा वा । ब्रह्मदेवधर्मा वा । चरन्तचरमपोदं यत्परं चापि तस्मात्तदपि
 रिपुं तं रक्षितं मेव शक्ताः ।
 कृते तदायैः विषदपि देवपुरं दिनेः पुरं वा । तदपि ब्रह्मतेरहं प्रभाते श्रममभिमन्युरिपोः शिरोऽ
 त्तां ।
 विविधेषु गात्रेषु सत्यदक्षिणैः । तस्य शब्दमतिक्रम्य धनुःशब्देऽस्यगद्विषं ।
 प्रतिज्ञाते पाञ्चगव्यं चान्दनाः । प्रदत्ता तत्र शंकुहो देवदत्तञ्च फाल्गुनः ।
 ब्रह्मचर्यानां भूमे सुपूषेदारणिः सन्तध्वनिः । जगत्संपातालविषदिगोशरं प्रकल्पयामास पुनः त्वयै यदा ।
 देवभाषाय भद्रावसम्पदश्रवणः । सिंहनादाञ्च पाण्डुनां प्रतिज्ञाते महात्मना ।
 तदाभागेन द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापयैषि शर्जुनप्रतिज्ञायां विमलतेऽध्यायः ॥ ७३ ॥
 उवाच ॥ श्रुत्वा तु तं महाशब्दं पाण्डुनां जययद्भिर्ना । चारीः प्रवेदिने तत्र समुत्थाय जयद्रथः ।
 दृष्टदयो दुःखितामिपरिमुनः । मञ्जमान इवागाधे विपुने श्लोकवागरे ।
 मिमिति राशो भैरवो विष्टपन्नयः । स तेषां नरदेवानां सकामे परिवेदयन् ।
 ॥ विहर्षितः हर्षोऽसौ वाक्पमप्रवेत् । चोरां पश्येत् किल सच जातः श्लेषे वा मिता ।

स निनीयति दुर्वृद्धिमा किलैष यमचंय । नृत्सुस्ति वोऽसु यास्यामि खम्यं कौन्तिपुत्रा ।

अथवाऽस्यप्रतिवक्तास्वत मां चक्षियर्षभा । पार्थेन प्रार्थितं वीरास्ते सन्दत्त ममामयं ।

द्रोणदुर्व्योधनरुपा कर्णमद्रुशवाहिका । दुःशासनादय इकास्तातुमेषन्तकारिणः ।

किमनु पुनरेकेन फाल्गुनेन जिघासता । न चायेषुर्भवन्तो मां समस्ता पतय चिते ।

प्रहर्ष पाण्डवेयानां शुला मम सहस्रये । वेदन्ति मम गात्राणि सुमूर्धोरिव पार्थिवा ।

बधो नूनं प्रतिज्ञातो मम गाण्डोवधश्चका । तथाहि बृष्टा क्रोधान्ति शोककाले स पाण्डवा ।

तत्र देवा न गन्धर्वानां नासुरारगराक्षसा । उत्सहन्तेऽन्ययाकर्तुं कुतएव नराधिपा ।

तस्मान्मामनुजानीत सर्वेवोऽसु नरर्षभाः । अदृशं गुमिष्यामि न मां द्रक्ष्यन्ति पाण्डवा ।

सर्वं विलपमानं ते भयाद्वाकुलचेतसं । आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्राजा दुर्व्योधनोऽजरोत् ।

न भेतव्य मरत्याश्च कोहि त्वा दुर्वधर्षभ । मध्ये क्षत्रियवीराणां तिष्ठन्तं प्रार्थयेद्युधि ।

अहं वैकर्तन कर्णविक्षणेन विविशेति । भूरिअर्षा ब्रह्मः प्रयो हृषयेता दुरासदः ।

पुत्रमित्रो जयो भोज कामोजय सदक्षिणः । सत्यप्रतोमहाबाहुर्विकर्णो दुर्मुखय च ।

दुःशासन सुवाङ्मय कलिङ्गवायुदायुध । विन्दानुविन्दावावर्षा द्रोणे द्रोणिष्य शौबल ।

एते शान्ति च बधेना नामाज्जपद्वयरा । सर्वेन्यास्ताऽभियास्यन्ति येतु ते मानवा ज्वर ।

तस्मापि रथिना अथ स्वयं दूरेऽमितद्युते । स कथं पाण्डवेभ्यो भयं पश्येति सैन्यव ।

अथौरिष्यो दग्धकाच मदोयासव रक्षणे । यद्वाद्योत्सन्ति मामैस्ते सैन्यव येतु ते भयं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमाश्वासितो राजन् पुत्रेण तव सैन्यव । दुर्व्योधनेन संहितो द्रोणं रात्रावुपागमत् ।

उपसङ्गृह्य कृत्वा द्रोणाय स विज्ञाप्यते । उपोपविश्यप्रणतः पथ्यश्चरिदं नैदा ।

निमित्तं दूरपातित्वे लघुने इदवधेने । मय ब्रवीतु भगवान् विप्रेण फाल्गुनस्य च ।

विद्याविशेषमिच्छामि ज्ञातुमाचार्यं तत्त्वतः । अर्जुनस्यात्मनश्चैव यथातथ्यं प्रचल मे ।

॥ द्रोण उवाच ॥ सममाचार्यकं तात तव चैवार्जुनस्य च । योगादुद्योषितत्वाच्च तस्मात्पत्तोऽपि होऽर्जुन ।

न तु तेऽयुधि सन्नास कार्ये पार्थात्कयञ्चन । अहं हि रक्षिता तात भवात्सा नाव समथ ।

न हि महाङ्गुगुप्तस्य प्रभवन्त्यमरा अपि । ब्रूयिष्यामि तं ब्रूहं च पार्थो ॥ तरिष्यति ।

तस्माद्युध्यस्व मामैस्ते स्वधर्ममनुपालयन् । पितृपैतामहं मार्गमनुपार्हि महारथ ।

अपीत्य विधिवद्देदानग्रथं मुञ्जतास्तथा । इष्टं च वड्भिर्यज्ञेन ते स्तुतुर्भयहर ।

दुर्लभं मानुषैर्षन्देर्महाभागमवाप्य तु । भुजवीर्यार्जितान् लोकान् दिव्यानेप्रास्त्यनुत्तमान् ।

सुरव पाण्डवाश्चैव वृष्णयोऽन्ये च मानवा । अहञ्च यक्षपुत्रेण अभूवा इति चिन्त्यतां ।

पार्थाशेष वय सर्वे कालेन वलिना हता । परलोकं गमिष्यामहे सै सै कर्णमिरन्विता ।

तपस्त्रातु यान् लोकान् प्राप्नुवन्ति तपस्विन । चतुर्थर्षाजिता वीरा वक्ष्यामि प्राप्नुवन्ति माम् ।

एवमाश्वासितो राजा भारद्वाजेन सैन्यव । अपानन्दद्वयं पार्थोद्युधाय च सने दधे ।

ततः प्रहयः सेनानां तवाप्यासीद्विश्रान्तैः । वादिनाणां ध्वनिशायः सिंहनादरवैः सह ।
 दत्ति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि जयद्रथायाम् चतुःपत्रेनाध्यायः ॥ ७४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रतिज्ञाते तु पार्थिव सिन्धुराजवधे तदा । वासुदेवो महाबाहूधनञ्जयमभाषत ।
 भावशां मतमाश्रय त्वया चापि प्रतिश्रुतः । सन्ध्याञ्चाक्षि हन्तेति तस्मादहमनिदं कृतं ।
 अहमस्य मया सादृशमतिभारोऽयमुद्यतः । कथं न सन्ध्याकल्य नावहास्या भवेमेहि ।
 धार्तराष्ट्रस्य शिविरे मया प्रणिहितास्त्रराः । तस्मै शीघ्रमागन्व गृह्णति वेदयन्ति नः ।
 त्वया वै स्मृतिज्ञाते सिन्धुराजवधे प्रेम्णा । सिंहनादः सवादिवः सुमहानिह तैः युतः ।
 तेन सञ्जेन विवक्षा धार्तराष्ट्राः सवान्धराः । नाकक्षास्त्रिहनादोऽयमिति मया व्यवस्थिताः ।
 सुमहाबलवन्मयातः कौरवाणां महाभुज । आशीर्नागासुपत्तीनां रथघोषय भैरवः ।
 अभिमन्योर्वधं श्रुत्वा भुवमात्तो धनञ्जय । रात्रौ निर्यास्यति क्रोधादिति मया व्यवस्थिताः ।
 तैर्यतद्विरिणं सत्वा श्रुता सत्यव्रतेक्षतः । प्रतिज्ञा सिन्धुराजस्य वधे राजीवलोचन ।
 ततो विमनसः सर्वैश्चक्षुः सुदृग्भा दव । आसम्पुयोधनामात्याः स च राजा जयद्रथः ।
 अधोत्पाय महामात्यैर्दिनः शिविरमात्मनः । आयासोऽशिरश्चिन्तनामोचरोः सुग्रहः खितः ।
 समन्त्रकालं समस्य सर्वानिजैयवी क्रियाः । सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीद्वाञ्छितं वदि ।
 ममाधौ पुत्रहन्तेति योऽभिघाता धनञ्जयः । प्रतिज्ञातो हि सेनायां मध्ये तेन वधो मम ।
 तान्न देवा न गन्धर्वा नासुरोत्तरगाक्षवाः । उत्सहन्तोऽन्यथाकर्म प्रतिज्ञां स्वयश्चरिणः ।
 ते नो रक्षत सङ्गमि मा वो मूर्द्धि धनञ्जयः । पदं कृत्वा प्रयास्य तस्मादव विधीयते ।
 अथरक्षा नम सङ्घे क्रियते सुहृन्मदन । अनुजानीहि मो राजन् शमिष्यामि गृहहानप्रति ।
 एवमुक्तस्त्ववाकृषीर्षो विमनाः स सुयोधनः । श्रुत्वा तं समर्थं तस्य ध्यानसेवासंप्रदान ।
 तमात्ममभिसेम्येक्ष्य राजा किञ्च धर्मेभ्यः । स्रुतं चात्महितं चैव सापेक्षमिदमुक्त्वान् ।
 नैव प्रश्यामि भवतां तथा कीर्धं धनुर्द्धर । योऽङ्गुलस्यास्त्रमस्त्रेण प्रतिहन्त्यामहाहव ।
 वासुदेवसहायस्य गाण्डीवभ्युक्षते धनुः । कोऽङ्गुलस्यायतस्त्रिहते साचादपि सतकृतः ।
 महेश्वरोऽपि पार्थिव श्रूयते योधितः पुरा । पदातिनां महावीर्या गिरौ शिववति प्रभुः ।
 दानशाना सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनां । जघनैकस्थेनैव देवराजप्रसादितः ।
 समायुक्तो हि सैन्ये वासुदेवं धीमता । सामरानस्य लोकास्तीन् हन्यादिति मतिभ्रमः ।
 योऽहमिष्काम्युग्राष्टं रचितं वा महात्मना । द्रोणेन सहपुत्रेण वीरेण यदि मन्थे ।
 स राजा स्वपमाचार्यो अश्ममचारिणोऽर्जुन । धीवधानं च विहितं रथायाः किञ्च यत्नितः ।
 सर्वो भूविश्रा द्रोणिद्वेषमेव दुर्जयः । कृपय महाराजय पश्यते स्तुः पुरोगमाः ।
 शकटः पद्मकृपाद्व्यूहो द्रोणेन निश्चितः । पद्मकर्णिकमथस्यः सुधोपायं जयद्रथः ।
 श्याम्यते रटितो वीरः शिखराद पुद्गदुर्मदः । धनुष्यक्षेत्र मोर्ध्वं च प्राणैश्च तथैव रसे ।

अविपन्नतां क्षेते निस्थिता पार्थ वदथा । शतानि ता वदथानेव प्राप्या जयद्रथ ।
 तेषामैकैक्या वीर्यं पश्यान्मनुचिन्तय । रुचिता हि नरव्याघ्र न शक्या जेतुमश्वरा ।
 भूयस्तु नन्वयित्तामि नीतिमात्महिताय वै । मन्त्रज्ञे खचित् साह्यं संहृदि कार्यं वद्वेद्ये ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कृष्णवाक्ये पञ्चमप्रतोऽध्यायः ॥ ७५ ॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ पश्यथानघातैराद्रक्ष मन्त्रेणान्ववताधिकान् । तेषां वीर्यं ममार्द्धं न तुल्यमिति मे मति ।
 अस्त्रमस्त्रेण सर्वेषामन्तेषां मधुसूदन । मया द्रुपत्यन्ति निर्भिन्न जयद्रथवधेपिणः ।
 द्रोणस्य मियतस्याहं समणस्य विचक्षत । मूर्द्धनं बिभ्रुराजस्य पातयिष्यामि भूतसे ।
 यदि साध्यास्य रुद्रास्य वसवस्य वज्राग्निन । मरुतस्य सहैरेण विषे देवा सहैररा ।
 पितरं सहगन्धर्वां सुपर्णं वागराद्रथ । क्षौर्विद्यत इयिवी चर्यं दिशस्य सद्विगोचराः ।
 धाम्यारस्थानि भूतानि स्वावराणि चराणि च । जातारं मिभ्रुराजस्य भवन्ति मधुसूदन ।
 तथाऽपि वार्ष्णेनितं यो द्रुष्टासि मया रणे । सत्येन च श्रेष्ठे कृष्णे तथैवायुधमासमे ।
 यस्य गोप्ता महेश्वाचलस्य पापस्य दुर्मते । तमेव प्रयम द्रोणमभियास्यामि केवच ।
 तस्मिन् द्यूतमिदं वद्धं मन्यते स सुबोधनः । तस्मात्तस्मैव सेनाप मित्वा यास्यामि सैन्यं ।
 द्रुष्टासि यो मुद्देवासान् नाराचैस्त्रिमतेजितैः । द्रुह्वाणीव गिरिर्वज्रैर्दिव्यमाणाकयायुधि ।
 नरनागाश्वदेहभ्यो विश्वविद्यति शोणितं । पतद्भि पतितेभ्यश्च विमन्त्रेभ्यः श्रितैः प्रतैः ।
 गाण्डीवमेवित्ता वापाः ममोऽनिलममा जवे । नृनागाद्यान्विदेहास्तु नृकत्तोरस्य सहस्रम् ।
 यमात्कुवेरादरुणादिद्राक्ष्णैश्च यन्मया । उपात्तमस्त्रं धारं तद्द्रुष्टारोऽयं नरा युधि ।
 न द्रोणास्त्रेण चास्त्राणि हन्यमापानि संयुगे । मया द्रुष्टासि सैन्यां सैन्यवत्सामिराजिणा ।
 शरैर्वै समुत्क्षेपैराशां केवच मूर्द्धभिः । आस्तीर्यमाणो इयिवी द्रुष्टासि यो मया युधि ।
 क्रव्यादांस्तरपयिष्यामि द्रावयिष्यामि शत्रुवान् । सुहृदो नन्दयिष्यामि प्रमयिष्यामि सैन्यं ।
 वज्रागच्छादसन्त्यो पापदेहसमुद्भव । मया सैन्यवको राजा हत स्त्रान शोचयिष्यति ।
 बन्धैर्वीराणि भोक्तारं पापाचारं रणागिरिं । मया वराजकं वार्ष्णेनैव द्रुष्टासि सैन्यं ।
 तथा प्रभते कर्त्तास्त्रियथा कृष्ण सुबोधनः । नान्यं धनुर्दूरं लोकं मन्त्रेण ममस्य युधि ।
 गाण्डीवश्च धनुर्दिव्यं योद्धा चाहं नरवैभ । तस्य यन्ता हयोक्तेषु किं नु स्वादजितं मया ।
 तव प्रसादाद्भगवन् किं नावाप्त रणे मम । अविषह्यं ह्यशोकं किञ्चान्नयां विगर्हये ।
 यथा तस्मीं स्त्रिरा चरं समुद्रं च यथा जलं । एवमेतां प्रतिशामे सत्यां विद्धि वनाह्नन ।
 भावमंस्था ममास्त्राणि भावमंस्था धनुर्दण्डं । भावमंस्था वत्त वाक्कोभावमंस्था धनञ्जय ।
 तथाभियामि वज्रमं न जीयेयं जयानि च । तेन सत्येन वज्रमे हर्ते विद्धि जयद्रथ ।
 भुवै वै ब्राह्मणे सत्यं भुवा सांघुपु सजति । श्रीभुवाऽपि च यमपु भुवो नारायणे जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हयोक्तेः स्वयमात्मानमात्मनः । सन्दिग्धार्जुनो नर्द्धनवासविः केवचप्रभुः ।

रथा प्रभातो रत्नमि कल्पितः खाद्रयो मम । तथा कृष्ण मेयो कायं कायं हि महदुत्तम ।

ति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिष्ठापर्वणि अञ्जनवाक्ये षट्मप्रतोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

। सञ्जय उवाच ॥ तौ निष्ठा शोकदुःखात्तौ निश्चयन्ताविवेकी । निद्रा मेवोपश्रमेत वासुदेवधनञ्जयो ।

नरनारायणो क्रुद्धो ह्यालो देवोः सवासवो । व्यथिताद्यिन्तयामासुः किंलिदेतद्भविव्यति ।

वयुः दाहणो वाता हृत्वा घोरभिर्भविनः । यकवन्मल्लयादित्ये परिघः समदृश्यत ।

इत्काग्रन्यद नित्यतः संनिधाताः सविद्युतः । चेत्तल वापि इष्टिवो यशेवजनकानमा ।

चुचुमुद्य महाराज सागरा मकरालयाः । प्रतिशान्तः प्रहृन्नाथः तयो गन्तु समुद्रगाः ।

रथायनरनागानां प्रहृन्तमघोरात्तरं । क्रव्यादानां प्रमोदायै यमराद्रिविहृदयै ।

वाहुमानि प्रहृन्मूषे मुमुक्षुस्तदुद्य ह । तान्दृष्ट्वा दाहणामवसानत्यातान् सोमहवशान् ।

सर्वं ते व्यथिताः सैन्यास्तदीया भरतयभ । युवा महाबललोपां प्रतिष्ठा सव्यसाचिनः ।

अथ कृष्णो महाबाहू रप्रवीत्याकृशापनिः । आयासस्य सुभद्रा त्वं भगिनीं बुधया सह ।

सुगन्धास्तु बंधुषांश्च विशेषाः कुह माधव । यावा सत्यम युक्तेन वषसायावस्य प्रमो ।

ततोऽञ्जनगृहं गत्वा वासुदेवः सुदुर्मानः । भगिनीं पुत्रशोकात्तानायासयत दुःखिता ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ माशोकं कुह माध्वैर्यि कुमारं प्रति यन्मया । सत्यैवा प्राणिनां भोह निद्रिका काटमिदृता ।

कुलेजातस्य धीरस्य क्षत्रियस्य विशेषतः । सद्बन्धं मरणं क्षौतन्तव पुत्रक माशुकः ।

दिष्ट्वा महारथो धीरः पितृसख्यपराक्रमः । चाक्षेण विधिना प्राप्नो बोरामिबलितो गतिं ।

जिज्ञा सुवक्त्रः शून्म प्रेययित्वा च'मृत्वा । गतः पुण्यकृतान् लोकान्पुनर्लोकामदुहोऽच्युत ।

तदवा प्रहृन्मर्थेण श्रुतेन प्रहृन्मयाऽपि च । सन्तो धौ गतिमिच्छन्ति तां प्राप्तिस्तव पुत्रक ।

बोरसुबोरपत्नी त्वं बोरजा बोरवान्धरा । माशु वलनधं भद्रे गतः च परमो गतिं ।

प्राप्यते चाप्यसौ पापः सैन्येन बालघातकः । अथावसेवस्य कर्तव्यमुद्वेगवान्धरः ।

युष्टायान् वरारोहो रजन्म पापकर्महतः । न हि मोक्षति पाथेत्तु च प्रविष्टोऽप्यमरावतो ।

शुः श्रौयते मिरस्तस्य धैर्यवत्त रणे हनं । समन्तपक्षकालं वाध्यां विशेषा भव माशुदः ।

चक्षुधर्मं पुरस्तात्त गतः शूरः सतां गतिं । यो गतिं प्राप्नुयाद्भेदये तन्मै श्रक्षजीविनः ।

क्षुद्रोद्वेका महाबाहूरनिवर्त्ता रथमणु । गतस्तव वरारोहो पुत्रः स्वर्ग्यो अरं भदि ।

अनुयातय पितरं माधवधं नृ बोध्यवान् । सहस्रयो रिपून्मत्ता हतः शूरो महारथः ।

आयासस्य युवा राशि माशुदः क्षत्रिये हृदयं । यः प्रियं समहृच्छुला विशेषा भव नन्दिति ।

यत्पार्थिवं प्रतिशान्तं मज्जया न तदन्यथा । चिकीर्षितं हि ते भक्तुर्न भवेज्ज्याहृन्निष्कलः ।

७ मनुजपक्षगाः पिशाचा रजनीचराः पतगाः सुरासुराश्च । रणगतमभियान्ति बिम्बुराज न च भविता

रपि प्रभाते ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिष्ठापर्वणि सुभद्रायास्ये सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ सञ्जये उवाच ॥ एतच्छुचो वचसस्तु केवलं महात्मन । सुभद्रा पुत्रयोक्तांतां विवशाप सुदु खिता ।
 द्वापुच सम मन्दायाः कथमेतौषि संयुगं । निधनं प्राप्तवास्तात पितृस्तुत्यपराक्रम ।
 कथमिन्दोवरश्याम सुदर्शं चारुलोचनं । मुखं ते दृश्यते वक्ष्य गुणितं रणरेणुना ।
 नूनं दूरं निपतितं त्वं पश्यत्यनिवर्त्तिनं । सुविरोधीवबाहुसव्यङ्गारम्भ जतोदरं ।
 पारुष्यचित्तसंवाङ्गं खलं शल्यचतोचितं । भूतानि त्वं निरीचन्ते नूनं चन्द्रमिवेदितं ।
 शयनीयं पुरा यस्य स्रङ्गाखरणसंभृतं । भूमावय कथं शेषे विप्रविद्धं सुखोचितं ।
 योऽन्यास्यत पुरा वीरौ वरस्त्रीभिर्महाभुज । कथमन्यास्यते योऽयं शिवाभि पतितो मृधे ।
 योऽस्थयत पुरा दृष्टे सुतमागधवन्दिभि । योऽयं क्रत्याङ्गुलैर्धैरैर्विनदद्भिस्पास्यते ।
 पाण्डवेषु च नायेषु दृष्टिर्वीरेषु वा विभो । पाञ्चालेषु च सर्वेषु हतं केनास्यनायवम् ।
 अहमर्थात् पुत्र दंभनस्य तवानय । मन्दभाग्या गमिष्यामि श्यक्तमय धमचर्यं ।
 विशालं सुकेशानां चारुवाक्यं सुगन्धि च । तव पुत्र कदा भूया भुङ्क्ष्यामि विभेष्टं ।
 धिक्मलं भीमनेनस्य धिक्पाथेनस्य धनुस्ततो । धिक्नीर्यं दृष्टिर्वीरारणं पाञ्चालानाञ्च धिक्मलं ।
 धिक्कैथान्स्यात्पा चोदीन् मत्स्याधैवाय सृष्टयान् । ये त्वं रणगतं वीरं नमोऽस्तु निवीक्षितं ।
 अथ पश्यामि इधिवो भूत्यामिव हतलिपि । अभिमन्युमपश्यन्ती शोकस्थाकुलोचना ।
 स्तब्धीयं वासुदेवस्य पुत्रं पाण्डोवधश्चन । कथं न्यासितरथं वीरं द्रव्याभ्यय निपातितं ।
 हवीरं दृष्ट्वा मष्टय धनं खम इवावि मे । अहो क्षमित्यं मानसं जघनबुद्धश्चलं ।
 इमां ते तदर्थो भार्या तवाधिभिरेभिमुता । कथं सन्धारयिष्यामि विवशामिव धेनुकां ।
 अहो ह्यकावे प्रस्थानं कृतवानसि पुत्रक । विहाय कलकालेभो सुस्रङ्गं तव दर्शने ।
 नूनं गतिं कृतान्त्यस्य प्रायेरपि सुदुर्विदा । यत्तत्वं केष्वेनाये चङ्गामेऽनायवहत ।
 यच्चना दानशीलानां प्राङ्गणानां कृतात्मनां । चरितब्रह्मचर्याणां पुण्यतीर्थावगाहिनां ।
 कृतज्ञानां वदान्मनां सुदर्शयिष्यामपि । सहस्रदक्षिणानाञ्च या गमिष्यामवाप्नुवि ।
 या गतिद्युष्टानाङ्गानां दूरं गणामनिवर्त्तिनं । हत्वाऽरीञ्चित्तानाञ्च चङ्गामेताङ्गतिं व्रज ।
 गोसहस्रप्रदातृणां कृतदानाञ्च या गति । नैवेष्टिकं चाभिमनं ददतां या गति श्रमा ।
 प्राङ्गणेष्वभ्यः शरणेष्वभी विधिं विदधताञ्च या । या चापि न्यस्तदण्डानां ता गतिं व्रज पुत्रक ।
 ब्रह्मचर्येण या धान्ति मुनय शंसितव्रताः । एकपद्म्ययथां यन्ति तां गतिं व्रज पुत्रक ।
 राज्ञां सुचरितैर्या च गतिर्भवति शाश्वती । चातुराश्रमिणां पुण्ये पावितानां सुचरिते ।
 दोनानुकम्पिनां या च सततं संविमर्गिनी । पैश्रण्याच्च विद्वत्तानां गतिं ता व्रज पुत्रक ।
 प्रतिनां धर्मशीलानां सुदर्शयिष्यामपि । अमोघातिथिना या च तां गति व्रज पुत्रक ।
 कृष्टेषु या धारयतामात्मानं व्यपनेषु च । गति मे कामिदग्धानां ता गति व्रज पुत्रक ।
 मातापित्रे च श्रुया कन्ययनोद ये सदा । स्वदारनिरतानाञ्च या गतिष्यामवाप्नुवि ।

चतुर्धाते स्वर्गं भार्या गच्छतां वा मनोविद्यां । परस्त्रीयां निवृत्तानां तां गतिं व्रज पुत्रक ।
 साक्षा ये सर्वभूतानि यशसि गतमसराः । काश्नुदानां चमिषां च गतिसामसाधुदि ।
 मधुमं धनिवृत्तानां मद्याह्मसात्तयाऽनृतात् । परापतापत्यकां तां गतिं व्रज पुत्रक ।
 श्रीमन्तः सर्वशास्त्रज्ञा ज्ञानवन्ता जितेन्द्रियाः । यां गतिं साधवा यान्ति तां गतिं व्रज पुत्रक ।
 एवं विसर्पतां दीनां सुभद्रां शोककर्षितां । अन्वपद्यत पाश्चात्ते वैराटोऽचिता तदा ।
 ता, प्रकामं रुदित्वा च विषयं च सुदु खिताः । अत्यन्तावच्छिन्ना गजान् विवृञ्चा न्यपतन्विवेता ।
 द्यौपचारस्तु ह्यण्यस्य दुःखितां धमदुःखितः । मित्राऽन्यथा समाश्रयं तत्तदुक्तां हितं वचः ।
 विद्वंशकल्पां रुदन्तीं सर्वविद्वां प्रवेपतां । भगिनीं पुण्डरीकाक्ष इदं वचनमब्रवीत् ।
 सुभद्रे माह्व्यः पुत्रं पाश्चात्त्याश्रयोत्तरं । गतोऽभिमन्युः प्रथितां गतिं चरित्यपुत्रकः ।
 गो, शब्देऽपि कुले सन्ति पुरथा वो वराणसे । सर्वे ते तां गतिं यान्तु यः अभिमन्योर्यशस्विनः ।
 ॥ कुर्याम तद्वयं कर्म क्रियामु सुहृदयम् । हतवान् पाण्डवं शोकस्य पुत्रो महारथः ।
 स्वमाश्रयं भगिनीं द्रौपदीमपि चोत्तरां । पाण्डुस्य महाबाहो माध्यामां दारिन्दम् ।
 ततोऽन्यतश्चायं नृपान् हृष्यां वन्दे सायाऽभ्युम् । विवेकान्तःपुरे राज्ञो च जन्मव्यथास्ये ।
 इति श्रीमहाभारते द्रौपद्युपनिषि सुमद्राविषाये अष्टवसतीऽध्यायः ॥ ७८ ॥
 ॥ सन्धय उवाच ॥ ततोऽञ्जुनस्य भवन् प्रविश्याप्रतिमं विभुः । स्पृष्ट्वाक पुण्डरीकाक्ष, स्खलिते शुभमन्त्रणे ।
 सन्ततारः प्रभां श्रयो दर्भैर्भूयैर्गन्धैः । ततो मायेन विधिवैवाजैर्गन्धैः सुमहूतैः ।
 अगृह्णात् तां मया परिचाय्योद्युधोत्तमैः । ततः स्पृष्ट्वादेकं पाण्डे विनीता, परिचारकाः ।
 निशायां भैरविकं सपुत्रं शनैः पश्यन्कं वधिं । ततः प्रीतमयाः पाण्डो गन्धमादेय माधवं ।
 अगृह्णत्युपहारन्तश्चैवं तथै व्यवेदयत् । शयनमगच्छ गोविन्दः फाल्गुने प्रथमायत ।
 सुषमां पाण्डे भद्रज्ञे कन्यायाच व्रजाभ्यधे । स्नापयित्वा ततो दान्वाण्भोजान् दान्वाण्मुधाचरणम् ।
 दाहकामुगतः शोमान् विवेकं शिविरं खलः । क्रिये च त्रयमेव ब्रुवे बह्वत्यं विचिन्तयन् ।
 पाण्डयं सर्वं भगवान् शोकदुःसापहं विधिं । अदधाम्पुण्डरीकाक्षोऽत्रासुतिविवर्द्धनं ।
 योगमास्त्राय पुनः तस्मै सर्वेषामिन्द्रेयराः । येवत्काम इत्युद्यमां विष्णुर्जिष्णुः मिवहरः ।
 न पाण्डवाणां शिविरं कश्चित्पुण्याप तां निशां । प्रजागरः सर्वजने ह्याविशे विज्ञानते ।
 पुमशोकमिलतेन प्रतिज्ञाते महाकायनां । बह्वया विमुराजस्य बोधा गण्डोदधयना ।
 तस्य च पुमहाबाजोऽवशिः परस्त्रीरहा । प्रतिज्ञां यक्षसा कुर्यादिति ते समन्वितयन् ।
 कर्णेनैव व्यसितं पाण्डवेन महाकाया । य च राजा महाबोध्यः पारयतेऽभ्युम्नः च तां ।
 पुण्डरीकाक्षमिति प्रतिज्ञां यक्षतो हता । आतरथापि विकान्ता बह्वसनि यक्षानि च ।
 एतदाह पुनर्न सर्वं तथै विवेदितं । य क्षमा भैरवं यथै पुनरोत्तमवधय ।
 जिता विपुलांशो यः पारयतेऽभ्युम्नो प्रतः । शोऽरेना विमुराजस्य धूमसेतुं प्रवेत्स्यति ।

२७५

२७६

२७७

२७८

२७९

२८०

न ह्यसावमृतं कर्तुमसं पाथैः धनञ्जये । धर्मपुत्र कथं रात्रा भविष्यति स्मृतः कुञ्जने ।
 तस्मिन् विजयः कृत्य पाण्डवेन समाहित । यदि नोऽस्ति ह्यंति निश्चयदि दैनं कृतं यदि ।
 फलेन तस्य सर्वस्य संयमोचो जयलरीन् । एव कथयता तथा जयमार्गं धता प्रणे ।
 कृच्छ्रेण महता राजन् रजनी व्ययैरत्तत । तस्या रजन्या मथे तु प्रतिबुद्धा जगद्गन ।
 सत्या प्रतिज्ञा पाथैः स्य दारुके प्रत्यभाषत । अर्जुनेन प्रतिज्ञातमाप्तेन धृतवन्तुना ।
 जयद्रथं बध्मिणि योभत इति दारुके । तत्तु दुष्टाधन श्रुत्वा मन्त्रिभिर्मन्त्रयिष्यति ।
 यथा जयद्रथं पाथैः न हन्यादिति संयुगे । अचोद्विष्योद्विषिता सत्त्वा रक्षिष्यन्ति जयद्रथं ।
 द्रोणस्य सह पुत्रेण सर्व्वाल्लविधिपारज । एको वीर, सहस्रास्तौ दैत्यदानवदर्पहा ।
 सोऽपि तत्सोत्सहेताज्ञो हन्तु द्रोणेन रक्षितं । योऽहं श्वभक्तं करिष्यमि यथा कुन्तीसुनोऽर्जुन ।
 अप्राप्तेऽस्मिन्दिनकरे भविष्यति जयद्रथं । न हि दारा न मित्राणि ज्ञातव्या न च बान्धवा ।
 वसिष्ठेन प्रियतर, कुन्तीपुत्रास्माञ्जुनात् । अर्जुनमिमं लोक मुञ्चते नपि दारुके ।
 उदीचिहंतं न शक्नोऽहं भविता न च तत्तथा । अहं विजित्य तान्सर्वान् सहया सहयद्विपान् ।
 अर्जुनार्थं हनिष्यामि सकलान् सहयोगधनान् । यो निरोचतु मे वीर्यं यथा लोका महाहवे ।
 धनञ्जयायै समरे पराक्रान्तस्य दारुके । यो जेरद्वसहन्वाणि राजपुत्रप्रतापिन च ।
 बाणद्विपरधान्याज्ञो विद्विष्यन्ति दारुके । यस्माच्चक्रमयितां द्रव्येषु वृषवादिनी ।
 मया क्रुद्धेन समरे पाण्डवार्थं निपातिता । यः सदेशः सगन्धर्व्या पिशाचोरगराचषा ।
 शान्तिं लोका सर्व्वे मां सुहृदं सध्याचिन । यत्तं ददति यत्तं मां ददति यत्तं चानु म मानु ।
 इति सहस्रतां बुद्ध्या शरीराहं भमाञ्जुन । यथा त्वं मे प्रभोतथा मर्त्या निशि रथोत्तमं ।
 कल्पयित्वा यथाशक्तमादाय व्रज संघुत । गदो कौमादकीं दिव्यां शक्तिचक्रं धनु व्रतान् ।
 आरोप्य वै रथे सत सर्व्वोपकरणानि च । स्नानञ्च कल्पयित्वाऽयं रथोपस्थे ध्वजश्च मे ।
 वेनतेयस्य वीरस्य समरे रथयोगिन । हव जाम्बूनदैर्जोवैरके चतनसमभे ।
 विद्यकर्म्मक्षेत्रेऽह्यैरथानपि विभ्रषितान् । बहार्हकं मेघपुष्पं ग्रीवैः सुयोधनेन च ।
 धुकान्नाजिवरान्युत्तं कवचो तिष्ठ दारुके । पाञ्चजस्य निधेयमार्गधेयैव पूरितं ।
 श्रुत्वा च मैत्रव गादमुपायास्त्वं जनेन मा । एकाक्रोऽहममर्षेण सर्व्वे दुःखानि चैव ह ।
 भ्रातृ पैत्यस्येयस्य व्यपनेष्यामि दारुके । सर्व्वोपायैर्येतिष्यामि यथा वीरभक्तुराहवे ।
 पश्यतां धार्तराष्ट्राणः हनिष्यति जयद्रथं । यत्तं यत्तं च वीरभक्तुर्वेधे यत्तं करिष्यति ।
 आश्वे सारथे तव भविताऽस्य भ्रुवा जय ।

॥ दारुके उवाच ॥ जय एव ध्रुवस्तस्य कुत एव पराजयः । यत्तं त्वं पुरुषस्यात्र सारथ्यमुपजग्मिवान् ।
 एवं चैतत्करिष्यामि यथा मामनुशासति । सुप्रभातामिमां रात्रिं जयाय विजयस्य ह ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि कृष्णदारुकसंवायेऽर्जुनसंभवाध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कुन्तीपुत्रस्तु न मन्त्रे सारथेव धनञ्जय । प्रतिज्ञामात्मनो रचन् मुनोहाचिन्त्यविक्रम । १८०
तन्नु शोकेन सनातं स्वप्ने कपिवरपञ्चज । आससाद् महातेजा ध्यायन्तं गरुडध्वज ।
प्रत्युत्थानञ्च क्षणस्य सन्वावसो धनञ्जय । न सोपर्यनि धर्षात्मा भवता प्रेम्णा च सर्वदा ।
प्रत्युत्थाय च गोविन्दं स तस्मा आसनं ददौ । नचासने खये मुहुर्नि बीभक्षुर्दध्याचदौ ।
ततः क्षणौ महातेजा जानन्यर्थस्य निखयं । कुन्तीपुत्रमिदं वाक्यमाशीनं स्निग्धमम्रीत ।
साविपादे मनः पार्थ क्षया कालो हि दुर्लभ्य । कालः सर्वगोष्ठि भूतानि नियच्छति परे विधौ । १८१
किमर्थञ्च विशदस्ते तद्बहि दिपदाम्बर । न शोभ्यं विदुषां श्रेष्ठ शोकः कार्यविनाशनः ।
एतु कार्यं भवेत्कार्यं कर्षणं तत्क्षमाक्षर । क्षीनचैष्टस्य यः शोकः स हि शत्रुधनञ्जय ।
शोकश्चन्द्रयते शत्रून् कर्षयत्यपि बान्धवान् । चोद्यते च नरक्षमाच्च न शोचितुमर्हसि ।
इत्युक्त्वा वासुदेवेन बीभक्षुरपराजितः । आवभाषे तदा विद्वान् इदं वचनमप्यतः ।
मया प्रतिज्ञा महतो जयद्रथवधे कृता । योऽस्मि हन्ता दुरात्मानं पुत्रप्रमिति केशव । १८२
ममप्रतिज्ञाविधाताय धार्तरात्रि निशान्धुत । पृष्ठतः सैन्यं कार्यं सर्वैर्गुप्तो महारथैः ।
दश कैका च तां क्षण्य अचैर्हिण्य सुदुर्लभा । इतावन्नेपांस्तु मेमा इन्म माधव सङ्ख्याया ।
ताभिः परिहृतं सङ्घो सर्वैरेव महारथैः । कथं शक्येन सद्रष्टुं दुरात्मा क्षण्य सैन्यव ।
प्रतिज्ञापारणं चापि न भविष्यति केशव । प्रतिज्ञायां च हीनायां कथं जीवति मदिध । १८३
दुःखोपायस्य मे योर विवक्षा परिवर्तितैः । द्रुतञ्च चाति सविता तत एतद्ब्रवीम्यहम् ।
शत्रुस्थानन्तु लक्ष्मुना पार्थस्य दिशकेतन । सर्वश्रेष्ठान्धुतः क्षण्य प्राङ्मुखः समवस्थितः ।
इदं वार्यं महातेजा यमाये पुष्करैश्चरः । हितायै पाण्डुपुत्रस्य सैन्यवस्य वधे धृत ।
पार्थ पाण्डुपुत्रं नाम परमास्त्रं सनातनं । येन सर्वान् मृधे दैत्यान् जग्रे देवो महेश्वरः ।
यदि तदिदितं तेऽद्य शत्रो हन्तामि जयद्रथ । अथाज्ञातं प्रपश्य मनसा हृदयभञ्ज । १८४
तं देवं मनसा ध्यात्वा शीपमास्त्रं धनञ्जय । ततश्च प्रसादार्त्वं भक्तः प्राप्स्यसि तत्प्राप्त ।
ततः क्षण्यवच श्रुत्वा सत्पुण्याशो धनिञ्जय । भूमादाशोमेकपाया जगाम मनसा भवे ।
ततः प्रणिहिते शस्त्रे सुहृन्ते शुभलक्षणे । आत्मानमर्जुनोऽपश्यद्भगने सहकेशव ।
पुण्यं हिमवतः पार्थ मणिमन्त्रञ्च पर्वते । ज्योतिर्मयं समाकीर्णं सिद्धचारण्येवितं ।
बायुवेगमति पार्थ भण्णे सक्षेपेव । केशवेन गृहीतं स दक्षिणे विभुना भुजे ।
प्रेतमोणा यद्गन्धं भावान् जगामाहुतदर्शनान् । उदोद्या दिशि धर्षात्मा शोऽपश्यच्छेतपर्वतं । १८५
कुर्वन् विहारेण मणिनीं पद्मभृपिता । धरिच्छ्रेष्ठाञ्च ताङ्गङ्गां घोचमणो यद्दृक्ष्वा ।
मदा पुष्पफलेहरेरुपेता खड्गिकापना । सिंहव्याघ्रमकीर्णं नानाष्टमसमाकुलां ।
पुण्यश्रान्तवतीं रम्भां भगोऽष्टाष्टमभेविता । मन्दरस्य मद्रेशाच विम्वरोद्गीतनादिनां ।
मिमन्त्रयन्मदेऽष्टगैर्नागैरपि विदीपिता । तथा मन्दारहृषीयं मुष्यितैरुपभोगिता ।

विग्राहजनचयाकारं सम्प्राप्तं कालपर्वतं । ब्रह्मतुल्यं नदीशान्यास्तथा जनपदानिपि ।
 सुतुल्यं यतस्तुल्यं च श्रुत्यातिवर्धनं च । पुण्यमप्यग्निरस्थानं स्नानमायन्नेष्य च ।
 दृषदंश्च शैलेन्द्र महामन्दिरमेव च । अशुरोमि समीकोपे किन्नरैश्च शोभितं ।
 तस्मिन्नेवै भ्रजन्त्याः स्रष्टव्यं समवेक्षत । उभे प्रसवणैर्जुष्टां हेमघातविभूषितां ।
 चन्द्ररश्मिप्रतापाङ्गी दृष्टिर्वी पुरमालिनी । समुद्रोद्याहुताकारानपश्यन्कलाकारान् ।
 विदुषां पृथिवीं चैव मया विष्णुपदं ब्रजन् । विक्षितं सह क्षण्येन चित्ता वाप द्वाभ्यगात् ।
 घहनचक्षुषोमनो सूर्याभ्योऽप्य समन्विषं । अपश्यत् तदा पार्थो ज्वलन्तमिव पर्वतं ।
 समावाच तु तं शैलं शैलापे समवस्थितं । तपोनिष्ठं महात्मानमपश्यद्दृषमध्वजं ।
 सहस्रमिव सूर्याणां दीप्यमानं स्वतेजसा । मूलिन जटिनं गौरं वल्कलाजिनवासवं ।
 मयनानां सहस्रैश्च विचित्राङ्गं महौजधं । पार्वत्या सच्चित्तं देवभूतसङ्घैश्च भास्वतैः ।
 गीतवादिचमकैर्देवैः सलान्यसमन्वितः । वलिनास्त्रोदितोत्तमकृष्टं पुष्पैर्गन्धैश्च शोभितं ।
 स्रष्टमानः सौदैर्दिव्यैर्षपिनिर्गन्धवादिभिः । गोमार्गं सर्वभूतानामिवाधरमच्युतं ।
 वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा जगन्म गिरिजा चित्तं । पार्थेन सह धर्मात्मा दृष्ट्वा ब्रह्म समागतं ।
 लोकादिं विषयैर्भाषमजनीयानमन्वयं । मनस परमो योगिन् स्वभावाद् व्योतिषा निधिः ।
 हृष्टारं वारिधाराशो भुवश्च प्रहृतिं परा । देवदानवयघाणां ज्ञानवानां च साधनं ।
 योगानाञ्च परं ब्रह्म हस्तं ब्रह्मविदाविधिं । चराचरस्य स्रष्टारं प्रतिवर्त्तारमेव च ।
 काठकोपं महात्मानं शक्रसुवर्णोद्गदं । वक्रन्दे तं तदा कृष्णो बाह्मोबुद्धिकर्मभिः ।
 यन्मपदन्ति विद्वांसः स्रष्टात्मात्मपदैविण । तमजं कारणात्मानं जयतु शरणं भव ।
 अर्जुनस्यापि तन्देवं भूयो भूयोऽप्यब्रुवत् । ज्ञात्वा तं सर्वमूतादिं भूतभव्यमवोद्भवं ।
 ततस्त्वावगतौ दृष्ट्वा गरगरापणवुभौ । सुप्रसन्नमना सर्वे प्रोवाच प्रहसन्निव ।
 आगतं वां नरश्रेष्ठानुत्तिष्ठतां गतकौमौ । किञ्च वानोष्णिगवीरौ मनस चिन्तमुच्येतां ।
 येन कार्येण सम्प्राप्तौ युवान्तस्याधयामि किं । त्रिघतामात्मानं त्रैयसुखस्यै ब्रह्मदामि वां ।
 ततस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रद्युत्याय कृताञ्जली । वासुदेवाङ्गुलिं सर्वं तुष्टुवाते महामती ।
 भक्त्या स्तवेन दिव्येन महात्मानमनिन्दितौ ।

॥ कृष्णाञ्जुनेवसूतुः ॥ नमो भवाय सर्वत्राय रुद्राय वरदाय च ।

पशूनां पतये नित्यमुपाय च कर्षहिने । महादेवाय भोमाय च्यवकायं च मानये ।
 ईशानाय मन्त्राया नमोऽस्तुत्यकशालिने । कुमारगुरवे तुभ्यं नीलपोषाच वेधसे ।
 पिनाकिने हविष्याय सत्याय विभवेऽम्बदा । विरोहिताय धूम्राय व्याथ्याय नपराजिते ।
 नित्यं नीलमिश्रण्डाय मूलिने दिव्यचक्षुषे । होत्रे पोत्रे विनेत्राय व्याघ्राय वसुरेनये ।
 अचिन्त्यायामिकाभने सर्वदेवस्तनाय च । दृषत्स्वजाय मुण्डाय जटिने ब्रह्मचरिणे ।

तपमायाय सलिलैर्नैघ्नयोजिताय च । विद्यात्मने विश्वरूपे विश्वमादृत्य तिष्ठते । १८८०
 नमो नमस्तो विद्याय भूतानाम्प्रभवे सदा । प्रह्लादकाय सर्वाय शङ्कराय शिवाय च ।
 नमोऽस्य वाचापतये प्रजाना पतये नम । नमो विश्वाय पतये महता पतये नम ।
 नम सहस्रशिरसे सहस्रभुजमन्त्रे । सहस्रनेत्रपादाय नमोऽसहोयकर्षणे ।
 नमोऽहिरण्यवर्णाय हिरण्यकवचाय च । भक्तानुकम्पिने नित्य सिद्धतां नो वर प्रभो ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं स्तुता महादेव वासुदेव महार्जुन । प्रसादपामास भव तदा ह्यस्त्रापतये । १८८१
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनखप्रदर्शने अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पार्थ प्रसन्नात्मा प्राञ्जलिर्हृषमध्वज । ददर्शोत्फुल्लनयन समसतेजसा निधिं ।
 तद्योपहार स्वस्तं नैव नैवकमात्मन । ददर्श ध्यम्नकाभ्यासे वासुदेवनिवेदितं ।
 ततोऽभिपूज्य मनसा दृष्ट्य सर्वेषु पाण्डव । दृष्ट्वाभ्यह दिव्यमस्त्रमित्यभाषत शङ्कर ।
 तत पार्थस्य विश्वाय वरैर्ये वचन तदा । वासुदेवार्जुनौ देव स्त्रयमनोऽभ्यभाषत ।
 स्वागत वा नरयेष्टौ विशात मनोऽस्थित । येन कामेन सम्प्राप्ती भवद्वा तद्दाम्बह । १८८२
 संरोऽस्यतमय दिव्यमभ्यासे श्रुत्सदनौ । तत्र मे तद्गुर्दिव्य श्रवस निधित पुरा ।
 येन देवारय सर्वे मया युधि निपातिता । तत आनीयता ह्यौ यमरंधनुदत्तम ।
 तद्योपज्ञा तु तौ वीरौ सर्वपा रिपदै सह । प्रक्षितौ तत्सरो दिव्य दिव्याद्यर्थशतेयुत ।
 १ निर्दिष्टं यदुपाक्षेप पुण्य सर्व्यादेसाधक । तौ जगत्तरुभञ्जनौ नरनारायणादृशौ ।
 ततस्तौ तत्सरो गत्वा स्वर्गमण्डलमभिर्भे । नागमनजंलै चोर ददृशतेऽजुवाच्युतौ । १८८३
 द्वितीय चापरा नागसहस्रशिरस वर । यमन्त विपुला ज्वाला ददृशतेऽग्निवर्षसं ।
 तत ह्यण्य पार्थस्य समुपगता कृताञ्जली । तौ नागावुपतस्थाने नमस्तनौ दृष्ट्वध्वज ।
 गृण्णौ वेदविदासौ तद्गच्छ प्रवदद्विष । अग्रमेव प्रणमन्तौ गत्वा बन्ध्यात्मना भव ।
 ततस्तौ ददर्शोत्फुल्लितौ रूप मेहारगौ । धनुर्बाणस्य शत्रुघ्न तद्गच्छ समपद्यत ।
 तौ तज्जगद्गच्छ प्रीतौ धनुर्बाण च सुप्रभं । जहत्तस्य महात्मानो ददर्शस्य महात्मने । १८८४
 तत पार्थो हृषादृष्ट्य शत्रुचारी न्यवर्तत । विद्राक्षस्तपस चेन्न वलकाञ्चलोलोहित ।
 ॥ तद्गच्छ धनु श्रेष्ठ तस्यै स्थानं समाहित । विचरुष्याथ विधिवत् समरज्जनुदत्तम ।
 तन्म मौर्धन्य सुष्टिष्ठ स्थान चालव्य पाण्डव । युत्वा मन्त्र भवमौक्त जघाहोचिन्यविक्रम ।
 स वरस्ते न वाण मुमोषातिबल प्रभु । चकार च मुत्स्वैरितुस्मिन्मरुति तदनु ।
 तत प्रीत भवं शान्तां सतिमामर्जुनमदा । वरमारण्यके दत्त ददर्श शङ्करस्य च । १८८५
 मनसा चित्तयामास तस्यै सत्यचतामिति । तस्य तस्मन्माशाय प्रीत प्रादादरमथ ।
 तस्य पादुपत घोर प्रतिज्ञायाय पारण । तत पाशुपतं दिव्यमस्त्रं पुनरोत्तरात् ।
 सप्तशरोना दुर्द्रं कृत कार्ष्णिममन्त्रा । वन्देत्तस्य सप्तशै शिरोभ्यान्त महेयरे ।

अनुज्ञातो चण तस्मिन् भवेनायुर्नकोशसौ । प्राप्नो स्वमिविरं वोरौ मुदा परमया युते ।
 तथा भवनानुमतौ महासुरनिघातिना । इन्द्रविष्णू यया प्रीतो जषथ नधकाक्षिणे । १८९
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि पाण्डुपतास्तमसौ एकाग्रतोऽप्याय ॥ ८१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तयोः संवदतारेवं कृष्णदाहकयोस्तदा । साऽयग्राहजनी राजन्त्रय राजाऽन्वबुधत ।
 पठन्ति पाणिस्त्रिका मागधा मधुपर्किकाः । वैतालिकाश्च सुताश्च तुष्टुवुः पुरुषपथं ।
 मर्त्तकाद्यान्यन्यत्न जगुर्गीतानि गायकाः । कुहवंशस्तवाद्यानि मधुरं रक्तकण्ठिन ।
 मृदङ्गा रुद्ररा भेर्यः पणवानकगोमुखाः । श्रोत्रम्बराश्च गङ्गाश्च दुन्दुभ्यश्च महास्रजाः ।
 एवमेतानि सर्वाणि तथान्यानपि भारत । वादयन्ति सुसंहराः कुमराः साधुमित्रिनाः । १९०
 स मधेस्त्रनिघोषौ महाशब्देऽस्पृष्टद्विवं । पार्थिवप्रवरं सुतं पुष्टिदिरमबोधयत् ।
 प्रतिबुद्धः सुखं सुप्तो महाहं प्रयनोत्तमे । उत्थायावश्यकार्यायै ययौ खानयहं नृपः ।
 ततः शृङ्गान्बराः स्वातास्तस्याः प्रतमष्ट च । स्वातकाः काञ्चनैः कुशैः पूर्यैः समुपतस्थिरैः ।
 भद्रास्त्रैश्चपविष्टैः परिधायाम्बरं लघु । स्रष्टौ चन्दनसंयुक्तैः पानोद्यैरभिमन्त्रितैः ।
 उत्सादितः कपार्येण वचसि च सुमित्रितैः । आशुनः साधिवार्येण अलेन सुसुगन्धिना । १९१
 राजहंसनिभं प्राप्य प्रस्थीपं मिथिनाऽर्पितं । जलचयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि ।
 हरिणा चन्दनेनाङ्गमुपलिप्त्य महाभुजः । सम्बो चाक्षिष्टवसनः प्राङ्मुखः प्रान्ध्रविः स्थितः ।
 जज्ञाप जायं कौन्तेयः सतां मार्गमनुष्ठितः । तत्राग्निहरणं दीप्तं प्रविशेय विनोतयत् ।
 समिद्धिः सुपविषाभिरग्निमाहुतिभिस्तथा । मन्त्रपूताभिरर्चिता निचक्राम शृङ्गाक्षतः ।
 द्वितीयां पुरुषव्याघ्रः कषाभिर्गन्ध पार्थिवः । अतो वेदविदो ब्रह्मणस्पशङ्गास्त्रार्थमान् । १९२
 दान्तान् वेदमतस्तातान् स्वातामवभृशेषु च । सहस्रानुचरान् चौरान् सहस्रं चाष्ट चापरान् ।
 अचतैः सुमनोभिश्च वार्ययिषा महाभुजः । तान् दिजान्मधुसर्पिर्भ्यां फलमेष्टैः सुमहत्तैः ।
 प्रादात्काञ्चनमेकैकं निष्कं विप्राय पाण्डवः । अलङ्कृतं चान्यत्रतं वार्षांशोष्टाञ्च दक्षिणाः ।
 तथा गाः कपिला दोग्रीः सवसाः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रौप्यरसुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणं ।
 स्वस्तिकावर्द्धमानांश्च मन्दावर्णान्श्च काञ्चमान् । मास्यश्च जलकुम्भाश्च ज्वलितं च हुताग्रनं । १९३
 पूर्णान्यसतपाचाणि हचका रोचनोत्तथा । स्त्रोतद्वृताः शृङ्गाः कन्या दधिपार्थिमधूदकं ।
 मङ्गलान्यचिण्चयैव यद्वान्यदपि पूजितं । दंष्ट्रा स्पृष्टा च कौन्तेयो वाह्यां कक्षां ततोऽगमत् ।
 ततस्तस्यां महाबाहोस्तिष्ठन्तः परिवारकाः । क्षौर्वर्षे सर्वतोभद्रं मुक्तावेदव्यमण्डितं ।
 पराङ्मोक्षरणाक्षीर्षं योत्तरच्छदसृष्टिभन्त । विचक्रुर्भक्तं दिव्यमुपप्रहृष्टवरासनं ।
 तत्र तस्थोपविष्टश्च शृङ्गानि महात्मनः । उपजह्रुर्महार्हाणि प्रेम्णाः शृङ्गाणि सर्वत्र । १९४
 मुक्ताभरणैश्चैव कौन्तेयश्च महात्मनः । रूपमाश्रीन्महाराज दिपतां शोकवर्द्धनं ।
 पाण्डुरैश्चरन्त्यभैर्हमदपैश्च चामरैः । दोधूपमानैः शृङ्गैश्च विद्युदिव तोयदः ।

संयुक्तानां भूतेश्वर्यमानश्चेद्विदिमिः । उपगोयमानो गन्धर्वराक्षोऽपि कुहमन्दनः ।
ततो मुहूर्तादाधोऽपि वन्दितो निखिलो महान् । नमिषोऽप्यथ रथिनां सुरोपाय वाजिनां ।
द्वादेगं गजपट्टानां शत्रूनां निखिलेन च । शराणां पदमन्देन कल्पतोऽपि मेदिनी ।

२२१

ततः ब्रह्मात्मनासाद्य जानुभ्यां भूतले स्थितः । शिरसा वन्दनीयन्तमभिग्राह्य जनेश्वरं ।
कुण्डलोन्मूलनिखिलं सत्तद्वक्त्रं च युवा । अभिप्रणम्य शिरसा दास्यो धन्यात्मनाथ वै ।
न्यवेदयद्भूमिकेयमुपयातं महात्मने । सोऽब्रवीत्पुनरुपयाधः स्वागतेनैव माधवं ।
अर्घ्यैश्चैवाशने चास्मै दीयतां परमाचिंतं । ततः प्रवेश्य वाष्प्यैरुपवेश्य शरासने ।

२२२

पूजयामास विधिवद्भूमिराजो युधिष्ठिरः ।

२२३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि युधिष्ठिरसञ्ज्ञायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ सञ्ज्ञ उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिनम्य जगद्भवं । उवाच परमप्रीतः कैलेशो देवकीसुतं ।

सुखेन रजनीं युष्मा कञ्चित् सधुसूदन । दक्षिणक्षानानि सर्वानपि प्रपन्नानि तत्राच्युत ।

वासुदेवोऽपि तद्युक्तं पर्यवृत्त्युधिष्ठिरं । ततश्च ब्रह्मतेः चत्वारो न्यवेदयदुपस्थिताः ।

अनुज्ञातश्च राधा च प्रावेशयत् तं जनं । विराटे भोमसेनश्च दृष्टयुक्तं च सात्यकिं ।

चेदिपं दृष्टकेतुश्च द्रुपदश्च महारथं । शिखण्डिनं चमौ चैव चैकितानं सकैरथं ।

२२४

युयुत्सुश्चैव कौरव्यं पाण्डव्यं चोत्तमौजसं । युधामन्युं सुभाऊञ्च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।

एते चाप्येव च बहवः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ । उपतस्थुर्धन्यात्मानं विविशुश्चासने शुभे ।

एकस्मिन्नासने योरावुपविष्टौ महाबलौ । कृष्णश्च युयुधानश्च महात्मानौ महायुतौ ।

ततो युधिष्ठिरस्योपां दृष्ट्वा नैव सधुसूदनं । अत्रवीत्युच्छरीराच्च संभोश्च मधुरं वच ।

एकैर्लां वयमाश्रित्य सहस्राश्चमिवाभराः । प्रायेधानो जयं युद्धे शायतामि सुखानि च ।

२२५

तं हि राजानिहन्तु द्विपक्षिणं निगन्धियां । क्रोधाच्च विविधान् कृष्ण सर्वोत्तमानपि वेद नः ।

अपि सर्वेश सर्वेशमस्माकं भक्त्यन्तव । सुखमायत्तमयथैवात्रा च सधुसूदन ।

स तथा कुरु वाप्येव यथा त्वयि मनो मम । अञ्जलस्य यथा सत्या प्रतिष्ठा स्वाधिकी विता ।

स भगवन्तारधत्वा दुःखमर्षमहर्षवात् । पारान्तिनोर्वतामद्य शत्रो नो भव माधव ।

॥ हि तत्सूते बहो रथो रिपुबधोद्यतः । यथा वै कुरुते कृष्ण सारयिवंशमाश्रितः ।

२२६

यथैव सर्वोत्तमपुत्रोऽपि दृष्ट्वा न जगद्भवं । तथैवास्माकमावाधो हृजिनाघातुमर्हति ।

तमगाधेऽपि मशान् पाण्डवान् कुरुमागरे । समुद्धर शत्रो भूत्वा ब्रह्मचक्रमदाधर ।

मम सो देवदेव भगवान् विज्ञातना । विष्णो जिहो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।

नारदस्या ममाप्यसौ पुराणम्विगताय । वरदं शार्ङ्गिणं श्रेष्ठं तत्सर्वं कुरु माधव ।

इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो धर्मराजेन संवदि । तोयमेघस्रजो वाग्मी प्रत्युवाच युधिष्ठिरं ।

२२७

॥ कृष्ण उवाच ॥ मामेवमपि शोकैषु सर्वेषु न तत्राविष्टः । शरासनधरः कथिद्यथा दार्यो धनक्षयः ।

वीर्यवानस्रसम्पन्नः पराक्रान्ति महाबलः । युद्धे जायतेऽस्य दाम्पत्यं तेजसो परमो नृपः ।
 स युवा वृषभस्कन्धो दीर्घबाहुर्धृष्टवजः । सिद्धिर्भनतिः श्रीमान् दिव्यजो हनिशति ।
 अक्षतत्वरित्यामि यया कुनोत्तरेऽर्जुनः । धर्तुराश्च सैन्यानि धत्स्यन्मिरिवोत्थितः ।
 अथ तं पापकर्मणं युद्धं सौमद्रघातिनं । अपुनर्दर्शनं मार्गमियुधिः सिध्यतेऽर्जुनः ।
 तस्माद्य यथाः श्रेयसाय चरद्गोमायवत्तथा । मर्त्ययन्ति मांशानि ये चान्ये पुरुषादकाः ।
 यद्यस्य देवा गोभान्नः सन्नाः सर्वे युधिष्ठिर । राजधानी यमस्तस्य हतः प्राप्स्यति सद्गुणे ।
 निहत्य सैन्यं जिष्णुस्य तामुपयास्यति । विवेको विज्वेरा राजन् भव भृतिपुरस्कृतः ।
 इति श्रीमहाभारते श्लोपपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये व्यभीतेऽष्टाध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा संवदन्तं तेषां प्रादुरासीद्धनञ्जयः । दिदृक्षुर्मरतयेष्टं राजानं ससुहृद्वरं ।
 तं निविष्टं द्रुपदो कलाभविन्द्यापतः स्थितः । रुनुत्यायाजुर्न प्रेम्णा सस्त्रे पाण्डवर्षभः ।
 मूर्ध्नि चैनमुपप्राप्य परिख्यञ्च्य च बाहुना । आश्रितः परमाः प्रोच्य क्षपमानोऽभ्यभाषत ।
 कृतमर्जुन द्रुपदो भुवले विजयो महान् । यादृगूपा च ते ज्ञाया प्रबन्ध्य वनाहिनः ।
 तमप्रवोक्ततो जिष्णुर्ब्रह्मादय्यमुत्तमं । दृष्टवानस्मि मर्त्यो केशवस्य प्रसादजं ।
 ततस्तत्कथयामास यदादृष्टं धनञ्जयः । आशासनाय सुहृदां त्वमकेन समागमं ।
 ततः शिरोभिरवर्तिनं सृष्ट्वा सर्वं च निश्चिताः । नमस्कृत्य वृषाढ्याय साधुभाषिन्ति चामुवन् ।
 अमुज्ञातास्ततः सर्वे सुहृदो धर्मस्तनुना । त्वरमाणाः सुवर्त्मा इष्टा युद्धाय निर्ययुः ।
 अभिवाद्य तु राजानं युयुधानाच्युताङ्गनाः । इष्टा विनिर्ययुले वै युधिष्ठिरनिवेशनात् ।
 रथेनैकेन दुर्द्वेपां युयुधानजनाहिनौ । जम्बुतः सहितौ वीरावर्जुनस्य निवेशनं ।
 तत्र गत्वा हृषीकेशः कम्पयामास स्तनवन् । रथं रथवरखात्रौ वागर्वभलचक्षं ।
 स मेघस्तननिर्घोषस्तप्तकास्त्रसुप्रभः । वभौ रथवरः कृष्टः विप्रुर्दिवच्छ्रयाया ।
 ततः पुरुषपादूलः सभ्यं बलपुनः परः । कृताङ्गिकाश्च पाथाय न्यवेदयत् तं रथं ।
 तन्तु लोके वरं पुंसां किरीटी दैमवर्गमृत् । आपवाणधरो वारं प्रदक्षिणमवर्त्तनं ।
 तपोविधावयोदृष्टैः क्रियावद्भिर्जितेन्द्रियैः । स्त्रियमानो जयाश्रीभिर्गारोह महारथं ।
 जैत्रैः साङ्गामिन्द्रैश्चैतैः पृथ्वमेव रथोत्तमं । अभिमन्त्रितमर्षिभानुदयं भास्वरो यथा ।
 स रथे स्थितः श्रेष्ठः काञ्चने काञ्चनावृतः । त्रिवभौ विमलोऽर्चिर्भास्वरो गिरिव दिवाकरः ।
 अन्धारुहस्तः पार्थ युयुधानजनाहिनौ । स्वर्थातेयज्ञमाथान् रथेन्द्रं देवमयिनौ ।
 अथ जयाश्च गोविन्दो रफीन् रक्षिततामरः । मातलिष्वामवमिव दृष्टं हनुं प्रयासतः ।
 स ताम्यो सहितः पार्थो रथप्रवरमास्त्रिनः । सहितौ बुधप्रकाशं तनो निम्न यथा द्रुपदो ।
 सैन्यवत्थ वधं प्रेरुः प्रयातः प्रवृत्तगताः । सद्गान्पतिमिवाग्धो यथेन्द्रलक्ष्मणमथ ।
 ततो वादिचपोषय माङ्गल्यैश्च स्रवैः शुभैः । प्रदान्तमर्जुनं वीरं मागधास्यैव तुष्टुः ।

२१०

२६१

२६२

२६३

२६४

२६५

सजयाश्रीः सुपुण्याः सुतमागधनिखनः । युक्ता वादिचघोषेण तेषां रतिकरोऽभवत् ।
 तमनुप्रयतो वायुः पुण्यगन्धवहः शुभः । ववो बंधव्ययन् पार्थ द्विषतश्चापि प्रोषयन् ।
 ततस्तस्मिन् चणे राजन विविधानि क्रुमानि च । प्रादुरासन् निमित्तानि विजयानि बहूनि च ।
 पाण्डवानां तदीयानां विपरीतानि मारिष । इष्टाऽर्जुनो निमित्तानि विजयाद्य प्रदक्षिणं ।
 युयुधानं महेश्वारमिदं वचनमब्रवीत् । युयुधानाय युद्धे मे दृश्यते विजयो भुवः ।
 यथाहोमानि लिङ्गानि दृश्यन्ते मणिपुङ्खवः । सोऽहं तव गमिष्यामि यत्र सैन्यवक्तो नृप ।
 दियार्सुयैर्मलोकाय मम योर्थ्य प्रतीक्षते । यथा परमंकं कृत्यं सैन्यवक्ष्ये बधो मम ।
 तथैव सुमहत्कृत्यं धर्मराजस्य रक्षणं । स त्वमद्य महाबाहो राज्ञाम् परिपालय ।
 यथैव हि मया गुप्तस्त्रया गुप्तो भवेत्तथा । न पश्यामि च तं लोके यस्मां युद्धे पराजयेत् ।
 वासुदेवसमं बह्वै स्त्रयस्यसरेखरः । त्वयि चाहं पराश्रयः प्रयुज्ये वर महारथे ।
 शक्रयां सैन्यं हन्तुमनपेक्षो भयंभ । मय्यपेक्षा न कर्तव्या कथस्त्रिदपि सात्वत ।
 राजस्येव परा गुप्ति कार्या सन्धात्मना त्वया । नहि यत्र महाबाहो वासुदेवो व्यवस्थितः ।
 किञ्चिद्गुप्तयते तत्र यथाहमपि च भुवं । स्वमुक्तस्य पार्थेन सात्यकिः धरवीरहा ।
 तथेत्युक्त्वाऽगमत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अश्विनवाक्ये चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ समाप्तश्च प्रतिज्ञापर्वः ॥

॥ अथ जयद्रथवधपर्वः ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शोभते किमकापुंसि दुःखशोकसमन्विताः । अभिमन्यो हते तत्र के वाऽयुधस्त मामकाः ।
 जानमस्तस्य कर्षाणि क्षुरवः सन्ध्याणिनः । कथं तत्किंस्त्रिंशं कृत्वा निभेया बहू मामकाः ।
 पुत्रशोकाभिमानात् कुर्वन् मृत्युमिवान्तकं । आवानां पुरुषस्याश्वं कथं ददुर्गुराहवे ।
 कपिराजध्वजं वक्ष्ये विधुष्यामं महर्जुन । इष्टा पुत्रपरिचूर्णः किमकुर्वन्त मामका ।
 किन्तु बध्नाय ममूमे हतं दुर्ध्याधनं प्रति । परिदेवो महाबल युतो मे नाभिमन्दनं ।
 बभूवैयं मनोपाशाः शब्दाः सुतिसुखावहाः । न शूयन्तेऽद्य ते धर्म्यं सैन्यवक्ष्ये निवेद्यमे ।
 सुवर्ता भास्य शूयन्ते पुत्रार्थां विविरे मम । सुतमागधसहानां नर्त्तकानाञ्च सर्वश ।
 शब्देन नादितानोऽहमभवत्तत्र मे युतिः । दीनानामसुखं शब्दं न प्रष्टोमि समीरितं ।
 निवेशने सद्यो हते भोमदत्तस्य सद्ययः । आश्विनोऽहं पुरा तात शब्दमश्रौवमुत्तमं ।
 तदस्य पुण्यशोभोऽहमाकस्मिन्नादितं । निवेशनं गतोऽहं पुत्रार्थां समन्वजये ।
 विविधप्रतर्दुर्मुखस्य चित्रशेनविकर्षयाः । अन्येषां च युगानां मे न तथा शूयन्ते ध्वनिः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ये श्रिया पथ्युपायते । द्रोणपुत्रं महेश्वरं पुत्रार्थां मे पराचये ।
 बिलप्लासापधंभापदुर्गुतसादिचकारिणः । गोनैव विविधैरिष्टैरमते यो दिवान्निद्रं ।

उपासमानो वज्रभिः कुहपाण्डवसत्तैः । सुत तस्य ऋदे शब्दे नाद्य द्रौण्येयया पुरा ॥
 द्रोणपुत्रे महेष्वासं गायना नर्तकाश्च ये । श्रुत्यैमुपतिष्ठन्ति तेषां न श्रूयते ध्वनिः ।
 विन्दातुविन्देयः शायं शिविरे यो महाध्वनिः । श्रूयते सोऽद्य न तथा क्लेशयानाञ्च वेष्टसु ।
 नित्यं प्रमुदितानाञ्च तालगीतस्तेनो महान् । नृत्यतां श्रूयते तात गणानां सोऽद्य न स्वनः ।
 सप्ततन्मन्वितत्त्वानां याजका यमुपासते । सौमदत्तिं श्रुतनिधिं तेषां न श्रूयते ध्वनिः ।
 व्याघोषो ब्रह्मघोषश्च तोमराशिरध्वनिः । द्रोणस्यासौदविरतो ऋदे तत्र श्रुत्योऽहं ।
 नानादेशपमुत्थानां गीतानां सोऽभवत्स्वनः । वादिचनादितानां च सोऽद्य न श्रूयते महान् ।
 यदा प्रभृत्पुष्पयाष्कानिभिश्च जगद्गन्धः । आगतः सर्वभूतानामनुकम्पार्थमकुतः ।
 ततोऽहमब्रुवं सुत मन्दं दुर्व्याधनं तदा । वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संशय्य पाण्डवैः ।
 कालमात्रमहं मन्ये मा त्वं दुर्व्याधनातिगाः । ग्रमे चेद्वाचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशव ।
 क्षितायंममिज्जल्पन्तं न तवास्ति रणे जयः । प्रत्याचष्ट स दामार्हस्तृपमं सर्वधन्विनां ।
 अमुनेयामि जल्पन्तमनयान्नाश्वपद्यत । तेना दुःशासनस्यैव कर्णेण च मत्तन्वयोः ।
 अश्ववर्त्तत मां शिला दृष्टः कालेन दुर्मेतिः । नद्याहं द्यूतमिच्छामि विदुरो न प्रशंसति ।
 सैन्यतो नेच्छति द्यूतं भीष्मो न द्यूतमिच्छति । शत्रो भूरिस्त्रयाश्चैव पुद्गमिषो जयस्यया ।
 अथत्यामा क्षपी द्रोणी द्यूतं नेच्छन्ति सञ्जय । शृतेषां मतमादाय यदि वृत्तं पुच्छकः ।
 सञ्जातिमिव सुसुखं शिरस्त्रिवेदनामथ । दृष्ट्वाभधुरसभाया ज्ञातिमध्ये प्रियंवदा ।
 कुचीनाः सवताः प्राश्नाः सुखं प्राप्नुयन्ति पाण्डवाः । धर्मोपेक्षो मरो नित्यं सर्वत्र समते सुखं ।
 प्रेत्यभावे च कन्यार्थं प्रसादं प्रतिपद्यते । अर्जुन्यद्वै प्रिययासे भोक्तुं सन्त्येषाधनाः ।
 तेषामपि समुद्रान्नां पिबेत्पैतामहो महो । निर्युज्यमानाः स्यास्यन्ति पाण्डवा धर्मवर्त्तनानि ।
 सन्ति मे ज्ञातयस्तात तेषां श्रेष्ठानि पाण्डवाः । श्लाघ्ये सोमदत्तस्य भीमस्य च महात्मनः ।
 द्रोणस्याथ विकर्षस्य वाह्यीकस्य क्षयस्य च । अन्येषाञ्चैव दृष्ट्वाणां भारतानां महात्मनां ।
 त्वदथं भवतां तात करिष्यन्ति वचाहितं । किञ्च त्वं मन्यसे तेषां यस्तं ब्रूयादतोऽन्यथा ।
 क्षणो धर्मं न सञ्जघ्नात्तुर्वर्ष्यं ते हि तदन्वयाः । मयापि चेत्तास्ते वीरा वचनं धर्मवर्हितं ।
 मान्यथा प्रकरिष्यन्ति धर्मोत्तमाना हि पाण्डवाः । इत्यहं विलपन् सुत वज्र पुत्रमुक्तवान् ।
 न च मे श्रुतवान्मूढो मन्ये कालस्य पर्ययं । वृकोदरार्जुनौ यत्र दृष्ट्वावीर्यं साव्यकिः ।
 उत्तमौजास्य पाण्डव्यो युधामन्युश्च दुर्जयः । दृष्टव्यश्च दुर्जयः शिखण्डोऽपराजितः ।
 अश्वत्थाः कैकपाश्चैव सत्तथर्षा च सौमकिः । चैवस्य चेकितानश्च पुत्रः काश्यप्यश्च वाविभुः ।
 द्रोणदेया विराटश्च द्रुपदश्च महारथः । यमौ च मुह्यव्याघ्रौ मन्त्रौ च मधुसूदन ।
 क एतान्जाह्न युथेन लोकेऽस्मि वै जिजीविषुः । दिव्यमखं विकुर्वाणान्प्रवहेद्वा पराक्रम ।
 अन्यो दुर्व्याधनात्कृष्णात् अमुनेयापि सौवरात् । दुःशासनपुत्रेयानां नान्यं पश्यामि पश्यन् ।

येषामभीपुहस्तः स्वादिशस्तेनो रये स्मितः । स्रग्द्वयार्जुनो योद्धा तेषां नास्ति पराजयः ।
तेषामथ विनाशानां भावं दुर्योधनः करेत् । हतो हि पुरुषव्याघ्रो भीमद्वेष्टो तमात्यवै ।
तेषां विदुरवाक्यानामुक्तानां दीर्घदर्शना । दृष्ट्वां फलनिर्हतां मन्ये शौचमि पुत्तकाः ।
सेनां दृष्ट्वाऽभिभूतां मे घ्नेनेयेनार्जुनेन च । इद्वान् दृष्ट्वा रथोपस्थान् मन्ये शौचमि पुत्तकाः ।

२०५

हिमात्ये यथा कलं शुष्कं वानरितो मवान् । अग्निर्देहेत्यथा सेनां मामिकां च धमञ्जयः ।
आचक्षु सम तस्यै कृशो ह्यसि सञ्जय । यदुपायातथायाक्ते कृता पार्थस्य कित्त्वपि ।
अभिमन्यो हते तात कथमासीनो हि व । न जातु तस्य कर्माणि युधि गाष्टीवधमनः ।
अपहृत्य सप्तान् वेदुं शक्यन्ति मामकाः । किन्तु दुर्योधनः कथं कथं कथं किममरीत् ।
दुःशासनः शैबलस्य तेषामिव गतेष्वपि । सर्वैर्वा समवेतानां पुत्राणां सम सञ्जय ।
यदुक्तं तात सङ्ग्रामे मन्दस्थापनयैः । सेवानुगच्छ दुर्बुद्धे क्रोधेन विहतात्मनः ।
राज्यकामस्य मूढस्य रागोपहतचेतसः । दुर्नोतं वा सुनोतं वा तन्ममाचक्षु सञ्जय ।

२०६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि दृतराष्ट्रानुतापे पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्ता ते सम्प्रवक्ष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शितान् । शुश्रूषस्व खिरो भूता तव ह्यपनयो महान् ।

गतेऽर्के सेतुबन्धो पादङ्क तादृगयन्तव । विनाशो निष्कण्डो राजन् मापुषो भरतर्षभ ।

२०७

अननिक्रमणोऽप्येव कृतात्मसाक्षुतो विधिः । मापुषो भरतश्चेह दृष्टेनित्यपुरातनं ।

यदि त्वं हि पुरा धृतात् कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । निर्वर्त्तयेथा पुत्रांश्च त्वां व्यसनमाप्नोत् ।

युद्धकाले पुन प्रप्रे तदेव भवता यदि । निर्वर्त्तितां च सु संरक्ष्य त्वां व्यसनमाप्नोत् ।

दुर्योधनो चाविधेयं वधोनेति पुरा यदि । कुलशतनादप्यवधे न त्वां व्यसनमाप्नोत् ।

न ते बुद्धिबधीचारमुपादधन्ति पाण्डवाः । पाण्डवा हर्षयः सर्वे ये चाभ्येति नराधिपाः ।

२०८

स कृता पितृकर्म तं पुत्रं कस्याप्य सत्ये । वर्त्तयेथा यदि धर्मैव न त्वां व्यसनमाप्नोत् ।

तन्नु प्राप्तो नो केहि हिता धर्मं समात्मनः । दुर्योधनस्य कर्षणं कुनेद्यात्मना मतं ।

तत्ते विलपितं सर्वं मया राजन्निष्प्रामितं । अर्थे निर्विश्रमानस्य त्विमिश्रं यथा मधु ।

नामन्यत तदा दृष्ट्वा राजानं पाण्डवं पुरा । न भीष्मं नैव च द्रोणं यथा त्वा मन्यते नृप ।

अज्ञानत्वं यदा तु त्वां राज धर्मादधस्यत । तदाप्रवृत्तिं लक्षणस्तां न तया वञ्च मन्यते ।

२०९

पदवाङ्मुष्यमाभां यदा पादाङ्गुलैश्च । तस्याङ्गुलं प्राप्तत्वां पुत्राणां राज्यकामुक ।

पितृप्रेमामह राज्यमपहृतं तदाऽमय । अथ पार्थिवो कस्तत्रां पुत्रिर्वा प्रत्यययथा ।

पाण्डुना निर्मितं राज्यं कौरवाणां चक्रेतया । ततदाप्यधिकं भूयः पश्येधर्मैश्चरिभिः ।

तेषां तत्तादृशं धर्मं तामायाय मुनिपुत्रः । यत्पित्याहुर्निता राज्यास्येहास्मिपश्यद्भिना ।

यत्पुनर्मुहकाले तु दुष्टानुसंधेयं नृप । वञ्चया व्याहरन्देवाय तद्वोपपद्यते ।

२१०

न हि रथमि राजानो युष्मन्तो ज्ञेयिरेव । अभू विगाद्य पाशांश्च युध्यन्ते चक्षिपन्मा ।

यान्तु कृष्णाकुनैः सेनां यां सात्यकिवृकोदरो । रवेरन्को नु तां युध्यन्ममन्वय कौरवैः ।

येषां योद्धा गुडाकेशो येषां मन्तो जनार्दनः । येषां च सात्यकिर्गोष्ठा येषां गोष्ठा वृकोदरः ।

को हि तान् विषहेयोद्धुं मर्त्यधर्मो धनुर्धरः । अन्यत्र कौरवेयभ्यो यो वा तेषां वशानुगाः ।

यावन्तु शक्नोते कर्तुमनुरत्नैर्जनाधिपैः । सप्तधर्मपरैः शूरेस्तावत्कुर्वन्ति कौरवाः ।

यथातु पुरुषव्याघ्रैर्बुद्धं परमसद्वृत् । कुरूणां पाण्डवैः साङ्गं तत्सर्वं शृणु तत्ततः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अष्टादशवधपर्वणि सञ्जयवाक्ये धर्मवीरोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायां द्रोणः ब्रह्मन्तःसरः । स्नान्यनोकानि सर्वाणि प्राक्प्राप्तवृद्धितु ततः ।

शूराणां गर्जतां राजन् संकुडानाममर्षिणां । शूबन्तो स गिरस्त्रिषा परस्परवधेषिणां ।

विस्त्राथं च धर्मयुज्ये व्याः धरे परित्यज्य च । विमिश्रयन् प्राक्कोशिनृकोदार्तो स धनञ्जयः ।

विकोषान् सुमहान्मे कृतधारान् समाहितान् । पीतानाकाशसंक्रामान्सीन् कोचश्च चित्पुः ।

चरन्तस्तस्मिन्नाद्य धनुर्धर्गोश्च त्रिचया । सङ्ग्राममनसः शूराहृस्मन्तोश्च सहस्रगः ।

अघण्डाश्चन्द्रादिग्धाः स्पर्शवज्रविभूषिताः । समुत्थित्य गदास्त्रानि पर्यङ्क्य कृत पाण्डवैः ।

अन्ये बलमदोमत्तताः परित्यज्यां क्रमादिन । सक्तुः संस्वाधमाकाशमुच्छ्रितेन्द्रध्वजोपमैः ।

नानाप्रहरणैस्त्यन्यैर्विचित्रैश्च गजहृताः । सङ्ग्राममनसः शूरास्तत्र तत्र अवस्थिताः ।

काजुनः कश्च गोविन्दः कश्च मानी वृकोदरः । कश्च ते सुबद्धलोपोमाह्वयन्तो रणे तदा ।

ततः ब्रह्ममुपाभाय त्वरयन्नाजिनः स्वयं । इतस्ततस्तत्रावधयन् द्रोणश्चरति वेगितः ।

तेज्ज्वलकेषु सर्वेषु स्थितेभ्यो हवनन्दिषु । भारद्वाजो महाराज अष्टादशमयावधीतु ।

तं चैव वामदक्षिण कश्चैव महारथः । अयत्यामा च शल्यश्च दृष्टसेनः क्षपलया ।

अतं चाश्ववहाणां रथानामपुतानि वद । हिरदार्भाः प्रमिश्राणां सहस्राणि चतुर्दश ।

पदातीनां सहस्राणि दंशितान्येकविंशतिः । गव्यूतिषु विमावाश्च मानवाश्च तिष्ठतः ।

तत्रस्थं तौ न संबोद्धुं ब्रह्मा देवाः सवासवाः । किं पुनः पाण्डवाः सर्वे समाश्रयिष्येभ्यः ।

श्वभक्तः समान्यस्तः शिन्धुराजो जयद्रथः । सम्प्राप्तास्तह गान्धारीद्वैतलौश्च महारथैः ।

वर्ध्निभिः सादिभिर्यतैः पात्रपाणिभिरास्थितैः । चामरापीडिनः सर्वे जाल्मगदविभूषिताः ।

जयद्रथश्च राजेन्द्र हयाः साधुप्रवाहिनः । ते चैव सप्तसाहस्रास्त्रिषाहस्राश्च सेभ्यः ।

मत्तानां सुविष्टाङ्गां हस्तिारोहैर्विभारदैः । नागानां भीमरूपाणां वर्ध्निषां रौद्रकर्मिणां ।

अश्वर्धेन सहस्रेण पुनो दुर्मर्षेणस्तत्र । अग्रतः सर्वैरेन्यानां युध्यमानो व्यवस्थितः ।

ततो दुःशासनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजौ । शिन्धुराजार्थविह्वार्यमयानोके व्यवस्थितौ ।

दीर्घो दादशगव्यतिः पद्मार्द्धं पद्मविह्वृतः । व्यूहः सचक्रकटो भारद्वाजेन निर्वर्धितः ।

नानानृपतिभिर्वीरैश्च तत्र व्यवस्थितैः । रथाश्वगजपत्न्यौघैर्द्रोणिन विहितः स्वयं ।

यथाङ्गं तस्य पद्मस्य गर्भयूहः सुदुर्मिदः । शूचोपद्मस्य गर्भस्यो गूढो व्यूहः कृतः पुनः ।

स्वमेतं महायूधं युष्मद् द्रोणेः व्यवस्थितं । शूचीमुखे महेष्वास कृतवर्षा व्यवस्थितं ।

अनन्तरश्च काम्योऽजलसन्धश्च भारिष । दुर्योधनश्च कर्णश्च तदनन्तरमेव च ।

ततः शतमहस्त्राणि बाधानामनिवर्तिना । व्यवस्थितानि सर्वाणि शकटे मुखरक्षिणं ॥

तेषां दृष्टो राजा बलेन महता दृष्ट । जयद्रथस्ततो राजा शूचीपार्श्वे व्यवस्थित ।

शकटस्य तु राजेन्द्र भारदाजो मुखे स्थित । अनु तस्यामङ्गोज्ञो जुगोपेन ततः स्वयं ।

श्वेतवर्णा वरोष्णीधो व्यूढोरस्त्रो महाभुज । धनुर्विस्फारयन् द्रोणस्यैव कुरु द्रवन्तक ॥

पताकिनोऽश्वस्य वेदोऽक्षयिजिन्ध्वजः । द्रोणस्य रथमालोक्ष्य प्रहृष्टो हुरवोऽभवत् ।

मिहृषोरणसङ्घानां विस्मयः समहामभूत् । द्रोणेन विहितं दृष्ट्वा यूधं सुव्याणवोपमं ।

सद्यैव शगरक्ष्णा नानाजनपदाकुक्षी । यद्वैशूह चितिं सर्वांमिति भूतानि मेजिरे ।

यज्जयममुजायपत्तिनां प्रतिभयनिस्त्रममृतानुरूपं । अहितवदद्यमेदं महदैः शकटमेवेष्ट्य ततो नमन्द राजा । ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपर्वणि कौरवयूधनिर्माणे सप्तमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो व्यूढस्त्वनौकेषु समुत्कृष्टेषु भारिष । ताश्चास्मान् स भेरीषु नृद्वेष्टेषु नदसु च ।

अनीकानां सङ्घादे वादिषाणां च निस्त्रे । प्रभापितेषु शस्त्रेषु सङ्घादे लोमहर्षणे ॥ ८८ ॥

आवारयामुः प्रणैर्भरतेषु युयुत्सुषु । रैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते सव्यपाचो व्यदृश्यतः ।

बलानां बाधमानांश्च पुरस्तात्स्थपाचिनः । यज्जलानि सहस्राणि प्राकीर्यतश्च भारत ।

मृगाश्च योगसङ्घादाः । शिवाद्याशिवदर्शना । दक्षिणेन प्रयातानामस्त्राकं प्राणदक्षया ।

धनिष्ठाता ज्वलनयश्च पेतुदक्षः, सहस्रश्च । चपास च मही क्षत्ता भवे योरेऽनुमयिते ।

विषगवाता धनिष्ठाता कृष्णा शकैरकर्षिणः । वदुरायाति कौन्तेयः सङ्ग्रामे समुपस्थितः ।

भाकुलियः शतानीको धृष्टदुष्य पापतः । पाण्डवानामनीकानि प्राप्नोति तौ व्यूहसुता ।

ततो रथसहस्रेण द्विरदाताः श्रुतेन च । विभिरश्च सहस्रैश्च यदातीनां श्रुतेः श्रुते ।

अर्धह्रमावेऽधुना सहस्रेतमयस्तव । अपतः सन्धैर्वन्यानां क्षितौ दुर्गैर्वेणोऽप्रयोत् ।

अथ गाण्डीवधन्वानं तपक्व युद्धदुर्मदं । अहमवारयिष्यामि वैलेव मकराक्षयः ।

अथ यशन्तु सङ्ग्रामे धनश्चयममर्षणं । विषकमपि दुर्हर्षमयस्कूटमिवास्मिन् ।

तिष्ठश्च रक्षिणो यूयं सङ्ग्राममभिक्षाक्षिणः । युष्मांश्च महतानेतान्त्योऽप्येव वरुणम् ।

एव मुवन्महाराज महात्मा स महामति । महैश्वासैर्हृते राजन्महैश्वासो व्यवस्थितः ।

ततोऽनन्त इव मुहुः सञ्जय इव वासवः । दण्डपाणिरिवावर्णाः शृणुः कोलन चोदितः ।

शूद्रपाणिरिवाद्योभ्यो वक्ष्य पात्रवानिव । युगान्ताग्निरिवाग्निपान् प्रथम्यत्वे पुनः प्रजाः ।

मेधाधर्ममोद्धूतो निशानकवचान्नाकः । मयो जाता क्षितः सत्ये पारयित्यमहाप्रतः ।

आमुनद्वयः पृथ्वी आबूतदेकिरीटयम् । शूद्रमनामामरधरो खड्गदद्याद्वज्रपञ्च ।

रथप्रदग्गास्त्राय भगो भारापञ्चामुनः । विधुन्वन्गाष्ठिं सङ्घे यमौ सत्यं द्रवोदितः ॥

सोऽयामोक्षमहत इयुपाते घनञ्चयः । व्यवस्थाप्य रथं राजन् शङ्खं दधौ प्रतापवान् ।

अथ कृष्णोऽप्यसंभ्रान्तः पार्थेन सह सारिष । प्राश्नापयत्याज्ञजन् शङ्खप्रवरभोजसा ।

तयोः शङ्खप्रसादेन तव सैन्ये विगम्यते । आसत्सङ्घरोमाणः कम्पिता गतचेतसः ।

यया चक्षन्ति भूतानि सन्ध्यास्थानिबिलनात् । तथा शङ्खप्रसादेन विवेपुस्तव सैनिकाः ।

प्रसुप्तुः शङ्खसूत्रं वाहनानि च सर्वशः । एवं सवाहनं सर्वमाविग्रमभवेदन् ।

सोदन्ति सा नरा राजन् शङ्खश्चेन सारिष । विधंशाश्चाभवन् केचित् केचिद्राजन् वितवसु ।

ततः कपिर्महाबाहं सह भूतैर्ध्वजाचयैः । अकरोद्वादितास्तस्य शोषवस्तव सैनिकाः ।

ततः शङ्खाच्च भैरव्यं स्फटिकाद्यनकैः सह । पुनरेवाभ्यहन्यन्त तव सैन्यमहर्षण ।

मानावादिचर्चद्वादैः चेडितास्तोदितान्कुचैः । चिंहनादैः नमुल्लेष्टैः समाल्लतैर्नहारयैः ।

तर्हिस्तु तुमुते शब्दे भोक्षणां मयवर्द्धने । अतीव हृष्टो दाशार्हमप्रतोपाकप्रासनिः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अञ्जुनरणप्रवेशेऽष्टासीतिऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ अञ्जुन उवाच ॥ सोदयामान् हृषीकेश धव दुर्धरेणः स्थितः । एतद्विन्ना गजामोकं प्रवेक्ष्याम्यतिवाहिनीं ।

॥ शङ्ख उवाच ॥ एवमुक्तो महाबाहुः केशव ध्वजचिन्ता । अश्वैर्दुर्जयान् तव यव दुर्मर्षणः स्थितः ।

स सम्प्रहारस्तुमुक्तः सम्प्रहृतः सुदारुणः । एकल च बहुनाञ्च रथनागवर्चसः ।

ततः शायकैर्वै पञ्चन्य इव दृष्टिमान् । परामवाकिरत्यादैः प्रवृत्तानिब मोरदः ।

तै चापि रथिनः सन्वै लरिताः कृतहस्तवत् । अवाकिरैः शालैस्तुः कृष्णधनञ्जयो ।

ततः कुट्टो महाबाहुर्वायंमाणः परैर्युधि । शिरोषि रथिनां पार्थः कोयथोऽपाहरच्छरैः ।

उद्भ्रान्तनयनैर्वक्त्रैः सन्दैष्टपुटैः शुभैः । सकुण्डलमिरस्तापैर्वसुधा समकीर्यत ।

पुण्डरीकवनानीव विध्वस्तानि समन्ततः । विनिकीर्यति योधानां वदनानि चक्रामिरे ।

तपनीयतनुभाणः संविका दधिरेण च । संवक्ता इव दृश्यन्ते मेघसहस्रः सविधुतः ।

शिरसां पतन्तां राजन् शब्देऽमूहसुधातेले । कालेन परिपक्षाणां तावानां पततामिव ।

ततः कथन् किञ्चित् धनुरात्मन् तिष्ठति । किञ्चित् खड्गं विनिष्कृत्य भुजैर्मोक्ष्य तिष्ठति ।

पतितानि न जानन्ति शिरोषि पुरुषवर्माः । अदृश्यमाणाः सङ्क्रामे कौन्तेय जयवर्द्धिनः ।

इयानामुत्तमाङ्गैश्च हस्तिश्लैश्च मेदिनी । बाहुमिष शिरोमिष वीराणां समकीर्यत ।

अयं पार्थः कुतः पार्थ स्य पार्थ इति प्रभो । तव सैन्येषु योधानां पार्थभूतमिवामवन् ।

अन्योऽन्यमपि चाजगुरात्मानमपि चापरे । पार्थभूतमन्यन्त जगत्कालेन मोहिताः ।

निष्टमन्तः सक्षिप्रा विवंशा गाढवेदनाः । शयाना वह्नो वीराः कीर्तयन्तः खवान्यवान् ।

समिन्दिपात्ताः सप्राणाः समक्षृष्टिपरन्धवाः । सनिर्व्यूहाः सनिष्किंशाः सप्रराधनतोमराः ।

सवाणवर्माभरणाः सगदाः साङ्गदा रणे । महाभुजमवष्टापा वाहवः परिषोपमाः ।

उद्वेष्टन्ति विवेष्टन्ति सक्षेष्टन्ति च सर्वशः । वेगे कुर्वन्ति संख्या निहन्ताः परमेयुधिः ।

यो यः स समरे पार्थ प्रतिशरभते नरः । तस्य तस्यान्तःको वाजः शरीरमुपपद्यते ।
 नृत्यतो रथमार्गेय धनुर्वायुक्षतस्तथा । न कश्चित्तत्र पार्थस्य ददृशेऽन्तरमस्यपि । ११०
 यत्तस्य घटमानस्य क्षिप्रं विव्रजतः शरान् । लघवात्पादुपुत्तस्य व्यस्यन्तं परे जनाः ।
 हस्तिनं हस्तिपत्तारमसमाधिकमेव च । अभिनतं फाल्गुनो वीररथिनश्च सधारयि ।
 श्वार्तमानमाहतं युधमानश्च पाण्डवः । प्रमुखे तिष्ठमानश्च न किञ्चिन्न निहन्ति यः ।
 यथोदयन् गगने सूर्यो हन्ति महत्तमः । तथाऽर्जुनो गजानीकमवधीकुरुपतिभिः ।
 हस्तिभिः पतितैर्भ्रैक्षस्त्रैश्चैव मृदुशत । शक्तकाशे यथाभूमिर्धैवकीर्णो महीधरः । १११
 यथा मथन्दिने सूर्यो दुःप्रेक्षः पाणिभिः सदा । तथा धनञ्जयः क्रुद्धो दुष्टैस्त्यो युधि शत्रुभिः ।
 तत्तथा तव पुत्रस्य धैर्यं युधि परन्तप । प्रभद्रश्रुतमाविप्रमन्त्रो वरपीडितः ।
 माहर्ततेनैव महता भेद्यानीकं यदोर्यत । प्रकाशमानं तस्यैव नाप्रकल्पतिवीर्यतु ।
 प्रतोदैवापि केटीभिरुद्धारैः साधुवाहितः । कयापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिर्हयानिरेव च ।
 बोदयन्तो हयस्तुर्धौ पलायन्ते स्य तावकाः । साहिना रथिनश्चैव पलाययान्नुदाहिताः । ११२
 पार्ष्ण्यद्रुष्टादुर्गन्तं बोदयन्तस्तथा परे । संमोहिताः शरैर्यान्ते तनेवाभिमुखा ययुः ।
 तव घोषा हतोत्साहा विभ्रान्तमनसस्तादा ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अर्जुनयुद्धे रथोन्नतेश्चाध्यायः ॥ ८८ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन्प्रभोगे श्रुत्वायेव धर्ममग्निं किरोटिना । के तु तत्र रणे वीराः प्रत्युद्योयुर्द्वेनञ्चय ।
 श्वोस्त्रिंशंकटयूहं मयिहा मोचनिययाः । द्रोणमाश्रित्य तिष्ठन्तः प्राकारमकुलोभय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथाऽर्जुनेन शस्त्रेण तस्मिन्निव बलेन च । हतवीरै हतोत्साहै पलायनहतस्यै । ११३
 पाकशापनिनाभीन्त्यै बध्यमाने शरीरकैः । न तत्र कश्चित्सहस्रिभ्यश्चाकर्जुनमोचितु ।
 ततस्तव सुतो राजन् दृष्ट्वा शैव्यनयागतः दुःशासनो श्वं क्रुद्धो युद्धायाजुनमभ्यगात् ।
 स काश्चनविचित्रेण कवचेन समारुतः । जाल्मनदगिरस्ताणः शूरलोपपराक्रमः ।
 बांगानीकेन महता यशस्त्रिव महीमिश्रः । दुःशासनी महाराज सव्यवाचिनमोदृणोत् ।
 शूदेन गजघण्टाणां शृङ्गाणां निगदेन च । ज्याचेपनिनदैश्चैव विद्रावेण च दन्तिनां । ११४
 भर्हिददाम्तरिषश्च शब्देनाशोकमाहृतं । स मुहूर्तः प्रतिभयो दाहयः समपद्यत ।
 मान्दृष्टापततल्लभं मद्रुरभिषादितान् । व्यासमहत्साम्भरैर्यान्तस्यवानिव पर्वतान् ।
 भिंहमादेन महता नरमिश्रो धनञ्जयः । गजानीकममिषाणामभितो व्यधमच्छरेः ।
 महाभिण्मिवोद्धूतं यममेन महार्णवे । किरोटी तद्गजानीकं प्राविश्याकरो यथा ।
 काशातीत इवादिद्यः प्रसवन् सयुगधये । ददृशे दिक्षु सर्वोऽसु पार्थः परपूरध्वयः । ११५
 मुरभ्येन चायानां नेमिघोषमेव च । तेन योगकुष्ठभ्येन ज्यानिमादेन तेन च ।
 नागावादिषभ्येन पाशत्रयस्तनेन च । देवदत्तस्य घोषेण गाण्डीवनिनदेन च ।

मन्दवेगा नरो नागा वभ्रुवसो विचेतसः । शरैराग्रीविपक्ष्यैर्निर्मिवाः सव्यसाक्षिना ।

ते गजा विशिखैलीक्ष्ण्युधि गाण्डीवचोदितैः । श्रमेकशतसाहसैः सर्वैर्द्रुपु समर्पिताः ।

आरावं परमं हत्वा बध्यमानाः किरीटिना । निपेतुरनिग्रं भूमौ क्षिप्रपचा द्वाद्द्वयः ।

अपरे दन्तवेष्टेषु कुम्भेषु च कटेषु च । शरैः समर्पिता नोगाः क्रौञ्चवद्भानदन्तुजः ।

गजस्कन्धगतानाञ्च पुरुषाणां किरीटिना । क्षिप्रमेव चोत्तमाङ्गानि भक्षैः संकृतपर्वभिः ।

सकुण्डलानां पततां क्षिरसो धरणीतले । पद्मानामिव सङ्घातैः पार्थस्यैवे निवेदनं ।

धन्ववद्वा विक्वचा व्रणार्त्तां रुधिरोचिताः । भ्रमसु धुधि नागेषु मनुष्यां विशलमिरे ।

केचिदंकेन वणिन समुत्तेन सुपचिणा । दौघय विनिर्मिवा निपेतुर्दरणीतले ।

अतिविह्वल्य नाराचैर्धमनो रुधिरं मुखैः । सारोहा न्यपतन्भूमौ द्रुमवन्त इवाचलाः ।

भौर्ध्वध्वजम्बुजैव युगमेषां तथैव च । रघुवंशं कुड्यामास भक्षैः सघृतपर्वभिः ।

न सन्ध्यासकाकवन् विमुञ्चन् चोदहन् । मण्डलेनैव धनुषा नृत्यन्पार्थः स दृश्यते ।

अतिविह्वल्य नाराचैर्धमनो रुधिरं मुखैः । मुञ्चन्तंस्त्र्यपतन्नये वारणा वसुधातले ।

उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः । अद्रुश्यन्त महाराज तस्मिन्परमबहुले ।

सचापाः साङ्गुलिचाणाः सखट्ठाः साङ्गदा रणे । अद्रुश्यन्त भुजाश्लिखाः सेमाभरणभूषिताः ।

सूपस्तरैरधिष्ठानैरीषोदण्डकम्बुरैः । चक्रेर्विर्मथितैरचेमंग्रैश्च बद्धा युगैः ।

चर्मचापधरैश्चैव ध्वजैर्धैरुतस्ततः । क्षमिराभरणैश्चैः पतितैश्च महाध्वजैः ।

निहतैर्वारणैश्चैव क्षमियैश्च निपातितैः । अद्रुश्यन्त मही तत्र दाहणेप्रतिदग्नाः ।

एवं दुःशासनवत् सध्यमानं किरीटिना । संप्राद्वत्सहाराज व्यथितं सहनाथकं ।

ततो दुःशासनस्त्रलाः सहलीकं प्रराहितः । द्रोणं चातारमाकाङ्क्षन्धकटयूहमभ्यगात् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुःशासनवैद्यपराभवे नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुःशासनवत् हत्वा सव्यसाचो महारथः । सिन्धुराजं परोक्षन्वै द्रोणाणीकमुपाद्रवत् ।

स तु द्रोणं समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितं । कृताञ्चलिरिदं वाक्यं कृष्णस्मानुमतेऽब्रवीत् ।

मित्रेन धादि मां ब्रह्मन् खल्लि चैव वदस्व मे । भवमसादादिष्कामि प्रवेष्टुं दुर्मिहां चमू ।

भवान् पित्रभ्यो मङ्गं धर्मराजसमोऽपि च । तथा कृष्णसमश्चैव सत्यमेतदब्रवीमि ते ।

अश्रुत्यामा यथा तात रक्षणीयस्त्वयाऽनघ । तथाऽहमपि ते रक्ष्यः सदैव दिजसत्तम ।

तव प्रसादादिष्कृतं धिन्धुराजानमाहवे । निहन्तुं दिपदां श्रेष्ठ प्रतिज्ञां रच मे विभो ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमकृत्वा साचार्यः प्रत्युवाच सव्यस्रिव । मामजित्वा न बोभसेः शक्यो जेतुं जयद्रथः ।

यतावदुक्ता तं द्रोणः प्रमत्तैरवाकितः । सरथाश्वध्वजं तीक्ष्णैः प्रहसन्नुपस्यारयिं ।

ततोऽर्जुनः प्रमत्तान् द्रोणस्त्राचार्यं वायकैः । द्रोणमभ्यद्रवद्वाधैर्धैरुपैर्महत्तरैः ।

विश्राध च रणे द्रोणमनुमान्य विश्राप्यते । चक्षधर्मं समान्याय नवभिः सायकैः पुनः ।

तद्येषुमिषुभिश्चिन्ता द्रोणो विव्याध तावमौ । विप्राग्रिज्वलितप्रख्यैरिषुभिः कृष्णपाण्डवौ ।
 इधेय पाण्डवस्तस्य वाणैश्चेत्तुं शरासनं । तस्य चिन्तयतस्त्वेवं फान्गुनस्य महात्मनः ।
 द्रोणः शरैरभंभान्ताव्यां चिच्छेदाद्वा वीर्यवान् । विव्याध च हयानस्य ध्वजं चारयिमेव च ।
 अर्जुनश्च शरैर्वीरः क्षयमानोऽभ्यवाकिरत् । एतस्मिन्मरे पार्थः सज्यं कृत्यं सफट्कृतम् ।
 विशेषयिष्यन्वाचार्यं सध्यास्त्रविदुषां वरः । मुमोच षट्प्रभान् वाणान् स्रक्षीन्लैकमिव द्रुतम् ।
 पुनः सप्तप्रभान्यान् सहस्रञ्चानिर्वर्तितां । चिचेपायुतस्रान्यांस्तेऽग्नौ द्रोणस्य तां धम् ।
 तैः सम्यगस्तेर्षलिमा कृतिमा चित्रयोधिना । मनुष्यवाजिमानह्वा विह्वलाः पेतुर्गतासवः ।
 विस्तताभ्यज्जाः पेतुः शंखिष्ठापुधजीविताः । रयिभ्यो रथमुख्येभ्यः स्रष्टुं शरपीठिताः ।
 शूर्पिताचित्तदग्धानां वक्षानिलकृताशनैः । तुल्यरूपा गजाः पेतुर्निर्व्यासुर्द्वेयमनाः ।
 पेतुर्दशवह्मिण्यः प्रहृतान्यर्जुनेषुभिः । इवा हिमवतः प्रस्ये वारिविप्रहता इव ।
 रक्षान्द्विपत्योषाः सलिलैश्चा दवाहुताः । युगान्तादित्यरश्म्यभिः पाण्डवास्तशरैर्हताः ।

११०

१११

तं पाण्डवादित्यशरीरगुणार्चं कुरुप्रबोरान् युधि निष्ठपन्तं । स द्रोणमेव शरदृष्टिवेगैः प्राच्छादयन्नेव इवाकर्तसीन् ।
 अथात्यर्थं विदुष्टेन द्विपतामसुभोजिना । आग्रे वचसि द्रोणो वाराचेन धनञ्जयं ।
 स विह्वलितधर्माङ्गः क्षितिकल्पे यथाचक्षुः । धैर्यमालम्ब्य बीभत्सुर्होषं विव्याध पचिभिः ।
 द्रोणस्य पञ्चभिर्षेणैर्षासुदेवमताकथन् । अर्जुनश्च चित्रतया ध्वजश्चात्र विभिः शरैः ।
 विशेषयिष्यन् त्रिष्यञ्च द्रोणो राजन् पराक्रमो । अहम्यमर्जुनं चक्रे निभेवाच्छरदृष्टिभिः ।
 प्रमत्तान्पततोऽद्राक्ष भारद्वाजस्य सायकान् । मण्डलीकगमेवास्य धनुयाद्वयगाहुतं ।
 तेषामप्यु समरे राजन् वासुदेवधनञ्जयो । द्रोणस्यष्टाः सुबहवः कक्षयपपरिच्छदाः ।

११२

पुनर्भोगाभिमतं कुर्वन् मृत्युमिवान्तकं । त्यजन्ने तुमुने प्राज्ञान् सधर्षं चित्रघोषिनं ।

गाहमानमनीक नि मातङ्गमिव युदधं । महेष्वासं पराक्रान्तं नरव्याधमवारयन् ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुने लोमहर्षिणं । अयोऽन्यं वै प्रार्थयतां योधानामर्जुनस्य च ।

अथ द्रुपदोऽप्युवाच ॥ योऽप्युवाच ॥ नृवारयन् संहिताः क्रिया व्याधिर्मियोत्थितं ।

११०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथ द्रुपदपर्वणि द्रोणातिक्रमे एकवचनोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ संनिहृष्टस्य तेः पार्थो महाबलपराक्रमः । द्रुपं समनुयातञ्च द्रोणेन रथिनां वरः ।

किरिजिपुगयान् तोष्णान् वरश्चोनिव भास्करः । तापयामास तत्सैन्यं देहं व्याधिगणो यदा ।

अथो विद्रो रथमिह्य चारोहः पातिनो गजः । हवाणि चापविह्वानि रथाश्चक्रे विनाशनाः ।

विद्रुताणि च सैन्यानि वरात्तामि समन्ततः । द्वापासोऽनुमुने युद्धं न प्राश्नाय न किञ्चन ।

तेषां संयुक्तां सङ्घो परस्परमजिह्वगैः । कर्जुनो ध्वजिनो राजन् धर्मोऽस्य समकृत्यत ।

१११

सत्यां चित्रघोषमासु प्रतिष्ठां सत्यवह्नयः । अथ द्रुपदपुत्रेण घोषासं श्रुत्वाहनः ।

तं द्रोणः पञ्चविंशत्या भर्षाभिर्हिरजिह्वगैः । कन्तोवाधिनमाचार्यो महेष्वासं समार्षयत् ।

तं दृष्ट्वेतिव भीमसु कर्ष्यस्त्रयतां वरः । अभ्यधावदिषुगच्छन्निपुणविधातकान् ।

तस्यामुचिष्ठान् भूतान् हि भक्षैः सञ्जयपर्वणिः । प्रत्यविष्यन्मेयात्मा ब्रह्मस्य समुदोरयन् ।

तदह्नुतमपस्याम द्रोणलाचार्यकं युधि । धनमानो युवा नैनं प्रत्यविष्यदध्वजः ।

११२

चरन्निव महाभयो वारिधाराः सहस्रजः । द्रोणभयोः पार्थदेवं वयं वरदृष्टिभिः ।

अर्जुनः शरवर्षन् ब्रह्मस्यैव भारिव । प्रतिशपाह तेष्वो वासान्वायै विनाशतयन् ।

द्रोणस्य पञ्चविंशत्या श्रुतवाहनमार्दयन् । वासुदेवश्च हतव्या बाहोदरश्च चाश्रुः ।

पार्थस्य प्रहसन् धीमानाचार्यं सन्नरौघिणं । विद्रुजन्तं त्रिगान् वाषाणश्चारयत् तं युधि ।

अथ तौ बध्यमानौ तु द्रोणेन रथयत्तमौ । अवर्ज्ये चं दुर्द्धवं युगान्ताग्निमियोत्थितं ।

११३

वर्ज्यं यच्चिप्रितान् वाषाण् द्रोणश्चारयन्निःसृतान् । किरीटमावी कौन्तेयो भोजानोक्तं यथातयन् ।

सोऽन्तरा हनवर्षाणं कामोजश्च सुदर्शिणः । अभ्यधावृक्ष्येणं द्रोणं मेनाकमिव पर्वतं ।

ततो भोजो नरव्याघ्रो दुर्द्धवं कुहसत्तमं । अविद्यत्सूक्ष्मस्यो दशमि कक्षपविभिः ।

तमर्जुनः श्रुतवाजो राजन् विद्याध पवित्रा । पुनश्चान्येहिमिनोऽप्येवाहयन्निव शान्तं ।

भोजस्य प्रहसन् पार्थ वासुदेवश्च भावयं । एकैकं पञ्चविंशत्या वायकानां समार्षयत् ।

तस्यार्जुनो धनुर्मुह्यन् विद्याधेनं विशगभिः । शरैरग्निप्रियाकारैः कुट्टाभो विरचन्निभैः ।

अथान्यद्भुतपरादाय कृतवर्षा महारथः । पञ्चमि चायकैश्चर्यं विद्याधोरपि भारत ।

पुनश्च निमित्तैर्भोजैः पार्थं विद्याध पञ्चमि । तं पादौ नवमिर्भोजैराजघान क्षुनान्तरे ।

दृष्ट्वा विपक्ष कौन्तेयं कृतवर्षरथं मतिः । चिन्तयामास दार्षण्यो न न कावात्ययो मेवत् ।

ततः क्षणोऽब्रवीत्पार्थ कृतवर्षणि का दथो । कुह समन्त्रं हत्वा प्रमथैर्न दिशतय ।

११४

१

१२२० हाहाकारो महासूत्रसैन्यानां समजायन । सेनाक्षेपेण हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमं ।

अयुधमानाय ततः केवलाय मराधिय । चिन्ता श्रुतायुधेनाय तस्मात्समवधीद्वरा ।

यथोक्तं वरुणेनाजौ तथा स निधनं गतः । व्यसृष्टाथपतद्भूमौ प्रेक्षतां सर्वधन्विनां ।

पतमानस्त स बभौ पर्णाशायाः प्रियः सुतः । स भग्न इव वातेन वज्रशाखो वनस्पतिः ।

ततः सर्वानि सैन्यानि सेनामुख्याश्च सर्वशः । प्राद्वन्त हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमं ।

१२२१

ततः कामोजराजस्य पुत्रः शूरः सुदक्षिणः । अभयाज्जवनेरथैः फाल्गुनं शत्रुसदनं ।

तस्य पार्थः शरान् सप्त प्रेषयामास भारत । ते तं शूरं विनिर्भिद्य प्राविशन् धरणीतलं ।

सोऽतिविद्धः शरैस्तोत्प्लेगाण्डोवप्रेपिनैर्बृधे । अर्जुनं प्रतिविव्याध दशभिः कद्दपचिभिः ।

वासुदेवं चिर्भिविद्धा पुनः पार्थश्च पद्मभिः । तस्य पार्थो धनुस्त्वित्वा केतुं चिच्छेद मारुति ।

भस्माभ्यां शयतीत्प्लाभ्यां तच्च विव्याध पाण्डवः । सतु पार्थं चिर्भिविद्धा विहनादमथानदत् ।

१२२२

सर्वपारशवीक्षेव शक्तिं शूरः सुदक्षिणः । सघण्टां प्राहिणोद्द्वारां कुह्ना गाण्डोवधनवे ।

सा ज्वलन्ती महाक्षेत्रं तमावाद्य महारथं । स्वस्फुलिङ्गा निर्भिद्य निपपात महीतले ।

शल्या त्वभिधेता गार्हः मूर्च्छयाति परिभ्रुवः । समाश्रय्य महतेजाः सङ्कपी परिवेष्टिषन् ।

तं सतुर्दशभिः पार्थो नागेचैः कद्दपचिभिः । सायध्वजधनुःसूतं विव्याधाचिन्त्यविक्रमः ।

रथक्षान्तेः सुवज्रभिद्यके विक्रकलं भरैः । सुदक्षिणं कामोजं मोक्षसङ्कल्पविक्रमं ।

१२२३

विभेदं हृदि वापेण दृग्धारेण पाण्डवः । स भिन्नवर्णां सलाहूः प्रक्षट्टमुकुटाद्बदः ।

पपाताभिमुखः शूरो यन्त्रमुक्त इव ध्वजः । गिरेः शिखरजः श्रीमान् सुशायः सुप्रतिष्ठितः ।

निर्भग्न इव वातेन कर्णिकारो हिमाद्रये । जेते स्म निहतो भूमौ कामोजास्तरणोचितः ।

महाहाभरणोपेतः सानुमांनिव पर्वतः । सुदर्शनीयस्ताचाचः कर्णेना स सुदक्षिणः ।

पुनः कामोजराजस्य पार्थेन विनिपातितः । धारयन्नश्विसङ्घायां शिरसा काष्ठेनैव खजं ।

१२२४

अशोभत महाबाह्वैर्यशस्त्रैर्भूमौ निपातितः । ततः सर्वानि सैन्यानि व्यद्वन्त सुतस्य ते ।

हतं श्रुतायुधं दृष्ट्वा कामोजश्च सुदक्षिणः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि श्रुतायुधसुदक्षिणवधे दिग्वतेऽध्यायः ॥ ८९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते सुदक्षिणे राजेन् श्रीरे चैव श्रुतायुधे । जेवनाभ्यद्रवंतु पार्थे कुपिताः सैनिकास्तव ।

अभीशाहाः शूरसेनाः श्रिवयोऽयं वशातयः । अभ्यवर्षस्ततो राजन् शरवर्षैर्हृन्मञ्चयं ।

तेषां पट्टिगतानन्दान् प्राधमन् पाण्डवः भरैः । ते स्म भीताः पलायन्ते व्याघातं जुद्धस्यहा इव ।

१२२५

तं निवृत्ताः पुनः पार्थ सर्वतः पर्यवारयन् । रणे सपत्न्यास्त्रिभन्तं जिभेयन्तं परान् युधि ।

तेषामापततां दृष्ट्वै गाण्डोवप्रेपितैः शरैः । शिरांसि पातयामास बाह्वैश्चापि धनञ्जयः ।

शिरैरभिः पतितैस्तच्च भूमिरासीन्निरन्तरा । अभ्यक्षायेव चेवापीडं ह्ययमवतुष्यधि ।

तेषु हस्तायमानेषु क्रोधाभर्षधमन्वितौ । श्रुतायुधश्चाश्रुतायुध धनञ्जयमयुधतां ।

वलिनो स्पर्द्धिनो योरौ कुलेशा बाहुभाविनो । तावेनं श्रवर्षाणि सत्यदक्षिणमलतां ।
 त्वरायुक्तो महाराज प्रार्थयानो महद्यमः । श्रुज्जनस्य धर्मप्रेषुः पुष्पार्थं तव धन्विनो ।
 तावर्जुनं सहस्रेण पत्त्रिणां नतपर्वणां । पूरयामासतु कुट्टो तडागं जलदो यथा ।
 युतायुष्य तत क्रुद्धलोमरेण धनञ्जयं । आजघान रथश्रेष्ठः पीतेन निशितेन च ।
 सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा श्चक्रधर्यः । जगास परमं मोहं मोहयन् क्षेत्रं रणे ।
 शतस्मिन्नेव काले तु सोऽप्युतायुर्गोदारयः । शूलेन श्वश्रीत्येन ताडयामास पाण्डवं ।
 एते चारं हि स ददौ पाण्डवस्य महात्मनः । पार्थोऽपि स्रष्टुर्धन्विहो भवजयष्टिं समान्त्रितः ।
 तत सत्त्वैश्चैत्यैश्च तावकस्य विशास्यते । बिम्बनादौ महानासीतु हनं मत्ता धनञ्जयं ।
 ह्यणस्य श्वश्रपन्ततो दृष्ट्वा पार्थं विचेतनं । आश्रासयन् सुहृद्याभिर्गमिष्यत् धनञ्जयं ।
 ततस्तौ रथिनः श्रेष्ठौ दम्भलक्ष्यौ धनञ्जयं । वासुदेवश्च पार्थं यं श्रवर्षेण समन्ततः ।
 सचक्रकूर्जरथं सायध्वजपताकिनं । शूद्रस्यं चक्रतुपुङ्गे तदह्नुतमिश्रमवत् ।
 प्रत्याशस्तु बौभलुः शनकैरिव भारत । मेनराजपुरं प्राप पुनः प्रत्यागतो यथा ।
 वञ्छ्यं शरजालेन रथं दृष्ट्वा सकेशं । शूचाभिमुखो दृष्ट्वा दीप्यमानाविशचक्रौ ।
 प्रादुक्षते ततः पार्थं शक्रमथ महारथः । तस्मादावन् सहस्राणि शरानां नतपर्वणां ।
 ते जघ्रुस्तौ महेश्वोत्तौ तार्थां मुक्तास्य सायकाः । विषेहराकाग्रगताः पार्थवाणविदारिताः ।
 प्रतिहत्य शरं स्पर्धं श्रवणेन पाण्डवः । प्रतस्थे तत्र तत्रैव दोषयन् च महारथान् ।
 तौ च फाल्गुनवायोपैर्विषाङ्गिरसौ हतौ । वसुधामन्वपद्येतां वातमुन्नाविव क्रुमौ ।
 युतायुष्य निधनं बध्नन्नेवाच्युतायुषः । लोकविस्त्रापनमश्नुत समुत्सवेण शोषणं ।
 तयोः पदानुगान् हत्वा पुनः पञ्चाशतं रथान् । प्रव्यगात् भारती सेनो निघ्नन् पार्थां वरान् वरान् ।
 युतायुष्य निहतं प्रेक्ष्य पैशाच्युतायुषं । नियतायुष्यं संकुट्टो दीप्यायुषेव भारत ।
 पुष्टौ तथानरस्त्रिष्टौ कौन्तेयं प्रतिजगामतुः । किरन्तौ विविधान् बाणान्पिडयत्यनर्हवितौ ।
 तावर्जुनो मुञ्चत्तं शरैः सन्नतपर्वभिः । प्रैषयत् परमकुट्टो यमस्य सदनं प्रति ।
 सोऽप्यन्तमनीकानि दिपं पद्मवरो यथा । नाशक्रुवन् वारं विंशतं पार्थं क्षत्रियपुङ्गवाः ।
 शङ्कासु गजचारेण पाण्डवं पथं वारयन् । कुट्टो सहस्रशो राजन् शिचिता हस्तिवादिनः ।
 दुर्व्याधनममादिष्टः कुञ्जरेः पर्वतोपमैः । प्राच्याय दाक्षिणात्याय कलिङ्गप्रमुखा नृपाः ।
 तेवामापततां मोहं गाण्डीवमवितौ शरैः । निषकर्त्तं शिरास्थयो बाहूनि सभूषणान् ।
 ते शिरोभिर्भक्षौ क्षीर्यां बाहुभिर्य महाशूदे । यमो कलकपायाणां भुजगैरिव शृङ्गताः ।
 पादयो विमिश्रिन्श्च शिरांस्तु शिरांस्तु च । पतमानान्यदृश्यान् क्रुमेभ्य इव मलिनः ।
 शरैः सहस्रशो बिद्धा दिवा प्रसृतशोणिताः । शूद्रश्यान्ताद्रथः कालं गैरिकामुच्छ्रज इव ।
 निहता मेरुतं सान्ये बौभलोर्निशितैः शरैः । गजशृङ्गतां श्वेच्छां मानाविलतदर्शनाः ।

१११

११२

११३

११४

११५

११६

नानावेग्रधरा राजन् नानाग्रजौघसंहताः। हृदिरेणानुलिप्ताङ्गा भान्ति चित्रैः शरैर्हताः।
 शोणितं निर्वमन्ति स्म दिपाः पार्थशराहताः। सहस्रशङ्खलग्नावाः सारोक्षाः सपदानुगाः।
 चुक्रुमुद्य निपेतुश्च वधमुद्यापरे दिग्गः। स्रग्ं वसास्य बहवः खानेव मधुदुर्गजाः।
 शान्त रायुधिनयैव दिपाशोत्स्नविधोपमाः। विदन्त्यसुरमायां धे सुधारा घोररचसुषः।
 दधनाः पारदाधैव शकाश्च सह वाहिकैः। गोयानिप्रमवा ध्वेक्षाः कालकन्याः प्रहारिणः।
 दार्वातिवारा दरदोः पुण्ड्रायैव सहस्रजः। तेन शस्त्राः स्म सङ्घातुं प्राताः शतमहस्रजः।
 अभ्यवर्षन् ते सर्वे पाण्डवं निशितैः शरैः। अवाकिरन्त्य ते ध्वेक्षा नानायुद्धविशारदाः।
 तेषामपि ससर्जाम्बु ब्रह्मदृष्टि धनञ्जयः। दृष्टिलयाविधा ह्याघोक्त्वमानामिवायति।
 अध्वच्छायामिव शरैः सैन्ये हत्वा धनञ्जयः। मुण्डार्द्धमुण्डान् जटिलान् शूचीजटिलवातस्रान्।
 खेच्छामप्रातयत् सर्वान् सभेतानघतेजसा। शरैश्च शनमो विद्धास्ते सङ्गागिरिचारिणः।
 प्राद्रवन् रणे भीता गिरिगङ्गरासिनः। गजशयसादिष्वे च्छानां पतितांशं श्रितैः शरैः।
 बलाः कङ्का दृक्का भूमावपिविचुधिरं मुदा। पाथधरयनगैश्च प्रच्छन्नतपद्भूमौ।
 शरवर्षस्रवा घोराः केशवैरुग्राहलाः। प्रावर्त्तयन्मदोमृगैः शोयितैः घनरत्नैर्विभौ।
 ह्रिन्वाङ्गुलिचुद्रमर्त्या युगान्ते कालसन्निभां। अकगोद्गप्रधमायां नदीमुत्तरमोहितां।
 देहेभ्यो राजपुत्राणां नागाश्चरयसादिनां। धध्या खलञ्च निवञ्च न खादपति वाधे।
 तथाघोतुं हृथिनी सर्वा शोणितेन परिमुता। पटसहस्रान् हयान्पीरान् पुनर्हृश्रयान् वरान्।
 प्राहिणोन्मुल्लुलोकाय चक्षियान् चक्षिपर्यमः। शरैः सहस्रशो विद्धा विधिवत् कल्पिता दिपाः।
 शेरते भूमिमाघाद्य शैला वज्रहता इव। सवाजिरथमातङ्गान् निग्नन् व्यचरदञ्जुनः।
 प्रमिञ्च इव मानङ्गो मृद्रुम् नववनं यथा। भूरिद्रुमवतागुण्ठं शूक्लेभ्यनलजोलपं।
 निर्हृदेदनलोद्गरेण यथा वायुसमीरितः। बेनारण्यं तव तथा कृष्णानिलसमीरितः।
 शराधिर्दरहन्कुट्ट पाण्डवाभिर्हृन्नञ्जयः। शून्यान्कुर्वन् रथोपस्थान् मानवैः संक्षारकाहौ।
 भानुत्यदिष्वे सन्नाधे कापहस्यो धनञ्जयेः। वज्रहस्यैः शरैर्भूमिं कुर्वन्कुत्तरशोणितं।
 प्राविशद्भारती मेनां संकुट्टो वे धनञ्जयः। तं श्रुतायुल्लभास्वडो व्रजमानं न्यवारयत्।
 तस्यार्जुनः शरैर्लोत्स्ने कङ्कपत्रपरिच्छेदेः। न्यपातयद्भयान् शोषं यतमानस्य मारियः।
 धनुयास्यापरैश्चिह्ना शरैः पार्थो विचक्रमे। अश्वदण्ड गदां यत्न कोधयथाकुलेवजः।
 आसवाद रणे पार्थ केशवश्च महारथं। ततः सम्प्रहरन् घोरो गदामुद्यम्य भारत।
 रथमावार्थं गदया केशवं समताडयत्। गदया ताडितं दृष्ट्वा केशवं परवीरहा।
 अर्जुनोऽथ स्रग्ं कुट्टुः शोऽम्बष्ठं प्रति भारत। ततः शरैर्हंसपुष्टैः सगदं रथिनां वरं।
 ह्लादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितः। अथापरैः शरैश्चापि गदां तस्य महात्मनः।
 अचूर्ण्यतदा पार्थसद्वृत्तमिवाभवत्। अथ तां पतितां दृष्ट्वा मृष्टान्यो च महागदां।

११०६

११०७

११०८

११०९

१११०

११११

अर्जुनं वासुदेवश्च पुन पुनरुताडयत् । तस्यार्जुनं चुरमाभ्या सगदावेद्यतो भुजैः । १४०५
 चिच्छेदेन्द्रध्वजाकारो प्रिरस्यान्येन पविषा । स पपात हतो राजन् वसुधामनुनादयन् ।
 इन्द्रध्वज इवोत्तृष्टो यन्निर्मुक्तवन्मम । रघोःशोकावगाढस्य वारणाश्रमतेर्हतः ।
 अदृश्यत तदा पार्थो घने सूर्यं ह्वाहत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अमृतसंघे चित्रवतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तत प्रविष्टे कैन्तेय सिन्धुराजजिघांसया । द्रोणादीक विनिर्भय भोगानीकस्य दुस्तरं ।
 कान्तेजस्य च दायदे हते राजन् सुदक्षिणे । क्षुतापुधे च विक्रान्ते निहतं वयमाशिना । १४०६
 विप्रद्रुतेष्वनीकेषु बिभ्रन्तेषु समन्तत । प्रभयं खड्गं दृष्ट्वा पुत्रहो द्रोणसमभयात् ।
 त्वरकेकरयेनैव समेत्य द्रोणमवरोत् । गत स पुरुषयात्र प्रमथ्येमा महाधमू ।
 अथ बुद्ध्या धर्मीचक्ष किञ्चु कार्यामनन्तरं । अर्जुनस्य विघाताय दाहणीऽस्मिन् जनचये ।
 यथा स पुरुषयाघो न हन्येन जयद्रथ । तथा विधत्स्व भद्रं ते त्वं हि नः परमा गति । १४०७
 श्वेता धनञ्जयाभिर्हि कोपमाहतघोदित । सेनाकथं ददति मे प्रज्ज्ञ कचमिवोत्थितः । १४०८
 अतिक्रान्ते हि कैन्तेये भित्ता सेनं परन्तप । जयद्रथस्य गोश्वरः संशयं परमं गताः ।
 क्षिरा मुह्रिर्गद्ग्राणां आधीह्वविदाम्बर । नातिक्रमिष्यति द्रोणं जालु जीवन् धनञ्जय ।
 घोडेना पार्था व्यतिक्रान्ते भिषाक्षो भद्राचुते । सर्वे ह्यघातुरं मन्ये नैतद्विष कलं मम ।
 जानामि त्वं महाभाग पाण्डवानो हिते रतं । तथा मुह्यति च मद्भावात्कायवर्त्ता विचिन्तयन् ।
 यथाशक्ति च ते मद्गन्धर्वैषु वृत्तिमुत्तमां । प्रोषामि च यथाशक्ति त्वं स त्वं वाक्नुषध्वे । १४०९
 अस्माच्च त्वं सदा भक्तानिच्छन्नामित्रिक्रमः । पाण्डवान् मृतं प्रोषास्यस्माकं विप्रिधे रतान् ।
 अस्मान्नेवोपजोर्वत्समस्माकं विप्रिधे रत । मद्भावे त्वां विनामामि मधुदिग्धमिव चुरं ।
 मादास्येदं मद्यं भवान् पाण्डवनिधि । नावारयिष्ये गच्छन्तमहं विन्मुपति गृह्णान् ।
 मया त्वावमानेन मत्तं क्वाणिसमुद्भिता । आयासितं विन्मुपतिर्योद्वाहत्तस्य गृह्यवे ।
 यमदंष्ट्रान्तराप्रो मुच्येतापि हि मानव । नार्जुनस्य बभूव प्राप्नो मुच्येताभौ जयद्रथ । १४१०
 ॥ तथा ब्रुव ग्रीष्माय यथा मुध्यत वैश्वदेव । मम शार्ङ्गप्रहायानां साक्षुध पाहि वैश्वदेव ।
 ॥ द्रोण उवाच ॥ नाभवद्युयामि ते वाक्त्रमथ्यत्वाप्यामि मे मम । सत्यं तु ते प्रवक्ष्यामि तन्मुपस्य विमान्यते ।
 शरधिप्रयत्नं हृष्टा श्रीघाताभ्य ह्येतान्मा । अथयश्च विवरं हता ठभै शानि धनञ्जयः ।
 रिपु पश्यसि पाण्डोःपान् क्रोशमाये विरौटिग । पद्याद्रथस्य मतितात् विज्ञानं शोधं हि तत्पूरत ।
 न पार्थं प्रेयानेऽद्य समर्था वयमाश्रित । मेनामुधे च पार्थानामेतद्वन्मुपनिर्तनं । १४११
 पुथिधिरथ मे यद्या भिषता धर्मधन्विना । एवं मया प्रतिज्ञातं चक्षमथे महाभुज ।
 धनञ्जयेन शेरूटो वर्तते प्रसुप्ति नृप । तस्माद्ब्रूहमुखं हिसा माहं योक्ष्यामि कालुनं ।
 तुभ्यामिजगवर्षाणं हृष्टमेव यदायशान् । गतायोधय माभीक्ष्णं स ज्ञात्र गतत पति ।

राजां शूरः कृती द्रवो जेतुं परपुरञ्चय । शीरः स्वयं प्रयाञ्चय यव पाथो धनञ्जयः ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ कथं त्वामयत्तिकान्तः सर्व्वत्रस्तमृतां वरं । धनञ्जयो मया शक्य आचार्य्यं प्रतिवाधितुं ।

११११

अपि शत्रो रणे जेतुं वज्रहस्तः पुरन्दरः । नार्जुनः वमरे शत्रो जेतुं पुरपुरञ्चयः ।

येन भोजश्च शार्ङ्गको भयश्च त्रिदशोपमः । अस्त्रमतापेन जितौ श्रुतायुध निवर्हितः ।

सुदक्षिण्य निहतः स च राजा श्रुतायुधः । श्रुतायुद्यायुतायुध स्वच्छायायुतशो हताः ।

तं कथं पाण्डवं युद्धे दहन्तमिव पावकं । प्रतियोत्क्षामि दुर्हर्षं तमघं शक्यकोविदं ।

क्षमश्च मन्त्र्ये युद्धे मम तेनाद्य संयुगे । परवानक्षि भवति प्रथमद्रुच मे ययः ।

१११२

॥ द्रोण उवाच ॥ सर्व्वं वदसि कैरथ दुराधर्षो धनञ्जयः । अहन्तु तत् करिष्यामि यथैवं प्रसद्विष्यि ।

अहृतश्चाद्य पश्यन्तु लोके सर्व्वधनुर्द्धराः । विपत्तं त्वयि कौन्तेय बाधुदेवस्य पश्यतः ।

एष ते कवचं राजस्तथा वभ्रामि काञ्चनं । यथा मराणां नास्त्राणि प्रहरिष्यन्ति ते रणे ।

यदि त्वां बाधुरसुरा मयसोरगराचक्षाः । बोधयन्ति यथो लोकाः सनरा नास्ति ते भयं ।

न कृपया न च कौन्तेयो न चान्यः शस्त्रभृद्व्ये । शरानर्पयितुं कश्चित् कवचे तव श्रव्यति ।

१११३

स त्वं कवचमास्थाय क्रुद्धमद्य रणेऽर्जुनं । त्वरमाणः स्वयं याहि न त्वामि विषद्विष्यि ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा त्वरन्निष्ठः स्फुटशो वधं भास्वरं । शिवबन्धनाहुनतमं जपन् मन्त्रान् यथाविधि ।

रणे तस्मिन् सुनहति विजयस्य सुतस्य ते । जिघ्रिषापयिषुर्लोकान् विद्यया ब्रह्मवित्तमः ।

॥ द्रोण उवाच ॥ करोतु स्मृति ते ब्रह्म ब्रह्मा चापि दिगातयः । मरीचपाद्य ये श्रेष्ठास्तेभ्यो स्मृति भारत ।

यथातिर्नृपयैव धुम्भमारो मगीरथः । तुभ्यं राजययः सर्व्वे स्मृति कुर्वन्तु सर्व्वशः ।

१११४

स्मृति तेऽस्त्रैकपादेभ्यो वज्रपादेभ्य एव च । स्वस्त्यस्त्रपादकेभ्यश्च गितां तव महारणे ।

स्त्राहा स्त्रधा शत्रो चैव स्मृति कुर्वन्तु ते वदा । सक्तीरदन्तशो चैव कुहतां स्मृति तेऽनघ ।

असितो देवजयैव विद्यामिवस्तयाऽङ्गिराः । वसिष्ठः काश्यपयैव स्मृति कुर्वन्तु ते नृप ।

धाता विधाता लोकेशोऽहिमय मदगोश्वराः । स्मृति तेऽद्य प्रयच्छन् कान्तिकवद वक्रवः ।

विवस्वान् भगवान् स्मृति करोतु तव सर्व्वशः । दिगशयैव चकारः क्षिप्रं स्मृति रथाः ।

१११५

अघस्ताङ्गरणो योऽसौ वदा धारयते नृप । शेषस्य परमश्रेष्ठः क्षत्रि तुभ्यं शक्यतु ।

गात्रांश्चैव युधि विक्रम्य निर्जिताः सुरपत्तमाः । पुरा हृषीकेशेऽस्मिन् देवेऽहं वदाम् ।

इततेजोवलाः सर्व्वे तदा श्रेष्ठा दिवौकसः । ब्रह्मार्षे शरं शक्यतेऽहं वदाम् ।

॥ देवा ऊचुः ॥ प्रमर्दितानां हृषीकेश देवानां देवपत्न्यः । मर्ज्जितं कुरुष्व नहि नो महतो भयम् ।

अथ पार्थ्यं स्थितं विष्णुं शक्रादींश्च सुरोत्तमान् । नृप नृपस्यैव वदस्व त्वं सुमहत्तमान् ।

रघुना मे कर्तत देवा महेष्ठाः मदिकतयः । शत्रुः क्रुद्धंस्तेऽस्मिन् देवे विनिर्धितः ।

तत्रा पुरा तपस्तप्ता यथायुतव्रतं तदा । वृकं विनिर्धितं देवेऽहं वदाम् महेश्वरान् ।

स तेष्वेव प्रसादोऽहं हन्यादेव हि दुर्जितः । शक्यः शक्यः शक्यः शक्यः शक्यः शक्यः ।

दृष्ट्वा जेथ्य वृचं तं चिप्रं गच्छत मन्दरं । यचाले तपसां योनिर्दं च यज्ञविनाशनः ।
 पिनाको सर्वभूतेषां भगनेर्बनिपातनः । ते गत्वा सहिता देवा ब्रह्मणा सह मन्दरं ।
 अपश्यंस्तेजसां राशिं सूर्यकोटिसमप्रभं । सोऽब्रवीत्स्वागतं देवा ब्रूत किङ्करवाण्डं ।
 श्रमेणं दर्शनं मह्यं कामप्रश्रितोऽस्तु वः । एवमुक्तास्तु ते सर्वे प्रत्युत्सवं द्विवीकषः ।
 तेजा हनं नो वृत्तेन गतिर्भव द्विवीकषां । भूर्त्तरीचस्तु नो देव प्रहरेज्ज्वरीकृताः ।
 ग्रहणं त्वां प्रपन्नः स्तु गतिर्भवं भवेत्पर ।

॥ शब्द उवाच ॥ विदितं वो यथा देवाः कथये सुमहाबला । लघुल्लेजाभवा चोरा दुर्निवार्या कर्मात्मभिः ।

अवश्यन्तु मया कार्यं सद्यं सर्वद्विवीकषां । ममेदं गात्रजं शक कवचं गृह्य भास्वरं ।

दधानोऽनेन मन्त्रेण मानसेन सुरेश्वर ।

॥ द्रोण उवाच ॥ इत्युक्ता वरदः प्रादात् सर्वं तन्मन्त्रमेव च । स तेन वर्षाणां गुप्तः प्रायादृचचमू प्रति ।

नानाविधैश्च शस्त्रैश्चै । पात्यमानैर्षोहारणैः । न सन्धिः शक्यते भेत्तुं मर्मैवन्त्यस्त तस्य तु ।

ततो जघान समरे वृचं देवपतिः स्वयं । तच्च मन्त्रमयं सर्वं वर्षापात्रिरवे ददौ ।

अत्रिराः प्राह पुष्पस्त मन्त्रशस्त्रं वृहस्पते । वृहस्पतिरियावाप्त अग्निर्विद्याय धीमते ।

अग्निर्विद्यां मम प्रादात्तेन बभ्रामि वर्षं ते । तवाद्य देहरचार्यं मन्त्रेण नृपवत्तम ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ता ततो द्रोणस्तत्र पुनः महापुतिं । पुनरेव वचः प्राह भगैराचार्यमुज्ज्वलः ।

प्रह्लादवेषेण बभ्रामि कवचं तत्र पार्थिव । हिरण्यगर्भेण यथा बह्वं विष्णोः पुरा रणे ।

यथा च प्रह्लादा बह्वं सङ्गामे तारकामये । प्रकृत्य कवचं दिव्यं तथा बभ्राम्यहं तत्र ।

ब्रह्मातु कवचं तस्य मन्त्रेण विधिपूर्वकं । प्रेषयामास राजानं सुहृदाय महते दिने ।

स स बह्वो महाबाहुराचार्येण महात्मना । रथानांश्च सहस्रेण विगतानो प्रहारिणां ।

तथा दन्तिवह्नेन मत्तानां वीर्यशालिनां । अस्त्रानां नियुतेनैव तथोन्मेष महारथैः ।

हतः प्रापान्महाबाहुरर्जुनश्च रथं प्रति । नानाबाहिचघोषेण यथा वैरोरचिस्तथा ।

ततः शब्दो महाभाभीरुन्यानां तव भारत । अगाधं प्रस्थितं दृष्ट्वा समुद्रमिव कौरवं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनकवचपञ्चमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अत्रिद्योर्षोहारज पार्थिवार्थेययो रणे । दुर्योधने प्रयाते च वृहतः पुरुषपथैः ।

जनेनाभ्यद्रवद्द्रोणं महता निस्त्रेन च । पाण्डवाः सोमकैः सार्द्धं ततो युद्धमवर्त्तत ।

तपुद्धमभवत्कीर्त्तं तुमुर्गं सोमदर्शेण । कुरूणां पाण्डवानां च युद्धं पुरतोऽद्भुत ।

राजगृ कदाचिदप्राप्ताभिर्दृष्टं तादृक् न च युतं । पादुज्ज्वलते सद्यं युद्धमाशोदिमन्पते ।

एतद्युधमुपाः पार्था शूद्राभीकाः प्रहारिणः । द्रोणस्तथैव तं सर्वं शरवैर्यववाकिरन् ।

वधं द्रोणं पुरस्कृत्य सर्वश्रेष्ठमनो वरं । पार्वतप्रमुषाम् पार्थानभ्यश्रामं वायकैः ।

मशामेपाविशोर्षो मियशतो हिमात्ये । शिवाये प्रचक्रामेते वरिरेत्यभ्युषिते ।

समेत्य तु महासेने चक्रतुर्वैगमुत्तमं । वाङ्मवीयमुने नद्यौ प्रादयोवोत्सृज्योदके ।
 नानाशस्त्रपुरोवातो द्विपाश्वरयसंहृतः । गदाविद्युन्महारौद्रः सङ्ग्रामजलदे । महान् ।
 भारद्वाजप्रजिह्वोद्भूतः शरधारासहस्रवान् । अभ्यवर्षन्महासेन्यः पाण्डुसेनाग्रिमुद्भूतं । १५६
 समुद्भूतमिव घर्मान्तो विशग्धरो महानिलः । व्यसोभयदनीकानि पाण्डवानां द्विजोत्तमः ।
 तैःपि सर्वप्रयत्नेन द्रोणमेव समाद्रवन् । विमित्यन्तो महासेतुं वार्ष्णेयाः प्रवला इव ।
 वारयामास तान् द्रोणो जलौघमचलो यथा । पाण्डवान् समेर कुड्गान् पाशालाञ्च सकेरुयान् ।
 अथापरे च राजानः परिहृत्य समन्ततः । महाबला रणे शूराः पाशालान्मन्वारयन् ।
 ततो रणे नरव्याघ्रः पार्षतः पाण्डवैः सह । सञ्चयानासहस्रद्वारं विमितुरिवाहिनीं । १५७
 यथैव शरवर्षाणि द्रोणो वर्षति पार्षते । तथैव शरवर्षाणि धृष्टद्युम्नोऽप्यवर्षत ।
 शनिक्लिंशपुरोवातः शक्तिप्रासहिंसंहृतः । व्याविद्युत्पापघेद्वादी धृष्टद्युम्नो बलाहकः ।
 शरधाराभ्रवर्षाणि व्यस्रजलस्यन्तो दिग्भः । निन्नन् रथवरासौघान् ज्ञायामास बाहिनीं ।
 ध्वयमाच्छेच्छेद्रेण्यः पाण्डवानां रथजने । तप्तस्ततः अरैर्द्रोणमपार्षतं पार्षतः ।
 तथा तु यतमानस्य द्रोणस्य युधि भारत । धृष्टद्युम्नं समासाद्य त्रिधा सेन्यमभिधत् । १५८
 भोजमेकेऽथवर्षन्तं जलसन्धं तथापरे । पाण्डवैर्हन्त्यमानास्य द्रोणमेवापरे ययुः ।
 सङ्घट्टयति सैन्यानि द्रोणस्य रथिनाम्बरः । व्यधमचापि तान्यस्य धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 धार्तराष्ट्रास्तथाभूता वध्यन्ते पाण्डुसङ्घयैः । अगोपाः पञ्चवोऽरथे बद्धमिन् आपदैरिव ।
 कालस्य पशतो योधान् धृष्टद्युम्नो मोहितान् । सङ्ग्रामे तुमुले तस्मिन्निनि हर्षेतिरे जनाः । १५९
 कुनूपस्य यथा राज्यं दुर्मित्तव्याधितस्करैः । द्राव्येते तददापसा पाण्डवैस्तव वाचिनी ।
 अर्कंरश्मिर्विमिश्रेणु ब्रह्मेणु कवचेणु च । चक्षूषि प्रत्यहन्त्यन्त सैन्येन रजसा तथा ।
 विधाभूतेषु सैन्येषु वध्यमानेषु पाण्डवैः । अमर्षितकतो द्रोणः पाशालान् व्यधमच्छरैः ।
 मृद्गतस्तान्यनीकानि निन्नतश्चापि रायकैः । बभूव रूपं द्रोणस्य कालाग्नेरिव दीप्यतः ।
 रथं नागं हयश्चापि पत्तिनस्य विशास्यते । एकैकेनेपुष्पा सङ्घो निर्विभेद महारथः । १६०
 पाण्डवानान्तु सैन्येषु नास्ति कश्चिद्य भारत । दधार यो रणे बाणान् द्रोणचापच्युतान् प्रभो ।
 तपस्यमानमर्केण द्रोणसायकतापिते । बभूव पाण्डवं सैन्यं तत्र तथैव भारत ।
 तथैव पार्षतेनापि काव्यमानं बलं तव । अभवत्सर्वतो दीप्तं शृङ्गं वनमिवाग्निना ।
 बाध्यमानेषु सैन्येषु द्रोणपार्षतसायकैः । त्यक्त्वा प्राणान् परं शत्रवा युध्यन्ते सर्वतोमुखाः ।
 तावकानां परेषाञ्च युध्यतां भरतर्षभ । नाशोत्कृष्टिन्महाराज योऽयावीत्सुगं भयान् ।
 भीमसेनन्तु कैमोर्ध्वं सोढव्यां । पर्यवारयन् । विविश्रतिश्चिवसेनो विकर्णस्य महारथः । १६१
 विन्दानुविन्दावावन्धौ चेमधूर्त्तिश्च वीर्यवान् । जयाणां तव प्रज्ञाणां चय स्वानुयायिनः ।
 वाहीकरांश्चेजस्रो कुलपुत्रो महारथः । सहसेनः संहामोऽपि द्रोणपदेयानवारयत् ।

शैव्यो गोवासनो राजा योधैर्दृशयतावरैः । काश्यास्त्राग्निभुवः पुत्रं पराक्रान्तमवारयत् ।
 अजातशत्रुं कौन्तेयं ज्वलन्नामिव पावकं । मद्राणामीश्वरः शैव्यो राजा राजानमाष्टुषोत् ।
 दुःशासनस्त्ववस्थाप्य स्वमनोकममर्षणः । सार्थाकिं प्रययौ क्रुद्ध इन्द्रो रथपरं युधि । १०१
 स्वकेनायमनौकेन सघट्टः कवचाष्टतः । चतुःशतैर्महेव्यामैशैकितानमवारयत् ।
 शकुनिश्च सहानौको माद्रोपुत्रमवारयत् । गान्धारकैः सप्तशतैः पाण्डवैश्च पाणिभिः ।
 विन्दानुविन्दावाक्वयौ विराटं मत्स्यमार्षदत्तां । प्राणांस्वका महेश्याधौ निवार्यैः शुभ्रनायुधैः ।
 शिखण्डिनं चाश्वमेधिनं हन्मानमपराजितं । बाह्योक्तं प्रतिशेष्यत् पराक्रान्तमवारयत् ।
 धृष्टपुत्रं तु पाञ्चालं क्रूरैः सार्द्धं प्रभद्रकैः । अवन्यः सह भौबोरैः क्रुद्धरूपमवारयत् । १०२
 घटोत्कचं तथा इन्द्रं राक्षसं क्रूरकशिपुं । अस्त्रायुधैश्च वृद्धैः क्रुद्धरूपान्तमाहरे ।
 कलशं राक्षसेन्द्रं कुन्तिभोजो महारथः । शैव्येन महता युक्तं क्रूररूपमवारयत् ।
 शैव्यं वृहत्तत्त्वासीत् शैव्यस्य भारतः । रक्षितः परमेष्ठ्यासैः रूपप्रभृतिभीरवैः ।
 तस्मात्सोऽश्वरौ द्वौ शैव्यवत्स वृहत्तमौ । द्रोणिर्दक्षिणतो राजन् सूतपुत्रश्च वामनः ।
 वृष्टभोगाश्च तस्मात्सन्धीमदत्तिपुरोगमाः । रूपश्च वृषभेनश्च सचः शस्त्रयु दुर्जयः । १०३
 भीतिमन्तो महेश्यासः सर्वे युद्धविशारदाः । शैव्यवत्स विधापैर्न रचां युयुधिरेततः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथमघपत्न्यसि सङ्कृतयुद्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् सङ्ग्राममाचार्यं इन्द्रं कौन्तेयतो मम । कुक्ष्णो पाण्डवश्च यथा युद्धमवर्त्तय ।
 भारद्वाजं समामाद्य युवस्य प्रमथे स्थितं । अयोधयययौ पार्थो द्रैव्यानीकं विमिश्रय ।
 रैवमाणः खड्गं धृष्टं द्रोणोऽपि सह सैनिकैः । अयोधयययौ पार्थोऽन्वार्थयानो महद्यय ।
 विन्दानुविन्दावाक्वयौ विराटं दक्षमि शरैः । आजग्रतः सुसंकुष्टो तत्र पुत्रहितैषिणो । १०४
 विराटश्च महाराज तावभौ समरं स्थिता । पराक्रान्तो समामाद्य योधायामास सानुगौ ।
 तेषां युद्धं समभवद्दृश्यं शोणितोदके । सिंहस्य दिपमुखाभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथा वने ।
 बाह्योक्तं रम्यं युद्धं याज्ञमेनिर्भयाम्बलः । आजग्रे विशिखेली ह्येधैरैर्मर्षांश्च भेदिभिः ।
 बाह्योक्तं यः श्वमेनिन्नु रैमपुष्टं शिवाश्रितैः । आजघ्नान् सङ्गं कुष्टो नवभित्तैर्नृपत्नैः । १०५
 तद्युद्धमभवद्दृश्यं शरशक्तिममाकुलं । भीष्मणां चाश्वजननं इन्द्राणां हर्षवर्द्धन ।
 ताभ्यां तत्र शरैर्भुक्तेरन्तरिक्षं दिशस्तथा । अभवत्संहतं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 शैव्यो गोवासनो युद्धे काश्यापुत्रं महारथं । स शैव्यो योधयामास गजः प्रतिगजं यथा ।
 वाचीकराजः संकुष्टो द्रौपदेयान्महारथान् । मनःपथेन्द्रियाणोव शूद्राश्च योधयनृषे ।
 अयोधयंते सुष्ठमं तं शरैर्भेदः समन्ततः । द्रिष्टवार्था यथा देहं शयद्देहवतांवर ।
 वार्ष्णेयं सार्थाकिं युद्धे पुत्रो दुःशासनस्त्वव । आजग्रे सायकैस्त्रीह्येनैर्भविर्नतपर्वभिः । १०६
 भोऽतिविद्धो यत्नतो महेश्यासेन धन्विना । ईशमूर्ध्ना जगामागु सार्थाकिः सत्यविक्रमः ।

मचयन्तस्य भोगानि पिबन्तस्यापि शोणितं । विलुम्पन्त्यस्य केनांश्च मज्जास्य वधूधा नृप ।
 आकर्षन्तः शरीराणि शरीरावयवांस्तथा । नराश्चमज्जानां शिरांसि च तत्सुतः ।
 छतास्त्रा रणदोषाभिर्दोषिता गणब्राह्मिनः । रणे जयं प्राप्ययन्तो मृगं युयुधिरे तदा ।
 अस्मिन्मार्गान्बहुविधान् विचिह्नः सैनिका रणे । अष्टमिः शक्तिमिः प्रायैः मूलतोमरपट्टिगैः ।
 गदाभिः परिघैश्चान्यैरायुधैश्च भुजैरपि । अन्योऽन्यं जघ्निरे कुट्टा युद्धरङ्गगतानराः । २५८
 रघिनो रघिभिः सार्द्धं अश्वारोहांश्च सादिभिः । मातङ्गा वरमातङ्गैः पदाताश्च पदातिभिः ।
 लोवा इवान्ये चोष्मका रङ्गैश्चि च वारणाः । उल्लुक्कुडूरयान्योऽन्ये जघ्नुरन्योऽन्यमाहवे ।
 वनंमते तथा युद्धे निर्ययोदे विज्ञाभते । छटपुष्पा हयानथैर्द्रोणस्य व्यत्यमित्रयत् ।
 ते हयाः माध्वशोभन्त मिश्रिता वानरं हयः । पारावतसवर्णाश्च रक्तशोणाय संयुगे ।
 हयाः शुक्रभिरे राजन् मेघा इव सविपुनः । छटपुष्पस्य सम्प्रेक्ष्य द्रोणमभ्यासमागतं । २५९
 अमिचक्रोददे वीरोऽधनुस्तृण्य भारत । चिकोर्बुदुच्छरं कर्षं पार्यतः परवीरहा ।
 ईर्यथा समतिक्रम्य द्रोणस्य रथमाविशत् । अतिष्ठयुगमध्ये च युगसहस्रेषु च ।
 जघनार्द्धंयु चाश्वानां तस्यैवान्यभ्युपजयत् । खड्गेन चरुतस्तस्य शोणायान्मथितिष्ठतः ।
 न हर्दशानारं द्रोणस्तद्वहुतमिवाभवत् । यथा श्वेनस्य पतनं वनेष्वाभिमयद्द्विजः ।
 तथैवावोदभीषारस्तस्य द्रोणं जिघांसतः । ततः शरशतेनास्य शतचन्द्रं समाचिपत् । २६०
 द्रोणो ह्रुदपुस्तस्य खड्गस्य दशभिः शरीः । हयैश्चैव चतुः पक्षाः शराणां जघ्निवान् वली ।
 ध्वजं हवस्य भस्माभ्यः तपोभौ पार्ष्णिपारिथो । अघास्ते तस्मिन् वायमपरं जीवितामर्कः ।
 अमर्कं पूर्णं विचेष वलं वज्रधरो यथा । तं चतुर्दशभिर्कील्लैर्लोथियिच्छेद स्यात्पकिः ।
 यत्समाचार्यमुखेन छटपुष्पमनोजयत् । भिक्षुनेव मृगं पक्षं नरं भिक्षुनेव मारिष ।
 द्रोणेन मोक्षयामास प्रशस्तं त्रिनिपुणवः । स्यात्पकिं मेघस्य गोशारं पादाक्षस्य महाहवे । २६१
 शराणां तस्मिन् द्रोणः पार्श्वं गच्छा समावधत् । ततो द्रोणं शिरोः पौलो यमन्तमिव मृक्षयाम् ।
 प्रत्यविश्विन्तेर्भाषे, पार्श्वं गच्छा कलाम्भेदः । ततः सर्वं रथाक्षौषं पादाक्षस्य अघमहिम्नः ।
 मातृतामिधमे द्रोणे छटपुष्पमवाचिपत् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथर्वशतकपर्वणि सद्युक्तयुद्धे सप्तमवतारोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
 ॥ धर्मराज उवाच ॥ त्रापे तस्मिन्निष्ठमे तु छटपुष्पे च मोक्षिने । तेन हृष्यमवोरेण पुष्टयानेन सश्रयः ।
 अमर्षितो मदप्रायः सर्वं शस्त्रमनामयः । नरस्याये द्विनेः पौलौ द्रोणः किमकरोत्पुष्टिम् । २६२
 । सश्रय उवाच ॥ स मद्रुतः क्षिप्रविषो व्यादितारुजरायनः । तीक्ष्णधारेषुदशनः दितनाराचदंष्ट्रवान् ।
 भोक्तृमर्षणाघोरो भस्मराज इव शयन् । नरवीरः प्रमुदिनः शोणैरथैर्महाजने ।
 तस्य तद्भिन्निवाक्यं ब्राम्हिनिव पञ्चमे । सद्युक्तयुक्तान् शराणामप्युष्टयानमुपद्रुहत् ।
 इन्द्रात्मजसदृशं यत्पयोवपुषारकं । सार्द्धं दशैर्विचित्रं नाराचवद्विपुनं ।

शक्तिखट्वाग्निधरं कोपवेगसमुत्थितं । द्रोणमेघमनावार्यं हयमाहतचोदितं ।
 दृष्ट्वाभितपन्ते तं शूरः परपुरश्चयः । उवाच सन्तैनेयः प्रहसन् युद्धदुर्मदः ।
 यन् वै ब्राह्मणं शूरं स्वकर्षणवर्धितं । आश्रयं धार्तराष्ट्रस्य राक्षो दुःखभयापहं ।
 गोघ्नं मज्जितैरन्यैः प्रद्युच्छास्त्रि प्रहृष्टवत् । आचार्यं राजपुत्राणां सततं शूरमानिनं ।
 ततो रजतपद्माग्रा माधवस्य हयोत्तमाः । द्रोणस्याभिमुखाः शीघ्रमगच्छन्त्यारहवः ।
 ततस्तौ द्रोणमैन्यौ युयुधाने परन्तपौ । शरैरेकपादसैस्पादयन्तौ परस्परं ।
 हयुजासाहृतं व्योम चक्रतुः सुहृदभौ । पूरयामासुर्वीरावभौ दग्धदिग्धः शरैः ।
 मेघविवातपापाये धाराभिरितरितरं । न स्य सूर्यसदा भानि न ववौ च समीरणः ।
 हयुजासाहृतं घोरमन्त्रकारमग्नरं । अनाद्यमिवात्येवां शूराणामभवत्तदा ।
 अन्धकारोक्तेनोक्ते द्रोणमैन्ययोः शरैः । तयोः शीघ्रास्तविदुषो द्रोणघातनयोस्तदा ।
 नान्तरं शरदृष्टोनां दृष्ट्वा नरसिंहयोः । हयूणां सन्निपातेन शब्दे धाराभिघातजः ।
 शूभ्रुवै शक्रमुक्तामामशनीनामिव खलः । नाराचैर्येपविह्वानां शूराणां रूपमावभौ ।
 आसीद्विषविदृष्टाणां सपांशानिव भारत । तयोर्ज्यातत्तन्निर्घोषः शूभ्रुवै युद्धशौण्डियोः ।
 अजस्रं शैलशूराणां वज्रेणहन्त्यामिव । उभयोस्तौ रथौ राजन्ते चाभ्यस्तौ च शरथौ ।
 कुक्कुपुङ्खैः शरैश्चक्ष्मा शिवरूपा वभुस्तदा । निर्मलानामजिह्वाणां नाराचानां विशाण्वते ।
 निर्मुक्तागोविद्याभानां सम्पातोऽभ्युदाहृतः । उभयोः पतिते च्छ्वे च तथैव पतितौ च्छ्वे ।
 उभौ हिरिकिताङ्गावुभौ च विजयेविष्यौ । स्वर्द्धि, शोणितं गात्रे, प्रसूताविव वारणौ ।
 अन्योऽन्यमभ्यविध्येतां जीवितान्तकुरैः शरैः । गर्जितोत्क्रुष्टशब्दाः शङ्खदुन्दुभिनिस्सृताः ।
 उपारमन्महाराज व्याजहार न कथन । तृष्णीभूतान्यनीकानि योधाः युद्धादुपारमन् ।
 दग्धं दैर्यं ताभ्यां जातकौतुहलो जनः । रथिनो हस्तिघ्नान्तरो हयारोहाः पदातिनः ।
 श्वेचक्ष्णाचक्षुर्नैवैः परिवार्य नरसभौ । हस्त्यनीकान्यतित्वन्त तथाऽनौकानि बांजिनां ।
 तथैव रथशानिन्यः प्रतिव्यूह्य व्यवस्थिताः । मुक्ताविद्रुमचिषैश्च मणिकाञ्चनभूषितैः ।
 ध्वजैराभरणैश्चिवै, कवचैश्च शिरण्यैव । वैजयन्तोपताकाभिः परितोमाङ्गकम्बवै ।
 विमलैर्निशितैः शस्त्रैर्दयानाञ्च प्रकीर्णकैः । जातरूपमयोमिश्र राजतोमिश्र मूर्द्धं ।
 गजानां कुम्भमालाभिर्दन्तैर्वैद्य भारत । श्वलाकाः सख्योता शैरावतशतद्वदाः ।
 अद्भुशन्तोष्णपथ्यैव मेघानामिव वागुराः । अपश्यन्सदोयाय तै च यौधिष्ठिरादयः ।
 तद्युद्धं युयुधानस्य द्रोणस्य च महात्मनः । विमानायगता देवा ब्रह्मधोमपुरोगमा ।
 विद्वत्वारणशङ्खाश्च विद्याधरमहोरगाः । गतप्रत्यागताचेपैश्चिवै, श्वविधातिभिः ।
 विविधैर्विस्फाद्यं जम्बुस्तयोः पुरुषसिंहयोः । हस्तलाघवमच्छेपु दग्धयन्तौ महावतौ ।
 अन्योऽन्यप्रत्यविध्येतां शरैस्तौ द्रोणसात्यकी । ततो द्रोणस्य दाशार्हः शरोऽप्यिच्छेद् संयुगे ।

पवित्रिः सुदृढेराशु धनुश्चैव महाद्युते । निमेषान्तरमात्रेण भारदात्रोऽपरन्धुः । ११५
 सञ्जं चकार तदपि चिच्छेदास्य स सात्यकिः । ततस्तरन् पुनर्दोषो धनुर्हस्तोऽयतिष्ठतः ।
 सञ्जं धञ्जं धनुद्यास्य चिच्छेद नव शतं च । ततोऽस्य संयुगे द्रोणो दृष्ट्वा कर्षातिमानुषं ।
 युयुधानस्य राजेन्द्र मनसैतदचिन्तयत् । एतदस्त्रबलं रामे कार्त्तवीर्ये धनञ्जये ।।
 भीमे च पुरुषव्याघ्रे यदिदं सत्पतां बरे । तस्मास्य मनसा द्रोणः पूजयामास विक्रमं ।
 साधनं वासवसेव धम्प्रेत्य दिव्यवत्तमः । तुतोपास्त्रविदं श्रेष्ठस्तथा देवाः सवासवाः । ११६
 न तामासौकयामासुर्लघुतां शीघ्रचारिणः । देवाद्य युयुधानस्य गन्धर्वांस्य विश्राम्यते ।
 विद्वत्तारणवशास्य विद्वद्द्रोणस्य कर्षं तत् । ततोऽन्यद्गुरुरादाय द्रोणः चक्षिण्यमर्दनः ।
 अस्त्रैरस्त्रविदं श्रेष्ठो योजयामास भारतः । तस्यास्ताप्यस्त्रमायाभिः प्रतिहत्य स सात्यकिः ।
 जघान निमित्तैर्वाणैस्तद्भुतमिवाभवत् । तस्यातिमानुषं कर्षं दृष्ट्वाऽन्यैरसमं रणे । ।
 युक्तं योगेन योगज्ञास्तावकाः धमपूजयन् । यदस्त्रमस्त्राणि द्रोणस्तदेवास्त्राणि सात्यकिः । ११७
 तमाचार्योऽयं सन्मार्गोऽधोपयच्छुतापनः । ततः कुक्षे महाराज धनुर्वेदस्य पारगः ।
 बधाय युयुधानस्य दिव्यमस्त्रमुदरयत् । तदग्निं महाघोरं रिपुघ्नमुपलब्ध सः ।
 दिव्यमस्त्रं महेवाधो बाहणे समुदरयत् । साक्षात्कारो महात्मायोदृष्ट्वा दिव्यास्त्रधारिणौ ।
 न विचेहत्सादाकामे भूतान्याकाशगान्धर्वि । अस्त्रे ते बाह्याग्नेये ताम्बां बाणसमाहिते ।
 तत्तावदभिमघेतां व्यावर्त्तय भास्करः । ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनस्य पाण्डवः । ११८
 गङ्गुसः सहदेवस्य पथैरस्त्रम् सात्यकिं । दृष्टद्युधामुखे साहै विराटस्य सकैकवः ।
 मत्स्यां शान्त्यवसेनाय द्रोणमाजमुपभ्रूषा । दुःशासनै पुरस्त्रय राजपुत्राः सहस्रयः ।।
 द्रोणमभ्युपपन्नं वपञ्चैः परिवारितं । ततो युद्धमभ्यद्राजन् तेषां तव च धन्विनां ।
 रजसा सम्भूतं शोके शरजालघमावृते । सर्वमाविग्रमभवत्त प्राप्तायत किञ्चन ।
 कैन्ध्वे च रजसा भ्वक्तं निर्मथ्यादमवर्त्तत । ११९
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथयवधपर्वणि द्रोणसात्यकियुद्धे ऽष्टमवर्गेऽध्यायः ॥ ८८ ॥
 ॥ सध्वय उवाच ॥ विजयं मागेऽस्मादित्येतन्माशुबिखरं प्रति । रजसा कीर्यमाणे च मन्दीभूते दिवाकरे ।
 निष्ठतां युधमानानां पुनरावर्त्ततामपि । भज्यतां जयताश्चैव जगाम तदृषः शनैः ।
 तदा तेऽपु विपक्षेऽपु भयेऽपु जयमद्विषु । अर्जुनो वासुदेवस्य संभवयायैव जगामतुः ।
 रथमार्गप्रमाणम् कौन्तेयो निमित्तैः शरैः । चकार तच्च पन्थानं यथै येन जगार्हन् ।
 यच्च यच्च रथो घाति पाण्डवस्य महात्मनः । तच्च तथैव दीर्य्योन्ने सेनासुव विश्राम्यते । १२०
 रथमिदं दामार्घा दर्मयामास कीर्य्यवान् । उत्तमाधममथानि मण्डवानि विदर्शयन् ।
 ते तु नामाहिताः पोताः कास्यजलनसयिभः । द्वायुगद्वयः सपत्न्याः पृथग्भेदोर्ध्वगामिनः ।
 देववादापराधोपा ययनो विविधानरोन् । बधिरं पतंगैः साहै प्राणिनां पपुराह्वे ।

रथस्थितोऽयतः क्रोधं यानस्यत्युज्ज्वलः शरान् । रथे क्रोधमतिक्रान्तिं तस्य ते हन्ति ग्राहवान् ।
तावत्समाहृतं होमिन्नाजिभिर्धुरवाहिभिः । तदपगच्छद्बुधोक्तेनः क्षत्वं विष्णोपयन् जगत् ।

१९१

न तथा गच्छति रथस्यपनस्य विमानेन । नेत्रस्य च न हृदस्य नापि वैश्ववक्षस्य च ।
नान्यस्य समरे राजन् गतपूर्वस्यैषा रथः । यथा यथावज्जुनस्य मनेऽग्निप्रायश्चोदयः ।
प्रविश्य तु रथे राजन् क्रोधयः परशोरहा । सेनामध्ये हयोस्तूर्षं चोदयामास मारत ।
ततस्तस्य रथोद्यमस्य मध्ये प्राण्य हयोत्तमाः । कृच्छ्रेण रथमूढस्तं क्षुत्पिपासासमचितः ।
सतासु बह्वभिः शस्त्रैर्युद्धमोक्षैरेनेकयः । मण्डलानि विविचापि विचेरुस्ते मष्टमुष्टः ।

१९२

इतानां वाजिनानां गद्यानाञ्च नरैः सह । उपरिहादतिक्रान्ताः श्वभागां सहस्रशः ।
इतस्मिन्ननरे वीरावावन्मो आतरो नृपः । सहसेना समर्धेता पाण्डवं क्लान्तवाहनं ।
तावज्जुनं चतुःश्लेषं सहस्रा च जनार्दनं । शराणाञ्च क्षैरदानविधेनां मुदावितौ ।
तावज्जुनो महाराज नवभिर्नतपर्वभिः । चाजघान रथे कुट्टो मर्षेया मर्षभेदिभिः ।
ततस्तौ तु शरीरेण वीमर्षं सहस्रशः । चाच्छादयेतां संरथ्यौ सिंहनादञ्च चकतुः ।

१९३

तयोस्तु धनुयो विचे भक्षार्थां श्वेतावनः । चिच्छेद समरे ठण्डं श्वभौ च कनकोच्चवौ ।
अद्यान्तद्वनुयो राजन् प्रसृज्य समरे तदा । पाण्डवं श्वशंकुद्वावर्दयामासतुः शरैः ।
तयोस्तु श्वशंकुद्वाः शराभ्यां पाण्डुगन्दनः । धनुयो चिच्छेदे ठण्डं भूय एव धनञ्जयः ।
तयान्यैर्नृपिष्वेतेषु रक्षकपुङ्खैः शिवाग्निः । जघानाश्वस्यैषा स्तौ पाष्णी च धपदानुगैः ।

१९४

क्षेष्टस्य च शिरः कायात् क्षुरमेण न्यस्तत । स पपात हतः प्रक्ष्ये वातमुग्र इव द्रुमः ।
विन्दन्तु निहतं दृष्ट्वा क्षानुविन्दः प्रतापवान् । इतान् रथमुत्क्ष्वज्य गदां यद्धा महाबलः ।
अभ्यवर्तत सङ्ग्रामे क्षातुर्धनमुत्तरम् । गदया रथिनां श्रेष्ठो नृत्यन्निव महारणः ।

१९५

अनुविन्दत्यु गदया वलाटे मधुसदनं । स्रष्ट्वा नाकमथत् क्रुद्धो मेताकमिव पर्वतं ।
तस्याज्जुनः शरैः पङ्क्तिर्गोपा पादौ भुजौ शिरः । विचकृत्तं च संक्षिप्तः पपाताद्रिष्यो यथा ।
ततस्तौ निहतौ दृष्ट्वा तयोराज्यदानुगाः । अभ्यद्रवन्तं शंकुद्वाः किरक्तः प्रतप्तः शरान् ।

१९६

तानज्जुनः शरैस्तूर्षं निहत्य भरतर्षभ । श्वरोचनं यथा शक्रिर्देवन्दम्बा विमालये ।
तयोः सेनामतिक्रान्त्य कृच्छ्रादिव धनञ्जयः । विषमौ जवर्दं हिला दिवाकर इवोदितः ।
तं दृष्ट्वा क्षुरवस्त्राः प्रहृष्टास्त्रामवगुणः । अभ्यवर्तन्त पाण्डव्य समन्ताद्भरतर्षभ ।

१९७

आत्मक्षेपं समालस्य शाला दूरे च सैन्यवः । सिंहनादेन महता सन्वतः पर्व्यशरणम् ।
तांस्तु दृष्ट्वा सुधरंभानुत्सायन्पुरुषर्षभः । शनकैरिव दाशार्धमज्जुनो वाक्यमब्रवीत् ।
शरादिताय स्वाभाय यथा दूरे च सैन्यवः । किमिहानन्तरं कार्यं व्यापिष्ठं तव रोचते ।

१९८

भूषि लप्थ यथा तन्नं मे हि प्राश्नतः सदा । भवसेवा रणे शक्नुं विजयेत्यनोह पाण्डवः ।
मम मनन्तरं हत्यं यदे तत्त्वं निवेद्य मे । हयान् विमुच्य हि सुखं विप्रश्रामं कुह माधव ।

श्वमुक्तस्तु पार्थैव केशव. प्रत्युवाच तं । ममाप्येतन्मते पार्थ यदिदं ते प्रभाषितं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अहमावारयिष्यामि सर्वधैन्यानि केशव । त्वमप्यत्र ययान्यायं कुरु कार्यं मनन्तरं । १००

॥ सञ्जय उवाच ॥ सोऽवतीर्थ रथोपस्थादश्वान्तो धनञ्जयः । गाण्डीवं धनुरादाय तस्यै गिरिरिवाचतः ।

तमभ्यधावन् क्रोशन्तः क्षत्रियाजयकाङ्क्षिणः । इदं क्षिद्रमिति ज्ञात्वा धरणीष्यं धनञ्जयं ।

तमेकं रथवेगेन मृता पर्यावारयन् । विकर्षन्तश्च चापानि विरुजन्तश्च सायकाम् ।

शलाणि च विचित्राणि कुट्टास्त्राच व्यदग्धवन् । कादयन्तः शरैः पार्थं मेधा इव दिवाकरं ।

अभ्यद्रवन्त वेगेन क्षत्रियाः क्षत्रियवैभवं । नरविहं रथोदाराः विहं मत्ता इव द्विपाः । १०१

तत्र पार्थस्य भुजयोर्महद्बलमदृश्यत । यः कुट्टे बद्धलाः सेमाः सर्व्वतः समवारयत् ।

अक्षैरक्ष्णाणि संवार्थं दत्तितानि सर्व्वतो विभुः । द्रुपुर्निर्भञ्जमिच्छत् सर्व्वानेव समावृणोत् ।

तथान्तरिक्षे वायानां प्रगाढानां विशास्यते । बह्वर्षेण महाधिष्णान् पावकः समजायत ।

तत्र तत्र महेश्वरैः श्वपक्षिः शोणितोच्चितैः । हयैर्नागैश्च शम्भिरनन्दक्षिप्रारिक्त्रवैः ।

शरैश्चैवारीभिर्धरैः प्रार्थयन्निर्व्व्ययं मृधे । शक्यैर्व्व्यङ्गभिः कुट्टैरेवैव समजायत । १०२

शरोरिष्यं ध्वजावर्षं भागनकं दुरत्ययं । पदानिमत्स्यकलिवं शङ्खं दुन्नुभिनिस्त्रवं ।

अश्वेयमपारञ्च रथोन्मिषमनोव च । उष्णीषकमठं च्छपताकाफेनमालिनं ।

रथपागमरमचोर्भ्यं मालङ्काङ्गाश्लान्तिनं । वेलाभृतस्तदा पार्थः पचिभिः समवारयत् ।

ततो जगार्द्धमः शङ्खे प्रिधं पुरुषमुत्तमं । अश्वान्तो महाबाहु उर्ज्जुनं वाक्पममवोत् । १०३

उदपातनिहाश्यानां आलमसि रणेऽर्जुन । परीक्षन्ते जलं चेमे पयं नलवगाहनं ।

उदमस्योत्पश्यान्तो ब्रजवत्सेव मेदिनी । अभिहत्यार्जुनस्यैव राजिपानसतः शुभं । १०४

शंसकारण्यवापीषैः शकवाकोपयोभिर्न । सुविस्तीर्णं प्रसन्नाश्च प्रफुल्लश्चरपङ्कजं ।

सुर्ममत्स्यगणाकीर्णं मगाधमृषिषेवितं । आगच्छ शारदमुनिर्द्वैधनाथं क्षतं चणत् ।

शरवर्षं शरस्यूर्णं शराच्छादनमहुतं । शरवेष्माकरोत्पाप्यैस्सहेवाहुतकर्षकृतम् ।

ततः प्रहृष्ट गोविन्दः साधुसाध्विति चाग्रवोत् । शरवेष्मनि पार्थेन क्षते तस्मिन् महात्मना । १०५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अथ दशमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सन्निधे जनिने तस्मिन् कालोत्पेन महात्मना । निगारिते दिपसेन्ये क्षते च शरवेष्मनि ।

यासुदेवोऽरयात्सुर्ममवतीर्थे महाघृतिः । मोक्षयामास सुरगान् विनुश्वान् कङ्कपचिभिः ।

चतुष्टयुष्यैतं दृष्ट्वा साधुवादो महानभूत् । विद्वत्सारणमहानां सैनिकानाञ्च सर्व्वशः ।

पदानां तु फौल्लेयं पुष्टमानं महारथाः । आग्रजुवन् वारयितुं तदहुतमिवाभवत् । १०६

आपतन्तु रथोपेतु प्रभृतगजवाजिषु । नमस्कृत्य ममता पार्थस्तदस्य पुरुषानति । १०७

यष्टजन्त शरोर्याष्टे पाण्डवं प्रति पार्थिवाः । न शाययत धर्म्यात्मा यावधि परबरेखा ।

इति श्रीमहाभारते महाः प्रार्थयन् वीर्य्यवान् । आगतानवसत् पार्थः सरितः भागरो यथा ।

अस्त्रवेगेन सहाता पार्थो वाङ्मलेन च । सर्वेषां पार्थिवेन्द्राणामपसत्ताङ्करोत्तमान् ।
 स पार्थः पार्थिवान् सर्वान् भूमिष्ठोऽपि रथस्थितान् । एको निवारयामास सोमः सर्वगुणानिव ।
 तत्र पार्थस्य विक्रान्तं वासुदेवस्य चोभयोः । अपूपयन्महाराज कौरवा महद्भुतं ।
 किमद्भुततमं लोकै भविताऽप्यथवा क्षभूत् । यदस्य न्यायगोविन्दो मोक्षशामसदृशे ।
 भयं विपुलमस्मासु तावधत्तां नरोत्तमौ । तजो विदधतुशोषं विश्वभौ रणमूर्धनि ।
 अथ क्षयन् हृषीकेशः स्त्रीमथ इव भारत । अर्जुनेन हते बह्वो अरुणर्मयस्ये तदा ।
 उपावर्त्तयदध्यक्षानन्यान् पुष्करेशः । मिपतां सर्वसैन्यानां तदीयानां विग्रामते ।
 तेषां अमक्ष न्वानिष्ठ सेपयुक्ष इत्युनयात् । सर्वं व्यपानुदत्तः कृष्णः कुग्रतो ह्ययकर्मणि ।
 शब्दानुद्भूत्य पाणिभ्यां परिरुह्य च तान् हयान् । उपावर्त्तय यथान्यायं पाययामास वारि च ।
 ॥ ताक्ष्ण्योदकान् खातान् जग्धास्त्रान् विगतक्लमान् । योजयामास संहृष्टः पुनरेव रथोत्तमे ।
 स ते रथवरं गौरिः सर्वशस्त्रज्ञात्वरः । समाख्याय महातेजाः शार्ङ्गनः प्रययौ द्रुतं ।
 रथं रथवरस्याजोऽयुक्तं त्व्योदकैर्हयैः । इष्ट्वा कुरुवज्रेष्ठाः पुनर्निमनसोऽभवन् ।
 विनियमनस्ते राजन् अमर्दका इवोदकाः । धिगहो धिगगतः पार्थः कृष्णस्येवमुत्रं प्रयत् ।
 सर्वचक्रस्य मिपतो रथेनेकेन दंष्ट्रितो । बाणक्रीडनकेनैव कर्दूर्योक्ष्य नो बलं ।
 क्रोधात् यतमानानामसंसक्तौ परन्तपौ । दर्शयितात्मनो वीर्यं प्रयातौ सर्वराजसु ।
 तौ प्रयातौ पुनर्दृष्ट्वा तदाऽन्ये सैनिकाभुवन् । लरभं कुरुव सर्वं वधे कृष्णकिरीटिनोः ।
 रथं युक्त्वा हि दाशार्हो मिपतां सर्वं श्विनां । जयद्रथे प्रयात्येव कर्दूर्योक्ष्य नो रथे ।
 तत्र केशिभियो राजन् समभावन भूमिपाः । अट्टपूष्पं सङ्ग्रामे तदृष्ट्वा महद्भुतं ।
 सर्वसैन्यानि राजा च धृतराष्ट्रोऽत्ययं गतः । दुर्योधनापराधेन सन्नं कृत्स्ना च मेदिनी ।
 विलयं समनुप्राप्ता तच्च राजा न बुध्यते । इत्येवं क्षत्रियास्तत्र मुनयन्ये च भारत ।
 मिथुराजस्य धत् कर्तव्यगतस्य यमसादनं । तत् करोतु वृथादृष्टिर्धोर्नराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
 ततः शीघ्रतरं प्रायात् पाण्डव सैन्यं प्रति । विवर्त्तमाने निष्पांशे चष्टे पीतोदकैर्हयैः ।
 तं प्रायन्तं महाबाहू सर्वशस्त्रधृताम्बरं । गाढकुर्वन् वारयितुं बोधाः कुहमिवान्तकं ।
 विद्राक्ष तु तत् सैन्यं पाण्डवः प्रपुतापनः । यथा मृगगणान् सिंहः सैन्यवार्यं व्यलेखयत् ।
 गाढमानस्तनीकानि कृष्णमथानचोदयत् । बलाकाभन्तु दाशार्हं पाञ्चजन्यं यथादयत् ।
 कौन्तेयनाथतः सृष्टा न्यपतन् प्रहतः । ब्रह्माः कृष्णात्सूर्यतरं ह्यथा प्रावदन्वातरं हय ।
 ततो नृपतयः क्रुद्धाः परिवर्धनश्चरन् । क्षत्रिया बहवश्चान्ये जयद्रथवधैषिव ।
 सैन्येषु विप्रयातेषु धिष्ठितं पुरुषधर्मं । दुर्योधनोऽन्यथात् पार्थं लरमण्यो महाहवे ।
 वातोद्भूतपताकानां रथं जलदमिस्त्रनं । धारं कपिध्वजं दृष्ट्वा विपन्ना बहवोऽमवन् ।

दिवाकरेऽय रजसा समेतं संहृते भूयः । अरात्ताश्च रणे योधाः श्रेष्ठः कृष्णो ॥ वीरितुं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथद्रुपधर्मपर्वणि सैन्यविक्षयेऽंशोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अंसन् इव राजानसावकां भयान्मुष । तौ दृष्ट्वा समतिकान्ते वासुदेवधनञ्जयो ।

ध्वं तु प्रतिपंरन्वा द्रोमनः सन्नेदिताः । स्थिरोभूता महात्मानः प्रत्यगच्छन्धनञ्जयं ।

ये गताः पाण्डवं युद्धे रोषामर्षसमन्विताः । तेऽद्यापि न निवर्तन्ते सिन्धवः सागरादिव ।

अपन्नस्तु न्यवर्तन्ते वेदेभ्य इव मातृकाः । नरकं भजमागच्छे प्रत्यपचन्त किल्बिषं ।

तावतीत्य रघानीकं विमुक्तौ पुत्रपर्मभौ । दृष्ट्वाते यथा राक्षोराष्ट्राभ्युक्तौ प्रभाकरौ ।

मत्स्याविव महाजालं विदार्य विगतक्लमौ । तथा कृष्णावदृष्ट्येतां सेनाजालं विदार्य तत् ।

विमुक्तौ शृङ्गसन्नाधाद्रेः णानोकात् सुदुर्मिदान् । अदृष्ट्येतां महात्मानौ कालख्योविशेदितौ ।

अक्षरान्नापनिधुक्तौ विमुक्तौ शृङ्गबद्धात् । अदृष्ट्येतां महात्मानौ शृङ्गसन्नाधकरिणौ ।

विमुक्तौ ज्वननस्योत्सकराष्ट्राज्जवाविव । व्यसोभयेतां सेनां तौ समुद्रं मकराविव ।

तावकास्तत्र पुत्राय द्रेः णानोकास्तपोस्तयोः । नैते तरिष्यते द्रेः णमिति चकुसदा मतिं ।

तौ तु दृष्ट्वा ध्यतिकान्तौ द्रेः णानोकां महायुतौ । नाग्रग्रंसुर्भहारज सिन्धुराजस्य जीविनं ।

आशा बलवती राजन् सिन्धुराजस्य जीविने । द्रेः णकार्दित्ययोः कृष्ण न मोक्ष्येते इति प्रभो ।

तामार्शं विक्रतोऽक्षयं चत्वारिंशो तौ परन्तपे । द्रेः णानीकं महाराज भोजानीकस्य दुस्तरं ।

अथ दृष्ट्वा ध्यतिकान्तौ ज्वलिताविव पावकौ । निराशाः सिन्धुराजस्य जीविनं नाग्रग्रंसिरे ।

मिथय ममभवितामभोगे भयवर्द्धनौ । जलद्रुपवधे वाचसास्ताः कृष्णधनञ्जयो ।

वाङ्मयानिव संतीर्णो विन्धुषट्ठाः समुद्रगाः । तपान्ते सरितः पूर्णा महासाहसमाकुलाः ।

१०८

इति कृष्णो महेष्वाधो यशसा लोकत्रियुगौ । सर्वभूतान्यमन्यन्त द्रोणाक्षवसविसयात् ।

जयद्रथं समोऽस्यमवेचनौ जिघांसया । रुहं निपानेऽसिधनौ व्याघ्रवत्तावतिष्ठताम् ।

यथाहि मुखवर्णोऽयममयोरिति भेजिरे । तव घोधा महाराज हतमेव जयद्रथम् ।

लोहितार्धो महाबाहू संयुक्तौ कृष्णपाण्डवौ । विन्धुराजमभिप्रेक्ष्य बहौ ह्यनदत्तां मुहुः ।

भैरवेरभ्युदयस्य पार्थस्य च धनुमतः । तयोराधोऽग्रभा राजन् सूर्यपावकयोरिव ।

१०९

रुधं एव तयोराधोऽद्रोणाणोऽकप्रमुक्तयोः । समोपे सैन्धवं दृष्ट्वा श्रेण्योरामिवं यया ।

तौ तु सैन्धवमलोक्य वत्तमानमिवान्तिके । सहसा पेततुः क्रुद्धौ क्षिप्तं श्येनाविक्रमिवं ।

तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ बभौः श्रेण्यधनञ्जयो । विन्धुराजस्य रक्षाधं पराक्रान्तः सुतस्य च ।

द्रोणोऽमरुदकवचो राजा दुर्व्योधनसदा । ययावेकरयेमाजौ हयवैष्णवविप्रभौ ।

कृष्णपार्थौ महेष्वाधौ व्यतिक्रम्याथ ते सुतः । अयतः पुण्डरीकाक्षं प्रतीचाय नराधिपः ।

११०

ततः सर्वेषु सैन्धवु वादिबाणि प्रहसन् । प्रावाद्यन्त व्यतिक्रान्ते तव पुत्रे धनञ्जये ।

सिंहनादरवाद्याधमं गृह्णन्स्वविमिश्रिताः । दृष्ट्वा दुर्व्योधनं तत्र कृष्णयोः प्रमुखे स्थितं ।

ये च ते विन्धुराजस्य गोप्ताः पावकोपमाः । तेष्वप्यहव्यन्त समरे दृष्ट्वा पुत्रं तव प्रभौ ।

दृष्ट्वा दुर्व्योधनं कृष्णो व्यतिक्रान्तं बहानुगं । अमरोदजुर्गं राजन् प्राप्तकालमिदं वचः ।

इति आमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्व्योधनवधसमे रकाधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ सुयोधनमतिक्रान्तमेतं पश्य धनञ्जय । अत्यतुतमिमं मन्ये नास्त्वस्य बह्वर्भो रथः ।

१११

दूरपाती महेष्वास्य कृत्वा लोऽपुह्यदुर्मदः । दृढास्त्रयिवयोधो च धार्तराष्ट्रो महाबलः ।

अत्यन्तसुखपटङ्गे मानितश्च महारथः । कृती च सततं पार्थ नित्यं देहि च पाण्डवान् ।

तेन पुह्यमिमं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ । अथ वा सुतमायतं विजयायेतरथय च ।

अथ क्रोधाग्निं पार्थ विमुञ्च चिरबभूतं । एष मूवमनर्थानां पाण्डवानां महारथः ।

सोऽयं प्राप्तसवाक्षिपे पश्य साफल्यमात्मनः । कथं हि राजा राज्ञार्थं तया गच्छेत संयुगं ।

११२

दिश्या निदार्तो संप्राप्त एव ते वाङ्मोक्षम् । यथाऽयं जीवितं जल्लात्तया क्रुद्ध धनञ्जय ।

ऐश्वर्यमदं मूढो नैव दुःखमुपेयिवान् । न च ते संयुगे कोऽर्थो जानाति पुत्रवर्षम् ।

त्वां हि लोकास्तयः पार्थ असुरासुरमानुषा । गोखड्गो रणे जेतुं किमुनैकः सुयोधनः ।

य दिश्या मममुप्राप्तस्तव पार्थ रथान्तिकं । अस्त्रं त्वं महाबाहो यथा हवं पुरन्दरः ।

एष ह्यनर्थे सततं पराक्रान्तस्तवानघ । निष्ठत्या धर्मेराजश्च द्यूने वसितवानयं ।

११३

बहूनि सुमन्त्रानि कृतान्येतेन मानदः । युष्मासु पापमतिना क्षयापेक्षेव नित्यदा ।

तमनार्थं सदा क्रुद्धं पश्यं कामरूपिणं । आर्यो युद्धे मर्ति कृत्वा नहि पार्थाविचारयन् ।

निष्ठत्या रात्र्यहरणं वनवासश्च पाण्डव । परिक्षेपश्च कृष्णाया इति कृत्वा पराक्रमः ।

दिश्येय तव वाणानां गोचरे परिवर्जते । प्रतिघाताय कार्यं हि दिश्याव यतोऽयम् ।

दिष्टा जानाति सङ्गमे योद्धव्यं हि त्वया सह । दिष्टा च शफलाः पार्थ सर्वे कामा क्षकामिता ।

१०१

तस्माच्च हि रणे पार्थ धार्तराष्ट्रं कुन्ताधमं । यथेष्टेण हतः पूर्वं ज्योः देवासुरे मृधे ।

अस्मिन् हते त्वया सैन्यमनाथं मिथतामिदं । वैरस्यास्मात्स्ववधयो मूलं क्खिन्धि दुरात्मनां ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथेत्यवबोत्पार्थ हत्यरूपमिदं मम । सर्वमन्यदनादृत्य गच्छ यत्र सुबोधनः ।

येनैतद्दोषं काले नो भुङ्क्ते राज्यमकण्डकं । अथ स युधि विकस्य च्छिन्त्यां मूर्द्धनमाश्रये ।

अपि तस्याद्यानृणां परिक्लेशो माधव । हृष्यायाः शक्रयुगं गन्तुं पदं केनैव धर्षणे ।

१०२

इत्येवं वादिनां हृष्यो हृष्टो येनानृहयोत्तमान् । प्रेषयामास ह स्त्र्यो प्रेक्षन्तां तं नराधिप ।

तयोः समीपं सम्प्राप्य पुत्रलो भरतर्षभ । न चकार भयं प्राप्तं भये महति मारिय ।

तदस्य च त्रिपाक्षस्य सर्वं श्वाभ्यपुत्रयन् । यदज्जुनहृषीकेशो प्रत्युद्यतो न्यवारयत् ।

ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विघ्नान्ते । महाबाहोः शूभ्रस्तत्र दृष्ट्वा राजानमाहवे ।

तस्मिन् जनसमुदाहे प्रपद्ये भैरवे सति । कदर्थैस्तस्य ते पुत्रः प्रतिमित्रमवारयत् ।

१०३

आवारितस्तु कौन्तेयस्तव पुत्रेण धृष्टिना । संरक्षममसङ्गः स च तस्मिन्परन्तप ।

तो दृष्ट्वा प्रतिवर्त्यो दुर्व्योधनधनञ्जयो । अभ्यवेचन् राजानो भीमरूपाः समन्ततः ।

दृष्ट्वा तु पार्थं संरब्धं वासुदेवस्य मारिय । प्रहसन्नेव पुत्रलो योद्धुकामः समाह्वयत् ।

ततः प्रपद्ये दामार्हः पाण्डवस्य धनञ्जयः । व्यक्रोशितां महानादं दमस्तु खानुजोऽसौ ।

तो दृष्ट्वा सर्वेऽपि कौरवेवास्तु सर्वशः । निराश्राः समपद्यन्त पुत्रस्य तव जीविते ।

१०४

शोकमपुः परे चैव कुरवः सर्वे एव ते । अमन्यन्त च पुत्रलो वैशानरमुखे ऊतं ।

तदा तु दृष्ट्वा योधाशो प्रपद्ये हृष्यपाण्डवो । हतो राजा हतो राजेत्युचिरे च भवार्दिताः ।

जनस्य सन्निधास्तु मुना दुर्व्योधनोऽप्रवीत् । श्रेष्ठो वा भीरुर्वा हृष्यो प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ।

इत्युक्त्वा सैनिकान् सर्वान् जयापेक्षी नराधिप । पार्थमाभास्य संरवादिदे वचनमब्रवीत् ।

पार्थ यत्प्रवृत्तं तैः संतं दिव्यं पार्थिवमेव च । तद्दृष्ट्वैव मयि चित्रं यदि जातोऽसि पाण्डुना ।

१०५

यद्वत् तव वीर्यस्य केवलस्य तथैव च । तत्कुरुष्व मयि चित्रं पश्चात्तव पौरुषं ।

अकृत्यरेणं कर्षाणि कृतानि प्रवदन्ति ते । स्तामिषत्कारयुक्तानि यानि तानोददम्ये ।

इति श्रीमद्भारते द्रोणपर्वणि लघुदशमोऽध्यायः । अथ दशमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा मुनिं राजा विभिमर्मात्मिने शरैः । अभविष्यत्सर्वभेद्युत्तमं दत्तरो ह्वयान् ।

वासुदेवस्य दशभिः प्रत्यविध्यं कृतान्करे । प्रतोदं चास्य भजेन क्खिन्त्या शूमावपातयत् ।

तद्युत्तरं भिः पार्थयिषुष्टैः प्रित्वाग्निने । अविध्यं भूषं मय्यपथे चाभ्यस्यन्त वर्यणि ।

१०६

तेषां भैरवश्चमोक्तान् पुनर्नैव च पद्य च । प्राक्षिणोऽपि त्रिनाम्नापाण्डुने चाभ्यस्यन्त वर्यणः ।

अष्टादिंशु ताप्तापाण्डुनां विमेत्य निष्कृजान् । अश्वतोत्तरवीरजः हृष्योऽज्जुनमिदं वचः ।

अदृष्टपूर्वम् पश्यामि शिलानामिव सर्पणं । तया सम्प्रेरिताः पार्थ गार्थं कुर्वन्ति पविणः ।
 कच्छिप्राण्डयतः प्राणक्षयैव भरतर्षभ । मुष्टिश्च ते यथा पूर्वम् भुजयोश्च वतं तव ।
 नवा कश्चिदयं कालः प्राप्तः स्वादयः पश्चिमः । तव चैवास्त्र भवाश्च तन्ममाश्च वृक्षतः ।
 विस्मयो मे महान्यार्थं तव द्रष्टुं शरानिमान् । अर्थान् निपतितान् द्रष्टुं दुर्घोषनरयं प्रति ।
 वज्राभिनसमा घाराः परकायावभेदिनः । शराः कुर्वन्ति ते मर्धं पार्थ काऽयं विह्वलना ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ द्रोणेनेया मनिः कृष्ण धार्तराष्ट्रे निवेजिता । अमेधा हि ममास्त्राणामेवा कवचधारणा ।
 अस्मिन्नकर्तुं कृष्ण चैवाक्यमपि कथयिषि । एको द्रोणो हि वेदैतदहं तस्माच्च सत्तमान् ।
 न शक्यमेतत् कवचं बाणैर्भक्तुं कथञ्चन । अपि वक्ष्ये गोविन्द स्वयं सद्यस्तां युधि ।
 कान्तं ह्यमपि वै कृष्ण मां विमोहयस्व कथं । यदृत्तं त्रिषु लोकेषु यच्च केनैव वर्तते ।
 तथा भविष्यच्चैव तत् सर्वं विदितं तव । त्विदं वेद वै कश्चित् यथा त्वं मधुसूदन ।
 श्व दुर्घोषनः कृष्ण द्रोणेन विह्वलामिमां । तिष्ठत्यभीतवत्सङ्को विधत् कवचधारणं ।
 घातव्यं विहितं कथिं नैव तदेति माधव । लोचदेव विभक्त्यां युक्ता कवचधारणा ।
 यस्या बाह्वोः मे कीर्त्यं धनुषश्च जगद्गण । पराजयिष्ये कौरव्यं कवचेनापि रक्षितं ।
 इदमङ्गिरसे प्रादाद्देवो वर्षां भास्वरं । तस्माद्ब्रूहस्यतिः प्राप तत् प्राप पुरन्दरः ।
 मुनदैर्हो हरपतिर्महं वर्षां सुवर्षं । देव सद्यश्च वर्षतद्ब्रह्मणा वा स्वयं कृतं ।
 भिनं गोप्यति दुर्बुद्धिमय बाणहते मया ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ताम्युक्तो बाणाभिमम्य व्यकथयत् । विह्वलमाणास्तेनैव धनुर्मन्थनताञ्ज्वरान् ।
 तान्काक्षेण चिच्छेद द्रोणिः सर्वोस्त्रघातिना । तान्निष्ठानानिषून् द्रष्टुं दूरतो ब्रह्मचारिणः ।
 न्यवेदयत् केशवः पविणः श्वेतवाहनः । नैतदहं मया शक्यं हि भयोक्तुं जगद्गण ।
 अहं मामेव हन्याद्वि हन्यापि सर्वमम । ततो दुर्घोषनः कृष्णो गवमिनेभिः भरैः ।
 अविध्यत रणे राजञ्ज्वरैराग्निविषोपमैः । श्वय एवाभ्यवर्षस समरे कृष्णपाशवैः ।
 भरतर्षेण मधता ततोऽहयन्म तावका । अकुर्वीदचनिनदान् सिंहनादरवांशका ।
 ततः क्रुद्धो रणे पार्थः सङ्कपी परिसंविह्वलः । नापयाम्य ततोऽस्त्राङ्गं वक्ष्ये आहर्षगर्भिनः ।
 ततोऽस्य निश्रितं शोषैः समुत्क्रान्तकोपमैः । हर्षाधिकार निर्दहानमै च मां चकार शो ।
 धनुस्पाश्चिन्नसूत्रं हस्तावापद्य कीर्त्यमान् । रथश्च अक्रमोक्तं वज्रकाशो जगज्जय ।
 दुर्घोषमद्य बाणाभ्यां तीक्ष्णाभ्यां विरधोक्तं । अविध्यतु सङ्कमेव सङ्कमेव जगदया ।
 तं कृष्णमापदं प्राप्तं द्रष्टुं परमधर्मिनं । समापितुं यतो हन्यो हन्यन्ममार्जुन ।
 तं रथेभ्योऽप्राहृष्टैः कलिगैः क्रुद्धैरैरथैः । पदाभ्ये चैव वन्द्यैः परिवर्तनमयैः ।
 अथ बाहुज्जगोविन्दो न रथो वा यदुभयतः । अहङ्गैः जगज्जयः जगोभिव्यापि संहृष्टः ।
 ततोऽर्जुनोऽस्यकीर्त्यं निश्रितं तां वददिनीं । त्वं करोऽहं वतुः इतोऽयं रदन्ति

ते दत्ता हन्यमानास्य न्यग्रहस्त रथोत्तमं । च रथसन्निभस्तस्यो क्रोशमात्रे धमन्तम् ।
 ततोऽर्जुन दृष्टिवीरस्तरितो वाक्यमब्रवीत् । धनुर्विस्फारयात्तर्पणं प्राम्नामि चामुत्रं ।
 ततो विस्फार्य सवत् गाण्डीव जघ्रिवान् रिपून् । महता शरवर्षेण तपश्चन्द्रेण चामुत्रम् । १०००
 पाञ्चजन्यस्य सत्वान्दध्ना तरिष्य केचन । रजमा ध्वस्तपश्चान्त प्रस्त्रिभ्रवदभौ मय ।
 तस्य शङ्कस्य नादेन धनुषो निखनेन च । नि सत्तास्य सवत्सास्य क्षितौ पेतुस्तदा जना ।
 तैर्विमुक्तो रथो रेजे बाधोरित इवामुह । जयद्रथस्य गोप्तारस्ते वै क्रुद्धा सहामुगा ।
 ते दृष्ट्वा सहसा पार्थे गोप्तार सैन्यवत्सु तु । चक्रुर्नादान् महेष्वापा कण्पयन्तो वसुध्वरा ।
 बाणशब्दरवाद्योपानविमिश्राज्जङ्गानिखने । प्रादुस्यकुसंहातमान विह्वनादरवामपि । १००१
 तं कुला निनन्द घोर तावकाणा समुत्थितं । प्रदधतु शङ्खवरी वसुदेवधनञ्जयो ।
 तेन शब्देन महता पूरितेव वसुध्वरा । समैषा शार्णवद्वीपा सपाताला विग्राम्यते ।
 सशब्दी भरतश्रेष्ठ व्याप्य सर्व्वा दिशो दम् । प्रतिपत्तान तत्रैव कुहपाण्डवयोर्वले ।
 तावका रथिनस्तत्र दृष्ट्वा छण्डधनञ्जयो । समं वरं प्राप्तास्त्वरमाणा महारथा ।
 अथ ह्येषा महाभागो तावका वीर्य्य रक्षितौ । अभ्यद्रवन्त संकुह्वासदहतमिवाभवत् । १००२
 इति श्रीमहाभारते द्रौण्यपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनपराजये व्यथिह्वतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तावका हि समीप्येव दृष्टव्यन्तककुक्ष्यमौ । प्राग्वरं जिघांसन्तस्तथैव विजय परान् ।
 सुवर्षं चैवैषां स्नग्धवह्निमहारथे । दीपयन्तो दिशः सर्व्वा ज्वलद्भिरिव पावके ।
 श्मश्रुश्रेष्ठ दुष्प्रेव कार्मुके श्रयिषीपते । कूजद्भिरतुलानादां कोपितेस्तरगैरिव ।
 भूरिग्रहा गन्धर्वा कर्षो हृषिकेश जयद्रथ । छपस्य मरूराजस्य द्रैथिस्य रथिनाम्बर । १००३
 ते पिवन्त इवाकाशमथैरष्टौ महारथा । थराजयन् दम् दिशो वेपाधैर्द्वेषजैः ।
 ते दक्षिता सुशरब्धा रथैर्मैघोधनिखनै । समारुहन् दम् दिशः पार्थस्य निधिते शरैः ।
 कुलीनाय हयादिना वहन्तस्तान् महारथान् । व्यथोभन्त तदा शीघ्रा दीपयन्तो दिशो दम् ।
 आजान्तेर्मैहावेर्गोर्मानादेशमुत्थिते । पार्थवीधर्मदोशेभ्य सैन्यैर्वैद्य हयोक्तमैः ।
 सुहृद्योधवरा राजस्तव पुत्र परीक्षित । धनञ्जयरथ शीर्षं सर्व्वतः समुपाद्रवन् ।
 ते प्रमत्त मशमज्जगन् दम् पुष्यसत्तमा । पूरयन्तो दिवं राजन् श्रयिषीञ्च सशगरां । १००४
 तथैव दधतु शङ्खो वासुदेवधनञ्जयो । प्रवरौ सर्व्वदेवाना सर्व्वशङ्खवरो भुवि ।
 देवदत्तस्य कौन्तेय पाञ्चजन्यस्य केचन । शब्दस्तु देवदत्तस्य धनञ्जयसमीरितः ।
 श्रयिषीक्षान्तरीयस्य दिग्धयेन समावृणोत् । तथैव पाञ्चजन्योऽपि वासुदेवसमीरितः ।
 सर्व्वशब्दानतिक्रम्य पूरयामाध रोदधौ । तस्मिन्नासा वर्त्तमाने दारुणे नादसङ्कुले ।
 भोरुणां वाधजनने शूराणा हर्षवह्ने । प्रवादितामुभेरीषु शस्येरेव्यनकेषु च । १००५
 मृदङ्गेभ्यपि राजेश्च वाधमानेधनैकम् । महारथा समाह्वता दुर्योधनक्षितेतिषि ।

ध्वजाय समप्रस्थाम बालसुख्यसमप्रभ । काञ्चन पवनोद्भूतं शङ्खध्वजसमप्रभे ।

मन्दनं कौरवेन्द्राणां द्रौण्यलेखा समुच्छ्रित । हस्तिकक्षा पुनर्हस्मी बभूवाधिरयेध्वज ।

आहवे ख महाराज ददुशे पूरयन्निव । पताका काञ्चनो सस्त्री ध्वज वर्षस्य संतुगे ।

नृत्यतीव रथोपस्थे श्वधनेन समीरिता । आचार्यस्य च पाण्डूनां प्राज्ञपण्य तपस्विनः ।

गाहृषो गौतमस्यासौत छपस्य सुपरिष्कृत । स तेन भाजते राजन् नोदृष्टेण महात्मवान् ।

त्रिपुरव्रतयो यदद्वोदृष्टेण विराजता । मयूरो ह्यपसेनस्य काञ्चनो मणिरत्नवान् ।

आचरित्यन्नित्रातिष्ठत् सेनायमुपशोभयन् । तेन तस्य रथो भाति मयूरस्य महात्मनः ।

यथा स्कन्दस्य राज्ञे मयूरेण विराजता । अद्रराजस्य श्वस्य ध्वजायेद्विशिखामिव ।

सौवर्णीं प्रतिपश्याम सीताममतिमां शुभा । सा सीता भाजते तस्य रथमास्त्राय मारिषः ।

सन्वैशेजविक्रडेव यथा सीता त्रिया हता । वराहं विन्दुराजस्य राजनोऽभिविराजते ।

ध्वजाये लोहिताक्रीभो हेमगात्रपरिष्कृत । शुशुभे केतुना तेन राजतेन जयद्रथः ।

यथा देवासुरे युद्धे पुरा पूषा सा शोभते । धौमदन्ते पुनर्यूपो यज्ञशीलस्य धीमतः ।

ध्वजं सूर्यं इवामाति शोमयात्र महश्चते । स यूप काञ्चनो राजन् धौमदन्तेर्विराजते ।

राजस्ये मखसंके यथा यूप समुच्छ्रितः । शकस्य तु महाराज राजनो हिरदो महान् ।

केतुं काञ्चनविषाकैर्भयूरैरुपशोभितः । स केतु शोमयामात्रभैर्ये ते भरतर्षभ ।

यथा शैतो महानगो देवराजश्च तथा । भागो मणिमयो राक्षो ध्वज कनकवर्हतः ।

किङ्किणोमतर्भ्रादो भाजसिने रथोत्तमे । ध्वजाजत श्वं राजन् पुष्टलव विभावने ।

ध्वजेन महता शङ्खे कुरुणाष्टमलदा । नवेते तस्य बाहिण्यामुच्छ्रितं परमध्वजा ।

अदीपयते हतना युगान्तादित्यचक्षिभा । दशमस्तर्जुनस्योदोदेक एव महाकमिः ।

अदीपयतर्जुनोत्थेन हिसवानिव वक्रिना । ततश्चिषाणि शुभ्राणि सुमहान्ति महारथाः ।

कार्मुकाख्याददुल्लसन्मर्जुनाये परन्तपा । तथैव धनुरावच्छन्त मार्गं शत्रुविनाशनं ।

गात्रोव दिव्यरथो तद्राजन् दुर्धनान्ति तत्र । तवापरधाद्राजानो निहता वज्रघ्नो युधि ।

नातादिग्न्य समाहता श्वहया सरपदिपा । तेषामासीत्प्रतिवेशो गर्जतामितरतरः ।

दुर्ध्याधनमुपागाश्च पाण्डूनामृषमश्वः । तत्राहुतं परस्यके कौन्तेय छप्पवारिणः ।

यदेको वक्रभिः शङ्खं वशमाश्वदभ्येतवन् । श्वशोभत महाबाहोर्गण्डोर्वे विचिरन् धनुः ।

जिगीषुस्तत्रस्थाग्रे जिघांसुय जयद्रथः । तच्चार्जुनो नरव्याघ्रः शर्मैर्मुक्तै बहस्रशः ।

अदृश्यास्तत्राकान् योधान् प्रचके शत्रुतापनः । ततस्तेऽपि नरव्याघ्राः पार्थ सन्धे महारथाः ।

महाश्वं समरे चक्रुः श्वपक्षोपै समन्वितः । संहते नरविहस्य कुरुणामृषभैर्जुषे ।

मरानामोत्सुग्दूतस्यस्य सैन्यस्य निखनः ।

इति श्रीमहाभारते द्रौण्यपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि ध्वजवर्धने पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अर्जुने सैन्धवं प्रोक्ता भगदाजिषु समृताः । पाञ्चालाः कुरुभिः शार्ङ्गं किमकुर्वन्त मञ्चय ।
 ॥ मञ्चय उवाच ॥ अथरोह महाराज सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । पाञ्चालानां कुरूणाञ्च द्रोणो द्यूतमवर्त्तत ।
 पाञ्चाला हि जिघांसन्तो द्रोणं संहृष्टचेतसः । अभ्यमुद्यन्त गर्जनः शरवर्षाणि मारय ।
 ततस्तु तुमुललोषां सङ्ग्रामोऽवर्त्तताहुतः । पाञ्चालानां कुरूणाञ्च घोरो देवासुरोपमः ।
 सर्वे द्रोणरथं प्राप्य पाञ्चालाः पाण्डवैः सह । तदनीकं विमिश्रतो महास्तापि व्यदर्शयन् ।
 द्रोणस्य रथपर्यन्तं रथिभो रथमास्थिताः । कल्पयन्तोऽभ्यवर्षन् वेगमास्त्राय मध्यमे ।
 तमभ्यधादृहस्तत्र कैकयानां महारथः । प्रपक्षिप्रितान् बाणान्महेश्वाग्निमग्निमान् ।
 तन्तु प्रत्युद्यौ शोभं चेन्मधूर्त्तं पाण्डवाः । विमुञ्चन्निशितान् बाणान् शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 घटकेतुश्च चेदीनामपभोऽतिवलोदितः । त्वरितोऽभ्यद्रवन्तुर्ष मेहश्च इव शस्त्रं ।
 तमापतन्तं सहस्रं व्यादितास्त्रनिवान्तकं । धीरधन्वा महेश्वासस्तराणः समभ्ययात् ।
 युधिष्ठिरं महाराजं जिगीषुं समवस्थितं । सहानीकं ततो द्रोणो न्यशारयन् वीर्यवान् ।
 नकुलं कुशलं युद्धे पराक्रान्तं पराक्रमी । अभ्यगच्छन् समायान्तं विकर्षन्ते सुतः प्रभो ।
 सहदेवं तथायान्तं दुर्मुखः शत्रुकर्षणः । शरैरेकवाहस्रैः समवाकिरदाशुगैः ।
 स्थात्यकिन्तु नरव्याघ्रं व्याघ्रदन्तस्त्ववारयत् । शरैः सुनिधितैस्तैस्तैः कल्पयन् वै मुहुर्मुहुः ।
 द्रौपदेयाश्रयाप्राप्तमुद्यतः सायकोत्तमान् । शरं व्यापयितुः योऽन् वीरमदक्षित्वारयत् ।
 भीमसेनं तदा क्रुद्धं भीमरूपो मयानकः । प्रत्यवारयदायान्तमाप्यद्रुतिं महारथः ।
 तयोः समभवद्युद्धं नरराजसद्योऽर्द्धधे । पादुगेव पुरा दृष्टं रामरावणयोर्नृप ।
 ततो युधिष्ठिरो द्रोणं नवथा नतपर्व्वणः । आश्ले भरतयेष्टः सर्व्वमथंसु भारत ।
 तं द्रोणः पञ्चविंशत्या निजघात स्रगान्तरैः । रोषितो भरतयेष्ट कैकयेन यशस्विना ।
 भूप एव तु विंशत्या सायकानां समाचिनोत् । सायस्रगध्वजं द्रोणः पेश्यतां सर्व्वधन्विनां ।
 तान् शरान् द्रोणमुक्तांसु शरैर्वैष्ण पाण्डवः । श्ववारयन् धर्मात्मा दशैव नृ पाणिपार्ष्वः ।
 ततो द्रोणो सर्व्वं क्रुद्धो धर्म्मराजस्य संयुगे । विच्छेद समरे धन्यो धनुस्तस्य महात्मनः ।
 अथैनं क्षिप्रधन्वानं त्वरमाणो महारथः । शरैरेकवाहस्रैः पूरयामास सर्व्वेनः ।
 अदृश्यं वीर्य्यं राजानं भारदाजस्य सायकैः । सर्व्वभूतान्यमन्यन् इवमेव युधिष्ठिरं ।
 केचित्प्रेममन्यन्त तथैव विमुखीकृतं । ततो राषेति राजेन्द्र ब्राह्मणेन महात्मना ।
 स शृङ्गं परमं प्रोक्ता धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । त्यक्त्वा तत्कार्य्यकं क्षिप्रं भारदाजेन संयुगे ।
 आदरेऽन्यद्गुह्यं भास्वरं वेगवर्त्तरं । ततस्तान् सायकास्तव द्रोणनुधान् सहस्रशः ।
 विच्छेद समरे वीरस्तद्व्रतमिवामवत् । क्षिप्वा तु ताश्चराराजान् क्रोधाघरंक्रोचोचनः ।
 शक्तिं जग्राह समरे गिरीणामपि दारिणीं । खर्ब्दपटो महाघोरामष्टपटो भयावहः ।
 समुत्थिष्य च तान् दृष्टो ननाद् वसवद्वती । नादेन सर्व्वभूतानि सायसर्पजिव भारत ।

शक्तिं समुद्यतां दृष्ट्वा धर्मराजेन संयुगे । खल्वि द्रोणाय सहसा सर्वभूतान्यधामुवन् ।
 सा राजभुजनिमुक्ता निर्मुक्तैरगचक्षिमा । प्रज्वलनयन्ती गगनं दिशः सप्रदिशस्तथा ।
 द्रोणान्तिकसन्प्राप्ता दीक्षाया पत्रमी यथा । तामापतन्तीं सहसा दृष्ट्वा द्रोणे विश्राम्यते ।
 प्रादुश्यते ततो ब्राह्ममखमखविदाम्बरः । तदर्थं भक्षसात्कृता तां शक्तिं घोरदर्शनां ।
 जगाम स्रन्दनं तर्षं पाण्डवस्य यशस्विनः । ततो युधिष्ठिरो राजा द्रोणाखं तत्समुद्यतं ।
 अग्रामयत् महाप्राज्ञो ब्रह्मास्त्रेणैव मारिष्य । निज्जा तच्च रणे द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
 क्षुरेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेदाखं मण्डनः । तदपाखं धनुस्त्रिंशं द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ।
 गदाक्षिपेत् सहसा धर्मपुत्राय मारिष्य । तामापतन्तीं सहसा गदां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
 गदामेवापद्योत् कुड्मक्षिपेत् च परन्तप । ते गदे सहसा भुजे समालोच्य परस्परं ।
 सङ्घर्षात् पावकं मुक्ता समेयातां महीतले । ततो द्रोणो मृगं कुड्मे धर्मराजस्य मारिष्य ।
 चतुर्भिर्निशितेक्षोह्यैर्ध्यानं जग्रे शरोत्तमैः । चिच्छेदेकेन भवेन धनुस्त्रेऽभ्युत्थपमं ।
 केतुमेकेन चिच्छेद पाण्डवश्चार्दयन्निभः । हताश्वान् पुराणान् सर्वमनुयुधेयं युधिष्ठिरः ।
 तस्यावर्जं भुजो राजा व्यासुधो भरतर्षभ । विरयं तं समालोक्य व्यासुधश्च विशेषतः ।
 द्रोणो व्यनोदयच्छब्दं सर्ववैभवांश्च वा विभो । मुञ्चेयुगलांस्तोत्प्लान् सप्तहस्तो वृद्धजतः ।
 अभिदुष्ट्वा राजानं धिरो मृगमिवोत्प्लानः । तमभिद्रुतमालोक्य द्रोणेनाभिषद्यतिना ।
 हरेति सहसा शब्दः पाण्डूनां समजायत । हतो राजा हतो राजा भारद्वाजेन मारिष्य ।
 हत्यामोक्षमदान् शब्दः पाण्डुसैन्यस्य भारत । ततस्त्वरितमारुह्य सहदेवरथं नृपः ।
 अपायाज्जनैरश्वैः कुन्तीपुत्री युधिष्ठिरः ।
 रति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपथपर्वणि युधिष्ठिरापयाने षडधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तन्महायानं कैकयं वृद्धविक्रमं । सेमधूर्त्तिर्महाराज विद्याधेरसि मार्गणैः ।
 दृष्ट्वा तन्मृतं तं राजा नवत्या नतपर्वणां । आजग्रे स्वरितो राजान् द्रोणानीकं विभित्तया ।
 सेमधूर्त्तिं स मकुटः कैकयस्य महात्मनः । धनुस्त्रिंशं भस्मेन पीतेन निशितेन ह ।
 अथैनं क्षिप्रधन्यामं शरेणानतपर्वणा । विद्याध समरे तृणैः प्रवरं सर्वध्विनां ।
 अत्रान्यद्गुनरादाय दृष्ट्वा तन्महायानं । व्यसृजतरयश्चक्रे सेमधूर्त्तिं महारथं ।
 ततोऽपरेण भवेन पीतेन निशितेन च । अहार नृपतेः कायात् शिरा ज्वलितकुण्डलं ।
 तस्मिन् सहसा तस्य शिरः कुक्षितमूर्ध्नि । मकिरीटं महौ प्राप्य बभौ ज्योतिरिवाम्बरात् ।
 तं निहत्य रणे चष्टो दृष्ट्वा तौ महारथः । सहसाऽभ्यपतन्त्येवं तावकं पार्श्वकारणात् ।
 धुष्टकेतुं तथायानं द्रोणहतेनः पराक्रमी । यौरधत्वा महेश्वासा वारयामास भारत ।
 तो परस्परमामाद्य शरदंष्ट्रौ तरन्विनौ । शरैरेकसाहस्रैरन्योन्यमभिप्रवृत्तौ ।
 तावुभौ नरमादौः समुद्यतां परस्परं । महावने कीदृशदौ वारणाविव यूपयौ ।

२६६

३०००

६००५

३०१०

३०१५

३०२०

गिरिगङ्गासाय शार्ङ्गलावि रोषितौ । युयुधाते महावीर्यौ परस्परजिघांसया ।
तद्युद्धमासीत्तुमुलं प्रेक्षणीयं विशास्यते । सिद्धचारणसङ्गानां विस्मयाद्भूतदर्शनं ।
वीरधन्वा ततः क्रुद्धो धृष्टकेतोः शराघनं । दिधा चिच्छेद भस्मेन ग्रहसन्निभं भारत ।
तदुत्सृज्य धनुश्चिह्नं चेदिराजो महारथः । शक्तिं जघाह विपुलां हेमदण्डामयस्यौ ।
तान् शक्तिं महावीर्यौ दोर्भ्यामायस्य भारत । चित्तेषु सदृशा यत्तो वीरधन्वरथस्युति ।
तया तु वीरघानिन्या श्रुत्वा त्वमिहते शृयं । निर्भिन्नहृदयस्त्वैव निपयात रथाश्रयौ ।
तस्मिन्निनिहते वीरे वैगन्तानां महारथे । बलन्तेऽभज्यत विभो पाण्डवेभ्यः समन्ततः ।
सहदेवे ततः पट्टिं सायकान् दुर्मुखोऽलिपत् । जगाद च महागदं तर्जयन् पाण्डवं रणे ।
माद्रेषस्त ततः क्रुद्धो दुर्मुखश्च शितैः शरैः । भ्राता भ्रातरमायान्तं विव्याध ग्रहसन्निभं ।
तं रणे रभवं दृष्ट्वा सहदेवो महाबलं । दुर्मुखं नवभिर्बाणैस्ताडयामास भारत ।
दुर्मुखश्च तु भस्मेन च्छित्त्वा केतुं महाबलः । जघान चतुरो वाघां यतुर्भिर्निर्मितैः शरैः ।
अथापरेण भस्मेन पीतेन निशितेन ह । चिच्छेद वारये कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलं ।
चुरप्रेष च तीक्ष्णेन कौरवस्य महद्भुजः । सहदेवो रणे च्छित्त्वा तस्य विव्याध पञ्चभिः ।
हतायन्तु रथं त्यक्त्वा दुर्मुखो विमनास्तदा । आदरोह रथं राजशिरमिबन्ध भारत ।
सहदेवस्ततः क्रुद्धो निरमिषं महाहवे । जघान शृङ्गामस्य भस्मेन परवीरहा ।
स पपात रथोपस्थाशिरमिभो जनेश्वरः । विगर्तराजस्य सुतो यययस्यैव बाहिर्गो ।
तन्तु हत्वा महाबाहुः सहदेवो व्यरोचत । यथा दाशरघोराम खरं हत्वा महाबलं ।
हाहाकारो महाभावीतु विगर्तानां जनेश्वर । राजपुत्रं हतं दृष्ट्वा निरमिषं महारथं ।
नकुलसे सुतं राजन् विकर्षं द्रुपुलोचनं । मुहूर्त्ताञ्जितवान्लोके तदद्भुतमिवाभवत् ।
सात्यकिं व्याघ्रदत्तस्तु शरैः सज्जतपर्वभिः । चक्रेऽदृशं सायसूतं सध्वजं शृङ्गान्तरैः ।
ताञ्जिवाय्यं शरान् शूरैः शैलेषु कृतवस्तवत् । सायसूतध्वजं बाणैर्व्याघ्रदत्तमपातयत् ।
कुमारे निहते तस्मिन् मागधस्य सुते श्रेयो । मागधाः सर्वतो घत्ता युयुधानमुपाद्रवन् ।
विद्युज्जलाः शरं द्यौः तोमराद्य सहस्रशः । भिन्दिपालांस्तथा प्रायान् मुहुरान् मुषलापि ।
अयोधयपणे शूराः साध्वतं युद्धदुर्धदं । तांस्तु सर्वान् स बलवान् सात्यकिपुंरुदुर्धदः ।
मातिष्ठच्छ्राद्धस्यैव विजिग्रे पुरुषवर्मनः । मागधान् त्वरतो दृष्ट्वा हतश्रेवान् समन्ततः ।
बलन्तेऽभज्यत विभो युयुधानशराहिनं । नाशयित्वा रणे सैन्यं तदीयं माधवोत्तमः ।
विधुत्वा नो धनुःश्रेष्ठं यन्माजत महायशः । भज्यमानं बलं राजन् साध्वतेन महात्मना ।
माभ्यवर्त्तन् पुद्गाय चासितं दीर्घपाङ्गना । ततो द्रोणिं श्वश्रुः सहदेवायुः चक्षुषी ।
सात्यकिं सत्यकर्माणं खयमेवाभिदुद्रवे ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिपुद्गे शशाधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

१०६

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौपदेयानाह्वयासान् शौमदत्तिर्महायथा । एकैकं पञ्चभिर्विज्झा पुनर्विधाध सप्तभिः ।
 ते पीडिता मृशं तेन रौद्रेण सहसा विभ्रा । प्रमूढा नैव विविदुर्दृष्टे ह्यत्ये सा किञ्चन ।
 नाकुलित्य शतानीकः शौमदत्तिं नरर्षभं । द्वाभ्यां विज्झाऽनदद्दृष्टः शराभ्यां शत्रुकर्षणः । १०१
 तथेतरे रणे यत्तास्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः । विद्यधुः समरे त्वं शौमदत्तिमसर्वथं ।
 य तान् प्रति महाराजचिचेप पञ्च सायकान् । एकैकं यदि चाजत्रे एकैकेन महायथाः ।
 ततस्ते भातरः पञ्च शरैर्विज्झा महात्मना । परिवार्य रणे शेरं विद्यधुः सायकैर्द्वैतं ।
 श्वाक्कान्तिस्तु हयास्तस्य चतुर्भिर्निर्मितैः शरैः । प्रेषयामास संकुद्धो यमस्य सदनं प्रति ।
 भीमघेनिधनुं विज्झा शौमदत्तेर्महात्मनः । जगद वलवान्नादं विधाध च शितैः शरैः । १०२
 योधिद्विरिध्वंजं तस्य विज्झा भूमावपातयत् । नाकुलित्याय यन्तारं रघवीडादपाहरत् ।
 बाह्वदेविस्तु तं ज्ञात्वा भ्रातृभिर्विमुखोद्यतः । चुरमेष शिरोराजश्रिचकत् महात्मनः ।
 तच्छिरोरान्यपतद्भूमौ तपनोयविभ्रषितं । भ्राजयन्ते रणोद्देशं बाहसुय्यंयमग्रभं ।
 शौमदत्तोः शिरोः दृष्ट्वा निहतं तन्महात्मनः । विचक्षासुवका राजन् मदुद्वुरनेकधा ।
 अलमुपसृज्य समरे भीमघेनं महाबलं । योधयामास संकुद्धो सक्कं रावक्षिषया । १०३
 शंसयद्भूमौ रणे दृष्ट्वा तावभो नरराक्षसौ । विषयः सर्वभूतानां प्रहवंयमजायत ।
 आत्यर्थद्विंशतिं भीमो नवभिर्निर्मितैः शरैः । विधाध प्रहसन् राजन् राक्षसेज्जमसर्वथं ।
 तद्गच्छ, समरे विज्झं हत्वा नादं भयावधं । अभ्यर्द्रवत्ततोभीमं ये च तस्य पदानुगाः ।
 य भीमं पञ्चभिर्विज्झा शरैः सस्रनपल्लेभिः । भैमान् परिजघानाशु ह्यास्त्रिंशतमाहवै ।
 पुनश्चतुःशतान् हत्वा भीमं विधाध पचिष्ठा । शोऽतिविद्वलया भीमो राक्षसेन महाबलः । १०४
 निबभूव रघोपल्ले मूर्ध्नि यामिपरिभुजः । प्रनिवृत्तः सतः शशां मूढतिः कीधमूर्च्छितः ।
 विद्वय कार्मुकं धारं भारवाधनमुत्तमं । अलमुप शरैस्तोष्ये र्दयामास सर्वतः ।
 य विद्वो बह्मभिर्नाथैर्नीलाञ्जनचयोपमः । सुशुभे सर्वतोराजन् प्रफुल्ल इव किंशुकः ।
 य बधमागः समरे भीमकापच्युतैः शरैः । क्षरन् धातवधक्षेत्र पाण्डवेन महात्मना ।
 भोरं ह्यपमोऽह्ना भीमघेनमभाषत । निहृदानीं रणे पार्थं पश्य मेऽथ धराकर्म । १०५
 बभौ नाम सुदुर्मूर्खे राक्षसप्ररो वयो । परेषं मम तद्भक्तं यद्भक्ता मे हतस्तथा ।
 इवमुक्ता ततोभीममण्डूकानं गतस्तदा । महता ब्रह्मवैद्येन भर्षं नं यमवाकितम् ।
 भीमस्तु समरे राजपटव्ये राक्षसे तदा । आकारं पूरयामास शरैः सघनपल्लेभिः ।
 य बधमागेभीमेन निमेषाद्गघ्राणितः । जगाम धरणीधेन चुरः शं बधभागमत् ।
 उवाचवानि ह्यपि चकार शुबह्मनि च । अगृह्णन् पुनः स्तूत्रो नादं मुद्यधिसामुदः । १०६
 उवाचस्तस्यैव बाधो व्यावहार समन्ततः । निपेतुर्गंगाधरोऽवधारतः सर्वधर्मः ।
 दधयः सुधराः प्राधाः मूलपट्टिह्योमराः । इतः पन्थः परिपाद्येव निन्दितावा, पट्टयाः ।

शिलाः खड्गागुडाश्चैव श्वष्टिर्वज्राणि चैव ह । सा राक्षसविष्टा तु शस्तवृष्टिः सुदारुणा ।
 लघान पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् रणमूर्द्धनि । तेन पाण्डवसैन्यानां हृदिता युधि वारणाः ।
 हयाश्च बहवो राजन् पत्तयश्च तथा पुनः । रथेभ्यो रथिनः पेतुस्तस्य नृपाः सप्त सायकैः ।
 शीणितोदां रथावत्तां हस्तिपादसमाकुलां । हवहंशं कर्दमिनीं बाहुपद्मगमकुलां ।
 नदी प्रावर्तयामास रजोगणसमाकुलां । हरन्ती बहधा राजश्रेदिपाश्चात्सृज्ययान् ।
 तं तथा समरे राजन् विचरन्तमभीतवत् । पाण्डवा शृगंधविप्राः प्रापश्येत्सु विक्रमं ।
 तावकानान् सैन्यानां प्रहर्यः समजायत । वादिचनिनदयोः सुमहाभोमहर्षणः ।
 तं श्रुत्वा निमग्नं घोरं तव सैन्यस्य पाण्डवः । भान्तिथत यथा नागस्तलशब्दं समीरितं ।
 ततः क्रोधाभितामघोचो निर्हृदस्त्रि पावकः । सन्दधे त्वाङ्गमस्त्रं स स्त्रधं त्वेव माहतिः ।
 ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन् समन्ततः । तैः शरैस्तव सैन्यस्य विद्रवः सुमहानभूत् ।
 तदस्त्रं प्रेरितं तेन भीमसेनेन संयुगे । राक्षसस्य महाभार्यां हत्वा राक्षसमाह्वयत् ।
 स बध्ममानो बहधा भीमसेनेन राक्षसः । सन्वय्य समरे भीमं द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।
 तस्मिंस्तु निर्जिते राजचाचभेद्रे महातन्ना । अनादयन् बिहनादैः पाण्डवाः सर्वतोदिग्मः ।
 अपूजयन्नास्तिश्च संघट्टासो महावर्तः । प्रह्लादं समरे जित्वा यथा शकं मरुहपाः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि अलम्बुपराजये ऽष्टाधिकशततः । १०८ ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अलम्बुपं तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत् । रेडिभिः प्रयथोत्सृज्य विशाध निमित्तैः शरैः ।
 तयोः प्रतिभयं युद्धमाशीक्षाचषसिंहयोः । कुर्वन्तोर्विबिधा मायाः शक्रशम्बरयोगैरिव ।
 अलम्बुपो श्रेष्ठं कुड्ढो घटोत्कचमताडयत् । तयोर्दुर्द्धं सममवद्रवोपामणिमुत्खयोः ।
 घाटुगेव पुरा घृत्तं रामराक्षसयोः प्रभो । घटोत्कचस्य विंशत्या नाराचानां क्षणान्तरे ।
 अलम्बुपमथो विद्धा सिंहवद्भानदन्तुः । तथेतालम्बुषो राजन्हेडिम्बं युद्धदुर्धदं ।
 विद्धा विद्धाऽनदहृष्टं पूरयन् खं समन्ततः । तथा तौ शृगंधकुड्ढौ राक्षसेभ्यो महावहौ ।
 निर्विशेषममुभेतां मायाभिरितहेतरं । मायाशतश्रेयो विद्यां श्रेष्ठयभ्यो परस्परं ।
 मायायुद्धेषु कुशलो मायायुद्धमयुद्धतां । यां यां घटोत्कचो युद्धे मायां दर्शयते नृप ।
 तां तामलम्बुषो राजन् माययैव निजनिवान् । तं तथा युद्धमानान् मायायुद्धविभारदं ।
 अलम्बुपं राक्षसेन्द्रं दृष्ट्वाऽकुक्षन्त पाण्डवाः । त एनं शृगंधविप्राः सर्वतः प्रवरा रथैः ।
 अभ्यद्रवन्तु मकुड्ढा भीमसेनादयो नृप । त एनं कोष्ठकीकृत्य रथयन्त्रेन मारिष ।
 सर्वतोऽप्यकिरन् वाषेहस्त्राभिरिव कुञ्जरं । स तेपामस्तवेगं तं प्रतिहन्यात्प्रमायया ।
 तस्माद्रथमजाकुलो वनदाहादिव दिपः । स विस्फार्य धनुर्घोरमिन्द्राग्रनिमग्नवन् ।
 माहतिं पञ्चविंशत्या भैमसेनिश्च पञ्चभिः । युधिष्ठिरं विभिर्विद्धा महदेवश्च शत्रुभिः ।
 नकुलश्च विषमत्या द्रोणपदेयाय मारिष । पञ्चभिः पञ्चभिर्विद्धा घोरं नादं ननाद ह ।

दीर्घबाहुरभिकुङ्कुतोच्चादित इव द्विप । द्रोणं पद्माश्रयाविध्यसाराचैरग्निसन्निभैः ।
 भारद्वाजे रणे विद्वे। युयुधानेन सत्वरं । सात्यकिं वज्रभिर्बाणैर्यतमानमविधत् ।
 तत क्रुद्धे महेष्वासो भूय एव महावतः । स्यात्तं योद्धयामास श्रेष्ठानतपर्वणा ।
 य वध्यमान समरे भारद्वाजेन सात्यकिः । मान्पश्यत कर्त्तव्यं किञ्चिदेव विप्राभ्यते ।
 विपन्नवदनस्यापि युयुधानोऽभवन्नृप । भारद्वाजं रणे दृष्ट्वा विहृष्टमन्त्रितान् शत्रान् ।
 तन्नु सम्प्रेत्य ते पुत्राः सैनिकाश्च विप्राभ्यते । प्रहृष्टमनसो भूत्वा सिंहवद्वानदन्मूढः ।
 तं शुत्वा निनदं घोरं योद्धमानश्च माधवं । युधिष्ठिरोऽनवोद्भूता सव्यैरेव्यानि भारत ।
 एष दृष्ट्वा घोरः सात्यकि सत्यविक्रम । यस्मिन् युधि घोरेण भानुमानिव राक्षसा ।
 अभिद्रवत गच्छन् सात्यकिर्यथ युध्यते । दृष्ट्वा च पाञ्चालमिदमाह जनाधिप ।
 अभिद्रवद्भुतं द्रोणं किमु तिष्ठसि पार्थ । न पश्यसि भयं द्रोणाहोरात्रं यमुपस्थितं ।
 असौ द्रोणो महेष्वासो युयुधानेन संयुगे । क्रोडते सुचक्रैश्च पविष्या बालकौ यथा ।
 तत्रैव सर्वं गच्छन्तु भीमसेनपुरोगमाः । तथैव संहिता । सर्वं युयुधानरथं प्रति ।
 श्रुतोऽनुगमिथ्यामि त्वामहं सहस्रेभिः । सात्यकिं भोक्षयस्वाद्य यमदंष्ट्रानरं गतं ।
 स्वमुक्ता ततो राजा सव्यैरेव्य भारत । अभ्यद्रवद्भुते द्रोणं युयुधानश्च कारणात् ।
 तत्कारणो महाभासीतु द्रोणमेकं युयुस्ततः । पाण्डवानाश्च भद्रोऽसौ सञ्जयानाश्च सर्वशः ।
 ते समेत्य नर्याश्च भारद्वाजं महारथं । अभ्यर्पयच्छ्रेष्ठैः कृद्वावर्षिणाजितैः ।
 स्यसेव तु तान् घोरानद्रोणं प्रत्यधहीतुं स्वयं । अतिथीनागतान् यदत्तं धत्तिलेनावनेन च ।
 तर्पितास्तैः शरैस्तस्य भारद्वाजस्य धन्विनः । आतिथेयं गृहं प्राप्य नृपतेऽतिथयो यथा ।
 भारद्वाजश्च ते सर्वे न श्रेष्ठः प्रतिवीक्षितुं । मध्यन्दिनमनुप्राप्तं सहस्रांशुमित्रं प्रभो ।
 तांश्च सर्वान् महेष्वासान् द्रोणः प्रक्षधत्तान्वरः । अतापयच्छ्रेष्ठैर्गन्धर्वाभिरिवांशुमान् ।
 बध्यमाना महाराज पाण्डवा सञ्जयाक्षरा । आतारं नाथ्यगच्छन्त पद्ममग्रा इव द्विपः ।
 द्रोणश्च यः शूद्रशून्त विषयन्तो महारथराः । गमक्ष्यन्त इवाकैश्च प्रपन्ता यमन्ततः ।
 तस्मिन् द्रोणेन निहताः पाञ्चालाः पञ्चविंशति । महारथा समाख्याता दृष्टदुस्वस्य सप्तता ।
 पाण्डूनां सर्वसैन्येषु पाञ्चालानां तथैव च । द्रोणं स दृष्ट्वा शूरां विनिघ्नन्तं वरान् शत्रान् ।
 कैकेयानां व्रतं हत्वा विद्राव्य च समन्ततः । द्रोणस्तस्यो महाराज व्यादिताश्च हवान्नरः ।
 पाञ्चालान् सञ्जयाग्रस्तांश्च कैकेयांश्च वराधिप । द्रोणोऽजयमहाबाहुः शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 तेषां यमभवच्छब्दो विद्वासां द्रोणसायकैः । वनौकसामिवारथे श्यासानां धूमकेतुना ।
 तत्र देवा सगन्धर्वाः पितरदभ्युक्षुप । स्तते द्रवन्ति पाञ्चालाः पाण्डवाश्च सैनिकाः ।
 तं तथा समरे द्रोणं निघ्नन्तं सोमकानुरणे । न चाम्पिययुः केषिदपरे नैव विवधुः ।
 वर्त्तमाने तथा रौद्रे तस्मिन् बीरवरधये । अश्रुतेऽत् सहसा पार्थ पाञ्चगन्धर्व निघ्नन् ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

पूरितो वायुदेवेन शङ्करादस्वनते श्वश्रुः । युद्धमानेषु योरेषु सैन्यवल्गाभिरसिधुः ।
 नदत्तु धार्तराष्ट्रेषु विजयस्य रथम्प्रति । गाण्डीवस्य च निर्घोषे विप्रमष्टे घमन्ततः ।
 कम्बलाभिहतो राजा चिन्तयामास पाण्डवः । न मूनें खल्वि पाथोय यथा गदति शङ्कराट् ।
 कैरवाद्य यथा यष्टा विनदन्ति मुहुर्मुहुः । एवं सञ्चिन्तयित्वा तु व्याकुलेनानरात्मना ।
 अजातशत्रुः कौन्तेयः सान्त्वितं प्रत्यभाषत । वाप्यगद्गदया वाचा मुष्णमानो मुहुर्मुहुः ।
 हृत्पुष्पानन्तरापेक्षो शैनेयं शिनिपुङ्गव ।

४८०

४८१

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यः स धर्मः पुरा दृष्टः सङ्गिः शैनेयः शान्तः । शम्भुराद्ये सुहृत्पुत्रे तस्य कलौऽयमागतः ।

सर्वेष्वपि च योषेषु चिन्तयन् शिनिपुङ्गव । तप्तः सुहृत्तमं कश्चिन्नाभिजानामि सात्यके ।
 यो हि प्रीतमना नित्यं यद्य नित्यमनुव्रतः । स कार्यः शम्भुराद्ये तु निर्योज्य इति मे मतिः ।
 यथा च केमवो नित्यं पाण्डवानां परायणं । तथा त्वमपि वार्ष्णेय कृष्णतुल्यपराक्रमः ।
 वीर्यं भारं समाधास्य त्वयि तं वोढुमर्हसि । अभिप्रायश्च मे नित्यं न दृष्ट्वा कर्तुमर्हसि ।
 स तं भ्रातृव्यस्य गुरोरपि च संयुगे । कुरु कृष्णे सहायार्थमर्जुनस्य वर्यभ ।
 त्वं हि हृत्पुत्रः शूरो मित्राणामभयङ्करः । शोके विख्यायसे यौर कर्मभिः सत्यवागिति ।
 यो हि शैनेय मित्रार्थं युध्यमानस्त्यजेतनुं । इयिषीष्ट दिजानिभ्यो मे दद्यात् स समो भवेत् ।
 श्रुत्वा यद्वेदोऽस्माभिराजानो ये दिवं गताः । दत्तेर्मां इयिषी कृत्वां ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
 एवं त्वमपि धर्मात्मन् प्रयाचेऽहं कृताञ्जलिः । इयिषीदामतुल्यं स्यादधिकम्वा फलं विभो ।
 एक एव सदा कृष्णो मित्राणामभयङ्करः । रणे सत्यजति प्राचान् दिनोयस्त्वञ्च सात्यके ।
 विजानास्य च यौरस्य युद्धे प्रार्थयतो ययः । शूरे एव सहायः स्यात्वेतद्ः प्राकृतो जनः ।
 ईदृशे तु परामर्शे वर्त्तमानस्य माधव । तदन्यो हि रणे गोप्ता विशयस्य न विद्यते ।
 द्वाघवेव हि कर्माणि शतशस्तव पाण्डवः । मम सञ्चनयन् हर्षं पुन पुनरकीर्तयत् ।
 लघुहृत्सयिचयोधो तथा लघुपराक्रमः । प्राङ्ः स्वीकृतविष्कूरो मुष्णते न च संयुगे ।
 महास्कन्धो महारक्षो महाबाहुर्ब्रह्महृन्नुः । महाबलो महावीर्यः स महात्मा महारथः ।
 प्रियो मम सखा चैव प्रियोऽस्माहं प्रियश्च मे । युयुधानः सहायो मे प्रमथिष्यति कैरवान् ।
 अश्वदंष्ट्रराजैश्च मयद्योयदि केचनः । रामो वाप्यनिरुद्धो वा प्रद्युम्नो वा महारथः ।
 गदो वा भार्गवो वापि माधो वा सहृष्टिणिमि । सहायार्थं महाराज सङ्ग्रामोत्तममूर्धनि ।
 तदाप्यहं मर्यादां शैनेयं सत्यव्रिकर्म । साहाय्ये विनियोज्यामि सास्त्रि योऽन्यो हि तत्त्वम ।
 इति दैतवने तात मामुवाच धनञ्जयः । परोक्षे त्वद्गुणं श्रुत्वा कथयन्मार्थं वक्षति ।
 तस्य लभेवं सङ्कल्पं न दृष्ट्वा कर्तुमर्हसि । धनञ्जयस्य वार्ष्णेय मम भीमस्य सोमयोः ।
 यथापि तीर्थाणि परधन्यं दारकां प्रति । तथाहमपि ते भक्तिमर्जुनं प्रति दृष्टवान् ।
 न तत्प्रेषाद्दमन्येषु मया शैनेय सचितं । यथा त्वमस्मान्मममे वर्त्तमानानुपश्ये ।

४८२

४८३

४८४

४८५

सोऽभिजात्या च भक्षा च सख्यसाचार्यकस्य च । सौहृदन्य च वीर्यस्य कुलीनस्य माधव ।

११०

सत्यस्य च महाबाहो अनुकर्णार्थमेव च । अनुहृषं महेष्वास कर्षं त्वं कर्तुमर्हसि ।

सुयोधनो हि सहसा गतो द्रोणेन दंष्ट्रित । पूर्वमेवानुयातासौ कौरवाणां महारथाः ।

सुमहास्त्रिनदयैव श्रूयते विजयं प्रति । स ज्ञेय जयैनाशु गन्तुमर्हसि मानद ।

भीमपेनो वयञ्चैव सपत्न्या सहधैनिका । द्रोणमावारयिष्यामो यदि त्वां प्रति यास्यति ।

पश्य ज्ञेय सैन्यानि द्रवमाणानि संयुगे । महान्तश्च रणे शब्दं दीर्यमाणाश्च भारती ।

१११

महासाहसवेगेन समुद्रमिव पर्वसु । धार्तराष्ट्रबल तात विचित्रं सख्यवाहिना ।

रथैर्विपरिधावह्निर्गन्तुयैश्च हथैश्च ह । सैन्यं रज समुद्रूनमेतत् सपरिवर्तते ।

सदृशं सिन्धुसावीरैर्नखरप्रासयोधिभि । अत्यन्तोपचितै र्द्रुमै र्फाल्गुन परवीरहा ।

नैतद्वलमर्थवायै शक्यो जेतुं जयद्रथ । एते हि सैन्यवर्षाद्यै सर्वे सन्त्यक्तजीविताः ।

शरशक्तिध्वजवरं हयनागसमाकुलं । पश्यैतद्धारतराष्ट्राणामनीकं सुदुरासदं ।

११२

शृणु दुःसुमिनिर्घोषं बह्वृशब्दांश्च पुष्कलान् । विदनादधराद्यैव रथमैमिस्त्रनासृता ।

नागानां शृणु शब्दश्च पत्नीनाञ्च सहस्रशः । आदिनां द्रवताद्यैव शृणु कल्पयतां महौ ।

पुरस्तात् सैन्यवागीकं द्रोणाणो कश्च ध्रुवतः । बह्वृत्वाह्नि नरथाश्च देवेश्रमपि पीडयेत् ।

अपर्यन्तं बले भग्नो जह्यादपि च जीवितं । तस्मिंश्च निहतं युद्धे कथं जीवेत मादृश ।

सर्वथाऽहमनुप्राप्तं सुहृच्छ्रं लयि जीवति । श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनो यस्य पाण्डव ।

११३

लज्जलक्षिष्ययोधो च प्रविष्टस्तात भारती । सूर्योदये महाबाहुर्दिवप्रयातिवर्तते ।

तत्र जावामि वार्ष्णेय यदि जीवति वा भवा । कुरुणाञ्चापि तत्सैन्यं सागरप्रतिमं महत् ।

एक एव च वीमर्षु प्रविष्टस्तात भारती । अविपश्नां महाबाहुः सुरैरपि महाहवे ।

न हि मे वर्तते बुद्धिरथ युद्धे कथञ्चन । द्रोणोऽपि रभसो युद्धे मम पीडयते बलं ।

प्रत्यक्षन्ते महाबाहो यथाऽसौ चरति दिज । युगपच्छमेतानां कार्याणां त्वं विचक्षय ।

११४

महायै लघुसंयुक्तं कर्तुमर्हसि मानद । तस्य मे सर्वकार्येषु कार्यमेतन्मत्तं महत् ।

अर्जुनस्य परिचायं कर्तव्यमिति संयुगे । माहं शेषामि दाशार्हं गोक्षारं जगतं पतिं ।

स हि शक्तो रणे तात धीन् लोकाणपि सङ्गतान् । विजितुं पुह्यव्याघ्र सत्यमेतद्भवामि ते ।

किं पुनर्धार्तराष्ट्रस्य बलमेतत् सुदुर्बलं । अर्जुनस्तेषु शार्ण्येय पीडितो वड्ढिभिर्युधि ।

प्रजह्यान् समरे प्राणान् तस्मादिन्द्रामि कम्पते । तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुसाहवा यथा ।

११५

तादृशस्तेदृशे काले मादृशेनाभिनेदित । रणे दृष्टिप्रवीराणां दावेवातिरथो फतो ।

प्रदुष्य महाबाहुस्तस्य सालतं विभ्रुतं । अक्षे नारायणसमं सहवर्षणमो बले ।

वीरतायां नरथाश्च धनञ्जयसमो ह्यसि । भीमद्रोणावतिक्रम्य सर्वेषु युद्धविभारदं ।

त्वामेव पुरुषव्याघ्र लोके सन्तः प्रचक्षते । नाम्नां विद्यते लोके सात्यकिरिति माधव ।

तत्त्वं यदभिवक्ष्यामि तत्कुरुष्व महाबल । सथावनां हि लोकस्य मम पार्थस्य चोभयोः । ४१९०

नान्यथा त्वं महाबाहो सम्प्रकर्तुमिहार्हसि । परित्यज्य प्रियान् प्राणान्घोषे विचर वीरवत् ।

न हि शैलेय दाशार्हो रणे रक्षति जीवितं । अयुद्धमनवस्थानं सद्रुमि च पचायनं ।

भीरुणामसता मांगी नैव दाशार्ह सेवितः । तवाङ्गुनो गुरुत्वात् धर्मात्मा शिनिपुङ्गव ।

वासुदेवो गुरुत्वापि तव पार्थस्य धीमतः । कारणद्वयमेतद्वि जानंस्त्वामहमब्रुवं ।

मावमंस्था वधो मङ्गे गुरुत्वात् गुरोर्हार्ह । वासुदेवमतश्चैव मम चेवाङ्गुनस्य च । ४१९१

सत्यमेतन्मयोक्तंते घाहि यच्च धनञ्जयः । एतद्वचनमाज्ञाय मम सत्यं पराक्रम ।

प्रविशेत्तद्वचं तात धार्मराजस्य दुर्धनेतेः । प्रविश्य च यथान्यायं सङ्ग्रन्थ्य च महारथेः ।

यथाहंमात्मान, कर्मे रणे सान्त्वय द्रुपेय ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये द्वायाधिकप्रतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ सङ्ग्रह उवाच ॥ गीतियुक्तश्च यच्च मधुराचरमेव च । कालयुक्तश्च चित्रश्च न्याय्यं यद्यपि भाषितं ।

धर्मा राजस्य तदाकथं निशम्य शिनिपुङ्गवः । सात्यकिर्मरतयेष्ट प्रत्युवाच युधिष्ठिरं । ४१९२

श्रुतं ते गदतो वार्क्यं सर्वमेतन्मयाच्युत । न्याययुक्तश्च चित्रश्च फाल्गुनार्थे यश्चक्रेत् ।

स्वविधे तथा काले मादृशो मेव स सत्तमं । वक्तुमर्हसि राजेन्द्र यथा पार्थ तथैव मया ।

न मे धनञ्जयसार्थे प्राणा रक्ष्याः कथञ्चन । तत्प्रयुक्तो पुनरहं किञ्च कुर्या महाहवे ।

लोकत्रयं योधयेयं सदेवासुरमानुषं । तत्प्रयुक्तो नरेन्द्रेष किमुतैतत् सुदुर्बलं ।

सुयोधनबलम्वय योधयिष्ये समन्ततः । विजये च रणे राजन् सत्यमेतद्रूपीमि ते । ४१९३

सुगुह्यार्हं सुगुह्यं समापाद्य धनञ्जयं । हते जयद्रथे राजन् पुनरेष्यामि तेऽन्तिकं ।

अवशमसु मया सर्वं विज्ञाप्यस्त्वं कराधिप । वासुदेवस्य यदाकां फाल्गुनस्य च धीमतः ।

दृढमन्त्रमिपरीतोऽहमङ्गुनेन पुनः पुनः । मध्ये सर्वं लब्धेनैव्यस्य वासुदेवस्य प्रत्युततः ।

अथ माधव राजानमप्रमत्तोऽनुपालय । आर्या युद्धे मतिं कृत्वा धावद्वन्निजयद्रथं ।

तपि चार्हं महाबाहो प्रद्युम्ने वामहाराथे । नृपं निक्षिप्य गच्छेयं निरपेक्षो जयद्रथं । ४१९४

जानीषि हि रणे द्रोणं कुरुपु श्रेष्ठसत्तमं । प्रतिज्ञातं हि तेनेदं पश्यमानेन वै प्रभो ।

यद्यपि धर्मा राजस्य भारद्वाजोऽपि स्थितिः । शक्यापि रणे द्रोणे निपहीतुं युधिष्ठिरं ।

स्वं तपि समापाद्य धर्मराजं नरैस्तमं । अहमद्य गमिष्यामि मेन्ववस्य वधाय हि ।

जयद्रथस्य हनाई द्रुममेष्यामि माधव । धर्मराजं न चेत् द्रोणो निर्यक्ष्योयाद्रथे वज्रात् ।

निर्यक्ष्यते नरयेष्टे भारद्वाजेन माधव । सन्धवस्य वधो न स्यात्प्रमाश्रीतिमया भवेत् । ४१९५

एवं गते नरयेष्टे पाण्डवे सत्यवादिनि । अस्माकं गमनं शक्यं वनं प्रति भवेत्पुनः ।

योऽयं मम पेशा शक्यं तथैव भविष्यति । यदि द्रोणो रणे कुट्टो निर्यक्ष्योयाद्युधिष्ठिरं ।

अतमद्य महाबाहो म्रियार्षे मम माधव । जयायैव यमोऽयं स रव राजानमाहवे ।

स भवान्मयि निरिषो निचिन्नः सव्यसाचिना । भारद्वाजाङ्गयं नित्यं मन्यमानेन वै प्रभो ।
 तस्यापि न महाबाहो नित्यं पश्यामि संयुगे । नान्यं हि प्रतियोज्झारं रौक्षिण्यादुते प्रभो ।
 मास्त्रापि मन्यते युद्धे भारद्वाजस्य धीमनः । सोऽहं सम्भावनाद्येतामाचार्यवचनन्तु तम् ।
 शृणुतो मोक्षके कर्तुं त्वं वा त्यक्तुं महोपते । आचार्यो लघुसुखत्वादभेदकवाद्यतः ।
 उपलभ्य रणे श्रीउद्यथा शकुनिनां शिशुः । यदि कार्ष्णिधनुष्याणिरिह स्यान्मकरध्वजः ।
 तस्मै त्वां विरुजेयं वै स त्वां रक्षेयथाऽर्जुनः । कुत स्वमात्मनो गुप्तिं कले गोप्ता गते मयि ।
 यः प्रतीयाद्गणे द्रोणं चावद्वक्ष्यामि पाण्डवं । मा च ते भयमद्यास्तु राजन् अर्जुनमश्वं ।
 न स जातु महाबाहो र्भारमुद्यम्य बोदति । ये च सौवीरका योधास्तथा सैन्यवपीरवाः ।
 उदीच्या दाक्षिणात्याश्च ये चान्येऽपि महारथाः । ये च कर्णमुखा राजन् रघोदाराः प्रकीर्त्तिताः ।
 शतैर्जुनस्य कुट्टस्य कलां नाहन्ति योद्धव्यै । उद्युक्ता वृषिबी रथ्या ससुरासुरभानुवा ।
 शराक्षसगणा राजन् सकिन्नरमहोरगा । जङ्गमाः स्थावराः सर्वे नातं पार्यस्य संयुगे ।
 एवं क्षात्वा महाराज येतु ते भीर्धनञ्जये । यत्र वीरौ महेश्वरौ हृष्येयौ सत्यपराक्रमौ ।
 न तत्र कर्मणो व्यापत्कथसिद्धिदपि विद्यते । देवं कृत्वास्तं योगममर्चयन्ति चाहवे ।
 कृतघ्नतां दयाक्षैव भ्रातृस्वमनुषिन्तय । मयि च व्यपधाते वै गच्छमग्निर्जुनं प्रति ।
 द्रोणे चिन्तास्ततां सद्यो राजंस्त्वमनुषिन्तय । आचार्यो हि स्वयं राजविपदेतव स्थितिः ।
 प्रतिशमात्मनो रचन् सद्यो कर्तुं च भारत । कुहूयाद्यात्मनो गुप्तिं कले गोप्ता गते मयि ।
 यस्याहं प्रत्यायात् पार्यं गच्छेयं फलानुर्गं प्रति । न ह्यहं त्वां महाराज अनिर्विष्य महाहवे ।
 क्वचिद्यास्यामि कौरव्य सत्यमेतद्भवीमि ते । एतद्विचार्य वक्रधा बुद्ध्या बुद्धिमतां वर ।
 इष्ट्वा श्रेयः परं बुद्ध्या ततो राजन् प्रगाधि मां ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव । न तु मे श्रूयते भावः श्रेयार्थं प्रति मारिष ।
 करिष्ये परमं यत्प्रमात्मनो रचये ह्यहं । गच्छ त्वं धमनुश्चातो यत्र यातो धनञ्जय ।
 आत्मवैरक्षणं सद्यो गमनद्वारं नम्रप्रति । विचार्येयं तत् स्वयं बुद्ध्या गमनं तत्र रोचये ।
 स त्वमातिष्ठ यानाय यत्र यातो धनञ्जय । ममापि रचये भीमः करिष्यति महावज्रः ।
 पार्यतय सगोदर्यः पार्यताय महाबला । द्रौपदेयाय मां तात रक्षिष्यति न संशय ।
 कैकया भानरः पञ्च राक्षस्य घटोत्कचः । विराटो द्रुपदयैव शिखण्डी च महारथ ।
 एष्टकेतय वलवान् कुन्तिभोजय मारिष । नकुलः सहदेवश्च पाञ्चानाः सञ्जयास्तथा ।
 एते समाहितास्तात रक्षिष्यन्ति न संशयः । न द्रोणः सह मय्येन कृतवर्षा च संयुगे ।
 समासादयितुं शक्नो न च मां धर्येयिष्यति । धृष्टद्युम्नश्च समरे द्रोणं कुट्टं परान्तपः ।
 वारयिष्यति विक्रम्य बलैव मकराक्षयं । यत्र स्थास्यति सङ्गृह्णे पार्यते परवीरहा ।
 द्रोणो न सैन्यं वचनम् क्रामेत्तत्र कथञ्चन । एष द्रोणविनामाय समुत्पन्नो जगन्नाथ ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

कतचो यशरी खड्गो घञ्चो च मरभूषणः । विग्रहं गच्छ शैवेय माकार्थीक्येयि सभूमं ।

धृष्टद्युम्नो रणे क्रुद्धं द्रोणमावारयिष्यति ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरैवाको एकदशाधिकतमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मराजस्य तदाकं निग्रम्य त्रिपुङ्गवः । स पार्थाङ्गयमाशंसन् परित्यागाम्बुपतेः ।

अपवादं ह्यात्मनस्य लोकात् पश्यन् विव्रेयतः । ते मां भोतमिति ब्रूयाद्यान्तं फालानुम्रति ।

निश्चित्य बद्धपैवं स सात्यकिर्युद्धदुर्ध्वदः । धर्मराजमिदं वाक्यमब्रवीत् पुनर्ययमः ।

हतास्त्रिमन्यवे रक्षां खल्वि तोस्तु विग्राह्यते । अनुयास्यामि योभक्तुं करिष्ये वचनं तव ।

न हि मे पाण्डवात् कश्चित् चित्तु लोकेषु विद्यते । यो मे प्रियतरौ राजन् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

तस्याहं पदवीं धास्ये सन्देहात्तव मानदः । लल्लते न च मे किञ्चिदकर्तव्यं कथञ्चन ।

यथा हि मे गुरोर्भावं विमिश्रं दिपदान्वरः । मया तवापि वचनं विमिश्रतरमेव मे ।

प्रिये हि तव वचने भ्रातरौ कृष्णपाण्डवौ । तयोः प्रिये स्त्रितस्त्रैव विद्धि मां राजपुङ्गव ।

तवाज्ञां शिरसा न्यक्ष्य पाण्डुवार्धमहं प्रभो । भिक्षेदं दुर्मिदं कैव्यं प्रयास्ये मरपुङ्गव ।

द्रोणानीकं विग्राह्येयं क्रुद्धो स्रपं इवार्धवं । तत्र यास्यामि यथावौ राजन् राजा जयद्रथः ।

यत्र सेनां समाश्रित्य भोतस्त्रिपुङ्गवः पाण्डवान् । गुप्तो रथवरयेष्टैर्दण्डैश्च कर्षणपादिभिः ।

इतस्त्रियोजनं मन्ये तमध्वानं विग्राह्यते । यत्र तिष्ठति पार्थोऽसौ जयद्रथवधेयतः ।

त्रियोजनगतस्यापि तस्य वाक्यान्वहं पदं । आर्वेभ्यववधाद्राजन् सुदृढेनान्वरात्मना ।

अनादिष्टस्य गुरुणा को नु युञ्जते मानवः । आदिष्टस्य यथा राजन् कोऽपि युध्यते साद्रुहः ।

अभिजानामि तं देशं यत्र यास्यान्वहं प्रभो । हस्तप्रकिमदाप्रावचमैश्चैव हृष्टोऽस्मि ।

हस्तप्रवरसम्पादं योभविष्ये वलार्णवं । यदेतत् कुञ्जरानीकं सहस्रमनुपश्यसि ।

कुलमस्रानकं नाम यत्रैते वीर्यशालिनः । आश्रिता बद्धमिहैवैर्युद्धमेषैः प्रहारिभिः ।

नागा मेघनिभा राजन् चरन्नाहव तोयदाः । जैते काहुं निर्वचैरन् प्रेषिता हस्त्रिपादिभिः ।

अन्यत्र हि बध्नादेयां नास्ति राजन् पराजयः । अथ यावद्विनेराजन् सहस्रमनुपश्यसि ।

एते हस्तप्रया नाम राजपुत्रा महाप्रयाः । रथेष्वस्त्रेषु निपुणा भोगेयुश्च विग्राह्यते ।

धनुर्भेदे गताः पारं मुष्टियुद्धे च कोविदाः । गदायुद्धविशेषज्ञा निपुणकुञ्जवाहया ।

खड्गमहर्षणे युक्ताः घमाते आशिचर्मणैः । शूरास्य हतविद्याय स्फुटने च परस्परं ।

मित्यं हि ममरे राजन् विजिगीषन्ति मानवान् । कर्षेण विहिता राजन् दुःप्रार्थयमनुमताः ।

एतांस्तु वासुदेवोऽपि रथोदारान् प्रमथति । यतः प्रियकामाय कर्षंस्त्रैव यत्रै स्त्रिताः ।

तथैव वचनाद्वाजन् निष्टयाः श्वेतवाहनात् । तेन ह्यात्मा नथ आत्मा इन्द्रावरणकार्युक्ताः ।

मदर्थं विहिता नूनं धार्तराष्ट्रस्य प्रावचनात् । एतां प्रमथ्य सङ्ग्रामे प्रियार्थं तव कैरव ।

प्रदास्यामि ततः पद्मात् पदवीं संयसाचिनः । योस्त्रिताघपरायाजन् नागान् यतप्रतानिमान् ।

प्रेक्ष्ये वर्यसंस्कृतान् किरातैः समधिष्ठितान् । किरातराजो यान् प्रादान् दिग्दानं सव्यसाचिनः ।
 खलुद्रुतांस्तथा प्रेष्यान् दृक्क्षन् जीवितमात्मनः । आसन्नेते पुरा राजंश्च कथंकरादृक् ।
 तमिवाद्य युयुत्सने पर्य कालस्य पर्ययं । ययमेतं महामात्राः किराता युद्धदुर्धदाः ।
 हस्तिमित्राविदस्यैव सर्व्वे चैवाग्निधेयानयः । एते विनिर्ज्विताः स्रष्टे सङ्गमे सव्यसाचिना ।
 मर्दयन्मद्य संयत्ता दुर्व्योधनवशानुगाः । एतान् हत्वा शरैराजन् किरातान् युद्धदुर्धदान् ।
 सैन्यवत्स वधे यत्तमनुयास्यामि पाण्डवं । ये तेने सुमहानागा अञ्जनस्य कुलोद्भवाः ।
 कर्कशाश्च विनोताश्च प्रमिन्नकरटामुखा । जाम्बूनदमयैः सर्व्वैर्बभूवुः सुविभूषिताः ।
 लब्धवसा रणे राजन् शरैरावणसमा युधि । उत्तरान् पञ्चतादेने तीक्ष्णैर्दधुमिराश्रिताः ।
 कर्कशैः प्रवरैर्योधैः काष्ण्यायसतनुच्छदैः । सन्ति गोधोनयस्याच सन्ति वानरयोधनयः ।
 अनेकयोधनयस्ये तथा मानुषयोधनयः । अनोक्तं समवेतानां धूमवर्षमुदीर्यते ।
 चेच्छामां पापकर्तृणां हिमदुर्गनिवापिनां । एतदुर्व्योधनोलब्ध्वा समर्पं राजमण्डलं ।
 कृपञ्च सौमदत्तिञ्च द्रोणञ्च रथिनाम्बरं । सिन्धुराजं तथा कर्ष्वमवमन्य पाण्डवान् ।
 कृतायमस्य चात्मानं मन्यते कालचोदितः । ते तु सर्व्वेऽद्य सम्प्राप्ता मम नाराचगोचरं ।
 न विमोह्यन्ति कौन्तेय यद्यपि क्षुब्धनोजवाः । तेन सखाविता नित्यं परवीर्य्योपजीविना ।
 विनाशमुपयास्यन्ति मच्छरौघप्रपीडिताः । ये तेने रथियो राजन् दृश्यन्ते काञ्चनभञ्जकाः ।
 एते दुर्भारयोनाम कान्तिना यदि ते युताः । शूराश्च कृतविद्याश्च धनुर्व्वेदे च निष्ठिताः ।
 संहताश्च शूर्यं ह्येते अन्योन्यस्य हितैरिषिणः । अस्त्रैर्हिण्यद्य संरत्वा धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
 यत्ता मदर्थं तिष्ठन्ति क्षुब्धवीराभिररक्षिताः । अग्रमत्ता महाराज मामेव प्रत्युपस्थिताः ।
 तानहं प्रमथिष्यामि दण्डाभौव कृताग्रजः । तस्मान् सर्व्वानुपासङ्गान् सर्व्वोपकरणानि च ।
 रथे क्षुब्धन्तु मे राजन् यद्वावद्द्रव्यकल्पकाः । अस्मिन् कृत संमर्दे याज्ञं विविधमायुधं ।
 यथोपदिष्टमाचार्य्यैः कार्य्यः पञ्चगुणो रथः । कान्तिजैर्हि समेत्यामि तीक्ष्णैराग्नेरिषेपमैः ।
 नानाशस्त्रबमावैर्बिबिधायुधयोधिभिः । किरातैश्च समेत्यामि विषकल्पैः महारिभिः ।
 क्षालितैः सततं राक्षा दुर्व्योधनहितैरिषिभिः । शक्यैरपि समेत्यामि शक्रतुल्यपराक्रमैः ।
 अग्रिकल्पैर्दुराधर्षं प्रदीप्तैरिव पावकैः । तथान्यैर्बिबिधैर्योधिः कालकल्पैर्दुराधरैः ।
 समेत्यामि रणे राजन् मङ्गमिष्टदुर्धदैः । तस्माद्दे वाजिनो मुप्या विभुताः शुभमवस्थाः ।
 उपाटन्ताय पोताश्च पुनर्युञ्जन्तु मे रथे ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्य सर्व्वानुपासङ्गान् सर्व्वोपकरणानि च । रथे चास्त्रापयहारा अद्यापि विविधानि च ।
 ततस्तान् सर्व्वतो युक्तान् सदस्यांश्चतुरो जनाः । रथवत् पाययामासुः पानं मदसमीरणं ।
 पोतोपट्टतान् स्वादांश्च जगन्मनान् समतद्रुतान् । विनोतग्रन्थान् चतुरांश्चतुरो हेममालिनः ।
 ताम्बुकायुक्त्वर्षाभान् विनोतान् गोघनामिनः । संघट्टमनसोऽप्यापन् विधिवत्कृत्स्नितायये ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

श्रेयः कर्तव्यते यत्नं धर्म्या मम वारणे । यतो याहि रणे स्रुतं प्रष्टुं चेदं वच परं ।
 एतदालोक्यते सैन्यमावन्धानां महाप्रभ । अस्मान्नन्तरतस्तेतन् दाक्षिणात्यं महदल ।
 तदनन्तरमेतच्च वाहिकानां महदलं । वाहिकाभ्यासतोयुक्तं कर्त्तव्यं च महदलं ।
 अन्योन्येन हि सैन्यानि भिन्नान्येतानि सारथे । अन्योऽन्यं समुपाश्रित्य विरचन्ति रथाजिरे ।
 एतदन्तरमावाच्य चेदयास्यान् प्रष्टवन् । मध्यमं जवमास्थाय वह मामत्र सारथे ।
 वाहिका वषट्कृत्य नानाप्रहरणोद्यताः । दाक्षिणात्याश्च वधवः स्रुतपुत्रपुरोगमाः ।
 इत्यथरथसन्नाथं यज्ञाग्रीकं विलोक्यते । नानादेशधमुत्प्रेयः पदातिभिरधिष्ठितं ।
 एतावदुक्ता यन्तारं प्राह्वयं परितर्ज्ययन् । मथ्यतो याहि यथेष्टं कर्त्तव्यं च महदलं ।
 तं द्रुपदोऽनुययो कुड्रे विकिरन् विमिखान् बहून् । युयुधानं महाभागं गच्छन्ममनिर्वाहिनम् ।
 कर्त्तव्यं सैन्यं समददमिहत्यु गिते श्वरे । प्राविशद्भारतीं सेनामपयन्ता स सात्यकि ।
 प्रविष्टे युयुधाने तु सैनिकेषु द्रुतेषु च । अनर्पं कृतवर्षा तु सात्यकिं प्रत्यवारयत् ।
 तमापतन्त विमिश्रिते धृष्टिराहत्य सात्यकि । चतुर्भिर्धृतराष्ट्राद्यानाजघानाद्भूषीर्यवान् ।
 ततः पुनः योद्धुमर्भतपर्व्वर्षाभिराद्भुगैः । सात्यकिः कृतवर्षाणं मत्प्रक्षिप्य स्नान्तरदे ।
 यतायमानो विमिश्रैश्चैकभिलिङ्गतेजसैः । सात्यकेन महाराज कृतवर्षा न चक्षमे ।
 स वत्सदन्तं सन्धाय जिह्मगानिवचजिभं । आकलय राजकाकर्षाद्विद्याधोरसि सात्यकि ।
 स तस्य देहावरणं भित्ता देहस्य सायकः । उपद्रुपथ इयित्वा विवेकं दधिरोक्षित ।
 अथास्य बद्धभिर्बाणैरञ्जितम् परमास्त्रवित् । स आर्येणमयः राजन्कृतवर्षा हरारवन् ।
 विद्याधरं च रणे राजन् सात्यकिं धत्यविक्रमं । दग्धभिर्विशिखैस्तोत्क्षेपैरभिकुड् स्नान्तरदे ।
 ततः प्रसीधे धनुषि शस्त्रा शक्तिमतां वर । जघान दक्षिणं बाणैः सात्यकिः कृतवर्षेण ।
 ततोऽभ्यन्तं सद्रुदुषां पूर्णमायम् सात्यकि । अस्त्रजहिमिखास्त्रैः यतयोऽयं सवस्त्रम् ।
 सरथ कृतवर्षाणं समन्तान्पय्यवारयत् । खादयित्वा रणे राजन् दार्दिक्यं स तु सात्यकि ।
 अथास्य भस्मे शिरः सारथे समकृन्ततः । स पपात हतः स्रुतो दार्दिक्यस्य महारथरात् ।
 ततस्तैः यत्नरुहिता प्राह्वयश्चरगा भ्रमं । अथ भोजश्च सन्ध्यामो निरुद्धा स्तरगान् स्त्रवः ।
 तस्यैः शीरो धनुष्पाणिस्तस्यैः शान्धपूजयन् । समुद्रार्जमिवाश्च स दद्यान्धममोदयत् ।
 यत्पेतभीरमिचण्णामावहन् युमद्वह्य । सात्यकिद्विभ्यागस्तस्मात् स तु भीममुपाद्रुचत् ।
 युयुधानोऽपि राज्ञः भोजाग्रीकादिनिश्चयतः । प्रययो स्मरितक्षूणैः कान्तेजानां महारथम् ।
 स तत्र यज्जमिं द्रुपदे ययिषट्के महारथे । न चपात तदा राजन् सात्यकिः सात्यविक्रम ।
 कारं निवेद्य च । अन्धधावद्रुणे यतो युयुधानं युयुत्सवा ।

ततः शब्दे महानासीत् युयुधानरथम्प्रति । आकीर्णमाणा धावन्ती तत्र पुनस्तवाहिनी ।
सास्तेन महाराज प्रतथाऽभिव्ययीकृत । तस्यां विदीर्यमाणार्थां श्विनः पुत्रो महारथः ।
समवीरान् महेष्वासान् अधानोकेष्वपोधयत् । श्रयान्यापि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान् ।
शरैरनलमद्वाग्नैर्नित्यं वीरान् यमस्यं । प्रतमेकेन विव्याध प्रतेनैकञ्च पचिणः ।

दिपारोहान् दिपाद्यैव ह्यारोहान् ह्यंगुल्या । रथिनः सायसुतांश्च जघनेभ्यः पशूनिव ।
तं तथा द्रुतकर्माणं प्ररक्षन्प्रातर्वर्षिणं । न केचनाभ्यधावन् सैवैतत् तत्र सैनिकाः ।

ते भीता मृद्यमानाश्च मृष्टा दीर्घवाङ्मना । आयोधनं जङ्घ्वा रिरा दृष्ट्वा तमतिमानिनं ।
तमेकं वज्रधा पयस्कोहितासुख तंजया । रथैर्बिम्बयितैश्च भग्नोडैश्च मारिय ।

चक्रेर्बिम्बयितैश्च वैध्वंजैश्च विनिपातितैः । अनुकर्वे, पनाकाभिः शिरस्तापैः सकाश्विनैः ।
वाङ्मिथ्यन्दनादिभ्यः वाङ्मैश्च विप्राप्यते । हस्तिहस्तोपमैश्चापि भुजङ्गभिर्भगवत्सिन्धुभिः ।

ऊरुभिः पृथिवीं च्छन्ना मनुजानां गराधिप । मघाङ्गुलैश्चैव वदनैश्चावकुण्डले ।
पतितैर्ध्वभासाणां वा वमावतिमेदिनी । गजैश्च वज्रधाश्चैव प्रयानैः पथैतोपमैः ।

रराजातिभ्यश्च भूमिर्बिकीर्णैश्चैव पथैतैः । तपनोयमयेर्योऽङ्गैर्मुक्ताजालविभूषितैः ।
उरुन्दैर्बिम्बयैश्च व्यथोभन्त तुरङ्गमाः । गतवत्ता महीम्राण्य मृष्टा दीर्घवाङ्मना ।

नानाविधानि सैन्यानि तत्र हता तु शाल्यतः । प्रविष्टावर्कं सैन्यं द्रावयित्वा चमूध्वजं ।
ततस्तेनैव मार्गेण येन यातो धनञ्जयः । इषेव सात्यकिर्गन्तुं ततो द्रोणेन वारितः ।

भारद्वाजं धमासाद्य युयुधानस्य सात्यकिः । नम्यवर्त्तत संकुटो बलाभिव जलाश्रयः ।
निवार्य तु रणे द्रोणो युयुधानं महारथं । विव्याध निशितैर्बलैः पञ्चभिर्ध्वजैर्बिम्बिभिः ।

सात्यकिश्च रणे द्रोणं राजन् विव्याध सप्तभिः । हेमपुङ्खैः शिलाधैतैः कङ्कवर्हिण्यवाजितैः ।
तं यङ्घ्रि, सायकैर्द्रोण, साययन्तारमाहूयत् । सतत्र मध्ये द्रोणं युयुधानोमहारथः ।

द्विनादं ततः कला द्रोणं विव्याध सात्यकिः । दशभिः सायकैश्चान्यैश्च शिरःशिरैश्च ।
गानः पुनर्द्रोणं विव्याध दशभिः शरैः । संकेन चारयिञ्चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।

किं वाप्येन विव्याध युधि मारिषः । तं द्रोणः साययन्तारं चरध्वजमाशूगैः ।
पञ्चादयश्चैवः शतमानामिव प्रजैः । तथैव युयुधानोऽपि द्रोणं वज्रभिराशूगैः ।

त सभान्तस्ततोद्ग्रेण उवाच ह । तवाचार्यो रथं हिला गतः कापुह्यो यथा ।
मां हिला प्रदक्षिणमवर्त्तत । त्वं हि मे युयतोनाथ जीवन् यास्यसि माधव ।

ये हिला न यास्याचार्यवैदुतः ।
धनञ्जयस्य पदवी धर्मराजस्य शासनान् । मज्झामि खल्वि ते मज्झम मे कालात्ययो भवेत् ।

मार्गं शिथैरन्वास्यते सदा । तस्मादेव प्रवाम्याशूः यथा मे स गुरुरागतः ।
रतावदुक्ता मीनेश्च आचार्यं परिवर्त्तयन् । प्रयातः सहसा राजन् चारयिष्येदमप्रवीतु ।

महाध्वजेन सिंहेन हेमकेसरमासिता । हतेन कौतुकैर्धर्मैर्वापि विद्रुमर्षिचिते ।
 पाण्डुराश्रमकाशभिः पताकाभिरलङ्किते । हेमदण्डैश्चित्कृत्वे वज्रप्रखपरिच्छदे ।
 योजयामास विधिवद्धेमभाण्डविभूषितान् । दाहकस्यानुजो भ्राता सः प्रियः सखा ।
 न्यवेदयद्द्रुपं युक्तं वासवस्यैव मातलिः । ततः स्नातः प्रोचिर्मूला स्नातः ।
 स्नातकानां सहस्रस्य स्वर्षनिष्कानवाचयत् । आग्नेर्वादेः परिष्कृतः ।
 ततः समधुपर्कहं, पीत्वा कैलातकं मधु । लोहिताचो बभौ तत्र भर्ता ।
 आसन्न बोरकोस्तस्य हर्षेण महताम्वितः । दिगुणीकृततेजा हि प्रभं
 उत्सृज्य धनुर्दाय सहरं रथिनाम्बरः । स्नातस्त्वयमेव विप्रैः कवचो व
 लाजैर्गन्धैस्तथा मातुलैः, कन्याभिद्याभिनन्दितः । युधिष्ठिरस्य चरणवर्भि
 त, तेन मूर्द्धन्युपघात आहरोह महारथं । ततस्ते वाजिनो वृष्टा, सुपुष्टा वा
 अजय्या जैत्रसङ्कलं विकुब्जाणाः स्त्रा सैन्यवाः । तथैव भीमधेनोऽपि धर्मरा
 प्रायात्सात्यकिना सार्द्धमभिवाद्य युधिष्ठिरं । तौ वृष्टा प्रविविचन्तौ तत्र स
 सपुङ्गवास्तवाकाः सर्वे तस्युद्घोषपुरोगमाः । सङ्कटं दृष्ट्वा भीमं सखा
 अभिनन्द्यामवीक्षोरस्तादा हर्षकरं वचः । अथ भीमसम
 त्वं भीम रथ राजानमेतत्कार्यमते हि ते । अहं मि
 श्रयत्वास्तदात्वे च श्रेयो रात्रौऽभिरक्षणं । जानीये
 तस्माद्भीम निवर्त्तस्व मम चेदिच्छसि प्रियं । तद्योक्तः सा
 अहं रात्रौ करिष्यामि रथो पुरुषसत्तम । स्वमुक्त, प्रत्युवा
 गच्छ गच्छ भूयं पार्थ भुवो हि विजयो मम । यन्मे गुणानुरक्त
 निमित्तानि च धन्यानि यया भीम वदन्ति मां । निहते सैन्ये
 परिष्कजिये राजानं धर्मोत्तमानं युधिष्ठिरं । यतावदुक्ता भीमन्तु
 सन्त्येव तावकं सैन्यं श्लाघामृगगणानिव । तं वृष्टा प्रतिवीचनं सै
 भूय स्वाभवन्मूढं सुमृगं शायकस्यत । ततः प्रयातः सहसा तत्र सैन्यं स
 दिद्रुचुरजुं राजन् धर्मराजस्य श्रावनात् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेगे द्वादशाधिकशतः
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ययानो तत्र सैन्यन्तु युयुधाने युयुत्सया । धर्मराजो महाराज सेनां
 प्रायाद्दोणरथं प्रेषुर्पुयुधानस्य पृष्ठतः । ततः पाञ्चाक्षराजस्य पुत्र समरदुर्धन्दः ।
 प्रोकाशपाण्डवानीकं वसुदानय पार्थिव । आगच्छत महारत द्रुपं विपरिधावत ।
 यथा मुखेन गच्छेत सात्यकिर्युद्धदुर्धन्दः । महाराथा हि बहवो सतिथान्यस्य निर्जये ।
 वेगेन निपेतुते महाराथाः । वयम्प्रतिजिगीषन्मस्य तान् सममिद्रुताः ।

ततः शब्दे महानासीत् युयुधानरघम्यति । आकीर्त्यमाणा धावन्ती तत्र पुत्रस्य वाहिनी ।
 सात्यतेन महाराज प्रतप्ताभिव्यशीर्यत । तस्यां विद्विर्ध्यामाणायां मिनेः पुत्रो महारथः ।
 सप्तवीरान् महेश्वासान् श्रयानोक्तेष्वपोचयत् । श्रयान्यान्पि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान् ।
 शरैरनलपद्माग्नेनैव वीरान् यमचयं । शतमेकेन विव्याध शतेनैकञ्च पञ्चिणां ।
 द्विपारोहान् द्विपादैव हयारोहान् हयसाया । रथिनः सान्यसुतांश्च जघानेनः पशूनिव ।
 तं तथा द्रुतकर्षाणं शरसंघातवर्षिणं । न केचनाभ्यधावन्यै सात्यकिं तत्र सैनिकाः ।
 ते भीता मृद्यमानाश्च प्रवृष्टा दीर्घवाज्वना । आयोधनं जङ्घ्नीरा दृष्ट्वा तमतिमानिनं ।
 तमेकं बद्ध्वा पश्यन्मोहितालस्य तज्जघा । रथैर्विभ्रमयितैश्च भग्नोदैव मारिष ।
 चक्रेर्विभ्रमयितैश्चैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः । अगुक्थैः पताकाभिः शिरस्तापैः सकाक्षनैः ।
 बाहुभिश्चन्द्रमादिगैः साङ्गदैश्च विग्रामते । हस्तिहस्तोपमैस्यापि भुजङ्गाभोगपद्भिः ।
 ऊरुभिः पृथिवी च्छन्ना मनुजानां नराधिप । शयान्कृत्स्नैर्भयैश्च बदनैश्चानुकुण्डलैः ।
 पतितैश्च महाघातां सा वभावतिमेदिनी । गजैश्च बद्ध्वाच्छिन्नैः शयानैः पर्वतैर्वापैः ।
 राजातिभ्रष्टं भूमिर्विकीर्णै रिव पर्वतैः । तपनोपमयैर्योक्तेर्भुक्ताजालविभूषितैः ।
 ऊरुश्चैर्द्विचित्रैश्च व्यग्रोभन्त तुरङ्गमाः । गतसत्त्वा महीभ्याश्च प्रवृष्टा दीर्घवाज्वना ।
 नानाविधानि सैन्यानि तत्र हत्वा तु सात्यतः । प्रविष्टस्त्वावकं शैर्यं द्रावयित्वा चतुर्ध्रुमं ।
 तत्सोनेव मार्गेण येन घातो धनञ्जयः । इयेव सात्यकिर्गन्तुं ततो द्रोणेन वारितः ।
 भारद्वाजं समावाध युयुधानश्च सात्यकिः । नन्यवर्त्तत संकुटो बेलामिव जलाग्रधः ।
 निवार्य तु रणे द्रोणा युयुधानं महारथं । विव्याध निमित्तैश्चापैः पञ्चमिर्गर्भभेदिभिः ।
 सात्यकिस्तु रणे द्रोणं राजन् विव्याध सप्तभिः । हेमपुङ्खैः शिलाधैतैः कद्वर्षिणवाजितैः ।
 तं पङ्क्तिः सायकैर्द्रोणः साययन्तारमाह्वयत् । सततं ममपे द्रोणं युयुधानो महारथः ।
 सिंहनादं ततः कृत्वा द्रोणं विव्याध सात्यकिः । दशभिः सायैकशान्यैः पश्चिरेष्टाभिरैकच ।
 युयुधानः पुनर्द्रोणं विव्याध दशभिः शरैः । रंकेन सारथिश्चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
 ध्वजमेकेन वाणेन विव्याध युधि मारिष । तं द्रोणः साययन्तारं शरयध्वजमाङ्गुणैः ।
 तत्रन् प्राच्छादयद्वापैः शलमानामिव व्रजैः । तथैव युयुधानोऽपि द्रोणं बद्धिभिराङ्गुणैः ।
 प्राच्छादयत् सन्धान्तुतेद्रोण उवाच ह । तवाचार्यो रथं हिला गतः कापुरुषो यथा ।
 युध्यमानश्च मां हिला प्रदक्षिणमवर्त्तत । त्वं हि मे युध्यतोनाथ जीवन् यास्यसि माधव ।
 यदि मां त्वं रणे हिला न यास्याचार्य्यङ्गुणैः ।

॥ सात्यकिश्वाच ॥ धनञ्जयस्य पदवी धर्मराजस्य शासनात् । गच्छामि स्वस्ति ते ब्रह्मन् मे कालात्ययो भवेत् ।

आचार्यानुगते मार्गेः श्रियैरभ्यास्यते सदा । तस्मादेव ब्रह्मभ्यासः यथा मे सं गृह्यते ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतावदुक्ता श्रेण्य आचार्य्यैः परिवर्जयन् । प्रयातः सहसा राजन् सारथिश्चेद्दममवीत ।

महाध्वजेन विन्देन हेमकेसरमालिना । हृतेन कौतुकैर्हैमैर्ध्वेषि विद्रुमचिचैतः ।
 पाण्डुराशुप्रकाशभिः पताकाभिरलङ्किते । हेमदण्डोच्छ्रितच्छ्वे चक्रग्रन्थपरिच्छेदे ।
 योजयामास विधिवद्देमभाण्डविभूषितान् । दाहकस्थानुजो भ्राता सुतस्तस्य प्रियः सखा ।
 न्यवेदयद्रथं युक्तं वासवस्थेय मातलिः । ततः स्नातः शूचिर्भूत्वा कृतकौतुकमङ्गलः ।
 स्नातकानां सहस्रस्य स्वर्णनिष्कानवाचयन् । आघोर्भादेः परिष्कृतः साव्यकि, श्रीमता वरः ।
 ततः समधुपर्कार्षः पोता केलातकं मधु । सोहिताघो वभो तत्र भद्रविहङ्गलोचनः ।
 आलभ्य बीरकंस्तस्य हर्षेण महतान्वितः । दिगुणोद्धततेजा हि मञ्जवन्निव पावकः ।
 उत्सङ्गे धनुरादाय सशरं रथिनाम्बरः । कृतस्त्रस्ययनो विभ्रैः कर्बूची समलङ्कृतः ।
 लाजैर्गन्धैस्तथा मातुषैः कन्याभिर्यामिनन्दितः । युधिष्ठिरस्य चरणविभाष्य कृताञ्जलिः ।
 तेन मूर्च्छन्पुष्पात् आदरोह महारथे । ततस्तो वाजिनो दृष्टाः सुपुष्टा वानरं हसः ।
 अगत्या जैत्रमुद्गस्तं विकुर्व्वाणाः स्य सैन्यवाः । तथैव भीमसेनोऽपि धर्मराजिन पुजितः ।
 प्रायात्यात्यकिना सार्द्धमभिवाद्य युधिष्ठिरं । तैः दृष्ट्वा प्रविचिन्तौ तत्र सेनामरिन्दमौ ।
 सपुत्रास्तावकाः सैन्यं तस्युद्गोष्पपुरोगमाः । सङ्गृह्यन्मनुगच्छन्तं दृष्ट्वा भीमं ससाव्यकिं ।
 अभिनन्द्याम्रवीहोरस्तादा हर्षकरं वचः । अथ हथेपरोताङ्गः साव्यकिर्भीममब्रवीत् ।
 त्वं भीम रथ राजानमेतत्कार्यमर्तं हि ते । अहं भित्वा प्रवेष्ट्यामि कालपक्षमदं बलं ।
 आद्यत्याद्य तदाने च त्रयो राज्ञोऽभिरक्षणं । जानीये मम बौध्यं त्वं तव साहमरिन्दम ।
 तस्माद्भीम निवर्त्तस्व मम चेदिच्छसि प्रियं । तथोक्तः साव्यकिं प्राह म्रज त्वं कार्यं विद्वेद्ये ।
 अहं राज्ञं करिष्यामि रथां पुरुषसत्तम । स्वमुक्तः प्रत्युवाच भीमसेनं व माधवः ।
 गच्छ गच्छ भुवं पार्थं भुवो हि विजयो मम । यस्मै गुणानुरक्त्य त्वसंघं वधमास्थितः ।
 निमित्तानि च धन्यानि यथा भीम वदन्ति मां । निहतं सैन्यं पापे पाण्डवेन महात्मना ।
 परिहृजित्ये राजानं धर्मोत्तमानं युधिष्ठिरं । एतावदुक्ता भीमस्तु विमृश्य च सहाययाः ।
 सम्प्रेत्य तावकं सैन्यं शोभोऽष्टमगणानिव । तं दृष्ट्वा प्रतिवीक्षन्तं सैन्यं तव जगाधिप ।
 भूय स्वाभवन्मूर्च्छं सुभवं चाप्यकम्पत । ततः प्रयातः सहसा तव सैन्यं स साव्यकिः ।
 दिदृशुर्जुनं राजन् धर्मराजस्य शासनात् ।

४११०

४११५

४११०

४११५

४११०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि साव्यकिप्रवेगे दादशाधिकश्लोकाऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ मध्यप' उवाच ॥ प्रयाते तव सैन्यम् युयुधाने युयुत्सया । धर्मराजो महाराज सेनानीकेन संहृतः ।

प्रायाद्रोणरथं प्रसुपुंसुधानस्य पृष्ठतः । ततः पाशास्त्रराजस्य पुत्र समनदुर्धरः ।

प्रकोटप्रपाण्डशक्तीकं सपुद्गलस्य पार्थिवः । आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत ।

यदा मुखेन गच्छेत् साव्यकिर्धुद्रुर्धरः । महागया हि बहवो पतित्यन्तस्य निर्जये ।

इति प्रवेगो वेगेन निपेतस्य महारथाः । वयम्यतिजिगीषन्त्यस्य तान् समभिद्रुताः ।

४१०५

ततः शब्दे । महानावीत् युयुधानरथम्पति । आकीर्त्यमाणा धावन्ती तव पुत्रस्य वाहिनी ।

सात्तेन महाराज शतधाऽभिव्यथीर्यत । तस्य विदीर्यमाणायां घिने पुत्रो महारथः ।

सप्तवीरान् महेष्वायान् अयानोकेष्योपययत् । अयान्यापि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान् ।

शरैरनलघङ्गाग्रेर्निने वीरान् यमलयं । शतमेकेन त्रिव्याध शनैर्नकुञ्च पविषां ।

दिपारोहान् दिपाक्षैव हयारोहान् हयान्स्थया । रथिनः सायस्रतांश्च जघानेनः पद्मनिव ।

तं तथा द्रुतकर्मायं शरसम्पातवर्षिणं । न केचनाभ्यधावन्ने सात्यकिं तव सैनिकाः ।

ते भीता मृगमानाश्च प्रमृष्टा दीर्घबाहुना । आघोघनं जङ्घ्मीरा इष्ट्वा तमतिमानिनं ।

तमेकं बद्ध्वा पश्यन्मोहितास्तस्य तंजघा । रथैर्बिम्बितैश्चैव भग्नोद्देश्य मारिष ।

क्षौर्बिम्बितैश्चैवैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः । अनुकर्वै, पताकाभिः शिरस्त्राणैः सक्ताश्चनैः ।

बाहुभिर्यन्त्रादिगैः बाहुदैश्च विग्राह्यते । हस्तिहस्तोपमैश्चापि भुजङ्गभोगवन्निभैः ।

ऊरुभिः पृथिवी च्छन्ना मनुजानां नराधिप । शस्त्राह्वसिभैश्चैव वदनेयाहकुण्डलैः ।

पतितैश्चैवभासाणां सा वमावतिमोदिनी । गजैश्च बद्ध्वाश्चैव शयानैः पर्वतोपमैः ।

रराजातिभ्यं भूमिर्बिम्बीकौर्षैरिव पर्वतैः । तपनोपमधैर्घोर्ध्वमुक्ताजालविभूषितैः ।

उरन्क्षदैर्बिम्बिचैश्च व्यशोभन्त तुरङ्गमाः । गतघत्ता महोम्नाश्च प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ।

नानाविधानि सैन्यानि तव हता तु सान्ताः । प्रविष्टस्तावक् सैन्यं द्रावयित्वा चंभुश्रमं ।

तत्सोनेव भागेण येन यातो धनञ्जय । इत्येव सात्यकिर्गन्तुं ततो द्रोणेन वारितः ।

भारहाजं समावाद्य युयुधानश्च सात्यकिः । न न्यवर्तत संकुटो विलासिव जलाश्रयः ।

निवार्य ॥ रणे द्रोणि युयुधानं महारथं । त्रिव्याध निशितैर्बाणैः पद्मभिक्षार्धमोदिनि ।

सात्यकिस्तु रणे द्रोणं राजन् त्रिव्याध सप्तभिः । हेमपुङ्खैः शिलापतैः कद्वर्हणवाजितैः ।

तं पङ्क्तिं सायकैर्द्रोणः साययन्तारमाहूयत् । सततं मष्टये द्रोणं युयुधानोमहारथः ।

सिंहनादं ततः कृत्वा द्रोणं त्रिव्याध सात्यकि । दशभिः नायैकयान्यैः पश्चिरष्टाभिरैकैश्च ।

पुपुषान्, पुनर्द्रोणं त्रिव्याध दशभिः परैः । संकेतं सारणिच्छास्य चतुर्दशतुरी दशान् ।

ध्वजमेकेन बाणेन त्रिव्याध युधि मारिष । तं द्रोणः साययन्तारं सरयध्वजमार्गजेः ।

सरन् प्राच्छादयदशैः शूलभानामिव प्रजेः । तथैव युयुधानोऽपि द्रोणं बद्धभिरार्गजेः ।

आच्छादयत सश्रान्तस्तोद्रोण उवाच ह । तवाचार्य्यो रथं हिला गतः कापुत्रो यया ।

युधमागञ्च मां हिला प्रदक्षिणमवर्तत । तं हि मे युधतोनाय जीवन् यास्यसि माधव ।

यदि मां तं रणे हिला न यास्याचार्य्यवद्भुतं ।

॥ सात्यकिश्वाच ॥ धनञ्जयस्य पदवीं धर्म्मराजस्य शासनात् । गच्छामि स्खलि ते ब्रह्मन् मे कालात्ययो भवेत् ।

आचार्य्यानुगतो मामं, त्रिव्यैरन्यास्यते सदा । तस्मादेव ब्रह्माम्नाऽऽयया मे स गुरुर्गतः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतावदुक्ता शनैश्च आचार्य्यं परिवर्जयन्, प्रयातः सहसा राजन् सारथिसेदमप्रवीत ।

श्रेण करिष्यते यत्नं सर्वथा मम वारणे । यतो याहि रणे सुतः प्रष्टुं चेदं वच परं ।
 एतदलोक्षते सैन्यामावल्यानां महाप्रभ । अस्त्रानन्तरतस्त्रेतेत् दाविष्णात्यं महद्वच ।
 तदनन्तरमेतच्च वाहिकानां महद्वचं । वाहिकाभ्यासतोयुक्तं कर्षणं च महद्वचं ।
 अन्योन्येन हि सैन्यानि भिजान्येतानि सारथे । अन्योन्यं समुपाश्रित्य विरचन्ति रथाजिरे ।
 एतदन्तरमाधाय चोदयान् महद्वचत् । मध्यमं अवमाश्राय वह मामन सारथे ।
 वाहिका यच्च दृश्यन्ते नानाप्रहरणोद्यता । दाविष्णात्याय वक्ष्ये सुतपुत्रपुरोगमा ।
 हृदयशरयस्माधं यथागोक्षं विवोक्षते । नानादेशसमुत्प्रेष्य पदातिभिरधिष्ठितं ।
 एतावदुक्ता यन्मार्गं ब्राह्मणं परिवर्ज्ययत् । मध्यमे याहि यथोक्तं कर्षणं च महद्वचं ।
 तं द्रोणोऽनुययो क्रुद्धो विकिरन् विमिश्रान् वक्ष्णु । युयुधानं महाभागं गच्छसमनिर्वर्त्तिनं ।
 कर्षणं सैन्यं समुद्वहन्निहत्य शिते शरे । प्राविशद्भारतीं खेनामपयन्त्यां च पात्यकिं ।
 प्रविष्टे युयुधाने तु सैनिकेषु क्रुतेषु च । अमर्षां कृतवर्षां तु पात्यकिं पर्यवहारयत् ।
 तमापतन्तं विमिश्रैः पद्भिराहत्य पात्यकि । चतुर्भिस्तुरोऽभ्यासान् प्राच्यानाम् शीर्ष्यवान् ।
 ततः पुनः पौंड्रभिनंतपर्व्वभिः प्राङ्गु । पात्यकिः कृतवर्षाणं प्रत्यविशत् स्नानान्तरं ।
 यताश्चामनो विमिश्रैर्वज्रभिलिप्तमेतज्जै । चात्स्नेन महाराज कृतवर्षां न चक्षमे ।
 स वक्ष्यन्तं सन्ध्या जिह्मगानि वचज्जिम् । आक्षय्य राजप्राक्कर्षादित्याधिरपि पात्यकिं ।
 स तस्य देशवरणं भित्ता देशच आयकः । उपुद्गायन् हृदिर्वि विवेष रथिरोक्षितः ।
 अथास्य वज्रभिर्भाषैरच्छिन्नत् परमास्रवित् । स भार्गवस्य राजन् कृतवर्षां शरासनं ।
 विधाध च रणे राजन् पात्यकिं सत्यविक्रमं । दशभिर्भिमिश्रैस्तोत्प्रेरभिमुद्ध स्नानान्तरं ।
 ततः प्रशीर्षे धनुषि शस्त्रां शक्तिमतां वरः । जघान दक्षिणं बाहुं पात्यकिः कृतवर्षाणं ।
 ततोऽभ्यन्तं सुहृदक्षिणं पूर्णमास्य पात्यकि । व्यष्टजद्विमिश्राण्यं शतगोऽप्यवहस्रम् ।
 परधं कृतवर्षाणं समन्तान् पर्यवहारयत् । कादयिमा रणे राजन् धार्मिकं स तु पात्यकिः ।
 अथास्य भस्मेन मितः सारथे समस्तमतः । स एवात इतः क्षतो धार्मिकस्य महाराजान् ।
 ततस्तं यन्मरुद्विता प्राद्ववसुरगा बधं । अथ भोजनं सन्ध्यां निवृत्त्या तुरगान् खयः ।
 तस्यैव शीरे धनुष्यायिस्तस्यैवाभ्यधुजयत् । समुद्धर्तमिवाशयय बद्धान् समसे दयत् ।
 व्यपेतभीरनिषाधामावहत् सुमहद्वचः । पात्यकिर्याभ्यासात्तस्मात् स तु भीममुपावृक्षत् ।
 युयुधानोऽपि राजेन्द्र भोजानोकादिनिष्ठः । प्रयथैव स्मरितदूर्णं कामोजानां महाधमूं ।
 स तच्च वक्ष्यन् शूरे यत्रिवद्धे महारथे । न चपात तदा राजन् पात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 सन्ध्या च धमूं द्रोणो भोजे मार्गं निवेष्टा च । अश्वधावरणे यतो युयुधानं युयुत्साया ।
 तदा तमनुपावत् युयुधानस्य वृद्धतः । न्यायवयसा संवृष्टा पाण्डुकेन वृद्धतया ।
 यमाशाय च धार्मिकं यदानीं प्रवरं दयः । पाद्याया विगतोऽप्याश्वभोमपेनपुरोगमाः ।

॥१०॥

॥११॥

॥१२॥

॥१३॥

॥१४॥

॥१५॥

विक्रम्य वारिता राजान् बीरेण कृतवर्षणा । यतमानांश्च तान् सर्वानोपदिगतचेतसः ।

अभितप्तान् शरीरेण क्लान्वाहानकारयत् । निगृहीतास्तु भोजेन भोजानोकेष्वेव राणे ।

अतिष्ठन्नाय्येवदीराः प्रार्थयन्तो महद्ययः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे त्रयोदश्याधिकप्रतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ छतराद्र उवाच ॥ एवं वज्रविधं सैन्यं एवं प्रविशितं वरं । व्यूढमेवं यथान्यायं एवं वज्रं च सञ्जय ।

निहत्य पूजितमध्माभिरभिकामश्च न. सदा । प्रौढमत्यहुताकारं पुरस्ताद्बुद्धविक्रमं ।

नातिवृद्धमवावृज्य माकृष्टं नापि पोवरं । लघुवृत्तायतप्रार्थं भारगाचमनामयं ।

आनसन्नाहसंक्लेशं वज्रशस्त्रपरिच्छदं । शस्त्रग्रहणविद्यां च वज्रीषु परिनिष्ठितं ।

आरोहे पर्यवस्कन्धे शरणे सान्तरयते । सम्यक्प्रहरणे याने व्यययाने च कोविदे ।

नागोन्मथेयु वज्रश्रेः रथेषु च परीक्षितं । परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनापपादितं ।

नगोष्ठ्या नोपचारेण न सम्बन्धमिनिस्ततः । नानाहृतं नाथहृतं मम सैन्यं सञ्चल्य ह ।

कुलीनाय्यंजनेपते तदुष्टपुष्टमनुद्धतं । कृतमानोपचारश्च यमस्त्रिं च मनस्त्रिं च ।

सर्ववैद्यापरिमुल्लोख्यैः ङ्गभिः पुण्यकर्माभिः । लोकपालोपमेक्षात पालितं नरवत्तमे ।

वज्रभिः पार्थिवैर्गुप्तमस्तुप्रियचिकीर्षुभिः । अस्मानभिष्टौ कामात् सर्वेव सपदानुगैः ।

पयोदधिमिवापूषेमापगाभिः समन्ततः । अपचैः पचिंसङ्काशैर्यैर्यैश्च संहतं ।

प्रभिन्नकटैश्चैव हिरदैराहतं महत् । यदहन्यत मे सैन्यं किमन्यद्भ्रातृधेयत ।

योधास्यजगर्भं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणं । सेपथ्यसिगदाम्किशिरप्रावक्ष्यामकुलं ।

ध्वजभूषणसम्बाधं रजोत्पलसुसहितं । वाहनैरभिधावद्विभ्यायुवेगविकल्पितं ।

द्रोणगम्भीरपातालं हतवर्धमहाहृदं । जलसन्धमहापाहं कर्णेचश्रादयोद्धतं ।

गते सैन्यार्णवं भित्त्वा तरसा पाण्डवर्षभे । सञ्जयैकरथेनैव युयुधाने च मामकं ।

तच्च श्रेष्ठं न पश्यामि प्रविष्टे सख्यसाविनि । सात्सते च रथोदारे मम सैन्यस्य चञ्चल ।

तौ तच्च समतिक्रान्ता दृष्ट्वाऽतीव तरस्त्रिणो । सिन्धुराजान्नु सेपेक्ष्य गाण्डोर्वसेयुगोचरे ।

किञ्चु वा कुरवः कृत्यं विदधुः कालकेहिता । दारुणेकायने काले कथं वा प्रतिपेदिरे ।

पक्षान् हि कौरवान्मन्ये मृत्युमा तात वज्रतान् । विक्रमोऽपि रणे तेषां न तथा दृश्यते हि वै ।

अच्यौत संयुगे तच्च प्रविष्टौ कृष्णपाण्डवौ । नच वारयिता कथित्तयोरस्त्रीह सञ्जय ।

भृताय वधवो योधाः परीत्यैव महारथाः । वेतनेन यथायोगं प्रियवादेन चापरे ।

अशक्तारभ्यस्तस्मात् मम सैन्ये न विद्यते । कर्षणा ह्यनुरूपेण सगते भगवतेन ।

न चायोधोऽभवत् कश्चिन्मम सैन्ये तु सञ्जय । अन्यदानमृतस्मात् तथा चाश्वतको नरः ।

पूजितो हि यथाशक्त्वा दानमानासनेर्षया । तथा पुष्टैश्च मे तातैः प्रातिभिश्च सवान्यैव ।

ते च प्राप्येव सङ्ग्रामे निर्जिताः सख्यसाविना । श्रेष्ठेभ्यः परासृष्टाः किमन्यद्भ्रातृधेयतः ।

रक्ष्यते यस्य सङ्ग्रामे ये च सञ्चय रक्षिणः । एकं साधारणं पन्था रक्ष्यन् सद्य रक्षिभिः ।
 अर्जुनं समरे दृष्ट्वा सैन्यवसायत, स्थितं । पुत्रो मम मृतं मूढः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ।
 सात्यकिश्च रणे दृष्ट्वा प्रविशन्तमभीतवत् । किञ्च दुर्योधनः कृत्यं प्राप्तकालमन्यत ।
 सर्वशस्त्रातिगो सेनां प्रविष्टो रथसत्तमो । दृष्ट्वा कां वै मर्तिं युद्धे प्रत्यपद्यन् मामकाः ।
 दृष्ट्वा कृष्णन्तु दामार्हमर्जुनार्थं व्यवस्थितं । शिनीनामृपभक्षैव मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 दृष्ट्वा सेनां व्यतिक्रान्तां सात्त्वतेनार्जुनेन च । पलायमानांश्च कुरुन् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 विद्वतान् रक्षिणे दृष्ट्वा निरुत्साहान् दिपञ्चये । पलायनकृतोद्यार्हिन मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 शूल्यान् कृतायुधोपस्थानं सात्त्वतेनार्जुनेन च । हतायुधोधान् संदृश्य मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 अश्वनागरथान् दृष्ट्वा तत्र वीरान् सहस्रशः । धावमानांश्च व्यग्रामन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 महानागान् विद्वतो दृष्ट्वाऽर्जुनमराहताम् । पतितान् पश्यन्त्यान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 विहीनांश्च कृतान्शान् विरथांश्च कृताश्वरान् । तत्र सात्यकिपार्थाभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 हथौघान्निहतान् दृष्ट्वा द्रवमाणः क्षतक्षतः । रणे माधवपार्थाभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 पत्तिं सङ्गावधे दृष्ट्वा धावमानांश्च सर्वशः । निराश्रा विजये सर्वे मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 द्रोणश्च समतिक्रान्तावनोकमपराजितः । क्षणेन दृष्ट्वा तौ वीरौ मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 समूहे ऽस्मि सद्यं तात शुला कृष्णधनञ्जयो । प्रविष्टौ मामकं सैन्यं सात्त्वतेन सदाच्युतौ ।
 तस्मिन् प्रविष्टे पृतनां शिनीनां समरे रथे । भोजानीकं व्यतिक्रान्ते किमकुर्वन्त कौरवाः ।
 तथा द्रोणेन समरे निगृहीतेषु पाण्डुषु । कथं युद्धमभूत्तत्र तन्मात्राचक्ष सञ्जय ।
 द्रोणो हि बलवान् श्रेष्ठः कृताश्लो युद्धदुर्मदः । पाञ्चालास्तं महेष्वायं प्रत्यविभ्युत् कथं रणे ।
 बह्वैराक्षते द्रोणे धनञ्जयजयैषिणः । भारदाजसुतक्षेपु बृहद्वैरो महारथः ।
 अर्जुनस्यापि पक्षके सिन्धुराजबधम्प्रति । तस्मै सर्वं समाचक्ष कुत्रलो ह्यसि सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आत्मापराधात् सभूतं व्यसनं भरतर्षभ । प्राप्य प्राकृतवत् वीरं मा त्वं शोचिषुमर्हसि ।
 पुरा यदुपधि प्राप्ते सुहृद्भिर्निन्दुरादिभिः । मादार्षी पाण्डवावाजसिति तन्न त्वया श्रुतं ।
 सुहृदा हितकामानां वार्ष्णेय भो न गृह्णेति ह । समहङ्गधनम्प्राप्य शोचते वै यथा भवान् ।
 धाचितोऽसि पुरा राजन् दामार्हैश्च शमम्प्रति । न च तं लम्बवान् कामं त्वतः कृणो भद्रायशः ।
 तव निर्गुणतां श्लाघा पचपातं सुतेषु च । दैवीभावं तथा धर्मं पाण्डवेषु च मखरं ।
 तव जिह्ममभिप्रायं विदिता पाण्डवान् प्रति । आर्त्तप्रलापांश्च बहून् मनुजाधिपसत्तम ।
 सर्वलोकस्य तत्त्वशः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः । वासुदेवस्तो यद्दं कुरुणामकरोन्माहत् ।
 आत्मापराधात् समहङ्गश्चात्रक्षे विपुलः चयः । नैनं दुर्योधनो दौषं कर्तुमर्हसि मानद ।
 न हि ते सुकृतं किञ्चिदादौ मध्ये च भारत । दृष्ट्वेते पृथगत्यैव तन्मूलो विपराजयः ।
 तथादवस्थितो भूत्वा श्लाघां लोकस्य निषेधः । शृणु युद्धं यथावत्तं चोर् देवासुरोपमं ।

५००

५०१

५०२

५०३

५०४

५०५

विवाध पाण्डवान् युद्धे विभिन्निरजिह्वगैः । शिखण्डिनश्च विव्याध त्रिभिः पञ्चभिरेव च ।
 धनुर्न्यतु समादाय शिखण्डो ॥ महायथाः । श्वारयन् कूर्मनखैराशुगैर्हृदिकात्मजं ।
 ततः क्रुद्धो रणे राजन् हृदिकस्ताम्रसम्भवः । अभिदुद्राव वेगेन याज्ञशेनिं महारथं ।
 भोग्रस्य समरे राजन् मृत्पौरुषं महात्मनः । विद्वंथन् बलं शूरः शार्दूल इव कुञ्जरं ।
 तौ दिशं गजवद्भासौ ज्वलिताविष पावकौ । समापेततुरङ्गयोन्मं शरवह्नैरिन्दमौ । ११५
 विधुन्वानौ धनुःश्रेष्ठे सन्धानौ च सायकान् । विस्मजन्तौ च शत्रौ गभस्तीनिव भास्करो ।
 तापयन्तौ शरैस्तीक्ष्णैरन्योऽन्यं तौ महारथौ । युगान्तप्रतिभौ शीरो रजतभास्करावि ।
 क्षतवर्षा च समरे याज्ञशेनिं महारथं । विद्धिपुभिस्त्रिषप्तत्या पुनर्निव्याध सप्तभिः ।
 स गाढविद्धौ व्यथितो रथोपस्थे उपाविमत् । विस्मय्य शरश्चापं मूर्ख्याऽभिपरिभुजतः ।
 तं विषकं रणे दृष्ट्वा तावकाः पुरुषर्षभ । हार्दिकं पूजयामासुर्बासांश्चादधुवुष्य ह । ११६
 शिखण्डिनस्तथा क्षाला हार्दिकशरपेक्षितं । अपोवाह रणाधना त्वरमाणा महारथं ।
 खादितन्तु रथोपस्थे दृष्ट्वा पार्थाः शिखण्डिनं । परिवव्रुर्येष्वर्थं क्षतवर्षाण्यमाहवे ।
 तत्राहुतं परस्त्रके क्षतवर्षा महारथः । यदेकः समरे पार्थान् वारयामास शत्रुनाम् ।
 पार्थान् जित्वा जययशेदीन् पाश्चात्तान् सृञ्जयानपि । कैकयास्य महावीर्यान् क्षतवर्षा महारथः ।
 ते वध्यमानाः समरे हार्दिकेन सा पाण्डवाः । इत्येतस्य धावन्तो नैव चकुर्धृतिं रणे । ११७
 जित्वा पाण्डुसुतान् युद्धे भोमवेनपुटोगमान् । हार्दिकः समरेऽतिष्ठहिभूम इव पावकः ।
 ते द्वायमाणाः समरे हार्दिकेन महारथाः । विमुखाः समपचन्त शरदृष्टिभिरिहताः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि क्षतवर्षपराक्रमे चतुर्दशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणुमैक्रमना राजन् यन्मां परिशृण्वसि । द्वायमाणे बले तस्मिन् हार्दिकेन महात्मना ।
 सञ्जयावगते चापि प्रक्षट्टेयापि तावकैः । क्षीणे य आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छता ।
 श्रुत्वा मनिनर्दं भोमं तावकानां महाहवे । शैलेयस्त्रितो राजन् क्षतवर्षाणमभययात् । ११८
 क्षतवर्षातु हार्दिकः शैलेयं निशितैः शरैः । अवाकिरन् सुबंकुह्रसतोऽपुच्यन् स सात्यकिः ।
 अथाशु निशितं भस्म शैलेयः क्षतवर्षणः । प्रेषयामास समरे शरांश्च चतुरोऽपराण् ।
 ते मथ जगिरे बाहान् भस्मेनास्थाच्छिन्नहनुः । शृङ्खलतस्तथासुतमविध्यविशितैः शरैः ।
 ततस्तं विरपं हत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः । येनामस्यार्हयामास शरैः क्षतपर्वभिः ।
 अमश्रुताय श्वता शैलेयशरपीडिता । ततः प्रायात् स स्मरितः सात्यकिः सत्यविक्रमः । ११९
 शृणु राजन् परकरोन् तव शैलेयु वीर्यवान् । अतोऽयं स महाराज द्रोणाभीकमहाहर्षं ।
 पराजित्य तु संक्षुब्धः क्षतवर्षाण्यमाहवे । पन्तारमवतीन् शूरः शैलेयोरत्यिपश्रुतं ।
 दृष्ट्वा तु तव तपेन्यं रथाद्यदिपमदुतं । पदानिजमहमूर्ध्वमश्रुतोन् शरारिणं पुनः ।
 परेतमेवपश्चात् द्रोणाणाकस्य सत्यः । सुमहत्कुञ्जराभोकं यत्नं बभूवरो मुपं ।

एतेहि बहवः स्युः दुर्निवारस्य संयुगे । दुर्व्याधनसमादिष्टा मदर्थे त्यक्तजीविता ।
 राजपुत्रा महेश्यासा सर्वे विकान्तयोधिना । चित्रांशानां रथोदाराः सुवर्णविक्रतध्वजाः ।
 मामेवाभिमुख्य वीरा योत्स्यमाना व्यवस्थिता । अथ मां प्रापय चित्रमथशिराद्यथारथे ।
 चित्रार्ते सह योत्स्यामि भारद्वाजस्य पश्यत । ततः प्रायाच्छ्वेन स्युः सान्त्वितस्य मते स्थितः ।
 रथेनादित्यवर्णेन भास्वरेण पताकिना । तमूकः सारथ्यैर्ब्रह्मा बलमाना हयोत्तमाः ।
 बायुवेगमसा सञ्जो कुन्देन्दुरजतप्रभा । आपतन्तं रथे तन्तुं शङ्खवर्षेह्योत्तमैः ।
 परिवव्रुस्ततः शूरा गजानीकेन सन्धतः । किरन्तो विविधांस्तोत्थान् सायकान् लघुवेचिनः ।
 सान्त्वितोऽपि प्रितैर्भाणैर्गजानीकमयोधयत् । पञ्चतानिनः सर्वेण तपान्ते जडदो महान् ।
 बह्मज्ञानिषमर्षैर्ध्वज्यमाना शरैर्गजाः । प्रादुर्बलपुंससृज्य गिनिवीरसमीरितैः ।
 शीर्षादन्ता विहधिरा भिन्नमन्तकपिण्डकाः । विभीर्षकणांशकरा विनिवन्धृपताकिनः ।
 शक्तिशस्त्रमण्डपाय विनिवृत्तमहाध्वजाः । हतारोहा दिग्भा राजन् मेगिरे भट्टकम्बवाः ।
 ह्यन्तो विविधाबाहान् जडदोपमनिखना । नाराचैश्चन्द्रदन्तैश्च भनैरञ्जलिस्तथा ।
 सुरमैर्ह्युच्यैश्च सान्त्वितं विदारिताः । शरन्तेऽष्टकं तथा मूर्धं पुरीषश्च प्रदुद्रुः ।
 वभ्रमुद्यत्सुलुजान्ये पेतुर्भस्त्रुलापरे । एवं तत्कुञ्जरातीकं युयुधानेन वीक्षितं ।
 शरैरन्यैर्बहुभिः प्रदुद्राव समन्ततः । तस्मिन् हते गजानीके जलसन्धेः महाबलः ।
 यत्तं सम्प्रापयन्नागं रजताश्वरथमभ्रति । ह्यक्षवर्धधरः शूरस्तपनीयाङ्गदः शूचिः ।
 कुण्डली मुकुटो खड्गो रक्तचन्दनवर्णितः । शिरसा धारयन् दीर्घां तपनोयमवी खड्गं ।
 उरसा धारयन्निष्कं कण्ठस्थवच्च भास्वरः । चापञ्च ह्यक्षविक्रमे विधुम्बन् गजमूर्ध्नि ।
 अशोभत महाराज सविद्युदिव तोषदः । तमापतन्तं सहसा मागधस्य गजोत्तमो ।
 सात्यकिर्नारयामास वेवेन मरुगालयं । नागं निवारितं दृष्ट्वा शैनेयस्य श्रोतस्मै ।
 अकुप्यत रणे राजन् जलसन्धेः महाबलः । ततः क्रुद्धो महाराज मार्गैर्भाद्रसाधवै ।
 अविध्यत शिने पौष्टं जलसन्धेः महोत्सृजः । ततोऽपरेण भवेन पोतेन निप्रितेन च ।
 अस्तीं वृष्णिवीरस्य निचकर्त्त शराधनं । सात्यकिं ह्यिषधन्वानं प्रहसन्निव भारत ।
 अविध्यन्नागधो वीरः पञ्चभिर्धिशिने शरैः । स बिद्धो बह्मनिर्वाणैर्जतसन्धेन बोध्यैश्वरान् ।
 नाकस्थत महाबाहुस्तद्वृत्तमित्राभवत् । अचिन्तयन् वै स शरान् सात्यक्यं सम्प्रसादयौ ।
 धनुरन्यत शमादाय तिष्ठ तिष्ठेत्यवाच ह । एतावदुक्तां शैनेयो जलसन्धं महोत्सृजम् ।
 विव्याध पश्चात् सुमर्थं शराणां प्रहसन्निव । सुरग्रेण सन्तोत्थेन मुष्टिदेशेन सहद्वजम् ।
 जलमन्धस्य चिच्छेद् विव्याध च विभिः शरैः । जलसन्धस्तु तत्पत्न्या शरैः वै शराधनं ।
 तोमरं व्यस्तजन्तुं सात्यकिमभ्रतिमारिय । स निर्भिद्य मुञ्चं सव्यं माधवस्य महारणे ।
 अभगादुराणी धारः श्वसन्निव महोरगः । निर्भिजे तु मुजे सव्ये सात्यकिः सत्यविक्रमः ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

विंशतिर्विंशिवैकोत्तैर्जलसन्धमताडयत् । प्रयच्छा तु ततः खड्गं जलसन्धो महाबलः ।

४८२

आपमश्मन्त्रं च महतं शतचक्रकण्डुलं । आविध्य च ततः खड्गं सान्त्वतायोत्सवन् ॥

शैनेयस्य धनुस्त्रिंशत् सखिभिः न्यपतकहो । अलातचक्रवच्चैव व्यरोचत मक्षी गतः ।

अथान्यदनुदादाय सन्धंकायावदारणं । शालस्त्रन्धप्रतीकाशमिन्द्राग्निनयमखनं ।

विस्फाप्य विव्येध क्रुद्धा जलसन्धं शरेण ह । ततः साभरणौ बाह्वु चुराभ्यां माघवोत्तमः ।

सात्यकिर्जलसन्धस्य चिच्छेद ग्रहप्रजिव । तौ बाह्वु परिघप्रख्यौ पेततुर्गजवत्तमात् ।

४८०

बसुन्धराधराक्रुष्टौ पद्मयोर्थाविवोरयौ । ततः सुदंष्ट्रं सुमहत् शरकुण्डलमण्डितं ।

चुरेणस्य द्रतोपेन शिरसिच्छेद सात्यकिः । तत्पातितमिरोबाहुं कवचं भीमदर्शनं ।

द्विरदं जलसन्धस्य रुधिरेणाभ्यपिञ्चत । जलसन्धं निहत्याजौ त्वरमानस्तु सान्त्वतः ।

विमर्शं पातयामास गजस्त्रन्धादिशान्ते । रुधिरावसिकाज्ञौ जलसन्धस्य कुञ्जरः ।

विलम्बमानमवहतु संसिद्धं परमायनं । शराहितं सान्त्वेन महमानं स्वशशिनी ।

४८१

घोरमात्तंस्तरं दाला विदुष्टाव महामजः । द्वाहाकारौ महानाथीत्तव सैन्यस्य मारिष ।

जलसन्धं हतं दृष्ट्वा दृष्ट्वाग्नाष्टपभेण तु । विमुखास्याभ्यधावन्त तव योधा, समन्ततः ।

पलायनक्रतोत्याहा निदत्याहा दिपञ्चये । शतस्रिषन्तरे राजन् द्रोणः शस्त्रहृताम्बरः ।

अभ्ययाज्यवनेरथैर्मुमुधानं महारथं । तमुदीर्य तथा दृष्ट्वा शैनेयं क्रुदपुङ्गवाः ।

द्रोणेनैव सह क्रुद्धाः सात्यकिं समुपाद्रवन् । ततः प्रवहतौ युद्धं क्रुद्धां सान्त्वतस्य च ।

४८०

द्रोणस्य च श्रेणै राजन् घोरं देवाचुरापमं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथमथपर्वणि सजसन्धपथे पञ्चदशधिकप्रतेऽध्यायः ॥ ११५ ॥

॥ पञ्चय उवाच ॥ ते किरन्तः शरमातान् सन्धं यत्ता, महारिणः । त्वरमाणा महाराज युयुधानमयोधयम् ।

तं द्रोणः सप्तमस्तथा कथान निमित्तैः शरैः । दुर्मर्षेणो दादृशमिदुःशेषो दृग्मभिः शरैः ।

विकर्णदापि निमित्तैस्त्रिंशद्भिः कण्डपविभिः । विव्याध स्ये पाथै तु स्तगन्ध्यामन्तरे तथा ।

दुर्मर्षो दृग्मभिर्मणैस्तथा दुःशासनोऽष्टभिः । विचवेनस्य शैनेयं दाम्शो विव्याध मारिष ।

४८५

दुर्मर्षाधनस्य महता शरवर्षेण माधवं । अपीडयद्गणे राजन् शूराद्यान्मि महारथं ।

सन्धतः प्रनिपिदुस्तु तत्र पुष्टैर्महारथैः । तान् प्रत्यविश्वदार्ण्येन, शृङ्गं पृथगजिह्वैः ।

भारद्वाजं विभिर्मणैरेदुःमहं नवभिः शरैः । विकर्णं पञ्चविंशत्या विचवेनस्य सप्तभिः ।

दुर्मर्षेण दादृशमिरष्टाभिर्य विविंशतिं । सत्यमनस्य नवभिर्मिर्षजयं दृग्मभिः शरैः ।

ततो दृग्माद्रदसापि विपुष्पानो महारथः । अभयान् सात्यकिखूर्णं पुष्टं तत्र महारथं ।

४८५

राजानं सन्धंनोकस्य सन्धंनोकमहारथं । शरैरभ्याहनद्वाहं ततो युद्धमभ्यस्येव ।

विमुक्ष्यो द्रवन्तीदृशान् मन्दधौम्यं च पाथकात् । अदृग्ं समरेऽभ्यासं चकतुमो महारथौ ।

सात्यकिं चुराजेन् निर्भिष्टुः शरैश्चाभनं । अखवद्गुरिं भरिखरस्य चक्रगो यया ।

सात्त्वतेन च बाणैर्धैर्निर्विद्धस्तनयस्तव । शतकुम्भमयापीडो वमौ धूप इवोच्छ्रित ।
 माधवस्तु रणे राजन्कुहराजस्य धन्विनः । धनुर्विच्छेद समरे चुरग्रेण हविर्विव ।
 अथैनं हित्वधन्वानं शरैर्बभ्रुमिराचिनोत् । निर्भिद्य शरैस्तन द्रियता चित्रकारिणा ।
 नामृष्यत रणे राजा शबोर्विजयवत्सलं । अथान्यद्गुरादाय हेमपुष्टं दुरासदं ।
 विव्याध सात्यकिं तूष्णं सायकानां शतेन ह । सोऽतिविद्धो वधवता तव पुत्रेण धन्विना ।
 अमर्षवशमापन्नस्तव पुत्रमपीडयत् । पीडितं मृपतिं दृष्ट्वा तव पुत्रा महारथा ।
 सात्यकिं शरवैरेण ह्लादयामासुराजसा । च च्छाद्यमानो बडभिरुव पुत्रैर्यशस्वरैः ।
 शकैकं पञ्चभिर्मिद्धा पुनर्विधाध सप्तभिः । दुर्योधनश्च त्वरितो विव्याधाष्टमिराशुगैः ।
 ग्रहबन्धाश्च विच्छेद कार्मुकं रिपुभेषणं । नागं मणिमयश्चैव शरैर्बभ्रुजमपातयत् ।
 हत्वा तु चतुरो बाहान् चतुर्भिर्निश्रितैः शरैः । सारथ्यं पातयामास चुरग्रेण महायथा ।
 एतस्मिन्नन्तरे चैव कुहराजं महारथं । अवाकिरत् शरैर्बभ्रु बडभिर्यशैर्मदिभिः ।
 स बध्नामान समरे शैवेयश्च शरोत्तमैः । प्राद्ववत्सहसा राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 आसुतश्च ततो धागं चित्रवेगस्य धन्विनः । हाहाभूतं जगच्चासीत् दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
 पक्षमानं सात्यकिना खे सोममिव राज्ञसा । तन्तु शब्दमयमुला कृतवर्षा महारथः ।
 अभ्यधात्सहसा तत्र चत्वास्ते माधवः प्रभु । विधुन्वानो धनुःश्रेष्ठश्चोदधश्चैव बाजिनः ।
 मांसयन् सारथिस्त्वामे द्याहि द्यासीति सत्वरं । तमापतनं सम्येक्ष्य व्यादिताकृमिवात्तकं ।
 युयुधानो महाराज पन्तारमिदमब्रवीत् । कृतवर्षा रथेनेष द्रुतमापतते शरी ।
 प्रत्युद्याहि रथेनैतं प्रवरं सम्यधन्विनां । ततः प्रजवितायेन विधिवत् कल्पिनेन च ।
 आसवाद रणे भोजं प्रतिमानं धनुःप्रतां । ततः परमवकुट्टैश्च निनाविव पावकैः ।
 समेधातां नरथास्ते व्याघ्राविव तरस्त्रिणोः । कृतवर्षा तु शैवेयं पादप्रया समारपयत् ।
 निश्रिते सायकैस्तोत्थैर्यन्तारश्चास्य पञ्चभिः । चतुरश्चतुरो बाहान्चतुर्भिः परमेधुभिः ।
 अविधत् बाधुदान्ताभे सैवैवान् सात्त्वतस्य हि । रुक्माध्वजो रुक्माशृङ्गं महद्विस्कार्य कार्मुकं ।
 रुक्माशृङ्गो रुक्माश्यां रुक्माशृङ्गेवारयत् । ततोऽप्सोति विने पौत्र सायकान् कृतवर्षेण ।
 प्राहिणोत्स्वरथा युक्तो द्रष्टुकाभो धनञ्जय । सोऽतिविद्धो वधवता प्रवृणा प्रचुतापन ।
 समकम्पत दुर्हर्षं चित्तिकण्ये यथाऽबल । विषष्टा चतुरोऽस्यायान् सप्तभिः सारथ्यं तथा ।
 विव्याध निर्मितैस्त्रिंशत् सात्यकि सद्यविक्रम । सुत्रर्षपुष्टं विप्रिध समधाप्य च सात्यकिः ।
 विद्यजन्तं महात्मानं सकृद्भूमिव पञ्चगं । सोऽविधत् कृतवर्षाणं यमदण्डोपमं शरः ।
 जाम्बूनदविचित्रं वर्षं निर्भिद्य भानुमत् । अभ्यागाद्गुरोमुपो रुधिरं समुचिनः ।
 सञ्जातरुधिरयाजो धात्वेपुभिरर्हितः । सगरं धनुस्तृज्य न्यपतत् स्यन्दनोत्तमात् ।
 स सिंहदंष्ट्रो जानुभ्यां पतितोऽमितविक्रम । शराद्वितः सात्यकिना रथोपस्थे नरर्धभ ।

सहस्रवाङ्मयदृशमजोभ्यमिव सागर । निवार्यं छतवर्षाणं सात्यकि प्रययौ ततः ।
 खड्गशक्तिधनु कीर्णा गजशरथसङ्कुला । प्रवर्तितायस्त्रिधरां प्रतपः क्षत्रियपथैः ।
 प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां मथेन शिनिपुङ्गव । अभ्यगादाहिनीं हिला वृत्रहेवासुरीं समू ।
 समाप्यस्य च ह्यहिक्रो यस्या चान्यन्महद्गुः । तस्यैव स तत्र खलवान् वारयन् युधि पाण्डवान् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथमथवधपर्वणि छतवर्षपराजये षोडशाधिकप्रतः ॥ ११६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कथमानेषु सैन्येषु शैलेयेन ततस्ततः । भारद्वाज सरप्रतैर्महर्षि समवाकिरत् ।
 स सम्प्रहारस्तमुचो द्रोणकालतयोरभूत् । पश्यतां सर्वसैन्यानां बलिवाप्तवधोरिव ।
 ततो द्रोणं शिने पौत्रं चिचे सर्वपथे शरैः । विभिरासीविपाकारैर्लेलाटै समविधत् ।
 तैर्लेलाटापितैर्भाणैर्युयुधानस्तजिह्वाने । शरोक्षत महाराज चित्रहृद् इव पर्वत ।
 ततोऽस्य बाणानपरानिद्राग्रानिषमस्तमान् । भारद्वाजोऽन्तरमेघो प्रेययामास मथुने ।
 तान् द्रोणवापनिर्गुणान् दाम्बाश्च पततः शरान् । दाम्बा दाम्बा सुपुङ्खाभ्यां चिच्छेद परमास्त्वित् ।
 तामस्य सघुतां द्रोणः समवेक्ष्य विमान्ते । प्रहस्य सहसाऽविध्यत् विंशता शिनिपुङ्गवं ।
 पुन पद्माश्रिते पूर्णं शिनेन च समापेयत् । सघुतां युयुधानस्य लाघवेन विशेषयत् ।
 समुत्पतन्ति वस्मीकात् यथाकुह्ला महोरगा । तथा द्रोणरथाद्वाजन् आपतन्ति तनुच्छिदः ।
 तथैव युयुधानेन सृष्टा प्रतसहस्रशः । अवाकिरन् द्रोणरथ शरा रुधिरभोजना ।
 लाघवान् दिजमुख्यस्य कालतस्य च मारिष । विंशपं नाध्यगच्छाम समावासां नर्दधेता ।
 सात्यकिस्तु ततो द्रोणं नवभिर्मतपर्वणि । आजघान श्वं कुह्लो ध्वजश्च निशितै शरैः ।
 मारयिष्य श्रुतेनैव भारद्वाजस्य पश्यत । लाघवं युयुधानस्य दृष्ट्वा द्रोणो महारथ ।
 सप्रत्या मारयिं विज्ज्ञा तु रगाद्य विभिक्षिभि । ध्वजमेकेन चिच्छेद माधवस्य रथे स्थितं ।
 अथापरेण भेजेन हेमपुङ्गेन पविषा । धनुश्चिच्छेद समरे माधवस्य महात्मनः ।
 सात्यकिस्तु ततः कुह्लो धनुस्तथा महारथ । गर्हा जयाह महतो भारद्वाजाय वासिपत् ।
 तामापतन्तीं सहसा पट्टमङ्गमयस्योऽन्यवारयच्छरैर्द्रोणे । वज्रभिर्बज्ररूपिभिः ।
 अयान्यह्मुरादाय सात्यकि सत्यविक्रम । विज्ज्ञाथ वज्रभिर्भारद्वाजं शिन्वशितैः ।
 स विज्ज्ञा समरे द्रोणं शिहनादममुञ्चत । तं वै न मस्ये द्रोण सर्वशस्त्रभृताम्बर ।
 ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रक्तादण्डमयफला । तरसा प्रययामास माधवस्य रथम्पति ।
 अनामकं तु शैनेयं सा शक्तिं कालशस्त्रिभा । भित्ता रथं जगामोपा घर्षणं दाहणस्तमा ।
 ततो द्रोणं शिने पौत्रो राजन् विव्याध पचिषा । दक्षिणं भुजमावाद्य षोडशन् भरतर्षभ ।
 द्रोणोऽपि समरे राजन्माधवस्य महद्गुः । अह्वेवद्रेण चिच्छेद रथशस्त्रा च मारयिं ।
 मुमुहू मारयिष्यस्य रथशस्त्रा समाहत । स रथोपप्यमावाद्य मुहूर्तं संनिधीदत ।
 अथार सात्यकीराजन् सतवर्षातिमानुषं । अयोधयथ यद्द्रोणं रथीन् जयाह ॥ स्वयं ।

ततः शरन्नतेनैव युयुधानो महारथः । अविध्यद्वाङ्मणं बद्धो बलरूपो विग्रामते ।
तस्य द्रोणः शरान् पञ्च प्रेषयामास भारत । ते घोराः कवचं मित्वा ययुः शोषितमाह्वे ।
निर्विद्रुस्तु शरैर्घोरैरकृयत् सात्यकिर्ध्रुवं । सायकान् व्यसृज्य चापि बीरो बभूव रथम्पति ।
ततो द्रोणस्य यन्तारं निपात्यैकेषुणा भुवि । अयान् व्यद्रावयदायै हंतस्ततोस्ततस्ततः ।
स रथं प्रदुतः बद्धो मण्डलानि सहस्रशः । चकार राजतो राजन् भाजमानं हवांशुमान् ।
अभिद्रुवत दृष्टो हयान् द्रोणस्य धावत । इति स चुक्रुः सर्वे राजपुत्राः सराजकाः ।
ते सात्यकिमपास्याद्भुः राजन् युधि महारथाः । यतो द्रुणस्ततः सर्वे सहसा समुपाद्रवन् ।
तान् दृष्ट्वा प्रदुतान् बद्धो सात्त्वतेन शराद्दितान् । प्रभवं पुनरेवासीत्तत्रैव समाकुतः ।
बह्वैस्ते पुनर्दारं गत्वा द्रोणो व्यवस्थितः । वतायमानैस्तेरथैर्नतीं दृष्टिप्ररादितैः ।
पाण्डुपाञ्चालसमिन् बह्वमालोक्य बोध्यमान् । नैवे नाकरोधं व्युहमेवाभरन्त ।
निवार्य पाण्डुपाञ्चालान् द्रोणाग्निः प्रदहन्निव । तस्यो द्रोणाग्निमन्दोऽपि । कालसूयं हवोद्यतः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयप्रथमधर्मपर्वणि सात्यकिपराक्रमे सप्तदशधिकप्रतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रोणं स जित्वा पुरुषप्रवीरस्तथैव हार्दिकमुखास्तदीयान् । प्रहसा सुतं वचनं वभाषे मिमिप्रवीरः
कुहपुङ्गवाय ॥

निमित्तमात्रं धर्ममद्य सुत दग्धारयः । केवकालानुग्राह्यः । इति स हस्तेन नरपंथेन वयं सुरेयात्मसमुद्भवेन ।
तमेवमुक्त्वा मिमिपुङ्गवस्तदा महाकथं सोऽप्यधनुर्द्वारं । किरन समन्तात् बहवा शरान् बवी समापतन् स्थेन
हवामिषं यथा ।

तं दान्तमयैः शयिपुङ्गवैर्बिम्बाद्याः सैन्यं पुरुषप्रवीरं । नाशकृत्वा वारयितुं समन्तादादित्यरश्मिप्रतिभं रथार्थं ।
असह्यविक्रान्तमदीनघत्वं सैन्यं गणा भारत ये तदीयाः । सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावं दिवोऽस्यै जलदयप्राये ।

अमर्यपूर्णस्त्वितिचिवयोधो शराशनी काश्चनवर्षधारी । सुदर्शनः सात्यकिमापतन्तं न्यशायद्राजवदः प्रबद्ध ।
तयोरभूत् भारत सम्रहारः सुदारुणस्तं समतिप्रमथनं । योधास्तदीयाश्च हि बीमकाय द्वेष्टयोर्दुर्निवामरौघाः ।
शरैः सुतोऽस्यैः शनशोऽभ्यविध्यसुदर्शनः सात्त्वन्मुखमानो । अनागतानेव तु तान् श्वत्कान् चिच्छेत् राजन् मिनि
पुङ्गवोऽपि ।

तथैव शक्रप्रतिमोऽपि सात्यकिः सुदर्शने यान् छिपति स सायकान् । दिधा विधा तानकरोत्सुदर्शनः श्रोतमैः श्वन्दन
यंमास्थितः ।

तान् वोद्य वाणान् निहतांस्तदानीं सुदर्शनः सात्यकिराणवेगैः । कोधाद्दिघचक्षिव तिमतोजः शरान्मुद्यत्तपनीय
चिचान् ।

पुनः स वाणेष्मिभिरपि क्रुधैराकण्ठपूर्णैर्निमित्तैः समुहैः । विद्याध देहावरणं विभिद्यते सात्यकेराविविद्य शरीरं ।
तथैव तस्यावनिपातपुत्र सन्धाय बाणैरपरैर्जलैः । आगप्रिवांसावजतप्रकाशान् चतुर्भिर्न्यायतुष्टः प्रबद्ध ।
तथा तु तेनाभिहतशरलो पन्ना मिनेरिन्द्रमानवीर्यैः । सुदर्शनोपुण्यैः सुतोऽस्यैर्दयाधिहत्याम् मनाद् मारं ।

अथास्य सतस्य शिरो नित्यं भस्मेन शकाशनिचयिभेन । सुदर्शनस्यापि शिनिप्रवीर क्षुरेण कालानिचयिभेन ।
 सकुण्डल पूर्णशशिनकाश भाजिष्य वक्त्रं विचर्कतं देहान् । यथा पुरा वज्रधरः प्रघ्नन् वनस्य सख्येऽतिवलयं राजन् ।
 निहृत्य त पाथिवपुत्रपौत्र रणे यदूनामृषमैस्तरस्वो । मुदा समेत परया महात्मा रराज राजन् सुरराजकृत्यं ।
 ततो यथावज्जुन एव येन निवार्यं सैव तव मार्गणोद्ये । सदययुक्तेन रथेन राजन् लोक विमलपामिपुर्नृधोर ।
 वक्तव्यं विस्मापयनीयमप्यमपूज्यन् योधधरा समेतो । प्रवर्त्तमानानिपुणोचरोऽरोन् ददाह वाणेऽतंभुयधैव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथमथपथपर्वणि सुदर्शनसंध्याष्टाश्राधिकप्रतिष्ठाय ॥ ११८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः स सात्यकिर्धर्मान् महात्मा दृष्ट्विपुत्रव । सुदर्शनं निहत्याजौ धन्तारं पुनरब्रवीत् ।

रथाश्वनागकलिल शरशूलैर्महासिने । खड्गमस्य गदापाहं शूरायुधमहास्रज ।

प्राणापहारिण रौद्रं वादिचोत्कृष्टनादितं । योर्धनानमसुखस्यं दुर्द्धवंश्च अथैषिणं ।

तीर्त्तां सुसुखं तात द्रोणानोकमहाशैवं । जलवन्धवसेनाजौ युष्वादेरिवाहृतं ।

अतोऽन्यत् वृत्तनाशेन मन्ये कुनदिकामिव । तर्त्त्यामन्वयस्यसिवा चोदयायानधमं ।

हस्तप्राप्तमहं मन्ये साम्प्रत सख्यभाषिणं । निर्जित्य दुर्द्धरं द्रोणं सपदानुगमाहवे ।

हार्दिकं योधवर्थंश्च मन्ये प्राप्तं धनञ्जयं । न हि मे जायते चावो दृष्ट्वा सैन्यान्मनेकश ।

वक्त्रेतिव प्रदीप्तस्य वने शुष्कलणोलपे । पश्य पाण्डवमुखेन यातां भूमिं किरोटिना ।

पश्यश्चरयनागौष्यं पतितैर्बिषमौकशं । श्रूयते तद्यथा सैव तेन भग्न महात्मान् ।

रथैर्बिषपरिधावह्निर्गजेरथैश्च शारथे । कौर्मेयाहणसहस्राग्नेतदुद्धवते रज ।

अथावच्छासहं मन्ये श्रेणाश्व छण्यशारथि । स एव श्रूयते शब्देऽगाडीवश्यामिजौजय ।

पादुश्यानि निमित्तानि मम प्रादुर्भवन्ति वै । अगस्त गत आदित्ये हन्ता सैन्यमज्युन ।

अनेर्बिषभयप्रशान्नाहं याहि पवारिवाहिनी । यथैते सतलबाणाः सुयोधनपुरोगमा ।

दशिता क्रूरकर्माणः कामेगा युद्धदुर्धदा । शरवाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिण ।

शका किराता द्रुदा बर्मेरास्ताघलितका । अन्ये च महवो चेष्टा विविधायुधपाणय ।

यथैते सतलबाणाः सुयोधनपुरोगमा । ममेवाभिमुखा धर्मे तिष्ठन्ति समराधिना ।

इतान् सरयनागाद्यान् निहत्याजौ सपत्निन । इदं दुर्गं महाघोर तीर्थमेवोपधारय ।

॥ सूत उवाच ॥ स भूमो मे वार्ष्णेय विद्यते सत्यविक्रम । यद्यपि स्यात्तव क्रुद्धो आमदन्योऽप्यत स्थित ।

द्रोणो वा रयिना श्रेष्ठ ह्यो मद्भरोऽपिवा । तथापि सभूमो न स्यात् त्वामाश्रित्य महाभुज ।

तया मुमहवो युद्धे निर्मितां ब्रुसुदन । दशिता क्रूरकर्माणः कामेगा युद्धदुर्धदा ।

शरवाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिण । शका किराता द्रुदा बर्मेरास्ताघलितका ।

अन्ये च महवो चेष्टा विविधायुधपाणय । न च मे सभूमः कस्यिदूतपूर्व कदाचन ।

किमुनेतन्मधमाशय धीरं ययुगोपाप्यदं । आयुधं कस्तरेण त्वा प्रापयामि धनञ्जय ।

येषां क्रुद्धोऽपि भोऽप्येषां मृत्युरवस्थित । केषां संयमनीमद्य गन्तुमुद्यते मनः ।

के तं युधि पराक्रान्तं कालान्तकयमोपमं । द्रष्टुं विक्रमं युक्तं विद्विष्यन्ति संयुगे ।

केषां वैवस्वतो राजा शरतोद्य महाभुजः ।

॥ सात्यकिहवाच ॥ सुष्टोमेतान् हनिष्यामि दानवानिव वासनः । प्रतिष्ठां पार्थयिष्यामि कामोजानेव मा वृष्टुं ।

अशेषां कदनं कृत्वा मिथं यास्यामि पाण्डवं । अथ द्रुपदं नि मे वीर्यं कौरवाः भुसुयोधनाः ।

सुष्टोमोके हते सत सर्वसैन्येषु पाशस्तु । अथ कौरवसैन्यस्य दीर्घमाणस्य संयुगे ।

मुक्ता विरावं वज्रधा सन्तस्यति सुयोधनः । अथ पाण्डवमुखस्य श्रेताश्वस्य महात्मनः ।

आभ्रायस्य कृतं मार्गं दर्शयिष्यामि संयुगे । अथ महाशक्तिमान् योधमुख्यान् सहस्रमः ।

द्रष्टुं दुर्योधनो राजा यद्यात्तापं गमिष्यति । अथ मे क्षिप्रहस्तस्य क्षिपतः सायकोत्तमान् ।

अघातचक्रप्रतिमं धनुर्द्रुपदं नि कौरवाः । मत्सायकप्रतिपाङ्गाणां हृदि रं चरतां भुजः ।

सैनिकानां बधं द्रष्टुं सन्तस्यति सुयोधनः । अथ मे क्रुद्धरूपस्य निघ्नतश्च वरान् वरान् ।

क्षिरकुण्डलमिमं लोकं मंथनेद्य सुयोधनः । अथ राजसहस्राणि निहतानि मया रथे ।

द्रष्टुं दुर्योधनो राजा सन्तस्यति महाहृदये । अथ खेहृदं भक्तिश्च पाण्डवेषु महात्मसु ।

हृत्वा राजसहस्राणि दर्शयिष्यामि राजसु । सर्वं वीर्यं कृतज्ञत्वं मम शास्यमि कौरवाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वादा सतः प्रसितान् साधुवाहिनः । शमाद्रसज्जिकाग्रान् वै वाजिनो व्यमुदत् भुगं ।

ते पिवन् हवाकाशं सुयुधानं हयोत्तमाः । प्रापयन् धवनान् शीघ्रं मनःपवनरंहसः ।

सात्यकिं ते समासाद्य पूतनास्त्रनिवर्तिनं । बहवो लघुहस्ताश्च शरवैरं रवाकिरन् ।

तेषामिपूनथास्त्राणि वेगवान्नपर्व्वमि । अस्किन्तु सात्यकौराजन् नैनं ते प्राप्नुवन् शराः ।

दक्षमुहूर्त्तं सुनिमित्तैर्गार्हपत्यैरजिह्वगैः । उच्चकृत् क्षिराक्षुषो धवनानां भुजगपि ।

श्रेष्ठं यस्मिन् वर्षाणि काश्यानि च समलतः । भित्वा देहालया तेषां शरा जम्बुकं होतव ।

ते हन्यमाना वीरेण खेच्छाः सात्यकिना रथे । शतशोऽन्वयतं स्रजं व्यसवो वसुधातले ।

सुपूर्णां यतमूर्त्तौ लान्धवश्चित्रपिण्डतः । पञ्चपदस्रजं चाष्टौ च विभेदं यवनाङ्कुरैः ।

कामोजानां सहस्रैश्च शकानाञ्च विश्राम्यते । शवराणां क्षिराताणां बर्बरणां तथैव च ।

अगमरूपा इत्येवो मं, शोऽपि तर्कदं । हतवांस्तत्र श्रेष्ठैः सपयस्तावद् बलं ।

दक्षूनां शरिराणां । क्षिराभिर्नूनमूर्द्धजैः । दीर्घकूर्धैर्कषी कीर्षां विवैरं रणप्रैरिव ।

रुधिरोचितसर्पाङ्गैस्तैस्तदायोधनं वभे । कवचैः सहतं सर्वं तासामै । खनिवाहतं ।

वज्राग्निमसमूर्धैः सुपर्व्वमिरजिह्वगैः । ते सान्त्वेन निहताः समावपुनंसुन्धरां ।

अस्पावमिष्टाः सन्ध्याः कृच्छ्राणां विषेतयः । जिताः सद्यो महाराज सुयुधानेन रंजिताः ।

पार्थिभिर्य कप्राभिर्य ताडयन्तश्चरन्तमान् । जवमुत्तममास्त्राय सर्वतः प्राद्ववन् भयात् ।

कामोजशैव्यं विद्राघ्य दुर्जयं युधि भारत । यवगनास्य तथैव्यं शकानाञ्च महद्वतः ।

ततः स पुरुषस्याप सात्यकिः सत्यविक्रमः । प्रविष्टस्त्रावकान् जिता सन् पाहीत्यपोदयत् ।

तत्तस्य समरे कथं दृष्टाऽन्वैरुक्तं पुरा । चारणा सहगन्धर्वा पूजयासकिरे मय ।

नैयान्त पृथगोत्तारमञ्जनस्य विशास्यते । चारणा प्रेक्ष्य सद्यस्त्वदीयाद्याभ्यर्पयन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथ दशमोऽध्यायः यवनपराजयं शकानविश्वयधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ जित्वा यवनकाम्येजान् युयुधानस्ततोऽर्जुन । अगाम तव सैन्यस्य मध्येन रथिनाम्बर ।

चाददशो नरत्थाग्रो विचित्रकवचध्वज । मृग व्याध इवाजिघ्रनतव सैन्यमभीपयत् ।

स रथेन चरन्मार्गं धनुरभ्रामयद्भुजं । ह्यक्षपृष्ठं महावेगं ह्यक्षचक्रकण्डूल ।

३००

ह्यक्षपृष्ठमिरस्ताणो ह्यक्षवर्णसमावृत । ह्यक्षध्वजधनु शूरो मेघदृष्टमिवावभौ ।

स धनुर्भ्यच्छब्दं शब्दे तेजोभास्कररश्मिवाण् । अरदीवोदितं सूर्या दिसूर्यो विरराज ह ।

दृपमस्तम्बविक्रान्तो दृपभाषो नरर्षभ । तावकानां बभौ मध्ये गवा मध्ये यथा दृप ।

मत्तद्विरदश्चाप मत्तद्विरदगामिनं । अभिसमिध मातङ्गं धूममथे व्यवस्थितं ।

व्याघ्रा इव जिघासन्तस्त्वदीया समुपाद्रवन् । द्रोणाभीकमतिक्रान्तं भोजानीकस्य दुस्तर ।

३०१

जलसन्भ्राणं त्रीणां कान्वाजागाच्च बाहिनी । हाईक्ष्ममकराशुक्तं तीर्थं वै सैन्यसागरं ।

परिचरन् सुसंक्रुद्धास्त्वदीया सात्यकिं रथाः । दुर्योधनयिचक्षेना दुःशासनविजिघ्रितौ ।

शकुनिर्दुःसहस्रैव धुवा दुर्धरेण क्रय । अन्ये च बहवः शूरा शस्त्रवन्तो दुरासदा ।

पृष्ठतः सात्यकिं धाम्नं अन्धधावन्नमर्षिणं । अथ शब्दे महाभासोत्तव सैन्यस्य मारिष ।

मादन्तोद्धतवेगाश्च सागरस्येव पर्वणि । तानभिद्रवत सन्तान्धमौल्यं शिनिपुङ्गव ।

३

३०२

अनैर्वादीति यन्तारमन्त्रोत्तु प्रहसन्निव । इदमेतत् समुद्रतः धातराष्ट्रस्य यद्वत् ।

मानिवाभिमुखं दृष्ट्वा गजायुरथपक्षिमत् । नादयद्वै दिशः सर्वा रथोपायेण शारथे ।

पृथिवीक्षान्तरीचस्य कम्पयत् सागरानपि । एतद्वर्णं सूत वारयिष्ये महाशूरे ।

पौर्णमास्यामिवोद्धूतं वेलेन मकरालय । पश्य मे सूत विक्रान्तमिज्जस्येव महाहृदे ।

एष सैन्यानि शूराणां विधमामि श्रितैः शरैः । निहन्तामाहवे पश्य पदात्यशरयदिपान् ।

३०३

मच्छरैरग्निसङ्क्रान्तिर्विहृदेहान् सहस्रशः । इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सात्यकिरभितो जय ।

बभौपे सैनिकास्ते तु शीघ्रमौयुधैर्युक्तवः । अक्षा द्रवस्तु तिष्ठेति पश्य पश्येति वादिन ।

तानेवं ब्रुवतो वीरान् सात्यकिर्निश्रितैः शरैः । जघान विप्रतामघान्कुञ्जराश्च शतशतान् ।

सहस्रप्रहारस्तमुत्तस्य तेषां धन्विनां । देवासुररथप्रख्यं प्रावर्त्तत जनचय ।

मेघजालनिभं सैन्यं तव पुत्रस्य मारिष । प्रथम्याञ्चिह्नं पौष्पं शरैराग्निविषोपमे ।

३०४

प्रच्छाद्यमानं समरे शरणास्ये स नीरर्थवान् । अश्वसन्महाबाराज तावकामवधीद्वहन् ।

आदय्यं तत्र राजेन्द्र समहृष्टवाचनं । स मोघं सायकं कञ्चित् सात्यकेरभवत् प्रभो ।

रथनागायकलितं पदात्युर्ध्वममाकुञ्च । शनैर्यवेषामाघाद्य सितं सैन्यमहासर्वं ।

सध्मान्तनरनागायमावर्त्तत मुञ्चमुञ्च । तस्यैवमिपुमिलेन बन्धमानं समन्ततः ।

वध्नाम तत्र तत्रैव गावः शोताहिता इव । पदातिनं रथं नागं सादिनं तुरगन्तया ।
 अविद्धं तत्र नाद्राचं युयुधानस्य सायकैः । न तादृक् कदनं राजन् हतशस्त्रव फाल्गुनः ।
 यादृक् सधमनोका नाम करोत्यात्यकिर्णम् । अत्यञ्जुनं शिनेः पौलो युधते पुरुषपर्यम् ।
 वीतभोलाघवोपेतः कृतिलं सम्प्रदर्शयन् । ततो दुर्योधनो राजा सात्त्वतस्य चिभिः शरैः ।
 विषाध स्रुतं निशितैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् । सात्यकिश्च चिभिर्बिद्धा पुनरष्टाभिरेव च ।
 दुःशासनः षोडशभिर्विषाधशिनिपुङ्गवः । शकुनिः पञ्चविंशत्या चित्रसेनस्य पञ्चभिः ।
 दुःसहः पञ्चदशभिर्विषाधधारिणि सात्यकिं । उत्समयन् दृष्ट्वा शार्ङ्गस्रजया वारैः समाहतः ।
 तानविष्यन्महाराज सर्वानेव चिभिर्स्त्रिभिः । गाढविद्वानरोन् कृत्वा मार्गणैः सोऽतितेजसैः ।
 शैनेयः श्रेयनवत् सङ्ख्ये व्यचरत्सपुत्रिकतः । सौषलस्य धनुर्मुष्ट्या हस्तावापं निहत्य च ।
 दुर्योधनं चिभिर्वाणैरभ्यविष्यत् स्नानान्तरे । चित्रसेनं शतेनैव दशभिर्दुःसहं तथा ।
 दुःशासनमु विंशत्या विषाध शिनिपुङ्गवः । अद्यान्यद्गुरुरादाय श्यालस्रजं विद्यास्यते ।
 अष्टाभिः सात्यकिं विद्धा पुनर्बिषाध पञ्चभिः । दुःशासनस्य दशभिर्दुःसहस्य चिभिः शरैः ।
 दुर्मुखश्च द्वादशभीराजन् विषाध सात्यकिं । दुर्योधनस्त्रिमस्रत्या विद्धा भारत माधवं ।
 ततोऽस्य निशितैर्वाणैस्त्रिभिर्विषाध सारथिं । तान् सर्वान् सहितान् शूरान् यतमानान्महारथान् ।
 पञ्चभिः पञ्चभिर्वाणैः पुनर्बिषाध सात्यकिः । ततः स रथिनां श्रेष्ठस्त्रजं पुत्त्रस्य सारथिं ।
 आजायमानैस्त्रैश्चैरपनीयत सन्नरात् । ततस्तत्र सुतो राजन् सैनिकाद्य विद्यास्यते ।
 आतायमानैस्त्रैश्चैरपनीयत सन्नरात् । ततस्तत्र सुतो राजन् सैनिकाद्य विद्यास्यते ।
 राज्ञो रथमभिप्रक्ष्य विद्रुताः शतशोऽभवन् । विद्रुतं तत्र तस्यैव दृष्ट्वा भारत सात्यकिः ।
 अवाकिरश्चरैस्तोत्रैश्चैरपुङ्गवैः शिवाश्रितैः । विद्राव्य सर्वैर्धन्यानि तावकानि सङ्ग्रह्य ।
 प्रययौ सात्यकीराजन् श्रेतायस्य रथमप्रति । तं शरानाददानञ्च रचमाणञ्च सारथिं ।
 आत्मानं पालयानञ्च तावकाः संमपूजयन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सम्प्रत्यहं भवत्येवं यान्तं श्रेण्यमञ्जुनं । निर्द्वीका मम ते पुत्राः किमकुर्वन्त सञ्चय ।
 कथं तेषां तदा युद्धे धृतिराशोऽमुर्मतां । श्रेण्ये समनुप्राप्ते सद्गुणे सव्यमाचिना ।
 विदधे किमु तत्तद्भवं ते च युद्धपराजिताः । कथञ्च सात्यकिर्युद्धे व्यतिक्रान्तो महाययाः ।
 कथञ्च मम पुत्राणां जीवन्ता तत्र सञ्चय । शैनेयोऽभिययौ युद्धे तत्प्रमाचञ्च सञ्चय ।
 अत्यहुतमिदं तात लल्लकाशान् श्रुतं मया । एकस्य यङ्गमियुद्धे शत्रुभिक्षार्थं शरयोः ।
 विपरीतमूढं देवं मन्ये स्रुतं सुतान् प्रति । यथावस्थान्तं समरे सात्त्वतेन महारथाः ।
 एकस्य हि न पर्याप्तं भवेत्येवं तस्य सञ्चय । क्रुद्धस्य युयुधानस्य सर्वे तिरप्तुं पाण्डवाः ।
 निजित्य समरे द्रोणं कृतनिश्चिन्तयोधिनं । यथा पराङ्मुखान् सिंहसदृशान् सुताग्रम ।

११८१

११८१

११८१

११८१

११८१

कृतवर्मादिभिः प्रूरयन्तैस्त्वष्ट्रभिराहवे । ध्रुवधानो न शकितो हन्तु ज्यैष्ठिमेति सुतान् ।
 नैतदीदृशं कथं युद्धं कृतवांस्तान् फाल्गुन । यादृशं कृतवान् युद्धं श्रिमेनेना महायथा । ४८९
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तव दुर्भन्विता राजन् दुर्व्याधनकृतेन च । प्रहृणुष्वान्वहितो भूत्वा यत्ने वक्ष्यामि भारत ।
 ते पुनः संन्यवर्जन्ति कृत्वा सशमका मिय । परा युद्धे मतिं कूरां तव पुत्रस्य शयनात् ।
 श्रीणि सादिसदृशाणि दुर्व्याधनपुरोगमा । शक्रकाम्बोजवाह्नोका यवना पारदास्तथा ।
 कुलिङ्गास्तङ्गणान्मष्टा पेशाचाश्च सर्व्वरा । पार्व्वतीयाश्च राजेन्द्र कुट्टा पाशाणपाणय ।
 अभ्यद्रवन्ते श्रैनेयं शलभा पावकं यथा । युक्ता पञ्चगता राजन् श्रैनेयं समुपाद्रवन् । ४९०
 ततो रथसद्वेषेण महारथश्रतेन च । द्विरदाना सद्वेषेण दिवाह्रैश्च काजिभिः ।
 शरवणाणि मुञ्चन्तो विविधानि महारथा । अभ्यद्रवन्ते श्रैनेयमसङ्कोपा परमप ।
 तांश्च सद्योदयन् सर्व्वान् हतैर्नमिति भारत । दुःशासनो महाराज सात्यकिं पर्य्यवारयत ।
 तत्प्राकृतमपश्याम श्रैनेयचरितं महत् । यदेको वज्रभिः सार्द्धंममभ्यान्तमयुध्यत ।
 अभधीच रथानोक्त द्विरदानाश्च महलं । नादिनयैव नान् सर्व्वान् दस्यूनपिच सर्व्वश । ४९१
 तत्र चक्रेर्विमघतिर्नग्रेय परमायुधैः । अचैश्च वज्रघा भग्नैरोपादण्डकवन्धुरैः ।
 कुञ्जरैर्कथितैषापि ध्वजैश्च विनिपातितैः । वर्षभियर्षभभिश्चैव विकीर्णैश्च समन्ततः ।
 खगिराभरणैस्त्वैलैरनुकैषश्च मारिष । सञ्जया वसुधा तत्र शरदि द्यौर्गदैरिव ।
 गिरिच्छपधराद्यापि पतिता कुञ्जरीक्षमा । अञ्जनस्य कुले जाता वामनस्य च भारत ।
 सुप्रतीककुले जाता महापद्मकुले तथा । रैरावतकुले चैव तथाऽप्येव कुलेषु च । ४९२
 जाता दम्निवरा जाजन् श्रैनेयं सद्वेषो हता । वानायुजान् पार्व्वतीयान् काम्बोजान् च वाहिकान् ।
 तथा हयवराजाजन् निजग्रे तत्र सात्यकि । नानादेशोद्धतान् पत्नीनामाजातीयं सर्व्वश ।
 निजग्रे तत्र श्रैनेयं श्रतेशोऽथ सद्वेषश । तेषु प्रकाल्यमानेषु दस्यून दुःशासनोऽप्रवीत् ।
 निवर्त्तन्ममधर्षाया युध्यन् किं सृतेन व । तांदातिभग्नान् सम्येत्स्व युधौ दुःशासनस्तव ।
 पापाण्येषाधिना प्रूरान् पार्व्वतीयान् चोदयत् । अस्मयुद्धेषु कुञ्जना मेतज्जानति सात्यकि । ४९३
 अस्मयुद्धनजानन् हतैर्न युद्धकामुक । तथैव कुरुव सर्व्वे नाशयुद्धविशारदा ।
 अभिद्रवन्त माभैत न वः प्राशस्यति सात्यकि । ते पार्व्वतीया राजान सर्व्वे पापाण्येषाधिना ।
 अभ्यद्रवन्त श्रैनेयं राजानमिव मन्विष । ततो गजशिरः प्रख्यैरुपैते श्रैनेयशिरिण ।
 उद्यमैर्युधधामस्य पुरतस्तस्युराहवे । क्षेपण्यैस्तथाऽप्यन्ये ज्ञानतस्य वधैर्विण ।
 चादितास्तत्र पुत्रेण सर्व्वेण हरुधुहिष । तेषामापततामिव शिलायुद्धं चिकीर्षतां । ४९४
 सात्यकि प्रतिमन्थाय निगमिन् प्राक्षिपेच्छरान् । तामग्राह्यं तुमुला पार्व्वतीये समीरिता ।
 पिच्छैर्देहगहवाश्रैर्नाराचे विनिपुङ्गव । तैरग्राह्यैर्दीप्यद्भिः सद्योतानामिव प्रजे ।
 प्राप्य भैरव्याह्वयन्त हाहाभूतानि मारिष । ततः पञ्चगता प्रूरान् समुद्यतमहाशिला ।

निरुक्तवाहवो राजन् निपेतुर्धरणीतले । पुनर्दृशताश्चान्ये शतषाद्विषण्णतया ।
 पोषणैर्वाङ्गभिर्निष्कृषे पितुरप्राण सार्थाकिं । पापाण्योधिनिःशूरान् पतमानानवस्थितान् ।
 न्यवधोद्गड्गहस्तद्वह्नुतमिवाभवत् । ततः पुनस्तु सधूय तेष्वष्टष्टि समन्ततः ।
 अयोहस्ताः शूलहस्ता दूरदास्तद्वज्राः खगाः । लम्पाकाश्च पुलिन्दाश्च विचिपुलांश्च सात्यकिः ।
 नाराचैः प्रतिविच्छेद प्रतिपत्तिविशारदः । अश्रीषां भिद्यमानानामन्तरोत्तरे श्रियैः शरैः ।
 शब्देन प्राद्वन् सद्यै रथायगजपत्तयः । अश्वधूर्णैरवाकीर्णान् मनुष्या गजव्राजिनः ।
 नाग्रकुवक्ष्यस्तातुं भ्रमरैरिव दंष्ट्रिताः । हतशिराः सहधिरा भिद्यमानकपिण्डिकाः ।
 कुञ्जरा वर्ज्यामामासुयुधधनरथं तदा । ततः शब्दः समभवत् तव सैन्यस्य मारिष ।
 माधवेनार्धमानस्य सागरस्यैव पर्वणि । तं शब्दं तुमुले श्रुत्वा द्रोणेन यन्तारमवब्रवीत् ।
 स्य सत रणे क्रुद्धः सान्त्वतानां महारथः । दारयन् वज्रघा सैन्यं रणे चरति कालवत् ।
 यद्यपि शब्दस्तुमुलस्य सत रथं भय । पापाण्योधिभिर्बुधं युयुधानः समागतः ।
 तथाहि रथिनः सर्वे द्वियन्ते क्षिप्तैर्द्वैः । विशस्त्रकवचा ह्यणस्तत्र तत्र पतन्ति च ।
 न शक्नुवन्ति यन्तारः सैन्यं तुमुले हयान् । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा भारद्वाजस्य मारिषः ।
 प्रत्युवाच ततो द्रोणं सर्वशस्त्रभ्याम्बरं । सैन्यं द्रवति चायुयुधन् कौरवेयं समन्ततः ।
 पश्य योधावणे भग्नान् धावतो वै समन्ततः । इमे च संहताः शूरा पाद्यान्ताः पाण्डवै सह ।
 त्वामेव हि जिघांसन्त अद्रवन्ति समन्ततः । अथ कार्यं समाधत्स्व प्राप्तकालमरिन्दम ।
 स्थाने वा गमने वापि दूरं यातव्यं सात्यकि । तथैवं वदतस्तस्य भारद्वाजस्य मारिष ।
 प्रत्युदृश्यत श्वेनेयो निग्नन् वज्रविधावयान् । ते वधमाणाः समरे युयुधानेन तावकाः ।
 युयुधानरथं त्यक्त्वा द्रोणानीकाश्च दुद्रुवुः । येषु दुःशासनः सार्द्धं रथैः पूर्वं न्यवर्तत ।
 ते भीतास्त्वभ्यधावन् सर्वे द्रोणरथमग्नितः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रेम्ने एकविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥
 ॥ सर्वस्य उवाच ॥ दुःशासनरथं दृष्ट्वा बभौपि पर्यवस्थितं । भारद्वाजस्ततो वाक्यं दुःशासनमयामब्रवीत् ।
 दुःशासन रथाः सर्वे कस्माच्चैतं प्रविद्वताः । कश्चित्स्मिन्नु नृपतेः कश्चिज्जीवति सैन्यवः ।
 राजपुत्रो भगवान् राजभ्राता महारथः । किमर्थं द्रवते युद्धे योवराज्यमग्राभुवि ।
 दासी जितासिधूः त्वं यथाकालचरती भव । आसस्यं वाहिका रश्मो आतुर्व्येष्टस्य मे भव ।
 न सन्ति पतय सर्वे तेऽह दण्डितले समा । दुःशासनैवं कस्मान्नैव पूर्वमुक्ता पलायये ।
 रूथं वैरं महत्तत्त्वा पाद्यान्ताः पाण्डवै सह । एकं सात्यकिमावाध कथं भीमोऽपि संयुगे ।
 न जानीये पुरा तन्नु गृह्णन्तान् दुर्गोदरे । शरा स्तेन भविष्यन्ति दारुणामोचिषोपलाः ।
 अमियाणां हि वचसां पाण्डवेषु विभक्तः । द्रोणप्रायः परिक्रमस्तन्मूले द्रमवन् पुरा ।
 क ते मानय दर्पय क ते वीर्यं क दर्प्यते । आशेषविषमाम् पाथान्कोपयित्वा क दास्यसि ।

१८६

१८७

१८८

१८९

१९०

१९१

श्रेष्ठैर्वा भारती सेना राजा चैवं सुयोधनः । यस्तु त्वं कर्कशो भ्राता पलायनपरायणः ।
 ननु नाम त्वया वीर दीर्यमाणा भयाहिता । स्वबाहुबलमास्थाय रचितयत्ना हनीकिनी ।
 स त्वमथ रणं हित्वा भीतो हर्षयथे परान् । विद्रुते त्वयि सैन्यस्य नायके शत्रुसदन ।
 कोऽन्यः स्याद्यति सङ्ग्रामे भीतो भीतव्यपाश्र्वयः । एकेन साल्लतेनाद्य युध्यमानस्य तेन वै
 पलायने तव मतिः सङ्ग्रामाद्भिः प्रवर्तते । यदा गाण्डीवधन्वानं भीमसेनश्च कैरव ।
 यमौ वा युधि द्रष्टुमि तदा त्वं किं करिष्यसि । युधि फाल्गुनवाणानां सूर्याग्निमवचेषां ।
 न तुभ्याः सात्यकिशराः येन भीतः पलायये । यदि तावत् कृता बुद्धिः पलायनपरायणा ।
 इयिषी धर्मराजाय शर्मैरेव प्रदीयतां । यावत् फाल्गुननाराया निर्मुक्तैरगसन्निभः ।
 नाविशन्ति शरीरमेतं तावत् संशयः पाण्डवैः । यावन्ते इयिषी पाथी इत्वा भ्रातृघ्नं रणे ।
 नाविपत्तिं महात्मानस्तावत् संशयः पाण्डवैः । यावत् क्रुष्यति ते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 कृष्णस्य समरद्वाघो तावत् संशयः पाण्डवैः । यावद्भीमो महाबाहुर्लिंगाक्ष महतीक्ष्णम् ।
 सोदरांस्तै न दृष्ट्वाति तावत् संशयः पाण्डवैः । पूर्वमनुसृतं ते भ्राता भीमेषां सुयोधनः ।
 अजेयाः पाण्डवाः सङ्घो साम्य धर्मस्य तेनैः सह । नृप तत् कृतवान्मन्दस्त्रं भ्राता सुयोधनः ।
 स युद्धे हृतिमास्थाय यत्तो युध्यस्व पाण्डवैः । गच्छ त्वर्षे रणेनैव यत्र तिष्ठति सात्यकिः ।
 त्वया ह्येनं वचं श्रुतदिद्रुविशति भारत । आत्मार्थं योधय रणे सात्यकिं सत्यविक्रमं ।
 स्वमनुकृतव सुतो नामवीर किञ्चिदप्येषा । सुतश्चासुतवैतहवा प्रावाधेन स सात्यकिः ।
 सैन्येन महता युक्तो चेच्छानामनिवर्तिनो । आसाद्य च रणे यत्तो युयुधानसंयोधयत् ।
 द्रोणोऽपि रयिनो श्रेष्ठः पाश्चात्तान् पाण्डवांस्तथा । अभ्यद्रवत् संकुहो जवमास्थाय मथमं ।
 प्रविश्य च रणे द्रोणः पाण्डवानां वरुयिनी । द्रावयामास योधान् वै शतशोऽप्य सहस्रम् ।
 ततो द्रोणो महाराज नाम विज्ञाय भृगुम् । पाण्डुपाश्चात्तमत्थानां प्रपक्वैः कदरं महत् ।
 ॥ अयन्तमनीकानि भारद्वाजं ततस्ततः । पाश्चात्तपुत्रोऽपुतिमान् वीरकेतुः समभ्यधात् ।
 स द्रोणं पञ्चभिर्बिन्धा शरैः शत्रुतपर्वभिः । ध्वजमैकेन विज्यांश्च शरयिञ्चाश्च शतभिः ।
 तच्चाहुतं महाराज दृष्टवानस्मि संयुगे । यद्द्रोणो रमेश युद्धे पाश्चात्तं नाभ्यवर्त्तत ।
 सशिरश्च रणे द्रोणं पाश्चात्तं वीर्य मोर्षि । आत्मेनः सर्वतो राजन् धर्मयुज्जयैविणः ।
 तैः शरैरग्निपद्मशैलामरैश्च महाधनैः । शस्त्रैश्च विविधैराजन् द्रोणभवंमवाकिन् ।
 निहत्य हान् वाणमणैर्द्रोणो राजन् समन्ततः । महाजलधरान् शोषि मातरिया इव यमौ ।
 ततः शरं महाधोरं सूर्यपावकधन्निभं । सन्धि परवीरान् वीरकेतोरथम्याति ।
 स भिक्षा तु शरो राजन् पाश्चात्तकुलनन्दन । अभ्यगाद्दर्शी त्वं सोहिताद्रो ज्वजश्रित ।
 मतोऽपद्रयात्तुं पाश्चात्तकुलनन्दनः । पर्वताद्यादिव महाशयकूपे वायुपीडितः ।
 तस्मिन् दते महद्याभे राजपुत्रे महाबले । पाश्चात्तान्तरिता द्रोणं समन्तात् पथ्यतारयन् ।

चित्रकेतुः सुधन्वा च चित्रवर्णा च भारत । तथा चित्ररथयैव भ्रातृव्यधनकर्षिताः ।
 अभ्यद्रवन्त रुहिता भारद्वाजं युयुत्सवः । मुद्यन्त, शरवर्षाणि तपान्ते जलदा इव ।
 स बध्यमानो वज्रधा राजपुत्रैर्बभूव । क्रोधमाहारयत्तप्तपामभावाद्यदिर्जयमः ।
 ततः शरमयं जाल द्रोणलोपायवाञ्छजत् । ते हन्यमाना द्रोणस्य शरैराकर्ष्योदिते ।
 कर्त्तव्यं नाभ्यजानन्ते कुमारो राजधत्तम । तान् विमूढान् रणे द्रोण महसन्निभ भारत ।
 व्यसृजत् रथांश्च के कुमारान् कुपितो रणे । तथा शरैः सुनिमित्तैर्मैत्रेयो महायया ।
 पुण्यासीव विचित्रान् उत्तमाङ्गान्यपातयत् । ते रथेभ्यो हताः पेतुं चितौ राजन् सुवर्षसः ।
 देवासुरे पुरा दृष्टे यथा दैत्यदानवाः । तानिहत्य रणे राजन् भारद्वाज, प्रतापवान् ।
 कार्मुकं भ्रामयामास हेमशृङं दुरासदं । पाञ्चास्रानिहतान् दृष्ट्वा देवकन्यान्महायान् ।
 दृष्टद्युषो रणे कुहो नेत्राभ्या पातयन्नृषं । अभ्यवर्त्तत सङ्ग्रामे कुहो द्रोणरथम्यति ।
 ततो ह्यहेति सहसा नादः समभवन्नृप । पाञ्चास्रेण रणे दृष्ट्वा द्रोणमावारितं शरैः ।
 स ह्याद्यमानो वज्रधा पार्थनेन महात्मना । न विद्यते ततो द्रोण, क्षयजेवान्युद्यत ।
 ततो द्रोणं महाराज पाञ्चास्रं क्रोधमूर्च्छितः । आजघानोरधि कुहो नवदा नतपर्वणां ।
 स गाढविद्धो वलितो भारद्वाजो महायया । निपसाद रथोपये कमलस्रजं जगाम ह ।
 तदैव तथागत दृष्ट्वा दृष्टद्युषं पराक्रमी । बाणमुत्सृज्य शीघ्रन्तु अधिं जघाद बर्ष्यशान् ।
 अभ्युत्थ रथोऽपि तस्मिन् स महारथः । आहरीह रथं तृणं भारद्वाजस्य मारिष ।
 दृष्टमिच्छन् शिरः कायात् क्रोधधरन्मोचनः । प्रत्यायकस्ततो द्रोणो धनुरादाय बर्ष्यशान् ।
 आबलमागतं दृष्ट्वा दृष्टद्युषं जिघांसया । शरैर्भ्रंतस्मिन् भारद्वाजं विद्याधामस्य धिभिः ।
 घोषयामास ममरे दृष्टद्युषं महारथः । ते हि वैतस्त्रिका नाम भग्न आचक्ष्येयधिनः ।
 द्रोणस्य विदिता राजन् यैर्दृष्टद्युषमचिणोत् । स बध्यमानो वज्रभिः बाणैस्त्रैस्तैर्बावतः ।
 अभ्युत्थ रथानूर्ध्वं भग्नयेन पराक्रमी । आबल्य करणं वीरः प्रयत्नः च महद्भुजः ।
 विद्याध ममरे द्रोण दृष्टद्युषो महारथः । द्रोणस्यापि महाराज शरैर्भ्रंतस्त्रय पार्थिव ।
 तदद्भुतमभ्युद्धं द्रोणपाञ्चास्रयोस्तदा । वैशोक्यकाक्षिणिराशौक्कमद्भादयोऽरिव ।
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च । चरन्तौ युद्धमार्गयोः ततश्चतुरथेभ्युभिः ।
 मोक्षयन्तौ मनांस्रजौ योधानां द्रोणपार्थिवौ । खजनौ शरवर्षाणि वर्षास्त्रिव वज्राहकौ ।
 ह्लादयन्तौ महात्मानौ शरैर्व्योम दिशो मर्द्दा । तदद्भुतं तथोर्ध्वं भूतसङ्गा क्षपूत्रयन् ।
 चक्षिष्याथ महाराज ये चान्ये तत्र सैनिकाः । अभ्यवर्त्तत ममरे द्रोणो दृष्टद्युषेन नृप ।
 वज्रमेयति नो राजन् पाञ्चास्र इति चुक्रुह । द्रोणस्तु तस्मिन् युद्धे दृष्टद्युषस्य शरणे ।
 शिरः प्रत्यावयामास फलं पकं तरोरिव । ततस्तु प्रभुता वाहा राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 तेषु प्रद्वेषमाणेषु पाञ्चास्रान् सञ्चर्य कथा । च्छादयद्भवे द्रोणस्तत्र तत्र पराक्रमी ।

विजित्य पाण्डुपाञ्चालान् भारद्वाजः प्रतापवान् । खं व्यूहं पुनरास्थाप्य प्रत्यतिष्ठदरिन्द्रमः ।

नचैनं पाण्डवा युद्धे जेतुमुखेष्टिरे प्रभो ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपथपर्वणि द्रोणपराक्रमे दार्विग्रथधिकप्रोत्साहाय ॥ १२९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुःशासनो राजन् श्रेनेयं समुपाद्भवत् । किरन् शरसहस्राणि पर्जन्य इव दृष्टिमान् । १२९

स विद्धा सात्यकि यथा तथा षोडशभिः शरैः । नाकम्पयत् स्थितं युद्धे भैनाकर्म पर्वतं ।

रथज्वालेन सहता नानादेशोद्भवेन ह । सर्वतो भरतश्रेष्ठो विष्टजन् सायकान् बहून् ।

पर्जन्य इव घोषेण नादयन् वै दिशो दम् । तमापतन्ममालोक्य सात्यकिः कारवं रणे ।

अभिद्रुत्य महाबाहुः कदाद्यामास सायकैः । तच्छाद्यमाना वाणौघैर्दुःशासनपुरोगमाः ।

प्राद्ववन् समरे भीतास्तव पुत्रस्य पश्यतः । तेषु द्रवन्तु राजेन्द्र पुत्रो दुःशासनस्तव । १३०

तस्यैव ध्येतभीराजन् सात्यकिश्चादयच्छरैः । चतुर्भिर्ब्राह्मिणस्तस्य शरयिष्य विभिः शरैः । १

सात्यकिश्च शतेनागो विद्धा नादं मुभोष ह । ततः क्रुद्धो महाराज माधवस्तस्य धंयुगे ।

रथं स्रुतं भ्रजं तच्च चक्रेऽदृशमजिह्वगैः । स तु दुःशासनं शूरं सायकैरावृणोद्धृष्टं ।

मवकं समुप्राप्तमूर्ध्नाभिरिवोर्षया । त्वरन्समावृणोदाणैर्दुःशासनमसिचक्षित् ।

दृष्ट्वा दुःशासनं राजा तथा शरशलाचितं । विगर्तायोदयामास युयुधानरथमग्नित् । १३१

तेऽगच्छन् युयुधानस्य समीपं क्रूरकण्ठेन । विगर्तायां निषादत्वा रथा युद्धविशारदाः ।

ते तु तं रथवंदेन सहता पर्यवारयन् । स्थिरां कृत्वा मतिं युद्धे भूत्वा संश्रुतका मिथः ।

तेषां प्रपततां युद्धे शरवर्षाणि मुसतां । योधान पश्यन्तान् मुखान् अघानीके व्यपोषयन् ।

ते पतन्ति हतास्तूर्णैः क्षिप्रशरसायकैः । महामास्तवेगेन भग्ना इव जगाद्भुमाः ।

नागैश्च बभ्रुधाक्षिर्भैर्यजैश्चैव विग्राह्यते । हयैश्च कनकापीडैः पतितैस्तव मेदिनी । १३२

श्रेणेष्वरसङ्घैः शोणितोद्यपरिमुने । अग्रेभ्यः महाराज किंऽप्युक्तेरिव पुष्येत ।

ते बध्यमानाः समरे युयुधानेन तावताः । चातारं नाथ्यगच्छन्त पश्यन्मम इव दिपाः ।

ततस्तं पर्यवर्त्तन् सर्वे द्रोणरथमग्नित् । भयात् पतगराजस्य गन्तान्नीव महोरगाः ।

हत्वा पश्यन्तान् योधान् शरैराग्रेविधापयैः । प्राधातुं स शनकैर्विरोधन्सञ्चरथमग्नित् ।

तं प्रयानं भरश्रेष्ठ पुष्टो दुःशासनस्तव । विव्याध मवभिक्षूर्णैः शरैः सञ्जतपर्वभिः । १३३

स तु तं प्रतिविव्याध पञ्चभिर्निर्मितैः शरैः । कृष्णपुङ्खैर्वाह्व्यासो गार्ङ्गपवैरजिह्वगैः ।

सात्यकिं तं महाराज महश्चित्रं भारत । दुःशामनस्त्रिभिर्विद्धा पुनर्विब्याध पञ्चभिः ।

श्रेणेष्वस्त पुनस्तु हत्वा पञ्चभिर्गार्ङ्गैः । धनुशस्य रणे स्थिता प्रक्षयजर्जुरयौ ।

ततो दुःशासनः क्रुद्धो दृष्ट्विवोराय गच्छते । सर्वपारश्वीं शक्तिं विदमर्थं जिघांसया ।

राम्नु शक्तिं तदा धारां तव पुत्रस्य सात्यकिः । चिच्छेद स तदा राजन् निश्चितं कद्वपविभिः । १३४

अथान्यद्गुणादाय प्रपन्नस्तव जनेष्वर । सात्यकिश्च शरैर्विद्धा चिह्ननादं जनार्दन ।

सात्यकिमु रणे क्रुद्धो मोहयित्वा सुतं तव । शरैरग्निशिखकारैराजधानं स्तनान्तरे ।
 शब्दाद्यस्मैलोल्लासैरष्टाभिर्बिन्दुधे पुनः । दुःशासनस्तु विप्रत्या सात्यकिं प्रत्यविधत्त ।
 सात्वतोऽपि महाराज तं विव्याध स्तनान्तरे । विभिरेव महाभाग शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 ततोऽस्य बाह्याग्निशिते शरैर्जले महारथः । सारथिश्च सुप्रकुट्टु शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 घनुरेकेन भजेन हस्तावापञ्च पञ्चभिः । ध्वजश्च रथशक्तिश्च भयाभा परमास्त्रविन् ।
 चिक्षेद विभिर्घसैलोल्लासैर्योभौ पाणिंसारथौ । स च्छिद्यधन्वा विरयो हतायो हतसारथिः ।
 विगतंवेनापतिना स्वर्ग्येनापवाहितः । तम भद्रतु शैवेयो मुहूर्त्तमिव भारत ।
 न जघान महाबाहुर्भूमिसेनवचः स्मरन् । भूमिसेनेन तु वधः सुतामां तव भारत ।
 प्रतिज्ञातं सभामध्ये सर्वैरामैव संयुगे । ततो दुःशासनं त्वा सात्यकिं संयुगे प्रभो ।
 जगाम त्वरितो राजन् येन पातो घनञ्चय ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेगे दुःशासनपराजये चोर्विप्रत्यधिकर्मताऽध्यायः ॥ १२१ ॥

॥ दृतराज उवाच ॥ किं तस्या मम सेनायां नाष्टम् केचिन्महारथाः । ये तथा सात्यकिं यान्त सैनाग्रजान्धारयन् ।

एको हि समरे कर्म दृतराज् सत्यविक्रमः । शक्रतुष्यको युद्धे सर्वेन्द्रो दानावेविशः ।

अथ वा शून्यमाधीक्षतुं येन यात स सात्यकिः । एको वै वज्रवा सेनां प्रवृद्धन् सत्यविक्रमः ।

कपञ्च युध्मत्मानानामपक्रान्ता महात्मना । एको बहूनां सैन्यस्यसमाचक्षुः शङ्खय ।

॥ शङ्खय उवाच ॥ राजन् सेनासमुद्योगे रथनागाश्वपत्तिना । तुमुलस्तं सैन्यानां युगान्तवृष्टाऽभवत् ।

आह्लिकेषु समूहेषु तव सैन्यस्य मानदः । नाभूमेके समः कश्चित् समूह इति मे मतिः ।

तत्र देवास्त्वभाषन्त सारथाश्च सनागताः । एतदन्ता समूहा वै भविष्यन्ति महीतले ।

नच एतादृशो व्यूह आसीत् कश्चिदिमान्यते । यावज्जयद्रथपते द्रोणेन विहितोऽभवत् ।

चण्डवालविभिर्जानां समुद्राणामिव स्वनः । जलेऽभवद्दृष्टोपागामन्येऽन्यमभिधावतां ।

पाथिबानां समेताना बह्वन्यासन् नरोत्तमः । नह्ये पाण्डवानाञ्च महत्कायि व्रतानि च ।

शेरब्धना प्रवीराणां समरे दृढकषेणे । तवासीत सुमहान् प्रवृष्टसुमुषो लोमहर्षणः ।

अदाकन्दक्षीमसेनो दृष्टयुधश्च भारिषः । नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च पाण्डवः ।

आगच्छन् प्रहरत द्रुतं विपरिधावतः । प्रविष्टावरिषेणा हि वीरो माधवनाशकः ।

यदासुखेन गच्छेतां जयद्रथरदम्यति । तथा प्रकुह्यत चित्र इति सैन्यान्वचोदयत् ।

तयोरभावे कुरवः हतार्याः सुभयं जिताः । ते यूयं सहिता भूता त्वर्षमेव वलार्थवः ।

सोमदधः महाविगा दधम आगरं यदा । भूमिसेनेन ते राजन् पाशाब्जेन च चोदिताः ।

आजुष्टु आगवान् क्रुद्धे त्यक्तास्तनात्मनः प्रियान् । इच्छन्तो निधनं युद्धे शम्भुदत्तनोत्तमः ।

सर्वेऽपि निवक्रुर्ध्वं आभ्यनन्दन् जीविनः । तथैव तावका राजन् प्राप्येयन्ता महद्यतः ।

अर्घ्यं युद्धे नर्ति तया दुह्यैव शवतस्थिरे । तस्मिन् तु ममे युद्धे वतमाने भवावसे ।

जित्वा सर्वान्नि सैन्यानि प्रायात् क्षात्यकिरज्जुनः । कवचानाम्भुक्तान् च सूर्यरश्मिविराजिताः ।

दृष्टो, सहो सैनिकानां प्रतिजग्मुः समन्ततः । तथा प्रयतमानानां पाण्डवानां महादत्तम् ।

दुर्व्योधनो महाराज व्यगाहत महद्वचः । स सन्निपातस्तमुचस्तेषां तस्य च भारत ।

अभवत् सर्वभूतानामभावकरणी महान् ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा धातेषु सैन्येषु तथा रुच्छगताः स्वयं । कश्चिद्व्योधनः सूत नाकार्योऽपृष्टतो रणे । १२५

एकस्य च बह्वनाञ्च सन्निपातो महाहवे । विशेषतो नरपतेर्विषम प्रतिभाति मे ।

सौऽत्यन्तसुखसेष्टहो लक्ष्म्या लोकस्य चैव यः । एको बह्वन्वसमासाद्य कश्चिन्नासीत् पराङ्मुखः ।

॥ संज्ञाय उवाच ॥ राजन् सद्गाममाद्यथै तव पुत्रस्य भारत । एकस्य बह्वभिः सार्द्धं शृणुष्व गदतो मम ।

दुर्व्योधनेन समरे हतना पाण्डवो रणे । नलिनो हिरदेनेव समन्तात् प्रतिरोधिताः ।

ततस्तौ प्रहतां सेनां दृष्ट्वा पुत्रेण ते नृप । भीमसेनपुरोगाणे पाञ्चाळा नमुपाद्रवन् । १२६

स भीमसेनं दृष्ट्वा, शरैर्विब्याध पाण्डवं । चिभिक्षिभिर्यमौ वीरो धर्मराजश्च सप्तभिः ।

विराटद्रुपदौ बह्विः शतेन च शिखण्डिनः । धृष्टद्युम्नश्च विग्रथा द्रौपदेयांश्चिभिक्षिभिः ।

शतशयापरात् प्रोधात् सृष्टिं यथाशेषे । शरैरवचकृत्तौ च क्रुद्धेऽन्तक इव प्रजा ।

न सन्दधन् विमुञ्चन् वा मण्डलीकृतकामुकः । अदृश्यन् रिपून्निश्रिञ्चिष्याऽस्तवसेन च ।

तस्य तान् निघ्नतः शत्रून् हेमश्च महद्वनुः । अजलं मण्डलीभूतं ददृशुः समरे जनाः । १२७

ततोऽपुधिष्ठितो राजा भक्ताभ्यामञ्चिनद्वनुः । तव पुत्रस्य कैरव्य यतमानस्य संयुगे ।

विब्याध चेनं दृष्ट्वा, सख्यगलौ शरोत्तमैः । वर्षं चागु समासाद्य ते भग्नाः चितिमाविशन् ।

ततः प्रमुदिता पार्थाः परिव्रज्युधिष्ठिरं । यथा हृचबधे देवाः पुरा शकं महद्वधः ।

ततोऽप्यह्नुनुरादाय तव मुक्त प्रतापवान् । तिष्ठ तिष्ठति राजानं ब्रूवन् पाण्डवमभ्ययात् ।

तमायान्तमभिसेदस्य तव पुत्रं महान्धे । प्रत्युद्यपुः प्रमुदिता पाञ्चाळा जययद्भिः । १२८

तान् द्रोणः प्रतिजयाद्य परीक्षन् पुधि पार्थिवं । चण्डवतीकृतान् मेघान् निरिरम्भुसो यथा ।

तच्च राजमहानामोत् सद्गामो लोमहर्षवः । पाण्डवानां महाबाहो तावकानाञ्च संयुगे ।

रुद्रस्याक्रीडंरुद्रश्च संहारः सर्वदेहिनाः । ततः शब्दे महाबाहोत् पुनर्यत्नं धनञ्जय ।

अतीव सर्वशब्देभ्यो लोमहर्षकरः प्रभो । अर्जुनस्य महाबाहो तावकानाञ्च धन्विनाः ।

मध्ये भारतसैन्यस्य माधवस्य महारणे । द्रोणस्यापि परैः सार्द्धं व्यूहद्वारे महारणे । १२९

एवमेव च यो हन्तः शृण्वीयते । क्रुद्धेऽर्जुने तथा द्रोणे सान्ते च महारणे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथ दशमोऽध्यायः । १२४ ॥

॥ मन्त्राय उवाच ॥ अपराधे महाराज सद्गामः सुमहानभूत् । सर्वान्यसमनिर्घोषः पुनर्द्रोणस्य सेमके ।

शोणार्धं रथमास्त्राय नरवीरः समाहितः । समरेऽभ्यद्रवत् पाण्डून् जवमास्त्राय मध्यमे ।

तव प्रियक्षिते दुर्गाः महेष्वाधो महापथः । चित्रपुष्टौ प्रितैर्वाणे कलशोत्तमसम्भवः ।

वा च्छिन्ना वज्रभिर्वाणैर्भारदाजेन भाग्ये । गदा पपात कौरव्य नादयन्तो धरातलं । १०२०
 गदां विनिहतो दृष्ट्वा दृष्टकेतुरमर्षणः । तोमरं व्यसृजद्दीर शक्तिश्च कलकोज्ज्वला ।
 तोमरं पञ्चभिर्मौला शक्तिश्चिच्छेद पञ्चभिः । तौ जयमतुर्मर्हि द्वौवा भर्षाविव गह्वरता ।
 ततोऽस्य विग्रहं तोह्येन बधाय बधकाक्षिण । प्रेषयामास समरे भारदाजं प्रतापवान् ।
 स तस्य कत्रवं भित्त्वा हृदयस्त्रामितौजसः । अश्वगाह्वरणीं वाणो हंसः पद्मवर्णं यथा ।
 पतङ्गं हि पशेच्छापो यथा कुङ्कुं वुभुक्षित । तथा द्रोणेऽप्यसच्छूरो दृष्टकेतुं महाधवे । १०२१
 निहते चेदिराजे तु तत्तत्खण्डं पिब्यमाबिशत् । अमर्षवैग्रमापन्नः पुष्टोऽस्य परमास्त्वित् ।
 तमपि प्रसहन् द्रोणः शरैश्चिन्त्य धमस्यं । महाव्याघ्रो महारथे स्तम्भशब्दं घषा बली ।
 तेषु प्रक्षीयमाणेषु पाण्डवेषु भारत । जराबन्धसुतो धीरः स्वयं द्रोणमुपाद्रवत् ।
 स तु द्रोणं महाबाहुं शरधाराभिराहवे । अद्भुतमकरोत्तूष्णं जलदो भास्करं यथा ।
 तस्य तस्माद्यैव दृष्ट्वा द्रोणः क्षणियमर्दनः । व्यसृजत् सायकाक्षूणं शतशोऽप्य सवस्त्रम् । १०२२
 छादयित्वा रणे द्रोणो रथस्थं रथिनाम्बरं । आरावन्धिं जघानाग्निं मिश्रतां सर्वधन्विनां ।
 यो यः स्र भीयते तत्र तं द्रोणो ह्यन्तर्कोपमः । आदत्त सर्वभूतानि प्रातःकाले यथाऽन्तकः ।
 ततो द्रोणो महाराजं नाम विद्याय संयुगे । शरैरेनेकसाहस्रं पाण्डवेषाम् समादृशेत् ।
 ते तु नामाहिता वाणा द्रोणेभ्यो मिश्राग्निः । नराभ्यागानुषयायैव निजान् शत्रून् गृध्रे गृध्रे ।
 ते बध्यमाना द्रोणेन शक्रेण महासुराः । समकल्पन्त पाश्चात्ता गाव शीतार्हिता इव । १०२३
 ततो निष्टामको घोरः पाण्डवानामजायत । द्रोणेन बध्यमाणेषु सैन्येषु भरतवर्षम् ।
 प्रतापमानां सूर्येण हन्यमानासु सायकैः । अन्वपद्यन्त पाश्चात्तास्तादा भ्रंशस्तपेतयः ।
 मोहिता बाणजालेन भारदाजेन संयुगे । उदयाहस्तशीतानां पाश्चात्तानां महारथाः ।
 चेदयं महाराज सृष्ट्रपाः काशिकोत्तमा । अभ्यद्रवन्त संहृष्टा भारदाजं युयुत्सवा ।
 भुवन्तस्य रणे द्रोणं चेदिपासासृष्ट्रपाः । हत शीघ्रं हत द्रोणमिति ते द्रोणमभ्युद । १०२४
 ते पतन्तो नरव्याघ्राः सर्वे प्रताप महापुतिं । निनीयवो युधि द्रोणं धमस्य सदनं प्रति ।
 घतमानांय ताश्चूराभ् भारदाजं शिखीमुखैः । समाय प्रेषयामास चेदिमुष्णान् विप्रेषतः ।
 तेषु प्रक्षीयमाणेषु चेदिमुखेषु सर्वशः । पाश्चात्ता, समकल्पन्त द्रोणसायकपोहिता ।
 प्राक्काशन् भीमशेनो दृष्टपुत्रस्य भारत । दृष्ट्वा द्रोणस्य कर्षाणि तथा रूपानि मारिष ।
 आदलेन तपो नूनं चरितं दुष्टं महत् । तथा हि युधि संक्रुद्धो दहति क्षत्रियवर्षमान् । १०२५
 धर्मो पुद्ग क्षत्रियस्य स्रावणस्य परन्तप । तपस्वी क्षतविषय प्रसितेनापि निर्द्वेष्ट ।
 द्रोणासममि सन्धेः प्रविष्टा क्षत्रियवर्षभा । बहवो दुष्टारं घोरं यथादक्षान् भारत ।
 यथा बधं यद्योऽस्मिन् यथायत्नं महापुति । मोहयन् सर्वभूतानि द्रोणो हन्ति बधानि न ।
 तेषां तदचनं श्रुत्वा क्षत्रियस्य वदस्वित् । अहं च श्रेष्ठं विच्छेद क्षत्रियवर्षां महानवः ।

क्रोधमविप्रमनसो द्रोणस्य समरं धनुः । सुप्रभतरो भूत्वा द्रोणः क्षत्रियमहिनः ।

अन्यत् कार्मुकमादाय भाखरं वेगवत्तरं । तत्राधाय शरं तीक्ष्णं पराणीकविश्रातम् ।

आकर्षणपूर्वमाचार्यो बलवानभ्यवाहजत् । स हत्वा क्षत्रधर्माणं जगाम धरणीतल ।

स भिन्नहृदयो बाह्याश्रयतन्त्रेदिनोत्तले । ततः धैर्यान्वकम्पन् दृष्टद्युधुसते हते ।

अथ द्रोणं समारोहचैकितानो महाबलः । स द्रोणं दशभिर्निष्ठा प्रत्यवित्यतस्तनान्तरे ।

चतुर्भिः सारथिभ्यश्च चतुर्भिश्चतुरो हयान् । तस्याचार्यः शोडशिरवित्यहविर्षं भुज ।

ध्वजं योद्धशभिर्भाणैर्यन्तारश्चास्य सप्तभिः । तस्य सूते हते तेऽश्वा रथमादाय विद्रुताः ।

समरे प्रसंवीता भारद्वाजेन मारिष । चैकितानरथं दृष्ट्वा इताथं हतवारार्थं ।

पाश्चात्तान् पाण्डुशंखैव महद्भयमयाविभत् । तानुसमेतावणे शूराण्युदेदिपाश्चात्पृच्छयान् ।

ममन्तात् द्रावयन् द्रोणो बह्वश्वोभत मारिष । आकर्षणपतितः श्यामो वयसाऽमोतिपञ्चकः ।

रणे पर्यन्तरद्द्रोणो दृष्टः पाण्डववर्षवत् । अथ द्रोणं महाराज विचरन्तमभीतवत् ।

वज्रहस्तममन्यन्त श्रवणः श्रुत्सुदनं । ततोऽप्रवीणमहाबाह्वर्जुपदो बुद्धिमाधुर्य ।

सुध्याऽयं क्षत्रियानुहन्ति ध्यायः सुदृग्गानिव । छप्पान् दुर्ध्याघनो लोकान् पापः प्रास्यति दुर्धतिः ।

यस्य सोभादिनिहताः समरे क्षत्रियर्षभाः । प्रतपः शेरते भूमे निहत्या गाहपा इव ।

हृदिरेण परीताङ्गाः शयद्गालादनोक्तताः । स्वमुक्ता महाराज द्रुपदोऽसौहिणीपतिः ।

पुरस्कृत्य रणे पार्थान् द्रोणमभ्यद्रवद्रुतं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

॥ मध्यम उवाच ॥ यूहेयोलोद्यमानेषु पाण्डवानां ततस्ततः । सुदूरमन्युः पार्थः पाश्चात्तान् स ह सोमकैः ।

वर्तमानो तथा रौद्रे सङ्ग्रामे सोमहर्षणे । सहये जगतस्तोत्रे युगान् इव मारत ।

द्रोणे युधि पराक्रान्ते गर्दमाने मुहुर्मुहुः । पाश्चात्तेषु च लोकेषु वध्यमानेषु पाण्डुषु ।

नापश्यच्छरणं किञ्चिद्दुर्भराजो युधिष्ठिरः । किन्तुयामास राजेन्द्र कथमेतद्गवित्यति ।

ततो वीक्ष्य दिग्मः सर्वाः सख्यचारिदिद्रुचया । युधिष्ठिरो ददृशांश्चैव पार्थ ज माधवं ।

सोऽपश्यन्नरशार्दूल वानरपर्यभलक्षणं । गाण्डीवस्य च निधिममृदस्त्रं व्यथितेन्द्रियः ।

अपश्यन् सात्यकिश्चापि दृष्ट्वाभीमो प्रवरं रथं । चिन्तयाऽभिपरीताङ्गा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

माध्यगच्छत्तदा शान्तिं तावपश्यन्नरोत्तमो । सोकोपकोऽभीहन्ता धर्मराजो महामना ।

अचिन्तयन्महाबाह्वः शैवेयस्य रथमस्रति । पदवो प्रेषितश्चैव फाल्गुनस्य मया रथे ।

शैवेयः सात्यकिः सत्योभिवाणाममवह्वरः । तदिदं श्लोकमेवाधोनुदिधा जातं मयाय वै ।

सात्यकियं हि मे श्रेयः पाण्डवस्य धनमस्रय । सात्यकिं प्रेषयित्वा तु पाण्डवस्य पदाऽनुगं ।

वात्सल्यमपि कं युद्धे प्रेषयिष्ये पदाऽनुगं । करिष्यामि प्रयत्नेन आतुरन्वेषणं यदि ।

युधुधानमननित्य लोको मां गर्हयिष्यति । आतुरन्वेषणं हत्वा धर्मयुक्तो युधिष्ठिरः ।

परित्यजति वाण्येयं सात्यकिं सत्यविक्रमं । लोकपवादभीहतात् सोऽहं पार्थ वृकोदर ।

पदवीं प्रेषयिष्यामि माधवस्य महात्मन । यच्चैव च मम प्रीतिरज्ज्वेन शत्रुसूदने ।

११९०

तथैव दृष्टिबारेऽपि सात्त्वते युद्धदुर्मदे । अतिभारे नियुक्तस्य मया ज्ञेयेननन्दन ।

स तु मित्रोपरोधेन गौरवाच्च महाबल । प्रविष्टो भारती सेनां मकर सागर यथा ।

अथै हि श्रूयते शब्द गूराणामनिवर्तिना । मिय सयुध्यमानानां दृष्टिबीरेण धीमता ।

प्राप्तकालं सुबलवत् निश्चितं यज्ञधा हि ते । तच्चैव पाण्डवेयस्य भीमसेनस्य धन्विन ।

गमनं रोषते मघ्नं यच्च यातौ महारथौ । न चाप्यसह्य भीमस्य विद्यते भुवि किञ्चन ।

११९१

शक्तौ श्लेष रणे यत्तु पृथिव्यां सम्बर्धन्विना । स्वबाहुबलमास्थाय प्रतियुद्धितमञ्जया ।

यस्य बाहुबलं सर्व्वं समारिश्य महात्मन । वनवासान्निहतां क्षमच युद्धेषु निर्जिता ।

इतो गते भीमसेन सात्त्वतं प्रति पाण्डवे । सनाथौ भवितारौ हि युधि सात्त्वतफाल्गुनौ ।

कामन्वेषाश्चनौधौ तौ रणे सात्त्वतफाल्गुनौ । रथिनौ वासुदेवेन स्वयञ्चास्त्रविभारदौ ।

अवश्यन्तु मया कार्य्यमात्मन शोकनाशनं । तस्माद्भीमं नियोज्यामि सात्त्वतस्य पदार्थनुग ।

११९२

ततः प्रतिष्ठतं मन्ये विधानं सात्यकिम्प्रति । एवं निश्चित्य मनसा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

यन्तारमन्त्रवीद्वाजा भीमं प्रति नमस्कृत्तुं । धर्मराजवच श्रुत्वा सारथिर्हयकोविद ।

रथं हेमरत्निकारं भीमान्तिकमुपानयत । भीमसेनमनुप्राप्य प्राप्तकालमनुस्मरन् ।

कम्पलं प्रविशद्वाजा बभूव तच्च समादिशत । स कम्पलसमाविष्टो भीममाहूय पार्थिव ।

अश्वीदृशमं राजन् कृन्तोपुष्टो युधिष्ठिर । य स देवान् सगन्धर्व्वान् दैत्याश्चैतरोऽजयत् ।

११९३

तस्य लक्ष्म न पश्यामि भीमसेनानुजय ते । ततोऽमरीद्धर्मराजं भीमसेनस्तथागतं ।

नैवाद्वाचं न चासौपं तत्र कम्पलमीदृशं । पुराऽतिदुःखदीर्घानां भगान् गतिरभूद्वि न ।

उत्तिष्ठान्तिष्ठ रणेऽत्र बाधि किं करवाणि ते । न तु कार्य्यमवार्थं वा विद्यते मम साहद ।

आज्ञापय कुरुक्षेत्रे मा च शोके मन कृथा । तमन्वोदश्रुपूर्वं कृत्स्नपर्व्वे हव श्रूयन् ।

*भीमसेनमिदं वाक्यं प्रच्छान्नवदनो मृप । यथा शङ्काया निर्वोप पाञ्चजन्यस्य श्रूयते ।

११९४

पूरितो वासुदेवेन धर्म्येन यशस्विना । नूनमद्य हत ज्ञेते तव भ्राता धनञ्जय ।

तस्मिन् विनिश्चते नूनं युध्यतेऽसौ अगाहं न । यस्य सत्त्वतो बौध्यं क्षुपजोवन्ति पाण्डवाः ।

यं भवेद्यभिगच्छन्ति सहस्राश्चमित्रामरा । स गूरुः सैन्यवप्रेषुरन्वयाद्भारतीयसू ।

तस्य वै गमनं विज्ञो भीम नावर्त्तनं पुन । श्यामो पुत्रा गुडकेशो दर्शनीयो महारथ ।

युद्धोत्तमो महाबाहूर्धर्म्मार्त्तदिरदविक्रम । चकोरमेचक्ष्मायां च दिवता भयवर्द्धन ।

११९५

तदिदं मम भूम्नो शोकप्यनमरिन्दम । अर्जुनार्ये महाबाहो सात्त्वतस्य च कारणतः ।

यद्धंते सविपेवाप्रिस्थिमान् पुन पुन । तस्य लक्ष्म न पश्यामि तेन विन्द्यामि कम्पलं ।

* तस्मिन् दृष्ट्वा हते नूनं युध्यते युद्धकोविद । तं विद्धि पुरुषस्यायं सात्त्वतस्य महारथ ।

स तं महारथे यथादनुयातुवानुमं । तनयस्य महाबाहुमहं विन्दामि कथलं ।
सतव गच्छ कौन्तेय यव यातो धनुञ्जयः । सात्यकिश्च महावीर्यं कर्तव्यं यदि मन्यसे ।
वचनं मम धर्मज्ञ भ्राता ज्येष्ठो भवामि ते । न तेऽर्जुनस्य भ्राता ज्येष्ठो ज्ञातव्यः सात्यकिर्यथा ।
चिक्रोपुष्पत्रियं पार्थ स यातः सत्यसाचिनः । पदवी दुर्गमां घोरामगम्यामकृतात्मभिः ।
दृष्ट्वा कुमलिनो हृष्टो सात्त्विकश्चैव सात्यकिं । समिदञ्चैव कुर्यात्सं सिंहादेन पाण्डव ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां दृष्टिग्राह्यधिकशेषोऽध्यायः ॥ १२६ ॥
॥ भीम उवाच ॥ ब्रह्मयानेन्द्रवह्मणवह्मणः पुरा रथः । तमास्त्राय गतो हृष्टो न तयोर्विद्यते मयं ।
आज्ञानु शिरसा विभजेय गच्छामि मा शूचः । सन्त्येतास्त्ररथास्त्रान् तव दास्यामि समिदं ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ एतावदुक्ता प्रयथो परिदाय युधिष्ठिरं । दृष्टद्युद्योत वज्रवान् सुब्रह्मस्य पुनः पुनः ।
दृष्टद्युद्युद्धेदमाह भीमसेनो महाबलः । विदितमेव महाबाहो यथा द्रोणो महारथः ।
यज्ञेयं धर्मराजस्य सर्वोपायेन वर्त्तते । न च मे गमने कृत्यं तादृकं पार्थ विद्यते ।
पादुगं रथणे राज्ञः कार्यमात्ययिकं हि नः । स्वमुक्ताऽस्मि पार्थेन प्रतिबन्धुश्च भोक्त्रे ।
प्रयासे तव यवाशौ मुमुर्षुः सैन्यवः क्षितः । धर्मराजस्य वचने स्नातव्यमविमृश्या ।
यास्यामि पदवीं भ्रातुः सात्त्विकश्च धीमतः । बोध्य यतो रणे पार्थं परिरथ युधिष्ठिरं ।
एतद्धि सर्वकार्येणां परमं कृत्यमाहवे । तमश्वीमहाराज दृष्टद्युद्यो ह्योदारं ।
हंसितं ते करिष्यामि गच्छ पार्थाविचारयन् । नाह्ना समरे द्रोणो दृष्टद्युक्षं कथञ्चन ।
निपद्यं धर्मराजस्य प्रकरिष्यति संपुगे । ततो निक्षिप्य राजानं दृष्टद्युक्षं च पाण्डवं ।
अभिवाद्य गुहं ज्येष्ठं प्रयथो येन कालेन । परित्यक्त्य कौन्तेयो धर्मराजेन भारत ।
आघ्रातस्य तथा मूर्ध्नि आवित्त्याग्निपः शूभाः । कृता प्रदक्षिणं विमानक्षिप्तोऽस्तमानवान् ।
आलभ्य मङ्गलान्यष्टौ पीत्वा कैलातकं मधु । दिगुणद्विविधो बीरो मदरक्तान्तगोचनः ।
विभ्रैः कृतस्त्रल्यपेनो विजयात्पादस्रक्षितः । परमजैवात्मनो बुद्धिं विजयानन्दकारिणीं ।
अनुवोमानिलैश्चाशु प्रदेष्टितजयो जयः । भीमसेनो महाबाहुः कवचोऽशुमकुण्डवो ।
बाहुदः सतस्रपाणः सुरयो रथिनाम्बरः । तस्य कार्णायकं वर्षं क्षेमचित्तं महर्हिर्मत्
विवभौ सर्वतः क्षिप्तं सविद्युत्तोयदोपमं । पीतरक्तसितवित्तैर्बावोभिस्य सुवेष्टितः ।
कण्ठवाणेन च वभौ वेष्ट्रायुध इवास्तुदः । प्रयाते भीमसेनं तु तव सैन्यं युयुत्सया ।
पाञ्चजन्यरेव घोराः पुनराशीदिशस्थिते । तं श्रुत्वा निनन्दं घोरां चैवोक्तवाचनं महत् ।
पुनर्ममं महाबाहु धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत । स्व दृष्टिप्रवोरेण भ्रान्तः सल्लजो भ्रमः ।
इदिवोद्यान्तरीक्षस्य विनादयति गह्वराट् । नूनं श्वेतेनमापञ्चे सुमहत् सत्यसाचिनि ।
कुदभिपुंयते साह्रं सर्वैर्युद्धमदाधरः । नूनमाप्यां महत्कुन्तो पापमद्य निदर्शनं ।
द्रौपदी च सुभद्रा च पश्यन्ति सह बन्धुभिः । स भीम तस्या युक्तो याहि यव धनुञ्जय ।

मुह्यन्तीव हि मे सर्व्वा धनञ्जयदिदृक्षया । दिग्दश प्रदिशः पार्थ सात्ततश्च च कारणात् ।
 गच्छगच्छेति गुरुणा घोऽनुज्ञातो हृकोदरः । ततः पाण्डुसुतो राजन् भीमसेनः प्रतापवान् ।
 बह्वृगोधाङ्गुलिनाथः प्रवृत्तीत शरासन । ज्येष्ठेन प्रदितो आवा भ्राता भ्रातुः प्रियङ्करः ।
 आहत्य दुन्दुभीन् भीमः शङ्खं प्रश्राव्य चासकृत् । विनयं सिद्धनादस्य कृत्वा ज्यामदमेव च ।
 तेन शब्देन वीराणां पातयित्वा मनोस्रुत । दर्शयन् घोरमात्मानममिवान् सद्यसाभ्यधात् ।
 तमूर्जज्वला दान्ता विकुब्धेनो ह्योत्तमा । विभोकेनाभिसयत्ता मनोमादुरंरंभ ।
 आरुजन् विहजन् पार्थो ज्या विकर्षय पाणिना । सोऽपकर्षन्विकर्षय सेनार्यं समलोडयन् ।
 तं प्रयान्तं महाबाहुं पाश्चात्याः सहसोमकाः । पृष्ठताडययुः शूरा मधवन्तमिवामराः ।
 तं समेत्य महाराज सोदर्याः पर्यवारयन् । दुःशलश्चिवेनयः सुपृष्ठमेदो विविश्रिताः ।
 दुर्मुखो दुःसहस्रैव विकर्षय प्रलसया । विन्दानुविन्दो समुखो दीर्घबाहुः सुदर्भः ।
 हृन्दारकः सहस्रस्य सुपेणो दीर्घबोधनः । अभयोरोद्रकंक्षा च सुवर्णा दुर्मिमोचन ।
 शोभन्ते रथिनां श्रेष्ठाः सहस्रैव्यपदानुगाः । संयत्ताः समरे वीरा भीमसेनमुपाद्रवन् ।
 ते समन्तादृतः शूरः समरेषु महारथः । तान् समीक्ष्य तु कौन्तेयो भीमसेनः पराक्रमी ।
 अभवत्तं वेगेन सिंहः सुद्रष्टगानिव । ते महाप्लाष्टि दिव्यानि तत्र क्षीरा अदर्शयन् ।
 ह्लादयन्तः शरैर्भीमं मेघाः सूर्यमिवोदितं । स तानतीत्य वेगेन द्रोणाणीकमुपाद्रवत् ।
 श्रपतय गजानीकं प्रवर्षैरवाकिरत् । सोऽधिरेणैव कालेन तद्गजानीकमाद्रुनैः ।
 दिशः सर्व्वाः समभ्यस्य व्यधमन् पवनात्मजः । आसिताः ब्रभस्वैव गजितेन वने शृगाः ।
 प्राद्रवन् हिरदा सर्व्वे नदन्तो भैरवान्तरवान् । पुनश्चातीत्य वेगेन द्रोणाणीकमुपाद्रवत् ।
 तमवारयदाचार्योः सेनोद्भुतमिवार्णवं । ललाटे ताडयैवैनं नाराचैर्न क्षययन्निव ।
 उद्धरन्मिरिवादिष्टो विवभौ तत्र प्राण्डवः । स मेन्यमानस्त्राचार्योः समारवं फाल्गुनो यथा ।
 भीमः करिष्यते पूजामित्युवाच हृकोदरः । भीमसेनः स ते शक्यं प्रवेष्टुमरिवाहिनी ।
 मामनिर्जित्य समरे मनुमद्य महाबलः । यदि ते शत्रुञ्च कृष्णः प्रविष्टोऽनुमते मेम ।
 शनोक्तं नतु शक्यं मे प्रवेष्टुमिह वै नया । अथ भीमस्त तच्छ्रुत्वा गुरोर्भ्याक्यमेपतभी ।
 क्रुद्धः प्रोवाच वै द्रोणं रक्तपक्षेवणस्त्वहम् । तवार्जुनो नानुमते ब्रह्मविभो रणाजिरे ।
 प्रविष्टः सद्यः दुष्टं प्रकृष्यापि विभेदले । तेन वै परमां पूज्यां कुर्वन्ता मानिता क्षयि ।
 मार्जुनोऽहं पूणो द्रोण भीमसेनोऽस्मि ते रिपुः । पिता मत्सं गुरुर्भ्य्यस्तथा पुत्रा हि ते वधे ।
 इति मन्यामेह सर्व्वे भवन्तं प्रणताः स्थिताः । अथ तदिपरीते ते वदतोऽग्र्यास्त दृश्यते ।
 यदि तं मनुमात्मानं मन्येथ तप्तयास्त्रिहः । एष ते सद्गुणं श्रवोः कर्ष्यं भीमः करोमहे ।
 श्रयोद्गाम्य गर्दा भीमः कावदण्डमिवानलकः । द्रोणाथ यथैष्टद्राजन् स रथादवपुसुव ।
 सायसुतध्वजं यामं द्रोणस्थापीथयत्तदा । प्राष्टद्राथ सङ्गन् योधान् वापुर्दृष्टानिभोजया ।

११००

११०१

११०२

११०३

११०४

११०५

ते पुनः परिव्रजे तव पुत्रा रथोत्तमम् । अन्यन्तु रथमास्थाय द्रोणः प्रहरतो वरः ।
 बृहद्दारं समासाद्य युद्धाय समवस्थितः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः पराक्रमी ।
 अयत्त खन्दनानीकं शरवैर्धरवाकिरत् । ते बध्यमानाः समरे तव पुत्रा महारथाः ।
 भीमं भीमवला युद्धे घोषयन्ति जयैषिण । ततो दुःशासन क्रुद्धो रथशक्तिं समाक्षिपत् ।
 सर्वपारसवो तोह्यन् । जिघांसुः पाण्डुनन्दनं । आपतन्तो महाशक्तिं तव पुत्रप्रसोदितं ।
 द्विधा चिच्छेद तां भीमसुदहृतमिवामवत् । अथान्यैर्बिम्बिशैर्ज्वाणैः पाण्डव कुण्डमेदिनं ।
 सुपेणं दीर्घनेषश्च बिम्बिस्त्रीनवधोदलो । ततो वृन्दारकं वीरं कुरुणा कोत्तिवर्द्धनं ।
 पुत्रार्थां तव वीराणां युध्यतामवधीत् पुनः । अभयं रौद्रकर्षाणं दुर्मिमाचनमेव च ।
 निम्बिस्त्रीनवधोदलो पुनरेव सुतोत्तवः । बध्यमाना महाराज पुत्रास्तव गलोपसा ।
 भीमं प्रहरतो श्रेष्ठं समन्तात् पर्यवारयन् । ते शरैर्भीमकर्षाणं बधुः पाण्डवं युधि ।
 मेघा इव तपपाथे धाराभिर्धरणीधरे । च तद्वाणमयं वर्षमग्नवर्षमिवाधत् ।
 प्रतोच्छन् पाण्डुरायादो न प्रापयत्त शत्रुघ्नः । विन्दानुविन्दौ सहितौ सुवर्षाणश्च ते सुत ।
 प्रहृष्टव्रजौ नैवः शरैर्मन्ये धर्मकथं । ततः सुदर्शनं वीरं पुत्रज्ञो भरतवर्भ ।
 विद्याध समरे हृथं संपपात भमार च । सोऽचिरैरेव कालेन तद्व्यानीकमाधुगैः ।
 दिग्घ्नः सन्तोः समालोक्य व्यथयन् पाण्डुनन्दनः । ततो वै रथघोषेण गजितेन मृगा इव ।
 भञ्ज्यमानाश्च समरे तव पुत्रा विद्याधतः । प्राद्वन् सद्यश्च सर्वे भीमसेनमवार्हताः ।
 शत्रुपायाच्च कौन्तेयः पुत्राणां ते महद्वलं । विद्याध समरे राजन् कौरवेयान् समन्ततः ।
 बध्यमाना महाराज भीमसेनेन तावकाः । त्यक्त्वा भीमं रथाज्जगुयोदयनो हयोत्तमान् ।
 तांस्तु निर्जित्य समरे भीमसेनो महाबलः । सिंहनादरवं चक्रे बाहुशब्दश्च पाण्डव ।
 तस्य शब्दश्च सुमहत् हत्वा भीमो महाबलः । भीमपिता रथानीकं हत्वा बोधान् बरान् बरान् ।
 व्यतीत्य रथिनश्चापि द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधोर्णि भीमप्रसेने भीमपराक्रमे कर्तव्यशक्त्यधिकृतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

॥ अञ्जय उवाच ॥ हसुतीर्णं रथानीकं पाण्डवं विदधसवणे । विवारयिपुराचार्यैः शरवैर्धरवाकिरत् ।
 पिवन्निव शरोधांस्तान् द्रोण चापपरिच्युतात् । सोऽभ्यद्रवत् सोदध्वाणमाधया मोहयद्रुषं ।
 ॥ रुधे वेगमास्थाय मृषाः परमधन्विनः । बोदितास्तव पुत्रैश्च सर्वैः पथैर्वारयन् ।
 स तैस्तु संहृतो भीमः प्रहसन्निव मारत । उद्यच्छन् स गर्दा तेभ्य सुघोरां सिंहवदन् ।
 अवाञ्छञ्च वेगेन शत्रुपक्षविनाशिनीं । दृष्ट्वा शनिरिवेद्रेण प्रविद्धा संहतात्मना ।
 प्रामद्धान् ता महाराज सैनिकास्तव संयुगे । घोषेण महता राजन् पूरयन्तो व मेदिनी ।
 ललन्तो तेजसा भीमा चासयामास ते सुतान् । तां पतन्तो महावेगा दृष्ट्वा तेजोऽग्निमहतां ।
 प्राद्वन् छावकाः सर्वे वदन्तो भैरवायवान् । तस्य शब्दमवधौ वै तस्याः संवत्स मारिव ।

प्रापतन्मनुजाम्बक रथेभ्यो रथिनस्तदा । ते हन्यमाना भोभेन गदाक्षसेन तावकाः ।
 प्राद्रवन्त रथे भीता व्याघ्रघाता मृगा इव । स तान् विद्राघ्य कौन्तेयः सह्योऽग्निशान् दुरामदान् ।
 सुपर्ण इव वेगेन पश्चिराज्यगाधम् । तथातु विप्रकुल्यांश्च रथयूथपयूथप ।
 भारद्वाजो महाराज भीमसेनं समभ्ययात् । भीमन्तु समरे द्रोणो वारयित्वा शरोर्ध्विभिः ।
 अकरोत् सहासा मादं पाण्डूनां भयमादधत् । तद्युद्धमासीत् सुमहद्वारं देवासुरापमं ।
 द्रोणस्य च महाराज भीमस्य च महात्मनः । यदा तु विप्रियेक्षोऽहोर्द्रोणचापविनि स्रुतैः ।
 बध्यन्ते समरे धीरा शतशोऽथ सहस्रम् । ततो रथादवभुज्य वेगमासाथ पाण्डवः ।
 निमील्य नयने राजन् पदातिद्रोणमभ्ययात् । यथा हि गोहृषो वर्षं प्रति गृह्णाति क्षीरपा ।
 तथा भीमो नरथाश्च । शरवर्षं समपक्षीत् । स बध्यमान, समरे रथं द्रोणस्य मारिय ।
 देवायां पाणिना, गृह्ण प्रचिपेप महाबल । द्रोणस्तु बलरो राजन् चित्रो भीमेन संयुगे ।
 रथमन्यं समाह्वय ब्यूहदारमथायथौ । तस्मिन् चणे तस्य यन्ता दृश्यंमयानपोदधत् ।
 भीमसेनस्य कौरव्य तद्वहुतमिवाभवत् । ततः स्वरथमास्थाय भीमसेनो महाबल ।
 अभ्यवर्तत वेगेन तव पुत्रस्य वाहिनी । स गृह्णन् चक्षियामासौ वातेन हृषानिवोद्धतः ।
 अगच्छद्धारयन् सेनो विन्धुवेगा जगानिव । भोजानोक्तं समासाद्य वाहिंस्तेनाभिरचितं ।
 प्रमथ्य बद्धा राजन् भीमसेन, समभ्ययात् । सन्वाययन्नलोकानि तत्प्रभेदेन मारिय ।
 अजयत् सन्धैवैर्यानि शार्ङ्गं इव गोहृषां । भोजानोक्तमतिक्रम्य कामोजानास्य वाहिनी ।
 तथा चैच्छगणां सान्त्वन् वज्रम् युद्धविशारदान् । सात्यकिश्चापि श्रेष्ठ्य युध्यमानं नरयभ ।
 रथेन दत्त कौन्तेयो वेगेन प्रययौ तदा । भीमसेनो महाराज द्रुपुकामे धनञ्जय ।
 अतीत्य समरे योधास्त्रावकान् पाण्डुनन्दनः । सोऽपश्यदङ्गुर्न तव युध्यमानं महारथं ।
 सैन्यवक्ष्य बधार्थं हि पराक्रान् पराक्रमी । तं दृष्ट्वा पुण्ड्रयाप्रयुक्तो महतो रवान् ।
 प्राहृष्टकाले महाराज नदन्निवे वसाहकः । तं तस्य निनदं धीरं पाथं, शृण्वान् नईतः ।
 वासुदेवश्च कौरव्य भीमसेनस्य संयुगे । तौ अत्रा युगपदीरौ निनदं तस्य शृणिषि ।
 पुनः पुनः प्रयत्नतो दिदृक्षन्तौ दृकोदरं । ततः वर्यो महाबाहो मुञ्चन्ते साधवस्य च ।
 अभ्ययातां महाराज नदनौ गोहृषाविव । भीमसेनरवं अत्रा फाल्गुनस्य च धन्विन ।
 अग्नीपत महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । विशोकयामवद्राजा अत्रा तं निनदं तयोः ।
 धनञ्जयस्य च रथे जयमाश्रास्रवाचिभुः । तथा तु नईमाने वै भीमसेने भद्रोत्कटे ।
 स्मितं कृत्वा महाबाहो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । दहतं मनसा प्राह ध्यात्वा धर्मधृतां वरः ।
 दत्ता भीम त्वया शमितं कृतं मुहवचस्तथा । न हि तेषां जयो युद्धे तेषां देहाय पाण्डव ।
 दिव्या जीवति सद्गमे मयसाधी धनञ्जय । दिव्या च कुण्ठो वीरः, सात्यकि सत्यविक्रम ।
 दिव्या शृणोमि गर्जनौ वासुदेवधनञ्जयो । येन श्रक्तं रथे जित्वा तर्पितो हयवाहनः ।

स हन्ता दिपतां सङ्घो दिष्ट्या जीवति फाल्गुन । यस्य वाङ्मवर्षं सर्वं वयमाश्रित्य जीविता ।
 स हन्ता रिपुसैन्यानां दिष्ट्या जीवति फाल्गुन । निवातकवचा येन देवैरपि सुदुर्जयाः ।
 निर्जिता धनुषैकेन दिष्ट्या पार्थ स जीवति । कौरवान् सहितान् सर्वान् गोपहार्थं समागताम् ।
 योऽजयन्मत्स्यनगरे दिष्ट्या पार्थ स जीवति । कालकेयबहसार्णि चतुर्दश महारणे । १२९०
 योऽनधीहुजवीर्येण दिष्ट्या पार्थ स जीवति । गन्धर्वराजं वनिने दुर्ध्याधनहतेन वै ।
 जितवान् योऽस्त्रवीर्येण दिष्ट्या पार्थ स जीवति । किरीटमालो बलवान् स्येताश्च कृष्णसारथिः ।
 मम मियस्य सततं दिष्ट्या जीवति फाल्गुन । पुत्रमोकाभिसन्तप्तश्चिकीर्षन् कर्षं दुष्करं ।
 जयद्रथबधान्वेषो प्रतिज्ञा कृतवान् हि य । कश्चित् स सैन्यं सङ्घो हनियति धनञ्जय ।
 कश्चित्तीर्थप्रतिष्ठं हि वासुदेवेन रक्षितं । अनसमित आदित्ये समेत्याम्यहमर्जुनम् । १२९१
 कश्चित् सैन्यवर्को राजा दुर्ध्याधनहिते रत । नन्दयिष्यत्यभिषाषि फाल्गुनेन निपातित ।
 कश्चित् दुर्ध्याधनो राजा फाल्गुनेन निपातित । दृष्ट्वा सैन्यवक सङ्घो ब्रममसासु धास्यति ।
 दृष्ट्वा विनिहतान् भ्रातृन् भीमसेनेन संयुगे । कश्चित् दुर्ध्याधनो मन्दः ब्रममसासु धास्यति ।
 दृष्ट्वा चान्दान्महायोधान् पतिताम् धरणीतले । कश्चित् दुर्ध्याधनो मन्दः पश्यात्पापं करिष्यति ।
 कश्चिद्भीमेण नो वैरं ब्रममेकेन धास्यति । शेषस्य रक्षणार्थं च सन्धास्यति सुयोधन । १२९२
 एवं बहुविधं तस्य राक्षस्यन्तयतस्तदा । कृपयाऽभिपरीतस्य घोरं युद्धमवर्त्तत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि युधिष्ठिरवैद्यश्लाघित्व्यधिकृत्येत्याद्य ॥ १२९८ ॥
 ॥ इतराश्च उवाच ॥ तथा तु नर्दमानं तं भीमसेनं महामलं । मेघस्रजितनिर्घोषं के वीरा पर्यवारयन् ।
 न हि पश्याम्यहं तं वै त्रिषु लोकेषु सञ्चय । क्रुद्धस्य भीमसेनस्य यस्मिष्टेदपतो रथे ।
 गदामुक्त्वा दन्तस्य कालस्यैव महासृष्टेः । न हि पश्याम्यहं तात यस्मिष्टेन रणाजिरे ।
 रथं रथेन यो हन्यात् क्रुद्धर क्रुद्धरे च । कस्तस्य पुरतः स्नाता वाचादपि शतक्रतुः । १२९९
 रथे क्रुद्धस्य भीमस्य मम पुत्रान् जिघासत । दुर्ध्याधनहिते युक्ता समतिष्ठन्त केऽपत ।
 भीमसेनमदाद्येस्तु रुमं दुर्ध्याधनोपमानम् । प्रधत्तो रथमुखे कीर्तिहजयतो वराः ।
 का स्यामानान् हि मे दुत्तान् भीमसेनवत्स्य संयुगे । कालमेव प्रजा सर्वां के भीमं पर्यवारयन् ।
 न मेऽर्जुनाङ्गय तादृक् कृष्णाक्षापि च शक्तताम् । ऊतमुग्धकला नैव यादृक्षोमाङ्गयं मम ।
 भीमवज्रैः प्रदीप्तस्य मम पुत्रान् दिधवत । के शूरा पर्यवर्त्तन्त तन्महाचक्षुः सञ्चय । १३००
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ तदा तु नर्दमानं तं भीमसेनं महारथ । तुमुत्तेनैव ब्रह्मेन कर्णोऽप्यपतद्वत् ।
 व्याधिपन् बलवचापमतिमात्रमन्येण । कर्णस्तु युद्धमाकाङ्क्षन् दर्शयिष्यन् बलं नवी ।
 इतोऽथ मार्गं भीमस्य यातस्तेव मलोद्दह । भीमोऽपि दृष्ट्वा कालेन पुरो नैकतर्जं स्थितं ।
 चुकोप बलवद्भीरुद्विषेपाक्ष त्रिलाशितान । तान् प्रत्यष्टकान् कर्णोऽपि प्रतोपं प्रेषयच्छरान् ।
 ततस्तु सर्वयोधानां यततां प्रेक्षतां तदा । प्रोत्पन्नैश्च गात्राणि कर्णभीमसमागमे । १३०१

रथिना सादिनाश्वेन तथो, शुभा तलखनं । भीमसेनस्य निमदं घोरां शुभा रणाजिरे ।
 खञ्ज भूमिश्च संरुद्धा मेनिरै चक्षिपर्षभा । पुनर्धरेण नादेन पाण्डवस्य महात्मन ।
 समरे सर्वयोधानां धनूयभ्यपतन् चितौ । विवस्त्रानि च सर्वानि मलभूषं प्रसुखुनु ।
 बाह्वानि महाराज बभूवुर्भिमपाणि च । प्रादुरावस्त्रिमित्तानि घोराणि च बभूवुनि च ।
 मृधकङ्कवलेद्यासीदन्तरीचं समावृतं । तस्मिन् तुमुत्ते राजन् भीमकर्षवमागमे । १२८
 ततः कर्णस्तु विंगत्या शराणां भीममादयत् । विव्याध चास्य स्वरितं सुतं पञ्चभिराशुगे ।
 प्रवृत्तः भीमसेनस्य कर्णस्यत्याद्रवद्वये । सायकानां चतुः पञ्चा क्षिप्रकारी महानस ।
 तस्य कर्णो महाराज सायकांयतुरोऽचिपत् । अथप्राप्तास्तु तान् भीम सायकैर्नतपर्वभिः ।
 विश्वेदे वज्रधा राजन् द्रव्यन् पाणिनाघवं । तं कर्णेन्द्राद्यामास शरमार्तरनेकश ।
 वृद्धाद्यमान कर्णेन वज्रधा पाण्डुमन्दन । विश्वेदे चापं कर्णस्य मुष्टिदे म् महारथ । १२९
 विव्याध चेनं दशभिः सायकैर्नतपर्वभिः । अथान्यद्भुतादाय ययं हत्वा च सुतज ।
 विव्याध समरे भीमं भीमकर्मा महारथ । तस्य भीमो वृद्धकुटूलीमशराक्षतपर्वस्य ।
 निचक्षानोरसि कुटु सुतपुत्रस्य वेगत । तै कर्णेऽराजत श्रेष्ठरोमघनैस्त्रिदा ।
 महीधन इवोदपल्लिङ्गैः भरतर्षभ । सुखाय चास्य रुधिरं विद्वस्य परमेष्ठुभिः ।
 धातुप्रखन्दिन शैलाद्यया गैरिफघातव । किञ्चिदिचक्षित कर्णे सुप्रहारामिषीक्षित । १३०
 सहायक धनुः हत्वा भीम विव्याध मारिय । चिषेप च पुनर्वाणान् शतशोऽय वद्वस्य ।
 स ह्याद्यमान वद्वसा कर्णेन वृद्धध्विना । धनुर्व्यामश्चिन्तौषमुतस्त्रयन् पाण्डुमन्दन ।
 चारयिस्त्रास्य भस्मेन प्राक्षिणोद्यमघादने । वाहाय चतुर वज्री ध्वस्तके महारथ ।
 हताशान्च रथान्मूर्धैमवशुत्य विगम्यते । खन्दन वृषसेनस्य समारोहश्महारथ ।
 निर्जित्य तु रणे कर्णे भीमसेन प्रतापवान् । नगद च महानादं पर्वन्त्यनिमदोपमं । १३१
 तस्य तज्जिदं शुभा प्रवृष्टोऽभूद्युधिष्ठिर । कर्णेन्तु निर्जितं मत्वा भीमसेनेन भारत ।
 समन्ताच्छृङ्गनिमदं पाण्डुसेनाऽक्रोतदा । बभूवेनाध्वनिं श्रुत्वा तावत्ता श्वान् भुञ्ज ।
 गाण्डीवं प्राचिपत् पार्थ, कृष्णोऽप्यजमवादयत् । तमन्नाह्वाय निमदं ध्वनिर्भीमस्य भवत् ।
 श्रुण्वतमहाराज सर्वं येनैषु मारिय । ततो व्यायच्छतामस्यै पृथक् पृथगजिह्वगै । १३२
 मृदुपूर्वञ्च राधयो वृद्धपूर्वञ्च पाण्डव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अष्टमस्कन्धपर्वणि कर्णपरागये एकान्विंशदधिकप्रतोऽध्याय ॥ १२८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् निक्षुलिते सैन्ये सैन्यवाचाञ्जुने गते । सत्त्वते भीमसेने च पुत्रस्ये द्रोणमभयात् ।
 त्रस्त्रेकरथेनैव मज्जत्यै विचिन्तयन् । स रथस्य पुत्रस्य त्रया परया युत ।
 दर्शनमभ्यव्रत द्रोणं मनोमादतवेगवान् । उवाच चेनं पुत्रस्ये शरम्याद्रुकोचन ।
 अञ्जुनो भीमसेनस्य सायकियापराजित । विजित्य सर्वसैन्यानि सुमहान्ति महारथाः ।

सम्प्राप्ताः सिन्धुराजस्य समीपमरिकर्षण । व्यायच्छन्ति च तत्रापि सर्वं एवापराजिताः ।

२११६

विजित्य सर्वसैन्यानि समुहान्ति महारथाः । कथं साक्षात्किमोमांथा व्यतिक्रान्ताऽपि मानद ।

आश्चर्यभूतं लोकेश्मिन् समुद्रस्यैव शोषणं । निर्जयस्तत्र विप्राय्य सान्तेनार्जुनेन च ।

तयव भीमघेनेन लोकः संवदते मृगं । कथं श्रेष्ठो जितः सङ्गे घर्मुर्बेदस्य पारगः ।

इत्येवं ब्रुवते योधा अश्वद्वेयमिदं तव । नाम एवतु मे नूनं मन्दभागस्य संयुगे ।

यच्च त्वां पुरुषस्याद्य व्यतिक्रान्तास्तयो रथाः । एवं गते तु ह्येतोऽस्मिन् मूढि यत्ने विवर्चितं ।

२११७

यद्गतं गतमेवेह श्रेयं चिन्तय मानद । यत् ह्येतं सिन्धुराजस्य प्राप्तकालमनन्तरं ।

तद्ब्रवीतु भवान् चित्रं साधु तत् संविधीयतां ।

॥ द्वेष्टो उवाच ॥ चित्रं यच्च महाराज यत्कृत्यं तच्च मे शृणु । यद्येहि समतिक्रान्ताः पाण्डवानां महारथाः ।

यावत्तेषां भयं पश्चात्तावदेषां पुरःपरं । तद्गरीयस्तरं मन्ये यच्च ह्यवधुनञ्चये ।

सा पुरस्ताच्च पदाच्च गृहीता भारतो यमू । तच्च ह्यवधमहं मन्ये सैन्यवसाभिरणयं ।

२११८

स मे रक्ष्यतमस्मात् कुड्माङ्गीतो धनञ्जयात् । गतो हि सैन्यवन्वीरो युयुधानश्चकोदरो ।

सम्प्राप्तं तदिदं धूमं यत्तच्छकुनिबुद्धिर्जनं । न समाधा जयो ह्यतो नापि तच्च पराजयः ।

इह नो त्वहमानानामद्य तावज्जयाजयो । यान्ता तान् त्वहते घोरान् शकुनिः कुहसंभदि ।

अज्ञानं च मन्यमान, प्राक् शरास्ते हि दुरासदाः । जनेऽवा निशिता घोराः शरा युगक्तनुच्छिदः ।

यत्र ते बहवस्तात कुरवः पर्यवसिताः । तेषां दुरादरं विद्धि शरावसान् विश्रम्भते ।

२११९

त्वहस्य सैन्यं राजान्न चूतस्य निक्षयः । सैन्यो हि महद्युतं समापन्नं परैः सह ।

अथ सर्वं महाराज त्यक्त्वा जीवितमात्मनः । सैन्यवस्य रणे रथां विधिवत् कर्तुमर्हय ।

तच्च नो त्वहमानानां भूयो तात जयाजयो । यत्र ते परमेष्वासा यत्ता रचन्ति सैन्यं ।

तच्च याहि भुवन्शीघ्रं तावत् रचस्व रविशः । इहैव त्वहमाश्रित्ये प्रेषयिष्यामि पापरान् ।

निरोह्यामि च पाञ्चालान् सहितान् पाण्डुसञ्चयेः । ततो दुर्योधन, प्रायात्तं समाचार्यैश्चावनात् ।

२१२०

उद्यत्यात्मानमुपाय कर्मण्येव शपदानुगः । चकरोवा तु पाञ्चाल्यो युधा मन्युस्तमोजैश्वर ।

वाञ्छितं सेनामन्येत्युत्तमः सव्यसाचिनः । यो हि पूर्वं महाराज वारितो क्षतवर्षणः ।

प्रविष्टेलर्जुने राज्ञस्तच्च सैन्यं युयुत्सया । पार्थेन सेनामायासौ कुहराजो ददर्श ह ।

ताभ्यां दुर्योधनः सार्द्धं समाप्यं गृहमुत्तमं । लग्नितस्तरमानाभ्यां धात्र्यां भारतो बली ।

तावन्निद्रवतामेवमुभाजुद्यतकार्मुके । महारथसमाख्यातो चक्षियप्रवरो युधि ।

२१२१

तमविध्ययुधामन्युस्त्रिशता कद्रुपनिभिः । विगत्या शारयिद्यापि चतुर्भिस्तरो हयान् ।

दुर्योधनो युधामन्योर्ध्वजमेकेपुण्याऽच्छिनत् । हपुण्य कार्मुकद्वयाच्च सद्यकर्तुं सुतस्तत्र ।

शारयिद्यास्य भस्मे रथनोडादपाहरत् । ततो विध्यच्छरैर्लोहैर्यत्तुर्भिस्तरो हयान् ।

युधामन्युश्च कुद्रुः शरान्क्षिप्रतमाहवे । व्यसृजत्तत्र पुच्छस्य तस्मात्तः क्षान्तामरे ।

तथोत्तमौजा. संकुद्ध इरेहमविभ्रुपितै । अविध्यसारथिश्चास्य प्राहिणोद्यमसादनं । १२१५
 दुर्व्योधनोऽपि राजेन्द्र, पाश्चात्त्योत्तमौजव. । अधान चतुरोऽस्यानान् उभौ च पार्ष्णिधारथौ ।
 उत्तमौजा हतायस्व हतसूतस्व संयुगे । आहरोह रथं भ्रातृयुधामन्योरभिवरन् ।
 स रथ प्राप्य तं भ्रातृदुर्व्योधनहवान् अरै. । बद्धमिस्त्राज्याभास ते हता. प्राप्तन् भुवि ।
 हृद्येयु पतितेष्वस्य चिच्छेद परमेपुष्पा । युधामन्युधेनु शीघ्रं शरावापञ्चवीर्यवान् ।
 हतायस्वतात् स रथादवमुत्थ नैरधम. । गदामादाय ते पुनः पाश्चात्त्यावभ्यधावत । १२१६
 तमापतन्तं सम्प्रेत्य क्रुद्ध परमुरज्जयं । अवसूतौ रथोपस्थान् युधामन्युत्तमौजयो ।
 तत स हेमचिधं ॥ खन्दनप्रवरं गदो । गदया पोथयामास सायस्वतध्वजं रणे ।
 हस्ता चैवं संपुन्रले हतायो हतधारयि. । मद्राज्जरथं दर्शमाहरोह वरन्तप ।
 पाश्चात्तानान् मुखौ तौ राजपुत्रौ महारथौ । रथावन्यौ समाह्वय बोभत्सुमभिजगमत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्व्योधनपुद्गे चिंशदधिकप्रोतेऽध्याय ॥ १३० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने महाराज बह्नामे लोमहर्षणे । व्याकुलेषु च सर्वेषु पीडयमानेषु सर्वेषु । १२१७
 राधेयो भीममानश्चैवपुद्गय भरतर्षभ । यथा नागो बने मार्गं भ्रंशो भ्रंशमभिव्रवन् ।
 ॥ धृतराज उवाच ॥ यौ तौ कर्णश्च भीमश्च सम्प्रयुद्धौ महाबलौ । चर्जुनश्च रथोपान्ते कीदृश. शोऽभवद्वप. ।
 पृथ्वी हि निर्जित कर्णो भीमसेनेन संयुगे । कथमूयस्त राधेयो भीममाग्राह्यहारय ।
 भीमो वा सूततनयं प्रत्युद्यात. कथं रणे । महारथं समाख्यातं श्रियथा प्रवरं रथं ।
 भीमद्रोणावतिक्रम्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । गान्धोता भयमादत्त विना कर्णं धनुर्ह्रं. । १२१८
 भयाज्ज श्रेते सततं चिन्तयन्मै महारथं । तं कथं सूतपुत्र हि भीमोऽयुध्यत संयुगे ।
 प्रह्वयै वीर्यहमज्ज समरेखनिवर्त्तिनं । कथं कथं युधां श्रेष्ठ भीमोऽयुध्यत सञ्जय ।
 यौ तौ समीपतुष्ट्यैरावर्जुनश्च रथं मति । कथन्तु तावद्युध्यता सूतपुत्रहृकादरो ।
 आहतं दर्शितं दुर्व्यं घृणी चापि ॥ सूतज ॥ कथं भीमेन युयुधे कुन्या वाक्यमनुस्मरन् ।
 भीमो वा सूतपुत्रेण स्मरन् वरं पुराकृतं । सोऽयुध्यत कथं वीर कर्णेन सह संयुगे । १२१९
 आग्रासो च सदा सूत पुत्रो दुर्व्योधनो मम । कर्णो ज्येष्ठः सन्निभः सहितान् पाण्डवानिति ।
 जयाशा यत्र मन्दस्य पुत्रस्य मम संयुगे । स कथं भीमकर्षाणं भीमसेनमुद्यत ।
 सं समाश्रित्य पुर्णैर्घ्नं हतं वरं महारथै । तं सूततनयं तात कथं भीमो ह्ययोधयत् ।
 अनेकान्मिफकाराय सूतपुत्रममुद्भवान् । आरमाणः कथं भीमो युयुधे सूतसूनुना ।
 घोऽजदत्तं श्रुतिर्वीर्यं सैवा रथेनैकेन वीर्यवान् । तं सूततनयं युद्धे कथं भीमो ह्ययोधयत् । १२२०
 यो जात कुण्डलाभ्यास कवचेन रुहिव च । तं सूतपुत्रं समरे भीम कथमयोधयत् ।
 यथा तयोर्बहुमभूत् यद्यमादिजयसुधोः । तन्ममाचक्ष्य तत्तेन कुबेरोहामि सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनस्त राधेयमुक्त्यु रथिनां वर । दशेव गन्तुं यवानां वीरौ लब्धधमञ्जयो ।

तं प्रयान्तमभिद्रुत्य राधेय कङ्कपचिभिः । अभ्यवपन्महाराज मेघो दृष्ट्वैव पथेतं ।

फुलता पङ्कजेनेव वल्लेणाभ्युत्थयन् वली । आजुहाव रणे यान्तं भीममाधिरयिषदा ।

१११

॥ कर्ण उवाच ॥ भीमार्जुनैस्त्वैव रणे खल्लेऽपि न विभावितः । तद्दर्शयिष्य कृष्णार्जुनं पृष्ठं पार्श्वदिद्रुचया ।

कुक्ष्याः पुच्छस्य सङ्घर्षेनेदं पाण्डवनन्दन । तेनं माममितः खित्वा शरवैर्धरवाकिर ।

भीमसेनसदाङ्गानं कर्णेनामर्षेययुधि । अद्रुमण्डितामाहृत्य सुतपुत्रमयोद्ययत् ।

अवक्रगाभिर्मिन्त्राणैरभ्यवपन्महाययाः । दैरयेदं दितं यान्तं सर्वशस्त्रविशारदं ।

विधित्व कजहस्तान् जिघोसुः कर्षमाशिषोत् । तौस्तु हतेतरान् सर्वान् भीमसेना महावतः ।

११२

तस्मै प्राञ्जदुपाणि विविधानि परन्तपः । समर्पयत् पाण्डजः क्रुद्धः शरवर्षाणि मारिय ।

तस्य तानोपवर्षाणि सक्तद्विरदमानिनः । सुतपुत्रेऽम्बमायाभिरपचत् स महावतः ।

स पदावन्महाराज विधया वै सुपूजित । आचार्यवन्द्येव्यासः कर्णः पर्यंशरुद्रये ।

शरक्षेण ॥ युध्यन्तं भीमसेनं श्रमयन्निव । अत्रामन्यत राधेयलममर्षो हृकोदरः ।

तन्नामृत्यत कौन्तेय, कर्णश्च खितमाहवे । युध्यमानेषु बोरेषु पश्यन्सुच समन्ततः ।

११३

तंभीमसेनं सम्याग्ं वसुदने सज्जानो । विद्याध बलवान् क्रुद्धोत्तैरिव महादिधि ।

पुनस्तु सुतपुत्रन् सुपुङ्खैर्बिभ्रौ शरैः । समुकेचिचवकर्णं निम्बिमेद चिचमभिः ।

कर्णो जाम्बूनदैर्जौले सङ्कसान् वातरक्षस । विद्याध तुरगान् बोरः पशुभिः पशुभिः शरैः ।

ततो वाणमयं कान्तं भीमसेनरथेभ्यः । कर्णेन विहितं राजन् निमेषाह्लाददृश्यत ।

सरथः सन्ध्यास्तपः ससुतः पाण्डवसुदा । प्राञ्जदत्त महाराज कर्णचापयुते शरैः ।

११४

तस्य कर्णसुतः पश्या कर्षमम् कवचं दृढं । क्रुद्धस्याप्यहतत्पार्श्वं नाराचैर्कर्मदिभिः ।

ततोऽचिन्त्य रुहाबाहुः कर्णकार्मुकमिच्छतान् । समाक्षिप्यदशक्षान् सुतपुत्रं हृकोदरः ।

स कर्णचापप्रभवानिपूनाग्नीविषोपमान् । विभ्रद्भौतो महाराज न जगाम शय्यां रणे ।

ततो दार्ष्टिमता भैरवैर्द्विनैसिम्पतेजैः । विद्याध समरे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् ।

अपन्नेनेव तं कर्णः शरैश्चन्द्रमवाकिरत् । भीमसेनं महाबाहुं केन्भवत् कथेयिषं ।

११५

मृदुपुष्पं हि राधेया भीममाजविषोद्ययत् । क्रोधपुष्पं तथा भीमः पुष्पैर्वैरमनुस्रारत् ।

तंभीमसेनो नामृत्यदवमानममर्षणः । स तस्मै व्यसृजन्मूर्ध्नि शरवर्षमभिबहा ।

तं शराः प्रेषितास्तेन भीममेनेन मधुगे । निपेतुं शर्वतो बोरं क्रुञ्चत इव पचिगः ।

हंसपुङ्गवः प्रसन्नाया भीमसेनधनुश्रुताः । प्राञ्जदत्तस्य राधेयं श्रमया इव पावकं ।

कर्णस्तु रयिनां श्रेष्ठकादमानः समन्ततः । राजन् व्यमुञ्चदुपाणि शरवर्षाणि भारत ।

११६

तस्य तानग्रनिप्रस्थानिपून् समरशोभिनः । चिच्छेद वज्रभिर्मैत्रैरथंमातङ्गं हृकोदरः ।

पुनय शरवर्षेण ह्लादयोभास भारत । कर्णो वैकर्तुमेव युद्धे भीमसेनमरिन्दमः ।

तत्र भारत भीमस्तु दृष्टवन्तः स्म शायकैः । समाक्षिततनुं वदो यद्विधं शत्रुभैरिव ।

हेमपुङ्खाञ्जिलाधौतान् कर्णं चापच्युताञ्ज्वरान् । दधारमग्ने वीरः खरस्योनिव रश्मिमान् ।

रुधिरचित्तवर्णाङ्गो भीमसेनो व्यरोजत । सृष्टद्वकुसुमापीडो वसनेऽग्नौ कष्टवत् ।

तनु भीमो महाबाहोः कर्णस्य चरितं रथे । नासृज्यते महाबाहोऽक्रोधादुदस्योचनः ।

स कर्णं पञ्चविंशत्या नाराचानां समार्षयत् । सद्यो धरमिव न्येतं गूढपादैर्विजोष्ये ।

पुनरेव च विव्याध पङ्क्तिरष्टाभिरिव च । मर्षस्त्रमरविक्रान्तः स्रुतपुच्छं तनुज्यञ्च ।

पुनरन्येन बाणेन भीमसेनः प्रतापवान् । सिच्छेद् कामुकं द्रुपं कर्णस्य प्रघसन्निव ।

जघान चतुरस्यान्वान् स्रुतश्च लरितः शरैः । नाराचैरकंश्यामैः कर्णं विव्याध चौरभिः ।

ते जम्बुधरपीमाशु कर्णं निर्भिधं प्रविणः । यथा जलधरं भित्वा दिवाकरमरीचयः ।

स वै कर्णो महत् प्राप्य क्षिप्तधन्वा शरः सहतः । तथाः पुरुषमौलो स प्रत्यापायाद्भ्यान्तरं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथद्वैतपथपर्वणि कर्णपरोजय एकविंशदधिकप्रतिपद्याय ॥ १११ ॥

॥ दृतराष्ट्र उवाच ॥ यस्मिन् जयाशा महतो पुष्पाणामम सञ्जय । तं भीमादिमुखं दृष्ट्वा किमु दुर्विधनोऽब्रवीत् ।

कथञ्च युयुधे भीमो वीर्यशायो महाबलः । कर्णो वायसमे तात किमकार्षीदित परं ।

भीमसेनं रणे दृष्ट्वा ज्वलन्नेमिव पावकं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ रथमन्यं समाध्याय विधिप्रत्नल्पितं पुनः । अभ्यात् पाण्डवं कर्णो वातोद्भूत इवाश्रितः ।

• क्रुद्धमाधिरर्धिं दृष्ट्वा पुष्पास्तव निशान्ते । भीमसेनममन्यन्त वेशानरमुखेऽनृतं ।

पापघ्नश्च ततः क्षत्वा तलघ्नश्च भैरवं । श्रमेवैतं रथिधेर्भीमसेनप्रसूतिः ।

पुनरेव तथोराजग धोर आशीन् समानामः । वैकर्तनस्य शूरस्य भीमस्य च महात्मनः ।

धरत्र्यो हि महाबाहू परस्परबधेष्विष्ये । त्वन्योऽन्यमीषाञ्जगते दहन्ताविव सोमनः ।

क्रोधाग्नेचयो तोमो निश्चमन्ताविवारिणौ । शूरवन्त्योऽन्यमाषाच ततश्चतुररिन्दमौ ।

व्याघ्राविश समरत्र्यो श्येनाविव च ओमगौ । शरमाविश संक्रुद्धौ युयुधाने परस्परं ।

ततो भीमः स्फुरन्क्रोधाग्रघधूते वनेऽपि च । विराटनगरे चैव दुःखं प्राप्तमग्निन्दमः ।

राडायां लीतरत्नानां हरणश्च तवात्मजः । स्रुतश्च परिक्लेप्तः सपुच्छेण तया क्षताम् ।

दग्धुमेष्टय घटं कुर्नीं कपुष्पां समानामयं । क्षण्यायां परिक्लेप्तं सभास्ये दुरात्मभिः ।

क्रैपपसपक्षेव द्वा प्रावणतं तथा । परधाणि च वाक्यानि कर्णेनोक्तानि भारत ।

पतिमन्यं परीषत्वं न सन्ति पतयशाः । पतिता नरके पार्थाः सर्वे स्रष्टृल्लोपमाः ।

• समघं तत्र कैरय यदूचुः कुरवसदः । दासभावेन क्षण्याय भोजुक्तामाः सुतास्तव ।

यथापि तान् प्रमजतः क्षण्याजिनिवाशिनः । परधाप्युक्तवान् कर्णः समायां सन्निधौ तत्र ।

लण्णीक्ष्य यथा पार्थास्तत्र पुत्रो ब्रजलाह । विवमस्यान् समस्रो हि धरत्र्यो गतचेतवः ।

वात्यान् प्रमृतिं चारिणः स्यान्नि दुःपानि चिन्तयन् । निरभिघत धर्मात्मा भोवितेन द्रुकोदरः ।

ततो विस्मयं समदह्मेमष्टं दुरासदं । पापं भरतशार्दूलं त्यक्तात्मा क्षयमभ्ययान् ।

स सायकमयेजोर्तेर्भीमः कर्षयन्मृति । भानुमद्भिः शिवाघोर्तेर्भीमोः प्राच्छादयन् प्रभां ।

ततः प्रहस्थाधिरयिष्णुर्मस्य शिवाग्निं । व्यधमद्भूमवेनस्य शरजालानि पचिमिः ।

महारथो महाबाहू महाबाणैर्बहावलः । त्रिधाधाधिरयिर्भीमं नवमिर्निर्मितैस्त्रिदा ।

१३११

स तोवैरिव सातङ्गो वार्यमाणः पतत्रिमिः । अभ्यधावन् सध्मानः सुतपुत्रं वृकोदरः ।

तमापतन् वेगेन रभसे पाण्डवर्ममं । कर्णः प्रत्युद्यौ क्रुद्धो मत्तो मत्तमिव द्विपं ।

ततः प्रभाप्य जटजं भेरीशतधमस्त्रनं । अचुम्बत बले धर्पादुद्धृतं द्वय सागरः ।

तदुद्धृतं बलं दृष्ट्वा नागावरयपत्तिमन् । भीमः कर्णं समासाद्य ह्लादयामास सायकैः ।

अस्मानृचसवणौ च हंसवर्णौ हंशोक्तमैः । व्यामिश्रयद्रसे कर्णः पाण्डवं ह्लादयन् शरैः ।

१३१२

श्चत्वर्यान् हयान् हंसैर्मिश्रान् सावतरंहवः । निरीक्ष्य तत्र पुत्राण् ह्लाहाकृतमभूदुत्तं ।

ते हया बह्मभोभन्त निमित्तो वातरंहवः । शिताशिता महाराज यया योधि बलाहकाः ।

शरक्षो क्रोधताम्रावौ प्रेक्ष्य कर्णवृकोदरौ । सन्तप्ताः समकण्ठत तदोपा वै महारथाः ।

यमराजोपमं घोरमासोदायोधनं तयोः । दुर्हर्म भरतयेष्ठ प्रेतराजपुरं यथा ।

समाजमिव तत्रिव मेघमाणा महारथाः । मालचयन् जयं व्यक्तमेकक्षेत्रं महारथैः ।

१३१३

तयो मैत्रन्त बर्महं ध्वजिष्ठं महाक्षयो । तत्र दुर्धमं निवे राजन् सपुत्रस्य विंशत्यै ।

ह्लादयन्तौ हि शत्रुभावव्योऽन्यं सायकैः श्रितैः । शरजालाहतं व्योम चक्रातोऽतुतविक्रमौ ।

तावन्वोऽन्यं जिघांसतौ शरैस्तीक्ष्णैर्महारथौ । मेघणोयतगरवासां दुष्टिमन्त्राविवास्तुदौ ।

सुवर्णविक्रान्तौ वायान् प्रमुञ्चन्तावरिन्दमैः । भास्वरं व्योम चक्राते मशोष्कामिनिर्वभ्रमौ ।

ताभ्यां मुक्ता शरं राजन् गार्हपन्नाद्यकारि । श्रेष्ठ शरदि मत्तानां शरवानामिवाभरे ।

संघर्षं सुतपुत्रेण दृष्ट्वा भीममरिन्दमं । अतिभारममन्यतां भीमे कृष्णधनञ्जयौ ।

ततोऽधिरयिभीमाभ्यां शरैर्भुजैर्दुर्ढं हता । दधुपातमतिक्रम्य पेतुरथवरहिपाः ।

पतन्ति पतितैश्चाभ्यर्गतासुभिरनेकैः । कृतौ राजन्महाराज पुत्राणां ते जनः स्रगः ।

मनुष्यान्शृगजानाञ्च शरीरैर्गन्तव्यवितैः । सद्येन भूमिः सञ्चये संहता भरतर्मम ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथयथयथपर्वणि श्रीमकर्णयुद्धे द्वात्रिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

॥ छतराष्ट्र उवाच ॥ अत्युद्धृतमहं मन्ये श्रीमसेमस्य विक्रमः । यत्कर्णं योधयामास यमरे सधुविक्रमं ।

१३१४

धिदमानपि योद्युक्तान् सर्वैश्चक्रवरान् युधि । वारयेद्यैः रणे कर्णः सयचासुरमानवान् ।

स कर्णं पाण्डवं युद्धे आजमानमिव त्रिया । नातरत् संयुगे पार्थं तदनाचल सञ्चय ।

कपलं युद्धं समूतं तयोः प्राणदुर्दरं । अत्र मन्ये समायत्तौ जयो बाह्वय एव च ।

कर्णं प्राप्य रणे सन् सम पुनः सुयोधनः । अतनुवधते पार्थान् सगोविन्दान् समास्रतान् ।

मुना त निमित्तं कर्णमवलम्ब्य मर्कटैः । भीममेवेन यमरे मोहयामिब्रतो व मां ।

विनष्टान् कोरवाभ्ये मम पुत्रस्य दुर्नयैः । नहि कर्णो महेष्वासान् पार्थान् जेयति सञ्चय ।

१३१५

कृतवान् यानि पुद्गलानि कर्णं पाण्डुसुतैः सह । सर्व्वं पोण्डवा कर्णमजेयन्त रणाजिरे ।

अजेयाः पाण्डवास्तात देवैरपि सवास्रवै । नच तदुच्यते मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम ।

॥ धनं धनेश्वरस्यैव ज्ञत्वा पार्थस्य मे मृत । सधुमेष्टुरिवाबुद्धिं प्रपातं नावबुध्यते ॥ १ ॥

निष्कृत्या निष्कृतिप्रदो राज्ञो ह्यन्ता महात्मनां । जितमित्येव भूषाण पाण्डवानवमन्यते । ॥ १४ ॥

पुत्रस्वेहाभिभूतेन मया चाप्यहतात्मना । धर्मं खिता महात्मानो निहता पाण्डुनन्दनाः ।

शमकाम, सदा पांथां दीर्घापेक्षो युधिष्ठिरः । अशक्त इति मन्वाने, पुत्रैर्मम निराकृतः ।

तानि दुःखान्यनेकानि विप्रकाराण्य सर्व्वम् । यदि ज्ञत्वा महाबाहोर्भीमोऽप्युध्यत स्रुतजं ।

तस्मान्मे सञ्जय बृहि कर्णभोमौ यथा रणे । अयुध्येतां युधि श्रेष्ठो यत्सर्वधैरिणः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन्ययावृत्तं सङ्गातं कर्णभीमयोः । परस्परं बध्नेप्लेक्षावन् कुञ्जरयोस्त्रिवि । ११०

राजनैककर्त्तव्यो भोमं कुह कुहमरिन्दमं । पराकान्तं परिक्रम्य विस्थाप्य चिन्ता शरैः ।।।

महाविगै, प्रसन्नायै शातकुम्भपरिष्कृतै । अहमङ्गरतयेष्ट भोमं वैकर्त्तन-धरैः ।

तस्यास्यतो धनुर्भीमश्चकर्त्तं निशितैस्त्रिभिः । रथगोडाश्च धर्मारं भस्त्रेणापातयत द्वितौ ।

स याज्ञन् भीमसेनस्य बन्धवैकान्तो भयं । शक्तिं केनकवैदूर्यं विषदण्डो पराभूतः ।

अमृतं च महाशक्तिं कालशक्तिमिवापरां । समुत्तिष्ठ्य च रात्रेयः सन्ध्याय च महाबलः ।

चित्तेप भोमसेनाय जीवितान्तकरीमिव । अकिं विमुञ्च्य राधेय पुरन्दर इवाग्रनि ।

मनाद् सुमहानादं ब्रह्मवाक् सुतनन्दन । तच्च ज्ञाद ततः श्रुत्वा पुनस्ते हर्षिताभवन् ।

तां कर्णभुजनिर्मुक्तामकंवेद्यानरप्रभां । शक्तिं विधत्ति सिद्ध्येदभीमः । यत्प्रभिराश्रये । ॥

५१ द्धित्वा शक्तिं ततो भीमो निमुक्तोऽरुणश्चिभं । मार्गमात्र इव प्राणान् सूतपुत्रस्य मारिष्य । ५२

प्राहिणोत कृतसंरम्भ शरान् वह्निवाचसः॥ स्वर्णपुद्गान् शिवाधोतान् यमदण्डोपमान्मुधे । २१॥ ११

कर्पोऽप्यन्यद्गुणं ह्येवमुक्तं दुरासदं । विकृत्तं महातेज व्यसृजत् सायकांसेदा ।

तान् पाण्डुपुत्रसिद्धे नवभिर्नतपर्वभिः । षडुपेण निर्मुक्तामरराज महाप्रान् ।

द्वित्वा भीमो महाराज नादं सिंहद्वानन्दतं । तौ दृषाविव नन्दनौ वल्लिनौ वासितान्तरौ ।

शार्दूलालिव चान्याऽन्यमामिषार्थेभ्यमर्जतां ॥ अन्येऽन्यं प्रजिहोर्धन्नावन्योऽन्यस्यान्तरैषिणे ।

अन्याऽन्यमभिधीयन्ता गोष्ठेऽपि महर्षेभ्यः । महाभागात्रिवासाद्य विवाण्यै परत्वरं । १७ १८ १९ ४४८५

मरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजगमुत । निर्दहन्तां महाराज शरदृष्ट्या परस्परं ।

अन्यान्वमभिविक्तौ कोपाद्विद्वत्प्रपत्तौ ।। १७७७ ।।

प्रहसनी तथा ज्योत्स्नं भक्त्यनौ मुकुभुक्तं । गङ्गा मन्दस्य सुभाषा युयुधातु परस्परं ।

तद्य भोम पुनश्चपमुधै चिच्छेदभोरिव । ब्रह्मवर्षाय तानशानवाणिनिन्येयमचयं ।

सारथिश्च तथाऽप्यस्य रथमोडादपातयत् । ततो धैर्कर्मणः कर्णशिन्तां प्राप दुरत्ययां ।

संज्ञायमानः समरे इत्याद्यो हतसारथि । मोहिता ग्ररजालेन कृतैथं नाभ्यपद्यत ।

तथा कृत्वा गतं दृष्ट्वा कर्णं दुर्योधनो नृपः । वेपमान इव क्रोधाद्वादिदेशाय दुर्जयम् । १

गच्छ दुर्जय राधेयं पुरो यमति पाण्डवः। अहि हवरकं क्षिप्रं कर्णस्य बलमादधत्।

एवमुक्तस्तथेत्युक्ता तव पुत्तस्तवात्मजं । अभ्यद्रवद्भोमभेनं व्यासक्तं विकिरञ्जुरैः ।

स भीमं नवभिर्जाणैरुद्यानदृग्भिरार्हयत् । पङ्क्तिं सतं त्रिभिः केतुं पुनस्तथापि वषट्भिः ।

भीमसेनोऽपि संक्रुद्धः साश्वद्यन्तारमाशुगैः । दुर्जयं मित्रभर्षाणमनेयक्षमसादनं । ११

स्वतन्त्रते चितौ चित्रं चेष्टामात्रं ध्येयारगं । रुदन्नात्तस्त्व सतं कथंयुक्ते प्रदर्शितं ।

स तु तं विरयं हृत्वा स्मयत्यन्तवैरिणं । समाचिनोदाणगणैः प्रतप्नोमिव शङ्खभिः ।

तथाऽप्यतिरथ, कथं। मिथुमानः स सायकैः। न जहौ संसरे भीमं क्रद्वह्यं परन्तपः।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णभोमयुद्धे अयस्त्रिंशदधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सर्वं या विरयः कर्षः पुनर्भागेन निर्जितः । रथमन्यं समाख्याय सद्यो विव्याध पाण्डवं । ११० ॥

महागजाविवासाद्य विपाणयैः परस्परं । श्वरेः पूर्णायतासृष्टैरन्योन्यमभिजप्रसुः ।

अथ कर्णः प्रदयातेभिर्मिसेनं समापयत् । जनाद् बलवन्नादं पुनर्विस्थाप्य शौरसि ।

तं भीमो दशभिर्बाणैः प्रत्यविष्यदजिह्वैः । पुनर्विब्याध विप्रत्या शराणां नतपश्वरं ।

कर्णस्तु नवभिर्भिमं विद्धा राजन्सुनान्तरे । ध्वजमेकेन विव्याध शायकेन द्वितेन च ।

सायकानां ततः पार्थं विषष्ट्यां प्रत्यविध्यत । तेषैरिव मेहानागं कशाभिरिव वाजिनं ।

सोऽति विद्वो महाराज पाण्डवेन यमस्त्रिना । सङ्कषी सेविहन् योरेः मोधसंरतोपनः ।

ततः शरं मधाराज संवैकायविदारणं । आहिणेह्नीमभेनाय बधायेद् इवाग्रनि ।

स निभिद्य रणे पार्थै स्तपुत्रधनुष्यतः । अगच्छद्द्वारयन् भूमिं चित्रपुङ्खः प्रितोमुखः ।

ततो भीमो महाबाहुः क्रोधधरः कृतोचनः । वज्रकन्यां चतुष्पिङ्गुं गुप्तीं शक्याङ्गदीं गदां ।

प्रादिषोत् सूतपुत्राय पंड्यिमविचारयन् । तथा जघानाधिरथेः सद्यमान् बाधुशक्तिनः ।

गङ्गाया भारतः क्रुद्धो वज्रैश्च द्वासुरान् । ततो भीमो महाबाहुः पुराभ्या भरतर्षभ ।

ध्वजमाधिरयेच्छित्वा सुतमभ्यर्चयेत् । इतामसुतमुत्तुञ्ज्य स रथं परिततध्वजं ।

विष्णारयन् धनुः कर्णस्तसौ भारत दुर्धनाः । तत्राहुतेमपश्याम राधेश्च पराक्रमं । . .

विरघो रघिनां श्रेष्ठो वारयामास यद्रिपुं । विरघं तं नरश्रेष्ठं हृष्टाधिरघिमाहेव ।

दुर्योधनस्ततो राजसभ्यामागत दुर्मुखः । एष दुर्मुखः राधेयो भीमेन विरप्योक्तः ।

तं रथेन नरक्रेष्ठं सम्पादय महारथं । दुर्व्याधनवचः श्रुत्वा ततो भारत दुर्मुखः ।

वरमापोऽभयात् कण भीमश्चावारयच्छरेः । दुर्मसं प्रेत्य सङ्ग्रामे सप्तपुत्रपदानुगं ।

वायुपुत्रः प्रहृष्टो भूत्सु कृत्यो परिचेवहन् । ततः कर्णं महाराज वारयित्वा शिलोमुखः ।

दुर्मुखाय रथं धीमं प्रययामास याण्डवः । तस्मिन् च जे महाराज नवामनतपन्नामः ।

सुमुखं दुर्मुखं भोमः शरैर्निन्ये यमवयं । ततस्तमसाधिरापः सन्दन दुमुख इत ।

प्रास्थितः प्रथमो राजन् दीपमान इवाग्रमान् । ग्रथानं भिन्नमर्षाणं दुर्मुखं मोषितोचितं ।
 दृष्ट्वा कर्णोऽनुपूर्णां चो मुहूर्तं नाभ्यवर्त्तत । तं गतासुमतिक्रम्य कृत्वा कर्णः प्रदक्षिणं ।
 दीर्घमुष्णं यस्मिन् वीरो न किञ्चित् प्रत्यपद्यत । तस्मिंस्तु विवरे राजसाराधान् गार्हवाधसः ।
 प्राक्षिपोत् सूतपुत्राय भीमसेनयतुर्हय । ते तस्य कवचं भित्वा खर्षपुङ्खा महौजसः ।
 हेमचित्रा महाराज द्योतयन्तो दिशो दध । अपिबन् सूतपुत्रस्य मोषितं रक्तभोजना । ११९८
 क्रुद्धा हव मनुष्येभ्य भुजङ्गाः कालपोदिताः । प्रवर्षमाणा मेदिन्या ते व्यरोचन्त मार्गणाः ।
 अर्द्धप्रविष्टाः संरम्भा विलानोव महोरगाः । तं प्रत्यविष्यद्वाधेयो जाम्बूनदविभूपितैः ।
 चतुर्हयभिरत्युपैर्नाराचैरविचारयन् । ते भीमसेनस्य भुजं बध्यं निर्भिद्य पचिण ।
 प्राविशन्मैदिनीं भीमाः कौस्तुभपरया हव । ते व्यरोचन्त नाराचाः प्रविशन्तो वसुधरैः ।
 गच्छत्यसं दिनकरे दीपमाना इवाग्रवः । स निर्भिद्यो रणे भीमो नाराचैर्भक्ष्यमेदिमि । ११९९
 सुखाव दधिरं भूरि पश्यतः सलिलं यथा । स भीमस्त्रिभिरायुक्तः सूतपुत्रं पतचिनिः ।
 सुपर्णवेगेर्नित्याध कारयिष्याद्य सप्तभिः । स विह्वलो महाराज कर्णो भीमबलाह्वितः ।
 'माद्रवज्जवैरचैरर्षं त्यक्त्वा महायन्त्राः । भीमसेनस्तु विस्फाव्यं चापं हेमपरिकृतं ।
 आहवेऽतिरघोऽतिष्ठज्जवन्निवे कुताग्रम् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रौपदीर्षणि जयद्रथवधपर्षणि कर्णपर्वणि चतुर्लिंगदधिकर्णोऽध्यायः ॥ १२४ ॥
 '॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ देवमेव परं मन्ये धिक् पौरवधमनर्थकं । यत्तु धिरथिरायसो नातरत् पाण्डवं रणे । १२००
 कर्णः पार्थान् सगोविन्दान् जेतुमसहते रणे । न च कर्णसमं योधं लोके पश्यामि कश्चन ।
 इति दुर्योधनस्याहमशोधं जल्पतो मुहुः । कर्णो हि बलवान् शूरो दृढधन्वा जितकामः ।
 इति मामप्रवीत् सूत मेन्द्रो दुर्योधनः पुरा । वसुधेयवहायं मां मातुं देवापि संयुगे ।
 किमु पाण्डुसुता राजन् गतवत्त्वा विचेतवः । तव तं निर्जितं दृष्ट्वा भुजङ्गमिव निर्बिम्बं ।
 युद्धात् कर्णमपक्रान्तं किं क्लित दुर्योधनोऽप्रवीत् । अथो दुर्मुखमेवैकं पुष्टानामविशारदं । १२०१
 प्रविशयद्बहुतवधं पतङ्गमिव मोहितः । अत्ययामा महाराज क्षपः कर्णस्य बह्वताः ।
 न शक्ताः प्रमुखे स्थातुं भूमं भीमस्य सञ्चय । सेऽपि चास्य महाघोरं घलं नागायुतोपमं ।
 जामन्तो यवसायस्य क्रूरं भारुतेजसः । किमर्थं क्रूरकर्षाणं धमकालामभोमं ।
 मत्तधरं भवोर्व्यशाः कोपयिष्यन्ति संयुगे । कर्णस्त्वैका महाबाहुः स्वबाहुमलमायितः ।
 भीमसेनमनादृत्य रणेऽपुष्यत सूतज । योऽगयत् समरे कर्णं पुरन्दरं इवाधुरं । १२०२
 न स पाण्डुमुनो जेतुं शक्नुवन् केनचिदाश्रये । द्रोणं यः सम्प्रमथ्यैकः प्रविष्टो मम वाहिनीं ।
 भीमो धमञ्जयाप्येपी कलमर्षेऽप्यिजीविषु । को हि यञ्चय भीमस्य स्थातुमसहतेऽपतः ।
 उदगताश्रमिवसस्य महश्चेत्येव दामनः । मेनराजपुरम्याय निवर्त्ततापि मानवः ।
 न भीमसेनं सम्प्राप्य निवर्त्तत कदाचन । यतश्चा हव वदन्ति प्राविशयस्योत्तमः ।

ये भीमसेनं संकुहमन्धधावन्मोहिताः । यत्तत्समायां भीमेन मम पुत्रवधाशयं ।

५१.

उक्तं संरम्भिणेण कुरुणाऽदृष्टता तदा । तन्नूनममिषसिन्धु दृष्ट्वा कर्णं विनिर्जितं ।

दुःशासनः सह भ्राता मयाङ्गीमादुपारमत् । यद्य सञ्चय दुर्वृद्धिरप्रवोत् घमिता मुहुः ।

कर्णो दुःशासनोऽहश्च ज्येष्ठासौ युधि पाण्डवान् । स नूनं विरयं दृष्ट्वा कर्णं भीमेन निर्जितं ।

प्रत्ययानाच कृष्णस्य शृङ्गं तप्यति सञ्चय । दृष्ट्वा भ्रातृन् हतान् सङ्क्षे भीमसेनेन दंशितान् ।

आत्मापराधे समसहृन्तं तप्यति पुच्छकः । को हि जीवितमन्विच्छन् प्रतीपं पाण्डवं प्रजेत् ।

५२.

भीमे भीमायुधं मुहुं साक्षात्काचमिव स्मितं । बहवामुखमथेष्टा मुचेतापि हि भानवः ।

न भीममुखमस्मात् मुचेदिति मतिर्धम । न पाप्यो न च पाप्माणा न च केचनपाप्यकी ।

जानन्ते युधि संस्था जीवितं परिरक्षितं । श्वेता मम सुतानां हि विपक्षं हत जीवितं ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ यत्सं गोषधि कौरव्य वंत्तमाने जनचये । तमस्य जगते मूढं विनाशय न संशयः ।

सद्यं वैरं महत्तला पुत्राणां वचने स्मितः । उच्यमानो न यच्छेषे मर्त्यः पथ्यमिवोषधं ।

५३.

स्वयं पीता महाराज काष्ठदूटे सुदुर्भरं । मखेदानीं कथं छत्स्नमवाप्नुहि नरोत्तम ।

यत्तु कुसयसे योधान् युध्यमानान् यथावत् । तव ते कर्णं विद्यामि यथा युद्धमवर्त्तत ।

दृष्ट्वा कर्णं तु पुत्रासौ भीमसेनपराजितं । नाम्भ्यन्त महोधायाः योदध्याः पद्म सारिष ।

दुर्मण्डेऽपि दु सद्य दुर्भेदा दुर्धरो जयः । पाण्डवं चिन्तयन्नाहोत्सृज्यतेपमुपाद्रवन् ।

ते समन्तान्महाबाहुं परिवार्य हुतोदरं । दिग्गः शत्रूः समादृष्ट्वाऽऽवमानास्मिव ब्रजे ।

५४.

आगच्छतस्मान् सदृशं कुमारान् देवकपिणः । प्रतिप्रयाह यमरे भीमसेना दृषजिव ।

तव दृष्ट्वा तु तनयान् भीमसेनपुरोगमान् । अभ्यवर्त्तत राधेयो भीमसेनं महाबलं ।

विद्यजन् विविधांस्तोत्रान् स्वर्णपुष्पाञ्जलिभिराश्रितान् । तन्तु भीमोऽभ्यवाप्तूषं वार्यमाणः सुतेक्ष्व ।

कुरवस्तु ततः कर्णं परिवार्य समन्ततः । श्रवाकिन् भीमसेनं श्रूयैः सद्यतपर्वभिः ।

तान् वापेः पक्षविश्रया आयाचाजवरर्षमान् । बहूतान् भीमघ्नयो भीमो जित्य यमचयं ।

५५.

आपतन् सन्देहेभ्यस्ते शङ्कैः सुतेर्गताधव । चिचजुष्यधरा भग्ना वामेनेव महाद्रुमाः ।

तदहृतमपय्याम भीमसेनस्य विक्रमं । संवार्याधिरक्षि वाणैर्यज्जघान तवात्मजान् ।

स वार्यमाणो भीमेन त्रिनेत्राद्यैः समन्ततः । सुतपुत्रो महाराज भीमसेनमवैषत ।

तं भीमसेनः संरक्षत् क्राधसंरक्तोऽचनः । विलस्य तु महचापं मुहुः कर्णमवैषत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथयथयथपर्वणि भीमपराक्रमे पक्षत्रिंशदधिकवर्त्ततेऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ तवात्मजान् पतितान् दृष्ट्वा कर्णः प्रतापवान् । कोधेन महताविष्टो निर्बिन्दोऽभूत् जीवितान् ।

५६.

आगच्छन्मित्रात्मानं मेने चाधिरदिशदा । यथयथं तव सुता भीमेन निहता यथे ।

भीमसेनस्यः मुहुः कर्णस्य निशितान् यतान् । विषयान् स संभ्रान्तः पूष्यैरमनुष्यैरनू ।

स भीमे पक्षमिर्बिन्दा राधेयः प्रहसजिव । पुनर्बिन्दाय कथया स्वर्णपुष्पैः शिवाजिते ।

अविचिन्त्याय तान् वाणान् कर्णेनास्त्रान् वृकोदरः । रणे विव्याध राधेयं श्रौतामतपर्वणा ।
 पुनय विमिश्रैकीकृतैर्विज्जा मर्षसु पञ्चभिः । धनुष्यिच्छेद भलेन सुतपुत्रस्य मारिव । ११८०
 अथान्यद्गुरुरादाय कर्णे भारत दुर्धनाः । द्रुपदिच्छादयामास भीमसेनं समन्ततः ।
 तस्य भीमो हयान् हत्वा विनिहत्य च मारयि । प्रजहास महाहास कृते प्रतिहते पुनः ।
 द्रुपि कर्मुकश्चास्य चकत् पुष्टपर्वम । तस्यपात महाराज स्वर्णशृङ्गं महास्रगं ।
 अवारोहद्रथात्तस्मादथ कर्णे महारथः । गदं शस्त्रं च समरे भीमाय ग्राहिणोद्गुहा ।
 तामापतन्तीं सहसा गदो दृष्ट्वा वृकोदरः । शरैरवारयद्राजन् सर्वसैन्यस्य पश्यतः । ११८१
 ततो वाणसहस्राणि प्रेषयामास पाण्डव । सुतपुत्रस्यधाकाङ्क्षी त्वरमाणः पराक्रमी ।
 तानिपूतिपुमि कर्णे वारयित्वा महान्धे । कवचं भीमसेनस्य पातयामास सायकैः ।
 अथैनं पञ्चविंशत्या शुद्रकाणां समापेयत् । पश्यतां सर्वसैन्यानां तदहृतमिव भवत् ।
 ततो भीमो महाराज जवभिर्नतपर्वभिः । प्रेषयामास धनुः सुतपुत्रस्य मारिव ।
 ते तस्य कवचं भित्त्वा तथा बाहुञ्च दक्षिणं । अभ्यवहृरर्णे तीक्ष्णा बलीकमिव पद्मगाः ।
 बज्जाशमानो वाणैश्चर्मैर्मसेनधनुस्तुते । पुनरेवामबलकर्णे भीमसेनपराङ्मुखः ।
 ते पराङ्मुखमालोक्य पदातिं सुतनन्दनं । कौन्तेयशरसङ्घं राजा दुर्व्याधनोऽब्रवीत् ।
 त्वरध्वं सर्वतो यत्ता राधेयस्य रथमगति । ततस्तव सुता राजन्मुक्ता भ्रातृव्येणोद्भूत ।
 अभ्यय पाण्डवं युद्धे विभुजन्तः शिलीमुखान् । चित्रोपचित्रचित्राचस्यारुचिवः शरसनः ।
 चित्राद्युच्चित्रचक्रो समरे चित्रयोधिन । तानापतत रेवाद्भीमसेनो महारथः । ११८२
 एकैकेन शरेणास्य पातयामास ते सुतान् । ते हतान्यपतन् भूमौ यातदेशा इव द्रुमाः ।
 दृष्ट्वा विनिहतान्पुत्रांस्तव राजन् महारथान् । अश्रुपूर्णमुख कर्णे, चक्षुः सस्फारतदृशः ।
 रथमन्यं समाख्याय विधिवन् कल्पितं पुनः । अभ्ययान् पाण्डवं युद्धे त्वरमाणः पराक्रमी ।
 तावन्व्याज्यं शरैर्विज्जा स्वर्णपुष्टैः प्रलीगते । व्यभाजतो यथा मेघो संख्योऽस्यैव रश्मिभिः ।
 पटुचिन्तितो भवेन्निर्मितैस्तिग्मतेजैः । यथमल्लवचं कुहूः सुतपुत्रस्य पाण्डव । ११८३
 सुतपुत्रोऽपि कौन्तेय शरैः सन्नतपर्वभिः । पद्माश्रता महाबाहुर्विव्याध भरतपर्वम ।
 रक्तचन्दनदिग्धाङ्गो शरैः कृतमहाशरैः । शोणितान्मौ स्यराजतां सङ्गस्यैविविरोदितौ ।
 तौ शोणितोचितैर्गात्रैः शरैस्त्रिस्तननुच्छेदैः । कर्णेभीमौ व्यराजतां निर्मुक्ताविव पद्मगौ ।
 व्याघ्राविव भरत्याघौ दंष्ट्राभिरितरेतरं । शरधारामृजौ वोरौ मेघाविव ववर्ततुः ।
 वारत्याविव शान्याज्यं विषाणाभ्यामरिन्दमौ । निर्भिन्दमौ स्रगावाणि सायकैश्चानुरेजतुः । ११८४
 नादयमौ प्रपन्ने विक्रीडमौ परस्परं । मण्डलानि विकुम्भाणौ रथाभ्यां रथसप्तमौ ।
 छपाविव च महंभौ बलिगौ शायितान्तरे । सिंहाविव पराक्रमौ नरविंशे महावैशे ।
 परस्परं वोढ्यमारेः क्रोधधरतलोचनौ । द्युधामते महावीर्यौ शक्रवैरोचनौ यथा । ११८५

११८०

११८१

११८२

११८३

११८४

११८५

ततो भीमो महाबाहुर्भुजाभ्यां व्याचिपन् धनुः । व्यरोचत रणे भीमः सविद्युदिव तोयदः ।

स चापघोषस्तनितः शरधारामुदे। महान् । भीममेधो महाराज कर्णपर्वतमाट्टयान् ।

ततः शरसहस्रेण धनुर्मतेन भारत । पाण्डवो व्यकिरत्कर्णं भीमो भीमपराक्रमः ।

तत्रापश्यंस्तव सुता भीमसेनस्य विक्रमं । सुपुङ्गवः कङ्कवासोभिर्धत्तुर्णैः क्वादयश्चरैः ।

स नन्दयन् रणे पार्थं केवचस्य यमस्त्रिनं । सात्यकिश्चकरचैः च भीमः कर्णमयोधयत् ।

विक्रमं भुजयोर्ध्व्यै धैर्यैश्च विदितात्मनः । पुष्पाक्षव महाराज दृष्ट्वा विमनसोऽभवन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमपुङ्गवे षट्त्रिंशदधिकश्लोकाध्यायः ॥ १३६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनस्य राधेयः श्रुत्वा व्यातलनिस्रग् । नास्त्ययं यथा मत्तो गजः प्रतिगमस्त्रिनं ।

सोऽप्यकस्य मुहूर्तं तन्तु भीमसेनस्य गोचरात् । पुष्पाक्षव इदमयं भीमसेनेन पातितान् ।

तानवेष्ट्य नरश्रेष्ठ विनया दुःखितस्तदा । निःश्वसन् दीर्घमुष्णस्य पुनः पाण्डवमभ्यधात् ।

स ताक्षनयनः क्रीधान् श्वश्रिव महोरगः । बभौ कर्णः शरानस्यन् रक्षिवानिव भास्करः ।

रक्षितालैरिवाकंक्ष दितैर्भरतर्षभ । कर्णचापपशुतेर्भाणैः प्राच्छाद्यत द्रकोदरः ।

कर्णचापपशुतास्त्रिषाः शरा बहिर्णवावधः । विविशुः स्वर्गैः पार्थं वासादेवाण्डजा इमं ।

कर्णचापपशुता वाणाः सप्ततन्नास्तनतः । हस्तपुङ्गवा व्यराजन्त इवाः श्रेणीकृता इव ।

चापध्वजोपस्करभेद्यन्त्रादीषामुखात् ध्वजात् । अभवन्तो बहुरस्यन् राज्ञाधिपत्ये शराः ।

खं पूरयन्महावेगान् खगमान् यमप्रवासयः । सुवर्णजित्वांश्चिचान्मुनेषाधिरयिः शरान् ।

तन्मनकमिवायस्तापतर्णनं द्रकोदरः । त्यक्त्वा प्राणान्तिकस्य विव्याध नवभिः शरैः ।

तस्य वेगमघस्रस्र दृष्ट्वा कर्णस्य पाण्डवः । महतय शरीधास्तासैवाव्ययत बोधवान् ।

ततो विव्याधाधिरचे शरजालानि पाण्डवः । विव्याध कर्णं विंशत्या पुनरन्यैः प्रितैः शरैः ।

यथैव हि शरैः पार्थः सुतपुत्रेण क्वादितः । तथैव च रणे कर्णं क्वादयामार्षं पाण्डवः ।

दृष्ट्वा तु भीमसेनस्य विक्रमं धुमि भारत । अभ्यनन्दंस्तदीयाय संमदहृष्टाय चारुणाः ।

भूरिश्रवाः ह्रषो द्रौणिमद्राजो जयद्रथः । उत्तमौजा सुधामन्युः सात्यकिः केवचाञ्जुनैः ।

कुद्रपाण्डवप्रवरा दश राजसमहारयाः । साधुवाग्धिति वेगेन चिंहनादमयानदन् ।

तर्क्षिस्त तुमुचे प्रव्ये प्रवृत्ते सोमहर्षणे । अभ्यमापत पुष्पाक्षे राजा दुर्व्योधनस्तरन् ।

राशः स राजपुत्रांश्च मोदतांश्च विमेवत । कर्णं गच्छन् मद्रं च परीक्षन्तो द्रकोदरात् ।

पुरा निप्रप्ति राधेयं भीमचापपशुताः शराः । ते यतर्ष्व महेष्वाषाः सुतपुत्रस्य रक्षणे ।

दुर्व्योधनसमादिष्टाः मोदर्याः सप्त मारिष । भीमसेनमभिद्रुष्ट्य संरन्धाः पर्यवारयन् ।

ते ममाषाद्य कौन्तेयमाहस्तश्चरदृष्टिभिः । पर्वतं वारिधाराभिः प्राहवोव वलाहकाः ।

तेऽपोडयन् भीमसेनं क्रुद्धाः सप्त महारथाः । प्रजायंहरणे राजन्प्रीमं सप्त यथा इव ।

ततो वेगेन कौन्तेयः पोडघिला शरावनं । मुष्टिना पाण्डवो राजन् दृढेन धुपरिष्पन्नं ।

मनुष्यसमतां ज्ञात्वा सप्त सन्धाय सायकान् । तेभ्यो व्यसृजदायस्तः सूर्यरश्मिनिभान् प्रभुः ।

निरस्यन्निव देहेभ्यस्तनयानामसंख्यव । भीमसेनो महाराज पूर्व्यैरमनुष्मरन् ।

ते चित्राभीमसेनेन शरा भारत भारतान् । विदार्य खं समुत्प्रेतः खर्णपुष्पाः शिलाश्रिताः ।

११०

तेषां विदार्य चेतोऽसि शरा हेमविभूषिताः । व्यराजन्त महाराज संपर्षा इव खेचराः ।

शोणितादिग्रहाज्यास्ततर्हेमपरिष्कृताः । पुष्पाणां तव राजेन्द्र पौला शोणितमुद्रताः ।

ते शरैर्मिन्नमर्षाणो रथेभ्यः प्रापतन् चितौ । गिरिसानुद्वहा भग्ना दिपेनेव महाद्रुमाः ।

शत्रुञ्जयः शत्रुमहश्चिचयिचायुधो दृढः । चिवसेनो विकर्षय शस्त्रेन विनिपातिताः ।

पुष्पाणां तव सर्वेषां निहतानां वृकोदरः । शोचत्यतिभयं दुःखादिकर्णं पाण्डवः प्रियं ।

११५

प्रतिज्ञैषं मया दत्ता निहन्तव्यास्तु संपुगे । विकर्ष तेनासि हतः प्रतिज्ञां रचिता मया ।

त्वमागाः सन्नरं वीर चाक्षं धर्ममनुष्मरन् । विशेषतोऽपि नृपतेस्तयाऽस्माकं हिते रतः ।

न्यायतो न्यायतो नैवमेकः शोको महाद्युतिः । तस्मिन्त्य महाराजं रोधेर्यश्चैव पश्यतः ।

विहनादरवं घोरमसृजन् पाण्डुनन्दन । स रवस्तस्य दूरस्थ धर्मराजस्तु भारत ।

आचक्ष्यामि तद्युद्धे विजयश्चात्मनो महत् । मुलां तं सुमहानादं भीमसेनस्य ध्विनः ।

११५

धभूव पुरमा प्रीतिर्हृक्षराजस्तु संपुगे । ततो हृष्टो महाराज वादिचाणां महास्त्रैः ।

विहनादरवं भ्रातुः प्रतिजग्राह पाण्डवः । अभयान् समरे द्रोणं सर्व्यशस्तविदारम् ।

हर्षेण महता युक्तः क्षांतं वृकोदरे । एकस्मिन्महाराज पुष्पांस्तव निपातिताम् ।

हतान् दुर्ध्याधेनो वृष्ट्वा क्षुत्तुः पक्ष्मर तदक्षः । तदिदं समनुप्राप्तं क्षुत्तुर्हितकरं वचः ।

इति सन्धिष्य राजाऽसौ गोचरस्मर्यपद्यत । धत्त धूमकाशे दुर्बुद्धिरमवीचनयस्तव ।

११५

सभामानाम्य पाश्चात्तीं कर्णेन सहितोऽल्पधीः । यच्च कर्णोऽब्रवीत् कृष्णा सभायां पश्य वचः ।

प्रमुखे पाण्डुपुष्पाणां तव चैव विश्राप्यते । दृष्टस्तत्सर्वं राजेन्द्र कौरवाणाञ्च सर्व्यशः ।

विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णं श्राप्यन्त नरकं गताः । पतिमन्ये वृष्णस्येति तत्तेदं फलमगतं ।

यच्च पण्डितिलादीनि पश्याणि तवात्मजैः । आवितासो महात्मान् पाण्डवाः कोपयिष्णुभिः ।

तं भीमसेनः शोधाभिं त्रयोदशमनाः स्थितं । विष्णुंस्तव पुष्पाणामनं गच्छति कौरव ।

११५

विलपय यच्च क्षता शर्म नास्तभूत त्वयि । संपुत्तो भरतश्रेष्ठ तस्मिन्मुखे फलोदयं ।

तथा वृद्धेन धीरेण कार्यतत्तार्थदर्शिना । न हतं सुहृदो वाक्यं देवमव परायणं ।

तस्माद्गुप्ते न रथाप न वैवापनयो महान् । विनाशहेतुः पुष्पाणां भवानेव मतो मम ।

हतो विकर्णो राजेन्द्र चिवसेनस्य वीर्यवान् । प्रभरात्तात्मजानाम् सुताद्यान्मि महारथाः ।

यानन्यान् दृष्ट्वा भीमस्यक्षुब्धव्यमागतान् । पुष्पांस्तव महामासो त्वरया ताम् अघान ह ।

११५

तत्ततोऽप्यहमद्रार्धं दक्षमार्शं वरुणिनीं । महस्रशः शरैर्मुक्तेः पाण्डवेन वृषेण च ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपञ्चमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

॥ दृतराष्ट्र उवाच ॥ महानपनयः सुत ममेवाच विप्रपतः । स इदानीमनुप्राप्नो मन्वे सञ्चय भोक्त ।

यद्गतं तद्गतमिति ममाद्योन्नयनि स्थितं । इदानीमत्र किं कार्यं प्रकरिष्यामि सञ्चय ।

यया ह्येष च्यो दृत्ता ममापनयमभवः । वीराणां तन्ममाचख्य स्थिरीभूतोऽस्मि सञ्चय ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ कर्णभोमो महाराज पराक्रान्तो महाह्रस्वः । वाणवर्षाण्यवर्षेतां दृष्टिमन्ताविजामुदे ।

भीमपेनाङ्किता वाणाः खण्डपुङ्खाः शिलाश्रिताः । विविशुः कर्णमासाद्य भिद्यन् इव जीवितं ।

तथैव कर्णनिर्मुक्तैः सविषैरिव पन्नगैः । आकीर्ण्यत रणे भीमः शतशोऽप्य सहस्रशः ।

तयोः शरैर्बहाराज समतद्भिः समन्ततः । सम्भूत तव सैन्यानां सङ्क्षोभः सागरोपमः ।

भीमपापच्युतेर्ब्याणैस्तव सैन्यमरिन्दम । अवध्यत चमूं मध्ये घोरैराग्नीविषोपमैः ।

वारणैः पतितैराजनृषागिभिर्य नरैः सह । अद्भुतं मही कौर्षा वातमग्नैरिव क्रुमैः ।

ते बध्यमानाः समरे भीमपापच्युतैः शरैः । प्राद्वंस्तावका योधाः क्षिमेतदिति शाम्बवन् ।

ततो व्युदसं तत्सैन्यं सिन्धुसौवीरकौरवं । प्रोत्सारितं महावेगेन कण्ठापाङ्गवयोः शरैः ।

ते शूरा हतभूयिष्ठा हताश्वहतवारणाः । उक्तुञ्च भीमं कर्णश्च दद्रवन् सर्वतो दिग् ।

नूनं पार्श्वधर्मेवास्मान्मोहयन्ति दिवौकसः । यत् कर्णभीमममैर्बध्यते नो बलं शरैः ।

एवं भुवाणा योधास्तै तावका भयपीडिताः । शरपातं समुत्सृज्य स्थिता पुद्गद्विद्वचः ।

ततः प्रावर्तत नदी घोररूपा रणागिरे । शूराणां हर्षजननो भोक्तृणां भयवर्द्धिनी ।

वारणायामनुष्णाणां हृदिरोषसमुद्भवा । संहृता गतसत्त्वैश्च मनुष्यमजवाविभिः ।

शानुकर्षपताकैश्च द्विपाश्वरयभूषणैः । खन्दगैरपविद्धैश्च भग्नशकाचक्रवैः ।

जातरूपपरिष्कारैर्धनुर्भिः सुमहासूक्ष्मैः । सुवर्णपुद्गैरिमुभिर्गाराण्यैश्च सहस्रशः ।

कर्णपाण्डवनिर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः । प्रासतोमरसङ्घातैः खड्गैश्च सपरस्यधैः ।

सुवर्णविहृतैद्यापि गदामुषडपद्भिः । वक्षैश्च विविधाकारैः शक्तिभिः परिघैरपि ।

शतशोभिर्य चिचामिभ्यंभो भारत मेदिनी । कनकाङ्गदहारेण कुण्डलैर्मुकुटैश्च ।

बलघैरपविद्धैश्च तथैवाङ्गुलिघटकैः । चूडामणिभिरुष्णीधैः खण्डभूषैश्च मारिप ।

तनुधैः सतलवैश्च धैवेयैश्च मारत । वल्लैश्चैव विहृतैर्यामरव्यज्रैरपि ।

मजान्मनुजैर्भैत्रैः शोणितान्धैश्च पविभिः । तैलेश्च विविधैर्भिषैस्तत्र तत्र वसुध्वरा ।

पतितैरपविद्धैश्च विषमैः घोरैश्च सहैः । अचिन्त्यमहतसैव तयोः कर्षातिमानुवं ।

इष्टा चारणसिद्धानां विष्णयः समजायत । अग्नेर्भायुमहायस्य गतिः कच इवाह्वे ।

आभीक्ष्णीमसहायस्य रौद्रमाधिरचेरगतं । निपातितंभ्वजस्यं हतवाजिनरुद्रिपं ।

गजाभ्यां सम्पुङ्गाभ्यामासीत्सत्वनं यथा । मेघजालनिभं सैन्यमाद्योत्तव मराधिप ।

विमर्दः कर्णभीमाभ्यामासीत् पन्नगे रणे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धेष्टविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णो महाराज भीमं विद्वा बिभिः प्रैः । भुमोच शरवर्षाणि विविचाणि यद्गनि च ।
 बध्यमानो महाबाहूः सुतपुत्रेण पाण्डवः । न विषये भीमघ्नेना भिद्यमान इवाचतः ।
 स कर्णं कर्णिना कर्णे पोतेन निशितेन च । विद्याध सृष्टं तैलघोतेन मारिष ।
 सकुण्डलं मध्वाद् कर्णस्यापातयद्भुवि । तापनोयं महाराज दीप्तं ज्योतिरिवाम्बरात् ।
 अयापेरेण भस्तेन सुतपुत्रं स्नानान्तरे । आजघान शृंगं कुहो हर्षध्रुव वृकोदरः ।
 पुनरस्य त्वरन् भीमो नाराचान्द्रा भारत । रणे प्रैषोऽसहावाज्जनिमुंकाशोविषोपमान् ।
 ते लघाटं विनिर्भिद्य सुतपुत्रस्य मारिष । विविग्ध्योदितस्तेन मस्त्रोक्तमिव पप्रगाः ।
 लघाटस्यैस्तो वाणेः सुतपुत्रो व्यरोचत । गोघोत्पलमर्थी मार्गा धारयन्ने यथा पुरा ।
 सोऽतिबिड्धो शृंगं कर्णं पाण्डवेन तरस्त्रिना । रथकृवरमालम्ब्य न्यमोलयत लोचने ।
 स मुहुर्ज्ञात्वा पुनः संज्ञां लब्ध्वा कर्णः परन्तप । हृदिरोचितसर्वाङ्गः क्रोधमाहारयत् परं ।
 ततः कुहो रणे कर्णः पोडितो दृढधन्वा । वेगस्रजो महविगो भीमघ्नेनरक्ष्यति ।
 तस्मै कर्णैः शतं राजस्रिष्णुं गार्ह्ववासपां । अमर्षं चलवान् क्रुद्धः प्रेषयामास भारत ।
 ततः प्रासजदुयाणि शरवर्षाणि पाण्डव । समरे तमनादृत्य तस्य वीर्यमबिस्तयन् ।
 कर्णस्ततो महाराज पाण्डवं नवभिः प्रैः । आजघानोरसि क्रुद्धः क्रुद्धरूपं परन्तप ।
 तावमौ नरमादूँलौ शार्दूलाविवदं द्विषौ । जोमूताविव चान्योऽन्यं प्रवर्षतुराश्वे ।
 तलशब्दरवैश्चैव चासयेतां परस्परं । शरजालैश्च विविधैस्त्रासयामासतुष्टेभिः ।
 अन्योऽन्यं समरे कुहो कृतप्रतिकृतैविषौ । ततो भीमो महाबाहूः सुतपुत्रस्य भारत ।
 चुरमेण धनुस्त्रिणा जनाद् परवीरहा । तदपास्य धनुस्त्रिंशं सुतेपुत्रो महारथः ।
 अन्यत् कार्मुकमादत्त भारजं वेगवत्तरं । दृष्ट्वा सकृद्वीरवीरिभ्युनोरवलचयं ।
 स्वर्गध्वजशस्त्रैश्च पतितैः संहतां मही । हस्त्यश्वरथदेहाश्च गतास्त्रन् प्रेक्ष्य स्वयंतः ।
 सुतपुत्रस्य धरमादीतं वपुरजायत । स विस्त्राय्य महत्पापं कार्मुकैरविभूषितं ।
 भीमं प्रैषत राधेधो राजनृधारेण चतुषा । ततः क्रुद्धः शरानसन् सुतपुत्रो व्यरोचत ।
 मध्यन्दिनगतेऽर्षिभान् शरदीव दिवाकरः । मरीचिविकचस्त्रैव राजन् भानुमतो वेपुः ।
 आशीदाधिरघेर्घोरं वपुः शरशताचितं । करोभ्यामाददानस्य सन्द्धानस्य चाशुमान् ।
 कर्पतो मुसुतो वाणास्नानारं ददृशे रणे । अग्निं कपोपमं घोरं मण्डलोल्लसतायुधं ।
 कर्णस्याशोमहोपास्य मयदक्षिणमस्यतः । खर्षपङ्क्षाः सुनिशिताः कर्षचापपुताः शराः ।
 आश्वाद्यन्महाराज दिशः सूर्यस्य त्व प्रभा । ततः कनकपङ्क्षाणां शराणां शतपर्वणां ।
 धनुस्तुतानां विपति ददृशे वज्रधा भ्रजः । वाणां समदाधिरथेः प्रभवन्ति सा सायकाः ।
 ज्यौहता व्यरोचन्त राजन् क्रौञ्चा इवाम्बरे । गार्ह्वपनांज्जिवाधैताम् कार्मुकैरविभूषिताम् ।
 महावेगान् प्रदीप्तास्त्रान्भोषाधिरथि शरान् । ते तु चाप्रबलौहताः शतशुभविभूषिताः ।

१०००

१००१

१००२

१००३

१००४

१००५

अजस्रमपतन् वासा भीमसेनरथस्थिति । ते योधि इवविहता व्यकाशन्त सहस्रशः ।
 शलभानामिव प्राताः शराः कर्णवमोरिताः । चापादाधिरथ्येषाणाः प्रपतन्त युकाग्रिरे ।
 यतो दीर्घ इवात्यर्थमाकाशं संस्थितः शरः । पथेन वारिधाराभिश्चादधञ्चित तोयदः ।
 कर्णः प्राश्चादयत् कुहो भीमं सायकदृष्टिभिः । तत्र भारतभीमस्य वतं वीर्यं पराक्रमं ।
 श्ववशायञ्च पुत्रास्ते ददृशुः सहसैनिकाः । तां समुद्रमिवोदृत्तं भरदृष्टिं समुत्थितां ।
 अचिन्तयित्वा भीमस्य कुहः कर्णमुपाद्रवत् । स्वग्रहं महर्षाणं भीमस्यासीद्विश्रास्यते ।
 आकर्षाण्मण्डलीभूतं शकचापमिवापरं । तस्माच्छराः प्रादुरासन् पूरयन्त इशाम्वरं ।
 सुवर्णपुष्पैर्भीमेन सायकैर्नतपथैर्भिः । गगने रचिता माला काञ्चनैव व्यरोचत ।
 ततो योधि विपत्तानि शरजालानि भागशः । आहतानि व्यग्रीर्यन्त भीमसेनस्य पथिभिः ।
 कर्णश्च शरजालैर्भीमसेनस्य शोभयोः । अस्मिन्कुलिङ्गवंशैर्भ्रातृभिरागतिराहवे ।
 तैस्तैः कनकपुङ्खानां शौरासीत् संहता प्रजैः । नक्ष सुख्यं सदा भाति नक्षं वाति समीरणः ।
 शरजालादृते योधि न चाश्रापत किञ्चन । सं भीमं ह्लादयन् वाणैः सुतपुत्रः धृयमिधैः ।
 उपारोहनादुत्थ तस्य वीर्यं महात्मनः । तयोन्मिदभतोत्सवः शरजालानि मारिष ।
 वायुभूतान्यदृश्यन् संवक्तानोत्तरेतरं । शून्याभ्यशरसहस्रांस्तयोर्कनुर्जवंशयोः ।
 आकाशे भारतश्रेष्ठ पात्रकः समप्रापत । तया कर्णः प्रिताम् वाणान् कर्षारपरिमार्जितान् ।
 सुवर्णविहतान् कुहः प्राहिणोदधकाह्वया । तानन्तरोचे विश्वेस्त्रिषैकैकमश्रातयत् ।
 विशेषयन् सुतपुत्रं भीमसिधेति चाश्रवोत् । पुनश्चाहजदुयाणि शरवर्षाणि पाण्डवः ।
 अमर्षा बलवान् कुहो दिषञ्चिव पात्रकः । ततयटचटाग्रन्धे गोघाघातादभुतयोः ।
 तलग्रन्धस्य समहान् विहनादथ भैरवः । रथनेमिनिनादथ व्याग्रन्धैव दारुणः ।
 घोधा व्युपारमन् पुद्गादिदृक्षन्तः पराक्रमं । कर्णपाण्डवयोराजन् परस्परवपैरिषोः ।
 देवपिच्छिद्गन्धर्वाः साधुसाक्षित्पुत्रयन् । मुमुक्षुः पुण्यवर्षश्च विद्याधरगणसाधया ।
 ततो भीमो मरुत्पाकः शंभो मरुत्पिच्छिन्तः । अस्त्रैस्तस्मिन् संतप्य शरैर्ब्रह्मण्यं हृत्य ।
 कर्णोऽपि भीमसेनस्य निवार्यैषुमहाबलः । प्राहिणोदध नाराचानाशोविषमार्षणैः ।
 तावद्भिरथ तान्भीमो योधि चिच्छेद पथिभिः । नाराचान् सुतपुत्रस्य तडितिवेति चाश्रवोत् ।
 ततो भीमो महाबाहूः शरं कुहोऽन्तकोपमं । मुनोवाधिरथ्यैर्वीरैः यमदण्डमिवापरं ।
 तमापतन्तश्चिच्छेद राधेयः महर्षिधिव । विभिः शरैः शरं राजन् पाण्डवस्य प्रतापवान् ।
 पुनश्चाहजदुयाणि शरवर्षाणि पाण्डवः । तस्य तान्याददे कर्णः सर्वाण्यस्त्राण्यभोतवत् ।
 पुथ्यमानस्य भीमस्य सुतपुत्रोऽस्त्रमायया । तच्छेपुधी धनुर्ग्राह्यं वाणैः सञ्चतपर्वभिः ।
 रश्मीन् घोक्रान्ति चाशानां कुहः कर्णोऽश्चिन्तयधे । तस्मात्पाथ पुनर्हत्वा सुतं विद्याध पथभिः ।
 सोऽपमृत्युं द्रुतं सुतो युधामन्यारथं ययौ । विहसन्निव भीमस्य कुहः काशानवधुतिः ।

१३७०

१३७१

१३७२

१३७३

१३७४

१३७५

ध्वजश्चिह्नेद राधेयः पताकाश्च व्यग्रातयत् । स विधत्वा महाबाहुरय शक्तिं परामृशत् ।
 तामवाभूजदविध्य क्रुद्धः कर्णरथम्यनि । तामाधिरथिरायस्तां शक्तिं कनकभूषणम् ।
 आपतन्ती महोत्साभां विच्छेद दशभिः शरैः । सापतद्दशधा च्छिन्ना कर्णस्य निमित्तैः शरैः ।
 अस्ततः स्तनपुच्छ मित्रार्थे चित्रयोधिनम् । स चर्मादन्त कौन्तेयो जातरूपपरिष्कृतम् ।
 खड्गधानन्तरं प्रभुसुन्दरारथे जयस्य वा । तदस्य तरसा कर्णे व्यधमन्त्रं सुप्रभम् ।
 शरैर्मज्जभिरत्युपैः प्रहसन्निव भारत । स विचरन् महाराज विरयः क्रोधमूर्च्छितः ।
 अस्मिं प्राभूजदत्युपैः त्वरन् कर्णरथम्यनि । स धनुः स्तनपुच्छस्य सज्जं हिला महानभिः ।
 पपात भुवि राजेश्च क्रुद्धः सपद्मवाम्बरात् । ततो प्रहसाधिरथिरभ्यदादाय कार्मुकम् ।
 शत्रुसं समरे क्रुद्धो दृढज्ये वेगवन्तरं । व्यायच्छत् शरान् कर्णः कुन्तीपुत्रे निधासया ।
 सहस्रशो महाराज दृष्ट्वापुङ्गवन् सुतेजनान् । स बध्नामगो सत्तवान् कर्णं चापयुतैः शरैः ।
 वैद्यसम्प्राक्तमदै कर्णस्य व्ययथमनम् । स तस्य चरितं दृष्ट्वा शत्रूनां विजयैषिणः ।
 बलमास्त्राय राधेयो भीमसेनमवधयत् । तस्य दृष्ट्वा रथोपस्थे निवीनं व्यथितेन्द्रियम् ।
 ध्रुजमस्य समारुह्य तस्यो भीमो महोत्तरो । तदस्य कुरवः सर्वे चारणाद्याभ्यपूजयन् ।
 यद्विधेयं रघात् कर्णं हन्तुं तार्क्ष्यं दशोरजम् । सच्छिन्नधन्वा विरयः स्वधर्ममनुपालयन् ।
 स्वरथं वृष्टतः कृत्वा युद्धायैव व्यवस्थितः । तदिदृष्ट्वास्य राधेयस्तत रथं समभ्ययात् ।
 धरन्मातृ पाण्डवं सज्जं युद्धाय समुपस्थितम् । तौ समेतौ महाराज सङ्क्रमन्तौ महावहौ ।
 जीमूता इव चर्मान्ते गजमानौ नरसंभौ । तयोराद्यौत् सम्प्रहारः क्रुद्धयोरनरविशयोः ।
 अमृत्यमाणयोः सज्जं देवदानुवयोर्विव । क्षीणशस्त्रस्य कौन्तेयः कर्णेन वमसिद्धुतः ।
 दृष्ट्वाऽजुनहतास्त्रागान् पतितान् पथ्वीतापमान् । रथमार्गविधातार्थं व्याधुधः प्रविशेव ह ।
 क्षतिनां प्रजमासाद्य रथदुर्गे प्रविशत् च । पाण्डवो जीवितकाङ्क्षो राधेयं नाभ्यहारयत् ।
 व्यवस्थानमथाकाङ्क्षन् धनञ्जयशरैर्हतं । उग्रस्य क्रुद्धं पार्थसत्सौ परपुरञ्चयः ।
 मशौपथिवमायुक्तं हनूमानिव पथ्वीतं । तमस्य विविधैः कर्णो व्यधमन् क्रुद्धं पुनः ।
 हस्तश्रान्त्यय कर्णाय प्राहिनेन पाण्डुनन्दनः । चकार्षेयस्य स्यान्वययत् पश्यति भूतले ।
 तप्तदादाय चित्तेप क्रुद्धः कर्णाय पाण्डवः । तदस्य शर्वश्चिह्नेद चित्तं चित्तं जितेः शरैः ।
 भीमोऽपि मुष्टिमुच्यन् वज्रमर्थं सुदारुणं । हनुमिच्छन् स्तनपुच्छं संस्मरन् शत्रुं चयात् ।
 शक्रोऽपि नाशयितुं कर्णे समर्थः पाण्डुनन्दनः । रथमाणः प्रतिज्ञां तां या कृता शक्यवर्तिना ।
 तमेव व्याकुलं भीमं शृणो भूयः जितेः शरैः । मूर्च्छयाभिपरीताङ्गमकरोत् स्तनमन्दनः ।
 व्याधुधं नाशयितुं कर्णः कुन्त्या वचः स्मरन् । धनुषोऽपि तं कर्णः समिद्धस्य परामृशत् ।
 धनुषपट्टमाधेयं क्रुद्धः सपद्मवाम्बरात् । चाच्छिद्य स धनुस्तस्य कर्णं मूर्च्छन्नाकलयत् ।
 ताडितो भीमसेनोऽपि प्राधादारुणवोषणः । विहसन्निव राधेयो वायमेतदुवाच ह ।

१०९

११०

१११

११२

११३

११४

पुनः पुनस्तूरक मूढेयौदारिकेति च । अहतास्तक मायोसोम्यान् सङ्ग्रामकातर ।
 यत्र भौम्यं वज्रविधं भन्त्ये पेषय प एव । तत्र तं दुष्टेन योगो न युद्धेयु कदाचन ।
 मूलपुष्पफलाहारे अनेषु नियमेषु च । उचितस्त्वं वने भोम न तं युद्धविगारद ।
 क युद्धं क तुनिलश्च वने गच्छ हृकोदर । न तं युद्धेचितस्त्वात वनवासरतिर्भवान् ।
 खदानं श्वजनान्दाधोस्त्वं मृदे त्वरयन् मृगं । योग्यस्ताडयितुं क्रोधात् भोजनार्थं हृकोदर ।
 मुनिभूत्वाऽप्य वा भीम फलाभ्यादन्तस्त्वं दुष्टेन । वनाय व्रज कोन्तेय न तं युद्धविगारदः ।
 फट्मूलाग्नेयं पुनस्त्वं तयाऽतिधिपूजने । न त्वां शस्त्रधनुयोगो योग्यं भन्त्ये हृकोदर ।
 क्रोमादे शानि हृत्तानि विप्रियाणि विगामने । तानि सर्वेषां पाथेनं कृषात्त्राययद्गुणं ।
 अथैनं तत्र संलीनमसृग्दुष्टं पुनः । मयसंय पुनस्त्वांश्च भीममाह हृषत्सदा ।
 योद्धव्यं मारिषान्यत्र न योद्धव्यं मादृशैः । मादृशैर्धुव्यमानानेतस्यान्यत्र विद्यते ।
 गच्छ वा पच तौ कृषौ तौ त्वां रक्षितो रणे । मृदं वा गच्छ कोन्तेय किन्ते युद्धेन वाचकः ।
 कर्णश्च वचनं युवा भीमधेनोऽतिदारुणं । उवाच कर्णं प्रहसन् सर्वेषां शूराणां वचः ।
 जितस्त्वमहद्रुष्टं पत्युषे किं वृथात्मना । मयात्रयौ महेश्च लोको दृष्टौ पुरातने ।
 मत्तपुङ्गवं मया दारुणं दुष्कुलवधव । महाबलो महाभोगो कीचको निहने शया ।
 तथा त्वां घातयिष्यामि पश्यन्तु सर्वेराजसु । भीमश्च मत्तमाशाय कर्णो बुद्धिमत्तमः ।
 विदराम रणात्तस्मात् पश्यन्तौ सर्वधन्विना । श्वेतं तं विरथं दत्वा कर्णे राजन् व्यक्तयत् ।
 प्रमुखे दृष्ट्वा विहङ्गं पार्थश्च महात्मनः । ततो राजन् मित्राधीतान् शरान् शालाक्ष्मध्वजः ।
 माहिषोत्तुतपुत्राय केमेवेन प्रवेदितः । ततः पार्थमुज्ज्वलाः शराः कनकभूषणाः ।
 गाण्डीवप्रभवाः कर्णं हंसाः क्रौञ्चमिवाविशन् । समुज्ज्वैरिवाविष्टेर्गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
 भीमवेनादपाधेधसूतपुच्छं धनञ्जयः । स व्यस्रधत्वा भीमेन धनञ्जयशराहतः ।
 कर्णे भीमादपायाशीदधेन महता द्रुतं । भीमोऽपि बाह्यकर्णाहं समारुह्य नरपंथः ।
 अन्यथाह्वतरं सङ्क्षेपाप्यवे सयधन्विनः । तत्र कर्णे समुद्रिह्य त्वरमाणो धनञ्जयः ।
 काराचं क्रोधात्पायश्च प्रीयोन्मुनिवान्तकः । स गरुत्मानिवाकाशे प्रार्थयन् भुजगोत्तमं ।
 काराचोऽभ्यपतत् कर्णं दृष्ट्वा गाण्डीवचोदितः । तयन्तरोवे नरारंघ्रैरिषिस्त्रेदं पविष्यः ।
 धनञ्जयमयात् कर्णमुज्ज्वैर्धनंशरायः । ततो द्रौपि चतुर्धया विद्याधुपितोऽर्जुनः ।
 मिथीमुहूर्त्तं शरात्र मागाक्षिपति चात्रवीत । स तु मत्तगजाकोर्ध्वमनोर्ध्वं रयश्चक्रुः ।
 दृष्ट्वा मभ्याविशत् द्रौणिर्धनञ्जयशरादितः । तत्र सुवचंशूराणां चापानां क्रूराणां रणे ।
 दृष्ट्वा गाण्डीवचोदितः कोन्तेयाऽभ्यमवदत् । धनञ्जयस्तथायात दृष्टोर्द्रौणिमभ्ययत् ।
 नातिदीर्घमिवाध्वानं शरैः सन्नासयन् बभौ । विदार्य देहाधाराचैर्नरवानरवाजिनां ।

१९८

१९९

२००

२०१

२०२

कहवर्हिणवाधोमिव्यं वधमदव्युन । तद्वच भरतश्चेष्ट सवाजिदिपमानवः । १८१

पाकयाधनिरायत्त पाथं सचिजधान ह ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्षयुद्धे एकोनचत्वारिंशदधिकप्रतोऽध्याय ॥ १३८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहम्यहनि मे दीप्तं यमं पतति शस्त्राय । हता मे सद्यो योधा मन्ये कालस्य पथ्यं ।

धनञ्जय सुवक्रुद्ध प्रविष्टो मामकं वलं । रक्षितं द्रौणिकर्णभ्यामप्रवेक्ष्य सुरैरपि ।

ताभ्यामूर्ज्वितयोभ्यामाप्याधितपराक्रमः । संहितं कृष्णभोमाभ्यां शिनीनाम्न्यभेष्टं च ।

तदा प्रश्रुतिं मां शोको दहत्यग्निरिवाग्र्यं । सखानिव प्रपश्यामि भूमिपालान् ससैनवान् । १८०

अग्निं सुमहत्कलां विभ्रुराजं किरीटिनं । चतुर्विंशयमायुजं कथं जीवितमाप्नुयात् ।

अनुमानाच्च पश्यामि नास्ति सञ्जय सैन्यं । युद्धन्तु तद्यथाहृतं तन्मावाञ्छ तत्ततः ।

यच्च विचोभ्य महतीं सेनामावोद्य चाचलत् । एकं प्रविष्टं सकुट्टो नविनीमिव कुञ्जरः ।

तस्य मे दृष्ट्वावीरस्य ब्रूहि युद्धं यथातथ । धनञ्जयार्थं यत्तस्य कुग्रसे क्षयि सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथातु वैकर्त्तनयोदिततः भीमम्रयान् पुष्पपवीरं । समीप्य राजधरवीरमध्ये मिनिप्रवीरोऽनुययौ रथेन । १८२

नदन् यथा वज्रधरस्तपान्ते ज्वलनं यथा जलदाने च सूर्यः । निप्रव्रजिचान् धनुषा दृढैश्च बहुमयैस्तैश्च पुत्रस्य सेनां ।

तं यान्तमयैरजतप्रकाशैरयोधने वीरतरं नदन् । नाशक्रुशन् वारयितुं खदीया सन्त्ये तथा भारत माधवाय ।

अमर्यपूर्णस्त्रनिष्ठस्योद्यो शरावली काञ्चनवर्धधारी । अलम्बुः सत्यकि माधवाय्यमवारयद्वाजवरोऽभिपत्य ।

तथारभ्युद्गारी वम्बुहारो यथाविधौ नैव बभूव कथित् । प्रैक्षन् सबाहवशोभिनां तौ योधास्तदीयाश्च परे च सन्त्ये ।

आविध्यदेन दशभिः श्वत्कैरसम्बुधो राजधरः प्रसङ्गः । अनागतमेव तु तान् प्रपत्काश्चिच्छेद वाणैः मिनिपुङ्गवोऽपि । १८३

पुनः स वाणैस्त्रिभिर्गमिकनैराकेशैर्धूमैर्क्षिप्रिते सुपुङ्गवैः । विव्याध देहावरणविदाभ्यं ते सत्यकोराविविष्टं शरीरं ।

नैः कायमहान्मन्त्रिणप्रभावेर्विदाभ्यं वाणैर्द्विमितैर्ज्वलद्भिः । आजग्निं शोलावजतप्रकाशान्वाधतुमिच्छन्तः प्रसङ्गः ।

तथा तु तेनामिहतनारखी जप्ताग्निदकधरभावाः । अतस्त्वस्त्रोत्तमवेगशस्त्रिरयाश्चतुर्मिर्विजघाम वापि ।

अद्याप्य खलस्य शिरो निहत्य भस्मेन काष्ठानसप्तश्लिमेन । सकुण्डलं पूर्णशस्त्रप्रकाशं भाजिष्यु वज्रं विचकन्तं देहात् ।

निरत्य तं पार्श्वेऽपुत्रवीर्यं हृष्टो यदुन्मास्त्वहं प्रमाथी । ततोऽन्वयादङ्गुनमेव वीरः श्वेयानि राजसूयं घमिष्यार्थं । १८४

अन्वागतं दृष्ट्वावीरं समीप्य तथारिमये परिवर्त्तनार्थं । प्रपन्नं कुरुष्णामिपुमिव्यं तानि पुनः पुनर्वापुमिवाभ्रं

पुमान् ।

ततोऽनृधेन्यः साधुदात्तः गोपीरकुन्देन्दुबिम्बप्रकाशः । सुवर्जशाखततां मृदया यतो यतः कामयते मृमिहः ।

अद्यात्तमाश्लेष्टं सदृतामिषेपुर्ये च योधान्परितस्तदीयाः । क्षत्वा मुष्टं भारतं योधमुख्यं दुःशामनं सख्यतमाजं

मोहं ।

ते पर्यन्तं सन्निवर्त्तयं हृष्टो देवेयमाजप्ररनीकृपाशः । स चापि तान् प्रवरः शास्त्रनागं व्यशद्वदालजालेन वीरः ।

निवार्य तं स्त्रुणं मन्विष्यती नम्राग्निं पचिभिरग्निकरै । द्रुशासनस्याभिज्ञानं ब्राह्मणुद्यन्तं बाणसमाम्बरीड । १८७
ततोऽर्जुनो हयमवाप सख्ये कृष्णश्च दृष्ट्वा पुरुषप्रवीरं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बुपर्वणे चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥
॥ सञ्चय उवाच ॥ तमुच्यतं महाबाहुं दुःशासनरथम्प्रति । मरितं सरणीयेषु घनञ्चयजयेषिणं ।
विगतानां महेष्वासाः सुवर्षविकृतध्वजाः । सेनासमुद्रमाविष्टमननं पर्यवहारयन् ।
अथैनं रथवंशेन सव्यंत, सच्चितार्थं ते । अवाकिरञ्चक्रामते, क्रुद्धाः परमधन्विनः ।
अजयद्रुजयुधांस्तस्माज्जमानास्तस्य हारणे । एकं पञ्चाशतं बभूवुः सात्यकि सत्यविक्रमः ।
सम्प्राप्य भारतीमर्थं तलघोषसमाकुलं । अविशक्तिगदापूर्णमजवं, सलिलं यथा ।
तवाहुतमपर्याम येनेयचरितं रणे । प्रतोच्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्राच्या पश्चाम् साधवान् ।
उदीचीं दक्षिणां प्राचीं प्रतीचीं विदिमस्तथा । नृत्यन्निवाचरञ्चूरो यथा रथगतं तथा ।
तद्दृष्ट्वा हरितं तस्य सिंहविक्रान्तगामिनः । श्लिगत्वां सञ्चवर्त्तन्त सन्तप्ताः सज्जनम्प्रति ।
तमन्ये दूरसेनानां दूरदाः सख्ये त्ववारयन् । निपञ्क्तं वरप्रतापैर्धनं दिपनिवाहुष्यै ।
तैर्धवाहरदार्यात्मा मुहूर्त्तमिव सात्यकि । ततः कलित्रैर्युधैर्षोऽचिन्यबलविक्रमः ।
ताश्च सेनामतिक्रम्य कलिहानां दुरत्ययां । अथ पार्थ महाबाहुधनञ्चयमुपाबद्धत् ।
तरन्निव जलेऽभ्रान्तो यथा खलमुपेयिमान् । तं दृष्ट्वा पुरुषधाम् युयुधानः समायमत ।
तमायातन्मभिमेष्य केनैव पार्थमश्वीन् । अवावाधाति येनेयस्तव पार्थ पदानुग ।
एष शिथः सखा चैव तव कृत्यपराक्रमः । सन्तान् घोधास्तृणीकृत्य विजिग्ये पुरुषधमः ।
एष कौरवघोधानां कृत्वा धारमुपद्रवं । तव प्राणैः प्रियतम किरीटिष्वेति सात्यकि ।
एष द्रोणं तथा भोजं कृतवर्षाणमेव च । कदर्याकृत्य विश्वेष्टे फाल्गुनाभ्येति सात्यकि ।
धर्मराजमिधाम्नेषो हत्वा घोधान् वरान् वरान् । दूरधैव कृताकृत्य फाल्गुनाभ्येति सात्यकि ।
हत्वा सुदुष्करं कर्षं वेत्यमथे महाबल । तव दर्शनमन्विच्छन् पाण्डवाभ्येति सात्यकि ।
बह्नेनकरयेनाजौ बोधयित्वा मशारयान् । आचार्यप्रमुखान् पार्थं प्राधात्येव च सात्यकिः ।
स्त्रवाहुवसमाश्रित्य विदार्य च बहुरिनीं । प्रेषितो धर्मपुत्रेण पार्थिवोऽभ्येति सात्यकिः ।
यथा नाशि सन्नापोध कौरवेषु कथञ्चन । सोऽयमायाति कौन्तेय सात्यकिर्बुद्धदुर्मदः ।
कुहसेन्यादिमुक्ता वै सिंहो मथ्याद्भवामिव । निहत्य बह्वलां सेनां पार्थिवोऽभ्येति सात्यकिः ।
एष राजसहस्राणां बह्वैः पङ्क्तयश्चिभैः । आस्तोष्ये वसुधां पार्थ चित्रमायाति सात्यकि ।
एष दुर्व्याधनं जित्वा भ्राष्टमि संहितं रणे । निहत्य अलसम्पुत्रं चित्रमायाति सात्यकिः ।
रुधिरौघप्रतीं हत्वा नदीं शोणितकर्दमां । लण्वद्राक्ष कौरव्यभेजं ह्यायाति सात्यकिः ।
ततोऽप्रहृष्टः कौन्तेय केनैव बाक्यमश्रीवत् । न मे प्रियं महाबाहो यन्नामभ्येति सात्यकिः ।
महि आनामि हतान्तं धर्मराजस्य केनैव । सात्वतेन विद्वीनं च यदि जीवति वा न वा ।

एतेन हि महाबाहो रचितयः स पाथिव । तमेव कथमुत्सृज्य मम कृष्ण पदानुग ।
 राजा द्रोणाय चोत्सृष्ट सैन्यवद्यानिपातित । प्रत्युद्यति च मनेयमेव भूरिश्रवा रणे ।
 सोऽयं गुरुतरो भारः सैन्यवोऽप्येव समाहित । ज्ञातव्यश्च हि मे राजा रचितयश्च सात्यकि ।
 जयद्रथश्च दन्तव्या समते च दिवाकरः । श्रान्तश्चैव महाबाहु रस्वपाणश्च साम्प्रत ।
 परित्यान्ता हयाद्याश्च हययन्ता च माधव । न च भूरिश्रवा श्रान्त सपहायश्च केवच ।
 अवीदानीं भवेदस्य चेममस्मिन् समागमे । कश्चिन्न मागरं तीर्त्वा सात्यकि सत्यविक्रम ।
 गोप्यदं प्राण्य चोदित मधौजा त्रिनिपुणश्च । अपिकौरव्यमुख्येन कृताक्षेण महात्मना ।
 समेत्य भूरिश्रवसा खलितमान् सात्यकिर्भवेत् । व्यतिक्रममिमं मन्ये धर्मराजश्च केवच ।
 आचार्याद्भयमुत्सृज्य यः प्रैषयत सात्यकिं । यद्वपं धर्मराजश्च खग श्येन इवामिव ।
 नित्यमाग्रघने द्रोणः कृषिस्थान् कुमुदो नृपः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि सात्यक्यजुनदर्शने एकचत्वारिंशदधिकप्रतीक्याऽऽयः ॥ १४१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमापतन्ते सन्निधौ सात्त्वत युद्धदुर्भेद । कौधाङ्गूरिश्रवा राजान् सहस्रा समुपाद्रवत ।
 तमप्रवीणहारजः कौरव्यः निग्नपुङ्गवः । अथ प्राप्नोऽपि दिष्ट्या मे चतुर्विंशत्यमित्युत ।
 चिरामिषवितं काममहं प्राप्स्यामि सयुगे । न हि मे मोक्षश्च जीवन्नुददि गेमुक्ष्ये रण ।
 अथ त्वां समरे हत्वा गित्यः शूराभिमानिने । नन्दयिष्यामि दाशार्हं कुहराजं सुयोधनं ।
 अथ मदाक्षनिदेगध पतितं धरणीतले । द्रुप्यतस्त्वा रणे वीरौ सहितौ केवचाङ्गुनौ ।
 अथ धर्मसुतो राजा श्रुत्वा त्वा निहत मया । वज्रोडे भविता सद्योऽवेनासोऽहं प्रवेक्षित ।
 अथ मे विक्रमं पाथी विद्यास्यति धनञ्जय । सविभूमौ विनिर्घते श्रवणे दधिरौक्षिते ।
 चिरामिषवितो ह्येष त्वया सह समागम । पुरा देवासुरे युद्धे यक्षश्च बलिना यथा ।
 अथ युद्धं महाघोरं तव दास्यामि सात्त्वत । ततो ज्ञात्वाधि तलेन मदीर्यवस्यौहय ।
 अथ भयमर्षी याता मया न निहतो रणे । यथा रामानुजनाजौ रावणिलक्षणेन ह ।
 अथ कृष्णस्य आर्षेय धर्मराजश्च माधव । हते त्वयि निहत्याहं रणे त्यक्ष्यम्यवशयं ।
 अथ तेऽपश्चिन्ति कृत्वा श्रितेर्भाधव सायकैः । तत्कृतियो नन्दयिष्यामि यो त्वया निहता रणे ।
 मन्त्रमुत्पिपसं प्राप्नोते न माधव मोक्ष्यसे । सिंहश्च विषयम्प्राप्तो यथा चुद्रुम्लया ।
 युयुधानस्य ते राजान् प्रयुक्ताश्च हृषन्निव । कौरवेयमं सन्वासो विद्यते मम सयुगे ।
 माह भोपयितुं शक्यो वाक्प्राप्तेन तु केवलं । स मा निहन्यात्समूहमेव मां कुर्व्यामिरायुध ।
 समस्तु शयनार्हन्त्यायो मां हन्याद्भिः सयुगे । किं ह्येकोनैकं यज्ञना कर्षणा तत् समाचर ।
 शरदभ्युदयेऽप्यस्य गर्जितं निष्कृतं हि ते । युनेतैर्दग्धितं वीरं दास्य हि मम जायेत ।
 विरकाक्षेऽपि मेके युद्धमघास्तु कौरव । त्वरते मे मतिघातं तव युद्धाभिकाङ्क्षिणी ।
 माहताऽहं निवर्त्तित्येव सामं यद्वपःपाधम । अन्यान्त्यं नौ तथा वाग्मिभक्तौ न मरपुङ्गवौ ।

जिघांसुपरमकुद्भावमिश्रतुराहवे । समेतौ तौ महेष्वाधौ शुभ्रिणौ खड्गिनौ रणे ।
 हिरदाविव संक्रुद्धौ वासितायै मदीकटौ । मूरिभ्यां, सात्यकिश्च वयं तरारिन्दमौ ।
 शरवर्षाणि घोरानि मेघाविव परस्परं । सौमदत्तिसु श्रेयं प्रच्छाद्येपुमिराशुने । १६०
 जिघांसुभरतयेष्ट विद्याध निमित्तैः शरैः । दशभिः सात्यकिं विद्धा सौमदत्तिरथापराम् ।
 मुमोच नियतान् वाणान् जिघांसुं शनिपुङ्गव । तानस्य विप्रसंख्योत्थानन्तरोचे विद्याधते ।
 अभ्राजानलमायाभिरपगतं सात्यकिं प्रभो । तौ प्रचक शस्त्रवर्षाभ्यामवपेतौ परस्परं ।
 उत्तमाभिजनौ बोरौ कुबटुष्णियग्रस्करौ । तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ।
 रयमक्तिभिरन्योन्यं विप्रिखेद्यायुधमतां । निर्भिन्दन्तौ हि गात्राणि विचरन्तौ च शोषितं । १६१
 व्यष्टमयेतामन्योन्यं प्राणघूताभिदेविनौ । स्वमुत्तमकर्षणौ कुबटुष्णियग्रस्करौ ।
 परस्परमपुथेतां वारणाविव दूययौ । तावदीर्घेण कालेन ब्रह्मजोक्तपुरस्कृतौ ।
 विद्याधनौ परं स्थानमन्योन्यं संजगमतु । सात्यकि सौमदत्तिसु शरद्व्या परस्परं ।
 अष्टानां धार्तराष्ट्राणां पश्यतामभ्यवपतां । सम्येक्षन्त जनार्दनौ युधामातौ युधान्तौ ।
 दूययौ वासिताहेतौः प्रमुद्गाविव कुञ्जरौ । अन्योन्यस्य हृषान् कृत्वा धनुषौ विनिकृत्य च । १६२
 विरघावविदुष्टाय समेघातां महागणे । आर्षभे शर्षणी चिवे प्रत्यक्ष विपुले शुभे ।
 विक्रोधौ चाप्यधौ कृत्वा समरे तौ विवेरतुः । चरन्तौ विधिवर्गाग्रापुत्रतानि च भाग्य ।
 मुडुराजप्रतुः कुद्भावन्योन्यमरिमहनौ । सखद्वौ चित्रशंखौ सनिष्काद्बभूवुषौ ।
 भ्रान्तमुद्गान्तमाविद्धमामृतं विभुं हतं । कृपातं समुदीर्णसु द्रव्यमौ पश्यन्तौ ।
 अविभ्यां सम्प्रजज्ञाते परस्परमरिन्दमौ । उभौ हृदिदेविनौ वीरावुभौ चिवं ववन्तुः । १६३
 दर्शयन्नावुभौ शिघ्रां क्षापयं शौष्टवं तथा । रणे रणकृतां श्रेढावन्त्योन्यं पर्यवर्ततां ।
 मुहूर्तमिव राजेन्द्र समाहत्य परस्परं । पश्यतां सर्ववैभ्यानां वीरावाश्रयतो युग ।
 अदिभ्यान्वर्षणी चिवे शतपद्मे गराधिय । निकृत्य युद्धयव्याधौ बाहुपुङ्गवं प्रचक्रत ।
 व्युद्धोक्ते दीर्घभुजौ निपुङ्गुकुशलावुभौ । बाहुभिः समसञ्ज्यतामापद्ये परिघैरिव ।
 तयोराजन् भुजाधाताजिघ्रसप्रपक्षस्तथा । विद्याधतसमुद्धूतां सर्वबोधप्रहर्षणाः ।
 तयोर्नृवरयोराजन् समरे युध्यमानयोः । भोमोऽमवयं ह्यग्रम्यो वज्रपथेनयोरिव ।
 दिपाविव विषाणायै शूङ्गैरिव महर्षभौ । भुजयोऽग्नववन्त्येव शिरोभ्याश्चावधातमे ।
 पादावकर्मभन्दानैस्सामादुग्मपाशनेः । पादोदरविमन्त्यैश्च भूमावुद्धमपेक्षया ।
 गतप्रत्यागतचेपैः पातनोत्पानकायुतैः । युयुधाते महामानौ कुहसाक्षतपुङ्गवौ ।
 दाक्षिण्यकरणानि स्युर्धांश्च युद्धानि मारत । तान्यदर्शयतां तत्र युधामातौ महोन्नतौ । १६४
 क्षीणायुधे माक्षते युध्यमाने ततोऽत्रोदञ्जुं वासुदेव । पश्यन्तौ विरयं युध्यमानं रणे यरे सर्वधनुर्धराणां ।
 प्रविष्टौ भारतीं मित्रा तव पाण्डव पृथत । योषितय महाशौर्यैः सर्वेभारत भारते ।

इतेन हि महाबाहो रचितयः स पार्थिवः । तमेव कथमुत्सृज्य मनः कृण्व पदानुगः ।

राजा द्रोणाय चोत्सृष्ट सैन्यवह्निपतितः । प्रत्युद्यानि च व्रजेनेयमेव भरिश्वा रणे ।

मोक्षं गृह्णतो भारः सैन्यार्थं समाहितः । ज्ञातव्यं हि मे राजा रचितयस्य सात्यकिः ।

जयद्रथस्य हन्त्या समते च दिवाकरः । श्रान्तयेव महाबाहुरव्यवाणस्य साम्पतः ।

परिश्रान्ता हयाश्वाश्च ह्वयन्ता च माधव । न च भरिश्वाः श्रान्तं शय्यायस्य केवच ।

अयोदानीं भवेदस्य सेममस्त्रिन् समागमे । क्षत्रिजं सागरं तीर्त्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः ।

गोष्पदं प्राप्य शीतेन महौजा । शनिपुङ्गव । अपि कौरव्यमुख्येन कृताक्षेण महात्मना ।

समेत्य भरिश्वासा स्त्रिभान् सात्यकिर्भवेत् । धृतिक्रममिमं मन्ये धर्मराजस्य केवच ।

श्रावार्थोद्भयमुत्सृज्य यः प्रैषयत सात्यकिं । सहस्रं धर्मराजस्य खगः श्येन इवामिषं ।

नित्यमाश्रयेत द्रोणः कश्चित्स्थानं क्षुद्रलो नृप ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथस्य पक्षे सात्यकश्चर्यं नन्दर्षणे एकचत्वारिंशदधिकतृतीयाध्यायः ॥ १४९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमापतन्ते सभ्यं स्यात्तं युद्धमुत्तमं । मोधाभूरिश्वा राजन् सहस्रं समुपाद्रवत् ।

तमवबोभारराज कौरव्यः निशुपुङ्गवं । अथ प्राप्नोषि दिक्षा मे वज्रसिंघनिभ्युत ।

चिराभिलषितं काममहं प्राप्स्यामि संयुगे । न हि मे मोक्ष्ये जीवन् यदि नोत्सृजे रण ।

अथ तां समेर हत्वा नित्यं शूराभिमानिनं । नन्दयिष्यामि दाशार्थं क्षुरराजं सुयोधनं ।

अथ सदाशनिर्देवं पतितं धरणीतले । द्रष्टव्यं स्त्री रणे वीरौ सहितौ केवलाङ्गुनौ ।

अथ धर्मसुतो राजा श्रुत्वा त्वां निहतं मया । समीजे भविता सद्यो येनासौ ह प्रवेक्षितः ।

अथ मे विक्रमं पार्थो विशास्यति धनञ्जय । नरिव भूमौ विनिहते शत्रवे हथिरोक्षिते ।

चिराभिलषितो श्रेय लया सह समागमः । पुरा देवासुरे युद्धे शत्रुस्य वनिना यथा ।

अथ युद्धं महाघोरं तव दास्यामि सात्त्वत । ततो शास्त्रवि तत्त्वेन महीर्यवस्येत्तव ।

अथ संयमनीं याता मया त्वं निहतो रणे । यथा रामानुजेनाजौ रावणिलक्षणेन ह ।

अथ कृष्णस्य आर्यस्य धर्मराजस्य माधव । हते त्वयि निरुत्साहा रणे त्यक्त्यन्वयस्यथं ।

अथ तेऽर्पितं क्षत्रं श्रितैर्बाधव सायकैः । तनुस्त्रियो नन्दयिष्यामि ये लया निहता रणे ।

मक्षसुर्विषयं प्राप्ता मे त्वं माधव मोक्ष्यसे । सिंहस्य विषयमप्राप्तो यथा सुद्रष्टमल्लया ।

पुपुधानस्य तं राजन् प्रत्युवाच हवन्निव । कौरवेयं न सन्नासो विद्यते मम संयुगे ।

महं भोपयितुं शक्नो वाक्प्राज्ञेन तु केवलं । स मां निहन्त्यात्सङ्गमे यो मां कुर्व्यादिरायुधं ।

समास्तु प्राप्यतर्हन्तायो मां हन्त्याद्भिः संयुगे । किं वृथोक्तेन वदन्ता कर्मणा तन् संभाषर ।

शरद्विषये मेपक्ष गतिर्न निर्णयः हि मे । युनेतद्भक्तिं वीर दास्य हि मम धायेत ।

चिरवाञ्छितं मोक्षे युद्धमद्य कौरव । नरते मे मतिस्तान् तव युद्धाभिकाङ्क्षिणी ।

महासाहं निर्गतिं मे मम प्रदधाधम । अन्योऽन्यौ तौ तथा वाग्मिस्तस्येता नरपुङ्गवौ ।

ननु नामास्तधर्मशस्त्रं लोकेऽभ्यधिकं परैः । सोऽयुध्यमानस्य कथं रणे प्रवृत्तवानसि ।

न प्रमत्ताय भीताय विरथाय प्रयाचने । व्यसने धर्तमानाय प्रहरन्ति मनस्विनः ।

इदं नु कीदाचरितमद्यप्युपशेवितं । कथमाचरितं पार्थ पापकर्म सुदुष्करं ।

आर्येण सुकरं छाड्ढार्यकर्म धनञ्जय । अनार्यकर्म आर्येण सुदुष्करतमं मुनिः ।

येषु येषु नरः पार्थ यत्र यत्र च वर्तते । आशु तच्छीवतामेति तदिदं त्वयि दृश्यते ।

कथं हि राजवंशस्थं कौरवेयो विप्रेषतः । कथम्योदपुष्कान्तं सृष्टत्तद्यरितव्रतः ।

इदं नु यदतिचुद्रं वार्ष्णेयाद्यैः कृतं त्वया । वासुदेवमते नूनं नैतत्तद्युपपद्यते ।

को हि नाम प्रमत्ताय परेण सह युध्यते । ईदृशं व्यसनं दद्याद्यो न हृण्यसद्यो भवेत् ।

जात्याः संहिष्टकर्मणः प्रकृत्यैव विगर्हिताः । हृण्यन्धकाः कथं पार्थ प्रमार्थं भवता कृताः ।

एवमुक्त्वा रणे पार्था भूरिश्रवसममवीत् ।

॥ अञ्जन उवाच ॥ धर्मं हि कीर्यमाणोऽपि बुद्धिं जरयते नरः । अनर्थकमिदं सर्वं यत्तथा व्याहृतं प्रभो ।

जानन्नेव हृदीकेशं गर्ह्ये मास्य पापं हवं । संयामार्था हि धर्मज्ञः सर्वज्ञास्त्रार्थपारगः ।

न चाधर्ममहं कुर्यां जानन्नेव हि मुद्गसे । युध्यन्ति चत्विधाः मयूखैः स्त्रैः परिहृता नरैः ।

भ्रातृभिः पित्रभिः पुत्रैस्तथा सम्बन्धिवान्धवैः । वधस्यैरथ मित्रैश्च ते च बाहुं समाश्रिताः ।

यः कथं सात्यकिं शिष्यं सुखसंनिभमिव च । अस्मदर्थं च युध्यन्तं त्यक्त्वा प्राणान् सुदुह्यमान् ।

मम बाहुं रणे राजन् दक्षिणं युद्धदुर्धरं । न चात्मा रक्षितव्यो वै राजसगगनेन हि ।

यो यस्य युज्यतेऽर्थेषु स वै रक्ष्यो नराधिप । तैरक्ष्यमाणैः स नृपो रक्षितव्यो महाहथे ।

यद्यहं सात्यकिं पश्ये बध्यमानं महारणे । ततस्तस्य वियोगेन पापं भेदयता भवेत् ।

रक्षितस्य मया यस्मात् तस्मात् क्रुध्यसि किं मयि । यद्य मे गर्ह्ये राजशून्येन सह यज्ञतं ।

अहं त्वया विनिरुतस्तत्र मे बुद्धिर्विभ्रमः । कवचं धुष्यतस्तुभ्यं रथश्चारीहन् स्वयं ।

धनुर्व्यां कर्पतदीव युध्यतः सह मनुभिः । एवं रथगजाकीर्णं हवपत्तिसमाकुले ।

बिहनादोद्धतरवे गभीरे सैन्यधामरे । स्त्रैः परैश्च ममेतेभ्यः साक्षतेन च यज्ञमे ।

एकैकैकेन हि कथं यज्ञमः स भविष्यति । यज्ञभिः सह यज्ञस्य निजित्य च महारथान् ।

आत्मास्य आत्मावाहस्य विमनाः प्रस्रवोदितः । ईदृशं सात्यकिं सद्यो निजित्य च महारथं ।

अधिकतं विजानोषे स्वबोध्यैवप्रमागतं । यदिच्छसि शिरसांश्च शमिना हन्तुमाहवे ।

तथा हृच्छगतश्चैव सात्यकिं कः चमिष्यति । त्वं वै विगर्हयात्तोममात्मानं यो न रक्षसि ।

कथं करिष्यसे धीर यो वा त्वां संशयेज्जनः ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्दूषकेतुर्ब्रह्मणः । युयुधानं समुर्भूय रणे प्रायमुपाविप्रत् ।

भरानादीर्यं सखेन पाणिना पुण्यरुचयः । यियासुर्ब्रह्मजीकांश्च प्राणान् प्राणेष्वयाजुहेतुः ।

सुह्यं चक्षुः समाधाय प्रसन्नं धलिते मनः । ध्यायन्नाहोर्पनिषदं योगयुक्तोऽभवत्कुनिः ।

परिभ्रान्तं सुधां श्रेष्ठं सम्राज्ञो भूरिदक्षिणं । युद्धाकाङ्क्षी समायान्तैर्नैतत्सममिवाङ्गुलम् ।
 ततो भूरिश्वा क्रुद्धं स्यात्किं युद्धदुर्भण्डं । उद्यम्यभ्यहनद्राजन्मन्तो मत्तमिव दिपं ।
 रथस्त्रयोर्द्वेयोर्द्वे क्रुद्धयोर्धधमुख्ययो । केववाङ्गुनयोरामन्ममरे प्रेचमाणयो । १८१
 अथ हृष्यो महाबाहुरङ्गुनं प्रत्यभाषत । पश्य हृष्यन्मकथाधं शौमदत्तिवधं गतं ।
 परिभ्रान्तं गतं भूमौ ह्रत्वा कथं सुदुष्करं । तवानैवास्मिन् दूरं प्रासयाङ्गुनं स्यात्किं ।
 न वयं यज्ञशीलस्य गच्छेदेष शरीरं । सत्कृते पुरुषस्यात्र तदाशु कियतां विभा ।
 अथाश्वीत् हृष्टमना वासुदेवं धनञ्जय । पश्य हृष्णिप्रवीरेण क्रीडन्तं क्रुद्धपुङ्गवं ।
 महादिपेनैव वने मत्तेन हरिपूषपं । इत्येवं भाषमाणे तु पाण्डवे वै धनञ्जये । १८२
 हाहाकारो महानासीत्तेन्यानां भरतर्षभ । यदुद्यम्य महाबाहू स्यात्किं न्यहनहुवि ।
 स बिम्ब इव मातङ्गं विकर्षन् भूरिदक्षिण । शरोचत क्रुद्धेष्टं श्वात्तममवरं युधि ।
 अथ कौपादिनिष्कृत्य खड्गं भूरिश्वा रणे । मूर्ध्निषु निजपाद पदा शेरसताखयत् ।
 ततोऽस्य चैत्तुमारब्धं शिरः कायान् ब्रकुच्छं । तावत्स्थणं सारथोऽपि शिरः-शङ्खमधंस्वरम् ।
 यथा रथाङ्गं कालासो दण्डविहङ्गु भारत । सैव भूरिश्वरो बाहुना कौपाधिरेण । १८३
 तं तथा परिहृत्यन्तं दृष्ट्वा श्वात्तमाहवे । वासुदेवसतो राजन् भूयोऽङ्गुनमभाषत ।
 पश्य हृष्यन्मकथाधं शौमदत्तिवधं गतं । तव मिथं महाबाहो धनुष्यमवरं तया ।
 असतो विक्रमं पार्थ यत्र भूरिश्वा रणे । विगेषयति वार्ष्णेयं स्यात्किं सत्यविक्रमं ।
 एवमुक्तो महाबाहू वासुदेवेन पाण्डव । मनसा पूजयामास भूरिश्ववमाहवे ।
 विकर्षन् श्वात्तयेष्टं क्रीडमान इवाहवे । संघर्षयति मां भूय क्रुद्धो क्रीत्तिवह्निम् । १८४
 प्रवरं हृष्णिवीराणां धनं हन्याद्भिः स्यात्किं । महादिपमिवारणे मृगेन्द्र इव कर्षति ।
 एवमु मनसा राजन् पार्थ धनूश्च कीर्त्तु । वासुदेवं महाबाहुरङ्गुनं प्रत्यभाषत ।
 धैर्येव सकृद्विस्मयेन पश्यामि माधव । एष लघुकरं कथं धाद्वार्थं करोम्यहम् ।
 इत्युक्त्वा वचनं कुर्वन् वासुदेवस्य पाण्डव । ततः सुरभं निशितं गाण्डोवे समयोजयत् ।
 पार्थयाज्ञविमृष्टं स महेस्तेन नभश्च्युता । संघर्षं यज्ञशीलस्य साङ्गदं साङ्गमश्चिन्त । १८५
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथोपनिषि, भूरिश्वरो बाहुच्छेद दिक्ष्वारिदं धिकमतोऽप्यथ ॥ १४२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ स बाहुन्मयतद्भूमौ धृष्टेः यज्ञभाङ्गद । आदधञ्जीवोफस्य दुःखमहुतमुत्तमं ।
 प्रहरिष्यन् हतो याज्ञरदुष्येन किरीटिनीम् । वेगेन न्ययतद्भूमौ पञ्चास इव पयस ।
 स सोधं हतमात्मानं दृष्ट्वा पार्थेन कौरवैः उभूज्य स्यात्किं कौपाङ्गुवामास पाण्डवं ।
 ॥ भूरिश्वा उवाच ॥ मृगं त्वं कौन्तेय शङ्खेन हतवानसि । अपृथगेऽविपकथं यन्मे साङ्गमचिच्छिद ।
 किमु वक्ष्यमि राजान धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । किं कुर्वामि मया शत्रो हतो भूरिश्वा रणे । १८६
 इदमिद्रेण ते बाह्यदुपदिष्टं महात्मना । अथ हृष्टेन वा पार्थ द्रोणेनाथ हृष्टेन सा ।

ननु नामास्तधर्मज्ञस्त्वं लोकैऽभ्यधिकं परैः । सोऽयुध्यमानस्य कथं रणे प्रवृत्तवानसि ।

न प्रमत्ताय भीताय विरथाय प्रयाचने । यस्यने वत्तमानाय प्रहरन्ति ममस्त्रिणः ।

इदन्तु नीचाचरितमवत्पुण्यवित्तं । कथमाचरितं पार्थ पापकर्म सुदुष्करं ।

आर्येण सुकरं छाड्यैरार्यकर्म धनञ्जय । अनार्यकर्म त्वार्येण सुदुष्करतमं भुवि ।

१८९

येयुधेषु नरः पार्थ यच्च यच्च च वर्तते । आशु तच्छीलतामेति तदिदं त्वयि दृश्यते ।

कथं हि राजसंश्लेखं कौरवेयो विशेषतः । चक्षुधर्मादपुक्रान्तं सुदृष्टदरितव्रतः ।

इदन्तु यदतिशुद्धं वार्येयार्थं कृतं त्वया । वासुदेवमतं नूनं नैतत्तत्पुपपद्यते ।

को हि नाम प्रमत्ताय परेण सह युध्यते । ईदृशं व्यसनं दद्याद्यो न कृष्णसखो भवेत् ।

ब्राह्म्याः संक्षिप्तकर्माणः प्रकृत्यैव विगर्हिताः । दृष्ट्यान्वक्ताः कथं पार्थ प्रमार्थं भवता कृताः ।

१९०

एवमुक्त्वा रणे पार्था भूरिशर्वसमन्वितः ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ यथो हि जीर्थमाणोऽपि बुद्धिं जरयते नरः । अनर्थकमिदं सर्वं यत्त्वया व्याहृतं प्रभो ।

जानन्नेव ह्यधिकेण गर्हसे मास्व पाण्डवं । संयामाणां हि धर्मज्ञः सर्वस्यास्त्रार्थपारगः ।

न चाधर्ममहं कुर्यां जानन्नेव हि मुह्यसे । युध्यन्ति चक्षियाः शत्रून् स्त्रैः स्त्रैः परिहृता नरैः ।

भ्रातृभिः पित्रभिः पुत्रैस्तथा सम्बन्धिवान्धवैः । वयस्योरथ मित्रैश्च ते च बाहुं समाश्रिताः ।

१९१

य कथं सात्यकिं शिष्यं सुखसन्नेन्विमिव च । असदर्थं च युध्यन्तं त्यक्त्वा प्राणान् सुदुह्यमान् ।

मम बाहुं रणे राजन् दर्शयिष्यं युद्धदुर्भेदं । न चात्मा रक्षितव्यो वै राजसहगतेन हि ।

यो यस्य युज्यतेऽर्थेषु सर्वै रक्ष्यो नराधिप । तैरक्ष्यमाणैः स नृपो रक्षितव्यो महात्मे ।

यद्यहं सात्यकिं पश्ये मध्यमानं महारणे । ततस्तस्य वियोगेन पापं भेदनयतां भवेत् ।

रक्षितय मया यस्मात् तस्मात् क्रुध्यसि किं मयि । यद्य मे गर्हसे राजस्येन सह शत्रून् ।

१९२

अहं त्वया विनिहतास्तव मे बुद्धिर्विभ्रमः । कवचं धुषतस्तुभ्यं रथस्वारोहतः स्वयं ।

धनुर्ग्राह्यं कर्षतश्चैव युध्यतः सह शत्रुभिः । सर्वं रथगगाकीर्णं हयपत्तिवमाकुले ।

विहनादोद्धतरेव गभीरं सैन्यसागरे । स्त्रैः परैश्च ममेतेभ्यः साक्षतेन च शत्रुमे ।

एकैकेन हि कथं शत्रुमं, स भविष्यति । वञ्चभिः सह शत्रुस्य निर्जित्यं च महारथान् ।

आत्मस्य आत्मवाहस्य विमनाः शत्रुजोडितः । ईदृशं सात्यकिं सहो निर्जित्यं च महारथं ।

१९३

अधिकलं विजानोषे स्वर्गोर्ध्वव्रजमागतं । यदिच्छसि शिरसांश्च अग्निना हनुमाहवे ।

तथा कृच्छ्रगतश्चैव सात्यकिं कः क्षमिष्यति । त्वं वै विगर्हयात्मानमात्मानं यो न रक्षसि ।

कथं करिष्यसे क्षीरं यो वा तं संश्लेष्यजनः ।

॥ वञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्धूपैकतुर्ध्वहायगाः । युयुधानं समुपैज्य रणे प्रायमुपाविशत् ।

भरानादीव्यं ह्येन पाणिना पुण्ड्रचक्षुः । धियासुभ्रान्नलोकाय प्राणान् प्राणैश्च याजुहेतुः ।

१९४

रुध्यं चक्षुः समाधाय प्रसन्नं सलिले मनः । व्याधन्नाहोपनिषदं योगयुक्ताऽभवत्कुनिः ।

यत्तु पार्थेन मे खेहान् प्रतिष्ठा चाभिरचिता । सख्योऽस्य हतो वाङ्मरेनैवास्मि वक्षितः ।

भवितव्यं यद्वापि देवं चेष्टयतो वचः । सोऽयं हतो विमर्देऽस्मिन् किमवाचयं चेष्टितं ।

अपिचायं पुरा गीतः श्लोको बाष्प्योकिना भुवि । न हन्तव्याः स्त्रिय रति पद्मवीणि श्रवणम् ।

सर्वकालं मनुष्येण व्यवसायवता सदा । योऽकारममिवाणं यत् ख्यात्कर्तव्यमेव तत् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वमुक्ते महाराज सर्वे पाण्डवकौरवाः । नमः किञ्चिदभाषन्त मनसा समपूजयन् ।

मन्वाभिपूतस्य महाध्वरेषु यश्चिन्तो भूरिबहस्रदल । सुनेरिवारण्यगतस्य तस्य न तस्य किञ्चिदधमभ्यनन्दन् ।

सुनोक्तकेयं वरदस्य तस्य शूरेण पारावतलोहितार्च । अथस्य मेर्यस्य शिरो निरुक्तं न्यस्य हविर्दानमिवान्तरेण ।

स तेजसा शक्त्यहतेन पूतो महाहवे देहवरं विसृज्य । आकामदूर्ध्वं वरदो वराहो व्यावृत्य धर्मैर्ष परेण रौदरी ।

इतिशोमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपदपर्वणि भूरिबहस्रदले च यत्कृतं विदुः । १४३ ॥

॥ धृतराज उवाच ॥ अस्मिन् द्रोणराधेयविक्रान्तवर्षसिः । तीर्षः सैन्यार्थं वै कौरः प्रतिभुत्य युधिष्ठिरे ।

स कथं कौरवेयेयं समरेष्वनिवारितः । निर्यस्त्य भूरिबहस्रं वराहवि निपातितः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शूरेण राजसिंहात्म्यं तं त्रेनेयस्य यथा पुरा । यथा च भूरिबहस्रो ययते संशयो नृप ।

अथैः पुत्रोऽभवत् सोमः सोमस्य तु बुधः स्मृतः । बुधस्योषोमदेभ्यः पुत्रः चासीत् पुष्करवाः ।

पुष्करवस आयुस्तु आयुषो नञ्जवः सुतः । नञ्जवस्य ययातिस्तु राजविद्वंशसितः ।

ययातिर्देवयान्यान्तु यदुर्ज्योतोऽभवत् सुतः । यदोरभूदन्ववाये देवमीढ इति सुतः ।

यादवस्तस्य तु सुतः शूरेण लोच्यमानतः । शूरेण शौरिर्नृपरो वसुदेवो महाययाः ।

धनुयन्मवरः शूरेः कान्तवीर्यवर्मा युधि । तद्दीर्घस्तस्य तथैव कुले गिरिरभूचूष ।

एतस्मिन्नेव काये तु देवकस्य महात्मनः । दुहितुः समरे राजन् सर्वैश्चक्रवर्गमे ।

तत्र वै देवकीं देशं वसुदेवार्थमाश्रु वै । विजित्य पार्थिवान् सर्वान्पयमारोपयच्छिनिः ।

तां दृष्ट्वा देवकीं शौरेरेयस्यो पुत्रपंथम । आनृत्यत महतेजाः सोमदत्तः श्रिमेनैव ।

तयोर्द्वयमभूद्राजन् दिगार्द्धचिचमङ्गलं । बाहुयुद्धं सुवलिनोः प्रवक्तुं पुत्रपंथम ।

श्रिनिना सोमदत्तस्तु प्रवृष्टा भुवि पातितः । अविमुद्यम्य केन्द्रेषु प्रवृष्टा च पदा वतः ।

मध्ये राजबहस्राणां प्रेक्षकाणां समन्ततः । कृपया च पुनस्तोत्रं च धीरेति विपर्ययितः ।

तदवस्थाः कृतस्तोत्रसोमदत्तोऽथ मारिष । प्रासादयन्महादेवममपेवममास्त्रितः ।

तस्य तुष्टो महादेवो वरदानां महाप्रभुः । वरेण च्छन्दयामास स तु वरं वरं नृपः ।

पुत्रमिच्छामि मगवन्तो हि हन्याच्छिमेः सुतं । मध्ये राजबहस्राणां पदा हन्यास संयुगे ।

तस्य तदधनं श्रुत्वा सोमदत्तस्य पार्थिव । स्वमस्त्रितं तत्रोक्ता स देवोऽन्तरधीयत ।

स तेन वरदानेन सञ्चान् भूरिदक्षिणं । न्यपातयण समरे सोमदत्तः श्रिमेः सुतं ।

परगतां सर्वधेन्यानां पदा चैनमताडयत् । एतत्तं कथितं राजन्यश्ला ॥ परिशृङ्खलि ।

नच श्लो रणे जेतुं शक्तो मनुजार्थमे । दम्यतस्याय संशयो यद्वयदियचोधिगः ।

त्रैलोक्यानां स्वामाणश्च मया दुःशासनैश्च । कथं प्राप्स्यति बीमकुः सैन्यं कालसोदितः ।

(१०१)

युधन्ते मयैव शूरा रक्षन्ते च दिवाकरः । ब्रह्मे जयद्रथं पार्थो नैव प्राप्स्यति मानदः ।

म त्वं कथं मया सार्द्धं शूरेस्त्वान्यैर्ह्यारथैः । त्रैलोक्यानां त्वं हि बहिर्तो मद्भयेन लपेण च ।

युधस्त यक्षमास्त्याय परं पार्थेन संयुगे । एवमुक्तुस्तु राधेयस्तव पुत्रेण मारिच ।

दुर्व्योधनमिदं वाक्यं प्रत्युवाच कुरुत्तम । दृढलचेण शूरेण भीमसेनेन धनिना ।

भयं मित्रतनुः सङ्घो शरजालैरनेकैः । स्थातव्यमिति तिष्ठामि रणे सम्प्रति मानदः ।

(१०२)

नाङ्गमिङ्गति किञ्चिन्ने सन्तप्तस्य मधेपुमि । योत्सामि तु यथाशक्त्वा तदर्थं जीवितं मम ।

यथा पाण्डवमुख्योऽसौ न हनिष्यति सैन्यं । न हि मे युध्यमानस्य सायकानस्यतः शितान् ।

सैन्यवम्प्राप्तये वीरः सद्यसाचो धनञ्जयः । यत्तु भक्तिमता कार्यं सततं हितकाङ्क्षितम् ।

तत्कारिष्यामि कौरव्य जयो देवे प्रतिष्ठितः । सैन्यवर्धे परं यत्नं करिष्याम्यहं संयुगे ।

तत्प्रियायं महाराज जयो देवे प्रतिष्ठितः । अथ योत्स्येऽङ्गुनमहं पौरवं संश्लेष्यतः ।

(१०३)

तदर्थं पुद्गयथात्र जयो देवे प्रतिष्ठितः । अथ युद्धं कुरुष्वेह मम पार्थस्य चोभयोः ।

पश्यन्तु सर्वसैन्यानि हं हर्षं लोमहर्षणं । कथं कौरवपौरवं रणे सहायमाणयोः ।

अर्जुनो निश्चितैर्बाणैर्घानं तव बाहिनी । चिच्छेद निश्चितैर्भक्षैः शूराणामनिर्वर्तिनाम् ।

भुजान् परिघमद्भामान् हस्तिहस्तोपमावये । शिरांसि च महाबाहुचिच्छेद निश्चितैः शरैः ।

हस्तिहस्तान् हयघीवान् रथाचोद्य समन्ततः । शोणिताकान् हयारोहान् यद्वीतप्राप्तो मरान् ।

(१०४)

सुरैश्चिच्छेद बीमकुर्दिधैकैर्न विधेयं च । इया वारणमुखाद्य प्रापन्तश्च समन्ततः ।

ध्वजांश्चाणि पापानि चामराणि शिरांसि च । कृत्वा शिरिषोद्धूतः प्रदंष्ट्रस्तव बाहिनी ।

अचिरेण मही पार्थस्यकार हथिरोत्तरां । हतभयिष्ठयोधमन्तु कृता तव वत्सं वली ।

आसन्नाद दुराधैः सैन्यं सत्यविक्रमः । बीमस्तुभीमसेनेन कालतेने च रचितः ।

प्रथमो भरतश्रेष्ठ स्वर्णजित् कृताश्रमः । तं तथाऽवस्थितं दृष्ट्वा तदीया वीर्यममदा ।

(१०५)

नामृष्यन्त महिष्वासाः फाल्गुनं पुद्गयर्षभाः । दुर्व्योधनश्च कर्णश्च हृष्यसेनोऽप्य मद्भारदः ।

असत्यामा लपयेव स्वयमेव च सैन्यवः । संरत्ना सैन्यवम्याये सम्राट्छत्रं किरीटिनं ।

मृत्युनां रथमार्गेषु धमुश्यातवनिस्त्रने । सङ्ग्रामकोविदं पार्थं सर्वं युद्धविप्रारदाः ।

अभीताः पर्यवर्तन्त व्यादितास्त्रनिवान्तकः । सैन्यं प्रहृतः कृता जिघांसन्तोऽङ्गुनाऽपुता ।

सुध्यास्तमनमिच्छन्तो द्योहितायति भास्करे । तु भुजैर्भोगिभोगाभैर्धमुश्यातव सायकान् ।

(१०६)

मुमुषुः सूर्यारम्भाभाङ्कतत्रः फाल्गुनमप्यति । तानस्त्रामन्त्रमानांश्च किगेटी युद्धदुष्यन्दः ।

दिधा विधाष्टधैकैर्न हिन्वा विधाथ तावके । विहताङ्गुलकेतुसु दम्येयश्चक्रिमात्मनः ।

भारदत्तोऽपुनो राजभर्तुनं प्रत्यवारयत् । न विद्वा द्रुपदिः पार्थं वासुदेवश्च व्रतमि ।

अतिद्रुपमार्गेषु सैन्यं परिपालयन् । अदेनं वीरवशेष्टाः सर्वं एव महारायाः ।

महता रथयेन सर्वतः पर्यवारयन् । विस्फारयन्तद्यापानि विमृजन्तश्चायकान् ।

११५

सैन्यं पर्यरक्षन् शयनात्तनयस्य ते । तत्र पार्थस्य शूरास्य शक्तिर्बलमदृश्यत ।

हृष्यामचयतश्च धनुषो गाण्डिवस्य च । अक्षरस्त्राणि संघात्य द्रौणि शारदतस्तथ ।

एकैकं नवभिर्बाणैः सर्वैर्नैव समार्थयत् । तं द्रौणि पञ्चविंशत्या हृषयेनय सप्तभिः ।

दुर्व्योधनस्तु विप्रत्या कणश्चक्षौ चिभिस्त्रिभिः । त एनमभिगर्जन्तो विध्वन्तस्य पुनःपुनः ।

विधुस्त्वन्मस्य चापानि सर्वतः पर्यवारयन् । क्षिप्रश्च सर्वतश्चकूरयमण्डलमाश्रुते ।

११६

सूर्योत्तममस्मिच्छन्तस्तरमाणा महारथाः । त एनमभिनन्दन्तो विधुस्याना धनूनि च ।

विबिषुर्बाणैस्त्रीक्ष्णैर्गिरि मेधा इवास्त्रुभिः । ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र राजन् व्यदधन् ।

धनञ्जयस्य गात्रे तु शूरा परिचबाहव । इतमूयिष्ठयोर्धं तल्लला तत्र बवं बली ।

आदसाद सुदुर्धवं सैन्यं सत्यविक्रम । तं कर्णं संयुगे राजन् प्रत्यवारयशाश्रुगैः ।

मिषतो भीमसेनस्य शालतस्य च भारत । तं पार्थो दशभिर्बाणैः प्रत्यविश्रुद्राजिते ।

११७

सूतपुत्रं महाबाहू सर्वेभ्यस्तस्य पश्यतः । शालतस्तु विभिर्बाणैः कर्णं विधाध मारिव ।

भीमसेनस्त्रिभिर्वैव पुनः पार्थस्य सप्तभिः । तान् कर्णं प्रतिविधाध पञ्चा पञ्चा महारथः ।

तद्युद्धमभवद्राजन् कर्णस्य नडभिः सह । तच्चाहुतमपश्याम सूतपुत्रस्य मारिव ।

यदेकं समरे क्रुद्धस्त्रीवेद्यान् पर्यवारयत । फाल्गुनस्त महाबाहू कर्णं वैकर्तनं हृषे ।

सायकानां मरोनेव सर्वमक्षतताडयत् । बधिरोक्षितसर्वाङ्गं सूतपुत्रं प्रतापवान् ।

११८

अत्रै पञ्चाग्रता वीर फाल्गुनं प्रत्यविश्रुत । तस्य तन्नाशवं दृष्ट्वा नास्मृत्यत रणेऽस्त्रुज ।

तस्य पार्थो धनुर्गृह्णन् विधाधेनं सान्तरं । सायकैर्नवभिर्बाणैस्तरमाणो धनञ्जयः ।

सार्थं तस्य समरे सायकं सूर्यवर्षव । चित्रेपत्नरया युक्त्स्तराकावे धनञ्जय ।

तमापन्ना वेगेन द्रौणियच्छेद सायकः । अर्द्धचक्रेण तीक्ष्णेन च क्षिप्रं प्रापत्तद्विव ।

अद्यान्यद्वनुराद्य सूतपुत्रं प्रतापवान् । सायकैर्भज्जसाहसैश्चाद्यामास पाण्डवं ।

११९

तं शस्त्रहृष्टिमनुजं कर्णचापसमुत्थितं । व्यधमस्यायैकं पार्थं शलभातिव मादत ।

ह्लादयामास च तदा सायकैर्ज्योतो रणे । पश्यता सर्वयोधानां दग्धन् पाणिनाशः ।

कर्णोऽपि दिपतां हन्ता ह्लादयामास फाल्गुनं । सायकैर्भज्जसाहसैः क्षतप्रतिक्षेपसाध ।

तैः हृषाविव नन्दन्तो भरविभो महारथौ । सायकैश्च प्रतिच्छ्वं चकतुः समजिह्वागैः ।

अदृश्या च मरोपैक्षो मिश्रतामितरेतरं । पार्थोऽहमस्मि तिष्ठेह कर्णोऽहं तिष्ठेह फाल्गुन ।

१२०

इत्थिवं तर्ज्यमानौ तु बाक्लुष्येस्तदा तदा । युध्येतां समरे वीरौ चित्रं लघु च सुष्ठु च ।

प्रेक्षणीयावभवतां सर्वयोधसमागमे । प्रशस्यमानौ समरे विद्वचारणवानिके ।

अयुध्यतां महारात्र परस्परचपैर्विभौ । ततो दुर्धनो राजेष्ठावकानभभाषत ।

यद्वाद्रुतत रोधेयं नाहता समरेऽस्त्रुजं । निवर्त्तिष्यति राधेय इति मामुक्तवान् हृषः ।

महता रथपदेन सन्तः पर्यवारयन् । विस्फारयन्तयापानि विमृजन्तश्च मायकान् । ११८
 सन्तः पर्यवारयन्तः शशनात्तनयस्य ते । तत्र पार्थस्य शूरास्य योऽङ्गिर्बलमदृश्यत । ११९
 इयूषामचयत्तस्य धनुषो गाण्डिवस्य च । अक्षैरस्त्राणि संवाक्यं द्रौणिः शारदतप्तस्य च । १२०
 एकैके नवभिर्भाणैः सर्वमेव समापेयत् । तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या द्रुपदेनय सप्तभिः । १२१
 दुष्येधनस्तु विप्रत्या कण्वप्रज्ञो विमिक्षिभिः । त एनमभिगन्तुं विधन्तस्य पुनः पुनः । १२२
 विधुमन्तस्य चापानि सर्वतः पर्यवारयन् । क्षिप्रस्य सर्वतश्चक्रुरयमण्डलमाशु ते । १२३
 स्रव्यास्तमनिक्रान्तस्वरभाषा महारथाः । त एनमभिगन्तुं विधुमन्ता धनूषि च । १२४
 विविचुष्मांगैस्तीक्ष्णैर्मिरि मेघा इवामुभिः । ते महास्त्राणि दिश्यानि तत्र राजन् व्यदभेयम् । १२५
 धनञ्जयस्य गात्रे तु शूराः परिघबाहवः । इतमूयिष्ठयोर्धं तत्कला तत्र बलं बली । १२६
 आदशाद् सुदुर्धरः सन्तः सत्यविक्रमः । तं कथं संयुगे राजन् प्रत्यशारयद्वायुगैः । १२७
 मिषतो भीमसेनस्य सात्तस्य च भारत । तं पार्थो द्रव्यभिर्भाणैः प्रत्यविशद्वाजिरे । १२८
 क्षतपुंश्च महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यत । सात्तस्य विभिर्भाणैः कथं दिव्याथ मारिष । १२९
 भीमसेनस्त्रिभिर्धैव पुनः पार्थस्य सप्तभिः । तान् कथं प्रतिविश्याथ पक्षा पक्षा महारथाः । १३०
 तद्युद्धमभवद्वाजन् कण्वस्य वज्रभिः सह । तत्राहुतमपय्याम सुतपुत्रस्य मारिष । १३१
 पदेकः समरे क्रुद्धस्त्रीवद्यान् पर्यवारयन् । फाल्गुनस्तु महाबाहुः कथं वैकेर्त्तनं मूढे । १३२
 बाघकानां प्रतेनेव सर्वसमस्तताडयन् । दधिरोक्षितसर्वाङ्गः क्षतपुत्रः प्रतापवान् । १३३
 शरैः पञ्चाश्रता कीरः फाल्गुनं प्रत्यविशत् । तस्य तस्माच्च वेदुषा नाश्वयत् रणेऽङ्गुनः । १३४
 तस्य पार्थो धनुस्त्रिंशो विश्याधेनं सनान्तरे । शयकैर्नवभिर्भिरस्त्ररभाणैः धनञ्जयः । १३५
 नवाधै तस्य समरे बाघकं सूर्यवर्षसं । विषेपत्वरथा युक्तस्तराकावे धनञ्जयः । १३६
 तमापतन्तं वेगेन द्रौणिश्चिच्छेद बायकं । अर्द्धचद्रेण तीक्ष्णेन च क्षिपः प्रपततुवि । १३७
 अथान्यद्वनुरादाय क्षतपुत्रः प्रतापवान् । बायकैर्भ्यश्च बाह्वैश्चाद्यामास पाण्डवं । १३८
 तं प्रक्षट्टिमुत्तुंगं कण्वपापसमुत्थितं । व्यधमस्यायैकः पार्थः शवंभोनिव माहते । १३९
 क्षाद्यामास च तदा बायकैर्जुनो रणे । पश्यतां सर्वयोधानां द्रव्यं पाणिशाघं । १४०
 कर्णेऽपि दिमतं हन्ता क्षाद्यामास फाल्गुनं । बायकैर्भ्यश्चाहलेः क्षतप्रतिष्ठोऽसुया । १४१
 तौ दृष्ट्वा विव नर्दन्तौ भरिभौ महारथाः । बायकैश्च प्रतिक्लृप्तं चक्रतः खमजिह्वयैः । १४२
 अदृशे च मरीच्यौ निप्रतामिवरेतरं । पार्थोऽहमस्मि मिष्टेह कर्णेऽहं तिष्ठ फाल्गुन । १४३
 इत्येवं तर्जमानौ ता वाक्कथ्येत्तदा तदा । युध्येतां समरे कीरो चित्रं लघु च सुष्टु च । १४४
 प्रेक्षणीयावभवतां सर्वयोधसमागमे । प्रस्थमानौ समरे सिद्धचारणवातिके । १४५
 अयुध्येता महाराज परस्परवधेविषो । ततो दुष्येधनो राजस्वावकान्भवापत । १४६
 यदाद्रुषत रोपय नाहता समरेऽङ्गुनं । निवर्त्तिथानि राधेय इतिः सामुक्तवान् एव । १४७

प्रासाधिरुपरि विविधा हि दुःखदा । बलक ह म हानकां गोमायुमकरात्कटा ।
 श्रेष्ठे दधमहापाशां विवामि हतमैरवा । नृत्ययेत पिशाचाद्यैर्भूताकीर्षा यद्विषमः ।
 गतास्तद्योधनिसेष्टशरीरगतवाहिनी । महाप्रतिमयो रौद्रो घोरो वैतरणीमिव ।
 नदीं प्रवर्तयामास भीरुणा भयवर्द्धिनी । तं दृष्ट्वा तस्य विमानमनेकखेव रूपिणः ।
 अभूतपूर्वं कुबु भयमागाद्रणाजिरे । तत आदाय बीराणामखैरक्षाणि पाण्डव ।
 आत्मानं रौद्रमाचष्ट रौद्रकर्षेण चिह्नितः । ततो रथवरावाञ्जल्यतिक्तामर्जुनः ।
 मथ्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवामरे । मयेकुं सर्वभूतानि पाण्डवं प्रतिवीचतु ।
 प्रसूतात् तस्य गात्रीवाच्छराज्जातामहात्मनः । सर्वमे वस्यपश्यामो हृषपङ्क्तौ रिवामरे ।
 विनिवायं स बीराणामखैरक्षाणि सर्वथः । द्रष्टव्यं रौद्रमात्मानमुपे कर्षेण चिह्नितः ।
 स तान् रथवरान् राजत्रयकामंजदाभुजः । मोहयंस्त्रिंशत् शरैश्चैत्रयद्रथबधेक्षया ।
 विह्वलं दिक्षु सर्वथा सरानवितवारयि । सरथे यत्परकर्षं प्रवर्षीयो धनञ्जय ।
 धमन्त इव दूरस्थ मरुताता महात्मनः । चतुश्चक्षुःशान्तीवस्थाः शतशोऽप्य स हस्तयः ।
 आददानं महेश्वावं रुन्दधानश्च पाण्डवं । विवृजन्तु कौन्तेयं गानुपश्यामहे तदा ।
 तथा सर्वं दिशो राजन् सर्वोऽप्य रथिनां रथे । आकुचोक्तय कौन्तेया जयद्रथमुपाद्रवत् ।
 विस्वाध च चतुर्वध्या शराणां नतपर्वणा । वैश्वामिसुखं धाम्नेधोधाः सप्रेम्य पाण्डवं ।
 स्यवर्तन्त रणादीरा निराशास्तस्य जीविने । यो योऽभ्यधावदाकन्दे तावकः पाण्डव रथे ।
 तस्य तस्मान्मनो वाप्य शरीरे न्ययतमभो । कवन्त्येव दुःसहके तव वैश्वे महारथः ।
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ शरीरम्यद्रुषधिमै । एवं तत्तव राजेन्द्र चतुरङ्गत्वं तदा ।
 आकुचोक्तय कौन्तेया जयद्रथमुपाद्रवत् । द्रौणिं यज्ञाश्रया विष्यदुषवेनं निमि शरी ।
 हृषपायमाण कौन्तेय हृषपवेभिराद्वियन् । शर्वं योद्धेभ्रमिर्वापैः कर्षं दारिद्र्यता शरी ।
 वैश्ववक्ष चतुर्वध्या विज्ञा विह्व इवानदन् । वैश्ववत् तदा विह्वः शरीरैर्गणोदधन्वना ।
 स चक्षमे सुमकुल्लोकाद्विह्व इव दिप । श्वराहध्वज्ज्वलं गार्हपथानजिह्मगान् ।
 आमीविषमप्रस्थान् कर्षारथपरिभ्रमिताम् । आकण्ठपूषेष्टिषेप फाल्गुनस्य रथम्यति ।
 निमिस्त विज्ञा गोविन्द नारायै बहिरर्जुन । अष्टाभिर्नोजिने विष्यदुषवेन पविणा ।
 स विधिपार्जुनक्षीहृणान् वैश्वप्रवित्ताञ्जुरान् । युगपत्तस्य चिच्छेद शरभ्या वैश्ववक्ष ह ।
 शरयुष्ट मिरः कायात् घञश्च समनद्वृत । स च्छिन्नयष्टिं सुमहान्दीर्घमाणः शराहतः ।
 शराह सिन्धुराजस्य पापाताप्रिमुखोपमः । एतस्मिन्नेव कावे ह द्रुतं गच्छति भास्वरे ।
 अत्रवीत् पाण्डवं तत्र तरभाणां जनाह्वनः । एव मध्ये कृत यज्ञिः पापं वीरेर्बहारथे ।
 जीविते पुंसहावाहो भीमस्त्रिहति वैश्ववः । एताननिर्जित्य रथे यद्रथान् पक्षपर्वभ ।
 ॥ ५० ॥ वैश्वो हन्तु यत्ता विस्वाध चाक्षुन । योगमव विधास्यामि सूर्यस्थावरं प्रति ।

उत्कर्षन्तं सृजन्तश्च न स्यात्पर्याप्तं साधयन्त । ततः क्रुद्धे महाबाहुरैर्ममस्त्वं दुरासदं ।
 प्रादुश्यके महाराज चासयन् सर्वभारतान् । ततः शराः प्रादुरासन् दिव्यास्त्रप्रतिमैस्त्रिताः ।
 प्रदीप्राय त्रिखिमुखाः प्रतेशास्य सहस्रशः । आकल्यपूर्णनिर्मुक्तैरन्यकोशैर्गुणिभैः शरैः ।
 नमोऽभवत् सुदुष्प्रेक्ष्यमुक्ताभिरिव संवृतं । ततः ब्रह्मान्धकारं तत्कौरवैः समुदीरितं । ११५
 अमर्त्यं मनसाऽप्यन्यैः पाण्डवैः सममन्त्रितं । नाशयामास विक्रम्य शरैर्दिव्यास्त्रमन्त्रितैः ।
 नैश्चान्तमोऽश्वमि सिधे दिग्गदाविव भास्करः । ततश्च तावकं येन्यं दीप्तं शरगमस्त्रिमि ।
 आसिपत्पल्लवाभूनि निदाघार्क इव प्रभुः । ततो दिव्यास्त्रविदुषा प्रहिता सायकांशवः ।
 समानुवन् दिपत्यैत्येतेषां भानोरिवांशवः । तथा परे समुत्पृष्टा विप्रिस्त्रास्त्रिगतेजसः ।
 हृदयान्धाश्व वीराणां विविशः प्रियंवधुवत् । य एनमीयुः समरे लघोधाः शूरमानिगः । ११६
 प्रलम्भा इव ते दीप्तमग्निं प्राप्य शयुः शयः । एवं सहकुटुम्बत्पुत्रां जीवितानि यथासिधं ।
 पाथंयचार धृष्टकेतुर्द्विपुत्राणां वीरान् । शकिरीटानि वक्त्राणि बाहुदान् बिभृतान् भुजान् ।
 सकुण्डलपुगान् कर्णान् दिवा निरहरच्छरैः । सेतोमरान् गजदन्तान् समानान् हयशदिनां ।
 सशर्मणः पदातीनां रथिनाञ्च सधन्वनः । समतोदासिपत्पुत्राणां बाह्वंश्चिच्छेद पाण्डवः ।
 य दीप्रायप्रराशिं प्रान्नं यमौ तत्र धनञ्जयः । बलिस्तु निद्राप्रमिष्टो ज्वलन्निव क्रताग्रजः । ११७
 तं देवराजप्रतिभं धर्मशस्त्रधरां वरं । युगपदिच्छु धर्मसु रथस्थं पुरुषधर्मं ।
 निक्षिपन्तं महास्त्राणि प्रेषणीयं धनञ्जयं । नृपतान् रथमार्गेषु धनुर्ज्वातलनादितं ।
 निरीक्षितुं न ब्रह्मते यज्वन्तोऽपि पाथिवाः । मध्यन्दिनगतं सूर्ये प्रतपन्तनिवासरे ।
 दीप्तोपमं शरः किरिटी विरराज ह । वर्षास्त्रिमेदीर्घजल वेद्मधन्वामुदी महान् ।
 महास्त्रसंघे तस्मिन् जिष्णुना सम्प्रतिष्ठितं । सुदुस्तरं महाघोरं ममर्ज्येधाधपुङ्गवः । ११८
 अलक्ष्यवदं देहैः शरीरैः क्षतबाहुभिः । भुजैश्च पाणिभिर्भुजैः पाणिभिर्बहुलीकृतैः ।
 क्षत्तायस्त्रैः करिभिः क्षतदन्तैर्मदीक्षितैः । हृदयं विधुरपीविरयैश्च शकलीकृतैः ।
 निक्षत्तान्ते क्षत्तपादेष्वप्यस्त्रि क्षत्तशस्त्रिभिः । निवेष्टेभ्यस्सुरद्विज प्रतेशास्य सहस्रशः ।
 नृपैराघातललित तत्पार्थायोधने महत् । अपम्याम महोपात मोक्षणां अथयद्गुणं ।
 आकीर्णमिव हृदयं पुराऽभ्यर्हयत् पाण्डुः । गजानां क्षुरनिर्मुक्तैः करैः समुज्जगत् भूः । ११९
 क्षादिदमो शशिषोव वक्त्रपद्मे समाश्रिता । विचित्रोष्णीषमुकुटैः कथूराङ्गदकुण्डलैः ।
 स्वर्णचित्रतनुभ्य भाउयेय गजवाजिनः । किरीटप्रतमहोष्णं तत्र तत्र समाश्रिता ।
 विरराज भ्रमं पिना गभी नववधुरिव । मय्यामेद-कहंमिनी भोक्षितौघतरङ्गिणी ।
 ममोस्त्रिभिरगाधास्य केभ्यश्चतस्रादसं । विरोबाह्वपल्लवतां ह्यस्त्रकोशास्त्रिषट्पटां ।
 चित्रध्वजपताकायां क्षत्रपापोर्ध्वमाश्रितः । विगतासमहाकाया गजदेहाभिपद्भुः । १२०
 रघोदुपप्रतापी हयवहातरोधधः । रथपद्मयोगास्त्रकुवरेरतिदुर्गमः ।

प्रासादिकप्रपरशुविमिश्रादिदुरावदां । बलकङ्कमहामात्रा गोमायुमकरात्कटा ।
 यद्भोदपमहापाशां शिवामिस्तभैरवा । नृत्यमेतपिषाचाद्यैर्भूताकीर्त्या सहस्रम् ।
 गतास्तपोधनचिद्यष्टमरीरशतवाहिनीं । महाप्रतिमया रौद्रा घोरं वैतरणीमिव ।
 नदीं प्रवर्त्तयामास भीरुणा भयवर्द्धिनीं । तद्दृष्ट्वा तस्य विकान्तमनस्कसेव रूपिण ।
 अभूतपूर्वं कुरु भयमागाङ्गणजिरे । नत आदाय वीराणामखैरस्त्राणि पाण्डव ।
 आत्मानं रौद्रमाचष्ट रौद्रकर्षणि धिष्ठितः । ततो रथवरावाजं बल्यतिकाभदजुन ।
 मथ्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवामरे । मरेणुं सन्मथतानि पाण्डवं प्रतिवीचिहृतः ।
 प्रहृतान् तस्य गाण्डीवाश्चरन्नाताम्हात्मनः । सञ्जुमे सम्पुपश्यामो हंसपङ्क्तौ रिवामरे ।
 विनिवार्य स वीराणामखैरस्त्राणि सन्मथ । दशैपन् रौद्रमात्मानमुपे कर्षणि धिष्ठितः ।
 स तान् रथवरान् राजजल्यक्रामन्तहाजुन । मोहयन्निव नाराचैर्जघद्वयवंधेभ्यसा ।
 विह्वलं दिशु सन्मथ शरानसितयोरधि । स रथे व्यपेरसूयं प्रेलप्योयो धनञ्जय ।
 धमन्त इव शूरस्य शरमाता महात्मनः । चतुश्चक्रान्तरीचस्त्रां शतशोऽप्य सहस्रम् ।
 आददानं महेष्वासं रुन्दधानञ्च पाण्डवं । विह्वलन्तनु कौन्तेय नानुपश्यामहे तदा ।
 तथा सन्मथ दिशो राजन् सन्मथ रथिना रथे । आकुलोक्त्य कौन्तेया जघद्वयमुपाद्रवत् ।
 विव्याध च चतुर्वध्या शराणां मतपर्वणा । सैन्यवामिमुखं धाम्नेयोधा सन्मथ पाण्डवं ।
 न्यवर्त्तन्त रणादीरा निराशास्तस्य जीविते । यो योऽभ्यधावदकन्दे तावकः पाण्डव रणे ।
 तस्य तस्यान्तगो वाण शरीरे न्यपतन्मथो । कवन्मथेदुलक्षके तव सैन्ये महारथ ।
 अजुनो जयतां श्रेष्ठ शरैरन्यद्भयक्षिमे । सर्वं तप्तव राजेन्द्र चतुरङ्गबलं तदा ।
 आकुलोक्त्य कौन्तेया जघद्वयमुपाद्रवत् । द्रैणिं पक्षोन्नताविध्वङ्गध्वजेन विमि शरैः ।
 कृपायमाणं कौन्तेय कृपञ्जवभिराद्ध्यन् । शल्यं बाणधमिन्मार्णे कथं दाचिंशता शरैः ।
 सैन्यवक्ष्य चतुर्वध्या विह्वलवानदत् । सैन्यवक्ष्य तदा विह्वल शरीरौघोदधमना ।
 न चक्षमे सुमंक्रुद्धोत्तोषादित इव दिप । स वराहध्वजं पूर्णं गाडपञ्चानजिह्वगाम् ।
 आभीविषयमप्रखान् कर्षारपरिभार्जितान् । आकर्षणैर्षास्त्रिषेव फाल्गुनस्य रथम्यति ।
 विमिस्त विह्वला गोविन्द नाराचैः वज्रिर्जुन । अष्टाभिन्वाजिनोऽविध्वङ्गजैकेन पविणा ।
 स विविषयार्जुनोत्तोष्ठान सैन्यप्रक्षिताञ्जकान् । युगपत्तस्य चिह्नं शराभ्या सैन्यवक्ष्य ह ।
 सारथ्येष्ट मित्रः कायात् धजस्य समलङ्कृतं । स च्छिज्यष्टिं सुमहान्दोष्यमाणः शराहतः ।
 शराहं विन्मुराजस्य पपाताप्रिमुखोपमः । एतस्मिन्नेव काले तु द्रुतं गच्छति मास्करे ।
 अमवीत् पाण्डवं तव त्वरभाषा जनाङ्गन । रथ मध्ये छत यङ्कि पायं वीरैर्येधारथैः ।
 जीविते पुंमहावाघो भीतस्त्रिहति सैन्यवः । एताननिर्जित्य रणे वज्रयान् पुरुषपर्वम् ।
 न भया सैन्यवो हन्तु यन्तो विव्याध चार्जुन । योगमव विधास्यामि सूर्यस्यावरणं प्रति ।

अस्तं गत इति व्यक्तं द्रष्टव्यैकः स चिन्मुराट् । हर्षेण जीवितकाङ्क्षो विनाशार्थं तत्र प्रभो ।
 न गोप्यति दुराचारः स आत्मानं कथञ्चन । तत्र चिद्रे प्रहर्षेण तदाश्च कुरुक्षेत्रम् ।
 व्यपेक्षा नैव कर्त्तव्या गतोऽस्मिन्नि मास्करः । एवमस्तिनि बोधस्तुः केवलयम्यभाषत ।
 ततोऽष्टजन्तमः कृष्णः सूर्यस्यावरणं प्रति । योगो योगेन संयुक्तो योगिनामोयरो हरिः ।
 मृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्मिन्नि मास्करः । तदीया अष्टयुगंधाः पार्थनाशास्त्राधिप ।
 ते प्रवृष्टा रणे राज्ञापापघ्नन् सैनिका रविः । उन्नाम्य वक्त्राणि तदाश्च च राजा जयद्रथः ।
 वीचमाणे ततस्तस्मिन् चिन्मुराजे दिवाकरं । पुनरेवावतीत् कृष्णो धनञ्जयमिदं वचः ।
 पश्य चिन्मुराजि वीरं मेघमाणं दिवाकरं । मयं हि विप्रमुच्यतल्लो भरतक्षत्रियम् ।
 अयं कालो महाबाहो वर्षायाश्च दुरात्मनः । क्षिप्ति सूर्द्धामन्याऽऽकुर्वन् पापकर्ममात्मनः ।
 इत्येवं केसवेनाक्तं पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् । न्यवधीत्तावकं सैन्यं शरैरकांक्षितविम् ।
 ह्रस्वं विव्याध विप्रत्या कर्णे पञ्चाशता शरैः । शब्दं दुर्ध्याधनक्षेत्रे शक्तिः शक्तिरतावदत ।
 हृषसेनं तथाऽष्टाभिः पञ्चाः सैन्यवर्गैश्च । तथैव च महाबाहोस्तदीयान् पाण्डुनन्दनः ।
 गार्ढं विद्धा शरैरानजयद्रथमुपाद्रवत् । तं धनोपस्थितं दृष्ट्वा सेविहानमिवानलं ।
 जयद्रथश्च गोक्षारः संशयं परमं गताः । ततः सर्वे महाराज तव योधा जयैविणेः ।
 विविक्तुः शरधारामिः पाकप्राशनमाहवे । शम्भोऽधमानः कौन्तेयः शरजालरनेकजः ।
 अक्रुध्यत् च महाबाहोऽरजितः कुरुनन्दनः । ततः शरमयं जालं तुमुर्षे पाकप्राशनिः ।
 व्यभूजत् पुरुषप्राप्तवत् सैन्यजिघांसया । तं हन्यमाना वीरेण योधाः राजवणे तव ।
 प्रजडः सैन्यवर्भीता दौर्धर्मनायकावता । तस्मात्तमपग्राह्यः कुन्तीपुत्रश्च विकर्म ।
 तादृग्प्रभावी भूतो वा यत्सकारं महापद्माः । दिपान् दिपगतांश्चैव हयान् हयगतानपि ।
 तथा वारधिनिदिव न्यहन् शरैः पशूनिव । न तत्र समरे कश्चिन्नाया दृष्टो भराधिप ।
 गजो बाजी नरो वापि यो न पार्थशरोहतः । रजसा तमसा चैव योधाः शम्भोऽष्टयुगः ।
 कदाचं प्राविशत् घोरं नाम्नानान् परस्परं । ते शरैर्मिश्रमर्षाणः सैनिकाः काशघोदिताः ।
 बभूवुस्ततः पेतुः सेतुर्धूमयु भारत । तस्मिन् महाभीषणके प्रजानामिव संशये ।
 एवे मयनि दुष्पारे वर्षमानि मुदावले । श्रोत्रिणेषु प्रवेक्षेन श्रोत्राणादमितल्लय च ।
 अस्मान्मत्तद्रूपो भौममण्डकुक्षिके धरातले । आनामि निरमर्षं यत्पञ्चाक्षि श्रोत्रिणैः ।
 मग्ना बेगवती राजंशावकानां रणावले । शक्तिजय जतारोहा शरितताङ्गाः पक्षधराः ।
 खान्दनीकानि गृह्णन् आर्षणादोः प्रदुद्रुः । हयोश्च पतितारोहाः पक्षधरा भराधिप ।
 प्रदुद्रुर्वादाङ्गान् पक्षधराहरणाः । मुञ्चकेषां विक्रवचाः चरणाः घतजं घतैः ।
 प्रपलायन्तः बन्धसाध्यका रक्षसिरो जनाः । अहयाहयदीनाय केचित्तामवन् भुवि ।
 जतामाद्यापरे गन्धे हिरदार्गा निविकिरे । एवं तत्रमर्षं राजन् द्रावयित्वा धनञ्जयः ।

न्यवधीत् सायकैर्धारे विन्धुराजस्य रचिण । कर्णं द्रौणिं रूपं ब्रह्मं वृषसेनं सुयोधनम् ।
 ह्यादयामास तोषेण भरजालेन पाण्डव । न गृह्यच्चिपवाजत्र मुष्णचापि बन्धनम् ।
 अदृश्यताज्जुनं सङ्गे श्रीधारात्मानं कथञ्चन । धनुर्बाण्डलमेवास्त्रं दृश्यते स्माख्यतः सदा ।
 सायकाश्च व्यदृश्यन्त निखरन्तः समन्ततः । कर्णस्य तु धनुर्महिला वृषसेनस्य चैव ह ।
 शब्दाश्च स्तनं भस्तेन रथनीडादपातयत् । गाढविद्धावुभौ छला भरैः खलीयमातुजे ।
 अज्जुनो जयतां श्रेष्ठो द्रौणिशारदतो रणे । एवं तान् व्याकुलीकृत्य मदीयानां महारथान् ।
 लज्जहार भरं घोरं पाण्डवोऽनलवज्रिण । दृष्ट्वाग्निधमप्रस्थो दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितः ।
 सर्वभारसहं ब्रह्मन् गन्धमाख्याचितं महत् । वक्ष्येणस्तेषु सद्योऽपि विधिवत् कुर्वन्मन्दनः ।
 समादधन्महाबाहोर्गाण्डोवे चित्रमज्जुनं । तस्मिन् बन्धायमाने तु भरे ज्वलनेतजसि ।
 अन्तरीक्षे महानादौ भूतानाममवचृपः । अन्तरीक्षं पुनस्तत्र त्रमराणो जगद्भूतम् ।
 धनञ्जय गिरिम्बन्धि वैश्ववल्गु दुरात्मन । अस्मिन् महोषरं श्रेष्ठं यियाधत्त दिवाकरः ।
 शृणुष्वैव च मे वार्तां जयद्रथवधस्थिति । दृष्ट्वास्तं वैश्ववल्गुं पिता जगति विभुतः ।
 स कालेनेव महता वैश्वेन प्राप्तवान् सुतं । जयद्रथमभिषङ्गं प्रागुवाचाश्वरोरिणी ।
 नृपमन्त्राहिता वाणी मेघदुन्दुभिनिस्सृता । तवात्मजोऽयं मर्त्येषु कुलघोवदमादिभिः ।
 गुणैर्विविधित विभो बहुशो वंशयोद्धयो । चक्षिप्रमनरे सोके नित्यं शूराभिवर्जितः ।
 किन्त्वस्य पुत्र्यमानस्य बहूनां चक्षिप्रधम । गिरिम्बेऽस्ति संकुटः शत्रुरावचितो मुवि ।
 एतच्छ्रुत्वा विन्धुराजो भ्यामा चिरमरिन्दम । शान्तिं न सन्मानुषोऽपि पुनश्चेहमपि रोषितः ।
 बहूनां पुत्र्यमानस्य बहवो महतीं धुरं । धरंश्च मम पुत्रस्य पातयिष्यति य गिरिः ।
 तस्यापि प्रतथा मूर्द्धा फलिष्यति न शंभय । एवमुक्त्वा ततो रात्रौ स्थापयित्वा जयद्रथं ।
 दृष्ट्वास्तौ वनं घातस्तपश्चेष्टं समास्थितः । सोऽपि तपति तेजस्वी तपो धारे दुरासदं ।
 समन्तपक्षकादस्मादहिम्नानकेतन । तस्माज्जयद्रथस्य मे गिरिम्बेऽस्ति महामध्ये ।
 दिव्येनास्तेषु रिपुषु धेरिणाहृतकर्मणा । सकुण्डलं विन्धुपतेः प्रभञ्जनसूतानुज ।
 लक्ष्मण पातयस्माद् दृष्ट्वास्तस्य भारत । अथ स्वमस्य मूर्द्ध्वा पातयिष्यति शतशः ।
 तवापि प्रतथा मूर्द्धा फलिष्यति न शंभय । यथाचैतज्जानीयात् स राजा प्रयिषीपति ।
 तथा कुरु कुरुश्रेष्ठ दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः । न श्रपाथ्यमकार्यं वा विवने तव किञ्चन ।
 समस्तोऽपि लोकेषु चितु वायवनन्दन । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वृक्षणो परिप्लवितम् ।
 दृष्ट्वाग्निधमस्यै दिव्यं मन्त्राभिमन्त्रितं । सर्वभारसहं ब्रह्मन्मन्त्राख्याचितं भरं ।
 विषमज्जुनं लक्ष्मणं वैश्ववल्गुं बधे हत । स तु गाण्डीवनिभुक्तं भरं श्येन इवाग्रदगः ।
 शकुन्तमिव दृष्ट्वापातु वैश्ववल्गुं गिरौहरत् । अहरन्तत पुनश्चैव भरं कुरु धनञ्जय ।
 दुर्बेदामप्रहर्षाय सुबेदां हर्षणाय च । भरं कदम्बकीकृत्य कावे तस्मिन् पाण्डव ।

समनापयकादाद्यैः । शिरसश्चरमागतः । शनकिमेव कौशेय दृष्टुषेता मदीपतिः ।

सन्ध्यामुपासते तेजस्वी सम्मन्वी तत्र मारिष । उपासोनस्य तस्याय लक्ष्यकेशं सकुण्डलं ।

चिन्मुराजस्य मूर्धनमुषङ्गे तमपातयत् । तन्मोक्षज्ञे निपतितं शिरसाचासकुण्डलं ।

दृष्टुषस्य नृपतेरलक्षितमरिन्दम । छनज्यस्य तस्याय दृष्टुषस्य धोमतः ।

अन्निवतस्तत्र सहस्र शिरोऽङ्गच्छद्वरातसं । ततस्तस्य मरेच्छस्य मुष्ममूर्धनि भूतम् ।

गते तस्यापि म्रतथा मूर्ध्नाङ्गच्छदरिन्दम । ततः शर्म्याणि म्रतानि विक्षयं जगमुत्तमम् ।

वासुदेवश्च बीभत्सुं प्रथमसंशयसं । ततो विनिहतं राजन् चिन्मुराने किरीटिना ।

तमसाहासदेवेन संहतं भरतवर्षम् । पद्याज्ज्ञानं मदीपार्षं तव पुत्रे । सहानुगीः ।

वासुदेवप्रयुक्तैर्यं मायेति नृपसत्तम । श्वं स निहतो राजन् पार्थिनामिततेजसा ।

अथौघिणीरष्ट हला जामातां तव सैन्यवः । ततो वृष्ट्वा विनिहतं चिन्मुराजं जयद्रथं ।

पुष्पाणां तव केकेभ्यो दुःखादभ्यपतज्जले । ततो जयद्रथे राजन् श्वेते पार्थिना केकवः ।

दभौ ब्रह्मं महाबाहुरङ्गुलस्य परमेष्ठिनः । भीमसेनोऽपि सङ्ग्रामे बोधयक्षित पाण्डवं ।

विहगादेन महता पूरयामास रोदसी । तं युत्वा तु महोत्सादं धर्मपुत्रो मुधिष्ठिरः ।

सैन्यवर्निहतं मेने फाल्गुनेन महात्मना । ततो वादिषघोषेण स्वयोधामभ्यर्षयत् ।

अभ्यर्षित सङ्ग्रामे भारद्वाज सुयुक्तया । ततः प्रवृत्तं राजसर्पं गच्छति भास्करे ।

द्रोणस्य सोमकेः सङ्घैः संघामो सोमदर्वणः । ते तु सन्धेप्रयत्नेन भारद्वाजं जिघांसवः ।

सन्धेवे निहतं राजस्यपुष्पना महारथाः । पाण्डवास्तु जयं सन्ध्या सैन्यवर् विनिहत्य च ।

अयोधयक्षतो द्रोणं जघाम्नासाक्षतस्ततः । अर्जुनोऽपि रणे योधास्तावकान् रथयत्तमान् ।

अयोधयन्महाराज तं हला सैन्यवर् नृपः ।

स देवप्रवृत्तिवैद्वराजः किरीटमावी व्येधमत्समन्मोत् । यथा तमांश्चभुदितस्तमेतान् पूष्या प्रतिष्ठां समवाय वीरः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि जयद्रथवधे षट्पत्नारिर्बद्धधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

॥ दृष्टुषा उवाच ॥ तस्मिन्निनिहतं शीरे सैन्ये सैन्यवाशिना । मामेकां यदकुण्डलं तमसां चक्षुष्यम् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सैन्यं निहतं दृष्ट्वा रणे पार्थेन मारिष । समर्पयन्मामप्यक्षः शारदतस्तथा ।

महता भरवर्षेण पाण्डवे समवाकिरत् । द्रोणिस्थाभ्यवत् पार्थं रथमास्थाय फाल्गुने ।

तावतो रथिनां श्रेष्ठो रथाम्नां रथसत्तमो । उभावुभयतस्तौ ह्येन्निमिषैरेभ्यवर्षतां ।

स तथा भरवर्षाभ्यां सुमहद्भ्यां महोभुजः । प्रोक्षमानः परामार्जिसमगमद्रथिनाम्बरः ।

स जिघांसुर्गुर्वं पक्षो गुरोस्तनयमेव च । चकाराचार्य्यं तव कुनोपुत्रो धनञ्जयः ।

अस्त्रैरस्त्राणि संवाय्य द्रोणे शारदतस्य च । मन्दवेगानिपूलाभ्यामजिघांसुरवाभूजत ।

ते चापि श्रममभ्यघ्नन् विप्रिषा अघघोदिताः । बहूनास्तु परामार्जिं शराणामावगच्छतां ।

अथ शारदतो राजन् कौन्तेयशरपीडितः । अवासीदद्रथोपस्थे मूर्च्छामभिजगाम ह ।

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

१२५

विरुद्धन्तमभिधाय भर्तार शरपोडितं । हतोऽयमिति च ज्ञात्वा शारयितुमपाहरत् ।
 तस्मिन् भग्रे महाराज रूपे शारदते युधि । अश्वत्थामाऽप्यपायाद्योत् पाण्डवेयाद्रथान्नरं ।
 दृष्ट्वा शारदत पाण्डो मूर्च्छितं शरपोडितं । रथएव महेष्वास कृपणं पर्यदेवयत् ।
 अश्रुपूर्णमुखो दोनो वचनघेदमन्वेवित् । पश्यन्निद महाप्राज्ञ तत्ता राजानमुक्तवान् ।
 कुलान्तकरणे पापे जातमात्रे सुयोधने । नीयता प्रसोक्तोऽयं साध्वयं कुलपावनं ।
 अस्माद्धि कुहमुखानां महदुत्पत्स्यते मयं । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यतादिनं ।
 तत्कृतं ह्ययं पश्यामि शरतत्पगतं गुहं । धिगस्तु चायमाचार धिगस्तु वचनोद्वेगं ।
 को हि ब्राह्मणमाचार्यमभिदुष्टेन मादृश । खपिपुत्रो ममाचार्यो द्रोणस्तु दयितं वदता ।
 एष ज्ञेते रथोपस्थे मद्गुणैरभिपोडितः । अकामयानेन मया विप्रिखैरहितो ममं ।
 अश्ववीदधद्योपस्थे प्राणान् पीडयतीत्ये मे । शराहितेन हि मया प्रेषणीयो महायुतिः ।
 अश्वतो बद्धमिर्माणैर्ह्ये धर्मगतेन वै । मोचयत्येव नियतं मयं पुत्रवधाद्धि मा ।
 कृपणं खरथे सन्न पश्य कृप्य द्यधामतः । उपाहात्य तु वै विद्यामाचार्येभ्यो नरैश्च ।
 प्रयच्छन्तीह ये कामान् देवत्वमुपयान्ति ते । ये तु विद्यामुपादाय गुहस्य पुत्रवधमा ।
 ज्ञानि तानेव दुष्टतासे वै निरयगामिनः । तदिदं नरकायाध कृतं कर्षं मया भुवं ।
 आचार्य शरवर्षेण रथे धादयतां ममं । यत्तत्पूर्वमुपाकुर्वन्ममं मामश्वीत् कर्षं ।
 न कथञ्चन कौरव्य प्रहर्षेण गुराविति । तदिदं वचनं साधोराचार्यस्य महात्मनः ।
 जानुहितं तमेवागौ विप्रिखैरभिवर्ततः । नमस्तस्मै सुपूज्याय गौतमाचार्यवाक्मिने ।
 धिगस्तु मम वाण्येययो ह्यसौ महारामह । तथोचितपमाने तु वर्यवापिचि तस्मैति ।
 दैव्यं निहतं दृष्ट्वा राधेय समुपाद्रवत् । तमापतन्तं राधेयमर्जुनस्य रथं प्रति ।
 पाश्चात्तौ सात्यकिश्चैव सहसा समुपाद्रवत् । उपायांस्तान् राधेयं दृष्ट्वा पाण्डो महारथं ।
 महसन्देवकीपुस्तमिदं वचनमब्रवीत् । एव प्रयात्याधिरथि सात्यकेऽन्वयमिति ।
 ॥ मृत्युति इतं नूनं भूरिश्रवणमाहवे । यत्र सात्यकं तत्र न कौरवाणाम् कवाहवे ।
 मा सोमदत्तो पदवीं गमयेत् सात्ततं ह्ययं । एवमुक्तो महाप्राज्ञ केशव कल्याणिना ।
 प्रत्युवाच महातेजाः कालियुकमिदं वचं । अस्मैव महाप्राज्ञ कर्णायैको हि पाण्डव ।
 त्रिभुनैर्द्रोपदेयाभ्या सहितं सात्ततं वचं । न च तावत्स्थं प्राणं केशव तत्र सङ्गरं ।
 मन्त्रलन्तो मघोस्त्वेव तिष्ठत्यस्य हि वाक्वो । नदधै वृक्षमाना वै रक्षणे परवीरहन् ।
 अतः कर्षं प्रयात्यत्र सात्ततस्य यथातथा । अहं शर्यामि कौन्तेय कालमस्य दुरात्मनः ।
 यत्रैव विप्रिखेकोत्सौ पातयिष्येति मूले ।

समनपक्षकादाशं । शिरश्चरमगतं । एतस्मिन्नेव कीलेतु दृष्टचेता मदीपतिः ।
 सन्ध्यामुपासी तेजसो सम्न्धी तत्र मारिष । उपामो नन्य तप्याय दृष्टकेवं धनुजसं ।
 विन्धुराजस्य मूर्ध्नाममुक्ते तमपातयत् । तन्मोक्षे निपतिनं शिरस्योऽवधुजसं ।
 दृष्टसप्तस्य नृपतेरवधितमरिन्दम । समजप्यस्य तस्याय दृष्टसप्तस्य धीमतः ।
 उत्तिष्ठतस्तत्र सहसा त्रिरोऽगच्छद्विरातम् । ततस्तस्य मरिन्दस्य मुक्षुमूर्ध्नि भूतम् ।
 गते तस्यापि शतधा मूर्ध्नाऽगच्छदरिन्दम । ततः सन्ध्याय भूतानि विषयं जगमुदगम् ।

• वासुदेवस्य धीमत्सु प्रसन्नस्यैव । ततो विनिहतं राजन् विन्धुराजे किरीटिना ।
 तमस्तदासुदेवेन संहतं भरतर्षभ । पद्यान्मृगान् मदीपते तव पुत्रे । यद्वागुगैः ।
 वासुदेवप्रमुक्तैर्वा मार्येति नृपसत्तम । श्वे स निहतो राजन् पाथेनामितनेजसा ।
 अथैवादिणीरुष्ट हवा कामातां तव सैन्यवः । ततो दृष्ट्वा विनिहतं विन्धुराजं जयद्रथं ।
 पुत्राणां तव भैरव्या दुःसादेभ्यस्तच्छले । ततो जयद्रथे राजन् हते पाथेन केचन ।
 दधौ ब्रह्मं महाबाहुरण्यस्य परेभ्यः । भीमसेनोऽपि सङ्गमे बोधयन्नि पाण्डवं ।
 विहनादेन महता पूरयामास रोदसी । तं युवा तु महाबाहू धर्मपुत्रा मुपिष्ठिरः ।
 सैन्यं विहतं मेने फाल्गुनेन महात्मना । ततो वादिष्येवेण स्वयोधानस्ययम् ।
 अभ्यर्षित सङ्गमे भारद्वाजं मुमुक्षया । ततः प्रवृत्ते राजसखं गच्छति भास्करे ।
 द्रोणस्य सोमकैः सार्द्धं संपातो लोमहर्षणः । ते तु सर्वप्रयत्नेन भारद्वाजं जिघांसवः ।
 सन्धेवे निहते राजसूययन्त महापराः । पाण्डवान् जयं लब्ध्वा सैन्यं विनिहत्य च ।
 अधोऽधस्ततो द्रोणं अधोऽन्नास्ततस्ततः । अर्जुनोऽपि रणे योधास्त्वयंकान् रयसत्तमान् ।
 अधोऽधयन्महाराज तं हवा सैन्यं नृप ।

स देवशूनिषे द्विराजः किरीटमाली व्यधमस्तमन्नात् । यथा तमांस्त्यभुदितस्ततोऽग्नः पूषा प्रतिघां समवाय्य कीरः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधप्रपञ्चेणि जयद्रथवधे पदचत्वारिंशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ दृष्ट्वा उवाच ॥ तस्मिन्निनिहतं शीरे सैन्यं विषयं साचिना । सामंका पदकुब्जं तृणमावृण्व सञ्चय ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ सैन्यं निहतं दृष्ट्वा रणे पाथेन मारिष । अभयवशमापन्नः ह्ययः भारदत्तस्तथा ।

महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरम् । द्रोणिस्थाभ्यद्रवत् पाथं रथमास्त्राय फाल्गुने ।

तावैता रथिनां श्रेष्ठै रथार्थो रथसत्तमो । उभावुभयतस्तौ लोत्सेन्निशिखैरभ्यवर्षतः ।

स तथा शरवर्षाभ्यां सुमहद्भ्यां मेहामुजः । पीडयामास परामाजितमगमद्रथिनाम्बरः ।

स जिघांसुर्गुहं सख्ये गुरोस्तनयमेव च । भकाराचार्यकं तव कुन्तोपुत्रो धनञ्जयः ।

अस्त्रैरक्षाणि संवार्य द्रोणे भारदत्तस्य च । मन्दवेगानिर्धूलाभ्यामजिघांसुरावसृजत् ।

ते चापि धृष्टमभ्यघ्नन् विशिखां जयचोदिता । वज्रलाक्ष्म परामार्त्तिं शरणागतावगच्छतां ।

अथ भारदत्तो राजन् कौन्तेयशरपीडितः । अवासीदद्रथोपले मूर्च्छामभिजगाम ह ।

विकलनामभिप्रायः भर्त्सार् शरपीडितं । इतोऽयमिति च शत्रां सारयितुमपाहरत् ।
तस्मिन् भग्रे महाराज ह्ये शरदत्ते युधि । अस्त्राणां प्रपायाद्येन पाण्डवेयाश्चाम्तरं ।
दृष्ट्वा शरदत्ते पाण्यं मूर्च्छितं शरपीडितं । रथस्य महेश्वरः कृपणं पश्यदवयत् ।
अश्रुपूर्णमुखो द्रोणो वचनचेदमब्रवीत् । मय्यस्मिन् महाबाहुः क्षता राजानमकरोत् ।
कुलान्तकरणे पापे क्षतिमात्रे सुयोधने । नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपावनः ।
अस्मादिं कुलमुखाणां महदुत्पत्यते भयं । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ।
तत्कृतं ह्यद्य पश्यामि शरतत्पगतं गुहं । धिगन्तुं शीतलोच्चरं धिगन्तुं वरपौरुषं ।
कीं हि श्राद्धेनासाध्यमभिदुह्यते मादृशः । अविपुलो ममापाया द्रोणस्य दयितः सखी ।
एष मेते रथोपस्थे महाशरभिजोडितः । अकामयानेन मया विप्रिखरहितो ह्ययं ।
अवशीदवथोपस्थे प्रापान् पीडयतीति मे । अराहितेन हि मया प्रेषणीया महायुधि ।
अथलो वज्रमिन्धेयं धर्मगतं वै । शेषयत्येष नियतं मयः पुत्रवधादि मां ।
कृपणं शरये सखं पश्य कृपणं यथागतं । उपाहृत्य तु वै विद्यामासाध्यंथा नरपमाः ।
प्रयच्छन्तीह ये कामान् देवलमुपयामि ते । ये तु विद्यामुपादाय गृहभ्यः पुत्रेषांभ्याः ।
प्रप्तिं तानेव दुष्टकाले वै निरययामिनः । तदिदं नरकायाद्यं कृतं कथं मया भुवं ।
आचार्यं शरवर्षेण रथे सादयता सख्यं । यत्तत्पुनर्मुपाकुर्वन्मम मांमवतीतं कृपः ।
न कथञ्चन कौरव्यं प्रहर्षयं गुरोविति । तदिदं वचनं साधोराचार्यस्य महात्मनः ।
मानुषितं तमेवाज्ञो विप्रिखरमिव वंता । नमस्तुभ्यं सुपूज्यैव गौतमयोपलक्षिने ।
धिगन्तुं नम वाच्यं यो ह्यसौ प्रहरान्वहः । तथाविश्वपमानेन तु वयसाचिनि तस्युते ।
दैत्यैर्न निहतं दृष्ट्वा राधेयः समुपाद्रवत् । तनापतन्तं राधेयमर्जुनस्य रथं प्रति ।
पाञ्चाङ्गौ सात्यकिश्चैव सहसा समुपाद्रवन् । उपायान्कान् राधेयं दृष्ट्वा पाण्यं महाराजः ।
प्रहसन्देवकोपस्तमिदं वचनमब्रवीत् । एष प्रयात्याधिरथिः सात्यकेः सन्धमम्यति ।
॥ नृप्यति इतं नूनं भूरिश्रवसाहवे । यत्र यात्येष तत्र ते सादयाश्चान् वनाहिनः ।
मा सोमदत्तेः पदवीं गमयेत कालतः ह्ययः । एवमुक्तो महाबाहुः कौरवः सव्यसाचिनः ।
प्रत्युवाच महातेजाः कालयुक्तमिदं वचः । अतमेव महाबाहुः कर्णयैको हि पाण्डव ।
किमुनेन्द्रापदेयायैः सहितः सान्त्वयिष्ये । न च तावत्त्वमः प्रार्थयिष्ये तत्र सङ्गरः ।
मञ्जवक्तो महास्त्वैव निष्ठत्यस्य हि वासवी । तदर्थं पुण्यमाना वै रक्ष्यते परवीरहन् ।
अतः कर्णः प्रयातव्यं सान्त्वय यथातथा । अहं श्राष्ट्यामि कौन्तेय कालमस्य दुरात्मनः ।
यधैर्न विशिखीतोऽस्मैः पातयिष्यामि मूलम् ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ योऽसौ कर्णेन वीरेण श्राष्ट्यस्य समागमः । इतं च शरिश्रवसि श्रवणे च निपातिने ।
सात्यकिश्चापि विरथः स समाकूटवाचयं । अकरुणो तु पाण्डोऽस्मै तस्मात्तुल्य संज्ञय ।

॥ सद्य एवाच ॥ इत्तं ते वर्तमानं विद्यामि यथाष्टतं महारथोऽश्वयूथं खिरे भूना दुराचरितमात्मनः ।
 पूर्वमेव हि कृष्णस्य मनोगतमिदं प्रभो ॥ विजेत्रेयो यथा योराः सात्यकिर्वृषकेतुना ॥ ११३ ॥
 अतीतामागे राजन् स हि वैचितं वनादिना ॥ ततः खितं समानीया दौरेकं चन्द्रेद्युः ॥ ११४ ॥
 रथो मे युज्यतां कथमिति राजन् महावली ॥ न हि देवा न गन्धर्वा नाप्येवोरगराचरणां ॥ ११५ ॥
 मानवाश्च विजेतारः कृष्णयोः सन्ति केषम ॥ पितामहपुरोगाय देवाः सिद्धाय तं विदुः ॥ ११६ ॥
 तथोः प्रभावतत्तुं ब्रह्म युद्धस्य तत्तथा ॥ सात्यकिं विरथं द्रुपदं कर्णं च भियुतं युधि ॥ ११७ ॥
 द्रुपदो भङ्गो महानादसाधमेणोऽसाधकः ॥ दाहको वेत्ति सन्द्रेष्टुं वा ब्रह्मस्य चाख्यं ॥ ११८ ॥
 रथमन्वानयत्यैः सुपर्णैश्चित्कितेनैः ॥ स केवलं तस्मै तं रथं दाहकसंयुतं ॥ ११९ ॥
 आहरोह मिनः पौत्तो ज्वलनादित्यसंविभं ॥ कामगैः श्रेयसुघोषमेघपुष्पवहाहकैः ॥ १२० ॥
 हयोदपैश्च शवेगैश्च भोएव भिदधितैः ॥ युक्तं समालेख्यं तौ विमानमिति रथं ॥ १२१ ॥
 अभद्रवत् राधेयं प्रवपन् सायकान् बहून् ॥ चञ्चरचोवमितदां पुधा मन्सुसमौजयौ ॥ १२२ ॥
 धनञ्जयरथे शिला राधेयं प्रत्युदीर्घतुः ॥ राधेयोऽपि महाव्रजं भरवथं समुत्सृजन् ॥ १२३ ॥
 अभद्रवत् सुवक्रोद्गारेण घेनेयमच्युत ॥ भवं देवं न गोत्रभ्यै नाहुरोरोगराक्षसं ॥ १२४ ॥
 तावुं भुवि नो युद्धं दिवि वा न्युतमिथुन ॥ उपारब्धत तत्सर्वं यथा यत्नरदिपि ॥ १२५ ॥
 तयोर्द्वेष्टा महाराज कर्णं संमूढचेतनं ॥ सत्त्वं च संसृज्यते तदुद्धर्तमानम् ॥ १२६ ॥
 तयोर्नृवरयोराजन् सारथ्यं दाहकस्य च ॥ गतप्रयागतां हतौ कथं द्रुपदोऽसंविभं ॥ १२७ ॥
 सारथ्येन रथस्य काश्यपेण च विस्मिता ॥ न भलवता वैवादेव गन्धर्वैः ॥ १२८ ॥
 अतीवावहिता ब्रह्म कर्णं श्रेमेघयोरथं ॥ मिनार्थं तौ पराकान्तौ सङ्घिर्धौ ॥ १२९ ॥
 कर्णं यामरसहायो युयुधानस्य सात्यकिः ॥ अन्योऽन्यौ तौ महाराज भरवथं रथेन ॥ १३० ॥
 प्रममाय मिनः पौत्तं कर्णः सायकदृष्टिभिः ॥ अश्वयमाघो निधनं कौरव्यजसन्वये ॥ १३१ ॥
 कर्णः शोकममाविष्टो महोरगेन हवःश्वसन् ॥ स श्रेमेघं रथेऽक्रुद्धः प्रदधन्निव ॥ १३२ ॥
 अभद्रवत् वेगेन पुनः पुनरिन्द्रम ॥ तन्तु सन्मेष्यं संक्रुद्धः सात्यकिः प्रत्यविथितः ॥ १३३ ॥
 महता भरवथेय गजः प्रतिगजं यथा ॥ तौ त्वमेव नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव ॥ १३४ ॥
 अन्योऽन्यं समतवाति रथेऽनुपमविक्रमौ ॥ ततः कर्णः मिनः पौत्तः सत्येपारमथैः ॥ १३५ ॥
 विभेद सर्वगात्रेषु पुनः पुनरिन्द्रम ॥ सारथिश्चास्य महेन रथनीकां दमाहरन् ॥ १३६ ॥
 अथाय चतुरः येनान् निजग्रे निमित्तौ भरैः ॥ क्षिप्वा ध्वंजं शतेनैव यतघोः पुष्टयैर्भा ॥ १३७ ॥
 चकार विरथं कर्णं तव पुष्पान् पश्यतः ॥ मतो विमनघो राज्ञाकाकाभराजपथं ॥ १३८ ॥
 दृष्टेनः कर्णसुतः प्रत्यो मद्राधिपस्य ॥ द्रोणपुत्रस्य श्रेमेघं सन्धेयः सत्येपारमथः ॥ १३९ ॥
 मतः पर्याकुलं सर्वं न मोक्षायते किञ्चन ॥ तथा सात्यकिर्नाहोरे विरथे सुतेन ॥ १४० ॥
 दाहाकारकतो राजन् सन्धेयेषु आभवत् ॥ कर्णोऽपि विक्रतो राजन् व्यासनेनापि ॥ १४१ ॥

दुःखोद्यनरथं राजन्नाहरोहं विनिःस्रजम् । मानयस्व पुत्रस्य वाच्यात्मयति योऽहम् ।
 कृतो राज्यप्रदानेन प्रतिज्ञा परिपालयन् । तथा तु विरथे कर्णं पुत्रान् वै तव पांथिव ।
 दुःशासनमुखान् प्रूराक्षोऽवेधोत्पात्यकिर्ष्यो । रचन् प्रतिज्ञां भोमेन पार्थेन च कृतो पुरो ।
 विरथान् विज्जलांश्च नतु प्राणैर्यथोर्जयत् । भोमघेनेन तु वधः पुत्राणाम्ने प्रतिश्रुतः ।
 पुनर्द्युते च पार्थेन वधः कर्णस्य संश्रुतः । वेधे तत्कुर्वन् यत्र ते तस्य कर्णमुखा रथाः ।
 नायकुर्वन् ॥ इत्थं सात्यकिं प्रवरा रथाः । द्रोणस्य हतवर्था च तथैवाम्ये महारथाः ।
 निर्जिता धनुषकेन व्रतमः चक्षिपवर्माः । काह्वता परलोकांश्च धर्मांराजस्य च मियं ।
 कृष्णयोः सङ्ग्रहो योर्वै सात्यकिं ब्रधुकर्षणः । जितवान् संबंधिन्यानि तावकानि हसन्निव ।
 कृष्णा वापि भवेत्तस्मै पार्थो यामपि धनुर्धरः । शैनेयो वा नरमेव हतुर्थो नाप्युच्यते ।
 ॥ धृतराज उवाच ॥ अश्व्यं रथमाख्याय वासुदेवस्य सात्यकिः । विरथं हतवान् कर्णं वासुदेवमेव पुष्टि ।
 दाहकेण समायुक्तः खंबाङ्गवत्तद्वर्णितः । कश्चिदस्य समारूढः स रथं सात्यकिः पुनः ।
 दत्तदिष्णाम्यहं भोतुं कुर्वतो ह्यपि भाषितुं । श्वघ्नं तमेहं मन्ये तन्ममाचल्य सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ शृणु राजन् यथा तेषां रथमन्यं महामतिः । दाहकस्यानुग्रहं कल्पनानिषिक्तम् ।
 आयवैः काह्वनैश्चापि पशं संवद्धकूर्वरैः । तारावहस्यवर्षितं सिंहध्वजपताकिर्ण ।
 ज्वैर्भातजवैर्गुणैश्चैवमाप्यपरिच्छदेः । रथं सम्यादयामोष मेघगक्षीरनिखनं ।
 तं समाह्वय शैनेयस्य सैन्यमुपाद्रवन् । दाहकोऽपि यथाकामं प्रययौ केशवनिर्गुणः ।
 कर्णस्यापि महाराज शङ्खगोचीरयाद्युरैः । चित्रकोट्यनस्यवैः सदृशैर्नगवत्तारैः ।
 चैमकलाध्वजेपेतं हस्तयन्मेघपताकिर्ण । अथ रथं सुयन्तारं वज्रप्रलपपरिच्छदे ।
 उपजङ्गुक्षमाख्याय कर्णोऽभ्यधाद्देविपूने । देतते सर्वमाख्यानं यथा ॥ परिपृच्छवि ।
 भूदद्यापि निवेद्य तं तवापनयमं शयं । रक्षांश्चतवः सुता भोमघेनेन पालिताः ।
 दुर्मुखं प्रमुखं कला सततं चित्रवोधिना । व्रतज्ञो निहता प्रूराः सात्वेनाभ्युनेन च ।
 भोमे प्रमुखा कला मगदन्तश्च माद्रिच । रथमेव चैवा दृष्टो राजेश्वर्योऽस्मिन् तव ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि कर्णसात्यकियुद्धे सप्तद्वन्द्वारिषदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १४७ ॥
 ॥ धृतराज उवाच ॥ तथो गतेषु प्रूरेषु तेषां मम च संयुगे । किं वै भोमस्तदाकर्णे तन्ममाचल्य सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ विरथो भोमघेनो वै कर्णवाक्यकपीडितः । समर्पव्रतापवः फाल्गुनं वाक्ष्यमवरोत् ।
 पुनः पुनस्तवैक मूढश्रीदरिकेति च । श्रुत्वा त्वत्कं मायोऽसौ म्यास सङ्ग्रामकांतर ।
 इति मामवबोक्तुः पश्यतस्तु धनञ्जय । एवं वक्ता च मे वध्यतेन चोक्तोऽस्मि मारुत ।
 रत्नं महामात्रो लया सह हतं मया । यथैतन्मम कौन्तेय तथा तव न संशयः ।
 तत्पादय नरमेव शूरैरतदचनं मम । यथा सवति तस्मत् तदा कुर्व धनञ्जय ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं ताड्य भोमस्यामितविक्रमः । नेतोऽभ्युनेनाऽवबोक्तुर्वै किञ्चिदभ्यस्य संयुगे ।

कर्ण कर्ण दृष्टादृष्टे स्तपुष्पात्मसस्तुत । अघर्षबुद्धे दृष्टु मे यत्नां वक्ष्यामि साम्प्रत । १२५
 द्विविध कर्म शूराणां युद्धे जयपराजयौ । तौ चाप्यज्ञितौ राधेय त्रासवस्थापि युध्यत । १२६
 मुमुर्षुर्युधामेन विरथो विकलेन्द्रिय । मदमस्त्रमिति ज्ञाना जित्वा जीवन्विषर्जित । १२७
 यदृच्छया भीमसेने विरथ कृतवानसि । अघर्षस्त्रेपराधेय यत्न भीममवोचथा । १२८
 नारि जित्वा विकृत्यन्ते न च अल्पानि दुर्वच । नच किञ्चन निन्दन्ति सन्तः शूरा नरर्षभा । १२९
 सन्तु प्राकृतविज्ञानस्तत्तददसि स्तुतज । युध्यमानं पुराकान्त शूरमार्थ्यमेतं रतं । १३०
 यद्वोचोऽप्रिय भीम नैतत्तस्य वक्ष्यामि । पश्यतां सर्वसैन्यानां केनवक्ष्य ममैव च । १३१
 विरथो भीमसेनेन कृतोऽसि बद्धो रथे । नच त्वां परधं किञ्चिदुक्तवान्पाण्डुनन्दन । १३२
 यस्माद्वक्ष्य च कृत्स्न आश्रितो ह्येकोदर । परोचं यच्च धौमद्रे युष्माभिर्निहतो मम । १३३
 तस्माद्वक्ष्यामिपक्ष मघं फलमशत्रुहि । त्वया तस्य धनुर्ग्विजयमात्मनामाय-दुर्धतं । १३४
 तस्माद्वोचोऽसि मे मूढ ममत्त्ववशवादन । कुह त्वं सर्वैकतयानि मुहूर्ते भयमागतं । १३५
 हन्तासि हृषसेने ते मेतस्मान्न्यः सद्युगे । यो चाप्ये त्वपयार्थानि तुङ्गिभोगेन भो नृपा । १३६
 तस्य सर्वान् द्वेभ्यामि सत्तेनायुधमातमे । लाञ्छ मूढाकृतपञ्चमभिमानिनमाहवे । १३७
 दृष्ट्वा दुर्ध्याधनो मन्दः शब्द तस्यति पातितं । अर्जुनेन प्रतिज्ञाते यधे कर्षस्तस्य तु । १३८
 महान सतुमुल शब्देः बभूवे रक्षिता तदा । तस्मिन्नाकुलवद्भ्राभे वर्त्तमाने भयावहे । १३९
 मन्दरमि सद्यश्चाश्रयं गिरिमुपागतम् । ततो राजन् श्वोक्तेः सङ्ग्रामिरेषि स्थित । १४०
 तीर्थप्रतिज्ञा भीमसु परिवर्ज्यदमर्षवीत् । दिष्ट्या सत्यादिना जृष्णो प्रतिज्ञा महती त्वया । १४१
 दिष्ट्या च निहत पापेो हृद्भ्रंशः सहात्मज । धार्तराष्ट्रबलमप्राप्य देववेगेऽपि भारत । १४२
 शीदेत समरे जृष्णो नात्र कार्य्य विचारणा । न ते परम्यामि लोकेषु विनयान्पुत्र्यं कथित । १४३
 तद्वृत्ते पुत्रपयाच न रतयोधेदहं । महाप्रभावा बहवस्तव तुल्याधिकपिवा । १४४
 समेता दृष्टिबीपासा धार्तराष्ट्रस्य प्राश्रनात् । ते त्वां प्राप्य रथे कुङ्कु नाभ्यवर्त्तन्त दंशिता । १४५
 तव वीर्यं बलक्षेप हृद्भ्रमकान्तकोपम । मेद्वयं शकुनात् कथिद्वये कर्तुं पराक्रम । १४६
 पादुपं कृतवानस्य तमेक श्रुतापन । स्वमेव हते कर्षे शानुष्ये दुरात्मनि । १४७
 बह्विण्यामि भयस्तां विजितारिं हतद्रिय । तमर्जुन प्रत्युशच प्रसादात्तव माधव । १४८
 प्रतिशेष मया शोणं निषुधौरेवि लुहता । अत्राद्यथो जयशेषां येषां शयोऽसि केनव । १४९
 तस्मादादर्शो कर्त्ता सम्प्राप्त्यति युधिष्ठिर । तव प्रसातो वाप्येव तवैव विजय प्रभो । १५०
 बह्विनीपाञ्च वयं प्रेयास्य मधुसूदन । स्वमुक्तः सपत्नं हृष्य शनैर्वाहयन् हयान् । १५१
 दग्धयामाम पाथाय मूरमायोधने महत् । १५२
 ॥ दृष्ट्वा उवाच ॥ मर्धयमो त्वयं युद्धे प्रथितस्य महद्यय । दृष्टिष्या मेरेत शूरा पाथिवास्तप्सरैस्ता । १५३
 विकीर्णप्रसामरक्षा विपद्राश्रयदिवा । सच्छिन्नमिषयमप्यो वेत्तय परमं गता । १५४

पर्यव्यजन्तदा कृष्णावानन्दायुपरिप्लुतः । प्रसृज्य वदनं शत्रूं पुण्डरीकपद्मप्रभं ।
 शत्रवीदासुदेवश्च पाण्डवश्च धनञ्जयं । दिक्षा पश्यामि सङ्ग्रामे तोरणभारैः महारथौ । (१५)
 दिक्षा च निहतः पापः शैलवः पुरुषाधमः । कृष्णो दिक्षा मम प्रीतिर्महती प्रतिपादिता ।
 दिक्षा शत्रुगणाद्यैव निमग्नाः शोकसागरे । न तेषां दुष्कृतं किञ्चित्पि लोकेषु विद्यते ।
 सर्वलोकगुरुर्येषां सन्नायो भयसूदन । सत्प्रसादाद्वि गोविन्द वयं ज्ञेयामहे रिपून् ।
 यथा पूर्वं प्रसादात्तं दामवान् पाकप्रासनः । पृथिव्या विजयो वाऽपि चैतोक्त्वविजयोऽपि च ।
 भ्रुवो हि तेषां वार्ष्णेय येषां तुष्टोऽवि मानद । न तेषां विद्यते पापं सङ्ग्रामे वा पराजयः । (१६)
 चिदश्रेयश्चरमायस्त्वं येषां तुष्टोऽवि मानद । सत्प्रसादात् त्वृषीकेश शत्रुः सुरगणेश्वरः ।
 चैतोक्त्वविजयं श्रीमान् प्राप्तवाचणमूर्ध्नि । तव चैव प्रसादेन चिदश्रेयश्चिदश्वरः ।
 श्रमरत्नं गताः कृष्ण लोकांस्तनुवन्तेऽस्ययान् । सत्प्रसादं समुत्थेन विक्रमेशारिसूदन ।
 सुरेश्वरं गतः शक्रो हत्वा दैत्यान् स हस्तयः । सत्प्रसादात् त्वृषीकेश जगत्स्थानवरजङ्गमं ।
 स्त्ववर्तन्ति स्थितं बोर जपहोमेषु वर्त्तते । एकार्थवमिदं पूर्वं सर्वमाशोक्तमामयं । (१७)
 सत्प्रसादात्तदाद्वाहा जगत् प्राप्तं नरोत्तम । खट्वारं सर्वलोकानां परमात्मानमव्ययं ।
 ये पश्यन्ति त्वृषीकेशं न ते मुह्यन्ति कश्चिंचित् । पुराणं परमं देवं देवदेवं सनातनं ।
 ये प्रपन्नाः सुरगुरुं न ते मुह्यन्ति कश्चिंचित् । अनादिनिधनं देवं लोककृत्तारमव्ययं ।
 ये भक्तास्त्वां त्वृषीकेश दुर्गाण्यति तरन्ति ते । परं पुराणं पुरुषं पराणां परमञ्च यत् ।
 प्रपद्यतस्तत्परमं परा भूतिर्विधीयते । गायन्ति चतुरो वेदा यश्च वेदेषु गीयते । (१८)
 ते प्रपद्ये महात्मानं भूतिमग्न्यान्वयुक्तभा । परमेश परेश्वर तिर्यग्योश्च नरेश्वर ।
 सर्वेश्वरेश्वरेश्वर नमस्तु पुरुषोत्तम । त्वमीश देवेश्वरान् प्रभो यद्वैल्ल माधव ।
 प्रभवाम्यय सर्वस्य सर्वमात्मन् पृथुलोचन । धनुश्चयसखा यस्य धनञ्जयहितस्य यः ।
 धनञ्जयस्य गोप्तात् प्रपद्य सुखमिधते । एवमुक्त्वा महात्मानो तदा केशवपाण्डवौ ।
 तावभूतौ तदा दृष्टौ राजानं पृथिवीपतिं । तव कोपाग्निना दग्धः पापो राजा जयद्रथः । (१९)
 जूदोर्ध्वेऽपि सुमहद्गन्धिराद्वयं प्रेमा । इत्यन्ये निहताश्चैव विनश्यन्ति च भारत ।
 तव क्रोधाहता ह्येते कौरवाः शत्रुसूदन । त्वां हि चक्षुर्हणं बोर कोपयित्वा सुयोधनः ।
 शर्मित्रयन्तु शमरे प्राणांस्त्यज्यन्ति दुर्भागि । तव क्रोधहतः पूर्वं देवैरपि दुरासदः ।
 शरतत्पगतः श्रुते भीष्मः कुरुपितामहः । दुर्षभा हि जयसोपां सङ्ग्रामे रिपुसूदन ।
 घाता मृत्युयुग्मं ते च येषां देष्टा च पाण्डवः । राज्यं प्राणाः प्रियाः पुत्राः सौख्यानि विविधानि च । (२०)
 अचिरान्तम्य नश्यन्ति यत्नं क्रुद्धः परन्तप । विनष्टान् कौरवान् मन्ये सपुत्रपशुबान्धवान् ।
 राजधर्मपरे नित्यं सचि क्रुद्धे परन्तप । ततो भीमो महाराज सात्यकिश्च महारथः ।
 अभिवाद्य गुरुं श्रेष्ठं मार्ग्यैः चतविज्यौ । क्षितावासां महिष्यासौ पाश्चात्क्षौ परिवारितौ ।

१. तो दृष्ट्वा मुदितौ धीरौ प्राञ्जलो समुपस्थितौ । अभ्यनन्दन् कौन्तेयहावुभौ भीमसात्यको ।
 दिष्ट्वा पश्यामि वां धीरौ विमुक्तौ सैन्यागरात् । द्रोणपाहदुराधर्षात् हाहंश्चमकरावयात् । १५०
 दिष्ट्वा नो निर्जिताः सर्वे पृथिव्यां सर्वपाथिवाः ।
 युवां विजयिनौ चापि दिष्ट्वा पश्यामि संयुगे । दिष्ट्वा द्रोणो जितः सह्यो हाहंश्च महारथ ।
 दिष्ट्वा विकर्षिभिः कर्णो रणे नीतः पराजयः । विमुखश्च हनः श्रयो युवाभ्यां पुरुषधर्मौ ।
 दिष्ट्वा युवां कुपयित्वा सङ्ग्रामात् पुनरागतौ । पश्यामि रथिनौ श्रेष्ठालुभौ युद्धविग्रहदे ।
 मम बाणकरो धीरौ मम गौरवयन्त्रितौ । सैन्याणं समुत्तोर्यौ दिष्ट्वा पश्यामि वामहं । १५१
 समरस्त्राघिनौ धीरौ सङ्ग्रामेष्वपरायिनौ । मम प्राणसमौ चैव दिष्ट्वा पश्यामि वामहं ।
 इत्युक्त्वा पाण्डवो राजन् युयुधानहकोदरौ । सखेन पुरुषव्याघ्रौ वषादायं मुमोक्ष ह ।
 ततः प्रमुदितं सर्वं बलमासीद्विग्रहते । पाण्डवानां रणे द्रुष्टं युद्धाय च मनो दधे ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपर्वण्ये धुधिष्ठिरर्षेः एकोनपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सैन्ये निहतं राजन् पुनस्तत्र सयोधनः । अश्रुक्षिन्नमुखो दीनो निरुत्साहो दिपञ्चये ।
 दुर्धना निःशस्त्रोऽपि भगदङ्ग इवोरगः । आगच्छात् सर्वलोकाश्च पुनस्तोऽस्मिं परामगान् । १५२
 दृष्ट्वा तत् कदमं धीरं स्ववत्सलं कृतं महत् । जिष्णुना भीमसेनेन प्राप्ततेन च संयुगे ।
 स विवर्णः कृणो दीनो बाष्पविमुनलोचनः । अमन्यताञ्जुनसमो न योद्धा भुवि विद्यते ।
 न द्रोणो न च राधेयो नाप्यत्यामा कृणो न च । कुङ्कुमप्रमुखो स्नातुं पर्याप्तः इति मारिषः ।
 निर्जितो हि रणे पाथः सर्वान्मम महारथान् । अवधीत्येभ्यं सर्वे नैनं कथिद्वारयत् ।
 सर्वथा हतमेवेदं पाण्डवैर्मम महदहं । न ह्यस्य विद्यते चात्ता साचादपि पुरन्दरः । १५३
 यमुपाश्रित्य सङ्ग्रामे कृतः शस्त्रसमुद्यमः । स कर्णो निर्जितः सह्यो हतैव जवद्वयः ।
 यत्नं कौट्यं समाश्रित्य शर्मं याचन्तमच्युतं । दणवन्तमहं मन्ये स कर्णो निर्जितो युधि ।
 एवं क्लान्तमना राजकुपायान् द्रोणमोचितुं । आगच्छात् सर्वलोकाश्च पुनस्तो भरतर्षभ ।
 ततस्तत्सर्वमाचख्यौ कुरुक्षेत्रे वेशमं महत् । परान्विजयतयापि धार्तराष्ट्राग्निमज्जतः ।
 ॥ दुर्धना उवाच ॥ पश्य मूर्खान्मिथिकानामाचार्यं कदमं महत् । क्लृप्ता प्रमुखतो भीमं शूरं मम पितामहं । १५४
 तं निहत्य प्रभुर्भोग्य मिश्रणो पूर्णमानसः । पाञ्चालैः सहितः सर्वैः शैवाग्रमभिवर्त्तते ।
 अपरस्यापि दुर्द्धर्षः प्रियलो सत्यवाचिना । अचोद्विष्टो, सप्त हत्वा हतौ राजा जयद्रथ ।
 अस्त्रादिजयकामानां सुदुर्दामुपकारिणः । गन्तास्मि कथमानुषं गतां यमसादनं ।
 ये मदर्थं परोक्षेन वसुधां वसुधाधिपाः । ते हि वा वसुधैवय्यं वसुधामधिमेरते ।
 सोऽहं कापुरुष क्लृप्ता मित्राणां सयमीदृशः । नाप्यमेधपदलेख पातुमात्मानमुत्सहे । १५५
 मम ह्युत्सव पापस्य तथा धर्मापसाधिनः । व्याधामेन जिगीवन्तः प्राप्ता वैवस्वतर्षभ ।
 कथं पतितहस्तस्य शशिवीरुदृशं द्रुहः । विवरं नागकहातुं शयिनो मम दुर्धनः ।

योऽयं रुधिररक्तावो राक्षां मध्ये पितामहः । किमुवद्वति दुर्द्धर्षं समेत्य परलोकजित् ।
 जलैर्मन्त्रं महेष्वासं पश्य सात्यकिना हतं । मदर्थमुद्यतं शूरं प्राणाख्यज्ञा मद्धारय ।
 कात्मेजं निहतं दृष्ट्वा तथाऽलम्पमेव च । अस्मान् बह्वंशं सुदृढो ज्योतिर्योऽयं श्री मम ।
 व्यायच्छन्तो हता शूरा मदर्थं यऽपराक्नुषाः । यतमाना, परं शक्त्वा विजितुमर्हतां नमः ।
 तेषां गताऽहमनूष्यमद्य शक्त्वा परन्तप । तर्पयिष्यामि तानेव अनेन यमुनामन् ।
 भृत्यन्ते प्रतिजानामि सर्वशस्त्रसृताम्बर । दृष्टापूतं च शपे वीर्येण च सुरैरपि ।
 निहत्य तावपि सर्वान् पाशान् पाण्डुभिः सह । शान्तिं गन्तास्मि तेषां वा रणे गन्तास्मि लोकतां ।
 योऽहं तव गमिष्यामि धत्ते पुष्टपर्यभा । हता मदर्थं सद्रामे युध्यमानाः किरीटिना ।
 महीदानीं सहाया मे परीक्षन्त्यनुपकृताः । श्रेयो हि पाण्डुमन्यन्ते न तथास्मान्महाभुजः ।
 स्वयं हि मृत्युर्भूतिः सत्यमन्येन संयुगे । भवानुपेक्षां कुरुते श्रित्यादर्जुनस्य तु ।
 अतो हि निहताः सर्वे योऽस्माज्जयचिकीर्षवः । कथंमेव तु पश्यामि सन्त्यस्माज्जयैषिणः ।
 यो हि निभमविद्राघ याथातथ्येन मन्दधोः । निवार्यो यो जयत्येनं तस्यार्थो ज्ञावदीदति ।
 तादृशं कृतमिदं मम कार्यं सुदृत्तमैः । मोहाकुम्भस्य पापस्य जिह्मस्य धनमोहतः ।
 हतो जयद्रथो राजा धैर्यमदत्ति योर्वैवान् । अभीवाहाः शूरसेनाः शिवोऽयं वशांतयः ।
 योऽहमद्य गमिष्यामि धत्ते पुष्टपर्यभाः । हता मदर्थं सद्रामे युध्यमानाः किरीटिना ।
 न हि मे जीवितेनार्थस्तान्ते पुष्टपर्यभान् । आचार्यः पाण्डुपुत्राणामनुजानातु नो भवान् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपर्वणि दुर्योधनानुतापे पञ्चादधिकशतोऽध्यायः ॥ १५० ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ विन्मुराजे हते तात समरे सत्यवाचिना । तथैव भूरियवमेव किमासीदो मनस्तादा ।
 दुर्योधनेन च द्रोणस्योक्तं कुरुसंघाद । किमुक्तवान् परं तथै तन्मनाचक्ष सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ निष्ठान्तो महानाथीसैन्यानां तव भारत । सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा भूरियवमेव च ।
 भवामन्यन्त ते सर्वे तव पुत्रस्य भग्नितं । येन मन्त्रेण निहताः शतशः पुष्टपर्यभाः ।
 द्रोणस्तु तद्वच्च श्रुत्वा तव पुत्रस्य दुःखमाः । ध्यात्वा मुहुर्न राजेन्द्र क्षत्रमात्तोऽयं भावत ।
 ॥ द्रोण उवाच ॥ दुर्योधन किमेवंमां वाक्शरैरपविध्यधि । अजयं हि तदा सख्ये नृवार्णं मय्यर्थाचिनं ।
 इतरेणैशर्जुनेन शतमसं कैरव संयुगे । यच्छिखण्डवधोऽज्ञोऽपि पात्यमान किरीटिना ।
 अथर्धं निहतं दृष्ट्वा संयुगे देवदानवैः । तदैवास्मादपि महं नेयमस्मीति भारती ।
 दः पुंसां चिपु लोकेषु सर्वे शूरममंशसि । तस्मिन्निपतिते शूरे किं श्रेयं पर्युपासहे ।
 पाण्डुस्तान् म्वहते तात सकुनिः कुरुसंघाद । अवाच तेऽसौ निशिता वाणास्ते मनुपाधमाः ।
 तव ते प्रतिगच्छान् विमिश्रा जयनोदिता । यांस्तदास्यायमानस्त्वं विदुरेण न वृथये ।
 याम्ना विप्रतयापि विदुरस्य महात्मनः । धीरस्य वाचो आशौचो चेमाद्य वदत शूभाः ।
 तदिदं वर्तते घोरमार्गतं वैशम्भं महत् । तस्यावमानादाकस्य दुर्योधन हते तव ।

योऽवमन्य वतः पयं सुहृद्भासज्जरिषा । खमनं कुरुते मूढः स शोच्यो न चिरादिव ।
 यद्य न, पश्यमानानां कृष्णमानाद्य यस्मात् । अग्रहन्तीं कुरुते जातां सर्वधर्मानुचारिणीं ।
 तत्तापदंश्च गान्धारे फट्प्राप्तमिदं महत् । ना चेत्पापं परे लोके तनूय्यात्ततोऽधिकं ।
 यद्य ते पाण्डवान् द्यूते विषमेण विजित्य च । प्राप्ताजयसदाऽऽरखे रौरवाजिनवाससः ।
 पुत्राणांमिव तेषां वै धर्ममाचरतां सदा । द्रुपेन्कीं नु नरो लोके मदभ्या ब्राह्मणमुव ।
 पाण्डवानामर्थं कोपस्तथा शकुनिना सह । आहूतो ह्यतरादस्य सभते कुरुसंसदि ।
 दुःशासनं संयुक्तः कर्णेन परिवर्द्धितः । चतुर्भाक्यमनादृत्य तथाऽन्यस्तः पुनः पुनः ।
 धत्ताः सर्वे पराभूताः पर्यवारयतांजुनं । सिन्धुराजमपाशित्य स वै मध्ये कथं हतः ।
 कथञ्च त्वयि कथं च हृषे शब्दे च जीवति । अद्यत्यासि च कौरव्य निघनं वैभवे गतः ।
 युध्यतः स्वर्गराजमसौ जसित्यमुपासते । सिन्धुराजं परिचातुं स वै मध्ये कथं हतः ।
 मयेव हि विप्रेषेण तथा दुर्व्याघन त्वयि । आग्रं धत परिचापमजुनात् स महीपतिः ।
 तनूस्किन् परिचापमन्ववति फालुनात् । न किञ्चिदपि पश्यामि जीविनस्थानमात्मनः ।
 मज्जामांमिव चात्मानं दृष्टुमुशस्य किल्बिषे । पश्याम्यहता पाञ्चालान् सह तेन शिशुिना ।
 तस्मात् किमभिपश्यतां वाक्यैरुपपन्नसि । अशक्तः सिन्धुराजस्य भूता चाणाय भारत ।
 सौवर्णं सत्यसन्धस्य ध्वजमस्त्रिष्टकारिणः । अपश्यन् पुष्टिं भीमस्य कथमाग्रंसे जयं ।
 मये महारथानाञ्च यथादन्त्यं वैभवं । हतो भूरिश्वरायैव किं शेषं तव मन्यवे ।
 हृष सव च दुर्दुर्धो यदि जीवति पार्थिव । यो नागात् सिन्धुराजस्य वर्त्म तं पूजयाम्यहं ।
 यथापश्यं हतं भीमं पश्यतस्तु नुजस्य वै । दुःशासनस्य कौरव्य कुर्वाणं कथं दुष्करं ।
 अमथ्यकृत्यं सङ्ग्रामे देवैरपि सवाधैः । न ते वसुन्धराऽस्तीति तदाऽहं चिन्तये मृग ।
 इमानि पाण्डवानाञ्च सञ्जयानाञ्च भारत । अनीकान्याहवने मेो र्हातान्यस्य मारिष ।
 नाहता सर्वपाञ्चालान् कवचस्य विमोक्षणं । कर्त्तासि समरे कर्षा धार्तराष्ट्रहितं तव ।
 राज्ञं हूया सुतं मे समस्यत्यामानमाहवे । न योमकाः प्रमोक्तव्या जीवितं परिरक्षता ।
 यद्य पिबन्नुमिष्टोऽसि तद्वच्च परिपालय । आनृशंखे दने सत्ये आर्जेते च म्निरे भव ।
 धर्मार्थकामकुशलो धर्मार्थावयपोडयन् । धर्मप्रधानकार्योणि कुर्व्यासेति पुनः पुनः ।
 दक्षिणभिश्च सन्तर्प्य विप्राः पूज्यास्य सर्वेश्वरः । न येषां विप्रियं कार्यं ते हि वज्रिगिणोपमाः ।
 यद्य त्वहमनीकानि प्रविश्यामरिखदन । रणाय महते युक्त्वया वाक्यं त्वयोदितः ।
 तच्च दुर्व्याघन वनं यदि शक्यसि धारय । रात्रावपि हि योत्स्यन्ति संरभ्याः कुरुसञ्चयाः ।
 स्वमुक्ता ततः प्रायात् द्रोणः पाण्डवसञ्चयान् । मुष्णन् चक्षिपतं जाशिनचचापासिंवाग्मुमान् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणवाक्ये एकपञ्चादधिकशतोऽध्यायः ॥ १५१ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततो दुर्व्याघनो राजा द्रोणैवेव प्रचोदितः । समवर्षणमापन्नो युद्धायैव मनो दधे ।

अब्रवीच्च तदा कथं पुत्रो दुष्योधनस्तव । पश्य हृष्यसहायेन पाण्डवेन किरीटिना ।
 आचार्यविहितं व्यूहं भित्ता देवैः सुदुर्मिदं । तव व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 निषतां योधमुत्थानां सैन्येषां विनिपातितः । पश्य राधेय राजानः प्रथित्यां प्रवरा युधि ।
 पार्थिवैकेन निहताः शिष्टैरेवैतरे शृगाः । मम व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 अल्पावशेषं सैन्यं मे कृतं शक्रात्मनेन हि । कथं नित्यच्छमानस्य द्रोणस्य युधि फाल्गुनः ।
 प्रतिज्ञाया गत, पारं हला सैन्यवसर्जुनः । अनिच्छतः कथं वोऽद्रोणस्य युधि पाण्डवः ।
 भिन्यासुदुर्मिदं व्यूहं घतमानस्य संयुगे । प्रियो हि फाल्गुनोऽत्यर्थमाचार्यस्य महात्मनः ।
 ततोऽस्य दत्तवान् दारमयुद्धेनैव संयुगे । अभयं सैन्यवस्त्रादौ दत्त्वा द्रोणः परन्तपः ।
 प्रादात् किरीटिने दारं पश्य निर्गुणतां मम । यद्यदास्यदनुज्ञां वै पूर्वमेव शृण्वान् प्रति ।
 घिन्तुराजस्य धनरे नामविश्रज्जनस्यः । जयद्रथो जीवितार्थो गच्छमानो गृहान् प्रति ।
 मयाऽमौल्येण संवृष्टो द्रोणात्माभयभयं रणे । अद्य मे आततः चौण्डायचकेनादयो युधि ।
 भीमसेनं घनावाद्य पश्यतां नो दुरात्मनां ।

१५०५

१५०६

॥ कथं उवाच ॥ आचार्य मा विगर्हस्य प्रपन्ना पुण्यत्ययो द्विजः । यथाभवं यथोत्साहं त्यक्त्वा जीवितमात्मन ।
 यथेनं समतिक्रम्य प्रविष्टः सेतवाहनः । नाच सख्योऽपि दोषः खादाचार्यस्य कथञ्चन ।
 हृती दक्षो ध्रुवा शूद्रः कृतास्त्री लघुविक्रमः । दिव्यास्त्रयुक्तमास्त्राय रथं वानरलक्षणं ।
 हृष्येन च गृहीताश्वमभेद्यकवचावृतः । गाण्डीवमगर्गं दिव्यं धनुरादाय वीर्यवान् ।
 प्रपद्यन्नितिमान् बाणान् बाण्डवविणदपिंतः । यदर्थं नोऽभ्यधाद्वैराणमुपपन्नं हि तस्य तत् ।
 आचार्य, स्वाविरा राजन् श्रीप्रपाने तथाऽस्मभः । वीज्रव्यायामचेष्टायां मग्नस्तु नराधिप ।
 तेनैतमभ्यतिक्रान्तः सेताश्वः हृष्यसारथिः । तस्माद्दोषं न पश्यामि द्रोणस्यानेन चेष्टना ।
 अजेयान् पाण्डवान् मये श्रोणेनास्त्रविदां शृधे । तथा ह्येवमतिक्रम्य प्रविष्टः सेतवाहनः ।
 दैवादित्योऽभ्यधाभावो न मन्ये विद्यते वसितः । यतो नो युध्दमागानां परं शक्त्वा सुधोधन ।
 सैन्येषां निहतां युद्धे देवमार्षं परं कृतं । परं यत्नं कुर्वतांस्तु तथा चार्हं रणाजिरे ।
 ह्यस्त्रास्त्राणां यैरप्यस्य दैवं पश्यात् करोति वः । यतस्तं चेष्टमानां सिततः विक्रमेण च ।
 दैवोपपद्यः पुरुषो यत्कर्म कुरुते नृप । कृतं कृतं हि तत्तस्य देवेन विनिपात्यते ।
 यत् कर्त्तव्यं मनुष्येण व्यवसायवना सदा । तत् कार्यमविश्रजेत सिद्धिर्देवे प्रतिष्ठिता ।
 गिरय्या वसिष्ठाः पार्थिवविषयो गेय भारत । दर्शया जहृद्यहे चैव धूतेन च पराजिताः ।
 राजनीतिं समाश्रित्य प्रहितायैव कामनं । यज्ञेन च कृतं तत्तद्देवेन विनिपातितं ।
 युध्दम्व दत्तमास्त्राय दैवं कृत्वा निरर्थकं । यतस्तस्य तेषां दैवं मार्गेण पश्यति ।
 न तेषां गतिपूर्वम् हि युक्तं विद्यते कश्चित् । युष्मत्तं तव वा वीर बुद्ध्या हीनं कुद्वह ।
 दैवं प्रमाणं दर्शय मुञ्चनेत्येतरथां वा । अनन्यकर्म दैवं हि जागर्ति स्वपतामपि ।

१५०७

१५०८

१५०९

बद्धनि तत्र सैन्यानि घोषाद्यं बहवस्तत्र । तथा पाण्डुपुत्राणामिव युद्धमवर्त्तत ।

तैरस्यैर्बहवो यूयं चयं नीताः प्रहाणिः । बद्धे देवस्य तत् कस्य यौहयं येन नाग्निनं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं समीपमाणां वज्रं तत्तज्जनाधिप । पाण्डवानामनौकानि समदृश्यन् संपुगे ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं व्यतिपत्करयदिपं । तावकानां परैः शार्ङ्गं राजन् दुर्भान्ति तव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथ द्रव्यवधपर्वणि पुनर्युद्धारम्भे दिपञ्चादधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तश्च जयद्रथवधपर्वः ॥

— अथ घटोत्कचवधपर्वः ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तदुदीर्य गजानोकं बलं तव जनाधिप । पाण्डुवेनामतिक्रम्य घोषयामास बल्यतः ।

पाञ्चाताः कौरवस्यैव घोषयन्त परस्परं । यमराज्ञश्च सहते परलोकाय दीक्षिताः ।

शूराः शूरैः समागम्य व्रतोमरशक्तिभिः । विवृधुः समरे द्रुपं निर्युधैव यमचयं ।

रथिनां रथिभिः शार्ङ्गं हथिरत्नावदारुणं । प्रावर्त्तत महद्युद्धं निव्रतानिरेतरं ।

वारण्याय महाराज समावाच परस्परं । विपाणेरर्हयामासुः सुयंकुहमदोत्कटाः ।

हयारोहान् हयारोहाः प्राशक्तिपरश्वधैः । विभिदुस्तमुत्ते युद्धे प्रार्थयन्तो महद्ययम् ।

पत्तयश्च महाबाहो व्रतश्च, शस्त्रपाणयः । अन्योऽन्यमभ्यधावन्त मित्तं यत्ततः परन्तप ।

गोत्राणां कामधेयानां कुलानाञ्चैव मारिष । अवणाद्वि विजानीमः पाञ्चालान् कुपमिं वर ।

अन्योऽन्यं समरे घोषाः प्रशक्तिपरश्वधैः । प्रैषयन् परलोकाय विचरन्तो ह्यभोतवन् ।

अत्रा द्रुपदिमो राजेक्षया मुक्ताः सहस्रयः । न भ्राजन्ते यथातत्त्वं भास्करेऽहो गतेऽपि च ।

तदा प्रमुच्यमानेषु पाण्डवेषु भारत । दुर्बोधाधेना महाराज यवागाहत तदहं ।

सैन्यवश्यं बधेनैव भृशदुःखमन्वित । मर्त्त्यमिति वञ्चिन्यः प्राविशत्सङ्घिंषा वत ।

नादवयवधेऽपि कस्यचित्त्रिव मेदिनी । अभवैर्त्तत पुनस्ते पाण्डवानामनौकिनी ।

स कञ्चिपातस्तमुल्लस्य तेषाञ्च भारत । अभवन् सर्वैश्चैन्यानामभावकरणे महान् ।

यदा मथान्द्रेण सूर्य्यं प्रतपन्ममिवाग्निभिः । तदा तव सुतं मन्ये प्रतपन्तं वराचिंभिः ।

ममैवधुर्धनं युद्धे पाण्डवाः प्रतिलोचितं । पलायनकृतोत्साहा निवृत्ताद्या दिपञ्चये ।

पर्यधान्त पाञ्चाता दधमाना महात्मना । रथपाट्टैः प्रसन्नायैस्तव पुत्रेण धन्विना ।

अर्धमानाः शूरैस्तैस्तैर्न्यपतन् पाण्डुसैनिकाः । न तादृशं रथे कस्य हतवन्त स्त पाण्डवाः ।

यादृशं हतवान् राजा पुत्रस्तव विग्राह्यते । पुत्रेण तव सा सेना पाण्डवो मयिना रथे ।

नन्विनी दिरदेनेव समन्तादिप्रलौडिता । चोण्णतायाऽनिताकांश्चा हतवन्तिव पद्मिनी ।

वभ्रव पाण्डवो सेना तव पुत्रस्य तेजसा । पाण्डुसैन्यं हतां दृष्ट्वा तव पुत्रेण भारत ।

भीमसेनपुरोगास्त पाञ्चाताः समुपाह्वयन् । स भीमसेनं द्रुपमिथ्याद्रौप्यौ विभिक्षिभिः ।

विराटद्रुपदौ यज्ञि शतेन च शिखण्डिनं । दृष्टद्युषस्य सप्तत्या धर्मपुत्रञ्च सप्तभिः ।
 केकेयाँश्च चेदीशं वज्रभिर्निशितैः शरैः । साचतं पद्मभिर्विद्धा द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
 घटोत्कचश्च यनरे विद्धा सिंह द्वागदत् । शतमद्यापरान् योधान् दिपाश्वानां महारणे ।
 शरीराणि चक्रेऽपि क्रुद्धेऽन्तक इव प्रजाः । तस्य तात्रिघ्नतः प्रवृत्तं स्वपुत्रं महद्भुजं ।
 भस्माभ्यां पाण्डवो ज्येष्ठस्त्रिधा चिच्छेद मारिष । विव्धाध चैनं दशभिः सम्यगश्वैः शितैः परैः ।
 सभ्यं भिक्षा तु ते सभ्यं संलग्नः । चितिमात्रिघ्नः । ततः परिरुता योधाः परित्युयुधिष्ठिरं ।
 दृष्टव्यै यथा देवाः परिव्रज्य पुरन्दरं । ततो युधिष्ठिरो राजा तव पुत्रस्य मारिष ।
 शरं परमदुर्द्धमं प्रेषयामास संयुगे । स तेन भ्रमसंविद्धो निषघाद रथोत्तमे ।
 ततः पाञ्चालसेन्यानां भ्रममाधीरुको महान् । दंतोरराजेति रागेन्द्र तव शब्देऽभवन्महान् ।
 बाणशब्दवद्योषः प्रभुसुवे तव भारत । अथ द्रौणो हृतं तव प्रत्युद्गम्यत संयुगे ।
 शष्टो दुर्योधनस्यापि दृढमादाय कार्मुकं । तिष्ठतिष्ठेति राजानं ब्रुवन् पाण्डवमभ्ययात् ।
 प्रत्युद्गम्य तरिताः पाञ्चाला राजगृह्णिनः । ताम्द्रौणः प्रतिजयाह पतीश्वन् कुहवत्तमं ।
 चण्डव ताहताम्नेधान् निघ्नयस्मिमुषो यथा । ततो राजन्महानासीत् सङ्ग्रामो भूमिवर्द्धनः ।
 तावकाणां परेषाञ्च समेतानां युयुत्सवा ।

इति श्रीमहाभारते द्रौणपर्वणि घटोत्कचसप्तपर्वणि दुर्योधनपराभवे च य पाञ्चालदधिकयतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तदा प्राविशत् पाण्डुनाचार्यैः कुपितो बली । उज्ज्वा दुर्योधनं सम्यक् मनःशान्तिर्गं सतं ।
 प्रविश्य विचरन्तश्च रथे शूरमवस्थितं । कथं द्रौणं महेष्वाधं पाण्डवः समवारयन् ।
 केऽरयन् दक्षिणक्षत्रमाचार्यस्य महाहवे । के च वाममरचनं निघ्नन् प्राचवान् दृढं ।
 के वायु दृढतोः कृत्वा वीरा वीरस्य योधिना । के पुरस्तादवर्तन्त रथिनस्तस्य श्रवणं ।
 मन्ये तानस्पृशन्तीतमतिमेलमनात्तव । मन्ये ते समन्वयमागो वै शिबिरे यथा ।
 यत् प्राविशन्महेष्वाधः पाञ्चालानपराजितः । मृत्युं च रथमार्गेषु सन्मैश्वर्यस्तथाभारः ।
 निहृष्टं सर्वसैन्यानि पाञ्चालानां रथयथ । धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपेयिवान् ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सायाज्ञे सैन्यं हत्वा राक्षसं पार्थः समेत्य च । सात्यकिश्च महेष्वाधो द्रौणमेवाभ्यधावतां ।
 ततो युधिष्ठिरखूर्णे भीमसेनश्च पाण्डव । दृष्टकृत्सूभ्यां संघैश्च द्रौणमेवाभ्यधावतां ।
 तथैव मकुशो धीमान् सहदेवश्च दुर्जयः । दृष्टद्युषः सहानीको विराटश्च सकैक्यः ।
 मत्स्यः शाल्यः संघेनाथ द्रौणमेव ययुर्धुधि । द्रुपदश्च तथा राजा प्राञ्चालैरभिरक्षितः ।
 दृष्टद्युषपिता राजन् द्रौणमेवाभ्यवर्तत । द्रौपदेया महेष्वासा राक्षसश्च घटोत्कच ।
 सधेनास्तेभ्यवर्तन्त द्रौणमेव महापुतिं । प्रभद्रकाय पाञ्चालाः षट् सहस्राः प्रहारिणः ।
 द्रौणमेवाभ्यवर्तन्त पुरस्त्वत्य शिखण्डिनः । तथेतरे नरयूधाः पाण्डवानां महारथाः ।
 संहिताः सञ्जयभीमा द्रौणमेव नरयथम् । तेषु शूरेषु पुञ्जाय गतेषु भरतयथम् ।

बभूव रजनी घोराभीरूणां भयवर्द्धिनो । घोघानामपि सा घोरा राजवन्तकगामिनी ।
 कुञ्जराश्च मनुष्याणां प्राधान्यकरणे तदा । तस्यां रजनीं घोरायां नन्दन्त्य सर्वतः शिवा ।
 न्यवेदयन् मयं घोरां सञ्चालकबलेमुखे । उलूकस्याथराशन्तं संसृतो विपुल मयं ।
 विशेषतः कौरवाणां ध्वजिन्यामतिदारुणा । ततः सैन्येषु राजेन्द्र शब्दः समभवत्प्रधानम् ।
 मेरीशब्देन सहतां शूद्रजातां खनेन च । गजानां गर्जितेयापि तुरङ्गाणाञ्च द्वेषिते ।
 सुरशब्दनिनादैश्च तुमलं सर्वतोऽभवत् । ततः समभवद्युद्धं सन्ध्यायामतिदारुणम् ।
 द्रोणश्च च महाराज सञ्जयाथास्तु सर्वश्रेष्ठ । तमसा चाहते लोकं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 सैन्येन रजसा चैव समन्तादुच्छ्रितेन च । नरस्त्राण्यस्य नागस्य समसञ्जतं शोणितम् ।
 न पश्याम रजो भौमं कस्यसेनाभिर्घटिताः । रात्रौ वंशवनखैव दृग्गमानस्य सर्वते ।
 घोराश्चट्टाशब्दः शस्त्राणां पततामभूत् । शूद्रजानकनिर्घातैर्बलकोपटैस्तथा ।
 चीत्कारैर्ह्येषिताकारैः सर्वमेवाकुलं विभो । नैव स्त्रे न परे राजन् प्राज्ञायन्त तमोदृते ।
 उन्मत्तमिव तत्सर्वसम्भूव रजनीमुखे । भौम रजोऽय राजेन्द्र शोणितेन समुच्छ्रितम् ।
 प्रातःकालौघ कवचैर्भूषणैश्च तमोऽप्यगात् । ततः सा भारती सेना अग्निहोमविभूषिता ।
 द्यौरिवासीत् सनत्कुमार रजनीं भरतवधम् । गोमायुबलबहुष्टा शक्तिध्वजसमाकुला ।
 वारणाभिहता घोरा छोटोक्कुटमादिता । ततोऽभवत्तथाशब्दस्तुमलो घोमस्पर्षणम् ।
 समावृणन्दिग्रः सर्वो महेन्द्राग्रनिमित्तम् । सा निग्रीधे महाराज सेनाऽदृश्यत भारती ।
 अङ्गदैः कुण्डलैर्निर्भक्तैः शस्त्रैश्चैव भाषिता । तत्र नागा रथाश्चैव आम्बूनदविभूषिता ।
 निग्राथां प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युत् । अविश्रक्तिगदाखड्गमुषलप्रासपट्टिशैः ।
 समतलाश्च दृश्यन्ते भ्राजमाना इवाग्रतः । दुर्योधनपुरोवातां रथगुल्लववाहकाः ।
 वादिशयोपशान्तिनां चापविद्युद्भूमेर्हताः । द्रोणपाण्डवपक्षेभ्यां खड्गशक्तिगदाग्रिणः ।
 शरधारास्त्रपवनां शरं श्रोतीषण्वहुला । घोरा विद्यापनीमुषां जीवितच्छेदविपुताः ।
 तां प्राविशन्तिभयां सेनां युद्धेषिकीर्षवः । तस्मिन्निमित्तं घोरा महाशब्दनिनादिते ।
 भीरूणां वासजनेन शूराणां हर्षवर्द्धने । रात्रियुद्धे महाघोरिवर्त्तमाने सुदारुणे ।
 द्रोणमभ्यद्रवन् क्रुद्धा सहिता पाण्डुसञ्जया । येन प्रमुखतो राजावावर्त्तन्त महात्मनः ।
 तान् सर्वान् विमुखं यत्ने काञ्चिन्नित्ये समवेधे । तानि नागसहस्राणि रथानामयुतानि च ।
 पदातिहयसहानां प्रयुतान्यस्युतानि च । द्रोणेनैकेन नाराजैर्निर्भजानि निग्रामुखे ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचनखण्डपर्वणि द्रोणयुद्धे चतुःपञ्चादधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥
 ॥ इतराश्च उवाच ॥ तस्मिन् प्रविष्टे दुर्द्वेषे सञ्जयानिमित्तौजसि । अमृष्टमाणे धरत्ये का बोधूद्वे मतिस्तदा ।
 दुर्योधन तथा पुत्रमुक्ता शास्त्रातिर्गमम । यतः प्राविशद्दमेयात्मा किं पार्थ प्रत्यययत ।
 निघते सैन्ये वोरे भूरिश्रवणं चैव हि । यदभ्यगाकाशतेजा पाश्चात्तानपराजितः ।

किमन्यत् दुर्द्धर्षं प्रविष्टे शत्रुतापमे । दुर्व्योधनस्तु किं कृत्यं प्राप्ताकालमन्यत् ।

(१९८)

के च न वरद धीरमन्त्रयुर्द्विजसत्तम । के चास्य भूषतः स्तुत वीराः भूरस्य पुण्यतः ।

के पुरस्तादयुधस्त निश्रुत श्राव्यामणे । सन्त्येष्टं पाण्डवान् सर्वान् भारदाग्नराहिताम् ।

शिशूरे कल्मषाणा वै ह्यज्ञा गाव इव प्रभो । प्रविश्य स महेष्वास पाशालानरिमर्दन ।

कथं न पुरुषव्याघ्र पशुममुपजग्मिवान् ।

सन्त्येष्टु सन्त्येष्टु च संहितेषु राज्ञो समेत्ये महाहयेषु । संतोषमानेषु प्रथमिषु के वलदादी मतिमान् आगन् ।

(१९९)

हतायैव विपकाश्च पराभूतास्तु शंससि । रथिनो रिरथाश्चैव कृतान् युद्धेषु मामकान् ।

तेषां संतोषमानानां पाण्डवैर्हतेषु तेषां । अभ्येतमसि मर्त्यानामभवान् कामतिहदा ।

प्रहृष्टायायुर्दंष्ट्राश्च पाण्डवेयान् शत्रोपि मे । अप्रहृष्टान् विममथो विचरंश्चैव मामकान् ।

कथमेवां तत स्तुत पार्थानामपलायिनां । प्रकाशमभवद्वाचैः कथं कुरुषु सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ रात्रियुद्धे तदा राजन्वर्त्तमाने सुदाहये । द्रोणमभ्यर्द्रवन् सर्वे पाण्डवाः बहुधोमयैः ।

(२००)

ततो द्रोणः कौरवांश्च दृष्टुमुत्सृज्य चात्मजान् । सम्येषयन् प्रेतलोकं सर्वानियुभिराश्रुतैः ।

ये ये प्रमुखतो राजन्वर्त्तमाने महाहय । तान् सर्वान् प्रेषयामास पितृलोकाय पार्थिवान् ।

प्रमथ्यन्ते तदा वीर भारद्वाजं महाहयं । अभ्यवर्त्तन्त शंकुहः शिवी राजा प्रतापवान् ।

तमापतन्तं सम्येष्ट्य पाण्डवानां महाहयं । विव्याध दशभिर्द्रोणः सर्वपारश्वैः शरैः ।

तं शिवि प्रतिविश्याध चित्रङ्गिः कङ्कपक्षकैः । शरपिच्छाक्ष भक्तेन क्षयमानो न्यप्रापयत् ।

(२०१)

तस्य द्रोणो हयान् हत्वा शरपिच्छं महाहयम् । अथास्य शरिखाणं शिरः कावादपाहरत् ।

ततोऽस्य शरपिच्छमन्यं दुर्व्योधनोऽदिशत् । स तेन सख्यहोताय पुनरभ्यर्द्रवद्भिपून् ।

कलिङ्गानाञ्च सैन्येन कलिङ्गस्य सुतो रथे । पूज्यं पितृवधात् कुत्रो भीमसेनमुपाद्रवत् ।

स भीमं पञ्चभिर्निजैः पुनर्निव्याध सप्तभिः । विभोक्तं विभिरानर्थद्वन्द्वशनेकेन पविण ।

कलिङ्गानान् तं शूरं कुरुं कुद्रो हृकोदरः । रथाद्रथमभिद्रुत्य भुष्टिना निजघान ह ।

(२०२)

तस्य मुष्टिहतखण्डो पाण्डवेन शवीरसा । सर्वोत्थलीनि सहसा प्रापयन् वै प्रयत्नं प्रयत्नम् ।

तं कर्णो धातरसाश्च नामृथस्त परम्प । ते भीमसेनं वाराचैर्जघुराशोविशेषमे ।

ततः शत्रुरथं त्यक्त्वा भीमो भुवरथं गतः । भुवश्चाख्यन्तमनिगं मुष्टिना समपोषयत् ।

स तथा पाण्डुपुत्रेण सनिनाऽभिहतोऽपतत् । तं निहत्य महाराज भीमसेनो महाबलः ।

जघरातरसम्प्राप्य मुक्तं सिंह इवानदत् । जघरातमथासिध नदन् सत्येन पाणिना ।

(२०३)

तत्तेन नामयामास कर्णश्चैवापत स्मितः । कर्णस्य पाण्डवे शक्तिं काक्षुर्नो समवाहयत् ।

ततश्चामवजपाञ्च भूहस्तं पाण्डुमन्दनः । कर्णायैव च दुर्द्धर्षं विषेपाजो हृकोदरः ।

तमापतन्तोऽधिष्ठेद शत्रुनिक्षेपपाणिना । रततृष्णा महन् कर्णं रथेऽहृतपराङ्मनः ।

पुनः खरथमाख्याय दुद्राव तव वाहिनी । तमायान्त जिघांसन् भीमं कुरुमिवान्तकम् ।

न्यवारयन्महाबाहुस्तव पुत्रो विनामते । महता श्रवणेण क्वादयन्तो महारथाः ।

दुर्मदस्ततो भीम प्रहसन्निव संयुगे । शारथिस्त दधौत्यैव शरीरं न्ये यमस्यं ।

दुर्मदस्ततो यानं दुष्कर्षस्यावचक्रमे । तावेकैरथमारुहे । भ्रातरैः परतापनौ ।

१५५ शङ्खामशिरयो मध्ये भीमं दावयधावतां । ययाम्बुपतिमित्रो हि तारकं दैत्यवचनम् ।

ततस्तु दुर्मदस्यै दुष्कर्षस्य तवात्मनौ । रथमेकं समावृज्ज भीमं यावैरविशतां ।

तत कर्षस्य मिषेता द्रोणेर्दुर्मदो घनस्य च । कृपस्य सोमदत्तोश्च बाह्योक्तस्य च पाण्डवः ।

दुर्मदस्य च वीरस्य दुष्कर्षस्य च तं रथं । पादप्रहारेण धरां प्रावेग्यदरिन्दमः ।

ततः सुतो तौ बलिनी शूरो दुष्कर्षदुर्मदौ । मुष्टिनाहव्य संकुट्टो ममर्ह च ममर्ह च ।

ततो बाहाकृते वेगे दृष्ट्वा भीमं नृपाङ्गवन् । हृष्टोऽयं भीमरूपेण धार्तराष्ट्रेण स्थितिः ।

एवमुक्त्वा पलायमे सर्वं भारत पार्थिवः । विषंश्चा वाहयन्वाहास्य च दौ बह धावतः ।

ततो बले शत्रुजुलिने निशामुखे सुपूजितो नृपहृषभैर्हृकोदरः । महाबलः कमलपद्मिदुष्टोचनो युधिष्ठिरं नृपतिं नृपूजयद्बली ।

ततो यमौ ह्रुपदविराटकैकया युधिष्ठिरस्यापि परां मुदं ययुः । हृकोदरं सशस्त्रमपूजयन् ते यथाऽन्यैकं प्रतिनिधौ हरं सुराः ।

ततः सुतास्ते वदन्तात्मजापमा वेषाश्रिताः सहगुरुणा महात्मना । हृकोदरं शरयपदातिमुच्चराय युयुत्सवो भग्नमग्निं पर्व्यवारयन् ।

ततोऽमर्षान्तिरामनैरिवाहते महामये भयदमतीव दारुणं । निशामुखे हृकबलस्यभोदमं महात्मनो नृपवर पुष्टं मुक्तम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि भीमपराक्रमे पञ्चपञ्चादधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

॥ वञ्चय उवाच ॥ मायोपविष्टे तु हते पुत्रे सात्यकिना ततः । सोमदत्तो भ्रमं कुट्टः सात्यकिं वाक्यमब्रवीत् ।

सप्तधर्मः पुरा कृष्टो यस्तु देवैर्ब्रह्मात्मभिः । तत्त्वं शान्तं बन्धव्यं दक्षधर्मै रतः कथं ।

पराङ्मुखाय दीनाय न्यस्तप्रत्याय याचते । सप्तधर्मै रतः प्राञ्च कथं नु माहुरद्रेषे ।

इतिव किल वृष्णीनां तच्च मुष्णौ महारथौ । प्रमुषस्य महतेजस्तथैव युधि शान्तः ।

कथं मायोपविष्टाय पार्थिवं च्छिन्नाहवे । नृषंसम्पत्तनीवञ्च तादृशं हतवानसि ।

कर्षणस्तस्य दुर्हन्तं फलं प्राप्नुहि संयुगे । अथ च्छिन्नाग्निं ते नूढं शिरो विक्रान्तं पविणा ।

अपे शान्तपुत्राभ्यामिष्टेन सुकृतेन च । अनतीतामिमं रात्रिं यदि तां वीरमानिवं ।

शरघ्न्यमाणं पार्थिवं शिष्टेन ससुतानुजं । न हन्यां नरकं घोरे पतेयं दृष्टिप्रोषण ।

एवमुक्त्वा तु पङ्कुट्टः सोमदत्तो महाबलः । द्रुपौ शत्रुञ्च तारणे धिहनादं मनाद च ।

तत कमलपत्राच्च भिन्दद्भो महाबलः । सात्यकिश्च भ्रमं कुट्टः सोमदत्तमप्याब्रवीत् ।

कीरवेयं नमे वाचं कथञ्चिदपि विसरे । तया सार्द्धं मयान्वेष्टं युयुतो हृदि कथन ।

यदि सर्वेण सैन्येन गुप्तो भोगो धियव्यसि । तथापि न व्यया काचित्त्वयि व्याग्रेम कौरव ॥ १०१ ॥

युधामाणेन वाक्येन सतामसामात्मेन च । नाहं भीषयितुं शक्नुः सन्नष्टते स्थितस्त्वया ।

यदि तेऽस्ति युयुत्साश्च मया सह नराधिप । निर्द्वयो निश्चितैर्धर्मैः प्रहर प्रहरामि ते ।

हतो भूरिश्रवा राज्ञस्तव पुत्रो महारथः । ब्रह्मैव तदा वोर दृष्येन्य कश्चितः ।

ताव्यायस्य बधियामि सपुत्रं सहवान्भवं । तिष्ठेदानीं रणे यत्तः कौरवादिभि महाबलः ।

यस्मिन् दानं दमः शोचमहिंसा क्षीयति चमा । अनपायानि सर्वानि नित्यं रात्रिं युधिष्ठिरे ॥ १०२ ॥

मृदङ्गकेतोस्तस्य स्वे तेजसा निहतः पुरा । सकण्ठसौवत्, सङ्घो विनाशमुपयास्यसि ।

अपेक्षं क्षण्यचरणैरिष्टापूर्वतमैश्च हि । यदि त्वां ससुते वाषेर्न हन्यां युधि रोपितः ।

अपयास्यसि चेत्तज्ज्ञा ततो मुक्तो भविष्यसि । श्वमाभौयं चान्येऽन्यं कोऽप्यंशं ततोऽपि न ।

प्रवृत्तौ प्ररक्षमात् कर्तुं पुत्रवधतमो । ततो रथसहस्रेण हयनामायुतेन च ।

दुर्योधनः सोमदत्तं प्रतिश्राप्य व्यवस्थितः । शकुनिश्च सुसंयुक्तः सर्वशस्त्रैरपि सहः ॥ १०३ ॥

पुत्रपौत्रैः परिहृतो ह्यष्टभिस्त्रैर्विक्रमैः । श्लाघ्यस्तव महाराज वज्रवंदनो युवा ।

वापं प्रतप्तहस्तान् हयानां तस्य धीमता । सोमदत्तं महेश्वरं समन्तात् पर्यवारयन् ।

रक्ष्यमाणश्च बलिभिर्भृङ्गाद्यामास सात्यकिं । तं ह्यधमानं विशिखेर्दृष्ट्वा सन्नतपर्वभिः ।

धृष्टद्युम्नोऽभ्यधात् कुट्टः प्रमदन् महतीश्वरम् । चण्डकातामिषट्ठानामुदधोर्गामिव खनः ॥ १०४ ॥

आसीद्राजन् बलौघानामन्योन्यमभिनिव्रतौ । विव्याध सोमदत्तश्च सालत्तं नवभिः शरैः ॥ १०५ ॥

सात्यकिर्नवभिर्भयैर्नमवधोत् कुहपुत्रं च । वीर्यविराट् सौवत्ता शरैः दृढध्वनिना ।

रथोपस्थं समासद्य मुमोह गतचेतनः । तं विमूढं समावृष्य सौरयिस्त्रयसांश्रितः ।

आप्रोवाह रणाद्वीरं सोमदत्तं महारथं । तं विवृण्वन् समावृष्य युयुधानश्चराहितं ।

अभ्यावृण्वती क्षीणो यद्वीरजिघासया । तमायान्तमभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ १०६ ॥

परिवृज्यं हात्मानं परीक्षन्तो यद्वैरहं । ततः प्रवृत्ते युद्धे क्षीणस्य सह पाण्डवैः ।

वसेरिव सूरैः पूर्वैश्चैवेति श्रयकाङ्क्षया । ततः सायकजालेन पाण्डवानि कमाद्वेषात् ।

भारदाजो महतेजा विव्याध च युधिष्ठिरं । सात्यकिर्दशभिर्बाणैर्बलवत्या पार्श्वे शरैः ।

भीमसेनश्च नवभिर्नकुलं पञ्चभिस्तथा । सहदेवं तथाऽष्टाभिः श्रतेन च शिशुपिर्न ।

क्षीपेदयामहाबाहुः पञ्चभिः, पञ्चभिः शरैः । विराटं मत्स्यमष्टाभिर्द्वैपदं दशभिः शरैः ।

युधामन्युं विभिः पङ्क्तिरुक्तभोजसमाहवे । अन्यथायं वेगिकानविद्धा युधिष्ठिरमुपाद्रुक् । ॥ १०७ ॥

ते यद्यमाना द्रोणेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः । प्राद्वन् वै भयाद्राजन् सार्त्तनादा दिशो दध ।

काश्यामान्गु तस्यैव दृष्ट्वा द्रोणेन फाल्गुनः । किञ्चिदागतवर्षयो गुहं पाशोऽभ्यधात् द्रुतं ।

दृष्ट्वा द्रोणस्त सोममुममिधावन्माहवे । सद्यवृत्तं तस्यैव पुनर्यौधिष्ठिरं पृथक् ।

ततो युद्धमभ्युपयो भारदाजश्च पाण्डवैः । क्षीणस्तव शूतेराजन् सर्वतः परिवारितः ॥ १०८ ॥

यथमत् पाण्डुसैन्यानि द्रुपरात्रिनिवाणः । तं अवलन्मिवादिद्यदीशानलपथमधुति ।
 राजघनिग्रमत्यन्त दृष्ट्वा द्रोणशरार्थिषः । मण्डवोद्धतपथानं तपन्तमिव भास्करं ।
 दहन्महितात् सैन्ये वैमं कश्चिदवारयत् । यो यो हि प्रमुखे तस्य तस्यो द्रोणस्य पूरुषः ।
 तस्य तस्य शिरस्त्रिंशत् ययौ द्रोणशरः चितिं । सर्वं सा पाण्डवी सेना वधयामास महामना ।
 मरुद्वाव पुनर्भीता पश्यतः वयस्यचिनः । सम्प्रभयं बलं दृष्ट्वा द्रोणेन निशि भारत ।
 गोविन्दनम्रवीक्षिष्णुर्गच्छ द्रोणरथम्यति । ततो रजतगोचोरकुन्देन्दुयदृग्ग्रामान् ।
 चोदयामास दामोश दृष्ट्वा द्रोणरथम्यति । भीमसेनोऽपि तं दृष्ट्वा यान्तं द्रोणाय फाल्गुनं ।
 खवारयिमुवाचे रं द्रोणान्नोकाय मां वर । सोऽपि तस्य वरः सुता विभोकोऽवाहयद्वयान् ।
 वृद्धतः वयस्यस्य त्रिभ्योर्भरतवत्तम । तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ यतौ द्रोणानीकमभिदुतौ ।
 पाद्मालाः सञ्जया मत्स्यादेविकारूपकोग्रताः । अन्वगच्छन्महाराज कैकयाय महारथाः ।
 ततो राजसभ्यैश्च सङ्गामो लोमहर्षणः । भीमकुर्ध्वैर्षिष पाशैर्मुत्तरस्य वृकोदरः ।
 मङ्गलौ रघुदन्दाभ्यां बलं जयेद्वत्सलवः । तौ दृष्ट्वा पुरुषय्याभौ भीमसेनधनञ्जयौ ।
 धृष्टद्युम्नोऽभ्यधाद्राजन् बात्यकिय महावतः । चङ्गमांतामिरन्नानामुदधीनामिरन्धनः ।
 आशीद्राजन् वधोयानां महास्योऽन्यमभिप्रातः । कौमदन्तिवधान् कुञ्जो दृष्ट्वा बात्यकिमाहवे ।
 द्रोणिरथरथं द्रुवत् कुञ्जः शाल्वनं रथमूर्द्धने । तमापगतं समरे ज्ञेयस्य रथम्यति ।
 मत्पुत्रयो महाद्रोणो भीमसेनश्चैवहावतः । कार्णाययं महाघोरस्य च संहृतं महत् ।
 महानां रथमाख्याय निब्रजन्मन्त्रांस्तरं । विचित्रयन्त्रवकाहं महाभैषाघनिखनं ।
 पुक्तं गजनिभैर्वाहैर्न द्यौर्नापि वारकैः । विचित्रपथचरणविहतावे रं कुजता ।
 ध्वजेनोत्थितदण्डेन स्यभराजेन राजता । खेहिताऽप्रेयताकश्च अन्मालाविभुवितं ।
 अष्टचक्रवमापुक्तमाख्याय विपुलं रथं । द्रुमुद्रधारिणा ब्रैलपादपहसया ।
 रथसं घोररूपाणामघौहिण्या समावृतः । तमुद्यममहाचापं निग्रय्यथयिना नृपाः ।
 धुरानाकालवसथे दण्डइत्यमिवात्मकः । ततलं गिरिदृष्ट्वाभं भीमरूपं मयावहं ।
 दंष्टाकारोपममुखं शकुन्महाहनुं । कर्जकेशं विरूपाक्षं दीपाक्षं निर्जेनादरं ।
 महाश्वगतद्वारं किरीटच्छत्रमूर्द्धजं । वाहनं सर्वभूतानां ध्यासाननमिवात्मकं ।
 वीक्ष्य दीप्तमित्रापानं रिपुविजोगकारकं । तमुद्यममहाचापं राक्षसेन्द्रं घटोत्कर्षं ।
 मयाहिंता प्रचुचोम तव पुत्रस्य वाहिनी । वायुना घोभिगवत्तां गङ्गेभेज्जनरहिणी ।
 घटोत्कर्षप्रमत्तेन निहन्नादेन भीषिताः । प्रसूयवर्गजा सूचं विययुष्य नृपाश्च ।
 ततोऽस्मद्विष्टिरत्यन्तमाघोत्तव समन्ततः । सन्ध्याकालाधिकवनेष्विमुक्ता राक्षसैः विभौ ।
 आयासानि च चक्राणि भुङ्ग्यन्त्य शक्तिमतरा । पतन्त्यविरताः शूलाः व्रतन्त्यः पट्टिमास्रया ।
 नदुपमविरोदस्य दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः । तनयास्तव कर्षेय्यथिताः सम्प्रदुद्रुवः ।

१०००

१००१

१००२

१००३

१००४

१००५

तत्रैकोऽक्षयवत्तयापो द्रौणिष्मानी न विद्येते । व्यहनश्च तदा मायाः घटोत्कचविनिर्मिताः ।
 विश्रुतायान् मायायाममर्थेषु घटोत्कचः । विषयस्यैव शरान् घोरान् प्रत्यक्षमात्रमाविभूतः ।
 भुजगा इव वेगेनः वल्लोके कोटिमूर्च्छिताः । ते शरा रुधिरांकाङ्गा भित्ता शरदतीसुते ।
 विविग्धरूपैर्ग्रीधैर्वक्षोऽकमिव ध्वजैः । अथत्यामा तु शंकुहो लघुहस्तः प्रतापवान् ।
 अटोत्कचमतिकुहो विभेद दशभिः शरैः । घटोत्कचोऽतिविद्वत्तु द्रोणपुत्रेण मथ्यते ।
 चकं शतघटस्वारमयस्य द्रुपिथो ध्वजः । शरान्तं वाचिस्त्रय्यंभं भविष्यतिभूषितं ।
 अथत्याचि स चिषेप भैरवनिजिघांसया । वेगेन महता गच्छदिविभ्रं द्रौणिणा शरैः ।
 अभाग्येव स हृत्पक्ष्मिणाचमपतद्भुवि । घटोत्कचस्तत्सूत्रं दृष्ट्वा चकं निपातितं ।
 द्रौणिष्मच्छादयद्वाणैः खोभानुरिभवास्त्रैः । घटोत्कचस्तु श्रीमान् मित्राञ्जनपयोपमः ।
 शरोध द्रौणिमापान्तं प्रमञ्जुमिवाद्रिराट् । पौष्पेण भीमसेनश्च शूरेणाञ्जनपर्वणा ।
 बभौ मेघेन धाराभिर्निर्मितैस्त्रिवाहितः । अथत्यामा तु शंकुहो रुद्रपिण्डविक्रमः ।
 ध्वजमेकेन वाणेन चिच्छेदाञ्जनपर्वणः । दायायान् रथयन्तारौ विमिश्राश्च चिषेपुर्कः ।
 धनुरेकेन चिच्छेद पतुर्भित्तुरौ त्वयान् । विरथसोद्यन्तं हस्ताद्वैतविन्दुभरापतं ।
 विशिखेन सुतीक्ष्णेन खड्गमस्य द्विधाऽकरोत् । गदा हेमाद्रदं राक्षससूत्रं हेमसूनुना ।
 भान्यास्त्रिमा शरैर्यापि द्रौणिणाहत्य पातितः । ततोऽनुरीचमुत्पत्य काशमेघ इवोन्नदन् ।
 ववधाञ्जनपर्वणा स द्रुमवधं नमस्तुताम् । ततो मायाधरं द्रौणिघटोत्कचसुतं दिवि ।
 माण्डौषमिविषाध घनं सूर्यं दशानुगिह । घोडतीर्थं पुनस्तुष्टौ रथे हेमविभूषिते ।
 महोगत इवाव्युचः श्रीमानञ्जनपर्वणः । तमग्रकायवधाणं द्रौणिर्भीमात्मजात्मजः ।
 गजानाञ्जनपर्वणां मेहेवरं इवान्धकः । तस्य दृष्ट्वा हन्तं पुत्रमेयं त्यागां मुहूर्तवत् ।
 द्रौणिः शकाग्रमधेत्य रोषान् प्रज्वलिताङ्गदः । प्राह वाक्यमग्रधानो वीरं शरदतीसुते ।
 दहनं पाण्डवानोक्तं घनमग्निमिवोत्थितं ।
 टोत्कच उवाच ॥ तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन् द्रोणपुत्र गमिष्यसि । त्वामश्न विहनिष्यामि कौसुमप्रसुतो पया ।
 ॥ अथत्यामावाच ॥ गच्छ यत्ते वधान्येष्टं युष्मन्नामरत्रिकम् । न तु पुंषेभ्य हेतुमे विता मायैः मयाधितं ।
 कामं यनु न मे रोषो हेतुमे विद्यते तव । किन्तु रोषादितो जन्तुर्द्वयादात्मनमप्युत ।
 ॥ मञ्जु उवाच ॥ युतैर्धं कोपतापान्तः पुत्रशोकममन्त्रितः । अथत्यामानमापयो भैरवैर्निरसायत ।
 किमर्थं कातरो द्रोणे पुत्रजनं दवांश्च । यत्तां भोवपमे कामिशरमेतदपस्तव ।
 भीमान् यस्त्वहमुत्पद्यः सुदृष्टां विपुत्रे कुले पाण्डवानां सङ्घं पुनः शमरेष्यमिवसिंते ।
 रत्नमामधिराजोऽहं द्रुपदोवधमा चरे । तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन् द्रोणपुत्र गमिष्यसि ।
 पुत्रप्रह्वामर्थं तेऽद्य विमेष्यामि रणाग्निरे । इत्युक्ता रोपतापयो राक्षसः सुमहाबलः ।
 द्रौणिमभ्यद्रवत् कुहो गजैर्वाजिर केनरो । रथोपमापैरिषुमिरभ्यवर्षटोत्कचः ।

रथिनाम्बुधरं द्रौपिं धाराभिध्रुव तोयदः । भरद्वाजं शरैर्द्रौपिरप्राप्तान्तां व्यभक्तयत् ।
 ततोऽग्नरीचे वाणानां सङ्क्रामोऽन्य इवामवत् । अथास्त्रवृत्तान्तनेत्रिभुक्तिरुत्तरा वभौ ।
 विभावरोमुखे व्योम खद्योतेरिव चित्रितं । निग्रह्य निहतं मायां द्रौणिना रणमानिना ।
 घटोत्कचस्तदा मायां समञ्जान्निधितः पुनः । सोऽभवद्भिरिरत्युचः शिखरिस्तद्वद्वद्वत् ।
 ब्रूवन्प्रासादिमुपलजलप्रखण्डो भेदान् । तमञ्जनचेयप्रस्थं द्रौणिर्यद्विष्टा महीधर ।
 प्रपतद्भिर्य वज्रभिः शतशङ्केन चुचुभे । ततः सत्येतिव द्रौणिर्बन्धमस्तमुदेरयत् ।
 य तेनास्त्रेण शैलेभ्यः स्थितः चिमं व्यगच्छत । ततः स तोयदे भूत्वा नीलः सेन्नायुधो दिवि ।
 अमृद्वष्टिभिरत्युषं द्रौणिं प्राच्छादयद्भ्यः । अथ सन्नाय वायव्यमञ्जमस्तविदोन्मरः ।
 व्यधमन् द्रौणतनये नीलमेघं समुत्थितं । स मार्गणैर्द्रौणिर्दिग्गः प्रच्छाद्य सर्वशः ।
 शतं रथसङ्घाषां जघान द्विपदाम्बरः । स दृष्ट्वा पुनराद्यान् रणेनायतकामुकं ।
 घटोत्कचमसक्त्यान्तरावर्ष्यं कर्मिहतं । विह्वलाङ्गुलवदुग्रैस्तद्विद्विक्तैः ।
 गजस्यैव रथस्यैव वाजिरुहगतैरपि । विह्वलाङ्गुलैर्वैरैर्द्रौणिनाऽनुचैः बहू ।
 पौलस्त्यैर्धातुघामैश्च तादृगैश्चैव विक्रमैः । शानास्तुधैर्धैरेनां नाकावचभ्रवितैः ।
 महाभयहरेः मुह्येः धरभोऽदुतयोधनैः । उर्ध्वास्त्रितस्ततो पुङ्खे रावणैर्बुद्धुर्बदैः ।
 विवज्रमभिधमैश्च पुष्पं ते द्रौणिरवधीत् । तिष्ठ दुष्येः घनोद्य तं न कीर्येः सक्कमस्तया ।
 सवैर्भिर्भाद्रभिर्बीरैः पार्थिवैश्चैव विक्रमैः । निहिनव्याम्यभिषांश्च तव नास्ति पराजयः ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि पर्यायावय वाहिनी ।
 ॥ दुष्येः घन उवाच ॥ न जेतुं दहृतं मन्ये घन्ते महदिदं मनः । अस्मात् स परा भक्तिस्त्वयि गौतमिनन्दन ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अथत्यामागमुक्तेः ततः शौचलमवधीत् । हतं शतसङ्घेन रथायां रणशोभिना ।
 यश्चां रथसङ्घेय प्रयाचि तैः घनञ्चरैः । कर्णाय वृषवेनय ह्यपो नीललयेवच ।
 उदोच्याः हतवर्षा च पुरमिवसुताः पुनः । दुःशासनो मित्रभाय कुण्डभेदी पराक्रमः ।
 पुरन्धरो दृढरथः पताकी वेमपुञ्जकः । श्रेयोऽरुणोऽश्वेनय सञ्जयो विजयो जयः ।
 कमलाघः परकायो जयधर्मा सुदर्शनः । एते स्मामनुयायन्ति पत्नीनामनुयानि वद ।
 अहि भीमं यमो चैव धर्मराजश्च मातुल । अमुरानिव देवेन्द्र अथाश तमि मे स्त्रिया ।
 दारितान् द्रौणिना वाणैर्हृत्वं विधत्तविपद्धान् । अहि मातुल कैमोयान् असुरानिव पावकिः ।
 श्वमुक्ता सधौ शोभं पुञ्जैव तव शौचलैः । पिभीषुस्ते सुतावाजन् द्धिघृचैव पाण्डवान् ।
 अथ प्रवृत्ते पुङ्खे द्रौणिरार्चयत्येव । विभावर्थां सुहृन्मुने भक्तप्रह्लादयोऽरिव ।
 ततो घटोत्कचो वाणैर्द्रौणिर्गौतमीसुतं । जघानोरभि सङ्कुहो विषाग्निप्रतिभेदुद्वेः ।
 स तैरभ्याचतो गाढं भरर्भोमंसुतेरितैः । प्रचक्षाले रथोपस्थे वातोद्भूत इव द्रुमः ।
 भूयश्चास्त्रिकेनाथ मार्गणेन महाप्रभं । द्रौणिहस्तस्त्रितुष्टांश्च पिच्छेदाश्च घटोत्कचः ।

ततोऽयद्द्वैजिरादाय धनुर्भारसहं दृढं । वर्षं विप्रिंशोऽस्त्राणां वारिधारां स्वामुदः । १५०
 ततः शरद्वतीपुत्रः प्रेषयामास भारतः । सुवर्णपुष्पाञ्जल्युपसृज्य खचरान् खचरम्प्रति ।
 तद्वैजिरिदं धृत्य रचसां पीनवचसां । विधेरिव बभौ मत्तं गजानां सकुलं कुलं ।
 विधम्य राचसान् वापैः सायसुतरथदिपान् । ददाह भगवान् वर्ज्यतामिव युगलये ।
 स दग्ध्वाऽघोरहिर्ण्यं वापैर्भ्रंशतो रुरुचे मयं । पुरेव चिपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः ।
 युगान्ते सर्वभूतानि दग्ध्वेव वसुधैव कु । रराज जयतां श्रेष्ठो द्रोणपुत्रस्तदाश्रितान् । १५१
 ततो घटोत्कचः क्रुद्धो रचसां भीमकर्मणः । द्रोणिं हनेति मर्त्तौ चोदयामास तादृशम् ।
 घटोत्कचस्य तामाशो प्रतिशृङ्गाय राचसा । द्रोणस्य महावक्त्रा चोररुपा भयावहाः ।
 व्यापानना दीर्घजिह्वा क्रोधादोतेचणा मयं । सिद्धनादिन मेहता नादयन्तो वसुधरां ।
 हनुमन्महद्वन द्रोणिं नागप्रहरणायुधाः । शक्रो अतप्तो परिधानमनो भूषणपट्टिभान् ।
 खड्गान् गदा भिन्दिपालान् मुषलाणि परयधान् । प्रासान्तोऽसौमरांश्च क्षुण्णपान् कृष्णनाडिकान् । १५२
 भूषणान् भुशुण्डाङ्गुलां ब्रूणां कार्पासयुक्तया । मुद्गराश्च नक्षत्राचारान् समरेऽबुद्धारकान् ।
 द्रोणिमुद्धृत्य मज्जन्त राचसा भीमविक्रमाः । चिचिपुं क्रोधात्तावाचः अतश्चायं सदृशम् ।
 तच्छस्त्रं यं समुद्वेष्टेन पुत्रस्य भूद्विनि । पतमानं समीच्याय, योधास्ते व्यथिताभवन् ।
 द्रोणपुत्रस्तत्र भान्तस्तदर्थं चोरमुत्क्रिभं । शरैर्भ्रंशयामास वज्रकल्पैः शिवाश्रितैः ।
 ततोऽन्यैर्ब्रिहस्पतौ शर्यपुत्रैश्चैव हा मनाः । निजग्रे राचसान् द्रोणिर्हिंसास्तप्रतिमन्त्रितैः । १५३
 तद्वैजिरिदं धृत्य रचसां पीनवचसां । विधेरिव बभौ मत्तं गजानामाकुलं कुलं ।
 ते राचसाः सुवर्णकुट्टा द्रोणपुत्रेण ताडिताः । क्रुद्धा सम्प्राद्वन् द्रोणिं निघोषन्तो महावक्त्राः ।
 तवाहुतमिमे द्रोणिर्हिंसायासश्चिक्रमे । अत्राशं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु भारत ।
 अदेको राचर्षी चेनां क्षणाद्रोणिर्बहालवित् । ददाह अलितैर्भ्यैराचसैश्च पश्यतः ।
 स दहवाचर्षाणीकं रराज द्रैजिराध्वे । युगान्ते सर्वभूतानि सर्वतः क्वानवः । १५४
 तं दहन्तमनीकानि शरैराशीविषोपमैः । तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेषु मारतः ।
 तेन निरोचितं कथितं शक्रोति द्रोणिमाहवे । क्षणे घटोत्कचादीराष्ट्राचवेष्ट्राग्नादाबलान् ।
 स पुनर्भरतश्च क्रोधादुद्धामलोचनः । तत्र तलेन बह्व्यं घन्दश दहनच्छदं ।
 खं सुतमत्रोत् क्रुद्धो द्रोणपुत्रस्य मां वद । सत्ययौ चोररुपेण तेन चैव तपाकिना ।
 देरथं द्रोणपुत्रेण पुनरप्यसिद्धेन । स त्रिनयनमहानादं सिद्धवद्भीमविक्रमः । १५५
 चिचिपाविध्यं सङ्ग्रेने द्रोणपुत्राय राचसः । अष्टघण्टा महाघोरारामग्री देवनिर्मिता ।
 तामवमुत्तु अपाह द्रोणिर्भूत रथे धनुः । चिचिप चेना तस्मैव कन्दनात् सोऽवपुत्रो ।
 सायसुतं भ्रजं वाहं भक्ष्य कृत्वा महाप्रमा । विवेष वसुधां भिक्षां चाऽग्निर्निर्गदावहा ।
 द्रोणेस्तत्कर्म दृष्ट्वा तु सर्वभूतान्युज्जयन् । सदवमुत्तु जघाह घोरान् भद्ररतिर्भिताः ।

दृष्टद्युधरं गत्वा भैमसेनित्तो नृप । धनुर्धरं समादाय महद्दिश्याधोपमं ।
 मुनोच निशितान् बाणान् पुनर्द्रेणिष्वेवात्मान् । दृष्टद्युधोऽप्यसन्मानो मुनोचाग्रोविषोपमान् ।
 सुवर्णपुङ्गवान् प्रवरान् द्रौणिपुत्रस्य वचसि । ततो मुनोच भारोचान् द्रौणिस्तोत्रं सहस्रम् ।
 तावद्विश्वस्यैवैजन्तस्तस्य मार्गणान् । अतितीव्रममृग्यु तयोः पुष्टपक्षिभ्यो ।
 योधानां प्रीतिजनन द्रौणेश्च भैरतयेव । ततो रथसहस्रेण हिरदाना विमि श्रयै ।
 यद्विज्विजिह्वलैश्च भोमस्तं देशमाव्रजत । ततो भोमात्मात्रं वीरं दृष्टद्युधश्च वानुजं ।
 अयोधयत घर्षात्मा द्रौणिस्तद्विष्णुविक्रम । तत्राहूततमं द्रौणिर्हृदयामास विक्रम ।
 अयस्य कर्तुमन्येन सर्वमूनेषु भारेत । निमेषोत्तरमाचरेण सायकतरथदिपान् ।
 अचोचिणो राक्षसानो ब्रित्वाणैरथातयन् । निपतो भोमसेनस्य वैजिने पार्वतस्य च ।
 यमयोद्धैकेपुत्रस्य विजयस्याभ्युतस्य च । प्रगाढमञ्जुगतिभिर्नाराचैरथ ताडिता ।
 निपेतहिरदा भूभो विष्टश्च इव पर्वता । निहन्तेहंस्त्रिहस्यैव विचरद्भिरितस्तन ।
 रराज वसुधा कीर्णा विषर्पद्भिरिवोरगे । ह्रिषे काञ्चनदण्डैश्च नृपञ्चैव चित्तिर्भोम ।
 दौरिवोदितचन्द्राकीं यहाकीर्णा धुगचये । प्रहृष्टजगमण्डूकां भेरीविलीर्षकक्षपा ।
 कृचहवावलीगुहा फेणचामरमालिनी । कङ्कटप्रमहापाशं नैकायुधस्रपाकुला ।
 विलीर्षेणजपावाण्य हृदयमकराकुला । रथचित्रमहावरां पताकावचिरद्रुमां ।
 शरमीना महारौद्रां प्रभुशक्तृष्टिदुष्टुभा । मञ्जुमार्यमहापद्मां कबन्धवर्जितोदुषां ।
 केशवैरुक्तकलापां भीरुषा कक्षवावहा । नागैश्च हययोधानां शरीरव्ययसम्भवा ।
 शोणितौघमहावेगा द्रौणि प्रावर्तयस्वहीं । योधानैरवनिर्घोषा चतुर्जोयिंसमाकुला ।
 पदातिभिर्महाघोरा यमवयमहोदधि । निपात्य राक्षसान् बाणैर्द्रौणिर्दंष्ट्रिभिर्मादयत ।
 पुनरप्यतिवृकुष्टं सहकोदरपार्यताम् । स नाराचयणे पार्यान् द्रौणिर्विद्धा महारथान् ।
 कथान सुरथ नाम दुपदस्य सुत विभु । पुन शत्रुञ्जय नाम सुरथस्यानुज रथे ।
 बलानीक जयाभोक्तं जपञ्चात्र निजप्रियान् । पुन श्रेण तीक्ष्णैश्च द्रौणिं सिंह इवोत्तमम् ।
 कथान स इयमुञ्च चन्द्रसेनश्च मानिनं । कुन्तीभोजसुतायासौ दशभिर्दश जन्निवान् ।
 श्रुतायुधश्च राजेन्द्र द्रौणिर्नित्य यमघथ । विमिश्रान्यै शरैश्चोत्प्ले सुपुद्गैरक्तलोचनै ।
 शत्रुञ्जयश्च बलिनं शक्राकां निनाय ह । अथत्यामा सुपङ्कुट्टं सन्धायोपमजिह्वाम् ।
 मुनोचकर्णपूर्णेन धनुषा शरमुत्तमं । यमदण्डोपमं चोरमुद्दिश्याम्बु पटोल्कपु ।
 स भित्त्वा हृदयं तस्य राक्षसस्य महाशरं । विवेक वसुधा भित्त्वा यपुष्टं दृष्टिवीपते ।
 तं हतं पतितं ब्राला दृष्टद्युधो महारथ । द्रौणि सकाशाद्राजेन्द्र अप्रनित्य यथान्तर ।
 तथा पराङ्मुखरथ सैन्य योधिष्ठिर नृप । पराजित्य रिपून् वीरो द्रोणपुत्रो ननाद ह ।
 पूजित सर्वलोकैश्च तव पुत्रैश्च मारिष ।

१८८

१८९

१९०

१९१

१९२

१९३

अथ शरशतभिन्नकृत्तदेवैतपतितैः । चण्डाचरैः । समन्तात् । निधनमुपगतैर्बभूवुः भूमिगिरिप्रिखरैरिव दुर्गमा
तिरोद्रा ॥ १५६ ॥

तं विद्वग्भ्यस्त्विषामचक्षे । नागाः । सुपर्णाः । पितरो । वर्याणि । रक्षोगणा भूतगणाश्च । द्रौणिमपूजयन्सरसः सराय ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्कचवधपर्वणि अथत्यामयुद्धे षट् पद्यामदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रुपदस्यात्मानो न दृष्ट्वा कुन्तिभोजसतांस्तथा । द्रोणपुत्रेण निहतत्वाचक्षेयः सहस्रयः ।

युधिष्ठिरो भीमसेनो दृष्टुम्वक्ष्य पाथितः । युयुधानस्य संभ्रमा युद्धयैव मनो दधुः ।

सोमदत्तसुतः क्रुद्धो दृष्ट्वा स्यात्किमास्त्वैव । महता शरवर्षेण क्रादयामास भारतः ।

ततः समभवद्युद्धमतीवाहुतदमैर्न । लदीयानां परेषांश्च चोरं विजयकाङ्क्षिणः ।

दंशमिः स्यात्तस्यार्थं भीमो विन्याधं कौरवं । सोमदत्तोऽपि तं वीरं ब्रूतेन प्रत्यविन्यतः ।

सालतस्तमिभंकुडः पुष्पाधिभिरभिरुतं । दृष्ट्वा दृष्टुमैकैर्नृपैः यथातिमिव नाडवं ।

विन्याध दशमिस्तोऽसौ शरैर्व्योनिपातिभिः । शरैः चैनं विनिर्मिष पुनर्विब्याध सप्तमिः ।

ततस्तु स्यात्कौरवं भीमसेनो नवे दृढं । मुमोक्ष परिधं चोरं सोमदत्तस्तु दृष्टुनि ।

सालतोऽप्यग्निषट्पादं संमोक्षं शरमुत्तमं । सोमदत्तोरपि क्रुद्धः सप्तवं निर्मितं युधि ।

युगपत् पेतुर्नृपैः चोरो परिचमार्गैः । शरोऽपि सोमदत्तस्तु स पपात महारथः ।

विमोहितो तु तनये बाह्योक्तमुपाद्विवत् । विजयश्चरवर्षाणि काववर्षीव तोयदः ।

भीमोऽप्य सालतस्यार्थं बाह्योक्तं भवमिः शरैः । प्रपीडयन्महात्मानं विन्याध रथमुद्धृनि ।

प्रातिपीयूषः संक्रुद्धः शक्तिं भीमस्य वक्षसि । निचखान महाबाहुः पुरन्दर इवाभिनः ।

स तथा निहतो भीमस्यपादं च मुमोक्ष च । प्राण जेतुं च वलवान् गदामसौ सख्यं च ।

सा पाण्डवेन प्रहिता बाह्योक्तं शिरोऽहरत् । स पपात हतः द्रव्या वक्षोहत इव क्रुमः ।

तस्मिन्निहिते वीरे बाह्योक्ते पुरुषपमे । पुष्तालोऽभ्यर्हयन् भीमं दश द्वाशरथैः समाः ।

मागदत्तो दृढरथो वीरबाहुरयोभुजः । दृढः सुदृष्टो विरजाः प्रमाथयौपाययपि ।

तान् दृष्ट्वा चुक्रुधे भीमो जगत्त्रेभारसाधनान् । शकमेकं समुद्दिश्य पातयामास मर्षसु ।

तं विद्धा यथवः पेतुः स्यन्दनेभ्या इतोजवः । चण्डवातंप्रभ्रास्तु पर्वतापाश्रयोदहाः ।

नारायणैश्चमिर्मिसृष्टाप्रिहत्य तवाग्रजान् । कर्णस्य दयितं पुष्पं द्रवसेनमत्राकिरत् ।

ततो दृक्करो नाम आता कर्णस्य विद्युतः । विन्याध भीमं नारायणैश्च समभ्यवधीदजो ।

ततः सत्तरयान् वीरः द्वाप्राणां तत्र भारत । निहत्य भीमो नारायैः शतशस्त्रमपोजयत् ।

अमर्षयनो निहतं शतशस्त्रं महारथं । क्रुद्धनेधोतरं वीरगवाचः शरमेो विभुः ।

अभिद्रुत्य शरैस्तोक्तेर्मिमसेनमताडयत् । स तासमानो नारायैर्दृष्टिवेगेनिवाचलः ।

अपान् पक्षमिभ्योऽपि पक्षं चातिवसाधुपान् । तान् दृष्ट्वा निहतान् वीरान् निषेवमुपसत्तमाः ।

ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धस्तानीकमन्नातयत् । निवर्तः कुशयोनेय पुष्पशां तव चानघ ।

अमृताम्रासवान् शूरोस्त्रिगर्जान् वसिष्ठोऽपि । प्राहिणोऽनृत्यलोकाय गणान् युद्धे युधिष्ठिरः ।

अभीषादान् शूरसेनान् बाह्लीकांश्च वयातिकान् । निहत्य शृण्वीक्षके मांसशोणितकर्दमां ।

योधेयान् मालवायाजन् मद्रकांश्च गणान् युधि । प्राहिणोऽयमंतेकाय शूरान् वाणमणैश्च पात् ।

१८९

हता हरत महीत विथत श्ववक्रान्त । अभवन्नुमलः शब्दो युधिष्ठिररथस्यति ।

येनानि द्रावयन्तान् द्रोणे दृष्ट्वा युधिष्ठिरं । सोदितस्तव पुत्रेण बायकेरभ्यवाकितरत् ।

द्रोणस्त परमः क्रुद्धो बाययोस्त्रेण पाण्डवं । विद्याध सोऽपि तद्विद्यमस्तमस्त्रेण जग्निवान् ।

तस्मिन्नेव विनिहते भारद्वाजो युधिष्ठिरः । बाणं यान्ममाग्नेयं माहं सावित्रमेव च ।

विद्येय परमक्रुद्धो जिघांसु पाण्डुनन्दनं । क्षिप्तानि चित्रमाणानि तानि साक्षाणि घर्षयित् ।

१९०

जघानास्त्रैश्चैव बाणैः कुम्भयोनेरविषमम् । सत्यां पिकीर्षमाणस्तु प्रतिष्ठां कुम्भसम्भवः ।

प्रादुर्बलेऽस्तमेन्द्रं वै प्राजापत्यस्य भागम् । जिघांसुर्धर्मतमयं तव पुत्रहिते रतः ।

पंतिः कुकुणो गजविहगमो निशाचवच पूयुषोऽहिताच । प्रादुर्बलकारास्त्रमहीनतेशा महेन्द्रमन्यत् स जघान साक्षं ।

निहत्य मानेस्त्रेण द्रोणः कोधममन्वितः । युधिष्ठिरवयेमेष्टुभ्राह्मणस्त्रमुदरयत् ।

माश्राविष तत जिह्विहरेण तमसा हृत्वे । धर्मश्रुतामि च बावं परं जम्पुर्विभाष्यते ।

१९१

ब्रह्मास्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा कुलीपुत्रो युधिष्ठिरः । ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र तदस्त्रं पर्यवरायत् ।

ततः सैनिकमुखास्ते प्रव्रजन्तुर्गणभी । द्रोणपार्था महेष्वाधौ सन्धुद्विगिरादौ ।

ततः प्रमुच्य कौन्तेयं द्रोणो द्रुपदवाहिनीं । अधमत सोऽस्त्रमस्त्रेण कोधपय्याकुलेषणः ।

ते हन्यमाना द्रोणेन पाश्चात्ताः प्राद्वन् मयात् । पश्यतो भीमसेनस्त पार्थस्य च महात्मनः ।

ततः किरीटो भीमस्य बहसा धन्यवर्त्तता । महद्वा रथवंश्राभ्या प्रतिगृह्य बले तदा ।

१९२

भीमस्तुर्हविषं पार्थमुत्तरश्च हृकोदरः । भारद्वाजं शरीराभ्यां महद्वा मभ्यवर्षतां ।

कैकयाः छद्मपादैव पाश्चात्ताय महौजसः । अन्वगच्छन्महाराज मत्स्याय सह साक्षतैः ।

ततः सां भारती सेना बध्यमाना किरीटिना । तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्यन् ।

द्रोणेन वार्यमाणोऽस्ते स्त्र्यं तव सुतेन च । नाशक्यन्त महाराज योधा वरियितुं तदा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि द्रोणयुधिष्ठिरयुद्धे क्षेत्रपञ्चासदधिकमतेऽध्याये ॥ १५७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ उदीर्यमाणं तं दृष्ट्वा पाण्डवानां महदहं । अविषञ्चस्य मन्वानः कर्णं दुर्व्याधनोऽनघोत् ।

१९३

अथ स काशः सम्प्रोतो मित्राङ्गं निववत्सल । बायस्य समरे कञ्च सन्धौ योधाश्चकारयान् ।

पाश्चात्ते, कैकयैर्कालैः पाण्डवैश्च महारथैः । हतान् समन्तात्तुश्चक्रुर्द्वैनिचपद्भिर्विवरैः ।

रुते नदन्ति बंधूदा, पाण्डवां जिनकाग्निम् । प्रकोपमास्य बहवः पाश्चात्ता रथप्रजाः ।

॥ कर्ण उवाच ॥ परिवातुमिह प्रोतो यदि पार्थं पुरन्दरः । तमथाशु पराजित्य ततो हन्तास्मि पाण्डवं ।

सत्यं ते प्रतिजानामि समाम्यसिद्धिं भारत । हन्तास्मि पाण्डुतनयान् पाश्चात्तांश्च समागतान् ।

१९४

अयं ते प्रतिदास्यामि वायव्येव पावकिः । मिषं तव मया कार्यमस्मिन्नवसमागमे ।

भानरयास बलिनः सर्वस्वेषु हतश्रमाः । गुरुहृत्तिरताः प्राज्ञा धर्मनित्या यमस्त्रिनः ।

समन्विनश्चेन्नवीर्याः स्वनुरक्ताः प्रहारिणः । दृष्टद्युधः शिखण्डो च दौर्मुखिर्जनमेजयः ।

चक्रधनो रुद्रधेनः कीर्त्तिर्वर्षा भुवो धरः । वसुचक्रो दामचक्रः सिंहचक्रः सुतेजनः ।

द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदस्य महाश्रवित् । येषामर्याय संयत्तो मध्वराजः सदानुजः ।

गशनीकः कृतानीको वीरभद्रः सुदर्शनः । श्रुतध्वजो नलानीको अयानीको जयप्रियः ।

विजयो सम्बलस्य जयाश्चो न्यवाहनः । चक्रोदयः कामरथो विराट्भ्रातरः द्रुभा ।

यमौ च द्रौपदेयाय राक्षस्य घटोत्कचः । येषामर्याय युध्यन्ते न तेषां विजये चयः ।

एते चान्येष वधवो गुणाः पाण्डुसुतस्य वै । कामं खलु जगत् सर्वं सदेवासुरमानुषं ।

सद्यश्चराक्षगणं सम्भृतभुजगदिपं । नि श्रेयमस्तवीर्येषु कुर्यातां भीमफाल्गुनौ ।

युधिष्ठिरस्य श्रियिर्निर्द्वन्द्वेहोरक्षतुषा । श्रमभयवतः शौरिर्येषामर्थे च दंशितः ।

कथं तान् संयुगे कर्णं जेतुमुत्सहसे परान् । महानयनयस्त्रेय तव नित्यं हि सुतज ।

यस्तुमुत्सहसे योद्धुं धमने शौरिणा सह ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वमुक्तस्य राधेयः प्रहसन् भरतधर्म । अग्रवीच तदा कर्णो गुरुं शरदत्तं कृपं ।

सहमुक्तं त्वया मन्त्रान् पाण्डवान् प्रति यदंश । एते चान्येष वधवो गुणाः पाण्डुसुतेषु वै ।

अजेयस्य रणे पार्था देवैरपि सदासर्वैः । सदैव्ययसगन्धर्वैः । पिशाचाङ्गरोचसैः ।

तथापि पार्थान् जेत्यामि शक्त्वावाचवदन्त्या । ममाप्यनेका दत्तैर्जयः शक्तिः शत्रेण वै द्विज ।

एतया निहन्तिथ्यामि सयसाचिनमाहवे । एते तु पाण्डवे कृष्णो भ्रातरयास्य वोदरा ।

अङ्गुना न प्रहसन्ति रुहो भोक्तुं वयस्यम् । तेषु सर्वेषु नष्टेषु श्रियवोधं सवागरा ।

अपन्नात् कौरवेभ्यस्तु वजे स्थासति गौतम । सुनीतेरिह सर्वेषां सिध्यन्ते नाव संशयः ।

एतमर्थमहं ज्ञात्वा ततो गर्भानि गौतम । लघु दृष्ट्यै विप्रस्य अहतस्य संयुगे ।

हृतसहस्य पार्थेषु ततो मामवमन्यसे । यथेवं वत्स्यसे भूयो ममाप्रियमिह द्विज ।

ततस्तौ सङ्गमुत्कथ्य जिह्वां जेत्यामि दुर्धर्ते । यथापि पाण्डवान् विम कोतुमिच्छसि संयुगे ।

भीमयन् सर्ववैभ्यानि कौरवेयाणि दुर्धर्ते । अथापि ब्रुवतो वाक्को यथावच्छृणु गौतम ।

दुर्योधनस्य द्रोणस्य शकुनिर्दुर्मुखो जय । दुःशासनो द्रुपधेनो मद्रराजस्तमेव च ।

सोमदत्तस्य भूरिष्य तथा द्रौणिर्निर्विश्रुतिः । तिष्ठन्ति दंशिता यव सर्वे युद्धविशारदाः ।

जयेदेतावपे को हि शक्रतुल्यवयोऽपरि । शूरास्य हि कृतास्तास्य बलिनः स्वर्गलिप्यवः ।

धर्मज्ञा दृष्टकुशला हन्ययुद्धे सुरानपि । एते स्थासन्ति सङ्ग्रामे पाण्डवानां वधाधिपिनः ।

जयमाकाङ्क्षमाणस्य कौरवेयस्य दंशिताः । देवाय तमहं मन्ये जयं सुवल्लभामपि ।

यव भीमो महाबाहुः श्रेष्ठे शरशतचित । विकर्णयिचनेनयं बाह्वीर्यस्य अयद्वयः ।

भूरिश्रवा जयर्दिव जलसम्बु सुदर्षिणः । शलेख रथिनां श्रेष्ठो भगदत्तस्य वीर्यवान् ।

एते चान्ये च बहवो देवैरपि च दुर्जयाः । निहताः समरे शूरा पाण्डवैर्बलवन्तराः ।
 किमन्यद्द्वैवसंयोगान्नन्ये पुरुषाधम । यथैतान् सौपि सतं दुर्व्याधनरिपून् दिज ।
 तेषामपि हताः शूरा शतशोऽय सङ्ख्यशः । क्षीयन्ते सर्वेभ्योऽपि कुरुषु पाण्डवैः सह ।
 प्रभावं नात्र पश्यामि पाण्डवानां कथञ्चन । संस्रान् बलवता नित्यं मन्ये हि नराधम ।
 यत्किञ्चिद् परं शक्ता योद्धुं तेः सह संयुगे । दुर्व्याधनं हितार्थाय जयां देव प्रतिष्ठितः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि छपकविवाक्ये अष्टपञ्चाशदधिकप्रतीत्यध्यायः ॥ १५८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा परपितं दृष्ट्वा स्रुतपुत्रेण मातुलं । खड्गमुद्यम्य वेगेन द्रौणिश्चरन्वपतदुत ।
 ततः परमधंकुङ्कः सिंहे भक्तमिव द्विपे । प्रेक्षतः सुदराजस्य द्रौणिः कथं वनमन्यात ।
 ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ यद्वर्ज्यमगुणोक्तम्यान् कीर्त्तयान् नराधम । शूरे देवान् सुदुर्मैत्रं त्वं भर्तृपति मातुलं ।
 विकृत्यमानः शौर्येण सर्वलोकाधनुर्धर । देवोद्भूतमृषीतांश्च न किञ्चिद्वशयकृधे ।
 क ते वीर्यं क चास्त्राणि यस्तं निजित्य संयुगे । गाण्डीवधन्वा हतवान् प्रेक्षतेऽजयद्विपे ।
 येन साक्षात्सहदेवः समरे योधितः पुरा । तमिच्छसि हृष्या जेतुं सुताधम मनोरथैः ।
 यं हि हृष्येण सहितं सर्वशस्त्रभृताम्बरं । जेतुं न शक्ताः सहिताः श्रेष्ठः चाप सुरासुराः ।
 लोकैकबीरमजितमञ्जुं स्रुतं संयुगे । किमुनस्तमलं जेतुं सहेभिर्बलुधाधिपैः ।
 कथां च पश्य दुर्वृद्धे तिष्ठेदानीं नराधम । एष तेऽद्य शिरः कायादुद्धरामि सुदुर्मते ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तमुद्यतमुवेगेन राजा दुर्व्याधनः स्वधे । न्यवारयन्महानिजाः छपञ्च द्विपदो वर ।
 ॥ कथं उवाच ॥ शूरोऽयं समरसाधो दुर्मतिश्च दिजाधमः । आसादयत्तु मदीयं मुञ्चैनं दिजसन्तम ।
 ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ तवैतत् सन्त्येऽस्माभिः सुतात्मज सुदुर्मते । दर्पमुत्थितभतेनैव फाल्गुनो नाशयिष्यति ।
 ॥ दुर्व्याधन उवाच ॥ अश्वत्थामन् प्रवीदस्व चतुर्महसि मानद । कोपः दनु म कर्त्तव्यः स्रुतपुत्रे त्वयाऽनघ ।
 मयि कथं ह्यपे द्रौणि मद्रराज च शैबले । महत् कार्यं समायातं प्रवीद दिजसन्तम ।
 एते क्षमिमुषाः सर्वे राधयेन युयुत्सवः । आयान्ति पाण्डवाः ब्रह्मबाहुवन्तः वनन्ततः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रमाद्यमानस्तु ततो राजा द्रौणिर्महामनाः । प्रवसाद संहाराज क्राधवेगवसन्वितः ।
 ततः रूप उवाचेदमाचार्यः सुमहात्मनः । शीघ्रस्त्वमावाद्राजेन्द्र विप्रमागतमादृशः ।
 ॥ रूप उवाच ॥ तवैतत् सन्त्येऽस्माभिः सुतात्मज सुदुर्मते । दर्पमुत्थितभतेनैव फाल्गुनो नाशयिष्यति ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते पाण्डवा राजन् पाश्चात्ताय यमस्त्रिनः । आश्रयः सहितास्तत्र तज्जयन्तः सहस्रशः ।
 कर्णेऽपि रथिनां श्रेष्ठ्याऽमुद्यम्यैर्बोध्यशान् । कौरवायैः परिहृतः शक्रो देवगणैरिव ।
 पर्यतिष्ठत तेजस्वी स्वभाज्जवसमाश्रितः । ततः प्रवृत्ते युद्धे कर्णस्य सह पाण्डवैः ।
 भीमश्च सुमहाराज भिम्भादविराजितः । ततस्ते पाण्डवा राजन् पाश्चात्ताय यमस्त्रिनः ।
 दृष्ट्वा रथे महाबाहुमुपैः शम्भुयानदेन । अयं कर्णः कुनः कर्णस्त्रि कर्ण मशारथे ।
 युध्यन् संहिताऽस्माभिर्दुरात्मन् पुरुषाधम । अन्यत् दृष्ट्वा राधेयं कोपदोषे च गामुश्रु ।

बध्नामयमुत्तितः सुतपुत्रोऽत्यवेतनः । सर्वैः पार्थिवशार्ङ्गैर्नानेनायौऽस्ति जीवता ।
 अत्यन्तवैरी पार्थिवोऽततं पापपूरुषः । एष मूलं क्षत्रधर्मां दुर्ध्वधनमते स्थितः ।
 हतेनमिति जल्पन्तः चक्षियाः समुपाद्रवन् । महता श्रवणं ह्लादयन्तो महारथाः ।
 वधार्थं सुतपुत्रस्य पाण्डवेन नोदिताः । तांस्तु सर्वांस्तथा दृष्ट्वा पापुपुत्रान्महाबलान् ।
 न विव्ये सुतपुत्रो न च वासमगच्छतः । दृष्ट्वा संहारकं तमहुतं सैन्यपागलं ।
 म्रियन्तस्तत्र पुत्राणां मङ्गलेष्वपराजितः । सायकैश्च वलवान्छिपिकारी महाबलः ।
 वारथामास तत् सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ । तत्सु श्रवणं पाण्डवाः समवारयन् ।
 धनुषि ते विधुन्वाताः शतशोऽप्य स हस्तयः । अयोधयन्त राधेयं शर्जं दैत्या यथा पुरा ।
 शरवर्षन् तत् कर्णः पार्थिवैः समुदोरितं । शरवर्षेण महता समन्ताद्भधमद्वयो ।
 तपुद्गमभवेत्तथा कृतप्रतिहतैर्विणैः । यथा देवासुरे युद्धे अकलय स हानवैः ।
 तत्राहुतमपश्याम सुतपुत्रस्य लाघवं । यदेनं समरे यत्ता नापुत्रमवपरे युधि ।
 निवार्य च शरोधांसान् पार्थिवानां महारथः । युगेवोवाच ह्वेषु रथेषु च ह्वेषु च ।
 आत्मनामाहितान् घोरान् राधेयः प्राहिणोच्छरान् । ततस्ते बाकुजीमूता राजानः कर्णपोडिनाः ।
 बभ्रमुत्तं तत्रैव गावः शोमाहिता इव । इधानां स्यमानानां गजानां रथिनां तदा ।
 तत्र तत्र स दृश्यन्ते बह्वाः कर्णेन पोडिताः । शिरोभिः पतितैराजन्वाञ्जमिष संमन्ततः ।
 प्रकीर्णा वसुधा सर्वा शूराणामनिर्वाणिनां । हतेषु इत्यमानैश्च निवृण्णैश्च सनेभ्यः ।
 बभ्रुवायोधनं राजन् वैवस्वतपुत्रं यथा । दुर्व्योधनस्ततो राजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं ।
 अत्यत्यामानमावाच ततो वाक्यमुवाच ह । अथै हि दृश्यते कर्णेऽंशितः संपार्थिवैः ।
 पश्यन्तो द्रवतो सेनां कर्णसायकपोडितां । कार्तिकेयसमुद्भूतामासुरीमिव तां चमू ।
 दृष्ट्वा मां निर्जिनां सेनां रणे कर्णेन धीमता । अभियात्येव बोभसु सुतपुत्रजिघांसया ।
 तद्यथा पश्यमानानां सुतपुत्रं महारथं । न हन्यात् पाण्डवः स ह्येतथा नीतिनिंधीयता ।
 ततो द्रोणि, ह्रपः शल्यो हार्दिक्य महारथः । प्रत्युद्युस्तदा पार्थ सुतपुत्रस्य रक्षिणः ।
 आवान् वोढ्य कौन्तेयं शर्जं दैत्यचमूमिव । बोभसुरपि राजेन्द्र पाञ्चाक्षरभिरुद्वतः ।
 प्रत्युद्यौ तदा कर्णं यथा हवं पुरन्दरः ।
 ॥ एतारा उवाच ॥ संरब्धं फाल्गुनं दृष्ट्वा कालान्तक्यभोपम । कर्णे वैकर्तनः सुत प्रत्यपद्यत् किमुत्तरं ।
 योऽप्युद्धतं च पार्थिवं नित्यमेव महारथः । आशंसते च बोभसुमवजैर्ज सुदक्षिणः ।
 स तु ते सहसा प्राप्तं नित्यमत्यन्तवेरिणं । कर्णे वैकर्तनः सुत किमन्यत् प्रत्यपद्यत ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आद्यान्तं पाण्डवं दृष्ट्वा गजः प्रतिगजं यथा । अश्वान्तस्ततः कर्णः प्रत्युदीयात् धनञ्जय ।
 तमापतन्तं वेगेन खण्डेपुष्टैरविद्यमैः । ह्लादयामास पार्थोऽप्य कर्णमु विजयं शरैः ।
 तं कर्णं शरजालेन ह्लादयामास पाण्डवः । ततः कर्णः सुसंरब्धः शरैस्त्रिभिरनियतः ।

१५७

१५८

१५९

१६०

१६१

१६२

तस्य तस्माद्यथं दृष्ट्वा नात्यथ्यत महारथः । तस्यैवाण्डिकलाधोतान् प्रदीप्ताधानजिह्मगान् ।
 ग्रहिणोत् सतपुत्राय विव्रता शत्रुतापनः । विव्याध येन संरथात् बाणैरेकेन बोर्यवान् ।
 संये भुजये बलवान्भारारथेन हवन्निव । तस्य विद्वस्य वेगेन कराचार्यं पपात ह ।
 पुनरादाय तचापं निभेषाह्वांन्महाबलः । ह्लादयामास बाणैर्घैः फाल्गुनं हतं हस्ततः ।
 शरदृष्टिन् तु तां मुक्तां सतपुत्रेण भारत । व्यधमच्छरवर्षेण स्यञ्जिव धनञ्जयः ।
 तौ परस्परमासाद्य ह्लादयेतां समन्ततः । शरजालैर्गन्धेयैः कृतप्रतिहतैर्विणैः ।
 तदद्भुतमभूद्युद्धं कर्णपाण्डवयोर्मध्ये । उभयोर्भाषिताहेतोर्वैज्ययोगं जयोरिव ।
 ततः पार्थो महेश्वरो दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं । मुष्टिदेशे धनुस्तस्य चिच्छेद तरयाञ्चितः ।
 अथाथ सतुरो भैरवयद्यमवादनं । सारयेथ शिरः फाद्यादहं न च्छुतापनः ।
 अथेनं क्षिप्रधनानं हतानं हतवारयि । विव्याध सायकैः पार्थसहस्रभिः पाण्डुनन्दनः ।
 हतास्मात्तु द्याचूर्णं अपद्रुत्य नरवर्मनः । आरुरोह रथं त्वयं हतपथ शरपीडितः ।
 स मुञ्जोऽङ्गुनवाणैरघोरैः शल्लोका यथा । जीवितार्थमभिप्रेक्षुः सपथ रथमार्हहतः ।
 राधेयं निर्व्यभिक् दृष्ट्वा तावकां भरतवर्मन । धनञ्जयश्रेष्ठैर्मुखाः प्राद्वन्त दिशो दश ।
 द्रवतक्षान् समालोक्य राजा दुर्योधनः स्वयं । निवर्त्तयामास तदा वाक्येदमुवाच ह ।
 अहं द्रुतेन वः शूरास्तिष्ठध्वं चक्षियर्षभाः । एव पार्यवधायाहं स्वयं गच्छामि संयुगे ।
 अहं पार्थं हनियामि सपाशाः समागतं । अथ मे युध्यमानस्य सह गोण्डोदधन्वा ।
 द्रव्यन्ति विक्रमं पार्थाः कालक्षेत्र युगचये । अथ मद्राणजानामि विमुक्तानि सहस्रजः ।
 द्रव्यन्ति समरे पार्थाः शलभानामिवायतोः । अथ बाणसमं वर्षं स्रजतो मम धन्विनः ।
 जीमूतक्षेत्र घर्षान्नि द्रव्यन्ति मम धैनिकाः । जेय्याम्यद्य रणे पार्थ सायकैर्नतपर्वभिः ।
 तिष्ठध्वं समरे वीरा भयं त्यजत फाल्गुनात् । न हि मदीर्यमासाद्य फाल्गुनः प्रवदित्यति ।
 यथा वेलां समामाद्य सामरे । मकरालयः । इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सैन्येन सहता हतः ।
 फाल्गुनं प्रति सरंसः कौधर्मरक्तोद्यवनः । तम्पयान्तं महाबाहो दृष्ट्वा शरद्वतसदा ।
 अश्रुत्यामानसासाद्य वाक्येदमुवाच ह । इष राजा सहाबाहो मर्षां कौधर्मूर्च्छितः ।
 पतद्भ्रष्टसिमासाद्य फाल्गुनं योद्धुमिच्छति । यावत् पश्यमानां प्राणान् पार्थेन संयुगे ।
 मज्जामात् पार्थिवेष्टेष्टास्त्वत्वारय कौरवं । यावत् फाल्गुनवाणानां गोचरं नाधिगच्छति ।
 कौरव्यः पार्थिवो योग्मत्वावतिष्ठति संयुगे । यावत् पार्थशरैरेरिर्निर्मुक्तोरमर्षाद्यमेः ।
 न भद्रोक्तियते राजा तावद्युद्धाग्निवर्धतां । अयुक्मिव पश्यामस्मिष्टास्त्राण्यु मानद ।
 स्वयं युद्धाय यद्राजा रणं यात्यनहायवान् । दुर्लभं जीवितं मये कौरवस्य किरोटिना ।
 युध्यमानस्य समरे शार्दूलनेत्र हस्तिनः । मातुलेन वमुक्तुं श्रेणिः प्रमत्तताम्वरः ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यं शरितः समभाषत । मयि जीवति गान्धारे न युद्धं कर्तुमर्हति ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

मामनादृत्य कौरव्य तव नित्यं हितैषिणं । न हि ते समुद्रः कार्यः पार्थिव विजयम्भुति ।
अहमावारयिष्यामि पार्थ तिष्ठ सुयोग्येन ।

॥ दुर्व्याधेन उवाच ॥ आचार्य्यः पाण्डुपुत्रान्वेष्टुं प्रवृत्तः परिरुचति । तमप्युपेक्षां कुरुष्वेतेषु नित्यं मनारिषु ।
मम वा मन्दम् गन्तव्यमस्ते विक्रमो युधि । धर्मराजप्रियाध्वना श्रेयसा वा न विप्र तत् ।

धिगस्त मम सुखं यत्कृते सर्व्वेभ्यः । सुखकामा परं दुःखं प्राप्नुवन्ति पराजिताः ।

को हि शक्यते येषां महेयससो युधि । शत्रुं न क्षपेयच्छक्तो यो न स्वाहातमीदृशः ।

अभ्यात्मन प्रदीदृश नाशयेनात्ममाहितान् । तत्रास्त्रोचरे शक्ताः स्थातुं देवा न दानवाः ।

पाञ्चालान् शोककांक्षैव जहि श्रेणैव शत्रुनाम् । वयं श्रेयान् हनिष्यामस्वयैव परिरुचिताः ।

एते हि सोमका विप्र पाञ्चालाश्च यशस्विनः । मम सैन्येण संकुट्ठा विचरन्ति दवाप्रिवत् ।

तान् वारय महाबाहो कैकेयश्च नरोत्तम । पुरा कुर्वन्ति नि शेरं रथ्यनाशाः किरौटिका ।

अभ्यात्मैस्त्वरायुक्तो यदि शीघ्रमग्निन्दम । आदो वा ददि वा पश्चात्तेवै कर्म ब्राह्मण ।

तमुत्प्रेषो महाबाहो पाञ्चालानां वधाय वै । करिष्येति जगत्कृत्स्नमपाञ्चालं किञ्चिद्यत् ।

इयं सिद्धाभिरुच्यते भविष्यति । च तन्नया । तस्मात् पुहपय्यात्र पाञ्चालान् जहि शत्रुनाम् ।

न तेऽस्त्रोचरे शक्ताः स्थातुं देवा । संशान्वाः । किमु पार्था । वपाञ्चालाः सत्यमेतद्वा मम ।

न तौ वसथः । वृक्षे पाण्डवा सह सोमकः । वलसोधयितुं वीर सत्यमेतद्भवेति ते ।

गच्छ गच्छ महाबाहो न न । कालात्ययो भवेत् । इयं हि हवते सेवा पार्थमायकपीडिता ।

शक्तो ह्यपि महाबाहो हियेन खेन तेजसा । निपद्ये पाण्डुपुत्राणां पाञ्चालानाञ्च मानद ।

इति श्रीमहाभारते श्रेणपर्वणि पटोत्कचवधपर्वणि दुर्व्याधनवाक्ये एकौणव्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

॥ अथ उवाच ॥ दुर्व्याधनेनैवमुक्तो श्रेणैव राहवदुर्भदः । चकारारिषु यत्रमित्रो देववधे यथा ।

प्रायुवाच महाबाहोऽस्त्वत्तु पुत्रमिदं वच । सत्यमेतद्महाबाहो यथा वदसि कौरव ।

प्रिया हि पाण्डवा नित्यं मम चापि पितृयुगे । तथैवावां प्रिया तेषां न युद्धे तु कथञ्चन ।

शक्तिस्तदा दुष्ट्यामस्त्यक्ता प्राणानभीतवत् । अहं कर्णश्च शचश्च रूपो हार्दिश्च एवं च ।

निमेवान् पाण्डवै र्भेना क्षपेययुगीत्तम । तेषां पि कौरवै र्भेना निमेवान् कुरुक्षत्तम ।

क्षपेयस्त्वहाबाहो यदि न क्षामं संयुगे । युध्मते पाण्डवान् शक्ता तेषां चास्मान् युयुत्सव ।

तेजस्तु तेज आसाद्य प्रभ्रमं याति भारत । अशक्ता नरका जेतुं पाण्डवानामनोकिनी ।

जीवसु पाण्डुपुत्रेषु तद्धि सत्यं त्रयीमि ते । आत्मायै युध्यमानोले समर्थो पाण्डुान्दनाः ।

किमर्थं तव सैन्यानि न हनिष्यन्ति भारत । तन्नु नुभूतमो राजव्रित्तित्तय कौरव ।

सन्नातिप्रहो मानी च ततोऽस्मान्मिश्रद्वये । मन्थे तं कुत्सितो राजन् पापात्मा पापपूर्व्वव ।

अन्यापि सनः चुट् शङ्खे पापभाविनः । अहन्तु यवमास्त्राय स्वर्णं त्यक्जोवित ।

एष गच्छामि सङ्ग्रामं ललते कुरुक्षत्तम । योत्स्यामि शत्रुमि । सार्द्धं हनिष्यामि परान् वद ।

पादाभे सह योग्यानि गोमके फेरयेत्तथा । पावत्रेयेय मन्त्राभे मन्त्रिप्रार्थनारिभ्यम् ।

०११३

अथ मृदाणनिर्दग्धाद्येदिपाद्यालमोमका । विद्वेनेवादिता गोवा विद्विष्यन्ति रजम् ।

अथ धर्ममुतो राजा दृष्ट्वा मम पराक्रमं । अश्वत्थाममयं मोक्षं भूयते सह गोमके ।

आगमिष्यति निर्वेद धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । दृष्ट्वा विनिश्चयान् सख्यौ पाशानाम् सह गोमके ।

ये मा युद्धे प्रयास्यन्ति तान् हनिष्यामि भारत । नहि ते वीर गोप्यन्ते मदाश्रयवीरिता ।

एवमुक्त्वा महाबाहो पुष्टं दुःखोपमं तव । अभ्यवर्तत पुनश्च द्वावपनु सन्धधन्विन ।

०११४

चिकीर्षुस्तव पुत्राणां प्रिय प्राणभृताम्बर । ततोऽजरीत् सकेकेवान् पाद्यालाम् गतमीयुग ।

महर्भूमित सर्वमम गात्रे महारथा । त्विरोभूमाय युधाम्न्यै दग्धमोऽष्टकापयं ।

एवमुक्त्वा तु ते सर्वे मय्यष्टमिमातयन् । द्रौणिं प्रति महाराज जनं जनधरा इव ।

तान्निहत्य रणे द्रौणिर्दम्बोरामपोचयत् । प्रमुचे पाशुपुत्राणां छटपुत्रस्य वा विभो ।

निहत्यमाना समरे पाद्याला गोमकापादा । परित्यज्य रणे द्रौणिं पश्यन्त दिशो दम् ।

०११५

तान् दृष्ट्वा द्रवत शूराण् पाद्यालान् सह गोमके । छटपुत्रो महाराज द्रौणिमभ्यद्रवयुधि ।

तत काञ्चनचिवाणां सज्जाम्बुदनादिनां । हतं शतेन शूराणां रथागामानवर्तिना ।

मुक्तं पाद्यालराजस्य छटपुत्रो महाराज । द्रौणिर्मित्यश्वोदन्त्य दृष्ट्वा योधाक्षिपातिताम् ।

अ चार्थपुत्र दुर्भुद्धे किमन्यैर्निहतैस्तव । प्रयुध्यस्व मया सार्द्धं यदि शूरोऽसि संयुगे ।

अथ त्वा निहमिष्यामि तिष्ठेदानीं खिरो भव । तत्तस्मान्पाशैस्तु छटपुत्र प्रतापवान् ।

०११६

मर्माभिन्नि भैरखीत्यैर्जघान श्वप्रदारणे । ते तु पङ्कीकृता द्रौणिं शरा विविश्याग्नेया ।

हस्तपुङ्खाः प्रसन्नाया सर्वकायावदारणा । मर्धार्थेन हवोदामाभमरः पुष्यितं द्रुमं ।

सोऽतिविह्वला श्वः शुक्ल पादाक्रान्त होदारण । मानी द्रौणिरसम्मानं शरवाप्सरिभावतः ।

छटपुत्र खिरो भूत्वा मुहूर्तं प्रतिपालय । यावत्सं निमित्तैर्भैर प्रेषयामि यमसन्धं ।

द्रौणिरिवमयाभाय पार्थत परवीरहा । क्वाद्यामात्र वाक्यैः समन्तात्सुहृत्सज्जत् ।

०११७

सञ्ज्ञाद्यमान समरे द्रौणिना युद्धदुर्मदः । द्रौणिं पाद्यालतन्वो वाग्भिमतज्योत्सदा ।

न जानीधे प्रतिज्ञां मे विप्रोत्पत्ति नथैव च । द्रौण हन्ता किञ्च मया हन्तव्यस्त्वं सुदुर्मते ।

तत्तस्मादं न हन्मथ द्रौणे जीवति कल्यय । हमान् तु रजनीं प्राप्तां सुप्रभानां सुदुर्मते ।

निहत्य पितर तेऽथ तत्तस्वामपि संयुगे । नेष्यामि प्रेतलोकाय एतमे मनसि स्थितं ।

यत्ते पार्थेपु निवेधे या भक्ति नौरवेषु च । तां दग्धं खिरो भूत्वा न मे जीवन् गमिष्यसि ।

०११८

यो हि ब्राह्मण्यमुत्सृज्य चक्षधर्मैरतो द्विजः । स वध्यः सज्जोक्तस्य यथा त्वं पुरुषाधम ।

इत्युक्तं परुषं वाक्यं पार्थतेन द्विजोत्तम । क्रोधाधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चान्वीयत् ।

निर्दहन्निव चतुर्भाः पार्थतं सोऽभ्यवैचत । क्वाद्यामात्र समरे निवसत्सुरगो यथा ।

स तावदमान समरे द्रौणिना पार्थत शरैः । सर्वपाद्यालपेनामि सहतो रथवत्तमं ।

नाकस्य महाबाहूः स्वर्गोऽयं समुपाश्रितः । सायकांश्चैव विविधान्यत्वाच्च मुनोच ह ।
तौ पुनः संयवर्त्ततां प्राणसूताभिदेविनौ । निवारयन्तौ त्राणैषाम् परस्परमभयेन ।
उत्तृजन्तौ महेष्वासौ शरदृष्टौः समन्ततः । द्रोणिपार्वतधोर्युद्धं धोररूपं भयावहं ।
दृष्ट्वा शून्यज्यामासु बह्विचारणवातिकः । शरीरैः पूरयन्तौ तावाकाग्रमृदिश्लथाः ।
अलक्ष्यौ समयुध्येतां मदनं कृत्वा शरैरुधमः । नृत्यमानाविवरणे मण्डलीकृतकाम्येकौ ।
परस्परवधे युक्तौ सर्वभूतभयहरो । अयुध्येतां महाबाहू विचलधु च सुदृच ।
शून्यज्यामासौ समरे योधमुख्यैः सहस्रतः । तौ प्रयुद्धौ रणे दृष्ट्वा वने वन्यौ गजाविव ।
उभयोः सेनयोर्दंष्ट्रमुल समवधत् । सिंहनादरवासात्सु दधु शृङ्गाद्य सैनिकाः ।
वादिचाण्डभवादन्त शतशोऽप्य सहस्रतः । तस्मिंस्तु तुमहे युद्धे भोक्तृणां भयवर्द्धन ।
मुहूर्त्तनिव तयुद्धं समरूपमिषाभवत् । ततो द्रोणिर्बहाराज पार्वतस्य महात्मनः ।
धनुर्ध्वजं तथा च्छ्वं तथैभौ पार्श्विचारथौ । सुतमयांश्च चतुरौ निहत्याभ्यद्रवद्वे ।
पाशालांश्चैव तान् सर्वान् मुरैः सन्नतपर्वभिः । व्यद्रावयदमेयात्मा शतशोऽप्य सहस्रतः ।
ततः प्रविश्ये सेना पाण्डवी भरतर्षभ । दृष्ट्वा द्रोणेर्लहत् कर्त्तुं वासवलेख संयुगे ।
शतेन च शतं हत्वा पाशालानां मुहारायः । विभिन्न निशितैर्बाणैर्हत्वा शीघ्रैः नरैर्बभूवुः ।
द्रोणिर्दृपदपुत्रश्च फाल्गुनश्च च पश्यत । आश्रयामास पाशालान् मूर्ध्नि च तौ व्यवस्थिताः ।
ते दधमानौ पाशालाः समरे खड्गच्छ्वेयैः । अगच्छन् द्रोणिमुत्सृज्य विप्रकीर्णरथध्वजाः ।
स जित्वा समरे शत्रून् द्रोणपुत्रो महाबलः । ननाद सुमहानादं तपान्ते जलदा यथा ।
स निहत्य बहून् शूरानयत्यामा व्यरोचन । युगान्ते वनैर्भूतानि प्रदहन्निव पावकः ।
शून्यज्यामानो युधि कौरवेयैर्निजित्य सङ्क्षेपेरिमणान् सहस्रतः । व्यरोचत द्रोणसूतः प्रतापवान् यथा सुरैश्चोऽरिग
णाक्षिपात्य वै ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि अष्टमस्कन्धोऽध्यायः ॥ १६० ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरौ राजा भीमसेनश्च पाण्डवः । द्रोणपुत्रं महाराज संमन्त्रात् पर्यवारयन् ।
ततो दुष्योधनो राजा भारद्वाजेन सहतः । अभयान् पाण्डवान् सङ्क्षेपे ततो युद्धमवर्त्तत ।
धोररूपं महाभीमं भोक्तृणां भयवर्द्धनं । अमर्यादालवान् बभ्राज्जिज्ञैस्त्वैगर्त्तकानपि ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय गणान् कुह्ने युधिष्ठिरः । अभोषाहान् शूरसेनान् चक्षियान् युद्धदुर्मदान् ।
निहत्य प्रथिवीक्षके भीमः शोणितकर्द्धमं । यौधेयान्द्रिजावाजन् मद्रकावालवानपि ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय किरीटी येतवाहनः । प्रगाढमञ्जुगतिभिर्नारारैरभिताडिताः ।
निपेतुर्दिरदा शूभो दिश्टङ्गा इव पर्वताः । निहतैर्हस्तिहस्तैश्च पैटमानैस्ततः ।
रराज वसुधा कोणं विसर्पिभिरिवोरयै । विप्रैः कनकचिह्नैश्च नृपच्छ्वेयैश्च भूर्भुमौ ।
शौरिवादित्यचन्द्राद्यैर्पदे । कीर्णं युयुत्सवे । हत प्रहरताभीता विथत व्यवहन्तत ।

इत्याद्योत्तमः शब्दः स शोभायार्थं प्रति । द्रोणस्तु परमकुटो वायव्योत्तरेण संयुगे ।
 व्यधमत्तान्महाबायुर्धोधानिव दुरत्ययः । ते हन्यमाना द्रोणेन पाशानाः प्राद्वेवन् मयात् ।
 पश्यतो भीमसेनस्य पाथस्थं च महात्मानः । किरीटी भीमसेनस्य सहसा कश्यपवर्जिता । ७११
 महता रथवर्गेन परिगृह्य यत्ने महत् । योमसुर्दक्षिणे पार्श्वमुत्तरस्य द्विकोदरः ।
 भारद्वाजं शरोघाभं महद्भामभ्यवर्षतां । तौ तयोः सञ्चयस्यैव पाशानांय महारथाः ।
 अश्वगच्छन्महाराज मल्लैश्च सह योमकैः । तथैव तव पुत्रस्य रथोदाराः महारिणः ।
 महत्या सेनया राजन् जम्बुद्वीपस्थमिति । ततः सा भारती सेना बध्यमाना किरीटिना ।
 तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्यते । द्रोणेन वार्यमाणालो स्वयं तव सुतेन च । ७१२
 नाशक्यन्त महाराज घोषां वारयितुं तदा । सा पाण्डुपुत्रस्य शरैर्बन्धमाना महासूनुः ।
 तमसा संवृता लोकैः व्यद्रवत् सर्वतोमुखो । उल्लुञ्च्य शतशो वाहंस्तव केचिन्नराधिपाः ।
 व्यद्रवन्त महाराज भयविष्टाः समन्ततः ।

इति महाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि सङ्ख्यतयुक्ते एकवचनविक्रमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ योमदत्ताय संकुटो विधुक्नो महद्भुजः । सात्यकिः प्र ह यन्तारं योमदत्ताय भीमह ।

न ह्यक्ष्वा रथे श्वं बद्धोक्तं कौरवाधमं । निवर्त्तित्ये रणे सुत सत्यमेतद्वचो मम । ७१३

ततः सम्यैपययन्ता सैन्धवास्त्रान्महाजवान् । तुरङ्गमाञ्चङ्कवर्षान् सर्वशस्त्रातिगायणे ।

तेऽवहन् युयुधानन्तु मनोमादतरं हयः । यथैर्द्धं हरयो राजन् पुरा दैत्यवधोद्यतं ।

तन्नापतन्त-सम्यैव्य सात्ततं रभवं रणे । योमदत्तो महाराज ह्यक्ष्वा नो न्यवर्त्तत ।

विमुञ्च्य श्ववर्षाणि पर्जन्य दत्तं दृष्टिमान् । ह्लादयामास भेनेयं भास्करं जलदेव यथा ।

अश्वभ्रान्त्यै समरे सात्यकि क्षुरपुङ्गव । ह्लादयामास वाणीधैः समन्ताद्भरतवर्म । ७१४

योमदत्तस्तु तं पञ्चा विद्याधारिणि माधवं । सात्यकिद्यापितं राजन् श्रविष्यत् सायकैः श्रितैः ।

तावन्न्योऽन्यं शरैः कृतौ व्यरोचतां परस्परं । सुपुत्रैः पुण्यसमये पुण्यताविव किंशुको ।

हृदिरोचिनस्यैवैत्रे क्षुरदृष्टिं यमक्षरौ । परस्परमवेचितां दृक्षन्ताविव लोचनैः ।

रथमण्डलमग्निं चरन्तावरिमर्द्दतां । घोररूपौ हि तावोस्तां दृष्टिमन्ताविवामुदे ।

शरर्धमिच्छताचौ तौ सर्वतः सकलोल्लता । याविधाविव राजेन्द्र दृश्येतां शरविचिता । ७१५

सुवर्णपुङ्खैरिप्रुभिराचितौ तौ व्यरोचतां । खद्योतैराहतौ राजन् प्राद्वेयोव वनस्थौ ।

सम्पदोपतंस्यैवैत्रे सायकैस्तौ महारथौ । अदृश्यतां रणे कुद्रावुक्ताभिरिव कुञ्जरो ।

ततो युधि महाराज योमदत्तो महारथः । अर्द्धचक्रेण चिच्छेद माधवस्य महद्भुजः ।

अयेनं पञ्चविंशत्या शयकानां समापेयत् । त्वरमाणस्वरकांले पुनय दग्धिं शरैः ।

अद्यान्यद्गुरुरादाय सात्यकिर्विगवन्तरं । पञ्चभिः सायकैर्भूयै योमदत्तमविध्यत । ७१६

ततोऽपरेण भसेन ध्वंसिच्छेद कायनं । बाह्योक्तं रणे राजन् सात्यकिः प्रहसन्निव ।

सोमदत्तस्त्वस्मान्नो दृष्ट्वा केतुं निपातिनं । शैवेयं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत् ।
 सान्तोऽपि रणे क्रुद्धः सोमदत्तश्च घन्विनः । धनुश्चिच्छेद समरे क्षुरपेण घितेन च ।
 अथैनं रक्ष्यपुङ्गवानां गतेन तपस्वर्षणां । आचिनोत्तं महाराज मग्नदृष्टमिवोरगं ।
 अथान्यद्भनुरादाय सोमदत्तो महारथः । सात्यकिं हृदयामास शरदृष्ट्वा महाबलः ।
 सोमदत्तश्च संक्रुद्धो रणे विव्याध सात्यकिम् । सात्यकिश्चेयुजालेन सोमदत्तोऽभ्यपीडयन् ।
 दशमिं सान्ततस्मायै भोभोऽहम् वाहिकात्मजं । सोमदत्तोऽप्यस्मान्नो भोममार्कच्छते शरैः ।
 ततस्तु सान्तः क्रुद्धो हेमदण्डं नवं दृढं । मुमोच परिघं चोरं सोमदत्तश्च वशसि ।
 तमापतन्तं वेगेन परिघं चोरदर्शनं । द्विधा चिच्छेद समरे प्रहसन्निव कौरवः ।
 स पपात द्विधा द्विध आपथ पन्थो महान् । महीधरश्चैव महर्षिश्चैव वज्रताडितं ।
 ततस्तु सात्यको राजन् सोमदत्तश्च संयुगे । धनुश्चिच्छेद भजेन हृत्वावापञ्च पञ्चमिं ।
 ततस्तु भिन्धुं शरैश्च तान् तुरगोत्तमम् । समीपं प्रेषयामास प्रेतराजश्च भारतः ।
 सारथ्येयं शिरः कोशात् भस्मेनागतयन् । महान् रथशार्ङ्गं प्रहसन्निव भारतः ।
 ततः शरं महाभीरुं स्ववन्निव पावकः । मुमोच स्वर्सेपुङ्गवं तं तैवधौत शिलाभितः ।
 स विमुक्तो बलवतीं शैवेयेन शोभतम् । चोरस्तु सन्निविष्टो निपपाताद्भ्यं शैवेनवत् ।
 सोऽतिविद्धो बलवता सात्त्वतेन महारथः । सोमदत्तो महाराज पपात च समार च ।
 तं दृष्ट्वा निहत तत्र सोमदत्तं महारथः । तावका रथशैवेयेन युयुधानमुपाद्रवन् ।
 पाण्डवाय महाराज सह सर्वं प्रभद्रकैः । महत्या सेनया शार्ङ्गं द्रोणानोकमुपाद्रवन् ।
 ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धो भारद्वाजश्च सैनिकान् । शरैर्विद्रावयामास भारद्वाजश्च पश्यन् ।
 सैन्यानि द्रावयन्तश्च द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरं । अभिद्राव वेगेन क्रोधसरत्तवोचनः ।
 ततः सुनिमित्तैर्वापै पाथं विव्याध वशमि । युधिष्ठिरोऽपि सकुद्धः प्रतिविव्याध पञ्चमिं ।
 सोऽतिविद्धो महत्वाचः स्रज्जो विविहन्मुक्तः । युधिष्ठिरश्च चिच्छेद ध्वजं कर्मुक्तमेव च ।
 ततो विधत्वा तरितस्वराकाले नृपात्तमः । अथदादत्त वेगेन कार्मुकं समरे दृढः ।
 ततः शरसहस्रेण द्रोणं विव्याध पाण्डवः । सायसुतश्च जगर्थ तदहन्तनिवाभवन् ।
 ततो मुहूर्तं स्थितः शरघातप्रणोडिनः । निवभाद रथोपस्थे द्रोणे ब्राह्मणपुङ्गवः ।
 प्रतिनम्य ततः संज्ञां निश्चक्षुरगो यथा । कोपेन मद्धताविष्टो वायथास्त्रमयासृजन् ।
 असम्रान्तान्त पाथोऽधनुरादाय वीर्यवान् । तदक्षमक्षेण रणे स्त्रभयामास तस्य तु ।
 चिच्छेद च धनुर्दोषं ब्राह्मणश्च च पाण्डवः । अथान्यद्भनुरादाय द्रोणं चन्तिममर्हन् ।
 तदप्यस्य श्रितैर्मैत्रिच्छेद कुरुपुङ्गवः । ततोऽमरोदासदेवः कुलीपुत्रं युधिष्ठिरं ।
 युधिष्ठिरं महाबाहो यत्था वज्र्यामि तच्छृणु । उपारमस्व युद्धान्ते द्रोणाङ्कारतवत्तमः ।
 यतने हि सदा द्रोणो यद्यपि तव संयुगे । नानुरूपमहं मन्ये युद्धमस्य तया सह ।

७८५

७८५

७८५

७८५

७८५

७८५

योऽस्य सृष्टो विनाशाय स एवैवं क्षमिष्यति । परिवर्ज्यं गुरुं वाहि यव राजा सुयोधनः ।-

राज्ञा राजा हि योद्धव्यो नाराज्ञा युद्धमिष्यते । तत्र त्वं मम कौन्तेय हृत्स्थयस्त्वयैव हतः ।

यावन्मात्रेण च मया महायेन धनञ्जयः । भीमस्य नृपमार्द्वसो युध्यते कौरवेः सह ।

वासुदेववचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । महर्त्तं चिन्तयित्वा तु ततो दाहणमाहवः ।

प्राधाद्भुतमभिचक्षो यव भीमो व्यवस्थितः । विनिर्घ्नस्तावकान् योधान् व्यादितास्व इवान्तकः ।

रथोपनिषन् महता मादधन् वसुधातलं । स मेघ इव धर्मान्ते राजराजो युधिष्ठिरः ।

भीमस्य निघ्नतः मधून् पार्ष्णिं जयाह पाण्डवः । द्रोणोऽपि मधून् पाञ्चालान् व्यधमद्रजनीमुखे ।

इति श्रीमद्भारते द्रोणपर्वणि षटोत्सवपर्वण्यणि रात्रियुद्धे सोमदत्तवधे दिव्यव्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अस्मैमाने तथा युद्धे धाररूपे भयानके । तमसा संहृते लोके रजसा च महीपते ।

नापश्यन् रणे योधाः परस्परमवस्थिताः । अनुमानेन संश्रामिषुधेन क्षतिर्ययमा ।

नरमाणाद्यपत्तोनां महारौद्रस्ये विभो । द्रोणकर्णरुपा धीरा भीमपार्श्वे सान्त्वताः ।

अन्योऽन्यं सोभयामासुः सैन्यानि भरतर्षभ । वध्यमानानि सैन्यानि समन्ताभिर्महारथैः ।

तमसा संहृते चैव समन्तादिमदुद्रुचुः । ते सर्वतो विद्रवन्तो योधा विस्मस्येतस्य ।

अहन्यन्त महाराज धावमानाश्च सर्वतः । महारथसहस्राणि जम्बुरन्त्याऽन्यमाहवे ।

अन्धे तमसि मूढानि पुच्छस्य तव भन्मते । ततः सर्वाणि भूतानि सेवामुखाश्च भारत ।

अमुच्छन् रणे चत्वालमसा संहृते सति ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अथ संतोष्यमानानां पाण्डवैर्निहतौजर्षा । अन्धे तमसि मग्नानामासीत् किं वो मनसादा ।

कथं प्रकाशलेपां वा मम सैन्यस्य वा पुनः । यभूव लोके तमसा तथा सञ्जय संहृते ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि हतमिष्टानि यानि वै । सेवगोष्ठुनयादिश्च पुनर्युद्धमकल्पयन् ।

द्रोणः पुरस्ताज्जघने ॥ शङ्खस्तथा द्रोणिः पार्श्वतः शीवलश्च । खड्गश्च सर्वाणि चलानि राजन् राजाऽचरन्मथिर्कं निशया ।

उवाच सभैश्च पदातिवहान् दुष्योधनः पार्ष्णिवान् सान्त्वपूष्यैः । उत्सृज्य सर्वैः परमायुधानि मृच्छीत हस्तैर्ज्वलितान् प्रदीपान् ।

ते चोदिताः पार्ष्णिवसन्तेन ततः प्रष्ट्या जग्यङ्गः प्रदीपान् । देवर्षिगन्धर्वसुरर्षिबहव विद्याधरास्त्राश्वरसो गणाश्च ।

नागाः सप्तवोरगकिशराश्च षष्टा दिविस्था जग्यङ्गः प्रदीपान् । दिग्दैवतैश्च समापतन्तोऽद्भुतगन्त दीपाः ससुगन्धि तैलाः ।

विशेषतो नारदपुत्र्यताभ्यां समेत्थमानाः कुहपुत्रवार्ष्णे । सा चैव भूयो ध्वजिनो विपत्ता व्यरोचतामिप्रमया निमार्षा ।

महाधनैरामरणैश्च दीप्तैः प्रक्षेप्य दिशैरभिव्यनक्तिः । रथे रथे पेश विदोषिकास्तु प्रदीपिका मत्तगणे वयस्य ।

प्रत्ययमेकस्य महाप्रदीपः क्षतास्तु ताः पाण्डवकौरवस्ये । ससेन सर्वं विद्धिताः प्रदीपा व्यादोषयन्तो ध्वजिनो तवाशु ।

सर्वान्नु सेनां परिगोभमानाः पदानिभि पावकतैरहस्तेः । प्रकाशमाना ददृशुर्निशायां यथान्तरोचे जलदास्त
डिङ्गिः ।

प्रकाशितायान्नु ततो ध्वजिन्यां द्रोणोऽग्निकल्पं प्रपतन् संमन्तान् । रराज राजेन्द्र सुवर्णवर्षां मधुहृतः सूर्यं दवांशुमासी ।
जाम्बूनदेव्याभरणेषु चैव निष्केषु शृङ्गेषु शरावरेषु । वरेषु मलेषु च पावकस्य प्रतिप्रभास्तत्र तदा बभूव ।
गदाश्च शैक्या परिधाय शूराश्च रथेषु शल्यस्य विवर्त्तमानाः । प्रतिप्रभा रश्मिभिर्गजमौढ पुनः पुनः सञ्चनयन्ति
दीपान् ।

हृत्पाणि बालव्यजनानि खड्गा दीप्ता महोष्माश्च तथैव राजन् । व्याघूर्णमानाश्च सुवर्णमाना व्याघच्छता तत्र तदा विरेजु ।
शस्त्रप्रभाभिश्च विराजमानं द्रोणप्रभाभिश्च तदा वलन्तन् । प्रकाशितश्चाभरणप्रभाभिर्धर्मं प्रकाशं शृणुते बभूव ।
पीतानि शस्त्राण्यसमुचितानि वीराश्चूतानि सुगोभनानि । दीप्ता प्रभां प्राजगदयन्त तत्र तपात्यये विमुद्दिवास्तरोचे ।
प्रकम्पितानां महतोपवेगैरभिव्रताश्चापततां जवेन । वक्त्राण्यग्रेसन्त तदा वराणां वाय्वोरितानीव महाभुजानि ।
महावने दाहमये प्रदीपे यथा प्रभा भास्करस्याधिका स्यात् । तथा तदासीत् ध्वजिनी प्रदीप्ता महामये तत्र तु
भीमरूपा ।

तत् क्षम्यदीप्तं वलनकदीपं निशम्य पाशांस्तरितास्तथैव । सर्वेषु सैन्येषु पदातिबह्वानबोधयंस्तोऽपि च चक्रुरेवं ।
गजे गजे सप्त कृताः प्रदीपा रथे रथे चैव दग्ध प्रदीपाः । ह्यवसृष्टे परिपायतोऽन्ये ध्वजेषु चान्ये जघनेषु चान्ये ।
सैन्यासु सर्वास्तु च पार्श्वतोऽन्ये पश्चात् पुरस्ताच्च समन्ततश्च । मध्ये तथाऽन्ये ज्वलितप्रदीपाः सेनाद्वयेऽपि क्व तदा
बभूव ।

सर्वेषु सैन्येषु पदातिबह्वः सन्निविता हस्तिरथाश्चष्टनैः । मध्ये तथाऽन्ये ज्वलिताग्निहस्ताः श्वदीपयन् पाण्डुसु
तस्य सेना ।

तच्च प्रदीपेष्ट तथा प्रदीपे वलं यथावीदलवद्वलेन । भाः क्लृप्ता मानुमता घवेण दिवाकरेणाग्निरिवाभिगुह । ०१०
तयोः प्रभा भुविशोमन्तरोर्ध्वं सर्वं व्यतिक्रम्य दिग्गच्छ वृद्धाः । तेन प्रकाशेन श्वं प्रकाशं तथाच तेषां तत्र चैव
सैन्ये ।

तेन प्रकाशेन दिवं गतेन सन्निधिता देवगणाः समस्ताः । गन्धर्व्वयक्षा सुरविद्वषट्ठाः समगमनशरसश्च सर्वाः ।

तद्देवगन्धर्व्वसमाकुलस्य यथैव विद्वषट्ठाशरण्येय । इतैश्च योधैर्दिव्यमाविर्गह्निरायोधनं दिव्यकल्पं बभूव ।

रथाश्च नागाहुलदीर्घदीप्तं संरन्ध्रयोधं हतविद्रुताश्च । महदहं व्यूढनराम्बनागं सुरासुरव्यूहसमं बभूव ।

तच्छक्तिधर्मकैश्चक्षुषावतं महारथाश्वं नराजिनागं । श्रौघवर्षं वधिरामुधारं निमि प्रहृष्टं भरदेवमुद्द । ०११

तस्मिन्महाग्निप्रतिमे महात्मा सन्तापयेत् पाण्डवान् विप्रमुखाः । गभस्तिमिर्भयगतो यथाकौ वयोत्यथ तद्दग्ध

श्वरेन्द्र ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि दीपोद्योतने विषयविक्रमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

॥ शङ्ख्य उवाच ॥ प्रकाशिते तथा लोके रजसा च समाहृते । समाज्यमूरयोदाराः परस्परवधैषिणः ।

त्रिसमेत्य रणे राजन् शस्त्रप्रासाधिवारिणः । परस्परमुदेचन्त परस्पर कृतानुशः ।

- प्रदोषानां सहस्रेषु दीपमानैः समन्ततः । रत्नाचितैः खण्डेषैर्गन्धैस्तवावबिम्बितैः ।
 द्वैवगन्धर्वदीपाद्यैः प्रभाभिरधिकोज्ज्वलैः । विरराज तदा भूमिर्गर्ह्यैर्विव भारत । ७१२
- ॥ उल्काघ्नैः प्रचलितैरण्भूमिर्धराजत । दक्षमानैव लोकानामभवे ॥ वसुन्धरा ।
 व्यदीपन् दिशः सर्वाः प्रदीपैः समन्ततः । वर्षाप्रदीपे खद्योतैर्हताः पृष्ठा इवावभुः ।
 श्रवणान्ततदा वीराः राजन् वीरैः प्रथक्प्रथक् । नागा नागैः समाजग्मुस्तृणा हयवादिभिः ।
 रथा रथवरेरेव समाजग्मुर्मदा युताः । तस्मिन्वाचिमुखे घोरैः पुच्छस्य तव श्रवणात् ।
 चतुरङ्गस्य सैन्यस्य सन्नातस्य महानभूत । ततोऽङ्गुना महाराज कौरवाणामनीकिनी । ७१३
- व्यधमत्सरया युक्तः स्वयम् सर्वेषां धिक्वान् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन् प्रविष्टे संरम्भे मम पुच्छस्य वाहिनी । अन्वयमाने दुर्द्वेषे किं व आसीन्नमस्तदा ।
 किममन्यन्त सैन्यानि प्रविष्टे परतापने । दुर्व्याधनस्य किं लब्धं प्रातःकालममन्यत ।
 कैचन समरे वीरैः प्रत्युद्युररिन्दमाः । द्रोणश्च के वरचन्तं प्रविष्टे श्वेतवाहने ।
 केऽरचन् दक्षिणक्षकं के च द्रोणस्य सव्यतः । के पृष्ठतोऽन्वरचन्त वीरा वीरस्य युध्यतः । ७१४
- केऽपुरस्तादगच्छन्त निम्नतः प्राचवाचये । दत्ताविश्वाम्भेष्वावः पाञ्चालानपराजितः ।
 नृत्यन्निव नरव्याघ्रौ रथमार्गेषु वीर्यवान् । धो इद्राश्च शरैर्द्रोणः पाञ्चालान् रथमज्ञान् ।
 धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपैयिवान् । अथयानेव हि परान् कथयस्व पराजितान् ।
 पृष्ठानुदीपान् सङ्ग्रामे गतु सञ्जय मामकान् । हताश्चैव विवर्णाश्च विप्रकीर्णश्च श्रेष्ठि ।
 रथिनो विरथाश्चैव क्लृप्तान् युद्धेषु मामकान् । ७१५
- ॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रोणस्य मतमाज्ञाय योद्धुकामस्य तं निम्न । दुर्व्याधनो महाराज वयम्भान् भ्रातृनभापत ।
 विकर्णस्त्रिभेनश्च संपार्श्वेनैव तथैव च । दुर्द्वेषे दीर्घबाहुश्च ये च तेषां पदानुगाः ।
 द्रोणं यन्ताः पराक्रान्ताः सर्वे रचन्तु पृष्ठतः । सार्द्धिभ्यो दक्षिणक्षकं प्रक्षयेत्वात्तरं तथा ।
 विगर्जन्ताश्च ये शूरा इतरेषां महारथाः । तांश्चैव पुरतः सर्वान् पुच्छले समवेदयत् ।
 आचार्यो हि समायुक्तोऽयं यन्तास्य पाण्डवाः । तं रचन्तुं सुसंयुक्ता निम्नतः प्राचवाचये । ७१६
- द्रोणादिं वक्रवान् युद्धे चिप्रहस्यः पराक्रमी । निजवेत्तिदशान् युद्धे किमु पाथान् सधोमकान् ।
 ॥ यूयं महताः सर्वे मम यन्ता महारणे । द्रोणं रचन्तु दुर्द्वेषे पृष्ठद्युधाम्नाहारयात् ।
 पाण्डवेषु दोषेषु दोषं प्रयाम्यहं न तं । यो जयेत रणे द्रोणं पृष्ठद्युधादिते पुमान् ।
 तत्र सन्धात्मना मयि भारदाश्रयः रचणं । सुगुप्तः सोमकान् हन्यात् सञ्जयाय क्लृप्तागतान् ।
 सञ्जयेषु च सर्वेषु निहनेषु सममुखे । पृष्ठद्युयं रणे द्रोणिघातयिष्यत्यमघं । ७१७
- ततोऽङ्गुलं रणे कर्णो विजेष्यति महारथः । भीममेवमयोऽस्याहं युद्धे जयामि दंष्ट्रितान् ।
 त्रैपाद्य पाण्डवान् योधाः प्रमथं ह्रीनतेजसः । भोऽयं मम जयो व्यक्तो दीर्घबाहुर्भविष्यति ।
 तस्माद्रथस्य सङ्ग्रामे द्रोणमेव महानयं । हत्यक्ता भरतथैव पुत्रो दुर्व्याधनमव ।

आदिदेश तदा सैन्यं तस्मिन्महामहि दारुणे । ततः प्रवृत्ते युद्धे रात्रौ भरतधत्तम् ।
उभयोः सैन्ययोराजनविजयं प्रतिकालिभ्यो । अर्जुनः कौरवं सैन्यमर्जुनञ्चापि कौरवाः ।
नानाशस्त्रसमावायेरन्योऽन्यं पर्यपीडयन् । द्रौणिः पाञ्चालराजानं भारद्वाजश्च सञ्जयान् ।
कादयाच्चकिरे सङ्घे शरेः सत्ततपर्वभिः । पाण्डुपाञ्चालसैन्यानां कौरवाणाञ्च भारत ।
आसीद्विद्यानको घोरो निम्नतामिरेतरं । नैवास्मानिहं पूर्वैश्च दृष्टपूर्वैस्तथाविधं ।
यादृशं युद्धमेवावीक्ष्यौ शत्रुमयानकः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्तराध्यायपर्वणि सङ्कलयेष्टे षट्षष्ट्यधिकश्लोकाऽध्यायः ॥ १६४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वर्तमाने तथा रौद्रे रात्रियुद्धे विशाप्ते । सर्वभूतघ्नयकरो धर्मपुनो युधिष्ठिरः ।

अमवीन् पाण्डवांचैव पाञ्चालाञ्च सधामकान् । मनुष्यरयनागानाममावाय मराधिप ।

युधिष्ठिरोऽप्रवीक्ष्योऽस्मान् योधान्मनुजाधिपः । अभ्यामञ्जत मञ्जुर्ध्वं द्रोणमेव जिधासया ।

राक्षसे वचनाद्भ्राजन् पाञ्चालाः सीमकाक्षया । द्रोणमेवाभ्यधावन्त नदनो भैरवावयान् ।

तान् वयं प्रतिगर्जन्त मृत्युयातास्तमर्षिताः । यथाशक्ति यथोत्साहं यथासक्तश्च संयुगे ।

कृतवर्मा तु हार्दिको युधिष्ठिरमुपाद्रवतु । द्रोणं प्रति समायान्तं मत्तो मत्तमिव दिपे ।

प्रेनेयं शरवर्षाणि विष्टजन्तं समन्ततः । अभ्यधातु कौरवो राजन् भरिः सङ्ग्राममहम् ।

वचदेवमथायान्तं द्रोणलिप्तुं महारथं । कर्णो वैकर्त्तनो राजन् वारयामास पाण्डवं ।

भीमसेनं तथायान्तं रथेन रथिना वरं । स्वयं दुर्मयाधेनो युद्धे प्रतीपं मृत्युमाव्रजन् ।

नकुलश्च युधां श्रेष्ठं सर्वयुद्धविशारदं । ब्रह्मनिः खीबलो राजन् वारयामास सत्वरः ।

शिखण्डिनमथायान्तं रथेन रथिना वरः । रूप शरवतो राजन् वारयामास संयुगे ।

प्रतिविन्ध्यमथायान्तं मयूरसदृशैर्धै । दुःशासनो महाराज यतो यत्तमशरयत् ।

भैरवर्षेणमथ यान्तं मायाशतविशारदं । अश्वत्थामा महाराज रात्रौ च सैन्यशरयत् ।

द्रुपदं दृष्टसेनसु सैन्यं सपदानुगं । वारयामास समरे द्रोणमेषु महाबलं ।

विराटं द्रुतमायान्तं द्रोणश्च निधनम्वति । महाराज सुसंकुद्धो वारयामास भारतः ।

प्रतानीकमथायान्तं नाकुलं रथैर्धै रथे । चित्रसेनो हरोर्ध्वेन शरैर्द्रोणवधेक्षया ।

अर्जुनसु युधां श्रेष्ठं प्राद्रवन्तं महारथं । अश्वत्थो महाराज रात्रौ च न्यशरयत् ।

ततो द्रोणं मेधेस्वाश निम्नं श्राववाण्ये । दृष्टयुयोऽथ पाञ्चालो दृष्टरूपमवारयत् ।

तथाऽन्यान् पाण्डुपुत्राणां समायातान्महारथान् । तावका रथिनो राजन् वारयाधुरोजघा ।

गजरोहा गजैर्लूणं सखिपत्य महाशठे । योधयन्तश्च मृदून्त शतशोऽथ सहस्रशः ।

निश्रीये हरगा राजन् द्रवन्तश्च परस्परं । मल्लदृशस्त वेगेन पचवन्तो यथाऽद्रयः ।

सादिनः सादिभिः बाहू पाशशस्त्रैरुपिपाणयः । समागच्छन्महाराज विनदन्तः परस्परं ।

नरास्तु वधवस्तु च न्यहन्त परस्परं । गदाभिर्मुक्तेष्वेव आनाशयन्त सङ्घम् ।

कृतवर्मा तु हार्दिको धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । वारयामास भंकुद्धो येसेवोद्धतमर्षव ।

• युधिष्ठिरस्तु हार्दिकं विद्वापस्यभिराश्रये । पुनर्विवाध विंग्रत्या तिष्ठ तिष्ठेति आश्रयीत् ।

कृतवर्मा तु भंकुद्धो धर्मराजस्य मारिय । धनुश्चिच्छेदं भजेन तस्य विवाध सप्तभि ।

०१८०

अयान्द्रुनुरादाय धर्मपुत्रो महारथः । हार्दिकं दशमिर्बाल्येष्वाङ्गोदरसि चापयत् ।

माधवस्तु रणे विद्धो धर्मपुत्रेण मारिय । प्राकपत च रोपेथ सप्तभिचाद्विषहरेः ।

तस्य पार्थो धनुस्त्रिहस्तं हस्तावापं निहृत्य तु । प्राक्षिणोच्चिग्रितान् भस्मान् पञ्च राजश्रिद्धाग्रिताम् ।

तस्य तत्कर्मच भिक्षां हेमशृङ्गं महाधनं । प्रोविशन् धरणीमुया बन्धोकीमिव पन्नगाः ।

अन्त्रेणैर्मिमेषायेथ सोऽन्यदादाय कामुकं । विवाधं पाण्डवं यथा पुनस्य दशभिः शरैः ।

०१८१

तस्य शक्तिमतेयात्मा चिचेप मुजगोपमां । पाण्डवेन तदा चित्ता रये न्यस्य महद्भुजः ।

वा हेमचिन्ता महती पाण्डवेनानुप्रेषिता । निर्मिथ दक्षिणं भाङ्गं प्राविशद्दूरधीतवः ।

एतस्मिन्नेव काले तु गृह्य पार्थो महद्भुजः । हार्दिकं ह्लादयामास शरैः सप्ततपर्वभिः ।

ततस्तु तप वै शूरो दृष्टीनां प्रवेशो रथी । व्ययसुतरचक्षके निमेषार्द्धयुधिष्ठिरं ।

ततस्तु पाण्डवो ज्येष्ठः खड्गचर्म समाददे । तदप्यस्य श्रितैर्भैरव्यधमन्वाधयो रणे ।

०१८२

तोमरन्तु ततो गृह्य खण्डेदं दुरासदं । अग्रेषीत् समरे द्रुपदं हार्दिकस्य महात्मनः ।

तमापतन्तं बहस्य युधिष्ठिरमुजच्युतं । दिधा चिच्छेद हार्दिकं कृतवर्माः स्यान्निव ।

ततः शरश्रितेनागौ धर्मपुत्रमवाकिरत् । क्षवशस्त्रं रणे क्रुद्धो बाणजलेरवाकिरत् ।

हार्दिकशरस्रक्ष्णं जाम्बूनदविभूषितं । व्यर्षीर्यत रणे राजंस्ताराजालमिवाम्बरात् ।

स क्षिप्रवर्मा विरयः कृतवर्माभिरार्दितः । अपयातो रणात्पूँ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

०१८३

कृतवर्मा तु निर्जित्य धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । पुनर्द्रोणस्य जुगुपे चकमेव महारथः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्पचवधपर्वणि युधिष्ठिरापवागे पञ्चपञ्चदशिकाध्यायः ॥ १६५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शूरिस्तु समरे राजन् श्रेण्यं रथिनां वरः । आपतन्तमवासेधत् प्रवणादिष कुञ्जरं ।

अश्वेनं सात्यकिः क्रुद्धः पञ्चभिर्निर्मितैः शरैः । विवाध हृदये तस्य प्राक्खनस्य शोणितं ।

तथैव कौरवो युद्धे मैत्रेयं युद्धदुष्यन्तः । दशमिर्बाल्येखिलैर्मविध्यत भुजान्धरे ।

तावन्त्योऽन्यं महाराज ततःपाते परस्परं । शोच्यशरस्त्रनयनैर्दृढे विस्कार्य कामुके ।

०१८४

तयोराशौ महाराज शरदृष्टिं सुदारुणां । क्रुद्धयोः सायकमुचोर्ध्वमानकनिकाशयोः ।

तावन्त्योऽन्यं महाराज प्रव्हास समरे स्थितौ । मुहूर्तेधैव तयुद्धं समरूपमिवाभवत् ।

ततः क्रुद्धो महाराज श्रेण्यं प्रहणघ्निव । धनुश्चिच्छेदं समरे कौरवस्य महात्मनः ।

अश्वेनं क्षिप्रधन्वानं नवभिर्निर्मितैः शरैः । विवाध हृदये द्रुपे तिष्ठ तिष्ठेति आश्रयीत् ।

शोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापन । धनुर्न्यतु समादाय शान्तं प्रत्यविध्यत ।

०१८५

स विद्वां शान्तं वाणैस्त्रिभिरेव निर्मासते । धनुश्चिच्छेदं भजेन सुतोत्प्रेण सप्तभिः ।

किञ्चधन्य महाराज धात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः । शिवेऽसुमहावेगो शक्तिं तस्य महोरगि ।
 स तु शक्त्वा विमिवाहो त्रिपपात रथोत्तमान् । सोढितान् इवाकागाद्दोहरामिषं दृक्क्यां ।
 तन्तु दृष्ट्वा हतं गूरमयत्यामा महारथः । अभ्यधावत वेगेन श्रेनेयं प्रति भारत ।
 तिष्ठ तिष्ठेति चामात्य धात्यकिं स नराधिप । अभ्यवर्षच्छरैश्चैव मेघं दृष्ट्वा यथाऽमुद ।
 तमातन्ते वेगेन श्रेनेयस्य रथम्पति । घटोत्कचोऽभवोद्गजनादं मुक्ता महारथः ।
 तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन् द्रोणपुत्र गमिष्यसि । सय त्वा निहनिष्यामि महिषं वण्णूखो यथा ।
 युद्धमहामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणजिने । इत्युक्त्वा रोमनाम्नाचो राक्षस परबोरहा ।
 द्रौणिमभ्यद्रवन् कुड्डो गजेन्द्रमिव केवरी । रथाचमाचैरिपुभिरभ्यवर्षघटोत्कच ।
 रथिनामृग्यं द्रौणिं धानामिभिरव तोयदः । तां वासवदृष्टिमप्राप्तां ग्रैराभोविवेपमैः ।
 प्रातयामास समरे तरसा द्रौणिराहवे । ततः ग्रैरैस्तुल्यैर्षर्षभैर्दिभिराग्नौः ।
 समाचिनोद्ग्रासयेत् घटोत्कचमरिन्दमं । स ग्रैरारक्षितेन राक्षसा रणमूर्द्धनि ।
 व्यकाशत महाराज याविच्छलितो यथा । ततः क्रोधसमाविष्टो भैमचेनि प्रतापवान् ।
 ग्रैरैवचकर्तौघैर्द्रौणिं वज्राग्निस्रजैः । क्षुरग्रैरुपद्रव्य नाराचैः सन्निहोमुखैः ।
 वराहकूर्पैर्नालोकेर्विकर्षैश्चाभ्यवीर्यवान् । तां शस्त्रदृष्टिमतुलां वज्राग्निसमस्त्रगां ।
 पतन्तीमुपरि कूर्पां द्रौणिरव्ययितेन्द्रिय । सद्युपधां ग्रैरैर्घोरैर्हिंसाक्षपरिमक्तैः ।
 व्यधमन् स महाराज महाभाषीन माहतः । ततोऽन्तरौघे बाणाणां संघामोऽन्य देवामवन् ।
 घोररूपो महाराज योधानां धर्मवर्द्धन । तयोस्तु संघर्षरुतैर्भिक्षुलिङ्गैरितस्तन ।
 बभौ निग्रामुखे योम खयोतैरिव शिचितं । चमार्णगणैर्द्रौणिर्हिंसाः प्रच्छाद्य सर्व्वम् ।
 प्रियायै तव पुत्राणां राक्षसं समवाकिरन् । ततः प्रवृत्ते युद्धे द्रौणिरासद्योः पुनः ।
 विगाढे रजनीमथे शक्रप्रह्लादयोरिव । ततोऽघटोत्कचो वागैर्हर्षभैर्द्रौणिमाहवे ।
 जघानोरसि कुङ्कुदः कालज्वलनसन्निभैः । स गाढविह्वो व्यथितो राक्षसेन महाबलः ।
 चचास समरे द्रौणिर्बातनुज इव कुम्भ । स मोहमनुसंप्राप्तो ध्वजपटिं समाधितः ।
 ततो दाहाकृतं धैर्यं तव सर्व्व जनाधिप । हतं मे निरैर्षस्य तावकाक्षं विशास्यते ।
 तन्तु दृष्ट्वा तयाऽवस्थमयत्यामानमाहवे । पाशालाः सञ्जायायैव सिंहनादं प्रचकिरे ।
 प्रतिपद्ये ततः संश्रामयत्यामा महारथः । धनुः प्रपीड्य बाणेन करेणामिवक्षयेण ।
 मुमोषाकर्णपूर्णेन धनुषा ग्ररमुत्तमं । यमदण्डोपमं घोरमुद्दिश्याद् घटोत्कचं ।
 स भित्ता ददयं तस्य राक्षसस्य श्रोतम । विवेकं वसुधामुपः संपुङ्गः शयिवोपते ।
 सोऽतिविह्वो महाराज रथोपस्य उपाविशत् । राक्षसेन्द्र स वलवान् द्रौणिना रणमानिना ।
 दृष्ट्वा विमूढं दैक्षिन्मं सारथिस्तं रणजिरान् । द्रौण्ये सकाशान् सन्तानस्तपनिव मराश्रितः ।
 तथा तु समरे विद्धा राक्षसेन्द्रं घटोत्कचं । ननाद समंशानादं द्रोणमुतो महारथः ।

०१०

०११

०१२

०१३

०१४

०१५

पूजितस्तव पुत्रैश्च सर्व्योपेक्ष भारत । वपुषा प्रतिजञ्जाल मथ्यन्ति भास्करो यथा ।
 भीमसेनस्तु पुथ्यन्ते मारुदाजरेथम्पति । खयं दुर्व्याधनो राजा प्रत्यविध्यच्छितैः शरैः ।
 तं भीमसेनो नवभिः शरैर्विव्याध भारत । दुर्व्याधनोऽपि विप्रत्या शराणां प्रत्यविध्यत ।
 तौ सायकैः प्रतिच्छन्नावदृश्येता रणाजिरे । मेघजातप्रतिच्छन्ना नभसीवेन्दुभास्करौ ।
 ततो दुर्व्याधनो राजा भीमे विव्याध पञ्चभिः । पञ्चभिर्भरतेऽध्वं तिष्ठ तिष्ठेति चावधीत् ।
 तस्य भीमो धनुस्त्रिंशो ध्वजश्च निशितैः शरैः । विव्याध कौरवयेष्टं नवत्या नृपपत्न्यां ।
 ततो दुर्व्याधनः क्रुद्धो धनुरन्यथावृत्तम् । गृह्णीता भरतयेष्टो भीमसेनं श्रितैः शरैः ।
 अघोडयद्गन्मुखे परशतो सर्वधन्विना । निहत्य तान् शरान् भीमो दुर्व्याधमधगुह्यतान् ।
 कौरवं पञ्चविंशत्या सुहृत्काणाम् समापेयत् । दुर्व्याधनस्य शङ्कुद्धो भीमसेनस्य मारिय ।
 क्षुराणैः धनुस्त्रिंशो दशभिः प्रत्यविध्यत् । अयान्यद्गुह्यतान् मारिय भीमसेनो महाबलः ।
 विव्याध नृपतं त्रैलोक्यं सप्तभिर्विंशितैः शरैः । तदयस्य धनुः चित्रं चिच्छेद सप्तहस्तवत् ।
 द्वितीयस्य तृतीयस्य चतुर्थं पञ्चमन्तथा । आसत्मासं महाराज भीमस्य धनुराच्छिनत् ।
 तव पुत्रो महाराज जितकाशो मंदोत्किटः । स तद्दृष्ट्वा चिरमनेषु कामुकेषु पुनः पुनः ।
 शक्तिश्चिपेप समरे सर्वभारश्रवी दुर्ढा । मृत्योरिव खड्गं हि दीप्तं केतुमित्रामिव ।
 भीमन्तमिव सुवृत्तं भीमसेनमिव । अमोघमिव तं शक्तिं चिथा चिच्छेद कौरवः ।
 पश्यतः सर्वलोकाश्च भीमसेनस्य चागतः । ततो भीमो महाराज गदां गुह्यं महाप्रभां ।
 विधेपाविध्य वेगेन दुर्व्याधनरेथम्पति । ततः सां सहसा बाहोस्तव पुंसस्य संयुगे ।
 मारयिष्य गदा गुह्यं ममहास्य रथयुगः । पुंसस्य तव राजेन्द्र भीमाद्भूतः प्रणश्य च ।
 आहरोह रथस्यान्यं मन्दकंल महात्मनः । ततो भीमो हतं मला निशामये सुयोधन ।
 बिहनादं महपते तज्जयस्त्रिव कौरवान् । तोवकाः सैनिकाद्यापि मेघिरे निहतं नृप ।
 ततो विपुक्रुशः सर्वं हाहेति च समन्ततः । तेषां निगदं श्रुत्वा चलागो सर्वयोधिनो ।
 भीमसेनस्य नादस्य श्रुत्वा राजेन्द्राहात्मिनः । ततो युधिष्ठिरं राजा हतं मला सुयोधन ।
 अथवर्तत वेगेन यत्र पाशो हृकोदरः । पाशोलाः सुश्रया मत्स्याः कैकेयादेदयस्तथा ।
 सर्वयोगिनामिजगद्गुणैर्मग्नैः जिघांसेया । तथापि समहधुहं द्रोणस्यासीत् परैः सह ।
 घोरे तमसि मग्नानां निप्रतामिरेतरं । ततो द्रोणोऽपि त्रैलोक्यं निगदं श्रुत्वा चलागो सर्वयोधिनो ।
 इति श्रीमद्भारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि दुर्व्याधनापयनि यद्व्यधिक्कृतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सहदेवमयायानं द्रोणप्रेक्षुं महारथं । कर्णो वैकर्त्तनो राजन् भारयामास संयुगे ।
 सहदेवस्तु राधेयं विद्वान् नवमिरागुणैः । पुनर्विव्याध समरे नवभिर्नतपर्वभिः ।
 तं कर्णः प्रतिविव्याध त्रैलोक्यं नतपर्वभिः । ध्वजस्यास्य धनुः शीघ्रं चिच्छेद सप्तहस्तवत् ।
 ततोऽन्यद्गुह्यतान् मारिपुत्रः प्रतोपवान् । कथं विव्याध विप्रत्या तदहं नृपमिवाभवत् ।

तस्य कर्णो हयान् हत्वा शरैः सञ्चतपर्वणि । वारयिञ्चास्य भजेन द्रुतं नित्ये यमचर्यं ।
विरय सहदेवस्य खड्गचर्म समोददे । तदप्यस्य शितैर्वीर्यैर्धमन् प्रहसन्निव ।
ततो गुर्वी गदो घोरो हेमचिर्वा महाधत । प्रेषयामास समरे वैकर्त्तनरथमग्रि ।
तामापतन्ती सहसा सहदेवेन प्रेषिता । व्यष्टस्यच्छरैः कर्णो भूमविवाम्भपातयत् ।
गदो विनिहता दृष्ट्वा सहदेवस्तरास्वित । अकिञ्चिदेष कर्णाय तोमस्यस्याच्छिनच्छरैः ।
माद्रीसुतस्तत्पूषमवमुत्थ रथोत्तमाम् । प्रज्वलन्निव रौषेण दृष्ट्वा कर्णं व्यवस्थितं ।
रथचक्रं ततो गृह्य मुमोषाधिरथिमुग्रति । तदापतद्द सहसा काचचक्रमिवोद्यतं ।
शरैरेकैकाक्षैरिच्छिद्यत् स्रतमन्दनम् । तस्मिंश्चिदेष रथोद्धु त सहदेवस्य नाशिव ।
हवादण्डकथोक्ताणि युगानि विविधानि च । हल्यङ्गानि मयाऽस्वायं मृतांश्च पुष्टवान् बहून् ।
चिदेष कर्णमुद्दिश्य कर्णलान् व्यधमच्छरैः । स निरायुधमात्मानं ज्ञात्वा माद्वनीसुत ।
वाय्यमाणस्य विप्रिषै सहदेवो रथं जहौ । तस्मिद्भुत्थ रथधेयो मूर्ध्नि भरतवर्भ ।
अमवीत् प्रहसन् वान्यं सहदेवं सुनिष्ठुरं । मायुधस्य रणे वीर विप्रिष्टेरथिभिः सह ।
सदृशैर्पुंथ मद्रिय वधो मे नाभिषङ्गिया । अथैनं धनुर्वेदेष तुदन् भूयोऽमरोदिदं ।
एवोर्जुना रणे यतो पुथते कुहमिः सह । तत्र वा गच्छ माद्वय सङ्गं वा यदि मन्यसे ।
एवमुक्त्वा तु त कर्णो रथेन रथिनाम्बर । भाषात् पाञ्चातराजस्य वेत्यानि प्रहसन्निव ।
बध्नामन्नु माद्वयं नापथीत् समरेऽरिषा । कुन्था सत्वा वधो राजन् सत्यवन्तो महारथ ।
सहदेवस्तत्तलो विमना शरपीडित । कर्णवाक्कस्यविद्वस्य जीविताञ्जिरविघ्न ।
आहरोह रथं त्वं पाञ्चात्यस्य महात्मन । जनेभ्यस्य समरे त्वरायुक्तो महाशय ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि सहदेवपवने सप्तस्यधिकशतोऽध्याय ॥ १६७ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ विराट सहसेनम् द्रोणार्थे द्रुतमागतं । मद्राज शरौषेण हृदयामास सर्वम् ।
तयो यमवधुर्द्ध सतरं दृढवर्णिना । घादय ह्यमवद्राजन् वशिष्ठावधो पुरा ।
मद्राजो मद्राज निराट वादिनीपति । आत्मे त्वरितस्त्रीन्नु जनेन वरपर्वणम् ।
प्रतिविधात तं राजन् नवमिर्निज्जै शरैः । पुनर्यैनं विषमत्वा भूयसैव जनेन तु ।
तस्य मद्राजिषो हत्वा चतुरो रथवाजिन । हृत्त ध्वजस्य समरे शराभ्यां सप्रपातयत् ।
हतश्यान् रथान्पूषमवमुत्थ महीपति । तस्यै विस्मररथंदाप विमुसन्निगिनाञ्ज्वरान् ।
शतानीकस्य न दृष्ट्वा स्मरं हतवाहन । रथेनाभ्यपतन्तुं सर्वलोकास्य पश्यन् ।
शतानीकमयायानं मद्राजो महीपति । विप्रिषैर्बहुभिर्विज्ञा ततो नित्ये यमचर्यं ।
तस्मिन् निहतं वीरे निराटो वादिनीपति । हतारो हद्रयान्पूष तनेवाहरे तदा ।
ततो विस्मये नयने क्रोधाद्गुणविक्रम । मद्राजशरं त्वं हृदयामास यच्चिभि ।

ततो मद्राधिप क्रुद्धः शतेन नतपर्वणा । आगघनोरसि श्वं विराटं वाहिनीपतिः ।

सोऽतिविद्धो बलवतो रथोपस्य उपाग्रिभम् । कथं तं चाविशमूर्खं स विराटो महारथ ।

सारथिस्त्वमपोवाह समरे शरविचर । तं धामहती सेना प्राद्रवन्निभारतः ।

बध्नामाना शरशैले शस्त्रेणाहवमोभिना । तं दृष्ट्वा द्रवन्ती सेना वासुदेवधनञ्जयो ।

आयातो तत्र राजेष्ट पच श्लोका व्यवस्थित । तौ तु प्रत्युद्यौ राजन् राक्षसेष्टे द्वासम्पु ।

अष्टपक्षसमायुक्तमास्याय प्रवरं रथ । हिरण्यवदनैर्युक्तं शिराच्छेधारदग्ने ।

लोहितद्रुपताकं तं रथ आस्यविभूषितं । कार्पासयवमय घोरवृक्षशर्षसमाहृतः ।

रौद्रेण चिचपधेण चिचतालेण कूजता । ध्वजेनोच्छ्रितदण्डेन मृगहृषेण पद्मिना ।

स बभौ राचवो राजन् भिक्षाश्चनचयोपमः । शरोधाजुनमायान्त प्रभञ्जनमिवाद्रिराट् ।

किरस्त्रियुगणाजान् प्रायशोऽर्जुनमूर्खं नि । श्रुतितीक्ष्णं भवसुहृदं नरराक्षसयोर्द्विधे ।

द्रुष्ट्वा प्रीतिजननं सर्वेषां तत्र भारत । मृगकाककलककलूकगोमायुषर्वणः ।

तमर्जुन शरैः धङ्गिरलमुपमपीलयत् । दग्धमस्य श्रितैर्विध्वंसिच्छिच्छेद तस्य ह ।

सारथिश्च चिमिर्वै पौलिमिरेव त्रिवेणुकं । धनुर्द्वेन चिच्छेद चतुर्भिश्चतुराह्यान् ।

पुन सर्वं हतश्चापतदवस्थं दिधाऽच्छिनत् । अथैनं निशितैर्विध्वंस्यतुर्मर्मरतपमः ।

पार्थाऽविध्यद्राचवेष्टं च विद्ध प्राद्रवद्भ्यान् । तं विजित्वाऽर्जुनसूत्रेण शोणानिकमुपाद्रवत् ।

किरञ्चरगणाजान् नरवारणवाजिषु । युध्यमाना महाराज पाण्डवेन यशस्विना ।

भेनिका न्यपतन्मुखा वातमुन्ना द्रवद्भुमां । तेषु लब्धोद्यमानेषु पाण्डवेन यशस्विना ।

सम्प्राद्रवन् श्वं ध्वं दृग्वा इव भयाहिताः ।

इति श्रीमद्वाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचपर्वण्यणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शतानीकं शरैः खीर्त्तुं निर्दहन्तश्चमूनव । चित्रसेनस्य सुतो वारूयामास भारत ।

नाकुलिविश्वसेनस्तु विद्धा पञ्चभिराश्रुगैः । स च तं प्रतिविषाध दग्धमिर्निशिते शरे ।

चिचपेनो महाराज शतानीकं पुनर्युधि । नवभिर्निशिते राजञ्चरे विषाधवधेषु ।

नाकुलिसस्य विश्वैर्विषैः सप्ततपर्वभिः । गात्राश्च घनावयामास तदहृतमिवाभवत् ।

सोऽपेतवर्षा पुच्छे विरराज श्वं नृप । उलूय काले राजेष्ट निष्काकमिर पक्षयः ।

ततोऽस्य निशितैर्विध्वंसिच्छिच्छेद नाकुलि । धनुश्चैव महाराज यतमानस्य संयुगे ।

स च्छिद्यधन्वा विरयो विशर्मा महारथः । अथान्यद्गुरुरादाय सुहृदं वेगवत्तरं ।

ततस्त्वर्षं चिचपेनो नाकुलिं नतपर्वभिः । शरैर्विषाध समरे भारतानां महारथ ।

मृतो नोक्तोऽयं संक्रुद्धविषसेनस्य भारत । जघान चतुरो बाह्यान् सारथिश्च महाबलः ।

आयुय परयान्तसाचिचपेनो महायशः । नाकुलि पञ्चविंशत्या शरोणामाह्वयदधौ ।

तस्य तन्कुर्वन्तः कर्म नकुलस्य सुतो रणे । अर्द्धचक्रेण चिच्छेद सापं हेमपरिष्कृतं ।
 स च्छिन्नधन्वा विरयो हतायो हतधारयिः । आरुरोह रथं श्रेष्ठं हार्दिक्यस्य महात्मनः ।
 द्रुपदन्तु महाभीकं द्रोणप्रेष्ठं महारथं । दृपसेनो महाराज किरच्छरं प्रतेसादा ।
 यशसेनस्य श्वरे कर्णपुत्रं महारथं । यथा शराणां विद्याध वांङ्माहुरसि वा विभो ।
 दृपसेनस्य मरुद्भ्रातृ यशसेनं रथे स्थितं । वज्रभिः सायकैश्च माजयानं खनान्तरं ।
 तावमौ शरनुवाङ्मौ शरकण्ठकमौ रथे । व्यराजेता महाराज श्वावियो प्रतनैरिव ।
 ह क्रुपुक्षुरजिह्वायैः शरैः सक्षतपर्वभिः । हृषीरौघपरिक्षिप्तौ व्यराजेता महापृथे ।
 तपनोर्धनिभौ शिबौ कल्पवृक्षाविनाहुतो । किंमृकाविव पुण्याक्षौ प्रकाशेता रणजिते ।
 हृष्यसेनस्यो राजन् द्रुपदं नवभिः शरैः । विद्धा विद्याध सप्तया पुनश्चायैस्त्रिभिः शरैः ।
 ततः शरसहस्राणि विमुञ्चन् विवभौ रथे । कर्णपुत्रो महाराज वर्षमात्रं हवामुदः ।
 द्रुपदस्तं ततः क्रुद्धा दृपसेनस्य कार्मुकं । दिवा पिच्छेद भजेन योतेन निमित्तेन च ।
 सोऽन्यत् कामैकमादाय हस्त्वर्द्धं नवं दृढं । तृणादाद्यथ विमलं भवं योतं शितं दृढं ।
 कार्मुके योगयिता तं द्रुपदं स्थिरीकृत्य च । आकर्ष्य पृथं मुमुक्षे चावपन् सर्वबोमकान् ।
 हृदयं तस्य मिला च जगाम वसुधातमं । कम्पयं प्राविशद्राजा दृपसेनशराहतः ।
 शारथिसमपोवाह स्मरन् शारथिचेष्टितं । तस्मिन् प्रभङ्गे राजेन्द्र पाञ्चालानां महारथे ।
 ततस्तु द्रुपदाभीकं शरैश्चिन्नतनुच्छेदं । सम्प्राद्ववचमः संयां निगोथे भैरवे सति ।
 प्रदीपैर्वै परित्यक्तैः प्रज्वलङ्गैः समन्ततः । शराजत मही राजन् वीरतां धारयिष्यसे ।
 तथाऽङ्गदैर्मपतितैश्च राजत वसुधरा । प्रादृष्टकाले महाराज त्रिपुङ्गुरिव तोयदः ।
 ततः कर्णसुतबलीः समन्तादिप्रदुद्रुवः । यथेन्द्रं भयविचला दानशालाकाशमेध ।
 तेनार्धमात्रां बहून् पाञ्चालाः बोमकैः सह । व्यराजन् महाराज प्रदीपैरिव भासितः ।
 तौस्तु निज्जित्य श्वरे कर्णपुत्रो व्यराजत । मथ्यन्दिनमनुप्राप्ते यथोत्थुरिव भारत ।
 तेषु राजवहसेषु तावकेषु परेषु च । एक एव ज्वलंस्तस्यो दृपसेनः प्रतापवान् ।
 स निर्भय रणे शूराणां बोमकांश्च महारथान् । अगाम तस्मिन् राजन् यव राजा पुण्ड्रिवाः ।
 प्रतिविन्ध्य समायान्तं प्रदहन् रथे रिपून् । दुःशासनस्तत्र सतः प्रत्यगच्छन् महारथं ।
 तयोः समागमो राजशिवरूपो बभूव च । व्यपेतमन्दं योश्चि सुधमार्गवयोदिव ।
 प्रतिविन्ध्यन्तु श्वरे कुर्वाणं कर्णं दाहयन् । दुःशासनस्त्रिभिर्बाणैर्वेगान्ते समविधत् ।
 सोऽतिविद्धो बज्रवता तत्र पुच्छेण घब्रिना । विरराज महाराज सप्रहृष्ट इव पर्वतः ।
 दुःप्रघमन्तु श्वरे प्रतिविन्ध्यो महारथः । तत्रभिः सायकैर्विद्धो पुनर्निबिधाध सतभिः ।
 तत्र भारत पुच्छे क्षतबेन कर्णं दुष्करं । प्रतिविन्ध्यदयान्यैः यातयामास सायकैः ।
 शारथिश्चास्य भञ्जनं भञ्जय समपातयतं । रथश्च तिलगो राजन् व्यधम तस्य ध्वनिनः ।

३१५

३१६

३१७

३१८

३१९

३२०

पताकाय सतषीरा रम्भीनोद्योगि च प्रभो । चिच्छेद तित्रा क्रुद्धः शरे सञ्जतपथमि ।
 विरय स तु धन्वात्मा धुम्पाणिरवस्थित । अयोधयत्तत्र सुतं क्रिरञ्चरन्तान् यद्गन् ।
 'सुरमेण धनुस्तस्य चिच्छेद छतहस्तवत् । अथेनं दशभिर्बाणैर्निक्षिप्यध्वानमार्हयत् ।
 तं दृष्ट्वा भ्रातरं तत्र भ्रातरोऽस्य महारथा । अन्यवर्त्तन वेगेन महत्या सेनया सह ।
 सोऽब्रुवन् ततो यानं श्रुतसोमस्य भास्वर । धनुर्ध्वं महाराज वित्याध तनयं तत्र ।
 ततस्तु तावका सर्वे परिवार्य सुत तत्र । अभ्यवर्त्तन वेगेन महत्या सेनया वृताः ।
 ततः प्रवहते युद्धं तत्र तेषाञ्च भारत । निशेधे दारुणे काले समराष्ट्रविवर्द्धनं ।

७८६

७८७

७८८

७८९

७९०

७९१

७९२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्पलवधपर्वणि शतानीकादिपुष्टे एकोनपत्रत्यधिकप्रमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुल रभसं युद्धे निघ्नतं तत्र बाह्वी । अभ्ययात् सौवस्य क्रुद्धस्त्रिभुविति शान्तवैत ।

छतवैरी तु तौ द्यूरावभ्योऽन्यवधकाङ्क्षिणे । शरे पूषायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजगृह ।

यथैव नकुलो राजन् शरवधौमुञ्चत । तथैव सौपल्योऽपि शिषां सन्दर्भयन् धुधि ।

तावुमौ समरे राजञ्चरकण्डकिनौ तदा । व्यभ्रजेतां महाराज यावदौ शलवैरिव ।

हृत्पुङ्खैरजिह्वाये शरेः क्षिप्तगुच्छदे । शशिरोधपरिक्षिप्तौ व्यभ्रजेतां महामुधे ।

तपनीयनिभौ शिवौ कल्पवृक्ष इव द्रुमौ । किंभुक्ताविव चोतफुल्लौ प्रकाशिते रणाजिरे ।

तावुमौ समरे द्यूरो शरकण्डकिनौ तदा । व्यभ्रजेता महाराज कण्डकेरिव शाल्वी ।

सुजिह्वां प्रेषमाणौ तौ राजन् त्रितलोचनौ । कोधरक्तान्नमनयनैर्निर्द्वन्द्वौ परस्पर ।

श्यालस्य सुसंक्रुद्धौ भाद्रीपुत्रं हृषघ्निव । कर्षिनेकेन वित्याध हृदये निमित्तेन ह ।

नकुलस्तु रभसं विद्धुः श्यालेन तत्र धन्विना । निषघाद् रथोपसे कश्चलध्वेनमाविशत् ।

अत्यन्तवैरिणं दृष्ट्वा शंभु तया गते । ननाद शकुनिस्तत्र तपानो जलदेव यथा ।

प्रतिबभूव ततः शंभो नकुल पाण्डुनन्दन । अभ्ययात् सौवस्यं भूयो व्याप्तानम हवान्तका ।

स क्रुद्धः शकुनिवधाय वित्याध भरतर्षभ । पुनर्दैनं प्रयेनेव नाराचानी स्तनान्तरे ।

ततोऽस्य वधरक्षाप मुष्टिर्दधे दिधाऽच्छिन्त । ध्वजश्च स्वरितं क्षिप्त्वा रथाद्भूमावपातयत् ।

विमिश्रेण च तीक्ष्णेन पीतेन निमिश्रेण च । उरु निर्मिषं चैकेन नकुल पाण्डुनन्दन ।

श्रेष्ठेन सपथं व्याधेन पातयामास तं तदा । कोऽतिविद्धा महाराज रथोपस्य उपाविशत् ।

ध्वजयष्टि परिक्षिप्त्य कामिनौ कामुका यथा । तं विध्वंसं निपतितं दृष्ट्वा श्यालं तत्रानघ ।

अपोवाह रथेनाद्भुत शरयिर्धजिनी मुखान् । ततः सद्युक्तुः पार्थस्य स तेषां पदानुगा ।

निर्जित्य च रणे शूचं नकुल शूचतापन । अश्ववैत् शरयि तत्र द्रोणानीकाय मां वह ।

तस्य तदपन श्रुत्वा भाद्रीपुत्रस्य शरयि । प्रायात्तेन तदा राजन् येन द्रोणेन अवस्थित ।

मिश्रिण्डमनु समरे द्रोणश्रेष्ठं महाबलं । रूपं शरदतो यत्तत् प्रत्युद्गच्छन् वेगित ।

गौतमं द्रुतमायान्ते द्रोणान्नकर्मरिन्दम । वित्याध सवभिर्बाणैः शिखण्डौ प्रहृषयत् ।

तमाचार्यो महाराज विद्धा पञ्चभिराग्रगैः । पुनर्निर्वाध विजिता पुत्राणां प्रियव्रतव ।
महद्युद्धं तयोरासीद्द्वैतरूपं विशास्यते । यया देवासुरे युद्धे शम्भुरामरराजयोः ।
शरजालाहतयोम चकतुस्तौ महारथौ । मेघाविव तथापाये वीरौ समरदुर्धदैः ।
प्रकृत्या घोररूपं तदासीद्द्वैतरतः ततः । रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ योधानां युद्धशालिनां ।
कालराविनिमा चासीद्द्वैतररूपा भयावहा । शिखण्डो महागज गौतमश्च महद्गुणः ।
चर्द्धचक्रेण चिच्छेद सञ्जं च प्रितान् शरान् । तस्य क्रुद्धः छपो राजञ्चक्रिच्छिपे दाहणं ।
हस्तादण्डमकुण्डरायां कर्षारपरिमार्जितौ । तामापतन्तोश्चिच्छेद शिखण्डो दशमं श्रैः ।
सा पपात च मेदिन्यां शक्तिर्हैमविभूविता । अथान्यद्गुरादाय गौतमो वदताम्बर ।
प्राञ्छादयच्छित्तैर्भाषैर्महाराज शिखण्डिनं । स ह्लाद्यमानः समरे गौतमेन महात्मना ।
व्यपीदत रथोपस्थे शिखण्डो रथिनाम्बरः । सोदन्तश्चैन्माद्योश्च छपः शारदेता युधि ।
आजग्रे बद्धमिर्भाषैर्जिघांससिव भारत । विमुखं तं रथे दृष्ट्वा याज्ञभेनि महारथं ।
पाञ्चाशाः सोमकाक्षैव परिव्रज्ज समन्ततः । तथैव तव पुत्राश्च पङ्क्तिवृद्धिगतमनः ।
महत्या वेनया बाहू ततो युद्धमभूत् पुनः । रथिनाश्च रथे राजसैन्याऽन्यमभिधावतां ।
बभूव तुमुः शब्दे मेघानामिव भारत । द्रवतां चादिनाश्चैव गजानाश्च विजाम्यते ।
अन्याऽन्यं निघ्नतां राजन् क्रूरमायोधनं वभौ । पत्नीनां द्रवतां चैव पादभञ्जेन मेदिनी ।
अकम्पत महाराज योषिचक्ष्णा भवादिव । रथिनो रथमाह्वय प्रदुता वेगवत्तरं ।
अमृद्वन् बहवो राजन् शलभांश्च वायसा इव । तथा गजान् प्रभिक्षाञ्चान् सुप्रमिता महानगाः ।
तस्मिन्निव पदे यन्ता निगृह्णन्ति सा भारत । बादी चादिनाश्चाद्य पदातीयः पदातिनं ।
समावाद्य रथेऽन्याऽन्यं शङ्का नातिषङ्कम् । धावतां द्रवताश्चैव पुनरावर्त्ततामपि ।
बभूव तत्र केन्यानां शब्दश्च तुमुनो निघ्नः । दोष्यमाणाः प्रदीपाश्च रथवारणवर्गिणः ।
अबुध्यन्त महाराज महोत्था इव खाण्ड्युता । सा निशा भरतश्रेष्ठ प्रदीपैरवभाषिता ।
दिवसप्रतिमा राजन् बभूव रणमूर्धनि । चादित्येन यया व्याप्तं तमो घोरं प्रपश्यति ।
तथा नष्टं तमो घोरं दीपैर्द्वित्रिरथे कृतं । दिवश्च इयिवीचैव दिग्गश्च प्रदिग्मश्च य ।
रजसा तमसा व्याप्ता योनिताः प्रमथा पुनः । शस्त्राणां कवचाणाञ्च मणोनाञ्च महात्मनां ।
अन्तर्दधुः प्रभा सन्धा दीपैश्चैव भाषिताः । तस्मिन् युद्धे महारौद्रे वर्त्तमाने निदामुखे ।
न केचिदिदुरात्मानमयमस्त्रोति भारत । अथ गौतमरे पुत्र पिता भरतवत्तम ।
पुत्रश्च पितरं मोहात् सखायश्च तथा सखा । सम्बन्धिनश्च समन्यो खड्गोयश्चापि मातुङ्गः ।
स्त्रे स्त्रान् परे स्त्रकोयांश्च निजगुप्तवत् भारत । निर्मेय्यादममूद्राजन् रात्रौ युद्धं मथानकं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रिषडनुयुद्धे अन्त्यधिकव्रतेऽध्यायः ॥ १७० ॥
॥ अन्त्य उवाच ॥ तस्मिन् सतुमुने युद्धे वर्त्तमाने मथावहे । छष्टयुधो महाराज द्रोणेनैवाभ्यवर्त्तत ।

सन्धानो धनुः श्रेष्ठं ज्योः विकर्षणं पुनः पुनः । अभ्यद्रवत द्रोणस्य रथं हस्ताविभूषितं । ७१०
 धृष्टद्युम्नमयाथान्तं द्रोणस्थान्तं चिकीर्षया । परिवर्जुर्महाराज पाञ्चाज्या पाण्डवैः सह ।
 तथा परिव्रतं दृष्ट्वा द्रोणमाचार्यं सन्तमं । पुत्रास्तो सर्वतो यत्ता ररक्षुर्द्रोणमाहवे ।
 वराण्येव ततस्तौ ॥ समेयातां निशामुधे । वातोद्धृता चुम्बस्यै भैरवौ सागराविव ।
 ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाज्यं पञ्चभिः शरैः । विव्याध हृदये त्वष्टं सिंहनादं ननाद च ।
 तं द्रोणं पञ्चविंशत्या विज्ञा भारत संयुगे । चिक्षेदान्येन भलेन धनुरस्य महाप्रभं । ७११
 धृष्टद्युम्नस्तु निम्बिंशो द्रोणेन भरतर्षभ । उत्सृज्य च धनुः शीघ्रं सन्दृश्य दशनच्छदं ।
 ततः क्रुद्धो महाराज धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । आददेऽन्यद्वन्द्वं श्रेष्ठं द्रोणस्थान्तं चिकीर्षया ।
 विव्रज्य तद्वन्द्वं श्रीमानाकर्षात् परवोरहा । द्रोणस्थान्तकरं घोरं व्यक्षत् सायकं ततः ।
 स विवृष्टो बलवता तस्मिन्नाद्रे महामृधे । भासयामास तस्मै न्यं दिवाकर इवोदितः ।
 तन्नु दृष्ट्वा शरं घोरं देवगन्धर्वानवाः । क्षस्वस्य समरे राजन् द्रोणोद्यत्युग्रन् वचः । ७१२
 तन्नु सायकमप्राप्तमाचार्यस्य रथम्यति । कर्षो दादशधा राज्ञि चिक्षेद क्षतहस्तवान् ।
 स हिक्षो बद्धधा राजन् धृष्टद्युम्नस्य मारिय । निपपात शरस्त्रं निम्बिंशो मुञ्चगो यथा ।
 हिक्षा तु समरे वाणान् शरैः सघ्नतपर्वभिः । धृष्टद्युम्नं ततः कर्षो विव्याध निमित्तैः शरैः ।
 पञ्चमिर्द्रोणपुत्रस्तु स्वयं द्रोणस्य पञ्चभिः । शलाघा नवभिर्भस्त्रैस्त्रिभिर्दुःशासनस्यथा ।
 दुर्ध्याधनस्तु विंशत्या मकुनित्यापि पञ्चभिः । पाञ्चान्यं स्मरिताविध्यन् सर्वं एव महाराथाः । ७१३
 स पितृः सप्तमिर्भरिर्द्रोणवाणार्थमाहवे । स चापि प्रतिविव्याध सर्वानेव विभिक्षिभिः ।
 द्रोणं कर्षंश्च द्रौणिञ्च विव्याध तनयं तव । त्वरायुक्तो महाराज धृष्टद्युम्नो महामृधे ।
 निभिर्या धन्विना तेन धृष्टद्युम्नं पुनर्मृधे । विवधुः समवेतास्तो मुद्यन्तो भैरवान् रवान् ।
 द्रुमसेनस्तु भृङ्गुद्धो राजन् विव्याध पचिणः । पुनस्तु विविक्षेत्स्वयं तिष्ठतिष्ठेति चाश्वीत् ।
 स तु तं प्रतिविव्याध विभिक्षो ह्येव राजिह्वगे । स्वर्णपुद्गैः शिलाधितैः प्राणान्तकरैर्युधि । ७१४
 भलेनान्येन तु पुनः सुवर्षोज्ज्वलकुण्डलं । लक्षमाय मिरः कायात् द्रुमसेनस्य संयुगे ।
 तस्मिन् प्रापतद्रुमो हन्दिष्टोऽष्टपुंरणे । महावातसमद्रुतं पक्षं तालफलं यथा ।
 तां विज्ञा पुनर्योधान् वीरः मुनिमित्तैः शरैः । राधेयस्याश्चिन्तन् भले कर्मकं चित्रयोधिनः ।
 न च तस्मिन्नेव कर्षो धनुषश्चेदङ्गं तदा । विव्रेषणमिश्रायुयो साङ्गूलस्य यथा हरिः ।
 भोऽन्यद्वन्द्वः समादाय कोपरकेशवः श्वमन् । अभ्यर्षयच्छेदोद्येन धृष्टद्युम्नं महाप्रभं । ७१५
 दृष्ट्वा सर्वान् वीरान् ते वीरा वद्वयर्षभाः । पाञ्चाज्यपुत्रं स्मरितां परिवर्जुर्मिधांसवः ।
 यथा योधप्रवीणाणां तावकानां पुरस्कृतं । शृत्योराक्षमनुग्रामं मेनिरे मेनिका विभो ।
 स्तमिधेश्वर काशे तु दासार्थो विकिरन्मरान् । धृष्टद्युम्नं पराकान्तं व्यापकः प्रत्यपचन ।
 तमापन्नं सम्प्रेष्ट्वा पात्तानं पुष्टदुर्धरं । राधेयो ददमिर्थापेक्षतो विव्याध संयुगे ।

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

१०६

तं सात्यकिर्महाराज विव्याध दग्धमि. शरैः । पश्यतां सर्ववीराणां भागास्तिष्ठेति चावरोत् ।
 स सात्यकेन यत्नि. कर्णस्य च महात्मनः । आशोत् समागमो राजन वज्रिवाधयोरिव ।
 वाधययधोपेण दन्तियान् चन्तिधर्मम् । राजीवकोचनं कर्णं सात्यकिः प्रत्यविध्यत ।
 कम्पयन्निव घोषेण धनुषो वसुधां बली । सुतपुत्रो महाराज सात्यकिं प्रत्ययोधयत् ।
 विपाटवर्धिनाराचैर्बलदनेः सुरैरपि । कर्णः शरमतेष्वापि श्रेण्यं प्रत्यविध्यत ।
 तद्यैव युयुधानोऽपि दृष्ट्वा नां प्रबरो युधि । अमर्यश्चरैः कर्णं तद्गुह्यमवन् वमं ।
 कर्णं प्रमुषत कृता पुत्रास्तव विमानते । सात्यकिं विद्धुः सर्वे समन्तान्निमित्तैः शरैः ।
 अक्षरस्त्राणि संवार्य तेषां कर्णस्य वा विभो । अविध्यत् सात्यकिश्छर्षे हृष्येनं सनान्तरे ।
 तेन बाणेन निर्विद्धो हृष्येनो नद्यायुतिः । न्यपतस न्ये ह्यै धनुस्त्रयं बोध्यमान ।
 ततः कर्णो हनं नत्वा हृष्येनं महारथं । पुत्रयोकाभिसन्ततः सात्यकिं प्रत्ययोदयत् ।
 पीडमानस्तु कर्णेन युयुधानो महारथः । विव्याध वज्रमि कर्णे त्वरमाणः पुनः पुनः ।
 स कर्णं दग्धमिर्विद्धो हृष्येनस्त पद्यमिः । सहसावापधनुषी तयोश्चिच्छेद सात्मः ।
 तावन्ने धनुषी सख्ये कृता श्रुतमयहरे । युयुधानमधिष्ठेतां समन्तान्निमित्तैः शरैः ।
 वर्तमाने तया रौद्रे तस्मिन् वीरवरस्ये । अतोव द्धुषुवे राजन् गाण्डीवस्य महात्मनः ।
 मुला तु रथनिर्घोषं गाण्डीवस्य च मिक्षनं । सुतपुत्रोऽप्रवीद्राजन् दुर्वोधनमिदं वचः ।
 स्य सर्वोद्धमं कृता मुख्यस्य नग्धमान् । कैरवांस्य महेष्वायान् गाण्डीवनिर्दो महान् ।
 अयते रथनिर्घोषो वासवस्तेन गर्जत । करोति पाण्डवो बलं कर्षीपथिकमात्मनः ।
 स्य पाथो महाराज मर्दयेत् समहाचमूः । विप्रकीर्णान्यनेकानि नावतिष्ठन्ति कर्षिचित् ।
 वातेनैव समुद्धूतमधजाय विदीर्यते । सद्यसाचिनभाभाय भिन्ना गौरिव बागरे ।
 द्रवतां पीधमुष्माणां गाण्डीवमेषितैः शरैः । पततां समरे राजन् क्षूयते निनदो महान् ।
 द्रुण दुष्पुम्भिनिर्घोषमर्जुनस्य रथस्यति । निशेधे राजशार्दूल सगविद्धोरिवामरे ।
 हाहाकाररवांश्चैव सिंहनादंश्च पुष्कलात् । द्रुण द्रव्यान् वज्रविधानजुनस्य रथस्यति ।
 अयं मध्ये स्थितोऽस्माकं सात्यकिः सत्तताम्बरः । इह चेक्ष्यते सख्यं कृतघात प्रेथामहे परान् ।
 एवं पाश्चात्तराजस्य पुत्रो द्रोणेन सङ्गतः । सर्वतः संवृतः शूरैरर्थैः पृथक्सत्तमैः ।
 सात्यकिं यदि हन्त्याम दृष्टयुषस्य पार्थिवं । अश्वशयं महाराज भुजो नो विजयो भवेत् ।
 सौमद्रवद्विभो वीरौ परिवाक्यं महारथौ । प्रयताम महाराज निहन्तुं दृष्टिपार्थिवौ ।
 सन्दबाधो पुरोऽप्येति द्रोणानीकाय मारत । संघकं सत्यकिं श्लाता वज्रमिः कुहपुङ्खे ।
 तव गच्छन्तु वद्वः प्रवरारथसत्तमाः । यावत् पार्थिवं जानाति सात्यकिं वज्रमिहृतं ।
 ते त्वरन् महामृगाः शराणां मोक्षेण स्थं । यथा निह प्रज्जलेपपरलोकाय माधवः ।
 कर्णस्य मतमाधाय पुच्छत प्राह सौवर्तं । यदेतः समरे राजन् प्राह विष्णुं महायथाः ।

सन्दधानो धनुः श्रेष्ठं व्यो विकर्षन् पुनः पुनः । अभ्यद्रवत द्रोणस्य रथं स्वस्वविभूषितं ।
 धृष्टद्युम्नमथायान्तं द्रोणस्थान्तं चिकीर्षया । परिवर्ज्य महाराज पाञ्चाला, पाण्डवैः सह ।
 तथा परित्ततं दृष्ट्वा द्रोणमाचार्यवत्तमं । पुष्पाक्षो धन्वतो यत्ता-ररघुर्द्रोणमाहवे ।
 बलाण्यैव तस्मात् ॥ समयातां निग्रामुखे । वातोद्भूतो धुम्भमनौ भैरवौ मागराविव ।
 ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्यः पञ्चभिः शरैः । विव्याध हृदये तथैव धिं हनादं ननाद च ।
 तं द्रोण पञ्चविंशत्या विद्धा भारत सधुगे । चिच्छेदान्येन मत्सेन धनुरस्य महाप्रभं ।
 धृष्टद्युम्नस्य निर्व्विद्धो द्रोणेन भरतर्षभ । उत्सृज्य च धनुः शीघ्रं सन्दृश दशनच्छदं ।
 ततः क्रुद्धो महाराज धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । ह्लादयेत्यह्मन्, श्रेष्ठं द्रोणस्थान्तं चिकीर्षया ।
 विव्याध तदह्मन्, श्रीमानाकषात् परवीरहा । द्रोणस्थान्तकरं घोरं व्यष्टजत् साधकं ततः ।
 स विष्टष्टो सर्व्ववता तस्मिन्नेव महाहृदये । भासयामास तस्मै न्य दिवाकर इवोदितः ।
 तन्नु दृष्ट्वा शरं घोरं देवगन्धर्व्वदानवाः । स्वस्थस्य समरे राजन् द्रोणयेत्यमुञ्चन् वचः ।
 तन्नु सायकमप्राप्तमाचार्यस्य रथमुति । कर्षो दादशधा राज्ञिच्छेद हतहस्तवत् ।
 स द्विषो बद्धधा राजन् धृष्टद्युम्नस्य भारिण । निपपात शरस्त्रैर्निर्व्विधो भुजगो य-
 क्षित्वा तु समरे बाणान् शरैः सन्नतपर्व्वभिः । धृष्टद्युम्नं तन कर्षो विव्याध निशितैः ।
 पञ्चभिर्द्रोणपुत्रस्तु स्वयं द्रोणश्च पञ्चभिः । शस्त्रस्तु नवभिर्भक्षैस्त्रिभिर्दुःशासनस्तु
 दुर्य्योधनस्तु विंशत्या बभ्रुनित्यापि पञ्चभिः । पाञ्चाल्यं तरिताविष्यन् सर्व्व एव
 स विद्ध, सप्तभिर्भक्षैर्द्रोणबाणार्थमाहवे । स चापि प्रतिविव्याध सर्व्वानेव त्रि-
 द्रोणं कर्षेच्च द्रौणिञ्च विव्याध तनयं तव । स्वरायुक्तो महाराज धृष्टद्युम्नो मर-
 निभिन्ना धन्विना तेन धृष्टद्युम्नं पुनर्मृधे । विव्यधुः समवेतासौ मुञ्चन्तो भैरवा-
 द्रुमवेनस्तु संक्रुद्धो राजन् विव्याध पत्निषा । पुनस्तु विमिषेष्टयै तेषु तिष्ठेति
 स तु तं प्रतिविव्याध त्रिभिक्षोत्प्लेरजिह्वगे । स्वर्णपुङ्खैः शिवाधाते, प्राणा-
 भक्षेनान्येन तु पुनः सुवर्षाञ्जलकुण्डलं । उग्रमाय मिरः काचात् द्रुमवे-
 तच्छिरः प्रापतद्भूमौ सन्दष्टौष्ठपुटं रणे । महावातसमुद्भूतं पकं तावकलं य-
 तोयं विद्धा पुनर्योधान् वीरः सुनिशितैः शरैः । राघवेत्याक्किनत् मत्से-
 ने च तन्मये कर्षो धनुपञ्चेदनं तदा । विवेखनमित्रात्युग्रो साङ्गूलस्य
 सोऽन्यह्मन्, समादाय कोधरक्तेचण, श्वसन् । अभ्यवर्ष्यच्छ्रौषेण धृष्ट-
 दृष्टा कर्णन्तु संरन्धं ते वीरा, पद्मथर्व्वभाः । पाञ्चालपुत्रं चरिताः परि-
 पश्यां योधप्रवीराणां तावकानां पुरस्कृतं । स्यत्पौरास्यमनुप्राप्तं मेनिगे
 रतमिमेव काले ॥ दासार्थं विकिरनशरान् । धृष्टद्युम्नं पराक्रान्तं
 तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य सात्त्वन् पुष्टदुर्मदं । राघेयो दशमिर्वाणैस्ततो-

वृतः सहस्रैर्दशभिर्गजानामनिवर्तिना । रथेय दशबाहस्रैर्दृतेो थाहि धनञ्जयं ।
 दुःशासनो दुर्विग्रहः सुभाऊर्दुग्धधरः । एते त्वामनुयासन्ति पतिमिर्म्यङ्गमिहंताः ।
 जहि ह्येषां महेश्वाद्यै धर्मरजिञ्च मातुल । नकुलं सहदेवञ्च भीमसेनञ्च पाण्डवं ।
 देवानामिव देवेन्द्र जयाश्र त्राय मे स्थिता । जहि मातुल कौन्तेयामसुरानिव पावकः ।
 श्वमुक्तो यथै पाथान् तव पुत्रेण चोदितः । महत्या सेनया साह्यं तव पुत्रेय दंशितः ।
 प्रियायै तव पुत्रस्य दिधुः पाण्डुनन्दनान् । ततः प्रवृत्ते युद्धं तावकानां परैः सह ।
 प्रयाते सौवले राजन् पाण्डवानामनोकिनो । बलेन महता युक्तः सुतपुत्रस्य सात्ततं ।
 अभ्ययात्परितो युद्धे किरन् शरशतान् बहन् । समेत्य तावकाः सर्वे सात्यकिं पर्यवारयन् ।
 भारद्वाजस्ततो गत्वा धृष्टद्युम्नरथस्थिति । नष्टयुद्धं तदा चक्रे निग्रीये भरतपंथ ।
 धृष्टद्युम्नेन शूरेण याज्ञवल्क्यश्च सहस्रतं ।

२९०

७१०१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्पचदशपर्वणि सकुलयुद्धे एकसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततश्च पार्थिवाः सर्वे तदीया युद्धदुर्धदाः । अत्यन्तमाणाः संरम्भा युयुधानरथं प्रति ।
 ते रथैः कल्पितैराजन् शस्त्ररत्नविभूषितैः । सादिभिश्च गजेद्यैव परिवन्तुः सा सात्ततं ।
 अथैनं कोष्ठकोक्त्य सन्ततो महाः रथाः । सिंहवादं महत् क्षत्वा तज्यन्तद्युद्धिर्गजैः ।
 तेऽभ्यवर्षश्चरैः क्षीणैः सात्यकिं सात्यविक्रमं । सरमाणा महावीरा माधवस्य वधेयिणः ।
 तान् दृष्ट्वा पततसूर्ध्व श्रेण्यः परवीरवहा । प्रत्यस्त्रैश्चास्त्रबाहुः प्रमुञ्चन् विशिखान् बहन् ।
 तत्र वीरैः महेश्वासः सात्यकिर्युद्धदुर्धदः । निचकर्त शिरांस्तुषैः शरैः सञ्जतपर्वभिः ।
 हस्तिहस्तान् हयघोवान् बाह्वनपि च बाहुदान् । सुरप्रैः शतयामाश्च तावकानान् माधवः ।
 पतितैश्चामरैश्चैव श्वेतच्छ्वैश्च भारत । बभूव धरणी पूर्णा नक्षत्रैर्विभरि प्रभो ।
 तेषाम् पुयुधानेन सध्याः पुधि भार्गव । बभूव तुमुलः शब्दः प्रेतागामिव क्रन्दतां ।
 तेन शब्देन महता पूरितेयं ससुम्भरा । रात्रिः समभवत्तपि घोररूपा भयावहा ।
 शीर्थमात्रं यत्नं दृष्ट्वा युयुधानशराहतं । श्रुत्वा तु विपुलं नादं निग्रीयेलोमहर्षणं ।
 सुतस्त्वामवीरः राजन् शरार्थि रथिनाम्भरः । यैवैव शब्दस्तथाश्वाद्योदयेति पुनः पुनः ।
 तेन सञ्ज्ञायमानश्च ततस्तान् सुरगोत्तमान् । स्तनः सञ्ज्ञोदयामास युयुधानरथस्थिति ।
 ततो दुर्व्याधनेः राजा दृढधन्या जितकृमः । श्रीगृहस्थश्चित्रयोधो युयुधानमुपाह्वत ।
 ततः पूर्णायतोत्सृष्टैर्मोक्षोत्तमोजनैः । दुर्व्याधनं दादशमिर्षाधवः प्रत्यविध्यत ।
 दुर्व्याधनसेन तथा पून्मेवादितः शरैः । श्रेण्यं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदमपितः ।
 ततः समभवद्युद्धमहतोपमदर्शनं । पाञ्चालानाञ्च सन्नेयां तावकानाञ्च सर्वेश्वर ।
 श्रेण्यस्तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं महारथं । सायकानामश्रीत्या तु त्रियाधोरभि भारत ।
 ततोऽप्य माहान् शरैः शरैर्निन्ये यमस्यं । शरार्थिश्च रथान्ते पातयामास शत्रुहा ।

७१०२

हवाग्रे तु रथे तिष्ठन् पुत्रस्य विश्राम्यते । सुमोच निशितान् बाणाञ्ज्नेयस्य रथमुत्ति ।
 ग्रान् पञ्चाशतलांसु ज्ञेयः कृतहस्तवत् । चिच्छेद ममरे राजन् प्रेषितास्तनयेन ते ।
 अथापरेण भजेन मुष्टिद्वये मरुद्भुजः । चिच्छेद ममसा युद्धे तव पुत्रस्य माघवः ।
 विर्यो विधनुष्कस्य सर्वतोक्षरः प्रभुः । आरुरोह रथं त्वर्थं मास्त्रं कृतवर्धनः ।
 दुष्टोद्यमे पराहते ज्ञेयस्य वाहिनी । द्रावयामास विशिखेर्निगमये विश्राम्यते ।
 प्रकुनियार्जुनं राजन् परिवार्य समन्ततः । रथैरनेकसाहसैर्मजैश्च सहस्रतः ।
 तथा ह्यसहस्रैश्च तुमुर्त्तं सर्वतोऽफरोत् । ते महाक्षणि दिव्यानि विकिरन्तोऽर्जुनं प्रति ।
 अर्जुनं बोधयन्ति सा चक्षियाः कालघोहिताः । ताम्यर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनं ।
 प्रत्यवारयदायसः प्रकुम्भं विमुञ्च रिपुं । ततोऽर्जुनमरिपन्नं विव्याध युधि बौवलः ।
 रोषतन्निष्पन्नः क्रुद्धो विप्रत्या सायकैर्ध्वजं । पुनश्चैव शतेनाप्य संररोध महारथं ।
 तमर्जुनस्तु विप्रत्या विव्याध युधि भारत । अयेतरान् महेष्वासांश्चिभिक्षिभिरविधत् ।
 निवार्य तान् बाणगणान्युधि राजन् धनुष्यः । निजग्रे तावकान् योधान् वञ्चयेग्रे शरोत्तमैः ।
 भुजैर्निजैर्महाराज शरीरैश्च सहस्रतः । समाक्षीर्षा धरा तव बभौ पुष्परिवाहता ।
 शिरोभिः शक्तिरौद्रेय सनवैस्त्रासकुण्डलैः । सन्दष्टौष्टपुटैः क्रुद्धैश्चैवोद्धतलोचनैः ।
 निष्कचूडामणिधरैः चक्षियाणां प्रियवन्दैः । अणकैरिव विव्यक्षैः पर्वतैर्विबभौ मही ।
 हत्वा तत्कर्म्म बीभत्सुष्यमुपपराक्रमः । स विद्धा शकुनिं भूयः पद्मभिर्नैतपर्वभिः ।
 उलूकं पुनराजग्रे युधि बाणेन रोषितः । तमुलूकं तथा विद्धा बौवलस्यैव पश्यतः ।
 नमाद च महानादं पूरयन्धनुषधातलं । ततो देवेन्द्रतनयः शकुनेर्धनुराच्छिनत् ।
 निन्येव चतुरो बाहान् यमस्य सदर्भं प्रति । ततो रथादवस्रुत्य बौवलो भरतर्षभ ।
 उलूकस्य रथं त्वर्षमाहरोह तरान्वितः । तविकरथमावढौ पितापुत्रौ महारथौ ।
 पार्थं बहवस्तुर्बाणैर्गिरिनेषाविवोत्थितौ । ततो विद्धा महाराज पाण्डवो निमित्तैः प्ररैः ।
 विद्राघं सत्व चमू शतशोऽप्य सहस्रतः । अग्निलेप यथाऽध्माणि विच्छिन्नानि ततस्ततः ।
 विच्छिन्नानि तथा राजन् बलान्यासन् विश्राम्यते । तद्वत् भरतज्जेद बध्यमानं तदा निमि ।
 प्रदुद्राव दिग्गः सर्वो नीचमाणं मयाहितं । उलूक्य बाहान् समरे शोदयन्सत्ययाऽपरे ।
 सन्तप्ताः पर्यवर्त्तन्त तस्मिंस्तमसि दाहणे । निजित्य समरे योधास्तावकान् भरतर्षभ ।
 दधत्तुर्मुदितौ शङ्खौ वासुदेवधनुश्च यौ । छष्टुश्वो महाराज द्रोणं विद्धा विमिः प्ररैः ।
 चिच्छेद धनुषपूर्णं व्यां शितेन शरेण ह । स विहाय धनुर्भूमा द्रोणः चक्षियमर्दनः ।
 आरुदेज्यद्वजः शूरो वेगवत् सारवत्तमं । छष्टुश्वं ततो द्रोणो विद्धा सश्रितराशुगैः ।
 सारथ्यं पद्मभिर्बाणैर्विव्याध भरतर्षभ । तं निवार्य प्ररैर्द्रोणं छष्टुश्वो महारथः ।
 व्यधमत् कौरवीं सेनामासुरीं मघवानिव । बध्यमाने बले तस्मिंस्तव पुत्रस्य मारिष ।

१७००

१७०१

१७०२

१७०३

१७०४

१७०५

भारतं गरी पौरा मोषितोपतरङ्गिणी । उभयोः येनयोर्ध्वे नरायद्विधादिनी ।

भारा गैतरणी राजन् यमराष्ट्रं प्रति प्रभो । द्रवयित्वा तु तत् मैत्र्यं धृष्टपुत्रः प्रतापवान् ।

८९०

अभ्यराजन् तेजसी शक्रो देवगणेष्विव । अथ दधुर्ध्वं शक्राणां धृष्टपुत्रमिच्छति ।

शक्रो च धुपुर्ध्वं पाण्डुरयं हृकोदरः । जित्वा राजसहस्राणि तावकानां तरङ्गिनां ।

मिहनादर्यायकः पाण्डवा जितकामिनः । पश्यन्त्येव पुत्रस्य कर्णस्य च रणोत्कटाः ।

तथा द्रोणस्य शूराश्च द्रोणेयैव विद्यायते ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचपद्यपर्वणि सङ्ख्ययुक्ते द्विपत्र्याधिकप्रोक्तोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ विद्वन्तं श्वश्रवं दृष्ट्वा पथमानं महात्मनिः । क्रोधेन महताविष्टः पुत्रस्तव विद्यायते ।

८९१

अथैव सहसा कर्षे द्रोणस्य जयताम्वरं । समवेतमपक्षो वाक्यमो वाक्यमप्रतीत ।

भवद्भ्यामिह सङ्ग्रामं कुद्वाभ्यां सम्प्रवर्तितं । आहवे निहतं दृष्ट्वा मैत्र्यं पथसाधितम् ।

निहत्यमानां पाण्डूनां वसेने समवाहिनी । भूत्वा तद्विजये प्रकावकावित्र पश्यतः ।

यद्यहं भवतोऽस्माकं न वाच्योऽस्मि तदेव हि । आवां पाण्डुसुतान् वक्ष्ये जेथाव इति मामेदा ।

तदैवाहं वच श्रुत्वा भवद्भ्यामनुसम्मतः । नाकारिष्यमिदं पार्थैर्भरं योधविनाशनं ।

८९२

यदि नाहं परिहृयाक्यो भवद्भ्यां पुरुषर्षभौ । धृष्टतामनुरुपेण विक्रमेण संविक्रौ ।

वाक्प्रतोदेन तौ वीरौ प्रमुञ्चौ तनयेन ते । प्रावर्ततेतां तौ पुङ्गवद्वितावित्र पश्यौ ।

ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ सर्वलोकाधनुर्द्धरौ । श्रेष्ठेष्वप्रमुखां पार्थान् भिदुर्दुवर्द्धरे ।

तथैव वदित्वा पार्थां स्तेनं वैज्येन सर्वशः । अभ्यवर्तन्ता तौ वीरौ गर्दमानौ मुञ्चमुञ्चः ।

अथ द्रोणो महेश्वाशो दशमिः शिनिपुङ्गवः । अविध्यस्तरितं कुट्टः सर्वशस्त्रस्तान्वरः ।

८९३

कर्णस्य दशभिर्वाणैः पुत्रस्य तव सप्तभिः । दशभिर्दृष्टवेनस्य सौमवत्सापि सप्तभिः ।

एते कौरवशकन्दे प्रेनयं पर्यवाकिरन् । दृष्ट्वा च समरे द्रोणं निघ्नन्तं पाण्डुर्वी चमू ।

विद्यधुः सोमकाच्छर्षं समन्तात्करदृष्टिभिः । तत्र द्रोणोऽहरत् प्राणान् चक्षित्वायां विद्यायते ।

रक्षिभिर्भास्कोरो राजसुतांशवीरः समन्ततः । द्रोणेन वध्यमानानां पाण्डवानां विद्यायते ।

८

शुश्रुवे तुमुवः शब्दः क्रोशतामिदरेतरे । धृष्टानन्वे पिहन्त्ये आहतन्वे च मातुलान् ।

८९४

भार्गुनिषान् वयस्यांश्च तथा सम्बन्धिवान् । उल्लुञ्जिताक्षुश्च गच्छन् ।

अपरे मोक्षिता मोक्षान्तसेवामिमुखा ययुः । पाण्डवानां वसे ये ।

तथा सा पाण्डवी सेना योद्यमाना महात्मना । निशि सम्प्राद्रवन् ।

पश्यतो भीमसेनस्य विजयसाध्यनस्य च । यमयोर्ध्वं पञ्चस्य प्रार्पतः ।

तमसा संवृते लोके न प्राज्ञायतु किञ्चन । कैः कुर्यात् ।

द्रवमाणन्तु तत्तु मैत्र्यं द्रोणकर्णौ महारथौ ।

पाण्डवेषु प्रममेयु धीयमाणेषु सर्वतः । अनाह ।

द्रोणकर्षो महेष्वासवितौ पार्षतसात्यकी । पाञ्चालैश्चैव सहितौ अग्रतः सायकैर्युधि ।
 सा तदा शरवर्षेण प्रमग्ना महती चमूः । वार्यमाणाऽपि कौन्तेय वृत्तना नावतिष्ठते ।
 तान्मु विद्रवन् दृष्ट्वा ऊचतुः केशवाङ्मुनौ । मामिद्रवत विक्सा भयं त्यजत पाण्डवाः ।
 एतावांश्च सर्वैरेवैव्यूढो सम्यगुदायुधौ । द्रोणश्च सुतपुत्रश्च प्रयातौ सम्प्रवाहितौ ।
 दृक्कोदरमयायानं दृष्ट्वा तत्र अनाईषः । पुनरेवावतौ द्राजन् हर्षयन्तिव पाण्डवं ।
 एय भोमो रणक्षामी वृत्तः सोमकपाण्डवे । अभ्यवर्त्तत वेगेन द्रोणकर्षौ महारथौ ।
 एतेन सहितौ युध पाञ्चालैश्च महारथैः । गच्छन्तं तमप्यद्य सैन्यानां पाण्डुनन्दन ।
 ततस्तौ पुनश्चाप्रावुमौ पाण्डवमाधवौ । द्रोणकर्षौ समासाद्य धिष्ठितौ रणभूम्नि ।
 ॥ वक्ष्य्य उवाच ॥ ततस्तत् पुनरावृत्तं युधिष्ठिरवत् महत । यतौ द्रोणश्च कर्षश्च परान् महदहर्तुयुधि ।
 सम्पहारस्तु तुमुषो निग्रीये चामवन्महान् । यथा सागरयो राजन् चन्द्रोदयसदृशयोः ।
 तत उत्सृज्य पाणिभ्या प्रदोषोत्तव वाहिनी । युयुधे पाण्डवेः साङ्गमुत्तमिव भारत ।
 रजसा तमसा चैव सङ्ग्रामे शब्दादाहणे । केवलं नाममात्रेण प्रायुष्यन् रथागिरे ।
 अयूयन् हि नामानि श्रियायमापानि पार्थिवे । महरद्भिर्भृशराज क्षयन्मर इवाहवे ।
 नि शब्दमासीत् सहसा पुनः शब्दो महानभूत् । क्रुद्धानां युध्यमानानां जयतां जीयतामपि ।
 धनं यथा सा दृष्ट्वा तौ प्रदोषाः कुरुपुङ्गव । ते शूरास्तत्र तत्र सा निपतन्ति पतद्भवत ।
 तथा संयुधमानानां विगाढाऽभ्युन्नहानिशा । पाण्डवानाश्च राजेन्द्र कौरवाणाश्च भारत ।
 हति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि, सङ्ख्ययुद्धे विश्वकर्माधिकृतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥
 ॥ वक्ष्य्य उवाच ॥ ततः कर्षो रथे दृष्ट्वा पार्षतं परवीरहा । आजघानोरवि शरैर्दृग्भिमर्कभेदिभिः ।
 प्रतिविश्याद्य तं कर्षं दृष्टुमुषो महारणे । पञ्चभिः सायकैर्युधैः तिष्ठतिष्ठति चामवीत् ।
 तावन्मोऽन्ये शरैराजन् शब्दाद्य सुमहारणे । पुनः पूर्वायतोत्सृष्टैर्विश्याघाते परस्परं ।
 ततः पाञ्चालमुत्सास्य दृष्टुमुषस्य संयुगे । सारथिपञ्चतुरस्यान्तान् कर्षो निम्ये समवर्ष ।
 कामुकप्रवरश्चास्य चिच्छेद निधितैः शरैः । सारथिश्चास्य भस्मेन रथनीडादपातयत् ।
 दृष्टुमुषस्तु विरथो हताशो हतधारथि । अवमुत्थ रथान्तूर्णं गदामादाय बोधैवान् ।
 स मध्यमानः कर्णेन शरैः सद्यतपर्वभिः । गत्वा कर्षसमीपन्तु जघान चतुरो हयान् ।
 पुनरावर्त्तये वेगेन पार्थतः परवीरहा । धनञ्जयरथं चिप्रमारुह्य रथिनाम्बरः ।
 प्रयातुकामः कर्षाय वारितौ धर्षसंनुना । कर्षस्तु सुमहतिजाः सिंहादविमिश्रितं ।
 धनुः शब्दं महश्चेदधौ तारेण चामुजं । दृष्ट्वा विनिर्मितं युद्धे पार्थते तेमहारथाः ।
 अमर्षवग्रमापन्नाः पाञ्चालाः सह सोमकैः । सुतपुत्रवधार्थाय शस्त्राणां दाय सर्वशः ।
 प्रययुः कर्षमुद्दिश्य मृष्ट्यं कृत्वा निवर्त्तनं । कर्षस्यापि रथे बाहानन्यान् स्त्रोऽप्ययोजयत् ।
 शङ्खवर्षान् महाविगान् सैन्यान् साधुवादिनः । सञ्चलन् राधेयः पाञ्चालानां महारथान् ।

प्रावर्त्तत नदी धारा शोणितौघतरङ्गिणी । उभयोः सेनयोर्मध्ये नराशुद्धिपवाहिनी ।

यथा वैतरणी राजन् यमराष्ट्रं प्रति प्रभो । द्रावयित्वा तु तत् सैन्यं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।

००१०

अभ्यराजत तेजस्वी शक्रो देवगणेष्विव । अथ दधुर्ध्वं प्रागृह्णान् धृष्टद्युम्नश्शिखिन्दौ ।

यमौ च युयुधानस्य पाण्डवस्य हृकोदरः । जित्वा राजसहस्राणि तावकानां तरस्त्रिणां ।

सिंहनादरवोद्युक्तं पाण्डवा शितकामिनः । पश्यन्तस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च रणोत्कटाः ।

तथा द्रोणस्य शूरास्य द्रोणेष्टवै विशाग्नये ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि सङ्ख्येयुद्धे द्विपञ्चम्यधिकप्रतीक्याध्यायः ॥ १७२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विदुर्न सखलं दृष्ट्वा सद्यमानं महात्मनिः । क्रोधेन सहताविष्टः पुत्रस्तव विशाग्नये ।

००११

अथेत्य सहसा कर्णं द्रोणश्च जयताम्बरं । अनर्घवस्त्रमापन्नो वाक्यशो वाक्यममयीत ।

भग्नह्यामिदं भङ्गान् कुहूनाभ्यां सम्प्रवर्त्तितं । आहवे निहतं दृष्ट्वा सैन्यं सद्यमाचिना ।

निहन्त्यमानां पाण्डूनां वलेन ममं वाहिनीं । भूत्वा तद्विजये शक्रावशक्राविव पश्यतः ।

यद्यर्थं भवतोऽस्त्वय्यो न वाच्योऽस्मि तदैव हि । आवां पाण्डुसुतान् सञ्ज्ञे जेथ्याव इति मानेदा ।

तदैवार्धं वच जुला भङ्गह्यामनुसम्पत्तं । नाकारिष्यमिदं पार्थिवैरं योधविनाश्रवं ।

००१२

यदि नाहं परिद्याजो भवद्वां पुरुषर्षभौ । युध्यतामनुरुपेण विक्रमेण सुविक्रमौ ।

वाक्प्रतोदेन तौ धीरौ अनुजौ तत्तयेन ते । प्रावर्त्तयेतां तौ युद्धं घटिताविव पन्नमौ ।

ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ सर्वलोकधनुर्द्धरौ । शैनेयप्रमुखान् पार्थानभिदुद्रुवद्वरं रणे ।

तथैव वदित्वा पार्थाः स्त्रेण सैन्येन सर्वशः । अव्यवर्त्तन्त तौ धीरौ नईमानौ मुञ्चमुञ्चः ।

अथ द्रोणो महेश्वाशो दशभिः शिनिपुङ्गवैः । अविध्यत्तरितं कुहूः सर्वशस्त्रस्यताम्बरः ।

००१३

कर्णश्च दशभिर्भ्रातृभिः पुत्रश्च तव सप्तभिः । दशभिर्द्विषसेनस्य योधवस्यपि सप्तभिः ।

एते कौरवर्षकन्दे भ्रमेयं पथ्यं वाकिरन् । दृष्ट्वा च समरे द्रोणं निव्रतन्तं पाण्डवीं चमू ।

विध्युः शोमकाच्छ्रेष्ठं समन्ताच्छरदृष्टिभिः । तत्र द्रोणोऽहरत् प्राणाण् चक्षियाणां विशाग्नये ।

रश्मिभिर्भास्कोरो राजशर्मांशिव समन्ततः । द्रोणोऽथ सद्यमानानां पाण्डवानां विशाग्नये ।

॥

शूयुवे तुमुक्तः शब्दः क्रोधात्तामिरतेतरं । पुद्गलान्ये पितृनन्ये भ्रातृनन्ये च मालुलान् ।

००१४

भागिनेयान् वयस्यां तथा सम्मन्त्रियान् वान् । प्रसृज्योत्सृज्य गच्छन्ति स्मरिता शीकृतिश्चरः ।

अपरे भाजिता मोहात्तमेवाभिमुखा ययुः । पाण्डवानां वसे योधाः परलोकं गताः परे ।

तथा सा पाण्डवो मेगा योद्यमाना महात्मना । निशि सम्प्राद्रवद्वाजन् विष्टश्यान्वाः समन्ततः ।

पश्यतो भीमसेनस्य विजयस्याच्युतस्य च । यमयोर्धर्मपुत्रस्य प्रार्थितस्य च पश्यतः ।

तमसा भंष्टमे लोकं न प्राज्ञायतु किञ्चन । कौरवाणां प्रकाशेन दृश्यन्ते विद्वताः परे ।

००१५

द्रवमाणन्तु तत्सैन्यं द्रोणकर्णौ महारथौ । जगत्तुः दृष्टो राजात् किरन्तो नायकान् यक्षन् ।

पादायेषु प्रभग्नेषु क्षीयमाणेषु सर्वतः । जनाहंनो दीनमनाः प्रत्यभापत फाल्गुनं ।

द्रोणकर्मो महेश्वासवितो पार्षतसात्यकी । पाञ्चालैश्च सहितौ अश्वतुः बाधेक्युधि ।
 मा तदा शरपणे प्रभया महती चमूः । वाय्वर्माणोऽपि कौन्तेय हतना नावतिष्ठते ।
 तान् विद्रुवर्तौ दृष्ट्वा ऊचतुः केशवाञ्जुनौ । मामिद्रुवत विवृता मयं व्यजत पाण्डवाः ।
 एतावांश्च सर्वसैन्यैर्द्वौ सम्यगुदायुधौ । द्रोणश्च सुतपुत्रश्च प्रयातौ सम्प्रबाधितुं ।
 हृकोदरमथायान्तं दृष्ट्वा तत्र जनार्दनः । पुनरेवात्रोदाजन् इष्ययच्चित्र पाण्डवं ।
 एष भीमो रणक्षायो हतः सोमकपाण्डवे । अभवत्तत वेगेन द्रोणकर्मो महारथौ ।
 एतेन सहितौ युथ पाञ्चालश्च महारथैः । गच्छन्तं तमप्यथ येनानां पाण्डुनन्दन ।
 ततस्तौ पुरुषयान्वाभौ पाण्डवमांधवौ । द्रोणकर्मो समासाद्य धिष्ठितौ रणभूम्नि ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततस्तत् पुनराहतं युधिष्ठिरवशं महत । एतौ द्रोणश्च कर्ष्यं परान् मन्दहतयुधि ।
 सम्यहारक्षु तुमुषौ निमोये आभवन्महान् । यथा सागरयो राजन् चन्द्रोदयसदृशयोः ।
 तत उक्तव्य पाणिभ्यां प्रदीपांस्तव वाहिनी । युयुधे पाण्डवेः साह्यं मुमक्षन्तिव भारत ।
 रजसा तमसा चैव सङ्ग्रामे सङ्गदाहणे । केवलं माममात्रेण प्रायुञ्चन् रथागिरे ।
 अमृयन्त हि नामानि आर्यमाणानि पार्थिवैः । प्रहरद्भिर्महाराज क्षयम्बर इवाहवै ।
 निःशब्दमासीत् स्रष्टा पुनः शब्दो महानमृत । क्रुद्धानां युध्यमानानां जयतो जीपतामपि ।
 एव एव स दृश्यन्ते प्रदीपाः कुरुपुङ्गव । ते प्रूरास्तव तव स निपतन्ति पतङ्गवत् ।
 तथा संयुध्यमानानां विगाढाऽभ्युग्रहानिघा । पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र कौरवाणाञ्च भारत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्कचवचपर्वणि षड्विंशत्यधिकश्लोकाऽध्यायः ॥ १७३ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततः कर्मो रथे दृष्ट्वा पार्षतं परवीरहा । आजघानोरपि शरैर्हृदिभिर्मर्मभेदिभिः ।
 प्रतिविषाद्य तं कर्षं दृष्टद्युधौ महारथौ । पञ्चभिः बाधकैस्तैर्षं तिष्ठ तिष्ठति चात्रगीत् ।
 तावन्नोऽन्यं शैरराजन् शङ्काय समहारणे । पुनः पूर्णायतोत्सृष्टैर्विष्याघाते परस्परं ।
 ततः पाञ्चालमुख्यश्च दृष्टद्युधेय संयुगे । शार्ङ्गघट्टतरयायान् कर्षोः निन्ये यमस्यं ।
 कार्मुकप्रवरश्चाद्य 'चिच्छेद निश्चितः शरैः । शार्ङ्गघट्टाख भोजेन रथगोडादपातयत् ।
 दृष्टद्युधेयस्तु विरथो हताश्ले हतशरार्थयः । अवमुच्य रथार्मुकं गदामादाय बोधवान् ।
 स बध्यमानः कर्षेण शरैः ससतपर्वभिः । गता कर्षसमीपन्तु जघान चतुरो दयान् ।
 पुनरावाप्य वेगेन पार्षतः परवीरहा । धनञ्जयस्यै चिप्रमादक्ष रथिनाम्बरः ।
 प्रपातुकामः कंसाय वाहितौ धर्षयन्नुना । कर्षस्तु समहतिगः सिंहनादविमिश्रितः ।
 धनुः शब्दं महश्चेत द्रौपदी तारेण चामुजं । दृष्ट्वा विनिर्मितं युद्धं पार्षतेन मे महारथाः ।
 अमर्षवर्षमापधाः पाञ्चालाः सह सोमकैः । सुतपुत्रवधायाश्च प्रक्षाल्यादाय सर्वत्रः ।
 प्रययुः कर्षमुद्रियं गृह्यं कृत्वा निवर्तनं । कर्षस्यापि रथे बाहामन्यान् सुतोऽप्ययोजयन् ।
 शतवर्षान् महाविमानं वैश्वान् बाधुवादिनः । लब्धवस्तु राधेयः पाञ्चालां महारथान् ।

७७४

७७५

७७६

७७७

७७८

७७९

अभ्यपीडयदायक्ष, शरैर्मैघदवाचले । सा पीडयमाना कर्णेन पाशानामनीकियो ।
 सम्प्राद्रवत् सुषं वक्षा सिंहेनेवाहिता मृगो । प्रपतन्तो रणेभ्यश्च गजेभ्यश्च महोपते ।
 रणेभ्यो रथिनस्तूर्णमदृश्यन्त समन्ततः । धावमानेषु योधसु चुराग्रेय महास्रग्धे ।
 बाहू चिच्छेद वै कर्णं शिरश्चैव सकुण्डनं । ऊरु चिच्छेद चान्यस्य गजस्यस्य विशास्यते । ७०८
 वाजिशृङ्गगतस्यापि भूमिष्ठस्य च मारिष । नास्त्रासिपुर्धोवमाना बह्वोऽन्ये महारथाः ।
 संच्छिन्नाभ्यात्मगावाणिवाहनानि च संयुगे । बध्यमानाः शरैर्चरैर पाशाला सञ्चयै, सह ।
 ह्यणविसृजन्नाचापि स्रुतपुत्रस्य मेनिरे । अपि स्वं समरे योधं धावमानं विचेतय ।
 कर्णेमेवाभ्यमन्यन्त ततो भीता द्रवन्ति ते । तान्यनोकानि भग्नानि द्रवमाणानि भारत ।
 अभ्यद्रवद्भुतं कर्णं सर्वतो विकिरञ्छरान् । बध्यन्ते समरे योधा धावमाना विचेतय । ७०९
 नाशकुवन्नवस्थातुं काक्ष्यमाना महात्मना । कर्णेनाभ्याहता राजान् पाशाला, परमेपुभिः ।
 द्रोणेन च दिग्नः सर्वा वीर्यमाणा, प्रदुदुवु । ततो युधिष्ठिरो राजा स्वधैर्यं प्रेत्य विदुम ।
 अपदाने मतिं हत्वा फाल्गुनं वाक्यमब्रवीत् । पश्य कर्णे महेश्वासे धनुष्याणि सर्वस्थितं ।
 निशीघ्रे दारुणे कण्ठे तपन्तमिव भास्करं । कर्णसायकनुस्त्राणां कोशतामेव निखन ।
 अग्निर्मे श्रूयते पार्थ तद्भूनामनायवत् । यथा विद्वज्जतयास्य सन्दधानस्य चाशुगम । ७१०
 पश्यामि मान्तरं पार्थ सपथियति बाण्यवन् । यदचानन्तरं कार्यं प्राप्तकार्यं प्रपश्यासि ।
 कर्णस्य बधेनपुनः तत्कुदस्य धनञ्जय । स्वमुक्तो महाराज पार्थ हृष्यमथाब्रवीत् ।
 भीतो धर्मसुतो राजा राधेयस्याद्य विक्रमान् । स्वहृते प्राप्तकार्यं कर्णानीके पुनः पुन ।
 भवान् श्रव्यत्यर्थां शीघ्रं द्रवते हि वरुधिने । द्रोणसायकनुस्त्राणां भग्नानां मधुसूदन ।
 कर्णेन चास्यमानानामवस्थानं न विद्यते । पश्यामीदृ तया कर्णेविचरन्तमभ्योतयत् । ७११
 द्रवमाणाय योदारान् किरन्तं निश्रिते शरे । नैनं श्रद्धामि संशोदुं चरन्तं रणमूर्धनि ।
 प्रत्यक्षं दृष्ट्वा शिरोऽस्य पादस्पर्शमिवोरग । स भवास्तव धात्वाशु त्व च कर्षो महारथ ।
 शरैर्मनं बधियामि मा वैव मधुसूदन ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ पश्यामि कर्णे कौन्तेय देवगजमिवाहवे । विचरन्ते नरयात्रमतिमानुपविक्रमे ।

॥ तथान्याऽपि समरे प्रत्युद्यता धनञ्जय । सन्ते त्वां पुद्वययात्र राक्षसाहा घटोत्कचान् । ७१२

न तु तावदहं मन्ये प्राप्तकार्यं तवानघ । समागमं महाबाहो स्रुतपुत्रेण संयुगे ।

दीप्यमाना मधोःस्त्रेव तिष्ठत्यस्य हि वासवो । तदर्थं च महाबाहो स्रुतपुत्रेण संयुगे ।

रक्ष्यते शक्तिरेषा हि रौद्रं रूपं विमर्त्ति च । सततस्यानुरक्तो वै हितैषो च घटोत्कच । ७१३

घटोत्कचस्तु राधेयं प्रत्युद्यतु महाबल । स हि भीमेन बलिना जान सुरपरारकम ।

तस्मिन्प्राक्ताणि दिव्यानि राक्षसान्यासुराणि च । विजेष्यति रणे कर्णमिति मे नास्ति संशयः । ७१४

स्वमुक्तो महाराजः पार्थ पुष्करलोचनः । आशुहावाच तद्गच्छत्वासीत् प्रादुरगतः ।

कवचो मगरः खट्वी सधन्वा च विनाम्यते । अमिवाद्य ततः कृष्णं पाण्डवश्च धनञ्जयं ।
अमरीत् स तदा गर्वाद्यमस्त्रि प्रमाधि मां । ततस्तं मेघसंकाशं दीप्ताखं दीप्तेवाचनं ।
अभ्यभाषत हैडिम्नि दाशार्हः प्रहसन्निव ।

॥ वायुदेव उवाच ॥ घटोत्कच विजानीहि यत्त्वं वक्ष्यामि तच्छृणु । प्रोक्ता विक्रमकालोऽयं तव मान्यस्य कृष्णचित् । ७८०

स तं निमज्जतां युद्धे पाण्डवानां श्रेयो मय । विविधानि तवास्त्राणि सन्ति माया चैराचरी ।
पश्य कर्षेण हैडिम्ने पाण्डवानामनोकिनी । कान्यमाना यया गावः पालेन रणमूर्धनि ।
इय कर्षेण मेघेस्वाधो मतिमान् दृढविक्रमः । पाण्डवानां मनोकेषु दहति चक्षिपयंभान् ।
किरन्ताः शरवर्षाणि महान्ति दृढधन्विनः । नागकुवज्रवस्त्रां योद्यमानाः शराधिपा ।
निघोषे सुतपुत्रेण शरवर्षेण पीडिताः । एते द्रवन्ति पाञ्चालाः सिंहेनार्हिता मृगाः । ७८१

एतस्मै प्रहृष्टस्तस्य सुतपुत्रस्य संयुगे । निषेह्य विद्यते मान्यस्वाद्यते भीमविक्रम ।
स तं कुहं महाबाहो कर्षं युष्मन्निहात्मनः । मग्नस्यार्थं पिष्टेष्टाश्च तेजसा च बलेन च ।
एतदर्थं हि हैडिम्ने पुत्रानिच्छन्ति मानवाः । कथं न तारयेदुर्गात् स तं तारय मानवान् ।
दहन्ति पितरः पुत्रान् स्वाधेहेतोर्घटोत्कच । इह लोकान् परे लोकं तारयिष्यन्ति ये हिताः ।

तवायसद्वयं घोरं बलं युद्धे महात्मनः । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य न समस्तव विद्यते । ७८२

पाण्डवानां प्रभ्रमाणां कर्षेण निमि सायकैः । मृज्जतां धार्तराष्ट्रेण मय पारं परन्तप ।
रात्रौ हि राचसा भूयो भगवन्निगतविक्रमाः । बलवन्तः सुदुर्धराः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
अहि कर्षं मेघेस्वाधं निघोषे मायधौ रणे । पार्था द्रोणं बधिष्यन्ति धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ केयवस्य वचः श्रुत्वा भीमभूरपि राचसं । अभ्यभाषत कौरव्य घटोत्कचमरिन्दनं ।
घटोत्कच भर्तायैव दीर्घबाहुश्च सात्यकिः । मर्ता मे सर्वधैर्येषु भीमसेनसु पाण्डवः । ७८३

स भवान् पाठ कर्षेण दीर्घं संदुगे निमि । सात्यकिः दृष्टतो गोप्ता भविष्यति महारथः ।
अहि कर्षं रणे शूरं वाञ्छतेन सहायवान् । यथेन्द्रक्षारकं पूर्व्वं स्कन्देन सह अग्निवान् ।

॥ घटोत्कच उवाच ॥ अनेनानि कर्षाय द्रोणायास्तस्य भारत । अन्येषां चक्षिपाणां वै कृतास्तार्था महात्मना ।
अथ दास्यामि सङ्ग्रामे सुतपुत्राय तं निमि । यं जनाः सम्यक्स्थानि यावद्भूमिर्धरिष्यति ।

न चात्र शूराभिरास्त्राणि न मोतास्य कृताञ्जलीन । सर्वमेव बधिष्यामि राचसं धर्ममास्थितः । ७८४

॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वमृक्तां महाबाहुर्हैडिम्नि परवीरहा । अभयानुमुने कथं तव धैर्यं विभीषयम् ।
तमापततं संवृद्धं दीप्ताखं दीप्तामूर्धनं । प्रहसन् पुरुषव्याघ्रः प्रतिशयाद्य सुततः ।
तयोः समभवद्युद्धं कर्षं राचस्यार्धे । गजैताराजमार्दूलं शक्रप्रह्लादयोरेव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचप्रथमपर्वणि घटोत्कचपाने षष्ठे श्रमव्यधिक्रमनोऽध्यायः ॥ १७४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा घटोत्कचं राजन् सुतपुत्ररथस्थिति । प्रतियातं महाबाहुं त्रिधाधुं कर्षमाहवे ।

अमरीत्तव पुत्रस्ते दुःशा नमिदं वचः । एतद्रथो रणे द्रष्टुं कर्षं विक्रमं । ७८५

अभियाति रणे कर्णं तदारय महारथं । हतं सैन्येन महता याहि यच्च महावतः ।

कर्णो वैकर्त्तनो युद्धे राक्षसेन युयुत्सुति । रथ कर्णं रणे यत्तो हतं सैन्येन मानदः ।

मा कर्णं राक्षसो घोरः प्रमादात्प्रापयिष्यति । एतस्मिन्नन्तरे राजन् जटासुरसतो वली ।

दुष्योधनमुपागम्य ग्राह्यं प्रहरताम्बरः । दुष्योधनं तवामिचाम् प्रख्यातान् युद्धदुर्धमान् ।

पाण्डवान् हन्तुमिच्छामि तयाश्रितः सन्ध्यामुगान् । जटासुरो मम पिता राक्षसायेव वली पुरां ।

७८०

प्रयुज्य कर्णं रथोन्ने चुरैः पार्थैर्धिपातितः । तस्यापचितिमिच्छामि शत्रुशोणितपूजया ।

शत्रुमांसेषु राजेन्द्र मामनुशातुमर्हसि । तस्मैब्रवीचतो राजा प्रीयमाणः पुनः पुनः ।

द्रोणकर्णोदिभिः सार्द्धं पर्याप्तोऽहं द्विपक्षये । हन्तुं गच्छ मयाश्रितो जहि युद्धे घटोत्कचं ।

राक्षसं क्रूरकर्षाणं रथो भाग्यवशमर्थं । पाण्डवानां हितं नित्यं हृदयशरयचाननं ।

वैद्यायसगतं युद्धे प्रेषयेद्यमसादनं । तथेत्युक्त्वा महाकायः समाङ्गय घटोत्कचं ।

७८१

जाटासुरिर्ममवर्षां नागामस्त्रैरवाकिरत् । अलम्पुष्यं कर्णं च कुक्षेभ्यश्च दुस्तरं ।

वैदिभिः प्रममायेता महावातोऽमुदागिव । ततो मायावत् दृष्ट्वा रथलूणं मलम्बुवः ।

घटोत्कचं शरम्रातैर्नानाभिर्हृत् । समाकिरन् विद्धा तु यज्जभिर्यौधैर्ममवर्षां मलम्बुवः ।

यद्वावयश्चैरलूणं पाण्डवानामनिकिर्णं । तेन विद्राव्यमाणानि पाण्डुवैर्यानि भारत ।

निगोषे विप्रकीर्यन्ता वातनुष्ठा घना इव । घटोत्कचगरैर्नुंसा तथैव तत्र बाहिनी ।

७८२

निगोषे माद्रवद्वाजमुत्प्रेयास्का सहस्रशः । अलम्बुवस्तु क्रुद्धो भैरवेर्न महावृधे ।

आजग्रे यज्जभिर्यौधैस्तैरिव महादिपं । तिलप्रयुततो यानं स्तनं सव्यायुधानि च ।

घटोत्कचः प्रविच्छेद ग्राहकचातिभैरवः । ततः कर्णं शरम्रातैः कुक्षेऽपि सहस्रशः ।

अलम्पुष्पाभ्यवर्षन्धेः मेढमिवाचलं । ततः ससुचुभे सैन्यं कुकर्णा राक्षसादितं ।

उपस्थं परि चान्योऽन्यं चतुरङ्गं ममर्हह । जाटासुरिर्महाराम विरथो हतधारयि ।

७८३

घटोत्कचं रणे क्रुद्धो मुष्टिनाऽभ्यहनच सः । मुष्टिनाऽभ्याहतः शोथ्य प्रवचाल घटोत्कचः ।

चितिकम्बे यया श्रेष्ठं सट्टसत्पुणमुत्प्रेयां । ततः स परिघामेन द्विपक्षेन तु बाधना ।

जाटासुरिर्भैरवेरिगधोत्तं कौधमूर्च्छितः । ततः प्रमथ्य तं क्रुद्धं तथैव वैरिभिराचिपत् ।

हान्धा भुजाभ्यां धर्म्यं निम्पिषेव महीतले । जाटासुरिर्गोचयिता आत्मानश्च घटोत्कचात् ।

पुनस्तथा च वेगेन घटोत्कचमुपाव्रजत् । अलम्बुवोऽपि विविण्य समुद्विष्य च राक्षसं ।

७८४

घटोत्कचं रणे रोषाच्चिम्पिषेव महीतले । तयोः समभवयुद्धं गर्जितोरतिकाययोः ।

घटोत्कचालम्पुष्योऽमुलं लोमहर्षथं । विशेषयन्तावन्योऽन्यं मायाभिरतिमानिनां ।

युयुधानो महावीर्याविश्वैरोचनाविव । पावकामुनिथो भूत्वा पुनर्गहनतसकौ ।

पुनर्धैरमहावाता पुनर्धैरमहाचक्षौ । पुनः कुञ्जरगर्दूषो पुनः स्वभोनुभास्त्रौ ।

एवं मायाप्रतप्तज्जवन्यान्वधकाक्षिणौ । शृगश्चिचमयुथेतामलम्पुष्यघटोत्कचौ ।

७८५

परिधेय गदाभिश्च आसमुद्गरपट्टिभिः । मुषलैः पशून्ताप्यैश्च तावन्त्यान्यं विजग्रतुः ।
 हयाभ्याश्च गदोभ्याश्च पदान्तिरयिनौ पुनः । युयुधाने महामायौ रचसं प्रवरो युधि ।
 ततो घटोत्कचो राजब्रह्मव्यवधेस्तथा । उत्पपात स्यं क्रुद्धः श्वेनवक्षिपपात च ।
 यद्दीना च महाकार्यं राक्षसेभ्यस्तत्पुनः । उद्यमं न्यवधीकृतौ मयं विष्णुरिवाहवे ।
 ततो घटोत्कचः खड्गमुद्गृह्णातुतदर्शनं । रौद्रस्य कायाद्धि शिरो भीमं विवृतदर्शनं ।
 सधुरतस्तस्य समरे नदतयातिभैरवं । विचकृत् महाराज शत्रोरमितविक्रमः ।
 शिरस्ताद्यापि सङ्गृह्य कैशेपु रुधिरोचितं । यथै घटोत्कचसूयं दुर्ध्याधनरथम्यति ।
 अभ्येत्य च महाबाहुः स्मयमानः स राक्षसः । शिरो रथेऽस्य निक्षिप्य विवृतात्मनमूढं ।
 प्राणदंष्ट्रैरवं नादं प्रादुषोव बलाहकः । अत्रयोश्च ततो राजन् दुर्ध्याधनमिदं वपः ।
 एष ते निहतो बन्धुस्तथा संदुष्टविक्रमः । पुनर्दंष्ट्रासि कर्णस्य निष्ठामेतां तथात्मनः ।
 स्वधर्ममयं कामञ्च चितयं योऽभिवाञ्छति । रिक्तपाणिनं पश्येत् राजानं ब्राह्मणं क्षत्रियं ।
 सुप्रीतस्तावत् तिष्ठत्य यावत् कथं बधाम्यहं । एवमुक्त्वा ततः प्रायात् कर्णम्यति नरेश्वर ।
 किरञ्करप्रतापीक्षणं विमुञ्चन् कर्णमूढं । ततः सममवयुद्धं धोरकं भयानकं ।
 विसापणं महाराज नरराक्षसयोर्बधे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि ब्रह्मव्यवधे पञ्चमस्कन्धे अध्यायः ॥ १७५ ॥

॥ धृतराज उवाच ॥ यत्तदैककर्तनः कर्णो राक्षसश्च घटोत्कचः । नियोगे समसञ्ज्ञेतां तद्युद्धमभवत् कथं ।
 कीदृशश्चाभवद्रूपं तस्य धोरस्य रचसः । रथय कीदृशस्तस्य हयाः सर्वायुधानि च ।
 किम्प्राणा हयास्तस्य रथकेतुर्धनुस्तथा । कीदृशं वर्म वैरास्य शिरस्ताणश्च कीदृशं ।
 शृष्टस्त्वमेतदाचक्षुः कुशलो ह्यसि ब्रह्मण्य ।

॥ ब्रह्मण्य उवाच ॥ लोहिताक्षो महाकायस्त्रासाक्षी निर्णेतोदरः । जङ्घरोमा हरितस्तम्बः प्रदुर्कर्णो महाहनुः ।

आकर्णोद्धारितास्तस्य तोड्ण्डदंष्ट्रः कराववान् । सुहोर्षतामजिह्वैश्चो लम्बूः स्तूयनाविकः ।
 नीलाङ्गो लोहितयोर्वो गिरिवृक्षो भयङ्करः । महाकायो महाबाहुर्महाशोषो महाबलः ।
 विवृतः पश्यसर्षो विकटोद्गृह्णसिङ्कः । स्तूयस्त्रिभूडनाभिश्च शिथिलोपशयो महान् ।
 तथैव हस्ताभरणो महामायोऽङ्गदी तथा । उरसा धारयन्निष्क्रमशिमार्शो यथाऽपतलः ।
 तस्य हेममयश्चित्रं वज्ररूपकशोभितं । तोरणप्रतिमं शूयं किरोटं मूर्ध्निशोभितं ।
 कुण्डले बालस्तूर्योभे मालां हेममयीं शूमां । धारयन् विपुलं क्रांत्यं कवचञ्च महाप्रभं ।
 किङ्किणीयतनिर्घोषं रक्तध्वजपताकिनं । खड्गवर्षावमद्गङ्गं नभसाचं महारथं ।
 सर्वायुधबरोपेतमास्थितं ध्वजमालिनं । अष्टवक्रधमायुक्तं मेघगभीरानिलनं ।
 मत्तमातङ्गद्वया लोहिताक्षो विभीषणाः । कामवर्जजोपेता बलवन्तश्च ते हयाः ।
 सहनो राक्षसं धोरं सर्ववन्द्यो जितश्रमाः । विपुलाभिः घटोत्कचे प्रेषमाणा मुहुर्मुहुः ।

राक्षसोऽस्य विरूपाक्षः सुतो द्वीपास्यकुण्डले । रश्मिभिः सूर्यरश्मिभिः कञ्जपाह्वयायणे ।
 स तेन सहितस्तस्यावरणेन, यथा रविः । संभ्रमद्वयचक्षेण यथात्रिमंशतामहान् ।
 दिवस्पृक् समक्षकेतुः सन्दर्शयन् समुत्क्रित । रक्तोत्तमाङ्गः कन्यादेः प्रपन्नः परमभीषणः ।
 वायवाग्रनिनिर्घोषं दृढज्यमतिविचिपन् । व्यक्तं किष्कुपरीणाहं दादशारत्रिकाभुम्भं ।
 रथाक्षमात्रैरिषुभिः सन्धाः प्रच्छादयन् दिशः । तस्यां वीरापहारिण्यां निशया कर्षमभ्ययात् ।
 तस्य विचिपतयापरेणे विष्टभ्य तिष्ठतः । अश्रूयत धनुर्घोषो विस्फुल्लितमिवाग्नेः ।
 तेन विचालमानानि तव सैन्यानि भारत । समकम्पन्त सर्वैरणि मन्त्रैरिव महोर्मयैः ।
 तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य विरूपाक्षं विभीषणं । उतस्यस्यैव राधेयस्त्वरायां न्यवारयत् ।
 ततः कर्णेऽभ्ययादेन मल्लप्रक्षालनमनिकात् । मातङ्गमिव मातङ्गो घूर्ण्यभ इवर्षभं ।
 स सञ्जिपतस्तमुल्लस्योरासीद्विश्रान्तने । कर्षराक्षसोराजश्चिह्नश्रमरयोरेव ।
 तौ प्रगृह्य महाभोमे धनुषी भोमनिस्त्रणे । प्रच्छादयेतामन्यान् तत्तमाणौ महोषुभिः ।
 ततः पूर्वायतोत्सृष्टे, शरैः सञ्जतपर्वभिः । व्यदारयेतामन्यान् कोशे निर्भिद्य सर्वणी ।
 तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विषौ । रथशक्तिभिरन्योन्यं विप्रिखेष्टौ ततश्चतुः ।
 शंखैश्चक्षौ च शस्त्राणि सन्दधौ च सायकान् । ध्वस्तमाणौ शरत्रातिदुष्टेभ्यो च बभूवुः ।
 तौ शरचतस्र्याङ्गौ शोणितौघपरिमुतौ । विभ्रजन्तौ यथा वारिप्रखौ गेरिकाचौ ।
 तौ शरापविभ्रज्जौ निर्भिदन्तौ परस्परं । नाकम्पयेतामन्यान् यतमात्रौ महारथौ ।
 ततश्च तं निशामुद्धं चिरं सममिवाभवत् । प्राणयोदीयतोराजन् कर्षराक्षसोऽभ्युधे ।
 तस्य सन्दधतस्तीक्ष्णान् शरांश्चायकमलतः । धनुर्घोषेण विचलाः स्त्रे परे च तदाऽभवन् ।
 घटोत्कचं तदा कर्षो न विवेषयते नृप । प्रादुश्यते ततो दिव्यमलमलविदाम्बर ।
 कर्षेण सन्धितं दृष्ट्वा दिव्यमलं घटोत्कचः । प्रादुश्यते ततो मायां राक्षसीं राक्षसेश्वरः ।
 शूलपर्वतधारिण्यां शूलमुद्गरहस्तया । रचसां घोररूपाणां महत्या सैन्या हृतः ।
 समुद्यन्महाशस्त्रं दृष्ट्वा ते व्यथिता नृपाः । भूतान्तकमिवायान्तं कालदण्डोपाधारिणं ।
 घटोत्कचप्रभुकेन विहनादेन भोयिताः । प्रसुप्तवृगंजा भूषं विव्यथुश्च शराभ्रं ।
 ततोऽग्नद्विष्टिरत्युपा महत्यासीत् समन्ततः । अर्द्धराचाधिकवलेब्धिमुक्ता राक्षसेर्भृगं ।
 आयसानि च चक्राणि मुग्धशृङ्गाः शक्तिमतराः । तपन्यविरलाः शूलाः शतघ्न पट्टिशान्तया ।
 तमुपमतिरोद्भूतं दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः । पुन्नाय तव योधास्य व्यथिता विमदद्भुतः ।
 तत्रैकोऽक्षयवद्व्याघ्री कर्षो भानी न विव्यथे । व्यधमत् स शरैश्चांघां घटोत्कचविनिर्मितं ।
 मायान् निर्हन्तं दृष्ट्वा श्रमणान् स घटोत्कचः । विषमर्ष्यं शरान् घोरान् सुतपुत्रवधेयया ।
 तस्य अधिराभ्यक्षा मित्ता कर्षे महाहवे । विविग्धैर्दर्शो वाणाः संकुट्टा इव प्रवेगाः ।
 सुतपुत्रस्य संकुट्टा सपुहस्तः प्रतापवान् । घटोत्कचमतिक्रम्य विभेद द्रष्टुमि, शरैः ।

००५

०८१०

०५५

०८१०

०८१५

०८१०

घटोत्कचो विनिर्भिन्नः सुतपुत्रेण मयंसु । चक्रे दिव्यं बह्वारमेगृह्णाद्विधितो मयं ।

चुरान्तं बालस्यैवमे भणिरत्रविभ्रपितं । चित्तेपाधिरयः क्रुद्धो भैमसेनिर्जिघांसया ।

प्रविद्धमतिवेगेन विचिन्तं कथंसायकैः । अभाग्येनैव बद्धन्पक्षयोधमपतद्वि ।

घटोत्कचः सुमंक्रुद्धो दृष्ट्वा चक्रे निपातितं । कथं प्राञ्चादयदायैः स्वर्मानुचिति आह्वरं ।

सुतपुत्रस्त्वद्वान्ता रुद्रेभिर्भ्रष्टविक्रमः । घटोत्कचरथं द्रष्टुं हृदिदयामास पविमिः ।

घटोत्कचेन तु गदा गह्वरेमाह्वदां तदा । चित्रा धाम्य ग्रैयापि कथंभाभाहताऽपतत् ।

ततोऽन्तरीचमुत्पत्य कावमेघ इवोत्तदन् । प्रवर्ष्य नशाकायो द्रुमवर्षं नभस्तदात् ।

ततो मोंपाविने कर्णे भोमसेनपुतं दिवि । मागंणैरभिविधांघ घनं सूर्यं इवाग्निमिः ।

तस्य बर्षान् इयान् इवा बज्जिह्व मत्तथा रथं । अभ्यवर्षच्छरैः कथं पञ्चन्य इव दृष्टिमाम् ।

न तस्यादीदनिर्भिन्नं गात्रे शृङ्गुलमन्तरं । सोऽदृश्यत मुहूर्तेन यात्रिच्छनुस्त्रिंशो यया ।

न इयाव रथं तस्य न ध्वजे न घटोत्कचं । दृष्टवन्तः क्षममरे ग्रैधिनामिषेहतं ।

स तु कर्णस्य तद्विद्यमक्षमक्षेय ज्ञातयन् । मायायुद्धेन मायावी सुतपुत्रमयोधयत् ।

सोऽयोधयत्तदा कथं मायया साधनेन च । अलक्ष्यमाणानि दिवि शरजालानि बन्धतन् ।

भैमसेनिर्भंशार्मायो मायया कुरुषन्तम । विषंकारात्मनात्मानं मोहयन्निव भारत ।

स तु क्त्वा विरूपाणि वदन्मान्यश्रुमानि च । अप्रवृत्तं सुतपुत्रस्य दिव्यान्वक्षोपि वीर्यवान् ।

पुनर्यापि महाकायः बज्जिह्वः श्रतधारुणैः । इतयन्तो निरंस्थाः पतितः समदृश्यत ।

हन्तं तं मर्त्यमानाय प्रवेष्टुः कुरुपुङ्गवाः । अथ देहेनैवैरन्वेदिंसु बर्षास्तदृश्यत ।

पुनर्यापि महाकायः श्रतधोर्षः श्रतोदरः । व्यदृश्यत संहाराज मेनाक्र इव पथंतः ।

अद्भुतमात्रो भूत्वा च पुनरेव स राक्षसः । सागरैर्भरिवोदूतसिन्धुगूडमवर्तत ।

वृक्षार्थं दारयित्वा च पुनरपुन्यमज्जत । अदृश्यत तदा तत्र पुनरेवास्मिन्निन्यतः ।

सोऽवतोऽयं पुनस्तस्यैव रथं वैमपरिष्कृतं । चितिं यच्च दिग्भ्रष्टैव माधयाभेय दंष्ट्रितः ।

गत्वा कर्णरथाभ्यां विचलत्कुण्डलाननः । ग्राह वाक्त्रमक्षान्तः सुतपुत्रं विश्रामते ।

तिष्ठेदानीं क मे जीवन् सुतपुत्र गमिष्यसि । युद्धं ब्रह्मामहं तेन विनेद्यामि रणाजिरे ।

इत्युक्त्वा रोपतासारं रथः क्रूरपराक्रमं । उत्पेपाताभरीचक्ष महाव च सुविशरं ।

कर्णमभ्यहनचैव गजेन्द्रमित्रं केयरी । रथाधमावैरिपुभिरभ्यवर्षद्वोटोत्कचः ।

रयिनाम्यधमं कर्णं धारामिरिव तोयदः । शरदृष्टिश्च नं कर्णः दूराशत्रामगतायत् ।

दृष्ट्वा च विहतां मायां कर्णेन भरतधम । घटोत्कचस्ततो मायां समर्चान्ताहितः पुनः ।

सोऽभवद्भिरिरत्युषः शिखरैश्चरुषद्वटैः । श्रुतग्रायाविमुत्रनेत्रप्रखरुणैः महान् ।

तमश्चनचपप्रच्यं कर्णे दृष्ट्वा महोधरं । प्रपातैरायुधान्युपाधुदहन्तं न चुचुमे ।

क्षयजित ततः कर्णे दिव्यमक्षमुदैरयत् । ततः सोऽक्षेय भैलेजो विचित्रो वै द्यनयत् ।

ततः स तोयदो भूत्वा नीलः स्रग्ध्रायुधो दिवि । अस्मदृष्टिभिरत्युक्तः सुतपुत्रमवाकिरत् ।
 अथ सन्ध्या वायव्यमस्तमस्तविदाम्बरः । अथमत्कालमेषं तं कर्णो वैकर्त्तव्यो हृष ।
 समार्णवगणैः कर्णो दिग्गः प्रच्छाद्य सर्वशः । जधानास्ते महाराज घटोत्कचसमीरितं ।
 ततः प्रहृष्ट समरे भैमचेनिर्महाबलः । प्रीवुस्तुको महामायां कर्णम्यति महारथं ।
 ॥ दृष्ट्वा पुनरायानं रथेन रथिनाम्बरं । घटोत्कचमर्षभान् राचसैर्बलैर्भूतं ।
 सिद्धदाहू उद्धू भैमं तमातङ्गविक्रमैः । गजस्यैव रथस्यैव वाजिपृष्ठगतैस्तथा ।
 नानाग्रस्तधरेर्घोरैर्नागाकृक्वभृषैः । हृतं घटोत्कचं क्रूरैर्महद्भिर्विजृम्भितं ।
 दृष्ट्वा कर्णो महेष्वाधो योधयामास राचवं । घटोत्कचस्ततः कर्णं विद्धा पक्षभिराग्नेः ।
 ननाद भैरवं नादं भीषयन् सर्वपापिबान् । भूयश्चास्त्रविकेनाथ समार्णवगणं महत् ।
 कर्णहस्तस्थितश्चापं चिच्छेदाहू घटोत्कचः । अथान्धनुरादाय वृद्धभारसहं महत् ।
 विचकषं बलात् कर्णं दम्भापुधमिवोच्छ्रितं । ततः कर्णो महाराज प्रिययामास शयकान् ।
 सुवर्णपुष्पाब्जचुम्बान् खचराण्यचिवान् प्रति । तद्वाणैरर्दितं यूयं रचवं पीनवधवा ।
 विह्वेनेवाहितं वन्यं गजानामाकुलं कुलं । विधम्य राचवान्वाणैः शयस्ततः गजान् विभुः ।
 ददाह भगवान् बह्निभूतानो व पुगचये सि बला राचवीर्येणां मुमुभे सुतनन्दनः ।
 पुरेव चिपुरं दग्धां दिवि देहो महेश्वरः । तेपु राजसहस्रेषु पाण्डवेषु मारिष ।
 भैमं निरोचिषुमपि कस्यिच्छकोति पार्थिव । अथे घटोत्कचाद्गजान् राचवेष्टान्ग्राहयत् ।
 भोमवीर्यबलीपेतात् कुहूदैवसुतादिव । तस्य कुहूदा नेत्राभ्यां पावकः समजायत ।
 महोष्काभ्यां यथा राजन् पार्थिवः खेहविन्द्वः । तत्वं तमेन संहृत्य पन्दुर्य दग्धनच्छद ।
 रघमास्याय ॥ पुनर्माधया निश्चितं ततः । पुनर्गजनिर्भैरवैः पिशाचवदमैः खैरः ।
 पं सुतममव्रीत् कुहूः सुतपुत्राय मां वहीं स यथै पोदकूपेण रथेन रथिनाम्बरः ।
 देरथं सुतपुत्रेण पुनरेव विश्रम्यते । स चिषेप पुनः कुहूः सुतपुत्राय राचसः ।
 अष्टचक्रा महोपोरामगर्भो बह्निनिर्गता । तामवमुत्थ वपाह कर्णो न्यस्य रथे धनुः ।
 चिषेप ये मां तथैव पन्द्वमात् भोऽवपुत्रे । शयस्ततः पञ्चनं यानं भस्म कृत्वा महाप्रभा ।
 विवेग वधुषां भिला सुगन्धर्व विचित्रियुः । कर्णश्च सर्वभूतानि पूजयामासुरक्षया ।
 पदवमुत्थ नपाह देवघटा महामर्गो । एवं कृत्वा रणे कर्णं आदरोह रथं पुनः ।
 ततो मुमोचं विप्रिषाण् सुतपुत्रः परन्तपः । अथकं कर्णमन्येन सर्वभूतेषु मानद ।
 पदकर्पातदा खर्गः पशूमेभीमदर्शने । स हन्यमानो गारावैधाराभिरिव पथैतः ।
 गन्धर्वमगराकारः पुनरन्तरधीयत । एवं स वै महाकथो मापया साधवेन च ।
 अस्त्राणि तानि दद्यामि जय न चिपुत्रदहः । निहन्त्याभेद्येधेषु मापया तेन रघवा ।
 पदपान्ततः कर्णस्तस्य प्रत्योपाधयत् । ततः कुहूः महाराज भैमचेनिर्महाबलः ।

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

१८६

चकार बद्धधात्मानं भीषयाणो महारथान् । ततो दिग्भ्यः समापेतुः सिंहव्याघ्रतरुचः ।
 अग्निज्ज्ञास्य भुजगा विहगाद्याण्योमुखाः । आकीर्ण्यमाणो विशिखैः कर्णेषापच्युतोः शरैः ।
 मगराजसमप्रचक्षतेवान्तरधीयत । राक्षसाश्च पिशाचाश्च यातुधानास्तथैव च ।
 शालाट्टकाश्च बहवो ट्टकाश्च विक्रान्तनाः । ते कर्णं मलयियन्त, सर्वतः समुपाद्भवन् ।
 अथैनं वारिभद्राभिस्तापयाश्चकिरे तदा । उद्यतेर्बलमिधैरैरायुधैः शोषितोचितैः ।
 तेषामनेकैरेकैः कर्णो विव्याध चाग्नौ । प्रतिहन्य तु तां मायां दिव्येनाख्येय । राक्षसैः ।
 आजघ्नान हयान् घोरान् शरैः सन्नतपर्वभिः । ते भग्ना विहताङ्गाश्च क्षिप्रशस्त्राश्च आयकैः ।
 बद्धधामन्वपद्यन् पश्यतस्तस्य रक्षसः । स भग्नमायो वैजिन्मि, कर्णं वैकर्तनं ततः ।
 एष ते विन्दे नृत्यमित्युक्ताङ्गान्तरधीयत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वे षष्ठोऽध्यायः ॥ १०६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिंस्तथा वसन्तानि कर्णराक्षसयोर्महोदधे । अत्रायुधो राक्षसेन्द्रो बोर्यशमभ्यवर्तत ।
 महत्या वैनया युक्तः सुयोधनमुपागमन् । राक्षसाणां विरूपाणां सहस्रैः परिवारितः ।
 जगत्पथैर्वीरैः पूर्ववैरमनुसरन् । तस्य ज्ञातिर्हि विक्रान्तो ब्राह्मणोऽपि यो हतः ।
 किर्मीरश्च महातेजा हिजिम्बश्च तथा सखा । स दीर्घकालाद्युषितं पूर्ववैरमनुसरन् ।
 विज्ञाप्यैतस्त्रिषादुद्धं जिघांसुर्भीममाहवे । स मत्त एव मातङ्गः संकुट्ट इव चोरिण ।
 दुर्ध्याधनमिदं वाक्यमब्रवीद्युद्धवासपः । विदितं ते महाराज यथा भीमेन राक्षसः ।
 हिजिम्बश्चकिर्मीरा निहता मम बान्धवाः । परामर्षश्च कन्याया हिजिम्बायाः स्तुतः पुरा ।
 किमन्यद्वाक्षयान्यामस्मांश्च परिभूय ह । तमहं वगणं राजन् सवाजिरघकुञ्जर ।
 वैजिन्मिश्च सहामात्यं वन्तुमभ्यागतः स्वयं । अथ कुन्तीसुतान् धर्म्यान् बाधदेवपुरोगमान् ।
 हत्वा सप्तचपिष्यामि सर्वैरनुचरैः सह । निवारय सर्वं सर्वं वयं योत्स्यामि पाण्डवान् ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मो दुर्ध्याधनस्तदा । प्रतियद्वाभग्नोदाह्यं भ्रातृभिः परिवारितः ।
 स्मां पुरस्कृत्य वगणं वयं योत्स्यामहे परान् । नहि वैरात्मममस्य स्थास्त्वन्ति मम वैनिकाः ।
 स्वमस्त्विति राजानमुक्त्वा राक्षसपुङ्गवः । अभयात्परितो भीमं सहितं पुरुषादकै ।
 दीप्यमानेन वपुषा रयेनादित्यवर्णशः । तादृग्भवेव राजेन्द्र यादृग्भवेन घटोत्कचः ।
 तस्याप्यतुल्यनिधीषो बद्धतोरणचित्रितः । कक्षचर्मावनहृद्वाङ्मो नम्रमात्रो महारथः ।
 तस्यापि तुरगा, शोभं हस्तिकायाः खरस्वराः । शतं युक्ता महाकाया मांसमोषितभोजनाः ।
 तस्यापि रथनिधीषो महाभेधरवोपमः । तस्यापि सुमहत्पापं दृढजं वज्रवन्तं ।
 तस्याप्यवसमा बाणा ह्यक्षपुङ्गा, शिलाश्रिताः । शोषिण योरो महाबाहुर्धैर्यैव स घटोत्कचः ।
 तस्यापि गोमायुपलाभिगुप्तो यश्चक्रे केशज्वलकान्तनुम् । स चापि रूपेण घटोत्कचश्च श्रीमत्तमो व्याकुलदोषितायः ।
 दीप्तदंष्ट्रो दीप्तकिरीटमालो बद्धखगुण्ठोपनिबद्धखड्गः । गदो भुगण्डो मुखो हलो च शरावली धारयतुश्चर्या ।

रथेन तेनागलवर्षेया तदा विद्रावयन् पाण्डववाहिनीं तां । रराज सङ्घे परिवर्त्तमानो विद्युत्प्रभातो मेघ इवान्तरीक्षे ।
ते चापि र्ध्वं प्रवरा नरेन्द्रा महाबला वैर्षीण्यस्मिण्यथ । वर्षासिता युयुधुत्वा राजन् समन्ततः पाण्डवबोधमोराः ॥ १७५ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचपर्वण्यणि अत्रोयुधयुद्धे सप्तसप्तत्यधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमागतमभिप्रेत्य भीमकर्षाणमाहवे । हर्षमाधारयासक्तुः कुरवः सर्वे खते ।

तथैव तव पुत्रास्ते दुर्व्याघनेपुरांगमाः । अश्वतोऽश्वमावाद्य तत्तुकांमा ह्वाणव ।

पुनर्जातमिवात्मानं मन्वानाः पार्थिवोसदा । अत्रायुधं राक्षसेन्द्रं स्वाग्नेनाभ्यपूजयेन् ।

तस्मिंस्त्वमानुषे दुष्टे वर्त्तमाने भद्रावहे । कर्णराक्षसेयोनं न दाहयेत्प्रतिदग्धम् ।

उपप्रेक्षन् पाञ्चालाः सयमानाः सराजकाः । तथैव तावका राजन् रक्षमाणस्ततस्ततः ।

चुक्रुर्ज्वलदमोति द्रोणद्रोणिरुपादयः । तत्कर्म दृष्ट्वा सभान्ता हैडिम्बस्य रणाग्रिरे ।

सर्वेमाविग्रमभवत् क्षात्राभूतमचेतनं । तव सैन्यं महारराज निराशं कर्णजीविते ।

दुर्व्याधनस्तु सन्प्रेत्य कर्णेमात्तं पराङ्गतं । अत्रायुधं राक्षसेन्द्रमाह्वयेदमयाग्रिणम् ।

स्य वैकर्त्तनः कर्णो हैडिम्बेन समागतः । कुर्वते कर्षं सुमहद्यद्व्यापयिकं मृधे ।

यश्चेतान् पाथिवान् गृह्णान् निहतान् भैमसेनिना । नामाग्रजैरभिहतान् पादपांनिव दग्धिना ।

तवैव भागः समरे राजसभे भया कृतः । तवैवानुमते धीर तं विकल्प्य निवर्हय ।

पुरा वैकर्त्तनं कर्णेमेव पाथी घटोत्कचः । मायाबलमुपाश्रित्य माह्वयाच्छ्वकुर्यण ।

खभुक्तः स राजा तु राक्षसजीविकमः । तथेत्युक्त्वा महाबाहुर्घटोत्कचमुपाद्रवत् ।

ततः कर्षं समुत्सृज्य भैमसेनिरपि प्रभो । प्रत्यभिचमुपायान् माह्वयामास मार्गणैः ।

ततः समभवद्युद्धं क्रुद्धयोरारक्षसेयोः । मलयोष्मिताहेतोर्दिपुणेरिव कान्ते ।

राक्षसादिप्रमुक्तं कर्णोऽपि रथिगान्तरः । अभ्यद्रवद्भीमसेनं रथेनादित्यवर्षेया ।

तमायान्तमनादृत्य दृष्ट्वा यस्तं घटोत्कचं । अत्रायुधेन समरे विहेनैव गन्तव्यंति ।

रथेनादित्यवपुषा भीमः प्रहरतान्वरः । किरन् गुरौघान् प्रयथावत्त्रायुधरक्षेभ्यति ।

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य स तदालायुधः प्रभो । घटोत्कचं समुत्सृज्य भीमसेनं ततोऽभ्यधात् ।

तं भीमः सहसाभ्येत्य राक्षसान्तकरः प्रभो । सगणं राक्षसेन्द्रं शरवैरैरवाकिरत् ।

तथैवालायुधो राजन्किंत्वा धौतरजिह्वागैः । अभ्यवर्षत कौन्तेय पुनः पुनररिन्दमः ।

तथा ते राक्षसाः सर्वे भीमसेनमुपाद्रवन् । नानाप्रहरणा भीमास्त्वस्तुतानां जयेषिणो ।

अ तासमानो ऋषभिर्भीमसेनो महाबलः । पञ्चभिः पञ्चभिः सभौहानविर्थाच्छितेः शरैः ।

ते युध्यमाना भीमेन राक्षसाः क्रूरबुद्धयः । विनेदुय महानादान् दुद्रुवुष दिभो दम् ।

तोष्ठास्यमाना भीमेन दृष्ट्वा रक्षो महाबलं । अभिदुद्राववेगेन शरैरेवमवाकिरत् ।

तं भीमसेनः समरे तीक्ष्णपिरेषिणश्चरैः । अत्रायुधस्तप्तस्तोषान् भीमेन विप्रिखायणे ।

प्रिच्छेद कांसित् समरे सरया कांसिदधरीत् । स ते दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं भीमो भीमपराक्रमः ।

गदाश्चिषेव वेगेन वज्रपातोपमां तदा । मामापतन्तीं वेगेन गदां त्वासाकुलो तनः ।
 गदया ताडयामास सा गदाभीममाद्रवत् । स राक्षसेन्द्रः कौन्तेयः शरवैर्नृवाकिरन् ।
 तानप्यस्याकरोम्राघावाघघो निमित्तैः शरैः । ते चापि राक्षसाः सर्वे सैनिका भीमरूपिणः ।
 शासनाद्राक्षसेन्द्रस्य निजपुत्रस्य कुञ्जरान् । पाञ्चाक्षाः सञ्जयाश्चैव वाजिनः परमद्विपाः ।
 न शान्तिं लेभिरं तत्र राक्षसेभ्यःपीडिताः । तं दृष्ट्वा तु महाघोरं वर्तमानं महाहर्षं ।
 अत्रवीत् पुत्रपत्न्यौ घनञ्चयमिदं वच । पश्य भीमं महाबाहो राक्षसेश्वरमहत् ।
 पदमस्थानुगच्छ त्वं मा विचारय पाण्डव । दृष्ट्वा तु शिखण्डो च युधामन्युत्तमो जयौ ।
 सहितौ श्लेषदेवाय कथं यान्ति महारथः । नकुलः सहदेवश्च युधामन्युश्च वीर्यावान् ।
 इतरावाचान् प्रभुः शासनात्तत्र पाण्डव । त्वमपीमां महाबाहो चमून् श्रोणपुरस्तात् ।
 वारयस्व महाबाहो महद्भि भयमागतं । स्वमुने तु कृष्णेन यथोद्दिष्टा रथोत्तमाः ।
 अयुधैर्कर्तव्यं कथं राक्षसांश्चेतराक्षसे । अथ पूर्वार्थतोऽकृष्टे शरैराग्नौ विषोपमैः ।
 धनुषिच्छेद भीमस्य राक्षसेन्द्रः मत्तापवान् । हयाश्चैव म्रितैर्बावैः शारयिष्य महाबलः ।
 लघान् मिषतः पक्षे भीमघेनस्य भारत । योऽवतीर्य रथोपस्थाद्वृत्तायो हतवारयि ।
 तस्मै मुग्धं गदां घोराम् विषघोस्तुषर्षं ह । ततस्तं भीमनिर्घातामापतन्तीं महागदाम् ।
 गदया राक्षसो घोरौ निजघान् ननाद च । तद्दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य घोरं कथं भयावहं ।
 भीमघेनः प्रचष्टात्मा गदामुघां परान्द्रवत् । तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं नररक्षसोः ।
 गदानिपातसंग्रहेभुवं कल्पयतो ध्रुवं । गदाविमुक्तौ तौ भूयः समासाधेतरतरं ।
 मुष्टिभिर्वज्रसंग्रहेरन्यान्यमभिजग्रतुः । रथकैर्युगैरश्वैरधिष्ठानैरुपस्करोः ।
 यथावधमुपादाय तौ जम्भतरमर्षणौ । तौ विहरन्तौ बधिरं समासाधेतरतरं ।
 भक्ताविव महानागैः चरुषाते परस्परं । तदपम्यद्दृष्ट्वोक्तेः पाण्डवानां हिते रतः ।
 स भीमघेनरचार्यं वैजिभिं प्रत्युषादयत् ।
 इति श्रीमहाभारते श्लोकपूर्वणि घटोत्कचवधपूर्वणि अलायुधयुद्धे अष्टमस्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १७८ ॥
 ॥ अञ्जय उवाच ॥ कन्दुश्रु भीमं समरे रक्षसा यत्समन्तिकात् । बासुदेवोऽत्रोदात्तं घटोत्कचमिदं ततं ।
 पश्य भीमं महाबाहो रक्षसा यत्समाहवे । पश्यतां सर्वैर्वैद्यानां तत्र चैव महापुने ।
 स कथं त्वं समुत्सृज्य राक्षसेन्द्रमलायुधं । जहि सिधं महाबाहो पश्यान् कथं बधिष्यसि ।
 स वार्ष्णेयवचः श्रुत्वा कर्णमुत्सृज्य वीर्यवान् । युयुधे राक्षसेन्द्रस्य सकथाया घटोत्कचः ।
 तयोस्तु तुमुलं युद्धं बभूव निजि रक्षसोः । अलायुधस्य वैशेषं वैजिमस्य च भारत ।
 अलायुधस्य योधांस्तु राक्षसान् चारदश्रमान् । वेगेनापततः शूरास्तु प्रत्यक्षीतवरायमान् ।
 आत्तायुधः सुशकुद्धः युयुधानो महारथः । नकुलः सहदेवश्च विभिदुर्मिषितेः शरैः ।
 सर्वोप्य समरे राजन् किरौटी चक्षिपथंभान् । परिचिषेव भीमकुः सन्धेनः प्रक्षिपन् शूरात् ।

कर्णस्य समरे राजन् यद्वावयत पायिवान् । दृष्टुष्वग्निष्वग्निपादीन् पाद्यालोभां महान्धवान् ।
 तान् बध्यमानान् दृष्ट्वा तु भीमो भीमपराक्रमः । अभयान्तरितः कर्णं विमिश्रान् विकिरण्ये ।
 ततस्तोऽप्यायमुहंवा राक्षसाम् यत्र स्रुतजः । नकुलः सहदेवस्य मातृकियं महारथः ।
 ते कर्णं योधयामासुः पाद्यात्वा द्रोणमेव ॥ । अलायुधस्तु संकुद्धो घटोत्कचमरिन्दमं ।
 परिधेनातिक्रामेन ताडयामास मूर्ध्नि । स तु तेन प्रहारेण भीममेनिर्महाबलः ।
 दंष्ट्रान्मूर्च्छादृतात्मानं क्षमयामास वीर्यवान् । ततो दीप्ताग्निष्वह्वाणां प्रतघण्टामलङ्कृतं ।
 चित्रेण समरे तस्मै गदां काञ्चनभूषणं । सा हयान् सारथिश्चास्य रथश्चास्य महासैनं ।
 चूर्णयामास वेगेन निस्सृष्टा भीमकर्मणा । स भग्नहयचक्राचादिशोषे ध्वजकूबरान् ।
 डेत्यपात राधान् कर्णं मायामोक्षाय राक्षसीं । स समान्याय माघान् तु वर्षं रुधिरं यज्ज ।
 विद्युद्भिन्नाजितघ्नाभोक्तिमिराभ्राकुलं नेभः । ततो वज्रनिपाताय साग्निसैनयित्रिवः ।
 महांस्यटचटाशब्दस्तथासोऽद्भि महाहवे । तां प्रेक्ष्य विहिता मायां राक्षसो राक्षसेन तु ।
 जडं मुपेत्य दैजिनिष्ठां मायां माघयाऽवधीत् । सोऽभिवीक्ष्य हतां मायां मायावी माययैव ह ।
 अस्मवर्षं स्रुतमुलं विमर्शजं घटोत्कचे । अस्मवर्षं स तद्द्वारं प्रवेष्टुं वीर्यवान् ।
 दिक्षु विध्वंसयामास तदङ्गुलमिवाभवत् । ततो नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतां ।
 आघधे, परिधे, शूलैर्गदामुषलमुद्गरैः । पिनाकैः कारवाजैश्च तोमरप्रासकर्मणैः ।
 गाराचैर्निमित्तैर्भक्तैः प्ररुचकैः परशुधैः । अयोगुडैर्मिन्दिपालैर्गोम्रीषैर्लूखलैरपि ।
 उत्पाप्य च महाशस्त्रैर्विविधैर्जगतीरुहैः । शमीपीलुकरीरेभ्यश्चपकैश्चैव भारत ।
 द्रुदीवदरीभिश्च कोविदारैश्च पुष्पितैः । पलाशैररिन्दैश्च श्वन्त्योधपिण्डैः ।
 महद्भिः संशुभे तस्मिन्नन्योन्यमभिजग्रतुः । विविधैः पद्मैतायैश्च नानाधातुभिराचितैः ।
 तेषां शब्दा महाकाशीदृक्षाणां भिद्यतामिव । युद्धे तन्नामवहोरं भैरवसायुधयोर्नृप ।
 हरीश्वरोर्धवा राजन् बालिसुयोधयोः पुरा । तौ युध्ये विविधैर्धैरैरायुधैर्विभिन्नैस्तथा ।
 प्रगृह्य निमित्तौ खट्वावन्त्योन्यमभिजग्रतुः । तावन्त्योन्यमभिद्रुत्य केशेभ्य सुमहाबलौ ।
 प्रभिन्नगात्रौ प्रेक्षदं सन्धुवाते जगन्धिप । रुधिरस्य महाकायावभिदृष्टाविवामुदे ।
 अर्थाभिपत्य वेगेन समुद्गम्य च राक्षसं । बलेनाचिरं दैजिनिष्ठां कर्णां शिरो महत् ।
 सोऽपहत्य शिरस्तस्य कुण्डलाभ्यां विक्षपितं । ततः स्रुतमुलं मादं ननाद सुमहाबलः ।
 हतं दृष्ट्वा महाकायं बकज्जातिमरिन्दमं । मांसांसाः पाण्डवायैव सिंहनादान् विनेदिरौ ।
 ततो मेरीचदृक्षाणां शब्दानामपुनानि च । अनादंयन् पाण्डवेदास्त्रिचचसि पातिते ।
 अतीव मा निगमेषां दभूव विजयावहा । विस्रोतमाना विषभौ समन्ताद्दोषमालिनी ।
 अलायुधस्तु शिरो भीममेनिर्महाबलः । दुर्योधनस्य प्रमुखे चित्रेण गतचेतसः ।
 अथ दुर्योधनो दृष्ट्वा हतं वीरं सलायुधं । बभूव परमे दिग्गः सह संन्येन भारत ।

८०५

८०६

८०७

८०८

८०९

रतसे ।

सम्भूतः ।

पञ्च

पश्यन्नाम.

कृपा सधुषवाक्षयाधी सञ्चादिमा व्यावृणादाजाल । न व कास्यपदुश्रयत मृत तमाभूत वायकरन्तराचि ।

नचाददानो नेच सन्धधनो न चेपुधी सुश्रमानः कराये । अश्रुश्रुदे लाघात् सतपुत्त । सर्वं वीणश्चाददानोऽन्तरीचं ।
ततो मायां विदितामन्तरीचे घोरं भीमं राक्षसं दारुणेन । तं पश्यामो-लोहितभ्रमकायां देदीप्यन्तीमग्निमिक्षा
मिवोपां ।

ततस्ततो विद्युत् प्रादुरासन्नुक्ताद्यापि अलिताः कौरवैश्च । घोपयासां प्रादुरासीत् सुघोरः सहस्रशो नदतां दुर्म्ह
भीमां ।

ततः शराः प्रापन् रक्षपुङ्खाः शस्त्राः प्रापन् मुसलान्यायुधानि । परवधासौलघ्यात् य खट्वाः प्रदीप्तायाः महिमास्त
भरात् ।

मयूखिनः परिचा लोहबद्धा गदाशिवाः मितधाराश्च शूलाः । मुखा गदा हेमपद्मवगद्गाः शतव्रजश्च प्रादुरासन् समन्तात् ।

महाशिलायापतस्तत्र तत्र सहस्रशः सायनयस्त्र वज्राः । चक्राणि चानेकव्रतचक्राणि प्रादुर्भूतज्वलनप्रभाणि ।
तां शक्तिपाशादिपरवधानां प्रापद्भिश्चाग्निमुद्ररायां । दृष्टिं विमलां अलितां पतन्तीं कर्णः शरीरैर्न शशाकं हन्तुं ।
शराहतानां पततां हर्षानां वज्राहतानाञ्च महागजानां । वज्राहतानाञ्च महारथानां महाजिनादः पततां बभूव ।
प्रतीपनामाविधमल्लपातैर्घटौक्तकेनाभिरतं यमकान् । दैव्यौघं तदवमारुमावीज्जावर्तमानं ददृशे भ्रमन्तम् ।

हाहाहन्तं सन्निवर्तमानं संलोकमानञ्च विपक्षरूपं । ते चार्यभावात् पुत्रवप्रवीराः पराङ्मुखा न बभूवुः सदानां ।
तां राक्षसं घोरतरां सुभीमां दृष्टिं महाभक्षमघो पतन्तीं । दृष्ट्वा सौधांश्च निपात्यमानां महद्भयं तत्र पुंस्तान् विवेक ।
मिवाद्य वैशानरदीप्तजिह्वाः सुभीमनादाः शतशो नदन्तीः । रघोगणासद्वैतयाभिविद्युत् नरेन्द्रयोधा व्यथिता बभूवुः ।
ते दीप्तजिह्वाननोत्प्लवङ्गा विभीषणाः शैलनिकाशकायाः । भभोगताः शक्तिविषक्तहस्ता मेघा व्यमुञ्चन्निव वृष्टिमुपां ।
तैराहवासे शरशक्तिमूलेगन्दाभिर्यैः परिघैश्च क्षीरैः । वयैः पिनाकेरग्निस्रवैश्चकैः शतव्रजा मथिताश्च पेतुः ।
शूलांश्च द्रुपङ्कामगुहाः शतव्रजः स्यूषाश्च कार्पासवपट्टनद्गाः । अवाकिरंस्तत्र पुत्रस्य सेनां ततो रौद्रं कथलं प्रादुरासीत् ।
विभीषणा विहतेवत्तमाद्वैः समश्राज्जाः मेरते तत्र शूराः । ह्विता हवाः कुञ्जरायावभगाः सङ्घर्षिताश्चैव रथा मिलाभिः ।
सर्वं महच्छरवर्षं मृजन्तसे पातुधाना भुवि घोररूपाः । मायाः सृष्टास्तत्र घटौक्तकेन नामुञ्चन् वै घातमानं न भीतं ।
तस्मिन् दूरे कुवपीरावमर्दं कालाकुष्ठे छत्रियाणामभवे । ते वै भगाः सहस्रा व्यद्वन्त तत्ताकोशन् कौरवाः सर्वे एव ।
पलायन्तं कौरवा नैतदस्ति क्षेत्रा देवा श्रन्ति नः पाण्डवोप । तथो तेषां मर्यतां भारतानां न ह्य क्षीपस्तत्र यम
करिष्ये ।

तस्मिन् संकन्दे तुमुचे वर्तमाने सैन्ये मयि लीयमाने कुरूणां । शनीकानां प्रविभागे प्रकाशे न श्लाघन्ते कुरवो नेतरे वै ।
निर्मयिन्द्रे विद्वेधे घोररूपे सर्वादिभ्यः प्रेवमाणाय शून्याः । तां शस्त्रदृष्टिं सहसा ग्राहमानं कण्ठेकं तत्र राजघपश्यन् ।
ततो वाणैराहणेदन्तरीचं दिव्यां मायां घोषयथाचमस । क्षीमान् कुर्वन् दुष्कराचार्यकथं नेवामुञ्चन् संयुगे सतपुत्त ।
ततो भीताः समुदैक्षन् कर्णं राजान् सर्वे सैन्या वादिकाश्च । अश्वेभ्योऽपुन्यन्तोऽप्यु रश्मौ धंपयन्तो वै विजयं रा
जमस्य ।

तेनाकुप्यं चक्रपुका शतशो यमं सर्वं यत्पुण्ड्रियान् जघान । ते जानुभिर्जगतीमन्वपदन् गतासवो निर्हृशनाधि
जिह्वाः ।

ततो हताश्वद्वंद्वं यानादन्तर्धनाः कुरुषु प्रदत्तम् । दिव्यं चास्त्रं मायया बध्यमाने नैवामुष्मिन्नायन् प्राप्तकार्धम् ।
ततोऽमुषम् कौरवाः सर्वं एव कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाश्च मायां । मत्वा रंधो जहि कर्णाश्च त्वं मय्यन्येते कुरवो
धान्तराष्ट्राः ।

करिष्यतः किञ्च नो भीमपाथो तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे । धो नः सङ्ग्रामोद्धाररूपाद्भि मुञ्चस्व नः पाथान् योऽस्मिन्
संयुगेषु ।

तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं मत्वा जहि त्वं दत्तया वासवेन । मां कौरवाः सर्वं एवेन्द्रकन्या रात्रियुद्धे कर्णं नेष्टुं
बधोधाः ।

अबध्यमाने राक्षसे वै निशीथे दृष्ट्वा राजस्तासमानं वतश्च । ममृत् क्षुला निनदं कौरवाणां मतिं दध्रे शक्तिमोघाय
कर्णः ।

य वै क्रुद्धः सिंहस्वात्मवर्षं नामपयत् प्रतिधातं रणेऽथै । शक्तिं श्रेष्ठं वैजयन्तीमजय्यां समाददे तस्य बधक्षिणीपुंः ।
याऽथै राजसिंहिता वर्षपूगान् बधायाजोऽस्तता पाण्डवश्च । धां वै प्रादात् सुतपुत्राय शक्रः शक्तिं श्रेष्ठं कुण्डलाभ्यां
निनाय ।

तां वै घोरां सेविहानां प्रदीपं पार्थिव्युक्तामन्तकक्षीकजिह्वां । श्रेष्ठोऽस्वधारं अवतमानामिबोधां वैकर्तनः प्राहिणे
द्राक्षवाय ।

सामुक्तमो परकायापहन्तो दृष्ट्वा सेतुर्व्याकुलं स्त्रां ज्वलन्तीं । भीतं रच सम्यदुद्धारं राजन् कृत्वात्मानं विन्ध्यपाद
प्रमाणं ।

दृष्ट्वा शक्तिं कर्णयाकृन्तरत्वां नेदुर्भूतान्यनरीचे नरेन्द्र । बधुव्यातास्तुमुखाद्यापि राजन् बधिधाता चाग्रनिर्गा अगाम । १९०
या तां मायां भक्ष्य कृत्वा ज्वलन्तीं भिक्षा गाढं हृदयं राक्षसश्च । जज्ञे ययौ दीप्यमाना निद्रायां नवबाणामन्तराष्ट्रा
विवेश ।

पुष्टा चिन्तित्विधिं, यथापूगैर्दिव्यैर्विराचैर्भानुपेय । नदसादान् विविधान् नैरवांश्च प्राणानिष्टां स्वाजितः शक्र
मत्वा ।

हृदयान्चिन्मद्ययैरूपं चकाराथैः कर्णं प्रपुनराय । तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिसमयां यमौ राजन् प्रैवभेध
प्रकाशः ।

य तद्रूपं भैरवं भीमकर्षा भीमं कृत्वा भीमवेनि पयात । हतोऽप्येवं तव सैन्यकदम्बं यथोपयत् स्वेन देहेन राजन् ।
पतद्रश्च, स्वेन कायेन त्वं ममिप्रमाणेन विवृष्टा य । प्रियं कुर्वन् पाण्डवानां गतासुः प्रोहिणीं तव दध्रे अघान् । १९१
मतो मियाः प्राणदन् सिंहनादैः शृङ्गा भेद्या मुरजायानकाय । दग्धा मायां निहतं राक्षसश्च दृष्ट्वा शृङ्गाः प्राणदन्
कौरवेयाः ।

ततः कर्णं कुरुभिः पूज्यमानो यथा शक्रो वृक्षवधे महद्भिः । अन्धकदन्तव पुत्रश्च धानं दृष्ट्वापि प्राविशत् तत्
क्षेत्रम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि घटोत्कचवधे श्रीवीर्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ वञ्चय उवाच ॥ हेहिम् नहतं दृष्ट्वा विकीर्षमित्त पर्वतः । वभ्रुः पाण्डवा सर्वं शोकवाप्याकुलेक्षणाः ।
वासुदेवस्तु हर्षेण महताऽभिपरिभुतः । मनाद बिहनादेन यथयन्निर्वपाण्डवान् ।

विनय च महानादं परिस्वजत पाण्डवं । स विनयमहानादमभीपून् सन्निपत्य च ।

नैनर्त्तं हर्षमधीतो वातोद्भूत इव द्रुमः । ततः परिस्वज्य पुनः पार्थमास्त्रोच्चं चापकृतम् ।

रथोपस्थगतो धीमान् प्राणदत् पुनरभ्युतः । प्रहर्षं तस्य तं श्रान्ता केवलस्य धनञ्जय ।

अङ्गैर्नोऽप्याप्रवेष्टा जगति चष्टमना इव । अतिहर्षोऽयमस्थाने तवाद्य मधुसूदनम् ।

शोकस्थाने परे प्राप्ते हेहिमस्य वधेन तु । विमुखाणि तु सैन्यानि हतं दृष्ट्वा घटोत्कर्षः ।

वयोश्च भृशमुदिष्टा वैहिमस्य निपातनात् । नैतत्कारणमस्य हि भविष्यति जनार्दनम् ।

तद्य श्वं मे दृष्टः सत्यं सत्यवताम्बर । यदेतस्य रहस्यन्ते वक्रमुहं स्मरिन्दमम् ।

वैर्यस्य वैरतं ब्रूषि तमद्य मधुसूदनम् । समुद्रखेव चक्षोभो मेरोरिव शिखरं ।

तथैतस्मात्पर्वे मन्ये तव कर्म जगद्गणैः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अतिहर्षमिमे प्राप्ते दृष्टुं मे त्वं धनञ्जय । अतीव मनसः सद्यः प्रसादकरगुप्तमम् ।

अर्त्तिं घटोत्कर्षेणैवैवार्थं यमिला महापुते । कर्णे निहतमेवाजौ बिद्धि सद्यो धनञ्जय ।

अर्त्तिहस्तं पुनः कर्णे न लोकेऽसि पुमानिह । यः शनमभितल्लिष्टेत् कार्तिकेयमिवाहवे ।

दिष्ट्याऽपनीतकवचो दिष्ट्याऽपहतकुण्डलः । दिष्ट्या विध्वंसिता अक्षिरभोपक्ष घटोत्कर्षे ।

यदि हि स्यात् सकवचस्तथैव स्यात् सकुण्डलः । सामरानपि लोकांस्त्रोनेन कर्णे जघेदभी ।

वासवो वा कुबेरो वा वरुणो वा जलेश्वरः । यमो वा नीलसेन कर्णे रथे प्रतिबन्धमासितम् ।

गाण्डीवमुद्यय भवार्थकस्याहं सुदर्शनम् । न शक्यो ह्येव वेत्तुं मया युक्तं मर्यामम् ।

तद्विस्तार्यन्तु ब्रह्मेण मायाऽपहतकुण्डलः । विहीनं कवचस्यायं हत परपुरञ्जय ।

उल्लस्य कवचं यस्मात् कुण्डले विमले च ते । प्रादाच्छकाय कर्णे वै तस्मादेकैतनः हतः ।

आग्नीविष इव कुहो ज्वलिता मन्त्रैर्नृपराजः । तथाऽद्य भाति कर्णे मे शान्तश्चास्य दवानलः ।

यदाप्रभृति कर्णाय अर्त्तिहंसा महात्मना । वासवेन महाबाहो प्राप्ता साऽथो घटोत्कर्षः ।

कुण्डलाभ्यां निनायाद्य दिव्येन कवचेन च । तां प्राप्यामन्यत ह्ययः सततं त्वा हतं रथे ।

स्वहृताऽपि शक्योऽयं हन्तुं नान्यत्र केनचित् । एते त्वां पुरुषयाग्र श्रवे सत्येन चानघ ।

ब्रह्मण्य वत्सवादी च तपस्वी नियतव्रतः । रिपुर्वापि दयावाच्य तस्मात्कर्णे ह्ययः शततः ।

धुद्रुभीषो महाबाहो मत्प्रियोद्यतशराधनः । केशरीव बने महेसात्प्रातः प्रयुज्यमानम् ।

विमदायग्रार्जुनात्कुर्वते रथमुद्धंनि । मथ्यन्तु दवादिभ्यो यो न शक्य उदीचिर्तुम् ।

मदीये पुरुषस्यापि योधमुषीर्षंशामभि । शरजालसहस्रांश्च शरदीव दिवाकरः ।

तपामो जलदो यद्वत् शरधारा चरन्मुक्तः । दिव्यं चाजलदः कर्णे पर्वन् इव दृष्टिमान् ।

विदेरपि चास्त्रं शरवर्षं समस्तम् । अत्रयस्य जेतुं शक्यं नैव भोषिणम् ।

कवेन विहीनय कुण्डाभास पाण्डव । सोऽयं मानुषतां प्राप्ति विमुक्तः ब्रह्मदत्तया ।

एके हि योगोऽयं भवेद्दयाय चिद्रेजेन सप्रमत्तः प्रमत्तः । लब्ध्वासां-रघवके निमग्नो ह्याः पूर्वं मनु संशं विचार्य ।

न सुधतास्तं युधि हन्य द्रव्यमयेकरीं वलजितं स्वयः । अराधन्त्येदिराजो महात्मा महाबाह्वैकुण्ठो निपादः ॥ १२० ॥

एकैक्यो निहता सर्व एते योगैस्तैकाद्वितार्थं मयैव । अद्यापरे निहता राघवेश्वा विद्विन्किर्षीरवकनधानाः ।

अवायुधः परमैवावमर्हं घटोत्कचयोग्यकर्मावमर्हं ।

इति श्रीमहाभारते श्रेणपर्वणि घटोत्कचपर्वण्यपि कृष्णर्षेण एकाश्रित्यधिकप्रयोगादयः ॥ १२१ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ कथमस्माद्वितार्थं ते कैश्च योगैर्जनाह्वैः । अराधन्त्यममृतयो धातिताः शृष्टिनीधराः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अराधन्त्येदिराजो नैवादिश महाबलः । यदि क्षुण्णैः कृताः पूर्वेनिर्दानीं क्षुण्णद्वराः ।

कुर्वीधमलागवश्यं ह्युपाद्रुयसत्तमान् । तेषां नित्यविद्विष्टाः संश्रयुष कौरवाः ॥ १२२ ॥

ते हि कौरा महेष्वासाः कृतास्त्रा दृढयोधिनः । धातुरादृष्टं ते सर्वं रचेयुरमरा इव ।

सूतपुत्रो अराधन्त्येदिराजो निपादः । सुयोधनं सम्राज्यत्रयज्येयुः शृष्टिनीनिर्मा ।

योगैरयि हतास्त्रैस्तैस्ते शृणु धनञ्जय । अज्या हि मृधे योगादृते ते देवतैरपि ।

एकैको हि शृणु तेषां समलां सुरवाहिनी । पोषधेन समरे पार्थ लोककालानिरक्षिताः ।

अराधन्त्येतिहवितो रौहिणेयप्रप्रविताः । असद्विचार्यसिन्धेय गदा वै सर्वपातिनी ।

वीनन्तमिव क्षुब्धेषां नमसः पावकप्रभा । बहुरथतः पतन्तो वा ब्रह्मकुला द्वावपि ।

तामापतन्तो दृष्ट्वै गदां रौहिणिनन्दन । प्रतिपातार्थमस्तं वै सूशकर्षमवाहजम् ।

अस्त्रवेगप्रतिहता वा गदा प्रापतस्त्रुवि । दारघन्ती घरां देवीं कन्ययन्तोव पर्वतान् ।

तत्र स राघवी घोरा अरा नाम सुविक्रमा । अन्धयामास तं राजन् अराधन्त्यमरिन्दन ।

दार्ढ्या जातः स मास्त्रभ्यामर्हद्वैः शृणु शृणु । तथा स समीतो यस्मात्पराधन्त्यसतोऽभवत् ।

सोऽहं क्षीणं गता पार्थ कृता वसुतवाग्विवा । गदया तेन चास्त्रेण सूशकर्षेण राघवी ।

विनाभूतः स गदया अराधन्त्यो महावृधे निहतो भीमसेनेन परातलो धनञ्जय ।

एदि हि स्थाद्रदापाणिर्जराधन्त्य प्रतापवान् । सेष्ठा देवा न न हन्तुं रथे ब्रह्मा मरोत्तम ।

मद्वितार्थं नैवादिहकुर्वेन विद्योजित । श्रेणेनाचार्यकं कृत्वा कथना वल्यविक्रमः ।

स हि बह्मजुलितको नैवादिहृदयिक्रमः । अतिमानो वनचरो वमो राम इवापरः ।

एकस्य हि बाहुसमग्रका देवदानवाः । अराघेधेरगाः पार्थ विजैतुं युधिकविचिन् ।

किमु मानुषमात्रेण ब्रह्मः सम्प्रति बोधितुं । दृढमुष्टिः क्ली नित्यमदमानो दिवानिध ।

मद्वितार्थं न स मया हत अज्ञाममूर्खनि । येदिराजो हि विक्राष्टः प्रत्यर्थं निहतस्तत्र ।

स पाण्डवः संश्राने लेतुं सर्वं सुरासुरैः । यथाहं तस्य आतोऽहमन्वेयास्य सुरदिशं ।

तस्यशयोः नरय्यास्य सेतुनां हितकाम्यया । विद्विन्वककिर्षीरा भ महेनेन पातिताः ।

रावणेन समप्राणा । ब्रह्मयज्ञविनाशना । इतस्तथैव मायादी हेडिमेनाप्यलामुध ।
 हेडिमेनाप्युपायेन शत्र्या कर्णेन पातित । यदि स्नेहं माहनिव्यत् कर्षं ब्रह्मा महामुधं ।
 मया यथाऽभविष्यत् भैमवेनिघटोत्कच । मया न निहत पूर्वमेव युष्मन्निपेक्षया ।
 एष हि ब्राह्मणदेवी यथदेवी च राक्षस । यशहन्ता च पापात्मा तस्मादेवं निपातित ।
 व्यविता चायुपायेन ब्रह्मदत्ता मयाऽनघ । ये हि धर्मस्य लोभारो यथास्ते मम पाण्डव ।
 धर्मसंस्थापनाद्योय प्रतिधेया मया कृता । ब्रह्म इत्येवम शौच धर्मो ह्ये श्रीर्हति क्षमा ।
 यद्य यत्र भवेन्नित्यमहं तन्नामवं सदा । अग्रमादस्तया कार्यं कर्षं वैकर्त्तनम्पुति ।
 उपदेष्ट्यामुपायेन येनेते प्रवर्हिष्यन्ति । सुयोधनश्चापि रणे हनिष्यति हुकोदर ।
 । तस्य चापि यथोपायं वक्ष्ये च तव पाण्डव । वहुते तुमुचल्लेपे ब्रह्म परचमम्पुति ।
 विद्वन्ति हि वैन्यानि लदीयानि हिमो दम् । सभलस्या हि कौरव्या विधमन्ति यमू तव ।
 दक्षत्येव च न सख्ये द्रोण प्रहरता वर ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचप्रपञ्चनि कृष्णशस्त्रे ब्रह्मोत्पत्तिकथनोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

॥ धृतराज उवाच ॥ एकवीरवधे मोघा शक्तिं सुतात्मजे हि वै । कस्मात् सन्मानं समुत्सृज्य स तां पार्थं न मुक्तवान् ।
 तस्मिन् वृत्ते वता शत्र्या सन्नें सुख्यपाण्डवा । फाल्गुनस्य वधे कस्माद्युद्धे न जयमादधे ।

आञ्जना न निवर्त्तयमिति तेन मतं कृतं । स्वयमाङ्गयितव्यं च सुतपुत्रेण फाल्गुन ।
 ततो देवदत्तानीय फाल्गुनं ब्रह्मदत्तया । न जघान ह्ययं कस्मात्तन्ममाप्यस्य सख्यय ।
 नूनं बुद्धिबिभीषदायपदायय मे सुत । ब्रह्मभिर्युधित पापं स कथं नु जयेदरीन् ।
 या द्वाप्य परमा शक्तिर्गपला च पराधया । या शक्तिर्वासुदेवेन व्यंजिता च घटोत्कच ।
 सुपेयं या हसगर्भं द्विधेत् फलं वलीयवा । तथा शक्तिरभोगा या मोघोभूता घटोत्कचे ।
 यथा वराहस्य गृध्रे तथोरमावे श्वपचक्षुः लाभ । अन्ये विदन् वासुदेवस्य तदवधे लाभं कर्षं हेडिमेयोभि ।
 घटोत्कचो यदि हन्याद्वि कर्षं पणे लाभं समरे पाण्डवानां । वैकर्त्तना यदि वा तस्मिन्मत्तया कृत्यं शक्तिनाशत कृतं
 क्षातं ।

इति प्राज्ञः प्रपञ्चः विचार्य घटोत्कचं सुतपुत्रेण युद्धे । अस्मात्तदवसुदेवो नृविहं प्रियं कुर्म्यन् पाण्डवानां विनष्ट ।

॥ यश्च उवाच ॥ एतच्छिकोविन् ज्ञात्वा कर्षस्य मधुहा नृप । निधोग्रामास तदा देवरे राक्षसेश्वर ।

घटोत्कच महावीर्यं महाबुद्धिर्भगार्दन । अगोघाया विघातार्थं राजन् दुर्धर्म्नि तेन ।

तदेव हतकार्यं हि यद्य लाम कुर्वदह । न रवेऽपि कृष्णसं कर्षात् पार्थ महाहरणं ।

मादधजयस्य यद्वे एतराजहता भवेत् । विना जगार्दनं पार्थो योगानामोचर प्रभु ।

तेलेदपापेभ्यः प्रभोरप्यगालं च पार्थिव । जयत्यभिमुखाऽहन् पार्थं कृष्णेन पातित ।

मविदेवाशगोघाया कृष्णो रक्षति पाण्डवान् । हन्यात् चामं हि कोमेधं शक्तिध्वनिशाम्नि ।

। धृतराज उवाच । विरोधी च सुतस्यो च प्राज्ञगामी गमात्मज । यदेव समनिकांती यथोपायो जयम्पुति ।

स वा कर्णो महाबुद्धिः सर्वशक्तश्चतोन्मरः । न मुक्तवान् कथं स्रुत ताममोघां धनञ्जये ।

तवापि धर्मतिक्रान्तेतद्वावल्याषे कथं शनमर्थं मधोयुद्धे यत्तया नावबोधितः ।

॥ धनञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनस्य शकुनेर्मम दुःशासनस्य च । रात्रौ रात्रौ भवत्येषा नित्यमेव धर्मघना ।

मं सर्वैवेत्यमुक्य अहि कर्णे धनञ्जयं । प्रैथवत् पाण्डुपाद्यालानुपमोऽह्यमहे ततः ।

अथ वा निहतं पार्थ पाण्डुध्वन्यतमं ततः । स्थापयेद्युधि वार्ष्णेयस्रक्तात् कृष्णो निपात्यतां ।

कृष्णो हि मूलं पाण्डूनां पार्थः स्कन्ध इवोद्भूतः । मोर्खा ह्येतरे पार्थाः पाद्याद्याः पचसंशकाः ।

कृष्णाश्रयाः कृष्णवशाः कृष्णनाद्यास्य पाण्डवाः । कृष्णः परायणश्चैषां ज्योतिर्वाग्निव चद्रमाः ।

तस्मात् पणानि शाखास्य स्कन्धश्चोभुज स्रुतजः । कृष्णं हि बिद्धि पाण्डूनां मूलं सर्वेष्वर्ष्यदा ।

हव्याद्यदि हि दाम्राहं कर्णो यादवेनन्दनं । छत्रो वसुमती राजन् वसुंति स्थास्य संशयः ।

यदि स निहतः शरीरं भूमौ यदुक्तुपाण्डुनन्दनो महात्मा । ननु तव यद्युपाश्रयेऽहं वर्या वगिरिवमुद्रवता वरं

प्रजेत ।

सा तु बुद्धिः क्षताऽप्येवं जागर्ति चिद्वेश्यरे । अग्रमेव ह्योकेषु युद्धकाले तमुद्यतं ।

अर्जुनश्चापि कौमोयं सदा रचति केवचः । नक्षेत्रमैच्छत् प्रमुखे वैतिः स्थापयितुं रथे ।

अन्योऽप्यस्त्रो रथोदारानुपास्यापयद्व्युतः । अनोघा तां कथं शक्तिं मोघां कुर्यान्मिति प्रभो ।

यस्यैव रचते पार्थ कर्णात् कृष्णो महामनाः । आत्मायं स कथं राजन्न रचते पुढ्योत्तमः ।

परिदित्य तु पश्यामि शकायुधमरिन्दमं । न सोऽस्ति चिपु सोकेषु यो जयेत जनाह्वनं ।

॥ धनञ्जय उवाच ॥ ततः कृष्णं महाबाहो ज्ञात्यकिः सत्यविक्रमः । पश्यन् रथग्राह्यैः कर्णमस्ति महारथं ।

अथ स प्रत्ययः कर्णं शक्तिधामितविक्रमा । किमर्थं स्रुतपुत्रेण न मुक्ता फाल्गुने तदा ।

॥ बासुदेव उवाच ॥ दुःशासनस्य कर्षेयः शकुनिय सवेन्वव । सततं मन्त्रयन्ति सा दुर्योधनपुरोगमाः ।

कर्णं कर्णं महेश्वास रणेऽस्मिन्तेपराक्रमः । नान्यस्य शक्तिरया ते मोक्षया जयतामर ।

स्रुते महारथात् पार्थात् कुन्तीपुत्राह्वनञ्जयात् । स हि तेषामेतियथा देवानामिव वासवः ।

तस्मिन् विनिहते सर्वं पाण्डवाः स्रज्ययैः सह । भविष्यन्ति हतात्मानः सुरा इव निरग्रयः ।

तथेति च प्रतिज्ञार्तं यत्नेन त्रिनिपुणैः । यदि नित्यं कर्णस्य मधो गाण्डोवधधनः ।

अहमेव तु राधेयं मोहयामि युधामर । ततो नावास्त्रजर्षीणि पाण्डवे श्रेतवाह्वने ।

फाल्गुनस्य हि तं स्रुत्युमनिवार्यं घुयुक्ततः । न निद्रा न च मे ह्येषा मनसोऽस्ति युधामर ।

घटोत्कचे व्यंघिनां तु दृष्ट्वा तां त्रिनिपुणैः । स्रुत्योराख्यानतरासुक्तं पश्याम्यस्य धनञ्जयं ।

न पिता न च मे माता न यूयं भ्रातरक्षया । न च प्राणाश्रया रक्ष्या यथा वीरभूराहवे ।

वैलोक्ष्यरात्र्यायत्किञ्चिद्वेदव्यतं सुदुर्लभं । न च मे सत्त्वताहं तदिना पार्थ धनञ्जयं ।

अतः प्रहयः सुमहान् घुयुधानाद्य मेऽभवत् । स्रुतं प्रत्यागतमिव दृष्ट्वा पार्थ धनञ्जयं ।

अतश्च प्रवितो युद्धे मया कर्षाय राचवः । न हान्यः संमरे रात्रौ शक्तः कर्णं प्रयाधितुं ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ इति सात्यकये ग्राह तदा देवकिमन्दनः । धनञ्जयवर्जिते युद्धक्षेत्रे घृतं रतः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रौण्यपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि छण्डवाक्ये व्योमोत्थिकृत्तोऽध्यायः ॥ १८१ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कर्णेदुर्व्योधनादीनां शत्रुनेः सौमलस्य च । अपनोतं सन्नृत्तान् तव चैव विमेषतः ।
 यदा जानोत तं शक्तिमेकस्मिन् घृतं रणे । अनिवाप्यामवद्याश्च देवैरपि मवाधवैः ।
 वा किमर्थं न कर्षेण प्रहृते समरे पुरा । न देवकीसुते मुक्ता फाल्गुने वापि मञ्जय ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ सङ्ग्रामादिनिवृत्तानां सर्वेषां मे विज्ञान्यते । राजैः कुरुकुलश्रेष्ठ मन्त्रा नः समजायत ।
 प्रभातकाले शोभते केवलायाजुर्वायः वा । शक्तिरेषा विमोक्तया कर्णं कर्णेति नित्यशः ।
 ततः प्रभातसमये राजन् कर्णस्य देवतैः । अन्येषाञ्चैव योधानां वा बुद्धिर्नाशयते पुनः ।
 देवमेव परं मन्येयत्कर्णहस्तसंख्या । न ज्ञानं रणे पार्थ छण्डं वा देवकीसुतं ।
 तस्य हस्तसितां शक्तिः कौलराचिरिवोद्यता । देवोपहतबुद्धिमात्रं तं कर्णो विमुक्तवान् ।
 छण्डे वा देवकीपुत्रे मोक्षितो देवमायया । पार्थं वा मरुतकले वै यथार्थं वावरीं विभो ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ देवनेव यता यूयं कुरुद्व्या केवलेन च । गता हि वावरी हवा त्वयभूतं घटोत्कचं ।
 कर्णस्य मनः पुत्राश्च सर्वे चान्ये च पार्थिवाः । अनेन दुश्प्रणीतेन गता वैवस्वतचर्यं ।
 भूय एव च मे शंसं यथा युद्धमवर्तत । कुरुणां पाण्डवानाञ्च चैवमेव निहतं तदा ।
 ये च तेऽभ्यद्रवन् द्रौणं व्यूढानीकाः प्रहारिणः । मृज्याः सह पाञ्चालेऽप्यकुर्वन् कथं रणं ।
 सौमदन्तैर्ध्वाद्द्रौणमाथानां दैववशं च । अमर्षाञ्जीवितं त्यक्त्वा गाहमानं बह्विधीं ।
 जृम्भमाणनिव व्याघ्रं व्यान्ताननमिवानकं । कथं प्रत्युद्युद्द्रौणमस्यन् पाण्डुपुत्रयाः ।
 आचार्यं ये च तेऽरघव दुर्व्योधनपुरोगमाः । द्रौणिकर्णैरुपास्यत ते वाऽकुर्वन् किमाहवे ।
 भारद्वाजं जिघांसन्तो धनञ्जयहृकोदरोः । समार्हन्त्यामका युद्धे कथं मञ्जय श्रेष्ठ मे ।
 हित्युराजवधनेन घटोत्कचवधेन ते । अमर्षिताः सुधरम्बा रणक्षकः कथं निधि ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ हते घटोत्कचे राजन् कर्णेन निमि राक्षसे । प्रपदसु च वहेषु तावक्तेषु युगुत्सु ।
 श्रापतसु च वेगेन वध्यमाने वेषेऽपि च । विगाढायां रजन्याञ्च राजा दैत्ये परद्वतः ।
 अश्ववीर महाबाहुर्भीमनेन वरनाथं । आचार्य महाबाहो धार्तराष्ट्रस्य वाहिनी ।
 वैजिमल्य च धानेन मोक्षो मोगाविशमर्षान् । एवं भीमं समादिश्य स्वरथे समुपाविशत् ।
 अयुपूर्णमुखो राजा मिथयद्य पुनः पुनः । कयसं प्राविशद्दोर्दृष्टा कर्णस्य विक्रमं ।
 तं तथा व्यपितं दृष्ट्वा छण्डो वचनमब्रवीत् । मा व्यथा कुरु कैन्तेय नैतत्तय्युपपद्यते ।
 वैज्यं भरतश्रेष्ठ यथा प्राकृतपूरुषे । उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व सह गुर्वी धुरं विभो ।
 त्वयि वैज्यमापात्रे संशयो विजये भवेत् । श्रुता छण्डं वचनं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विद्वद्य मेव पाणिभ्यां छण्डं वचनमब्रवीत् । विदिता मे महाबाहो धर्षणां परमा गतिः ।
 प्रह्लादपार्श्वं तस्य पृष्ठं नावमुष्यते । अस्माकं हि वनस्थानां चैवमेव महात्मना ।

बालेनापि सता तेन हतं सद्यः जनाह्ननं । अक्षरैर्नोगतं ज्ञात्वा पाण्डवं येनवाहनं ।
 अथै कृष्ण महेश्वाशः काम्यके मामुपस्थितः । उपितयुः सहास्राभिर्भावयन्वाबोद्धनञ्चयः ।
 गन्धमादनघात्राद्यो दुर्गेभ्यश्च सारिताः । पाश्चात्तोश्च परिभ्रान्ता दृष्टेनोद्धृतात्मना ।
 अभिश्रयेव युद्धानां यदेव हतवान्प्रभो । मर्त्यं दुष्कृतं कथं कृतं तेन महात्मना ।
 स्वभावाद्या च मे शीतिः सहदेवे जनाह्ननं । वै मे दिगुणा शीतोराचयेन्द्रे घटोत्कचे ।
 भक्त्य मे महाबाहुः प्रियोऽस्माहं प्रियश्च मे । तेन बिन्दामि वार्ष्णेय क्रूरं शोकतापितः ।
 पश्य वैन्यानि वार्ष्णेय द्वाव्यमाणांनि कौरवैः । द्रोमकर्णो च संयत्तौ पश्य युद्धे महारथौ ।
 निघोषे पाण्डवं वैभ्यमेतत् पश्य प्रमदितं । गजग्राभ्यामिव मत्ताभ्यां यथा नववर्षं महत् ।
 जनादृत्य सर्वं बाहोर्भिमयेनैव माधव । विश्वास्तताश्च पार्थश्च विक्रमन्ति स कौरवाः ।
 एष द्रोणश्च कर्णश्च राजा चैव सुयोधनः । निहत्य राचवं युद्धे दृष्टा नन्दमि संयुगे ।
 कथमस्मात्तु जीवतु त्वयि चैव जनाह्नन । वैरिणः प्राप्नवान्स्वयं सुतपुत्रश्च वज्रतः ।
 कर्धर्षी ह्यत्य नः सर्वान् पश्यतः सव्यसाचिनः । निहतो राचवः कृष्ण भैमवेनिर्महानवः ।
 यदाभिमन्युर्निहतो धार्तराष्ट्रदुरात्मभिः । नाबोज्ज्वल्ये कृष्ण सव्यसाचो महारथः ।
 निहन्त्याश्च वधं सर्वं वैभ्येन महात्मना । निमित्तमभवद्द्रोणः सपुत्रस्तव कर्षणि ।
 उपदिष्टो मधोपायः कर्णश्च गुह्यश्च स्वयं । व्यापञ्चतश्च छत्रेण दिधा खड्गश्चकार ह ।
 व्यसने वर्तमानस्य हतवर्षो नृपवधम् । अश्वान् अध्वान् सहसा तयोभौ पार्श्वेवारथौ ।
 तथेतरे महेश्वाशः योभर्तुं यद्यपातयन् । अश्वे च कारणे कृष्ण हतो गाण्डीवधन्वा ।
 वैभ्यो पादवश्रेष्ठ तप्तु नानिमित्रं मम । यदि शत्रुवधो न्यायो भवेत् कर्तुं श्र पाश्वरैः ।
 द्रोणकर्णौ रणे पूर्णं हन्त्याविति मे मतिः । एतौ मूर्खे हि दुःखानामस्माकं पुष्टयपम ।
 एतौ रणे समापद्य समाप्यतः सुयोधनः । यत्र वधो भवेद्द्रोणः सुतपुत्रश्च वागुगः ।
 तत्रावधोमहाबाहुः वैभ्यं दूरवाचिनं । शत्रुशत्रुन् मया कार्यं सुतपुत्रश्च निषहः ।
 ततो धौलान्यहं वीर सुतपुत्रजिघोषया । भीमवेनो महाबाहुर्द्रोणोकेन वज्रतः ।
 एवमुक्त्वा यथो कर्णं त्वरमाणो युधिष्ठिरः । स विस्मयं महत्तप्यं ब्रह्मं प्रप्राप्य मेरुम् ।
 ततो रघवश्चापं गजग्राह्यं शनैस्त्रिभिः । वाजिभिः पञ्चबाह्वैस्त्रिषाह्वैः भभद्रकैः ।
 हतः शिखण्डो त्वरितो राजानं द्रुपदोऽप्ययात् । ततो मेरीः समाजग्नः शङ्खान् द्रुपदं दंशितः ।
 पाश्चात्ताः पाण्डवाश्चैव युधिष्ठिरपुरोगमाः । ततोऽप्रवीणमहाबाहुर्भासुदेवो धनञ्जयं ।
 एष प्रयाति त्वरितः क्रोधाविष्टो युधिष्ठिरः । जिघोसुः सुतपुत्रश्च तेषामपि चान युज्यते ।
 एवमुक्त्वा ह्योकेभः योधमशानेषोदयत् । दूरश्च यातं राजानमप्यगच्छन्जनाह्ननं ।
 तं दृष्ट्वा हृष्यायानं सुतपुत्रजिघोषया । शोकापहतवह्मसं दृष्टमानमिवाग्निना ।
 अभिगम्याश्वोक्षाधो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ।

८२४
 ८२५
 ८२६
 ८२७
 ८२८
 ८२९
 ८३०
 ८३१
 ८३२
 ८३३
 ८३४
 ८३५
 ८३६
 ८३७
 ८३८
 ८३९
 ८४०
 ८४१
 ८४२
 ८४३
 ८४४
 ८४५
 ८४६
 ८४७
 ८४८
 ८४९
 ८५०
 ८५१
 ८५२
 ८५३
 ८५४
 ८५५
 ८५६
 ८५७
 ८५८
 ८५९
 ८६०
 ८६१
 ८६२
 ८६३
 ८६४
 ८६५
 ८६६
 ८६७
 ८६८
 ८६९
 ८७०
 ८७१
 ८७२
 ८७३
 ८७४
 ८७५
 ८७६
 ८७७
 ८७८
 ८७९
 ८८०
 ८८१
 ८८२
 ८८३
 ८८४
 ८८५
 ८८६
 ८८७
 ८८८
 ८८९
 ८९०
 ८९१
 ८९२
 ८९३
 ८९४
 ८९५
 ८९६
 ८९७
 ८९८
 ८९९
 ९००
 ९०१
 ९०२
 ९०३
 ९०४
 ९०५
 ९०६
 ९०७
 ९०८
 ९०९
 ९१०
 ९११
 ९१२
 ९१३
 ९१४
 ९१५
 ९१६
 ९१७
 ९१८
 ९१९
 ९२०
 ९२१
 ९२२
 ९२३
 ९२४
 ९२५
 ९२६
 ९२७
 ९२८
 ९२९
 ९३०
 ९३१
 ९३२
 ९३३
 ९३४
 ९३५
 ९३६
 ९३७
 ९३८
 ९३९
 ९४०
 ९४१
 ९४२
 ९४३
 ९४४
 ९४५
 ९४६
 ९४७
 ९४८
 ९४९
 ९५०
 ९५१
 ९५२
 ९५३
 ९५४
 ९५५
 ९५६
 ९५७
 ९५८
 ९५९
 ९६०
 ९६१
 ९६२
 ९६३
 ९६४
 ९६५
 ९६६
 ९६७
 ९६८
 ९६९
 ९७०
 ९७१
 ९७२
 ९७३
 ९७४
 ९७५
 ९७६
 ९७७
 ९७८
 ९७९
 ९८०
 ९८१
 ९८२
 ९८३
 ९८४
 ९८५
 ९८६
 ९८७
 ९८८
 ९८९
 ९९०
 ९९१
 ९९२
 ९९३
 ९९४
 ९९५
 ९९६
 ९९७
 ९९८
 ९९९
 १०००

॥ व्यास उवाच ॥ कर्णमासाद्य सङ्ग्रामे दिव्या जीवन्ति फाल्गुनः । मयसाचिवधाकाङ्क्षी कर्त्तुं रक्षितवान् हि सः ।
 नचागाद्वैरघं जिष्णुर्दिव्या नु भरतर्षभ । धृष्टोत्तं खड्गिणावेतो दिव्यान्महापि सव्यतः ॥ १८० ॥
 यथामनेषु चास्तेषु पोषितः सुतनन्दनः । वासवीं समरे शक्तिं भुवं मुञ्चेद्युधिष्ठिरः ॥ १८१ ॥
 ततो भवेत्ते व्यसनं घोरं भरतधत्तम । दिव्या रघो हतं युद्धे सुतपुत्रेण मानदं ॥ १८२ ॥
 वासवीं कारणं कृत्वा कालेनापि हतो ह्यगो । तत्रैव कोरणाद्रघो निहतं तप्तं संयुगे ॥ १८३ ॥
 मा क्रुधो भरतश्रेष्ठ मा च शोकं मनः कृथाः । प्राणिमामिह सर्वैरवामेया निष्ठा युधिष्ठिरः ॥ १८४ ॥
 भ्रातृभिः सहितं सर्वैः पाण्डिवैश्च महात्मभिः । कोरवान् समरे सन्तानमियुष्मत्सु भारते ॥ १८५ ॥
 पञ्चमे दिवसे वैव श्रुतिवो मे भविष्यति । नित्यं च पुण्यव्याघ्र धर्ममेव विचिन्तय ॥ १८६ ॥
 आनुसंधं तपो दानं चैवा सत्यं पाण्डव । सेवस्व परममीतो येतो धर्मकृता जयः ॥ १८७ ॥
 इत्युक्त्वा पाण्डवं व्याघ्रश्चैवान्तरधीयत ॥ १८८ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि व्यासवाक्ये चतुर्षोऽधिकतमोऽध्यायः ॥ समाप्तश्च घटोत्कचवध
 पर्वः ॥ १८४ ॥

॥ अथ द्रोणवधपर्वः ॥

॥ वज्र उवाच ॥ व्यासेनैवमेषोक्तं धर्मराजो युधिष्ठिरः । स्वयं कर्णवधादीरो निहन्तो भरतर्षभ ।
 घटोत्कचे तु निहते सुतपुत्रेण तां निष्ठाः । दुःखमर्थवशं प्राप्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १८९ ॥
 दृष्ट्वा भीमेन सहितं धर्म्यमाणान्मृतान् । धृष्टदुष्कमुवाचेदं कुशयोनिं निवारय ॥ १९० ॥
 तां हि द्रोणविनाशाय समुपग्राह्यतामनाम् । सगर कवची खड्गी धर्मो च परतापनः ॥ १९१ ॥
 अभिद्रव रणे द्रोणं च ते भी कथयन् । जनमेजय त्रिखण्डो च दीर्गमुखि योधधरः ॥ १९२ ॥
 अभिद्रवन्तु धनुः । कुभयोनिं समन्ततः । मकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ॥ १९३ ॥
 द्रुपदश्च विराटश्च पुत्रभ्रातृसमन्वितौ । सात्यकिः केकैयायैव पाण्डवश्च धनञ्जयः ॥ १९४ ॥
 अभिद्रवन्तु वेगेन भारद्वाजं जिघांसवः । तथैव रथिनः सर्वे हस्त्ययं यथ किञ्चन ॥ १९५ ॥
 पादाताश्च रणे द्रोणं पातयन्तु महारथं । तथाश्वप्राशु ते सर्वे पाण्डवेन महात्मना ॥ १९६ ॥
 अभिद्रवन्तु वेगेन कुभयोनिं जयेष्वया । आगच्छतस्मान् सहसा धर्मोद्योगेन पाण्डवान् ॥ १९७ ॥
 प्रतिजयाश्च समरे द्रोणं शस्त्रव्यनामरः । ततो दुर्योधनो राजा धर्मोद्योगेन पाण्डवान् ॥ १९८ ॥
 अभिद्रवन्तु मृदुश्च द्रुपदश्च द्रोणं च जीविनं । ततः प्रवृत्ते युद्धे आन्तवाहनैर्निकं ॥ १९९ ॥
 पाण्डवानां कुलप्राशु मंत्रतामिनेतरं । निद्रान्मासु महाराज परिचान्मासु धंयुगे ॥ २०० ॥
 भाभ्यजानन्ता समरे काञ्चिदृष्टं महारथाः । चियामा रजनीं पैवा घोररूपा मथानकाः ॥ २०१ ॥
 सहस्रयामप्रतिमा बभूव प्राणहारिणी । यथ्यतांश्च तथा तेषां सतामासु विमेषत ॥ २०२ ॥
 अर्हं रात्रिः समाप्त्ये निद्रान्मासां विमेषत । सर्वे द्याप्य निहन्त्याहाः सन्निपा दीमन्तेतयः ॥ २०३ ॥

तत्र सैन्ये परेषाञ्च गताः स्या विगतेष्ववः । ते तदा पारयन्तस्य क्षीर्मेन्तस्य मगस्त्रिनः ।

स्वधर्ममनुपश्यन्तो न जडः स्वामनोकिनी । शस्त्राण्येव समुपहृत्य निद्रान्धाः शरते जनाः ।

गजेष्वन्ये रथेष्वन्ये हयेष्वन्ये च भारत । निद्रान्वा नो युवधिरे काचिच्छेष्टां मराधिप ।

तानन्ये समरे योधाः प्रेषयन्ति यमक्षयं । स्तत्रायमानास्तु परे परानिति विचेतसः ।

आत्मानं समरे जघ्नुः स्वानेव च परानपि । मानवाशो विमुञ्चन्त प्रयद्वास्ते महारणे ।

अस्माकन्तु महाराज परेभ्यो बहवो जना । द्योद्वयमिति तिष्ठन्तो निद्रामंरतलोचना ।

• संसर्पन्तो रणे केचिन्निद्रान्वासो परस्परं । जघ्नु भूरा रणे भूरांससिंसमसि दारुणे ।

इत्यनानमयात्मानं परेभ्यो बहवो जना । नाभ्यजामन्तं समरे निद्रया मोहिता ध्रुवं ।

तेषामेतादृशींशेषां विज्ञाय पुरुषर्षभ । उवाच वाक्यं बोधतुहृषे सन्नादयन्निव ।

श्रान्ता भवन्तो निद्रांश्च सर्वं एव खादन्ताः । तमसा च हृते भेन्ते रजसा बद्धवेन च ।

ते यूयं यदि मन्यध्वनुपारमत सैनिकाः । निमोक्षयत क्षत्रैव रणभूमौ मुहूर्तकं ।

मतो विनिद्रा विद्यान्ताद्यद्मस्युदिते पुनः । संसाधयिष्यथान्येन्यं स्वर्गाय कुरुपांशुवाः ।

तद्वत् सर्वधर्मज्ञा धार्मिकस्य निश्चयः ते । अरोचयन्त धैर्यानि तदा चान्तेत्यममुवत् ।

सुकुड् कर्षं कर्षेति राजन् दुर्व्याधनेति च । उपारमत पाण्डूनां विरता हि बभूविनी ।

तथा विक्रोयतस्तस्य फाल्गुनस्य ततस्ततः । उपारमत पाण्डूनां सेना तव च भारत ।

नामस्य वाचं देवाय ऋषयस्य महात्मनः । सर्वे सैन्यानि चाक्षुः । महर्षो मृत्युपूजयन् ।

तत् सन्पुत्र्य वषोऽकूरं सर्वमेन्यानि भारत । मुहूर्त्तमखपवाजन् आस्तानि भरतर्षभ ।

॥ तु सम्प्राप्य विश्रामं ध्वजिनी तव भारत । सुखमाप्तवतो काममर्ज्जुनं प्रत्यर्पयन् ॥

अथ वेदास्तयाऽस्त्राणि तन्निबुद्धिपराक्रमौ । अथ तस्य महाबाहो दया भूतेषु चानघ ।

एषाद्यस्तास्तवेच्छामः शर्मं पार्थतदस्तुते । मनसस्य प्रियामर्शान् वीर चिप्रमवाप्नुहि ।

इति ते तं नरव्याघ्रं प्रपञ्चमो महारथाः । निद्रया समराक्षितस्तूष्णीमासिन् विशास्यते ।

असृष्टेषु चाप्यन्ये रथनीडेपु चापरे । गजस्कन्धगताद्यान्ये शेरते चापरे चितौ ।

सायुधाः सगदायैव मखद्वा सपरश्वधा । सप्रासकवसायान्ति नरा सुप्ताः पृथक् पृथक् ।

गजा' पञ्चगमोगामैर्होमैरेणुमुषिते । निद्रान्धा वसुधाद्यकु प्राणनिद्रावशीतता ।

गजा शृङ्गभिरेतन्नि यमनो महीतल । विकीर्णा गिरया थर्दाप्रथमद्विभङ्गा ।

समाद्य विप्रमाद्यकु सुरायैविकता मर्षा । इषा काक्षमयात्ताय ककरात्तामभिधुन ।

सुपुत्र राजन् पुत्रा वारपुसन्मः। एवं देवाश्च भगिश्च धीधाय मरसवम।

पुद्गादरस्य सुपुत्रः कर्मण महताः प्रीतिः । सत्तथा रमद्रया मन्त्रमवाधमलपदवः ।
 नानैवित्ति विद्यास्य पदे विद्यसिवाहृतं ।

सुयत्तरिव विन्यस्य पट विवर्धयामुत ।

ते चक्षियाः कुण्डलिनो युवानः परस्परं सायकविलसद्गङ्गा । कुक्षेपु सीमा, ध्रुवपुर्गङ्गायां कुक्षेपु सदा । इवैकानिमीनां ।

ततः सुमुदनायेन कामिनीगण्डपाण्डुना । नेत्रानन्देन चक्षेत्रा माहेन्द्री दिगलङ्घिता ।

दम्पतीचक्रलुब्धरिनि, स्रुतः । किरणक्रेमरभासुरपिञ्जरः । तिमिरवारणयूथविदारणः । समुदिपादुदयाचक्रकेयरी ।

हरद्वेषादरगाचसमधुतिः । सारशरासनपूर्वसमप्रभः । नववधुस्मितपादमनोहरः । प्रविकसत्कुमुदाकरबान्धवः ।

८३०

ततो मुहूर्त्तात् स भगवान् पुरस्तात् प्रशस्तचणः । अरुणं दर्शयामास यथन्ज्योति प्रभां प्रभुः ।

अरुणस्य च तस्यानुजातरूपसमप्रभं । रश्मिशालं महच्छत्रो मन्दं मन्दमिवाद्यजत ।

उत्सारयन्तः प्रभया ततस्तो चन्द्ररश्मयः । प्रत्यगच्छञ्जनैः सर्व्वा दिशः खस्य चित्तिं तथा ।

ततो मुहूर्त्ताद्भुवनं ज्योतिभूतमिवाभवत् । अमखामप्रकाशस्रज्जगामाशु तमस्रया ।

प्रतिप्रकाशिते लोके दिवाभूते निशाकरे । विषेवर्णं विषेवस्य राजन्नक्रश्वरास्ततः ।

८३५

बोध्यमानस्तु तस्यैवं राजेश्वरस्य रश्मिभिः । युयुधे व्रतपचाणां सर्वं महद्देवावधि ।

यथा चक्षोर्दयोद्भूतः कुम्भितः सागरोऽभवत् । तथा चक्षोर्दयोद्भूतः स बभूव वसार्णवः ।

ततः प्रवहते युद्धं पुनरेव विश्राम्यते । लोके लोकविनाशाय लोकं परमभीषतां ।

इति महाभारते श्रीषष्मिंश्च श्रीषष्ठ्यध्यायेन सैन्यनिद्रायां पञ्चाशोत्थधिकतृतीत्याध्यायः ॥ १८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्म्योधनो श्रीषमभिमन्येदमब्रवीत् । अमर्षवन्नमापन्नो जनयन् हर्षतेजसो ॥

॥ दुर्म्योधन उवाच ॥ न मर्षणीयाः सङ्गमे विन्नमन्तः अमान्विताः । सपत्नां ग्लानमनसो लब्धलवा विप्रवतः ।

८३९

यक्षुमर्षितमस्माभिर्भवतः प्रियकाम्यथा । तत एते परित्यान्ताः पाण्डवा बलवन्तरा ।

सर्वथा परिहीनाः स्तं तेजसा च बलेन च । भवता पाश्यामानास्ते बद्धन्ते स्म पुनः पुनः ।

दिव्यान्वस्त्राणि सर्वाणि भद्रास्त्राणि च धान्यपि । तानि सर्वाणि तिरस्मिन् भवत्येव विप्रवतः ।

न पाण्डवेयान् वधे गान्धे लोके धनुर्धराः । युध्यमानस्य ते तुल्याः सत्यमेतद्भवीमि ते ।

ससुरासुरगन्धर्वानिमान् लोकान् दिशोऽपि । सर्वास्तु विह्वलान् हन्यादित्येवैरस्मिन् धृतराजः ।

८४५

स भवान् मर्षयत्येतांस्तृती भीतान् विप्रवतः । शिथिलं वा पुरस्कृत्य मम वा मन्दभाग्यतां ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुद्धर्षितो श्रीषः कोपितश्चात्मजस्य ते । समनुरागवीह्राजन् दुर्म्योधनमिदं वचः ।

हविर, सन् परं शक्त्वा घटे दुर्म्योधनाहवे । अतः परं मया कार्यं युद्धं विजययुद्धिना ।

अनस्तविदधं सर्वं । हन्योऽस्त्रविदा जनः । यज्ञवान् मन्यते चापि शूभं वा यदि वाऽशुभं ।

तदैक कर्त्तास्मि कौरव्यवचनाश्रवमान्यथा । निहत्य सर्वपाश्यास्तान् युद्धे कृत्वा पराक्रमं ।

८५०

विमोक्ष्य कवचं राजन् वय्येनायुधमालमे । मन्यसे यथ कौन्तेयमर्जुनं आन्तमाहवे ।

तथा धीर्यं महाबाहो शृणु सत्येन कौरव । तं न देवा न गन्धर्वा न यक्षा न च राक्षसाः ।

उत्सहन्ते रथे सेतुं क्षुपितं सत्यवाचिनं । पाण्डवे येन भगवान् प्रत्युद्गतः सुरेश्वरः ।

शायकैर्भारितयापि वर्षमात्रेण महात्मना । यथा मागास्रया दैत्या ये चान्ये बलगन्विताः ।

निहताः पुष्टेन्द्रेण तत्रापि विदितं तव । गन्धर्वा घोषयाचायां शिवसेनादयो जिताः ।

८५५

पूर्णं मोह्येदमापाय मोक्षिता दृढपञ्चना । निवातकवचाद्यापि देवाभां भववस्रया ।

सुरेणवथाः सद्गामे तेन वीरेण निर्जिताः । दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनां ।
विजिगेयं पुरुषव्याघ्रं स शक्यो मानुषैः कथं । प्रत्यक्षैव ते सर्वं यथा वसमिदं तव ।
सयितुं पाण्डुपुत्रेण चेष्टमानं विश्राम्यते ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथा वै प्रशंसन्तमर्जुनं कुपितस्तदा । द्रोणं तव सुतो राजन् पुनरवेदमब्रवीत् ।
अथ दुःशासनः कथं ब्रूहि निर्मातुमिच्छे मे । इति श्रुत्वा शङ्कुनं सह्यै दैधीकृत्याय भारती ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भारद्वाजो हसन्निव । अभ्यवर्त्तत वेगेन खल्विति स्त्रितं चाब्रवीत् ।
को हि माण्डवीवधन्वानं स्वलन्तमिव तेजसा । अथयं सथयेत् कश्चिन् सन्निव सन्निवर्षम् ।

तं न विसृपतिर्नैत्रे न धर्मो न जलेयः । नासुरो रगरक्षांसि सथयेयुः सहायुधं ।
मूढास्त्वेवं प्रभावन्ते यामीमान्यास्य भारत । युद्धं त्वर्जुनमावाच स्त्रितमान्को ब्रजेन्द्रहान ।
न हि सर्वामिभिरहितैश्चिदुरः पापनिश्चयः । श्रेयसस्तद्धिते युष्माकस्तदनुमिषेष्महि ।
गच्छ त्वमपि कौन्तेयमात्मापैः तं प्रबाधितुं । त्वमयाग्रं सर्वे युद्धं कुञ्जः सन्निवो ह्यसि ।

इमान् किं पार्यिवान् सर्वान् घातयिष्यन्नागवः । त्वमस्य मूलं वैरस्य तस्मादावाहयार्जुन ।
एव ते मातुलः प्राज्ञः सत्तर्धर्ममनुव्रतः । दुर्धृतदेवो गान्धारे प्रयात्तर्जुनमाहवे ।
स्योऽस्य कुशलो जिज्ञोः घूतकन्कैतवः मठः । देविता निष्ठतिप्राप्तो युद्धं श्रेयसि पाण्डवान् ।
तथा कथितमत्यर्थं कथेन सद्यः हृष्टवन् । असकृच्छून्यवमोहाद्भूतगदस्य शृणुत ।

अहस्य तात कर्षस्व आता दुःशासनस्य मे । पाण्डुपुत्रान् इति श्रामः सन्निवः समरे वयः ।
इति ते जल्पमानस्य श्रुतं संवदि संवदि । अगुतिष्ठ प्रतिज्ञातं सत्यवाकं भव ते सद्यः ।
एव ते पाण्डवः प्रचुरविषहोऽपतः स्थितः । सत्तर्धर्ममवेचस्व ह्याप्यसुवः सधो जयान् ।
दत्तं भुक्तमधीतस्य प्राप्तमैश्वर्यमोक्षितं । कृतकृत्योऽनृणस्यापि मा भैर्युधस्य पाण्डवं ।

इत्युक्त्वा समरे द्रोणो न्यवर्त्तत अतः परे । दैधीकृत्य ततः सेनां युद्धं समभवत्तदा ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वे षष्ठि द्रोणवधपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ १८६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ जिभाभूमात्रोपायां राक्षसा युद्धमवर्त्तत । कुक्ष्योऽपाण्डवानास्य स हृष्टाशं विश्राम्यते ।
अथ हृष्टप्राभां मुष्णन्नादित्यस्य पुरःसरः । अर्योऽभ्युदयाक्षकं ताक्षीकुर्वन्निवात्मरः ।
प्राच्यां दिशि स हर्षांशोरक्षणेनादृणीकृतः । तापनीयं यथा वक्तुं भाजते रविमण्डपे ।

ततो रथाश्वौघं मनुष्ययानान्युत्सृज्य सर्वैः कुक्षपाण्डुयोधाः । दिवाकरस्याग्निमुखा ज्वलन्तः सन्ध्यागताः प्राञ्चस्यो
बभूवुः ।

ततो दैधीकृते सर्वे द्रोणः सोमकपाण्डवानः । अभ्यहवन् स पाञ्चालान् दुर्व्याधनपुरोगमः ।
दैधीकृतान् कुक्षन् दृष्ट्वा माधवोऽर्जुनमब्रवीत् । सपत्नान् सयतः कृत्वा अपसव्यमिषं कुक्षः ।
स माधवमनुशास्य कुक्षेति धनञ्जयः । द्रोणकर्षो महेष्वापी सयतः पर्यवर्त्तत ।
अभिप्रायन्तु कृष्णस्य शालापरपुरञ्जयः । आजिघ्रोषं गतं पार्यं भीमसेनोऽभ्युवाच ह ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अर्जुनार्जुन योभयोऽष्टपुञ्जितदशो मम । यदर्थं चक्षित्वा खेत तस्य कालोऽयमागतः । ८२८

अग्निस्त्रेदागते काले श्रेया न प्रतिपद्यते । असम्भावितरूपः स्वानुबन्धं करिष्यसि । ८२९

सत्यश्रीधर्मेयश्वो वीर्येणानूष्णमागृहि । भिन्ध्यनीकं युधां श्रेष्ठ अपषय्यमिमान् कुरु । ८३०

॥ सञ्जय उवाच ॥ सत्यसाधो च भीमेन चोदितः केचनेन च । कर्णेद्रेणावतिक्रम्य समन्तात् पथ्यवारयत् । ८३१

तमाजिगीषमायानं दहन्ते चक्षियर्षमान् । पराक्रान्तं पराक्रम्य ततः चक्षियनुव्रजतः । ८३२

नाशकृत्वन वारयितुं बह्वेमानमिवानलं । अथ दुर्व्याधनः कणैः शकुनिश्यापि सोमलः । ८३३

अभ्यवर्ष्यरजसातेः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयं । तेषामस्त्राणि सर्वेषामुत्तमास्त्रविदारम्बरः । ८३४

कदर्थो हृत्य राजेन्द्र शरैर्धैरवाकिरत् । अस्त्रैरस्त्राणि सन्नाथ्य लघुहस्तो जितेन्द्रियः । ८३५

उन्मत्तविश्वसि शिरोर्दग्धमिदं शमिः शरैः । उद्धृता रजशो दृष्टिः शरदृष्टिस्तथैव च । ८३६

तमस्य चारुशब्दं तदा समभवत्प्रह्वानम् । न यौगं भूमिर्न दिग्गः प्राज्ञायना तथागते । ८३७

मैत्र्येण रजशा मूढं सर्वमन्धमिवभवत् । नैव ते न वयं राजन् प्राज्ञाविषा परस्परं । ८३८

उद्धमेन हि तेन स्य समयुधस्त पाथिषाः । विरथा रथिभो राजन् समाशास परस्परं । ८३९

केत्रेषु समपञ्चन्त कत्रेषु भुजेषु च । हताया हतस्तथाश्च निशेष्टा रथिनस्तथा । ८४०

जीवन्त इव तत्र स्य व्यदृश्यन्त मयाहिताः । हतान् गजान् समास्थित्य पर्वतानिव वाजिनः । ८४१

गतमत्ता व्यदृश्यन्त तथैव सह सादिभिः । ततस्तन्मयवस्तुत्वं वंशमादुत्तरां दिग्म् । ८४२

अतिष्ठदाश्वे द्रोणो विधुम इव पावकः । तमाजिगीषोर्दिकान्तमपक्रान्तं निगम्य तु । ८४३

समकल्पन्त मैत्र्यानि पाण्डवानां विश्राम्यते । ध्याजमानं शिवा युक्तं ज्वलन्तमिव तेजसा । ८४४

दृष्ट्वा द्रोणं परे येभ्युत्सुमस्तुभ्य भारत । आकृष्यन्तं परानीकं प्रभिक्षमिव वारणं । ८४५

नेनमार्गविरं भक्तुं दानवा वाषवं यथा । केचिदावश्विब्रह्माद्याः केचित् क्रुद्धा मर्गस्त्रिनः । ८४६

विक्रताद्याभवन् केचिन् केचिदावश्वमवर्तिताः । हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यर्पिपञ्चराधियाः । ८४७

अपरे दमनैरोडाशदशकं कोधमूर्च्छिताः । व्याधिपण्यायुधान्ये मखदुष्टापरे भुजान् । ८४८

अथैवाभ्यपतन् द्रोणं जितात्मानो महीजघः । पाश्चात्वास्तु विभ्रमेण द्रोणसायकपीडिताः । ८४९

समपञ्चन्त राजानं समरे खगवेदनाः । ततो विराटद्रुपदौ द्रोणममृतोपदरथे । ८५०

मया शरानां वंशानां परमदुर्घणं । द्रुपदस्य ततः योस्तास्तथैव विश्राम्यते । ८५१

चेदपय सर्वेषां द्रोणमेवाभ्ययुर्मुधि । तेषां द्रुपदोऽप्येतां चपाणां निमित्ते शरैः । ८५२

विभिर्द्रोणोऽप्येतां प्राणैस्ते हता न्यपतन् भुवि । ततो द्रोणोऽजयघृहे चेदिकैरेव सञ्चयान् । ८५३

मन्दैर्योशजयसर्पान् भारद्वाजो महारथः । ततश्च द्रुपदः क्रोधात् शरवर्षं समाहृत्य । ८५४

द्रोणं प्रति महाराज विराटदेव वंशुने । तं निहत्यैव वंशुने द्रोणः सन्निपमदंनः । ८५५

तो शरैश्चादयामाणं विराटद्रुपदाभुमौ । द्रोणेन क्रायमानो तो क्रुद्धो वंशममूर्द्धनि । ८५६

द्रोणं शरैर्बिन्दयत् परमं क्रोधापान्वितः । ततो द्रोणो महाराज क्रोधागर्षवन्निहतः । ८५७

महाभ्यां शत्रुतोष्णाभ्या चिच्छेद धनुर्वी तयोः । ततो विराटः कुपितः समरे तोमरान् दध् ।
 दध् चिवेष च शरान् द्रोणस्य वधकाङ्क्षया । शक्तिञ्च द्रुपदो घोरामायवीं स्तूर्णभूषितां ।
 चित्तेषु भुजगेन्द्राभां कुहो द्रोणरथम्यति । ततो भवैः सुनिर्मितैश्चिता तांस्तोमरान्दध् ।
 शक्तिं कनकैर्दृष्ट्वा द्रोणचिच्छेद सायकैः । ततो द्रोण सुपोताभ्यां महाभ्यामरिमर्दनः ।
 द्रुपदश्च विराटश्च प्रेषोदैवस्त्रनचयं । हते विराटे द्रुपदे कैशेयेषु तथैव च ।
 तथैव चेदिमस्तेषु पाञ्चासेषु तथैव च । हतेषु विषु वीरेषु द्रुपदस्य च नष्टेषु ।
 द्रोणस्य कर्णं तदृष्ट्वा कोपदुःखममन्वितः । शशाप रथिनां मध्ये ह्यष्टुषो महात्मनाः ।
 दृष्टापूतांतथा चाक्षाह्वाद्याप्याच च नश्यतु । द्रोणो यस्याच मुच्येन यं वा द्रोणः पराभवेत् ।
 इति तेषां प्रतिश्रुत्य मध्ये सर्वधनुमतां । आयाद्वैर्णं बहानीकः पाञ्चास्य परवोरहा ।
 पाञ्चाक्षालेकतो द्रोणमभ्यग्न पाण्डवोऽन्यतः । दुर्घोषनस्य कर्णस्य शकुनिरपि सौवतः ।
 सोदर्याय यथा मुख्याकोरुचन् द्रोणमाह्वे । रत्नमार्णं तथा द्रैर्धं समरे तैर्धं हात्मभिः ।
 धतमानास्तु पाञ्चाक्षान् अत्रेह प्रतिवेशितुः । तत्राकुथङ्गोमवेनो दृष्टुमस्य मारिष ।
 न स्मं वागिहृद्यामिस्ततश्च पुरुषधर्म ।
 ॥ भीमसेन उवाच ॥ द्रुपदस्य कुले जातः शर्मोऽस्त्वत्तत्तम । क च त्रिविधो मन्यमानः प्रवेतारिमवस्थितः ।
 पिष्टपुत्रवधम्याय प्रमान्कः परिपालयेत् । विप्रवत्सु अपथं शपिता राजपथदि ।
 स्य वैद्यानर हव समिद्धः स्त्रेण तेजसा । शरचापेभ्यो द्रोणः सत्तं दहति तेजसा ।
 पुरा करोति नि शेषा पाण्डवानामनोकिनीं । क्षिताः पश्यत मे कर्ण द्रोणमेव मज्जाम्यं ।
 दृष्ट्वा प्राविशत् कुहो द्रोणानीकं वृकादरः । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्दिव्यंस्त्रं वाहिनीं ।
 दृष्टुष्वेव पाञ्चास्य मविश्य महतीक्ष्णुं । आसगाद रणे द्रोणं तद्वायोऽनुमूलं महन् ।
 नैव लज्जादृष्टं युद्धं दृष्टुपूर्वं न च मुतं । यथा सूर्योदये राजन् समुत्पिच्छोऽभवत्तद्वा ।
 स्यक्तान्येव चादृश्यन् रथदृष्टानि मारिष । इतानि च विप्रोर्कानि शरीराणि शरीरिणां ।
 केचिदन्यत्र गच्छन्तः पयि चान्यैरुपद्रुताः । विमुखा दृष्टतान्ये तादृशे पार्श्वतः परे ।
 तथा वधकयुद्धनादमवद्वृष्टं दृष्ट्वा । अथ संव्यागतः सूर्यः चयेन समपद्यत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि शकुनयुद्धे वृषाभीत्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ते तथैव महाराज दंमिता रणमूर्ध्नि । संव्यागतं वधकाङ्क्षमादित्यमुपतस्थिरे ।
 उदिनेतु मध्याह्ने तत्रकासनचक्रमे । प्रकाशितेषु साकेषु पुनर्युद्धमवर्तत ।
 दन्तानि यानि तत्रामन्धं वधकाणि पुरोदयात् । तान्येवाभ्युद्यते सूर्यः समनञ्जस्त भारत ।
 रथेर्हवा हयैर्नागा पादातायापि कुञ्जरेः । हवा हये समाजग्न्यः पादाताय पदातिभिः ।
 रथा रथैरिभैर्नागा हयैश्च भरतर्षभ । संयुक्ताय विद्युक्ताय योधाः कथ्यतपन्वरे ।
 ते राधा हतः शर्पा आन्ताः सूर्यस्य तेजसा । क्षुत्पिपासापरीताङ्गा विवेका बहवोऽभवन् ।

शङ्खभेरीमृदङ्गानां कुञ्जराणाञ्च गर्जतां । विस्फुरितविद्युद्गतां कार्मुकाणाञ्च क्रुजतां ।
 शब्दः समभवद्वाजन् दिवस्सुखं भरतर्षभ । द्रवताश्च पदातीनां प्रक्षालां पततामपि ।
 वयानां श्रेयताश्चैव रथानां विनिवर्त्ततां । क्रोशतां गर्जताश्चैव तदाधीशुमुखं महत् ।
 विद्वद्भुजमुतः शब्दो घामगच्छन्महासदा । नागायुधनिष्ठतानां चेत्यतामातुरः खगः ।
 भूमावशूयत महासदासीत् क्षयणं महत् । पततां पतिमानाश्च पश्यसरथहस्तिनां ।
 तेषु सर्वैश्चनीकेषु स्थितवत्स्वनेकशः । खे खान् अग्नः परे खांस्य खान् परे च परान् परे ।
 वीरबाह्विस्फुटाय योधिषु च गतेषु च । रात्रयः प्रत्यादृश्यन्त त्रासघां जेजनेश्विव ।
 लघतमतिविद्वानां खड्गानां वीरबाह्विभिः । स एव शब्दस्तद्रूपो वासधां निश्र्यतामिव ।
 अघातिभिल्लथा खड्गैस्त्रैलोक्यैः । सपरश्वधैः । निष्ठतुष्टुं संवत्सं महदासीत् सुदारुणं ।
 गजाश्चकायमभवान् नरदेहप्रवाहिनीं । शस्त्रमख्यसुसंपूर्णां भांसघोषितकूर्ध्मां ।
 आर्त्तनादास्त्रनवतीं पताकावस्त्रेकनिशं । नदीं प्रावर्त्तयन् वीराः परैस्त्राकप्रवाहिनीं ।
 सर्वैश्चक्राहिंताः क्लान्ता रात्रिमूढाश्च येतवः । विष्टभ्य सर्वैर्गात्राणि स्थितवन् गजवाजिनः ।
 शंस्रज्ज्वलना वीराः शिरोभिस्त्रासकुण्डलैः । युद्धेऽपकरथैश्चैव तत्र तत्र चक्राग्रिरे ।
 क्रव्यात्क्रव्यैः समाकीर्णैः स्तैररुद्धैस्तैरपि । तावोद्गच्छपथस्य सर्वैर्मायोधनम्पति ।
 शस्त्रसु चक्रेषु रथान् सत्तमालाय वाजिनः । कथञ्चिद्वदन् आर्त्तां वेपमाणाः शराहिंताः ।
 कुलवत्सवलोपेता वाजिनो वारणोपमाः । विद्वत्सं तत् समुद्राभं च भयं भारतातुरं ।
 बलमासीत्तदा सर्वैस्तैः द्रोणांक्षुनावुभौ । तावेवास्मां निलयनं तावार्त्तायनमेव च ।
 तावेवान्ये समाघाद्य जगुर्भुवस्ततश्च । चाविग्रमभवत् सर्वैः कौरव्राणो महद्दहं ।
 पाश्चात्तानाञ्च संवत्सं न प्राश्नायत किञ्चन । श्वन्तकाक्रोडवद्भुजैर्भोरुषां भयवर्द्धने ।
 इयिष्यां राजवंशानामास्थिते महति चये । न तत्र कर्षे न द्रोणे गार्ग्युनं न युधिष्ठिरं ।
 न भीमचेनं न परमां न पाश्चात्सं न शाल्यकिं । न च दुःश्रावणं द्रोणिं न दुर्योधनयोवही ।
 न हृपं मद्रराजं वा हतवर्षाणमेव च । न चान्योश्चैव चात्मानं न चित्तिं न दिशस्तथा ।
 पश्याम राजन् संवत्सकान् येनैव रजसा हतान् । संवृत्ते तुमुषे वीरो रजोमेघे समुत्थिते ।
 द्वितीयामिव शम्भुनाममन्यन्ता निम्नां तदा । न श्रायन्ते कौरवेया न पाश्चात्तानां न पाण्डवाः ।
 न द्विषो न विप्रोर्ध्वी न समं विप्रभं तथा । हस्तवैश्वदेवमयान् परान्वाथ्य वा खलान् ।
 न्यपातयंतदा पुष्टे नराः सा विजयैषिणः । उद्धूतनाथ रजसः प्रसेकाच्छोषितस्तथ च ।
 प्रप्रश्राम रजो भागं श्रीधत्वादनिलस्य च । तत्र नागा वया योधा रथिनोऽथ पदातयः ।
 पारिजातवग्मनीव व्यरोचन्नुधिरौघिताः । तेता दुर्योधनः कर्णो द्रोणो दुःश्रासनस्तथा ।
 पाण्डवैः समसृज्यन्तयतुर्भिस्तु गो रथाः । दुर्योधनः सह भ्रात्रा यमाभ्यां समवज्जयत ।
 हृकोदरेण राधेयो मारुद्वाजेन चार्जुनः । तद्गौरं महदायुधं सर्वं प्रैक्षन् सर्वतः ।

८११

८१०

८१२

८१३

८१४

८१५

हुकोदरस्त कर्णं विभिभैः समाहितः । आकर्ण्यूर्ध्वरभ्यग्रन् वाङ्मासरसि चापयत् ॥ १ ॥
 न्यवर्त्तत ततः कर्णं, सहङ्गित द्वोरगः । भीममावारयामास विकिरक्षिभित्तञ्चरन् ॥ २ ॥
 ततोऽभ्युत्तुल्लं युद्धं भीमराधेयोल्लसदा । तौ दृष्ट्वापि नृनेता विह्वलनयनावुभौ ॥ ३ ॥
 वेगेन महताऽन्यान् घोरंश्चाविनेदतु । अतिशयिष्ठयोस्तत्र तयोराहवमौष्ठयोः ॥ ४ ॥
 विश्विष्मघरपातलात् गदायुद्धमवर्त्तत । गदया भीमसेनस्तु कर्णस्य रथशूतरं ॥ ५ ॥
 बिभेदाश्च ततो राजसूतदहृतमिवामवत् । ततो भीमस्य राधेयो गदामादाय शौर्यशान् ॥ ६ ॥
 अवाह्यजघ्रे तान्त्विभेद गदया गर्दा । ततो भीम पुनर्गुर्वी चिचिपाधिरयेर्गदा ॥ ७ ॥
 तौ शरैर्भ्रमिभिः कर्णं सुपुष्टैः सुप्रवेजितैः । प्रत्यविव्यत् पुनश्चान्यैः सा भीमं पुनराव्रजत् ॥ ८ ॥
 व्याधीव मन्त्राभिदत्ता कर्णवापेरभिद्रुता । तस्याः प्रतिनिपातेन भीमस्य विपुलो ध्वजः ॥ ९ ॥
 पपात सारथिस्तस्य मुमोह गदया हतः । स कर्णं सायकान्गष्टा व्यसजत् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १० ॥
 तैस्तस्य निशितैस्तोद्वैर्भीमसेना मृदावल् । चिच्छेद परवीरज्ञ मृदसन्निव भारत ॥ ११ ॥
 ध्वजं शरासनश्चैव शरावापस्य भारतः । कर्णोऽप्यन्यद्वुर्गुच्छं पेमद्वं दुरासदं ॥ १२ ॥
 ततः पुनस्तु राधेयो हथानस्य रथेषुभिः । अवशेषेणान् लघानाश्च तयोभौ पाण्डिवाययी ॥ १३ ॥
 स विपन्नरथो भीमो नकुलछात्रुतो रथः । हरिरथेया गिरि शृङ्गं समाकामदरिन्दमः ॥ १४ ॥
 तथा द्रोणाश्विनौ विचमयुथेतां महारथौ । आचार्य्यशिशौ रजिद्व्रतप्रहरिषा युधि ॥ १५ ॥
 लघुधन्वानयोगाभ्यां रथयोश्चरणेन च । मोहयन्तौ मनुष्याणां चर्षुषि च मनाविच ॥ १६ ॥
 उपारमन्त ते न्यान्व योधाश्चकम्पिते तथा । अदृष्टपुंश्च पश्यन्तस्तदुद्धं गुह्यश्रियोः ॥ १७ ॥
 विशिषं व्रतनामथे रथमार्गप्रदग्निने । अन्योन्यमपसथ्यन्तु कर्णं वीरौ तदेवतु ॥ १८ ॥
 पराक्रमं तयोर्धाधा ददृशुस्तु सुविशिता । तयोः समभवद्युद्धं द्रोणपण्डवयोर्महतु ॥ १९ ॥
 आनिपार्ये महाराज भगने श्येनयोरिव । यद्यश्चकार द्रोणस्तु कुन्तीपुत्रजिगीषया ॥ २० ॥
 तस्य तस्य विषाताय तत्तत् सुकुर्वते ऽर्जुनः । यदा द्रोणो न शक्नोति पाण्डवस्य विषेधितुः ॥ २१ ॥
 ततः प्रादुशकारास्तमस्तमार्गविशारदः । श्रेष्ठं पाशुपतं त्वाङ्गं वायव्यमथ वारुणं ॥ २२ ॥
 मुक्तं मुक्तं द्रोणपापातज्जघान धनञ्जयः । अस्त्राण्यस्त्रैर्धदा तस्य विधिबद्धान्ति पाण्डवः ॥ २३ ॥
 ततो ऽस्त्रैः परमैर्द्वैर्द्रोणः पार्थमवाकिरत् । यद्यद्वं स पार्थाय प्रयुक्ते विजिगीषया ॥ २४ ॥
 तस्य तस्य विषाताय तत्तद्द्वि कुर्वते ऽर्जुनः । स बध्यमानेष्वस्त्रेषु दिव्यैर्बलि यथोविधिः ॥ २५ ॥
 अर्जुनेनार्जुनं द्रोणो मनश्चैवाभ्यपूजयत् । मेने चात्मानमधिकं श्रुत्वा ममि भारत ॥ २६ ॥
 तेन श्रियेयं सर्वैश्च ब्रह्मविद्वा परमपः । वार्यमाषण्ड पाथेन तथा मथे महात्मानः ॥ २७ ॥
 यतमानोऽर्जुनं प्रीत्या प्रत्यवारयदुत्पन्नयत् । ततोऽन्तरीक्षे देवाश्च गन्धर्वाश्च सहस्रम् ॥ २८ ॥
 अथपि बिह्वलश्च यदृश्यान् समनात । तदश्वरोभिराकोर्षे यद्यरावपयदुलं ॥ २९ ॥
 धमदाकाशमभवद्भूयो मेघाकुलः स्यात् । तत्र क्षान्तं हता वाजो विचरन्ति पुनः पुनः ॥ ३० ॥

द्रोणसंलवसंयुक्तं पार्थस्य च महात्मनः । विद्वज्यमानेष्वस्त्रेषु प्लावयन्नु ततन्मत ।
 अमुत्रंस्तन विहाय क्षययस्य समायताः । भवेदं मानुषं दुष्टं मासुरं न च राक्षस ।
 न देवं न च गान्धर्व्यं ब्राह्मं भुवमिदं परं । विचित्रमिदमाद्यैव न नो दृष्टं न च श्रुतं ।
 अतिपाण्डवमाचार्यो द्रोणयाऽप्यतिपाण्डवं । नानयोरन्तरं द्रष्टुं शक्यमन्येन केनचित् ।
 यदि रुद्रो द्विधाहत्य युध्येत त्मानमत्माना । तत्र ब्रह्मोपमा दर्शुमन्यत्र न तु तर्पये ।
 ज्ञानमेक्यमाचार्यं ज्ञानं योगश्च पाण्डवे । शौर्यमेकस्त्वमाचार्यं यत् शौर्यं च पाण्डवे ।
 नैमो शौर्यो महेष्वायौ रणे चपयितुं परैः । इच्छमानौ पुनरिमौ हव्येतां सामरं जगत् ।
 इत्युत्तममहाराज दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ । अन्तर्हितानि भूतानि प्रकाशानि च सहस्रः ।
 ततो द्रोणो ब्राह्ममर्षं मादुक्षुको महामति । श्रुत्वापयषये पार्थ भूतान्यन्तर्हितानि च ।
 ततश्चाल पृथिवी चपयंतवमद्रुमा । वज्रो च शिप्यो वज्रं सागराद्यापि चुबुमु ।
 ततस्त्वस्मिन् महाभागीत् कुक्षपाण्डवैरन्यथा । सर्वेषां चैव श्रुतामामुद्यतेऽस्त्रे महात्मना ।
 ततः पार्थोऽप्यवप्लान्तलदंष्ट्रं प्रतिजग्निवान् । ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र ततः सर्वमयोद्यमतु ।
 यदा न गम्यते पारं तयोरन्यतरस्य वा । तदा बहुलपुष्टेन तपुहं व्याकुलोऽहम् ।
 नाशायतु ततः किञ्चित् पुनरेव विश्राम्यते । प्रहृष्टो तु मुने पुष्टे द्रोणपाण्डवयोरुभे ।
 शरणात् समीकोर्ध्वं भेषगावैरिवाभ्यरे । न ह्य समतने कस्यिदन्तरीचपरं लदा ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवचनपर्वणि सप्तमपुष्टे एकोनवत्यधिकश्लोकाऽध्यायः ॥ १८८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिंस्तदा यत्संज्ञाने नरायणमपहृष्टये । दुःशासनो महाराज शृष्टुमुचमयोद्यमत ।
 स तु हस्तराद्यस्त्रैश्च दुःशासनमहार्हितः । समर्थास्तव पुत्रस्य शरैरेव हानवाकिरत ।
 क्षणेन स रघुलस्य सध्वजं महारथिनि । नादुपगत महाराज पार्थतस्य शरैश्चिन ।
 दुःशासनश्च राजेन्द्र पाञ्चाशत्यस्य महात्मनः । श्रावकत प्रमुखे स्थातुं ब्रजालमपीक्षित ।
 स तु दुःशासने वापैर्विमुखीकृत्य पार्थन । किरिच्छरबह्वर्षाणि द्रोणमेवाभ्यधाष्टे ।
 अत्यपद्यन् हार्दिकां कृतवर्मां तनन्तरं । सोदयार्थां त्रयैव तस्मिन् पथैव राघवन ।
 तं यमो वृष्टोऽप्येतां रथयोः पुरुषर्षभौ । द्रोणायाधिमुखं यावत् क्षीयमानमिवावने ।
 सम्पुहारमकुर्वन्ते स्मैव च सुमहारथाः । अमर्षितां सत्त्वन्तं हत्वा मरणमददतः ।
 द्रुहतात्मानं द्रुहृत्ता राजन् खगपुरस्तात् । आर्यं युद्धमनुजैले परस्परजितोऽभव ।
 द्रुहतामिजनकर्षाणो मतिमन्तो जगधिपाः । धर्मयुद्धमनुधन्म पश्यन्तो गतिमुक्तमां ।
 न तवादीदृशमिष्टमश्वं युद्धमेव च । नाशकणो न नातोको न तिलो न च वसिक ।
 न सुखीरुपिभो भैव न मयस्त्रिगजान्निष्ठः । इपुराक्षोत्र सशिष्टो न पूतिनं च विद्वान् ।
 अशून्येव हि द्रुहानि सर्वे शस्ताप्युधारयन् । मयुद्धेन परानुवीकानोद्यन्त कोर्त्तिमेव च ।
 यदासीनुमुनं पुष्टं सर्वदोषविवर्जितं । सततैः तव योधामां तैस्त्रिभिः पाण्डवैः सह ।

छट्युद्यस्त तां दृष्ट्वा तव राजवधवर्णमान् । यमाभ्यां वारितान् वीरान् श्रीप्राज्ञो द्रोणमभ्ययात् ।
 निवारितास्तु ते वीरास्तथो पुष्पसिंहयोः । समपञ्चन्त चमरो वाता, पर्वतयोरिव ।
 दाम्भ्यां दाम्भ्यां यमो बार्हृथ्यभ्यां रथपुङ्गवौ । समावृत्तौ ततो द्रोणं छट्युद्योभ्यवर्षत् ।
 दृष्ट्वा द्रोणाय पाञ्चाक्षं व्रजन्तं युद्धदुर्धरं । यमाभ्यां तांश्च संवत्सरादन्तरमुपाद्रवत् ।
 दुर्व्याधनो महाराज किरञ्जोऽपि तमोजनान् । तं सात्यकिः श्रीव्रतं प्रुम्परेवाभ्यवर्षत् ।
 तौ परस्परमावाद्य समीपे कुहमाधवौ । अन्यमानौ नृशार्द्धावभित, समपञ्चतां ।
 बाणैश्च हतानि सर्वाणि प्रीयमाणौ विचिन्त्य तौ । तावन्त्येव प्रेचमाणौ हसमाभौ पुनः पुनः ।
 अथ दुर्व्याधनो राजा सात्यकिं प्रत्यभाषत । प्रियं सखायं सततं गहैयन् हतमात्मनः ।
 धिक् क्रोधं धिक् सखे लोभं धिक् मोहं धिगमर्षितं । धिगम्ह चाक्षमाचारं धिगद्य बलमैरवं ।
 यत्र मामभिप्लव्यते त्वाच्चाहं श्रिनिपुङ्गव । त्वं हि प्राणैः प्रियतरो ममाहञ्च तदा तव ।
 क्षरामि तानि सर्वाणि बाणैश्च हतानि यानि मे । तानि सर्वाणि जीर्णानि सारग्रस्तं मौ रणजिरे ।
 किमद्य क्रोधलोभाभ्यां युद्धमेवाहं सान्तत । तं तथावादिनं राजन् सान्तत, प्रत्यभाषत ।
 अहं न विशिखं लीह्यन्नुद्यम्य परमास्त्रवित् । नेयं सभा राजपुत्र नवाचार्यनिवेशनं ।
 यत्र क्रीडितमस्माभिस्तदा राजन् समागतैः ।

॥ दुर्व्याधन उवाच ॥ क्व सा क्रीडा गताऽस्माकं बाणैर्वै श्रिनिपुङ्गव । क्व च युद्धमिदं भूयः कावो हि दुरतिक्रमः ।
 किन्तु नो विद्यते कृत्यं धनेन धनलिप्तया । यत्र बुध्यामहे सर्वे धनलोभात् समागतौ ।

॥ वज्रय उवाच ॥ तं तथावादिनं तत्र राजानं सान्ततोऽब्रवीत् । एवं वृत्तं सदा चासं युध्यन्तीह गुरुनपि ।

॥ यद्यहं ते प्रियो राजन् जहि मां मां चिरं कथाः । सन्तते सुहृतान् लोकान् गच्छेयं भरतर्षभ ।

॥ या ते शक्तिर्ध्वजैश्च तत् चिरं मयि द्रष्टव्यं । नेच्छामि तदहं द्रष्टुमिच्छायां व्यसनं महत् ।

॥ इत्येवं यत्कामाभास्य प्रतिभास्य च सात्यकिः । अन्वयान्तरैर्मनस्यो निरपेक्षं विश्राप्यते ।

तमापान्तमभिप्रेक्ष्य प्रत्यगृह्णात्तदात्मजः । शरैश्चावाकिरद्भ्राजन् सैन्यं तनयस्तव ।

ततः प्रवृत्तं युद्धं कुहमाधवसिंहयोः । अन्योन्यं क्रुद्धवोचैरं यथा द्विरदसिंहयोः ।

ततः पूर्णपतोऽप्यहं सान्तं युद्धदुर्धरं । दुर्व्याधनः प्रत्यविध्यत् सान्तं निमित्ते, शरैः ।

तं सात्यकिः प्रत्यविध्यत् सनरं निमित्ते, शरैः । पञ्चाक्षता पुनस्तौ जा विमृश्या दशभिश्च ह ।

सात्यकिस्तु रणे राजन् अहं सन्तनयस्तव । आकर्षयन्निमित्तेर्ध्वज्याध चित्रगा शरैः ।

ततोऽप्य शरसंघं घुरप्रेण दिधाऽकरोत् । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय सघुहस्तस्ततो दृढं ।

मात्यकिर्यदृष्ट्वापि शरयेर्षी सुतस्तु ते । तामापतन्तीं सहसा शरयेर्षी जिघासया ।

विशिष्टं वज्रगो राजन् ततः उचुक्रुर्गजानाः । सात्यकिश्च विषमया पीडयामास वेगितः ।

क्षणपुच्छैः प्रिधौतेरावर्णपूर्णं नि सते । तस्य सन्दधतयपून् संक्षिप्तपुच्छं कार्मुकं ।

अचिरात् सात्यकिर्ध्वजं शरैश्चवाभ्यवोदयत् । स गाढविद्धे पयित, प्रत्यपायाद्रयान्तरं ।

दुष्योधनो महाराज दामार्हधरपोडितः । समानस्य तु पुत्रस्ये सात्यकिं पुनरभ्यधात् ।
 विजयन्निपुणालानि युयुधाने रथमग्रति । तथैव सात्यकिर्लोषान् दुष्योधनरथमग्रति ।
 सततं व्यसृजद्राजं सत्सुलभमवर्त्तत । तत्रेष्टुभिः चिप्यमाणैः पतद्भिर्ध्वं समन्तत ।
 अग्रेरिव महाकाचे शब्दं समभवन्महान् । तयोः प्ररसदस्यैश्च संकनं वसुधातलं ।
 अगम्यरूपस्य शरैराकाशं समपद्यत । तत्राप्यधिकमासृज्य माधवं रथसन्तमं ।
 विप्रमन्यपतत् कणं परीक्षुलनयं तव । न तु तं मर्षयामास भीमसेनो महाबलः ।
 अभ्यपात्ररितः कणं व्यसृजत् धायकान् बहून् । तस्य कणं श्रितान् वाषाण् प्रतिहस्य दधनिव ।
 धनुः शरान् चिच्छेद स्रुतश्चाभ्यहनच्छरैः । भीमसेनस्तु संकुड्डो गदामादाय पाण्डवः ।
 धनुर्ध्वजश्च सतश्च सख्यमहोदधेरिपोः । रथचक्रस्य कर्णस्य वमश्च स महाबलः ।
 भग्नं शनै रथे तिष्ठन्नाकस्य चैवराडिव । एककणं रथं तस्य तमूङ्गः सुचिरं हया ।
 शकचक्रमिवानैश्च रथं सप्त हया धया । अमृत्यमास कर्णस्तु भीमसेनमयुधत ।
 विविधैरिपुजालैश्च नानाग्रस्यैश्च रथगैः । भीमसेनस्तु संकुड्डः स्रुतपुच्छमयोधस्यत् ।
 सङ्कुतं बलमाने तु राजा धर्मसुतोऽब्रवीत् । पाञ्चालानां रथस्यान्नाभ्यस्यैव नरर्षभान् ।
 येन प्राणाः शिरो ये च ये नो योधा महाबलाः । त एते धार्तराष्ट्रिण रिक्ताः पुष्टवर्षमा ।
 किं तिष्ठत यथा मूढाः सर्वे विगतचेतसः । तत्र गच्छत धैर्ये युधन्ते मामका रथाः ।
 सत्सुधर्मपुरस्कृत्य सर्वे एवं गतज्जनाः । जयन्तो बन्धमाना वा गतिमिष्टां गमिष्यथ ।
 जिता च बद्धमिच्छन्त्येवमन्धे भरिदक्षिणैः । इता वा देवर्षाद्भूत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलाः ।
 ते राजा चादितावीरा योऽस्यमाना महारथाः । चाक्षधर्मं पुरस्कृत्य तस्मिन् द्रोणमभ्ययुः ।
 पाञ्चालास्तेकतो द्रोणमभ्यग्रन् बद्धमि । शरैः । भीमसेनपुरोगायाऽप्येकतः पर्यवारयन् ।
 आसुं पाण्डुपुत्राणां यथा जिह्वा महारथाः । यथा च भीमसेनस्य प्राक्गोमन्त धनञ्जयः ।
 अभिद्रवाजुं चित्रं कुक्षु द्रोणादपानुद । तत एनं हनिष्यन्ति पाञ्चाला इतरक्षिणं ।
 क्षीरवेयास्तत पाथैः सहसा समुपाद्रुत । पाञ्चालानेव तु द्रोणो दृष्टुमुपपुरोगमान् ।
 मन्दकुक्षरश्च वीरा पञ्चमेऽहनि भारत ।
 इति श्रीमद्भारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधधर्मणि सङ्ख्ययुक्ते नवत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १८० ॥
 ॥ मध्यम उवाच ॥ पाञ्चालानां ततो द्रोणस्तस्मिन् कदनं महत् । यथा क्रुद्धो रथे शक्रो दानवानां सर्वपुरा ।
 द्रोणस्तेन महाराज बन्धमानाः परे युधि । नात्रमन्त रणे द्रोणान् सत्सवन्तो महारथाः ।
 युधमाना महाराज पाञ्चालाः सृष्टयाक्षया । द्रोणमेवाम्ययुक्ते योधयन्तो महारथाः ।
 तेषान् पृथग्धर्माभ्यां पाञ्चालानां समन्तत । अमवज्ञैरनो नादो बन्धतां प्ररक्षन्निमि ।
 बन्धमानेषु रंधामे पाञ्चालेषु महात्मना । उदीर्यमाणे द्रोणास्ते पाण्डवान् मयमाविश्रुत् ।
 दृष्ट्वाऽनरयोधानां विपुलं चर्षं युधि । पाण्डवैश्च महाराज नात्रमसृज्यं तदा ।

८३६

८३७

८३८

८३९

८४०

कश्चित् द्रोणो न सः सर्वान् धृष्येत् परमास्त्रवित् । समिद्धः मिशिरापाये दहनं कचमिवानतः ।
 न चैनं संयुगे कश्चित् समर्थः प्रतिवीक्षितुं । न चैनमर्जुनो ब्राह्म प्रतियुध्येत धर्मवित् ।
 ब्रह्मान् कुन्तीपुत्रान् दृष्ट्वा द्रोणसायकपीडितान् । मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 नैव युद्धेन सङ्ग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । यधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवै ।
 न्यस्तग्रस्त्रस्तु सङ्ग्रामे शक्यो हन्तुं सवेन्द्रभिः । आस्त्रीयतां जये योगो धर्ममनुज्य पाण्डवाः ।
 यथा नः संयुगे सर्वत्र हन्यादुष्कावाहनः । अथत्यायि हतं नैव युध्येदिति मतिर्मम ।
 तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः । एतन्नारोच्यद्वाजम् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महाबाहुरेनोके स्त्रे महागर्भः ।
 जघान गदया राजन्नयत्यामानमित्युत । परममघनं चोरं मातृवैद्यैर्वर्माणः ।
 भीमधेनस्तु सज्जीव उपेत्य द्रोणमाहवे । अथत्यामा हत इति ब्रह्ममुचैस्वकार सः ।
 अथत्यामेति हि गजः ख्यातो नामाहतोऽभवत् । कृत्वा मण्डपं तं भीमो मयिष्य व्याहतवांसदा ।
 भीमधेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमाग्रिधं । मनसा सन्नगाचोऽभूत् यथा वैकृतमग्नयि ।
 ब्रह्मर्षिः स तस्मिन्मनोव्यंशः स्वसुतस्तव वै । हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्यादकम्पत ।
 स हन्त्वा चेतनां द्रोणः क्षणेनैव समान्यसत् । अनुचिन्मयात्मनः पुत्रमविपक्षमरारतिभिः ।
 संपार्यतमभिमृष्ट्य जिघांसुर्हृत्युमात्मनः । अवाकिरत् स हस्तेन तीक्ष्णानां कक्षपचिषां ।
 तं नै विमृशतिवाहस्यः पाञ्चालानां रथपंभोः । तथा चरन्तं सङ्ग्रामे सर्वतो व्यकिरन् शरैः ।
 तैः शरैराहतं द्रोणं नापश्याम महारथं । आक्षरं जलदैर्हृदं वर्षाश्विव विशास्यते ।
 विधूय ताम्बाणमग्न्याद्यालानां महारथः । प्रादुक्षके गतो द्रोणो ब्राह्ममर्षे परन्तपः ।
 यथाय तेषां दूराणां पाञ्चालानाममर्षितः । ततो व्यरोचत द्रोणो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
 तथैव स पुनः क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । ततो व्यरोचत द्रोणो विनिग्नस्त्वर्षेधोमकोन् ।
 मित्रास्तापातयद्यपि पाञ्चालानां महारथे । तथैव परिष्कारान् बाहून् कनकभूषणान् ।
 ते बध्यमानाः समरे भारद्वाजेन पार्थिवाः । मेदिन्यामन्मतीर्ष्यन्तं वातनुजा इव हुमाः ।
 कुक्षराणाञ्च पततां हयानाश्चैव भारत । श्रग्व्यरूपा इयिवी मांसशोषितकर्दमा ।
 हत्वा विमृशतिवाहस्यन् पाञ्चालानां रथमग्नान् । अतिहृदाहवे द्रोणो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
 तथैव स पुनः क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । वसुदानस्य मल्लेन शिरः कायादपाहत् ।
 पुनः पञ्चप्रतान् ममसान् षट्षहस्रांश्च क्षत्रयान् । हस्तिनामयुतं हत्वा जघामायायुतं पुनः ।
 स्रजिपाणामभावाय दृष्ट्वा द्रोणमवस्थितं । अथयोऽभ्यागमच्छेषं हयग्राहपुरोगमा ।
 विद्यामिधो जमदग्निभारद्वाजोऽपि गौतमः । वशिष्ठः कश्यपोऽपि च ब्रह्मर्षिर्नमोपवः ।
 धिक्ताः प्रत्यो गणा आनिधिन्ना मरीचिपाः । मग्नवोऽङ्गिरस्येव सप्ताद्यान्ये महर्षयः ।
 त एवममुषस्य द्रोणमाहवमोभिर्न । अधर्षितः कृतं युद्धं समयो निधनस्य मे ।

न्यस्यायुधं रणे श्रेण समीच्यास्मानिह खितान् । ज्ञातः कुरतरं कथं पुनः कर्तुं त्वमर्हसि ।

वेदवेदाङ्गविदुषः सत्यधर्मपरस्ते । ब्राह्मणस्य विग्रहेण तवेतन्नापपद्यते ।

न्यस्यायुधममोहसं तिष्ठ वत्सनि श्रायते । परिपूर्णस्य कालस्ये वरुं सोके ऽद्य मामुपे ।

ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धां अनखज्ज्ञा नरा भुवि । यदेतदीदृशं विप्र छनं कथं न साधु तत् ।

न्यस्यायुधं रणे विप्रं श्रेण मां त्वं चिरं कथाः । मा पापिष्ठतरं कथं करिष्यमि पुनर्दिश ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा भीमसेनवचस्य तत् । एष्टयुधस्य बभूवुष्य रणे च विमनाध्वजः ।

बन्धुहन्तमानो व्यथितः कुन्तोपुच्छं युधिष्ठिरं । अहतं वा हनं वेति पप्रच्छ सुतमात्मजः ।

स्थिराः कुट्टिर्बिः श्रेणस्य न पार्थो वक्ष्यति ऽनृतं । अयाणामपि लोकानामेवमर्थोऽयं कथयन् ।

तस्मात्तं परिपप्रच्छ गान्धे कश्चिद्भिज्जवंभः । तस्मिंस्तस्य हि सत्याया वाक्याममृति पाण्डवे ।

ततो निष्पाण्डवामुर्ध्वं करिकर्मं युधामतिं । श्रेणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो व्यथितो ऽमवीत् ।

यद्यर्हदिवसं श्रेणो युध्यते मन्युमास्थितः । सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं समुपैयति ।

य भवांस्त्रातु नो श्रेणात् सत्याज्यायोऽनृतं वचः । अनृतं वोविनस्यायं वदस्व स्युस्तमोऽनृतैः ।

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ते त्रयेव च । ब्राह्मणभूषणपत्नौ च अनृते नास्ति पातकं ।

तयोः संवदतारैवं भीमसेनोऽप्रवीदिदं । श्रुत्वेवं ते महाराज बधोपायं महात्मनः ।

गौहमानस्य ते सेनां मातवसेन्द्रवर्धनः । अथत्यामेति विकान्तो गजः शङ्कगोपमः ।

निहतो युधि विकृत्य ततोऽहं श्रेणममुं च । अथत्यामां हतो ब्रह्मक्षिवत्तंस्त्राहवादिनि ।

कूले भाग्यदूषदाकर्मिणो मे पुरुषधम । यत्वं गोविन्दवाक्यानि मानयस्य जयैषिणः ।

श्रेणाप्य निहतं शंस राजन् शारदतोस्तनं । त्वयोक्तो भव युध्येन वातु राजन् दिग्बधः ।

सत्यवान् हि त्रिलोकेऽस्मिन् भवान् ख्यातो जनाधिप । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णशक्यप्रवेदितः ।

भाविता च महाराज कर्तुं समुपचक्रमे । तमतथामये मश्रो जथे बभौ युधिष्ठिरः ।

अद्यकर्मशोदाहृतः कुञ्जर इत्युत । तस्य पूर्व्वं रथः इय्यां चतुरङ्गुलममृतः ।

यभूवेवतु तेनेति तस्य बाहाः स्यूयमर्धौ । युधिष्ठिरासु तदाहं कुन्ता श्रेणो महारथः ।

पुमयधनसन्तोषा निराशो जीविते ऽभवत् । आगच्छतमिवात्मानं पाण्डवानां महात्मनां ।

अविवाक्येन सन्धानः श्रुत्वा विनिहतं सुतं । विचेतः परमोर्दिगोऽष्टयुधमवेक्ष्य च ।

घोडुं माशक्नुवद्भोजन् यया पूर्व्वमरिन्दम ।

इति श्रीमद्भारते श्रेणपर्वणि श्रेणवधपर्वणि युधिष्ठिरासयकथने एकमवतथिककथनोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ तं दृष्ट्वा परमोर्दिगं शोकोपहतचेतसं । पाद्याभाराजस्य सुतो धृष्टयुषः समाद्रुवत् ।

य दृष्ट्वा मनुजश्रेष्ठं द्रुपदेन मह सखे । संसी श्रेणविनाशाय समिद्धाङ्गुशराहनात् ।

य धनुर्जयमादाय धोरं जलदनिखनं । दृढमज्जरं दिवं द्यौर्दाम्नीविषोपमान् ।

बन्धुं कालुंके तस्मिंश्चरमाशोविषोपमं । श्रेणं जिघांसुः पाद्याभो महाज्वालमिवानयं ।

तस्य रूपं शरणाधीदुर्गममण्डलागरे । श्रोततो भास्करखेवधगामो परिवेविणः ।
 पार्थिवेन परावृष्टं ज्वलन्तमिव तद्धनुः । अन्तर्कालमनुप्राप्तं मेनिरे वीक्ष्य वैगिकाः ।
 तन्निपु षन्धितं तेन आरदाजः प्रतापवान् । दृष्ट्वाऽमन्यत देहस्य कालपर्यायमागतं ।
 ततः स्यस्रनातिष्ठदास्यस्यस्यसारणे । न चास्त्रस्त्राणि राजेन्द्र प्रादुरासक्तहात्मनः ।
 तस्य वरानि चत्वारि चपा चेकाऽष्टोत्तरा । तस्य शङ्खस्त्रिभुगेन चर्यं अयुः पतविणः ।
 स अरचयमासाद्य पुनश्चेक्रेण चार्हितः । विविधानां दिव्यानामस्त्राणामप्रवादतः ।
 उत्तमैकान्तः शस्त्राणि विप्रवाक्यप्रवादितः । तेजसा पूर्वमाशस्य युयुधे न यथा पुरा ।
 अद्यान्यत् न समादाय दिव्यमांस्त्रिरसं धनुः । शरांश्च तद्द्वारं गच्छामांश्च दृष्ट्युद्यमैर्धायत् ।
 ततस्तं अरवेण महता समवारिकरत् । व्यग्रातयश्च संकुटो दृष्ट्युद्यममवर्ण ।
 शरांश्च शतधा चास्त्रं द्रोणश्चिच्छेदः शोभके । ध्वजं धनुश्च निमित्तैः वारयिच्छाभ्यपातयत् ।
 दृष्ट्युद्यः प्रहसन्त पुनरादाय कौमुदी । मितेन जैनं वापिनं प्रत्याविशतः क्षणान्तरे ।
 सोऽतिविह्वो महेष्वासः शस्त्रान् दत्तं धनुगे । भवेन मितधारेण चिच्छेदास्त्रं पुनर्धनुः ।
 युष्मास्य वापि विकृतं धर्मैश्च विद्यामते । सर्वस्त्रिच्छेदं दुर्दुर्भो गदां खड्गं कर्माधनम् ।
 दृष्ट्युद्यं ततोऽविध्यच्चवर्जितैः शरैः । शीघ्रान्तकैः कुटुः कुटुहूः परान्तकैः ।
 दृष्ट्युद्यो रथस्याश्वान् स्वरथागैर्महारथः । ध्यामियदमेवात्मा आहत्यमजसूदीरयम् ।
 तैर्मिथा बह्वशोभन्त जवगो वातरक्षसः । प्राराजतसर्वणाद्या शोषाद्या भरतर्षभ ।
 यथा बहिष्मता मेधा नदनौ जलदगमे । तथा रेजुर्महारथो विमिश्रात्प्रेममूर्धनि ।
 ईषादन्तं चक्रवन्तं रथवन्तं तथैव च । प्राणाग्रयदमेवात्मा दृष्ट्युद्यस्य स दिजः ।
 स च्छिदाश्वान् विरथो हताशो हतवारयिः । उत्तमामापदं प्राप्य गदां शोः परोद्धृतम् ।
 तामस्य विमिषेष्टीष्टैः शिष्यमांशं अहारयः । निजघान शरैर्द्रोणः कुटुः सत्यपराक्रमः ।
 तां दृष्ट्वा स नरन्यासो द्रोणेन निहतो शरैः । विमलं खड्गमादत्त शतचन्द्रश्च भानुमतम् ।
 अर्धशतं तथा भूतोऽपाद्यास्यः सार्वभौमवत् । बधनासार्थमुत्थस्य प्राप्तकालं महात्मनः ।
 ततः स्वरथनीडं स्वरथस्य रथेव यथा । अगच्छदसिमुद्यम्य शतचन्द्रश्च भानुमतम् ।
 बिकीर्तुर्दुष्करं माहादृष्ट्युद्यो महाारथः । इत्येव त्वचो भेत्तुश्च भारदायश्च धनुगे ।
 सोऽतिष्ठयुगमन्थेव युगमन्त्रनेपु । शोषाणां जघनार्द्रेषु तथैवाः समपूजयत् ।
 तिष्ठतो युगपलीपु शोषानवधिनिष्ठतः । आपश्यदन्तरं द्रोणसद्वृत्तं मित्रांभवत् ।
 क्षिप्रं शोभस्य शरतो यथैवामिपयद्विभः । तददाधीदभोषारो द्रोणपार्थित्योरण ।
 तथादायद्यथाशौ तदा कुटुः पराक्रमी । युष्मांमेकैकौ द्रोणो नीलवर्णान्जोघवत् ।
 ते हता न्यपतन् भूमौ दृष्ट्युद्यस्य वाजिनः । शोषाश्याः पर्यमृशन्त रथयन्त्रादिभाषते ।
 तान् ह्याग्निहतान् दृष्ट्वा दिजापेक्षं स धारतः । नाभ्युद्यत युधो अष्टौ माश्वेनिमहारथः ।

विरयः स मृदोत्ता तु खड्गं खड्गमृतामरः । द्रोणमभयपतद्राजम् वैनतेय द्वेदोरमं ।
तस्य रूपं वभौ राजम् भारद्वाजं जिघांसतः । यथा रूपं पुरा त्रिणोद्विरण्यकप्रोम्बेधः ।
सोऽचरद्विविधानं मार्गान् अवरानेकविंशतिं । दर्शयामास कौरव्य पार्थेता विचरन्त्ये ।
भ्रान्तमुह्यन्तमाविह्वलान्तं प्रवृत्तं मृतं । परितृप्तं निवृत्तस्य खड्गं च यं च धारयन् ।
धन्यान् समुदीर्ष्य दर्शयामास पार्थतः । भारतं कौशिकश्चैव आचतस्रैव मिथया ।
दर्शयन्धरपुङ्गे द्रोणस्तान्त्रिंशोऽप्यथा । चरतस्तस्य तान्मागान् विचित्रान् खड्गवर्षिणः ।
अस्मयन् रणे योधा देवतास्य समागताः । ततः शरवद्वेष्टेयं यतपद्मपातयत् ।
खड्गध्वंसं च धन्यांश्च दृष्टुमुपय स द्विजः । ते तु वैतसिका नाम शरा आममयोधिजः ।
निकृष्टपुङ्गे द्रोणस्य नान्येषां सन्ति ते शराः । एते शारदतात् पाथाद्वैर्यैर्कृतमान्तया ।
प्रचुक्षुयुधानाभ्यामभिनमोय ते शराः । अयेषुं च समाधत्त दृढं परमवेगिनं ।
अन्तोऽसिनमाचार्यो जिघांसुः पुत्रवर्षितं । तं शरैर्मभिलोऽस्त्रैश्चैवैः श्रिनिपुङ्गवः ।
पश्यन्तस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च महात्मनः । पश्यमाचार्यमुख्येन दृष्टुमभ्युपयत् ।
चरन्तं रथमार्गेषु सात्यकिं शत्यविक्रमं । द्रोणकर्णान्तरगतं हृष्यापि च भारत ।
अपश्येतां महात्मनो विव्यक्त्वेनधनञ्जयो । अपूजयेतां वाण्यैर्वज्राण्यं वाधुं बाध्मिति ।
दिव्याभ्युत्थापि सर्वेषां युधि निग्नन्तमप्युतं । अभिपत्य ततः सेना विव्यक्त्वेनधनञ्जयो ।
धनञ्जयस्ततः हृष्यमभवीत् पश्य केमव । आचार्यरथमुग्रानां मध्ये कोऽनभूद्वहः ।
आनन्दयति मां भूयः सात्यकिः शत्यविक्रमः । माद्रीपुत्रस्य भीमस्य राजानस्य युधिष्ठिरं ।
यः मिथयानुवृत्तः सन् रथे चरति सात्यकिः । महारथानुपकीडन् दृष्ट्वाभीनां कीर्तिवर्द्धनं ।
तमेते प्रतिनन्दन्ति विद्वान् सेन्यास्य विजिताः । अजेयं धमरे दृष्ट्वा बाधु बाध्मिति सात्यकं ।
योऽघाद्योमयतः सर्वे कर्षाभिः समपूजयन् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणप्रवर्षि द्रोणवधप्रवर्षि द्रोणदृष्टुमुपयुङ्गे दिनवत्यधिकयतोऽध्यायः ॥ १८९ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ बालमस्य तु तम् कर्म दृष्ट्वा दुर्मोधानादयः । ज्ञेयं च ज्ञेयः कुहू वारयामासुरक्ष्णस्य ।
हृयः कर्णोऽयं धमरे तव पुत्रास्यमारय । ज्ञेयं च मरयाभ्येयं विनिग्नन् निमित्तैः शरैः ।
युधिष्ठिरस्ततोः राजा माद्रीपुत्रो च पाण्डवौ । भीमसेनश्च यत्तवान् बाधन्तं पर्यशारयन् ।
कर्णस्य शरवर्षेण गीतमस्य महाशयः । दुर्मोचनादयं ज्ञेयं पर्यशारयन् ।
तां दृष्टिं सहसा राजश्रुत्यन्तां घोररूपिणीं । वारयान्मास ज्ञेयेन योधयांशान्महारथान् ।
तेषामघ्नापि दिव्यानि मन्त्रिणां महात्मनां । वारयामास विधिरद्विरेकैर्नभामधेः ।
क्रूरमायोधेन अत्रे लक्ष्मिवाजयमानेन । दृष्ट्वा हि कुहू मन्त्रितान् पश्यन् यथा ।
हस्तामामुत्तमाङ्गानां कांक्षुंकाशाश्च भारत । हृष्याप्यापविह्वानां शानराणाश्च मयुगं ।
राज्यः स्य दृष्ट्वास्तान् तव तव रणाश्रिते । भयचक्रेरयेद्यपि पतितेऽपि महाभुजे ।

८२९

८३०

८३१

८३२

८३३

८३४

सादिभिश्च हतैः शूरेः सङ्कीर्णैः वसुधाऽभवत् । वाणपातनिलतास्त योधांसोऽकुरुषन्तम् ।
 चेष्टतां विविधाद्येष्टा व्यदृश्यन्त महाहवे । वृत्तनामे तथा युद्धे घोर देवासुरोपमे ।
 अत्रवीत् चक्षियांस्तत्र धर्मा राजो युधिष्ठिरः । अभिद्रवन् संयत्ताः कुक्षयो नि महारथाः ।
 स्य हि पार्थतो घोरो भारदाजेन सङ्गतः । घटन्ते च यथाशक्ति भारद्वाजस्य मोक्षने ।
 यादृशानि हि रूपाणि दृश्यन्ते स्म महारणे । अथ द्रोणश्च संकुद्रः पातयिष्यति पार्थतः ।
 ते यूयं सचिता भूत्वा युध्यन्ते कुक्षयसर्वं । युधिष्ठिरसमाज्ज्ञातः सञ्जयानो महारथाः ।
 अभ्यद्रवन् संयत्ता भारदाजे जिघांसवः । तान् समापततः सर्वान् भारदाजो महारथाः ।
 अभ्यवर्त्तन् वेगेन सन्त्यज्यमिति निश्चितः । प्रयाते सत्यवर्त्ते तु समकंपन्तः मेदिनी ।
 ववृन्तास्तासतो घोरास्तस्यथानां वरुचिर्मा । पपात महती चोत्ता आदित्याग्निशरनिव ।
 दीपयन्तीव पातेन संघनीव महद्भयं । जञ्ज्वतुलैव अस्त्राणि भारद्वाजस्य मारिष्य ।
 रथाः स्वनन्ति चात्यर्थं हयाद्यांश्च पातयन् । हतोभा इव चाप्याघोह्वारदाजो महारथाः ।
 प्राक्षुरन्त्रयन्तश्चास्य कामयाङ्गसाधेव च । विमनेष्ठाऽभवद्युद्धे दृष्ट्वा पार्थतमघतः ।
 श्वपीणां ब्रह्मवादीनां स्तनैश्च गमनं प्रति । सुयुद्धेन ततः प्राणानुसृतमुपपन्नैः ।
 ततश्चतुर्दिग्धैः सैवैर्दुपदस्याभिषूयतः । निर्दहन् चक्षियमातान् द्रोणः पर्यचरद्भवे ।
 हता विप्रतिषादस्तान् चक्षियागरिमर्दन् । दग्धापुतामि तोह्णं घोरवधोद्विग्नैः प्रितः ।
 सोऽतिदृढाहवे यत्ता विधूम इव पावकः । चक्षियाणामभावाय ब्राह्मणस्य समास्थितः ।
 पाश्चात्त्यं विरथं भीमा हतसर्वाभुधं वयो । अविषह्यं महात्मानं नरमाषः समभ्यधात् ।
 ततः स्त्रप्यमारोप्य पाश्चात्त्यमरिमर्दन् । अप्रवीदभिसम्प्रेक्ष्य द्रोणमखन्तमन्तिकान् ।
 न तदस्य दृष्टाचार्यं योद्धुमुत्सहते पुमान् । नरस्य प्राम्थमादस्य संधिं भारः समाहितः ।
 ततोऽपि महायाङ्गः सर्वभारसहं गवः । अभिपत्याददे विप्रमायुधमवरं दुर्ध ।
 संरथ्यंश्च शरानिस्तान् द्रोणं दुर्मारणं रणे । विशारदयिपुराचार्यं शरवैरैरवाकिरत् ।
 तौ निधारयतां द्वौ शरौ रथोऽभिनी । उदीरयेतां ब्राह्मणि दिव्यान्वस्त्राण्यनेकशः ।
 स महाशर्महारज द्रोणसत्त्वैर्दियद्रणे । निहत्य सर्वान्स्त्राणि भारद्वाजस्य पार्थतः ।
 स वसतीन् प्रविशेव वाक्षिकान् कौरवानपि । रथिण्याणां च सङ्गमे द्रोणं यथमदधुतः ।
 छट्टवुलसतो राजन् गभस्तिभिरिवोत्तमान् । वभो प्रच्छादयसोऽग्राः शरजासैः समन्ततः ।
 तस्य द्रोणो धनुस्त्रिंशो विज्जा चेनं प्रितीमुखैः । सर्वाण्यभ्यहनन् दूयः स यथो परमामगान् ।
 ततो भीमो दृढकोपो द्रोणस्याद्यथ तं रथं । शनकैरिव राजेन्द्र द्रोणं वचनमब्रवीत् ।
 यदि नाम न पुण्यैरिन्द्रिचिता ब्रह्मवर्त्तवः । उक्तव्यमिरसन्तुष्टा न यमं चरन् चरं व्रजेत् ।
 अहिमा सर्वभूतेषु धर्मेषु दितरं विदुः । तस्य च ब्राह्मणो मूढ भवान् हि ब्रह्मविचिन्तमः ।
 दपादवत् स्येदमपान् रथां चान्याम् शयमिधानम् । अशानासूदेवद्भृशान् पुत्रदारधनेषुपा ।

एकस्यार्थं बहून्वृत्तान् युक्तसाधनविधया । स्वकर्मास्तान् विकर्मसो न व्यपचये कथं ।
यस्यार्थं गच्छमादाय यमोपेत्य च जीवसि । स चाद्य पतितः श्रेते श्रेयसावेदितस्तव ।
धर्मांशेन यदाक्यं नाभिगच्छितुमर्हसि । स्वमुक्तसतो श्रेयो भोमेनात्मस्य तद्गुणः ।
सर्वोपलक्षणं धर्मात्मा हातुकामोऽभ्यभाषत । कर्तव्यं कर्षं महेष्वास छप दुर्व्योधमेति च ।
सद्गुणैः क्रियतां यतो ब्रह्मेत्येव पुनः पुनः । पाण्डवेभ्यः श्रितं वोऽहं ब्रह्ममभ्युत्तमान्दह ।
इति तव महाराज प्राक्कोमद्रौणिमेव च । स उत्सृज्य रणे श्रुतं रघोपस्थो निविश्य च ।
अभयं सर्वभूतानां प्रददे । योगयुक्तवान् । तस्य तत्त्विक्रमाज्ञाय धृष्टद्युम्नः समुत्थितः ।
सर्वं तद्गुणैर्धर्मं संयच्छास्य रणे ततः । खड्गो रथादवसृज्य सहसा श्रेणमभ्यधात् ।
हाहाकृतानि भूतानि सानुधापीतराणि च । श्रेणं तथा गतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नश्चङ्कत ।
हाहाकारं श्रव्यश्चमुरहो धिगिति चामुवन् । श्रेणोऽपि ब्रह्मलुप्तस्य परमं ब्राह्ममास्थित ।
तथोक्त्वा योगमास्त्राय ज्योतिर्भूतो महातपाः । पुराणं पुराणं विष्णुजगाम मनुष्या परं ।
मुखं किञ्चित् समुन्नाम्य विष्टभ्य उरमपत । निमोक्षितायः सत्त्वस्यो निविश्य बहि धारणां ।
ओमितिकाचरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः । क्षरिता देवदेवममचरं परमं प्रभुं ।
दिव्यमाकामदाचार्यः साक्षात् सकृदुत्तराक्रमं । दौ सव्याविति नो मुक्तिर्द्वयोस्तेस्मिन्सत्या गते ।
एकायमिव साधोद्विज्योतिर्भिः पूरितं नमः । समपद्यत चार्कभेः भारद्वाजदिवाकरे ।
निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तर्धीयत । साधोः किल क्लृप्तस्य प्रहृष्टानां दिवौकसां ।
प्रहृष्टोक्तं गते श्रेणे धृष्टद्युम्ने च मोदिते । वयमेव तदाद्राक्ष्यं पद्य मानुषयोगयः ।
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमाङ्गतिं । अहं धनञ्जयः पौंथा भारद्वाजस्य चात्मजः ।
वायुदेवस्य वार्ष्णेयो धर्मराजोऽयं पाण्डव । अन्ते सर्वं च नापश्यन् भारद्वाजस्य धीमनः ।
महिमानं महाराज योगयुक्तस्य गच्छतः । ब्रह्मलोकस्य तद्विष्ये देवगुह्यं हि तत्परं ।
गतिमैकात्मिकीं प्राप्तमजगामनो नृयोगयः । नापश्यन् गच्छमानं हि तं सार्द्धं विपुत्रैः ।
आचार्यं योगमास्त्राय ब्रह्मलोकमरिन्देन । वितुषांश्च ब्रह्मतेर्यस्तायुधमनुकूलं ।
धिककृतं पार्थतस्तान् सर्वभूतैः पराश्रयतु । तस्य भूङ्गान्मांशोक्तं गतयत्नस्य देहतः ।
किञ्चिद्व्रतत कायादिचकत्तांविना शिरः । सर्वेषु महतां युक्तो भारद्वाजे निपातिते ।
सिंहनादरवश्चक्रे आमपन् खड्गमाहवे । आकर्षणपतितः श्यामो वपसाऽश्रोतिपयसकः ।
नाशते व्यचरत् सङ्क्षो मत्तु चोदब्रवीर्वन् । उक्तशायं महाबाहो कुन्तोपुच्छो धनञ्जय ।
जीवन्तमानयाचार्य मा यधीर्दुपहात्मज । न हन्त्यस्यो न हन्त्यस्य इति ते येनिकाय च ।
उक्तोऽयं श्रुत्वा नयैव शान्तोऽप्यसमाह्वयन् । आश्रयमानेऽङ्गुने चैव पाथिवेषु च सर्वथः ।
धृष्टद्युम्नोऽवधोऽहं रघुनृप्ये मरधम । शोणितेन परिक्षिप्तो रथाङ्गमिमपातयत् ।
सोहिताङ्ग रथारियो दुर्हयं समपद्यत । एवं तं निहतं सङ्क्षो दहमे भिनको ज्वन् ।

धृष्टद्युम्नस्य राजन् भारद्वाजस्यैव तावकाः । तविकाणां भवेत्स्यः प्रमुखे तत्समाचिपत् ।
 ते तु दृष्ट्वा शिरा राजन् भारद्वाजस्य तावकाः । पलायनस्तोत्रांश्च द्रुपुः सम्यक् दिशः ।
 द्रोणस्तु दिवमासाद्य नचपथमाविशत् । अहमेव तदा द्रोणं द्रोणस्तु निधनं नृप ।
 श्वेयः प्रसादान् कृष्णस्य सत्यवत्याः सुतस्य तु । विधूमासि च ययानोमुक्ताः प्रज्ज्वलितामिव ।
 अपर्याप्तं दिवं स्वर्गं गच्छन्तं तं महायुतिः । हते द्रोणे निहतांशः कुरुपाण्डवमृच्छयाः ।
 अभ्यद्रवन्महावेगास्तैः सैन्यैर्यदोध्यत । निहता इतभूविष्टाः सङ्क्रामे निश्रितेः परैः ।
 तावका निहते द्रोणे गताश्च द्वाभवेयुः । पराजयमयावायु परच च महद्भय ।
 उभयेभ्येव ते शिरा चाविद्धं धृतिमात्मनः । अग्निश्चक्रेः शरीरेण भारद्वाजस्य पाथिनाः ।
 मान्धवश्चक्राहाराज कर्बन्वायुतघट्टने । पाण्डवास्तु जयं स्वर्गा परच च महद्भयः ।
 बाणशङ्करांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलां । भोमस्येनस्यो राजन् धृष्टद्युम्नस्य पाथिनाः ।
 बह्विण्यामहस्यैतां परिश्वस्य परस्परं । प्रवक्ष्यामि तदा भीमः पाथिनं शत्रुतापनः ।
 भूयो ऽहं त्वां विजयिष्ये परिश्वस्यामि पाथिने । सुतपुत्रे हते पापे धार्तराष्ट्रे च संयुगे ।
 यथावदुक्ता भोमस्तु धर्मं महतां युतः । बाणशङ्खेन धृतिर्वा कन्यामात्रं पाण्डवः ।
 तस्य शब्देन विचलाः प्राद्रवन्तावका युधि । सत्यधर्मो समुत्सृज्य पलायनपरावणाः ।
 पाण्डवास्तु जयं स्वर्गा द्रष्टुं द्वाभन् विगमन्ते । अरिचपस्य सङ्क्रामे तेन ते सङ्क्रामोन्मवन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि द्रोणवधे विनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ समाप्तश्च द्रोणवधपर्वणः ॥

अथ नारायणस्तोत्रपर्वः ॥

॥ वक्ष्ये उवाच ॥ ततो द्रोणे हते राजन् कुरुवंः मखपीजिताः । इतमभीरां विद्वत्सांश्चैव शोकपराधयाः ।
 उदीक्षाय परान् दृष्ट्वा कम्पमानाः पुनः पुनः । अभ्युपगच्छन्तास्तस्मा दीनांश्चाभन् विगमन्ते ।
 विवैतये हतोवाहाः कम्पन्नाभिहतौजसः । आतस्त्रिणं महतां पुच्छन्ते पर्यवोरयन् ।
 रजस्तता वेपमाना वीचमाणा दिशो दृश । अमुकस्तथा यथा द्रष्टुं हिरण्योचै पुरां हते ।
 स तैः परिहृता राजंश्चैः कुट्टमैरिव । अमकुवचवस्तातुमपायात्तनयस्तव ।
 क्षुत्पिपासापरिस्तानांश्च योधास्तव भारत । आदित्येन सन्नाप्ता दृढं विमनोऽभवन् ।
 भास्करस्त्वैव पतनं समुद्रस्त्वैव शोषणं । विपथ्यांश्च यथा मेरोः नावस्त्वैव निजयं ।
 अमपथीयं तद्दृष्ट्वा भारद्वाजस्य पातेनं । वस्तरूपतरां राजन् कौरवाः प्राद्रवन् भयान् ।
 गान्धारराजः शङ्खनिष्काचस्ततैरैव सह । हतं कश्चरथं दृष्ट्वा प्राद्रवन् चरितो रथे ।
 सहयिर्गो वेगवतीं विद्वत्सां सपतांकिनीं । परित्यज्य महासैन्यं सुतपुत्रोऽपयाद्गतात् ।
 रथमागाद्यकलिमामुपहत्य तु वाहिनीं । मद्राणांमीश्वरः शङ्खा वीचमाणाऽपयाद्गतात् ।
 इतमभीरैर्भूषिष्ठैर्दिपैर्भूषणैर्पदातिभिः । इतः भारद्वाजोऽगच्छन् कष्टं कष्टमिति श्रुत्वा ।

५५ सहस्रं नरसिंहानां द्विसोदशस्रं दन्तिनां । श्रेष्ठो ब्रह्मास्त्रयोगेन प्रियमास मृत्यवे । ८८५
 आकर्णयित्वा श्यामो वयसोऽभीतिपथकः । रणे पर्यचरद्भोषो हृद्गुः पौडमवर्षयत् ।
 क्षिप्तमानेषु सैन्येषु बध्मानेषु राजसु । अमर्षवशमापन्नाः पाञ्चाला विमुखामवनः ।
 तेषु किञ्चित् प्रभेदेषु विमुखेषु सपन्नजित् । दिव्यमस्त्रं विक्रान्ताणां बध्मेवाकं इवोदितः ।
 स मर्धं प्राप्य पाण्डूनां शररश्मिं प्रतापवान् । मर्धं गत इवादिष्टो दुग्धव्यस्ये पिताऽभवत् ।
 ते दहमानाऽश्रेणम् सूर्येणैव विराजता । दग्धवीर्या निरुत्साहा बभूवुर्गतेचेनसः । ८८६
 तान् दृष्ट्वा पीडितान् बाणैर्द्वैष्टेन सधुस्रदन्तः । जयपी पाण्डुपुत्राणांमिदं वदनमम्रवोत् ।
 नैव जातु परैः शूक्यैः जेतुं शक्तमश्वत्थरः । अपि हृत्बहणां सङ्घे रथयूथपथयुधे ।
 ते यूयं धर्ममुत्सृज्य जयं रक्षते पाण्डवाः । यथा धर्मसंयुगे सर्वान् सन्त्याद्रुक्काङ्क्षन् ।
 अद्यत्याचि हते नैव युधेदिति मतिममं । हतं तं संयुगे कश्चिदास्थान्त्वस्य नरः ।
 एतस्मादप्यदाक्यं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । शरोपिपथस्यस्यैऽप्ये कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ८८७
 भीमसेनस्तु समीपमम्रवोत् पितरं तव । अद्यत्यामा हत इति नाचारुम्यते ते पिता ।
 स दहमानस्तन्मित्रा धर्मराजमपृच्छत् । हतं वाऽप्यहतं वाजो त्वां पिता पुच्छन्वेत्येव ।
 तमतप्यभये मद्रो जये सक्तो युधिष्ठिरे । अद्यत्यामानमाघेयं हतं दृष्ट्वा महामर्षः ।
 भीमेन गिरिवर्धनं मातृवक्षेऽब्रवीत् । अभिमुख्य ततोऽश्रेणमुपैरिदर्शमर्षतः ।
 यत्प्राप्यं शयमाद्यते यमवेत्येव च जीवसि । पुत्रस्य दयितो मित्रं योऽप्येत्यामो निपोतितः । ८८८
 श्रेते विनिहतो भूमौ बने विहसिद्भयं । जानन्नप्यनृतस्याथे दोषान् च दिग्बलसमं ।
 अद्यकमप्रवोद्गाता हतं कुञ्जर इत्युत । स त्वां विहतमाक्रन्दे श्रुत्वा शक्तापपीडितः ।
 निपत्य दिव्यान्वस्त्राणि नायुर्थत यथाऽपुरा । तं दृष्ट्वा परमोदिसं शोकोपहतचेतसः ।
 पञ्चाशराजस्य सुतं क्रूरकर्मो बभूविवत् । तं दृष्ट्वा विहितं मृत्युं शोकतप्तविषयणं ।
 दिव्यान्वस्त्राण्येतोसृज्य रणे प्राप्य उपविशत् । ततोऽस्य क्रोशम् सत्येन गृहीत्वा पणिना तदा । ८८९
 धार्यत क्रोशमानानां वीराणामेच्छित्किरः । न हन्त्या न हन्त्य इति ते धर्मोऽब्रवीत् ।
 तथैव चार्जुनो वाशदवहस्यममद्रिवत् । उद्यम्य लरितो बाह्वं शूराण्येयं पुनः पुनः ।
 जीवन्तमानयाचार्यं मायधोरपि धर्मवित् । तथापि वार्थमाणेन कौरवैरकुञ्जम् च ।
 हत एव गृभेन पिता तव मर्यमं । येनिकायं तम धर्मं प्राद्ववन्त भयादिताः ।
 वयस्यापि निरुत्साहा हते पितरिति जनघः । ८९०
 ॥ सद्यश्च उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा श्रेणपुत्रस्तु निधनं पितराहवे । क्रोधमाहारयन्तोर्मं पदाहत इवोरगः ।
 ततः क्रुद्धो रणे द्वैष्टिर्ममं अज्यास मारिष । यथेभ्यं महत्प्राप्य प्राञ्जल्युत्थवाहन ।
 तसं तसेन मिष्यस्य दमिर्दन्तामुपसृजन् । नि यमपुरगे यदक्ताहितासोऽभयतदा ।
 इति श्रीमहाभारते श्रेणपर्वणि नारायणसंहितासप्तम्यं अद्यत्यामक्रोधे चतुर्नवत्यधिकप्रोताध्यायः ॥ १८४ ॥

अहत्वा सर्वपाशांस्तान् जीवेयं न कथञ्चन । सर्वपापार्थेयंतिथामि पाशास्तानां महाहवे ।
 धृष्टद्युम्नश्च समरे हत्वाहं पापकारिणं । कर्मणा येन तेनेह मृदुना दाहेण च ।
 पाशास्तानां बधं हत्वा शान्तिं लब्ध्वास्मि कौरव । यदर्थं पुरुषव्याघ्र पुत्तामिच्छन्ति मानवाः ।
 प्रेत्य चेह च सम्प्राप्तास्त्रायने महतो भयात् । पित्रा तु मम साऽज्ञस्ता प्राप्ता निर्बन्धुना यथा ।
 भयि प्रेतप्रतोकाद्ये पुत्रे शिष्येऽव जीवति । धिक्प्रमास्ताणि दिव्यानि धिक् वाह्यं धिक् पराक्रमं ।
 यन्मोहाणः स्तनं प्राप्य केमणहणमाश्रयान् । स तथाऽहं करिष्यामि यथा भरतसत्तम ।
 परलोकागतस्यापि भविष्याम्यनृणः पितुः । शर्य्येण तु न कर्त्तव्या कदाचित् क्षतिरात्मनः ।
 पितृबन्धमहद्यन्तु वक्ष्याम्येव पौरुषं । अद्य पश्यन्तु मे वीर्यं पाण्डवाः सज्जनाहनाः ।
 मृदूतः सर्ववैभ्यानि युगान्तमिव कुर्वतः । न हि देवा न गन्धर्वा नासुरो रगराक्षसाः ।
 अद्य शक्ता रणे अर्जुनं रथस्थं मां नरर्षभाः । मदभ्या नास्ति लोकेऽस्मिन्नर्जुनाक्षयवित् कश्चित् ।
 अहं हि ज्वलतां मध्ये मयूखानामिवाश्रुमान् । प्रयोक्ता देवसृष्टानामस्तार्थाः प्रतनागतः ।
 श्मश्रुमिव्याघनादद्य ममयुक्ता महाहवे । दग्धमन्तः शरा वीर्यं प्रमथिष्यन्ति पाण्डवान् ।
 अद्य सर्वैा द्विशो राजन् धारामिरिव सङ्कुलाः । आहृताः पविमिस्रोत्क्षेपैर्द्रुपदो मामकैरिह ।
 विकिरन् शरजालानि सर्व्वेतो भैरवस्त्रजे । शत्रून्धिपातयिष्यामि महाबातं इव द्रुमान् ।
 न हि जानाति, भीमकुलदक्षं न जनार्दन । न भीमसेनो न यमो न च राजा युधिष्ठिरः ।
 न पार्थिवो दुरात्मासौ न मिश्रपण्डो न सात्यकिः । यदिदं मम कौरव्य सकलं सनिर्वर्त्तनं ।
 नारायणाय मे पित्रा प्रणम्य विधिपूर्व्वकं । उपहारः पुरा दत्तो ब्रह्मरूप उपस्थितः ।
 तं स्वयं प्रतिव्यद्याद्य भगवान् स वरं ददौ । नमे पिता मे परममखं नारायणं ततः ।
 अयममम्रवीद्राजन् भगवान् देवसत्तमः । भविता तत्समो ज्ञान्यः कस्यिदुधि नरः कश्चित् ।
 न विदं ब्रह्मा ब्रह्मन् प्रयोक्तव्यं कथञ्चन । न क्षीतदस्तमन्यं न यथाश्चोर्निर्वर्त्तते ।
 न चैतच्छक्यते ज्ञातो कं न यथेदिति प्रभो । अवयमपि हन्याद्वि तं प्राग्भैरत् प्रयोजयेत् ।
 अद्य शस्त्रे रथस्थेन शस्त्राणाञ्च विमर्जने । प्रयाचताञ्च शरणां गमने शरणं च ।
 एते प्रशमने योगा महास्त्राश्च परमपः । सर्व्वेषां पीडितो हि स्यादवस्थान पीडययवे ।
 तज्जपाद्य पिता मद्भ्रमप्रतोषैव स प्रभुः । त्वं वधिष्यसि दिव्यानि शस्त्रवर्षाण्यनेकशः ।
 अनेनास्त्रेण शंपामे तेजसाऽभ्यसिष्यसि । एकमुक्ता स भगवान् दिवमाचक्रमे प्रभुः ।
 एतत्पारायणादद्यं तन् प्राप्त्रं पिह्यमभ्युना । तेनाहं पाण्डवांस्तेव पाशास्त्रास्त्रास्त्रकेकयान् ।
 विद्रावयिष्यामि रणे शत्रोपतिरिवासुरान् । यथा यद्याहंमिच्छेयं तथा गृह्णा शरा मम ।
 निपतेषु सप्रेषु विक्रमयापि भारत । संयेष्टमप्यत्रैवैण प्रवर्षये रणे श्वितः ।
 अयोमयेय विरगैर्गवियिरे शोक्तमान् । परश्रपांश्च विविधान्स्त्रास्त्रेऽहमवशयं ।
 धोऽहं नारायणास्त्रेण सहता बभूतापंगः । बभून् विध्वंसयिष्यामि कंदर्पशस्त्रं पाण्डवान् ।

८८८

८९०

८९१

८९२

८९३

८९४

मित्रब्रह्मगुरुदेवो आत्मकः सुविगर्हितः । पाश्चात्तापसदृशश्च न मे जीवन् विमोक्ष्यते ।
तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य पथ्यवर्धन वाहिनी । ततः सर्वे महाशङ्खपद् दधुः पुरुषवत्तमाः ।
मेरोराभ्यहनन् दृष्ट्वा त्रिष्टिमांश्च सहस्रजः । तथा ननाद वसुधा सुरनेमिपरीडिता ।
स शब्दस्तमुतः खं शोः शृष्टिवीर्यं व्यनादयत् । तं शब्दं पाण्डवाः श्रुत्वा पञ्चैक्यनिनिर्दोषम् ।
समेत्य रथिनां श्रेष्ठाः सहिताः सममन्त्रयन् । तथात्रा द्रोणपुत्रोऽपि वार्युपसृज्य भारत ।
प्रादुर्बुध्दकारं तद्विच्यमन्त्रं नारायणं तदा ।

८१५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणस्तोत्रपर्वणि अथत्वामकेधि यशस्यधिकमर्तोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रादुर्भूते तत्सस्त्रिजले नारायणे तदा । आवात् सङ्कतेः वायुरनभे क्षमयितुमान् ।
चषाच शृष्टिवो चापि समुद्राद्यैव वुत्तुमः । प्रतिश्रोतः मष्टत्ताद्य मन्तुं तत्र समुद्रगाः ।

८१६

शिवराणि व्यदीर्यन्त निरीर्यां तत्र भारत । अपश्यं मृगाद्यैव पाण्डुपुत्रान् प्रचक्रिरे ।
तमवा चावकीर्यन्त सूर्यस्य कलुषोऽभवत् । सम्यतानि च मृतानि क्रयादानि प्रक्षयवत् ।
देवदानवगन्धर्वास्त्रिस्तंश्लाघन् विभ्रायते । कथं कथाऽभवन्नोमा दृष्ट्वा तद्वाकुलं महत् ।
व्यथिताः सर्वराजास्तस्मात्स्वाप्तं विभ्रायते । तं दृष्ट्वा चोररूपन्तु द्रोणे रसं भयावहं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ निर्वर्तितेषु सैन्येषु द्रोणपुत्रेण संयुगे । श्वं मोकाभित्तरेण पितृन्ध्वधमसृज्यता ।

८१७

कुहूनापततो दृष्ट्वा दृष्टयुषस्य रचणे । को मन्त्रः पाण्डवेष्वपि क्षमयाच सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रागेव विदुतान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् युधिष्ठिरः । पुनश्च तमुचं युद्धं श्रुत्वाऽनुमयाप्रवीत् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आचार्ये निहते द्रोणे दृष्टयुषेण संयुगे । निहते वज्रहस्तेन यया दृष्टे महाधुरे ।

नामंश्च जयं युद्धे दीनात्मानो धनञ्जय । आत्मचाणे मतिं कृत्वा प्राद्वन् कुरावै रथात् ।

केचिद्भानैरैख्यैर्निहतैः पार्श्वियन्मृभिः । विपत्ताकम्पजम्बुधैः पार्श्विनाः श्रेणैर्ज्वरैः ।

मग्नोऽरेराकुलैश्च प्राद्वन्त्यान् विषेतमः । भीताः पादैर्ध्यानं केचित्त्वरयन्तः स्वयं रथान् ।

युगचक्राचमग्नैश्च द्रुताः केचिद्भयातुराः । हयपृष्ठगतास्थान् कृष्यन्तेऽङ्गेषुतामनाः ।

गजस्त्रैश्च संकृता माराधैद्युजितामनाः । मरार्त्तविहतेर्नागैर्हेताः केचिद्दिशो द्रव ।

विप्रस्त्रकवचास्थान् वाहनेभ्यः चितिहृताः । शंखिना नेमिभियैव मृदिताय हयदिपेः ।

क्रौञ्चस्तस्मात् पुच्छेति पलायन्यपरे भयात् । नाभिजानन्ति चान्यान्यं कस्यनाभिमतौजनः ।

पुत्तान् पितृन् सखीन् भ्रातृन् समारोप्य दृढचतान् । जघेन हृदयस्थान् विमुष्य कत्रवान्यपि ।

अवस्थां तादृशं प्राप्य हते द्रोणे द्रुतं बलं । पुनरावर्तिते केन यदि जामासि शंस मे ।

हवानां द्वेपतां शब्दः कुञ्जराणाञ्च दृढतां । रथनेमिस्तनैदाश्च विमिश्र- श्रूयते महान् ।

एते शब्दा श्वं तीव्राः प्रहृताः कुहसागरे । मुहुर्मुहुश्चदोन्मेषं कस्यप्यस्ति च मामकान् ।

य एष तमुतः शब्दः श्रूयते सोमहर्षणः । सङ्ग्रामयेव सोकांक्षीन् पश्येदिति मतिर्भस ।

८१८

८१९

५

मन्ये वज्रधरस्यैप निनादो भैरवस्त्रन । द्रोणे हते कौरवार्धे व्यक्रमयेति वाच्य ।
 प्रहृष्टरोमकृपाय भविष्य रथपुङ्गवा । धनञ्जय गुहं गुह्या तत्र नाद विमोषप ।
 क रथ भैरवान दीर्घानवस्थाप्य महारथ । निवर्तयति युद्धार्थं मृषे देवेश्यगे यथा ।
 ॥ अञ्जन उवाच ॥ उद्यत्यात्मानमुधाय कर्षणे धैर्यमास्थित । धमन्ति दौरवा शङ्खान् यत्न शीघ्रमुपाश्रिता ।
 यत्र ते सद्यो राजन् न्यस्तशस्त्रे गुरो हते । धार्तराष्ट्रमवस्थाप्य क रथ नदतीति हि । १८५
 ह्रीमन्त तं महाबाहू मत्तादिरदगामिन । व्याघ्रात्यमुषकर्षाण कुक्ष्यामभयङ्कर ।
 यस्मिन् जाते ददौ द्रोणो गवां दशशत धनं । त्राह्यसेभ्यो महार्धेभ्यं योऽयन्यामेष गर्जति ।
 जातमानेष शीरेण येनोच्चैश्च यथा हव । ह्येता कश्चिता भूमिर्लोकाय सकलास्तथा ।
 तच्छ्रुत्वा नृशक्तिं भूत नाम तस्याकरोत् प्रभो । अद्यत्यार्जुनो योऽधैप शूरो नदति पाण्डव ।
 यो ह्यनाथ इवाकृत्य पार्थेन हतस्तदा । कर्मणा सुनृशयेन तस्य नाथो व्यवस्थित । १८६
 गुरु मे यत्र पाश्चात्त्य केशपचे परामुषत् । तत्र जातु चनेद्वैर्णिर्जानन् पौरुषमात्मन ।
 उपवीर्यो गुरुर्मिथा भवता राज्यकारणत । धर्मज्ञेन वता नाम योऽधर्षं सुमहान् हत ।
 चिर स्थास्यति चाकीर्तिं लोकोके सचराचरे । रामे वास्तिवधासददेवं द्रोणे निपातिते ।
 सन्धेधर्मोपपन्नोऽयं मम शिष्यश्च पाण्डव । नार्यं वदति मित्येति प्रत्ययं हतवोस्तस्यि ।
 स सत्यकृच्चुत्त नाम प्रविष्टेन ततोऽनृतं । आचार्य्यं उक्तो भवता हत कुक्षर इत्युन । १८७
 ततः प्रहृष्ट समुत्सृज्य निर्वर्णेन गतचेतन । आसीत् स विह्वलो राजन यथा दृष्टस्तथा बिभु ।
 स तु भीकृषमाविष्टो विमुख पुनर्वत्सल । शान्तं धर्ममुत्सृज्य शिष्येण निहतो गुह । १८८
 नृत्ताश्रममधर्षेण धातयित्वा गुरु भवान् । रक्षन्निदानीं सामात्यो यदि प्रक्रेषि पार्थत ।
 यत्तमाचार्य्यपुत्रेण क्रुद्धेन हतवन्मुना । सर्वे वधं परिचातुं न शक्याभोऽयं पार्थत ।
 भौषाई सर्वभूतेषु यः करोत्यतिमानुष । योऽयं केययह युवा पितुः श्रूयति नो रणे । १८९
 विक्रोशमाने हि मयि भूषमाचार्य्ययद्विनि । अपाकीर्य्यं स्वयं धर्मं शिष्येण निहतो गुह ।
 यदा गत वयो भूय शिष्टमस्त्वतरश्च यः । तच्छेदानीं विकारोऽयमधर्षोऽयं हतो महान् ।
 चित्तं नित्यं भौषाईतु पितेव हि च धर्मत । योऽप्यकालस्य राज्यस्य कारणहान्तिनो गुह ।
 धृतराष्ट्रेण भीष्माय द्रोणाय च विश्राम्यते । विह्वला श्रुतिवो स यो महपुत्रेय तत्परे ।
 सम्प्राप्य तादृशं हृत्ति मल्लत सततं परे । अटणीत यदा पुष्टान्नाभिराभ्यधिकं गुह । १९०
 अक्षेयमाधो न्यसाधस्तदाकोनाहवे हत । नहि तयुधमानं वै हन्यादपि शतकृत ।
 तस्माचार्य्यस्य दृष्टस्य द्रोणो गित्योपकारिण । हतो ह्यनार्य्यैरस्माभिराज्यार्थं सधुपृत्तिभिः ।
 अहो वत महत्पार्थ हतं कर्म सुदारुणं । यद्राज्यसुखलोभेन द्रोणोऽयं साधु धातित ।
 पितृन् धादन्नुत्तमान् दारान् जीवितयेव वाचसि । त्यजेत् सर्वं मम प्रेम्णा जानात्येतद्वि मे गुह । १९१

तस्मिंस्तथा मया प्रोक्तं यदि द्रोणायनोरुषा । कुर्वते भैरवं नादं तत्र किं मम कीयते ।
 न चाहुतमिदं मन्ये यद्वैश्विर्वृद्धं शया । घातयिष्यति कैरव्यान् परिवातुमश्रुवन् । ८१०
 यच्च मां धार्मिको भूत्वा प्रवीणि गुरुघातिनं । तदर्थं न ह भुत्पन्नः पाश्चात्त्यं सुतोऽनघात् ।
 इत्युक्तमर्थाय वा सुश्रुतः स्थातुं समं रेणे । माह्वं तं कथं ब्रूयात् चक्षिणं वा धनञ्जय ।
 यो ह्यनस्तविदो हन्याद्ब्रह्मसै कोधमूर्च्छितः । संस्थापायेनैव कथं बध्यः पुरुषवत्तम ।
 विधत्स्वैषं धर्मं विद्विः प्रोक्तमेव विरोपमं । जानन् धर्मार्थतत्त्वज्ञः किमर्जुन विगर्ह्यसे ।
 नृपेभ्यः स मया क्रम्य रथ एव निपातितः । तं सामनिष्ठं बोधत्वा किमर्थं नाभिनन्द्यसे । ८११
 कालानलधमे पार्थ ज्वलनाकैर्विरोपमं । भीमं द्रोणश्चिरमिच्छं प्रबलं न प्रथमं वसि ।
 यो ऽसौ समैव नान्यस्य बान्धवान् पुषि क्षत्रिवांन् । हित्वापि तस्य मूर्द्ध्नां गैरास्त्रि दिगतज्वरः ।
 तच्च मे हन्तते मर्मं यत्र तस्य शिरो मया । निषादविवचे चित्रं जयद्रथमरो यथा ।
 अथाबध्य ग्रन्थणामधर्मः श्रूयते ऽर्जुन । चक्षिणस्य त्वयं धर्मो हन्याद्द्वन्द्वेन वा पुनः ।
 स श्रुनिर्हतः शब्दे मया धर्मोऽपारुह्य । यथा तया हतः शूरो मगदक्षः पितुः सखा । ८१२
 पितामहं रणे हत्वा मन्यसे धर्ममात्मनः । मया प्रोक्तो हतो कस्यात् पापे धर्मं न मन्यसे ।
 सत्वन्भावनां तं पार्थ न मां लं वक्तुमर्हसि । क्षणावहतसोपायं निवर्षामि व दन्तिनं ।
 समाप्तिं ते सर्वमेव वाग्व्यतिक्रममर्जुन । द्रोणस्याद्रौपदेयानां हते नान्येन चेतुना ।
 कुलकामागतं वैरं ममाचार्येण विधुतं । तथा जानात्ययं लोकः न युवं पाण्डुनन्दनः ।
 नानृती पाण्डवो व्येद्ये नाहं वाऽधार्मिको ऽर्जुन । शिष्यद्रोषो हतः पापो पुण्यस्य विजयस्तथ । ८१३
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि आरायणसप्तमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ बाह्वा वेदा ययान्यायं येनाधीता महात्मना । यस्मिन् क्षात्राहुर्नवेदोऽङ्गीनिवेवे प्रतिष्ठिताः ।
 यस्मिन्नाहुर्मति द्रोणे महर्षितमये तथा । श्रीचातमाना नृपेभ्यः पुद्गले गुरुघातिना ।
 यम्प्र प्रवादात् कर्षाणि कुर्वन्ति पुरुषधेमाः । अमानुषाणि बर्षाणि देवैरेमुकराणि च ।
 तस्मिन्नाहुर्मति द्रोणे समघं पापकर्मणा । नामर्षन्तश्च कुर्वन्ति धिक् क्षात्रं धिगमर्षितो ।
 पार्थाः धर्मं च राजानः पृथिव्यां ये धनुर्धराः । सुता किमाहुः पाश्चात्त्यं तस्मात्पञ्च पञ्चय । ८१४
 ॥ पञ्चय उवाच ॥ सुता द्रुपदपुत्रश्च ता वाचः क्षुरकर्मणः । दृष्ट्वाभूतास्तदा राजन् सर्वे एव विशास्यते ।
 अर्जुनस्तु कटाक्षेण जिह्वां विप्रेक्ष्य पार्थिवं । सर्वान्पुत्रमतिनिःशूलं धिग्विगित्येव चाब्रवीत् ।
 पुषिहिरय भीमय यमोऽस्य सयाऽपरे । आसन् सुजीविता राजन् बाह्यास्त्रिभूतिदिदे ।
 न ह्यस्ति पुरुष कश्चिदस्मं पापपूरुषं । भाषमाणमकल्याणं श्रीधं हन्याधराधमं ।
 इते त्वं पाण्डवाः धर्मं कुसयन्ति विकृतयः । कर्षयान्नेन पार्वेन शपाकं ब्राह्मणा इव । ८१५
 इतन् हत्वा महत् पापं निन्दितः सर्वपापुभिः । न सत्ये कथं वक्तुं सतिनिं प्राप्य प्रोभमोः ।
 यद्यप्यत्र तथा जिह्वा न ते मूर्द्धाऽवरोयते । गुरुमाक्रोशतः सुहृन्नाथपथं पात्यसे ।

वाच्यस्त्वमपि पार्थिव सर्वैश्वर्यकृष्टिभि । यत् कर्म कुरुष्व तत्राद्यैः जनपदैः ।
 अनार्यं तादृशं तत्रा पुनरेव गुहं दिवत् । बध्यस्त्व न तत्रा योऽस्ति मुहूर्तमपि जीता ।
 कस्तद्व्यवधेदार्थस्त्वदन्यः पुरुषाधम । निरुद्धा केशेषु बर्षं गुरोर्दक्षो त्वनः सत ।
 यत्रावरे तथा पुष्पैः शान्तिवशे निपातिता । यत्रा च परिश्रमात्ता प्राप्य कुलपात्रम् ।
 उक्तवांश्चापि यत् पार्थ भोजयति नरर्षभ । तथाऽन्यो विहितलोभ स्वयमेव महात्मना ।
 तथापि तव श्रेयसा निहन्ता पापकृत्तम । नान्यः पाश्चात्पुत्रेभ्यो विद्यते भुवि पापकृत् ।
 स चापि सृष्ट पित्रा ते भोजयामाकर । कित । शिखण्डो रक्षितलोभ स च मृत्युमहात्मन ।
 पाञ्च शास्त्रिता धर्मात् सुद्रा मिश्रगुहृष्ट । त्वं प्राप्य सहस्रोदर्थं धिककृतं सर्वमाधुनि ।
 पुनश्चेदोदृष्टं वाचं मत्समीपे वदित्वा । शिरसे पातयिष्यामि गदया वक्ष्यन्पया ।
 ताञ्च मद्गदया दृष्ट्वा जनः स्वर्ग्यमवेक्षते । मद्गदया हि ते पाप प्रायश्चित्तार्थमात्मन ।
 पाश्चात्तक सुदुष्टं ममैव गुरुमघत । गुरोर्गुहवधं भूय चिपनेवेह लब्धये ।
 तिष्ठ तिष्ठ सख्यैकं गदापातमिमं मम । तत्र वापि सद्विषे ईदं गदापाताननेकम् ।
 शान्तेनैवमाश्रित पार्थिव पदपात्रम् । संरम्भं वात्यकिं प्राह संकुलम् । प्रहसन्निव ।
 ॥ धृष्टकृष्ण उवाच ॥ श्रूयते श्रूयते चापि चम्यते चेति माधव । वदानीत्याऽऽश्रमं शार्ङ्गं पुष्टय चेतुनिष्कृषि ।
 चमा प्रमथते लोकं गतु पापोऽस्ति चमा । चमावकां हि पापात्मा जितोऽयमिति मन्यते ।
 ॥ त्वं सुद्रवमाचारो नोचामा पापनिधय । आकेशपात्रांश्चाद्यैः कर्मैः शकुनिच्छि ।
 यत्तु भूरिश्वान्धश्चभुज प्रायगतस्त्वया । वायंमाथेन निहतस्तत् पापतरुं तु किं ।
 सुहृदामो मया द्रोणो दियोमाखेय संयुगे । विषष्टश्लो निहत । किञ्च कूर दुस्तर ।
 अपुण्यमानं यत्ताजो तथा प्रायगते भुनि । किञ्चवाञ्छं परैरेन्यात् वात्यके स कथं वदेत् ।
 निहत्य त्वां पदा भूमौ स विक्रामति वीर्यवान् । किमिदं न निहंस्तेन भूला पुष्टयत्तमः ।
 तथा पुनरनार्येण पूर्वं पार्थिव निर्जित । यदा तदा हत शूरः शोमदत्ति प्रतापवान् ।
 यत्र यत्र च पाण्डूनां द्रोणो द्राग्यते चमू । किरञ्जरसहस्राणि तत्र तत्र प्रयत्यन् ।
 स तमेवविधं कृत्वा कर्म चाप्यलङ्घन स्वयं । वक्तुमिच्छति वक्तव्यं कलानं पदपात्रम् ।
 कर्ता त्वं कर्मणा द्वाप्य नाचं दृष्टिं कुलाधम । पापानाद्य समवाय कर्मणां मा पुनर्मेद ।
 ज्ञापयामास्व न मां भूयो वक्तुमर्हस्य परं । अधरोत्तरमेतद्वि न मां स वक्तुमर्हसि ।
 अथ वदस्मि मां मौल्याद्भूय पदपमोदुर्ग । ममयिष्यामि वाणैस्ता युद्धे वैतन्त्रचयं ।
 मयैवं मूर्खं धर्म्यं केवलेनैव शक्यते । तेवामपि द्वाधर्म्येण चेष्टितं गतु यादृशं ।
 वदितं पाण्डव पूर्वमधर्म्यं युधिष्ठिर । द्रोणो च परिक्रिष्टा तथा धर्म्येण वात्यके ।
 द्वाजिता वने धर्म्यं पाण्डवाः सह दृष्टवा । सर्वैश्चमपष्टय तथाऽधर्म्येण मान्त्रम् ।
 अधर्म्येणऽपष्टय मद्राज परेरित । अधर्म्येण तथा वात् घोमद्रो विनिपातित ।

८५०

८५१

८५२

८५३

८५४

८५५

इतोऽप्यधर्मेण हतो भीष्मः कुरुपितामह । भूरिश्रवा ह्यधर्मेण त्वया धर्मविदा हतः ।

एवं परैराचरित पाण्डवेद्यैश्च युगे । रचमाणैर्जयं वीरैर्धर्मैरपि शान्तः ।

दुर्मेयं स परो धर्मस्तथाऽधर्मः सुदुर्विन्दः । युधामन्युः कौरवैः शार्ङ्गं मा गाः पिबन्निवेष्टनम् ।

८१००

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमादीनि वाक्यानि क्रूराणि पुरुषाणि च । आवितं शत्रुविक्रान्तिं श्रीमानाकम्पितं दृष्ट्वाऽभवत् ।

तच्छ्रुत्वा क्रोधात्पादाच्च सात्यकिद्याददे गदां । विनिश्चयं यथा सर्पं प्रणिधाय रथे धनुः ।

ततोऽभिपत्य पाश्चात्त्यं धर्मक्षेत्रे दमव्रवीत् । न तां वक्ष्यामि पुरुषं हनिष्ये त्वां बधलम् ।

तमापन्नो स हृष्टा महाबलमर्मणः । पाश्चात्त्यायाभिर्मुकुटमन्तकायान्तकोपमः ।

चोदिहो बाणदेवेन भीमसेनो महाबलः । अवमुत्थ रथान्तर्ध्वं बाणैर्भ्यां समशारयत् ।

८१०१

द्रवमाणं तथा कुट्टं शत्रुविक्रान्तिं पाण्डवो बली । प्रसन्नमानमादर्य अगमः सन्निवृत्तः सदात् ।

स्त्रियः विष्टभ्यः शरणौ भीमेन शिनिपुङ्गव । निरुद्धीतं पदे पदे वसेन बलिनाम्बरः ।

अवमुत्थ रथान्तर्ध्वं भ्रियमाणं बलीयसा । उवाच सञ्जयः पादाच्च सृष्टेर्देवो विशान्तः ।

अस्माकं पुरुषस्यासौ मित्रमन्यन्न विद्यते । परमन्वकटृष्णिभ्यः पाश्चात्त्येभ्यश्च माधव ।

तथैवान्वकटृष्णोना तथैव च विभेद्यतः । कृष्णश्च स तथास्मत्तो मित्रमन्यन्न विद्यते ।

८१०२

पाश्चात्त्यानाञ्च वार्ष्णेय समुद्रान्तं विचिन्वतां । गान्धर्वसि परं मित्रं यथा पाण्डवदृष्टव्यम् ।

स भवानोदृष्टं मित्रं मत्स्येषु च तथा तव । भवन्नाश्च यथास्माकं भवताश्च यथा वयः ।

स एवं धर्मधर्मेण मित्रधर्ममनुसरन् । नियच्छ मृत्युं पाश्चात्त्यात् प्रणम्य शिनिपुङ्गव ।

पार्थतस्तु चम त्वं चमताश्चैव पार्थनः । वयं चमसितारश्च किमन्यन्न समाङ्गवैत् ।

प्रणम्यमाने ग्रैमेये सृष्टेर्देवेन मारियः । पाश्चात्तराजश्च सुतः प्रहसन्निदमव्रवीत् ।

८१०३

कुक्षं मुक्षं शिने पौलं भीमं युद्धमदान्वितः । आसादयत् मामेव धराधरमिवान्वितः ।

यावदस्मै प्रीतिर्न्याये धर्मश्च यावदात्महः । युद्धयज्ञाश्च कौन्तेय जीवितश्लाघाश्च युगे ।

किन्नु शक्यं मया कर्तुं कार्यं यदिदमुद्यतं । सुमहत् पाण्डुपुत्राणां मायावन्ते हि कौरवाः ।

अथ वा काष्ठान् कन्धान् वागयिष्यति हं युगे । अहमन्यश्च मूर्खान् पातयिष्यामि सायकैः ।

मन्यते श्विप्रपाङ्गं मां भूरिश्रवणमाहवे । उद्धृजेन महश्चैव मेघं मां वा हनिष्यति ।

८१०४

शृणु पाश्चात्तराज्यानि शत्रुविक्रान्तिं संपादयन् । भीमवाङ्मन्त्रेणैव विष्टुरत्यभिष्टं वयोः ।

मोहं हृषाविव नन्दनौ बलिनौ बाणबाहिनौ । त्वया वासुदेव्य धर्मराज्यं मारियः ।

दत्तेन महता वीरैः वाग्यामासतुर्ध्वं । निवार्य परमेस्वरी कोपधर्मकषोभनौ ।

युधामन्युपरान् महे प्रतीयुः सच्चिदर्थभा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणसूक्तमोक्षधर्मणि धृष्टद्युम्नपात्यकिर्कोपे नवनवयधिक्वतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः ॥ कदमस्यै रिपूणां द्रोणनन्दनः । युगान्ते सर्वभूताणां कालमृष्टं दत्तात्मकः ।

८१०५

अजद्रुमः मलयद्रुमः इतनागमहाश्विनः । अश्वकिर्मुखाकीर्षः शराधनसताहतः ।

वक्रतयादसङ्गं भूतपविगणकुलं । निहत्य प्राववान् भवैः सोऽचिनेद्द्वेषस्त्वेन ।
 ततो वेगेन महता विनष्ट भरतवधम् । प्रतिष्ठा आवयामास पुनरेव तत्रात्मजम् ।
 यस्माद्युध्यन्तमाचार्यं धर्मकमुकमाश्रितम् । सुखमिति प्राह कुनोपुत्तो युधिष्ठिरः ।
 तस्मात्सपश्यतस्तस्य द्वावेयिथ्यामि वाहिनीं । विद्यास्य सर्वान् हन्तास्मि पाश्चात्यं पापमेव च ।
 सर्वानेतान् हनियामि यदि योत्स्यन्ति मां रणे । सत्यं ते प्रतिजानामि परावर्त्तय वाहिनी ।
 तच्छ्रुत्वा तत्र पुत्रस्य वाहिनीं पर्यवर्त्तयत् । सिंहनादेन महता व्ययोद्धा सुमहद्वयम् ।
 ततः समागमो राजन् कुहपाण्डवेनयाः । पुनरेवाऽमश्वत्थीमः पूर्ववागरयोस्त्विव ।
 संरब्धा हि खिरीभूता श्लोपपुत्रेण कौरवाः । उद्धृताः पाण्डुपाश्चात्ता श्लोपस्य निर्धनेन च ।
 तेषां परमहृष्टानां जयमात्मनि पश्यतां । संरब्धानां महावेगः प्रादुरासीद्व्यापिते ।
 यथा श्लोषये मैत्राः सागरैः सागरा यथा । प्रतिहन्त्येव राजेन्द्र तर्थासन् कुहपाण्डवाः ।
 ततः ब्रह्मवहसाणि भेरीशामयुतानि च । श्वाद्यन्त संहृष्टाः कुहपाण्डवैर्निकाः ।
 यथा निर्मथ्यमानस्य सागरस्य मुनिसूतः । अभवत्तस्य धैर्यस्य सुमहान्नृतोपमः ।
 प्रादुश्रुके ततो श्रेणिरक्षं नारायणं तदा । अभिधन्वाय पाण्डूनां पाश्चात्तांश्च वाहिनीं ।
 प्रादुराक्षततो वाया दोष्टापाश्च सहस्रशः । पाण्डवान् सपयिष्यन्तो दोष्टास्या इव पशगाः ।
 ते दिष्टः सद्य धैर्यस्य समाह्वयन् महाहवे । मुहूर्ताद्वाक्करसेव राजन् लोकै गमस्यथ ।
 तथापरे द्यौतमाना क्षीर्तीषीवामरेऽमले । प्रादुरास्यमहीपाल कार्थायसमया मुदा ।
 चतुर्दिग् विचित्राश्च व्रतत्रयाऽप्य मुदा गदाः । चक्राणि च तुरात्मनि मण्डलागीव भास्वतः ।
 प्रस्ताकृतिभिराकीर्षमतीव भरतवधम् । दृष्ट्वाऽन्तरोक्षमाविष्टाः पाण्डुपाश्चात्तमुच्चयाः ।
 यथा यथा द्युपुथन्त पाण्डवानां महारथाः । तथा तथा तदस्त्रं वै व्यद्वेष्ट जगदिव ।
 मध्यमाक्षतायास्त्रेण तेन नारायणेन वै । दह्यमानाग्नेनेव सर्वतोऽप्यहिता रणे ।
 यथा हि शिशिरोपाये दहेत्कवचं कृतार्धिनः । तथा तदस्त्रं पाण्डूनां ददाह ध्वजिनीं प्रभो ।
 जगाम परमं चासं धर्मराजो युधिष्ठिरः । आपूर्यमाणेनास्त्रेण धैर्ये क्षीयति च प्रभो ।
 द्रवमाणन्तु तत्सैन्यं दृष्ट्वा विगतचेतनं । मध्यक्षतास्य पाण्डवस्य धर्मपुत्रोऽवरोदितम् ।
 दृष्टपुत्रस्य पलायस्य सह पाश्चात्तवेनया । क्षातकेन स्य गच्छस्य हृष्यान्मकहतः स्वयम् ।
 वाचुर्देवोऽपि धर्मात्मा करिष्यायात्मनः च । उपदेष्टुं समर्थोऽयं लोकस्य किमुतात्मनः ।
 संधामसु न कर्त्तव्यः सर्वधैर्यान् प्रवीमि वः । अहं हि सह सोदर्थैः प्रवेक्ष्ये हयवाहनम् ।
 भीमप्रेषणार्थं वीरान् संधामि भीमदुस्त्रे । विमण्ड्यामि बलिबलं सगणो श्रेणिगोप्यदे ।
 कामः कथयतामद्य राक्षो दुर्व्योधनश्च च । कल्याणहृत्तिराक्षोऽप्यौ मया युधि निपातितः ।
 येन बातः स भीमद्रेः युद्धामामविभारदः । समर्थैर्बलैश्च क्रूरैर्पातितो नामिपातितः ।
 येन विव्रतो मशं यथा हृष्या समागतः । उपेषिता संपुत्रेण दासभावं नियच्छतो ।

जिघांसुधान्तरादय आनोष्यन्त्येपु फालुनं । कवचेन तथा युक्तो रघाचै सैन्यस्य च ।
 येन ब्रह्मास्त्रविदुषा पाद्यात्वा । सत्यजिम्बुषाः । कुर्व्याणा मन्त्रये यत्ने समुन्ना विनिपातिताः ।
 येन ब्रमाज्यमानाय राज्यादयमधर्षतः । निवार्यमाणा न वयं नानुयातास्तदैषिण ।
 यो ऽभावत्यन्तमस्त्राकं कुर्व्याण धौघदं परं । इतस्तदस्त्रमरणं करिष्यामि सवान्धकः । ८१०
 एवं ब्रुवति कोनोये द्वाष्टाईस्सरितस्ततः । निवार्यै सैन्यं बाह्यभूमिदं वषनमब्रवीत् ।
 शीघ्रं न्यस्यत शस्त्राणि बाहेभ्यश्चावरोहत । रथ योगोऽप विहितः प्रतिघाते महात्मना ।
 द्विपाश्वस्तन्दनेभ्यश्चितिं सर्वेऽवरोहत । एवंसेतस्यो हन्यादस्त्रं भूमौ निरायुधाम् ।
 यथा यथा ह्ययुध्यन्त ये वा ह्यस्त्रवसम्पति । तथा तथा भवन्त्येते कौरवा बलवन्तरा ।
 निषेत्सन्ति च शस्त्राणि बाहेभ्योऽवरोह्य ये । तापैतदस्त्रं संघामे निहनिष्यति मानवान् । ८११
 ये सेतन् प्रतियोत्सन्ति मनसापोह केचन । निहनिष्यति तान् सर्वान् रघातलगतानपि ।
 ते वचस्तस्य तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भारत । रथम् सर्वं समुत्सृजुं मनोभिः करणेन च ।
 तत उत्सृजुं कामांसांश्चस्त्राणां चोक्तं पाण्डव । भीमसेनोऽजवीडाशसिद्धं संहरयन्त्वचः ।
 न कथञ्चन शस्त्राणि मोक्षयानोह केनचित् । अहमाचारयिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमाशुगैः । ८१२
 गदयाऽथमया गुर्व्या हेमविग्रहया रणे । कालवद्विचरिष्यामि द्रैणैरस्त्रं विशतयन् ।
 न हि मे विक्रमे तुल्यः कस्यिदस्त्रि पुमानिह । यथैव सवितुस्त्रां व्यातिरन्यत्र विद्यते । ८१३
 पश्यार्थं मे दृष्टो बाहू नागराजकरोपमौ । भर्षां पर्वतस्यापि श्रैश्चिरस्य निपातने ।
 नागायुतघनभाणो ह्यहमेको नरैश्चिह्न । शक्रो यथाप्रतिहन्ते दिवि देवेषु विभुतः ।
 अथ पश्यन्तु मे वीर्यं बाह्याः पीनांसयोर्वुधि । ज्वलमानस्य दीप्तस्य द्रैणैरस्त्रस्य वारणे ।
 यदि नारायणास्त्रस्य प्रतियोद्वा न विद्यते । अदेनं प्रतियोत्स्यामि पश्यन्तु कुहपाण्डुपु । ८१४
 अज्जुनार्जुन भीमस्यो न न्यसे गाण्डिवं त्वया । शत्राहृष्टेव ते कोपं , नैर्धैर्यं पातयिष्यति ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ भीम नारायणास्त्रे मे गोपु च बाह्येणु च । रतेषु गाण्डिवं न्यसेतद्वि प्रतमुत्तमं ।
 एवंमुक्तस्ततो भीमो द्रोणपुत्रमरिन्दम । अभयान्नेधोघोषेण रथेनादित्यवर्षया । ८१५
 च रममिपुजालेन लघुमाष्ठीप्रविक्रमः । निभेषमावेणासाद्य कुन्तीपुत्रोऽभ्यवाकिरन् ।
 ततो द्रैणिः प्रहस्येन द्रवन्तमभिमाय च । अववाकिरन् प्रदोषाग्रे , ग्रैसैरभिमन्त्रितः । ८१६
 पश्यैरिव दीप्तास्यैर्मर्षमिह्निरसं रणे । अवकीर्णोऽभवत्पार्थ, स्फुलिद्वैरिव काश्चनै ।
 तस्य रूपमभूद्राजम् भीमसेनस्य संयुगे । खद्योतैराहतस्त्रेव पर्वतस्य दिनचये ।
 तदस्त्रं द्रोणपुत्रस्य तस्मिन् प्रति घमस्यति । अवर्द्धत महाराज यथाग्निरनिलोद्भूतः ।
 आवर्द्धमानमासद्य तदस्त्रं भीमविक्रमं । पाण्डुधैन्यमृते भीमं समुहङ्गयमाविब्रत् ।
 ततः शस्त्राणि दिव्यानि समुत्सृज्य महीतले । अवरोहयथेभ्यश्च तुरगेभ्यश्च सर्वशः । ८१७
 तेषु निधिप्रश्लेषेण बाहेभ्यश्च्युतेषु च । तदस्त्रं वीर्यविपुसं भीममूर्द्धन्यापतत् ।

हाहाहतानि भूतानि पाण्डवाय विधेयतः । भीमसेनमपयस्मान् तेजसा संहरन्तं तदा । १४
 इति श्रीमहाभारते द्रौपद्युष्मणि नारायणसूक्तमोक्षपर्वणि पाण्डवसेन्यास्तव्यागे द्विस्तोऽध्यायः ॥ १०० ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ भीमसेनं समाकीर्षे दृष्ट्वाऽस्त्रेण घनञ्चयः । तेजसः प्रतिघातायै वारुणेन समावृणोत् ।
 नालचयत तत् कदिदावस्त्रेण संहरन्तं । अर्जुनस्य सधुलाच संहरन्तलाच तेजसः ।
 घातयत्तरयो भीमो द्रोणपुत्रास्त्रसंहतः । अप्रार्थप्रतिव न्यस्यो ज्वालामाली सुदुर्दमः । ११०
 यथा रात्रिचये राजन् व्योतीत्यस्तगिरिर्मयि । समापेतुस्तथा वाणो भीमसेनरथम्व्रति ।
 स हि भीमो रथयास्त्र हयाः सुतस्य मारिषः । संहतो द्रोणपुत्रेण पावकान्तर्गतोऽभवत् ।
 यथा जगद्धा जगत्कृत्स्नं समये सचराचरं । गच्छेदग्निर्विभोराशं तथाऽस्त्रं भीममावृणोत् ।
 सूर्यमग्निप्रविष्टः स्नाद्यथा चाग्निं दिवाकरः । तथा प्रविष्टं तप्तोजो न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 विकीर्षमस्तं तददृष्ट्वा तथा भीमरथम्व्रति । उदर्यन्मार्णं द्रोणिञ्च निष्पतितद्वमाहवे । १११
 सर्व्वसेन्यानि पाण्डूनां न्यस्तान्स्त्रास्त्रनेत्रैः । युधिष्ठिरपुरोगांश्च विमुखांस्तान्महारथान् ।
 अर्जुनो वासुदेवश्च त्वरमाणो महाधुतो । अवशुत्य रथादीरो भीममाद्रवतां तदा ।
 ततस्तौ द्रोणपुत्रश्च तेजोऽस्त्रबलसम्भवं । विगाह्य तौ सुवसिनो मायामाविशतां तदा ।
 न्यस्तान्स्त्रास्तौ ततस्तौ तु नाददत्तु सोऽस्तंजोऽनघः । वारुणास्त्रप्रयोगाच्च बौध्ववलाच कृण्वथोः । ११२
 ततश्चरुपतुर्भीमं तस्य सर्व्वान्घृणानि च । नारायणांस्तन्नामयै नरनारायणौ बलात् ।
 आरुह्यमाणः कौन्तेयो नदत्येव महारथः । बद्धेन चैव तहोरं द्रोणेरस्तं सुदुर्दमं ।
 तमप्रवीडासुदेवः किमिदं पाण्डुनन्दन । वार्यमाणोऽपि कौन्तेय यद्युद्वाह्यनिवर्त्तसे ।
 यदि युद्धेन जेषाः क्षुरिमे कौरवमन्दनाः । वयमप्यथ युध्येम तथा चेमे नरर्षभाः ।
 रथेभ्यस्तद्वतीर्षाः स्मः सर्व्व एव हि तावकाः । तस्मात्त्वमपि कौन्तेय रथानूर्ध्वमयाक्रम । ११३
 एवमुक्त्वा ततः कृण्वो रथाङ्गमिमपाहरन् । निश्वसन्तं यथा नागं क्रोधधरं क्रुल्लोचनं ।
 यदाऽपकृष्टः स्रपाद्याशितयायुधं युधि । ततो नारायणास्त्रं तत् प्रशान्तं प्रचुतायनं ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ तस्मिन् प्रशान्ते विधिना तथा तेजसि दुःखे । भभूवर्त्तिमवाः सर्व्वं दिग्गः प्रदिग्ग एव च ।
 प्रवतुयु मिवा वाताः प्रशान्ता मृगपक्षिणः । बाह्वानि प्रचट्टानि योधाश्च मनुजेश्वर ।
 व्योपदि च ततो घोरैः तस्मिंस्तेजसि भारत । बभौ भीमो निमापाये धीमान् सूर्य्य इवोदितः । ११४
 हतमेवं बलं तच्च पाण्डवानामतिष्ठत् । अस्त्रयुपरमं दृष्ट्वा तच्च पुत्रजघांयथा ।
 यत्स्थिते वसे तस्मिन्स्थले प्रतिष्ठते तथा । दुःखोद्यमो महाराज द्रोणपुत्रमथाव्रतीत् ।
 अश्रुत्यामन् पुनः शीघ्रमस्त्रमेतत् प्रयोजय । यत्स्थिता हि पाश्चात्ताः पुनरेव जयैविषयः ।
 अश्रुत्यामा तयोक्तुस्तत् तत्र पुत्रेण मारिषः । सुदीनमतिनिश्चलं राजानमिदमव्रत् ।
 नेतदावर्त्तते राजघृष्टं दिर्भोपपद्यते । आहृते हि निहत्येतत् प्रयोक्तारं न संशयः ।
 एवञ्चास्त्रप्रतीपातं वासुदेवः प्रयुक्तवान् । अतो न विहितः सद्यो बधः प्रयोजनमाधिप । ११५

पराजयो वा मृत्युर्वा त्रेया मृत्युर्न मिश्रयः । निर्जितादारयो ज्येष्ठे शस्त्रोत्सर्गाभ्युत्तापमोः ।

॥ दुर्व्योधन् उवाच ॥ आचार्य्येपुत्र यद्येतन् दिरस्त्वं न प्रयुज्यते । अन्यैर्गुह्या संश्रयन्तामस्त्रैस्त्रिविदास्त्र
नयि दिव्यानि चास्त्राणि व्यत्यक्तं चामितोऽपि । दृक्तेो हि न ते मुच्यते कुहो ह्यपि पुरन्दरः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन्क्षेत्रे प्रतिष्ठते द्रोणे चोपाधिना स्तते । तथा दुर्व्योधनेनात्मा द्रौणिः किमकरोत्पुनः ।

॥ दृष्ट्वा पार्थाय संधामे युद्धाय समुपस्थिताम् । नारायणास्त्रेनिर्मुक्तांश्वरतः धृतमामुखे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ज्ञानं पितुः स निधनं सिंहलाङ्गुलकेतनः । सकोपो भयमूढश्च मोऽमिदुद्भावः पार्थिव ।

अभिद्रुत्य च विग्रह्याः सुद्रकाणां नरपैमः । पञ्चमिद्यातिवेगेन विवोधे पुरुषपैमः ।

हृष्टपुत्रस्ततो राजन् ज्वलन्तानिव पावकं । द्रोणपुत्रं चतुःपक्षां राजन् विव्याध पञ्चिणां ।

धारयिञ्चास्य विग्रह्या खण्डपुङ्खैः शिलाभिः । श्यामं चतुरोदविष्यचतुर्भिर्मिश्रितैः शरैः ।

विज्ञा विज्ञा मदनं द्रौणिं कल्पयन्निव मेदिनीं । आददे संश्लेषोक्तं प्राणानिव महारथे ।

पार्थिव च बली राजन् कृतास्त्रः कृतनिश्चयः । द्रौणिमेवामिदुद्भाव कृत्वा मृत्युनिवर्त्तनम् ।

ततो वाणमयं वर्षं द्रोणपुत्रस्य मूर्ध्नि । शवाद्यज्जदमेयात्मा पाञ्चाक्षो रथिनास्त्ररः ।

तं द्रौणिः समरे कुहं ह्लादयामास पविभिः । विव्याध चैनं दशभिः पितृभ्यधमनुसरम् ।

हाम्भाश्च सुविद्यताभ्यां सुगम्यां ध्वजकांशुके । क्लिप्ता पाञ्चाक्षराण्यश्च द्रौणिरथैः समादधत् ।

अथ सत्तरथश्चैव द्रौणिस्यको महाश्वैः । तस्य चानुचरान् सन्धानं कुहः प्राञ्छादयच्छरैः ।

प्रदुद्भाव ततः शैल्यं पाञ्चाक्षानां विग्रह्यते । सन्धानं रूपमार्त्तं च शरवर्षपरिचरतं ।

दृष्ट्वा तु विमुखान् योधान् हृष्टपुत्रश्च पीडितं । श्रेयसोदयेत्तथैव रथं द्रौणिरथमग्निं ।

अष्टभिर्निर्मितैश्चैव शोऽश्वत्थामानमादधत् । विग्रह्या पुनराहत्य शानाक्षपैरमवर्षिषं ।

विव्याध च तथा स्ततं चतुर्भिश्चतुरो हृद्यान् । धनुर्ध्वजश्च संयत्तैश्चिच्छेद कृतहस्तवान् ।

स शार्थं यधमचापि रथं सेमपरिचरुतं । इदि विव्याध शमेरे विग्रहा शायकैश्चैव ।

एवं स पीडितो राजन्मथत्याम् । महारथः । शरजालैः परिहृतः कर्त्तव्यं नात्पयत् ।

श्वश्वते गुरोः पुत्रे तव पुत्रो महारथः । कृपकर्णादिभिः शोऽहं शरैः शालतमोऽहणेत् ।

दुर्व्योधनस्तु विग्रह्या कृपः शरदत्तस्त्रिभिः । कृतवर्षाश्च दशभिः कर्णैः पञ्चाश्रताशरैः ।

दुःशामनः शतेनैव हृष्टपुत्रस्य सप्तभिः । शाल्यकिं विव्यधुर्खण्डं संमन्ताभिर्मितैः शरैः ।

ततः स शाल्यको राजन् सन्धानेव महारथान् । विरथान् विमुखांश्चैव चणैमेवाकरोत्पुनः ।

अथत्यामा तु सम्प्राप्य चेतमां भरतपैम । चिन्तायामास दुःखात्तानिःश्वेक्ष पुनः पुनः ।

ततो रथान्तरं द्रौणिः समारुह्य परन्तपः । शाल्यकिं वारयामास किरच्छरश्रतान् बहून् ।

तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य भारदाजघ्नं रणे । विरथं विमुखश्चैव पुनश्चको महारथः ।

ततस्तो पापउवा राजन् दृष्ट्वा शाल्यकिं विक्रमं । बहून् श्रम्यान् मृष्टशङ्कुः शिबनादीश्च मेदिरे ।

एवं तं विरथं कृत्वा शाल्यकिः शाल्यविक्रमः । जघाम हृष्टपुत्रस्य चिदाह्वानमहमारथान् ।

अयुतं दन्तिनां बाह्वैः क्षयस्तु विजयान् ॥ पञ्चाङ्गुलानि चापानां शकुनेर्निश्चयान् ॥

ततो द्रौणिमहाराज रथमावृष्ट्योर्ध्ववान् । काव्यकिम्पति संकुद्रः प्रययौ तदधोऽपवा ।

पुनस्तमागतं दृष्ट्वा श्रेनेयो निश्चितैः शरैः । अदारयत् क्रूरतरोः पुनः पुनर्गरन्दमः ।

योऽतिविष्टो महेष्वासो नागासिंहैरमर्षणः । युयुधानेन वै द्रौणिः प्रहसन् वाक्यमब्रवीत् ।

श्रेनेयाम्युपपत्तिं ते जानास्याचार्य्यधातिनि । नचैनं चाक्षसि मया पतुमात्मानमेव ॥

अपे तवाहं श्रेनेय सखेन तपसा तथा । अहम् सर्वपाप्मानान् यदि शान्तिमवाप्नुयाम् ।

यदहं पापवेद्यानां हृषीकेशमपि यदहं । क्रियतां सर्वमेवैव निहतियामि योमकान् ।

श्वमुक्ताकर्णम्याभेऽपमर्षणं शरोत्तमं । यद्यजन्त्यान्ते द्रौणिवैजं हृषे तथा हरिः ।

स तं निर्भिद्य तेनास्तः सायकः क्षमरावरं । विवेकं वसुधां भिला श्वपन् विजमिषेरगः ।

स निष्कवचः शूरसोवाहति हव हियः । विमुष्य क्षमरस्यापं भूरिवणपरिखः ।

बोदमुधिरविरुद्धं रथोपलब्धं उपाविष्टः । स्तेनानपहतसूत्रं द्रोणपुष्पाद्यान्तरं ।

अथान्येन सुपुङ्गेन शरेणानतवर्षणा । चाक्षयान् भुवोर्ध्वेष्टं दृष्टपुत्रं परमपः ।

स पूर्वमतिविद्वद्य मूढं पश्चात् सुमहितः । बभूव युधि पाञ्चाङ्गो यथाकथयत् ॥ ध्वजं

तं मत्तमिव विदेह राजन् कुञ्जरमर्हितं । जवेनाभ्यद्रव्यङ्कुराः पक्ष पाण्डवतो रथाः ।

किरीटी भीमसेनस्य दृष्टादृष्टस्य पौरवः । पुत्रराजस्य चेदोनां मासवत् सुदर्शनः ।

एते हाहाहतः सर्वे मध्यहोतश्चराक्षणाः । वीरं द्रौण्यपतिं वीराः सर्वतः पर्येवाराधयन् ।

ते विंशतिपदे यत्नां गुरुपुत्रसमर्षणं । पञ्चभिः पञ्चभिर्भाणैरभ्यग्नं सर्वतः समं ।

आभीविषामेभिर्ब्रह्मिः पञ्चभिश्च मितैः शरैः । चिकेद् युगपद्द्रौणिः पञ्चविंशतिषायकान् ।

अत्रभिद्य मितैर्भाषैः पौरवं द्रौणिराहूयत् । मासवं जिमिरैकेन पापे बह्निहंकोदरं ।

ततस्तैर्विबधुः सर्वे द्रौणिं राजन्महाराथाः । युगपत् प्रयच्छन् बह्वपुष्टे विदात्रितेः ।

युवराजस्य विंशत्या द्रौणिं विबध्य पविणः । पार्थस्य पुनरष्टाभिस्तदा सर्वे विमिक्षिभिः ।

ततोऽर्जुनं वदित्वा पाण्डवान् द्रौण्यनिर्द्वैतमिमांसुर्देवं । भीमं दत्तार्ह्ययुवराजं चतुर्भिर्दाभ्यां दाभ्यां मासवं पौरवम् ।

स्वतं विज्ज्ञा भीमसेनस्य पद्भिर्दाभ्यां क्षित्वा कामुकस्य ध्वजस्य । पुनः पार्थं वरुणेशं विज्ज्ञा द्रौणिपौरं विदेहादं

जगदः ।

तथास्ततः सुनिश्चितान् वीरधारान् द्रौणिः शरान् प्रथमयावतयत् । धरा विद्युद्यैः प्रदिशे दिश्य हस्ता वापैरभवन्

पौरव्यैः ।

आपस्य क्षरपमुपेतजः सुदर्शनश्चेत्केतुमकागौ । भुजौ विरयेत्प्रमाणवोर्ध्वस्त्रिभिः शरैर्गुणपस्यकर्तुं ।

अपौरवं रथमग्राऽभिहत्य क्षित्वा रथं तिलवयापि वापैः । क्षित्वा च माह्वं वरचन्दनागौ भवेन प्रायाश्चिर उपकृतं ।

युवानमिन्दोवरदामगणं देदिमं युवराजं प्रहस्य । काकैस्तरागान् प्लुतिग्राहकत्वेभिर्ज्ज्ञा प्रादाभ्यायै वाप्यसुतं ।

मासवं पौरवस्यैव युवराजस्य चेदिपं । दृष्ट्वा समसं निहनं द्रोणपुत्रेण पाण्डवः ।

भीमसेनो महाबाहुः क्रोधमाहारयन् परं । ततः शरशतैस्तोष्यैः स क्रुद्धाग्निविषोपमः ।
 छादयामास समरे द्रोणपुत्रं परमपः । ततो द्रोणिर्महातेजाः शरवर्षं निहत्य तं । ८५८
 विव्याध निशितैर्बाणैर्मथेनममपैषः । ततो भीमो महाबाहुर्द्रोणयुधि महाबलः ।
 क्षुरमेण धनुश्छिन्वा द्रोणिं विव्याध पचिषा । तदपास्य धनुश्छिन्नं द्रोणपुत्रो महात्मनः ।
 अन्वत्क्राशुकमादाय भीमं विव्याध पचिमिः । तौ द्रोणिभीमौ समरे पराक्रान्तौ महाबलौ ।
 अवर्षतो शरवर्षं दृष्टिमन्त्राविवाह्यदौ । भीममामादित्वा बाणाः खण्डपुङ्खाः शिवाश्रिताः ।
 द्रोणिं सञ्छादयामासुर्बैधोधा इव भास्करः । तथैव द्रोणिनिमुक्तभीमः सञ्चतपस्वभिः । ८५९
 अवाकीर्येत स शिरं शरैः शतसहस्रशः । सञ्छादयामास समरे द्रोणिना रणशायिना ।
 न विव्ये महाराज तदहृतमिवाऽभवत् । ततो भीमो महाबाहुः कान्तं शरविभूषितान् ।
 नारायणं दृष्ट्वा समुपैषीधमदण्डनिभान् श्रितान् । ते अचुदयमावाच द्रोणपुत्रस्य मारिच ।
 निमिषं विशद्विषुषं बभूवकमिव पवनाः । योऽर्जितविद्धो धर्म द्रोणिः पाण्डवेन महात्मना । ८६०
 ध्वजयष्टिं समाम्रित्य न्यभीतयत् लोचने । स मुहूर्त्मान् पुनः संशो लब्ध्वा द्रोणिर्नराधिप ।
 क्रोधं परममातस्यै समरे दधिरोषताः । दृढं योऽभिहतलेन पाण्डवेन महात्मना ।
 वेगद्वक्त्रे महाबाहुर्भीमसेनश्चरन्मुनिः । तत्र आकण्ठपुष्पांशं शराणां तिष्ठतेजसं ।
 शतमाग्निविषामांशं प्रेषयामास भारत । भीमोऽपि समरक्षायी तस्य वीर्यमचिन्तयन् ।
 त्वयै प्राञ्जल्युपाणि शरवर्षाणि पाण्डवः । ततो द्रोणिर्महाराजं हित्वाऽप्य विप्रवैषधेभुः । ८६१
 आनघानोरवि क्रुद्धः पाण्डवं निशितैः शरैः । ततोऽन्यद्वनुरादाय भीमसेनोऽयमवर्षः ।
 विव्याध निशितैर्बाणैर्द्रोणिं पञ्चभिराहवे । जीमूताविव धूमोन्तं तौ शराचप्रवर्षिणौ ।
 अन्येभ्यः क्रोधताघातौ छादयामासतुयुधि । तलमन्वेक्षतो घोरैश्चादयन्तौ परस्परं । ८६२
 अयुधेता सुधरत्र्यौ हतप्रतिहतविषौ । ततो विस्फास्य सुमहत्पापं हन्काविभूषितं ।
 भीममैषत् स द्रोणिः शरानलनाभनिकान् । शरवर्षमध्यगता दीप्ताधिरिव भास्करः ।
 आददानस्य विप्रिष्ठान् सन्दधानस्य चाश्रुमान् । विकषेता मुञ्चतस्य शान्तारं दहृश्रुजनाः । ८६३
 अलातचक्रप्रतिमं तस्य मण्डलमायुधं । द्रोणैरावीर्यहाराज बाणान् विभूजतस्तदा ।
 धनुस्तृताः शरास्तस्य शतशोऽप्य सहस्रशः । आकाशे प्रत्यदृश्यन्त शलभांशमिवायतौ ।
 ते तु द्रोणिधनुर्भक्ताः शरा इमविभूषिताः । अजस्रमन्वकीर्यन्त घोरा भीमरथमुनिः ।
 तत्राहुतमपश्याम भीमसेनस्य विकर्म । बले वीर्यं प्रभावश्च व्यवसायश्च भारत ।
 तौ समधामिवाहुता बाणदृष्टि समन्ततः । जलदृष्टिं महाधारां तपान्ता इव चिन्तयन् । ८६४
 द्रोणपुत्रवधमपुर्णं भीमो भीमपराक्रमः । अमुञ्च शरवर्षाणि प्रादुर्बीव महाहकः ।
 तद्व्यासदृष्ट भीमस्य धनुर्धरं महादण्डं । विरुध्यमाणं विषमो ब्रह्मपापमिवापरं ।
 तस्माच्छराः प्रादुरासन् शतशोऽप्य सहस्रशः । सञ्छादयन्तः समरे द्रोणिमाहवयोनिनं ।

तयोर्भिसृजतोरेवं शरजाक्षानि मारिष । वायुरन्यन्तरा राज्ञाप्रकृतौ विशपिते ।
 तथा द्रोणिर्महाराज शरान् हेमविभूषितान् । तैलधृतान् प्रवक्ष्यामि प्राहिणादधकाङ्क्षया ।
 तानन्तरौ चे विगिहैस्त्रिधैकमप्रातयत् । विशेषयन् द्रोणसुतं तिष्ठ तिष्ठति चान्नवोत् ।
 पुनश्च शरवर्षाणि चोराण्युपाणि पाण्डवः । व्यज्रदलवान् कुट्टो द्रोणपुत्रवधसूया ।
 ततोऽश्वमायया द्रुपे शरदृष्टिं निवाक्य तां । धनुश्चिच्छेद भीमस्य द्रोणपुत्रो महास्रवित् ।
 शरैरेवं सुवज्रभिः कुट्टः शस्त्रं पराभिनत् । स च्छिद्यध्वना बलवान् रथमग्निं सुदारुणम् ।
 वेगेनाविध्वं चित्तेप द्रोणपुत्ररथमग्निं । तान्मापतन्तौ सहसा महास्काभा भित्तः शरैः ।
 चित्च्छेद समरे द्रोणिं दृश्यन् पाणिनाधुव । रतस्त्रिजन्तरे भीमो दृढमादाय कायुकम् ।
 द्रोणिं विव्याध विगिहैः क्षयमाणो ह्रकोदरः । ततो द्रोणिर्महाराज भीमसेनस्य शारपि ।
 ललाटे दारयामास शरैरानतपर्वणा । साऽतिविद्धो बलवतो द्रोणपुत्रेण शारपिः ।
 श्यामाधमगमद्राज्ञन् रक्षोनुसृज्य राजिनां । ततोऽश्वः प्राद्वेषलूषं मोहिते रथशारपौ ।
 भीमसेनस्य राजेन्द्र पश्यतो सन्धधन्विना । तं दृष्ट्वा प्रदुर्गैरचैरपकष्टं रथाजिरात ।
 द्रुपौ प्रमुदितः ब्रह्मं दृष्टान्तमपराजितः । ततः सन्धे च पाश्चात्ता भीमसेनस्य पाण्डवः ।
 दृष्टुमुचरयं त्यक्त्वा भीताः सन्प्राङ्गवन् दिशः । तान् प्रभ्रांक्षतो द्रोणिः दृष्टो विकिरन् शरैः ।
 अभ्यवर्त्तत वेगेन कालघनं पाण्डुजहिनी । ते बध्यमानाः समरे द्रोणपुत्रेण चक्षिणाः ।
 द्रोणपुत्रमयाद्राज्ञन् दिशः सन्धे च भेजिरे ।

८५९

८६०

८६१

८६२

८६३

८६४

॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणसमेधोऽध्यायः ॥ २०१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रभयं बलं दृष्ट्वा कुन्तोपुत्रो धनञ्जयः । स्ववारयदनेशताम द्रोणपुत्रवधसूया ।
 ततस्ते वैनिका राजभिवं तत्रावतस्थिरे । संवार्थमाणा यत्नेन गोविन्देनार्जुनेन वै ।
 एक एव तु भीमसुः शोमकावयवैः सह । मत्स्यैरेवैय सन्धाय पौरवैः स न्यवर्त्तत ।
 ततोऽनुतमतिक्रम्य सिंहलाङ्गलकेतनं । सत्यबाहो महेश्वरमयत्यामानमप्रवोत् ।
 सा शक्तिर्वधः ॥ वीर्यं यज्ञानं यच्च पौरव्यं । धार्तराष्ट्रेषु वा प्रीतिः प्रदेयोऽस्मासु यच्च ते ।
 यच्च भूयोऽस्ति तेजस्तपः परमं द्रुपेय । स एव द्रोणहन्ता ते द्रुपेभ्यस्तुतिं पार्षतः ।
 कालानलसमप्रख्यं दिव्यतामन्तकोपमं । समासादय पाश्चात्त्यं साध्यापि सहकेशव ।
 द्रुपं नामयितास्मय तत्रादृतस्य संयुगे ।
 ॥ दृतराष्ट्र उवाच ॥ आचार्यपुत्रो मानाहो बलवाद्यापि सञ्जय । प्रीतिधनञ्जये चास्य प्रिययापि महात्मनः ।
 न भूतपूर्वं शोमस्यैर्वाहो परममीदृशः । अथ कस्मात् स कौन्तेयः सहायं हन्तमप्रवोत् ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दृतराष्ट्रे हन्ते राजन् दृष्टव्यं च पौरवैः । इत्यत्र विधिवन्धे मातवः च सुदर्शनैः ।
 दृष्टुमुच्ये सायकौ च भीमो चापि पराजितः । युधिष्ठिरस्य तेभ्योऽर्थं यथैव च घटिते ।
 अन्तर्भेदे च शजते दुःखं दंष्ट्रया च प्रभो । अभूतपूर्वं शोमलोदुःखात्पुनराजायत ।

तस्मादनर्हमद्योतमप्रियं द्रोणिमग्रशीत् । मान्वाभाचार्यतनयं हर्षं कापुत्रो यथा ।
 श्वमुक्त्य शोभाधामहेत्यापतमो नृप । पार्थेन पर्वशर्षं सर्वमद्युत्पाया गिरा ।
 द्रोणिपुत्रोप पार्थाय लक्ष्म्याय च विव्रित । स तु यतो रये क्षिप्ता वार्यपशून् वीर्यशान् ।
 देवैरपि स्रुदुह्यैर्मद्यमप्रियमादरे । दृष्ट्वा दृष्ट्वा नरिणपानुद्दिष्ट्याचार्यमन्दन ।
 सोऽभिमन्यु मरेदोर्षं विधूममिव पावकं । सर्वतः क्रोधमाविश चिधेय परवीररा ।
 ततश्चमुलमाक्रमे श्वरवर्षमग्रयन । पावकाच्चिं परोतं गत् पार्थमेवामिपुमुवे ।
 लक्ष्म्या गगनात् पेटुर्दिश्य न चक्रामिरे । तमय यथा रौद्रं यमूय नतार तां ।
 रवांसि च पिशाचाश्च विनेदुरभियुक्ता । वनुद्याप्यद्विषा वानः सूर्यामेव तनाप च ।
 चुक्रुद्व्यापसादापि दिक्षु धर्म्यसु भैरवं । अधिरक्षाभिवर्षेणा विनेदुस्तोयदा दिवि ।
 यत्किणः पद्मो गावो मुनयद्यापि सुप्रताः । परमं प्रयत्नात्सर्वो न ब्रान्तिमुपसेहिरे ।
 ध्वान्तसर्वमहाभूतमावर्त्तितदिवाकरं । भैरवाक्षमभिवर्षन् श्वराविष्टमिवाऽभवत् ।
 'अस्मत्तेजोभिषन्तता नागा भूमिश्चाक्षया । नि श्वन्त समुपेतुर्मेघो भोरमुमुच' ।
 जलजानि च सत्त्वानि दृष्ट्वा मानानि भारत । न ब्रान्तिमुपजग्मुर्हं तथामनेर्जवायैव ।
 दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यः स्रुद्धेनैः सर्वैत शरदृष्टयः । उचावचानि पेटुर्हं गच्छानिवरं ह्य ।
 ते शरीरैर्गणपुच्छश्च वज्रवेगैः समाहता । प्रदरथा श्वच पेटुरग्निदग्धा इव क्रुमा ।
 दृष्ट्वा माना महामाना पेटुर्ह्येवा समन्तत । मदन्तो भेरवास्त्रादान् जलदोषमनिखलान् ।
 अपरे मद्रुताक्षश्च दृष्ट्वा माना महाभगा । रेसुक्ताक्षः यथा घोरा वने दावाप्रिवहता ।
 इन्द्राणां शिखराशीव हावदग्धानि मारिच । अथदृष्ट्वा न्यदृश्यन्त रथदृष्टानि वा विभोः ।
 अपतन्त रथोधाश्च तत्र तत्र सहस्रतः । तस्मैत्यं भगवानग्निर्देदाह युधि भारत ।
 युगान्ते सर्वभूतानि सर्वलोक दवानल । दृष्ट्वा तु पाण्डुर्यो वेना दृष्ट्वा माना महाहवे ।
 मृष्टास्त्रावका राजन् विंशत्यान् विनेदिरे । तत्सूर्यसदृशाणि गात्राणि विभो भारत ।
 द्रुहमाजगिरे 'यष्टास्त्रावका जितकाशिनः । छतूनां श्वोर्बहिर्णी राजन् सव्यवापी च पाण्डव ।
 तमथा बंहेते लोके नादृश्यन्त महाहवे । मेव मत्साहस्य राजन् दृष्टपूर्वं न च स्मृत ।
 यादृशं द्रोणपुत्रेण सृष्टमस्त्रममविषा । अर्जुनस्य महाराज ब्राह्ममस्त्रसुदेनयत् ।
 सर्वास्त्रप्रतिघाताय विहितं पश्योयिना । तेना मुहूर्त्तादिव तत्ततो व्युपग्राम ह ।
 प्रवैत चानिल शीतो दिग्भ्यः विमला बभू । तवाहृतमग्रश्याम छतूनामश्वोर्बहिर्णी हता ।
 अनभिज्ञयरूपाश्च प्रदग्धमस्त्रतेजसा । ततो वीरौ महेष्वाधौ विभुतौ केवलाजुवौ ।
 सहितौ समदृष्टेतां नमशीव तमोनुदै । ततो गाण्डीवधन्या च केवलाक्षतानुभौ ।
 सपताक्षध्वजश्च शानकपर्षवैरायुध । प्रबभौ शरयो मुक्तावाकनामयद्गर ।
 ततः किलकिलाग्रन्व ब्रह्मभैरोस्त्रैः सह । पाण्डवानां मृष्टाणां चनेन समजायत ।

८५५

८५०

८५५

८५०

८५५

८५०

वरदं पुण्यचार्थज्ञा पार्ष्वत्या सहितं प्रभुं । क्रोडमानं महात्मानं भूतसङ्गणैर्हृतं ।
 अजमीशानमयत्नं कारणात्मानमप्युतं । अभिवासाय रुद्राय सद्योऽन्धकनिपातिने ।
 पद्माक्षस्तं विरूपाक्षमभितुष्टाव भक्तिमान् ।

॥ नारायण उवाच ॥ तत्संभूता भूतकृतो वरेण्य गोप्राप्तोऽस्य भुवनस्थादिदेव । आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्षन् पुरा पुराणं
 तव देव छटिं ।

सुरासुरासागरवपिमाचाक्षरान् सुपशानय गन्धर्व्यवान् । पूयस्त्रिधानं भूतसङ्गान् सविश्राज्यसम्भूतान् त्रिषु सर्व्या
 क्षयेव ।

हेन्द्र धाम्यं वारुणं वैजयन्तं पौषं त्वाङ्गं कर्म यौमत्यं तुभ्यं । रूपं ज्योतिः शब्द आकाशवायुः स्वर्गं स्थायं सलिलं
 गन्ध उर्वरी ।

काशो ब्रह्मा ब्रह्म च ब्राह्मणस्य तत्संभूतं स्थासु चरिष्यु चेदं । अद्भ्यस्तोका यान्ति यथा पुण्यकृतं तानियेकं सद्भवे
 यान्ति भूयः ।

एवं विद्वान् प्रभवश्चाप्ययश्च भक्ता भूतानां तव वायुज्यमेति । दिव्यादृष्टौ मानसौ द्वौ सुपशौ वाचा श्लाघा
 पिप्पला, सप्त गोपाः ।

दध पात्र्ये ये पुरं धारयन्ति तस्या मृदास्त्वं हितेभ्यः परश्च । भूतं भयं भविता चाप्रष्टव्यं तत्संभूता भुवनानीह विद्या ।
 भक्तश्च मां भजमानं भजस्व सारीरियो ममाहिताहितेन । आत्मानं त्वामात्मनानन्यबोधं विद्वानेव गच्छति ब्रह्म श्रुतं ।
 अक्षौषं त्वां तव सव्याममिच्छन् विचिन्तन् वै सद्गुरुं देववर्यं । सुदुर्लभान् देहि वरान् समेष्टानभिद्युतः प्रविकार्वर्षि
 मायां ।

॥ व्यास उवाच ॥ तस्मै वरानचिन्त्यात्मा नीलकण्ठः पिनाकधृक् । अर्हते वासुदेवाय प्रायश्चट्टविश्वस्तुतः ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मन्त्रवादान्मनुष्येषु देवगन्धर्व्ययोगिषु । अग्रमेयवलात्मा त्वं नारायण भविष्यसि ।

न च त्वां प्रसहियन्ति देवासुरमहोरगाः । न पित्राश्च न गन्धर्वा न मरु न च राक्षसाः ।

न सुपशंस्तथा नागा न च विधे विद्योतिजाः । न क्षत्रिणाञ्च देवैरपि समरेषु विजेयति ।

न शस्त्रेण न वज्रेण नाग्निना न च वायुना । न चार्द्रैर्न न शृङ्गेण च धेनु स्थावरेण च ।

कथित्तव रुजं कर्त्ता मन्त्रवादान् कथञ्च न । अपि चेत् समरं गत्वा भविष्यसि समाधिकः ।

एवमेतं पुरा सत्त्वा वरासो विद्धि गौरिणा । स एष देवशरति मायया मोहयन् जगत् ।

तस्यैव तपसो ज्ञातं नरं नाम महाभुम्नि । तुल्यमेतेन देवेन त्वं जानीह्यर्जुनं सदा ।

तवितौ पूर्वदेवतां परमौ पठितादृषी । लोकयात्राविधानार्थं सञ्जायेते युगे युगे ।

तयैव कर्मणा दृष्टं महत्तपसोऽपि च । तेजोमन्युश्च विद्यमानो रौद्रो महाभुम्नि ।

स भवान् देववत् प्रज्ञा शाला भवमयं जगत् । अवाकर्वस्वमात्मानं नियमेक्षत् प्रियेष्वापा ।

श्रुत्वां मर्त्तं हरिः कृत्वा महापुरुषविग्रहं । रजिगन्तं जपेद्भौमैरुपहारैश्च मानद ।

स तथा पूज्यमानश्च पूर्वदेवेष्वप्युत्तम । पुष्कलांश्च वरान् प्रादात्तत्र विद्वन् च दि क्षितान् ।

अन्मकर्तरोयोगास्तयोस्तव च पुष्कलाः । ताभ्यां लिङ्गेऽर्चितो देवस्तथाचार्या युगे युगे ।

८६३

स एष रुद्रभक्त्य केशवो रुद्रसम्भव । सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिङ्गमर्चयति प्रभु ।

आत्मयोगाद्य तस्मिन् नैवात्मयोगाद्य शान्तता । एतमेवायजन् देवो सिद्धाश्च परमर्थय ।

प्रायेयन्ति परं लोके स्थाणुमेकं स सर्वलत । छण्य एव हि यद्व्यो यत्रैव सनातन ।

सर्वभूतमवं ज्ञात्वा लिङ्गमर्चयति यः प्रभु । तस्मिन्नभिधिकां मोति करोति दृषमभ्वज ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्य तदचरन् सुता द्रोणपुत्रो महारथ । नमयकार रुद्राय वज्र मेने च केशव ।

८६४

चष्टरोमा च वस्त्रात्मा नमस्तस्य महर्षये । वरुचिनीमभिप्रेक्ष्य ह्यवहारमकारयत् ।

ततः प्रत्यवहरोऽभूत् पाण्डवानां विमान्ते । कौरवाणाञ्च दौनानां द्रोणे युधि निपातिते ।

युद्धं कृत्वा दिनान् पञ्च द्रोणो हत्वा वरुचिनीं । ब्रह्मलोके गतो राजन् ब्राह्मणे वेदपारग ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणस्तोत्रपर्वणि व्याख्यां श्रीशुचिकदिमतोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन्नतिरथे द्रोणे निहते पार्थतेन वै । मामका पाण्डवाश्चैव किमकुर्वन्ततः परं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन्नतिरथे द्रोणे निहते पार्थतेन वै । कौरवेषु च भग्नेषु कुन्तीपुत्रो धनञ्जय ।

८६५

दृष्ट्वा सुमहदादर्यमात्मनो विजयावहं । यदृच्छया गतं त्वायं पमच्छ भरतर्षभ ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ वयामे न्यहन शूचून् शरौघेर्विमलैरहं । अघतो लघये यानां पुरुषं पावकप्रभं ।

ज्वलन्तं शूलमुद्यत्य चां दिग्मं प्रतिपद्यते । तस्यां दिग्मि विभीष्यन्ते यत्नो मे महामुने ।

तेन भद्रानरीन् सर्वान्नामगन्धर्वान् जग । तेन भद्रानि सैन्यानि हृष्टतोऽनु ददात्यहं ।

भगवंलम्भमाचक्षुः को वै स पुरुषोत्तम । शूलपाणिर्मया दृष्टलोचया मूर्ध्ववक्षिभ ।

८६६

न पश्यां स्पृशते भूमिं न च शूलं विमुञ्चति । शूलाच्छूलसहस्राणि निपेतुस्तस्य तेजसा ।

॥ व्यास उवाच ॥ प्रजापतीनां प्रथमं तेजसा पुरुषं प्रभुं । भुवनं भूमवै देवं सर्वलोकेश्वरं प्रभुं ।

इंशानं वरदं पार्थ दृष्टवानसि शङ्करं । तं गच्छ शरणं देवं वरदं भुवनेश्वरं ।

महादेवं महात्मानमीशानं जटिलं शिबं । अयं महाभुजं हर्षं शिखिनं शीरवाचवं ।

महादेवं हरं स्थाणुं वरदं भुवनेश्वरं । जगप्रधानमधिकं जगत्प्रोतिमधोश्वरं ।

८६७

जगद्योनिं जगद्भूषणं जयिन् जगतो गति । विद्यात्मानं विश्वपुत्रं विश्वमूर्तिं यशस्विनं ।

विश्वेश्वरं विश्वनरं कर्माणामोश्वरं प्रभुं । शशं स्वयशुं भूतं भूतभयमोद्भवं ।

योगं योगेश्वरं सर्वं सर्वलोकेश्वरेश्वरं । सर्वेश्वरं जगच्छ्रेष्ठं वरिष्ठं परमेश्वरं ।

लोकत्रयविधातारमेकं लोकत्रयाश्रयं । सुदुर्गं जगदायं जगद्युग्रातारं ।

ज्ञानात्मानं ज्ञानगम्यं ज्ञानेश्वरं सुदुर्बिन्दं । दाताश्चैव भक्तानां प्रसादविहितान् वरान् ।

८६८

तस्य पारिषदा दिव्या रूपैर्नानाविधैर्विभोः । वामना जटिला मुष्टा द्रुक्ष्योवा मशोदरा ।

महाकाया मधोस्तासा महाकर्षास्तयापरे । अग्नौर्निहते पादे पार्थ केवले वैहते ।

हृद्भ्यो मे महादेव पूज्यमानो महेश्वरः । स शिवस्तान् तेजस्वी प्रसादादाति तेऽपतः ।

तस्मिन् धीरे सदा पार्थ सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । द्रौणिकर्णकपैर्गुप्ता महेष्वास्ये प्रहारिभिः ।
 कक्षां सेनां तदा पार्थ मनसाऽपि प्रधर्षयेत् । ऋते देवान्महेष्वासाद्वक्त्ररूपान्महेष्वासात् ।
 स्थातुमुत्सहते कश्चिन्न तस्मिन्नयतः स्थिते । नहि भूतं समन्तेन चित्तु लोकेषु विद्यते ।
 गन्धेनापि हि सङ्ग्रामे तस्य कुट्टस्य शयनः । विषंश्चा हतभयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ।
 तस्मै नमस्तु लुब्धेना देवास्त्रिष्वन्ति वैदिवि । ये चान्ये मानवा लोके ये च स्वर्गजितो नराः ।
 ये भक्ता वरदं देवं शिवं रुद्रमुमापतिं । इह लोके सुखं प्राप्य ते यान्ति परमाद्विति ।
 नमस्तु त्वय्यैव कौन्तेय, तस्मै ज्ञानाय वै सदा । रुद्राय श्रितिकण्ठाय कनिष्ठाय सुवर्धवे ।
 कपर्दिने करालाय हयैस्त्ववरदाय च । याम्यायारक्तकेषाय धनुर्धरे शङ्कराय च ।
 काम्याय हरिनेत्राय । स्वाणवे पुष्पाय च । हरिकेशाय मुण्डाय कनिष्ठाय सुवर्धवे ।
 भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे । वक्त्ररूपाय सन्ध्याय प्रियाय प्रियवासवे ।
 उष्योषिणे सुवन्ताय सद्यसाय मीढुवे । गिरिमाय सुजान्ताय पतये चौरवासवे ।
 क्षिप्रवाहवे राजनुपाय पतये दिग्मा । पर्जन्यपतये चैव भूतानां पतये नमः ।
 वृक्षान्धतये चैव गवाक्ष पतये तथा । वृक्षैरावृतकायाय सेनान्ये मध्यमाय च ।
 सुवहस्राय देवाय धन्विने भार्गवाय च । वक्त्ररूपाय विश्वस्य पतये सुहृत्वासवे ।
 सहस्रगिरये चैव सहस्रनयनाय च । सहस्रवाहवे, चैव सहस्रचरणाय च ।
 शरणं गच्छ कौन्तेय वरदं भुवनेश्वरं । उमापतिं विरूपाक्षं दक्षयज्ञनिवर्धनं ।
 प्रजानाम्पतिमव्ययं भूतानां पतिमव्ययं । कपर्दिनं वृषावर्तं वृषनाभं वृषध्वजं ।
 वृषदर्पं वृषपतिं वृषशङ्खं वृषभं । वृषाक्षं वृषभेदारं वृषभं वृषभेक्षणं ।
 वृषायुधं वृषशरं वृषभूतं महेश्वरं । महेश्वरं महाकायं दीपिचक्षुर्निवासिनं ।
 लोकेशं वरदं मुण्डं जगत्पतिं प्राज्ञप्रियं । चित्रलवाणिं वरदं खड्गशेखरं शूलं ।
 पिनाकिं खड्गधरं लोकानाम्पतिमीश्वरं । प्रपद्ये देवमीशानं शरणं चौरवासवं ।
 नमस्तस्मै सुरेशाय वस्य वैश्रवण, सखा । सुवासवे नमो नित्यं सुव्रताय सुधन्विने ।
 धनुर्धराय देवाय म्रियधन्वाय धन्विने । धन्वन्तराय धनुर्वे धन्वाचार्याय ते नमः ।
 उषासुधाय देवाय नमः सुरवराय च । नमोऽस्तु वक्त्ररूपाय नमस्ते वक्त्रधन्विने ।
 नमोऽस्तु स्वाणवे नित्यं नमस्तस्मै सुधन्विने । नमोऽस्तु क्षिप्रवाह भगव्राय च वै नमः ।
 वनस्पतीनाम्पतये जराणां पतये नमः । मातृणां पतये चैव गणाणां पतये नमः ।
 गवाक्ष पतये नित्यं यशानां पतये नमः । चपाक्ष पतये नित्यं देवानां पतये नमः ।
 पुष्पादन्तपिनाशाय व्योमाय वरदाय च । हराय मीलकण्ठाय स्वर्गकेषाय वै नमः ।
 सन्ध्याय यानि दिवानि महादेवस्य धीमतः । तानि मे कीर्त्तयिष्यामि यथाशक्तं यथाश्रुतं ।
 न सुरा न असुरा लोके न गन्धर्व्या न राक्षसाः । सुप्रमेधनि क्षुपिने तस्मिन्नापि गुहागताः ।

८६५

८६६

८६७

८६८

८६९

८७०

पुराणि न च ते श्रेकुदानवा प्रतिवीचितुं । शरं कालाग्रिभंयुक्तं विष्णुभोगममयुतं ।

पुराणि दग्धवन्तं तं देवी याता प्रवीचितुं । बालमङ्गलं कृत्वा स्वयं । पशुशिरं पुनः ।

८१०१

उमा जिज्ञासमाना वै कोऽयमित्यब्रवीत् सुरान् । असूयंतस्य शक्यस्य वक्षेण प्रहरितः ।

बाहुं सवक्षं तं तस्य क्रुद्धस्यालभ्यतु प्रभुः । मरुत्य भगवांस्त्वैव सर्वलोकेश्वरो विभुः ।

ततः संलभितभुजः शक्रो देवगणैर्हृतः । जगाम ससुरस्त्रैश्च ब्रह्माणं प्रभुमययं ।

ते तं प्रणम्य शिरसा प्रोचुः प्राञ्जलयक्षदा । किमप्यङ्गलं ब्रह्मन् पार्ष्वत्या भूतमहूतं ।

बालरूपधरं दृष्ट्वा नास्माभिरभिवादित । तस्मात्तां प्रहृमिष्कामो निजिता येन वै वयं ।

८१०२

अयुधता हि बालेन सीलया सपुरन्दराः । तेषां तदचनं श्रुत्वा ब्रह्मा ब्रह्मविदोऽम्बरः ।

ध्यात्वा च शम्भुं भगवान् बालञ्चामितेजसं । उवाच भगवान् ब्रह्मा शक्रादीय सुरोत्तमान् ।

चराचरस्य जगतः प्रभुः स भगवान् हरः । तस्मात् परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति महेश्वरान् ।

यो दृष्टो ह्युभया साहै युष्माभिरमित्युतिः । स पार्ष्वत्याः कृते देवः कृतवान् बालरूपतां ।

ते मया संहिता द्यूयं प्रापयध्वं तमेव हि । स ख्व भगवान् देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।

८१०३

न सद्बुधधरे चैनं देवासां भुवनेश्वरं । सप्रजापतयः सर्वे बालाकेशदृशप्रभं ।

अयाम्भित्य ततो ब्रह्मा दृष्ट्वा च स महेश्वरं । अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा बबन्धे तं पितामहः ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ त्वं यज्ञो भुवनस्यास्य त्वं गतिक्लिं परावणः । लब्धवस्त्वं मष्टदिवस्त्वं धाम परमं पदं ।

त्वया सर्वमिदं व्याप्तं जगत् स्यावरजज्जमं । भगवन् भूतमयेश लोकनाथ जगत्पते ।

प्रसादं कुरु शक्यस्य त्वया क्रोधादितस्य वै ।

८१०४

॥ आस उवाच ॥ पश्योनेन्वचः श्रुत्वा ततः प्रीतो महेश्वरः । प्रसादाभिमुखो भूत्वा अद्भुतामयाकरोत् ।

ततः प्रसादयामासुस्वमां रुद्रस्य ते सुराः । अभवच पुनर्वाङ्म, प्रकृतिस्था हि सज्जिणः ।

तेषां प्रसन्नो भगवान् सपत्नीको दृषध्वजः । देवानां त्रिदशश्रेष्ठो दक्षयज्ञविनाशन ।

स वै रुद्रः स च शिव भोऽग्निः सर्वैः स सर्ववित् । स चेन्द्रस्यैव वायुस्य सोऽश्विनो स च विद्युतः ।

स भव स त्व पर्यन्तो महादेवः स चानघ । स चन्द्रमाः स चेशान सर्वस्यो वरुणस्य च ।

८१०५

स काल सोऽन्नको मृत्युः स यमो राज्यक्षानि च । माषाहमाषा चेतवः सन्धेय सन्धेयराणि च ।

धाता च स विधाता च विशात्मा विश्वकर्माकृतः । सर्वसां देवतानाञ्च धारयत्यवपुर्न्यपुः ।

सर्वैर्द्वेषैः सुतो देवः शैकधा वज्रधा च सः । प्रतधा सहस्रधा चैव तया शतसहस्रधा ।

दे तनू तस्य देवस्य वेदशा माघ्राणा विदुः । घोरता चान्या श्रिता चान्या ते तनू वज्रया पुनः ।

घोरा तु या तनुस्तस्य सोऽग्निर्धृष्णुः स भास्करः । सोम्या तु पुनरेवास्त्रं आपो ज्योतोऽपि चन्द्रमाः ।

८१०६

वेदाङ्गाः भोऽग्निपदः पुराणाध्यात्मनिधयाः । यदच परमं गुह्यं सर्वैर्देवो महेश्वरः ।

इदं शय महादेवो भूयस्य भगवानजः । न हि सर्वैः मया शक्या वक्तुं भगवतो गुणाः ।

अपि वर्षसहस्रेण श्रुतं तं पाण्डुनन्दन । सर्वैर्देवैर्ज्ञेयान् वै सर्वपापसमन्वितान् ।